TONY JUDT

Savaş Sonrası

1945 Sonrası Avrupa Tarihi

Çeviren: Dilek Şendil







YKY

TONY JUDT

Savaş Sonrası
1945 Sonrası Avrupa Tarihi

Çeviren:
Dilek Şendil

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 2886
Tarih - 50

Savaş Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi / Tony Judt
Özgün adı: Postwar: A History of Europe Since 1945
Çeviren: Dilek Şendil

Kitap editörleri: Osman Çakmakçı-Raşit Çavaş
Düzelti: Korkut Tankuter

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Akgül Yıldız

Baskı: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Haramidere - Avcılar / İstanbul

1. baskı: İstanbul, Nisan 2009
ISBN 978-975-08-1585-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2006
Sertifika No: 12334
Postwar: A History of Europe Since 1945
Copyright © 2005, Tony Judt

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr
http://www.yapikredi.com.tr

Jennifer için

Geçmişin maziliği bugünden çok daha çarpıcı, çok daha efsanevi,
çok daha ivedi değil midir?
Thomas Mann, *Büyülü Dağ*

İÇİNDEKİLER

Önsöz ve Teşekkür • 9
Giriş • 13

BİRİNCİ BÖLÜM: Savaş Sonrası 1945-1953
1. Savaşın İzleri • 29
2. Bedel • 63
3. Avrupa'nın Rehabilitasyonu • 89
4. Olanaksız Anlaşma • 133
5. Soğuk Savaş'ın Ayak Sesleri • 169
6. Kasırgaya Doğru • 211
7. Kültür Savaşları • 249
FİNAL: Eski Avrupa'nın Sonu • 283

İKİNCİ BÖLÜM: Refah ve Getirdiği Sıkıntılar 1953-1971
8. İstikrar Politikaları • 299
9. Kaybolan Hayaller • 343
10. Bolluk Çağı • 399
HÂMİŞ: İki Ekonominin Hikâyesi • 435
11. Sosyal Demokratların Günü • 443
12. Devrimin Hayaleti • 479
13. İşin Sonu • 517

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Ekonomik Daralmalar 1971-1989
14. Küçülen Beklentiler • 551
15. Başka Telden Çalınan Politikalar • 587
16. Geçiş Dönemi • 611

17. Yeni Gerçekçilik • 647
18. Güçsüzlüğün Gücü • 675
19. Eski Düzenin Sonu • 705

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Düşüşten Sonra 1989-2005
20. Çatırdayan Kıta • 763
21. Hesap Görme • 795
22. Eski Avrupa ve Yenisi • 837
23. Avrupa Çeşitlemeleri • 893
24. Yaşam Biçimi Olarak Avrupa • 925

SONSÖZ
Ölüler Evinden: Çağdaş Avrupalının Belleği Üzerine Bir Deneme • 953

Dizin • 987

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Avrupa dünyanın en küçük kıtasıdır. Kıta bile değildir doğrusu –Asya'ya bağlı bir kara parçasıdır yalnızca. Avrupa'nın tamamı (Rusya ve Türkiye'yi dışarıda bırakırsak) topu topu beş buçuk milyon kilometrekareden oluşur: Brezilya'nın yüzölçümünün üçte ikisi bile değildir bu, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yarısından biraz fazla. On yedi milyon kilometrekareye yayılan Rusya'dır onu küçülten. Öte yandan içsel farklılıkların ve karşıtlıkların bolluğu bakımından Avrupa'nın eşi benzeri yoktur. Son rakamlara göre kırk altı ülkeyi barındırmaktadır. Bunların çoğu kendi dillerini konuşan ulus ve devletlerdir; azımsanmayacak kadarı devleti olmayan başka uluslarla dillerini de içine alır; hepsinin kendine özgü ve birbirleriyle örtüşen tarihleri, politikaları, kültürleri ve anıları vardır; her biri çeşitli araştırmalara konu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Avrupa'nın altmış yıllık kısa tarihinde –dahası yalnızca bu dönem için bile– tek başına İngilizce yazılmış literatür bitmek tükenmek bilmez.

Öyleyse kimse çağdaş Avrupa'nın tam kapsamlı ya da kesin tarihini yazmaya soyunamaz. Dahası o döneme yakın bir zamanda doğmuş olmam bu iş için yetersizliğimi daha da artırmış durumda: Savaş bittikten hemen sonra doğmuş biri olarak bu kitapta konu edilen olayların çoğunun tanığıyım ve bu tarihin büyük bölümü yaşanırken gelişmeleri öğrendiğimi ya da seyrettiğimi –bazen katıldığımı bile– anımsıyorum. Peki bu, gerçek savaş sonrası Avrupa'nın öyküsünü anlamamı kolaylaştırır mı, yoksa zorlaştırır mı? Bilmiyorum. Ama bazen tarihçinin nesnel bakış açısını korumasını epeyce zorlaştırdığını biliyorum.

Bu kitap öyle ilahi bir tarafsızlık hedeflemiyor. *Savaş Sonrası* nesnellikten ve doğruluktan, dilerim, uzaklaşmadan, yakın Avrupa tarihinin kişisel bir yorumu. Haksız yere küçük düşürücü imalara yer vermesi bakımından bir anlamda *dediğim dedik de* denebilir. Kimi yargıları tartışmalı olabilir, kimilerinin yanlış

olduğu mutlaka kanıtlanacaktır. Herkes yanılgıya düşebilir. Buradakiler de iyi ya da kötü benim yanlışlarım –bu boyutta ve kapsamda bir çalışmaya yanlışların karışması kaçınılmaz. Öte yandan eğer yanlışlar sınırlı sayıdaysa, bu kitaptaki değerlendirme ve sonuçlardan en azından bazıları kalıcılığını koruyacaksa, bunu, gerekli araştırmaları yapar ve kitabı yazarken bilgilerine başvurduğum nice bilim adamına ve arkadaşlarıma borçlu olacağım.

Böyle bir kitap öncelikle başka kitaplara dayanmaktadır.[1] Esinlenmek ve örnek almak için yararlandığım modern tarih klasikleri şunlar: Eric Hobsbawn'un *The Age of Extremes –Aşırılıklar Çağı*[2], George Lichtheim'ın *Europe in the Twentieth Century*, A. J. P. Taylor'ın *English History 1914-1945* ve müteveffa François Furet'nin *The Passing of an Illusion*. Birçok bakımdan birbirlerinden bütünüyle farklı olan bu kitaplarla yazarların ortak yanı, takipçileri arasında pek az görülen, geniş bir bilgiden doğan güven ile bir tür entelektüel özgüveni paylaşmalarıdır –aynı zamanda her tarihçinin örnek alması gereken berrak bir üsluba sahipler.

Bu bilim adamları arasında yakın Avrupa tarihini yazmış olanlardan en çok yararlandığım kişiler olan Harold James, Mark Mazower ve Andrew Moravcsik'e değinmeden ve teşekkür etmeden geçemem. Onların eserlerinin etkisi izleyen sayfalara damgasını vurmuştur. Modern Avrupa üzerine araştırmalar yapmış başka herkesle birlikte savaş sonrası ekonomisi üzerine kapsamlı ve yerleşik kanılara karşı bir araştırma yapmış olan Alan S. Milward'a ayrıca teşekkür borçluyum.

Kıtanın batı yarısındaki uzmanlar tarafından kaleme alındıkları için genel Avrupa tarihlerinde çoğu zaman çarpıtılan bir konu olan Orta ve Doğu Avrupa tarihiyle tanışıklığım ölçüsünde, bu çalışmayı çok yetenekli bir dizi genç bilim insanına borçluyum; bunların arasında Brad Adams, Catherine Merridale, Marci Shore ve Timoth Snyder'ın yanında arkadaşlarım Jacques Rupnik ve István Deák de var. Timothy Garton Ash'ten yalnızca (yıllardır kendi konusu bildiği) Orta Avrupa'yı değil, aynı zamanda ve özellikle *Ostpolitik*[3] çağında iki Almanya hakkında da çok şey öğrendim. Jan Gross ile yıllar boyu yaptığım görüşmelerde –ayrıca onun çığır açan yazıları sayesinde– Polonya tarihinin bir bölümünü

1 Dipnotları izleyen paragrafların çoğu geleneksel türdendir, diğer bir deyişle bir kaynağa işaret etmekten çok metni yorumlarlar. Zaten çok uzun olan bir kitabı daha da uzatıp okurların işini zorlaştırmamak adına bütün kaynakça buraya alınmamıştır. *Savaş Sonrası* için yararlanılan kaynaklar, eksiksiz bir listeyle birlikte Remarque Enstitüsünün web sitesinden bulunabilir: [*http://www.nyu.edu/pages/remarque/*].

2 Everest Yayınları (Eylül 2006), Çev. Yavuz Aloğan. (ç.n.)

3 Ostpolitik: Willy Brandt tarafından başlatılan Federal Almanya Cumhuriyeti ile Doğu Almanya arasında işbirliğine yönelik Doğu Politikası. (ç.n.)

öğrenmekle kalmadım, Jan'ın görülmedik bir içgörü ve insanca yaklaşımla ele aldığı savaşın sosyal sonuçlarını nasıl anlayacağımı da öğrendim.

Bu kitapta İtalya ile ilgili bölümler Paul Ginsborg'un çalışmasına çok şey borçlu, tıpkı yazılarını ve anlattıklarına dayanan İspanya ile ilgili bölümlerin de yazdıklarını okuyup anlattıklarına kulak verdiğim ender bulunur insan Victor Perez-Díaz'a olduğu gibi. Anlattığım bu iki zorlu öykünün oluşmasını o iki kişiye ve *Déportation et Génocide* adlı eseriyle savaş sonrası Fransa'nın Yahudi Soykırımına gösterdiği kararsız tepkiyi derinlemesine irdeleyen Annette Wieviorka'ya özel minnet borçluyum. "Yaşam Biçimi Olarak Avrupa" üzerine son sözlerimin çoğunu parlak bir uluslararası hukukçu olan, "dağılmış devletler" hakkındaki çalışmasında, özünde daha iyi olduğu ya da ideal bir modeli temsil ettiği gerekçesiyle değil, ama yaşadığımız şu dünyada başka bir seçenek işe yaramayacağı için AB modeli uluslararası yönetimi şiddetle savunan Anne-Marie Slaughter'ın yazılarından esinlendim.

Avrupa genelinde dostlar, meslektaşlar ve dinleyicilerden kıtanın yakın geçmişi ve bugünü konusunda kitaplardan ve arşivlerden edinebileceğimden çok daha fazla bilgi edindim. Konukseverlikleri ve yardımlarından dolayı Krzysztof Czyíewski, Peter Kellner, Ivan Krastev, Denis Lacorne, Krzysztof Michalski, Mircea Mihaes, Berti Musliu, Susan Neiman ve David Travis'e özellikle teşekkür ederim. Ne kadar tatsız bir deneyim olursa olsun Budapeşte'deki Terör Evini ziyaretimi, bunu yapmam için bana ısrar etmekten bıkmayan Istvan Rév'e borçluyum. New York'taki dostlarım ve meslektaşlarım Richard Mitten, Katherine Fleming ve Jerrold Seigel bana cömertçe zaman ayırıp fikir vermekten kaçınmadılar. Dino Buturovic, Yugoslav dil karmaşasıyla ilgili aktardıklarımı seve seve incelemekten çekinmedi.

New York Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesinde birkaç dönem üst üste dekanlık yapmış Philip Furmansky, Jess Benhabib ve Richard Foley'e hem araştırmamı hem de başkalarının da Avrupa'yı araştırıp tartışmasını özendirmek için kurduğum Remarque Enstitüsünü destekledikleri için minnettarım. Yves-André Istel'in büyük desteği ve himayesi olmasaydı, pek çok şey öğrendiğim atölye çalışmalarını ve dersleri barındıran Remarque Enstitüsünü geliştiremez; İdari Yönetici Jair Kessler'in son derece etkili ve yakınmayan işbirliği olmaksızın bir yandan Remarque'ı yönetirken bir yandan bu kitabı yazamazdım.

Nicelerinin yanında yayın ajansının temsilcileri Andrew Wylie ile Sarah Chalfant'a gösterdikleri dostluk ve verdikleri tavsiyeler için derin minnet borçluyum; beklediklerinden çok daha uzun –ve de kapsamlı– bir projeye destek vermekten bir an olsun vazgeçmediler. Editörlerime de –Londra'da Ravi Mirchan-

dani ve Caroline Knight ile New York'ta Scott Moyers ve Jane Fleming– bu kitabın tamamlanmasına yardım etmek için yaptıklarından dolayı borçluyum. İlk kez *The New Republic*'in arka sayfasında, desteklediği çarpıcı sanat bölümünde deneme yazısı olarak yayımlanmış değerlendirme ve görüşlerinden bazılarına 12'nci ve 14'üncü bölümlerde yer verilen Leon Wieseltier'e konukseverliği için teşekkürler. Şimdiye dek profesyonel anlamda kendimi en çok borçlu hissettiğim kişi, yıllardır beni, taşıdığı onca serüvenci riske ve olası yararlarıyla birlikte beni siyasal ve tarihsel pusulamı her zamankinden daha geniş tutmaya özendiren *The New York Review of Books*'un eşsiz editörü Robert Silvers olmuştur.

Bu kitap New York Üniversitesindeki öğrencilerin katkılarından da çok yararlanmıştır. Bunlardan bazıları –en çok da Dr. Paulina Bren ile Dr. Daniel Cohen (şimdi Rice Üniversitesinde) ve Dr. Nicole Rudolph– bu sayfalarda görecekleri gibi kendi yaptıkları tarihsel araştırmalarla o dönemi anlamama katkıda bulunmuşlardır. Diğerleri –Jesssica Cooperman ile Avi Patt– araştırma görevlileri olarak değerli çalışmalar yaptılar. Simon Jackson'ın yanı sıra Michelle Pinto hiç sızlanmadan usta bir resim araştırmacısı oldu; en hoş resimlerin çoğunu bulmayı o üstlenmişti, bunlardan en önemlisi de Üçüncü Bölümün sonunu süsleyen örtülü Lenin'dir. Alex Molot böyle bir kitabın kaçınılmaz ve pek yerinde olarak dayandığı basılmış ve yayımlanmamış istatistiksel raporlarla verileri titizlikle derleyip topladı. Onlar olmasaydı bu kitabı yazamazdım.

Ailem savaş sonrası Avrupa'sında uzun yıllar yaşamış bulunuyor –çocuklarımsa gençliklerini burada geçirdiler. Kitaptan dolayı ortalıkta olmamamı, seyahatlerimi ve takıntılarımı hoş görmekle kalmayıp içeriğine de seçkin katkılar yaptılar. Bu kitap Daniel'e adını; Nicholas'a bütün güzel öykülerin mutlu sonla bitmediği bilgisini borçludur. Eşim Jennifer'a da borcu çoktur –en az iki kez özenli ve yapıcı yaklaşımla okunmasını. Ama kitabın yazarı karısına çok daha fazlasını borçlu. *Savaş Sonrası* ona adanmıştır.

GİRİŞ

"Her çağ, taşıdığı bilmece çözüldüğünde boşluğa atlayan gizemli bir varlıktır."
Heinrich Heine

"(Bazı beyefendilere boş gelen!) Koşullar her siyasal ilkeye
kendi ayırt edici rengini ve ayrımcı etkisini verir."
Edmund Burke

"Olaylar, sevgili çocuk, olaylar."
Harold Macmillan

"Dünya tarihi mutluluğun yetiştiği toprak değildir.
Mutluluk dönemleri onun içinde boş sayfalardır."
Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Bu kitabı yazmaya ilk karar verdiğimde Viyana'daki büyük Westbahnhof garında tren değiştiriyordum. Tarih, Aralık 1989'du, umutlar beslenen bir dönem. Václav Havel'in *Sivil Forum* hareketine katılan oyun yazarlarıyla tarihçilerin komünist polis devletinin çivilerini yerinden söküp kırk yıldır "gerçekten varlık gösteren Sosyalizm'i" tarihin tozlu sayfalarına yuvarladıkları Prag'dan yeni dönmüştüm. Birkaç hafta önce Berlin Duvarı hiç beklenmedik bir biçimde yıkılmıştı. Polonya'da olduğu gibi Macaristan'da da herkesin aklını kurcalayan konu, komünist politikalar sonrasında yaşanacak güçlüklerdi: Daha birkaç ay öncesine değin bütün gücüyle kendini gösteren eski rejim kan kaybediyordu. Litvanya Komünist Partisi hemen geçerli olmak üzere Sovyetler Birliği'nden

bağımsızlığını ilan etmişti. Tren istasyonuna doğru takside giderken, Avusturya radyosunda, Romanya'da Nicolae Çavuşesku'nun adam kayırmacı diktatörlüğüne karşı ayaklanmanın ilk haberleri duyuluyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın dondurulmuş topografyası siyasal bir depremle çalkalanıyordu.

Bir çağ kapanmıştı, yeni bir Avrupa doğuyordu. Bu kadarını anlamak zor değildi. Ne var ki eski düzen geride kalırken, epeydir gündemde olan pek çok varsayım irdelenecekti. Bir zamanlar kalıcı ve her nasılsa kaçınılmaz gibi gelen ne varsa artık geçici bir kimliğe bürünecekti. Soğuk Savaş çekişmeleri; Doğu ile Batı'yı ayıran hizipleşme; "komünizm" ile "kapitalizm" arasındaki sürtüşme; zengin Batı Avrupa ile Sovyetler'in doğudaki uyduları arasındaki ayrıma ve iletişim kopukluğuna ilişkin öyküler: bunların hiçbiri artık ideolojik gerekliliklerin ya da şaşmaz politika mantığının ürünleri olarak kabul edilmeyecekti. Tarihin gelişigüzel sonuçlarıydılar –şimdi de tarih onları bir kenara itiyordu.

Avrupa'nın geleceği çok başka olacaktı –dolayısıyla geçmişi de bambaşka görünecekti. 1945-89 arası yılları artık yeni bir çağın eşiği değil geçiş dönemi olarak görecektik: Savaş sonrasında açılıp kapanan bir parantez, 1945'te sona ermiş, ancak sonsözünü söylemesi yarım yüzyıl almış bir savaşla ilgili yarım kalmış işler. Gelecek yıllarda Avrupa nasıl bir biçim alırsa alsın, daha önce sahnelenmiş alışıldık, derli toplu öykü bir daha anlatılmamacasına değişmişti. Orta Avrupa'daki o dondurucu aralık günü savaş sonrası Avrupa tarihinin yeniden yazılması gerektiği düşmüştü aklıma.

Zaman umut vaat ediyordu, mekân da. 1989'da Viyana Avrupa'nın karmakarışık, üst üste binmiş Avrupa tarihinin sil baştan yaşandığı yerdi. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Viyana Avrupa'nın *ta kendisi*; kıyametin eşiğine gelmiş bir kültür ve uygarlığın verimli, huzursuz, baştan çıkmış merkeziydi. Savaşlar arasında görkemli bir imparatorluk metropolüyken, elden ayaktan düşmüş, avuç içi kadar kalmış bir devletin çekmiş bir başkentine dönüşen Viyana giderek gözden düşüyor, yurttaşlarının çoğunun coşkuyla desteklediği Nazi imparatorluğunun taşra kalesi olarak sonuna yaklaşıyordu.

Almanya yenildikten sonra Avusturya Batı kampına dahil olmuş ve Hitler'in "ilk kurbanı" olduğuna karar verilmişti. Bu katmerli haksız kayırmanın ardından Viyana geçmişini temize çıkarma olanağı buldu. Nazilerle yaptığı işbirliği unutulan Avusturya başkenti –Sovyetler'in "doğu" Avrupa blokuyla çevrili "batılı" kent– özgür dünyanın öncü gücü ve örneği olarak yeni bir kimlik kazandı. Artık Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Romanya ve Yugoslavya içine hapsedilen eski uyruklarının gözünde Viyana "Orta Avrupa" demekti: Avrupalıların yüzyıl boyunca her nasılsa ellerinden kaçırdıkları kozmopolit

kibarlığın simgesi hayali topluluk. Komünizmin can çekiştiği yıllarda şehir özgürlüğün dinleme kulesi, Batı'ya kaçan Doğu Avrupalıların ve Doğu'yla köprü kuran batılıların buluşma ve ayrılma noktası olacaktı.

Dolayısıyla, 1989 yılında Avrupa'yı "düşünmek" için uygun bir yerdi Viyana. Avusturya savaş sonrasında Batı Avrupa'nın kendine yeten özelliklerinin hepsini üstünde toplamıştı: Kapitalist bolluk, bol bağış yapılan sosyal devlet tarafından destekleniyordu; sosyal barış belli başlı bütün sosyal gruplar ve siyasal partiler aracılığıyla cömertçe dağıtılan iş ve ek yardımlar sayesinde güvence altına alınıyordu; dış güvenlik Batı'nın üstü kapalı nükleer şemsiyesinin koruması altındaydı –çünkü Avusturya "tarafsız" görünme meraklısıydı. Bu arada Leitha ve Tuna nehirlerinin karşısında doğuya yalnızca birkaç kilometre uzakta "öteki" Avrupa'nın çıplak yoksulluğu ve gizli polisleri vardı. İkisini birbirinden ayıran özellikleri Viyana'nın Westbahnhof adlı, işadamlarıyla tatilcilerin Münih, Zürih ya da Paris'e giden göz alıcı hızlı trenlere bindiği itici, hareketli garıyla; kentin Südbahnhof denen dehşet verici, çekicilikten uzak istasyonu arasında görmek mümkündü; burası, bakımsız, pis, Budapeşte ya da Belgrad'dan gelen kir pas içindeki eski püskü trenlerden inen aç biilaç yabancıların tehlikeli barınak yeriydi.

Şehrin iki büyük tren istasyonunun, bilinçsizce olsa da, Avrupa'nın coğrafi bölünmüşlüğünü –umut dolu, kazançlı batıya dönen yüzüyle, Viyana'nın doğuya yaklaşmasına kayıtsızca teslim olan öteki yüzü– kabul etmesi gibi Avusturya başkentinin sokakları da Avrupa'nın bugünkü sakinliğini geçmiş huzursuzluklarından ayıran uçuruma tanık olmaktaydı. Gösterişli Ringstrasse'de sıralanmış görkemli, güvenli binalar Viyana'nın bir zamanlar yaşadığı imparatorluğu çağrıştıran izlerdi –oysa caddenin kendisi orta ölçekli Avrupa başkentine gelip gidenleri günübirlik ağırlamak için nedense fazla büyük ve fazla şık görünüyordu– kent halkı da kamu binaları ve belediye alanlarıyla gururlanmakta haklıydı. Öyle ki Viyana'da geçmiş başarıların sergilenmesine çok önem verilmekteydi. Ne var ki daha yakın geçmişi konusunda kesinlikle suskun kalınırdı.

Bir zamanlar kentin iç mahallelerindeki binaların çoğunu dolduran ve Viyana'nın parlak dönemlerinde yürütülen sanat, tiyatro, edebiyat, gazetecilik ve fikir faaliyetlerine kararlılıkla katkısı bulunmuş Yahudilerle ilgili olarak da kent enikonu ketumdu. Viyanalı Yahudilerin evlerinden zorla alınıp doğuya sürülmesi ve kentin belleğinden kazınmasıyla yaşanan şiddet Viyana'nın bugünkü suçlu sessizliğinin nedenini açıklıyordu. Savaş sonrası Viyana, tıpkı savaş sonrası Batı Avrupa gibi dile getirilmeyen bir geçmişin tam üstünde duran görkemli bir yerleşimdi. O geçmişin en kötü dönemlerinin çoğu Sovyetler'in

denetimi altındaki topraklarda yaşanmıştı; zaten kolaylıkla unutulabilmesinin (Batı'da) ya da bastırılabilmesinin (Doğu'da) nedeni de buydu. Doğu Avrupa'nın dönüşüyle birlikte geçmişle ilgili suskunluk söz konusu olmayacaktı: Geçmişi konuşmak kaçınılmazdı artık. 1989 sonrasında hiçbir şey aynı olmayacaktı –ne gelecek ne bugün, en önemlisi, ne de geçmiş.

Savaş sonrası Avrupa'nın tarihini yazma sorumluluğunu üstlenmeye karar verdiğim tarih 1989 yılının aralık ayı olmasına rağmen sonraki birkaç yıl boyunca kitabı yazmaya başlayamadım. Koşullar engelliyordu. Şimdi düşünüyorum da iyi ki öyle olmuş: o gün hâlâ belirsiz olan pek çok konu bugün biraz daha aydınlığa kavuşmuş bulunuyor. Arşivler açıldı. Büyük değişimlere bağlı kaçınılmaz kafa karışıklığı giderildi, en azından 1989 kargaşasının uzun vadeli sonuçlarından bazıları anlaşılır kılındı. 1989'un etkilerinin giderilmesi çabuk olmadı. Viyana'ya bir sonraki gezimde kent, komşu Hırvatistan ve Bosna'dan gelen on binlerce sığınmacıya konut bulma sorunuyla boğuşuyordu.

Ondan üç yıl sonra Avusturya özenle işlenmiş savaş sonrası özerkliğini bırakmış, Avrupa işlerinde bir güç olarak ortaya çıkması Doğu Avrupa'daki devrimlerin doğrudan bir sonucu olan Avrupa Birliği'ne katılmıştı. Ekim 1999'da Viyana'ya gittiğimde, posterleri Westbahnhof garını donatan Özgürlük Partisinin, başkanı Jörg Haider'in doğu cephesinde "görevlerini yerine getirmiş" olan Nazi ordularının "şerefli askerlerine" duyduğu hayranlığı açıkça dile getirmesine rağmen, Avusturyalı seçmenlerin son on yıl içinde yaşadıkları değişimlere akıl erdirememelerini ve duydukları kaygıyı kullanarak, o yılki seçimleri yüzde 27 oy alarak kazandığını gördüm. Yaklaşık yarım yüzyıl süren uykusunun ardından Avrupa'nın geri kalanı gibi Viyana da tarihteki yerini yeniden almıştı.

* * *

Bu kitap İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'nın öyküsünü anlatır, bu nedenle 1945 yılından başlar: *Stunde nul* der Almanlar, "sıfır saati". Ama yirminci yüzyıldaki her şey gibi bu öykü de Avrupa kıtasının yıkıma doğru sürüklendiği 1914 yılında başlayan otuz yıllık savaş döneminin gölgesinde kalmaktadır. Birinci Dünya Savaşı bütün katılanlar açısından sarsıcı bir ölüm tarlasıydı –Sırbistan'da yaşları 18 ile 55 arasında değişen erkek nüfusunun yarısı ölmüştü– ancak hiçbir işe yaramadı. Almanya (o günlerde yaygın olan kanının tersine) ne savaşta ne de savaş sonrası düzenlemelerde ağır yenilgiye uğramıştı: Yoksa topu topu çeyrek yüzyıl sonra Avrupa'yı ele geçirmeye yaklaşacak düzeye erişmesi açıklanamazdı. Doğrusunu isterseniz, Almanya Birinci Dünya

Savaşı'nda oluşan borçlarını ödemediği için Müttefik devletlerin zaferinin bedeli Almanya'nın yenilgisinin bedelinden çok daha fazla olmuş, buna bağlı olarak Almanya 1913'te olduğundan göreceli *daha büyük güçle* ortaya çıkmıştı. Bir önceki yüzyılda Prusya'nın yükselişiyle Avrupa'da hortlayan "Alman sorunu" çözümsüzlüğünü koruyordu.

Eski imparatorlukların çöküşüyle birlikte 1918'de ortaya çıkan küçük devletler yoksul, istikrarsız ve güvenilmezdi –ayrıca komşularına kin kusuyorlardı. İki savaş arasında Avrupa "revizyonist" devletlerle dolup taşmıştı: Rusya, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan Büyük Savaş'ta yenilgiye uğramış, topraklarına yeniden kavuşmak için fırsat kolluyorlardı. 1918'den sonra uluslararası istikrar sağlanamamış, güçler arasında denge kurulamamıştı: Yaşanan yalnızca yorgunluktan kaynaklanan geçiş dönemiydi. Savaşın şiddeti azalmadı. Onun yerine başkalaşım geçirerek yurtiçi sorunlara dönüştü –milliyetçi tartışmalara, ırkçı önyargılara, sınıf çatışmalarına ve iç savaşa. Yirmili, özellikle de 30'lu yıllarda Avrupa bir savaş sonrası yaşamla ufukta beliren öteki savaş arasındaki alacakaranlık kuşağına girmişti.

Dünya savaşları arasındaki yıllarda yaşanan iç çatışmalar ve devletlerarası düşmanlıklar Avrupa ekonomisinin çöküşüyle birlikte kızışmıştı –ya da belli ölçülerde onun tarafından körükleniyordu. O yıllarda gerçekten de Avrupa'daki ekonomik yaşam üçlü bir darbe almıştı. Birinci Dünya Savaşı iç istihdamı aksatmış, ticareti altüst etmiş ve bütün ülkeleri mahvetmişti, bunların arasında iflas eden devletler de vardı. Birçok ülke, en çok da Orta Avrupa ülkeleri savaşın etkilerini üzerinden hiç atamadı. Atanlarsa, para darlığı, iş dünyasının başarısızlıkları ve yabancı rekabete karşı koruyucu önlemler almak için gösterilen umutsuz çabaların yalnızca öngörülmedik işsizlikle ve sanayi mallarının boşa gitmesiyle sonuçlanmakla kalmayıp uluslararası ticaretin çöküşüne (1929 ile 1936 arasında Franco-Almanya arasındaki ticaret yüzde 83 azalmıştı), onun yanında devletlerarası rekabet ve küskünlüklerin artışına yol açan 30'lann Bunalımında bir kez daha dibi boyladılar. Bunun arkasından gelen İkinci Dünya Savaşı ve onun *sivil* halklar ile ondan etkilenen ülkelerin iç ekonomileri üzerinde bıraktığı eşi görülmedik sarsıcı izler bu kitabın Birinci Bölümünde tartışılmaktadır.

Bu darbelerin toplu etkisi bir uygarlığın yok oluşuydu. Avrupa'nın kendini sürüklediği felaketin ölçüsü daha yaşanırken bile çağdaşları tarafından açıkça görülmekteydi. Gerek aşırı Sol'da gerek aşırı Sağ'da yer alan kimileri Avrupa burjuvazisinin kendini kurban etmesini daha iyi bir şeyler uğruna dövüşme fırsatı olarak görüyorlardı. Otuzlu Yıllar Auden'in "kalleş, aşağılık on yılıydı"; ama hayallerde ve İspanya'daki iç savaşta kaybolan canlarda doruğuna çıkan bağlı-

lık ve siyasal inanç da damgasını vurmuştu bu yıllara. Ondokuzuncu yüzyılın radikal görüşleri son demlerini yaşıyordu, artık daha gaddar bir çağın şiddetli ideolojik savaşları sarsıyordu ortalığı: "İki dünya savaşı arasındaki dönemde yeni bir insanlık düzenine özlem büyüktü, bu çabaların getirdiği başarısızlıksa korkunç." (Arthur Koestler)

Avrupa'dan umudunu kesen kimileri kaçtı: Önce Avrupa'nın en batısında hâlâ ayakta olan liberal demokrasilere, sonra da –vaktinde davranabilenler– Amerika'ya gittiler. Stefan Zweig ya da Walter Benjamin gibi daha başkaları kendi canına kıydı. Kıtanın nihai olarak cehenneme düşüşünün eşiğinde Avrupa'nın görünümü hiç de umut vermiyordu. Avrupa uygarlığının infilakı sırasında kaybolan her neyse –ki bunun belirtileri bizzat Zweig'in Viyana'sında Karl Kraus ve Franz Kafka'nın içine doğmuştu– bir daha asla yerine konamayacaktı. Jean Renoir'ın 1937 tarihli klasik filmine adını veren çağın *Grand Illusion*'ı (*Büyük Aldanış*) savaşı ve onunla birlikte gelen onur, kast ve sınıf mitlerini sık kullanıyordu. Ancak 1940 yılında Avrupalı gözlemciler Avrupa'daki aldanışların en büyüğünün –bir daha kalkmamacasına gözden düşen– "Avrupa uygarlığının" ta kendisi olduğunu göreceklerdi.

Önceden yaşananlar ışığında Avrupa'nın 1945 sonrası beklenmedik iyileşmesinin öyküsünü anlatmanın çekiciliği anlaşılabilir öyleyse; kendini kutlar bir havası vardır, hatta coşkulu denebilir. Gerçekten de savaş sonrası Avrupa tarihlerinin dayandığı başlıca temadır bu, hepsinden öte 1989 öncesinde yazılmış tarihler, tıpkı bu yıllarda edindikleri başarıları dile getirirken Avrupalı devlet adamlarının benimsedikleri gibi aynı temayı işler. Topyekûn savaş seline kapıldıktan sonra yaşananların hepsi abartılı bir tepki doğurdu: Kıta Avrupası'nda yer alan ayrı ayrı devletlerin ayakta kalmaları ve yeniden ortaya çıkışları; devletlerarası çekişmelerin olmaması ve Avrupa içi işbirliğinin kurumlaşmada sürekli ileriye gitmesi; otuz yıllık ekonomik çöküşten istikrarlı çıkış ile refahın, iyimserliğin ve barışın "normalleşmesi". Avrupa'nın kendine gelmesi "mucize" oldu. "Ulus devlet sonrası" Avrupa yakın tarihinden acı dersler almıştı. Kana susamış –intihara eğilimli– geçmişinin küllerinden "Anka Kuşu misali" uzlaşmacı, barışçı bir kıta yükselmişti.

Pek çok mit gibi yirminci yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın kulağa hoş gelen hikâyesi gerçeğin iç çekirdeğidir. Ancak pek çok şeyi kapsamaz. Avusturya sınırından Ural Dağlarına, Talinn'den Tiran'a uzanan Doğu Avrupa, Avrupa'ya uymaz. Daha önce olup bitenlerle karşılaştırıldığında *orada* yaşanan savaş sonrası yıllar barış doluydu kuşkusuz ama davetsiz Kızıl Ordu'nun varlığı sayesinde cezaevi avlusunda tankların zorlamasıyla sağlanan bir barıştı

bu. Eğer Sovyet Bloku'nun uydu ülkeleri daha batıdaki gelişmelerle yüzeysel de olsa karşılaştırılabilir uluslararası işbirliğine kalkıştıysa, bunun tek nedeni Moskova'nın "kardeş" kurumlarla onlar arasında değiş tokuşu dayatmasıydı.

Savaş sonrası Avrupa'nın iki yarısındaki tarih birbirinden ayrı anlatılamaz. İkinci Dünya Savaşı'nın mirası –savaş öncesi yıllar ve ondan önceki savaş– Doğu ve Batı Avrupa hükümetleriyle halklarına bir daha geçmişe dönmemek üzere ilişkilerini en iyi biçimde düzenleme konusunda benzer zorlamalar getirmişti. Seçeneklerden biri –1930'lardaki halk cephelerinin radikal gündemini takip etmek– başlangıçta Avrupa'nın *her iki* tarafında da pek gözdeydi (bu da bize 1945'in bazen göründüğü gibi tam anlamıyla yeni bir başlangıç olmadığını düşündürür). Doğu Avrupa'da bir tür radikal dönüşüm kaçınılmazdı. Gözden düşmüş geçmişe dönmenin hiçbir yolu yoktu. Peki onun yerini ne alacaktı? Komünizm yanlış çözüm olabilirdi, ancak onun olumlu tepki verdiği ikilem yeteri kadar gerçekti.

Batıda radikal değişim olasılığı, biraz da Amerikalıların yardımı (ve baskısı) sayesinde ortadan kaldırılmıştı. Popüler öncü girişimlerin –ve de komünizmin– albenisi silindi. İkisi de zor zamanların reçetesiydi ve Batı'da, en azından 1952 sonrası yıllar artık eskisi kadar sıkıntılı değildi. Böylelikle ileriki yıllarda savaştan hemen sonra yaşanan belirsizlikler unutuldu. Ne var ki olayların farklı bir dönemece girme olasılığı –daha doğrusu bambaşka bir dönemece *gireceği*– 1945 yılında enikonu gerçek olacağa benziyordu; Batı Avrupa eski iblislerin (işsizlik, faşizm, Alman militarizmi, savaş, devrim) dönüşünü önlemek için şimdi hepimizin bildiği yeni bir yol seçti. Ulus ve refah devleti sonrası işbirlikçi, barışçı Avrupa günümüzün Büyük Avrupa idealistlerinin gözünde iyimser, hevesli, ileriye bakan bir gelecek umudundan doğmamıştı. Kaygının güvensiz çocuğuydu. Tarihin gölgesinde Avrupa'nın liderleri sosyal reformlar uyguladılar, önleyici olması, geçmişi uzak tutması için yeni kurumlar inşa ettiler.

Sovyet bloku yetkililerinin de aynı projeyi gerçekleştirmeye soyunduklarını anımsarsak bunu anlamamız kolaylaşır. Her şeyin ötesinde onlar da siyasal sapmalara karşı önlem alma kaygısına düşmüşlerdi –ancak komünist yönetim altındaki ülkelerde bu önlemler toplumsal ilerlemeden çok fiziksel baskılar aracılığıyla alınıyordu. Yakın tarih komünistlerin önderliğindeki soysal devrimin yalnızca geçmişin kusurlarını değil, aynı zamanda onlara çanak tutan koşulları kesin olarak sildiği savları doğrultusunda yeniden yazılıyor, halk da onları unutmaya zorlanıyordu. Göreceğimiz gibi bu iddia da mitten başka bir şey değildi; en iyi olasılıkla yarı gerçeği yansıtıyordu.

Fakat komünist mit Avrupa'nın *her iki* yarısında ağır bir mirasın yönetilmesinin önemine (ve güçlüğüne) istemeden de olsa tanık oldu. Birinci Dünya Savaşı eski Avrupa'yı yerle bir etmişti; İkinci Dünya Savaşı yeni bir Avrupa'nın koşullarını hazırladı. Ancak Avrupa'nın tümü 1945'ten sonra yakın geçmişinin diktatörleri ve savaşlarının koyu gölgesinde yaşayacaktı. Avrupa'da savaştan sonraki kuşakların yaşadığı ve onları, yirminci yüzyılın daha farklı ve tümüyle daha iyimser dersler verdiği Amerikalılardan ayıran ortak deneyim budur. Bu, aynı zamanda 1989 öncesi Avrupa tarihini anlamaya –sonra da ne kadar değiştiğini kavramaya– çalışan herkes için gerekli bir çıkış noktasıdır.

* * *

Tolstoy'un tarihe bakışını anlatırken Isaiah Berlin akılcı tümevarımın iki türünü birbirinden ayrı tutarak Yunan şair Arkhilokhus'un ünlü dizesini aktarmıştı: "Tilki pek çok şey bilir ama kirpinin bildiği tek bir büyük şeydir." Berlin'in sözleriyle bu kitap "kirpi" olmamaya önem veriyor. Bu sayfalarda ortaya koyacağım çağdaş Avrupa tarihi üzerine büyük bir kuramım yok; açıklamalarım diğerlerinin üstüne çıkan bir tema içermiyor; her şeyi kapsayan bir tek öyküm yok anlatacak. Ancak bu, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa tarihinin herhangi bir temadan yoksun olduğu anlamına gelmiyor. Tam tersine, birden çok teması var. Tilki gibi Avrupa da pek çok şey biliyor.

İlkin, bu kitap Avrupa'nın küçülmesinin tarihidir. Avrupa'yı oluşturan devletler 1945'ten sonra bir daha uluslararası olma ya da imparatorluk konumuna erişmeye göz dikemeyecekti. Burada kuraldışında kalan iki devlet –Sovyetler Birliği ve kısmen Büyük Britanya– kendini yarı-Avrupalı görmekle birlikte, bu kitapta sözü edilen dönem sonunda büyük ölçüde küçülmüşlerdi. Kıta Avrupası'nın geri kalanının neredeyse tümü yenilgi ve işgallerle küçük düşmüştü. Faşizmden kendi çabalarıyla kurtulmayı başaramamıştı; ayrıca yardım görmeden komünizmi başından savacak güçten de yoksundu. Savaş sonrasının Avrupası yabancılar tarafından kurtarılmıştı –ya da duvarların arkasına hapsedilmişti. Avrupalılar ancak uzun yıllar süren çabalar sonucunda kendi kaderlerinin denetimini yeniden ellerine alabildiler. Aynı yıllar içerisinde bir zamanlar denizleri aşan imparatorlukların (Britanya, Fransa, Hollanda, Belçika, Portekiz) denizaşırı toprakları budanarak bu devletleri yeniden Avrupalı özlerine döndürdü, dikkatleri yeniden Avrupa'ya çevirdi.

İkincisi, yirminci yüzyılın son on yılları Avrupa tarihinin "büyük anlatılarının" silinip gittiğine tanık olmuştu: Yüzyılın ilk yarısında Avrupa'yı yerle bir eden siyasal projelerle toplumsal akımları besleyen ondokuzuncu yüzyılın büyük tarih kuramlarıyla onların ilerleme ve değişim, devrim ve dönüşüm modelleri. Bu öyküyse, yalnızca tüm Avrupa'yı kapsayan bir tuvalde anlamlı gelebilir: Batı'daki siyasal ateşin (çok küçük bir aydın azınlık dışında) sönmesi, birçok nedenden ötürü Doğu'da siyasal inancın yok olması ve resmi Marksizm'in gözden düşmesiyle birlikte yaşanmıştı. 1980'lerde kısa bir dönem için aydın *Sağ* kesimin ondokuzuncu yüzyılın bölünmüş "toplum" ve halkla ilişkilerin serbest piyasa koşullarına ve küçülmüş devlete bırakılması projesini yeniden canlandıracağı sanıldı ama bu sancı geçti. 1989'dan sonra Avrupa'da ne Sol *ne de* Sağ tarafından ortaya konan üstün bir ideoloji oldu; ortada bir tek Avrupalıların çoğunun gözünde yerine getirilmiş olan özgürlük projesi vardı.

Üçüncüsü ve biraz geç kalmış –ve büyük ölçüde rastlantı sonucu– olmakla birlikte Avrupa'nın ideolojik geçmişinin geçerliğini yitirmiş tutkularının gösterişsiz bir biçimde yerini alan "Avrupa modeli" ortaya çıkmıştı. Sosyal Demokrat ve Hıristiyan Demokratların çıkardıkları yasalardan karıştırılarak derlenmiş ve Avrupa Topluluğu ile onun ardılı olan Avrupa Birliği'nin yengeç misali kurumsal genişlemesinin etkisiyle oluşmuş toplumlararası görüşmeleri ve devletlerarası ilişkileri kesinlikle "Avrupalı" yöntemiyle düzenleyen bir modeldi bu. Çocuk bakımından devletlerarası hukuk kurallarına kadar her konuyu kapsayan bu Avrupalı yaklaşım yalnızca Avrupa Birliği'nin ve ona üye ülkelerin bürokratik uygulamalarına sahip çıkmıyordu; yirmi birinci yüzyılın başında AB'ye aday ülkelerin yol göstericisi ve örneği olmakla kalmamıştı, aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri'ne küresel düzeyde meydan okuyan ve "Amerikan yaşam tarzının" albenisiyle rekabet eden bir model sunuyordu.

Avrupa'nın (kendi içinde epey sorunlar taşıyan) coğrafi tanımlamadan çıkıp örnek alınacak ve benzer bireylerle ülkeleri mıknatıs gibi kendine çekecek bir niteliğe beklenmedik dönüşümü ağır işleyen, katlanarak gelişen bir süreçti. Alexander Wat'in iki savaş arası dönemdeki Polonyalı devlet adamlarının kuruntularını dile getiren alaysı sözleri gibi Avrupa "büyüklüğe mahkûm" değildi. Böyle bir güçle ortaya çıkacağı ne 1945'teki ne de 1975'teki koşullar altında önceden bilinebilirdi. Yeni Avrupa önceden hesaplanmış ortak bir proje de değildi: kimse bunu gerçekleştirmek için çıkmamıştı yola. Öte yandan 1992 yılından sonra Avrupa'nın uluslararası alanda yeni bir konuma *geldiği* belli

olunca, özellikle ABD ile ilişkileri gerek Avrupalılar gerekse Amerikalılar açısından yepyeni bir görünüm aldı.

Bu dördüncü temaysa, savaş sonrası Avrupa'nın bu anlatımının içine işlemiştir: Avrupa'nın Amerika Birleşik Devletleri ile yaşadığı karmaşık ve genellikle yanlış anlaşılan ilişkiler. Batı Avrupalılar 1945'ten sonra ABD'nin Avrupa'nın iç işlerine karışmasını istemişlerdi, aynı zamanda da böyle bir müdahaleden ve Avrupa'nın çöküşünün belirtisi olmasından rahatsızdılar. Daha da ötesi, ABD'nin, özellikle 1949 sonrasında Avrupa'daki varlığına rağmen "Batı" dünyasının bu iki yakası birbirinden çok farklı yerler olarak kalmıştı. Batı Avrupalıların Soğuk Savaş'ı algılamaları ABD'de uyandırdığı oldukça abartılı tepkiden çok başkaydı, bunun arkasından gelen 50'li ve 60'lı yıllarda Avrupa'nın "Amerikanlaştırılması" da, göreceğimiz üzere, çoğu zaman abartılmıştır.

Doğu Avrupa ise Amerika'yı ve onunla ilgili her şeyi çok daha farklı görmekteydi kuşkusuz. Ancak orada da hem 1989 öncesi hem de sonrasında ABD'nin Doğu Avrupalılar üzerindeki örnek niteliğindeki etkisini abartmak yanlış olur. Avrupa'nın her iki yarısında bulunan karşıt görüşlerdeki muhalifler –örneğin Fransa'da Raymond Aron ya da Çekoslovakya'da Vàclav Havel– Amerika'yı kendi toplumları için hiçbir biçimde model ya da örnek diye görmediklerinin altını çizmeye özen göstermekteydiler. 1989 sonrasında genç kuşak Doğu Avrupalılar bir süreliğine ülkelerini Amerikan modeline göre özgürleştirmek için kolları sıvadılarsa da sınırlı kamu hizmetleriyle düşük vergileri ve serbest piyasa koşullarını yakalayamadılar. Avrupa'nın "Amerikan modası" geçmişe uzanıyordu. Doğu Avrupa'nın gelecekteki "küçük Amerikaları" ise kesinlikle Avrupa'ya yönelmişti.

Son olarak Avrupa'nın savaş sonrası tarihi; suskunlukların, yoklukların gölgesinde kalmış bir öyküdür. Avrupa kıtası bir zamanlar birbiriyle iç içe geçmiş, üst üste binmiş diller, dinler, toplum ve uluslarla bezenmiş bir mozaikti. Şehirlerin çoğu, özellikle de eski ve yeni imparatorluk sınırlarının kesişme noktalarında yer alan Trieste, Saraybosna, Selanik, Çernoviç, Odesa ya da Vilna gibi küçük olanlar Katoliklerin, Ortodoksların, Müslümanlarla Yahudilerin ve başkalarının yan yana yaşadıkları *avant le mot*, söze gerek bırakmayan, gerçekten çokkültürlü toplumlardı. Bu eski Avrupa'yı gözümüzde büyütmememiz gerekir. Polonyalı yazar Tadeusz Borowski'nin sözleriyle, "halklarla milliyetlerin inanılmaz, neredeyse gülünç bir biçimde kaynaşıp tehlikeli bir biçimde

alevlendiği Avrupa'nın göbeği" düzenli olarak ayaklanmalar, toplu katliamlar ve *pogromlar* ile sarsılıyordu, ama gerçektiler ve belleklerde yer alacak kadar uzun süre ayakta kalmıştı.

Ne var ki 1914 ile 1945 yılları arasında *aynı* Avrupa kül olmuştu. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına girerken gözlerini kırpıştıran daha düzenli Avrupa'nın birkaç güdük noktası kalmıştı. Savaş, işgal, sınırların yeniden ayarlanması, sınır dışı etme ve soykırım sayesinde hemen herkes artık kendi ülkesinde, kendi halkıyla birlikte yaşıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kırk yıl boyunca Avrupa'nın her iki yarısında yaşayan Avrupalılar dışa kapalı ulusal duvarlar arkasındaydılar, hâlâ varlığını sürdüren dinsel ya da etnik azınlıklar, örneğin Fransa'daki Yahudiler genel nüfusun çok az bir bölümünü temsil ediyorlardı ve gerek kültürel gerekse siyasal eğilimle bütünleşmişlerdi. Bu yeni, bağdaşık Avrupa'dan bir tek Yugoslavya ile Sovyetler Birliği –daha önce de belirttiğimiz üzere ikincisi devlet değil imparatorluktu, yine de kısmen Avrupalıydı– uzak duruyordu.

Gelgelelim 1980'lerden bu yana, daha da önemlisi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve AB'nin genişlemesinden itibaren Avrupa çokkültürlü bir gelecekle karşı karşıya. Bunlar arasında sığınmacılar; yabancı işçiler; iş ve özgürlük uğruna imparatorluk başkentlerine taşınan Avrupa'nın eski sömürgelerindeki yurttaşları var. Böylece Avrupa'nın sınırları genişledikçe başarısız ya da baskı altındaki devletlerin gönüllü ya da gönülsüz göçmenleri Londra, Paris, Antwerp, Amsterdam, Berlin, Milano ve daha onca yeri beğenseler de beğenmeseler de kozmopolit dünya kentlerine çevirmiş bulunuyor.

Avrupa'da yaşayan "ötekilerin" –örneğin, halihazırda AB'de on beş milyona yakın Müslüman vardır, Bulgaristan ve Türkiye'nin de katılımıyla seksen milyon daha olması beklenmektedir– yeni varlığı yalnızca Avrupa'nın kültürel çeşitliliğin artması olasılığına karşı şimdi duyduğu rahatsızlığı hafifletmekle kalmaz, aynı zamanda Avrupa'nın geçmişindeki ölü "ötekilerin" zihinlerden uzak tutulmasını kolaylaştırır. 1989'dan beri savaş sonrası Avrupa'nın istikrarının Yosif Stalin ve Adolf Hitler'in yaptıklarına ne kadar bağlı olduğu eskiye göre çok daha iyi anlaşılmaktadır. Her ikisinin de katkısıyla ve savaş zamanındaki işbirlikçilerinin de yardımıyla diktatörler o dönemde yeni ve daha az karmaşık olan kıtanın temellerinin dayandığı demografik anayurt kavramını dümdüz etmişti.

Winston Churchill'in yalın anlatımıyla Avrupa'nın "aydınlık geniş yay-

lalarına" doğru ilerlemesinde çıban başı, savaş sonrasının Avrupası'nın her iki yarısında da genellikle değinilmeden bırakılmıştı –en azından Yahudilerin Almanlar tarafından köklerinin kurutulmasına gönderme yapılırken akıllara gelmeye başladığı 60'lı yıllara kadar. Arada sırada yapılan istisnalar dışında öteki suç ortaklarıyla öteki kurbanlar kapalı kutuda tutuldu. İkinci Dünya Savaşı'nın tarihi ve anısı bir dizi bildik ahlak dersiyle sınırlandırıldı: İyiye karşı Kötü, Anti-Faşistlere karşı Faşistler, Direnişçilere karşı İşbirlikçiler falan.

1989'dan bu yana uzun zamandır yerleşmiş olan baskıların aşılmasıyla birlikte Avrupa'nın yeniden doğuşu için ödenen ahlaki bedelin bu olduğunu kabul etmek (kimi zaman şiddetli muhalefet ve inkârla karşılaşılsa bile) mümkün olmuştu. Polonyalılar, Fransızlar, İsviçreliler, İtalyanlar, Romanyalılar ve diğerleri daha birkaç on yıl öncesine kadar kendi ülkelerinde gerçekten olup bitenleri bilmeye daha hazırdırlar artık –bilmek isterlerse elbet. Almanlar bile kendi ülkelerinde kabul edilen tarihi yeniden gözden geçirmektedirler, hem de mantığa aykırı gelebilecek sonuçlarına rağmen. Artık, onlarca yıldır ilk kez Britanya bombardıman uçaklarının, Rus askerlerinin ya da Çek sürgünlerin ellerinde acı çeken ve kurban edilen *Almanlar* ilgi görmektedir. Belli saygın çevrelerde deneme niteliğinde bir kez daha ortaya atılan savlara göre tek kurban Yahudiler değildir...

Bu tartışmaların iyi mi kötü mü olduğu ayrı bir tartışma konusu. Böyle toplu anımsama siyasal sağlık göstergesi midir? Yoksa başkaları gibi De Gaulle'ün de çok iyi anladığı gibi unutmaya yönelik hesaplanmış çabalar mıdır? Bu soruyu Sonsöz'de ele alacağım. Şimdilik bu rahatsız edici anımsamalardaki son gecikmelerin Avrupa'nın İlk Günahına, Avrupa'nın eski suçlarından ders çıkaramamasına, unutkanlığa kapılarak geçmişe özlemine, 1938 yılına geri dönmek için hiç kurtulamadığı eğilimine işaret eden kanıtlar olarak anlaşılması gerekmediğini belirtmekle yetineceğim –bazen etnik ya da ırkçı önyargıların çağdaş patlamalarıyla yan yana getirildiğinde (özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde) böyle anlaşılmaktadırlar. Burada, Yogi Berra'nın dile getirdiği gibi "her şey sil baştan" yaşanmıyor.

Avrupa belalı savaş dönemine yeniden girmiyor, tam tersine onu geride bırakıyor. Avrupa'nın geri kalanı gibi günümüzde Almanya yirminci yüzyıldaki tarihinin elli yıldır hiç olmadığı kadar bilincinde. Yine de bu, ona *geri* döndüğünü göstermez. Çünkü o tarih hiç gitmedi. Bu kitabın gözler önüne sermeye çalıştığı gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın uzun gölgesi savaş sonrası

Avrupa'nın üzerine çökmüş bulunuyor. Ne var ki tümüyle anlaşılmasına olanak yok. Avrupa'nın yakın tarihinin üzerindeki suskunluk Avrupalı geleceğin kurulması için gerekli bir koşuldu. Bugün, hemen her Avrupa ülkesinde sürüp giden sancılı kamuoyu tartışmalarının sonucunda, Almanların da sonunda iyi niyetli resmi belleklerinin temel alacağı ölçütleri sorgulamaya açmaları uygun görünmektedir. Pek hoşumuza gitmeyebilir; iyiyi göstermiyor bile olabilir. Fakat bir tür kapanıştır. Hitler'in ölümünden altmış yıl sonra onun başlattığı savaş ve yarattığı sonuçlar tarihe giriyor. Avrupa'da savaş sonrası dönem çok uzun sürdü, ama sonunda sonu geliyor.

BİRİNCİ BÖLÜM
Savaş Sonrası 1945-1953

1
SAVAŞIN İZLERİ

"Avrupalaşmış dünyanın başına yavaş gelmemişti bu çöküş –öteki uygarlıklar yuvarlanıp parçalanırken Avrupa uygarlığı da sanki infilak etmişti."
H.G. Well, ***War in the Air*** (1908)

"Savaşın geride bırakacağı insanlık sorunu henüz hayal bile edilmemiştir, ne de herhangi bir insan bunu yaşamıştır. Böyle bir yıkım, yaşamın yapısının böyle paramparça olması tarihin hiçbir döneminde görülmemiştir."
Anne O'Hare McCormick

"Herkes bir mucize olmasını, dertlerine çare bulunmasını bekliyor. Savaş Napolileri Ortaçağ'a götürmüş."
Norman Lewis, ***Naples '44***

İkinci Dünya Savaşı sonrasının koşulları Avrupa'ya sefalet ve perişanlıktan başka bir şey vaat etmiyordu. O dönemin fotoğraflarıyla belgeselleri harap olmuş kentlerle kıraç arazilerin mahvolmuş manzarasında zavallı insanların akarcasına yürüyüşlerini sergiler. Öksüz kalmış çocuklar duvar yıkıntılarında öbek öbek toplanmış bitkin kadınların önünden sahipsiz geçer. Kafaları tıraşlanmış sürgünlerle toplama kampı sakinleri çizgili pijamaları içinde boş gözlerle kameraya bakarlar, hepsi açlık ve hastalığın pençesindedir. Elektrik kesintileri yüzünden aralıklı da olsa hasar görmüş raylarda ilerleyen tramvaylar bile gülle şokuna uğramış görünürler. Herkes ve her şey –besili Müttefik işgal güçleri belirgin biçimde bunun dışındaydı elbet– bitkin, dermansız, tükenmiş bir görüntü verir.

Bu paramparça kıtanın ileriki yıllarda nasıl bir hızla toparlanabildiğini anlayacaksak eğer bu görüntünün ayrıntılarını ele almak gerekecektir. Yine de bizi Almanya'nın yenilgisinin ardından Avrupa'nın içinde bulunduğu koşullar hakkında temel gerçeğe götürür. Avrupalılar kendilerini umutsuz hissediyorlardı, tükenmişlerdi –ve bunun için iyi gerekçeleri vardı. Hitler'in 1939 eylülünde Polonya'yı işgaliyle başlayan ve Almanya'nın 1945 mayısında koşulsuz teslim olmasıyla sona eren Avrupa savaşı topyekûn bir savaştı. Askerlerden başka sivillerin de dahil olduğu bir savaş.

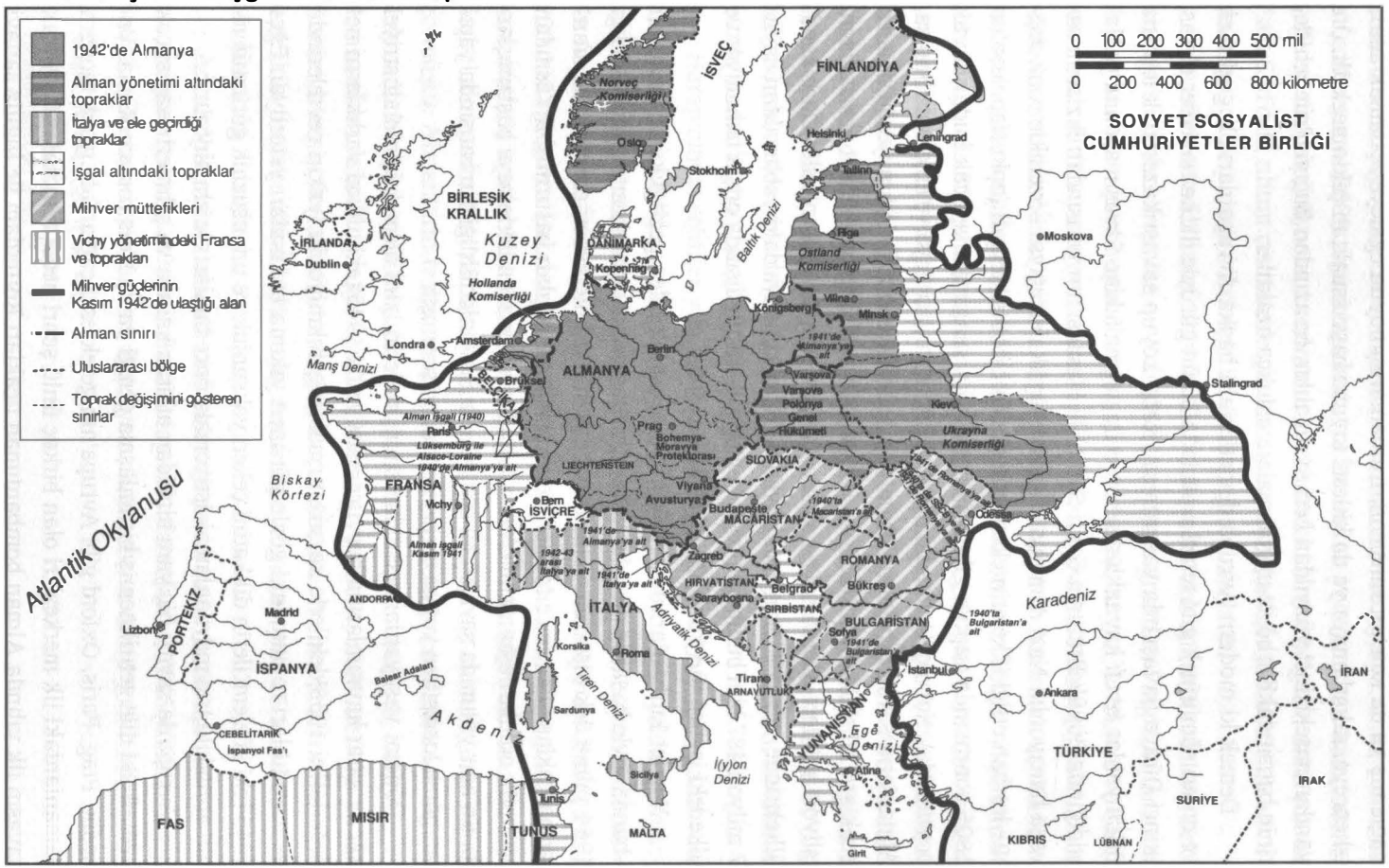
Gerçekten de Nazi Almanyası tarafından işgal edilen Fransa'dan Ukrayna'ya, Norveç'ten Yunanistan'a kadar bütün ülkelerde İkinci Dünya Savaşı *temel olarak* sivillerin yaşadığı bir deneyimdi. Geleneklere uygun askeri çarpışma savaşın başı ve sonuyla sınırlı kalmıştı. İkisinin arasında yaşanan işgal, baskı, sömürü ve yok etme savaşıydı; askerlerin, baskın birliklerinin ve polislerin tutsak edilen on milyonlarca insanın günlük yaşamlarını ve varlıklarını elden çıkardıkları bir savaş. Kimi ülkelerde işgal savaş yılları boyunca sürmüş; gittiği her yere korku ve yoksunluk götürmüştü.

Birinci Dünya Savaşı'nın tersine İkinci Savaş –Hitler'in Savaşı– neredeyse evrensel bir deneyimdi. Uzun da sürdü, başından sonuna dek savaşın içinde olan ülkeler (Britanya, Almanya) için altı yıl sürdü neredeyse. Nazilerin 1938 ekiminde Sudetenland'ı işgal ettiği Çekoslovakya'da daha bile erken başlamıştı. Doğu Avrupa ve Balkanlar'da durum daha da farklıydı, Hitler'in yenilgisi her şeyin sonu demek değildi, çünkü işgal (Sovyet ordusu tarafından) ve iç savaş Almanya'nın dağılmasından sonra daha uzun yıllar sürecekti.

İşgal savaşları Avrupa'ya yabancı değildi kuşkusuz. Hem de hiç. Onyedinci yüzyılda Almanya'da paralı yabancı askerlerin köylülerin sırtından geçindiği ve yerli halka dehşet yaşattığı Otuz Yıl Savaşlarının anıları üç yüzyıl sonra bile belleklerden silinmemişti, yöresel efsanelerde ve masallarda dolaşıyordu. 1930'larda İspanyol nineler dikbaşlı torunlarını Napoléon ile korkuturlardı. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı'ndaki işgal deneyiminin bıraktığı izler daha bir derindi sanki. Bunun bir nedeni Nazilerin boyunduruk altına aldıkları halklara karşı bambaşka bir tutum takınmalarıydı.

Daha önceki işgal orduları –onyedinci yüzyılda Almanya'daki İsveçliler, 1815 sonrasında Fransa'daki Prusyalılar– işin kaymağını yemiş, her fırsatta yerli halka saldırıp öldürmüştü. Ama 1939'dan sonra Alman boyunduruğuna giren halklar ya Reich'ın hizmetine alınırlardı ya da yok etme programına. Avrupalılar için yepyeni bir deneyimdi bu. Denizaşırı sömürgeleri olan ülkelerde Avrupa devletleri çıkarları doğrultusunda yerli halkı anlaşmalarla kendilerine

Mihver Güçlerinin İşgali Altında Avrupa: Kasım 1942



bağlamış ya da köleleştirmişlerdi. Kurbanlarını boyun eğmeye zorlamak adına işkenceye, sakatlamaya ya da kitlesel kıyıma başvurmaktan çekinmezlerdi. Öte yandan onsekizinci yüzyıldan beri Avrupalılar, en azından Bug ve Prut nehirlerinin batısındakiler böyle uygulamalara oldukça uzaktılar.

Demek ki modern Avrupa devletlerinin başka Avrupalıları ele geçirmek ve onları sömürmek gibi temel amaçlarla bütün gücüyle ilk kez seferber olması İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanmıştı. Karşı koyup savaşı kazanmak uğruna Britanyalılar *kendi* kaynaklarını sömürüp yağmaladılar: Savaşın sonuna yaklaşıldığında Büyük Britanya Gayri Safi Milli Hasılası'nın yarısından fazlasını savaşa harcıyordu. Nazi Almanyası'nın en büyük desteğiyse –özellikle sona doğru– kurban ettiği ülkelerin ekonomilerinden elde ettikleriydi (tıpkı Napoléon'un 1805 sonrasında yaptığı gibi ama onunla karşılaştırılamayacak kadar büyük boyutlarda). Norveç, Hollanda, Belçika, Bohemya-Moravya ve en çok da Fransa, Almanların savaş çabalarına istemeden önemli katkılarda bulunuyordu. Maden ocakları, fabrikaları, çiftlikleri ve demiryolları Almanlara hizmet etmek üzere işliyor, halkları Alman savaş sanayiinde çalışmaya zorlanıyordu: Önce kendi ülkelerinde, sonra Almanya'da. Eylül 1944'te Almanya'daki yabancıların sayısı 7 milyon 487 bini bulmuştu, çoğu kendi isteklerinin dışında orada bulunuyor ve ülkedeki işgücünün yüzde 21'ini oluşturuyordu.

Naziler kurbanlarının servetini yemeyi ellerinden geldiği kadar uzattılar –bunda öyle başarılıydılar ki Alman yurttaşları savaşın sıkıntılarını ve kıtlığı 1944 yılına dek hissetmemişlerdi. Ne var ki o tarihte askeri çarpışmalar sınırlarına yaklaşmıştı, önce Müttefiklerin bombardımanları bastırmış, arkasından Müttefik orduları eşzamanlı olarak doğudan ve batıdan ilerlemeye başlamışlardı. En ağır yıkım da savaşın bu son yılında Sovyetler Birliği'nin batısında yapılan göreli kısa süren yoğun çarpışmalarda yaşanmıştı.

Dönemi yaşayanlar açısından savaşın derin izini ölçmek için endüstriyel kâr ve zarar kavramlarına başvurmaları ya da 1945'teki ulusal varlıkların net değerlerini 1938'dekilerle karşılaştırmaları gerekmiyordu, yakın çevrelerinde ve yaşadıkları toplumdaki gözle görünen yıkıma bakmaları yeterliydi. Eğer 1945'teki gözlemcilerin dikkatini çeken yoksunluk ve umutsuzluk görüntülerinin ardındaki travmayı anlamak istiyorsak, önce bunları ele almalıyız.

Avrupa'da savaşı hiç yara almadan atlatan kasaba ve şehirlerin sayısı çok azdı. Belki dile getirilmemiş bir anlaşma gereği ya da şans sonucu Roma, Venedik, Prag, Paris, Oxford gibi Avrupa'nın gerek eski çağlardaki gerek modern zamanlardaki ilk merkezleri olan birkaç ünlü şehri hedef alınmamıştı. Ancak savaşın ilk yılında Alman bombardıman uçakları Rotterdam ile İngiliz sanayi

şehri Coventry'yi yerle bir etmişlerdi. Wehrmacht[1] Polonya'ya, daha sonra da Yugoslavya ve SSCB topraklarına doğru ilerlerken yoluna çıkan kasabaların çoğunu silip süpürüyordu. Londra'nın merkezindeki bütün bölgeler, daha çok da East End'deki rıhtım çevresinde yer alan yoksul mahalleler Luftwaffe'ın[2] savaşın akışı içinde yaptığı *blitzkrieg*[3] ile darmadağın olmuşlardı.

En büyük maddi hasar 1944 ve 1945 yıllarında batılı müttefik orduların beklenmedik bombardımanları ve Kızıl Ordu'nun Stalingrad'dan Prag'a acımasızca ilerlemesi sırasında olmuştu. Fransa sahil şeridindeki Royan, Le Havre ve Caen kasabaları ABD hava kuvvetleri tarafından kalbura çevrildi. Hamburg, Köln, Düsseldorf, Dresden ve daha onlarca Alman şehri Britanya ve Amerikan uçaklarının yoğun bombardımanı altında dümdüz oldu. Doğuda Belarus[4] bölgesindeki Minsk şehrinin yüzde 80'i savaşın sonunda tahrip edilmişti; Ukrayna'daki Kiev yangın yerine dönmüştü; 1944 güzünde geri çekilen Alman ordusu Polonya'nın başkenti Varşova'yı ev ev, sokak sokak sistematik olarak ateşe veriyordu. Avrupa'daki savaş bittiğinde –1945 mayısında on dört gün boyunca 40 bin ton gülle yağmuru altında kalan Berlin, Kızıl Ordu'nun eline geçtiğinde– Alman başkentinin büyük bölümünde moloz ve demir yığınlarından başka bir şey kalmamıştı. Binaların yüzde yetmiş beşi oturulacak halde değildi.

Harap olmuş şehirler yıkımın en gözle görünür –ve fotojenik– kanıtıydı, aynı zamanda savaşın acıklı durumunu evrensel düzeyde kısa yoldan görülebilir kılıyordu. Evlerle apartmanlar ağır hasar aldıklarından, bunun sonucunda da pek çok insan (Sovyetler Birliği'nde yaklaşık 25 milyon, Almanya'da, 500.000'i yalnızca Hamburg'da olmak üzere 20 milyon) evsiz kaldığından moloza dönmüş kentler henüz sona ermiş savaşın en somut izleriydi. Ama bu kadarla kalmıyordu. Batı Avrupa'da ulaşım ve haberleşme ağı ciddi biçimde hasar görmüştü: Almanların teslim olduğu tarihte savaştan önce Fransa'nın elinde bulunan 12 bin lokomotifin yalnızca 2 bin 800'ü işler durumdaydı. Karayolları, demiryolları, köprüler ya geri çekilen Almanlar, ya ilerleyen Müttefikler ya da Fransız Direnişçileri tarafından havaya uçurulmuştu. Fransa ticaret filosunun üçte ikisi denizin dibini boylamıştı. Fransızlar yalnızca 1944-45 arasında 500 bin konuttan olmuşlardı.

Ancak Fransızlar farkında olmasalar da şanslı sayılırlardı, tıpkı Almanların akınına uğrayan 219 bin hektarlık topraklardan olan ve 1945 yılında savaş öncesi yıllarda sahip oldukları demiryolu, karayolu ve deniz yollarının yüzde

1 Alman Silahlı Güçleri (ç.n.)
2 Alman Hava Kuvvetleri (ç.n.)
3 Yıldırım harekatı (ç.n.)
4 Beyaz Rusya (ç.n.)

40'ını kaybeden Britanyalılar, Belçikalılar ve Hollandalılar gibi; ayrıca Alman işgali sırasında ülkelerindeki sermayenin yüzde 14'ü ellerinden giden Danimarkalılarla Norveçliler gibi; hatta İtalyanlar bile şanslıydılar. Savaşın gerçek vahşeti doğuda yaşanmıştı. Naziler, onları daha iyi sömürmek için olsa gerek, Batı Avrupalılara biraz daha saygılı davranmışlardı, Batı Avrupalılar da buna karşılık Almanların savaştan başarıyla çıkma çabalarını kösteklemek ya da onlara karşı gelmek adına pek bir şey yapmadılar. Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da işgalci Almanlar acımasızdı, bunun tek nedeni de Yunanistan, Yugoslavya ve özellikle Ukrayna'da yerel partizanların onlara karşı umutsuz da olsa amansız bir mücadele vermesi değildi.

Öyleyse Alman işgali altında kalan Doğu'da ortaya çıkan maddi sonuçlar, Sovyetler'in ilerlemesi ve partizanların mücadelesi Batı'da yaşanan savaştan bambaşka bir ortam sergiliyordu. Savaş boyunca Sovyet Birliği'nde 70 bin köy ve 1700 kasabanın yanı sıra 32 bin fabrika ve yaklaşık 65 bin kilometre uzunluğunda demiryolu yerle bir edilmişti. Yunanistan'da, ülkenin can damarı deniz ticaret filosunun üçte ikisi imha olmuş, ormanların üçte biri kül olmuş, bin köy haritadan silinmişti. Bu arada Almanların, işgal giderlerini Yunanların ödeme gücüne bakarak değil de Alman askeri çıkarları doğrultusunda belirleme politikası ülkedeki enflasyon oranının dev boyutlara varmasına yol açmıştı.

Yugoslavya'da savaştan önceki nüfusun yüzde 10'undan başka; bağların yüzde 25'i, canlı hayvanların yüzde 50'si, ülkedeki karayollarının yüzde 60'ı, tarım arazileriyle demiryolu köprülerinin yüzde 75'i, savaş öncesinde ayakta olan her beş konuttan biri, sınırlı endüstriyel varlıklarının üçte biri yok olmuştu. Polonya'da standart aralıktaki demiryollarının üçte ikisi kullanılacak durumda olmadığı gibi her altı çiftlikten biri de kapanmıştı. Varşova tümüyle yerle bir olurken ülkedeki kasabalarla şehirlerin çoğu felce uğramıştı.

Öte yandan bu rakamlar korkutucu olmakla birlikte yaşanan manzaranın yalnızca bir bölümünü, acının fiziksel yönünü yansıtır. Avrupalıların savaşın akışı içerisinde gördükleri maddi hasar ne kadar kötü olursa olsun insan kayıplarının yanında önemsiz kalır. 1939 ile 1945 yılları arasında savaşla ilişkili nedenler yüzünden hayatlarından olan Avrupalıların sayısının otuz altı milyon beş yüz bin olduğu tahmin edilmektedir (savaş çıktığında Fransa'nın *toplam* nüfusu da bu kadardı), bu rakama ne aynı yıllarda doğal nedenlerden ölenler ne de savaş yüzünden ana rahmine düşemeyen ya da hem o yıllarda hem de sonra doğmayan çocuk sayısı tahminleri dahildir.

Toplam ölü sayısı dehşet verici (üstelik burada verilen rakamlar o dönemde can veren Japonları, Amerikalıları ya da Avrupalı olmayanları kapsamıyor). Bü-

yük kayıpların verildiği 1914-18 Büyük Savaşı'ndaki ölü sayısı bile gölgede kalmıştı. Bilinen dünya tarihinde hiçbir savaşta bu kadar kısa sürede bu kadar insan ölmemişti. Ancak daha da çarpıcı olan, ölüler arasında cepheye gitmeyen sivillerin sayısıdır: Bu rakam toplam sayının yarısını aşmış, neredeyse 19 milyonu bulmuştu. Ölen sivillerin sayısı SSCB, Macaristan, Polonya, Yugoslavya, Yunanistan, Fransa, Hollanda, Belçika ve Norveç'teki askeri kayıplardan fazlaydı. Yalnızca İngiltere ve Almanya'da ölen askerlerin sayısı sivillerden daha yüksekti.

Sovyetler Birliği topraklarındaki sivil kayıplarla ilgili yapılan tahminler büyük ölçüde değişkendir, ancak en olası rakam 16 milyondan fazla (bir tek Berlin'deki çarpışmalarda 78 bin askerini kaybeden Sovyetler'in askeri kayıplarının neredeyse iki katı). Savaşta Polonya topraklarında ölen sivillerin sayısı 5 milyona yaklaşmıştı; Yugoslavya'da 1,4 milyon; Yunanistan'da 430 bin; Fransa'da 350 bin; Macaristan'da 270 bin; Hollanda'da 204 bin; Romanya'daysa 200 bindi. Bunlar arasında, en çok da Polonya, Hollanda ve Macaristan'dakilerle ilgili rakamlarda 5,7 milyon Yahudi ile, bu sayıya eklenmesi gereken 221 bin çingene (Roman) bulunuyordu.

Sivillerin ölüm sebepleri arasında ölüm kamplarındaki ya da Odesa'dan Baltık denizine uzanan ölüm tarlalarındaki toplu kıyımlar; hastalık, kötü beslenme ve açlık grevi (kandırılarak ya da değil); rehinelerin –hem Wehrmacht hem Kızıl Ordu hem de her türlü partizan tarafından– vurulup yakılması; sivillere misilleme yapılması; savaş boyunca Doğu cephesinde, Batı'daysa Haziran 1944 Normandiya çıkarmasından ertesi mayıs ayında Hitler'in yenilgisine dek dinmek bilmeyen bombardıman ve top atışıyla tarlalarla şehirlerde süren piyade savaşları; mülteci kamplarının kasten taranması ve köle işçilerin savaş sanayiinde ve esir kamplarında ölümüne çalıştırılması vardı.

En büyük *askeri* kayıpla karşı karşıya kalan Sovyet Birliği'ydi, silah altına alınmış kadın ve erkeklerden can verenlerin sayısı 8,6 milyon olarak tahmin edilir; Almanya için bu rakam 4 milyondu; İtalya'nın kaybettiği karacı, denizci ve havacının sayısı 400 bin iken, Romanya 300 bin askerini kayıp vermişti, bunların çoğu Rus cephesinde Mihver Devletlerin ordularıyla birlikte çarpışıyordu. Öte yandan ülkelerin nüfuslarıyla oranladığımızda en büyük askeri kaybı verenler Avusturyalı, Macar, Arnavut ve Yugoslav ordularıydı. Gerek sivil gerek asker, ölümleri göz önünde bulundurduğumuz zaman en ağır darbeyi alanlar Polonya, Yugoslavya, SSCB ve Yunanistan'dı. Polonya savaş öncesinde yaşayan nüfusunun beşte birini kaybetmişti, bunun büyük bölümü Naziler[5] tarafından

5 Ya da Stalin tarafından. 1940'ta Katyn ormanında 23 bin Polonyalı subayın vurulması emrini verip sonra da suçu Almanlara atmıştı.

bilerek hedef seçilen okumuş nüfustu. Yugoslavya'da savaş öncesi nüfusun sekizde biri, SSCB'de on birde biri, Yunanistan'da on dörtte biri yok olmuştu. Çelişkiyi vurgulaması bakımından, Almanya'da kayıp oranı 1/15; Fransa'da 1/77; Britanya'da 1/125'ti.

Sovyetler'in verdiği kayıplar arasında esirler de bulunuyordu. Almanlar savaş yıllarında 5.5 milyona yakın Sovyet askerini esir almıştı, bunların dörtte üçü 1941 haziranında SSCB'ye yapılan saldırıdan sonraki ilk yedi ay içerisinde alıkonulmuştu. Esirlerin 3,3 milyonu Alman kamplarında açlıktan, çetin koşullardan ve kötü muameleden ölmüştü –Almanların esir kamplarında 1941-45 arasında ölen Rusların sayısı Birinci Dünya Savaşı'ndaki toplam sayıdan daha çoktu. Almanlar Kiev'i ele geçirdikleri zaman esir aldıkları 750 bin Sovyet askerinden yalnızca 22 bini Almanların teslim olduğu 1941 eylülünde sağ kalmıştı. Buna karşılık Sovyetler'in esir aldıkları (çoğu Alman, Avusturyalı, Rumen ve Macar) askerlerin sayısı 3,5 milyondu; savaştan sonra çoğu evlerine dönmüştü.

Yukarıda verilen rakamlar ışığında, savaş sonrası Avrupa'da, özellikle de orta ve doğu Avrupa'da erkek sıkıntısı çekilmesi kimseyi şaşırtmamalıdır. Sovyetler Birliği'nde kadın nüfusun sayısı erkeklerden 20 milyon daha fazlaydı, bu dengesizlik birkaç kuşak boyunca düzelmeyecekti. Sovyetler'in kırsal ekonomisi artık büyük çapta kadınların her türlü emeğine bağımlıydı: yalnızca erkeklerin olmaması değildi neden, at da yoktu. Yugoslavya'da, Almanların 15 yaşın üzerinde bütün erkekleri öç amaçlı vurup öldürmesinin sonucunda tek bir yetişkin erkeğin kalmadığı köy çoktu. Almanya'da bile 1918 doğumlu her üç erkekten ikisi Hitler'in savaşını görecek kadar yaşamamıştı: Ayrıntılı rakamlara sahip olduğumuz bir yerleşimde –Berlin'in banliyölerinden Treptow– 1946 yılının şubat ayında 19-21 yaş arasındaki yetişkin nüfusta 1105 kadına karşılık yalnızca 181 erkek vardı.

Özellikle savaş sonrası Almanya'da kadınların çok sayıda çok anlamlıdır. Alman erkeklerinin aşağılanmış, küçük düşmüş –Hitler'in parlak ordularının üstün erleriyken, zorunlu olarak sağ kalmasını ve erkeksiz yaşamasını öğrenen kalpleri nasır bağlamış bir kuşak kadınla karşılaşan; dönüşü gecikmiş perişan bir tiyatro kumpanyasına benzeyecek kadar küçülmüş– konumda olmaları kurgu değildi (Alman Şansölye Gerhard Schröder savaştan sonra babasız büyüyen binlerce Alman çocuğundan biriydi). Rainer Fassbinder *Maria Braun'un Evliliği* (1979) filmine adını veren kahramanın "ruhuna zarar verecek" hiçbir işe kalkışma diyen annesinin yalvarmalarına rağmen güzelliğini ve alaycı yanını avantaja dönüştürdüğü savaş sonrası Alman kadını imgesini etkili bir sinemasal dille

ortaya koymuştu. Öte yandan Fassbinder'in Maria karakteri bir sonraki kuşağın öfkeli hayal kırıklığının yükünü omuzlarında taşırken, 1945 Almanyası'nın gerçek kadınları çok daha ağır güçlüklerle karşılaşmışlardı.

Savaşın son aylarında Sovyet orduları batıyı Orta Avrupa'ya ve Doğu Prusya'ya sürüklerken, çoğu Alman milyonlarca sivil onların önünden kaçıyordu. Amerikalı diplomat George Kennan bu manzarayı anılarında şöyle anlatır: "Sovyet ordularının girişiyle birlikte bu bölgenin başına gelen felaketin modern Avrupa tarihinde benzeri görülmemiştir. Eldeki bütün kanıtlar ışığında değerlendirmek gerekirse, Sovyet güçlerinin ilk gelişinden sonra azımsanmayacak kadar çok yerde yerli nüfustan sağ kalan bir erkek, kadın ya da çocuk nadiren görülürdü... Ruslar... Asyalı kavimlerin zamanından beri eşi görülmedik bir tutum içinde yerli nüfusu silip süpürüyorlardı."

Önde gelen kurbanlar yetişkin erkekler (sağ kaldılarsa elbet) ile her yaştan kadınlardı. Viyana'da hastanelerle doktorlar Kızıl Ordu'nun şehre gelişinden sonraki üç hafta içinde 87 bin kadının Sovyet askerlerince tecavüze uğradıklarını bildirmişlerdi. Sovyetler'in Berlin'e yürüyüşü sırasında tecavüz edilen kadınların sayısı bundan biraz daha fazlaydı, bunların çoğu da 2-7 Mayıs haftasında, Almanların teslim olmasından hemen önce yaşanmıştı. Verilen rakamların gerçek rakamdan daha düşük olduğuna kuşku yok, üstelik Sovyet ordularının Avusturya'ya girişleri ve Polonya'nın batısından Almanya'ya doğru ilerleyişleri sırasında yollarına çıkan köy ve kasabalardaki kadınlara yaptıkları sayısı bilinmeyen saldırılar bunlara dahil değildir.

Kızıl Ordu'nun davranışları sır sayılmazdı. Tito'nun Yugoslav partizan ordusundaki en yakın işbirlikçisi ve o dönemde ateşli bir komünist olan Milovan Djilas bu sorunu Stalin'e bile açmıştı. Djilas'ın aktardığına göre diktatörün verdiği yanıt her şeyi açıklar: "Kendi yazar olan Djilas insanların acı çekmesinin ve insan yüreğinin ne olduğunu bilir mi? Kan, ateş ve ölümle iç içe yaşayan askerin bir kadınla eğlenmesini ya da oynaşmasını anlayamaz mı?"

Kendine özgü kaba üslubuyla Stalin haksız sayılmazdı. Sovyet ordusunda izne gitmek diye bir kavrama yer yoktu. Piyade ve tank birliklerinin çoğu tam üç yıldır SSCB'nin batısını kaplayan Rusya ve Ukrayna'da ardı arkası kesilmeyen çarpışmalarda savaşıyor, yürüyerek ilerliyorlardı. Yollarda Alman zulmünün izlerini görüyor, işitiyorlardı. Wehrmacht'ın savaş esirlerine, sivillere, partizanlara, daha doğrusu yoluna çıkan herkese ya da her şeye karşı, önce Volga nehrine ve Moskova ile Leningrad kapılarına doğru başı dik ilerlerken, sonra da acı ve kan içinde geri çekilirken takındığı tutum hem toprakta hem de insanların ruhunda izler bırakmıştı.

Kızıl Ordu sonunda Orta Avrupa'ya ulaştığında yorgun düşen askerler bambaşka bir dünyayla karşılaştılar. Rusya ile Batı arasındaki çelişki her zaman büyük olmuştu –Çar I. Aleksandr batılıların nasıl yaşadıklarını Rusların görmelerine izin verdiğine çoktan pişmandı– ama savaş sırasında bu uçurum daha da derinleşti. Alman askerleri Doğu'yu yerle bir edip toplu kıyımlar yaparken, Almanya refah içinde yaşamayı sürdürüyordu –öyle ki savaşın sonlarına kadar sivil toplumun savaşın maliyeti hakkında pek bir fikri olmadı. Savaş zamanı Almanya'da tam bir kent yaşamı hâkimdi: elektrik, gıda, giysi, dükkânlar, tüketim malları, iyi beslenen kadın ve çocuklar. Sıradan Sovyet askeri enkaza dönen kendi yurdundaki hayatla karşılaştırdığında gördüklerine akıl sır erdirememişti. Almanlar Rusya'da korkunç şeyler yapmışlardı; şimdi acı çekme sırası onlardaydı. Malları ve kadınları ele geçirilmek üzere hazır bekliyordu. Komutanlarının da göz yummasıyla başı boş Kızıl Ordu yeni fethettiği Alman topraklarındaki sivil halkın arasına daldı.

Kızıl Ordu batıya doğru ilerlerken Macaristan, Romanya, Slovakya ve Yugoslavya'da ırza geçiyor ve yağmalıyordu (bu terim kaba anlamda kullanılmıştır); ama en kötü muameleyi görenler Alman kadınlarıydı. 1945-46 yıllarında Almanya'nın Sovyet işgali altındaki bölgesinde doğan "Rus bebek" sayısı 150 bin ile 200 bin arasındaydı, üstelik bu rakamlar istenmeyen ceninleriyle birlikte pek çok kadının ölmesine neden olan bildirilmeyen kürtajları yansıtmaz. Sağ kalan bebekler de yetim ve evsiz büyüyen öteki çocuklara katılıyorlardı: savaşın insan süprüntüleri.

1945'in sonuna gelindiğinde tek başına Berlin'de kayıp çocuk sayısı 53 bin kadardı. Roma'daki Quiriale bahçeleri bir süreliğine sakat kalmış, şekli şemaili bozulmuş, sahipsiz çocukların toplanma yeri olarak adını duyurmuştu. Çekoslovakya kurtarıldıktan sonra ülkedeki yetim çocukların sayısı 49 bin; Hollanda'da 60 bindi; Polonya'da 200 bin; Yugoslavya'da 300 bin yetim çocuk olduğu tahmin ediliyordu. Küçük çocukların çok azı Yahudi'ydi –savaş sırasında yapılan soykırımdan ve toplu kıyımlardan kurtulan çocukların çoğu ergenlik çağındaydı. Buchenwald kampındakiler kurtarıldığında sağ kalan 800 çocuk bulunmuştu; Beisen'de bu sayı 500 ile sınırlıydı, aralarında Auschwitz'den yaptıkları ölümüne yürüyüş sonunda sağ kalanlar da vardı.

Savaşta sağ kalmak başka bir şeydi, barış dönemini sağ atlatmak bambaşka. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin (UNRRA) ve Müttefiklerin işgal ordularının erken ve yerinde müdahalesi sayesinde geniş çaplı salgın hastalıklar ve bulaşıcı hastalıkların denetimden çıkıp yayılması önlenmişti –Birinci Dünya Savaşı ertesinde Avrupa'yı kırıp geçiren

Asya gibi hâlâ belleklerde tazeydi. Yine de durum hiç de iç açıcı değildi. 1945 yılında Viyana nüfusunun büyük bölümü günde 800 kalorilik gıdayla yetinmek zorundaydı; Aralık 1945'te Budapeşte'de karneye bağlı günlük kalori miktarı 556'ydı (kreşlerdeki çocuklara 800 kalori veriliyordu). 1944-45'te (ülkelerinin bazı bölgeleri kurtarılmış olan) Hollandalıların yaşadığı "aç kış" aylarında kimi yerlerde geçerli *haftalık* tayının besin değeri seferdeki Müttefik Ordularının kendi askerlerine *günlük* olarak verdiği miktarın altında kalıyordu; çoğunluğunu yaşlılılarla çocukların oluşturduğu 16 bin Hollanda yurttaşı ölmüştü.

Yetişkinlerin 1940-41 arasında günde ortalama 2 bin 445 kaloriyle beslendikleri, 1943'te 2 bin 78 kalori aldıkları Almanya'da 1945-46 yılında bu miktar 1412'ye düşmüştü. Ancak bu ortalama bir rakam değildi. Haziran 1945'te Amerikan İşgal Bölgesi'nde "normal" Alman tüketiciler için (yararlı işlerde çalışan işçiler hariç) günlük resmi tayın 860 kaloriyle sınırlı tutulmuştu. Bu rakamlar savaş zamanından kalma bir Alman fıkrasının acı anlamını vurgulamaktadır: "Savaşın tadını çıkarmaya bak –barış korkunç olacak." İtalya'da durum daha iyi değildi, hele Yugoslavya ile Yunanistan'ın[6] bazı bölgelerinde daha da kötüydü.

Sorunun bir bölümü çiftliklerin yerle bir edilmiş olmasından kaynaklanırken, diğer bir bölümü de haberleşmenin kesintiye uğraması ve en çok da doyurulması gereken çaresiz, üretken olmayan canların çok olmasından kaynaklanıyordu. Avrupa'daki çiftlikler gıda *üretebiliyorlardı*, ancak bunu kentlere göndermeye isteksizdiler. Avrupa devletlerinin çoğunun parasının değeri kalmamıştı; kenarda köşede köylülere gıda karşılığında ödenebilecek kadar nakit para bulunsa bile bu onların ilgisini çekmiyordu –o parayla satın alabilecekleri hiçbir şey yoktu. Dolayısıyla yiyecek maddeleri karaborsaydı, fiyatlarıysa öyle yüksekti ki bir tek suçlularla zenginler ve de işgal devletleri bu parayı ödeyebilirdi.

Bu arada insanlar açlık çekiyor, hasta düşüyorlardı. Yunanistan'ın Pire şehrinde nüfusun üçte birinde vitamin eksikliğinden ötürü trahom hastalığı görülmekteydi. 1945 temmuzunda Berlin'de kanalizasyon sisteminin hasar görüp su kaynaklarını kirletmesi sonucunda ortaya çıkan dizanteri salgınında doğan her 100 bebekten 66'sı ölecekti. ABD'nin Almanya'daki siyaset danışmanı Robert Murphy'nin 1945 ekiminde bildirdiğine göre, Berlin'deki Lehrter tren istasyonunda yorgunluktan, yetersiz beslenmeden ve hastalıktan günde ortalama on kişi ölüyordu. Aynı yılın aralık ayında Berlin'de Britanya İşgal Bölgesi'nde bir yaşını doldurmamış çocukların ölüm oranı dörde birken, aynı ay içersinde yeni görülen tifo vakalarının sayısı 1023, difteri vakalarınınsa 2 bin 193'tü.

6 Karşılaştırma açısından, 1990 yılında Fransa'daki günlük ortalama kalori tüketimi 3 bin 618'di.

Savaşın sona ermesinden haftalar sonra, 1945 yazında özellikle Berlin'de çürüyen cesetlerden yayılan bulaşıcı hastalık tehdidi yüksekti. Varşova'da her beş kişiden biri tüberküloz hastasıydı. Çekoslovak yetkililer 1946'nın ocak ayında ülkedeki yoksul çocukların 700 binine bu hastalığın bulaştığını bildiriyorlardı. Avrupa genelindeki çocuklar bakımsızlık yüzünden hastalık çekiyorlardı: tüberküloz ve raşitizm daha yaygındı; ama bunlardan başka pelagra, dizanteri ve impetigo vakaları da görülüyordu. Hasta çocukların yardım görecekleri yerler çok kısıtlıydı: Kurtarılmış Varşova'da 90 bin çocuk için bir tek hastane vardı, yatak sayısıysa yalnızca elliydi. Onun dışında sağlıklı çocuklar da süt sıkıntısı (Avrupa'daki milyonlarca inek 1944-45 arasında Güney ve Doğu Avrupa boyunca yaşanan çarpışmalarda telef olmuştu) ve yetersiz beslenme yüzünden ölüyordu. 1945 yazında Viyana'daki çocuk ölümlerinin oranı 1938'dekine göre dört kat artmıştı. Batıdaki kentlerin daha zengin caddelerinde bile çocuklar aç geziyorlardı, ekmek aslanın ağzındaydı.

Avrupa'daki hırpalanmış sivillerin (ayrıca eski Mihver Devletlerinin tutsak alınmış askerlerinin) beslenme, barınma, giyinme ve bakım sorunları, karmaşık olmasının yanı sıra mülteci krizinin görülmedik boyutlara ulaşması nedeniyle daha da büyüyordu. Avrupalıların yaşantısında böyle bir durum ilkti. Savaşların hepsi cepheye gitmeyen insanları yerlerinden yurtlarından eder; topraklarını ve evlerini yıkarak, haberleşmelerini engelleyerek, kocalarını, babalarını, oğullarını ya silah altına alarak ya da öldürerek yaparlar bunu. Gelgelelim İkinci Dünya Savaşı'nda en çok zarar, silahlı mücadeleden çok devlet politikalarından gelmişti.

Stalin savaş öncesinde yaptığı uygulamalara devam ederek Sovyet imparatorluğu genelinde yaşayan bütün insanları cepheye sevk ediyordu. 1939-41 yılları arasında Sovyet işgali altındaki Polonya'dan ve batıdaki Ukrayna ve Baltık topraklarından sınır dışı edilip doğuya gönderilenlerin sayısı bir milyonu aşmıştı. Aynı yıllarda Naziler de 750 bin Polonyalı köylüyü Polonya'nın batısından kovarak doğusuna göndermiş, onların boşalttıkları toprakları sınırları genişleyen Reich'a, "yurtlarına dönmeye" davet ettikleri Doğu Avrupa'da yaşayan Alman kökenli *Volksdeutsche*'a[7] vermişlerdi. Bu davete Baltık Almanları'ndan 120 bin, Sovyet işgali altındaki Polonya'dan 136 bin, Romanya ve başka yerlerden 200 bin kişi uymuştu –bunların hepsi birkaç yıl içinde sırayla oralardan kovulacaklardı. Hitler'in ırkçı göç politikası ve Almanya'nın ele geçirdiği doğu topraklarında uyguladığı soykırım, doğrudan Nazilerin ta ortaçağlara uzanan

7 Alman halkı (ç.n.)

Alman yerleşimlerine, yani Reich koşullarına dönüş (ve kurbanlarının yeni boşalttıkları alanlara yerleşme) projesi kapsamında anlaşılmalıdır. Almanlar Slavları yerlerinden kovmuş, Yahudileri yok etmiş, batıyla doğu arasında köle işçi değiş tokuşu yapmışlardı.

Hitler ile Stalin 1939-43 yılları arasında 30 milyon kadar insanı yurdundan edip başka yere yerleştirdiler, yaşadıkları yerlerden kovarak sınır dışı ettiler ve dağıttılar. Mihver ordularının geri çekilmesiyle birlikte bu süreç tersine döndü. Doğu Avrupa boyunca yerlerine yeni yerleşen Almanlar epeydir yerleşik yaşayan milyonlarca Alman ile birlikte Kızıl Ordu'dan kaçıyordu. Sağ salim Almanya'ya varabilenlere yerlerinden olmuş giderek büyüyen kalabalıklar katıldı. Britanya ordusunda subay olan William Byford 1945'teki durumu şöyle anlatmıştı:

> "İşsiz güçsüz insanlar! Kocalarını ve çocuklarını kaybeden kadınlar, kadınlarını kaybeden erkekler; evlerini ve çocuklarını kaybetmiş kadınlarla erkekler; geniş çiftlik arazilerini, servetlerini, dükkânlarını, içki imalathanelerini, fabrikalarını, un değirmenlerini, malikânelerini kaybetmiş aileler. Tek başlarına yollara düşmüş çocuklar da vardı, sırtlarındaki küçük bohçalara dokunaklı notlar iliştirilmişti. Her nasılsa annelerinden kopmuşlardı, anneleri ölmüş ve yersiz yurtsuz kalmış başka biri tarafından yolda bir yere gömülmüş de olabilirdi."

Doğudan Baltık toplulukları, Polonyalılar, Kazaklar, Macarlar, Rumenler ve başkaları geliyordu: kimileri yalnızca savaşın dehşetinden kaçarken, bazıları da komünist rejime yakalanmamak için Batı'ya kaçıyordu. *New York Times* muhabirlerinden biri, 24 bin kişilik Kazak askeri birliğiyle ailesinin Güney Avusturya boyunca ilerlediklerini anlatırken, "bir ressamın Napoléon savaşları sırasında fırçasına takılan ayrıntılarda pek bir değişiklik yok" diyordu.

Balkanlar'dan gelenler yalnızca Alman kökenli olanlar değildi, aralarında Tito'nun partizanlarının gazabından kaçan Ante Pavelic'in savaş sırasında çöken faşist rejimini desteklemiş 100 bini aşkın Hırvat da vardı.[8] Almanya ve Avusturya'da Müttefiklerin elinde tuttukları milyonlarca Wehrmacht askerinden ve Alman savaş esirleri kamplarından yeni bırakılan Müttefik ordularının askerlerinden başka Almanlarla omuz omuza ya da Alman komutası altında Müttefiklere karşı çarpışmış Alman olmayanlar da çoktu: Ruslar, Ukraynalılar, General Andrei Vlasov'un anti-Sovyet ordusunun askerleri; Norveç, Hollanda,

8 Korkmak için geçerli nedenleri vardı. Avusturya'daki Britanya ordusu daha sonra (böyle tutsakların savaştıkları hükümetlere iade edilmesini kabul eden Müttefiklerce imzalanmış anlaşma gereği) onları Yugoslav yetkililere teslim edecek ve en az 40 bini öldürülecekti.

Belçika ve Fransa'dan *Waffen SS*[9] gönüllüleri; Alman yedek askerleri, toplama kampları personeli ile Letonya, Ukrayna, Hırvatistan ve başka yerlerde askere alınmış pek çok kişi. Hepsinin Sovyetler'in intikamından kaçmak için sağlam nedenleri bulunuyordu.

Bir de Almanya'da çalışmak üzere Nazilerin işe aldıkları yeni serbest kalmış kadınlarla erkekler vardı. Avrupa'nın dört bir yanından gelip Almanya içlerindeki ve ilhak ettiği topraklardaki Alman çiftlikleriyle fabrikalarına yayılmış sayıları milyonlara varan bu insanlar Nazilerin 1945 yılında yersiz yurtsuz bıraktıkları en büyük topluluğu oluşturuyorlardı. Demek ki, aralarında eski müttefiki İtalya'nın 1943'ün eylül ayında Müttefik Devletlere teslim olmasından sonra zorla Almanya'ya gönderilen 280 bin İtalyan'ın da bulunduğu Avrupalı siviller açısından İkinci Dünya Savaşı'nın başlıca toplumsal deneyimi zorunlu *ekonomik* göçtü.

Almanya'daki yabancı işçilerin hepsi olmasa da çoğu kendi istekleri dışında götürülmüştü oraya. Mayıs 1945'te Almanya'nın yenilgisinin rüzgârına yakalanan bazı yabancı işçiler kendi istekleriyle orada bulunuyorlardı; örneğin, 1939 öncesinden Nazi Almanyası'nda çalışma önerisini kabul edip orada kalmış, ülkelerinde işsiz olan Hollandalılar.[10] Savaş zamanında Alman işverenlerce ödenen ücretler ne kadar gülünç olsa da Doğu Avrupa'dan, Balkanlar'dan, Fransa ve Benelüks ülkelerinden gelenler yurtlarında olduğundan daha iyi durumdaydılar. 1944 eylülünde Almanya'daki sayıları iki milyonu geçen, Almanya'ya zorla getirilmiş Sovyet emekçileri bile orada olmaktan pek de mutsuz değillerdi. Onlardan biri olan Elena Skrjabena'nın savaştan sonra hatırladığı gibi, "Hiçbiri Almanlar onları Alman sanayiinde çalışmaya zorla gönderdi diye şikâyet etmez. Çünkü hepsi için Sovyetler Birliği'nden dışarı çıkmanın tek yolu buydu."

Yerlerinden edilmiş bir başka grup da toplama kamplarından sağ kurtulanlardı, bambaşka duygular içindeydiler. Onların "suçları" çok çeşitliydi –Nazizm'e ya da Faşizm'e karşı siyasal veya dinsel muhalefet, silahlı direniş, Wehrmacht askerlerine ya da üslerine toplu saldırı düzenleme, İşgal yönetmeliklerini çiğneme, kimi gerçek kimi düzmece suçlar, Nazilerin ırkçı yasalarına karşı gelmek. Ölülerin istif edildiği, dizanteriden tüberküloza, difteriden tifoya, tifüsten zatürreeye, gastroenteritten kangrene kadar her türlü hastalığın görüldüğü kamplardan sağ çıkmışlardı. Ancak onların durumu bile Yahudilerden daha iyiydi, çünkü düzenli aralıklarla ve topluca yok edilme programlarına alınmamışlardı.

9 Silahlı SS (ç.n.)

10 Aslında onların da fazla seçenekleri yoktu –Buhran yıllarında Almanya'dan gelen iş anlaşması yapma önerisini reddeden herkes Hollanda'daki işsizlik sigortası hakkını kaybetmeyi göze almak zorundaydı.

Birkaç Yahudi kalmıştı geriye. Kurtarılan her 10 kişiden 4'ü Müttefik ordularının gelişinden sonraki birkaç hafta içinde hayatını kaybetti –batılı tıp dünyası onları tedavi edecek deneyimden yoksundu. Ancak sağ kalan Yahudiler tıpkı Avrupa'da evsiz kalan milyonlarca insan gibi Almanya'ya gitmenin bir yolunu buldular. Almanya Müttefiklerin elçiliklerinin ve karargâhlarının bulunduğu bir yerdi; hem öyle olmasa bile Doğu Avrupa Yahudiler açısından hâlâ güvenli sayılmazdı. Savaş sonrasında Polonya'da yapılan bir dizi soykırımdan sonra sağ kalan Yahudiler, sonunda serbest bırakılmışlardı: 1946'nın temmuzla eylül ayları arasında Polonya'dan Almanya'ya gelen 63 bin 387 Yahudi vardı.

1945'te yaşanan ve en az bir yıldır ipucu veren gelişmeler etnik temizlik ve nüfus değişimine yönelik öngörülmedik bir alıştırmaydı öyleyse. Bir anlamda "gönüllü" etnik ayrılmanın sonucuydu: Sağ kalan Yahudiler güvende olmadıkları ve istenmedikleri Polonya'dan, İtalyanlar da Yugoslav yönetiminde yaşamak yerine İstria Yarımadası'ndan ayrılıyorlardı örneğin. İşgal güçleriyle işbirliği yapmış etnik azınlıkların çoğu (Yugoslavya'da İtalyanlar, Macarların işgali altındaki, sonra da Romanya'ya verilen Kuzey Transilvanya'daki Macarlar, Sovyetler Birliği'nin batısındaki Ukraynalılar, vb) yerel çoğunluğun ya da yaklaşan Kızıl Ordu'nun kendilerinden öç almasından çekindiği için geri çekilen Wehrmacht ile birlikte kaçmış ve bir daha dönmemişti. Onların gidişi ne yasal yaptırımdı ne de yerel yetkililerin zorlaması, ancak başka seçenekleri kalmamıştı.

Başka yerlerdeyse resmi politikalar daha savaşın sona ermesinden önce devreye sokulmuştu. Yahudileri kovup soykırıma uğratarak, Polonyalılarla öteki Slav uluslarını topluca sınır dışı ederek bunu başlatanlar Almanlardı kuşkusuz. 1939 ile 1943 yılları arasında Alman kalkanı altında bulunan Rumenlerle Macarlar tartışmalı Transilvanya'nın yeni sınırları boyunca bir ileri gidiyorlardı, bir geri. Buna karşılık Sovyet yetkililer de Ukrayna ile Polonya arasında zoraki nüfus değişimi tasarladılar; bir milyon Polonyalı ya kaçtı ya da evlerinden alınarak bugünkü Batı Ukrayna'ya götürüldü; öte yandan 1944 ekimiyle 1946 haziranı arasında yarım milyon Ukraynalı Sovyetler Birliği'ne gitmek üzere Polonya'dan ayrıldı. Eskiden farklı inançları, dilleri ve toplumları barındıran birbirine geçmiş bölge birkaç ay içinde birbirinden ayrı, tek etnik grubun yaşadığı topraklara dönüşmüştü artık.

Bulgaristan 160 bin Türk'ü Türkiye'ye sevk etmişti; Şubat 1946 tarihinde Macaristan ile imzalanan anlaşma gereği, Çekoslovakya Macaristan'da yaşayan 120 bin Slovak karşılığında ülkenin Tuna nehrinin kuzeyindeki Slovakya bölgesinde yaşayan Macar toplumundan aynı sayıda insanı vermişti. Bu türden değişimler Polonya ile Litvanya, Çekoslovakya ile Sovyetler Birliği arasında da

yapıldı: Yugoslavya'nın güneyinden 400 bin kişi oradan ayrılan 600 bin Alman ile İtalyan'ın yerini almak üzere ülkenin kuzeyine göçtü. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da adı geçen kişilerin fikri alınmamıştı elbet. Yine de en çok etkilenenler Almanlar oldu.

Doğu Avrupa'daki Almanlar belki de her halükârda batıya göç edeceklerdi: 1945 yılına gelindiğinde ailelerinin yüzlerce yıl önce yerleştiği topraklarda artık istenmiyorlardı. Savaş ve işgalle birlikte gelen tahribatın öcünü almayı gerçekten isteyen halkla savaş sonrası hükümetlerin bu ruh halinden yararlanma politikaları arasında sıkışan Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Baltık bölgesi ve Sovyetler Birliği'nin batısında yaşayan, Almanca konuşan insanlar kader mahkûmuydular, onlar da bunun farkındaydı.

Her şey oldubittiye getirildi, başka seçenek tanınmadı. Britanyalılar daha 1942'de Sudet Alman nüfusunun savaştan sonra götürülmesi konusunda Çeklerin ricasını kabul etmiş, Ruslarla Amerikalılar da ertesi yıl aynı doğrultuda görüş bildirmişlerdi. 19 Mayıs 1945 günü Çekoslovakya Devlet Başkanı Edvard Beneš, "Kendi cumhuriyetimizdeki Alman sorununu bir daha geri gelmemecesine kökünden kazımaya karar verdik," diyordu.[11] Almanlar (tıpkı Macarlar ve diğer "hainler" gibi) tarafından boşaltılan mülklerin denetimi devletin eline geçecekti. 1945 haziranında toprakları istimlak edildi, 2 Ağustos günü Çekoslovak yurttaşlığından çıkarıldılar. Ardından da çoğu Sudetenland bölgesinden olan yaklaşık üç milyon Alman sonraki on sekiz ay içinde Almanya'ya sürüldü. Sürgün sırasında 267 bin kişi can verdi. 1930'da Bohemya ve Moravya'daki Alman nüfusu yüzde 29 iken, 1950 sayımında bu oran yüzde 1,8'e düşmüştü.

Macaristan da 623 bin Alman'ı sürgün etmişti, Romanya'dan 786 bin, Yugoslavya'dan yaklaşık yarım milyon, Polonya'dan 1,3 milyon. Ne var ki en kalabalık Alman mülteci grubu Almanya'nın eski doğu topraklarından geliyordu: Silezya, Doğu Prusya, Doğu Pomeranya ve Doğu Brandenburg. ABD, Britanya ve SSCB'nin katıldığı Potsdam Konferansı'nda (17 Haziran-2 Ağustos 1945) alınan kararda, bunu izleyen anlaşmanın XIII. maddesinden aynen alındığı gibi, üç hükümet "Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'da kalan Alman halkın veya onlarla alakalı unsurların Almanya'ya sevkini kabul ve tasdik eder." Bir anlamda çoktan hayata geçmiş olanı tanıyan bu anlaşma, aynı zamanda Polonya'nın sınırlarının batıya doğru kaydırılmasına yönelik üstü kapalı uygulamaların resmen tanındığının göstergesiydi. Yedi milyon kadar Alman birdenbire Polonya'da

11 19 Mayıs 1945'te Bratislava'da yaptığı bir konuşmada Beneš, Çeklerle Slovakların artık Macarlar ve Almanlarla aynı devlette yaşamak istemediklerini belirtti. Bu duygusal yaklaşım ve ardından gelen tutum o tarihte bozulan Çek-Alman ve Slovak-Macar ilişkilerini hâlâ etkilemektedir.

istenmediklerini, Polonyalı yetkililerin (ve de işgalci Sovyet ordularının) onların oradan gitmesini istediklerini anlayacaklardı –bunun bir nedeni de SSCB'nin ilhak ettiği doğudaki topraklarını kaybeden Polonyalılarla öteki ulusların daha batıdaki yeni alanlara yerleştirilmesine olanak sağlamaktı.

Sonuç, yeni gerçeğin *haklı* kabulüydü. Doğu Avrupa zorla Alman nüfusundan arındırıldı: 1941 eylülünde söz verdiği gibi Stalin, "Doğu Prusya'yı ait olduğu topraklara, Slav yurduna" iade etmişti. Potsdam Bildirgesinde "yerine getirilen bütün sevkıyatın düzen içinde ve insani yoldan yapılması gerektiği" konusunda uzlaşmaya varılmıştı, fakat o koşullar altında bunun gerçekleşmesi olanaksız görülmekteydi. Kimi batılı gözlemciler Almanların karşı karşıya kaldığı muameleye şaşmış kalmışlardı. *New York Times* muhabiri Anne O'Hare McCormick, 23 Ekim 1946 tarihinde izlenimlerini şöyle dile getiriyordu: "Bu yeniden yerleşimin boyutunun ve yürütüldüğü koşulların tarihte eşi benzeri görülmez. Bu dehşeti gören hiç kimse tarihin korkunç biçimde öcünü alacağı bir insanlık suçu işlendiğinden kuşku duymamaktadır."

Tarih böyle bir öç almadı. Anılar saklı kalsa da, Bavyera'da (çoğunun gittiği yer orasıydı) bu konu bugün hâlâ acıları tazelese de 13 milyon sürgünün yerleştirilmesi ve Batı Alman toplumuyla kaynaşması başarıyla gerçekleştirilmişti. Bugünün insanları, aynı Almanlar adına bambaşka boyutlarda işlenen suçların ortaya çıkmasından birkaç ay sonra Almanların sürgün edilmesinden "insanlık suçu" diye söz edilmesini yadırgayabilir. Fakat Almanlar hâlâ orada ve sağdılar, oysa kurbanlarının –en önemlisi de Yahudiler– çoğu ölmüş ve yok olmuştu. Nazi liderlerinin Nürnberg'de görülen duruşmalarına katılan Amerikalı savcı Telford Taylor'ın yıllar sonra kaleme aldığı sözleriyle söyleyelim: Savaş sonrası sürgünlerle savaş zamanı yapılan, "sürgün edenlerin, sürgünlerin gettolarda tutulmalarını kesinleştirmek için onlara eşlik ettikleri, sonra da onları ya öldürüp ya da zorla çalıştırdıkları" halk temizlikleri arasında büyük fark vardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda sınırlar oluşturulup düzenlenirken insanlar yerlerinde bırakılmıştı.[12] 1945'ten sonra yaşananlarsa bunun tam tersiydi: biri dışında sınırlar olduğu gibi korunmuş, onların yerine insanlar kaydırılmıştı. Batılı politika mimarları arasındaki yaygın görüş, Milletler Cemiyeti ile Versailles Antlaşması'ndaki azınlıklar maddesinin iflas ettiği, onları yeniden canlandırmanın bile yanlış olacağı yönündeydi. Bu nedenle nüfus aktarımlarını kabul

12 Yunanlarla Türklerin 1923 Lozan Antlaşmasının ardından bunun dışında tutulması önemlidir.

etmeye hazırdılar. Madem orta ve doğu Avrupa'nın sağ kalan azınlıkları uluslararası güç tarafından başarıyla korunamıyordu, o zaman daha uygun yerlere gönderilmeliydiler. "Etnik temizlik" terimi henüz sözcük dağarcığında yer etmemişti ama kendi vardı kuşkusuz –üstelik toplu hoşnutsuzluk ya da utanç uyandırmaktan uzaktı.

Çoğu zaman olduğu gibi Polonya yine istisnaydı. Polonya'nın coğrafi açıdan yeniden düzenlenmesi –Sovyetler Birliği'ne komşu doğu topraklarından neredeyse 179 bin km² kaybetmesi ve bunun karşılığında Oder-Neisse nehirlerinin doğusundaki daha verimli Alman topraklarından 104 bin km² kadarının sınırlarına dahil edilmesi– hem Polonyalılar hem Ukraynalılar hem de o topraklarda yaşayan Almanlar açısından acı ve sorunlara gebe bir uygulamaydı. Ne var ki bu, 1945 yılının koşullarında alışılmadık bir durum değildi ve Stalin'in kendi imparatorluğunun batısı boyunca uygulanması için dayattığı genel toprak düzenlemeleri kapsamında ele alınması daha uygundu: Besarabya'yı Romanya'dan almak, Bukovina ile Güney Karpatlardaki Rutenya'yı, sırasıyla hem Romanya'nın hem de Çekoslovakya'nın denetiminden çıkarmak, Baltık devletlerini Sovyetler Birliği'ne dahil ederek savaş sırasında Finlandiya'nın elinden aldığı Karelya Yarımadası'nı kendi denetiminde tutmak.

Yeni Sovyet sınırlarının batısında pek az değişiklik söz konusuydu. Bulgaristan Romanya'nın Dobruca bölgesinden bir avuç toprak kotarmıştı; Çekoslovaklar Macaristan'dan (yenik düşmüş Mihver devletlerinden biri olduğundan itiraz etme hakları yoktu) Bratislava'nın karşısında Tuna Nehri'nin doğu kıyısındaki üç köyü almışlardı; Tito savaşın sonunda işgal ettiği, eskiden İtalyan topraklarına dahil Trieste çevresiyle Venezia Giulia'yı elinde tutabildi. Onun dışında 1938 ve 1945 yılları arasında zorla ele geçirilen topraklar geri verildi ve *status quo ante*[13] korundu.

Belli istisnalar olsa da sonuç Avrupa ulus devletlerinin etnik açıdan eskisinden çok daha homojen bir duruma gelmesi oldu. Sovyetler Birliği çok uluslu imparatorluk olma özelliğini sürdürüyordu elbette. Yugoslavya savaş sırasında toplumlararası kanlı çarpışmalara rağmen etnik karmaşıklığını korumuştu. Romanya'nın Transilvanya bölgesinde hâlâ azımsanmayacak sayıda Macar azınlık ve sayısı milyonlara varan çingene yaşamaktaydı. Gelgelelim Polonya'da, 1938'de nüfusun yüzde 68'ini oluşturan Polonyalılar 1946 yılında ezici çoğunluğu ele geçirmişlerdi. Almanya'nın neredeyse tamamı Almanlardan oluşuyordu (geçici mültecileri ve yurtsuz kalmış insanları saymazsak);

13 statüko öncesi durum (ç.n.)

Çekoslovakya'da önceki nüfusun yüzde 22'si Münih'tekinden daha yüksek bir oranla Alman, yüzde 5'i Macar, yüzde 3'ü Karpat Ukraynalıları ve yüzde 1,5'i Yahudilerden oluşurken, artık büyük bölümü Çek ve Slovak'tı: 1950'de savaşın sonunu getirebilmiş 55 bin Çekoslovak Yahudisi ülkeyi terk edecek, geriye yalnızca 16 bini kalacaktı. Avrupa'nın eski sürgünleri –Balkanlar'ın güneyinde ve Karadeniz boyunca yaşayan Yunanlarla Türkler, Dalmaçya'daki İtalyanlar, Transilvanya ve Balkanlar'ın kuzeyindeki Macarlar, Volhynia (Ukrayna), Litvanya ve Bukovina'daki Polonyalılar, Baltık Denizi'nden Karadeniz'e, Ren Nehri'nden Volga Nehri'ne kadar Almanlar ve dört bir yana yayılmış Yahudiler– sanki erimiş, buhar olmuşlardı. "Derli toplu" yeni bir Avrupa doğuyordu.

Yerlerinden edilmiş insanlarla mültecilerin yönetilmesi için ilkin Almanya'yı işgal eden Müttefik orduları, özellikle de ABD Ordusu onları bir araya toplayıp kamplar kurdular, gıda, giyecek ve tıbbi yardım sağladılar. Almanya'da başvurabilecekleri başka bir merci yoktu; öte yandan mültecilerin toplandıkları Avusturya ve İtalya'da da böyle bir makam bulunmuyordu. Orta ölçekli bir ülkenin nüfusuna denk gelecek kadar büyük bir topluluğu yönetecek kaynaklara ve örgüte sahip tek kurum orduydu. Daha birkaç hafta öncesine kadar bütün işi Wehrmacht'a karşı canını dişine takıp savaşmak olan dev bir askeri çark için beklenmedik bir sorumluluktu bu. Mültecilere ve toplama kamplarından kurtulanlara gösterilen muameleye ilişkin yöneltilen eleştirilere karşılık Müttefik Ordularının Başkomutanı General Dwight D. Eisenhower 8 Ekim 1945 tarihinde Başkan Harry Truman'a gönderdiği raporda şöyle diyordu: "Bazı olaylarda yetersiz kalmış bulunuyoruz, fakat bütün ordunun cephe gerçeklerinden toplu yurda dönüş koşullarına, sonra da şimdiki durağan durumun sosyal yardım sorunlarına kendini uyarlamakta zorluk çektiğine işaret etmek isterim."

Ancak kamplardaki düzen yerli yerine oturduktan sonra yurtlarından edilmiş milyonlarca insanın bakımı, sonunda evlerine dönmeleri ya da bir yere yerleştirilmeleri Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresinin sorumluluğuna düşüyordu. 9 Kasım 1943 tarihinde Washington'da geleceğin 44 BM üyesi tarafından savaş sonrası doğabilecek gereksinimleri karşılamak ve savaş sonrası acil durumda önemli görev alması düşünülerek kurulmuştu UNRRA. 1945 temmuzuyla 1947 haziranı arasında kurumun harcadığı para 10 milyar dolardı, bunu karşılayan da ABD, Kanada ve Birleşik Krallık hükümetleri olmuştu. Yardımın çoğu Doğu Avrupa'daki eski müttefiklere –Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya– ile Sovyet Birliği'ne, aynı zamanda Almanya ve başka yerlerde yerlerinden olmuş insanların yönetimine gidiyordu. Eski Mihver devletlerinden bir tek Macaristan UNRRA'dan yardım alıyordu, o da çok azdı.

1945'in sonlarında UNRRA yerinden edilenlerle mülteciler için Almanya'da kurulan 227 kamp ve yardım merkezinde, ayrıca komşu Avusturya'daki 25 merkezle Fransa'da bulunan bir avuç merkezde faaliyet gösteriyordu. Haziran 1947'de Batı Avrupa'daki birimlerin sayısı 762'ye ulaşmıştı, bunların çoğu Almanya'nın batı bölgesinde yer alıyordu. En yoğun dönemi olan 1945 eylülünde UNRRA ve diğer Müttefik devletlerin büroları tarafından bakılan ya da yurduna gönderilen Birleşmiş Milletlerin kurtardığı sivillerin sayısı (eski Mihver devletlerinin yurttaşları dışında) 6 milyon 795 bindi –bir de Sovyet yetkililerin eline bakan 7 milyonla yurtlarından kovulan milyonlarca Alman vardı. Uyruklarına bakıldığında en kalabalık grup Sovyetler Birliği'nden geliyordu: salıverilen tutsaklarla çalışma kamplarından kurtarılanlar. Ayrıca 2 milyon Fransız (savaş esirleri, işçiler ve sınır dışı edilenler), 1,6 milyon Polonyalı, 700 bin İtalyan, 350 bin Çek, 300 bini aşkın Hollandalı, 300 bin Belçikalı ve daha niceleri.

UNRRA tarafından sağlanan besin maddeleri özellikle Yugoslavya'dakilerin beslenmesinde önemli yer tutuyordu: örgütün katkıları olmasaydı 1945-47 yıllarında pek çok kişi ölürdü. UNRRA'nın Polonya'ya yardımının amacı gıda tüketiminin savaştan önceki düzey olan yüzde 60'a, Çekoslovakya'daysa yüzde 80'e çıkmasını sağlamaktı. UNRRA Almanya ve Avusturya'da da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından Aralık 1946'da statüleri kabul edilmiş olan yerlerinden edilmiş kimselerle mültecilerin sorunlarının çözümünde Uluslararası Mülteci Kuruluşuyla (IRO) birlikte sorumluluğu paylaşıyordu.

IRO da büyük ölçüde batılı müttefik güçlerin kurduğu bir örgüttü. İlk bütçesinde (1947) Amerika Birleşik Devletleri'nin payı yüzde 46 olmuş, 1949'da bu oran yüzde 60'a yükselmişti; Birleşik Krallık'ın katkısı yüzde 15, Fransa'nın yüzde 4'tü. Yurda dönmeye zorlama konusunda batılı müttefiklerle Sovyetler Birliği arasındaki anlaşmazlık yüzünden SSCB yönetimi (daha sonra da Sovyet bloku) IRO'yu salt Batı'nın hizmetinde bir kuruluş olarak görüyor, dolayısıyla verdiği hizmetlerin yalnızca batılı işgal ordularının denetimindeki bölgelerde bulunan mültecilere yönelik olduğunu düşünüyordu. Öte yandan mültecilerin gereksinimlerini karşılamaya adanan bir örgüt olması bakımından yurtlarından olmuş Almanlar bu hizmetlerden yoksun bırakılmıştı.

Yerlerinden edilmiş (bir yerlerde gidecek bir evleri olduğu varsayılan) kimselerle (evsiz diye sınıflandırılan) mülteciler arasındaki ayrım bu yıllarda belirlenen birçok nüanstan bir tanesiydi. İnsanlara yönelik davranışlar savaşta müttefik olan ülkelerin (Çekoslovakya, Polonya, Belçika vb) mi yoksa eski düşman devletlerden (Almanya, Romanya, Macaristan, Bulgaristan, vb) birinin mi yurttaşı olup olmadıklarına bağlıydı. Sorunlarına öncelik verilenler ve evine

gönderilenler savaşta tutsak alınmış BM üyesi ülkelerin insanlarıydı; onları yerlerinden edilmiş (çoğu çalışma kamplarına zorla götürülmüş) BM yurttaşları izliyor, arkasından İtalya'da yerlerinden edilmiş insanlar, son olarak da eski düşman devletlerin halkları geliyordu. Almanlar yerlerinde bırakılmış ve yerel halkla kaynaşmışlardı.

Fransız, Belçikalı, Hollandalı, Britanyalı ya da İtalyan yurttaşlarının kendi ülkelerine dönmesi diğerlerine göre daha kolay olmuştu, karşılaşılan yalnızca lojistik engellerdi: kimin nereye gitme hakkı olduğunun belirlenmesi ve onları oraya taşımaya yeterli trenlerin bulunması. 18 Haziran 1945 tarihine kadar teslim olmasından bir ay önce Almanya'da bulunan Fransızların 40 bin 550'si dışında 1,2 milyonu Fransa'ya dönmüştü. İtalyanlar eski düşman olduklarından, ayrıca İtalyan hükümetinin yurttaşlarını geri getirmek için hiçbir çaba göstermemelerine bağlı olarak biraz daha beklemek zorundaydılar. Yine de 1947 yılına dek evlerine varmışlardı. Oysa Doğu'da başlıca iki güçlük söz konusuydu. Yerlerinden edilmiş bazı Doğu Avrupalılar teknik açıdan yurtsuz kalmışlardı, gidebilecekleri hiçbir ülke yoktu. Çoğunun da eve dönmek gibi bir isteği bulunmuyordu. Bu durum önceleri batılı yöneticileri şaşkına çevirdi. Almanya'nın Halle kasabasında 1945 mayısında imzalanan anlaşma gereği Sovyetler Birliği'nin bütün eski savaş esirleri ve diğer yurttaşları yurda döneceklerdi, onların da bunu istedikleri varsayılıyordu. Ancak bir grup istisna bırakılmıştı: Batılı müttefikler Stalin'in savaş sırasında Baltık devletlerini SSCB topraklarına dahil etmesini tanımıyorlardı, dolayısıyla Almanya ve Avusturya'da batılıların denetiminde bulunan bölgelerde kurulan kamplardaki Estonyalılar, Letonyalılar ve Litvanyalılara iki seçenek tanınmıştı, ya Doğu'ya geri dönecekler ya da Batı'da kendilerine yeni yurt edineceklerdi.

Ne var ki geri dönmek istemeyenler yalnızca Baltık halkları değildi. Eski Sovyet, Polonya, Romanya ve Yugoslav yurttaşlarının büyük bölümü ülkelerine gitmektense Almanya'daki geçici kamplarda kalmayı yeğliyordu. Sovyet yurttaşları açısından bu isteksizlik, esir kampında kalmış bile olsa Batı'da bir süre kalmış kimselerden öç alınacağı yolundaki haklı korkudan kaynaklanıyordu. Baltıklılar, Ukraynalılar, Hırvatlar ve diğerleriyse, henüz adı konulmamış olmakla birlikte, artık komünist yönetimin denetimi altındaki ülkelerine dönmeyi istemiyorlardı: çoğu zaman bu isteksizliğin nedeni gerçek ya da uydurma savaş suçlarından ötürü öç alınacağı korkusu olurken, Batı'da daha iyi bir yaşam sürme arzusunun da etkisi vardı elbet.

1945 ve 1946 boyunca batılı yetkililer bu tür duyguları görmezlikten gelmeyi yeğleyerek Sovyet ve Doğu Avrupalı yurttaşları, bazen zor kullanarak

yurtlarına gönderdiler. Sovyet devlet görevlileri Alman kamplarındaki insanlarını önlerine kattıkları gibi götürmeye kalktıklarında Doğu'dan gelen mülteciler umutsuzluk içinde şaşkına dönen Fransız, Amerikalı ya da Britanyalı devlet görevlilerini ikna etmeye, "eve" dönmektense Almanya'da bile kalmaya razı olduklarını anlatmaya çabalıyorlardı. Hepsi başarılı olamadı: 1945-47 arasında 2 milyon 272 bin Sovyet yurttaşı batılı Müttefiklerce evlerine yollanmıştı.

Boşuna çırpınanların sergilediği, özellikle de savaştan hemen sonra yaşanan korkunç manzaralar yaşanıyor, örneğin hiç Sovyet yurttaşı olmamış Rus göçmenler, Ukraynalı partizanlar ve daha niceleri Britanyalı ve Amerikan askeri birliklerince toplanıp sınırda bekleyen NKVD[14] görevlilerinin kollarına –bazen tam anlamıyla– itiliyordu.[15] Sovyetler'in eline geçtikten sonra yurda dönen yüz binlerce Sovyet yurttaşının yanı sıra Macarlar, Almanlar ve diğer eski düşmanlar Kızıl Ordu tarafından doğuya sürüleceklerdi. 1953'te ülkesine dönen Sovyet uyruğundakilerin sayısı beş buçuk milyonu bulmuştu. Bunların her beşinden biri ya vurularak öldürüldü ya da Gulag Takımadaları'na sürüldü. Dosdoğru Sibirya'ya ya da başka yerlere sürgün edilerek çalışma kamplarına gönderildiler.

Ne var ki 1947 yılında Soğuk Savaş'ın başlamasıyla ve Sovyet Bloku'ndan kovulmuş kimselere kucak açıp onları *siyasal* sığınmacı olarak görme eğiliminin ortaya çıkmasıyla birlikte zoraki yurda dönüş durdurulacaktı (Prag'da 1948 şubatında darbe yapan komünist yönetim bu statüyü vermekte gecikmemişti). Sayıları bir buçuk milyona varan Polonyalı, Macar, Bulgar, Rumen, Yugoslav, Sovyet ve Yahudiler o güne dek yurda dönmemek için direnmişlerdi. Baltık ülkelerinden gelenlerle birlikte Almanya ve Avusturya ile İtalya'da batılıların denetimi altındaki bölgelerde kalan yerlerinden edilmiş bu insanlar ezici bir çoğunluğu oluşturuyorlardı. 1951 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi yerlerinden edilen bu yabancıların sahip oldukları korunma haklarını bir düzene bağladı ve sonunda yargılanmak üzere geri dönmeye zorlanmayacaklarını güvence altına aldı.

Yine de sorun yerli yerinde duruyordu: Onlara ne olacaktı? Onlar, mülteciler ve yerlerinden olanlardı elbette. *The New Yorker* dergisinde yayımlanan Ekim 1948 tarihli yazısında Genêt'nin (Janet Flanner) sözleriyle, "[Yerlerinden edilenler] memleketleri hariç yeryüzünde herhangi bir yere gitmeye istekliler." Peki onları kim alacaktı? İşgücü sıkıntısı çeken ve ekonomik ve maddi açıdan yeniden yapılanma sürecine giren Batı Avrupalı devletler başlangıçta devletsiz

14 Sovyet İçişleri Halk Komiserliği (ç.n.)

15 1945 mayısının sonlarında Britanya Ordusu Avusturya'ya kaçan 10 bin Slovenyalı asker ve sivili Yugoslav yetkililerine teslim etmişti. Bunların çoğu güneydeki Kocevje ormanına götürülerek vuruldu.

kalmış belli sınıftan kimselere kapılarını açmaya hazırdılar. Belçika, Fransa ve özellikle de Britanya'da maden işçilerine, inşaat işçilerine ve tarım emekçilerine gerek duyulmaktaydı. 1946-47 arasında Belçika 22 bin göçmeni (aileleriyle birlikte) Wallon madenlerinde çalıştırmak üzere kabul etti. Fransa 38 bin kişiyi kabul ederek çeşitli beden işlerinde görevlendirdi. Britanya da aynı şekilde 86 bin kişiyi kabul etti, bunların aralarında Polonya ordusunda çarpışmış eski askerlerle *Waffen SS* birliklerinin "Halychnya" Bölüğünde savaşmış Ukraynalılar da bulunuyordu.[16]

Kabul edilme ölçütü basitti –Batı Avrupalılar kuvvetli (erkek) işçiler arıyor, savaşta ne gibi faaliyetlerde bulunduklarına bakmaksızın, önceliği Baltıklılara, Polonyalılara ve Ukraynalılara vermekten de çekinmiyorlardı. Tek başına olan kadınlar da beden işçisi ya da hizmetçi olarak kabul görmekteydi –ancak Kanada Çalışma Bakanlığı 1948 yılında lise sonrası öğrenim yaptığı anlaşılan kadınlarla kızların Kanada'da ev işlerinde çalışmak üzere göçmen olarak başvurularını geri çeviriyordu. Ayrıca kimse yaşlıları, yetim çocukları ya da çocuklu yalnız kadınları istemiyordu. Artık mültecilere genel olarak kucak açılmıyordu –ABD ve Batı Avrupa'da savaş sonrası yapılan kamuoyu araştırmaları onların sonunun ne olacağına kimsenin aldırmadığına işaret ediyordu. Halkın çoğu göçmenlerin artmasından çok azalmasını istiyordu.

Yahudilerin yaşadıkları sorunlarsa bambaşkaydı. Önceleri batılı yetkililer Yahudileri de yerlerinden edilenler statüsünde görmüş, eski cellatlarının yanında onları da Almanya'daki kamplara kapamışlardı. Ancak 1945'in ağustos ayında Başkan Truman Almanya'da Amerikan Bölgesindeki bütün Yahudi göçmenlere ayrı bir yer tesis edilmesi gerektiğini söylüyordu: Başkanın hazırlattığı sorunla ilgili raporda, kamplarla merkezlerin daha önceden birleştirilmesiyle "meseleye gerçekçi açıdan yaklaşılmamıştır. Yahudilerin böyle kabul edilmesi... başlarına daha evvel gelen ve daha barbar olan vakaları hiçe saymak manasına gelmiştir." 1945'in eylül ayının sonlarında Amerikan Bölgesindeki bütün Yahudiler ötekilerden bağımsız olarak ele alınmaya başlanmıştı.

Yahudilerin doğuya geri gönderilmesi hiç gündeme gelmemişti –Sovyetler Birliği'nde, Polonya'da ya da başka yerlerde onları geri almayı düşünen kimse yoktu. Yahudiler batıda da pek iyi karşılanmıyorlardı, özellikle de eğitimliler ya da beden işçileri dışında uzman meslek sahipleri. Böylelikle, tuhaf da olsa Almanya'da kaldılar. Avrupalı Yahudilerin "yerleştirilmesi" ile ilgili güçlükler

16 Waffen SS birliklerinin Halychnya ya da Galiçya Bölüğü iki savaş arası dönemde Polonya yurttaşları olan ve doğup büyüdükleri topraklar savaştan sonra SSCB'ye bağlanan Ukraynalılardan oluşuyordu. Bu nedenle SSCB'ye dönmeleri istenmemişti, savaş sırasında Wehrmacht'la omuz omuza çarpışmış olsalar da batılı yetkililer onlara devletsiz kimseler statüsü vermişti.

ancak İsrail devletinin kurulmasıyla çözülecekti: 1948 ile 1951 arasında 332 bin Avrupalı Yahudi İsrail'e doğru yola koyuldu, kimi Almanya'daki IRO merkezlerinden geliyordu, kimi Romanya'dan, Polonya'dan, bir de oralarda hâlâ sağ kalanlar varsa diğer ülkelerden. 165 bin Yahudi de sonunda Fransa, Britanya, Avustralya, Kuzey ya da Güney Amerika'ya gitti.

İkinci Dünya Savaşı'nda yerlerinden edilen başka insanlar ve mülteciler de orada onlara katılacak, ayrıca bunlara 1947-49 yıllarında doğu-orta Avrupa'dan gelen yeni kuşak siyasal sığınmacılar eklenecekti. Bu yıllarda ABD toplam 400 bin kişiyi kabul etmişti, 1953-57 arasında 185 bin kişi daha geldi. Kanada'nın kabul ettiği mültecilerle göçmenlerin sayısı 157 bindi, Avustralya ise 182 bin kişiye kapılarını açtı (aralarında 60 bin Polonyalı ve 36 bin Baltıklı vardı).

Bunların nasıl üstesinden gelindiğinin vurgulanması gerek. Kimileri, en çok da Yugoslavya ve Romanya'dan gelen kökeni Alman olan grupların belli sınıfları arada kalmışlardı, çünkü Potsdam Antlaşması onların durumunu kapsamıyordu. Fakat altı yıllık korkunç bir savaştan çıkmış yaralı, acılı ve yoksul kalan ve Soğuk Savaş kutuplaşmasının belirtilerinin çoktan görüldüğü kıtada ondan sonraki altı yıl boyunca Müttefiklerin askeri hükümetleriyle BM sivil büroları kıtanın dört bir yanındaki pek çok farklı ulus ve toplumlardan gelen milyonlarca umutsuz insanı yurda döndürmede ve toplumla kaynaştırmada ya da yeniden yerleştirmede başarıya ulaşmıştı. 1951 yılının sonunda UNRRA ile IRO'nun yerini yeni kurulan Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği aldığında Avrupa'daki kamplarda yalnızca 177 bin yurtsuz insan kalmıştı –çoğu yaşlı ve dermansız olduğundan onları isteyen kimse yoktu. Almanya'nın Bavyera bölgesinde Föhrenwald'da yer alan son mülteci kampı 1957'de kapandı.

Avrupa'nın yurtsuz insanlarıyla mültecileri yalnızca yaygın bir savaşı sağ atlatmamış, aynı zamanda bir dizi yerel savaşla iç savaş yaşamışlardı. Gerçekten de 1934'ten 1949'a kadar Avrupa, varolan devletlerin sınırları içerisinde birbiri ardına görülmedik kanlı iç çatışmalara sahne olmuştu. Ondan sonra yaşanan yabancı işgaller –ister Almanlarınki olsun ister İtalyanların ya da Rusların-ki– her şeyden önce savaş öncesi siyasal gündemi ve düşmanlıkları yepyeni ve şiddetli yollarla meşrulaştırmaya yaradı. İşgalciler elbette tarafsız değillerdi. Ortak düşmanla dövüşmek üzere işgal edilen ülkenin içindeki karşıt gruplarla birleşmişlerdi. Böylelikle barış zamanı politikalarında dezavantaj olan bir siyasal eğilim ya da etnik azınlık kuyruk acısını çıkarmak için değişen koşullardan yararlanabiliyordu. Özellikle Almanlar böyle duyguları canlandırıp sömürmekten

hoşnuttular, yalnızca bölüp daha kolay ele geçirmelerini değil, aynı zamanda sorunu sınırlamalarını, uygulama maliyetini azaltmalarını, ellerine geçirdikleri toprakları denetim altında tutmalarını sağlıyordu: Onlar adına bu görevi üstlenecek yerel işbirlikçilere güvenebilirlerdi.

1945'ten bu yana "işbirlikçi" terimi apayrı ve ahlaki açıdan aşağılayıcı bir çağrışım uyandırmaktadır. Oysa savaş sırasındaki bölünmeler ve yakın ilişkiler genel olarak savaş sonrasının basit göndermelerine göre –"işbirlikçiler" ve "direniş" ile ilintili– çok daha karmaşık ve belirsiz üstü kapalı yerel anlamlar taşırdı. Bunun için işgal altındaki Belçika'nın Flaman kantonu halkı Birinci Dünya Savaşı'nda yaptıkları hatayı tekrarlayarak özerklik sözlerine kanmış, dolayısıyla elit Fransız kantonunun Belçika devleti üstünde kurduğu baskıyı kırma umuduna kapılıp Alman yönetimine kucak açmıştı. Başka yerlerde olduğu gibi burada da Naziler amaçlarına uyduğu sürece ortaklık kartını kullanırlardı –düşmanlıkların durulduğu 1940 yılında Flamanca konuşan Belçikalı savaş esirleri salıverildi, ancak Fransızca konuşan Walloon kantonundan gelenler savaş boyunca esir kamplarında tutuldular.

Gerek Fransa'da gerekse Belçika'da ve Norveç'te Almanlara karşı gerçek bir direniş yaşanıyordu; özellikle işgalin son iki yılında, Nazilerin Almanya'daki çalışma kamplarına götürmek üzere gençleri zorla toplama çabaları karşısında pek çokları daha az risk taşıyan makiliklere (ormanlara) yönelmişti. Öte yandan etkin direnişçilerin sayısı ancak işgalin bitimine yaklaşırken inanç, satılmışlık ya da kişisel çıkar sonucu Nazilerle işbirliği yapanların sayısını geçecekti –Fransa'da her iki tarafa gönül verenlerin sayısının 160 bin-170 bin dolaylarında eşitlendiği tahmin edilmektedir. İki tarafın da başlıca düşmanı çoğu zaman birbirleri olmuştu: Almanlar görünürlerde yoktu.

İtalya'da durum daha da karmaşıktı. Temmuz 1943'te Mussolini bir darbeyle alaşağı edildiğinde faşistler yirmi yıldır iktidarda bulunuyorlardı. Belki aynı nedenden ötürü rejime yönelik yerel direniş pek azdı; en etkin anti-faşistler sürgündeydi. 1943 eylülünden sonra ülke Müttefiklerle resmen "tarafgir" olunca, Alman işgali altındaki kuzey bölgesi kukla bir rejim –Mussolini'nin "Salò Cumhuriyeti"– ile ilerleyen Müttefik ordularıyla işbirliği yapan, bazen de onlardan destek gören küçük ama gözü pek partizan direnişi arasında kalmıştı.

Fakat burada da her iki kampın da yürüttüğü tam bir iç savaştı, çünkü doğru düşünen çoğunluk olarak İtalyanlar yabancı bir güçle işbirliği yapan bir grup kanlı teröristle çatışma içine girmişlerdi, birbirine karşı savaşan İtalyanların sayısı hiç de az değildi. Salò Faşistleri gerçekten de acımasız bir işgal devletinin resmi olmayan işbirlikçileriydi; ancak o sırada sırtlarını daya-

yabilecekleri destek göz ardı edilemezdi, ayrıca en saldırgan muhalifleri olan komünistlerin önderliğindeki partizanlardan daha önemsiz değildiler. Antifaşist direniş aslında savaş sonrası yıllarda belleği silinen İtalyanlar arasında mücadelenin bir yanıydı.

Doğu Avrupa ise çok daha karışık koşullar altındaydı. Slovaklarla Hırvatlar savaştan önceki ayrılıkçı partilerin yücelttikleri projeler doğrultusunda, hayallerinde yaşattıkları bağımsız devletlerini kurmak amacıyla Almanların varlığından yararlandılar. Almanlar Polonya'da işbirlikçilerini aramıyorlardı; ancak daha kuzeyde –Baltık Devletlerinde, hatta Finlandiya'da– Sovyetler Birliği tarafından işgal ve ilhak edilmeye karşı seçenek olarak Wehrmacht sevinçle karşılanmıştı. Ukraynalılar da 1941 sonrasında epeydir bekledikleri bağımsızlığı güvence altına almak adına Alman işgalini kendi çıkarına kullanmak için ellerinden geleni yaparlarken, Doğu Galiçya bölgesindeki topraklarla Ukrayna'nın batısı hem Nazi karşıtı hem de Sovyet karşıtı partizan savaşımının kalkanı altında Ukraynalı ve Polonyalı partizanlar arasında geçen kanlı iç çatışmalara sahne oluyordu. Bu koşullarda ideolojik savaşım, toplumlararası çekişme ve siyasal bağımsızlık savaşı arasındaki ince ayrım anlamını yitirmişti: Her durumda kurban olan yerli halk içinse değişen pek bir şey yoktu.

Polonyalılar ile Ukraynalılar kâh Wehrmacht'la, Kızıl Ordu'yla ve birbirleriyle omuz omuza savaşıyor, kâh onlara ve birbirlerine karşı oluyorlardı, bu durum yer ve zamana göre değişiyordu. 1944'ten sonra komünist devlete karşı gerilla savaşına dönüşen Polonya'daki bu çekişme sonunda 1945-48 yılları arasında 30 bin kadar Polonyalı can vermişti. Sovyet işgali altındaki Ukrayna'da son partizan komutanı Roman Shukhevych 1950'de Lviv yakınlarında öldürülmüştü, ancak Ukrayna ve Estonya'da Sovyet karşıtı dağınık faaliyetler birkaç yıl daha sürecekti.

Oysa İkinci Dünya Savaşı'nın iç savaş, hem de görülmedik kadar kanlı bir iç savaş olarak en yoğun yaşandığı bölge Balkanlar'dı. Yugoslavya'da geleneksel yaftaların –işbirlikçi, direnişçi– anlamı bulanıktı. Çetnik[17] partizanların Sırp önderi Draža Mihailović neydi? Yurtsever mi? Direnişçi mi? İşbirlikçi mi? İnsanları savaşmaya iten neydi? İşgalcilere (Alman, İtalyan) karşı direniş mi? İki savaş arasındaki Yugoslav devletinde bulunan yerli siyasal düşmanlarına karşı güttükleri intikam duygusu mu? Sırplar, Hırvatlar ve Müslüman toplumlararası çekişmeler mi? Komünist yanlısı ya da karşıtı hedefler mi? Pek çoklarının gözünde uğruna savaşacakları şey birden çoktu.

17 Savaş döneminin "Çetnik" partizanları adlarını on sekizinci yüzyılda Osmanlılara karşı savaşmış olan dağlardaki çetecilerden almıştı.

Böylelikle Ante Pavelic'in kukla Hırvat devletindeki *Ustaş* rejimi (sayıları 200 binin üstünde olan) Sırplarla Müslümanları öldürdü. Öte yandan Mihailović'in (Sırp ağırlıklı) kralcı partizanları da Müslümanları öldürüyordu. Bosnalı Müslümanların kendilerini savunmak için bazen Alman ordularıyla işbirliği yapmasının bundan başka bir nedeni yoktu. Tito'nun komünist partizanları Yugoslavya'yı Alman ve İtalyan ordularından temizleme amacını gütseler de önceliği Çetnikleri yok etmeye vermişlerdi –bunun bir nedeni de onların daha kolay ulaşabilecekleri bir hedef olmasıydı. On yıl sonra yaşadıklarını kaleme alan ve kahramanca rol aldığı partizanlarla Çetnikler arası mücadelelerin sonuçlarından ötürü çoktan hayal kırıklığına uğramış biri olan Milovan Djilas, işgal altındaki Yugoslavya'da savaş ve direnişin gerçeklerine tanık olmuştu: "Saatler boyunca iki ordu yok edilmekten kurtulmak ya da açlıktan kırılan, kanayan, tutsak topraklarda çoğu komşuları olan bir avuç yurttaşlarını yok etmek için 1828 metreyi bulan kayalıklara güçbela tırmandı. Burjuvaziye karşı işçi ve köylü mücadelesinde bütün kuramlarımızın, hayallerimizin bundan ibaret olduğunu düşündürüyordu insana."

Daha güneyde Yunanistan –Yugoslavya gibi– İkinci Dünya Savaşı'nı dönüşümlü olarak istila, işgal, direniş, öç alma ve iç savaş olarak yaşamış, komünistlerle kralcıların desteğini alan Britanya orduları arasında Aralık 1944 boyunca beş hafta süren Atina'daki çarpışmalardan sonra 1945 şubatında ateşkes sağlanmıştı. Ancak 1946'da yeniden alevlenecek çarpışmalar, üç yıldan fazla sürerek komünistlerin, kuzeydeki kalesi olan dağlık bölgede köklerinin kazınmasıyla sonuçlanacaktı. Fransa ya da İtalya'da daha iyi bilinen direniş hareketlerine göre İtalyanlar ve Almanlara karşı Yunan direnişinin çok daha etkili olduğu su götürmez –yalnızca 1943-44 arasında 6 bini aşkın Alman askeri öldürülmüş ya da yaralanmıştı– olsa da bunun Yunanlara zararı çok daha büyüktü. KKE (Komünist) gerillaları ile Atina merkezli, Batı destekli kralın hükümeti köylerde dehşet saçıyor, haberleşme ağlarını yok ediyor ve ülkeyi on yıllar boyunca sürecek bir bölünmüşlüğe sürüklüyordu. Eylül 1949'da çarpışmalar sona erdiğinde nüfusun yüzde 10'u evsiz kalmıştı. Yunan iç savaşı, Yugoslavya ve Ukrayna'da çarpışan karışık etnik gruplar olmasa[18] da insani açıdan bedeli daha ağırdı.

Avrupa'da yaşanan iç savaşların savaş sonrasında bıraktığı izler derindi. Kısa yoldan bunun anlamı, Avrupa'daki savaşın 1945 yılında Almanların çekilmesiyle sona ermediğiydi: İç savaşın travmatik özelliklerinden biri de

18 Ama tamamen yok sayılmazlardı –Yunan komünistlerin Kuzey Yunanistan'daki Slav kökenlilerin yaşadığı bölgenin Komünist Bulgaristan'a bağlanması için savaş sonrası destek arayışları onları hedeflerine ulaştırmada yetersiz kalacaktı.

düşman alt edildikten sonra bile sürmesidir; onunla birlikte çatışmalar da belleklerden silinmez. Öte yandan bu yıllarda taraflara ağır kayıplar verdiren mücadeleler başka bir sonucu doğurmuştu. Nazilerin, daha sonra da Sovyet işgalinin görülmedik sertliğiyle birlikte Avrupa devletinin dokusu yıpranmıştı. Bundan sonra artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Çokça kullanılarak ağızlara sakız olan terimle söylersek, İkinci Dünya Savaşı –Hitler'in savaşı– sosyal devrime dönüşmüştü.

Öncelikle, yabancı orduların seri toprak işgalleri kaçınılmaz olarak yerel yöneticilerin otoritesini ve meşruluğunu sarsmıştı. Peder Józef Tiso'nun Slovak devleti ya da Pavelic'in Zagreb'deki Ustaş rejimi gibi özerk olduğu ileri sürülen Fransa'daki Vichy yönetimi de Hitler'e bağımlıydı, bunu hemen herkes bilirdi. Belediye düzeyinde Hollanda ya da Bohemya'daki işbirlikçi yerel yetkililer bir ölçüye kadar kendi etkilerini korusalar da Alman efendilerinin isteklerine karşı gelmemeye özen gösterirlerdi. Daha doğuda Naziler, sonra da Sovyetler varolan kurumlara kendi adamlarını ve düzenlerini getirmişler, bunun yanında kendi çıkarlarına uygun düştüğü sürece yerel bölünmeleri ve çekişmeleri kullanmışlardı. Tuhaftır, yalnızca Nazilere katılan ülkelerin –Finlandiya, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan– bir ölçüye kadar iç bağımsızlıklarını koruyarak en azından 1944 yılına dek kendilerini yönetmelerine izin verilmişti.

Almanya ve Sovyetler Birliği'nin merkezi dışında İkinci Dünya Savaşı'na katılan Kıta Avrupası'ndaki her devlet en az iki kez işgal edilmişti: Önce düşmanları, sonra da kurtarıcı ordular tarafından. Polonya, Baltık devletleri, Yunanistan, Yugoslavya ise beş yıl içerisinde üç kez işgale uğradılar. Her gelen saldırı bir önceki rejimi yıktı, otoritesini ayaklar altına aldı, önde gelenleri etkisiz kıldı. Kimi yerlerde bunun sonucu, eski hiyerarşik yapılanmaların gözden düştüğü ve temsilcilerinin uzlaşmaya zorlandığı temiz bir devlet ortaya çıkmasıydı. Örneğin, Yunanistan'da savaştan önceki diktatör Metaksas eski parlamenter sınıfı saf dışı bırakmıştı. Almanlar da Metaksas'ı indirdiler. Daha sonra sıra Almanların uzaklaştırılmasına gelmişti, onlarla işbirliği yapanlar da savunmasız kaldılar, yüzkarası oldular.

Eski sosyal ve ekonomik seçkinlerin tasfiyesi yaşanan en dramatik değişimdi belki de. Nazilerin Avrupalı Yahudileri imha etmeleri kendi içinde bile yıkıcı olmakla kalmıyordu. Orta Avrupa'da uzman meslek sahiplerinin –doktorlar, avukatlar, işadamları, profesörler– Yahudilerden oluştuğu pek çok kasaba ve şehirde önemli toplumsal sonuçlar doğurmuştu. Sonradan aynı kasabalardan yerel burjuvazinin diğer önemli bir kolu –Almanlar– da uzaklaştırılacaktı. Sonuç, toplumsal görünümün köklü değişim geçirmesi ve Polonyalılarla Baltıklıla-

rın, Ukraynalılarla Slovakların, Macarların ve daha başkalarının gidenlerin boş bıraktıkları işlere (ve evlere) yerleşme fırsatı bulmalarıydı.

Orta ve doğu Avrupa'daki yerli nüfusun sürgün edilen azınlıkların yerini aldığı bu dümdüz etme süreci Hitler'in Avrupa toplumsal tarihine yaptığı en kalıcı katkıydı. Almanların planları, Yahudilerle Polonya ve Sovyetler Birliği'nin batısındaki eğitimli yerel aydınları yok etmeyi, geri kalan Slav halklarını yeni toprak kölesi durumuna indirgeyerek gerek toprakları gerekse hükümeti oraya yerleşecek Almanların ellerine teslim etmeyi kapsıyordu. Fakat Kızıl Ordu'nun gelişi ve Almanların püskürtülmesiyle birlikte yeni koşullar Sovyetler'in enikonu radikal projelerine uyarlanacaktı.

Bunun nedenlerinden biri, işgal yıllarının yalnızca göz açıp kapayıncaya kadar hızlı ve kana susamış bir toplumsal hareketliliğin yaşandığı bir sürece tanık olması değil, aynı zamanda yasal devlet içinde hukukun ve yaşama alışkanlıklarının tümüyle çökmesiydi. Almanların Kıta Avrupası'nı işgalini, her şeyi gören ve bilen bir gücün denetiminde uzlaşma dönemi olarak düşünmek yanlış sonuçlar doğurur. En yoğun biçimde denetlenen ve baskı altına alınan işgal edilmiş Polonya'da bile toplum yeni yöneticilerini hiçe sayarak işlevini sürdürmüştü: Polonyalılar kendilerine gazetelerin, okulların, kültürel etkinliklerin, sosyal yardım hizmetlerinin, ekonomik alışverişin, hatta bir ordunun bile yer aldığı bir yeraltı dünyası kurmuşlardı –Almanlar hepsini yasaklamalarına rağmen yasadışı faaliyetlerini büyük kişisel riskler alarak sürdürdüler.

Zaten vurgulanacak nokta da bu. İşgal edilen Avrupa'da normal bir yaşam sürmek hukuku çiğnemek demekti: öncelikle işgalcilerin yasaları (sokağa çıkma yasağı, seyahat kısıtlamaları, ırkçı yasalar vb), sonra da geleneksel hukuk ve normlar hiçe sayılıyordu. Tarım üretimine izin verilmeyen en sıradan insanlar bile karaborsacılık ya da ailelerini doyurmak için yasadışı ticaret yapmak zorunda kalıyorlardı. Hırsızlık –ister devletten, ister bir başka yurttaştan ya da yağmalanan bir Yahudi dükkânından yapılsın– öyle yaygındı ki pek çok kişinin gözünde suç olmaktan çıkmıştı. Dahası işgalcileri temsil ve onlara hizmet eden jandarma, polis ve yerel yönetimlerle seçilmiş sivillerin hesabına toplu suç işleyen işgalci güçlerin kendilerinin de katılması ortaklaşa düzenlenen suçları (kurtuluş sonrasında görüleceği üzere) direniş hareketlerine dönüştürecekti.

Daha da önemlisi, şiddet günlük yaşantının bir parçası haline gelmişti. Modern devletin nihai otoritesi *in extremis*[19] içindeyken, şiddet ve gerektiğinde güç kullanmaya hazır olmayı kendi tekelinde bulundurmasına dayanmaktadır.

19 ölüm döşeğinde (ç.n.)

Oysa işgal altındaki Avrupa'da otorite gücün yalnızca bir işleviydi, çekinmeden kullanılırdı. Devletin şiddet kullanma tekelini *kaybetmesinin* de tam olarak bu koşullarda yaşanması ilginçtir. Partizan gruplarla ordular belli bir toprak parçasına yaptırım uygulama kapasiteleriyle belirlenen bir meşruluk uğruna rekabet ediyorlardı. Modern devletlerin otoritesinin hiçbir zaman sağlam olmadığı Yunanistan'ın daha uzak bölgelerinde, Karadağ ve Polonya'nın doğu sınırında bu daha da belirgin bir gerçekti. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Fransa'nın bazı kesimleriyle İtalya'da da geçerliydi.

Son âna kadar Alman işgali altındaki Avrupa geneli (hatta işgal edilmemiş bölgeler bile) adsız ihbarlar, kişisel suçlamalar ve düpedüz söylentilerle çalkalanıyordu. 1940 ile 1944 yılları arasında SS birliklerine, Gestapo'ya, ayrıca Macaristan, Norveç, Hollanda ve Fransa'daki yerel kolluk güçlerine yapılan ihbarların sayısı epey kabarıktı. Üstelik çoğunun karşılığında ne bir ödül ne de maddi kazanç söz konusuydu. Sovyet yönetimi altında da –en belirgin olarak da 1939-41 arasında Sovyet işgali altındaki Polonya'da– muhbirleri özendiren Jakoben tarzı yöntemler ve kişilerin sadakatinden kuşku duyulmasına sebep olacak (Fransız) devrimci alışkanlıklar almış başını gidiyordu.

Kısaca, herkesin birbirinden çekinmesi için geçerli gerekçesi vardı. Başkalarının davranışlarından işkillenen kimseler hiç düşünmeden onları yolsuzluk ya da yasadışı işler içindeymiş gibi görmekten çekinmiyorlardı. Sizi koruyacak hiçbir üst makam da yoktu: İktidarda olanlar da genellikle hak hukuk tanımayan kişilerdi. 1939-45 döneminde Avrupalıların çoğu için *insan hakları* –sivil, yasal, siyasal– söz konusu bile değildi. Devlet hukukun ve adaletin bekçisi olmayı bırakmış; tam tersine, Hitler'in Yeni Düzen iktidarı altında yağmacılıkta en önde gelen kurum olmuştu. Nazilerin cana ve bedene yönelik tutumlarının boşuna adı çıkmamıştır; ne var ki savaş sonrası dünyaya bıraktıkları en önemli yadigâr *mülkiyet* ile ilgili tutumlarıdır denebilir.

Alman işgali altında mülkiyet hakkı en iyi olasılıkla koşullara bağlıydı. Avrupa'nın Yahudileri dımdızlak kalmış, ellerinden paraları, malları, evleri, dükkânları ve işyerleri alınmıştı. Malları Naziler, işbirlikçiler ve onların arkadaşları arasında paylaşılmış, geri kalanlarsa yağmalanmak ve çalınıp çırpılmak üzere yerli halka bırakılmıştı. Gelgelelim, haciz ve istimlak uygulamaları Yahudileri aştı. Mülkiyet "hakkının" kırılgan, çoğu zaman anlamsız, daha çok iktidardakilerin iyi niyetine, çıkarlarına ya da kaprislerine bağlı olduğu anlaşılıyordu.

Gelişigüzel yapılan bir dizi mülkiyet işleminde kaybedenlerin yanı sıra kazananlar da vardı. Yahudilerin ve diğer etnik kökenli kurbanların ortadan çekilmesiyle birlikte onlara ait dükkânlarla apartman dairelerine yerli halk

yerleşebilirdi; aletleri, eşyaları ve giysilerine buraların yeni sahipleri tarafından el konabilir ya da bunlar çalınabilirdi. Odesa'dan Baltık Denizi'ne dek uzanan "ölüm bölgesi" sınırları içerisinde bu işlem daha da ileriye götürüldü, ne var ki aynısı her yerde yapılıyordu –1945'te toplama kamplarından kurtulup Paris ya da Prag'a dönenlerin çoğu evlerinin savaş zamanı "otlakçıları" tarafından işgal edildiğini, bunlarınsa o evlerde hak iddia edip boşaltmaya yanaşmadıklarını göreceklerdi. Böylelikle, yüz binlerce Macar, Polonyalı, Çek, Hollandalı, Fransız ve başka ulustan kimseler yalnızca çıkar sağlayarak da olsa Nazi soykırımına suç ortaklığı yapmış oluyorlardı.

İşgal edilen her ülkede fabrikalar, taşıt araçları, arazi, makineler ve mamul mallara bedelleri ödenmeksizin yeni yöneticilerin işine geldiği gibi toptan *de facto*[20] devletleştirme sayılabilecek biçimde el kondu. Özellikle orta ve doğu Avrupa'da büyük çaptaki özel şirketlerle birkaç mali kuruma, kendi savaş ekonomileri için Naziler tarafından el konmuştu. Önceden örneği görülmedik bir durum değildi bu. 1931 yılında bölgede yerli ekonomiye sarsıcı geçiş yapılmasıyla birlikte devlet müdahalesi ve güdümlemesi de artmış, Polonya, Macaristan ve Romanya'da kamu işletmeleri savaşın hemen öncesinde ve ilk yıllarında Alman ekonomik nüfuzunu engelleme çabasıyla epey büyümüştü. Doğu Avrupa'da devletin ekonomiye yön vermesi 1945 yılına dek söz konusu olmayacaktı.

Almanların Yahudileri uzaklaştırmasıyla başlatmış oldukları köklü dönüşüm savaş sonrasında Polonya'dan Yugoslavya'ya kadar Almanların mallarına ve mülklerine el konulmasıyla birlikte tamamlanmış oluyordu. Sudetenland, Silezya, Transilvanya ve Kuzey Yugoslavya'da Alman kökenli niceleri geniş arazi sahibi olmuştu. Bunların yeniden dağıtılmak üzere devlet denetimine alınmasının etkisi hemen görülecekti. Çekoslovakya'da Almanlardan ve onların işbirlikçilerinin ellerinden alınan mal ve mülkün değeri ulusal servetin dörtte birine yaklaşırken, tek başına tarım arazilerinin yeniden dağıtılması bile 300 bini aşkın köylü, tarım işçisi ve onların ailelerine doğrudan yarar sağlamıştı. Bu ölçekteki değişiklikler ancak devrim sıfatıyla tanımlanabilir. Savaşın kendisi gibi bunlar da hem tam bir es vermeyi, hem geçmişi temizlemeyi hem de gelecek daha büyük değişimlere hazırlığı temsil ediyordu.

Kurtarılmış *Batı* Avrupa'da Almanların yeniden dağıtılacak pek mülkü kalmamış, savaş da doğudaki kadar afete eşdeğer boyutlarda yaşanmamıştı. Yine de orada oluşturulmuş otoritelerin meşruluğu tartışılmaktaydı. Fransa, Norveç ve Benelüks ülkelerindeki yerel yönetimler şan ve şeref kazanmamışlardı. Tam

20 fiili, gerçekte (ç.n.)

tersine, işgalcilerin arzularını canla başla yerine getirmekle ünlenmişlerdi. 1941 yılında Almanlar işgal ettikleri Norveç'i yönetmek için yalnızca 806 idari personelle yetindiler. Naziler Fransa'nın idaresini de 1500 kişiyle yürütüyorlardı. Fransız polisine ve milislerine öyle güveniyorlardı ki 35 milyonluk bir ülkeyi dize getirmek için (onların kendi idarecilerine ek olarak) sivil ve askerlerden oluşan 6 bin Alman'ı görevlendirmeyi yeterli bulmuşlardı. Aynısı Hollanda'da da geçerliydi. Savaş sonrasında Amsterdam'daki Alman güvenlik güçlerinin başındaki kişi verdiği ifadede, "Asayiş ve diğer alanlarda Alman birliklerinin en büyük desteği Hollanda polisiydi," diye belirtmiş, "onlar olmasaydı, Alman işgaliyle ilgili işlerin yüzde 10'u bile yerine getirilemezdi," demişti. Oysa bütün Alman askeri gücünün dikkatini toplaması gereken Yugoslavya'da durum çok farklıydı; silahlı partizanları ancak askeri önlemlerle denetim altında tutabilirlerdi.[21]

Batı ve Doğu Avrupa arasındaki farklardan biri buydu. Öteki de Nazilerin işgal altındaki ülkelere yönelik tutumlarıydı. Norveçliler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Belçikalılar, 1943 eylülünden sonra da İtalyanlar aşağılanmış ve sömürülmüşlerdi. Yine de Yahudi ya da komünist veya bir tür direnişçi olmadıkça genellikle kendi hallerine bırakılırlardı. Dolayısıyla, Batı Avrupa'nın kurtarılmış halkları geçmişe dönüşü hayal edebilirlerdi. Öyle ki Nazi müdahalesi sayesinde iki savaş arası dönemin parlamenter demokrasileri artık eskisi kadar sefil görünmüyordu –Hitler siyasal çoğulculuk ve hukukun üstünlüğü ilkesine karşı radikal seçeneklerden en az birini gözden düşürmeyi başarmıştı. Kıta Avrupası'nın batısında bitkin düşmüş ülkeler her şeyden önce doğru dürüst işleyen bir devlette normal bir yaşam sürdükleri günlere geri dönmek istiyorlardı.

Batı Avrupa'nın yeni kurtarılmış devletlerinin durumu epey kötüydü. Ama Orta Avrupa'da, Almanya'daki ABD Kontrol Komisyonu'ndan John J McCloy'un sözleriyle, "tam bir ekonomik, sosyal ve siyasal çöküntü var... ta Roma İmparatorluğunun devrildiği döneme gidilmedikçe benzeri tarihte bulunmaz." McCloy Müttefik Askeri Hükümetlerinin her şeyi yeni baştan inşa etmek zorunda kaldıkları Almanya'dan söz ediyordu: kanun, düzen, kamu hizmetleri, haberleşme, idare. Fakat en azından bunu yapacak kaynaklara sahiptiler. Daha doğuya gidildikçe durum hâlâ berbattı.

Öyleyse kıtayı ikiye biçen, en az Stalin kadar, Hitler olmuştu. Orta Avrupa'nın –Alman ve Habsburg İmparatorlukları topraklarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey kesimlerinin, hatta Çarlık Rusyası'nın batı ucundaki toprakları-

21 Bunun yanında himaye altındaki (protektora) Bohemya'nın 1942'de 1900 Alman bürokrat tarafından yönetildiğini unutmamak gerek. Öteki açılardan olduğu gibi Çekoslovakya bu konuda da en azından kısmen batılıydı.

nın– tarihi, Batı'daki ulus devletlerin tarihinden bir nebze de olsa hep farklıydı. Ancak nitelik olarak farklı olması gerekmiyordu. 1939'dan önce Macarlar, Rumenler, Çekler, Polonyalılar, Hırvat ve Baltıklılar Fransa ya da Benelüks ülkelerinde yaşayan daha şanslı insanlara gıptayla bakıyor olabilirlerdi. Hak ettikleri gibi benzer ölçüde refah ve istikrar istememeleri için hiçbir nedenleri yoktu. Rumenler düşlerinde Paris'i görürlerdi. 1937'de Çek ekonomisi Avusturyalı komşusunu gölgede bırakmış, Belçika ile rekabet ediyordu.

Savaş her şeyi değiştirmişti. Elbe Nehri'nin doğusunda Sovyetler ve yerel temsilcilerine, geçmişle tüm bağlarını çoktan koparmış anakıtadan bağımsız bir bölge miras kalmıştı. Hepten gözden düşmeyen ne varsa bir daha onarılamayacak biçimde hasar görmüştü. Oslo, Brüksel ya da Lahey'in sürgün hükümetleri Londra'dan geri gelip 1940'ta bırakmaya zorlandıkları meşru otoritelerini yeniden elde etmeyi umut edebilirlerdi. Gelgelelim, Bükreş ile Sofya'nın, Varşova, Budapeşte, hatta Prag'ın eski yöneticilerinin geleceği yoktu: onların dünyası Nazilerin dönüşümcü şiddetiyle bir kenara itilmişti. Geriye bir tek, artık geri gelmeyecek geçmişin yerini alacak yeni düzenin siyasal biçimini belirlemek kalıyordu.

2
BEDEL

"Belçikalılarla Fransızlar ve Hollandalılar yurtseverlik gereği kendilerine düşen görevin aldatmak, yalan söylemek, karaborsacılık yapmak, güven sarsmak ve dolandırmak olduğuna inandırılarak savaşın içine çekildiler: Bu alışkanlıklar beş yıldan sonra kök saldı."
Paul-Henri Spaak (Belçika Dışişleri Bakanı)

"İntikam almak yararsız, ancak kurmaya çalıştığımız dünyada yeri olmayan belli kimseler var."
Simone de Beauvoir

"Ulusun onuru gereği ve hainlerin hak ettiği gibi sert ve adil bir ceza verip yerine getirelim."
Peder Józef Tiso'nun ağır cezaya çarptırılmasını isteyen Çekoslovak direniş örgütleri ortak kararı, Kasım 1946

Kurtarılmış Avrupa'da hükümetler meşruluk kazanmak, yasalara uygun kurulmuş devletlerin otoritesini sağlamak için öncelikle savaş zamanında gözden düşen rejimi ele almak zorunda kalmışlardı. Nazilerle dostları yenilgiye uğratılmıştı, ancak işledikleri suçların boyutu düşünüldüğünde bu yeterli değildi. Savaş sonrası hükümetlerin meşruluğu salt faşizme karşı elde ettikleri askeri üstünlüğe bağlıysa, savaş zamanındaki faşist rejimlerden nasıl daha iyi olurlardı? O rejimlerin faaliyetlerinin suç olarak tanımlanması ve gereği gibi cezalandırılması önemliydi. Bunun sağlam yasal ve siyasal dayanakları vardı. Fakat bedel ödetme isteği daha derin gereksinimlere de uzanmaktaydı. Avrupalıların

çoğu için İkinci Dünya Savaşı akımların ve çarpışmaların yaşandığı bir savaş değil; hem kadınların hem erkeklerin kandırılıp aşağılandıkları, ufak tefek suçlar işlemeye ve kendilerini küçük düşürmeye zorlandıkları, herkesin bir şeyler kaybettiği ama çoğunun tümüyle varından yoğundan olduğu, günden güne rezil oldukları bir dönemdi.

Üstelik, özellikle birçok yerde Büyük Savaşı görüp de hâlâ yaşayanların belleğinden silinmeyen anıların tersine, 1945'te onur duyulacak şeyler pek az, utanç ve suçluluk duygusu uyandıracak şeyler çoktu. Gördüğümüz gibi, Avrupalıların çoğu savaşta edilgin kalmış; bir grup yabancı tarafından yenilgiye uğratılıp işgal edilirken, başka bir grup yabancı tarafından kurtarılmışlardı. Ortak ulusal onurun tek kaynağı işgalci güçlere karşı savaşan silahlı partizan direniş hareketleriydi –işte bundan dolayı gerçek direnişin en az görüldüğü, direniş mitosunun daha önemli olduğu yer Batı Avrupa'ydı. Çok sayıdaki gerçek partizanların açık savaşta işgal ordularına ve birbirlerine katıldığı Yunanistan, Yugoslavya, Polonya ya da Ukrayna'da işler her zamanki gibi daha karmaşıktı.

Örneğin, kurtarılan Polonya'da Sovyet yetkilileri anti-Nazi olduğu kadar anti-komünist duygular besleyen silahlı partizanlara kamuoyunda övgüler düzmemişlerdi. Savaş sonrası Yugoslavya'da da gördüğümüz üzere, bazı direnişçiler ötekilerden daha eşitti –en azından Mareşal Tito ve muzaffer komünist savaşçıların gözünde öylelerdi. Ukrayna'daki gibi Yunanistan'da da yerel yönetimler 1945'te bulabildikleri her silahlı partizanı yakalayıp ya hapse atıyor ya da vuruyorlardı.

Kısaca "direniş" her kalıba giren, belirsiz bir kavramdı, kimi yerlerdeyse, uydurma bir anlam içeriyordu. Oysa "işbirlikçilik" bambaşka bir konuydu. İşbirlikçiler evrensel düzeyde teşhis edilebilir ve lanetlenebilirdi. İşgalcilerle çalışmış ya da onlarla yatıp kalkmış, arazilerini Nazilerin ya da faşistlerin emrine vermiş, savaş ortamından siyasal ya da ekonomik çıkar sağlamayı fırsat bilmiş kadın ve erkeklerdi onlar. Bazen dinsel bazen ulusal azınlıklardı ya da azınlıktaki dili konuşanlar, bundan ötürü zaten sevilmez veya başka nedenlerden dolayı korku uyandırırlardı; her ne kadar "işbirlikçilik" yasalarla tanımlanmış ve cezası belirlenmiş daha önceden varolan bir suç olmasa da işbirlikçiler ihanet gerekçesiyle akla yatkın biçimde suçlanabilir, tatmin edici ağır cezalar gerektiren gerçek suçlamalarla karşı karşıya kalabilirlerdi.

İşbirlikçilerin (ister gerçekten öyle olsunlar, ister iftiraya kurban gitsinler) cezalandırılmasına savaş sona ermeden başlandı. Aslında bu savaş boyunca devam etmişti, cezaların kimi bireysel düzeyde kimi de yeraltındaki direniş örgütlerinin buyrukları doğrultusunda verilirdi. Ne var ki Alman ordularının

çekilmesiyle Müttefik hükümetlerin etkin denetim kurdukları dönem arasında genellikle siyasal fırsatçılığa ve ekonomik çıkarlara bağlı halk arasındaki anlaşmazlıklar ve kişisel kan davaları kısa süreli de olsa kanlı hesaplaşmalara yol açmıştı. Fransa'da 10 bin kadar insan; silahlı partizan gruplara bağlı bağımsız çeteler, en çok da işbirlikçi olduğundan kuşkulandıklarını yakalayıp mallarına el koyan ve genellikle onları gözünü kırpmadan vuran *Milices Patriotiques* tarafından yürütülen "yargısız infazlar" sonucu öldürülmüştü.

Bu yolla kestirmeden cezaya çarptırılanların üçte biri 6 Haziran 1944 günü yapılan Normandiya çıkarması öncesinde temizlenmiş, geri kalanlarsa o tarihten sonra dört ay boyunca Fransız topraklarında geçen çarpışmalarda can vermişti. Bununla birlikte dört yıllık işgalin ve Mareşal Pétain'in Vichy rejiminin ardından Fransa'daki karşılıklı nefretin ve yurtdışında uyandırdığı kuşkunun boyutları göz önünde bulundurulduğunda, öldürülenlerin sayısı hiç de fazla sayılmaz; kimse öç alınmasına şaşırmıyordu –eski Fransız başbakanlarından ihtiyar Éduoard Herriot'nun sözleriyle, "Cumhuriyetçiler iktidar dizginlerini yeniden ele geçirmeden önce Fransa'nın kan banyosu yapması gerekecek."

Öçlerin alındığı ve bedellerin gayri resmi ödetildiği İtalya'da, özellikle de Emilia-Romagna ve Lombardi bölgelerinde de yaşanan benzer duygular savaşın son aylarında ölü sayısının 15 bine varmasına yol açmış, bu tür olaylar tek tük de olsa en az üç yıl daha sürmüştü. Batı Avrupa'nın diğer yerlerinde dökülen kan daha azdı: Belçika'da bu yolla linç ya da idam edilen erkek ve kadınların sayısı 265, Hollanda'da ise 100'ün altındaydı. Ancak başka öç alma biçimleri yaygındı. Fransızca konuşan kuşkucuların "collaboration horizontale[1]" adını verdiği kadınlara yönelik suçlamalar sıkça görülmekteydi: Hollanda'daki "moffenmeiden[2]" katrana bulanıp tüyler içinde yuvarlanırdı. Fransa çapında da genellikle yörelerin işgalcilerden kurtarıldığı gün ya da ondan kısa bir süre sonra kadınların meydanlarda çırılçıplak soyulup tıraş edildiği sahneler yaşanmıştı.

Kadınların –başka kadınlar tarafından– Almanlarla düşüp kalkmakla suçlanmalarının görülme sıklığı anlamlıdır. Suçlamaların çoğunda doğruluk payı vardı: Yiyecek ya da gıda, şu veya bu biçimde bir yardım karşılığında cinsel hizmet sunma, darboğazda kalmış kadınlarla ailelerin önündeki tek yoldu. Öte yandan suçlamalara gösterilen rağbet ve ceza gördüklerinde alınan kinci zevk bu tür kadın ve erkeklerin gözünde işgalin her şeyden önce *aşağılanma* olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Jean-Paul Sartre sonradan işbirlikçiliği kesin cinsel terimlerle tanımlayarak, işgalcinin gücüne "teslim" olmak diyecekti; ayrı-

1 yatay işbirliği (ç.n.)
2 düşük kadınlar (ç.n.)

ca 1940'ların en az birkaç Fransız romanında işgalciler Germen hükümdarların erkeksi albenisine yenilen kadınlar ya da zayıf ("efemine") erkekler olarak tasvir edilirler. Düşmüş kadınlardan hıncını çıkarmak insanların kişisel ve ortaklaşa acizliğini çağrıştıran rahatsız edici anılarını alt etmesinin bir yoluydu.

Kurtarılan Doğu Avrupa'daki öç güden şiddetin anarşik eylemleri de yaygın ama başka kılıktaydı. Batı'da Almanlar işbirlikçileri takibe almıştı; işgalleri altındaki Slav topraklarını doğrudan ve zor kullanarak yönetiyorlardı. Sürekli destek verme umudu verdikleri tek işbirlikçiler ülkedeki ayrılıkçılardı, onlarda da Alman çıkarlarına hizmet etmesi koşulu ararlardı. Sonuç olarak Almanlar çekilir çekilmez Doğu'da kendiliğinden bedel ödettirilen ilk kurbanlar etnik azınlıklar olmuştu. Sovyet güçleri ve onların yerel müttefikleri bunu önlemek adına kıllarını kıpırdatmıyorlardı. Tam tersine, kendiliğinden (kimi pek de öyle olmayan) hesaplaşmalar yerli seçkinlerle savaş sonrasında komünistlerin ihtiraslarına köstek olabilecek politikacıların uzaklaştırılmasına yaramıştı. Örneğin, Bulgaristan'da yeni kurulan Anavatan Cephesi hangi renkten olursa olsun savaşta işbirlikçilik yapanlardan gayri resmi öç alınmasını özendiriyor, toptan "Faşist sempatizan" suçlamalarını kışkırtarak Batı yandaşı olduğundan kuşku duyulan herkesin ihbar edilmesini kışkırtıyordu.

Polonya'da yaygın intikam duygusunun ana hedefi daha çok Yahudilerdi –1945 yılının ilk dört ayında kurtarılmış Polonya'da öldürülen Yahudilerin sayısı 150'ydi. 1946'nın nisanında bu rakam 1200'e çıktı. Daha küçük çaplı saldırılar Slovakya'da (Eylül 1945 Velké Topolčany) ve Mayıs 1946 Kunmadaras'da (Macaristan) da sürüyordu; ama en kötüsü 4 Temmuz 1946 günü yerli halktan bir çocuğun kaçırılıp ayinle öldürüldüğü söylentilerinin ardından 42 Yahudi'nin katledildiği ve çok daha fazlasının yaralandığı Kielce'de (Polonya) yaşanmıştı. Bu da bir anlamda işbirlikçilerden öç almak oluyordu, çünkü Polonyalıların çoğu (eski Nazi karşıtı partizanlar da aralarında olmak üzere) Yahudilerin Sovyet işgalcilere yakın durduğundan kuşkulanıyordu.

"Gayri resmi" temizliğin ilk aylarında Sovyet işgali altındaki Doğu Avrupa'da ya da Yugoslavya'da öldürülen insanların kesin sayısı bilinmemektedir. Öte yandan hiçbir yerde düzensiz hesaplaşma haberleri uzun süre gizli kalmaz. Silahlı çetelerin kırlarda dolaşarak canlarının istediği gibi birilerini tutuklayıp işkence ederek öldürmelerine izin vermek evrensel olarak kabul edilmeyen ve çoğu geçici olan eften püften yeni hükümetlerin işine gelmiyordu. Yeni yetkililerin ilk görevi güç tekelini, meşruluğu ve adli kurumları savunmaktı. İşgal sırasında işlenen suçlar için birileri tutuklanıp itham edilecekse, bunu ilgili yetkililer yapmalıydı. Yargılamalar hukuk kuralları çerçevesinde yürütülmeliydi. Bu değ-

şim yeni iktidarların eski partizanları silahsızlandıracak, kendi kolluk kuvvetlerinin otoritesini kuracak ve sert yaptırımlar ve toplu cezalar uygulanması için yapılan talepleri yatıştıracak güce ulaşmasıyla birlikte gerçekleşmişti.

Direnişçilerin silahsızlandırılması en azından Batı ve Orta Avrupa'da şaşırtıcı ölçüde sorunsuz olmuştu. Çılgınlığın doruğa ulaştığı kurtuluşun ilk aylarında işlenen cinayetler ve öteki suçlar görmezlikten geliniyordu: Belçika'daki geçici hükümet ülkenin resmi kurtuluş gününü izleyen 41 gün boyunca Direnişçiler tarafından ve onların adına işlenen bütün suçları genel af kapsamına aldı. Ne var ki hükümetin yeni oluşturulmuş bütün kurumları suçluları cezalandırmayı görev biliyordu.

İşte bu da sorunların başlangıcıydı. "İşbirlikçi" neydi? Kiminle işbirliği yapılmıştı ve bunun boyutları nereye varmıştı? Cinayet ya da hırsızlık vakalarının ötesinde "işbirlikçiler" hangi suçları işlemişlerdi? Ulusun çektiği acıların bedelini birilerinin ödemesi gerekiyordu, ancak acı nasıl tanımlanacaktı ve sorumlusu kim olacaktı? İçinden çıkılmaz benzer durumlar ülkeden ülkeye farklılık gösterse de genel ikilem ortaktı: Altı yıl boyunca Avrupalıların yaşadığı şeylerin emsali yoktu.

İlkin Almanlarla işbirliği yapanların faaliyetlerine ilişkin hiçbir yasa geriye dönük olmayacaktı –1939 öncesinde "işgalciyle işbirliği" yapma suçu diye bir suç bilinmezdi. Daha önceden işgalci orduların girdikleri topraklardaki insanlardan işbirliği ve yardım görme çabalarının sonuç verdiği başka savaşlar da yaşanmış olmasına rağmen belli durumlar –örneğin 1914-18 yılları arasında Alman işgali altındaki Belçika'da Flaman milliyetçilerinin tutumları– dışında bu, suç işleme çağrısı olmaktan çok savaşın yan etkilerinin bir parçası olarak görülürdü.

Yukarıda da belirtildiği üzere işbirliği suçunun yürürlükteki yasalar kapsamına girmesi için tek koşul faaliyetlerin ihanete varmasıydı. Örnek vermek gerekirse, Fransa'daki pek çok işbirlikçi –ne tür davranışlarda bulunmuş olursa olsun– yargılanmış ve "düşmana bilgi sızdırmak" suçundan 1939 Ceza Kanununun 75'inci maddesi gereği mahkûm edilmişti. Ne var ki Fransız mahkemelerine çıkarılan kadınlarla erkeklerin çoğu Naziler için çalışmayıp Fransızların ve savaştan önceki Fransız devletinin görünürdeki yasal mirasçısı olan Vichy rejimine hizmet etmiş kimselerdi. Slovakya, Hırvatistan, Bohemya Protektorası, Mussolini'nin Salò Cumhuriyeti, Mareşal Ion Antonescu'nun Romanyası ve savaş zamanındaki Macaristan'da olduğu gibi burada da işbirlikçiler kendilerini savunurken yalnızca kendi devletleri ya da devlet yetkilileri için çalıştıklarını iddia ediyorlardı.

Kendilerine görev veren kukla rejimler aracılığıyla Nazi çıkarlarına hizmet etmekle suçlu oldukları ortada olan üst düzey kolluk güçleri ya da hükümet

yetkililerinin davalarındaysa, bu ancak ikiyüzlü bir savunma olabilirdi. Öte yandan bu rejimlerde ya da bürolarda veya şirketlerde görev almayı kabul etmekle suçlanan binlerce insan bir yana, ortada gerçekten karmaşık bir durum vardı. Örneğin, savaştan önce parlamentoda yasal olarak temsil edilen fakat işgal sırasında Almanlarla işbirliğine giden siyasal bir partiye üye olan biri 1940 mayısından sonra suçlanabilir miydi?

Fransa, Belçika ve Norveç'in sürgündeki hükümetleri daha savaş sürerken savaştan sonra ağır bedeller ödeneceği yollu uyarıcı kararnameler yayımlayarak bu ikilemi öngörmüşlerdi. Fakat bu kararnamelerin amacı, halkı Nazilerle işbirliği yapmaktan caydırmaktı; hak ve hukuk sorunlarını geniş kapsamlı ele almaktan uzaktılar. Üstelik ortak sorumlulukta bireyin payının nasıl ölçüleceği konusunda bir karara varamamışlardı. 1944-45 döneminde siyasal avantaj dengesi savaş suçlarıyla işbirliği suçlarının sorumluluğunu önceden belirlenen kimselere yüklemekle kuruluyordu: belli siyasal partilerin üyeleri, askeri kurumlar ve hükümet elçileri. Fakat böyle bir işlem cezaya çarptırılması geniş bir kitle tarafından istenen pek çok kişinin es geçilmesi anlamına geliyordu; başlıca suçu atalet ya da korkaklık olan kimseleri kapsayacaktı; dahası Avrupalı hukukçuların lanetlediği türden toplu iddianame gerektirecekti.

Sonunda mahkemeye çıkarılanlar bireysel olarak yargılandılar, zamana ve yere göre farklı sonuçlara varıldı. Çok sayıda kadın ve erkek haksız yere cezalandırıldı. Daha fazlası da bedel ödemekten kaçtı. Yürütülen işlemlerde birçok düzensizlik ve çelişki göze çarpıyordu; hükümetlerin, savcıların ve jürilerin niyeti hiç masum değildi –kişisel çıkarlarının, siyasal hesapların ya da duygularının etkisindeydiler. Böylesi bir sonuç utanç vericiydi. Ancak Avrupa'nın savaştan barışa geçiş dönemine damgasını vuran ceza davalarını ve bunlarla ilişkili genel tatmini değerlendirirken, onların henüz yaşadıkları dramı göz önünde bulundurmamız gerekir. 1945 koşullarında hukuk kurallarının yeniden belirlenmesiyle koskoca bir kıtanın önceden hiç olmadığı kadar yeni suç türlerini bu ölçekte saptamaya bakması ve suçluları adalete benzeyen bir mekanizma önüne çıkarması çarpıcıdır.

Cezaya çarptırılanlarla aldıkları cezanın boyutu ülkeden ülkeye değişiyordu. Nüfusu yalnızca 3 milyon olan Norveç'te Nazilerle işbirliği yapan başlıca kurum Nasjonal Sammlung'un[3] 55 bin üyesi sayısı 40 bini bulan başkalarıyla birlikte yargılanmıştı; 17 bin kadın ve erkek hapse mahkûm olmuş, verilen otuz idam cezasından yirmi beşi infaz edilmişti.

3 1933'te Norveç Savunma Bakanı Quisling tarafından kurulan Nazi yanlısı Nasjonal Samling Partisi. (ç.n.)

Başka hiçbir yerde oranlar bu kadar yüksek değildi. Hollanda'da 200 bin kişi soruşturmadan geçirildi, bunların yaklaşık yarısı hapse atıldı, kimilerinin suçu Nazi selamı vermekle sınırlıydı; 17 bin 500 devlet memuru işinden oldu (zaten işine gücüne bakanlar, öğrenim görenler ya da mesleğini yapanlar o kadar azdı ki); 154 kişi ölüm cezasına çarptırıldı, bunlardan 40'ı infaz edildi. Komşu Belçika'da verilen ölüm cezaları çok daha fazla (2 bin 940) olmasına rağmen infaz edilenlerin sayısı çok düşüktü (242). Hapse atılan işbirlikçilerin sayısı da buna yakındı, öte yandan Hollandalılar çok geçmeden mahkûmların çoğunu genel afla serbest bırakırken, Belçika devleti mahkûm edilenleri daha uzun süre hapiste tutacaktı, ayrıca ciddi suçlardan hüküm giyen eski işbirlikçilere yurttaşlık hakları hiçbir zaman geri verilmedi. Savaş sonrası yaygın olan söylentilerin tersine Flaman halkı rasgele cezalandırılmamıştı, ancak savaştan önceki Belçikalı seçkinler –Katolikler, Sosyalistler, Liberaller, savaş sırasında Yeni Düzeni destekleyenler– (çoğu Flamandı) etkili bir biçimde baskı kurarak Flaman ve Valon bölgeleri üzerinde denetimi yeniden ele geçirmişlerdi.

Meşru hükümetlerin sürgüne kaçtığı Norveç, Belçika, Hollanda (ve Danimarka) ile halkın çoğunluğunun gözünde Vichy rejiminin meşru *kabul* edildiği Fransa arasındaki karşıtlıklar anlamlıdır. Danimarka'da işbirlikçilik suçu fiilen bilinmezdi. Yine de her 100 bin Danimarkalı'dan 374'ü savaş sonrasında hapse mahkûm edilmişti. Savaş sırasında işbirlikçilerin dört bir yanı sardığı Fransa'da cezalar bu yüzden hafifti. İşbirlikçilerin başı devletin kendi olduğundan daha aşağı konumdaki yurttaşları aynı suçtan yargılamak acımasızlık olacak, hatta ayrımcılıktan biraz fazlasını yapmak anlamına gelecekti –ne de olsa Fransa'da görülen işbirlikçi davalarının yargıçlarından dörtte üçü işbirlikçi devlete hizmet etmişti. Sonuçta, nüfusun yüzde 0,1'ini bile bulmayan her 100 bin kişiden 94'ü savaşta işledikleri suçlardan ötürü hapsi boylayacaktı. Mahkûm edilen 38 bin kişinin çoğu 1947'de yürürlüğe giren kısmi aftan yararlandı, geri kalan 1.500'ü de 1951 affında serbest bırakıldı.

1944-51 yılları arasında Fransa'daki resmi mahkemelerde ihanet ve benzeri suçlardan ölüm cezasına çarptırılanların sayısı 3 bin 910'u gıyabında olmak üzere toplam 6 bin 763'tü. Bunlardan 791'i idam edildi. 26 Ağustos 1944 tarihinde, Paris'in kurtuluşundan hemen sonra Fransız işbirlikçilerin aldıkları en büyük cezanın gerekçesi "ulusal onursuzluk" olmuştu, Janet Flanner alaycı bir dille şöyle der: "Ulusal onursuzluk Fransızların gözüne hoş görünen hemen her şeyden yoksun olmak demekti –savaş nişanı taşıma hakkı; avukat, noter, devlet okulunda öğretmen, yargıç, hatta tanık olma hakkı; yayıncı, radyocu ya

da sinema şirketi işletme hakkı; daha da önemlisi sigorta şirketi veya banka yöneticisi olma hakkı."

49 bin 723 Fransız bu cezaya çarptırılmıştı. 11 bin devlet memuru (devletin istihdam ettiklerinin yüzde 1,3'ünü oluştursalar da Vichy yönetimi altında işten çıkarılan 35 bin kişinin yanında sayıları azdı) ya görevlerinden alındı ya da idari izne ayrıldılar; ama altı yıl içinde hepsi yeniden görevinin başındaydı. Genel olarak bakıldığında, bilinen adıyla *épuration* (temizlik) 350 bin kişiyi kapsamış, ancak çoğunun ne özel ne de meslek yaşamı büyük ölçüde yara almıştı. Bugün insanlık suçu diye tanımladığımız onca yaptıklarından ötürü kimse cezalandırılmadı. Diğer savaş suçları gibi bunların sorumluluğu da bir tek Almanlara yüklenecekti.

İtalyanların yaşadıklarıysa başlı başına bir deneyimdi, bunun çeşitli nedenleri vardı. Mihver devletlerinin eski bir üyesi olmasına rağmen Müttefik devletlerin hükümetleri İtalya'ya kendi yargılamalarını yapma ve temizlik hareketlerini yürütme yetkisi tanıdılar –zaten 1943 eylülünde İtalya saf değiştirmişti. Ne var ki neyin ve kimin aleyhinde dava açılması gerektiği sorusunun yanıtı belirsizdi. Avrupa'nın başka yerlerinde işbirlikçilerin çoğuna "faşist" damgası vurulurken, İtalya'da bu terim çok geniş ve belirsiz bir seçmen kitlesini kapsardı. 1922-43 döneminde kendi faşistlerince idare edilen ülke, önce Mussolini'nin kendi mareşallerinden biri olan ve kurduğu ilk anti-faşist hükümet üyelerinin çoğu eski faşistlerden oluşan Pietro Badoglio tarafından kurtarılmıştı.

Kovuşturma açılabilecek tek faşist suç, 8 Eylül 1943 tarihi (Alman istilası) sonrasında düşmanla işbirliği yapmaktı. Suçlananların çoğu işgal altındaki kuzey bölgelerde yaşayan kimseler olup Garda Gölü'ndeki Salò'da kurulan kukla hükümetle bağlantılıydılar. 1944 yılında yapılan alay konusu "Sen faşist miydin?" anketi (*Scheda Personale*) Salò ile Salò Cumhuriyetinden olmayan faşistleri ayırt etmeye odaklanıyordu. Salò Cumhuriyeti faşistlerine yönelik yaptırımlar 1944 temmuzunda geçici yasama kurulunun onayladığı "suç kapsamında bulunmamakla birlikte nezaket ve siyasal dürüstlük kurallarına uymadığı düşünülen ciddi faaliyetleri" tanımlayan 159 sayılı karara dayandırılmıştı.

Bu çapraşık mevzuat ülkenin saygın yetkililerinin hizmetinde faaliyet yürütenleri kovuşturma güçlüğünü aşmayı hedefliyordu. Ancak Eylül 1944'te daha önemli mahkûmları yargılamak üzere kurulan Yüksek Mahkeme'de yer alan yargıç ve avukatların çoğu, tıpkı işbirlikçi rejimin alt düzeydeki memurlarını cezalandırmak için kurulmuş Ağır Ceza Mahkemelerinin üyeleri gibi eski faşistlerdi. Bu koşullar altında yürütülen davalarda halkın çoğunluğunun güvenini kazanmak beklenemezdi.

Varılan sonucun kimseyi hoşnut etmemesi şaşırtıcı değildi. 1946 şubatında 394 bin hükümet görevlisi soruşturmaya alınmış, bunlardan yalnızca 1.580'i görevden uzaklaştırılmıştı. Sorguya çekilenlerin çoğu faşist baskılar altında kurnazca ikili oynadıklarını belirterek "renk değiştirme" ya da "bukalemunu oynama" (*gattopardismo*) yoluna gittiklerini iddia etmişti –ne de olsa o dönemde devlet memurlarının Faşist Parti üyesi olması şart koşuluyordu. Soruşturmayı yürütenler de bir anda kendilerini masanın karşı tarafından bulabileceklerinden bu savunmayı anlayışla karşıladılar. Üst düzey birkaç faşist yetkilinin ve generalin kamuoyunda yankılar uyandıran duruşmalarının ardından hükümetin ve idari kadroların söz verilen temizliği yarım kaldı.

İstenmedik kimselerin tasfiyesinden sorumlu Yüksek Komiserlik 1946 martında dağıtılmış, üç ay sonra da beş yılın altında hapis cezası alan herkesi kapsayan ilk genel af ilan edilmişti. 1944-45 yıllarında fiilen görevden el çektirilen her idari yönetici, belediye başkanı ve orta düzey bürokrat yeniden görevinin başına getirilecek ya da çarptırıldıkları cezayı çekmekten kurtulacaklardı. Faşist faaliyetlerinden ötürü haklarında hapis cezası verilen yaklaşık 50 bin İtalyan'ın çoğunun mahkûmiyeti pek kısa sürmüştü.[4] Suçlarından dolayı yasal olarak cezası infaz edilenlerin sayısı en fazla 50'yi buldu, ne var ki 17 Temmuz 1945 tarihinde Schio Hapishanesi'nde partizanlarca katledilen 55 faşist bu sayıya dahil değil.

Soğuk Savaş sırasında İtalya'nın Mihver devlet olmaktan demokratik müttefik olmaya geçiş sürecini kuşku uyandıracak şekilde sancısız yaşamasından dolayı genellikle dış güçlerin (Amerikan) baskısı kadar Vatikan'ın siyasetteki nüfuzu sorumlu tutuldu. Oysa gerçekte durum çok daha karmaşıktı. Papa XII. Pius'un Faşist yönetimle kurduğu iyi ilişkiler ve İtalya ile başka ülkelerde Nazilerin işledikleri suçları bilerek görmezlikten geldiği düşünüldüğünde, Katolik Kilisesi'nin bu işten kolaylıkla yakasını kurtardığı kesin. Kilise'nin baskısı zorlayıcı *oluyordu*. Anglo-Amerikan askeri yetkililer yarımadada olağan yaşamı yeniden kurmaya çalışırken uzlaşma sağladıkları yöneticileri uzaklaştırmaya gönüllü *değildiler*. Ayrıca bütün olarak bakıldığında, solcu direnişin ve onların siyasal temsilcilerinin ağırlıklı olduğu bölgelerde yürütülen faşistlerin tasfiye edilme işi daha *etkili* oluyordu.

Ne var ki Haziran 1946 tarihli genel af yasası taslağını hazırlayan İtalyan Komünist Partisi'nin 51 yaşındaki lideri, savaş sonrası kurulan koalisyon hükümetinin Adalet Bakanı Palmiro Togliatti olacaktı. Yirmi yıl sürgünde kaldıktan ve Komünist Enternasyonal'de yıllarca üst düzey görevde bulun-

4 İtalya'daki faşist rejim altında bölgesel yönetimlerinden sorumlu 64 idari yöneticiden 62'si, emniyet müdürlerinin 135'i 1960'larda hâlâ görev başındaydı.

duktan sonra Avrupa'daki savaştan geriye kalan ortamda neyin mümkün olup neyin olmadığı konusunda Togliatti'nin bazı görüşleri vardı. 1944 martında Moskova'dan dönünce Salerno'da yaptığı konuşmada –yandaşlarının şaşkın bakışları altında– partisinin ulusal birliğe ve parlamenter demokrasiye bağlı olduğunu açıklayacaktı.

Siyasal açıdan hepsinin kesinlikle sağcı olmadığı milyonlarca insanın faşizm ile uzlaştırıldığı bir ülkede Togliatti, ulusu iç savaşa sürüklemenin –daha doğrusu zaten başlamış olan iç savaşı uzatmanın– pek bir yararı olmayacağını görmüştü. Düzen ve olağan yaşamı yeniden kurmak üzere kolları sıvayıp faşist dönemi geride bırakmak ve iktidar için sandığa gitmek daha doğruydu. Ayrıca, stratejik bakış açısı İtalya kıyılarını aşmış Enternasyonal Komünist hareket içerisinde üst düzey biri olarak kendinde saklı görüşleri sayesinde Yunanların yaşadıkları onun için ders verici ve uyarıcı nitelikte olmuştu.

Yunanistan'da bürokratlar ve iş dünyasının seçkinleri arasında savaş zamanında yapılan işbirliği önemli boyutlara varmış olmasına rağmen, savaş sonrasında yürütülen tasfiye hareketi sağ yerine sola yönelmişti. Eşi görülmedik ama anlamlı bir durumdu bu. 1944-45 iç savaşı, bu küçük ama stratejik açıdan önemli ülkede istikrarın sağlanmasının ancak ve ancak Atina'da sağlam bir muhafazakâr rejimin yeniden kurulmasına bağlı olduğuna Britanyalıları inandırmıştı. İtalyanlar ya da Almanlarla birlikte çalışmış işadamları veya politikacıların tasfiyesi ya da tehdit edilmesi devrimci solun iktidara gelmek için fırsat kolladığı bir ülkede köklü etkiler yaratabilirdi.

Buna göre, çekilen Alman ordusu Ege ve Güney Balkanlar'da istikrarı tehdit eden unsur olarak görülürken, bu durum göz açıp kapayıncaya kadar değişecek ve dağlarda iyi mevzilenmiş Yunan komünistleriyle onların partizan müttefiklerine tehdit unsuru diye bakılacaktı. Mihver devletlerle işbirliğinden ceza alanların sayısı çok sınırlıydı, fakat savaş sırasında solcular sakınılmadan ölüm cezasına çarptırılmıştı. Atina'da Hitler'e karşı savaşan solcu partizanlarla savaş sonrasındaki Yunan devletini yıkmaya çalışan komünist gerillalar arasında tutarlı bir ayrım yapılmadığından (aslında bunlar çoğu zaman aynı kimselerdi), gelecek yıllarda kendilerini yargı karşısında ve hapiste bulacak olanlar da düşmanla işbirliği yapanlar değil savaştaki direnişçiler olmuştu –bunlar daha sonra onlarca yıl sivil yaşamdan dışlanacak, dahası ta 1970'lerin ortalarına dek çocuklarıyla torunları bile kabarık kamu kadrolarında istihdam edilmeyerek bedel ödemeyi sürdüreceklerdi.

Öyleyse Yunanistan'daki temizlik hareketi ve duruşmalar düpedüz siyasaldı. Öte yandan, Batı Avrupa'da göreli kurallar çerçevesinde yürütülen soruş-

turmalar da bir anlamda öyle sayılırdı. Bir savaşın ya da siyasal mücadelenin doğrudan sonucu olarak açılan herhangi bir hukuk davası siyasaldır. Fransa'da Pierre Laval ya da Philippe Pétain'in, İtalya'da polis şefi Pietro Caruso'nun yargılandıkları duruşmalardaki hava geleneksel hukuku yansıtmaktan epey uzaktı. Hesaplaşma, kan dökme, intikam ve siyasal hesaplar hem bu davalarda hem de savaş sonrasında görülen diğer davalarda ve tasfiye hareketlerinde önemli rol oynadı. Orta ve Doğu Avrupa'da savaşın ödettiği resmi bedellere bakarken bunların akılda tutulması gerekir.

Stalin'in ve Kızıl Ordu denetimindeki topraklarda bulunan işgalci Sovyet yetkililerinin gözünde işbirlikçilerin, faşistlerin ve Almanların yargılanmaları ve başka türlü cezalandırılmaları daima ve her şeyden önce komünist düzeni engelleyici yerel siyasal ve toplumsal manzarayı temizlemek anlamına geliyordu. Aynısı Tito'nun Yugoslavyası'nda da geçerliydi. Başlıca suçları yanlış ulusal ya da toplumsal gruba üye olmak, sakıncalı bir dini cemaatle ya da siyasal partiyle bağlantı kurmak veya yaşadıkları çevrede göze batan ya da adı sanı duyulmuş biri olmak olan birçok kadın ve erkek faşist suçlara katılmakla itham edilmişlerdi. İleride de göreceğimiz gibi suçlu gösterilen siyasal muhalefetin kökünü kurutmayı hedefleyen tasfiyeler, istimlak, sürgünler, hapis cezaları ve idamlar toplumsal ve siyasal dönüşüm sürecinin aşamalarıydı. Bunlar aynı zamanda gerçek faşistleri ve savaş suçlularını cezalandırmaya yönelikti.

Dolayısıyla, Hırvatistan'daki Katolik Kilisesi'ne düzenlenen saldırı sırasında Tito tarafından tutuklanan Hırvat *Ustaş* rejimi altında işlenmiş en kötü suçlardan bazılarının savunucusu, kötü ün salmış Zagrepli Kardinal Alois Stepinac ondan sonraki on dört yılı 1960'ta yatağında son nefesini verene dek ev hapsinde geçirmekle kaldığı için kendini şanslı sayabilirdi. Çetnik lider Draža Mihailović 1946'nın temmuzunda yargılanmış ve idam edilmişti. Onun ardından Yugoslavya'nın kurtuluşunu izleyen iki yıl boyunca komünist olmayan on binlerce kişi daha öldürülecekti. Hepsi de siyasal güdümlü öç alma politikalarının kurbanıydı; öte yandan savaş döneminde Çetnikler, Ustaş, Slovenya Beyaz Muhafızları ya da silahlı Domobranci[5] tarafından yürütülen faaliyetler göz önüne alındığında pek çokları herhangi bir hukuk sistemi altında ağır cezalar aldı.[6] Yugoslavlar 1942 ocak ayında Voyvodina'da yaşanan Macar askeri katliamlarında oynadıkları rol gerekçesiyle çok sayıda etnik kökenli Macar yurttaşını idam veya sınır dışı etmiş, topraklarında yeni rejimin destekçileri olarak Macar

5 Anti-komünist silahlı milisler (ç.n.)

6 Domobran savaş zamanında Hırvatların milislerine verilen addı. Tito'nun komünist partizanlarının sergiledikleri davranışlar da onlarınkinden daha iyi olmamakla birlikte kazanan taraf onlar olmuştu.

olmayanları bırakmışlardı. Bu hesaplanmış bir siyasal hamleydi, hoş, kurbanların çoğu itham edildikleri kadar suçluydular.

Yugoslavya özellikle karmaşık bir durum sergiliyordu. Daha kuzeyde, Macaristan'da savaş sonrası Halk Mahkemeleri gerçek savaş suçlularını, daha çok da 1944'te iktidarda olan Alman yanlısı Döme Sztójay ve Ferenc Szálasi hükümetlerinin eylemcilerini yargı önüne çıkarmaya başlamıştı. Macaristan'da mahkûm edilen faşistlerle işbirlikçilerin oranı savaş sonrasında Belçika ya da Hollanda'da suçlu bulunanların sayısından fazla değildi –ne var ki ağır suçlar işledikleri su götürmezdi, bunların arasında yüz binlerce Macar Yahudisi'ni toplayıp ölüme yollamak üzere Almanların yaptıkları planları öngörüp canla başla yürütmek de vardı. Belli ki Macar yetkililer daha çok muhalifi ve komünist yönetime geçilmesine direnmesi olası başkalarını tuzağa düşürmek amacıyla "sabotaj" ve "komplo" gibi kategorileri suç kapsamına çok daha sonraları alacaklardı.

Çekoslovakya'da 19 Mayıs 1945 tarihli Başkanlık Kararnamesiyle kurulan Olağanüstü Halk Mahkemelerinde 713 idam, 741 ömür boyu hapis ve 19 bin 888 kısa süreli mahkûmiyet cezaları verilmişti, cezaya çarptırılanlar "Çek ve Slovak ulusunun çeşitli sınıflarından hainler, işbirlikçileri ve faşist unsurlardı". Bu sözler Sovyet hukuksal söylemini çağrıştırmakta ve kuşkusuz Çekoslovakya'nın karanlık geleceğine işaret etmektedir. Öte yandan işgal altındaki Çekoslovakya'da hainler, işbirlikçileri ve faşistler elbette vardı; bunlardan biri olan Peder Tiso 18 Nisan 1947 günü idam edilmişti. Tiso ve başkalarının adil bir şekilde yargılanıp yargılanmadıkları –o günlerin havasında adil bir duruşma görüp *göremeyecekleri*– yerinde bir sorudur. Ancak gördükleri muamele, örneğin Pierre Laval'e layık görülenden daha kötü değildi. Savaş sonrasındaki Çek adaleti daha çok Sudeten Almanlarının toplu cezalandırılmasına yönelik, belirsiz bir kategori olan "ulusa karşı suçlar" ile meşguldü. Fakat o yıllarda aynı durum daha az dava sebebi olmakla birlikte Fransız adaletinde de söz konusuydu.

Önceden işgal altında olan Avrupa'da savaş sonrası duruşmaların ve antifaşist grupların tasfiyesinin ne kadar başarılı olduğunu değerlendirmek kolay değildir. Mahkeme kararları o zamanlar çokça eleştirilmişti –savaş süresince ya da bir ülkenin kurtuluşundan hemen sonra yargılananlar ileriki tarihlerde mahkemeye çıkarılanlara göre çok daha ağır cezalara çarptırılmışlardı. Sonuç olarak 1945 baharında haklarında gereği yapılan küçük çaptaki suçluların aldıkları hapis cezaları bir yıl, belki daha sonra mahkemeye çıkarılan başlıca işbirlikçilerin çarptırıldıkları cezadan çok daha uzundu. Bohemya ve Moldova'da mahkûmların cezalarının hüküm verildikten sonraki iki saat içinde infaz edilmesi gerektiği

kuralına bağlı olarak idam edilenlerin oranı çok yüksekti (yüzde 95); diğer ülkelerde acil infazdan kurtulanlar cezalarının hafifletilmesini bekleyebilirlerdi.

O dönemde sıklıkla verilen idam cezalarına karşı çıkan azdı: Savaşta yaşamın değer yitirmesi nedeniyle idamlar olağan koşullar altında olduğu kadar aşırı görülmez, hatta mazur görülürdü. Kızgınlık uyandıran, belki de kimi yerlerde bütün davaların değerini düşürense, cezaların düpedüz tutarsız olmasıydı. Ayrıca hükümleri veren yargıçlarla jüri üyelerinin savaş sırasındaki faaliyetleri yüzünden kendi sicillerinin lekeli ya da daha kötü durumda olduğunu belirtmeye gerek olmasa gerek. Savaş sırasında hangi düşünceyi desteklediklerini, yazdıkları belgelerle kalıcı olan yazarlarla gazetecilerin durumu en kötüsüydü. Önde gelen aydınların kamuoyunu sarsan davaları –örneğin Robert Brasillach'ın 1945'in ocak ayında Paris'te görülen davası –ne kadar korkunç olursa olsun düşünceleri nedeniyle bir kimseyi mahkûm etmenin adalet ve sağduyudan uzak olduğunu savunan Albert Camus gibi iyi niyetli direnişçilerin protestolarına yol açıyordu.

Oysa işgalden kazançlı çıkan işadamlarıyla yüksek düzey memurlar, en azından Avrupa'da çok az acı çekmişlerdi. Müttefikler İtalya'da FİAT'ın başındaki Vittorio Valletta gibi yöneticilerin, faşist yetkililerle ilişkilerinin ayyuka çıkmasına rağmen yerlerinde kalmalarında ısrar ediyorlardı. Başka İtalyan yöneticiler de Mussolini'nin Saló'daki Sosyal Cumhuriyetine bir zamanlar karşı olduklarını –gerçekten de *genellikle* karşı çıkmışlardı ama bunun tek nedeni fazla "sosyal" olmasıydı– belgeleyerek ayakta kalabildiler. Fransa'da ekonomik işbirliği yapanlara yönelik soruşturmalar sınırlı kamulaştırmayla geçersiz kılınmıştı; örneğin, Renault fabrikaları Almanların savaş çabalarına Louis Renault'nun önemli katkılarda bulunmasının bedeli olarak kamulaştırılmıştı. Ayrıca her yerde işgal hükümetlerine yardım eden, Fransa istilasına karşı "Atlantik Duvarı" inşa eden, Alman ordularına malzeme sağlayan küçük işadamları, bankerler ve memurlar sonradan gelen demokrasiler için de benzer hizmetleri yerine getirmek ve devamlılıkla istikrarı sağlamak üzere yerlerinde bırakıldılar.

Böyle uzlaşmalar kaçınılmazdı. 1945'te yıkımın ve ahlaki çöküşün boyutları yerlerinde bırakılanlara geleceği inşa edecek yapı taşları olarak gerek duyulabileceği anlamına geliyordu. Kurtuluşun yaşandığı aylarda kurulan geçici hükümetlerin eli kolu bağlıydı neredeyse. Çaresiz ve açlık çeken halka gıda, giyim ve yakıt yardımı yapılması gerekiyorsa, ekonomi, finans ve sanayi çevrelerinin ileri gelenlerinin koşulsuz (ve minnettar) desteği çok önemli görünüyordu. Ekonomik tasfiyeler ters tepebilir, dahası yaşamı felç edebilirdi.

Ne var ki bütün bunlar için ödenen bedel siyasal olumsuzculuk ve kurtuluş düşleriyle umutlarının birdenbire kırılması oldu. Daha 27 Aralık 1944 tarihinde

Napolili yazar Guglielmo Giannini, yeni kurulan İtalyan partisinin, tam da göz açan alaycı duygularına hitap eden aynı adlı yayın organı *L'Uomo Qualunque*[7] gazetesinde şunları yazmıştı: "Bir *ex-gerarca*[8] ile karşılaşınca bana, 'Nasıl oldu da tasfiyeci oldun sen?' diye sorduğunda... sağıma soluma bakıp 'Bunlar faşist yöntemlerle sistemler' diyen benim... Artık hiçbir şeye ya da herhangi birine inanmayan yine benim."

Yukarıda da gördüğümüz gibi İtalya karmaşık bir vakaydı. Ancak Giannini gibilerin duyguları 1945'in sonlarında Avrupa'da yaygındı ve hızlı hava değişikliğine ortam hazırlıyorlardı. Yakın zamanda Almanların işgal ettiği topraklarda yakın geçmiş için suçlanan ve en aşağılık suçları işleyenleri ya da davaları psikolojik olarak tatmin edici olanları cezalandıran halkın çoğunluğu, rahatsız edici ya da hoş olmayan anılarını geride bırakmaya, paramparça olmuş yaşamlarına dönmeye bakıyordu. Her halükârda en kötü suçlar için kendi yurttaşlarını suçlamaya hazır kadın ve erkeklerin sayısı çok azdı. Evrensel olarak kabul edildiği üzere bunların tüm sorumluluğunu Almanlar üstlenmeliydi.

Gerçekten de İkinci Dünya Savaşı'ndaki onca dehşetin suçunun son kertede Almanlara yüklenmesi, Avusturya'nın bunun dışında tutulması gerektiği görüşü epey yaygındı. 1943 tarihli Müttefikler kararı gereği Avusturya Hitler'in "ilk kurbanı" ilan edildi; dolayısıyla savaşın sonunda Almanya'nın göreceğinden farklı bir muamele görmesi kesinleşmiş oldu. Bu durum Winston Churchill'i Nazizm'in Prusya'daki kökenleri üzerinde ısrarcı olmaya itmişti, bu tavrı Avrupa'daki istikrarın ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde hortlayan Prusya tehdidi altında olduğuna inanan o kuşağın saplantısının sonucuydu. Gelgelelim, diğer Müttefikler de bunu uygun gördüler –Avusturya'nın coğrafi açıdan kilit noktada olması ve Orta Avrupa'nın siyasal geleceği üzerindeki belirsizlikler bu ülkenin yazgısını Almanya'nınkinden koparacak kadar sağgörülü görünmesine yol açmıştı.

Yine de normal hayata dönüldükten sonra Avusturya'nın yerel faşistleri ve Nazi işbirlikçilerinin cezalandırılması gereken Nazi işgaline uğramış bir başka ülke gibi ele alınması pek olanaklı görünmüyordu. Yedi milyonun altında nüfusu olan bir ülkede Nazi partisi NSDAP[9] üyelerinin sayısı 700 bindi: Savaşın sonunda Avusturya'da hâlâ kayıtlı olan Naziler 536 bini buluyordu; savaş sırasında Alman birliklerinde hizmet etmiş Avusturyalıların sayısıysa 1,2 milyondu. Avusturyalılar SS içerisinde ve toplama kamplarının idaresinde orantısız

7 sözlük anlamı: sıradan insan (ç.n.)
8 eski başpapaz (ç.n.)
9 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (ç.n.)

olarak temsil edilmişlerdi. Avusturya'da halkın yaşantısı ve yüksek kültür Nazi sempatizanlarına doymuştu –Viyana Filarmoni Orkestrası'nın 117 üyesinden 45'i Nazi'ydi (oysa Berlin Filarmoni'deki 110 müzisyenden yalnızca 8'i Nazi Partisi üyesiydi).

Bu koşullar altında Avusturya patırtıyı hafif atlattı, hem de şaşırtıcı ölçüde. Savaş suçlarından soruşturmaya alınan Avusturyalıların sayısı 130 bin iken bunların 23 bini yargılanmış, 13 bin 600'ü mahkûm edilmiş, 43'ü idam cezasına çarptırılmış, yalnızca 30'u idam edilmişti. Görevden el çektirilen devlet memuru sayısı 70 bin kadardı. İşgalci dört Müttefik devlet 1946 güzünde Avusturya'nın o tarihten itibaren kendi suçluları ve "Nazilerden arındırma" işlemleriyle kendisinin baş etmesi konusunda anlaşmıştı. Özellikle mikrop yuvasına dönüşmüş olan öğretim sistemi Nazilerden temizlendi: 2 bin 943 ilköğretim, 477 ortaöğretim öğretmeni görevden alınırken, pek çok üst düzey akademide Nazi sempatizanı oldukları bilinen nicelerine karşın üniversiteden uzaklaştırılan profesörlerin sayısı yalnızca 27'ydi.

1947 yılında Avusturyalı yetkililer Naziler arasında "daha çok" ve "daha az" töhmet altında kalan diye ayrım yapan bir yasa çıkardılar. Daha az töhmet altındakilerden 500 bin kişi ertesi yıl genel aftan yararlandırıldı, oy verme hakları iade edildi. Daha çok töhmet altında olan yaklaşık 42 bin kişiyse 1956'da affedilecekti. Ondan sonra Avusturyalılar Hitler ile olan ilişkilerini tümüyle akıllarından çıkardılar. Avusturya'nın Nazizm ile dansından rahatlıkla sıyrılabilmesinin bir nedeni, yakın geçmişi kendilerinden yana uyarlamanın herkesin çıkarına olmasıdır: savaştan önceki Hıristiyan Sosyal Parti'nin vârisi muhafazakâr Halkın Partisi'nin hem kendinin hem de Avusturya'nın "Alman olmayan" kimliğini parlatmak, böylelikle dikkatleri 1934 yılında zorla benimsettikleri karma rejimden uzaklaştırmak için her türlü gerekçesi vardı. Tartışmasız Nazi karşıtı olan Avusturyalı Sosyal Demokratların buna rağmen 1933'ten önce Almanya'ya yaptıkları *Anschluss*[10] çağrılarını unutturmaları gerekiyordu. Bir diğer neden de bütün partilerin oyları uğruna eski Nazilere yaltaklanmaya ve gururlarını okşamaya bakmalarıydı; çünkü onlar ülkenin siyasal geleceğini biçimlendirecek önemli seçmenlerdi. Sonradan Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte yeni yapılanmalar oldu, bunu ileride göreceğiz.

Böyle hesaplar Almanya'da da eksik kalmıyordu. Ancak oradaki yerel halka kendi yazgısı hakkında söz hakkı verilmemişti. Avusturya'yı Nazilere bağlılık gösterme sorumluluğundan kurtaran 30 Ekim 1943 tarihli aynı Mos-

10 Avusturya'nın Almanya'da ilhakını gerektiren birleşme. (ç.n.)

kova Bildirgesi'nde, Müttefikler savaş suçlarından ötürü sorumlu tutulacakları yönünde Almanları uyarıyordu. 1945 ile 1947 yılları arasında görülen bir dizi davada Almanya'daki işgalci Müttefik güçler Nazilerle onların işbirlikçilerini savaş suçları, insanlık suçları, cinayet ve Nazi hedeflerinin peşinde işlenen diğer ortak suçlardan kovuşturmaya aldılar.

Bunlardan en çok bilineni, 1945 ekiminden 1946 yılının ocak ayına dek önde gelen Nazi liderlerinin yargılandığı, Nürnberg'de kurulan Uluslararası Savaş Mahkemesi'nde görülen davalardı; ancak başkaları da vardı: işgal altındaki Almanya'da ABD, Britanya ve Fransız askeri mahkemeleri kendi bölgelerinde daha düşük rütbeli Nazileri yargılıyor ve Sovyetler Birliği ile birlikte Nazileri suçu işledikleri yerlerde yargılanmak üzere o ülkelere –en çok da Polonya ve Fransa'ya– gönderiyorlardı. Savaş Suçları Mahkemelerinin programı Almanya'nın Müttefikler tarafından işgali boyunca sürdü: Batı eyaletlerinde 5 bin kişiden fazlası ya savaş suçlarından ya da insanlığa karşı suçlardan hüküm giydi; bunlardan yalnızca 800'ü ölüm cezasına çarptırıldı, 486'sının cezası infaz edildi –sonuncusu 1951 haziranında Landsberg cezaevinde Almanların af dileyen haykırışları altında yapılmıştı.

Nürnberg'de Nazi Partisi'nin bir suç örgütü olduğu yolunda karara varılmasına karşın Almanların bir tek Nazi *olmak* suçundan cezalandırılmaları söz konusu değildi. Sayıları çoktu, üstelik toplu suça karşı savunmaları fazla zorlayıcıydı. Zaten milyonlarca insanın bu yolla suçlu bulunmasının ardından neyin geleceği de belirsizdi. Oysa Nazi liderlerin sorumlulukları apaçık belliydi, onların başına neler geleceği konusunda hiç kuşku yoktu. Nürnberg'deki Amerikalı savcılardan biri olan ve ondan sonraki davaların Başsavcısı Telford Taylor'ın sözleriyle ifade edelim: "Üçüncü Reich liderlerinin kendilerine *haksız yere* acı çektirdiklerine inanan ve bu doğrultuda *hüküm* bekleyen kimseler çoktu".

Daha başından beri Alman Savaş Suçları mahkemeleri adaletle olduğu kadar pedagojiyle de ilgiliydi. Nürnberg'deki ana dava Alman radyosunda günde iki kez yayınlanıyor, toplanan kanıtlar ülke çapındaki okullara, sinema salonlarına ve yeniden eğitim merkezlerine dağıtılıyordu. Ne var ki davalardan çıkarılan ibret verici dersler her zaman kendini belli etmiyordu. Toplama kamplarının komutanları ve muhafızlarının çoğu yargılandıkları ilk davalarda ceza almadan kurtulmuşlardı. Avukatları Anglo-Amerikan sistemin tartışmaya dayalı yargılama, çapraz sorgulama ilkesini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, tanıklarla kamplardan sağ kurtulanları küçük düşürmüşlerdi. Bergen-Belsen kampı personelinin yargılandığı Lüneberg mahkemesinde (17 Eylül-17 Kasım 1945) müvekkillerinin tek yaptığının (Nazi) yasalara boyun eğmek olduğunu

çok olmasa da başarıyla savunanlar *Britanyalı* savunma avukatlarıydı: 45 davalıdan 15'i beraat etti.

Nazi davalarının Almanya'nın ve Almanların siyasal ve ahlaki açıdan yeniden eğitilmesine ne kadar katkıda bulunduğunu bilmek zor. Ancak pek çok kişi tarafından "muzaffer olanın adaleti" diye yerildiği kesin, öyleydiler de. Fakat aynı zamanda gerçek suçluların gözle görülen suçlu davranışları için yargılandıkları gerçek davalardı, gelecek yıllarda uluslararası hukuka emsal oluşturacak önemli örneklerdi. 1945-48 yıllarında (Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Komisyonu dağıldığı zaman) görülen davalar ve yürütülen soruşturmalarda kayıtlara geçen (en çok da Almanların Avrupa'daki Yahudileri yok etme planlarına yönelik) belge ve ifadeler olağanüstü boyutlara ulaşmıştı, tam da o sırada Almanlar olup bitenleri en kısa sürede unutma çabasındaydılar. İdeolojik ya da devletin hedefleri uğruna işlenen bireysel suçların ne olursa olsun bireylerin sorumluluğunda olduğunu ve hukuk kuralları çerçevesinde cezalandırılabileceğini ileri sürüyorlardı. Emirlere boyun eğmek savunulacak bir davranış değildi.

Öte yandan Müttefiklerin Alman savaş suçlularını cezalandırmasının kaçınılmaz iki kusurlu yanı vardı. Sovyet savcılarıyla Sovyet yargıçlarının varlığı Almanya ve Doğu Avrupa'daki pek çok kişi tarafından ikiyüzlülüğe kanıt olarak gösterilmişti. "Kurtardığı" topraklarda Kızıl Ordu'nun sergilediği davranışların ve Sovyet uygulamalarının gizli bir yanı kalmamıştı –öyle ki ileriki yıllardakine göre o zaman daha iyi biliniyor ve kamuoyuna duyuruluyordu. Üstelik 1930'larda yaşanan tasfiyelerle katliamlar hâlâ birçok toplumun belleğinde taptaze duruyordu. Sovyetler'in Naziler ile birlikte –bazen de kendi başlarına– işledikleri suçlarla ilgili karar duruşmalarına katılması Nürnberg'e ve diğer davalara gölge düşürmüş, Almanlardan öç alma çabaları olarak görülmesine yol açmıştı. George Kennan'ın dediği gibi, "Bu yargılama usulünden çıkarılabilecek tek anlam, bir hükümetin liderleri tarafından belli koşullar altında işlendiğinde haklı görülebilecek ve bağışlanabilecek böyle suçların, başka koşullar altında bir başka hükümet tarafından işlendiklerinde haksız ve bağışlanmaz oldukları ve ölümle cezalandırılabileceğiydi".

Nürnberg'de Sovyetler'in de hazır bulunması savaş sırasında kurulan ittifakın ve Hitler'in yenik düşürülmesinde Kızıl Ordu'nun oynadığı önde gelen rolün bedeliydi. Öte yandan davaların ikinci kusuru da hukuk sürecinin işleyişinde varolan bir özellikti. Başta Hitler olmak üzere Nazi liderliğinin kişisel suçu tam olarak ve özenle sabit tutulduğundan, Almanlar ulusun geri kalanının masum olduğuna, toplu olarak Almanların herkes kadar Nazizm'in kurbanları olduklarına inanmaya hakları olduğunu düşünüyorlardı. Nazi suçları "Almanya adına

işlenmiş" (Alman Şansölye Helmut Kohl'un yarım yüzyıl sonraki sözlerinden alıntı) olabilirdi, fakat Almanlar *tarafından* suç işlendiği yönünde yapılan samimi eleştiriler pek azdı.

Özellikle Amerikalılar bunun pekâlâ farkındaydılar, bu nedenle kendi denetimleri altındaki bölgede, Nazi Partisi'ni etkisiz kılmayı ve kökünü kurutmayı, Alman toplumsal yaşamına demokrasi ve özgürlük tohumları ekmeyi hedefleyen yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programını derhal başlattılar. Almanya'daki ABD Ordusunda çok sayıda psikolog ve başka uzman bulunuyordu, görevleri Almanların neden doğru yoldan bu kadar saptıklarını keşfetmekti. Daha çok kuşkulu olmalarına ve sınırlı kaynakları bulunmasına rağmen Britanyalılar da benzer projeler geliştirmişlerdi. Fransızlar konuya pek ilgi göstermiyorlardı. Sovyetler ise başlangıçta tam bir görüş birliği içindeydiler; zaten, Nazilikten arındırma işlemi için sert önlemler alınması gerektiği, en azından bir süreliğine Müttefiklerin işgalden sorumlu yetkililerinin hemfikir olduğu birkaç konudan biriydi.

Nazileri Alman yaşamından söküp atmaya yönelik uygun herhangi bir programla ilgili asıl sorun böyle programların 1945 koşullarında uygulanabilir olmamasıydı. Amerikan Askeri Komutanı General Lucius Clay'in sözleriyle, "başlıca idari sorunumuz Nazi rejimine şu ya da bu biçimde bulaşmamış ya da ona bağlanmamış yeterince yetenekli Alman bulmaktı... Nitelikli olanlar daha çok... meslekten devlet memurlarıydı... onların da çoğu Nazi Partisi'nin eylemlerine ufak çaplı katkıdan (bize göre) fazlasını yapmış kimselerdi".

Clay abartmıyordu. 8 Mayıs 1945 günü Avrupa'daki savaş sona erdiğinde Almanya'da 8 milyon Nazi vardı. Bonn'da her 112 doktordan 102'si ya hâlâ ya da eskiden Parti üyesiydi. Yerle bir olan Köln'de şehir su şebekesi dairesinde çalışan ve su ve kanalizasyon sistemlerinin yeniden inşası ve salgın hastalığın önlenmesi için yeteneklerine gerek duyulan 21 uzmandan 18'i Nazi'ydi. Savaş sonrası Almanya'da sivil idare, halk sağlığı, kentin yeniden yapılanması ve özel girişimcilikle ilgili işlerin, Müttefiklerin gözetiminde de olsa böyle adamların sorumluluğuna verilmesi kaçınılmazdı. Onları Almanya'nın içişlerinden uzaklaştırmak söz konusu olamazdı.

Yine de çabalar sürüyordu. İşgal altındaki Almanya'nın batıdaki üç eyaletinde, çoğu Amerikan denetimindeki bölgede olmak üzere 16 milyon *Fragebogen* (anket) dolduruldu. Amerikan yetkililer 3.5 milyon Alman'ın (bölgedeki toplam nüfusun yaklaşık dörtte biri) adının yer aldığı bir liste yaparak onları "suça tabi vakalar" olarak göstermişlerdi; ancak bunların çoğu 1946 martında Almanlar tarafından ama Müttefiklerin gözetiminde kurulan Nazilikten arındır-

Almanya ve Avusturya: Müttefiklerin İşgali Altındaki Bölgeler



ma davalarının görüldüğü yerel mahkemelere hiç çıkarılmadı. Sivil Almanlara zorla toplama kampları ziyaret ettiriliyor, Nazi zulmünün belgelendiği filmler seyrettiriliyordu. Nazi öğretmenler görevden alınmış, kütüphanelerdeki kitaplar değiştirilmişti, basın ve gazete kâğıdı dağıtımı da doğrudan Müttefiklerin denetimine verilmiş, basın kuruluşlarının sahipleri ve editörleri değiştirilerek yerlerine Nazi karşıtı olduklarına inanılan kişiler getirilmişti.

Bu önlemler bile hatırı sayılır bir muhalefetle karşılaştı. 5 Mayıs 1946'da geleceğin Batı Almanya Şansölyesi Konrad Adenauer Wuppertal'da halka yaptığı bir konuşmada Nazilikten arındırma önlemlerine karşı olduğunu dile getirmiş, "Nazi yoldaşların" rahat bırakılmasını istemişti. İki ay sonra, yeni kurduğu Hıristiyan Demokratik Birliği üyelerine yapacağı konuşmada yine aynı konuya değinecekti: Nazilikten arındırma işlemleri fazla uzun sürüyordu ve hiçbir yararı olmuyordu. Adenauer'in kaygısı samimiydi. Ona göre Nazilerin suçlarıyla Almanları –ister davalarda olsun ister mahkemelerde ya da yeniden eğitim projelerinde– yüzleştirmek pişmanlık uyandırmaktan çok milliyetçi tepkileri kışkırtacağa benziyordu. Geleceğin şansölyesi, Nazizm'in kendi ülkesinde derin kökleri *olduğu* gerekçesiyle konunun kapatılmasının, hatta ağza alınmamasının daha sağduyulu olacağını düşünüyordu.

Tümüyle yanlış değildi bu görüş. 1940'larda Almanlar dünyanın geri kalanının onları nasıl gördükleri konusunda pek bir bilgiye sahip değildiler. Kendilerinin ve liderlerinin neler yaptıklarını kavramaktan uzak, işgal edilen Avrupa'nın dört bir tarafına yayılan kurbanların çektikleri acılardan çok savaş sonrasında yaşadıkları sıkıntılarla –yiyecek kıtlığı, konut kıtlığı vb– boğuşmakla meşguldüler. Öyle ki kendilerini kurban diye görme eğilimindeydiler, bundan dolayı da Nazi suçlarıyla ilgili davaları ve diğer hesaplaşmaları galip gelen Müttefiklerin devrik bir rejimden öç alması olarak kabul ediyorlardı.[11] Belli saygın istisnalar dışında savaş sonrasında Almanya'nın siyasal ve dini yetkilileri bu görüşe pek de karşı çıkmadılar, en çok benimseyenler de ülkenin doğal liderleriydi –serbest meslek sahipleri, hukukçular, devlet memurları.

Dolayısıyla anketler alay konusu yapılmıştı. Olsa olsa zan altındaki diğer kimselerin örtbas edilip iyi karakterli olduklarını gösteren sertifikalar (bunlara çamaşır deterjanı markasından esinlenilerek "Persil" sertifikaları adı verildi) almalarını sağlamaya yaramıştı. Yeniden eğitimin de etkisi sınırlı düzeyde kalmış-

11 1946'da Batı Alman Eyaletler Konseyi (Länderrat) tarafından Müttefiklerin yetkililerine yapılan tavsiyede Almanya'da süregelen kıtlıklar doğrultusunda yerlerinden edilmiş kimselere verilen yiyecek karnelerinin azaltılması istenmişti. General Lucius Clay verdiği yanıtta, söz konusu yiyeceğin Almanya'nın kendi savaşında sergilediği saldırgan tutumun kurbanları olan diğer Avrupa ülkelerinden geldiğini hatırlatmakla yetinmişti.

tı. Almanları belgesel film oynatılan sinemalara gitmeye zorlamak başkaydı, onları bu filmleri izlemeye, gördükleri üzerinde kafa yormaya zorlamak bambaşka. Yazar Stephan Hermlin, Almanların yiyecek karnelerini almadan önce Dachau ve Buchenwald ile ilgili bir belgesel film izlemek zorunda bırakıldığı Frankfurt'ta bir sinema salonunda yaşanan bir sahneyi yıllar sonra şöyle anlatmıştı: "Projektörün loş ışığında film başladıktan sonra çoğunun başlarını çevirdiklerini görebiliyordum, film bitene kadar da öyle kaldılar. Bugün onların çevrilen başlarının aslında milyonlarca insanın tavrı olduğunu düşünüyorum... Benim de aralarında olduğum talihsiz insanlar hem hassastılar hem de kalpleri nasır bağlamıştı. Yaşananlarla altüst olmak, 'kendini bilmek' kimsenin ilgisini çekmiyordu."[12]

Batılı müttefikler Soğuk Savaş ile birlikte Nazilikten arındırma programına son verdiklerinde tüm bu çabaların sınırlı etkisi olduğu su götürmez bir gerçekti. Bavyera'daki ortaöğretim öğretmenlerinin yaklaşık yarısı 1946 yılında işten atılmış, ancak iki yıl sonra görevlerine dönebilmişlerdi. 1949'da yeni kurulan Federal Cumhuriyet devlet memurlarıyla subaylar hakkında geçmişteki davranışlarından ötürü yürütülen bütün soruşturmalara son noktayı koyacaktı. 1951 yılında yine Bavyera'da yargıçlarla savcıların yüzde 94'ü, maliye bakanlığı görevlilerinin yüzde 77'si ve eyaletin Tarım Bakanlığında çalışan memurların yüzde 60'ı eski Nazilerden oluşuyordu. 1952'de Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı'nda görevli her üç kişiden biri eskiden Nazi Partisi üyesiydi. Yeni kurulan Batı Alman Kordiplomatik üyelerinin yüzde 43'ü eski SS subaylarından oluşuyordu, yüzde 17'si de ya SD[13] ya da Gestapo için hizmet etmiş kimselerdi. Şansölye Adenauer'in 1950'ler boyunca başyardımcılığını yapan Hans Globke 1935 Nürnberg Kanunları hakkında Hitler'e resmi görüş bildiren kişiydi. Rhineland-Palatinate eyaletinin polis şefi Wilhelm Hauser savaş sırasında Belarus'ta yaşanan soykırımdan sorumlu harekât lideriydi (*Obersturmführer*).

Aynı durum kamu görevlileri dışında da geçerliydi. Üniversiteler ve hukukçular Hitler rejimine sempati duymakla ün salmışlarsa da Nazilikten arındırma programından en az etkilenmiş kesimdi. İşadamları da hafif atlatmışlardı. 1947'de savaş suçlusu olarak hüküm giyen Friedrich Flick üç yıl sonra Bonn'daki yetkililerce salıverilmiş ve Daimler-Benz'in baş hissedarı olarak eski itibarına geri kavuşmuştu. I. G. Farben ve Krupp gibi töhmet altındaki endüstriyel kartellerdeki üst düzey kişiler de çok geçmeden serbest bırakılmış, birazcık sarsılmış olmakla birlikte yeniden eski yaşantılarına dönmüşlerdi. 1952'de Ford

12 Stephan Hermlin, *Bestimmungsorte* (Berlin, 1985), alıntı kaynağı Frank Stern, *The Whitewashing of the Yellow Badge* (1992), s. xvi

13 Sicherheitsdienst, SS'lerin istihbarat servisi (ç.n.)

Motor'un Almanya şubesi Fordwerke Nazi yıllarındaki üst düzey yöneticilerinin *hepsini* yeniden bir araya getirdi. Amerikan yargılama sistemine göre hüküm giymiş Nazi yargıçlarla toplama kampı doktorlarının bile cezaları (Amerikalı idareci John J McCloy) tarafından hafifletiliyor ya da para cezasına çevriliyordu.

Savaştan hemen sonra yapılan kamuoyu anketlerinde elde edilen sonuçlar Müttefiklerin çabalarının sınırlı etkisi olduğunu doğrular. Ekim 1946'da Nürnberg Mahkemesi sona erdiğinde Almanların yalnızca yüzde 6'sı davanın "haksız" olduğunu düşündüklerini itiraf etmeye razı olmuşlardı, dört yıl sonraysa üçte biri bu görüşteydi. Böyle düşünmeleri hiç de şaşırtıcı değildi; ne de olsa 1945-49 yılları boyunca Almanların çoğu "Nazizm'in iyi bir fikir olduğuna, fakat kötü uygulandığına" inanmıştı. 1946 kasımında Amerikan bölgesinde yapılan bir ankete katılan Almanların yüzde 37'si "Yahudilerle Polonyalıların ve Ari olmayanların yok edilmesini Almanların güvenliği için gerekli" gördüklerini dile getirdiler.

Kasım 1946 tarihli aynı ankette her üç Almandan biri "Yahudilerin Ari ırkla aynı haklara sahip olmaması gerektiği" önerisini benimsemişti. Ankete katılanların bu görüşü savunan otoriter bir hükümetin on iki yıllık iktidarından yeni çıktıkları göz önünde bulundurulduğunda, buna hiç şaşırmamak gerekir. Ancak şaşırtıcı *olan* altı yıl sonra yapılan bir başka ankette Almanya topraklarında hiç Yahudi yaşamamasının daha iyi olduğu görüşünü savunan Batı Almanların biraz daha yüksek oranda –yüzde 37– çıkmasıdır. Bundan başka aynı yıl (1952) Batı Almanların yüzde 25'i Hitler hakkında "olumlu kanıya" sahip olduklarını da itiraf etmişlerdi.

Sovyet işgali altındaki bölgede Nazi kalıntılarına biraz daha farklı davranılıyordu. Sovyet yargıçlarla avukatlar Nürnberg mahkemelerinde görev almış olsa, Doğu'da yürütülen Nazilikten arındırma programı için üstünde önemle durulan nokta Nazilerin toplu cezalandırılması ve Nazizm'in hayatın bütün alanlarından sökülüp atılmasıydı. Neler yaşandığı konusunda yerel komünist liderlerin en ufak bir kuşkuları yoktu. İleride Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin lideri olacak Walter Ulbricht ülkesinin yenilgiye uğramasından yalnızca altı hafta sonra Berlin'deki Alman Komünist Partisi temsilcilerine yaptığı bir konuşmada, "Alman halkının trajedisi suçlular çetesine boyun eğdiği gerçeğinde saklıdır... Alman işçi sınıfıyla halkın üretim güçleri tarih huzurunda başarısızlığa uğramıştır" diyordu.

Buysa, Adenauer ya da Batı Alman politikacıların çoğunun en azından kamuoyu önünde kabullenmek istediklerinden fazlaydı. Öte yandan sorumlu olduğu Sovyet yetkilileri gibi Ulbricht'i de Nazilere suçlarının bedelini ödetmekten

çok Almanya'da komünist iktidarı güvence altına almak ve kapitalizmi saf dışı etmek ilgilendiriyordu. Sonuç olarak, Sovyet denetimi altındaki bölgede Nazilikten arındırma programı kimi yerlerde Batı'da olduğundan daha ileriye gittiyse de bunun temelinde Nazizm ile ilgili iki yalan yatıyordu: biri komünist kuramın ayrılmaz bir parçası, ötekiyse kasıtlı fırsatçı bir tutumdu.

Nazizm'in salt faşizm olduğu, faşizmin de kriz ânında sermayenin kendi çıkarını korumasının bir ürünü olduğu sıradan bir Marksist ve Sovyet resmi doktriniydi. Buna göre Sovyet yetkililer Nazizm'in belirgin biçimde ırkçı yanına, soykırıma yol açtığına pek dikkat etmemiş, onun yerine işadamlarını, yozlaşmış memurları, öğretmenleri ve sosyal sınıfın çıkarlarını sözde Hitler'in peşine takılarak gözetmekten sorumlu başkalarını tutuklamış ve sürgüne göndermişlerdi. Sovyetler'in Almanya'da Nazizm mirasını bu yolla silip atmaları Stalin'in Orta ve Doğu Avrupa'nın diğer kesimlerinde uygulamaya başladığı toplumsal değişim programından pek farklı sayılmazdı.

Sovyetler'in eski Nazilere yönelik politikasının fırsatçı boyutu zayıflığın göstergesiydi. İşgal edilen Almanya'da komünizm güçlü bir hareket değildi –Kızıl Ordu'nun yük vagonunda gelişi seçmenlerin oylarını çekmek üzere hesaplanmamıştı. Kaba güç ve seçim hilelerinin ötesinde tek siyasal umutları kişisel çıkarların hesaplanmasına bağlıydı. Komünistler bunun için doğuda ve güneyde etnik Almanların sürgüne gönderilmesini özendirip kendilerini de Almanlardan geriye kalan arazilerin, işyerlerinin ve apartman dairelerinin Polonyalı/Slovak/Sırp yeni sakinleri için garantör ilan ettiler. Oysa Almanya'nın kendi içinde bir seçenek olmaktan uzak bir tutumdu bu. Avusturya'da yerel Komünist Parti 1945'in sonlarında yapılan seçimlerde yanlış yaparak sıradan Nazilerle eski Parti üyelerinin can alıcı olabilecek desteğini reddetti. Dolayısıyla savaş sonrasında Avusturya'da komünizmin umudu çöpe atılmış oldu. Berlin bundan kendine ders çıkarmakta gecikmemişti. Alman Komünist Partisi (KPD) milyonlarca eski Nazi'ye kapılarını açacak ve onları kanatları altına alacaktı.

İki bakış açısının –doktrin ve hesaplama– çelişmesi gerekmiyordu. Ulbricht ile yandaşları Almanya'da Nazizm'in kökünü kurutmanın yolunun sosyo-ekonomik değişimi sağlamaktan geçtiğine inanıyorlardı: bireysel sorumlularla ya da ahlaki yeniden eğitimle ilgilenmiyorlardı. Aynı zamanda Nazizm'in masum Alman proletaryasına oynanmış bir oyun olmakla kalmadığını anlamışlardı. Alman burjuvazisi gibi Alman işçi sınıfı da sorumluluklarını yerine getirmekte başarısız olmuştu. İşte tam da bu nedenden dolayı, sopa ve havucu doğru zamanda görürse, kendini komünist hedeflere uyarlaması daha az değil, daha yüksek bir olasılıktı. Zaten Doğu Almanya'daki yetkililerin de tıpkı Batı'dakiler

gibi pek seçenekleri yoktu –ülkeyi eski Nazilerle değil de kimlerle birlikte idare edeceklerdi?

Nitekim bir tarafta Sovyet işgal güçleri çok sayıda –Nisan 1948'de 520 bin– eski Nazi'yi işten çıkarıp kendi denetimleri altındaki bölgede idari görevlere "anti-faşistleri" getiriyorlardı. Diğer taraftaysa, Alman Komünist liderler sicilleri onlarla anlaşma yapmaya elvermeyecek kadar kötü olmayan eski Nazileri kendilerine katılmaya özendiriyorlardı. Başarılı da olmuşlardı. Eski Naziler galip gelenlerle kader birliği yaparak geçmiş sicillerini silmekten dolayı pek memnundular. Parti üyeleri, yerel idareci, muhbir ve polis olarak komünist devletin gereklerine iyi uyum sağlamışlardı.

Ne de olsa yeni sistem onların bildiğinden hiç de farklı sayılmazdı: Komünistler İşçi Cephesi ya da meskun mahal bekçileri gibi Nazi kurumlarını devralmış, yalnızca adlarını değiştirerek başlarına yeni yöneticiler getirmişti. Ancak eski Nazilerin uyum sağlama yeteneği aynı zamanda onların şantaja karşı savunmasız olmalarının sonucuydu. Sovyet yetkililer Doğu Almanya'da Nazizm'in yapısı ve ulaştığı boyutlar konusunda –Almanya'daki kapitalistlerle Nazi kalıntılarının varlık sürdükleri yerlerin batı bölgeleriyle sınırlı olduğunu, dolayısıyla geleceğin Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin işçilerin, köylülerin ve anti-faşist kahramanların ülkesi olacağını ileri süren– eski düşmanlarını yalancılıkla itham etmeye hazırdılar, daha iyisini biliyorlardı, gerektiğinde ellerinde bulunan kanıt niteliğindeki Nazi belgelerine başvurabilirlerdi. Buna bağlı olarak yetkilileri hoşnut etmek için her türlü gerekçeye sahip olan karaborsacılar, savaş vurguncuları ve her sınıftan eski Naziler mükemmel komünistlere dönüşmüşlerdi.

1950'lerin başlarında Doğu Almanya yüksek öğrenim kurumlarındaki rektörlerin yarısı eski Nazi Partisi üyeleriydi, on yıl sonra da parlamentonun yüzde 10'u. Yeni kurulan Stasi[14] (devlet güvenlik servisi) yalnızca Gestapo'nun rolünü ve uygulamalarını üstlenmekle kalmamış, oradaki çalışanlarla muhbirleri de istihdam etmişti. Yeni gelen komünist rejimin, çoğu zaman üstü kapalı olarak "Nazi suçluları" olmakla itham edilen siyasal kurbanları eski Nazi polislerce tutuklanır, eski Nazi yargıçlar tarafından yargılanır ve yeni yetkililerin toptan devraldığı Nazi döneminden kalma cezaevleriyle toplama kamplarında eski Nazi kampı gardiyanlarının gözetimine konurdu.

Bireylerle kurumların Nazizm ya da faşizmden komünizme kolaylıkla geçmesi, farklı ölçülerde de olsa yalnızca Doğu Almanya'ya özgü değildi. Savaş sırasında İtalya'daki direniş hiç de az sayılmayacak kadar her türden eski faşiste

14 ***Staatssicherheitsdienst*** (ç.n.)

sığınak olmuştu, ayrıca İtalyan Komünist Partisi savaş sonrasındaki ılımlı yaklaşımını olası destekçilerinin çoğunun faşizm ile uzlaşmış olmasına borçluydu. Macaristan'da savaş sonrası dönemde komünistler eski faşist Gamalı Haç[15] üyelerine açıkça kur yapıyor, hatta daha da ileriye giderek mülklerini geri vermeleri koşuluyla Yahudilere karşı kendilerini destekleme sözü bile veriyorlardı. Savaş sırasında Londra'da bulunan Slovak komünistlerinden Vlado Clementis ile Eugen Löbl savaştan önceki Çek Faşist Partilerinden ihraç edilen Sovyet ajanlarca pusuya düşürülmüşlerdi, verdikleri ifadeler on yıl sonra kurulan göstermelik bir mahkemede kendilerine karşı kullanılacaktı.

Savaş sonrasında siyasal hizmetlerde bulunma karşılığında birilerinin Nazi ya da Faşist geçmişine göz yuman bir tek komünistler olmadı. Avusturya'da batılı yetkililer eski faşistleri genellikle el üstünde tutuyor, gazetecilik yapmalarına ve başka hassas mesleklerde çalışmalarına izin veriyorlardı: savaştan önce Avusturya'daki işbirlikçi, otoriter rejimle bağlantıları Nazi saldırısıyla ve sola karşı giderek artan güvenilir ve işe yarar bir antipati birlikte sıfırlanmış oluyordu. İtalya'nın kuzeydoğusundaki sınır bölgesinde kurulan Müttefiklerin Askeri Hükümeti, çoğunu Yugoslavların aradığı eski faşistlerle işbirlikçilerini koruma altına alırken, batılı istihbarat servisleri dört bir yanda deneyimli ve iyi haber kaynaklarına sahip, aralarında "Lyon Kasabı" adıyla anılan Gestapo subayı Klaus Barbie'nin de bulunduğu eski Nazileri, biraz da Sovyet servislerinde yerleri belli olan eski Nazilere karşı gelecekte kullanmak üzere işe alıyordu.

20 Eylül 1949 günü Federal Almanya Cumhuriyeti Parlamentosu'na hitaben ilk resmi konuşmasını yapan Konrad Adenauer, Nazilikten arındırma programı ve Nazi mirası konularında şunları söylemişti: "Federal Cumhuriyet'in hükümeti ağır olmayan bir suçu affettirmek için üstüne düşeni yaptığı inancıyla geçmişi geride bırakmak üzere makul görünen her şeyi yapmaya kararlıdır." Almanların çoğunun bu sözleri yürekten desteklediklerine kuşku yok. Nazilikten arındırma çabalarından vazgeçildiyse, bunun nedeni Almanların siyasal gerekçelerle 8 Mayıs 1945 günü kendilerini "Nazilikten arındırmış" olmalarıydı.

Alman halkı bunda da yalnız değildi. İtalya'da yeni kurulan Hıristiyan Demokratik Parti'nin çıkardığı günlük gazete de Hitler'in öldüğü gün benzer bir çağrıyla herkesi unutmaya çağırıyordu: "Unutmaya muktediriz!" diyordu. "Derhal unutalım!" Doğu'da komünistlerin en güçlü davası herkesin –ya kendilerine yapılmış ya da kendi yaptıklan– bir şeyleri unutması gereken ülkelerde devrimci bir başlangıç yapma vaatleriydi. Avrupa genelinde geçmişi bırakıp yepyeni bir

15 Macar Nazi Örgütü (ç.n.)

yaşama başlama, Peloponez savaşlarının sonunda İsokrates'in Atinalılara yaptığı çağrıya uyma isteği güçlüydü: "Hiçbir şey olmamış gibi elbirliğiyle devleti idare edelim."

Kısa süre önce yaşananlara güvensizlik, işe yarar anti-faşist –Nazi karşıtlarından oluşan bir Almanya, Direnişçilerden oluşan Fransa ya da kurbanlarıyla Polonya– mit arayışları Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın gözle görünür en önemli mirasıydı. Olumlu yönden bakıldığında, Mareşal Tito, Charles De Gaulle ya da Konrad Adenauer gibileri kendi yurttaşlarını kendileriyle akla yatkın, hatta övülesi bir hesaplaşmaya çağırmalarına olanak tanıyarak ulusal iyileşme sürecini kolaylaştırdı. Doğu Almanya bile saygın bir kökenden geldiğini iddia ederek kendine bir gelenek uydurmuştu: 1945 nisanında Buchenwald'daki komünist "ayaklanma" çoğu düzmece bir masaldı. Böyle hesaplaşmalar savaşa seyirci kalarak zarar gören Hollanda gibi ülkelerin kendi uzlaşmacı rollerini bir kenara bırakmalarına, Hırvatistan gibi yanlış yönlendirildiği kanıtlanmış olanların da birbirleriyle yarış eden belli belirsiz kahramanlık öykülerinin arkasında saklanmalarına yanyordu.

Böylesi bir toplu unutkanlık olmaksızın Avrupa'nın savaş sonrasındaki şaşırtıcı toparlanışı gerçekleşemezdi. Başarıyı kesinleştirmek üzere sonradan rahatsız edici biçimde geri gelecek pek çok şey akıllardan çıkarılmıştı. Savaş sonrasında Avrupa'nın, sırtını, yıllar geçtikçe parçalanıp yön değiştirecek kuruluş mitlerine dayadığı çok sonraları anlaşılacaktı. 1945'in koşullarında molozlarla kaplı bir kıtada geçmişi ölü ve gömülü olarak kabul edip yeni bir çağın başladığını düşünmekle kazanılacak çok şey vardı. Bunun bedeli belli hassas konularda, en çok da Almanya'da toplu bellek yitimi yaşanarak ödendi. Ama unutmayalım, hepsinden önce Almanya'da unutulacak çok şey vardı.

3
AVRUPA'NIN REHABİLİTASYONU

"Artık hepimiz biliyoruz, bu savaştan sonra serbest toplum düzenine dönüş yolu yok, savaş öyle bir şey ki, planlanmış yeni bir düzene giden yolu hazırlayarak sessiz bir devrim yaratır."
Karl Mannheim

"Genel kanı kapitalist yöntemlerin yeniden yapılanma yükümlülüğünü yerine getirmeye aykırı bulunduğu yönünde."
Joseph Schumpeter

"Çoğumuz geri döndüğümüz Britanya'da düş kırıklığı yaşadık... kimse istediğimiz Britanya'yı bize bir gecede geri getiremez."
Mrs Winnie Whitehouse (alıntı *Paul Addison, Now The War Is Over*

"Çare kısırdöngüyü kırıp Avrupalıların kendi ülkelerinin ve bir bütün olarak Avrupa'nın ekonomik geleceğine yeniden güvenmelerini sağlamaktan geçiyor."
George C. Marshall

Avrupa'daki felaketin keskin boyutları yeni fırsatlara kapı açmıştı. Savaş her şeyi değiştirmişti. 1939 öncesine dönmenin bir yolu artık hemen hiçbir yerde kalmamıştı. Gençlerin ve radikallerin görüşü buydu doğal olarak, ne var ki eski kuşaktan kıvrak zekâlı gözlemciler de aynı fikirdeydi. Fransa kurtulduğunda 54 yaşında olan ve Fransa'nın kuzeyinde Katolik bir muhafazakâr burjuva ailenin çocuğu olarak doğan Charles de Gaulle sorunu kendine özgü duyarlılığıyla ortaya koyuyordu: "Felaket sırasında yenilginin yükü altında insanların zihinlerin-

de büyük bir değişiklik yaşandı. 1940'ın yıkımı pek çoklarına egemen sınıfların ve sistemin her ülkede başarısızlığı olarak göründü."

Oysa ne Fransa'da ne de başka yerlerde 1940 yılında başlamıştı sorunlar. Anti-faşist direnişçiler yalnızca savaşın işgalcilerine ve onların yerel vekillerine karşı değil ülkelerinin yaşadığı yıkımdan sorumlu tuttukları tüm siyasal ve sosyal sisteme karşı her yerde kendilerini savaş halinde görüyorlardı. Ülkelerine felaketi getiren, Birinci Dünya Savaşı'nda verilen kurbanlara ihanet etmiş ve ikinci savaşın temelini hazırlamış olanlar iki savaş arası dönemin politikacıları, bankerleri, işadamları ve askerleriydi. 1940'tan önce barışçı politikadan yana olan muhafazakârları yerden yere vuran Britanya'da yayımlanan bir kitapçığa göre bunlar "Suçlu Adamlardı". Onlar ve sistemleri savaş sonrası değişim için savaş zamanında yapılan planların hedefiydi.

Direniş böylece her yerde üstü örtülü olarak devrimci bir niteliğe büründü. Kendi mantığında vardı bu. Faşizmi üreten bir toplumu reddetmek "insanı doğal olarak *tabula rasa*[1] ürünü bir devrim düşüne" (Italo Calvino) götürüyordu. Yukarıda da gördüğümüz gibi Doğu Avrupa'nın pek çok yerinde beyinler silinip temizlenmişti. Ancak Batı Avrupa'da bile çarpıcı ve hızlı toplumsal değişim beklentileri yaygındı: Buna kim engel olacaktı?

Savaş sırasındaki direniş hareketlerinin bakış açısından değerlendirildiğinde, savaş sonrasının politikaları savaşın devamına, gizli varlıklarının doğal koruma altına alınmasına ve yayılmasına yönelik olacaktı. Savaş sırasında yeraltında öne çıkan nice delikanlıyla genç kız başka bir yaşam tarzı bilmiyorlardı: İtalya'da 1924'ten beri, Almanya, Avusturya ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda 30'lu yıllardan itibaren ve işgal altındaki Avrupa genelinde 1940 yılından bu yana normal politika yürütülmüyordu. Siyasal partiler yasaklanmış, seçimlere ya hile karışmış ya da iptal edilmişti. Yetkililere karşı gelmek, toplumsal değişimi ya da siyasal reformu desteklemek için yasaları aşan bir şeyler yapmak gerekiyordu.

Bu yeni kuşağın gözünde politika, *direniş* demek oluyordu –otoriteye direnmek, geleneksel sosyal ya da ekonomik düzenlemelere direnmek, geçmişe direnmek. Fransız direniş hareketinin eylemcilerinden ve savaş sonrasında solcu bir derginin editörlüğünü ve yazarlığını üstlenen Claude Bourdet bu havayı *L'aventure incertaine*[2] adını verdiği anılarında şöyle saptamıştı: "Direniş," diye yazıyordu, "kelimenin her anlamıyla hepimizi *mücadeleci* yapmıştı, yalnızca insanlara karşı değil sosyal sisteme karşı da mücadele ediyorduk." Faşizme

1 "Sıfırlanmış," içerdiği bilgilerin hepsi silinmiş beyin/kafa. (ç.n.)
2 Belirsiz ilişki(ler). (ç.n.)

karşı direnişten savaş sonrası 30'lu yılların hatalarına geri çekilmeye direnişe geçilmesi doğal bir adım olarak görülmekteydi. Bunun sonucunda birçok gözlemcinin Kurtuluş'un hemen ertesinde dikkatinden kaçmayan iyimser bir hava yaratılmıştı. Dört bir yanı saran yoksunluğa rağmen –aslında onun yüzünden– ortaya yeni ve daha iyi bir şeyin çıkması gerekiyordu. İtalyan dergisi *Società*'nın editörleri 1945 kasımında, "Hiçbirimiz," diye yazmışlardı, "kendi geçmişimizi tanımıyoruz. Bize anlaşılmaz geliyor... Bugünkü yaşantımıza sersemlik duygusu ve içgüdüsel bir yön arayışı egemen. Gerçekler bizden tümüyle uzak."

Hitler'in yenilgisinin etkisiyle radikal değişimin önündeki başlıca engel, diktatörlerle kader birliği yapmış ve onlarla birlikte harman gibi dövülmüş gericilerle faşistler değil, çoğu savaş boyunca Londra'da oturup geri dönüş planları yapmış olan sürgündeki meşru hükümetlerdi. Ülkelerindeki yerel direniş örgütlerine müttefik olarak değil de sorun olarak bakıyorlardı: silahsızlandırılması ve sivil yaşama geri döndürülmesi, kamu işlerini işbirlikçilerle hainlerden gereği gibi temizlenmiş siyasal bir sınıfın ellerine bırakması gereken savruk gençlerdi onlar. Yoksa anarşi doğardı –ya da Müttefik ordularının işgali kaçınılmaz olurdu.

1944-45 yıllarında çeşitli siyasal akımlara ayrılarak örgütlenen savaş sırasındaki direnişçi gruplarsa kuşkuluydular. Onlara göre işgalden kaçan politikacılarla kamu görevlileri ve saray çevresi iki kere gözden düşmüştü: Savaştan önce yanlışlar yapmış sonra da ortadan kaybolmuşlardı. Fransa ve Norveç'te 1936'da seçilen yasama meclisi üyeleri 1940 yılında faaliyetlerinden ötürü görevlerinden azledilmişti. Belçika ve Hollanda'da beş yıllık müdahale boyunca ülkede olmayan hükümetler geri döndükten sonra Nazi işgali altında yaşanan acıları ve kamuoyunun değişen havasını değerlendirmekten uzaktılar. Orta ve Doğu Avrupa'da, Çekoslovakya gibi önemli bir ülke dışında eski hükümetler Kızıl Ordu'nun gelişiyle birlikte (bazıları bunu anlamakta geç kalsa bile) etkilerini yitirmişlerdi.

Ülkelerine dönen yetkililer politik konularda –aşağıda da göreceğimiz üzere özellikle de sosyal ve ekonomik reformlarda– uzlaşmaya pek hevesliydiler. Ne var ki de Gaulle ve diğerlerinin "düzenli geçiş" olarak algıladıkları bir yöntem üzerinde ısrar ediyorlardı. İşgalci müttefik güçlerin de tercihi bu olduğunda, Batı'da ve Doğu'da, direniş hayalleri çok geçmeden paramparça olacaktı. Doğu Avrupa'da (Yugoslavya hariç) savaş sonrası hükümetlerin biçimini belirleyen ve faaliyetlerini yönlendiren Sovyetler'di. Batı Avrupa'daysa, geçici hükümetler göreve gelerek yeni seçimlerin yapılmasını askıya almışlardı. Her iki ortamda da direniş hareketleri sonunda silahlarını teslim etmeye ve örgütlerini dağıtmaya özendirilip zorlanmışlardı.

O yıllara dönüp baktığımızda kurumsal statükonun yeniden sağlanmasına karşı pek az direniş gösterilmiş olması çarpıcıdır. Polonya'da ve Sovyetler Birliği'nin batı topraklarında silahlı partizan gruplar birkaç yıl daha varlık gösterecekleri, ancak onlarınki ulusal ve anti-komünist bir mücadeleydi. Norveç, Belçika, Fransa ve İtalya'da örgütlü direniş yalnızca sessiz protestolarla yetinip kavgasız gürültüsüz savaş sonrası kurulan siyasal partilere ve sendikalara katılmıştı. Kasım 1944'te Belçika'da savaştaki direniş hareketinin silahlı üyelerine silahlarını bırakmak için iki hafta süre verilmişti. Bu yaptırım 25 Kasım günü Belçika sokaklarında büyük bir protesto yürüyüşüne yol açmış, polisin ateş açması sonucu 45 kişi yaralanmıştı. Yine de böyle vakalar enderdi.[3] Fransa'daysa kendine özgü bir gelişme yaşanmış, kendi örgütleri *Forces Françaises de L'Intérieur*[4] protestosuz kapatılınca 200 bin Fransız direniş savaşçısı düzenli orduya geçip başarıyla uyum sağlamıştı.

Batı Avrupa'da (ve ismen olsa da Doğu Avrupa'da) parlamenter rejimlerin yeniden kurulmasını destekleyen Sovyetler'in stratejisi de direnişin sona ermesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Fransa'da Maurice Thorez, İtalya'da Palmiro Togliatti gibi komünist liderler (bazen şaşkına dönen) kendi yandaşlarının barışçıl desteklerini almada önemli rol oynamışlardı. Fakat çoğu kimse direnişin enerjisinin ve çabalarının ulusal yenilenme için siyasal projelere yönlendirilmesi gerektiğine inanmaya zaten hazırdı.

Direniş hareketiyle kurulan ilişkiler bazen kalıcı oluyordu –örneğin, savaşın ertesinde Hollanda toplumunda "kalelerin yıkılması", Katolik ve Protestan toplumlar arasındaki mezhep ayrılığının sona erdirilmesi savaş sırasında kurulan kişisel bağlar sayesinde başlamıştı. Ancak savaştan sonra "Direniş Partisi" kurma planları her yerde suya düştü. Ferrucio Parri'nin 1945 haziranında başbakanlık koltuğuna oturduğu ve başında olduğu Aksiyon Partisi'nin direniş ruhunu ve hedeflerini kollayacağına söz verdiği İtalya'da bu planın gerçekleşmesine ramak kalmıştı. Ne var ki Parri politikacı değildi, altı ay sonra hükümeti devrildiğinde siyasal iktidar kesin olarak geleneksel partilerin eline geçecekti. Fransa'da De Gaulle çok daha başarılı bir siyasal strateji uzmanıydı; ama o da savaş zamanındaki hedeflerini parlamenter düzene uyarlamak yerine iktidardan çekildi (Parri'den bir ay sonra) –böylelikle Cumhuriyet'in sürekliliğini yeniden sağlamada ulaştığı başarıya farkına varmadan saygı göstermiş oluyordu.

Avrupalıların çoğu savaşın hemen ertesindeki yıllarda direnişçilerden olu-

3 Silahlı son İtalyan partizanlar 1948 sonbaharında Bologna'da düzenlenen bir dizi askeri operasyonda toplanmışlardı.

4 Fransız Direniş Ordusu (ç.n.)

şan yeni, kardeş bir topluluk tarafından değil de 1930'ların Halk Cephelerini çağrıştıran sol, merkez sol politikacılarının koalisyon hükümetleri tarafından yönetildiklerini göreceklerdi. Mantıklıydı bu. Bu yıllarda normal faaliyetlerini sürdürebilen savaş öncesinden kalma siyasal partiler yalnızca anti-faşist olduğuna güvenilen partilerdi –ya da Sovyet işgali altındaki Doğu Avrupa'da en azından şimdilik yeni yetkililerin gözünü okşayarak güven kazananlar. Uygulamada bunun anlamı komünistler, sosyalistler, ayrıca bir avuç liberal ya da radikal gruptu. Yeni parlayan Hıristiyan Demokrat partilerle birlikte bunlar savaştan sonraki ilk yıllarda hükümeti oluşturan partilerdi, yanlarında da Halk Cephesi döneminin politikalarıyla politikacılarını getirmişlerdi.

Solda varolan partiler savaş zamanı direnişe katılmakla çok şey kazanmışlardı: Özellikle komünistlerin savaşta elde ettikleri (bazen abartılan) ganimeti siyasal sermayeye dönüştürmede başarılı oldukları ve tarafsız gözlemcileri bile ahlaki dürüstlükten şaşmadıklarına inandırdıkları Fransa'da –Janet Flanner 1944 aralık ayında onları "Direnişin büyük kahramanları" olarak tanıtıyordu. Dolayısıyla, savaş sonrasında Avrupa hükümetlerinin reform programlarının 1930'larda yarım kalmış işleri yansıtmasına ve onların bir özeti olmasına şaşmamak gerekir.

Deneyimli parti politikacıları savaş sırasındaki eylemcileri 1945'ten sonra yerlerinden etmek için pek zorlanmadılarsa, bunun sebebi ortak bir anti-faşist yapıyı paylaşmaları ve her ikisinin de değişimden yana olmalarına karşın, Direniş ile vârislerinin ayrıntılar konusunda kararsızlık çekmeleriydi. İtalya'daki Aksiyon Partisi monarşiyi devirmeyi, büyük sermayeyle sanayiyi devletleştirmeyi ve tarımda reform yapmayı hedefliyordu. Fransız Direniş Konseyi'nin Eylem Programı'nda tahttan indirilecek bir kral yoktu ama onun dışında amaçları benzeşiyordu. Direniş birlikleri savaşmaya ya da sağ kalma çabasına kendilerini fazla kaptırmışlardı, savaş sonrasında yapılacak yasamanın ayrıntılarıyla uğraşmaya vakitleri yoktu.

Ama her şeyin ötesinde deneyimsizlik direnişçilerin ellerini kollarını bağlamıştı. Yeraltı örgütleri arasında bir tek komünistler siyasi deneyime sahipti, ancak Fransa'dakiler hariç bu o kadar da büyük bir deneyim sayılmazdı. Öte yandan komünistler gelecekte taktik ittifaklarından vazgeçmelerine sebep olacak ayrıntılı program bildirileriyle önlerini tıkamaktan yana değillerdi. Bu durumda savaş sonrası projeleri niteliğinde Direniş Hareketi'nden geriye kasıtlı ve kapsamlı genellemelerden oluşan yüce gönüllü bildirilerin ötesinde pek bir şey kalmamıştı –üstelik bunlar bile, François Mauriac'ın 1944 ağustosunda belirttiği üzere "alelacele kaleme alınmış hayalci programlardı".

Ancak gerek direnişçilerin gerekse politikacıların hemfikir olduğu bir konu vardı: "Planlama". İki savaş arası dönemde yaşanan felaketlerin hepsi –1918 sonrasında kaçırılan fırsatlar, 1929'daki borsa krizini izleyen Büyük Buhran, kitlelerin otoriter eğilimlere yönelmesine yol açan işsizlik, eşitsizlik, adaletsizlik ve serbest piyasa kapitalizminin yetersiz yanlarının boşa harcanması, küstah egemen seçkinlerin pişkinliği ve yetersiz siyasal sınıfın işini bilmemesi– toplumu daha iyi örgütlemede uğranılan başarısızlıkla bağdaştırılabilir görünüyordu. Demokrasi işleyecekse, eski albenisine geri kavuşacaksa, bunu *planlanmak* gerekiyordu.

Savaş sonrasında Avrupa'nın siyasal dini haline gelen planlamaya bu kadar güvenilmesinin Sovyetler Birliği'nden örnek alınmasından kaynaklandığı söylenir bazen: Planlı bir ekonomi görünürde kapitalist Avrupa'nın yaşadığı travmalardan kurtulmuş, Nazi saldırılarına dayanmış ve bir dizi ayrıntılı Beş Yıllık Plan sayesinde İkinci Dünya Savaşı'nı kazanmıştı. Buysa büyük bir yanılgıdır. Savaşın ertesinde Batı ve Orta Avrupa'da bir tek komünistler (haklarında pek az şey bildikleri) Sovyet modeli planlara bel bağlamışlardı; ancak onların da böyle planların kendi koşullarına nasıl uyarlanabileceği konusunda hiçbir bilgileri yoktu. Sovyetler'in sayısal hedefler, üretim kotaları ve merkezi yönetime bağlı olma saplantısı batıda planlamadan yana olan birkaç kişi dışında herkese yabancıydı. Bu kimseler, ki ileride her kesimde görüleceklerdi, bambaşka kaynaklara yönelmişlerdi.

Planlara ve planlamaya rağbet 1945'ten çok önceye dayanmaktaydı. İki savaş arası dönem boyunca Macaristan'dan Büyük Britanya'ya kadar süren kriz sırasında öyle ya da böyle planlı bir ekonomiyi destekleyen sesler yükselmişti. Özellikle Avusturya'da ve Britanyalı Fabiyenler'in[5] arasında ortaya atılan bazı fikirler eski sosyalist geleneğin ürünü olmakla birlikte çoğunun kökeni 1914 öncesinin liberal reformculuğuna dayanmaktaydı. Öncelikleri güvenlik ve asayişle sınırlanan ondokuzuncu yüzyıldaki "esirgeyen" devlet modasının geçtiği ileri sürülüyordu. Akla yatkın gerekçelerle, siyasal kargaşayı önlemek adına artık dengesizlikleri düzeltmek, yetersizlikleri ortadan kaldırmak ve piyasanın eşitsiz ve adaletsiz yanlarını dengelemek için ekonomik ilişkilere müdahale etmek gerekecekti.

1914'ten önce böyle reformcu projelerin odak noktası, kalkınma vergisi koymaya, emeğin korunmasına ve bazen de sınırlı sayıdaki tekellerin devlet mülkiyetine verilmesine yönelik olurdu. Ancak uluslararası ekonominin çöküşü ve onu izleyen savaşla birlikte planlama daha bir ivedilikle amaca dönüştü.

5 Ilımlı sosyalistler (ç.n.)

Birbiriyle yarışan ulusal plan taslaklarında devletin kilit ekonomik sektörleri desteklemek, önderlik etmek, kolaylaştırmak ve gerekirse yönetmek üzere doğrudan müdahalede bulunabileceği, Fransa ve Almanya'daki genç mühendislerle ekonomistler ve devlet memurları arasında dilden dile dolaşıyordu.

İki savaş arası dönemin büyük bölümünde planlamacı olacaklarla onların destekçileri öfke içinde siyasetin dışına itilmişlerdi. Eski kuşak politikacılar onların isteklerine kulak vermiyorlardı: muhafazakâr Sağ ve Merkez'de devletin ekonomiye müdahalesi hâlâ hoş karşılanmazken, sosyalist Sol, bir toplumun ekonomik ilişkilerini ancak devrimden sonra akla yatkın biçimde planlayabileceğine inanıyordu. O güne kadar kapitalizm sıkıntı çekmeye ve sonunda kendi çelişkileri yüzünden çökmeye mahkûmdu. Her iki taraf için de kapitalist bir ekonomiyi "planlamak" anlamsızdı. Böylelikle ekonomik planlamanın öfkeli yandaşları kendilerini daha çok, fikirlerini açıkça destekleyen radikal Sağ'ın otoriter partilerine yakın buluyorlardı.

Öyleyse Oswald Mosley ile Britanya İşçi Partisi'nde diğer bazı kimselerin kendi partilerinin Büyük Buhran'a tepki göstermekte yetersiz kalmalarına sinirlenip faşizme yönelmeleri rastlantı değildi. Belçika'da Hendrik de Man da sosyalist yoldaşlarını yaptığı "Plan'ın" gelecek vaat ettiğine ikna etmeyi başaramamış ve daha otoriter çözümler ileri sürmeye başlamıştı. Fransa'da Sosyalist Parti'nin genç liderlerinden yıldızı en parlak kimileri ekonomik krize planlı tepki göstermekte başarısız kalmasına öfkelendikleri partileriyle ilişiklerini keserek yeni akımlar başlatmak üzere kolları sıvadılar. Bunların çoğu gibi daha başkaları da faşist olacaktı.

1940'tan önce Fransa ve Britanya'da Mussolini'nin çığırtkanlığını yapanlar İtalya'nın ekonomik dezavantajlarını devlet eliyle yapılan planlama ve bütün ekonomik sektörlerde kurulan şemsiye örgütler sayesinde alt etme başarısına gıptayla bakıyorlardı. Hitler'in Yeni Düzeni'nde idarecilerden biri olan Albert Speer ekonomik yönetim ve düzenleme programlarıyla dış ülkelerde hayran olunan biriydi. 1943 eylülünde Speer ile Vichy hükümetinin Sanayi Üretim Bakanı Jean Bichelonne iki savaş arası dönemin "plancı" fikirlerine dayalı ve ileriki yıllarda Avrupa ticaret ilişkileriyle Fransız-Alman ekonomik işbirliğini yakından öngören gümrük indirimleri sistemi üzerinde çalışmışlardı. 1933 yılında politika oluşturmada yeni bir yön bulmaya hevesli genç düşünürlerle politikacıların kurduğu "Jön Avrupa" kulübünde geleceğin Belçikalı devlet adamı ve Avrupaseveri Paul-Henri Spaak, aralarında savaş zamanı Paris'teki Nazi yönetiminin başına geçecek olan Otto Abetz'in de bulunduğu benzer görüşteki Avrupalı çağdaşlarıyla devletin genişletilmiş rolü konusunda fikir alışverişi yapıyordu.

Kısacası, "planlamanın" karmaşık bir geçmişi vardı. Yandaşlarının çoğu ilk deneyimlerini savaşın işgal rejimleri altında –Fransa, İtalya, Belçika ve Çekoslovakya ile hiç kuşkusuz Almanya'da– devlet memurları ve iş idarecileri olarak edinmişlerdi. Britanya işgal edilmemişti ama orada da o güne kadar soyut bir kavram olan hükümet "planlaması" deyimini tanıtan ve ısındıran savaş olmuştu. Aslında Britanya'da hükümeti ekonomik yaşamın göbeğine oturtan, her şeyden önce savaş olmuştu. Mayıs 1940 tarihli Olağanüstü Hal Yasası hükümete ulusal çıkar doğrultusunda herhangi bir kimseye herhangi bir şey yaptırma, herhangi bir mülkü denetleme ve herhangi bir sanayi tesisine seçtiği herhangi bir görevi verme yetkisi tanıyordu. Savaş sonrasında Britanya İşçi Partisi'nin lideri Clement Attlee'nin yaşamöyküsünün yazarı Kenneth Harris'in sözleriyle, "1945-51 arasında sosyalist ilkeleri yürürlüğe koyan İşçi Partisi hükümetinin ürünü olan ulusal planlama ve ulusal mülkiyet büyük ölçüde topyekûn bir savaşa girmek üzere örgütlenmiş bir devletin mirasıydı".

Faşizm ve savaş ekonomik planlamanın aykırı, sıra dışı ve genellikle tartışmalı kavramlarını savaş sonrasında orta yolun ekonomik politikalarıyla buluşturan köprüydü. Ne var ki bu uzlaşılmış mirasın planlamanın albenisine pek az katkısı oldu –aşırı Sağ, aşırı Sol, işgal ya da savaşla ne tür bağlantısı olursa olsun, planlama iki savaş arası dönemin gözden düşen politikalarıyla hiç ilişkili *değildi*, yine onlara yarayacaktı. Gerçekte planlama devlete inançla ilgiliydi. Savaş deneyimiyle daha da öne çıkan bu durum, başka bir düzenleme ya da dağıtım makamının bulunmadığı yerde bireylerle yoksunluk arasında yalnızca devletin durduğunun bilincine varılmasını sağlamıştı. Fakat müdahaleci devlet için duyulan heyecan, umutsuzluk ya da kişisel çıkarların ötesine geçti. 1945 seçimlerinde Churchill'in Muhafazakâr Partisi'ni ağır bir yenilgiye uğratan Britanya İşçi Partisi'nin lideri Clement Attlee'nin siyasal görüşleri çağdaş havayı pek güzel yakalamıştı: Şimdi gerekli olan "iyi planlanmış, iyi inşa edilmiş şehirlerle parklar ve oyun alanları, evlerle okullar, fabrikalarla dükkânlardı."

Halkı ve kaynakları harekete geçirip ortaklaşa yarar elde etmek üzere yöneterek büyük çapta sorunları çözmek için hükümetin (yalnızca görev gereği değil) becerisine duyulan güven çok yüksekti. Belli ki olayları böyle görmek özellikle sosyalistlerin hoşuna gidiyordu; fakat iyi planlanmış bir ekonomi fikri daha zengin, daha adil ve daha iyi yönetilen bir toplumun içinde o günlerde Batı Avrupa genelinde yükselen Hıristiyan Demokrat partilerin de yer aldığı çok geniş bir oluşum tarafından ele alınması anlamına geliyordu. İngiliz tarihçi A. J.P. Taylor 1945 kasımında BBC dinleyicilerine "Avrupa'da hiç kimsenin Amerikan tarzı hayata, yani serbest girişimciliğe inanmadığını; daha doğrusu buna

inananların 1688 sonrasında İngiltere'deki Kral James yandaşları gibi hiçbir gelecekleri olmadığı görülen yenik düşmüş bir partiden olduklarını" söylemişti. Taylor her zamanki gibi abartıyordu, uzun vadede yanılacaktı (ama kim yanılmadı ki?) ve Yeni İş Bitiriciler'in plancı coşkularının Almanya'daki çağdaş Amerikan idaresinde ön planda olduğunu öğrenseydi şaşırırdı. Öte yandan o dönemde dedikleri çok doğruydu.

"Planlama" ne *idi*? Terim insanı yanlış yönlendirir. Bütün planlamacıların ortak yanı toplumsal ve ekonomik ilişkilerde devletin rolünün artmasına inanmalarıydı. Bunun ötesinde çoğu zaman belli ulusal politik geleneklerin sonucuna bağlı olarak bu, ülkeden ülkeye büyük değişkenlik gösterirdi. Gerçek anlamda pek az *planlama* yapılan Britanya'da asıl sorun başlıca amaç olan devlet mülkiyeti aracılığıyla *denetim* –sanayilerin, sosyal ve ekonomik hizmetlerin denetimiydi. Dolayısıyla madenlerin, demiryollarının, nakliye ve elektrik, su ve gaz gibi hizmetlerin devletleştirilmesiyle tıbbi hizmetlerin sağlanması 1945'ten sonra İşçi Partisi programının can damarı oldu. Kısaca, ekonominin "doruğu" ele geçirilmişti. Ama hepsi bu kadardı işte.

İtalya'da ekonominin geniş alanlarını devletin gözetimi altına sokan faşistlerin kurumsal mirası savaştan sonra da büyük ölçüde bozulmadan korunmuştu. Değişense, holdinglerle devlet kuruluşlarının kendilerine sağladığı sanayi ve mali güç tabanından yararlanan partilerin siyasal renkleriydi. 1948'den sonra Batı Almanya'da ekonomi büyük ölçüde özel mülkiyetin elinde kalacak, fakat fabrika yönetimi, işçi-işveren ilişkileriyle istihdam ve dağılım koşulları kamu eliyle ayrıntılı olarak düzenlenecekti. Hollanda'da merkezi planlama özel işletmelerin yararına ileriye yönelik ve kurallara uygun değişken bildirilerle ilgiliydi.

Batı Avrupa'nın çoğu ülkelerinde hükümetin harcamaları ya da kamu görevlilerinin sayısıyla karşılaştırıldığında kamu sektörleri hızla büyüyordu. Ancak bir tek Fransa'da devlet planlamasını gerçeğe dönüştürecek adamakıllı bir isteklilik görülmekteydi. Britanya'dakiler gibi savaş sonrasının Fransız hükümetleri de havayolu taşımacılığını, bankaları, otuz iki sigorta şirketini, elektrik, su ve gaz hizmetlerini, madenleri, savaş gereçleri sanayiini, uçak yapımını ve dev Renault firmasını (sahibinin savaşta Almanları desteklemesine ceza olarak) devletleştirmişti. Fransa'nın toplam endüstriyel kapasitesinin beşte biri 1946 mayısında devlet mülkiyetine geçmiş bulunuyordu.

Bu arada 4 Aralık 1945 günü Jean Monnet *Plan de Modernisation et d'Équipement*'ı[6] Cumhurbaşkanı de Gaulle'e sunmuştu. Bir ay sonra Monnet'nin

6 Modernizasyon ve Ekipman Planını (ç.n.)

başkanlığında *Commissariat Général du Plan*[7] kuruldu. Sonraki aylarda Monnet çeşitli sanayi dalları için Modernizasyon Komisyonları (madencilik, elektrik, ulaşım, inşaat malzemeleri, çelik ve tarım araç-gereçleri; ileride bunlara yağ, kimyasallar, gübre, nakliye ve sentetik dokuma da eklenecekti) oluşturdu, bunlar da önergelerle kendi sektörleriyle ilgili planlar hazırladılar. Kuruluşundan tam bir yıl sonra 1947 yılının ocak ayında Komiserlik sunduğu ilk ulusal Plan'ın Fransız Bakanlar Kurulu tarafından tartışmasız kabul edildiğini görecekti.

Monnet Planı'nın eşi benzeri yoktu. Sıra dışı bir adamın çalışmasıydı.[8] Ama her şeyin ötesinde, epeydir karar almada ve genel mutabakata varmada hükümetin yetkisine dayalı otoriter bir tutumu benimseyen siyasal kültürün ürünüydü. Bu plan sayesinde Fransa, kamu politikası olarak ekonomik büyüme ve modernizasyona yürekten gönül veren ilk batılı ülke olmuştu. Plan ağırlıklı olarak Fransızların Almanya'daki hammaddelere ve pazarlara girdiği varsayımına dayanmaktaydı, dolayısıyla başarı öyküsü Fransa'nın savaştan sonraki on yılda Almanya ile ve diğer Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerine yönelik raporun bir parçasıdır: bu öyküde pek çok yanlış başlangıçlar, sınırlamalar ve aksilikler yer alır.

Birinci Monnet Planı daha çok Fransa'nın savaş sonrasında yaşadığı krizi aşmaya yönelik acil önlemlerden oluşuyordu. Ancak daha sonra genişletilip Marshall Yardımı'nın koşullarına uyarlandı. Yine de savaş sonrasında uygulanacak olan Fransız ekonomik stratejisinin genel çerçevesi ta başından beri hazırdı. Fransızların planlaması hiçbir zaman "gösterge" niteliğinden öteye geçmemişti: hedefleri belirliyordu, ama üretim kotaları belirtilmiyordu. Bu açıdan, karakteristik özelliği (ve başlıca kusuru) sektörlere ve mallara göre, isteğe bağlı ve kesin üretim rakamları konusunda ısrarcı olan Sovyetler'in planlamasından çok farklıydı. Monnet Planı kendini hükümete, gözde olan belli amaçlar doğrultusunda strateji ve manivela sağlamakla sınırlamıştı. O dönemde bu dikkat çekecek kadar yaratıcı bir girişimdi.

Çekoslovakya'da 1945'te Başkan Beneš'in devletleştirdiği geniş kamu sektörüne yol göstermesi ve eşgüdümünü sağlaması için Monnet'ninkini andıran

7 Genel Plan Komiserliği (ç.n.)

8 Jean Monnet 1888'de bir konyak tüccarının oğlu olarak Cognac'da dünyaya gelmişti. Okulu bitirdikten sonra yurtdışında yıllarca yaşamış ve çalışmıştı, en çok da Londra'da kalmıştı; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin genel sekreterliğine getirildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarını daha çok ABD'de İngiliz hükümeti ve Özgür Fransız Birlikleri adına silah alımı pazarlıkları yaparak geçirmişti. Ekonomik planlamaya olan düşkünlüğü ve ileride Avrupa Ekonomik İşbirliği için Schuman Planına yaptığı katkılar sayesinde o dönemde o sınıftan bir Fransız için alışılmadık ölçüde, geniş çaplı örgütlenme ve devletlerarası işbirliği konularında adını duyurdu.

özellikleri ve hedefleri olan Merkezi Planlama Komisyonu Haziran 1946'da kuruldu. Şubat 1948'de yapılan Komünist Prag darbesinden *önceki* yıl ulaşım sektöründe istihdam edilenlerin yüzde 93'ü ve sanayi sektöründekilerin yüzde 78'i halihazırda devlet adına çalışıyordu. Bankalara, madenlere, sigorta şirketlerine, elektrik, su ve gaz hizmetlerine, çelik ve kimya fabrikalarına, gıda işleme tesislerine ve bütün büyük işletmelere el konmuştu: sanayi üretimi sağlayanların neredeyse yüzde 75'ini oluşturan 2 bin 119 firma.

Demek ki Çekoslovak örneğinde devletleştirme ve ekonominin planlaması komünist darbeden çok önce başlamıştı ve seçmenlerin gerçek çoğunluğunun politik tercihlerini temsil ediyordu –Planlama Komisyonu ancak komünist darbeden bir yıl sonra Şubat 1949'da tasfiye edilip çok başka bir gerekçeyle "Devlet Planlama Dairesi" adını alacaktı. Polonya'da Ocak 1946 tarihli Devletleştirme Yasası gereği yürütülenler gibi bölgede yapılan geniş kapsamlı diğer devletleştirmeler de komünistlerin ağırlıkta olduğu koalisyon hükümetlerinin eseriydi. Ama bunların kökenleri de komünistlerden öncesine dayanıyordu: daha 1936 yılında savaştan önceki Polonya Cumhuriyeti'nin otoriter hükümeti merkezden güdümlü planlama temeline dayalı "Dört Yıllık Yatırım Planı" getirmişti.

Savaş sonrasında Kıta Avrupası'nda planlamanın başlıca amacı kamu yatırımlarıydı. Büyük sermaye sıkıntısının yaşandığı ve her sektörde yatırıma yoğun talep olduğu bir dönemde hükümet planlaması zor seçeneklerden oluşuyordu: devletin sınırlı kaynakları nereye ve kimin hesabına ayrılacaktı? Doğu Avrupa'da demiryollarına, fabrikalara, elektrik, su ve gaz hizmetlerine yapılan temel harcamalara önem verilmekteydi. Ama onlardan geriye gıda ve konuta çok az kaynak kalıyordu, sağlık, eğitim ve diğer sosyal hizmetlerin payı daha da azdı. Seçmenlerin gözüne hoş görünecek bir harcama modeli değildi bu; özellikle de yıllardır maddi yoksunluk çekmiş ülkelerde, dolayısıyla darboğaz koşulları altında yapılan bu tür planlamanın er ya da geç otoriter bir yönetimi ve polis devletini getirmesi neredeyse kaçınılmazdı.

Batı'da yaşananlar da pek farklı sayılmazdı. İleride göreceğimiz gibi Britanyalılar ekonomik iyileşmenin bedeli olarak "kemer sıkma" politikasını kabul etmek zorunda bırakılmıştı. Uzun süreli özel sermaye piyasasının neredeyse bulunmadığı Fransa ya da İtalya'da belli başlı bütün yatırımların kamu tarafından karşılanması gerekiyordu –zaten birinci Monnet Planı yurtiçi tüketim, iskân ve hizmetler pahasına başlıca sanayi dallarında sermaye yatırımına yönelmekteydi. Bunun siyasal sonuçları öngörülebilirdi: 1947'ye gelindiğinde İtalya gibi Fransa da grev ve şiddet gösterileriyle Komünist Parti'ye ve ona bağlı işçi sendikalarına desteğin sürekli artma tehdidi altındaydı. Tüketici malları sektörünün

bilinçli ihmali ve eldeki sınırlı ulusal kaynakların birkaç kilit sanayi sektörüne yönlendirilmesi ekonomik açıdan uzun vadede anlamlıydı: gelgelelim yüksek riskler içeren bir stratejiydi.

Planlama ekonomileri doğrudan 1930'larda alınan derslerden çıkarılmıştı –savaştan sonraki iyileşme için başarılı bir stratejinin sırrı ekonomik durgunluk, kriz, korumacılık ve hepsinden önemlisi işsizlik ortamına geri dönüşe engel olmaktı. Avrupalı modern refah toplumunun yaratılmasının ardında da aynı düşünceler yer alıyordu. 1940'ların genel kanısına göre, son iki savaş arası on yılın siyasal kutuplaşmaları doğrudan ekonomik kriz ve onun toplumsal bedellerinden doğmuştu. Gerek faşizm gerekse komünizm sosyal umutsuzluk, zenginlerle yoksulları ayıran derin uçurum üzerine inşa edilmişti. Demokrasilerin iyileşmesi için "halkın durumu" sorununa çözüm aranmalıydı. Thomas Carlyle'ın yüz yıl önceki sözleriyle, "bir şey yapılmazsa, gün gelir o şey kendiliğinden *olur*, hem de kimseyi hoşnut etmeyecek bir biçimde".

Fakat "refah devleti" –*sosyal* planlama– yalnızca siyasal ayaklanmayı önleyici bir çözüm değildi. Bugün ırk, sosyal gelişim, "dejenerasyon" ve benzeri kavramlardan duyduğumuz rahatsızlık yirminci yüzyılın ilk yarısında bu kavramların Avrupalıların düşüncelerini şekillendirmede oynadıkları önemli rolü anlaşılmaz kılmaktadır: böyle konuları ciddiye alanlar yalnızca Naziler değildi. 1945'e kadar iki kuşağın temsilcisi Avrupalı doktorlar, antropologlar, halk sağlığı görevlileri ve siyasal yorumcular "ırk sağlığı", nüfus artışı, çevresel ve mesleki sağlık ve bunların geliştirilip güvence altına alınmasına yönelik kamu politikaları hakkında münazara ve münakaşaların yayılmasına katkıda bulunmuşlardı. Yurttaşlığın fiziksel ve ahlaki koşullarının kamu yararı sorunu olduğu, dolayısıyla devletin sorumluluğunun bir parçası olduğu yönünde görüş birliği vardı.

Sonuç olarak, her ne kadar nitelikleri ve etki alanları değişken olsa da temel soysal yardım hükümleri şu ya da bu şekilde daha 1945 öncesinde yaygındı. Almanya 1883 ve 1889 yılları arasında daha Bismarck yönetiminde emeklilik, kaza ve sağlık sigortalarını kurumsallaştırmış olması bakımından en ileri ülkeydi. Ama diğer ülkeler de Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki ve sonraki yıllarda bu ülkeye yetişmeye başlamıştı. Gelişmemiş ulusal sigorta ve emeklilik planlarını yüzyılın ilk on yılında Britanya'ya tanıtan, Asquith'in liberal hükümetleri olmuştu; ayrıca hem Britanya hem de Fransa, Büyük Savaş'ın hemen ertesinde, sırasıyla 1919 ve 1920'de sağlık bakanlıkları kurmuşlardı.

İlk olarak 1911 yılında Britanya'da başlatılan zorunlu işsizlik sigortası İtalya'da (1919), Avusturya'da (1920), İrlanda'da (1923), Polonya'da (1924),

Bulgaristan'da (1925), Almanya ve Yugoslavya'da (1927) ve Norveç'te (1938) tesis edilmişti. Romanya ve Macaristan'ın daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce kaza ve hastalık sigortaları vardı, ve Doğu Avrupa'daki bütün ülkeler iki savaş arasında ulusal emeklilik sistemleriyle tanışmışlardı. 1918 sonrasında savaşta verdikleri ağır kayıplar altında ezilen ülkelerde saplantı haline gelen doğum oranını artırmak için çocuk yardımı kilit rol oynuyordu; bu uygulama ilkin Belçika'da (1930), daha sonra Fransa'da (1932), savaşın patlak vermesinden hemen önce de Macaristan ve Hollanda'da başlatıldı.

Ne var ki bu düzenlemelerin hiçbiri, Nazilerinkiler bile kapsamlı sosyal yardım sistemlerini temsil etmiyordu. Her biri belli bir toplumsal soruna yönelik ya da daha önceki planların belli eksiklerini kapatan toplu *geçici* reformlardı. Örneğin, Britanya'da başlatılan çeşitli emeklilik ve sağlık sigorta sistemlerinin çok kısıtlı yararları vardı ve bir tek işçilere uygulanıyordu: Evli kadınlarla diğer bakıma muhtaç kişiler kapsam dışıydı. Britanya'da iki savaş arası dönemde işsizlik sigortasına hak kazanmak için "Varlık Soruşturması'ndan" geçmek gerekirdi. Buysa, ondokuzuncu yüzyılın Yoksulluk Yasası'ndaki "asgari uygunluk" ilkesini çağrıştırmakta ve başvuran kişinin kamu yardımı alması için mahrumiyetini kanıtlamasını gerektirmekteydi. Hiçbir yerde devletin kadın ya da erkek, işsiz ya da çalışan, genç ya da yaşlı bütün yurttaşlarına belli hizmetleri yerine getireceğinin garantisi bulunmuyordu.

Bütün bunlar savaşla birlikte değişmişti. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra dul, yetim, sakat ve işsiz kalanlarla başa çıkmak amacıyla bile olsa yasama ve sosyal hükümler nasıl apar topar yürürlüğe konduysa, İkinci Dünya Savaşı da hem modern devletin rolünü hem de ondan beklenenleri değiştirmişti. Bu değişim Maynard Keynes'in savaştan sonra "toplumsal ve kişisel *güvence* özlemi çekeceğini" doğru olarak öngördüğü Britanya'da daha da belirgindi. Ancak her yerde (tarihçi Michael Howard'ın sözleriyle) "savaş ve sosyal devlet el eleydi". Bazı ülkelerde beslenme ve sağlık koşulları savaş sırasında daha da iyileşmişti: Topyekûn savaş için erkeklerle kadınları seferber etmek, onların içinde bulundukları koşulları öğrenmek ve verimli olmalarını sağlamak için ne gerekirse yapmak anlamına geliyordu.

1945 sonrasında Avrupa sosyal devletleri nasıl kaynaklar sağladıklarına ve masraflarını nasıl karşıladıklarına göre büyük değişiklik göstermekteydi. Yine de belli noktalarda birleşiyorlardı. Sosyal *hizmetler* ile ilgili hükümler kentlerdeki dinlenme alanları, devlet destekli toplu taşımacılık, kamu fonuyla beslenen sanat ve kültür, müdahaleci devletin dolaylı diğer yararları kadar eğitime, konut edinmeye ve tıbbi bakıma yönelik hükümler de öncelikliydi. Sosyal *güvence*

devlet sigorta kanunu demekti –hastalığa, işsizliğe, kazaya ve ihtiyarlık riskine karşı sigorta. Savaştan sonraki yıllarda kimi daha az kimi daha çok her Avrupa devleti böyle kaynaklar sundu ya da masrafını karşıladı.

Aralarındaki önemli fark yeni kamu hükümlerini karşılamaya yönelik planlardan ileri gelmekteydi. Bazı ülkeler vergi toplayarak gelir elde ediyor, ya ücretsiz ya da büyük ölçüde devlet destekli bakım ve hizmetler sunuyorlardı – Britanya'daki sistem böyleydi; bu, devlet tekellerine gösterilen tercihi de yansıtıyordu. Diğer ülkelerde toplumsal düzeyde belirlenen hak etme ölçütlerine göre yurttaşlara para yardımı yapılıyor, lehdarlar kendi seçtikleri hizmetleri satın almakta özgür bırakılıyordu. Fransa ve bazı küçük ülkelerde yurttaşların sağlıkla ilgili ödemeleri yapmaları isteniyor ama harcamaların çoğunu devletten geri alabilmelerine olanak tanınıyordu.

Bu farklılıklar devletlerin maliye ve muhasebe sistemlerini yansıttığı kadar temel stratejik tercihleri de gösteriyordu. Ancak tek başına sosyal sigortayı ele alırsak, ne kadar eli açık olursa olsun, prensipte siyasal olarak radikal değildi – en muhafazakâr rejimlerde bile göreli erken uygulamaya konulduğunu görmüştük. *Kapsamlı* sosyal yardım sistemleriyse özünde yeniden dağıtıma yöneliktir. Dünya çapındaki karakterleri ve tam olarak işleme konma ölçüleri bakımından, genellikle vergiler aracılığıyla, ayrıcalıklı kesimden refah düzeyi daha az olanlara doğru kaynak aktarımını gerektirirler. Buna göre, sosyal devlet kendi içinde radikal bir girişimdi; üstelik 1945 sonrasında Avrupa'daki sosyal devletler arasındaki değişkenlikler yalnızca kurumsal işlemleri değil aynı zamanda siyasal hesaplamaları da yansıtmaktaydı.

Örneğin, Doğu Avrupa'da 1948'den sonra komünist rejimler genel olarak evrensel sosyal yardım sistemlerini desteklemekten *uzaktılar* –buna gerek görmüyorlardı, ne de olsa kısıtlı devlet fonlarını kamu hizmetlerine harcamadan kaynakların yeniden dağıtımını zorla sağlamakta özgürdüler. Örneğin, köylüler siyasal gerekçelerle sosyal sigorta ve emeklilik düzenlemelerinin dışında bırakılıyorlardı: Batı Avrupa'daysa 1945'ten sonra yalnızca altı ülkede –Belçika, İtalya, Norveç, Avusturya, Federal Almanya Cumhuriyeti ve Birleşik Krallık'ta– zorunlu ve evrensel işsizlik sigortası uygulaması başlamıştı. Devlet destekli gönüllü projeler Hollanda'da 1949'a, Fransa'da 1967'ye dek, İsviçre'de 1970'lerin ortalarına dek yürürlükte kaldı. Katolik Avrupa'da epeydir yerleşik olan işsizliğe karşı yerel ve toplumsal sigorta kapsamları olasılıkla onlara duyulan gereği azaltarak evrensel sigorta sistemlerinin gelişmesine köstek olmuştu. İki savaş arası dönemde işsizliğin ağır sonuçlar getirdiği ülkelerde –Birleşik Krallık ya da Belçika– sosyal yardım harcamaları tam ya da tama yakın istihdamı korumak arzusuyla bi-

raz aşırıya kaçmıştı. Çok önemli olmamakla birlikte, örneğin Fransa'da ya da İtalya'da bunun sonucu önceliklerin daha farklı dengelenmesi oldu.

İsveç ile Norveç (ama Danimarka değil) her ne kadar geniş bir yelpazeye yayılan sosyal hizmetleri çerçevesinde yardımlaşma hükümlerinin öncüsü olsalar da, Batı Almanya da geçmişteki rejimlerinden gelen (doğum artışını özendiren Nazi döneminden kalma programlar da dahil) sosyal yardım hükümlerini koruduysa da, sıfırdan gerçek bir "Sosyal Devlet" kurma çabalarının en yoğun olduğu yer Britanya'ydı. Bu da bir anlamda Britanya İşçi Partisi'nin benzersiz konumunu yansıtıyordu: Avrupa'nın diğer ülkelerindeki hükümetlerin tersine, Temmuz 1945'te yapılan seçimlerde ezici bir zafer kazanan parti, koalisyon ortaklarını zorlamaya gerek duymaksızın bütün seçim programını kanun hükmüne koyabildi. Bu aynı zamanda Britanya reformculuğunun ayırt edilesi kaynaklarının ürünüydü.

Savaş sonrasında Britanya'da sosyal yasama Sir William Beveridge'in 1942 kasımında yayımlandıktan hemen sonra çoksatanlar listesine yerleşen, hak ettiği üne sahip savaş zamanı raporuna dayanmaktaydı. Beverdige 1879 yılında Britanya imparatorluğunun Hindistan'daki topraklarında Britanyalı bir yargıcın oğlu olarak dünyaya gelmişti, duyarlılıkları ve tutkularıyla Kral Edward dönemindeki büyük reformcu Liberalleri çağrıştırıyordu. Onun raporu bir solukta 1939'dan önce Britanya toplumundaki sosyal adaletsizliklere ve savaşın sona ermesinden sonra uygulanacak köklü reformların politika modeline yönelik bir suçlamaydı. Muhafazakâr Parti bile raporda yer alan önerilere karşı çıkma cesareti gösterememiş, dolayısıyla rapor İşçi Partisi'nin savaş sonrası programının en gözde ve kalıcı öğelerine ahlaki temel oluşturmuştu.

Beveridge savaş sonrası sosyal yardım koşullarıyla ilgili dört varsayımda bulunuyordu, bunların hepsi sonraki kuşakların uygulayacağı İngiliz politikasında yer alacaktı: Ulusal sağlık hizmeti, uygun emeklilik sistemi, çocuk yardımları ve tama yakın istihdam olmalıydı. Sonuncusu, kendi içinde sosyal yardım koşulu olmamakla birlikte savaş sonrasında sağlıklı bir yetişkinin tam gün alması gereken ücretin ne olması gerektiğini ortaya koyması bakımından başka her noktayı desteklemekteydi. Bu varsayıma göre işsizlik sigortası, emeklilik, çocuk yardımları, tıbbi ve diğer hizmetlerle ilgili eli açık hükümler getirilmeliydi, çünkü bunlar ücret paketlerine getirilen harçlarla olduğu kadar genel olarak çalışan kesimden alınan vergilerden ödeniyordu.

Etkileri çarpıcıydı. Kendilerine ait özel sağlık sigortasından yoksun, çalışmayan kadınlar ilk kez sigorta kapsamına alındılar. Yoksulluk Yasası/Varlık Soruşturması sisteminin getirdiği aşağılanma ve sosyal bağımlılık artık sona ermişti

–Sosyal Devlet'in yurttaşları (olasılıkla) nadir olarak kamu yardımına gerek duyduklarında buna hakları olduğu kabul edilmekteydi. Sağlık ve dişçilik hizmetleri ilgili kurumlarda ücretsiz olarak veriliyordu, emeklilik yasası evrenselleştirilmiş, çocuk yardımı (ikinci ve daha sonraki çocuklara haftada 5/-[25 sterlin] olarak) saptanmıştı. Bu hükümleri içeren parlamento yasa taslağı bildirgesi 1946 yılının kasım ayında Kraliyet Onayı'ndan geçti ve sosyal yardım sisteminin özü olan Ulusal Sağlık Hizmeti (NHS) Yasası 5 Temmuz 1948 tarihinde yürürlüğe kondu.

Britanya Sosyal Devleti bir yandan kökleri ondokuzuncu yüzyılın Fabrika Yasaları'na dayanan daha önceki reform döngüsünü tamamlarken, aynı zamanda gerçekten radikal bir dönüşümdü. George Orwell'in *Road to Wigan Pier*[9] (basımı 1937) kitabında anlattığıyla yirmi yıl sonra Muhafazakâr Başbakan Harold Macmillan'ın şikâyet eden birini susturduğu ("Hiç bu kadar iyi durumda olmamıştın") Britanya arasındaki tezat, Ulusal Sağlık Hizmeti ile güvenlik önlemlerine, düzenli gelir ve onunla birlikte gelen istihdama övgü niteliğindeydi. Bugün ilk savaş sonrası reformcuların yanlış hesaplarına bakıp onların başarısını küçük görmek, hatta yok saymak çok kolay. Birkaç yıl içinde Ulusal Sağlık Hizmeti'nin üstesinden gelinemeyecek kadar pahalıya mal olduğu; verilen hizmetlerin kalitesinin yıllar içerisinde korunamadığı; zamanla istatistiklere dayalı belli varsayımların –sürekli tam istihdamın iyimser tahminleri de dahil– sağgörüsüz veya daha da kötü olduğu anlaşılmıştı. Ne var ki Britanya'nın savaş sonrası koşullarında büyüyen herkesin (tıpkı yazarınız gibi) Sosyal Devlet'e minnettar olmak için sağlam gerekçeleri vardı.

Britanya dışında hiçbir yerde kapsamlı sosyal sigorta böyle geniş ölçekte ve bir kerede yapılmamış olmasına rağmen aynısı Avrupa kıtası boyunca savaş sonrası kuşaklar için de söz konusudur. Gelen sosyal devletler sayesinde Avrupalılar eskisine göre daha çok ve (çoğu) daha iyi besleniyor, daha uzun ve daha sağlıklı yaşam sürüyorlardı, daha iyi evlerde oturuyor, daha iyi giyiniyorlardı. Her şeyden önemlisi daha güvendeydiler. Kamu hizmetleriyle ilgili ne düşündükleri sorulduğunda Avrupalıların çoğunun savaş sonrasında devletin onlara sağladığı sigorta ve emeklilik koşullarının güven ağından söz etmeleri rastlantı değildir. Avrupa sosyal yardım standartlarına uygun bir ülke olan İsviçre'de bile Aralık 1948 Federal İhtiyarlık Sigortası ve Dul ve Yetimler Sigortası Yasası yurttaşların çoğu tarafından ülkelerinin en büyük başarısı olarak görülmektedir.

Soysal Devlet ucuza mal olmadı. Otuzlu yıllardaki âni çöküşün ve savaşın yıkımını henüz atlatamamış olan ülkeler için bedeli epey yüksekti. 1938 yılında

9 ***Wigan İskelesi Yolu***, İthaki Yayınları, Ekim 2005, Çev. Z. Zühre İlkgelen (ç.n.)

Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYH) yalnızca yüzde 5'ini sosyal hizmetlere ayırmış olan Fransa 1949'da bu oranı yüzde 8,2'ye çıkarmıştı, artış yüzde 64 idi. 1949 yılına gelindiğinde Britanya'da bütün kamu harcamalarının yaklaşık yüzde 17'si tek başına sosyal sigortayı içine alıyordu (üstelik kamu hizmetleriyle tesisleri bu kapsamın dışındaydı), devletin mali işlerinin sıkı bir darboğazdan geçtiği 1938'deki rakamın üstüne yüzde 50 artış demekti bu. Hükümetlerin hizmetlerle önlemleri özel sektörün ya da işyerlerinin sırtına yükleyerek yüksek sosyal sigortalar maliyetinden kaçındıkları çok daha yoksul bir ülke olan İtalya'da bile hükümetin sosyal hizmetler harcamalarının GSYH içerisindeki payı 1938'de yüzde 3,3 iken 1949'da yüzde 5,2'ye çıkmıştı.

Avrupalılar, yaşamın onca sıkıntılarla dolu olduğu ve bölgede maddi darlık çekildiği bir dönemde, sigortaya ve diğer uzun vadeli sosyal yardımlara bu kadar çok para ödemeye neden istekliydiler? Bunun birinci nedeni, zor bir dönemden geçtikleri *için* savaş sonrası sosyal yardım sistemlerinin asgari düzeyde adaletin ya da adilliğin garantisi olmasıydı. Savaş sırasında Direniş Hareketi içinde yer alanların çoğunun düşlediği ruhsal ve toplumsal devrim bu değildi, ancak umutsuzluktan ve savaştan önceki olumsuzluktan uzaklaşmanın ilk adımıydı.

İkinci neden, Batı Avrupa'nın sosyal devletleri siyasal açıdan bölücü değildi. Sosyal açıdan kaynakların yeniden dağıtılmasından (bazılarına diğerlerin daha çok) *yanaydılar*, ama devrimcilikten uzaktılar –"zenginleri soymak" gibi bir niyetleri yoktu. Tam tersine, yoksullar çok geçmeden avantajlı duruma geldiklerini hissetmiş olsalar da, uzun vadede asıl kârlı çıkanlar orta sınıfın profesyonelleriyle ticaret çevreleri oldu. Daha önceden iş sağlığı, işsizlik ya da emeklilik konularında hak sahibi olarak görülmezlerdi, savaştan önce bu hizmetleri ve menfaatleri özel sektörden satın almak zorunda bırakılmışlardı. Şimdi hepsi ellerinin altındaydı, hem de ya bedavaya ya da çok ucuza. Çocukları orta ve yüksek öğretim kurumlarında ücretsiz ya da devlet desteğiyle okuyabiliyordu, böylelikle aylık alan profesyonel ve fikir emekçileri daha kaliteli bir yaşam sürebiliyor, gelirlerini diledikleri gibi harcayabiliyorlardı. Toplumsal sınıfları birbirinden ayırmak gibi bir hedefleri olmayan Avrupa'nın sosyal devletleri korunma ve savunmadaki ortak çıkarlar sayesinde eskisine göre onları birbirine daha da kaynaştırmıştı.

Öte yandan devlet fonundan karşılanan sosyal yardım ve hizmetlerin desteklenmesinin temelinde, halk arasında bunların hükümete düşen görevler olduğu yönündeki yaygın anlayış vardı. Avrupa genelinde savaş sonrası devlet, yurttaşlarının refahı için gizli (ve çoğu zaman da anayasa gereği açıkça) bir sorumluluk üstlenmiş "sosyal" bir devletti. İyi yönetilen, güvenli ve müreffeh bir toplum

için gerekli kurumlarla hizmetleri sağlamak kadar, geniş ve genişleyen göstergelerle ölçülen halkın yaşam koşullarını *iyileştirmek* yükümlülüğünü de taşıyordu. Bütün bu talepleri yerine getirip getirmediğiyse bambaşka bir konuydu.

Sosyal devletin ideallerini gerçekleştirmede İtalya gibi bir ülkeden çok, daha zengin, küçük, homojen bir nüfusa sahip İsveç'in "beşikten mezara" daha başarılı olduğu anlaşılacaktı. Fakat en azından devlete güven artık yoksul topraklarda da görülmeye başlamış, yalnızca zengin topraklarla sınırlı kalmamıştı –buralarda biraz artmış olabilirdi, ne de olsa bu ülkelerde devlet halk kitlelerine umut aşılayabiliyor ya da kurtuluş sözü verebiliyordu. Buhranın, işgalin ve iç savaşın iz bıraktığı bir ortamda, sosyal yardım, güvenlik ve adalet elçisi olarak devlet, toplumun ve toplumsal uyumun can damarıydı. Günümüzde pek çok yorumcu devlet mülkiyetini ve devlete bağımlılığı Avrupa sorununun kaynağı olarak görme, bunlardan kurtulmanın çağın düşü olduğunu benimseme eğilimindedir. Oysa 1945 kuşağı için çukurdan çıkışın tek yolu siyasal özgürlüklerle idari devletin rasyonel, eşit dağıtımcı işlevi arasında denge kurulmasıydı.

1945 sonrasında değişim özlemi sosyal devlet koşullarının çok ötesine geçmişti. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen, ivedi sorunların gecikmeli olarak ele alındığı yıllar Reform Çağı'na uzak sayılırdı. Bu sorunların en önemlilerinden biri tarım reformuydu, dönemin güvenilir kaynaklarına göre Avrupa'nın en zorlayıcı çıkmazı buydu. Geçmişin ağırlığı hâlâ kıtadaki köylülerin üstünden kalkmamıştı. Yalnızca İngiltere, Benelüks ülkeleri, Danimarka, Alpler bölgesi ve Fransa'nın bazı kesimlerinde müreffeh, bağımsız köylü sınıfından söz edilebiliyordu. Avrupa nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturan kırsal kesim borç altında yoksulluk çekmekteydi.

Bunun bir nedeni, dönümlerce ekilebilir toprağın, özellikle de otlak alanların, çoğu zaman ortaya çıkmayan ve topraklarının, topraklarını kiralayanların ya da ırgatlarının yaşam koşullarını iyileştirmeye şiddetle karşı çıkan birkaç zengin toprak sahibinin elinde olmasıydı. Bir diğer etken de sanayi ürünlerine göre tarım ürünlerinin fiyatlarının epeydir düşmesiydi. 1870'lerde Amerika'dan ve Britanya sömürgelerinden ucuz tahıl, daha sonra da et ithalatının başlamasından bu yana yaşanan bir süreçti bu. 1930'lara gelindiğinde Avrupalı köylülerin yaklaşık üç kuşaktır yaşam koşulları acı bir biçimde kötüye gitmekteydi. Yunanistan, Güney İtalya, Balkanlar, Orta ve Doğu Avrupa köylülerinin pek çoğu ABD, Arjantin ve diğer ülkelere göç etmişti. Geride kalanlarsa kolaylıkla milliyetçi ve faşist demagojilerin tuzağına düşüyorlardı. Savaştan sonra özellikle Sol kesimdeki

yaygın inanışa göre en çok umudunu yitirmiş köylüler faşizmin dümen suyuna kapılmışlardı ve Avrupa köylerinde faşizmin yeniden hortlaması söz konusuydu. Öyleyse tarım reformu sorununun iki boyutu vardı: köylülerin ekonomik beklentilerinin iyileştirilmesi ve onların otoriter eğilimlerden uzak tutulması.

Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde yapılan, büyük holdinglerin yeniden dağıtımını yapmaya, orta ölçekli mikrofundia (verimsiz arazilerin) sayısını azaltmayı ve çiftçilere pazarda satılabilir ürünler üretme olanağı vermeyi amaçlayan bir dizi toprak reformuyla birinci hedefe doğru adım atılmıştı, en çarpıcıları da Romanya ile İtalya'da, ama aslında her yerde yürütüldü. Gelgelelim bu reformlar amaçlarına ulaşmakta etkisiz kalmıştı, bunun bir nedeni iki savaş arasında fiyatların 1914'te olduğundan daha büyük hızla düşerek Avrupa'yı ekonomik felaket koşullarına sürüklemesi, yeni "bağımsız" olan toprak sahibi köylülerin her zamankinden daha savunmasız kalmasıydı.

İkinci Dünya Savaşı ertesinde tarım reformu için yeni bir girişimde bulunuldu. Mart 1945'te Romanya'da yürütülen toprak reformunda bir milyon hektar toprak "kulaklar" ile "savaş suçlularının" ellerinden alınarak 600 bin dolayında yoksul ve topraksız köylüye dağıtıldı. İki savaş arası dönemdeki rejimin başında olan Amiral Horthy'nin büyük çaplı toprak dağıtımını engellediği Macaristan'da savaş sonrası geçici koalisyon hükümetinin Aralık 1944 Szeged Programı gereği, ülke topraklarının üçte biri eski sahiplerinin elinden alınarak istimlak edilmişti. Savaş zamanından kalma Çekoslovak Ulusal Cephe hükümeti de aynı yıl savaşı izleyen aylarda benzer bir program benimseyerek daha çok Sudeten Almanlarının ve Macarların elinden aldığı önemli toprak parçalarının gereği gibi yeniden dağıtımını yapacaktı. 1944 ile 1947 yılları, her Doğu Avrupa ülkesinde, topraklarını yeni yetkililere borçlu olan geniş bir küçük toprak sahibi sınıfının doğuşuna tanık olmuştu. Bunun karşılığında komünist rejimler birkaç yıl sonra ortak kullanıma açmak üzere bu arazileri aynı küçük toprak sahiplerinin ellerinden alacaklardı. Bu arada Polonya, Doğu Prusya, Macaristan, Romanya ve Yugoslavya'da soylu ve büyük çiftçi sınıfları tümüyle ortadan kalkmıştı.

Batı Avrupa'da bir tek Güney İtalya'da yaşananlar daha doğuda yapılan korkunç değişikliklerle boy ölçüşebilirdi. 1950'nin kasıp kavuran reform yasaları Basilicata, Abruzziler ve Sicilya'da toprakların haciz ve işgal edilmesinin ardından Sicilya ve *Mezzogiorno*[10] boyunca uzanan arazilerin yeniden dağıtılmasını gerektiriyordu. Ancak onca yaygara koparılmasına rağmen değişen pek bir şey olmadı –eski *latifundia*[11] sahiplerinden alınarak yeniden dağıtımı yapı-

10 Güney İtalya (ç.n.)
11 geniş toprak (ç.n.)

lan arazilerde ne su, ne yol ne de konut vardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sicilya'da yeniden dağıtılan 74 bin hektar toprağın yüzde 95'i ekime elverişli olmayan "marjinal" ya da değeri düşük arazilerdi. Kendilerine ne para ne de kredi olanakları verilen köylüler yoksullaşıyordu; yeni mallarıyla yapabilecekleri pek bir şey yoktu. İtalya'daki toprak reformu başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Dile getirdikleri gibi "Güney Sorunu" için çözüm ancak on yıl sonra, o da kısmen, Güneyin köylü fazlası, tarlalarını terk edip İtalyan "mucizesinin" parladığı kuzey kentlerinde iş aramaya gittiklerinde söz konusu olacaktı.

Fakat Güney İtalya'daki zor bir durumdu. Fransa ve başka ülkelerdeki kiracı çiftçilerin yeni yasal hakları onları küçük arazilere yatırım yapmaya özendirmişti, yeni uygulamaya konulan kredi sistemleriyle ziraat bankaları da buna olanak tanıyordu. Tarım ürünlerini devlet desteğiyle fiyatlandırma sistemleri çiftçilere çıktılarını sabit asgari fiyattan alma garantisi verirken üretimi olabildiğince artırmaya özendirmiş, böylece tarım alanında onlarca yıldır düşen fiyatların yön değiştirmesine yaramıştı. Bu arada savaş sonrasında kentlerde emeğe olan talebin beklenmedik biçimde artması daha yoksul kırsal bölgelerdeki işçi fazlasını oralara yöneltmiş, verimli çiftçi nüfusunun doyurması gereken boğaz sayısını azaltmıştı.

Tarım sorununun siyasal boyutları ilk savaştan sonraki yıllarda sunulan siyasal reform paketlerinde dolaylı yollardan ele alınmıştı. Bunların çoğu anayasa reformları olup 1918'de yarım kalmış işleri tamamlamaya yönelikti. İtalya, Fransa ve Belçika'da kadınlar sonunda oy hakkına kavuştu. Haziran 1946'da İtalyanlar cumhuriyetten yana oy kullandılar, ama oy farkı azdı (monarşinin kaldırılmasından yana olanlar 12,7 milyon, korunmasından yana olanlarsa 10,7 milyondu), bu sonuçla birlikte ülkedeki tarihsel bölünme daha da şiddetlendi: Basilicata bölgesi dışında Güney'in çoğu kraldan yana oy kullanmıştı (Napoli'de bu oran 4:1 idi).

Yunanların 1946 eylülünde verdikleri oylarsa monarşiyi korumak yönündeydi. Belçikalar da monarşiden yana oy vermişlerdi, ancak Nazilerle işbirliği yaptığı için ceza olarak Kral III. Leopold'ü tahttan indirdiler. Halkın küçük bir çoğunluğunun isteklerine karşı 1950 yılında kamu baskısı altında alınan bu karar ülkeyi bir çırpıda toplumsal ve dil temelli bölgelere ayırdı: Fransızca konuşan Valon halkı Leopold'ün tahttan indirilmesinden yana oy kullanırken, Hollanda dili konuşan Flamanların yüzde 72'si onun kalmasından yana oy vermişlerdi. Fransızların savaş utançlarını unutturmak için tahttan indirecekleri bir kralları yoktu, 1946'da sandık başında Üçüncü Cumhuriyetin yerine dördüncüsünü getirmek üzere oy verdiler. Almanların 1949 Temel Hukuku gibi Dördüncü

Cumhuriyet'in anayasası da otoriter ya da askeri dikta çanlarına teslim olma riskini olabildiğince azaltmayı amaçlıyordu –ancak beklenmedik biçimde bunun başarısız olacağı görülecekti.

Savaştan sonraki anayasaları yürürlüğe koyan Geçici ya da Kurucu Meclisler tartışmalı konularda halk oylamasına gidilmesini önermişti. Başlıca kurumsal reformların çoğu sol eğilimliydi. İtaya, Fransa ve Çekoslovakya'da komünist partiler savaştan sonra iyi durumdaydı. 1946 İtalyan seçimlerinde Partito Communista Italiano[12] (PCI) oyların yüzde 19'unu almıştı; aynı yıl Fransa'da yapılan ikinci seçimlerde Parti Communiste Français[13] (PCF) tarihinin en iyi sonucunu alarak yüzde 28,6 oranında oy kazanmıştı. Çekoslovakya'da Mayıs 1946 serbest seçimlerde komünistler ülke genelinde yüzde 38 oranında oyu garantilemişti (Çek topraklarında bu oran yüzde 40'tı). Başka yerlerdeki serbest seçimlerde komünistlerin aldıkları sonuçlar o kadar iyi olmasa da eskisine göre daha yüksekti, Belçika'da yüzde 13, Birleşik Krallık'ta yalnızca yüzde 0,4 ile sınırlıydı.

Komünistler Batı Avrupa'daki ilk siyasal yükselişlerini 1947'den önce çoğu direniş hareketleri içerisinde kendi kendine oluşan Halk Cephesi tarzı ittifaklarını bozmaya yanaşmayan sosyalist partilerle ilişkilerine borçluydular. Fransa ve İtalya'daki sosyalist partiler savaş sonrasındaki ilk seçimlerde neredeyse komünistler kadar; Belçika'daysa onlardan daha çok başarı elde etmişlerdi. İskandinavya ülkelerinde Sosyal Demokratlar diğer bütün partileri geride bırakarak Danimarka, Norveç ve İsveç'te 1945 ile 1948 arasında yapılan seçimlerde yüzde 38 ile 41 arasında oy toplamışlardı.

Bununla birlikte Britanya ve Kuzey ülkeleri dışında komünist ve sosyalist "eski Sol" tek başına iktidara gelememişti. Batı Avrupa'da denge her zaman korunmuş, çoğu kez yeni bir "siyasal hayvan" olan Hıristiyan Demokrat partiler öne çıkmışlardı. Katolik partiler Kıta Avrupası'na yabancı değillerdi –Hollanda ve Belçika'da uzun zamandır palazlanıyorlardı. Wilhelm ve Weimar Almanyası'nda Katolik Merkez Partisi vardı; Avusturya siyasetinin muhafazakâr kanadı uzun yıllardır (Katolik) Halkın Partisi'nin denetimi altındaydı. "Hıristiyan Demokrat'lığının" kendisi tam anlamıyla yeni bir fikir değildi –kökenleri Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen çalkantılı yıllarda başarısızlığa uğrayan yirminci yüzyılın başlarındaki Katolik reformculuğuna ve politik merkezin Katolik hareketlerine dayanıyordu. Ancak 1945'ten sonra her şey değişmiş, onlardan yana olmuştu.

12 İtalyan Komünist Partisi (ç.n.)
13 Fransız Komünist Partisi (ç.n.)

İlk olarak bu partiler –Batı Almanya'da Hıristiyan Demokrat Birliği (CDU), İtalya'da Hıristiyan Demokratlar (DC), Fransa'da Cumhuriyetçi Halk Hareketi (MRP)– artık Katolik oyları neredeyse tekellerine almışlardı. 1945 Avrupası'nda bunun anlamı büyüktü: Katolik oylar, özellikle toplumsal sorunlarla ilgili olarak ve Katolikliğin yoğun olduğu bölgelerde hâlâ aşırı ölçüde muhafazakârdı. İtalya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Almanya'nın batısıyla güneyindeki geleneksel Katolik seçmenler sosyalistlere nadiren, komünistlere de neredeyse hiç oy vermezlerdi. Fakat savaş sonrası dönemin cilvesi olsa gerek, pek çok ülkede muhafazakâr Katoliklerin bile Hıristiyan Demokratlara oy vermekten başka seçeneği kalmamıştı; hem de Hıristiyan Demokrat politikacılarla politikalarının reformcu eğilimlerine rağmen; çünkü geleneksel sağcı partiler ya zan altındaydılar ya da yasaklıydılar. Katolik olmayan muhafazakârlar bile "Marksist" Solu engellemek amacıyla giderek Hıristiyan Demokratlara oy verir oldular.

İkincisi, benzer nedenlerden dolayı, Hıristiyan Demokrat partilerin kadın seçmenlerin oylarını almalarıydı –1952 yılında Fransa'daki Katolik din kadınlarının üçte ikisi oyunu MRP'ye verdi. Vaazların da etkisi olmuştu kuşkusuz. Yine de kadınların Hıristiyan Demokrat partileri beğenmelerinin nedeni, ortaya koydukları programdı. En ılımlı sosyalist ve komünist söylemlerden bile silinmeyen ayaklanmacı imalarla dolu söylemlerin tersine, önde gelen Hıristiyan Demokratlar –Fransa'da Maurice Schumann ve Georges Bidault, İtalya'da Alcide de Gasperi ve Federal Almanya'da Konrad Adenauer– her zaman barış ve istikrarı vurgulamışlardı.

Hıristiyan Demokratlar sınıfa dayalı davalar ortaya koymaktan kaçınır, onun yerine toplumsal ve ahlaki reformları öne çıkarırlardı. Üstelik dul kalmış ana ya da babaların, evsiz ve muhtaç ailelerin ihtiyaçlarının hiç olmadığı kadar arttığı bir dönemde anlamlı politik etkileri olan Hıristiyanca bir temanın, özellikle de *ailenin* önemini vurgularlardı. Bundan ötürü Hıristiyan Demokrat partiler savaştan sonraki koşullardan her yönüyle –istikrar ve güvenlik isteği, yenilenme beklentisi, geleneksel sağın seçenek olmaktan uzak kalışı ve devlete bağlanan umutlar– fiilen yararlanmaya hazırdılar; çünkü daha önceki kuşakların geleneksel Katolik politikacılarının tersine, Hıristiyan Demokrat partilerin liderleriyle onların daha radikal genç yandaşlarının önünde, amaçları uğruna devletin gücünü kullanmalarını yasaklayan bir engel bulunmuyordu. Bilakis, birinci savaş sonrasındaki Hıristiyan Demokratlar, ortak kullanımdan yana olan solcular yerine liberal serbest piyasa yanlılarını kendilerine muhalif olarak görmüş ve modern devletin kamu yararına ama sosyalist olmayan müdahaleci bir rol üstlenebileceğini gözleri önüne sermeye can atmışlardı.

Bunun sonucunda, İtalya ve Batı Almanya'daki Hıristiyan Demokrat partiler (Amerikalılardan da yardım alarak) ileriki yıllarda siyasal iktidarı neredeyse tekellerine almayı kesinleştirdiler. Fransa'da –iki sömürge savaşının yıkıcı etkileri ve ardından 1958'de De Gaulle'ün yeniden iktidara gelmesi sayesinde– MRP güç kaybetmişti. Yine de 1950'lerin ortalarına dek kilit bakanlıkları (en önemlisi Dışişleri Bakanlığı'nı) tartışmasız elinde tutarak iktidarda söz sahibi olarak kaldı. Hıristiyan Demokrat eğilimin Katolik partileri Benelüks ülkelerinde bir kuşaktan uzun süre, Avusturya'da 1970'e kadar kesintisiz iktidardaydılar.

Hıristiyan Demokrat partilerin liderleri Britanya'daki Winston Churchill gibi eski kuşaktandılar: Konrad Adenauer 1876 doğumluydu, Alcide de Gasperi ondan beş yaş daha gençti, Churchill ise 1874'te doğmuştu. Bu ne yalnızca bir rastlantıydı ne de tarihin bir cilvesi. 1945'e gelindiğinde Kıta Avrupası'ndaki ülkelerin çoğu gelecekte lider olabilecek iki kuşak insanını yitirmişti: Bunlardan ilki Büyük Savaş'ta ölmüş ya da yaralanmış, ikincisi de ya faşist eğilimlerinin ya da Nazilerle onların dostlarının kurbanı olmuştu. Adam darlığı daha çok bu yıllarda ortaya çıkan daha genç politikacıların vasat niteliklerinde belli oluyordu –önceden Moskova'da siyasal eylemci olarak yirmi yıl geçirmiş Palmiro Togliatti ise bir istisnaydı. Vichy hükümetinin kararıyla mahkûmiyetinin ve kapatıldığı Dachau ile Buchenwald kamplarının ardından kamu yaşamına dönen Léon Blum'u çekici kılan yalnızca gösterdiği kahramanlık değil, aynı zamanda yaşıydı (1872 doğumluydu).

İlk bakışta savaştan sonra Avrupa'nın rehabilitasyonunun olgunluğa erişmiş ve politikaya onlarca yıl önce atılmış kişilerin eseri olması epey tuhaf gelebilir. Parlamentoya 1911 yılında giren Churchill kendini her zaman "Victoria Döneminin çocuğu" olarak tanımlardı. 1883 doğumlu Clement Attlee de Victoria döneminde yetişmişti. Ama bu o kadar da şaşırtıcı olmasa gerek. Öncelikle, patırtıyla geçen otuz yılın ardından siyasal ve ahlaki açıdan yara almamış böyle yaşlı adamlar bulmak hiç de alışıldık değildi –bulunmaz nimet olmalarının değerlerini artırması bir yana siyasal güvenilirlikleri de artmıştı. İkinci olarak, hepsi 1880-1910 yıllarında olgunluğa erişmiş olağanüstü Avrupalı sosyal reformcular kuşağından geliyordu. İster sosyalist olsun (Blum, Attlee), ister liberal (Beveridge ya da gelecekte İtalya Cumhurbaşkanı olacak Luigi Einaudi 1874 doğumluydu) veya ilerici Katolik (De Gasperi, Adenauer) hepsinin sezgileri ve çıkarları savaştan sonraki havaya pek uygun düşüyordu.

Ancak, üçüncü, belki de en önemli nokta, Batı Avrupa'yı inşa eden yaşlı kurtların sürekliliği temsil etmeleriydi. Savaşlar arasındaki eğilimler yeniyi ve moderni işaret ediyordu. Yalnızca faşistlerle komünistler değil parlamentolar

ve demokrasiler de çoğunluğun gözünde çökmüş, yozlaşmış, her halükârda modern devletin üstüne düşen görevlerini yerine getirmekte yetersiz kalmışlardı. Savaş ve işgal yüzünden aydınlar açısından olmasa bile seçmenler için bu umutlar suya düşmüştü. Barışın cılız ışığında anayasal demokrasilerin sönük uzlaşma politikaları yeniden gözdeydi. 1945'te halkın çoğu sosyal ilerleme ve yenilenme özlemi çekiyordu; ancak bunların istikrarlı ve bildik siyasal yöntemlerle bağdaşmasını istiyorlardı. Birinci Dünya Savaşı siyasileşme, radikalleşme gibi bir etki yaparken, ondan sonra gelen savaşın etkisi bunun tam tersi olmuştu: artan normallik özlemi.

Deneyimleri iki savaş arasında çalkantılı geçen yıllardan çok daha gerilere, 1914'ten önceki daha düzenli ve kendine güvenli dönemine dayanan devlet adamlarının belli bir karizması vardı. Kendi içlerinde istikrarlı olmaları, yakın geçmişin politik kazanından yaklaşan hızlı toplumsal dönüşüme geçiş gibi zor bir süreci kolaylaştırabilirdi. Hangi parti "yaftasını" takarlarsa taksınlar, Avrupa'daki yaşlı devlet adamlarının hepsi 1945 yılında yapılabileceklerin sanatını kuşkuyla, koşullara göre icra eden kimselerdi. İki savaş arası dönemin kendini aşırı beğenmiş politikalarından böyle uzak duran havaları seçmenlerine de yansımıştı. Ufukta "ideoloji" sonrası çağ görünmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da siyasal istikrar ve sosyal reform beklentilerinin tümü ilk olarak kıtadaki ekonominin iyileşmesine bağlıydı. Hiçbir devlet planlaması ya da siyasal liderlik, Avrupalıların 1945'te karşı karşıya olduğu dağlar kadar sorunu aşamazdı. Savaşın en göze görünür ekonomik darbesi konutları etkilemişti. Üç milyon beş yüz bin konutun yıkıldığı Londra'da hasar 1666'daki Büyük Yangın'dakinden daha büyüktü. Varşova'da konutların yüzde doksanı yerle bir olmuştu. 1945 yılında Budapeşte'deki konutların yalnızca yüzde 27'si oturulabilir durumdaydı. Almanlar ellerindeki evlerin yüzde 40'ını, Britanyalılar yüzde 30'unu, Fransızlar yüzde 20'sini kaybetmişlerdi. İtalya'da çoğu 50 binden yukarı nüfusu olan kentlerde olmak üzere 1,2 milyon ev zarar görmüştü. Yukarıda da gördüğümüz gibi evsizlik sorunu savaştan hemen sonra belki de savaşın en belirgin sonucuydu –Batı Almanya ve Britanya'da ev sıkıntısı 1950'lerin ortalarına dek sürecekti. Orta sınıftan bir kadın Londra'daki Savaş Sonrası Konut Sergisinden çıkarken şöyle demişti: "Nasıl olursa olsun acilen bir ev bulmam lazım. Dört duvar bir de çatı olsun kâfi."[14]

14 Maureen Waller'ın, *London 1945* (2004) adlı kitabından aktarılmıştır, s. 150.

İkinci büyük hasar ulaşımda görülmekteydi –ticaret filoları, demiryolları, tren vagonları, köprüler, karayolları, kanallar ve tramvaylar. Paris'i denize bağlayan Seine Nehri üzerinde köprü yoktu artık, tek sağlam kalan köprü Ren Nehri'ndeydi. Buna bağlı olarak madenlerle fabrikalar gereken üretimi yapabilseler de, malların nakliyesi gerçekleştirilemiyordu –Avrupa'daki kömür madenlerinin çoğu 1945 aralığında işlemeye başlamıştı ama Viyana'da hâlâ kömür yoktu.

En kötüsü de görsel darbeydi: Pek çok ülke bütün iyileşme umutlarının ötesinde yerden yere vurulmuş, paramparça olmuş bir *görünüm* sergiliyordu. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'na karışmış Avrupa'nın neredeyse her ülkesinde ulusal ekonomi iki savaş arası dönemdeki vasat işleyişiyle karşılaştırıldığında ya durmuş ya da küçülmüştü. Ne var ki savaşın ille de ekonomik felaket getirmesi gerekmez, tam tersine belli sektörlerde hızlı büyüme için güçlü uyarıcı etkisi bile olabilir. İkinci Dünya Savaşı sayesinde ABD, Napoléon savaşları sırasında Britanya'nın yaptığı gibi ticari ve teknolojik açıdan önüne geçilemeyecek ölçüde atılım yapmıştı.

Öyle ki Müttefiklerin görevlendirdiği bilirkişilerin çok geçmeden anladıkları gibi Hitler'e karşı savaşın yıkıcı *ekonomik* darbesi Almanya'nın kendi içinde bile önceleri düşünüldüğü kadar ağır değildi. Onca insanın hayatına mal olmasına karşın bombardımanla birlikte gelen ekonomik yıkım beklendiğinden daha az olmuştu. Mayıs 1945'te yerle bir edilen Alman sanayi tesislerinin oranı yüzde 20'den biraz daha fazlaydı; Müttefiklerin bombardımanlarının başlıca hedefi olan Ruhr bölgesinde bile bütün tesislerin ve makinelerin üçte ikisi yerli yerinde duruyordu. Başka yerlerde, örneğin Çek topraklarında sanayi ve tarım Alman işgali altında serpilmiş ve yara almadan ayakta kalmıştı. Macaristan'ın bazı kesimleri gibi Slovakya da savaş yıllarında sanayileşmenin hızlanışına ve eskisinden çok daha iyi duruma gelişine tanık olmuştu.

Hasarın vardığı çarpık boyutlar, fabrikalarla mallar korunurken insanlarla yerleşim yerlerinin zarar görmesi, 1945'ten sonra ekonominin çekirdek sektörlerinde iyileşmenin beklenmedik ölçülerde hızlı olmasına yaramıştı. Savaş sırasında mühendislik sanayii gelişmişti. Birleşik Krallık'ın, SSCB'nin, Fransa'nın, İtalya'nın ve Almanya'nın (aynı zamanda Japonya ile ABD'nin) savaştan çıkarken ellerindeki imalat aletlerinin sayısı savaşa girdikleri zamanki stoklarından daha çoktu. İtalya'da yalnızca hava ve gemi inşaat sanayileri ciddi zarara uğramıştı. Ülkenin kuzeyinde bulunan, dolayısıyla İtalya'daki savaş sırasında ağır çarpışmalardan uzak kalan mühendislik firmaları (tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi) iyi durumdaydılar, savaşta yaptıkları üretimle yatırımlar herhangi

bir zararı karşılamaya yeter de artardı. Batı Almanya'da imalat aletleri sanayiine gelince, savaş boyunca donanımlarının yalnızca yüzde 6,5'inden olmuştu.

Kimi ülkelerse savaştan *hiç* zarar görmediler. İrlanda, İspanya, Portekiz, İsviçre ve İsveç başından sonuna dek tarafsız kalmışlardı. Ama bu etkilenmedikleri anlamına gelmez. Tam tersine Avrupalı tarafsızların çoğu Nazilerin savaş çabalarıyla dolaylı yoldan da olsa yakından ilişkiliydiler. Almanya savaş sırasında gereksindiği manganez için Franco İspanyası'na bağımlıydı. Tungsten[15] Portekiz kolonilerinden getirilip Lizbon üzerinden Almanya'ya nakledilmişti. Almanya'nın savaşta kullandığı demir cevherinin yüzde 40'ı İsveç'ten sağlanıyordu (İsveç gemileriyle Alman limanlarına taşınıyordu). Bunların parası da altınla, çoğu Almanya'daki kurbanlardan çalınan ve İsviçre üzerinden dağıtımı yapılan altınla ödenmişti.

İsviçreliler yalnızca para aklayıp Almanların ödemelerini yürüterek Hitler'in savaşına önemli katkıda bulunmakla kalmamışlardı. 1941-42 yıllarında İsviçre'nin savaş gerekçeleri sanayiinin yüzde 60'ı, optik sanayiinin yüzde 50'si ve makine sanayiinin yüzde 40'ı karşılığında altın alarak Almanya için üretim yapıyordu. Bührle-Oerlikon el silahları firması Nisan 1945'te seri ateş eden silahlarını hâlâ Wehrmacht'a satıyordu. Alman Reichsbank İkinci Dünya Savaşı boyunca toplam 1 milyar 638 milyon İsviçre frangı değerindeki altınını İsviçre'ye yatırmıştı. Savaşın patlak vermesinden önce de istenmedik kimselerin ülkeye girişini engellemek amacıyla sahiplerinin Yahudi olup olmadığının Alman pasaportlarında belirtilmesini isteyenler de İsviçreli yetkililerdi.

İsviçreli yetkililer kendilerini savunurken Nazilerle dostça geçinmek için sağlam gerekçeleri olduğunu söyleyeceklerdi. Wehrmacht yüksek komutası Haziran 1940 tarihinde İsviçre'ye saldırı planını ertelemiş de olsa tümüyle iptal etmemişti; Belçika ve Hollanda'da yaşananlar Hitler'in yoluna çıkan tarafsız devletleri bekleyen kötü yazgıyı anımsatan acı deneyimlerdi. Benzer nedenlerden ötürü İsveçliler de tarih boyunca kömürlerine bağımlı oldukları Berlin ile işbirliğini genişletmişlerdi. İsveç Almanya'ya demir cevheri satışını yıllardır sürdürmekteydi; savaştan önce de Almanya'da demir cevheri ithalatının yarısı Baltık ülkelerinden gelirdi, ayrıca İsveç'in demir cevheri ihracatının dörtte üçü Almanya'ya giderdi. Öyle ya da böyle İsveçlilerin tarafsızlığı Rusların korkusuyla uzun zaman önce Almanya'ya doğru kaymaya başlamıştı. Barbarossa Harekâtının başlamasıyla birlikte 14 bin 700 Wehrmacht askerinin geçişine, aynı zamanda Norveç'ten ayrılan Alman askerlerinin yurtlarına dönerken

15 Bir adı Volfram (Wolframium), yüksek erime sıcaklığı olan, X ışınlı aygıtlarda ve uzak teknoloji-

kendi topraklarından geçmelerine izin vererek, Almanlara düzenli teslimat yapılmasını sağlamak için İsveçli demir madencilerinin askerlik hizmetlerini erteleyerek Nazilerle yapılan işbirliği bu alışkanlıkları bırakmamak anlamına geliyordu.

Savaştan sonra İsviçrelilerin (ama İsveçliler değil) Almanya'nın savaş çabalarına suç ortaklığı ettiklerine yönelik kuşkular uluslararası düzeyde öfke uyandırmıştı; İsviçre Mayıs 1946'daki Washington Antlaşması gereği, Reichsbank'ın bütün işlemlerinin İsviçre'deki bankalar üzerinden yapıldığı iddialarından vazgeçilmesine karşılık Avrupa'nın yeniden inşası için 250 milyon İsviçre frangı "gönüllü" katkıda bulunmak zorunda bırakılmıştı. O sırada İsviçre mali açıdan çoktan kalkınmış refah bir ülkeydi: bankaları yüksek kâr ediyor, çiftlikleri ve mühendislik sanayii yoksun Avrupa pazarlarına gıda ve makine sağlamak üzere işliyordu.

Savaştan önce ne İsviçre ne de İsveç refah düzeyi çok yüksek olan ülkelerdi –aslında kırsal bölgeleri yoksulluk içindeydi. Ne var ki savaş yıllarında önderlik ettikleri alanlarda başarıları kalıcı olacaktı: ikisi de bugün Avrupa ittifakının önde gelen ve edindikleri yeri kırk yıldır sağlamlaştırmış ülkeleridir. Diğer yerlerde iyileşme yolu biraz daha çetindi. Ancak Doğu Avrupa'da bile en azından ekonomik altyapı çarpıcı bir hızla onarılmıştı. Geri çekilen Wehrmacht'ın ve ilerleyen Kızıl Ordu'nun aksi yöndeki bütün çabalarına rağmen Macaristan, Polonya ve Yugoslavya'daki köprüler, kara ve demiryolları yeniden inşa edilmiş, şehirler yeni baştan kurulmuştu. 1947'de Orta Avrupa'daki ulaşım ağlarıyla demiryolu araçları savaştan önceki düzeyine, hatta daha üstüne getirilmişti. Savaşa bağlı yıkımın daha az görüldüğü Çekoslovakya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Romanya'da bu süreç Yugoslavya ya da Polonya'ya oranla daha kısa oldu. Fakat Polonya ekonomisi bile epey hızlı toparlanmış sayılırdı; bunu biraz da Almanya'dan geri aldıkları batıdaki topraklarının daha verimli olmasına, ayrıca sanayi kasabalarıyla fabrikaların bu topraklarda bulunmasına borçluydular.

Batı Avrupa'daki maddi hasar da olağandışı bir hızla onarılmıştı –Belçika genelindeki onarım hız konusunda birinci olurken, Fransa, İtalya ve Norveç biraz daha yavaş kalıyordu, savaşın son aylarında çiftlikleri, suyolları, karayolları, kanalları ve halkı en ağır hasara uğrayan Hollanda'nın onarımıysa en yavaşıydı. Belçikalılar savaşın sonunda tek parça kalan tek Avrupa limanı olan Anvers'in ayrıcalıklı statüsünden ve Müttefik ordularının kendi topraklarında toplanmasından yararlanarak yeniden inşa çalışmalarının can damarı olan kömür, çimento ve yarı işlenmiş madenler konusunda uzmanlaşmış ekonomilerine düzenli olarak nakit para pompaladılar.

Norveç'in durumuysa daha kötüye gidiyordu. Ülkenin can damarı olan balıkçı ve ticaret filolarının yarısı savaşta yok olmuştu. Wehrmacht'ın geri çekilirken verdiği kasti zarar sonucunda, ülkedeki sermayenin neredeyse beşte birini kaybeden Norveç'in 1945'teki sanayi üretimi, 1938'dekinin yalnızca yüzde 57'sine ulaşabilmişti. İleriki yıllarda İsveç ile yaşanan anlaşmazlıklar da acı çeken Norveçlilere yardımcı olmayacaktı. Ama Norveç bile 1946'nın sonuna dek demir ve karayollarının çoğuna yeniden kavuşabilmişti; ertesi yıl boyunca Batı Avrupa'nın geri kalanında ve Doğu Avrupa'nın çoğu ülkesinde olduğu gibi akaryakıt kısıntıları ve haberleşme kopuklukları artık ekonomik iyileşmenin önünde engel değildi.

Çağdaş gözlemcilerse, iyileşme kapasitesi en çarpıcı olanın *Almanya* olduğu görüşündeydiler. Paramparça olmuş ülkelerini yeniden inşa etmek amacıyla el ele veren halkın çabalarını övüyorlardı. Hitler'in öldüğü gün Alman demiryollarının yalnızca yüzde 10'u işliyordu, ülkede yaşam tam olarak durma noktasına gelmişti. Bir yıl sonra 1946 haziranında Alman demiryollarının yüzde 93'ü yeniden açılmış, 800 köprü yeniden inşa edilmişti. Mayıs 1945'te Almanya'nın kömür üretimi 1939 yılındaki oranın onda birine bile varmıyordu; ertesi yıl beş katına çıkacaktı. Batı Almanya'da ilerleyen Amerikan Ordusu'nda gözlemci olan Saul K. Padover Nisan 1945'te yerle bir edilmiş Aachen kentinin yeniden inşasının 20 yıl alacağını düşünmüştü. Ama birkaç hafta içinde kentteki araba lastiği ve tekstil fabrikalarının yeniden açıldığını, ekonomik hayatın yeniden canlandığını gördü.

Almanya'nın hızla toparlanmaya başlamasının bir nedeni, işçi evleri yeniden inşa edilip de ulaşım ağları işler hale getirilir getirilmez, sanayinin mal teslimine hazır durumda olmasıydı. Volkswagen tesislerindeki makinelerin yüzde 91'i savaştaki bombardımandan ve savaş sonrasındaki yağmadan sağlam kurtulmuştu, 1948'e gelindiğinde fabrika Batı Almanya'daki her iki arabadan birini üretecek donanıma sahipti. Almanya'daki Ford genel olarak zarar görmemişti. Savaş sırasındaki yatırımlar sayesinde Alman sanayi makinelerinin üçte biri, 1945 yılında beş yıllık bile değildi; oysa 1939'da beş yaşın altındaki donanım yalnızca yüzde 9 oranındaydı. Ayrıca savaş zamanında Alman sanayiinde –optik, kimyasal, aydınlanma, taşıt, demir olmayan metal sanayilerinde– yapılan büyük yatırımlar 50'li yıllardaki dev büyümenin tellerini hazırlamıştı. 1947'nin başında Alman kalkınmasının önündeki başlıca engel artık savaşta uğranan zarar değil, hammadde ve diğer maddelerin sıkıntısı, her şeyden önce de ülkenin siyasal geleceğinin belirsizliğiydi.

1947 yılı çetin geçecekti, Avrupa kıtasının askıya alınan yazgısı buna bağlıydı. O güne kadar Avrupalılar onarım ve yeniden inşa işlerinden yorgun düşmüş ya da uzun vadeli iyileşme için sanayi altyapısını yerine koymakla meşgul olmuşlardı. Müttefiklerin zaferini izleyen on sekiz ay süresince kıta genelindeki ruh hali barış ve yepyeni bir başlangıç umuduyla ferahlamadan her şeyden elini ayağını çekmeye, yapılacak işlerin ağırlığı altında umutsuzluğa doğru kayıyordu. 1947'nin başlarında zor kararların henüz alınmadığı ve daha fazla geciktirilemeyeceği apaçık belliydi.

Bir kere gıda temini gibi temel bir sorun henüz çözülmemişti. Gıda sıkıntısı İsveç ve İsviçre dışında her yerde görülmekteydi. Avusturyalılar 1946 baharında UNRRA tarafından toplanan yiyecekler sayesinde sonraki on iki ay açlıktan kurtulacaklardı. Almanya'daki Britanya Bölgesinde 1946'nın ortalarında yetişkin başına düşen günlük kalori miktarı 1.500 iken 1947'nin ilk ayında 1.050'ye düşürülmüştü. 1945 ve 1946 yıllarında arka arkaya iki yıl açlık çeken İtalyanlar 1947 baharında batı Avrupa halkları arasında ortalama beslenme düzeyleri en düşük olan ulustu. 1946 boyunca Fransa'da yapılan anketlerde "gıda", "ekmek", "et" halkın kafasını her şeyden çok meşgul ediyordu.

Sorunun bir bölümü Batı Avrupa'nın yıllardır güvendiği Doğu Avrupa'daki tahıl ambarlarından yararlanamamasından kaynaklanıyordu. Çünkü orada da yeterli yiyecek yoktu. Romanya'da yanlış yönetilen toprak reformları ve kötü hava koşulları nedeniyle 1945 hasadı verimsiz olmuştu. Eflak'ın batısından Moldova'ya, Ukrayna'nın batısına ve SSCB'nin orta Volga bölgelerine kadar kötü hasat ve kuraklık yüzünden 1946'nın güz ayları neredeyse kıtlık koşullarında geçiyor, yardım kuruluşları bir yaşında çocukların üç kilodan ağır çekmediklerinden, insanların birbirini yediklerinden söz eden raporlar gönderiyorlardı. Arnavutluk'taki kurtarma görevlileri oradaki koşulları "dehşet veren acı" olarak tanımlıyorlardı.

Derken 1947'de 1880 yılından beri yaşanan en ağır kış koşulları geldi çattı. Kanallar dondu, yollar haftalarca kapalı kaldı, raylar donunca demiryollarında ulaşım yapılamaz oldu. Savaştan sonra yeni başlayan iyileşme süreci çatırdayarak durmuştu. Hâlâ yetersiz olan kömür yurtiçi talebi karşılamıyor, zaten bir yerden bir yere taşınamıyordu. Sanayi üretimi çökmüştü –daha yeni toparlanmaya başlayan çelik üretimi bir önceki yıla göre yüzde 40 düşmüştü. Karlar eridiğinde Avrupa'nın birçok yerini sel bastı. Birkaç ay sonra 1947 haziranında kıta bu kez kayıtlar tutulmaya başlandığından beri bilinen en sıcak ve kurak yaz aylarını yaşayacaktı. Hasadın yetersiz olacağı belliydi, kimi yerlerde üç yıldır değişmemişti bu durum: Tarım ürünleri bir önceki yıl elde edilen zayıf

ekinin bile üçte biri kadar azalmıştı. Kömür sıkıntısı bir oranda Amerika'dan yapılan (1947'de 34 milyon ton) ithalatla hafifledi. Gıda da yine Amerika'dan ve Britanya sömürgelerinden satın alınabiliyordu. Ancak bu ithalatların hepsinin nakit parayla, hatta dolarla yapılması gerekiyordu.

1947 Avrupa krizinin temelinde iki yapısal çıkmaz vardı. Biri Almanya'nın Avrupa ekonomisinin enikonu dışında kalmasıydı. Savaştan önce Almanya Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu için olduğu kadar Hollanda, Belçika ve Akdeniz bölgesi için de başlıca pazardı (örneğin, 1939'a kadar Yunanistan'ın yaptığı ihracatın yüzde 38'inin alıcısıydı, yine bu ülkenin ithalatının üçte biri Almanya'dan yapılıyordu). Alman kömürü Fransız çelik üreticilerinin başlıca kaynağıydı. Ne var ki siyasal geleceği belli olana kadar Almanya'nın ekonomisi –potansiyelini korumakla birlikte– donmuştu ve kıtanın geri kalanının ekonomik iyileşmesine engeldi.

İkinci sorun yalnızca Almanya'yı değil ABD'yi de ilgilendirmekteydi, ancak ikisi birbiriyle bağlantılıydı. 1938'de Britanya'nın makine ithalatının yüzde 44'ü ABD'den, yüzde 25'i Almanya'dan yapılıyordu. 1947'de bu oranlar sırasıyla yüzde 65 ve yüzde 3 olarak değişmişti. Diğer Avrupa ülkelerinde de benzer değişiklikler söz konusuydu. Amerikan mallarına talebin bu ölçülerde artması tuhaf bir biçimde Avrupa'daki ekonomik faaliyetin gelişmekte olduğunun göstergesiydi –ancak Amerikan ürünleri ya da malzemeleri almak için Amerikan Doları gerekiyordu. Avrupalıların dünyaya satacakları hiçbir şeyleri yoktu; fakat nakit para olmadan da milyonlarca insanı açlıktan kurtaracak gıdayı satın alamaz, kendi üretimlerini artırmak için gereksindikleri hammaddelerle makineleri ithal edemezlerdi.

Dolar krizi ciddiydi. 1947'de ulusal borcu 1939'dan beri dörde katlanmış olan Birleşik Krallık toplam ithalatının neredeyse yarısını ABD'den yapmakta ve hızla nakit kaybetmekteydi. Dünyanın en büyük kömür ithalatçısı olan Fransa'nın ABD'den yaptığı ithalat ihracatından 2 milyar 49 milyon dolar daha fazlaydı. Diğer Avrupa ülkelerinin çoğunda ticaret yapacak para dahi yoktu. Romanya'daki enflasyon 1947 ağustosunda zirveye çıkmıştı. Komşu Macaristan'daki enflasyon oranı tarihinin en yüksek oranlarında seyrederken, 1923'te Almanya görülen enflasyonu çoktan geride bırakmış, dolar karşısında bir *pengo* otuz sıfırlı rakamlara ulaşmıştı. Bunun anlamı, 1946 ağustosunda *pengo* yerini *forint* adı verilen para cinsine bıraktığında dolaşımdaki bütün Macar banknotlarının dolar karşısındaki değeri bir sentin binde biriydi.

Almanya'da alım gücüne sahip herhangi bir para birimi yoktu. Karaborsacılık gelişmiş, sigara değiş tokuş aracı olarak kullanılır olmuştu: Mülteci

kamplarındaki öğretmenlere haftada beş paket sigara veriliyordu. Berlin'de bir karton Amerikan sigarasının fiyatı 60 ile 165 dolar arasında değişiyor, böylece Amerikan işgal güçlerindeki askerlere kendilerine verilen sigaraları paraya ve yeniden sigaraya çevirerek büyük miktarlarda para kazanma fırsatı doğuyordu: Müttefiklerce işgalinin ilk dört ayında yalnızca Berlin'deki ABD askerlerinin evlerine gönderdikleri para, aldıkları ücretten 11 milyon dolar daha fazlaydı. Braunschweig'da 600 sigaraya bir bisiklet alınıyordu, bisiklet de Vittorio de Sica'nın 1948 tarihli *Bisiklet Hırsızları* filminde gözler önüne serdiği gibi en az İtalya'da olduğu kadar Almanya'da da önemli bir gereksinimdi.

Avrupa krizinin ciddiyeti Amerikalıları yıldırmayacaktı. İleride de göreceğimiz gibi Sovyetler'in desteği olsun ya da olmasın, Almanya sorununun çözümü için bastırmalarının başlıca nedenlerinden biri de buydu. George Kennan gibi güvenilir kaynaklardan haber alan başkanlık danışmanlarına göre, 1947 baharında Avrupa düşmek üzereydi. Başlangıçta hızlı iyileşme ve normal ekonomik koşullara dönme beklentisi içine sokulan Batı Avrupalıların öfkesi, Almanlarla diğer Orta Avrupa ülkelerinin umutsuzluğu 1947'nin öngörülmedik kriziyle birleşince, ortaya çıkan sonucun komünizmin çekim alanını güçlendirmesi ya da anarşiye yol açma riskini yükseltmesi kaçınılmazdı.

Komünizme duyulan ilgi gerçekti. İtalya, Fransa ve Belçika'daki (aynı zamanda Finlandiya ve İzlanda'da) Komünist partiler 1947 mayısına dek iktidardaki koalisyon hükümetlerinde kaldılarsa da, sendikalarla yakın ilişkileri ve halk gösterileri aracılığıyla halkın öfkesini kışkırtmayı ve kendi hükümetlerinin başarısızlıklarını ayyuka çıkarmayı başarıyorlardı. Yerel komünistlerin seçimlerdeki başarısının yenilmez Kızıl Ordu'nun ruhuyla birleşmesi İtalyanların (ya da Fransızların veya Çeklerin) "Sosyalizm'e giden yolu" güvenli ve baştan çıkarıcı olmuştu. 1947 yılında 907 bin kadın ve erkek Fransız Komünist Partisi'ne üye oldu. İtalya'da bu rakam 2 milyon 250 bine ulaşmış, Polonya, hatta Yugoslavya'yı bile geride bırakmıştı. Danimarka ile Norveç'te bile her sekiz seçmenden biri başlangıçta komünist seçeneğin sözlerine kapılmıştı. Almanya'nın batı kesimlerinde Nazilikten arındırma programlarına, gıda sıkıntısına ve adi suçların yayılmasına karşı gösterilen tepkilerle birlikte Nazizm ile gelen iyi günlere özlem duyulmasından korkan Müttefik otoriteler henüz neo-Nazi ya da Sovyet kartına başvuramazlardı.

Batı Avrupa devletleri, ülkelerindeki Komünist partiler 1944 yılında benimsedikleri ılımlı, demokratik yolu 1947 baharında hâlâ izledikleri için şanslı sayılırlardı. Fransa'da Maurice Thorez kömür madencilerini "üretim" yapmaya çağırıyordu. İtalya'da, Britanya büyükelçisi, Togliatti'yi daha "ateşli" Sosyalist

müttefikleri üzerinde yumuşatıcı etkisi olan biri olarak tanımlamıştı. Kendi gerekçelerinden dolayı Stalin Orta ve Doğu Avrupa'daki destekçilerini halkın öfkesinden ve kızgınlığından yararlanmaları için kışkırtmaya henüz başlamamıştı. Öyle bile olsa iç savaş ve devrim hayaleti hiç uzakta değildi. Müttefik ülkelerin gözlemcileri Belçika'daki toplumsal ve siyasal gerilimin "istikrarsız" ülkeler olarak kabul edilen Yunanistan ve İtalya'dakinden daha az olmadığını aktarıyorlardı.

Fransa'da 1947 kışıyla birlikte gelen ekonomik darlık halk arasında savaş sonrası kurulan yeni Cumhuriyet'e yönelik hayal kırıklığına yol açıyordu. 1 Temmuz 1947 tarihli Fransız kamuoyu anketine katılanların yüzde 92'si Fransa'daki olayların "kötüye veya epey kötüye" gittiğini belirtmişlerdi. Britanya'da İşçi Partisi'nin Başbakanı Hugh Dalton ilk savaştan sonraki yıllara damgasını vuran coşkuyu anımsatarak günlüğüne şunları aktarmıştı: "Işıklı güzel sabahlar yok artık." Fransız meslektaşı, Sosyalist Ulusal Ekonomi Bakanı André Philip aynı hususa 1947 nisanında yaptığı bir konuşmada daha dramatik bir dille değinmişti: "Toptan ekonomik ve mali felaket tehdidi altındayız".

Bu umutsuz anlayış ve yıkım beklentisi dört bir yanı sarmıştı. Janet Flanner 1947 martında Paris'ten, "Son iki aydır" diye bildiriyordu, "Paris'e, belki de Avrupa geneline kuşkuya yer vermeksizin yayılan keyifsiz bir hava hâkim, Fransız halkı ya da bütün Avrupa halkı bir şeylerin olmasını bekliyor sanki, daha da kötüsü hiçbir beklenti içinde değil gibiler." Bayan Flanner'ın birkaç ay önce işaret ettiği üzere, Avrupa kıtası usulca yeni bir buzul çağına girmekteydi. George Kennan da onun bu görüşüne katılacaktı. Politika Planlama Dairesi'nin altı hafta sonra yayımladığı raporda, gerçek sorunun komünizm olmadığını, öyle bile olsa ancak dolaylı yoldan olduğunu belirtmişti. Avrupa'nın hastalığının asıl kaynağı savaşın izleriyle birlikte, Kennan'ın teşhisine göre, "bedensel ve ruhsal gücün belirgin biçimde yıpranmasıydı". Savaştan sonra ilk yeşeren umutların ve yeniden inşa çabalarının giderek tükenmesiyle, kıtanın karşı karşıya olduğu güçlükler aşılamayacak gibi görünmekteydi. Amerikan dış politikasının etkili yayın organı *Foreign Affairs* gazetesinin yazı işleri müdürü Hamilton Fish 1947 temmuzunda Avrupa'yla ilgili izlenimlerini şöyle dile getirmişti:

> "Her şey çok kısıtlı –bırakın tatili, insanları işlerine vaktinde götürecek trenler, tramvaylar, otobüsler ve otomobiller çok az; katkı maddesi olmadan ekmek yapacak un çok az, ağır emek harcayanlara enerji verecek ekmek yok; gazete kâğıdı çok az, dünya haberlerinin bir kısmını bildirmeleri için bile gazetelere yeterli gelmiyor; ekecek tohum, onları besleyecek gübre çok az; yaşa-

> nacak ev çok az, onların da pencerelerine takılacak cam çok az; ayakkabı için deri, kazak için yün, yemek pişirme için gaz, bebek bezi için pamuk, reçel için şeker, kızartma için yağ, bebeklere süt, yıkanmaya sabun çok az."

Günümüzün bilim adamları arasında yaygın inanışa göre savaştan sonraki ilk iyileşme, reformlar ve 1945-47 yıllarını kapsayan planlar Avrupa'nın gelecekteki refahına temel hazırlamıştı. Bunun güvence altına alınması, en azından Batı Avrupa açısından, 1947 yılının kıtanın iyileşmesinde dönüm noktası olması gerekiyordu. Ancak o sırada bunların hiçbiri gözle görülür değildi. Tam tersine. İkinci Dünya Savaşı ve onun belirsiz izleri Avrupa'nın ölümcül inişini hızlandırmıştı. Pek çokları gibi Konrad Adenauer de Avrupa'daki kargaşanın 1918'den daha kötü boyutlara vardığını düşünüyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadıklarını unutmayan pek çok Avrupalı ve Amerikalı gözlemci yanlış düşüncelere kapılarak düpedüz korku içindeydiler. En iyi olasılıkla kıtanın onlarca yıl yoksulluk çekip mücadele edeceğini hesaplıyorlardı. Amerikan Bölgesi'ndeki Almanlar ülkelerinin iyileşmesi için en az yirmi yıl gerektiğini düşünüyorlardı. Ekim 1945'te Charles de Gaulle Fransız halkına Fransa'nın dirilmesi yirmi beş yıllık "hırslı çalışmaya" bağlı diyordu.

Ama, ondan çok daha önce kötümserler, Kıta Avrupası'nın iç savaşın, faşizm ile komünizmin pençesine düşeceğini söylemişti. ABD Dışişleri Bakanı George C. Marshall 28 Nisan 1947 günü Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları toplantısının yapıldığı Moskova'dan, Sovyetler'in Almanya sorununa bir çözüm bulunmasında takındığı isteksiz tutumdan dolayı düş kırıklığına uğramış ve Batı Avrupa'daki ekonomik ve psikolojik durumu görünce sarsılmış olarak geri döndüğünde, çarpıcı bir şey yapılması gerektiği, hem de derhal yapılması gerektiği konusunda kararlıydı. Paris, Roma, Berlin ve diğer kentlerde insanların dünyadan elini ayağını çekmiş, ölüm kokan havasını görünce, bu adımı Washington'ın atması gerektiğini anlamıştı.

Marshall ondan sonraki birkaç hafta boyunca danışmanlarıyla Avrupa Kalkınma Programı'nı tartışacak ve 5 Haziran 1947 günü Harvard Üniversitesi'ndeki ünlü Açılış Konuşması'nda kamuoyuna duyurduğu Marshall Planı çarpıcı ve benzersiz olacaktı. Ama bu plan yoktan var olmamıştı. Savaşın sonuyla Marshall Planı'nın duyurulması arasında geçen sürede Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'ya verdiği bağış ve borçların toplamı milyarlarca doları buluyordu. O güne kadar bundan en çok yararlananlar Birleşik Krallık ile Fransa'ydı, sırasıyla 4,4 milyar ve 1,9 milyar dolar kredi almışlardı; öte yandan hiçbir ülke dışlanmış değildi –İtalya'ya verilen borçlar 1947 ortasında 513 milyon doları geçiyordu; ay-

rıca Polonya (251 milyon dolar), Danimarka (272 milyon dolar), Yunanistan (161 milyon dolar) ve daha pek çok ülke ABD'ye borçlanmıştı.

Fakat bu borçlar delikleri kapatmak, acil ihtiyaçları karşılamak için kullanılıyordu. Amerikan yardımı o güne dek ne yeniden inşa işlerine ne de uzun vadeli yatırımlara, ama temel ihtiyaçlar, hizmetler ve onarımlara harcanmıştı. Üstüne üstlük kredilerle birlikte –özellikle de belli başlı Avrupa devletlerine verilenlerin yanında– gelen olumsuzluklar da vardı. Japonların teslim olmasının hemen ertesinde Başkan Truman'ın düşüncesiz davranarak savaş dönemindeki Ödünç Verme Anlaşmalarını iptal etmesi Maynard Keynes'in 14 Ağustos 1945 tarihli bir muhtırada, ülkenin "ekonomik Dunkirk" gerçeğiyle karşı karşıya olduğu konusunda Britanya Kabinesi'ni uyarmasına yol açmıştı. Keynes ertesi aylarda Amerikalılarla büyük miktarlar için pazarlık ederek önemli bir borç anlaşması imzalayacak, böylece Britanya alamadığı gerekli malları satın alacak dolarları Ödünç Verme Anlaşması altında bulacaktı artık; ancak Amerikalıların şartları gerçeklerden uzak kalacak kadar kısıtlayıcıydı –en çok dikkat çekenlerse, Britanya'nın denizaşırı sömürgeleri üzerindeki imparatorluk haklarından, ticareti denetlenmekten vazgeçmelerini ve sterlini tam konvertibl yapmalarını istemeleriydi. Keynes ve başkalarının da öngördüğü gibi sonuç, savaştan sonra Britanya parasının ilk iflası, Britanya'nın dolar rezervlerinin hızla erimesi ve ertesi yıl yaşanacak daha ciddi krizdi.

Mayıs 1946'da ABD ile Fransa arasında Washington'da yürütülen kredi pazarlıklarının koşulları biraz daha az kısıtlayıcı nitelikteydi. Fransızlar savaş döneminde aldıkları 2,5 milyar dolarlık borcun silinmesine ek olarak milyonlarca dolarlık kredi ve düşük faizli borç sözü de almıştı. Bunların karşılığında Paris korunmacı ithalat kotalarını bırakacak, Amerikan ve diğer yabancı ülkelerin ürünlerinin ülkeye serbestçe girmesine izin verecekti. Britanyalılarla yapılan borç anlaşması gibi bu da kısmen ABD'nin serbest uluslararası ticaret, açık ve istikrarlı döviz borsası ve sıkı uluslararası işbirliği gündemini ileri götürmeye yönelikti. Ancak, uygulamada, para bir yıl içinde tükenecek ve orta vadede yapacağı tek etki ülkenin ekonomik gücünün Amerika tarafından sömürülmesine kamuoyunun duyduğu (daha çok Sol tarafından kışkırtılan) öfkeyi bilemesi olacaktı.

1947 baharında Avrupa'nın ekonomik dertlerine deva olmak amacıyla Washington'ın iki taraflı girişimleri açıkça başarısızlığa uğramıştı. Avrupa ile ABD arasında 1947 yılındaki ticaret açığı 1946'daki rakamın iki katından fazlasına, 4 milyar 742 milyon dolara ulaşacaktı. Eğer bunlar, kimi yorumcuların sözleriyle, "büyüme sancısı" ise, demek ki Avrupa kıvranmak üzereydi. İşte bu neden-

le Britanya Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Marshall'ın Açılış Konuşması'nı "dünya tarihinin en büyük nutuklarından biri" olarak yorumlamıştı, haksız değildi.

Marshall'ın önerileri geçmiş uygulamaları tümüyle bırakmak anlamına geliyordu. İlk olarak çerçeve anlaşmalara rağmen Amerikalılardan yardım alıp almamaya ve onu nasıl kullanacaklarına Avrupalılar karar vereceklerdi; ancak Amerikalı danışmanlarla uzmanlar fonların yönetiminde etkin rol oynayacaklardı. İkincisi, yardım birkaç yıllık döneme yayılacaktı; dolayısıyla daha baştan afet fonu değil, kalkınma ve büyümede stratejik bir programdı.

Üçüncü olarak, söz konusu miktarlar gerçekten büyüktü. Marshall Planı'nın sonuna gelindiği 1952'de Birleşik Devletler'in harcadığı para o güne dek denizaşırı ülkelere yapılan toplam yardımı çoktan aşmış, 13 milyar doları bulmuştu. Bu rakamdan en büyük payı kesin meblağlarla Birleşik Krallık ve Fransa almış, ancak yardımın İtalya'ya ve paylarına küçük miktarlar düşen diğer ülkelere göreli katkısı yine de büyük olmuştu: Avusturya'da Avrupa Kalkınma Programı'nın (ERP[16]) Temmuz 1948-Haziran 1949 arasındaki ilk bir yılında ülkenin yıllık gelirinin yüzde 14'ü Marshall Planı'ndan elde edilmişti. O dönem için büyük rakamlardı bunlar: Peşin ödeme koşullarında ERP bugünün (2004) 100 milyar doları değerindeydi; diğer yandan Amerika'nın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla payına eşit değerde (1948-1951 yıllarında yaklaşık yüzde 0,5'ini tüketiyordu) olan bir Marshall Planı'nın maliyeti yirmibirinci yüzyılın başında 201 milyar dolar olurdu.

Marshall'ın konuşmasının hemen ardından Britanya, Fransa ve SSCB'nin dışişleri bakanları ne yanıt vereceklerini görüşmek üzere, Bevin'in önerisiyle Paris'te toplandılar. 2 Temmuz günü Sovyet Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov toplantıyı terk etti; iki gün sonra da Britanya ile Fransa önerileri tartışmak için (İspanya ve Sovyetler Birliği dışında) 22 Avrupa ülkesinin temsilcilerini davet ettiler. 12 Temmuz'da on altı Avrupa devleti bu görüşmelere katıldı. Bunların hepsi –Britanya, Fransa, İtalya, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Danimarka, Norveç, İsveç, İsviçre, Yunanistan, Türkiye, İrlanda, İzlanda, Avusturya ve Portekiz– ileride hak sahiplerinin arasında yer alacaklardı. Öte yandan başlangıçta Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Bulgaristan ve Arnavutluk ilgi göstermiş olsalar da Avrupa Kalkınma Programı'na geleceğin komünist devletlerinden hiçbiri katılmadığı gibi Marshall yardımından da bir dolar bile almadılar.

Bunun doğurduğu sonuçları gözden geçirmeye değer. Paranın yalnızca Batı'ya (Yunanistan ile Türkiye onursal Batı Avrupalılar olarak kabul edilmiş-

16 European Recovery Program –ERP. (ç.n.)

lerdi) itimat edilmesi ertesi yıl Kongre'ye ERP'yi onaylatacak olan Truman'ın işini kolaylaştırmıştı. Hoş, o güne dek çok şey değişmişti, Kongre artık Marshall Yardımı'nın Sovyetler'in yayılmasının önünde ekonomik engel olduğuna ikna olmaya hazırdı. Öte yandan Marshall'ın yeni programı aracılığıyla Haziran 1947'de yaptığı yardım önerisi istisnasız bütün Avrupa ülkelerine yönelikti. Stalin ile Molotov Amerikalıların niyetlerinden kuşkulanmışlardı elbet –Marshall'ın öne sürdüğü şartlar Sovyetler'in kapalı ekonomisiyle bağdaşmıyordu ne de olsa– fakat henüz bir *blok* olmayan Doğu Avrupa'nın başka ülkelerinde başka kimse onlarla aynı duyguları paylaşmıyordu.

Böylece Çekoslovakya'nın komünist olmayan Dışişleri Bakanı Jan Masaryk 4 Temmuz tarihli Fransa-Britanya ortak davetini sevinçle kabul etti. Hemen ertesi gün Çek Komünist Partisi lideri ve Başbakan Klement Gottwald Moskova'ya çağrılarak ilkin Paris'teki konferansa katılması söylendi. Ama aldığı emirler kesindi: Paris'te bulunmasının amacı, "Anglo-Fransız planının kabul edilmezliğini göstermek, oybirliğiyle karar alınmasını önlemek, sonra da olabildiğince çok delegeyi de yanında sürükleyerek konferansı terk etmek" olacaktı.

Dört gün sonra Stalin durumu yeniden değerlendirdi. Gottwald'a kabul ettiği Paris davetinden ülkesini geri çekmesi söylendi. Aralarında Masaryk'in de bulunduğu Çek hükümeti delegeleriyle görüşen Stalin Çeklere "SSCB ile olan [Çek] dostluğunun bu meseleye tabi olduğunu mütalaa ediyoruz. Şayet Paris'e giderseniz, Sovyetler Birliği'ni tecrit etme maksadı taşıyan bir icraata katılma arzunuzu göstermiş olursunuz" diye tavsiyede bulunacaktı. Ertesi gün Çek koalisyon hükümeti usulünce Paris'e delegasyon göndermeyeceğini resmen duyurdu. "Çekoslovakya'nın iştirak etmesi Sovyetler Birliği ve geri kalan müttefiklerimizle dostluğumuz aleyhinde bir hareket olarak yorumlanacaktır. Bundan dolayı hükümet oybirliğiyle bu konferansa katılmama kararı almıştır."

Çekler neden geri çekilmişlerdi? Komşu Polonya ve Macaristan'da komünistlerin çoktandır iktidarda, Kızıl Ordu'nun da yakın takipte olması onlara Sovyet "rehberliğinde" ilerlemekten başka seçenek bırakmıyordu. Oysa Kızıl Ordu Çekoslovakya'dan ayrılalı çok olmuş, iktidar da henüz komünistlerin tekeline geçmemişti. Ancak Masaryk ve çalışma arkadaşları Sovyetler'in ilk hoşnutsuzluk gösterisinde boyun eğmişlerdi. Komünist olmayan Çek partiler Marshall Yardımı'nı kabul etmekte diretselerdi, yurttaşlarının ezici çoğunluğu (ayrıca Çek Komünistlerinden birkaç kişi daha) da onları destekler, Stalin'in isteklerini kabul ettirmek için dayatması zorlaşırdı. Münih sonrası politikalar çerçevesinde ele alındığında Çeklerin Sovyetler'den yana tavır alma kararı anlaşılabilir; ama yedi ay sonra Prag'daki başarılı Komünist darbeye zemin hazırladığı neredeyse kesindir.

Çekoslovakya'nın Marshall Yardımı programının dışında kalması ülke açısından ekonomik ve siyasal bir felakete yol açtı. Bölgede aynı "tercihi" yapan her ülke için, belki de hepsinden önce Sovyetler Birliği'nin kendisi için de geçerliydi bu. Avrupa Kalkınma Programı'na katılmama kararı Stalin'in yaptığı en büyük stratejik hatalardan biriydi. Kişisel hesaplamaları her ne olursa olsun, herkese açık bir öneri yaptıktan sonra Amerikalıların Doğu Avrupa'yı da ERP'ye katmaktan başka seçenekleri yoktu, aksi takdirde gelecekte bunun bedelini ölçülemeyecek kadar yüksek boyutlarda öderlerdi. Ne var ki yardım Batı'yla sınırlı kaldı ve kıtanın iki yarısını birbirinden ayıran bir işaret oldu.

Marshall Yardımı en başından kendini kısıtlamayı amaçlıyordu. Marshall'ın kendisinin de Harvard konuşmasında ortaya koyduğu gibi, amacı "kısırdöngüyü kırmak ve Avrupa halklarının kendi ülkelerinin ve bir bütün olarak Avrupa'nın ekonomik geleceğine olan güvenlerini yeniden inşa etmekti". Yalnızca nakit para yardımı yapmak yerine yardım alan her ülkenin dört yıllık bir plan çerçevesindeki yıllık taleplerine dayanarak malların ücretsiz olarak Avrupa ülkelerine teslimatını önermekteydi. Bu mallar her ülkede satıldıktan sonra yerel para cinsinden "karşı fon" yaratacak, bu da Washington ile her ulusal hükümet arasında varılan ikili anlaşmalar gereği kullanılacaktı. Bazı ülkeler bu fonları daha fazla ithalat yapmak için kullandılar; İtalya gibi diğerleri ise gelecekte döviz borsası gerekebileceğini öngörerek ulusal rezervlerine aktardılar.

Bu görülmedik yardım sağlama yöntemi yepyeni sonuçlar doğuracaktı. Program, Avrupa hükümetlerini ileriye dönük plan yapmaya ve gelecekteki yatırım gereksinimlerini hesaplamaya zorluyordu. Yalnızca Birleşik Devletler'e değil birbirlerine de danışıp pazarlık yapmaları gerekmekteydi; çünkü programda yer alan ticareti ve alışverişi iki taraflı olmaktan çıkarıp olabildiğince çok taraflı yapmak hedefleniyordu. Hükümetlerle şirketleri ve işçi sendikalarını randımanı artırmak ve bunu sağlayacak koşulları kolaylaştırmak için planlamaya yönelik işbirliğine gitmek zorunda bırakıyordu. Her şeyden önemlisi, bu program iki savaş arası dönemi felce uğratan eğilimlerin geri gelmesini engelledi: üretim azlığı, karşılıklı yıkıcı korumacılık ve ticaretin çöküşü.

Plan'ın Amerikalı idarecileri, kendi beklentilerini saklamamakla birlikte, yardımın boyutunu ve nasıl dağıtılacağını belirleme sorumluluğunu Avrupalılara bıraktı. Avrupalı politikacılar daha önceki ikili kredi görüşmelerinde ABD'nin açıkça kendi çıkarlarını kollamasına alışık oldukları için şaşırdılar. Şaşkınlıkları anlaşılabilirdi. Amerikalılar da Plan'ın amaçlarına ilişkin olarak kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Yeni Düzenciler arasındaki idealistler –ki savaş sonrasında Amerikan yönetiminde bunlardan çok vardı– modernizasyonu, altyapı yatırım-

larını, endüstriyel verimi, ekonomik büyüme ve emek-sermaye işbirliğini öne çıkararak Avrupa'yı Amerikan imajıyla yeniden inşa etme fırsatı bulduklarını düşünüyorlardı.

Böylelikle Marshall Planı'nın finanse ettiği "üretim misyonları" Amerikan tarzı iş dünyasını öğrenmek üzere ABD'ye binlerce yönetici, teknisyen ve sendikacı getirdi –1948-1952 yıllarında bunlardan 5 bini yalnızca Fransa'dandı (bütün gelenlerin dörtte biri). 1951'in mart ve temmuz ayları arasında ABD'ye Avrupa'dan yüz kırk beş "üretim ekibi" gelmişti, çoğu erkek (pek azı kadın) olan bu kimseler Avrupa dışına daha önce adımlarını atmamışlardı. Bu arada 1948'de ERP fonlarının yürütülmesi için kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) içindeki coşkulu Yeni Düzenciler Avrupalı çalışma arkadaşlarını serbest ticaretin, uluslararası işbirliğinin ve devletlerarası bütünleşmenin erdemleri konusunda kışkırtıyorlardı.

Doğrusu bu ya, Amerikalıların bu kışkırtmaları hemen başarıya ulaşmadı. Çoğu Avrupalı politikacı ve planlamacı uluslararası ekonomik bütünleşme gibi büyük projelere kafa yormaya henüz hazır değildi. Marshall Planı'nı yürütenlerin bu anlamda belki de en büyük başarısı Aralık 1949'da önerilen ve bir yıl sonra kurulan Avrupa Ödemeler Birliği oldu. Sınırlı amacı, Avrupa paraları cinsindeki borç ve alacaklar için bir tür takas odası oluşturarak Avrupa ticaretini "çok taraflı" kılmaktı. Hedef, her bir Avrupa ülkesinin fena halde gereksindiği dolarları saklama çabasıyla, diğer Avrupa ülkelerinden ithalatı herkese zararı dokunacak şekilde kısıtlaması riskini aşmaktı.

Uluslararası Ödemeler Bankası aracılığıyla Avrupa devletleri kendi ticaret anlaşmalarıyla orantılı kredi limitlerini güvence altına almaya özendiriliyordu. Böylece kıt dolarları kullanmak yerine yükümlülüklerini Avrupa-içi kredi transferleriyle karşılayabilirlerdi. Bütün bunlarda önemli olan kiminle ticaret yaptığın değil, Avrupa paraları cinsinden toplam alacak ve borç dengesiydi. 1958 yılında tasfiye edilene kadar Ödemeler Birliği yalnızca Avrupa-içi ticaretin düzenli genişlemesine katkıda bulunmamış, aynı zamanda ortaklaşa kârlı işbirliğini öngörülmedik boyutlara taşımıştı –bunun kredi havuzu oluşturulması için önemli ölçüde ABD dolarının pompalanarak finanse edildiği unutulmamalıdır.

Amerikalıların daha geleneksel bakış açısından bakıldığındaysa, serbest ticaret ve ondan elde edilen yararlar ERP programının amacı ve gerekçesi yeterliydi. Amerika Birleşik Devletleri 30'larda yaşanan ticaret ve ihracattaki âni çöküşten ağır darbe almıştı, serbest gümrük rejimleri ve konvertibl para cinslerinin savaş sonrası kalkınmadaki önemini başkalarına inandırmak için elinden geleni esirgemiyordu. İngiliz Liberallerin 1914'ten önceki dönemde serbest tica-

ret çabaları gibi malların sınırsız dolaşımı konusunda Amerikalıların ısrarları tümüyle bencil olmayan bir davranış sayılmazdı.

Yine de Amerika'nın kendi çıkarlarını bu denli gözetmesinin içyüzü ortadaydı. Ne de olsa CIA Başkanı Allen Dulles, bu "Plan dünya pazarlarında bizimle rekabet edebilecek ve edecek, bu sebepten ötürü bizim ürünlerimizi büyük miktarlarda satın alabilecek bir Avrupa'nın iyileşmesine yardımcı olma isteğimizi peşinen kabul etmektedir" diye açıklamıştı. Bazı konularda hemen çıkar sağlanmıştı: Amerika'dan yapılacak ayni aktarımların tümünün AFL-CIO'a[17] bağlı Amerikalı rıhtım işçilerinin yüklediği ABD gemileriyle sevk edileceği sözü verilerek ABD'deki örgütlü emeğin Marshall Planı'nı desteklemesi güvence altına alınmış oluyordu. Ancak doğrudan ve hemen avantaj sağlanan ender bir durumdu bu. Dulles'ın dediklerinin çoğunda haklılık payı vardı: Marshall Planı başlıca ticaret ortağı olan Avrupa'yı bağımlı konuma indirgemek yerine onu ıslah ederek ABD'ye yarar sağlayacaktı.

Ama bu kadarla sınırlı kalmadı. O dönemde herkesin göremediği 1947 yılında Avrupa'nın önünde bir seçenek olmasıydı. Seçeneklerden biri ya kalkınmak ya da çökmekti; fakat daha derindeki sorun, Avrupa ve Avrupalıların kendi yazgılarının denetimini kaybedip kaybetmedikleri, otuz yıl süren Avrupa-içi kanlı çatışmaların kıtanın geleceğini iki büyük sınır devlete, ABD ile Sovyetler Birliği'ne bağlı kılıp kılmadığıydı. Sovyetler Birliği böyle bir umut beslemekten pek hoşnuttu –Kennan'ın günlüklerinde değindiği gibi, 1947 yılında Avrupa'nın üzerine çöken korku perdesi kıtayı olmuş bir meyve misali Stalin'in kucağına düşmeye hazırlıyordu. Öte yandan Amerikalı politika mimarları açısından Avrupa'nın savunmasızlığı bir fırsattan çok bir sorundu. Nisan 1947 tarihli CIA raporu, "Birleşik Devletler'in güvenliğine en büyük tehlike Batı Avrupa'daki ekonomik çöküş olasılığı ve bunun sonucunda komünist unsurların iktidarı ele geçirmesi" olduğunu tartışıyordu.

Dışişleri, Savaş ve Deniz Bakanlıklarından gelen koordinasyon komisyonundan kurulu Geçici Özel İhtisas grubu 21 Nisan 1947 tarihli raporunda konuyu daha açık dile getiriyordu: "Maden, petrol ve diğer doğal kaynaklara sahip ya da bunları koruyan, stratejik hedefleri bulunan ya da stratejik konumda olan, büyük endüstriyel potansiyele sahip, insan gücü ve örgütlü askeri güçleri önemli sayılara ulaşan, ya da siyasal veya psikolojik nedenlerle dünyadaki istikrar, güvenlik ve barış için ABD'nin nüfuzunu daha çok kullanmasına olanak tanıyan alanlara yatırım yapmak önemlidir." Buysa Marshall Planı'nın daha

17 Amerikan İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ç.n.)

geniş bağlamında, Amerikalıların çıkarlarının Avrupa'daki kırılgan ve hasta coğrafi bölgelerin azalan siyasal ve güvenlik ortamıyla ayrılmaz biçimde iç içe geçmesiydi.

Marshall Yardımı alan bilgi sahibi kimseler, en çok da Bevin ile Fransız meslektaşı Dışişleri Bakanı Georges Bidault bunu çok iyi anlamışlardı. Fakat Avrupalıların Avrupa Kalkınma Programı'nın kendinden bekledikleri çıkarlar ve elbette onu nasıl kullanacakları ülkeden ülkeye büyük değişkenlik göstermekteydi. Amerikan yardımına belki de ivedilikli olarak en az gereksinim duyan Belçika'da, hükümetin uzun vadeli maliyetleri hesaplamaksızın geleneksel sanayi fabrikalarına ve kömür madeni gibi siyasal açıdan duyarlı sanayilere büyük yatırımlar yapmasına göz yuman Marshall Planı'nın etkisi uzun vadede zararlı bile olabilirdi.

Bununla birlikte çoğu kez Marshall Yardımı planlandığı gibi uygulandı. Plan'ın ilk yılında İtalya'ya yapılan yardım büyük ölçüde acil gerek duyulan kömür ve buğday ithalatının yanında tekstil gibi can çekişen sanayileri desteklemeye ayrılmıştı. Fakat ondan sonra İtalya'nın karşılık fonlarının yüzde 90'ı doğrudan yatırıma gidecekti: Mühendislik, enerji, tarım ve ulaşım ağına. Aslında 40'lı yılların sonunda Alcide De Gasperi ve Hıristiyan Demokrat iktidarı altında İtalyan ekonomisinin planlanması daha çok tüketici mallarının bilerek gözden çıkarıldığı, gıda tüketiminin savaştan önceki düzeylerde korunduğu ve kaynakların altyapı yatırımlarına aktarıldığı Doğu Avrupalı hükümetlerinkine benziyordu. Bu olacak şey değildi: Amerikalı gözlemciler sinirlenmişlerdi, hükümeti vergileri artırmaya, sert yaklaşımını yumuşatmaya, rezervleri düşürerek ekonomik daralmayı önlemeye ikna etmek için boşuna çabaladılar. Batı Almanya'da olduğu gibi burada da Marshall Planı'nın Amerikalı mimarları sosyal ve ekonomik politikaların Merkez'e daha yatkın olduğunu, geleneksel deflasyoncu[18] politikalardan uzak durulduğunu görmek istiyorlardı.

Marshall Yardımı Fransa'da "mimarlarının" amaçlarına hizmet etmişti. Monnet'nin yardımcılarından biri olan Pierre Uri sonradan, "Gerekli gördüğümüz ne varsa, Fransız hükümetine kabul ettirmek için Amerikalıları kullandık" diye itiraf etmiş, Amerikalıların liberalleşme arzularını göz ardı ederek yatırım yapma ve modernleşme konusunda ABD'nin uyarılarını can kulağıyla dinlediklerini açıklamıştı. ERP dolarlarıyla –1948 ile 1949 döneminde 1,3 milyar dolar, sonraki üç yılda 1,6 milyar dolar daha– Marshall yılları boyunca Monnet Planı kapsamında yürütülen Fransız kamu yatırımlarının neredeyse yüzde 50'si ger-

18 Deflasyon: paranın piyasada azalması üzerine satın alma gücünün artması, fiyatlar genel düzeyinin düşürülmesi. (ç.n.)

çekleştirilmişti; onlar olmaksızın ülke asla düze çıkamazdı. Öyleyse Marshall Planı'nın kitlesel düzeyde en çok eleştiriye uğradığı ülkenin Fransa olması biraz ilginçtir. 1950 yılının ortasında her üç Fransız yetişkinden biri Marshall Planı'ndan haberdar olduğunu belirtirken, bunların yüzde 64'ü ülkeleri için "kötü" bir plan olduğunu vurguluyordu!

Plan'ın Fransa'daki göreli olumsuz imajı Fransız komünistlerinin halkla ilişkiler alanındaki kısmi, belki de en büyük başarısını temsil etmekteydi.[19] Avusturya'da ülkenin doğu bölgelerini hâlâ işgal altında tutan Sovyet birliklerince desteklenen yerli komünistler ne Amerikalıları ne de yardımlarını gözden düşürecek bir çabaya girişiyorlardı; yardımlar sayesinde halkın karnı doyuyordu ya, önemli olan buydu. Yunanistan'da durum hâlâ daha berraktı. Acımasız iç savaş koşulları altında 1948 nisanında Yunanistan'a ulaşan Marshall Yardımı sağ kalmakla yoksunluk çekmek arasındaki farkı ortaya koyuyordu. ERP kapsamında Yunanistan'a yapılan 649 milyon dolarlık Amerikan yardımı mültecileri desteklemiş, açlık ve hastalıkları defetmişti: yoksul çiftçilere katır verilmesi bile binlerce köylü ailesinin ölüm kalım mücadelesine katkıda bulunmuştu. 1950'de Marshall Yardımı ülkenin Gayri Safi Milli Hasılasının yarısını sağlıyordu.

Avrupa Kalkınma Programı ne kadar başarılıydı? Batı Avrupa kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, tam da Marshall Planı'nın yürürlükte olduğu dönemde (1948-1951) kalkındı. 1949'da Fransız sanayi ve tarım ürünleri ilk kez 1938'de geldiği seviyeyi aşmıştı. Aynı ölçeklerde sürekli kalkınmayı yakalayan 1948'de Hollanda, 1949'da Avusturya ve İtalya, 1950'de Yunanistan ve Batı Almanya oldu. Savaş sırasında işgal edilen ülkelerden Belçika, Danimarka ve Norveç daha erken kalkınmışlardı (1947). 1947 ile 1951 yılları arasında Batı Avrupa'nın birleşik GSMH yüzde 30 oranında arttı.

Kısa vadede Program'ın bu kalkınmaya başlıca katkısı, açılan dolar kredileriydi elbet. Bu sayede ticaret açıkları için teminat verilmiş, ivedilikle gereken hammaddelerin büyük miktarlarda ithalatı kolaylaşmış, böylelikle Batı Avrupa 1947 ortasında yaşadığı krizden sıyrılmıştı. 1949-51 yıllarında Avrupalıların tükettiği bütün buğdayın beşte dördü dolar kuşağındaki ülkelerden geliyordu. Marshall Yardımı olmasaydı yakıt, gıda, pamuk sıkıntısının ve diğer mallardaki darlığın siyasal açıdan kabul edilebilir bir bedelle üstesinden nasıl gelinirdi, bu bilinmez. Bir süreliğine Batı Avrupa ekonomileri Amerikan yardımı olmaksızın

19 Ancak unutmamak gerek, Fransa'da Parti'nin muhalefetine rağmen her 10 komünist seçmenden 4'ü Marshall Yardımı'ndan yanaydı. Fransızların Marshall Planı'na yönelik kuşkuları kültürel olduğu kadar siyasal sayılmazdı; çoğu kişiye ters gelen Amerikan bürokrasilerinden kaynaklanan "des questionnaires insipides et nombreux", yani tatsız yığınla anketti –sinirlendirerek önemsiz bir uygarlığa boyun eğdiklerini anımsatıyordu onlara.

büyümeye devam *edebilirlerdi* elbet; ama bu ancak yurtta talebi durdurarak, yeni tanıtılan sosyal hizmetleri keserek ve yaşam standardını daha da düşürerek yapılabilirdi.

Seçimle işbaşına gelmiş hükümetlerin çoğunun bunu göze almak istememesi anlaşılabilirdi. 1947'de Batı Avrupa'nın koalisyon hükümetleri kapana kısılmıştı, onlar da bunun farkındaydılar. Öte yandan Avrupalılar ortaklaşa her ne alışkanlık edindiler ve hangi kurumları kurdularsa, dolaylı yoldan da olsa, bunları son kertede Amerikalıların çabalarına borçluydular. Yine de Avrupa'nın yakın tarihinin ışığında bu yönde atılan *her* adım ilerlemeyi temsil ediyordu; Marshall'ın daveti de en azından karşılıklı kuşkular besleyen Avrupa devletlerinin birlikte oturup tepkilerini, eninde sonunda diğer konuları da eşgüdümlü hale getirmeye zorlamıştı. *The Times* 3 Ocak 1949 sayısında şu saptamayı yaptığında pek de yanılmıyordu: "Geçen yılın işbirliği çabaları iki savaş arasındaki yoğun ekonomik milliyetçiliğe ters düşmektedir, Marshall Planı ile Avrupa tarihinde yepyeni ve umut dolu bir çağın başladığını öne sürmek hiç de yanlış olmaz".

Elde edilen yararın büyüğü psikolojikti. Öyle ki Marshall Planı'nın Avrupalıların kendilerini daha iyi hissetmelerine yardım ettiği bile söylenebilirdi. Şovenizm, buhran ve otoriter çözümler mirasını kararlı bir biçimde kırmalarına yardım etmişti. Eşgüdümlü ekonomik politikaların görülmedik olmaktan çıkıp doğal kabul edilmesini sağlamıştı. Otuzlu yılların "komşundan dilen" mantığına dayalı ticaret ve para uygulamalarını önce akıldışı, sonra gereksiz ve sonunda da anlamsız kılmıştı.

Eğer Marshall Planı Avrupa'nın "Amerikanlaştırılması" için taslak olarak ortaya konsaydı, bunlardan hiçbiri gerçekleşmezdi. Tam tersine, savaş sonrasında Avrupalılar Amerikan yardımına ve korumasına bağımlı olmakla kendilerini öyle küçük düşmüş görüyorlardı ki bu yönde yapılacak duyarsız herhangi bir baskı siyasal açıdan ters teperdi. Avrupa hükümetlerinin kendi yurtiçi uzlaşmalarıyla deneyimlerden doğan politikalar izlemelerine izin vermekle, ayrıca herkese göre biçilmiş tek tip kalkınma programlarından kaçınmakla, Washington, en azından kısa vadede Batı Avrupa'nın entegrasyonu umutlarını raf'a kaldırmış oluyordu.

ERP boşa kürek çekmiyordu. Batı Avrupa Amerikan yardımından yararlanabiliyordu, çünkü özel mülkiyetin, piyasa ekonomilerinin ve son dönemler hariç istikrarlı politikaların epeydir yerleşik olduğu bir bölgeydi. İşte bundan dolayı, Batı Avrupa'nın kendi kararlarını kendi vermesi gerekiyordu, önünde sonunda bunu dayatacaktı da. Britanyalı diplomat Oliver Franks'in saptaması şöyleydi: "Marshall Planı kalkınma araçları satın alsınlar diye Amerikan dolarlarını

Avrupalıların eline saymak demekti." Geri kalanı –konvertibl paralar, işçilerle iyi ilişkiler, dengeli bütçeler ve serbest ticaret– Avrupalılara bağlıydı.

Gözle görülen benzerlik Amerikalıların sağgörüsüyle Avrupalıların uygulamaları arasında değil, 1945 ile 1918 arasındaydı. Şimdi aklımızda kalandan çok daha fazla yönden, iki savaşın ardından gelen çağ arasında tekin olmayan benzerlikler vardı. 1920'lerde Amerikalılar Avrupalıları çoktandır ABD üretim tekniklerini ve işçi ilişkilerini benimsemeye özendiriyorlardı. 1920'li yıllarda Amerikalı gözlemcilerin çoğu Avrupa'nın kurtuluşunu ekonomik entegrasyon ve sermaye yatırımında görmekteydi. Yine 1920'lerde Avrupalılar da kendi geleceklerine ışık tutması ve bugüne yönelik kullanışlı fikirler vermesi bakımından yüzlerini Atlantik'in öteki yakasına dönmüşlerdi.

Ancak aradaki büyük fark, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin yalnızca kredi vermekle yetinmesi, bağış yapmamasıydı; bunlar da neredeyse her zaman özel sermaye piyasasından karşılanırdı. Sonuç olarak üzerlerinde fiyat etiketleri olurdu, bunlar da genellikle kısa vadeliydi. Buhran'ın ilk belirtileriyle birlikte ödeme talebinde bulunmaları çok kötü sonuçlar doğurmuştu. Bu açıdan bakıldığında aradaki karşıtlık çarpıcıdır –1945-47 yıllarındaki ilk tökezlemelerin ardından Amerikalı politika mimarları önceki savaş sonrası dönemin yanlışlarını düzeltmek için her çareye başvuruyorlardı. Marshall Planı yalnızca yaptıklarıyla değil kaçınmaya özen gösterdikleriyle de önem taşır.

Bununla birlikte Avrupa Kalkınma Planı'nın ne çözebileceği ne de uzak durabileceği bir sorun vardı, onun dışında her şey bunun çözümüne bağlıydı. Bu da Alman Sorunu'ydu. Almanlar toparlanmazsa, Fransızların planları da suya düşerdi: Fransa Marshall karşılık fonlarını, örneğin, Lorraine'de dev çelik fabrikaları kurmak için kullanacaktı ama Alman kömürü olmadan bu hiçbir işe yaramazdı. Alman kömürü almak için gelen Marshall kredileri pekâlâ yeterliydi; peki ama kömür *olmazsa* ne olacaktı? 1948 baharında Alman sanayi üretimi hâlâ 1936'daki rakamların yarısında seyrediyordu. Britanya ekonomisi kendi ülkesinin denetimindeki işgal bölgesinin talihsiz halkını beslemek için Almanya'nın kuzeybatısında akıl almadık paralar (yalnız 1947'de 317 milyon dolar) harcadığı sürece asla kalkınamazdı. Ürünlerini satın alacak Almanya olmadan hem Hollanda ile Belçika hem de Danimarka can çekişirdi.

Marshall Planı'nın mantığı (Batı) Almanya üretimi ve ürünleri üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasını gerektiriyordu; böylece ülke eskisi gibi Avrupa ekonomisine can alıcı katkılarda bulunabilecekti. Dışişleri Bakanı Marshall ta en başından, yaptığı planın Fransa'nın Almanya'dan savaş tazminatı alma umutlarına son vermesi anlamına geldiğini açıkça belirtmişti –amaç,

Almanya'nın gelişmesi ve entegrasyonuydu, onu bağımlı kılarak dışlamak değil. Gelgelelim 1920'lerde yaşanan olayların yeniden sahnelenmesini önlemek için –geriye dönüp bakıldığında görüldüğü üzere, Almanya'dan savaş tazminatı alma çabalarının sonucu doğrudan Fransızların güvenliğini sarsmış, Almanları öfkelendirmiş ve Hitler'i yeniden diriltmişti– gerek Amerikalılar gerek dostları Marshall Planı'nın, ancak Fransızlarla Almanların gerçek ve kalıcı bir yarar gördükleri daha geniş bir siyasal uzlaşmanın bir parçası olması koşuluyla işe yarayacağının çok iyi farkındaydılar. Bunun gizli saklı bir yanı yoktu –savaş sonrasında Almanya ile anlaşmak Avrupa'nın geleceğinin kilit noktasıydı, Paris'ten, Londra'dan ya da Washington'dan olduğu kadar Moskova'dan da görülüyordu bu. Ne var ki bu anlaşmanın nasıl biçimleneceği çok daha çekişmeli bir konuydu.

4
OLANAKSIZ ANLAŞMA

"O dönemde yaşamayanlar savaş sonrası yıllarda Avrupa politikalarına Almanların dirilmesi korkusunun ne ölçüde egemen olduğunu ve politikaların bunun bir daha yaşanmamasını sağlamak üzere yönlendirildiğini anlamakta zorlanırlar."
Sir Michael Howard

"Hiç kuşku yok, Yunanistan dışında bütün Balkanlar Bolşevikleşecek, buna engel olmak için elimden hiçbir şey gelmez. Polonya için de yapabileceğim hiçbir şey yok."
Winston Churchill, Ocak 1945

"Bana Rönesans despotlarını çağrıştırdı –ilkesiz, yöntemsiz, üstelik akıcı konuşması da yok –ya Evet ya Hayır, ancak Hayır deyip demediğine de güvenemezsin."
Clement Attlee'nin Stalin hakkında dedikleri

"Beş yıl içinde sıkı bir aşağılık kompleksi edindik."
Jean-Paul Sartre (1945)

"Dünyada hiç kimse Belçikalılar, Fransızlar ya da Ruslarla konuşana dek Avrupalıların Almanlar hakkında neler hissettiklerini anlayamaz. Onlara göre iyi Alman ölü Alman'dır." Bu sözleri 1945'te günlüğüne yazan Üçüncü Bölüm'de tanıştığımız Amerikan ordularında gözlemci olan Saul K. Padover'dır. Onun gözlemleri Avrupa'nın savaş sonrası dönemini anlatan bütün öykülerde yer almalıdır. Avrupa'daki İkinci Dünya Savaşı'nın amacı Almanya'yı yenmekti, çarpışmalar süresince diğer bütün niyetler rafa kaldırılmıştı.

Müttefiklerin savaş zamanındaki başlıca kaygıları savaşta birbirlerini kollamak olmuştu. Amerikalılarla Britanyalılar sürekli olarak Stalin'in Hitler ile ayrı bir barış anlaşması yapmasından korkuyorlardı; Sovyetler Birliği Haziran 1941'de kaybettiği toprakları geri aldıktan sonra bu korku daha da büyümüştü. Stalin, kendi adına, yaptığı fedakârlıkların meyvesini toplamaya kalkışamadan batılı Müttefiklerin Rusya'yı iflas ettirmek amacıyla bir İkinci (Batı) Cephe açmayı geciktirdiklerini görüyordu. Her iki taraf da birbirlerinin güvenilmezliğine kanıt olarak savaştan önceki barış politikalarına ve anlaşmalara dayanabilirdi; aralarındaki tek bağ ortak düşmandı.

Bu karşılıklı rahatsızlık savaş zamanında üç büyük Müttefik hükümet tarafından varılan uzlaşma ve anlaşmalara ışık tutmaktadır. 1943 ocağında Kazablanka'da Avrupa'daki savaşın, ancak Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim olmasıyla sona erebileceği kararına varılmıştı. On bir ay sonra Tahran'da toplanan "Üç Büyükler" (Stalin, Roosevelt ve Churchill) Almanya'nın savaştan sonra tasfiyesi, Polonya ile SSCB arasındaki sözde "Curzon Hattı[1]", Yugoslavya'da Tito'nun yetkisinin tanınması ve Sovyetler'in Konisberg'deki eski Doğu Prusya limanından Baltık Denizi'ne açılması konularında prensip anlaşması yaptılar.

Bu anlaşmalardan çıkar sağladığı gözle görülen lider Stalin'di, fakat Kızıl Ordu Hitler'e karşı mücadelede açık farkla en önemli rolü oynamaktaydı, dolayısıyla bu da anlamlıydı. Aynı nedene bağlı olarak 1944'ün ekim ayında Churchill Moskova'da Stalin ile birlikte masaya oturup adı kötüye çıkan "yüzde anlaşmasını" imzaladığı zaman Sovyet diktatörün elde edeceğinden hiç kuşku duymadığı isteklerine boyun eğmiş oluyordu. Churchill'in çarçabuk kaleme aldığı ve masanın karşısında oturan Stalin'e uzattığı, onun da "mavi kurşunkalemini alıp üzerine kocaman bir doğru işareti çizdiği" bu anlaşma çerçevesinde, Britanya ile SSCB savaş sonrasında Yugoslavya ve Macaristan üzerinde yarı yarıya denetim sahibi olacaklardı; Romanya'nın yüzde 90'ı, Bulgaristan'ın da yüzde 75'i Rusya'nın denetimine girecek, Yunanistan'ın yüzde 90'ıysa "Britanyalı" olacaktı.

Bu "gizli anlaşma" hakkında üç nokta değinilmeye değerdir. Birincisi, Macaristan ve Romanya ile ilgili yüzde oranları salt formüllere dayalıydı: Asıl sorun Balkanlar'dı. İkinci olarak, ileride de göreceğimiz gibi, anlaşma taraflarca büyük ölçüde desteklenmekteydi. Üçüncü noktaya gelince, söz konusu ülkeler açısından ne kadar acımasız görünse de, anlaşmanın hiçbir önemi yoktu. Aynı durum Şubat 1945'te Yalta'da yapılan görüşmeler için de geçerlidir. "Yalta" Orta

1 Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya Dışişleri Bakanlığı tarafından önerilen Polonya ile Sovyet Rusya arasındaki sınır hattı.

Avrupa politika sözlüğüne batılı ihanetin karşılığı olarak girmiştir; batılı Müttefiklerin Polonya ile diğer küçük devletleri Rusya ve Almanya'ya satmalarını temsil eder.

Fakat Yalta da pek bir önem taşımamaktaydı. Müttefikler emin olmak için Kurtarılmış Avrupa Bildirgesi'ni imzalamışlardı –"Kurtarılan toplumların [demokratik] haklarını yerine getirebilmeleri için koşulları teşvik etmek amacıyla her üç hükümet de kurtarılmış herhangi bir Avrupa devletinde ya da Avrupa'daki eski Mihver güçlerinin uydusundaki halklara ortak destek verecek..." temsilci hükümetler kurulacak, serbest seçimlerin yapılması kolaylaştırılacaktır vb. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında bu anlaşma taahhüdüne yönelik olumsuz yaklaşımı, beklendiği gibi mahkûm edilen ülkelerin mağdur sözcüleri tarafından Batı'nın karşısına getirilecekti. Oysa Yalta'da varılan anlaşmaların hiçbiri Tahran ya da başka yerlerde alınmış kararlardan farklı değildi.

Yalta Konferansı ile ilgili en çok vurgulanabilecek nokta, yanlış anlamalar, özellikle de kendi kuruntularının kurbanı olan Roosevelt'in içine düştüğü durum konusunda çarpıcı bir araştırma ortaya koymasıdır. O güne kadar Stalin Doğu Avrupa'da yapmak istedikleri için Batı'nın iznine pek gerek duymuyordu, Britanyalılar da en azından bunu iyi anlamışlardı. Naziler ile Sovyetler arasında 1939 ve 1940 yıllarında yapılan anlaşmaların gizli protokolleri gereğince, Sovyetler'e terk edilmiş bulunan doğu topraklarının Sovyetler denetiminde olduğu gerçeği bir kez daha vurgulanmıştı: Yalta görüşmeleri sırasında (4-11 Şubat 1945) savaş sonrası Polonya'yı yönetmek üzere Sovyet yük treniyle batıya getirilen Polonyalı komünistlerden kurulu "Lublin Komitesi" çoktan Varşova'ya yerleşmişti.[2]

Aslında Yalta'da gerçekten önemli bir sorun –savaş sonrası Almanya'daki düzenlemeler– masaya getirilmemişti, çünkü *çok* önemli ve çetin bir konuydu. Ayrıca batılı liderlerin savaşın bu son aylarında, denemeye kalkmış olsalar bile Stalin ile daha iyi bir anlaşma yapabilmeleri pek olanaklı görünmüyordu. Polonyalılar ve diğerleri için tek umut batılıların iyi niyetine karşılık Stalin'in cömert davranmasıydı. Yine de Stalin onları avucunun içine almıştı ve Hitler'in yenilgisinden uzun yıllar sonra bile Stalin'den işbirliği bekleyen batılı Müttefikler olacaktı, tersi söz konusu değildi. Sovyetler Birliği Almanya'ya (sonra da, o

2 Stalin 1943'te, Katyn katliamının uluslararası platformda soruşturulmasını talep eden Londra'daki Polonya sürgün hükümetiyle ilişkileri koparmıştı. Bölgede incelemelerde bulunarak toplu bir mezar ortaya çıkaran Almanlar da tutsak alınan Polonyalı subayların Sovyetler tarafından topluca öldürüldükleri iddialarını doğruluyorlardı. Sovyet yetkililerle onların batılı destekçileri sonraki elli yıl boyunca bu iddiayı şiddetle reddettiler.

zamanki tahminlere göre Japonya'ya) karşı savaş durumunda kalmalıydı; Orta Avrupa sorunu barış zamanına kadar bekleyebilirdi. Öbür türlü olsaydı, Roosevelt ile Churchill Ağustos 1944'te Varşova'da baş gösteren umutsuz bir ayaklanma girişimi sırasında Almanların Vistula Nehri'nin karşı yakasında bulunan Kızıl Ordu'nun gözleri önünde 200 bin Polonyalıyı öldürmelerine daha sert tepki gösterirlerdi.

Batılı liderler Polonyalıların yeraltındaki Yurt Ordusu hakkında "bir avuç iktidar meraklısı maceracı ve suçlu" diyen Stalin'in görüşlerini paylaşmıyor olabilirdi, gene de Normandiya çıkartmasından yalnızca altı hafta sonra en büyük askeri müttefiklerine kafa tutmaya niyetli olmadıkları da kesindi. Bu durum Polonyalılar açısından savaşın amacına ihanet anlamına gelirdi –ne de olsa Britanya ile Fransa'nın 1939 eylülünde Hitler'e karşı savaş açmalarının nedeni onun Polonya'ya saldırmasıydı. Ancak batılı müttefiklerin gözünde Stalin'i doğuda serbest bırakmanın amacı ortadaydı. Savaşın hedefi Almanya'yı bozguna uğratmaktı.

Bu, sonuna dek başlıca itici güç olarak kaldı. Nisan 1945'te adı konmamış olsa da Almanya'nın yenik düşmesiyle, Roosevelt savaş sonrasına yönelik olarak Almanya'nın kendi içindeki düzenlemelerle ilgili olsa bile "tavrımız son kararı incelenmek ve ertelemek yönünde olmalıdır", diyebiliyordu. Böyle bir duruşu benimsemesinin gerekçeleri vardı –Alman Sorunu'nu çözme çabalarında güçlük çıkacağı belliydi; zeki gözlemcilerin çoktan görebildiği üzere, savaş zamanındaki müttefikleri birbirine bağlayan Alman karşıtlığını mümkün olduğunca sürdürmek en akıllıca yoldu. Ama bunun sonucunda, savaş sonrasında Avrupa'nın biçimlenmesini belirleyecek olan öncelikle savaş zamanında yapılan anlaşmalarla varılan anlaşmalar değil, Almanlar teslim olduklarında işgal ordularının nerede bulunduklarıydı. Stalin de, "Kurtarılmış Avrupa Bildirgesi'nin" gerçek anlamını ortaya koyan sözlerden kuşku duyduğunu belirten Molotov'a, "İçini kendi bildiğimiz gibi doldurabiliriz" demişti, "Önemli olan güçlerin karşılıklı ilişkisi".

Avrupa'nın güneydoğusunda savaş 1944 sonunda Sovyet ordularının Kuzey Balkanlar'da kontrolü tam olarak ele geçirmesiyle birlikte noktalanmıştı. 1945 yılının mayıs ayında Orta ve Doğu Avrupa'da Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'nın büyük bölümü Kızıl Ordu tarafından kurtarılıp yeniden işgal edilmiş bulunuyordu. Sovyet birlikleri Prusya'dan Saksonya'ya kadar yayılmıştı. Britanyalıların ve Amerikalıların, sırasıyla kuzeybatı ve güneybatı Almanya'da tam anlamıyla bağımsız savaşlar sürdürdükleri Batı'da, Eisenhower Ruslardan önce Berlin'e *ulaşabilirdi* elbet, ancak Washington bunu engelledi. Batılı bir

müttefikin Berlin'e girdiğini görmek Churchill'i sevindirecek olsa da Roosevelt iki generalinin birden verilecek can kaybı (İkinci Dünya Savaşı'nda ölen bütün ABD askerlerinin beşte biri bir önceki kış Belçika'nın Ardennes kentinde gerçekleşen Bulge Muharebesi'nde can vermişti) konusundaki kaygılarının, ayrıca Stalin'in Alman başkentine duyduğu ilginin farkındaydı.

Sonuçta, gerek Almanya'da gerek (ABD ordusunun başlangıçta Prag'a yaklaşık 30 km kalana dek ilerlediği ve Bohemya'nın batısındaki Pilsen bölgesini kurtarıp çok geçmeden Kızıl Ordu'nun ellerine teslim ettiği) Çekoslovakya'da, henüz "doğu" ve "batı" Avrupa olmayan toprakları ayıran sınır, savaşın sonunda ortaya çıkacak olan bölgenin biraz daha batısına düşmekteydi. Ama biraz: General Patton ya da Montgomery ne kadar bastırsalar da son durum pek değişmeyecekti. Bu arada, daha güneyde, Yugoslav Ulusal Kurtuluş Ordusu ile Britanya Sekizinci Ordusu 2 Mayıs 1945 günü Trieste'de karşı karşıya gelince, Orta Avrupa'nın en kozmopolit şehirlerinden geçen Soğuk Savaş'ın ilk gerçek sınırı çizilmişti.

"Resmi" Soğuk Savaş'a daha çok vardı kuşkusuz. Ne var ki belli açılardan 1945 mayısından çok önce başlamış sayılırdı. Almanya düşman kaldığı sürece Sovyetler Birliği'ni savaştaki müttefiklerinden ayıran derin karşıtlıklarla çekişmeleri unutmak kolaydı. Gelgelelim hepsi yerli yerinde duruyordu. Ortak düşmana karşı ölüm kalım savaşında dört yıllık pamuk ipliğine bağlı işbirliği yaklaşık otuz yıldır süren karşılıklı kuşkuları silip götürmeyecekti. Çünkü Avrupa'da Soğuk Savaş İkinci Dünya Savaşı'ndan değil birincisinden sonra başlamıştı.

Bu husus 1920'de yeni Sovyetler Birliği ile azgın bir savaşa giren Polonya'da; Churchill'in iki savaş arasında saygınlığını kısmen 1920'lerin başlarındaki Kızıl Korku ve Bolşeviklik karşıtlığı teması sayesinde pekiştirdiği Britanya'da; 1921'den 1940 mayısındaki Almanya istilasına kadar iç ilişkilerde Sağ'ın en güçlü kozunun komünizm karşıtlığı olduğu Fransa'da; Stalin ile Franco gibilerin İspanya İç Savaşı'nda komünizmin önemine oynadıkları İspanya'da; ve kuşkusuz hepsinden önce, Stalin'in tekelindeki iktidarın ve partisini eleştirenlerin kanlı temizliğinin, büyük ölçüde Batı'nın ve onunla ilişki içindekilerin Sovyetler Birliği'nin altını çökertmeye ve Komünizm'i yıkmaya yönelik entrikalar düzenledikleri suçlamasına bel bağladığı Sovyetler Birliği'nde apaçık belliydi. 1941-45 yılları Batı demokrasileriyle Sovyet totalitarizmi arasındaki uluslararası mücadelede, Faşizm ve Nazizm'in kıtanın tam ortasında yükselmesiyle birlikte her iki tarafa da tehdit oluşturarak kökünden değişen ama şekline gölge düşmeyen bir mücadelede perde arasıydı yalnızca.

1914 öncesinde başardığı gibi 1941'de de Rusya ile Batı'yı bir araya getiren Almanya olmuştu. Ama ittifak başarısızlığa uğramaya mahkûmdu. 1918-34 döneminde orta ve batı Avrupa'da Sol'u bölmeyi, hükümetleri devirmeyi ve şiddetli protestoların başlamasını kışkırtan Sovyetler'in stratejisi "Bolşevikliğin" kökten yabancı ve düşmanca görülmesine yardımcı olmuştu. Dört yıl süren sancılı ve aykırı "Halk Cephesi" ittifakları bu izlenimi biraz olsun giderecek bir katkıda bulunacaktı; hem de Sovyetler Birliği'nin kendi içinde süregelen yargılamalara ve toplu öldürmelere rağmen. Ne var ki Ağustos 1939 tarihli Molotov-Ribbentrop Paktı ve ertesi yıl Stalin'in ortak komşuları olan ülkelerin parçalanmasında Hitler ile işbirliği yapması Halk Cephesi boyunca elde edilen propaganda kazanımlarını geniş ölçüde sarstı. Bu yıllarda belleklere kazınan izler ancak 1941-45 yıllarında Kızıl Ordu'nun ve Sovyet yurttaşlarının kahramanlıklarının ve Nazilerin işledikleri eşi görülmedik suçların yardımıyla silinecekti.

Sovyetler'e gelince, onlar Batı'ya karşı güvensizlik duygusundan hiçbir zaman kurtulamadılar –kökleri 1917 öncesine kadar uzanmakla birlikte bu güvensizlik 1917-21 iç savaşı sırasında Batı'nın askeri müdahalesi, Sovyetler Birliği'nin sonraki on beş yıl boyunca uluslararası kuruluşlardan ve ilişkilerden uzak kalması, seçmek zorunda kaldıklarında faşistleri komünistlere yeğ tutan batılı liderlerin yerinde kuşkuları, ayrıca özellikle Britanya ile Fransa'nın başkalarının yararına Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası'nı karşılıklı yıkıcı bir çekişme içinde görmekten hoşnut olacağı yollu sezgiler tarafından beslenmişti. Savaş sırasında ittifak kurulduktan ve Almanya'nın bozguna uğratılması ortak çıkar olarak belirlendikten sonra bile karşılıklı güvensizliğin ölçüsü çarpıcıdır: savaş boyunca Batı ile Doğu arasında gizli istihbarat alışverişi gözle görülecek kadar azdır.

Savaş ittifakının çözülmesi ve onun sonucunda gelen Avrupa'nın bölünmesi ne kazara olmuştu, ne salt kişisel çıkarlar yüzünden ne de kötü niyetle; kökleri tarihe dayanıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ABD'nin bir yandan Birleşik Krallık ile, diğer yandan SSCB ile ilişkileri hep gergin olmuştu. Ayrılığın sebebi, hiçbirinin Avrupa kıtasının geniş toprakları üzerinde sorumluluk taşımamasıydı. Dahası diğer konuların yanında Fransa ile Almanya onları birbirinden ayırmıştı. Ne var ki Fransa'nın 1940'ta küçük düşmesinin, beş yıl sonra da Almanya'nın yenilgisinin ardından her şey bambaşkaydı artık. Avrupa'da yenilenen Soğuk Savaş hep olasıydı ama kaçınılmaz değildi. İlgili birçok tarafın kesinlikle bağdaşmayan hedefleri ve isteklerinin sonucunda meydana gelmişti.

Almanların saldırganlığı sayesinde Birleşik Devletler artık Avrupa'da ilk defa söz sahibiydi. ABD'nin belirgin ezici gücü Kızıl Ordu'nun başarılarına hayranlıktan dili tutulanlar tarafından bile görülmekteydi. ABD'de GSMH savaş boyunca ikiye katlanmıştı, 1945 baharında dünyadaki üretim kapasitesinin yarısını, gıda fazlasının çoğunu ve bütün uluslararası mali rezervleri elinde tutuyordu. Birleşik Devletler 12 milyon askerini Almanya ve onun müttefiklerine karşı savaşmak üzere silah altına almıştı, Japonya'nın teslim olduğu tarihte Amerikan donanması dünyadaki diğer bütün donanmaların toplamından daha büyüktü. Peki ABD bu güçle ne yapacaktı? Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bakınca, Washington bu gücü o zaman kullanmamayı seçmişti; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra durum ne kadar değişecekti? Amerika ne istiyordu?

Almanya söz konusu olduğunda –üstelik Amerika savaş çabalarının yüzde 85'ini Almanya'ya karşı harcamıştı– Amerikalıların başlangıçtaki niyetleri epey acımasızdı. Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen JCS[3] 1067 sayılı talimat 26 Nisan 1945 günü, Roosevelt'in ölümünden iki hafta sonra Başkan Truman'a takdim edildi. İçinde pek çok görüşün yanında ABD Maliye Bakanı Henry Morgenthau'nun şu önerileri yer alıyordu:

"Almanya'nın amansız savaşının ve fanatik Nazi direnişinin Alman ekonomisini yok ettiği, kargaşa ve acıyı kaçınılmaz kıldığı, Almanların kendilerine yaptıklarının sorumluluğundan kaçamayacakları gerçeği Almanlara kabul ettirilmelidir. Almanya kurtarılmak amacıyla değil, yenik düşman ülkesi sıfatıyla işgal edilecektir." Ya da Morgenthau'nun da dile getirdiği gibi, "Almanya'daki herkesin bu defa Almanya'nın yenik bir ülke olduğunu anlaması son derece önemlidir".

Geriye dönüp bakıldığında, kısaca, 1945'in politika mimarlarının amacı Versailles Antlaşması'nın başlıca yanlışlarından birine düşmemekti: Almanlara işledikleri günahların ve yağdırdıkları nefretin boyutunu kabul ettirememe başarısızlığı. Dolayısıyla Amerikalıların Alman sorununa bu ilk yaklaşımlarında işlettikleri mantık, askerden, Nazilerden ve sanayiden arındırmayı –Almanya'yı askeri ve ekonomik kaynaklarından uzaklaştırıp halkının yeniden eğitilmesini önermekteydi. Bu politika gereği gibi uygulandı, en azından bir bölümü: Wehrmacht resmen dağıtıldı (20 Ağustos 1946); İkinci Bölümde de gördüğümüz gibi, Nazilikten arındırma programları özellikle ABD işgali altındaki bölgelerde uygulamaya konuldu; Almanların sanayi kapasitesi ve çıktılarına katı sınırlar getirildi, en çok da Mart 1946 tarihli "Savaş Sonrası (Alman) Ekonomisi'ni Düze Çıkarma Planı" çerçevesinde çelik üretimi kesinlikle yasaklandı.

3 Joint Chiefs of Staff: ABD Genelkurmayı'nın adı. Anlamı Ortak Kuvvetler Komutanlığı (ç.n.)

Öte yandan daha başlangıcından beri, "Morgenthau stratejisi" ABD Yönetimi'nin kendi içinde ağır eleştirilere uğramaktaydı. (Amerikalıların denetimindeki) Almanya'yı küçültüp sanayileşme öncesi duruma getirmenin ne gibi bir yararı olabilirdi? Savaştan önceki Almanya'nın en verimli tarım alanlarının çoğu artık ya Sovyetler'in denetimine geçmişti ya da Polonya'ya verilmişti. Bu arada Batı Almanya ne kalacak yerleri ne de yiyecekleri olan sığınmacılarla dolup taşıyordu. Kent ve sanayi birimlerine getirilen kısıtlamalar Almanya'nın elini kolunu bağlayabilirdi ama geçimini sağlayamaz, yeniden inşasına yardım edemezdi. Bu çok önemli sorumluluk galip gelen işgalci devletlerin omuzlarındaydı. Er ya da geç bu sorumluluğu Almanların kendilerine yükleyeceklerdi, o noktada onların kendi ekonomilerini yeniden inşa etmelerine izin verilmesi *gerekli* olacaktı.

Bu kaygılarla ABD'nin başlangıçtaki "katı" tavrını eleştiren Amerikalılar bir başka konuyu daha göz önünde bulundurmaya başladılar. Almanlar her anlamda yenilgiye uğradıklarının bilincine varmak zorunda bırakılıyorlardı; ama onlara daha iyi bir gelecek umudu verilmezse, sonuç öncekinden farklı olmayabilirdi: kızgın, aşağılanmış bir ulus Sağ'dan ya da Sol'dan gelsin bütün etkilere açıktır. Eski Başkan Herbert Hoover'ın 1946'da Truman'a söylediği gibi, "Ya hınç alacaksın ya da barış yapacaksın, ama ikisini birden yapamazsın." Eğer, Amerikalıların Almanya'ya yönelik tavırlarında "barış" unsuru giderek ağırlık kazandıysa, bunun en büyük nedeni ABD-Sovyet ilişkilerinin üzerine kara bulutların çökmesiydi.

Washington'da yönetimin içindeki sınırlı çevreler arasında daha başından beri Sovyetler'le Batı'nın çıkarlarının uyuşmamasının çekişmelere yol açacağı ve iktidar alanlarının sınırlarının açıkça çizilmesinin savaş sonrasında doğacak sorunların sağgörülü çözümü olabileceği düşünülmekteydi. Bu görüşü George Kennan ortaya atmıştı. 26 Ocak 1945 tarihinde, neden, diye yazmıştı, "[SSCB ile] aklı başında ve kesin bir uzlaşma sağlayamıyoruz? –Avrupa'da etki alanlarını dürüstçe ayıralım– Rusya'nın etki alanından uzak duralım, o da bizimkinden... Böylece bize faaliyet alanı olarak neresi kalırsa en azından ... savaşın arkasından hayatı canlandırmaya, saygın ve istikrarlı bir temele oturtmaya (çalışırız)."

Altı hafta sonra Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki faaliyetlerine daha karamsar ve açıkça meydan okuyan bir tepki de ABD'nin Moskova Büyükelçisi Averell Harriman tarafından Başkan Roosevelt'e iletilecekti: "Avrupa'nın 20'nci yüzyılda barbarca istilasını kabul etmek arzusunda değilsek, baskıların Doğu'da da artmasıyla birlikte Sovyetler'in zorba politikalarını durdurmanın yollarını bulmalıyız ... Eğer sorunlarla şimdi dürüstçe yüzleşmezsek, gelecek kuşak tarihe Sovyet çağı olarak geçecektir."

Harriman ve Kennan Sovyetler'in faaliyetlerine nasıl karşılık verileceği konusunda tamamen farklı düşünüyorlardı, bununla birlikte Stalin'in yaptıklarıyla ilgili sözleri birbirini destekliyordu. Öteki Amerikalı liderler daha iyimserdiler; ve bu durum yalnızca 1945 baharı için söz konusu değildi. Amerikalı diplomatlardan, aynı zamanda Kennan'ın yukarıda alıntı yapılan mektubunun muhatabı, Charles Bohlen geniş kapsamlı kendi kaderini tayin hakkı ilkesine ve Büyük Devletler'in işbirliğine dayalı savaş sonrası anlaşması yapılabileceğine inanıyordu. Almanya'da çözüme ulaşmak için Sovyet işbirliğinin gerekliliğini kabul eden Bohlen ve –savaştan sonra ABD Dışişleri Bakanı olan James Byrnes gibi– başkaları eski Mihver devletleriyle onların uydusu olan ülkelerin Müttefik ordularınca işgal edilmesine, ayrıca Yalta'da çizilen taslak çerçevesinde yapılacak serbest seçimlere bel bağlamışlardı. Ancak sonradan –özellikle Romanya ve Bulgaristan'daki Müttefik Denetim Konseyleri'nin yardımıyla Sovyet iktidarının icraatlarını gözlemledikten sonra– bu amaçlarının uyuşmazlığını kabul edecek ve Kennan'ın bağımsız etki alanlarını yeğleyen *realpolitik*[4] anlayışını paylaşacaklardı.

Başlangıçtaki iyimserliğin bir dayanağı, Stalin'in çatışma ve savaşı kışkırtmakta hiçbir çıkarı olmadığı görüşüydü. General Eisenhower da 1946 haziranında Başkan Truman ile Genelkurmay üyelerine yaptığı konuşmada, "Kızılların savaş istediklerine inanmıyorum. Silahlı çatışma artık onlara ne kazandırabilir? Sindirebilecekleri kadarını zaten kazanmış bulunuyorlar" demişti. Eisenhower bir anlamda haklıydı: Stalin ABD ile savaşa girmek niyetinde değildi (ne var ki bundan Sovyetler Birliği'nin eski müttefikiyle tam bir işbirliğine girmeyi kendi çıkarına gördüğü yollu bir sonuç çıkarmak da doğru sayılmazdı). Böylelikle atom silahlarını tekelinde bulunduran Birleşik Devletler Sovyetler Birliği ile iletişimi koparmayarak ve ortak sorunlara her iki tarafa da uygun çözümler arayarak biraz riski göze aldı.

Savaşın hemen ertesindeki dönemde ABD politikasının bir başka öğesi de Amerikalıların kurulmasına yardımcı oldukları yeni uluslararası kurumlar ve onların başarılı olmalarını istemeleriyle ilgiliydi. Tüzüğü 24 Ekim 1945 günü onaylanan ve ilk genel kurulu 1946 ocak ayında toplanan Birleşmiş Milletler bunların en bilineni; ancak "Bretton Woods" ile simgelenen mali ve ekonomik kuruluşlarla anlaşmalar o dönemin politika mimarlarının gözünde belki ki çok daha önemliydi.

İki savaş arası yıllardaki ekonomik erime özellikle Amerikalılar tarafından Avrupa (ve dünya) krizinin ana kaynağı olarak görülmekteydi. Para birimleri konvertibl olmadıkça ve ülkeler artan ticaretten karşılıklı yarar sağlamaya bak-

4 Realpolitik (Almanca): Varolan koşulların gerçeği ışığında belirlenen dış politika. (ç.n.)

madıkça, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan para sisteminin paramparça olduğu 1931 eylülünün kötü günlerine dönüş hiçbir şekilde önlenemezdi. Maynard Keynes'in başını çektiği –Temmuz 1944'te New Hampshire'da toplanan Bretton Woods konferansının arkasında yer alan itici güç– ekonomistlerle devlet adamları savaş öncesindeki uluslararası finans sisteminin yerini alacak bir seçenek arıyorlardı: Altın standardı kadar katı ve deflasyonu kışkırtıcı olmayan ama dalgalı kur rejiminden daha güvenilir ve karşılıklı destekleyici etkisi olan bir yol. Keynes, bu rejim her nasıl olursa olsun, iç ekonominin merkez bankası gibi işleyen, onu yönetecek bir uluslararası bankaya benzemeli diye savunuyordu; döviz kurunu sabit tutarken aynı zamanda da kambiyo işlemlerini özendirmeli ve kolaylaştırmalıydı.

Bretton Woods'da varılan anlaşmanın özü buydu. Uluslararası Para Fonu[5] (ABD parasıyla) "uluslararası ticaretin yayılmasını ve dengeli büyümesini kolaylaştırmak" (I. Madde) amacıyla kuruldu. BM Güvenlik Konseyi'ni model alan ilk icra kurulunda ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Çin ve SSCB'den temsilciler bulunuyordu. Bir Uluslararası Ticaret Örgütü kurulması önerildi, bu örgüt 1947 yılında Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması adıyla biçimlenecekti (ileride de Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüştü). Üyeler sözleşmeyi imzalayan ortaklara gümrük vergisi indirimi ve bazı başka ayrıcalıklar yapılmasında, ayrıca ticaret uygulamalarına yönelik kurallarla ihlaller ve anlaşmazlıklarla ilgili işlemler konusunda anlaşmaya varmışlardı. Bunların hepsi kendi içinde ticarette ve zamanı geldiğinde hedeflenen açık ticaret[6] çağını başlatmak üzere önceki "merkantilist[7]" yaklaşımların tamamen bırakılması anlamına gelmekteydi.

Bretton Woods'un amaçları ve içinde yeni bir "Dünya Bankası'na" da yer verilen kurumlarla ilgili maddelerde üstü kapalı değinilen bir başka konu da ulusal uygulamalarda dış müdahaleye eşi görülmedik ölçülerde olanak tanınmasıydı. Dahası, uluslararası ticaretin desteklenmesi ve öngörülebilirliği için gerekli bir koşul olarak para birimleri ABD Dolarıyla ilişkisi temelinde konvertibl yapılacaktı. Uygulamada bu durum sorunlara gebeydi: hem Britanya hem de Fransa konvertibiliteye direniyorlardı, Britanyalılar "sterlin alanının[8]" koruma

5 IMF: International Monetary Fund (ç.n.)

6 Açık ticaret sistemi ülkelerin birbirlerinin piyasalarına adil koşullarda ve ayırım gözetilmeden erişebilmelerini gerektirir. (ç.n.)

7 Mercantilism: Merkantilizm. Adam Smith'in korumacı dış ticaret politikalarına verdiği ad. (ç.n.)

8 Hindistan ve Britanya'nın denizaşırı bazı sömürge devletlerinin elinde, özellikle savaş yıllarında kredi olarak alınıp birikmiş önemli miktarda sterlin bulunuyordu. Eğer savaşın hemen ertesinde sterlin dolara serbestçe çevrilebilir olursa, bu mevcutların çoğu tükenebilir, böylelikle Britanya'nın zaten az olan döviz stoku daha da azalabilirdi. İşte bundan dolayı, Amerikan kredisine koşul olarak Washington'ın dayattığı konvertibilite deneyiminin ilk ve korkunç sonuçlarının ardından, İngiltere 1947'de sterlini yeniden denetim altına aldı.

altına alınmış olması ve savaş sonrasında kendi ekonomisinin güçsüzlüğünü gerekçe gösterirken; Fransızların gerekçeleri epeydir süregelen "güçlü frank" saplantısı, farklı sektör ve ürünler için farklı döviz kurlarından işlem yapılma olanağını korumak istemesi ve geçmiş dönemdeki yeni-Colbertizm'inin[9] bıraktığı mirastı. Tam konvertibiliteye geçilmesi, frank ile sterlinin, sırasıyla 1958 ve 1959'da Bretton Woods sistemine katılmalarıyla birlikte on yıl sonra gerçekleşti (*Deutschmark* sisteme Mayıs 1959'da, İtalyan Lireti de Ocak 1960'ta katıldı).

Dolayısıyla savaş sonrasında Bretton Woods sistemi ansızın ortaya çıkmamıştı. Bretton Woods'a katılanlar 1940'ların sonunda dünya çapında uluslararası konvertibilite olacağını tahmin etmişlerdi, fakat Soğuk Savaş'ın (daha doğrusu Marshall Planı'nın) getirdiği siyasal ve ekonomik sonuçları hesaba katmamışlardı. Başka türlü dile getirmek gerekirse, daha iyi bir uluslararası sistem için planlar yapıp kurumlar kurarak yüksek idealler peşinde koşanlar, herkesin kazançlı çıkacağı istikrarlı bir uluslararası işbirliği dönemi beklemişlerdi. Sovyetler Birliği önceleri Bretton Woods'da önerilen finans sisteminin ayrılmaz bir parçasıydı –Uluslararası Para Fonu kotasının üçüncü büyük destekçisi olacaktı. Rus –ya da aslında Fransız– politika mimarlarının bu tasarıları kabul edeceklerini düşünmek Amerikalıların (ve bazı Britanyalıların) saf olduklarını gösteriyordu belki de; öyle ya da böyle kimseye danışmadan taslaklarını hazırlayarak bu engeli aşacaklardı, ne Ruslara ne Fransızlara ne de başkalarına danışacaklardı.

Yine de uluslararası ticaretin artışından karşılıklı çıkarların elde edileceğine ve mali istikrarın er geç ulusal geleneklerin ve siyasal güvensizliğin önüne geçeceğine içtenlikle inanıyorlardı. Böylece Sovyetler Birliği 1946 yılının başında Bretton Woods kurumlarına katılmayacağını ansızın duyurduğu zaman, ABD Maliye Bakanlığı gerçekten afallamıştı; bu da George Kennan'ın 22 Şubat 1946 gecesi Moskova'dan gönderdiği, Amerika'nın yaklaşan çekişmeleri anlamaya doğru ilk önemli hamlesi niteliğindeki ünlü Uzun Telgraf'ta sıraladığı üzere, Stalin tarafından atılan adımların arkasındaki düşünceyi açıklıyordu.

Sorunu böyle ortaya koymak, Kennan bir yana, ABD'nin dış politika mimarlarının suçsuzluklarını göstermeye yaramıştı. Öyleydiler belki de, üstelik Sovyetler'in Doğu Avrupa'da ve başka yerlerde yürüttüğü faaliyetler hakkında kendilerine bilgi verildiğini kabul etmeyenler yalnızca Senatör Estes Kefauver ya da Walter Lippmann değildi. En azından 1946'nın ortasına dek pek çok Amerikalı lider Stalin ile savaş zamanında yaptıkları ortaklığın sürdüğü inancıyla

9 Adını 17'nci yüzyılın Fransız maliye bakanlarından almış, Fransız merkantilizmi olarak da bilinen, ülke sanayisini geliştirerek ihracatı artırmaya yönelik dış ticaret politikasının bugüne uyarlanışı. (ç.n.)

konuşmuş ve hareket etmişti. Romanya Komünist liderliğinin kıdemlilerinden (sonradan kendi ülkesindeki göstermelik yargılamanın kurbanı olacak) olan Lucretius Pătrăşcanu bile 1946 yazında süren Paris Barış Antlaşması görüşmeleri sırasında şu yorumu yapmak zorunda kalmıştı: "Amerikalılar çıldırmışlar. Ruslara istediklerinden, beklediklerinden çok daha fazla şey veriyorlar."[10]

Ne ki Amerikan politikasının masumiyetten başka yönleri de vardı. Birleşik Devletler 1945'te ve ondan sonraki birkaç yıl içinde tez elden Avrupa'dan çıkma beklentisi içindeydi, buna bağlı olarak da Amerikan varlığının ya da gözetiminin gerekmediği işletilebilir bir anlaşma sağlanması için elinden geleni yapması anlaşılabilirdi. Savaş sonrasında Amerikan düşünüşünün bu yönü bugün pek hatırlanmaz ya da anlaşılmaz, oysa o dönemde Amerikalıların hesaplamalarında ilk sırayı alıyordu –Roosevelt'in Yalta'da ifade ettiği gibi ABD'nin niyeti işgal ettiği Almanya'da (dolayısıyla Avrupa'da) en fazla iki yıl kalmaktı.

Bu sorumluluğu üstlenmesi için Truman'ın üstünde yoğun baskı vardı. Ödünç Verme sisteminin işlerliğinin ansızın son bulması Avrupa'ya karşı yerine getirilecek ekonomik ve askeri sorumlulukların azaltılmasına yönelikti. Amerikan savunma bütçesi 1945 ile 1947 yılları arasında altıda beş oranında kısıtlanmıştı. Avrupa'daki savaşın sonunda ABD'nin savaşa hazır 97 kara birliği bulunuyordu; 1947'nin ortalarında bunların sayısı 12'ye inmiş, çoğu güç kaybetmiş; idari işlere girmişlerdi. Geri kalanı da evine dönmüş, terhis edilmişti. Amerikan seçmenlerinin beklentilerine uyan gelişmelerdi bunlar, dış sorunları yurtiçindeki sorunların önüne koyan seçmenlerin oranı 1945 ekiminde yalnızca yüzde 7'ydi; ancak bu durum iki savaş arası izolasyonun tekrarlanacağından enikonu korkan Amerika'nın Avrupalı müttefiklerinin zararınaydı. Söylenenlerin yarısı doğruydu; Britanyalıların da bildiği üzere 1945'ten sonra Batı Avrupa Sovyetler'in saldırısına uğrarsa, Amerikalıların uygulayacağı strateji Britanya, İspanya ve Ortadoğu'daki küçük çaplı üslere çekilmekti.

Bir yandan Avrupa'ya askeri yardımlarını azaltırken, Amerikan diplomatlar da dik bir öğrenme eğrisinden geçmekteydiler. Önceleri savaş zamanı yapılan ittifaklara ve Sovyetler'in iyi niyetine umudunu bağlamış olan Bakan Byrnes 6 Eylül 1946 günü Stuttgart'ta Alman dinleyicilerin güvenini tazelemek adına bir konuşma yaptı: "Almanya'da bir işgal ordusu gerekli olduğu sürece Birleşik Devletler Ordusu o işgal gücünün bir parçası olacaktır." Avrupa savunması açısından ses getirecek bir söz sayılmazdı, fakat Sovyetler Birliği ile

10 Kennan'a göre, "Washington'daki ulusal liderler(imiz)in Beria zamanından kalma Rus gizli servisi tarafından desteklenen Sovyet işgalinin ne demek olduğu, ona maruz kalan insanlar için ne anlama geldiği konusunda hiçbir fikri yok, muhtemelen bunu hayal edecek durumda da değiller."

birlikte çalışmanın güçlükleri karşısında Truman'ın haziranda gönderdiği mektupta yazanların ("Rusları pışpışlamaktan bıktım usandım") etkisiyle ABD'nin öfkesini yansıtıyordu.

Güven tazelemesi gerekenler bir tek Almanlar değildi –Amerikalıların Avrupalılara verdikleri sözlerden caymayı gözle görünür bir biçimde istemeleri Britanyalıları da kaygıya düşürmüştü. Britanya pek sevilmezdi Washington çevrelerinde. 12 Nisan 1946'da yaptığı bir konuşmada Başkan Yardımcısı Henry Wallace dinleyenlere, "ortak dilimizden ve ortak edebiyat geleneğimizden başka, Emperyalist İngiltere ile Komünist Rusya'yla olduğundan daha fazla ortak yanımız yoktur" diye sesleniyordu. Kuşkusuz Wallace komünizme karşı "yumuşak" yüzlü olmakla ün salmıştı; ancak Amerika'nın Britanya ve Avrupa'ya müdahalesinden duyduğu hoşnutsuzluk siyasal yelpazede yaygın olarak paylaşılıyordu. Winston Churchill 1946 martında Missouri'nin Fulton kentinde ünlü "demirperde" konuşmasını yaptığı zaman, *Wall Street Journal* zehir zemberek bir yorum yayımlamıştı: "Bay Churchill'in Fulton konuşmasına ülkenin tepkisi ABD'nin bir başka ülkeyle ne ittifak ne de ittifakı andıran herhangi bir ilişki kurmak istediğinin inandırıcı kanıtıdır."

Ne Wallace ne de *Wall Street Journal* gazetesinin başyazısı şaşırtmıştı Churchill'i. Daha 1943'te Roosevelt'in Britanya İmparatorluğunun tasfiye edildiğini görmeyi ne kadar istediğini kendi ağzından öğrenmişti –gerçekten de Roosevelt'in en az Sovyet Rusya'nın önünü kesmeyi istediği kadar savaş sonrasında Britanya'yı küçültmekle de ilgilendiğini belli ettiği dönemler vardı. Eğer 1944-47 yıllarını içeren tutarlı bir ABD stratejisinden söz edilebilirse, bu şöyle özetlenebilir: Stalin'le Avrupa kıtasına ilişkin bir uzlaşmaya var; denizaşırı imparatorluktan vazgeçmesi, açık ticareti ve sterlinin konvertibl olmasını benimsemesi için Britanya'ya baskı yap; en kısa zamanda Avrupa'dan çekil. Bunların arasından yalnızca ikincisi elde edilmişti –üçüncüsüyse ilkinin olanaksızlığı karşısında başarısızlığa uğrayacaktı.

Britanyalılar açısından durum oldukça farklıydı. Hükümetin alt komisyonu 1944'te Sovyetler Birliği ile görüşmelerde akılda tutulması gereken başlıca dört sorunu sıralamıştı: i) Ortadoğu petrolleri; ii) Akdeniz havzası iii) "yaşamsal deniz ulaşım yolları"; iv) İngilizlerin endüstriyel gücünün korunması. Belirtmekte yarar var, bunların hiçbiri Avrupa'nın kendisiyle doğrudan ilişkili değildi –ikincisi dışında; o madde Britanyalıların Yunanistan'daki sorumluluklarını kapsıyordu. Doğu Avrupa'nın adı bile geçmiyordu. Britanyalı liderler Stalin ile uğraşırken tedbirli davranıyorlarsa, bunun nedeni, onun Orta Avrupa'ya yönelik planlarından duydukları kaygı değil, daha çok Sovyetler'in gelecekte Orta Asya

ve Yakındoğu'da atacağı adımlara yönelik tahminleriydi.

Britanya'nın halihazırdaki önceliklerine –Doğu Asya, Hindistan ve Karayipler– bakılınca bu da anlamlıydı. Ama aynı imparatorluk kuruntuları (yalnızca Washington'dakiler değil başkaları da böyle tanımlıyordu) Avrupa konusunda Britanyalı strateji uzmanlarını Amerikalı müttefiklerinden çok daha gerçekçi davranmaya yöneltecekti. Londra'nın gözünde bu savaş Almanya'yı bozguna uğratmak amacıyla yapılmıştı ve eğer bunun bedeli Sovyetler'in Doğu Avrupa üstünde söz hakkı elde etmesiyse, onu da kabullenecekti. Britanyalılar Avrupa işlerini güç dengesi açısından görmeyi sürdürdüler: Dışişlerinden Sir William Strang'in sözleriyle, "Doğu Avrupa'da Rusya'nın egemenlik kurması Batı Avrupa'da Almanya'nın egemen olmasından daha iyidir."

Strang 1943'te yazmıştı bunları. 1945'e gelindiğinde, Rus egemenliğinin boyutu giderek netleştiği zaman, Britanyalı liderler Amerikalı meslektaşları kadar iyimser değillerdi. Rusların 1945 şubatında Bükreş'te düzenledikleri darbe ve onun ardından gerek Romanya gerek Bulgaristan'ın üstüne çöken ağır Sovyet baskısıyla birlikte Sovyet hegemonyasının bölgesel bedelinin yüksek olacağı belli olmuştu. Fakat Britanyalılar bölgede herhangi bir ilerleme yaşanacağı yönünde hiçbir umut beslemiyorlardı –Dışişleri Bakanı Ernest Bevin Amerikalı meslektaşı Byrnes'a şöyle demişti: "Bu ülkelerde bir dolandırıcı sürüsünün yerine bir diğerinin geçmesine hazırlıklı olmalıyız".

Avrupa'da Britanyalıları asıl korkutan SSCB'nin Doğu Avrupa'yı denetimi altına alması değildi –1944 yılının sonunda bu zaten *fait accompli*[11] idi– ne ki bitkin düşmüş, kızgın Almanya'yı da kendi yörüngesine çekmesinden, böylelikle bütün kıtanın efendisi olmasından çekiniyordu. Bunu önlemek adına, 1944 güzünde Britanya Genelkurmay Başkanlığı, Almanya'nın bölünmesinin, arkasından da batı topraklarının işgal edilmesinin gerekli olabileceği sonucuna vardı. O zaman da, diyordu halka dağıtılmayan Britanya Maliye Gazetesi Mart 1945'te yaptığı yorumda, Alman sorununu ele almanın bir yolu da kapsamlı bir Alman çözümünü unutup onun yerine Batı Alman Bölgesini Batı Avrupa ekonomisine bağlamak olabilir. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Alan Brooke 27 Temmuz 1944'te günlüğüyle şu sırları paylaşıyordu: "Almanya artık Avrupa'nın egemen gücü olmaktan çıktı. Yerine geçen Rusya... on beş yıl içinde başlıca tehdit olması kaçınılmaz. Demek ki Almanya'yı el bebek gül bebek büyütecek, yavaş yavaş yetiştirecek ve Batı Avrupa Federasyonu'nun içine alacaksın. Ne yazık ki bunların hepsi Rusya, İngiltere ve Amerika kutsal ittifakının gölgesi altında yapılmak zorunda."

11 Oldubitti; emrivaki (ç.n.)

Dört yıl sonra aşağı yukarı bunların aynısı yaşandı kuşkusuz. Bütün Müttefik devletler arasında sonunda ortaya çıkan anlaşmayı önceden bilmeye en çok yaklaşan, dahası onu kovalayan yalnızca Britanya olmuştu. Oysa Britanyalılar kendi başlarına ne böyle bir sonucu ne de herhangi bir şeyi dayatacak durumdaydılar. Savaşın sonuna gelindiğinde, görülmüştü, Londra Washington'ın da Moskova'nın da dengi değildi. Almanya ile olan dillere destan mücadelesinde yorgun düşmüştü, büyük güç olmanın gerektirdiği gösterişi daha fazla kaldıramazdı. 1945 Avrupa Zafer Günü ile 1947 baharı arasında Britanya ordularında silah altına alınmış 5,5 milyon erkek ve kadının sayısı 1,1 milyona düşmüştü. 1947 güzünde yakıt tasarrufu yapmak için deniz tatbikatını iptal etmek zorunda kalmıştı. Hiç de acımasız bir gözlemci olmayan Amerikan Büyükelçisi William Clayton'ın sözleriyle, "Britanyalıların bizim yardımımızla şu veya bu şekilde Britanya İmparatorluğunu koruyabilecekleri ve onun liderliğini ellerinde tutabilecekleri umudu pamuk ipliğine bağlı."

Bu koşullar altında Britanyalıların Rusların saldırısından çok Amerikalılar çekilecek diye kaygılanmaları anlaşılabilirdi – Britanya politikası Sovyetler'in saldırganlığının savaş *dışında* herhangi bir kılığa bürünebileceği varsayımına dayanıyordu. İktidardaki Britanya İşçi Partisi içinde Amerikalıların gittiğini görmekten mutlu olacak azınlıkta kalan bir grup vardı, savaş sonrası umutlarını tarafsız Avrupa savunma ittifakına bağlamışlardı. Fakat Başbakan Clement Attlee böyle boş hayallerden uzak durmuştu, bunun nedenini İşçi Partisinden çalışma arkadaşı Fenner Brockway'e yazdığı mektupta açıklayacaktı:

"[İşçi Partisinde] kimileri bütün çabalarımızı Avrupa'da bir Üçüncü Güç inşa etmeye yöneltmemiz gerektiğini düşünüyordu. Çok güzel, buna ne şüphe. Ama o zaman bunun ne ruhsal ne de maddi temeli vardı. Avrupa'da geriye kalan ne varsa tek başına Rusya'ya karşı duracak kadar kuvvetli değildi. Bir dünya gücü olması gerekiyordu, çünkü karşınızda bir dünya gücü bulunuyordu... Amerikalıların gücü yollarını kesmeseydi, Ruslar önlerine geleni ezip geçerek ilerleyebilirlerdi. Yaparlar mıydı, bilmem, ancak bu olasılığı göz ardı edemezdiniz."

Peki Amerikalılara güvenilebilir miydi? Britanyalı diplomatlar 1937 Tarafsızlık Anlaşması'nı unutmamışlardı. Bunun yanında ülkelerinin dışına çıkmakta Amerikalıların kararsız kaldıklarının da pekâlâ farkındaydılar; ne de olsa kendileri de bir zamanlar benzer durumda kalmışlardı. On sekizinci yüzyıl ortalarından Britanya Seferi Kuvvetleri'nin Fransa'ya ulaştığı 1914'e kadar İngilizler muvazzaf bir orduyu beslemekten, Avrupa kıtasıyla ilgili uzayan çarpışmalara girmekten kaçınarak ve Avrupa topraklarında kalıcı bir ordu bulundurmadan vekâleten savaşmayı yeğlemişlerdi. Geçmişte başka devletlerin askerleriyle

Avrupa'da savaşa girmek isteyen donanmaya sahip bir devlet İspanyol, Hollandalı, İsviçreli, İsveçli, Prusyalı ve elbette Rus müttefikler bulmaya bakardı. Ne var ki zaman değişmişti.

Bu nedenle Britanyalılar Ocak 1947'de kendi atom silahlarını üretme programını sürdürme kararı aldılar. Yaptıkları tercih geleceğe yönelik olması bakımından önemliydi. Savaştan hemen sonraki yıllarda yaşanan koşullar altında İngilizlerin en büyük umudu Amerikalıları Avrupa'da kalmaya devam etmeleri için teşvik ederken (bunun anlamı da varılan anlaşmada Amerikalılara güvenildiğini herkesin önünde kabul etmekti), diğer yandan da gerçekçi olduğu sürece Sovyetler ile işbirliği yapmaktı. Almanların kin güdecekleri korkusu her şeyin önüne geçmeye devam ettikçe, bu politika yerinde kalacaktı.

1947 yılının ilk aylarına gelindiğindeyse, bu politika paramparça olmuştu. Sovyetler Birliği'nin gerçek ve hazır bir tehlike oluşturup oluşturmadığı belli değildi (Aralık 1947'ye kadar Bevin bile Rusya'nın gelecekte dirilecek Almanya'dan daha az tehlikeli olduğunu düşünmekteydi). Ne ki acı gerçek ortadaydı, ülke ekonomisinin çözümsüz siyasal tartışmalara tutsak edildiği ve Britanyalıların kendi işgal bölgelerinde kabarık faturalar ödedikleri Almanya'daki belirsizlik hep böyle süremezdi. Sovyetler ile anlaşmaya varılsın ya da varılmasın Alman ekonomisinin canlanması gerekiyordu. Bu sayfayı kapatmaya, geçici anlaşmalarla Kıta Avrupası'nda ilişkiler kurmaya en istekli olanlardı Britanyalılar –başından sonuna dek Almanya'ya karşı iki koca yıl savaşmış ve kendi kazandıkları çetin zaferleri berbat etmiş olanlar da.

İyi günler geçiriyor olsalar Britanyalılar, tıpkı kendi kıtalarına çekilmek istediklerinden kuşkulandıkları Amerikalılar gibi kendi adalarına çekilir ve Batı Avrupa'nın güvenliğini kendi geleneksel bekçisi Fransızlara bırakırlardı. Daha 1938'de Britanyalıların stratejik hesaplamaları buna dayanmaktaydı: kıtadaki en etkili askeri güç olan Fransa Almanların Orta Avrupa'daki hırslarını dengelemekle kalmaz, daha doğudan gelecek Sovyet tehdidine karşı da önleyici olurdu. Fransa'nın imajı –Avrupa'nın *tek* Büyük Gücü– Münih'te sarsılmış olmakla birlikte Doğu Avrupa hükümetlerinin dışında henüz bozulmamıştı. 1940 yılının mayıs ve haziran aylarında Fransız ordusunun Meuse Nehri'nin karşısında ve Picardy bölgesi boyunca Alman panzerlerinin saldırısı altında ezilip dağıldığı Avrupa'yı sallayan sismik sarsıntı hiç beklenmedik bir şoktu.

Sarsıcı altı hafta boyunca Avrupa'daki iki savaş arası dönemde ilişkilerin başlıca nirengi noktası sonsuza dek değişmişti. Fransa Büyük Güç olmayı bırakmakla kalmadı, güç olmaktan da çıktı, daha sonraki yıllarda De Gaulle'ün tüm çabalarına rağmen bir daha o günlere dönememiştir. Haziran 1940'ta dar-

madağın olup yenik düşmesinin ardından, Almanya'nın Bill Sikes[12] karakterine karşı Uriah Heep[13] karakterini oynayan Mareşal Pétain'in başını çektiği Vichy rejimiyle birlikte gelen aşağılanmayı, küçük görülmeyi ve boyun eğdiren işgali yaşamıştı dört yıl boyunca. Kamuoyuna ne söylerlerse söylesinler, Fransız liderlerle politika mimarları ülkelerinin başına neler geldiğini biliyorlardı elbet. 1944'te Paris'in kurtuluşundan bir hafta sonra Fransız yerel gazetelerinden biri şöyle yazıyordu: "Fransa gelecek kuşakta üçüncü bir saldırıya daha teslim olmak zorunda kalırsa, sonsuza dek bir daha hiç toparlanamayacak ... diye korkulmaktadır."

Perde arkasında durum böyleydi. Kamuoyu önünde savaş sonrası dönemin Fransız devlet adamlarıyla politikacıları kendi devletlerinin de şanlı Müttefik koalisyonunun bir üyesi, çağdaşlarıyla eşit konumda bir dünya gücü olarak tanınması için diretiyorlardı. Bu hayale bir ölçüye kadar ulaşabilmişlerdi; çünkü böyleymiş gibi davranmak öteki devletlerin de işine geliyordu. Sovyetler Birliği Batı'da "Anglo-Amerikanlara" yönelik kuşkularını paylaşacak taktik bir müttefik arıyordu; Britanyalılar Fransa'nın yeniden dirilip Avrupa konseylerinde yerini alarak Büyük Britanya'yı kıtadaki sorumluluklarından kurtarmasını istiyorlardı; Amerikalılar bile Paris'e üyelik hakkı vermekte pek fazla olmasa da yarar görüyorlardı. Böylece Fransızlara yeni kurulan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde daimi üyelik hakkı verildi, Viyana ve Berlin'deki ortak askeri yönetimlerde rol alması sağlandı; ayrıca (Britanya'nın ısrarıyla) Almanya'nın güneybatısında, Fransa sınırına bitişik ve Sovyet sınırının epey batısında, Amerikalıların denetimindeki toprakların bir bölümü Fransızların işgal alanı olarak ayrıldı.

Fakat bu teşviklerin net etkisi, zaten aşağılanmış bir ülkenin daha da küçük düşmesi olmuştu. Fransızların buna ilk tepkisi beklendiği gibi hırçınlaşmaktı. Almanya'daki Müttefik Komisyonu'nda, Fransa katılmadığı gerekçesiyle Üç Büyüklerce Potsdam Konferansı'nda alınan kararların uygulanmasını sürekli engellediler ya da veto ettiler. Fransızların geçici yetkilileri yurtlarından edilmiş kimselere ilişkin konularda, *Fransız* mültecilerle yurtsuz kalanların bağımsız ve tümüyle *Fransız* modeli bir operasyonla yerleştirilmesi ve yönetilmesi gerektiği gerekçesiyle önceleri UNRRA ve Müttefik askeri hükümetlerle işbirliği yapmayı da reddetmişlerdi.

Savaş sonrası kurulan Fransız hükümetleri her şeyin ötesinde Müttefiklerin karar mekanizmaları olan yüksek komisyonlardan kendilerini tümüyle

12 Bill Sikes, Charles Dickens'ın *Oliver Twist* adlı romanındaki kaba ve barbar yanıyla tanıtılan bir karakter. (ç.n.)

13 Uriah Heep, Charles Dickens'ın *David Copperfield* adlı romanındaki, gözünü hırs bürümüş bir karakter. (ç.n.)

ayrı görmekteydiler. Britanyalılarla Amerikalılara ayrı ayrı güvenilemeyeceğini düşünüyorlardı (bunun temelinde Amerikalıların 1920'den sonra Avrupa'dan çekilmeleri ve 1940 haziranında Britanyalıların Mers el-Kebir'de Fransız donanmasını toz duman etmeleri yatıyordu); ama daha önemlisi, ikisine birlikte hiç güvenilmezdi –özellikle savaş zamanı Londra'da konuk olarak ağırlandığı ve Franklin D. Roosevelt'in önünde küçük düştüğü günler aklından çıkmayan De Gaulle'ün duyguları kesinlikle bu yöndeydi. Kararlar Washington ve Londra'da alınıyor, Fransızlar kendilerini doğrudan ilgilendirmesine rağmen hiçbir söz hakkı tanınmadan kabul etmek zorunda kalıyorlardı.

Britanya gibi Fransa da bir imparatorluktu, en azından kâğıt üzerinde. Fakat Paris işgal sırasında sömürgelerdeki topraklarına yabancılaşmıştı. Her halükârda, Afrika ve Güneydoğu Asya'da geniş toprakları bulunmasına rağmen Fransa, kıtasal bir güçtü, hep de böyle olmuştu. Sovyetler'in Asya'ya yönelmeleri ya da Ortadoğu'da yaklaşan kriz Britanyalıların tersine, Fransızları yalnızca dolaylı yoldan kaygılandırıyordu. Fransa artık küçülmüş bir ülke olduğu için Avrupa onun görüş alanında geniş bir yer kaplamaktaydı. Öte yandan Avrupa'da Fransa'nın kaygı duymasına yol açan pek çok neden vardı. Savaşlar arasında Fransız diplomasisinin en etkin olduğu alan olan Fransa'nın Doğu Avrupa'daki nüfuzu bitmişti: 1938 ekiminde gülle şoku yaşayan Edvard Beneš ünlü itiraflarında şöyle diyordu: "Tarih önündeki büyük yanlış(ım) ... Fransa'ya bağlı kalmaktı," onun yaşadığı düş kırıklığı bölgeye yayılmıştı.

Fransa artık bütün dikkatini Almanya'ya çevirmiş, daha doğrusu Almanya'ya odaklanmıştı. Anlaşılmaz bir durum değildi bu: 1814 ile 1940 yılları arasında Fransız toprakları Almanlar tarafından beş kez istilaya uğramış ve işgal edilmişti, bunlardan üçü anılarda hâlâ tazeydi. Ülke yaşadığı toprak ve maddi kayıplarla, insanların ölmesi ve çektikleri acılarla ağır bir bedel ödemişti. 1918'den sonra denetim sistemleri ve yeniden canlanan, öç duygularıyla dolu Almanya'nın önünü kesebilecek ittifaklar kurma başarısızlığı Fransız Dışişleri Bakanlığı'nı rahatsız ediyordu. Hitler'in yenilgisinden sonra Fransa'nın birinci önceliği bu yanlışın bir daha yinelenmemesini sağlamaktı.

Demek ki Fransa'nın Alman sorununa karşı ilk duruşu çok açıktı, 1918-24 arasında yaşanan olaylardan çıkardığı derse dayalıydı bu: Öyle ki yabancılar bunu Birinci Dünya Savaşı sonrasının senaryosunu yeniden sahneleme girişimi olarak görmüşlerdi, tek farkla, bu defa sahnede başka bir devletin ordusu vardı. Fransız siyaset mimarlarının çabası Almanya'nın tamamen silahsızlandırılmasını ve ekonomik tasfiyesini sağlamaktı; silah ve silahlarla ilgili üretim yasaklanmalı, tazminatlar (Alman işçilerin Fransa'da zorunlu çalışması da dahil)

ödenmeli, tarım üretimi, kereste, kömür ve teçhizata el konularak Almanya dışına çıkarılmalıydı. Ruhr, Saarland ve Ren eyaletinin bazı bölgelerindeki madenler Alman devletinden ayrılmalı, kaynaklar ve çıkarılan ürün Fransa'nın tasarrufuna bırakılmalıydı.

Böyle bir program kabul edilseydi, Almanya'nın kesin sonu olurdu: Fransa'nın yarı-benimsenmiş hedefi (aynı zamanda taraftar toplayan siyasal programı) buydu. Aynı zamanda da Fransa'nın yeniden toparlanma planları kapsamında, Almanya'nın geniş kaynaklarının onun hizmetine verilmesini amaçlıyordu –Monnet Planı gerçekten de Fransız çelik sanayiinin onsuz çaresiz kalacağı Alman kömürünün kendi topraklarına nakledilmesini bekliyordu. Fransa 1938 yılında bile dünyanın en büyük kömür ithalatçısıydı, taşkömürü ve kokkömürü ihtiyacının yüzde 40'ını yurtdışından karşılıyordu. 1944 yılında Fransa'nın kendi kömür üretimi 1938'deki miktarın yarısının altına düşmüştü. Ülke şimdi ithal kömüre daha çok bağımlıydı. Yurtiçi kömür üretimi 1946'da yeniden 1938'deki düzeyine ulaştığı zaman bile, Fransızların 10 milyon tonu bulan kömür ithalatı gerekli olan miktarın hâlâ çok altında kalıyordu. Alman taşkömürüyle kokkömürü olmadan Fransa savaş sonrasında iyileşse de sakat kalırdı.

Bununla birlikte Fransızların hesaplarında kusurlu yanlar vardı. Bir kere, çeyrek yüzyıl önce Keynes'in Fransız politikasına yaptığı itirazlarla başı yine derde girmişti. Madem Fransa'nın iyileşmesi için bu kadar önemliydi, o halde Alman kaynaklarını yok etmek pek anlamlı değildi; ayrıca pek az düzelme umuduyla ülkelerinde düşük standartlarda yaşamak zorunda bırakılan Almanları Fransa için çalışmaya zorlamanın hiçbir yolu yoktu. Almanya'da savaş sonrası yurtdışından gelen baskılara karşı ulusal tepkinin kışkırtılması riski 1940'larda en az yirmi yıl öncesinde olduğu kadar yüksekti.

Fakat savaş sonrası Almanya için Fransızların yaptıkları planların önündeki en ciddi engel Fransa'nın batılı müttefiklerinin çıkarlarını ya da planlarını dikkate almamalarından kaynaklanıyordu; Fransa'nın yalnızca güvenliği için değil geçimini sağlamak için de aynı müttefiklere tümüyle bağımlı olduğu bir dönemde bu noktanın gözden kaçırılması tedbirsizlikti. Fransızların 1947'de bir yolunu bulup elde ettikleri Saarland ile gümrük ve para birliği gibi ikincil önem taşıyan konularda batılı müttefikler Fransa'nın taleplerini yerine getirebilirlerdi. Gelgelelim Almanya'nın geleceğini ilgilendiren ana sorun hakkında "Anglo-Amerikan" önerilerine uyması için Paris'in kendini baskı altında görmesine gerek yoktu.

Fransa'nın Sovyetler Birliği ile ilişkisi biraz farklıydı. Fransa ile Rusya son elli yıldır birlikte pek çok ittifaklar kurup dağıtmışlardı, üstelik Rusya'nın Fran-

sız kamuoyunda özel bir yeri vardı: Savaş sonrasında Fransa'da yapılan anket sonuçları sürekli Sovyetler Birliği'ne önemli ölçüde yakınlık duyulduğunu gösteriyordu.[14] Almanya'nın yenilgisinin olumsuz sonuçlarında, Fransız diplomatları çıkarlarının –ortak Almanya korkusu ve "Anglo-Amerikalılara" duyulan kuşkuyu paylaşma– uyuşmasının Sovyetler'in Fransız diplomatlarının çabalarını destekleyeceği anlamına geleceğini umut edebilirlerdi. Churchill gibi de Gaulle de SSCB'den "Rusya" diye söz ediyor ve büyük tarihsel benzetmeler yapıyordu: Aralık 1944'te Alman saldırganlığının hortlaması olasılığına karşı Fransız-Rus Antlaşmasını görüşmek üzere Moskova'ya giderken, Stalin ile iş görürken, tıpkı dört yüzyıl önce I. François'nın Kanuni Sultan Süleyman'a karşı takındığı tutumu örnek aldığını anlatmıştı Fransız lider yanındakilere: tek fark "onaltıncı yüzyılda Fransa'da Müslüman bir parti bulunmamasıydı".

Oysa Stalin Fransızlarla aynı hayalleri paylaşmıyordu. Fransızların Londra ve Washington'ı dışlayan dış politika kotarmalarına yardım etmek için denge unsuru görevini üstlenmek niyetinde değildi, bu durum Fransızlara ancak 1947 nisanında Moskova'da düzenlenen Müttefik devletlerin dışişleri bakanları toplantısında bildirilecekti: Molotov'un Georges Bidault'nun Ren eyaletinin ayrılması ve Ruhr sanayi bölgesinin yabancı devletlerin denetimine girmesi önerisini reddetmişti. Fransızlar yine de olmayacak bir bağımsızlık politikasını sağlama almak için farklı seçenekler düşünmekten vazgeçmediler. Fransız çelik ve tarım sanayii üretimi için kömürü ve pazarları garantiye almaya yönelik Çekoslovakya ve Polonya ile süren görüşmeler askıda kalmıştı. Sonunda 1947 yılında Fransız Savaş Bakanı Fransa'nın ABD *ve* SSCB ile önleyici anlaşmalar yaparak ya da ittifaklar kurarak bunlardan hangisi kendine karşı saldırganlık başlatmışsa ona karşı tavır takınmasını gerektiren uluslararası tarafsızlığı benimsemesi gerektiğini –gizlice– önerdi.

Eğer Fransa sonunda bu fantezileri bırakıp 1947'de batılı ortaklarıyla aynı tutumu takınmaya yanaştıysa, bunun üç nedeni vardı. Birincisi, Fransa'nın Almanya'ya yönelik stratejileri başarısızlığa uğramıştı: Almanya'nın tasfiyesi de tazminat ödemesi de söz konusu olmayacaktı. Fransa kendi başına Alman sorununa çözüm dayatacak durumda değildi, üstelik onun önerilerini destekleyen kimse bulunmuyordu. Fransa'nın geri adım atmasının ikinci nedeni, 1947 ortalarında ekonomisinin içine düştüğü umutsuz durumdu: Avrupa'nın geri kalanı gibi (yukarıda görmüştük) Fransa da ivedilikle yalnızca Amerikan yardımına değil, aynı zamanda Almanya'nın toparlanmasına muhtaçtı. Bunlardan

14 Şubat 1945'te Fransa'nın toparlanmasına en çok kimin yardım edeceği sorusuna, ankete katılanların yüzde 25'i SSCB, yüzde 24'üyse ABD diye yanıt vermişti.

ilki dolaylı yoldan ama açıkça Fransa'nın Almanya'ya yönelik bir stratejiye onay vermesine bağlıydı.

Üçüncü ve kesin nedense, Fransız politikacılarla Fransız ulusunun ruh halinin 1947'nin ikinci yarısında belirgin ölçülerde değişmiş olmasıydı. Sovyetler'in Marshall Planı'nı reddedişi ve (bir sonraki konuda ele alacağımız) Kominform'un ortaya çıkışı güçlü Fransız Komünist Partisi'ni hükümette güdük bir koalisyon ortağı olmaktan kurtarıp yurtta ve dünyada bütün Fransız politikalarını alabildiğine eleştiren bir muhalif yapmıştı: öyle ki 1947'nin son aylarında ve 1948'in neredeyse tamamında pek çoklarının gözünde Fransa iç savaşa sürükleniyordu. Aynı zamanda Paris'i bir tür savaş korkusu sarmıştı, Sovyet istilasının eli kulağında olduğu söylentileriyle birlikte Almanların kin gütme politikaları uygulayacakları ülkedeki kaygıları ikiye katlıyordu.

Bu koşullar altında, ayrıca Molotov'un önerilerine kulak asmamasının ardından, Fransızlar yüzlerini gönülsüzce Batı'ya döndüler. 1947 nisanında ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın "Amerika Fransa'ya güvenebilir mi" sorusuna yanıt olarak Fransız Dışişleri Bakanı Bidault –belli bir zamanda ve eğer Fransa iç savaştan sıyrılabilirse– "evet" demişti. Marshall'ın pek etkilenmediği görülüyordu, on bir ay sonra Bidault'yu "dehşete kapılmış" birine benzetecekti. Marshall'a göre Fransa'nın Alman tehdidine kafayı bu kadar takması "modası geçmiş ve gerçekdışı" bir tutumdu.[15]

Marshall'ın Fransızların Almanya'dan korkmalarıyla ilgili söyledikleri doğruydu elbet, ama bu aynı zamanda onun Fransa'nın yakın tarihini anlamaktan uzak olduğunu gösterir. Bundan dolayı Batı Almanya için yapılan Anglo-Amerikan planlarının 1948'de 289'a karşı 297 gibi çok yakın oylarla Fransız Parlamentosu'ndan geçmesi az önemli sayılmazdı. Fransızların başka seçenekleri yoktu, bunun da farkındaydılar. Eğer ekonomilerinin iyileşmesini istiyorlarsa, *üstelik* Amerikalılarla Britanyalılar Almanların yeniden dirilmesine ya da Sovyet yayılmacılığına karşı bir ölçüde de olsa güvence veriyorlarsa, o zaman onlara ayak uydurmaları gerekiyordu –hele Fransa Hindiçin'de yürüttüğü yüksek bedelli sömürge savaşında Amerikalıların yardımına ivedilikle gerek duyarken.

Amerikalılar ve Britanyalılar Almanya'dan yeni bir askeri tehdit gelmeyeceği konusunda Fransızlara garanti verebiliyorlardı; ayrıca Amerikan politikası Almanya'nın ekonomik yönden iyileşeceği sözünü vermişti. Ne var ki bunların hiçbiri Fransa'nın uzun zamandır yaşadığı, orada bulunan malzeme ve kaynak-

15 *Alman* tehdidi konusunun kamuoyuna vurgulanmasının yurtiçi siyaset malzemesi olduğunu Bidault'dan öğrenmek olasılıkla Marshall'a pek inandırıcı gelmemişti.

lara Fransa'nın ulaşma ayrıcalığını nasıl elde edeceği yönündeki açmazı çözmeye yetmiyordu. Eğer bu amaca ister zorla ister ilhak yoluyla ulaşılmazsa, başka yollar bulunmalıydı. İzleyen aylarda Fransızların aklına gelen çözüm Alman Sorunu'nun "Avrupalılaştırılmasından" geçiyordu: Ocak 1948'de Bidault bir kez daha şunları dile getirdi: "Ekonomik düzlemde olduğu kadar siyasal düzlemde de Müttefiklere ve Almanların kendilerine Almanya'nın Avrupa ile bütünleşmesini önermek ... gerekir... bu... siyasal olarak merkezden uzaklaşmış ama ekonomik açıdan refah bir Almanya'ya can vermenin ve onunla bağdaşmanın tek yoludur."

Kısaca, eğer Almanya yok edilecekse, o zaman onu askeri bakımdan hiçbir zarar veremeyeceği ama ekonomik açıdan yarar getireceği Avrupa çerçevesi içine almak gerekirdi. Bu fikir Fransız liderlerin aklına 1948'den önce gelmemişse, bunun nedeni hayal gücünden yoksun olmaları değil, bunu *pis aller*, en iyi ikinci çözüm olarak görmeleriydi. Fransa'nın Alman sorununa "Avrupalı" çözümünü benimsemek, ancak "Fransız" çözümünü gereğince terk etmeye bağlıydı, Fransız liderlerin bunu kabul etmeleri üç yıllarını aldı. O üç yıl boyunca Fransa tarihin üç yüz yılının beklenmedik inkârı gerçeğine alıştı. İçinde bulunulan koşullarda bu hiç de küçük bir başarı değildi.

Sovyetler Birliği'nin 1945'teki koşulları Fransa'nınkinin tam tersiydi. Avrupa işlerinden etkili olarak dışlandığı yirmi yılın ardından Rusya yeniden sahnedeydi. Sovyet halkının esnekliği, Kızıl Ordu'nun başarıları, ayrıca, belirtmek gerek, Nazilerin en yakın Sovyet karşıtı ülkeleri bile kendilerinden uzaklaştırma becerileri Stalin'e hem hükümetlerin gözünde hem de sokaklarda güvenilirlik ve söz hakkı kazandırmıştı.

Bu yeni keşfedilen Bolşevik albenisi, gücün baştan çıkarıcı yönüne dayanmaktaydı. Çünkü SSCB gerçekten de çok güçlüydü: Alman istilasının ilk altı ayında uğradığı büyük kayıplara –Kızıl Ordu 4 milyon askerinden, 8 bin uçağından ve 17 bin tankından olmuştu– rağmen Sovyet orduları 1945'te Avrupa'nın o güne dek görmüş olduğu en büyük askeri gücü oluşturma noktasına gelecek kadar toparlanmıştı: 1946 boyunca yalnızca Macaristan ve Romanya'daki asker sayısı 1 milyon 600 bin dolaylarındaydı. Stalin doğu ve orta Avrupa'da koskoca bir alanı doğrudan ya da (Yugoslavya söz konusu olduğunda) dolaylı yoldan denetimi altına almıştı. Emrindeki orduların Kuzey Almanya'yı geçerek Danimarka sınırına varması Montgomery yönetiminde hızla ilerleyen Britanyalılar tarafından kıl payı engellenmişti.

Batılı generallerin çok iyi bildiği gibi Stalin emrettiği takdirde Kızıl Ordu'nun Atlas Okyanusu kıyısına kadar ilerlemesini durduracak hiçbir güç yoktu. Amerikalılarla Britanyalıların stratejik bombalama kapasitesi açısından açık üstünlükleri, Amerika'nın da atom bombası vardı elbet, oysa Stalin bunu 1945 temmuzunda Potsdam'da karşılaştıklarında Truman'dan duymadan önce de biliyordu. Stalin'in de Sovyetler'e ait bir atom bombası istediğine kuşku yok –zaten Sovyetler'in Doğu Almanya'da, en çok da Çekoslovakya'da uranyum yatakları bulunan bölgeleri kendi denetimi altında tutmakta ısrar etmesinin nedenlerinden biri de buydu; birkaç yıl içinde Sovyet atom programı çerçevesinde 200 bin Doğu Avrupalı bu madenlerde çalışıyordu.[16]

Fakat Sovyet liderlerini kaygılandırıp Amerikalıların dürtüleri ve planları konusunda Stalin'i eskisinden daha kuşkucu kılmakla birlikte atom bombası Sovyetler'in askeri hesaplarını pek az değiştirdi. Bunlar doğrudan doğruya Stalin'in siyasal hedefleriyle ilintiliydi, onlarsa Sovyetler'in ve Rusların ne zamandır bel bağladıkları umutlarının ürünüydü. İlki topraklarla ilgiliydi: Stalin Bolşeviklerin 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'nda ve ondan iki yıl sonra Polonya ile savaş sırasında kaybettiği toprakları geri istiyordu. Bu hedefinin bir bölümüne 1939 ve 1940 yıllarında Hitler ile vardıkları anlaşmanın gizli maddelerinde ulaşılmıştı. Kalanınıysa, 1941 haziranında Sovyetler Birliği'ne saldırma kararını veren, buna karşılık Kızıl Ordu'nun da Berlin'e doğru yürürken tartışmalı bölgeleri yeniden işgal etmesine olanak tanıyan Hitler'e borçluydular. Böylelikle Sovyet işgaliyle Besarabya'nın (Romanya'dan), Bukovina'nın (Romanya'dan), Aşağı Karpatlar'daki Rutenya'nın (Çekoslovakya'dan), Batı Ukrayna'nın (Polonya'dan), Doğu Finlandiya'nın, bağımsız üç Baltık cumhuriyetinin ve Doğu Prusya'daki Könisberg/Kaliningrad'ın ilhakı, faşist düşmanla yapılan çirkin anlaşmaların ürünü yerine zafer kazancı olarak gösterilebilmişti.

Sovyetler Birliği açısından topraklarını genişletmenin çifte amacı bulunmaktaydı. Onun parya statüsüne son veriyordu. Stalin'in önemsediği bir konuydu bu, artık dünya işlerinde koskoca Avrasya blokunun lideriydi, bu blokun yeni keşfedilen gücü Sovyetler'in Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde dayattığı vetolar sistemini simgeliyordu. Bunun yanında, toprak yalnızca itibar demek olmayıp aynı zamanda ve her şeyden önce güvenlik anlamına gelmekteydi. Sovyetler'in bakış açısıyla, Rusya'ya saldırmak isterlerse, Almanların aşmak zorunda kalacakları batıya uzanan *glacis*, uçsuz bucaksız engebeli topraklar can alıcı güvenlik unsuruydu. Stalin Rusya ile Almanya arasındaki bu toprak-

16 Mart 1945'te gizlice yapılan Çek-Sovyet anlaşması gereği SSCB Batı Bohemya'daki Jachymov yataklarını işletip uranyum çıkarma hakkına sahipti.

ların, eğer tümüyle SSCB'ye bırakılmazlarsa, "faşist ve gerici unsurlardan arınmış" dost rejimler tarafından yönetilmesi konusunda dayattığını, önce Yalta'da, sonra da Potsdam'da açıkça dile getirmişti.

Şu kadarını söyleyelim, bu sözlerin tartışma doğuracağı belliydi. Öte yandan 1945 yılında Amerikalılarla Britanyalılar Stalin'e bu konuda söz hakkı tanımaya istekli değillerdi. Tıpkı daha önceden üzerinde anlaşıldığı üzere Moskova'nın eski Mihver devletlerinden (Almanya, Avusturya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Finlandiya) tazminat, ganimet, emek ve *malzeme* alma hakları çerçevesinde, uygun gördükleri gibi kendi güvenliğini belirleme ayrıcalığını elde ettiği düşünülmekteydi. Geriye dönüp baktığımızda, el konulan topraklar ve yürütülen ekonomik sömürü bize Avrupa'nın doğu yarısındaki Bolşevikleştirme sürecinin ilk evrelerini işaret eder, öyle de olmuştur. Ama o sırada kimse bunun farkında değildi –batılı gözlemcilere göre Moskova'nın savaştan hemen sonraki duruşunun bildik ve güven verici geleneksel bir yanı vardı.[17] Daha önce de görülmüştü bunun bir örneği.

Başından sonuna, ideolojik taleplerini ve tutkularını ciddi bir biçimde ele almadıkça Rusya'daki komünist rejimi anlamanın yolu yoktur. Ama bazı anlar vardı, ki 1945-47 arasında bunlar yaşanmıştır, Bolşevik doktrini hakkında pek az bilgiye sahip olsanız bile yalnızca çarların politikalarına bakmakla yetinerek Sovyetler'in *dış* politikasını anlayabilirdiniz. Ne de olsa Rusya'nın komşularını "koruma" yoluyla egemenlik kurma stratejisinin mimarı Büyük Petro'ydu. İmparatorluğun topraklarını güneye ve güneybatıya doğru genişleten Büyük Katarina'ydı. Hepsinden öte Avrupa'da Rus imparatorluğu modeli kuran Çar I. Aleksandr'dı.

1815 Viyana Kongresi'nde –1945'te olduğu gibi– zafere ulaşan ve karşılıklı birbirlerinden kuşkulanan müttefik güçler zorba bir hükümdarlığın yenilgisinin ardından Avrupa kıtasında dengeyi yeniden sağlamak üzere bir araya geldikleri zaman Aleksandr'ın önerileri çok açıktı. Küçük devletlerin kaygıları Büyük Devletler tarafından giderilmeliydi. Britanyalılar denizaşırı topraklarla ilgilendiklerinden ve kıtadaki başka hiçbir güç Rusya'nın dengi olmadığından, savaş sonrası Avrupa'daki düzenlemeler Çar'ın arabuluculuğuyla yürütülecekti. Yerel protestolar genel düzenlemelere tehdit olarak görülür ve gerektiğince bastırılırdı. Rusya'nın güvenliğini belirleyen Çar'ın denetimi altındaki topraklar ve orada yaşayanların zorla yeni sistemle barıştırılma başarısıydı –bir daha asla hiçbir batılı ordu engelle karşılaşmadan Moskova'ya ulaşamayacaktı.

Bu anlatılanlarda Sovyetler'in 1945 yılında yaptıkları hesaplamalara uy-

17 Polonya güven verici olacaktı elbet, çünkü çok bildikti.

mayan hiçbir yan bulunmaz. Dahası, Aleksandr ile nazırları da 1944 kasımında Dış İlişkiler Halk Temsilcisi Komiser İvan Maisky'nin kaleme aldığı muhtırayı dayandırdığı hiçbir gerekçeyi kullanmakta sakınca görmezlerdi: "Bizim için en avantajlı durum savaştan sonra Avrupa'da üstün güç olarak karada yalnızca SSCB, denizde yalnızca Britanya'nın kabul edilmesidir." Elbette 130 yılda değişen çok şey vardı: 1945'te Stalin'in Orta Asya ve Yakındoğu'ya ilgisi Aleksandr'ın gösterdiği ilgiden çok daha fazlaydı (ama Aleksandr'ın ardından gelenler oralarda da çok etkinlik göstermişlerdi); bunun tersine, Sovyet strateji uzmanları Çarlık zamanında takıntı olmuş Konstantinopolis, Boğazlar ve Güney Balkanlar ile pek ilgilenmiyorlardı. Yine de politikalarının benzerlikleri farklılıklarından daha fazladır. Doğu Avrupa'nın ileride irili ufaklı, savunmasız; sözde bağımsız ama gerçekte Büyük Rusya'nın buyruğunda olan devletler topluluğuna dönüşeceğini görerek geleceği gözünde canlandıran Sazunov'un (1914'te savaşın patlak verdiği sıralarda Rusya'nın hariciye nazırı) hesaplamalarıyla birleşmişlerdir.

Avrupa'da Çarlık Rusyası'nın uyguladığı dış politikanın süregelen temalarına ek olarak Stalin de kendi hesaplamalarını yapıyordu. Batı'da enikonu ekonomik bir çöküş bekliyordu –iki savaş arasında yaşanmış örneklere olduğu kadar Marksist dogmalara dayanan bir tahmindi bu; öte yandan küçülen dünya pazarı uğruna rekabet eden iki imparatorluk, Britanya ile ABD arasında olası "kaçınılmaz" anlaşmazlığı da abartmıştı. Stalin bütün bunlardan çalkantıların artacağı sonucunu –demek ki Sovyetler Birliği'nin kazanımlarını kesinleştirmesi gerekiyordu– bir de batılı müttefikler arasında "çatlak" görülme olasılığını çıkarıyordu; özellikle Ortadoğu, belki bir de Almanya ile ilgili olacaktı bu. Bu nedenle bir anlaşmaya varmak için hiç aceleci davranmıyordu.

Ancak bu durum ona daha çok güvence sağlamıyordu. Tam tersine savunmacılığı ve her an tetikte olan kuşkuculuğu Sovyet dış politikasının bütün yönlerini nitelemekteydi –George Kennan 1946'da, "Kremlin'in dünya işlerine nevrozlu bakışı" saptamasında bulunmuştu. Sonuçta, Stalin'in 9 Şubat 1946'da Sovyetler Birliği'nin savaş öncesinde önem verdiği sanayileşmenin, savaş hazırlıklarının ve kapitalizmle komünizm arasındaki çarpışmanın kaçınılmazlığının yeniden öne çıktığını açıkladığı Bolşoy Tiyatrosu'nda yaptığı konuşma, gözle görüleni vurgulayarak, bundan böyle Sovyetler Birliği'nin ancak uygun gördüğünde Batı ile işbirliğine gireceğini ortaya koyuyordu.

Yeni bir şey değildi bu: Stalin Bolşeviklerin 1921'den önce ve sonra yine 1927 ile Halk Cephelerinin ortaya çıkışı arasındaki dönemde izledikleri "katı" çizgiye dönüyordu. Bolşevik rejim hep güvensizlik yaşamıştı –ne de olsa uygun-

suz koşullarda ve epey tatsız bir ortamda azınlığın darbesi sonucunda doğmuştu– Stalin'in de bütün diktatörler gibi içte ya da dışta tehditler ve düşmanlar türetmesi gerekiyordu. Dahası Stalin İkinci Dünya Savaşı'nın başa baş bir mücadele olduğunu herkesten daha iyi biliyordu: Almanların 1941'deki istilası bir ay önce başlasaydı (ki Hitler'in planı böyleydi), Sovyetler Birliği gafil avlanabilirdi pekâlâ. ABD'nin Pearl Harbor baskınından sonra düştüğü durum gibi ama daha haklı bir gerekçeyle, Sovyet liderliği de "şaşırtma saldırıları" ve yeni kazandığı duruşuna kafa tutulacak paranoyasına kapılmıştı. Üstelik Ruslar (Fransızlardan bile daha eski) Almanları çok uzun zamandır asıl tehdit olarak görmekteydiler.[18]

Peki Stalin ne istiyordu öyleyse? Batı ile ilişkilerinin soğuyacağını tahmin ettiği ve elindekileri en iyi şekilde değerlendirerek Batı'nın zayıf düşmesinden yararlanmayı beklediği doğru elbette. Ne ki Stalin'in bunun ötesinde herhangi bir stratejisi olmadığı da apaçık ortadadır. Savaştan sonra Doğu Almanya'nın Sovyetlerce işgali konusunda uzman tarihçi Norman Naimark, "Sovyetler önyargılı planlar ya da ideolojik zorunluluklar çerçevesinde değil bölgedeki somut olayların etkisiyle hareket ediyordu" sonuca varır. Bu görüş, Stalin'in bildiğimiz genel yaklaşımına uygun düşmekte, ayrıca Doğu Alman davasıyla da örtüşmektedir.

Sovyetler yakın gelecekte Üçüncü Dünya Savaşı'nı planlamıyorlardı kuşkusuz. Haziran 1945 ile 1947 sonu arasındaki dönemde Kızıl Ordu'daki personel sayısı 11 milyon 365 binden 2 milyon 874 bine indirilmişti –kısıntı oranı ABD ve Britanya ordularında yapılan personel kesintisine yakındı (ancak silahlı, motorize birliklerden oluşan çok sayıda yedek kuvvet bölgede bırakılmıştı). Sovyetler'in hesaplamalarından batılı çağdaşlarının, hatta Stalin'i önlemci bir pragmatist olarak değerlendirenlerin bile hiçbir biçimde haberi yoktu. Öte yandan, Molotov, Sovyetler Birliği'nin uygun koşullardan yararlanmayı yeğlediğini ama bunları ilerletme riskini göze almayacağını belirttiği anılarında doğruyu yazmaktadır: "İdeolojimiz, mümkün olduğunda taarruz harekâtı tertip etmeyi gerektirir, olmazsa, bekleriz".

Stalin de pekâlâ riskten kaçan biriydi; bundan ötürü o tarihten bugüne onu eleştiren kimileri Batı'nın önünü daha erken ve daha fazla "kesme" girişiminde bulunmamasına hayıflanmaktadır. Fakat bu yıllarda kimse başka bir savaş daha istemiyordu, Stalin Paris'e ya da Roma'ya el atmaktan kolaylıkla caydırılabilirken (oralarda bir tek ordusu bile bulunmuyordu), Sovyet güçleri-

18 Sovyet Dışişleri Bakanı Edvard Şevardnadze'nin 1990'da, ABD ile kırk yıldır süren Soğuk Savaş'a rağmen torunlarının savaş oyunları oynarken düşman olarak Almanya'yı seçtiklerini anlattığı söylenir.

nin daha doğudaki varlığı herkesin kabul ettiği gibi tartışılamaz bir durumdu. Romanya veya Bulgaristan'daki Müttefik Denetim Konseyleri'nde Sovyetler ne Britanyalıların ne de Amerikalıların dileklerini dikkate alır gibi yapma gereği duyuyor, hele yerli yöneticilerin isteklerine daha az kulak veriyordu. Yalnız Çekoslovakya'da bir ölçüde belirsizlik söz konusuydu, Kızıl Ordu oradan çekileli çok olmuştu.

Kendi duruşu içerisinde Stalin Moskova'da iyi niyetle alınan kararlar doğrultusunda hareket ediyordu. Stalin ve çalışma arkadaşları "onların" Avrupası'nın yarısını Sovyetler'in işgal ve kontrol etmeyi planladıklarını batılı müttefiklerin anladıklarını varsaymaktaydılar, ayrıca Sovyetler'in kendi bölgelerindeki davranışlarına yönelik batılıların protestolarını *formalite icabı* takınılan tavır, demokratik söylemi pek etkilemeyecek bir tutum olarak görmeye yatkındılar. Batı'nın Doğu Avrupa'da özgürlük ve özerklik talep ederek kendi söylemini fazla ciddiye aldığını düşünüyor, Sovyet liderler de buna öfkeyle karşılık veriyorlardı. 1945 şubatında Polonya'nın geleceğine ilişkin batılı müdahaleyi yorumlayan Molotov'un dili bu tutumu yansıtmaktadır: "Hükümetlerin nasıl kurulduğunu bilmiyoruz, ne Belçika'da ne Fransa'da ne Yunanistan'da ne de vb. Kimse bize fikrimizi sormuyor, yine de biz bu hükümetlerden birini ya da diğerini beğendiğimizi söylemiyoruz. Müdahale etmememizin sebebi orasının Anglo-Amerikan askeri hareketleri bölgesinde yer almasıdır".

Herkes İkinci Dünya Savaşı'nın da önceki gibi kapsamlı bir Barış Antlaşması ile sona ermesi beklentisine girmişti, zaten 1946 yılında Paris'te beş ayrı antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmalar Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Finlandiya ve İtalya'daki toprak sorunlarını ve diğer işleri karara bağlarken, 1951 yılına dek teknik olarak Almanya ile savaşta kalan Norveç'i kapsamıyordu.[19] Her ne kadar bu gelişmeler oralarda yaşayan halkları ilgilendiriyorsa da (Romanya, Bulgaristan ve Macaristan Sovyetler'in kesin tahakkümü altına gireceklerinin işaretini veriyordu), böyle anlaşmalara varılabiliyordu, çünkü sonunda Büyük Devletler'in hiçbiri kendilerine karşı tavır alınması riskini göze almak istemiyordu.

Ancak Almanya konusu bambaşkaydı. Özellikle Ruslar için Almanya büyük önem taşıyordu. Tıpkı savaşın Almanya yüzünden çıkmış olması gibi barış için de aynısı söz konusuydu; ayrıca Almanların kin gütme olasılıkları en az

19 İtalya bütün sömürgelerini kaybetti, SSCB, Yugoslavya, Yunanistan, Arnavutluk, Etiyopya'ya 360 milyon dolar tazminat ödedi ve İstriye yarımadasını Yugoslavya'ya bıraktı. Sınır kenti olan Trieste'nin kimin tasarrufunda olacağı sekiz yıl daha anlaşmazlık konusu olacaktı.

Fransızlarınki kadar Sovyetler'in de tüm hesaplarına kara bulut gibi çökmüştü. Stalin, Truman ve Churchill'in bir araya geldiği 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında (Britanya Genel Seçimleri'ni İşçi Partisi'nin kazanmasının ardından Churchill'in yerini Attlee'nin aldığı) Potsdam'da Almanların Doğu Avrupa'dan sürülmesine, işgalci güçlerin "demokratikleştirme", "Nazilikten arındırma" ve "kartelsizleştirme" hedef ve amaçları doğrultusunda Almanya'nın idari olarak bölünmesine yönelik bir karar almanın mümkün olabildiği görülmüştü. Bu ortak niyetin ötesindeyse, zorluklar baş göstermekteydi.

Alman ekonomisinin bir bütün olarak ele alınmasına karar verilmişti, fakat Sovyetler'e denetimleri altında tuttukları bölgede ürün, hizmet ve mali varlıklar elde etme ve götürme hakkı da tanınmıştı. Ayrıca Doğu Almanya'dan sağlanacak gıda ve hammadde karşılığında Batı bölgesinden yüzde 10 tazminat almaya razı olmuşlardı. Ancak bu uzlaşmalar bir çelişkiye de gebeydi, Doğu ve Batı'nın ekonomik kaynaklarının birbirinden bağımsız ve ayrı olarak ele alınması gündeme geldi. Tazminatlar daha en başından tartışmalı bir konuydu (tıpkı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gibi); Ruslar (ve Fransızlar) bunun peşindeydi, üstelik Sovyet yetkilileri müttefik işgal devletleri onay versin ya da vermesin ta başlangıçtan beri Alman tesislerini ve makineleri parçalayıp götürmeye çekinmemişlerdi.

Almanya'nın Polonya ile arasında yeni çizilecek sınırlar üzerinde son bir anlaşmaya varılmamıştı; ayrıca uygulamada demokratikleştirmeyle ilgili ortak bir zeminde buluşulamıyordu. Buna göre, Müttefik devletlerin liderleri bu konuda birbirlerinden ayrılmayı ve kararı ertelemeyi kararlaştırarak Dışişleri Bakanları'na ileriki bir tarihte bir araya gelip görüşmeleri sürdürme talimatı verdiler. Böylece Müttefiklerin Dışişleri Bakanları'nın iki yıllık görüşmeleri başlamış oldu –görüşmelerde Sovyet, Amerikan, Britanya, daha sonra da Fransız hükümetleri temsil ediliyordu: ilk toplantı Potsdam'dan iki ay sonra Londra'da yapıldı, sonuncusu da Aralık 1947'de yine Londra'da. Prensipte, amaçları savaş sonrasının Almanyası için kesin düzenlemeler belirlemek ve Müttefik Devletler ile Almanya ve Avusturya arasında imzalanacak Barış Antlaşması'nı hazırlamaktı. İşte bu toplantılar sırasında –en çok da 1947 mart ve nisan aylarında Moskova'daki görüşmelerde– Sovyetler ile Batı'nın Alman sorununa bakışları arasında uçurumlar olduğu anlaşıldı.

Anglo-Amerikan stratejisi kısmen siyasal sağgörü hesaplarının ürünüydü. Eğer Batı'nın işgal bölgesindeki Almanların baskı altında tutulup yoksullaştırılmaları sürecek ve onlara ilerleme umudu verilmeyecekse, er geç Nazizm'e –ya da Komünizm'e– sığınmaları kaçınılmazdı. Demek ki Almanya'da Amerikan

ve Britanya askeri hükümetlerinin işgali altındaki bölgelerde öncelikler daha erkenden değişmiş, sivil ve siyasal kurumların yeniden inşa edilmesine ve Almanlara kendi iç işlerinde sorumluluk verilmesine yönelinmişti. Buysa, yeni ortaya çıkan Alman politikacılara savaş sona erdiğinde umut ettiklerinden çok daha fazla ayrıcalık sağlamıştı, onlar da bunu kullanmaktan hiç çekinmiyorlardı –sorunlar giderilmez ve işgal güçlerinin önerilerine kulak asılmazsa, Alman ulusunun gelecekteki siyasal bağlılığına karşılık veremeyeceklerdi.

Neyse ki batılı müttefikler açısından, Berlin'de ve Doğu Almanya'nın Sovyet işgali altındaki bölgelerinde uygulanan komünist işgal politikaları umutsuz Almanların duygularıyla oylarını çekecek kadar iyi değildi. Amerikalılar, Britanyalılar ya da Fransızlar Almanların gözünden ne kadar düşmüş olurlarsa olsunlar, onların yerine geçebilecek seçenek onlardan çok daha kötüydü: eğer Stalin savaştan sonraki ilk yıllarda Alman komünistlerine taleplerinin bu olması gerektiğini belirttiği gibi, Almanya'nın bütünlüğünü gerçekten istiyorsa, o zaman Sovyetler'in taktikleri içler acısıydı. Sovyetler ta başından beri kendi işgali altındaki topraklarda Müttefiklerin rızası olmaksızın *de facto*[20] komünist hükümet kurmuştu ve Potsdam sözleşmesinde fazla gördüğü maddeleri gözü kapalı çiğneyip çıkararak kendi bildiğince hareket ediyordu.

Hoş, Stalin'in pek fazla seçeneği de yoktu. Komünistlerin ülkede ya da Sovyet bölgesinde zor kullanmak dışında söz hakkı elde etme umudu hiç olmamıştı. 20 Ekim 1946 günü Berlin'de yapılan yerel seçimlerde komünist adayların aldıkları oylar hem Sosyal Demokratların hem de Hıristiyan Demokratların çok gerisinde kaldı. Bunun sonucunda Sovyet politikası da gözle görülür ölçüde sertleşti. Fakat aynı sıralarda batılı işgalci devletler kendi sorunlarıyla boğuşmakla meşguldüler. 1946 temmuzunda Britanya kendi işgal bölgesinde (Almanya'nın kuzeybatısındaki şehir ve sanayi merkezleri) yaşayan nüfusu doyurmak için 112 bin ton buğday ve 500 bin ton patates ithal etmek zorunda kalmış, parasını da Amerikalılardan aldıkları borçla ödemişlerdi.

Britanyalıların Almanya'dan aldıkları savaş tazminatı en fazla 29 milyon dolar kadardı; gelgelelim işgalin Londra'ya yılda 80 milyon dolara varan maliyeti aradaki farkı Britanya'daki vergi mükelleflerinin sırtına yüklemişti, hem de Britanya hükümeti (savaş boyunca başvurmaktan kaçındığı bir çare olmasına rağmen) kendi halkına ekmeği karneyle vermek zorunda kaldığı sıralarda. Britanya'nın Hazineden Sorumlu Bakanı Hugh Dalton'a göre bu, Britanyalıların "Almanlara savaş tazminatı ödemesi" anlamına geliyordu. Amerikalılar aynı ekonomik sıkıntıları yaşamıyorlardı, kendi işgal ettikleri bölgeler

20 Fiili (ç.n.)

savaşta o kadar çok zarar görmemişti, yine de içinde bulundukları koşullar onlara da saçma geliyordu –en çok da ABD Ordusu hoşnutsuzdu; çünkü aç kalan milyonlarca Alman'ı doyurmanın maliyetini kendi bütçesinden karşılıyordu. George Kennan'ın gözlemlerine göre, "Almanya'nın koşulsuz teslim olması... Almanya'nın modern zamanlarda ekonomik bakımdan asla kendi kendine yetmemiş, savaş koşullarıyla ve Almanların yenilgiye uğramasıyla kendi kendine yetme kapasitesi korkunç ölçüde azalmış bir kesiminde, bizi tek sorumlu kıldı. Şimdilik bizim bölgemizdeki ekonominin kalkınması için hiçbir programımız olmaksızın bu sorumluluğu kabul ederken uluslararası anlaşmalarla sonradan çözüme bağlanmasını tercih etmekteyiz".

Bu çıkmazla ve fabrikalarla donanımlarının dağıtılıp doğuya sevk edilmesine diş bileyen Almanların öfkesiyle karşı karşıya kalan ABD askeri valisi General Clay 1946 mayısında Sovyet yetkililerinin, Potsdam sözleşmesinde kendi paylarına düşen yükümlülüklere uymadıklarını gözlemleyerek Amerikan işgali altındaki bölgeden Sovyetler Birliği'ne (ya da başka yerlere) savaş tazminatı karşılığında yapılacak sevkıyatları tek taraflı olarak durdurdu. İki ay sonra Britanyalılar da aynı uygulamayı başlattılar. Yol ayrımının ilk sinyalleriydi bunlar, ama o kadar. SSCB gibi Fransa da savaş tazminatı peşindeydi; ayrıca bu dört müttefik de Almanya'daki yaşam standardının (Britanya ve Sovyetler Birliği dışında) Avrupa ortalamasından yüksek olmayacağı kararı verilen 1946 tarihli "Sanayi Seviyesi" anlaşmasına hâlâ resmen bağlıydı. Ayrıca 1946 mayısında toplanan Britanya Kabinesi Avrupa'nın güvenliği açısından yararlı olacağı görülmesine rağmen işgal altındaki Almanya'nın doğu ve batı olarak resmen bölünmesini kabul etmeye hâlâ isteksizdi.

Öte yandan dört İşgal Gücünün bir karara varamayacakları giderek daha iyi anlaşılmaktaydı. 1946 ekiminde Nürnberg Ana Mahkemesi sona erip ertesi ay da Paris Barış Antlaşması'nın şartları netleştirilince, savaş zamanının Müttefikleri Almanya için taşıdıkları ortak sorumluluktan biraz daha fazlasını üstlenmek zorunda kalmış, bunun yarattığı çelişkiler biraz daha su yüzüne çıkmıştı. Amerikalılarla Britanyalılar 1946 yılının sonunda işgalleri altındaki bölgelerin ekonomilerini "Çifte Bölge" adını verdikleri bir potada eritme kararı aldılar; ancak bu bile Almanya'nın kesin bölünmesine henüz işaret etmiyordu; Çifte Bölge, Batı ile bütünleşmeye yönelik bir çabaydı daha çok. Bunun tersine, üç ay sonra 1947 şubatında Fransız ve Britanyalılar caka satarak Dunkirk Antlaşması'nı imzalayıp gelecekte herhangi bir *Alman* saldırısı durumunda birbirlerine destek vermek üzere anlaşmaya vardılar. ABD Dışişleri Bakanı Marshall 1947 yılı başlarında Alman ekonomisinin içinde bulunduğu güçlükten çıkmak için nasıl dü-

zenlemeler yapılırsa yapılsın, Almanya'nın bölünmesine gerek duyulmayacağı konusunda iyimserliğini hâlâ koruyordu. En azından bu noktada Doğu ve Batı hâlâ resmen görüş birliği içindeydiler.

Gerçek kopuş 1947 baharında, 10 Mart-24 Nisan tarihlerinde Almanya ve Avusturya'yı kapsayan bir Barış Antlaşması'nda uzlaşmaya varma çabasıyla bir kez daha toplanan ABD, Britanya, Fransa ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları toplantısında görülecekti. Artık fay hatları belirlenmişti. Britanyalılarla Amerikalılar Almanların kendi ayakları üstünde durmalarını sağlamak, aynı zamanda da genel Avrupa ekonomisinin yeniden canlanışına katkıda bulunması adına Batı Alman ekonomisini diriltmeye kararlıydılar. Sovyet temsilciler Almanya'nın Batı bölgelerinden tazminat almanın peşindeydi, bu amaçla, ilk olarak Potsdam'da (üstü kapalı da olsa) Almanya'nın yönetimi ve ekonomisinde birleşik bir düzen tasarlanıyordu. Oysa şimdi batılı müttefikler tek bir Alman yönetimi arayışından vazgeçiyorlardı. Çünkü bu yalnızca Almanya'nın batı topraklarında yaşayan –artık kendi haklarına sahip siyasal bir saygınlığa kavuşmuş– halkı terk etmeleri anlamına gelmekle kalmıyor, dönemin askeri dengesizlikleri göz önüne alındığında, aynı zamanda ülkenin Sovyet denetimine teslim edilmesi demek oluyordu.

ABD'nin Almanya'daki Askeri Hükümeti'nin siyasal danışmanı Robert K. Murphy, "Demirperde'yi asıl indiren... 1947 Moskova Konferansı oldu" diye saptamıştı. Ernest Bevin daha Moskova'ya ayak basmadan Almanya ile ilgili herhangi bir anlaşmaya varma umudundan çoktan vazgeçmiş bulunuyordu, ancak Marshall (ve Bidault) için belirleyici an gelip çatmıştı. Molotov ile Stalin açısından da elbet. Dört dışişleri bakanının 27 Haziran-2 Temmuz arasında Marshall'ın yeni büyük planını tartışmak üzere Paris'teki ertesi buluşmalarına kadar Amerikalılarla Britanyalılar yeni Çifte Bölge "Ekonomik Konseyi" içerisinde Almanların temsil edilmesine izin vermeyi, böylelikle Batı Alman hükümetinin ilk tohumlarını atmayı çoktan (23 Mayıs'ta) kararlaştırmışlardı.

Bundan sonra olaylar hızla gelişti. Her iki taraf da birbirine ayrıcalık tanımak ya da kendine ayrıcalık kotarmak niyetinde değildi: Ayrı bir Rus-Alman Barışı'ndan epeydir korkan ve bunu engellemek uğruna ertelemeleri destekleyen ve ödünler veren Amerikalılarla Britanyalılar artık pabuç bırakmadıkları beklenmedik sonucu dikkate almaz olmuşlardı. Ağustosta tek taraflı olarak (Sovyet *ve* Fransızların yaygara koparmalarına rağmen) Çifte Bölge'deki üretimi artırmışlardı. Genelkurmay Başkanlığının JCS 1067 sayılı talimatın ("Morgenthau planı") yerini alan JCS 1779 sayılı talimatı, yeni Amerikan hedeflerinin resmen tanınması anlamına geliyordu: Almanya'nın batı bölgesinde ekonomik birlik ve

Almanların kendi hükümetlerinin desteklenmesi. Özellikle Amerikalıların gözünde Almanlar giderek düşman olmaktan çıkıyordu.[21]

Dışişleri bakanları –Molotov, Bevin, Marshall ve Bidault— 1947'de 25 Kasımdan 16 Aralık gününe dek Londra'da son kez bir araya geliyorlardı. Tuhaf bir buluşmaydı çünkü ilişkileri fiilen çoktan kopmuştu. Batılı müttefikler Batı Avrupa'nın kalkınması için yaptıkları bağımsız planlarla ileriye bakarken, iki ay önce Kominform'u kuran Stalin Fransa ve İtalya'daki komünist partilere kendi ülkeleriyle ilgili işlerde uzlaşmaz bir tutum takınmaları talimatını veriyor ve artık Sovyet Bloku olan komünistlerin denetimi altındaki ülkelere baskı uygulamaya başlıyordu. Bir araya gelen bakanlar geçmişte olduğu gibi Müttefiklerin denetiminde kurulacak bütün Almanları kapsayan bir hükümet kurmanın yollarını ve nihai Barış Antlaşması için diğer koşulları tartıştılar. Ne var ki Almanya'nın ortak yönetimi konusunda ya da geleceğine ilişkin planlarda başka bir anlaşma olmayacak ve toplantı ileride bir görüşme tarihi belirlenmeden dağılacaktı.

Buna karşılık Britanya, Fransa ve ABD yine Londra'da 23 Şubat 1948'de toplanan ve süresi uzatılan bir konferansta Almanya'nın geleceğine yönelik üçlü görüşmeleri başlattılar. Aynı hafta Çekoslovakya'daki Komünist Parti başarılı bir darbe yaparak Stalin'in eski stratejisini tümüyle bıraktığının ve Batı ile uzlaşmaktansa çarpışmanın kaçınılmaz olduğunu kabul ettiğinin sinyallerini verdi. Prag darbesinin gölgesinde Fransa ile Britanya Dunkirk Antlaşması'nın kapsamını genişleterek 17 Mart günü Britanya, Fransa ve Benelüks ülkelerini ortak savunma ittifakına sokan Brüksel Paktı'nı imzaladılar.

Artık batılı liderlerin önünde hiçbir engel kalmamıştı ve Londra Konferansı zaman geçirmeksizin Marshall Planına Batı Almanya'yı da dahil etme kararı alarak Batı Alman devletinin nihai hükümetini kurmaya yönelik taslaklar hazırladı (Fransız delegeleri bunu desteklemelerinin şartı olarak Saar bölgesinin Almanya'dan –geçici olarak– ayrılmasını ve Ruhr havzasındaki sanayi üretimi gözetiminin bağımsız yetkililerce yapılmasını öne sürmüşlerdi). Bu planlar Potsdam sözleşmesinin ruhundan açıkça uzaklaşılması demekti ve Berlin'deki Müttefik Denetim Konseyindeki (ACC) Sovyet temsilci General Vasiliy Sokolovski şiddetle karşı çıkıyordu (ne ki Sovyetler Birliği'nin aynı sözleşmenin maddelerini sık sık ihlal ettiğini kabul etmeye yanaşmıyordu).

10 Mart günü Sokolovski Batı Almanya'ya ilişkin planları kınayarak bun-

21 Buna kolay uyum sağlandığı görülecekti. Fransızların kurtulmalarına soğukça denilebilecek tepkisini gördükten sonra Almanya'da nasıl karşılandığına şaşırarak sevinen bir Amerikan askerinin sözleriyle belirtelim: Vay be, bu insanlar Fransızlardan çok daha temiz ve lanet olasıca daha cana yakın gibiler. Bizim insanlarımıza çok benziyorlar." Alıntı Earl Ziemke, *The U.S. Army in the Occupation of Germany, 1944-46* (Washington DC, 1985), s. 142.

ları, sosyalizmi istediğini dile getirme şansını bulamamış Alman nüfusuna kapitalist çıkarların zorla dayatılması olarak niteledi ve batılı devletlerin –Sovyet bölgesine girdiğini ileri sürdüğü– Berlin'deki varlıklarını Doğu Almanların işlerine müdahale etmek için kötüye kullandıkları yollu Sovyet iddialarını yineledi. On gün sonra, 20 Mart günü Berlin'de yapılan Müttefik Denetim Konseyi toplantısında Sokolovsky bu kez batılı müttefiklerin "Batı Almanya'da aldıkları tek taraflı kararları" suçlayarak, "barışçıl ülkelerin ve ülkelerinin barış içinde yaşamasını ve demokratikleşmesini isteyen barışsever Almanların çıkarlarına aykırı" olduğunu vurguladı. Arkasından da Sokolovsky odadan hışımla çıktı, Sovyet delegeleri de peşinden. Bir dahaki toplantı için herhangi bir tarih belirlenmeyecekti. Almanya'daki ortak Müttefik işgali sona ermişti: aradan iki hafta bile geçmemişti, 1 Nisan'da Berlin'deki Sovyet askeri yetkilileri Batı Almanya ile batılı Müttefiklerin Berlin'deki işgal bölgeleri arasındaki kara trafiğine karışmaya başladılar. Avrupa'da gerçek Soğuk Savaş çanları çalıyordu.

Bu anlatılanlar bize "Soğuk Savaş'ı kim başlattı?" diye sormanın pek bir şey kazandırmadığını açıkça göstermektedir. Soğuk Savaş'ın Almanya ile sınırlı kaldığını düşünürsek, olasılıkla karşılarında kendilerine karşı birleşmiş bir Almanya görmek yerine ortaya çıkan sonucu –bölünmüş bir ülke– katılan bütün taraflar destekliyordu. 1945 mayısında kimse böyle bir sonucu planlamamıştı, durumdan hiç hoşnut olmayan birkaç kişiyle sınırlıydı. Başta Konrad Adenauer olmak üzere bazı Alman politikacılar siyasal yaşamlarını ülkelerinin bölünmesine borçluydu: Eğer Almanya dört bölgeli ya da birleşik bir ülke olarak kalsaydı, batı uçtaki Katolik Ren eyaletinden adı duyulmadık yerel bir politikacının tepeye yükselmesi asla mümkün olmazdı.

Oysa Almanya'nın bölünmesi Adenauer'in benimsediği bir dava değildi, yine de içten içe sevinçle karşıladı bunu. Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlıca rakibi Sosyal Demokrat Kurt Schumacher Batı Prusyalı bir Protestan, aynı zamanda Alman birliğinin ateşli savunucuydu. Adenauer'in tersine *o* tek bir Alman devletinin koşulu olan tarafsız bir Almanya'yı kabul etmeye hazırdı, zaten göründüğü kadarıyla Stalin'in önerisi de buydu. Kuşkusuz Schumacher'in tutumu o sırada Almanya'da en popüler günlerini yaşıyordu, aynı nedenden dolayı Adenauer'in de ayağını yere çok sağlam basması ve bölünmüş bir Almanya'nın sorumluluğunun işgalci güçlerin sırtına yüklenmesini sağlaması gerekiyordu.

1948 yılında Büyük Britanya gibi Amerika Birleşik Devletleri de daha

geniş batı kesiminde Amerikan etkisinin egemen olduğu bölünmüş bir Almanya görmekten mutsuz değildi. George Kennan gibi (daha 1945'te ABD'nin "Almanya'da kendine düşen bölgeyi... doğunun tehdit edemeyeceği kadar refah, güvenli, üstün bir bağımsızlığa götürmekten başka bir seçeneği" olmadığına hükmetmişti) böyle bir sonucu idrak ederek beklemiş olanlar bulunsa da bunların sayısı azdı. Amerikalılar da Stalin gibi bu yıllarda doğaçlama hareket ediyordu. Bazen Amerikalıların belli kararlarının ve bildirgelerinin, en çok da Mart 1947 tarihli Truman Doktrini'nin Stalin'in uzlaşma arayışından sertliğe geçişini hızlandırdığı söylenir ve bu anlamda Avrupa'daki bölünmelerin sorumluluğu Washington'ın duyarsızlığına, daha da kötüsü bilerek uzlaşmaz tutum almasına bağlanır. Ancak durum bambaşkadır.

Örnek olarak Truman Doktrini'ni ele alırsak, Sovyetler'in hesaplarında pek az etkisi olduğunu görürüz. Başkan Truman'ın 12 Mart 1947 tarihinde Kongre'ye söylediği, "silahlı azınlıkların ya da dış baskıların boyunduruk altına alma çabalarına direnen özgür halkları desteklemek Birleşik Devletler politikası olmalıdır" şeklindeki sözlerle yaptığı duyuru, İngiltere'de 1947 şubatında yaşanan ekonomik krizin ardından Londra'nın Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yapmayı sürdürme kabiliyetsizliğine yönelikti. Amerika Britanya'ya düşen sorumluluğu da üstlenecekti. Dolayısıyla, Truman denizaşırı ülkelere yardıma ayrılan bütçeyi 400 milyon dolar daha artırmak üzere Kongre'den onay istiyordu: Bu talebi komünist ayaklanmanın patlak vermesi durumunda finansman bulmayı kesinleştirmek için yapmıştı.

Kongre onu ciddiye aldı, fakat Moskova kulak asmadı bile. Stalin'i ne Türkiye ne de Yunanistan –yardım paketinden yararlanacak başlıca iki ülke– ilgilendiriyordu, ayrıca kendi ilgi alanının Truman'ın sahneye koyduğu oyundan etkilenmediğini de çok iyi anlamıştı. Tam tersine, Batı kampı içerisinde bölünme olasılığının yüksek olduğunu düşünmeye devam ediyor ve Amerikalıların bir zamanlar Britanya'ya düşen Doğu Akdeniz'deki sorumluluğu üstlenmesini bunun bir işareti ve habercisi diye görüyordu. Stalin'in Doğu Avrupa'daki hesaplarını değiştirmesinin nedeni her ne olursa olsun, Amerikan iç politikasının söylemi değildi bu.[22]

Almanya ile Avrupa'nın bölünmesine doğrudan yol açan en yakın neden Stalin'in bu yıllarda yaptığı yanlışlardan kaynaklanır. Zayıf ve tarafsız, birleşik bir Almanya görmeyi daha çok tercih ettiği Orta Avrupa'da sahip olduğu avan-

22 Her zaman önderinden yana konuşan Andrej Jidanov Eylül 1947'de Kominform Kurucu Kongresi delegelerine, Truman Doktrininin SSCB'yi olduğu kadar İngiltere'yi de hedef aldığını, "çünkü Akdeniz ve Yakındoğu'da Britanya'nın etki alanından dışlanmasına işaret" ettiğini açıklamıştı.

tajları hem 1945'te hem de sonraki yıllarda ödün vermeyen sert tutumu ve çatışmacı taktiklerle iyi kullanamamıştı. Eğer Stalin Almanya'nın çökmesine izin vererek Almanların öfkesi meyve vermeye başlasın ve çaresizlik içinde kucağına düşsünler diye umut ettiyse, ciddi bir hesap hatası yapmıştı –hoş, Müttefiklerin Batı Almanya'daki yetkililerinin kimi zaman onun bu umutları yerine mi geliyor diye kaygılandıkları yok değildi. Sovyet diktatörün kişiliği ve yönettiği sistem düşünüldüğünde, Avrupa'daki Soğuk Savaş kaçınılmaz bir sonuçtu.

Ne var ki bu durum, hasımlarının da çok iyi bildiği üzere Almanya'nın onun ayakları altında olduğu gerçeğini değiştirmez –Marshall 13 Şubat 1948'de Ulusal Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmada, "Sorun, elimizde söndürecek hiçbir şey olmadan ateşle oynamamız" demişti. Sovyetler Birliği'nin yapması gereken tek şey Marshall Planı'nı kabul etmek ve Almanların çoğunu tarafsız, bağımsız bir Almanya isteyen Moskova'nın iyi niyetine inandırmaktı. Öyle yapsaydı, 1947 yılında Avrupa'daki dengeler köklü bir değişime uğrardı. Marshall, Bevin ya da danışmanları bu manevralar hakkında ne düşünmüş olurlarsa olsunlar, onları engellemek konusunda elleri kolları bağlı olacaktı. Böyle taktik hesapların Stalin'i aşması Batı'yı haklı çıkarmaz. Başka bir ortamda Dean Acheson, "Düşmanlarımız açısından şanslıydık" diye ifade etmişti.

Geriye dönüp baktığımızda, Avrupa kıtasının göbeğinde aşırı kudretli Almanya'nın gücünü kesmek için kanlı bir savaşta çarpıştıktan sonra, galip gelen devletlerin Alman devini zaptetmek için yapılacak savaş sonrası düzenlemelerde bir türlü anlaşma sağlayamayarak, yeniden topladığı güçten ayrı ayrı yararlanmak amacıyla onu aralarında paylaşmaları şaka gibi gelir. Almanya'yı sorun olmaktan çıkarmanın tek yolunun müzakere koşullarını değiştirmekten ve çözüm olduğunu ilan etmekten geçtiği önce Britanyalılar, arkasından Amerikalılar, daha sonra Fransızlar ve en son da Sovyetler tarafından açıkça anlaşılmıştı. Rahatsız ediciydi ama işe yaradı. İşgal altındaki Almanya'da Britanya istihbarat subayı olarak görev yapan Noel Annan'ın sözlerini yinelersek, "Komünizm'i uzak tutmak için Hitler'in saflarına katılmaya razı olmuş kimselerle ittifak kurmak iğrenç geliyordu. Ancak Batı için tek umut Almanları batılı demokratik bir devlet kurmaya teşvik etmekti."

5
SOĞUK SAVAŞ'IN AYAK SESLERİ

"Avusturya İmparatorluğu'nun parçalanarak irili ufaklı pek çok cumhuriyete dağıldığını düşünün. Tam da evrensel Rus monarşisi için biçilmiş kaftan."
František Palacký (Nisan, 1848)

"Yugoslavlar Yunan Makedonyası'nı istiyor. Arnavutluk'u, hatta Avusturya ve Macaristan'ın bazı bölümlerini de. Bu mantıklı. Benim hoşuma gitmeyen davranışları."
Yosif Stalin, 1945.

"Kuzey Denizi'ne varmak için Kızıl Ordu'nun tek ihtiyacı postallardı."
Dennis Healey

"Bu Avrupa düzeni fikri Almanya'nın uydurması değil gerekliliktir."
Paul-Henri Spaak (Nisan, 1942)

"Bu bizim bildiğimiz, iliklerimizde duyduğumuz ama yapamadığımız bir şey."
Anthony Eden (Ocak, 1952)

"Bu savaş geçmişteki savaşlara benzemez; kim bir toprağı işgal ederse oraya kendi sosyal sistemini de dayatır. Herkes ordusunun erişebildiği alanda kendi sistemini kurmayı başarır. Başka türlüsü söz konusu olamaz." Yosif Stalin'in ünlü özdeyişi –*Conversations with Stalin* adlı kitabında Milovan Djilas aktarmıştır– göründüğü kadar ilginç değildi. İkinci Dünya Savaşı askeri sonuçları bakımından sosyal sistemleri belirleyen Avrupa'daki ilk savaş değildi kesinlikle: Onaltıncı yüzyılın din savaşları 1555'te, *cuius regio eius religio*[1] ilkesiyle kralla-

1 hakanın dini halkın dinidir (ç.n.)

ra kendi topraklarında kendi seçtikleri dini, devletin dini yapma yetkisi tanıyan Augsburg Barışı ile sona ermişti; ondokuzuncu yüzyılın başlarında Napoléon'un Avrupa'daki fetihlerinin ilk evrelerinde askeri başarının anlamı çok geçmeden Fransız modeline dayalı sosyal ve kurumsal devrime dönüşmüştü.

Yine de Stalin'in ne demek istediği açıktı –bunu da komünistler daha Doğu Avrupa'yı ele geçirmeden önce Djilas'a söyledi. Sovyetler Almanya'yı yenmek, Rus gücünü yeniden kazanmak ve batı sınırlarında güvenliği sağlamak üzere savaşmışlardı. Almanya'nın kendi ne olursa olsun, Almanya'yı Rusya'dan ayıran bölge sürüncemede bırakılamazdı. Kuzeyden güneye yay çizerek Finlandiya'dan Yugoslavya'ya uzanan topraklar, iki savaş arasında kurulan, hükümetleri (kısmen Çekoslovakya dışında), şaşmaz bir tutumla Sovyetler Birliği'ne düşmanca bakan küçük, zayıf devletlerden oluşuyordu. Özellikle Polonya, Macaristan ve Romanya, değişmez bir şekilde, Moskova'ya dostça davranmıyor ve Sovyetler'in kendilerine yönelik niyetlerinden kuşku duyuyordu. Stalin'e göre kabul edilebilir tek sonuç –SSCB'nin kendini koruma çabasıyla erken davranıp bölgede ilhak etmediği ülkelerde– Sovyet güvenliğine asla tehdit oluşturmayacak güvenilebilir hükümetler kurulmasıydı.

Fakat böyle bir sonucu kesinleştirmenin tek yolu Doğu Avrupa'daki devletlerin siyasal sistemlerini Sovyetler Birliği'ninkiyle aynı hizaya sokmaktı; zaten başından beri Stalin'in istediği de buydu. Bu bir yanıyla anlaşılabilir bir istekti: Romanya ya da Macaristan gibi ülkelerdeki eski yöneticiler gözden düşmüştü, dolayısıyla onları koltuklarından edip yerlerine yepyeni kişileri getirmek zor olmayacaktı. Sovyet işgalciler çoğu yerde ilkin kurtarıcı, değişimin ve reformun habercisi olarak karşılanmışlardı.

Diğer yandan, Sovyetler Birliği ezici askeri varlığından aldığı yetkinin ötesinde batı komşularının iç işlerinde neredeyse hiçbir söz hakkına sahip değildi. Geçen yirmi beş yılın neredeyse tamamında komünistler bölgenin çoğu kesiminde kamu yaşamından ve yasal siyasal etkinliklerden uzak bırakılmıştı. Komünist partilerin yasal olduğu yerlerde bile Rusya ile özdeşleşmeleri ve Moskova'dan dayatılan sert, ayrılıkçı taktikler yüzünden 1927 sonrası dönemin çoğunda Doğu Avrupa politikasının kenarda köşede kalmış bir grubuna indirgenmişlerdi. Sovyetler Birliği de Moskova'ya sığınmış nice Polonyalı, Macar, Yugoslav ve diğer komünistleri hapse atıp partiden uzaklaştırarak onların zayıf düşmesine katkıda bulunuyordu: Polonya örneğinde, iki savaş arası dönemin Polonya Komünist Partisi yönetimi neredeyse baştan aşağı tasfiye edilmişti.

Bundan ötürü, Macar Komünist Partisi lideri Mátyás Rákosi 1945 şubatında Moskova'dan Budapeşte'ye döndüğünde, Macaristan'da sayıları belki 4 bine

varan komünistin desteğine güvenebilirdi. Romanya'da, Romanya Komünist Partisi lideri Ana Pauker'in kendi verdiği bilgiye dayanarak, 20 milyon nüfuslu bir ülkede Parti üyelerinin sayısı 1.000'in altındaydı. Bulgaristan'da da durum daha iyi değildi: Eylül 1944'te komünistlerin sayısı 8 bin dolaylarındaydı. Bir tek Bohemya'nın sanayi alanlarında ve Parti'nin şanlı partizan direnişiyle özdeşleştirildiği Yugoslavya'da komünizm kitlelere dayalı bir hareketi andırıyordu.

İhtiyatlı bir yapıya sahip olan, ama ne olursa olsun, hâlâ batılı devletlerle ilişkilerini sürdüren Stalin, böylece başlangıçta 30'lu yılların Halk Cephesi yıllarından ve İspanya İç Savaşı sırasında komünist uygulamalardan kalma alışıldık bir taktik izliyordu: Eski rejimi ve onun destekçilerini ihraç edip cezalandıracak, ama tedbirli ve "demokratik", devrimci yerine ilerici olacak "Cephe" hükümetlerinin kuruluşunu, komünistlerin, sosyalistlerin ve diğer "anti-faşist" partilerin koalisyonunu destekleyecekti. Savaşın bitiminde ya da çok kısa bir süre sonra Doğu Avrupa'daki her ülkede böyle bir koalisyon hükümeti işbaşındaydı.

Avrupa'nın bölünmesinin sorumluluğu konusunda bitmek bilmeyen bilimsel anlaşmazlıklardan ötürü belki de ne Stalin'in ne de onun yerel temsilcilerinin uzun vadeli amaçlarından kuşku duyduklarının altını çizmek gerekir. Bu koalisyonlar Komünist partileri tarihsel açıdan zayıf oldukları bir bölgede iktidara götürecekti; bu sonuca ulaşmak için araçtan başka bir şey değillerdi. Doğu Alman komünistlerinin lideri Walter Ulbricht, Parti politikasının kafalarını karıştırdığını söyleyen yoldaşlarına 1945'te şöyle demişti: "Çok basit –demokratik görünmek gerekir, fakat her şey bizim denetimimizde olmalı".

Doğrusu, denetim politikadan çok daha önemliydi. Doğu Avrupa'daki her koalisyon hükümetinde –"Anavatan Cephesi", "Birlik Hükümeti" ya da "anti-faşist partiler bloku"– komünistlerin bazı kilit bakanlıkları kendi denetimlerine almaya çalışmaları rastlantı değildi: Parti'ye emniyet örgütü ve güvenlik güçleri üzerinde söz hakkı sağladığı kadar gazetelere yayın hakkı tanıyan ya da basılmalarını engelleme yetkisini de elinde tutan İçişleri Bakanlığı; tasfiyeleri, mahkemeleri ve yargıçları denetleyen Adalet Bakanlığı; toprak reformlarını ve dağıtımını uygulayan, buna bağlı olarak milyonlarca köylüye kıyak çekip sadakatlerini satın alacak konumda bulunan Tarım Bakanlığı. Komünistler aynı zamanda "nazilikten arındırma" komisyonları, bölge komisyonları ve işçi sendikalarında da kilit mevkilere geliyorlardı.

Ne var ki Doğu Avrupa komünistleri devlet başkanlığı, başbakanlık ya da dışişleri bakanlığı gibi mevkilere gelmekte hiç aceleci davranmıyor, genellikle bunları Sosyalist, Köylü ya da Liberal partilerdeki koalisyon ortaklarına bırakmayı yeğliyorlardı. Buysa, savaş sonrasında hükümetlerin eğilimlerini

–komünistlerin azınlıkta olduğu– yansıtmakta ve batılı gözlemcileri rahatlatmaktaydı. Yerli halk kül yutmuyordu, kendi önlemlerini aldı –Romanya Komünist Partisi'nin üye sayısı 1945 sonunda 800 bine yükselmişti– ancak komünist strateji pek çok yönüyle halkı inandıracak kadar ılımlıydı. Bırakın toprakların ortak mülkiyete geçmesini, Parti topraksızlara toprak dağıtılmasını teşvik ediyordu. "Faşist" mallara el konulması dışında Parti ne kamulaştırma ne de devletleştirme için baskı yapıyordu –yapsa bile koalisyon ortaklarından daha fazla ısrar etmiyor, genellikle de daha az ısrarcı oluyordu. "Sosyalizm" hedefi de pek ağza alınmıyordu.

Komünistler 1945 ve 1946'da amaçlarını, yarım kalmış 1848 burjuva devrimini "tamamlamak", malları yeniden paylaştırarak eşitliği kesinleştirmek ve bu üçünün daima eksik olduğu Avrupa'nın bir kesimine demokratik haklar getirmek olarak belirlemişlerdi. Akla yatkın amaçlardı bunlar, en azından görünürde, üstelik Stalin ile onun çabaları konusunda olumlu düşünmek isteyen bölgedeki ve Batı Avrupa'daki pek çok kişiye çekici gelmişti. Ne var ki bu çekim doğu Almanya, Avusturya ve Macaristan'da yapılan yerel ve genel seçimlerin ardından azalıverdi. Oraların yerel yönetimlerinde çok önceden (Macaristan'da Kasım 1945'te yapılan Budapeşte belediye seçimlerinde) söz sahibi olmayı başarmalarına rağmen, komünistlerin sandıktan çıkacak oylarla iktidara gelemeyeceği açıkça görülmekteydi. Askeri işgalin ve ekonomik himayenin her türlü avantajına rağmen Komünist adaylar durmadan eski Liberal, Sosyal Demokrat ve Köylü/Küçük Toprak Sahibi partilerin temsilcileri tarafından yenilgiye uğratılıyorlardı.

Sonuç, Komünist partilerin örtülü baskı stratejisini benimsemeleri oldu, bunu açıkça yıldırma ve baskı politikaları izledi. 1946 boyunca 1947'ye kadar muhalif seçmenler iftiraya uğradı, tehdit edildi, dövüldü, tutuklandı, "faşist" ya da "işbirlikçi" oldukları gerekçesiyle yargılandı, hapse atıldı ya da öldürüldü. "Halk" milisleri korku ve güvensizlik ortamının yaratılmasına yardımcı olurken, komünist sözcüler bunun için kendilerini eleştiren politikacıları suçlarlardı. Komünist olmayan partilerin savunmasız ya da sevilmeyen politikacıları halk önünde maskara edilirken, meslektaşları kendilerinin başına gelmemesi umuduyla bu haksızlığa göz yumarlardı. Dolayısıyla, daha 1946 yazında Bulgaristan'da Köylü Partisi "Presidium'unun"[2] üyesi yirmi iki kişiden yedisi, İktidar Konseyi'nin seksen üyesinden otuz beşi hapisteydi. Yapılan olağan suçlamalardan biri Köylü Birliği'nden gazeteci Kunev'e yönelikti, yazdığı bir makalede "düpedüz suç işleyerek Bulgar hükümetinin siyasal ve ekonomik hayalperestlerden oluştuğunu" yazmakla suçlanmıştı.

2 Komünist hükümetlerde üst kurul; daimi encümen (ç.n.)

Köylüler, Liberaller ve diğer orta yolcu partilerin faşizmden ya da ulusçuluk karşıtı duygulardan nasibini almış, kolay hedef oldukları belli olmuştu, birer birer sahneden indiriliyorlardı. Komünistlerin hedeflerinin önündeki en karmaşık engel, komünistlerle aynı reformcu hedefleri paylaşan yerel sosyalist ve sosyal demokrat partilerdi. Orta veya Doğu Avrupa'daki sosyal demokratları "faşistlik" ya da işbirlikçilikle suçlamak kolay olmuyordu –onlar da komünistler kadar baskı kurbanıydılar. Doğu Avrupa'nın kırsal bölgelerindeki sanayi işçilerinin bir ölçüye kadar ezici seçmen çoğunluğu vardı, geleneksel olarak komünizme değil sosyalizme bağlıydılar. Bundan dolayı sosyalistlerin topa tutulması kolay değildi, komünistler de onların yanında yer almayı seçtiler.

Daha doğrusu, sosyalistleri *kendilerine* katılmak zorunda bıraktılar. Komünistlerin kutsal planları buydu. Lenin'in 1918'den 1921'e dek sarıldığı ilk taktik, Avrupa'daki sosyalist partileri bölmek, radikal sol unsurları yeni kurulan komünist akımlara dahil etmek ve geri kalanlara gerici ve tarihin gerisinde kalmış damgası vurmaktı. Ne var ki ondan sonraki yirmi yıl boyunca komünist partiler azınlıkta kaldıklarını görünce, Moskova'nın bakışı değişti, komünistler bu defa (çoğu büyük) sosyalist partilere Sol'da "birlik" çağrıları yapmaya başladılar –fakat bu komünistlerin himayesinde olacaktı. Kurtuluş sonrası Doğu Avrupa koşullarında sosyalistlerin çoğu bunu makul bir öneri olarak karşıladılar.

Batı Avrupa'da bile Fransız ve İtalyan Sosyalist partilerinin üyeleri arasında sola eğilimli olanlar komünistlerin tek bir siyasal çatı altında birleşme yollu çağrılarına kanmışlardı. Doğu Avrupa'daki baskılar tam anlamıyla dayanılmazdı. Süreç Almanya'nın Sovyet Bölgesi'nde başlamıştı, komünistler (Şubat 1946'da Moskova'da yapılan gizli bir toplantıda) sosyalist "müttefikler" ile çok daha kapsamlı birleşme kararına vardılar. Bu birleşme iki ay sonra Sosyalist Birlik Partisi'nin doğumuyla tamamlanmıştı (bu evliliklerin başlıca özelliği yeni birleşmiş partinin "komünist" terimini kullanmaktan bilerek kaçınmasıydı). Doğu Almanya'da eski Sosyal Demokrat liderlerin çoğunun birleşmeden yana oldukları ve gerek yeni Parti'de gerekse bundan sonra kurulan Doğu Alman hükümetinde saygın görevlere getirildikleri görüldü. Yeni Parti'yi kınayan ya da ona karşı çıkan sosyalistler eleştirilerek dışlandı, en iyi olasılıkla kamudan uzaklaştırıldı ya da sürgüne yollandı.

Sovyet Bloku'nun geri kalan bölgelerinde benzer biçimde kurulan bu Komünist-Sosyalist "birlikler" biraz daha sonra, 1948 yılı içerisinde ortaya çıktı: Romanya'da Şubat 1948; Macaristan ve Çekoslovakya'da haziran; Bulgaristan'da ağustos; ve Polonya'da aralık. O zamana dek sosyalist partiler diğer partilerle birleşme sorunu yüzünden bölünmüş ve tekrar bölünmüşlerdi;

böylece daha ortadan kalkmadan önce kendi ülkelerinde etkili bir siyasal güç olma niteliklerini yitirdiler. Almanya'da olduğu gibi kaderlerini komünistler ile birleştiren eski sosyal demokratlar, usule uygun olarak boş unvanlarla ödüllendirildiler: Komünist Macaristan'ın ilk devlet başkanı 30 Temmuz 1948 tarihinde göreve getirilen Árpád Szakasits eski sosyalistlerdendi.

Doğu Avrupa'daki sosyal demokratlar güç bir duruma düşmüşlerdi. Batılı sosyalistler, ya bunun herkesin yararına olacağına iyi niyetle inanarak ya da komünist davranışı ılımlılaştırır umuduyla, onları komünistlerle birleşmeye özendiriyorlardı. 1947'e kadar Doğu Avrupa'nın bağımsız sosyalist partilerin, (diğer bir deyişle, komünist yoldaşlarıyla işbirliğine yanaşmayan Sosyalistlerin) "ilerici" güçlerin ittifakına engel oldukları gerekçesiyle uluslararası sosyalist örgütlere katılmaları yasaklanmıştı. Bu arada, kendi ülkelerinde aşağılanma ve şiddete maruz kalıyorlardı. Komünistlerle kucaklaşmayı kabul ettiklerinde bile durumlarında pek bir iyileşme olmadı –Şubat 1948'de Romanya'daki iki partinin "birleşme" kongresinde Komünist lider Ana Pauker eski sosyalist çalışma arkadaşlarına sistematik sabotaj, gerici hükümetlere kölelik suçlamaları getirerek Sovyet karşıtlığı "çamuru" attı.

Başlıca muhaliflerin onda birinin öldürülmesi, hapse atılması ya da sindirilmesinin ardından komünistler 1947 yılında ve ondan sonra yapılan seçimlerde kalan muhaliflerine uyguladıkları şiddetli saldırıların, sandık başına gidenlerin gözünü korkutmanın ve oy sayısını göz göre göre çarpıtmanın da yardımıyla daha kazançlı çıktılar. Bunu, komünistlerin ya da yeni bir araya gelmiş "İşçi" ya da "Birlik" Partisi'nin artık belirgin bir biçimde baskın olduğu hükümetlerin kuruluşu izledi: koalisyon ortakları, varsa, sözde ve önemsiz rollerle küçültüldüler. Birleşik cephe koalisyonlarından iktidarın komünist tekeline geçiş sürecinde 1948 ve 1949'da uygulanan Sovyet stratejisi devlet denetimi, kolektif oluşumlar, orta sınıfın yıkılmasıyla gerçek ve hayali muhaliflerin temizlenmesi ve cezalandırılmasında radikal bir politikaya dönüldü.

Sovyetler'in Doğu Avrupa'yı ilk ele geçirişinin bu hikâyesi bölgedeki bütün ülkelerde görülen bir süreci ortaya koymaktadır. Stalin'in hesapları ulusal çeşitliliği göz ardı etmekteydi. Komünistler akla yatkın bir biçimde yasal ya da yasal görünen yollardan iktidarlarını güvence altına almayı umut ederken, bunun, en azından 1947 sonbaharı boyunca, Stalin'in tercihi olduğu görülmektedir. Ancak asıl konu yasallık değil, iktidardı, işte bundan dolayı komünistler seçimlerde zafere ulaşamayacaklarını anladıktan sonra, yabancıların sempatisinden olma

pahasına giderek daha çatışmacı, hukuki ya da siyasal sınırlara pek aldırmayan taktikler uygulamaya başlamışlardı.

Yine de bölgeden bölgeye değişkendi bunlar. Sovyetler'in en yoğun baskısı Bulgaristan ve Romanya'da hissediliyordu –bunun bir nedeni her iki ülkenin de o dönemde SSCB ile savaş halinde olması, diğer bir nedeni de yerli komünistlerin zayıflığıydı; ama asıl önemlisi ta başından beri coğrafi bakımdan Sovyetler'e tahsis edilmiş olmalarıydı. Bulgaristan'da Komünist lider (ve eski Komintern Sekreteri) Georgi Dimitrov 1946 ekimine kadar anti-komünist muhalefete oy veren herkesin hain muamelesi göreceğini açıkça belirtmişti. Buna rağmen komünistlerin muhalifleri bir sonraki genel seçimlerde parlamentodaki 465 koltuktan 101'ini kazandılar. Ne var ki muhalefetin karayazısı çok önceden belliydi –işgalci Kızıl Ordu ile yerel müttefiklerinin bütün muhalifleri derhal yok etmelerinin önündeki tek engel, batılı müttefikler ile Bulgaristan üzerinde Barış Antlaşması yapılmasına ve komünistlerin yönetimindeki hükümetin Anglo-Amerikan çevrelerce Bulgaristan'ın meşru yönetimi olarak kabul edileceğini kesinleştirmelerine gerek duymalarıydı.

Barış antlaşmaları imzalandıktan hemen sonra komünistlerin beklemekle kazanacakları bir şey kalmamıştı, olayların zamandizini de bunu ortaya koymaktadır. 5 Haziran 1947 tarihinde ABD Senatosu Sofya ve Bükreş'teki Amerikalı diplomatların çekincelerine rağmen Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Finlandiya ve İtalya ile imzalanan Paris Barış Antlaşması'nı onadı. Ertesi gün Bulgaristan'ın önde gelen anti-komünist politikacısı, Köylü Partisi lideri Nikola Petkov tutuklandı (Köylü Partisi üyelerinin uysallıkla komünistlerin Anavatan Cephesi'ne katılmalarına karşı çıkmıştı). 5-15 Ağustos tarihleri arasında yargılandı. 15 Eylül'de Bulgar Barış Antlaşması resmen yürürlüğe girdi ve ABD dört gün sonra Sofya hükümetinin diplomatik tanımının kapsamını genişletmeyi önerdi. Cezası Amerikalıların resmi açıklamasına kadar ertelenen Petkov 96 saat içerisinde idam edildi. Petkov'un hukuki yoldan öldürülmesiyle birlikte Bulgar komünistlerinin önünde artık korkulacak bir engel kalmamış oluyordu. Sovyet general Biryuzov Kızıl Ordu'nun burjuva partilerine karşı Bulgar komünistlerini desteklemesini değerlendiren geçmişe yönelik gözlemlerinde şöyle demişti: "Bu timsahın başını koparmak için Bulgar halkının gösterdiği çabalara yardımı esirgeme hakkımız yoktu".

Romanya'da komünistlerin durumu, Parti'nin sarılabileceği Rus yanlısı bir tarihe sahip Bulgaristan'dakine göre çok daha zayıftı.[3] Sovyetler (baskıyla

3 Aslında Bulgarlar yıllar boyunca Almancılık ile aşırı Slavcılık arasında belirgin biçimde gidip gelmişlerdi. Ne var ki ikisi de işlerine yaramadı. O dönemdeki yerel bir yorumcu, Bulgaristan hep yanlış karta oynuyor... ve masaya onu sürüyor, diye özetlemişti bu durumu.

Macaristan'a bağlanan) Kuzey Transilvanya'nın Romanya'ya iadesini garanti etmiş olsalar da Stalin, artık SSCB'ye bağlanmış olan ne Besarabya'yı ne de Bukovina'yı iade etmeye niyetliydi, ne de Bulgaristan topraklarına katılmış olan Güneydoğu Romanya'daki Güney Dobruca bölgesini: sonuç olarak Rumen komünistler önemli bir toprak kaybını haklı göstermeye zorlanmışlar, en az iki savaş arası dönemde olduğu kadar, Sovyetler'in Besarabya, ardından da Romanya toprakları üzerinde hak iddia etmeleriyle güç durumda kalmışlardı.

Daha da kötüsü, Rumen komünist liderlerin çoğu, en azından geleneksel Romanya'daki kriterlere göre Rumen değildi. Ana Pauker Yahudi'ydi, Emil Bodnaras Ukraynalı, Vasile Luca Transilvanya Almanlarındandı. Diğerleri de ya Macar'dı ya da Bulgar. Yabancı olarak algılanan Romanyalı komünistler tümüyle Sovyet güçlerine bağımlıydılar. Ülkede varlıklarını sürdürmeleri halktan aldıkları oylara değil –uzaktan bile olsa böyle bir hedefleri olmamıştı– devleti hızla işgal etme ve Liberal merkez partilerdeki "tarihsel" muhaliflerini yok etme kapasitelerine bağlıydı, bu konuda becerikli olduklarını kararlılıkla kanıtladılar –daha 1948 martında yapılan ulusal seçimlerde hükümetin listesi 414 sandalyeden 405'ini kazanmıştı. Bulgaristan'da (ya da Enver Hoca'nın güneyde yaşayan Tosk toplumlarını kuzeydeki Gheg toplumlarına karşı ayaklanmak üzere seferber ettiği Arnavutluk'ta) olduğu gibi Romanya'da da yıkımla şiddet birkaç seçenekten biri değil, iktidara giden tek yoldu.

Polonyalılar da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler'in etki alanına girmeye mahkûmdular. Bunun nedenlerinden biri konumlarıydı, Berlin'den Moskova'ya giden yol üzerindeydiler; diğer bir neden tarihleriydi, Rusların batıdaki imparatorluk heveslerinin önünde uzun zamandır engel oluşturuyorlardı; ayrıca Polonya'da da halkın seçimi olarak Sovyet dostu bir hükümetin kendiliğinden ortaya çıkması çok düşük bir olasılıktı. Öte yandan Polonya ile Balkan devletleri arasındaki fark, Polonya'nın Hitler'in müttefiki değil kurbanı olmuş olmasıydı; yüz binlerce Polonyalı asker Doğu ve Batı cephelerinde Müttefik ordularıyla birlikte savaşmıştı; ayrıca Polonyalıların savaş sonrasına yönelik beklentileri vardı.

Anlaşıldığına göre bu beklentiler o kadar da kötü değildi. Varşova'ya ulaştıklarında göreve getirecekleri hazır bir hükümetleri olsun diye 1944 temmuzunda Sovyet yetkililerin kurduğu sözde "Lublin Komitesi'nde" yer alan Polonyalı komünistler geniş bir tabana yayıldıklarını iddia edecek durumda değillerdi; daha çok gençlerden destek alıyor, Sovyet "dostluğunun" gerçek yararlarını gösterebiliyorlardı: Almanların topraklarını geri alma çabalarına (o dönemde bu gerçekten endişe kaynağıydı) karşı etkili bir güvence ve Polonya'nın geride

kalan Ukraynalı azınlıklarından "temizlendiği" ve doğulu etnik Polonyalıların yeni ulusal sınırlar içerisine yeniden yerleştirildiği bir ulusal değişim politikası. Bu kaygılar Polonyalı komünistlerin bütün marjinalliğine rağmen (çoğu Yahudi kökenliydi) Polonya'nın ulusal ve hatta ulusçu siyasal geleneklerinde hak iddia etmelerine olanak tanıyordu.

Yine de Polonyalı komünistler de seçimlerde daima önemsiz bir azınlık olarak kalacaklardı. Polonya Köylü Partisi'nden Stanislaw Mikolajczyk Aralık 1945'te 600 bin üye saymıştı, bu sayı komünistlerin Polonya İşçi Partisi'ndeki (Aralık 1948'de sosyalistlerin de aralarına girmelerinden sonra Polonya *Birleşik* İşçi Partisi) militanların on katıydı. Ne var ki savaş sırasında sürgün hükümetinin başbakanı olan Mikolajczyk, partisinin *hem* Nazi karşıtı *hem de* Sovyet karşıtı olma konusunda karakteristik Polonyalı ısrarı yüzünden sakat kalmaya mahkûmdu.

Daha sonra yaşanacakların da ortaya çıkaracağı üzere "Sosyalizmin" Polonya'daki başarısına Stalin'in pek aldırdığı söylenemezdi. Bununla birlikte Polonya politikasının genel gidişine, özellikle de Polonya dış politikasına tamamen kayıtsız kalmıyordu. Öyle ki Almanların uzaklaştırılmasıyla birlikte onun için, en azından Avrupa'da, her şeyden önemli bir konuydu bu. Köylü Partisi gereği gibi kararlılıkla kenara itilmiş, destekçileri tehdit edilmiş, liderlerine kara çalınmış, güvenilirliği sarsılmıştı. Hile yapıldığı açıkça belli olan Ocak 1947'deki Polonya parlamento seçimlerinde komünistlerin liderliğindeki "Demokratik blok" oyların yüzde 80'ini alırken, Köylü Partisi'nin oy oranı yüzde 10'la sınırlı kaldı.[4] Dokuz ay sonra Mikolajczyk öldürülmek korkusuyla ülkeden kaçtı. Yurt Ordusu'nun savaş zamanından kalma artıkları birkaç yıl daha komünist yetkililerle gerilla savaşı sürdürdüler, ancak onlarınki de umutsuz bir davaydı.

Sovyetler Birliği Polonya'nın siyasal görünümüyle öyle ilgiliydi ki Polonyalıların savaş sırasındaki kuruntuları –gerek Yalta öncesinde gerek sonrasında– hayal ürünü gibi gelebilir. Ancak Macaristan'da "Sosyalizme giden Macar yolu" kavramı tümüyle hayali değildi. Macaristan'ın savaş sonrasında Moskova'ya yönelik başlıca ilgisi, Kızıl Ordu birlikleri Avusturya'ya doğru batıya (ya da sonradan Yugoslavya'ya doğru güneye) gönderilirse, onlar için güvenli bir yol olmaktı. Halkın yerel komünistlere desteği yaygın olsaydı, Sovyet danışmanlarının "demokratik" taktikler sergilemelerine artık gerek kalmazdı.

4 Silahlı Rusların yaşamsal önem taşıyan Polonya seçimlerini gözetim altında tuttukları ilk defa görülmüyordu: 1772'de Polonyalılardan ülkenin paylaşılmasını onaylayacak temsilciler seçmeleri istenen yerel parlamento seçimlerinde dış güçler sandıktan arzulanan sonucun çıkmasını sağlamak üzere gözdağı vermişlerdi.

Fakat Macaristan'da da komünistler gitgide gözden düşmekteydi; hatta Budapeşte'de bile. Gericiler, faşistler gibi hedef olmalarına karşın Küçük Toprak Sahipleri Partisi (başka yerlerdeki Köylü partilerinin Macaristan'daki dengi) Kasım 1945'teki ulusal seçimlerde mutlak çoğunluğu garantiye almıştı. (Komünistlerin seçimlere hile karıştırmaya tenezzül edeceğine inanmaya yanaşmayan Anna Kéthly'nin liderliğindeki) sosyalistlerin de desteğini alan komünistler, Küçük Toprak Sahipleri milletvekillerinden bazılarını parlamentodan uzaklaştırmayı başardılar ve 1947 şubatında olur da liderleri Béla Kovács Kızıl Ordu'ya karşı casusluk yapar diye onları işbirlikçilikle suçladılar (Kovács sürgüne yollandığı Sibirya'dan 1956'da döndü). Ağustos 1947'de yapılan yeni seçimlerde Komünist İçişleri Bakanı László Rajk'ın utanmaz tahriflerine rağmen komünistler oyların ancak yüzde 22'sini almayı başardılar, öte yandan Küçük Toprak Sahipleri'nin oy oranı gereği gibi yüzde 15'e indi. Bu koşullar altında Macaristan'ın sosyalizme giden yolu doğudaki komşularıyla hızla birleşmiş oluyordu. 1949 yılının mayıs ayında yapılan ertesi seçimlerde "Halk Cephesi" oyların yüzde 95,6'sını aldı.

Geriye bakıldığında, demokratik Doğu Avrupa umutlarının 1945'ten sonra hep boşa çıktığını görmek kolay. Orta ve Doğu Avrupa'ya özgü demokratik ya da liberal gelenekler bir elin parmaklarını geçmez. İki savaş arası dönemde Avrupa'nın bu bölgesi yozlaşmış, otoriter ve bazen ölümcüldü. Eski yönetici sınıflar genellikle rüşvet düşkünüydüler. Doğu Avrupa'da iki savaş arasındaki gerçek yönetici sınıf, aynı sosyal gruplardan gelen komünist devletlerin idari kadrolarını dolduracak bürokrasiydi. Bütün "Sosyalist" söyleme karşın otoriter geri kalmışlıktan komünist "halk demokrasisine" geçiş kısa ve kolay bir hareketti. Tarihin böyle çark etmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Dahası, 1939 öncesi Romanya, Polonya veya Macaristan'ın politikacılarına ve politikalarına dönme olasılığı anti-komünist davayı önemli ölçüde zayıflatmıştı, en azından 1949'dan sonra Sovyet terörü herkesin iliğine işleyene dek. Fransız Komünist lider Jacques Duclos'nun Komünist yayın organı *l'Humanité* gazetesinin 1 Temmuz 1948 tarihli sayısında üstü kapalı olarak sorduğu gibi, bu ülkelerin eski kötü günlerine dönmemesinin en sağlam güvencesi, kendi ulusal bağımsızlıklarından çok Sovyetler Birliği değil miydi ne de olsa? O dönemde pek çoklarına öyle geliyordu. Churchill, "Bir gün Almanlar topraklarını geri isteyecekler, Polonyalılar da onları durduramayacaklar" demişti. Sovyetler Birliği Almanlar kovulduktan sonra toprakların yeniden dağıtılmasını üstlenmek bir yana artık Romanya ve Polonya'nın yeni sınırlarının kendi kendini tayin etmiş bekçisiydi.

Buysa, çok gerekliymiş gibi Kızıl Ordu'nun her yerde hazır ve nazır olduğunu hatırlatan bir durumdu. Üçüncü Ukrayna Cephesinin 37'nci Ordusu Eylül

1944'te Romanya'yı işgal eden birliklerden ayrılmış ve Bulgaristan'da üslenmişti, 1947'de Barış Antlaşmaları imzalanana dek orada kaldı. Sovyet birlikleri Macaristan'da 1950'lerin ortalarına kadar (ve 1956'dan sonra bir kez daha), Romanya'da 1958'e kadar kaldılar. Demokratik Alman Cumhuriyeti kırk yıllık ömrü boyunca Sovyet askeri işgali altındaydı, Sovyet askerleri düzenli olarak Polonya'ya geçerlerdi. Yaşanan olayların da göstereceği üzere Sovyetler Birliği, geleceği dev komşusunun kaderine yakından bağlı olan Avrupa'nın bu bölgesinden ayrılmayacaktı.

Bunlar arasında Çekoslovakya gözle görülür bir istisnaydı. Çeklerin çoğu Rusları kurtarıcı olarak karşılamışlardı. Münih sayesinde batılı güçler hakkında bazı fikirler edinmişlerdi; ayrıca 1945'ten çok önce kararsız olmayan tavırlarla Moskova'ya yanaşan bir tek Edvard Beneš'in (Beneş okunur) Londra'da kurduğu sürgün hükümetiydi. Beneš kendi duruşunu Aralık 1943'te Molotov'a anlatırken, "büyük önem arz eden konular hakkında "[biz] ...daima Sovyet hükümetinin temsilcileriyle konuşup uyum içinde hareket edeceğiz" diyordu. Beneš Ruslar ya da Sovyetler ile yakınlaşmanın riskleri konusunda akıl hocası, eski Devlet Başkanı Tomáš Masaryk kadar açıkgöz olmayabilirdi, fakat aptal da değildi. 1938 öncesinde Prag nasıl Paris ile yakın ilişki kurmaya çalıştıysa, şimdi de aynı nedenden dolayı Moskova ile dost olacaktı: Çünkü Çekoslovakya Orta Avrupa'da küçük, savunmasız bir ülkeydi ve ona bir hami gerekliydi.

Buna göre, pek çok yönden –tarihsel olarak çoğulcu bir siyasal kültüre, kapsamlı bir şehircilik ve sanayi sektörüne, savaştan önce gelişmekte olan kapitalist ekonomiye, savaştan sonraysa Batı eğilimli sosyal demokratik politikaya sahip olan– "doğu" Avrupa ülkelerinin en batılısı olmasına rağmen, Çekoslovakya aynı zamanda 1945 yılından sonra, en doğuda Güney Karpatlar'ın Rutenya bölgesini Sovyetler'in toprak "düzenlemeleri" gereği kaybetse de Sovyetler Birliği'nin batıdaki en yakın müttefiki oldu. İşte bundan dolayı, Beneš Doğu ve Güney Avrupa'da savaş zamanının sürgün başbakanlarının tersine, hükümetini yurduna getirebilmiş, Nisan 1945'te de bakanlar kurulunu diğer dört partiden gelen yedi komünist ve on bir bakanla yenilemişti.

Liderleri Klement Gottwald başkanlığında Çek komünistler sandıktan çıkacak oylarla iktidara gelme şanslarının yüksek olduğuna içtenlikle inanıyorlardı. Çekoslovakya'da savaştan önce 1935'te yapılan son seçimlerde 849 bin oy (toplam oy sayısının yüzde 10'unu) alarak hatırı sayılır bir destek elde etmişlerdi. 1945 kasımında Çekoslovakya'dan çekilen Kızıl Ordu'ya bağımlı değildiler (yine de başka yerlerde olduğu gibi Sovyetler Birliği Prag'da da diplomatik kuruluşlar içerisine önemli sayıda istihbarat ve gizli servis elemanı yerleştirmişti). Psi-

kolojik açıdan gergin koşullar altında olsa da Mayıs 1946'da Çekoslovakya'da yapılan serbest seçimlerde Komünist Parti Bohemya ve Moravya'nın Çek bölgelerinde oyların yüzde 40.2'sini, büyük ölçüde kırsal ve Katolik Slovakya'da yüzde 31'ini aldı. Oy oranını yükselten bir tek Slovak Demokrat Partisi oldu, onun çekiciliği de nüfusun üçte birinin Slovak olmasından ileri geliyordu.[5]

Sovyet liderliği Çekoslovak Komünist Partisi'nin yardım almaksızın zafer elde edeceğine yönelik Gottwald'ın verdiği güvencelere inandı mı bilinmez. Ama en azından 1947 güzüne kadar Stalin Çekoslovakya'yı rahat bırakmıştı. Çekler onları Alman düşmanlığıyla tanıştıran, böylelikle ülkelerini Sovyet himayesine daha da bağımlı kılan Sudeten Almanlarını sınır dışı etmişlerdi, ayrıca Beneš'in savaş sonrası hükümetlerinin ekonomik planlama, devlet mülkiyeti ve çok çalışmaya önem vermesi, Mayıs 1947'de en azından bir Fransız gazeteciye, erken Sovyet stakhanovism[6] söylemiyle ruh halini çağrıştırmıştı. Prag'da, daha komünistler kendi hükümetlerini kurmadan, iktidar tekelini aşağı yukarı garantiye almadan çok önce afişlerde Devlet Başkanı Beneš'inkilerin yanında Stalin'in de posterleri yer alırdı. Dışişleri Bakanı Jan Masaryk ile çalışma arkadaşlarının 1947 yazında Moskova'nın buyruğuyla Marshall Yardımı'nı hiç tereddütsüz geri çevirdiklerini görmüştük. Kısacası, Stalin'in Çekoslovakların davranışlarından şikâyet etmesi için hiçbir neden yoktu.

Buna karşın, Şubat 1948'de komünistler Prag'da komünist olmayan bakanların (komünistlerin polisin arasına sızması gibi önemli ama belirsiz bir gerekçeyle) düşüncesizce istifa etmelerinden yararlanarak ülkenin denetimini ele geçirmek için siyasal darbe yaptılar. Prag darbesi büyük önem taşıyordu; çünkü Moskova ile dost olan demokratik sayılabilecek bir ülkede yapılmıştı. Bundan, komünizmin batıya doğru ilerlediği sonucunu çıkaran batılı müttefikler hemen harekete geçtiler.[7] Olasılıkla bu sayede Finlandiyalılar kurtulmuştu: Çek darbesinin Almanya'da ve başka ülkelerde başına açtığı sorunlar yüzünden Stalin 1948 nisanında Helsinki ile uzlaşmak ve Dostluk Antlaşması imzalamak zorunda kaldı (daha önce sosyal demokratları ikiye bölüp onların "Fin Halkı Savunma İttifakı" adı altında komünistlerle birleşmesini dayatmaya çalışarak, komünistleri iktidara getirmeyi hedeflemişti).

5 Çek topraklarındaki Köylü Partisi ve Slovakya'daki ortağı Halkın Partisi savaştan sonra Nazi politikalarına göz yumdukları gerekçesiyle yasaklanmışlardı.

6 Stakhanov adlı bir maden işçisinin üretimi ve sosyalist ekonomik sistemin üstünlüğünü sergileme adına kişisel fedakârlık ve çok çalışmaya dayalı 1935'de başlattığı ve çok geçmeden Sovyetler'in diğer sanayi dallarına da yayılan hareket. (ç.n.)

7 Batı kamuoyunu etkileyen bir başka gelişme de Masaryk'in 10 Mayıs 1948 tarihinde ölmesiydi –Dışişleri Bakanlığının avlusuna bakan çalışma odasında pencereden "düşerek" öldüğü bildirilmişti. Onun ölümüne tam olarak neyin yol açtığı hiçbir zaman açıklanmadı.

Batı'da, Prag sayesinde sosyalistler Doğu Avrupa'daki siyasal yaşamın gerçeklerinin farkında vardılar. İhtiyar Léon Blum 29 Şubat 1948'de Fransız Sosyalist gazetesi *Le Populaire*'de yayımladığı oldukça etkili bir makalede, batılı sosyalistleri Doğu Avrupa'daki yoldaşlarının kaderi hakkında açıksözlü davranmamakla eleştiriyordu. Prag sayesinde Fransa, İtalya ve başka ülkelerde komünist olmayan Sol'un önemli bir bölümü artık kendini enikonu Batı kulübünde görecekti; Sovyetler'in erişebildiği yerlerin dışında kalan ülkelerde Komünist partileri yalnızlığa ve giderek acizliğe iten bir gelişmeydi bu.

Stalin Prag darbesini bu sonuçları göz önünde bulundurmaksızın düzenlediyse, bunun nedeni her zaman *blok* içerisinde kendi dediklerini yaptırmayı planlaması değildi. Ne de ana plan çerçevesinde Çekoslovakya'nın çok önemli olmasıydı neden. Prag'da olanlar –aynı sıralarda Sovyet politikasının hızla tutum değiştirerek eski müttefiklerine karşı muhalefet edip anlaşmazlık çıkarmaktan açıkça kafa tutmaya yöneldiği Almanya'da olup bitenler– Stalin'in daha önceki dönemlerden kalma tarz ve stratejiye dönüşüydü. Bu değişiklik genel anlamda Stalin'in Avrupa ve Almanlar ile ilişkilerini dilediğinde yoluna koyamamaktan duyduğu endişenin sonucuydu; fakat aynı zamanda ve her şeyin ötesinde Yugoslavya'ya yönelik artan rahatsızlığının ürünüydü.

1947'de Josip Broz Tito yönetimindeki Yugoslav Komünist hükümetinin benzersiz bir statüsü vardı. Avrupa'daki Komünist partilerden farklı olarak Yugoslavlar ne yurtiçindeki müttefiklerin ne de dış yardımların etkisiyle, ama kendi çabalarıyla iktidara gelmişlerdi. Britanyalılar kendilerini sağlama almak için Aralık 1943'te rakip Çetnik partizanlarına yardım göndermeyi kesmiş ve desteklerini Tito'ya yöneltmişlerdi, savaştan hemen sonraki yıllarda Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) Yugoslavya için Avrupa'daki diğer ülkelerden çok daha fazla para (415 milyon ABD Doları) harcamıştı; Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen paranın yüzde 72'siydi bu. Ancak o dönemde yaşayanlar açısından önemli olan Yugoslav Komünist Partisi partizanlarının Alman ve İtalyan işgalcilere karşı başarılı bir direniş göstermiş olmalarıydı.

Kazandıkları zaferle coşan Tito'nun komünistlerinin kurtarılmış Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde kotarılan koalisyonlarla alışverişi yoktu; derhal ***bütün*** muhaliflerini yok etmek üzere kolları sıvadılar. Kasım 1945'te yapılan savaş sonrasındaki ilk seçimlerde seçmenlerin önüne konan seçenek apaçıktı: ya Tito'nun "Halk Cephesi"... ya da "muhalif" yaftasıyla diri diri yanmak. Ocak 1946'da Yugoslavya Komünist Partisi doğrudan SSCB'nin modelinden alınma

bir anayasa getirdi. Tito komşu Macaristan ve Romanya'da komünistlerin hâlâ daha uzlaşmacı bir yaklaşım sergilemeye özen gösterdikleri bir dönemde, bir yandan ortak toprak kullanımını zorla dayatırken, diğer yandan muhaliflerini toplu tutuklamaya, hapse atmaya ve idam etmeye başlamıştı. Görüldüğü kadarıyla Yugoslavya Avrupa Komünizmi'nin keskin doruğundaydı.

Dışarıdan bakıldığında, Yugoslav radikalizmi ve stratejik açıdan can alıcı bir bölgenin kesin denetiminin ele geçirilmesinde Yugoslavya Komünist Partisi'nin başarısı Sovyetler'in yararına, Moskova ile Belgrad arasındaki ilişkiler de yakın gibi görünüyordu. Moskova Tito'yu ve partiyi yere göğe sığdıramıyor, devrimci başarılarını büyük bir coşkuyla karşılıyor ve Yugoslavya'yı başkalarının örnek alması gereken bir model olarak görüyordu. Yugoslav liderler de bunun karşılığında her fırsatta Sovyetler Birliği'ne saygıda kusur etmezlerdi; kendilerini Bolşevik devrimi ve hükümeti modelini Balkanlar'a tanıtmış ülke olarak kabul ediyorlardı. Milovan Djilas, "hepimiz ruhen ona [SSCB'ye] yakındık" diye anımsıyordu. "Hepimiz ona sadık kalırdık, ama onun Büyük Güç olarak kendi sadakat standartları doğrultusunda."

Oysa Yugoslavya'nın Bolşeviklik'e bağlılığı, Stalin'in gözünde biraz *fazla* taşkındı. Gördüğümüz gibi Stalin'in devrime olan ilgisi iktidara duyduğu ilgi kadar büyük değildi. Komünist partilerin stratejilerinin belirlenmesi Moskova'nın elindeydi, ne zaman ılımlı bir yaklaşım sergileneceğine, ne zaman radikal bir çizgi izleneceğine Moskova karar verirdi. Dünya devriminin kökeni ve kaynağı olarak Sovyetler Birliği devrim için *bir* değil *tek* modeldi. Daha uygun koşullarda daha az komünist olan partiler onun peşinden gidebilirlerdi, fakat Sovyet kozunu oynamaya kalkacak kadar akılsız davranmışlardı. Stalin'e göre Tito'nun rahatsız edici zayıflığı buradan kaynaklanmaktaydı. Güneydoğu Avrupa'ya komünist standartlar getirme hevesine kapılan eski partizan general, Sovyetler'in hesaplarının çok önünde koşuyordu. Devrimci başarılar başını aşmıştı: kraldan daha kralcı olmuştu.

Stalin bu sonuca birdenbire varmadıysa da "deneyimsiz" Tito'nun onu hayal kırıklığına uğrattığı daha 1945 yılının ocak ayında kayıtlara geçmiştir. Moskova'da Tito'nun boyundan büyük işlere kalkıştığına ve kendiliğinden gelişen Yugoslav devrimini Sovyet modeline karşı çevirdiğine yönelik anlayışın artmasının ötesinde, Stalin ile Tito arasındaki anlaşmazlıklar bölgesel politikalarla ilgili somut konularda da ortaya çıkıyordu. Yugoslavlar Tito'nun yönetiminde, kökleri Balkan tarihinde yatan, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan'ın bazı bölgelerini kendi topraklarına katarak yeni bir "Balkan Federasyonu" altında Yugoslavya'yı genişletme yolunda umutlar beslemeye başlamışlardı. Böyle

bir fikrin Yugoslavya sınırlarının ötesinde de çekici yanları vardı –Sofya'daki Komünist liderlerden Trayço Kostov'a göre Bulgaristan açısından ekonomik bakımdan anlamlıydı ve savaştan önce bu ülkelerin önünü kesen küçük devlet ulusçuluğundan daha da uzaklaşılmasını temsil edebilirdi.

Önceleri Stalin Balkan federasyonu görüşmelerine karşı çıkmadı, Stalin'in sırdaşı ve Bulgaristan'ın ilk komünist lideri Dimitrov, Ocak 1948 kadar ileri bir tarihte bu projeden açıkça söz ediyordu. Fakat Güneydoğu Avrupa'nın tamamını komünist yönetim altında ortak federal bir yapıda buluşturma planının çekici yanlarının yanında iki kusuru bulunmaktaydı. Yerel komünistler arasında karşılıklı işbirliğinin temeli olarak ortaya atılan bu fikir çok geçmeden kuşkucu Stalin'in gözünde, onlardan birinin bölgesel hegemonya kurma çabasına dönüşmüştü. Bu bile zaman içinde tek başına Stalin'in Tito'nun hırslarını engellemesine neden olmuş olabilir. Ama bundan başka asıl can alıcı nokta, Tito'nun Batı'da Stalin'e sorun çıkarmasıydı.

Yugoslavlar 1944'te, ama daha da önemlisi, üç yıl sonra yeniden alevlenen Yunan iç savaşı sırasında Yunanların isyanını açıkça desteklemiş ve kışkırtmışlardı. Bu destek –Yunan komünistlerin onun kendi başarılarına öykünmesine yardım etmek– Tito'nun hayli narsist eylemci yanıyla uyum içindeydi, aynı zamanda da Yunan Makedonyası'nın tartışmalı "Slav" topraklarında Yugoslavların çıkarlarını başka türlü göstermekteydi. Ancak Yunanistan, Churchill'in, arkasından da Truman'ın açıkça ortaya koyduğu gibi Batı'nın da ilgi alanındaydı. Stalin'in Yunanistan için Batı'yla çekişmeye hiç niyeti yoktu, onun için ikincil önem taşıyordu. Yunan komünistler ayaklanmalarının Sovyet desteği göreceğine, belki de Sovyet güçlerinin müdahalesine yol açacağına safça inanıyorlardı; ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Tam tersine, Stalin onları kaybedilen bir davanın peşinden giden ve Amerikalıların müdahalesine yol açacak disiplinsiz serüvenciler olarak görmekteydi.

Dolayısıyla, Tito'nun Yunan ayaklanmacıları kışkırtıcı biçimde yüreklendirmesinden rahatsız olan –ve de yerinde bir saptamayla, Yugoslav yardımı olmasaydı Yunan düğümü barışçıl yoldan çoktan çözülmüş olurdu, sonucuna varan[8]– Stalin onu Balkan destekçilerinden uzaklaştırdı. Öte yandan Tito'nun Stalin'i zor durumda bırakıp Anglo-Amerikan öfkesini kabarttığı tek yer güney Balkanlar değildi. Yugoslavların Trieste'den ve İstriye yarımadasından toprak alma hırsları İtalyan Barış Antlaşması'nda Müttefiklerin vardığı anlaşmanın önünde engeldi: Sonunda 1947 yılının eylül ayında antlaşma imzalandığında

8 Stalin ile yollarının ayrılmasının ardından Tito, Temmuz 1949'da Yugoslavya'nın Yunanistan'la kara sınırını kapattığı zaman Yunan Komünist direnişi neredeyse hemen çökmüştü.

Yugoslavların oraya el koymasını engellemek üzere Müttefik ordularının karargâh kurduğu Trieste bölgesinin geleceği belirsizdi. Avusturya'nın güney ucundaki bölgesi komşu Karintiya'da[9] Tito yerleşim planının Yugoslavya'dan yana yapılmasını talep ederken, Stalin *statüko* (Avusturya'nın doğusunda, buna bağlı olarak da Macaristan'da ordusunu tutmasına olanak vermesi bakımından belirgin biçimde Sovyet çıkarı doğrultusunda) çözümsüz kalsın istiyordu.

Tito'nun Yugoslav bölünmez bütünlüğü ve partizan devrimci ateşi karışımı politikası Stalin için giderek daha büyük sıkıntı olmaktaydı. *Official British History of the Second World War*[10] belgelerine göre Mayıs 1945'ten sonra batılı askeri çevrelerde yaygın inanış, eğer yakında Üçüncü Dünya Savaşı patlak verecekse, bunun Trieste bölgesinde olacağını öngörmekteydi. Oysa Stalin Üçüncü Dünya Savaşı'nı kışkırtmakla ilgilenmiyordu, hele İtalya'nın kuzeybatı ucunda bilinmeyen bir bölge uğruna olacak iş değildi. Ayrıca İtalya'nın Komünist komşusunun hoş görülmeyen toprak kazanma hırsı yüzünden İtalyan Komünist Partisi'nin zor durumda kalmasından da rahatsızdı.

Bütün bu nedenlerden ötürü Yugoslavya 1947 yazında artık içten içe Stalin'in sabrını taşırmıştı. Bulgar başkentinde garı donatan Stalin ve Dimitrov posterlerinin yanında Tito'nun posterlerinin de boy göstermesinden de, Macar komünistlerinin de –ona körü körüne bağlı Rákosi'nin bile 1947'nin sonlarında Moskova'da yapılan bir toplantıda Stalin'e Tito'yu öven sözler söylediği anlatılıyordu– Komünist yönetimde Yugoslav modelini örnek almaktan sözetmeye başlamalarından da hoşnut kalmış olamaz. Sovyetler Birliği'nin batılı müttefikler ile ilişkileri açısından Tito yalnızca diplomatik yüz karası değildi; uluslararası komünist hareketin kendi içinde de baş belasıydı.

Dış gözlemcilere göre komünizm tek boyutlu siyasal bir varlıktı, Moskova "Merkez'den" çekip çevriliyordu. Fakat Stalin açısından durum çok daha karmaşıktı. Yirmili yılların sonlarından savaşın patlak vermesine kadar geçen sürede Moskova, Çin dışında dünya komünist hareketine kendi denetimini dayatmayı gerçekten başarmıştı. Ancak savaş her şeyi değiştirmişti. Almanlara karşı direnişinde Sovyetler Birliği yurtseverliği, özgürlüğü, demokrasiyi ve daha pek çok "burjuva" hedefleri desteklemek zorunda bırakılmıştı. Komünizm devrimci yanını yitirmiş ve bilerek anti-faşist koalisyonun önemli bir parçasına dönüşmüştü. Savaş öncesinin Halk Cephelerinin taktiğiydi bu elbet, ama Moskova 30'lu yıllarda da yabancı ülkelerdeki partilerini –mali yardım, kişisel müdahale ve terör sayesinde–sıkı denetim altında tutabilmişti.

9 Avusturya'nın bir eyaleti, Almanca adı Kärnten. (ç.n.)
10 İkinci Dünya Savaşı'nın Resmi Britanya Tarihi (ç.n.)

Savaş zamanında o denetim elden gitmişti –1943'te Komintern'in dağılması da bunun göstergesiydi. Savaştan hemen sonraki yıllara kadar da tümüyle toparlanamadı: Avrupa'da Sovyet müdahalesi olmaksızın fiilen iktidara gelen bir tek Yugoslav Partisi vardı; İtalya ve Fransa'daysa komünist partiler, Moskova'ya bağlılıklarının sürdüğünü açıkça dile getirseler de günlük işlerini akıl danışmadan ya da dışarıdan talimat almadan yürütmekteydiler. Oradaki parti liderlerine Stalin'in niyetleri açıklanmazdı. Çekler gibi, ama SSCB'nin daha az kılavuzluk yaptığı bu ülkeler iktidardaki koalisyonlar içinde görev alıp ulusal ve komünist hedefleri kolaylıkla bağdaştırıyorlardı.

Bunların hepsi 1947 yazında değişmeye başladı. Komünist bakanlar 1947 mayısında Fransa ve İtalya'daki hükümetlerden çıkarıldılar. Şaşırmışlardı, Fransız Komünist lider Maurice Thorez bir süre daha partisinin yakında yeniden iktidar koalisyonuna katılacağı beklentisini sürdürdü; Haziran 1947'de Strasbourg'da yapılan Parti Kongresi'nde muhalefetin dışlanmasından yana olanları "maceracılar" olarak tanımladı. Batı Avrupa'daki komünistler Marshall Planı'na nasıl tepki göstereceklerini bilmiyorlardı, ancak gecikmiş olarak Stalin'in planı reddetmesinden yola çıktılar. Moskova ile batılı partiler arasındaki iletişim genelde kötüydü. Fransız komünistlerinin görevden uzaklaşmasının ardından Andrei Jidanov'un Thorez'ye gönderdiği (bir kopyasının da Çek Komünist lider Gottwald'a iletildiği) gizli mektupta şöyle diyordu: "Çoğu kişi Fransız komünistlerinin eylemlerinin [bizimkilerle] uyum içinde olduğunu düşünmekte. Bunun doğru olmadığını ve sizin attığınız adımların Merkez Komitesi'ne tam bir sürpriz olduğunu biliyorsunuz".

Anlaşılan batılı komünistler gözden düşüyorlardı. Mektup 2 Haziran'da Thorez'ye ulaştıktan sonra birkaç hafta içinde Moskova, Marshall Planı'na ortak tepki olarak ve bölgedeki Sovyet etki alanına karşı oluşturduğu tehdit karşısında Doğu Avrupalı komşuları ve uydularıyla ticaret antlaşmaları yapıyordu. Prag, Paris ve Roma'nın izlediği ve o güne dek Stalin'in dile getirmeksizin onayladığı işbirliği politikası yerini hızla, Jidanov'un ortaya attığı iki uzlaşmaz "kamp" kuramıyla açıklanan çatışma stratejisine bırakmıştı.

Yeni yaklaşımı uygulamaya koymak üzere Stalin Eylül 1947'de Polonya'nın Szklarska Poręba kasabasında bir toplantı yapılacağını duyurdu. Çağrılanlar Polonya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Yugoslavya, Fransa, İtalya ve elbette Sovyetler Birliği'nin komünist partileriydi. Toplantının görünürdeki amacı, Komünist Enternasyonal'in ardılı olarak uluslararası komünist faaliyeti "koordine" etmek görevini üstlenecek ve Moskova ile onun uydusu partiler arasında iletişimi geliştirecek Komünist İstihbarat Bürosu "Kominform"u

kurmaktı. Fakat gerek toplantının gerek Kominform'un (yalnızca üç kez toplanmış ve 1956'da dağılmıştı) amacı uluslararası hareketin içerisinde Sovyet egemenliğini yeniden sağlamaktı.

Tıpkı yirmi yıl önce Bolşevik Partisi'nin kendi içinde yapmış olduğu gibi Stalin "sağcı" sapmaları cezalandırmaya ve gözden düşürmeye girişmişti. Szklarska Poręba'da Fransız ve İtalyan temsilciler, Sovyet delegelerden Jidanov ve Malenkov'un "solculuklarını" örnek gösterdiği Yugoslav delegeler Edvard Kardelj ve Milovan Djilas'tan devrimci stratejiler üstüne buyurgan söylevler dinlediler. Batılı komünistler (onlarla birlikte eleştiri oklarının hedefi oldukları açıkça belli olan Çek ve Slovak partiler) gafil avlanmışlardı. Yurtiçi politikalarında gözettikleri barış içinde birlikte varolma koşullarının sonu gelmişti. Jidanov'un tanımıyla "anti-emperyalist demokratik kamp" oluşuyordu ve yeni bir yol izlenmesi gerekiyordu. Bundan böyle Moskova, komünistlerin Sovyet çıkarlarını kollamasını ve kendi itibarlarını arka plana atmalarını bekliyordu.

Szklarska Poręba'nın ardından komünistler dört bir yanda çatışma taktiklerini devreye soktular, Marshall Planı'na karşı grevler, gösteriler, kampanyalar düzenlediler; Doğu Avrupa'da da iktidarı ele geçirme çabaları hız kazandı. Fransız Komünist Partisi Merkez Komitesi 29-30 Ekim 1947 tarihlerinde Paris'te toplandı ve eski Sosyalist müttefiklerini hedef alan bir karalama kampanyasını resmen başlattı. İtalyan komünistlerinin yön değiştirmesi biraz daha uzun sürdü, fakat Ocak 1948'de düzenlenen kongresinde Partito Communista Italiano (PCI) da odak noktası "barış için mücadele" olan "yeni bir yol" benimsedi. Bunun sonucunda Batı Avrupa komünistleri çok acı çektiler –yurt sorunlarından uzakta tutuldular, İtalyanlar ise Vatikan ile ABD Büyükelçiliği'nin anti-komünistlerden yana geniş çapta müdahale ettiği Nisan 1948'de yapılan genel seçimlerde ağır kayba uğradılar.[11] Ama önemi yoktu. Jidanov'un "iki kamp" kuramında Batı kampındaki komünistlere artık ikincil, arabozucu rolü biçilmişti.

Buraya kadar Stalin'in diplomasisine engel olan Yugoslavların aşırı devrimciliğinin artık değerli bir nitelik olduğu düşünülebilir –Yugoslav Partisi'ne başrolün verildiği Szklarska Poręba'da öyle olmuştu. Fransızlar, İtalyanlar ve diğer delegelerin Szklarska Poręba'da takındıkları tepeden bakan ve ayrıcalıklı tavır yüzünden Yugoslavları hiç affetmedikleri kesindi: Sovyet-Yugoslav bölünmesinin ardından komünistler dört bir yanda "Tito-ist sapmayı" lanetlemekten çok hoşnuttular, yüzkarası Balkan yoldaşlarının üstüne lanet ve öfke yağdırmak için Sovyetler'in azıcık teşvikine gerek duyuyorlardı.

11 Aslında 1948 seçimlerinde PCI'nın oyları artmıştı, ama ağır oy kaybına uğrayan sosyalistler sayesinde. Zafere ulaşan Hıristiyan Demokratların aldıkları oy solcuların toplam oylarından kırk milyon fazlaydı.

Oysa Tito-Stalin ayrılığı Şubat 1948'de Stalin'in Balkan Federasyonu fikrini kınamasıyla ve Sovyetler'in ticari görüşmeleri iptal etmesiyle başlamış, bunun arkasından Sovyet askeri ve sivil danışmanları ertesi ay Belgrad'dan geri çağrılmıştı. Her iki tarafın da iyi niyetli olduğunu iddia ettiği birçok resmi yazışma ve suçlamalar Tito'nun yaklaşan ikinci Kominform konferansına katılmayı reddetmesiyle son buldu. Bölünme 28 Haziran 1948'de konferans sırasında ülkenin kurtuluşunda ve sosyalist dönüşümünde Kızıl Ordu ve SSCB'nin liderlik rolünü tanımaması gerekçesiyle Yugoslavya'nın örgütten uzaklaştırılmasına resmen karar verilmesiyle şeklen tamamlandı. Belgrad milliyetçi dış politika izlemekle ve yurtiçinde doğru olmayan politikalar uygulamakla resmen suçlanıyordu. Öte yandan Yugoslavya Stalin'in iktidar tekeline karşı uluslararası "sol muhalefet" demekti ve çatışma kaçınılmazdı: Stalin Moskova'nın ihtilafa tahammül etmeyeceğini Tito yandaşı komünistlere açıkça göstermek için Tito'yu durdurmalıydı.

Tito'nun sonu gelmemişti elbet. Ama hem o hem de ülkesi o dönemde görüldüğünden çok daha savunmasızdı, arkasında Batı'nın giderek artan desteği olmaksızın Sovyetler'in uyguladığı ekonomik boykota –1948'de Yugoslavya ticaretinin yüzde 46'sını Sovyet blokuyla yapıyordu, bu oran bir yıl sonra yüzde 14'e düştü– ve Sovyet müdahalesi tehditlerine dayanmaları güç olurdu. Sonraki iki yıl boyunca Kominform saldırıları gitgide arttı. Leninist sömürünün argo sözcük dağarcığında Tito "Hain Tito ve yardakçıları", "Aşırı Sırpların ve bütün Yugoslav burjuvazisinin yeni Çarı" olmuştu. Yandaşları "alçak hainler ve emperyalizmin uşakları", "savaş ve ölüm kampının uğursuz habercileri, hain savaş kışkırtıcıları ve Hitler'in vârisleri" idiler. Yugoslav Komünist Partisi "casuslar, kışkırtıcılar ve katiller çetesi" olarak lanetleniyordu, "Amerikan tasmasına bağlı, emperyalistlerin attığı kemikleri kemiren ve Amerikan sermayesi diye havlayan köpekler"...

Tito'ya ve yandaşlarına yönelik saldırıların, Stalinistler tarafından Stalin'in kişiliğine aşırı saygı gösterildiği, ileriki yıllarda yapılacak temizliklerin ve duruşma gösterilerinin alevlendiği dönemle çakışması önemlidir. Çünkü Stalin'in Tito'yu tehdit eden ve meydan okuyan biri olarak gördüğü ve diğer komünist rejimlerle partilerin sadakat ve itaatini zedeleyici etkisi olmasından korktuğu neredeyse su götürmez. Kominform'un gazetelerinde ve yayınlarında "kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinde sınıf çatışmasının şiddetlenmesi" ve Parti'nin "liderlik rolü" için ısrarı kitlelere bunların 1945'ten beri Yugoslav Partisi'nin uyguladığı politikaların tıpatıp aynısı olduğunu hatırlatma riski taşıyordu. Bundan böyle Sovyetler Birliği'ne ve Stalin'e bağlılığın vurgulanması

için sosyalizme giden bütün "ulusal" ya da "belli" yolların reddedilmesi ve "iki misli teyakkuz" talep edilecekti. İkinci Stalin buz çağı başlıyordu.

Eğer Stalin Doğu Avrupa'da otorite iddia etmek ve yeniden iddia etmek için bunca sıkıntıya katlandıysa, bunun en büyük nedeni Almanya'daki inisiyatifini kaybediyor olmasıydı.[12] 1 Haziran 1948'de Londra'da bir araya gelen batılı müttefikler bağımsız bir Batı Alman devleti kurmayı planladıklarını ilan ettiler. 18 Haziran'da yeni para birimi *Deutsche Mark* tanıtıldı; üç gün sonra dolaşıma girdi (banknotlar büyük bir gizlilik içinde ABD'de basılmış ve ABD Ordusu'nun denetiminde Frankfurt'a gönderilmişti). Eski *Reichsmark* dolaşımdan kaldırıldı, her Alman yurttaşına bu para biriminden kırkını 1:1 oranında yeni marklarla değiştirme hakkı tanınmıştı, daha fazlası için oran 10:1 olacaktı. Başlangıçta rağbet edilmeyen bu para birimi (çünkü tasarrufları altüst etmiş, reel fiyatları tırmandırmış ve halkın çoğunun mal alımını zorlaştırmıştı) artık dükkânların güvenilir bir değiş tokuş aracı karşılığında çiftçilerle ticaret yapanların satmaya istekli oldukları mallarla dolmasıyla hızla kabul gördü.

23 Haziran'da Sovyet yetkililer buna tepki olarak yeni Doğu Alman Markını piyasaya sürdüler ve Batı Almanya ile Berlin arasındaki demiryolunu kapattılar (üç hafta sonra kanalları da kapatacaklardı). Ertesi gün Berlin'deki batılı askeri hükümet Sovyetler'in yeni Doğu bölgesi para birimini Batı Berlin'e sokma çabalarını engelledi –önemli bir ilke kararıydı bu, ne de olsa Berlin kenti dörtlü bir iktidarın yönetimindeydi ve bundan dolayı Batı bölgesi o güne kadar Sovyet işgali altındaki Doğu Almanya'nın bir parçası olarak görülmemişti. Sovyet birlikleri kente giden görünür yolların denetimini sıkılaştırınca, Amerikan ve Britanya hükümetleri kendi bölgelerine gıda sağlamak için havadan ikmal yapmaya karar verdiler ve 26 Haziran'da ilk nakliye uçağı Berlin'deki (Batı) Tempelhof havaalanına indi.

Berlin'e havadan ikmal 12 Mayıs 1949'a dek sürdü. O on bir ay boyunca Müttefiklerin havacılarından 73'ünün hayatına mal olan 277 bin 500 uçuşta 23 milyon ton gıda batılı müttefikler tarafından bölgeye indirildi. Stalin'in (Potsdam protokollerinde Müttefiklere karadan ve denizden nakliyat yapma garantisi verileceği konusunda yazılı herhangi bir madde olmamasından yararlanarak) Berlin'e uyguladığı ablukanın amacı Batı'yı kenti terk etmek ile bağımsız bir

12 Sovyet danışmanların 18 Mart 1948'de, General Sokolovski'nin Almanya'daki Müttefik Denetim Konseyi toplantısını terk etmesinden kırk sekiz saat önce Yugoslavya'dan ayrılmaları rastlantı değildi.

Batı Alman devleti kurma planı arasında bir seçim yapmak zorunda bırakmaktı. Stalin'in asıl hedefi ikincisiydi –Berlin her zaman pazarlık kırıntısı olmuştu onun için– fakat sonunda iki hedefine de ulaşamadı.

Batılı müttefikler yalnızca paylarına düşen Berlin'i ellerinde tutmakla kalmamış (üstelik şaşkın bakışları altında –Batı– Berlinlilerin kendilerine minnet duyduklarını görmüş), Prag darbesinin ardından gelen Sovyet ablukası, ülkenin bölünmesini Almanların gözünde nasıl daha kabul edilebilir kıldıysa, onların da Batı Almanya planlarını yürürlüğe koyma kararlılığını daha da pekiştirmiş oluyorlardı. Nisan 1949'da Fransa'nın Çifte Bölge'ye katılmasıyla (Sovyet Bölgesi'ndeki 17 milyona karşı) 49 milyon nüfuslu tek bir Batı Alman ekonomik birimi kuruldu.

Stalin'in serüvenlerinin çoğu gibi Berlin ablukası da hesaplanmış bir saldırı planı değildi (ancak o dönemde bundan haberdar olmadığı için Batı suçlanamaz), doğaçlama yapılmıştı. Stalin Berlin'e savaş açmak niyeti taşımıyordu.[13] Böylece abluka başarısızlığa uğrayınca Sovyet lideri taktik değiştirdi. 31 Ocak 1949 günü Batı Alman Devleti kurma planlarının ertelenmesi karşılığında ablukayı kaldırma önerisinde bulundu. Batılı müttefiklerin bunu kabul etmeye hiç niyetleri yoktu, ancak konuyu tartışmak üzere bir toplantı yapılmasına karar verildi ve 12 Mayıs'ta Sovyetler Birliği, karşılığında 23 Mayıs'ta Dışişleri Bakanları konferansı yapılması kararıyla yetinerek ablukayı kaldırdı.

Konferans planlandığı gibi bu tarihte başladı ve bir ay sürdü, fakat beklendiği üzere hiçbir ortak zemine varılamadı. Konferans'ın başladığı tarihte Bonn'daki Batı Alman parlamento konseyinin kararıyla Batı Alman hükümeti kurulmasıyla ilgili "Temel Yasa" yürürlüğe girmişti; Stalin bir hafta sonra buna, Doğu Alman devleti kurmaya yönelik bütünleyici planlarını duyurarak karşılık verecek ve 7 Ekim günü devlet resmen kurulacaktı.[14] Konferansın dağıldığı 20 Haziran'a dek Batı Almanya'daki askeri hükümetin yerini ABD, Britanya ve Fransa'dan Yüksek Komiserler almıştı. Almanya Federal Cumhuriyeti oluşturulmuş olmakla birlikte Müttefiklerin, gerekli görürlerse doğrudan yönetime geri gelme hakları dahil belli konularda müdahale güçleri saklı kalmıştı. 15 Eylül 1949'da başında bulunduğu Hıristiyan Demokratik Partisi'nin bir önceki ay yapılan seçimlerdeki başarısının ardından Konrad Adenauer Cumhuriyet'in ilk şansölyesi oldu.

13 Bunu isteseydi, önünde pek bir engel yoktu. 1948 baharında Sovyetler Birliği'nin Berlin yakınlarında 300 tümeni bulunuyordu. Avrupa genelinde bulunan ABD'nin askerlerinin toplam sayısı yalnızca 60 bindi, Berlin'dekiler 7 binden azdı.

14 Temel Yasa özellikle *geçici* olarak nitelenmişti –"geçiş döneminde siyasal yaşama yeni bir düzen getirmek" için, diğer bir deyişle, ülkede yeniden birlik kurulana dek.

Berlin krizi üç sonuç doğurmuştu. İlki, Müttefik devletlerden hiçbirinin dört yıl önce öngörmediği, iki Alman devletinin ortaya çıkışına doğrudan yol açmasıydı. Batılı güçler açısından bu durum çekici ve ulaşılabilir bir hedefti; öyle ki Almanların birleşmesinin arzu edildiği konusunda söylenen onca yapmacık söze rağmen, kimse bunun gerçekleşmesi için hızlı bir adım atmayacaktı. Dokuz yıl sonra Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle birleşik bir Almanya hakkında ne düşündüğünü sorduğunda, Britanya Başbakanı Harold Macmillan'ın De Gaulle'e yanıtı, "Kuramsal olarak. Kuramsal açıdan yeniden birleşmeyi her zaman desteklemeliyiz. Bunda hiçbir sakınca yok" oldu. Stalin'e gelince, Almanları dize getirmede ne Müttefikler ile rekabet edebileceğini ne de onları planlarından vazgeçirebileceğini anladıktan sonra bağımsız Doğu Alman Komünist devletiyle yetinmesinin kötünün iyisi bir sonuç olduğunu değerlendirmekteydi.

İkinci olarak, Berlin krizi Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk defa Avrupa'da belirsiz bir süre için önemli bir askeri varlık üstlenmesini sağlamıştı. Buysa, Britanya Dışişleri Bakanı Ernest Bevin sayesinde olmuştu –Marshall ile General Clay (Berlin'deki ABD komutanı) göze alınmaya değer bir risk olduğu konusunda Truman'a güvence vermesinin ardından, Berlin'e kurulacak hava köprüsünde başı çekmeleri için Amerikalıları başarıyla kışkırtan oydu. Fransızlar Berlin krizinde daha az rol oynadılar, çünkü 18 Haziran'dan 10 Eylül'e dek Assemblée Nationale[15] çoğunluk hükümeti çıkaramamaktan doğan siyasal bir krizin ortasında kalmıştı.

Fakat üçüncüsü ve ilk ikisine bağlı olarak gelişen sonuç, Berlin krizinin batılı askeri hesapların yeniden değerlendirilmesine doğrudan yol açmasıydı. Batı, Alman müvekkillerini Sovyet saldırılarından koruyacaksa, kendine bunu yapacak araçlar sağlamalıydı. Amerikalılar Berlin krizinin başlamasıyla birlikte Britanya'ya stratejik bombardıman uçakları yerleştirmişlerdi, bunlar o sırada ABD'nin elinde sayısı 56 olan atom bombası taşıyorlardı. Fakat Washington'ın atom bombalarının kullanılmasıyla ilgili yerleşmiş bir politikası yoktu (Truman kendi adına kullanıldıklarını düşünmeye bile isteksizdi), Sovyetler'in ilerlemesi durumunda, ABD'nin Avrupa'daki stratejisi gereği kıtadan çekilmek düşüncesi hâlâ geçerliydi.

Çek darbesiyle birlikte askeri çevreler yeniden düşünmeye başladılar. Savaşın olumsuz etkileri altındaki Avrupa, savaş konusunun ağızlardan düşmemesiyle güvensizlik ortamına girmişti. Abartılara kolay kolay kulak asmayan General Clay bile yaygın korkuları paylaşıyordu: "Aylardır mantıksal çözümlemeye dayanarak en az on yıl daha savaş çıkma olasılığı bulunmadığını düşünmekte

15 Ulusal Meclis (ç.n.)

II. Dünya Savaşından Sonra Orta ve Doğu Avrupa



ve buna inanmaktaydım. Son birkaç hafta içinde Sovyetler'in tutumunda tanımlayamadığım keskin bir dönüş seziyorum, bu da bana apansız bir savaşın patlak verebileceğini düşündürüyor." Marshall Planı yasası böyle bir ortamda geçmişti ABD Kongresi'nden ve Avrupalı müttefikler 17 Mart 1948'de Brüksel Paktı'nı imzalamışlardı. Ne ki Brüksel Paktı Britanya, Fransa ve Benelüks ülkelerini "Alman saldırısının tekrarlanması durumunda karşılıklı yardımlaşma koşullarında işbirliği yapmak" üzere bağlayan uzlaşmacı 50 Yıllık Antlaşma'ydı;oysa Avrupalı politikacılar *Sovyet* baskılarına çaresizce maruz kaldıklarının giderek daha çok farkına varıyorlardı. Bu bağlamda her zamankinden daha savunmasızdılar: Hollandalı Dışişleri Bakanı Dirk Stikker o günlere yönelik olarak şöyle diyecekti: "Biz Avrupa'dakiler Amerikan desteği konusunda Başkan Truman'ın yalnızca sözlü taahhüdünü almıştık".

Washington'a yönelik yeni bir yaklaşımı başlatan Britanyalılar oldu. 22 Ocak 1948 günü Parlamento'da yaptığı konuşmada Bevin, Britanya'nın ortak savunma stratejisi konusunda kıtadaki komşularıyla birlik içinde olacağı doğrultusunda güvence vermişti, Britanya'nın güvenliğinin artık kıtadakinden ayrı tutulamayacağı gerekçesiyle "Batı Avrupa Birliği'ne" katılacaktı –buysa Britanyalıların anlayışında önemli bir değişiklikti. Bu Batı Avrupa Birliği resmen Brüksel Paktı ile birlikte başlamıştı, ancak Bevin'in 11 Mart tarihli mesajında Marshall'a açıkladığı gibi, böyle bir düzenleme genişletilip bir bütün olarak Kuzey Atlantik güvenliği kavramına dahil edilmedikçe eksik kalacaktı –o sırada Stalin'in Sovyetler Birliği ile "saldırmazlık" paktı imzalaması için Norveç'e büyük ölçüde baskı yapması yüzünden, bu nokta Marshall açısından her şeyden çok daha önemliydi.

Bevin'in ısrarlarıyla, Washington'da Britanya, ABD ve Kanada temsilcileri arasında Atlantik savunması antlaşmasının taslağı üzerinde gizli tartışmalar yapılmaktaydı. 6 Temmuz 1948'de Berlin hava köprüsünün kurulmasından on gün sonra ve Yugoslavya'nın Kominform'dan uzaklaştırılmasının hemen ardından, bu görüşmeler Brüksel Paktı'nın diğer üyelerine de açıldı, bunlardan Fransa "Anglo-Amerikalıların" bir kez daha arkalarından işler çevirerek dünyayı düzene koymalarından pek hoşnut olmamıştı. Ertesi yılın nisan ayında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) kurulması üzerinde anlaşmaya varılarak ABD, Kanada ve on Avrupa devleti tarafından imzalandı.

NATO çarpıcı bir gelişmeydi. Daha 1947 yılına kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'da askeri bir ittifak kurulması çabalarına destek vereceğini birkaç kişi öngörebilirdi. Gerçekten de ABD Kongresi'nde antlaşmanın (saldırı karşısında NATO üyelerini birbirlerinin yardımına koşmak zorunda bırakan)

5'inci Maddesini onaylamaya oldukça isteksiz kimselerin sayısı epey çoktu, üç ay süren tartışmaların sonunda, bu anlaşma Avrupa-Amerikan ittifakı yerine *Atlantik* savunma paktı olarak tanıtıldığından, antlaşma bir tek Kongre onayını garantilemişti. Öyle ki Dean Acheson Yönetim adına Senato önünde söz aldığı zaman Amerika'nın Avrupa'ya önemli miktarda kara kuvvetleri gönderiyor *olmayacağı* hususunun altını çizmeye özen gösterdi.

Amerikalıların istediği de buydu. Eğer Birleşik Devletler Avrupa'da bir ittifaka ilk kez giriyorsa, bunun nedeni Washington'da pek çok kimsenin NATO'yu Marshall Planı gibi görmesiydi: Avrupalıların rahatlamalarını ve kendi işlerini –burada kendi savunmalarını yapabilmek– yürütebilmelerini sağlamaya yardımcı olmak. Kendi içinde NATO Avrupa askeri dengelerinde hiçbir değişikliğe yol açmamıştı: Batı Avrupa'da üslenmiş on dört tümenden yalnızca ikisi Amerikalılarındı. Batılı müttefiklerin sayısı 12:1 oranında daha yüksekti. ABD Genelkurmayı'nın 1949'da yaptığı hesaplamalara göre Ren bölgesinde etkili bir savunma gücü oluşturulabilmesi en erken 1957 yılında tamamlanacaktı. Dolayısıyla, 9 Nisan 1949'da Washington'da, Constitutional Hall'da[16] yapılan NATO Antlaşması imza töreninde orkestranın "I've Got Plenty of Nothing...[17]" adlı parçayı çalması kesinlikle yersizdi.

Bununla birlikte Avrupa'dan bakınca olaylar epey farklı görünüyordu. Amerikalılar askeri ittifaklara pek önem vermezlerdi; ancak Avrupalılar, Walter Bedell Smith'in Dışişleri Bakanlığı Politika Planlama Dairesi'ndeki çalışma arkadaşlarına öğütlediği gibi, "destek sözü veren bir kâğıt parçasına bizden çok daha sıkı bağlılık" gösterirlerdi. Kimse buna şaşırmamalıydı belki –ellerinde başka bir şey yoktu. Britanyalıların en azından hâlâ bir adaları vardı. Oysa Fransızlar, diğer herkes gibi her zamankinden daha savunmasızdılar; Almanlara *ve* şimdi de Ruslara karşı.

Öyleyse özellikle Paris için NATO'nun iki yönlü çekiciliği vardı: Sovyet güçlerine karşı savunma hattını o güne kadar olandan daha doğuya taşıyacaktı – Charles Bohlen'in belirttiği üzere antlaşmanın imzalanmasından birkaç ay önce "[Fransızların] sarıldığı tek cılız güvence unsuru Amerikan ordularının, sayıca ne kadar üstün olurlarsa olsunlar, kendileriyle Kızıl Ordu arasında yer aldıkları gerçeğidir." Belki bundan da önemlisi, Almanların kin gütme politikasına karşı güvence görevi görecek olmasıydı. Dahası, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları hâlâ belleklerde capcanlı dururken, Fransız hükümetinin Batı Alman devletine onay vermesinin nedeni NATO'nun koruma sözü vermiş olmasıydı.

16 Anayasa Salonu. 1929'da Amerikan devrimi anısına yapılan konser ve toplantı salonu. (ç.n.)
17 George Gershwin'in bestesi olan Ella Fitzgerald, Frank Sinatra dahil birçok yorumcunun seslendirdiği bir şarkı. Anlamı: Hiçbir şeyden bol miktarda... (ç.n.)

Fransızlar böylece üç yıldır diplomatik yollardan elde edemedikleri garantiyi Almanya'ya karşı NATO'yu bağırlarına basarak almışlardı. Hollandalılar ve Belçikalılar da NATO'yu gelecekte Almanya'nın öç alma çabalarının önünde engel olarak görmekteydiler. İtalyanlar komünist kritiklere karşı Alcide De Gasperi'nin yurtiçindeki desteğini beslemek amacıyla alınmışlardı NATO'ya. Britanyalılar açısından NATO Antlaşması ABD'yi Avrupa savunmasının içinde tutma çabasında kazanılan bir başarıydı. Truman Yönetimi anlaşmayı Kongre'ye ve Amerikan halkına anlatırken Kuzey Atlantik'te Sovyet saldırısına karşı bir engel olarak tanıtmıştı. Bunun sonucunda, 1952'de NATO'nun ilk genel sekreterliği görevini üstlenen Lord Ismay'in dile getirdiği ünlü *bon mot*[18] çıktı ortaya: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün amacı "Rusları dışarıda, Amerikalıları içeride ve Almanları da aşağıda tutmak" olmuştu.

NATO bir blöftü. Geleceğin Britanya savunma bakanı Denis Healey'in anılarında aktardığı gibi, "Avrupalıların çoğu için bir başka savaşı önlemedikçe NATO'nun hiçbir değeri yoktu; savaşmaya hiç niyetli değildiler." Antlaşmanın ilgi çekiciliği neler başarabileceğinden değil, neyi temsil ettiğinden ileri gelmekteydi: Marshall Planı ve ondan doğan Brüksel Antlaşması gibi NATO da savaşın bir sonucu olarak Avrupa'yı (ve ABD'yi) saran en önemli değişimin –bilgiyi paylaşma ve savunmada, güvenlikte, ticarette, para mevzuatında ve daha nice konularda işbirliği yapma isteğinin– göstergesiydi. Barış zamanında birleşik Müttefik komutası, pratikten uygulamaya geçilmesinin daha önce hiç duyulmadık bir örneğiydi ne de olsa.

Ancak NATO 1949'da yapılan anlaşmalardan pek ileriye gidemedi. 1950 baharında Washington hâlâ Batı Avrupa savunması için tek gerçekçi umudun Almanya'yı yeniden silahlandırmak olduğunu Fransızlarla diğer Avrupalılara nasıl açıklayacağının sancılarını çekiyordu, herkesi rahatsız eden ve Stalin'in beklenmedik tepkisine yol açacağı düşünülen bir konuydu bu. Her halükârda kimse değerli kaynaklarını yeniden silahlanmaya harcamak istemiyordu. Savunmasız çatışmaya seçenek olarak tarafsızlığın çekiciliği gerek Almanya gerekse Fransa için giderek aynı ölçüde artıyordu. Eğer tam da bu sırada Kore Savaşı (mantıklı bir karşıt-gerçek durum, çünkü az kalsın olmuyordu) patlak vermeseydi, yakın Avrupa tarihinin ana hatları bambaşka bir yola girebilirdi.

Kim Il Sung'un 25 Haziran 1950'de Güney Kore'yi istilasını Stalin'in desteklemesi hesap hatalarının en ciddisiydi. Amerikalılar ile Batı Avrupalılar hemen (yanlış) bir kanıya vararak Kore'nin bir şaşırtmaca ya da başlangıç olduğunu düşündüler, sıra Almanya'ya gelecekti –düşüncesiz bir çalım satan Walter

18 nükte, şaka (ç.n.)

Ulbricht'in, bundan sonra düşme sırası Federal Cumhuriyet'te yollu kışkırtmasına dayanarak varılmış bir sonuçtu. Sovyetler Birliği daha sekiz ay önce başarılı bir atom bombası denemesi yapmış, Amerikan askeri uzmanlarını Sovyetler'in savaş hazırlıklarını abartmasına neden olmuşlardı; öyle bile olsa, Kore saldırısı olmasaydı, (7 Nisan 1950 tarihinde sunulan) Ulusal Güvenlik Konseyi 68 nolu belgesinde istenen bütçe artışı talepleri neredeyse kesinlikle onaylanmazdı.

Avrupa'da bir savaşın patlak vermesi riski büyük ölçüde abartılsa da tümüyle dayanaksız değildi. Stalin olası bir saldırı planı *yapıyordu* –ama hedef Batı Almanya değil Yugoslavya'ydı, ne var ki Batı'nın yeniden silahlanması karşısında bu fikrinden vazgeçti. Nasıl Batı, Sovyetler'in Kore'deki hedeflerini yanlış yorumladıysa, Stalin de –istihbarat servisleri ABD'nin yapacağı hızlı askeri yığınağı doğru bildirmişlerdi– yanılgıya düşerek Doğu Avrupa'da onun denetimi altındaki topraklara Amerikalıların kendileri için saldırmayı tasarladığını düşünüyordu. Ancak bu varsayımlarla yanlış hesapların hiçbiri o dönemde açık değildi, politikacılarla generaller sınırlı istihbarat ve geçmiş deneyimleri ışığında ellerinden geleni yapıyorlardı.

Batı'daki yeniden silahlanmanın boyutları gerçekten korkunçtu. ABD savunma bütçesi 1950 ağustosunda 15,5 milyar dolarken, Başkan Truman'ın Ulusal Olağanüstü Durum ilan etmesinin ardından ertesi yılın aralık ayı geldiğinde 70 milyar dolara çıkmıştı. 1952-53 arasında savunma harcamaları ABD'de GSMH'nin yüzde 17,8'ini tüketmekteydi, oysa bu oran 1949 yılında yüzde 4,7'ydi. Washington'ın isteği üzerine Amerika'nın NATO'daki müttefikleri de savunma harcamalarını artırdılar: 1946'dan beri hızla düşmesinin ardından Britanyalıların savunma maliyeti 1951-52 döneminde GSMH'nin yüzde 10'una yaklaşmış, savaştan hemen sonraki yılların telaşla yeniden silahlanmasından bile daha hızlı artmıştı. Fransa da savuma harcamalarını onlara yakın düzeye çıkartıyordu. 1951-53 yıllarında NATO üyesi her devlette savunma harcaması savaş sonrası dönemin doruğundaydı.

Askeri yatırımlardaki bu âni sıçramanın ekonomik etkisi de beklenmedik oldu. Bir tek Federal Almanya'nın stoklarında bulunan makine, araç, taşıt ve diğer ürünlere sipariş yağıyordu, bunun nedeni silah üretme izni olmayan Batı Almanların başka alanlarda üretime ağırlık vermeleriydi. Yalnızca Batı Alman çelik ürünleri 1946'da 2,5 milyon ton, 1949'da 9 milyon tonken, bu miktar 1953'te 15 milyon tona yaklaşmıştı. Birleşik Devletler yurtdışında silah, ekipman stoku, askeri mevzi ve birlikler için dev miktarlarda para döktükçe Avrupa'da ve dünyanın geri kalanında dolar açığı tek bir yılda yüzde 65 oranında azaldı. Torino'daki FIAT fabrikası jet uçaklarına yer desteği için Ameri-

kalılarla ilk sözleşmesini imzaladı (Roma büyükelçiliğinin siyasal nedenlerden dolayı Washington'a ısrar ettiği bir sözleşmeydi bu).

Ancak ekonomiden gelen haberler hiç iyi sayılmazdı. Britanya hükümeti savunma yükümlülüklerini yerine getirmek için sosyal yardım hizmetlerini kamu harcamalarından çıkardı, bu tercih iktidardaki İşçi Partisi'nin bölünmesine olduğu kadar 1951 seçimlerinde yenilgiye uğramasına da yol açtı. Hükümetler körüklenen enflasyondan harcarken Batı Avrupa'da yaşamanın maliyeti tırmanıyordu –Fransa'da tüketici fiyatları Kore'deki savaşın başlamasının ardından iki yıl içinde yüzde 40 yükselmişti. Marshall Yardımı'nın meyvelerini henüz toplamaya başlamış olan Batı Avrupalıların savaş ekonomisini andıran koşullara uzun süre dayanamayacağı gün gibi ortadaydı, bunu kabul eden 1951 tarihli ABD Ortak Güvenlik Yasası Marshall Planı'nı yürürlükten kaldırarak onu askeri yardım programına dönüştürdü. 1951 yılının sonuna gelindiğinde ABD'nin Batı Avrupa'ya askeri desteği 5 milyar dolara yaklaşmıştı.

Psikolojik rahatlamanın Avrupa'da güven yaratmasıyla birlikte, ABD ekonomisinin sınırsız görünen kaynaklarını sürekli emen ve Amerikalılarla müttefiklerine asker ve malzeme yığınağıyla öngörülmedik barış ortamı sözü veren NATO büyük bir askeri görev üstlendi. General Eisenhower Avrupa'ya Yüksek Askeri Komutan olarak dönmüş, Belçika ve Fransa'da Müttefikler için askeri karargâhlar ve yönetim binaları kurulmuştu. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü artık tartışmasız bir *ittifak* olmuştu. Başlıca görevi Avrupa'da, askeri planlamacıların deyimiyle, "ileri savunma" kurmak, daha açıkçası, Almanya'nın ortasında Kızıl Ordu'yla karşı karşıya kalmaktı. Bu görevi yerine getirmesi için 1952 şubatında Lizbon'da düzenlenen NATO Konseyi toplantısında ittifakın iki yıl içinde en az doksan altı yeni tümene daha ihtiyaç duyacağına karar verildi.

Ne var ki Amerikalıların önemli ve giderek büyüyen askeri varlığına rağmen NATO'nun hedeflerine ulaşabilmesinin tek bir yolu vardı: Batı Almanları silahlandırmak. Başkan Truman başlangıçta buna gönülsüz de olsa, Amerikalılar Kore sayesinde bu hassas konuyu ortaya koymak zorunda hissediyorlardı kendilerini (ilk olarak Eylül 1950'de yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında konuyu gündeme getiren Dean Acheson olmuştu). Bir yandan Avrupa'nın kurtuluşundan yalnızca beş yıl sonra kimse Almanların eline silah vermek istemiyor; diğer yandan, ayrıca daha üç yıl önce Çifte Bölge'de yaşanan ekonomik sıkıntılarla karşılaştırıldığında, Batı Almanların kendinden bir katkı beklenmeksizin onları Rus saldırısından korumak adına milyarlarca dolar harcamak yanlış bir iş gibi geliyordu. Kimilerinin öngördüğü gibi eğer Almanya tampon bölge ve

gelecekte muharebe alanı olacaksa, Almanların sempatisini kaybetme ve tarafsızlık duygularını özendirme riskini göz ardı etmemeliydi.

Moskova Batı Almanların silahlanmasını hoş karşılamayacaktı kuşkusuz. Fakat Haziran 1950'den sonra Sovyet duyarlılığı artık eskisi kadar önem taşımıyordu. Bununla birlikte Britanyalılar, isteksiz de olsa, Almanya'yı silahlandırırken, bunun Müttefiklerin sıkı denetimi altında yapılmasının yollarını aramaktan başka çözüm görmüyorlardı. Almanların eline silah vermeye her zaman kesinlikle karşı çıkanlar *Fransızlar* oldu, hem Fransa NATO'ya, Almanların yeniden militarize olması için şemsiye işlevi görsün diye katılmamıştı. Fransa 1954'e dek Almanya'nın yeniden silahlandırılmasını engelleyip ertelemeyi başardı. Nitekim Paris daha Fransız politikasının düpedüz yön değiştirmesinden çok önce de Almanya'nın sınırlı yeniden inşasına temkinli yaklaşmıştı. Büyük devletlerin en küçüğü olarak görülmekten hoşlanmayan ve bundan rahatsız olan Fransa yeni bir Avrupa'nın ilk adımlarını atan ülke olmak gibi duyulmadık bir uğraş edinmişti.

Neresinden bakarsak bakalım, Avrupa birliği fikri yeni değildi. Ondokuzuncu yüzyıl orta ve batı Avrupa'da başarısız sayılabilecek türlü gümrük birliği denemelerine sahne olmuş, daha Birinci Dünya Savaşı'ndan bile önce idealist görüşmeler yapılarak Avrupa'nın geleceğinin onun farklı unsurlarının bir araya gelmesine bağlı olduğu fikrine dikkat çekilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın kendisi böylesi iyimser görüşleri silmek bir yana, onların daha da güçlenmesini sağlamış görünmektedir: Aristide Briand'ın –Fransız devlet adamı ve Avrupa antlaşmalarının ve taslaklarının ateşli yazarı– da ısrarla vurguladığı gibi, geçmiş düşmanlıkları aşmanın ve Avrupalı düşünmenin, Avrupalı konuşmanın ve Avrupalı hissetmenin zamanı gelmişti. 1924'te Fransız ekonomisti Charles Gide, Avrupa Gümrük Birliği için Uluslararası Komite kurulmasını savunan Avrupa genelindeki imza kampanyasına katılmıştı. Üç yıl sonra Britanya Dışişleri Bakanlığı sekreteri "Büyük Avrupa" fikrine kıtada gösterilen ilginin boyutları karşısında "hayrete" düştüğünü itiraf edecekti.

Daha somut bir dille ortaya koyarsak, Büyük Savaş Fransızlar ile Almanların, anlaşılmaz bir biçimde, birbirlerine bağımlılıklarını daha iyi anlamalarını sağlamıştı. Savaş sonrasının zorlukları bir yana bırakıldıktan ve Paris Almanlardan zorla savaş tazminatı alma yollu sonuçsuz çabalarına son verdikten sonra, 1926 eylülünde Fransa, Almanya, Lüksemburg, Belçika ve (o zaman özerk) Saar bölgesi arasında çelik üretimini düzenlemek ve kapasite fazlası üre-

timi önlemek için uluslararası Çelik Paktı imzalanmıştı. Ertesi yıl Çekoslovakya, Avusturya ve Macaristan da katıldıysa da bu pakt geleneksel anlamda bir kartel olmanın ötesine geçemedi; ancak Alman Başbakanı Gustáv Stresemann bunun geleceğin uluslar-üstü anlaşmalarını biçimlendirecek ilkel bir girişim olduğunu görmekte gecikmemişti. Yalnız değildi.

1920'lerin diğer ateşli projeleri gibi Çelik Paktı da 1929 krizini ve onu izleyen ekonomik bunalımı atlatamadı. Fakat Fransız demirci ustalarının daha 1919'da farkında oldukları bir gerçeği kabul etmişti: Alsace-Lorraine'in geri verilmesinin sonucunda hacmi ikiye katlanan Fransız çelik sanayii tamamen Almanya'dan gelecek olan kok ve kömüre bağımlıydı, dolayısıyla uzun süreli işbirliğine gidilecek koşulların oluşturulması gerekmekteydi. Durum Almanlar açısından da apaçık ortadaydı, ayrıca Naziler 1940 yılında Fransa'yı işgal edip arkasından, sonu Fransız kaynaklarının zorunlu olarak Almanların savaş çabalarına aktarılmasına varacak bir ödemeler ve teslimat sistemi üzerinde Pétain ile anlaştıkları zaman, her iki tarafta da bu en son Fransız-Alman "işbirliğini" yeni bir "Avrupa" ekonomik düzeni olarak görenler vardı.

Buna göre, sonradan Özgür Fransızlar tarafından idam edilecek olan Vichy yönetiminin üst düzey yetkililerinden Pierre Pucheu, savaş sonrasında gümrük duvarlarının kaldırılacağı ve tek para birimiyle tek bir Avrupa ekonomisinin bütün kıtayı kapsayacağı bir Avrupa düzeni tasavvur ediyordu. Albert Speer ve başkalarınca da paylaşılan Pucheu'nün hayali Hitlerci şemsiye altında Napoléon'un Kıtasal Sistemi'nin güncellenmiş halini simgeliyordu ve 1930'larda oluşturulan ekonomik politikaların sıkıntılarını çekmiş olan kıta genelindeki genç kuşaktan bürokratlarla teknisyenleri kendine çekiyordu.

Böyle projelerin özellikle baştan çıkarıcı yönü, farklı ulusal gündemleri ilgilendiren projeler yerine ortak, Büyük Avrupa çıkarına girişimler olarak tanıtılmalarıydı. Ne Alman ne Fransız ama "Avrupalı" idiler, üstelik savaş sırasında Nazi işgalinden iyi bir şey çıkabileceğine inanmaya can atan kimselerin hayranlığını kazanmışlardı. Nazilerin kendilerinin teknik anlamda –sınırları kaldırarak, mülkiyete el koyarak, ulaşım ağlarını birleştirerek– gözle görülür biçimde Avrupa'nın çoğunu birleştirmiş olması fikrini daha da akla yatkın kılmaktaydı. Böylelikle geçmişinden ve ortak düşmanlıklarından kurtulmuş bir Avrupa'nın çekiciliğinden yurtdışında da vazgeçilmemişti. Nazizm'in yenilgisinden dört yıl sonra 1949 ekiminde Dean Acheson'a yaptığı itirafta George Kennan, Batı Avrupa ilişkilerinde Almanya'nın artan öneminin kavranmasını anlayabilse de, "savaş sırasında burada yaşarken bana hep öyle gelmişti ki Hitler'in yeni düzeninin yanlış yanı, içinde Hitler'in olmasıydı" diyecekti.

Kennan bu sözleri özel bir görüşme sırasında söylemişti. Kamuoyu önünde 1945'ten sonra, Kennan'ın yetersizliğini ve kötü niyetini pek göremediği savaş zamanının Yeni Düzen'i hakkında olumlu sözler söylemeye istekli olanlar birkaç kişiyi geçmiyordu. Avrupa içi ekonomik işbirliği azalmamıştı elbette –örneğin, Jean Monnet 1943'teki gibi savaştan sonra da "refah ve sosyal ilerleme" keyfini sürmek için "...Avrupa devletlerinin ...kendilerini tek bir birim haline getirecek bir 'Avrupalı' kimliği ...oluşturmaları gerektiğini" savunmayı sürdürmekteydi. Bir de Churchill'in önayak olmasıyla Ocak 1947'de kurulan "Avrupa Birliği Hareketi'nin" ateşli taraftarları vardı.

Winston Churchill bir tür Avrupa konseyinin ilk ve en etkili savunucusuydu. Anthony Eden'a yazdığı 21 Ekim 1942 tarihli mektupta şu sözlere yer vermişti: "Düşüncelerimde öncelikle Avrupa'nın, Avrupa'nın eski görkemine kavuşmasının yer aldığını kabul etmeliyim... eğer Rus Bolşevik hareketi Avrupa'nın eski devletlerinin kültürünü ve bağımsızlığını gölgede bırakırsa, bu korkunç bir felaket olur. Şimdi söylemek kolay olmasa da Avrupa ailesinin bir araya gelip Avrupa Konseyi çatısı altında hareket edebileceğine güveniyorum." Oysa savaş sonrasının siyasal koşulları böyle ideallere elverişli değildi. Beklenebilecek en iyi olasılık, Lahey'deki Avrupa Birliği Hareketi'nin Mayıs 1948 Kongresi'nde önerildiği gibi, Avrupalıların görüşmeleri için bir tür forum kurulmasıydı. Bu öneriden doğan "Avrupa Konseyi" 1949 mayısında Strasbourg'da törenle açıldı ve ilk toplantısını aynı yılın ağustos ayında yaptı; toplantıya Britanya, İrlanda, Fransa, Benelüks ülkeleri, İtalya, İsveç, Danimarka ve Norveç'ten delegeler katıldılar.

Konsey'in ne yetkisi vardı ne otoritesi; ne yasal durumu, ne yasama ne de yürütme yetkisi. "Delegeleri" kimseyi temsil etmiyordu. Konsey'in en önemli varlığı varoluşundan ibaretti; öte yandan Kasım 1950'de gelecek yıllarda büyük önem kazanacak "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi"ni yayımladı. Churchill'in kendisi de 19 Eylül 1946 günü Zürih'te yaptığı bir konuşmada, "Avrupa ailesini yeniden oluşturmanın ilk adımının Fransa ile Almanya arasında bir ortaklık kurulması" olduğunu kabul etmişti. Fakat savaş sonrasının o ilk yıllarında görmüş olduğumuz gibi Fransızlar böyle bir ortaklığı tasavvur edecek havada değillerdi.

Fransa'nın kuzeydeki küçük komşularıysa hızla gelişmekteydi. Daha savaş sona ermeden önce bile Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'nın sürgün hükümetleri gümrük duvarlarını kaldıran ve ülkeleri arasında emeğin, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımını hedefleyen "Benelüks Anlaşması'nı" imzalamışlardı. Benelüks Gümrük Birliği 1 Ocak 1948 tarihinde yürürlüğe girdi, ardından da Benelüks ülkeleriyle Fransa ve İtalya arasında bu işbirliğini daha geniş bir alana yayma projeleri üstüne tutarsız görüşmeler başladı. Ne ki "Küçük Avrupa"

için hazırlanan bu yarım yamalak projelerin hepsi Alman sorununun ağırlığı altında ezilecekti.

Marshall Planı müzakerecilerinin de 1947 temmuzunda Paris'te benimsedikleri gibi, herkes "Alman ekonomisinin, genel yaşam standardını yükseltmeye katkı yapacak şekilde Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesi gerektiği" konusunda hemfikirdi. Asıl soru bunun nasıl olacağıydı. 1949'da artık bir devlet olan Batı Almanya'nın bile, her ikisi de geçici olan Marshall Planı ve Müttefik işgali işleyişleri dışında kıtanın geri kalanıyla organik bağı bulunmuyordu. Batı Avrupalıların çoğu hâlâ Almanya'yı ortak değil tehdit olarak görmekteydi. Hollandalılar ekonomik yönden her zaman Almanya'ya bağımlı olmuştu –Hollandalıların 1939'dan önceki "görünür" gelirlerinin yüzde 48'i Hollanda'nın limanlarından ve kanallarından geçen Alman ticaretinden elde ediliyordu– ve Almanya'nın ekonomik bakımdan dirilmesi onlar için ölüm kalım sorunuydu. Fakat 1947 yılında Hollanda nüfusunun yalnızca yüzde 29'u Almanlara "dostça" bakıyordu, Hollanda açısından Almanya'nın siyasal ve askeri bakımdan zayıf, ekonomik olarak ise ayağa kalkması önemliydi. Bu görüş Belçika'da da gönülden desteklendi. Hiçbir ülke Büyük Britanya'nın güven verici katılımı olmadan Almanya ile uzlaşmayı aklına bile getirmiyordu.

Çıkmazdan çıkılmasını sağlayan, 1948-49 yıllarında yaşanan uluslararası olaylar olmuştu. Prag darbesi, Batı Alman devleti üzerinde anlaşmaya varılması, Berlin ablukası ve NATO planlarıyla birlikte Georges Bidault ve Robert Schuman gibi Fransız devlet adamları Fransa'nın Almanya'ya yönelik tutumunu yeniden düşünmesi gerektiğini anlamışlardı. Şimdi Ruhr ve Ren bölgelerini de içeren Batı Alman siyasal kişiliği vardı karşılarında –ufacık Saar bölgesi geçici bir süreliğine Almanya'nın bütününden ayrı tutulmuştu, zaten Saar'dan çıkan kömür kok yapmaya elverişli değildi. Peki bu yeni Federal Cumhuriyet'in kaynakları Fransızların yararına nasıl sınırlanacak ama aynı zamanda nasıl harekete geçirilecekti?

30 Ekim 1949 günü Dean Acheson Fransa'nın yeni Batı Alman devletini Avrupa ilişkilerine dahil etme çalışmaları başlatması için Schuman'a başvurdu. Fransızlar *bir şeyler* yapmak zorunda olduklarının pekâlâ farkındaydılar –Jean Monnet sonradan Georges Bidault'ya ABD'nin çelik üretimini artırmak için yeni bağımsız Batı Almanya'yı mutlaka destekleyeceğini, o zaman da piyasayı ele geçirip Fransa'yı kendi çelik sanayiini korumaya zorlayarak ticaret savaşlarını tırmandıracağını hatırlatacaktı. Üçüncü Bölümde de gördüğümüz gibi Monnet'nin kendi planı –onunla birlikte Fransa'nın dirilişi– bu ikilemin başarılı bir biçimde çözümüne bağlıydı.

Jean Monnet, Fransa Dışişleri Bakanına tarihe "Schuman Planı" adıyla ün salacak önerisini bu koşullarda yapmıştı. Tam bir diplomatik devrimdi bu, gerçi beş yıldır büyüme aşamasındaydı. Özünde çok basitti. Schuman'ın sözlerini aktarırsak, "Fransız hükümeti Fransız-Alman kömür ve çelik üretiminin tamamının Avrupa'nın diğer ülkelerinin de katılımına açık bir örgütün karma Yüksek Otorite'sinin emrine verilmesini önermektedir." Kömür ve çelik kartelinin ötesinde ama Avrupa'nın bütünleşmesi için taslak olmaktan çok uzak olan Schuman'ın önerisi 1945'ten beri Fransa'yı kemiren sorunun pratik çözümüydü. Schuman'ın tasarladığı Yüksek Otorite, rekabeti teşvik etme, fiyat politikasını belirleme, yatırımları yönetme ve katılımcı ülkeler adına alım satım yapma yetkisine sahip olacaktı. Her şeyden önemlisi Ruhr bölgesiyle can alıcı diğer Alman kaynaklarının denetimini Almanların elinden alacaktı. Fransız sorununa Avrupa çapında çözüm getiriliyordu.

Robert Schuman bir gün önce Dean Acheson'ı bilgilendirerek 9 Mayıs 1950 tarihinde planını ilan etti. Britanyalılara önceden haber verilmemişti. Fransız Dışişleri Bakanlığı bundan pek hoşnuttu: Anglo-Amerikan kararlarının Paris'e danışılmadan alınmasının karşılığında yapılacak nice misillemeden ilkiydi bu. Daha sekiz ay önce Britanya tek taraflı olarak Britanya parasının değerini yüzde 30 düşürdüğü zaman bunu önceden bir tek Amerikalılara bildirmiş, Avrupa'nın geri kalanıysa buna uyum göstermek zorunda kalmıştı.[19] Tuhaftır, Monnet ile diğerlerinin şimdi önerdikleri çözüme doğru yola devam etmeyi düşünmelerinin nedeni de, Avrupa devletleri arasında kişisel ekonomik çıkar kaygılarının ve iletişimsizlik riskinin yeniden canlanmasıydı.

Alman hükümeti Schuman'ın önerisini kabul etmekte gecikmedi, başka bir seçenekleri yoktu: Konrad Adenauer'in Schuman'a verdiği coşkulu yanıtta, "Fransız hükümetinin bu planı, güvensizlik ve koşullar nedeniyle felce uğramak üzere olan iki ülke arasındaki ilişkilere yapıcı bir işbirliğine doğru yepyeni bir ışık tutmuştur" diyordu. Ya da yardımcılarına daha açıkça söylediği gibi, "*Das ist unser Durchbruch*" –bu bizim başarımız. Federal Almanya Cumhuriyeti ilk kez başka bağımsız devletlerle eşit koşullarda uluslararası bir örgüte dahil oluyordu –artık Batı ittifakına bağlı olacaktı, Adenauer'in de istediği buydu.

Schuman Planı'nı ilk onaylayan Almanya oldu. Onu İtalya ile Benelüks ülkeleri izledi, ancak Hollandalılar başlangıçta Britanyalılar olmadan bir taahhütte bulunma konusunda isteksiz davranmışlardı. Gelgelelim Britanyalılar Schuman'ın davetini geri çevirdi, Britanya olmazsa İskandinavların da imza-

19 Fransız Maliye Bakanı Henri Queuille ABD'nin Fransa Büyükelçisine Britanya'nın "tam bir sadakatsizlik örneği" olduğundan yakınmıştı.

laması söz konusu değildi. Böylece altı Batı Avrupa devleti Nisan 1951 Paris Antlaşması'nı imzalayarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (ECSC) kurmuş oluyordu.

Burada ara verip topluluğun o dönemde gözden kaçmayan bir özelliğini belirtmeye değer. 1951'de antlaşmayı imzalayan dışişleri bakanlarının altısı da kendi ülkelerindeki Hıristiyan Demokrat partilerin üyesiydiler. Asil üye devletlerin önde gelen üç devlet adamı da –Alcide de Gasperi, Konrad Adenauer ve Robert Schuman– ülkelerinin taşra bölgelerinden gelmekteydi: De Gasperi İtalya'nın kuzeydoğusundaki Trentino'dan; Adenauer Ren bölgesinden; Schuman Lorraine'den. De Gasperi doğduğunda –ve yetişkin çağa gelene dek Trentino Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun topraklarındaydı, Viyana'da okumuştu. Schuman Alman İmparatorluğu'na dahil edilmiş Lorraine'de büyümüştü. Gençken, Adenauer gibi, Katolik derneklere katılmıştı –on yıl önce Ren diyarından gelen adamın üye olduğu aynı derneklerdi bunlar. Üç adam bir araya geldiklerinde ortak dilleri olan Almanca konuşurlardı.

Tıpkı çift dilli Lüksemburg, çift dilli ve çift kültürlü Belçika ve Hollanda'daki Hıristiyan Demokrat meslektaşları gibi bu üç adam için de Avrupa işbirliği projesi kültürel olduğu kadar ekonomik açıdan da akla yatkındı: bu projenin, gençliklerinde kozmopolit Avrupa'yı darmadağın etmiş uygarlık krizinin üstesinden gelmeye katkısı olacaktı. Kendi ülkelerinde, ne zamandır kimliklerin birden çok, sınırların takas edilebilir olduğu ücra bölgelerden gelen Schuman ve meslektaşları ulusal egemenliğin biraz olsun erimesinden pek rahatsız sayılmazlardı. Yeni ECSC'deki altı üye ülkenin hepsi de yakın tarihte yaşadıkları savaş ve işgal koşullarında kendi egemenlik haklarının umursanmadığını, çiğnendiğini görmüşlerdi: daha fazla kaybedecek egemenlikleri kalmamıştı. Ayrıca sosyal uyum ve toplu sorumluluk adına taşıdıkları ortak Hıristiyan Demokrat kaygılar nedeniyle ortak çıkarlar için yürütme yetkisini kullanacak uluslar-üstü bir "Yüksek Otorite" fikrinden rahatsız değillerdi.

Oysa daha kuzeyde beklenen bambaşkaydı. İskandinavya ve Britanya'nın Protestan topraklarında (ya da Schumacher gibi Kuzey Alman birinin Protestan bakış açısından) Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nda biraz otoriter bir hava seziliyordu. İsveç'in 1948-68 yıllarındaki Sosyal Demokrat Başbakanı Tage Erlander yeni Topluluk'ta varolan Katoliklerin ezici çoğunluğuna katılma konusunda kararsız olduğunu belirtti. Bevin'in üst düzey danışmanlarından Kenneth Younger 14 Mayıs 1950 tarihinde –Schuman Planı'nı öğrendikten beş gün sonra– günlüğüne, Avrupa'nın bütünleşmesine genel olarak sıcak baktığını, fakat yeni öneri "diğer yandan, ...Avrupa Konseyi'nin arkasında büyük bir

itici güç olduğunu düşündüğüm Katolik 'kara Enternasyonal'in' birleşmesine yönelik bir adım olabilir" diye yazmıştı. O dönemde bu bakış açısı ne aşırıydı ne de görülmedik.

ECSC "kara Enternasyonal" değildi. Hatta etkili bir ekonomik kaldıraç bile sayılmazdı; çünkü Yüksek Otorite Monnet'nin hedeflediği türden bir yetkiyi asla kullanmadı. Onun yerine, bu yıllarda ortaya çıkan pek çok uluslararası kurumsal yenilik gibi o da Avrupa'nın tazelenmiş özgüvenle ileriye bakmasını sağlayacak psikolojik ortam yaratmıştı. Adenauer, on yıl sonra Macmillan'a, ECSC'nin aslında ekonomik bir örgüt bile olmadığını (ayrıca ona göre, Britanya'nın uzak durmakta haklı olduğunu) söyleyecekti. Bu, Monnet'nin hayalleri bir yana, Avrupa'nın bütünleşmesine yönelik bir proje değil, imzalandığı sırada Batı Avrupa'nın karşılıklı çıkarlarının en küçük ortak paydasıydı. Ekonomik kılık değişiminin siyasal aracı, Fransız-Alman düşmanlığının üstesinden gelecek bir çabaydı.

Bu arada, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun doğurduğu sorunlar kendi kendine çözülmeye başlamıştı. 1949 yılının son çeyreğinde Federal Almanya Cumhuriyeti'nin sanayi çıktıları 1936'daki düzeyine erişmişti; 1950 yılının sonunda o rakamları üçte bir oranında geçti. 1949'da Batı Almanya'nın Avrupa'yla ticaret dengesi hammadde (özellikle de kömür) ihracatına dayanmaktaydı. Bir yıl sonra 1950'de Almanya'nın hammaddelerini yerli sanayii beslemek üzere tüketmesiyle aynı ticaret dengesi eksiye düştü. 1951 yılına gelindiğinde denge yeniden artıya geçmişti ve Almanların *mamul* malları ihraç etmesi sayesinde bundan sonra uzun yıllar öyle kalacaktı. 1951'in sonunda Almanya'nın ihracatı 1948'deki düzeyinin altı kat üstündeydi, mamul mallar ve ticaret Avrupa'nın ekonomik aydınlanmasını besliyordu –öyle ki 50'lerin ikinci yarısında Batı Avrupa, kömür bolluğunun sonuçlarından dolayı sıkıntı çekiyordu. Bu gelişmelerin ne kadarının ECSC'ye yüklenebileceği tartışmalı –Batı Alman sanayi makinelerinin vitesini yükselten Schuman değil Kore olmuştu. Ama sonunda nedenin ne olduğunun pek de bir önemi yoktu.

Eğer Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu iddia edildiğinin çok daha gerisinde kaldıysa –eğer Fransızların uluslarüstü yapılara katılması yalnızca hâlâ güvenmediği bir Almanya'yı denetim altına almaya yönelik bir dümense ve eğer Avrupa ekonomik patlamasını rekabet, istihdam ve fiyatlara etkisi düşük düzeyde kalan Yüksek Otorite'nin faaliyetlerine biraz olsun borçluysa, o zaman Britanyalılar neden ona katılmayı reddetmişlerdi? Ayrıca ayrı durmaları neden bu kadar önemli görünüyordu?

Britanyalıların Avrupa gümrük birliğine hiçbir itirazları yoktu –en azından bunu Avrupalılar açısından olumlu görüyorlardı. Onları rahatsız eden, yalnızca iki ticari malın üretimi ve fiyatlandırılmasıyla ilişkili de olsa Yüksek Otorite kurumuna uluslarüstü yetki verilmesi fikriydi. Londra bu konudaki tutumunu epeydir belli etmekteydi –1948'de Bevin gelecekte Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü kurulması yönündeki Amerikalıların önerilerini İşçi Partisi'nin Kabine üyeleriyle tartışırken, başlıca kaygısını "sekreterliğin (veya "bağımsız" bir üyenin) kendi başına kararlar almasını ...önlemek için etkili denetimin ulusal delegasyonların elinde olması gerekir ...Tek başına üyelerin örgüte talimat vermesi söz konusu olmamalı" diye belirtmişti.

Britanyalıların ulusal denetimden vazgeçme isteksizliği belli ki Monnet'nin ECSC'deki hedefleriyle uyuşmuyordu. Ancak Britanyalılar ECSC'yi belirsizlik nedeniyle daha tehlikeli sonuçlar doğurabilecek Britanya ilişkilerindeki kıtasal tıkanıklığın dış yüzü olarak kabul ediyordu. Britanyalıların katılmayı reddetmesini haklı göstermek için Acheson'a yaptığı açıklamada Bevin, "Böylesi can alıcı önem taşıyan konular tehlikeye girmişken işi şansa bırakamayız, eğer Amerikalılar benzer bir durumda kalsalardı onların da aynı şekilde düşüneceklerine kuşku[m] yok" demişti. Ya da Avrupa Konseyi'yle ilgili kuşkularını dile getirirken yardımcılarına söylediklerini aktaralım: "Pandora'nın Kutusu'nu açarsanız, hangi Troya atlarının fırlayacağını asla bilemezsiniz".

Britanyalılar ekonominin mantığını işletiyorlardı. Britanya ekonomisi –uygulamada ticarete dayalı kolu– kıtadaki komşularına göre çok daha sağlıklı durumda görünüyordu. 1947'de Britanya ihracatı değer olarak Fransa, İtalya, Batı Almanya, Benelüks ülkeleri, Norveç ve Danimarka'nın toplam ihracatı kadardı. Oysa o dönemde Batı Avrupa devletleri en çok birbirleriyle ticaret yaparken, Britanya bütün dünyayla kapsamlı ticari ilişki içindeydi –öyle ki Britanya'nın 1950'de Avrupa'yla ticareti 1913'tekinden çok daha *azdı*.

Dolayısıyla, Britanyalı resmi yetkililerin gözünde, beklentileri pek belli olmayan ülkelerle bağlayıcı ekonomik anlaşmalara katılmakla ülkenin kaybı kazancından daha fazla olacaktı. Schuman'ın önerisinden bir yıl önce Birleşik Krallık'ın duruşu konusunda, üst düzey devlet memurlarına gizlice belirtildiği üzere, "Avrupa'yla uzun vadeli ekonomik işbirliğinin bizim için çekici bir yanı yok. En iyi olasılıkla kaynaklarımızı tüketir. En kötüsü de ekonomimize ciddi hasar verebilir" görüşü egemendi. Buna bir de İşçi Partisi'nin uygulamada kıtasal düzenlemelere katılmanın yurtiçinde elli yıl önce İşçi Partisi'ni kurmuş eski sanayi sendikalarının toplu çıkarlarına sıkı sıkıya bağlı "sosyalist" politikalar izleme özgürlüğünü kısıtlayabileceği yollu kaygısı eklenmelidir: Vekâleten

başbakan olan Herbert Morrison 1950'de Schuman'ın çağrısı kısaca gözden geçirildiği zaman Kabine'ye yaptığı açıklamada şöyle demişti: "Hiç yararı yok, yapamayız, Durham madencileri bu şapkayı takmazlar".

Bir de Milletler Topluluğu vardı. 1950 yılında Britanya Milletler Topluluğu Afrika, Güney Asya, Avustralasya'nın geniş toprakları ve Amerika kıtasının çoğu hâlâ İngilizlerin elindeydi. Malaya'dan Gold Coast'a (Gana) uzanan sömürge toprakları net bir şekilde dolar fışkırtan kaynaklardı ve Londra'da önemli miktarlarda paraları vardı –adı kötüye çıkmış "sterlin dengeleri". Milletler Topluluğu, başlıca hammadde ve gıda kaynağıydı, Milletler Topluluğu (ya da çoğu kimsenin tercih ettiği adıyla İmparatorluk) ayrıca Britanyalı ulusal kimliğin bölünmez bir parçasıydı, ya da o dönemde öyle görünüyordu. Politika planlamacılarının çoğuna göre Britanya'yı, kendi varlığının bu boyutundan koparacak herhangi bir Avrupa kıtasal sisteminin parçası yapmak mantıksızdı.

Britanya da Avrupa'nın parçasıydı ama aynı zamanda dünya çapında İngilizce konuşan büyük bir topluluğun parçasıydı. Üstelik Birleşik Devletler'le özel bir ilişkisi vardı. Britanya halkı Amerika konusunda kararsız olma eğilimindeydi –orayı kendi sınırlı yaşamlarının tersine uzaktan "tüketici ihtişamı cenneti" (Malcolm Bradbury) diye görüyor, yalnızca bu nedenden ötürü ona karşı çıkıyordu. Öte yandan hükümetleri, sonradan iki ülke arasında "özel ilişki" adını alacak kadar birbirlerine güven göstermeye devam ediyorlardı. Bu bir ölçüde Britanya'nın Yalta ve Potsdam'daki üç Büyük Devlet'ten biri olarak savaş zamanında "şeref mevkiinde" bulunmasından, ayrıca 1952'de Britanya yapımı bombanın başarıyla denenmesinin ardından üçüncü nükleer güç olmasından ileri gelmekteydi. İki ülkenin savaş zamanında sıkı işbirliği yapmış olmaları da etkiliydi. Bir de, az da olsa, İngilizlerin ülkeyi imparatorluğun doruğundan indirmiş olan tuhaf üstünlük anlayışından kaynaklanıyordu.[20]

Amerikalılar Birleşik Krallık'ın, yazgısını Avrupa ile birleştirmeye yanaşmamasından rahatsızlık duyuyor, Britanya'nın kendi imparatorluk duruşunu korumakta ısrar etmesi canlarını sıkıyordu. Londra'nın 1950'deki tutumu imparatorluk taslama kuruntusundan ya da huysuzluğundan fazlasıydı. Jean Monnet'nin ileride anılarında da kabulleneceği gibi, Britanya istila edilmeseydi ya da işgal edilmeseydi, "tarihin içindeki şeytanı çıkarmaya gerek görmezdi". Britanyalılar İkinci Dünya Savaşı'nı Manş'ın karşı kıyısında anımsandığı haliy-

20 Britanya'nın savaş sonrası borçlarıyla ilgili görüşmeler sırasında adı bilinmeyen biri tarafından kaleme alınan dizelerde hoş bir dille aktarılan bakış açısı:
"Washington'da fısıldamış kulağına
Lord Keynes'in Lord Halifax:
'Onlara kese kese para
Ama *bizde* de var kafa.'"

le, devletin ve ulusun dokusunda açılan bir yaradan çok bir ulusal uzlaşma ve birbirine kenetlenme zamanı olarak yaşamıştı. Fransa'da savaş ülkenin siyasal kültüründe yanlış olan her şeyi gözler önüne sermişti; Britanya'da, ulusal kurumlar ve alışkanlıklarla ilgili doğru ve iyileri teyit etmiş görünüyordu. Birleşik Krallık yurttaşlarının çoğu için İkinci Dünya Savaşı Almanya ile Büyük Britanya arasında geçmiş, Britanyalılar da bundan galip ve haklı çıkmışlardı.[21]

Ülkenin acı çekme, tahammül etme ve kazanma kapasitesinden ötürü kapıldığı kibir Britanya'nın kıtadan dışlanmasına damgasını vurmuştu. Bu, aynı zamanda savaş sonrası yılların siyasal kültürünü de biçimlendirdi. 1945 seçimlerinde İşçi Partisi tarihinde ilk defa parlamento çoğunluğunu elde etmiş, burada da gördüğümüz gibi dünyanın ilk evrensel refah devletinin anayasasıyla sonuçlanan devletleştirme programlarını ve sosyal reformları da hızla hayata geçirmişti. Hükümetin reformlarının çoğu halkın en derine işlemiş alışkanlıklarında ve eğilimlerinde çarpıcı değişiklikler meydana getirse de rağbet görmekteydi. 1949 temmuzunda *New Statesman* dergisine yazan J. B. Priestley'in sözleriyle, "Biz aslında Liberalizm'in son abidesi olan Sosyalist Monarşi'yiz".

Savaş sonrasının Britanyası'nda iç politika, sosyal adalet konuları ve onun gerektirdiği kurumsal reformlarla uğraşıyordu. Bu önemli ölçüde önceki hükümetlerin sosyal eşitsizliği ele almada art arda yaşadıkları başarısızlıkların sonucuydu; acil kamu –sağlık, eğitim, ulaşım, konut, emeklilik ve benzeri alanlarda– harcamalarıyla ilgili tartışmaların gecikmiş olarak yeniden merkezi öneme sahip olması pek çoklarının gözünde ülkenin yaptığı son fedakârlıkların hak edilmiş ödülüydü. Ama aynı zamanda Britanyalı seçmenlerin çoğunun (ve Britanya parlamento üyelerinden pek çoğunun) ülkelerinin ne kadar yoksul olduğu ve Almanya'ya karşı verdikleri kahramanca mücadelenin maliyeti hakkında hiçbir fikirleri olmadığı anlamına gelmekteydi.

1945'te Britanya batmıştı. Britanyalılar diğer bütün ülkelerden daha geniş çaplı ve daha uzun bir seferberlik yaşamıştı: 1945 yılında 21,5 milyon yetişkinin çalışan nüfusu oluşturduğu ülkede 10 milyon erkek ve kadın silah altına alınmış ya da silah üretiminde istihdam edilmişti. Britanya'nın savaş çabalarını ülkenin sınırlı gelirine uydurmak yerine Winston Churchill sıfırı tüketmişti: para bulmak ve mal akışını sağlamak için Amerikalılardan borç almış, Britanyalıların denizaşırı topraklarındaki varlıklarını satmıştı. Savaş dönemindeki bir maliye bakanının ortaya koyduğu gibi, bu yıllar "İngiltere'nin dünyanın en büyük alacaklı devletiyken dünyanın en büyük borçlu devleti haline gelişine" tanıklık

21 "Almanların savaşı böyle hatırlama*ma*ları ve ileriki yıllarda İngiliz futbol taraftarlarının tezahüratlarında ve Britanya'daki bulvar gazetelerinin attıkları başlıklarda kendilerine "Huns", "Krauts" gibi yakıştırmalarda bulunmaları anlaşılabilir.

etmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın Britanya'ya maliyeti Birinci Dünya Savaşı'nın iki misliydi; ülke milli servetinin dörtte birini kaybetmişti.

Buysa, bir yandan yüksek rakamlı dolar tahvillerine bağlı borçlarını ödeme mücadelesi verirken Britanya'nın savaş sonrasında arka arkaya yaşadığı parasal krizlerin nedenini açıklamaktadır. Marshall Planı'nın Britanya'da sanayi yatırımları ya da modernleşme üzerinde neredeyse hiçbir etkisi olmamasının bir nedeni de budur: karşılıklı fonların (başka yerlerden çok daha fazla) yüzde 97'si ülkenin kabarık borçlarını ödemekte kullanılmıştı. Bu sorunlar Britanya'nın yaşadığı savaş sonrasının darlık koşullarında orta ölçekli bir Avrupa ülkesi için yeterince kötüydü; üstüne üstlük Britanyalıların imparatorluk olarak taşıdığı sorumlulukların dünya ölçeğine yayılmasıyla sorunlar daha da büyüyordu.

Büyük Devlet artığı olmanın Britanya için maliyeti 1939'dan beri büyük ölçüde artmıştı. Ülkenin 1934-38 yıllarında askeri ve diplomatik faaliyetlere aktardığı para yıllık 6 milyon sterlindi. 1947'de hükümet yalnız askeri harcamalara bütçeden 209 milyon sterlin ayırmıştı. Temmuz 1950'de Kore Savaşı'nın arifesinde –diğer bir deyişle, savaşın patlak vermesini izleyen savunma harcamalarındaki artıştan *önce*– Britanya'nın Atlantik'te bir deniz filosu vardı, bir tane Akdeniz'de, üçüncüsü de Hint Okyanusu'nda bulunuyordu—bir de daimi "Çin üssü" vardı. Bundan başka ülkenin dünya çapında Kraliyet Hava Kuvvetlerine bağlı 120 filosu bulunuyordu ve çeşitli yerlerde orduları ya da bölükleri üslenmişti: Hong Kong, Malaya, İran Körfezi ve Kuzey Afrika'da, Trieste ve Avusturya'da, Batı Almanya ve Birleşik Krallık'ın kendi topraklarında. Buna ek olarak dünya geneline yayılmış geniş ve pahalı diplomatik, konsolosluk ve istihbarat kuruluşları, ayrıca sömürge devlet memuru kadroları Britanya'nın Hindistan'dan ayrılmasıyla birlikte yakın bir tarihte azalmış olmasına rağmen bürokratik ve idari bakımdan başlı başına yük oluşturuyordu.

Bu ağır koşullar altında ülkenin borçlarından kurtulmasının tek yolu Britanyalıların eşi benzeri görülmemiş kısıntı ve gönüllü yoksulluk koşullarına kendilerini alıştırmalarından geçmekteydi –buysa o yıllara belirgin bir biçimde damgasını vuran özelliklerin sebebini açıklar: onurlu, muzaffer Büyük Britanya suyun öte yakasında bir zamanlar yenilgiye uğramış, işgal edilmiş ve gasp edilmiş topraklardan daha çok kıtlık çeken, daha yoksul, daha kasvetli ve daha tatsız görünüyordu. Her şey karneye bağlanmış, kısıtlanmış ve denetim altına alınmıştı. En iyi günlerde bile karamsarlık sergileyen editör ve deneme yazarı Cyril Connolly o dönemin havasını Amerika ile Britanya arasında 1947 nisanında yaptığı karşılaştırmada fazlasıyla yakalamıştı:

> "Burada egolar yarı baskı altında; çoğumuz erkek ya da kadın değil geniş, pejmürde, aşırı çalışan, aşırı yasaklanmış cinsiyetsiz bir yığınız, iç karartıcı giysilerimiz, karnelerimiz ve cinayet öykülerimizle, haset edilen, katı, eski dünyadan gelen duyarsızlıklarımızla endişeli insanlar. Londra da bu ruh halinin simgesi, kilometrelerce uzanan badanasız, yarısı terk edilmiş evleriyle, etin bulunmadığı kasaplarıyla, birasız birahaneleriyle, bir zamanların hayat dolu mahallelerinin bütün kişiliğini kaybettiği, meydanlarının zarafetten yoksun kaldığı ...kalabalıklarının yırtık pırtık yağmurluklarıyla her daim karanlık olan ve madeni bir tencere kapağı misali üzerini kaplayan gökyüzü altında şimdi büyük şehirlerin en kalabalığı, en hüzünlüsü ve en kirlisi."

Kemer sıkma dönemiydi bu. Ülkenin ihracatını artırmak (böylelikle elzem olan yabancı para kazanmak) için hemen her şey ya karneye bağlıydı ya da kısaca yoktu: et, şeker, giyecek, araba, benzin, dış ülkelere seyahat, hatta şekerlemeler bile. Savaş zamanında hiç başvurulmayan bir uygulamayla ekmeğin karneye bağlanmasına 1946'da başlandı ve 1948 temmuzuna dek bu uygulama yürürlükte kaldı. Hükümet 5 Kasım 1949 günü büyük bir cakayla "karnelerin şenlik ateşi" törenini düzenledi; ne var ki aynı kısıntılar Kore Savaşı sırasındaki kemer sıkma uygulamalarıyla birlikte yeniden gündeme gelmek zorunda olacaktı, kısaca Britanya'da gıda karnesi uygulaması ancak 1954 yılında –Batı Avrupa'nın pek çok ülkesinden çok sonra– sona erdi. Savaş sonrasında Britanya'da yaşanan sokak sahneleri Sovyet bloku ülkelerinin yurttaşlarına tanıdık olmalı –o yılları anımsayan bir İngiliz ev kadınının ağzından aktarırsak, "Her şey için kuyruk vardı, biliyorsunuz, ne kuyruğu olduğunu bilmeseniz ...de girerdiniz, çünkü sonunda bir şey olduğunu bilirdiniz."

Britanyalılar mahrumiyeti olağanüstü hoşgörüyle karşıladılar –bunun bir nedeni bu durumun ülke çapında adilce paylaşıldığına inanmalarıydı– ancak kısıntılarla düzenlemelerin yarattığı öfke birikimi ve kimi İşçi Partisi bakanlarının (en çok da Maliye Bakanı Sir Stafford Cripps'in) benimsediği katı kuralcı paternalizm 1950'lerde Muhafazakârların seçimlerde toparlanmasına katkıda bulunmuştu. Başka seçeneğin bulunmadığı ve savaş sonrası İngilteresi'nin ilk kuşağının iyiliği için hükümetin en iyisini bildiği anlayışını ortaya koyarken, romancı David Lodge gençliğiyle ilgili anılarında "ihtiyatlı, hakkını aramayan, küçük lütuflara minnet duyan ve alçakgönüllü hedefler koyan" bir gençlikten söz eder, oysa ondan sonraki kuşak için bunun tam tersi geçerliydi. Artık lütuflar o kadar küçük görünmüyordu. Durham madenciler birliğinin deneyimli lideri Sam Watson İşçi Partisi'nin 1950'deki yıllık konferansında dinleyenlere şunları

hatırlatmıştı: "Yoksulluk ortadan kaldırıldı. Açlık bilinmiyor. Hastalar tedavi ediliyor. Yaşlı kimselere saygı gösteriliyor, çocuklarımız fırsatlar ülkesinde büyüyorlar."

Britanya hürmetkâr, sınıflara bölünmüş bir toplum olarak kaldı –ayrıca, yukarıda da gördüğümüz gibi refah devleti her şeyden önce "orta sınıftan" yararlandı. Ancak gelir ve servet savaş sonrasının yasaları sonucunda gerçekten yeniden dağıtıl*mış*tı –1938'de yüzde 56 olan nüfusun en zengin yüzde 1'inin elindeki ulusal servet payı, 1954'te yüzde 43'e düştü; işsizlik oranının başarıyla düşürülmesi de savaş öncesi karanlık yılların aksine umut vaat ediyordu. 1946 ile 1948 yılları arasında 150 bin Birleşik Krallık yurttaşı Kanada'ya, Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya göç etti, pek çokları da onların peşinden gitmeyi düşünüyordu; fakat 1951'in başlarında en sıkı kemer sıkma döneminin sonuna gelinmiş gibiydi ve ülke Prens Albert'in büyük 1851 Sergisi'nin yüzüncü yıldönümü anısına "Britanya Festivali'nin" iyimser ruhunu yansıtmaktaydı.

Döneme damgasını vuran duygular Humphrey Jennings'in 1951 İngilteresi üzerine yaptığı "Aile Portresi" adlı çağdaş belgesel filmde incelikle sergilenmektedir. Başlığın kendisi, ülkenin belirgin bir özelliğine işaret eder –Fransa'da ya da İtalya'da, Almanya ya da Belçika'da bir tek belgesel yapımcısı olsun filmine bu adı vermeyi düşünmez. Son savaşın acıları ve zaferlerinin ortak anılarıyla renklendirilen film İngilizliğin kutlanmasıdır, ortaklaşa yaşanmış olan savaşın acılarının ve kazanılan zaferin rengini taşır, ve ülkenin acayipliklerinde görülen mahcup gurura kısmen yer verir. Daha çok bilim ve ilerleme, amaç ve çalışma vurgulanır. Ayrıca İngiltere'nin (*geçtiği gibi*) komşuları ya da müttefiklerine pek bir gönderme yapılmaz. Ülke 1951'de de aynen 1940'ta olduğu gibi temsil edilmiştir: tek başına.

1828 yılında Alman şair Heinrich Heine "İngilizlerin parlamento tartışmalarında bir ilkeye bağlı kalmaları olanaklı değildir. Onlar yalnızca bir şeyin yararı ya da yararsızlığı üstüne tartışır, onun lehine ve aleyhine gerçekler üretirler" yollu ne zamandır bilinen bir saptamada bulunmuştu. Britanyalıların Robert Schuman'ın 1950'deki çağrısını geri çevirmelerinin nedeni, Avrupa ekonomik projesine katılmayı yararsız görmeleri, uzun süredir devam eden kıtasal karışıklıklardan rahatsız olmalarıydı. Fakat Britanyalıların ECSC'den uzak durma kararı her şeyden önce içgüdüsel, psikolojik, dahası duygusal bir tutum, son zamanlarda Britanyalılarda görülen enikonu acayipliğin ürünüydü. Anthony Eden Britanyalıların bu kararını 1952 yılının ocak ayında New Yorklu dinleyiciler önünde şöyle özetlemişti, "Bu bizim bildiğimiz, iliğimize işlemiş bir şey, yapamayız".

Nihai karar değildi bu; ancak alınan bu karara bağlı kalındığı görülecekti. Britanya'nın (ayrıca Britanya'nın dümen suyunda giden İskandinavya'nın olmadığı) bir yerde Batı'nın "küçük Avrupası" içerisinde gücün Fransa'nın eline geçmiş olduğu varsayılmaktaydı. Fransızlar, başka koşullar altında Britanyalıların yapabileceklerini gereği gibi kendileri yerine getirerek "Avrupa'yı" kendi bildikleri havaya, kurumlarla politikaları Fransız örneklerinden bilinen bir kalıba soktular. O dönemde olayların gidişatından pişmanlık duyanlar Britanyalılar değil kıtada yaşayan Avrupalılar oldu. Önde gelen Avrupalı liderlerin çoğu Britanya'nın kendilerine katılmasını şiddetle istiyorlardı. Belçikalı ve Avrupalı devlet adamı Paul-Henri Spaak, o günlere bakarak pişman bir dille şöyle demişti: "Bu ahlaki liderlik, isteseydiniz sizindi." Monnet de sonradan geçmişi anarken, eğer Britanya, otoritesinin hâlâ rakipsiz olduğu bir zamanda inisiyatifi ele almayı tercih etseydi, olaylar ne kadar farklı olurdu diye merak eder. Doğru, on yıl sonra Britanyalılar yeniden düşüneceklerdi. Ne var ki savaş sonrasının Avrupası'nda on yıl çok uzun bir süreydi ve o güne dek iş işten geçmiş olacaktı.

6
KASIRGAYA DOĞRU

"Ne dersen de –Komünistler çok daha zekiydiler. Heybetli bir program, herkesin kendi yerini bulacağı yepyeni bir dünya planı yapmışlardı ...Daha başından idil yaşantıya uygun mizaçta olmadıklarını anlayan ve ülkeden ayrılmak isteyen kimseler vardı. Tanımı gereği idil herkes için tek dünya anlamı taşıdığından, göç etmek isteyen insanlar üstü kapalı olarak böyle bir dünyanın varlığını inkâr etmiş oluyorlardı. Yurtdışına gitmek yerine demir parmaklıkların arkasını boyladılar."

Milan Kundera

"Öyleyse insanları var olmayanı görmeye, herkesin apaçık görebildiğinin aksini savunmaya zorlamak, onlara düşünmemeyi ve hüküm vermemeyi öğretmek gerekliydi."

Boris Pasternak, ***Doktor Jivago***

"Kamptayken, ülke çapında olup bitenleri ve Stalin'in dinsel kültünü keskin bir zekâyla birleştirmeyi başaran pek çok kişi tanıdım."

Evgenia Ginzburg, ***Journey to the Whirlwind***

"Stalinizm nefsini köreltmek anlamına gelir. Safsatacılar ne derse desinler, komünist entelektüeller ne palavralar atarlarsa atsınlar, hepsi aynı kapıya çıkar. Komünist On Emrin ruha işlemesi için nefsi öldürmek gerekir."

Alexander Wat

"Burada birini önce asarlar, sonra yargılarlar."

Molière, ***Mösyö de Pourceaugnac***

Batılı gözlemcilere göre 1945'ten sonraki yıllarda Sovyetler Birliği göz korkutan bir görünüm sergiliyordu. Kızıl Ordu yürüyüşe geçmiş, silahlarıyla erzakını hayvanların çektiği yük arabalarına yüklemişti; askerlerin bütün izinleri kaldırılmıştı, duraksayanlar kışlaya da ulaşamayacaklardı: Yalnızca 1941 ve 1942'de "tabansızlık" gerekçesiyle 157 bin 593'ü idam edilmişti. Ancak kararsız bir başlangıcın ardından SSCB Nazi azmanını tepeleyip hakkından gelmiş, görkemli Alman askeri mekanizmasının yüreğini deşmişti. Hem dostları hem de düşmanları açısından Sovyetler'in İkinci Dünya Savaşı'ndaki yengisi Bolşeviklerin başarısına tanık olmuştu. Stalin'in politikalarının doğruluğu kanıtlanmış, savaş öncesinde işlediği suçlar büyük ölçüde unutulmuştu. Stalin'in de çok iyi kavradığı gibi başarı, kazanmanın formülüydü.

Öte yandan Sovyetler'in zaferinin eşi görülmedik yüksek bir bedeli vardı. İkinci Dünya Savaşı'nın bütün galipleri –daha doğrusu galip ve mağlup katılan bütün ülkeler– arasında kalıcı hasar gören bir tek SSCB olmuştu. İnsan ve kaynak kaybı ölçülebildiği kadarıyla çok büyüktü ve yıllar boyu hissedilecekti. 1950 yılında Moskova'da eğitim gören Çek komünist Zdeněk Mlynář, başkentin "kocaman tahta kulübeleriyle ...yoksulluk ve geri kalmışlığa" batmış olduğunu aktarıyordu. Şehirlerden uzaklaşınca durum daha da kötüleşiyordu. Belarus, Ukrayna ve Batı Rusya'nın çoğu yerlerinde yollar, köprüler, demiryolları özellikle yıkılmıştı. 50'li yılların başında buğday hasadı, çar yönetimindeki son barış zamanının da altında kalan 1929'daki hacminden bile düşük kalmıştı. En yoğun çarpışmalar Sovyetler Birliği'nin en iyi tarım arazilerinde geçmiş, yüz binlerce at, inek, domuz ve başka hayvan telef olmuştu. Otuzlu yılların kasti ve cezai açlığından asla kurtulamamış olan Ukrayna 1946-47 yılının kış ve baharında aynı durumu –bu kez planlanmış değildi– bir kez daha yaşıyordu.

Bununla birlikte savaş yılları aynı zamanda Sovyet yaşamının kalıcı yarıaskerileşmesine sahne olmuştu. Dur durak bilmeksizin merkezi yönetime ve tank, silah ve uçak üretimine yönelim, savaş zamanında SSCB'yi insan yaşamına ve refahına aldırmayan ama topyekûn bir savaşta çarpışmaya iyi uyum sağlayan şaşırtıcı ölçüde etkili bir savaş makinesine dönüştürmüştü. Savaş sırasında bir araya gelen Parti bürokratı yoldaşlar –Brejnev kuşağı– güç ve başarıyı savunma endüstrilerinin yüksek ölçekte çıktı üretmesine bağlıyorlardı, sonraki kırk yıl boyunca ülkeyi yönetecek olan bu kimselerin aklında hep bu model olacaktı. Sınıf mücadelesi ve çatışmasında epeydir varolan Leninist benzetmeler artık gerçek bir savaşın onurlu anılarıyla ilişkilendirilebilirdi. Sovyet Partisi-Devleti yeni bir kuruluş mitosu edinmişti: Büyük Yurtseverlik Savaşı.

Nazilerin istila ettikleri topraklara ve halklarına yönelik tutumu sayesinde Rusya'daki 1941-45 savaşı büyük bir yurtseverlik savaşı*ydı*. Stalin Rusya'da milliyetçi ve dinsel duyguların ifadesini özgür bırakmış, Parti'yi ve amaçlarının yerine geçici olarak Alman istilacılara karşı yürütülen muazzam çarpışmalarda ortak ruhu koymuştu. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Rusya'nın imparatorluk geçmişine uzanan kökleri, savaş sonrasında Orta Avrupa'yı yağmalarken Stalin'in amaçlarına hizmet ediyordu.

Stalin'in her şeyden önce Avrupa'dan istediği, yukarıda da gördüğümüz üzere güvenlikti. Fakat aynı zamanda Batı'daki zaferlerinden elde edeceği ekonomik çıkarlar da ilgisini çekiyordu. Polonya'dan Bulgaristan'a kadar Orta Avrupa'nın küçük devletleri İkinci Dünya Savaşı'ndan çok önce Alman egemenliğinin gölgesi altında yaşamışlardı: özellikle 1930'lu yıllarda başlıca ticaret ortakları ve yabancı sermaye kaynakları Nazi Almanyası'ydı. Savaş sırasında Almanya'nın savaş çabaları uğruna topraktan ve halktan olabilecek en yüksek çıktıyı almasıyla birlikte bu ilişki efendi-köle ilişkisine indirgenmişti. 1945'ten sonra yaşananlarsa, Sovyetler Birliği'nin tam anlamıyla Almanların bıraktığı yerden rolü devralması, Doğu Avrupa'yı gönlünce sömüreceği bir kaynak olarak kendi ekonomisine bağlamasıydı.

Sovyetler Birliği Hitler'in eski müttefikleri olan Macaristan ve Romanya'dan savaş tazminatı almıştı. Bu tazminatlar, Almanya'daki Sovyet Bölgesi'nden alınanlar gibi Rusya'nın kayıplarını karşılamakta pek etkili olmamakla birlikte, veren ülkeler açısından büyük fedakârlık demekti: 1948'e gelindiğinde Romanya'nın SSCB'ye ödediği tazminat ülkenin ulusal gelirinin yüzde 15'ine denk geliyordu; Macaristan'da bu oran yüzde 17'ydi. Ona karşı savaşmayan ülkelerden talebi de az sayılmazdı Stalin'in, ama bu ceza karşılığı değil "kardeşçe" bir talepti.

1950'lerin sonuna dek Sovyetler Birliği'nin DAC[1], Romanya ve Macaristan'dan kestiği haraç onları denetim altına almak için harcadığından epey fazlaydı. Çekoslovakya'dan kopardığıysa neredeyse harcamalarına denk geliyordu. Bulgaristan'a, özellikle Polonya'ya 1945 ile 1960 yılları arasında yapılan yardımların olasılıkla Moskova'ya maliyeti, onlarla yaptığı ticaret ve diğer mal teslimatından daha yüksekti. Metropol ve sömürge arasındaki ekonomik ilişkilerde böylesi bir karma ekonomik çıkar modeli sömürgecilik tarihçilerine aşinadır, bu bağlamda SSCB ile batısındaki topraklar arasındaki ilişki geleneksel anlamda "imparatorluğa yaraşır" türdendi (ancak Sovyetler söz konusu olduğunda imparatorluğun merkezi, boyunduruğu altındaki çevresinden gerçekten daha yoksul ve daha geri kalmıştı).

1 Demokratik Alman Cumhuriyeti (ç.n.)

Stalin'i diğer imparatorluk mimarlarından, hatta çarlardan bile ayıran, denetimi altına giren topraklarda Sovyet Birliği'ndekiyle *tıpatıp* aynı hükümet ve toplum modeli kurmaktaki ısrarıydı. 1939-1941 yılları arasında Polonya'da ve 1940'ta (ardından bir kez daha Nazilerin ellerinden kurtulmalarından sonra) Baltık devletlerinde yaptığı gibi Stalin Doğu Avrupa'yı Sovyet hamurunda yeniden yoğurmak; artık komünist partilerin denetimindeki bu küçük devletlerin her birinde Sovyet tarihini, kurumlarını ve uygulamalarını taklit etmek için yola çıkmıştı.

Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve Demokratik Alman Cumhuriyeti, bir bilim adamının isabetli sözleriyle, "coğrafi açıdan bitişik, birbirinin kopyası devletler" olmuşlardı.[2] Her birinin Sovyetler'dekinden alınma anayasası vardı (bunu 1947 aralık ayında ilk benimseyen Bulgaristan, 1952 temmuzunda son benimseyense Polonya oldu). Her biri ekonomik "reformlar" geçirmeli ve kendi kurumlarıyla uygulamalarını Sovyetler Birliği'ndekilere uyarlamak için beş yıllık planlar yapmalıydı. Her biri Sovyet şablonunda bir polis devleti olacaktı. Ayrıca her biri Moskova'da egemen olan Komünist Parti'nin boyunduruğundaki bir komünist partinin denetimindeki hükümetle yönetilmeliydi.[3]

Stalin'in uydu devletlerde Sovyet toplumunu taklit etmeye yönelik emelleri yine çok basitti. Savaş sonrasında Doğu Avrupa'daki yaygın barış, toprak, gıda ve yeni bir başlangıç arzusu komünistlerin iktidara giden yolunu kolaylaştırmış olabilirdi, fakat Sovyet politikalarının halktan destek alacağının garantisi bulunmuyordu. Komünistlerin ya da demokratik sosyalizmin bir türünün faşistlere yeğlenmesinin, komünist düzenin pratik deneyiminde uzun ömür süreceğinin garantisi yoktu. Almanların kin gütme politikalarına karşı Sovyetler'in verdiği garantiler bile zamanla silinip gidecekti.

Stalin'in uydu komşularının şaşmaz sadakatini elde etmesi gerekliydi, bunu yapmanın tek bir yolunu biliyordu. İlkin, Parti iktidar tekelini güvence altına almalıydı. Ağustos 1949 Macar Anayasası'ndaki sözlerle, "liderlik rolü" üstlenecek ve elinden bırakmayacak, diğer bütün siyasal partileri silip süpürecek ya da içine alacaktı. Parti sosyal hareketliliğin tek aracı, himaye ve adalet dağıtımında –mahkemelerinin denetimi aracılığıyla– tek kaynaktı. Kurumları tekelleşmiş ve talimatlarını doğrudan Moskova'dan alan devletin ayrılmaz parçası yerel Parti ve onun devlet güvenlik aygıtı, doğrudan doğruya Sovyet komutasına bağlı bir koldu.

2 California Berkeley Üniversitesi'nden Profesör Kenneth Jowett.

3 Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kurumları Sovyetler'in gözünde bu ülkenin geçici olduğunu yansıtan bir farklılık göstermekteydi. Ancak yasalarının ve uygulamalarının ruhu kusursuzdu.

İkinci olarak, Parti-Devlet alınan ekonomik kararlarda tekel uygulamalıydı. Bu basit bir konu değildi. Doğu Avrupa devletlerinin ekonomileri çok çeşitliydi. Kimi kalabalık bir işçi sınıfıyla modern, kentli ve endüstriyel; diğerleri (çoğu) kırsal ve yoksuldu. Polonya ve Macaristan gibi bazılarının, ta Alman ekonomik nüfuzuna karşı savaş öncesinin korunma stratejilerinden kalma geniş devlet sektörleri vardı. Çekoslovakya gibi kiminde mülkiyet ve iş sahası savaştan önce büyük ölçüde özelleşmişti. Bazı ülkelerle bölgelerde canlanan bir ticari sektör bulunuyor; bazıları da Sovyet Birliği'nin bölümlerine benziyordu. Bölgenin çoğu Büyük Buhran'ın etkilerinden ve onunla başa çıkmak adına benimsenen otarşik[4] korumacı politikalardan ağır darbe almıştı; ne var ki, burada da gördüğümüz gibi, savaş sırasında belli sanayi sektörleri –özellikle Macaristan ve Slovakya'da– Almanların silah üretiminden epey yarar sağlamıştı.

Bu çeşitliliğe bakılmaksızın komünistlerin iktidarı ele geçirmelerinin hemen ardından bölge çapında ekonomik birlik kuruldu. Öncelikle, Leninist açıdan sosyal ilişkilerden çok mülkiyet sorunu olarak yeniden tanımlanan "sosyalizm" doğrultusunda, devlet halihazırda özel kişilerin elinde olmayan büyük çaplı hizmet, ticaret ve sanayi firmalarını kamulaştırdı. Arkasından, devlet elli çalışandan fazlasını istihdam eden bütün firmalara el koydu, vergilerini artırdı ya da iş dünyasından ayrılmaya zorladı. 1948 yılının aralık ayında, Çekoslovakya'da 20'nin üstünde işçi çalıştıran özel işyeri kalmamıştı. Aynı tarihte Macaristan'daki sanayinin yüzde 83'ü, Polonya'daki sanayinin yüzde 84'ü, Romanya'daki sanayiin yüzde 85'i ve Bulgaristan'dakinin tam yüzde 98'i devletin elindeydi.

Doğu Avrupa'da mülkiyet sahibi orta sınıfı silmek için başvurulan yollardan biri de para reformuydu. Bu yöntem köylülerle işadamlarının nakit birikimlerini yok etmekte etkiliydi, zorunlu sermaye vergisi gibi eski haraçların güncellenmesiydi. Romanya'da iki kez, biri 1947 ağustosunda (yüksek enflasyonu sona erdirmenin haklı hedefi doğrultusunda), diğeri 1952 ocak ayında (dört yıl boyunca tasarrufları birikmiş köylüleri silip süpürmek üzere) uygulanmıştı.

Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet yönetimi altındaki Doğu Avrupa'da olduğu gibi köylüler kendi kaderlerine terk edilmişlerdi. Kırsal bölgelerde savaş sonrasının ilk reformları sırasında çok sayıda çiftçiye küçük parsellerle toprak dağıtılmıştı. Ancak siyasal yönden ne kadar popüler olursa olsun, bu reformlar bölgede uzun zamandır varolan tarım krizini kolayca alevlendirdi: makine ve gübreye çok az yatırım yapılması, işçilere yeterli istihdam olmaması ve tarım ürünleri fiyatlarının elli yıldır sürekli düşmesi. İktidarı tamamen ele geçirene dek Doğu

4 Dışalıma bağlı olmama. (ç.n.)

Avrupa'daki komünist partiler yetersiz yeniden toprak dağıtımını etkili bir biçimde özendirmişlerdi. Fakat 1949'dan sonra giderek bastıran bir zorunluluk ve saldırganlıkla "nepmen"[5] ve "kulak'ları"[6] yok etmek için harekete geçtiler.

Toprağın kolektifleştirilmesinin ilk evrelerinde küçük toprak sahibi köylülere –o güne dek büyük toprak sahibi pek kalmamıştı– cezai vergi yükümlülükleri (çoğu zaman parasal gelirlerini aşan miktarlarda), yeni kurulmuş kolektif ve devlet çiftliklerini destekleyen fiyat farklılıklarıyla kotalar, yiyecek karnelerine sınırlandırma getirildi, çocuklarına ayrımcılık yapıldı, ilköğretim sonrasında okullara alınmadılar. Böyle koşullar altında bile şaşırtıcı sayıda bağımsız köylü, ekonomik bakımdan önemsiz iki hektar ya da onun altında küçük ölçekli "mikrofundia" topraklarını ellerinde tutmuşlardı.

1950 güzünde on binlerce köylünün zorla ortak çiftliklerde çalışmak üzere ırgat kaydedildiği ve rejimin zor kullanmakta çekingen davrandığı Romanya'da, geleceğin Devlet Başkanı Nicolae (Nikolay) Çavuşesku'nun toprağı kolektifleştirilmenin "planlandığından üç yıl erken" tamamlandığını gururla ilan ettiği zaman yıl 1962'ydi. Bulgaristan'daysa, 1949'da yürürlüğe sokulan ilk iki Beş Yıllık Plan boyunca verimli tarım alanlarının tümü özel mülkiyetten çıkarılmıştı. Kolektifleştirmenin epey geç başladığı (1956'da ekilebilir toprakların çoğu kişilerin elindeydi) Çek topraklarında on yıl içinde tarım arazilerinin yüzde 95'ine, Slovakya'nın geri kalmış ve ulaşılmayan bölgelerinde daha düşük oranda (yüzde 85) toprağa el konacaktı. Ama tıpkı Macaristan ve bölge genelinde olduğu gibi burada da bağımsız çiftçilerin yalnızca adı vardı. Onlara karşı önlemler alınmış, piyasaların ve dağıtım ağlarının parçalanması onları yoksullaştırıp mahvetmenin garantisi olmuştu.

Akılsız, bazen gerçeküstü özellikler gösteren Sovyetler'in ekonomik uygulamaları blok genelinde kararlılıkla hayata geçirilmekteydi. 30 Eylül 1948'de Romanya Komünist Partisi'nden Gheorghe Gheorghiu-Dej –kırsal ekonomide "kapitalist unsurların" dikkat çekecek kadar yer almadığı bir ülkede– "Kırsal bölgedeki kapitalist unsurlar pahasına sosyalist birikimi gerçekleştireceğiz" diye belirtmişti. Slovakya'daysa, 1951 yılı boyunca kentte çalışanlarla devlet memurlarını tarlalara gönderme çabaları bile görülmekteydi. "70.000 Operasyonu Verimli Olmalı" adı verilen bu çabadan, fiyaskoyla sonuçlandığı anlaşılınca, kısa sürede vazgeçildi; ancak Viyana'nın topu topu seksen kilometre doğusunda yapılan bu *avant l'heure*[7] Maoculuk girişimi dönemin ruh haliyle ilgili çok şey

5 NEP (*Novaya Ekonomicheskaya Politika* –Yeni Ekonomi Politikası) kapsamında yeni zengin tüccarlar ve aracılar sınıfı. (ç.n.)
6 Kulak'lar: Sovyet siyasal terminolojisinde göreli zengin köylülere verilen ad. (ç.n.)
7 vakitsiz (ç.n.)

anlatmaktadır. Diğer yandan, yeni Sovyetleştirilmiş Baltık topraklarında yaşandığı gibi komünist toprak reformu o güne dek gıda maddelerinin bol ve ucuz olduğu ülkelerde uzun vadeli kurumsallaşmış kıtlık anlamına geliyordu.[8]

Bu somut politika yanlışını ele almak için yetkililer Sovyet tarzı yasalarla "asalaklık", "spekülasyon" ve "sabotaj" uygulamalarını suç saydılar. Çekoslovak Ulusal Meclisi üyesi ve yargıç Dr Zdenka Patschová 27 Mart 1952 günü yasa koyucu meslektaşlarının önünde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Köy zenginlerinin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak ceza takibatlarının başlıca ödevidir... Teslimat yapılmaması ve [tarım] üretim planının yerine getirilmemesi sabotaj olarak kabul edilip ağır cezaya çarpıtılmalıdır." 1930'lardan beri Sovyet söyleminin sadık yankısı olan, köylüye karşı antipati ve toprağın kolektifleştirilmesinin başarılı uygulamasını öneren sesler Stalinist inancın sağlamlığının başlıca sınavlarından biriydi.

Kısa vadede, *endüstri* alanında Sovyet kaynaklı planların gerçekleştirilmesi gözle görünür bir felaket değildi: ekonomilerin iyi yönetilmesini sağlayan bazı şeyler vardı. Toprağın kolektifleştirilmesi ve küçük işletmelerin yok edilmesi madenlerde ve fabrikalardaki çok sayıda kadın ve erkeği özgürlüğüne kavuşturmuştu; tüketici ürünleri ve hizmetleri pahasına ağır malların üretimine yatırım yapılmasına önem veren dar görüşlü Komünist şiddet, çıktı miktarında eşi görülmedik artış getirmişti. Çok iddialı hedefler içeren Beş Yıllık Planlar her yerde benimseniyordu. Bu birinci kuşak sanayileşmede büyüme oranları gayri safi üretim rakamları açısından, en çok da Bulgaristan ya da Romanya gibi gerçek anlamıyla sıfırdan başlamış ülkelerde etkileyiciydi.

Bölgede kentleşmenin en yüksek düzeyde olduğu Çekoslovakya'da bile tarım alanında istihdam edilen insanların sayısı 1948 ile 1952 yılları arasında yüzde 18 oranında azalmıştı. Almanya'daki Sovyet Bölgesi'nde 1946'da 120 bin ton olan ham çelik çıktısı 1953'te 2 milyon tonu aşmıştı. Doğu Avrupa'nın kimi kesimleri (Polonya'nın güneybatısı, Bükreş'in kuzeybatısındaki endüstriyel kuşak) neredeyse bir gecede dönüşüm geçirmişti: demirden çelik ve makine tezgâhları imal eden binlerce işçiyi barındırmak için Kraków yakınlarındaki Nowa Huta gibi yeni baştan şehirler inşa edildi. İki savaş arasındaki Sovyetler Birliği'nin uygun bir biçimde küçük ölçekte tutulan yarı-askerileşmiş, tek parça, birinci kuşak sanayileşmesi Sovyet Bloku'nda yeni baştan uygulanmaktaydı.

8 Sovyetler Birliği'nin tamamen içine alınan Baltık devletleri Doğu Avrupa'nın geri kalanından çok daha kötü durumdaydı. 1949'da Kuzey Estonya'daki kolhozlar –kolektif çiftlikler- dört yüz kilometre güneydeki Letonya'ya yetişmek için daha hasat başlamadan buğday teslimatına başlamak zorunda bırakılıyordu. O güne dek refah içindeki Estonya'da kırsal koşullar öyle gerilemişti ki 1953'te inekleri yardım almadan ayaklarını yere sağlam basamayacak kadar çelimsiz kaldıkları için rüzgârla savruluyorlardı.

Rusya'da yapmak istediklerini gerçekleştirmek için yola çıkan Doğu Avrupa'daki komünistler ondokuzuncu yüzyılda Batı Avrupa'daki sanayi devriminin daraltılmış ve hızlandırılmış bir türünü taklit ediyorlardı.

Bu açıdan bakıldığında, Doğu Avrupa'nın 1945'ten sonraki ekonomik tarihi aynı yıllarda Batı Avrupa'nın kalkınma modeliyle benzerlik taşımaktadır. Batı Avrupa'da da Marshall Planı bu stratejinin sıkıntılarını her ne kadar hafifletmişse de üretkenliğe ve büyümeye yönelik yatırımlar tüketici malları ve hizmet tedarikinden daha öncelikliydi. Ayrıca, Batı Avrupa'da da belli sanayi sektörleri ve bölgeler düşük hareket noktalarından yola çıkmış ve 1950'ler boyunca özellikle İtalya ve Fransa'da kırsal alandan kentlere doğru korkunç bir geçiş yaşanmıştı. Komünist Doğu Avrupa ekonomik tarihinin ayırt edici özelliği, kömür, çelik, fabrikalar ve apartmanlara ek olarak birinci kuşak Sovyet sanayileşmesinin, en çok da SSCB'nin kendi içinde ürettiği korkunç çarpıklık ve çelişkiydi.

Ocak 1949'da COMECON'un (Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi[9]) kurulmasının ardından, Komünist devletlerarası ticaret kurallarından vazgeçildi. Her ülke Sovyetler Birliği ile ikili ticaret yapacak (bu da Nazi döneminin gerekliliklerinden biri olup Moskova'yı bir kez daha Berlin'in yerine koymuştu) ve uluslararası Komünist ekonomide başkasına aktarılmayan bir rol üstlenecekti. Böylece Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Macaristan sanayi mamulü ürünleri SSCB'ye (Moskova'nın belirlediği fiyatlardan) temin edecek, Polonya ile Romanya da gıda üretimi ve ihracatıyla sanayi ürünleri alanında uzmanlaşacaktı. Buna karşılık SSCB hammadde ve yakıt ticareti yapacaktı.

Daha önce de dikkati çektiğimiz üzere görülmedik bir biçimde tersine –imparatorluk hammadde ihtiyacını karşılarken sömürgelerinin mamul mallar ihraç etmesi– çevrilmiş olması dışında bu yapı Avrupalıların denizaşırı toprakları sömürgeleştirme sürecini çağrıştırmaktaydı. Avrupalı olmayan sömürgelerde olduğu gibi Doğu Avrupa'da da yerli ekonomiler deformasyon ve az gelişmişlikten çekiyordu. Bazı ülkelerin mamul ürünler üretmesi önlenmiş, diğerlerine belli ürünlerden (Çekoslovakya'da ayakkabı, Macaristan'da kamyon) bol miktarda üretmeleri ve onları SSCB'ye satmaları için talimat verilmişti. Karşılaştırmalı üstün ekonomilere dikkat eden yoktu.

Büyük mesafelerde eşi benzeri olmayan Sovyet koşullarına, hammadde bolluğuna ve sonu gelmeyen, ucuz, vasıfsız emeğe anında uyarlanan 30'lu yılların

9 COMECON'un ilk üyeleri Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya ve SSCB'ydi, kısa bir süre sonra Arnavutluk ile DAC da bunlara katıldı. Sonraki yıllarda Yugoslavya, Moğolistan, Çin, Kuzey Kore ve Kuzey Vietnam da üye ülkeler arasında yerlerini aldılar. 1963 yılında COMECON ülkelerinin uluslararası ticaretteki payı yüzde 12'ydi; 1979'da bu oran yüzde 9'a düşmüştü ve inişe geçmişti.

Sovyet modeli Macaristan ya da Çekoslovakya gibi hammadde yoksunu ama vasıflı sanayi işgücüne ve yüksek katma değerli ürünleri için köklü uluslararası pazarlara sahip küçük ülkeler açısından hiç mantıklı değildi. Çeklerin durumu daha da çarpıcıydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce deri mallar, motorlu taşıtlar, yüksek teknolojik silahlar ve geniş bir yelpazeye yayılan lüks mallarda ustalaşan Çeklerin (daha 1914'ten önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sanayi merkezi olan) Bohemya ve Moravya bölgelerinde kişi başına düşen üretim miktarı Fransa'dakinden daha yüksekti. Endüstriyel ustalık, üretkenlik, yaşam standardı ve yabancı pazar payı ölçüt alındığında, 1938 öncesinde Çekoslovakya Belçika'ya kafa tutabilir, Avusturya ve İtalya'yı geride bırakırdı.

1956 yılına gelindiğinde Komünist Çekoslovakya yalnızca Avusturya ile Belçika'nın ve Batı Avrupa ülkelerinin gerisine düşmekle kalmamış, yirmi yıl öncesine kıyasla daha verimsiz ve çok daha yoksul bir duruma gelmişti. 1938'de Çekoslovakya ile Avusturya'da kişi başı mülkiyet düzeyi birbirine yakındı; 1960'ta bu oran üçte bire inmişti. Ülkenin hâlâ rekabet gücünü koruduğu ürünler –özellikle el silahları imalatı bile– artık Çeklere kâr etmiyordu, çünkü bir tek Sovyet efendilerine ihracat yapmak zorundaydılar. Polonya, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve SSCB'deki çelik fabrikalarına tıpatıp benzeyen Ostrava'daki Gottwald Çelik Fabrikası gibi imalat devlerine gelince, Çeklerin gözünde onlar hızlı sanayileşmeyi değil zoraki geri kalmışlığı temsil ediyordu (Çekoslovakya'nın demir cevheri açısından çok sınırlı kaynaklarına rağmen çelik imalatına dayalı yoğun sanayileşme programları uygulanmaktaydı). Başlıca sanayilerde yaşanan eşi görülmemiş büyümeyle başlangıçta bir defalık kâr elde edildikten sonra diğer bütün uydu devletler için geçerliydi bu. Ellili yılların ortalarında Sovyet Doğu Avrupası çoktan "planlı" demodeliğe doğru düşüşe geçmişti.

Sovyet Bloku'na dahil ekonomilerin bu kısa hikâyesinden kısmen farklı iki istisna vardı. İlkel sanayileşme başka yerlerde olduğu gibi Polonya'da da şevkle karşılanırken, toprağın kolektifleştirilmesi için aynısı söz konusu olmadı. Stalin Polonyalı köylüleri kolektif çiftliklere zorla göndermenin yararsızlığını anlamıştır sanki; ancak bu kaygı bile onun tereddüt etmesine sebep olmaz. Polonya ile baş ederken Sovyetler'in ihtiyatlı davranmasının (bu konuya yeniden dönme fırsatı bulacağız) kesinlikle yararlı bir işlevi oldu. Doğu Avrupa'daki diğer kulları arasında görülenin tersine, Ruslara kölelik etmeye kafa tutma kapasitesi ve eğilimi gösteren Rusların memur ve bürokrat kuşaklarına aşina pek çok Polonyalı vardı; zaten Sovyet yönetimi en çok dirençle Polonya'da karşılaşmıştı.

Sovyetler açısından Polonya'daki muhalefet baş belasıydı –Polonya'da savaş zamanından kalma yeraltı örgütleri en azından 1940'ların sonuna dek komünist rejime karşı gerilla savaşı yürütmüştü– ve görünüşte haksızdı. Polonyalılar SSCB'ye aktarılan 179 bin km² doğudaki bataklıkların karşılığında 100 bin km² verimli tarım arazisi kazanmamışlar mıydı? Hem Moskova, Polonyalıların, herkesin beklediği Almanya'nın dirilişine karşı (tek) garantisi değil miydi? Üstelik Polonya artık savaştan önceki azınlıklarından kurtulmuştu: Yahudileri Almanlar katletmiş, Almanlarla Ukraynalıları Sovyetler kovmuştu. Eğer Polonya şimdi karmaşık tarihinde her zamankinden daha "Polonyalı" ise bunun için Moskova'ya teşekkür etmesi gerekirdi.

Ne var ki devletlerarası ilişkiler, hepsinden önce Sovyet Bloku'ndakiler minnete ya da onun yokluğuna bağlı değildi. Polonya'nın Moskova açısından kullanım değeri her şeyden önce Almanların ya da Batı'nın saldırganlığına karşı tampon görevi görmesiydi. Polonya'nın sosyalist olması arzu edilir bir durumdu, fakat kararlı ve güvenilir olması bir zorunluluktu. Polonya'nın iç huzuru karşılığında, halkı ne kadar verimsiz ve ideolojik açıdan ne kadar dağınık, Katolik Kilisesi'ne ne kadar bağlı olursa olsun, Stalin bağımsız çiftçi sınıfını, hem de daha güneyde ya da doğuda akla hayale bile gelmeyecek ölçüde hoş görmeye hazırdı. Komşu Çekoslovakya'da ve başka yerlerdeki yüksek eğitim kurumlarındaki öğretmen kadrolarını silip süpüren temizliğin tersine Polonya üniversitelerine dokunulmamıştı.

Bir başka istisna da elbette Yugoslavya'ydı. Daha önce de gördüğümüz gibi Stalin-Tito bozuşmasına kadar Yugoslavya, sosyalizme giden yolda bütün Doğu Avrupa devletleri arasında en "ileride" olandı. Tito'nun Beş Yıllık Planı Sovyet Bloku'nun diğer devletlerine göre sanayi yatırımı alanında daha hızlı büyümeyi hedefleyerek Stalin'i geride bırakmıştı. Diğer uydu devletlerde kolektifleştirme başlamadan önce yedi bin kolektif çiftlik kurulmuştu; savaş sonrasının Yugoslavyası etkili ve her an hazır baskı düzeniyle Moskova'yı geride bırakma yolunda ilerliyordu. Partizanların savaş zamanındaki güvenlik hizmetleri geniş bir polis ağına dönüştürülmüştü, görevleri, Tito'nun sözleriyle, "böyle bir Yugoslavya istemeyenlerin yüreklerine korku salmaktı".

Stalin ile yol ayrımına gelindiğinde, Yugoslavya'nın kişi başına düşen geliri Arnavutluk hariç Avrupa'nın en düşük rakamıydı; zaten yoksul bir ülke dört yıllık işgal ve iç savaş süresince iyice sefalete sürüklenmişti. Yugoslavya'nın savaş deneyiminin acı mirası etnik yapısı yüzünden daha da karmaşıktı, Avrupa'nın gerçekten çokuluslu son devletiydi: 1946 nüfus sayımına göre Yugoslavya'daki 15,7 milyon nüfus içinde 6,5 milyon Sırp, 3,8

milyon Hırvat, 1,4 milyon Sloven, (çoğu Bosna'da olmak üzere) 800 bin Müslüman, 750 bin Arnavut, 496 bin Macar, 400 bin Karadağlı, 100 bin Ulah ve bilinmeyen sayıda Bulgar, Çek, Alman, İtalyan, Rumen, Rus, Yunan, Türk, Yahudi ve Çingene bulunuyordu.

1946 Anayasası bunların içinden yalnızca Sırplar, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar ve Makedonyalıları tanımakta, ancak kendilerini diğerleri gibi "Yugoslav" görmelerini teşvik etmekteydi.[10] Yugoslavlar olarak beklentileri epey umutsuz görünüyordu. 1940'lı yılların sonunda Lawrence Durrell, Belgrad'dan Yunan bir arkadaşına yazdığı mektupta ülke hakkında şunlara işaret etmişti: "Burada koşullar oldukça ağır –neredeyse savaş koşulları, aşırı kalabalık ve yoksulluk var. Komünizme gelince –sevgili Theodore burayı kısa süreliğine ziyaret etmek insanın Kapitalizm uğruna savaşmaya değdiğine karar vermesine yetecektir. Ne kadar karanlık ve eli kanlı olsa da bu hantal ve korkunç polis devletinden daha kasvetli, yavan ve umutsuz olmasa gerek".

Stalin ile araları açıldıktan sonraki ilk aylarda Tito giderek *daha* radikal, daha "Bolşevik" olmuştu, sanki kendi iddialarını kanıtlamanın ve onu eleştiren Sovyetler'i haksız çıkarmanın peşindeydi. Gelgelelim, bu duruşu uzun süre koruyamazdı. Dış yardımdan yoksun, üstelik Sovyet istilası düpedüz kapıdayken, yardım almak için yüzünü Batı'ya döndü. 1949 eylülünde ABD Export-Import Bankası Belgrad'a 20 milyon dolar borç verdi. Ertesi ay Yugoslavya Uluslararası Para Fonu'ndan 3 milyon dolar borç; aynı yılın aralık ayında da Büyük Britanya ile bir ticaret anlaşması imzalayarak 8 milyon dolar kredi aldı.

Sovyet tehdidi Tito'yu 1948'de yüzde 9,4 olan savunma harcamalarını artırmak zorunda bırakmış, 1950'de bu oran yüzde 16,7'ye çıkmıştı; ülkenin savaş gereçleri sanayii güvenlik gerekçesiyle Bosna dağlarına taşındı (1990'lardaki savaşlarda küçümsenmeyecek sonuçlar doğuran bir durumdu bu). 1950 yılında artık Yugoslavya'nın küresel Soğuk Savaş sürecinde olası önem taşıdığına ikna olan ABD Kongresi, 1950 Yugoslav Acil Yardım Yasası kapsamında 50 milyon dolar yardım yapmayı önerdi, bunun ardından 1951 kasımında Ortak Güvenlik Yasası koşullarına bağlı olarak Yugoslavya'ya askeri yardım alma hakkı tanındı. 1953 yılında Yugoslavya'nın cari işlemlerde ulusal bütçe açığı Amerikan yardımları sayesinde tümüyle kapatılmıştı; 1949-55 yılları boyunca Tito'nun bütün batılı kaynaklardan aldığı yardım 1,2 milyar doları bulmuş, bunun yalnızca 55 milyonu geri ödenmişti. Trieste ile ilgili anlaşmazlık yüzünden Yugoslavya'nın 1945 mayısından beri çıkmaza giren İtalya ve Batı ile ilişkileri sonunda Yugos-

10 1946 Anayasası altında üye cumhuriyetler –Sırbistan Hırvatistan, Slovenya, Bosna, Makedonya ve Karadağ– Federasyon'dan çekilmekte özgürdüler, oysa yedi yıl sonra bu hak ellerinden alındı.

lavya, İtalya, Britanya ve ABD tarafından 5 Ekim 1954'te imzalanan mutabakat ile çözüme ulaşmıştı.

Batı yardımı sayesinde Yugoslav rejimi 1948'deki yol ayrımından önce yaptığı gibi ağır sanayi ve savunmaya yönelmeyi sürdürmekteydi. Fakat Yugoslav Komünistler Birliği otoriter iktidarın bütün dizginlerini elinde tutsa da savaş sonrası yılların aşırı Bolşevik tutumunu bırakmıştı. 1951 baharında federal (diğer bir deyişle merkezi) hükümetin denetimi altında yalnızca posta, demiryolu, hava ve nehir ulaşım hizmetleri kalmıştı. Diğer hizmetler ve bütün ekonomik girişimler bağımsız cumhuriyetlerin ellerindeydi. Köylülere ortaklıktan çıkma ve topraklarını çekme hakkı tanıyan 30 Mart 1953 tarihli kararnamenin ardından 1954'te tarım arazilerinin yüzde 80'i yeniden özel mülkiyete geçmişti. 7 bin kolektif çiftlikten geriye yalnızca 1.000 tane kaldı.

Stalin Hitler'e karşı kazandığı zaferden eskiye göre çok daha güçlü çıkmıştı, "Onun" Kızıl Ordusu'nun dillere destan ihtişamının keyfini sürüyordu, hem yurtta hem yurt dışında. Daha savaştan önce Sovyet diktatöre gösterilen aşırı saygı şimdi doruğuna çıkmıştı. İkinci Dünya Savaşı ile ilgili popüler Sovyet belgesellerinde Stalin'i stratejiyi planlayan, görünürde bir tek general olmaksızın çarpışmaları yöneten, savaşı tek başına kazanmış biri olarak gösteriliyordu. Diyalektikten botaniğe kadar yaşamın hemen her alanında Stalin yüce ve rakipsiz otorite ilan edilmişti. Sovyet biyologlar, sonradan edinilen özelliklerin kalıtımsal olabileceğiyle ilgili kuramları resmen benimsenir ve Sovyet tarımına uyarlanırsa, Stalin'e tarım alanında düşlemediği boyutlarda ilerleme vaat eden şarlatan Lysenko'nun –yıkıcı sonuçlar doğuran– kuramlarını kabul etmeye zorlanmışlardı.[11] 70'inci doğum gününü kutladığı 1949 aralık ayında Stalin'in balonlara asılan projektörlerle yansıtılan posterleri gece karanlığında Kremlin semalarını kaplamıştı. Şairler Lider'e övgüler düzmek için birbirleriyle yarışıyorlardı –Letonyalı şair V. Lukss'un 1951 tarihli iki mısraı bunun örneklerindendi:

> Bağrımıza bastığımız güzeller güzeli kızıl bir serüven
> Senin adın Stalin, ağabeyimiz, babamızsın sen

Despotun eteğini öpen, ona neredeyse mucizevi güçler yükleyen bu yaltakçı neo-Bizans hareket giderek kararan tiranlık ve terör ortamında serpiliyordu.

11 Stalin'in nükleer fizikçilerini tek başına bırakıp onların hesaplamalarını hiç gözden geçirmeye gerek duymaması önemlidir. Stalin çıldırmış olabilirdi, ama aptal değildi.

Stalin savaşın son yıllarında Rus milliyetçiliği kisvesi altında batı ve güneybatıdaki sınır bölgelerinde, en çok da Kafkasya'da yaşayan çeşitli ulusal grupları doğuya, Sibirya ve Orta Asya'ya sürmüştü: 1941'de Volga Almanlarının sınır dışı edilmesinin ardından Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, Kırım Tatarları ve başkaları sürgün edildi. Küçük uluslara karşı takınılan bu acımasız tutum yeni sayılmazdı –1939 ile 1941 yılları arasında Polonya ve Baltık halklarından yüz binlerce insan, 1930'larda Ukraynalılar ve onlardan önce daha 1921'de başkaları doğuya sürgüne yollanmıştı.

Savaş sonrasında bölge çapındaki işbirlikçilerle hainlerin yargılandığı ilk davalar milliyetçi duyguları da yansıtmaktaydı. 1945-47 arasında Polonya, Macaristan ve Bulgaristan'da köylü partisi liderleri faşizm sempatizanlığından savaş zamanı işbirlikçiliğine ve Batı casusu olmaya kadar geniş bir yelpazeye yayılan gerçek ve hayal karışımı suçlardan dolayı tutuklanıyor, yargılanıyor ve vuruluyordu; öte yandan savcılar her davada hazır bulunan Bulgar/Macar/Polonya "halkı" temsilcileri olarak onların yurtseverlikleri ve güvenirlikleri konusunda kuşku uyandırmaya özen göstermekteydi. Komünist Parti'yi kucaklamayı reddeden Bulgar Krastyn Partakhov (1946'da yargılanmış ve üç yıl sonra öldüğü cezaevine kapatılmıştı) gibi sosyalistler de halk düşmanı olarak damgalanmışlardı.

İlk halk mahkemelerinde komünist olmayan kurbanların çarpıcı yanı –Almanlarla gerçekten kader ortaklığı yapmış ve faaliyetleri herkesçe bilinenler dışında– hepsinin suçlu olduklarını ya da iddia edilen "milliyetçilik karşıtı" suçlarını itiraf etmeyi düpedüz reddetmeleridir. Tarım Partisi lideri Nikola Petkov ile "işbirlikçilerinin" 1947 ağustosunda hileli olduğu açıkça görülen Sofya'daki göstermelik mahkemesinde suçlanan beş kişiden dördü işkence ve sahte tanıklıklara rağmen suçsuz olduklarında ısrar etmişti.[12]

1948'deki Yugoslavya kriziyle birlikte Stalin de tavır değiştirdi. Moskova'ya alternatif olarak pek çok kişinin gözünde Belgrad'ın belli bir çekiciliği vardı. Stalin'in tersine Tito (Balkanlar dışında) imparatorluk tehdidi oluşturmuyordu; ayrıca Moskova'dan hiç yardım almadan ülkesini özgürleştirip Komünizm'e ulaşan Yugoslav lider Doğu Avrupa'da hâlâ milliyetçi duygularla yerel bir devrim yapmaya özenen komünistlerin gözünde çarpıcı bir örnekti. Stalin'in iktidar tekeline yönelik tehditler konusunda paranoyak olduğu dillere düşmüştü; ancak bu durum Tito ile "Tito-izm" içinde barınan gerçek tehlikeyi görmesine engel

12 Yine de idam edildiler. Petkov'un ölümünden üç hafta sonra rejim onun "itirafını" yayımladı. Fakat bunun uydurma olduğu o kadar belliydi ki Komünist Bulgaristan'da bile utanç kaynağına dönüşüverdi. Yetkililer bu konu hakkında konuşmayı bıraktılar, ayrıca bu "itiraf"ın düşüncesizce yayımlanmasını sağlayan Bulgar gizli polis şefi layıkıyla vurularak öldürüldü.

değildi. Demek ki bundan böyle milliyetçilik ("küçük devlet milliyetçiliği", "burjuva milliyetçiliği") yerel bir değer olmaktan çıkmış, asıl düşmana dönüşmüştü. "Milliyetçi" kavramının komünist söylemde alçaltıcı bir sözcük olarak ilk dile getirildiği yer Yugoslavların "sapmasının" lanetlendiği Kominform'un Haziran 1948 tarihli toplantısıydı.

Ancak komünist olmayan bütün muhalifler artık öldüğüne, hapsedildiğine ya da sürgünde olduğuna göre Sovyet iktidar tekeline nasıl bir tehlike oluşturabilirlerdi? Entelektüeller satın alınabilir ya da gözleri korkutulabilirdi. İşgalci Sovyet güçleri askerleri parmaklarında oynatıyorlardı. Kitlesel protestolar komünist rejime karşı tek tehdit unsuruydu, çünkü "işçi ve köyü" devletinin saygınlığını cidden sarsıyorlardı. Fakat ilk yıllarında Halk Demokrasileri henüz temsilcisi olduklarını iddia ettikleri proletaryanın gözünden düşmemişlerdi. Tam tersine, orta sınıfın yok edilmesi ve etnik azınlıkların sürgüne gönderilmesi kırsal kesimdeki köylüler, sanayi işçileri ve onların çocukları için sınıf atlama umudu barındırıyordu.

Özellikle alt kademelerde ve devlet memuru olanlar açısından fırsat bolluğu doğmuştu: girilecek iş, devletin kira desteği verdiği işgal edilecek apartman daireleri, işçi çocuklarına ayrılmış ve "burjuva" çocuklarına kapalı okullar. Siyasal güvenilirlik yeterlilikten daha önemliydi, istihdam garantisi vardı, üstelik filizlenen komünist bürokrasi not tutmaktan polis soruşturmalarını yürütmeye kadar varan her alanda güvenilir kadın ve erkekler arıyordu.[13] Sovyet yönetimi altındaki Doğu Avrupa nüfusunun çoğu, özellikle de geri kalmış bölgelerde yaşayanlar, en azından bu yıllarda ses çıkarmadan kaderlerine razı gelmişlerdi.

Bu genellemenin dışında kalan blokun en ileri köşesinde bildik iki yer vardı: Bohemya'nın sanayi alanlarıyla Sovyet işgali altındaki Berlin sokakları. 31 Mayıs 1953'te Çekoslovakya'da, görünürde "eski kapitalistlere yıkıcı darbe olarak" yapılan "para reformu" (ardından gelen fiyat artışı nedeniyle) sanayi işçilerinin ücretlerini yüzde 12 oranında azaltmıştı. Bir zamanlar çok sayıda vasıflı işçinin bulunduğu ilerlemiş sanayi ekonomisinde giderek kötüleşen çalışma koşullarıyla birlikte bu durum, Bohemya'nın batısında büyük bir sanayi merkezi olan Plzeň'deki[14] Škoda fabrikasında 20 bin işçinin katıldığı kitle gösterilerini başlatmış, 1 Haziran 1953'te Beneš'in ve savaştan önceki devlet başkanı Tomáš Masaryk'in posterlerini taşıyan binlerce işçi belediye sarayına yürümüştü.

Tek bir taşra kentiyle sınırlı kalan Pilsen gösterilerinin ardından bir şey çıkmadı. Ancak birkaç gün sonra kuzeyde, fazla uzak olmayan Demokratik Alman

13 1966'da bile Polonya devlet memurlarının beşte dördü ilköğretim mezunuydu. Ülkedeki yönetici sınıfın eğitim düzeyi belirgin biçimde düşüktü.

14 Pilsen (ç.n.)

Cumhuriyeti'nde (fazla mesai verilmeksizin) çalışma saatlerinin önemli ölçüde uzatılması sonucu çok daha geniş kapsamlı bir protesto baş gösterecekti. Yeni düzenlemeyi yapan rağbet görmeyen rejimdi, Doğu Almanya Komünist liderliği, vasıflı işçilerinin Batı'ya akmasını önlemek için reformları ve uzlaşmayı kabul etmesini öğütleyen Moskova'daki Sovyet efendilerinden çok daha katıydı, ona hiç kulak asmıyordu (bundan sonra da kulak asmayacaktı). 16 Haziran'da Doğu Almanya genelinde 400 bin işçi greve gitti, Berlin'de tarihinin en büyük protesto gösterisi yapıldı.

Pilsen'deki protestocular gibi Alman işçiler de *Volkspolizei* –Halk Polisi– tarafından kolaylıkla sindirildiler, ama bunun bir bedeli de vardı. Kızıl Ordu tankları çağrıldığında yaklaşık üç yüz kişi can verdi; binlercesi tutuklandı, bunlardan 1.400'ü uzun hapis cezalarına çarptırıldı. İki yüz "elebaşı" vuruldu. Berlin Ayaklanması Berthold Brecht'in kendini –karışık duygularla– adadığı Komünist rejimle arasının açıkça bozulmasına yol açmıştı:

> On yedi haziran ayaklamasının ardından Yazarlar Birliği sekreteri Stalin Yolu'nda, halkın hükümetin güvenini kötüye kullandığının ve bunu geri kazanmanın ancak iki misli çaba harcayarak mümkün olduğunun anlatıldığı bildiriler dağıttırdı. Oysa bu koşullar altında hükümetin halkı feshedip yerine yenisini seçmesi daha basit olmaz mı?

Sovyet imparatorluğunun sanayileşmiş batı ucundaki öfkeli, hoşnutsuz işçiler komünizm açısından kötü reklamdı, fakat Sovyet iktidarına karşı bir tehdit oluşturmuyorlardı –ayrıca gerek Pilsen'deki gerek Berlin'deki ayaklanmaların Stalin'in ölümünden *sonra* yapılmış olması rastlantı değildir. Stalin döneminde asıl tehdit, göründüğü kadarıyla komünist düzenin içinden gelmekteydi. Bu, Yugoslav ayrılıkçılığının gerçek sonucuydu ve Stalin'in güncelleştirip koşullara uyarladığı eski yöntemlere dönmesine yol açan "Titoizm'in" doğrudan pazarlanmasıydı. 1948'den 1954'e kadar komünist dünyada ikinci kuşak tutuklamalar, temizlikler, hepsinden önemlisi de siyasal "gösteri mahkemeleri" yapılmaktaydı.

Bu yıllardaki temizlik hareketinin ve yargılamaların önündeki başlıca örnek elbette 1930'ların Sovyet Terörü olmuştu. O zaman da başlıca kurban komünistlerin kendileriydi, amaç Parti'yi "hainlerden" ve Genel Sekreterliğin politikasına ve kişiliğine meydan okuyanlardan temizlemekti. 1930'larda olası elebaşı Leon Troçki'ydi –Tito gibi Stalin'e minnet etmeyen ve komünist strateji ve uygulamalarla ilgili kendine ait görüşleri olan gerçek bir komünist kahra-

mandı. Otuzların terörü Stalin'in engelle karşılaşmayan iktidarını ve otoritesini pekiştirmiş ve gözler önüne sermişti, savaş sonrası yılların temizlik hareketi de Doğu Avrupa'da benzer bir amaca hizmet edecekti.

Ne var ki 1930'ların Moskova Duruşmaları, özellikle de 1938'deki Nikolay Buharin davası *sui generis*[15] oldu; ileriki yıllarda tavan değeri, yalnızca kendi çocuklarını değil aynı zamanda kendi mimarlarını harcayan Devrim'in korkunç manzaralarından gelen abartılı gösteriler, duruşmalar ve temizlik hareketleri, sanki uydusu olan rejimler gerçeğine benzeme çabalarından yarar görmüşler gibi Sovyetler'in geçmiş uygulamalarını bilerek örnek alan arsız taklitlerdi. Üstelik uzun adli temizlikler dizisinin sonunda ortaya çıkmışlardı.

Savaş sonrasındaki vatana ihanet davalarıyla komünist olmayan politikacıların siyasal duruşmalarına ek olarak Doğu Avrupa'daki komünist rejim, mahkemeleri, ceza vermek ve Katolik Kilisesi ile açıkça çatışmanın riskli görüldüğü Polonya dışında her yerde kiliseleri kapatmak amacıyla kullanmıştı. 1949'da Bulgaristan'daki Birleşik Protestan Kilisesi liderleri "kapitalizmi geri getirmek" üzere entrika çevirmek suçundan yargılandı. Bir önceki yıl Romanya'da yeni komünist rejim onsekizinci yüzyılın Rus çarlarına uzanan eski zulüm yönteminden şaşmayarak Uniat[16] Kilisesi'ni daha uysal olan Romanya Ortodoks kilisesiyle birleşmeye zorlamıştı. Seçilmiş Katolik papazlar Vatikan'ın (ve ABD'nin) casusluğunu yaptıkları iddiasıyla Prag'da iki ayrı duruşmada yargılanarak on yıldan ömür boyu hapse kadar değişen çeşitli cezalara çarptırıldılar; 1950'lerin başlarında Çekoslovak hapishanelerindeki rahiplerle rahibelerin sayısı 8 bine ulaşıyordu. Hapse atılan Kardinal Mindszenty'nin yerine 1949 ocak ayında Macaristan'daki Katolik Kilisesi'nin başına gelen Monsenyör Grosz, Habsburg'ları geri getirmeye çalışmak ve Titocularla birlikte Macar faşistlerini silahlandırma planları yapmaktan suçlu bulundu.

Komünistlerin kendi mahkemeleri başlıca iki gruba ayrılıyordu. İlki, 1948'de başlayıp 1950 boyunca süren Tito ile Stalin'in aralarının bozulmasının anlık tepkileriydi. Arnavutluk'ta Komünist İçişleri Bakanı Koçi Xoxe 1949 yılının mayıs ve haziran aylarında yargılanmış, suçlu bulunarak ertesi ay idam edilmişti. Titoculuk ile suçlanan Xoxe'un belirgin yanı, Moskova'nın desteklediği günlerde gerçek bir Tito yandaşı ve onun Balkanlar için planlarını destekleyen biri *olmaktı*. Bundan dolayı ne davası ne de davanın gizlice görülmesi alışıldık türdendi.

Arnavutluk'taki mahkemeyi Bulgaristan Komünist Partisi kurucularından

15 kendine özgü, nevi şahsına münhasır (ç.n.)

16 Uniat Kilisesi: Hıristiyanlıkta kendi ayin biçimlerini, dillerini koruyan ama Papa'nın otoritesini kabul eden Ortodoks ve Doğu Ortodoks kiliselerine Uniat kiliseleri adı verilir. (ç.n.)

Trayço Kostov'un tutuklanıp yargılanarak idam edilmesi izledi. Bulgaristan'daki iki savaş dönemi yöneticilerinin ellerine düşerek sakat kalan[17] Kostov'un Tito'ya ve onun Bulgaristan'ı Balkan Federasyonu'na katma planlarına muhalif olduğu bilinmekteydi (Tito Kostov'dan hoşlanmazdı, üstelik bu duyguları karşılıksız değildi). Yine de Stalin ona güvenmezdi –Kostov ülkesine bir yarar getirmeyeceğini söyleyerek Sovyet-Bulgaristan ekonomik anlaşmasını düşüncesizce eleştirmişti– ayrıca Kostov milliyetçilik suçlarını sergilemeye yönelik yargılama için eşsiz bir adaydı.

O ve "grubu" (Trayço Kostov'un Hain Casusluk ve Sabotaj Grubu) 1949 aralık ayında savaş öncesinin Bulgar faşistleriyle işbirliği, Britanya istihbaratı adına casusluk ve Tito ile birlikte suikast yapmakla suçlandılar. Ağır işkence altında pes ederek suç "ikrarını" imzaladıktan sonra Kostov mahkeme önünde önceden hazırlanmış metni okumayı reddetti, sorguda verdiği ifadeyi uluorta geri aldı ve suçsuz olduğunu söyleyerek mahkeme salonundan çıktı. İki gün sonra 16 Aralık 1949 günü Kostov asılarak idam edilmiş, "işbirlikçileri" Stalin ile onun polis şefi Lavrenti Beria tarafından karar uyarınca uzun süreli hapis cezasına çarptırılmışlardı. Kostov'un davasının alışılmadık yönü, ifadesini geri çeken ve halk mahkemesinde suçsuz olduğunda direten tek Doğu Avrupalı komünist olmasıydı. Bu durum rejim için uluslararası çevrelerde biraz sıkıntı yaratacaktı (Kostov'un duruşması radyodan naklen yayınlanmış ve Batı'da çıkan haberlerde yer almıştı); bunun bir daha yaşanmaması için talimatlar verildi. Yaşanmadı da.

Kostov'un idamından kısa bir süre önce Macar komünistleri *kendi* Tito'ları olacak Komünist İçişleri Bakanı László Rajk'ın göstermelik mahkemesini sahnelemişlerdi. Senaryo Bulgaristan'dakiyle aynıydı –hem de tamı tamına, tek fark isimlerdi. Suçlamalar, ayrıntılar, itiraflar tıpatıp benziyordu; ama bu hiç de şaşırtıcı değildi, ne de olsa her iki senaryo da Moskova'da kaleme alınmıştı. Rajk masum değildi; Komünist İçişleri Bakanı olarak pek çok kişiyi cezaevine ve daha kötü yerlere yollamıştı. Ancak onun davasında iddia makamı "dış güçlerin paralı ajanı" olarak onun "haince çalışmalarını" vurgulamaya özel bir özen gösteriyordu; Sovyet işgali özellikle Macaristan'da pek rağbet görmemişti, Moskova da Rajk'ın "ulusal komünizm" kahramanına dönüştürülmesi riskini göze almak istemiyordu.

Her şey olup bittiğinde böyle bir tehlike yaşanmamıştı. Rajk gereği gibi senaryoyu okumuş, Macaristan'da komünizmi alaşağı etmek amacıyla Anglo-Amerikan ajanı olarak hizmet verdiğini kabul etmiş, mahkeme huzurunda

17 1924'te 27 yaşında olan Kostov, Bulgar polisince yakalanıp işkenceye alınmıştı. (Yeraltındaki) Komünistleri ele vereceğinden korkarak Sofya'daki emniyet binasının dördüncü katından atlamış, bacaklarını kırmıştı.

asıl adının Reich (dolayısıyla Macar değil Alman kökenli) olduğunu ve "eğer isteklerini yerine getirmeyi" kabul etmezse, kendisini savaş zamanında Macar Nazileri ile yaptığı işbirliğini ortaya dökmekle tehdit eden Yugoslav istihbaratı tarafından 1946'da göreve getirildiğini açıklamıştı. Rajk ile "işbirlikçi" arkadaşlarının davasının görüldüğü mahkeme oturumları, Rajk'ın 16 Eylül 1949 tarihinde verdiği kendi ifadesi de dahil olmak üzere Budapeşte Radyosu'nda naklen yayınlanıyordu. Önceden belirlenen karar 24 Eylül'de ilan edildi; Rajk ile iki kişi daha ölüm cezasına çarptırıldı. 15 Ekim'de de asılarak idam edildiler.

Rajk ile Kostov'un halk mahkemeleri bölgedeki komünist partilerde ve hükümetlerde Titocu avının fitilllediği gizli duruşmalar ve mahkemeler buzdağının yalnızca görünen kısmıydı. Bundan en olumsuz etkilenen de Yugoslavya'ya en yakın komünist devletlerin "güney bandı" oluyordu: Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Macaristan. Yugoslavya'nın yakınlığı, Sırbistan'daki Voyvodina bölgesindeki geniş Macar azınlık topluluğu ve 1947 boyunca Macarlarla Yugoslavların dış politikalarının aynı doğrultuda olduğu düşünüldüğünde, Stalin'in tırmanan Titoculuk korkusunun daha da inandırıcı göründüğü bir tek Macaristan'da komünist kadrodan yaklaşık 2 bin kişi idam edilmiş, 150 bin kadarı hapis cezası almış, yaklaşık 350 bini de Parti'den kovulmuştu (genellikle bunun anlamı işini, oturduğun daireyi, ayrıcalıklarını ve yüksek öğrenim hakkını kaybetmekti).

Binlerce kadın ve erkek cezaevine kapatılsa da Polonya ve Doğu Almanya'daki iddianamelerden büyük gösteri duruşmaları çıkmamıştı. Polonya'da Tito-Kostov-Rajk rolü için bir aday vardı: Polonya Birleşik İşçi Partisi Genel Sekreteri ve Polonya Bakanlar Kurulu'nun Başkan Yardımcısı Wladysław Gomułka. Polonya'da toprağın kolektifleştirilmesi planlarını açıkça eleştirmiş ve sözleri Polonya'nın sosyalizme giden "ulusal yolu" olarak anlaşılmıştı. Öyle ki bundan dolayı Polonya'daki partinin sadık Stalinistleri tarafından eleştirilen Gomułka'nın yerine Genel Sekreterliğe 1948 ağustosunda Boleslaw Bierut getirildi. Beş ay sonra Gomułka bakanlık görevinden istifa etti, Kasım 1949'da Parti'den uzaklaştırıldı ve ertesi ay Bierut halkın önünde Gomułka ile "grubunu" milliyetçilik ve Titocu olmakla suçladı.

Rütbesi indirilerek Varşova'da Sosyal Sigorta'ya idarecilik görevine getirilen Gomułka sonunda 1951 haziranında tutuklandı ve ancak 1954 eylülünde salıverildi. Zarar görmemişti, Varşova'da Titoculuk mahkemeleri kurulmuyordu. Ama Polonya'da da mahkemeler vardı –bunlardan biri olan bir grup subayın devlete karşı suikast girişimiyle suçlandığı mahkeme 1951'de Gomułka'nın tutuklandığı gün başlamıştı. Moskova'daki gizli servis tarafından hazırlanan senaryoya göre Gomułka ile, başını Noel Field adlı, savaş sonrası Avrupa'da destek bulmaya ça-

balayan Üniteryen Kilisesi'nin yöneticisi Amerikalı birinin çektiği gerçek ya da uydurma kimselerle kurulan karmaşık bir ilişki ağıyla Rajk, Tito ve diğerleri arasında bağlantı kurulması gerekiyordu. Field'in Budapeşte merkezli usta casuslardan ve Titoculardan oluşan hayali ilişkiler ağı Rajk'a ve başkalarına yönelik suçlamalarda da konu edilmişti, bunlar da Gomułka'ya karşı başlıca kanıt olmalıydı.

Ne var ki Polonyalılar Macar modeline göre halk arasında son hızla cadı avı yürütmeleri konusunda Sovyetler'den gelen baskılara direnebiliyorlardı. On yıl önce sürgündeki Polonya Komünist Partisi'nin Stalin'in ellerinde nasıl yok olduğunu gören Bierut, eğer Polonya da aynı tutuklamalar, temizlikler ve duruşmalar girdabına girerse, kendi başına gelecekleri kestirebiliyordu. Polonyalılar zamanlama açısından da şanslıydı: Gomułka dosyasının hazırlanmasındaki gecikmeler –ne sorguda konuşmayı ne de düzmece bir ifade imzalamayı kabul ediyordu– nedeniyle Polonya mahkemesinin toplanması Stalin'in ölümünden ve yardakçısı Beria'nın öldürülmesinden sonraya kalmıştı. Sonunda, Sovyet liderlerden bazıları daha yolunda başındayken Polonya Komünist liderliğini açıkça parçalamanın düşüncesizlik olacağına karar verdiler.

Öte yandan, en büyük gösteri mahkemesinin 1952 kasımında Prag'da sahnelendiği Çekoslovakya'da böyle çekinceler görülmedi. Rajk ile Kostov'un saf dışı bırakılmasının hemen ardından büyük bir Çek mahkemesi 1950'den beri tasarlanmaktaydı. Fakat sonunda mahkeme toplanabildiğinde, önemli noktalar değişmişti. İddianamelere bakıldığında, Tito'nun hâlâ düşman olarak görüldüğü ve Batı tarafına casusluk suçlamalarının geçerli olduğu apaçık belliydi. Oysa "Devlet Karşıtı Komplo Merkezi Liderlerinin Mahkemesi'nde" on dört sanıktan on biri Yahudi'ydi. İddianamenin birinci sayfasında bunun rastlantı olmadığı, altı çizilerek vurgulanmıştı. "Troçkist-Titocu burjuva-milliyetçi hainler ve Çekoslovak halkının düşmanları" her şeyden önce "Siyonist'tiler".

Stalin anti-Semitist biriydi ve hep öyle olmuştu. Fakat İkinci Dünya Savaşı'na kadar Yahudilere karşı nefretini başka kategorilere soktuğu kimseleri –Eski Bolşevikler, Troçkistler, Sol ve Sağ'da yoldan çıkanlar, entelektüeller, burjuvazi vb– yok ederek öyle rahat örtbas etmişti ki onların Yahudi kökenden gelmeleri neredeyse kaderin bir cilvesi olarak görülmüştü. Zaten komünizmin ırkçı ya da dinci önyargılarla ilişiği olmaması bir inanç meselesiydi; Sovyet davasının "anti-faşizm" bayrağı altında birleştiği 1935'ten Ağustos 1939'a kadar, sonra yine Haziran 1941'den itibaren Avrupa Yahudilerinin Yosif Stalin'den daha iyi dostları olmamıştı.

Bu son iddia kısmen de alay konusuydu. Avrupalı komünist partilerin,

özellikle de Orta ve Doğu Avrupa'dakilerin üyeleri arasında önemli sayıda Yahudi bulunuyordu. İki savaş arası dönemde Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ve Romanya Yahudileri baskı altında tutulan ve sevilmeyen azınlıklardı. Genç, laik Yahudilerin siyasal açıdan birkaç seçeneği vardı: Siyonizm, Bundizm,[18] (yasal olan yerlerde) sosyal demokrasi ya da komünizm. Bunlardan en ödünsüz, en milliyetçilik karşıtı ve hırslı olan komünizmin belli bir çekiciliği vardı. Geçici kusurları ne olursa olsun, Orta ve Doğu Avrupa'nın otoriter geçmişle faşist gelecek arasında bir seçim yapmakla karşı karşıya olduğu bir dönemde Sovyetler Birliği devrimci bir seçenek sunuyordu.

SSCB'nin çekiciliği savaş deneyimiyle daha da belirginleşmişti. Almanların 1939 saldırısından sonra kendilerini Sovyet işgali altındaki Polonya'da bulan Yahudiler sıklıkla doğuya sürülmekte, bunlardan pek çoğu da hastalık ve ağır yaşam koşulları nedeniyle ölmekteydi. Ancak sistematik olarak yok edilmiyorlardı. Kızıl Ordu'nun Ukrayna ve Belarus üzerinden Baltık Devletleri, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve Almanya'ya girmesi bu topraklarda geri kalan Yahudileri korumuştu. Auschwitz'i kurtaran Kızıl Ordu'ydu. Stalin İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudiler adına çarpışmış *değildi* elbet; fakat kazanan Hitler olsaydı –Almanlarla işbirlikçileri Stalingrad Muharebesi'ne kadar ele geçirdikleri topraklarda denetimi ellerinde tutsalardı– daha milyonlarca Yahudi yok edilirdi.

Komünist partiler Doğu Avrupa'yı ele geçirdiklerinde lider kadroların çoğu Yahudi kökenden geliyordu. Üst düzey yönetimin hemen altında yer aldıkları dikkat çekmekteydi: Polonya ve Macaristan'daki komünist polis şefleri de tıpkı ekonomi politika mimarları, idari sekreterler, önde gelen gazeteciler ve Parti kuramcıları gibi Yahudi'ydiler. Macaristan'da Parti lideri (Mátyás Rákosi) Yahudi'ydi; Romanya, Çekoslovakya ve Polonya'da Parti liderleri Yahudi olmasa da çekirdek lider kadrosunun çoğu öyleydi. Sovyet bloku genelindeki Yahudi komünistler her şeylerini Stalin'e borçluydular. Genellikle uzun sürgün yıllarından sonra geri döndükleri ülkelerde iyi karşılanmıyorlardı; ne komünist ne de Yahudi olarak. Savaş ve işgal deneyimi yerli nüfusun Yahudilere karşı hıncını eskisinden daha çok körüklemişti. (Auschwitz'deki ölüm yürüyüşünden kaçıp savaşın tam sonunda Prag'a dönmeyi başaran Heda Margolius'a bir komşusu, "Neden geri geldin?" demişti.[19]); Stalin'in buyruklarını yerine getirmede belki de herkesten önce Doğu Avrupa Yahudi komünistlerine güvenilebilirdi.

18 *Bund* kökleri savaş öncesinin Çarlık Rusyası'na uzanan ve iki savaş arası dönemde Polonya'daki faaliyetleri kısıtlanan Yahudi işçi hareketiydi.

19 Bkz: Heda Margolius Kovaly, *Under a Cruel Star* (1986). II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından on sekiz ay boyunca Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da öldürülen Yahudilerin sayısı savaştan önceki on yılda öldürülenlerden daha fazlaydı.

Savaştan sonraki ilk yıllarda Stalin Yahudi tebaasına yönelik hiçbir düşmanlık göstermemişti. Birleşmiş Milletler'de Siyonist projelerin en ateşli destekçisi Sovyetler Birliği'ydi, Britanya'nın emperyalist emellerine engel olarak Ortadoğu'da bir Yahudi devleti kurulmasını destekliyordu. Stalin yurtta ve (özellikle) yurtdışında Nazilere karşı Sovyetler'in mücadelesinin ardındaki Yahudi fikirlerini harekete geçirmek üzere savaş sırasında SSCB'de kurulan Anti-Faşist Yahudi Komitesi'nin çalışmalarını zevkle izlemişti. Stalin olası her çevreden yardım isteyip kabul ettiği zaman Moskova'nın egemenliği altında yaşayan pek çokları gibi Sovyet Yahudileri de savaş yıllarının daha evrensel havasını zaferden sonra daha rahat günler gelecek diye yorumlamışlardı.

Oysa tam tersi oldu. Yukarıda da gördüğümüz gibi Stalin savaş sona ermeden önce bütün ulusları doğuya sürüyordu, kuşkusuz Yahudiler için de benzer planları vardı. Orta Avrupa'da yaşananlar Sovyetler Birliği toprakları için de geçerliydi: Yahudilerin kaybı herkesten daha çok bile olsa, aynı Yahudileri başkalarının acılarının suçlusu olarak göstermek kolay ve bildik bir yoldu. Savaş zamanında Rus milliyetçiliği bayrağı altında birleşmek Sovyetler'i eski Rus anti-Semitistleri'nin Slav-ayrıcalıklı söylemlerine epey yaklaştırmıştı; hem bu, rejime kesinlikle zarar vermeyecekti. Stalin'in kendi açısından bildik ilgi alanına geri dönüşünü temsil ediyordu, Hitler'in popüler anti-Semitizm'i başarıyla sömürmesini gözlemlerken Yahudi karşıtı içgüdüleri öne çıkmıştı.

Nazi gaddarlığının belirgin *ırkçı* karakterini olduğundan daha az göstermek çeşitli nedenlerden ötürü Sovyetler'in amacına hep hizmet etmişti: tıpkı savaştan sonra Auschwitz'e dikilen anıtın "Faşizm kurbanları" ile sınırlandığı gibi, Babi Yar'da Ukraynalı Yahudilerin katledilmesi resmi olarak "barışçıl Sovyet yurttaşlarının cinayeti" olarak anılmaktaydı. Marksist lugatta ırkçılık yer almıyordu; ölmüş Yahudiler öldükten sonra, sağken kendilerinden onca nefret eden yerel halkla bir tutulurlardı. Ancak şimdi Yahudilerin kozmopolit varsayılan nitelikleri –Alman saldırısını izleyen karanlık aylar boyunca Stalin'in yarar sağlamayı umduğu uluslararası bağlantılar– Soğuk Savaş'ın çizgileri belirlendikten ve savaş dönemindeki uluslararası ilişkilerle görüşmeler Stalin'in gözünde geriye dönük sorumluluklar olarak bir kez daha onlara karşı kullanılıyordu.

İlk kurbanlar savaş zamanında Anti-Faşist Komite'nin kendi Yahudi liderleri oldu. Hareketin temel direği ve Rusya'daki Eşkenazi Yahudileri Tiyatrosunun önde gelenlerinden Solomon Mikhoels 12 Ocak 1948 günü cinayete kurban gitti. 11 Eylül 1948 günü İsrail Büyükelçisi Golda Meir'ın Moskova'ya gelişi Yahudilerin coşkusunun aynı anda taşmasına ortam hazırlamıştı, Roş Haşana[20]

20 Yahudilerin yeni yılı (ç.n.)

ve Yom Kippur[21] gününde sokak gösterileri düzenlediler, İsrail delegasyonunun önünde "Kudüs'te Gelecek Yıl" şarkısını söylediler. Stalin açısından ne zaman olursa olsun bunlar kışkırtıcı ve kabul edilemezdi. Aynı zamanda da yeni İsrail Devleti'ne yönelik ilgisi de hızla azalıyordu: Böyle bir devletin belli belirsiz sosyalist eğilimleri olsa bile bölgede Sovyet müttefiki olmak gibi bir niyet taşımadığı apaçık belliydi; daha da kötüsü Yahudi devleti tehlikeli bir biçimde hassas bir dönemde Amerikan yanlısı hassasiyetler sergilemekteydi. Berlin ablukası henüz başlamıştı ve Sovyet-Tito anlaşmazlığı sancılı bir döneme girmek üzereydi.

21 Eylül 1948 günü *Pravda* gazetesi İlya Ehrenburg imzalı, Siyonizm çizgisinin değiştiğini açıkça ortaya koyan bir makale yayımladı. Ocak 1949'dan itibaren *Pravda*'da yayımlanmaya başlayan makalelerde "anayurtsuz kozmopolitlere", "yurtsever olmayan tiyatro eleştirmenlerine", "köksüz kozmopolitlere", "kimliksiz kişilere" ve "pasaportsuz göçebelere" saldırılıyordu. Aşkenaz okullarıyla tiyatroları kapatılmış, Aşkenaz gazeteleri yasaklanmış, kütüphanelere kilit vurulmuştu. Anti-Faşist Yahudi Komitesi de 20 Kasım 1948 tarihinde ortadan kaldırılmıştı. Geride kalan liderleri, sanatçılar, yazarlar ve hükümet görevlileri ertesi ay tutuklanarak üç yıl boyunca hapiste tutuldu. İşkence baskısı altında "Sovyet karşıtı" komplo kurduklarını itiraf etmeye zorlanan bu kimseleri göstermelik bir mahkemeye çıkarma hazırlıkları yapıldığı belliydi.

Soruşturmayı yürüten güvenlik güçleri komutanı Vladimir Komarov suçlamaların kapsamını, SSCB'yi hedef alan ve Washington ile Tel Aviv'den yönetilen büyük çapta bir Yahudi komplosunu içine alacak şekilde genişletmeye çalışıyordu. Mahkûmlardan biri olan Solomon Lozovskiy'ye söylediği gibi, "Yahudiler alçak, pis insanlar, Yahudilerin hepsi iğrenç mendeburlar, Parti'ye muhalefetin içinde hep Yahudiler var, Sovyetler Birliği'ndeki bütün Yahudiler Sovyet karşıtı fısıltı kampanyası yürütüyor. Yahudiler bütün Rusları yok etmek istiyor."[22] Böylesi uluorta anti-Semitizm Stalin için bile rahatsız edici olabilirdi; sonunda 1952 yazında on beş sanık (hepsi Yahudi) Askeri Mahkeme'de gizlice yargılandı. Biri dışında hepsi idam edildi; sağ kalan Lina Shtern on yıl hapis cezası aldı.

Bu arada anti-Semitist eğilimler uydu devletlerde de güç kazanıyordu. Yahudi nüfusunun önemli bir bölümünün savaştan sağ kurtulmayı başardığı Romanya'da Siyonist karşıtı kampanya 1948 güzünde başlamış ve etkisi sonraki altı yıl boyunca inişli çıkışlı bir çizgi izleyerek sürmüştü. Fakat Romanya Ya-

21 Yahudilerin oruç tuttukları kefaret ya da tövbe günü (ç.n.)

22 *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, Yale Üniversitesi Yayınları, 2002; editörler, Joshua Rubenstein ve Vladimir Naumov, sayfa 52. Benzer bir model uygulayan Komarov'un kendisi de sonradan hapse atılarak idam edildi –son anına dek anti-Semitist tutumunu korumuştu.

hudi topluluğunun boyutu ve Birleşik Devletler ile olan bağları doğrudan saldırıya uğramalarını önlüyordu; hatta Rumenler uzun süre Yahudilerin ayrılmasına göz yumma fikrini enine boyuna tartışmışlardı –1950 baharından itibaren vize başvurularına izin verilmiş, bu uygulama, yalnızca İsrail'e giden Romanyalı Yahudilerin 90 bini bulduğu 1952 nisanına dek durdurulmamıştı.

Romanya'da göstermelik mahkeme düzenleme planları (Yahudi olmayan) Romanyalı komünist lider Lucretius Pătrăşcanu'ya odaklanmıştı. Pătrăşcanu'nun kırsal alandaki kolektifleştirme çabalarıyla ilgili kamu önünde dile getirdiği kuşkularının onu ister istemez Tito yandaşlığı suçlamalarına dayanan Romanya "Rajk davası" için doğal aday yaptığını kamuoyuna açıklamış ve 1948 nisanında da tutuklanmıştı. Sorgu yargıçları onu yargılamaya hazırlanana dek oyunun kuralları değişti, Pătrăşcanu'nun davası Ana Pauker'inkiyle aynı potaya kondu. Pauker Yahudi idi; Moldovalı Yahudi bir *şohet* (dinsel kasap) adamın kızı olan Pauker, Romanya tarihinin ilk Yahudi bakanıydı (ayrıca dünyanın ilk kadın dışişleri bakanı). Doktrin ve politika konularında aşırı fikirleriyle ün salmış, böylece yerli nüfusun gözüne girmeye çalışan Romanya liderliği için örnek bir hedef olmuştu.

Stalin'in ölümüyle birlikte Pauker ile diğerlerini göstermelik yargılamayı hedefleyen Romanya komünist lideri Gheorghe Gheorghiu-Dej planlarını askıya aldı. Onun yerine, 1953 yılı boyunca ve 1954 yılının başlarında Romanya Komünist Partisi "emperyalist ajanların" maaşlı Siyonist casusları olmakla suçladıkları daha küçük balıkları bir dizi mahkemede gizlice yargıladı. Aralarında (sağ kanattan) revizyonist Siyonistlerin gerçek üyelerinden tutun da Siyonist damgası yemiş Yahudi komünistlere dek çeşitli kimseler bulunan kurbanlar İsrail'le yasal olmayan ilişkiler kurmak ve savaş zamanında Nazilerle işbirliği yapmakla suçlanıyorlardı. On yılla ömür boyu arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Sonunda, altı yıl boyunca hapiste çürüdükten sonra Pătrăşcanu da 1954 nisanında yargılandı; İngilizlere casusluk yapmakla suçlanıyordu, suçlu bulundu ve idam edildi.

Pauker daha şanslıydı: Moskova'nın (önce Stalin'in, daha sonra da Molotov'un) koruması altında doğrudan "Siyonist" damgası yememişti, 1952 eylülünde Parti'den atılmayı göğüsledi, sonra karanlıklara karıştı ve 1960 yılındaki ölümüne dek ortaya çıkmadı. Doğu Avrupa'daki öteki partilerden daha küçük ve daha içine kapanık olan Romanya Komünist Partisi her zaman iç çekişmelere sahne olmuştu, "sağcı" Pătrăşcanu ile "solcu" Pauker'in yenilgiye uğramaları her şeyden önemlisi, yönetim anlayışı (halefi Nicolae Çavuşesku gibi) Balkanlar'daki eski tarz otoriter rejimin hastalıklı kalıntısına benzeyen kötü niyetli azılı diktatör Gheorghiu-Dej'in hizipçi zaferiydi.

Yahudiler bu yıllarda Romanya partisinden ve hükümetteki koltuklarından ihraç edilmişlerdi, tıpkı Parti'nin bir hizbinin Parti'nin kendi "kozmopolitleri" aleyhinde Yahudi karşıtı popüler duyguları körükleyebildiği diğer iki ülkede, Doğu Almanya'da ve Polonya'da olduğu gibi. Doğu Almanya özellikle verimli bir alandı. Ocak 1953'te Moskova'da "Doktorlar" Komplosu sergilenirken, önde gelen Doğu Alman Yahudileriyle Yahudi komünistler batıya kaçtı. Doğu Almanya Merkez Komitesi üyelerinden biri, Hans Jendretsky, "devlet düşmanı" olan Yahudilerin kamu yaşamından dışlanmasını talep ediyordu. Ama şans eseri, belki zamanlama ya da sağgörü sonucu, her üç ülke de Moskova'nın Prag'da planlandığı türden genel bir anti-Semitist göstermelik mahkeme oluşturmaktan kaçındı.

Slánský Davası adıyla ünlenen mahkeme klasik komünist göstermelik mahkemelerindendir. Üç yıl boyunca titizlikle hazırlanmıştı. İlk "soruşturulacak" olanlar Slovak komünist liderlerden oluşan, aralarında Çekoslovak Dışişleri Bakanı Vladimir Clementis'in dikkat çektiği grup 1950 yılında "burjuva milliyetçisi" oldukları gerekçesiyle tutuklandı. Onların arasına katılan orta kademelerden Çek komünistler Slovaklarla birlikte Rajk'ın davasından bilinen sözlerle Titocu-Troçkist komplolarda görev almakla suçlanmaktaydı. Ne var ki bu suç kapsamına alınıp 1950 ile 1951 yılları boyunca hapishanede tutulanların hiçbiri Stalin'in gerekli gördüğü büyük halk mahkemesinde paravan kişi ve elebaşı olacak kadar üst düzey kimseler değildi.

1951 baharında Sovyet Polis Şefi Beria, Çeklere, soruşturma alanını Titocu komplodan uzaklaştırıp Siyonist komploya çevirmesi talimatını verdi. Bundan böyle bütün çabalar Sovyet gizli servislerinin denetimindeydi –Albay Komarov ile bir başka görevli soruşturmaları ele almak üzere Prag'a gönderildi, Çek güvenlik güçleriyle Komünist liderlik onların talimatıyla hareket edeceklerdi. Önde gelen bir kurban bulma arzusu Sovyetler'in dikkatini Çek hiyerarşisinde Devlet Başkanı Klement Gottwald'dan sonra gelen ikinci kişiye çevirmişti: Parti Genel Sekreteri Rudolf Slánský. Kullanışlı bir paravan ve istendiği gibi yoğrulabilen Parti'ye bağlı biri olan Gottwald'ın aksine, Slánský düpedüz Stalinist olmasına rağmen (kendinden önceki Rajk gibi) Yahudi'ydi.

Gottwald başlangıçta Slánský'nin tutuklanmasını isteksizlikle karşıladı –ikisi birlikte üç yıldır meslektaşlarını ihraç etmek üzere yan yana çalışmışlardı, ayrıca, eğer Genel Sekreter de bu işe bulaştırılacaksa, arkasından sıra Gottwald'a gelebilirdi. Fakat Sovyetler ısrar ediyordu, Slánský'nin CIA ile bağlantılı olduğuna yönelik sahte kanıtlar ortaya koydular, Gottwald pes etti. 23 Kasım 1951'de Slánský tutuklanmıştı; daha sonraki günlerde serbest olan seçkin Yahudi komünistler de onun peşinden cezaevine kapatıldılar. Artık güvenlik güçleri, Slánský

ile işbirlikçileri aleyhinde büyük bir dava düzenlemek amacıyla mahkûmlardan ifade alma ve "kanıt" toplama ödevini yerine getirmeye hazırdılar. Kurbanlarının (en çok da eski Genel Sekreter'in) barbarca işkenceye rağmen belli ölçüde direnmesinin sonucunda bu iş onların neredeyse bir yılını aldı.

Sonunda 1952 eylülünde iddianame tamamlanmıştı. İtiraflar, iddianame, önceden belirlenen karar metinleri ve duruşma senaryosu Stalin'in kişisel onayı alınmak üzere Moskova'ya gönderildi. Prag'daysa davanın tam "kostümlü provası" yapılarak banda kaydedildi. Amaç sanıklardan birinin, Kostov'un yaptığı gibi mahkeme sırasında ifadesini değiştirmesi durumunda, "canlı yayın" için alternatif metin sağlamaktı. Ama buna gerek kalmadı.

Dava 20 Kasım-27 Kasım 1952 tarihleri arasında görüldü. Çok iyi bir örnek oluşturmuştu: Davalılar (diğer sanıkların yanında tanıklardan da zorla alınan ifadelere dayanılarak) yapmadıkları şeyleri yapmış, söylemedikleri şeyleri söylemiş olmakla yargılandılar; *yapmış* oldukları şeylerle suçlanıyorlardı ama onlara yeni anlamlar yüklenmişti (buna göre, davalılardan üçü Sovyetler'in henüz bu politikayı izlediği bir dönemde ticaret anlaşmalarında İsrail'i kollamakla suçlanıyordu); ayrıca savcılar Clementis'i Tito ("Yugoslav halkının celladı ve emperyalizmin uşağı Tito") ile –Clementis Çekoslovakya'nın Dışişleri Bakan Yardımcısı olduğu ve Tito'nun hâlâ Sovyetler'in gözbebeği olduğu dönemlerde– bir araya gelmekle itham ediyordu.

Bu duruşmaya ondan öncekilerde görülmeyen iki özellik damgasını vuruyordu. Savcılarla tanıklar davalıların Yahudi olmasını defalarca vurgulamışlardı –kozmopolit Rudolf Margolius", "Slánský ...Komünist Partisi'ndeki bütün Yahudilerin büyük umudu", "uluslararası Siyonizmin temsilcileri" vb. "Yahudi kökenli" (bazen "Siyonist kökenli") olmak zanlı, komünist karşıtı, Çeklerin amaçlarına karşı olmak yerine geçiyordu. Ayrıca savcıların kullandıkları dil, Çekoslovak radyosundan yapılan yayın Moskova Mahkemesi'ni çağrıştırıyordu, dahası oradaki Savcı Vişinskiy'nin kaba sözlerinin daha okkalısı kullanılmıştı: "iğrenç hainler", "itler", "vahşiler", "Hitler'in vahşi halefleri" ve aynı türden daha niceleri. Aynıları Çek basınında da özetlenmişti.

Davanın dördüncü gününde günlük Prag Komünist gazetesi *Rudé Právo* şu yorumu yaptı: "İnsan bu buz gibi, duygusuz varlıkların karşısında nefretle ve iğrenerek ürperiyor. Yehova Slánský," diye devam ediyordu gazete, "bu yabancı unsurlara, geçmişi karanlık ayaktakımına" oynuyordu. Hiçbir Çek, diyordu yazar, bu suçları işlemiş olamaz: "Toplumu küçümseyen Siyonistler, anayurtsuz... kendilerini dolar karşılığı satmış uyanık kozmopolitler dışında. Bu suç faaliyetinde onlara Siyonizm, burjuva Yahudi milliyetçiliği, ırkçı şovenizm rehberlik etmiş".

On dört davalıdan on biri ölüm cezasına çarptırılarak idam edildi, üçü ömür boyu hapis cezası aldı. Bir ay sonra Çekoslovak Komünist Partisi'nin Ulusal Konferansı'nda konuşan Gottwald eski yoldaşları hakkında şunları söyleyecekti: "Normal olarak bankerler, sanayiciler, eski kulak'lar bizim Partimize giremez. Ama eğer Yahudi kökenliyseler ve Siyonist yola yönelmişlerse, onların hangi sınıftan geldiklerine biz pek dikkat etmezdik. İşlerin bu hale gelmesi anti-Semitizm'e olan nefretimizin ve Yahudilerin acılarına duyduğumuz saygının sonucuydu".

Slánský Davası tam bir hukuki maskaralık, halk tiyatrosu gibi hukuki cinayetti.[23] Onlardan önce yapılan Moskova'daki Anti-Faşist Komite davası gibi Prag duruşmaları da çevirdikleri "dolap" 13 Ocak 1953 tarihli *Pravda* gazetesinde ilan edilen Sovyet Yahudi doktorların tutuklanmasına hazırlık amacı taşımaktaydı. Bu Yahudi doktorlar "Siyonist terörist çete" kurma suçuyla –"Anglo-Amerikan burjuvazisi" ile işbirliği yaparak Andrei Jidanov'u öldürmek ve "Yahudi milliyetçiliği" davasının savunuculuğunu yapan Amerikan Yahudi Ortak Dağıtım Komitesi (aynı zamanda sabık "Yahudi burjuvazisi milliyetçisi" Solomon Mikhoels) ile suç ortaklığına girmekle itham edilerek– Slánský davası kararlarının ardından üç ay içinde mahkemeye çıkarılacaktı.

Belirtiler bu yargılamanın Kremlin tarafından Sovyet Yahudilerinin kitleler halinde toplanmasına, arkasından da Polonyalı Yahudilerin daha önceden 1939-1941 yılları arasında gönderildiği Birobidzhan'a[24] (doğuda Yahudilere ayrılan "anayurt") ve Sovyetler'in Orta Asya bölgesine yapılacak sürgünlere hazırlık ve dayanak olarak görüldüğüne işaret eder: MVD yayınevi tarafından "Yahudiler Neden Ülkenin Sanayi Bölgelerine Yerleştirilmeli" diye açıklayan bir milyon kitapçık basılmıştı. Fakat Stalin bile tereddüt içindedir (İlya Ehrenburg onu, Yahudi doktorların göstermelik yargılamasının Batı'daki kanaatleri çok olumsuz etkileyeceği yönünde uyarmıştı); zaten bir karara varamadan 5 Mart 1953 günü ölür.

Stalin'in önyargılarına bir açıklama yapılması gereksiz: Rusya ve Doğu Avrupa'da anti-Semitizm'in kendi içinde bir karşılığı vardı. En önemlisi Stalin'in temizlik, iddianame, itiraf ve yargılamalar kepazeliğini tırmandırmaya yönelik hedefleridir. Peki ama Sovyet diktatör neden yargılamalara gerek duymuştu? Moskova dilediği herkesi, "idari yöntemler" aracılığıyla Sovyet Bloku'nun herhangi bir yerine sürebilecek durumdaydı. Yargılamalar olumsuz sonuçlar

23 Sağ kalanların hepsi ileriki yıllarda serbest bırakıldı, ancak onlar da diğer kurbanlar da 1968'e dek eski haklarının tamamını geri alıp temize çıkamadı.

24 Birobican (ç.n.)

doğurmuş gibi görünebilir; düzmece olduğu açıkça belli olan ifadeler ve itiraflar, seçilmiş kimselerin ve sosyal kategorilerin gönül rahatlığıyla hedef gösterilmesi yabancı gözlemcileri Sovyetler'in hukuki yöntemlerinin *bona fide*[25] olduğuna inandırmak amacıyla hesaplanmamıştı herhalde.

Ancak Komünist blok içindeki göstermelik duruşmalar adaletle ilgili değildi. Daha çok ders vererek halkı eğitme biçimiydi; amacı Sovyet sisteminin otoriter yapısını örneklerle (SSCB'de bu tür duruşmaların başlama tarihi 1928'e uzanıyordu) göstermek olan saygıdeğer bir komünist kurumdu. Halka neyin doğru, neyin yanlış olduğu anlatılmıştı; kuralların yerine getirilmemesi suç sayılmaktaydı; bağlılık ve körü körüne itaat güven nedeniydi; hatta kamu meselelerini tartışırken uygun görülen sözcükleri içeren bir kurallar kitabı bile yazılmıştı. Tutuklanmasının ardından Rudolf Slánský'den yalnızca "casus Slánský" olarak söz ediliyordu, bu adlandırma kuralı siyasal bir şeytan kovma işlevi görüyordu.[26]

Vişinskiy'nin 1936 *Sovyet Adli Soruşturma Usulleri*'ni anlatırken kullandığı dilde göstermelik duruşmalara –ya da mahkemelere– "proleter kamuoyunu seferber etme" yükümlülüğü verildiği açıkça ortaya konmuştu. Çekoslovakya'nın Ocak 1953 "Mahkemeler Birliği Yasası"nda özetlendiği gibi, mahkemelerin işlevi "yurttaşları Çekoslovak Cumhuriyeti'ne vb. özveri ve bağlılık konusunda eğitmekti". 1948'de Budapeşte'de yargılanan sanık Robert Vogeler o günlerde şunları dile getirmişti: "Sözlerimizin kaleme alınış biçimine bakılırsa, kinayeli kimliklerimizin saptanması 'suçumuzun' saptanmasından daha önemliydi. Hepimiz ifademiz sırasında Kominform Basını ve radyo için 'maskemizi düşürmek' zorundaydık."

Davalılar olası siyasal kritikler ya da muhalifler olmaktan ilkesiz fesatçı sürüsüne indirgenir, amaçları satılmış ve hainçe diye nitelendirilirdi. Sovyet emperyalizm tarzının beceriksizliği bazen bu hedefi gölgede bırakırdı – "kulak'lara karşı mücadeleyi" reddedenlerin hatalarını tekrarlayarak metropoliten Budapeşte'de kamuoyunu harekete geçirmek üzere tezgâhlanmış bir söylemin ne anlamı olabilir? Ancak "kamuoyu" duyduklarına inanmak zorunda değildi; onlar bir tek bunları tekrar etmek üzere eğitilmişti.

Halk mahkemelerinin bir yararı günah keçilerini saptamaktı. Madem komünist ekonomi politikası önceden ilan edilmiş başarılarına ulaşamıyordu, madem Sovyet dış politikası engellenmiş ya da uzlaşmaya zorlanmıştı, birinin kabahati üstlenmesi gerekiyordu. Yoksa şaşmaz Lider'in attığı yanlış adımlar nasıl açık-

25 iyi niyet (ç.n.)

26 Kurallar kitabı *çok* kesindi. André Marty gayriresmi olarak Aralık 1952'de Fransız Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından "yargılandığı" zaman, "savcı" Léon Mauvais onu komünistlerin Troçkistlerden söz ederken kullandıkları "doğal ve alışıldık" sıfatlar olan "Troçkist pislikler" ya da "bir öbek Troçkist polis ajanları" yerine "Troçkist Enternasyonal" hakkında konuşmakla suçlamıştı. Bir tek dil sürçmesi bile Marty'yi ciddi zan altında bırakmaya yetmişti.

lanacaktı? Ortalık adaydan geçilmiyordu: Çek Komünist Partisi içinde de dışında da Slánský'yi sevmeyenler çoktu. Rajk katı Stalinist bir içişleri bakanı olmuştu. Tam olarak başarısızlığa uğradığını gördüğümüz rağbet görmeyen politikalar yürütmüş komünist liderlerin ve bakanların hemen hepsi sırasını bekleyen olası kurbanlardı. Nasıl Fransız Devrim savaşlarının mağlup generalleri çoğu zaman vatana ihanetle suçlanmışsa, komünist bakanlar da uyguladıkları politikalarda, verilen sözleri yerine getirmede –genellikle kelimenin tam anlamıyla– başarısız olunca, onları baltaladıklarını itiraf ederlerdi.

İtirafların, suçun çarpıtılması anlamında simgesel kullanımından başka bir yararı da komünist doktrinin doğrulanmasıydı. Stalin'in evreninde anlaşmazlıklara yer yoktu, yalnızca dönekler vardı; kritikler değil düşmanlar vardı; hatalar değil suçlar vardı. Duruşmalar hem Stalin'in erdemlerini gözler önüne sermeye hem de düşmanlarının suçlarını saptamaya hizmet etmişti. Aynı zamanda Stalin'in paranoyasının ve onu çevreleyen kuşku kültürünün boyutlarını ortaya koymuştu. Bunun bir kolu Ruslar hakkındaki köklü kaygılara, daha genel anlamda "Doğuluların" aşağılık komplekslerine, Batı'nın etkisinden ve Batı'nın refahının baştan çıkarmasından duyulan korkuya uzanmaktaydı. 1950 yılında Sofya'daki "Bulgaristan'ın Amerikan Casusları" davasında davalılar "seçilmiş ırkların, coğrafi olarak Doğu'dan yola çıktıkları gerçeğine rağmen yalnızca Batı'da yaşadıkları" görüşünü yaymaktan yargılanmışlardı. İddianamede zanlılar batılı casusların ustalıkla istismar ettiği "değerinin altında kölelik duygusu" sergileyen kimseler olarak tanıtılıyordu.

Demek ki Batı, içindeki şeytanın defalarca çıkarılması gerektiği bir tehditti. Kuşkusuz batılı casuslar da *vardı*: Gerçek casuslar. 1950'nin ilk aylarında Kore'deki savaşın patlak vermesinin ardından Washington bunu Doğu Avrupa'daki dengeleri bozma şansı olarak değerlendirmiş, ABD istihbaratı da CIA içinde çalıştığı ya da Britanya Gizli Servisi için casusluk yaptığı iddia edilen komünistlerin itiraflarını gerçek gibi göstererek Sovyet bloğuna sızmak için başarısız denemelerde bulunmuştu. Stalin de son yıllarında bir savaş beklentisi içinde görünmekteydi; 1951 şubatında *Pravda*'ya verdiği "röportajda" kapitalizmle komünizm arasında çatışmanın kaçınılmaz olduğunu ve bunun giderek daha olası göründüğünü açıklamıştı. 1947 yılından 1952'ye kadar Sovyet bloku sürekli sefer hazırlığındaydı: 1948 ve 1953 arası yıllarda Sovyet birlikleri DAC'ye kaydırılıp stratejik bombardıman filosu için planlar hazırlanırken Çekoslovakya'daki silah üretimi yedi kat artmıştı.

Stalin'in gözünde Batı'da, Sovyet erişim alanı dışında bir süre kalmış herhangi bir komüniste –orada hangi nedenle bulunmuş olursa olsun– kuşkuyla

bakılmalıydı. Otuzlu yıllardaki İç Savaş sırasında İspanya'da etkin çalışmalar yürüten komünistler –Doğu Avrupa ve Almanya'dan katılanlar çoktu– kuşku uyandıran ilk gruptu. László Rajk İspanya'da (Rákosi'nin taburunda siyasal komiser olarak) hizmet etmişti; Slánský ile birlikte sanık kürsüsüne çıkanlardan Otto Sling de. Franco'nun zaferinin ardından İspanyol emekçilerin çoğu Fransa'ya kaçmış, Fransız gözaltı kamplarına kapatılmışlardı. Oradan kalabalık sayılar halinde Fransız Direnişi'ne katılmış, sonra da Fransa'ya sığınan Alman ve yabancı ülkelerden gelen Komünistlerle birleşmişlerdi. Fransız Komünist Partisi'nin elinde komünist yeraltı hareketinin –*Main d'Oeuvre Immigré* (MOI)– alt kolunu örgütleyecek kadar kadın ver erkek vardı. Artur London (Slánský ile birlikte yargılanan bir başka sanık) gibi savaş sonrası dönemin önde gelen komünistleri savaş koşullarında MOI içinde çalışırken birçok batılıyla görüşmüşlerdi, bu da Stalin'in beslediği kuşkuları artıran bir gerekçeydi, bu daha sonra onlara karşı kullanılacaktı.

Savaş zamanında SSCB'deki Anti-Faşist Yahudi Komitesi'ne batılılarla ilişki kurup Nazi zulümlerini belgeleme talimatı verilmişti –işte bu faaliyetler de onlara yönelik hazırlanan suç iddianamesine dayanak oluşturuyordu. Paul Merker gibi savaş yıllarını Meksika'da geçiren Alman komünistler; geleceğin Dışişleri Bakanı Clementis gibi Londra'da görev yapmış Slovak komünistler; Nazi işgali altında Avrupa'da kalmış olan herkes: Hepsi batılı ajanlarla ilişki kurdukları ya da komünist olmayan direnişçilerle fazla yakın çalıştıkları suçlamasıyla karşılaşmaya adaydı. Buchenwald'daki mahkûmiyetini sağ salim atlatmış olan Çek komünistlerinden Josef Frank, Slánský davasında kamptaki günlerini kuşkulu kimselerle, "sınıf düşmanları" ile görüşme yapmaya ayırmakla itham edilmişti.

Stalin'in kuşkularının *prima facie*[27] hedefi olmayan komünistler yalnızca uzun süre Moskova'da, Kremlin'in gözetimi altında kalmış olanlardı. Böylelerine iki kat daha fazla güvenilebilirdi: Yıllarını Sovyet yetkililerinin hemen gözünün önünde geçirmiş olduklarından, varsa bile yabancılarla ilişkileri birkaçı geçmezdi; üstelik 30'lu yıllarda (Polonya, Yugoslavya ve diğer komünist partilerin liderlerinin çoğunun sürgüne yollandığı) temizlik hareketinden kurtuldularsa, Sovyet diktatöre tartışmasız itaat ettiklerine kesin gözüyle bakılabilirdi. Diğer yandan, "milliyetçi" komünistler olan kendi topraklarında kalmış kadın ve erkekler de güvenilmez damgası yemeye mahkûmdular. Çoğunun yurtiçi direniş içindeki sicillerinde, savaştan sonra Kızıl Ordu sayesinde geri dönmüş olan, böylelikle daha popüler bir imaja sahip Moskovalı meslektaşlarına göre daha çok kahramanlık yer almaktaydı.

27 ilk bakışta (ç.n.)

Bundan dolayı "milliyetçi" komünistler savaş sonrasındaki gösteri mahkemelerinin başlıca kurbanları sayılırdı. Rajk "milliyetçi" bir komünistti, oysa onun duruşmasının sahne yönetmeni olan Macar Partisi'nin liderleri Rákosi ile Gerö "Moskof" idi (hoş, Gerö İspanya'da bulunmuştu ama olsun). Bundan başka onları ayırt eden pek az fark vardı. Çekoslovakya'da Nazilere karşı Slovak ulusal ayaklanmasını organize eden kimseler (aralarında Slánský de vardı) Sovyetler'in zan altında tutmaya hazır kurbanlarıydı; Stalin Çekoslovakya'yı özgürlüğüne kavuşturma başarısını kimseyle paylaşmaktan hoşlanmıyordu. Kremlin bildiği güvenilebilir, kahraman olmayan, hayali olmayan "Moskof" adamları yeğlerdi: Klement Gottwald gibilerini.

Trayço Kostov savaş sırasında, tutuklandığı güne dek Bulgar Komünist partizanlarının başını çekmekteydi; savaşın ertesinde Moskova'dan yeni dönen Georgi Dimitrov'dan sonra, savaş zamanındaki sicilinin aleyhine kullanıldığı 1949 yılına kadar ikinci kişiydi. Polonya'da Gomułka, Nazilerin egemenliği altında Marian Spychalski ile birlikte silahlı direnişi örgütlemişti; savaşın ardından Stalin'in gözdesi Bierut ile Moskova kökenli Polonyalılardı. Gördüğümüz gibi Spychalski ve Gomułka sonradan tutuklanıp kendi gösteri mahkemelerinde başrol oyuncusu olmaktan kıl payı kurtulacaklardı.

İstisnalar vardı. Romanya'da kusursuz Moskof ve Stalinist Ana Pauker'ın gözden düşürülmesinden başka bir "milliyetçi" komünist olan Pătrăşcanu'nun düşüşünü hazırlayan bir başka "milliyetçi" komünist Dej olmuştu. Üstelik Kostov bile 30'lu yılları Moskova'da, Komintern'in Balkan masasında görevli olarak geçirmişti. Aynı zamanda Tito'nun su katılmamış tenkitçisiydi (bunun için kendi gerekçeleri vardı: Kostov Bulgaristan'ı hiçe sayma pahasına Tito'nun Sırp topraklarına göz diktiğini görmüştü). Buysa, onu kurtarmaktan çok suçunu körükledi –Stalin oybirliğiyle bile olsa anlaşmaktan yana değildi, onu tek ilgilendiren körü körüne itaatti.

Son olarak mahkeme kurbanlarının seçilmesinde ve onlara yöneltilecek suçların belirlenmesinde azımsanmayacak ölçüde kişisel hesaplaşmalar ve kuşkucu enstrümantalizm[28] söz konusuydu. Karol Bacílek 17 Aralık 1952 tarihinde toplanan Çek Komünist Partisi Ulusal Konferansı'nda, "Kimin suçlu, kimin masum olduğu meselesine son kararı verecek olan Ulusal Güvenlik Organları'nın yardımıyla Parti olacaktır" demişti. Bu ilki, bazı durumlarda gelişigüzel ya da hayali kişiler aleyhinde uydurma iddianameler hazırlardı; bazen de olayın gerçek yüzü bilinse de aksi iddia edilirdi. Böylece Slánský davasının iki sanığı Çek

28 araççılık, aygıtçılık: John Dewey'in deney, bilimsel yasa, kuram ve kavramları birer alet olarak gören öğretisi. (ç.n.)

ürünlerini Moskova'ya yüksek fiyattan fatura etmekle suçlanacaktı. Hep olduğu gibi uydu devletlerde üretilen mallar Sovyetler'in çıkarı doğrultusunda düşük fiyatlandırılırdı; farklı uygulamaları bir tek Moskova onaylayabilirdi. Çek davasındaki "yüksek faturalandırma" ise Sovyetler'in yerleşik bir uygulamasıydı, savcılar da iyi biliyordu bunu: istihbarat operasyonlarında kullanılmak üzere Prag üzerinden Batı'ya para aktarılırdı.

Benzer ölçüde kuşkulu –aynı zamanda kişisel aşağılama kampanyasının bir parçası olan– diğer bir suçlama da aynı anda hem Sağcı hem Solcu "döneklik" ile itham edilen Ana Pauker davasıydı: İlk olarak toprağın kolektifleştirilmesine "eleştiri" yöneltmiş, ardından köylüleri iradeleri dışında kolektifleştirmeyi kabul etmeye zorlamıştı. Rajk 1947'de Komünist Parti'nin Macaristan polisi içindeki ağını dağıtmakla suçlanmıştı; bunu çok daha güçlü sosyal demokratik polis örgütünün dağıtılmasını örtbas etmek adına (1947 seçimlerinin arifesinde resmi onay alarak) yapmıştı elbet. Sonradan komünist ağını gizlice yeniden kurmuş, ancak diğer partilere bunu yasaklamıştı. Ancak o dönemde kusursuz olarak görülen faaliyetleri ondan kurtulma zamanı geldiğinde Sovyet değirmeninde öğütülüp un ufak edilecekti.

Başlıca göstermelik mahkemelerin sanıkları hep komünistler olurdu. Diğer komünistler halk mahkemelerinde yargılanmadan ya da hiçbir hukuki işlem yapılmadan ihraç edilirdi. Öte yandan Stalin'in kurbanlarının ezici çoğunluğu gerek Sovyetler Birliği'nde olsun, gerekse uydu devletlerde, komünist olmayanlardı elbette. 1948-54 yıllarında Çekoslovakya'da komünistler hapis cezası almış ya da çalışma kamplarına gönderilmiş olan yüzde 1 oranındaki nüfusun onda birini temsil ediyorlardı, bunların yirmide biri ölüm cezasına çarptırıldı. DAC'de Stasi 8 Şubat 1950 tarihinde, yalnızca komünist olmayanları değil bütün toplumu gözetleyip denetleme göreviyle kurulmuştu. Bir tek Batı'yla ilişki kurmuş ya da Batı deneyimi edinmiş olan komünistler değil, Sovyet bloku dışında yaşayan *herkes* Stalin için şüpheliydi.

Öyleyse Doğu Avrupa'daki nüfusun o yıllarda Kremlin'in kuşkusu altında yaşadığını belirtmek bile gereksiz. Sovyetler Birliği *içerisindeki* savaş sonrası baskılar yeterince kapsamlı değilmişçesine, tıpkı Rusların 1813-15 yıllarında Batı etkisine açık olmalarının 1825 Aralık İsyanı'na giden yolu hazırladığına inanıldığı gibi Stalin de savaş zamanındaki temaslarının sonucu olarak kirlenme ve protestolardan korkuyordu. Bundan dolayı Nazi işgalinden ya da kamplarından sağ kurtulmuş olan herhangi bir Sovyet yurttaşına ya da askerine kuşkuyla bakılırdı. Yüksek Sovyet Konseyi'nin 1949 tarihinde çıkardığı, tecavüz suçu işlemiş askerlere iş kamplarından birinde 10 ila 15 yıl boyunca çalışma

cezası koyan yasa Kızıl Ordu'nun Doğu Almanya ve Avusturya'ya sızmalarını kınamayı göz önüne bile almamıştı. Asıl amaç canı istediğinde geri dönen Sovyet askerlerinin cezalandırılmasını sağlayacak bir yöntem uydurmaktı.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen on yıl içinde ceza kapsamının genişletilerek SSCB ve Doğu Avrupa yurttaşlarını da içine almasının etkisi büyük olmuştu –üstelik Sovyetler Birliği dışında görülmedik bir uygulamaydı bu. Davalar baskı takımadalarının görünen yüzeyiydi: Hapis, sürgün, zorunlu çalışma taburları. İkinci Stalin terörünün doruğuna çıktığı 1952 yılında Sovyet iş kamplarındaki mahkûmların sayısı 1,7 milyondu, 800 bin kişi ceza sömürgelerinde, 2 milyon 753 bini de "özel yerleşimlerde" tutulmaktaydı. "Normal" Gulag cezası 25 yıldı, onun hemen ardından (eğer sağ kalan varsa) Sibirya ya da Orta Asya'ya sürgün edilirdi. Bulgaristan'da yarım milyonu bile bulmayan sanayi işgücünde dokuz kişiden ikisi köle işçilerdi.

1950'lerin başında nüfusu 13 milyon olan Çekoslovakya'da 100 bin siyasal mahkûm olduğu tahmin edilmektedir, bu rakama her alanda ama en çok da madenlerde zorla çalıştırılan on binlerce emekçi dahil değildir. Kadınlarla erkeklerin cezaevlerinde ortadan kaybolup kimseye duyurulmadan ya da yargılanmadan vurulduğu "idari tasfiyeler" de başka bir ceza biçimiydi. Kurbanların aileleri yakınlarının "ortadan kaybolduğunu" öğrenmeden önce bir yıl ya da daha uzun süre bekleyebiliyordu. Üç ay sonra şahıs yasal olarak ölü sayılır, ancak daha başka resmi açıklama yapılmazdı. Çekoslovakya'daki terörün doruğunda ortadan kaybolanlarla ilgili her gün çıkan ilanların sayısı otuz, kırk dolaylarındaydı. On binlerce insan böyle kaybolmuştu; yüz binler haklarından, oturdukları dairelerden, işlerinden olmuştu.

1948-53 yılları arasında (toplam nüfusu on milyondan az olan) Macaristan'da yaklaşık bir milyon insanın başından tutuklanma, sorgulanma, mahkûmiyet ya da sınır dışı edilme tecrübesinin geçtiği tahmin edilmektedir. Her üç Macar ailesinden biri doğrudan etkilenmişti. Akrabaları eşit ölçüde acı çekmişti. Slánský'nin "işbirliği ortaklarından" birinin karısı olan Fritzi Loebl bir yıl boyunca, Prag dışında Ruzyn'da bir cezaevinde tutulmuş, kadına "leş kokan Yahudi fahişe" diyen Ruslar tarafından soruşturulmuştu. Serbest bırakıldıktan hemen sonra kadını Bohemya'nın kuzeyinde bir fabrikaya sürdüler. Mahkûmların ve sınır dışı edilenlerin karıları işlerini, dairelerini ve kişisel eşyalarını kaybederdi. En iyi olasılıkla, eğer şanslılarsa, Slánský davasında tanık olan, sonradan gizli bir yargılamanın ardından 22 yıl hapse gönderilen Oskar Langer'nin karısı Josephine Langer gibi unutulurlardı. Bayan Langer kızlarıyla birlikte altı yıl bir mahzende yaşamıştı.

Romanya eziyetlerin en kötüsünü, en süreklisini yaşamıştı belki de. Hapishanelerde, çalışma kamplarında ve on binlercesinin öldüğü Tuna-Karadeniz Kanalında köle işçi olarak çalıştırılan, ayrıca sınır dışı edilip Sovyetler Birliği'ne yollananlar hariç bir milyonu aşkın tutukludan başka Romanya mahkûmiyet koşullarının zorluğu ve çeşitli "deneysel" cezaevleriyle isim yapmıştı; en bilineni de Aralık 1949'dan 1952'nin sonlarına kadar mahkûmların fiziksel ve psikolojik işkencelerle birbirlerini "yeniden eğitmeye" özendirildikleri Piteşti'ydi. Kurbanların çoğu öğrenciler, "Siyonistler" ve komünist olmayan siyasal tutuklulardı.

Komünist devlet kendi yurttaşlarına karşı ilan edilmemiş bir savaş halindeydi. Lenin gibi Stalin de düşmanların gerekli olduğunu anlamıştı, Stalinist devletin mantığında vardı bu, düşmanlarına –dışarıdakilere, ama hepsinden önce içeridekilere– karşı sürekli seferberlik halinde olmak. Çekoslovak Adalet Bakanı Stephan Rais 11 Haziran 1952 günü Çekoslovak Avukatlar Konferansında yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

> [avukatlar] dünyanın en olgun, tek doğru ve doğrucu bilimine, Sovyet hukuk bilimine güvenmeli ...ve Sovyet hukuk uygulamalarından kendilerine ders çıkarmalıdır ...Bizim dönemimizin kaçınılmaz gerekliliği giderek artan sınıf mücadelesidir.

Komünist söylem askeri terminolojiyi öyle sevmişti ki bu çatışmalı durumdan vazgeçmiyordu. Askeri benzetmeler boldu: Sınıf çatışması ittifak gerektirir, kitlelerle irtibat, dönüm noktaları, cephe saldırıları. Stalin'in, sosyalizmin yaklaşmasıyla birlikte sınıf savaşının *önem kazandığını* iddia etmesi dört bir yanda yapılan seçimlerden Parti'ye verilen yüzde 99 oranında görülmedik desteğin nedenini açıklasa bile, yine de düşmanlarının sayısının katlanırken, savaşın daha katı bir kararlılıkla sürdürülmesi ve SSCB'nin kendi tarihinin Sovyet bloku genelinde adamakıllı yayılması gerektiğinin kanıtı olarak gösterilmekteydi.

Başlıca düşmanlar görünürdeki köylülerle burjuvaziydi. Ama gerçekte entelektüeller Naziler için olduğu gibi en kolay hedefti. Andrei Jidanov'un Anna Ahmatova'ya düşmanca saldırısı –"rahibe ya da fahişe, daha doğrusu fuhşu duayla birleştiren rahibe *ve* fahişe. Ahmatova'nın şiirleri halktan tümüyle uzak"[29]– gelenekçi Stalinistlerin entelektüel karşıtı temalarını yansıtır: din, fahişelik, kitlelerden uzaklaşma. Avrupalı entelektüel kesimin çoğu gibi Ahmatova da Yahudi olsaydı karikatürün eksik parçası da tamamlanmış olurdu.

29 Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in 20th-Century Russia* (2000), s. 249.

Siyasal baskılar, sansür, hatta diktatörlük Stalinizm'in gelişinden önce de Avrupa'nın doğu yarısı için bilinmeyen şeyler değildi; ancak iki savaş arası dönemde Macaristan, Polonya ya da Romanya'daki sorgu yargıçları ve cezaevlerini karşılaştıracak durumda olanlar arasında oralardaki "halk demokrasilerini" tercih etme konusunda genel bir görüş birliği vardı. 1947'den sonra komünist devletin devreye soktuğu denetim ve terör mekanizmaları Stalin'in adamlarınca kusursuz hale getirilmişti, fakat çoğu zaman Doğu'dan ithal edilmeleri gerekmiyordu; zaten vardılar. Piteşti cezaevinin Komünist Securitate'ının[30] Eugen Turcanu adında, daha önce Romanya'nın iki savaş arası döneminin faşist hareketi olan Demir Muhafızlar adına İaşi Üniversitesinde eylemci öğrencilerden biri tarafından kurulup yönetilmesi rastlantı değildi.

Öte yandan Komünistlerin Parti-Devlet'ini otoriter seleflerinden ayıran fark baskıcı düzeninin kesin sonuç vermesinden çok, artık iktidar ve kaynakların tekelde toplanması ve bir *dış* gücün neredeyse tüm çıkarları kendine yontması için sömürülmesiydi. Sovyet işgali Nazi işgalinin ardından pek az bir geçiş kesintisine uğrayarak gelmiş ve Avrupa'nın doğu yarısını sürekli derinleşen Sovyet yörüngesine itmişti (Doğu Alman yurttaşları için on iki yıllık Nazi diktatörlüğünden sonra bile geçiş yumuşak olmuştu). Bu süreç ve sonuçları –Doğu Avrupa'da imalat işlemlerinden akademik unvanlara kadar her şeyin "Sovyetleşmesi" ve "Ruslaşması"– er ya da geç hepsinin, ama en çok azılı Stalinistlerin bağlılığını sekteye uğratacaktı.

Ayrıca insanların çoğunun komünist dönüşüm karşısında yaşadıkları ilk kararsız hatıraların bulanıklaşmasına yardımcı etkisi olmuştu. Sonraki yıllarda Stalinist halk dilinin Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Doğu Avrupa'nın birçok yerinde de hoşa giden anti-Semitik, daha çok yabancı düşmanlığı yansıtan tonunu unutmak kolaydı. Ekonomik milliyetçiliğin de rağbet gören yerli kökleri vardı; dolayısıyla kamulaştırma, devletleştirme, denetleme ve iş hayatının devlet eliyle düzenlenmesi hiçbir şekilde alışılmadık değildi. Örneğin, Çekoslovakya'da 1946'da uygulamaya konulan İki Yıllık Plan'a göre söz dinlemeyen işçiler çalışma kamplarına gönderilebilecekti (bunun yanında 1946-48 yıllarında Çek yargıçların çoğunun bu cezaları uygulamayı reddettikleri de gerçekti).

Öyleyse başlangıç evrelerinde Sovyetler'in Doğu Avrupa'yı ele geçirmesi, Varşova ya da Prag'daki genç azınlığın komünist geleceğe bağladıkları büyük umutları hesaba katmış olmasak bile, geri dönüp bakıldığında verdiği izlenimin tersine, hiç de tek taraflı ve katı bir geçiş sayılmazdı. Ancak, nasıl Nazilerin acımasızlığı 1941-42 yıllarında SSCB'nin elinden kurtardıkları top-

30 Gizli Servis (ç.n.)

raklardaki insanlar arasında onlara duyulabilecek dostça duyguları körelttiyse, Stalin de çok geçmeden uydu devletlerdeki hayalleri ve beklentileri boşa çıkaracaktı.

Sovyetler Birliği'nin kendi tatsız ekonomik tarihinin hızlandırılmış versiyonunu batının daha gelişmiş topraklarına dayatmasının sonuçlarından daha önce söz etmiştik. Komünist yöneticilerin sürekli güvenebilecekleri tek kaynak, kırılma noktasına kadar baskı uygulanan emek-yoğun üretimdi. 1948-53 yıllarında Doğu Avrupa'daki Stalinist terörün yirmi yıl önce Sovyet örneklerinde görülene çok benzemesinin nedeni buydu: her ikisi de zoraki sanayileşme politikasına bağlıydı. Merkezden planlanan ekonomiler madencilerden ve fabrika işçilerinden zorla artı değer elde etmekte oldukça etkiliydi; fakat tek yapabildikleri buydu. Sovyet Bloku'ndaki tarım giderek daha da geriye gidiyor, SSCB'de Frunze (bugünkü adıyla Bişkek, Kırgızistan) kentinde 1960 yılında yerli köylüleri tereyağı teslimatı kotalarını doldurmak için (isteğe bağlı ve ulaşılmaz) yerel kasaplardan et satın almayı teşvik eden bürokratlar gerçeküstü verimsizliği arada bir örneklerle açıklıyorlardı.

Uyduruk yorumlar korosuna eşlik eden davalar ve temizlik hareketleri Doğu Avrupa kamu alanında geriye kalan ne varsa, onun niteliğinin düşmesine yol açıyordu. Politikalar ve hükümet, kuşku ve korkular yüzünden kendi içinde bölünmüş rüşvetçi bir grubun uyguladığı ve çıkar sağladığı yozlaşma ve keyfi baskılarla eşanlamlı hale gelmişti. Kuşkusuz bu da bölge için yeni bir deneyim sayılmazdı. Ancak *Komünist* kötü idarenin ayırt edici olumsuz nitelikleri bulunmaktaydı: eski usul istismarlar artık ne iki savaş arası oligarşilerin ne de Nazi işgalcilerin gerek duyduğu ikiyüzlü bir tutumla eşitlik ve toplumsal ilerleme yalanlarının arkasına ustalıkla gizleniyordu. Üstelik bütün bunlar bir kez daha yabancı bir gücün neredeyse tek başına çıkar elde etmesi için uyarlanmış kötü idare biçimiydi, bu da Sovyetler Birliği sınırları dışında Sovyet egemenliğine bunca hınç duyulmasının nedeniydi.

Doğu Avrupa'nın Sovyetleştirilmesinin anlamı onu kıtanın batı yarısından giderek koparmaktı. Batı Avrupa tam da korkunç bir değişim ve eşi görülmedik refah çağına girdiği sırada Doğu Avrupa komaya giriyordu: arada bir protesto dalgaları ve boyun eğdirme çabalarıyla sarsılan yaklaşık kırk yıl sürecek atalet ve teslimiyetin kış uykusu. Marshall Planı'nın Batı Avrupa'nın kalkınan ekonomisine 14 milyar dolar *pompaladığı* yıllarda Stalin'in –gerek savaş tazminatı, gerek zorla mal teslimatı dayatarak, gerekse alım satım faaliyetlerinde yaptığı çok sakıncalı çarpıtmalar sayesinde– aynı miktarda parayı Doğu Avrupa'dan çektiği belli ve biraz da yerindeydi.

Doğu Avrupa her zaman Batı Avrupa'dan farklı olmuştu. Ancak doğu ve Batı Avrupa arasındaki ayrım yalnızca kıtada belli olan anlayış farkından kaynaklanmıyordu, hatta bunun pek önemi de yoktu. Akdeniz Avrupası Kuzey-Batı Avrupa'dan belirgin biçimde farklıydı; devletlerin içinde ve arasındaki tarihsel sınırlarda din politikanın önüne geçiyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'da kuzey ile güney, varsıl ile yoksul, kentli ile köylü arasındaki farklılıklar doğu ile batı arasındakilerden çok daha çarpıcıydı.

Buna bağlı olarak Viyana'nın doğusundaki topraklarda Sovyet egemenliğinin vurucu gücü belli yönleriyle Rusya'da fark edildiğinden daha çok göze çarpmaktaydı. Ne de olsa Rus İmparatorluğu hiçbir zaman Avrupa'nın bir parçası olmamıştı; Petro sonrasında Rusya'nın Avrupalı kimliği Lenin'in darbesinden önceki yüzyıl boyunca çok tartışılmıştı. Sovyetler Birliği'ni Avrupa tarihi ve kültüründen acımasızca koparan Bolşevikler Rusya'ya büyük ve kalıcı bir kötülük yaptılar. Fakat Batı'ya kuşkuyla bakmaları ve Batı'nın etki alanından korkmaları görülmedik bir durum değildi; daha 1917'den çok öncelere dayanan İslav hayranı edebiyat ve uygulamalar bunun bilinçaltında derin kökleri olduğunu göstermekteydi.

Orta ve Doğu Avrupa'da böyle örnekler yoktu. Polonyalılar, Rumenler, Hırvatlar ve diğerleri güvensiz küçük devlet milliyetçiliğinin bir parçası oldukları için kendilerini Avrupa uygarlığının kıyısına atılmış yabancılar olarak değil, Avrupa'nın asıl mirasının değer verilmeyen savunucuları olarak görüyorlardı; tıpkı Çeklerle Macarların yeterince mantıklı bir gerekçeyle kendilerini kıtanın tam göbeğinde yaşayan uluslar olarak görmeleri gibi. Güney Karpatlar'daki Rutenya'dan Trieste'ye kadar Eski Habsburg İmparatorluğu'nun Almanca konuşan aydın kesiminin yüzünü hep Viyana'ya dönmesi gibi Romanya ve Polonya'daki entelektüeller de fikir ve sanat alanındaki akımlar için Paris'e bakarlardı.

O entegre, kozmopolit Avrupa, azınlık bir grup için hep varolmuştu –ve 1918 yılında yok oldu. Ama Versailles'da palazlanan yeni devletler çok kırılgan, daha başından beri temelsizdi. Böylece iki savaş arası yıllar ne barışın ne de savaşın yaşandığı, imparatorluk sonrası Orta ve Doğu Avrupa'nın kaderinin biraz sallantıda kaldığı ara dönemdi. En olası sonuç –yeniden canlanan Almanya'nın Stettin'den İstanbul'a uzanan topraklardaki eski imparatorlukların *de facto* vârisi olması– Hitler'in işlediği hatalar yüzünden az kalsın ölü doğacaktı.

Onun yerine Alman çözümü bırakılıp Rus çözümünün dayatılması Avrupa'nın savunmasız doğu yarısını kıtanın geri kalanından kopardı. O dönemde bu, Batı Avrupalılarda büyük kaygılar uyandıracak bir konu değildi.

Avrupa'nın bölünmesinden en doğrudan etkilenen ulus olan, ancak bundan hoşnutsuzluğunu dile getirmek için yanlış yerde bulunan Almanlar dışında, Batı Avrupalılar Doğu Avrupa'nın ortadan kaybolmasına kayıtsızdır. Öyle ki çok geçmeden buna iyice alıştılar, zaten kendi ülkelerinde yaşanan çarpıcı değişikliklerle öyle meşguldüler ki Baltık Denizi'nden Adriyatik'e uzanan su geçirmez silahlı bir engel olması onlara pek doğal geliyordu. Oysa göründüğü gibi, o engelin *doğusunda* yaşayan kendi kıtalarının karanlık, unutulmuş bir köşesine itilmiş, kendilerinden daha iyi bir tarafı olmayan ve kuruyan kaynaklarına asalak gibi yapışan yarı uzaylı bir Büyük Devlet'in insafına kalmış insanlar açısından tarih yavaşça karaya oturuyordu.

7
KÜLTÜR SAVAŞLARI

"Hepimiz önceki dönemi inkâr ediyorduk. O dönemi daha çok edebiyattan tanıyordum, budalalık ve barbarlık dönemi gibi gelmişti bana."
Milan Šimečka

"Yirminci yüzyılın ortasında her eylem Sovyet girişimi göz önüne alınarak bir tavır takınılması gerektiğini peşinen kabul eder ve benimser."
Raymond Aron

"Yanlış yapmakla doğru yapmışım, siz ve sizin gibilerse doğru yapmakla yanlış yaptınız."
Pierre Courtade (Edgar Morin'e)

"İster beğenin ister beğenmeyin, sosyalizmin yapılanması onu anlamak için hareketi ve amaçlarını benimsemeyi gerektirdiğinden ayrıcalıklıdır."
Jean-Paul Sartre

"İnsanların hatalı amaçlar uğruna doğru davranmalarını önleyemezsiniz... Kendini kötü kimselerin arasında bulma korkusu siyasal saflığın değil; özgüven yoksunluğunun ifadesidir."
Arthur Koestler

Gelecek kuşakları afallatacak kadar canla başla sürdürülen Avrupa'nın Faşizm ve demokrasi mücadelesi, yerine yeni bir gedik açılana dek sona ermiş sayılmazdı: Komünistler ile anti-komünistler arasındaki çatlak. Sovyetler Birliği'nden

yana ve ona karşı siyasal ve entelektüel duruşların sınırlarının çizilmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın bölünmesiyle başlamadı. Ancak savaştan sonraki bu yıllarda, 1947 ile 1953 arasında Doğu'yu Batı'dan, Sol'u Sağ'dan ayıran çizgi Avrupa kültüründe ve entelektüel yaşamında derin bir yarık açmıştı.

Koşullar alışılmadık ölçüde elverişliydi. Savaşlar arasında aşırı Sağ çoğu kimsenin hatırladığından çok daha fazla destek görmüştü. Brüksel'den Bükreş'e kadar 1930'ların kışkırtıcı gazeteciliği ve edebiyatı ırkçılık, anti-Semitizm, aşırı milliyetçilik, dinerkçilik[1] ve siyasal gericiliğe gömüldü. Savaştan önce ve savaş sırasında faşist ya da aşırı gerici duyguları desteklemiş aydınlar, gazeteciler ve öğretmenlerin 1945'ten sonra yeni keşfettikleri ilerici ya da radikal kimliklerini yüksek sesle haykırmak (ya da geçici veya kalıcı karanlığa çekilmek) için haklı nedenleri vardı. Faşist, hatta aşırı muhafazakâr eğilimleri olan partilerin ve yayınların çoğu artık (tam karşıtının geçerli olduğu İber Yarımadası dışında) yasaklanmış, siyasal bağlılığın kamuoyu önünde dile getirilmesi hakkı yalnızca yelpazenin merkez ve sol kanadına verilmişti. Avrupa'daki sağ düşünce ve görüşler gölgede kalmıştı.

Öte yandan halka açık yazılar ve gösterilerin *içeriği* Hitler, Mussolini ve yandaşlarının düşüşüyle birlikte çarpıcı bir biçimde değişim geçirdiyse de *tonu* aşağı yukarı aynı kaldı. Faşistlerin geleceğe yönelik aceleciliği; şiddet çağrıları, gerçek değişim için kökünü kurutmak *gerekliymiş* gibi "kesin" çözümleri; liberal demokrasinin uzlaşmacı ve "ikiyüzlü" yönüne duyduğu nefret ile Manici[2] tercihleri (ya hep ya hiç, ya devrim ya yıkım) yüceltmesi: tüm bu dürtüler 1945'te ve sonrasında aşırı Sol'a da eşit ölçüde hizmet ediyordu.

Ulus, yozlaşma, fedakârlık ve ölüme yoğunlaşan iki savaş arası dönemin faşist yazarları Birinci Dünya Savaşı'na yönelmişlerdi. Entelektüel Sol da 1945 sonrasında savaş deneyiminin etkisiyle şekillenmiş, ama bu defa uyuşmaz ahlaki seçeneklerin çatışmasının sonucunda uzlaşma olasılığı tümüyle saf dışı bırakılmıştı: Kötü karşısında İyi, Kölelik karşısında Özgürlük, İşbirliği karşısında Direniş. Nazilerin ya da faşistlerin işgalinden kurtuluş, siyasal ve toplumsal anlamda radikal değişim şansı olarak kucaklanmakta; savaşta yaşanan yıkım devrimci sonuca gitme ve yeni bir başlangıç yapma fırsatı olarak görülmekteydi. Daha önce de gördüğümüz üzere o fırsat görünürde engellenip "normal" yaşama

1 Klerikalizm: Kilise yasalarının her şeyin üstünde tutulması (ç.n.)

2 Manichean (Manicilik): Mani (MS 216-276) adında bir İranlının dinleri bir arada harmanlayarak yeni bir din yaratama çabalarının ürünü, yüzyıllar boyunca çeşitli düşünürleri ve öğretileri etkilemiş bir öğreti. Kökü eski İran dinlerine dayanan Manicilik yüzyıllar boyunca çeşitli evrimler geçirmiş, birçok öğreti içinde yeni anlamlar kazanmıştır. Günümüzde bir anlamı da dualizm-ikiciliktir, diğer bir deyişle "ak ya da kara" anlayışını simgelemektedir. (ç.n.)

süratle yeniden kavuşulduğu zaman, boşa çıkmış beklentiler bir çırpıda kinizme –ya da bir kez daha uzlaşmaz siyasal kamplara bölünen bir dünyada aşırı Sol'a yöneldiler.

Savaş sonrasında Avrupalı entelektüeller uzlaşma telaşı ve sabırsızlığı içindeydiler. Hepsi gençti. Birinci Dünya Savaşı'nda genç kuşaklar ölmüştü. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortalıktan kalkanlar daha çok yaşlı, gözden düşmüş kalabalıklar oldu. Onların yerinde 1914-18 savaşını bilmeyecek kadar genç, ama onu izleyen savaşta kaybolan yılları telafi etmek için sabırsızlanan yazarlar, sanatçılar, gazeteciler ve siyasal eylemciler vardı. *Onlar* siyasal eğitimlerini Halk Cepheleri ve anti-faşist hareketler döneminde almışlardı; genellikle savaş sırasındaki eylemlerinin katkısıyla halkın takdirini kazanıp sözlerini geçirebilmeye başardıkları zaman geleneksel Avrupa standartlarına göre çok genç yaşlardaydılar.

Fransa'da savaş sona erdiğinde Jean-Paul Sartre 40 yaşındaydı; Simone de Beauvoir 37; aralarında sözü en çok dinlenen Albert Camus daha 32'sindeydi. Eski kuşaktan bir tek François Mauriac (1885 doğumluydu) söz geçirmede onlarla aşık atabiliyordu, bunun tek nedeni de Vichy yönetimine bulaşmamış olmasıydı. İtalya'da halk önünde boy gösterenler arasında eski kuşaktan bir tek Napolili filozof Benedetto Croce (doğumu 1866) vardı. Faşizm sonrası İtalya'da 1900 doğumlu Ignazio Silone hatırı sayılır entelektüeller arasında en kıdemlisiydi; romancı ve siyasal yorumcu Alberto Moravia 38 yaşında, komünist yayıncı ve yazar Elio Vittorini ondan bir yaş gençti. Nazilere olan ilgi ve savaşın en ağır bedelini tanınmış entelektüellerle yazarların ödediği Almanya'da, Heinrich Böll –Hitler'in yenilgisinden iki yıl sonra "47 Grubu" oluşturmak üzere bir araya gelen utangaç yeni kuşak yazarların en yeteneklisi– savaşın sonunda daha 28 yaşındaydı.

Savaştan önceki yılların entelektüel seçkinlerinin aşırı muhafazakârlık, mistik milliyetçilik ya da daha kötüsüne bulaştığı Doğu Avrupa'da gençliğin toplumsal yükselişi daha da öne çıkmıştı. Deneme türünde kaleme aldığı *The Captive Mind*[3] adlı etkileyici çalışmasının yayımlandığı 1951 yılında henüz 40 yaşında ve çoktan siyasal sürgüne uğramış olan Czesław Miłosz bu anlamda hiç de yalnız değildi. (Miłosz'un kitabında pek de övgüler düzmediği) Jerzy Andrzejewski savaş sonrasının Polonyası'nı anlattığı *Ashes and Diamonds*[4] adlı en tanınmış romanını yayımladığında henüz 30'lu yaşlarını sürmekteydi.

3 Tutsak Edilmiş Akıl, Elips Kitap (Mart 2006), Çev. M. Greser ve O. F. Baş (ç.n.)

4 Yazarın Andrzej Wajda ile birlikte senaryolaştırdığı roman yine Wajda'nın yönetmenliğini yaptığı bir sinema filmi olmuş (1958), ülkemizde "Küller ve Elmaslar" adıyla gösterilmiştir. (ç.n.)

1922'de doğan Tadeusz Borowski *This Way to the Gas, Ladies and Gentlemen*[5] adlı Auschwitz anıları basıldığında daha yirmili yaşlarının ortalarındaydı.

Doğu Avrupa komünist partilerinin liderlerinin ortak yanı, iki savaş arası dönemi siyasal mahkûm, değilse Moskova'da sürgün ya da her ikisini birden yaşayarak atlatmış yaşça ileri kimseler olmasıydı. Ama onların hemen altındaki kadrolar çok genç kadın ve erkeklerden oluşuyordu, başarılarını büyük ölçüde Sovyet destekli darbelere karşı takındıkları idealist tutuma borçluydular. Macaristan'da 1956 Macar ayaklanmasının ardından Sovyet baskısının kurbanı olan Géza Losonczy yüzlerce kişiyle birlikte Macaristan Komünist Partisi'ni iktidardan indirme planları yaptığı günlerde daha yirmili yaşlarındaydı. Heda Kovaly'nin kocası, Aralık 1952'deki Slánský duruşmasının sanıklarından Rudolf Margolius Çekoslovakya'nın komünist hükümetine bakan olarak atandığında 35 yaşındaydı; duruşmadaki diğer davalılardan biri olan Arthur London ise komünistler iktidara geldiklerinde 33'ündeydi. London siyasal eğitimini Fransız direniş hareketi içinde almış; yeraltı komünist örgütlerinin çoğunda görüldüğü gibi siyasal ve askeri sorumluluklar üstlenmeyi çok erken yaşlarda öğrenmişti.

Gençlerin komünist geleceğe coşkuyla bakması hem Doğu'nun hem de Batı'nın orta sınıf aydınları arasında yaygındı. Buna bir de vasıfsız işçi sınıfı proletarya karşısında duyulan belirgin bir aşağılık kompleksi eşlik etmekteydi. Savaştan hemen sonraki yıllarda vasıflı kol emekçileri el üstünde tutulurdu –oysa henüz belleklerde taze olan Buhran yıllarında bunun tam tersi yaşanmıştı. Madenlerden kömür çıkarılması; yolların, demiryollarının, binaların, enerji hatlarının yeniden inşa edilmesi ya da yenilenmesi; aletlerin üretilerek sonra da başka malların üretiminde kullanılması gerekiyordu. Bütün bu işler için nitelikli emek açığı vardı; yukarıda da gördüğümüz üzere Yersiz Yurtsuz kamplarındaki genç, çalışacak güçteki erkekler çocuklu kadınların –ya da her türden "entelektüel" kimselerin tersine– iş ve barınak bulmakta pek zorluk çekmiyorlardı.

Bunun bir sonucu sanayi işçiliğinin ve işçilerinin evrensel düzeyde yükselmesi oldu –onları temsil ettiklerini iddia eden partiler açısından önde gelen siyasal bir servetti bu. Sosyal kökenlerinden ötürü utanç duyan, sola eğilimli, öğrenim görmüş, orta sınıftan erkek ve kadınlar kendilerini Komünizm'in ellerine bırakarak bu tedirginlikten kurtulurlardı. Parti'ye kaydolacak kadar ileri gitmeseler bile Fransa ve İtalya'da pek çok sanatçı ve yazar "proletaryanın ayaklarına kapanmış" (Arthur Koestler) ve "devrimci işçi sınıfını" yücelterek onu (tıpkı Sosyalist-Realist/Faşist bağlamda hayal edildiği gibi katı, erkeksi ve kuvvetli) ikona konumuna yerleştirmişti.

5 Böyle Buyurun Gaza, Bayanlar Baylar, Göçebe Yayınları (1997), Çev. Mete Tunçay (ç.n.)

Bu olgu, kapsamı bakımından Büyük Avrupa'ya yönelik olup komünist politikaların üstüne çıksa da (Avrupa'da "işçiciliğin" en iyi tanınmış entelektüel temsilcisi Fransız Komünist Partisi'ne hiçbir zaman üye olmayan Jean-Paul Sartre'dı), böyle duyguların gerçek sonuçları Doğu Avrupa'da kendini göstermekteydi. Britanya, Fransa, Almanya ve başka ülkelerden öğrenciler, öğretmenler, yazarlar ve sanatçılar demiryollarının yeniden inşa edilmesine çıplak ellerle yardım etmek üzere (bölünmeden önceki) Yugoslavya'ya akın ettiler. 1947 ağustosunda İtalo Calvino İtalya'dan gelen gönüllülerin de aynı şekilde Çekoslovakya'da işçilere katıldıklarını coşkulu bir dille anlatıyordu. Yeni bir başlangıca, gerçek ya da hayali işçi toplumuna kendini adamayla birlikte Sovyetler'e (ve gönülleri fetheden Kızıl Ordu'ya) hayranlık, savaş sonrasının genç kuşaklarını toplumsal köklerinden ve ulusal geçmişlerinden koparmıştı.

Komünist (ya da o dönemin koşullarında komünist olmakla eşanlamlı olan "Marksist") olma kararı erken yaşlarda alınıyordu. Buna bağlı olarak Çek Ludek Pachman şöyle anlatmıştı: "1943 yılında komünist oldum. 19 yaşındaydım ve ansızın her şeyi anladığım ve beni büyüleyen her şeyi açıklayabilirim kanısındaydım, aynı zamanda bütün dünyanın proleterleriyle omuz omuza, önce Hitler'e, arkasından da uluslararası burjuvaziye karşı mücadelede yürüyeceğim fikrine kapılmıştım." Komünizm'in dogmalarıyla ayakları yerden kesilmeyen Czesław Miłosz gibiler bile onun sosyal reformlarını açıkça selamlamışlardı: "Polonya'nın yarı-feodal yapısının sonunda parçalandığını, üniversite kapılarının genç işçilerle köylülere açıldığını, toprak reformlarının uygulandığını ve ülkenin sonunda sanayileşme yoluna girdiğini görmek beni çok sevindirmişti." Tito'nun yakın arkadaşı olarak deneyimlerini hatırlayan Milovan Djilas, "Totalitarizm başlangıçta coşku ve kanaattir; oysa sonradan düzenlemelere, otoriteye, kariyerciliğe dönüşür" demişti.

Komünist partiler önceleri, Nazilerin şiddetli entelektüalizm karşıtlığına olduğu kadar anayurtlarındaki taşralı küçük devlet anlayışı karşısında Komünizm'in hedeflerine de olumlu bakan entelektüelleri el üstünde tuttular. Pek çok genç entelektüel açısından komünizm inanç ilişkisinden çok kanaat sorunuydu –(sonradan eski komünistler arasına katılacak Polonyalı) Alexander Wat'ın gözlemlerine göre, Polonya'nın laik aydınlar sınıfı "arıtılmış Katolik öğreti" sonrasında açlık çekiyordu. Doğu Avrupalı öğrenciler, şairler, oyun yazarları, romancılar, gazeteciler ya da profesörler arasında sıkı komünist olanlar hep azınlıkta kaldıysa da, bunlar genellikle kendi kuşaklarının en yetenekli kadın ve erkekleriydi.

Böylelikle, sonraki yıllarda muhalif ve komünist dönem sonrasının deneme ve oyun yazarı olarak uluslararası ün kazanacak olan Pavel Kohout anayurdu

Çekoslovakya'da, ilk kez ülkesindeki yeni rejimin aşırı taraftarı olarak kamuoyu gündemine gelmişti. 1969'da o günleri anarken, 1948 şubatında Çek darbesinin yapıldığı gün Prag'ın kalabalık Eski Kent Meydanı'nda Parti Lideri Klement Gottwald'ı "kesinlik duygusu" içinde seyrettiğini anlatmıştı. Burada, "adalet arayan o insan kalabalığının içinde ve onları kararlı bir savaşa götüren bu adamda [Gottwald]," 20 yaşındaki Kohout "Comenius'un boşuna bulmaya çabaladığı *Centrum Securitatis*[6] idi. Dört yıl sonra inançla buluşan Kohout, "Bizim Komünist Parti'nin Ta Kendisi İçin Bir Kantat"ı yazdı:

Partiye selam olsun!
Gençlik koluna genç yol işçileri damgasını vurmuş
Bir milyon üyeyle gücünü bulmuş
Milyonlarca insanın desteği bolmuş
Müfrezesi Stalin ile Gottwald'ın sözleri olmuş

Mayısta parlak bir günün ortasında
Ta uzaklarda sınırda
Bayrak sallanıyor eski Kalenin burçlarında
Üstünde "Doğruluk üstün gelir!" yazıyor ya
Sözler yerine geldi şanıyla şöhretiyle
İşçilerin gerçeği üstün şimdi şiddetle
Yurdumuz şahlanıyor şanlı bir geleceğe
Selam olsun Gottwald'ın partisine
Selam!
Selam![7]

Böylesi bir inanç Kohout'un kuşağında yaygındı. Miłosz'un gözlemlediği gibi, komünizm, yazarların *düşünmesine* değil yalnızca *anlamasına* gerek duyan bir ilkeye dayanırdı. Üstelik anlamak bile bağlılıktan biraz daha fazlasını gerektirirdi, bölgedeki genç entelektüellerin aradıkları da tam olarak buydu. "Bizler savaşın çocuklarıydık," diye yazmıştı (1946'da on beş yaşındayken Çekoslovak Komünist Partisine katılan) Zdeněk Mlynář, "kimseye karşı gerçekten savaşmamış olsak da savaş sonrasına savaş zamanı zihniyetimizi taşımış, sonunda bir şeylere karşı dövüşme fırsatını yakalamıştık." Mlynář'ın kuşağı savaş yıllarından ve Nazi işgalinden başka bir şey bilmezdi, o dönemde "ya bir taraftan-

6 Merkezi Güvenlik (ç.n.)
7 Indiana Üniversitesi'nden Profesör Marci Shore'un İngilizceye çevirisi Tony Judt tarafından biraz değiştirilmiştir. Ayrıca Ludek Pachman'a ait bu alıntı için Profesör Shore'a minnet borçluyum.

dın ya da ötekinden –ikisinin ortası yoktu. Böylece biricik deneyimimiz doğru fikirlerin zaferinin bir tek ötekinin tasfiyesi, yıkımı demek olduğu anlayışını sokmuştu kafamıza."[8]

Kimi Doğu Avrupalı gençlerin masum bir coşkuyla Komünizm'in içine dalması (Yazar Ludvik Vaculík'in Çek Partisi'ne katıldıktan sonra kız arkadaşına haykırdığı gibi, "O devrimci havamdayım...") neresinden bakılırsa bakılsın ülkelerindeki Sovyet darbesinde Moskova'nın sorumluluğunu azaltmaz. Ama onun ardından uğradıkları hayal kırıklığının ve yanılsamalarından kurtulmalarının ölçüsünü açıklamaya yardımcı olur. Djilas gibi (1911 doğumlu) daha yaşlı komünistler, onun sözleriyle, "şevkin yönlendirilmesinin köleliğin mikrobu" olduğunu hep anlamışlardı herhalde. Oysa komünist disiplinin katılığını ve Stalinist iktidarın gerçekliğini keşfeden genç devşirmeler, özellikle de entelektüeller şaşkındılar.

Böylelikle 1948'den sonra Jidanov'un "iki kültür" dogmasının dayatılması, botanikten şiire her alanda "doğru" duruşların benimsenmesinde ısrar edilmesi Doğu Avrupa'nın popüler demokrasilerinde belli bir şok yaratmıştı. Her halükârda Sovyet öncesi dönemde de baskıcı ve katı mirasa sahip Sovyetler Birliği'nde epeydir yerleşik parti çizgisi, Slavlara özgü entelektüel bağlılık Habsburg'ların ılımlı rejiminden daha yeni çıkmış ülkelere zor geliyordu. Ondokuzuncu yüzyılın Orta Avrupası'nda entelektüellerle şairler ülkeleri adına konuşma alışkanlığı edinmiş ve bu sorumluluğu üstlenmişlerdi. Komünizm altında rolleri değişti. Bir zamanlar kısaca "halkı" temsil ederlerken, artık (gerçek) zorbaların kültürel sözcülerinden biraz daha fazlasıydılar. Daha da kötüsü, aynı zorbaların kendi işledikleri hatalara günah keçisi arayışlarında kozmopolitler, "asalaklar" ya da Yahudiler olarak tercih kurbanları olmaları uzun sürmeyecekti.

Dolayısıyla Doğu Avrupalı entelektüellerin çoğunun komünizm hevesi –en güçlü olduğu Çekoslovakya'da bile– Stalin'in ölümüyle birlikte sönmüştü, ancak birkaç yıl daha "Komünizmin revizyonu" ya da "reformu" projeleriyle sürünecekti. Komünist devletler arasındaki bölünmenin artık komünizm ve muhalifleriyle ilgisi kalmamıştı. Otorite sahipleri –polisi, bürokrasisi ve aydın sınıfıyla Parti-Devlet– ile diğer herkes arasında önemli ölçüde fikir ayrılığı bir kez daha ortaya çıkmıştı.

Bu anlamda Soğuk Savaş'ın fay hattı Doğu ile Batı arasında Doğu ve Batı Avrupa *içerisinde* olduğu kadar hissedilmiyordu. Doğu Avrupa'da, daha önce de görmüş olduğumuz üzere, Komünist Parti ile onun organları toplumun geri kalanıyla ilan edilmemiş bir savaş içindeydi, ayrıca komünizm ile yakın ilişki

8 Zdeněk Mlynář, *Night Frost in Prague* (Londra, 1980), s. 2.

kurulması, komünizmin şu ya da bu şekilde toplumsal avantajlar getirdiği kesim ile komünizmin ayrımcılık, hayal kırıklığı ve baskı anlamına geldiği kesim arasına yeni mücadele hattı çekmişti. *Batı* Avrupa'da aynı fay hattı her iki tarafın entelektüelleri arasında görülmekteydi; ancak teoride komünizme yönelik coşku, uygulamada onun doğrudan yaşanmasıyla ters orantılıydı.

Çağdaş Doğu Avrupa'nın karanlık geleceği konusunda yaygın olan bilgisizliğin batılıların giderek artan umursamazlığıyla birleşmesi Doğu'da yaşayanların çoğu açısından şaşkınlık ve öfke kaynağıydı. Doğu Avrupalı entelektüeller ve diğerleri açısından sorun önemsenmemek değildi –bu uzun zaman önce boyun eğdikleri bir alınyazısıydı. 1948'den sonra onların canını yakan *çift yönlü* dışlanmalarıydı: Sovyetler'in varlığı yüzünden kendi tarihlerinden ve en tanınmış entelektüellerinin onların deneyimini ya da başlarından geçen örnekleri göz ardı ettiği Batı'nın bilincinden uzak tutulmuşlardı. Ellili yılların başlarında Batı Avrupa hakkında Doğu Avrupa'da yayımlanan yazılarda yaralanmışlık ve afallatan şaşkınlık defalarca dile gelir: Miłosz *Tutsak Edilmiş Akıl* adlı çalışmasında "hüsrana uğramış aşk" benzetmesini yapmıştı. 1952 nisanında Rumen sürgün Mircea Eliade, "Avrupa kendi canından bir parça koparıldığını anlamıyor mu?" diye yazmıştı. "Çünkü... bütün bu ülkeler Avrupa *içinde*, bütün bu insanlar Avrupa topluluğuna ait".

Fakat artık oraya ait değillerdi, asıl konu da buydu. Stalin'in savunma çemberini Avrupa'nın merkezine kadar sokma başarısı Doğu Avrupa'yı eşitlik dengesinden uzaklaştırmıştı. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Avrupa'daki entelektüel ve kültürel yaşam alanı büyük ölçüde daralmış, Polonyalılar, Çekler ve diğerleri hızla dışlanmışlardı. Batı Avrupa'daki çekişmelerin ve anlaşmazlıkların komünizm ile mücadele ekseninde geliştiği gerçeğine rağmen, doğuya doğru birkaç kilometre ötede "gerçek komünizm" deneyiminin yaşandığına pek dikkat edilmiyordu: hele komünizm'in en ateşli hayranları bunun hiç farkında değillerdi.

Savaş sonrası Doğu Avrupa'nın entelektüel koşulları yakın geçmişten gelen bir ziyaretçi tarafından bile tanınmayacak haldeydi. Almanca konuşulan –yirminci yüzyılın ilk üçte birinde Avrupa kültürünün makine dairesi olan– Orta Avrupa'nın varlığı sona ermişti. 1918'de Habsburg'ların devrilmesinin ardından kendisinin gölgesi durumuna düşen Viyana da Berlin gibi dört müttefik devlet arasında bölünmüştü. Bırakın kıtanın entelektüel yaşamına katkıda bulunmayı, yurttaşlarını beslemekte ya da giydirmekte bile güçlük çekiyordu. Avusturyalı filozoflar, ekonomistler, matematikçiler ve bilim adamları, tıpkı Macaristan'daki

denkleri ve eski İkili Monarşi'nin geri kalanı gibi ya sürgüne (Fransa, Britanya, Britanya sömürgeleri veya ABD'ye) kaçmış ya otoritelerle işbirliğine girmiş ya da öldürülmüştü.

Almanya harabeye dönmüştü. 1933'ten sonra Alman aydınlarının göçü rejime karşı uzlaşmaz tavır takınan kimse bırakmamıştı geride. Martin Heidegger'in adı kötü ün salmış Nazilerle flörtü, bir tek felsefi yazılarının tartışmalı etkileri bakımından alışılmadık bir tutumdu; okullarda, üniversitelerde, yerel ve ulusal bürokrasilerde, gazetelerde ve kültürel kurumlarda daha küçük on binlerce Heidegger de yazılarıyla eylemlerini Nazilerin taleplerine uyarlayarak bu heyecana ortak olmuşlardı.

Savaş sonrasında Alman sahnesi, biri "iyi" Alman geçmişinin tekelci mirası üstünde hak iddia eden *iki* Almanya'nın varlığıyla daha da karışmıştı: Antifaşist, ilerici, aydın. Çoğu entelektüel ve sanatçı, umutlarını Sovyet Bölgesi ve onun halefi Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne bağlamıştı. Tümüyle Nazileşmiş ve yakın tarihteki Alman geçmişiyle yüzleşmeye isteksiz Bonn'daki Federal Cumhuriyet'in tersine, Doğu Almanya Nazi karşıtı kimliği konusunda gururla ısrar ediyordu. Komünist otoriteler okurlarına ve izleyicilerine "öteki" Almanya'nın suçlarını anımsatmak isteyen tarihçilere, oyun yazarlarına ya da film yapımcılarına belli tabulara saygı gösterdikleri sürece kucak açıyorlardı. Weimar Cumhuriyeti günlerinden kalma en iyi yeteneklerin bazıları doğuya göç ediyordu.

Bunun bir nedeni, Sovyet işgali altındaki Doğu Almanya'nın doğu blokunda Batı'nın *doppelganger*[9] tek devlet olmasından dolayı oradaki entelektüellerin Rumen ya da Polonyalı yazarların erişemediği batılı okur kitlesine ulaşabilmesiydi. Eğer sansür ve baskılar dayanılmaz olursa, Berlin'deki geçiş noktasından batıya dönme seçeneği söz konusuydu, en azından 1961'de Duvar dikilene dek. Böylece Berthold Brecht DAC'de yaşamayı yeğledi; Christa Wolf gibi genç yazarlar da orada kalmayı seçti; geleceğin muhalifi Wolf Biermann gibi daha genç olan yazarlar okumak ve yazılarını yazmak için (bunlardan Biermann 1953'te on yedi yaşındayken) doğuya göç etmişti.[10]

"Materyalist" Batı'nın radikal entelektüellerine hoş görünen, DAC'nin, Federal Cumhuriyet'in genç ve ağırbaşlı alternatifi olarak kendini ilerici, eşitlikçi ve anti-Nazi olarak tanıtmasıydı. İkincisi, bir bakışta tartışılması yeğlenmeyen bir geçmişin ağırlığı altında ezilmiş, ama aynı zamanda nasılsa yükünden kurtulmuş, siyasal köklerden uzak ve kültürel açıdan batılı müttefiklerine, en çok da onu yaratan ABD'ye bağımlıydı. Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarında entelektüel

9 *tıpatıp aynısı, tam kopyası; ruh ikizi* (ç.n.)
10 Brecht kendini güvenceye almak için Avusturya pasaportunu elinde tutmuştu.

yaşamın siyasal yönü yoktu. Her iki siyasal uçtaki radikal seçenekler de kamu yaşantısından hızla dışlanmıştı, Böll gibi genç yazarlar (kendilerinden sonra gelecek kuşağın tamamen tersine) parti politikalarına girmeye isteksizdiler.

Kültürel açıdan kesinlikle hiçbir çıkış yolu yoktu: 1948'e gelindiğinde, kâğıt ve gazete kâğıdı sıkıntısı atlatılıp dağıtım şebekeleri yeniden kurulunca, Almanya'nın Batı Bölgesi'nde iki yüzü aşkın edebi ve siyasal gazete yayımlanmaya başlamıştı (ancak bunların çoğu para reformunun ardından ortadan kalktı), yeni Federal Cumhuriyet artık alışılmadık bir yelpazeye yayılan kaliteli gazeteleriyle, en çok da Hamburg'da basılan haftalık *Die Zeit* ile böbürlenebilirdi. Yine de Batı Almanya Avrupa'nın entelektüel yaşamında orta yolun kenarında yer alıyordu ve daha yıllarca öyle kalacaktı. Berlin muhabiri batılı gazeteci ve editör Melvin Lasky 1950'de Alman entelektüellerinin durumlarını, "Sanırım modern tarihte hiçbir zaman kendini böyle bitkin hisseden, esin kaynaklarından ve yeteneklerinden yoksun kalan bir ulus ve halk olmamıştır" diye yazmıştı.

Almanya'nın daha önce kültürel bakımdan egemenken şimdi içine düştüğü durum, yeni Cumhuriyet'i izleyen pek çok yerli ve yabancı gözlemcinin duyduğu hayal kırıklığını kısmen açıklamaktadır: O ilk yıllarda bunun Almanya'nın yüzyılı olacağa benzediğini hatırlayan yalnız Raymond Aron değildi. Almanya'nın kültürel mirasının büyük bölümünün Nazilerin amaçlarına ulaşmasıyla birlikte kirlenerek etkisiz kalması yüzünden, Almanların Avrupa'ya nasıl bir katkıda bulunacakları artık açık seçik belli değildi. Alman yazarlarla düşünürlerin *Alman* açmazlarına takılıp kalmaları anlaşılırdı elbet. 1945 sonrası tartışmalara etkin olarak katılan Nazi öncesi dönemde entelektüel çevrelerin başlıca ismi Karl Jaspers'in *The Question of German Guilt*[11] üstüne 1946'da kaleme aldığı denemesiyle Almanların *iç* çekişmelerine tek başına katkıda bulunması önemlidir. Ancak savaş sonrasındaki ilk on yılda Batı Alman entelektüellerinin dışlanmalarının en büyük nedeni, Batı Avrupa'da halk arasında yapılan sohbetlerin yoğun ve bölücü düzeyde politikleşmiş olmasına rağmen onların ideolojik politikadan özenle kaçınmış olmalarıydı.

Aynı yıllarda Britanyalılar da Avrupa entelektüel yaşamının çok dışında kalmışlardı, ancak bunun nedenleri çok başkaydı. Avrupa'yı bölen siyasal anlaşmazlıklar Britanya'ya yabancı değildi –iki savaş arası dönemin barış yanlısı politikaları, Büyük Buhran ve İspanya İç Savaşı İşçi Partisi ile entelektüel Sol'u bölmüş ve ileriki yıllarda bu bölünmüşlük belleklerden silinmemişti. Fakat iki savaş arası dönemde Britanya'da ne faşistler ne de komünistler toplumsal çekişmeyi siyasal devrime dönüştürmeyi başarmışlardı. Faşistler büyük ölçüde,

11 anlamı: Almanların Suçluluk Duygusu Sorunu (ç.n.)

1930'larda bir süreliğine popüler anti-Semitizm aşıladıkları Londra'nın kenar mahalleleriyle sınırlı kalmışlardı; Büyük Britanya Komünist Partisi (CPGB) İskoçya'daki gemi inşaatı sanayiinde, bazı madenciler arasında ve İngiltere'nin West Midlands bölgesindeki bir avuç fabrikada elde ettiği ilk kaleler dışında fazla bir destek bulamamıştı. 1945'te iki üyesinin Parlamento'ya seçildiği –1950 seçimlerinde her ikisinin de sandalyesini kaybettiği– kısa süreli seçim başarısında bile Parti'nin aldığı oylar 102 binde (ülke çapındaki oy oranının yüzde 0,4'ü) kalmıştı. 1951 seçimlerinde CPGB 49 milyonluk nüfusun yalnızca 21 binlik kısmından oy alacaktı.

Demek ki Birleşik Krallık'taki komünizm siyasal soyutlanmaydı. Ancak bu durum Londra'daki aydınlar arasında ve üniversitelerde Marksizm'e duyulan entelektüel sempatiye asla engel değildi. Bolşeviklik daha başından beri Lenin'in, hatta Stalin'in politikalarını içten ve yakın bulan, sosyal mühendisliği tepeden tırnağa iyi bilen H. G. Wells gibi Britanyalı Fabian Sosyalistleri çekmişti. Britanya muhafazakâr Solu'nun, Dışişleri Bakanlığı'ndaki denkleri gibi her zaman baş belası gördükleri Almanya ile Rusya arasındaki küçük ülkelerin sancılarına ayıracak zamanı yoktu.

Öte yandan bu konular Manş Denizi'nin karşı yakasındaki ateşli tartışmaları körüklerken komünizm, Britanya'daki entelektüelleri aynı ölçüde ne harekete geçirmiş ne de bölmüştü. George Orwell 1947'de yaptığı gözlemlere dayanarak, "İngilizler entelektüel sorunlara hoşgörüsüz bakacak kadar ilgi duymazlar" demişti. İngiltere'de (ve biraz daha küçük çaplı olsa da Britanya'nın geri kalanında) yapılan entelektüel ve kültürel tartışmaların odak noktası yerel kaygılardı: Ulusal "düşüş" ile ilgili onlarca yıldır süren kaygıların üstü kapalı ilk işaretleri. Ülke ölümcül düşmanına karşı altı yıl boyunca savaşıp kazandıktan ve refah kapitalizminde eşi görülmedik bir deneyim elde ettikten sonra savaş sonrasının İngilteresi'ndeki kararsız hava hissediliyordu –ne ki kültürel eleştirmenler başarısızlık ve bozulma kokusu alıyorlardı.

Bunun sonucunda T. S. Eliot *Notes Towards the Definition of Culture*[12] (1948) adlı kitabında, "bizim dönemimizin düşüşünün bir parçası olduğuna; kültür standartlarının elli yıl öncesine göre düştüğüne; bu düşüşün kanıtlarının insanların faaliyetlerinin her alanında görülebildiğine inandığını" ileri sürmüştü. Benzer kaygılarla yola çıkan British Broadcasting Corporation[13] 1946'da radyoda Üçüncü Program'ına başladı: Açıkça "kaliteyi" özendirip yaymayı hedefleyen ve Kıta Avrupası'nda "aydın" kesim olarak tanımlanması beklenen

12 Kültürün Tanımına Yönelik Notlar (ç.n.)
13 BBC: İngiliz Yayın Kurumu (ç.n.)

yüce görüşlü, yüksek kültürel bir yayın; aynı zamanda klasik müzikle güncel konuları birleştirerek bölücü ya da siyasal açıdan öne çıkan konulardan özellikle kaçınan ciddi tartışmaları kusursuz bir İngilizce ile ortaya koyuyordu.

Britanyalılar Avrupalıların sorunlarına ilgi göstermiyorlardı. Avrupa siyaseti ve edebiyatı düzenli olarak haftalık ve aylık dergilerde ele alınır, Britanyalı okurlar dilerlerse bilgi sahibi olabilirlerdi. Üstelik Britanyalılar Avrupa'nın henüz geçirdiği travmanın boyutundan da habersizdiler. Kendi yayımladığı *Horizon* adlı derginin Eylül 1945 tarihli sayısında çıkan makalesinde Cyril Connolly, çağdaş Avrupa'nın içinde bulunduğu koşullar konusunda, "Ahlaki ve ekonomik açıdan Avrupa savaşı kaybetmiştir. Hepimizin ışığında büyüdüğü, okuduğu, yazdığı, sevdiği ya da seyahat ettiği Avrupa uygarlığının dev otağı çökmüştür; bağlama halatları aşınmış, ana direği kırılmıştır, masa ve sandalyeleri paramparça, otağ bomboş, güller saksılarında sararıp solmuş..." diyordu.

Ancak Avrupa'nın içinde bulunduğu duruma rağmen Britanyalı (özellikle de İngiliz) yorumcular bir kenara çekilmişlerdi; belirgin biçimde ilişkili olan Avrupa ve Britanya'nın sorunları kritik açılardan farklıymış gibi davranıyorlardı. Göze çarpan belli istisnalar[14] olmakla birlikte Britanyalı entelektüeller Kıta Avrupası'nın büyük tartışmalarında etkili rol oynamayıp olup bitenleri kenardan izlediler. Genel olarak Avrupa'da ivedilikle *politik* olan ilişkiler, Britanya'da yalnızca entelektüel düzeyde ilgi çekmekteydi; öte yandan Kıta genelinde *entelektüel* kaygılar doğuran konulara ilgi gösterenler daha çok Birleşik Krallık'taki akademik çevrelerde sınırlı kalıyordu, eğer onları fark ederlerse elbet.

İtalya'daki durumsa bunun tam tersiydi. Batı Avrupa'daki bütün ülkeler arasında çağın vebasını en doğrudan *yaşayan* İtalya'ydı. Ülke yirmi yıl boyunca dünyanın ilk faşist rejimi tarafından yönetilmişti. Almanlar tarafından işgal edilmiş, sonra da ülkenin dörtte üçüne yayılmış, topraklarının çoğunu ve orada yaşayanları sefaletin eşiğine getirmiş, kaplumbağa hızıyla yaklaşık iki yıl süren yıpratma ve yıkma savaşının ardından batılı müttefiklerce kurtarılmıştı. Dahası 1943 eylülünden 1945 nisanına kadar İtalya'nın kuzeyi sarsılıyor, en çok da topyekûn iç savaş yüzünden kasıp kavruluyordu.

Eski Mihver devletlerinden biri olan İtalya'ya hem Batı hem Doğu kuşkuyla bakıyordu. Tito ile Stalin'in arası açılana kadar İtalya'nın Yugoslavya ile sallantıda olan sınırları Soğuk Savaş'ın en istikrarsız ve her an patlamaya hazır hudut bölgesiydi; ayrıca ülkenin komünist komşusuyla tedirgin ilişkisi Sovyet bloku dışında en büyük komünist partisinin İtalya'da bulunması nedeniyle iyice

14 Bunlardan en tanınmışı Arthur Koestler'di –ama o aynı zamanda Macar ya da Avusturyalı veya Fransız ya da Yahudi olarak tanımlanabilir.

arapsaçına dönmüştü: Parti 1946'da 4 milyon 350 bin (toplam seçmen sayısının yüzde 19'u) olan oy sayısını 1953 yılında 6 milyon 122 bine (yüzde 26'ya) çıkarmıştı. Aynı yıl *Partito Communista Italiano* (PCI) 2 milyon 145 bin aidatlı üyesi olduğunu göğsü kabararak açıklayacaktı. Parti'nin yerel nüfuzu belli bölgelerde (en çok da Bologna dolaylarındaki Emilia-Romagna'da) neredeyse tekelleşmiş iktidarı; *Partito Socialista Italiano*'nun (PSI)[15] lideri Pietro Nenni'den aldığı güvenilir destek; kurnaz ve düşünceli lideri Palmiro Togliatti'nin sevilen biri olması sayesinde daha da güçlendi.

Bütün bu nedenlerden ötürü savaş sonrası İtalya'nın entelektüel yaşamı epey siyasal ve komünizm sorunuyla sıkıca ilişkiliydi. Aralarında faşizmin aklını çeldiği kimseler de bulunan genç İtalyan entelektüellerin ezici çoğunluğu Benedetto Croce'nin gölgesinde toplanmışlardı. Croce'nin felsefede ve Hegelci idealizmle politikada ondokuzuncu yüzyıl liberalizmini kendine özgü harmanlaması anti-faşist entelektüel bir kuşağa ahlaki açıdan bilgi kaynağı olmuştu; ancak savaş sonrasının koşullarında düpedüz yetersizdi. İtalyanların önlerindeki seçenek gözle görülecek kadar açıktı: ya siyasallaşmış dinerkçilik –(XII. Pius yönetiminde) muhafazakâr Vatikan ile ABD destekli Hıristiyan Demokratların ittifakı– ya da siyasal Marksizm.

PCI'nın, onu gerek Doğu'daki gerekse Batı'daki diğer komünist partilerden ayıran özel bir yapısı vardı. Daha kurulduğu günden beri entelektüellerin yönetimindeydi. Antonio Gramsci ve Parti'nin yirmi yıl önceki genç kurucuları gibi Togliatti de Avrupa'nın diğer komünist partilerinin çoğu liderinden daha entelektüel –ve akla değer veren– biri olarak öne çıkmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen on yıl boyunca Parti kapılarını –hem üye hem dost olarak– entelektüellere açmış, ayrıca Parti söyleminde onları rahatsız edecek öğeleri yumuşatmaya özen göstermişti. Öyle ki Togliatti bilinçli olarak kendi formülüyle komünizmi İtalyan entelektüellerine göre yoğuruyordu: "yarı Croce, yarı Stalin"

Formül benzersiz bir başarı kazandı. Croce'nin liberal anti-faşizminden siyasal Marksizm'e giden yol İtalyan Komünist Partisi'nin en yetenekli genç liderleri tarafından ele geçirildi: Giorgio Amendola, Lucio Lombardo Radice, Pietro İngrao, Carlo Cassola ve Emilio Sereni gibi komünist politika sahnesine felsefe ve edebiyat dünyasından gelmiş kimseler tarafından. 1946'dan sonra Aksiyon Partisi'nin savaş zamanındaki Direniş hareketinin özlemlerini yerine getirmeyi başaramamasının ardından, İtalyan kamu yaşamına laik, radikal ve Marksist olmayan bir seçenek sunma umutlarının suya düştüğünü anlayan hayal kırıklı-

15 Bu yıllarda PSI Batı Avrupa'daki sosyalist partiler arasında komünistlere yakınlığı ve boyun eğme ölçüsü bakımından benzersizdi –daha çok *Doğu* Avrupa'da görülen bir tabloydu bu.

ğına uğramış kadın ve erkekler de onlara katıldılar. O günlerde bir yazar onlara "Rezil Croce'ciler" demişti.

Durgun bir ülkede ilerlemenin ve modernliğin sesi, sağlam toplumsal ve siyasal reformun en iyi umudu olarak tanıtılan PCI kendi çevresine, Parti'ye ve politikasına saygınlık, zekilik, hatta evrensellik ruhu kazandıran benzer görüşteki bilim adamları ve yazarlardan kurulu bir loca toplamıştı. Ancak Avrupa'nın bölünmesiyle birlikte Togliatti'nin stratejisi giderek daha çok baskı altına girdi. Sovyetler'in 1947 eylülünde yapılan ilk Kominform toplantısında İtalyan Komünist Partisi'ne yönelttiği eleştiriler Stalin'in İtalyan Komünistleri (Fransızlar gibi) sıkı denetim altına alma kararlılığını ortaya koyuyordu; siyasal taktikleri Moskova'nın sıkı eşgüdümünde olmalı ve kültürel ilişkilere özgür yaklaşımlarının yerini Jidanov'un uzlaşmaz "iki kültür" savı almalıydı. Bu arada 1948 seçimlerinde Hıristiyan Demokratlar adına Amerika'nın pişkin ama başarılı müdahalesiyle birlikte Togliatti'nin savaş sonrasında uyguladığı liberal demokrasi kurumları içerisinde çalışma politikası saflık olarak görünmeye başlamıştı.

Nasıl kuşkuları olursa olsun Togliatti'nin sıkı denetim uygulamaktan ve Stalinist kurallar dayatmaktan başka çıkar yolu yoktu. Bu durum sonradan bazı Parti entelektüelleri arasında fikir ayrılığını kışkırtmıştı, sonradan Parti'nin sorgulamadıkları siyasal otoritesiyle kendi özerkliklerinin tadını çıkardıkları "kültür" zemini arasında ayrım yapmakta kendilerini özgür hissedeceklerdi. Komünist kültürel dergi *Il Politechnico*'nun editörü Vittorini'nin Ocak 1947'de Togliatti'ye yazdığı Açık Mektup'ta hatırlattığı gibi, kendi pahasına ve bedeli gerçeklikle ödenmedikçe "kültür" politikanın egemenliğine giremezdi.

1930'lu yılları Moskova'da geçirmiş ve Komintern'in 1937-38 dönemindeki İspanyol harekâtında başrolü oynamış olan Togliatti'nin bildiği başkaydı. Bir komünist partide herkes yukarıdan talimat alır, her şey politikadan sonra gelirdi. "Kültür" Sovyet fermanının el atması gerekmeyen kurtarılmış bölge değildi. Vittorini ile arkadaşları edebiyat, sanat ve fikir alanında Parti çizgisini kabul etmek zorunda kalacak ya da ayrılacaklardı. Sonraki birkaç yıl içinde İtalyan Partisi, Sovyet otoritesine daha da bağlandı, Vittorini ile diğer pek çok entelektüel uzaklaştılar. Fakat Togliatti'nin Moskova'ya şaşmaz bağlılığına rağmen PCI, entelektüel fikir ayrılığını ve düşünce özgürlüğünü hoş gören, hatta kucaklayan tek komünist parti olarak hiçbir zaman belli ölçüde dogmatik olmayan "ışığını" tümüyle kaybetmemişti; bu niteliği ona onlarca yıl daha hizmet edecekti.

Aslında komünist olmayan Sol'da Togliatti'yi eleştirenler yurt çapında ve (özellikle) yurtdışında İtalyan Komünist Partisi'nin öteki komünist partilere benzemediği yönündeki yaygın kanılar yüzünden sürekli zor durumda kalıyor-

lardı. Ignazio Silone'nin ileride kabulleneceği gibi, İtalyan sosyalistleri ve daha başkalarının kendilerinden başka suçlayacak kimse yoktu. İtalya'da komünistlerle sosyalistler arasında en azından 1948'e dek süren yakın ilişkiler ve bunun sonucunda komünist olmayan Marksistlerin Sovyetler Birliği'ni eleştirmeye isteksiz davranmaları, İtalyan politikasında komünizme alternatif olarak düpedüz sol eğilimli bir kitlenin ortaya çıkışını engellemişti.

Ama İtalya Batı Avrupa komünistlerinin göreli *sempatik* tavrı nedeniyle benzersiz bir tablo sergilediyse, örnek dışı olmasının başka bir sebebi daha vardı. 1943'te Mussolini'nin devrilmesi yirmi yıl boyunca onun hizmetinde çalışmış pek çok İtalyan entelektüelin suç ortaklığını engelleyememişti. Mussolini'nin aşırı milliyetçiliği diğer alanların yanı sıra yabancı kültüre ve dış etkilere yönelikti; Faşizm otarşik koruma ve daha sıradan yabancı ürünlere karşı onların yerine geçecek benzerlerini dayatma politikalarını edebiyat ve güzel sanatlar alanına uygulayarak "milliyetçi" entelektüelleri gözle görülür biçimde kollamıştı.

Nice İtalyan entelektüel (özellikle de genç olanlar) kaçınılmaz olarak faşist devletten gelen destek ve parasal yardımları kabul etmişti: Alternatif ya sürgündü ya da susmak. Elio Vittorini de faşist edebiyat yarışmalarında ödüller almış biriydi. Vittorio de Sica savaş sonrasının Neo-Realizm[16] akımının önde gelen oyuncusu olmadan önce faşist dönemin filmlerinde iyi tanınan bir aktördü. Neo-Realist arkadaşı, savaş sonrasında çektiği filmler siyasal açıdan çarpıcı ölçüde komünist eğilimli olan Roberto Rossellini daha birkaç yıl önce otoritelerden yardım alarak Mussolini İtalyası'nda belgeseller ve sinema filmleri çekmiş bir yönetmendi, üstelik onun durumu kendine özgü değildi. Yetişkinlik çağlarında başka türlü barış dönemi iktidarı görmemiş milyonlarca İtalyan açısından 1943'te Mussolini'nin egemenliği olayların doğal akışını yansıtıyordu.[17]

İtalyan entelektüellerinin büyük çoğunluğunun savaş sonrası yıllardaki ahlaki duruşu, savaş sonrasında Avrupa ilişkilerinde dikkatleri üzerine çekecek kadar otoriter geçmişine gömülmüş ülkenin genel olarak uluslararası tutumunda yaşanan kararsızlığın aynasıydı. Şöyle ya da böyle, İtalya epeydir modern Avrupa kültürünün acayip bir biçimde kenarında kalmıştı, belki de bunun nedeni merkezden uzaklaşan kendi tarihi ve düzenlemelerdi: Napoli, Floransa, Bologna, Milano ve Torino kentlerinin her biri kendi üniversiteleri, gazeteleri,

16 Yeni gerçekçilik (ç.n.)

17 De Sica'nın *Sciuscià* –Ayakkabı Boyacısı (1946'da çekildi ve aynı yıl gösterime girdi) çocuk hapishanesinin müdürü yalnızca –kurtulamadığı bir alışkanlıkla– faşist selamı vermekle kalmaz, aynı zamanda Mussolini'nin döneminde suç oranının düşük olduğu günlere özlemini kılıf uydurmaksızın ima eder.

akademileri ve aydın kesimiyle kendisine ait küçük bir dünya kurmuştu. Roma otoritenin kaynağı, hamilik pınarı ve iktidar mahalliydi. Ancak ülkenin kültürel yaşamında asla tekelleşemedi.

Demek ki sonunda İkinci Dünya Savaşı ertesindeki yıllarda *Avrupa* entelektüel yaşamına uygun tek bir yer olabilirdi: Tek bir kent, takıntıları ve bölünmeleri bir bütün olarak kıtanın kültürel koşullarını hem yansıtabilecek hem de belirleyebilecek, tek bir ulusal başkent. Rakipleri hapse atılmış, kendi kendilerini yok etmiş ya da dar bir alana sıkıştırılmıştı. Daha 1920'li yıllardan beri Avrupa devletleri peş peşe diktatörlerin eline düşerken, siyasal sığınmacılar ve sürgün edilen aydınların yöneldiği yer Fransa'ydı. Kimileri savaş sırasında orada kalmış, Direniş'e katılmış, pek çokları Vichy yönetiminin ve Nazilerin kurbanı olmuştu. Bazıları Londra'ya, New York'a ya da Latin Amerika ülkelerine kaçmış, ama Kurtuluş'tan sonra geri gelmişlerdi. Doğu Avrupa'daki Sovyet darbeleri onları kaçmaya zorlayana dek göç etmeyen Czesław Miłosz ya da Macar tarihçi ve siyasal gazeteci François Fejtö gibilerin bu noktada, dosdoğru Paris'e yollanmalarından daha doğal bir şey yoktu.

Sonuçta, Karl Marx, Heinrich Heine, Adam Mickiewicz, Giuseppe Mazini ve Aleksandr Herzen'in Paris'te sürgün hayatı sürdükleri 1840'lı yıllardan beri ilk defa, Fransa bir kez daha, mirasından yoksun bırakılan aydınların Avrupa'daki doğal yuvası, modern Avrupa düşüncesi ve politikalarının aklanma merkezi oluyordu. Savaş sonrasında Paris'in entelektüel yaşamı iki kat daha kozmopolitti: Avrupa'nın dört bir yanından gelen erkek ve kadınları içine almıştı –ayrıca yerel fikirlerle anlaşmazlıkların büyütülüp geniş, uluslararası kitlelere aktarıldığı tek Avrupa sahnesiydi.

Böylelikle, Fransa onu darmadağın eden 1940 yenilgisine, dört yıl boyunca Alman işgaline küçük düşürücü boyutta boyun eğmesine, Mareşal Pétain'in Vichy rejiminin ahlaki belirsizliğine (ya da daha kötüsüne) ve savaş sonrası yılların uluslararası diplomasisinde ülkenin utanç verici biçimde ABD ile Britanya'nın izinden gitmesine rağmen, Fransız kültürü yine uluslararası alanda merkeze oturmuştu: Fransız entelektüeller çağın sözcüsü olarak uluslararası bir önem kazandılar ve Fransızların siyasal tartışmalarının seyri, genel olarak dünyadaki ideolojik anlaşmazlıkların temsilcisi oldu. Bir kez daha –ve son kez– Paris Avrupa'nın başkentiydi.

Böyle bir sonucun doğurduğu tuhaflık çağdaşlarını etkilemedi. Fransız entelektüellerinin bu yıllarda ilgi odağına gelmesi tarihsel bir fırsattı, ne de

olsa onların kaygıları da en az başkalarınınkiler kadar dar alana sıkışmıştı. Savaş sonrasında Fransa da diğer ülkeler gibi iç hesaplaşma, kıtlık ve siyasal istikrarsızlıkla boğuşuyordu. Fransız entelektüelleri dünyanın geri kalanındaki politikaları kendi takıntıları doğrultusunda yeniden yorumluyor, Fransa içerisinde Paris'in kendini beğenmiş tepeden bakan tavrı dünyaya genellikle kendini eleştirmez olarak yansıyordu. Arthur Koestler'in akıllardan silinmeyecek bir üslupla tanımladığı gibi, savaş sonrasının Fransız entelektüelleri ("Saint Germain de Prés'nin Küçük Fırlamaları") "Tarih'in zamparalarını duvardaki delikten dikizleyen röntgencilerdi." Ancak Tarih onlara ayrıcalıklı bir tünek sunmuştu.

İleriki yıllarda Fransız entelektüel çevrelerinin ayırt edici özelliği olacak bölünme hemen göze çarpmadı. Jean-Paul Sartre 1945'te *Les Temps Modernes* dergisini kurduğunda yazı işleri kurulunda yalnızca Simone de Beauvoir ile Maurice Merleau-Ponty değil, solcu politikalarla "varoluşçu" felsefe çevresinde yaygın fikir birliğini yansıtması bakımından Raymond Aron da yer alıyordu. Varoluşçu yaftası yapıştırılanlar arasında (kendisi bundan rahatsız olsa da) o dönemde Sartre ve De Beauvoir ile yakın arkadaş olan *Combat* günlük gazetesindeki köşesine yazdığı makalelerle savaş sonrasında Fransa'nın en etkili yazarı Albert Camus de vardı.

Hepsi belli bir "direnişçi" tutum paylaşıyordu (hoş, Direniş'te bir tek Camus etkin görev almıştı –Aron Londra'da Özgür Fransız Güçleriyle birlikteydi, diğerleri de İşgal yıllarını aşağı yukarı sorunsuz atlatmışlardı). Merleau-Ponty'nin sözleriyle, savaş sırasındaki mücadele Fransız entelektüelleri açısından "yapmaya karşı olma" açmazının çözümü demekti. Bundan böyle Tarih "içindeydiler" ve onunla iyice *içli dışlı* olmalıydılar. İçinde bulundukları koşullarda entelektüeller artık siyasal tercihlere bağlanmayı reddetme lüksüne sahip değildi; gerçek özgürlük bu gerçeği kabul etmekten geçiyordu. Sartre'ın sözleriyle, "Özgür olmak istediğini yapmak değil yapabileceğini istemektir".

Sartre ve onun kuşağının savaştan öğrendiklerini ileri sürdükleri bir başka ders de siyasal şiddetin kaçınılmazlığı –dolayısıyla belli ölçüde çekiciliğiydi. Buysa yaşanan son deneyimin Fransızların kendine özgü yorumundan çok uzaktı: 1945 yılında çoğu Avrupalı otuz yıldır askeri ve siyasal şiddet içinde yaşamaktaydı. Kıta genelindeki gençlik, hem sözle hem de eylemle yaşadıkları ondokuzuncu yüzyıldaki atalarını şok edecek genel vahşet koşullarına alışıktı. Modern politik söylemse şiddet ve savaş çağrılarını yumuşatmak için "mantık" öneriyordu: *Esprit* dergisinin editörü ve Hıristiyan Solu'nun söz sahibi ismi Emmanuel Mounier 1949'da yaptığı konuşmada "beyaz şiddet" kapitalizmin kur-

banlarına her gün uygulanırken şiddete ya da sınıf mücadelesine karşı gelmek ikiyüzlülüktür derken hiç kuşkusuz pek çokları adına konuşuyordu.

Ama Fransa'da şiddete dayalı çözümlerin çekiciliği son yaşanan deneyimin ileriye dönük yansımasından daha fazlasını temsil etmekteydi. Eski mirasın yankısıydı bu. İşbirlikçilik, hıyanet ve ihanet suçlamaları, ceza davaları ve temiz bir sayfa Kurtuluşla başlamamıştı. Saygıdeğer Fransız geleneği yeniden sahneleniyordu. 1972'den beri Fransız kamu yaşamındaki Devrimci ve karşı-Devrimci kutuplar ülkenin çifte bölünmesini açıklıyor ve pekiştiriyordu: Monarşi lehine ve aleyhine, Devrim lehine ve aleyhine, Robespierre lehine ve aleyhine, 1830 ve 1848 Anayasaları lehine ve aleyhine, Komün lehine ve aleyhine. Başka hiçbir ülke bu kadar uzun ve kesintisiz, iki kutuplu politik deneyime sahip değildi, Fransız okul çocuklarına on yıllar boyunca aşılanan ulusal Devrimci mitosun ürünü geleneksel historiografi[18] de bunu vurguluyordu.

Üstelik Fransa, herhangi batılı bir ulus devlete göre şiddeti kamu politikasında bir araç olarak daha çok onaylamış, hatta bağrına basmış bir ülkeydi. George Sand 1835 yılında ısrarla kanlı proleter devrimi savunan bir arkadaşıyla Seine kıyısında yaptığı bir yürüyüşü anlatır: Adalet ve barış, diye açıklamıştı, ancak Seine'in suları kızıl aktığında, Paris alevler içinde kaldığında ve yoksullar hak ettikleri yerlere geldiğinde üstün olabilir. Neredeyse tam bir yıl sonra İngiliz deneme yazarı Peter Quennell *New Statesman*'daki yazısında "nice Fransız yazarını etkisi altına almışa benzeyen patolojik denebilecek şiddete tapınmayı" ele almıştı.

Böylece Radikal Parti'nin yaşlı siyasetçisi, 1957 yılında 85 yaşında ölene dek Fransız Ulusal Meclisi başkanlığını yürüten Édouard Herriot, Kurtuluş'ta "Fransa kan gölüne dönene kadar" normal siyasal hayat geri gelmeyecektir, demişti, kullandığı sözcükler, politika merkezinin koca göbekli taşralı parlamenterinin ağzından bile çıksa, Fransızlar için hiç de sıra dışı değildi. Fransız okurlar ve yazarlar tarihsel değişim ve temizlik amaçlı kan dökmenin el ele gittiği fikrine epeydir alıştırılmıştı. Sartre ve çağdaşları komünist şiddetin "proleter hümanizm" ve "Tarih'in ebesi" olduğunda ısrar ettikleri zaman, farkında olduklarından daha gelenekçiydiler.

Devrimci şiddetin Fransız *imgelemi* ile tanışıklığı, eski Fransız-Rus ittifakının sararmış anılarıyla birleşince, Fransa'daki entelektüeller komünistlerin Sovyet gaddarlığına yönelik özürlerini kabul etmeye yatkınlık göstermişlerdi. Mantık da işe yarıyordu elbet. Sartre'ın *Temps Modernes* dergisi adına Slánský davasını yorumlayan Marcel Péju okurlarına, insanın siyasal düşmanlarını öldürmesinin yanlış bir tarafı olmadığını hatırlatıyordu. Prag'da yanlış olan

18 tarih yazma (ç.n.)

"öldürüldükleri törendi [diğer bir deyişle, göstermelik yargılama], eğer bu şiddet komünist bakış açısından haklı bulunsaydı, neler yaşanabileceğinin kötü bir taklidi olurdu herhalde. Ne de olsa suçlamalar *prima facie* inandırıcı değildi."

Sovyet Bloku'nu ziyaret eden Fransız entelektüeller, inşa halindeki Komünizm karşısında pek çoklarına göre daha şiirsel bir coşkuya kapılmışlardı. Şair ve sürrealist Paul Eluard 1948 ekiminde Bükreş'te, (kafaları karışık) kitleler önünde yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Artık kimsenin gülmediği, hiç kimsenin şarkı söylemediği bir ülkeden geliyorum. Fransa karanlığa gömüldü. Oysa siz Mutluluk pırıltısını keşfetmiş bulunuyorsunuz." Aynı Eluard ertesi yıl Sovyet işgali altındaki Macaristan'da, "Halk kendi toprağında kendi efendisi olmalıdır, birkaç yıl içinde Mutluluk yüce kanun olacak ve her gün ufka Neşe saçacak" diyordu.

Eluard komünistti, fakat duyarlılığı Parti'ye hiç katılmamış olan pek çok entelektüel ve sanatçıya da bulaşmıştı. 1948'de, Çek darbesinin ardından Simone de Beauvoir komünistlerin her yerde zafere koştuklarından kuşku duymuyordu: Çağdaşı Paul Nizan'ın yıllar önce yazdığı gibi, devrimci filozof ancak Devrim'i benimseyen sınıfı seçerse etkili olabilirdi, komünistler de o sınıfın adanmış temsilcileriydi. Angaje entelektüeller, arada bir yaşanan ahlaki sallantılara rağmen, ilerleme ve Tarih'ten yana duruş sergilemek zorundaydı.[19]

Fransız entelektüelleri açısından komünist meselenin önemi aynı zamanda Fransız Komünist Partisi'nin (PCF) her yerde hazır ve nazır bulunmasının bir sonucuydu. Asla İtalya'daki parti kadar büyük olmasa da (üye sayısı en çok 800 bine ulaşmıştı) savaşın hemen ertesinde PCF seçimlerde çok daha başarılı oldu, 1946'da yüzde 28 oranında oy aldı. Ayrıca İtalyanların tersine, Fransız komünistlerinin karşısında merkez sağda birleşmiş bir Katolik Parti yoktu. Diğer yandan, iki savaş arasındaki uzun dönemde komünist taktiklerden payını almaları sayesinde, Fransız Sosyalist Partisi Soğuk Savaş'ın ilk aşamalarında komünist saflara (azınlıkta kalan kimi üyeleri buna can atsalar da) kayıtsız kalmamıştı. Böylece PCF diğer bütün komünist partilerden daha güçlüydü ve kendini daha çok soyutlamıştı.

Ayrıca entelektüellere garip bir biçimde hoşgörüsüz davranıyordu. İtalyanlarla tümüyle ters düşecek ölçüde PCF, 1932'den 1964'teki ölümüne dek Parti'yi yöneten eski maden işçisi Maurice Thorez örneğinde olduğu gibi her zaman sert, sözünü sakınmayan Parti bürokratları tarafından yönetilmişti. Stalin'e göre Thorez'in en önemli yanı –Çekoslovakya'daki Gottwald gibi– kendine söy-

19 Sovyet kültür politikası hakkındaki kuşkularına rağmen Paul Eluard kendi Parti hücresindeki işçi yoldaşlarının önünde Jidanovculuk'u eleştirmeye yanaşmadı. Claude Roy'a şöyle açıklamıştı: "Zavallıcıklar, bu onları yılgınlığa sürüklerdi. Mücadeleye katılarak onların canını sıkmamak gerekir; anlamazlar."

leneni hiç soru sormadan yapacağına güvenilir olmasıydı. 1939-40 yıllarının sahte savaşında[20] Fransız ordusundan kaçan Thorez'in ondan sonraki beş yılı Moskova'da geçirmesi rastlantı değildi. Dolayısıyla, Fransız Komünist Partisi biraz katı bir uydu partisi olmakla birlikte Stalinist söylevler çekmek ve uygulamak için yararlı bir araçtı.

Kendilerine yol gösterecek, yön, disiplin verecek ve "işçiler" ile omuz omuza eylem vaat edecek lider arayan savaş sonrasının öğrenci kuşağı için PCF'nin katılığının çekici bir yanı vardı, en azından birkaç yıl boyunca: Tıpkı Çek ya da Polonyalı benzerlerinin daha doğudaki akranlarına başlangıçta coşku aşılamış olmaları gibi. Ne var ki daha deneyimli Fransız entelektüellerinin gözünde PCF'nin kültür komiserlerinin Parti'nin günlük yayın organı *L'Humanité* gazetesinin kabarık sayfalarında ve başka yerlerde dayattıkları katı kuralların ateşi onların ilerici düşüncelerine ters düşüyordu. PCF ile kader birliği yapan yazarların ya da bilim adamlarının, İtalya'daki Vittorini veya Londra'daki Komünist Parti Tarihçiler Grubu'nun tersine herhangi bir kaçış yolları yoktu.[21]

Bu nedenle Parisli aydın çevrelerin eğilimleri Soğuk Savaş Avrupası'nda inanç ve fikir kırılmasına giden en sağlam yoldur. Paris'teki entelektüel bölünme, başka hiçbir yerde olmadığı kadar hem yurtta hem yurtdışında siyasal kopmaların da çerçevesini çizmişti. Doğu Avrupa'daki göstermelik duruşmalar Paris'te ateşli tartışmalarda ele alınırdı, çünkü onların komünist kurbanlarının çoğu Fransa'da yaşamış ve çalışmıştı: László Rajk İspanya İç Savaşı'ndan sonra Fransa'da hapse atılmıştı; Artur London Fransız Direniş Hareketi'nde çalışmış, önde gelen Fransız komünistlerinden biriyle evlenmiş, ileride de bir başkasının kayınpederi olmuştu; "André Simone" (Otto Katz, Slánský davasının kurbanlarından) 1930'larda orada yürüttüğü çalışmalar nedeniyle Paris gazetecilik çevrelerinde tanınan biriydi; Trayço Kostov Paris'te Bulgar dışişleri adına görev yaptığı günlerden akılda kalan biriydi –Camus'nün *Combat* gazetesi Sofya'da yakalanışını manşetten vermişti.

Paris de kendi adına iki etkili siyasal duruşmaya sahne olmuştur. 1944 nisanında ABD'ye iltica eden orta kademe Sovyet bürokratlarından Viktor Kravçenko *I Chose Freedom*[22] adını verdiği anılarını 1946'da yayımlamıştı. Ertesi yılın mayıs ayında bunlar *J'ai choisi la Liberté* adıyla Fransa'da basıldığı zaman Sovyetler'deki temizlik hareketi, katliamlar, özellikle de Sovyet toplama kampları sistemi, Gulaglar üzerine anlattıkları sansasyona yol açmıştı. Kasım

20 fırtına öncesi sessizliği (ç.n.)

21 Paris'te yaşayan François Fejtö birkaç yıl sonra, İtalyan Komünistleri Doğu Avrupa tarihini çekingen bile olsa sıcakça selamlarken, PCF dinden dönme birinin eseriymişçesine onu lanetlerdi.

22 *Hürriyeti Seçtim*, Rafet Zaimler Yayınevi (1945), Çev. Zeria Karadeniz (ç.n.)

1947'de, PCF liderlerinin Sovyet çizgisinden sapmaları nedeniyle azarlandığı Polonya'da yapılan Kominform toplantısından iki ay sonra Parti'nin entelektüel yayın organı *Les Lettres françaises*, Kravçenko'nun kitabının Amerikan gizli servislerinin uydurduğu yalanlarla örülü olduğunu ileri süren bir yazı dizisi yayımladı. Gazete 1948 nisanında bu suçlamaları yeniden gündeme getirip abartınca, Kravçenko iftiraya uğradığı gerekçesiyle dava açtı.

24 Ocak-4 Nisan 1949 tarihleri arasında süren mahkemede, Kravçenko onu desteklemek üzere pek tanınmamış birçok tanık çıkardı ortaya; ancak davalılar komünist olmayan belli başlı Fransız entelektüellerden bir dosya dolusu ifade koparmayı başarmıştı: Direniş Hareketi romancısı Vercors, Nobel ödüllü fizikçi Frédéric Joliot-Curie, sanat eleştirmeni, Direniş kahramanı ve Paris Modern Sanatlar Müzesi müdürü Jean Cassou ve daha pek çokları. Hepsi de Fransız Komünist Partisi'nin kusursuz Direniş sicili, Sovyetler Birliği'nin tartışılmaz devrimci kimliği doğrultunda ifade vererek Kravçenko'nun iddialarının içeriğinin –doğru olsa bile– kabul edilemez olduğunu belirttiler. Hakarete uğradığı gerekçesiyle Kravçenko'ya tazminat olarak tek bir frank verilmesine karar verildi.

İlerici Sol'un bu "ahlaki" zaferi Doğu Avrupa'daki başlıca göstermelik duruşmaların ilk turuyla, Sovyetler Birliği lehine ve aleyhine entelektüel duruşların benimsenmesi aynı tarihe denk geliyordu –Sartre birkaç ay önce, "SSCB ile Anglosakson blok arasında bir seçim yapmalı" diye ısrar etmeye başlamıştı. Ancak Sovyetler Birliği'ni eleştirenlerin çoğuna göre Kravçenko ideal bir sözcü olamazdı. ABD'ye sürgüne gitmeyi tercih etmiş eski bir Sovyet yandaşı olarak, Washington'a karşı belli bir mesafeyi korumaya çalıştıkları gibi Moskova'nın ilerici kimliğe tekel koymasına da karşı çıkan anti-komünist Avrupalı entelektüeller için hiçbir albenisi yoktu. Ocak 1950'de Sartre ile Merleau-Ponty, böyle biri, diye yazmışlardı, bize kardeşlik duyguları aşılamaz: "Rusya'nın kendi içinde Marksist değerlerin" düşüşünün canlı kanıtıydı o [Kravçenko].

Ancak bir başka duruşmayı görmezlikten gelmek hiç de kolay olmayacaktı. 12 Kasım 1949 tarihinde, László Rajk'ın Budapeşte'de idam edilmesinden dört hafta sonra David Rousset, *Le Figaro littéraire*[23] ekindeki yazısında, eski Nazi kampı sakinlerinin kendisine *Sovyet* toplama kamplarında soruşturma yapmakta yardımcı olması çağrısı yapıyordu. Sovyetler Birliği'nin Islah Edici Çalışma Yasası'na dayanarak, buraların yetkililerin ileri sürdüğü gibi yeniden eğitim merkezleri olmadığını, aksine daha çok Sovyet ekonomisi ve ceza sisteminin tamamlayıcı nitelikteki toplama kampları sistemi olduğunu tartışmaktaydı. Bir hafta sonra komünist yazarlar Pierre Daix ve Claude Morgan'ın imzasıyla yine *Les*

23 *Le Figaro* gazetesinin edebiyat eki (ç.n.)

Lettres françaises'de yayımlanan yazı, onu karalayıcı temele dayalı kaynaklar uydurup SSCB'yi küçük düşürmekle suçluyordu. Rousset ise hakaret davası açtı.

Bu çekişmedeki *dramatis personae*[24] görülmedik ölçüde ilginç kimselerdi. Rousset Kremlin'den gelen bir ilticacı değildi. Fransız'dı; epeydir sosyalist; bir süredir Troçkist'ti, Direniş kahramanlarından ve Buchenwald ile Neuengamme kamplarından sağ kurtulanlardan biriydi; Sartre'ın arkadaşıydı, 1948'de kısa ömürlü *Rassemblement démocratique révolutionnaire*'i[25] kurmuşlardı birlikte. Böyle bir adamın Sovyetler Birliği'ni toplama ya da çalışma kampları işletmekle suçlaması dönemin geleneksel siyasal çizgisiyle arasını açmıştı. Daix de Direniş faaliyetlerinden ötürü tutuklanmış ve sınır dışı edilerek Mauthausen'a gönderilmişti. Direnişçi ve kamplardan sağ kurtulan iki eski Solcu'nun birbirleriyle böylesine ters düşmeleri, geçmiş siyasal ittifakların ve bağlılıkların artık tek bir soruna, komünizme bağlandığını gözler önüne sermekteydi.

Rousset'nin tanık listesinde Sovyet cezaevi sistemi konusunda ilk elden uzman olan epey güvenilir çeşitli çevrelerden kimseler vardı, bunlardan birinin, yalnızca Sovyet kamplarını değil 1940'ta Molotov-Ribbentrop Paktı gereği yapılan değiş tokuşta Stalin tarafından Nazilere geri teslim edildikten sonra gönderildiği Ravensbrück'ü de yaşamış biri olarak tanıklık eden Margarete Buber-Neumann'ın etkileyici ifadesiyle mahkeme doruk noktasına çıkmıştı. Davayı Rousset kazandı. Üstelik çağdaşlarının vicdanlarıyla bilincini bile etkiledi. Ocak 1950'de kararın açıklanmasının ardından Maurice Merleau-Ponty "ortaya konan gerçekler Rus sisteminin anlamının sorgulanmasını doğurmuştur" itirafında bulundu. Simone de Beauvoir gerçek kişilerin kurgu karakterler olarak göründüğü *Les Mandarins*[26] adlı yeni romanına, kahramanların Sovyet kamplarından gelen haberler üstüne kendi aralarında yaptıkları acı tartışmalar koymak zorunda hissetmişti kendini (ancak Sartre ve arkadaşlarını pohpohlamak adına bu konulardan daha 1946'da haberdarlarmış izlenimi uyandıracak biçimde tarihleri değiştirmişti).

Rousset ve benzerlerine karşılık vermek –ve "ilerici" entelektüelleri hizaya sokmak– için komünist partiler ahlaki "anti faşizm" kaldıracına başvurdular. Bu tanışıklık ilgi uyandırıyordu. Avrupalıların çoğu siyasal seferberlik deneyimini ilk olarak 1930'ların anti-Faşist Halk Cephesi dayanışmalarında yaşamıştı. Çoğu kişi İkinci Dünya Savaşı'nı faşizme karşı zafer olarak hatırlıyordu, Fransa ve Belçika'da özellikle savaş sonrası yıllarda kutlanan buydu. "Anti-faşizm" kararsız dönemde insanlara güven veren, evrensel bir bağ oluşturuyordu.

Resmi Sol tarafından kullanılan anti-faşist retoriğin özünde siyasal bağlı-

24 oyun karakterleri (ç.n.)
25 Demokratik Devrimci Birliği (ç.n.)
26 *Mandarinler*, Afa Yayınları (Nisan 1991), Çev. İlkay Kurdak, Liz Behmoaras (ç.n.)

lığın basit bir ikili görünüşü yer almaktaydı: bizler onların olmadığı şeyiz. Onlar (Faşistler, Naziler, Francocular, Milliyetçiler) Sağ'da, bizler Sol'dayız. Onlar gerici, biz İlerici'yiz. Onlar Savaş'tan yana, bizler Barış'tan. Onlar Kötü'nün yanında, bizler İyi'nin. Klaus Mann'ın 1935'te Paris'teki sözlerini aktaralım: Faşizm her neyse biz o değiliz, ona karşıyız. Anti-faşistlerin çoğu muhalifleri kendi politikalarını her şeyden önce anti-komünist (Nazilerin savaş sırasında Danimarka ile Romanya arasında yer alan ülkelerdeki muhafazakâr seçkinleri çekme çabalarının bir parçasıydı) olarak tanımlamakta titiz davrandıkları için, bu hoş simetri komünistlere tartışma üstünlüğü sağladı. Komünizm yanlısı ya da en azından anti-komünizme karşı olmak anti-faşizmin mantıksal özüdür.[27]

Savaş sonrası yıllarda dikkatleri anti-faşist kimliğine çekmek, özellikle düşman olarak Almanya'nın yerini ABD aldığından beri her bakımdan Sovyetler Birliği'nin çıkarınaydı kuşkusuz. Anti-faşist söylem oklarını artık Amerika'ya çevirmiş, onu önce faşistlerin öç almalarını desteklemekle, sonra da bunun uzantısı olarak kendi başına kök-Faşist[28] tehdit olmakla suçlamıştı. Bu komünist taktiği özellikle etkili kılansa, faşizmin kendisinin ya da en azından enkazın altından neo-faşist sempati dalgasının yeniden canlanacağına yönelik Avrupa'daki yaygın ve içtenlikle duyulan korkuydu.

Batı Avrupalıların çoğunun Kursk ve Stalingrad'ın kahramanlarına beslediği sıcak duyguların ifadesi direniş ve ittifakın anlamını içinde barındıran "anti-faşizm" aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin savaş dönemindeki olumlu imajının can çekişmesiyle de ilgiliydi. Simone de Beauvoir'ın anılarında kendine özgü coşkulu bir ısrarla ortaya koyduğu gibi, "SSCB ile olan dostluğumuzun hiç saklı yanı yoktu: Rus halkının fedakârlıkları onların liderlerinin halkın dileklerini temsil ettiklerinin kanıtıydı." Edgar Morin'e göre Stalingrad bütün kuşkuları, bütün yergileri gidermişti. Paris'in *batılı* müttefikler tarafından kurtarılması da işe yaramıştı, yerli halkın gözünde günahları daha da büyümüştü.

Entelektüel Russeverlik[29] bu kadarla da kalmıyordu. Birkaç kilometre doğuda neler olup bittiğini anımsamakta yarar var. Batılıların komünizme karşı duyduğu entelektüel coşku "gulaş Komünizmi" ya da "Sosyalizmin insancıl yüzü" dönemlerinden çok rejimin en acımasız gaddarlıklarını sergilediği 1935-39 ve 1944-56 yılları arasında doruğuna ulaşmıştı. Yazarlar, profesörler, sanatçılar, öğretmenler ve gazeteciler Stalin'e yanlışlarına rağmen değil, daha çok onlar *yüzünden* hayranlık duyardı. İşte Stalin'in endüstriyel ölçekte insanları öldürdüğü, göstermelik

27 Buna göre Emmanuel Mounier, Şubat 1946'da *Esprit*'de yayımlanan yazısında şöyle diyordu: "Anti-Komünizm... Faşizm'in geri gelişine karşı gerekli ve yeterli tek kesin çözümdür."
28 proto-faşist (ç.n.)
29 Russofili (ç.n.)

duruşmaların Sovyet Komünizmi'ni görsel açıdan ürkütücü gösterdiği böyle bir dönemde, kendinin bile kavrayamadığı ölçüde Stalin ve kültü insanların aklını çelmekteydi. İyi niyetli erkek ve kadınlar açısından bir Dava'yı karşı konulmaz kılan da söylemle gerçeklik arasındaki anlamsız büyük uçurumdu.[30]

Komünizm entelektüelleri ne Hitler'in ne de (özellikle) liberal demokrasinin boy ölçüşmeyi umut bile edemeyeceği ölçüde heyecanlandırmıştı. Komünizm yerel düzeyde ve kahramanlık ölçütünde egzotikti. Raymond Aron 1950'de, "Avrupa Solu'nun piramit inşaatçısını Tanrısı yerine koyması ... gülünç bir sürpriz" diye belirtiyordu. Gerçekten sürpriz miydi acaba? Örneğin, Jean-Paul Sartre'ın komünizmin çekiciliğine en çok kapıldığı dönem "piramit inşaatçısının" son, çılgın projelerini uygulamaya başladığı sıralardı. Sovyetler Birliği'nin hırsını haklı çıkaran ve kusurlarını bağışlatan bir ülküye bağlandığı fikri rasyonalist entelektüellere pek çekici gelmişti. Faşizmin dar görüşlü amaçları, onun rahatsız edici günahları olmuştu. Oysa komünizm tertemiz evrensel ve aşkın hedeflere yönelmekteydi. *İşlediği* suçlar Tarih ile hesaplaşma pahasına komünist olmayan pek çok gözlemci tarafından bağışlanıyordu.

Gene de, Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Batı Avrupa'da Stalin'i, Sovyetler Birliği'ni ve onların komünistlerini daha açıktan eleştiren pek çok kimse olabilirdi, ancak siyasal muhaliflerine yardım ve destek verme korkusu onlara engel olmaktaydı. Bu da "anti-faşizm" efsanelerinden biriydi: Sol'da hiç düşman olmadığında ısrar edilmesi (belirtmek gerek ki Stalin'in kendisinin pek kulak asmadığı bir kuraldı bu). İlerici Abbé Boulier, Rajk davası hakkında yazı yazmaktan caydırmaya çalıştığı François Fejtö'ye, komünistlerin günahlarına dikkatleri çekmek "'emperyalistlerin' oyununu oynamak olacaktır" demişti.[31]

Sovyet karşıtlarının çıkarlarına hizmet etmek korkusu yeni değildi. Ellili yılların başında Avrupa'daki, en çok da Fransa'daki entelektüellerin başlıca çekişme konusu bu hesaplara dayanırdı. Doğu Avrupa'daki göstermelik duruşmalar sonunda Emmanuel Mounier ile onun *Esprit* grubunda yer alan pek çok kişiyi Fransız Komünist Partisi'nden uzaklaşmaya itmiş olsa bile "anti-komünist" olduklarını –daha da kötüsü artık "anti-Amerikan" olmaktan vazgeçtiklerini– ima edecek herhangi bir söz kullanmamaya özen gösterirlerdi. Komünist olmak kendi içinde siyasal ve kültürel bir son demekti.

30 Benzer şekilde, tam da Kültürel Devrimin doruğuna yükseldiği, Mao'nun yazarları, sanatçıları ve öğretmenleri süründürdüğü bir dönemde ve *salt bu nedenden* ötürü Mao kültünün Batı'da yücelmesi de eşzamanlıdır.

31 Bu yıllarda "ilericilik", Raymon Aron'un da sivri dille belirttiği üzere, "Komünist savlar sunulurken dış etkenlerden bağımsız kendiliğinden kaynaklanmış gibi yapmak" demekti.

Avrupa'daki kültürel bölünmenin bir yanında komünistler, onların dostları ve savunucuları: ilericiler ve "anti-faşistler" vardı. Diğer yandaysa, sayısı çok daha fazla (Sovyet Bloku'nun dışında) ama kesinlikle ayrışık[32] anti-komünistler. Anti-komünistlerin arasında Troçkistlerden tutun da neo-faşistlere kadar geniş bir yelpazeye yayılan kimseler bulunduğundan, SSCB'yi eleştirenler, genellikle kendilerini, başka açılardan politikalarını kınadıkları biriyle aynı platformu paylaşırken ya da aynı dilekçeyi imzalarken buluyorlardı. Böyle kutsal olmayan ittifaklar Sovyet tartışmalarının başlıca hedefiydi, bazen de tepki görecekleri korkusuyla komünizmi eleştiren liberalleri, fikirlerini kamuoyu önünde seslendirmeye ikna etmek güç oluyordu. Arthur Koestler 1948'de New York'taki Carnegie Hall'da kalabalık bir dinleyici kitlesine yaptığı konuşmada, "Yanlış gerekçelerle insanların haklı çıkmasına çözüm bulamazsınız... Kendini kötü kimselerin yanında bulma korkusu siyasal saflığın değil; özgüvensizliğin ifadesidir" diye belirtmişti.

Düpedüz gerici entelektüeller savaştan sonraki ilk on yılda cılız kaldılar. Fransa'da kendilerini utanmadan Sağcı olarak niteleyen Jacques Laurent ya da Roger Nimier gibiler davalarının umutsuzluğunu kabullenmekten belli bir zevk alıyor, gözden düşen geçmişe bir tür neo-bohem özlem duyarak siyasal yetersizlikleriyle onur nişanı takmışçasına caka satıyorlardı. Eğer Sol yelkenlerini şişirerek rüzgârı arkasına, Tarih'i de yanına aldıysa, Sağ kanadın yeni aydın kuşağı kaybeden küstahlar olmaktan onur duyar, Drieu la Rochelle ve Ernst Jünger gibi iki savaş arası dönemin yazarlarının gerçek yıkım ve ölüm arayan tekbenciliğini[33] toplumsal kılıfa ve erkek terzi makasına uydururdu –dolayısıyla Bayan Thatcher'ın Britanyası'ndaki "genç eski kafalı" insanların önceden habercisiydiler.

En azından Fransa ve Britanya'da daha çok temsil edilen kesim, komünizme yönelik nefretleri otuz yıl içinde pek az değişikliğe uğramış olan entelektüel muhafazakârlardı. Her iki ülkede, aynı zamanda İtalya'da, ateşli Katolik entelektüeller anti-komünist tartışmalarda önde geliyorlardı. İngiliz kültür yaşamında doğuştan yetenekli öfke kusan Katolik muhafazakârlar için ayrılan yeri Hilaire Belloc ve G. K. Chesterton'dan sonra Evelyn Waugh ile Graham Greene doldurmuştu. Ancak İngiliz muhafazakârlar modern yaşamın saçmalığına diş bilerken ya da ondan elini ayağını çekerken, François Mauriac gibi bir *Fransız* Katolik siyasal Sol ile tartışmaya can atıyordu.

Mauriac savaş sonrasında halkla ilişkilerle ilgilendiği uzun süre boyunca (seksenli yaşlarına dek *Le Figaro* gazetesine düzenli yazmıştı –1970 yılında öldüğünde 85 yaşındaydı), tartışmalarını daima ahlaki çerçevede yürütmüştü –önce savaş sonrasının temizlik hareketlerinin uygun düşüp düşmediği konu-

32 heterojen (ç.n.)
33 solipsizm (ç.n.)

sunda Albert Camus'yle, sonra –onaylamadığı– Cezayir savaşı üstüne kendi muhafazakâr dostlarıyla ve ille de tiksindiği komünistlerle. 24 Ekim 1949 tarihli *Le Figaro* okurlarına, Fransız Komünistlerinin –o sırada görülmekte olan– Budapeşte'deki göstermelik davayı haklı çıkarma çabalarının "*obscénité de l'esprit*[34]" olduğunu anlatmıştı. Ancak Mauriac'ın bu yıllarda komünizmin suçlarına yönelik ahlaki açıklığıyla Amerikan toplumunun "yabancı değerlerini" kınaması başa baş gidiyordu: Avrupalı muhafazakârların çoğu gibi o da Soğuk Savaş'ın gereği olarak Amerika'yla aynı saflarda yer almaktan biraz rahatsızdı.

Raymond Aron gibi liberal realistler açısından böyle bir sorun yoktu. Avrupa siyasal merkezindeki pek çok "Soğuk Savaşçı" gibi Aron da Birleşik Devletler'e sınırlı bir hoşgörüyle bakıyordu –"ABD ekonomisi, bana göre," diye yazmıştı, "ne insanlık ne de Batı açısından bir modeldir." Fakat Aron savaştan sonra Avrupa politikalarıyla ilgili ana doğruyu anlıyordu: Yurtiçi ve yurtdışı çekişmeler o günden sonra iç içe geçmişti. 1947 temmuzunda kaleme aldığı yazıda, "Bizim zamanımızda," diyordu, "gerek bireyler gerekse uluslar için her şeyi belirleyen tercih küresel, daha doğrusu coğrafidir." Ya da bir başka ortamda dile getirdiği üzere, "Asla iyi ile kötü arasında bir mücadele değil, beğenilen ile tiksindiren arasındaki mücadeledir".

Demek ki ister Aron ya da Luigi Einaudi veya Britanyalı anlayışıyla Isaiah Berlin gibi liberal entelektüeller tarihin kendilerine dayattığı Amerikan bağlantısıyla ilgili çoğu muhafazakâra göre gözden kaçmayacak kadar rahattılar. Tuhaf görülebilir ama aynısı sosyal demokratlar için de geçerliydi. Bunun bir nedeni FDR'nin[35] anısının belleklerde henüz taze olması, ayrıca bu yıllarda Avrupalıların ilişki kurduğu Amerikan diplomatlarıyla politika mimarlarının çoğunun, ekonomik ve sosyal politikada devleti daha etkin rol oynamaya özendiren ve siyasal yakınlıkları merkez sola kayan Yeni Tüccarlar olmasıydı.

Bununla birlikte Amerikan politikasının doğrudan sonucu da buydu. AFL-CIO ile ABD istihbarat servisleri ve Dışişleri Bakanlığı ılımlı, sendika kökenli sosyal demokrat ve işçi partilerini en çok Fransa ve Belçika'da komünizmin önünü kesecek en uygun engeller olarak görüyorlardı (siyasal yapılanışın daha farklı olduğu İtalya'daysa umutlarını ve kaynaklarını Hıristiyan Demokratlara bağlamışlardı). 1947 yılının ortasına dek bu, kumar oynamaktan farksızdı. Ancak o yılın bahar aylarında Fransa, Belçika ve İtalya'da komünist partilerin hükümetten kovulmasının ardından, özellikle de Şubat 1948'de Prag'da yapılan darbeden sonra Batı Avrupalı sosyalistlerle komünistler birbirlerinden uzaklaştılar. Komünist ve sosyalist işçi sendikaları arasında ve komünistlerin yönlen-

34 ahlaki kepazelik (ç.n.)
35 Franklin Delano Roosevelt (ç.n.)

dirdiği grevcilerle sosyalist bakanların emri altındaki askerler arasında çıkan şiddetli çarpışmalar, Doğu Avrupa'daki sosyalistlerin tutuklanıp hapse atıldığı haberleriyle birleşince batılı sosyal demokratların çoğu Sovyet Bloku'nun müzmin düşmanı ve örtülü Amerikan yardımını almaya hazır kişiler oluvermişlerdi.

Fransa'da Léon Blum ya da Almanya'da Kurt Schumacher gibi sosyalistler için Soğuk Savaş bir bakıma hiç alışıldık olmayan siyasal tercihler dayatıyordu: Komünistleri eskiden beri tanırlardı ve Halk Cephesi ittifaklarından önceki dehşet yıllarındaki acı kardeş savaşlarını hatırlayacak kadar deneyimliydiler. Gençler o kadar rahat değildi. 1930'larda kısa bir süreliğine Komünist Parti'ye katıldıktan sonra vazgeçen Albert Camus çoğu çağdaşı gibi savaştan komünistlerle sosyalistlerin ve her renkten radikal reformcuların Direniş koalisyonuna sıkı inanan biri olarak çıkmıştı. 1944 martında Cezayir'den, "Anti-komünizm," diye yazmıştı, "diktatörlüğün başlangıcıdır."

Komünistler Direniş'in *tek* Partisi olarak katı bir çizgi izleyip gerçek ya da hayali binlerce işbirlikçinin ihraç edilmesini, hapse atılmasını ve ölüm cezasına çarptırılmasını talep edince, Camus önce Fransa'nın savaş sonrası mahkemelerine ve temizlik hareketlerine kuşkuyla bakmaya başladı. Derken, siyasal ve entelektüel bağlılığın atardamarı 1947'den sonra sertleşmeye yüz tutunca, Camus giderek siyasal müttefiklerinin iyi niyetinden kuşkulanma eğiliminde olduğunu görecekti –başta alışkanlıkla ve dayanışma uğruna bastırdı bu kuşkuları. Haziran 1947'de *Combat* gazetesinin yönetimini devreden Camus siyasal açıdan üç yıl öncesinde olduğu kadar güvenli ya da iyimser değildi. Aynı yıl *La peste*[36] adlı başlıca romanı yayımlandı, Camus'nün, siyasal yol arkadaşlarının katı siyasal gerçekliğinden huzursuz olduğu belliydi. Karakterlerden biri olan Tarrou'nun ağzından, "Dolaylı ya da dolaysız olarak insanları öldüren ya da onların ölümüne yol açan birilerini haklı çıkaran her şeyi reddetmeye karar vermiş bulunuyorum" diyordu.

Bununla birlikte Camus kamuoyu önüne çıkıp eski arkadaşlarıyla ilişiğini kesmekte hâlâ isteksizdi. Herkesin önünde Stalinizm'e yönelik açık yürekli eleştirilerini dengeleme çabasıyla Amerikan ırkçılığına ve kapitalist kampta işlenen diğer suçlara dengeli "nesnel" göndermeler yapardı. Fakat Rousset davasıyla Doğu Avrupa'daki göstermelik yargılamalar, elinde kalan son hayalleri de bitirecekti. Özel defterlerine dökmüştü içini: "Pişmanlık duyduğum konulardan biri de nesnelliğe çok fazla teslim olmak. Nesnellik bazen uzlaşmaya benzer. Şimdi her şey çok açık ve bu eğer o ise, hatta sosyalizm bile olsa ona *concentrationnaire*[37] demeliyiz. Bir anlamda artık asla nazik olmayacağım."

36 *Veba*, Can Yayınları (Ocak 1998), Çev. N. Tanyolaç Öztokat (ç.n.)
37 konsantrasyon kampı (ç.n.)

Belki de iki yıl önce 1947 haziranında Pen Yazarlar Kulübü'nün Uluslararası Konferansında Ignazio Silone'nin –*La Dignité de l'Intelligence et l'Indignité des Intellectuels* (Aydın Olmanın Onuru ve Aydınların Saygısızlığı) hakkında konuşmuştu– herkesin önünde kendi ve Solcu entelektüel dostlarının sessizliğinden ötürü duyduğu pişmanlığı dile getirdiği konuşmanın bilinçdışı yankılarıydı bunlar: "Ambarda çürüğe çıkarılmış tanklar gibiydik, herkes için özgürlük ilkeleri bir yana, geri kalanına insanlık onuru." Silone gibi Richard Crossman'ın 1950 tarihli *The God That Failed*[38] derlemelerinde öne çıkan denemelerden birine katkıda bulunmayı sürdürecek olan Camus de o günden itibaren "ilerici" görüşlerin huysuz eleştirmenine dönüşerek devrimci şiddeti lanetleyen yazılarını Parisli entelektüel Sol arasındaki eski arkadaşlarıyla arasındaki son bağın da kopmasına yol açan *L'Homme révolté*[39] adlı denemesinde toplayacaktı. Sartre'a göre radikal entelektüelin ilk görevi işçileri aldatmamak olmalıydı. Camus içinse, Silone gibi, en önemlisi insanın kendini kandırmamasıydı. Kültürel Soğuk Savaş'ın hatları çizilmişti.

Geri kalan onlarca yıla bakıldığında Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında görülen kesin ayrılıkları ve kullanılan söylemleri bütün açıklığıyla yeniden yakalamak zordur. Stalin henüz utanç kaynağı değildi –tam tersine. Maurice Thorez'nin 1948 temmuzunda dile getirdiği gibi, "herkes 'Stalinist' yakıştırmasıyla bizi aşağılayabileceğini sanıyor. Pekâlâ, bize göre bu yakıştırma sonuna kadar hak etmeye çalıştığımız bir onurdur." Ayrıca, yukarıda da gördük, komünist olmayan nice yetenekli kimseler de işlediği suçları en aza indirgemenin ya da onları bağışlamanın yollarını arayarak Sovyet liderini lanetlemekte isteksiz davranıyordu. Sovyet dünyasıyla ilgili umutlu hayallere Amerika hakkındaki yaygın kuruntular –ya da daha kötüsü– eşlik etmekteydi.[40]

Birleşik Devletler, Federal Alman Cumhuriyeti ile birlikte komünist şiddetin okkası altına girmişti. Kıvrak bir taktikti bu. ABD Avrupa'da ekonominin yeniden inşa edilmesine bonkörce yardım etmesine rağmen ve bazı yerlerde, yine bundan ötürü Batı Avrupa'da pek sevilmezdi. Temmuz 1947'de Fransız yetişkin nüfusun yalnızca yüzde 38'i Marshall Yardımı'nın Fransa'nın bağımsızlığına

38 *Aldatan Put*, Tür Yayınları (1973), Çev. Emine Gedik (Kitabın ilk baskısı 1950'lerde *İflas Eden Tanrı* adıyla yayımlanmıştır. (ç.n.)

39 *Başkaldıran İnsan*, Can Yayınları (1995), Çev. Tahsin Yücel (ç.n.)

40 Böyle düşünceler Nisan 1948'de Prag'da bir öğrencinin birinci sınıfta komünist ilkokul öğretmeninden dinlediği bu raporda kasıtsız olarak yer almaktadır: "Çocuklar, Amerika'da halkın yeraltındaki oyuklarda yaşadıklarını ve bütün kârı ellerine geçiren bir avuç kapitalistin kölesi olduklarını hepiniz biliyorsunuz. Ancak Rusya'da herkes mutlu, biz Prag'dakiler de çok mutluyuz, bunu Klement Gottwald hükümetine borçluyuz. Şimdi çocuklar benimle birlikte yüksek sesle tekrarlayın: Bizler Gottwald hükümetinden çok memnunuz ve onu destekliyoruz."

ciddi bir tehdit oluşturmadığına inanıyordu. Amerikalıların amaçlarına yönelik kuşkular 1948'de ortaya çıkan savaş korkusuyla ve ondan iki yıl sonra da Kore'de patlak veren savaşla daha da artmıştı. Komünistlerin düzmece suçlamalarla ABD Ordusu'nun Kore'de biyolojik silahlar kullandığını açıklaması geniş kitlelerce doğru kabul ediliyordu.

Kültürel konularda komünistlerin kılını kıpırdatmasına bile gerek yoktu. Amerikan egemenliği ile, ulusal özerkliklerini ve inisiyatiflerini kaybetme korkusu "ilerici" kampa bütün siyasal renklerden ve renksiz her türlü kadın ve erkeği toplamıştı. Batı Avrupalı yoksul sömürgeleriyle karşılaştırıldığında, Amerika ekonomik açıdan etobur, kültürel olarak da gericiydi: bu ikisi ölümcül bir birleşmeydi. 1949 ekiminde –Marshall Planı'nın ikinci yılında ve NATO planlarının henüz tamamlandığı sıralarda– Fransız kültür eleştirmeni Pierre Emmanuel *Le Monde* okurlarına Amerika'nın savaş sonrasında Avrupa'ya en büyük armağanının... fallus olduğunu anlatıyordu; Standhal'ın ülkesinde bile "fallus Tanrı olma yolunda ilerliyor"du. Üç yıl sonra *Esprit*'nin Hıristiyan editörleri okurlarına, "bizler, ta en başından beri Avrupa halklarının zihinsel ve manevi uyumunun köklerine saldıran Amerikan kültürünün ulusal refahımız için tehlike oluşturduğu konusunda uyarılarda bulunmaktayız" diye hatırlatıyordu.

Bu arada Amerikan ürünleri sinsice kıtaya yayılıyordu. 1947 ile 1949 arasında Coca-Cola Şirketi Hollanda, Belçika, Lüksemburg, İsviçre ve İtalya'da şişeleme fabrikaları açtı. Kuruluşunun beşinci yılında Batı Almanya'da bulunan böyle fabrikaların sayısı 96'ya ulaşmış ve ABD dışındaki en büyük pazar olmuştu. Öte yandan Belçika ve İtalya'da protesto sesleri yükselirken Coca-Cola'nın planlarının halk arasında fırtınaya yol açtığı yer Fransa oldu. *Le Monde* şirketin 1950 yılında Fransa'da 240 milyon şişe satılmasını hedeflediğini duyurunca patırtı kopmuştu –Coca-Cola'nın dağıtım hizmetlerinin ABD casusluk ağı gibi iki misli çalışacakları uyarısında bulunmakla yetinen komünistlerin desteği vardı ama bunu düzenleyen onlar değildi. *Le Monde* gazetesinin 29 Mart 1950 tarihli başmakalesinde belirtildiği gibi, "Coca-Cola Avrupa Kültürü için Danzig'dir".

"Koka-Kolonizasyon" aleyhindeki taşkınlıkları hafifletici gelişmeler de yaşandı (şirketin logosuna neon ışıklarla Eyfel Kulesi'ni de koyacağı ...yolunda söylentiler dolaşıyordu), ancak protestoların altında yatan nedenler ciddiydi. Filmlerinden içeceklerine kadar Amerikan kültürünün dangalaklığı, ABD'nin Avrupa'daki varlığının altındaki çıkarcı ve emperyalist tutkular gerek Sol gerek Sağ kanattan pek çok Avrupalının bildiği bir gerçekti. Sovyetler Birliği Avrupa için yakın bir tehdit olabilirdi, ama en uzun süreli sinsi meydan okuma Amerika'dan geliyordu. Kore'deki savaşın alevlenmesinin ardından ABD Batı

Almanların yeniden silahlanması için baskı yapmaya başlayınca bu görüş daha çok destek buldu. Komünistler Bonn'daki "eski Nazilere" yönelttikleri suçlamaları artık Amerika destekli "Faşist rövanşizm" ile harmanlayabilirlerdi. Savaş zamanındaki işgal sırasında yakılmış olmakla birlikte kurtuluştan bu yana küllenen "Anglo-Amerikan" toplumlara karşı milliyetçi düşmanlık ateşi körüklenerek İtalya, Fransa ve Belçika'da –aynı zamanda Brecht ve diğer Doğu Alman yazarlar tarafından Almanya'nın kendi içinde– canlandırılmıştı.

Avrupalı seçkinler arasında yeni filizlense de dal budak salan savaş korkusundan ve Amerikan ürünlerine yönelik kuşkulardan yararlanmaya bakan Stalin uluslararası Barış Hareketi'ni başlattı. 1949'dan Stalin'in ölümüne kadar "Barış" Sovyet kültürel stratejisinin süsü oldu. Barış Hareketi 1948 ağustosunda Polonya'nın Wroclaw kentinde düzenlenen "Dünya Aydınlar Kongresi" sırasında duyuruldu. Wroclaw toplantısının ardından 1949 nisanında "Barış Konferansları'nın" ilki Paris, Prag ve New York'ta aşağı yukarı eşzamanlı yapıldı. "Cephe" örgütlenmelerinin ilk örneği olan Barış Hareketi görünürde Fréderic Joliot-Curie gibi önde gelen bilim adamları ve aydınların liderliğindeydi; oysa komiteleri ve eylemleri komünistlerin denetiminde ve Bükreş'te basılan kendi yayın organının adını "Kalıcı Bir Barış ve Halk Demokrasisi İçin" olarak değiştiren Kominform ile eşgüdümlü olarak yürütülmekteydi.

Kendi açısından Barış Hareketi başarılıydı. Mart 1950'de "Dünya Barış Kongresi Partizanları Daimi Komitesi" tarafından Stockholm'de imzaya açılan dilekçenin altına (Sovyet Bloku'nda toplanan on milyonlarca imzaya ek olarak) Batı Avrupa'dan milyonlarca kişi imzasını koymuştu. Öyle ki Hareket'in başlıca faaliyeti, özellikle de en çok destek gördüğü Fransa'da bu imzaları toplamaktı. Ancak Barış Hareketi şemsiyesi altında başka cephe örgütlerinin ülkede ısrarla yaydıkları bir mesaj vardı: Sovyetler Birliği barış yanlısıydı, oysa Amerikalılar (ve Kore, Yugoslavya ve Batı Avrupa hükümetlerindeki dostları) savaş ortaklarıydı. 1950 mayısında Paris'ten *The New Yorker* dergisine yazan Janet Flanner etkilenmişti: "Şu anda komünist propaganda Fransa'da özellikle komünist olmayanlar arasında şimdiye dek hiç ulaşamadığı olağanüstü başarısının tadını çıkarıyor".

Komünistlerin kitle hareketlerine yönelik tutumları kesinlikle çıkar sağlayıcı araçtı –Barış Hareketi Sovyet politikasının yalnızca bir aracı olmuş, zaten bundan dolayı 1951'de ansızın "barışçıl ortak yaşam" temasına bürünerek Stalin'in değişen uluslararası stratejisini örnek almıştı. Kendi aralarında komünistler –özellikle de doğu blokundakiler– parti dışından yandaşlarının beslediği hayalleri küçümserlerdi. Halk demokrasilerine düzenlenen geziler sırasında

(çoğu Fransa, İtalya ve Hindistan'dan gelen) Barış Hareketi yandaşları desteklerinden ötürü çok iyi ağırlanır, onurlandırılırdı; ama arkalarından yeni Lenin kuşağının "yararlı budalaları" ve "güvercinler" diye alay edilirdi.

Komünistlerin, en azından Batı Avrupa'da pek çok kimsenin şartlı sevgisini sağlama alma başarısıyla özellikle Fransa ve İtalya'daki Komünist partiler tarafından Amerika'ya kuşkuyla bakan kültürel seçkin tabakadan gördükleri destekle sahneledikleri oyun bir grup batılı entelektüelden gecikmiş de olsa kararlılıkla karşılık görmüştü. Kültürel savaşı Stalin kazanırsa diye kaygılanarak kendi kültürel "cephelerini" kurdular. Kültürel Özgürlük Kongresi'nin (CCF) kuruluş toplantısı 1950 haziranında Berlin'de yapıldı. Kongre önceki yıl başlatılan Moskova'nın Barış Hareketi'ne tepki olarak planlanmıştı, ne var ki zamanlaması Kore savaşıyla çakıştığından önemi daha da arttı. Toplantıyı Paris yerine Berlin'de yapma kararı da gelişigüzel alınmamıştı: Daha en başından Kongre'nin Sovyetlere karşı kültürel savaş yürütmeyi üstlendiği belliydi.

Kültürel Özgürlük Kongresi Bertrand Russell, Benedetto Croce, John Dewey, Karl Jaspers ve Fransız Katolik filozof Jacques Maritain'in himayesinde oluşturuldu. Bu ihtiyar adamlar yeni girişime saygınlık ve otorite kazandırıyorlardı, ancak onun arkasındaki siyasal dürtü ve entelektüel enerji, yıldızı parlayan orta yaşlı liberallerden ya da eski komünist aydınlardan geliyordu –Arthur Koestler, Raymond Aron, A. J. Ayer, Margarete Buber-Neumann, Ignazio Silone, Nicola Chiaromonte ve Sidney Hook. Bunlara çoğu Amerikalı olan ve günlük planlama ve CCF'nin faaliyetlerinin yönetimini üstlenen daha genç bir grup da nöbetleşe yardım ediyordu.

Sonunda CCF dünya çapında otuz beş ülkede bürolar açacaktı, ama asıl ilgi odağı Avrupa ve Avrupa içerisinde Fransa, İtalya ve Almanya'ydı. Amaç, komünizme karşı mücadelede aydınları ve öğrencileri bir araya getirmek, şevklendirmek ve harekete geçirmek, bunun için öncelikle kültürel yayınların basımına ve yayılmasına önem vermekti: Britanya'da *Encounter*, Fransa'da *Preuves*, İtalya'da *Tempo Presente* ve Almanya'da *Der Monat*. Bu yayınlardan hiçbiri geniş okur kitlelerine ulaşamadı –*Encounter* en başarılı günlerini yaşadığı 1958'de tirajını ancak 16 bine çıkarabilmişti; aynı yıl *Preuves*'in abone sayısı 3000'de kaldı. Fakat içerikleri bakımından neredeyse şaşmaz biçimde yüksek kalitelerini korudular, katkıda bulunanlar arasında savaş sonrası yılların en iyi yazarları vardı, çok önemli bir boşluğu dolduruyorlardı –özellikle *Preuves*'in, tarafsız, savaş karşıtı, sempatizan ya da düpedüz komünist yayınların egemenlik kurduğu kültürel bir ortamda liberal, anti-komünist forum yürüttüğü Fransa'da.

Kongre ve faaliyetleri Ford Vakfı tarafından açıkça desteklenirken, CIA

tarafından da el altından besleniyordu –neredeyse bütün eylemcileriyle katkıda bulunanların uzun yıllar sonra kamuoyuna yansıyana dek bilmediği bir durumdu bu. ABD hükümetinin Avrupa'daki anti-komünist kültürel merkezlere örtülü olarak mali yardım yaptığı yollu imalar geri dönüp bakıldığında belki de o kadar ciddiye alınmamıştı. Komünist ve "cephe" yayınlarla her türlü kültürel ürünün Moskova'dan örtülü mali yardım aldığı bir dönemde Amerikan desteği CCF yazarlarından bazılarını rahatsız etmezdi herhalde. Arthur Koestler, Raymond Aron ya da Ignazio Silone komünizme karşı tutumlarını sertleştirmek için Amerikalıların kendilerini resmen kışkırtmasına gerek duymuyorlardı; ayrıca ABD'ye yönelik eleştirilerinin Washington'daki patronlarına uysun diye yumuşatıldığını ya da sansür edildiğini gösteren hiçbir kanıt yoktur.

ABD bu türden kültür savaşlarında yeniydi. Sovyetler Birliği kendi "Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Derneği'ni" 1925'te kurmuştu; Fransızlar, Almanlar ve İtalyanlar 1914 öncesinden beri denizaşırı "kültürel diplomasi" alanında etkinlikler yürütmekteydi. Amerikalıların böyle faaliyetlere bütçe ayırmaya başlaması İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde başlamış ve bu alanda ciddi çalışmalara girdikleri yıl Fulbright Programı'nın uygulamaya konduğu 1946 olmuştu. 1947 yılının sonbaharına dek Avrupa'daki Amerikan kültür ve eğitim projeleri "demokratik tutum değişikliğine" yönelikti; anti-komünizm ancak o zaman öncelikli stratejik hedefe dönüştü.

1950 yılına gelindiğinde ABD İstihbarat Bürosu Avrupa'da uygulanan Amerikan kültürel değişim ve bilgi programlarının bütün sorumluluğunu üstlenmişti. Batı Almanya ve Avusturya'da bulunan (bu ülkelerdeki ABD denetimi altına giren bölgelerdeki bütün basın yayın ve kültür merkezlerinin tam denetimini elinde tutan) ABD İşgal Gücü yetkililerinin ABD İstihbarat Bürosu artık Batı Avrupa'nın kültürel yaşamına büyük ölçüde etki edebilecek durumdaydı. Soğuk Savaş'ın doruğuna ulaştığı 1953 yılında ABD yabancı kültür programlarında (örtülü ödenekler ve özel fonlar dışında) istihdam edilenlerin sayısı 13 bin, maliyet 129 milyon doları bulmuştu, bu paranın çoğu Batı Avrupa'daki aydın seçkinlerin yüreklerini ve beyinlerini ele geçirme mücadelesine harcanıyordu.

Komünist basının taktığı adla "barış kavgası" kültürel "cephe" içerisinde "Kitap Savaşı" ile yürütülmekteydi (Leninist terimin askeri içeriğine dikkat edin). İlk çarpışmalar 1950'nin ilkbahar aylarında Fransa, Belçika ve İtalya'da yapıldı. Önde gelen komünist yazarlar –Elsa Triolet, Louis Aragon– konuşmalar yapmak, kitaplarını imzalamak ve Komünist dünyanın edebi kimliğini sergilemek üzere taşra kentlerine gideceklerdi. Pratikte bu yolculukların komünist davaya pek katkısı olmadı –savaş sonrasında Fransa'da çoksatan kitaplardan

ikisi Arthur Koestler'in (1945-55 döneminde 420 bin kopya satılan) *Darkness at Noon*[41] ile Viktor Kravçenko'nun (aynı dönemde 503 bin kopya satılan) *I Chose Freedom* kitapları olmuştu. Ancak asıl amaç kitap satmaktan çok okurlara ve başkalarına komünistlerin de kültürden –Fransız kültüründen– yana olduğunu hatırlatmaktı.

Buna karşı tepki olarak Amerikalılar kütüphanesi ve gazete okuma odaları olan, söyleşilerin, toplantıların yapıldığı ve İngilizce derslerinin verildiği "Amerikan Evleri" kurdular. 1955'te Avrupa'daki Amerikan Evleri'nin sayısı altmış dokuzdu. Bazı yerlerde etkileri gözle görülecek kadar büyüktü: Marshall Planı yıllarında ülke çapında 134 milyon kopya İngilizce yazılmış kitabın dağıtıldığı Avusturya'da Viyana ve Salzburg (ikisi de Dört Devletin, sonra da ABD İşgal Bölgesi'nin yönetimine girmişti) nüfusunun önemli bir bölümü ödünç kitap almak ve gazete okumak için yakın çevrelerindeki Amerikan Evlerini ziyaret ediyordu. Avusturyalı ortaöğretim öğrencilerinin yabancı dil tercihi Fransızca ve klasik dillerden İngilizceye kaymıştı.

Amerikan destekli radyo yayınları (Özgür Avrupa Radyosu –*Radio Free Europe*– Kore Savaşının patlak vermesinden bir ay sonra Münih'te törenle yayına başlamıştı) gibi Amerikan Evleri'nde yürütülen programlar bazen Washington kaynaklı kaba propaganda zorunlulukları nedeniyle baltalanıyordu. McCarthy döneminin doruğunda Amerikan Evleri müdürleri zamanlarının çoğunu raflardaki kitapları *kaldırmakla* meşguldüler. Eserleri uygunsuz görülüp şüpheli düzinelerce yazar arasında yalnızca John Dos Passos, Arthur Miller, Dashiell Hammett ve Upton Sinclair değil, aynı zamanda Albert Einstein, Thomas Mann, Alberto Moravia, Tom Paine ve Henry Thoreau da bulunuyordu. En azından pek çok gözlemci açısından Avusturya'daki "Kitap Savaşında" ABD bazen kendinin en etkili düşmanı oluyordu.

Neyse ki Batı dünyasının Amerikan kültürüne sıcak ilgisi Amerikalıların siyasal saçmalıklarından fazla etkilenmemişti. Amerikan caz müziğini ve Amerikan sinemasını ahlaki çöküntü ürünü görüp resmen kınayarak Joseph Goebbels'in görüşlerini taklit etmeleri komünistleri epey dezavantajlı bir duruma sokmuştu. Doğu Avrupa'nın komünist devletleri yoz ve yabancı diye cazı yasaklarken, Özgür Avrupa Radyosu haftanın her işgünü öğleden sonraları Doğu Avrupa'ya her saat başı on dakikanın haberlere ayrıldığı üç saat boyunca popüler müzik yayını yapıyordu. Komünistlerin denetimindeki devletlerde zamanın bir diğer evrensel yayın aracı olan sinema da usulüne uydurulabiliyordu; oysa Batı Avrupa çapında Amerikan filmlerine ilgi geneldi. Burada, Sovyet propagan-

41 *Gün Ortasında Karanlık*, İletişim Yayınları, Çev. Pınar Kür (ç.n.)

dasının rekabet edecek hiçbir şeyi yoktu, çoğu Amerikan müziğine ve sinemasına meraklı olan batılı ilericiler bile Parti çizgisini hoş karşılamıyorlardı.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarındaki kültürel rekabet asimetrikti. Avrupa'nın kültürel seçkinlerinin, ideolojik bölünmeler, hatta Demirperde'nin mandallamasına rağmen hâlâ paylaştıkları yaygın bir düşünce vardı: Amerika'nın tehdit ettiği ortak kültür. Fransızlar bu yolu benimseyerek diplomatlarının savaş sonrası dönemin başlarında yaptıklarını taklit edip Amerikan denetiminden bağımsız uluslararası bir politika izleyerek gösterdikleri çabaların izinden gittiler. Görünürde, işgal altındaki Berlin'deki Fransız Kültür Merkezi'nin başı Félix Lusset, Sovyet meslektaşıyla (Alexander Dymshitz) kentte bulunan Britanya'nın ya da Amerika'nın temsilcilerine göre daha iyi anlaşıyor ve Paris'teki patronları gibi Paris'ten Berlin'e, oradan da Leningrad'a uzanan kültürel bir ekseni yeniden kurmanın hayalini kuruyordu.

ABD Avrupalıların sempatilerini kazanmak uğruna harcadığı yüz milyonlarca dolara rağmen sonuçta ortaya iğreti yayınlarla ürünler çıkıyor ve ters teperek yalnızca Avrupalı aydın sınıfının içlerinde beslediği kuşkuları doğrulamaktan başka bir işe yaramıyordu. Almanya'da Amerika'nın komünistler tarafından işlenen suçlara dikkat kesilmesi pek çoklarının gözünde Nazilerin suçlarını unutturmaya veya onlarla ilişkilendirilmesine yönelik bilerek uygulanan bir hileydi. İtalya'da Vatikan'ın yürüttüğü çarpıcı anti-komünist kampanya Silone, Vittorini ve başkalarının anti-Stalinist tartışmalarının altını oyuyordu. Ancak Stalinist kültürel politikanın anlamsızlıklarının doğrudan sanatçıların ve şairlerin faaliyet alanına tecavüz ettiği sanat ve edebiyatta batılı entelektüeller giderek Moskova'dan uzaklaşıyorlardı –burada bile onların muhalefeti Amerikan "propagandasına" rehine kaptırmak korkusuyla bastırıldı.[42]

Diğer yandan, Batı Avrupa nüfusunun geniş kitlelerinin sempatisini kazanma mücadelesinde Sovyetler hızla geriliyordu. İtalya dışında her yerde komünistlerin oyları 1940'ların sonlarından beri sürekli azalmaktaydı –anketlere bakılırsa– komünistlere oy vermiş olanlar bile bunu ya sembolik bir protesto, ya sınıflarının ifadesi ya da toplumsal dayanışma adına yaptıklarını söylüyorlardı. Daha 1956'da yaşanan, Avrupalı entelektüellerin çoğunun sempatisini keskin bir dönüşle Sovyet Bloku'ndan çark ettiren felaketlerden çok önce diğer Batı Avrupalıların çoğu çoktan Atlantik'e yönelmeye karar vermişlerdi.

42 "İyi bildiğimiz ülkelerdeki ahmaklığı hoş görmeyiz" diye yazmıştı savaş sırasında bir süre Fransız Aşırı Sağcı Hareketle aşk yaşadıktan sonra PCF'ye katılan Fransız şair Claude Roy, "ama az bildiğimiz konularda işlenen suçları bağışlarız."

FİNAL
ESKİ AVRUPA'NIN SONU

"Savaştan sonra hayat şaşırtıcı ölçüde az değişmişti."
David Lodge

"Gençlik yıllarımı fabrika kentlerinde ve onlara bitişik varoşlarda tuğla ve kurumların, fabrika bacalarının ve kaldırım taşı döşeli sokakların ortasında geçirdim. Kısa yola giderken tramvaya, uzun yolculuklarda trene binerdik. Her öğün için taze yiyecekler satın alırdık, ağzımızın tadını bildiğimizden değil buzdolabımız olmadığından (daha dayanıklı malzemeleri kilerde saklardık). Annem her sabah soğukta kalkar, sofadaki sobayı yakardı. Musluklardan akan suyun derecesi hep aynıydı: Buz. Mektupla haberleşir, haberleri en çok gazetelerden öğrenirdik (yine de yeterince moderndik, dosya dolabı büyüklüğünde sayılabilecek bir radyomuz vardı). İlk dersliklerimde şiş karınlı sobalarla içine kalem uçlarımızı batırdığımız mürekkep hokkalı çiftli sıralar vardı. Biz çocuklar on iki yaşımızda *communion solennelle*[1] törenine kadar kısa pantolon giyerdik. Vesaire. Ama burası Karpatlar'ın keşfedilmemiş kuytu köşeleri değil, 'savaş sonrası' denen sürecin yaklaşık yirmi yıl sürdüğü savaş sonrasının Batı Avrupası'ydı."[2]

Belçikalı yazar Luc Sante'nin kaleminden 1950'lerin sanayi kenti Wallon'un tarifi bu yıllarda Batı Avrupa'nın çoğu yerine uyarlanabilirdi pekâlâ. Savaştan sonra Londra'nın iç mahallelerinden Putney'de büyüyen bu kitabın yazarıysa, sık sık uğradığı loş şekerci dükkânlarında ona "Kraliçe'nin tahttaki ellinci yıldönümünden beri senin gibi küçük çocuklara emme şeker" sattığını söyleyen kartaloz kadınlarca azarlanırdı (1887'den beri demek istiyorlardı: sözünü

1 ergenlik (ç.n.)
2 Luc Sante, *The Factory of Facts* (1998), s. 27

ettikleri de Kraliçe Victoria'ydı elbette).[3] Aynı sokaktaki mahalle bakkalında –Sainbury's– yerler talaş kaplıydı, içerisi çizgili gömlekler giymiş iriyarı erkeklerle, bembeyaz önlükler ve kepler takmış tazecik genç kızlarla doluydu. Görüntü, dükkânın ilk açıldığı 1870'lerde çekilmiş, duvarda asılı sararmış bir fotoğrafa benziyordu.

Pek çok bakımdan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk on yılda günlük yaşam elli yıl öncesinin kadın ve erkeklerine tümüyle tanıdık gelecekti. Bu yıllarda kömür hâlâ Britanya'nın ihtiyacının onda dokuzunu ve Belçika ile yeni kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu üyesi ülkelerin ihtiyacının yüzde 82'sini karşılıyordu. Tramvaylar ve rıhtımlar kenti olarak kömür ateşinin her yerde bulunması sayesinde Londra düzenli olarak nemli sis örtüsüne bürünerek Victoria döneminin sonlarındaki alışıldık sanayi kenti görünümünü aratmazdı. O yıllarda Britanya'da çekilen filmlerde Edward döneminin havası çarpıcı biçimde öne çıkar –ya sosyal ortam (örn. 1948 tarihli *Winslow Boy* –İftira) ya da dönemin başka renkleri. *The Man in a White Suit* –Beyaz Takım Elbiseli Adam (1951) filminde Manchester bütün başlıca özellikleriyle (el arabaları, evler, toplumsal ilişkiler) ondokuzuncu yüzyılı yansıtmaktadır; patronlarla sendika liderlerinin üretim veriminin bedeli ne olursa olsun girişimci amatör ruhun ahlaki erdem olduğu konusunda uzlaştıkları bir dönem. Üç milyon Britanyalı kadınla erkek her hafta çalışma izni olan dans salonlarına giderlerdi, 50'li yılların başlarında yalnızca Huddersfield'in Yorkshire kasabasında erkek işçilerin gittiği kulüplerin sayısı yetmişi buluyordu (ne var ki her iki sosyal etkinlik de gençler arasında çekiciliğini yitirmeye yüz tutmuştu).

Aynı sürünceme duygusu Kıta Avrupası'nda da seziliyordu. Belçika'daki kırsal yaşam Millet'nin[4] resimlerine de yansımıştı: Tahta tırmıklarla toplanan saman yığınları, dövenle dövülen harman, elle toplanan meyve ve sebzeler, at arabalarıyla yapılan taşımacılık. Başlarına bere takmış adamların eve giderken köşedeki (1919'daki yaygın adıyla) Café de la Paix'den[5] bir somun ekmek aldıkları Fransız taşra kasabaları ya da Franco'nun otoriter yönetimi altında etli jöle yemeye mahkûm kalan İspanya gibi Belçika ve Britanya da gecikmiş Edward dönemine asılı kalmıştı. Savaş sonrasının Avrupası hâlâ normal seyrini izleyerek ondokuzuncu yüzyılın ekonomik devriminin sönmekte olan ateşiyle ısınırken, geride kültürel alışkanlıkların ve toplumsal ilişkilerin, uçaklarla atom

3 Victoria'ya taş atan bir tek o değildi. Dönemin Britanya Başbakanı Winston Churchill kitlelere Britanya Ordusunda Eylül 1898'de –Omdurman, Sudan'da– son şövalye olarak görev yaptığını hatırlatırdı.

4 Fransız ressam Jean-François Millet (ç.n.)

5 Barış Kahvesi (ç.n.)

bombalarının damgasını vurduğu yeni çağla arası açık olan tortularını bırakıyordu. Ortada bir fark varsa, savaşla birlikte her şeyin gerisin geri gitmesiydi. 1920'lerin modernleşme ateşi, hatta 1930'lar bile tükenmiş, geriye daha eski bir yaşam düzeni kalmıştı. Avrupa'nın kırsal kesimlerinin çoğunda olduğu gibi İtalya'da da çocuklar hâlâ ilköğretimlerini bitirdikleri gibi çalışma hayatına atılıyordu; 1951'de on üç yaşını doldurup da okula devam eden İtalyan çocuklarının oranı yalnızca dokuzda birdi.

Din, özellikle Katolik dini yeniden otorite kazanarak pastırma yazının tadını çıkarıyordu. İspanya'da Katolik hiyerarşi Karşı Devrimi yeniden başlatacak hem parasal hem de siyasal desteğe sahipti: 1953'te kiliseyle devlet arasında imzalanan bir anlaşmayla Franco Kilise'ye yalnızca vergi ve devlet denetimi muafiyeti tanımakla kalmamış, aynı zamanda onunla ters düşen herhangi bir yazıyı ya da konuşmayı sansürleme hakkı vermişti. Buna karşılık kilise hiyerarşisi dini ulusal kimliği tamamlayıcı bir unsur olarak korudu ve kabul ettirdi. Kilise ulusal kimlik ve görev tanımlarının öyle içine girmişti ki ilköğretimde okutulan *Yo soy español* [Ben İspanyolum] adlı başlıca tarih kitabında (ilk olarak 1943'te basılmıştı) İspanyol tarihi eşsiz ve kesintisiz bir öykü halinde öğretiliyordu: Cennet Bahçesinden başlayan ve Generalissimo[6] ile biten bir tarih.[7]

Buna bir de yeni ölü kültü eklenmişti –son İç Savaş'ta zafere ulaşan tarafın "şehitleri". İspanyol Kilisesi kilise karşıtı Cumhuriyetçilik kurbanlarına adanmış binlerce anıt alanında sayısız törenler ve ayinler düzenliyordu. Din, sivil otorite ve anma törenlerinin akıllıca kaynaşması kilise hiyerarşisinin ruhsal ve belleklere yönelik tekelini güçlendirmişti. Katoliklik Franco'ya Kilise'nin ona gereksindiğinden daha gerekli olduğu için –yoksa savaş sonrasında İspanya'nın uluslararası toplumla ve Batı'yla arasındaki ince bağları nasıl koruyacaktı?– ona modern İspanya'da eski rejimin "Haçlı" ruhunu yeniden yaratmak üzere sınırsız fırsat vermişti.

Batı Avrupa'nın diğer yerlerinde Katolik Kilisesi genel bağlılık konusunda birbiriyle çekişen ve düşmanca iddiaları hesaba katmak zorundaydı; ama Hollanda'da bile Katolik hiyerarşi savaş sonrasındaki ilk seçimlerde İşçi Partisi'ndeki rakiplerine oy veren seçmenleri aforoz edecek kadar özgüven

6 Başkomutan [Franco] (ç.n.)

7 Lise tarih kitaplarında Franco'nun iktidarı elde etme mesajı açıkça ortadaydı: "Üç yüzyıl sonra İspanya'nın geleceği geçmişin alınyazısıyla birleşti!... Eski alaylar son bulmamıştır. Hıristiyanlık aşkıyla coşmuş ölülerle canlılar bu yolda ilerler, yönünü şaşırmış, felaket getiren sarsıntılar yaşayan dünya onu ortalayarak demir atar... Tanrı'nın İspanya'ya bağışladığı büyük görevdir bu... Görülmedik bir yazgı... İmparatorluktan Tanrı'ya!" Feliciano Cereceda, *Historia del imperio espanol y de la hispanidad* (Madrid, 1943), s. 273-74; alıntı yapan Carolyn Boyd, *Historia Patria: Politics and National Identity in Spain, 1875-1975* (Princeton, 1997), s. 252.

kazanmıştı. Papa XII. Pius ölümünden iki yıl önce, 1956'da eski düzenin sona erdiğine, her on İtalyan'dan yedisinin düzenli olarak Pazar ayinlerine katıldığına işaret etmişti. Flandre'de olduğu gibi İtalya'daki Kilise de monarşi yanlıları, kadınlar ve yaşlılardan –genel nüfus içinde çoğunluktular– iyi destek görmekteydi. 1947 martında kabul edilen İtalyan Anayasasının 7'nci maddesi Mussolini ile Kilise arasında imzalanan 1929 anlaşmasını akla yatkın bir tutumla onaylamıştı: Katolik hiyerarşi eğitim alanında söz sahibi olmayı sürdürecek ve evlilikle ahlaki konuları ilgilendiren her alanda gözetim hakkını elinde tutacaktı. Togliatti'nin ısrarıyla Komünist Parti bile gönülsüz de olsa yasadan yana oy kullanmış, ancak bu, Vatikan'ı ertesi yıl yapılan seçimlerde PCI'ya oy verenleri aforoz etmekten alıkoymamıştı.

Fransa'da Katolik hiyerarşi ve siyasal destekçileri 1880'lerdeki kilise-devlet çekişmelerini çağrıştıran bir *guerre scolaire*[8] içinde eğitimle ilgili özel ayrıcalıklar için bastırmaktan çekinmiyorlardı. Asıl çekişme konusu, eskiden beri süregelen devletin Katolik okullarına fon ayırması sorunuydu; klasik ama yerinde bir talep. Ondokuzuncu yüzyılda alevlenen kilise karşıtlığı ateşi İtalya ya da Almanya'da olduğu gibi Fransa'da da ya sönmeye yüz tutmuş ya da güncel ideolojik anlaşmazlıklara indirgenmişken, çocuklarının eğitiminin maliyeti ve kalitesi en az kiliseye gidenleri bile harekete geçireceğine güvenilen birkaç konudan biriydi.

Kırklı ve 50'li yıllarda Avrupa'nın geleneksel dinleri arasında faal üyelerinin sayısını artıran bir tek Katoliklik vardı. Bunun bir nedeni –Almanya, Hollanda, Belçika, İtalya, Fransa ve Avusturya'da– Katolik Kilisesi'nin kendisine doğrudan bağlı (bazen de gördükleri desteği ona borçlu olan) siyasal partiler olmasıydı; bir başka nedeni de Katolikliğin geleneksel olarak Avrupa'da en yavaş değişim geçiren bölgelere aşılanmasıydı. Ama hepsinden önemlisi Katolik Kilisesi, üyelerine o dönemde özlem duyulan bir şey sunuyordu: son on yıl içinde şiddetle değişen ve gelecek yıllarda daha da korkunç dönüşüme uğrayacağa benzeyen bir dünyada istikrar, güven ve rahatlık duygusu. Katolik Kilisesi'nin modernliğe ve değişime karşı katı duruş sergilemeye varacak kadar eski düzene bağlılığı bu geçiş yıllarında ona özel bir albeni kazandırmıştı.

Kuzeybatı Avrupa'daki çeşitli Protestan kiliseler böyle bir çekicilikten yoksundu. Almanya'da Katolik olmayan nüfusun önemli bir bölümü artık komünist boyunduruğuna girmişti; Alman Evangelist kiliselerinin dik duruşu da 1945'te Protestan liderlerin Stuttgart İtiraf Komisyonu'nda yarım ağızla kabullendikleri üzere Hitler'le uzlaşmalarının sonucunda biraz bükülmüştü.

8 akademik savaş (ç.n.)

Fakat diğer yerlerde olduğu gibi Batı Almanya'da da asıl sorun, Protestan kiliselerinin modern dünyaya karşı bir seçenek sunmak yerine onunla uyum içinde yaşamayı önermeleriydi.

Protestan papazların ya da Anglikan kilisesi temsilcilerinin ruhani otoritesi inançları gereği devletle rekabet etmez, onun küçük ortağı olarak hareket ederdi –bu yıllarda Orta Avrupa'daki Protestan kiliselerinin komünist devletlerin baskılarına dayanamamasının bir nedeni de buydu. Ancak Batı Avrupa'daki devletler yurttaşlarının ruhani ve dünyevi bekçiliğini yapmaya soyununca, halkın görgü ve ahlak kurallarını belirleyen merciler olarak kilise ile devlet arasındaki ayrım epey karışmıştı. Buna göre, 40'ların sonuyla 50'lerin başı toplumsal itaat sözleşmeleriyle yüksek rütbe ve otorite iddialarının hüküm sürdüğü, aynı zamanda modern devletin giderek kilisenin, hatta ortak davranışı belirleme görevinde sınıfın yerini aldığı bir geçiş dönemine benzemektedir.

Çağın karakteri 1948'de kendi kullanımı için BBC tarafından hazırlanan bir tanıtım kitapçığında (*BBC Variety Programmes. Policy Guide for Writers and Producers*)[9] pek güzel özetlenmiştir. Kitle yayıncılığı kurumunun yüklenmek istediği *ahlaki* sorumluluk anlayışı çok açıktır: "[BBC'nin] dinleyicileri üzerinde etki kurma gücü büyük, standart kaliteli zevkleri karşılama sorumluluğu yüksektir." "Crosby Öncesi" dönemin müzik zevkini anlatmak için kullanılan "B.C."[10] gibi kısaltmalarda olduğu gibi dinle ilgili şakalar yasaklanmıştı. "Tuvalet" anlamına gelebilecek hiçbir gönderme, "erkeklerin efemine olması" ile ilgili herhangi bir şey yapılmayacaktı. Yazarların gevşek savaş ortamında popüler olan fıkraları kullanmaları ya da kadınların iç çamaşırlarını çağrıştıracak "kışta don" gibi *lastikli* sözcükler yasaktı. Hiçbir cinsel imada bulunulmayacaktı –"tavşanlar" ya da benzer "hayvan dürtüleri" olan canlılar hakkında konuşulmayacaktı.[11]

Ayrıca: Parlamento üyeleri ne halka kötü örnek olabilecek "onursuz ve yakışıksız" radyo programlarına katılacak, ne de anlattıkları fıkralar ya da yaptıkları göndermelerle "Grevler ya da iş anlaşmazlığı. Karaborsa, vurguncular ve asalakları" çağrıştıracaklardı. Bu terimler –"vurguncular ve asalaklar" şüpheli kimseler ve adi suçlular için, "karaborsa" yiyecek sıkıntısını ve diğer kısıntıları kullanarak hile yapan tüccarlarla müşteriler için– Britanya'nın ne kadar uzun bir süre savaşın gölgesinde yaşadığını göstermektedir. BBC 1950'lerin ortalarında popüler radyo komedi *The Goon Show* programının yapımcısı Peter Eton'a

9 BBC Program Çeşitliliği. Yazarlar ve Yapımcılar için Tüzük, (ç.n.)

10 Bing. Crosby ya da İs.dan önce anlamına da gelen kısaltma.

11 Britanya'da savaş zamanındaki espriler daha çok maddi sıkıntılara, hafif cinsel taşlamalara ve aşırı ayrıcalık verilen Amerikan askerlerine karşı gizliden gizliye beslenen öfkeye odaklanmıştı. Bazen de hepsini içerirdi. "Yeni hizmet elbiselerini gördün mü? Amerikan bezinden, çekince pat diye patlıyor!".

(Peter Sellers'ın canlandırdığı) "Major Dennis Bloodnok" karakterinin "savaşın kızıştığı sırada çöp kutularını boşalttı" diye OBE (Britanya İmparatorluğu Onur Nişanı) ile ödüllendirilmesine izin verdiği (ve oyunculardan birinin "Trafalgar Meydanı'nda güvercinleri kışkışlayan Kraliçe'nin sesinin taklit edilmesine" göz yumduğu) için kınama cezası verebiliyordu.

Böyle kınamalar ve onlarla birlikte gelen tasmalı, Edward döneminin reformcu yaftası belki de Britanya'ya özgüydü. Ama dili, kıta geneline hiç de yabancı sayılmazdı. Okulda, kilisede, devlet radyosunda, ciddi gazetelerin, hatta bulvar gazetelerinin kendinden emin, buyurgan tavırlarında ve halkın gözü önünde olan kişilerin konuşmaları ve kılık kıyafetlerinde Avrupalılar hâlâ önceki dönemden kalma alışkanlıklara ve kurallara bağlıydılar. Dönemin siyasal liderlerinden kaçının başka devrin adamları olduğundan söz etmiştik –Britanya'daki Clement Attlee işçi varoşlarında Victoria rejiminin memuru olarak göreve gitse yersiz kaçmazdı, Britanya'nın modern refah devletine geçişine nezaret eden başbakanın kamu hizmetine Birinci Dünya Savaşı öncesinin Londrası'nda East End mahallesinde yararlı çalışmalar yaparak başlamış olması da yerindeydi.

Eski Avrupa'nın verdiği bu fotoğrafın –eski günlerin hızıyla ilerleyen, savaşla birlikte bir çırpıda değişen ve savaş öncesinin basmakalıp düzeni ve alışkanlıklarıyla sınırlanmış imajı– karşısına onun başlıca eğlence kaynağının düpedüz *modern* biçimini koymamız gerek. Sinema altın çağını yaşıyordu. Britanya'da savaşın sona ermesiyle birlikte sinemaya gitme oranı çok geçmeden doruğuna çıktı, 1946 yılında ülke çapındaki 5 bin sinemada 1 milyar 700 milyon bilet satılmıştı. Aynı yıl her üç kişiden biri her hafta mahalle sinemasına gidiyordu. 1950'de, sinemaya gitme oranının çoktan düşmeye başladığı günlerde bile ortalama İngiliz kadını ya da erkeği yılda yirmi sekiz kere sinemaya gidiyordu, bu rakam savaştan hemen önceki yıla göre yüzde 40 artmıştı.

Ellili yıllarda Britanyalılar sinemaya daha az giderlerken, Kıta Avrupası'nda sinemaya gidenlerin sayısı giderek artmaktaydı. 1950'lerin ilk yarısında Fransa'da açılan yeni sinema salonlarının sayısı bini bulmuştu, Batı Almanya'da da aynı rakama ulaşılmıştı; aynı dönemde İtalya'da üç bin yeni sinema açılarak 1956'da ülke genelindeki sinema sayısı 10 bine çıktı. Bir önceki yıl İtalya'da sinemaya gidenlere yaklaşık 800 milyon bilet satılmıştı (nüfusu neredeyse aynı olan Birleşik Krallık'taki rakamın yarısı). 1940'ların sonlarında en kalabalık sinema seyircisine sahip olan Fransa'daki rakamlar ne Britanya ne de İtalya'dakilere yaklaşıyordu.[12] Batı Almanya'daki sinema seyircisi de düşük ra-

12 Ancak Fransa'da sinemayla ilgili yayınların bu iki ülkenin toplamından çok daha fazla olduğunu unutmayın.

kamılarda seyrediyordu, ne var ki Federal Cumhuriyet'te sinemaya gitme oranı 1959 yılına dek yükselmeyecekti. Yine de her halükârda gerçekten kalabalık bir sinema seyircisi vardı; 1947'de yetişkin nüfus başına sinemaya gitme oranının Avrupa'da en yüksek olduğu İspanya'da bile.

Savaş sonrasında filmlere ilginin artmasının bir nedeni, özellikle Amerikan filmlerine yönelik bastırılan talebin patlamasıydı –Naziler, Mussolini (1938'den sonra) ve Fransa'da Pétain rejimi tarafından ABD sinemasına getirilen yasağın kaldırılması ve savaş zamanındaki yoklukların geride bırakılmasıyla talep fişeklenmişti. 1946 yılında İtalya'da gişe hasılatının yüzde 87'si yabancı filmlerden (daha çok da Amerikan filmlerinden) geliyordu; 1939'dan 1950'lerin sonlarına dek Madrid'de gösterime giren yaklaşık 5 bin filmden 4 bin 200'ü yabancıydı (yine Amerikan). 1947'de Fransız film endüstrisi 40 film çekerken Birleşik Devletler'den ithal edilen filmlerin sayısı 340'tı. Üstelik Amerikan filmleri yalnızca bol olmakla kalmıyordu, bir de popülerdiler: Savaş sonrasında Berlin'de en çok ticari başarı kazanan filmler Chaplin'in *The Gold Rush –Altına Hücum*'u ile *Maltese Falcon –Malta Şahini*'ydi (1941 yılında çekilmiş olmasına rağmen savaşın sonuna kadar Avrupa'da gösterime girmemişti).

Gelgelelim, savaş sonrasının Avrupa sinemasındaki Amerikan egemenliği yalnızca popüler zevkin sonucu değildi. Bunda siyasal koşullar da etkiliydi: "pozitif" Amerikan filmleri İtalya'ya 1948'deki kilit seçimler sırasında akın etmeye başlamıştı; Dışişleri Bakanlığı o yıl anti-komünist seçmenlerin oylarına ulaşılmasına yardımcı olmak amacıyla Paramount stüdyosunu *Ninotchka –Gülmeyen Kadın* (1939) filmini yeniden gösterime sokmaya teşvik etti. Onun tersine, Washington yönetimi John Ford'un *The Grapes of Wrath –Gazap Üzümleri* (1940) filminin Fransa'da dağıtımdan çekilmesini istedi: Amerika'nın Buhran yıllarının sakıncalı bir tablo çizmesi Fransız Komünist Partisi tarafından sömürülebilirdi. Amerikan filmleri genel olarak Amerika'nın çekiciliğinin bir parçası, aynı zamanda da kültürel Soğuk Savaş'ın önemli varlıklarıydı. Sergey Ayzenştayn'ın *Kniaz Potemkin – Potemkin Zırhlısı*'nda çizdiği estetik beğenilerini siyasal eğilime dönüştüren Odesa tablosundan yeterince etkilenenler bir tek entelektüellerdi; oysa entelektüeller de dahil herkes Humprey Bogart'ı beğeniyordu.

Ne var ki Amerikan sinemasının Avrupa'ya girişi her şeyden önce ekonomik kaygıların sonucuydu. ABD filmleri Avrupa'ya satılıyor ve orada para kazanıyorlardı. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkedeki sinemaya gitme oranının düştüğü ve film yapımcılığının maliyetinin arttığı gerçeği arasında sıkışan Amerikan yapımcıları Avrupa pazarlarına girmek için özel çaba gösteriyorlardı. Buna karşılık Avrupa hükümetleri yurtiçi pazarlarını Amerikan

ürünlerine açmaya her zamankinden daha isteksizdiler: özellikle Britanya ve İtalya'da hâlâ önemli bir yer tutan yerli film sanayiinin Amerikan "ucuzluğuna" karşı korunması gerekliydi; üstelik dolar, Amerikan filmleri ithalatına harcanamayacak kadar kıt ve değerliydi.

Daha 1927'de Birleşik Krallık Parlamentosu kota sistemini getiren bir yasayı kabul etmişti, buna göre 1936'ya dek Britanya'da gösterime giren bütün filmlerin yüzde 20'sinin Britanya yapımı olması zorunluydu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya Hükümeti'nin amacı bu kotayı 1948 için yüzde 30'a çıkarmaktı. Fransız, İtalyan ve İspanyol makamları da benzer, hatta daha katı bir tutum içindeydiler (Alman film sanayii böyle bir koruma talep edecek durumda değildi kuşkusuz). Fakat Hollywood'un yürüttüğü yoğun lobi faaliyetlerinin sonucunda ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Avrupalı dağıtımcılara baskı uygulayarak Amerikan filmlerinin ülkelerine girmesine izin verilmesi yönünde anlaşma yapmaları savaştan sonraki ilk on yıl boyunca ABD ile Avrupalı müttefikleri arasında imzalanan her ikili ticaret ya da kredi anlaşmasının bir parçasıydı.

Buna bağlı olarak 1946 mayısında yapılan Blums-Byrnes mutabakatı gereği, Fransız hükümeti korumacı kotası yıllık yüzde 55 olan Fransız yapımı filmlerin oranını istemeden de olsa yüzde 30'a düşürdü –bunun sonucunda bir yıl içinde yerli yapım film sayısı yarıya indi. Britanya İşçi Partisi Hükümeti de benzer yolla ABD'den ithalatı engellemekte başarısız olmuştu. ABD filmlerinin İspanya'ya ithalatını büyük ölçüde kısıtlayabilen (ABD yapımcılarının 1955-1958 arasında İspanyol pazarlarını "boykot" etme girişimine rağmen) bir tek Franco idi; çünkü ne kamuoyunun isteklerine karşılık vermesi ne de aldığı kararların siyasal desteğini nasıl etkilediğini öngörmesi gerekiyordu. Ama yukarıda da görmüş olduğumuz gibi İspanya'da bile Amerikan sineması yerli yapımları epey gölgede bırakmıştı.

Amerikalılar ne yaptıklarını biliyorlardı: Avrupa hükümetleri 1949'dan sonra yerli film yapımcılarını desteklemek üzere sinema gelirlerini vergilendirmeye başladığı zaman, Amerikalı yapımcılar yabancı yapımlara doğrudan yatırım yapmaya yöneldiler, bir ya da birkaç filmin Avrupa'da çekileceği mekânı belirlemeleri oradaki yerel "yurtiçi" desteğin oranına bağlıydı. Zamanla Avrupalı hükümetler bir de baktılar ki yerli aracılar üzerinden dolaylı yoldan Hollywood'a mali destek sağlıyorlar. 1952'de ABD film endüstrisinin gelirinin yüzde 40'ı yurtdışında, bunun da çoğu Avrupa'da elde ediliyordu. Altı yıl sonra bu oran yüzde 50 olacaktı.

Amerikalıların Avrupa pazarında egemenlik kurmasının sonucunda dönemin *Avrupa* filmleri Avrupalı sinemaseverlerin deneyimleri ya da duyarlılıkları

konusunda yol göstermede güvenilir değildir. Özellikle Britanyalı izleyici kitlesi gerek Hollywood'un İngiltere'yi tanıtımından gerekse kendi doğrudan gözlemlerinden yola çıkarak İngiliz olmanın çağdaş anlamına varmaya açıktı. Kırkların filmlerinden –Dunkirk felaketi çevresinde geçen, aile dayanışması ve dayanıklılık, orta sınıfa özgü gizli kapaklılık niteliklerinin öne çıkarıldığı tam bir İngiliz öyküsü– *Mrs Miniver –Bayan Miniver*'ın (1942) tümüyle Hollywood ürünü olması kayda değerdir. Yine de filmi ilk gören İngilizler açısından bu film uzun süre ulusal geçmişlerinin ve özeleştirilerinin en doğru temsili olarak kalacaktı.

Soludukları gri havaya getirdikleri parlaklık ve ışıltının ötesinde Amerikan filmlerini bu denli çekici kılan şey "kaliteli" olmalarıydı. Hepsi iyi çekilmiş, Avrupalı hiçbir yapımcının erişemeyeceği bir dekora oturtulmuştu. Ancak bunlar 1930'ların "tatlı kaçık" komedileri ya da romantik fantezileri gibi "hayalperest" değildiler. Öyle ki 40'lı yılların sonunda en beğenilen Amerikan filmlerinden bazıları (ileride kıta genelindeki hayranlarının niteleyeceği gibi) "film noir –kara filmdiler". Kurguları detektiflik öyküsü ya da toplumsal olay olabilirdi, ancak ruh halleri –ve sinematografik dokuları– daha önceki yılların Amerikan filmlerinden daha karanlık, daha kasvetliydi.

Bu dönemde hayalperest filmler çekmeye daha yatkın görünenler genelde *Avrupalılar* oluyordu –50'lerin başlarında Kara Ormanlarda ya da Bavyera Alplerinde çekilen köpüklü Alman aşk filmleri ya da İngiliz yapımı *Piccadilly Incident* (1946), *Spring in Park Lane* (1948) veya *Maytime in Mayfair* (1949) türünden hepsi Herbert Wilcox yapımı, Londra'nın ünlü (ve pek hasara uğramamış) West End mahallesinde geçen ve sosyeteye yeni tanıştırılan hazırcevap kızlarla kaprisli aristokratların Anna Neagle, Michael Wilding ya da Rex Harrison tarafından canlandırıldığı hafif komediler gibi. Bu filmlerin en az onlar kadar akılda kalıcı İtalyan ve Fransız muadilleri, köylülerle aristokratların yerlerine tamircilerle işadamlarının konduğu daha çok güncellenmiş dönem filmleriydi.

Savaş sonrasındaki on yılın en iyi –sonraki izleyicilerin beğenisini kolay kazanan– Avrupa yapımı filmler şu ya da bu biçimde kaçınılmaz olarak savaşı ele alıyordu. Kurtuluşla birlikte kısa süreli "Direniş" filmleri sağanağı başlamıştı –Fransa'da *Peleton d'execution*(1945), *Le Jugemet dernier* (1945) ve *La Bataielle du Rail* (1946); İtalya'da *Roma: Açık Şehir* (1945), *Paisan* (1946) ile *Un Giorno della vita* (1946) –hepsinde kahraman direnişçilerle alçak işbirlikçileri ve gaddar Almanları ayıran ahlaki uçurumlar vardı. Bunları Berlin'deki molozların (hem somut hem soyut anlamda) arasında çekilen bir grup film izledi: Roberto Rossellini'nin *Germania anno zero* (1947); Amerikan yapımı olmasına rağmen göçmen yönetmen Billy Wilder tarafından çekilen *A Foreign Affair* (1948) ve o

dönemde Nazi zulmüne manevi açıdan değinmeye başlayan (ancak "Yahudi" sözcüğünün asla geçmediği) tek Alman filmi Wolfgang Staudte'nin *Murderers Are Among Us* (1946).

Bu filmlerden üçünün, *Roma: Açık Şehir, Paisan* ve *Germania anno zero* yönetmeni Roberto Rossellini'ydi. *Sciuscia –Kaldırım Çocukları* (1946), *Ladri di biciclette –Bisiklet Hırsızları* (1948) ve *Umberto D* (1951) adlı filmlerin yönetmeni Vittorio de Sica ile birlikte Rossellini de 1944-52 yıllarında İtalyan film yapımcılarını uluslararası sinemanın üst basamaklarına taşıyan yeni-gerçekçi filmler dönemine damgasını vurmuştu. Ealing Stüdyolarında çekilen, özellikle *Passport to Pimlico –Pimlico Krizi* (1949) gibi bir iki çağdaş İngiliz komedi yeni-gerçekçi filmleri savaşın, en çok kentlerde yaptığı hasar ve yıkımı dekor, bir ölçüde savaş sonrası sinemasının konusu olarak kullanmıştı. Ama İngiliz filmlerinin en iyisi bile İtalyan başyapıtların iç karartıcı insancılığına asla yaklaşamadı.

Savaşın anıları ve mitleriyle örülü dünyanın içinden geçtikleri için bu filmlerdeki "gerçeklik payı" Avrupa dünyasını tam olarak yansıtmaz. İşçiler, zarar görmemiş kırsal kesimler, hepsinden önemlisi küçük çocuklar (en çok da erkek çocukları) yanlış sınıf değerleri, servet, açgözlülük, işbirlikçilik, *şatafat ve safahat* karşısında –kentsel yıkımın ve yokluğun ortasında bile– iyi, yozlaşmamış ve gerçek olana sahip çıkmaktadır. Çoğunda (filme adını veren ayakkabı boyacısı *Sciuscia*'nın ayakkabılarını boyadığı Amerikan askerlerinin ya da *Bisiklet Hırsızları* filminde görünen Rita Hayworth'ın posterinin afiş asan yoksul çocukla yan yana gösterilmesinin dışında) Amerikalılar eksiktir; neredeyse belgesel gibi çekilmiş (bundan ötürü savaş sırasında orduların kazandığı belgesel film çekme deneyimine borçlu olan) bu görüntüler kentlerin yarı yerleşik, yarı yıkık köşelerinde yaşayan Avrupalıların Avrupası'dır. Savaş sonrasında Avrupa dünyası gibi onlar da 1952'den sonra ortadan kalkarlar –ne var ki Luis García Berlanga'nın 1952'de yönettiği *Bienvenido Mister Marshall* ile üç yıl sonra Juan Antonio Bardem'ın çektiği *Muerte de un ciclista* (1955) ile İspanya'da yeni-gerçekçilik bir anlamda yarı-ölü varlığını sürdürüyordu.

Çağın diğer eğlenceleri gibi sinemaya gitmek de ortak bir keyifti. Küçük İtalyan kasabalarında oynayan haftalık filmler halkın çoğu tarafından izlenir ve hakkında yorumlar yapılırdı, genel tartışma konusu olan genel bir eğlenceydi. İngiltere'de cumartesi sabahları çocuklara özel gösterimlerde perdeye çalan şarkıların sözleri yansıtılır, izleyiciler bir sözcükten diğerine zıplayan küçük beyaz balonla birlikte şarkı söylemeye özendirilirdi. 1946 dolaylarında söylenen böyle bir şarkı savaş sonrasında Güney Londra'da geçen çocukluk anılarını anlatan bir kitapta yerini almıştır:

Cumartesi sabahları geliriz
Herkesi selamlarken gülümseriz.
Cumartesi sabahları geliriz
Buna değdiğini biliriz.
Odeon üyeleriyiz biz
Büyüyünce iyi yurttaş olmak isteriz
Özgürlükte de birinciyiz biz[13]

Öğretici yanı en azından apaçık öne çıkmaz ve birkaç yıla kalmadan unutulacaktır. Ancak içten, eski tarz dili o ânı yansıtmaktadır. Güvercin besleme, hız pistleri ve tazı yarıştırma gibi işçiler arasında yaygın sporlar 1950'lerin sonlarından itibaren hızla inişe geçmeden önce bu yıllarda doruğuna çıkmıştı. Bunların köklerinin geç Victoria dönemine uzandığı seyircilerin başlarına taktıklarına bakıldığında görülebilirdi: 1890'larda yaygınlaşmış bere (Fransa'da) ile yassı işçi kasketi (İngiltere'de) 1950'de hâlâ sık kullanılırdı. Erkek çocuklar üzerlerinden eksik olmayan kısa pantolonları dışında büyükbabaları gibi giyinirlerdi.

Dans da popülerdi, dans salonlarının ve gece kulüplerinin pistlerinde sergilenen, radyolarda (1950'lerin ortalarından önce pikap almaya parası yetenlerin sayısı çok azdı, parayla çalışan plakçalar da henüz canlı dans orkestralarının köküne kibrit suyu ekmemişti) müzikleri çalınan *swing* ve *be-pop* türlerini onlara tanıtan Amerikan askerlerine borçluydular. Sonraki on yılda yaşanan kuşaklar arası uçurum henüz kendini belli etmiyordu. Christian Dior'un Şubat 1947'de tanıttığı "Yeni Görünüm" –keskin hoşgörülü tarz savaş zamanındaki kumaş sıkıntısına karşı ayak bileklerine dek inen etekler, "koyun postu" ile doldurulmuş kabarık omuzlar, bol fiyonklarla pliler– parası yeten her yaştan kadının beğenisini kazanmıştı; dış görünüm henüz yaştan çok sınıf (ve gelir düzeyi) göstergesiydi.

Kuşaklar arası gerginlikler de yaşanıyordu elbet. Savaş sırasında Amerikan tarzından etkilenen Londra'daki vurguncuların giydikleri "*zoot*[14]" ile onun Paris'teki karşılığı "zazous[15]" takım elbiselere büyükler şiddetle karşı çıkıyordu; 40'ların sonlarına doğru bohemlerle entelektüeller arasında yaygın olan, o güne dek Belçikalı balıkçıların geleneksel giysisi olan kabanlardan esinlenilmiş gocuklar da gençlerin şık giyinmek yerine süse yer vermediği bir modanın yaklaştığının habercisiydi. Paris'in 1947 nisanında açılan *Le Tabou* adlı pek ünlü gece kulübünde serbest erkek giyimine büyük önem verilirken, 1949'un Fransız sinema filmi *Rendez-vous de Juillet* şımarık genç kuşağın *kerlifelli* olmayan giyimini vurguluyordu: geleneksel burjuva ailesinin klasik babası öğle yemeğinde küçük

13 Trevor Grundy, *Memoirs of a Fascist Childhood* (1998), s. 19
14 1930'ların modası erkek giyimi: Uzun, geniş plili ceketlerle çok bol pantolonlar. (ç.n.)
15 Bkz: zoot (ç.n.)

oğlunun davranışlarına öfke kusuyor, özellikle kravatsız yemeğe gelmesine köpürüyordu.

Ancak bütün bunlar gençlerin başkaldırmasında görülen ufak tefek değişikliklerdi, hiçbiri yeni sayılmazdı. Savaş sonrası Avrupa'da her yaştan pek çok kimsenin ilgisi daha çok yolunu bulmaya yönelmişti. 1950'lerin başlarında her dört İtalyan ailesinden biri yoksulluk içinde yaşıyor, diğerlerinin çoğu da zar zor idare ediyordu. İçeride tuvalet bulunan evlerin oranı ikide birin altındaydı, banyosu olmakla övünenlerse yalnızca sekizde birdi. İtalya'nın güneydoğu ucundaki en kötü durumda olan bölgelerde yoksulluk yöreseldi: Marchesato di Crotone'deki Cuto köyünün 9 bin sakini içme suyu ihtiyacını tek halk çeşmesinden karşılıyordu.

Mezzogiorno[16] ise uç örnekti. Öte yandan 1950 yılında Batı Almanya'nın 47 milyonluk nüfusunun 17 milyonu hâlâ "muhtaç" olarak görülmekteydi; çünkü yaşayacak yerleri bile yoktu. Londra'da bile oturacak bir daire ya da ev için adını bekleme listesine yazdıran bir aile başını sokacak yer bulana dek en az yedi yıl beklemeyi göze almak zorundaydı; bu arada savaş zamanından kalma "prefab" evlere –yeni konut inşaatları ihtiyacı karşılayacak aşamaya gelene dek evsizlerin barınması için kent çevresindeki arsalara konan metal kutular– yerleştirilirdi. Savaş sonrasının anketlerinde "konut" sorunu her zaman birinci sırada yer alırdı; De Sica'nın *Miracolo a Milano –Milano Mucizesi* (1950) filminde evsiz kalabalık bir şarkı tutturur: "Yaşayacak bir ev istiyoruz biz, o zaman çocuklarımızla birlikte yarınlara inanırız."

Savaş sonrası Avrupa'daki tüketim alışkanlıkları da kıtada süregelen aşırı yoksulluğu, Buhran ve savaşın hâlâ silinmeyen izlerini yansıtıyordu. Tayın sistemi en uzun süre Britanya'da yürürlükte kalmıştı: ekmek karnesi Temmuz 1946'dan Temmuz 1948'e dek kullanılırken, giyecek kuponları 1949'a kadar zorunluydu, savaş döneminin iç giyim ve mobilya yönetmeliği 1952'ye dek terk edilmedi, ayrıca et ve diğer pek çok gıda maddesi kısıtlaması 1954 yazından önce sona ermeyecekti –ancak 1953 haziranında Kraliçe II. Elizabeth'in taç giyme töreninin yapıldığı günlerde bir süreliğine askıya alınarak herkese fazladan 450 gr şekerle 115 gr margarin verilmişti.[17] Tayın sisteminin (buna bağı olarak da karaborsanın) çok daha erken ortadan kalktığı Fransa'da bile savaş döneminin yiyecek ikmali takıntısı 1949 yılına dek kolay kolay kırılmayacaktı.

16 İtalya'nın yirmi yönetim bölgesinden dördünü içine alan Güney İtalya. (ç.n.)

17 Doğu Avrupa'daki tayın sistemi Çekoslovakya, Macaristan, Polonya ve Bulgaristan'da 1953'e; Romanya'da 1954'e, Arnavutluk'ta 1957'ye ve Doğu Almanya'da 1958'e dek kaldırılmadı. Ancak komünist ekonomi kısıntıyı düzenli olarak özendirdiğinden, bu ülkelerdeki durumu Batı Avrupa'yla karşılaştırmak uygun olmaz.

Hemen her şey kıt ya da küçüktü (Britanya'da İşçi Partisi Hükümetinin inşa ettiği pek imrenilen yeni aile konutlarında 3 yatak odalı bir ev için önerilen genişlik 84 metrekareydi). Avrupalıların pek azının arabası ya da buzdolabı vardı –yaşam standardının kıta genelindeki ülkelerin çoğundan daha yüksek olduğu Birleşik Krallık'ta işçi sınıfı kadınları ister yaya ister toplu taşımacılık araçlarıyla günde iki kez gıda alışverişine giderlerdi, tıpkı annelerinden ve büyükannelerinden gördükleri gibi. Uzak yerlerden gelen mallar acayip ve pahalıydı. Yaygın görülen kısıtlama, sınırlama ve kendini tutma anlayışı uluslararası seyahatlerin (değerli yabancı paradan tasarruf etmek amacıyla) denetim altına alınması ve yabancı işçilerle diğer göçmenleri uzak tutmaya yönelik yönetmeliklerle pekiştirilmişti (Fransa'da savaş sonrasının cumhuriyeti yabancı işçilerin ve istenmeyen diğer yabancıların yasaklanmasına yönelik 1930'lardan ve İşgal yıllarından kalma yönetmelikleri yürürlükte tutarak ancak gerek duyulduğunda vasıflı işçilere ayrıcalık tanımaktadır).

Pek çok yönüyle 1940'ların sonları ile 1950'lerin başlarındaki Avrupa 1913'te olduğu kadar açık, devingen ve geniş fikirli değildi. Daha harap olduğu su götürmezdi, üstelik bu durum yalnızca savaş molozlarının dörtte birinin 1950'ye kadar temizlendiği Berlin için geçerli değildi. İngiliz sosyal tarihçi Robert Hewison bu yıllarda Britanyalıları "yıpranmış makinelerle çalışan yıpranmış insanlar" olarak niteler. Oysa 1940'ların sonunda ABD'deki sanayi makinelerinin çoğu beş yaşın altındayken, savaş sonrasında Fransa'daki makinelerin ortalama yaşı yirmiydi. Sıradan bir Fransız çiftçi beş yurttaş için üretim yapıyordu; Amerikalı çiftçilerse bu oranın üç katına çoktan ulaşmışlardı. Kırk yıllık savaş ve ekonomik buhranın bedeli ağır ödeniyordu.

Öyleyse "savaş sonrası" dönem uzun sürüyordu; gelecek refah yıllarının titrek ışığında geçen savaş sonrası yılların zorlukları da hesaba katıldığında tarihçilerin varsaydığından çok daha uzun olduğu kuşkusuz. O dönemde haber kaynakları olan ya da başka yollardan bilgiye ulaşan birkaç Avrupalı, üzerlerinde patlayacak değişimin ölçüsünü öngörmüştü. Geçen yarım yüzyılda yaşanan deneyim çoğunu kuşkucu bir kötümserliğe sürüklemişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Avrupa, devlet adamlarıyla yorumcuların geleceğe güvenle baktıkları iyimser bir kıtaydı. Otuz yıl geçince, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insanlar korkunç geçmişe dalgın ve öfkeli gözlerle bakıyorlardı. Pek çok gözlemcinin beklentisi aşağı yukarı aynıydı: bir savaş sonrası buhranı daha, aşırılık politikalarının yeniden uygulanması, üçüncü dünya savaşı.

Gelgelelim, Avrupalıların ortak acısının ölçüsü yüzyılın ilk yarısında belirgin biçimde siyasetten uzaklaşmıştı: bırakın aşırı çözümlere yönelmeyi Birinci

Dünya Savaşı'nı izleyen yılların etkisiyle İkinci Dünya Savaşı sonrasının kasvetli yıllarında Avrupa kamuoyu politikadan *başka* tarafa yönelmişti. Bunun sonuçları o dönemde ancak belli belirsiz –Faşist ya da Komünist partilerin günlük yaşantının güçlükleri kendi yararlarına yontmakta başarısız kalmalarıyla; ortak eylem hedefi ve dili olarak ekonominin politikanın yerini almasıyla; halk arasına karışmak yerine ev eğlencelerinin ve ev içi tüketimin ortaya çıkmasıyla sezilmekteydi.

Başka bir şey daha yaşanıyordu. *The New Yorker*'dan Janet Flanner daha 1946 mayısında Fransa'nın savaş sonrasında "yararlı" ürünleri arasında ikinci öncelik sırasının (iç çamaşırından sonra) bebek arabaları olduğunu gözlemlemişti. Yıllardır ilk kez Avrupalılar yeniden bebek doğurmaya başlamışlardı. Birleşik Krallık'ta 1949 yılının doğum oranı 1937'ye göre yüzde 11; Fransa'da hiç öngörülmedik ölçüde yüzde 33 artmıştı. 1913'ten bu yana erken ölümlerin damgasını vurduğu kıtanın nüfus yapısına doğurganlıkta görülen bu çarpıcı patlamanın getirdiği sonuçlar çok önemliydi. Çağdaşlarının çoğunun öngörmüş olabileceği gibi birçok bakımdan yeni bir Avrupa doğuyordu.

İKİNCİ BÖLÜM
Refah ve Getirdiği Sıkıntılar
1953-1971

8
İSTİKRAR POLİTİKALARI

"Çoğu kimsenin gözünde her şey apaçık belliydi herhalde, daha İkinci Dünya Savaşı ile birlikte gözler önüne serilmeden önce Avrupa ülkelerinin dünya egemenliği uğruna kendi aralarında kapışmalarının zamanı çoktan gelmiş de geçmişti. Avrupa'nın bu doğrultuda arayacak başka hiçbir şeyi kalmamıştır, üstelik hâlâ dünya iktidarını ele geçirme özlemi çeken her Avrupalı akıl hastanelerine düşmüş nice Napoléon gibi ya umudunu yitirmeye ya da gülünç duruma düşmeye mahkûmdur.
Max Frish (Temmuz 1948)

"Askeri birliklerimiz burada olduğu için Avrupalılar kendi üzerlerine düşeni yerine getirmemişlerdi. Kendi savunmaları için asker yetiştirme fedakârlığından kaçacaklardı."
Dwight Eisenhower

"Fransızların nükleer araştırmalar yapmasına karşı en yoğun tartışmalar, Almanları aynı yolu izlemeye kışkırtarak onların üzerinde yapacağı etki olmuştur."
John F. Kennedy

"Antlaşmaları bilirsiniz, kızlarla güller gibidir: İkisi de soldukları zaman solarlar."
Charles de Gaulle

"Siyasal kurumlar tek başına bir ulusun karakterini biçimlendirme gücüne sahiptir."
Madame de Staël

Onsekizinci yüzyılın ilk yıllarında İngiltere'de siyasal istikrarın büyümesiyle ilgili klasik çalışmasında İngiliz tarihçi J. H. Plumb şöyle yazıyordu: "Büyük ölçüde Burke ile ondokuzuncu yüzyıl tarihçilerinden çıkma genel bir halk inanışı vardır, siyasal istikrar mercan gibi ağır gelişir; zamanın, koşulların, sağgörü-

nün, deneyimin, bilgeliğin sonucunda yüzyıllar boyunca yavaş yavaş birikir. Kanımca, hiçbir şey gerçekten uzak kalmaz (...) Siyasal istikrar geldiğinde topluma öyle hızlı yayılır ki suyun donup buz tutmasından farkı yoktur."[1]

Avrupa'da 1950'lerin ilk yarısında hiç beklenmedik bir zamanda buna benzer bir şeyler yaşanıyordu.

Önceki bölümde de gördüğümüz gibi, 1945'ten 1953'ün başlarına dek Avrupalılar İkinci Dünya Savaşı'nın gölgesinde ve bir üçüncüsünün olacağı kaygısıyla yaşamışlardı. 1919 yılında başarısızlığa uğrayan hesaplaşmalar devlet adamlarıyla halkın hâlâ belleğindeydi. Doğu Avrupa'daki komünizm dayatması Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen devrimci istikrarsızlığı hatırlatan uç bir noktaydı. Prag darbesi, Berlin'deki gerginlik ve Uzakdoğu'daki Kore Savaşı 30'lu yılların art arda sıralanan uluslararası krizlerini çağrıştırdıkları için rahatsız edici gelişmeler gibi görünüyordu. 1951 temmuzunda batılı müttefikler Almanya ile "savaş halinin" sona erdiğini ama hızla gelişen Soğuk Savaş koşullarında herhangi bir Barış Antlaşması yapılmadığını, yapılma olasılığının düşük olduğunu ilan etmişlerdi. Ayrıca hiç kimsenin Almanya sorununun çözümsüz kaldığı topraklarda ya da başka bir yerde faşizmin bir kez daha yeşermeyeceğine güveni yoktu.

Uluslararası ittifakların, temsilciklerin, uzlaşmaların yayılması uluslararası uyum güvencesi vermekten uzaktı. Sonradan anladıklarımızın ışığında, Avrupa Konseyi, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ödemeler Birliği'nin ve hepsinin ötesinde Kuzey Atlantik Paktı Teşkilatı'nın devletlerarası ilişkilerde yepyeni ve dengeli başlangıçlar olduğunu artık görebiliriz. Avrupa Konseyi'nin 1950 İnsan Haklarını Koruma Sözleşmesi gibi belgeler gelecek yıllarda giderek artan ölçüde önem kazanacaktı. Ama aynı zamanda böyle belgeler, tıpkı onları yayımlayan kurumlar gibi 1920'lerin iyi niyetli ancak fiyaskoyla son bulan antlaşmaları ve birlikleriyle yakın benzerlikler taşıyordu. Dönemin kuşkucu bakış açısı sahiplerinin onlara pek dikkat etmemeleri bağışlanabilirdi.

Yine de Stalin'in ölümü ve Kore Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Batı Avrupa olağanüstü siyasal istikrar çağına yarı hazırlıksız yakalandı. Kırk yıldır ilk kez kıtanın batı yarısındaki devletler ne savaş koşullarında ne de, en azından kendi aralarında, her an bir savaş kopabilir tehdidi altında yaşıyordu. Yurtiçindeki siyasal çekişmeler durulmuştu. İtalya dışındaki her yerde komünist partiler siyasal çerçeveye çekilmeye başlamışlardı. Üstelik faşizmin hortlaması tehdidi, belki komünistlerin propaganda çalışmaları dışında pek ağza alınmıyordu.

1 J. H. Plumb, *The Growth of Political Stability in Early Eighteenth-Century England 1675-1725* (Londra, 1967), s. xvii.

Batı Avrupalılar yeni keşfettikleri refahı Soğuk Savaş'ın belirsizliklerine borçluydu. Siyasal çatışmaların uluslararası düzeyde yaşanması ve buna bağlı olarak Birleşik Devletler'in işin içine el atması yurtiçinde siyasal çatışmalardan uzak durulmasını getirmişti. Daha önceden şiddet olaylarına ve savaşa yol açabilecek siyasal sorunlar –Almanya sorunun çözümsüzlüğü, Yugoslavya ile İtalya arasındaki toprak anlaşmazlıkları, işgal altındaki Avusturya'nın geleceği– hep denetim altında tutulacak, Büyük Devletler düzeyinde, Avrupalıların diyecek sözlerinin bulunmadığı hesaplaşmalar ve pazarlıklar çerçevesinde zaman içinde ele alınacaktı.

Alman Sorunu çözümsüz kaldı. 1950 yılında yaşanan panik yatıştıktan ve batılı liderler Stalin'in Orta Avrupa'yı "Kore yapma" planı olmadığını anladıktan sonra bile iki taraf anlaşmaya yanaşmıyordu. Batı'nın resmi duruşu, 1949'da ortaya çıkan iki Almanya'nın tek bir demokratik devlet altında birleşmesinden yanaydı. Ancak bütün Almanlar yaşamak istedikleri siyasal rejimi seçme hakkına kavuşana dek böyle bir yeniden birleşme olanaklı değildi. Bu arada (Batı) Almanya Federal Cumhuriyeti bütün Alman yurttaşlarının temsilcisi olarak tanınacaktı. *Gayri resmi olarak* Amerikalılar da Batı Avrupalılar gibi Almanya'nın süresiz olarak bölündüğünü görmekten hiç de mutsuz sayılmazdılar. John Foster Dulles'ın 1959 şubatında Başkan Eisenhower'a açıkladığı gibi, "statüko için söylenecek çok şey" vardı ama bu "kamuoyu önünde sergileyebileceğimiz bir tutum" değildi.

Tuhaf ama Sovyet duruşu da buna çok yakındı. Son yıllarında Stalin, Moskova'nın birleşik bir Almanya görmek istediği ve böyle bir Almanya'nın silahsız kaldığı sürece tarafsız olmasını kabul etmeye bile hazır olduğu yönündeki resmi Sovyet duruşunu korumaya devam ediyordu. 1952 baharında arka arkaya verdiği muhtıralarda Stalin dört işgal devleti arasında tarafsız ve silahsızlandırılmış, işgal güçlerinden arınmış ve bütün Almanların katılacağı serbest seçimlerle hükümetini seçmiş birleşik bir Almanya'nın kurulmasına yönelik Barış Antlaşması yapılmasını öneriyordu. Tarihçiler Stalin'in önerilerini ciddiye almayan Washington'ı –Soğuk Savaş'ı sona erdirmek ya da en azından en tehlikeli çatışma konusundan uzaklaşmak– için "fırsatı kaçırdığı" gerekçesiyle suçlamışlardır.

Batılı liderlerin Stalin'in muhtıralarını pek ciddiye almadığı ve Sovyetler Birliği'nin önerisine kulak asmadığı kesinlikle doğrudur. Öte yandan haklı oldukları görülmüştür. Sovyet liderleri de kendi önerilerine pek önem vermez, Amerikalı, Britanyalı ve Fransızların işgal güçlerini geri çekip tarafsız, silahsız bir Almanya'nın bölünmüş bir kıtanın göbeğinde başıboş dolaşmasına

gerçekten izin vermelerini beklemezlerdi. Bir kere, Amerikan askeri varlığının Alman topraklarında kalmaya devam etmesini görmek Stalin ile haleflerini rahatsız etmiyordu; bu kuşağın Sovyet liderleri açısından ABD askerlerinin Batı Almanya'da bulunması Almanların kinci politika gütmelerinin önündeki güvenilir engellerden biriydi. Sovyet gölgesinde silahsızlanmış (Moskova'nın, uğruna Doğu Alman tebaasını ve onların Demokratik Cumhuriyeti'ni bırakmaya hazır olduğu) bir Almanya uğruna riski göze almaya değerdi, ancak bundan daha azına da razı gelmezlerdi.

Rusların ne pahasına olursa olsun kararlılıkla *istemedikleri* şey Batı Almanya'nın yeniden silahlanmasıydı. Sovyetler'in diplomatik girişimlerinin amacı Batı ile Almanların yeniden birleşmesine yönelik bir anlaşmaya varmak değil, Almanların yeniden silahlanma olasılığını başlarından savmaktı. Amerikalılar Hitler'in yenilgiye uğramasından yalnızca beş yıl sonra, doğrudan Kore Savaşı'na bağlı olarak gündeme getirmişlerdi konuyu. Eğer Kongre denizaşırı ülkelere askeri yardımın artırılması yönünde Truman Yönetimi'nin isteğini kabul etseydi, Amerika'nın –Almanlar dahil– müttefiklerinin kendi kıtalarının savunmasına kendileri katkıda bulunmak zorunda kalacaklardı.

ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson 1950 eylülünde Almanların yeniden silahlandırılmasıyla ilgili Britanya ve Fransa ile ilk görüşmeleri başlattığı zaman Fransızlar bu fikre şiddetle karşı çıkmışlardı. Bu, NATO'nun, Fransa'nın doğu kanadını koruma konusunda Amerika'nın verdiği sözlerin çok ötesinde, Almanya'nın yeniden askerileştirilmesi için maşa olduğu kuşkularını doğrular nitelikteydi. Almanlar bile, kendilerine göre gerekçelerle buna isteksizdiler. Konrad Adenauer değişen koşullarla birlikte önüne çıkan eşsiz fırsatın pekâlâ farkındaydı: Yeniden silahlanma fırsatına balıklama atlamak yerine Federal Cumhuriyet çekimser kalacaktı. Almanların Batı'nın savunmasına katkıda bulunmasına karşılık Bonn da Federal Alman Cumhuriyeti'nin uluslararası çevrelerce tanınmasında ve Müttefikler tarafından gözaltında tutulan Alman savaş suçlularına af getirilmesinde diretecekti.

Arkalarından birtakım anlaşmaların yapılacağından kuşkulanan Fransızlar önceden harekete geçip NATO'ya karşı öneride bulunarak Almanya'nın askeri katılımıyla ilgili tartışmaları engellediler. Fransız Başbakanı René Pleven 1950 ekiminde Schuman Planı'na benzer bir Avrupa Savunma Topluluğu kurulmasını önerdi. Başkanlık Divanı, Bakanlar Konseyi ve Adalet Divanı'na ek olarak bu topluluk kendi Avrupa Savunma Gücü'ne (EDF) sahip olacaktı. Britanyalılar gibi Amerikalılar da bu fikirden hoşlanmamıştı ama bunu Avrupa'nın savunması sorununa en iyi ikinci çözüm olarak kabul ettiler.

Avrupa Savunma Topluluğu (EDC) Antlaşması 27 Mayıs 1952 tarihinde, imza yetkisine sahip bütün devletlerin antlaşmayı onaylamasının hemen ardından ABD ile Büyük Britanya'nın EDF ile tam bir işbirliği yapacağını ve Almanya'nın askeri işgalinin sona ereceğini öngören destekleyici belgelerle birlikte onaylandı. Sovyetler Birliği bu anlaşmayı bozmak üzere başarısız bir girişimde bulunarak Almanya'nın askerden arındırılmasını öngören Barış Antlaşması önerilerini ortaya atmıştı. Batı Alman Parlamentosu[2] 1953 martında EDC Antlaşmasını onayladı, arkasından da Benelüks ülkeleri.[3] Geriye antlaşmayı onaylayacak bir tek Fransız Ulusal Meclisi kalmıştı, Batı Avrupa'nın aralarında Almanların da yer alacağı birleşik ve karışık ulusa destek güçlerinin bulunduğu bir tür Avrupa ordusu olacaktı.

Öte yandan Fransızlar hâlâ mutlu değildi. Janet Flanner 1953 kasımında sert bir dille, "genel olarak Fransızlar açısından EDC sorunu Almanya'dır –Amerikalılar için olduğu gibi Rusya değildir" diye belirtmişti. Fransızların tereddüt etmesi Amerikalıları rahatsız ediyordu –Aralık 1953'te toplanan NATO Konseyi toplantısında Eisenhower'ın yeni Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, eğer EDC suya düşecek olursa Amerikan politikasının "yeniden değerlendirmesi acı" olacaktır diye gözdağı verdi. Pleven Planı her ne kadar bir Fransız başbakanının fikri de olsa kamuoyu yoklamaları, hangi koşullarda olursa olsun, Almanların yeniden silahlanmasını desteklemeye Fransızların ne ölçüde isteksiz olduğunu gözler önüne seriyordu. Dahası Almanların yeniden silahlanması ve Avrupa ordusu kurulması önerilerinin zamanlaması bu kadar kötü yapılamazdı: Fransız ordusu Vietnam'da uğradığı yenilginin ve küçük düşmesinin sonuçlarıyla yüzleşiyordu, ayrıca, yeni Fransız Başbakan Pierre Mendès-France'ın yerinde saptamalarına göre, ulusal düşmanın yeniden silahlandırılması gibi rağbet görmeyen bir öneri yüzünden pamuk ipliğine bağlı koalisyon hükümetinin geleceğini ateşe atmak düşüncesizlik olurdu.

Bunların ışığında, EDC Antlaşması oya sunulmak üzere son olarak Ulusal Meclis'e getirildiğinde, Mendès-France bunun güven sorunu olmasından çekindi ve Antlaşma 30 Ağustos 1954 günü 264 oya karşılık 319 oyla reddedildi. Avrupa Savunma Topluluğu ve onunla birlikte Avrupa ordusu içinde Almanya'nın yeniden silahlanması planı sona ermişti. Belçika Dışişleri Bakanı Paul Henri Spaak ve Lüksemburg Başbakanı Joseph Bech ile yaptığı özel görüşmede, Adenauer öfkeyle, Mendès'in bu davranışını "Yahudi" olmasına bağlayacaktı –çün-

2 Bundestag (ç.n.)

3 Mart 1951'de Hollandalılar, ABD baskısı altında, yurtiçindeki tarafsızlık yandaşlarını aşarak savunma bütçelerini iki katına çıkarmayı ve 1954'e kadar beş tümenin konuşlandırılmasını isteksizce kabul etmişlerdi.

kü, Alman Şansölyesi'ne göre, kendini Fransızların ulusal duygularına fazla kaptırmıştı. Daha akla yatkın bir açıklamayla Mendès EDC'nin başarısızlığı için, "EDC'de çok fazla birleşme, çok az İngiltere vardı,' diyecekti.

Avrupalılar ve Amerikalı müttefikleri başladıkları noktaya geri dönmüşlerdi. Ancak şimdi koşullar bambaşkaydı. Kore Savaşı sona ermiş, Stalin ölmüş, NATO uluslararası sahnede demirbaş olmuştu. Fransızlar Avrupa savunması sorununu bir süre için başarıyla ertelemişlerdi ama daha fazla geciktiremezlerdi. Ulusal Meclis'in EDC oylamasından birkaç hafta sonra batılı müttefik güçler –ABD, Britanya ve Fransa– alelacele düzenlenen konferanslarda, biri Londra'da, diğeri Paris'te olmak üzere iki kere bir araya geldiler. Britanya Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ın önayak olmasıyla, daha sonra yapılacak Paris Antlaşmaları'nda son haline kavuşturulan, yüzyılın ikinci yarısı için Avrupa savunma politikasının temelini oluşturacak öneriler dizisi[4] –sözde Londra Anlaşmaları– apar topar onaylandı.

"Çok küçük İngiltere" sorununu aşmak amacıyla Eden, Britanya ordularının (dört tümen) Kıta Avrupası'nda (Ortaçağ'dan beri ilk kez) daimi varlık göstermeyi üstlenmesini önerdi. 1948 Brüksel Antlaşması'nın kapsamı genişletilerek Batı Avrupa Birliği'ne (WEU) dönüştürülecek ve Almanya ile İtalya da (gördüğümüz üzere 1948 Antlaşması'nın belirgin amacı Almanya'ya *karşı* karşılıklı korunma işbirliği olmasına rağmen) onun içinde yerini alacaktı. Buna karşılık Fransızlar Federal Cumhuriyet'in yarım milyon askeri geçmeyen bir ordu kurmasına izin vermeyi kabul edecek; ayrıca Almanya egemen devlet olarak NATO'ya katılacaktı.[5]

Bu antlaşmalar onaylanarak yürürlüğe girince, Alman işgali statüsü son bulmuş ve batılı müttefiklerin hepsi eski düşmanlarıyla resmi bir barış yapmış oluyordu. Müttefik orduları Almanların suç işleme eğilimlerini yenilemeleri olasılığına karşı gözcülük etmek üzere, bu defa Avrupa varlığının bir parçası ve karşılıklı anlaşmalar gereği olarak Federal Cumhuriyet'te kalacaklardı. Fransızlar bu yeni planları oybirliğiyle kabul etmiş değillerdi, ancak seçenek olarak yaptıkları önerilerin boşa çıkmasıyla birlikte, her ne kadar Batı Almanya 1954 Antlaşmaları'na göre Pleven Planı'nda kazanacağından çok daha geniş haklar elde etmişse de karşı çıkma olanağından yoksundular. Almanya ile ilgili uluslararası anlaşmazlıklarda Fransa'nın en büyük düşmanının yine kendisi olması ilk kez görülmüyordu. Anlaşılacağı gibi Fransızlar Paris Antlaşmaları'na destek

4 Eden'a göre, sabah banyo yaparken aklına gelen bir fikre dayanmaktaydı.

5 Almanların yeniden silahlanmasını vurgulayan tek belirgin sınırlama Alman nükleer silah programlarının kesinkes yasaklanmasına yönelikti, o gün için de ondan sonra da.

vermek konusunda kararsızlıktan biraz daha fazlasını yaşıyordu. 30 Aralık 1954 günü Ulusal Meclis'te yapılan oylamada antlaşmalar 287-260 gibi yalnızca 27 oy çoğunluğuyla onaylandı.

Fransızlar tereddütlüyse, Ruslar apaçık hoşnutsuzdu. 15 Mayıs 1955 tarihinde, Batı Almanya'nın resmen NATO'ya katılmasından ve Federal Cumhuriyet'teki Müttefikler Yüksek Komiserliği'nin dağıtılmasından on gün sonra, Sovyetler Birliği Varşova Paktı'nın kurulduğunu duyurdu. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Sovyetler Birliği ortak komuta altında "dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma" ittifakı kurmuşlardı. Moskova savaş zamanında Britanya ve Fransa ile yaptığı ittifak antlaşmalarını iptal etmiş ve kaçınılmazı yerine getirerek Doğu Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin tam egemenliğini ilan ederek onu da Varşova Paktı'na katmıştı. Alman Sorunu tam anlamıyla çözülmemişti; ancak her iki tarafın da kendi uluslararası ittifaklarına tam olarak katılmasıyla bir süreliğine kenara konmuş oluyordu, zaman içinde o sorunun yerini bölünmüş eski başkent Berlin'in süreğemeli konumu alacaktı.

Artık Almanya'nın yakın geleceği çözüme ulaştırıldığına göre her iki taraf da ikincil önem taşıyan anlaşmazlık ve gerginlikleri ele almayı hızlandırdı. Kremlin'deki yeni isimler, özellikle de Nikita Kruşçev, kendi gündemlerinde yer alan Avrupa'da "barış içinde birlikte yaşama" konusunu ciddiye alıyor ve Amerikalıların gelecekte çatışmalar olması riskini en aza indirgeme arzusunu paylaşıyordu. Varşova Paktı'nın ilanının ertesi gününde dört işgal devleti Avusturya Devleti Antlaşması'nı imzaladı. Avusturya bağımsız ve tarafsız kalarak ne NATO'ya ne Varşova Paktı'na bağlanacak ve kendi yolunu çizmek için özgür bırakılacaktı.[6] İşgale katılan dört ordu da geri çekilecekti –ancak Doğu Avusturya'daki kendi İşgal Bölgesi'nden halihazırda 100 milyon dolar kotarmış olan Sovyetler Birliği ülkenin doğu bölgesindeki Sovyet ekonomik çıkarlarını Avusturya'nın 150 milyon dolar karşılığında "satın alması" yükümlülüğünü kabul ettirmeyi de başarmıştı.

Bu sırada daha güneyde Yugoslavya ile İtalya Trieste konusunda aralarında süren soğukluğu sona erdirme kararı almışlardı. 1954 ekiminde Amerikalılar ve Britanyalılar tarafından hazırlanan bir anlaşmayla Trieste kenti İtalya'da kalırken, ağırlıklı olarak Slovenlerin yaşadığı merkezden uzak bölgeleri Yugoslavya'ya geri verilecekti. Bu yıllarda sık görüldüğü üzere Trieste uzlaşmasının da "geçici" olarak görülmesi sonuca ulaşılmasını kolaylaştırmıştı:

6 Avusturya'nın tarafsızlığı özgün metinde yer almamıştı; Devlet Antlaşması ile ilgili yapılan tartışmalarda Avusturya parlamentosu tarafından eklendi.

İtalya'nın ABD Büyükelçisi Alberto Tarchiani'nin sözleriyle, Trieste ile ilgili anlaşma, "aslında nihai olmasına rağmen geçici gibi gösterilmişti".

Avusturya, Yugoslavya ve İtalya üzerindeki uzlaşmalar, 1955 temmuzunda (Potsdam'dan beri ilk kez toplanan) Cenevre'deki Zirve Toplantısı'nın ve on yıllık Doğu-Batı çıkmazına son verilerek Birleşmiş Milletler'e on altı yeni üyenin kabul edilmesinin damgasını vurduğu Avrupa ilişkilerinde yaşanan yeni "yumuşama" havası sayesinde mümkün olmuştu. Eisenhower, Kruşçev ve Eden arasındaki karşılıklı dostluk havasının ötesinde Cenevre'de çözüme kavuşturulan en önemli sorun hâlâ Sovyetler'in elinde olan 10 bin kadar Alman tutsağın kaderiydi. Adenauer'in 1955 eylülünde Moskova'ya yaptığı ziyaretin ve diplomatik ilişkilerin kurulmasının karşılığında, Sovyet liderler bu insanları iade etmeye razı gelmişlerdi: 9 bin 626 kişi aynı yıl, geri kalanı da 1956 yılının ocak ayının sonlarında salıverildi. Bu arada Almanya'nın küçük batılı komşuları da Bonn ile bir ölçüde yakınlaşma sağlamışlardı. Danimarkalılar ufak tefek sınır sorunlarıyla Almanların savaş suçlarından doğan tazminat meselesini 1955'te, Belçikalılar da ertesi yıl çözdüler (ancak Lüksemburg Grandüklüğü ta 1959'a, Hollandalılar da 1960'a dek Almanlarla anlaşma sağlayamadı). Kimse açıkça dile getirmese de savaş suçlarıyla ve Avrupa'daki savaşla onun sonucunda verilen cezalar defteri kapanıyordu.

Sahne arkasında yaşanan uluslararası silahlanma yarışına karşı güven verici gelişmelerdi bunlar. Bu çatışkı –dönemin iki Büyük Gücü kendilerini sapına kadar silahlandırıp çıkabilecek termonükleer savaşa hazırlanırken Avrupa barışı için anlaşmalar yapılması– göründüğü kadar saçma değildi. ABD ve Sovyetler Birliği'nin nükleer silahlar ve onları fırlatacak kıtalararası füzelerle ilgili stratejik bakış açıları, her ne kadar gelecekte yaşanacak bir savaşın en olası cephesinin Orta Avrupa olacağı düşünülse de, Avrupalı devletleri süper güçlerin kaynaklarıyla boy ölçüşemeyecekleri bu alanda rekabet etmekten kurtarmıştı. Bu nedenle Batı Avrupa'da bu yıllarda süren Soğuk Savaş gerek Birleşik Devletler'de gerekse SSCB'de hissedildiğinden çok daha başka yaşanıyordu.

Birleşik Devletler'in nükleer silah deposu 1950'ler boyunca hızla büyümekteydi. Birleşik Devletler silahlı güçlerinin kullanımına hazır nükleer silah stoku 1946'da 9; 1948'de ve 50'li yılların başında 176 iken, Almanya'nın NATO'ya katıldığı güne kadar 2 bine ulaşacak sayı, 1952 yılında 841 olmuştu (yedi yıl sonraki Küba krizinin hemen öncesinde 28.000'i bulacaktı). Bu bombaları fırlatmak için ABD Hava Kuvvetleri'nin elinde, 1948 Berlin ablukasının başlangı-

cında sayısı 50 dolaylarında olan ve beş yıl sonra 1.000'e ulaşan uzun menzilli B-29 bombardıman uçakları filosu bulunuyordu; kıtalararası ilk bombardıman uçakları olan B-52'ler 1955 haziranında hizmete alındı. Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki insan gücü ve konvansiyonel[7] silahlar açısından ezici üstünlüğü göz önüne alındığında, havadaki bu nükleer silahlar, özellikle de Başkan Truman'ın 10 Mart 1950 tarihinde hidrojen bombasının yapım çalışmalarının hızlandırılmasına yönelik verdiği gizli emrin ardından, kaçınılmaz olarak Washington'ın stratejisinin odak noktasıydı.

Truman'ın bu karara varmasını kışkırtan, Sovyetler Birliği'nin 1949 ağustosunda Sovyet atom bombası denemesinin başarıyla sonuçlanmasıydı. Amerikalılar ile Sovyetler arasındaki nükleer güç açığı giderek kapanıyordu: ABD'nin ilk başarılı termonükleer denemesi 1 Kasım 1952'de Büyük Okyanus'taki Elugelab mercanadasında yapıldı; Sovyetler'in benzer ilk denemesi bundan yalnızca on ay sonra 12 Ağustos 1953 günü Semipalatinsk'te gerçekleşecekti. Amerikalıların ilk nükleer savaş silahları ertesi ay Batı Almanya'ya gelmeye başladı; bir sonraki ocak ayında Eisenhower'ın "Yeni Politikası" Dulles tarafından açıklandı. NATO "nükleerleşmeli" idi: Avrupa savaş alanında taktik nükleer silahların kullanılması tehdidi Müttefiklerin savunma stratejilerinin bir parçası olacaktı. Batı'nın kendilerine gerçekten ateş açabileceğine Sovyetler Birliği'nin inanması için nükleer ve nükleer olmayan silahlar arasındaki ayrım kaldırıldı. Dulles 1954 nisanında yapılan NATO Konseyi toplantısında şöyle diyordu: "ABD varolan tehdit karşısında NATO alanının savunmasında atom silahlarını kullanabilmeyi temel görmektedir. Kısaca, bu silahlar artık konvansiyonel silahlar olarak düşünülmelidir".

NATO'nun nükleerleşmesiyle Kıta'daki istikrar arayışlarının aynı zamana denk gelmesi rastlantı değildi. Sovyetler'in bakış açısından da Orta ve Batı Avrupa'daki konvansiyonel savaş stratejik ilgi odağı olmaktan çıkmıştı. Moskova da nükleer silah yığmaya başlamıştı: 1950'de 5 olan sayı on yıl içinde 1.700'e ulaştı. Ancak Sovyetler'in daha çok önemle üstünde durduğu konu, bu silahları Avrupa savaş alanına değil ama, Amerikalıların Almanya'ya nükleer silah yerleştirme planlarına karşılık okyanus ötesine, Rusya'nın birkaç kilometre ilerisine taşımaktı.

1960 ABD başkanlık seçim kampanyası sırasında John F. Kennedy'nin sözünü ettiği ünlü "füze açığı" Sovyet propagandasının başarılı bir denemesi olan mitostan başka bir şey değildi; aynı durum Sovyet eğitimi ve teknik üstünlüğüyle ilgili o dönemde dolaşan yaygın söylentiler içinde de geçerliydi. Alman Şansölye Helmut Schmidt'in dile getirmesinden yirmi yıl önce Kruşçev ile bazı

7 nükleer olmayan (ç.n.)

üst düzey meslektaşları, yönettikleri imparatorluğun temelde "füzelere sahip Yukarı Volta"[8] olduğunun farkındaydı. Fakat SSCB'nin balistik gücünü artırmaya yönelik büyük çabalar harcadığı belli oluyordu. Sovyetler kıtalararası ilk balistik füze denemelerini 1957 ağustosunda Amerikalılardan beş ay önce yaptı. Bunun arkasından 5 Ekim 1957 tarihinde Sputnik'in fırlatılması neler yapabileceklerini (dehşet içinde kalan Amerikalılara[9]) göstermişti.

Balistik silahların –Sovyetler'in iç bölgelerdeki topraklarından Amerikan hedeflerine nükleer savaş başlığı fırlatabilen kıtalararası füzeler– özellikle Nikita Kruşçev için belli bir çekiciliği vardı. Bir kere konvansiyonel silahlardan daha ucuzdular. Bir yandan da tüketici mallarına kaynak aktaran Kruşçev'in ağır sanayi ve askerle iyi ilişkilerini korumasına yardım ediyordu. İlginç bir etkisi daha vardı bu silahların, her iki tarafın da takdir edeceği gibi, bundan böyle büyük bir savaş çıkması olasılığını epey düşürmüşlerdi. Nükleer silahlar hem Moskova'yı hem de Washington'ı görünürde daha savaşçı –onları kullanmaya hazır ve istekli görünmek önemliydi– yapıyor ama gerçekte çok daha ölçülü olmaya zorluyordu.

Bu silahların Amerikalılar açısından bir çekici yanı daha vardı. ABD, liderlerinin iyi niyetlerine rağmen ayağına dolanan Avrupa düğümünden kendini kurtarmanın yollarını arıyordu. Avrupa'nın nükleerleşmesi buna zemin hazırlayacaktı. Artık Amerikalıların dev askeri varlığının Avrupa'nın göbeğinde sonsuza dek üslenmesine gerek kalmayacaktı –hem devlet adamları hem de askeri strateji uzmanları Avrupa'nın kendini tam anlamıyla tek başına savunabileceği, yalnızca Sovyet saldırısı karşısında Amerika'nın nükleer misilleme sözünü yerine getirmek üzere devreye girmesine gerek duyacak duruma geldiği günü iple çekiyorlardı. Eisenhower'ın da 1953'te yeniden dile getirdiği gibi, ABD'nin Avrupa'daki varlığı ta başından beri "yurtdışındaki dostlarımıza güven ve güvenlik getirmek üzere tasarlanmış geçici yardım operasyonu" olarak tasarlanmıştı.

Amerikalıların Avrupa'dan çekilme planlarını asla gerçekleştirememesi çeşitli nedenlere dayanır. 1950'lerin sonlarına doğru ABD ortaklaşa Avrupa komutası altında Avrupa'nın nükleer caydırıcı güç olması için bastırıyordu. Ancak ne Britanyalılar ne de Fransızlar beğenmişti bu fikri. Bunun nedeni bu ülkelerin hükümetlerinin ilke olarak nükleer silahlara karşı olması değildi. Britanyalılar ilk plütonyum bombalarını 1952 ağustosunda Avustralya çölünde patlatmışlardı;

8 9 Nisan 1988 tarihli *Economist* dergisinde SSCB için yapılan küçümser benzetme (dergide kaynak belirtilmese de Helmut Schmidt tarafından yapılmıştır). (ç.n.)

9 Sovyetler'in donanımlarını sergileyen gösterileri karşısında paniğe kapılanlar yalnızca Amerikalılar değildi. 1960'ta Britanya'nın Muhafazakâr Başbakanı Harold Macmillan özel bir görüşme sırasında, "Onlar [SSCB] artık saldırganlıktan korkmuyorlar. En az Batı kadar güçlü nükleer silahlara sahipler. Dahili hatları [muhaberat] var. Ekonomileri batmıyor ve çok geçmeden maddi servet yarışında kapitalist toplumu geride bırakacaklar."

on dört ay sonra da Kraliyet Hava Kuvvetleri Britanya'nın ilk atom bombasını patlattı. Askeri ve ekonomik nedenlerden ötürü dönemin Britanya hükümeti kıtasal savunma stratejisini bırakıp nükleer caydırıcılık stratejisine geçmeye can atıyordu: Öyle ki Britanyalıların ısrarları Eisenhower'ı "Yeni Görünüm" stratejisine ikna etmekte etkili olmuştu, ayrıca Britanyalılar ABD nükleer bombardıman uçaklarının Britanya topraklarında üslenmesine karşı çıkmıyorlardı.[10]

Fransızlar da 1954 yılının aralık ayında Mendès-France tarafından onaylanan atom silahları programı yürütüyorlardı, ne var ki Fransızların ilk bağımsız bomba denemeleri 1960 şubatına kadar başarılı olmayacaktı. Öte yandan ne Britanyalılar ne de Fransızlar nükleer silahların denetimini Avrupa savunma birliğine bırakmaya istekliydi; özellikle Fransızlar, Amerikalıların Almanlara nükleer tetiği çekme hakkı vermesine yönelik herhangi bir girişimden işkilleniyordu. Amerikalılar gönülsüz de olsa –tıpkı Avrupalı müttefiklerinin duymak istediği gibi– Avrupa'daki varlıklarının zorunlu olduğunu kabullendiler.[11]

Amerikalıları Avrupa'ya bağlayan ikinci bir konu da Berlin sorunuydu. 1948-49 ablukasının başarısızlığı sayesinde Almanya'nın eski başkenti bir tür açık şehir olmuştu; Doğu ve Batı Berlin çeşitli işgal bölgeleri arasında zikzaklar çizen telefon hatları ve ulaşım ağlarıyla bağlıydı. Aynı zamanda Doğu Avrupa'dan Batı'ya tek geçiş yoluydu. Batı'ya kaçan Almanlar Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin herhangi bir yerinden Doğu Berlin'e gelir, Rusların denetimindeki İşgal Bölgesi'nden Batı Bölgeleri'ne geçer, oradan da Batı Berlin'i Federal Cumhuriyet'in geri kalanına bağlayan kara ve demiryolu boyunca ilerlerlerdi. Ondan sonra Batı Alman yurttaşlığı çantada keklikti.

Tümüyle risksiz bir yolculuk değildi bu, sığınmacılar yanlarına ancak taşıyabilecekleri kadar yük alabilirdi; fakat bunlar genç Doğu Almanların göze alamayacakları türden olumsuzluklar değildi. 1949 baharıyla 1961 ağustosu arasında Berlin üzerinden Batı'ya giden Doğu Almanların sayısı 2,8 ile 3 milyon arasındaydı; ülke nüfusunun yüzde 16'sı. Çoğu eğitimli, profesyonel erkeklerle kadınlardı –Doğu Almanya'nın geleceği; ancak bu kalabalıkların arasında 1952 yılında kırsal alandaki kamusallaştırmadan kaçan binlerce çiftçiyle 1953 haziranında uygulanan şiddetli baskılardan sonra rejimi terk eden işçiler de vardı.

10 Britanyalıların, eğer söz konusuysa, kullanım haklarının olup olmadığı belirsiz kalmıştı. O dönemde (1952) Churchill-Truman ortak bildirisi muğlak bir dille, "acil durumda bu üslerin kullanımı...o gün geçerli olan koşullar ışığında ortak karara bağlı olacaktır" diyordu.

11 Amerikalıların 1956 kasımında Süveyş'ten çekilmeleri konusunda Britanyalılarla Fransızlara yaptığı baskı (bkz: Bölüm 9) NATO ülkeleri arasında korkuya yol açmıştı; bir savaş patlak verirse, ABD kendi yarıküresine çekilerek zor durumda kalan Avrupalıları yalnız bırakabilirdi. Bunun sonucu olarak Washington'da algılandığı gibi, Amerika'nın kırılgan müttefiklerine güvence vermek için önce Berlin'de, sonra da Küba'da "dik durmak" gerekiyordu.

Dolayısıyla Berlin'in ilginç statüsü Doğu Almanya'daki komünist rejim için utanç kaynağı ve halkla ilişkiler felaketiydi. Sovyetler'in DAC Büyükelçisi'nin Aralık 1959'da Moskova'ya akıllıca verdiği raporda, "Berlin'de sosyalist ve kapitalist dünya arasındaki açık, deyim yerindeyse, denetimsiz sınır bulunması, istemeden de olsa nüfusu kentin iki tarafını karşılaştırma yapmaya kışkırtıyor, bu da, ne yazık ki, her zaman Demokratik Berlin yararına sonuçlanmıyor" diyordu. Berlin'deki durumun Moskova'ya –ve de diğerlerine– yarayan yönleri de vardı elbet. Kent Soğuk Savaş'ın başlıca dinleme ve casusluk merkezine dönüşmüştü; 1961 yılında 70 kadar farklı büro görev başındaydı, ayrıca Sovyet casusluk örgütlerinin en büyük başanlar elde ettiği yer Berlin'di.

Bunun yanında, Sovyet liderler artık Almanya'nın bölünmesini kabul edip doğu bölgesini tam bağımsız bir devlet konumuna yükselttiklerine göre, onun insan kaynaklarını sürekli kaybetmesine daha fazla göz yumamazlardı. Yine de Moskova uluslararası dikkatleri bir kez daha Berlin'e çekip kentin statüsüyle ilgili üç yıllık uluslararası kriz başlattığı zaman, Doğu Alman yöneticilerin incinmiş duygularına saygı göstermediler. 1958'de Sovyetler Birliği Amerikalıların Batı Alman tebaasını silahlandırmayı planlıyor olabilecekleri kaygısına kapılmıştı yine, bu defa söz konusu olan nükleer silahlardı. Yukarıda da gördüğümüz gibi bu hiç de akla yatkın olmayan bir korku değildi –Batı Avrupalılar arasında da aynı korkuyu paylaşanlar vardı. Böylece Kruşçev Berlin'i –aksi takdirde Rusların yazgısına aldırmayacakları bu kenti– Bonn'un, gerçekten planladığına inandığı nükleer silahlanmayı önlemek üzere kullanmaya karar verdi.

Berlin "krizi" ile ilgili ilk hamle 10 Kasım 1958 günü Kruşçev'in batılı devletlere hitaben Moskova'da halk önünde yaptığı konuşmaydı:

> Emperyalistler Alman sorununu uluslararası gerilim kaynağına çevirdiler. Batı Almanya'nın yönetici çevreleri Alman Demokratik Cumhuriyeti'ne yönelik askeri ihtirası kamçılamak için her yolu deniyor... Şansölye Adenauer ile Savunma Bakanı Strauss'un konuşmaları, Bundeswehr'in[12] atom silahlarıyla donatılması ve çeşitli askeri tatbikatlar, hepsi Batı Almanya'nın yönetici çevrelerinin politikasındaki belli eğilimlere işaret ediyor... Potsdam Anlaşması'na imza atanların Berlin'deki işgal rejiminin kalıntılarına son vermelerinin, bunun sonucunda da Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkentinde olağan koşullar yaratılmasına olanak tanımalarının zamanı gelmiştir. Sovyetler Birliği, kendi adına, Berlin'de halihazırda Sovyet büroları tarafından yerine getirilen işleri egemen Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne devredecektir.

12 Federal Almanya Ordusu (ç.n.)

Sovyet liderin iki hafta sonra Batı'nın altı ay içinde Berlin'den çekilmeye karar vermesini talep etmesiyle daha da şiddetlenecek olan Kruşçev'in bu tavrının görünürdeki amacı, Amerikalıları Berlin'den ayrılmaya ve orasının "açık kent" olmasına izin vermeye ikna etmekti. Bunu yerine getirirlerse, Batı Avrupa savunmasında güvenirlikleri büyük yara alacak, Batı Almanya ile başka ülkelerdeki tarafsızlık ve nükleer karşıtlığı olasılıkla gelişecekti. Fakat batılı güçler Berlin'de kalmaya ısrar etseler bile, SSCB buna razı olmasının karşılığında Bonn'un hiçbir nükleer silah alımına kalkışmayacağına dair Batı'nın kesin taahhüdünü isteyebilecekti.

Batılı liderler Berlin ile ilgili herhangi bir ödün vermeye yanaşmayıp herhangi bir antlaşmaya varılmadan önce Doğu Berlin'i Doğu Alman devleti hükümetine ve kurumlarına tam olarak bağlamakla Potsdam yükümlülüklerine karşı gelenin Sovyetler Birliği olduğunu ileri sürdükleri zaman, Kruşçev bir deneme daha yaptı. 1959 yazında Cenevre'de dışişleri bakanları arasında art arda yapılan birçok başarısız görüşmenin ertesinde, önce 1960'ta, sonra da 1961 haziranında olmak üzere taleplerini yine gündeme getirdi. Batı, Berlin'deki askeri varlığına son vermeliydi. Yoksa Sovyetler Birliği tek taraflı olarak Berlin'den çekilecek, DAC ile ayrı bir Barış Antlaşması yapacak ve işgal bölgelerinin yazgısını görüşmesi için Batı'yı bağımsız Doğu Alman devletiyle baş başa bırakacaktı. Kasım 1958'den 1961 yazına dek Berlin krizi giderek büyüdü, diplomatik sinirler gerildi ve Doğu Almanların kaçışı kafilelerle gerçekleşmeye başladı.

Kruşçev'in Haziran 1961 ültimatomu Viyana'da yeni Amerikan Başkanı John F. Kennedy ile yapılan zirve toplantısında geldi. Kruşçev ile Eisenhower arasında 1960 mayısında yapılan son zirve toplantısı, ABD Hava Kuvvetleri pilotu Gary Powers'ın[13] U2 uçağında Sovyetler tarafından vurulmasının ve Amerikalıların (önce bu konuda herhangi bir bilgiye sahip olduklarını reddetseler de) gönülsüzce yüksek irtifa casusluğu yaptıklarını kabul etmesinin ardından dağılmıştı. Kruşçev bu kez Kennedy ile görüşmelerinde, eğer yıl sonuna kadar uzlaşmaya varılmazsa, batılıların Berlin'deki haklarını "tasfiye" etme tehdidinde bulundu.

Kamuoyu önünde Kennedy, tıpkı kendisinden önceki Eisenhower gibi direnmiş, Batı'nın yükümlülüklerinden asla vazgeçmeyeceğinde diretmişti. Washington, Potsdam kararlarıyla belirlenen haklarını koruyor ve ulusal savunma bütçesini özellikle Almanya'daki ABD askeri varlığını desteklemek üzere artırıyordu. Ne var ki tutanaklara geçmeyen görüşmelerde ABD çok daha uzlaşmacıydı. Amerikalılar –Batı Alman dostlarının aksine– Doğu Alman devleti gerçeğini kabul ediyor, Adenauer'in, en çok da onun Savunma Bakanı Franz Josef Strauss'un son konuşmalarında takındığı saldırgan tutumdan dolayı Sovyetler'in kaygılarına an-

13 Uçak Türkiye'den havalanmıştı. (e.n.)

layış gösteriyorlardı. Almanların durumunu ileriye götürecek bir adım atılmalıydı –Eisenhower'ın 28 Mart 1960 günü MacMillan'a söylediği gibi, Batı "gelecek elli yıl kendi ayaklarının üzerinde durmayı aslında başaramazdı." Benzer bir anlayışla, Kennedy de Viyana'da Kruşçev'e Birleşik Devletler'in "Sovyetler Birliği'ni Doğu Avrupa'daki bağlarından koparacak bir harekette bulunma niyeti" olmadığı yolunda güvence verdi: Almanya'nın doğu bölgesi ve artık Polonya, Çekoslovakya ve Sovyetler Birliği sınırları içinde yer alan eski Alman toprakları da dahil Rusların ellerindekini tutabileceklerinin üstü kapalı kabulüydü bu.[14]

Kennedy'nin Washington'a dönmesinden kısa bir süre sonra Doğu Alman yetkililer göç edeceklere seyahat kısıtlamaları dayatmaya başladılar. ABD Başkanı doğrudan tepki göstererek Batı'nın *Batı* Berlin'e karşı sorumluluklarını yeniden ortaya koydu –dolayısıyla kentin doğu yarısında Sovyetler'in söz hakkı olduğunu üstü kapalı bir dille kabul etmiş oluyordu. Berlin üzerinden kaçışların hızı her zamankine göre daha da artmıştı: 1961 temmuzunda Batı'ya doğru yola çıkanların sayısı 30 bin 415 iken; ağustosun ilk haftasında buna 21 bin 818 kişi daha eklenmişti, bunların yarısı yirmi beş yaşına basmamış gençlerdi. Bu hızla giderse Almanya Demokratik Cumhuriyeti çok sürmez, bomboş kalırdı.

Kruşçev'in tepkisiyse, Berlin'deki kördüğümü kesmek oldu. 6 Ağustos günü Paris'te buluşan müttefik devletlerin dışişleri bakanlarının, uzlaşmaya varılmaması durumunda DAC ile ayrı bir Barış Antlaşması tehdidini içeren bir başka Sovyet muhtırasını reddetmelerinin ardından, Moskova Doğu Almanlara iki tarafı ayıran sınırı, düpedüz, çizme yetkisi verdi. 19 Ağustos 1961 tarihinde Doğu Berlin yetkilileri, erlerle işçileri kenti boydan boya ayıran bir duvar yapmaları için işe koştular. Üç gün içinde kaba bir duvar dikilmişti, bu Berlin'in iki yakasındaki gelişigüzel hareketleri önlemeye yeterdi. Ondan sonraki haftalarda duvar yükseltilip sağlamlaştırılacaktı. Projektörler, dikenli teller ve bekçi kulübeleri eklenecek; duvara yakın binaların pencereleriyle kapıları önce kapatılacak, sonra tuğlayla örülecekti. Sokaklar ve meydanlar ikiye ayrıldı, bölünmüş kente yayılan bütün iletişim hatları sıkı polis denetimine alındı ya da koparıldı. Berlin'in artık Duvarı vardı.

Batı resmen dehşete kapılmıştı. Ekim 1961'de üç gün boyunca Sovyet ve Amerikan tankları iki bölgeyi birbirinden ayıran karşılıklı –son kalanlardan biri olan– denetleme noktasında durarak birbirlerine gövde gösterisi yaparken, Doğu Alman yetkililer batılı güçlerin Dört Devletli Anlaşma'nın özgün metnine dayanarak doğu bölgesine girme hakkı iddia edip kullanmaya ne kadar istekli

14 Kennedy'nin sözleri o dönemde yalnızca gizli olmakla kalmamış, otuz yıl sonra ilk yayımladıkları zaman zirve toplantısı tutanaklarına da alınmamıştı.

olduklarını sınadılar. Bölgedeki Amerikan askeri komutanının dediğim dedik tavrıyla karşılaşan –*Doğu Almanların* müttefik hareketlerini kısıtlama hakkını tanımaya bir türlü yanaşmıyordu– karşı karşıya kalan Sovyetler denetleme noktasını istemeden bıraktılar; gelecek otuz yıl boyunca dört işgalci devlet de yerinde kaldı, ancak her iki taraf da kendi bölgesindeki yerel Alman yetkililerin *fiili* yönetimine razı oldu.

Perde arkasında ise Duvar'ın dikilmesi batılı liderlerin çoğunu gizliden gizliye sevindiriyordu. Tıpkı 1948'de olduğu gibi Berlin üç yıldır uluslararası çatışmanın parlama noktası olmaya adaydı. Kennedy ile diğer batılı liderler kendi aralarında Berlin'e bir duvar çekilmesinin savaştan daha iyi bir çözüm olduğuna karar vermişlerdi –kamuoyuna ne derlerse desinler, askerlerinden "Berlin uğruna ölmeyi" cidden isteyebilecek durumda olan birkaç batılı politikacı vardı. Dean Rusk'ın (Kennedy'nin Dışişleri Bakanı) sakin bir dille belirttiği üzere, Duvar'ın yararları vardı: "Berlin'de uzlaşmaya varılmasını gerçekçi koşullarda kolaylaştırması olasıdır".

Berlin krizinin sonuçları iki Büyük Devlet'in ortak yanlarının, kabul ettiklerinden çok daha fazla olduğunu gösterdi. Eğer Moskova Berlin'deki müttefiklerin statü sorununu ortaya koymayacağına söz verirse, Washington oradaki Doğu Alman hükümetinin varlığını tanıyacak ve Batı Almanların nükleer silahlarla ilgili ısrarlarına karşı koyacaktı. Orta Avrupa'da istikrarın sağlanması her iki tarafın da çıkarınaydı; fakat bunun da ötesinde, gerek ABD gerekse SSCB kendi taraflarındaki Almanların talepleriyle şikâyetlerine yanıt vermekten bıkmışlardı. Soğuk Savaş'ın ilk on yılı çizginin iki tarafındaki Alman politikacılara Washington ve Moskova'daki efendileri üzerinde eşi görülmedik bir söz hakkı kazandırmıştı. "Kendi" Almanlarının gözünde güvenilirliklerini kaybetmekten korkan Büyük Devletler, Adenauer ile Ulbricht'in onlara uyguladığı "sertlik" şantajına göz yumuyorlardı.

Daha önce de gördüğümüz gibi, işgal altındaki Almanya'nın doğu bölgesinde kendine bağımlı bir devlet kurmak için yola çıkmamış, en iyi ikinci çözüm olarak buna razı gelmiş olan Moskova, Berlin'de güçsüz ve sevilmeyen bir komünist rejimi desteklemek adına aşırı çaba göstermekteydi. Doğu Alman komünistler de buna karşılık Sovyet efendilerinin onları satacağından yarı korkar durumdaydılar.[15] Dolayısıyla, her ne kadar engel dikildikten sonra Kruşçev'in Barış Antlaşması için ısrar etmekten vazgeçmesi canlarını sıktıysa da Duvar onlara bir ölçüde güvence sağlamıştı. Bonn'a gelince, uzun zamandır "Dostlar" (Amerikalılar) kalkıp gidecekler diye korkmaktaydı. Washington her

15 1990 yılında korkularının yersiz olmadığını göreceklerdi.

zaman Bonn'a Amerika'nın şaşmaz desteğinin hep arkalarında olduğu güvencesini vermişti; ancak Duvar dikilip de Amerikalılar gözle görülür biçimde kendi kabuklarına çekilince, Batı Almanların kaygıları artmaya başlamıştı. Bunun sonucunda Washington, Duvar sonrasında, ABD'nin kendi bölgesini asla terk etmeyeceği yollu vaatleri yeniden tekrarladı –Kennedy'nin 1963 haziranında "Ich bin ein Berliner"(*geçtiği gibi*) ("Ben bir Berlinliyim.") diyen ünlü sözünün arka planında bunlar vardı. 1963 yılında Avrupa'daki 250 bin askeriyle Amerikalılar da belli ki Ruslar gibi orada daha uzun süre kalacaklardı.

Duvar ile birlikte Berlin artık dünyanın ve Avrupa ilişkilerinin kriz bölgesi olmaktan çıkmıştı. Erişim konularında resmi anlaşmaya varmak on yıl daha sürecekse de 1961 kasımında Berlin kanayan yara olmaktan çıkmıştı, Batı Berlin de gitgide siyasal gündem dışına çıkmaya doğru ilerliyordu. Ruslar bile ilgilerini kaybetmişlerdi. İlginçtir, bu durumu Batı hemen göremedi. Ertesi yıl Küba krizinin patlak vermesiyle Kennedy ve danışmanları Kruşçev'in nicedir Almanya için güttüğü amaçlarına ulaşmak için Machiavelli[16] anlayışında karmaşık bir komplo hazırlığına girdiğine inanıyorlardı. 1948-50 yıllarının deneyimlerinden fazlasıyla ders çıkarılmıştı.

Truman ile Acheson nasıl Kore baskınını Sovyetler tarafından Almanya'nın bölünmüş sınırı boyunca yürütülen bir nabız yoklaması olarak gördülerse, Kennedy ile çalışma arkadaşları da Küba'ya yerleştirilen füzeleri Sovyetler'in Amerika'ya Berlin'den vazgeçmesi için şantaj aracı diye görmekteydiler. Küba krizinin ilk on gününde Amerikan liderlerinin Batı Berlin konusuna ve Kruşçev'in bölünmüş kentte beklenen karşı hamlesini "bertaraf" etmenin gerekliliğine defalarca değinmedikleri bir saat bile geçmiyordu. Kennedy 22 Ekim 1962 tarihinde Britanya Başbakanı Harold Macmillan'a, "Bu gizli ve tehlikeli hamlesiyle Kruşçev'in Berlin'e yönelik planları arasındaki olası bağlantıyı size göstermeme gerek yok" diye belirtmişti.

Sorun, Kennedy'nin son Sovyet yaygarasını ve propagandasını fazla ciddiye almış olmasından ve ABD-Sovyetler ilişkisini Berlin sorunu çerçevesinde yorumlamasından kaynaklanıyordu. Buysa, Küba krizinin görünen önemini şiddetle artırmış, Kennedy'nin 19 Ekim günü en yakın danışmanlarına şunları söylemesine yol açmıştı: "Elimizde tatmin edici seçenekler olduğunu sanmam... Bizim sorunumuz bir tek Küba değil, Berlin de var. Berlin'in Avrupa açısından önemini anladığımızda ve müttefiklerimizin bizim açımızdan önemini kavradığımızda, bunun bu günlerde doğurduğu ikilemi de görürüz. Aksi takdirde,

16 İtalyan devlet adamı ve düşünürün İtalya'nın birliği için amaca ulaşmak için "her yolu geçerli sayma" yaklaşımı (Makyevalizm). (ç.n.)

cevabımız çok basit olurdu." Üç gün önce Küba krizi patlak verdiğinde, Dışişleri Bakanı Dean Rusk Sovyetler'in davranışlarını kendi açısından nasıl yorumladığını özetlemişti: "Ayrıca Berlin'in bu işle yakından ilgili olduğunu da düşünüyorum. Kruşçev'in Berlin konusunda tümüyle akılcı olup olmadığını ilk defa merak ediyorum".

Fakat gördüğümüz gibi Kruşçev Berlin konusunda *tümüyle* akılcıydı. Sovyetler Birliği gerçekten de Avrupa'daki konvansiyonel ordular açısından üstünlüğünü koruyordu, dilerse Batı Berlin'i (ve Batı Avrupa'nın çoğunu) her an işgal edebilirdi. Öte yandan, madem ABD Batı Berlin'in özgürlüğünü bütün varlığıyla (uygulamada bunun anlamı nükleer silahlardı) savunmaya ant içmişti, Kruşçev'in Almanya uğruna nükleer savaş riskini göze almaya hiç niyeti yoktu. Sovyetler'in Washington büyükelçisinin anılarında dile getirdiği gibi, "Kennedy, Kruşçev ile müttefiklerinin Berlin'de kararlılık göstermeye hazır olduklarını fazla abartmıştı, aslında en saldırgan adım Berlin Duvarı'nın dikilmesiydi."[17]

Berlin ile Küba'yı arkalarına alan süper güçler ilk Soğuk Savaş'ın belirsizliklerini çözmek için şaşırtıcı bir istekle ilerlediler. 20 Haziran 1963 günü Washington ile Moskova arasında "kırmızı hat" kuruldu; bir ay sonra Moskova'da yapılan ABD, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık arasındaki görüşmelerin sonucundan Nükleer Denemelerin Sınırsız Yasaklanması Antlaşması çıktı. 10 Ekim'de yürürlüğe konan bu antlaşmanın Avrupa için –görünür amaçlarından çok altında yatan "gizli metin" nedeniyle– önemi büyüktü.

Her iki büyük devlet de Çin ile Batı Almanya'dan nükleer silahları uzak tutmak istiyordu; zaten antlaşmanın asıl amacı da buydu. Nükleer olmayan Almanya vaadi Berlin'de ödün vermek için Moskova'nın öne sürdüğü *quid pro quo*[18] yaklaşımıydı; Amerikalıların Bonn'da gözden düşmeye istekli davranmalarının nedeni bunu başarmaktı. Batı Almanlar Amerikan varlığının sürmesinin bedeli olarak Berlin'in bölünmesini nasıl kabul ettilerse, Alman nükleer silahlarıyla ilgili vetoyu da biraz gücenerek kabul etmişlerdi. Bu arada antlaşma ile Sovyetler'in stratejik kaygıları belirgin bir değişime uğruyor, Avrupa'dan uzaklaşıp diğer kıtalara yöneliyordu.

Avrupa'daki Soğuk Savaş'ın istikrara kavuşması, daha "şiddetlenmesi" olasılığının her zamankine göre azalması ve bu konuların büyük ölçüde kendi

17 Anatoly Dobrynin, *In Confidence* (Time Books, 1995), s. 46. Kruşçev'in savaşma isteksizliği içtendi. 26 Ekim'de, Küba krizinin doruğunda Kennedy'ye yazdığı mektupta, "Eğer gerçekten savaş başlarsa, bunu durdurmak bizim elimizde olmayacaktır, çünkü savaşın mantığı budur. İki savaşa katılmış bulunuyorum, biliyorum ki savaş, kentleri, köyleri kasıp kavurduğunda, her yanı ölüm ve yıkım sardığında sona erer" demişti.

18 Kısasa kısas (ç.n.)

ellerinden çıkmış olduğu gerçeği Batı Avrupalılar arasında konvansiyonel silahlı çatışmanın çağdışı kaldığı inancını yaygınlaştırmıştı. 1953-63 yıllarında pek çok gözlemciye göre savaş düşünülemezdi, en azından Avrupa kıtasında (başka yerlerdeki kriz çözümlerinde uzlaşma arayışının tercih edilen yaklaşım olmasından hiç vazgeçilmeyecekti). Eğer savaş olursa, Büyük Devletler'in dev nükleer cephaneleri akla hayale gelmeyecek korkunç sonuçlar doğacağı anlamına gelirdi, birinin yanlış hesap yapması buna yeterdi. O zaman da sonuçları dindirmek için Avrupalıların elinden pek az şey gelirdi.

Herkes olaylara böyle bakmıyordu ama. Azınlık bir grup arasında aynı gerçekler ışığında ivedilikle nükleer silahsızlanma çağrıları yapan akımlar ortaya çıktı. Britanyalıların Nükleer Silahsızlanma Kampanyası (CND) 17 Şubat 1958 tarihinde Londra'da başlatıldı. Bu kampanya daha başından Britanya'nın radikal politika geleneğine karşı olduğunu ortaya koymuştu: destekleyenlerin çoğu eğitimli, sol eğilimli, şiddet yanlısı olmayan kimselerdi, ilk talepleri de ne Ruslara ne de Amerikalılara fakat kendi hükümetlerine yönelikti (1950'lerin sonlarında Amerikalıların sağladığı füzelerle denizaltılar olmadan Britanyalıların bombasının hedefine asla ulaşamayacağı kesin olmasına rağmen) Britanya'daki iki büyük parti de Britanyalıların bağımsız nükleer caydırıcılığının gerekli olduğuna inanıyorlardı.

1962'de doruğuna çıktığı günlerde CND'nin Aldermaston'daki Atomic Weapons Establishment[19] karşıtı yıllık protesto yürüyüşüne 150 bin destekçi toplamayı başardığı görüldü. Ne var ki Batı Almanya'daki ve Benelüks ülkelerindeki benzer görüşlü silahsızlanma akımlarıyla birlikte Britanya'daki kampanya 60'lı yıllar boyunca geriliyordu. Nükleer Denemelerin Yasaklanması Antlaşması'nın ardından nükleer karşıtı kampanyanın geçerliliği kalmamıştı; Avrupa'nın her an yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu savunmak giderek inandırıcılığını yitirmekte, silahsızlanma radikal gündemdeki yerini başka konulara bırakmaktaydı. Sovyetler Birliği'nde bile muhalif atom fizikçisi Andrey Saharov nükleer felaketin kapıda olması riskinden eskisi kadar kaygılı değildi –onun deyimiyle "dünya genelindeki sorunlardan bireylerin savunmasına" kayılıyordu.

Batı Avrupalıların çoğunun, düşününce nükleer silahsızlanmadan yana oldukları su götürmez: 1963 tarihli anketler özellikle İtalyanların bütün nükleer silahların imhasını sevinçle karşılayacaklarını gösteriyordu. Fransızlar imha konusunda onlar kadar kararlı değillerdi, Almanlar ile Britanyalılar ise ikiye bölünmüştü, fakat her ikisinde de nükleer karşıtları açık farkla çoğunluktaydı. Öte yandan 1920'li yıllar ile 1930'lu yılların başlarında silahsızlanma odaklı gergin

19 Kısaltması AWE, Atom Silahları Kurumu (ç.n.)

tartışmaların tersine, Avrupa'daki nükleer sorun halkı harekete geçirmedi. Çok havada kalmıştı. Bir tek Britanyalılarla (kâğıt üstünde) ve Fransızların nükleer silahları vardı, ötekiler arasındaysa yalnızca Batı Alman siyasal çevrelerindeki küçük bir azınlık nükleer silah edinmeye hevesliydi.

İtalyanlar, Danimarkalılar ve Hollandalılar topraklarında ABD üslerini barındırmaktan da rahatsızdılar, çünkü bir savaş patlak verirse bu durum onları tehlikeyle karşı karşıya bırakacaktı. Ancak kaygı uyandıran silahlar süper güçlere aitti; Avrupalıların çoğu da akla yatkın nedenlerle Moskova ve Washington'da alınan kararlara etki etmek için yapacak bir şeyleri olmadığı sonucuna varmışlardı. Öyle ki Amerikalıların Soğuk Savaş söyleminin sert *ideolojik* içeriği Batı Avrupa'da pek çok kişinin, nükleer savaş tehdidi sona erer ermez, kendilerini savunmasına izin vermekle Birleşik Devletler'e iyilik yaptıklarını düşünmelerine neden oldu. Böylece silahsızlanma odaklı tartışmalara şu ya da bu şekilde katılmak yerine onlar kendi bahçelerini ekip biçmekle ilgilendiler.

1950'lerde Avrupa'daki siyasal sahnenin en çarpıcı yönü yaşanan değişiklikler değil *yaşanmayan* değişikliklerdi. Savaş sonrasında Avrupa'da özerk demokratik devletlerin –savaşmak için ne olanakları ne de istekleri olan ve dile getirilmese bile siyasal inançları gereği "Denemeler olmasın" diye savunan ileri yaştakilerin liderliğinde– yeniden ortaya çıkması şaşkınlık yaratmıştı. Tam tersi beklentiler yaygın olmakla birlikte Batı Avrupa'daki siyasal hava son kırk yılın ateşli doruk noktalarına çekilmişti. Yakın geçmişte yaşanan felaketler hâlâ kamuoyunun belleğindeyken, çoğu Avrupalı toplu seferberlik politikasından gönül rahatlığıyla uzaklaştı. Seçmenlerin (artık çoğu yerde ilk kez kadınlara da bu hak tanınmıştı) başlıca kaygısı olan devrimci umutların ve ekonomik umutsuzlukların yerini yönetim ve hizmetlerin sağlanması almıştı: hükümetlerle siyasal partiler bu doğrultuda hareket ediyorlardı.

İtalya'daki değişim daha da çarpıcıydı. Avrupa'daki diğer Akdeniz ülkelerinin –Portekiz, İspanya ve Yunanistan– tersine İtalya'ya demokrasi gelmişti, ne kadar kusurlu olsa da savaş yılları boyunca bunu korudu. Küçük bir başarı değildi bu. İtalya tümüyle bölünmüş bir ülkeydi. Aslında ülke *olarak* varlığı ne zamandır tartışmaya açık bir konuydu –sonraki yıllarda aynısı yeniden yaşanacaktı. 1950'lerin başlarında yapılan araştırmalar, başından sonuna kadar İtalyanca konuşanların oranının her beş İtalyan yetişkinde bir bile olmadığını göstermektedir: İtalyanların çoğu her şeyden önce kendilerini geldikleri yöre ya da bölgeyle özdeşleştirmeye ve günlük konuşmalarında oranın lehçesini ya da

dilini kullanmaya devam ediyorlardı. Bu en çok orta öğrenim görmemiş kimseler için geçerliydi –onlar da o yıllarda nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturuyorlardı.

Güney İtalya, *Mezzogiorno* geri kalmışlığıyla ün salmıştı –savaş sırasında bir süre Napoli'de üslenen Britanya ordusu subaylarından Norman Lewis'i en çok, her an her yerde görülen Napolili gondolcuların "Pompeii fresklerinde yer alan tasvirlerinden pek de farklı olmamaları" şaşırtmıştı. Direniş Hareketi'ndeki faaliyetlerini cezalandırmak amacıyla Mussolini'nin sürgüne yolladığı Piemonteli bir doktor olan Carlo Levi *Cristo si è fermato a Eboli*[20] (ilk basımı 1945) adlı, İtalya'nın güneyindeki çorak tepelerde ücra bir köy yaşantısını anlattığı kitabında da benzer gözlemlere yer vermişti. Güney yalnızca değişmemekle kalmayıp aynı zamanda yoksulluk çekiyordu. 1954 yılında yapılan meclis araştırmasına göre İtalya'nın en yoksul ailelerinin yüzde 85'i Roma'nın güneyinde yaşıyordu. İtalya'nın güneydoğusundaki Apulia'dan köylü bir emekçi en iyi olasılıkla Lombardi bölgesindeki denginin kazancının yarısını bekleyebilirdi. O yıl kişi başına düşen ortalama gelirin 100 olduğu varsayılırsa, İtalya'nın varlıklı kuzeybatısında yer alan Piemonte'ta bu rakam 174; en güneyi Calabria'daysa yalnızca 52 idi.

Savaşla birlikte İtalya'nın tarihsel bölünmesi daha da şiddetlenmişti: 1943 eylülünden başlamak üzere Kuzey, iki yıl boyunca Alman boyunduruğu ve siyasal direniş deneyimini yaşadıktan sonra radikalleşmiş kentleri Müttefiklerin askeri işgaline uğramıştı, oysa Güney İtalya batılı müttefik ordularının gelişiyle savaşın hepten dışında bırakılmıştı. *Mezzogiorno*'da Faşistlerden miras alınan toplumsal ve idari yapılar Mussolini'nin generallerinden birinin yaptığı kansız darbeden yara almadan ayakta kaldı. Kuzeyle güney İtalya arasında epeydir varolan siyasal ve ekonomik çelişkilere artık bir de savaştan kalan bambaşka anılar ekleniyordu.

Savaş sonrasında tarım reformlarının başarısızlığı İtalyan hükümetlerini ülkenin tartışmalı "Güney Sorunu" için yeni bir yaklaşım benimsemeye yöneltti. İtalyan Parlamentosu 1950 ağustosunda ulusal serveti yoksul Güney'e aktarmak üzere *Cassa per il Mezzogiorno*, Güney Fonu'nu kurdu. Bu fikir kendi içinde yeni değildi –Roma'nın Güney'deki yoksulluk ve çaresizliğe çözüm bulma arayışlarının tarihi en azından yirminci yüzyılda Giovanni Giolitti'nin reform yanlısı hükümetlerine dayanırdı. Ancak önceki çabalar pek az sonuç vermişti, İtalya'nın güneyli insanlarının başlıca kaygılarına yönelik tek etkili çözüm, modern İtalya'nın doğumundan beri hep olduğu gibi göçtü. Oysa *Cassa* daha önceki planlardan çok daha kapsamlı kaynakları temsil ediyordu ve başarı olasılığı daha yüksekti, yeni İtalyan cumhuriyetinin özündeki siyasal mekanizmayla daha iyi bir uyum içindeydi.

20 *İsa Bu Köye Uğramadı*, Remzi Kitabevi (1961), Çev. Selahattin Eyüboğlu (ç.n.)

Cumhuriyetçi devletin işlevi –bürokratlarının çoğunu miras aldığı[21]– Faşist selefininkinden çok başka değildi: Roma'nın rolü onu tek sığınak bilen İtalyan yurttaşlarının çoğuna istihdam, hizmet ve sosyal yardım sağlamaktı. Türlü aracı kurumlar ve şirket bürolarının yardımıyla –bazıları, örneğin, *IRI* (Endüstriyel Yeniden Yapılanma Enstitüsü) ya da *INPS* (Sosyal Güvenlik Ulusal Enstitüsü) Mussolini tarafından, *ENI* (Ulusal Hidrokarbon Kurumu) gibi diğerleri 1950'lerde kurulmuştu– İtalyan devleti İtalyan ekonomisinin büyük ölçüde sahibiydi ya da onları denetim altında tutuyordu: bu en çok da enerji, ulaşım, mühendislik, kimyasal ve gıda üretimi alanlarında geçerliydi.

Böyle bir stratejiye (kökleri kısmen iki savaş arası dönemde faşistlerin ekonomik otarşi dürtülerine dayanıyordu) karşı ekonomik argümanlar ne olursa olsun, toplumsal ve siyasal avantajları ortadaydı. 1950'li yılların başında *IRI* 216 bin kişi istihdam ediyordu; aralarında ulusal bürokrasinin birçok dalının da bulunduğu diğer kurumlarda istihdam edilenler yüz binleri buluyordu. Taşeronluk işlerinin –yol yapımı, kent konutları, kırsal alanda sulama projeleri– maliyeti *Cassa* tarafından karşılanıyordu, yeni fabrika inşaatları ve ticari hizmetler için devlet ödenekleri de merkezi fonların bir diğer önemli kaynağıydı, tıpkı devlet istihdamı gibi: Ellili yılların ortalarında, Güney, ülke nüfusunun yalnızca üçte birinden biraz fazlasını temsil etse de her beş devlet memurundan neredeyse üçü güneyliydi.

Bu düzenlemelerin yozlaşma ve suça fırsat hazırlama boyutları büyüktü; Cumhuriyet devleti burada da birleşik devletin ilk yıllarından kalma gelenekleri tamı tamına yerine getirmekteydi. İtalyan devleti kimin denetiminde olursa olsun, doğrudan ya da dolaylı yoldan garip bir şekilde lütuf dağıtmayı kendine görev bildi. Savaş sonrasının İtalyası'nda politika hangi dinsel ya da ideolojik kılığa bürünürse bürünsün, öncelikle ayrıcalık ve kayırmacılık kaldıraçlarına ulaşmak için devleti işgal etme mücadelesiydi. Bunu güvence altına almak ve işletmek konusunda Alcide de Gasperi ve ondan sonra gelenlerin liderliğindeki Hıristiyan Demokratlar eşi görülmedik bir başarı ve atılım gösterdiler.

1953 yılında, sonra da 1958'de Hıristiyan Demokratlar oyların yüzde 40'ını garantiye almışlardı (1970'lerin sonlarına dek oy oranları yüzde 38'in altına düşmedi). Merkezdeki küçük partilerle koalisyon yaparak ülkeyi, komünist olmayan Sol'un azınlık partileriyle ortaklık kurdukları 1963 yılına dek kesintisiz yönettiler. Venedik ve Veneto bölgesindeki geleneksek Katolik seçmenler dışında en güçlü destekçileri Güney'den, Basilicata, Molise, Calabria ile

21 1971 yılında hâlâ İtalya'nın üst düzey devlet memurlarının yüzde 95'i hizmetlerine faşizmin defedilmesinden önce başlamış kimselerdi.

Sardinya ve Sicilya adalarından geliyordu. Buralarda küçük kasaba seçmenlerini Hıristiyan Demokratlara çeken neden inanç değil sundukları hizmetlerdi ve bu kuşaklar boyu sürdü. Güney'deki kasabalardan birinin Hıristiyan Demokrat belediye başkanı ya da ulusal parlamentodaki temsilcisi elektrik, dahili su tesisatı, ipotek karşılığı tarım kredisi, yol, okul, fabrika ve iş sözü vererek tekrar tekrar seçilirdi –neyse ki Parti'nin iktidar tekeli sayesinde bunları yerine getirebiliyordu.

İtalya'daki Hıristiyan Demokrasi pek çok yönüyle Batı Almanya, Hollanda ve Belçika'daki benzerleri olan diğer partileri çağrıştırırdı. İdeolojik ağırlıktan yoksundu. Bunu kesinleştirmek için De Gasperi ve ondan sonra gelenler düzenli olarak Vatikan yetkilileriyle bir araya gelmeye, Vatikan'ın onaylamadığı hiçbir yasa tasarısı önermemeye ya da onu desteklememeye özen gösterdiler; savaş sonrasının İtalyası bazı bakımlardan yeni İtalyan devletinin 1861'den sonra izlediği kilise karşıtı saldırgan laik politikalarından Kilise'nin öç alma zamanı demekti. Ancak Katolik Kilisesi'nin İtalyan politikasındaki etkin rolü hem onu savunanların hem de eleştirenlerin abarttığı kadar büyük değildi. Toplumsal denetimin başlıca aracı güçlü merkez bakanlıklarıydı –tıpkı Doğu Avrupa'da savaşın hemen ertesindeki yıllarda komünist partilerin yaptığı gibi, De Gasperi'nin İçişleri Bakanlığı'nı Hıristiyan Demokratların denetiminde tutmaya özen göstermesi önemlidir.

Zamanla, Hıristiyan Demokratların yerleşik kıldığı kayırma ve kollama sistemi bir bütün olarak ulusal İtalyan politikasına yayıldı. Diğer partiler de onları takip etmek zorunda bırakıldılar: PCI'nın denetimindeki kentlerle bölgeler, özellikle de "Kızıl" Bologna ve yakınlarındaki Emilia'da komünistler *kendi* dostlarını destekler ve *kendi* seçmenlerini, kent işçilerini ve aşağı Po vadisinin küçük toprak sahibi köylülerini kayırırlardı. Arada bir fark varsa, bu da Güney'deki Hıristiyan Demokrat belediyelerin yaygın olarak bilinen yozlaşmışlıklarının ve Mafia bağlantıları söylentilerinin tersine, komünistlerin belediye yönetiminde doğruluğun ve dürüstlüğün öne çıkmasından kaynaklanırdı. 1950'lerde geniş çaplı yozlaşma neredeyse Hıristiyan Demokratların tekelindeydi; daha sonraki yıllarda Kuzey'deki büyük kentlerde yönetime gelen Sosyalistler gözden kaçmayacak bir başarıyla onlara öykündüler. Politikada yozlaşma genel olarak fırsatların doğurduğu bir yan üründür.

İtalyan tarzı hükümet ahlaki bakımdan üstün değildi ama işliyordu. Zamanla kamu ve belediye işleri *fiilen* siyasal aileler arasında paylaştırıldı. Hıristiyan Demokratlar bütün sanayi alanlarına "sızmış" bulunuyordu. Gazete ve radyolardaki –daha sonra da televizyondaki– denetim ve istihdam Hıristiyan Demokratlar, Sosyalistler ve Komünistler arasında bölüşülürdü; arada bir de

seçmenleri epey azalmış olan eski ekolün kilise karşıtı liberallerine sus payı verilirdi. İş alanları ve mevkiler yaratılır, siyasal nüfuz oranında yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde dağıtılırdı. İşçi sendikalarından spor kulüplerine kadar her toplumsal yapı Hıristiyan Demokratlar, Sosyalistler, Komünistler, Cumhuriyetçiler ve Liberaller arasında değişik biçimlerde paylaşılmıştı. Ekonomik İnsan açısından sistem fena halde savurganlık demekti, ayrıca özel girişimcilere ve mali yeterliliğe zarar veriyordu. İtalyan "ekonomik mucizesi" (aşağıda göreceğimiz gibi) bunlara rağmen değil bunlardan dolayı gerçekleşti.

Yine de: İtalya'nın savaş sonrası istikrarı ülkenin ekonomik performansı ve ondan sonraki sosyal dönüşümü için zorunlu olmayan can alıcı koşuldu. O istikrar da, ne kadar çelişkili görünürse görünsün, az önce anlatılan tuhaf kurumsal düzenlemelere bağlıydı. Ülke herhangi bir partiden ya da programdan yana dengeli bir çoğunluktan yoksundu, ayrıca nispi temsile dayalı karmaşık seçim sistemi parlamentoların önemli ya da tartışmalı yasamalarda anlaşmalarına olanak vermeyecek kadar bölünmüş olmasına yol açıyordu: savaştan sonraki Cumhuriyet anayasası 1956'ya kadar yasaları karara bağlayacak bir Anayasa Mahkemesi'ne yer vermiyordu; üstelik üzerinde çokça tartışılan bölgesel özerklik eksikliği on dört yıl daha Parlamento'da oylanmayacaktı.

Bunların ışığında, Fransa'daki Dördüncü Cumhuriyet'te olduğu gibi ve bazı aynı nedenlerden dolayı, İtalya pratikte merkezi hükümette çalışan seçimle işbaşına gelmemiş idareciler ya da birçok yarı-özel yarı-kamu kuruluşundan biri tarafından yönetilmekteydi. Belirgin biçimde demokratik olmayan bu sonuç tarihçilerin İtalyan politik sistemini hafife almasına yol açtı. Yolsuzluk, rüşvet, yozlaşma, siyasal kayırmacılık ve düpedüz soygun epey yaygındı ve her şeyden önce Hıristiyan Demokratların fiili tek parti tekeline hizmet ediyordu.[22] Ne var ki bu düzenlemelerin çatısı altında İtalya'da devlet ve toplum miras kalan zorluklar ve gelecek olan yenileri karşısında gözden kaçmayacak kadar çabuk toparlandı. Kanada ya da Danimarka'nın standartlarıyla karşılaştırıldığında, 1950'lerin İtalyası kamusal namus ve kurumsal şeffaflıktan uzak görünebilir. Ancak İtalya'nın çekişmeli ulusal geçmişinin ya da ülkenin geleneksel olarak karşılaştırıldığı Akdeniz Avrupası'ndaki diğer devletlerde geçerli olan standartlarla, İtalya olağanüstü bir sıçrama yapmıştı.

22 İtalya'nın daha önceki tarihine bakıldığında, ülkenin kurumsal yozlaşmasında kabahatin tümünü Amerikan dış politikasına yüklemek hiç de adil değildir. Bkz: Eric J. Hobsbawn, *The Age of Extremes. A History of the World, 1914-1991* (New York, 1994), s. 238-39.

Savaş sonrası İtalya'nın koşulları önemli açılardan Avusturya'nınkiyle benzerlikler taşıyordu. Her iki ülke de Almanya'nın yanında savaşmış ve savaştan sonra aynı ölçüde sıkıntı çekmişti (İtalya savaş tazminatı olarak Sovyetler Birliği, Yunanistan, Yugoslavya, Arnavutluk ve Etiyopya'ya 360 milyon dolar ödedi). İtalya gibi Avusturya da yakın geçmişine bakılınca savaş sonrası yaşanan aydınlanmanın öngörülmediği yoksul ve istikrarsız bir ülkeydi. Ülkedeki iki egemen siyasal grup iki savaş arası dönemi yoğun çatışma içinde geçirmişti. Avusturyalı Sosyal Demokratların çoğu Habsburg İmparatorluğu'nun kalıntılarından koparak gelen güdük Avusturya devletinin 1918'deki çıkışını ekonomik ve siyasal saçmalık olarak görüyorlardı. Onlara göre eski İkili Monarşi'nin Almanca konuşan kırıntısı mantık gereği Alman dostlarıyla birleşmeliydi (*Anschluss*), böylece Versailles Antlaşması'nın kendi kaderini tayinle ilgili maddeleri yerine getirilmiş olacaktı.

Avusturya Solu en güçlü desteği Viyana'daki işçi sınıfından ve Doğu Avusturya'nın kent merkezlerinden görmekteydi. İki savaş arası dönemin Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nde ülkenin çoğu –kırsal kesim, Alpler ve aşırı Katolik bölgeler– değişim ve yabancılara kuşkuyla bakan muhafazakâr taşra partisi Hıristiyan Sosyallere oy vermişti. Sosyal Demokratların tersine, Hıristiyan Sosyallerin kentli ve çoğunlukla Protestan olan Pan-Almancı özlemlere katılmak gibi bir niyeti yoktu. Ama Sosyal Demokratların Viyana işçi hareketi gibi politikalarına da sıcak bakmıyorlardı; 1934'te Sağ'ın düzenlediği bir darbe girişimiyle Sosyal Demokratların kalesi olan "Kızıl Viyana" ve onunla birlikte Avusturya demokrasisi yerle bir oldu. 1934'ten Nazi işgaline kadar Avusturya, Katolik partinin iktidar tekelini ele geçirdiği otoriter dinerkçi bir rejimle yönetilmekteydi.

Avusturya'nın ilk başarısız demokrasi deneyiminin faturası büyük ölçüde savaş sonrasındaki Cumhuriyet'in omuzlarına binmişti. Avusturya Halk Partisi olarak yeniden doğan Hıristiyan Sosyaller 1938'de Alman istilasına direnmekle övünüyorlardı; fakat daha dört yıl önce Avusturya demokrasisinin yıkımına yaptıkları olağanüstü katkılar konusunda basbayağı suskundular. Artık Sosyalistler olarak bilinen Sosyal Demokratlar iki kere kurban edildiklerini iddia edebilirlerdi: önce 1934'teki iç savaşta, sonra Nazilerin ellerinde. Böylece bir zamanlar *Anschluss* yanlısı olduklarını unutturmuşlardı. Sosyalist lider ve 1955 Avusturya Devlet Antlaşması gereğince bağımsız Cumhuriyet'in ilk devlet başkanı olan Dr Karl Renner Avusturya ile Almanya'nın birleşmesi için ilkeli çabalarını 1938'e kadar sürdürmüştü.

Demek ki geçmişi unutmak her iki partinin de işine geliyordu –savaşın ertesinde Avusturya'daki ilk Nazilikten arındırma girişimlerinin sonuçlarını gör-

müştük. Sosyalistler Viyana'da çoğunluk partisiydiler (ülke nüfusunun dörtte birini oluşturuyorlardı), öte yandan Halk Partisi Alplerin vadilerindeki köy ve küçük kasabalarda yaşayanların oylarını kendine bağlamıştı. Siyasal anlamda ülke neredeyse tam yarıdan ikiye bölünmüştü: 1949 seçimlerinde Halk Partisi Sosyalistleri yalnızca 123 bin oyla geride bıraktı; 1953'te Sosyalistler 37 bin oyla daha ilerideydi; 1956'da Halk Partisi 126 bin oyla üstün geldi; 1959 yılında sonuç 25 bin oyla Sosyalistlerden yanaydı; 1962'deyse durum yine tersine döndü, Halk Partisi 4 milyon 250 elli bin seçmen arasından 64 bin daha fazla oy alarak seçimleri kazandı.

Bu yakın değerler iki savaş arasında Cumhuriyet devletinde yapılan seçimleri çağrıştırıyordu. Katolik Avusturya ile Sosyalist Avusturya parlamenter politikaların bozularak yenilenen bir kültürel iç savaşa dönüşmesi olasılığıyla karşı karşıyaydı. Üçüncü bir partinin –yüz kızartacak boyutlarda eski Nazilerin oylarına bağımlı olan ve her seçimde aldıkları oy oranı sürekli düşen Liberallerin– yardımıyla bile Avusturya'daki partilerden hiçbiri için istikrarlı bir hükümet kurma umudu yoktu, tartışmalı her yasamanın kötü anıları canlandırma tehlikesi söz konusuydu. Avusturya demokrasisinin geleceğine yönelik tahminler umut vaat etmiyordu.

Oysa Avusturya yalnızca kendi tarihini yeniden yaşamaktan kaçınmakla kalmadı, kısa zamanda kendini toparlayıp başarılı olarak Alplere özgü bir demokrasi modeli oluşturdu: tarafsız, müreffeh ve istikrarlı. Bu bir ölçüde 1955'e kadar Aşağı Avusturya'yı işgal altında tutan, sonradan yalnızca birkaç kilometre doğuya çekilen Kızıl Ordu'nun yakında olmasının yarattığı rahatsızlığın sonucuydu –Avusturya'nın komşuları arasında üç komünist devlet (Yugoslavya, Macaristan ve Çekoslovakya) bulunduğunu ve ülkenin tehlikeye açık konumunun tedbirli davranarak yurtta ve dünyada barış yanlısı ve kavgadan uzak politikalar izlemesi gerektiğini hatırlatan bir durum. Buna ek olarak Soğuk Savaş Avusturya'ya kendi başına edinemeyeceği –batılı, özgür, demokratik– ülke kimliği kazandırmıştı.

Ancak Avusturya'nın savaş sonrasındaki başarılı siyasal çözümlerinin başlıca kaynağı, savaştan önce ülkeyi paramparça eden ideolojik çatışmaları önlemenin gerekli olduğunun yaygın olarak anlaşılmasıydı. Avusturya varolmak zorunda olduğuna göre –1945'ten sonra artık Alman komşusuyla birleşmesi söz konusu olamazdı– onun siyasal toplulukları da birlikte varolmanın yollarını bulmak zorundaydı. Ülkedeki liderlerin üzerinde anlaşmaya vardıkları çözüm yolu, ülkeyi kalıcı uyum içinde yöneterek çatışma olasılığını ortadan kaldırmaktı. Siyaset alanında, iki büyük parti hükümette işbirliği yapma kararı aldı: Avusturya

1947'den 1966'ya kadar Sosyalistler ile Halk Partisi'nin "Büyük Koalisyonu" ile yönetildi. Bakanlıkları kendi aralarında özenle paylaştılar, Başbakanlık koltuğu Halk Partisi'ne, Dışişleri Bakanlığı ve benzeri bakanlıklar Sosyalistlere verildi.

Yerel yönetimlerde –savaş sonrası dönemin koşullarında Avusturya'daki bütün kamu hizmetleri, basın yayın organlarının çoğu ve bankacılıktan kerestecilige kadar ekonominin çoğu alanı yerel yönetimlerin sorumluluğundaydı– *Proporz*[23] diye bilinen benzer bir görev dağılımı yapıldı. Hemen her görev kademesine getirilecek kimseler iktidardaki partilerin bir ya da ikisi tarafından önerilen adaylar arasından ortaklaşa kararla belirlenirdi. Zamanla bu sistem "çocuklara iş" anlayışına dönüşerek Avusturyalıların günlük yaşamına da girdi, her tartışmayı ya pazarlık yoluyla ya da birbirlerine karşılıklı kıyak geçip hizmet ederek sonuca bağlayan kayıranlar ile kayırılanlar arasında iç içe geçmiş ilişkiler yumağı oluştu. İş anlaşmazlıkları çekişmek yerine hakem kararıyla çözüme ulaştırılırdı; çünkü iki başlı devlet, anlaşmazlıkları engellemek için uzlaşamayan partileri çıkarlarla ödüllerin paylaşıldığı kendi sistemine dahil ederdi. Bu yıllarda yaşanan eşi görülmemiş refah ortamı Büyük Koalisyon'a çıkar çatışmalarını ya da anlaşmazlıklarını örtbas etme, daha doğrusu ülkedeki dengelerin dayandığı genel mutabakatı satın alma olanağı tanımaktaydı.

Avusturya toplumunda bazı grupların dışlanması kaçınılmazdı –küçük esnaf, bağımsız zanaatkârlar, ücra yerlerdeki çiftçiler, kısaca yaptığı iş ya da aykırı fikirleri yüzünden çıkarların ve mevkilerin paylaşım sisteminin dışına itilmişlerdi. Ayrıca şu ya da bu tarafın ezici üstünlük elde ettiği bölgelerde oransallık ilkesi bazen görmezlikten gelinerek görev ve çıkar dağılımları parti üyelerinin tekelinde yürütülürdü. Fakat çatışmadan kaçınma baskısı çoğu zaman yerel çıkarlardan üstün gelirdi. Avusturya'nın yeni tarafsızlık politikası geçmişin daha tartışmalı kimliklerini –"Habsburg", "Alman", "Sosyalist", "Hıristiyan"– çağrıştıran olmadık anıların yerini alarak nasıl ülkenin kimlik kartı diye coşkuyla benimsenmişse, koalisyon hükümetiyle *Proporz* yönetiminin ideoloji ötesi (daha doğrusu politika ötesi) etkileri Avusturyalıların genel yaşamında belirleyici oldu.

Bu durum ilk bakışta Avusturyalıların siyasal istikrarsızlığı çözmede uyguladıkları yöntemlerle İtalyanlardan ayrıldıkları izlenimini uyandıracaktır; ne de olsa İtalya'daki başlıca siyasal bölünme Komünistlerle Katolikleri ayırmıştı; bu "ideoloji ötesi" durumla aynı kefeye konamaz.[24] Oysa gerçekte iki durum birbirine çok benziyordu. Togliatti ile partisinin olağandışı yanı, savaş sonrası

23 Avusturya'ya özgü yetki bölüşme sistemi, bir tür nispi (orantılı) temsil. (ç.n.)

24 1945 seçimlerinde Avusturya komünistlerinin aldığı oy 174 binde –yüzde 5– kalmış ve onlara parlamentoda dört sandalye kazandırmıştı. O günden sonra da Avusturya'daki siyaset sahnesinde hiç etkinlikleri kalmadı.

yıllar boyunca, komünistlerin devrimin öncüsü olarak kendi güvenilirliklerini hiçe sayma pahasına demokratik yaşamla ilgili kurumları koruyup güçlendirerek siyasal istikrara önem vermeleriydi. İtalya da, taraflardan birini daha çok kollamakla birlikte *Proporz* sistemiyle birtakım benzerlikler taşıyan mevki ve iş dağılımı sistemiyle yönetilmekteydi.

Eğer İtalya siyasal istikrar uğruna hoş görülmeyecek kadar yozlaşmaya varan bir bedel ödediyse, Avusturyalılar açısından bu bedel daha az elle tutulur ama bir o kadar zarar vericiydi. Savaş sonrasında Avusturya'nın durumunu anlatan batılı bir diplomat, "dublörlerin oynadığı bir opera" benzetmesini yapmıştı, ne demek istediği çok açıktı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Viyana imparatorluk başkenti olarak varolma nedenini yitirmişti; Nazi işgali ve İkinci Dünya Savaşı sırasında kent en eğitimli, en kozmopolit yurttaşları olan Yahudileri kaybetmişti.[25] 1955'te Ruslar çekildikten sonra Viyana, bölünmüş Berlin'in tartışılır albenisinden bile yoksun kaldı. Öyle ki Avusturya'nın sorunlu geçmişinden arınmadaki çarpıcı başarısının ölçüsü, ülkeyi ziyaret edenlerin çoğunun gözünde en ayırt edici özelliği olan tekdüzeliğine bağlıydı.

Oysa giderek daha da müreffeh olan "Alpler Cumhuriyeti'nin" sessiz albenisine rağmen Avusturya kendine göre epey yozlaşmış bir devletti. İtalya gibi onun da yeni bulduğu güvenliğinin bedeli ulusal bellek yitimi olmuştu. Diğer Avrupa ülkeleri –özellikle İtalya– en azından işgalci Almanlara karşı ulusal direniş mitiyle böbürlenebilirken, Avusturya savaş sırasında yaşadığı deneyime akla yatkın bir açıklama getiremiyordu. Ayrıca Batı Almanların tersine, ne işledikleri ne de göz yumdukları suçları herkesin önünde itiraf etmeye zorlanmışlardı. Tuhaf bir biçimde Doğu Almanya'ya benziyorlardı, üstelik tek benzeyen yanları kent hizmetlerinin tekdüze bürokratik özelliği değildi. Her iki ülke de savaş sonrasındaki kamu yaşantısı ortak tüketime yönelik gösterişli yeni bir kimliğin uydurulması konusunda varılan sözsüz anlaşmaya dayanan keyfi coğrafi ortamlardı –ne ki bu uygulamanın Avusturya'da gözle görülür ölçüde daha başarılı olduğu kanıtlanmıştı.

Miras alınan ideolojik ya da kültürel bölünmeleri siyasal kutuplaşma, istikrarsızlık ve politika dışında kalmış yurttaşlar doğurma noktasına vardırmamak adına reform yanlısı bir Hıristiyan Demokrat parti, bir parlamenter Sol ve yaygın fikir birliği vardı; Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sonrası uzlaşmanın belirgin eğilimleriydi bunlar. Çeşitli açılardan bakıldığında İtalyan ya da Avusturya modelinin izleri her yerde görülebilirdi. İskandinav ülkelerinde bile 1930'lu yılların

25 1938'deki *Anchluss* öncesinde Viyana'da 189 bin Yahudi vardı. Kentin işgalden kurtarıldığı 1945 yılında kalan Yahudi sayısı 1.000'den azdı.

ortalarında varılan siyasal seferberliğin doruk noktasından sürekli aşağıya inildiği gözlenmekteydi: İsveç'te 1 Mayıs rozetlerinin yıllık satışları 1939'dan 1962'ye dek sürekli (savaşın sonunda kısa bir süreliğine yükselmekle birlikte) düşmüş, yeniden artması için genç kuşakların coşkusunun kabarması gerekmişti.

Benelüks ülkelerinde yaşayan çeşitli toplumlar (Hollanda'da Katolikler ile Protestanlar, Belçika'da Valonlar ile Flamanlar) uzun zamandır bütün insan ilişkilerini kapsayan farklı toplumsal temeller –*zuilen* veya *pillar*– kurmuşlardı. Protestan Hollanda'da ağırlıklı olan Katoliklerin yalnızca dua etme biçimleri farklı olmayıp gittikleri kiliseler bile Protestan yurttaşlarınkinden başkaydı. Farklı partilere oy verir, farklı gazeteleri okur ve kendi radyo programlarını dinlerlerdi (ileriki yıllarda izledikleri televizyon programları da farklı olacaktı). 1959'da Hollandalı Katolik çocukların yüzde 90'ı Katolik okullarına gidiyordu; aynı yıl Hollandalı Katolik çiftçilerin yüzde 95'i Katolik çiftçi birliklerine kayıtlıydı. Katolikler seyahat ederken, yüzerken, bisiklete binerken ve futbol oynarken Katolik kuruluşlarından yararlanırlardı; sigortalarını Katolik acentelere yaptırır, zamanı geldiğinde Katolik cenaze evleri tarafından gömülürlerdi kuşkusuz.

Hollanda dili konuşan Kuzey Belçika'da da doğumdan ölüme kadar onları Fransızca konuşan Valonlardan kesinkes ayıran benzer ayrılıklar geçerliydi, oysa her iki toplumda da ezici çoğunluk Katolik'ti. Ancak Belçika'da temel yapı yalnızca aynı dili konuşan toplumları ötekilerden ayırmakla kalmaz, onları siyasal açıdan da tanımlardı: Katolik sendikalar, Sosyalist sendikalar, Katolik gazeteler, Sosyalist gazeteler vardı, ayrıca sırayla hem Hollanda dili konuşan topluluğa hem de Fransızca konuşanlara hizmet eden Katolik radyo kanalları ve Sosyalist radyo kanalları bulunuyordu. Her iki ülkede de azınlıkta kalan Liberal eğilim de bu doğrultuda toplumsal katılımcılığı pek de öne çıkarmıyordu.

Savaş ve işgal deneyimi, ayrıca daha önceki yıllarda yurttaşlar arasında yaşanan kavgalı bölünmelerin izleri toplumdaki kesimler arasında işbirliğinden yana eğilimleri özendirmekteydi. Daha aşırı akımlar, en çok da Flaman milliyetçileri Nazilerle yaptıkları fırsatçı işbirlikleri nedeniyle gözden düşmüştü; savaş genel olarak halkı kendini yerleşik siyasal partilerle özdeşleştirmekten caydırırken ilişkili olduğu toplumla özdeşleşmesini etkilememişti. 1940'lı yılların sonlarından 1960'ların sonuna dek gerek Belçika'da gerek Hollanda'da bir Katolik Parti –Belçika'da Hıristiyan Sosyal Parti, Hollanda'da Katolik Halk Partisi– hükümetlerin demirbaşıydı.[26]

26 Belçika'da uzun zamandır varolan *Katolik* Parti, mezhepler arasında uzlaşmayı ve daha modern ve reformcu anlayışını vurgulamak için adını *Hıristiyan* olarak değiştirdi. Hıristiyanlar arası ayrılıklara önem verilen Hollanda'daysa Katolik Parti eski adını korudu.

Benelüks ülkelerindeki Katolik partiler söylem olarak ılımlı reformcuydu ve başka ülkelerdeki Hıristiyan Demokrat partilerle aynı işlevi görüyorlardı –Katolik toplumun çıkarlarını korumak, devletten belediyeye kadar her kademede hükümeti avcunun içine almak ve topluma geniş ölçüde yayılmış seçmenlerinin isteklerini devlet aracılığıyla karşılamak. Bu tanımlama, dine yapılan gönderme dışında, belli başlı muhalefet partileri için de geçerlidir –Hollanda'daki İşçi Partisi ve Belçika'daki İşçilerin (sonradan Sosyalist) Partisi. Her ikisi de daha radikal bir miras devralmış ve çoğu zaman dinerkçilik karşıtı söylemler benimsemiş Akdeniz'in sosyalist partilerinden çok sendikaya bağlı emekçi akımlarıyla Kuzey Avrupa modeliyle yakın benzerlikler taşıyordu ve iktidar (ve onunla birlikte gelen yağma fırsatları) uğruna Katoliklerle rekabet etmekten pek az rahatsızlık duyuyordu.

Hollanda ve Belçika'da siyasal dengeyi sağlayan, kendi kendine yeten kültürel toplumlarla sol ve merkez sağın reformcu partilerinin savaş sonrasındaki bu belirgin karışımı oldu işte. Ama hep böyle olmamıştı. Özellikle Belçika, 1930'lu yıllarda Flaman ayrılıkçılar ve Léon Degrelle'in faşist *Rexistleri*[27] bir olup parlamenter rejimi tehdit ettikleri zaman ciddi siyasal şiddete sahne olmuştu, ayrıca ülke 1960'ların başında toplumlararası yıkıcı çekişme nöbetine tutulacaktı. Ama 1945'te kısa bir süreliğine saltanatı sarsılan eski siyasal ve idari seçkinler (ve yerel Katolik hiyerarşi) sosyal yardım ve diğer reformlara önemli ölçüde yer vererek güçlerini yeniden elde ettiler –telaşlı ekonomik dönüşüm dönemi boyunca kültürel ve kurumsal dengeleyici görevi görecek kadar uzun süren siyasallık öncesi çağın zamansız yankılarıydı bunlar.

Savaş sonrasının Avrupası'nda siyasal dengelerin sağlandığı en etkileyici ve kesinlikle en önemli olay, geriye dönüp bakıldığında en az şaşırtıcı olandır. 1955 yılında NATO'ya katıldığında Federal [Batı] Almanya Cumhuriyeti fark edilmesinden hoşlandığı *Wirtschaftswunder* (ekonomik mucize) yoluna gireli çok olmuştu. Fakat Bonn Cumhuriyeti kendisinden en kötüsünü bekleyen her iki kamptaki pek çok gözlemciyi hazırlıksız yakalamada daha da dikkate değer bir başarı ele etmişti. Konrad Adenauer'in yönetiminde Batı Almanya, yurtta ve

27 Léon Degrelle tarafından Belçika'da başlatılmış, en çok Valonlar arasında destek bulmuş gerici bir akım. Adı Latince *Christus Rex* –Kral İsa sloganından esinlenilerek konmuştur; aynı zamanda Roma Katoliklerinin yayın organlarından birinin adıdır. Rexism ideolojisi Belçika toplumunu işbirlikçi bir toplum kurarak, demokrasiyi ve düşünce özgürlüğünü dizginleyerek Roma Katolik Kilisesi'nin öğretilerine hükümet zoruyla uymaya çağırır. (ç.n.)

dünyada kuşkulu eleştiriler uyandırmasına rağmen neo-Nazizm'in Skyllası[28] ile Sovyetsever tarafsızlığın Kharybdisi arasında ustalıkla manevra yaparak Batı ittifakına güvenle demir atmıştı.

Savaş sonrasında Almanya'daki kurumlar Weimar'ın yeniden iktidara gelme riskini en aza indirgemek üzere özellikle biçimlendirilmişti. Hükümet merkezi sorumluluklarını dağıttı: hizmet yönetimi ve dağıtımının temel sorumluluğu *Länder*[29] adı verilen ülkenin bölündüğü bölgesel birimlere verilmişti. Bunlardan Bavyera ya da Schleswig-Holstein gibi bazıları bir zaman bağımsız olup ondokuzuncu yüzyılda Alman İmparatorluğu'nun ilhak ettiği Alman devletlerine denk düşmekteydi. Kuzeybatıdaki Rhineland-Westphalia gibi diğerleri eski toprak dağılımlarını birleştiren ya da ikiye bölen idari açıdan elverişli bölgelerdi.

Batı Berlin 1955'te *Land* oldu ve buna bağlı olarak (milletvekilleri her ne kadar *Bundestag*, Federal Parlamento'yu doğrudan seçse de sınırsız oy hakkına sahip değildi), bölgesel delegelerden kurulu *Bundestrat*, Federal Konsey'de temsil edildi. Bir yandan merkezi hükümetin yetkileri kendinden öncekilerle karşılaştırıldığında gözle görülür ölçüde kısıtlıydı –batılı müttefikler Hitler'in yükselişini Prusya'nın otoriter hükümet geleneğine bağlamış ve aynısının tekrarlanmasını önlemek için kollarlı sıvamıştı. Diğer yandan Bundestag seçildikten sonra bir Şansölye'yi ve hükümetini gelişigüzel görevden alamazdı; bunu yapmak için başarılı olacağına güvence verebileceği parlamentoda yeterli oy almış bir adayı önceden belirlemesi gerekirdi. Bu kısıtlamanın amacı Wiemar Cumhuriyeti'nin son yıllarına damgasını vurmuş olan art arda yaşanan siyasal istikrarsızlığı ve güçsüz hükümeti önlemekti; aynı zamanda Konrad Adenauer ve ondan sonra gelen Helmut Schmidt, Helmut Kohl gibi güçlü şansölyelerinin uzun ömürlü olmalarına ve otorite kurmalarına katkıda bulundu.

Anlaşmazlıkları caydırma ya da önleme kaygısı Bonn Cumhuriyeti'ndeki bütün genel kültürü biçimlendirdi. "Toplumsal pazar" yasaları iş anlaşmazlıklarının veya ekonomik sürtüşmelerin siyasallaşma riskini azaltmayı hedefliyordu. 1951 tarihli Yönetime Katılma Yasasıyla kömür, çelik ve demir gibi ağır sanayilerde faaliyet gösteren büyük firmalara denetim kurullarında işçi temsilcilerini de bulundurma zorunluluğu getirilmişti, bu uygulama sonradan diğer işkollarını ve küçük işletmeleri de kapsayacaktı. Federal Hükümet ile *Länder* ekonominin pek çok alanında etkindi; ilke olarak devlet tekellerine karşı olmakla birlikte

28 Odysseus'un serüvenlerinde önemli rol oynayan Skylla ile Kharybdis, efsaneye göre İtalya ile Sicilya arasındaki Messina Boğazı'ndaki iki canavardır. Batı dillerine geçmiş "Kharybdis'ten Skylla'ya düşmek" deyimi "yağmurdan kaçarken doluya tutulmak" anlamına gelir. (Bkz: Mitoloji Sözlüğü, Azra Erhat, Remzi Kitabevi, 1978) (ç.n.)

29 Länd (çoğul Länder): Almancada federal eyalet. Aynı zamanda *Länder* eyalet hükümeti. (ç.n.)

50'lerde Hıristiyan Demokratların yönetimindeki devlet, kömür ve demir üretiminin yüzde 40'ını, elektrik üreten santralların üçte ikisini, alüminyum imalatının dörtte üçünü, en önemlisi de Alman bankalarının çoğunu ya elinde ya da denetimi altında tutuyordu.

Diğer bir deyişle, yetkinin merkezden uzaklaşması hükümetin her şeyden elini çekmesi anlamına gelmezdi. İster doğrudan ister (holding şirketleri aracılığıyla) dolaylı etkin ekonomik varlık gösteren bölgesel ve ulusal Batı Alman hükümetleri özel kârlara olduğu kadar toplumsal barışa da yardımı olan kural ve uygulamaları özendirmeye soyundular. Hükümetle yönetim kurullarında bankerlerin yer aldığı iş dünyası arasında aracılık görevini üstlenen bankalar can alıcı roller üstlendi. Alman ekonomisinin eski uygulamaları geri gelmişti, en çok da fiyatlandırma ve genel kabul gören pazar paylaşımında. Özellikle yerel düzeyde Nazi dönemi bürokratlarından, işadamlarından ya da bankerlerinden kapının önüne konanların sayısı çok azdı, 1950'lerin sonlarına doğru Batı Alman ekonomisinin büyük bölümü on yıl kadar öncesinin dev tröstleriyle kartellerine hiç de yabancı gelmeyecek bir yaklaşımla yönetilmekteydi.

Amerikalı yöneticilerin aklında yeni Alman cumhuriyeti için böyle bir *fiili* tüzel kişilik kimliği yoktu herhalde –tröstler ve yetkilerinin hem Hitler'in yükselişine katkıda bulunduğuna hem serbest pazara ters düştüğüne inananlar çoktu. Eğer ekonomist Ludwig Erhard –Adenauer hükümetinin uzun süre görev yapan Ekonomik İlişkiler Bakanı– tuttuğu yolda ilerleseydi, Batı Alman ekonomisi ve onunla birlikte Batı Alman toplumsal ilişkileri çok daha farklı görünebilirdi. Ancak kumandalı pazarlar ve hükümetle iş dünyası arasındaki yakın ilişkiler gerek genel toplumsal ilkelerde gerekse elverişlilik hesapları açısından Hıristiyan Katoliklerin planlarında yerini almıştı. Sendikalar ve iş grupları da çoğunu destekliyorlardı –bu yıllarda taleplerin çoğu sorunsuz karşılandığından ekonomik pasta yeterince hızlı büyüdü.

Hıristiyan Demokrat Birliği 1949'da FAC'de yapılan ilk seçimlerden 1966 yılına dek kesintisiz iktidarda kaldı; Konrad Adenauer 1963'te 87 yaşındayken istifa ettiği güne dek Bonn Cumhuriyeti'nin ilişkilerinde yetkiyi elinde tutmuştu. Şansölye olarak Adenauer'in liderliğinde CDU'nun böyle uzun süre kesintisiz iktidarda kalmasının çeşitli nedenleri vardı. Biri, savaş sonrasında Batı Almanya'da Katolik Kilisesi'nin güçlü bir konuma gelmesiydi: Çoğunluğu Protestan olan Brandenburg, Prusya ve Saksonya bölgeleri artık komünistlerin elinde olduğundan Katolikler Batı Alman nüfusunun yarısından biraz fazlasını temsil ediyorlardı. Muhafazakâr Katoliklerin seçmenler arasında ezici çoğunlukta olduğu Bavyera'da yerel Hıristiyan Sosyal Birlik ele geçirilemez bir güç ta-

banına sahipti ve Adenauer hükümetlerinde küçük koalisyon partisi olan kalıcı yerini sağlamlaştırmak için bundan yararlanıyordu.

Adenauer de Wilhelm İmparatorluğu'nun ilk yıllarında Bismarck tarafından başlatılan *Kulturkampf*[30] kapsamında Katolik Kilisesi hedef alındığı dönemleri hatırlayacak kadar yaşlıydı; yeni güç dengelerinden aşırı çıkar sağlama, dolayısıyla kilise ve devlet ilişkileri çerçevesinde, özellikle de Alman kiliselerinin Nazi yönetimi altında hiç de parlak olmayan sicillerinin etkisiyle yeniden çatışma doğması riskine karşı dikkatliydi. Daha en başından Hıristiyan Demokrasisi'nin sosyal açıdan birleştirici yanını öne çıkartarak partisinin yalnızca Katolik değil ülke genelinde *Hıristiyan* seçmenleri kucakladığını gösterme çabasındaydı. Bunda da çok başarılı oldu: CDU/CSU 1949'da yapılan ilk seçimlerde Sosyal Demokratları çok az farkla geride bırakmıştı, ama 1957'de aldıkları oy oranını iki katına çıkardılar, oy kullanan seçmenler arasında kazananın payı yüzde 50'nin üstündeydi.

CDU/CSU ittifakının (iki parti kendi aralarında bundan böyle ulus genelindeki oyların yüzde 44'ünü garantileyeceklerdi) başarısının bir nedeni de İtalya'daki Hıristiyan Demokratlar gibi geniş bir seçmen kitlesine hitap etmesiydi. Bavyera Hıristiyan Sosyalleri, tıpkı Benelüks ülkelerindeki benzerleri gibi sınırlı sayıda seçmeni kendilerine çekmekte, daha çok muhafazakârları, tek bir bölgede kiliseye giden toplulukların oylarını almaktaydılar. Ancak Adenauer'in CDU'su kültürel konularda geleneksel olarak muhafazakâr olmasına karşın –küçük kasabalarda ve kırsal kesimde yerel CDU üyeleri, örneğin sinemalarda oynatılacak filmleri denetlemek ve sansürlemek için Katolik Kilisesi ve diğer Hıristiyan gruplarla ittifak içinde davranırlardı –başka konularda, özellikle de sosyal politikada evrensel yaklaşımı benimsemişti.

Böylelikle Almanya'nın Hıristiyan Demokratları Alman politikasını bölgelerüstü, mezheplerarası bir temele oturttular. Gerek kırlarda ve kentlerde yaşayanların, gerek işverenlerle işçilerin oylarına güvenebilirlerdi. İtalyan Hıristiyan Demokratları devlete sızarken, Almanya'da CDU sorunların içine sızmıştı. Ekonomik politikalarda, sosyal hizmetlerde ve sosyal yardımda, özellikle de Doğu-Batı bölünmesi gibi duyarlılığını hâlâ koruyan konular ve pek çok sürgünün geleceği hakkında Adenauer liderliğindeki CDU, merkez çoğunluğu çatısı altında birleştiren parti olarak işi sağlama almıştı –bu Alman siyasal kültüründe yeni bir başlangıçtı.

CDU'nun başarısının başlıca kurbanı Sosyal Demokrat Parti, SPD oldu. Aslında gelişmeler karşısında Almanya'nın kuzeyinde ve doğusundaki geleneksel

30 Kültür savaşı. 19'uncu yüzyıl sonlarında Alman İmparatorluğu'nda Bismarck hükümetinin başlattığı kültür kampanyasını anlatır. (ç.n.)

sosyalist seçmenlerin oylarını kaybetmiş olsa bile SPD daha iyi yerde olmalıydı. Adenauer'in Nazi karşıtı sicili bulanıktı: daha 1932 yılında bile Hitler'in sorumlu davranmaya zorlanabileceğine inanıyordu; öte yandan önce 1933'te Nazilerin kuşkulandıkları arasında yer alması (Köln belediye başkanı olarak görevden alındığı zaman), sonra da savaşın son aylarında rejim karşıtı olarak kısa süreliğine hapse atılmış olması belki de onun için bir şanstı. Saygınlığını artıran bu hususlar olmasaydı, batılı müttefiklerin onun devam eden yükselişini destekleyecekleri kuşkuludur.

Öte yandan sosyalist lider Kurt Schumacher ta başından beri kararlı bir Nazi karşıtıydı. 23 Şubat 1932'de Alman Parlamentosu'nda Nasyonal Sosyalizm'i "insanoğlunun içindeki domuzu sürekli kışkırtan" ve "insanın aptallığını durmadan harekete geçirme" konusundaki başarısıyla Alman tarihinde eşi görülmedik bir akım olarak herkesin önünde lanetlemişti. 1933 temmuzunda tutuklanarak ondan sonraki on iki yılın çoğunu, sağlığını bozan ve ömrünü kısaltan toplama kamplarında geçirdi. Tükenen ve kamburu çıkan Schumacher gösterdiği kahramanlık ve Almanya'nın suçlarını kabul etmesi gerektiğinde azimle diretmesiyle yalnızca sosyalistlerin doğal lideri değil, aynı zamanda savaş sonrasının Almanyası'nda Alman yurttaşlarına açık moral desteği sağlamış ulus çapında tek politikacıydı.

Fakat Schumacher onca iyi niteliğine rağmen Avrupa'daki yeni uluslararası rejimi kavramakta gecikmişti. Prusya'nın Kreisstadt kentinde doğan Schumacher birleşik, tarafsız bir Almanya umudundan vazgeçme konusunda isteksizdi. Komünistleri sevmez, onlara güvenmezdi, fakat onların kötülüklerinden de habersizdi; askerden arınmış bir Almanya'nın kendi alınyazısıyla baş başa kalmak üzere rahat bırakılacağına ve böyle koşulların sosyalistler açısından uğurlu olacağına içtenlikle inanmış görünüyordu. Dolayısıyla, Adenauer'in Batı'ya yönelmesine ve Almanya'nın süresiz bölünmesine gönülden destek vermesine kin kusuyordu. Sosyalistler için egemen, birleşik ve siyasal açıdan tarafsız Almanya'nın kalkınması bütün uluslararası güçlüklerden önce gelmeliydi.

Schumacher'i en çok tedirgin eden Adenauer'in Batı Avrupa'nın entegrasyonu projesine sarılmasıydı. Schumacher'e göre 1950 Schuman Planı "muhafazakâr, kapitalist, dinerkçi ve kartellerin egemenliğinde" olacak bir Avrupa yaratmaya yönelikti. Bunda ne kadar yanıldığı ya da yanılmadığı bizim konumuz değil. Sorun, Schumacher'in sosyal demokratlarının bunun yerine önerecek elverişli bir çözüm yolları olmamasıydı. Birleşme ve tarafsızlık talebiyle geleneksel sosyalist devletleştirme ve sosyal garanti programlarını birleştirerek FAC'nin 1949'daki ilk seçimlerinde oyların yüzde 29,2'sini, 6 milyon 935 bin seçmenin

(CDU/CSU koalisyonundan 424 bin oy az) desteğini alarak epey iyi duruma gelmişlerdi. Fakat 1950'li yılların ortalarında Batı Almanya'nın Batı ittifakına ve yeni başlayan Avrupa Birliği projesine sıkı sıkıya bağlanmasıyla ve sosyalistlerin ölüm kokan ekonomik kehanetlerinin göz göre göre yanlış çıkmasıyla birlikte SPD nalları dikti. 1953 ve 1957 seçimlerinde sosyalistlerin oyları çok az sayıda artarken seçmenler arasındaki payı da aynı kaldı.

Ancak 1959'da Schumacher'in vakitsiz ölümünden yedi yıl sonra yeni kuşak Alman sosyalistler partinin Marksizm ile yetmiş yıllık bağlarını koparacak ve Batı Alman gerçeğiyle uzlaşmayı gerekli görecekti. Savaş sonrasında Alman sosyalizminin işlevi hiç bu kadar sözde kalmamıştı –SPD 1914'e kadar sarıldığı, gerçekten sarıldıysa elbet, gerçek devrimci hedefleri bırakmıştı artık. Fakat sosyalist maksimalizmin yıllanmış denklemlerini bırakma kararı aynı zamanda Almanya sosyalistlerinin temel düşüncelerini diledikleri gibi uyarlamakta özgür kalmalarını sağladı. Pek çokları Almanya'nın yeni Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndaki rolünden hoşnutsuz kalsa da madem Adenauer'in iktidar tekeline cidden meydan okunacaktı, hem Almanya'nın Batı İttifakına katılması hem de –işçi sınıfı özüne bağlı kalmak yerine– çapraz sınıf ittifakına dayalı *Volkspartei*[31] olma fikrine alışmayı başardı.

Zamanla SPD reformcuları başarılı oldular: Parti'nin 1961 ve 1965 seçimlerindeki performansı Weimar günlerinden bu yana ilk kez iktidara katılan ve artık Willy Brandt'ın liderlik ettiği sosyal demokratlarla birlikte 1966'da "büyük" koalisyon hükümetini doğurdu. Ama görünürde elde ettikleri bu ilerleme karşılığında tuhaf bir bedel ödeyeceklerdi. Almanya'nın Sosyal Demokratları Adenauer'in politikalarının çoğuna ilke olarak muhalif kaldıkları sürece Batı Alman Cumhuriyeti'nin siyasal istikrarına gayri ihtiyari katkıda bulunmuş oluyorlardı. Komünist Parti FAC'de hiç başarılı olamamıştı (1947'de oyların yüzde 5,7'sini, 1953'te yüzde 2,2'sini aldı, 1956 yılındaysa Batı Alman Anayasa Mahkemesi tarafından yasaklandı). Böylelikle SPD siyasal Sol üzerinde tekel kurarak o dönemde genç ve radikal muhalif olan kim varsa kendisine çekti. Ne var ki SPD Hıristiyan Demokratlarla aynı hükümette yer alıp da daha ılımlı ve reform yanlısı bir gündem benimsedikten hemen sonra aşırı Sol'dan aldığı desteği kaybetti. Yeni ve dengeleri sarsıcı bir siyasal radikaller kuşağına parlamento *dışında* yer açılıyordu artık.

Batı Almanya'nın siyasal liderlerinin Nazilerin doğrudan haleflerinin yükselmesinden kaygı duymalarına gerek yoktu, çünkü Cumhuriyet'in Temel Yasası gereği böyle partiler açıkça yasaklanmıştı. Öte yandan eski Nazilerden milyonlar-

31 Halk partisi (ç.n.)

ca seçmen vardı, çoğu orta yolun çeşitli partileri arasında bölünmüştü. Bir de yeni seçmenler eklenmişti: *Vertriebene* –Doğu Prusya, Polonya, Çekoslovakya ve başka yerlerden sürülen etnik Almanlar. Yaklaşık on üç milyon Alman sürgünden dokuz milyona yakını önce batı bölgelerine yerleşmişti; 1960'ların ortalarında Berlin üzerinden sığınmacıların sürekli batıya akın etmesiyle birlikte doğu topraklarından sürülmüş 1,5 milyon Alman daha Batı Almanya'ya ayak basmıştı.

Öncelikle küçük çiftçiler, esnaf ve işadamlarından oluşan *Vertriebene* göz ardı edilemeyecek kadar kalabalıktı –"etnik Almanlar" (*Volksdeustche*) olarak yurttaşlık ve mülteci haklarını 1949 Temel Yasası'nda elde etmişlerdi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında diğer Almanlara göre uygun konut ve istihdam edinme şansları daha yüksekti, seçimlerde sandığa gitmeye epey hevesliydiler, politikalarını belirlerken her şeyden önce bir tek konuyu öne çıkarıyorlardı: topraklarına dönme hakkı ve Sovyet bloku ülkelerindeki mallarını geri alabilme, eğer bu söz konusu değilse, kayıplarının karşılığında tazminat talep edebilme hakkı.

Vertriebene'den başka bir de milyonlarca savaş gazisi bulunuyordu – Kruşçev'in 1955'te geri kalan savaş esirlerini iade etmeyi kabul etmesinden sonra sayıları daha da artmıştı. Sürgünler gibi savaş gazileri ve onların sözcüleri kendilerini her şeyden önce savaşta ve savaş sonrasında yapılan anlaşmalarda haksız yere zarar görmüş kurbanlar olarak görüyorlardı. Almanya'nın, özellikle de Alman silahlı kuvvetlerinin acılarını şiddetlendirici ya da haklı gösterici davranışları öfkeyle savuşturuluyordu. Adenauer Almanyası'nın kendine seçtiği önce Hitler'in elinde –bir doktor kadının Nazilere karşı direnişini anlatan *Die Letzte Brücke* (*Son Köprü*, 1954) ya da *Canaris*[32] (1955) gibi filmler– sonra düşman işgali altında –savaş sonrasında Almanya'nın bombardımana uğramış kentlerinin görünümü cephede olduğu kadar sivil yaşamda da Almanların düşmanlarının karşısında korkunç acılar çektikleri fikrini destekliyordu– defalarca kurban olunmuşluk imajı iyi Almanların çoğunun savaş dönemini Hitler'e karşı direnerek geçirdikleri anlayışını yaygınlaştırmaya yaramıştı; son olarak savaştan sonra kasıtlı yapılan –ve geniş kitlelerce inanılan– "çarpıtılmış" propaganda sayesinde Almanya'nın kayıpları önemsiz gösterilirken "suçları" bilerek abartılmıyordu.

Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu duyarlılığın siyasal açıdan beklenmedik etkiler doğurabileceği yönünde birtakım göstergeler vardı. Daha 1949 seçimlerinde parlamentoda –Komünistlerin kazandığı sandalye sayısının üç katı, Hür Demokratlarınkiyle aşağı yukarı aynı olan– 48 sandalye milliyetçi Sağ'ın çeşitli popülist partilerine gitmişti. Mültecilere siyasal örgütlenme izni verilmesi-

32 Alman İstihbarat Servisinin başındaki Amiral Walter Wilhelm Canaris. (ç.n.)

nin sonucunda "Sürgünler ve Haklarından Mahrum Olanlar Bloku" doğdu: Schleswig-Holstein'da (eskiden Nazi Partisi'nin kırsal kalesi diye bilinirdi) 1950'de yapılan yerel seçimlerde "Blok" oyların yüzde 23'ünü aldı. Ertesi yıl hemen yakındaki Aşağı Saksonya bölgesinde *Sozialistische Reichspartei*[33] –benzer bir seçmen kitlesine hitap ediyordu– yüzde 11 oy elde edecekti. Konrad Adenauer işte bu önemsiz seçmen kitlesini akılda tutarak Almanların yakın geçmişine yönelik doğrudan eleştirilerden kaçınmaya özen gösteriyor ve Almanya'nın sorunlarının, en çok da Potsdam anlaşmalarının sonucuna bağlı olarak devam etmesinin sorumlusu olarak Sovyetler Birliği ile batılı müttefikleri suçluyordu.

Mültecilerle onları destekleyenleri yatıştırmak için Adenauer ile CDU Doğu'ya karşı sert bir tutum izlediler. Bonn nihai bir Barış Konferansı'na kadar uluslararası ilişkilerde Almanya'nın 1937'deki sınırlarının geçerli olmasında ısrarlıydı. 1955'te ortaya atılan Hallstein Doktrini gereğince Federal Cumhuriyet DAC'yi tanıyan (ve dolayısıyla Bonn'un 1949 Temel Yasası hükümlerince *bütün* Almanları temsil ettiği iddiasını üstü kapalı reddetmiş) ülkelerle diplomatik ilişkiye girmeye yanaşmıyordu. Tek istisna Sovyetler Birliği'ydi. 1957'de Tito'nun Doğu Almanya'yı resmen tanımasının ardından Adenauer'in Yugoslavya ile diplomatik ilişkileri koparması Bonn'un katı tutumunu açıkça gözler önüne sermişti. Ondan sonraki on yıl boyunca Almanya Doğu Avrupa ile ilişkilerini tümüyle dondurdu.

İç ilişkilerde, bin dokuz yüz ellilerin hükümetleri mültecilerin, geri dönen tutsakların ve ailelerinin Batı Alman toplumuyla bütünleşmelerine yardım amaçlı geniş kaynak ayırmanın yanında, Almanya'nın yakın geçmişine yönelik eleştiriden uzak bir yaklaşımı benimsediler. 1955'te Dışişleri Bakanlığı Cannes Film Festivali'nde gösterilen Alain Resnais'nin *Gece ve Sis* belgeselini resmen kınadı. Federal Cumhuriyet'in tam üye olarak NATO'ya girmek üzere olması nedeniyle bu film Batı Almanya'nın diğer devletlerle ilişkilerine zarar verebilirdi: resmi protestoda yer alan sözcükleri aktarırsak, "acılı geçmişi çarpıcı görüntülerle hatırlatması festivalin uluslararası uyumunu bozacak niteliktedir". Fransız hükümeti gerekeni yapmış ve film gösterimden çekilmişti.[34]

Bu geçici bir sapma olmakla kalmadı. Batı Alman İçişleri Bakanlığı 1957'ye kadar (Doğu Alman) Wolfgang Staudte'nin çektiği Heinrich Mann'ın *Der Untertan* (1951) romanından esinlenen filminin gösterimini –Almanya'daki otoriter rejim sisteminin derin tarihsel kökleri olduğuna değindiği gerekçesiyle– yasaklamıştı. Bu tutum savaş sonrası Almanyası'nın yüksek düzeyde toplu bel-

33 Sosyalist Devlet Partisi (ç.n.)

34 Resnais buna karşılık, "Nasyonal Sosyalist rejimin Cannes'da temsil edileceğinin farkına varmamışım. Ama şimdi pekâlâ farkındayım" demişti.

lek yitimi yaşadığı görüşünü doğrular gibi görünebilir; oysa gerçek çok daha karmaşıktı. Almanlar anılarında seçici davransalar da yaşadıklarının çoğunu unutmamışlardı. Ellili yıllar boyunca Batı Alman hükümet yetkilileri Nazilerin azınlıkta kaldığı ve hak ettikleri cezayı aldıkları Alman tarihinde Wehrmacht'ın kahramanlıklarını göklere çıkardıkları bir tablo çizdiler.

Peş peşe gelen genel afların ardından o güne dek hapiste olan suçlular sivil yaşama geri dönmek üzere salıverildi. Bu arada Almanların en ağır –Doğu'da ve kamplarda işlenen– savaş suçlarının çoğu asla soruşturulmadı. 1956'da Stuttgart'ta Eyalet Adalet Bakanlıkları Merkez Bürosu kurulduysa da bölge savcıları Bonn'dan baskı görmeye başladıkları 1963'e –aslında 1965'te Federal Hükümet cinayet davalarındaki zaman aşımını yirmi yıla uzatana– kadar herhangi bir soruşturma yürütmekten özellikle kaçındılar.

Adenauer'in bu konulardaki tutumu karmaşıktı. Bir yandan gerçeği kamuoyu önünde dile getirerek kışkırtıcı olmak yerine sağgörülü bir yaklaşımla sessiz kalmak gerektiğini düşünürdü –o kuşağın Almanları demokrasinin işlemesi konusunda ahlaki ödünler vermeye fazlasıyla hazırdılar ama böyle bir bedeli kabul etmezlerdi. Bundan başka her şey sağ kanadın yeniden canlanması riskini doğururdu. Kamuoyu önünde Almanların elinde acı çeken Yahudileri acıklı bir dille anlatan Schumacher'in ya da 1952 kasımında Bergen-Belsen'de "*Diese Scham nimmt uns niemand ab*"[35] diyen Alman Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un tersine, Adenauer bu konuda ağzını açmıyordu. Daha doğrusu, tek sözünü ettiği Yahudi kurbanlardı, Alman suçluları ağzına hiç almadı.

Diğer yandan, diyet ödenmesi için yapılan dayanılmaz baskıların da farkındaydı. Adenauer 1952 eylülünde İsrail Başbakanı Moshe Sharett ile kurtulan Yahudilere 100 milyar Alman Markını aşan miktarda ödeme yapılması konusunda bir anlaşmaya vardı. Böyle bir anlaşma iç politikada riskler taşıyordu. Aralık 1951'de yapılan bir ankette Batı Almanların yalnızca yüzde 5'inin Almanya'nın Yahudilere karşı "suçlu" olduğunu kabul ettiği görülmüştü. Geri kalanlar (ankete katılanların yaklaşık beşte ikisi) "gerçekten suç işlemiş olanlar" tek sorumludur, bunun da bedelini ödemeliler diye düşünenlerle Üçüncü Reich sırasında başlarına gelenlerden Yahudilerin kendilerinin de sorumlu olduğuna inananlar (yüzde 21) arasında bölünmüştü. Diyet anlaşmasının tartışıldığı Bundestag'ın 18 Mart 1953 tarihli toplantısında Komünistler aleyhte, Hür Demokratlar çekimser oy kullanırken, Hıristiyan Sosyal Birlik ile Adenauer'in CDU'su kendi aralarında bölünmüştü, çoğu *Wiedergutmachung* (tazminat ödenmesi) aleyhinde oy vermişti. Anlaşmanın onaylanması Adenauer'in Sosyal Demokrat muhaliflerine bağlıydı.

35 "Hiç kimse bizi bu utançtan kurtaramaz."

Adenauer Batı Almanya'nın müttefiklerine istediği adımı attırmak için Almanya'da Nazizm'in hortlaması olasılığına karşı uluslararası çevrelerde duyulan yaygın tedirginliği sömürdü, hem de birkaç kez. Eğer batılı müttefikler Avrupa'nın savunmasında Almanların işbirliğini istiyorlarsa, Almanların davranışlarını eleştirmekten ya da geçmişte yaşananları eşelemekten kaçınmalıydılar. Madem yurtiçinde beklenmedik sonuçlar yaşanmasını engellemek istiyorlardı, o zaman Sovyetler'in Doğu Almanya ile ilgili planlarına karşı Adenauer'in yanında yer almalıydılar. Bu böyle uzayıp gidiyordu. Batılı müttefikler Adenauer'in amacını çok iyi anlamışlardı. Ama onlar da Alman kamuoyu anketlerini takip ediyorlardı. Bu nedenle aralarında bir tek onun durduğu ve daha uysal bir seçenek olmadığı konusundaki ısrarlarını, eğer ülkede sorun çıkmasını engelleyecekse yabancıların ödün vermesi gerektiği iddialarını kabul ederek ona rahat hareket etme olanağı tanıdılar. Ocak 1951'de Eisenhower bile Wehrmacht'ı Naziler ile bir tutma yanlışlığına düştüğünü açıklamaya ikna edilmişti –"Alman askeri yurdu uğruna gözü pekçe ve onurla savaştı." Benzer bir ruh haliyle Müttefiklerin Yüksek Komutanı olarak Avrupa'da Eisenhower'ın yerini alan General Ridgeway 1953'te Müttefik Yüksek Komiserliğinden, Doğu Cephesinde işlemiş oldukları eski suçlarından ötürü hüküm giyen bütün Almanları bağışlamalarını isteyecekti.

Adenauer'in tutumu muhataplarının pek hoşuna gitmemişti –özellikle Dean Acheson, Bonn yönetiminin, sanki Batı Almanya muzaffer batılı müttefiklere iyilik yapıyormuşçasına, uygar ülkeler topluluğuna katılmayı kabul etmeden önce koşullar öne sürmekte ısrarlı olmasına içerlemişti. Ama Washington ya da Londra'nın kızgınlıklarını kamuoyu önünde dile getirdikleri ender anlarda ya da Bonn'dan Moskova ile gizli görüşme önerileri gündeme getirildiğinde, Adenauer hemen durumdan siyasal çıkar elde etmeye bakardı –Alman seçmenlere Almanya'nın müttefiklerinin dönek olduklarını ve ülkenin çıkarlarını kollamada bir tek kendilerine güvenebileceklerini hatırlatırdı.

1950'li yıllarda Almanların yeniden silahlanmasına yurtiçinden gelen destek pek güçlü değildi, 1956'da –yenilgiye uğramalarından yalnızca on bir yıl sonra– yeni bir Batı Alman ordusunun, *Bundeswehr*, kurulması öyle coşkuyla karşılanmamıştı. Adenauer bile kararsızdı, uluslararası baskılara karşılık verdiğinde ısrar ediyordu –bunda az da olsa doğruluk payı vardı. 1950'li yılların başlarında Sovyet destekli "Barış Hareketi'nin" getirilerinden biri, ülkenin "tarafsız" olduğunu ilan etmesi durumunda, hem yeniden birleşeceği hem de güvende olacağına pek çok Batı Almanı inandırma başarısı olmuştu. Ellili yılların başlarında yapılan anketlere katılan yetişkin nüfusun üçte birinden fazlası hangi koşullar altında olursa olsun tarafsız, birleşik bir Almanya istediğini söyler-

ken, bunların yaklaşık yüzde 50'si, savaş çıkacak olursa Federal Almanya'nın tarafsızlığını ilan etmesinden yanaydı.

Avrupa'da Üçüncü Dünya Savaşı'na yol açması beklenen en olası nedenin Almanya'nın kendi içinde bulunduğu koşullar olduğu düşünüldüğünde, bu istekler garip görünebilir. Ancak savaş sonrasında Batı Almanya'nın garipliklerinden biri de ülkenin *de facto* Amerikan himayesinde olmak gibi ayrıcalıklı bir konuma getirilmesinin bazı yurttaşların gözünde güvence olduğu kadar gücenme kaynağı olmasıydı. Böyle duygular 50'li yılların sonlarından sonra Almanya'da yapılacak bir savaşta –öteki devletlerin sıkı denetimi altında– nükleer silahların kullanılabileceği belli olduktan sonra daha da pekişti.

Adenauer daha 1956'da Federal Cumhuriyet'in sonsuza dek "nükleer kalkan" altında tutulamayacağı uyarısında bulunmuştu. 1960'ların başlarında batılı müttefiklerin bu hassas konuda uzlaşmaya vardıkları ve kendi aralarında Almanya'nın *nükleer* silahlar edinmesine asla izin vermemeyi kararlaştırdıkları anlaşılınca, öfkeden deliye döndü.[36] Kısa bir süreliğine, Bonn Cumhuriyeti'nin Washington'a bağlılığını, üstünlük taslayan Anglo-Amerikan tutumuna karşı birlikte güttükleri ortak hınçla ve ABD'nin Avrupalı muhataplarına karşı yükümlülüklerinden paçayı sıyırdığı konusunda paylaştıkları kuşkularla birbirlerine bağlanmış olan De Gaulle yönetimindeki Paris'e kaydıracağı izlenimi uyanmıştı.

Fransızların nükleer silahları caydırıcı kılmak için bağımsız bir anlaşma yapma arzusu Batı Almanya'nın hoşuna gitmişti elbet, De Gaulle de Bonn'u Amerikalı dostlarından soğutmaya çabalarken bundan ustalıkla yararlanıyordu. 14 Ocak 1963 günü yapılan aynı barış konferansında Britanyalıların AET üyeliğine "Non!" derken De Gaulle Batı Almanya'nın nükleer statüye yönelik isteklerine "yakınlık" göstermişti. Ertesi hafta bu "yakınlık" Fransız-Alman Dostluk Antlaşması'na dönüştü. Fakat onca tantanaya rağmen antlaşma kof çıktı. Adenauer'in bağlılığı gözle görülür biçimde başka tarafa yöneltmesi kendi partisi içinde pek çoklarınca hoş karşılanmamıştı; aynı yılın ileriki aylarında çalışma arkadaşları onun görevden alınması ve NATO'ya olan bağlılığın bir kere daha doğrulanması için gizlice anlaştılar. De Gaulle'e gelince, herkesten önce o Almanlarla ilgili hayallere kapılmamıştı. Fransız Cumhurbaşkanı altı ay önce Hamburg'da coşkulu bir kalabalığın önünde "*Es lebe die Deutsch-französiche Freundschaft! Sie Sinde in grosses Volk!*" (Yaşasın Fransız-Alman dostluğu! Siz büyük bir ulussunuz!) diye seslenmişti, ama yardımcılarından birine, "Eğer gerçekten büyük bir ulus olsalardı, beni bu kadar alkışlamazlardı" yorumunu yapmaktan da geri kalmamıştı.

36 Kasıtlı olmada da abartılı bir suçlamada bulunarak Nükleer Silahların Artırılmasının Önlenmesi Antlaşması'nı "Morgenthau Planı'nın yoluna konması" olarak nitelemişti.

Her halükârda, ilişkileri ne kadar soğuk olursa olsun, hiçbir Batı Alman lider Fransızlarla hayali işbirliği seçeneği uğruna Washington ile ilişkileri koparmayı göze alamadı. Yine de Adenauer'in dış politika entrikaları Almanya'nın ABD'ye boyun eğmesinin kaçınılmazlığına diş bilenmesinden dolayıydı. Geriye dönüp baktığımızda, savaş sonrasında Federal Cumhuriyet'in Amerikan olan her şeyi coşkuyla kucakladığını; bu yıllarda askeri tesisleri, üsleri, konvoyları, sinemaları, müzikleri, yiyecek ve giyecekleri, çikletleri ve nakit paralarıyla Orta ve Güney Almanya geneline yayılan Amerikan askerlerinin evrensel düzeyde sevildiğini ve özgürlüklerini koruyacakları insanlar tarafından benimsendiklerini varsaymaya fazla hazır davranırız.

Gerçek çok daha karmaşıktı. Amerikalı (ve Britanyalı) askerlerin kişisel olarak çoğu zaman sevildikleri doğruydu. Ancak (Kızıl Ordu değil) Batı tarafından "kurtarılmış" (*geçtiği gibi*) olmanın başlangıçta uyandırdığı coşku dinmiş, yerini başka duygular almıştı. Müttefik işgali altında savaş sonrası yılların getirdiği zorluklar Nazilerin yönetimi altında geçen günleri aratıyordu. Soğuk Savaş sırasında kimileri Sovyetler Birliği ile olan "kendi" sürtüşmesinin ortasına Almanya'yı sürdüğü ve ülkeyi tehlikeye attığı için Amerika'yı suçluyordu. Muhafazakârların çoğu, en çok da Katolik Güney bölgesindekiler Hitler'in yükselişini Batı'nın "laikleştirici" etkisine bağlıyor ve Almanya'nın modernliğin üç şeytanı arasında "orta yolu" tutması gerektiğini tartışıyordu: Nazizm, Komünizm ve "Amerikanizm". Batı ittifakının doğu ucunda yer alan Batı Almanya'nın öneminin giderek artması bilinçaltında Nazi Almanyası'nın Asyalı Sovyet kavimlerine karşı kendine biçtiği Avrupa'nın kültürel koruyucusu rolünü çağrıştırıyordu.

Dahası Batı Almanya'nın Amerikanlaşması –ve yabancı işgalcilerin her an her yerde hazır bulunmaları– popüler isteklerle dolu yumuşatılmış Almanya ile düpedüz çelişiyor, 50'li yılların başlarında nostaljik yerli filmlere olan merakı besliyordu. Bu sözde "*Heimat*" (memleket) sineması Güney Almanya'nın dağlarında çekilir, o dönemde giyilen ya da yöresel kostümlerle aşk, vefakârlık ve toplum hikâyeleri ele alınırdı. Yüzsüzce kötü taklit olan bu alabildiğine popüler eğlencelerin çoğu Nazi dönemi filmlerini andıran kopyalardı, bazılarının adı bile aynıydı (örn. 1950'de gösterilen *Black Forest Maiden* aynı isimli 1933 tarihli bir filmin yeniden çekimiydi): Nazi yönetiminde ün kazanan Hans Deppe gibi ya da Rudolf Schündler gibi onların eğittiği yönetmenlerin çalışmalarıydı.

İsimlerine –*Green Is the Heath* (1951), *Land of Smiles*[37] (1952), *When the White Lilacs Bloom Again*[38] (1953), *Victoria and Her Hussar* (1954), *The Faith-*

37 Gülücükler Ülkesi (ç.n.)
38 Beyaz Leylaklar Açınca (ç.n.)

ful Hussar (1954), *The Gay Village* (1955), *When the Alpine Roses Bloom* (1955), *Rosie from the Black Forest* (1956) ve bunlar gibi daha onlarcası– bakıldığında bombalardan ya da mültecilerden etkilenmemiş bir ülke ve halk, "derin Almanya" canlanır insanın gözünde: sağlıklı, kırsal, kirlenmemiş, mutlu ve sarışın. Filmlerde canlandırılan olayların zamanının sınırlı olmadığı, Doğu'dan ve Batı'dan işgalcilerin bulunmadığı, temiz, suçtan arınmış, Almanya'nın yakın geçmişiyle ilişiği olmayan avutucu bir ülke ve halk tablosu çiziyordu.

Heimat filmleri Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarında taşralı ve muhafazakâr anlayışı, yüreklere işlemiş rahat bırakılma isteğini yansıtmaktaydı. Alman seferberliğinin böyle son bulmasını kolaylaştıran, yetişkin nüfusta kadınların orantısız çokluğuydu belki. Savaştan sonra 1950'de yapılan ilk nüfus sayımında Batı Almanya'daki evlerin üçte birinde aile reisi boşanmış ya da dul bir kadındı. Sağ kalan savaş tutsaklarının 1955 ve 1956 yıllarında SSCB'den dönmesinden sonra bile orantısızlık değişmemişti: 1960'ta Federal Cumhuriyet'te kadınların erkeklere oranı 126:100 idi. Britanya ya da Fransa'da olduğu gibi, belki biraz daha fazla, aile ve evle ilgili sorunlar halkın öncelikli gündemiydi. Kadınlar –savaşın son aylarında ve hemen savaştan sonraki dönemde yaşanan korkunç olayların anılarıyla dolu– bu dünyada tam gün çalışır, çocuklarını tek başlarına yetiştirirlerdi,[39] onlar için ulus, milliyetçilik, yeniden silahlanma, askeri zafer ya da ideolojik çatışma kavramlarının pek bir anlamı yoktu.

Halk geçmişin gözden düşmüş hedeflerinin yerini alacak yedek amaçlar benimsemek üzere bilerek yönlendiriliyordu. Konrad Adenauer 4 Şubat 1952 günü bakanlar kuruluna Schuman Planı'nın yurttaşları için önemini ana hatlarıyla anlatırken yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Halka yeni bir ideoloji verilmeli. Bu ancak Avrupa'ya ait olabilir." Uluslararası örgütlere katılarak egemenliğini *geri kazanmak* fikrine sıkı sıkıya sarılan bir tek Batı Almanya vardı; Avrupa fikri Alman milliyetçiliğinin içinin boşalmasıyla Alman kamu yaşamında oluşan boşluğu doldurabilirdi –Schuman Planı'nın buna hizmet etmesini umut ettiği belliydi.

Entelektüel ve siyasal seçkinler açısından çabaların böyle yön değiştirmesi olumlu sonuç verdi. Ancak sokaktaki kadınlar için eski politikaların gerçek yedeği yeni "Avrupa" değil, sağ kalma –ve başarma– mücadelesiydi. Britanya İşçi Partisi'nden politikacı Hugh Dalton'a göre, Winston Churchill savaşın sonunda Almanya'nın "besili ama aciz" büyümesini dilediğini belirtmişti. Öyle de olmuştu, hem de Churchill'in umut etmeyi göze alabileceğinden çok daha hızlı ve

39 Günümüzde Almanya'nın tanınmış üst düzey simalarının çoğu bu dönemde çocuktular, annelerinin çalıştığı yalnız ebeveynler tarafından yetiştirildiler (bu kitabın yazıldığı 2005 yılında Federal Şansölye ve Dışişleri Bakanı da bunlardandı).

etkili. Hitler'in yenilgisinden sonraki yirmi yılda Batı Almanların dikkatinin politikadan *uzaklaştırılması* ve üretime ve tüketime yöneltilmesi gerekmedi: Zaten bu yöne doğru gönüllü ve kararlı bir kayış söz konusuydu.

Yapma, biriktirme, elde etme ve harcama Batı Almanlarının çoğunun başlıca faaliyeti olmakla kalmadı, bu durum halkın doğrulayıp onayladığı ulusal yaşamın amacına dönüştü. Yıllar sonra bu tuhaf toplu değişimi ve Federal Cumhuriyet'in yurttaşlarının işe gitme hevesini gözden geçiren yazar Hans Magnus Enzensberger, "onların kusurlarını erdeme dönüştürdükleri fikrine karşı çıkarsak, Almanların şaşırtıcı enerjisini anlayamayız" diye belirtmişti, "Kelimenin tam anlamıyla akıllarını kaybetmişlerdi, gelecekteki başarılarının koşuluydu bu."

Hitler'in devrilmesinin ardından ahlak dışı buyruklara körü körüne itaat ettikleri için uluslararası düzeyde lanetlenen Almanlar bundan böyle itaatte gösterdikleri gayreti ulusal erdeme yönelttiler. Ülkelerinin toptan yenilgiye uğramasının sarsıcı etkisi ve ardından gelen işgal Batı Almanlara, demokrasi dayatması karşısında, on yıl öncesinde ancak birkaç kişinin hayal edebileceği ölçüde baş eğdirmişti. Heine yüzyıl önce Alman halkında ilk defa gözlemlediği "efendilerine sadakat" yerine bin dokuz yüz ellilerin Almanları verimliliğe, ayrıntılara ve mamul ürünlerin üretiminde kaliteye de benzer biçimde gösterdikleri gönülden bağlılıkla uluslararası saygı kazandılar.

Özellikle yaşlı Almanlar yeni keşfedilen bu zengin olma merakına açıkça kucak açmışlardı. Bin dokuz yüz altmışların ortalarına dek altmış yaşını aşmış Almanların çoğu –bunların arasında yetki sahibi hemen herkes vardı– Kayser yönetiminde hayatın çok daha iyi olduğunu düşünüyordu hâlâ. Fakat onun arkasından gelenlerin ışığında Federal Cumhuriyet'teki günlük yaşantının sönük tekdüzeliğinin kendilerine sağladığı güvence ve huzurun hiç yoktan iyi olduğunu gördüler. *Genç* yurttaşlarsa daha kuşkucuydu. "Kuşkucu kuşak" –Weimar Cumhuriyeti'nin son günlerinde doğmuş kadınlarla erkekler, dolayısıyla Nazizm deneyimini yaşayacak kadar yaşlı ama onun işlediği suçların sorumluluğunu taşıyamayacak kadar genç– yeni keşfedilen Alman düzeninin güvenilir olduğundan kuşku duyuyordu.

Yazar Günter Grass ya da sosyal kuramcı Jürgen Habermas gibi her ikisi de 1927 doğumlu olanlar için Batı Almanya, demokratları olmayan bir demokrasiydi. Yurttaşları Hitler'den tüketimciliğe aktarmakta kadar kolay atlamışlardı; suçluluk dolu anılarının acılarını zenginleşerek dindiriyorlardı. Almanlara özgü politikadan kişisel birikime dönüş tarzı Grass ve diğerleri açısından geçmiş ve şimdiki yurttaşlık sorumluluklarını reddetmekle eşanlamlıydı. Batı Berlin beledi-

ye başkanı Ernst Reuter'in 1974 yılının mart ayında, " 'Önce yemek gelir, sonra ahlak' demek kadar tehlikeli bir cümle yoktur. Bizim karnımız aç ve donuyoruz çünkü bu cümlenin dile getirdiği hatalı doktrine izin verdik" sözlerinden alıntı yaptığı Berthold Brecht'in "*Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*" ("Önce yemek gelir, sonra ahlak") özdeyişini çürütmeye çok hevesliydiler.

Habermas sonradan yurttaşlarını yüreklendirmek için uygun –ve sağgörülü– tek milliyetçi duygu diye gördüğü *Verfassungspatriotism* ("anayasal yurtseverlik") arayışıyla özdeşleşecekti. Ama kamuoyunun dikkatini, daha 1953'te Heidelberg'de Nazizm'in "yüce gönüllülüğüne" değinen sözler içeren konuşmalarının yeniden yayımlanmasına izin verdi diye Martin Heidegger'e saldırdığı *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'da basılan makalesiyle çekmişti. O dönemde olay örtbas edildi –uluslararası çevrelerde pek yankı bulmadı. Öyle bile olsa hedef yerini bulmuştu; yazı, gelecek on yılın tatsız soruşturmalarının önceden habercisiydi.

1978 yapımı *Maria Braun'un Evliliği* adlı filminde Rainer Werner Fassbinder (1945 doğumlu) kendi gençliğinin eleştirmenlerinin gözüne görünen Federal Cumhuriyet'in art arda kusurlarını keskin bir tutumla irdeler. Filme adını veren kahraman "bütün insanların boyunun çekmiş göründüğü" bir Almanya'da hayatını yenilginin molozları arasından toplamakta ve "duygulara kulak vermek için kötü bir zaman" diyerek soğukkanlılıkla geçmişi geride bırakmaktadır. Maria daha sonra ülkenin kendini kaptırdığı para kazanma sevdasına kendi de büyük bir kararlılıkla sarılır, bunda da çarpıcı bir başarı kazanır. Zaman içerisinde, başlangıçtaki savunmasızlığının üzerini kuşkuculuk kaplayan kahramanımız, bir yandan Sovyetler Birliği'nde hapiste olan ve savaşta başından geçenler özellikle belirsiz bırakılan Alman askeri olan kocası Hermann'a "sadık" kalırken öte yandan kaynakları, sevgileri, erkeklerin saflığını –Amerikalı (siyah) bir asker de dahil– sömürür.

Maria bütün ilişkileri, başarıları, rahatı nakitle ölçer, bununla geri gelecek kocasını karşılamayı tasarladığı evi cicili bicili türlü yeni eşyalarla doldurur. Tam evliliklerinin mutluluğunu süreceklerken yapılan bir yanlışlık bütün eşyalarının paramparça olup havaya uçmasına neden olur: son moda mutfaklarında gaz musluğu (*geçtiği gibi*) açık kalmıştır. Bu arada radyo 1954 Futbol Dünya Kupası'nı Batı Almanya'nın kazandığını avazı çıktığınca duyurmaktadır. Ne de olsa Fassbinder ile gelecek kuşağın öfke dolu Batı Almanları açısından yeni Almanya'nın kendi yeni Avrupası'nda yeni keşfedilmiş nitelikleri –refah, uzlaşma, politikadan uzaklaşma ve ulusal belleğin uyuyan köpeğini uyandırmama yönünde yapılan sözsüz anlaşma– dikkatleri eski kusurlardan uzaklaştırmıyordu. O eski kusurlar kılık değiştirmişti.

9
KAYBOLAN HAYALLER

"Indië verloren, rampspoed geboren." ["Hint Adaları kaybedilirse, mahvolduk demektir."]
1940'larda Hollandalıların dilinden düşmeyen bir söz.

"Değişim rüzgârları bu kıtayı kasıp kavuruyor, ister beğenin, ister beğenmeyin, [Afrika] bilincinin büyümesi siyasal bir gerçek."
Harold Macmillan, 3 Şubat 1960 günü Cape Town'da yaptığı konuşmadan.

"Büyük Britanya bir İmparatorluk kaybetti ve henüz kendine yeni bir rol bulamadı."
Dean Acheson, 5 Aralık 1962 günü West Point konuşması.

"Şu anda Macar Halk Cumhuriyeti'nin Bakanlar Kurulu üyesi Imre Nagy sizlere sesleniyor. Bu sabah erken saatlerde meşru, demokratik Macar Hükümeti'ni devirmeyi hedeflediği açıkça görülen Sovyet birlikleri başkentimize bir saldırı başlattı. Askerlerimiz savaşıyor. Hükümet görevinin başında. Ülke halkına ve dünya kamuoyuna bunu haber veriyorum."
Imre Nagy'nin 4 Kasım 1956 sabahı 5.20'deki radyo konuşması

"Halkına ders vermek için yabancı birlikleri çağırmak vahim bir hatadır."
Josip Broz Tito, 11 Kasım 1956

İkinci Dünya Savaşı perdesi kapanırken Batı Avrupa halkları –kendilerini yönetmekte, hatta karınlarını doyurmakta zorluk çekerken– Avrupalı olmayan dünyanın büyük bölümüne hükmetmeye devam ediyorlardı. Avrupa sömürgelerindeki yerli seçkin kesim üzerindeki etkisi henüz kaybolmayan bu yakışıksız çelişkinin olmadık sonuçları vardı. Britanya, Fransa ya da Hollanda halkının çoğuna göre

ülkelerinin sömürgeleri ve Afrika, Asya, Ortadoğu ve Amerika kıtası genelindeki dev şirketleri Avrupa'daki savaşın acılarına ve aşağılanmalarına merhem olmuştu; o savaşta yaşamsal ulusal kaynakları olarak maddi değerlerini ortaya koymuşlardı. Uzak diyarlara erişim, sömürgelerden gelen mallar ve insanlar olmasaydı, özellikle Britanyalılarla Fransızlar Almanya ve Japonya'ya karşı mücadelelerinde halihazırda olduklarından çok daha dezavantajlı durumda olurlardı.

Bunun en çok farkına varanlar Britanyalılardı. Britanya'da savaş sonrası ortamda yetişmiş (bu kitabın yazarı gibi) herkes için "İngiltere", "Britanya" ve "Britanya İmparatorluğu" sözcükleri neredeyse eşanlamlıydı. İlkokullardaki haritalar parlak emperyal kırmızısına boyanmış bir dünya gösteriyordu; tarih dersi kitapları Britanya'nın özellikle Hindistan ve Afrika'da yaptığı fetihlerin tarihini derinlemesine ele alıyordu: sinemalarda oynatılan haber filmleri, gazeteler, resimli dergiler, çocuk masalları, karikatürler, spor yarışmaları, bisküvi tenekeleri, konserve meyve etiketleri, kasap dükkânlarının vitrinleri, her şey İngiltere'nin uluslararası sulara açılmış imparatorluğunun tarihsel ve coğrafi odak noktasında yer aldığını hatırlatmak üzere bezenmişti. Sömürgelerdeki ve Britanya Milletler Topluluğu'na bağlı bağımsız kentlerin, akarsuların ve siyasal sahnedeki kişilerin adları en az Büyük Britanya'dakiler kadar tanıdıktı.

Britanyalılar Kuzey Amerika'daki "ilk" imparatorluklarını kaybetmişlerdi; halefi "bir dalgınlık ânında" egemenliği ele geçirmediyse bile bütünüyle bir entrika ürünüydü. Polise, askere ve yönetime maliyeti ağırdı; ayrıca –Kuzey Afrika'daki Fransız egemenliği gibi– Kenya ya da Rodezya benzeri yerlerde ziraatçı ve çiftçilerden oluşan küçük bir göçmen topluluğu tarafından şiddetle destekleniyor ve müdafaa ediliyordu. "Beyaz" sömürgeler –Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda– ile Güney Afrika bağımsızdı; ancak Kraliyet'e eskiden gösterdikleri bağlılık, Britanya ile aralarındaki duygusal bağ, sağlayabildikleri gıda ve hammadde, ulusal varlıkları diye görülen silahlı kuvvetleri artık yalnızca laftan ibaretti. Britanya İmparatorluğu'nun geri kalanının maddi değeri stratejik yararları kadar belirgin değildi: Doğu Afrika'daki Britanya şirketleri o dönemde –tıpkı Ortadoğu'da ve Arap yarımadasıyla Hint Okyanusu dolaylarında Britanyalıların denetimindeki çeşitli topraklar ve limanlar gibi– her şeyden önce Britanya'nın başlıca sömürge varlığı olan, sonradan Sri Lanka ve Burma ile Pakistan ve Bangladeş olacak toprakları da içeren Hindistan'ı tamamlayıcı olarak kabul ediyorlardı.

Bütün Avrupa imparatorlukları dağınık, ayrı ayrı ve (Britanya Hindistanı'na hizmet eden kara ve deniz yolları dışında) lojistik tutarlılığa ya da ekonomik kazanıma pek dikkat edilmeksizin ele geçirilmişti. İspanyollar önce Britanyalılar, sonra bağımsızlık talep eden kendi göçmenleri, en son da Birleşik Devletler'in

yükselen gücü karşısında –o günden bu yana İspanya'da kolay kolay yok olmayan Amerikan karşıtı duyguların kaynağı– imparatorluklarının büyük bölümünü çoktan kaybetmişlerdi. Geriye kalan yalnızca Franco'nun (her zaman gerçekçiydi) 1956 ve 1968 yıllarında terk edeceği Fas ve Ekvator Ginesi'ndeki kuşatılmış bölgelerdi.

Fakat Afrika ile Asya'nın büyük bölümü hâlâ Avrupalıların elindeydi: Ya Avrupa'da öğrenim görmüş entelektüeller arasından seçilerek görevlendirilen yerli yönetici kast aracılığıyla doğrudan imparatorluk başkentlerinden ya da Avrupalı efendilerinin kulu kölesi olan yerli hükümdarlar kanalıyla yönetilirdi. Savaş sonrası Avrupası'nda politikacılar yalnızca böyle kimseleri tanıdıklarından, imparatorluklar genelinde geleceğin eylemci kuşakları arasında (belki Hindistan dışında, ama orada bile işin vardığı boyut ve gösterilen kararlılık hafife alındı) milliyetçi duyguların hızla kabardığından büyük ölçüde habersizdiler.

Dolayısıyla ne Britanyalılar ne de Avrupa'nın geride kalan sömürgeci devletleri denizaşırı ülkelerdeki şirketlerinin ya da etki alanlarının sonunun yaklaştıklarını tahmin ettiler. Britanyalı tarihçi Eric Hobsbawn, Avrupa sömürge imparatorluklarının sonunun geldiğini, 1939 yılında Britanya ve sömürgelerinden genç komünistlere verilen seminere katılan öğrenciler için bile çok uzak bir ihtimal olarak görüldüğünü doğrulamaktadır. Altı yıl sonra dünya hâlâ yönetenlerle yönetilenler, güçlülerle güçsüzler, zenginlerle yoksullar arasında bölünmüştü, üstelik yakın gelecekte arada bir köprü kurulacağa da benzemiyordu. 1960'ta, dünya çapında bağımsızlık hareketlerinin coşmaya başlamasından çok sonra bile dünyadaki brüt çıktının yüzde 70'i ve ekonomik katma değerli imalat sanayiinin yüzde 80'i Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan geliyordu.

Ufacık Portekiz –Avrupa'daki sömürge devletlerin en küçüğü ve en yoksulu– Angola ve Mozambik'teki sömürgelerinden çok uygun fiyatlarla hammadde çekebiliyordu; bu sayede, uluslararası rekabet gücü olmayan ihracat pazarını Portekiz ele geçirmişti. Böylelikle Mozambik kendi halkına gıda yetiştirmek yerine Portekiz ticari pazarı için pamuk ekimi yaptı, bu çarpıklık yüksek miktarlarda kâr getirirken, ülke açlıktan kırılıyordu. Bu koşullar altında ve sömürgelerdeki başarısız ayaklanma girişimleriyle ülkedeki askeri darbelere rağmen Portekiz'in sömürgecilikten uzaklaşması elden geldiğince ertelendi.[1]

1 Portekizli diktatör Dr. Antonio de Oliveira Salazar, 1968 yılında (Şubat 1961'de başlayan Angola ayaklanmasının yedinci yılında) Portekiz'in Afrika'daki sömürgeleri Angola ve Mozambik hakkındaki görüşleri sorulduğunda, "Yüzyılların sorunu bu" demişti. "Beş yüz yıl yıldır. Ve bu arada tabii ki gelişme sürecine dahil olmak zorunda kalacaklardı." (bkz. Tom Gallagher, Portugal. A Twentieth-Century Interpretation, 1983, s. 200. Ama o sırada Salazar'ın modern dünyayı ilkeli reddedişi efsaneleşmişti: 1950'li yıllar boyunca Fransızların bile yapamadığı bir şeyi, Coca-Cola'yı ülkesine sokmamayı başarmıştı.

Avrupa devletleri imparatorluklar olmadan geçinebilseler bile o dönemde bir dış gücün desteği olmaksızın kendi başına ayakta kalabileceği düşünülen birkaç sömürge vardı. Avrupa'nın denizaşırı sömürgelerinin özerkliğinden ve sonunda bağımsızlığından yana olan liberallerle sosyalistler bile bu amaçlarının gerçekleşmesinin daha uzun yıllar almasını bekliyorlardı. Britanya'nın İşçi Partisi'nden dışişleri bakanı Herbert Morrison'ın daha 1951 yılına kadar Afrika sömürgelerine bağımsızlık tanımanın "on yaşında bir çocuğun eline maymuncuk, banka hesabı ve av tüfeği vermek" anlamına geleceğine inandığını hatırlatmakta yarar var.

Ne var ki büyük savaşın sömürgelere ektiği değişim tohumları Avrupalıların henüz kavradığından çok daha fazlaydı. Britanya savaş sırasında Doğu Asya'daki topraklarını Japon işgaline kaptırmıştı, Japonya'nın yenilgiye uğramasının ardından bu topraklar geri alınsa da, eski sömürgeci gücün duruşu kökten sarsılmıştı. Britanyalıların 1942 şubatında Singapur'da teslim olmaları Asya'daki Britanya İmparatorluğu'nun asla üzerinden atamadığı bir aşağılanma oldu. Britanya kuvvetleri Burma'nın, ondan sonra da Hindistan'ın Japonların eline düşmesini önlemeyi başarmış da olsalar Avrupa'nın yenilmezliği efsanesi bir daha ayağa kalkmamacasına yerle bir olmuştu. 1945'ten sonra Asya'daki sömürgeci devletler geleneksel iddialarını terk etmek için giderek daha çok baskı altında kalacaktı.

Bölgedeki en eski sömürgeci güç olan Hollanda açısından bunun sonuçları daha da sancılı oldu. Hollandalıların Doğu Hint Adaları ile oraları geliştiren ticaret şirketi ulusal efsanenin parçası, Hollanda'nın ticari ve denizcilik zaferinin simgesi ve Altın Çağ ile doğrudan bağlantılıydı. Özellikle savaş sonrası yılların karanlık ve yoksulluk ortamında Hint Adaları'ndan gelen hammaddelerin –en çok da kauçuk– Hollanda'nın ekonomik kurtuluşu olacağı inanışı yaygındı. Ne ki Japonların yenilgiye uğramasından sonraki iki yıl içerisinde Hollandalılar bir kez daha savaşa girmişlerdi: Hollandalılar Güneydoğu Asya'da ellerinde bulundurdukları topraklara (bugünkü Endonezya) 140 bin Hollanda askeri (paralı, zorunlu ve gönüllü) bağlamışlardı, ayrıca Endonezya'nın bağımsızlık devrimi Pasifik, Karayipler ve Güney Amerika'da bulunan Hollanda'nın sömürgeleri tarafından hayranlıkla karşılanıyor ve taklit ediliyordu.

Bunu izleyen gerilla savaşı dört yıl sürecek ve Hollanda'ya maliyeti 3 bini aşkın asker ve sivil ölü olacaktı. Milliyetçi lider Sukarno tarafından 17 Kasım 1945'te tek taraflı ilan edilen Endonezya'nın bağımsızlığı sonunda Lahey'de düzenlenen bir konferansta Hollandalı yetkililer (ve gözü yaşlı Kraliçe Juliana) tarafından Aralık 1949'da tanındı. Avrupalılar (çoğu Hint Adaları'nda doğmuş ve

Hollanda'yı hiç görmemişti) ardı arkası kesilmeksizin "yuvalarına" akın ediyordu. 1957'nin sonunda Devlet Başkanı Sukarno Endonezya'nın sınırlarını Hollandalı işadamlarına kapadığında "yurda dönen" Hollandalıların sayısı on binleri buldu.

Sömürgecilikten uzaklaşma deneyimi savaşta ve onunla gelen acılarla darbe almış Hollanda kamu yaşamında buruk bir tat bırakmıştı. Eski sömürgelerin çoğu ve dostları "İyi Yönetim Efsanesi" adını alacak ilke için bastırırken, geçici Japon işgalinin ardından Hollandalıların sömürgedeki otoritesini yeniden kurmakta başarısız kalmasından Sol'u sorumlu tutuyorlardı. Öte yandan, pek çok kişinin gözünde askeri başarının Birleşmiş Milletler'in tartışmalı güç aktarımında ısrar etmesi yüzünden engellendiği, çok geçmeden ulusal bellekte açılan çukura gömülen, gurur kaynağı olmaktan uzak bir sömürge savaşından sonra zorunlu askerlik hizmeti yapanlar (ezici çoğunluk) evlerine tek parça olarak dönmekten mutluydu.

Uzun vadede Hollandalıların sömürgelerden zorunlu çekilişi "Avrupa'ya" yönelik milli duyguların kabarmasını kolaylaştırdı. İkinci Dünya Savaşı, Hollanda'nın uluslararası ilişkilerin, özellikle de büyük komşularıyla olan ilişkilerin dışında kalabileceğini göstermişti, Endonezya'yı kaybetmeleri de ülkenin küçük ve savunmasız bir Avrupa devleti olduğunu tam zamanında hatırlatan bir gelişmeydi. Zorunlu durumdan kendine pay çıkaran Hollandalılar Avrupa ekonomisine, sonra da siyasal bütünleşmeye model olma hevesine kapıldılar. Fakat bu sancısız bir süreç olmayacaktı, ülkede ortak duyarlılığının öyle bir gecede artacağı da yoktu. 1951 baharına kadar Hollanda'daki savaş sonrası hükümetlerin askeri hesapları ve harcamaları (her ne kadar Hollanda Brüksel Paktı'na ve NATO'ya üye olsa da) Avrupa savunmasına değil, sömürgeleri elde tutmaya yönelikti. Hollandalı politikacıların, dikkatlerini dağıtmaksızın Avrupa ilişkilerine yöneltmeleri ve eski önceliklerinden feragat etmeleri ancak yavaşça, biraz da bastırdıkları vicdan azabının etkisiyle oldu.

Farklı ölçülerde de olsa aynısı Batı Avrupa'nın bütün sömürgeci ve eski sömürgeci devletleri için de geçerliydi. Washington'ın deneyimlerini ve kaygılarını geri kalan Batı ülkelerine yansıtan Amerikalı bilim adamları bazen İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın belirleyici niteliğini gözden kaçırırlar. Birleşik Devletler'de önemli olan Soğuk Savaş'tı, yurtdışındaki ve yurtiçindeki öncelikler ve söylemler bunu açığa vuruyordu. Fakat Lahey, Londra ya da Paris aynı yıllarda uzak diyarlardaki yüksek bedelli gerilla savaşlarıyla ve giderek başa çıkılmaz olan sömürgelerle cebelleşiyordu. 1950'lerin büyük bölümünde stratejik sorunları belirleyen ne Moskova ne de onun çıkarlarıydı; ulusal bağımsızlık hareketleriydi –bazen bu ikisi çakışırdı.

Britanyalılar gibi Fransız İmparatorluğu da yenik düşen İttifak Devletleri'nden gasp ettikleri Asya ve Afrika şirketlerinin 1919'dan sonra yeniden paylaşımından çıkar sağlamıştı. Böylece 1945'te kurtarılmış Fransa bir kez daha aşağı Sahra Afrikası'nın uçsuz bucaksız ekili topraklarıyla Karayipler ve Büyük Okyanus'taki bazı adalara olduğu kadar Suriye ile Lübnan'a da hükmediyordu. Ancak Fransa'daki imparatorluk tacının "cevherleri" Hindiçin'deki toprakları ve özellikle Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyılarındaki köklü Fransız yerleşimlerdi: Tunus, Fas ve Cezayir'in büyük bir kısmı. Bununla birlikte Fransız tarih dersi kitaplarında sömürgelerin yeri Manş Denizi'nin ötesinden daha belirsizdir –bunun bir nedeni artık Cumhuriyet olan Fransa'da imparatorluk sömürgelerine doğal olarak yer olmaması, bir başka nedeni de Fransa'nın önceki fetihlerinden çoğunun uzun zaman önce İngilizce konuşan hükümdarlar tarafından devralınmasıydı. 1950 yılında Fransa'da hâlâ milyonlarca Fransız kadın ve erkek 1898'de Mısır, Sudan ve Yukarı Nil'in denetimi üzerinde Britanya ile arasındaki sürtüşmede Fransa'nın geri adım attığı "Fashoda Olayı'nı" anımsıyordu. Fransa'da İmparatorluk'tan söz etmek galibiyet kadar mağlubiyeti de çağrıştırıyordu.

Diğer yandan Fransız okul çocuklarına "Fransa" ille de okyanus aşırı bütünlüğe sahip, Fransızlığın sivil ve kültürel niteliklerinin hepsine kucak açan bir ülke olarak tanıtılıyordu; Saygon'dan Dakar'a kadar ilkokul öğrencilerine "*nos ancêstres les Gaulois*" ("Galyalı atalarımız") öğretiliyor ve Britanyalı, Hollandalı, Belçikalı, İspanyol ya da Portekiz sömürgelerinde yöneticilerin akıllarına bile getiremeyeceği kadar kesintisiz bir kültürel asimilasyonun erdemleri resmen –keşke ilke olarak olsaydı– anlatılıyordu.[2] Yalnızca Fransa'daki metropol yönetimi en değerli sömürge varlıklarına yabancı toprak gibi değil Fransa'nın kendi idari uzantısı olarak davranabilirdi. Dolayısıyla "Cezayir" coğrafi bir terimden ibaretti; ifade ettiği toprak Fransa'nın (bir tek *Avrupalı* sakinlerinin tam yurttaşlık haklarına sahip olduğu) uç bölgesi olarak yönetilmekteydi.

Savaş sırasında Britanyalılar ve Hollandalılar gibi Fransızlar da değerli Güneydoğu Asya sömürgelerini Japonlara kaptırmışlardı. Ama Fransız örneğinde Japon işgali geç geldi –1945 martına kadar Fransız Hindiçini Vichy yetkililerinin vesayetinde kalmıştı– Fransa'nın 1940'ta kendi evindeki yenilgisi kadar sancılı da değildi. Fransa'nın Avrupa'da küçük düşmesi denizaşırı imparatorluklarının sembolik önemini artırdı: eğer Fransızlar kendi gözlerinde küçülüp "çaresiz, umutsuz bir protoplazma yığınına" (Eisenhower 1954'te onları böyle tanımla-

2 Fransızların iddiasının birtakım dayanakları vardı: 1945'te Fransız Ekvator Afrikası'nın genel valisi Félix Eboué Fransız sömürgesinin üst düzey memuruydu –siyah ırktandı.

mıştı) dönüşmedilerse, bu büyük ölçüde, önde gelen sömürgeci güç olarak saygınlıklarının sürmesine bağlıydı, bu biraz öneme sahip bir durumdu.

De Gaulle Fransa'nın Afrika'daki varlığını 1944 şubatının başlarında yapılan Brazzaville Konferansı'nda pekiştirmişti. Orada, Belçika Kongosu'nun karşı kıyısında Fransız Ekvatoru Afrikası'nda Özgür Fransa'nın lideri Fransa'nın sömürgeci geleceğiyle ilgili hayallerini kendine özgü bir dille ifade etti:

"Fransız Afrikası'nda, bayrağımızın altında yaşadıkları bütün topraklarda olduğu gibi insanların, doğup büyüdükleri topraklardan manevi ve maddi bakımdan çıkar elde edemedikleri, kendi işlerinin yönetimine katılmak üzere kendilerini azar azar yükseltemedikleri sürece, gerçek bir ilerleme kaydetmeleri söz konusu olamaz. Bunu gerçekleştirmek Fransa'nın görevidir."

De Gaulle'ün ne demek istediği –çoğu zaman olduğu gibi– açık değil, belki de özellikle öyle. Ama sömürgeleri azat etmekten ve sonunda onlara özerklik tanımaktan söz ettiği kesinlikle *anlaşılmıştı*. Koşullar elverişliydi. Fransız kamuoyu sömürgelerdeki reformlara düşmanca bir tutum sergilemiyordu –André Gide'in zorunlu çalışma uygulamalarını şiddetle suçladığı *Kongo Yolculuğu* (1927) kitabı Orta Afrika'da Avrupalıların işlediği suçları savaş öncesinde –Amerikalıların uğursuz bir tutumla sömürgecilik karşıtı tantana yaptıkları bir dönemde– kamuoyunun gündemine getirmişti. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull yakın zamanda, daha az gelişmiş Avrupa sömürgelerinin ve geri kalanların kendi hükümetlerini kurmalarının uluslararası denetime alınması projesini destekleyen bir konuşma yapmıştı.[3]

Yoksul, tecrit edilmiş, frankofon[4] Afrika'da, özellikle Fransa başkentinin işgalden kurtulmasından önce ucuz reformcu konuşmalar yapılıyordu. Güneydoğu Asya bambaşka bir konuydu. 2 Eylül 1945 günü Vietnamlı milliyetçi lider (ve Aralık 1920'de Tours'da yapılan Kongre'ye katılan gençlerden biri olarak Fransız Komünist Partisi'nin kurucu üyesi) Hô Chi Minh ülkesinin bağımsızlığını ilan etti. İki hafta içinde Britanya kuvvetleri, ertesi ay da onların peşinden Fransızlar güneydeki Saygon'a gelmeye başladılar. Bu arada Fransızlar o güne dek Çinlilerin denetimindeki Vietnam'ın kuzey bölgelerini 1946 şubatında geri aldılar.

Bu aşamada Paris'teki yetkililerin milliyetçilerin temsilcileriyle başlattığı görüşmelerde özerkliğin ya da bağımsızlığın devredilmesiyle ilgili ciddi çalışmalar yürütülüyordu. Ancak 1 Haziran 1946 günü bölgede tam yetkilerle dona-

3 Bazı kaynaklara göre De Gaulle, Avrupalı göçmenler, daha çok da Cezayir'dekiler, Fransa'dan ayrılıp Güney Afrika modeline öykünerek ayrılıkçı bir devlet kurma fırsatını kullanırlar diye sömürgelerdeki özerk yönetimler hakkında açıkça konuşulmasını uygun görmezdi. Sonradan yaşanacak olaylar ışığında bu kaygısı mantıksız değildi.

4 Fransızca konuşan (ç.n.)

tılmış Fransız amirali Thierry d'Argenlieu tek taraflı olarak Cochin Çini'nin (ülkenin güneyi) milliyetçilerin egemenliğindeki kuzeyden ayrıldığını ilan ederek kendi hükümetinin uzlaşma çabalarını sekteye uğrattı ve Ho ile görüşmelerin kopmasına yol açtı. Aynı yılın sonbaharına kadar Fransızlar Haiphong limanını bombalamış, milliyetçi Vietminh Hanoi'deki Fransızlara saldırmış ve birinci Vietnam Savaşı başlamıştı.

Fransa'nın savaş sonrasında Hindiçin'de yeniden otorite kurma mücadelesi siyasal ve askeri açıdan bir felaketti. Hô Chi Minh ulusal bağımsızlık savaşçısı ve komünist devrimci olarak –bu iki cilalanmış kimlik onun uluslararası imajını oluşturuyordu ve kendi düşüncesine göre birbirinden kopmayacak şekilde iç içe geçmişti– yerel Fransız Solu'ndan çifte destek görmekteydi.[5] Genç erkekleri Hindiçin'deki "kirli savaşta" dövüşmeye ve ölmeye göndermek Fransız seçmenlerinin çoğuna pek anlamlı gelmiyordu; ayrıca Hanoi'nin iktidarı ele geçirmesine izin vermek, Fransızların 1949 martında ülkenin yeni "imparatoru" olarak başa geçirdikleri düpedüz yetersiz olan Bao Dai'yi desteklemek kadar saçmaydı.

Öte yandan Fransız subaylar sınıfı Vietnam'daki mücadeleyi sürdürmeye pek hevesliydi; orada, sonradan Cezayir'de de yaşanacağı gibi, Fransa'nın askeri mirası (ya da ondan geriye ne kaldıysa) tehlikeye girmişe benziyordu, Fransız Yüksek Komutası'nın kendini kanıtlaması gereken bir durum söz konusuydu. Ancak Fransız ekonomisi ciddi dış yardım almaksızın uzak bir sömürgede seyri çoktan belli olan bir savaşı asla sürdüremezdi. Fransa'nın Hindiçin'deki savaşına parasal desteği Amerikalılar verdi. Başlangıçta Washington dolaylı katkıda bulunmuştu: ABD kredileri ve yardımları sayesinde Fransızlar Vietminh'i alt etmek için giderek maliyeti artan ve başarısız yürüyen mücadeleye önemli miktarlarda kaynak aktarabildi. ABD savaş sonrasında Fransa'nın ekonomik modernizasyonunu üstlenirken, Fransızlar kendi kıt kaynaklarını savaşa aktarıyordu.

1950'den sonra Amerika, yardımı doğrudan yapmaya başladı. Aynı yılın temmuz ayından (komşu Kore'de savaşın patlak vermesinden bir ay sonra) itibaren ABD, Güneydoğu Asya'daki Fransız birliklerine yaptığı askeri yardımı hızla artırdı. Fransızlar başarısızlığa mahkûm Avrupa savunma projesine destek vermeye ve Batı Almanya'nın NATO üyeliğini kabul etmeye yanaşmadan önce sıkı pazarlık etmiş, karşılığında büyük miktarda Amerikan askeri yardımı almıştı (Fransızların, ABD'nin kendilerini korumasına izin vererek bu sonuca

5 Gerek dost gerek düşman olarak Hô Chi Minh'in uluslararası komünizmin simgesi olduğu yeni ilan ettiği Demokratik Vietnam Cumhuriyeti'nin 14 Ocak 1950 tarihinde ilkin Mao ve Stalin tarafından tanınmasıyla teyit edilmişti.

ulaşmaları Washington çevrelerini gücendirmişe benziyordu). 1953 yılında Avrupa devletleri arasında ABD'nin parasal ya da benzer desteğine en bağımlı olan ülke Fransa'ydı.

Ne var ki 1954 yılında Washington buna bir dur diyerek Dien Bien Phu'da saldırıya uğrayan Fransız garnizonunu kurtarmak için Fransızların umutsuzca havadan destek yapma ricalarını geri çevirdi. Yaklaşık sekiz yıldır süren sonuçsuz ve kanlı mücadelenin ardından Washington, artık Fransızların Hindiçin'deki eski otoritesini yeniden kuramayacağını anlamakla kalmamış, onların Hô Chi Minh'in düzenli ve gerilla birlikleriyle boy ölçüşemeyeceğini de görmüştü. Amerika'ya göre onların parasını sokağa atmış olan Fransızlara yatırım yapmak giderek daha yüksek risk taşıyordu. Dien Bien Phu 7 Mayıs 1954'te teslim olduğu ve Fransızlar ateşkes talep ettiği zaman buna kimse şaşırmadı.

Fransız Hindiçini'nin yıkılması onu elinde tutmaya çalışmış Fransız koalisyon hükümetlerinin sonuncusunun da devrilmesini, yerine başbakan Pierre Mendès-France'ın liderliğinde yeni bir hükümetin kurulmasını hızlandırdı. "PMF" liderliğindeki Fransızların kabul ettiği ve 21 Temmuz 1954'te Cenevre'de imzalanan anlaşma gereğince, Fransızlar bölgeyi, siyasal ilişkileri ve kurumları yapılacak seçimlerde sonradan belirlenecek olan iki bağımsız oluşuma –"Kuzey" ve "Güney" Vietnam– bırakarak oradan çekildi. O seçimler hiçbir zaman gerçekleşmeyecek ve Fransa'nın eski sömürgesinin güney yarısını besleme yükü yalnızca Amerikalıların omuzlarına binecekti.

Fransa'da Hindiçin'in kaybedilmesine üzülenlerin sayısı çok azdı. Hollandalıların tersine, Fransızların bölgedeki varlığı çok eskiye dayanmıyordu; ayrıca birinci Vietnam Savaşı'nın maliyetini Amerika karşılamış olsa bile (o dönemde bunun farkında olan Fransızlar çok sınırlıydı), orada çarpışanlarla ölenler Fransız askerleriydi. En çok da Sağ kanadın Fransız politikacıları Mendès-France ile ondan öncekileri savaşı daha etkili bir biçimde yürütemedikleri için kınıyorlardı; ancak kimsenin önerecek daha iyi bir fikri olmadığı gibi, hepsi gizliden gizliye Vietnam'ı geride bırakmış olmaktan mutluydular. Bir tek Fransız Ordusu –ya da daha dar anlamda paralı subay sınıfı– hoşnut değildi. Bazı genç subaylar, daha çok da önce Direniş sırasında ya da Özgür Fransızlarla birlikte çarpışmış ve orada bağımsız siyasal kararlar alma alışkanlığı edinmiş olanlar tehlikeli olabilecek ölçüde hınç biliyorlardı. Cephedeki Fransız birliklerinin Paris'teki siyasal efendileri tarafından bir kez daha harcandığı yönünde söylentiler ortaya attılar.

Hindiçin'in kaybedilmesiyle birlikte Fransızların dikkati Kuzey Afrika'ya çevrildi. Bir açıdan bakıldığında pek yerinde bir davranıştı bu –Cezayir ihtilali 1 Kasım 1954'te, Cenevre kararlarının imzalanmasından yalnızca on dört hafta sonra

başlamıştı. Fakat Kuzey Afrika ne zamandır Paris'in ilgi odağında yer almaktaydı. Fransızlar 1830'da ilk geldiklerinden, hatta daha eski tarihlerden beri Atlantik'ten Süveyş'e kadar Sahra Afrikası'na hükmetme amacının bir parçası olarak Cezayir, Fransızların büyük çıkarlarının yattığı bir sömürge olagelmişti. Britanyalılar tarafından doğudaki planları suya düşürülen Fransızlar onun yerine Batı Akdeniz'e ve Orta-Batı Afrika'ya kadar Sahra'ya öncelik vermekle yetinmişlerdi.

Daha uzakta, Quebec'teki eski yerleşim ve Karayipler'deki birkaç ada dışında Kuzey Afrika (özellikle Cezayir) Avrupalıların büyük sayılarda kalıcı olarak yerleştikleri tek Fransız sömürgesiydi. Ancak bu Avrupalıların çoğu Fransız değil, İspanyol, İtalyan, Yunan ya da başka bir ulusal kökenden geliyordu. Albert Camus gibi Cezayir Fransızlarını temsil eden biri bile yarı İspanyol, yarı Fransız'dı; üstelik Fransız ataları kısa süre önce yerleşenlerdendi. Fransa'da uzun zamandır insan fazlası vardı; ayrıca Rusya, Polonya, Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz, İskandinavya, Almanya, İrlanda, İskoçya'nın (hatta İngiltere'nin) tersine, Fransa kaç kuşaktır göç veren bir ülke olmamıştı. Fransızlar doğuştan sömürgeci değillerdi.

Yine de eğer Fransa-dışında-bir-Fransa varsa, orası Cezayir'di –yukarıda da gördüğümüz üzere metropol yönetim yapısının bir parçası olarak Fransa içinde Cezayir'in teknik varlığı da bunu doğrular nitelikteydi. Bu durumla en çok benzerlik taşıyan yer, denizaşırı topraklarda kuşatılmış eskiden sömürge olan Ulster'dı, kurumsal olarak "anavatana" bağlanmıştı ve imparatorluğun can damarına bağlanmasına metropolde yaşayan çoğunluktan daha çok önem veren yerleşik bir göçmen topluma sahipti. Cezayir'in bir gün bağımsızlığına kavuşabileceği (Araplarla Berberilerin sayısal açıdan çoğunlukta olduğuna bakılırsa, Araplar tarafından yönetileceği) fikri oradaki Avrupalı azınlıkların aklına bile gelmiyordu.

Bunun sonucunda da Fransız politikacılar bu konuyu göz önünde tutmayı çoktan bırakmışlardı. 1936'da Léon Blum'un kısa ömürlü Halkçı Cephesi'nin dışında Fransa'daki hiçbir hükümet Fransız Kuzey Afrikası'nda sömürgeci yönetimin yanlış uygulamalarına pek kulak asmadı. Fransız politikacılarla entelektüeller İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Ferhat Abbas gibi ılımlı Cezayirli milliyetçileri iyi tanırdı, ancak kimse mütevazı özerk yönetim ya da "muhtariyet" istekleri karşısında Paris'in kısa zamanda pes etmesini beklemiyordu. Bununla birlikte Arap liderliği başlangıçta, Hitler'in yenilgisinin uzun zamandır bekletilen reformların habercisi olduğu konusunda iyimserdi, böylelikle Müttefiklerin Kuzey Afrika kıyılarına çıkartma yapmasının hemen ertesinde yayımladıkları bildiride, 1789'un ideallerine bağlılıklarını ve "aldıkları ve bağırlarına bastıkları Fransa ile Batı kültürüne yakınlıklarını" vurgulamaya büyük özen gösterdiler.

İsteklerini duyan olmadı. Kurtarılmış Fransa'daki hükümet Arapların duygularına kulak asmıyordu, bu vurdumduymazlığın sonucunda Mayıs 1945'te Cezayir'in doğusundaki Kabliya bölgesinde patlayan ayaklanmaya katılanlara göz açtırılmadı. Ondan sonraki on yıl boyunca Paris'in dikkati başka yere çevrilmişti. Bu süre boyunca biriken öfke ve savuşturulan beklentiler 1 Kasım 1954 tarihinde örgütlü bir ayaklanmaya yol açtı, uzlaşmak artık gündemde değildi. Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin –FLN, *Front de Libération Nationale*– başını, büyüklerinin ılımlı, Fransız yanlısı stratejilerine diş bileyen genç kuşak Arap milliyetçileri çekiyordu. Hedefleri ne "muhtariyet" ne de reform, ama art arda Fransız hükümetlerinin akıllarına bile getirmedikleri bağımsızlıktı. Sonuç, sekiz yıl süren kanlı iç savaş oldu.

Fransız yetkililer gecikmeli olarak reformlar önerdiler. Guy Mollet'nin liderliğindeki yeni Sosyalist hükümet 1956 martında komşu Fransız sömürgeleri olan Tunus ve Fas'ın bağımsızlıklarını tanıdılar – sömürgeci devletin Afrika kıtasındaki ilk teslimiyetiydi bunlar. Fakat Mollet Cezayir'i ziyaret ettiğinde Avrupalı göçmenlerden oluşan kalabalık bir grup tarafından üzerine çürük meyveler atılarak karşılandı. Gizli FLN'nin bitmek bilmeyen talepleriyle artık Fransız Cezayiri'ni (*L'Algérie française*) Savunma Komitesi tarafından yönlendirilen Cezayir'deki Avrupalı yerleşimcilerin itirazları arasında sıkışıp kalan Paris, Arap komşularıyla uzlaşmaya hazırdı. Fransız stratejisi, bu adı hak ediyorsa elbet, şimdi siyasal reformları ve yetkileri paylaştırıcı önlemleri kabul etmek üzere yerleşimcilere baskı yapmadan önce FLN'yi zorla bastırmaya çalışacaktı.

Fransız ordusu beklendiği gibi FLN gerillalarını yıpratma savaşına girişti. Her iki taraf da yıldırma, işkence, cinayet ve düpedüz terör yöntemlerine başvurdu. Aralık 1956'da Arapların korkunç bir biçimde arka arkaya suikasta uğramasının ve Avrupalılara misilleme yapılmasının ardından Mollet'nin siyasal temsilcisi Robert Lacoste Fransız paraşütçü birlikleri komutanı albay Jacques Massu'ya Cezayir'deki milliyetçi ayaklanmacıları yok etmek için ne gerekirse yapılmak üzere tam yetki verdi. 1957 eylülünde Massu zaferine ulaşmış, genel grevi kırmış ve Cezayir Savaşı'nda isyancıların başını ezmişti. Arap nüfus yüksek bir bedel ödemişti ama Fransa'nın itibarı da bir daha silinmemecesine lekelenmişti. Üstelik Avrupalı yerleşimcilerin Paris'in uzun vadede besledikleri niyetler konusunda kuşkuları giderilmemişti.[6]

Felix Gaillard'ın yeni kurulan hükümeti, Cezayirli milliyetçilerin üs olarak kullandıklarından kuşkulanılan Tunus'un sınır köyü Sakhiet'in 1958 şuba-

6 Bu olaylar Gillo Pontecorvo'nun 1966 tarihli *La battaglia di Algeri* (Cezayir Savaşı) adlı filminde unutulmayacak bir biçimde canlandırılır.

tında Fransızların hava saldırısına uğramasıyla zor durumda kalmıştı. Bunun uluslararası yankıları ve "iyi niyetli" Anglo-Amerikan hükümetlerinin Cezayir karmaşasını çözmeye yardım önerileri Cezayir'deki Avrupalılar arasında Paris'in onları yüzüstü bırakacağı yollu korkularının artmasına yol açtı. Paris ve Cezayir'deki polislerle askerler göçmenlerin davasını desteklediklerini açıkça göstermeye başladılar. On bir ay içinde Fransa'da kurulan üçüncü hükümet olan Gaillard hükümeti 15 Nisan günü istifa etti. On gün sonra Cezayir sokakları Fransız Cezayiri'nin sonsuza dek korunmasını ve De Gaulle iktidarına dönülmesini talep eden büyük gösterilere sahne oluyordu: Gösterileri düzenleyenler kendi aralarında Halk Güvenliği Komitesi kurmuş, aynı adı taşıyan Fransız Devrimci kurumuna gönderme yaparak kışkırtıcılık yapıyordu.

15 Mayıs günü Pierre Pfimlin'in liderliğinde Paris'te bir başka Fransız hükümetinin kurulmasından kırk sekiz saat sonra General Raoul Salan –Fransızların Cezayir'deki askeri komutanı– Cezayir'de meydanda toplanmış tezahürat yapan kalabalığa karşı De Gaulle'ün adını seslendi. Kamu yaşantısından çekildiğinden beri Fransa'nın doğusunda, doğup büyüdüğü Colombey köyünde, gözden kaçmayacak kadar sessiz kalan De Gaulle 19 Mayıs'ta halka seslendiği basın konferansıyla ortaya çıktı. Silahlı isyancılar Korsika adasının denetimini ele geçirmişti; Paris, paraşütçü birliklerin her an iniş yapabileceği söylentileriyle çalkalanıyordu. 28 Mayıs'ta Pfimlin istifa etti, Cumhurbaşkanı René Coty hükümet kurma görevini De Gaulle'e verdi. İtiraz etmeye bile kalkışmadan 1 Haziran günü göreve gelen De Gaulle'ün kurduğu hükümet ertesi gün Ulusal Meclis'ten güvenoyu aldı. İlk icraatı Cezayir'e gitmek, 4 Haziran'da tezahürat eden askerlerden ve minnettar Avrupalılardan oluşan coşkulu kalabalığa kâhince bir edayla, "*Je vous ai compris*" ("Sizi anladım") diye seslenmek oldu.

Yeni Fransız Başbakanı Cezayirli destekçilerini onların farkına vardıklarından çok daha iyi anlamıştı gerçekten. De Gaulle onu kurtarıcıları olarak gören Cezayir Avrupalıları arasında çok popülerdi: 1958 eylülünde yapılan referandumda De Gaulle Fransa'daki oyların yüzde 80'ini almıştı ama Cezayir'deki oy oranı yüzde 96'ydı.[7] Öte yandan De Gaulle'ün belirgin özellikleri arasında düzen ve meşruluğa tartışmasız yatkınlık da bulunuyordu. Özgür Fransızların kahramanı, Vichy'ye karşı amansız eleştiriler getirmiş, 1944 ağustosundan sonra Fransız devletine güvenilirliğini yeniden kazandırmış olan kişi, Cezayirli isyancıların (çoğu eski Pétain yandaşları olan) ve onlara katılmış olan, özgür düşünen ayaklanmacı genç subayların asla dostu olamazdı. Onun anladığı ka-

7 Referandum Beşinci Cumhuriyet'in kurulmasını sağladı. Üç ay sonra da De Gaulle ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

darıyla Fransa'daki hükümetin otoritesini sağlamak onun ilk göreviydi. İkinci ve buna bağlı hedefi de onun kuyusunu kazan Cezayir düğümünü çözmekti.

Bir yıl içinde Paris ile Cezayir'in çatışmaya doğru gittiği açıkça görülmekteydi. Uluslararası kamuoyunun FLN'ye ve onun bağımsızlık talebine desteği giderek artıyordu. Britanyalılar Afrika'daki sömürgelerine bağımsızlık tanıyorlardı. Belçikalılar bile sonunda 1960 haziranında Kongo'yu (her ne kadar sorumsuzca ve feci sonuçlar doğuracak bir tarzda da olsa) serbest bırakmışlardı.[8] De Gaulle'ün çok iyi anladığı üzere sömürge Cezayir hızla tarihsel bir hataya dönüşmekteydi. Fransa'nın eski sömürgelerinden bir "uluslar topluluğu" kurmak üzere ilk adımını atan De Gaulle "Communauté Française[9]" kurmuştu. Sahra'nın güneyinde, Fransız öğrenimi görmüş, tek başına ayakta duramayacak kadar zayıf, dolayısıyla onlarca yıl daha Fransa'ya bağımlı kalacak seçkin ülkelere hızla, resmen bağımsızlık tanındı. Eylül 1959'da iktidara gelişinden bir yıl sonra Fransız Cumhurbaşkanı Cezayir'e "kendi kendini yönetme" hakkı önerdi.

Satılmak üzere olduklarının belirtisi olarak gördükleri bu gelişme karşısında hiddetlenen Cezayir'deki subaylarla göçmenler kapsamlı bir ayaklanma planlamaya giriştiler. Komplolar, darbeler ve devrim söylentileri boldu. Ocak 1960'ta Cezayir'de barikatlar kurulmuş, "aşırı yurtseverler" Fransız jandarmaları vurmaya başlamıştı. Fakat ayaklanma De Gaulle'ün dediğim dedik ve güvenilmez üst rütbeli subaylarına (Massu ve onun üstü General Maurice Challe de aralarındaydı) rağmen onların Cezayir'den tayin edilmesiyle savuşturuldu. Ne var ki çalkantılar durulmamıştı, 1961 nisanında yeni kurulan *OAS* (Organisation de l'Armée Secrète[10]) tarafından kışkırtılan başarısız bir askeri *putsch*[11] ile doruğuna çıktı. Ancak girişimcilerin koltuğunu sarsmayı başaramadığı De Gaulle Fransız ulusal radyosundan "bir avuç emekli generalin askeri *pronunciamento*[12] düzenlediklerini" açıkladı. Darbenin başlıca kurbanı Fransız Ordusu'nun moral ve uluslararası saygınlığı (geriye ne kadar kaldıysa) oldu. Çoğunun Cezayir'de askerlik yapan oğulları olan Fransız kadın ve erkekler Cezayir'in bağımsızlığının kaçınılmaz değil ama arzulanır olduğu –ve de bir an önce gerçekleşmesinin Fransa'nın yararına olacağı– sonucuna varmışlardı.[13]

8 Belçikalılar 1960'ta Kongo'yu bıraktıklarında, sayısı 4 bin olan üst düzey idari makamı doldurmak üzere geride yalnızca Kongolu otuz üniversite mezunu kalmıştı.
9 Fransızlar Topluluğu (ç.n.)
10 Gizli Ordu Örgütü (ç.n.)
11 (Almanca): Darbe (ç.n.)
12 (İspanyolca): Darbe (ç.n.)
13 1954-1962 arasında Cezayir'de 2 milyon Fransız askeri görevliydi; bunların 1,2 milyonu zorunlu askerlik hizmeti görüyordu.

Her zaman gerçekçi olan De Gaulle FLN ile görüşmelere Cenevre Gölü'ndeki kaplıca merkezi Evian'da başladı. 1960 haziranında başlayan, sonra 1961 yılının haziran ve temmuz aylarında devam eden görüşmelerde ortak bir sonuca varılamadı. Mart 1962'deki yeni girişim daha başarılı geçecek, toplantıların onuncu gününde taraflar anlaşmaya varacak ve yaklaşık sekiz yıldır süren kesintisiz savaşın ardından FLN 19 Mart'ta ateşkes ilan edecekti. Evian'da kabul edilen koşullar gereği, De Gaulle 1 Temmuz pazar günü referandum çağrısı yaptı ve Fransız halkının büyük çoğunluğu Cezayir prangasından kurtulmak yönünde oy kullandı. İki gün sonra Cezayir bağımsız bir devlet olmuştu.

Cezayir trajedisi burada son bulmadı. Önce kendini Fransız Cezayiri'ni korumaya adayan, bunda başarısız olunca davalarına "ihanet" edenleri cezalandırmaya ant içen OAS tam deneyimli bir yeraltı örgütüne dönüşmüştü. Yalnızca 1962 şubatında OAS'nin eylemleri ve bombaları yüzünden 553 kişi öldü. Fransız Kültür Bakanı André Malraux ile bizzat De Gaulle'e karşı düzenlenen ses getirecek suikast girişimleri başarısızlıkla sonuçlanırken, bunlardan biri başarıya çok yaklaşmış, Cumhurbaşkanı arabasıyla Paris'in banliyölerinden Petit Clamart'a giderken pusuya düşmesine ramak kalmıştı. Altmışların ilk birkaç yılında Fransa kararlı ve giderek şiddetlenen terörist tehdit kıskacındaydı. Fransız istihbarat servisleri OAS'yi sonunda çökertmişti fakat anısı hâlâ yaşıyordu.

Bu arada milyonlarca Cezayirli istemese de Fransa'ya sürgüne gitmeye zorlanıyordu. Avrupalı *pied noir*[14] kimseler genellikle Fransa'nın güneyine yerleştiler; birinci kuşak, davalarına ihanet eden, onları mülklerinden ve işlerinden eden Fransız yetkililerine karşı hınç doluydular. Cezayir Yahudileri de ülkelerinden ayrılmış, kimi İsrail'e, çoğu da –kendilerinden önce Faslı Yahudilerin yaptığı gibi– Batı Avrupa'nın en büyük (Sefarad ağırlıklı) Yahudi toplumunu oluşturmak üzere tam zamanında Fransa'ya gitmişti. Araplar da bağımsız Cezayir'i terk ediyorlardı. Bazıları FLN'nin olası baskıcı, dogmatik yönetiminden kaçtı. Diğerleri, en çok da Fransızlarla birlikte çalışmış olanlar ya da Fransız polisinde ve askeri kurumlarında yedek güç olarak hizmet vererek çalışanlar –bunlara *harki* denirdi– zafere ulaşan milliyetçilerin öngörülebilir gazabından kaçıyordu. Çoğu yakalanıp ağır cezalara çarptırıldı; ama sağ salim Fransa'ya kapağı atanlar bile fedakârlıkları karşılığında Fransızlardan ne en ufak bir teşekkür ne de ödül aldılar.

Fransa bir an önce Cezayir sancısından kurtulma telaşındaydı. 1962 Evian Anlaşması ile yaklaşık beş yıllık savaş ya da Fransızların yaşamındaki sa-

14 Bugünkü üç Kuzey Afrika ülkesinin (Tunus, Cezayir ve Fas) Fransız sömürgesi oldukları dönemde özellikle kıyı kentlerine yerleşmiş bulunan Avrupa kökenli nüfusa verilen ad. (ç.n.)

vaş korkusu son bulmuştu. Halk bezgindi –krizlerden, kavgadan, tehditlerden, dedikodulardan, komplolardan bıkmıştı. Dördüncü Cumhuriyet topu topu dört yıl sürdü. Sevilmeyen ve ardından yas tutulmayan, ta başından beri etkili bir yönetimden yoksun olduğundan epey zayıf düşmüştü –savaş sonrasının yasama görevlilerini güçlü bir cumhurbaşkanlığı kurmakta isteksiz kılan, Vichy deneyiminin mirasıydı. Çok partiden yana olan ve istikrarsız koalisyon hükümetleri üreten parlamento ve seçim sistemi sakattı. Eşi görülmedik toplumsal değişimler yaşanmaktaydı; ama bunlar bölücü politikaları da geri getiriyordu. Fransa'nın en güneybatısında St Céré'de bir kitap satıcısı Pierre Poujade, tarihin geride bıraktığı "*des petits, des matraques, des spoliés, des laminés, des humiliés*: soyup soğana çevrilmiş, kazıklanmış, aşağılanmış küçük erkeklerle kadınları" savunmak adına Avrupa'nın ilk tek hedefli protestocu partisini kurdu. Elli iki sistem karşıtı "Pujadist" milletvekili 1956 seçimlerinde parlamentoya girdi.

Ama her şeyden önce savaş sonrasının ilk Fransız cumhuriyetini çökerten sömürgelerdeki mücadelelerdi. Eski Rejim gibi Dördüncü Cumhuriyet de savaş maliyetleriyle sakatlanmıştı. Aralık 1955 ile Aralık 1957 arasında ekonomisinin düzenli büyümesine rağmen Fransa nakit rezervlerinin üçte ikisini kaybetmişti. Kambiyo kontrol düzenlemeleri, (sonraki yıllarda Sovyet Bloku'nda yürütülecek uygulamalara benzeyen) çoklu döviz kurları, dış borçlar, bütçe açıkları ve kronik enflasyon 1947'den 1954'e kadar, ardından 1955'ten sonra yapılan başarısız sömürge savaşlarının denetimsiz harcamalarına bağlanabilirdi. Bu sorunlarla karşı karşıya kalan her hükümet, hangi partiden olursa olsun, bölünüp parçalanıyordu. Ordu başkaldırmadıysa bile Dördüncü Cumhuriyet ülke tarihinde yaşanmış en kötü askeri yenilgiden ve dört yıllık işgal altında ezildikten yalnızca on yıl sonra böyle sorunlarla yüzleşmek zorunda kalacaktı. Merak edilen, bunun neden bu kadar uzun sürdüğüydü.

Charles De Gaulle'ün Beşinci Fransız Cumhuriyeti'nin kurumları ondan öncekilerin zararlı etkilerinden kurtulmak üzere tasarlandı. Meclis ve siyasal partiler önemini kaybetmiş, yönetim büyük çapta güçlenmişti: anayasa Cumhurbaşkanı'na politika belirlemekte geniş yetki ve inisiyatif, ayrıca atadığı ve keyfine göre görevden alabildiği başbakanları üzerinde mutlak söz hakkı veriyordu. Cezayir çatışmasını sona erdirmekteki başarısının etkisiyle De Gaulle bundan böyle Cumhurbaşkanı'nın (o güne kadar olduğu gibi Meclis tarafından dolaylı yoldan değil de) doğrudan genel oyla seçilmesini önerdi; anayasadaki bu değişiklik 28 Ekim 1962 tarihinde yapılan bir referandumla beklendiği gibi onaylandı. Kurumların, sicilinin ve kişiliğinin de desteğiyle –bir de Fransızların

diğer seçeneklerle başlarından geçenlerin anılarıyla– Fransız Cumhurbaşkanı artık dünyada özgür seçimle işbaşına gelmiş herhangi bir devlet ya da hükümet başkanından çok daha fazla yetkiye sahipti.

Yurt meselelerinde De Gaulle günlük işleri başbakanlarına bırakmaktan genellikle hoşnuttu. 27 Aralık 1958'de yeni frankın tedavüle konmasıyla başlayan köklü ekonomik reform programı Uluslararası Para Fonu'nun önceki önerileriyle uyumluydu ve Fransa'nın sıkıntılı mali durumunun düzelmesine doğrudan katkıda bulundu. En üst düzey memur olmanın büyüsüne rağmen De Gaulle doğuştan radikaldi, değişimden korkmazdı; *Vers l'armée de métier* ("Geleceğin Ordusu") başlıklı askeri reformlar üstüne çarpıcı bilimsel incelemesinde şöyle yazmıştı: "Sürekli yenilenmeyen hiçbir şey kalıcı değildir." Buna dayanarak Fransa'nın ulaşım altyapısında, kent planlamacılığında ve devlet güdümlü sanayi yatırımlarında en önemli dönüşümlerin onun döneminde tasarlanıp başlatılmasına şaşmamalı.

Ancak De Gaulle ülkenin modernizasyonunu, daha çok da Malraux'nun planları doğrultusunda Fransa'nın bütün tarihsel kamu binalarını restore etme ve temizleme işlerini yürütürken yapılan bütün değişimler daima daha kapsamlı bir siyasal amacın parçasıydı: Fransız *ihtişamının* restorasyonu. De Gaulle (başka hiçbir ortak noktada buluşmadığı) İspanya'daki General Franco gibi ekonomik istikrarın ve modernizasyonun ulusal onuru geri kazanma savaşımında önemli silahlar olduğunu anlamıştı. Fransa 1871'den beri inişe geçmiş, askeri yenilgiler, diplomatik aşağılanma, sömürgelerden gelen tehditler, ekonomik gerileme ve yurtta yaşanan istikrarsızlıkla karanlık bir yola girmişti. De Gaulle'ün amacı Fransa'daki kokuşmuşluk dönemine son vermekti. "Hayatım boyunca," diye yazıyordu savaş anılarında, "belli bir Fransa fikrini korudum." Şimdi bunu yürürlüğe koyacaktı.

Fransız Cumhurbaşkanı'nın kendine seçtiği faaliyet alanı, kişisel zevki ve *raison d'état*[15] tarafından vurgulanan dış politikaydı, De Gaulle uzun zamandır Fransa'nın peş peşe *aşağılanmış* olmasından rahatsızdı –1940'ta Alman düşmanının önünde bile Anglo-Amerikan müttefiklerinin karşısında düştüğü kadar küçülmemişti. Savaş zamanı Londra'da Fransa'nın yoksul ve büyük ölçüde kulak asılmayan sözcüsü olarak dışlandığında duyduğu yalnızlığı hiç unutmamıştı De Gaulle. Askeri gerçekliği kavramış olması nedeniyle, Britanyalıların Fransa'nın şerefli Akdeniz donanmasını 1940 temmuzunda Mers-el-Kebir'de batırmasıyla diğer Fransızlarla birlikte yüreğini yakan acıyı dile getirmekten kaçındı; ne ki olayın simgesel boyutu asla silinmeyecekti.

15 (Fransızca) diplomatik ya da siyasal gerekçe (ç.n.)

De Gaulle'ün Washington'a karşı karışık duygular beslemesinin somut nedenleri vardı, Franklin Roosevelt onu adam yerine koymamıştı hiç. Birleşik Devletler'in savaş dönemindeki Vichy rejimiyle yürüttüğü iyi ilişkiler nezaket ve basiret çerçevesinin çok ötesine gitmişti. Müttefiklerin savaş zamanında yaptığı görüşmelerde Fransa yoktu; bu durum ileriki yıllarda De Gaulle'e, gizlice kabul ettiği Yalta anlaşmasının sorumluluğunu kuralları çiğnemek pahasına reddetme olanağı verse de, yaşananlar belleğinden silinmiyordu. Fakat aşağılanmanın en kötüsü savaş kazanıldıktan sonra yaşandı. Fransa, Almanya ile ilgili alınan büyük kararların hepsinden dışlandı. Britanya ile ABD arasındaki istihbarat paylaşımı anlaşmasına Fransa dahil edilmedi (haklı olarak tehlikeli sızıntılara yol açacağı varsayılmıştı). Fransa'nın nükleer "kulüp" içine alınmaması uluslararası askeri hesaplamaların eşi görülmedik ölçüde dışında bırakılarak etkisiz kılınması demekti.

Daha da kötüsü Fransa Asya'daki sömürge savaşında tümüyle ABD'ye bağımlıydı. Ekim 1956'da Britanya, Fransa ve İsrail, Nasır yönetimindeki Mısır'a saldırma planı yaptıklarında, Fransa'nın etkisiz öfkesine karşın geri adım atmaları için Britanyalılara baskı yapan Başkan Eisenhower olmuştu. Bir yıl sonra 1957 kasımında Cezayirli asilerin ellerine geçer korkusuyla Fransızların karşı olmasına rağmen Britanyalılarla Amerikalılar Tunus'a silah gönderdiği zaman Fransız diplomatlar öfkeden köpürmüştü. 1958'de göreve geldikten kısa bir süre sonra De Gaulle, Amerikalıların Fransız topraklarına nükleer silahlar konuşlandırmasıyla ilgili ayrıntıları öğrenmeye hakkı olmadığı konusunda NATO'nun Amerikalı komutanı General Norstad tarafından açıkça bilgilendirilmişti.

Bunlar, De Gaulle cumhurbaşkanı olarak bütün yetkileri ele geçirdiğinde izlediği dış politikanın dayandığı gelişmelerdir. Nükleer silahlardan tutun da doların rezerv para olmasından kaynaklanan uluslararası piyasalardaki ayrıcalıklı konumuna kadar ABD kendi çıkarlarını batılı ittifaka dayatacak güçteydi, bunu yapması da beklenirdi ondan. ABD'ye güvenilmezdi, ama en azından neler yapacağı öngörülebilirdi; önemli olan Hindiçin'de, sonra yine Süveyş'te Fransa'nın izlediği politikanın tersine Washington'a bağımlı olmamaktı. Fransa elinden geldiğince kendi ayaklarının üstünde durmalıydı –örneğin kendi nükleer silahlarını üretmeliydi. Öte yandan De Gaulle'ün Britanya'ya yönelik tutumu çok daha karmaşıktı.

Gözlemcilerin çoğu gibi Fransız Cumhurbaşkanı da akla yakın ve doğru bir yaklaşımla Büyük Britanya'nın Avrupa ile Amerika arasında orta yolu bulmakta zorlanacağını –eğer seçim yapmak zorunda kalırsa, Londra'nın Atlantik'teki müttefikini Avrupalı komşularına yeğ tutacağını- tahmin ediyordu. Aralık

1962'de Britanya Başbakanı Harold Macmillan Bahama Adaları'nın Nassau kentinde Başkan Kennedy ile bir araya gelip de ABD'nin Britanya'ya Polaris sualtı güdümlü nükleer füzeler sağlaması yönünde (Britanya'nın nükleer silahlarını doğrudan ABD'nin denetimine sokan çok taraflı güç kapsamında) anlaşmaya vardıkları zaman bu gerçek etkili bir biçimde kanıtlanmıştı.

De Gaulle öfkeliydi. Nassau'ya doğru yola çıkmadan önce Macmillan, Rambouillet'de De Gaulle ile görüşmüştü; ancak Fransız Cumhurbaşkanı'na olacaklarla ilgili hiçbir ipucu vermemişti. Öyleyse Nassau Fransa'dan gizli hazırlanan bir başka "Anglo-Amerikan" oyunuydu. Buna bir de yapılan toplantılarda taraf olmamasına karşın Paris'in kendi adına aynı Polaris füzeleri için, benzer koşullarla sipariş verdiğinde karşılaştığı aşağılanma eklendi. İşte bu gelişmeler doğrultusunda, Cumhurbaşkanı De Gaulle 14 Ocak 1963 günkü basın toplantısında Britanya'nın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik başvurusunu Fransa'nın veto ettiğini duyuracaktı. Madem Britanya ABD'nin uydusu olmak istiyordu, olsundu. Ama aynı anda bir de "Avrupalı" olması söz konusu değildi. Bu arada –yukarıda da gördüğümüz üzere– De Gaulle yüzünü Bonn'a dönerek Federal Cumhuriyet ile tümüyle önemsiz olsa bile büyük ölçüde simgesel bir antlaşma imzalamıştı.

Fransa'nın Anglo-Amerikan baskısı karşısında savunmasız kalmasının onu Ren'in karşı yakasındaki eski düşmanına yaklaştırması çok yeni bir tutum sayılmazdı. Daha 1926 haziranında Fransız diplomat Jacques Seydoux siyasal patronlarına verdiği gizli tezkerede şunları belirtmişti: "Avrupa'ya hükmetmek için Almanlarla birlikte çalışmak daha iyi, onları karşımızda görmektense... Fransız-Alman yakınlaşması Anglo-Amerikan pençesinden daha çabuk kurtulabilmemiz için bize olanak sağlar."[16] 1940'ta Pétain'i desteklemiş olan muhafazakâr diplomatların hesaplamalarının ardında da benzer bir yaklaşım yatıyordu. Öte yandan 1963 koşullarında Almanya ile yapılan antlaşmanın uygulamasında bazı ufak tefek farklılıklar vardı. Ne Fransızların Batı ittifakından ayrılmak gibi bir planı vardı, ne de De Gaulle'ün Doğu'daki savaş sonrası anlaşmaların yeniden gözden geçirilmesi yönünde Almanların oyununa gelmek gibi bir niyeti.

1963 Antlaşması ile yeni Fransız-Alman ortaklığı Fransa'nın yüzünü Avrupa'ya dönmeye kararlı olduğunu doğrulamıştı. Charles De Gaulle açısından yirminci yüzyılın dersi, Fransa'nın eski ihtişamını geri kazanma umudunun ancak Avrupa projesine yatırım yapmaktan ve onu Fransız hedeflerinin hizmetine sokmaktan geçtiğiydi. Cezayir elden gitmişti. Sömürgeler de gidiyordu. Anglo-

16 Alıntı kaynağı Fernand L'Huillier, *Dialogue Franco-Allemandes 1925-1933* (Strasbourg, 1971), s. 35-36.

Amerikalılar her zamanki gibi anlayışsızdılar. Yıllardır art arda gelen yenilgiler ve kayıplar karşısında eğer eski nüfuzunun birazını sağlamak istiyorsa, Fransa'nın başka seçeneği kalmamıştı: Fransızların ABD'nin baskısı ve Britanya'nın rızasıyla Süveyş'teki operasyonlarını durdurmaya zorlandığı gün Adenauer, Fransız Başbakanı Guy Mollet'ye güvence vermişti, "Avrupa'da öcünü alırsın".

Ancak arada önemli bir fark vardı, Britanyalıların imparatorluktan geri adım atmaları Fransızlarınkinden çok başkaydı. Britanya'nın sömürge mirası daha büyük ve daha karmaşıktı. Sovyetler gibi Britanya İmparatorluğu da savaşta hırpalanmış olsa da tek parça olarak kalmıştı. Büyük Britanya (temel gıda maddeleri konusunda kendi kendine yeten ve hükmettiği tropikal topraklarda çok farklı ticari mallar üretilen Fransa'nın tersine) temel gıda maddeleri açısından büyük ölçüde kendi topraklarındaki yetiştiricilere bağımlıydı; ayrıca savaşın bazı cephelerinde –özellikle Kuzey Afrika'da– Uluslar Topluluğu birlikleri sayıca Britanyalı askerleri katlamıştı. Daha önce de gördüğümüz üzere Britanya'nın kendi sakinleri Fransızlara göre İmparatorluklarının bilincine daha çok varmışlardı –Londra'nın Paris'ten çok daha fazla büyümesinin bir nedeni de liman, antrepo, imalat merkezi ve finans başkenti olarak sömürgeci rolünü başarıyla yerine getirmesiydi. 1948 BBC ilkeleri, yayıncılara çoğunluğu Hıristiyan olmayan dinleyicilere dikkat etmelerini öneriyordu: "Bırakın aşağılayıcı olmayı, Budistlere, Hindulara, Müslümanlara ve benzerlerine saygısızlık... derin dargınlıklara yol açabilir ve bundan kesinlikle kaçınmak gerekir."

Oysa 1945'ten sonra Britanyalıların imparatorluk mirasını ellerinde tutma konusunda gerçekçi hiçbir umutları kalmamıştı. Ülkenin kaynakları fazlasıyla abartılmıştı, ekonomik ya da stratejik üstünlük artık Hint imparatorluğunu yaşatmanın maliyetini dengelemiyordu: 1913'te Hint coğrafyasına yapılan ihracat Britanya genelinin sekizde biriyken, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu oran yalnızca yüzde 8,3'tü ve gitgide düşüyordu. Neresinden bakılırsa bakılsın, neredeyse herkes bağımsızlık baskısının dayanılmaz olduğunun farkındaydı. 1931 Westminster Yasası ile Britanya Milletler Topluluğu'nu kuranlar sömürgelerin hızla bağımsızlığa yönelmelerinin önüne geçmek, onun yerine, onları İmparatorluk'un göz boyayıcı süsleriyle rahatlatarak Britanya ittifakına ve Kraliyet Tacına bağlı özerk ve yarı-özerk topraklar olmalarını önermek niyetiyle yola çıkmışlardı. Ama artık eski sömürgelerin işletme kulübü olmak yerine ancak kendi çıkarları ve duygularını kısıtlayan Britanya Milletler Topluluğu'na üye bağımsız ülkeler olmanın zamanı gelmişti.

1947'de Hindistan, Pakistan ve Burma'ya, ertesi yıl da Seylan'a bağımsızlık hakkı tanındı. Bu süreç kansız geçmese de –milyonlarca Hindu ve Müslüman etnik temizlik kapsamında ve onu izleyen nüfus mübadelesinde katledildi– sömürgeci güç fazla yara almadı. Ne var ki komşu Malaya'daki komünist ayaklanma Haziran 1948'de Britanya hükümetinin, ancak on iki yıl sonra ayaklanmacıların kararlılıkla yenilgiye uğratılmasından sonra kaldırılacak olan, Olağanüstü Hal ilan etmesine yol açmıştı. Yine de genel olarak ve Hindistan ile sömürge topraklarda yaşayan binlerce insanının ve yöneticisinin bulunduğu komşu ülkelerden geri çekilmenin sonuçlarına rağmen, Britanya'nın Güney Asya'dan ayrılması beklendiğinden hem daha düzenli hem de daha az sancılı oldu.

Ortadoğu'da sorunlar çok daha karmaşıktı. Britanya, mandası altındaki Filistin topraklarında, Büyük Britanya sorumluluklarını 1948'de küçük düşürücü fakat (yine Britanyalıların bakış açısından) göreli kansız koşullarda bırakmıştı –Britanyalılar ancak Araplarla Yahudileri birbirlerine karşı kışkırttıktan sonra sahneyi terk etmişlerdi. Britanya ve Amerika'nın ortak petrol çıkarları olduğu Irak'ta egemen güç olarak ABD Birleşik Krallık'ı kademeli olarak dışladı. Ne var ki Britanya'nın sömürgelikten çıkarmanın tuhaflıklarını ve acılarını yaşadığı, tarihsel ölçülerde yenilgiye uğradığı ülke, çelişkili de olsa alışıldık anlamda hiçbir zaman sömürgesi olmamış Mısır'dı. 1956 Süveyş Krizi'nde Britanya, Fransızların artık hiç de yabancı olmadıkları uluslararası aşağılanmayı epey yoğun olarak –ülkenin düşüşünü gözler önüne serecek ve hızlandıracak kadar– ilk kez yaşayacaktı.

Britanyalıların Mısır'daki çıkarları doğrudan Hindistan'ın öneminden kaynaklanıyordu, ileriki yıllarda buna petrol ihtiyacı da eklenecekti. Britanya birlikleri Kahire'yi önce 1882'de, Süveyş Kanalı Şirketi tarafından Paris'ten idare edilen Süveyş Kanalı'nın açılmasından on üç yıl sonra ele geçirdiler. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Mısır, adı konmamış olsa bile Britanya Valisi (bu dönemin çoğunda heybetli Lord Cromer) tarafından yönetilmişti. 1914'ten 1922'ye kadar Britanya Himayesi altında yönetilen Mısır bundan sonra bağımsız oldu. İki ülke arasındaki ilişkiler bir süre istikrarlı gitmiş, 1936 Antlaşması ile resmiyet kazanmıştı. Ancak 1952 ekiminde Mısır Kralı Faruk'u tahttan indiren ordu subaylarının idaresinde Kahire'de kurulan yeni hükümet antlaşmayı bozdu. Buna tepki olarak Britanyalılar stratejik açıdan can alıcı önemi olan suyolunu kullanma ayrıcalığını kaybetme korkusuyla Kanal Bölgesi'ni yeniden işgal ettiler.

İki yıl içinde hükümetin başına geçmiş devrimci subaylardan biri olan Cemal Abdül Nasır Britanyalı askerlerin Mısır topraklarını terk etmeleri için baskı yapıyordu. Britanyalılar uzlaşmaya hazırdı –Mısırlıların işbirliğine ihtiyaçları

vardı. Birleşik Krallık Süveyş Kanalı'ndan ithal edilen ve parası sterlinle ödenen ucuz petrole giderek daha çok bel bağlamaktaydı. Petrolün böyle ikmal edilme yolu kapanacak olursa ya da Araplar ödemeyi sterlin cinsinden yapmaya karşı çıkarsa, Britanya değerli para rezervlerini dolar satın almak için kullanmak ve petrolü başka yerden elde etmek zorunda kalırdı. Daha da ötesi, Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ın 1953 şubatında Britanya Kabinesi'ne önerdiği üzere, "Askeri işgal zorla sürdürülebilirdi, ama bu işe tayin edecek adam olmazsa, Mısır özelinde bunun dayandığı temelin pek bir yararı dokunmazdı".

Bu gerçeğin ışığında Londra, 1954 ekiminde bir anlaşma imzalayarak 1956 yılına dek Süveyş üssünü boşaltmayı kabul etti –ancak, eğer saldırılarla ya da bölgedeki devletler tarafından Britanyalıların çıkarları tehdit edilecek olursa, Britanya Mısır'daki askeri varlığını "yeniden harekete geçirebilir" koşulu saklıydı. Anlaşmanın gereği yerine getirildi ve 13 Haziran 1954 tarihinde Süveyş'teki son Britanyalı askerler de ülkeden ayrıldı. Ne var ki o zaman da Albay Nasır –Kasım 1954'te Başbakan olmuştu– kendince haklı gerekçelerle sorun çıkarmaya başladı. 1955 nisanında Bandung'da (Endonezya) düzenlenen bir konferansta bir araya gelen ve "bütün sömürgeci bildirileri" lanetleyen Asya ve Afrika'nın bağımsız devletleri arasında yeni kurulan hareketin önde gelen aktörüydü. Bölge çapında Arap köktenciler arasında karizmatik bir simaydı. Aynı zamanda Sovyetler'in de ilgisini çekmeye başlamıştı: Eylül 1955'te Mısır'ın Çekoslovakya ile imzaladığı silah anlaşması diğerlerine örnek oluyordu. Eden ve danışmanları onu sürekli Hitler ile karşılaştırıyordu; ele alınması gereken bir tehditti, örtbas edilmemeliydi. Paris de aynı görüşü paylaşıyordu, yine de Fransızların Nasır'dan hoşlanmamalarının nedeni, Süveyş'te tehdit oluşturması ya da Sovyet blokuyla dostluğunun gelişmesinden çok Fransa'nın Kuzey Afrika'daki tebaasına kötü örnek olmasıydı. Birleşik Devletler de Mısır Cumhurbaşkanı'ndan (Haziran 1956'da kendini cumhurbaşkanı ilan etmişti) pek hoşnut sayılmazdı. 18 Haziran 1956 günü Yugoslavya'da Tito ile yapılan –ve Hindistan Başbakanı Cavaharlal Nehru'nun da katıldığı– toplantı sonucunda çıkan ortak karar "Bağlantısızlık" olmuş, Mısır'ın Batı'ya herhangi bir şekilde bağımlılığını kesinkes ortadan kaldırmıştı. Amerikalılar öfkelendiler: Mısır'da Nil Nehri üzerinde yapılacak Büyük Asvan Barajı'nın[17] Amerikalılar tarafından finanse edilmesi için görüşmeleri başlatan ABD Dışişleri Bakanı Dulles 19 Temmuz'da pazarlıkları durdurdu. Nasır bir hafta sonra 26 Temmuz 1956'da Süveyş Kanal Şirketi'ni devletleştirdiğini duyuracaktı.[18]

17 El-Sad El-Ali (ç.n.)

18 Kanal en başından beri Mısır topraklarında yer almış ve tartışmasız Mısır'ın bir parçası olmuştu. Ama gelirinin çoğu yabancıların mülkiyetindeki şirkete giderdi.

Batılı güçlerin ilk tepkisi birleşik cephe oluşturmaktı: Britanya, ABD ve Fransa nasıl tepki göstereceklerini kararlaştırmak üzere Londra'da bir konferans düzenlediler. Planlandığı gibi toplanan konferanstan 23 Ağustos günü Avustralya Başbakanı Robert Menzies'in Nasır'a sunmakla görevlendirildiği bir "taslak" ortaya çıktı. Ancak Nasır buna yanaşmadı. Londra konferansına katılanlar 19-21 Eylül günlerinde yeniden bir araya gelerek bu defa Süveyş Kanalı Kullanıcıları Cemiyeti kurmaya karar verdiler. Bu arada Britanya ile Fransa Süveyş sorununu Birleşmiş Milletler'e götüreceklerini açıkladılar.

Bu aşamaya kadar Britanyalılar Nasır'ın yaptıklarına gösterecekleri tepkide Washington ile uyum içinde olmaya özellikle özen göstermişlerdi. Britanya'nın ABD'ye hâlâ çok borcu vardı, geri ödemesi yapılmamış kredilere faiz ödüyordu; 1955'te sterlin üstündeki baskılar yüzünden Londra bu ödemeleri geçici olarak durdurmanın yollarını arıyordu. Amerika'nın bölgedeki niyetleri Londra'yı biraz da olsa hep kuşkulandırmıştı: Washington'ın Ortadoğu'dan Britanya'nın ayağını kaydırmak gibi bir hedef güttüğüne, Amerikan sözcüsünün arada sırada yerli seçkinlerin gözüne hoş görünecek sömürge karşıtı söylemlere sarılmasının nedeninin bu olduğuna inanılıyordu. Fakat iki ülke arasındaki ilişkiler genel olarak iyiydi. Kore –ve Soğuk Savaş heyecanı– 1940'ların karşılıklı sürtüşmelerini gölgede bırakmıştı, Britanyalılar Britanya'nın uluslararası çıkarları ve sorumlulukları için Amerika'nın anlayışına sığınabileceklerini düşünüyorlardı. Böylece, Eisenhower her ne kadar onlara Nasır'ı ve yarattığı tehdidi çok abarttıklarını söylemiş olsa da, eğer sorunlar içinden çıkılmaz bir yola girerse ABD'nin kendilerini destekleyeceğine Britanyalı liderler kesin gözüyle bakıyordu.

İşte bu bağlamda Britanya Başbakanı (yaşlanan Churchill'in yerine önceki yıl gelmiş olan) Anthony Eden çıban başı Mısırlı ile ilk ve son kez olarak anlaşmaya varmak için kolları sıvadı. Kamuoyuna gösterdikleri tutum ne olursa olsun hem Britanyalılar hem de Fransızlar Birleşmiş Milletler ve onun hantal işleyişi karşısında sabırsızdı. Diplomatik çözüm *istemiyorlardı*. Nasır'ın yürüttüğü faaliyetler nedeniyle toplanan konferanslar ve yapılan uluslararası planlar görüşülüp tartışılırken bile Britanya hükümeti Fransa ile gizli görüşmelere başlamış, Mısır'a ortak askeri saldırı planını tartışıyordu. 21 Ekim günü Fransızlarla Britanyalıların Sèvres'de kesin gizlilik içinde yürüttükleri görüşmelere İsrailliler de katılarak bu planlara dahil oldular. İsrail'in çıkarları çok açıktı: Mısır ile İsrail arasındaki sınır Şubat 1949'da imzalanan ateşkesle güvence altına alınmıştı, fakat her iki taraf da bunu geçici diye görüyor, özellikle Gazze'den sık sık sınır ihlalleri oluyordu. Mısırlılar Akabe Körfezi'ni 1951 temmuzundan beri abluka altında tutarak İsraillilerin ticaret ve hareket özgürlüğünü kısıtlıyordu, Kudüs

bunu kaldırmaya kararlıydı. İsrail Nasır'a haddini bildirmek, Sina'da ve çevresinde kendi topraklarını ve güvenliğini ilgilendiren çıkarlarını güvence altına almak üzere çıkmıştı yola.

Komplocular Sèvres'de bir karara vardı. İsrail Sina'daki Mısır ordusuna saldıracak, Süveyş Kanalı'nın batı yakası da dahil bütün yarımadayı işgal etmek için hızla ilerleyecekti. Fransızlar ile Britanyalılar her iki tarafın da bölgeden çekilmesini ve görünürde uluslararası toplum adına hareket eden tarafsız üçüncü bir ülkeye bırakılmasını talep eden bir ültimatom yayımlayacak, arkasından da Fransa ile Britanya Mısır'a önce havadan, sonra denizden saldıracaktı. Kanal'ın denetimi ele geçirilecek, Mısır'ın bu denli önemli bir kaynağı dürüstçe ve başarıyla yönetmekte yetersiz kaldığı iddia edilecek, *status quo ante* korunarak Nasır'a ağır darbe vurulacaktı. Plan gerçekten de büyük bir gizlilik içinde yürütüldü – Sèvres'de 21-24 Ekim arasında üç gün süren görüşmelerin ardından imzalanan protokolü Britanya'dan yalnızca Eden ile kabinenin dört kıdemli üyesi biliyordu.

Başlangıçta her şey hazırlanan takvime göre işliyordu. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Süveyş ile ilgili bir karar alamamasından (Sovyet vetosu sayesinde) iki hafta, Sèvres toplantısından yalnızca bir hafta sonra 29 Ekim'de İsrail güçleri Sina'ya girdi. Eşzamanlı olarak Britanya savaş gemileri de Malta'daki üslerinden doğuya doğru yola çıkmıştı. 30 Ekim'de Britanya ve Fransa İsrail'i geri çekilmeye çağıran Birleşmiş Milletler önergesini veto ettikten sonra İsrail ile Mısır'ı hedef alan bir ültimatom yayımlayarak ikiyüzlü bir tutumla *her iki* tarafın da savaşa son vermesini ve Kanal Bölgesi'nde Anglo-Fransız askeri işgalini kabul etmesini istediler. Ertesi gün Britanya ve Fransa uçakları Mısır hava sahasına girdi. İsrailliler Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun ateşkes çağrısını hiçe sayarak kırk sekiz saat içerisinde Sina ve Gazze işgallerini tamamlamıştı; Mısırlılar da Süveyş Kanalı'nda gemileri batırarak geçiş yolunu fiilen kapatmıştı. İki gün sonra 5 Kasım'da Anglo-Fransız kara askerlerinden ilk grup Mısır'a çıkacaktı.

Derken komplo açığa çıkmaya başladı. 6 Kasım'da Dwight Eisenhower yeniden Birleşik Devletler başkanlığına seçildi. Çevirdikleri dolaplar yüzünden Washington Yönetimi Anglo-Fransızlara öfkeliydi, ayrıca müttefiklerinin gerçek niyetleriyle ilgili kendisine söyledikleri yalanlardan dolayı çok kızgındı: Londra ve Paris, yalnızca Britanya, Fransa ve ABD'nin herhangi bir İsrail-Arap çatışması durumunda saldırgan devlete karşı birlikte harekete geçme sözü verdikleri 1950 yılının Üçlü Bildirgesi'nin içeriğini ve ruhunu düpedüz çiğnemişlerdi. Mısır saldırısını durdurması için ABD Britanya'ya hem açıkça hem perde arkasından

yoğun baskı yapmaya, dahası Britanya parasının "fişini çekeceği" tehdidini savurmaya başladı. Amerika'nın böyle doğrudan muhalefet etmesi karşısında şaşıran, ama sterlinin piyasalardan hızla çekilmesini kaldıramayacak olan Eden bir süre kararsız kaldıysa da savaşa son verdi. İlk Britanya paraşütçülerinin Port Said'e inmelerinden iki gün sonra 7 Kasım'da Britanyalılarla Fransızlar ateşi kestiler. Aynı gün Birleşmiş Milletler Mısır'a bir Barış Gücü gönderilmesi kararını açıklayacak, Mısırlıların egemenliğine zarar gelmemesi koşuluyla 12 Kasım'da Nasır bu kararı kabul edecekti. Üç gün sonra Birleşmiş Milletler Barış Gücü Mısır'a varmış, 4 Aralık'ta da Sina Yarımadası'na girmişti.

Bu arada Süveyş'ten kendi istekleri doğrultusunda çekileceklerini ilan eden Britanyalılarla Fransızlar 22 Aralık'ta bölgeyi tümüyle boşalttı. Kriz süresince sterlin ve dolar rezervleri 279 milyon dolar azalan Britanya, Amerikalılardan mali yardım sözü aldı (bu para ABD Export-Import Bankası'ndan 500 milyon dolarlık kredi karşılığı eline geçti); 10 Aralık'ta IMF Britanya'ya verilecek 561,47 milyon dolarlık krediyi onayladığını ve bundan başka 738 milyon dolarlık bir kredi daha vermeye söz verdiğini açıkladı. Akabe Körfezi ve Tiran Boğazı'ndan geçiş hakkı konusunda ABD'den kamuoyu önünde söz alarak işini sağlama bağlayan İsrail, 1957 yılı mart ayının ilk haftasında Gazze'deki askerlerini geri çekti. Anglo-Fransız güçlerinin tamamen çekilmesinden sonraki hafta temizlenmesine başlanan Süveyş Kanalı 10 Nisan 1957 tarihinde yeniden ulaşıma açıldı. Kanal Mısırlılarda kalmıştı.

Her ülke Süveyş bozgunundan kendi payına düşen dersi çıkardı. Fransız askeri malzemelerine bağımlı olmalarına rağmen İsrailliler kendi geleceklerinin çıkarlarını Washington'ın çıkarlarıyla elverdiğince uyum içinde tutmaya –hele ABD Başkanı'nın "Eisenhower Doktrini" adıyla bilinen Ocak 1957'deki duyurusunda, Ortadoğu'da "Enternasyonal Komünist" saldırı yaşanması durumunda ABD'nin silahlı güç kullanacağını bildirmesinden sonra– bağlı olduğunu görmüşlerdi. Eski sömürgeci devletleri geri püskürtmedeki gözle görülür başarısı Nasır'ın bağlantısızlar dünyasındaki duruşunu güçlendirmişti – Fransızların korktuğu gibi Arap milliyetçileri ve yandaşları üzerinde Nasır'ın manevi nüfuzu ve örnek oluşturması şimdi doruk noktasına çıkmıştı. Mısır'daki fiyasko Fransızlara Cezayir'den daha şiddetli baş ağrısı veriyordu.

Birleşik Devletler açısından Süveyş serüveni kendi sorumluluklarını anımsamasına olduğu kadar pazılarını göstermesine de fırsat vermişti. Mollet ile Eden'ın Amerikan desteğini oldubittiye getirmeye çalışmaları Eisenhower ile Dulles'ı sinirlendirmişti. Hem Fransızlardan hem de Britanyalılardan rahatsızdılar: yalnızca derme çatma hazırlayıp yanlış yürüttükleri gizli sefere de-

ğil, zamanlama hatası yapmalarına da içerlemişlerdi. Süveyş krizi neredeyse Sovyetler'in Macaristan işgaliyle aynı saate denk gelmişti. Tek bir Arap devletine karşı böyle düpedüz emperyalist bir komploya girişmek, üstelik bunu görünürde onun toprak egemenliğini uygulamasına ceza olarak yerine getirmekle, Londra ve Paris'in yaptığı dünyanın dikkatini bağımsız bir devlete saldıran ve hükümetini yıkan Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırmak olmuştu. Kendi –Washington'a göre çağdışı– çıkarları uğruna bütün olarak Batı ittifakını hiçe saymışlardı.

Daha da kötüsü Moskova'nın eline eşi benzeri görülmedik bir propaganda aracı vermişlerdi. SSCB Süveyş krizinde neredeyse hiçbir rol oynamadı –5 Kasım'da Fransa, Britanya ve İsrail'e bir nota göndererek ateşkes yapmayı kabul etmedikleri takdirde onlara karşı askeri harekâta girişecekleri tehdidinde bulunmuş, ancak kovuşturmalara pek katılmamışlardı, Kruşçev ve çalışma arkadaşlarının verdikleri gözdağını uygulamaya sokmak gibi bir niyetleri yoktu. Gelgelelim Moskova'nın, simgesel bile olsa mağdur olanı koruma rolünü sergilemesine fırsat yaratarak Fransa ve Britanya ileriki yıllarda Sovyetler Birliği'ne aynı zevki kendiliğinden tadacak bir rol biçmiş oluyordu. Süveyş krizi sayesinde Soğuk Savaş'ın bölünmeleri ve söylemleri Ortadoğu ve Afrika'nın derinliklerine aktarılmıştı.

Süveyş'teki hesap hatasının sonuçlarının en şiddetli hissedildiği yer Britanya oldu. Nasır'a karşı düzenlenen komplonun kamuoyuna tam anlamıyla açıklanması yıllar aldı, ancak pek çokları durumun farkındaydı. Birkaç hafta içinde, onayladığı askeri stratejinin yetersizliği ve Amerikalıların bunu desteklemeyi açıkça reddetmeleri yüzünden küçük düşen Anthony Eden istifaya zorlandı. İktidardaki Muhafazakâr Parti anketlerde çok kötü görünmese de –Süveyş harekâtının planlanmasında gönülsüz de olsa yer almış olan Harold Macmillan liderliğindeki Muhafazakârlar 1959 genel seçimlerini kazanmakta zorluk çekmediler– Britanya hükümeti dış politikasını enine boyuna yeniden değerlendirmek zorunda bırakıldı.

Britanya'nın Süveyş'ten aldığı birinci ders, artık küresel sömürgeci varlığını sürdüremeyeceğini anlamaktı. Süveyş'te de apaçık görüldüğü üzere ülke askeri ve ekonomik kaynaklardan yoksundu, ayrıca Britanyalıların kısıtlı koşullarının apaçık gözler önüne serilmesinden sonra ülkenin bundan böyle daha çok bağımsızlık talebiyle karşı karşıya kalması olasıydı. Yaklaşık on yıl süren, yalnızca Sudan (1956) ile Malaya'nın (1957) Britanya ile bağlarını tümüyle kopardığı bir bekleme döneminin arkasından, hepsinden önce Afrika'da sömürgecilikten uzaklaşma süreci hız kazandı. Bunlardan ilki, 1957 yılında özgürlüğüne kavuşan Altın Sahili, bağımsız devlet olarak Gana adını aldı. 1960 ile 1964 yılları arasında on yedi Britanya sömürgesinde bağımsızlık kutlamaları yapılırken, Britanyalı liderler bayraklarını gönderden indiriyor ve yeni hükümetler kuruyorlar-

dı. Britanya Milletler Topluluğu'nun 1950'de sekiz olan üye sayısı 1965'te yirmi bire ulaşmıştı, daha da artacaktı.

Cezayir'in sancılarıyla ya da Belçika'nın 1960'ta Kongo'yu terk etmesinin doğurduğu feci sonuçlarla karşılaştırıldığında, Britanya İmparatorluğu'nun çözülmesi göreli daha barışçıl bir süreç izlemişti. İstisnalar da oluyordu elbet. Doğu, özellikle de Güney Afrika'da imparatorluğun çorap söküğü gibi küçülmesi belli ki Batı Afrika'da yaşandığından çok daha tartışmalı olacaktı. Harold Macmillan 1960'ta Cape Town'da yaptığı ünlü konuşmasında, Güney Afrikalılara "değişim rüzgârları bu kıtaya doğru esiyor, ister beğenelim, ister beğenmeyelim, burada [Afrika'da] bilinç düzeyinin artması siyasal bir gerçektir," diye seslenirken sözlerinin dostça karşılanmasını beklemiyordu; yanılmadı. 1948'de beri yürürlükte olan *apartheid*[19] yönetim sistemini korumak adına Güney Afrika'nın beyaz göçmenleri 1961 yılında kendi cumhuriyetlerini ilan ederek Milletler Topluluğu'ndan ayrıldılar. Dört yıl sonra komşu Güney Rodezya'da beyaz sömürgeciler tek taraflı bağımsızlık ve özerklik ilan edeceklerdi. Her iki ülkede de yöneten azınlık onların egemenliğine karşı sürdürülen muhalefeti acımasızca bastırmayı birkaç yıl başardı.

Bununla birlikte Güney Afrika alışılmadık bir deneyimdi. Başka ülkelerde –örneğin Doğu Afrika'da– daha çok ayrıcalığa sahip beyaz yerleşimci toplumlar alınyazılarına razı geliyorlardı. Londra'nın çoğunluktaki muhalefete karşı sömürgeci düzeni yürütecek ne kaynağı ne de hevesi kaldığı –50'lerin başlarında, Britanyalı güçler Kenya'daki Mau-Mau ayaklanmalarına karşı acımasızca ve gizlice kirli bir savaşa girişince kendini ele verene kadar– belli olunca Avrupalı sömürgeciler kaçınılmazı kabul edip sessiz sedasız gittiler.

1968'de Harold Wilson'ın İşçi Partisi hükümeti 1956 kasımında yaşanan olaylardan kaçınılmaz sonucu çıkaracak, Britanyalı güçlerin bundan böyle ülkenin "Süveyş'in Doğu Yakası'nda" –en çok da Arap Yarımadası'ndaki harika, doğal Aden Limanı'nda– bulunan çeşitli üs, liman, antrepo, petrol istasyonu ve imparatorluk döneminin diğer kuruluşlarından çekilmesine karar verecekti. Ülke artık okyanus aşırı topraklarda gücü ve nüfuzu varmış gibi davranmanın maliyetini kaldıramazdı. Bütün olarak ele alındığında, bu karar Britanya'nın kendi sınırları içerisinde sevinçle karşılandı: Adam Smith'in öngördüğü üzere Britanya'nın 1776'daki ilk imparatorluğunun şafağında "imparatorluğun fevkalade ve fiyakalı teçhizatını" bırakması, borcu sınırlı tutmanın ve ülkenin "istikbale dair fikirleriyle hedeflerini kendi vasat şartlarına intibak ettirmesinin" en iyi yoluydu.

19 Güney Afrika'da 1948'den 1994 yılına kadar yürürlükte kalan ve beyaz olmayan ırklar arasında yasal olarak ırk ayrımı öngören politika. (ç.n.)

Süveyş'ten alınan ikinci ders, Birleşik Krallık'ın herhangi bir sürtüşmede bir daha asla Washington'ın karşısında yer almaması gerektiğiydi, Britanyalı hükümet kadrolarının büyük çoğunluğu bu kanıdaydı. Bu, iki ülkenin ille de anlaşmak zorunda olması anlamına gelmiyordu –örneğin, Berlin ve Almanya konusunda olduğu gibi– Londra Moskova'ya ayrıcalık tanımaya daha yatkındı, dolayısıyla 1957 ile 1961 yılları arasında Anglo-Amerikan ilişkilerine biraz soğukluk girecekti. Ancak Washington'ın dostlarını her zaman destekleyeceğine güvenilememesi Harold Macmillan'ın, Fransız çağdaşı De Gaulle'ün vardığı kararın tam tersini almasına yol açmıştı. Ne tür tereddütleri olursa olsun, ABD'nin bazı faaliyetlerinden ne kadar kuşku duyarlarsa duysunlar, Britanya hükümetleri bundan böyle ABD'nin dümen suyundan gidecekti. Ancak bu sayede Amerikalıların tercihlerini etkileyebilir ve yeri geldiğinde Britanya'nın çıkarlarını desteklemelerini sağlayabilirlerdi. Bu stratejik uzlaşmanın gerek Britanya gerekse Avrupa açısından doğuracağı çok önemli sonuçlar vardı.

Süveyş krizinin kalıcı sonuçları Britanya toplumunda hissediliyordu. Büyük Britanya, özellikle de İngiltere 1950'lerin başlarında belirgin ölçüde iyimserdi. 1951'de Muhafazakâr hükümetin seçilmesi ve ekonomik patlamanın ilk belirtileri savaş sonrasının başlarında eşitlikçi dönemin sıkıntılarını dağıttı. Yeni Kraliçe'nin tahta geçtiği ilk yıllarda İngilizler rahat içinde yaşamanın keyfini sürüyordu. Everest'i ilk keşfedenler (1953) –sömürge toplumundan bir rehberden yardım görmüşlerdi– bir mili ilk kez dört dakikanın altında koşanlar (1954) İngilizler oldu. Daha da ötesi sıkça vurgulandığı üzere atomu parçalayan, radarı icat eden, penisilini keşfedenler, turbo jet motoru ve daha başka şeyleri tasarlayanlar hep Büyük Britanya yurttaşlarıydı.

O yılların –abartılarak "yeni Elizabeth çağı" diye adlandırılan– havası dönemin sinemasına çok iyi yansıtıldı. Ellilerin ilk yarısında Britanya filmlerinin en popülerleri, *Genevieve* (1953) ya da *Doctor in the House* (1954), hayat dolu, genç, varlıklı ve özgüvenli Güney İngiltere'yi canlandırıyordu. Sahne ve karakterler artık ne kasvetlidir ne de ezik ama diğer açılardan her şey kesinlikle gelenekseldir: herkes parlak, genç, eğitimli, orta sınıf, iyi konuşan, saygılı ve uyumlu. İngiliz kızlarının sosyeteye ilk kez Saray'da takdim edildiği (Kraliçe'nin sonunda 1958'de kaldırdığı modası geçmiş ve saçma sapan bir tören) bir dönemdi bu; her beş muhafazakâr parlamenterden birinin Eton Koleji'ne gittiği; 1955'te üniversiteye giden işçi sınıfı kökenli öğrenci yüzdesinin 1925'teki orandan daha yüksek olmadığı bir dönem.

Hafif toplumsal komediden başka, bu yılların İngiliz sineması, savaş konulu filmler üretti: *The Wooden Horse* (1952), *The cruel sea* (1953), *The Dam*

Busters (1954), *Cockleshell Heroes* (1955), *The Battle of the River Plate* (1956). Hepsi de aşağı yukarı İkinci Dünya Savaşı'nda Britanyalıların kahramanlıklarına (özellikle de donanma savaşına) odaklanan bu filmler, Britanyalıların kendileriyle gurur duymalarının –ve kendilerine güvenmelerinin– nedenlerini açıklıyordu. Hepsi de şanlı bir çarpışma yaşamaksızın sınıflar arasında ve işgal sırasında arkadaşlığın önemine özen göstererek Britanya savaşı mitini yaymışlardı. Bu filmlerde, toplumsal gerilimlerden ya da sınıf ayrılıklarından söz edilirken çatışma ya da öfkeden çok sokak ağzı ve kuşkuculuk kullanılıyordu. Yalnız Ealing Komedileri'nin en güçlüsü olan Charles Crichton'ın *Lavender Hill Mob* (1951) filmi toplumsal değinmelere de yer vermektedir –işte İngiltere'deki pujadizm: ortadaki küçük uysal insanların öfkesi ve düşleri.

1956'dan sonraysa bu sahne gözle görülür biçimde kararmaya başlar. *The bridge on the River Kwai*[20] (1957) ya da *Dunkirk* (1958) adlı yapımlar, sorgulayan ve kuşkuyla bakan bir yaklaşım sergiliyordu 1940'ın güvenli dağları sarsılmaya başlamıştı sanki. 1960'ta eski anlayışla çekilen *Sink the Bismarck* filmi, ortamla çelişen çağdışı ve tuhaf bir havada çekilmişti. Yeni ruh hali John Osborne'un önce 1956'da sahnelenen, iki yıl sonra da etkileyici bir yalınlıkla filmi yapılan öncü nitelikte *Look back in Anger*[21] adlı oyununda canlandırıldı. Öykü, kurtulmayı ya da değiştirmeyi başaramadığı toplumla evliliğinden duyduğu huzursuzluk ve hayal kırıklığı kıskacında kalan kahramanı Jimmy Porter'ın dramıdır. Burjuva kökenli olduğu için karısı Alison'a acı çektirir. Karısıysa, işçi sınıfından gelen öfkeli kocasıyla eski sömürgecilerden olan ve artık anlayamadığı, kafasını karıştıran dünyaya küsmüş, ihtiyarlayan babası arasında sıkışıp kalmıştır. Alison babasını azarlar, "Acı çekiyorsun, çünkü her şey değişti. Jimmy acı çekiyor çünkü her şey aynı. İkiniz de bununla yüzleşemiyorsunuz".

Süveyş krizi sırasında Britanya'nın istikrarsız ruh haline belki korkunç bir biçimde değinilmemişti, ancak gerçekçi bir şekilde ele alınmıştı. *Öfke* gösterime girdiğinde, çoğu 1950'li yılların ikinci yarısında yazılmış roman ya da oyunlara dayanılarak benzer yaklaşımla çekilmiş filmler de gelmişti sinemalara: *Room at The Top*[22] (1959), *Saturday Night and Sunday Morning*[23] (1960), *The Loneliness of the Long-Distance Runner*[24] (1962), *A Kind of Loving*[25] (1962), *This Sporting Life*[26] (1963). Ellili yılların başlangıcında yapılan filmlerin hepsinde ya BBC ak-

20 Kwai Köprüsü (ç.n.)
21 Öfke (ç.n.)
22 Tepedeki Oda (ç.n.)
23 Sevişme Günleri (ç.n.)
24 Uzun Mesafe Koşucusunun Yalnızlığı (ç.n.)
25 Bir Çeşit Aşk (ç.n.)
26 Sporcunun Yaşamı (ç.n.)

sanıyla konuşan bakımlı orta sınıf aktörler –Kenneth More, Dirk Bogarde, John Gregson, Rex Harrison Geoffrey Keene– ya da genellikle Yahudi kökenli, sevilen, Londra "tipli" (Sidney James, Alfie Bass, Sidney Tafler ya da Peter Sellers) aktörler oynuyordu. Günlük yaşamın gözü pek anlatımlarıyla yumuşatılmış "her şeye bol miktarda" yer veren daha sonraki filmlerde genç aktörlerden oluşan yeni bir grup oynuyordu –Tom Courtenay, Albert Finney, Richard Harris ve Alan Bates. Filmlerin geçtiği ortam, ona uygun aksan ve dilin kullanıldığı kuzeyin işçi topluluklarıydı. İngiltere bölünmüş, huysuz, hayatı alaya alan, önyargılı ve asık suratlı, hayalleri parçalanmış bir ülke olarak tanıtılırdı. Ellili yılların başıyla 60'lann ilk yıllarındaki sinema arasındaki tek ortak yan, kadınların neredeyse mutlaka geri planda rol alması ve herkesin beyaz olmasıydı.

İmparatorluk'un hayalleri Süveyş'te suya düşmüştü ama İngiltere'de orta sınıfının sınırlı güveni uzun zamandır kuşatma altındaydı. 1956'daki felaket yalnızca çöküşünü hızlandırmıştı. İngiliz milli kriket takımının Batı Hint Adaları takımlarından birine yenildiği (1950'de ve Londra'daki Lord kriket sahasının "delik deşik olmuş çimlerinde" yapılan maçta ev sahibi takımın yenik düştüğü) ancak üç yıl sonra 1953'te İngiltere'nin futbol takımı kendi ulusal stadyumunda –zayıf Macaristan takımlarından birine, eşi görülmedik bir farkla altıya üç yenilerek hezimete uğradığı zaman dank etmişti kafalara. İngilizlerin dünyanın dört bir köşesine yaydıkları uluslararası atletizm yarışmalarında İngiltere eskisi gibi üstün gelemiyordu.

Siyasal olmayan boyutlarda da olsa bu ulusal düşüşün sonuçları artık çok daha fazla hissediliyordu; çünkü bu yıllarda Britanya genel anlamda politikadan uzak bir toplumdu. Süveyş krizi sırasında muhalefette olan Britanya İşçi Partisi Eden'ın fiyaskosunu kendi lehine çevirmeyi beceremedi çünkü seçmenler artık parti-siyaset ekseninde deneyimlileri süzgeçten geçirmiyordu. Batı Avrupa'nın geri kalanı gibi Britanyalılar da tüketmeye ve eğlenmeye giderek daha çok ilgi duyuyorlardı. Dine olan ilgileri azalıyor, onunla birlikte her türlü toplu seferberlik duyguları da köreliyordu. Liberal yaklaşımlara sahip –Edward dönemi beyefendisi kılığına bürünmüş orta sınıftan çıkarcı– muhafazakâr politikacı Harold Macmillan bu geçiş dönemine yakışan bir liderdi, yurtdışına sömürgelerden çekilme söylemleri satarken, yurtiçine refah içinde huzur aşılıyordu. Daha yaşlı seçmenler bu sonuçtan yeterince hoşnuttular; gözünü giderek açanlar bir tek gençlerdi.

İmparatorluk'tan geri çekilişi ulusal hedeflerin yitirilmesi olarak gören Britanyalıların kaygıları artıyordu. İmparatorluk ihtişamı olmadan Milletler Topluluğu'nun Britanya'ya yaptığı hizmet daha çok gıda sağlamaktı. Milletler Topluluğu'nun tercihleri sayesinde (örn. Topluluk üyesi devletlerden yapılacak

ithalatı özendirici gümrük vergileri) Topluluk üyelerinden gelen gıda ürünleri ucuzdu ve 1960'ların başlarında Birleşik Krallık'ın yaptığı ithalatın üçte biri değerindeydi. Öte yandan Britanya'nın Milletler Topluluğu ülkelerine ihracatı, giderek Avrupa'ya yönelen ulusal ihracat payının sürekli *düşüş* kaydettiğini gözler önüne sermekteydi (1965'te Britanya'nın Avrupa ile ticareti ilk kez Milletler Topluluğu ile ticaretini geride bırakmıştı). Süveyş bozgunundan sonra Kanada, Avustralya, Güney Afrika ve Hindistan Britanya'nın düşüşünü her yönüyle hesaplamış, ticaretlerinin ve politikalarının yönünü buna göre yeniden belirlemişlerdi: ABD'ye ve pek yakında "üçüncü" dünya adını alacak Asya'ya doğru.

Britanya'ya gelince, Amerika zorunlu müttefik olabilirdi, ancak güncellenmiş ulusal kimlik ışığında yenilenmiş hedef anlayışı çerçevesinde Britanyalıları kalkındıramazdı. Tam tersine, Britanya'nın Amerika'ya bağımlılığı ulusun temeldeki güçsüzlüğünü ve yalnızlığını gösteriyordu. Böylelikle, sezgileri, kültürleri ya da eğitimleri onları Kıta Avrupası'na az da olsa yaklaştırırken, Britanyalı politikacıların çoğuna göre –Macmillan için o kadar olmasa da– ülkenin geleceği şu ya da bu şekilde Manş'ın karşı yakasındaydı. Büyük Britanya uluslararası çevrelerde kaybettiği yerini yeniden almak için Avrupa'dan başka nereye yönelebilirdi?

O güne dek birkaç idealistten başka kimselerin de kafasında bir ölçüde varolan "Avrupa projesi" bin dokuz yüz ellilerin ortasında hız kesmişti. Fransız Ulusal Meclisi, Avrupa ordusu kurulması için sunulan taslağı, onunla birlikte Avrupa işbirliğinin genişlemesi önerisini veto etmişti. Benelüks modeli üzerinde çeşitli bölgesel uzlaşmalar –en çarpıcısı da 1954'te İskandinav "Kuzey Avrupa Ortak Emek Pazarı"– sağlanmış olmasına rağmen gündemde daha iddialı bir şey yoktu. Avrupa işbirliğinin yandaşları bir tek 1955'in baharında ilan edilen yeni Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu işaret edebiliyorlardı; fakat bu da –Kömür ve Çelik Topluluğu gibi– Fransızların girişimiydi, başarısı dar ve genelde teknik mandater yönetime bağlıydı. Eğer Britanyalılar Avrupa birliğine yönelik beklentilere hâlâ kuşkuyla bakıyorlarsa, bu görüşleri tümüyle akıl dışı sayılmazdı.

Yeni bir başlangıç için düğmeye basan, sınır ötesi birlikler kurma deneyimine en çok sahip ve ulusal kimliklerinin etkisini azaltmakla çok ağır kayba uğramayacak olan Benelüks ülkeleri oldu. Avrupalı devlet adamlarının önde gelenleri –en çok da Belçika'nın dışişleri bakanı Paul-Henri Spaak– siyasal ya da askeri bütünleşmenin artık, en azından şimdilik mümkün olmadığını görüyordu. Her durumda 50'lerin ortalarında Avrupalıların ilgisi önceki yılların askeri kaygılarından belirgin biçimde uzaklaşmıştı. Geleneksel duyarlılıklara zarar

vermeden ulusal çıkarlar ve işbirliğiyle uyum içinde yürütülecek Avrupa *ekonomik* entegrasyonuna önem verilmesi gerektiği açıkça görülmekteydi. Spaak ile Hollandalı meslektaşı bu stratejiyi gözden geçirmek üzere 1955 haziranında Messina'da düzenlenen toplantıda bir araya geldiler.

Messina konferansına Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun altı üyesiyle Britanya (düşük düzeyde) bir "gözlemci"yle katıldı. Spaak ve ortakları gümrük birliğine, ticaret anlaşmalarına ve çok uluslu koordinasyon için başka alışıldık projelere yönelik bir dizi öneride bulundu, bunların hepsi Britanya'yı ya da Fransa'yı duyarlı oldukları konularda gücendirmeden özenle hazırlanmıştı. Fransızların sevinci ihtiyatlıydı; Britanyalılar da kesinlikle kuşkulu. Messina'dan sonraki görüşmeler Spaak'ın başkanlık ettiği uluslararası planlama komitesi kapsamında, Avrupa ekonomisinin daha da bütünleşmesi, bir "ortak pazar" kurulması için kesin tavsiyelerde bulunmayı görev bilen anlayışla sürecekti. Ne var ki 1955 kasımında Britanyalılar ta başından beri gerçekleşecek diye çekindikleri bir tür federal Avrupa'ya varacak çabalardan korkup çalışmalardan çekildiler.

Fransızlarsa riski göze almaya karar vermişti. Spaak Komitesi'nin 1956 martında yayımladığı, Ortak Pazar'ı resmen tavsiye eden raporu Fransızlar kabul etti. Britanyalı gözlemcilerin kuşkulu tavırları sürüyordu. Dışarıda bırakılma riskinin pekâlâ farkındaydılar –Britanya hükümetinin kurduğu komite tarafından Spaak'ın tavsiyelerinin açıklanmasından daha birkaç hafta önce hazırlanan gizli bildiri, "Messina'ya katılan devletler Birleşik Krallık olmadan ekonomik entegrasyona ulaşırlarsa bu, Avrupa'da Alman hegemonyası kurulması anlamına gelecektir"[27] görüşüne yer vermişti. Buna, İngiliz yanlısı Spaak'ın ısrarlarına ve Süveyş'ten birkaç ay sonra anlaşıldığı gibi uluslararası sterlin bölgesinin kırılganlığına rağmen, Londra kendini "Avrupalılar" ile bir tutmayı bir türlü kabullenemiyordu. 25 Mart 1957 tarihinde Roma'da imzalanan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (ve atom enerjisi topluluğu Euratom'u) kurma antlaşması 1 Ocak 1958'de yürürlüğe girdiği zaman yeni AET –merkezi Brüksel'de olmak üzere– yedi yıl önce Kömür ve Çelik Topluluğu'na katılmış altı ülkeden oluşuyordu.

Roma Antlaşması'nın önemini abartmamak gerekir. Gelecekteki iyi niyet bildirgesinin en önemli parçasını temsil ediyordu. İmza sahibi devletler gümrük vergisi indirimleri ve vergi uyumu için sonunda para kurunu ayarlamayı hedefleyen ve mal, para ve işgücünün serbest dolaşımını getirecek bir takvim belirlemişti. Metnin içeriği ileriki düzenlemeleri oluşturmaya ve yürürlüğe koymaya

27 Alıntı, Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State* (Berkeley ve Los Angeles, California University Press, 1992), s. 429.

yönelik kurallar sistemini tayin ediyordu. Anlamlı tek gerçek yenilik –Avrupa Adalet Divanı'nın 177'nci Maddesi gereğince ulusal mahkemelerin son karar için başvurmalarını getiren düzenleme– sonraki yıllarda önemi kanıtlanacak olan ama o sırada pek dikkat çekmeyen bir gelişmeydi.

AET güce değil zayıflığa dayanıyordu. Spaak'ın 1956 raporunun altını çizdiği gibi "bir zamanlar imalatçı sanayilerin tekeli olmuş ve önemli kaynaklarını denizaşırı sömürgelerinden elde etmiş Avrupa bugün dışarıda zayıflamış, nüfuzu azalmış ve bölünmeler yüzünden ilerleme kapasitesini yitirmiştir." Britanyalılar bu koşullarda kendi bulundukları yeri –*henüz*– anlamamış olduklarından AET'ye katılmayı reddediyorlardı. Avrupa Ortak Pazarı fikrinin Birleşik Devletler'in artan gücüne meydan okumak üzere hesaplanmış stratejinin parçası olması –sonraki yıllarda Washington'daki politika çevrelerinde belli bir geçerlik kazanacak bir anlayış– hiç akla yakın değildi: Yeni kurulan AET, o olmaksızın üyelerinin ortak savunmayı göz ardı ederek girişmeyi göze alamayacakları ekonomik entegrasyon, tümüyle Amerikalıların güvenlik güvencesine bağlıydı.

Üye devletlerden hiçbiri yeni önerilerden pek hoşnut değildi. Fransa'da muhafazakâr milletvekillerinin çoğu (De Gaulle yanlıları da dahil) Roma Antlaşması'nın "ulusal temeller" kapsamında onaylanmasını veto ederken, kimi sosyalistlerle (aralarında Pierre Mendès-France'ın da bulunduğu) solcu radikaller Büyük Britanya'nın katılımını kesinleştirmeden "küçük Avrupa" oluşumuna karşı çıkıyorlardı. Almanya'da Adenauer hükümetinin ekonomi bakanı, serbest ticaretin ateşli savunucusu Ludwig Erhard Almanya'nın Britanya ile ilişkilerine zarar verebilecek, ticaret akışını kısıtlayıp fiyatları altüst edecek yeni merkantilist "gümrük birliği" kurulmasını eleştiriyordu. Erhard'a göre AET "makro-ekonomik bir saçmalıktı". Bir bilim adamının yerinde gözlemlediği gibi olaylar çok farklı gelişebilirdi: "Eğer Erhard Almanya'ya hâkim olsaydı, bunun olası sonucu tarımsal öğeden yoksun Anglo-Alman Serbest Ticaret Bölgesi ile, ekonomik yönden dışlanmanın sonuçlarının er geç Fransa'yı katılmaya zorlaması olurdu."[28]

Ama öyle olmadı. AET'nin son biçiminin belli bir mantığı vardı. 1950'ler boyunca kıta Batı Avrupası ülkelerinin birbirleriyle ticareti giderek artmıştı. Ayrıca her biri Avrupa ekonomik kalkınmasının pazarlarına ve ürünlerine gitgide daha da bağımlı olduğu Batı Almanya ile ticaret yapıyordu. Üstüne üstlük savaş sonrasında her Avrupa devleti planlama, düzenleme, büyüme hedefi ve her türlü sübvansiyon sayesinde yoğun ekonomik ilişkilere girmişti. Ama ihracatın artması;

28 Andrew Moravscik, *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht* (Ithaka, Cornell University Press, 1998), s. 137.

eski sanayi kaynaklarının bırakılıp yenilerine yönelmek; tarım ya da ulaşım gibi gözde sektörlerin teşviki: Bunların tümü sınırlar ötesi işbirliği gerektirmekteydi. Batı Avrupa ekonomilerinin hiçbiri kendi kendine yeterli gelmiyordu.

Karşılıklı kârlı işbirliğinin itici gücü, bu yıllardaki ekonomik politika mimarlarının gözünde çağdışı kalmış Schuman'ın Kömür ve Çelik Kurumu'nun amaçları değil, ulusal çıkarlardı. 1939'dan önce Avrupa devletlerinin içine kapanmasına yol açan yerel çıkarları koruma ve besleme kaygısı şimdi onları birbirlerine yaklaştırmıştı. Engellerin kalkması ve geçmiş yıllardan alınan dersler bu değişimi kolaylaştıran en önemli etkenlerdi belki de. Örneğin, Hollandalılar yurtiçinde fiyat artışlarına neden olması olasılığı karşısında AET içerisinde yüksek oranda ihracat gümrük vergilerinden pek hoşnut değildi; ayrıca Belçikalı komşuları gibi onlar da Britanyalıların dahil olmamasından rahatsızdılar. Yine de başlıca ticaret ortaklarından kopmayı göze alamıyorlardı.

Almanların çıkarları karmaşıktı. Avrupa'nın başlıca ihracat ülkesi olan Almanya'nın Batı Avrupa içerisinde serbest ticaret yapılmasından doğan çıkarları artıyordu –bunun bir nedeni de Alman imalatçıların Doğu Avrupa'daki önemli pazarları kaybetmeleri ve artık sömürecek toprakları olmamasıydı. Ne var ki tarife korumalı Avrupa gümrük birliğinin altı ülkeyle sınırlı kalması Erhard'ın anladığı anlamda Almanların akılcı politik hedefi değildi. Britanyalılar gibi o ve diğer Almanlar daha geniş kapsamlı, daha gevşek bir Avrupa serbest ticaret bölgesi olmasını yeğlerdi. Fakat dış politika ilkesi doğrultusunda Adenauer, çıkarları ne kadar uzak olursa olsun asla Fransa ile bağlarını koparmayacaktı. Bir de tarım sorunu vardı.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında çok sayıda vasıfsız Avrupalı köylü kendilerine yalnızca geçimlerini sağlayabilecek kadar para verebilen bir pazara yetecek kadar gıda üretiyordu. Sonuç, yoksulluk, göç ve kırsal faşizmdi. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından gelen açlık yıllarında topraklarını ekebilen çiftçilerin üretimlerini artırmaya yönelik teşvik ve destek programları devreye sokulmuştu. Kanada ve ABD'den dolarla alınan gıda maddeleri ithalatına bağımlılığı azaltmak için verimlilikten çok çıktı destekleniyordu. Çiftçilerin savaştan önce olduğu gibi fiyatlar düşecek diye korkmasına gerek yoktu: 1951'e dek Avrupa'daki tarım çıktısı savaş öncesinin düzeyine erişemedi, koruma ve hükümetin fiyat destekleme politikalarıyla çiftçilerin geliri ne olursa olsun güvence altına alınmıştı. Sözün gelişi, 40'lı yıllar Avrupalı çiftçilerin altın çağıydı. 1950'ler boyunca artık kırsal emek eriyerek kentlere kaysa bile çıktı artmaya devam etti: Avrupa'nın köylüleri gitgide verimli çiftçilere dönüşüyorlardı. Yine de daimi kamu refahıyla aynı kapıya çıkacak kadar kâr elde etmeye devam ettiler.

Çelişki Fransa'da daha da keskindi. 1950'de ülke tam bir gıda ithalatçısıydı. Ancak sonraki yıllarda ülkenin tarım çıktıları fırladı. Fransa'nın tereyağı üretimi 1949-56 yılları arasında yüzde 76 oranında; 1949-1957 arasında peynir çıktısı yüzde 116 oranında arttı. Fransa'da şeker pancarı üretimi 1950 ile 1957 arasında yüzde 201 yükseldi. Aynı dönemde çavdar ve mısır ürünleri, sırasıyla yüzde 348 ve 815 gibi inanılmaz oranlarda arttı. Fransa artık kendi kendine yetmekle kalmıyordu; gıda ürünleri fazlasına sahipti. 1957-61 yıllarında uygulamaya sokulan üçüncü Modernizasyon Planı et, süt, peynir, şeker ve buğday (Fransa'nın güçlü tarım sendikalarının en çok söz sahibi olduğu Kuzey Fransa ve Paris havzasının temel gıda ürünleri) üretimine daha çok yatırım yapılmasını destekliyordu. Bu arada Fransız kamu yaşamında toprağın simgesel öneminin –ve kırsal oyların gerçek öneminin– bilincinde olan Fransız hükümeti fiyat desteklemelerini korumaya çalışıyor ve bu gıdaların hepsine ihracat pazarları buluyordu.

Bu nokta Fransa'nın AET'ye katılma kararında can alıcı rol oynadı. Fransa'nın bir Avrupa ortak pazarından başlıca ekonomik çıkarı et, süt ve buğday ürünlerinin dış pazarlara –özellikle Almanya (ya da Britanya) pazarlarına– ayrıcalıklı giriş hakkını elde etmekti. Bununla birlikte Ulusal Meclis'in Roma Antlaşması'ndan yana oy kullanmasının nedeni, fiyat desteklemelerinin süreceği vaadi ve Avrupalı ortaklarının Fransız tarım ürünleri fazlalıklarını satın alma taahhüdü oldu. Almanların yurtiçi pazarını tarım dışı ürünlere açması karşılığında Fransızlar kendi kırsal teminat sistemlerini başarıyla diğer AET üyelerinin sırtına yükleyerek Paris'i karşılayamayacağı kadar pahalı (ve siyasal açıdan tehlikeli) uzun vadeli yükten kurtardılar.

AET'nin, 1962'de ortaya atılan ve on yıl süren pazarlıkların ardından 1970'te kesinlik kazanan Ortak Tarım Politikası'nın (OTP) temeli budur. Avrupa'da sabit fiyatlar yükselirken, Avrupa'nın *bütün* tarım üretimi dünya pazarıyla rekabet edemeyecek kadar pahalılaşmıştı. Hollanda'nın verimli mandıraları küçük çaplı, üretken olmayan Alman çiftliklerinden daha iyi durumda değildi, çünkü hepsi ortak fiyat politikasına bağlıydı. 1960'lı yıllar boyunca AET bütün enerjisini bu sorunu ele almaya yönelik uygulamalar ve ayarlamalar yapmaya adadı. Gıda maddelerinin tümü için hedef fiyatlar belirlenecekti. AET ihracat gümrük vergileri de ithal tarım ürünlerinin maliyetini bu –Topluluk içindeki yüksek fiyatlı ve en düşük verimli üreticilere göre düzenlenen– fiyat düzeyine çıkartacaktı.

Buna göre AET her yıl bütün üyelerinin tarım fazlası çıktılarını "hedef" fiyatların yüzde 5-7 altında fiyatlardan satın alıyordu. Daha sonra da ürün fazlasını sübvanse ederek Ortak Pazar dışına AB fiyatlarının altında yeniden

satıyordu. Düpedüz etkisiz olan bu uygulama eski usul at pazarlıklarına benziyordu. Almanya'nın küçük çiftliklerinin işletilebilmesi için yoğun sübvansiyon gerekiyordu. Fransız ve İtalyan çiftçilerin fiyatları çok yüksek değildi, ancak kimse onlardan üretimi kısıtlamalarını istemeyi göze alamadığı gibi mallarını pazara göre fiyatlandırmaları koşulunu da getiremiyordu. Onun yerine her ülke kendi çiftçilerine istediklerini vererek bunun maliyetinin bir bölümünü kentteki tüketicilerin, ama daha çok vergi mükelleflerinin omzuna yükledi.

OTP tümüyle benzersiz bir uygulama değildi. Kuzey Amerika'dan ucuz ithalat yapılmasına karşı belirlenen ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın buğday tarifeleriyle kısmen benzerlikler taşıyordu. 1930'ların başlarında yaşanan ekonomik krizin ortasında ürün fazlasını satın alarak ya da üretimi azaltmaları için çiftçilere para ödeyerek tarım fiyatlarını desteklemeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Almanya ile Fransa arasında hiçbir zaman uygulamaya konmayan 1938 yılının anlaşmasında, Fransa'nın yerli pazarını Alman kimyasal ve mühendislik ürünlerine açmasının karşılığında, Almanya Fransız tarım ürünlerini almayı taahhüt etmişti (savaş zamanında işgal altındaki Paris'te açılan fuar Fransa'nın "La France européenne"[29] kimliğini öne çıkararak tarım zenginliği ile Hitler'in Yeni Avrupası'na katılmakla ne gibi yararlar elde edeceğini gözler önüne seriyordu).

Modern tarım hiçbir zaman şu ya da bu şekilde siyasal güdümlü korumalardan bağımsız olmamıştır. 1947 ile 1967 yılları arasında ihracat gümrük vergileri yüzde 90 oranında düşen ABD bile tarımı ticaret serbestliğinin dışında bırakmaya özen gösterirdi (hâlâ da gösterir). Ayrıca daha önceki mevsimlerin tarım ürünleri GATT[30] protokollerinin dışında tutulurdu. Dolayısıyla, AET kendine özgü bir kurum sayılmazdı. Fakat ne olursa olsun, Ortak Tarım Politikası'nın aykırı sonuçlarının benzeri görülmemişti. Avrupalı üreticiler giderek daha üretken oldukça (yüksek gelir güvenceleri onlara daha iyi donanıma ve gübreye yatırım yapma olanağı sağlıyordu), çıktılar, özellikle de uygulanan politikanın gözdesi sayılan mallara olan talebin kat kat üstünde oluyordu; bu politikanın İtalya'nın güneyindeki meyve, zeytin ve sebze üreticilerine pek az yararı dokunurken, hububat ve canlı hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşma eğilimi gösteren büyük Fransız zirai şirketlerini destekleyen çarpık bir eğri çiziyordu.

1960'lı yılların sonunda dünya gıda pazarında fiyatlar düşerken AET fiyatları anlamsızca yüksek düzeylerde seyrediyordu. Ortak Tarım Politikası'nın uygulamaya konmasından sonra birkaç yıl içinde Avrupa mısırı ve sığır eti dünya pa-

29 Avrupalı Fransa (ç.n.)
30 Gümrük Tarifeleri ve Genel Ticaret Anlaşması (ç.n.)

zarlarındaki fiyatların yüzde 200'ünden, tereyağı yüzde 400'ünden satılıyordu. 1970'te beş Ortak Pazar yöneticisinden dördü OTP'de görevlendirilmişti, bütçenin yüzde 70'i tarım maliyetine harcanıyordu, buysa dünyanın en çok sanayileşmiş devletleri açısından tuhaf bir durumdu. Tek başına hiçbir ülke böyle saçma politikalara dayanamazdı, her birinin yükü büyük ölçüde Topluluk'un sırtına atarak ve Ortak Pazar'ın daha geniş kapsamlı hedeflerine bağlayarak her ulusal hükümeti, en azından kısa vadede, kazançlı çıkarması gerekiyordu. OTP'den ötürü kaybeden yalnızca kentli yoksullar (ile AET dışındaki çiftçiler) oldu, en azından bunlardan ilki zararını başka yollardan tazmin edebilmişti.

Bu aşamada Batı Avrupa ülkelerinin çoğu AET üyesi değildi kuşkusuz. Ortak Pazar'ın kurulmasından bir yıl sonra Britanyalılar –uluslarüstü Avrupa blokunun doğuşunu hâlâ engelleme çabasıyla– Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun endüstriyel serbest ticaret bölgesine yayılarak AET üyesi devletleri, diğer Avrupa ülkelerini ve Britanya Milletler Topluluğu'nu da içine almasını önerdi. De Gaulle öngörülü bir yaklaşımla bu fikre karşı çıktı. Buna tepki olarak 1959 kasımında birkaç ülke Birleşik Krallık'ın girişimiyle Stockholm'de toplanarak Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ni (EFTA) kurdu. Üyeleri –Avusturya, İsviçre, Danimarka, Norveç, İsveç, Portekiz ve Birleşik Krallık ile sonradan katılan İrlanda, İzlanda ve Finlandiya– çoğunlukla refah düzeyi yüksek, marjinal ve serbest ticaret yanlısı ülkelerdi. Portekiz dışında diğerlerinin tarım sektörü küçük ölçekli de olsa oldukça verimli ve dünya pazarlarına yönelikti.

Bunlardan ötürü ve Londra ile yakın bağları nedeniyle (özellikle İskandinav ülkeleri örneğinde) bu ülkelerin AET'ye pek az yararı vardı. Ama EFTA minimalist bir kurumdu (hâlâ öyle), gerçek bir seçenek olmaktan çok Brüksel'in eksikliklerine karşı bir tepkiydi. Ta başından beri mamul malların serbest ticaret bölgesiydi; tarım ürünleri kendi fiyat düzeylerini bulmaya bırakılmıştı. Avusturya, İsviçre ya da İsveç gibi küçük üye devletlerden bazıları yüksek katma değerli sanayi mallarına pazarda talep yaratarak ve turistleri çekerek gelişebiliyordu. Danimarka gibi diğerleri et ve süt ürünleri için tümüyle Britanya pazarına bağımlı kaldı.

Britanya'ya ise İskandinavya ve Alpler'deki küçük müttefiklerinden çok daha geniş sanayi ihracatı pazarları gerekliydi. Kaçınılmazı kabul eden –ama AET politikalarını biçimlendirmede etkili olma umudunu da elden bırakmayan– Harold Macmillan hükümeti Londra'nın küçük görerek Messina görüşmelerinden çekilmesinden altı yıl sonra 1961 temmuzunda Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılmak için resmen başvurdu. Ekonomileri Birleşik Krallık ekonomisine göbekten bağlı İrlanda ile Danimarka da onunla birlikte başvurdular. Britanya'nın başvurusunun başarılı olup olmayacağı belirsizdi –AET üyelerinin

çoğu Britanya'yı hâlâ yanlarında istiyorlardı, fakat aynı zamanda Londra'nın Roma Antlaşması'nın çekirdek hedeflerine bağlılık göstereceğinden haklı olarak kuşkuluydular. Oysa konu pazarlığa açıktı –yukarıda da gördüğümüz gibi De Gaulle 1963 yılının ocak ayında Britanya'nın üyeliğini açıkça veto etmişti. Bu da Süveyş krizinden beri gelişmiş olayların hızının göstergesidir ki Britanya'nın o güne dek küçümseyerek Avrupa birliğini reddetmesi Macmillan'ın özel günlüğüne karamsar sözlerle yansımıştır: "Son bu ...yıllardır olması için çalıştığım her şeyin sonu. Yurtta ve dünyadaki bütün politikalarımız ayaklar altında".

Britanyalıların yeniden denemekten başka çıkar yolu kalmamıştı; 1967 mayısında bir kez daha başvurdular –altı ay sonra serinkanlılıkla öç alan Fransız Cumhurbaşkanı'nın vetosuna uğradılar. Sonunda 1970'te De Gaulle'ün istifasının ve onun arkasından gelen ölümünden sonra Britanya ile Avrupa arasındaki görüşmeler üçüncü kez başlayarak bu defa başarılı bir başvuruyla sonuçlandı (bunun bir nedeni Britanyalıların Milletler Topluluğu ile yaptığı ticaretin epey gerilemesiyle Londra'nın artık AET üyesi olmayan ülkelerle ticarette ayrıcalıklı üçüncü şahıs olmasına yanaşmayan Brüksel'e bu konuda dayatma yapmaktan vazgeçmesiydi). Ne var ki Britanya, Danimarka ve İrlanda'nın sonunda üye oldukları 1973 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu şeklini almış, Britanyalı liderlerin de bir zamanlar umut ettikleri söz hakları kalmamıştı.

AET, finansmanı Bonn tarafından üstlenilen, politikaları Paris'te belirlenen bir Fransız-Alman ortaklığıydı. Batı Almanların Avrupa Topluluğu'nun parçası olmak istemelerinin yüksek bir bedeli olmuştu, fakat Adenauer ile onun ardından gelenler onlarca yıl boyunca Fransız ittifakına sıkı sıkıya bağlı kalarak hiç şikâyet etmeden bu bedeli ödeyeceklerdi –hem de Britanyalıların şaşkın bakışları altında. Bu arada Fransızlar egemenlik kaybının bedelini ödemeden tarım sübvansiyonlarını ve transferlerini "Avrupalılaştırmış" bulunuyorlardı. Böyle bir kayıp Fransızların diplomatik stratejilerinde her zaman en çok kaygı duydukları bir konuydu –daha 1955'te Messina'da Fransız dışişleri bakanı Antoine Pinay Fransızların hedeflerini açıkça ortaya koymuştu: uluslarüstü yönetim kurumları iyiydi, ancak hükümetler düzeyinde alınan kararlara bağlı kalınması koşulu aranmalıydı.

De Gaulle'ün ilk on yıl boyunca Avrupa Ekonomik Topluluğu üye devletlerine gözdağı vermesinin amacı da buydu. Roma Antlaşması'nın özgün metni gereğince bütün önemli kararlar (yeni üyelerin kabulü dışında) hükümetlerarası Bakanlar Konseyi'nde oy çokluğuyla alınacaktı. Fakat diğer devlet liderleri tarım fonlarını Fransızların talepleri doğrultusunda ayarlamayı kabul edene kadar Fransız Cumhurbaşkanı'nın hükümetlerarası görüşmelerden 1965 haziranında çekilme kararı Topluluk'un çalışmalarını kösteklemişti. Altı aylık bekleme

süresinden sonra diğer ülkeler pes ettiler; Ocak 1966'da gelecekte Bakanlar Konseyi'nin çoğunluk oylarıyla kararlar geçirmemesini isteksiz desteklediler. Özgün antlaşma metninin ilk ihlaliydi bu, aynı zamanda Fransızların haksız gücünün çarpıcı biçimde sergilenmesi.

AET'nin kazandığı ilk başarılar yine de etkileyici oldu. 1968 yılında Topluluk içinde gümrük vergileri planlandığından çok daha erken kaldırıldı. Aynı dönemde altı üye devlet arasındaki ticaret dörde katlandı. Tarım işgücü her yıl yüzde 4 gibi bir oranla hızla düşerken işçi başına tarım üretimi 60'lı yıllarda yıllık yüzde 8,1 kadar arttı. İlk on yılın sonunda, De Gaulle'ün gölgesine rağmen, Avrupa Ekonomik Topluluğu kaçınılmaz olduğu izlenimini yaygınlaştırmayı başarmıştı, diğer Avrupa devletlerinin de Topluluk'a katılmak istemelerinin nedeni buydu.

Ancak sorunlar da vardı. Brüksel'den merkezi yönetim ve seçilmemiş bir başkan tarafından idare edilen yüksek fiyatlı, kendine hizmet eden bir gümrük birliği ne Avrupa ne de dünyanın geri kalanı için katıksız bir kazançtı. Dahası Fransa'nın istekleri doğrultusunda uygulamaya konan koruyucu anlaşmalar ve dolaylı sübvansiyonlar ağı Bretton Woods'un izleyen yıllarda doğmuş uluslararası ticaret sisteminin ruhuna ve kurumlarına hiç de uygun düşmüyordu. Öyle ki AET'nin yönetim sisteminin bu (gözle görülür) ölçüde Fransa'dan örnek alınması, Napoléon'un izlerini taşıması iyiye işaret değildi.

Son olarak Avrupa Topluluğu'nun ilk yıllarında Fransa'nın nüfuzu, kıtadan bağımsız ölçekte ulus devletin en kötü özelliklerini çoğalttığı suçlamasıyla karşı karşıya kalacak kadar savunmasız yeni bir "Avrupa" yaratılmasına yaramıştı: Batı Avrupa'nın iyileşmesi için ödenecek hiç de az olmayan bedel, Avrupa-merkezci bölgecilik olabilirdi elbette. Onca servet artışına rağmen AET dünyası oldukça dar görüşlüydü. Belli açılardan Fransızlar ya da Hollandalıların kendi ulus-devletlerini denizaşırı topraklara ve oralardaki insanlara açtıkları zaman tanıdıkları dünyadan çok daha küçüktü bu dünya. O dönemde geçerli koşullar altında zaten seçenekleri kısıtlı olan Batı Avrupalıların çoğu buna pek aldırmadı. Ne var ki bu durum zamanla gelecekte baş ağrıtacak sonuçlarıyla epey kısıtlı bir "Avrupa" görüşüne yol açacaktı.

Yosif Stalin'in 1953 martındaki ölümü gergin vârisleri arasındaki iktidar mücadelesini hızlandırmıştı. Başlangıçta diktatörün tek vârisi gizli servis şefi Lavrenti Beria olarak görünüyordu. Ne var ki aynı nedenden dolayı temmuz ayında meslektaşları tarafından düzenlenen bir suikasta kurban gittikten sonra Georgiy

Malenkov'un görevi kısa süreliğine devralmasından iki ay sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne –Stalin'in yakın çevresinde hiç de iyi tanınmayan– Nikita Kruşçev'in getirilmesi onaylanmıştı. Tuhaf bir durumdu bu: Psikozlu biri olmasına rağmen Beria reform yanlısı biriydi, üstelik henüz adı konmamış olan "Stalinsizleşme" hareketinin bile savunucusuydu. Stalin'in ölümüyle tutuklanmasına kadar geçen kısa sürede Beria Doktorlar Komplosu'nu reddetmiş, Gulag'daki mahkûmlardan bazılarını serbest bırakmış, dahası oradaki yerel Parti liderlerini şaşırtarak uydu devletler için reform önerilerinde bulunmuştu.

Sözde ortak olan, ancak Kruşçev ile birlikte giderek *primus inter pares*[31] yeni parti liderliğinin Beria'nın savunduğu yolu izlemekten başka pek az çaresi vardı. Yıllarca süren baskı ve yoksulluğun ardından Stalin'in ölümü protestoları ve değişim taleplerini yaygınlaştırmıştı. 1953 ile 1954 boyunca Norilsk, Vorkuta ve Kengir'deki Sibirya işçi kamplarında ayaklanmalar yaşanıyordu; Kremlin'in bunları bastırabilmesi için tank, uçak ve çok sayıda askeri birliği bölgeye sevk etmesi gerekmişti. Fakat "düzen" sağlanır sağlanmaz Kruşçev yeniden Beria'nın stratejisine döndü. 1953-56 yıllarında Gulag'dan serbest bırakılanların sayısı 5 milyona yaklaşmıştı.

Halk demokrasilerinde Stalin sonrası döneme damgasını vuran yalnızca 1953 Berlin ayaklanması (bkz Altıncı Bölüm) değil, ayrıca tütün fabrikası işçilerinin aynı yılın mayıs ve haziran aylarında ayaklanma çıkardığı Bulgaristan'ın taşra bölgesi gibi imparatorluğun ücra köşesinde sinmiş kimselerin yaşadığı yerlerde bile karşılaşılan muhalefetti. Sovyet düzeni hiçbir yerde ciddi tehdit altında olmasa da Moskova'daki yetkililer genel hoşnutsuzluğun boyutlarını ciddiye alıyorlardı. Şimdi Kruşçev ile çalışma arkadaşları, Stalinist terör sayesinde Parti'nin elde ettiği iktidar tekelini ve onunla gelen avantajları riske atmadan Stalin'i ve ondan kalanları gömme göreviyle karşı karşıya kalmışlardı.

Ertesi yıllarda ortaya çıkacağı gibi Kruşçev'in stratejisi dört yönlüydü. İlkinde, gördüğümüz gibi, Batı Almanya'nın yeniden silahlanmasının, NATO'ya katılmasının ve Varşova Paktı'nın kurulmasının ardından Batı ile ilişkilerinde istikrarı sağlaması gerekiyordu. Moskova aynı zamanda "Bağlantısızlar" dünyasıyla –Kruşçev ile Mareşal Bulganin'in 1955 mayısında (Avusturya Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra) yedi yıldır rafa kalkmış olan Sovyet-Yugoslav ilişkilerini yumuşatmak için ziyaret ettikleri Yugoslavya'dan başlamak üzere– köprüler kurmak için kolları sıvamışlardı. Üçüncüsü, Moskova eski Stalinist muhafızların "yanlışlarının" usturuplu eleştirisine ve kurbanlardan bazılarına itibarlarının geri verilmesine göz yumarak, göstermelik duruş-

31 Emsalleri arasında öne çıkan (ç.n.)

malar, toplu tutuklamalar ve Parti içi temizlikler dönemine son vererek uydu devletlerdeki Parti reformcularını özendirmeye başlamıştı.

Kruşçev'in denetimli reformun dördüncü (onun anladığı kadarıyla son) aşamasına doğru ihtiyatla yaklaşması bu bağlamda gerçekleşti: Stalin'in kendiyle bağları koparmak. SBKP'nin 1956 şubatında yapılan 20'nci Parti Kongresi buna uygun bir ortamdı, Kruşçev artık ünlü "gizli konuşmasını" yaparak Genel Sekreter'in suçlarını, hatalarını ve "kültünü" kınamıştı. O güne dönüp baktığımızda bu konuşmanın efsanevi bir havada yapıldığını görürüz, ancak çığır açıcı yanı abartılmamalıdır. Nikita Kruşçev Parti yönetimindeki çağdaşlarına inandığı kadar aynı zamanda Komünist ve Leninist biriydi. Stalin'in icraatlarının ayrıntılarını verip itirafta bulunurken bütün sorumluluğu ona yıkmakla hile yapıyordu. Kruşçev'e göre onun üstüne düşen Joe Amca'nın cesedine hakaretler yağdırıp sorumluluğu ona yıkarak komünist projenin meşruluğunu teyit etmekti.

25 Şubat günü yaptığı konuşma, uzunluğu ve kullanılan dil bakımından tümüyle alışılagelmişti. Parti seçkinlerine yönelikti ve Stalin'in suçlu olduğu komünist doktrinden "sapmalar" ile sınırlı bir konuşmaydı. Diktatör "Parti yaşamının kurallarını görmezlikten gelerek Lenin'in ortak Parti liderliği ilkelerini çiğnemekle" suçlanıyordu: Diğer bir deyişle, kararları kendi başına almıştı. Dolayısıyla daha alt düzeydeki çalışma arkadaşları (1930'ların başından beri Kruşçev de bunlardan biriydi) onun ölçüsüz suçlarından arınmış, daha da önemlisi politikalarının başarısızlığını üzerinden atmış oluyordu. Kruşçev hesapladığı riski göze alarak Lenin'in, Leninist hükümet sisteminin ve Stalin'in haleflerinin saygınlığını korumak, hatta lekesizliğini pekiştirmek için Stalin'in kişisel hatalarının vardığı boyutların ayrıntısını dile getirdi (böylece dinleyenler arasındaki itaatkâr kadroları şoke edip duyarlılıklarını sarsmıştı).

Gizli konuşma en azından SBKP içerisinde amacına ulaştı. Şimdiki komünist liderliğin hiçbir sorumluluğu olmadığı masalına bağlı kalarak canavarlıklarını ve felaketlerini itiraf ettiği Stalinist döneme kesin noktayı koymuştu. Kruşçev'in iktidarı güvendeydi artık, üstelik Sovyet ekonomisine yenilikler getirip terör mekanizmasını liberalleştirmek üzere göreli tam yetki elde etmişti. Eski Stalinistler dışlanıyordu –Tito'nun haziran ayında Moskova'yı iade-i ziyaretinin arifesinde Molotov dışişleri bakanlığı görevinden alınmıştı. Kruşçev'in çağdaşlarına ve Leonid Brejnev gibi genç Sovyet bürokratlara gelince, onlar da Stalin'in suçlarına ortak olmakta en az Kruşçev kadar kusurluydular, bundan dolayı Kruşçev'in iddialarını yalanlamaları ya da güvenilirliğini sarsmaları olanaklı değildi. Denetimli Stalinsizleşme hemen herkese uygun gelmişti.

Ancak Kruşçev'in Stalin'e saldırısı gizli kalmadı, kendi içinde başarısızlık tohumları barındırıyordu. Konuşma 1988'e dek Sovyetler Birliği'nde resmen yayımlanmayacaktı, gelgelelim konuşma metninin hem batılı istihbarat bürolarının hem de Kruşçev'in niyetleri kendilerine özel olarak açıklanmamış olan batılı komünist partilerin eline geçmesi çok sürmedi. Sonuçta, birkaç hafta içinde Kruşçev'in Stalin'e suçlamalarda bulunduğu söylentileri ortalıkta dolaşıyordu. Bu konuşmanın etkisi sersemletici olmuştu. Komünistler açısından Stalin'e ve eserlerine yönelik ithamlar kafa karıştırıcı ve rahatsız ediciydi. Pek çoklarının gözünde bundan böyle komünistler kendilerine ağır eleştiri yöneltenlere karşı ne özür bulmak ne de inkâr etmek gereği duyacaklardı. Batılı parti üyeleriyle yandaşlarından bazıları davadan ayrılırken, diğerleri inanç tazelemiş olarak yerlerinde kaldılar.

Doğu Avrupa'da Kruşçev'in Stalin'in yolundan ayrıldığı haberlerinin duyulmasının yankısı daha da büyüktü. Sovyet liderin Tito ile yeni yaptığı uzlaşmayla 18 Nisan günü can çekişen Kominform'u dağıtması bağlamında değerlendirildiğinde, Kruşçev'in Stalin'i inkâr etmesi Moskova'nın bundan böyle farklı "sosyalizm yollarına" yöneldiğini, Komünist denetimin aracı olarak yıldırma ve bastırma politikasını bıraktığını anlatır gibiydi. Artık ilk defa açıkça konuşmak mümkün olacaktı, ya da buna inanılıyordu. Çek yazar Jaroslav Seifert'in 1956 nisanında Prag'da toplanan Yazarlar Kongresi'nde söylediği gibi, "Bu Kongre'de yazarların doğruyu söylemesi gerektiğinin dile getirildiğini tekrar tekrar duymaktayız. Demek ki geçmiş yıllarda doğruyu yazmamışlar... Bunların hepsi şimdi sona erdi. Kâbus defedildi."

Kendi Stalinist geçmişleri konusunda komünist liderlerinin sessizliklerini koruduğu Çekoslovakya'da terörle ilgili anılar öyle tazeydi ki Moskova'dan yayılan söylentilerin siyasal eyleme dönüşmesi olanaksızdı.[32] Komşu Polonya'da Stalinsizleşme dalgasının şok etkisi bambaşkaydı. Haziranda Polonya ordusu batı kenti Poznan'da (üç yıl önce Doğu Berlin'dekilere benzeyen) maaş ve işçi ücretleri üzerindeki anlaşmazlıklar yüzünden patlak veren gösterileri bastırmıştı. Ne var ki bu, Sovyetleşmenin başka yerlerdeki kadar derinlemesine uygulanmadığı ve Parti liderlerinin savaş sonrasındaki temizlik hareketlerini adlarına leke sürülmeden atlattıkları bir ülkede ancak huzursuzluğu körükleyerek sonbahar ayları boyunca tırmanmasına yol açacaktı.

1956 ekiminde halkın ruh halini denetleme olanağını yitireceği endişesini taşıyan Polonya Birleşik İşçi Partisi Sovyet Mareşal Konstantin Rokosovskiy'yi

32 Stalinist liderlik sapasağlam yerindeydi, duruşmalar iki yılı aşkın bir süre daha *kamera'ya* kaydedildi, 1 Mayıs 1955 günü Prag'a bakan bir tepeye Stalin'in dev, çirkin heykeli dikildi. Stalinsizleşmenin Çekoslovakya'ya ulaşması on yıl daha sürecek, sonuçları korkunç olacaktı.

Polonya savunma bakanlığı görevinden almaya ve Politbüro'dan atmaya karar verdi. Parti ayrıca Stalinist Boleslaw Bierut'un yerine Genel Sekreter olarak Władisław Gomułka'yı seçti. Simgesel anlamda büyük bir adım atılmıştı: Gomułka daha birkaç yıl öncesine kadar hapisteydi, yargılanmaktan kıl payı kurtulmuştu. Polonya halkının gözünde Polonya Komünizmi'nin "ulusal" yüzüydü, bu göreve getirilmesi ulusal seçmenlerle Moskova'daki yüksek otorite arasında bir seçim yapmak zorunda kalan Parti'nin üstü kapalı meydan okuması anlamına geliyordu.

Sovyet liderlerin durumu böyle gördükleri kesin. Kruşçev, Mikoyan, Molotov ve üst düzey üç kişi daha 19 Ekim günü Gomułka'nın göreve atanmasını engellemek, Rokosovskiy'nin görevden alınmasına karşı çıkmak üzere Varşova'ya gittiler. Niyetlerinin açık olduğunu tanıtlamak için aynı anda Kruşçev bir Sovyet tank tugayının Varşova'ya ilerlemesi emrini vermişti. Ancak Gomułka ile bir bölümü havaalanındaki pistte yapılan ateşli tartışmaların sonucunda Kruşçev baskı uygulayıp şiddetli tepkilere yol açmaktansa, Sovyetler'in Polonya'daki çıkarlarının bir tek Polonya Partisi'nin yeni durumunu kabullenmekten geçtiği kararına vardı. Buna karşılık Gomułka yeniden kontrolü sağlayacağını belirtmiş, ayrıca iktidardan çekilmeye, Polonya'yı Varşova Paktı'ndan çıkarmaya ya da Sovyet birliklerinin ülkesini terk etmesi için dayatmaya hiç niyetli olmadığı konusunda Ruslara güvence vermişti.

Kruşçev ile Gomułka arasındaki eşitsizlik göz önüne alındığında, Polonyalı yeni liderin ülkesini felaketten kurtarma başarısı çarpıcıydı. Oysa Kruşçev muhatabını çok iyi anlamıştı –Moskova'ya döndüğünün ertesi günü Sovyet Politbüro üyelerine açıkladığı gibi, Sovyetler'in Varşova Büyükelçisi Ponomarenko "Gomułka'yı değerlendirirken büyük yanılgıya düşmüştü." Polonya'da komünist denetimin bedeli bazı kadro değişiklikleriyle kamu yaşamının liberalleşmesi olabilirdi; ama Gomułka sıkı bir Parti adamıydı, iktidarı sokaklara dökmeye ya da Parti'ye muhalefet edenlerin eline bırakmaya hiç niyeti yoktu. Aynı zamanda gerçekçi biriydi: Eğer Polonya'daki çalkantıları *o* durduramazsa, geriye bir tek Kızıl Ordu seçeneği kalıyordu. Gomułka'nın da anladığı üzere Stalinsizleşme, Kruşçev'in ne Sovyetler Birliği'nin ülkedeki nüfuzundan ne de siyasal tekelinden feragat etmeyi planladığı anlamına gelirdi.

Rastlantı bu ya "Polonya Ekimi" sorunsuz atlatıldı –o sırada Varşova'nın ikinci bir Sovyet işgaline ne kadar yaklaştığını bilenlerin sayısı birkaç kişiyi geçmezdi. Macaristan'daysa olaylar farklı bir yöne gidiyordu. Bu hemen belli olmadı. Daha 1953 temmuzunda Macaristan'daki Stalinist liderliğe (Moskova'nın girişimiyle) reform yanlısı Komünist Imre Nagy getirilmişti. Gomułka gibi Nagy

de daha önce temizlik hareketinden payını almış, hapse atılmıştı, dolayısıyla ülkesinin içinden geçtiği terör ve kötü yönetim döneminde pek az sorumluluğu vardı; öyle ki ilk icraatı Beria'nın da desteğini alarak liberalleşme programını uygulamaya koymak oldu. Gözaltı ve çalışma kampları kapanacak, köylüler, eğer dilerlerse, kolhozlardan ayrılabileceklerdi. Genel olarak tarıma daha çok destek sağlanacak, gerçekçi olmayan endüstriyel hedefler bırakılacaktı: Macar Partisi'nin 28 Haziran 1953 tarihli gizli kararında kullanılan bildik üstü kapalı üslupla, "sahte ekonomi politika belli bir kendini beğenmişliği ortaya çıkardığı gibi ağır sanayinin zorla gelişimi için gereken kaynak ve hammadde bulunmadığından göze alınan riski de gösterdi" diye açıklanmıştı.

Nagy alışılagelmiş bir seçenek değildi elbet, Moskova bu görüşteydi. 1949 eylülünde Mátyás Rákosi'nin aşırı Stalinist çizgisini eleştirmişti, ayrıca László Rajk'ın idamına karşı çıkan Macar iki Politbüro üyesinden biriydi. Hem bu hem de kırsal kolektifleştirmeyi eleştirmesi Parti liderliğinden atılmasına ve Nagy'nin halkın önünde "oportünist tavır" sergilediğini ve Parti çizgisine yakın durmayı başaramadığını itiraf ettiği bir "özeleştiri" yapmasına yol açmıştı. Yine de Stalinist aşırılıklar yüzünden ekonomisi kadar siyasal seçkinlerinin de ağır darbe aldığı bir ülkede değişiklikler yapma zamanı geldiğinde mantıklı bir tercih olma özelliğini koruyordu. Rákosi iktidarı döneminde 1948 ile 1953 yılları arasında kamuoyunca tanınmış 480 kişi idam edilmişti –Rajk ve diğer komünist kurbanlar buna dahil değildi; aynı yıllarda hapse atılanların sayısı (9 milyona yaklaşan bir nüfusta) 150 bini aşmıştı.

Nagy 1955 baharına dek görevde kaldı. O sırada göreve dönüşünden beri baş belası çalışma arkadaşlarının ayağını kaydırmak için uğraşan Rákosi ve Macar Partisi'nin diğer sadık üyeleri Sovyetler Birliği'nin NATO'nun genişlemesi sorunuyla karşı karşıya olduğu ve komşu Avusturya'nın bağımsız, tarafsız bir devlet olmak üzere olduğu bir dönemde, Nagy'nin kesin denetimi sağlamakta güvenilir biri olmadığı konusunda Moskova'yı ikna etmeyi başardılar. Sovyet Merkez Komitesi gereğini yerine getirerek "sağcı sapma" gösterdiği gerekçesiyle Nagy'yi suçlu buldu, görevden aldı (ve sonra da Parti'den ihraç etti), Budapeşte'de Rákosi ile arkadaşları iktidara döndüler. Reformlardan geri adım atılması, hem de Kruşçev'in konuşmasından yalnızca sekiz ay önce, Sovyet liderinin Stalin'in itibarını sarsarken aslında komünist iktidarın pürüzsüz uygulamasını bozmayı planlamadığını önceden gözler önüne sermektedir.

"Nagy grubu" Macar Partisi'nde resmi olmayan sıfatla yaklaşık bir yıl kadar gayriresmi "reform" muhalifi olarak işlevini sürdürdü, savaş sonrası Komünizmi'nde ilk kez görülüyordu bu. Bu arada Moskova'nın sakıngan bir

yaklaşımla dikkatini çekme sırası Rákosi'deydi. Daha önce de gördüğümüz gibi Kruşçev Sovyetler'in Yugoslavya ile bağlarını yeniden kurmaya istekliydi. Ne var ki eski günlerin Tito karşıtı isterisi bağlamında Rákosi önde gelen bir rol oynamıştı. Macaristan'daki göstermelik yargılamalarda, özellikle de Rajk'ın duruşmasında "Tito-izm" suçlamasının bu denli öne çıkması rastlantı değildi –Macar Partisi'ne bu gelişmeler doğrultusunda savcı rolü biçilmiş, Parti başkanlığı da bu görevi seve seve yerine getirmişti.

Rákosi artık yüzkarası olmaya başlıyordu, Sovyet projelerinin önünde çağdışı bir engeldi. 1956 haziranında Moskova'da Sovyetler ile Yugoslavlar arasında yürütülen üst düzey görüşmelerin ortaya koyduğu üzere Budapeşte'de eski kötü günlerle bu kadar yakından ilişkili yeni koşullara ayak uydurmamış Stalinist birini iktidarda tutmak –hele hem geçmişteki sicili hem de şimdiki uyuşmaz tavrıyla Macaristan'da geniş protestolara yol açtığı günlerde– gereksiz yere kışkırtıcılık yapmaktan farksızdı. Rákosi ömrünü doldurmuştu; hem de onca çabalamasına rağmen –1956 martında Macaristan'da yayımlanan *Szabad Nép* gazetesi için, Kruşçev'in "kişisel kült" suçlamasına ve masumlara eziyet eden böyle kimselerin "maskelerinin düşürülmesini" alkışlamasına öykünerek Beria'yı ve onun Macar polis yüzbaşısı Gábor Péter'i coşkuyla itham ettiği bir yazı kaleme almıştı. 17 Temmuz 1956 günü Anastas Mikoyan Budapeşte'ye giderek Rákosi'yi teklifsiz son kez görevden aldı.

Sovyetler Rákosi'nin yerine Ernö Gerö'yü, kusursuz Stalinist kökenden gelen başka birini getirdi. Yanlış yapmışlardı; Gerö ne değişime liderlik edebilir ne de onu bastırabilirdi. 6 Ekim'de Belgrad'a jest olsun diye Budapeşte'deki yetkililer László Rajk ile göstermelik duruşmasında ona eşlik eden diğer kurbanların yeniden gömülmek üzere cenazesinin yapılmasına izin verdiler. Rajk davasından sağ kurtulanlardan Béla Szász mezarın başında bir konuşma yaptı:

> Düzmece suçlamalar sonucu idam edilen László Rajk'ın naaşı yedi yıldır bilinmeyen bir mezarda tutulmaktaydı. Ancak onun ölümü Macar halkı ve bütün dünya için uyarıcı bir sinyal olmuştur. Bu tabutun önünden geçen yüz binlerce kişi yalnızca ölen kimseye saygılarını sunmak istemekle kalmamaktadır; onların içtenlikli umudu ve kesin kararı bütün bir devrin kapanmasıdır. O utanmaz yılların yasadışı, keyfî ve ahlaki çöküntüyle dolu uygulamaları sonsuza dek gömülmelidir; ayrıca Macar hükümetinin icraatçılarının zorla ve kişisel kültlerle oluşturduğu tehdide bir daha geri gelmemecesine son verilmelidir.

Pek çok masum (komünist olmayan) kurbanı darağacına yollayan Rajk'ın yazgısının estirdiği duygudaşlık rüzgârlarında iğneleyici bir hava olduğu kesindi.

Fakat iğneleyici olsun ya da olmasın, Rajk'ın yeniden gömülmesi Macar devrimini ateşleyecek kıvılcımı çakmıştı.

16 Ekim 1956'da Szeged'deki üniversite öğrencileri resmi komünist öğrenci örgütlerinden bağımsız olarak kurdukları "Macar Öğrenciler Birliği" adı altında bir araya geldiler. Bir hafta içinde başka öğrenci örgütleri ülke genelini kaplayacak ve 22 Ekim günü Budapeşte Teknik Üniversitesi öğrencilerinin kaleme aldığı "On Altı Maddelik" bir bildiri yayımlayacaklardı. Öğrencilerin talepleri arasında sanayi ve tarım reformları, daha geniş kapsamlı demokrasi ve ifade özgürlüğü hakkı, komünist düzen altında her çeşit dar görüşlü kısıtlamaya ve hayatın düzenlenmesine son verilmesi de yer alıyordu. Daha da kötüsü, isteklerinin arasında Imre Nagy'nin başbakan koltuğuna oturduğunu, Rákosi ile çalışma arkadaşlarının suçlarından ötürü yargılandığını ve Sovyet birliklerinin ülkelerinden çekildiğini görmek de vardı.

Ertesi gün 23 Ekim'de öğrenciler taleplerine destek arayışıyla gösteri yapmak üzere Budapeşte'deki Parlamento Meydanı'nda toplanmaya başladılar. Rejim ne yapacağını şaşırmıştı: Gerö önce gösteriyi yasakladı, sonra izin verdi. Aynı gün ikindi saatlerinde gösteri savuşturulduktan sonra Gerö, Macar radyosunun akşam yayınına çıkıp toplantıyı ve düzenleyicilerini eleştirdi. Bir saat geçmişti ki öfkeli göstericiler kentin merkezindeki Stalin'in heykelini yerle bir ettiler, Sovyet birlikleri Budapeşte'ye girerek kalabalıklara saldırdı, Macar Merkez Komitesi gece boyunca toplantı yaptı. Ertesi sabah 8:13'te Imre Nagy'nin Macar Başbakanı olarak atandığı duyuruldu.

Eğer Parti liderleri Nagy'nin dönüşünün devrime son vereceğini umut ettilerse, fena halde hesap hatası yapmışlardı. Nagy düzeni sağlamada yeterince kararlıydı: İktidara geldikten sonraki bir saat içinde sıkıyönetim ilan etti. Yeni Macar liderliğinin öteki üyeleriyle birlikte Suslov ve Mikoyan (aynı gün uçakla Moskova'dan gelmişlerdi) ile yaptığı görüşmelerde göstericilerle pazarlık yapılması gerektiği konusunda ısrarlıydı. Ruslar 26 Ekim'de özel oturumla toplanan Sovyet Parti Presidiyumu'na rapor verirken, János Kádár[33] onlara geçmişte yapılan yanlışlar yüzünden Parti'den uzaklaştırılan sadık kitlelerle Nagy hükümetinin saf dışı bırakmayı umut ettiği silahlı karşı devrimciler arasında ayrım gözetilmesi gerektiğini açıklıyordu.

Kádár'ın açıklaması Sovyet liderlerinden bazılarına yeterli gelmiş olabilirdi, ancak Macaristan gerçeğini yansıtmaktan uzaktı. Ülke çapında öğrenci örgüt-

33 Nagy'nin üç yıl önce hapisten kurtardığı Kádár 25 Ekim'de Macar Partisi Genel Sekreterliği'ne getirilmişti. Aynı sabah Parlamento Meydanı'nda emrindeki güvenlik güçleri silahsız göstericilere ateş açınca görevden alınan Gerö'nün yerine atanmıştı.

leri, işçi konseyleri ve devrimci "ulusal komiteler" mantar gibi kendiliğinden bitiveriyordu. Polisle göstericiler arasındaki çatışmalar karşı saldırıları ve linç olaylarını kışkırtıyordu. Kimi üyelerinin uyarılarına rağmen Macar Partisi liderliği baş gösteren ayaklanmaların demokratik devrim olduğunu başlangıçta kabul etmeyerek "karşı devrim" olarak görmekte ısrar edip bundan dolayı uyum sağlama fırsatını kaçırmıştı. Ancak silahlı çatışmaların neredeyse birinci haftasını doldurduğu 28 Ekim günü, Nagy radyoda bir konuşma yaparak silahlı çatışmalara son verilmesi çağrısında bulunacak, yaşanan protesto olaylarının meşruluğunu ve devrimci özelliğini kabul edecek, nefret edilen Gizli Polis örgütünü kapatmaya söz verecek ve Sovyet birliklerinin Budapeşte'den her an ayrılacaklarını duyuracaktı.

Nasıl kuşkular beslerse beslesin, Sovyet liderliği Macar liderinin yeni yaklaşımına destek verme kararı almıştı. Nagy'nin radyoda konuştuğu gün Moskova'ya rapor veren Suslov kitle hareketini Parti denetimine sokmak için bu bedelin ödenmesi gerektiğini belirtti. Oysa Macaristan'daki olaylar Moskova'nın hesaplamalarından daha hızlı gelişiyordu. İki gün sonra, 30 Ekim'de Komünist Parti'nin Budapeşte'deki Genel Merkezi'ne karşı düzenlenen saldırının ve binadaki korumalardan yirmi dördünün öldürülmesinin ardından Imre Nagy yeniden Macar radyosundaydı. Bu defa, hükümetinin bundan böyle "1945'te yeniden doğan koalisyon partileriyle demokratik işbirliğine" dayalı çalışma yürüteceğini ilan ediyordu. Diğer bir deyişle, Nagy çok partili bir hükümet kuruyordu. Muhalefetle çekişmek şöyle dursun, Nagy otoritesini giderek halk hareketinin ta kendisine dayandırıyordu. Son söz olarak "özgür, demokratik ve bağımsız" Macaristan'ı kutlarken gözden düşmüş "sosyalist" sıfatını ilk defa kullanmamıştı. Halkın önünde Moskova'ya hitap ettiği konuşmasında Budapeşte'den ve Macaristan'ın geri kalanından "Sovyet birliklerini çekmeye başlamasını" istiyordu.

Nagy'nin oynadığı kumar –Macaristan'da düzeni sağlayabileceğine, böylelikle ağza alınmayan Sovyet müdahalesi tehdidini savuşturabileceğine içtenlikle inanışı–Kabine'deki diğer komünistlerden de destek görüyordu. Ne var ki inisiyatifi elden bırakmıştı. Halk ayaklanması komiteleri, siyasal partiler ve gazeteler ülkenin dört bir yanından fışkırıyordu. 1848-49 Macar ayaklanmasını Çarlık Rusyası'nın nasıl bastırdığına değinen göndermelerle Rus karşıtlığı her yeri sarmıştı. Hepsinden önemlisi de Sovyet liderlerinin Nagy'ye olan güvenlerini kaybetmeleriydi. 31 Ekim günü öğleden sonra Macaristan'ın Varşova Paktı'ndan çekilmesini güvence altına alacak görüşmelere başladığı sırada Nagy'nin yazgısı da çizilmiş oluyordu.

Kruşçev ile çalışma arkadaşları ta başından beri eğer Macaristan'da –ondan önce de Polonya'da– "karşı devrim" denetimden çıkacak olursa, müdahale etmek zorunda kalacakları görüşündeydiler. Yine de bu seçeneğe başvurmakta isteksiz görünüyorlardı. 31 Ekim günü bile Merkez Komite Yönetimi Sovyet birliklerinin Macar topraklarından çekilmesiyle ilgili Macar liderliğiyle "uygun görüşmelere girmeye" isteksiz olduğunu bildiren bir açıklama yapmıştı. Ancak böyle bir ödün verirken bile Temeşvar'daki[34] (Romanya) öğrenci gösterileri ve Macar devrimcilerine destek veren Bulgar entelektüelleri arasındaki "düşmanca duygular" ile ilgili haberler alıyorlardı. Bütün bunlar Sovyet liderlerinin epeydir korktuğu bulaşıcı etkinin başlangıcına işaret ediyordu ve onları yeni bir yaklaşım benimsemek zorunda bıraktı.

Buna göre, birliklerin çekilmesini görüşmeye söz verdiği günün ertesinde Kruşçev, Sovyet Presidiyumu'na bunun mümkün olmadığını söyledi. Emperyalistler böyle bir çekilmeyi Sovyetler'in zayıflığının kanıtı olarak yorumlarlardı. Tam aksine, SSCB "Macaristan'da düzeni sağlamak için girişimde bulunan" taraf olmalıydı. Romanya ve Ukrayna'daki Sovyet askeri tümenlerine Macaristan sınırına doğru ilerleme talimatı verildi. Bunu öğrenen Macar Başbakanı Sovyet Büyükelçisi'ni (Yuri Andropov) makamına çağırtarak Sovyetler'in yeni askeri harekâtını kınamak amacıyla, Macaristan'ın tek taraflı olarak Varşova Paktı üyeliğinden çıktığını bildirdi. 1 Kasım akşamı saat 19:00'da Nagy radyo konuşmasında Macaristan'ın bundan böyle tarafsız bir ülke olduğunu duyurarak Birleşmiş Milletler'e bu yeni statüsünü tanıması çağrısında bulundu. Açıklaması ülkede geniş destek görmüştü; ayaklanma başladığından beri grevde olan Budapeşte İşçiler Konseyi olumlu tepkisini işe dönme kararıyla gösterdi. Nagy sonunda kendisine kuşkuyla bakan Macar nüfusunun çoğunun gönlünü kazanmıştı.

Nagy'nin tarihsel duyurusunu yaptığı akşam János Kádár gizlice Moskova'ya tüymüş, orada Kruşçev tarafından Budapeşte'de Sovyet destekli yeni bir hükümet kurulması gerektiği yönünde ikna edilmişti. Kızıl Ordu ülkeye girecek ve ne olursa olsun düzeni sağlayacaktı; tek sorun hangi Macarların onlarla işbirliği yapma onuruna erişeceğiydi. Nagy'ye ve yandaşlarına ihanet etme konusunda Kádár'ın gösterdiği azıcık isteksizlik de Sovyetler'in temmuzda Gerö'yü göreve getirmekle işledikleri hatayı anladıklarını artık bildiklerini Kruşçev'in ısrarlı diretmesiyle aşıldı. Budapeşte'de düzen sağlandıktan sonra aynı yanlış bir daha yinelenmeyecekti. Bunun arkasından Kruşçev Rumen, Bulgar ve Çek liderlerle bir araya gelerek Macaristan'a müdahale planlarını toparlamak üzere Bükreş'e hareket etti (önceki gün de daha alt düzeyde bir kurul Po-

34 Romanya'daki adı Timişoara (ç.n.)

lonyalı liderlerle buluşmuştu). Bu arada Nagy Sovyetler'in artan askeri faaliyetlerini kınamaya devam ediyordu; 2 Kasım'da Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Dag Hammerskjöld'den Macaristan ile SSCB arasında arabuluculuk yapmasını ve Batı'nın Macaristan'ın tarafsızlığını tanımasını sağlamasını istedi.

3 Kasım'da Nagy hükümeti birliklerin çekilmesiyle ilgili Sovyet askeri yetkilileriyle görüşmeleri başlattı (ya da başlattığını sanıyordu). Fakat Macar müzakere kurulu o akşam Macaristan'ın Tököl kentindeki Sovyet ordu karargâhına döner dönmez tutuklandı. Az sonra, 4 Kasım sabahı saat 04:00'te Sovyet tankları Budapeşte'ye girecekti, bir saat sonra Sovyet işgali altındaki Doğu Macaristan'da radyodan yapılan bir yayın Imre Nagy'nin iktidardan alınarak yeni bir hükümetin göreve getirildiğini duyuruyordu. Buna karşılık Nagy son radyo konuşmasında Macar halkına seslenerek saldırganlara karşı direnmeleri çağrısında bulundu. Arkasından çalışma arkadaşlarıyla birlikte Yugoslavya'nın Budapeşte büyükelçiliğine sığınarak iltica talep etti.

Askeri sonuçlar asla tartışılmadı: Yoğun direnişe rağmen Sovyet askerleri yetmiş iki saat içinde Budapeşte'yi ele geçirdiler, János Kádár hükümeti 7 Kasım günü yemin ederek göreve başladı. İşçi Konseylerinden bazılarının –Kádár onlara doğrudan saldırmaya istekli değildi– faaliyetleri bir ay daha, tek tük grevler 1957'ye dek sürdü: Sovyet Merkez Komitesi'ne sunulan 22 Kasım 1956 tarihli gizli bir rapora göre, Macar kömür madenlerinin çalışma kapasitesi yüzde 10'a düşmüştü. Ama yeni başa geçen yetkililer bir ay içinde inisiyatifi ele alacak kadar güveniyorlardı kendilerine. 5 Ocak'ta "grev kışkırtıcılığı" yapanlara ölüm cezası ve ciddi baskı uygulanmaya başlandı. Çatışmalar sırasında ölen 2 bin 700 Macar'a ek olarak 341 kişi daha yargılanıp ileriki yıllarda idam edilecekti (son idam cezası 1961'de yerine getirildi). 22 bin kadar Macar "karşı devrimde" rol aldıkları gerekçesiyle (beş yıl ya da üstünde) hapis cezasına çarptırıldı. Bundan başka 13 bin kişi toplama kamplarına yollandı, daha da fazlası işten atıldı ya da 1963 martında ilan edilen genel affa kadar yakın takip altında tutuldu.

Çoğu genç olan ve aralarında Budapeşte'den ve ülkenin kentleşmiş batı bölgesinden gelen eğitimli profesyonel seçkinlerin çoğunluğu oluşturduğu yaklaşık 200 bin insan –nüfusun yüzde 2'sinden fazlası– Sovyet işgalinin ardından yaşananlar yüzünden Macaristan'dan kaçıyordu. ABD'ye (80 bin kadar Macar'ın iltica başvurusu kabul edilmişti), Avusturya'ya, Britanya'ya, Batı Almanya'ya, İsviçre'ye, Fransa'ya ve başka ülkelere yerleştiler. Nagy ile arkadaşlarına ne olacağı bir süre belirsizliğini korudu. Budapeşte'deki Yugoslav Büyükelçiliği'nde yaklaşık üç hafta kaldıktan sonra 22 Kasım günü kandırılarak oradan ayrılır ayrılmaz Sovyet yetkililerince yakalanıp Romanya'da bir hapishaneye kapatıldılar.

Kádár'ın eski arkadaşı ve yoldaşlarına ne yapacağına karar vermesi aylar sürdü. Sokak çatışmalarına katılmış genç işçilere ve askerlere yönelik misillemeler uluslararası protestolara neden olmasın diye genellikle sessizce yürütülüyordu; buna rağmen, özellikle József Gáli ve Gyula Obersovszky gibi yazarların aralarında bulunduğu bazı önde gelen kimselerin bağışlanması için uluslararası talepler yükselmişti. Nagy ile ilgili verilecek karar daha da hassas bir konuydu. 1957 nisanında Kádár ile çalışma arkadaşlarının aldığı karar gereğince, Nagy ve "suç ortakları" yargılanmak üzere Macaristan'a iade edilecekti, fakat işlemler 1958 haziranına kadar ertelenerek o gün geldiğinde bile kesin bir gizlilik içinde yürütüldü. 15 Haziran 1958'de sanıkların hepsi karşı devrimi kışkırtmaktan suçlu bulunarak ölüm ya da uzun hapis cezalarına çarptırıldı. Istvan Bibó ve Árpád Göncz (ileride komünizm sonrası Macaristan'ın devlet başkanı olacaktı) gibi yazarlar ömür boyu hapis cezasına mahkûm edildi. Başka ikisi –József Szilágy ile Géza Lozonczy– daha duruşma başlamadan önce hapishanede öldürüldü. Imre Nagy, Pál Maléter ve Miklós Gimes 16 Haziran 1958 günü sabaha karşı idam edildiler.

Sovyet imparatorluğunun küçük bir karakolunda kısa ve umutsuz bir ayaklanma olan Macar başkaldırısının dünya ilişkilerinin biçimlenmesinde parçalayıcı etkisi oldu. İlk olarak batılı diplomatlar açısından örnek alınacak dersti. O güne dek Birleşik Devletler resmi olarak Doğu Avrupa'daki uydu devletleri Sovyet güdümünden koparmanın olanaksızlığını kabul ederken "direniş ruhu" aşılamayı sürdürmekteydi. Ulusal Güvenlik Konseyi Politikası 174 sayılı (Aralık 1953) belgesinden aktarırsak, "gelecekte elverişli bir anda uyduların kurtuluşunu olanaklı kılacak koşulların gelişimine yardımcı olacak" örtülü faaliyetler ve diplomatik destek yönlendiriliyordu. Ancak daha sonra 1956 temmuzunda o yılki karışıklıkların göz önünde tutulması için düzenlenen gizli politik belgede "Birleşik Devletler'in uydu devletlerdeki Sovyet egemenliğini ortadan kaldırmak üzere savaşa girmeye hazır olmadığı" vurgulanmıştı (NSC[35] 5608/1 "Doğu Avrupa'daki Sovyet uydularına yönelik ABD Politikası").

Kuşkusuz 1953'teki Berlin ayaklanmasının bastırılmasından beri ABD Dışişleri Bakanlığı Sovyetler Birliği'nin öngörülebilir bir gelecekte kendi "bölgesindeki" denetiminin sarsılamayacağı sonucuna varmıştı. Doğu Avrupa için Batı'nın *tek* stratejisi "müdahale etmeme" politikasıydı. Gelgelelim Macar ayaklanmacılar bunu bilemezdi. Çoğu, Batı'nın yardıma koşacağını umut ediyor,

35 National Security Council: UGK [ABD] Ulusal Güvenlik Konseyi (ç.n.)

Amerikan kamuoyunun söylemlerindeki uzlaşmaz tutumdan ve göçmen yayıncılarının Macarları silaha sarılmaya özendirdiği ve dış desteğin gelmekte gecikmeyeceği sözü verdiği Özgür Avrupa Radyosu'ndan yapılan yayınlardan cesaret buluyorlardı. Böyle bir destek çıkmayınca bozguna uğrayan ayaklanmacıların hırçınlaşıp hayal kırıklığına uğraması anlaşılabilirdi.

Batılı hükümetler daha fazlasını yapmak isteseler bile o günün koşulları buna epey elverişsizdi. Macar ayaklanmasının patlak verdiği gün Fransa ve Britanya temsilcileri İsraillilerle gizli görüşmelere katılmak üzere Sèvres'de bulunuyorlardı. Fransa'yı Kuzey Afrika'daki sorunlar meşgul ediyordu: Dışişleri Bakanı Christian Pineau 27 Ekim'de Fransa'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki temsilcisine verdiği çok gizli muhtırada, "Macar sorununa ilişkin Güvenlik Konseyi'ne sunulacak karar taslağının Cezayir'deki faaliyetlerimizi olumsuz etkileyecek herhangi bir eğilim göstermemesi önemlidir... Bir soruşturma kurulu kurulmasına özellikle karşıyız" diye açıklamıştı. Moskova'daki Britanya Büyükelçisi tarafından Londra'nın Sovyet liderliğine doğrudan başvuruda bulunarak Macaristan'a müdahaleden vazgeçmesini istemesi önerisine karşılık Britanya Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'un dört gün sonra Başbakan Anthony Eden'a yazdığı mektup da benzer bir yaklaşım sergiliyordu: "Kanımca böyle bir mesaj vermenin zamanı değil".

Kruşçev'in 28 Ekim'de toplanan Merkez Komitesi Yönetimi'ndeki arkadaşlarına açıkladığı üzere, "İngilizler ile Fransızlar Mısır'da tam pisliğe batmış bulunuyorlar."[36] Eisenhower'a gelince, seçim kampanyasının son haftasına girmişti –yeniden seçildiği gün Budapeşte'deki çatışmaların en yoğun anlarına denk geldi. Onun Ulusal Güvenlik Konseyi'nde Sovyet saldırısının üçüncü gününe kadar Macaristan konusu tartışılmadı bile; Nagy'nin faaliyetlerini, en çok da ABD'nin büyük stratejisi içinde az önem taşıyan (yakın bir tarihte Polonya'da yaşanan kriz Washington'ın daha çok dikkatini çekmişti) bir ülkede tek parti düzenini bırakmasının tüm boyutlarıyla öğrenmekte acele etmiyorlardı. Sonunda Macaristan konusu 8 Kasım'daki toplantısında UGK gündemine geldiğinde genel kanı –Eisenhower'dan başlamak üzere aşağıya doğru– bunun Fransızlar ile Britanyalıların hatası olduğu yönündeydi. Eğer Mısır'a saldırmasalardı, Sovyetler Birliği Macaristan'a karşı harekete geçmek için kendine kılıf uyduramayacaktı. Eisenhower Yönetimi'nin vicdanı rahattı.

Sovyet liderler de avantajlı durumda olduklarını görerek fırsatı kaçırmamıştı. Komünistlerin bakış açısına göre, Nagy'nin oluşturduğu tehdit ne ekonomiyi

36 Sovyet liderin daha 28 Ekim'de, Anglo-Fransız saldırısının başlamasından üç gün önce bunu biliyor olması o dönemde Sovyet istihbaratının batılı müttefiklerin korktuğundan çok daha iyi olduğunu gösterir.

serbestleştirmesi ne de sansürü gevşetmesiydi. Macarların tarafsızlıklarını ilan etmeleri, Moskova'da "kışkırtıcılık" olarak görülse bile Nagy'nin devrilmesinin gerekçesi değildi. Kremlin'in göz yumamadığı Macar Partisi'nin iktidar tekelini, "Parti'nin liderlik rolünü" bırakmasıydı (Polonya'da Gomułka buna asla izin vermemişti). Sovyet pratiğinden uzaklaşmak dört bir yandaki komünist partilerin sonunu getirecek olan demokratik kıskacın ilk ayağıydı. Diğer bütün uydu devletlerin komünist liderlerinin Nagy'yi tasfiye etme kararında Kruşçev'i desteklemeye bu denli hazır davranmasının nedeni buydu. Çekoslovak Politbüro üyeleri 2 Kasım günü toplanarak "Macaristan'da halk demokrasisini korumak için gereken her önlemin alınmasına" etkili katkıda bulunmaya istekli olduklarını dile getirdikleri zaman, doğruluğu ve içtenliği tartışılmaz duygularla hareket etmişlerdi.[37]

Sonunda Tito bile Macaristan'da Parti denetiminin çökmesinin ve devlet güvenlik aygıtının dağılmasının tehlikeli bir örnek olduğunu kabul etti. Başlangıçta Yugoslav lider Macaristan'daki değişiklikleri Stalinsizleşmenin bir başka kanıtı olarak iyi karşılamıştı. Ancak ekim sonunda Budapeşte'de yaşanan olayların vardığı boyut, fikrini değiştirmesine neden oldu –Macaristan'ın Yugoslavya'ya yakınlığını, ülkesindeki Voyvodina bölgesinde geniş bir Macar azınlığının varlığını ve bu kötü dalganın yayılma riskini düşünüyordu. Kruşçev ile Malenkov zahmet edip 2 Kasım'da Tito'nun Adriyatik Denizi'nde çekildiği adaya giderek yapılacak saldırı konusunda onu bilgilendirdiklerinde, Tito kaygılanmış ama anlayışla karşılaşmaktan geri kalmamıştı. Başlıca endişesi Macaristan'da kurulacak kukla hükümetin içinde ne Rákosi ne de yeni koşullara ayak uydurmamış Stalinist kimselerin yer alacak olmasıydı.

İki gün sonra Tito'nun Nagy'ye ve hükümetinden on beş kişiye aileleriyle birlikte sığınma hakkı tanımasından ötürü Kruşçev'in duyduğu hoşnutsuzluk açıkça belliydi. Yugoslavların bu kararı Macar krizinin kızıştığı bir anda ve Rusların şehitler yaratmakta çıkarları olmadığı varsayımına dayanarak aldığı görülmektedir. Ancak Sovyet liderler hoşnutsuzluklarını ifade edince, özellikle Nagy ile diğerlerinin Yugoslav Büyükelçiliği'nden ayrılmalarının ardından, Kádár iyi muamele edeceği sözüyle onları kaçırdığı zaman Tito zor durumda kalmıştı. Yugoslav lider kamuoyu önünde Kádár hükümetini onayladığını dile

37 Polonya'da Gomułka bile Sovyetler'in savlarını kabul etmeye hazırdı. Nagy'nin Varşova Paktı'ndan ayrılması Polonya'da endişe kaynağı *olmuştu* –Alman topraklarının yeniden belirlenmesinden korkmaları yüzünden Polonyalılar açısından Sovyet silahlarıyla güvence altına alınan güvenlik anlaşmalarının özel bir önemi vardı. Yine de 1957 mayısında yaptıkları bir görüşmede Gomułka'nın, Nagy'yi sanık sandalyesine çıkarmaması için Sovyet lideri Kruşçev'i, olumlu sonuç alamasa da, ikna etmeye çok uğraştığını belirtmek gerek.

getirmeyi sürdürdü; oysa perde arkasında olayların gidişinden hoşnut olmadığını saklamak için hiçbir çaba göstermiyordu.

Sovyet parti yönetimi, kardeş Komünist devletin iç işlerine sınırsız Sovyet müdahalesi örneğini Yugoslavlara hoş görünmek üzere hesaplamamıştı. Moskova ile Belgrad arasındaki ilişkiler bir kez daha bozuldu, Yugoslav rejimi Batı'ya ve Asya'nın bağlantısız ülkelerine yanaşma girişimlerinde bulunuyordu. Sovyetler'in Macaristan'a saldırmasıyla ilgili Tito'nun tepkisi böyle karışıktı işte. Sovyet liderleri gibi o da Komünist düzenin yeniden sağlanmasıyla rahatlamıştı; ama bunun başarılmasında izlenen yol tehlikeli bir örnekti ve tatsızdı.

Başka yerlerdeki tepkiler o kadar kararsız değildi. Kruşçev'in gizli konuşması Batı'ya sızdırıldıktan sonra belli bir komünist inancın bırakılmasına yol açmıştı. Aynı zamanda Stalin dönemi sonrasının reformlarına ve yenilenmelere olanak sağlamış, Leninist devrimci saflığı hayalini korumak adına Stalin'i kurban ederek Kruşçev Parti üyelerine ve ilerici yoldaşlarına sarılabilecekleri bir efsane sunmuştu. Ne ki Budapeşte'deki umutsuz sokak çatışmaları bu yeni, "yeniden biçimlenmiş" Sovyet modeline gölge düşürüyordu. Komünist otorite bir kez daha tank namlusundan başka bir şeye dayanmadığını açıkça gözler önüne sermişti. Gerisi mantıklı düşünme sisteminin ürünüydü. Batılı komünistler kanama geçiriyordu. İtalyan Komünist Partisi'nin kendi rakamlarına göre, 1955 ile 1957 yılları arasında 400 bin üye partiden ayrıldı. Macar krizinin doruğuna çıktığı günlerde Togliatti'nin Sovyet liderlerine açıkladığı gibi, "Macaristan'daki olaylar öyle bir yola girmiş bulunuyor ki partide aydınlanma hareketini çok zorlaştırmış, ayrıca parti yönetimi lehine ortak görüş elde etmeyi zora sokmuştur."

Fransa'da, Britanya'da ve başka yerlerde olduğu gibi İtalya'da da açıkta kalanlar daha genç, eğitimli Parti üyeleriydi.[38] Sol'da Komünist olmayan entelektüeller gibi onlar da hem SSCB'de yaşanan Stalin sonrası reform vaatlerinden hem de işçi konseyleri, öğrenci girişimleri ve iktidardaki Sovyet bloku Partisi'nin yeni yönelimlere sıcak bakarak onlara uyum sağlayabildiği Macar devriminden etkilenmişlerdi. Örneğin, Hannah Arendt'e göre, diktatörlüğe karşı demokrasinin, zorbalığa karşı özgürlüğün gerçek yükselişine işaret eden (Nagy'nin siyasal partileri eski durumuna getirmesi değil) konseylerin ayağa kalkmasıydı. Sonunda Komünizm ile özgürlükten bir arada söz etmek mümkün olacak gibi görünüyordu. O sıralarda Paris'te gizli faaliyetler yürüten genç İspanyol Komünistlerden Jorge Semprun ileriki yıllarda şöyle diyecekti: "Gizli konuşma bizi özgür

38 Özellikle Fransız Komünist Partisi gibi (uzun zamandır Kruşçev'in Stalin'e yönelik suçlamalarını reddeden) gerici örgütlerde pek çok üye Parti'yi Sovyet Bloku'nda olup bitenler yüzünden değil, yerel parti yönetiminin bu konuyu tartışmaktan kaçınması nedeniyle terk ediyordu.

kılmıştı; en azından bize kurtulma şansı verdi... mantık uykusundan uyandık." Macaristan saldırısından sonraysa umut dalgası sönüverdi.

Batılı gözlemcilerden birkaçı Sovyet müdahalesini haklı çıkarmaya, hiç olmazsa resmi Komünist iddiaların kabul ettiği gibi Imre Nagy'nin önderlik ettiği –ya da içine sürüklendiği– *karşı* devrimi açıklamaya çalıştılar: Sartre kendine özgü bir tutumla Macar ayaklanmasına "sağcı ruh" damgasını vurmuştur diye ısrar ediyordu. Ancak Budapeşte ya da başka yerlerde başkaldıranların itici gücü –zaten bunlar o dönemde anlaşıldığından çok daha çeşitliydi– ne olursa olsun yabancı gözlemcileri asıl etkileyen Macarların başkaldırması değil Sovyetler'in bu başkaldırıyı bastırmasıydı. Bundan böyle Komünizm artık devrimden çok baskıyla ilişkilendirilecekti. Kırk yıl boyunca Batı Solu yüzünü Rusya'ya dönmüş, devrimci özgüvenin ve Tarih'in akışının bedeli olarak Bolşevik şiddeti bağışlamış, hatta ona hayranlık duymuştu. Moskova onların siyasal hayallerini göklere çıkaran ayna olmuştu. 1956 kasımında o ayna tuzla buz oldu.

8 Eylül 1957 tarihli bir bildiride Macar yazar István Bibo, "SSCB Macar devriminin başını ezmekle Komünist güce katkıda bulunan 'yoldaş' akımlara (Barış, Kadın, Gençlik, Öğrenci, Aydın, vb. hareketleri) ağır, belki de en öldürücü darbeyi vurmuştur," diye belirtiyordu. Onun içgörüsünün doğruluğu anlaşılacaktı. Stalinist terörün tuhaf çekiminden yoksun kalmış ve Budapeşte'de zırhın arkasına sığınan sıradanlığı gözler önüne serilmiş olan Sovyet Komünizmi batılı yandaşlarının ve hayranlarının çoğunun gözünde albenisini yitirdi. "Stalinizm'in leşinden" kurtulmaya bakan Fransız şair Claude Roy gibi eski Komünistler "burunlarını ufka doğru" çeviriyorlardı. 1956'dan sonra Tarih'in gizleri artık Halk Demokrasileri'nin karanlık fabrikalarında, işe yaramaz kolhozlarında değil daha başka, egzotik gerçekliklerde bulunabilirdi. Leninizm'in yeni koşullara ayak uydurmamış savunucularından küçük bir azınlık geçmişe sımsıkı sarılmıştı; fakat Berlin'den Paris'e kadar yeni kuşak batılı ilericiler teselliyi ve örneği Avrupa'nın dışında, henüz "Üçüncü Dünya" diye adlandırılmayan diyarların umutlarında ve kargaşalarında arıyorlardı.

Doğu Avrupa'nın da hayalleri paramparça olmuştu. Budapeşte'deki Britanyalı bir diplomatın çatışmaların doruğuna çıktığı ilk günlerde belirttiği gibi, "Macar halkının dayanması ve geri püskürtmesi gereken bu şeytanca saldırı öyle mucize türünden bir şey değil. Onlar bunu asla unutmayacak ve bağışlamayacaklar." Gelgelelim Sovyet tanklarının mesajı yalnızca Macarların içine işlemedi. Rumen öğrenciler Macar komşularını desteklemek üzere gösteri yapıyorlardı; Doğu Alman aydınları Sovyetler'in eylemlerini eleştirdikleri için tutuklanıp yargılandı; SSCB'de genç Leonid Pliushch gibi o güne dek sıkı Komünist olanların

da gözleri 1956 olaylarıyla açılmıştı. Romanya'da Paul Goma ya da DAC'de Wolfgang Harich gibi aydın muhalifler Budapeşte molozlarının içinden doğdular.

Doğu Avrupa'daki farklılık, gözden düşmüş bir rejimin hayal kırıklığına uğramış boyunduruklarının yüzlerini uzak diyarlara çevirmekte ya da devrimci inançlarını ufuktaki köylü ayaklanmalarının kor ateşini yeniden tutuşturmakta zorluk çekmeleriydi. Onlar artık sözlerine inanmadıkları Komünist rejimde ister istemez yaşamak zorundaydılar. Doğu Avrupalılar 1956 olaylarını toplu hayal kırıklıklarının özeti olarak hissetmişti. Komünizm'den beklentileri kısa süreli Stalinsizleşme vaatleriyle alevlenmiş, ama sonra sönmüştü; onlarla birlikte batılıların imdada yetişecekleri umutları da. Kruşçev'in Stalin ile ilgili açıklamaları ya da göstermelik duruşma kurbanlarını hayata döndürmek üzere atılan tereddütlü adımlar o güne dek Komünizm'in kendi içinde yenilenme ve kurtuluş tohumlarını barındırdığı izlenimini uyandırmış olsa da Macaristan'dan sonraki egemen duygu göz göre göre teslimiyetti.

Ancak bunun yararları olmadı değil. Komünist Doğu Avrupa halkları artık durulduğuna ve düzen yeniden sağlandığına göre, Kruşçev döneminde Sovyet yönetimi, zamanında yetişerek sınırlı da olsa yerel düzeyde –tuhaf ama öncelikle Macaristan'da– liberalleşmeye izin verdi. 1956 ayaklanmacılarının ve onların sempatizanlarının cezalandırılmasının ardından Kádár "politika sonrası" Komünist devlet modelini ortaya attı. Parti'nin iktidar ve otoritesinin sorgusuz kabullenilmesi karşılığında Macarlara üretmek ve tüketmek için çok sınırlı ama gerçek bir özgürlük tanındı. Hiç kimseden Komünist Parti'ye ya da liderlerine inanması istenmedi; göze görünür muhalefet etmemeleri yeterliydi. Sessiz kalmaları kabullenmeleri olarak yorumlanabilirdi.

Sonuçta ortaya çıkan "gulaş Komünizmi" Macaristan'da istikrarı güvence altına aldı; ayrıca Macaristan'da yaşananların anısı, en azından bir on yıl daha Blok'un geri kalanında istikrarın sağlanmasına yaradı. Oysa bunun da bir bedeli vardı. Komünizm altında yaşayan pek çoklarına göre "Sosyalist" sistem bir zamanlar ilişkili olduğu ve daha 50'li yılların başlarına kadar onu –en çok da gençlerin gözünde– çekici kılan köktenci, ilerici, ütopik olan ne varsa hepsini kaybetmişti. Şimdi katlanılması gereken bir yaşam biçiminden başka bir şey değildi. Ancak bu uzun ömürlü olmayacağı anlamına gelmiyordu –1956'dan sonra Sovyet sistemi düzeninin erken sona ereceği beklentisine girenler birkaç kişiydi. Doğrusu o yılki olaylardan *önce* bu konuda iyimser düşünenler çok daha fazlaydı. Fakat 1956 kasımından sonra Sovyetler Birliği'nin kendisi gibi Doğu Avrupa'nın Komünist devletleri onlarca yıl sürecek bir durgunluk, yolsuzluk ve olumsuzculuk karanlığına doğru sürüklenmeye başladılar.

Sovyetler de bunun bedelini ödeyecekti –pek çok açıdan 1956 Lenin ve vârislerinin başarıyla oluşturdukları devrimcilik efsanesinin yenilgisini ve çöküşünü temsil ediyordu. Yıllar sonra Boris Yeltsin 11 Kasım 1992 günü Macar Parlamentosu'nda yaptığı konuşmasında, "1956 trajedisi... Sovyet rejimi üzerinde sonsuza dek silinmeyecek bir leke olarak kalacak" itirafında bulundu. Otuz üç yıl sonra 16 Haziran 1989'da özgürlüğe geçişini kutlayan Budapeşte'de yüz binlerce Macar bir kez daha yeniden gömme törenine katılıyordu: Imre Nagy ve arkadaşlarının cenazesiydi bu. Nagy'nin mezarı başında konuşma yapanlardan biri de geleceğin başbakanı genç Viktor Orbán'dı. Toplanan kalabalığa dönerek, "Devrim'in kanlı bastırılmasının doğrudan sonucu olarak," dedi, "aciz olmanın yükünü sırtlamak ve itildiğimiz Asya çıkmazından kurtulmanın bir yolunu bulmak zorunda kalmış bulunuyoruz. İşin doğrusu, Macar Sosyalist İşçi Partisi 1956'da bugünün gençliğinin geleceğini çalmıştı."

10
BOLLUK ÇAĞI

"Bu konuda samimi olalım: halkımızın çoğu hiç bu kadar iyi yaşamamıştı."
Harold Macmillan, 20 Temmuz 1957

"Artan üretim, artı enflasyon, artı yükselen yaşam standardı, artı tanıtım ve satış baskısı, artı kitle iletişim araçları, artı kültürel demokrasi ve kitle aklı, kitle adamı sistemine reklam meraklısı toplum diyorum."
J. B. Priestley

"Şu insanlara bak! Amma ilkeller!"
"Nereliler?"
"Lucania."
"Nerede bu?"
"Ta aşağıda!"
***Rocco e i suoi fratelli - Rocco ve Kardeşleri**, yön. Luchino Visconti* (1960)

"Güneşin parladığı yere gidelim,
Deniz mavi orada.
Filmlerde görmüştük ya--
Şimdi de gerçeğini görelim."
*Cliff Richard'ın **Summer Holiday*** (1959) adlı şarkısından

"Amerikan çağında yaşamak çok sıkıcı--
Amerikalı değilsen elbet."
***Look back in Anger - Öfke** oyununda Jimmy Porter karakteri* (1956)

1979'da Fransız yazar Jean Fourastié İkinci Dünya Savaşı ertesindeki otuz yılda Fransa'nın sosyal ve ekonomik dönüşümü üzerine yaptığı araştırmayı yayımladı. Kitabına seçtiği başlık cuk oturmuştu: *Les trente glorieuses: ou, La Révolution invisible de 1946 à 1975*[1]. Batı Avrupa'da Hitler'in yenilgisini izleyen otuz yıl gerçekten de "muhteşem" geçiyordu. Ekonomik büyümenin çarpıcı hızına eşi görülmedik refah çağının doğuşu eşlik etti. Bir tek kuşak boyunca kıta Batı Avrupası'ndaki ekonomiler kırk yıllık savaş ve Buhran'ın ardından kayıplarını telafi etmek için atılım yapıyor, Avrupa ekonomisinin performansı ve tüketim kalıpları ABD'ye benzemeye başlıyordu. Avrupalılar enkazdan çıktıktan sonra yaşadıkları belirsizliğin üstünden on yıl bile geçmeden şaşkınlık içerisinde, biraz da afallayarak bolluk çağına giriyordu.

Savaş sonrasında Batı Avrupa'nın ekonomik tarihini anlamak için en iyisi hemen ondan önceki yılları tersyüz etmektir. 1930'lu yılların korumacı, kemer sıkmayı öne çıkaran Malthusçu yaklaşımları bırakılarak serbest ticarete geçilmişti. Hükümetler artık kısıntıya gitmek yerine harcamalarını ve bütçelerini artırıyorlardı. Hemen her yerde devlet ve özel sektör altyapı ve makinelere uzun vadeli yatırımlar yapmaya yönelmişti; eski fabrikalar ve donatım verimlilikle üretkenliği artırma hedefi doğrultusunda ya yenileniyor ya da yerlerine yenileri konuyordu; uluslararası ticarette belli bir artış vardı; çalışan genç nüfusun talep ettiği ve karşılayabildiği malların yelpazesi genişliyordu.

Savaş sonrası ekonomik "patlama" zamanlama açısından bir yerden diğerine biraz farklılık göstererek önce Almanya ile Britanya'da, ondan kısa bir süre sonra da Fransa ve İtalya'da meydana geldi; vergilendirmeye, kamu harcamalarına ya da yatırıma verilen öneme göre her birinde farklı boyutlarda yaşanıyordu. Savaştan sonraki hükümetlerin çoğu ilk harcamalarını her şeyden önce altyapının modernleşmesine yaptılar –karayolu, demiryolu, ev ve fabrika yapımı ya da iyileştirilmesi. Bazı ülkelerde tüketicilerin harcamaları bilerek engellendi, bunun sonucunda –gördüğümüz gibi– pek çok kişi savaştan sonraki ilk yılları, başkalaşmış da olsa yoksulluk içinde yaşamıştı. Göreli değişimin ölçüsü de hareket noktasına bağlıydı kuşkusuz: ülke ne kadar zenginse o kadar daha az ivedi ve daha az etkileyici görünüyordu.

Yine de her Avrupa ülkesinde ulusal gücün ve refahın yeni benimsenen ölçütleri olan *kişi başı* GSYİH ve GSMH –Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ve Gayri Safi Milli Hasıla– oranlarında düzenli artış görülmekteydi. 1950'ler boyunca Batı Almanya'da *kişi başı* ulusal verimin ortalama *yıllık* büyüme hızı yüzde 6,5'ti; İtalya'da yüzde 5,3; Fransa'da yüzde 3,5. Böyle yüksek ve sürekli büyüme

1 Şanlı Otuzlar: Ya da 1946-1975 Arası Görünmeyen Devrim (ç.n.)

oranlarını en iyi değerlendirmenin yolu, bu rakamları aynı ülkelerin daha önceki yıllardaki performansıyla karşılaştırmaktır: 1913-1950 yıllarında Almanya'nın *yıllık* büyüme hızı yalnızca yüzde 0,4'tü, İtalya'nınki yüzde 0,6, Fransa'nınki yüzde 0,7'ydi. 1870'ten sonra Wilhelm İmparatorluğu'nun kazançlı yıllarında bile Alman ekonomisi ancak yılda ortalama yüzde 1,8 oranını yakalayabilmişti.

1960'lı yıllara gelindiğinde büyüme oranı düşmeye başladı, ama Batı Avrupa ekonomileri hâlâ tarihsel olarak görülmedik düzeylerde büyüyordu. Toplamda, 1950 ile 1973 yılları arasında Almanya'da GSYİH nüfus başına üç misli artmıştı. Fransa'da büyüme adam başı yüzde 150 oldu. Daha düşük tabandan başlayan İtalyan ekonomisinin durumu daha da iyiydi. Tarihin yoksul ülkeleri ekonomik performanslarının çarpıcı boyutlarda geliştiğine tanık oluyordu: 1950 ile 1973 arasında Avusturya'da *kişi başı* GSYİH (1990 yılının dolar kuruyla) 3 bin 731 dolardan 11 bin 308 dolara; İspanya'da 2 bin 397'den 8 bin 739 dolara yükselmişti. Hollanda ekonomisi 1950 ile 1970 arasında her yıl yüzde 3,5 büyüyordu –kırk yıl önceki ortalama yıllık büyüme oranının *yedi* misliydi bu.

Bu öyküye en büyük katkıyı yapan, Avrupa ülkelerinin çoğunda toplam ulusal verimden çok daha hızlı büyüyen denizaşırı ticaretin sürekli artmasıydı. Uluslararası ticaretin önündeki engelleri kaldırmakla savaş sonrası Batı'nın hükümetleri önceki yılların durgunluğunu atlatmada uzun yol kat ettiler.[2] En çok yararlanan, dünyadaki mamul mallar ihracatındaki payı 1950'de yüzde 7,3 iken on yıl sonra yüzde 19,3'e çıkan Batı Almanya oldu; böylece Alman ekonomisi 1929 Krizi öncesinde uluslararası alışveriş piyasasında bulunduğu yere geri gelmişti.

1950'den sonraki kırk beş yılda dünya ihracatı on altı misli artış kaydetti. Dünya ticaretinden aldığı pay bu yıllarda yüzde 10 dolaylarında seyreden Fransa gibi bir ülke bile uluslararası ticaretin bu büyük toplam artışından büyük kâr sağladı. Doğrusu sanayileşmiş ülkelerin hepsi bu yıllarda kazançlıydı –İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ticaret koşulları gözle görülür ölçüde onlardan yanaydı, batılı olmayan dünyadan ithal edilen hammadde ve gıdanın maliyeti sürekli düşerken, mamul ürünlerin fiyatı artmaya devam etti. "Üçüncü Dünya" ile otuz yıl boyunca yaptığı ayrıcalıklı, eşitsiz koşullarda alışverişte Batı'ya adeta para basma ruhsatı verilmişti.[3]

Öte yandan Batı Avrupa'nın ekonomik patlamasını belirleyici kılan onun içinden çıkan Avrupa'nın *fiili* bütünleşmesiydi. Daha Roma Antlaşması'ndan

2 Yine de eski yönetmelikleri rafa kaldıran hızı fazla abartmamak gerek. 1960'ların ortalarına kadar, örneğin İtalyan hükümeti yerli üreticileri (özellikle FIAT'ı) korumak için Faşist dönemde yabancı arabalara konan gümrük tarifelerini ve kotalarını uygulamayı siyasal önlem olarak görüyordu. Britanya hükümeti de benzer stratejilere sarıldı.

3 Bunun çoğu krediye dönüşerek bugün borç batağında kıvranan aynı Üçüncü Dünya'ya giderdi.

önce Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun gelecekteki üye devletleri birbirleriyle öncelikli ticari ilişkiler içindeydi: 1958'de Almanya'nın ihracatının (değer olarak) yüzde 29'u Fransa'ya, İtalya ve Benelüks ülkelerine, yüzde 30'u da diğer Avrupa devletlerine yapılıyordu. Roma Antlaşması'nın imzalanmasından hemen önce Belçika'nın ihracatının yüzde 44'ü onun gelecekteki AET ortaklarınaydı. Avusturya, Danimarka ya da İspanya gibi Avrupa Topluluğu'na uzun yıllar sonra resmen katılacak ülkeler bile çoktan onun ticaret ağına girmişlerdi: 1971'de geleceğin Avrupa Birliği'ne katılmasından daha yirmi yıl önce Avusturya'nın AET'ye üye ilk altı devletten yaptığı ithalat yüzde 50'yi geçiyordu. Avrupa Topluluğu (sonra Birliği) ekonomik açıdan bütünleşmiş bir Avrupa'nın temellerini atmamıştı; çoktan işlemeye başlamış bir sürecin kurumsal yönünü temsil ediyordu.[4]

Savaş sonrasının ekonomik devrimi içerisinde can alıcı bir diğer öğe de Avrupalı işçilerin üretkenliğinin artmasıydı. 1950 ile 1980 arasında Batı Avrupa'da işgücü üretkenliği önceki sekiz yıla göre üç kat artmıştı: saat başı üretilen GSYİH nüfus başına GSYİH rakamlarından daha hızlı büyüyordu. İşbaşı yapanların daha ne kadar arttığı göz önüne alındığında, bu durum verimlilikteki belirgin artışı ve hemen her yerde işçi-işveren ilişkilerinin iyileştiğini gösteriyordu. Bu da bir ölçüde açıkların kapanmasının sonucuydu: geçen otuz yılda yaşanan siyasal kargaşalıklar, toplu işsizlik, yetersiz yatırım ve fiziksel yıkım 1945'ten sonra Avrupa'nın çoğunu tarihsel açıdan geride bırakmıştı. Modernizasyona ve ileri tekniklere ilgi gösterilmeseydi bile ekonomik performans yine de gelişirdi.

Üretkenlikteki sürekli artışın arkasındaysa işin niteliğinde gerçekleşen daha derin, kalıcı değişimler yer alıyordu. 1945'te Avrupa'nın çoğu hâlâ sanayi öncesi dönemi yaşıyordu. Akdeniz ülkeleri, İskandinavya, İrlanda ve Doğu Avrupa hâlâ kırsal kesime dayalıydı ve her anlamda geri kalmıştı. İspanya, Portekiz ve Polonya'da her iki çalışandan biri; İtalya'da her beş kişiden ikisi tarım sektöründe istihdam ediliyordu. Çalışan her üç Avusturyalıdan biri çiftliklerde iş görüyordu; Fransa'da her on çalışandan yaklaşık üçü şöyle ya da böyle çiftçilik yapıyordu. Batı Almanya'da bile çalışan nüfusun yüzde 23'ü ziraatla uğraşıyordu. Bir tek, bu oranın yüzde 5 ile sınırlı olduğu Birleşik Krallık ile daha düşük seyrettiği Belçika ondokuzuncu yüzyılın sanayi devrimini yaşamış ve tarım sonrası toplum çağına girmişti.[5]

4 Büyük Britanya çoğu zaman olduğu gibi farklıydı. 1956'da Birleşik Krallık'ın ihracatının yüzde 74'ü Avrupa dışına, daha çok kendi sömürgelerine ve Britanya Milletler Topluluğu'na gidiyordu. Birleşik Krallık'ın sonunda AET'ye girdiği 1973 yılında bile ihracatının yalnızca üçte biri 1992'de Avrupa Birliği'ni kuracak on iki ülkeye yönelikti.

5 Karşılaştırma yapmak açısından ABD'nin 1950'de tarım alanında istihdam ettiği çalışanların yüzde 12 olduğunu belirtebiliriz.

Sonraki otuz yıl süresince 1960'larda yaşanan büyük değişikliklerle birlikte Avrupalıların büyük çoğunluğu toprağı bırakarak kent ve kasabalarda çalışmaya başladı. 1977'de istihdam edilen İtalyanların yalnızca yüzde 16'sı toprakla uğraşıyordu; kuzeydoğudaki Emilia-Romagna bölgesinde tarımda çalışan nüfus oranı, 1951'de yüzde 52'yken, 1971'de yüzde 20'ye inecek şekilde hızla düşmüştü. Avusturya'da ülke genelinde oran yüzde 12'ye inmiş, Fransa'da yüzde 9,7, Batı Almanya'da yüzde 6,8 olmuştu. 1971'de İspanya'da bile tarım alanında istihdam edilenlerin oranı yalnızca yüzde 20'ydi. Belçika (yüzde 3,3) ve Birleşik Krallık'ta (yüzde 2,7) çiftçiler, siyasal açıdan olmasa bile, istatistiklere göre giderek önem kaybediyordu. Tarım ve süt üretimi –özellikle Danimarka ya da Hollanda gibi tereyağı, peynir ve domuz ürünlerinin kârlı ihracata olanak verdiği ve iç ekonominin dayanak noktası olduğu ülkelerde– giderek daha verimli ve daha az emek-yoğun bir biçim alıyordu.

Tarımın GSYİH'deki yüzdesi sürekli düşüyordu: İtalya'da yüzde 27,5 olan ulusal üretimdeki payı yüzde 13'e gerilemişti. En çok yükselen, eski köylülerin –ya da onların çocuklarının– gittiği (devlet memuriyeti de dahil) üçüncül sektördü. Kimi yerler –İtalya, İrlanda, İskandinavya ve Fransa'nın bazı kesimleri– tek bir kuşak süresinde tarımdan hizmete dayalı ekonomiye doğrudan geçiş yaparak Britanya ya da Belçika'nın yaklaşık bir yüzyıl boyunca yakalandığı sanayi aşamasını tam anlamıyla atlamıştı.[6] 1970'lerin sonunda Britanya, Almanya, Fransa, Benelüks ülkeleri, İskandinavya ve Alp ülkelerindeki çalışan nüfusun açık çoğunluğu hizmet sektöründeydi –iletişim, ulaşım, bankacılık, kamu idaresi ve benzeri. İtalya, İspanya ve İrlanda da yakın takiple onları izliyordu.

Komünist Doğu Avrupa'daysa, tam tersine, eski köylülerden oluşan ezici çoğunluk emek-yoğun ve teknolojik olarak geri kalmış madencilik ve sanayi imalatında çalıştırılmaktaydı; Çekoslovakya'da üçüncül hizmet sektöründe istihdama 1950'ler boyunca tam anlamıyla *karşı çıkılmıştı*. 1950'li yılların ortalarında Belçika, Fransa, Batı Almanya ve Birleşik Krallık'ta kömür ve demir cevheri çıktısı giderek azalırken, Polonya, Çekoslovakya ve DAC'de artmaya devam ediyordu. Komünistlerin hammadde çıkarma ve temel malların üretimine inatla önem vermeleri brüt çıktı ve *kişi başı* GSYİH'de hızlı büyümeyi getirmişti. Kısa vadede komünistlerin komutasındaki ekonomilerin sanayie verdiği önem (pek çok batılı gözlemciye göre) bu sayede etkileyici boyutlara varmıştı. Ne var ki bölgenin geleceği açısından iyiye işaret değildi.

6 İsveç kısmen istisnadır –İsveç'in savaş sonrası refahına giden yolu açan yüksek değerli ürünlerde imalat konusunda uzmanlaşması olmuştu. Fakat İsveçlilerin ellerinin altında, ülkeyi petrol fiyatı şoklarından koruyan hidroelektrik enerjisi sanayi kadar ucuz ve hazır (Fin) göçmen işçiler pazarı bulunuyordu. İsviçre gibi ve benzer nedenler yüzünden o da özel bir durum sergiliyordu.

Bir tek tarımın düşmesi bile Avrupa'nın büyümesi için çok şey ifade ediyordu, tıpkı geçen yüzyılda köyden kente, tarımdan sanayie geçmesiyle birlikte Britanya'nın üstünlüğü ele geçirmesine benziyordu. Öyle ki Britanya'da düşük ücretli imalata ya da hizmet istihdamına aktaracak tarım nüfusu fazlası kalmamıştı; dolayısıyla geri kalmışlıktan hızlı çıkışta verimlilik açısından hiçbir kazanç elde edilememesi bu yıllarda Birleşik Krallık'ın göreli düşük performansını, büyüme oranlarının düzenli olarak Fransa ya da İtalya'nın (ona bakılacak olursa Romanya'nın bile) daha gerisinde kalmasını açıklamaya yardımcı olur. Aynı nedenle, Hollanda bu yıllarda sanayileşmiş komşusu Belçika'dan daha iyi performans göstererek, kırsal işgücü fazlasının o güne dek gelişmemiş sanayi ve hizmet sektörlerine "bir kerelik" aktarımından kârlı çıkıyordu.

Avrupa ekonomik mucizesinde hükümetin ve planlamanın rolünü tartmak zordur. Bazı yerlerde gereksiz görünüyordu. Örneğin, Kuzey İtalya'nın "yeni" ekonomisi enerjisini; sabit giderleri ve yatırım maliyetleri düşük, çok az vergi ödeyen ya da hiç ödemeyen –mevsimlik tarım işçileri olarak ikiye katlanan aile çalışanlarının oluşturduğu– binlerce küçük firmadan almıştı. 1971 yılında ülkedeki işgücünün yüzde 80'i 100'ün altında –genellikle ondan da az sayıda– işçi çalıştıran kuruluşlarda istihdam edilmekteydi. Mali, imar, inşaat ve diğer altyapıları görmezlikten gelmenin ötesinde bu firmaların ekonomik çabalarını desteklemekte İtalyan merkezi otoritelerinin nasıl bir rol oynadıkları belli değildir.

Aynı zamanda devlet bireysel girişimin ya da özel yatırımın ulaşamayacağı geniş ölçekli değişimleri finanse etmekte can alıcı rol oynamıştı: Avrupa'da sivil sermaye fonu uzun bir süre kıttı, ayrıca Marshall Yardımı'nın ya da askeri yardımın yerini alacak özel yatırımların Amerika'dan gelmesi ancak 50'lerin sonlarında başlamıştı. İtalya'da Dünya Bankası'ndan yüksek kredi destekli *Cassa per il Mezzogiorno* başlangıçta altyapı ve tarımın ıslahına yatırım yapmıştı: toprağı tarıma elverişli kılma, yol yapımı, kanalizasyon ve viyadük inşaatı vb. Sonradan yeni sanayi işletmelerini desteklemeye yöneldi. Özel firmaların Güney'de yatırım yapması için teşvikler –krediler, bağışlar, vergi indirimleri– koydu; hangi devlet iştiraklerinin Güney'deki yeni yatırımların yüzde 60'ına yöneleceğini belirlemede rol oynadı; 1957'den sonraki yıllarda da on iki "büyüme alanı" ve otuz "büyüme çekirdeği" oluşturarak yarımadanın güneyinin üçte birine yayıldı.

Başka yerlerdeki geniş kapsamlı devlet projeleri gibi *Cassa* da kısırdı, yozlaşmışlıkta ileriye gitmişti. Kârının çoğu ayrıcalıklı kıyı bölgelerine aktarılıyordu; getirdiği yeni sanayinin çoğu sermaye-yoğundu, bundan dolayı ancak birkaç yeni iş alanı açılabilmişti. Bölgedeki tarım reformunun ardından kurulmuş daha küçük, "bağımsız" çiftliklerin çoğunun devlete bağımlılığı sürüyor, İtalya'nın

*Mezzogiorno*su'nu yarı-kalıcı sosyal yardım bölgesine dönüştürüyordu. Yine de 1970'lerin ortalarında Güney'de –bir kuşağın belleğinde, Avrupa'nın en umutsuz, en geri kalmış bölgesi olarak yer etmiş kesiminde– *kişi başı* tüketim ikiye katlanmış, yerel gelir yıllık ortalama yüzde 4'e yükselmiş, bebek ölümleri yarı yarıya düşmüş, elektrik tesisatı tamamlanmaya yaklaşmıştı. Sanayileşmiş Kuzey'deki ilerleme hızı –bir ölçüde Güneyli işçiler sayesinde– göz önünde bulundurulduğunda, çarpıcı olan, *Cassa*'nın Roma'nın güneyindeki ekonomik mucizeyi gerçekleştirme başarısızlığı değil, bölgenin ayakta kalabilmesiydi. Bunda Roma'daki otoritelerin payı vardı.

Diğer yerlerde hükümetlerin rolü çeşitlilik gösteriyordu; ama asla önemsiz değildi. Fransa'da devlet iktidar kaldıraçlarını belirli bölgelere, sanayilere, hatta ürünlere kaynak aktarmak ve savaştan önceki yılların Malthusçu sakat anlayışla yetersiz kalan yatırımlarını bilinçli olarak telafi etmek üzere kendini "gösterge planlaması" ile sınırladı. Hükümet yetkilileri yurtiçi yatırımlar üzerinde epey etkili denetim kurabildiler; çünkü savaştan sonraki ilk yıllar boyunca para yasalarıyla uluslararası sermayenin kısıtlı hareketi yabancı rekabeti önlemişti. Yurtdışında kısa vadede daha kârlı getiri arama özgürlükleri kısıtlanan Fransa'da ve başka ülkelerdeki bankerlerle özel kredi kuruluşları yurtiçinde yatırım yapıyorlardı.[7]

İki savaş arası dönemin (siyasal ve parasal konularda) anlaşmazlık ve istikrarsızlıklarının belleklerden silinmediği Batı Almanya'da ekonomik davranışları belirlemede ya da yönlendirmede Bonn'daki yetkililer Fransız ya da İtalyan meslektaşlarına göre daha az etkindiler, fakat toplumsal anlaşmazlıkları, en çok da işverenlerle işçiler arasında çıkabilecekleri önlemeye ya da yumuşatmaya yönelik düzenleme yapmaya özen gösteriyorlardı. Hepsinden önce grev ya da ücret enflasyonu riskini azaltacak görüşmeleri ve "toplumsal sözleşmeleri" destekleyip sorumluluğunu üstlendiler. Sonuç olarak özel sanayiler (ve onların çalıştığı ya da sahibi oldukları bankalar) kendi geleceklerine yatırım yapmaya daha çok heveslendiler, ne de olsa işçilerinin ücretlerine uygulanacak uzun süreli kısıtlamalara güvenebilirlerdi. Batı İskandinav ülkelerindeki gibi, Almanya'daki atölye işçileri de bu göreli yumuşak başlı davranışlarının karşılığında istihdam güvencesi, düşük enflasyon, hepsinden önemlisi, hızla kademeli yükselen vergilerden karşılanmak üzere devletten sosyal yardım ve ayrıcalık elde ediyorlardı.

7 Geçmiş uygulamalarla ters düşmesi aydınlatıcıdır. Fransızların sanayileşmesinin ilk evrelerinde büyük Paris yatırım bankaları bile ülkenin sanayi altyapısının modernizasyonunu destekleyecek kaynaklardan yoksundular; üstelik hükümetten ne yardım ne de teşvik görüyorlardı. 1945 yılında Fransa'daki fabrikaların, yolların, demiryolu ağlarının ve elektrikle su hizmetlerinin sefil durumu bu eksiklikleri doğrulayıcı niteliktedir.

Britanya'da hükümetin ekonomiye müdahalesi daha doğrudandı. 1945-51 İşçi Partisi hükümetinin yürüttüğü devletleştirme işlemlerinin çoğu ondan sonra iktidara gelen Muhafazakâr hükümetler tarafından sürdürülecekti. Ancak her iki parti de uzun vadeli ekonomik planlama ya da işçi-işveren ilişkilerine riskli müdahaleler yapmamaya ant içmişti. Etkin katılım taleplerin sevk ve idaresine dönüştü –faiz oranları ve marjinal vergi basamakları üstünde oynayarak tasarruf ya da harcamaları özendirmek mümkündü. Bunlar kısa vadeli taktiklerdi. Hangi partiden olursa olsun bu yıllarda Britanya hükümetlerinin başlıca *stratejik* hedefi 1930'larda yaşanan korkunç işsizliğin geri gelmesini önlemekti.

Demek ki Batı Avrupa genelinde hükümetler, işverenler ve işçiler dalgalanmalara karşı hükümet önlemlerinin biçimlenmesinde birlikte hareket ediyorlardı: devletin yüksek harcamaları, kademeli vergiler ve sınırlı ücret artışları. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu amaçlar savaş sırasında ve sonrasında planlı ekonomiler ve bir tür "sosyal devlet" gereksiniminden doğan yaygın görüş birliğinin içinde çoktan belirlenmişti. Buna göre hükümet politikalarının ve ortak niyetin ürünüydüler. Öte yandan eşi görülmedik başarıyı kolaylaştıran koşullar hükümet faaliyetlerinin doğrudan erişiminin ötesine geçmiş bulunuyordu. Avrupa ekonomik mucizesini ve onu izleyen toplumsal ve kültürel çalkantıları körükleyen Avrupa nüfusunun hızlı ve sürekli artışı oldu.

Avrupa geçmişte de demografik büyümede sıçramalar yaşamıştı –en yenisi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında görülmüştü. Ne var ki bunlar nüfusun sürekli artışına dönüşmemişti: çünkü geleneksel tarımla bu denli çok boğazı doyurmaya olanak yoktu, bir başka nedeni de savaşlar ve hastalıklardı veya nüfustaki yeni fazlalıkların, özellikle de daha iyi bir yaşam arayışıyla genç yetişkinlerin denizaşırı ülkelere göç etmeleri.

Gelgelelim İkinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Birinci Dünya Savaşı'nda koca bir kuşağın genç erkeklerinin yitmesinin zincirleme etkileri, ekonomik Buhran, iç savaşlar ve 1930'ların siyasal belirsizliğiyle birleşince Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde doğum oranları tarihin en düşük rakamlarına geriledi. Birleşik Krallık'ta doğan bin kişiden yalnızca 15,3'ü sağ kalıyordu; bu oran Belçika'da 15,4; Avusturya'da 12,8'di. 1939 yılındaki doğum oranları binde 14,6 dolaylarında olan Fransa'da ölümlerin doğumları geride bıraktığı dönem yalnızca Birinci Dünya Savaşı, sonra 1919 ve arkasından 1929 yılı olmakla kalmamış, bu 1935'ten 1944'e kadar her yıl yaşanmıştı. Orada da iç savaş döneminde

İspanya'da olduğu gibi ulusal nüfus gitgide düşüyordu. Akdeniz Avrupası'nın geri kalanında ve Viyana'nın doğusunda doğum oranı daha yüksekti, bazen Batı'daki oranların iki katına varıyordu. Fakat yüksek oranda bebek ölümleri ve her yaş grubunda ölümlerin yüksek olması nedeniyle oralarda bile nüfus artışı dikkate değer değildi.

İşte savaş sonrasında bebek doğumlarının patlaması, ancak geri plandaki bu gerçekler ışığında ve bunlara İkinci Dünya Savaşı'nın kendi doğurduğu demografik sıkıntılar eklenince anlaşılabilir. 1950 ile 1970 arasında Birleşik Krallık nüfusu yüzde 13 arttı; İtalya'da bu oran yüzde 17'ydi. Bu yıllarda Batı Almanya'da nüfus yüzde 28; İsveç'te yüzde 29; Hollanda'da yüzde 35 çoğaldı. Bu örneklerin bazısında yerli nüfus artışını göçler (ve sömürgelerde yaşayanların Hollanda'ya dönmesi, Doğu Almanların ve diğer sığınmacıların Federal Cumhuriyet'e gitmesi) körüklemişti. Oysa dışsal etkenlerin Fransa'daki rolü çok düşüktü: savaştan sonra 1946'da yapılan ilk nüfus sayımıyla 1960'ların sonlarında yapılan sayım arasında Fransız nüfusu yaklaşık yüzde 30 artmıştı –bu, ülke tarihine geçen en hızlı artış oranıydı.

Ellilerin ve 60'ların Avrupası'nın en çarpıcı özelliği çocuklarla gençlerin sayısıdır –bunu görmek için sokaklara bakmak yeterli olur. Kırk yıllık aradan sonra Avrupa yeniden gençleşiyordu. Çoğu ülkede savaş sonrası doğumlarının fırladığı dönem 1947-1949 arasıydı –1949'da Fransa'da 869 bin bebek doğmuştu, 1939'da bu rakam yalnızca 612 bindi. 1960 yılına gelindiğinde Hollanda, İrlanda ve Finlandiya'da nüfusun yüzde 30'u on beş yaşın altındaydı. 1967'de Fransa'daki her üç kişiden biri yirmi yaşına gelmemişti. Bu durum savaştan sonra milyonlarca çocuğun doğmuş olmasından kaynaklanmıyordu: nedeni, beklenmedik sayıda çocuğun sağ kalmasıydı.

Daha nitelikli beslenme, konut ve tıbbi bakım sayesinde bu yıllarda Batı Avrupa'daki bebek ölümü oranları –canlı doğan bin kişiden birinci yaşlarını doldurmadan ölenlerin sayısı– büyük ölçüde düştü. Belçika'da 1950 yılında 53,4 olan oran 1970'te 21,1'di, bu düşüşün çoğu ilk on yılda yaşanmıştı. İtalya'da 63,8'den 29,6'ya, Fransa'da 52,0'dan 18,1'e indi. Yaşlılar da artık daha uzun yaşıyordu –aynı dönemde, en azından Batı Avrupa'da, ölüm oranı da sürekli düşüyordu. Doğu Avrupa'da bebeklerin sağ kalma oranı herkesin çok kötü olduğunu kabul ettiği bir durumdan daha iyiye gelmişti: Yugoslavya'da 1950'de binde 118,6 olan çocuk ölümü oranı, yirmi yıl sonra binde 55,2'ydi.[8] 1950'de

8 1950'de Yugoslavya, Polonya, Romanya ve Arnavutluk Avrupa'da her on çocuktan birinin henüz bir yaşını doldurmadan öldüğü biricik ülkelerdi. 1950 yılında bebek ölümü oranı binde 94,1 olan Portekiz Batı Avrupa'da en geri durumdaki ülkeydi.

binde 81'ken, 1970'te 25'e indiği Sovyetler Birliği'nde de oranlar düşmüştü, ancak farklı cumhuriyetlerinde farklılık gösteriyordu. Öte yandan komünist devletlerdeki doğurganlık oranları Batı'dakine göre daha erken düşüşe geçti, 60'lann ortalarından itibaren giderek yükselen ölüm (özellikle erkekler arasında) oranlarıyla neredeyse başa baş gidiyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki doğurganlığın yeniden gelişmesinin pek çok açıklaması var; ama bunların çoğu önünde sonunda aynı kapıya çıkarak iyimserlik ve bedava süt dağıtımında toplanır. 1913-1945 döneminin uzun demografik inişinde hükümetler çocuk doğurmayı özendirmek için boşa kürek çekiyorlardı: erkeklerin, konutların, iş alanlarının ve güvencenin kronik kıtlığını telafi etmek için yurtseverliği, aile "yönetmeliklerini" ve başka yasaları öne çıkarıyorlardı. Artık bir arada görülen barış, güvence ve devlet teşviki ne ölçüde olursa olsun, 1940'tan önce yol açtığı doğurma yanlısı propagandayı başlatmaya yeterli gelmiyordu. –oysa savaştan sonraki büyümeden önce bile istihdam güvencesi ve tüketici ekonomisine dönüşebilmişti.

Evlenip çocuk sahibi olmalarını özendirmek üzere erzak ve tahsisat dağıtımı planlarından yararlandırılan, ayrıca her çocuk için nakit yardımı yapılan terhis edilmiş askerler, geri dönen savaş esirleri ve siyasal nedenlerle sınır dışı edilen kimseler aile kurma fırsatını ilk kullananlar oldu. Bir konu daha vardı. Bin dokuz yüz ellilerin başlarında Batı Avrupa ülkeleri yurttaşlarına umuttan ve toplumsal güvenlik ağından fazlasını verebiliyordu: istihdam bolluğu söz konusuydu. 1930'lar boyunca Batı Avrupa'daki ortalama işsizlik oranı yüzde 7,5 (Birleşik Krallık'ta yüzde 11,5) olmuştu. 1950'li yıllardaysa İtalya dışında her yerde yüzde 3'ün altında düştü. 1960'ların ortalarında Avrupa'daki ortalama yalnızca yüzde 1,5'ti. Kayıtlar tutulmaya başlandığından beri ilk defa Batı Avrupa tam istihdam görüyordu. Şimdi birçok sektörde yerel işgücü eksiği vardı.

Bu durumdan çıkar sağlayabilecek olmasına rağmen örgütlü işgücü, işçi sendikaları (Britanya'dakiler dışında) güçlerini kullanmakta ya zayıf kalıyor ya da isteksiz davranıyorlardı. İki savaş arası dönemin mirasıydı bu: militan ya da siyasal sendikalar ne Buhran'ın ne de faşist baskıların olumsuz etkisinden tam olarak sıyrılabilmişlerdi. Sendika temsilcileri artık ulusal müzakere ortakları olarak yeni kazandıkları saygınlıklarının karşılığında 50'li yıllar boyunca ve 60'lann başlarında işgücü eksikliğini kendi çıkarlarına kullanmaya bakmak yerine işverenlerle işbirliği yapmayı yeğlediler. 1955'te Fransa'da otomobil işçileri temsilcileriyle ulusal otomobil imalatçısı Renault arasında imzalanarak ilk kez yapılan üretkenlik anlaşması, işçilerin en büyük kazancının ücretler değil, üc-

retli iznin üç haftaya çıkarılması gibi yeni bir ayrıcalık olduğunu ortaya koyan bakış açısı değişikliğinin göstergesiydi.[9]

İşçi sendikalarının Batı Avrupa'da artık eskisi kadar önemli olmamasının bir başka nedeni de üye sayılarının –vasıflı erkek kol emekçileri– inmeye yüz tutmasıydı. Altmışlı yıllara kadar gözle görülmese de kömür, çelik, tekstil ve diğer ondokuzuncu yüzyıl sanayilerinde istihdam azalıyordu. Üçüncül sektörde açılan iş alanlarının sayısı gitgide artıyor, bunların çoğu kadınlar tarafından doldurulyordu. Bazı mesleklerde –tekstil imalatı, ev hizmetleri – ağırlıklı olarak kadınlar yer alıyordu. Ancak savaştan sonra bu iki alanda da istihdam olanakları hızla daralmıştı. Kadın işgücü artık yalnızca hizmetçi ya da fabrika kızı olarak çalışan yalnız kadınlardan oluşmuyordu. Dükkânlarda, bürolarda ve düşük ücretli belli işlerde, özellikle hemşirelik ve öğretmenlikte çalışan daha yaşlı (çoğu evli) kadınların da sayısı giderek artıyordu. 1961'de Birleşik Krallık'ta istihdam edilen işgücünün üçte biri kadınlardan oluşuyordu; istihdam edilen her üç kadından ikisi de büro ya da sekreterlik işlerinde çalışıyordu. Yaşça daha büyük kadınların (resmi olarak) istihdam edilmediği İtalya'da bile 1960'ların sonlarında işgücünün yüzde 27'sini kadınlar oluşturuyordu.

Avrupa'nın kuzeybatısındaki refah çeyreğinde doymak bilmez işgücü talebi 1950'lerde ve 1960'ların ilk yıllarındaki kitlesel göçlere işaret etmektedir. Bunlar üç türlü yaşanırdı. İlkinde, erkekler (ve daha az sayıda kadınlarla çocuklar) kentte yaşamak uğruna köylerini terk edip kendi ülkelerinin daha gelişmiş bölgelerine gidiyorlardı. İspanya'da Andalucia'da yaşayan bir milyonu aşkın insan 1950'den sonraki yirmi yıl boyunca kuzeydeki Katalonya'ya göçmekteydi: 1970'te Andalucia doğumlu 1,6 milyon İspanyol kendi bölgelerinin dışına yerleşmişti, bunların 712 bini Barselona'daydı. Portekiz'de yoksul Alentejo bölgesinin sakinlerinin önemli bir bölümü Lizbon'a yerleşmişti. 1955 ile 1971 yılları arasında İtalya'da tahminen dokuz milyon kişi kendi ülkelerinde bir bölgeden bir başkasına taşınıyordu.

Böyle nüfus hareketleri bir tek Akdeniz'le sınırlı kalmadı. 1960 ile 1961 yılları arasında Batı Almanya'ya geçmek için Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden ayrılan milyonlarca genç siyasal özgürlüğü seçmişti, ama batıya gelirken aradıklarının arasında dolgun ücretli iş ve daha iyi bir yaşam da vardı. Bu anlamda İspanyol ya da İtalyan çağdaşlarından –ya da 1945'ten sonraki on yıl boyunca İsveç'in kırsal merkezlerinden ve kuzeyinden gelip de kentlere yerleşen çeyrek milyon İsveçliden– ayrılıyorlardı. Bu hareket daha çok gelir dağılımındaki

9 Ertesi yıl, 1956 martında, bütün Fransız işçilerine bu hak tanındı. Renault işçileri 1962'de dört haftalık ücretli yıllık izin hakkı aldılar, fakat bu hakkın ülkedeki bütün işçilere yayılması yedi yıl sürdü.

eşitsizlikten kaynaklanmıştı; ancak özellikle gençler arasında zorluktan, tecrit olmuş ve yavan kalmış köy yaşamından ve de geleneksel kırsal hiyerarşilerden kaçma isteğinin de etkisi oluyordu. Bunun bir ek getirisi de geride kalanların ücretlerden ve topraktan aldıkları payların artmasıydı.

Göç edenlerin izlediği bir başka yol da bir Avrupa ülkesinden ötekine geçmekti. Avrupa göçleri yeni bir olgu değildi elbet. Ancak 1870 ile 1926 arasında ülkelerini terk eden on beş milyon İtalyan örnek oluşturacak biçimde okyanusu aşarak Amerika Birleşik Devletleri ve Arjantin'e gitmişti. Aynı durum milyonlarca Yunan, Polonyalı, Yahudi ve o yıllarda göç eden başkaları, ya da daha önceki kuşağın İskandinavları, Almanları ve İrlandalıları için de söz konusuydu. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalyan ve Polonyalı madencilerle çiftçiler düzenli olarak Fransa'ya sızmıştı; 1930'lu yıllarsa siyasal sığınmacıların Nazizm ve Faşizm'den kaçışlarına sahne olmuştu. Öte yandan Avrupa içi göçler, özellikle de iş aramak uğruna yapılanlar, istisna olarak kaldı.

1950'lerin sonlarında bütün bunlar değişti. Sınır ötesi işgücü hareketi savaşın sona ermesinden kısa bir süre sonra –Belçikalıların İtalya'ya kömür verme sözü karşılığında, on binlerce genç İtalyan işçinin Wallon madenlerinde çalışmak üzere düzenli konvoylarla yollara düşmesine neden olan 1946 haziranında yapılan bir anlaşmanın ardından– başlamıştı. Ne var ki 1950'ler boyunca Kuzeybatı Avrupa'nın ekonomik genişlemesi yerel nüfus artışını geride bıraktı: "nüfus patlaması ürünü" kuşak henüz işgücüne katılmamış, işgücü talebi doruğuna çıkmıştı. Özellikle Alman ekonomisi ivme kazanırken Bonn hükümeti yurtdışından ucuz işgücü aramak zorunda kalıyordu.

1956'ya gelindiğinde Şansölye Adenauer Roma'daydı, Almanya'ya gidecek her İtalyan işçinin yol ücretini karşılamayı öneriyor, Alpler genelinde işsiz güneylileri ülkesine çekmek için İtalyan yetkililerle resmi işbirliği kurmaya çalışıyordu. Ondan sonraki on yıl içinde Bonn yetkilileri yalnızca İtalya ile değil Yunanistan ve İspanya (1964), Türkiye (1961), Fas (1963), Portekiz (1964) Tunus (1964) ve Yugoslavya (1968) ile bir dizi mutabakat imzalayacaktı. Yabancı ("konuk") işçiler Almanya'da –orada kalışlarının geçici olduğunu anlamaları koşuluyla– çalışmaya özendirildi. İsveç'teki Finli işçiler ya da Britanya'daki İrlandalı işçiler gibi bu adamların –çoğu 25 yaşın altındaydı– hemen hepsi yoksul, kırsal ya da dağlık bölgelerden geliyordu. Çoğunluğu vasıfsızdı (bazıları iş bulmak için "vasıf kaybına" razı gelmişti). Almanya'da ve diğer kuzey ülkelerinde elde ettikleri kazançlar, geride bıraktıkları ve onların ayrılmasıyla sürdürülen iş ve konut bulma rekabeti hafifleyen bölgelerin ekonomilerini ayakta tutmakta önemli rol oynuyordu. 1973'te Türkiye'de ihracat gelirlerinin yüzde

90'ı, Yunanistan, Portekiz ve Yugoslavya'da yüzde 50'si yurtdışındaki işçilerin gönderdikleri paralardan oluşuyordu.

Bu nüfus aktarımlarının demografik etkisi büyüktü. Göçmenler resmen "geçici" olsalar da gerçekte evlerini tamamen bırakmışlardı. Eğer geri dönerlerse, bu ancak yıllar sonra emeklilik günlerinde olacaktı. 1945 ile 1970 arasında yedi milyon İtalyan ülkesinden ayrıldı. 1950-1970 yıllarında Yunanistan'daki toplam işgücünün dörtte biri yurtdışında iş aramak üzere yollara düştü: Göçün en yoğun yaşandığı 60'ların ortasında her yıl ülkesinden ayrılan Yunanların sayısı 117 bini bulmuştu.[10] 1961 ile 1974 arasında yurtdışında çalışan Portekizli işçilerin sayısının bir buçuk milyon olduğu tahmin edilmektedir –Portekiz tarihinde ülkeye geride yalnızca 3,1 milyonluk bir işgücü bırakan en büyük nüfus hareketidir. Bunlar 1950 yılında nüfusu yalnızca 8 milyon 250 bin olan bir ülke için korkunç rakamlardı. Paris'te ve başka yerlerde iş arayan genç kadınların göçünden epey etkilenen köy yaşamında genç yetişkinlerin eksikliği kısmen Portekiz'in Cape Verde Adaları ve Afrika'daki sömürgelerden gelen göçmenlerle telafi edilmişti. Kuzeydeki kırsal Sabugal'da göç yüzünden 1950'de 43 bin 513 olan yerli nüfus otuz yıl sonra 19 bin 174'e inecekti.

"Göç alan" ülkenin elde ettiği ekonomik yarar kayda değerdi. 1964'te, turizm sektörü ağırlıklı olarak ucuz, mevsimlik işçilerden oluşuyordu: kolay işe alınıp her an işten atılabilen işgücüne bağlı İsviçre'deki işgücünün dörtte biri yabancıydı (çoğu İtalyan). Batı Almanya'da iş alanlarının en yoğun olduğu 1973'te, çoğu inşaatçılık, maden işleme sanayii ve otomobil imalatında olmak üzere 2,8 milyon yabancı işçi vardı. Ulusal işgücünde her sekiz işçiden biri yabancıydı. Fransa'da o yılki kayıtlı 2,3 milyon yabancı işçi çalışan toplam nüfusun yüzde 11'ine denk geliyordu. Bunların çoğu evlerde aşçı, temizlikçi, kapıcı ve bebek bakıcısı olarak çalıştırılan kadınlardı –çoğunluğu Portekiz kökenliydi.

Bu erkek ve kadınların çoğunun oturma izinleri yoktu, sendikalarla işverenler arasında yerli istihdam için yapılan güvence, soysal yardım ve emeklilik konularıyla ilgili anlaşmaların kapsamına alınmazlardı. Bundan dolayı işverenlerinin ve geldikleri ülkenin sırtına ne sorumluluk yükler ne de uzun süreli maliyet nedeni olurlardı. 1980'lerin ortalarına kadar Almanya'daki "konuk işçiler" yeni başlayanlara verilen işlerde ve ücretlerde çalıştırıldılar. Ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışarak yaşıyor, gelirlerinin çoğunu yurtlarına gönderiyorlardı: Aldıkları ücret mark ya da frank cinsinden ne kadar düşük olursa olsun geldikleri köylerdeki kazanç potansiyelinin katbekat üstündeydi. İçinde bulun-

10 Altmışların sonlarına doğru turizmin gelişmeye başlamasının sonucu olarak Yunanistan'ın kendi içinde sıradan işleri görecek işçi kıtlığı yaşanıyordu.

dukları koşullar Franco Brusati'nin 1973 yılında çektiği *Pane e Cioccolata (Ekmek ve Çikolata)* filminde hafiften alaya alınan Luzerne'deki umutsuz İtalyan garsonunkine benziyordu.

1973'te bir tek Batı Almanya'da yaklaşık yarım milyon İtalyan, 535 bin Yugoslav ve 605 bin Türk yaşıyordu.[11] Almanlar –İsviçreliler, Fransızlar, Belçikalılar ya da Britanyalılar gibi– topraklarındaki bu apansız yabancı patlamasını pek iyi karşılamadı. Bilmedikleri yabancı topraklardan gelmiş bunca insanın arasında yaşamak Avrupalıların çoğunun alışık olmadığı bir deneyimdi. Arada bir yabancı işçi topluluklarına yöneltilen önyargı ve şiddet dolu tutuma rağmen, bu durum yeterince makul karşılandıysa, bir ölçüye dek bunun bir nedeni ikinci grubun yerli nüfustan uzakta, büyük kentlerin acılı varoşlarında yaşaması; bir başka nedeni tam istihdam döneminde hiçbir ekonomik tehdit oluşturmamaları; en azından Portekiz, İtalya ve Yugoslavya'dan gelen Hıristiyanların fiziksel ve kültürel olarak "sindirilebilir" olması –diğer bir deyişle, esmer ya da Müslüman olmamaları; bir de genel olarak bir gün gideceklerine inanılmasıydı.

Oysa bu düşünceleri ithal edilmiş üçüncü işgücü kaynağı için geçerli olmayacaktı: geçmiş ve halihazırdaki Avrupa sömürgelerinden gelen göçmenler. Bu kategoriye giren kimselerin sayısı başlangıçta çok büyük değildi. Asya, Afrika, Güney Amerika ve Pasifik'teki eski imparatorluk topraklarından Hollanda'ya, Belçika'ya ve Fransa'ya geri dönenlerin birçoğu beyaz profesyoneller ya da emekli çiftçilerdi. 1969'da Fransa'da yaşayan Cezayirlilerin sayısı bile 600 bindi, bu rakam İtalyan ya da İspanyol yerel nüfusun toplamının altında kalıyordu.

1950'lerdeki hükümetlerin ülkedeki trenleri, otobüsleri sürmek ve belediye hizmetlerini görmek üzere Karayipler'den göçü etkili olarak özendirdiği Britanya'da bile rakamlar henüz çarpıcı boyutlara ulaşmamıştı. 1951 nüfus sayımına göre Birleşik Krallık'ta Batı Hint Adaları'ndan (çoğu Barbados'tan) 15 bin kişi yaşıyordu, bunların 4 bini Londra'daydı. 1959'da Batı Hintlilerin Birleşik Krallık'a göçü yılda 16 bin kişi dolaylarında seyrediyordu. Milletler Topluluğu'nun diğer kesimlerinden göç daha düşük düzeydeydi –1959 yılında Hindistan ve Pakistan'dan gelen göçmenlerin sayısı yalnızca 3 bindi. İleriki yıllarda –özellikle Britanya hükümeti Ugandalı diktatör İdi Amin'in sınır dışı ettiği Doğu Afrika kökenli Asyalılara istemeden bile olsa kapılarını açmayı kabul ettiği zaman– bu sayılar artacak, ancak 1976'ya kadar Birleşik Krallık nüfusunda "beyaz olmayan" kişiler toplam nüfusun yüzde 3'üne denk gelen 1,85 milyonla sınırlı kalacaktı. Ayrıca bunların yüzde 40'ı o topraklarda dünyaya gelmişti.

11 Daha on beş yıl önce 1958'de 25 bin İtalyan, 4 bin Yugoslav ve nüfus sayımında adları geçmeyecek kadar az sayıda Türk vardı.

Aradaki fark bu insanların esmer ya da siyah olmasıydı kuşkusuz –bir de Milletler Topluluğu yurttaşları olarak imparatorluk metropolünde kalıcı oturma izni ve sonunda yurttaşlık hakları olduğu varsayımıydı. Daha 1958'de Londra'nın batısında baş gösteren ırkçı saldırılar "çok fazla" göçmeni tarihsel açıdan beyaz bir topluma kabul etme riski konusunda hükümeti uyarıcı nitelikteydi. Böylece, vasıfsız göçmenlerin ekonomik davası gücünü korusa da genelini önemsiz gören Birleşik Krallık, Avrupalı olmayan göçmenler üzerindeki pek çok denetimden ilkini uygulamaya koydu. Milletler Topluluğu 1962 Göçmen Yasası ile birlikte gelen "çalışma belgeleri" beyaz olmayan göçmenlerin Birleşik Krallık'a girişini sıkı denetim altına almıştı. Benzer nitelikteki 1968 Yasası daha çok zorluk getirerek Birleşik Krallık yurttaşlığına alınacakların en az bir ebeveyninin Britanyalı olması kuralını koydu; 1971'de yürürlüğe giren başka bir yasa açıkça beyaz olmayanları hedef alıyor, Britanya'da bulunan göçmenlerin bakmakla yükümlü oldukları yakınlarının ülkeye alınmasını kesinlikle yasaklıyordu.[12]

Bu yasaların belirgin etkisi kendi göstermeye başlayalı daha yirmi yıl geçmeden, Avrupalı olmayanların Britanya'ya göçünün sonunu getirdi. Bundan böyle Birleşik Krallık nüfusunda beyaz olmayanların oranındaki artış, bir tek Birleşik Krallık içerisinde yaşayan Afrikalı, Karayipli ve Güney Asyalıların yüksek doğum oranları sonucunda gerçekleşecekti. Diğer yandan, siyahlarla Asyalıların Birleşik Krallık'a giriş haklarının yasaklanmasıyla birlikte, zaman içinde oradakilerin hayat koşullarında gözle görülür bir iyileşme görüldü. 1965 Irk İlişkileri Yasası halka açık alanlarda ayrımcılık yapılmasını yasaklayarak işe alırken ayrımcılık yapanlara tazminat, ırkçı nefreti kışkırtanlara cezalar getirdi. On bir yıl sonra çıkarılan, ırka dayalı bütün ayrımcılığı yasadışı kabul eden bir başka yasa gereği Irk Eşitliği Komisyonu kuruldu. Belli açılardan, Birleşik Krallık'taki (daha sonra da Fransa'daki) Avrupalı olmayan yeni nüfus Alplerin kuzeyine çalışmaya giden ikinci sınıf Avrupalılara göre daha şanslıydı. İngiliz ev sahibeleri artık binalarına "Siyahlar, İrlandalılar ya da Köpekler Giremez" yazan tabelalar asamıyordu; oysa gelecek birkaç yıl içinde İsviçre parkları girişlerine asılan "köpeklerle İtalyanları" yasaklayan duyurularla tanışacaktı.

Kuzey Avrupa'nın yabancı işçileriyle diğer sakinlerinin durumu bilinçli olarak belirsiz bırakılmıştı. Hollanda hükümeti İspanya'dan, Yugoslavya'dan,

12 Sömürge göçmenlere uygulanan Dracon'u aratmayan bu ağır yasaklar iki büyük partide de egemen olan görüşü yansıtıyordu. Oysa daha bir kuşak öncesinde ve epey farklı koşullar altında İşçi Partisi Başbakanı Clement Attlee 1948 temmuzunda şöyle yazmıştı: "Britanya tebaasının ister Sömürge ya da Sömürgeci kökenden olsun (ve hangi ırk ya da renkten olursa olsun) Birleşik Krallık'a özgürce girebilmesi gelenekseldir. Kanımca bu gelenek, hele çok sayıda yabancı işgücü ithal ettiğimiz şu dönemde hafife alınmamalıdır."

İtalya'dan (ve sonradan Türkiye'den, Fas'tan ve Surinam'dan) gelen işçileri ülkesinde tekstil, madencilik, gemi inşaatı alanında çalışmaya özendirecekti. Ancak eski fabrikalar kapandığı zaman işlerini kaybedenler de bu işçiler olacaktı, çoğu sigortasız çalışıyordu, bu durumun kendileri ve aileleri üzerinde yaptığı olumsuz sonuçların etkilerini dindirecek sosyal güvenlik ağının bir parçası değildi. Batı Almanya'da 1965 Yabancı İşçiler Yasası'nı açıklayan metin içerisine "Yabancılara Yönelik Polis Yönetmeliği" adlı, 1938'de Naziler tarafından başlatılan bir uygulamadan söz edilmekteydi. Yabancı işçiler otoritelerin insafına bırakılmış geçici kimseler olarak tanımlanıyor ve öyle muamele görüyorlardı. Öte yandan 1974'te Avrupa ekonomisi emekleme noktasına gelip de göçmen işçilere artık gerek duyulmadığında, onlara kalıcı oturma izni verildi. O yıl Batı Almanya'da doğan çocukların yüzde 17,3'ü "yabancı" çocuklardı.

İnsanların bu göç hareketlerinin kesin sonucunu kestirmek güç. Hepsi bir arada, ülkelerin kendi içinde, ülkeler arasında ve denizaşırı ülkelerden Avrupa'ya doğru hareket halinde olan yaklaşık otuz milyon kişi vardı. Bu savunmasız ve oldukça düzensiz ucuz işgücü bolluğu olmasaydı, Avrupa patlaması gerçekleşemezdi. Savaş sonrasının Avrupa devletleri –ve özel sektörleri– tüm sosyal haklarını ödemekten genellikle kaçındıkları bu yumuşak başlı, düşük ücretli işçilerin düzenli akınından çok çıkar sağladılar. Patlama sona erip de işgücü fazlasından kurtulma zamanı geldiğinde ilk darbeyi göçmen ve göçebe işgücü görecekti.

Herkes gibi yeni işçiler de yalnızca mal üretmekle kalmadılar; satın alanlar da onlardı. Bu yepyeni bir durumdu. Kayıtlı tarih boyunca Avrupa'daki –ve dünyanın başka yerlerinde– çoğu kimse yalnızca dört çeşit eşyaya sahip olmuştu: Ana-babalarından miras kalanlar; kendi yaptıkları; başkalarıyla değiş tokuş ettikleri ya da değiştirdikleri; parayla almak zorunda kaldıkları, genellikle tanıdıkları biri tarafından yapılmış eşyalar. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca yaşanan sanayileşme kasaba ve kentlilerin dünyasını da değiştirmişti; fakat kırsal Avrupa'nın çoğu yerinde geleneksel ekonomi İkinci Dünya Savaşı'na, hatta sonrasına kadar pek değişim geçirmeden işliyordu.

Geleneksel ev bütçesinde genel olarak en yüksek bütçe gıda ve giyime ayrılır, konut giderleriyle birlikte aile kazancını epey sarsardı. İnsanların çoğu bugünkü anlamıyla "alışveriş" ya da "tüketim" yapmazlardı; geçinirlerdi. Yirminci yüzyılın ortasına kadar Avrupa nüfusunun ezici çoğunluğu için "elden

çıkarılabilir gelir" olacak iş değildi. Daha 1950'ye kadar ortalama *Batı* Avrupa ailesi nakit harcamalarının yarısından fazlasını temel gereksinimlere yatırırdı: yiyecek, içecek ve tütün (*geçtiği gibi*). Akdeniz Avrupası'nda bu rakam belirgin ölçüde daha yüksekti. Giyim ve kira giderleri bir araya gelince de temel olmayan mallar için geriye pek bir şey kalmazdı.

Bir sonraki kuşakta bu tümüyle değişecekti. 1953'ten sonraki yirmi yılda Batı Almanya ve Benelüks ülkelerinde gerçek ücretler üçe katlandı. İtalya'da gelir artışı oranı daha da yüksekti. Britanya'da bile ortalama yurttaşın satın alma gücü bu yıllarda iki misline çıkmıştı. 1965'te Britanya'nın tüketici harcamalarının yüzde 31'ini gıda ve giyim alıyordu; 1980'de Kuzey ve Batı Avrupalı biri için bu ortalama, dörtte birin altındaydı.

Kişiler kenara para ayırabiliyor, üstelik harcıyorlardı. 1950'de Batı Almanya'daki perakendeciler yalnızca 900 bin naylon kadın çorabı satmışlardı (savaşın hemen ardından "lüks" sayılan bir giyim eşyası). Dört yıl sonra, 1954'te bu rakam 58 milyona fırladı. Daha geleneksel mallar için harcama alanında yaşanan bu devrimin daha büyük etkisi malların ambalajlanmasında ve satış ölçülerinde görüldü. Satın alma gücündeki artışın etkilerinin en çok hissedildiği 1960'lı yıllarda süpermarketler ortaya çıkmaya başladı. 1961 yılında yedi süpermarketin birden kurulduğu Hollanda'da on yıl sonra süpermarket sayısı 520 olacaktı. Aynı süre içerisinde komşu Belçika'daki süpermarketler 19'dan 456'ya; Fransa'da 49'dan 1.833'e çıktı.[13]

Süpermarketlerin mantığı, alışveriş yapanların (daha çok da ev kadınlarının) tek bir alışverişte istediklerinin –ya da istemeye kışkırtıldıklarının– çoğunu aynı yerde bularak daha çok para harcamasını sağlamaktı. Fakat bu yapılırken kadınların aldıkları yiyecekleri evde koyacak bir yerleri olduğu varsayılmıştı; bu da ev yaşantısına giren buzdolaplarının giderek artacağı anlamına geliyordu. 1957'de Batı Avrupa'daki evlerin çoğunda buzdolabı bulunmazdı (Batı Almanya'da yüzde 12, İtalya'da yüzde 2'nin altında değişen oranlar söz konusuydu). Bunun nedeni teknik olmaktan çok (1950'lerin ortalarında Batı Avrupa'nın tam anlamıyla bütününe elektrik hizmeti götürülmekteydi, buna dahil olmayanlar yalnızca Norveç'in bazı kırsal kesimleriyle İtalya'nın güney ve dağlık bölgeleriydi) lojistikti: ev kadınları tek bir alışverişte yığınla dayanılmaz gıda satın alabilecek ve evlerine götüre-

13 Bir tek İtalya'da durum farklıydı; 1971'de ülke genelindeki 538 süpermarketten yapılan alışveriş bütün satın alımların yüzde 5'inden daha azına karşılık geliyordu, halkın neredeyse tümü sınırlı sayıda ve çeşitte mal bulunduran yerel dükkânlardan alışveriş yapmayı devam ediyordu. Yirmi yıl sonrası için de aynısı geçerli olacaktı: 1991'de Batı Almanya'daki gıda satış yerleri 37 bine, Fransa'dakiler topu topu 21 bin 500'e düşerken, İtalya'daki gıda dükkânlarının sayısı 182 bin 342'ydi. Polonya'da kişi başına düşen gıda dükkânı sayısı belki onun da üstündeydi.

bilecek duruma gelmeden, bir buzdolabına tonla para yatırmanın anlamı yoktu.[14]

Demek ki birbiriyle bağlantılı daha pek çok değişimin itici gücü 1974 yılında çoğu yerde eksikliği hissedilen buzdolabıydı: Belçika ve Birleşik Krallık'ta evlerin yüzde 82'sinde vardı; Fransa'da bu oran yüzde 88; Hollanda ve Batı Almanya'da yüzde 93'tü. Bundan daha çarpıcı olan artık İtalya'daki evlerin yüzde 94'ünde buzdolabının bulunmasıydı, Avrupa'daki en yüksek orandı bu. Öyle ki İtalya Avrupa'nın en büyük buzdolabı ve diğer beyaz eşyaların imalatçısı olmuştu. 1951'de İtalyan fabrikaları yalnızca 18 bin 500 buzdolabı üretmişlerdi; yirmi yıl sonrasında İtalya yılda 5 milyon 247 bin –neredeyse ABD kadar ve Avrupa'nın geri kalanının toplamından fazla– buzdolabı üretiyordu.

Ev buzdolapları gibi çamaşır makineleri de bu yıllarda ortaya çıktı. Bunlar da yeni zengin ev kadınlarının işini kolaylaştırmaya ve satın aldığı malların yelpazesini genişletmeye yönelikti. Yine de çamaşır makinesinin yerleşmesi buzdolabından daha uzun sürdü –bunun bir nedeni 1950'lerin ortalarında Belçika, İtalya, Avusturya, İspanya'da, Fransa'nın pek çok yerinde, İskandinavya'da musluklardan düzenli su akmaya başlamamasıyken, bir başka nedeni de birçok yerde elektrik şebekesinin tek bir hanede iki büyük elektrikli eşyanın çalışmasına olanak vermemesiydi.[15] Batı Avrupalıların çoğunun artık içeride tuvaleti ve tam su tesisatı olan evlerde yaşadıkları 1972 yılında bile çamaşır makinesi sahibi olan hanelerin sayısı üçte ikiydi, ne var ki bu oran her on yılda giderek artış gösterecekti. Çamaşır makineleri uzun yıllar yoksulların, ona en çok gerek duyan geniş ailelerin evlerine giremedi. Belki de bu nedenle çamaşır makinesi –1970'lerin ortalarından sonra bulaşık makineleri gibi– ticari tanıtımda zengin orta sınıfın ev aygıtlarıyla ilişkili olarak kaldı.

Çamaşır makineleriyle buzdolapları giderek ucuzluyordu. Onlar da oyuncaklarla giysiler gibi eskisine göre daha geniş kitlelere yönelik imal edilirken, bir yanda yatırımlar, diğer yanda yüksek talep sayesinde fiyatları düşüyordu: seri üretimin biraz geri kaldığı Fransa'da bile oyuncak sanayiindeki ciro bebek patlamasının ilk yılları 1948-1955 arasında yüzde 350 artmıştı. Bununla birlikte yeni edinilen milyonlarca tüketicinin en önemli etkisi kendini evde değil dışarıda gösteriyordu. Avrupalıların zenginliğinin en büyük tek ölçüsü aile otomobillerinin getirdiği devrimdi.

14 Bir de "kültürel" itirazlar vardı. 1952'de komünist Fransız yazar Roger Vailland, "Fransa gibi pencere dışına konan yemek kutusunun bir hafta boyunca donuk kalmasına yetecek kadar –yılın iki ayı hariç, o da her yıl değil– soğuk bir ülkede buzdolabı yalnızca bir 'simge' olurdu, bir (Amerikan) şaşırtmacası."

15 Ancak 1963'te *Electricité de France* şebeke hatlarını güçlendirerek çok sayıda elektrikli aygıtın çalışmasına olanak tanıdı –kırsal bölgeler bu olanağa daha sonra kavuşacaktı.

1950'lere kadar motorlu taşıt, çoğu Avrupalı için lükstü ve birçok yerde ender görülürdü. Büyük kentlere bile yeni gelmişti. Zevk için uzun mesafelere gidenler çok değildi, işe ya da okula giderken kitle ulaşım araçları kullanılırdı: tren, tramvay ve otobüs. 1950'li yılların başlarında İspanya'da özel otomobillerin sayısı 89 bindi (taksiler hariç): Her 314 bin kişiye bir otomobil düşüyordu. 1951'de Fransa'da her on iki haneden yalnızca biri otomobil sahibiydi. Bir tek Büyük Britanya'da otomobil sahibi olmak toplu bir olguydu: 1950'de özel araç sahiplerinin sayısı 2 milyon 258 bini buluyordu. Ancak coğrafi dağılımda eşitsizlik vardı: toplam otomobillerin dörtte birine yakını Londra'ya kayıtlıydı –Fransa ya da İtalya'daki gibi Britanya'nın kırsal kesimlerinde de otomobil yer almıyordu. Buna rağmen Londralıların çoğu otomobil sahibi değildi, binlerce pazar taciri, seyyar satıcı ve başkaları işlerinde at arabası kullanıyordu.

Ondan sonraki yirmi yılda otomobil sahibi olanların sayısı gözden kaçmayacak şekilde artacaktı. 1930'lardaki ilk furyanın savaşla ve savaştan sonraki kıtlıklarla önünün kesildiği Britanya'da, 1950'den 1980'e dek her on yılda bir ikiye katlanacaktı. 1950'de 2 milyon 250 bin olan Britanyalı otomobil sahiplerinin sayısı 1964 yılında 8 milyona yükselmiş, 60'ların sonunda 11,5 milyona ulaşmıştı. Savaş patlak verdiği sırada özel otomobile sahip İtalyanların sayısı 270 bin iken, 1950'de 342 bine (tek başına Büyük Londra'daki otomobil sayısının altında) çıkmış, 1960'ta 2 milyona, 1965'te beş buçuk milyona erişmiş, 1970'te 10 milyonu aşmıştı, beş yıl sonra ise 15 milyonu geçtiği tahmin ediliyordu –ülkedeki her yedi kişiye iki otomobil.[16] Fransa'da otomobil sahiplerinin sayısı 1950'lerin başlarında 2 milyonun altındayken on yılın sonunda yaklaşık 6 milyona çıktı, bir on yıl sonraysa bu sayı ikiye katlanacaktı. Bunun göstergesi, 1950'lerin sonlarında –Britanya'dan başlayıp Fransa'ya, 60'lar boyunca da başka ülkelerde yayılarak– kullanılmaya başlayan parkmetrelerdi.[17]

Eğer Avrupalılar böyle eşi görülmedik rakamlarla kişisel kullanımları için otomobil satın alabiliyorlarsa, bunun tek nedeni harcayacak paraları olması değildi. Ortalıkta Buhran ve savaş yıllarında bastırılan talebi karşılayacak kadar çok otomobil vardı. Daha 1939'dan önce Avrupa'daki birkaç otomobil üreticisi (Almanya'da Porsche, Fransa'da Renault ve Citroën, Britanya'da Morris) Buhran sonrasında özel otomobillere talebin yükseleceği beklentisiyle yeni bir aile oto-

16 Katlanarak artan bu sayı Fellini'nin *8 ½* (1963) filminin açılış sahnesinde başarıyla yakalanmıştır. Fellini'nin kendi standartlarında bile kent trafiğinin böyle sıkışacağı daha birkaç yıl önce inanılır görülmezdi.

17 Bu yeniliğe yönelik halkın tepkisi tarihsel açıdan benzersiz oldu: İngiliz sürücüler park cezalarını yetki dışı vergi diye kabul ederek ödeme yapmaktan kaçındı. Fransızlar bu uygulamadan hoşnut olmadıklarını Paris'teki parkmetrelerin tepesini kırarak gösterdi.

mobili modeli üzerinde çalışmaya başlamışlardı –yirmi yıl önce Henry Ford'un ürettiği Model T ile benzer işlevlere sahip olmalıydı: Güvenilir, seri üretilebilen ve uygun fiyatlı. Savaşla birlikte bu modellerin tanıtımı gecikmişti, fakat 1950'lerin başlarında gitgide çoğalarak yeni kurulan üretim bantlarından çıkıyorlardı.

Her Batı Avrupa ülkesinde piyasada egemen olan yerli yapım bir otomobil modeli üretiliyordu, gelgelelim özünde bunlar birbirleriyle aynı sayılırdı. Volkswagen Kaplumbağa, Renault 4CV, FIAT 500 ve 600, Austin A30 ve Morris Minor ufacık, iki kapılı taşıma amaçlı aile arabalarıydı: Satın alırken, kullanırken ucuz, bakımları kolaydı. İnce, teneke kaportaları vardı; küçük, motor güçleri düşüktü (çok az benzin tüketmek üzere tasarlanmışlardı); aksesuar ve donanımları kıttı. Volkswagen, Renault ve FIAT otomobillerde motorlar arkadaydı, böylece şoförün önüne küçük bir bagaj, akü, yedek lastik, kriko ve araç gereç koymaya yer kalıyordu.

Önden motorlu Morris, tıpkı çağdaşı ve rakibi Ford Popular (Amerikan şirketi Ford'un Londra yakınlarındaki Dagenham'deki Birleşik Krallık fabrikasında iç pazar için üretiliyordu) gibi biraz daha konfor sağlıyordu –sonradan üretilecek dört kapılı modeli ilk çıktığı yıllarda Britanya'nın artan zenginliğine uygun düşecekti. Fransa'daki Citroën tarafından tanıtılan baştan aşağı farklı 2CV modeli (başlangıçta sınıf atlamak isteyen ya da öküz arabalarını değiştirmek isteyen çiftçilere pazarlanmıştı) dört kapılı, kaldırılabilir tavanı ve koltukları olan, motoru orta boy bir motosikletinkiyle aynı büyüklükte bir otomobildi. Kültürel farklılıklara rağmen 50'lerin küçük otomobillerinin ortak bir amacı vardı: Hemen her Batı Avrupalı ailenin otomobil sahibi olmasını olanaklı ve karşılanabilir kılmak.

Avrupa'da savaş sonrasının ulaşım devriminin başlamasından birkaç yıl sonra otomobil arzı talebi karşılamıyordu (bu durum Doğu Avrupa'da ta 1989 yılına dek aynı kaldı). Böylelikle bir süreliğine bisiklet, motosiklet, motosiklet-yolcu sepeti bileşimleri gelişti –sonuncusu otomobil almaya gücü yetmeyen ya da henüz bir tane edinememiş ailelere yönelikti. Sahneye motosiklet sürücüleri çıkmıştı artık –Fransa'da, en çok da ilk ulusal motosiklet rallisinin 13 Kasım 1949 tarihinde Roma'da yapıldığı, ardından da bu rahat ve uygun fiyatlı kentli özgürlüğün ve hareket serbestisinin simgesi, gençler arasında yaygın ve hak ettiği üne kavuşan, özellikle Vespa modeliyle pazarının patlama gösterdiği İtalya'da –hemen İtalya'da çekilmiş ya da İtalya hakkındaki her çağdaş filmde görülürlerdi.

Öte yandan 60'lann başlarında otomobil Batı Avrupa'da yerini iyice sağlamlaştırmış, demiryollarının yolcularını karayollarına, toplu ulaşımdan özel binek araçlarına taşımıştı. Demiryolu ağları uzundu ve kullanım hacmi açısından

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda en yüksek noktasına varmıştı; şimdiyse kâr getirmeyen hizmetlerde kısıntıya gidiliyor, binlerce kilometre uzunluğunda hat sökülüyordu. Birleşik Krallık'ta 1946 yılında demiryollarında 901 milyon yolcu taşınmıştı, bu rakam tarihinde ulaştığı doruk noktasına yakındı. Fakat ondan sonra bu rakam her geçen yıl düştü. Batı Avrupa'nın başka yerlerinde tren trafiği daha iyi durumdaydı; hatta yeterli demiryolu ağlarıyla örülü küçük, kalabalık ülkelerde –Belçika, Hollanda ve Danimarka– karayolu trafiğinden daha düşük hızda da olsa gelişiyordu bile.

İşine otomobille gidenler çoğaldıkça otobüslere binenlerin sayısında da ilk kez azalma görülüyordu. 1948 ile 1962 arasında Britanya'nın kalabalık başkentinde Londra Ulaşım'ın otobüsleri, tramvayları, troleybüsleri ve yeraltı taşıyıcı yollarında bir yıl içinde sayısı 3 milyon 955 binden 2 milyon 485 bine inen yolcular otomobil kullanmaya başlamıştı. Avrupa'da yolların yetersizliğine rağmen –1920'lerin sonlarından beri ulusal karayolu ağlarını önemli ölçüde iyileştiren Almanya'dan başka ülke yoktu– bireyler ama daha çok da aileler keyif gezilerine, kentlerin dışına yeni kurulan hipermarketlerde alışveriş yapmaya, daha çok da hafta sonu yolculuklarına ve yıllık tatillerine artık otomobille gidiyorlardı.[18]

Avrupa'da dinlenme amaçlı seyahat yeni değildi, ne var ki o güne kadar önce aristokrasinin, sonra da varlıklı ve daha kültürlü hırslı orta sınıfın tekelindeydi. Ama diğer bütün ekonomik sektörler gibi "turizm" de savaş ve ekonomik daralma süresince can çekişmişti. İsviçre'deki turizm sektörü 1913'te 21,9 milyon gecelemeyle böbürleniyordu: fakat 1950'lere kadar bu rakamları göremeyecekti. O gün geldiğindeyse, turist patlaması başka türlü yaşandı. Özel ulaşım olanakları, hepsinden önce de yıllık ücretli izinlerinin tadını çıkaran insanların artması sayesinde kolaylaşmış ve alevlenmişti: 1960'ta Kıta Avrupası'nda çalışanların çoğuna yasal olarak iki (Norveç, İsveç, Danimarka ve Fransa'da üç) haftalık ücretli izin hakkı tanınmıştı ve tatillerini yurt dışında geçirenlerin sayısı giderek artıyordu.

İzin seyahatleri kitle turizmine dönüştü. Otobüs şirketleri gelişiyor, fabrika ve tarım işçilerinin otobüsle yıllık deniz kıyısı gezileri geleneği ülkeler içinde ve ülkelerarası düzenli sefer haline geliyordu. Savaştan kalma Bristol Brittania türbo jet motorlu uçaklar satın alan Britanyalı Freddie Laker gibi havayolu girişimcileri İtalya, Fransa ve İspanya'da yeni açılan yazlık tatil beldelerine kiralık uçak sefer-

18 En az 2 bin 300 metrekarelik tek katlı alana yerleşmiş dükkânlar olarak tanımlanan ve kent merkezinden en az üç kilometre uzakta olan hipermarketler 1960'lı yılların sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. 1973'te Batı Avrupa'daki dev mağazaların sayısı 750 kadardı, bunların 620'si Fransa ile Batı Almanya'da bulunuyordu. Aynı yıl İtalya'da yalnızca üç taneydiler. Yirmi yıl sonra Fransa'daki hipermarketlerle super mağazaların sayısı 8 bine çıkmıştı... ama İtalya'da sayı 118'le sınırlı kalmıştı.

leri düzenliyordu. Kamp yapmak –savaştan önce de daha az varlıklı tatilcilerin ve açık hava meraklılarının gözdesiyken– 50'lerin sonlarında büyük bir sanayi haline gelmiş, kıyılarda ve kırlık alanlarda kamp yerleri açılmış, kamp malzemesi dükkânları, gezi kitapları ve özel giysi mağazaları mantar gibi bitmişti. Kuzey ve Batı Avrupa boyunca kıyılarda ve kırlarda bulunan daha eski tatil beldeleri çiçek açıyordu. Yeni keşfedilen (ya da yeniden keşfedilen) yerler ortaya çıkıyor, kuşe kâğıda basılı broşürlerde ve popüler söylencelerde yer alıyordu. Bir zamanlar Edward dönemi soylularının kış mevsiminde kaçamak yeri olan ağırbaşlı Fransız Rivierası'na yeni tarz "güneşte neşe" filminde baştan çıkarıcı gençlik makyajı yapıldı: Roger Vadim 1956'da çektiği *Et Dieu...créa la femme*[19] filminde yeni yıldız adayı Brigitte Bardot için vitrin olarak St. Tropez'yi "icat" etmişti.

Herkesin St. Tropez ya da İsviçre'de tatil yapacak gücü yoktu –ancak Fransa ve İtalya kıyılarıyla dağlarında Britanya ve Almanya'dan gelenler için sterlin ve Alman Markı cinsinden paralarını düşük değerli frank ve lirete çevirerek hâlâ pahalı olmayan tatil yapacak yerler bulunuyordu. Fakat özellikle Britanyalılarla Hollandalıların, Almanların tercih ettiği deniz kenarında yurtiçi tatiller şimdi daha da ucuzlamıştı. 1936'da ilk işletmesini Skegness'te açan Kanadalı panayır işletmecisi Billy Butlin, 50'li yıllarda İngiltere'nin kıyıdaki sanayi bölgesi boyunca ailelere yönelik, içinde her şey olan "ucuz ve keyifli" kampingleri satarak servet sahibi olmuştu: Küçümser bir havada o günleri anlatan birinin dediği gibi "Walmart bir gecede konaklama yerleriyle dolup taştı". Ama Butlin'in kampingleri o dönemde çok popülerdi –üstelik ileriki yıllarda daha kozmopolit bir kuşağın ortak dinlenme tercihi olan Fransız Club Med tatil köyünün adı duyulmamış atalarıydı, hatta "*gentils moniteurs*" adı verilen (Butlin onlara "Redcoats" –Kırmızı Ceketliler derdi) çalışanlarına kadar.[20]

Biraz daha serüven düşkünü olanlar için İspanya'nın Akdeniz sahilinde yeni tatil beldeleri kuruldu, gelenler tercihlerine göre oda-kahvaltı veren kuruluşlarda, pansiyonlarda ya da yeni türedi paket tur seyahat acentelerinin toplu konaklama kiraladığı deniz kıyısındaki mütevazı otellerde konaklıyorlardı. Artık böyle yerlere otomobille ulaşılabilirdi. Yazlık tatil giysileriyle (bunlar da başlı başına birer üründüler –aynı zamanda yeni elde edilen bolluğun göstergesi) milyonlarca aile FIAT, Renault, Volkswagen ve Morris marka otomobillerine doluşarak daha erken dönemde yapılan yolculuklara göre tasarlanmış hizmette yetersiz kalan daracık yollarda ilerleyerek uzaktaki kıyı kasabalarına varırlardı

19 Ve Tanrı Kadını Yarattı (ç.n.)

20 Butlin tatil kamplarında müşterileri eğlendirmekle görevli çalışanlarının dikkat çekmesi için onlara kırmızı ceket giydirmişti. Club Med'deyse eğlendirenler (ve müşteriler dahil bütün çalışanlarla görevliler) *gentil* –hoş, sevimli, nazik sıfatını aldılar. (ç.n.)

–genellikle aynı gün orada olurlardı, çünkü resmi tatil günleri ağustos ayının içindeki bir, iki hafta olarak belirlenirdi.

Sonuç, 1950'lerin sonlarından itibaren her geçen yıl daha da kötüye giden görülmedik ölçüde ve çok berbat trafik sıkışıklığıydı. Gittikleri anayollar belliydi: Londra'dan güneybatıdaki Cornwall'a inen A303 yolu; Paris'ten Akdeniz sahiline inen *Routes Nationales* 6 ile 7; Paris'ten İspanya sınırına uzanan *Routes Nationales* 9 (1955'te birkaç bin turistle sınırlıyken, 1962 yılında İspanya'ya giden Fransızların sayısı 3 milyonu, iki yıl sonra 7 milyonu geçmişti –Franco'nun İspanyası'nda Fransız frangı geçiyordu, özellikle De Gaulle'ün yeniden değer kazandırmasından sonra).[21] Sayıları giderek artan Alman turistler güneye inen ortaçağdan kalma ticaret yolunu izleyerek Avusturya'da Tyrol boyunca ilerleyip Brenner Geçidi'nden İtalya'ya uzanırlardı. Pek çokları Yugoslavya'ya gitmeyi sürdürdü, orası da İspanya gibi bu yıllarda dış turizme açılmıştı: Avrupa'da gidilebilen (Adriyatik'te uzun ve çok ucuz kıyı şeridine sahip) tek komünist ülkeyi ziyaret eden yabancıların sayısı 1963'te 1,7 milyonken on yıl sonra yıllık 6,3 milyondu.

Kitle turizmi çok iyi görülebildiği gibi çevresel açıdan duyarlı olmayabilirdi fakat yeniden dağıtılabilen belirgin yararları vardı. Zengin kuzeyliler o güne dek yoksulluk çeken Akdeniz topraklarına akın ederken inşaat işçilerine, aşçılara, garsonlara, temizlikçi kızlara, taksi şoförlerine, fahişelere, kapıcılara, havaalanı bakım ekiplerine ve daha pek çoklarına iş olanakları ortaya çıkmıştı. Yunanistan, Yugoslavya, İtalya ve İspanya'daki vasıfsız erkeklerle kadınlar ilk kez yurtdışına iş aramaya gitmek yerine kendi ülkelerinde düşük ücretli, mevsimlik işler bulabiliyordu. Kuzeyin genişleyen ekonomilerine göç etmektense aynı ekonomilere kendi topraklarında hizmet ediyorlardı.

Dış seyahat insanların ufuklarını genişletmemiş olabilirdi: yurtdışında bir turizm beldesi ne kadar popülerse –iklim dışında her bakımdan– turistlerin çıkış noktasına benzemesi o kadar kısa sürüyordu. Öyle ki 1960'lı yıllarda ve sonrasında turizmin geniş ölçekli başarısı Britanyalı, Alman, Hollandalı, Fransız ve diğer yeniyetme gezginleri olabildiğince rahat ettirmeye, egzotik, alışılmadık ve beklenmedik şeylerden ayrı tutularak kendi yurttaşlarının bulunduğu bir ortam sağlanmasına bağlıydı. Öte yandan düzenli (yıllık) olarak uzak bir yere gitmek ve oraya ulaşmada yeni türedi araçlar –özel otomobil yolculukları, mevsimlik

21 1959 ile 1973 arasında İspanya'yı ziyaret edenlerin sayısı 3 milyondan 34 milyona çıktı. Daha 1966'da İspanya'ya giden yıllık turist sayısı –17,3 milyon– Fransa ya da İtalya'ya gidenleri geride bırakmıştı. Kuzeydoğuda ve İspanya'nın Akdeniz bölgesinde sanayi öncesi ekonomiden kredi kartı çağına geçiş bir kuşağın ömrünün yarısı kadar sürmedi. Bunun estetik ve psikolojik yansımasıysa her zaman olumlu olmadı.

uçak seferleri– bile sınırlı çevreden gelen milyonlarca kadın ve erkeğin dünyasında çok daha geniş bir pencere açıyordu.

1960'lara kadar Avrupalıların büyük çoğunluğu için bilginin, fikirlerin ve eğlencenin başlıca kaynağı radyoydu. İnsanlar haberleri radyodan alırlardı, eğer ortak bir ulusal kültür varsa, bu çoğu zaman insanların gördükleri ya da okuduklarından çok duyduklarıyla biçimlenirdi. Bu dönemde her Avrupa ülkesinde radyo yayınları devlet tarafından yapılırdı (Fransa'da ulusal radyo yayıncılık ağı gece yarısı kapanırdı). Radyo istasyonları, vericiler, dalga boyları ayrıcalıklıydı ve ulusal hükümetlerin tekelindeydi: buna bağlı olarak da ulusal sınırlar dışında yayın yapan birkaç radyo istasyonu genellikle gemilere ya da adalara kurulmuştu ve halk arasında "korsan" yayınlar diye adlandırılırdı.

Daha savaştan önce yaygınlaşan radyolar 1960'ta artık hemen her eve girmişti: O yıl SSCB'de her beş kişiye bir, Fransa, Avusturya ve İsviçre'de her dört kişiye bir, İskandinavya ve Doğu Almanya'da her üç kişiye bir radyo düşüyordu. Demek ki her ailede radyo vardı.[22] Evlerdeki radyolar genellikle iki savaş arası dönemin büyük, hantal, lambalı, telsiz aygıtlarıydı. Aile başına bir tane düşüyordu. Oturma odası ya da mutfakta başköşeye konur, aile üyeleri bir araya geldiklerinde ister istemez ona kulak verirlerdi. Bu açıdan bakıldığında oto radyoları bile pek farklı sayılmazdı – aile bir arada yolculuk eder, birlikte radyo dinler, hangi programların dinleneceğine ebeveynler karar verirdi. Telsiz radyolar doğal olarak gerek içeriği bakımından gerekse özendirip desteklediği toplumsal modeller bakımından muhafazakâr bir iletişim aracıydı.

Transistörlerle birlikte bütün bunlar değişecekti. Transistörlü radyo 1958'de ender görülmekteydi –örneğin Fransa genelinde yalnızca 260 bin adet vardı. Ama üç yıl sonra 1961'de Fransızların 2 milyon 250 bin transistörlü radyosu vardı. 1968'de Fransa'da her on kişiden dokuzunda bir radyo bulunuyordu, bu radyoların üçte ikisi taşınabilir modellerdi. Gençlerin artık aileleriyle birlikte oturup genellikle akşam yemeğinin ardından "aile saatleri" kapsamında yetişkinlerin beğenisine uygun haberleri ve tiyatro oyunlarını dinlemeleri gerekmiyordu. Artık onlara ait programlar yayınlanıyordu –Fransız ulusal radyosunda "*Salut les Copains*," BBC'de "*Pick of the Pops*," vb. Bireysel radyolar hedefe yönelik programları besledi; devlet radyo sisteminin uyum sağlaması gecikince yasal ama sınırlar ötesi yayın yapan ve ticari reklamlardan mali destek alan "çevresel" radyo istasyonları –Radio Luxembourg, Radio Monte Carlo, Radio Andorra– fırsatı değerlendirdi.

22 1960'ta radyo sahibi olmanın kabataslak Batı Avrupa'nın otuz beş yıl önceki durumuyla karşılaştırılabildiği ve halkın haber ve radyo dinlemek için kahveevlerine doluştuğu İber Yarımadası ve Balkanların güneyi istisnaydı.

Pille çalışan transistörlü radyolar hafif ve taşınabilirdi, bu nedenle hareketliliğin arttığı çağa iyi uyum sağladı –doğal ortamlar turistlerin gittiği plajlar ya da halka açık parklardı. Yine de radyo işitsel bir iletişim aracıydı, böylelikle giderek görselleşen çağa ayak uydurmakta yetersiz kalıyordu. Yaşlılar için radyo hâlâ bilgi edinme, haber alma ve eğlenme amaçlı temel kaynak olma özelliğini sürdürüyordu. Komünist devletlerde radyo yetersiz de olsa yalnızca sansürlenmemiş haber ve fikir alma kaynağıydı: *Radio Free Europe*, *Voice of America*, hepsinden önce de *BBC World Service*. Ancak dört bir yandan gençler artık radyoda en çok popüler müzik dinliyordu. Başka konular için televizyon vardı.

Televizyon yayınlarının Avrupa'ya gelişi yavaş oldu, bazı yerlerde epey gecikti. Britanya'da düzenli yayınlar 1940'larda başlamıştı, Kraliçe Elizabeth'in 1953'teki taç giyme törenini televizyonda naklen seyredenler çoktu. 1958'de radyo lisanslarından daha çok televizyon lisansı verilmişti: Altmışlı yıllardan önce ülke genelinde evlerde on milyon televizyon bulunuyordu. Oysa 1953 haziranında Fransa'da yalnızca 60 bin televizyon vardı (bu sayı Batı Almanya'da 200 bin, ABD'de 15 milyondu); 1960'ta bile sekiz Fransız ailesinden yalnızca birinin evine televizyon girmişti, nüfus açısından karşılaştırıldığında Birleşik Krallık'taki rakamın beşte biriydi bu. İtalya'da rakamlar çok daha düşüktü.

Derken 60'lı yıllar boyunca televizyon hemen her yere girdi –siyah-beyaz küçük televizyonlar karşılanabilir fiyatlardan satılıyordu ve giderek en mütevazı ailelerde bile ev eşyasının temel öğesi oluyordu. 1970'te Batı Avrupa'da her dört kişiden ortalama birinin televizyonu vardı –Birleşik Krallık'ta daha çok, İrlanda'da daha azdı bu oran. Aynı dönemde bazı ülkelerde –Fransa, Hollanda, İrlanda, İtalya (Avrupa'nın en büyük buzdolabı üreticisi olduğu kadar televizyon üreticisi)– ailelerin telefondan çok televizyonları vardı, ancak ileriki yıllarda izleme oranları düşecekti: İtalyan yetişkinlerinin dörtte üçü haftada on üç saatten az televizyon izliyordu. Doğu Almanya'da üç evden ikisine bir televizyon düşüyordu (oysa buzdolabı sahibi olanlar bunun yarısı kadardı); Çekler, Macarlar ve (daha 1954'ten beri Fin televizyonu yayınlarını seyredebilen) Estonyalılarda da oranlar onlara yakındı.

Televizyonun etkisi karmaşık oldu. İlk zamanlar ele aldıkları konuların yeni bir yönü yoktu –devlet televizyon kanalları programların siyasal ve ahlaki içeriğinin çocuklarla yetişkinler açısından sıkı denetim altında tutulmasına dikkat ederdi. Britanya'da ticari televizyonlar 1955 yılında ortaya çıktı, ama başka yerlere çok daha geç geldi; Avrupa ülkelerinin çoğunda 1970'lerin ortalarına kadar özel televizyon kanallarına izin verilmesi söz konusu bile değildi. Televizyon istasyonlarının ilk yıllarında programlar alışılagelmiş ve yavandı,

aykırılıkta pek iddialı değildi –geleneksel kuralları ve değerleri hor görmek yerine onları doğrular nitelikteydi. İtalya'da 1954-56 arasında RAI'nin (*Radio Audizioni İtaliane* –İtalyan Yayıncılık Kurumu) başındaki Filiberto Guala çalışanlara yaptıkları programların "aile kurumunu küçük görmemek" ya da "temel içgüdüleri kışkırtacak tutum, davranış ya da ayrıntıları" göstermemek olduğu konusunda talimat vermişti.[23]

Çok az seçenek –çoğu yerde bir ya da en iyi olasılıkla iki kanal– vardı ve yayın süresi öğleden sonra ve akşam birkaç saati geçmezdi. Yine de televizyon toplumsal bozulma aracı oldu. Herkese aynı deneyimi ve ortak görsel kültürü yaşatarak uzak yerlerdeki toplulukların tecrit edilmişliklerinin ve cehaletlerinin son bulmasına büyük katkıda bulundu. "Fransız" ya da "Alman" veya "Hollandalı" olmak artık temel eğitim ya da halk şenlikleriyle biçimlenmekten çok kişinin ülkeyle ilgili anlayışı her eve zorla sokulan görüntülerden edindiklerine bağlıydı. "İtalyanlar" iyi ya da kötü, yüzyıllık birleşik ulusal hükümetlerinden çok izledikleri spor programları ya da RAI yayınlarında gösterilen eğlence programlarıyla bir araya gelmişlerdi.

Her şeyden önce televizyon ulusal politikayı ev ocağına taşımıştı. Televizyon gelene kadar Paris ya da Bonn'da, Roma ya da Londra'da politika yalnızca radyodaki bedensiz seslerinden, gazetelerdeki cansız fotoğraflarından ya da demeçlerinden tanıdıkları, basmakalıp sinema haberlerinde boy gösteren yapay görünümleriyle uzak liderlerin yürüttüğü seçkin tabakanın işiydi. Şimdiyse, yirmi yıldan daha az bir zamanda siyasal liderlerin televizyon dostu olmaları gerekiyordu: Kitlelere eşit ölçüde yakın ve sıcak durur pozu taslarken otorite ve güven vermeliydiler –çoğu Avrupalı politikacı bu gösteriye Amerikalı meslektaşlarına göre çok daha hazırdı. Yaşlı politikacıların çoğu televizyon kameraları karşısında çuvalladı. Daha genç, uyum sağlamaya daha yatkın olanlar büyük çıkarlar elde etti. Britanyalı muhafazakâr politikacı Edward Heath'in anılarında belirttiği gibi, İşçi Partisi lideri Harold Wilson'ın cezalandırılması basın yayın organlarının başarısıydı: Televizyon "onu yerinde kullanmasını bilen herhangi bir şarlatanın suiistimaline açıktı".

Görsel yayın organı olarak televizyon sinemaya doğrudan kafa tutuyordu. Perdeye yansıtılan eğlenceye alternatif olmakla kalmayıp gösterimde olan filmleri izleyicilerin evlerine kadar getirerek en yeni filmleri seyretmek dışında evden çıkıp sinemaya gitmeye gerek bırakmıyordu. Birleşik Krallık'ta 1946 ile 1958 arasında sinemalar müşterilerinin yüzde 56'sını kaybetti. Avrupa'nın başka yerlerinde oranların azalması daha yavaştı, ama er geç her yerde düşe-

23 Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988* (1990), s. 240.

cekti. Sinemaya gitme oranının yüksek rakamlarda seyretmesi en çok Akdeniz Avrupası'nda görüldü –özellikle seyirci sayısının 1970'lerin ortalarına dek süreklilik gösterdiği İtalya'da. Fakat İtalyanlar yalnızca düzenli (genellikle haftalık) olarak film seyretmiyor, aynı zamanda film çekiyorlardı: 1950'lerin ortalarında Roma film endüstrisi inşaat sektöründen sonra en büyük ikinci işverendi, ünlü yazarların eserlerinden klasik filmler yapmakla kalmaz, aynı zamanda (daha çok kâr getiren) güzellik kraliçelerinin ve saman alevi gibi parlayan yıldızların –sahip oldukları *le maggiorate fisiche*" ("fiziksel avantajları") sayesinde başrolü oynadıkları unutulmayan filmlere de imza atmaktan geri durmazdı.

Sonunda İtalyan film endüstrisi bile sararıp solacak, sinemaya giden İtalyanlar da etkileneceklerdi. Hollywood'un kaynaklarından yoksun olan Avrupalı film yapımcıları orantı ve "yapım değeri" bakımından Amerikan filmleriyle boy ölçüşebilecek durumda değildi, ya "yeni moda", akla gelecek her şeye yer veren "gündelik hayat" sinemasıyla ya da yerli komedilerle yetinmek zorunda kaldılar. Avrupa'da sinema toplumsal etkinlik olmaktan çıkıp sanat biçimine dönüşmüştü. 1940'ların ve 1950'lerin seyircileri semt sinemalarında ne gösterilirse kendiliğinden o filmi görmeye koşarken artık yalnızca ilgilerini çeken filme gidiyorlardı. Gelişigüzel eğlenmek içinse televizyonu açarak ne "varsa" onu seyrederlerdi.

"Genç" bir iletişim aracı olmasına rağmen televizyonun, özellikle devlet denetiminde olduğu, kültürel bakımdan önlemler alınan ilk yıllarında yaşlı izleyiciler açısından belli bir albenisi vardı. Bir zamanlar radyo dinleyen ya da sinemaya giden olgun yaştaki kadın ve erkekler evde oturup televizyon izliyorlardı. Ticari spor dalları, en çok da futbol ya da köpek yarışları gibi geleneksel seyirci toplayanlar can çekişiyordu: bir kere artık seyircilerin, daha kolay ve rahat elde ettikleri başka bir eğlence kaynağı vardı; ikincisi, spor karşılaşmaları, genellikle de hafta sonları televizyonda da yayınlanmaya başlamıştı. Karşılaşmalara yalnız gençler giderdi. Üstelik onların da eğlence zevkleri değişim geçiriyordu.

1950'lerin sonunda Avrupa ekonomisi nüfus patlamasının bütün ticari etkilerini hissetmeye başlıyordu. İlk olarak kucak çağında, yeni yürüyen ve daha büyük çocuklara yönelik ürün patlaması yaşandı: bebek arabaları, bebek karyolaları, bebek bezleri, bebek mamaları, çocuk giysileri, spor malzemeleri, kitaplar, oyunlar ve oyuncaklar. Ardından okul ve öğretim hizmetlerinde büyük bir artış oldu ve onunla birlikte okul üniformaları, çalışma masaları, ders kitapları, okul malzemeleri ve geniş bir yelpazeye yayılan (öğretmenler de içinde olmak üzere) eğitsel ürünler pazarı doğdu. Ancak tüm bu malların ve hizmetlerin alıcıları yetişkinler olmuşlardı: ana-babalar, akrabalar, okul yöneticileri ve merkezi

hükümetler. 1957 yılı dolaylarındaysa Avrupa tarihinde ilk kez gençler kendi başlarına bir şeyler satın almaya başladılar.

Bugüne kadar gençler belirgin bir tüketici grubu olarak hiç varlık göstermemişlerdi. Daha da ötesi "genç insanlar" hiç varolmamışlardı. Geleneksel ailelerde ve topluluklarda çocuklar okulu bitirene kadar çocuk kalırlardı, ancak çalışma hayatına atılınca genç yetişkinler diye görülürlerdi. Konumlarıyla değil yaşlarıyla belirlenen bir kuşağın üyesi yeni, geçiş kategorisi diye kabul edilen "ergen" –ne çocuk ne yetişkin– gençlerin geçmişte örneği yoktu. Çoğu kimsenin gözünde aile her zaman tüketim değil üretim birimi olagelmişti. Ailenin herhangi bir genç üyesi de bağımsız maddi kazanç elde ederdi, bu da aile gelirinin bir parçası olur ve ortak harcamaların karşılanmasına katkıda bulunmak üzere kullanılırdı.

Öte yandan gerçek ücretler hızla artıyor, çoğu aile tek kişinin kazancıyla –hem de daha rahat– geçinebiliyordu; hele ebeveynlerin ikisi de çalışıyorsa durumları daha da iyiydi. On dört yaşında (o dönemde Batı Avrupalı gençlerin çoğunun okuldan ayrılma yaşı) okuldan ayrılan, aile ocağında kalan ve düzenli ya da yarım-günlük işte çalışan evin oğlu ya da kızının artık her cuma aldığı haftalık ücretini ailesine vermesi olağan bir beklenti olmaktan çıkmıştı. Fransa'da 1965 yılına gelindiğinde, 16-24 yaş arasındaki gençlerin yüzde 62'si hâlâ anne ve babalarıyla otururken kendi kazançlarını kendilerine saklıyor ve diledikleri gibi harcıyorlardı.

Bu yeni ergenlik harcama gücünün en çabuk görülen belirtisi erkek terzilerine ödenen paraydı. Nüfus patlaması kuşağının kendisi daha mini etekleri ve uzun saçı keşfetmeden, ondan hemen önce gelen –savaş sonrasında değil de savaş sırasında doğan– kuşak varlığını ve görünümünü 50'lerin sonlarındaki çete kültüyle ortaya koydu. Koyu renk, bedeni saran –bazen deri, bazen süet, keskin çizgileri olan ve biraz da tehditkâr– *blouson noirs* (Fransa), *Halbstarker* (Almanya ve Avusturya) ya da *skinkuttar* (İsveç) adı verilen giysiler giyen, Londra'nın bıçkın delikanlıları gibi gençler Marlon Brando (*The Wild One*[24] filminin karakteri) ile James Dean (*Rebel without a Cause*[25] filminin karakteri) karışımı alaycı, kayıtsız bir tavır taslıyorlardı. Fakat arada bir patlak veren şiddete rağmen –en çok da deriler kuşanmış gençlik çetelerinin Karayipli göçmenlere saldırdığı Britanya'da– asıl tehdit bu delikanlıların giyimleriyle birlikte büyüklerinin edep anlayışına karşı gelmeleriydi. Onlara *farklı* geliyorlardı.

Yaşa özgü giyim önemliydi, bağımsızlık, hatta başkaldırı göstergesiydi. Aynı zamanda yeniydi de –eskiden genç yetişkinlerin anneleri ve babalarıyla aynı

24 Vahşi Hücum (ç.n.)
25 Asi Gençlik (ç.n.)

giysileri giymekten başka seçenekleri olmazdı ne de olsa. Ama ekonomik açıdan ergenlik çağı harcama alışkanlıklarının getirdiği en önemli değişiklik bu değildi: gençler giysilere çok para harcıyorlardı, ancak müziğe çok daha fazlasını yatırıyorlardı. Altmışların başlarında kendiliğinden kurulan "ergenlik" ile "pop müzik" ilişkisinin kültürel olduğu kadar ticari bir temeli de vardı. Amerika'daki gibi Avrupa'da da aile bütçesi gencin katkısını gözden çıkarabiliyorsa, özgürlüğüne kavuşan ergen bireyin ilk yaptığı iş, kendine bir gramofon plağı satın almaktı.

Uzunçalar plaklar 1948'de icat edildi. Her bir yüzünde bir şarkı olan ilk 45'lik "single" ertesi yıl RCA tarafından piyasaya sürüldü. Avrupa'daki satışlar –plak satışı cirolarının 1955'te 277 milyon dolardan dört yıl sonra 600 milyon dolara çıktığı– Amerika'da olduğu kadar hızla artmadı. Yine de yüksek rakamlarda satılıyordu. Gençlerin başlangıçta yaşadıkları kıtanın ürünü güncel müzikler yerine Amerikan popüler müziğine daha meraklı oldukları Britanya'da gözlemciler pop müzik furyasının 1956 yapımı Bill Haley ve grubu The Comets ile The Platters müzik gruplarının başrolü oynadığı *Blackboard Jungle* filmindeki *Rock around the Clock* şarkısıyla başladığını saptamıştı. Filmin kendisi rock müziği filminin iddiasız standartlarında bile sıradandı; ama filme adını veren (Haley'in söylediği) şarkı Britanyalı ergen gençler kuşağını büyülemişti.

Caz müziğini pek ilgi çekici bulmayan işçi sınıfının ergen gençleri popüler müzikte yaşanan Amerikan (ve hemen arkasından gelen Britanya'daki) devrimine kapıldılar: Sürükleyici, hoş, erişilebilir, seksi ve hepsinden önemlisi onlara aitti.[26] Ama bunda pek öyle öfke duyulacak bir şey yoktu, daha az şiddet içeriyordu, plak şirketi yapımcıları, pazarlama yöneticileri ve radyo yönetmenleri cinselliği bile örtülü tutuyorlardı. Bunun nedeni ilk pop müzik devriminin 50'lerin fenomeni olmasıydı: Altmışların kültürel değişimine eşlik etmemiş, ondan önce yaşanmıştı. Sonuç olarak genellikle resmi eleştirilerin hedefi oldu. Yerel yönetimlerin denetleme kurulları uygun görmedikleri *Rock around the Clock* şarkısı –tıpkı Elvis Presley'in kesinlikle olağanüstü rock müzikali *Jailhouse Rock* filmi gibi– yasaklandı.

Galler bölgesinde Swansea kentindeki babalar Britanyalı skiffle[27] çalgıcısı Lonnie Donegan'ı "uygunsuz" bulmuşlardı. Ellili yılların sonlarında orta

26 Bu noktada caz müziğinin marjinal kaldığını belirtmek önemli olabilir. Altmışlı yılların Amerikan folk müziği gibi caz da yalnızca Batı Avrupa'da ve az sayıda kişi tarafından beğenilmekteydi: genellikle eğitimli, burjuva ya da bohem (veya daha yaygın olarak ikisi birden) ve ortalama rock-and-roll hayranlarından biraz yaşlıca kimseler tarafından. Doğu Avrupa'daki durumsa biraz daha farklıydı. Orada caz Amerikan (ve siyahların) müziğiydi; dolayısıyla hem egzotik hem de yıkıcıydı; batılı ama radikaldi –ayrıca daha Batı'da eksik olan bir sorumluluk yüklenmişti.

27 Alışıldık müzik aletlerinden başka çay kutusu, çamaşır tahtası, puro kutusu, testere, tarak ve kâğıt gibi çalgılarla özellikle 1950 ve 1960'larda Britanya'da yapılan Amerikan folk müziğine öykünen bir müzik türü. (ç.n.)

karar girişimci ruhu olan Britanyalı rock şarkıcısı Tommy Steele'e Sebt günü Portsmouth'ta konser izni verilmemişti. ABD'li rock müzisyenleri Gene Vincent ya da Eddie Cochran'ın başarısının yarısını yakalamış Fransız Johnny Hallyday 1960'ta ilk çıkan plağıyla Fransız muhafazakâr aydınlarının tepkisini çekmişti. Geçmişe baktığımızda Batı Avrupa genelindeki ana-babaların, öğretmenlerin, din adamlarının, bilginlerin ve politikacıların dehşetli tepkisi bugün bize tuhafça gereksiz gelebilir. On yıl bile geçmeden Haley, Donegan, Steele, Hallyday ve benzerlerinin tümüyle modası geçmiş, tarihöncesine ait zararsız anıtlar olmuşlardı.

Ellili yılların sonlarında ergenlik çağındaki Avrupalı gençlerin dünyayı değiştirmek gibi bir amaçları yoktu. Güvenlik ve mütevazı bir bolluk içinde yetişmişlerdi. Çoğunun tek istediği farklı görünmek, daha çok seyahat etmek, pop müzik dinlemek ve ıvır zıvır satın almaktı. Böyle yaparak gözde şarkıcılarının ve transistörlü radyolarında programlarını dinledikleri diskjokeylerin davranışlarıyla beğenilerine öykünüyorlardı. Oysa neresinden bakılırsa bakılsın, devrimci bir yaklaşımın ilk adımını atmışlardı. Sonradan gelerek onlara eşlik edecek tüketim patlamasını öngören reklamcılık endüstrisinin hedefi olmakta ana-babalarını geride bırakıyorlardı. Akla hayale gelmedik kadar ürün çeşidi üretilip satın alındı. Otomobiller, giysiler, bebek arabaları, ambalajlı gıdalar ve çamaşır tozları artık şaşırtacak kadar çok şekil, boy ve renklerde pazara girmişti.

Avrupa'da reklamcılığın tarihi eskiydi. Gazeteler, özellikle de 1890'lardan sonra ortaya çıkan popüler gazetelerde ilanlar eksik olmazdı. Karayollarını dolduran ilan panolarıyla afişler daha bin dokuz yüz ellilerden çok önce İtalya'yı çirkinleştirmeye başlamıştı, yüzyılın ortalarında Fransa'yı ziyaret eden biri, kırsal alandaki çiftlik evleriyle kentlerdeki binaların yan duvarlarını kaplayan *St Raphael* ya da *Dubonnet* içeceklerini öneren ilanlara aşinaydı. Avrupa çapındaki sinemalarda haber ve tanıtım filmlerine reklam müzikleriyle ürün görüntüleri çoktandır eşlik etmekteydi. Ancak bu geleneksel reklamcılık hedef ürünün yerini geçmeyi veya yaş ya da beğeniye göre pazar dağılımını pek hesaba katmazdı. 1950'lerin ortalarından sonraysa tüketici tercihleri pazarlamada başlıca odak noktası olacaktı; savaş sonrası Avrupası'nda işletmelerin hâlâ görece küçük harcama kalemi olan tanıtım öne çıkacaktı.

Dahası, Britanya'daki ilk ticari televizyonda reklamı yapılan temizlik ürünleriyle kahvaltı gevrekleri ev kadınlarıyla çocukları hedef alırken, Monte Carlo Radyosu ve başka radyolardaki reklam spotları öncelikle "genç yetişkinler" pazarına yönelikti. Ergen kimselerin yaptıkları o güne kadar yönlendirilmemiş keyfi harcamalar –tütün, alkol, mobilet, motosiklet, uygun fiyatlı, modaya uygun giyim kuşam, ayakkabı, makyaj malzemeleri, saç bakımı, dergi, plak,

pikap, radyo– olağanüstü nakit akışı sağlıyordu: reklam şirketleri bundan yararlanmak için kolları sıvadılar. Büyük Britanya'da perakende ürün tanıtımına yönelik harcamalar 1951'de yıllık 102 milyon sterlinken 1978'de 2,5 milyar sterline fırladı.

Fransa'da ergenlik çağındakileri hedef alan dergi ilanlarına yapılan harcamalar 1959-1962 arasındaki dönüm noktası yıllarda yüzde 400 artmıştı. Pek çok kimsenin gözünde ilanlarda tanıtılan dünya onların ulaşamayacağı kadar uzaktı: 1957'de Fransa'da çoğunlukla gençler arasında yapılan bir ankette kendi yeğledikleri eğlence türlerine, hayal ettikleri tatile, kendi ulaşım araçlarına ulaşamadıklarından yakındıkları anlaşılmıştı. Ne var ki ankete katılanların sözü edilen mallarla hizmetleri, heves edemeyecekleri fanteziler olarak değil de yoksun bırakıldıkları haklar diye gördükleri göze çarpmaktadır. Aynı yıl Manş Denizi'nin karşı yakasında orta sınıftan bir grup eylemci, ticari reklamların ve onların sattıkları malların gelişiminin doğurduğu dolaysız etkiden rahatsız olarak Avrupa'da ilk tüketici rehberini yayımladı. Başlıkta "Ne?" değil de *Hangisi?* demeleri önemliydi.

Britanyalı romancı J. B. Priestley'in 1955'te "reklam meraklısı" olarak tanımladığı bu gözüpek dünya buydu işte. Çağın başka gözlemcileriyse buna, kısaca "Amerikanlaşma" adını vermişlerdi: modern Amerika'nın bütün uygulamalarının ve heveslerinin Avrupa'da benimsenmesi. Gelgelelim pek çoklarına göre köktenci bir çıkış olan bu deneyim aslında yeni sayılmazdı. Avrupalılar epeydir "Amerikanlaşma" geçiriyorlardı –en azından otuz yıldır bundan çekiniyorlardı.[28] Tıpkı Amerikan filmlerine ve modasına duyulan hayranlık gibi ABD tarzı üretim grubu ve "Taylorcu"[29] işçi ücretleri merakının da İkinci Dünya Savaşı'ndan öncesine dayanan bir geçmişi vardı. Avrupalı aydınlar savaşlar arasında ileride herkesi kucaklayacak olan modern Amerikan yaşam tarzının "ruhsuz" dünyasından yakınıyorlardı; Naziler ile Komünistler de sınırsız Amerikan kapitalizmi ve New York ile çevresinin simgelediği "soyu karışık" köksüz kozmopolitencilik karşısında kültür ve değerlerin koruyucusu olma rolünü üstlendiler.

Yine de Avrupalıların imgelemine iyice işlemiş olmasına –ve Batı Avrupa geneline yayılmış Amerikan askerlerinin somut gerçekliğine– rağmen Birleşik Devletler çoğu Avrupalı için hâlâ büyük bir bilinmezdi. Amerikalılar İngilizce konuşuyorlardı –o yıllarda Kıta Avrupası'nda yaşayanların çoğuna yabancı

28 Amerikalı yazar William Stead, 1902'de *Americanization of the World* adlı kitabını yayımlamıştı: ileriyi görerek ele almış olsa da konuyu o kadar da kapsamlı işlememişti.

29 Taylorizm/Taylorculuk: Frederick Winslow Taylor'ın (1856-1915) ortaya attığı, üretimde iş bölümünü artıran ve zaman kaybettirici tüm öğeleri ayıklayan, işçi emeğinden olabildiğince fazla yararlanmayı, iş verimini artırmayı hedefleyen sistem. 20. yüzyılın ilk yıllarında uygulanmaya başlanmıştır. İş düzenine ve zaman denetimine önem verir. (ç.n.)

bir dildi bu. Avrupa'daki okullarda ABD'nin tarihi ve coğrafyası okutulmazdı; eğitimli azınlık bile yazarlarını tanımazdı; siyasal sistemini ayrıcalıklı birkaç kişi dışında bilen yoktu. Uzun ve pahalı bir yolculuğu göze alıp ABD'ye giden de yok gibiydi: Bir tek zenginler (onların da pek azı); seyahati Marshall fonlarından karşılanan, özenle seçilmiş sendikacılarla başka kimseler; birkaç bin değişim programı öğrencisi –ve 1900'den sonra Amerika'ya göç ederek yaşlılıklarında Sicilya ya da Yunan adalarına dönen bazı Yunan ve İtalyanlar. Doğu Avrupalılar batılılara göre ABD ile daha yakın ilişkiler içindeydi, Polonyalıların, Macarların çoğunun Amerika'ya gitmiş bir arkadaşları ya da akrabaları vardı, ellerinden gelse onlar da gideceklerdi.

İşi sağlama almak için ABD hükümetiyle çeşitli özel kurumlar –özellikle de Ford Vakfı– Avrupa'yı Amerika'dan ayıran uçurumu kapatmak için canla başla çalışıyordu: 1950'ler ve 1960'lı yılların başları Amerikan Evlerinden Fulbright burslarına kadar denizaşırı ülkelere yapılan kültürel yatırımlar çağıydı. Kimi yerlerde –Federal Almanya Cumhuriyeti önde geliyordu– sonuçlar çarpıcıydı: 1948 ile 1955 yılları arasında 12 bin Alman, bir aydan başlayarak uzun süre kalmak üzere Amerika'ya götürülmüştü. Koskoca bir Batı Alman kuşağı Birleşik Devletler'in askeri, ekonomik ve kültürel gölgesinde yetişmişti; Ludwig Erhard bir zamanlar kendini anlatırken "Amerikan icadı" derdi.

Ancak Amerikan etkisinin ve modelinin bu boyutlara varmasının Amerikalıların doğrudan ekonomik katkısına bağlı olmadığının altını çizmek gerek. 1950'de Amerika Batı'nın öz sermayesinin beşte üçüne ve bir o kadar da çıktı payına sahipti; ama kazancın çok azı Atlantik ötesine geçerdi. 1945 sonrası yatırımları öncelikle ABD hükümeti tarafından yapılıyordu. 1956'da Avrupa'daki ABD özel yatırımlarının miktarı 14,5 milyar dolarla sınırlıydı. Bundan sonra hızla yükselerek 1960'larda (en çok Britanya'da) havalandı ve 1970'te 24,52 milyar dolara ulaştı –o dönemde Amerikan ekonomik gücünün yükselişini uyarıcı kaygılı yayınlar furyası da başlamıştı, bunlardan en çok dikkat çeken J-J Servan Schreiber'ın 1967 tarihli denemesi *Le Défi Américain* (Amerika Meydan Okuyor) oldu.

Avrupa'daki Amerikan ekonomisinin varlığı doğrudan ekonomik yatırımdan ya da kaldıraçtan çok Amerika ile Avrupa'yı benzer ölçüde etkisi altına alan tüketim devriminde hissedildi. Avrupalılar artık Amerikalı tüketicilerin yabancı olmadıkları, eşi görülmedik kadar geniş ürün yelpazesine erişme olanağı buluyordu: telefon, beyaz eşya, televizyon, fotoğraf makinesi, temizlik ürünleri, ambalajlı gıdalar, rengârenk ucuz giysiler, otomobiller ve aksesuarları vb. Yaşam biçimi –"Amerikan yaşam biçimi"– olarak zenginlik ve tüketim buydu. Gençler

açısından "Amerika" girişken çağdaşlığıyla çekici bir ülkeydi. Soyut anlamda geçmişe karşı olmak demekti; büyük, açık, zengin –ve de genç.

"Amerikanlaşmanın" bir yönü de daha önce de belirttiğimiz –kendi içinde yeni bir model olmasa da– popüler müzikti: "Ragtime" ilkin 1903'te Viyana'da dinletilmiş, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Amerikalı dans grupları ve caz toplulukları tarafından yaygınlaştırılmıştı. Hem bu tek yönlü bir süreç de değildi: Modern popüler müzik, çoğunlukla yurtdışından alınmış olanlarla yerli tarz müziğin bileşiminden oluşan kırma bir türdü. Britanya'daki "Amerikan" müziği Fransa ya da Almanya'daki "Amerikan" müziğinden kurnazca farklı yapılırdı. Fransızların zevkleri yurtlarında karşılaştıkları önyargılardan kaçmak üzere Paris'e kapağı atmış siyah şarkıcıların etkisi altındaydı –Fransız kültüründe "Amerika" fikrinin belirgin ölçüde ırkçılık imgesi taşımasının bir nedeni de buydu.

1950'lere gelindiğinde Amerikan örneklerinin Avrupalı izleyiciler üzerindeki etkisi ağırlıklı olarak filmler aracılığıyla yaşanmaktaydı. Hollywood'un ihraç edebildiği her şeye Avrupa seyircisinin neredeyse sınırsız erişme olanağı vardı: 1950'lerin ortalarındaysa, Avrupa'daki toplam yapımların sayısı 450 dolaylarındayken, ABD'nin oraya pazarladığı filmlerin sayısı yılda 500'ü buldu. Amerikan filmleriyle birlikte dil sorunu da baş göstermişti elbet (ama çoğu yerde, en çok da İtalya'da bunlara yerel dilde toptan dublaj yapılırdı). Biraz da bundan ötürü belli bir yaşın üstündeki seyirciler yerli yapımlardan vazgeçmediler. Oysa çocuklar öyle düşünmüyordu. Genç seyirciler giderek Amerikan kurgusu –çoğu Hitler ya da Stalin'den kaçmış Avrupalı yönetmenler tarafından çekilen– filmlere yönelmekteydi.

Çağdaş sinema eleştirmenleri Amerikan popüler kültürünün konformizm düşkünlüğüyle filmlerde hedef kitlelere iletilen açık ya da örtülü siyasal mesajlar birleşince Avrupa gençliğinin duyarlılıklarının bozulacağından ya da uyuşacağından kaygı duyuyorlardı. Tam tersine, görülen etki beklendiğinin aksiydi. Genç Avrupalı seyirciler orta halli Amerikan sinemasının propaganda içeriğini süzgeçten geçirdiler –yirmi yıl önce ana-babalarının yaptığı gibi perdeye yansıyan "iyi yaşama" gıpta ederken Amerikan serüveni ve günlük yaşantısının düzeysizliği ve bönlüğüne kahkahalarla gülerlerdi. Öte yandan oyuncuların çoğu zaman yıkıcı *stillerine* çok dikkat ederlerdi.

Amerikan filmlerinde çalınan müzikler radyolarda, kahveevlerinde, barlarda ve dans salonlarında duyulurdu. Asi Amerikan gençliğinin vücut dili –filmde görüldüğü şekliyle– Avrupalı yaşıtlarının gözünde kendini ifade etmenin gözde biçimiydi. Genç Avrupalılar "Amerikan" giyiniyorlardı –"hakiki Levi" blucinler

Paris'te ilk kez 1963 mayısında *Marché aux Puces* mağazasında satılmaya başladığında talep arzı çok geride bırakmıştı. Amerikan gençliğinin blucin ve tişörtten oluşan üniforması pek sınıf farkı gözetmiyordu (en azından pahalılıkta üst sınırda yer alan moda tasarımcıları ikisini de kendilerine mal edene dek; o zaman bile ortaya konan fark, sosyal statüden çok maddi kaynakla ilgiliydi); hem orta sınıf hem de işçi sınıfı üyelerinin giydiği blucinler aslı iş tulumlarında kullanılan kumaşın *sınıf atlayarak* geleneksel giyim tarzını tersyüz edip "tabana inişini" gözler önüne seriyordu. Aynı zamanda gözle görülecek kadar *gençtiler*: 1950'lerin sonlarında çekilen filmlerden öykünen daracık diğer giysiler gibi bunlar da yaşlı bedenlere yakışmıyordu.

Çok kısa bir sürede blucinlerin –motosiklet, Coca-Cola, kabarık saç (hem erkeklerde hem kadınlarda) ve pop starlar gibi– Batı Avrupa çapında uyarlanmış çeşitleri her bir yanı kaplamıştı (filmlerde caka satarak gösterdikleri ürünler daha doğuda bulunmuyordu). Geniş kapsamlı bir modelin parçasıydı bu. Beylik –kurgu bilim, polisiye, kovboy– Amerikan filmleri yerlileştirilerek Avrupalılara göre uyarlanıyordu. Milyonlarca Batı Alman, kovboyları Amerika'ya adımını atmamış yerli yazarların kaleminden çıkma romanlardan öğreniyordu: 1960'ta Almanca "kovboy" öyküleri tek başına Federal Cumhuriyet'te yılda 91 milyon satmıştı. Avrupa'nın ikinci gözdesi Belçikalı çocuk detektif *Tintin*'den[30] sonra Belçikalı bir başka karikatür karakterdi: Fransızca ve Hollanda dili konuşulan ülkelerde haftalık yayımlanan *Lucky Luke*[31] adlı talihsiz ve sevimli bir sığırtmacın karikatürleriydi. Gerçek ya da hayal ürünü Amerika her türlü hafif eğlencenin doğal ortamı oluyordu.

Amerikan etkisi genç Avrupalılar üzerinde uzun zamandır "kuşaklar arası uçurum" yaşanıyor diye şikâyet edilen duruma doğrudan katkıda bulunmaktaydı. Büyükler Avrupa'nın her yerinde gençlerin ağızlarından gerçek ya da hayali Amerikanlaşmanın göstergesi sözcükleri düşürmeyen konuşmalarını görüp tasalanıyordu. Bir araştırmaya göre 60'lı yıllar boyunca bu tür "Amerikancılık" Avusturya ve Almanya'da on dörde katlanmıştı; Fransız eleştirmen René Etiemble tarafından 1964'te yazılan *Parlez-vous Franglais?* İngilizce konuşanların Fransız dilini kirleterek nasıl zarar verdiğini eğlenceli bir dille ortaya koyuyordu.

Amerikancılık karşıtlığı –Amerikan uygarlığıyla onun bütün belirtilerine yönelik ilkeli güvensizlik ve nefret– etkisiyle onu olduğundan daha yaygın gösteren kendine özgü kültürel elit tabakayla sınırlıydı. Fransa'da André Siegfried gibi –1954 yılında yayımlanan *Tableau des États-Unis* adlı kitabında iki savaş

30 Okunuşu ve Türkiye'de bilinen adı: Tenten (ç.n.)
31 Türkiye'de bilinen adı: Red Kit (ç.n.)

arası polemiklerdeki bütün öfkeyi ve Yahudi düşmanlığının bir bölümünü tekrarlayan– kültürel muhafazakârlar Jean-Paul Sartre (ya da daha sonraki yıllarda Britanya'daki Harold Pinter) gibi kültürel radikallerle aynı fikirde birleştiler: Amerika teknolojiye, standartlaşmaya ve konformizme teslim olmuş, düşünce özgünlüğünden yoksun isterik bağnazlar ülkesiydi. Böyle kültürel güvensizlikler Amerika'nın ortaya koyduğu meydan okuma ya da tehditten çok Avrupa'nın kendi yaşadığı değişim hızıyla ilgiliydi. Nasıl Avrupalı gençler için geleceğin anlamı neredeyse hiç bilmedikleri Amerika ile özdeşse, ana-babaları da Avrupa'nın asla sahip olmadığı kendi kimliği, kendi güvenliği ve kendi değerleriyle güven içinde ve modernlikle kitle toplumunun tehlike çanlarına kulakları tıkalı bir kıta özelliğini kaybetmesinin suçunu Amerika'ya atıyorlardı.

Bu duygular Almanya'da ve Avusturya'da henüz yaygın değildi, hatta İtalya'da da görülmüyordu, orada yaşlı kimselerin çoğu Amerikalıları hâlâ kurtarıcı olarak görmeye devam ediyordu. Oysa Amerikancılık karşıtlığının Birleşik Devletler'in yükselişiyle yerinden olan iki eski sömürgeci devlet, İngiltere ile Fransa'da benimsendiği daha sık görülmekteydi. Maurice Duverger'in 1964 martında haftalık Fransız dergisi *L'Express* okuyucularını bilgilendirdiği gibi, komünizm artık bir tehdit olmaktan çıkmıştı: "Avrupa için en yakın tek tehlike var, o da Amerikan uygarlığı" –şair Louis Aragon'un on üç yıl önce "banyo küvetleri ve buzdolaplarının uygarlığı" diyerek reddettiği bir uygarlık. Oysa Parisli entelektüellerin dudak bükerek tepeden bakmasına rağmen banyo küvetleri ve buzdolaplarının –tam su tesisatı, merkezi ısıtma, televizyon ve otomobillerin– uygarlığı Avrupalıların çoğunun en çok istediği şeydi. Bu emtiayı Amerikan malı diye değil rahatı ve bir ölçüde kolaylığı temsil ettikleri için istiyorlardı. Tarihte ilk defa kolaylık ve rahatlık Avrupa'da yaşayanların çoğunun elinin altındaydı.

HÂMİŞ
İKİ EKONOMİNİN HİKÂYESİ

"Almanya çocuk kaynayan bir ülke. Uzun vadede Almanların aslında savaşı kazanabilecek olduklarını düşünmek insanı dehşete düşürüyor."
Saul Padover, 1945

"Eğer iki dünya savaşını kaybetmeyi, bütün –30 milyon sterline yaklaşan miktarda borcumuz olmak yerine– borçlarımızı sildirmeyi, dış yükümlülüklerimizin hepsinden kurtulmayı ve denizaşırı ülkelerden askerlerimizi çekmeyi başarsaydık, kuşkusuz biz de Almanlar kadar zengin olabilirdik."
Harold Macmillan

"[Birleşik Krallık Maliye Bakanı Richard Austen] Butler'ın 1953 ve 1954 yılında yaptığı birkaç konuşmasında alkışladığı Britanya ekonomisinin zenginliği ve gücü Alman ekonomisinin ayağa kalkışından sonra kabaran suların yanlarına Avrupa filosunu da alarak Britanya kıyılarına vuran dalgaların son çırpıntılarıydı. Geriye dönüp baktığımızda, 1954 Birleşik Krallık için hayallerle dolu son büyük yaz gibi görünür."
Alan Milward

Savaş sonrasında Batı Avrupa tarihinin çarpıcı özelliği Batı Almanya ile Büyük Britanya'nın gösterdikleri ekonomik performans arasındaki karşıtlıktı. Almanya tek bir kuşak süresince ikinci kez yenilen devletti –şehirleri enkaza dönmüştü, parası yerlerde sürünüyordu, erkek işgücü ya ölmüş ya da esir kamplarına düşmüştü, ulaşım ve hizmet altyapısı darmadağındı. İkinci Dünya Savaşı'ndan tartışmasız zaferle çıkan tek Avrupa devleti Britanya olmuştu. Bombaların ya-

rattığı hasar ve insan kayıpları bir yana ülkenin dokusu –karayolları, demiryolları, tersaneleri, fabrikaları ve madenleri– savaştan tek parça kurtulmuştu. Yine de 1960'ların başlarında Federal Cumhuriyet serpilerek Avrupa'nın zengin güç merkezine dönüşürken, Büyük Britanya gücünü ortaya koymakta geç kalıyor, büyüme oranı Batı Avrupa'nın geri kalanından daha aşağıda seyrediyordu.[1] Batı Alman ekonomisi daha 1958'de Britanya'nınkini geçmişti. Çoğu gözlemciye göre Birleşik Krallık Avrupa'nın hasta adamı olma yolundaydı.

Yazgının ters dönerek bu tuhaf duruma yol açmasının nedenleri öğreticidir. Almanların 50'lerdeki ekonomik "mucizesinin" dayanağı 30'lar boyunca yaptıkları atılımdı. Nazilerin yatırımları –iletişim, silah ve taşıt üretimi, optik, kimyasal ve aydınlanma mühendisliği sanayileri ile demir içermeyen metaller– savaş donanımlarını kuşanan bir ekonomiyi kalkındırmıştı; ama bunların meyvesini yirmi yıl sonra göreceklerdi. Ludwig Erhard'ın toplumsal pazar ekonomisinin kökleri Albert Speer'in politikalarına uzanmaktaydı –öyle ki savaş sonrasında Batı Alman iş dünyası ve hükümetinde yüksek mevkilere gelen genç yöneticilerle planlamacılar Hitler yönetiminde yola çıkmışlardı; Federal Cumhuriyet'in komitelerine, planlama otoritelerine ve firmalarına Nazi bürokratlarının gözde kurallarıyla uygulamalarını getirdiler.

Alman iş dünyasının temel altyapısı savaşı zarar görmeden atlatmıştı. İmalatçı firmalar, bankalar, sigorta şirketleri, dağıtımcılar 1950'lerin ilk yıllarında iş dünyasına geri dönerek açgözlü dış pazarlara ürün ve hizmetlerini sürdü. Giderek aşırı değer kazanan Alman markı bile Almanların ilerlemesine ket vuramadı. Bu, ithal hammaddelerin fiyatlarını ucuzlatırken, yabancıların Alman ürünlerine talebini azaltmıyordu –yüksek değerde ve ileri teknikle üretilmişlerdi, onları sattıran fiyatları değil kaliteleriydi. Her durumda, savaş sonrasının ilk on yılında rekabet azdı: İsveç'in ya da Fransa'nın veya Hollanda'nın firmaları belli türde mühendislik ürünü ya da aleti istediklerinde, Almanya'dan başka bir ülkeden ve de etiket fiyatından almak dışında pek seçenekleri yoktu.

Alman iş çevreleri yeni ve etkili üretim yöntemlerine kesintisiz yatırım yaparak –ve itaatkâr işgücü sayesinde– maliyetleri aşağıda tutuyordu. Federal Cumhuriyet, kelimenin tam anlamıyla yorulmak bilmeyen ucuz işgücünden yararlanıyordu –Doğu Almanya'dan kaçan vasıflı genç mühendisler, Balkanlar'dan gelen yarı-vasıflı makine bakım elemanları ve montaj işçileri, Türkiye'den, İtalya'dan ve başka ülkelerden gelen vasıfsız işçiler. Hepsi düzen-

1 1960'ta Alman ekonomisi yılda yüzde 9,0 büyüme kaydetmiş, Britanya ekonomisi yüzde 2,6 oranında kalmıştı: o sırada hâlâ "gelişmiş" olmaktan uzak olan İrlanda'yı saymazsak, gelişmiş dünyada görülen en düşük orandı bu.

li istihdam karşılığında istikrarlı yüksek döviz kurundan gelir elde ettiği için minnettardı, ayrıca –30'lardan miras kalmış ses çıkarmadan çalışan eski kuşak Alman işçileri gibi– sorun çıkarma eğilimi göstermiyorlardı.

Sonuçlar tek bir sanayie bakılarak görülebilir. 1960'larda Alman otomobil üreticileri mühendislik kalitesi ve üretim güvenirliği konusunda itibar kazanmıştı, öyle ki Stuttgart'taki Mercedes-Benz ile Münih'teki BMW gibi şirketler neredeyse tekellerindeki, önce yurtiçindeki sonra da yurtdışındaki piyasalara fiyatları giderek artan pahalı otomobiller satıyorlardı. Bonn hükümeti tıpkı Nazilerin daha önceden yapmış olduğu gibi böyle "ulusal şampiyonları" utanmadan destekliyor, ilk yıllarda onları teşvik kredileriyle besleyip Alman şirketlerine yatırım için hazır para sağlayan banka-iş dünyası bağlantısını özendiriyordu.

Volkswagen'ın durumuna gelince, bunun temelleri daha 1945 yılında atılmıştı. Savaş sonrasında çoğu Batı Alman sanayiinde olduğu gibi Volkswagen serbest pazar ekonomisinin bütün avantajlarından –en çok da ürünlerine yönelik talep artışından– yararlanmış, rekabetin pürüzlerinden ya da araştırma, geliştirme ve donanım maliyetlerinden olumsuz etkilenmemişti. Şirkete 1939'dan önce sonu gelmeyen kaynaklar açılmıştı. Nazizm, savaş ve askeri işgal de şirkete yaramıştı –Müttefik Askeri Hükümeti üretim kapasitesi savaş öncesinde gelişmiş olduğu ve fazla zahmete girmeden işletilebilir olması gerekçesiyle Volkswagen'ı kayırıyordu. Seri üretilen küçük aile otolarına talep arttığı zaman yerli pazarda VW Beetle modelinin ciddi bir rakibi bulunmuyor, sabit ve düşük fiyatlara rağmen otomobiller kâr getiriyordu –Naziler sayesinde şirketin ödenecek hiç borcu yoktu.

Britanya'nın da bir "ulusal şampiyonu" vardı –eskiden Morris ya da Austin gibi bağımsız otomobil üreticileri olan çeşitli şirketler topluluğunun kurduğu, sonradan British Leyland (BL) modelini üretecek Leyland Motors adını alan British Motor Corporation (BMC). 1980'lere kadar BL ürünlerini Britanyalı simgesiyle satıyordu: "Bayrağı yüceltin–bir Austin Morris edinin." Alman üreticileri gibi Britanyalı otomobil imalatçıları denizaşırı pazarlara, giderek daha önem veriyorlardı. Ancak benzerlikler bununla sınırlıydı.

Savaştan sonra birbiri ardına Britanya hükümetleri ülkenin korkunç boyutlara varan savaş borçlarını karşılamak için döviz gelirlerini artırma çabasının bir parçası olarak (1940 yılının sonunda hükümetin resmi ihracat hedefi Birleşik Krallık'taki otomobil üretiminin yüzde 75'iydi) yurtdışına olabildiği kadar çok otomobil satılması için özellikle BMC'yi teşvik ettiler (ABD'nin sahibi olduğu Ford ya da General Motors'un Birleşik Krallık'taki ortakları üzerinde

daha az nüfuzları vardı). Şirket de üretimi hızlandırmak adına kalite kontrolü gereğince ve özellikle göz ardı etti. Ortaya çıkan sonuca, Britanya otomobillerinin düşük kalitesine pek kulak asılmıyordu. Britanya firmaları pazarı ele geçirmişti: Hem yurtiçindeki hem de Avrupa'daki talep eldeki arzı aşmıştı. Kıta Avrupası'nın imalatçıları seri üretimle baş edemiyordu: 1949 yılında Birleşik Krallık'ta Avrupa'nın geri kalanındaki bütün toplamdan daha çok binek otomobil üretiliyordu. Ama kalitedeki düşüklük ve kötü hizmet duyulur duyulmaz, bunu silmenin olanağı yoktu. Avrupalı alıcılar yerli yapım daha iyi seçenekler piyasaya çıkar çıkmaz akın akın Britanya otolarını terk etti.

Filolarını Alman tarzında yenilemeye ve üretim hatlarını modernleştirmeye karar verdikleri zaman Britanya otomobillerinin yatırım nakdi ve kredisi için başvuracak bağlantılı bankaları kalmamıştı. Ne de (İtalya'da FIAT ya da Fransa'da Renault'nun tersine) düşen gelirlerini telafi etsin diye sırtlarını devlete dayayabilirlerdi. Öte yandan Londra'dan gelen yoğun siyasal baskılar altında –resmi bölgesel politikalara uyum sağlamak, yerli politikacılar ve sendikaları hoşnut etmek için– ülkenin ekonomik olmayan kesimlerinde fabrikalar ve dağıtım merkezleri inşa ediyorlardı. Ekonomik açıdan mantıksız bu strateji bırakıldıktan ve konsolidizasyon girişiminden sonra bile Britanya otomobil firmaları paramparça olmaktan kurtulamadı: 1968'de British Leyland altmış farklı fabrikadan oluşuyordu.

Hükümetler Britanyalı üreticilerin verimsiz olmasını etkili biçimde teşvik ediyordu. Savaştan sonra otoriteler ellerindeki sınırlı çelik stoklarını *savaş-öncesi* pazar payına dayanarak imalatçılara dağıtmış, böylece ekonominin başlıca sektörünü geçmiş kalıbında dondurarak kararlılıkla yeni ve daha verimli olma potansiyeli taşıyanları cezalandırmıştı. Arz güvencesiyle üretebildikleri her şeye yönelik yapay talep ve ekonomik açıdan verimsiz olmaları için gördükleri siyasal baskı bir araya gelince, Britanya firmaları iflasa doğru sürüklendi. 1970'te Avrupa ve Japon üreticiler onların pazarlarını devralırken kalite ve fiyat yükseltiyorlardı. 1970'lerin başlarında patlak veren petrol krizi, AET'ye giriş ve Birleşik Krallık'ın yönetimi altındaki ülkelerle sömürgelerde koruma altına alınmış son pazarları sonunda bağımsız Britanya oto sanayiini darmadağın edecekti. 1975 yılında ülkenin son bağımsız seri otomobil üreticisi British Leyland da çökecek ve ancak devletleştirilerek kurtarılabilecekti. Birkaç yıl sonra kârlı bölümleri peynir ekmek fiyatına satılacaktı... Bunları BMW satın almıştı.

Özerk Britanya otomobil sektörünün düşüşü ve giderek gözden kaybolması genel olarak Britanyalıların ekonomik deneyiminin özetidir. Britanya ekonomisi ilk zamanlar o kadar kötü durumda değildi: 1951'de Britanya hâlâ Avrupa'nın

önde gelen imalat merkeziydi, üretimi Fransa ile Almanya'nın toplamının iki katıydı. Tam istihdam sağlardı, derken başka yerlere göre yavaş da olsa büyüdü. Onu tökezleten sahip olduğu iki dezavantajdı, biri tarihsel şanssızlığının ürünüydü, diğeri kendi hatası.

Birleşik Krallık'ın yaşadığı kendine özgü ödemeler dengesi krizi büyük ölçüde Almanya ve Japonya'ya karşı altı yıllık savaş sırasında biriken borçlarının sonucuydu, bunlara savaş sonrası yıllarda yapılan etkili savunma harcamalarının korkunç maliyetleri (1955'te ulusal gelirin yüzde 8,2'si, Almanya'nın yüzdesi bu rakamın yarısından azdı) eklendi. Sterlinin –1950'lerde uluslararası işlemlerde hâlâ başlıca birim olmayı sürdürüyordu– aşırı değerli olması nedeniyle Britanya, sterlinin dolara karşı giderek büyüyen ticari açığını karşılayacak kadar ihracat yapamıyordu. Tümüyle gıda ve temel hammadde ithalatına bağımlı ada ülkesi olan Britanya yapısal savunmasızlığını tarihsel olarak İmparatorluk ve Milletler Topluluğu içinde koruma altındaki pazarlara giriş ayrıcalığı sayesinde kapamıştı.

Ancak Avrupa'nın geri kalanının kalkınma mücadelesi verdiği savaş sonrasının ilk yıllarında uzak ülkelerdeki pazarlara ve kaynaklara bu denli bağımlı olmak avantajlıyken, Avrupa –özellikle de AET kuşağı– yükselişe geçtikten sonra ciddi bir ayak bağına dönüşüverdi. Britanyalılar denizaşırı ülkelerdeki korunmasız pazarların hiçbirinde ABD, sonradan da Almanya ile rekabet edemedi, öte yandan Britanya'nın Avrupa'ya ihracatı da diğer Avrupalı üreticilerin yaptığı ihracatın çok gerisinde kaldı. Britanya'nın kendi ürünlerinin ihracatı 1950'de dünyanın toplam değerinin yüzde 25'ine denk geliyordu; bu oran, yirmi yıl sonra yüzde 10,8'e düşmüştü. Britanyalılar dünya pazarındaki paylarından olmuştu, geleneksel –Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada ve Afrika sömürgelerindeki– tedarikçileri de artık başka pazarlara yönelmekteydi.

Demek ki Britanya'nın göreli ekonomik düşüşü bir ölçüde kaçınılmazdı. Fakat buna Britanya'nın kendi katkısını da küçümsememek gerekiyordu. Daha İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Britanya imalat sanayiinin verimsizliği nedeniyle ve geçmişteki başarılarına sırtını dayaması yüzünden hak ettiğini bulmuştu. Yoksa Britanya'da üretilen malların yüksek fiyattan satılması diye bir şey söz konusu değildi. Tam tersine. Maynard Keynes Britanya'nın savaş sonrası ekonomik projelerini küçümser bir havada yorumlarken şuna işaret etmişti: "Bu ülkede saat başı ücret (genelde) 2/-; ABD'de 5/-...) Britanyalı üreticilerin desteklenen verimsizliği, bu kuruluş maliyeti farkının tümünü kendi lehine çevirerek sanayinin geniş alanlarını düze çıkarmayı becermekten uzaktır (öyle umalım), ama kabul etmek gerek, bazı önemli durumlarda başarılı olmuştur ... Eldeki

istatistikler, daha önce ürünü hiç imal etmemiş olmamız koşuluyla, bütün dünyaya maliyeti yutturuyoruz."[2]

Sorunun bir kaynağı işgücüydü. Britanya'daki fabrikalar geleneklere göre eskiden beri varolan yüzlerce meslek sendikası altında –tam anlamıyla– örgütlenmiş erkek (ve biraz da kadın) işçilerle doluydu: 1968'de British Leyland'ın oto fabrikalarında yönetimin işçilerin tarifeleri ve ücretlerini her ayrıntısıyla görüşmesi gereken 246 farklı sendika bulunuyordu. Tam istihdam çağıydı bu. O kadar ki tam istihdamı korumak bu yıllarda her Britanya hükümetinin başlıca toplumsal hedefi haline gelmişti. İnsanlarla makinelerin çalışmamaktan köreldiği 30'ların korkulu yıllarına dönmeme kararlılığı büyüme, üretkenlik ya da verimliliğin her türlüsünü gölgede bırakıyordu. İşçi sendikaları –özellikle de onların yerel temsilcileri olan fabrika sözcüleri– her zamankinden çok daha güçlüydü. Grevler –işçi militanlığının ve yetersiz yönetimin göstergesi olarak– savaş sonrasında Britanya'daki endüstriyel yaşamdan eksik olmazlardı.

Britanya'daki işçi sendikaları başkanları Alman modelini örnek almış ve yatırım, güvence ve büyüme karşılığında atölye içerisinde dostça ilişkiler ve ücret kısıtlaması önermiş de olsalar, işverenlerin çoğu oltaya geleceğe benzemiyordu. Geleceğin İşçi Partisi Başbakanı Clement Attlee daha 1930'larda doğru bir saptamayla, Britanya'daki ekonomik hastalığın yetersiz yatırım, ilerleme yoksunluğu, emeğin hareketsizliği ve yönetimin vasatlığı sorunu olduğunu belirtmişti. Oysa göreve geldikten sonra gerek onun gerekse haleflerinin çürümeyi önleme olasılığının pek az olduğu anlaşıldı. Alman sanayii Nazizm ve savaşla birlikte kotarılan değişikliklerin avantajlarını miras alırken, Britanya'nın yerleşik, rekabet gücü olmayan sanayilerine durgunluk ve değişim korkusu miras kalmıştı.

Tekstil, madenler, tersaneler, çelik ve aydınlanma mühendisliği tesislerinin tümünün savaş sonrası yıllarda yeniden yapılandırılması ve donanımlarının yenilenmesi gerekiyordu; ancak Britanyalı fabrika yöneticileri işçilerin yetersiz çalışmalarına karşı çıkmak yerine nasıl sendikaları desteklemeyi seçtilerse, yeni pazarlara yeni ürünler sürerek yepyeni bir başlangıç yapmayı göze almak yerine yetersiz yatırım, sınırlı araştırma ve geliştirme olanakları, düşük ücretler ve azalan müşteriler döngüsünde faaliyet sürdürmeyi yeğlediler. Çözüm belli değildi. Yine Keynes'ten alıntı yapalım: "Eğer coğrafi bir yanılgı yüzünden Amerikan Hava Kuvvetleri Kuzeydoğu kıyısında ve Lancashire'daki her fabrikayı (yönetim kurulu üyelerinden başka kimsenin içeride bulunmadığı bir sırada) yerle bir edecek olsa (artık bunu düşmandan beklemek için çok geç), bundan korkmamızı

2 Alıntı kaynağı, Peter Hennessy, *Never Again. Britain 1945-1951* (1993), s. 117.

gerektirecek hiçbir şey yok. Yoksa gerekli olan bu coşkulu çaylaklığın bilincine nasıl varacağımızı kestirmem çok zor".

Fransa'ya da miras kalan yönetim yetersizliği ve uyuşukluğu kamu yatırımlarıyla ve atılımcı gösterge planlamasıyla aşılmıştı. Ne var ki Britanya hükümetleri kendilerini toplu pazarlıklar, talep yönetimi ve öğüt vermekle sınırladı. 1945'ten sonra ekonominin geniş kapsamlı öğelerini kamulaştıran, ayrıca 1970 yılına kadar ülkenin gayri safi milli hasılasının yüzde 47'sini harcamaktan sorumlu bir devlet için bu önlem tuhaf bir çatışkı gibi görünmektedir. Oysa Britanya devleti ulaşım, sağlık, eğitim ve iletişim sektörlerinin çoğunun sahibi olup onları işletse de topyekûn ulusal stratejik hedefler asla yükselemedi; kolaycı bir yaklaşımla ekonomi kendi haline bırakıldı. Merkezi hükümetin eksiksiz bütün dikkatini Britanya'daki ekonomik durgunluk sorununa çekme görevi daha sonraki serbest piyasa yanlısı reformcular kuşağına düşecekti. Ama o güne dek Britanya'nın kötü uyarlanmış "eski" ekonomisinin düzeltilmiş olan kusurlu bazı yönleri tökezleyen Alman ekonomisinde de değişik nedenlerle düzeltiliyordu.

11
SOSYAL DEMOKRATLARIN GÜNÜ

"Hükümet için önemli olan kişilerin halihazırda yaptıklarını yapmak değil, onları biraz daha iyi ya da biraz daha kötü yapmaktır; ama mutlaka şimdi hiç yapılmayan bu şeyleri yapmaktır."
John Maynard Keynes (1926)

"Meydan okuma ABD'den değil... Batı Almanya ya da Fransa'dan da gelmeyecek; meydan okuma, ne kadar hatalı olurlarsa olsunlar –ki kanımca birçok temel bakımdan hatalılar– son kertede ekonomik planlama ve halk mülkiyetinin somut meyvelerini toplayacak olanlardan gelecek."
Aneurin Bevan (1959)

"Bizim ulusumuz demokrasiyi ve adamakıllı kanalizasyon sistemini savunur."
John Betjeman

"Kilisenin pencerelerini açmak istiyorum, böylece bizler dışarıyı görebiliriz, halk da içeriyi."
Papa XXIII. İoannes

"Fotoğraf gerçektir. Sinema ise saniyenin yirmi dört katı gerçektir."
Jean-Luc Godard

1960'lar Avrupa devletinin doruk noktasına erişmesine sahne oldu. Batı Avrupa'da yurttaşla devlet ilişkisi önceki yüzyıl boyunca askeri gerekliliklerle siyasal talepler arasında değişen ödünler vermekle sınırlıydı: Oy hakkını yeni kazanmış yurttaşların çağdaş hakları ülkeyi savunmak için eskiden kalma yükümlülüklerle belirleniyordu. Fakat 1945'ten itibaren bu ilişki giderek devletin

yurttaşlarından hizmet görmek yerine onlara hizmet ettiği yoğun sosyal yardımlar ve ekonomik stratejiler tarafından şekillenmeye başladı.

Sonraki yıllarda Batı Avrupa'nın refah devletlerinin geniş kapsamlı hedefleri çekiciliğini kaybedecekti –en azından artık verdikleri sözleri yerine getiremeyeceklerdi: işsizlik, enflasyon, yaşlı nüfus ve ekonomik yavaşlama gibi sorunlar devletlerin sözlerini tutma çabalarının yarısını aşılamayacak ölçüde engelliyordu. Uluslararası sermaye piyasaları ve modern elektronik iletişim hükümetlerin planlama ve iç ekonomik politikalar yürütme kapasitesini sakat bıraktı. Hepsinden önemlisi de müdahaleci devletin kendi meşruluğu tehlikedeydi: yurtiçinde kamu sektörü kuruluşları ve üreticilerin sertliği ve verimsizliği, yurtdışındaysa Sovyet Bloku'nun sosyalist devletlerinde görülen kronik ekonomik işlevsizlik ve siyasal baskıların tartışılmaz kanıtları tarafından.

Fakat bütün bunlar gelecekte ortaya çıkacaktı. Avrupalı modern sosyal devletin doruk yıllarında, yönetim aygıtının hâlâ pek çok alanda otorite uyguladığı ve güvenilirliğinin sarsılmadığı dönemlerde, gözle görülür bir görüş birliği sağlanmıştı. Devletin sınırlanmayan piyasadan her zaman daha iyi iş çıkaracağına yaygın olarak inanılıyordu: yalnızca adalet dağıtımı ve ülkenin güven altına alınması ya da mal ve hizmetlerin dağıtımı için değil, toplumsal uyum, ahlaki destek ve kültürel canlılık sağlayacak stratejilerin belirlenip uygulanmasında da öyle düşünülüyordu. Böyle konuların, en iyisi, aydın kimselerin çıkarlarına, ticari mallarla fikirlerin serbest piyasa kurallarına bırakılması fikri Avrupa'nın orta yolcu siyasal ve akademik çevrelerinde Keynes öncesi dönemden kalma acayip bir görüş olarak kabul edilmekteydi: En iyi olasılıkla Buhran'dan ders almayı başaramayanların, en kötüsü de kargaşaya çağrı ve en temel insan içgüdülerini kışkırtmaya yönelik örtülü çabaydı.

Devlet o sırada iyi bir şeydi; her yerdeydi. 1950 ile 1973 arasında Fransa'da hükümet harcamaları gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 27,6'sına denk düşerken, bu oran yüzde 38,8'e çıkmış, Batı Almanya'da yüzde 30,4'ten yüzde 42'ye, Birleşik Krallık'ta yüzde 34,2'den yüzde 41,5'e ve Hollanda'da yüzde 26,8'den yüzde 45,5'e yükselmişti –yurtiçi hasılanın her zamankinden çok daha hızlı büyüdüğü yıllardı. Harcamaların büyük bölümü sigorta, emeklilik, sağlık, eğitim ve konuta gitmişti. İskandinavya'da ulusal gelirden bir tek sosyal güvenliğe ayrılan pay 1950 ile 1973 yılları arasında Danimarka ve İsveç'te yüzde 250 artmıştı. Norveç'teyse üç katına çıkmıştı. Yalnız İsviçre'de savaş sonrası GSYİH'den devlete düşen pay nispeten düşük tutuluyordu (1980'e kadar yüzde 30'a ulaşmadı), ama orada bile 1938'de yüzde 6,8 olan rakamları çok geride bırakmıştı.

Savaş sonrasında Avrupa kapitalizminin başarı öyküsüne her yerde kamu

sektörünün artan rolü eşlik ediyordu. Ancak devletin katkısının niteliği çok çeşitli boyutlara varmıştı. Kıta Avrupası'nın büyük bölümünde devlet sanayinin doğrudan sahibi olmakta çekingendi (ama kitle ulaşımı ya da iletişimi için bu geçerli değildi), dolaylı denetimi yeğliyordu; bunu da genellikle sözde özerk kuruluşlar aracılığıyla yapardı, İtalya'daki IRI bunların en büyüğü ve en bilineniydi (bkz Bölüm 8).

IRI gibi ortaklıklar yalnızca çalışanlarına ve tüketicilere değil çeşitli siyasal partilere, işçi sendikalarına, sosyal hizmet kurumlarına ve hatta lütfunu dağıttıkları ve nüfuzunu artırdıkları kiliselere de hizmet verirdi. İtalya'nın Hıristiyan Demokrat Partisi köyden başkente kadar her kademede çok yönlü kamu hizmetleri ve devletin denetiminde ya da devlet destekli ürünleri "kolonize" etmişti: ulaşım, elektronik basın, bankalar, enerji, mühendislik ve kimyasal sanayiler, inşaat işleri, gıda üretimi. Hizmetlerden en çok yararlananlar Parti'nin kendisinden sonra, bunların sonucunda oluşan bürokrasilerde iş güvencesi bulan milyonlarca topraksız köylünün çocuklarıyla torunlarıydı. İtalyan Savaş Yetimleri Ulusal Enstitüsü her 70 yetim için 12 kişiyi istihdam eder, yıllık bütçe ödeneğinin yüzde 80'ini maaşa ve yönetim giderlerine ayırırdı.

Benzer biçimde, Belçika'daki kamu şirketlerinin denetimi de Brüksel'deki ulusal hükümete, yerel öfkeyi, bölgesel ve dilsel çıkar çatışmalarını yatıştırmak için hizmetleri, iş alanlarını ve pahalı altyapı yatırımlarını sus payı olarak kullanma olanağı vermişti. Fransa'da savaş sonrasında yapılan kamulaştırmalar sayesinde uzun süreli nüfuz ve lütuf ağı örülmüştü. *Electricité de France* (EDF) ülkenin başlıca enerji sağlayıcısıydı. Aynı zamanda da ülkedeki en büyük işverenlerden biriydi. Savaş sonrasının ilk yasal düzenlemesinden kalma bir anlaşmaya göre EDF'nin Fransız cirosunun yüzde 1'i yıllık olarak o zaman sözü geçen işçi sendikası hareketi, Confédération Générale du Travail'ın (CGT) yönetiminde sosyal bir fona aktarılıyordu. Bu fondan ödenen yıllık izin ve diğer menfaatler (kendi personeli için istihdam fırsatları bir yana) yıllardır CGT'nin kendi hamisi Fransız Komünist Partisi'nin kârlı ve siyasal açıdan önemli kayırmacılık kaldıracını temsil etmekteydi.

Böylece devlet ticaretin, politikanın ve toplumun çarklarını türlü yollarla yağlıyordu. Ayrıca, doğrudan ya da dolaylı olarak milyonlarca kadınla erkeğin istihdamı ve istihkakından sorumluydu, onlar da ister profesyonel olsun ister bürokrat, çıkar sağlarlardı. Fransa'daki çağdaşları *grandes écoles* mezunları gibi Britanya'nın önde gelen üniversitelerinden mezun olanlar özel sektörde iş aramaz, sanayi ve ticarete pek az yönelir ama eğitim, tıp, soysal hizmetler, kamu hukuku, devlet tekelleri ya da hükümet hizmeti dallarına yönelirlerdi. 1970'lerin

sonunda Belçika'daki bütün üniversite mezunlarının yüzde 60'ı kamu hizmetlerinde veya devlet destekli sosyal sektörde çalışıyordu. Avrupa'da devlet sağlayabildiği mal ve hizmetler için eşsiz bir pazar kurmuştu. Bu da neredeyse genel kabul gören bir istihdam ve nüfuza sahip dürüst bir çevre oluşturdu.

Devletin görünürdeki amaçlarıyla ilgili dogmatik görüş ayrılıkları Sol ve Sağ, Hıristiyan Demokratlarla Komünistler, Sosyalistlerle Muhafazakârlar arasında gürültü çıkarabiliyordu, ama hemen herkesin gelir ve nüfuz uğruna devletin kendilerine sunduğu fırsatlardan bir kazancı vardı. Bir planlamacı, koordinatör, iş bitirici, arabulucu, tedarikçi, kollayıcı ve bekçi olarak devlete inanç yaygındı ve neredeyse bütün siyasal bölünmelerin ötesine geçmişti.[1] Refah devleti sosyaldi ama sosyalist olmaktan uzaktı. Bu anlamda Batı Avrupa'da dönüştüğü gibi tam bir post-ideolojik refah kapitalizmiydi.

Yine de savaş sonrasında genel Avrupa görüş birliği içerisinde belirgin bir görüntü vardı, bu sosyal demokratlara aitti. Sosyal demokrasi her zaman melez bir yapıda olmuştu; öyle ki gerek Sağ gerek Sol'daki düşmanları bunu ona karşı kullanırlardı. Ömür boyu kuram arayışında bir hareket olan Sosyal Demokrasi yirminci yüzyılın başlarında Avrupalı sosyalistler kuşağına nasip olan bir anlayışın sonucuydu: Modern Avrupa'nın merkezinde –ondokuzuncu yüzyılın sosyalist hayalperestlerinin öngördüğü ve planladığı– köklü sosyal devrimin temelleri gelecekte değil geçmişte atılmıştı. Endüstriyel kapitalizmin adaletsizliğine ve verimsizliğine çözüm olarak ondokuzuncu yüzyılın şiddetli kent ayaklanması dizisi yalnızca tatsız olmakla kalmıyordu, amacına ulaşması da olası değildi; aynı zamanda iticiydi de. Bütün sınıfların gerçek koşullarının iyileşmesi aşamalı ve barışçıl yollarla gerçekleşebilirdi.

Bunun hemen arkasından ondokuzuncu yüzyılın temel sosyalist öğretilerinin ıskartaya çıkarılması gelmedi. Yirminci yüzyılın Avrupalı sosyal demokratlarının büyük çoğunluğu her ne kadar Marx ve kabul edilmiş vârislerinden uzak dursa da kapitalizmin doğası gereği işlevsiz olduğu ve sosyalizmin hem ahlaki *hem de ekonomik* açıdan daha üstün olduğu inancını korudu. Onları komünistlerden ayıran nokta, kapitalizmin yakın ölümünün kaçınılmazlığına bel bağlamakta ya da kendi siyasal eylemleriyle bu ölümü hızlandırma bilgeliğine erişmekte isteksiz kalmalarıydı. Buhran yılları boyunca anladıkları üzere onlara düşen görev, bölünme ve diktatörlük, devletin kaynaklarını kapitalist üretim biçimleri ve pazar ekonomisinin sınırsız işleyişiyle birlikte gelen toplumsal hastalıkları yok etmek için kullanmak; ekonomik ütopyalar değil iyi toplumlar kurmaktı.

1 Britanya'nın Muhafazakâr Partisi içindeki küçük serbest piyasa kanadı gibi Almanya ve İtalya'daki liberal partiler ve düşünürler bu görüşü paylaşmıyordu. Ama o dönemde –biraz da bu nedenle– bu nüfuzu kullandılar.

İleride yaşanacak olayların da göstereceği üzere sosyal demokrasi politikaları sabırsız gençlere her zaman hoş görünmezdi. Ama 1914'ten bu yana korkunç yıllar yaşamış, sezgilerine kulak veren kadın ve erkeklerin gözünde çekici bir yanı vardı, 60'lann ortalarında Batı Avrupa'nın belli yerlerinde sosyal demokrasi artık politika olmaktan çok bir yaşam biçimiydi. Hiçbir yerde İskandinavya kadar belirgin değildi bu durum. 1945 ile 1964 arasında Danimarka sosyal demokrat Partisi'nin ulusal seçimlerde oy oranı yüzde 33'ten 42'ye yükseldi; aynı dönemde Norveç İşçi Partisi yüzde 43 ile 48 arasında oy almıştı; İsveçli sosyal demokratlarınsa savaş sonrası oy oranları yüzde 45'in altına hiç inmedi. 1968 seçimlerinde yüzde 50'yi bile geçmişti.

Bu oy oranlarında dikkati çeken yalnızca rakamlar değildi –Avusturya Sosyalist Partisi de fırsatı iyi değerlendirmiş, ayrıca 1951 Britanya genel seçimlerinde Clement Attlee'nin İşçi Partisi oyların yüzde 48,8'ini almıştı (ancak toplam oyları daha düşük olan Muhafazakârlar parlamentoda daha çok sandalye elde ettiler). Rakamların tutarlılığı da önemliydi. Bir yıldan diğerine İskandinav sosyal demokrat partiler ülkedeki oyların beşte ikisini güvence altına aldılar, sonuç, on yıllarca kesintisiz iktidardı, arada bir küçük ve uyumlu koalisyon partilerinin başkanlığında, ama çoğu zaman tek başına. 1945 ile 1968 arasında kurulan on Danimarka hükümetinden sekizi sosyal demokratların liderliğindeydi; aynı yıllarda Norveç'te beş hükümet kurulmuştu, bunlardan üçü sosyal demokrattı, İsveç hükümetlerininse hepsi. Kadrolarda da tutarlıklık görülmekteydi: Norveç'te Einar Gerhardsen toplam on dört yıl iki sosyal demokrat hükümete başkanlık etti; İsveç'te Tage Erlander 1946-1969 yıllarında hem kendi partisinin hem de ülkesinin yirmi üç yıl boyunca lideriydi.[2]

İskandinav toplumları belli avantajlar devralmıştı. Küçük, toplumsal açıdan homojen, denizaşırı sömürgeleri ya da emperyalist hedefleri olmayan bu ülkeler yıllardır anayasa devletiydiler. 1849 Danimarka anayasası sınırlı parlamenter sistem getirirken basın ve din özgürlüğünü yaygınlaştırmıştı. 1809 İsveç (o sırada, aynı zamanda Norveç) anayasası çağdaş siyasal kurumları, bunların arasında nispi temsil ve örnek niteliğinde –sonraki yıllarda İskandinavya genelinde benimsenen– *ombudsmanlık* sistemini getirmiş, parti siyasal sisteminin içinde geliştirebileceği istikrarlı bir çerçeve ortaya koymuştu. 1975'e dek yürürlükte kalacaktı.

Ne ki İskandinavya tarihsel açıdan yoksuldu –ormanlıktı, çiftlikleri ve balık avlanan suları vardı, çoğu İsveç'te bulunan ana sanayideki işkolları da birkaçı

2 Aynı dönemde 13 farklı hükümet kurulan ve 11 farklı başbakan tarafından yönetilen İtalya –ya da 1945-1968 arasında 23 hükümet ve 17 başbakan değiştiren Fransa ile karşılaştırın. Uzun süre görevde kalan parti liderleri en çok İsveç'te görülmekteydi: Erlander'den önce İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin başkanı Per Albin Hanson 1926-1946 boyunca görevde kalmıştı.

geçmezdi. İsveç ve Norveç'te işçi-işveren ilişkileri tarih boyunca hep çatışmalara sahne olmuştu –her iki ülkedeki grev oranı yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde dünya ortalamasının üstündeydi. 1930'ların Buhran döneminde bölgedeki işsizlik iyileşeceğe benzemiyordu. 1932-33 arasında İsveç'teki işgücünün üçte biri işsizdi; Norveç ve Danimarka'da yetişkin işgücünün yüzde 40'ının işi bulunmuyordu –rakamlar Britanya, Weimar Cumhuriyeti ya da ABD'nin endüstriyel eyaletlerinde yaşanan en kötü işsizlik yıllarını çağrıştırmaktadır. İsveç'te kriz şiddetli çatışmalara yol açıyordu, özellikle de 1931 yılında bir kâğıt fabrikasında baş gösteren grevin ordu tarafından kırıldığı (İsveçli yönetmen Bo Widerberg'in 1969 yapımı *Ådalen 31* filmiyle belleklerde yer eden) Ådalen'de.

İskandinavya –en çok da İsveç– savaşlar arasında Avrupa'nın dışına itilmiş ekonomik açıdan sıkıntılı toplumların izinden gitmediyse, bunda sosyal demokratların payı büyüktü. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İskandinav sosyalist partiler Almanlarla ve İkinci Enternasyonal'in diğer sosyalist akımlarıyla paylaştıkları radikal dogmaları ve devrimci hedefleri büyük ölçüde terk etmişlerdi; 1930'lar boyunca sermaye ile emek arasında tarihe geçecek bir uzlaşmaya yönelmişlerdi. 1938 yılında İsveçli işveren ve işçi temsilcileri arasında Saltsjöbaden'de ülkenin gelecek toplumsal ilişkilerinin temelini atacak –1945'ten sonra Almanya ve Avusturya'da kurulan yeni korporatist toplumsal ortaklığın habercisi, fakat savaştan önce faşist yönetim altında yaşayan ülkeler dışında hiç bilinmeyen– bir antlaşma imzalanmıştı.[3]

İskandinav Sosyal Demokratlar öteki sosyalist partilerin taban desteği için bel bağladıkları sözde "proleter" seçmenlere vaatlerde bulunmadıklarından böyle uzlaşmalara hazırdılar. Eğer yalnızca kentli işçi sınıfının oylarına ya da orta sınıf reformcularıyla ittifak kurmuş işçi sınıfının oylarına bağlı kalsalardı, İskandinav sosyalist partileri sonsuza dek azınlıkta kalırlardı. Siyasal projeleri bölgede ağırlığı olan kırsal kesimin desteğini kendilerine çekmeye dayanıyordu. Buna göre, diğer sosyalistlerin ya da Avrupa'daki sosyal demokrat partilerin tersine, İskandinav sosyal demokratlar "kırsal yaşamın ahmaklığı" diyen Marx'tan "kulaklar" hakkında olumsuz düşünceler besleyen Lenin'den etkilenen Avrupa Solu'nun çoğunda görülen kırsal kesime yönelik içgüdüsel hınçla bilenmemişlerdi.

İki savaş arası dönemin orta ve güney Avrupası'nda acılı ve yoksun köylüler Nazilere, faşistlere ya da tek davaya odaklanmış köylü popülistlerine

3 Saltsjöbaden Antlaşması, belli açılardan, önceki yıl İsviçre'de işverenlerle işçiler arasında özellikle ülkenin gelecek istikrarı ve zenginliğinin sağlam temeli olduğu kanıtlanacak, çatışmacı olmayan toplu pazarlık sistemi kurulması için varılan *Arbeitsfrieden* (Çalışma Barışı) anlaşmasını çağrıştırıyordu. Bununla birlikte İsviçre'deki *Arbeitsfrieden,* hükümeti ekonomik pazarlıktan uzak tutmayı hedeflerken, Saltsjöbaden Antlaşması hükümetin ortak çıkarlar uğruna şirket sahipleri ve çalışanlarla uyum içinde çalışmasına yönelikti.

oy vermeye hazırdı. Öte yandan Avrupa'nın kuzey ucundaki dertli çiftçiler, keresteciler, küçük ekiciler ve balıkçılar artan sayılarda olmak üzere –ticari tarımın küçük ölçekli de olsa yaygın ve verimli olduğu Danimarka'da daha da öne çıkan– tarım kooperatiflerine destek veren sosyal demokratlara yöneldiler, böylece başka ülkelerde seçimleri korkunç boyutlarda etkileyen özel üretimle toplumcu hedefler arasında, "geri kalmış" köylerle "modern" kentler arasında epeydir varolan ayırt edici sosyalist özellikleri bulandırmışlardı.

Emek ve tarım arasında kurulan –ve papaz ya da toprak sahibine geleneksel kölelik anlayışıyla itaate zorlanmayan Protestan toplulukları da içine alarak İskandinav köylülerin görülmedik bağımsızlığıyla kolaylaşan– bu ittifak Avrupa'nın en başarılı sosyal demokrasilerinin üzerine inşa edildiği uzun süreli platformu oluşturacaktı. "Kızıl-yeşil" koalisyonları (önce Köylü ve Sosyal Demokrat partiler arasında, sonra ikinci grubun kendi içinde) başka yerlerde akla bile getirilemezken, İskandinavya'da kuraldı. Sosyal demokrat partiler geleneksel kırsal toplumun ve endüstriyel emeğin birlikte kentli çağa adım attıkları bir araçtı: bu bağlamda İskandinavya'daki sosyal demokrasi yalnızca pek çokları arasında bir politika olmakla kalmadı, modernliğin ta kendisine dönüştü.

Demek ki 1945'ten sonra gelişen İskandinav refah devletlerinin kökenleri 1930'ların iki toplumsal antlaşmasına uzanmaktaydı: işverenlerle işçiler arasında ve emekle tarım arasında. İskandinav modelini belirleyecek olan sosyal hizmetler ve diğer kamu hükümleri evrenselliği ve eşitliği – doğrudan kademeli vergilendirmeden karşılanan evrensel sosyal haklar, eşit gelir, eşit sosyal yardımı öne çıkaran bu esası yansıtıyordu. Devletin geliri, özünde devlet destekli (bilhassa sigorta ve tıp alanında) özel hizmetlere ödeme yapmalarına olanak sağlamak amacıyla ailelerle bireylere aktardığı ya da geri verdiği Kıta Avrupası modelinin tam karşıtını temsil ediyordu. Ama daha 1914'ten önce evrensel ve kapsamlı olmuş eğitim dışında İskandinav refah sistemi bir kerede benimsenip uygulanmadı. Aşamalı olarak gerçekleşti. Sağlık hizmetleri geriden geliyordu: Danimarka'da genel sağlık yasasına ancak 1971'de, Aneurin Bevan'ın Ulusal Sağlık Hizmeti Birleşik Krallık'ta Kuzey Denizi genelinde uygulamaya konulmasından yirmi yıl sonra kavuşabildi.

Üstüne üstlük, dışarıdan bakıldığında Kuzey Ülkelerinin tümüne özgü gibi görünen bu sistem gerçekte ülkeden ülkeye değişkenlik gösteriyordu. Danimarka en az "İskandinav" olandı. Tarım (özellikle süt ve domuz) ürünleri için denizaşırı pazara enikonu bağımlıydı, bu da onu Avrupa'nın başka yerlerindeki yönetmeliklere ve siyasal gelişmelere daha duyarlı yapıyordu; öte yandan vasıflı işgücü geleneksel mesleki bağlılıklar ve örgütlerle daha çok bölünmüştü. Bu bakım-

dan, örneğin Norveç'ten daha çok Britanya'ya benzerdi; öyle ki Danimarka'nın sosyal demokratları 60'larda, birkaç kez, Britanya hükümetlerine benzemek ve oynak emek piyasasına fiyat ve ücret denetimleri dayatma çabasına girmek zorunda bırakılmıştı. Britanya'nın standartlarında bu politika başarıya ulaştı; fakat daha çok şey talep eden İskandinav ölçütlerinde Danimarka'nın toplumsal ilişkiler ve ekonomik performansı her zaman biraz sorunluydu.

Bütün Kuzey ülkeleri arasında en küçük ve en homojen topluma sahip olan Norveç'ti. Savaştan en çok zarar gören de. Dahası, kıyı şeridinde petrol bulunmadan önce bile Norveç'in konumu ayırt ediciydi. Soğuk Savaş sırasında sınır hattında yer alan bir ülkeydi, dolayısıyla avuç içi kadar Danimarka ya da tarafsız kalan İsveç'e göre savunma harcamalarına daha çok kaynak ayırması gerekmekteydi, kuzey ülkeleri arasında en uzunuydu, dört milyona varmayan küçük nüfusu 1,752 kilometre uzunluğunda, Avrupa'nın en uzun kıyı şeridine yayılmıştı. Ücra köşelerdeki kasaba ve köyleri geçimlerini yalnızca balıkçılıktan sağlıyorlardı ve hâlâ da öyle sağlarlar. Sosyal demokrat olsun olmasın, Oslo hükümeti devletin kaynaklarını toplumsal ve toplu hedeflere aktarmak zorundaydı: merkezden çemberin dışına (ulaşıma, iletişime, eğitime, profesyonellerin ve hizmetlerin sağlanmasına, en çok da Kuzey Kutup Dairesinin kuzeyinde ülkenin üçte birini oluşturan bölgeye) doğru akan desteklemeler Norveç ulus devletinin atardamarıydı.

İsveç de kendine özgü özelliklere sahipti –hoş, *onun* acayiplikleri zamanla İskandinav kuralı olarak görülecekti. Norveç ve Danimarka'nın toplamına yaklaşan nüfusuyla (en büyük kenti Stockholm tek başına Norveç yurttaşlarının yüzde 45'ini barındırabilirdi), İsveç İskandinav toplumlarının en zengini ve en sanayileşmişiydi. 1973'e gelindiğinde demir cevheri çıktısı Fransa, Britanya ve Batı Almanya'nın toplamı, ABD'nin yarısı değerindeydi. Kâğıt üretiminde, kâğıt hamuru ve nakliyecilikte dünya lideriydi. Norveç sosyal demokrasisi yıllardır yoksul bir toplumda kısıtlı kaynaklarını düzenlemekle, tayına bağlamakla ve dağıtmakla uğraşırken, İsveç 1960'larda çoktandır dünyanın en zengin ülkeleri arasında yerini almıştı. Oradaki sosyal demokrasi, serveti ve hizmetleri ortak çıkarlar için paylaştırmakla meşguldü.

İskandinavya genelinde, ama en çok İsveç'te özel mülkiyet ve üretim araçlarının sömürülmesi hiç sorgulanmıyordu. Britanya işçi hareketinin tersine, 1918'den beri temel öğretisi ve programı devlet mülkiyetinin erdemlerine kayıtsız şartsız inanmaya dayanan İsveç sosyal demokratları sermaye ve girişimleri özel ellere bırakmaktan hoşnuttu. Kaynakların merkezden paylaştırılmasında hükümetlerin umutsuz deneme tahtası Birleşik Krallık'ın British Motor Corpo-

ration örneğinin İsveç'te yaşanmasına asla izin verilmemişti. Volvo, Saab ve diğer özel şirketler yükselmek ya da batmak üzere serbest bırakıldılar.

Dahası "sosyalist" İsveç'teki sanayi başkenti Batı Avrupa'nın başka yerlerine göre daha fazla özel kişinin eline bırakılmıştı. Hükümet özel servet birikimine, mal ve sermaye piyasalarına asla karışmazdı. Norveç'te bile on beş yıllık sosyal demokrat hükümetin ardından doğrudan devletin mülkiyetinde ya da devlet işletmesi olan ekonomi sektörü Hıristiyan Demokrat Batı Almanya'dakinden çok daha küçüktü. Ancak her iki ülkede de Danimarka ve Finlandiya'daki gibi devletin *yaptığı,* acımasızca ve kademeli vergi uygulamak, sonra da özel kârları kamu yararına yeniden dağıtmaktı.

Pek çok yabancı gözlemciye ve İskandinavlara göre sonuçlar ortadaydı. 1970'te İsveç (Finlandiya ile birlikte) nüfusa göre kişi başı satın alma gücüyle ölçüldüğünde dünyadaki dört (diğer ikisi ABD ile İsviçre) lider ekonomiden biri olmuştu. İskandinavlar dünyadaki pek çok topluma göre daha uzun, daha sağlıklı yaşam sürüyorlardı (daha üç kuşak önce tecrit edilmiş, yoksul Kuzey ülkeleri köylülerini afallatacak bir durumdu bu). Kuzey Avrupa'nın yurttaşları ekonomik ve fiziksel güvence altında nasıl mutlu bir yaşam sürüyorlarsa, eğitim, sosyal yardım, sağlık, sigorta, emeklilik ve tatil hizmetleri ve tesisleriyle ilgili hükümlerin eşi benzeri (ABD'de, hatta İsviçre'de bile) yoktu. 1960'lı yılların ortalarında Avrupa'nın "buzlu kuzeyi" mitleri aratmayan bir konuma gelmişti: İskandinav sosyal demokrasi modeli henüz başka bir yerde kopyalanamazdı belki, fakat dünya çapında hayranlık uyandırıyor, gıpta ediliyordu.

Ibsen ve Munch'tan Ingmar Bergman'a kadar Kuzey kültürüne yabancı olmayan biri İskandinav yaşamının öbür yüzünü de tanıyacaktır: Kendini sorgulayan, melankoliye yatkın özelliği –bu yıllarda herkes tarafından bunalıma girmeye, alkolikliğe ve yüksek intihar oranlarına eğilim olarak görülmekteydi. 1960'larda ve o günden beri kimi dönemlerde İskandinav politikalarını eleştiren muhafazakârlar bu kusurları aşırı ekonomik güvence ve merkezden yönlendirilmeye bağlı manevi felce yüklemekten hoşnut oluyorlardı. Bundan başka bir de İskandinavların topluca uluorta giysilerini çıkarma (ve filme çekme) eğilimi –bundan doğan söylentilere göre– hiç tanımadıkları kimselerle cinsel ilişkiye girmeye yatkınlıkları vardı: Bazı gözlemcilere göreyse, bu da her şeyi sağlayan ve hiçbir şeyi yasaklamayan aşırı güçlü bir devletin yol açtığı ruhsal hasarın sonucuydu.[4]

4 Batı Avrupa'da intihar oranı 1973 yılında en gelişmiş ve zengin ülkelerde –Danimarka, Avusturya, Finlandiya ve Batı Almanya'da– gerçekten de çok yüksekti. Daha yoksul çevrelerde daha düşüktü: Nüfusa göre kişi başına düşen sayıya bakıldığında Danimarka'da intihar oranı İtalya'dakinden altı kat, İrlanda'dakinden on dört kat fazlaydı. Zenginliğin, iklimin, enlemin,

İskandinav "modeli" hakkında söylenebileceklerin en kötüsü buysa, o zaman İsveç'teki ve başka ülkelerdeki sosyal demokratların ana avrat söverek kahkahadan kırılmaları (ya da daha doğrusu yakınmaları) anlayışla karşılanmalı. Ama eleştirenlerin haklı olduğu bir nokta vardı: her şeyi kucaklayan devletin gerçekten karanlık bir yüzü bulunuyordu. Yirminci yüzyılın başlarında devletin toplumu daha iyi kılma kapasitesine duyulan güven kılıktan kılığa girmişti: İskandinav sosyal demokrasisi –Britanya'nın refah devletinin Fabian reformculuğu gibi– her türlü sosyal mühendisliğe duyulan yaygın hayranlığın ürünüydü. Devletin gelirleri, harcamaları, istihdamı ve bilgiyi düzenlemek olan yararının azıcık ötesinde bireyleri adam etme hevesi de saklıydı.

Öjenik –soy iyileştirme "bilimi"– vejetaryenlik ya da ileri geri konuşma gibi– Edward döneminin modasından biraz daha ileri gitmişti (ancak aynı seçmenler tarafından beğenildi.) Her siyasal renkten düşünür tarafından kabul edilerek özellikle iyi niyetli sosyal reformcuların hevesleriyle pek uyum sağlamıştı. Madem toplumsal bir amaç insanın koşullarını toptan iyileştirecekti, modern bilimin yarattığı fırsatları teperek bireysel ıslah yoluna gitmeye ne gerek vardı? Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde bilimsel açıdan yönlendirilen toplumsal ya da genetik planlama yaygın ve epey saygındı; ancak yapay antropometri ile birlikte gaz odasında son bulacak "hijyen" merakına da kapılan Naziler sayesinde savaş sonrasının Avrupası'nda geniş çapta gözden düşmüştü.

Oysa, yıllar sonra anlaşıldığı üzere, İskandinav otoriteler en azından "ırksal temizlik" teorisine –ve pratiğine– duydukları ilgiyi yitirmemişti. 1934 ile 1976 arasında Norveç, İsveç ve Danimarka'da, her biri sosyal demokrat hükümetlerin gözetimi ve bilgisi altında kısırlaştırma programları yürütüldü. Aynı yıllarda 6 bin kadar Danimarkalı, 40 bin Norveçli ve 60 bin İsveçli (bunların yüzde 90'ı kadındı) "hijyenik" gerekçelerle kısırlaştırıldı: "Nüfusu arındırmak için". Bu programların arkasındaki entelektüel itici güç –İsveç'teki Uppsala Üniversitesi'ndeki Irk Biyolojisi Enstitüsü– konunun en çok gündemde olduğu 1921 yılında kurulmuştu. Ancak elli beş yıl sonra tasfiye edilecekti.

Bu hazin öykünün bize sosyal demokrasi ile ilgili bir şey anlatıyorsa, ne anlattığı belirsizdir –sosyalist *olmadıkları*, demokratik *olmadıkları* belli olan toplumlarla hükümetler daha fazlasını ve daha kötüsünü yapmışlardır. Savaş sonrasının İskandinavyası'nda devletin meşruluğu ve halkın genellikle sorgulamadan uyum gösterdiği otorite ile inisiyatif hükümete dikkati çekecek ölçüde az gözetimle ortak çıkar diye kabul ettiği alanlarda hareket özgürlüğü sağladı.

beslenmenin, dinin, aile yapılarının ya da refah devletinin yaşama sevincini körelten etkisi olduğu yönündeki bu görüşler dönemin çağdaşlarına göre belirsizdi ve bugün hâlâ açık değildir.

Hiçbir *ombudsman* tarafından vergi ödeyen yurttaşların haklarını çiğneyenleri soruşturmanın akıl edilmediği görülmektedir. Kademeli vergilendirmeyle babalık iznini "sakat" yurttaşların üreme kapasitelerine zorla müdahaleden ayıran çizgi, anlaşıldığı kadarıyla Sosyal Demokrat İskandinavya'da kimi savaş sonrası hükümetlerince pek açık anlaşılmamış gibidir. Başka hiçbir şey olmasa bile bu da göstermektedir ki İkinci Dünya Savaşı'ndan alınan ahlak dersleri –hele İsveç gibi (belki de rastlantı değildir) ortak vicdanının temiz olduğu varsayılan ülkelerde– bir zamanlar sanıldığı kadar anlaşılmamıştı.

İskandinavya dışında Sosyal Demokrat ideale en çok yaklaşan Batı Avrupa'nın kenarında küçük, tarafsız bir başka ülke daha vardı: Avusturya. Aralarındaki yüzeysel benzerlikler öyle çoktu ki gözlemciler "Austro-Skandinav" modeli demekte hiçbir sakınca görmezlerdi. İsveç ya da Norveç'teki gibi Avusturya'da, daha önce de gördüğümüz üzere, çoğunlukla kırsal, tarihsel olarak yoksul bölgeler devlet destekli refahın zengin, istikrarlı, siyasal açıdan huzurlu vahasına dönüşmüştü. Avusturya'da da iki savaş arası yılların açık çatışmalarına geri dönmemek için bu kez Sosyalistlerle muhafazakâr Halkın Partisi arasında *fiili* antlaşmaya varılmıştı. Gelgelelim benzerlikler burada son buluyordu.

Avusturya gerçekten "sosyal" ama ille de sosyal demokrat değildi (ayrıca, Finlandiya'dan sonra Batı Avrupa demokrasileri arasında kamulaşmış en büyük sektördü). Bruno Kreisky Şansölye olduğu zaman ülke savaş sonrasında ilk sosyalist hükümet başkanına 1970'te kavuşmuştu. Avusturya her ne kadar zamanla İskandinav Sosyal Demokrat toplumla ilişkilendirilmiş sosyal hizmetlerin ve kamu politikalarının çoğunu –çocuk bakımı, dolgun işsizlik sigortası ve memur emekli ikramiyeleri, aile yardımı, kapsamlı sağlık ve eğitim hizmetleri, örnek olacak kadar devlet destekli ulaşım– uygulamaya koymuşsa da Avusturya'yı İsveç'ten ayıran, örneğin, istihdamın, nüfuzun, bağışların ve fonların *siyasal* bağlara göre neredeyse geniş kapsamlı dağılımıydı. Piyasanın siyasal tercihlerini dengelemek için Avusturya devletiyle kaynaklarının iç edilmesi sosyal ideallerden çok geçmiş travmaların izleriyle ilgiliydi. İki savaş arası dönemde yaşanan deneyimlerin ışığında Avusturya'nın sosyalistleri ülkelerinin toplumsal politikalarında devrim yapmak yerine kırılgan demokrasisini istikrara kavuşturmaya daha çok ilgi duyuyorlardı.[5]

Avusturya toplumunun geri kalanı gibi ülkenin sosyal demokratları da geçmişlerini geride bırakma konusunda fevkalade usta olduklarını kanıtladılar.

5 İlginçtir, Viyana'nın yirminci yüzyılın başlarındaki "Austro-Marksist" teorisyenleri Otto Bauer ile Rudolf Hilferding'e uzun yıllar en çok ilgiyi gösterenler İsveçli sosyal demokratlardı.

Başka yerlerde sosyal demokrat partilerin radikal dönüşüme belli ölçüde özlem duymayı bırakmaları daha uzun sürmüştü. Batı Almanya'da SPD hedef ve amaçlarını yeniden biçimlendirmek için 1959 yılına, Bad Godesberg'de toplanan Kongresi'ne dek bekledi. Orada kabul edilen yeni Parti Programında açıkça belirtildiği gibi, "Avrupa'da kökleri Hıristiyan ahlakına, hümanizme ve klasik felsefeye uzanan demokratik sosyalizm mutlak doğruları açıklamak niyetinde değildir." İddia edildiği üzere devletin "ekonomiyi etkilemek için kendini dolaylı yöntemlerle kısıtlaması" gerekmekteydi. Ticari mallarla istihdam için serbest piyasa yaşamsal önem taşıyordu: "Totaliter bir biçimde yönetilen ekonomi özgürlüğü yok eder."[6]

Gözle görülenin bu gecikmiş itirafı ertesi yıl 1894 tarihli kurucu tüzüğünü yeniden onaylayan Belçika İşçi Partisi'nin (*Parti Ouvrier Belge*) üretim araçlarının kolektifleştirilmesini benimseyen kararıyla çelişmektedir; Britanya İşçi Partisi'nin yine 1960'ta reform yanlısı lideri Hugh Gaitskell'in önerisini kabul etmeyi ve Parti'nin 1918 programının IV. Maddesi'nde yüceltilen aynı yükümlülüğü geçersiz saymayı reddetmesi de öyle. Bu çelişkili davranışın bir açıklaması son yaşanan deneyimde yatıyordu: yıkıcı mücadelelerin ve totaliter tehdidin çok yaklaşmış olmasının izleri, ister yakın geçmişte olsun, ister hemen sınır ötesinde, Alman ve Avusturyalı sosyal demokratların dikkatini –İtalyan komünistler gibi– uzlaşmanın erdemlerine çevirmişti.

Britanya İşçi Partisi'nin kurtulması gereken böyle kâbusları yoktu. Ayrıca, bu açıdan Belçika'da (ve Hollanda'da) kendine denk partiler gibi kökleri *sosyalist* partiden çok *işçi* hareketine uzanan Parti'nin itici gücü her şeyden önce işçi sendikalarından gelen üyeleriyle (ve parayla) ilgili kaygılarıydı. Dolayısıyla daha az ideolojikti –ama at gözlüğü daha kalındı. Sorulduğunda, İşçi Partisi sözcüsü Kıta Avrupası'ndaki sosyal demokratların genel hedeflerini hemen kabul ederdi; ama onların kendi çıkarları çok daha kullanışlı ve sınırlıydı. Britanyalıların (ya da en azından İngilizlerin) siyasal kültürüne yerleşmiş istikrar *nedeniyle* ve uzun zamandır varolan –küçülmesine rağmen– işçi sınıfı tabanı sayesinde, İşçi Partisi, İskandinav dilleri ve Almanca konuşan refah devletlerini biçimlendirmiş yeni uzlaşmalara pek yönelmedi.

Onun yerine, Britanyalıların buldukları orta yolu belirleyen taleple yönlendirilen mali politika ve yüksek maliyetli genel sosyal hükümler, keskin kademeli vergilendirme ve kamulaştırılmış büyük bir sektör tarafından desteklendi ve tarih boyunca istikrarsız olan işçi-işveren ilişkilerinde düşmanlığı besledi. İşçi

6 Bu çeviri –İngilizceye– için bkz: Bark & Gress, *From Shadow to Substance. A History of West Germany.* Cilt I (1992), Bölüm 16.

Partisi'nin kamulaştırmanın kendi içindeki erdemleri öne çıkarması dışında, bu geçici düzenlemeler büyük ölçüde muhafazakâr ve liberal partilerin ılımlılarından destek buldu. Eğer Britanya politikalarının da geçmişte alınan darbelerle biçimlendiği bir anlam taşıyorsa, parti içinde yaygın olarak toplu işsizliğe dönüşün ne pahasına olursa olsun önlenmesi gerektiği görüşü benimsendi.

İşçi Partisi'nin yeni lideri Harold Wilson on üç yıllık muhalefetin ardından 1964'te partisini yeniden iktidara taşıdıktan ve "uzay teknolojisi devrimi" çağı hakkında coşkuyla konuştuktan sonra bile pek bir şey değişmemişti. Wilson'ın 1964 seçimlerini az bir farkla kazanması (parlamentodaki çoğunluğu dört sandalyeye bağlıydı) onu siyasal riskler alma konusunda istekli davranmaktan alıkoyuyordu; hatta iki yıl sonraki seçimlerde İşçi Partisi'nin aldığı oylar daha yüksek olsa da ekonomik ya da sosyal politikalarında köklü bir değişiklik görülmedi. Wilson'ın kendisi Fabian teorisinin Attlee-Beveridge geleneğinin ve Keynes pratiğinin vârisiydi, ekonomik (ya da siyasal) yeniliklere pek ilgi duymazdı. Her çizgiden Britanyalı politikacıların çoğu gibi o da oldukça alışılagelmiş ve yararcı biriydi, kamu işlerine bakarken miyop olmakta sakınca görmezdi: bir keresinde şöyle demişti, "bir hafta politikada uzun bir süredir".

Bununla birlikte Britanya Sosyal Demokrat devletinin belli bir ayırıcı özelliği vardı, ilgili bütün partiler dar görüşlü bir yaklaşımla onu böyle tanımlamaya karşıydılar. Britanya Solu (o dönemde siyasal yelpazenin Merkez ve Merkez Sağ'da yer alanlarının birçoğu) her şeyden önce *adillik* hedefine yönelmişti. Savaştan önce görülen belirgin adaletsizlik ve yaşamın adil olmaması hem Beveridge reformlarını getirmiş hem de oyların ezici çoğunluğunu 1945'te İşçi Partisi'ne götürmüştü. 1951'de muhafazakârları iktidara taşıyan ve orada uzun süre kalmalarını sağlayan, karşılıkların ve hizmetlerin *adil* dağıtımını korurken ekonomiyi liberalleştirebilecekleri yönünde verdikleri sözdü. Britanyalıların kademeli vergilendirmeyi kabul etmesi ve genel sağlık yasasını hoş karşılamalarının nedeni bunların "sosyalist" olarak tanıtılması değil, sezgilerine göre uygun olmalarıydı.

Aynı biçimde, bağış ve hizmetlerin Britanya'daki tek fiyat sisteminde olmadık ölçüde geriye doğru –daha iyi durumda olan profesyonel orta sınıftan yana– işlemesi kabul edilebilirdi, çünkü onlar görünüşte bile olsa eşitlikçiydiler. Altmışların İşçi Partisi hükümetlerinin en önemli yeniliği –kesintisiz kapsamlı orta öğrenimi getirmesi ve Attlee tarafından 1945'ten sonra söz verildiği halde uzun zamandır geçerli nedenlerle göz ardı edilmiş İşçi Partisi'nin taahhütlerinden biri olan seçkin dil okullarına giriş sınavlarının kaldırılması– "anti-elitist" dolayısıyla "adil" olmasından çok gerçek değerine bakılarak pek tutulmamıştı. İşte bu nedenle, eğitim reformu, aykırı sonuçlar doğurabileceği yönünde her ka-

nattan gelen uyarılara rağmen, Wilson'ın 1970'te görevden ayrılmasından sonra bile muhafazakâr hükümetler tarafından yürütüldü.[7]

İşçi Partisi'nin işçi sendikalarının desteğine bağımlı olması pek çoklarının (ki aralarında kendi liderlerinden bazıları da bulunuyordu) vakti çoktan gelmiş de geçmiş sanayi reformlarının ertelenmesine yol açmıştı. Britanya'da işçi-işveren ilişkileri fabrikalar genelinde, İskandinavya, Almanya, Avusturya ya da Hollanda'da hiç bilinmedik türden düşmanca çatışmalarla ve mesleğe dayanan parça başı fiyat ve ücret kavgalarıyla bataktan kurtulamıyordu. İşçi Partisi'nden bakanlar bu köstekleyici mirası temizlemek adına yarı-gönüllü girişimlerde bulundular, ama sonuç alamadılar; biraz da bu nedenle Britanya kıtasal sosyal demokrasiye hiçbir zaman pek öykünmedi.

Dahası, Britanya'nın sosyal yardım sisteminin genel özellikleri, örneğin Fransa ya da İtalya'dakinden yirmi, hatta otuz yıl önce kurulmuş olmasına rağmen, Britanya devletinin maddi eşitlik alanında bile elde ettiği sınırlı gerçekçi başarılarını ortadan kaldırmıştı: daha 1967'ye kadar Birleşik Krallık nüfusunun yüzde 10'u bütün kişisel servetin yüzde 80'ini hâlâ elinde tutuyordu. Savaş sonrasının ilk otuz yılında yeniden dağıtım politikalarının kesin sonucu, geliri ve eldeki varlığı tepedeki yüzden 10'dan alarak ondan sonra gelen yüzde 40'a vermek oldu; güvenlik ve sosyal yardımdaki genel iyileşmede en aşağıdaki yüzde 50'nin kazancı çok azdı.

Batı Avrupa'da sosyal devlet çağının toptan muhasebesi, daha sonraki yıllarda karşılaşılacak sorunları bilmemizden ötürü kaçınılmaz olarak gölgede kalacaktı. Öyleyse bugün 1957 tarihli Batı Alman Sosyal Güvenlik Reformu Yasası benzeri, işçilere emeklilik aşamasındaki ücretleri düzeyinde ve geçim endeksine göre emekli ikramiyesi güvencesi verme girişimlerinin değişen demografik ve ekonomik koşullarda bütçeye dayanılmaz bir yük getireceği kanıtlanacaktı. Sonradan anladığımız kadarıyla Sosyal Demokrat İsveç'te köklü gelir indiriminin özel tasarrufları azalttığı, buna bağlı olarak da yapılacak yatırımları engellediği açıktır. O dönemde bile hükümetin sosyal ödemeler transferlerinin ve bunlarda tek fiyat uygulamasının bunlardan tam çıkar sağlamayı bilenlere yaradığı belliydi: özellikle yeni ayrıcalıklar dizisini elinden bırakmamak adına mücadele edecek olan eğitimli orta sınıf.

7 İngiltere'nin seçkin devlet okullarının yok edilmesi orta sınıfın özel sektöre daha çok yaklaşmasını sağladı, böylece İşçi Partisi radikallerinin bu denli nefret ettiği ücretli "kamu" okullarının programlarını ve kârlarını artırmalarına yaradı. Bunun yanı sıra eleme sürüyordu, ama bu defa nitelikten çok gelire dayalıydı: Parasını karşılayabilen ana-babalar "iyi" bir okul çevresinde bir ev satın alarak yoksul çocuklarını en zayıf okullarda, en zayıf öğretmenlerin ellerine bırakırken, eğitim hareketinin yükselme olasılığını en aza indiriyorlardı. Britanya'da orta öğretimin "yaygınlaştırılması" savaş sonrası Britanyası yasalarının toplumsal açıdan en gerici parçasıydı.

Ancak Avrupa'nın "nine devletlerinin" başarıları yine de gerçekti, ister sosyal demokratlar tarafından ortaya atılsın, ister paternalist Katolikler ya da sağgörülü muhafazakârlarla liberaller tarafından. Sosyal ve ekonomik koruma programlarıyla yola koyulan sosyal devletler yetki, bağış, sosyal adalet ve gelirin yeniden dağıtılması sistemlerine yöneldiler –ve bu önemli değişimi neredeyse hiç siyasal bedel ödemeden çekip çevirdiler. Kendini düşünen sosyal devlet bürokratlarla masa-başı lehtarlar sınıfının oluşması bile kendine göre erdemlerden yoksun değildi: çiftçiler gibi pek iyi gözle bakılmayan "alt orta tabaka" da demokratik devletin kurumlar ve değerlerine bel bağlamıştı artık. Buysa hem Sosyal Demokratların hem de Hıristiyan Demokratların yararına olacaktı, zaten onlar da bunun farkındaydılar. Üstelik faşistlerle komünistlere zarar verecekti ki bu daha da önemliydi.

Yaşanan bu değişiklikler yukarıda söz edilen demografik değişimi, aynı zamanda da eşi görülmedik ölçüde kişisel güvenlik düzeyiyle eğitsel ve toplumsal hareketliliğin yeni boyutunu yansıtıyordu. Batı Avrupalılar çalıştıkları işte, kazandıkları gelir katsayısında ve geldikleri sosyal sınıfta yerlerinde sayacağa pek benzemediklerinden, ana-babalarının dünyasındaki siyasal akımlarla ve toplumsal bağlılıklarla kendilerini özdeşleştirmeye daha az yatkındılar. 1930'ların kuşağı ekonomik güvence bulmaktan ve siyasal seferberliğe ve onunla birlikte gelen risklere sırt çevirmekten hoşnuttu: 1960'ların çok daha geniş kuşağını oluşturan çocuklarının tek bildiği barış, siyasal istikrar ve sosyal devletti. Bunların hep varolacağını varsayıyorlardı.

Devletin yurttaşlarının istihdamı ve refahı üzerindeki nüfuzunun yükselişiyle onların ahlakları ve fikirleri üzerinde otoritesinin sürekli azalması başa baş gidiyordu. O zaman bu bir çatışkı olarak görülmezdi. Avrupalı sosyal devletin liberal ve sosyal demokrat yandaşlarına göre hükümet halkın ekonomik ya da tıbbi refahına dikkat etmemeli, din ve cinsel yaşam ya da sanatsal beğeni ve yargıları gibi özel meseleler hakkındaki görüş ve uygulamalara kesinlikle karışmamalıydı; ancak, aynı hükümetin beşikten mezara yurttaşların esenliğini sağlamaması için prensip olarak hiçbir neden göremiyorlardı. Devletin tebaasının davranışlarına ve *törelerine* ilgi göstermeyi hâlâ meşru hak saydığı Almanya'nın ya da İtalya'nın Hıristiyan Demokratlarının bu ayrımı görmeleri kolay olmadı. Ama onlar da uyum sağlamak için artan baskılarla karşılaştılar.

1960'ların başlarına kadar Batı Avrupa çapında (İskandinavya bir parça bunun dışında kaldı) kamu yetkilileri yurttaşların özel işleriyle fikirlerine sıkı ve

baskıcı denetim uyguluyorlardı. Eşcinsel ilişki hemen her yerde yasadışıydı ve uzun süreli hapisle cezalandırılırdı. Pek çok ülkede sanat konusu bile olamazdı. Kürtaj çoğu ülkede yasal değildi. Kimi Katolik devletlerde doğum kontrolü bile teknik açıdan yasalara karşıydı; ancak uygulamada göz yumulurdu. Boşanma her yerde zor, bazı yerlerde olanaksızdı. Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde (İskandinavya bir kez daha bunun kısmen dışındaydı) hükümet kuruluşları tiyatro, sinema ve edebiyata sansür uyguluyordu, radyo ve televizyon hemen her yerde devlet tekeline alınmıştı, görmüş olduğumuz gibi içerik bakımından katı kurallarla çalışır ve fikir ayrılığına ya da "saygısızlığa" pek az hoşgörü gösterilirdi. Ticari televizyonla 1955 yılında tanışan Birleşik Krallık'ta bile yayınlar sıkı denetim altında tutulurdu, eğlence ve reklamların yanı sıra "aydınlatma ve bilgilendirme" zorunlulukları vardı.

Vergilendirme gibi sansür de savaşla birlikte ilerlemişti. Britanya ve Fransa'da davranış ve düşüncenin ifadesine en katı yasaklar Birinci ya da İkinci Dünya savaşları sırasında başlamıştı, bir daha da kaldırılmadı. İtalya, Batı Almanya ve onların işgal ettikleri başka yerlerde savaş sonrası yönetmelikler demokratik yasa koyucuların dokunmamayı yeğledikleri faşist yasaların izlerini taşıyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan daha eskilere uzanan en baskıcı "manevi" güçlerden bazıları 1960'ta hâlâ göreli yürürlükteydi (bunlar arasından gözle görülür ölçüde en çağdışı olan belki de 1738'in başında Britanya'da tiyatrolara sansürün hazırlık aşamasından sorumlu Piyes Müfettişleri ve Müfettiş Vekilleri makamını kuran Lord Chamberlain Hükümetiydi). Bu kuralın dışında kalan en somut kurum elbette Katolik Kilisesi oldu.

Düpedüz gerici Papa IX. Pius'un etkisi ve gözetimi altında toplanan 1870 Birinci Vatikan Konseyi'nden itibaren Katolik Kilisesi cemaatinin ahlak bekçisi olarak üstlendiği sorumluluklarına kapsamlı ve kararlı dogmatik bir görüşle sarılmıştı. Vatikan modern devlet tarafından siyasal güç dünyasında sürekli dışlandığı için yandaşlarından başka yollarla olmadık taleplerde bulunuyordu. Öyle ki Eugenio Pacelli Papa XII. Pius (1939-1958) uzun –ve şimdi düşünüldüğünde– tartışmalı papalığı boyunca yalnızca ruhani iddiaları sürdürmekle kalmamış, Kilise'yi resmen yeniden siyasete sokmuştu.

Siyasal tepkide düpedüz aşırıya kaçarak Vatikan'ın Mussolini ile yakın bağlarından tutun da Nazizm'e yönelik kararsız duygularına ve İspanya ile Portekiz'deki Katolik diktatörlere hayranlığına kadar Pacelli papalık makamında demokrasilerin iç siyasetlerinde de uzlaşmaz bir çizgi izledi. Özellikle İtalya'daki Katolikler kilisenin uygunsuz davranışları ya da daha kötüsü Hıristiyan Demokratlara karşı oy kullanma konusunda kararsız kalmışlardı; ancak göreli

liberal Belçika ya da Hollanda'da bile yerel Katolik hiyerarşi Katolik oylarının bir tek Katolik partilerine yönelmesi için sıkı talimat almıştı. XII Pius öldükten dokuz yıl sonrasına, 1967'ye kadar Hollandalı bir piskopos kamuoyuna Hollandalı Katoliklerin aforoz edilmeyi göze almadan Katolik olmayan bir partiye oy verebileceklerini söyleme cesaretini gösteremedi.

Bu koşullar altında savaş sonrasında Katolik hiyerarşinin aile ya da ahlaki davranış veya uygunsuz kitaplar ve filmlerle ilgili sorunlarda uzlaşmaz bir tavır içinde olması şaşırtıcı değildir. Ancak rahip sınıfından olmayan genç Katolikler ve yeni kuşak papazlar 1950'lerin sonlarında Vatikan'ın kamu işlerinde ve özel konulardaki otoriter baskısının hem çağdışı hem de sağduyudan uzak olduğunu tedirginlik içinde fark etmişlerdi. 1900 yılında İtalya'daki evliliklerin çoğu çiftlerden birinin ölümüyle sona ermeden yaklaşık yirmi yıl sürerdi. Yüzyılın son çeyreği biterken evliliklerin süresi otuz beş yılı aşmıştı, boşanma hakkı talebi de giderek artıyordu.

Bu arada savaş sonrasındaki nüfus patlaması din adamlarının uzlaşmaz tavırlarını etkisiz kılarak doğum kontrolüne karşı demografik davanın altını oyuyordu. Batı Avrupa'nın her yerinde pazar ayinlerine katılım düşmüştü. Hangi nedenle olursa olsun –o güne dek itaat etmiş köylülerin coğrafi ve toplumsal hareketliliği, kadınların eşit haklara kavuşması, sosyal devlet çağında Katolik yardım dernekleriyle din okullarının öneminin azalması– sorun gerçekti ve Katolik liderlerin de daha iyi kavradıkları üzere gelenek ve otoriteye dikkat çekilerek ya da 1940'ların sonlarındaki gibi anti-komünizmi kışkırtarak bastırılamazdı.

Pacelli'nin ölümünün ardından halefi Papa XXIII. İoannes bu güçlüklere eğilmek ve Kilise'nin tavır ve icraatlarını zamana uygun kılmak için yeni Vatikan Konseyi'ne çağrıda bulundu. Vatikan II adıyla anılacak bu Konsey 11 Ekim 1962 günü toplandı. Sonraki birkaç yıl boyunca Konsey, yürüttüğü çalışmalarda yalnızca Katolik Hıristiyanlığı'nın kutsal söylemini ve dilini değiştirmekle kalmadı (gerçekten –gelenekçi azınlığın anlaşılmaz öfkesine rağmen– Latince artık Kilise'nin günlük uygulamalarından çıkarılmıştı), aynı zamanda ve daha da önemlisi, modern yaşamın çelişkileri hakkında Kilise'nin tepkisini de değiştirdi. İkinci Vatikan Konseyi'nin bildirileri Kilise'nin artık değişim ve meydan okumadan çekinmediğini, liberal demokrasinin, karma ekonominin, modern bilimin, rasyonel düşüncenin, hatta laik politikaların karşısında olmadığını gösteriyordu. Diğer Hıristiyan mezhepleriyle uzlaşmaya yönelik ilk –deneme amaçlı– adımlar atıldı, ayrıca Kilise anti-Semitizm'in önüne geçmek için İsa'nın ölümünden Yahudilerin sorumlu olduğu şeklindeki uzun zamandır korudukları görüşlerini yeniden düzenlemekten sorumlu olduğunu biraz da olsa (fazla değil)

kabul etti. Daha da önemlisi bundan böyle Katolik Kilisesi'nin otoriter rejimleri destekleyeceğine bel bağlanamazdı –tam tersine: Asya, Afrika ve özellikle Latin Amerika'da, en azından muhaliflerden yana tavır alma eğilimi gösteriyordu.

Bu değişiklikler Katolik Kilisesi'nin kendi reformcuları arasında bile genel olarak hoş karşılanmadı –Vatikan II delegelerinden biri olan Krakówlu genç bir papaz ileride papalık makamına geçecek ve uzlaşmaz Katolik hiyerarşinin manevi otoritesini ve nüfuzunu bütün ağırlığıyla yeniden kurmayı kendine görev bilecekti. Vatikan II de Avrupalı Katolikler arasında dini ibadetlerin giderek düşen eğrisini tersine çeviremedi: İtalya'da bile 1956 yılında bütün Katolikler arasında yüzde 69 olan ayinlere katılım oranı on iki yıl sonra yüzde 48'e inmişti. Öte yandan Avrupa'da dinden uzaklaşma yalnızca Katolik inancıyla sınırlı olmadığından bu onları aşan bir durum olmalıydı. Vatikan II tarafından başarılan –ya da en azından kolaylaştırılan ve yetkili kılınan– Kıta Avrupası'nda siyasetle dinin boşanmasını gerçekleştirmekti.

XII. Pius öldükten sonra hiçbir papa ve neredeyse hiçbir piskopos, doğru oy kullanmazlarsa bunun ciddi sonuçlarıyla Katolikleri tehdit etmeyi aklına getirmedi; bir zamanlar Hollanda, Belçika, Batı Almanya, Avusturya ve İtalya'da Kilise yönetimiyle Katolik ya da Hıristiyan Demokrat partiler arasındaki yakın ilişkiler zorla yeniden kuruluyordu.[8] Yerel Katolik yönetimin alışılmadık ayrıcalıklarla gücün tadını çıkardığı Franco'nun İspanyası bile Vatikan II sayesinde korkunç değişimlerden geçiyordu. Altmışların ortalarına kadar İspanyol lider Katolik olmayan dinsel inançlarla uygulamaların dışa vurulmasını yasaklamıştı. Ancak 1966 yılında, Katoliklik'e tanınan ayrıcalıkları korurken, diğer Hıristiyan kiliselerinin de varlık göstermelerine izin veren bir yasa çıkarmak zorunda kaldı ve dört yıl içinde ibadette (Hıristiyanlara) tam özgürlük onaylandı. Vatikan gecikmiş de olsa İspanya'da Katolik Kilisesi'nin "devletten kopması" için başarılı lobi faaliyetleri yürüttü, dolayısıyla Franco yaşarken Kilise ile rejim arasındaki güçlükleri çözmekle, en azından İspanya Kilisesi'ni "eski rejim" ile olan uzun ve dertli ilişkisini bazı sonuçlarından kurtarmıştı.

Din ile siyaset, Katolik Kilisesi ile onun yakın geçmişi arasında, Belçika ve başka yerlerde *rupture culturelle* diye bilinen bu kopukluk "60'ların" oluşumunda can alıcı rol oynadı. Kuşkusuz bunlar Vatikan'ın yenilikçi ruhunun sınırlarını zorluyordu –katılanların çoğuna göre Vatikan II'nin arkasında yatan stratejik dürtü radikal değişikliğe sarılmak değil onu önlemekti. Birkaç yıl sonra kürtaj hakları ve boşanmanın serbest bırakılması İtalya, Fransa ya da

8 Dinerkçi politikaların terk edilmesiyle birlikte siyasal dinerkçilik karşıtlığı varoluş sebebini yitir-

Batı Almanya'da oylanacağı zaman kilise yetkilileri sonuç alamasalar da buna şiddetle karşı çıktılar. Ama bu denli hassas konularda bile Kilise zora düşmedi, muhalifleri de topluluğu dağıtmayı göze alamadı. "Din sonrası" olma yolunda ilerleyen bir toplumda Kilise indirgenmiş yerini kabul etti ve bundan en iyi şekilde yararlanmaya baktı.[9]

Katolik olmayan toplumlarda –içine İskandinavya, Birleşik Krallık, Hollanda'nın bazı kesimlerinde ve Batı Avrupa'da Almanca konuşan azınlığı alan– geleneksel manevi otoriteden yurttaşın kurtulması ister istemez daha dağınık, ama yaşandığında ondan da çarpıcı olacaktı. Geçiş dönemi Britanya'da daha da vurucuydu. 1950'lerin sonlarına dek Britanya yurttaşlarının kumar oynaması; büyüklerinin "müstehcen" ya da siyasal açıdan duyarlı diye gördükleri herhangi bir şeyi okuması ya da seyretmesi; eşcinsel ilişkileri desteklemesi (hele bu ilişkilere girmesi); kürtaj yaptırması ya da yapılmasına göz yumması; veya pek güçlük çekmeden ve herkesin önünde aşağılanmadan boşanması yasaktı. Cinayet ya da başka bir ciddi suç işleyecek olurlarsa ipe çekilmeleri işten değildi.

Derken 1959'un başında gelenek görenekler yumağı çözülmeye başladı. O yıl kabul edilen Müstehcen Yayınlar Yasası'nın ardından yetişkinlere yönelik edebiyatın sansürsüz ürünleri, eğer "bilim, edebiyat, sanat ya da öğrenmenin ilgi alanlarına" giriyorsa, "müstehcenlik" suçlamalarından kurtuluyordu. Bundan sonra yayıncılarla yazarlar mahkemede kendilerini eserin bir bütün olarak değerine dikkat çekerek koruyabilecek ve kendilerini savunmak için "bilirkişi" görüşüne başvurabilecekti. 1960 ekiminde dillere destan olan *Lady Chatterley'in Sevgilisi* ile ilgili emsal oluşturacak dava başladı, Penguin Books yayınevi D. H. Lawrence'ın pek de çarpıcı olmayan sansürden geçirilmemiş ilk baskısını Britanya'da yayımlamaktan yargılanıyordu. Britanyalıların *Chatterley* davasına özellikle ilgi göstermesinin tek nedeni o güne kadar yasak olan parçaların açıktan okunması değil, aynı zamanda onların dayandığı sınıflararası şehveti su yüzüne çıkarmasıydı. Savcılık makamının, bu romanı "karın veya hizmetçinin" [*geçtiği gibi*] okumasına izin verir miydin diye sorması üzerine kürsüye çıkan bir tanık, bundan hiç rahatsız olmayacağını söylemişti: Ama romanın avlak bekçisinin eline geçmesine asla razı gelmezdi.

Penguin Books'un savunmasına çağırdığı otuz beş bilirkişinin tanıklığıyla müstehcenlikten suçsuz bulundu, Britanya Resmi Kurumu'nda manevi otoritenin çöküşünün başlangıcı olarak bu beraat kararının tarihi gösterilebilir. Aynı yıl Birleşik Krallık'ta kumar oynamak da yasallaşmıştı. Dört yıl sonra iş başına

9 İrlanda'daysa Kilise'nin otoritesi ve onun günlük politikalara katılımı daha uzun yıllar sürdü –doksanlı yılların ortalarına dek.

gelecek İşçi Partisi Hükümeti ölüm cezasını kaldırdı ve reform yanlısı yaklaşımlarıyla dikkatlerden kaçmayan İçişleri Bakanı Roy Jenkins'in liderliğinde devletçe finanse edilen aile planlama kliniklerinin açılmasını, eşcinsellikle ilgili yasanın yürürlüğe girmesini, 1967 yılında kürtajın yasallaştırılmasını ve ertesi yıl da tiyatrolar üzerindeki sansürün kaldırılmasını sağladı. 1969'da bunları Boşanma Yasası izledi, söylendiği gibi evlilik kurumunda büyük bir değişim yaşanmasını pek de hızlandırmamıştı: İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıl İngiltere ve Galler'de elli sekiz evlilikten biri boşanmayla son bulurken, kırk yıl sonra bu oran üçte bire yaklaşacaktı.

1960'ların Britanyası'nda görülen liberal ve liberalleştirici reformlar, yerine göre değişen gecikmelerle Kuzeybatı Avrupa genelinde taklit edilmekteydi. Batı Almanya'da Sosyal Demokratların liderliğinde, Willy Brandt'ın başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetleri, yasalar ya da önceki koşullar bakımından az, ama daha çok koalisyon ortaklarının –özellikle de ekonomik açıdan liberal, fakat toplumsal olarak muhafazakâr Hür Demokratların– isteksiz tavırları yüzünden zor da olsa 60'ların sonlarında ve 70'ler boyunca benzer değişiklikler yaptılar. Fransa'da ölüm cezasının kaldırılması için sosyalistlerin 1981 yılında François Mitterand'ın başkanlığında iktidara gelmesini beklemek gerekti, öte yandan –İtalya'da olduğu gibi– kürtaj ve boşanmayla ilgili yasalar 70'lerin başlarında yeniden yazılmıştı. Genel olarak, Britanya ve İskandinavya dışında, Avrupa'ya liberal "60'lı" yılların gelişi 70'lere kadar gerçekleşmemişti. Yasal değişiklikler yoluna girdikten sonraysa toplumsal sonuçları hızla gelişti: Belçika, Fransa ve Hollanda'da boşanmalarda görülen kaba oranlar 1970 ile 1985 arasında üçe katlandı.

Kamu yetkililerinin ahlak ve kişisel ilişkiler konularında önemini yitiren duruşu devletin ulusal kültür ilişkilerindeki rolünü kesinlikle azaltmadı. Tam tersine. Batı Avrupa'da çağın yaygın görüş birliği yurttaşların kültürel gereksinimlerine hizmet edecek kaynakların bir tek devletin elinde olduğunu kabul ediyordu: kendilerine bırakılırsa, bireyler ve toplumlar hem araçlardan hem de inisiyatiften yoksun kalırlardı. İyi yönetilen devlet otoritesinin sorumluluğu en az gıda, konut ve istihdam kadar kültürel besin de sağlamaktı. Bu konularda Sosyal ve Hıristiyan Demokratlar benzer görüşteydi, eldeki kaynaklar bakımından büyük farklara rağmen ikisi de büyük Victoria çağı ıslahatçılarının vârisleriydi. Altmışların estetik devrimi bu anlamda pek az şeyi değiştirdi: yeni ("karşı-") kültürün gerek duyduğu ve elde ettiği finansman da eskisiyle aynıydı.

1950'li ve 1960'lı yıllar kültürel sübvansiyonun altın çağıydı. Daha 1947 yılında, Britanya İşçi Partisi hükümeti yerel sanat –tiyatro, filarmoni dernekleri, bölgesel opera ve benzeri– girişimlerini karşılamak amacıyla yerel vergilere küçük bir ekleme yapmıştı: 1960'larda görülmedik ölçüde geniş bir alana yayılarak yerli ve ulusal festivallerle kurumları halka bağışlayacak Güzel Sanatlar Konseyi'nin ilk tohumları atılmıştı. Mali kaynakları kısıtlı olan Fransız Dördüncü Cumhuriyeti geleneksel, prestij kaynağı olan yüksek kültür –müzeler, Paris Opéra, Comédie Française– ile devlet tekelindeki radyo ve televizyon dışında o kadar bonkör davranmıyordu. Ama De Gaulle yeniden iktidara geldikten ve André Malraux'yu Kültür Bakanı olarak atadıktan sonra bu durum değişecekti.

Fransız devleti uzun zamandır hâmi rolünü oynamaktaydı. Ancak Malraux rolünü çok başka anlamıştı. Geleneksel olarak Kraliyet Sarayı ve onun cumhuriyetçi haleflerinin gücüyle hazinesi sanatçıları ve sanatı Paris'e (ya da Versailles'a) getirmek üzere harekete geçirilir, ülkenin geri kalanı yüzüstü bırakılırdı. Şimdiyse hükümet oyuncuların taşra bölgelerinde gösteriler yapması için kesenin ağzını açacaktı. Fransa taşrasının her yanında müzeler, sanat galerileri, festivaller ve tiyatrolar mantar gibi bitiyordu. Bunlardan en bilineni Avignon yaz festivali Jean Vilar'ın yönetiminde 1947 yılında başladı; ancak asıl gelişimini Vilar'ın yönettiği oyunların Fransız tiyatrosunun dönüşüm ve yenilenmesine önemli katkıda bulunduğu 50'li, 60'lı yıllarda gerçekleştirdi. Fransa'nın en iyi bilinen oyuncuları –Jeanne Moreau, Maria Casarès, Gérard Philipe– Avignon'da çalışıyordu. Fransızların sanatsal Rönesansının başlama noktası burasıydı, bir de Saint Toulouse, Rennes ya da Colmar gibi akla gelmedik yerler.

Malraux'nun taşranın kültürel yaşamını teşvik etmesi elbette merkezi inisiyatife dayanıyordu. Vilar'ın kendi planı bile putları deviren amaçları bakımından tam bir Parisli anlayışının ürünüydü: Önemli olan bölgelere kültürü getirmek değil, Paris'ten uzakta, ama merkezi hükümetin mali kaynakları ve bakanlığın desteğinde daha kolay ulaşılabilecek orta yolcu tiyatronun gelenekleriyle bağı koparmaktı –"bodrum katlarından, oturma odalarından kurtulan tiyatroya, ortak sanata... yeniden hayat vermek, yeniden soluk almasını sağlamak." Öte yandan Federal Almanya Cumhuriyeti gibi sorumluluğun gerçekten merkezden yerel yönetimlere dağıtıldığı bir ülkede kültür ve sanat yerel politikanın ve bölgesel çıkarların doğrudan sonucuydu.

Batı Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Almanya'da sanata yönelik kamu harcamaları savaş sonrası on yıllarda çarpıcı boyutlara varmıştı. Ancak Batı Almanya'daki kültürel ve öğrenimle ilgili sorunlar *Länder* yetkisine girdiğinden, çabalar gözle görünür ölçüde ikiye katlanmıştı. Her *Land* ve en önemli

kasabalarla şehirlerde bir opera kumpanyası, orkestra ve konser salonları, dans kumpanyası, destek alan tiyatro ve sanat grupları vardı. Bir tahmine göre yeniden birleşmeye kadar Batı Almanya'da bütçeleri ya eyalet ya da şehir meclisi tarafından yüzde 50-70 arasında değişen oranlarda desteklenen 225 yerel tiyatro bulunuyordu. Fransa'da olduğu gibi bu sistemin kökleri de geçmişe –Almanya örneğinde modernlikten önceki, çoğu tam kadrolu müzisyenlerle sanatçılar istihdam eden ve düzenli olarak yeni eserler sipariş eden küçük prensliklere, düklüklere ve dinsel zeametlere– dayanıyordu.

Yararları büyük oldu. Nazi dönemi sonrasında Batı Almanya'da yaşanan kültürel özgüvensizliğe rağmen ülkenin bol mali kaynakla desteklenen kültürel kurumları her türden sanatçı için kutsal yerler haline gelmişti. Stuttgart Balesi, Berlin Senfoni Orkestrası, Köln Operası ve düzinelerce daha küçük çaplı kuruluş –Mannheim Ulusal Tiyatrosu, Wiesbaden Staatsheater– binlerce dansçı, müzisyen, aktör, koreograf, tiyatro teknisyeni ve büro çalışanına sürekli iş olanağı (ayrıca işsizlik yardımları, sağlık sigortası ve emeklilik ikramiyesi) sunuyordu. Dansçılarla müzisyenlerin çoğu ABD dahil özel olarak yurtdışından gelirdi. Onlar da en az, destekli fiyatlar ödeyerek gösterilerini seyretmek ve dinlemek için gelen yerli izleyici kitlesi kadar Avrupa'nın gelişen kültürel ortamından yararlanıyordu.

Nasıl 1960'lar 70'lerin ilk yıllarına dek pek çok yerde gerçekleşmediyse, basmakalıplaşmış –ağırbaşlı, boğucu, kısır, durgun 1950'ler de büyük ölçüde uydurmaydı. John Osborne'un *Öfke* adlı oyununda Jimmy Porter savaş sonrası zenginliğin ve halinden memnun olmanın sahteliğine lanet okur; ortadan kalkması on yıl kadar sürecek olan gelenek ve göreneklere göre kibarca yaşama kılıfı pek çok gözlemciye göre, özellikle de gençler açısından sinir bozucuydu.[10] Öte yandan 1950'ler çok sayıda özgün eser üretti –özellikle tiyatro, edebiyat ve sinema alanındaki bu çalışmaların birçoğu ileriki yıllardakilere göre daha kalıcıydı. Batı Avrupa kaybettiği güç ve siyasal prestiji şimdi sanatla geri kazanmaya bakıyordu. Gerçekten de 50'lerin sonlarında Avrupa "yüksek" sanatlarda pastırma yazı yaşıyordu. Koşullar alışılmadık ölçüde elverişliydi: "Avrupa kalitesi" (tırnak işaretleri ileriki yılların küçümser tavrını vurgulama amaçlıdır) ilk kez geniş ölçekli kamu fonlarıyla karşılanıyordu, ancak henüz "ulaşılabilirlik", "güvenilirlik" ya da "uygunluk" gibi popülist taleplere açılmamıştı.

Paris'te Théâtre de Babylone Samuel Beckett'in *En Attendant Godot*[11] oyununun 1953 martındaki galasıyla birlikte Avrupa tiyatrosu moderniz-

10 Örnek olacak bir patlama ânında Osborne, Britanya kraliyet ailesinden söz ederken, "çürük dolusu ağza altın kaplama" diye yazar.

11 Godot'yu Beklerken (ç.n.)

min altın çağına girmişti. Manş Denizi'nin karşı yakasında Londra Kraliyet Tiyatrosu'ndaki İngiliz Sahne Sanatları Kumpanyası Beckett ile Doğu Alman Bertholt Brecht kadar John Osborne'un sahne çalışmalarını da alışılageldik siyasal renklerden biriyle bağdaştırılması güç olan stilistik minimalizmden estetik aşağılamaya dek uzanan bir teknikle sahneye uyarlıyordu. Orta yolcu Britanya tiyatrosu bile artık daha maceracıydı. Ellilerin sonlarında benzeri görülmemiş İngiliz tiyatro şövalyelerine –Olivier, Gielgud, Richardson, Redgrave, Guiness– üniversitelerden (daha çok Cambridge'ten) yeni çıkmış genç oyuncularla Peter Brook, Peter Hall ve Jonathan Miller'ın da aralarında bulunduğu yenilikçi yönetmenlerle yapımcılardan oluşan çarpıcı bir ekip katıldı.

İlk kez 1946'da ortaya atılan Britanya'nın Ulusal Tiyatrosu 1962 yılında kurucu yönetmen olarak Lawrence Olivier, onun danışmanı ve yardımcısı olarak tiyatro eleştirmeni Kenneth Tynan tarafından resmen kuruldu, ancak Londra'nın Güney Yakası'ndaki daimi adresindeki kapıları 1976'ya dek açılmadı. Kraliyet Shakespeare Kumpanyası ile birlikte –Britanya'daki yeni piyeslerin önde gelen sponsoru ve sahnesi olacak– Ulusal Tiyatro Sanat Konseyi'nin cömertliğinden en çok pay alan kurumlardı. Yine de bundan tiyatronun *popüler* eğlence biçimine dönüştüğü anlamının çıkarılmaması gerektiğini belirtelim. Tam tersine: müzikholler gözden düştüğünden beri tiyatro orta halli bir alan olmuştu –ele aldığı konu görünürde proleter olsa bile. Oyun yazarları işçi sınıfının yaşamını kaleme alıyor olabilirlerdi, gelgelelim seyretmeye gelenler orta sınıftan kimselerdi.

Nasıl Beckett ile eserleri seve seve Britanya'ya göç ettiyse, Britanya tiyatrosu ve onun önde oyuncuları da yurtdışında çok daha rahat sahneye çıkıyorlardı; adını Shakespeare'in Londra yapımı oyunlarıyla (en ünlüsü *Bir Yaz Gecesi Rüyası*) duyurduktan sonra Peter Brook Paris'e yerleşerek estetik ve dil sınırlarını kolaylıkla aşabilmişti. 1960'ların başlarında bir "Avrupa" tiyatrosundan ya da en azından önemli tartışma konularını Avrupa'daki çağdaş yaşamdan seçen bir tiyatrodan söz etme olanağı doğmaya başlıyordu. Rolf Hochhuth'un 1963 yılında önce Almanya'da, kısa bir süre sonra da Britanya'da sahnelenen *Vekil* oyunu, savaş zamanı Yahudilere yardım etmeyen Papa XII Pius'u kınıyordu; fakat bir sonraki çalışması *Askerler* (1967) ile Hochhuth bu kez savaş sırasında Alman kentlerinin yangın bombasına tutulması nedeniyle Winston Churchill'e saldıracaktı, dolayısıyla oyun önce Birleşik Krallık'ta yasaklandı.

Yine 1950'ler Avrupa sanatlarında anlatı kurallarını bozan, cinsellik, gençlik, politika ve yabancılaşmaya odaklanmaktan uzaklaşan 60'lar kuşağını kendi başarısı diye gören "yeni dalga" yazarlar ve film yönetmenleriyle çağlıyor-

du. Ellili yıllarda Batı Avrupa romanları arasında en etkileyici olanlar –Alberto Moravia'nın *Il Conformista* (1951), Albert Camus'nün 1956'da yayımlanan *La Chute* (Düşüş) ya da Günter Grass'ın *Die Blechtrommel* (Teneke Trampet)– çeşitli açılardan daha özgün ve kendilerinden sonra geleceklerin yanında kesinlikle çok daha gözü pektiler. Françoise Sagan'ın *Bonjour tristesse*[12] (1954) ya da Colin Wilson'ın ergenlik sonrası çağda dikkatini kendine yöneltmiş (Wilson'ın otoriter bir anlayışla insanlardan kaçan bir kişilik giydirerek renklendirdiği) kahramanın özsever öykülerini dile getirdiği *The Outsider*[13] (1956) o dönemde benzersizdiler. Yazarlarının on sekiz ve yirmi dört yaşlarındayken kaleme aldığı bu eserlerin ele aldıkları konu –ve de başarıları– 60'lann başından sonuna dek tam on yıl boyunca yaşanacak "gençlik devriminin" habercisiydi.

Yukarıda da altını çizdiğimiz üzere sinema seyircisinin sayısı azalsa da 1950'lerin ikinci yarısında ve 1960'ların başlarında Avrupa filmleri sanatsallık ve özgünlük açısından silinmeyecek bir isim yaptılar. Dahası, belki de arada bir bağlantı vardı, ne de olsa Batı Avrupa'daki sinema popüler eğlence olmaktan çıkıp yüksek kültüre girerek sınıf atlamış (ya da gerilemişti). Kuşkusuz Avrupa sinemasının rönesansı seyircilerin talebi doğrultusunda ivme kazanmamıştı –izleyicilere kalsa Fransız sineması 50'li yılların başındaki "kaliteli" kostüm piyesleriyle sınırlı kalır, Alman sinemaları Kara Orman'da geçen romantik "Heimat" filmlerini göstermeye devam eder, Britanya izleyicisi de savaş filmlerinden birkaç doz alırken giderek daha çok öne çıkan hafif komedilerle yetinirdi. Her durumda Avrupalı geniş seyirci kitlesinin popüler Amerikan filmlerine belirgin bir ilgi göstermesi söz konusuydu.

İlginçtir, yeni Fransız film yapımcılar grubu arasında devrimi kışkırtan da onların Amerikan filmlerine, özellikle de 1940'ların sonlarında ortaya çıkan iç karartıcı, cicili bicili olmaktan uzak *film noir* tarzı filmlere duydukları hayranlık oldu. Büyüklerinin basmakalıp temalarından ve çok süslü dekorlarından sıkılan bir grup genç Fransız –Fransız eleştirmen Pierre Billard onlara 1958'de "Yeni Dalga" adını verdi– Fransa'daki film yapımcılığını yeniden türetmek üzere kollarını sıvadılar: Önce kuramsal, ardından da uygulamalı olarak. Yeni çıkan *Cahiers du Cinéma* dergisinde üstünkörü anlatılan kuramsal yönüyle bu girişim yönetmenin "yaratıcı" olma kavramına odaklanıyordu: Örneğin bu eleştirmenlerin Alfred Hitchcock ya da Howard Hawks'ın veya İtalyan yeni gerçekçilerinin ürünü çalışmaların hayran oldukları yönleri "bağımsız" olmalarıydı –stüdyolarla işbirliği içinde çalışmalarına rağmen kendi filmlerine "imza" atmayı başarma-

12 Günaydın Hüzün (ç.n.)
13 Yabancı (ç.n.)

larıydı. Aynı gerekçeyle daha eski kuşak Fransız yönetmenlerin, en çok da Jean Vigo ile Jean Renoir'ın filmlerini yücelttiler –sonra da boşladılar.

Bütün bunlar sezgisel beğeniyi gösterirken büründüğü kuramsal yarı karanlık çok sınırlı bir çevre dışında pek ilgi görmedi –üstelik anlaşılmadı bile. Ancak uygulama, Louis Malle, Jean-Luc Godard, Claude Chabrol, Jacques Rivette, Eric Rohmer, Agnès Varda ve hepsinden önce François Truffaut'nun ellerinde filmlerin yüzünü değiştirdi. 1958 ile 1965 yılları arasında Fransız stüdyolarında insanı şaşırtacak kadar çok iş üretildi. Malle'ın 1957-58 yıllarında yönettiği *Ascenseur pour l'échafaud*[14] ile *Les Amants*[15]; *Zazie dans le métro*[16] (1960), *La Vie privée*[17] (1961) ve *Le Feu follet*[18] (1962), Godard'ın yönetmenliğini yaptığı *À bout de souffle*[19] (1959), *Une femme est une femme*[20] (1961), *Vivre sa vie*[21] (1962), *Bande à part*[22] (1964) ve *Alphaville* (1965). Chabrol'ün aynı yıllardaki **oeuvre**lerinin arasında da *Le Beau Serge*[23] (1958), *À double tour*[24] (1959), *Les bonnes femmes* (1960) ve *L'Oeil du malin* (1962).

Rivette'in daha ilginç çalışması sonradan geldi. Bu yıllarda en çok *Cléo de 5 à 7*[25] (1961) ve *Le Bonheur*[26] (1965) filmleriyle tanınan Varda gibi o da sık sık kendi isteklerine yenik düşerdi; ama grubun en yaşlısı, sonradan, ilklerinin ikisi de 1962 yapımı *La Boulangère de Monceau* ve 1963 yapımı *La Carrière de Suzanne* olan hüzünlü "ahlak öyküleri" ile uluslararası ün kazanan Eric Rohmer için aynısı hiçbir zaman söz konusu olmadı. Ne var ki Yeni Dalga akımının tarzını ve etkisini somutlaştıran François Truffaut ile karşılaştırılamazdı. Öncelikle Antoine Doinel'i (Truffaut'nun otobiyografik "kahramanı") canlandıran Jean-Pierre Léaud'nun başrolü oynadığı filmlerle –en çok da *Les Quatre cents coups*[27] (1959), *L'Amour à vingt ans* (1962) ve *Baisers volés*[28] (1968)– ünlenen Truffaut Fransız sinemasındaki devrimin arkasındaki başlıca kuramcı olmakla kalmadı, onu aynı zamanda sürekli başarıyla uygulayan biri oldu. Bireysel filmlerinden

14 İdam Sehpası (ç.n.)
15 Âşıklar (ç.n.)
16 Zazie Metroda (ç.n.)
17 Gizli Hayat (ç.n.)
18 Bataklık Yakamozu (ç.n.)
19 Serseri Âşıklar (ç.n.)
20 Kadın Kadındır (ç.n.)
21 Hayatını Yaşamak (ç.n.)
22 Çete (ç.n.)
23 Yakışıklı Serge (ç.n.)
24 25. Uluslararası İstanbul Film Festivali'nde "Tehlikeli Rabıtalar" adıyla, 22. İstanbul Festivali kapsamındaysa "İhtiras Yumağı" adıyla gösterilmiştir. (ç.n.)
25 5'ten 7'ye Cleo (ç.n.)
26 Mutluluk (ç.n.)
27 400 Darbe (ç.n.)
28 Çalıntı Öpücükler (ç.n.)

çoğu –*Jules et Jim*[29] (1961), *La Peau douce*[30] (1964), *Fahrenheit 451* (1966) ya da *Le dernier Métro*[31] (1980)– birer sanat klasiğidir.

En iyi Yeni Dalga yönetmenlerinin güçlü yanlarından biri, eserlerini taktik gösteri olarak değil de (*Cahiers du Cinéma* dergisine katkıda bulunanlar hâlâ "varoluşçuluk" adıyla anılan felsefeye borçlu olduklarını sık sık dile getirirdi) her zaman entelektüel bildiriler diye görmelerine rağmen filmlerinin aynı zamanda eğlendirici olmasıydı (Godard ile Rivette'in daha sonraki filmleri hakkında fısıltıyla söylenen duvara bakmak kadar sıkıcı ve tekdüzelik yakınması Truffaut ya da Malle imzalı filmler için hiç kimse tarafından söylenmedi). Ayrıca yabancı taklitçiler açısından çok önemli olan entelektüel ciddiyetle görsel erişilebilirliğin bileşimi olmasıydı. Alain Resnais'nin *Hiroshima mon amour*[32] (1959) filmine yönelik tepkiler uluslararası ahlak tartışmalarında Fransız filmlerinin araç olarak tercih edildiğini göstermektedir.

Dolayısıyla 26 genç Alman film yönetmeninin 1962 yılında Oberhausen'de toplanıp "alışılagelmiş Alman sinemasının çöktüğünü" belirtip "yerleşik sanayinin kurallarından, özel ilgi gruplarının denetiminden bağımsız... yeni Alman sinemasını yaratmak" niyetinde olduklarını duyurması Fransız etkisinde kaldıklarını açıkça kabul etmeleri anlamına geliyordu. Tıpkı 1957'de *Cahiers du Cinéma* dergisinde yayımlanan "Bergmanorama" başlıklı, İsveçli "yaratıcının" Avrupa sinemasının en özgün film yapımcısı" olduğunu vurguladığı ünlü denemesinde Ingmar Bergman'ı yücelten Jean-Luc Godard, ayrıca batı Avrupa ve Latin Amerika genelindeki genç film yönetmenleri gibi Edgar Reitz ile Almanya'daki meslektaşları da Godard ve arkadaşlarını kendilerine örnek aldılar.[33]

Truffaut, Godard ve meslektaşlarının hayran kaldığı gençlik dönemlerindeki siyah beyaz Amerikan filmler "beceri" yoksunuydu. Amerikalılar ve başka gözlemcilerin Fransız yönetmenlerinde gıpta ettikleri Amerikan gerçekçiliğine kattıkları *kendi* dalgaları onların ustalığı ve entelektüel görgülülüğünün ürünüydü: Fransızlara özgü, insanların küçük çaplı alışverişlerini görkemli kültürel önemle kuşatma yeteneği. Eric Rohmer'in *Ma nuit chez Maud*[34] (1969) filminde Jean-Louis –Jean-Louis Trintignant tarafından canlandırılan taşralı matematikçi karakter– kar yüzünden mahsur kaldığı bir geceyi Maud'nun (Françoise Fabian), bir arkadaşının baştan çıkaracak kadar çekici entelektüel kız arkadaşının

29 Jules ve Jim (ç.n.)
30 Yumuşak Ten (ç.n.)
31 Son Metro (ç.n.)
32 Hiroşima Sevgilim (ç.n.)
33 Daha çok Godard'ın kesinlikle seçmeci bir beğenisi vardı. Nicholas Ray'in yönettiği Joan Crawford'ın başrolünü oynadığı *Johnny Guitar* (1954) filminin onu "büyülediği" söylenir.
34 Maud'daki Gecem (ç.n.)

evindeki kanepede geçirir. Katolik olan Jean-Louis içinde bulunduğu ortamın ahlaki sonuçlarını düşünerek ev sahibesiyle yatmalı mı/yoksa yatmamalı mı diye kıvranırken, arada bir komünist meslektaşıyla ahlaki fikir alışverişinde bulunmak üzere soluklanır. Hiçbir şey olmaz, evine gider.

Amerikalı, hatta Britanyalı bir film yönetmeninin böyle bir film çektiğini, dağıtımına katıldığını bile akla getirmek zor. Ancak yeni kuşak Avro-Amerikan entelektüeller açısından Rohmer'in filminde Fransız sinemasıyla ilgili görgülü, dünyadan bıkmış usanmış, imalı, olgun ve Avrupalı olan her şey vardı. Çağdaş İtalyan filmleriyse, yurtdışında yaygın olarak dağıtımları yapılsa da aynı etkiyi uyandırmıyordu. Daha başarılı ürünler İtalya'nın ve İtalyanların zengin ve "seksi" yeni imajını utana sıkıla kullanıyordu –genellikle Sophia Loren'in ya da gözü açılmış, komik çapkın erkek rolleri biçilen Marcello Mastroianni'nin çevresinde toplanan somut niteliklerini: örn. *Divorzio all'Italiana* (İtalyan Usulü Boşanma, 1961) ya da *Matrimonio all'italiana* (İtalyan Usulü Evlilik, 1964).

Mastroianni'nin bu rolü ilk kez, ama daha ağırbaşlı bir perdeden oynadığı Federico Fellini'nin *La Dolce Vita*[35] (1960) filmiydi. Fellini'nin Truffaut ve Godard gibi aynı çevrelerde, özellikle de *8 ½* (1962) ile *Giulietta degli spiriti* (1965) filmlerinin ardından pek çok sadık izleyicisi oldu. Daha yaşlı yetenekli İtalyan yönetmenler henüz perdeden ayrılmamışlardı –Vittorio De Sica, Sartre'ın *Il Sequestri di Altona* (1962) tiyatro oyununu filme aldı, Fellini ile birlikte *Bocaccio '70* (1962) filmine imza attı ve 60'lı yılların sonlarında *Il giardino dei Finzi-Contini*[36] filmini çekecekti –gelgelelim çalışmaları bir daha asla, en çok da De Sica'nın sonsuza dek bağlı kaldığı 1940'ların yeni gerçekçi büyük filmlerinin siyasal ve estetik izlerini taşımayacaktı. Michelangelo Antonioni gibi daha etkili olan kimseler vardı. Hepsinde Monica Vitti'nin oynadığı *L'avventura*[37] (1959), *L'eclisse*[38] (1961) ve *Il desserto rosso*[39] (1964) Antonioni'nin keskin sinematografisi ve çekici olmayan, alaycı, gözü açılmış karakterleri 60'lann ilerideki asi ve kopuk, yine Antonioni tarafından mahcup bir dille perdeye aktarılan *Blow-up*[40] (1966) sanat dünyasını öngörmekteydiler.

İtalyan sineması Fransız (ya da İsveç) filmlerinin baştan çıkarıcı entelektüelliğinden yoksundu, fakat bolca paylaştığı *stil*di. İşte yabancı (özellikle de Amerikalı) gözlemciler açısından kıtasal Avrupa sahnesini farklı gösteren, bu Avrupa tarzı –sanatsal özgüvenle, entelektüel gösterişin ve eğitimli aklın değişen

35 Tatlı Hayat (ç.n.)
36 Finzi-Contini'lerin Bahçesi (ç.n.)
37 Macera (ç.n.)
38 Batan Güneş (ç.n.)
39 Kızıl Çöl (ç.n.)
40 Cinayeti Gördüm (ç.n.)

dengesiydi. 1950'lerin sonunda Batı Avrupa buhrandan ve savaştan tam olarak ayağa kalkamamıştı; ileriye bakan görgülü kimseleri bir kez daha çekim alanına almıyordu. New York'un parası, belki bir de modern sanatı vardı. Yine de Amerika hâlâ, pek çok Amerikalının gözünde olduğu gibi biraz ham kaçıyordu. Hem aday hem de Başkan olarak John F. Kennedy'nin albenisi onun yer aldığı Washington sanat çevrelerinin eğitimli kozmopolitliğinden geliyordu: "Altın Şehir". Üstelik Altın Şehir Avrupalı geçmişini ve bu kıtaya dayanan öztanıtımını Başkan'ın eşine borçluydu.

Eğer Jacqueline Kennedy Beyaz Saray'a Avrupa tarzını ithal ettiyse, bu hiç de şaşırtıcı değildi. Ellilerin sonları ve 60'lardaki Avrupalı "tasarım" önceden hiç olmadığı kadar gelişmiş, statü ve kalitenin *izin belgesi* olmuştu. Avrupalı yaftası –bir mala, bir fikre ya da kişiye bağlı olarak– üstünlüğü, dolayısıyla da katma değeri güvence altına alıyordu. Bu gelişme aslında çok yeniydi. "*Paris ürünleri*" lüks mallar ticaretinde yer edineli uzun zaman olmuştu doğrusu, ta onsekizinci yüzyılda başlamıştı; İsviçre saatleri onlarca yıldır değer görüyordu. Fakat *ipso facto* Almanya yapımı otomobillerin ya da İtalyan tasarımı giysilerin, Belçika çikolatalarının, Fransız mutfak eşyalarının ya da Danimarka mobilyalarının diğerlerinden daha iyi olduğu elde olan tartışmasız en iyi anlayıştı: oysa bir kuşak önce bu tuhaf karşılanırdı.

Arada bir fark varsa, o da, yakın zamana kadar bu itibarın İngiliz ürünlerine ve bir o kadar da, Britanya'nın ondokuzuncu yüzyıldaki endüstriyel üstünlüğünün vârisi ülkelere gösterilmiş olmasıydı. Britanya yapımı ev eşyaları, taşıtlar, araç ve gereçler ya da silahlar epeydir yabancı pazarlarda çok değer görmekteydi. Ancak 1930'lar ve 1940'lar boyunca Britanyalı üreticiler erkek giyimi dışında hemen her emtiaya yönelik kendi duruşunun altını oymayı başarmışlardı, geride, 1960'larda Britanya'nın perakende tacirlerine bıraktıkları tek korunak dikkat çeken, düşük kaliteli "moda" heveslerdi –sonraki on yıl boyunca acımasızca sömürdükleri bir pazar.

Avrupa ticari tarzının çarpıcı yanı bölünmesiydi, hem ürünlerde hem ülkeler temelinde. İtalyan otomobilleri –FIAT, Alfa Romeo, Lancia– adi ve güvenilmezdi; ancak utanç verici kötü namı İtalya'nın diğer pazarlardaki yükseltilmiş itibarına gözle görülür bir zarar vermiyordu, deri mallar, *haute couture* ve hatta daha az göklere çıkarılmış beyaz eşyalar.[41] Alman giysilerine ya da gıda ürünlerine

41 İtalyanların elinden otomobil *tasarımı* geliyordu elbette, motor yarışları meraklısı herkes bunu doğrulardı. Küçük aile otolarından çamurlukları, basamakları ve diğer gereksiz fazlalıkları atan İtalyan karosercilerdi –aynı yıllarda Milanolu terziler de pantolonların duble paçalarını kaldırdıkları, jilet gibi keskin çizgili modern İtalyan takım elbiselerini tasarlamışlardı. Ne var ki İtalyan oto imalatçılarının elinden bir tek teknik ressamlarının hayal ettikleri otomobilleri *inşa etmek* gelmiyordu sanki.

yönelik uluslararası talep, layık oldukları gibi, neredeyse hiç denecek kadardı. Derken 1965'te Alman torna tezgâhlarından çıkan ya da Almanca konuşan mühendislerce tasarlanan her şey etiket fiyatından Britanya ya da Amerika'daki teşhir salonlarından toplanır oldu. Bir tek İskandinavya seçmece ürünler yelpazesinde kalite adına genel bir saygınlık kazandırmıştı ama orada bile pazar kendine özgü dalgalanmalar gösteriyordu. Hali vakti yerinde yabancılar evlerini biraz kırılgan olmakla birlikte çok "modern" olduğu için İsveç ya da Danimarka ürünü lüks eşyalarla dolduruyordu. Ama aynı tüketicinin İsveç'in stil yoksunu dayanıklı Volvo marka otomobillerine olan merakının nedeni çok dayanıklı görünmesiydi. İki özellik de –"stil" ve "itibar"– ayrılmaz ölçüde "Avrupa" ile özdeşleşmişti, Amerika'nın tam tersine.

Paris, kadın giyiminde yüksek moda merkezi olarak kaldı. Oysa İtalya daha düşük işçilik maliyetleri ve (Fransa ya da Britanya'nın tersine) sınırsız tekstil istihkakıyla daha San Remo'da ilk uluslararası Erkek Giyimi Festivali'nin düzenlendiği 1952'de, ciddi bir rakipti. Modelleri ne kadar yeni olursa olsun, Fransız *haute couture* sektörü –Christian Dior'dan Yves Saint Laurent'e kadar– toplumsal açıdan pek alışılagelmişti: 1960'lara kadar Fransa ve başka yerlerdeki dergi editörleriyle köşe yazarları defilelere giderken şapka ve eldiven takmakla kalmaz, masa başında çalışırken de onları çıkarmazdı. Orta sınıf kadınlar giyimlerinde bir avuç Parisli desinatörün ve modaevinin çizgilerinden şaşmadıkları sürece bunların ünleri (ve de kârları) de güvence altındaydı. Ancak 60'lann başlarında Avrupalı kadınlar –erkekler gibi– artık resmi şapkalar takmıyor, modaya uygun günlük giysiler ya da gece elbiselerine rağbet etmiyorlardı. Giyimdeki kitle pazarı, çizgilerini tavandan olduğu kadar tabandan da alıyordu. Avrupa'nın moda ve şıklık başkenti olarak itibarı güvencedeydi fakat gelecek daha seçmeci tarzlardaydı, Avrupalıların çoğu giyimlerinde Amerikalı, hatta Asyalıları örnek alıyordu. İtalyanlarsa bu alanda pek becerikli olduklarını kanıtladılar. Fikir alanında olduğu gibi giyimde de Paris Avrupa'ya egemendi ve bu bir süre daha böyle sürecekti. Oysa gelecek başka yeri işaret ediyordu.

Mart 1955'te Kültürel Özgürlük için toplanan Milano Kongresi'nde Raymond Aron tartışma konusu olarak "İdeolojik Çağın Sonu" başlığını önerdi. O dönemde onu dinleyenlerden bazıları bu öneriyi biraz vakitsiz bulmuştu –ne de olsa Demirperde genelinde ideoloji hâlâ çok canlıydı ve iyi tutuyordu; üstelik bu durum yalnızca orayla da sınırlı değildi. Fakat Aron'un önerisinde haklılık payı da vardı. Bu yıllarda Batı Avrupa'da devletin herhangi bir davadan giderek uzaklaştığı

ortaya çıktı; yukarıda da gördük, sosyal devletin yükselişi eski siyasal düşmanlıkları yatıştırmıştı. Dikkatlerini devletin politikalarına ve harcamalarına çevirenlerin sayısı eskisine göre çok daha fazlaydı, ama onu kontrol edenlerle artık yumruk yumruğa gelmiyorlardı. Batı Avrupalıların zenginlik ve barışın hüküm sürdüğü "engin, güneşli yaylalara" (Churchill) beklendiğinden çok daha çabuk ulaştıkları görülmektedir: politikanın hükümete yol verdiği, hükümetin de gitgide yönetimle sınırlandırıldığı yaylalara.

Bununla birlikte nine devletin, hatta ideoloji sonrası nine devletin önbilinebilir sonucu, başka türlüsünü bilmeden yetişmiş olan herkese her zamankinden daha da iyi bir toplum vaadini gerçekleştirmek için elinden geleni yapmanın devletin görevi olduğuydu –dolayısıyla işlerin yolunda gitmemesi de devletin kusuruydu. Halkla ilişkilerin bir öbek yardımsever denetçinin elinde görünürde rutinleştirilmesi halkın tepkisizliğinin güvencesi değildi. Bu yönüyle bile olsa Aron'un tahminleri şaşmıştı. Dolayısıyla ana-babalarının özlemlerinde yaşattıkları sosyal demokrat cennette yetişmiş kuşak, onun kusurları nedeniyle huysuz ve kızgındı. Bu çatışkının önemli bir belirtisi, Soğuk Savaş bölünmesinin her iki tarafında yer alan ilerici devletlerin görülmedik ölçüde faal olduğu kamu planlaması ve bayındırlık alanında görülebilir –hem de bütün açıklığıyla.

İkinci Dünya Savaşı sonrasının demografik büyüme ve hızlı kentleşmesinin birleşimi kent planlamacılarının omuzlarına eşi görülmedik yük bindirdi. Kent merkezlerinin çoğunun yakılıp yıkıldığı ya da savaş sonunda yarıya yakınının terk edildiği Doğu Avrupa'da yirmi milyon insan savaştan sonraki ilk yirmi yıl içinde kırlardan kasabalara ve kentlere taşındı. 1970 yılında Litvanya'da nüfusun yarısı şehirlerde yaşıyordu; yirmi yıl önce bu oran yalnızca yüzde 28'di. Kurtuluş yıllarından 1970'e kadar tarım nüfusunun yüzde 50 oranında azaldığı Yugoslavya'da kırlardan kentlere büyük bir göç dalgası vardı: 1948 ile 1970 arasında Hırvat başkenti Zagreb iki kat büyümüş, 280 bin olan nüfusu 566 bine çıkmış; benzer biçimde ulusal başkent Belgrad'ın nüfusu da 368 binden 746 bine ulaşmıştı.

1950 ile 1970 arasında Bükreş'teki sayı 886 binden 1 milyon 475 bine çıktı. Sofya'da yaşayanların sayısı 435 bin iken 877 bin oldu. Kent nüfusunun 1961 yılında kırsal nüfusu geride bıraktığı SSCB'de Minsk'te –Belarus Cumhuriyeti'nin başkenti– yaşayanların sayısı yirmi yıl içinde 509 binden 907 bine yükseldi. Bunun sonucu, Berlin'den Stalingrad'a kadar bütün bu şehirlerde Sovyet döneminin bildik konut çözümü oldu: birbirinin tıpatıp benzeri kilometrelerce uzanan gri ya da kahverengi betonarmeden ucuz, kötü inşa edilmiş, ayırt edici hiçbir mimari özelliği olmayan ve estetikten (ya da kamu tesislerinden) yoksun yapılar.

Kent merkezinin hasar almadığı (Prag'daki gibi) ya da eski planlara göre özenle yeniden inşa edildiği (Varşova, Leningrad) yerlerde yeni binalar çoğu zaman kentin eteklerine yerleştirilerek kırlara doğru dizi dizi uzanan varoşları oluşturdu. Başka yerlerde –örneğin Slovak başkenti Bratislava'da– yeni gecekondu semtleri kentin göbeğinde inşa edilmekteydi. Eskiden köylü olup artık madencilere ya da çelik işçilerine dönüşen on binlerce insanı sindirmek zorunda kalan daha küçük kasabalara ve kırsal alandaki köylere gelince, onların koruyacak hiçbir şeyi yoktu, eski şehirden geri kalan zarafetten bile yoksundular, kelimenin tam anlamıyla bir gecede endüstriyel varoşlara dönüştüler. Kolektif çiftliklerdeki işçiler 1950'lerde öncülüğünü Nikita Kruşçev'in yaptığı, sonra da Nicolae Çavuşesku tarafından tamamlanan köy-kentlere akın etmeye zorlanıyorlardı. Bu yeni halk mimarisi özenle Sovyet modelinden örnek alınmıştı, içinde Teknik Okul, Kültür Evi, Parti büroları yer alıyordu: bazen bilinçli olarak Sosyalist Gerçekçi, her zaman fazla büyüktü, ama albeni kapısına pek uğramazdı.

Zorla sanayileşme, kırsal kolektifleşme ve özel gereksinimlerin saldırgan bir tutumla küçümsenmesi komünist kent planlamacılığının felaketini açıklamaya yardımcı olur. Öte yandan Batı Avrupalı belediye meclisi üyeleri de başarıdan uzaktılar. Özellikle Akdeniz Avrupası'nda köyden kente toplu göç kent kaynaklarına önemli yükler getiriyordu. 1951'de 1 milyon 389 binlik nüfusuyla büyük bir şehir olan Atina'da bu sayı 1971'de 2 milyon 540 bine çıktı. Milano'nun nüfusu aynı dönemde 1 milyon 260 binden 1 milyon 724 bine; Barselona'da 1 milyon 280 binden 1 milyon 785 bine yükseldi. Kuzey İtalya'ya yayılmış küçük şehirlerde ve Londra, Paris, Madrid ve başka şehirlerin genişleyen varoşlarında olduğu gibi bütün bu yerlerde planlamacılar talebe yetişemiyorlardı. Komünist kent yönetimlerindeki çağdaşları gibi onlar da geniş alana yayılan benzer konutlar inşa etmeye yöneldi –ya savaşta yerle bir olmuş ya da kentsel yenilenmede yıkılmış boş alanları kullanıyorlardı, o da olmazsa şehirlerin eteklerindeki yeşil alanları. Güneyden gelen birinci kuşak göçmenlerin 1960'lar boyunca gecekondulardan çıkarak yüksek apartmanlara taşınmaya başladığı Milano ve Barselona'da sonuç, Sovyet Bloku'nu aratmayacak kadar yürek sızlatıcıydı –ama bir fazlası vardı, kiracı olacaklar işyerlerinin yakınında bir dairenin kirasını asla karşılayamazdı. Bu nedenle yetersiz toplu taşıma araçlarıyla –ya da yeni edindikleri otomobilleriyle– kentin altyapısına ek sıkıntılar getirerek her gün uzun yolculuklar yapmak zorunda kaldılar.

Ne var ki bu yıllarda Batı Avrupa'daki kent mimarisinin çarpıcı çirkinliği tek başına demografik değişimlere bağlanamaz. "Yeni Yabanlık" (mimari eleştirmeni Rayner Banham'ın verdiği bir ad) ne kaza sonucu yaşanmıştı ne de gözlerden

uzak. Belli başlı şehirlerinin pek çoğu hayal gücünden ve belli bir görüntüden yoksun olarak yeniden inşa edilmiş olan Batı Almanya'da; ya da Londra'da –Londra Şehir Meclisi Mimarlık Bürosu Roehampton'da Le Corbusier'den esinlenilerek inşa edilen Alton Evleri gibi darmadağınık, doğrusal konut projelerini onaylıyordu– çirkinliğe sanki bilerek, özenle tasarlanarak varılıyordu. Milano'da 1957 ile 1960 yılları arasında özel bir İngiliz-İtalyan ortaklığı tarafından inşa edilen berbat betonarme bir gökdelen olan Torre Velasco, geçmişle bütün bağlarını koparmak isteyen çağın saldırgan aşırı modernciliğinin tipik bir örneğiydi. 1959 martında Fransa'daki İnşaat Denetleme Kurulu gelecekte Tour Montparnasse olarak boy gösterecek planı onaylarken raporunda şu görüşlere de yer vermişti: "Paris kendini geçmişinde kaybetmeyi göze alamaz. İleriki yıllarda Paris'in görkemli başkalaşımlar geçirmesi gerekmektedir".

Ortaya çıkan sonuç, yalnız Tour Montparnasse (ya da onun doğal ürünü, La Défense'daki iğrenç binalar topluluğu) değildi, aynı zamanda apar topar kurulan yeni kasabalardı: Aşırı yoğunluk, çoklu konut blokları (layık olduğu gibi "*grands ensembles*" adı verilmişti), istihdam fırsatlarından ya da yerel hizmetlerden yoksun bırakılarak büyük şehir Paris'in dış kapısına park ettiler. Bunlardan ilki ve en iyi bilineni Paris'in kuzeyinde Sarcelles'in nüfusu 1954'te 8 bin iken yedi yıl sonra 35 bine çıktı. Sosyolojik ve estetik açıdan köksüzdü, başka ülkelerdeki (Litvanya'da Vilnius'un eteğindeki Lazdynai yerleşimine şaşılacak kadar çok benziyordu) işçi varoşlarıyla benzerlikleri çoktu, Fransız konut tasarımında ya da kent geleneğinde doğuştan varolan özelliklerden birini bile taşımıyordu.

Geçmişle bağların böyle koparılması bilinçli yapılmaktaydı. Yaşamın başka alanlarında böylesine hayranlık duyulan Avrupa "tarzı" burada gözden uzaktı. Dahası bundan bilerek ve özenle kaçınılıyordu. 1950'lerin, en çok da 1960'ların mimarisi utangaç bir biçimde belgesel tarihten kopuktu; tasarımda, ölçekte, malzemede (çelik, cam ve betonarme pek tutulurdu) geçmişten uzaklaşmıştı.[42] Sonucun ille de eskisine göre daha planlı olması gerekmiyordu: tam tersine, bu yıllarda Avrupa şehirlerinin çehresini değiştiren "kentsel gelişim" taslakları kaçırılan korkunç bir fırsattı.

Diğer yerlerdeki gibi Britanya'da da kent "planlaması" en iyi yönüyle taktik bir çaba, bir yamaydı: konutların, kamu hizmetlerinin, istihdam alanlarının ya da boş zaman geçirilecek tesislerin bütünleştiği uzun vadeli stratejilerin adı bile

42 Parisli eleştirmenlerden biri, hayran kalınacak yorumunda, birbirinin tıpatıp benzeri binlerce apartmanın sıkış tıkış yerleştirildiği yeni *grands ensembles* "aynı şarap rafındaki farklı şişeler misali dikey yapılara bindirilen kutu gibi evler," diyordu. Bkz: Pierre Agard, "L'Unité de résidence" *Esprit* dergisi Ekim-Kasım 1953 sayısı. Bu yazıyı bulmamı Dr. Nicole Rudolph'a borçluyum.

geçmezdi (yeni kurulan kasabalarla konut topluluklarının çevresinde sinemalar yoktu, spor alanları çok az, toplu taşıma olanakları yetersizdi).[43] Amaç, hızlı ve ucuz yoldan kent varoşlarını temizlemek ve artan nüfusu barındırmaktı: 1964 ile 1974 arasında yalnız Londra'da dikilen yüksek apartmanların sayısı 384'ü buldu. Bunların çoğu yirmi yıl içinde terk edilecekti. Aralarında bir tek, Londra'nın East End semtindeki rezillik örneği "Ronan Point" 1968 yılında kendiliğinden çökecek kadar zevk sahibiydi.

Kamu mimarisi biraz daha iyi notlar alıyordu. Pompidou Merkezi (1977 yılı ocak ayına dek açılmadıysa da 1960'ların ürünü bir plana göre yapılmıştı) –onun batısındaki *Les Halles* moda merkezi– başkent Paris'e popüler kültür kaynaklarından bir tat katmış olabilirdi; ancak uzun vadede çevre bölgelerle ya da onu saran eski mimariyle bütünleşmekte çok başarısız kaldı. Aynı durum, Woburn Meydanı'na, tarihi Bloomsbury'nin tam göbeğine kof bir cakayla yerleştirilen Londra Üniversitesi'nin yeni Eğitim Enstitüsü için de geçerliydi –Londralı tarihçi Roy Porter'ın sözleriyle "iğrençlikte eşi" görülmemişti. Benzer yaklaşımla, Londra'daki South Bank çarşısı da sahne sanatları ve sanatsal hizmetlere paha biçilmez canlılık getirdi ama iç karartıcı, basık tavanları, karmakarışık dar sokakları ve çatlayan beton çehresiyle kent eleştirmeni Jane Jacobs'a göre "Yavanlık Manzarası" olarak bunaltıcıydı.

İki dünya savaşının ve uzayan ekonomik krizin ertesinde taze ve yeni olan, geçmişle bağlantısı bulunmayan her şeye özlem duyulduğunu göz önünde tutsak bile savaş sonrasında Avrupalı politikacıların ve planlamacıların neden bu kadar çok yanlış yaptıkları bilinmezliğini korur. Çağdaşları da çevrelerindeki çirkinliğin farkında gibidir: dev konut topluluklarının, yüksek apartmanların, yeni kasabaların sakinleri oraları hiç sevmedi, araştırmak isteyen herkese de bunu açıkça belirttiler. Mimarlarla sosyologlar projelerinin tek bir kuşak süresince toplum dışına itilmiş kimseler ve şiddet çeteleri yetiştireceğini anlamamış olabilirdi, oysa içlerinde yaşayanlar bunun pekâlâ farkındaydılar. Avrupa sineması bile –daha birkaç yıl öncesinde eski şehirlere ve şehir yaşamına sevgi dolu, geçmişe özlem duyan bir ilgiyle yaklaşırken– şimdi modern metropolün soğuk, katı kişiliksizliğine odaklanmıştı. Godard ya da Antonioni gibi yönetmenler *Alphaville* (1965) ya da *Kızıl Çöl* (1964) gibi filmlerde zevksiz yeni kentsel ve endüstriyel çevreyi çekmekten neredeyse duygusal bir tat alıyorlardı.

Savaş sonrasında putları kıran mimarinin dikkate değer bir kurbanı da tren istasyonlarıydı, Victoria çağı başarısının taş ustalığında hayat buldu-

43 Rotterdam ise bunlara tezattı: Almanların bombalarla yerle bir ettiği şehir ertesi yıllarda kademeli olarak yeniden inşa edilmişti, Hollanda limanı bilinçli ve gerçek olarak "tasarlanmış" bir şehirdi.

ğu, çoğu zaman kendi başına birer mimari anıtlardı onlar. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tren istasyonları da olumsuz etkilendi (New York'taki Pennsylvania İstasyonu'nun 1966'daki yıkımı pek çokları tarafından hâlâ resmi kabadayılığın göstergesi olarak anımsanmaktadır); neyse ki Amerikalı kent planlamacılarının en azından sığınacak bir bahaneleri vardı, otomobille uçak arasında sıkışıp kalmış olduklarından demiryolu seyahati onlara çekilmez geliyordu. Oysa küçük bir kıtanın aşırı kalabalık koşullarında tren yolculuğunun geleceği hiçbir zaman ciddi olarak sorun olmamıştı. Avrupa'da yerle bir edilen istasyon binalarının yerine silik, benzer işlevleri yerine getiren, albeniden uzak yenileri konuyordu. Londra'daki Euston İstasyonu'nun ya da Paris'teki Gare Montparnasse'ın veya Berlin'deki Anhalter Bahnhof'un yıkılmasının hiçbir yararı yoktu, estetik açıdan savunulacak tarafları yoktu.

Kentsel yıkımın tavana vuran boyutları, geçmişle işini görmek için yanıp tutuşan Avrupacı dürtü ve tek bir kuşak içinde molozlardan aşırı modernliğe sıçrayış (benzer kamu ve özel yatırımları kırpan ve yenilenme çılgınlığına dur diyen 1970'lerdeki ekonomik daralmanın da yardımıyla) kendi kendini cezalandıracaktı. Daha 1958'de, şehirlerin yenilenme merakı doruğuna çıkmadan önce bile Britanya'da korumacı anlayışa sahip bir grup, Victoria Derneği'ni kurmuştu. Bu tipik bir Britanyalı gönüllü kuruluşuydu, kendini ülkenin tehdit altındaki mimari mirasıyla özdeşleştirmiş ve onu kurtarmaya ant içmişti; derken ertesi on yıl boyunca Batı Avrupa genelinde benzer konulardan esinlenen örgütlenmeler çıkacaktı ortaya, şehrin sakinlerine, akademisyenlere, politikacılara daha fazla kaybı önlemek adına harekete geçmeleri için baskı yapacaktı. Belli bölgeleri ya da binaları kurtarmakta geç kalmış olsalar da en azından geriye kalanları koruma altına almayı başardılar –bunlardan biri de Milano'daki Corso Magenta üstünde yer alan Palazzo delle Stelline'nin cephesiyle iç kemerleriydi: onyedinci yüzyıldan kalma yetimhanenin diğer bölümleri 1970'lerin başlarında yıkılmıştı.

Avrupa şehirlerinin belgesel tarihinde 1950'ler ve 1960'lar gerçekten berbat yıllardır. O dönemde kent yaşamının maddi dokusuna verilen zarar ekonomik gelişimin "otuz şanlı yılının" altında kalan karanlık, hâlâ pek kabul edilmemiş yıllardı –önceki yüzyılın endüstriyel kentleşmesi için ödenen bedele eşitti. İleriki yıllarda –özellikle planlı modernleşmenin ve karayollarıyla ulaşım ağlarına yapılan yoğun yatırımların kentlerdeki iç karartıcı dış varoşlardan bazılarının yaşam kalitesine çarpıcı iyileştirmeler getirdiği Fransa'da– belli değişiklikler yapılacak olsa bile zarar tam olarak giderilemedi. Belli başlı şehirler –Frankfurt, Brüksel, Londra– kentli doğum haklarını bir kazan yaban çorbasına sattıklarını

1960'ların tuhaflıklarından biri de zalimce "yenilenen" ve yeniden inşa edilen çağın kentsel alanlarına herkesten önce orada yaşayan genç insanların karşı çıkmasıydı. Evleri, sokakları, kahve evleri, fabrikaları, büroları, okulları ve üniversiteleri modern ve insafsızca "yeni" olabilirdi. Ancak aralarında en çok ayrıcalık sahibi olanlar dışında ötekiler açısından sonuç, çirkin, ruhsuz, insanlık dışı ve –paraya çevirmek anlamında– "devretmeye zorlayıcı" oluyordu. Avrupa'nın yardımsever hizmet devletlerinin karnı iyi doyan, iyi evlerde oturan, iyi eğitimli çocuklarının büyüyünce "sisteme" karşı başkaldırmaları pek yerinde bir davranıştır, yaklaşan patlamanın ilk belirtileri, Paris'in kenar mahallelerinden taşan yüksek binaların ve trafik sıkışıklığının ortasına düşüncesizce kondurulan ruhsuz bir üniversite "yerleşkesi" içinde bulunan prefabrike varoşlarda hissedilecekti.

12
DEVRİMİN HAYALETİ

"Cinsel ilişki 1963 yılında başladı
Chatterley yasağının sonuyla
Beatles'ın ilk uzunçaları arasında."
Philip Larkin

"Biz devrimi çok sevmiştik."
Daniel Cohn-Bendit

"Tövbekâr burjuvazinin kayıtsız ve ezici proletaryaya karşı isyanı çağımızın en olmadık görüngülerinden biridir."
Sir Isaiah Berlin

"Şimdi dünyadaki bütün gazeteciler poponuzu yalıyorlar...ama ben yapmıyorum canlarım. Şımarık çocukluk okunuyor yüzlerinizden, sizden nefret ediyorum, babalarınızdan da nefret ederdim... Dün Valle Giuila'da polisle çatıştığınızda polisin tarafını tuttum, ne de olsa onlar yoksulların çocukları."
Pier Paolo Pasolini (*Haziran 1968*)

"Dubček'in yanında değiliz. Biz Mao'nun saflarındayız."
(*İtalyan öğrencilerin sloganı, 1968*)

Büyük kültürel anların değeri yalnızca dönüp geçmişe bakıldığında anlaşılır. Altmışlı yıllar farklıydı: Çağdaşlarının yaşadıkları zamanla –ve bizzat kendileriyle– ilişkilendirdikleri sınırların ötesine geçen önemi çağın başlıca özelliklerinden biriydi. Altmışların büyük bölümü, The Who müzik topluluğunun da dediği gibi, "talking about my Generation –benim Kuşağımdan konuşarak" geçti.

Aşağıda da göreceğimiz üzere, bu tümüyle mantıksız bir uğraş sayılmazdı; ama öngörüldüğü gibi bakış açılarında birtakım sapmalara yol açtı. 1960'lar modern Avrupa için gerçekten de olağanüstü sonuçlar getiren bir on yıldı, ancak o dönemde önemli görülen her şey Tarih'te iz bırakmadı. Kendinden hoşnut, yerleşik geleneklere karşı çıkmaya yönelik her dürtü –giyimde ya da fikirlerde– hızla eskiyordu; buna karşılık 1960'ların sonlarında başlayan politika ve kamu işlerindeki gerçek devrimci kıpırtıların tam etkisinin görülmesi biraz zaman alacaktı. Altmışların siyasal coğrafyası insanı yanlış yönlendirebilir –en önemli gelişmeler her zaman en iyi bilinen yerlerde yaşanmıyordu.

1960'ların ortalarında savaş sonrası demografik patlamanın toplumsal sonuçları her yerde hissediliyordu. Görüldüğü kadarıyla Avrupa genç insanlarla doluydu –1968'de Fransa'da yaşları 16 ile 24 olan öğrencilik çağındaki gençler ülke nüfusunun yüzde 16,1'ini oluşturan 8 milyonluk bir güçtü. Daha önceki dönemlerde olsa böyle bir nüfus patlaması ülkedeki gıda kaynaklarını zora sokardı; halkın karnı doyurulabilse de iş olanakları kısıtlı olurdu. Ne var ki ekonomik büyüme ve zenginlik çağında Avrupalı devletlerin karşı karşıya kaldığı başlıca sorun, sayısı giderek artan genç nüfusu nasıl besleyeceği, giydireceği, barındıracağı ve sonra da istihdam edeceğinden çok onları nasıl eğiteceğiydi.

1950'lere kadar Avrupa'daki çocukların çoğu ilköğretimlerini tamamladıktan sonra, genellikle 12 ile 14 yaşları arasında okumayı bırakırdı. Pek çok ülkede ondokuzuncu yüzyılın sonunda getirilen zorunlu ilköğretim güçlükle yürütülmekteydi –İspanya, İtalya, İrlanda ve komünizm öncesinde Doğu Avrupa ülkelerinde köylü çocukları bahar, yaz ve sonbaharın ilk aylarında okula gitmezdi. Ortaöğretim hâlâ yalnızca orta ve daha üst sınıflarla sınırlı bir ayrıcalıktı. Savaş sonrasının İtalyası'nda ortaöğretimi bitirmiş olanların oranı nüfusun yüzde 5'inden azdı.

Gelecekteki rakamların beklentisiyle ve daha geniş kapsamlı sosyal reformların bir parçası olarak savaş sonrasında Avrupa'daki hükümetler öğretime yönelik bir dizi değişiklikler getirdi. Birleşik Krallık'ta okuldan ayrılma yaşı 1947 yılında 15'e (1972'de de 16'ya) çıkarıldı. Savaştan sonraki yıllarda çocuklarının çoğunun 11 yaşında okulu bıraktığı İtalya'da sınır 1962 yılında 14 yaşına yükseltildi. İtalya'da tam gün okula giden çocukların sayısı 1959-1969 arasında ikiye katlandı. 1950 yılında *bakalorya* (lise mezunu) olanların sayısı yalnızca 32 bin ile sınırlı kalan Fransa'da rakamlar yirmi yıl içinde beş katına çıktı: 1970'te *bakalorya* olanlar kendi yaşıtlarının yüzde 20'sini temsil ediyordu.

Öğretim sistemiyle ilgili bu değişikliklerin sarsıcı sonuçları da vardı. O güne dek Avrupalı toplumların çoğunda kültürel fay hattı okumayı, dört temel aritme-

tik işlemi ve ulusal tarihin ana hatlarını öğrendikten sonra okulu terk edenlerle –ezici çoğunluk– 17 ya da 18 yaşına kadar okulda kalan, pek değer verilen ortaöğrenim belgesiyle ödüllendirilen ve profesyonel eğitim ya da istihdam olanağı bulan ayrıcalıklı azınlık arasında yer alıyordu. Avrupa'daki orta okullar, *liseler* ve *Gymnasium*lar egemen seçkin sınıfa özgüydü. Bir zamanlar kırsal kesimin ve kentli yoksulların çocuklarına kapalı olan klasik müfredat artık her toplumsal kesimden gençlere açıktı. Ortaöğretim sistemine giren ve geçen çocukların sayısı çoğaldıkça, onların yetiştiği dünyayla ana-babalarının tanıdığı dünya arasındaki çatlak da büyüyordu.

Kuşaklar arasında beliren bu yeni ve hiç beklenmedik uçurum –etkileri henüz yalnızca aile çevresinde görülmekle birlikte– kendi başına *fiili* toplumsal devrimi getirdi. Fakat on binlerce çocuk alelacele inşa edilen ortaokullara akın edip bambaşka bir çağ için tasarlanmış öğretim sisteminin fiziksel ve mali dokusunu zora sokunca, planlamacılar bu değişikliklerin o güne kadar daha sınırlı sayıda seçkine ayrılmış kurumlara nasıl etki yapacağından kaygılanmaya başlamışlardı: bunlar üniversitelerdi.

1960'tan önce çoğu Avrupalı ortaokulun kapısından bile adım atmamışsa, üniversiteye gitmeyi düşleyenlerin sayısı onlardan daha da azdı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca geleneksel üniversiteler biraz yaygınlaşmış, yüksekokul öğretimi veren başka kurumların, en çok da teknik okulların sayısı artmıştı. Yine de 1950'lerde Avrupa'daki yüksek öğrenim hâlâ, aileleri çocuklarının 18 yaşına dek okula gitmeleri için kazançlarından feragat eden ve ortaokulların ve üniversitelerin aldığı ücretleri karşılayabilen ayrıcalıklı birkaç kişi dışında çoğunluğa kapalıydı. Yoksul ve orta sınıfın çocuklarına burslar verilirdi elbet. Ne var ki Fransa'nın Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyetlerinin üstün beceriye dayalı ve eşitlikçi kurumları dışında bu burslar ek öğretim giderlerini karşılamaktan uzaktı; gelir kaybını bile karşılamıyorlardı.

Daha önceki reformcu kuşağın bütün iyi niyetine rağmen Oxford, Cambridge, *l'École Normale Supérieure*, Bologna ya da Heidelberg üniversiteleri ile Avrupa'nın en eski öğretim kurumlarının geri kalanı hemen herkese kapalıydı. 1949'da İsveç'te 15 bin, Belçika'da 20 bin üniversite öğrencisi vardı. İspanya genelindeki üniversite öğrencilerinin sayısı yalnızca 50 bindi, bu rakam Birleşik Krallık'ta (nüfusu 49 milyon olsa da) bunun iki katı bile değildi. Aynı yıl Fransız öğrencilerin toplamı 130 binden biraz fazlaydı. Oysa şimdi toplu ortaöğretimin doruk noktasına çıkan Avrupa'da çok geçmeden yüksek öğretimin yaygınlaştırması için karşı konulmaz bir baskı olacaktı. Çok şeyin değişmesi gerekiyordu.

Öncelikle Avrupa'ya çok daha fazla üniversite gerekiyordu. Pek çok yerde böyle bir yüksek öğretim "sistemi" yoktu. Çoğu ülkelerin rastgele yapılanmış özerk kurumlar ağı vardı: Her yıl birkaç yüz yeni öğrenci kabul etmek üzere tasarlanmış ve genellikle kamu altyapısına yatırımı çok düşük düzeyde olan ya da hiç olmayan taşra kasabalarında konuşlanmış küçük, eski, sözde bağımsız bir altyapı. Büyümeye elverişli değillerdi, derslikleri, laboratuvarları, kütüphaneleri ve yerleşim alanları (varsa elbet) binlerce genci barındırma olanaklarından yoksundu.

Avrupa'daki tipik üniversite kasabası –Padua, Montpellier, Bonn, Leuven, Fribourg, Cambridge, Uppsala– küçük ve belli başlı kent merkezlerinden biraz uzakta (ve yüzyıllar önce yalnızca bu nedenle özellikle seçilmiş) olurdu: Paris Üniversitesi önemli bir istisnadır. Avrupa'daki üniversitelerin çoğunda Amerikalıların anladığı anlamda yerleşkeler yoktu (bunlar arasında gözle görülür istisnalar Britanya'nın üniversiteleriydi; hepsinden önce de Oxford ve Cambridge), kent çevresiyle fiziksel olarak iç içe geçmişlerdi: Öğrencileri şehirde yaşardı, kalacak yer bulma ve hizmet görmede yerli halka bağlıydılar. Daha da önemlisi, pek çok açıdan yüzlerce yıllık geçmişleri olmasına rağmen Avrupa üniversitelerinin kendilerine ait kaynakları neredeyse yok gibiydi. Mali kaynak bulmada kent yönetimi ya da devlete bağımlıydılar.

Madem Avrupa'daki yüksek öğretim zamanla ilk ve ortaokullara doğru büyüyen uğursuz demografik kambura cevap verecekti, demek ki inisiyatifin merkezden gelmesi gerekiyordu. Britanya'da ve daha küçük çapta da olsa İskandinavya'da sorunun çözümü olarak taşra kentleri ve kasaba merkezlerindeki "yeşil alanlara" yeni üniversiteler yapıldı: İngiltere'de Colchester ya da Lancester, Danimarka'da Aarhus. Ancak ortaokuldan ilk çıkan grup gelmeye başladığında bu yeni üniversiteler mimari açıdan ne kadar ruhsuz olsalar da en azından artan talebi karşılamaya –ve öğretim görevlisi olmak isteyen kalabalık yüksek lisans öğrencilerine iş olanakları sunmaya– hazırdı.

Britanyalı planlamacılar bu yeni üniversiteleri ortak kullanıma açmak yerine daha önceki elit sistemle bütünleştirmeyi yeğlemişlerdi. Böylece Britanya'daki üniversitelerin giriş aşamasında öğrencileri seçme ya da reddetme hakları saklı kaldı: Devlet okullarından mezun olma sınavlarında yalnızca belli bir ortalamanın üzerinde kalan adaylar üniversiteye girme hakkına sahip olabilecek ve her üniversite dilediğine kontenjan ayırabilecekti –ayrıca yalnızca başa çıkabileceği kadar öğrenci alacaktı. Birleşik Krallık'taki öğrenciler ayrıcalıklı azınlık (1968 yılında kendi yaş gruplarının yüzde 6'sı) olarak kaldı ve uzun vadede bunun sonuçlarının toplumsal açıdan gerilemeye yol açtığı çıplak bir gerçekti. Öte yandan

şanslı yeniler için sistem pürüzsüz işliyordu –ve onları Avrupa'nın başka yerlerindeki akranlarının karşı karşıya kaldığı sorunların çoğundan soyutluyordu.

Çünkü Kıta genelinde yüksek öğretim bambaşka bir yöne doğru gitmekteydi. Batı Avrupa devletlerinin çoğunda ortaöğretimden yüksek öğretime geçişte herhangi bir engel yoktu: Devlet mezuniyet sınavlarına giren ve geçer not alan, üniversite öğrencisi oluyordu. 1950'lerin sonuna dek bu konuda hiçbir sorun yaşanmadı: İlgilenenlerin sayısı düşüktü, dolayısıyla üniversitelerin öğrencilerle dolup taşacaklarından korkmaları için herhangi bir sebep bulunmuyordu. Öyle ya da böyle Avrupa'daki üniversitelerin çoğunda akademik çalışmalar eski geleneklere göre biraz ilgisiz ve plansızdı. Burnu büyük ve yanına kimseyi yaklaştırmayan profesörler, zamanında okulu bitirmek için üzerlerinde hiçbir baskı hissetmeyen ve öğrenci kimliğini öğrenmek amaçlı değil de toplumsal kabul görme aracı olarak gören öğrencilerin doldurduğu amfilerde ders verirlerdi.[1]

Yeni üniversiteler inşa etmek yerine Avrupa'daki merkezi planlamacılar varolanları büyütme kararı almakla yetindiler. Üstüne üstlük ek engeller ya da ön eleme sistemleri getirilmesini de dayatmadılar. Tam tersine ve en iyi gerekçelerle geride kalanları ayıklamak üzere kolları sıvadılar –1965'te İtalyan Eğitim Bakanlığı üniversitelere giriş sınavlarını ve sabit kontenjanları kaldırdı. Bir zamanlar ayrıcalıklı olan yüksek öğrenim artık bir haktı. Sonuç tam bir felaket oldu. 1968'de, örneğin, eskiden beri 5 bin öğrenci alan Bari Üniversitesi 30 bini aşkın öğrenciyi barındırmaya çabalıyordu. Aynı dönemde Napoli Üniversitesi'nde öğrenci sayısı 50 bin, Roma Üniversitesi'nde 60 bindi. Yalnızca bu üç üniversite daha on sekiz yıl önce kendi aralarında İtalya'daki toplam öğrenci sayısından daha fazlasını kaydediyorlardı; öğrencilerin çoğu asla mezun olamayacaktı.[2]

1960'lı yılların sonunda İtalya'da her yedi gençten biri üniversiteye gidiyordu (on yıl önce bu oran yirmiye birdi). Belçika'da oran altı birdi. 1950 yılında öğrenci sayısı 108 bin olan ve geleneksel üniversitelerin çoktan kalabalıklaşmaya başladığı Batı Almanya'da 60'lann sonlarına gelindiğinde yaklaşık 400 bin öğrenci bulunuyordu. 1967'de Fransa'da üniversite öğrencilerinin sayısı 1956'daki lise öğrencilerinin sayısına denkti. Avrupa genelinde her zamankinden çok daha fazla öğrenci vardı –akademik deneyimin kalitesi de giderek bozuluyordu. Her yer *tıklım tıklımdı* –kütüphaneler, yatakhaneler, derslikler, yemekhaneler– ve içler acısı durumdaydı (hem de yeni olmalarına rağmen). Savaş

1 Kuşkusuz bu durum Fransa'daki *l'École Polytechnique* ya da *l' École Normale Supérieure* gibi sıkı eleme sınavlarıyla birkaç öğrenciye kapılarını açan ve onları gerçekten çok iyi eğiten kurumlar için geçerli değildi. Ancak bunlar görülmedik ve pek benzeri olmayan örneklerdi.

2 1960'ların ortalarında İtalyan üniversitelerindeki öğrencilerin yalnızca yüzde 44'ü mezun oldu; bu oran 1970'ler boyunca giderek azalacaktı.

sonrası hükümetlerin öğretime yönelik her yerde hızla tırmanan harcamaları ilk ve ortaöğretim kurumlarına, donatımlarına ve öğretmenlerine yoğunlaşmıştı. Bu kesinlikle doğru bir seçimdi ve neresinden bakılırsa bakılsın seçim politikalarının ürünüydü. Ama bir bedeli vardı.

Bu önemli yol ayrımında, (dönemi anlatan belgelerde göz ardı edilen bir ayrıntıyı) daha 1968'de her Avrupa ülkesindeki gençlerin çoğunluğunun, özellikle de köylü, işçi, vasıfsız ya da ister ücra taşra köşelerinden olsun, isterse başka ülkelerden gelen göçmen ailelerin çocuklarının öğrenci *olmadıklarını* hatırlamakta yarar var. İşte öğrenci olmayan bu çoğunluk zorunlu olarak 60'lı yılları çok daha başka türlü yaşadı: En çok da üniversitelerde ve çevrelerinde yaşanan olayların iyice çığırından çıktığı 60'lann sonlarını. Onların fikirleri, özellikle politikaları öğrenci akranlarınınkilere bakılarak anlaşılmaya çalışılmamalı. Ancak gençler başka yönlerden kendine özgü ve ortak bir kültür paylaşıyorlardı.

Her kuşak dünyayı yepyeni bir gözle görür. Altmışlar kuşağı dünyayı yeni ve *genç* görüyordu. Tarih boyunca genç insanlar yaşlı insanlarla dolu, söz sahibi mevkilerde ve örnek olarak kıdemlilerce doldurulan bir dünyaya girmektedirler. 1960'ların ortasındaki kuşak içinse durum farklıydı. Kültürel ekosistem geçmiştekine göre çok daha hızlı evrim geçiriyordu. Geniş, refah, el üstünde tutulan, özgüvenli ve kültürel açıdan özerk bir kuşağı, ana-babalarının alışılmadık kadar dar, güvensiz, Buhran'dan ürkmüş ve savaşta yıkılmış kuşağından ayıran uçurum yaş farkından kaynaklanan alışıldık farklılıktan çok daha derindi. En iyi olasılıkla gençler yaşadıkları toplumun göz göre göre ve onlar istese bile kendini –değerlerini, yaşam biçimini, kurallarını– değiştirmek istemediğini düşünüyorlardı. Popüler müzik, sinema ve televizyon genç insanlarla doluydu, ayrıca seyirci ve pazar olarak onları hedef alıyordu. 1965'te yalnızca gençlere yönelik ve onlara bağlı radyo ve televizyon programları, dergiler, mağazalar, ürünler ve başlı başına sektörler vardı.

Her ulusun gençlik kültürünün kendi putları ve kurumları, tümüyle kendine ait örnekleri (23 Haziran 1963 günü Paris'in Place de la Nation'da düzenlenen *Fête des Copains*[3] 60'larda Fransa'daki gençlik kültürünün başlıca etkinliğiydi, ne ki başka yerlerde fark edilmeden geçip gitmişti) olsa da dönemin popüler kültürel kalıpları ulusal sınırlar ötesine artık görülmedik kadar kolay ulaşıyordu. Kitle kültürü, tanımı gereği, uluslararası boyutlara varmıştı. İngilizce konuşulan dünyada, genellikle de İngiltere'nin kendi sınırları içerisinde başlayan bir akım (ister müzikte olsun ister giyimde) daha sonra yayılarak güneyi ve doğuyu kaplardı: Kültürün giderek görselleşmesi (böylece sınırlar ötesine geçmesi) buna

3 Dostluk Festivali (ç.n.)

olanak sağlar, ama bazen de bölgesel düzeyde ortaya atılan seçenekler, sıklıkla siyasal müdahaleler nedeniyle engellenirdi.[4]

Yeni akımlar zorunlu olarak daha varlıklı gençlere yönelikti: plakların, konserlerin, ayakkabı, giyecek, makyaj malzemeleri ve havalı saç stillerinin parasını karşılayabilecek Avrupa'daki beyaz orta sınıfın çocuklarına. Fakat bu malların tanıtımı gelenekçi çevrelere dikkat çekecek kadar aykırı gelmişti. Zamanın en başarılı müzisyenleri –Beatles ve onlara öykünenler– Amerikalı (çoğu siyah) blues gitarcılarının ritimlerini temel alıyor ve onları doğrudan Britanya işçi sınıfının dilinden ve deneyimlerinden alınma somut gerçeklerle eşleştiriyorlardı.[5] İşte bu düpedüz kendine özgü bileşim Avrupa gençliğinin doğal ve uluslarüstü kültürüne dönüştü.

Popüler müziğin içeriği çok önemliydi ama biçimi daha da çarpıcıydı. 1960'larda herkes için *tarz* daha ön plandaydı. Bunun hiç de yeni bir durum olmadığı düşünülebilir. Belki de çağın acayipliği tarzın özün yerine geçmesinden geliyordu. 1960'ların popüler müziğinin *ton* ve çalınış *tarzı* bakımından başkaldıran bir havası vardı –bundan ötürü sözleri de çoğu zaman uyuşturucuydu ve yabancı dinleyicilerce en iyi olasılıkla yarım yamalak anlaşılırdı. Avusturya'da Britanya ya da Amerika kökenli pop müzik söylemek ya da dinlemek şaşkına dönmüş, Hitler kuşağından gelen ana-babalara saygısızlık etmekle eşanlamlı görülürdü; aynı durum *mutadis mutandis*[6] sınır komşusu Macaristan ya da Çekoslovakya için de geçerliydi. Deyim yerindeyse, müzik sizin adınıza başkaldırıyordu.

Eğer 60'ların yaygın müzik kültürü daha çok cinsellikle ilgili gibi göründüyse –en azından bir süreliğine, uyuşturucu ve politikaya yönelene kadar– bu da büyük ölçüde tarz sorunuydu. Artık ana-babalarından ayrı yaşamaya başlayan gençlerin yaşı bundan böyle daha da düşecekti. Doğum kontrol yöntemleri de giderek daha güvenli, daha kolay kullanılır olmuş, ayrıca yasallaşmıştı.[7] Çıplak be-

4 Komünist blokta pop kültür olarak "60'lar" elden düşme bir deneyim gibi yaşanmak zorunda kalmıştı. Yine de aradaki farkı abartmamak gerek. Çağın özgün örneğine uyarlarsak: Doğu Avrupa'da herkes Beatles'ın kim olduğunu bilirdi, çoğu müziklerini duymuştu. Yalnızca Beatles'ı da değil: Fransız rock şarkıcısı Johnny Hallyday 1966'da Slovakya'nın küçük bir kenti Košica'da konser verdiği zaman 24 bin kişi gelmişti onu dinlemeye.

5 Beatles topluluğunun üyeleri Liverpool işçi sınıfından geliyordu –ya da Paul McCarthy'yi düşünürsek ondan bir iki gömlek üstündüler. Altmışların bir başka sivri dilli rock grubu olan Rolling Stones tıpkı Londra orta sınıf kökenli üyeleri gibi ele aldığı konular açısından biraz daha bohem kaçıyordu. Bu elverişsizliği bilerek sert bir tarz benimseyerek ve Rolling Stones üyelerinin gösterişli cinsel yaşantılarının enine boyuna duyurulmasıyla aştılar.

6 gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra (ç.n.)

7 Ancak 60'ların çoğu döneminde Batı ve Doğu Avrupa'nın pek çok yerinde doğum kontrolü hakkında bilgi yaymanın hâlâ yasak olduğunu vurgulayalım. 1961'de doğum kontrol hapı kullanımını onaylayan Britanya istisnaydı –Manş'ın öte yakasında şarkıcı Antoine'ın 1966'da gün gelecek Hap "Monopriz dükkânlarında satılacak" bir Fransa'ya duyduğu özlemi dile getirdiği albüm bir milyon satmıştı.

denlerin uluorta boy göstermesi, sinemada ve edebiyatta sınırsız cinsel tasvirlere bolca yer verilmesi giderek, en azından Kuzeybatı Avrupa'da daha da yaygınlaşıyordu. Tüm bu nedenlerden ötürü eski kuşak, cinsel yasakların tümüyle kalktığı kanısındaydı –çocukları da onların bu kâbusunu beslemekten zevk alıyorlardı.

Aslında 60'lann "cinsel devrimi" genç ya da yaşlı toplumun ezici çoğunluğu için neredeyse kesinlikle bir ılgımdı. Bilebildiğimiz kadarıyla, Avrupalı gençlerin çoğunun cinsel merakları ve uygulamaları çağdaşlarının ileri sürdüğü gibi hızla ya da kökten değişmemişti. O dönemde yapılan anketler ışığında, öğrencilerin cinsel yaşantısı bile daha önceki kuşağınkinden çok da farklı sayılmazdı. Altmışların özgür cinsel tarzı (biraz da haksız yere) ahlaki dürüstlük ve kabızlığa varan duygusal baskı çağı olarak tanıtılan 50'li yıllarla çelişiyordu. Öte yandan 1920'lerle ya da Avrupa'daki yozlukla veya 1860'ların Parisi'nde ortaya çıkan düşmüş kibar kadınlarıyla karşılaştırıldığında "Çılgın Altmış Gençliği" uslu kalırdı.

Öne çıkarılan tarza uygun olarak 60'lar kuşağı başka *görünmek* konusunda da görülmedik ölçüde ısrarlıydı. Giyim, saç, makyaj ve hâlâ "moda aksesuarları" adı verilen her şey kuşak ve siyasal kimlik tanıtımında yaşamsal etiketlerdi. Bu akımların kaynağı Londra'ydı: giyim, müzik, fotoğraf, modellik, reklamcılık, hatta toplu pazarlanan dergiler hep orayı örnek alıyordu. Ucuz tasarımları ve kalitesiz kumaşlarıyla adını çoktan duyurmuş olan Britanyalıların saygınlığı açısından bu beklenmedik bir gelişmeydi, bu konularda geleneksel anlayışın tersyüz olmasıydı, zaten kısa sürdü. Yine de aldatmaca "Çılgın Londra" şafağında –*Time* dergisi 1966 nisanında uygun görmüştü bu yakıştırmayı– çağa belirgin bir ışık tutuyordu.

1967 yılına girildiğinde Britanya başkentinde kendilerini "butik" olarak tanıtan dükkânların sayısı 2 binden fazlaydı. Bunların çoğu, erkek eşcinsellerin eski uğrak yeri, şimdi de gerek eşcinseller gerekse karşı cinsle ilişki kuranlar için "şıklığın" moda merkezine dönüşen Carnaby Caddesinde sıralanan giyim mağazalarında görülen malların taklitlerini utanmadan satarlardı. Paris'te Fransız erkek giyimi devriminin ilk habercisi olan "New Man" giyimevi 13 Nisan 1965 tarihinde rue de l'Ancienne Comédie üstünde açılmıştı. Bir yıl içinde taklitleri onu izledi, hepsi de moda gereği Britanya İngilizcesi'ni çağrıştıran adlar almışlardı –"Dean", "Twenty", "Cardiff" vb.

Carnaby Caddesi tarzı –Batı Avrupa çapında (İtalya'da diğer yerlere göre o kadar belirgin olmasa da) klonlanıp hem erkeklere hem kadınlara yönelik ve otuzunu aşmış kimseye yakışmamasına özen gösterilen rengârenk ve dış hatları ortaya çıkaran giysileri öne çıkardı. "New Man" giyimevinin kırmızı fitilli kadifeden daracık pantolonlarıyla üstü saran siyah gömlekleri sonraki üç yıl

boyunca Parisli sokak göstericilerinin değişmez üniforması olacak ve her yerde taklit edilecekti. Altmışlarla ilgili her şey gibi bunlar da erkekler için erkekler tarafından yapılıyordu; ancak genç kadınların da giyebilecekleri bu giysiler giderek onların da üzerinden çıkmıyordu. Paris'in başlıca modaevleri bile etki altında kalmıştı: 1965'ten sonra kentteki desinatörler artık etekleri bırakıp pantolon çizimlerine ağırlık verdiler.

Şapka yapımı da geriliyordu. Buysa, geleneksel şapka kullanımının yalnızca "yaşlı" kimselerin katıldığı resmi etkinliklerle sınırlanmasıyla kendini ifade etmenin son noktası olarak başlıkların yerine saçı önemseyen gençlere yönelik pazarın önceliklerini işaret ediyordu.[8] Şapkalar tümden ortadan kalkmadı elbet. Erkek giyimindeki geçiş döneminin ikinci aşamasında, müzikte de yaşanan benzer değişimi yansıtarak neşeli, canlı renklerde (50'lerin sonlarından miras alınan) "şık başlıklar" sokak giysilerinin daha "ciddi" parçası olarak ortaya çıktı. Gençlerin giyimi artık kendi esin kaynakları olan "proletarya" ve "radikal" kaynaklara daha yakın bir tarzda biçimlenip pazarlanıyordu: bir tek blucinler ve "iş gömlekleri" değil çizmeler, koyu renkli ceketler ve deri "Lenin" kasketlerini (ya da keçe kaplı çeşitleri 19. yüzyılın Macar ayaklanmacılarının "Kossuth[9] kasketlerini") andırıyordu. Bu içine kapalı moda Britanya'da pek benimsenmemişti, öte yandan on yılın sonunda Alman ve İtalyan radikallerle onların öğrenci yandaşları arasında adeta yarı-resmi bir üniforma halini almıştı.[10]

Hippilerin çingene tarzı bol etekleri gözde olan her iki akımla da örtüştü. Özünde Avrupalı olan "Carnaby Caddesi" ve "Sokak kavgası yapanların" görünümleriyle çelişen hippi kılığı –batılı olmayan "karşı kültür" içerisinde anlaşılmazca "ütopik" ve gösterişçi tüketimin etkisi altında cinsiyetsiz ahlak anlayışı– Amerika'dan ithal edilmişti. Ticari yararı gözle görülürdü, 60'ların ortalarında tene yapışan, uç kesimli giyeceklere yönelik talebi karşılamak üzere mantar gibi biten satış yerleri çok geçmeden stoklarını yeni giyim anlayışına uydurmak için kolları sıvadılar. Hatta bir ara "Mao kılığını" bile pazarlamaya kalktılar. Yakası sımsıkı kesilmiş biçimsiz bir ceketin yanında her yerde görülen "proleter" kasketle tanıtılan Mao kılığı üç tarzın ortak yönlerini özenle birleştiriyor, yanına bir de Çinli diktatörün devrimci anlayışını anlatan *Küçük Kızıl Kitap*'ı "aksesuar" olarak ekleniyordu. Gelgelelim bir grup Fransız öğrencinin görev ruhuyla Mao'yu araştırıp onun izinden gitmeye çabaladığı Godard'ın 1967

8 Siyah berelerin, kasketlerin, hatta kadın bonelerinin hâlâ günlük olarak kullanıldığı kenarda köşede kalmış taşra yerleşimlerine bu moda gecikmeli gelecekti. Oralarda bir süre daha başlıklar bölgesel kökenin ve sosyal sınıfın sağlam geleneksel göstergesi olarak kaldı.

9 Lajos Kossuth (1802-1894) Macar ulusal kahramanı. Macar bağımsızlık hareketi bastırılınca Osmanlı İmparatorluğu'na sığınarak 1850-51 yıllarında Kütahya'da kalmıştır. (ç.n.)

10 Ertesi on yılda hiç zorluk çekilmeden dazlakların kılığının bir parçası olacaktı.

yapımı *La Chinoise*[11] adlı filmine rağmen "Mao kılığını" çoğu kimse –hatta Maocular bile– pek beğenmedi.

Karşı kültür politikaları ve onların simgeleri 1967'den "Üçüncü Dünya" ülkelerinin gerilla ayaklanmalarının romantik haberleriyle ilişkili olarak iyice keskinleşmişti. Yine de Avrupa'yı tümüyle avcunun içine almadı. Che Guevara'nın ölümünden sonra başkaldıran batılı gençlerin gözünde şehit misali İsa benzeri posterlerle yüceltilmesi bizi yanıltmamalı: Avrupa'da 60'lar Avrupa merkezciydi. "Hippi devrimi" bile tam olarak Atlantik'i geçmiş sayılmazdı. Dalgalarının ulaşabildiği en uzak nokta, geride her yerdekinden daha gelişmiş bir uyuşturucu kültürünün tortularını –ve ses getiren bir uzunçalar albüm– bıraktığı yerler Büyük Britanya ile Hollanda sahilleri oldu.

Altmışların uçarı yanı –moda, pop kültür, seks– boş laf ve gösteriye indirgenmemeli. Yeni kuşağın dedelerinin –hâlâ kıtada işleri yürüten yaşlıların (Adenauer, De Gaulle, Macmillan –ve de Kruşçev) egemen olduğu çağla bağlarını koparmasının bir yoluydu. Elbette 60'ların dikkat çekici *pozcu* yanları –daima o dönemle ilişkilendirilecek narsisçe kendine düşkünlük– hep birden ele alındığında yanıltıcı olabilir. Ama onların zamanında ve onlara göre her şey yeni ve taze görünüyordu. Çağdaş sanatın soğuk, haşin pırıltısı ya da 60'ların sonlarındaki kuşkucu filmler bile yakın geçmişin sıcak burjuva savaşından sonra dinçleştirici ve özgün gelmişti. Çağın tekbenci şımarıklığı –gençlerin "kendi bildiklerini yaparak", "her şeyi askıya alarak" ve "savaşmayıp sevişerek" dünyayı değiştirebilecekleri düşüncesi– hayalden ibaretti ve üstelik çürük çıktı. Ama o dönemin ne tek hayaliydi ne de en saçması.

1960'lar Kuram'ın büyük çağıydı. Bunun anlamını açıklamak önemli: Sözü edilen o günlerde biyokimya, astrofizik ya da genetik bilim dallarında yürütülen gerçekten çığır açıcı çalışmalar değildi; çünkü bunlar uzman olmayanlarca büyük ölçüde göz ardı edilmekteydi. Avrupa'daki sosyal düşünce alanında yaşanan rönesans da değil: Yirminci yüzyılın ortalarında Hegel, Comte, Marx, Mill, Weber ya da Durkheim ile boy ölçüşebilecek sosyal kuramcılar yetişmedi. "Kuram" felsefe anlamına da gelmiyordu: Dönemin en tanınmış filozofları –Bertrand Russell, Karl Jaspers, Martin Heidegger, Benedetto Croce, Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre– ya ölmüş ya yaşlanmış ya da başka alanlara yönelmişlerdi; öte yandan Doğu Avrupa'nın önde gelen düşünürleri –Jan Patočka ya da Leszek Kolakowski– hâlâ kendi ülkelerinin dışında pek tanınmıyorlardı.

11 Çinli Kız (ç.n.)

1934'ten önce Orta Avrupa'da serpilen ekonomist, filozof ve sosyal kuramcılardan oluşan parlak aveneye gelince: sağ kalanların çoğu kendi alanlarında modern "Anglo-Sakson" entelektüel çekirdeği oluşturdukları ABD, Büyük Britanya ya da Avustralya ile Yeni Zelanda'ya daimi sürgüne gitmişlerdi.

Yeni moda olan kullanımında "Kuram" bambaşka bir anlam içermekteydi. Daha çok akademik öğretilerin –öncelikle tarih, sosyoloji, antropoloji gibi sosyal bilimlerin ama aynı zamanda insan bilimlerinin, daha ileriki yıllarda da laboratuvar bilimlerinin ta kendilerinin– yöntem ve amaçlarını "sorgulamak" (sanatta çağdaş bir terim) olarak anlaşılıyordu. Üniversitelerin alabildiğine büyüdüğü bir çağda süreli yayınların, dergilerin ve okutmanların sürekli "model" arayışı içinde olması her türlü "teori" için bir pazar ortaya çıkardı –bunu körükleyenler ileri entelektüel çevrelerden çok doymak bilmeyen tüketici talebiydi.

Devrim teorisinin ön sırasında Tarih ile daha ılımlı sosyal bilimlerin akademik öğretileri yer alırdı. Avrupa'da tarihsel araştırmaların yenilenmesi bir kuşak önce başlamıştı: Gerek *Economic History Review* gerekse *Annales: Économies, Sociétés, Civilizations*, revizyonist programları başlıklarından anlaşılan 1929 yılında kurulmuş ekollerdi. 1950'lerde Büyük Britanya Komünist Partisi Tarihçiler Grubu ile *Past & Present* adlı etkili sosyal tarih dergisi; İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi'nde Richard Hoggart ile Raymond Williams'ın çalışmalarından esinlenen Kültür Araştırmaları Birimi, ondan kısa bir süre sonra da Batı Almanya'daki Bielefeld Üniversitesi'nden Hans-Ulrich Wehler çevresinde gelişen Sosyal Tarih ekolü ortaya çıktı.

Bu topluluk ve kurumlarla ilişkili kimselerin ürettiği bilimsel düşüncenin ille de yerleşik gelenekleri sarsıcı nitelikte olması gerekmiyordu; öyle ki çoğu zaman yüksek kalitede olsa da yöntembilimsel açıdan genellikle alışılagelmişti. Bilinçli olarak *yoruma açık*, dogmatik olmayan ama kuşkuya yer vermeyecek ölçüde sol eğilimliydi. Burada tarih, sosyal kuramla sınıfın, en çok da aşağı tabakaların öneminin dayatılmasıyla canlandırılırdı. Amaç yalnızca belli bir tarihsel olayı aktarmak ya da açıklamak değil, onun daha derinde yatan anlamını su yüzüne çıkarmaktı. Bu anlayış çerçevesinde tarih yazma; geçmişle bugün arasında, bilimsel varsayımlar ve çağdaş sorumlulukla yeni kuşak öğrencilerin bu bakış açısıyla (sıklıkla yanlış olmakla birlikte) okudukları arasında köprü kurmak görevini üstlenmişe benziyordu.

Ancak Tarih siyasal uygulamaları nedeniyle kuramsal varsayımlardan kendine özgü bir biçimde etkilenmeyen bir öğretidir: Kuram ona ne kadar çok burnunu sokarsa, Tarih o kadar geriye çekilir. Altmışların önde gelen bir iki tarihçisi yaşlılıklarında putlaştırılmış olsalar da hiçbiri –düşünceleri ne kadar

sarsıcı olursa olsun– kültürel yol gösterici olarak sahneye çıkmamıştı. Başka öğretilerin durumu daha iyiydi –ya da daha kötü, bu bakış açısına göre değişirdi. Dilbilim alanından daha önceki bir yaklaşımı ödünç alan kültürel antropologlar –Claude Lévi-Strauss'un önderliğinde –toplumların çeşitliliklerine ve farklılıklarına daha kapsamlı yeni bir açıklama getirdi. Önemli olan yüzeydeki sosyal uygulamalar ya da kültürel belirtiler değil öz, insan ilişkilerindeki derin yapılardı.

"Yapısalcılık" adını alan bu kuram epey çekiciydi. İnsan yaşamını sınıflandırmanın bir yolu olarak *Annales* tarih ekolüyle –en iyi bilinen çağdaş temsilcisi Fernand Braudel ününü coğrafi ve sosyal yapıların uzun dönemler boyunca geçirdiği ağır değişimi tarihin kuş bakışıyla anlatan *longue durée*[12] üzerine yaptığı çalışmayla kazanmıştı– yakın benzerlikler taşıyordu, dolayısıyla dönemin akademik tarzına pek uygun düşmüştü. Öte yandan yapısalcılığın entelektüel ve uzman olmayan çevrelerce her an ulaşılabilir olması daha da uygundu. Lévi-Strauss'un benzer öğretilerdeki hayranları tarafından açıklandığı üzere yapısalcılık temsili bir teori bile değildi: tanımladığı sosyal kodlar ya da "işaretler" belirli insanlarla, yerlerle ya da olaylarla ilişkili olmayıp yalnızca kapalı bir sistemdeki başka işaretlerle ilişkilendirilmişti. Bu nedenle deneysel sınamalara ya da çürütmelere bağlı kalmadı –yapısalcılığın her zaman *yanlış* çıkacağının gösterilmesinin hiçbir anlamı yoktu– ve ortaya attığı iddiaların yerleşmiş geleneklere karşı gelme tutkusu çelişkilere dayanıklılığıyla birleşince geniş kitlelerce benimsenmeyi güvence altına almış oluyordu. Her şey "yapıların" birleşimi olarak açıklanabilirdi: Pierre Boulez bestelerinden birine *Structures* adını verirken bu sözcüğe "zamanımızın kilit sözcüğü" demişti.

1960'lar boyunca ortalık uygulamalı yapısalcılıktan geçilmiyordu: Antropoloji, tarih, sosyoloji, psikoloji, siyasal bilim ve elbette edebiyat alanında. En çok tanınmış uygulamacıları –bunlar çoğu zaman bilimsel yüreklilikle doğru ölçüde kendini tanıtmaya yönelik doğal yeteneği birleştirirlerdi– televizyonun kitle iletişim aracı olmaya başladığı yıllarda entelektüel ilgi odağına girme şansını yakalayarak uluslararası ün kazandılar. Michel Foucault elli yıl önce Henri Bergson'un yaptığını daha erken yaşta, sohbet odalarının gözdesi, Paris'te konferans gezilerinin yıldızı olmakla başarmış görünüyordu. Öte yandan *Les Mots et les choses*[13] 1966 yılında yayımlandıktan sonra dört ay içinde 20 bin kopya satılınca Foucault neredeyse bir gecede üne kavuşacaktı.

Tıpkı Albert Camus'nün asla "varoluşçu" olmadığında ve onun ne anlama geldiğini bilmediğinde dayattığı gibi Foucault da "yapısalcı" olmadığına ant

12 uzun vade, uzun süre, uzatılmış ömür (ç.n.)
13 Kelimeler ve Şeyler, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara, 1994 Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay (ç.n.)

içiyordu.[14] Ancak Foucault hiç olmazsa teslim olmak zorunda kaldığından ne düşündüğünün pek önemi yoktu. "Yapısalcılık" artık alışılageldik doğrusal açıklamalarla sınıflandırmaların sarsıldığı ve varsayımlarının sorgulandığı geçmişle ya da bugünle ilgili görünürde sarsıcı olan bütün hesaplaşmaların kısaltılmışıydı. Daha da önemlisi "yapısalcılar" bireylerin rolünü ve insan ilişkilerindeki bireysel girişimleri aza indirgeyen, hatta inkâr eden kimselerdi.[15]

Her kalıba giren uygulamalar nedeniyle her şeyin "yapısal" olduğu fikri can alıcı bir noktayı açıklığa kavuşturmaktan uzak kalmıştı. Fernand Braudel ya da Claude Lévi-Strauss, hatta Michel Foucault açısından hedef kültürel sistemin gizli işleyişini bulup çıkarmaktı. Bu ister sarsıcı bir bilimsel çaba olsun ister olmasın –Braudel için söz konusu değildi– değişimi ve geçişi gölgede bırakıyor ya da önemsizleştiriyordu. Özellikle kararlı siyasal olayların bu yaklaşıma karşı koydukları görüldü: belli bir aşamada şeylerin neden değişmesi *gerektiği* açıklanabilirdi ama bunun *nasıl* olduğu ya da sosyal aktörlerin süreci kolaylaştırmaya neden eğilimli oldukları açık değildi. İnsan yaşamına yorum getirme çabası olarak insanların dışladığı yapılar düzenine dayanan herhangi bir kuram kendi varsayımları tarafından kösteklenirdi. Entelektüel açıdan sarsıcı olan yapısalcılık siyasal olarak edilgendi.

Altmışların gençlik dürtüsü dünyayı anlamakla ilgili değildi; Karl Marx'ın daha 26 yaşındayken kaleme aldığı ve bu yıllarda sıkça tartışılan *Feuerbach Üzerine On Birinci Tez*'de Marx'ın kullandığı sözcükleri aktaralım: "Filozoflar dünyayı türlü yollardan yorumlamakla yetinmiş bulunuyor; oysa önemli olan onu değiştirmek." Konu dünyayı değiştirmek olunca dünyayı yorumlamayı her şeyi kapsayan değişim projesiyle ilişkilendirdiği ileri sürülen büyük kuram hâlâ bir taneydi; insan girişimine fırsat tanırken her şeyin anlamına açıklama getiren yalnızca bir Ana Plan vardı: Marksizm'in kendi siyasal programı.

Altmışların Avrupası'nda görülen entelektüel eğilimler ve siyasal takıntılar bir tek Marx ve Marksizm'e duyulan hayranlığın sürmesi ışığında ele alınırsa anlamlıdır. Jean-Paul Sartre 1960'ta yayımlanan *Diyalektik Aklın Eleştirisi* adlı

14 1960'ta "varoluşçuluk" *–existentialism* (birkaç yıl sonraki "yapısalcılık" gibi) daha önceki dönemlerdeki "bohem" yakıştırmasına yaklaşan genel amaçlı bir slogandı: Hamburg'un Reeperbahn semtinde Beatles'ı dinlemeye gelmiş işsiz sanat öğrencileri de kendilerine "Varcı" *–Exis* derlerdi.

15 Öyle ya da böyle ünlü psikanalist kuramcısı Jacques Lacan'ın bu kimselere benzetilmesi tuhaf olabilir. Ancak Lacan özel bir vakaydı. Altmışların Parisi'nde yaşanan laçkalaşmışlığa rağmen tıp, biyoloji ve nöroloji alanlarındaki çağdaş gelişmelerden habersiz kalsa da ne mesleği ne de itibarına gözle görülür bir zarar gelmişti.

çalışmasında şöyle der: "Marksizm'in zamanımızın eşsiz felsefesi olduğunu düşünüyorum." Sartre'ın sarsılmaz inancı evrensel düzeyde paylaşılmadı, ancak dünyayı anlamak isteyen herkesin Marksizm ile onun siyasal mirasını ciddiye alması gerektiği konusunda genel bir uzlaşma vardı. Raymond Aron –Sartre'ın çağdaşı, bir zamanlar arkadaşı ve entelektüel rakibi– ömür boyu bir anti-komünist olarak yaşadı. Ama o da Marksizm'in çağın egemen görüşü, çağının laik inancı olduğunu (pişmanlık ve hayranlıkla karışık duygularla) açıktan açığa kabul etmişti.

1956 ile 1968 arasında Avrupa'da Marksizm canlılığını geçici olarak yitirerek varlığını sürdürdü –ve sanki gelişti. Stalinist Komünizm 1956'da su yüzüne çıkan ve yaşanan olaylarla rezil olmuştu. Batı'daki (İskandinavya, Britanya, Batı Almanya ve Benelüks ülkelerinde) komünist partiler ya siyasal açıdan sahneden çekilmiş; yavaş da olsa yanılgıya yer bırakmayacak ölçüde (Fransa'da) geriye gitmişlerdi ya da İtalya'da olduğu gibi Moskof mirasından uzaklaşma çabasındaydılar. Leninist partilerin tarihinde ve öğretilerinde somutlaşan resmi Marksizm büyük ölçüde gözden düşmüştü –en çok da egemenliğini sürdüğü topraklarda. Komünistlere oy vermeyi yeğleyen Batı'daki seçmenlerin bile konuya ilgilerinin azaldığı belliydi.

Aynı zamanda entelektüel ve akademik çevrelerde Marksist mirasın Sovyet uyarlamasından ayrılabilen ve onun manevi enkazından kurtarılabilen parçalarına gösterilen ilgi yaygınlaşıyordu. Kurucu'nun ölümünden beri Marksist ve *marksizan* topluluklar ve hizipler hep olmuştu –daha 1914'ten önce Gerçek Mirasçı olduğunu ileri süren ufak çaplı siyasal partiler ortaya çıkmıştı. Büyük Britanya Sosyalist Partisi (SPGB) gibi bunlardan birkaçı hâlâ varlığını sürdürmekteydi: Siyasal namuslarıyla övünür ve özgün Marksist metinleri bir tek kendilerinin doğru yorumladıklarını savunurlardı.[16] Fakat ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki sosyalist hareketler, çevreler, kulüp ve dernekler 1900-1910 yıllarında birleşen sosyalist partilerle işçi partilerinin genel amacı içine katılmışlardı. Modern Marksist çekişmelerin kökleri bundan sonraki Leninist hizipleşmenin içindedir.

Sovyetler'in ilk yıllarında yaşanan hizipler arası kavgalar en kalıcı Marksist "sapkınlığa" çanak tutmuşlardı, Troçki ve yandaşlarının sapkınlığına. Troçki'nin Stalinist bir suikastçının ellerinde Meksika'da ölmesinden çeyrek yüzyıl sonra her Avrupa devletinde (bundan ötürü hiç de azımsanmayacak kadar) asla yasaklanmayan Troçkist partiler türedi. Gözden kaçmayacak kadar küçüktüler, doktrinlerini ve taktiklerini belirleyen, adını aldıkları kurucularını çağrıştıran

16 SPGB bu kitabın yazıldığı günlerde hâlâ varlığını sürdürüyor. Değişime meydan okuması ve kendi çağdışı kalmışlığının kötü etkisinde kalmayacak kadar küçük olması nedeniyle sonsuza dek ayakta kalacağa benziyor.

karizmatik, otoriter bir başkan tarafından yönetilirlerdi. "Antrizm[17]" en beylik stratejileriydi: Daha büyük sol örgütlere (partiler, işçi sendikaları, akademik dernekler) sızarak onların üzerine egemenlik kurmak ya da politikalarıyla siyasal ittifaklarını Troçkist kuramın gerektirdiği doğrultuda sürüklemek.

Dışarıdan bakanların gözünde Troçkist partiler –ve üye oldukları kısa ömürlü Dördüncü (İşçi) Enternasyonal –Lenin'e bağlılıkları ortak olan ve birbirilerinden yalnızca Troçki ile Stalin arasındaki iktidar mücadelesinin kanlı tarihiyle ayrılan komünist partilerden pek farklı değildi. Oysa inanç sisteminde ayırt edici kritik bir nokta vardı –Troçkistler "sürekli devrim" söylemini dillerinden düşürmüyor ve resmi komünistleri işçi devrimini tek bir ülkeyle sınırlı tutarak yarıda kesmekle suçluyorlardı– ama başka yönlerden aradaki gözle görülür tek farklılık Stalinizm siyasal başarıya ulaşırken Troçkistlerin düpedüz fiyaskoya uğramasıydı.

İşte Troçki'nin sonraki yandaşlarına hoş görünen de bu başarısızlığın ta kendisiydi. Geçmiş acımasız görünebilirdi, fakat nerede yanlış yaptıklarını incelemeleri –Sovyet devrimi 1794 yılında Jakobenlere ağır bedel ödeten Thermidor darbesini andıran bürokratik bir tepkinin ürünüydü –sayesinde ileriki yıllarda başaracaklarına kesin gözüyle bakabileceklerini düşünüyorlardı. Öte yandan her ne kadar gücü sınırlı bile olsa Troçki de Sovyet rejiminin ilk yıllarında can alıcı görev üstlenmişti, dolayısıyla sapmalarda sorumluluk payı vardı. Yeni ve siyasal açıdan suçsuz bir kuşağın gözünde *gerçekten* çekici olan başarısızlıklar Avrupa Komünizmi'nin yitik liderleriydi, hiçbir siyasal sorumluluk üstlenme şansı bulamamış kadınlarla erkekler.

Buna göre 1960'lar Alman *Frei Korps*[18] askerleri tarafından 1919 yılının ocak ayında başarısızlığa mahkûm Berlin devrimi sırasında katledilen Polonyalı Yahudi sosyalist Rosa Luxemburg'un; kamuoyu önünde hepsini reddetmeye zorlanmadan önce kısa süreliğine de olsa 1920'lerdeki yazıları tarih ve edebiyatın resmi komünist yorumlarına alternatif getiren Macar komünist düşünür György Lukács'ın ve öncelikle İtalyan Komünist Partisi'nin kurucularından olan ve İtalyan tarihi ve devrimci politikaları üzerine yayınlanmamış, çoğunu 1926'dan 1937 nisanında 46 yaşındaki ölümüne kadar çürüdüğü faşist cezaevlerinde kaleme aldığı bir dizi başarılı yazının sahibi Antonio Gramsci'nin yeniden keşfine tanık oldu.

1960'lar boyunca üçünün de çalışmaları defalarca ve pek çok dilde yeniden ya da ilk kez yayımlandı. Ortak yönleri az, paylaştıklarının çoğu da olumsuzdu;

17 Siyasal taktik olarak bir örgütün üyelerini başka bir örgüte girip o örgütü ele geçirmeye ya da üyelerinden yandaş toplamaya teşvik etmesi. (ç.n.)

18 Özgür Birlikler (ç.n.)

hiçbiri (1919 martıyla ağustosu arasında Budapeşte'de Béla Kun'un kısa süreli komünist diktatörlüğü sırasında Kültür Komiseri olan Lukács dışında) yetkili makamlara gelmemişti; hepsi bir dönem Leninist uygulamalara karşı çıkmışlardı (Luxemburg'un uyuşmazlığı Bolşevik iktidarından önceye dayanıyordu) ve üçü de daha pek çokları gibi resmi komünist teori ve pratiğinin gölgesinde uzun yıllar ihmal edilmişti.

Luxemburg, Lukács, Gramsci ve yirminci yüzyılın başlarında unutulmuş diğer Marksistlerin[19] yazılarının günışığına çıkarılmasıyla birlikte Marx da yeniden keşfedildi. Öyle ki yeni ve görünürde bambaşka bir Marx'ın ortaya çıkarılması bu yıllarda Marksizm'e duyulan ilginin can alıcı noktasıydı. "Eski" Marx, Lenin ile Stalin'in Marx'ıydı: Neo-pozitivist yazıları demokratik merkeziyetçiliği ve proleter diktatörlüğü öngören ve onaylayan Victoria döneminin sosyal bilimcisi. Bu Marx olgunluk çağındaki yazılarının ne amaçla kullanıldığından doğrudan sorumlu tutulamasa bile onlarla ilişkisi kesindi. İster Komünizm'in hizmetinde olsun ister Sosyal Demokrasi'nin bunlar *eski* Sol'a aitti.

1965'lerde kendine yakıştırdığı adla *yeni* Sol yeni metinler arıyordu –onları genç Karl Marx'ın yazılarında, Marx'ın daha yirmili yaşlarına yeni girdiği ve kendini Hegelci historisizm[20] ile Romantik nihai Özgürlük düşüne kaptırdığı 1840'ların başlarında kaleme aldığı metafizik denemeler ve notlarda buldu. Marx bu yazılardan bazılarını yayımlamamayı kendi tercih etmişti; dahası 1848'deki başarısız devrimlerin ardından onlara kararlılıkla yüz çevirmiş ve bundan böyle içli dışlı olacağı siyasal ekonomi ve çağdaş politika araştırmalarına yönelmişti.

Bu doğrultuda, genç Marx'ın pek çok yazısı araştırmacılar tarafından bile bilinmezdi. 1932 yılında Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü'nün gözetiminde ilk kez yayımlandıklarında pek ilgi çekmemişlerdi. Onlara –en çok da *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi*'ne– duyulan ilgi ancak otuz yıl sonra yeniden canlanacaktı. Ansızın geleneksel Batı Solu'nun ağır, lekeli yükünden kurtulurken aynı zamanda Marksist olma olanağı doğdu. Genç Marx sözümona dikkat çekecek kadar modern sorunlarla haşır neşir olmuştu: "Yabancılaşmış" bilincin nasıl dönüştürüleceği ve insanoğlunun içinde bulunduğu gerçek koşulların ve yeteneklerinin aymazlığından nasıl kurtarılacağı; kapitalist toplumda öncelikler sırasının nasıl tersine çevrilip insanoğlunun kendi varlığının odak noktasına yerleştirileceği; kısaca dünyanın nasıl değiştirileceği.

19 Gramsci'nin çağdaşı sayılabilecek Alman Marksist Karl Korsch ya da Avusturyalı Marksist yazarlar Otto Bauer ve Rudolf Hilferding.

20 Tarihsel olayların yasalarca yönlendirildiği kuramı. (ç.n.)

Marx'ı araştıran eski kuşağa ve yerleşik Marksist partilere göre, Marx'ın basılmamasını tercih ettiği yazıların yayımlanmasında ısrar etme sapkınlığı ciddiyetten uzak bir yaklaşımdı. Bir yandan da kesinlikle sarsıcıydı: Eğer dileyen herkes metinlere ulaşıp Marx'ı yorumlamaya kalkışırsa, komünist (bu örnekte ayrıca Troçkist) liderliğin otoritesi ve bununla birlikte o dönemde anlaşıldığı üzere başlıca devrimci politikaların haklılığı da sarsılacaktı. Marksist Kuruluş direndi elbet. Louis Althusser –Fransız Komünist Partisi'nin önde gelen kuramcısı, Marksizm konusunda uluslararası üne sahip bir uzman ve *l'École Normale Supérieure*'de öğretim görevlisi– mesleki itibarını ve gelip geçici ününü Hegelci "genç" Marx ile materyalist "olgun" Marx arasına güvenlik duvarı ördüğü iddiasına borçluydu. Yalnızca daha yakın tarihli yazıları bilimsel, dolayısıyla tam anlamıyla Marksisti.[21]

Komünistlerin ve diğer muhafazakâr Marksistlerin bekledikleri bu yeni, insancıl Marx'ın çağdaş beğenilere ve akımlara kolaylıkla uyarlanabilmesiydi. Marx gibi ondokuzuncu yüzyıl başlarının Romantik bir kişiliğinin kapitalist modernlikten ve sanayi toplumunun insanlıktan çıkaran etkilerinden yakınması sanayi sonrası Batı Avrupa'nın "baskıcı hoşgörüsüne" karşı yükselen seslere çok iyi uyarlandı. Refah, liberal Batı'nın görünüşte sınırsız esnekliği, tutkuları ve farklılıkları sünger gibi emmedeki ustalığı onu eleştirenleri öfkelendiriyordu. Baskının burjuva toplumuna özgü olduğunda diretiyorlardı. Öyle hemen buharlaşamazdı. Sokaklarda eksikliği görülen baskı *başka bir yere* gitmek zorunda kalmıştı: İnsanların ruhlarına –ve öncelikle bedenlerine girmişti.

Weimar dönemi aydınlarından –sonradan soluğu Güney California'da alan ve eski bilgi kuramını yeni çevresine el çabukluğuyla uyarlayan– Herbert Marcuse bütün bu düşünce yumaklarını bir araya topladı. Batılı tüketici toplumun artık doğrudan mülkiyetten yoksun proleter sınıfın ekonomik sömürüsüne dayanmadığını açıkladı. Onun yerine insan enerjisini doyasıya yaşama (daha çok cinselliğini yaşama) arayışından çekerek malların ve hayallerin tüketimine yöneltmişti. Gerçek –cinsel, toplumsal alanlarda ve yurttaşlıkta– gereksinimlerin yerini, tüketimci kültür doğrultusunda yerine gelmesi amaç olan uydurma gereksinimler almıştı. Bu durum genç Marx'ın kendisini de varmak istediği noktadan daha öteye gitmeye zorluyordu, ama geniş destek bulmuştu: Kültürel

21 Althusser'in iddiası Cizvitleri aratmayan dalaverelerle doğru orantılı olarak (yaşlı araştırmacılar bunlardan etkilenmemişti) Kuram arayışı içinde olan gençlerin ilgi odağına oturan Marx'ın olmadık ölçüde yapısalcı anlatılmasına dayanıyordu. Otorite iddiası yeterince açıktı: Marx'ı düşünmenin bir tek doğru yolu vardır, o da benimki, diye diretiyordu. Davasını desteklediği Parti'nin tepetaklak olmasıyla birlikte Fransa'da Althusser'in de yıldızı söndü; onun gerici çağrısı bugün Anglo-Sakson akademi dünyasının varoşlarında sıkışıp kalmıştır.

olarak genel kabul gördükçe yalnızca Marcuse'nin denemelerini okuyan birkaç kişi arasında değil, tartışmanın dilini ve genel eğilimini kapan daha pek çok kişi arasında da.

Radikal bir amaç olarak *cinselliği* yaşamanın vurgulanması Sol kanattaki eski kuşaklar açısından iğrençti. Özgür bir toplumda özgür aşk yeni bir fikir sayılmazdı –ondokuzuncu yüzyılın başlarında birtakım sosyalist topluluklar tarafından benimsenmiş ve Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında ahlaki açıdan belirgin ölçüde gevşek tutulmuştu –ancak Avrupa'daki radikalizmin başlıca geleneği ahlak ve aile namusuydu. Eski Sol hiçbir zaman ne *kültürel* muhalif ne de cinsel maceracı olmuştu: bu daha çok bireyci, hatta siyasal gericiliğe yatkın bohemlerin, sanat soytarılarının ve sanatçıların işiydi.

Yine de ne kadar rahatsız edici olursa olsun seksle politikanın bir arada yoğrulması ciddi bir tehlike sayılmazdı –aslında birden çok komünist aydının özel arzularını ortak mücadelenin önüne çıkarması *nesnel* olarak gericilikti.[22] Yeni Sol'un Marx uyarlamalarının gerçekten sarsıcı etkileri başka alanlarda yatmaktadır. Komünistlerle diğerleri cinsel özgürlük tartışmalarını bir kenara bırakabilirlerdi. Dahası yatak odasında, derslikte ve işçi atölyesinde kendi kendini yönetim olmasını talep eden genç kuşağın otorite karşıtı estetik anlayışı bile umurlarında değildi; belki de bütün bunlara, *alt tarafı* olayların doğal akışı içerisinde geçici bir rahatsızlık diye kulak tıkıyorlardı. Ancak genç radikallerin yeni ortaya çıkan eğilimlerinde Marksist kuramı yerleşik gruplardan ve otoritelerden birinin bile ilgili görünmediği yabancı topraklardaki devrimci uygulamalarla özdeşleştirmelerinin zararı çok daha büyük oldu.

Avrupa'daki tarihsel Sol'un başlıca savı komünist davanın *vücut bulduğu* proletaryayı temsil etmesiydi: Mavi yakalı sanayi işçisi sınıfı. Sosyalizm'in kent emeğiyle yakınlaşan kimliği isteğe bağlı bir durum değildi. İdeolojik Sol'u ayırt edici, onu liberal ya da Katolik sosyal reformculardan ayıran bir işaretti. İşçi sınıfının, özellikle de *erkek* işçi sınıfının oyları Britanya İşçi Partisi, Hollanda ve Belçika'daki işçi partilerinin, Fransa ile İtalya'daki komünist partilerin ve Orta Avrupa'nın Almanca konuşulan ülkelerindeki sosyal demokratik partilerin gücünün ve söz hakkının temelini oluşturuyordu.

İskandinavya dışında işçi nüfusunun çoğunluğu hiçbir zaman sosyalist ya da komünist olmamıştı –bağlı oldukları partiler geniş bir siyasal yelpazeye

22 Bunda haklılık payı vardı. Belçikalı bir situasyonist olan Raoul Vaneigem 1967'de şöyle yazar: "Elde edilecek ekonomik hoşluklarla dolu bir dünyada sıkıntımızdan başka kaybedecek hiçbir şeyimiz yok." Şimdi düşünüldüğünde, böyle sloganların zekice, masum ya da salt alaycı olup olmadığını bilmemiz güç. Hangisi olursa olsun süredurumu değiştirmek için pek az katkıları olmuştu.

yayılırdı. Geleneksel Sol partiler buna rağmen işçi sınıfının oylarına büyük ölçüde bel bağlar, dolayısıyla kendilerini onunla özdeşleştirirlerdi. Ne var ki 1960'ların ortalarında bu sınıf da gözden kaybolmaya yüz tutmuştu. Batı Avrupalı gelişmiş ülkelerde madenciler, çelik işçileri, tersane işçileri, maden işçileri, tekstil üreticileri, demiryolu çalışanları ve her türden kol emekçileri kalabalıklar halinde emekli oluyorlardı. Hizmet sanayiinin yaklaşan çağında onların yerini bambaşka bir çalışan nüfus almaktaydı.

Alışıldık Sol açısından bu gelişme endişe yaratmış olmalı: işçi sendikasına ve partiye üyelikle mali kaynaklar bu taban kitleye enikonu bağımlıydı. Öte yandan klasik Avrupa proletaryasının yok olmaya başlaması çağdaş toplumsal araştırmalarda açıkça dile getirilse de eski Sol işçi sınıfı "tabanı" konusunda ısrarını sürdürüyordu. Komünistler daha da uzlaşmazdılar. Tek bir devrimci sınıf vardı: proletarya; o sınıfı temsil edebilecek ve çıkarlarını kollayabilecek tek bir parti vardı: Komünistler; Komünist yönetim altındaki işçi mücadelesinin bir tek doğru sonucu olabilirdi: elli yıl önce Rusya'da tescillenen Devrim.

Ancak Avrupa tarihinin bu yorumuna bağlı olmayan birine göre proletarya artık kökten toplumsal dönüşümün elverişli tek aracı olmaktan çıkmıştı. Şimdi giderek "Üçüncü" dünya diye söz edilen ülkelerde başka adaylar da vardı: Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki sömürgecilik karşıtı milliyetçiler; ABD'deki siyah köktenciler (üçüncü dünya olmamalarına rağmen onunla bir tutulurlardı); ve Orta Amerika'dan Güney Çin Denizi'ne kadar uzanan her yerdeki köylü gerillalar. "Öğrenciler" ve hatta yalnızca gençlerle birlikte bunlar zengin Batı'nın ağırbaşlı ve doymuş çalışan kitlelerine göre devrimci umutlar adına çok daha kalabalık ve seferberliğe hazır bir seçmen kitlesiydiler. 1956'nın ardından Batı Avrupalı genç radikallerin Avrupa'nın doğusundaki komünist sicilden canı sıkılmış ve esin kaynağını daha uzaklarda aramaya başlamıştı.

Yabancı topraklara yönelik bu yeni ilgiyi körükleyen, sömürgelikten çıkma süreciyle ulusal kurtuluş hareketlerinin umutları, kısmen de Avrupa'nın başkalarına yansıttığı kendi kayıp hayalleriydi. "Köylü araştırmalarında" akademik küçük aile işletmeleri ortaya çıkmış olmakla birlikte bölgesel bilgiye pek dayanmıyordu. Küba ve Çin'deki devrimler Avrupa'nın umut kırıcı ölçüde yoksun kaldığı bütün nitelikler ve başarılarla kuşanmıştı. İtalyan Marksist yazar Maria-Antonietta Macciocchi çağdaş Avrupa'nın hazin durumuyla Mao'nun Çini'ndeki devrim sonrası, sonra da Kültür Devrimi'nin doruğundaki ütopyası arasındaki çelişkiyi lirik bir anlatımla süslemişti: "Çin'de, tüketici toplumda gördüğünüz yabancılaşma, sinir bozukluğu ya da bireyin parçalanmasından hiçbir iz bulamazsınız. Çinlilerin dünyası özlü, bütünleşmiş ve kesinlikle tamdır."

Avrupalı olmayan dünyada köylü devrimlerinin Batı Avrupalı aydınlarla öğrencilere o dönemde hoş görünen bir başka yönü daha vardı: Şiddet doluydular. Oysa doğuya doğru birkaç saatlik yolda olan Sovyetler Birliği ve onun uydusu devletlerde de şiddet eksik kalmıyordu elbet. Ancak o devletin, resmi Komünizm'in şiddetiydi. Üçüncü dünya ayaklanmacılarının şiddetiyse özgürlük uğruna şiddetti. Jean-Paul Sartre 1961 yılında Frantz Fanon'un *The Wretched of the Earth*[23] adlı çalışmasının Fransızca çevirisine yazdığı önsözde eşsiz bir dille açıklamıştı, sömürgecilik karşıtı devrimlerin şiddeti "insanın kendini yeniden yaratmasıdır... Bir Avrupalıyı vurmak bir taşla iki kuş vurmak, hem ezeni hem de onun ezdiğini yok etmektir: Geriye bir ölü bir de özgür insan kalır; sağ kalan ilk kez *ulusal* topraklarına bastığını hisseder".

Kendini reddetme pahasına yabancı modellere hayranlık Avrupa'da yeni bir tutum değildi – Tocqueville onun onsekizinci yüzyılda Fransa'nın öncü devrimci aydınlar sınıfından büyülendiğini uzun zaman önce belirtmişti, zaten Sovyet Devrimi'nin hoş görünmesinde de rol oynamıştı. Ama 1960'larda Uzakdoğu ve uzak güney Avrupalılara örnek gösteriliyordu. Milano ve Berlin'deki öğrenci radikaller doğunun başarılı savaş hilelerine öykünmeye can atıyorlardı: Maocu söylemle Troçkist taktikleri birleştiren Alman öğrenci lideri Rudi Dutschke 1968 yılında yandaşlarını "kurumlara doğru yürüyüşe geçmeye" çağırdı.

Muhafazakâr büyüklerinin gözünde dışarıdan gelen modellere üstünkörü bağlanılması eski Avrupa'nın saygın devrimci düzeninin önüne geçilemez bir rahatlıkla ideolojik karmaşaya doğru sürüklendiğini gözler önüne sermekteydi. Yeni hizmet ekonomisi çerçevesinde İtalyan öğrenciler, üniversitelerin bilgi üretiminin merkez üsleri olduğunu, demek ki öğrencilerin de yeni işçi sınıfını oluşturduğunu ortaya attıkları zaman, Marksist değişimin sınırlarını zorluyorlardı. Ama en azından onları destekleyen mantıklı örnekler vardı ve oyunu kuralına göre oynuyorlardı. Birkaç yıl sonra Milano'da yayımlanan öğrenci gazetesi *Re Nudo* "Proleter Avrupa Gençliği, Jimi Hendrix birleştirir bizi!" diye ilan ettiğinde, mantığın yerini maskaralık almıştı. Onları eleştirenlerin ta başından beri diretikleri gibi 60'lann delikanlılarıyla genç kızları ciddiyetten düpedüz uzaktı.

Böyle olsa da 60'lar aynı zamanda epey önemli bir on yıl oldu. Bolivya'dan Güneydoğu Asya'ya kadar üçüncü dünya kargaşa içindeydi. Sovyet Komünizmi'nin "İkinci" dünyası yalnızca görünürde istikrarlıydı, ileride göreceğimiz gibi o bile

23 *Yeryüzünün Lanetlileri*, Sosyalist Yayınlar, Mayıs 1994, Çev. Şen Süer Kaya. Sartre'ın önsözünden yapılan alıntının Türkçesi için kitabın Türkçe çevirisine bağlı kalınmıştır. (ç.n.)

uzun sürmedi. Suikastlar ve ırkçı ayaklanmalarla sarsılan Batı'nın lider gücüyse Vietnam'da kapsamlı bir savaşa girmenin eşiğindeydi. Amerikan savunma harcamaları 60'lı yılların ortalarında sürekli artarak 1968'de doruk noktasına varmıştı. Vietnam Savaşı Avrupa'da tartışmalı bir sorun değildi –siyasal yelpazenin hiçbir kanadından destek görmüyordu –ancak kıta genelinde seferberlik için katalizör görevi görüyordu: on yılın en büyük gösterilerinin ABD politikalarına açıkça karşı gelmek üzere düzenlendiği Britanya'da bile geçerliydi bu. 1968'de Vietnam Dayanışma Kampanyası ile birlikte on binlerce öğrenci Londra sokaklarında yürüyerek Grosvenor Meydanı'ndaki ABD Büyükelçiliği önüne gelip Vietnam'daki savaşa son verilmesini (Britanya'daki İşçi Partisi hükümetinin isteksiz desteğini çekmesini) taleplerini öfkeyle belirtmişlerdi.

Bunlar 60'ların olmadık koşulları ve en önde gelen halk eylemcileri hakkında bir şeyler anlatır, o dönemde süregelen çekişmelerin ve yapılan taleplerin ekonomik değil siyasal gündeme dayandırıldığını söyler. 1848 gibi 60'lar da Aydınlar Devrimi'ydi. Fakat katılımcıların çoğu hâlâ farkında olmasalar da günün hoşnutsuzluklarının ekonomik boyutu da vardı. Savaş sonrası yılların refahı yoluna girmiş olsa da, Batı Avrupa'daki işsizlik tarihin en düşük oranlarına inse de, 60'lann ilk yıllarında Batı Avrupa genelinde baş gösteren işçi-işveren anlaşmazlıkları ileride sorun olacağa benziyordu.

Bu ve 1968-69 arasında yaşanacak grevlerin perde arkasında, savaş sonrasının büyüme dalgası doruğuna çıkmışken, gerçek ücretlerin düşmesinden duyulan hoşnutsuzluk yatıyordu; öte yandan sorunların gerçek nedeni çalışma koşulları; en çok da çalışanlarla patronları arasındaki ilişkilerdi. Avusturya, Almanya ve İskandinavya gibi kendine özgü örnekler dışında Avrupa'daki fabrikalarda ve bürolarda yönetici-işçi ilişkileri iyi değildi: Milano'da –ya da Birmingham'da bildik bir üretim atölyesinde veya Paris sanayi bandında– hınçla bilenmiş militan işçiler, dediğim dedik zorba işverenlerce denetlenir, aralarında iletişime pek yer verilmezdi. Batı Avrupa'nın kimi kesimlerinde "endüstriyel ilişkiler" çelişkiliydi.

Neredeyse aynısı hizmet sektörünün ve profesyonel çevrelerin bazı alanlarında da geçerliydi: Gazetecilerden mühendislere kadar öfkeli teknik kadrolarla çalkalanan Fransa'nın ulusal radyo ve televizyon kurumu *ORTF* ile *Commissariat à l'Energie Atomique* bu durumu gözler önüne seren örneklerden yalnızca ikisidir. Geleneksel otorite, disiplin ve konuşma (hatta giyim) anlayışı geçen on yılda yaşanan hızlı toplumsal ve kültürel değişimlere ayak uydurmakta yetersiz kalmıştı. Fabrikalarla bürolar tepeden tırnağa alt kadrolardan hiçbir katılım olmaksızın işletiliyordu. Yöneticiler çalışanları dilediklerinde cezalandırabiliyor,

aşağılayabiliyor ya da işten çıkarabiliyordu. İşçilere pek saygı gösterilmez, görüşlerine kulak asılmazdı. Daha kapsamlı işçi girişimi, daha çok profesyonel özerklik, hatta "özyönetim" (Fransızca *autogestion* –otojestiyon) çağrıları giderek yaygınlaşıyordu.

Bu sorunlar 1936 Halk Cephesi işgallerinden beri Avrupa'daki endüstriyel çekişmelerde öne çıkmamıştı. Sendikalarla siyasal partiler bunları büyük ölçüde gözden kaçırırken daha geleneksel ve daha kolay yönlendirilebilen taleplere odaklanmışlardı: Ücret artışı, çalışma saatlerinin azaltılması. Öte yandan bu sorunlar okudukları üniversitelerin aşırı kalabalıklığı ve kötü yönetildiği gibi benzer şikâyetlerle seslerini yükselten (fabrika militanlarıyla aralarında bunun dışında pek ortak yanları bulunmayan) öğrenci radikallerin söylemleriyle kolaylıkla bağdaştırılabiliyordu.

Gerek karar alma mekanizmasından gerekse buna bağlı olarak da yetkili çevrelerden dışlanmışlık duygusu 60'ların, o dönemde sonuçları daha tam anlamıyla değerlendirilmemiş bir başka boyutunu yansıtmaktaydı. Genel oy kullanma hakkı tanıyan iki turlu yasama seçimleri ve başkanlık seçim sistemi sayesinde 60'lann ortalarında Fransa'daki siyasal yaşam iki siyasal ailenin seçimlerde ve parlamentoda koalisyon kurmasıyla istikrarlı bir sisteme oturmuştu: Sol'da komünistler ile sosyalistler, Sağ'da merkezciler ile De Gaulle yandaşları. Siyasal yelpazenin genelinde sözsüz bir anlaşmayla küçük partilerle uç gruplar ya dört büyük partiden birinin şemsiyesi altına girmeye ya da ana politikadan uzaklaşmaya zorlanıyorlardı.

Farklı nedenlerden ötürü aynısı İtalya ile Almanya'da da yaşanmaktaydı. 1963'ten sonra İtalya'da yalnızca komünistlerle eski faşist partileri dışarıda bırakan geniş tabana yayılan Merkez-Sol koalisyonu ülkenin ulusal politika sahnesinin çoğunu kaplıyordu. Federal Almanya Cumhuriyeti 1966'dan itibaren Hıristiyan Demokratlar ve Sosyal Demokratlar'ın Hür Demokratları da yanlarına alarak Bundestag'ı tekellerine aldıkları "Büyük Koalisyon" tarafından yönetildi. Bu anlaşmalar siyasal istikrar ve süreklilik sağlamıştı; ama bir başka sonucu da, Batı Avrupa'nın belli başlı üç demokrasisinde radikal muhalefetin yalnızca kenara itilmekle kalmayıp parlamentonun da dışında kalmasıydı. Yeni Sol'un bir süredir diline doladığı gibi "sistem" bir tek "onlar" tarafından işletiliyordu sanki. Durumdan yararlanmayı erdem bilen radikal öğrenciler kendilerini "parlamento dışı" muhalefet ilan ettiler ve politika sokaklara döküldü.

Bunlardan en iyi bilineni 1968 baharında Fransa'da yaşanan durum aynı zamanda en kısa ömürlü olanıydı. Diğer kalıcı etkilerinin yanında önemi daha çok şok dalgası yaratmasından ve Paris sokaklarındaki ayaklanmanın özel bir

anlam taşımasından geliyordu. Mayıs "Olayları" 1967 güzünde Paris'in batısındaki iç karartıcı varoşlardan biri olan ve köklü Paris Üniversitesi'nin yerleşkelerinin apar topar kurulduğu Nanterre'de patlak verdi. Nanterre'deki öğrenci yurtları uzun zamandır meşru öğrencilerden "kaçak" radikallere ve az sayıda uyuşturucu satıcısı ve bağımlısına kadar değişken bir nüfusu barındırmaktaydı. Kiralar ödenmezdi. Ayrıca sıkı yasaklara rağmen kız ve erkek yurtları arasında gece boyunca yoğun gidiş gelişler yaşanırdı.[24]

Nanterre'deki akademik yönetim, kuralları uygulayarak sorunu körüklemek istemiyordu, fakat 1968 yılının ocak ayında bir "işgalci" okuldan atılmış ve meşru öğrencilerden biri, Daniel Cohn-Bendit okulu ziyaret eden hükümet bakanına hakaret ettiği gerekçesiyle disiplin cezası almakla tehdit edilmişti.[25] Bunu izleyen başka gösteriler de oldu; derken 22 Mart günü Paris kent merkezinde *American Express* binasına saldıran öğrenci radikallerin tutuklanmasının ardından başını Cohn-Bendit'in çektiği bir Hareket kuruldu. İki hafta sonra öğrencilerle polis arasında çıkan çatışmalardan sonra Nanterre yerleşkesi kapatıldı ve Hareket –ve de eylem– Sorbonne ve çevresindeki saygın üniversitelerin binalarına, Paris merkezine kaydı.

Daha sonraki haftalarda kullanılan ideolojik dil ve tutkulu programlar bizi yanlış yönlendirmesin diye Mayıs Olaylarını ateşleyen kısır ve kendi içine yönelik sorunların üstünde durmaya değer. Sorbonne'daki öğrenci işgali ve onun ardından sokaklara dikilen barikatlar ve özellikle 11-12 Mayıs ile 24-25 Mayıs gecelerinde polisle çıkan çatışmaların elebaşları (Troçkist) *Jeunesse Communiste Révolutionnaire* ile tanınmış öğrenci ve yeni mezun asistan derneklerinin temsilcileriydi. Oysa bunlara eşlik eden Marksist söylem yeterince bildik olsa da ilk amacı otoriterinin uzaklaştırılması ve aşağılanması olan temelde anarşist ruhu gizliyordu.

Bu anlamda, tıpkı olaylara tepeden bakan Fransız Komünist Partisi başkanlığının haklı yere altını çizdiği gibi bu bir partiydi, devrim değildi. Geleneksel Fransız başkaldırısının bütün simgelerini –silahlı göstericiler, sokak barikatları,

24 Bu epeydir sürtüşme kaynağıydı. Ocak 1966'da Paris'in güneyindeki Antony'deki bir öğrenci yurdunda baş gösteren kavgadan aylar sonra yeni atanan müdür o günlerde radikal diye görülen bir yönetim anlayışı getirmişti. Yirmi bir yaşını aşmış kızlarla erkekler bundan böyle yurtlardaki odalarında karşı cinsten konukları ağırlayabilecekti. Yirmi bir yaşın altındakilerse velilerinden getirdikleri *yazılı izin belgesi* ile aynı hakka sahip olabilirlerdi. Böylesi bir özgürlük başka hiçbir yerde görülmemişti.

25 Gençlik Bakanı François Missoffe Nanterre'e yeni yapılan spor tesisini açmak üzere gelmişti. Oradaki *gözü dönmüş* öğrencilerden Cohn-Bendit, Eğitim Bakanı'nın yurttaki anlaşmazlıklara (ya da onun sözleriyle, "cinsel sorunlara") yönelik neden hiçbir şey yapmadığını sordu. Konuk Bakan kışkırtmalarla başa çıkacağını göstermek üzere, madem Cohn-Bendit'in cinsel sorunları var, o halde yeni yapılan eşsiz yüzme havuzuna atlasın, diye önerdi. Yarı Alman olan Cohn-Bendit'in buna cevabı, "İşte," oldu, "Hitler Gençliği de böyle derdi."

stratejik binaların ve kavşakların işgali, siyasal talepler ve karşı talepler– içinde barındırmakla birlikte hiçbirinin önemi yoktu. Öğrenci kalabalıklara karışan genç erkeklerle kadınların ezici çoğunluğu orta sınıftan –dahası çoğu Paris burjuvazisinin içinden geliyordu: Fransız Komünist Partisi Başkanı Georges Marchais onları alaycı bir dille *"fils à papa"* ("şımarık zengin çocukları") olarak nitelendirmişti. Fransız devletinin silahlı güçlerine kafa tutmak üzere sokaklara dizildiklerinde rahat burjuva dairelerinin pencerelerinden onları seyredenler kendi ana-babaları, halaları, teyzeleri, büyükanneleriydi.

De Gaulle döneminin başbakanı Georges Pompidou sorunlara karşı önlem almakta gecikmedi. İlk çatışmaların ardından kendi partisi içinden ve hükümetten gelen itirazlara rağmen polisi geri çekerek Paris'teki öğrencileri okudukları üniversitenin ve çevredeki mahallelerin *fiili* denetimine bıraktı. Pompidou ve –Cumhurbaşkanı De Gaulle– öğrenci eylemlerinin ayyuka çıkmasından rahatsızdılar. Öte yandan başlangıçta yaşadıkları kısa süreli şaşkınlığı saymazsak, kendilerini tehdit altında görmüyorlardı. Günü geldiğinde polis, özellikle de toplum polisi –taşralı yoksul köylülerin çocukları arasından seçilerek göreve getirilir ve ayrıcalıklı Paris gençliğinin kafasını koparmaktan asla çekinmezlerdi– nasıl olsa düzeni sağlardı. Pompidou'yu kaygılandıran sorun çok daha büyüktü.

Öğrenci ayaklanmaları ve işgalleri mayıs sonunda Fransa'yı durma noktasına getiren ülke çapında bir dizi grevi ve işyeri işgallerini ateşlemişti. İlk protestolardan bazısı –örneğin Fransız Televizyon ve Radyo kurumunda çalışan haberciler tarafından başlatılan– öğrenci hareketiyle, özellikle de bazı toplum polisi memurlarının aşırı sert uygulamalarıyla ilgili haberleri sansürledikleri için kendi siyasal şeflerine yönelikti. Genel grev Toulouse'daki uçak üretim tesislerine, elektrik ve petro-kimya endüstrilerine ve en kötüsü de bizzat Paris'in kıyısındaki dev Renault fabrikalarına yayıldıkça, anlaşıldı ki ortadaki tehlike galeyana gelmiş birkaç bin öğrenciden çok daha fazlasıydı.

Grevler, oturma eylemleri, işyeri işgalleri ve onlara eşlik eden gösterilerle yürüyüşler modern Fransa'da 1936 haziranında görülenlerden çok daha yaygın toplumsal protestonun en büyük hareketleriydi. Bugün dönüp geriye baktığımızda bile bu protestoların neyle ilgili olduklarını gönül rahatlığıyla söylemek güç. Komünistlerin yönetimindeki işçi sendikaları örgütleri *Confédération Générale du Travail* (CGT) ilk günlerde ne yapacağını şaşırmış durumdaydı: sendika görevlileri Renault grevini devralmaya kalktıklarında sesleri bastırılmıştı, hükümetle sendikalar ve işverenler arasında varılan anlaşma, ücretlerin iyileşmesi, çalışma saatlerinin düşürülmesi ve görüşmelerin artırılması sözü vermesine rağmen, Renault işçilerince kararlılıkla reddedilmişti.

İşi durduran milyonlarca kadınla erkeğin öğrencilerle en az bir ortak noktaları bulunuyordu. Kendi şikâyetleri ne olursa olsun hepsi yaşam koşullarından rahatsızdı. Yaşam biçimlerini değiştirmek üzere işyerlerinde daha iyi koşullarda çalışmaktan başka bir şey istemiyorlardı; bildiriler, açıklamalar ve konuşmalar bunu açıkça ortaya koymaktaydı. Grevcilerin huysuzluğunu hafiflettiği ve dikkatlerini siyasal hedeflerden uzaklaştırdığı için kamu yetkilileri açısından bu iyi haberdi; ancak bu genel rahatsızlığın ele alınması zor olacaktı.

Fransa müreffeh ve güvenli bir ülkeydi, buna dayanarak bazı muhafazakâr yorumcular protesto dalgasının hoşnutsuzluktan değil, can sıkıntısından patladığı sonucuna vardı. Oysa gerçek bir sıkıntı vardı, yalnızca çalışma koşulları uzun zamandır yetersiz olan Renault gibi fabrikalarda değil, her yerde. Beşinci Cumhuriyet Fransızların eskiden beri gücü tek bir yerde ve sınırlı kurumlarda yoğunlaştırma alışkanlığını daha da öne çıkarmıştı. Fransa'yı Parisli küçük bir elit yönetmekte ve yönetmesi uygun görülmekteydi: Toplumsal olarak özel, kültürel olarak ayrıcalıklı, caka satan, aşamalı ve erişilmez. Kendi üyelerinden bazıları (özellikle de çocukları) bile bu durumu boğucu buluyordu.

Yaşlanan De Gaulle 1958'den beri ilk kez olayların akışını anlamakta başarısız kalmıştı. İlk tepkisi televizyonda etkisiz bir konuşma yapmak, sonra da gözden kaybolmaktı.[26] Ertesi yıl referanduma giderek ülkedeki otorite karşıtı havayı kendi lehine çevirmeye kalktığı ve Fransa'da merkezi hükümetin sorumluluğunu ve karar alma yetkisini dağıtmaya yönelik bir dizi önlem ortaya attığı zaman hezimete uğrayacak ve küçük düşecekti; bunun üzerine istifa ederek emekli oldu ve birkaç ay sonra öleceği köy evine çekildi.

Bu arada Pompidou öğrenci gösterilerinin durulmasını beklemekle haklı çıkmıştı. Öğrencilerin oturma eylemlerinin doruğuna çıktığı ve grev hareketlerinin hız kazandığı sırada bazı öğrenci liderleri ve daha iyisini akıl etmesi gereken bir avuç kıdemli politikacı (aralarında eski başbakanlardan Pierre Mendès-France ile geleceğin cumhurbaşkanı François Mitterand da vardı) otoritelerin çaresiz kaldığını belirttiler: İktidar ele geçirilmeyi bekliyordu artık. Bunlar tehlikeli, üstelik saçma sapan sözlerdi: O sırada Raymond Aron'un belirttiği gibi, "bir Cumhurbaşkanı'nı genel seçimle uzaklaştırmak bir kralı sürgüne yollamakla aynı şey değildir." De Gaulle ile Pompidou, Sol'un yaptığı yanlışlardan yararlanmakta gecikmediler. Ülkenin komünist darbe tehdidi altında olduğu uyarısında bulunuyorlardı.[27] Mayıs sonunda De Gaulle sürpriz bir kararla erken seçim ya-

26 Sonradan görüleceği üzere meğer Almanya'daki Fransız Ordusu'nun sadakatini ve eğer çağrılacak olursa göreve hazır olduğunu kendi gözleriyle görmek için onu ziyarete gitmişti. Ancak o günlerde bu bilinmiyordu.

27 Bu düpedüz gerçekdışıydı. Fransız Komünist Partisi öğrenci radikalleri hor görmek ve işçi hare-

pılacağını duyurarak Fransızları meşru hükümetle devrimci anarşi arasında bir seçim yapmaya çağırdı.

Seçim kampanyasını başlatmak üzere büyük bir karşı gösteri sahneledi. İki hafta önceki öğrenci *galeyanı* sırasında görülenden çok daha geniş kalabalık 30 Mayıs günü Champs Elysées'den aşağı yürüyerek otoritelerin denetimi elden kaçırdığını iddia eden Sol'u yalancı çıkardılar. Polise üniversite binalarını, fabrikaları ve işyerlerini geri alma talimatı verilmişti. Ardından gelen parlamento seçimlerinden iktidardaki De Gaulle yanlısı partiler oylarını beşe katlayıp Ulusal Meclis'te çoğunluğu garanti ederek ezici zaferle çıktılar. İşçiler işlerine döndü. Öğrenciler tatile çıktı.

Fransa'daki Mayıs Olaylarının psikolojik etkisi gerçek önemiyle orantısız ölçüde görüldü. Söz konusu olan, gerçek zamanda ve uluslararası televizyon seyircilerinin gözleri önünde gelişen bir devrimdi. Liderleri sık sık televizyonda boy göstermişlerdi; Fransa gençliğini Paris'in Sol Yakası'ndaki tarihsel bulvarlarda peşinden sürükleyen çekici ve konuşkan delikanlılar.[28] Talepleri –ister daha demokratik bir akademik ortam, ister ahlaki sansürün son bulması ya da kısaca daha güzel bir dünya için– ulaşılmaz değildi, üstelik sıkılan yumruklara ve devrimci söylemlere rağmen hiç de tehdit içermiyordu. Ulusal grev hareketi gizemli ve huzur kaçırıcı olmakla birlikte öğrencilerin kendi eylemlerine can katmıştı: rastlantı sonucu toplumsal öfkeyi patlatmaları bakımından geçmişe dönüp bakıldığında onu öngördüklerine, hatta açıkça dile getirdiklerine inanıldı.

Hepsinden önemlisi Fransa'daki Mayıs Olayları başka yerlerde ya da Fransa'nın kendi geçmişinde görülen devrimci çalkantıların ölçütlerinde tuhaf bir biçimde barışçıldı. Mala yönelik şiddet yoğundu, ayrıca 24 Mayıs'taki "Barikatlar Gecesi" ertesinde hastaneye kaldırılan, öğrencilerle polis memurları olmuştu. Yine de her iki taraf da temkinli davrandı. 1968 mayısında ölen öğrenci olmadı; Cumhuriyet'in siyasal temsilcileri saldırıya uğramadı; kurumları (her şeyin başladığı kurum olan ve önemli reformlar yapmadan kendi içinde uzun süre kargaşa yaşayan ve gözden düşen Fransız üniversite sistemi dışında) ciddi anlamda sorgulanmadı.

1968'in radikalleri, karikatürize etme noktasına varacak boyutlarda geçmiş devrimlerin tarzını ve oyuncularını taklit etmişlerdi –ne de olsa aynı sahnede oynuyorlardı. Ama onların şiddetini tekrarlamamaya ant içmişlerdi. Sonuçta,

keti içinde söz hakkını korumaya çabalamak dışında 1968'de tutarlı bir stratejiden yoksundu. Bu hareketin ne siyasal iktidarı ele geçirmek gibi yeteneği vardı ne de hayal gücü.

28 Öğrenci liderleri arasında hiç kadın yoktu. Dönemin fotoğraflarında ve haber filmlerinde kızlar daha çok erkek arkadaşlarının omuzlarında görülürler, onlar en iyi olasılıkla öğrenci ordusunun yedek piyadeleriydi. 1968 gençlik ayaklanması seksten çok söz etmiş, fakat kadın-erkek arasındaki eşitsizlikle pek ilgilenmemişti.

1968'de Fransa'daki "psikodrama" (Aron) popüler mitolojiye neredeyse göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir sürede nostalji öğesi olarak girdi, Yaşam ile Enerji ve Özgürlük güçlerinin geçmişteki insanların uyuşuk, sönük budalalığına karşı saf tutmuşlardı. Mayıs ayında kalabalığı kışkırtan önde gelen eylemcilerden bazıları alışılagelmiş siyasal sahnede boy göstermeye devam ettiler: Troçkist öğrencilerin karizmatik lisans üstü öğrencisi Alain Krivine aradan kırk yıl geçtikten sonra bugün Fransa'nın en eski Troçkist partisinin yetmişine merdiven dayamış lideridir. Mayıs ayında Fransa'dan sınır dışı edilen Daniel Cohn-Bendit Frankfurt'ta saygın bir belediye meclisi üyesi olarak yoluna devam ettikten sonra Avrupa Parlamentosu'nda Yeşiller Partisi'nin temsilcisi olmuştur.

Bununla birlikte Mayıs 1968'in temelde politika dışı ruhunun göstergesi, bir kuşak sonra bu konuyu ele alan çoksatan Fransızca kitapların tarihsel çözümleme bağlamında ciddi çalışmalar olmaması, dönemin kuramsal sürecine pek değinmemeleri ama o günün duvar yazılarıyla sloganlarını derlemeleridir. Duvarlardan, tabelalardan ve kentin sokaklarından alınma bu zekice satırlar gençleri sevişmeye, eğlenmeye, otoriteyle alay etmeye, daha çok canının istediğini yapmaya –ve dünyayı bunların neredeyse yan ürünü olarak değiştirmeye çağırıyordu. *Sous le pavé*, diyordu sloganda, *la plage* ("Kaldırım taşlarının altında –kumsalda"). 1968 mayısında sloganları yazanların asla yapmadıkları bir şey varsa , o da okuyanları kimseye zarar vermemeye çağırmaktı. De Gaulle'e yönelik saldırılar bile onu siyasal düşman olarak değil de bunak bir ayak bağı yerine koyuyordu. Kızgınlık ve huzursuzluk aşılanırken *nefret* pek söz konusu olmuyordu. Kurbansız bir devrim olacaktı bu, sonunda da aslında devrim filan olmadığı anlaşıldı.

İtalya'da öğrenci hareketlerinin söylemlerinde yüzeysel benzerlikler olsa da durum bambaşkaydı. Bir kere İtalya'daki çekişmelerin toplumsal geçmişi tümüyle kendine özgüydü. Altmışların ilk yarısında güneyden kuzeye doğru yaşanan yoğun göç Milano, Torino ve kuzeydeki diğer sanayi kentlerinde hükümetlerin ele almakta yetersiz kaldıkları ulaşım, hizmet, öğretim, hepsinden önemlisi de konut taleplerini doğurmuştu. İtalyan "ekonomik mucizesi" başka yerlere göre geç kalmıştı, ayrıca tarım toplumundan çıkış pattadan yaşanmıştı.

Bunun sonucunda birinci kuşak sanayileşmenin karışıklıkları modernlikten duyulan hoşnutsuzlukla çakışarak çatıştı. Çoğu güneyden gelen ve genellikle kadınlardan oluşan vasıfsız ve yarı-vasıflı işçiler sanayileşmiş kuzeyde bulunan vasıflı erkek işçilerin yerleşik sendikalarına asla karışmadılar. Geleneksel işçi/işveren gerginlikleri vasıflı ve vasıfsız, sendikalı ve örgütsüz işçiler arasın-

daki çekişmeler nedeniyle artık enikonu katlanmıştı. FIAT'ın ya da Pirelli Lastik Şirketi'nin fabrikalarında daha yüksek ücretli, daha iyi korunan, vasıflı işçiler yönetim kararlarının –vardiya saatlerinin, ücret farklarının ve disiplin kurallarının belirlenmesinde– daha çok söz hakkı talep ediyorlardı. Vasıfsız işçiler bu amaçlardan bazılarını desteklerken diğerlerine karşı çıktılar. Onların başlıca itirazı parça başı ücretlerin azalmasına, seri üretim bantlarının makineleşmesinin bitmek bilmeyen hızına ve güvensiz çalışma koşullarınaydı.

İtalya'nın savaş sonrası ekonomisi çalışanlarına, patronları istemedikçe, hiçbir yasal ya da kurumsal tazminat hakkı tanımayan yüzlerce küçük mühendislik, tekstil ve kimya firmaları sayesinde değişmişti. 1960'lardaki İtalyan sosyal devleti, olgunluğa ermesi (büyük ölçüde 60'lardaki toplumsal çalkantılar sayesinde) bir on yıl daha sürecek olan kaba bir yapıydı, vasıfsız işçileriyle onların aileleri hâlâ çalışma haklarından ya da aile yardımlarından yoksundu (1968 martında kapsamlı bir ulusal emeklilik programı talebiyle ülke çapında grev yapılmıştı). Oysa bunlar Sol'daki geleneksel partilerle sendikaların ele almaya hazır oldukları konular değildi. Tam tersine, onların o dönemdeki başlıca ilgi odağı bu yeni ve disiplinsiz işgücünü eski işçi kurumlarının arasına serpiştirmekti. Yarı-vasıflı kadın işçiler daha yüksek ücret talepleri karşısında parça başı üretimlerini hızlandırmalarının istenmesinden şikâyet ederek komünist işçi sendikasından destek bekliyorlardı.

Bu koşullar altında İtalya'nın toplumsal gerginliklerinin başlıca lehdarları Sol'daki yerleşik örgütler değil, "parlamento dışı" Sol'un bir avuç gayri resmi topluluğu oldu. Liderleri –muhalif komünistler, işçi özerkliğinin akademik kuramcıları ve öğrenci örgütlerinin sözcüleri– endüstriyel işyerlerinde hoşnutsuzluğun yeni kaynaklarını tanımlamada ve onları kendi planlarına katmada ellerini çabuk tuttular. Daha da ötesi üniversitelerin kendileri eşsiz benzerlikler taşıyorlardı. Orada da yeni ve örgütsüz işgücü (birinci kuşak öğrencilerin akını) korkunç ölçüde yetersiz yaşama ve çalışma koşullarıyla karşılaşmıştı. Orada da eski elit tabaka öğrenci kitleleriyle ilgili tabu niteliğinde karar alma yetkisine sahipti, sırtlarına dilediğince iş, sınav, not ve ceza yükü bindirirdi.

Bu açıdan bakıldığında yöneticiler ve yerleşik sendikalarla okullardaki ve üniversitelerdeki diğer profesyonel örgütler –en az fabrikalarla atölyeler kadar– *statüko* içinde "nesnel" çıkar ilişkisi içindeydiler. İtalya'daki öğrenci nüfusunun çoğunluğunun kentli orta sınıftan geldiği gerçeği böyle bir mantık yürütmenin önünde engel değildi –bilginin üretici ve tüketicileri olarak (kendilerine göre) onlar iktidar ve otorite için proletaryanın geleneksel güçlerinden çok daha büyük tehlikeydiler. Yeni Sol için önemli olan bir topluluğun toplumsal kökeninden çok

kurumları ve otorite yapılarını karıştırma becerisiydi. Derslikler çarkı döndürmeye başlamak için hiç de fena sayılmazdı.

Bu yıllarda İtalyan radikal politikalarının her kalıba girme yeteneği Milano'da bir lisede dağıtılan bildirilerdeki şu taleplerde pek güzel dile getirilmiştir: Öğrenci hareketinin amaçları, yazıyordu, "notlarla zayıfların denetimi ve sonunda saf dışı bırakılması, dolayısıyla okuldaki seçmeye son verilmesi; herkesin öğretim hakkı ve garantili öğrenci kredisi hakkı olması; toplantı yapma özgürlüğü; sabahları genel toplantı; öğretmenlerin öğrencilerin gözünde güvenilirliği; bütün gerici ve otoriter öğretmenlerin uzaklaştırılması; müfredatın aşağıdan ayarlanması."[29]

İtalya'da 60'ların sonlarındaki protesto ve kargaşa dizisi 1968'de Torino'da öğrencilerin üniversitenin bir bölümünün (fen fakültesi) varoşlara taşınması planına karşı çıkmasıyla başlamıştı –tam da aynı dönemde Nanterre varoşunda baş gösteren protestoların bir yankısıydı. Üniversitelerde reform yapmaya yönelik parlamento tasarısını protesto eden öğrencilerin ayaklanmasının ardından 1968 martında kapatılacak olan Roma Üniversitesi'nde de benzer bir hava görülmüştü. Ancak Fransız öğrenci hareketlerinin tersine İtalyan öğrenci örgütlerinin akademik kurumlarda reform yapılmasına gösterdikleri ilgi işçi hareketiyle özdeşleşmelerinin yanında ikinci planda kalıyordu, bu aldıkları adlardan da belliydi –*Avanguardia Operaia* ya da *Potere Operaio* ("İşçilerin Öncü Birliği" veya "İşçilerin İktidarı").

1968 eylülünde başlayan ve 1969 kasımına (hükümet Pirelli'yi grevcilerin başlıca taleplerini yerine getirmeye razı olmaya zorlayana) dek süren Pirelli şirketinin Milano'daki fabrikalarında başlayan işçi-işveren anlaşmazlıkları öğrencilerin sanayii protestolarına olumsuz bir nokta daha ekleyerek onları iyice kışkırttı. 1969 grev hareketi İtalyan tarihinde görülen en büyük grev hareketiydi, ayrıca genç İtalyan radikallerin üzerinde Fransa'da bir önceki yıl bir ay gibi kısa süren protestoların doğurmadığı kadar harekete geçirici ve siyasallaştırıcı sonuçları oldu. Yasadışı grevler ve fabrikaların nasıl işletildiği konusunda söz hakkı talep eden küçük işçi topluluklarının kendiliğinden yaptıkları işgallerle geçen o yılın "sıcak sonbahar" ayları İtalyan öğrenci teorisyenler kuşağının ve onların yandaşlarının "burjuva devletinin" kökünü kazıma amaçlarının doğru taktik olduğu sonucuna varmalarına yol açtı. Reformlar –okullarda ve fabrikalarda– yalnızca elde edilemez değil, aynı zamanda istenmedik gelişmelerdi. Uzlaşma yenilgi demekti.

29 Alıntı kaynağı Robert Lumley, *States of Emergency. Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978* (Londra, 1990), a. 96

"Resmi olmayan" İtalyan Marksistlerinin neden bu yola girdikleri hâlâ tartışma konusudur. İtalyan Komünist Partisi'nin incelikli ve uzlaştırıcı geleneksel stratejisi onu "sistem" içinde iş görmek, istikrarda çıkar ilişkisi bulmak, böylelikle de solcu eleştirmenlerin de ileri sürdüğü gibi "özünde gerici" olma suçlamalarıyla karşı karşıya bırakmıştı. Üstelik İtalyan siyasal sisteminin kendi de hem yoz hem de değişime kapalı görünüyordu: 1968 parlamento seçimlerinde *gerek* Hıristiyan Demokratlar *gerekse* Komünistler oylarını artırmışlardı, diğer partilerse onların yakınına bile yaklaşamamıştı. Ancak bütün bunlar bir yandan parlamento dışı Sol'un hoşnutsuzluğunu özetlese de şiddete yönelmesini açıklamaktan uzaktır.

"Maoculuk" –ya da neresinden bakılırsa bakılsın, o sırada iyice şaha kalkmış olan Çin Kültür Devrimi'ne tartışmasız hayranlık– Avrupa'nın başka yerlerine göre İtalya'da daha yaygındı. Bu yıllarda kendilerini (nefret ettikler resmi komünistlerden ayrı olduklarını vurgulamak için) "Marksist-Leninist" diye tanıtmakta diretmelerinden belli, mantar gibi biten Maocu inanışı benimsemiş partiler, topluluklar ve dergiler işçilerle aydınları birleştiren ortak çıkarları vurgulayarak Çinli Kızıl Muhafızlar'a öykünüyorlardı. Roma ve Bologna'daki öğrenci teorisyenler akademik dersleri "burjuva öncesi kalıntılar" (Yunanca ve Latince), "salt ideolojik" (örn. tarih) ve "dolaylı ideolojik" (fizik, kimya, matematik) diye sınıflandırarak Pekin'deki[30] doktrincilerin söylemlerini bile taklit ediyorlardı.

Devrimci romantizmle işçicilik[31] kültürün Maocu olduğu varsayılan bileşimi *Lotta Continua* ("Sürekli Mücadele") dergisinde (hareketinde) somutlaşmıştı –genellikle görüldüğü gibi adı amacını kapsıyordu. *Lotta Continua* ilk olarak 1969 sonbaharında şiddete yönelimin başladığı günlerde ortaya çıktı. 1968 haziranında Torino'daki öğrenciler gösterilerde "Fabrikalarda toplumsal barışa hayır!" ve "Şiddetin egemen olduğu yerde tek çözüm şiddet" gibi sloganlar da atıyorlardı. İleriki aylarda üniversite ve fabrika eylemlerinde şiddet eğilimi hem sözlü olarak ("Devleti yık, değiştirme!") hem davranışlarda kendini göstermekteydi. Bu aylarda İtalyan öğrenci hareketinin en gözde şarkısının *La Violenza*[32] olması pek yerinde bir seçimdi.

Bütün bunların tuhaflığı çağdaşlarının gözünden kaçmıştı. Sinema yönetmeni Pier Paolo Pasolini'nin Roma'daki Villa Borghese bahçelerinde öğrencilerin polisle çatışmasının ertesinde belirttiği gibi, sınıfsal roller artık tersine

30 Beijing (ç.n.)

31 İşçi sınıfının siyasal önemini ve odak noktası olduğu ideoloji. İşçi sınıfı kültürünün zaferini ve bağımsız tarihsel rolünü vurgular. (İtalyancası *operaismo* olan kavram İngilizce'ye *workerism* olarak çevrilmiştir.) (ç.n.)

32 Şiddet (ç.n.)

dönmüştü: Ayrıcalıklı burjuva çocukları devrimci sloganlar atıp kamu düzenini korumakla suçladıkları güneyli ortakçıların düşük ücretle çalışan oğullarını dövüyorlardı. İtalya'nın yakın tarihi belleğinde yer alan her yetişkin için şiddete yönelim kötü sonlanabilirdi. Fransız öğrenciler resmi makamların tabandan kaynaklanan kargaşa karşısında nasıl savunmasız kalabilecekleri gibi Gaulle yönetiminin sağlam temelli kurumlarının cezasız göz yumdukları bir fikirle eğlenedursun, İtalya'daki radikallerin faşizm sonrası Cumhuriyet'in dokusuna zarar vermeyi başarabileceklerine inanmaları için geçerli nedenleri vardı –ve bunu denemeye hevesliydiler. 24 Nisan 1969 günü Milano Ticaret Fuarı'yla ana tren garına bombalar kondu. Sekiz ay sonra Pirelli'deki anlaşmazlıkların giderilip greve son verilmesinin ardından Milano'nun Piazza Fontana meydanındaki Tarım Bankası havaya uçurulacaktı. Yetmişlerin önde gelen yıllarının altını oyan "gerilim stratejisi" başlamıştı.

Altmışların İtalyan radikalleri ülkelerinin yakın geçmişini unutmuş olmakla suçlanabilirdi. Batı Almanya'da da bunun tam tersi geçerliydi. 1961'e kadar savaş sonrası kuşağı savaşın ve yenilginin sorumlusunun Nazizm olduğunu öğrenerek yetişmişti; ama onun gerçekten korkunç yönleri ısrarla örtbas ediliyordu. Aynı yıl Kudüs'te başlayan Adolf Eichmann duruşması ve onun ardından Frankfurt'ta 1963'ten 1965'e kadar süren sözde "Auschwitz duruşmaları" Alman kamuoyunun dikkatini gecikmeli olarak Nazi rejiminin kötülüklerine çevirmişti. Frankfurt'ta 273 tanık Almanların insanlığa karşı işledikleri suçların boyutlarının ve derinliğinin sanık sandalyesinde oturan 23 adamı (22 SS ile 1 *kapo*[33]) aştığı yolunda ifade verdi. 1967'de Alexander ve Margarete Mitscherlich Batı Almanlar Nazilerin kötülüklerini resmen tanırken bireysel sorumluluk üstlenmeye yanaşmadıklarını tartıştıkları *Die Unfähigkeit zu trauen* ("Yas Tutamama") adlı çok ses getiren araştırmalarını yayımladılar.

Batı Alman aydınlar bu fikre canla başla sarıldılar. Yerleşik yazarlar, senaristler, sinemacılar –hepsi 1927 ile 1932 yılları arasında doğmuş Günter Grass, Martin Walser, Hans-Magnus Enzensberger, Jürgen Habermas, Rolf Hochhuth, Edgar Reitz– artık yaptıkları çalışmalarda giderek Nazizm'e ve onu kabul etmeyi başaramamaya odaklanmışlardı. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı yıllarında ya da hemen sonrasında doğan genç aydınlar daha sert bir tutum içine girdiler. Önceden neler olup bittiği konusunda doğrudan gözlemden yoksun bu kimseler Almanya'nın yanlışlarına Nazizm'den daha çok Bonn Cumhuriyeti'nin varlık

33 Naziler toplama kamplarında belli mahkûmları seçip onlara ayak işlerini gördürür, diğer mahkûmları onların gözetimine verirlerdi. Bu kimselerin çoğu kendilerine tanınan ayrıcalıkları kabul ederken, mahkûmlara karşı tutumlarında "kraldan çok kralcı" oldukları görülürdü. (ç.n.)

gösterememesi açısından bakıyorlardı. Buna göre Rudi Dutschke (d. 1940), Peter Schneider (d. 1940), Gudrun Ensslin (d. 1940) ya da onlardan biraz daha küçük olan Andreas Baader (d. 1943) ile Rainer Werner Fassbinder (d. 1945) için Batı Almanya'nın savaş sonrası demokrasisi çözüm değildi; sorunun ta kendisiydi. Politikadan uzak, tüketim meraklısı, Amerikan kozasına sarınmış *Bundesrepublik* yalnızca yetersiz ve bunak değildi; Alman geçmişini inkâr etmek, onu taşınır malların ve komünizm karşıtı propagandanın içine gömmek için batılı efendileriyle sıkı işbirliği içindeydi. Anayasal niteliğine bile güvenilmezdi: Fassbinder şöyle demişti: "Bizim demokrasimiz batılı işgal bölgesini resmen onaylamıştı, biz onun uğruna savaş vermedik."

Altmışlarda Almanların genç radikal aydın tabakası Bonn Cumhuriyeti'ni onu kuran kuşağın suçlarını örtbas etmekle suçluyordu. Savaş sırasında ve savaştan hemen sonra Almanya'da doğanların çoğu babasını tanımıyordu, ne kim olduğunu biliyordu ne de neler yaptıklarını. Okullarda 1933 sonrası Alman tarihi hakkında (Weimar dönemi kadar bile) bir şey öğretilmezdi. Peter Schneider ve daha başkalarının daha sonra belirttiği üzere yoklar üstüne inşa edilmiş bir boşlukta yaşıyorlardı –öyle ki özellikle evde– kimse "bunu" konuşmazdı.

1910 ile 1930 yılları arasında doğmuş Almanlar olan ana-babaları geçmişi tartışmaya razı gelmemekle kalmadılar. Siyasal vaatlere ve büyük fikirlere kuşkuyla yaklaştıklarından dikkatlerini insafsız ve biraz da huzursuz bir tutumla maddi refaha, istikrara ve saygınlığa yöneltmişlerdi. Adenauer'in anlamış olduğu gibi kendilerini Amerika ve "Batı" ile özdeşleştirmelerinin temelinde hiç de azımsanmayacak ölçüde "Almanlık" yüküyle ilişkilendirilmekten kaçınmak yatıyordu. Sonuçta, kızlarıyla oğullarının gözünde onlar *hiçbir şeyden* yana değillerdi. Ahlaki mirasları maddi başarılarını gölgede bırakmıştı. Eğer başkaldırısı ana-babalarının temsil ettiği her şeyi –ulusal onur, Nazizm, para, Batı, barış, istikrar, hukuk ve demokrasiye kadar *her şeyi*– inkâr etmekten kaynaklanan bir kuşak varsa, bu kuşak "Hitler'in çocuklarıydı", 60'lann Batı Alman radikalleri.

Onların gözünde Federal Cumhuriyeti kendinden hoşnut ve ikiyüzlü bir tutum içindeydi. Önce *Spiegel* Olayı patlak verdi. 1962'de Almanya'nın önde gelen haftalık haber dergisinde yayımlanan bir dizi makalede Adenauer'in Bavyeralı savunma bakanı Franz-Josef Strauss'la girdiği karanlık işlere üstü kapalı değinilerek Batı Alman savunma politikası irdeleniyordu. Adenauer'in onayı ve Strauss'un talimatıyla hükümet derginin canına okudu, yayıncıyı tutuklayıp bürolarını didik didik aradı. Güvenlik güçlerinin hoş karşılanmayan haberciliği bastırmaya yönelik utanmaz tacizi dünya kamuoyunda kınandı –su katılmadık

muhafazakâr *Frankfurter Allgemeine Zeitung* bile "bu özgür basın olmasa, bölünmez basın özgürlüğü olmasa var olmayacak demokrasimizin yüzkarasıdır" diye yazmıştı.

Derken dört yıl sonra Aralık 1966'da iktidardaki Hıristiyan Demokratlar Ludwig Erhard'ın ardından eski Nazi Kurt-Georg Kiesinger'i Şansölye seçtiler. Yeni Şansölye on iki yıl boyunca Parti'nin aidatlı üyesi olmuştu, göreve atanması pek çoklarınca Bonn Cumhuriyeti'nin pişmanlık duygularından yoksun olduğunun somut kanıtı olarak görüldü. Eğer hükümetin başı on iki yıl Hitler'i desteklemiş olmaktan utanç duymuyorsa, Batı Almanların pişmanlık ya da neo-Nazi örgütleri aşırı siyasal çevrelerde yeniden boy gösterirken liberal değerlere bağlılık iddialarını kim ciddiye alırdı? Neo-Nazilerin dirildikleri sırada Kiesinger'a yazdığı açık mektupta Grass şöyle diyordu:

"Eğer kendi geçmişinizin epey ağır yükü altında Şansölyelik sorumluluğunu üstlenecekseniz, ülkemizde gençler yirmi yıl önce yok olmuş ama NPD adıyla yeniden hortlatılan bir Parti aleyhindeki iddiaları nasıl karşılamalılar?"

Kiesinger 1966-1969 arasında üç yıl boyunca hükümetin başında kaldı. O yıllarda Parlamento Dışı Alman Solu (kendini böyle tanımlamayı uygun görüyordu) çarpıcı bir başarıyla üniversitelere sızmıştı. SDS[34], Sosyalist Öğrenci Birliği'nin benimsediği davalardan bazıları artık Batı Avrupa kıtası geneline yayılmıştı: Tıka basa dolu yurtlar ve sınıflar; uzak ve erişilmez profesörler; yavan ve hayal gücünden yoksun öğretim. Öte yandan bu yılların hararetli sorunları Batı Almanya'ya özgü konulardı. Özgür Berlin Üniversitesi (1948 yılında Komünist Bölge'de kalan köklü Humboldt Üniversitesi yerleşkesinin yerine kurulmuştu) pek çok öğrencinin zorunlu askerlikten kaçmak için gittikleri en hareketli yerleşkeydi.[35]

Alman öğrencilerinin protestolarında hem Federal Cumhuriyet'i hem de ondan önceki Nazi devletini bir arada lanetlemenin derli toplu bir yolu olarak anti-militarizm özel bir yer tutuyordu. Vietnam Savaşı'na karşı muhalefetin yükselmesiyle geçmişle bugünün bileşimi Batı Almanya'nın askeri akıl hocalarına uzandı. Radikal azınlıkların söylemlerinde her zaman "faşist" olarak geçen Amerika artık çok daha geniş bir seçmen kitlesi için düşmana dönüşmüştü. Öyle ki Vietnam'da savaş suçu işlediği için Amerika'ya saldırmak, neredeyse

34 (Der) Sozialistische Deutsche Studentenbund (ç.n.)

35 Batı Berlin bu yıllarda karşı-kültürel bir havaya bürünmüştü. Uluslararası siyasal gerginliklerin göbeğinde onlardan tuhaf bir biçimde tecrit olarak taşlaşmış, Bonn ve Washington'dan gelen yardımlara bağımlı, geleceği belirsiz kent zaman ve uzayda askıya alınmıştı. Muhalifler, radikaller ve siyasal ve kültürel yandaşlar arayan daha başkaları için elverişli bir durumdu bu. Batı Berlin'deki koşulların tuhaflığı –Batı'nın bohem kalesi olarak ayakta kalmasının tümüyle Amerikan askerlerinin varlığına bağlı olması– genç sakinlerinin pek çoğunun gözünden kaçmıştı.

Almanya'nın kendi savaş suçlarının tartışılmasıyla eşanlamlıydı. Peter Weiss'ın 1968'de sahnelenen *Vietnam Tartışması* oyununda Birleşik Devletler ile Naziler arasında açıkça paralellik kurulmuştu.

Madem Amerika Hitler rejiminden daha iyi değildi –madem o günlerde dillerden düşmeyen sloganda dendiği gibi US=SS idi– öyleyse Almanya'ya da Vietnam muamelesi çekmesine ramak kalmış demekti: her iki ülke de yabancı işgali altında bölünmüş, ikisi de başkalarının anlaşmazlıklarına kapılmıştı. Durumu böyle dile getirmek Batı Alman radikallerin hem bugünkü emperyalist-kapitalist ilişkileri *hem de* geçmişteki faşist bağlantıları nedeniyle Bonn Cumhuriyeti'nden nefret etmelerini haklı gösteriyordu. Daha da kötüsü, radikal Sol'a gerçek kurbanların Almanların bizzat kendileri oldukları iddiasını ortaya atma yetkisi vermişti –o güne kadar aşırı Sağ ile özdeşleştirilen bir iddiaydı bu.[36]

Demek ki "Auschwitz kuşağına" onca diş bilemelerine rağmen 60'ların genç Almanlarının aslında Yahudi Soykırımı ile pek ilgilenmediklerini öğrenmek bizi şaşırtmamalı. Onlar da tıpkı ana-babaları gibi "Yahudi Sorunundan" rahatsızdılar. "*Faschismustheorie*" üstüne dersler okutarak, Nazizm'in ırkçı boyutunu örtbas edip onun yerine kapitalist üretimle ve emperyalist güçlerle –oradan da Washington ve Bonn'a uzanan– bağlantılarını vurgulayarak konuyu akademik alana hapsetmeyi yeğlediler. Gerçek "baskıcı devlet aygıtı" Bonn'daki emperyalist uşaklarıydı; kurbanları da Amerika'nın Vietnam'da sürdürdüğü savaşa karşı olanlar. Bu çarpık mantık çerçevesinde popülist, düşük nitelikli bulvar gazetesi *Bild Zeitung* öğrenci politikalarını yerden yere vuran eleştirileriyle *Der Stürmer*[37] dergisi yeniden canlanmıştı âdeta; öğrenciler yeni "Yahudiler" oluyordu; Nazi toplama kamplarıysa emperyalizmin suçlarına elverişli bir benzetme. 1966'da Dachau duvarlarına bir grup radikal tarafından yazılan bir sloganı aktaralım: "Vietnam Amerika'nın Auschwitz'idir."

Parlamento Dışı Alman Solu böylece Nazi karşıtı orta yol tavırla bağlarını kopardı. Willy Brandt'ın Sosyal Demokratik Partisi'ne Kiesinger ile hükümet ortağı olduğu için öfkelenen bir zamanların Sosyal Demokratik öğrenci örgütleri hızla aşırı uçlara kaydılar. Batı karşıtlığında 60'ların Avrupa'da görülen diğer akımlara göre çok daha çarpıcı biçimde içlerinde yer alan gruplar kasıtlı olarak kendilerine üçüncü dünyadan adlar taktılar: Maocular vardı elbet, ama bir de "Kızılderililer", "Mescaleros[38]" vb. Bu Batı karşıtlığı karşı kültürü besleyen

36 Bu yer değiştirmenin yankıları, Alman muhaliflerinin Amerika'yı yirminci yüzyılın önde gelen savaş suçlusu ... ve Almanya'yı da onun ilk kurbanı olarak adlandırdığı 1991'deki birinci Körfez Savaşı sırasında yeniden duyulacaktı.

37 1923-1945 yılları arasında Almanya'da Julius Streicher'ın yayınladığı haftalık Nazi gazetesi. (ç.n.)

38 Teksas ve New Mexico dolaylarında bir Apaçi kabilesi (ç.n.)

bilinçli bir yabansılık ve dönemin ölçütlerine göre bile acayip kaçan bir tutum benimsemişti.

Altmışların kültürel karmaşasında Almanların belirgin farkı cinsellik ve siyaseti diğer yerlerdekinden daha iç içe görmeleriydi. Marcuse, Erich Fromm, Wilhelm Reich ve cinsel ve siyasal baskı konularında yirminci yüzyılın diğer Alman kuramcılarının izinden Almanya'daki (ve Avusturya'da, en azından Viyana'daki) radikal çevreler çıplaklığa, özgür aşka ve otorite karşıtı gebeliğe övgüler düzdüler. Hitler'in dillerden düşmeyen cinsel nevrozları Nazizm'e yönelmesinin kanıtı olarak gösterilmekteydi. Üstelik belli çevrelerde bir kez daha Hitler'in Yahudi kurbanlarıyla ana-babalarının cinsel baskıcı düzeni altında acı çeken 1960 gençliği arasında olmadık, tatsız bir benzetme yapılıyordu.

Küçücük bir hizip olan Maocu "Kommune 1" gelişigüzel cinsel ilişkiyi ısrarla özgürlük olarak yüceltirken 1966'da basına kendini tanıtan şöyle bir fotoğraf dağıttı: Bir duvara yaslanmış yedi çıplak genç kız ve erkek. 1967 haziranında *Der Spiegel* dergisinde yayımlanan fotoğrafa bir de başlık atılmıştı –"Çıplak Duvarın Önünde Çıplak Maocular". Çıplaklığın vurgulanması toplama kamplarındaki çaresiz, çırılçıplak bedenleri gösteren resimleri anımsatma amacını taşıyordu. Bakın, diyordu: Önce Hitler'in kurbanları geldi, şimdi de Maocu devrimcilerin başkaldırırcasına soyunmuş bedenleri. Eğer Almanlar *bizim* bedenlerimizdeki gerçeğe bakabilirlerse öteki gerçeklerle de yüzleşebilirler.

"Mesaj" –ergenlikte gelişigüzel cinselliğin eski kuşakları cinsellikle ilgili daha açık olmaya zorlayacaktı, bunun arkasından Hitler ve diğer konularda da açık olabileceklerdi– SDS lideri (bu konularda eskiden kalma muhafazakâr Sol ahlakın savunucusu) Rudi Dutschke'nin "Kommunard" kimseleri "nevrotik" diye kınamasına yol açtı. Kuşkusuz öyleydiler. Ama saldırgan çağdışı özsevici yaklaşımları, anlayışları, burjuvaziyi kaşımak ve afallatmak amacıyla toplu katliam ve cinsel teşhirciliği bölük pörçük kaynaştırmalarının sonucunu almadıkları söylenemez: boşalmasının Vietnam'daki büyük devrimden çok daha büyük olduğunu övünerek haykıran "Kommune 1" üyelerinden biri 1970'lerde Ortadoğu'daki bir gerilla eğitim kampında yeniden ortaya çıkacaktı. Kendi zevkine düşkünlükten şiddete giden yol Almanya'da her yerdekinden çok daha kısaydı.

1967 haziranında İran Şahı aleyhine Berlin'de yapılan bir gösteride Benno Ohnesorg adında bir öğrenci polis tarafından vurulup öldürülmüştü. Ohnesorg'un ölümünün "siyasal cinayet" olduğunu açıklayan Dutschke kitlesel tepki çağrısında bulundu; birkaç gün içinde Batı Almanya genelinde 100 bin öğrenci gösteri yaptı. O güne dek Bonn yetkililerini yerden yere vuranların önde gelenlerinden olan Jürgen Habermas sonraki günlerde Dutschke ve arkadaşları-

nı ateşle oynamamaları için uyardı. "Sol Faşizm," demişti SDS liderine, "en az sağdaki kadar ölümcüldür". Barışçıl Bonn rejiminin "örtülü şiddet" ve "baskıcı hoşgörü" uyguladığı konusunda atıp tutanlar –ve gönüllü gerçek şiddet eylemleriyle yetkilileri bilerek baskı uygulamaya kışkırtmak üzere yola çıkanlar– ne yaptıklarını bilmiyorlardı.

Ertesi yılın martında radikal öğrenci liderleri Bonn "rejimi" ile çatışma çağrılarını yinelerken, hükümet de Batı Berlin ya da başka yerlerde şiddeti kışkırtanlara karşı misilleme yapma tehditleri savururken, Habermas –ona katılan Grass, Walser, Enzensberger ve Hochhuth ile birlikte– demokratik aklın elden bırakılmaması için bir kez daha dil dökerek hem öğrencileri hem de hükümeti cumhuriyetin yasallığına saygı göstermeye çağırdı. Ertesi ay 11 Nisan 1968 tarihinde Berlin'de neo-Nazi sempatizanı tarafından vurulan Dutschke teşvik ettiği şiddetli kutuplaşmanın bedelini kendisi ödeyecekti. Onu izleyen haftalarda yalnızca Berlin'de iki kişi daha öldürülmüş, dört yüz kişi de yaralanmıştı. Kiesinger hükümeti (Sosyal Demokratların çoğunun da desteğiyle 100'e karşı 384 oyla) Bonn'a gerektiğinde kararname çıkarma yetkisi veren –bundan ötürü Bonn Cumhuriyeti'nin tıpkı otuz beş yıl öncesinin Weimar yönetimi gibi çökmenin eşiğine geldiği korkusu uyandıran– Olağanüstü Durum Yasası'nı kabul etti.

Alman öğrenci politikalarında gitgide çoğalan şiddet yanlısı aşırı gruplar –*K-Gruppen,* SDS'nin aşırı keskin ucu *Autonome*– görünürde "Marksist" çoğu zaman Marksist-Leninist'tiler (diğer bir deyişle Maocu). Pek çoğu Doğu Almanya ya da Moskova'dan mali destek almakla birlikte o dönemde bu herkesçe bilinmemekteydi. Öyle ki başka yerlerde olduğu kadar Almanya'da da Yeni Sol resmi Komünizm'den uzak duruyordu –neresinden bakılırsa bakılsın bu durum Batı Almanya'da siyasal yetersizlik demekti. Ancak Batı Alman Solu'nun (yalnızca Sol da değil) büyük bölümü gibi radikaller de Doğu'daki Alman Demokratik Cumhuriyeti ile çapraşık ilişkiler içindeydi.

Bunlardan birkaçı artık Doğu Almanya olan ya da etnik Alman ailelerinin sürüldüğü doğudaki başka topraklarda doğmuştu: Doğu Prusya, Polonya, Çekoslovakya. Ana-babalarının kayıp Alman geçmişlerine duydukları özlemin bilinçaltında seçenek olarak Doğu'da daha iyi bir Almanya düşüne yansıması belki de şaşırtıcı değildi. Doğu Almanya baskıcı, sansür yanlısı otoriter rejim sistemine rağmen (belki de bu nedenle?) katı genç radikallere çekici geliyordu: Bonn'un olmadığı her şeydi orası ve kendini başka kılıklara sokmuyordu.

Böylelikle radikallerin Federal Cumhuriyet'in "ikiyüzlü tutumundan" duydukları nefret onları Doğu Almanya'nın komünistlerinin Alman tarihiyle yüzleşmeye ve *ülkeleri* Almanya'yı faşist geçmişinden arındırmaya göğüs germe

taleplerini hoş karşılamaya götürdü. Üstüne üstlük Batı Almanya'yı Atlantik İttifakı'na bağlayan ve onun temel siyasal görüşü olan komünizm karşıtlığı, özellikle de Vietnam Savaşı sırasında Yeni Sol'un hedefiydi ve onların komünizm karşıtlarına karşı olmasını açıklıyordu. Komünizmin işlediği suçların öne çıkarılması kapitalizmin suçlarını saptırma amacını taşıyordu. Daniel Cohn Bendit'in Paris'te dile getirdiği gibi, komünistler "Stalinist şarlatanlar" olabilirdi; fakat liberal demokratların da onlardan eksik kalır yanı yoktu.

Öyleyse Alman Solu Varşova ya da Prag'da yükselen hoşnutsuzluk seslerine kulaklarını tıkamıştı. Genel olarak Batı Avrupa'da olduğu gibi Batı Almanya'da da 60'ların yazgısı, içine kapanık kalmakta ısrar etmekti. Dönemin kültürel devrimi dikkat çekecek ölçüde dar kafalıydı: Eğer Batı gençliği kendi sınırlarının ötesine baktıysa, baktığı yer, düşleri, alışılmışın ya da bilginin sinir bozucu yasaklarından bağımsız özgürce dolaşan yabancı topraklardı. Altmışların Batı gençliği ülkesine *daha yakın* yabancı kültürleri pek tanımazdı. Rudi Dutschke 1968 baharında Çekoslovakya'daki reform hareketinin doruğunda dostluk ziyareti için Prag'a gittiği zaman, kentteki öğrenciler onun çoğulcu demokrasiyi gerçek düşman olarak işaret etmekte ısrarı karşısında afallamışlardı. Oysa bu onların hedefiydi.

13
İŞİN SONU

"Devrim azınlık iktidarına karşı toplumun büyük çoğunluğunun eylemidir. Siyasal iktidar krizi ve baskı rejiminin zayıflamasıyla birlikte gelir. Bu nedenle ille de silah zoruyla olması gerekmez."
Jacek Kuroń ve *Karel Modzelewski*, ***Parti'ye Açık Mektup (Mart 1965)***

"Her Komünist parti Marksizm-Leninizm ve sosyalizmin ilkelerini kendi ülkesine uyarlamakta özgürdür, ancak eğer Komünist parti olarak kalacaksa bu ilkelerden sapma hakkı yoktur."
Leonid Brejnev (3 Ağustos 1968)

"Ancak 1968 Prag Baharı'ndan sonra kimin kim olduğu görülmeye başladı."
Zdeněk Mlynář

"Dün ansızın geliverdi."
Paul McCartney

Sovyet Bloku'nda 60'lar zorunlu olarak Batı'dakinden bambaşka yaşanmıştı. 1956'dan sonraki Stalinsizleşme en az Batı'da sömürgecilikten çıkışın ve Süveyş bozgununun getirdiği kadar değişim talebini kamçılıyordu ama Macaristan'daki silahlı ayaklanmanın doğurduğu yıkım ta en başından reformların ancak Parti gözetiminde gerçekleşeceğini belli etmişti. Buysa Komünizm'in iplerinin Moskova'daki otoritenin elinde olduğunu göstermeye yaradı; önemli olan Sovyet liderliğinin ruh hali ve politikalarıydı. 1964'te alaşağı edilene dek Avrupa'nın doğu yarısında tarihi belirleyen Nikita Kruşçev'di.

Kruşçev'in Sovyet liderler kuşağı hâlâ uluslararası sınıf mücadelesine inanıyordu. O kadar ki 1962 Küba krizini doğuran ve kendi sonunu getiren yanlış adımları atmasına yol açan Kruşçev'in romantik bir yaklaşımla Latin Amerika'daki ayaklanmalara Sovyetler'in devrimci anılarını yansıtması olmuştu. 1960'ta ortaya çıkan ve Moskova'daki solcu muhaliflere Sovyet modeline "Maocu" bir alternatif oluşturan Çin ile olan anlaşmazlıklar yalnızca coğrafi üstünlük mücadelesinden kaynaklanmıyordu; aynı zamanda "dünya devrimi" ruhu için gerçek çekişmenin bir parçasıydı. Bu kılıf altında Pekin ile süregelen rekabet Moskova'nın Stalinizm-sonrası yöneticilerinin çelişkiye düşmesine yol açtı. Anti-kapitalist devrimin yurdu olarak arabozucu emellerini tanıtmayı, SSCB'de ve onun uydusu devletlerde Parti'nin otoritesinden bir şey kaybetmediğini ısrar etmekte kararlıydı. Öte yandan Kremlin batılı devletlerle –ve kendi yurttaşlarıyla birlikte varolmaktan yana tavrını sürdürmekteydi.

Kruşçev'in iktidarda olduğu yıllar gerçek ilerlemelere tanık oldu. 1959'dan sonra Stalin'in "Kestirme Yolu" artık Sovyet tarihinin ve Marksist kuramın tek yetkin kaynağı değildi.[1] Terörün hükümranlığına son verilmişti, ancak onun getirdiği kurumlarla uygulamalar yerinde duruyordu: Gulag Takımadaları hâlâ yerli yerindeydi, on binlerce siyasal tutuklu kamplarda ve sürgünde çürüyordu –yarısı Ukraynalıydı. Kruşçev'in yönetiminde işgücü hareketliliğini kısıtlayan Stalin döneminden kalma yasalar bırakıldı, resmi çalışma saatleri kısaltıldı, asgari ücret ve doğum izni uygulamasıyla birlikte ulusal emeklilik planı (1965'ten sonra kolektif çiftçileri de içine almak üzere) getirildi. Kısaca, Sovyetler Birliği –ve ondan daha ileri uydu devletleri– en azından biçimsel olarak gelişmemiş sosyal devletlere dönüştü.

Ancak Kruşçev'in daha tutkulu reformları, söz verdiği gıda fazlasını üretmekte başarısız kalmıştı (zaten çalışma arkadaşlarının 1964 ekiminde onu alaşağı etmelerinin nedenlerinden biri de buydu). O güne kadar Kazakistan ve Güney Sibirya'daki "bakir" toprakların ekilmesinin sonuçları özellikle bir faciaydı: Buğday ekimine hiç mi hiç uygun olmayan toprakların üst tabakasının yarım milyon tonu her yıl sularla birlikte sürükleniyor, geri kalan ekinleri de ot bürümüş oluyordu. Merkezi planlamayla bölgesel yozlaşmışlığın bu trajikomik karışımında Kırgızistan'daki komünist patronlar kolektif çiftçilerin mallarını yerel dükkânlardan satın almak suretiyle tarım ürünlerinde resmi kotayı karşılamalarını istediler. Taşra kentlerinde gıda ayaklanmaları baş gösterdi (1962 haziranında Novocherkassk'taki bunların en çarpıcısıydı). 1963'teki hasat fela-

1 Ama onun yerini Stalin'in kendinin –ve de işlediği suçların– üstü kapalı geçildiği yeni mitleşmiş türü almıştı.

ketinin ardından 1964 yılının ocak ayında SSCB Batı'dan buğday ithal edecek hale geldi.

Öte yandan Kruşçev'in dağınık olarak desteklediği özel aile çiftlikleri utandıracak kadar başarılıydı: Altmışların başlarında özel mülkiyet altındaki ekili toprakların yüzde 3'ünden elde edilen ürün Sovyetler Birliği'nin tarım çıktısının üçte birini aşıyordu. Polonya ya da Macaristan'da olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de "Sosyalizm" ayakta kalabilmek için kendi içinde barınıp görmezlikten gelinen kaçak "kapitalist" ekonomiye bağımlıydı.[2]

Ellili ve 60'lı yılların ekonomik reformları ta en başından yapısal olarak işe yaramaz bir sistemi yamamaya yönelik düzensiz girişimlerdi. Ekonomik kararların sorumluluğunu merkezden dağıtmaya ya da *fiili* özel üretime yetki vermeye pek istekli olmadıklarını gösterdikleri ölçüde eski kuşak tutucuların canını sıkıyorlardı. Ama onun dışında Kruşçev'in, ardından da Brejnev'in giriştiği liberalleşme çabaları Sovyet sisteminin dayandığı iktidar ve kayırma ağı için herhangi bir tehlike getirmiyordu. Elbette, Sovyet Bloku'ndaki ekonomik ilerlemeler siyasal önceliklerden sonra geldiğinden başarıları düşük düzeydeydi.

Kültürel reform ise bambaşka bir konuydu. Lenin her zaman ilkelerinden çok kendisini eleştirenlerle ilgilenmeye önem vermişti; vârisleri de ondan farklı davranmadılar. Aydın muhalefeti, ister parti içinde geniş yankı bulsun ister dışında, Kruşçev dahil komünist liderlerin çok duyarlı oldukları bir konuydu. 1956'da Stalin'e yönelik ilk suçlamaların başlamasıyla birlikte gerek Sovyetler Birliği'nde gerekse başka devletlerde sansürün gevşeyeceği ve ölçülü fikir ayrılığıyla eleştiriye olanak tanınacağı yollu iyimserlik yaygındı (aynı yıl Boris Pasternak *Dr. Jivago* adlı romanını *Novy Mir* adlı edebiyat dergisinde başarısızlıkla sonuçlanan yayınlatma girişiminde bulunmuştu). Ancak Kremlin çok geçmeden kültürel gevşeklik olarak gördüğü bu kıpırdanmadan rahatsız oldu; Yirminci Parti Kongresi yapıldıktan sonraki üç yıl boyunca Kruşçev sanatta Sosyalist Gerçeklik'i savunan ateşli demeçler veriyor, onu küçük düşürücü sözler söylemeye devam edecek olurlarsa, bu [fikri] eleştirenleri, geçmişe dönük olsa bile, ciddi sonuçlara katlanmakla tehdit ediyordu. Yine 1959 yılında yetkililer Stalin'in devrilmesiyle birlikte belli özgürlükler tanınmış kültürel muhalefetin bir biçimi olan Ortodoks papazlara ve Baptistlere baskı uyguluyorlardı.

Öte yandan çalışma arkadaşlarının değilse de Kruşçev'in kendisinin ne

2 Sovyet sisteminin güvenirliği görülmedik boyutlarda topraktan sonuç elde etme kapasitesine dayanıyordu. Sekiz yıllık ömrünün çoğunda tarım şu ya da bu biçimde acil önlemlerle kuşatılmıştı. Bu olağanüstü durumu onsekizinci yüzyılda gözlemleyen bir Avrupalı, hatta yirminci yüzyılda bir Afrikalı şaşırır kalırdı; fakat Sovyetler Birliği verimlilikte yüksek standartlara bağlı kalıyordu.

yapacağı önceden kestirilemezdi. Ekim 1961'deki CPSU 22'nci Kongresi Çin ile SSCB arasındaki bölünmenin boyutlarını ortaya koymuştu (ertesi ay Sovyetler Pekin'in Avrupa'daki *temsilcisi* olan Arnavutluk büyükelçiliğini kapattı) ve Moskova küresel söz hakkı elde etmek üzere aklı karışmış ve kararsız yabancı destekçilerine yeni yüzünü göstermek için kolları sıvadı. 1962'de tanınmamış bir köy öğretmeni olan Aleksandr Soljenitsin'in *Ivan Denisoviç'in Bir Günü* adlı karamsar ve kesinlikle sarsıcı romanının *Novy Mir* dergisinde yayımlanmasına izin verildi –aynı dergi altı yıl önce Pasternak'ın romanını geri çevirmişti.

Kruşçev'in son yıllarındaki göreli hoşgörüsü Sovyet liderliğinin doğrudan eleştirilmesine olanak verecek boyutlara gelmedi: Soljenitsin'in daha sonraki çalışmalarının basılmasına "çözülmenin" en yüksek noktasına varılmış olmasına rağmen asla izin verilmeyecekti. Ancak daha önceden yaşananlarla karşılaştırıldığında, 60'ların ilk yılları edebiyatta özgürlük ve ölçülü kültürel deneyler dönemiydi. Ne var ki 1964 ekimindeki Kremlin darbesiyle her şey değişti. Kruşçev'e karşı entrika hazırlayanlar onun politik başarısızlıklarından ve diktatörce tutumundan rahatsızdı; ama her şeyden önce tutarsızlığından huzursuz oluyorlardı. Neye göz yumulabileceğini neye yumulmayacağını bir tek Genel Sekreter bilebilirdi, fakat başkaları onun gözle görülür hoşgörüsünü yanlış anlamaya eğimli olabilirdi. Yanlışlar yapılabilirdi.

Denetimi ele geçirdikten sonraki aylarda yeni Kremlin liderliği aydın çevrelere baskı yapmaya başladı. 1965 eylülünde iki genç yazar, Andrey Sinyavsky ile Yuli Daniel tutuklandı. Abram Tertz ve Nicolae Arzhak takma adlarıyla kurgu edebiyat dalında çeşitli çalışmalarını yayımlanmak üzere Batı'ya kaçırmışlardı. Aynı zamanda Tertz-Sinyavsky'nin modern Sovyet edebiyatı hakkında *Sovyet Realizmi Üstüne* başlıklı kısa bir eleştiri denemesi –yurtdışında– yayımlanmıştı. 1966 şubatında iki adam yargılandı. Sovyetler Birliği'nde hiçbir yasa yazıların yurtdışında yayımlanmasını yasaklamadığından, yetkililer, yazılarının içeriğinin Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak suçunu işlediklerinin yeterli kanıtı olduğunu iddia ediyordu. İkisi de suçlu bulunarak çalışma kamplarına gönderilme cezasına çarptırıldı: Sinyavsky yedi yıla (beş yıl sonra salıverildi), Daniel ise beş yıla mahkûm oldu.

Sinyavsky-Daniel duruşması *gizli oturumda* görüldü, ancak iki yazara karşı yürütülen basın kampanyasına rağmen kamuoyu onların başlarına neler geleceğini merak ediyordu. Oturumlar mahkeme salonuna kabul edilen birkaç kişi tarafından gizlice banda alınarak çoğaltıldı, bir yıl sonra metinleri hem Rusça hem İngilizce olarak yayımlandığı zaman yazarların serbest bırakılması için

uluslararası çağrılar ve talepler çığ gibi büyüyordu.[3] Bu olayın olağandışı yönü, Stalin yıllarının onca sertliğine rağmen kimsenin o güne dek *salt* (kurgu) yazılarının içeriği nedeniyle tutuklanıp hapse atılmamış olmasıydı. Bu amaç doğrultusunda somut kanıtlar kolaylıkla türetildiyse bile geçmişte aydınlar yalnızca *sözleri* değil mutlaka *icraatları* yüzünden de suçlanırlardı.

Kruşçev yıllarının göreli rahatlığının tersine, Sinyavsky ve Daniel'a karşı izlenen tutum Sovyetler Birliği'nin kendi içinde de eşi görülmedik protestolara yol açmıştı. Sovyetler Birliği'nde son on yıllarda serpilen muhalif hareketin başlangıcı bu yıllara kadar uzanır: yeraltı "samizdat" ("bireysel yeraltı yayıncılığı") tutuklanma yıllarında ve onlar nedeniyle başlamış, ayrıca 70'li ve 80'li yıllarda Sovyet muhalif çevrelerinde yer alan en önemli kimselerin pek çoğu Sinyavsky ile Daniel'a yapılanlara karşı protestolarıyla kendilerini ilk kez göstermişlerdi. O günlerde 25 yaşında bir öğrenci olan Vladimir Bukovsky 1967'de Puşkin Meydanı'nda insan hakları ve düşünce özgürlüğünü savunan bir gösteri düzenlemekten tutuklandı. Daha 1963 yılında KGB tarafından Sovyet karşıtı edebiyat bulundurmaktan tutuklanmış ve zorunlu tedavi için psikiyatri hastanesine kapatılmıştı. Bu kez "Sovyet karşıtı faaliyetleri" gerekçesiyle üç yıl çalışma kampına mahkûmdu.

Sinyavsky-Daniel olayı ve kışkırttığı tepkiler Sovyetler Birliği'ndeki durumu açıkça ortaya koymuş görünmektedir: Neyin değiştiğini, neyin aynı kaldığını. Kendi tarihi içindekileri saymazsak hangi ölçütler temel alınırsa alınsın, rejim yerinden oynatılmaz, baskıcı ve eğilmezdi. 1956'nın ılgımı gözden kaybolmuştu. Geçmişle ilgili doğruyu anlatma ve gelecekte reform yapma planları geri çekilmişe benziyordu. Kruşçev döneminin hayalleri tuzla buz olmuştu. Batılı güçlere hangi yüzünü göstermiş olursa olsun, yurtiçindeki Sovyet rejimi ekonomik durgunluğun ve ahlaki yozluğun belirsiz alacakaranlığıyla yetinerek iyice yerine yerleşiyordu.

Sovyet Bloku'nun Doğu Avrupa'daki uydu devletlerindeyse değişim olasılığı belirgin ölçüde daha çok umut vaat ediyordu. Her şeye rağmen, eğer Sovyetler Birliği'nin yurttaşları Stalinizm-sonrası diktatörlük karşısında aciz kaldılarsa, Macaristan ya da Çekoslovakya ile komşularında durum iki kat daha umutsuzdu demek: Baskıcı bir rejimin yanında bir de kendi liderlerinin imparatorluk başkentindeki gerçek otoritenin kölesi oldukları gerçeğini göğüslüyorlardı. Sovyet egemenliğinin ilkeleri 1956 kasımında Budapeşte'de ustalıkla gösterilmişti. Üs-

3 Serbest bırakıldıktan bir yıl sonra Sinyavsky Fransa'ya iltica ederek Sorbonne'da Rus edebiyatı bölümünde lisansüstü ders vermeye başladı. Daniel ise Rusya'da kalmıştı, 1988 yılında orada öldü.

telik Çekoslovakya ve Romanya'da önceki yıllardaki göstermelik duruşmaların kurbanlarından sağ kalan bazıları on yıl sonra hâlâ hapiste çürüyordu.

Yine de Doğu Avrupa farklıydı –kuşkusuz bunun bir nedeni, komünist düzenin son sömürge uzantısı olmasıydı. 1960'larda Sovyetler Birliği'nde yaşayanların çoğunun bildikleri tek yönetim biçimi komünizmdi; Büyük Yurtseverlik Savaşı'nın gölgesinde belli bir meşruiyet bile kazanmıştı. Ama daha Batı'da Sovyet işgalinin ve Sovyetler'in zorla yönetimi ele geçirmeleri sırasında yaşananların anısı belleklerde hâlâ tazeydi. Moskova'nın kuklaları oldukları, dolayısıyla yurtiçinde güvenirlikten yoksun kaldıkları için uydu devletlerin Parti liderleri halkın duygularını okşamanın yararlarına daha duyarlıydı.

Bu daha uygun görünüyordu, çünkü 1956 ile 1968 yılları arasında Doğu Avrupa'daki Parti rejimlerini içeriden eleştirenler kesinlikle anti-komünist değillerdi. 1956 yılında Macar devrimine "sağ ruhun" damgasını vurduğunu ileri süren Sartre'a yanıt olarak Macar kökenli göçmen bilim adamı François Fejtö, Sağ'da Stalinistlerin durduğunu söylemişti. *Onlar* "iktidar" idiler. "*Biz* Sol'da, fikirlerimize, ideallerimize ve geleneklerimize bağlı kalırız." Fejtö'nün Stalin karşıtı *Sol*'un güvenirliğini dayatması sonraki on iki yıl boyunca Doğu Avrupa'daki entelektüel muhalefetin tutumunu vurgular. Amaç komünizmi kınamak, hele yıkmak hiç değildi; hedef, korkunç bir biçimde yanlış giden şeyin ne olduğunu düşünmek, komünizmin kendi koşulları içerisinde bir seçenek ortaya koymaktı.

Bunun adına "revizyonizm" dendi: Bu bağlamda ilk defa Polonya'nın lideri Wladysław Gomułka tarafından Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin 1957 mayısında yapılan Merkez Komitesi toplantısı sırasında kendini eleştiren aydınları tanımlamak amacıyla dile getirilmişti. Bu "revizyonistler" –Polonya'da en çok tanınan genç Marksist filozof Leszek Kołakowski– 1956 yılına dek çoğu kez katı Marksist olmuş kimselerdi. Bağlılıklarını bir gece koparıp atmış değillerdi. On iki yıl harcamışlardı, Slovak yazar Milan Šimečka'nın sözleriyle, "ayrıntılı taslaktaki hatayı bulmaya". Dönemin nice batılı Marksist'i gibi onlar da Marksizm'in güvenilirliğiyle Stalin'in suçları arasına kesin bir çizgi çizmenin olanaklı olduğu görüşünden yanaydılar.

Doğu Avrupalı Marksistlerin çoğuna göre Stalinizm, Marksist öğretinin talihsiz bir taklidi, Sovyetler Birliği de sosyalist dönüşüm projesinin güvenilirliğini sürekli sarsan bir varlıktı. Ancak Batı'daki Yeni Sol'un tersine, Doğu'nun entelektüel revizyonistleri Komünist Parti ile ve onun içinde çalışmayı sürdürdüler. Bu biraz da gereklilikten kaynaklanıyordu elbet; ama aynı zamanda yürekten bağlılığın sonucuydu. Uzun vadede bu yakın ilişki dışlanacak, hatta bu yıllarda batılı akranlarının ruh halinden etkilenerek yetişen ve Stalinist geçmiş yerine

kapitalist bugüne bakan kuşağın gözünde komünistlerin reformlarına gölge düşürecekti. Yine de 1956'dan 1968'e kadar Doğu Avrupa'daki revizyonist hareket yazarlara, sinema yapımcılarına, ekonomistlere, gazetecilere ve daha başkalarına alternatif sosyalist gelecek için kısa süreli iyimserlik penceresi açmıştı.

Polonya'da en önemli olanağı sağlayan Katolik Kilisesi'ydi, kendi gözetiminde –özellikle Lublin Katolik Üniversitesi ve *Znak* ile *Tygodnik* adlı dergilerde– çalışanları kanatları altına alırdı. Gomułka döneminde Marksist filozofların ve Katolik ilahiyatçıların düşünce özgürlüğünü ve yurttaşlık haklarını savunmada ortak bir noktada buluşabilmeleri Polonya'nın acayipliğiydi –bu henüz doğmamış ittifak beklentisi 1970'lerde biçimlenecekti. Oysa başka yerlerde Komünist Parti böyle eleştirilerin güven içinde dile getirildiği tek tartışma ortamıydı. "Yararlı" eleştiri için en çok umut vaat eden alan ekonominin komünist yönetimiydi.

Bunun nedenlerinden biri alışılagelmiş Marksizm'in sözde siyasal ekonomiye dayandığı iddialarıydı, böylece (bir zamanlar Stalin'in elinden kurtarılmış olan) ekonomik politika artık aydınların fikir ayrılıklarına olanak tanıyan bir alandı. Bir başka neden de dönemin Doğu Avrupalı aydınlarının çoğunun Marksizm'i hâlâ çok ciddiye almaları ve komünist ekonomi biliminin sorunlarını ciddi reformlar için kuramsal başlangıcın can alıcı noktası olarak görmeleriydi. Oysa asıl gerekçe, kısaca, 1960'lann ilk yıllarında Avrupa'daki Komünist devletlerin ekonomilerinde ciddi bakımsızlığın ilk sinyallerinin belirmesinden başka bir şey değildi.

Komünist ekonomilerin başarısızlıkları gizli sayılmazdı. Yurttaşlarına yeterli gıdayı zar zor sağlayabiliyorlardı (Sovyetler Birliği'nde bu bile yetersiz kalıyordu). Gereksiz birincil sanayi ürünlerinin seri üretiminden yanaydılar. Talebi giderek *artan* ticari mallar –öncelikle de tüketim malları– üretilmiyor, üretilse bile miktarı ya çok sınırlı kalıyor ya da kalite çok düşük oluyordu. Ayrıca böyle mallar elde kaldıklarında dağıtım ve satış sistemi öyle beceriksizce yürütülürdü ki yapay olarak özendirilen eksiklik gerçek kıtlığa yol açardı: dar boğaz, kaymak tabaka, yolsuzluk ve –gıda ile diğer dayanıksız tüketim maddelerinde– yüksek oranda israf.

Komünizmin akıl almaz verimsizliği savaş sonrası yeniden yapılanmanın gerektirdiği üzere savaştan sonraki ilk on yılda kısmen örtbas edilmişti. Fakat 60'lann başlarında, Kruşçev'in Komünizm Batı'yı "ele geçirecek" diye büyüklenmesinin ve Sosyalizm'e geçiş sürecinin artık tamamlandığı yolundaki resmi bildirilerin ardından Parti söylemiyle çekilen günlük sıkıntılar arasındaki uçurum artık savaş zararlarını giderme ya da daha çok üretimi artırma öğütleriyle

kapatılamazdı. Üstelik komünizmin ileriye doğru yürüyüşünün önünü tıkayanların sabotajcılar –kulaklar, kapitalistler, Yahudiler, casuslar ya da Batı'nın "çıkarları"– olduğu suçlamaları hâlâ belli çevrelerde sıkça duyulmakla birlikte artık terör dönemiyle ilişkilendiriliyordu: Kruşçev'in ardından gelen komünist liderlerin çoğunun geride bırakmak istediği bir dönemdi bu. Sorunların komünist ekonomik sistemden kaynaklanıyor olması gerektiği giderek daha çok kabul görmekteydi.

Macaristan'da kendilerine yakıştırdıkları adla "reformcu ekonomistler" ("revizyonistler" küçük düşürücü adlarla anılırdı) sahneye çıkmışlardı. 1961 yılında János Kádár Parti-Devlet bundan böyle ona karşı etkin biçimde muhalefet etmeyen herkesin ondan yana olduğunu varsayacak diye belirtmişti; dolayısıyla Kádár rejiminin gözetimi altında komünist ekonomik uygulamaları eleştirenler ilk kez kendilerini konuşmakta özgür hissettiler.[4] Reformcu ekonomistler 40'lı ve 50'li yıllarda toprağın kolektifleştirilmesinin yanlış bir uygulama olduğunu kabul ediyorlardı. Bundan başka, daha ihtiyatlı yaklaşmakla birlikte Sovyetler'in birincil sanayi mallarının geniş çaplı olarak üretilip elde edilmesinin büyümenin önünde engel olduğunu anlamışlardı. Kısaca, Sovyetler Birliği'nin kendi zoraki sanayileşmesinin ve özel mülkiyetin kaldırılmasını Doğu Avrupa'ya toptan uygulama olarak dayatmasının –buradaki kadar kalabalık sözcüklerle olmasa da– felaketle sonuçlandığını teslim etmişlerdi. Hatta daha da radikal bir yaklaşımla komünist ekonomilerin fiyat işaretlerini ve diğer piyasa teşviklerini mülkiyet ve üretimde kolektif bir sisteme dahil etmenin yollarını bile aramaya başladılar.

Altmışlarda ekonomik reform üstüne Doğu Avrupa'da yapılan tartışmaların ince bir yol izlemesi gerekiyordu. Bazı Parti liderleri geçmişteki teknik hataları kabullenecek kadar işgüzâr (ya da kaygılı) davrandılar –neo-Stalinist Çek lider 1961'de felaketle sonuçlanan Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın yarısında ağır sanayii öne çıkarmaktan bile vazgeçti. Ota Šik ya da Macar János Kádár gibi reformcu ekonomistlerse "üçüncü bir yol" çizmeye baktılar: Ortak mülkiyet ve merkezi planlamanın tartışılmaz gerçek olduğu karma ekonominin sıkıntıları ancak bölgesel özerkliğin artması, bazı fiyat işaretleri ve denetimlerin gevşetilmesiyle hafifletilebilirdi. Ne de olsa ekonomik tartışmalar çürütülemezdi: Böyle reformlar olmaksızın komünist sistem daha çok durgunluk ve yoksulluk üretirdi –Kornai'yın ünlü belgesinde yazdığı gibi, "kıtlık doğururdu".

Bir tek Macaristan'da Kádár'ın cevabı, kendini eleştirenlerin önüne bir ölçü gerçek reform atmak oldu: Yeni Ekonomik Düzen 1968 yılında törenle başla-

4 Altmışların en tanınmış reformcu ekonomisti Ota Šik adında bir Çek olmasına rağmen en çok söz hakkına sahip ve en etkili olan Macar ekolüydü.

dı. Kolektif çiftliklere kapsamlı özerklik tanındı ve özel girişimlere yalnızca izin vermekle kalınmadı, desteklenmeleri de teşvik edildi. Bazı tekeller kırıldı. Bazı malların fiyatları dünya pazarlarına bağlandı ve çoklu döviz kurlarıyla dalgalanmaya bırakıldı. Özel perakende satış mağazalarının açılmasına izin verildi. Uygulamanın amacı, iki uyuşmaz ekonomik sistem arasında bir orta yol bulmaktan çok ekonominin erişilecek yüksekliklerinin su katılmamış siyasal denetimiyle bağdaşacak piyasanın en yüksek işleyişini göstermekti (böylelikle mutluluğu kışkırtıcı tüketici refahına ulaşılacaktı).

Geçmişe baktığımızda, eğer komünizm ile kapitalizm arasında "üçüncü bir yol" olabilir sandılarsa, reformcuların kendilerini kandırdıklarını açıkça görürüz. Ama bunun nedeni, onların yaptıkları ekonomik analizin kusurlu yanları değildi. Asıl hataları içinde yaşadıkları sistemi olmadık ölçüde bilgisizce yanlış yorumlamalarıydı. Komünist liderlik için önemli olan ekonomi değil politikaydı. Ekonomik reformcuların kuramlarından çıkan kaçınılmaz sonuç, eğer normal ekonomik yaşama dönülecekse Parti-Devlet'in merkezi otoritesinin zayıflaması gerektiğiydi. Gel gelelim *bu* seçenekle karşı karşıya kalan Komünist Parti-Devlet daima ekonomik anormallikten yana olacaktı.

Ancak bu arada yönetimler her şeyden önce istikrar istiyorlardı. Bunun için yıldızı parlayan üç model vardı. İlki, "Kádárizm" ihraç edilmeye hazır değildi –üstelik Kremlin'deki yetkilileri bir tek Macar "modeli" *olmadığına*, yalnızca yerel sıkıntılara kısa yoldan çözümler olduğuna ikna edecek kadar Macar liderin kendi stratejisinin parçasıydı. Macaristan'daki durum gerçekten kendine özgüydü, Kádár seyahat özlemi çeken yurttaşlarına zengin Batı'ya açılan kapının anahtarını sanki iyi halin ödülü olarak küçümser bir tavırla elinde sallıyordu –Komünizmin kendi başarısızlığının dile getirilmemiş itirafıydı bu. Ülke artık "Yeni Sınıf" tarafından ve onun için yönetilmekteydi, Yugoslav muhalif Milovan Djilas bu tanımı 1957 yılında yayımlanan etkili kitabında kullanmıştı: Eğitimli bürokrat ve uzmanlardan oluşan teknokrasi her şeyden önce kısa yoldan yuvasında palazlanmaya ve kendi canını güvence altına almaya bakıyordu. Gerçek özgürlük düşünülemezdi, öte yandan baskı rejimine dönüş de pek olası değildi.

Kádár'ın Macaristanı'na –"*kamp* içindeki en güzel barakalar"– gıptayla bakılırdı, yine de aralıklı olarak taklit edilirdi. İkinci model, Tito'nun Yugoslavyası, çok daha *kendine özgüydü.* Bunun nedeni, Yugoslavya'nın komşularının sorunlarından uzak durmayı başarması değildi. Sovyet uydularında görülen ekonomik işlevsizlik Yugoslavlara da pek yabancı sayılmazdı; buysa onlara ülkelerinin Doğu ile Batı arasında donup kalmışlığının ideolojik tercihten çok tarihsel şansın sonucu olduğunu anımsatırdı. Öte yandan 50'li ve 60'lı yıllar

boyunca Tito karar alma sorumluluğunu merkezden uzaklaştırma, fabrika ve işçi "özerkliği" deneylerine izin vermeye başlamıştı.

Bu yenilikler ekonomik gereklilik kadar etnik ve coğrafi bölünmelerden de kaynaklanıyordu. Onu oluşturan cumhuriyetlerin ve halkların mutsuz ve karşılıklı düşmanca anılardan biraz da fazlasını paylaştığı bir federal devlette, Belgrad'dan gelen tek tip uygulama dayatması savaş öncesine dönüşü çağrıştırmaktaydı. Bölgenin çetin engebeli koşulları yerel girişimleri destekliyordu; dahası Stalin ile bağların koparılması sayesinde Tito'ya özgü proleter diktatörlük artık Sovyetler Birliği'nin endüstriyel modernliğe gittiği yolda yapılan her yanlışın ayrıntısına kadar taklit edilmesi için baskı yapmıyordu. İşte Yugoslav modeline biçim verenler bunlardı –yoksa batılı hayranlarının bu yıllarda Tito'ya layık gördüğü yaratıcı, sosyalist taslak seçeneği değildi.

Ancak Yugoslavya yine de farklıydı: Djilas ve daha başkalarının Titocu yoldan sapmanın bedelini ağır ödeyerek öğrendikleri gibi[5] kendini eleştirenlere karşı daha anlayışlı olması gerekmiyor, öte yandan genel nüfusun gereksinimlerini ve isteklerini ele almakta (biraz da Batı'dan gelen yardımlar sayesinde) daha esnek davranıyordu. Yugoslav deneme yazarı Dubravka Ugrešič gençliğinde yitirdiği Yugoslavya'ya duyduğu özlemi, insanın aklına "gerçek 'sivri burun iskarpinler', muşamba yağmurluklar, ilk naylon iç çamaşırları... ilk Trieste gezisi gelir" diye anlatır. Böyle ucuz tüketim mallarının listesi, örneğin Bulgar ya da Romanyalıların belleklerinde o kadar öne çıkmazdı –hele "ilk Trieste gezisi" söz konusu bile olmazdı. Yugoslavlar ne zengindi ne de özgür; ama su sızdırmayan bir sistemde hapis de değillerdi. "Titoculuk" baskıcı olmaktan çok eziciydi. O dönemde ikisinin arasındaki fark önemliydi.

İstikrara giden üçüncü yol "ulusal Stalinizm" idi. Bu da Arnavutların seçeneğiydi –paranoyak ve tek yetkili yerel bir Parti diktatörünün mutlak egemenliği altında kapalı, yoksullaşmış bir toplum. Bu, aynı zamanda gitgide Romanya modeli de oluyordu. Romanya'dan pek hoşlanmayan Nikita Kruşçev (onun kuşağında Ruslar arasında yaygın görülen bir duyguydu bu) işgücünün uluslararası komünist düzende dağıtımında ona benzersiz bir tarımsal rol biçmeye çalışmıştı. Oysa Bükreş'teki Parti liderlerinin daha zengin ve daha ilerlemiş komünist ekonomilere hammadde ve gıda sağlamaya indirgenmeye hiç niyetleri yoktu.

Macar ayaklanmasının bastırılmasında ve ayaklanmacıların tutuklanmasında uzlaştırıcı rol üstlenmiş olan Romanyalılar, 1958 yılında Sovyet birliklerinin Romanya topraklarından çekilmesini güvence altına aldılar ve giderek

5 *Yeni Sınıf* Batı'da yayımlandığı zaman Djilas dört yıl hapse mahkûm olmuş ve serbest bırakıldıktan kısa bir süre sonra bir dört yıl daha hapse atılmıştı.

daha bağımsız bir yol izlemeye başladılar. Romanya Dej ve (1965'ten sonra) Çavuşesku döneminde Moskova ile Çin arasındaki dalaşmalara karışmayı, dahası topraklarında Varşova Paktı'nın askeri tatbikat yapmasına izin vermeyi reddetti. Romanyalı liderler (Varşova Paktı ile ilişkilerini dostça olmaktan çok resmi düzeyde yürüten) Tito'ya ikili ilişkiler öneriyorlardı. Dej 1963 yılında Yugoslav Ulusal Meclisi'nde konuşma bile yapmıştı; ayrıca Romanya'nın Batı Avrupa'dan gelen para ve makinelerle neo-Stalinist sanayileşmeye gitmesine karar veren bir anlaşma imzaladılar. Romanya'nın Batı ile görüşmeleri düzenli artış kaydederken, Comecon ülkeleriyle ticaret hacmi sürekli düşüyordu –60'ların başında Romanya'nın toplam dış ticaretinin payı yüzde 70 iken, on yıl sonra bu oran yüzde 45'e inmişti.

Bu borazan gibi öttürülen "önce Romanya" stratejisi yurtta pek tutulmuyordu –gerçekten de Romanya Komünist Partisi'nin iktidardayken gözle görülecek kadar Romanyalı olmayan kökenleri için ödediği bedel kendini milliyetçilik kılıfına sarmak olmuştu. Bunu başlatan Dej'di, Çavuşesku daha da ileriye götürdü. Ama strateji yurtdışında daha başarılı olmuştu. Çin'in Avrupa'daki vekili Arnavutluk'a nostaljik Stalinistler ve kafası epey karışık Maocular dışında kimse sıcak bakmazken, Komünist Romanya'nın uluslararası görüntüsü garip bir biçimde olumluydu. Kendilerini Moskova'dan uzak tutmak Bükreş'tekilere akla gelmeyecek kadar çok batılı hayran kazandırmıştı. *The Economist* dergisinin Ağustos 1966 sayısında Çavuşesku "Doğu Avrupa'nın De Gaulle'ü" olarak tanıtılıyordu.

De Gaulle'e gelince; 1968 mayısında Bükreş'e yaptığı ziyaret sırasında, Çavuşesku Komünizmi'nin Batı için uygun olmayacağını, ama Romanya'ya pekâlâ uyduğunu belirtmişti: "*Chez vous un tel régime est utile, car il fait marcher les gens et fait avancer les choses.*" ("Sizin için böyle bir rejim yararlı, halkı harekete geçirip işlerin yürümesini sağlar.") Romanya Komünizmi'nin Batı'ya uygun olmadığı konusunda De Gaulle yerden göğe kadar haklıydı elbet. Romanya'da komünizm özellikle huysuz ve baskıcıydı: 1958'den sonra Sovyetler Birliği'nden uzaklaşmakla Dej ile Çavuşesku, aynı zamanda Kruşçev dönemiyle ilişkili Stalinsizleşme'yi ve reformları yansıtma gereğinden kendilerini kurtarmış oluyorlardı. Diğer uydu devletlerin tersine, Romanya iç muhalefete hiç soluk aldırmıyordu –60'ların Bükreşli aydınları kendi çevrelerinden dışlanmış olarak yurtiçindeki tartışmalarda (zaten yoktu) söz hakkına sahip değillerdi, Paris'ten gelen son *nouveaux* romanları okumakla ve öğrenim görmüş Romanyalıların aralarında akrabalık bağları olduğunu iddia ettikleri kozmopolit Fransız kültürüne vekâleten katılmakla yetinmek zorundaydılar.

Batılı hükümetlerse Romanyalı diktatörleri yerden yere vurmak bir yana onlara her türlü desteği veriyorlardı. Romanya 1967 yılı ocak ayında Sovyet vetosuna karşı gelerek Batı Almanya'yı resmen tanıdığı zaman ilişkiler daha da yakınlaştı: Richard Nixon komünist bir devleti ziyaret eden ilk ABD Başkanı sıfatıyla 1969 ağustosunda Bükreş'e gitti. Ulusal Komünizm Çavuşesku'ya borcunu ödemişti –"Komünist olabilir ama o bizden biri": zamanı geldiğinde Varşova Paktı üyeleri arasında GATT (1971'de), Dünya Bankası ve IMF gibi kurumlara katılan, Avrupa Topluluğu tercihli ticaret hakkını (1973) elde eden ve ABD'nin En Çok Kayırdığı Ülke konumuna erişen (1975) ilk devletti.[6]

Batılı diplomatların Bükreş'te gördüklerini sandıkları Rus karşıtı diktatörler yeni Tito tohumlarıydı: Güvenilir, uysal ve uluslararası karışıklıklardan çok bölgesel iktidara ilgi duyan kimseler. En azından bir konuda dürüsttüler. Kádár ve DAC'deki neo-Stalinist liderlik gibi Tito ile Çavuşesku da 60'ların bilinmeyen güçlüklerini başarıyla aşmışlardı. İkisi de kendi bildiğince yurtiçinde otoritelerini ve kontrolleri sağlama alırken, en azından Moskova ile *modus vivendi*[7] sağlamışlardı. Varşova ve Prag'daki komünist liderler bunu başaramadılar.

1956'da Polonya'daki karışıklıkların barışçı sonuca ulaşmasının bir bedeli vardı. Gomułka'nın Polonyası'nda Katolik kurumlar ve yazarlara göz yumulurken Parti'nin kendi içindeki muhalefet şiddetle bastırılırdı. Polonya Birleşik İşçi Partisi her ne kadar Stalin yıllarının kasıp kavuran temizlik hareketinden kaçmayı başarmışsa da koyu muhafazakâr kalmıştı. 1956'da yaşanan tatsızlıkların yeniden sahnelenme olasılığından rahatsız olan Parti liderliği, politikalarının herhangi bir biçimde eleştirilmesini siyasal tekeline doğrudan tehdit olarak görürdü. Sonuç "revizyonist" aydınlar arasında genelde yalnızca rejime karşı değil, ama yeni bir yön belirleme fırsatının yitirilmesinden, Polonya Ekimi işinin yarım kalmasından dolayı korkunç bir düş kırıklığı yaşanmaktaydı.

1964 yazında Varşova Üniversitesi'nde lisansüstü öğrenci olan Jacek Kuron ile Karel Modzelewski Halkın Polonyası'ndaki siyasal ve ekonomik sistemin akademik eleştirisini kaleme aldı. Tezleri dil ve içerik bakımından kesinlikle Marksist'ti, ancak bu onların Parti'den ve Sosyalist Gençlik Birliği'nden kovul-

6 Romanyalı diktatörün baştan çıkardığı son Amerikalı Richard Nixon olmadı. 1978'de Romanya'yı ziyareti sırasında Nicolae Çavuşesku'dan etkilenen Senatör George McGovern onu, "silah denetiminin dünyadaki önde gelen savunucusu" diye övdü; Çavuşesku rejimi hakkındaki korkunç gerçeğin artık bütün dünyada bilindiği 1983 eylülü kadar yakın bir dönemde de Başkan Yardımcısı George Bush'un onu "Avrupa'nın iyi komünistlerinden biri" diye tanımladığı belleklerde yer etmiştir.

7 Geçici uzlaşma/anlaşma (ç.n.)

malarını, üstelik Parti karşıtı propaganda yaptıkları gerekçesiyle resmi çevrelerde karalanmalarını önlemeye yetmedi. Buna tepki olarak Parti'ye Açık Mektup yazdılar, 1965 Martı'nda Varşova Üniversitesi'ndeki Parti koluna teslim ettiler. Mektupta herkesin çıkarlarını görmezlikten gelip bir tek egemen sınıfa hizmet eden, yoksul işçi nüfusunu yönetmekte yetersiz, bütün yorumları ve eleştirileri sansürleyen bürokratik bir diktatörlük rejiminin tarifini yapmışlardı. Kuron ile Modzelewski'ye göre, Polonya'nın tek umudu işçi konseylerine, basın özgürlüğüne, siyasal polisin kaldırılmasına dayalı gerçek bir devrimdi.

Mektuplarını teslim ettiklerinin ertesi günü tutuklanarak devleti yıkıcı faaliyetlerde bulunmakla suçlandılar. 19 Temmuz 1965 günü, sırasıyla üç ve üç buçuk yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Resmi yetkililer onların eleştirilerinde kusursuzca yer verdikleri Marksist terimlerden, rejimin kırık dökük ekonomik performansını işaret ederken toplumsal verileri ustalıkla kullanmalarından ve varolan bürokratik diktatörlüğün yerini almak üzere işçi devrimi çağrısında bulunmalarından (yazarların durumunu hiç de hafifletmeyen bu neo-Troçkist tutumdan[8]) özellikle rahatsızdılar. Belki de hepsinden önemlisi Parti, entelektüel saptamayla Kuron-Modzelewski ikilisinin mektupta çağrıda bulunduğu proleter eylem bileşimini kesinlikle önlemeye kararlıydı.

Kuroń-Modzelewski Olayı üniversitede gönüllü tepkileri kışkırttı. İki öğrencinin gizli duruşması şok etkisi yapmıştı, yalnızca serbest bırakılmaları değil, aynı zamanda yazdıkları mektup ile daha önceki araştırma tezlerinin yayımlanması talep ediliyordu. Üst düzey öğretim üyeleri davalarını üstlendi. Varşova Üniversitesi'nde felsefe profesörü olan Leszek Kołakowski ertesi yıl Polonya Partisi'nin Ekim 1956 tarihli genel kurulunun 10'uncu kuruluş yıldönümünde Tarih Enstitüsü'ndeki öğrencilerine bir konuşma yaptı. Polonya Ekimi kaçırılmış bir fırsattı diye açıkladı. On yıl sonra Polonya ayrıcalıklar, yetersizlikler ve sansür diyarıydı. Komünistler ülkeyle temaslarını kaybetmişlerdi, Kuron, Modzelewski'nin ve onların ortaya koydukları eleştirilerin susturulması Parti'nin –ve de ülkenin– çöküşünün göstergesiydi.

Kołakowski "burjuva-liberal" olduğu gerekçesiyle hak ettiği gibi Parti'den ihraç edildi; ancak Varşova Üniversitesi'ndeki meslektaşları yiğitçe davranarak onun uluslararası çevrelerce kabul edilmiş Marksist kimliğini savundular. Önde gelen yirmi iki Polonyalı komünist yazar ve aydın Merkez Komite'ye Yoldaş Kołakowski'yi "özgür ve özgün sosyalist kültürle demokrasinin sözcüsü" olarak savunan bir mektup yazdılar. Bunun üzerine onlar da Parti'den atıldı. 1967

8 Ertesi yıl Paris'te dolaşan *Açık Mektubun* Fransızca çevirisi Troçkist bir örgüt olan *Jeunesse Communiste Révolutionnaire* tarafından dağıtılmıştı.

baharında Sol'dan gelen eleştirilere öfkelenen hantal Polonya liderliği gittikçe büyüyen bir aydın muhalefeti kazanmayı başarmıştı; Varşova Üniversitesi –ifade özgürlüğü ve başka konuların yanında suçlanan profesörlerin savunması adına– öğrenci başkaldırısının odağıydı artık.

Varşova Üniversitesi'ndeki ifade özgürlüğü sorunu Ocak 1968'de bir dönemece daha girdi. 1967 Kasımı'nın sonlarından itibaren üniversite tiyatrosunda Polonyalı ulusal şair Adam Mickiewicz'in yazdığı *Ataların Akşamı* adlı bir oyun sahnelenmekteydi. 1832 yılında kaleme alınmış ama ondokuzuncu yüzyılda zulme karşı mücadele eden isyancıları resmetmesi bakımından tehlikeli ölçülerde çağdaş olan oyun çok izleyici çekmekte ve beğeni toplamaktaydı. Ocak ayının sonlarında komünist yetkililer oyunun sahneden kaldırılması gerektiğini duyurdular. Son gösterinin ardından yüzlerce öğrenci Polonya başkentindeki Mickiewicz anıtına yürüyerek sansürü kınayan ve "özgür tiyatro" talep eden sloganlar attılar. Öğrencilerden ikisi, Henryk Szlajfer ile Adam Michnik durumu *Le Monde* muhabirine anlattılar, onlar da Özgür Avrupa Radyosu'nda haber yaptılar: Michnik ile arkadaşı hak ettikleri gibi üniversiteden atıldı.

Buna tepki olarak Polonya Parlamentosu öğrencilerin dilekçeleriyle topa tutuldu, Polonya Yazarlar Derneği'nin Varşova şubesinde destekleyici kararlar alındı, Kołakowski ve diğer öğretim üyeleriyle yazarlar tarafından öğrencileri savunan konuşmalar yapıldı. Bir yazar komünistlerin kültüre yönelik tutumlarını "aptallar diktatörlüğü" olarak açıkça yerden yere vurdu. 8 Mart günü Varşova Üniversitesi'nde Michnik ile Szlajfer'in okuldan atılmalarını protesto etmek üzere düzenlenen öğrenci gösterisi polis tarafından zor kullanılarak dağıtıldı. Üç gün sonra ülke öğrenci gösterileriyle ve Varşova Üniversitesi'nde yapılan grevle çalkalanıyordu. Parti içindeki neo-Stalinist çevreler Parti'nin denetimi elinden kaçırdığından söz eden uğursuz konuşmalar yapıyor, bazıları Çekoslovak tarzı "revizyonizm" konusunda Moskova'yı uyarıyordu.

Gomułka rejimi öcünü almakta kararlıydı. Grev ve onu izleyen protestolar hatırı sayılır ölçüde –bir Politbüro üyesiyle iki üst düzey bakanın protesto etmek amacıyla istifa etmelerine yol açacak kadar– şiddetle bastırıldı. Otuz dört öğrenci ve iki öğretim üyesinin (Kołakowski de aralarındaydı) Varşova Üniversitesi ile ilişikleri kesildi. Bunun ardından, komşu Çekoslovakya'da Prag Baharı'nın bastırılmasından sonra (aşağıya bakınız) otoriteler Sovyet saldırısına karşı protestoları ve dilekçe yazılmasını örgütleyenleri tutuklayarak yargı önüne çıkardılar. 1968 eylülüyle 1969 mayısı arasında görülen bir dizi duruşmada Varşova, Wroclaw, Kraków ve Łodz'dan öğrenciler ve diğer aydınlar "gizli örgüte katılmak", "devlet karşıtı yayınlar dağıtmak" ve başka suçlardan altı aydan üç yıla değişen

hapis cezalarına çarptırıldı. En ağır cezalar ilk öğrenci protestolarında etkin olan Adam Michnik, Jan Litynski ve Barbara Toruńczyk gibi kimselere verilmişti.

1967-69 yıllarında Polonya'da tutuklanan, ihraç edilen ve hapse atılan çok sayıda öğrenci ve öğretim üyesinin çoğu Yahudi kökenliydi, üstelik bu rastlantı değildi. Gomułka'nın 1956 yılında iktidara dönüşünden itibaren Polonya Partisi'nin muhafazakâr (neo-Stalinist) kanadı onunla birlikte gelen sınırlı özgürlükleri kaldırmak için fırsat aramaktaydı. İçişleri Bakanı Mieczysław Moczar'ın önderliğinde parti içi bu muhalefet anti-Semitist dava çevresinde birleşmişti.

Stalin'in ölümünden 1967 yılına dek anti-Semitizm –Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nin kendisinde her zaman görülmekle birlikte– resmi komünist söylemden uzak tutulmuştu. Savaştan sonra Doğu Avrupa'da sağ kalan Yahudilerin çoğu ya batıya ya da İsrail'e gitmişti. Geride kalanlarınsa çoğu, ellerinden geldiyse, Stalin'in son yıllarındaki zulmünden kaçmıştı. Polonya'da ve (daha çok) Macaristan'da kalan Yahudi topluluklar sayıca hâlâ fazlaydı; fakat bunlar genellikle dinine bağlı Yahudiler değildi, dahası kendilerini Yahudi olarak da görmüyorlardı. Savaştan sonra doğanlara gelince, Yahudi olduklarını bile bilmiyorlardı –ana babaları bu konuya değinmemeyi uygun görmüşlerdi.[9]

Özellikle Polonya'da hâlâ büyük sayılardaki Yahudi Komünistler –kimi siyasal mevkilerde, kimi üniversitelerde ve uzmanlık alanlarında– çoğunlukla kendi Yahudi geçmişlerine kayıtsızdılar, içlerinden bazıları genelde Polonyalıların da buna kayıtsız olduklarını varsayacak kadar saftı. Oysa Parti içinde yükselmek ve ülke genelinde demagojiye dayalı popülerlik kazanmak için kendine yol arayanların karşı konulmaz hedefi olmuşlardı.[10] Eksik olan tek şey fırsattı, o da İsrail ile Arap komşuları arasında 1967 haziranında yaşanan Altı Gün Savaşları sayesinde yaratılmıştı. Sovyetler'in Arapları desteklemesi İsrail'in, Siyonizm'in –ve de Yahudilerin– yüksek sesle eleştirilmesini meşru kılmıştı.

Böylelikle 19 Haziran 1967 günü yaptığı konuşmada, yaşanan son sürtüşmede İsrail'i desteklemiş olanlara lanet okuyan Gomułka yüzsüz bir yaklaşım sergileyerek kendini eleştiren Yahudilerle Siyonist devleti bir kefeye koydu: "Yahudi milletinden olan Polonyalı yurttaşlar eğer isterlerse, onları İsrail'e geri dönmekten [*geçtiği gibi*] alıkoymayacağımızı belirtmek isterim. Bizim duruşumuz her Polonyalı yurttaşın bir tek yurdu olmasını gerektirir: Halkın Polonyası... Bu sözlerin kendilerini hedef aldığını düşünenler, hangi milliyetten

9 Altmışlı yılların ortasında Polonya'daki yaklaşık 30 bin Yahudi'den ancak 7 bin 500 kadarı resmi Yahudi örgütlerine üyeydi.

10 1966'da *The Protocols of the Elders of Zion* adlı anti-Semitizm düzmecenin Polonya dilindeki baskısı gayri resmi olarak Parti içinde, üniversitelerde ve orduda elden ele dolaşıyordu.

olduklarına bakmaksızın, uygun kararı vermelidirler. Biz ülkemizde Beşinci Kol istemiyoruz." Yahudilerden Polonya'nın Beşinci Kolu olarak söz edilmesi radyo ve televizyonda yayınlanmış, milyonlarca Polonyalı bunu duymuştu. Verilen mesaj açıktı.

Gomułka ister kendi görüşlerini dile getirmiş olsun, ister olmasın, son on yılda yapılan planlama hatalarına günah keçisi mi arıyordu; yoksa Moczar'ın onu alaşağı etme çabalarını tahmin ederek Stalinist muhaliflerini arkadan vurmaya mı karar vermişti, bu asla belli olmadı. Ama aldığı kararın sonuçları korkunçtu. Polonyalı yetkililer Yahudilere karşı önyargı sağanağı başlatmışlardı: Polonya çapında, ama özellikle de Parti'de ve akademik kurumlarda, Parti'deki apparatchik[11] ekonomik darboğazın ve diğer sorunların Yahudi komünistlerinin işi olduğu söylentilerini yayıyorlardı. Polonya ulusunun çıkarlarını yürekten gözeten "iyi" komünistlerle yürekleri başka yerde atan ötekiler (Yahudiler) arasında açıkça ayrım yapılmaktaydı.

1968'de, tutuklanan ya da sürgüne gönderilen Yahudi öğrencilerin ana babaları ve diğer akrabaları resmi görevlerinden, akademik mevkilerinden kovulanların ta kendileriydi. Savcılar mahkemeye çıkarılan öğrencilerle öğretim üyelerinin adlarına ve kökenlerine özellikle dikkat ederlerdi –50'li yılların Slánský ve diğer davalarından bilinmekle birlikte bu durum Komünist Polonya'da ilk kez yaşanıyordu. Anti-Semitik çılgınlığın doruk noktasına çıktığı sıralarda gazeteler Yahudileri doğrudan Nürnberg yasalarından alınma ölçütlerle tanımlıyorlardı –iktidar Partisi'nin Stalinist kanadında Polonyalı faşistler olduğu düşünülürse, şaşırtıcı değildi belki de.

Yahudilere ülkeyi terk etme çağrısı yapılıyordu artık. Pek çokları aşağılayıcı koşullarda ve büyük bedeller ödeyerek isteneni yaptı. Polonya'da kalan 30 bin Yahudi'den 20 bin kadarı 1968-69 yıllarında ülkeden ayrıldı, geriye kalan birkaç bin Yahudi'nin çoğu yaşlılarla gençlerdi –bunlar arasında hapiste olan Michnik ile okuldan yakın arkadaşları da vardı. Bu kargaşadan çıkar sağlayanlar arasında Parti'de ve hükümette Yahudilerin boşalttıkları koltuklara oturan Moczar ile destekçileri de bulunuyordu. Polonya'nın Yahudilerine ek olarak kaybedenlerse, ülkedeki eğitim kurumlarıydı (çoğu en iyi bilim adamlarını ve öğretmenlerini kaybetmişti, bunlar arasında Kołakowski de vardı –kendi Yahudi değildi ama bir Yahudi'yle evliydi); neyi kışkırttığını çok geç anlayan Gomułka da iki yıl sonra koltuğundan oldu; Polonya'nın uluslararası saygınlığı da bir kez daha –ve daha çok uzun yıllar boyunca– Yahudi azınlığı kurban etmekle ilişkilendirilecekti.

11 SSCB'de Komünist parti ve/veya hükümetin bürokratik ve profesyonel sorumluluk verilen tam kadrolu memurları. (ç.n.)

Polonyalı yöneticilerin protestocu öğrencileri tecrit edip kökünü kazımakta göreli rahat davranmaları aydınlarla hoşlarına gitmeyen kimseleri ülkenin geri kalanından ayırma başarılarının sonucuydu –anti-Semitizm'in de yararının görüldüğü bir stratejiydi bu. Öğrencilerin de sorumluluk payı vardı belki: Özellikle Varşova Üniversitesi'ndeki protesto ve gösterilerde en önde yer alanlar Polonya'nın Komünist *nomenklatura*[12] tayfasından olanların ayrıcalıklı kızlarıyla oğullarıydı, onları her şeyden önce ifade özgürlüğü ve siyasal haklar ilgilendiriyordu. Neo-Stalinist düşmanlarının vurgulamakta geç kalmadığı bir nokta da Varşova'daki muhalif aydın çevrelerin işçi kesiminin geçim derdine pek ilgi duymadığıydı. Buna karşılık Polonya halkı da Yahudilerle öğrencilerin, en çok da Yahudi öğrencilerin eziyet çekmesine kayıtsız kalmıştı.

İki yıl sonra 1970'te hükümet gıda fiyatlarına yüzde 30 zam yapınca Gdańsk tersanesindeki işçiler protesto etmek için greve gittikleri zaman desteklerinin karşılığını, bilmeyerek de olsa, korkunç bir biçimde aldılar: Onların davasını savunan kimse yoktu. Ancak bu yıllarda alınan dersler –madem Polonyalı işçilerle aydınlar Parti'ye kafa tutmak istiyorlardı, o zaman karşılıklı kayıtsız tutumlarına bir son verip aralarında siyasal ittifak kurmaları gerekecekti –günü geldiğinde iyi bellenecek ve herkesten önce Adam Michnik ile Jacek Kuron tarafından kalıcı bir biçimde uygulamaya alınacaktı. En azından bu yönüyle 1968'in biraz sürüncemede kalmakla birlikte Polonya'da olumlu bir sonucu olmuştu. Aynısı komşu Çekoslovakya için söylenemezdi.

Altmışların başlarında Çekoslovakya ulusal Stalinizm'den komünist reforma geçişte sıkıntılar yaşayan melez bir ülkeydi. 1950'lerin göstermelik duruşmaları ve temizlik hareketleri Prag'a geç ulaşmış ve başka yerlere göre hem daha yüksek ses getirmiş hem de daha kalıcı etkiler bırakmıştı. Eski Stalinist tabakanın döne dolaşa göreve gelmesi artık söz konusu değildi, Çekoslovakya'da ne Gomułka vardı ne de Kuron. Rejimin eski muhafızları yerlerinde kalmışlardı. Slánský davasıyla diğerlerini araştırmak için iki soruşturma komisyonu kurulmuştu: ilki 1955-57, ikincisi 1962-63 arasında görev yaptı. İki komisyonun da amacı denetimi elden bırakmadan rejimin yakın geçmişteki suçlarını bir biçimde tanımaktı.

Kısa vadede bu amaca ulaşıldı. Stalinist duruşmaların kurbanları serbest bırakıldı ve itibarları iade edildi –hem de genellikle kendilerini karalayan aynı politikacılar, yargıçlar, savcılar ve soruşturmaları yürütenler tarafından. Eski

12 Sözcük anlamı adlandırma, isim listesi. Politikada daha yaygın kullanılan anlamı, seçkinler sınıfı. SSCB'de üst düzey Politbüro üyeleri için kullanılmıştır. (ç.n.)

mahkûmlara Parti üyelik kartları geri verildi, biraz da para, kupon (örneğin otomobil satın almak için) ve bazılarına önceden oturdukları daireler. Eşleriyle çocukları yeniden iş bulabilecek ve okula gidebileceklerdi. Ancak geçmişteki adaletsizliklerin böyle *fiilen* tanınmasına rağmen Parti de, Stalin dönemi kadrosu da dağılmadan iktidarda kaldı.

Fransız komünist lider Maurice Thorez gibi Genel Sekreter Antonin Novotný de Kruşçev'in izinden gidip Sovyet diktatörü karalamadan önce rüzgârın hangi yönden estiğini görmek için yıllarca beklemişti. Çeklerin aşırı Stalinist terörle ilgili anıları daha öyle taze, öyle çoktu ki Parti liderleri "hata" yaptıklarını –sonuçları Polonya, hatta Macaristan'daki '56 karışıklıklarını önlemedikçe– kabullenmeyi göze almaya istekli değildiler. Bundan ötürü Çekoslovakya'daki Stalinsizleşme bilerek olabildiğince ötelendi –üstelik Prag'a bakan tepedeki Stalin heykeli de Slovak başkenti Bratislava'daki küçük kopyası gibi 1962 ekimine dek dokunulmadan yerinde bırakılmıştı.[13]

Komünist sosyal devrimin sonuçları Çekoslovakya'da her yerde olduğundan daha fazla hissedilmişti, bunun büyük bir nedeni, yukarıda da gördüğümüz gibi –Sovyet yönetimine bağlı diğer bütün ülkelerin tersine– burada gerçekten gelişmiş bir burjuva toplum bulunmasıydı. Çekoslovakya'da Stalinist terörün önde gelen kurbanlarının hepsi, genellikle orta sınıf kökenli, çoğu Yahudi olan aydınlardı. Çekoslovak toplumun diğer sınıfları o kadar acı çekmemişti. İşçilerin yukarı doğru toplumsal hareketi –daha doğrusu, geri kalan herkesin aşağıya doğru toplumsal hareketliliği– 1950'lerde Çek ve Slovak topraklarının ayırt edici özelliğiydi. Çekoslovakya'da mesleki olmayan orta öğretimdeki işçi sınıfı çocuklarının oranı 1938'de yüzde 10'ken, 1956'da yüzde 31'e, 1963'teyse neredeyse yüzde 40'a çıkmıştı. Altmışların başlarında Çekoslovakya'daki gelir dağılımı Sovyet Avrupası'nda en eşitlikçi olandı.

Komünist liderlik böylece Çekoslovakya'yı yeni ilan edilen 1960 Anayasası'nda belirtildiği üzere "tam Sosyalizme" götürdü. Ancak bu ilerlemenin bedeli Sovyet standartlarında bile kabul edilmez ölçüde ekonomik durgunluktu. Bunun sonucunda da Aralık 1962'de yapılan 12'nci Parti Kongresi'nde Parti yetkilileri "ulusal ekonomiyi uyarlayarak" ülkenin ileri sosyalist gelişimine uydurma –diğer bir deyişle kaçınılmazı kabul ederek durgun ekonomiyi canlandırmak için en düşük düzeyde sosyalist olmayan reformlara izin verme– kararı

13 Tepkilerden korkan tek kişi Novotný değildi. 5 Nisan 1963'te İtalyan komünist lider Palmiro Togliatti gizlice gönderdiği mektupta, Novotný ve arkadaşlarından Slánský ile diğer davaların kurbanlarının itibarının iade edildiği haberinin duyurulmasını yakında yapılacak İtalyan seçimleri sonrasına ertelemelerini istiyordu. PCI başkanının da çok iyi anladığı gibi, on yıl önce işlenen geniş kapsamlı hukuk yanlışını örtbas etmekte işbirliği yapmaları nedeniyle Çekler liderlerinden nefret etmeye yerden göğe kadar haklıydı.

aldılar. Öte yandan Ota Šik ve Parti'nin diğer reformcu ekonomistleri tarafından önerilen değişiklikler –örneğin işçi teşviklerini bir araya getirerek resmi Planların ya da kuralların yerine getirilmesi için değil de fabrika kârlarına ortak etmek– Parti'nin eski tüfeklerince hoş karşılanmayacak ancak dört yıl sonra 13'üncü Parti Kongresi'nde onaylanacaktı.

O güne dek Parti liderliğinin başından beri korktuğu gibi, itibarların halk önünde iade edilmesi, Stalin'in hatalarının çekilerek kabullenilmesi ve daha ılımlı ekonomik reformların yapılabileceği umutlarıyla birleşince halkın yaşantısı üzerinde Parti'nin boğucu üstünlüğünü sorgulamanın yolu açılmıştı. 1963'te başlayan ekonomik reformlar fabrika çalışanlarının hepsi tarafından hoş karşılanmamış olabilirdi; fakat yazarlar, öğretmenler, film yapımcıları ve filozoflar arasında Stalinist zincirlerin gevşemesi olasılığı eleştirilerin, umutların ve beklentilerin çığ gibi büyümesine yol açtı.

1963'te Liblice'deki yazarlar konferansı Franz Kafka'ya adanmıştı. O güne dek bu konu bir tabuydu: Bir nedeni Kafka'nın kitaplarını Almanca kaleme alan Praglı bir Yahudi olması, dolayısıyla Bohemya'nın kaybolan tarihini hatırlatmasıydı; fakat asıl neden Kafka'nın totaliter düzenin işleyişiyle ilgili yazılarının yüz kızartacak kadar zekice ileriyi görmesiydi. Dolayısıyla Kafka tartışmalarının onaylanması genel konuşma özgürlüğünün biraz daha genişleyeceğinin habercisiydi: Yasaklı yazarlarla cinayete kurban gitmiş liderlerden söz edilmesi yalnızca küçük bir adımdı. 1963 nisanında itibarı iade edilen Slovak yazarlarından Ladislav Novomeský Slovak Yazarlar Kongresi'nde Slánský davasının kurbanlarından "yoldaşı ve dostu" Clementis'ten açıkça ve hayranlıkla söz etti. Konuşma –geçmişten konuşma– isteği her ne kadar özenli "revizyonist" bir dille örtülü olsa da artık doruğundaydı: Genç romancı Milan Kundera'nın 1963 haziranında Prag'ın *Literární Noviny* adlı kültürel dergisinde yayımlanan makalesi özenle Çek edebiyatındaki Stalinist "sapma" ve bu konuda doğruyu söyleme gereğiyle sınırlı tutulmuştu.

Bu yılların göreli liberal havası Kruşçev'in yumuşamasının geç kalmış Çek yankısıydı. Brejnev'in darbesinin ardından Moskova'daki hava değişmişse de Çekoslovakya'da sürüp giden sanatsal rönesansın önündeki tek engel seyrek görülen sansür ve baskılardı. Yabancıların gözünde bunun en somut belirtisi daha birkaç yıl öncesinde yasak olan konulara değinen yeni filmler furyasıydı –Jiří Menzel'in komünistlerin savaştaki Nazi karşıtı direnişlerinin kirli çamaşırlarını usulca ortaya koyan *Sıkı Gözetim Altındaki Trenler* (1966) adlı filminin senaryo yazarlarından biri de Josef Škvorecký'ydi (ustalıkla dokundurulan benzer temada yazılmış *The Cowards* romanının yazarı birkaç yıl önce ün kazanmıştı).

Fakat oyun yazarları, şairler ve romancılar– bu yıllarda Kundera da aralarında olmak üzere aynı zamanda senaryo yazarlığına soyunmuşlardı– daha da önemli bir rol üstlenmişlerdi.

1966'da Ludvík Vaculík kendi babasının komünist ideallerini –ve oğlunun bunun sonucunda yaşadığı düş kırıklığını– kurgusal bir anlatımla ele aldığı *Sekyra* (1966) adlı romanı yayımladı. 1967 yılında bir başka yazar Mňačko Ladislav anlamı açıkça belli olan *İktidarın Tadı* adlı romanının ardına gizlenerek Novotný'yi ve Parti'nün üst tabakasını sivri bir dille eleştiriyordu. Aynı yıl Kundera Çekoslovakya'daki Stalinist kuşağın herkesçe bilinen yeni varoluşçu yaşamöyküsünü anlatan *Şaka*'yı yayımladı. Resmen "Sosyalizmin inşa dönemi" olarak kabul edilen o yıllar artık aydınların eleştiri oklarının meşru hedefiydi, 1967 yazında toplanan Dördüncü Çekoslovak Yazarlar Kongresi'nde Kundera, Vaculík, şair ve oyun yazarı Pavel Kohout ile genç oyun yazarı Václav Havel dönemin komünist liderliğini maddi ve manevi yıkıma yol açtıkları gerekçesiyle topa tuttular. Çekoslovakya'nın yazınsal ve kültürel mirasına geri dönülmesi ve ülkenin bir kez daha özgür Avrupa'nın merkezindeki "olağan" yerini alması çağrısında bulundular.

Bu üstü kapalı saldırının Çekoslovakya'da varolan liderliğe yönelik olduğunu herkes anlamıştı –artık bildiğimiz gibi Kremlin liderliği Prag'daki durumu kaygıyla gözlüyordu elbette: Brejnev uzun zamandır Çekoslovakya'yı Varşova Paktı'nın ideolojik açıdan en az güvenilir öğesi olarak görmekteydi. Prag Kalesi'ndeki yaşı ilerlemiş Stalinistlerin uzun zamandır değişikliğe karşı direnmelerinin nedeni de bunu bilmeleriydi. 1967'de su yüzüne çıkmaya başlayan aydın muhalefetini aşağı çekmemeleri buna kalkışmak istemedikleri anlamına gelmiyordu. Önlerinde iki engel vardı: Macaristan'daki sınırlar çerçevesinde bir ölçü açıklık ve karşı görüşlere hoşgörü tanıyan yeni uygulamaya sokulmuş ekonomik reformları sürdürme gereği; bir de Slovakya'da ortaya çıkan güçlükler.

Çeko-Slovakya (önce böyle bilinirdi) her zaman huzursuz ve dengesiz bir devlet olmuştu. Ülkenin güneyi ve doğusundaki Slovak azınlık kuzeybatıdaki Çeklerden daha yoksul ve daha köylüydü. 1918'de Macaristan'ın boyunduruğundan kurtulan iki savaş arası dönemin çok uluslu Çekoslovakyası'nda Slovakların ilişkileri kötüydü, çoğu zaman Prag'dan olumlu yaklaşım görmezlerdi. Buna bağlı olarak Slovak siyasal liderlerin çoğu 1939'da ülkenin parçalanmasını ve Nazilerin güdümünde başkenti Bratislava olan "bağımsız" bir kukla devletin kurulmasını iyi karşılamışlardı. Onların aksine savaştan sonraki seçimlerde komünist adayları destekleyenler Bohemya ile Moravya'nın kentli ve ağırlıklı olarak Sosyal Demokrat Çekleri olmuş, Katolik Slovaklar ya ilgisiz ya da muhalif kalmışlardı.

Yine de Slovakya, komünist yönetim altında pek de kötü durumda değildi. Burjuva milliyetçiliği ya da anti-komünist entrikalar çevirmekle (ya da ikisiyle birden) suçlanan Slovak aydınlar Komünist temizlik hareketlerinin kurbanı olmuşlardı. Sağ kalan az sayıdaki Slovak Yahudisi de Çek arkadaşlarıyla birlikte acı çektiler. Ama "burjuva milliyetçiler", Komünistler, Yahudiler ve aydınların sayısı Slovakya'da daha azdı; ayrıca toplumun geri kalanından epey soyutlanmışlardı. Slovakların çoğu yoksuldu, kırsal kesimde çalışırlardı. Onlar açısından savaştan sonraki ilk on yılda yaşanan hızlı kentleşme ve sanayileşmenin yararları çoktu. Çeklerin tersine, paylarına düşenden pek de mutsuz değillerdi.

Gelgelelim, ülkenin Slovak bölgesindeki genel hava 1960'tan sonra hızla değişiverdi. Yeni "Sosyalist" anayasa bölgesel girişimlere ya da görüşlere kendinden önceki kadar olanak vermiyordu, ülkenin savaştan sonraki yeniden inşasında Slovakya'ya tanınan özerklik şimdi geri alınıyordu. Slovakların çoğu açısından daha yakın bir sonuç da ekonomik durgunluktu (1964'te Çekoslovakya'nın büyüme oranı blok ülkeleri arasında en düşük düzeyde olanıydı), bu da en çok Slovakya'nın göbeğindeki ağır sanayii vurdu.

1967 yılının ocak ayında Novotný kendi partisindeki uzmanların önerdiği gecikmiş ekonomik reformları uygulamaya koymak zorunda bırakıldı. Reformcu ekonomistlerin karar alma sorumluluğunun merkezden dağıtılması ve bölgesel özerkliğin artırılması önerileri Bratislava'da sevinçle karşılanmıştı –kârla ilişkili ücret teşvikleri gibi bazı reformlar Slovakya'nın verimsiz sanayi tesislerindeki vasıfsız işçileri kazanmak amacıyla hesaplanmış sayılmazdı, ama olsun. Ne var ki Novotný'nin sezgileri, ona Parti denetimini bu kadar gevşek bırakmaya direnmesini söylüyordu o da merkezi planlama kurumlarını desteklemek amacıyla önerilen değişiklerin gözden geçirilmesini destekledi. Bu girişimi Šik ile Parti'deki diğer ekonomistlerin önerilerine gölge düşürmekle kalmadı; Slovak kamuoyunu da soğuttu. Slovak komünistler artık federalleşme gereğinden ve Prag'daki yaşlı komünist *apparatchik* ile işbirliği yapmanın güçlüklerinden söz etmeye başlamıştı. Slovak temizlik işçilerinin, inşaat işçilerinin ve mağaza tezgâhtarlarının epeydir sürüp giden şikâyetlerini yansıtırken, Çek çoğunluk tarafından hafife alındıklarını, sözlerine kulak asılmadığını hissetmişlerdi. Savaştan önce yaşanmış ve çoktan unutulmuş uygunsuzluklar kadar Slovak komünistlerinin Stalinist temizlik hareketleri de gündemdeydi.

Bu arada yıllardır ilk defa bambaşka sorunları işaret eden belirtiler vardı. 31 Ekim 1967 günü Prag'daki Teknik Üniversite öğrencilerinden bir grup yatakhanelerindeki elektrik kesintilerini protesto etmek için Strahov semtinde sokak gösterisi düzenlemişti: Ancak onların "Daha çok ışık!" çağrıları haklı

olarak yurtta çektikleri sıkıntılarla sınırlı kalmadığı şeklinde yorumlandı. İleride "Strahov Olayları" diye anılacak gelişmeler polis tarafından şiddet kullanılarak etkili bir biçimde bastırıldı; yine de öğrenciler gergin ortamın havasını daha da germişlerdi, çünkü komünist bir devletin Batı'daki öğrencilerin havasından etkilenmesinin olanaksız olmadığı ortadaydı.

Polonya'daki Gomułka gibi Novotný de bu meydan okumalara nasıl tepki göstereceğini bilemiyordu. Anti-Semitik seçenekten uzak olduğundan yerel eleştirilerle başa çıkmak için Brejnev'in yardımına başvurdu. Fakat Sovyet lider 1967'nin aralık ayında Prag'a geldiğinde, Çekoslovak Devlet Başkanı'na yalnızca anlaşılmayacak kadar üstü kapalı bir öğütte bulunmayı uygun gördü: "Bu sizi ilgilendirir." Novotný'nin çalışma arkadaşları fırsatı değerlendirmekten geri kalmadılar: 5 Ocak 1968'de Çekoslovak Komünist Partisi Merkez Komitesi yeni Genel Sekreteri Alexander Dubček'i seçmişti.

Yeni başkan gençti (47 yaşında, Novotný'den on altı yaş küçüktü), Parti'nin reformcu kanadındandı, hepsinden önemlisi Slovak'tı. Son üç yıldır Slovak Komünist Partisi'nin lideri olarak pek çoklarının güvenilir bir aday olduğunda uzlaştığı biriydi: Eski bir komünist *apparatchik* olmasına rağmen reformları savunacak ve Slovakların öfkesini yatıştıracaktı. Dubček'in attığı ilk adımlar bunları doğrular nitelikteydi. Göreve geldikten bir ay sonra Parti liderliği, ertelenmiş ekonomik reform programından desteğini esirgemedi. Dubček'in incelikten uzak tavrı en çok gençlerin hoşuna gitmiş, öte yandan Parti'ye ve "Sosyalizme" tartışmasız bağlılığı gözleri onun üzerinde olan Kremlin ile diğer komünist liderleri şimdilik rahatlatmıştı.

Eğer Dubček'in niyeti gözlemcilerin kafasını karıştırmaksa, olasılıkla bunun nedeni kendisinin de ne yöne gideceğini tam olarak bilmemesiydi. Bu belirsizlik ilk başlarda onun işine geldi; çünkü farklı hizipler onun desteğini almak için rekabet ediyor ve ona destek öneriyorlardı. Seçilmesinin ardından Prag'da haftalarca süren toplu gösterilerde sansüre son verilmesi, daha çok basın özgürlüğü ve 50'lerde yaşanan temizlik hareketleriyle (Parti liderliğinden uzaklaştırılmış olsa da hâlâ devlet başkanı olan) Novotný'nin çevresindeki eski muhafızların doğru dürüst sorgulanması çağrıları dile getiriliyordu. Halkın coşkusunu kırmayan Dubček sansürün gevşetilmesi çağrılarına kulak verdi ve Novotný yanlılarının Parti'den ve Çek ordusundan uzaklaştırılması yönünde temizliğe başladı.

22 Mart'ta Novotný gönülsüzce devlet başkanlığından istifa etmiş, bir hafta sonra yerine General Ludvík Svoboda getirilmişti. Beş gün sonra Merkez Komite Slovakya'ya eşit statü ve özerklik tanınmasını, geçmişteki kurbanlarının itibarlarının geri verilmesini, siyasal ve ekonomik sistemin "demokratik-

leştirilmesini" gerektiren "Faaliyet Programı'nı" benimsedi. Parti artık resmen Program'ın "demokratik Komünizm'de benzersiz bir deney" adını verdiği çabalarını destekliyordu: halk arasında buna "insan odaklı sosyalizm" dendi. Zaman içinde (belgede on yıllık geçiş döneminden söz ediliyordu) Çekoslovak Komünist Partisi gerçek seçimlerde rekabet edebileceği başka partilerin kurulmasına da izin verecekti. Bu yeni bir fikir değildi, ancak iktidardaki Komünist Parti'nin resmi organlarınca duyurulması siyasal sarsıntı yarattı. Prag Baharı başlamıştı.

Çekoslovakya'da 1968 baharı ve yazında yaşanan olaylar dönemin belli başlı üç hayaline dayanıyordu. İlki, Dubček'in yükselişinden, özellikle de Faaliyet Programı'nın duyurulmasından sonra gündemde olan özgürlüklerle reformların "sosyalist" (yani komünist) girişimlerle bağdaştırılabileceği yollu ülkedeki yaygın beklentiydi. Şimdi dönüp geçmişe baktığımızda, 1968'de öğrencilerle yazarların ve Parti'deki reform yanlılarının komünizmin yerine liberal kapitalizmi "gerçekten" getirmeyi amaçladıklarını ya da "insan odaklı sosyalizme" sıcak bakmalarının uzlaşmaya ya da alışkanlığa dayalı bir söylemden başka bir şey olmadığını varsaymak yanlış olur. Tam tersine: bir "üçüncü yol" olduğu fikri, bireysel özgürlüklere ve ortak hedeflere saygı duyan bağımsız kurumlarıyla Demokratik Sosyalizm en az Macar ekonomistler kadar Çek öğrencilerin de hayallerini süslüyordu.

Novotný kuşağının gözden düşmüş Stalinizmi ile Dubček döneminin yenilenen idealizmi arasındaki ayrım artık yaygın olarak –Parti üyelerince bile– kabul görmekteydi.[14] Jiří Pelikán'ın Çek siyasal duruşmaları hakkında (1968'de Dubček'in istediği ama onun devrilmesinin ardından hasır altı edilen) hazırlanan üçüncü rapora yazdığı önsözde belirttiği gibi, "Komünist Parti halk tarafından çok tutuluyordu ve saygınlık kazanmıştı, halk kendiliğinden sosyalizme yönelmişti."[15] Bu biraz abartılı olabilir, yine de o gün yaygın olan görüşle o kadar da ilişkisiz değildi. Bu da ikinci bir hayali besledi.

Madem halk Parti'nin sosyalizmi kendi tarihinden kurtarabileceğine inanıyordu, o zaman Parti liderliği de ülke üzerindeki denetimini elinden kaçırmadan bunu başarabileceğini düşünebilirdi. Oldřich Černík başkanlığında 8 Nisan'da göreve başlayan ve geniş çaplı sevgi ve destek gösterileriyle karşılanan (geleneksel 1 Mayıs kutlamalarına bunlar damgasını vurmuştu) yeni hükümet halkın ifade özgürlüğündeki bütün denetimleri tam anlamıyla gevşetti. 26 Haziran'da basın ve kitle iletişim araçlarına uygulanan sansür resmen kaldırıldı. Aynı gün

14 Aralık 1967'de Parti üyeleri Çek nüfusunun yüzde 16,9'unu oluşturuyordu –bu oran diğer komünist devletlerden daha yüksekti.

15 Jiří Pelikán, ed., *The Czechoslovak Political Trials. The Suppressed report of Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1971), s. 17.

Çekoslovakya'nın Çek Sosyalist cumhuriyetiyle Slovak Sosyalist cumhuriyetinden oluşan gerçek bir federal devlete dönüşeceği ilan edildi (Dubček'in yaptığı ama sonradan gelen baskılara karşı ayakta kalan bu *tek* reform 28 Ekim 1968 günü yasalaştı).

Ancak bütün denetimleri gevşetmiş bulunan komünist liderlik artık dört bir yandan yürüttüğü faaliyetlerin arkasında durması için baskı görmekteydi. Özgür ve açık seçimler için on yıl beklemenin ne anlamı vardı? Sansür kaldırıldığına göre basının denetimini ve mülkiyetini elde tutmanın ne yararı vardı? 27 Haziran'da *Literárny Listy* ve başka Çek yayınlarında "İki Bin Sözcük" başlığı altında "işçilere, çiftçilere, devlet memurlarına, öğretim üyelerine, bilim adamlarına ve teknisyenlere" hitaben Ludvík Vaculík imzalı bir bildiri göze çarptı. Siyasal partilerin yeniden kurulmasından, reformun amacını savunmak ve ileriye taşımak adına halk kurullarının oluşturulmasından başka, bundan sonraki değişikliklerin Parti'nin denetiminden alınması için girişimlerde bulunulmasına yönelik bir çağrıydı bu. Savaş henüz kazanılmış sayılmaz, diye uyarıyordu Vaculík: Parti'deki gericiler kendi ayrıcalıklarını korumak uğruna savaşacaklardı, dahası "gösterdiğimiz gelişmelere yabancı devletlerin müdahalesi" bile gündemdeydi. Halk daha hızlı ilerlemeleri için baskı yaparak komünistlerin kendi içindeki reformculara destek vermeliydi.

Komünistlerin iktidar tekelini bırakmaları gerektiğini belirten Vaculík'in bildirisi ve onunla ilgili çıkarsamalar Dubček tarafından reddedildi. Ömür boyu komünist biri olarak bu can alıcı nitel değişimi ("burjuva çoğulculuğu") hoş göremezdi, zaten bunu gerekli bulmuyordu. Dubček'in gözünde, sosyalist sistemin yaşamsal damarları korunmak koşuluyla köklü değişim için tek uygun araç Parti'nin kendisiydi. Parti ne kadar popüler olursa, o kadar çok yeniliği güvenle yürürlüğe koyabilirdi. Fakat Vaculík'in bildirisinde de acımasızca gözler önüne serildiği gibi, Parti'nin popülerliği ve güvenilirliği, sonunda onu iktidardan uzaklaştırabilecek değişiklikleri kovalarken gösterdiği istekliliğe şimdi daha çok bağlıydı. Komünist devletle açık toplum arasındaki çatlak adamakıllı ortadaydı artık.

Sıra, ülkenin dikkatinin 1968 yazında, hepsinden daha tehlikeli olan üçüncü hayale yönelmesindeydi: Dubček'in Moskova'yı uzak tutabileceği, Sovyet yoldaşlarına Çekoslovakya'daki olaylardan korkmalarını gerektirecek bir şey olmadığı –aslında Çekoslovak Komünist Partisi'nin yeni kazandığı popülerlikten ve yenilenmiş sosyalist girişime olan güvenin tazelenmesinden kazanacak çok şeyi olduğu– konusunda güvence vermeyi başaracağına inanması. Dubček hesaplarında böyle ölümcül bir hata yaptıysa, bu her şeyden önce Çek reformcula-

rın 1956'da alınan dersleri düpedüz yanlış yorumlamalarından kaynaklanmıştı. Onlar Imre Nagy'nin hatasının Varşova Paktı'ndan ayrılmak ve Macaristan'ın tarafsızlığını ilan etmek olduğunu düşünüyorlardı. Çekoslovakya Pakt'a ve Moskova'ya açıkça bağlı kaldığı sürece, Leonid Brejnev ve çalışma arkadaşları onları mutlaka rahat bırakacaktı.

Oysa 1968'de Sovyetler Birliği'ni asıl kaygılandıran askeri güvenlik değil denetimin Parti'nin elinden kaçmasıydı. Daha 21 Mart'ta Sovyet Politbürosu'nun bir toplantısında Ukraynalı Parti lideri Petro Shelest Çekoslovakya'da yaşananların kötü örnek olduğundan yakınmıştı: Prag'dan gelen söylentilerin genç Ukraynalıların ruh halini olumsuz etkilediğini söylüyordu. Polonyalı ve Doğu Alman liderler de aynı ay Dresden'de yapılan bir toplantıda Sovyet dostlarına benzer protestolarda bulundular (hele kendi ülkesindeki dertlerle bunalmış olan Gomułka, Polonya'nın anti-Semitizm'e yöneldiği yollu Prag'da yapılan eleştirilerden özellikle rahatsızdı). Prag'ın haberi olmasa da KGB şefi Yuriy Andropov çoktandır "somut askeri önlemler" alınması gerektiğinden söz etmeye başlamıştı; derken Sovyet Savunma Bakanı Andrey Greçko nisanda Çekoslovakya'ya askeri harekât yapılması yönünde yedek bir plan hazırladı –bu "Tuna Operasyonu" adını alacak harekâtın ilk taslağıydı.

Prag'da özgürlük adına atılan her adımda Moskova daha da huzursuz oluyordu. Dubček bunun farkına varmış olmalıydı: 4-5 Mayıs'ta bazı Çek komünistlerle birlikte Moskova'ya gitti ve Doğu bloku liderleri onlara ülkelerinde yaşanan gelişmelerle ilgili şikâyet listesi sundu. Fakat Dubček Parti'nin her şeyi denetim altında tuttuğunu, Çeklerin konuşma özgürlüğü ne kadar olursa olsun ülkenin kardeşlik yükümlülüklerinden vazgeçmesinin söz konusu olmadığını ısrarla söylerken, Çek ordusunun güvenilirliği yeniden gündeme gelmiş, sansürsüz Çek basını Sovyet muhaliflerinin görüşlerini yayımlamaya başlamıştı. Prag'ı gezmeye giden Rus öğrenciler artık ülkelerinde uzun yıllardır yasaklı bulunan kişileri ve görüşleri okuyup dinleyebiliyorlardı. Prag Batı'ya açılan bir pencere olma yolundaydı.

1968'in temmuzunda Moskova Prag'daki olayların Parti'nin denetiminden çıktığına karar verdi –gerçekten de öyleydi galiba. 14 Temmuz'da SSCB, Polonya, Doğu Almanya, Bulgaristan ve Macaristan'dan gelen liderlerin –Çeklerin kendileri yoktu– Moskova'da yaptıkları toplantıda Çekoslovak Partisi'ne kardeşçe bir mektup gönderilerek karşı devrim riski konusunda uyarılmasına ve alınması gereken önlemlerin belirtilmesine karar verildi: "Çekoslovakya'daki durum diğer sosyalist ülkelerin önde gelen ortak çıkarlarını tehlikeye atmaktadır." İki hafta sonra Sovyet ve Çek liderler Çek-Sovyet sınırında, Čierna nad Tisou'da bu-

luştular, Dubček bir kez daha Komünist Parti'nin reformları yürürlüğe koymakla kendi durumunu tehlikeye atmadığı, tam tersine halktan aldığı desteği güçlendirdiği konusunda Brejnev'i ikna etmeye çalıştı.

Sovyet lider yalnızca ikna olmamakla kalmamış; oradan Dubček'in planlarına yönelik kuşkularla ayrılmıştı. Varşova Paktı Çek sınırında tatbikat yapılacağını duyurdu. 3 Ağustos'ta Bratislava'da yapılan (Romanya Devlet Başkanı Çavuşesku'nun katılmayı reddettiği) Varşova Paktı toplantısında Brejnev bundan böyle kendi adıyla anılacak doktrini açıkladı: "Her Komünist parti Marksizm-Leninizm ve sosyalizmin ilkelerini kendi ülkesine uyarlamakta özgürdür, ancak eğer Komünist parti olarak kalacaksa bu ilkelerden sapma hakkı yoktur... Dünya sosyalizm sistemindeki bağlardan herhangi birinin zayıflaması bütün sosyalist ülkeleri doğrudan etkiler ve bu konuya kayıtsız kalamazlar."

Herhangi bir sosyalist ülkede sosyalizme yönelik tehdidi baştan savmak adına *önleyici* amaçlı hareket etme hakkına sahip olduğunu Kremlin'in örtülü bir dille belirttiği bu açıklama Dubček'i duraklatmış olmalıydı. Ancak elinden pek bir şey gelmezdi, o da yurtiçindeki reformların sosyalist sistemi tehdit etmediğinde dayatmayı sürdürdü. Dubček 13 Ağustos'ta kuşkucu Brejnev ile yaptığı telefon görüşmesinde, Sovyetler Birliği'ni hedef alan eleştirileri bastırmaya çalıştığını ama "bu sorunun tepeden gelen bir emirle çözülemez" olduğunu iyice anlattı. Çekoslovak Prezidyumundaki çalışma arkadaşlarından beşinin 3 Ağustos tarihinde Ruslara Çekoslovakya'daki komünist düzenin karşı karşıya olduğu acil tehdidi anlatan ve askeri müdahale isteyen gizli bir mektup verdiklerini bilseydi, daha farklı düşünebilirdi.[16]

Sovyetler'in Çekoslovakya'yı istila etme kararı resmi olarak 18 Ağustos'ta alınmamıştı. Brejnev isteksiz görünüyordu –zafer ne kadar kolay olursa olsun, sezgileri ona, sonuçlarının başına bela açabileceğini söylüyordu– fakat her şey o günden çok önce kaçınılmaz kılınmıştı. Sovyet liderler yakında toplanacak olan 14'üncü Çekoslovak Komünist Partisi Kongresi'nin Parti'nin reformcu kanadı tarafından devralınmasına sahne olabileceğini öngörmekte, Çek örneğinin komşuları üzerinde olumsuz etki yapmasından enikonu çekinmekteydiler. İstila kararını alan Sovyet askeri liderlerini bilgilendirirken Greçko şöyle demişti:

16 Bu istek kendiliğinden olmuş sayılmazdı. İki hafta önce –Macaristan'da Balaton Gölü yakınlarında János Kádár'ın ev sahipliğinde yapılan gizli bir toplantıda– Vasil Bil'ak (Çekoslovak Parti yönetimi içinde Dubček'in muhaliflerinden biriydi) Shelest tarafından Moskova'nın bir "davet mektubu" almasının iyi olacağını öğütlemişti. Bunun ardından gelen mektupta Moskova'yı "müdahaleye ve kapsamlı yardıma" çağırmadan önce Parti'nin "denetim kaybı", "karşı devrimci darbe" olasılığı ve "sosyalizmin risk altında olduğu" açıkça anlatılır. Mektubun sonunda, "Raporumuzu büyük bir gizlilikle ele almanızı rica ederiz, bu nedenle sizlere şahsımız adına Rusça yazıyoruz" der.

"Üçüncü dünya savaşına yol açacak olsa bile istila gerçekleşecek". Oysa Sovyet liderler böyle bir risk olmadığını pekâlâ biliyorlardı, üstelik bunun tek nedeni Washington'ın elinin kolunun Vietnam'la dolu olması değildi. Daha beş hafta önce Washington ile Moskova arasında Nükleer Silahların Sınırlandırılması Antlaşması imzalanmıştı; ABD yoldan çıkmış birkaç milyon Çek uğruna kazanımlarını tehlikeye atmayı düşünmezdi. Böylece 21 Ağustos 1968 tarihinde Polonya, Macaristan, Bulgaristan, DAC ve Sovyetler Birliği'nden 500 bin Varşova Paktı askeri Çekoslovakya'ya yürüdü.[17]

İstila özellikle Prag'da pasif direnişle ve yoğun sokak gösterileriyle karşılandı; bunun dışında Çek hükümetinin acil talimatı gereği kimseden başka bir karşılık görmedi. Bu soğuk karşılama Sovyet liderliği arasında şaşkınlığa neden olmuştu, onlar tanklarının geniş destek görmesini bekliyorlardı. Öncelikle Dubček ile önde gelen çalışma arkadaşlarını tutuklayarak onları Moskova'ya götürüp izledikleri programın bazı bölümlerinden vazgeçtiklerini ve ülkelerindeki Sovyet işgalini kabul ettiklerini bildiren bir belge imzalamaya zorlayan Kremlin, reformcuların Çek ve Slovak halkından destek gördüklerini kabul etmek ve ülkelerinin sorumluluğunun, en azından şimdilik onlarda kalmasına izin vermek zorunda kalmıştı. Bunun aksi sağgörüsüzlük olurdu.

Yine de Prag'daki reformların bastırılması –buna "normalleşme" adı verildi– için zaman kaybedilmeksizin kollar sıvandı. Planlanan Parti Kongresi iptal edildi, sansür yeniden uygulamaya konarak Faaliyet Programı hakkındaki bütün görüşmelere son verildi. Sovyet liderleri arasında Prag'a askeri diktatörlük dayatılmasından yana olanlar çoktu. Bu yalnız Andropov ile Shelest'in değil DAC'nin lideri Walter Ulbricht, Bulgaristan'da Todor Jivkov ve Polonya'da Gomułka'nın da –açıkça– tercihiydi. Fakat Brejnev birkaç ay daha Dubček'in görevde kalmasına, ülkenin federalleşmesini sürdürmesine (Slovakları daha radikal Çeklerden ayırmak amacının güdülmesiyle başlıca talepleri kabul edilmiş oluyordu) izin vermeyi ve olayların nasıl gelişeceğini gözlemeyi yeğledi –önlem olarak Varşova Paktı'nın Çekoslovakya'da kalışı sürecekti.

Arada bir reformları savunan öğrenci gösterileri göze çarpıyordu, Bohemya ve Moravya gibi sanayi kentlerinde Macaristan'daki 1956 modelini örnek alan işçi konseyleri kurulmuştu (sayılarının tavana vurduğu 1969 ocak ayında bu konseyler, Slovakya'da çok zayıf olmalarına rağmen, ulusal işgücündeki her altı kişiden birini temsil ettiklerini iddia ediyorlardı). Ayrıca Charles Üniversitesi'nde

17 Çavuşesku istilaya katılmayı ya da Varşova Paktı birliklerinin Romanya topraklarından geçmesine izin vermeyi reddettiği için Bulgar yedek güçlerinin Ukrayna'ya ikmali gerekiyordu. Onların katılımı çatışmayı haklı çıkarmıyordu; fakat saldırının sorumluluğunu kardeş devletler arasında olabildiğince yaymanın önemi başka hesapların yapılmasının önünde engeldi.

okuyan Jan Palach adlı 20 yaşındaki bir öğrenci Sovyet istilasını ve onun getirdiği sonuçları protesto etmek amacıyla Prag'daki Wencelas Meydanı'nda bulunan Ulusal Müze'nin merdivenlerinde kendini yakarak intihar etti. Vücudundaki yanıklar nedeniyle ölmeden önce üç gün daha yaşayan Palach 19 Ocak 1969 günü öldü. 25 Ocak'ta yapılan cenazesi ulusal yas törenine dönüşü: Palach ile Çekoslovakya'nın yitirilen demokrasisi için yas tutuluyordu.

Demokrasi yanlısı göstericiler (buz hokeyi karşılaşmasında Çekoslovakya'nın SSCB'yi yenmesinin ardından) bir kez daha sokaklara dökülünce, Kremlin durumdan yararlanarak Dubček'i görevden alıp yerine 17 Nisan 1969'da onun eski çalışma arkadaşlarından Gustáv Husák'ı getirdi. Bir Slovak ve bir zamanlar dava kurbanlarından olan (Stalin yıllarında "milliyetçilik" suçlamasıyla mahkûm olmuştu) Husàk, Stalinizm'e geri dönüş suçlamalarına hedef olmaksızın ülkeyi sapkın reformculardan temizleyecek en uygun kişiydi. Arkasından gelen baskı yönetimi geçmişteki kadar belirgin değildi ama çok etkiliydi. Halk mahkemeleri kurulmasına sıcak bakılmıyordu; ancak gelecek iki yıl boyunca Çek Komünist Partisi bütün "güvenilmez" öğelerinden arındırıldı (ihraç edilen her on kişiden dokuzu Çek'ti). Prag Baharı'nda etkin olan ya da öne çıkan kadın ve erkeklerle "görüşüldü" ve faaliyetlerinden vazgeçerek Dubček reformlarına karşı çıkan ifadeleri imzalamaları istendi. Çoğu imzaladı. İmza atmayı kabul etmeyenler işlerinden oldular, yakınları ve çocuklarıyla birlikte toplumdan dışlandılar. Parti içinden ya da dışından en çok kurban verenler son yıllarda göze çarpan roller üstlenenlerdi: gazeteciler, televizyon sunucuları, deneme yazarları, romancılar, oyun yazarları, film yönetmenleri ya da öğrenci liderleri.[18]

Aydınların böyle "taranması" ve ayıklanması alt düzey bürokratlar, güvenlik güçleri ve parti görevlileri –kurbanların kendi çalışma arkadaşları olanlar hiç de az değildi– tarafından yürütülmekteydi. Amaçları önemsiz itiraflar almaktı –böylelikle kurbanları suçlamaktan çok onları küçük düşürmek, dolayısıyla toplumun başına musallat olan sorunlarda payları olduğunu kabul etmelerini sağlamaktı. Ülkenin 1968 yılında toplu psikoz geçirdiği, sahte peygamberlerin de süregelen "isteri" salgınından yararlandıkları anlatılıyordu ortalıkta, halkın yeniden doğru yola getirilmesi gerekiyordu: bu da tüketici mallarını havuç diye gösterip her an her yerde enselerinden eksik olmayan sopayla yapılacaktı.

18 1989'dan sonra normalleşme döneminde Çek Gizli Servisi içinde ülkedeki Yahudileri gözetim altında tutmak ve hedef almak üzere özel bir birim kurulduğu ortaya çıktı: Çekoslovakya'nın kendi geçmişinin olduğu kadar Polonya'da yaşananların da yansımasıydı bu. Dubček'in önde gelen çalışma arkadaşlarından yalnızca birinin eylemlerinden vazgeçtiğini bildiren ifadeyi imzalamayı reddetmesi otoritelerin dikkatinden kaçmamıştı. Bu da gruptaki tek Yahudi olan František Kriegel'di.

Şiddet tehdidi hep vardı elbet, fakat seyrek görülmesi toplu küçük düşmeye bir gerekçe daha eklemişti. Tıpkı 1938'de, sonra da 1948'de olduğu gibi Çekoslovakya bir kez daha kendi yenilgisine suç ortaklığı ediyordu. 1972 yılında –şairlerle oyun yazarlarına kazanların temizletildiği, pencerelerin sildirildiği; üniversitedeki öğretim görevlilerine tuğla taşıtıldığı ve belalı öğrencilerinin okuldan atıldığı; polis dosyalarının yararlı "itiraflar" ile dolu olduğu; reformcu komünistlerin sindikleri ya da sürgüne gittikleri dönemde– normalleşme kurbanlarından birinin parlak sivri dilli denemesinde anlattığı gibi "düzen sağlanmıştı."[19]

Komünist blok genelinde bir protesto dalgası görülmekteydi. 25 Ağustos 1968'de Kızıl Meydan'da Çekoslovakya'nın işgalini protesto eden göstericiler arasında Pavel Litvinov ile (Stalin'in dışişleri bakanının torunu) Larissa Daniel (hapiste olan Sovyet romancının eşi) de vardı. Çekoslovakya istilasına katılan Doğu Avrupa'daki ordu birimlerinin ülkeyi Batı Alman ya da Amerikan istilacılardan koruduklarına inanmaları sağlanmıştı, sonradan bazıları sessizce geri çekilecek, başta Slovakya'yı işgal eden Macar birliklerininki olmak üzere güvenilirlikleri sorgulanacaktı. Polonya'da, yukarıda da gördüğümüz gibi, Prag'daki baskılar hem öğrencilerin protestolarına yol açmış hem de onları susturan yetkililerin gücüne güç katmıştı. 1969 nisanında Letonya'nın başkenti Riga'da Yahudi bir öğrenci olan Ilia Rips Sovyetler'in Dubček'e karşı takındıkları tutuma dikkat çekmek için kendini ateşe vermişti. O güne dek Sovyet bloku içinde en Rus yanlısı olan uluslardan Çeklerle Slovakların kendi tutumlarıysa, bundan böyle geri dönülmez ölçülerde karanlık bir teslimiyetçiliğe dönüşmüştü.

Ancak bunların hepsi kolaylıkla örtbas edildi. Kremlin mesajını iletmişti –kardeş sosyalist devletlerin sınırlı egemenliğe sahip oldukları ve Parti'nin iktidar tekelinden biraz olsun uzaklaşmasının sonucunun askeri müdahale doğurabileceği. Bundan böyle sağlanacak olan istikrarın bedeli yalnızca yurtta ve yurtdışında gözden düşmekti. 1968'den sonra Sovyet bölgesinin güvenliği Moskova'nın gerektiğinde zor kullanmaya istekli olmasının yeniden anlaşılmasıyla sağlama alınmıştı. Ama Komünizm'in oybirliğiyle kabulüne ya da yenilenmiş Parti'nin meşruluğuna, hatta Tarih'ten alınan derslerine dayandığını ileri sürmek asla ama asla olanaklı olmayacaktı –1968'in öncelikle Çeklere, zamanla herkese verdiği gerçek ders buydu.

Prag'da reform hareketinin içinin boşaltılması gönüllerde buruk bir iz bırakmıştı. En coşkulu temizlik yanlılarının çoğu daha birkaç ay öncesine kadar Dubček'in en ateşli destekçileriydi –"Ancak 1968 Prag Baharı'ndan sonra,"

19 Milan Šimečka, *Obnove+ní Pořadku* (Düzenin Yeniden Kurulması), (Bratislava, 1984 –*samizdat* yayın). 80 bin Çek ve Slovak, Sovyet istilasının ardından sürgüne kaçmıştı.

diyordu Komünist Parti'nin önde gelen reform yanlılarından biri olan Zdeněk Mlynář, "kimin kim olduğu görülmeye başladı." Önce Dubček'in, arkasından da Parti'nin, son olarak da bütün toplumun Sovyet efendileri ve onların ulusal uşakları önünde boyun eğmeleri yalnızca küçük düşürücü olmakla kalmıyordu (on iki yıl önceki Macaristan'la hiç de övünç duyulmayacak benzerlikler kurulmuştu); aynı zamanda reform döneminin idealleriyle umutlarına geçmişe dönük kuşkuların gölgesi düşmüştü.

Kızıl Ordu askerlerinin Çek parti liderleri toplantısını basıp da her Politbüro üyesinin başına bir asker diktikleri 21 Ağustos 1968 günü yaşananlara anılarında yer veren Mlynář, "Böyle bir anda insanın kafasındaki sosyalizm kavramı geri plana itilir. Ama aynı zamanda onun sırtınıza dönmüş otomatik silahla bağlantılı olduğunu bilirsiniz." İşte, 1956 Macar trajedisinden çok Komünizm'in tarihindeki kesin dönüm noktasına işaret eden bu bağlantıydı.

Komünizmin yenilikçi olduğu, Stalinizm'in hâlâ düzeltilebilir bir hata, yanlış bir sapma olduğu, demokratik çoğulculuğun özündeki ideallerin Marksist kolektivizmin yapısıyla uygun düştüğü hayali: İşte o hayal 21 Ağustos 1968'de tankların altında ezilmiş ve bir daha hiç kendine gelememişti. Alexander Dubček ile Faaliyet Programı başlangıç değil sondu. Radikaller ya da reformcular bir daha asla iktidar partisini onların umutlarını taşıyan ya da tasarılarını benimseyen bir kurum olarak görmeyecekti. Doğu Avrupa'da komünizm sendeliyor, dış borçların ve Rus süngülerinin olmayacak ittifakıyla ayakta duruyordu: çatırdayan gövdesi ancak 1989'a dek dayanabildi. Oysa komünizm canını yirmi yıl önce vermişti: 1968 ağustosunda Prag'da ölmüştü.

Altmışlar her yerde kötü bitti. Savaş sonrasının uzun büyüme ve zenginleşme döngüsü Yeni Sol'un söylemini ve projelerini dağıtmıştı; sanayi sonrası yabancılaşmanın öne çıkan iyimserliğiyle modern yaşamın ruhsuzluğunun yerini çok geçmeden dikkatlerin işe ve ücretlere çevrilmesi alacaktı.[20] Doğu'da 60'lann verdiği mesaj, bundan böyle "sistem" içerisinde çalışılamayacağı yönündeydi; Batı'daysa daha iyi bir seçenek bulunmuyordu. Demirperde'nin her iki tarafında hayaller rafa kaldırılmıştı. Bir tek gerçek radikaller siyasal görüş birliğinin dışında kalma kararında direndiler –ABD ve Latin Amerika'daki kadar Almanya ve İtalya'da da onları gizli kapaklı işlere, şiddete ve suça iten bir kararlılık.

Kısa vadede 60'lann somut başarıları epey kof görünüyordu. On sekiz ya-

20 Nüfus patlaması kuşağı hiçbir zaman iş bulma sıkıntısı çekmedi. Ondan hemen sonra gelen 1953 sonrası doğumlular istihdam pazarına girdiklerinde iş bulmak giderek güçleşiyordu. Sonraki kuşağın politikalarının belirgin farklılığına şaşmamalı.

şındakilere oy hakkı tanındı: Önce Britanya'da, sonra başka ülkelerde. Üniversiteler şöyle ya da böyle tesislerinin, ders programlarının kalitesini yükseltmeye ve öğrencilerin isteklerine kulak vermeye çalışıyordu. Sonraki on yıl boyunca boşanma, kürtaj ve doğum kontrolü hemen her yerde kolaylaşmış, cinsel davranışlara yönelik yasaklar –ister tasvir edilsin ister tatbik– büyük ölçüde kalkmıştı. Mayıs 1970'teki *Statuto dei Lavoratori*[21] ile İtalyan işçiler haksız işten çıkarılmalara karşı korunma hakkını elde etti. Hepsini göz önüne getirince böyle değişiklikler Avrupalı toplumun tabandaki kültürel dönüşümünü oluşturur; ancak 1968 kuşağının sloganlarıyla eylemlerinde öngörülen "devrim" olmaktan uzaktılar.[22]

Öyle ki o devrim daha başlangıçta kendi kendini baltalamıştı. "Tüketici kültürünü" hor ve iğrenç bulduğunu ileri süren hareketin kendisi ta başından beri söylemle uygulama arasında genel bir ayrım yapmakla kültürel tüketimin nesnesi olmuştu. Paris ya da Berlin'de "dünyayı değiştirmek" niyetinde olduklarını haykıranlar genellikle dar kafalı ve hatta bedensel saplantılara derinden bağlı ve –sonraki on yılın tekbenci "ben" politikasının habercileri– kendi başlarına geleceklere kafayı takmış kimselerdi. "Altmışlı" yıllar daha on yılın sonuna bile gelinmeden kült nesnesi olmuştu.

Eğer 60'lar sonunda yas tutulmaksızın, birkaç kalıcı anıtla geçip gitmiş görünüyorsa, bunun nedeni getirdiği değişikliklerin hepsinin herkesi kucaklayacak kadar doğal olması ve 70'lerin başlarında olağan görülmesidir. On yılın başında Avrupa yaşlı kimselerce yönetilmekte –ya da öyle görünmekteydi. İster yatak odasında olsun, ister evde, sokakta, öğretim kurumlarında, işyerlerinde, kitle iletişim araçlarında ya da politikada otorite tartışmasız söz sahibiydi. On yıl içerisinde yaşlı adamlar (Churchill, Adenauer, De Gaulle) ölmüştü. Otorite de ya toplumsal yaşamın çoğu alanlarından çekilmiş ya da yalnızca çiğnemek adına kabul edilir olmuştu. Kimi ülkelerde –Fransa, İtalya– geçiş dönemi çok çarpıcıydı. Başka yerlerdeyse –belki Britanya'da– geçiş süreci birkaç yıllık döneme yayıldı ve gerçek boyutları da ancak dönüp geçmişe bakıldığında anlaşılabildi.[23]

Altmışların siyasal bilincin doruğa çıktığı dönem olduğunu söylemek kendini kandırmaktan başka bir şey değildi. "Herkes" (ya da en azından bir

21 İşçi Statüsü Yasası (ç.n.)

22 Altmışlarda yaşanan kargaşa bir tek İspanya'da, toplumsal protesto dalgasının parlamenter demokrasiye geri dönüş hareketine karışmadan önce 70'lerin ortalarına dek sürerek gerçek siyasal dönüşümün habercisi oldu –bunun öyküsünü 16'ncı bölümde ele alacağız.

23 Britanya'nın 1963'te yaşadığı Profumo Olayı –ülkeyi aylarca meşgul eden seks, sınıf, uyuşturucu, ırk, politika ve casuslarıyla çok yönlü bir skandal– birkaç yıl sonra akla bile getirilemezdi. Düşmüş seçkinlerin ufak tefek kusurları hâlâ belli ölçülerde şehvet düşkünlerinin ilgisini çekebilir, ne var ki 60'lardan sonra artık şoke olmaktan çıkmıştır.

öğretim kurumuna devam eden ve radikal görüşlere ilgi duyan yirmi bir yaşın altındakiler) bir dava uğruna sokaklara düşmüş ve seferber olmuştu. Davaların düşmesi –ve gelecek yıllarda seferberliğin sona ermesi– geçmişe bakıldığında çılgın siyasal eylemlerle dolu bir on yılın fiyasko olduğu izlenimini uyandırır. Ama belli başlı açılardan, 60'lar aslında karşıt mantığın adamakıllı önemli yıllarıdır: kıtanın her iki yarısındaki Avrupalıların ideolojik politikalara kararlılıkla *yüz çevirmeye* başladıkları dönemdir.

Buna göre 60 kuşağının sloganlarıyla planları, dili ve simgeleriyle hevesle canlandırmaya baktıkları devrimci geleneği uykusundan uyandırmaktan epey uzak, sonradan anlaşıldığı üzere can çekişen bir haykırış olarak görülebilir. Doğu Avrupa'da "revizyonist" ara dönem ve onun trajik sonuyla birlikte Marksizm'in pratikteki son hayalleri de uçup gitmişti. Batı'da Marksist ve Marksizm yanlısı teorilerin bölgesel gerçeklikle ilişkisi de kopmuş, herhangi bir ciddi genel tartışmada gelecekte alacakları rolden uzaklaşmışlardı. 1945'te radikal Sağ siyasal ifadenin meşru aracı olarak kendi saygınlığını sarsmıştı. 1970'e gelindiğinde radikal Sol ona öykünmeye soyundu. Avrupa'da 180 yıllık ideolojik politikalar döngüsünün sonu geliyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ekonomik Daralmalar 1971-1989

14
KÜÇÜLEN BEKLENTİLER

"Dolar bizim paramız ama sizin sorununuz."
John Connally, ABD Maliye Bakanı, 1971

"Öldürmek doğru olabilir de olmayabilir de ama bazen gereklidir."
Gerry Adams

"Bir işçinin ölümünün ağırlığı dağ gibi çöker, oysa burjuvanınki tüy kadar hafiftir."
Mao Zedung

"Punk kültür kuramcıları için türetilmiş olabilirdi –tikel gerçek öyleydi."
Robert Hewison

Altmışların coşkusu daha durulmadan ona olanak sağlayan biricik koşullar bir daha geri gelmemecesine geçip gitmişti. Kayıtlı tarihin en müreffeh on yılının sona ermesinden sonraki üç yıl içerisinde savaş sonrasının ekonomik canlanması söndü. Batı Avrupa'nın "otuz şanlı yılı" yerini genel işsizlik ve toplumsal hoşnutsuzlukla birlikte para enflasyonu[1] ve büyüme hızlarında düşüş çağına bıraktı. Altmışların radikallerinden çoğu, tıpkı yandaşları gibi "Devrimi" terk etmiş ve iş olanaklarına bakmaya başlamışlardı. Birkaçı tercihini şiddetli çatışmadan yana yaptı; verdikleri zarar –ve onların eylemlerine yetkililerden gelen tepki– batılı toplumların "yönetilemez" olması konusunda gergin konuşmalara yol açtı. Bu türden kaygıların fazla heyecanlı olduğu anlaşılacaktı: Baskı altında Batı Avrupa'nın kurumları pek çok gözlemcinin korktuğundan çok daha kısa

1 Para bolluğu (ç.n.)

sürede toparlandılar. Ancak savaş sonrasının ilk on yılındaki iyimserliğe –ya da hayallere– geri dönmenin yolu yoktu.

Batı Avrupa ekonomisi dışarıda yaşanan iki şokla ürpertici boyutlarda durma noktasına geldiği zaman ekonomik yavaşlamanın etkisi henüz hissedilmeye başlamıştı. 15 Ağustos 1971 günü ABD Başkanı Richard Nixon tek yanlı olarak ülkesinin sabit döviz kuru sistemini bıraktığını duyurdu. Bretton Woods'dan beri uluslararası para sisteminin dayanak noktası olan ABD Doları bundan böyle diğer para birimlerine karşı dalgalanmaya bırakılacaktı. Bu kararın arkasında Vietnam Savaşı'nın ağır askeri yükü ile ABD Federal bütçe açığı vardı. Dolar altın standardına bağlıydı, Washington'da da ABD parasını elinde tutan yabancıların (Avrupa merkez bankaları dahil) dolarlarını altınla değiştirme yoluna giderek Amerikan rezervlerini kurutmalarından korkuluyordu.[2]

Doların dalgalanmaya bırakılması kararı ekonomik açıdan mantıksız sayılmazdı. Dünyanın öbür ucunda pahalıya mal olan bir yıpratma savaşı sürdürmeyi –ve bunun bedelini ödünç parayla ödemeyi– seçen ABD'nin doları belirsiz bir biçimde sabit ve giderek değerinin daha da üstüne çıkan bir kurla koruması beklenemezdi. Yine de Amerikalıların bu hamlesi şok etkisi yaratmıştı. Madem dolar dalgalanacaktı, demek ki Avrupa paralarının da dalgalanması gerekiyordu, o zaman da savaş sonrasının özenle kurgulanmış kesinlikleri ve ticaret sistemleri sorgulanacaktı. İkinci Dünya Savaşı sona ermeden önce ulusal ekonomilerin denetimli ağı öngörülerek kurulan sabit kur sistemi dönemi kapanmıştı. Peki ama onun yerini ne alacaktı?

Birkaç aylık kafa karışıklığının ardından doların arka arkaya iki kez değer kaybetmesi ve 1972'de Britanya parasının "dalgalanması" (sterlinin uluslararası "rezerv" para birimi olarak eski ve külfetli rolüne gecikmiş olarak onursuzca son vermesi) sonrasında 1973 martında Paris'te yapılan bir konferans Bretton Woods'da emek harcanarak hazırlanan mali düzenlemeleri tarihe gömdü ve yerine yeni dalgalı kur sistemi getirmek üzere anlaştı. Bu liberalleşmenin bedeli önceden de kestirilebileceği gibi enflasyondu. Amerikalıların 1971 ağustosunda yaptıkları hamlenin (ve onun ertesinde doların değerinin düşmesinin) etkisiyle Avrupalı hükümetler ekonomide beklenen kötüye gidişi atlatma umuduyla bilinçli reflasyonist[3] politikaları benimsediler: Para akışını sağlamak için kredilere, yurtiçi fiyatların yükselmesine ve kendi para birimlerinin düşmesine izin verdiler.

Olağan koşullarda bu denetimli "Keynesyen" enflasyon başarılı olabilirdi.

2 ABD federal bütçe açığı 1965'te 1,6 milyar dolardan 1968'de 25,2 milyar dolara çıkmıştı.

3 Ekonomik koşulların sonucundan çok çöküşten kurtulmak için bilinçli olarak yapılan enflasyon anlamına gelen *reflasyonist* politikalar karşılığında Türkiye'deki ekonomistler enflasyonist (ya da yapay enflasyon) politikaları terimini kullanırlar. (ç.n.)

Bir tek Batı Almanya'da fiyat enflasyonu fikrine karşı kökü derinlerde yatan tarihsel bir nefret söz konusuydu. Fakat Amerika'nın dolar-egemen sistemden çekilmesiyle doğan belirsizlik dalgalı kur rejimleriyle ilgili uluslararası sözleşmelerin de engellemekte güçsüz kaldığı para spekülasyonunun artmasını teşvik etti. Buna karşılık tek tek hükümetlerin yerel faiz oranlarını etkileme çabalarını baltaladı. Para birimlerinin değeri düştü. Onlar değer kaybedince ithalatın maliyeti de arttı: 1971 ile 1973 arasında yakıt dışı ticari malların dünya pazarlarındaki fiyatı yüzde 70, gıda mallarının fiyatı yüzde 100 arttı. İşte zaten istikrarsız olan koşullarda bir de 1970'lerin iki petrol şokundan ilki uluslararası ekonomiyi vurdu.

6 Ekim 1973 tarihinde Mısır ile Suriye Yahudi takvimindeki Yom Kippur'da (Kefaret Günü) İsrail'e saldırdı. Yirmi dört saat içinde petrol ihraç eden belli başlı Arap ülkeleri petrol üretimini azaltma planlarını açıkladılar; on gün sonra İsrail'i desteklemesine misilleme olarak ABD'ye petrol ambargosu koyduklarını ve petrol fiyatını yüzde 70 artırdıklarını duyurdular. Yom Kippur Savaşı 25 Ekim günü Mısır ile İsrail arasında imzalanan ateşkesle sona ermiş, ancak Arapların İsrail'e destek veren Batı'ya öfkesi dinmemişti. 23 Aralık'ta petrol üreten ülkeler petrolün fiyatını bir kez daha artırma konusunda anlaştılar. 1973'ün başından beri petrolün maliyeti iki katının üstüne çıkmıştı.

Bu gelişmelerin özellikle Batı Avrupa açısından önemini anlamak için modern endüstriyel ekonominin dayandığı diğer bütün temel emtiadan farklı olan petrolün fiyatının ekonomik büyümenin damgasını vurduğu yıllar boyunca değişmeden kaldığını anımsamak önemlidir. Suudilerin bir varil hafif ham petrolü –gösterge ölçüsü– için 1955 yılındaki maliyet 1,93 dolardı; 1971'in ocak ayında ancak 2,18 dolar olmuştu. O yıllardaki ılımlı fiyat enflasyonu düşünüldüğünde bu, gerçekte petrolün ucuzladığı anlamına gelir. 1960'ta kurulan OPEC[4] genellikle etkisiz kalıyordu ve en büyük üreticilerinin petrol rezervlerini siyasal silah olarak kullanmasından alıkoyacak bir çaba sergilemeye isteksizdi. Batı elinin altında her an ve ucuz petrol bulunmasına alışmıştı –uzun refah yıllarının can alıcı öğesi.

Petrolün Avrupa ekonomisi içinde giderek büyüyen yerine bakınca bunun ne kadar yaşamsal olduğu daha iyi görülebilir. 1950'de katı yakıt (daha çok taş kömürüyle kok kömürü) Batı Avrupa'nın enerji tüketiminin yüzde 83'üne denk geliyordu; petrol yüzde 8,5 ile sınırlıydı. 1970'teyse bu oranlar sırasıyla yüzde 29 ve yüzde 60'a çıkmıştı. İtalya'nın 1973'teki enerji ihtiyacının yüzde 75'i ithal petrolle karşılanıyordu; Portekiz için bu oran yüzde 80'di.[5] Kuzey Denizi'nde yeni

4 Organization of Petroleum Exporting Countries –Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (ç.n.)

5 Karşılaştırma açısından, 1973 krizinin doruğunda Amerikan petrol ithalatı ABD'nin yurtiçindeki tüketiminin yüzde 36'sına denkti.

keşfedilen petrol rezervleri sayesinde bir süre kendi kendine yeten Birleşik Krallık üretime ancak 1971 yılında başlamıştı. Ellilerin sonları ve 60'lardaki tüketici canlanması Avrupalıların ucuz petrole bağımlılığını büyük ölçüde artırmıştı: Batı Avrupa yollarındaki on milyonlarca taşıt ne taş kömürüyle çalışabilirdi, ne de artık –daha çok Fransa'da– nükleer güçle üretilmeye başlayan elektrikle.

O güne dek ithal yakıtın fiyatı sabit dolar kuruyla belirlenirdi. Dalgalı döviz kurları ve petrol fiyatı artışlarıyla birlikte belirsizliğin eşi görülmedik unsuruyla tanışılmış oldu. Geçmiş yirmi yıl boyunca fiyatlar ve ücretler, ılımlı düzeyde de olsa, düzenli artarken –hızlı büyüme çağında toplumsal uyumun kabul edilebilir bedeliydi bu– para enflasyonu da sıçramıştı. OECD'ye[6] göre komünist olmayan Avrupa'da 1961-69 yıllarındaki enflasyon oranı yüzde 3,1 olarak sabitti; 1969-73 döneminde yüzde 6,4; 1973-79'da ortalama yüzde 11,9'du. Bu genel oranlar ülkelere göre epey sapma gösterirdi: 1973-79'da Batı Almanya'daki enflasyon oranı yüzde 4,7'de tutulabilirken; İsveç'teki oran bunun iki katıydı. Fransız fiyatları o yıllarda yıllık ortalama yüzde 10,7 oranında şişmişti. İtalya'da enflasyon oranı ortalama yüzde 16,1; İspanya'da yüzde 18'den fazlaydı. Birleşik Krallık ortalaması yüzde 15,6'ydı; ama en kötü yılında (1975) Britanya'daki yıllık enflasyon oranı yüzde 24'ü aştı.

Fiyat ve ücret enflasyonunun bu düzeylerde seyretmesi tarihte görülmedik bir durum değildi. Ancak 50'li ve 60'lı yılların dengeli oranlarından sonra çoğu toplum –ve onların hükümetleri– için yeni bir deneyimdi. Daha da kötüsü, Avrupa'da 70'lerin enflasyonu önceki deneyimlerle uyum sağlamıyordu –1979'da İran Şahı'nın devrilmesiyle birlikte buna bir de ikinci petrol fiyatları artışı eklendi: petrol piyasalarında yaşanan panikte Aralık 1979-Mayıs 1980 arasında fiyat artışı yüzde 150'yi bulmuştu. Geçmişte enflasyon büyümeyle, en çok da aşırı hızlı büyümeyle ilişkiliydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve 1930'lardaki büyük ekonomik krizleri *de*flasyon[7] izlerdi: Fiyat ve ücretlerdeki hızlı düşüşün nedeni, gözlemcilere göre, fazla katı para birimleriyle gerek hükümetlerin gerekse yurttaşların umutsuzca az harcama alışkanlıklarıydı. Fakat 1970'lerin Avrupası'nda alışıldık kalıpların artık dışına çıkılmıştı.

Onun yerine Batı Avrupa kaba saba bir tabirle "stagflasyon[8]" denen olguyu yaşamaya başlamıştı: Ücret/fiyat enflasyonuyla eşzamanlı ekonomik yavaşlama. Şimdi düşündüğümüzde bu sonuç o zaman görüldüğü kadar şaşırtıcı gel-

6 Organization for Economic Co-operation and Development –Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (ç.n.)

7 Para darlığı (ç.n.)

8 Stagnant: Durgunluk [*stagnation*] ile *inflation*: enflasyon terimlerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kısaca, ekonomik durgunlukla birlikte yüksek enflasyonun aynı anda yaşanmasını anlatır. (ç.n.)

mez. 1970'te Avrupa'daki tarım işgücü fazlasının üretken kent sanayiine doğru büyük göçü sona ermişti; daha fazla dolduracak "boşluk" yoktu, ayrıca üretim artışı hızı amansızca düşüşe geçmişti. Avrupa'nın başlıca sanayi ve hizmet ekonomilerinde hâlâ kural olarak tam istihdam uygulanmaktaydı –daha 1971 yılında Birleşik Krallık'taki işsizlik oranı yüzde 3,6, Fransa'daysa yüzde 2,6'ydı: bu da pazarlık gücünü kullanmaya alışmış örgütlü işçilerin artık bol kâr paylarının azalmasıyla karşı karşıya kalması demekti.

1971'den itibaren enflasyon oranındaki artışı gerekçe gösteren işçi temsilcileri 1973 krizinden önce bile yıpranma belirtileri göstermeye başlayan ekonomilere daha yüksek ücret ve başka tazminatlar için baskı yapıyorlardı. Gerçek ücretler üretkenlik oranını geride bırakmıştı; kârlar düşüyordu; yeni yatırımlar azalmıştı. Savaş sonrasının coşkulu yatırım stratejilerinden doğan kapasite fazlası ancak enflasyonla ya da işsizlikle emilebilirdi. Ortadoğu krizi sayesinde Avrupalılar her ikisini de başardılar.

1970'lerdeki kriz daha önce yaşananlarla karşılaştırıldığında, gerçekte olduğundan daha kötü görünüyordu. Tarihsel ölçütlerde 1970'ler boyunca Batı Avrupa'daki GSYİH artışı o kadar da düşük değildi. Birleşik Krallık'taki yüzde 1,5 ile Norveç'teki yüzde 4,9 arasındaki oranlarda seyrediyordu, bu da Fransa, Almanya ve Birleşik Krallık'ın 1913-1950 yıllarında ulaştığı yüzde 1,3'lük ortalama büyüme oranlarına göre gözle görülür bir ilerlemeydi. Ancak yakın geçmişteki rakamlarla karşılaştırıldığında durum tam tersiydi: 1950'den 1973'e kadar Fransa'daki yıllık büyüme ortalama yüzde 5, Batı Almanya'da yaklaşık yüzde 6 olmuş, Britanya bile ortalama yüzde 3'ün üzerinde bir oranı korumayı başarmıştı. Aslında olağandışı olan 1970'ler değil, 50'ler ve 60'lardı.[9]

Yine de çekilen güçlükler gerçekti, Asya'daki yeni sanayileşen ülkelerden yapılan ihracatın da artmasıyla ortaya çıkan rekabet ve ticari malların (yalnızca petrol değil) fiyatlarının artmasıyla birlikte ithalat faturalarının artışı durumu daha da zora sokuyordu. İşsizlik oranları düzenli ama önüne geçilmez bir biçimde yükselişteydi. On yılın sonunda Fransa'da işten çıkarılanların sayısı işgücünün yüzde 7'sini aşmıştı; İtalya'da oran yüzde 8; Birleşik Krallık'ta yüzde 9'du. Bazı ülkelerde –Belçika, Danimarka– 70'lerde ve 80'li yılların başındaki işsizlik düzeyi 1930'larda görülen oranlara yaklaşmıştı; Fransa ve İtalya onlardan da kötü durumdaydı.

Ekonomik çöküşün ilk sonuçlarından biri her türlü "yabancı" işçiye yönelik

9 Ortalama alt tarafı bir ortalamadır. Özellikle iç karartıcı bir yıl olan 1976'da, Britanya'daki işsizlerin sayısı savaştan beri ilk kez 1 milyonu geçiyor, yıllık enflasyon yüzde 25'e yaklaşıyor, her yerdeki büyüme hızı düşük oranlarda seyrediyordu –İtalya'da ulusal ekonomi savaştan sonra ilk kez küçülmüştü.

tutumun sertleşmesiydi. Batı Almanya'da mamul mallara olan talebin düşmesine rağmen açıklanan işsizlik oranları (1970'te sıfıra yakınken) işgücünün yüzde 8'ine tırmanmadıysa, bunun nedeni Almanya'daki işsiz işçilerin çoğunun Alman olmaması –dolayısıyla kayıt altına alınmamasıydı. Örneğin, Audi ile BMW 1974 ve 1975 yıllarında çok sayıda işçi çıkardığı zaman ilk gidenler "konuk işçiler" olmuştu; BMW çalışanlarından işini kaybedenlerin her beşinden dördü Alman yurttaşı değildi. Federal Cumhuriyet 1975'te Kuzey Afrika, Portekiz, İspanya ve Yugoslavya'daki işçi bulma bürolarını bir daha açmamak üzere kapattı. 1977 Federal Komisyon Raporu'nun "Temel Birinci İlkesi'nde" vurgulandığı üzere "Almanya göçmen ülkesi değildir. Almanya er geç kendi isteğiyle yurduna dönecek olan yabancıların ikamet yeridir." Altı yıl sonra Federal Parlamento'dan "Yabancı İşçilerin Geri Dönüş Hazırlıklarını Teşvik" Yasası geçecekti.

Gönüllü ya da değil pek çoğu "eve" döndüler. 1975'te 290 bin göçmen işçi aileleriyle birlikte Batı Almanya'dan ayrılıp Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve İtalya'ya gitti. Aynı yıl İspanya'ya dönen 200 bin İspanyol iş arıyordu; İtalya'ya dönenler modern tarihte ilk kez göç edenlerden daha fazla sayıdaydı, çok geçmeden aynı durum Yunanistan ve Portekiz'de de yaşanacaktı. Yetmişlerin ortalarında Yugoslavya'dan göç eden yaklaşık 300 bin işçi istihdam olanaklarının Almanya ya da Fransa'dakinden daha iyi olmadığı Balkanlara geri dönmeye zorlanmıştı. Kuzey Avrupa'daki iş sıkıntısı Akdeniz'e geri ihraç edilmekteydi. Bu arada Fransa Cezayir'den ve Afrika'daki eski sömürgelerinden göçe katı sınırlamalar getirdi, Birleşik Krallık ise Güney Asyalı göçmen adaylarına çok daha katı yaptırımlar uyguluyordu.

Yapısal işsizlikle, yükselen petrol ithalatı maliyetlerinin, enflasyonun ve ihracattaki düşüşün birleşmesi Batı Avrupa genelinde bütçe açıklarını ve ödeme sıkıntılarını doğurdu. Kıtanın üretim merkezi ve önde gelen ihracatçısı olan Batı Almanya bile bundan payını aldı. Ülkenin 1973'teki 9 milyar 481 milyon dolarlık ödemeler dengesi fazlası bir yıl içinde 692 milyon dolara düşmüştü. Britanya'nın ulusal hesapları sürekli açık veriyordu –o kadar ki 1976'nın aralık ayında kamu borçlarını ödeyememe riski ciddi boyutlara ulaşmış ve Uluslararası Para Fonu Britanya'yı düzlüğe çıkarmak üzere yardıma çağrılmıştı. Ötekilerin durumu da o kadar iyi sayılmazdı. Fransızların ödemeler dengesi 1974'te zarara geçmiş ve ondan sonra neredeyse on yıl kadar durumu değişmemişti. Britanya gibi İtalya da 1977 nisanında IMF'nin yardımına başvurmak zorunda kaldı. Britanya örneğindeki gibi bu ülkenin liderleri de bunun arkasından gelecek rağbet görmeyen iç politika önlemleri yüzünden "uluslararası güçleri" suçladılar.

Keynes mantığına göre bütçe darlığı ve ödemeler açığı –enflasyonun ken-

disi gibi– niteliği gereği kötü değillerdi. Otuzlu yıllarda daralmadan kurtulmada "harcayarak yolunu bulmanın" akla yatkın reçetesi olmuştu. Oysa 70'li yıllarda Batı Avrupa hükümetlerinin hepsi savaşa, sosyal hizmetlere, kamu hizmetlerine ve altyapı yatırımlarına *zaten* yüklü harcamalar yapmışlardı. Britanya İşçi Partisi hükümetinin başbakanı James Callaghan'ın çalışma arkadaşlarına üzüntü içinde anlattığı gibi, "Eskiden daralmadan çıkmak için harcayarak yolumuzu bulabileceğimizi düşünürdük... Bütün samimiyetimle söylüyorum, bu yol artık kapalı." İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaptıkları gibi paçayı kurtarmak için ticaretin serbest bırakılmasına da güvenemezlerdi: Altmışların ortalarındaki ticaret görüşmelerinin son Kennedy ayağında sanayi ürünlerine uygulanan gümrük tarifeleri tarihin en düşük düzeyine çekilmişti. Arada bir fark aranacaksa, şimdiki risk rekabete karşı yeniden koruma getirilmesi yönünde yurtiçinden gelen baskıların artmasıydı.

1970'lerde politika mimarlarının karşı karşıya kaldığı seçeneklerde işleri karıştırıcı bir başka unsur daha yer almaktaydı. Ekonomik krize yol açan nedenler ne kadar ayrıntılara ve koşullara bağlı olursa olsun, hükümetlerin ellerinden önlemek adına pek bir şey gelmeyen kapsamlı dönüşümlerle çakışmıştı. Bir kuşaktır Batı Avrupa üçüncü "sanayi devrimini" yaşıyordu; daha birkaç yıl öncesinde günlük yaşamın enikonu içine girmiş olan bacalı sanayilerin sonu geliyordu. Çelik işçileri, madenciler, otomotiv işçileri ve fabrika işçileri işlerinden oluyorsa, bunun tek nedeni yerel ekonomideki döngüsel çöküş, hatta petrol krizinin yan ürünü bile değildi. Batı Avrupa'nın saygın üretim ekonomisi gözden kayboluyordu.

Politika mimarları yıllardır etkilerini görmezlikten gelmeye çalışsalar da kanıtlar su götürmezdi. 1950'lerde Batı Avrupa'daki taş kömürü çıktısı tavana vurduğundan beri madencilerin sayısı düzenli olarak düşmekteydi: 1955'te 20,5 milyon ton kömür çıkan Belçika'nın güneyindeki Sambre-Meuse kömür havzasında üretim 1968'de hepi topu 6 milyona inmiş, on yıl sonra dikkate almaya bile değmeyecek rakamlarda kalmıştı. 1955 ile 1985 arasında Belçika'da madencilik alanında 100 bin iş yok olmuştu; her çeşit yan ticaret de bu doğrultuda can çekişiyordu. Britanya'daki madencilik daha eskiye dayalı olmasına rağmen daha büyük kayıplar yaşadı. 1947'de Birleşik Krallık 958 kömür madeniyle övünürdü; kırk beş yıl sonra geride yalnızca 50 tanesi kaldı. Madencilik işkolundaki işgücü 718 binden 43 bine düşecekti: 1975-85 arasındaki on yıl boyunca iş alanları azalmıştı.

Endüstriyel Avrupa'nın temel endüstri dallarından olan çelik de benzer bir yazgı yaşamaktaydı. Bunun nedeni çeliğe olan talebin korkunç bir biçimde düş-

mesi değildi –kömürün tersine, onun yeri o kadar kolay doldurulamazdı. Ancak Avrupalı olmayan daha çok sayıda ülke sanayi saflarına katıldıkça rekabet artıyor, fiyatlar düşüyor ve pahalıya üretilen Avrupa çeliğine talep azalıyordu. 1974 ile 1986 arasında Britanyalı çelik işçileri 166 bin iş kaybettiler (ama sonuncu yılda Birleşik Krallık'ın başlıca üreticisi olan British Steel Corporation on yılı aşkın bir zamandır ilk kez kâr yapıyordu). Gemi inşaatı da benzer nedenlerden dolayı sarsılmıştı; motorlu taşıt üretimi ve tekstil de. Birleşik Krallık'ın önde gelen tekstil ve kimyasal konsorsiyumu olan Courtauld 1977-83 yıllarında işgücünü yüzde 50 oranında azalttı.

70'lerdeki daralma hemen her geleneksel sanayi dalında iş kayıplarının hızlanmasına yol açtı. 1973'ten önce kömür, demir, çelik, mühendislik alanında dönüşüm çoktan başlamıştı; oradan kimyasal, tekstil, kâğıt ve tüketici mallarına sıçradı. Bütün sektörler sarsıntı geçiriyordu: 1973 ile 1981 arasında küçük mühendislik firmalarıyla otomobil fabrikalarının evi olan Britanya'nın West Midlands bölgesi her dört işçisinden birini kaybetti. Kuzeydoğu Fransa'daki Lorraine sanayi bölgesinde üretim işlerinin yüzde 28'i yok olmuştu. Aynı yıllarda Batı Almanya'nın Lüneburg eyaletindeki sanayi işgücünün kaybı yüzde 42'ydi. 1970'lerin sonunda Torino'daki FIAT otomasyona geçiş sürecini başlattığı zaman üç yıl içinde (toplam 165 binden) 65 bin iş kaybolacaktı. 1950'lerde Amsterdam'daki işgücünün yüzde 40'ı sanayi alanında istihdam edilmekteydi; çeyrek yüzyıl sonra oran her yedi çalışandan biri olarak değişmişti.

Eskiden bu ölçekte ve bu hızda ekonomik değişimin toplumsal maliyeti sarsıcı olur, öngörülmedik siyasal sonuçlar doğururdu. Sosyal devletin kurumları sayesinde –ve belki bir de zamanın siyasal coşkusunun düşük seyretmesine bağlı olarak– protestolar sınırlı kaldı. Ama hiç yok değildi. 1969-1975 yıllarında Batı Avrupa'nın sanayi ülkelerinde görülen öfkeli yürüyüşler, oturma eylemleri, grevler ve dilekçeler (1973-75 arasında sanayi sektöründeki grevler yüzünden 1,5 milyon işgününün boşa geçtiği) İspanya'dan tutun da, kömür madeni işçilerinin yaptıkları grevlerle –1972 ile 1974 yıllarında– Muhafazakârların tedirgin hükümetini belli başlı madenleri kapatma kararını birkaç yıl daha ertelemenin, hem de doğuracağı sonuçların genel nüfusun omuzlarına ek yükler getirmesi pahasına, daha yiğitçe olabileceğine ikna ettiği Britanya'ya kadar yayılmıştı.

Madencilerle çelik işçileri dönemin örgütlü protestocuları arasında en çok bilinen, belki bir de en umutsuz olanlardı; ama en militanlar da onlardı. Eski sanayilerde işçi sayısının düşmesi işçi sendikası hareketlerindeki güç dengesini yerinden oynatarak ağırlığı, üyeleri günden güne artan hizmet sektörü sendikalarına kaydırmıştı. İtalya'da komünistlerin önderliğindeki eski sanayi örgütleri

üye kaybederken, öğretmen ve memur sendikaları hem büyüyor hem de militanlığı ele geçiriyordu. Eski sendikalar işsizlerle pek duygudaşlık kurmazlardı: çoğu iş alanını (ve eski söz haklarını) korumaya önem verir, açık sürtüşmelerden uzak dururdu. Gençlerin ve işsizlerin davalarını coşkuyla üstlenenler kavgacı hizmet sektörü sendikalarıydı –Fransa'da *Force Ouvrière,* Britanya'da NALGO, NUPE ve ASTMS.[10]

İş güvencesi ve ücret koruması için benzeri hiç görülmemiş bir talep yağmuruna tutulan Avrupalı liderler önceleri doğruluğu kanıtlanmış geçmiş uygulamalara başvurdular. Britanya ve Fransa'daki güçlü sendikalarla enflasyonist ücret anlaşmaları yapıldı; İtalya'da ücretlerle fiyatları bağdaştıran sabit fiyat endeksi sistemi *Scala Mobile* 1975'te uygulamaya kondu. Devlet zor durumda olan sanayilere –özellikle çelik sanayiine– savaş sonrası ilk devletleştirme adımlarındaki kadar kucak açtı: Birleşik Krallık'ta 1977 "Çelik Programı" sayesinde fiyat yapısının kartelleşmesi ve iç pazardaki fiyat rekabetinin kalkması bu sanayii kurtarmıştı; Fransa'nın Lorraine bölgesinde bulunan batık durumdaki çelik konsorsiyumları, ülkenin sanayi merkezi Paris'te imzalanan anlaşmalarla devlet-güdümlü şirketler olarak yeniden sınıflandırıldı. Batı Almanya'daki Federal hükümet de başka bir yol izleyerek devlet denetimini artırmak yerine özel şirketlerin birleşmesini özendirdi, ama ortaya çıkan sonuç kartelleşmeden pek farklı olmadı. Yetmişlerin ortalarında *Ruhrkohle AG* adlı bir holding Ruhr havzasındaki maden ürünlerinin yüzde 95'inden sorumluydu.

Fransa ve Britanya'nın yerli tekstil sanayilerinden geriye ne kaldıysa, sıkıntılı bölgelere istihdam sağlamak adına oralara önemli ölçüde doğrudan istihdamı destekleyerek (gerek görülmeyen işçileri çıkarmasınlar diye işverene para ödeyerek) ve Üçüncü Dünya ülkelerinden ithalata koruyucu önlemler getirerek korudu. Federal Cumhuriyet'teki Bonn hükümeti yarı-zamanlı istihdam edilen sanayi çalışanlarının ücret maliyetlerinin yüzde 80'ini karşılamayı üstlenmişti. İsveç hükümeti kâr getirmeyen ama siyasal açıdan etkilere açık tersanelere para akıtıyordu.

Ekonomik çöküşe karşı gösterilen tepkiler arasında ulusal farklılıklar vardı. Fransız yetkililer mikro-ekonomik müdahalelerle sektörlere göre "ulusal şampiyon" seçerek, onları sözleşmelerle, nakit parayla ve garantilerle ödüllendirdiler; Birleşik Krallık Hazinesi ise saygın makro-ekonomik manevra geleneğini vergiler, faiz oranları ve örtülü desteklemelerle sürdürüyordu. Burada ilginç olan *siyasal* çizgiler arasında pek az farklılık görülmesidir. Alman ve İsveçli Sosyal Demokratlar, İtalyan Hıristiyan Demokratlar, Fransız De Gaulle yanlıları ve her

10 National Association of Local Government Officers; National Union of Public Employees; Association of Scientific, Technical and Managerial Staffs.

kanattan Britanyalı politikacılar ilkin içgüdüsel olarak savaş sonrasının görüş birliğine tutunmuşlardı: olanak bulduklarında tam istihdama yöneldiler, bulamadıklarında, o açığı çalışanlar için yapılan ücret artışıyla, işsiz kalanlara aktarılan sosyal yardımlarla ve gerek kamu gerekse özel sektördeki hasta işçilere verilen parasal destekle kapattılar.

Fakat 70'ler boyunca giderek daha çok sayıda politikacı enflasyonun yüksek oranda işsizlikten çok daha büyük tehlikelere gebe olduğu kanısına varmıştı –hele işsizliğin insanlara bedeli ve siyasal maliyetinin kurumsal olarak hafifletilmeye başlamasından sonra. Para ve döviz kurları mevzuatı uluslararası düzeyde ayarlanmadan, Washington Bretton Woods sisteminin hızla yerini alacak bir sistem bulmadan enflasyonla başa çıkılamazdı. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun altı kurucu üye devleti buna tepki olarak 1972'de "tünel içinde dalgalanma"[11] başlattı: Para birimleri arasında yarı-sabit oranları koruyacak, onaylanmış kurların üstünde ya da altında yüzde 2,25'lik dalgalanma payına izin verecek bir karardı bu. İlk olarak Britanya, İrlanda ve İskandinavya hükümetlerinin katıldığı bu uzlaşma yalnızca iki yıl sürdü: Britanya, İrlanda ve İtalya hükümetleri –sabitlenmiş bant aralığının ötesinde paranın değerini düşürmek için iç piyasadan gelen baskılarla başa çıkamadıklarından ya da çıkmak istemediklerinden– anlaşmadan çekilip para birimlerinin düşmesine izin vermek zorunda kaldılar. Fransızlar bile ilki 1974'te, ikincisi 1976'da olmak üzere iki kez "para yılanından" çıkmaya zorlanmıştı. Belli ki daha başka çözümlerin bulunması gerekiyordu.

1978'de Batı Alman Şansölyesi Helmut Schmidt dalgalanmayı sağlamlaştırmak üzere yeniden gözden geçirmeyi önerdi: Avrupa Para Sistemi (EMS). İkili anlaşmalarla tümüyle hayali bir para birimine, Avrupa Para Birimi'ne (*ecu*[12]) bağlı sabit döviz kuru saptanacak ve Alman ekonomisiyle Alman Merkez Bankası'nın istikrardan yana ve enflasyona karşı önceliklerinin güvencesine alınacaktı. Katılan ülkeler EMS içerisindeki yerlerini korumak için yurtiçi piyasalarında disiplin sağlamak zorundaydı. Almanların bu türden ilk girişimiydi bu ve en azından Avrupa için, tavsiye edilmese de, Deutschmark'ın temel para birimi olarak doların yerine geçmesiyle eşanlamlıydı.

Bazı ülkeler bunun dışında kaldılar –en göze çarpanı Birleşik Krallık'tı, İşçi Partisi hükümetinin başbakanı James Callaghan yerinde bir saptamayla, ülkedeki işsizlik sorunuyla başa çıkma çabalarının Britanya'nın enflasyonist politi-

11 İngilizcede buna "tüneldeki yılan" denir; yılanın kıvrılarak gitmesinden esinlenilmiş bir terim. Ancak tünel de alt taban, üst tavan sınırı için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, belirlenmiş sınırlar içerisinde dalgalanmayı anlatır. (ç.n.)

12 Bu kısaltmanın belirgin bir siyasal anlamı vardı: onsekizinci yüzyıldaki Fransız gümüş parasının adının yeniden kullanılması Avrupa ilişkilerinde Batı Almanya'nın öne çıkmasından rahatsız olan Paris'i yatıştırmaya yaramıştı.

kalar benimsemesine engel olacağını anlamıştı. Diğerleri de sırf bu nedenle katılmışlardı. "*Solution de rigueur*[13]" olarak EMS daha çok Uluslararası Para Fonu (ya da sonraki yıllarda Avrupa Komisyonu ya da Avrupa para birimi euro gibi hareket edecekti: böylece hükümetler suçu kurallara ve çerçevesi yurtdışında çizilen antlaşmalara atabilecekleri hoşa gitmeyen kararları dayatma olanağına kavuşmuştu. Aslında yeni düzenlemelerin uzun vadeli gerçek önemi buradan gelmekteydi. Enflasyon canavarından kurtulmada pek başarılı olduklarından değil (oysa başarmışlardı), ama bunu ulusal hükümetleri kendi iç politikalarında söz hakkından yoksun bırakarak yaptıkları için.

Bu tarihsel bir değişimdi, o dönemde anlaşıldığından çok daha büyüktü önemi. Eskiden, bir hükümet altın standardına bağlı kalarak ya da düşük faiz oranlarına inerek "sıkı para" politikası uygulamaya kalktığında kendi seçmenlerine hesap vermek zorunda kalırdı. Oysa 1970'lerin sonlarında yaşanan koşullarda Londra'daki –ya da Stockholm veya Roma'daki– bir hükümet işsizlik veya sanayilerinin can çekişmesi ya da enflasyonist ücret talepleri gibi üstesinden gelemediği bir sorunla karşı karşıya kaldığı zaman çaresizce IMF ile yaptığı borç koşullarına ya da önceden üzerinde anlaşılmış Avrupa içi döviz kurlarına sığınabilir ve sorumluluğu sırtından atabilirdi. Böyle bir tutumun taktik yararları apaçık ortadaydı: ama bir bedeli olacaktı.

Eğer Avrupa devletleri artık tam istihdamı, yüksek gerçek ücretleri ve ekonomik büyümeyi sağlayamayacak duruma geldilerse, kendilerini aldatılmış hisseden seçmenlerin gazabına uğramaktan kaçamayacaklar demekti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi dört bir yandaki politikacıların içgüdüsel tepkisi mavi yakalı erkek proletaryanın kaygılarını yatıştırmaya yönelikti: bunun bir nedeni en çok onların etkilenmesi, ama daha çok da geçmiş örneklere bakıldığında ses getiren protestolara yol açacak olanların onlar olmasıydı. Oysa sonradan görüldü ki muhalefet bambaşka bir yerde ısıtılıyordu. Ağır vergi yükü altında ezilen orta sınıfta –çektikleri dertleri en etkili bir biçimde siyasal muhalefete dönüştürenler onlardı.

Modern sosyal devletten en çok yararlananlar orta sınıflardı ne de olsa. Savaş sonrası sistem 1970'lerde çözülmeye başladığı zaman kendilerini aldatılmış olduğu kadar tehdit altında hissedenler yine orta sınıftan insanlardı: nedeni enflasyon, can çekişen sanayilerin vergilerle desteklenmesi, bütçe ve para sıkıntılarını kapatmak için kamu hizmetlerinin azaltılması ya da kaldırılmasıydı. Geçmişte olduğu gibi, modern sosyal devletin yaygın yüksek vergi yüküyle daha da kötüleşen enflasyonun yeniden dağıtılan etkisini orta tabaka daha şiddetli hissediyordu.

13 Sağlam Çözüm (ç.n.)

"Yönetilemezlik" sorunu en çok orta sınıfı rahatsız ediyordu. 1970'lerde yaygın olarak dile getirilen Avrupa'daki demokrasilerin kendi yazgılarını ellerinden kaçırdıkları korkusunun birkaç kaynağı vardı. Bir kere 1960'ların geleneklere başkaldıran asilerinin yol açtığı gerginliğin birikimi; o günlerin güvenli ortamında ilginç hatta heyecanlı görünen ne varsa artık belirsizlik ve anarşinin habercisi diye görülmekteydi. Ayrıca hükümetlerin önlemekte çaresiz kaldığı istihdam kaybından doğan ve enflasyonun getirdiği daha ivedi kaygılar söz konusuydu.

Öyle ki aslında halkın korkularının kaynağı Avrupalı liderlerin denetimi ellerinden kaçırmış görünmelerinden başka bir şey değildi –hepsinden önemlisi daha önce de gördüğümüz gibi politikacıların, kendilerinin yetersiz kaldıklarında ısrar etmekten çıkar ummalarıydı. Yetmişlerin ortalarında talihsiz İşçi Partisi hükümetinin maliye bakanı Denis Healey, kıtadan taşan milyonlarca Eurodoların "ulusal hükümetlerin denetiminden kaçarak Avrupa pazarlarında birikmiş serseri fonlardan yükselen atom bulutlarını çoğaltmayı başaran yüzsüz adamların" işi olduğundan yakınıyordu.[14] İlginçtir, Healey'in kendi partisinin 1974'te yeniden seçilmesinin nedeni halkın huzursuzluğunu gidermede Muhafazakârların gözle görülür beceriksizliği olmuştu –ancak o da etkisizlikte onlardan geri kalmadığı, hatta ileriki yıllarda daha bile aciz olduğu suçlamalarıyla karşı karşıya kalacaktı.

Britanya'da, modern çağın krizleriyle karşı karşıya kalan demokratik kurumların yetersizliği bile konuşuluyor, basında hükümetin tarafsız yabancılardan ya da "siyasal olmayan" uzmanların "işbirlikçi" koalisyonlardan çıkarları olduğu söylentileri dolaşıyordu. De Gaulle gibi (1968 mayısında) Britanyalı birtakım kıdemli politikacılar da bu yıllarda kamu düzeninin bozulması olasılığına karşı desteklerini almak için polisle ve askeri liderlerle görüşmenin akıllıca olduğunu düşünüyorlardı. Temsili kurumların temel meşruluğunun hiçbir zaman sorgulanmadığı İskandinavya ve Benelüks ülkelerinde bile dünya mali sistemindeki kargaşa, savaş sonrası ekonomisinin gözle görülür çözülmesi ve geleneksel seçmenlerin hoşnutsuzluğu savaş sonrası kuşağının rahatlığının sorgulanmasına neden olmuştu.

Kuşku ve hayal kırıklıklarıyla dolu bu belirsizlik kıpırtılarının ardında çok gerçek ve o gün de fark edilen bir tehdit yatıyordu. İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinden bu yana Batı Avrupa iç çatışmadan büyük ölçüde, açık şiddetten biraz daha az da olsa korunmuştu. Silahlı kuvvetler uğursuzca Doğu Avrupa

14 Alıntı Harold James, *International Monetary Cooperation since, Bretton Woods* (NY, Oxford, 1996), s. 180.

geneline, Avrupa'nın sömürgelerine, Asya'ya, Afrika'ya ve Güney Amerika'ya dağılmıştı. Soğuk Savaş'a rağmen Kore'den Kongo'ya kadar milyonlarca asker ve sivilin öldüğü sıcak ve kanlı mücadeleler savaş sonrası yılların özelliğiydi. Birleşik Devletler'in kendi topraklarında üç siyasal suikast ve birden fazla kanlı ayaklanma yaşanmıştı. Oysa Batı Avrupa iç barışın egemen olduğu bir adaydı.

Avrupalı güvenlik güçleri sivilleri pataklayıp onlara ateş açtığı zaman, bu sivillerin çoğu, genellikle kara derili yabancılar olurdu.[15] Komünist göstericilerle aralarında ara sıra çıkan şiddetli çarpışmaların yanı sıra Batı Avrupa'nın düzen sağlayıcı güçleri hükümetleri tarafından şiddetli direnişi bastırmak adına seyrek olarak göreve çağrılır, çağrıldıkları zaman da şiddet uygulayan daha çok kendileri olurdu. İki savaş arası yılların standartlarına kıyasla Avrupa kentlerinin sokakları oldukça güvenliydi –Amerikan kent yaşamının başıboş ve umursamaz bireyselciliğini Avrupa'nın düzenli toplumuyla karşılaştıran yorumcuların sıklıkla altını çizdikleri bir noktaydı bu. Altmışların öğrenci "ayaklanmaları" ise her şeyden önce şu saptamayı doğrular nitelikteydi: Avrupa gençliği devrimcilik oynuyor olabilirdi fakat bu daha çok gösteri düzeyinde kalıyordu. "Sokakta dövüşen adamlar" kendilerinin gerçekten canını yakacak işlere kalkışmazlardı.

1970'lerde bu görüntü ansızın kararıverdi. Prag'ın istilasının ertesinde Doğu Avrupa nasıl Parti kıdemlilerinin kucağına düştüyse, Batı Avrupa da kamu düzeninde iplerini elinden kaçırmış görünüyordu. Meydan okuyanlar alışılagelmiş Solcu kesim değildi. Kesin olan, Moskova'nın bu yıllarda uluslararası dengelerdeki üstünlüğünden hoşnut olmasıydı: Watergate ve Saygon'un düşüşü Amerika'nın duruşunu kesinlikle zayıflatırken, dünyanın en büyük petrol üreticisi olarak SSCB Ortadoğu'da yaşanan krizlerden başarıyla sıyrılmıştı. Ancak Aleksandr Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* kitabının İngilizce çevirisinin yayımlanması, arkasından da yazarın 1974 şubatında Sovyetler Birliği'nden sınır dışı edilmesi, birkaç yıl içinde de Kamboçya'da yaşanan katliamlar ve Vietnamlı "gemi mültecilerinin" feci durumları gösterdi ki komünizm ile ilgili hayallerin yeniden canlanması olanaksız.

Kenarda köşede kalmış bir iki yer dışında aşırı Sağ'ın etkili biçimde yeniden hortlaması da söz konusu değildi. İtalya'daki neo-faşist hareket *Movimento Sociale İtaliano* (MSI) genel seçimlerde asla yüzde 6,8'den fazla oy almadı ve şöyle ya da böyle kendini meşru siyasal parti olarak tanıtmaya özen gösterdi.

15 Bilinen en kötü olay Paris'te yapılan bir protesto yürüyüşünün ardından 17 Ekim 1961'de Fransız polisi, çoğu Seine Nehri'nde boğulmak üzere yaklaşık iki yüz Cezayirliyi öldürdüğünde yaşanmıştı. Dönemin Polis Şefi Maurice Papon sonradan sorgulanarak savaş zamanında Fransız Yahudilerinin toplanıp Auschwitz'e gönderilmesinde işbirliği yaparak insanlığa karşı suç işlediğine karar verilmişti. Bkz: Sonsöz

Batı Almanya'daki milliyetçiler göze hoş görünmeye o kadar meraklı değillerdi, ama onların da Belçika, Fransa ya da Britanya'daki aşırı milliyetçi benzerleri gibi seçmenlerin gözündeki önemi dikkate değmeyecek kadar azdı. Kısaca, komünizmin de faşizmin de klasik örnekleriyle Batı Avrupa'da geleceği yoktu. İç barışa gerçek tehdit bambaşka bir yönden gelmekteydi.

Batı Avrupa toplumu 1970'ler boyunca ona kafa tutan iki şiddetli durumla karşı karşıyaydı. Bunlardan ilki patolojikti, epeydir varolan ama modern bir biçim alan bir hastalığın ürünüydü. Kuzey İspanya'daki Bask bölgesinde, Kuzey İrlanda'daki azınlık Katolik toplumda, Korsika ve başka yerlerde eski anlaşmazlıklar alevlenerek şiddetli ayaklanmalara dönüşmüştü. Avrupalılar açısından pek yeni sayılmazdı bu durum: Belçika'nın Flandre bölgesindeki Flaman milliyetçilerle İtalya'nın Alto Adige (eski adıyla Güney Tyrol[16]) bölgesindeki Almanca konuşan "Avusturyalılar" uzun zamandır duvar yazıları, gösteriler, saldırılar, bombalama eylemleri ile, hatta oy sandığı başında "boyunduruğa" direndiklerini göstermekteydiler.

Ancak 1970'te Güney Tyrol sorunu herkesçe olumlu bulunan ama en çok eleştiride aşırıya kaçanların hoşuna giden bir çözümle, iki dil konuşulan özerk bir bölgenin kurulmasıyla yatışmıştı; *Volksunie* (Belçika Halk Birliği) ve *Vlaams Blok* partilerinin Flaman milliyetçileri Fransızca konuşulan Wallonie'den ayrılma hedeflerinden asla vazgeçmedilerse bile Flandre'deki ekonomik refahı ve Belçika'nın federalleşmesi gibi daha geniş kapsamlı bir yasanın çıkması taleplerinin sivriliğini geçici olarak köreltmişti: Toplumdan dışlanmış öfkeli bir hareket olan Flaman milliyetçiliği, Flamanca konuşan vergi mükelleflerinin işsiz kalan Wallonlu çelik işçilerini desteklemeye karşı başkaldıran bir akıma dönüştü (bkz: 22'nci Bölüm). Basklar ve Ulster Katolikleri ise bambaşka bir meseleydi.

Kuzey İspanya'nın Bask diyarı Franco'nun hiddetinden özellikle payını almıştı: Bunun bir nedeni İspanya İç Savaşı sırasında Cumhuriyetçilerin davasıyla özdeşleşmesi, bir diğer nedeni de Baskların uzun zamandır süregelen *farklı* görülme talebinin İspanyol subay sınıfının güçlü merkezileşme eğilimlerine ve kendine biçtiği devleti koruma rolüne ters düşmesiydi. *Basque* olan ne varsa ve ne kadar belirginse Franco yıllarında etkili bir biçimde bastırılmıştı: dilleri, gelenekleri, politikaları. İspanyol diktatör kendi merkezcil eğilimleriyle çelişen bir uygulamayla Navarra'ya (kendilik ve ayrılık anlayışı Baskların ya da Katalanlarınkiyle uzaktan yakından ilgili olmayan bir bölge) hak, ayrıcalık verilme-

16 Aynı zamanda Trentino diye de bilinir. (ç.n.)

sinden ve yasama özgürlüğü tanınmasından yanaydı, tek nedeni de bu haklara asla ulaşamayacak olan komşu Bask bölgesinde çapanoğlu çıkarmaktı.

Sözcüleri ve savunucuları bölgelerinin bağımsızlık düşlerinin engellenmesinin köklerinin çok daha derinlere uzandığını ileri sürseler de modern Bask terörizmi Franco'nun politikalarına doğrudan tepki olarak sahneye çıkmıştı. ETA –*Euskadi Ta Askatasuna* (Bask Ülkesi[17] ve Özgürlük) – Aralık 1958'de Bask bölgesini bağımsızlığa götürecek silahlı mücadelenin başını çekmek üzere kurulmuştu. Bir yeraltı örgütü olarak daha ilk günlerde –sonradan aldatıcı ideolojik gerekçelerle– başka ülkelerdeki benzer gruplarla bağlantılar kurmuş, onlardan para, silah, eğitim, sığınak ve tanıtım yardımı almıştı: Almanya'da Baader-Meinhof, İrlanda Cumhuriyet Ordusu, Filistin Kurtuluş Örgütü ve Fransa'da OAS.

ETA'nın stratejisi –siyasal destekçisi, ayrılıkçı Bask partisi *Herri Batasuna* 1978'de kuruldu– şiddeti araç olarak kullanmaktan kaçınmamaktı: Amaç Bask bölgesini İspanya'da tutmanın bedelini siyasal açıdan hoş görülemeyecek düzeye çıkarmaktı. Ama IRA ve diğer benzeri örgütler gibi ETA'nın da devlet içinde toplum olarak varlık gösterme hırsı vardı. Katolik, katı ve ahlakçı –tuhaf bir biçimde Franco'nun ta kendisini çağrıştıran– ETA eylemcileri yalnızca İspanyol polis memurlarını (ilk kurbanlarını 1968 haziranında vermişlerdi), ılımlı Bask politikacılarını ve ileri gelenlerini değil, bölgede "İspanyol" gericiliğinin işaretlerini taşıyan her şeyi hedef almışlardı: sinemalar, barlar, diskotekler, uyuşturucu satıcıları ve benzeri.

Franco döneminin solmaya yüz tuttuğu yıllarda ETA'nın eylemleri hareketin ortaya çıkışına yol açan baskılarla sınırlanmıştı: Diktatörlüğün sonuna yaklaşıldığı 1970'lerin başlarında İspanya'daki silahlı güvenlik güçlerinin dörtte biri yalnızca Bask bölgesinde üslenmişti. Ama bu, ne 20 Aralık 1973 günü Franco'nun başbakanını (Amiral Luis Carrero Blanco) Madrid'de suikasta kurban gitmekten kurtardı ne de dokuz ay sonra başkentteki bombalı saldırıda on iki sivilin can vermesine engel oldu. Franco'nun ölümünden kısa bir süre önce 1975 eylülünde beş ETA tetikçisinin idam edilmesi de grubun eylemlerini yumuşatmaya yaramayacaktı. Öte yandan demokrasinin gelişiyle birlikte yeni fırsatlar da doğuyordu.

ETA ile destekçileri tam bağımsızlık istiyorlardı. Buna karşılık İspanya'nın 1979'da referandumla kabul edilen Franco-sonrası anayasasıyla (bkz: 16'ncı Bölüm) Bask bölgesi Özerklik Statüsü'ne kavuştu. Kendi kendini yönetme, anadilini konuşma hakkı ve kültürel özgürlükle yetinecek ılımlı sempatizanların desteğini kaybetme korkusuyla çileden çıkan ETA, bombalama ve suikast

17 Baskların kendi dilinde ülkelerine *Euskadi* adı verilir. (ç.n.)

eylemlerine hız verdi. 1979-80 arasında örgütün öldürdüğü kişilerin sayısı 181'i buldu; sonraki on yıl süresince yılda ortalama 34 kişi canından olacaktı. Buna ve İspanya'nın emekleme çağındaki demokrasisinin savunmasızlığına rağmen, ETA ile siyasal müttefikleri terörist kampanyalarını siyasal üstünlüğe dönüştürmeyi başaramadılar: Tek başarıları ordudaki sağcı subaylardan oluşan küçük bir grubun 1981 şubatında hukuk, düzen ve devletin bütünlüğü adına giriştikleri fiyaskoyla sonuçlanan darbeyi kışkırtmalarıydı.

ETA'nın etkisinin sınırlı kalmasının bir nedeni, tüyler ürpertici boyutuna ve rastgele öldürmelerin kamuoyunda geniş yankı uyandırmasına rağmen, Baskların çoğunun onu kendileriyle özdeşleştirmemeleriydi, ne amaçlarıyla ne de hedefleriyle. İspanya'nın 1960'larda yaşadığı ekonomik değişimle, gerek ülke içinde gerek yurtdışındaki geniş çaplı göçler eski milliyetçilerle onların fanatik genç yandaşlarının kavrayamadığı değişiklikler getiriyordu. Seksenlerin ortalarında Bask bölgesindeki nüfusun ancak yarısından daha azının ana babası Bask kökenliydi, onların ebeveynlerinden Bask olanlarsa daha da azdı. Böyleleri haklı olarak ETA ile *Herri Batasuna* partisini kendilerine (ve dolaylı olarak bölgedeki varlıklarına) tehdit diye görmekteydi.

Siyasal hedefleri toplumsal gerçeklerden uzaklaştıkça ETA daha da aşırıya kaydı –George Santanaya'nın fanatiklik tanımındaki sözlerle, amacını unutarak çabalarını ikiye katladı. Suç ve gaspla beslenen eylemleri giderek Fransa'nın güneybatısındaki Bask *départments*[18] ile kısıtlanan ETA ayakta kaldı, arada sırada bir politikacının ya da köy korucusunun öldürüldüğü eylemlerle bugün de hâlâ ayaktadır. Ne var ki siyasal bağımsızlığı desteklemeleri için Baskların duygularını harekete geçirmeyi ya da İspanyol devletine kendi davasını zorla kabul ettirmeyi başaramamıştır. ETA'nın elde ettiği en büyük "başarı" 1980'lerin ilk yıllarında yaptıkları eylemlerle, Sosyalist Başbakan Felipe González'i yirmi altısı 1983 ile 1987 yılları arasında öldürülecek olan ETA eylemcilerini avlamak üzere karşı terörist tetikçilerin (*Grupos Antiterroristas de Liberación*) Fransız topraklarında yasadışı olarak üslenmelerine izin vermek zorunda bırakmaktı. González'in uzun yıllar sonra açıklanacak bu (bkz: 22'nci Bölüm) kararı İspanya'da Franco-sonrası dönemin ilk yıllarındaki anayasal demokrasiye geriye dönük olarak gölge düşürmüştür ama o koşullar altında olasılıkla epey ılımlı bir tepkiydi.

Geçici IRA da yöntemleri ve güttüğünü duyurduğu bazı amaçları bakımından ETA ile benzerlikler taşıyordu. ETA nasıl Bask illerini yönetilmez kılmayı, böylece İspanya'dan ayrılmayı güvence altına almayı hedefliyorsa, İrlanda Kur-

18 Fransa'da idari bölge (ç.n.)

tuluş Ordusu da Kuzey İrlanda'yı yönetilemez yapmaya, Britanyalıları kovarak kuzeydeki altı bölgeyi İrlanda'nın geri kalanıyla birleştirmeye bakıyordu. Ama arada önemli farklılıklar vardı. Bağımsız bir İrlanda zaten varolduğundan, başkaldırılar –en azından ilke olarak– destekçilerine umut verecek yararlı bir ulusal amaç taşımaktaydı. Diğer yandan, birden fazla Kuzey İrlanda toplumu vardı ve aralarında çok eskiye dayanan farklılıklar bulunuyordu.

Fransız Cezayiri gibi Kuzey İrlanda –Ulster– da hem sömürge kalıntısıydı hem de metropolit ülkenin onunla bütünleşmiş bir parçası. Londra 1922'de İrlanda'yı en sonunda İrlandalılara bıraktığında, Protestan çoğunluğun ağırlıklı olarak Britanya'ya bağlı olduğu ve Dublin'den yönetilmek –ve de Katolik piskoposun egemenliğinde yarı teokratik bir cumhuriyet içinde yer almak– istemedikleri gibi mantıklı sayılabilecek gerekçelerle Birleşik Krallık adanın kuzeyindeki altı idari bölgeyi elinde tutmuştu. Halka ne söylerlerse söylesinler, yeni Cumhuriyet'in siyasal liderleri dediğim dedik hınç dolu Protestanlardan oluşan sıkışık ve geniş toplumdan vazgeçmekten pek de mutsuz olmamışlardı. Fakat İrlandalı milliyetçiler arasında azınlık bir grup açısından bu ihanet olarak görüldü ve IRA bayrağı altında toplanarak bütün adanın birleşmesi –gerekirse zorla– talebini kovalamayı sürdürdüler.

Yaklaşık kırk yıl kadar bu durum büyük ölçüde değişmeden kaldı. 1960'larda Dublin'in resmi duruşu biraz Bonn'unkini andırıyordu: Yeniden birleşmeyi tanırken konuyu *süresiz* ertelemekten hoşnuttu. Bu arada birbiri ardına Britanya hükümetleri Protestan çoğunluğun hileli seçmenlerle, siyasal kayırmacılıkla, çalışanlar üzerinde ayrılıkçı baskılarla ve devlet memurluğu, yargı ve hepsinden önce polislik gibi önemli mesleklerde istihdamı tekellerine alarak yerel Katoliklere baskın geldiği Ulster'da miras aldıkları tedirginliği olabildiğince göz ardı etmeyi seçmişlerdi.

Eğer Britanya ana adasında politikacılar bu konuları bilmemeyi yeğlediler se, bunun nedeni Muhafazakâr Parti'nin parlamentodaki kilit sayı için "Birleşmeci" (ondokuzuncu yüzyılda İrlanda'nın Britanya ile birleşik kalması için başlatılan kampanyadan beri) kanadın desteğine bağımlı olmasıydı; bu nedenle Ulster'daki *statüko*; Birleşik Krallık'ın ayrılmaz parçası olması korunacaktı. İşçi Partisi de Belfast'ta Protestan işçilerin uzun süredir ayrıcalıklı muamele gördüğü gemi inşaat sanayii ve ona bağlı sanayilerdeki güçlü işçi sendikalarıyla özdeşleşmiş sayılırdı.

Bu sonuncusuyla birlikte Kuzey İrlanda'daki bölünmeler görülmedik ölçüde içinden çıkılmaz bir düğüm olmuştu. Protestanlarla Katolikler arasındaki dinsel bölünme gerçekti ve hayatın her alanına yansıyan toplumsal bölünmeye denk ge-

liyordu: Beşikten mezara, öğrenimden barınmaya, evlilikten iş bulmaya ve tatile kadar. Üstelik eskiden beri böyle gelmiş böyle gidiyordu –onyedinci ve on sekizinci yüzyıldaki dövüşler ve zaferler yabancıların gözünde anlamsız töreler olabilirdi, fakat onların ardında yatan tarih gerçekti. Ancak IRA'nın Marksist sınıf kavramını kendi söylemine alma çabalarına rağmen Katolik/Protestan bölünmesi asla alışılageldik anlamda bir sınıf ayrılığı değildi. Her iki tarafta da işçiler ve papazlar vardı –daha küçük çapta da toprak sahipleri, işadamları ve profesyoneller.

Dahası Ulster'lı Katoliklerin çoğunun Dublin'den yönetilmek gibi ivedi bir istekleri yoktu. 1960'larda İrlanda hâlâ yoksul ve geri kalmış bir ülkeydi, Kuzey'deki yaşam standardı Birleşik Krallık'ın geri kalanının altında olsa da İrlanda ortalamasının üstünde görülürdü. Katolikler için bile Ulster ekonomik açıdan daha iyi bir seçimdi. Öte yandan Protestanlar Birleşik Krallık ile bir tutulurlardı. Bu duygu Kuzey İrlanda'yı pek az düşünen (o da düşünürse) Britanya'nın geri kalanında karşılık bulmazdı elbet. 1960'ların sonunda Ulster'daki yaşlı sanayiler Birleşik Krallık'takiler gibi zayıflıyordu, Londra'daki planlamacılar ağırlıklı olarak Protestanların oluşturduğu oradaki fabrikalarda işgücünün geleceğinin belirsiz olduğunu çoktan görmüşlerdi. Ama bunun da ötesinde Britanyalı yetkililerin Ulster'ı onlarca yıl boyunca ciddiye almadıklarını söylemek de yerinde olur.

Radikal ve birleşik, farklı bir İrlanda uğruna onun "devrimci" emellerini taklit etse de eksik kaldığı için İrlanda Cumhuriyeti'ni gayri meşru diye karalayan IRA marjinal bir siyasal grup haline indirgenmişti. IRA'nın yumuşamış çağdışı söylemi orduya yeni katılmış, doktrinden çok eyleme ilgi duyan ve "Geçici IRA"[19] adını verdikleri kendi örgütlerini gizlice kuran (aralarında 1965 yılında orduya katılan on yedi yaşındaki Belfast doğumlu Gerry Adams'ın da olduğu) genç kuşağın gözünde çekiciliğini yitirmişti. İnsan hakları gösterilerinin tam da Kuzey bölgelerine yayıldığı sırada kurularak Stormont Castle'daki Ulster hükümetinden Katoliklerin gecikmiş siyasal ve yurttaşlık haklarını talep eden ve çabalarının karşılığında siyasal uyuşmazlık ve polis copundan başka pek bir şey elde edemeyen "Provos'un"[20] askerleri genellikle Derry ve Belfastlıydı.

Sonraki otuz yıl boyunca Kuzey İrlanda'daki –bir ölçüde de Britanya'daki– kamu yaşamını teslim alan "Dertler" 1969 temmuzunda, 281 yıl önce Jakobitler[21] ile Katoliklerin davasında yenilgiyi anma gününde yapılan geleneksel Çırak Gençler Yürüyüşü'nün ertesinde Derry'de patlak veren sokak çatışma-

19 Geçiciler bu adı 24 Nisan 1916 günü Dublin'de ayaklanmacıların kurduklarını ilan ettikleri geçici hükümetten almışlardı.

20 İngilizce karşılığı Provisional IRA olan bu ad, kısaca "Provos" olarak anılıyordu. (ç.n.)

21 Kral II James yanlıları (ç.n.)

larıyla alevlenmişti. Halk arasında giderek artan şiddetle ve Katolik liderlerin Londra'ya müdahale çağrılarıyla karşı karşıya kalan Birleşik Krallık hükümeti Britanya Ordusu'nu bölgeye göndererek altı idari bölgede asayişi sağladı. Askerlerinin çoğunun Britanya ana adasındaki gençlerin oluşturduğu ordunun yerel güvenlik güçleri kadar yanlı ve acımasız olmadığı kesindi. Ordunun oraya gelmesiyse yeni kurulan Geçici IRA'ya başlıca hedefini saptama olanağı vermişti: adayı İrlanda bayrağı altında yeniden birleştirmenin ilk adımı olarak Britanya yetkilileri ve askeri birlikleri Ulster'ı terk etmeliydi.

Britanyalılar Ulster'dan ayrılmadılar. Nasıl ayrılabildikleri pek bilinmez. 1970'ler boyunca toplumlararası güveni inşa etme ve bölgenin kendi işlerini yürütmesine olanak tanıma doğrultusunda çeşitli çabalar taraflarca kuşkuyla ve uzlaşmaz tutumla karşılandı. Kendi silahlı aşırı gruplarına pek sıcak bakmasalar bile, iktidarın paylaşımı ve yurttaş eşitliği konusunda Ulster'daki Protestan liderlerin verdikleri sözlere güvenmemek için Katoliklerin yeterli nedeni vardı. Katolik azınlığa gerçek ayrıcalıklar tanınmasına her zaman isteksiz olan Ulster liderleri şimdi Geçicilerin uzlaşmaz tetikçilerinden korkuyordu. Britanya'nın askeri varlığı olmazsa bölge iyice iç savaşa sürüklenirdi.

Britanya hükümeti de kapana kısılmıştı. Londra ilk önceleri Katoliklerin reform baskılarına sıcak bakıyordu ama 1971 şubatında Britanyalı bir askerin öldürülmesinin ardından hükümet duruşmasız tutuklamalara başlayınca durum hızla daha da kötüleşti. 1972'nin ocak ayında "Kanlı Pazar" günü Britanyalı paraşütçüler Derry sokaklarında on üç sivili öldürdüler. Aynı yıl Ulster'da güvenlik güçlerinden 146, sivillerden 321 kişi öldü, yaklaşık 5 bin kişi de yaralandı. Yeni kuşak şehitlerle ve muhaliflerinin inatçılığıyla kamçılanan Geçici IRA, Ulster'da ve Britanya ana adasında bombalama, adam vurma asker ve sivilleri sakatlama eylemleriyle otuz yıl sürecek bir mücadele için kolları sıvamıştı. Britanya Başbakanı'na suikast düzenlemek için en az bir girişimde bulundu. Britanyalı yetkililer (ana adadaki seçmenlerin de isteği doğrultusunda) Ulster'dan ayrılmak isteseler de ayrılamıyorlardı. 1973 martında yapılan referandum ve daha sonraki kamuoyu araştırması sonuçlarına göre, Ulster'da yaşayanların büyük çoğunluğu Britanya ile bağlarının korunmasından yanaydı.[22]

IRA'nın mücadelesi İrlanda'yı birleştirmedi. Britanyalıların Ulster'dan çekilmelerini de sağlamadı. Politikacılarla tanınmış kişilere (en önde geleni Hindistan'ın eski Genel Valisi ve Galler Prensi'nin vaftiz babası Lord Mountbatten) yönelik suikastlar İrlanda Denizi'nin her iki yakasında kamuoyunu de-

22 Londra'nın bütçesini denkleştirmek için çırpındığı o dönemde Britanya'nın Kuzey İrlanda'daki varlığını sürdürmesinin maliyetinin yıllık 3 milyar sterlin olduğu tahmin edilmekteydi.

rinden sarssa da Britanya'nın politikasını istikrarsızlığa sürüklemeye yetmedi. Ancak İrlandalıların "Dertleri" zaten karanlık bir on yıl geçiren Britanyalıların yaşamlarını daha da karartmış ve bu sıralarda çığırtkanlığı yapılan "yönetilemezlik" tezini güçlendirmiş, aynı zamanda da 1960'ların gamsız iyimserliğinin sonunu getirmişti. Geçici IRA –ve onun arkasından ortaya çıkan silahlı Protestan örgütler– sonunda Britanya hükümetinin ta başından beri isteyerek razı gelebileceği anayasal düzenlemeleri görüşmek üzere pazarlık masasına oturana kadar 1800 kişi canından olmuş ve çıkan çatışmalarda Ulster'daki her beş aileden birinin üyesi ya öldürülmüş ya da yaralanmıştı.

Arka planda bunlar yaşanırken 1970'lerde Avrupa'nın diğer "hastalıkları" genel tedirginlik ortamının yayılmasına katkıda bulunsa da aslında önemsizdi. Temsil edilmeyen işsizler adına hareket ettiklerini iddia eden sözde "Kızgın Tugaylar" 1971'de Londra dolaylarında bombalama eylemleri düzenliyordu. Taktiklerini İrlandalılardan alan İsviçre'nin Jura kantonundaki Fransız yanlısı ayrılıkçılar (Almanca konuşulan) Bern kantonuna zorla bağlanmaları nedeniyle 1974'te ayaklandılar. Liverpool, Bristol ve Londra'nın Brixton bölgesinde ayaklanan kalabalıklar kent içindeki "hayırsız" gecekondu mahalleleri üzerinde denetimi ele geçirmek uğruna polisle çatıştı.

Şöyle ya da böyle bütün bu protesto ve eylemleri politikanın hastalıkları olarak düşünürüm: Biçimleri ne kadar aşırı olursa olsun, amaçları bildik, taktikleri araçsaldı. Bir şeyi elde etmeye çalışır, talepleri –kendi hesaplarınca– yerine gelmeyince de ondan vazgeçerlerdi. ETA, IRA ve onların taklitçileri terörist örgütlerdi ama akıldışı değildiler. Zamanla, kısmen de olsa amaçlarına ulaşma umuduyla çoğu kendini düşmanlarıyla pazarlık masasında buldu. Oysa çağın ikinci şiddet dalgasının kahramanları için bu asla söz konusu olamazdı.

Batı Avrupa'nın çoğu yerinde 1960'ların fiyakalı köktenci davaları zararsızca dağılmıştı. Ama özellikle iki ülkede başkalaşım geçirerek kendini haklı çıkarma saldırganlığına dönüştü. Bir zamanların radikal öğrencilerinden küçük bir azınlık Marksist diyalektiğin kendi yaptıkları yorumlarıyla çılgına dönerek batılı demokrasilerde baskıcı hoşgörünün "gerçek yüzünü su yüzüne çıkarmaya" soyundular. Onlara göre, eğer kapitalist çıkarlara hizmet eden parlamenter düzen yeterince zorlanırsa, yasallık maskesini düşürebilir ve gerçek yüzünü ortaya çıkarabilirdi. Kendine baskı uygulayanların gerçek yüzünü gören proletarya –bugüne kadar kendi çıkarlarına "yabancılaşmış" ve kendi durumuyla ilgili "yanlış bilincin" kurbanı olmuştu– sınıf savaşında ait olduğu saflarda yerini aldı.

Böyle bir özetleme 1970'lerin yeraltındaki terörist dünyasına çok fazla –ve çok az itibar etmektedir. O dünyaya sürüklenen gençlerin çoğu, şiddeti haklı çıkaran

sözcük dağarcığına yabancı olmasalar da biçimlendirilmesinde rol almamışlardı. Onlar terörizmin piyadeleriydi. Diğer yandan, özellikle Batı Almanya'da, Federal Cumhuriyet'e yönelik nefreti besleyen duygusal enerji on dokuzuncu yüzyıl radikalizminin yanlış benimsenmiş laf ebeliğinden daha derin ve daha karanlık bilgi kaynaklarına ulaşmıştı. Güvenlik ve istikrarı ana babalarının kuşağının başına yıkma isteği, yakın geçmişin ışığında çoğulcu demokrasinin yurtiçindeki güvenilirliğiyle ilgili kuşkucu anlayışın aşırı ifadesiydi. Öyleyse "devrimci terörün" en tehlikeli kılığa Almanya ve İtalya'da girmesi rastlantı değildi.

Parlamento dışı politikalarla düpedüz şiddet arasındaki bağlantı daha 1968 nisanında ilk olarak Almanya'da, dört radikal gencin –aralarında Andreas Baader ile Gudrun Ensslin de vardı– Frankfurt'taki iki alışveriş mağazasının ateşe verilmesi kuşkusuyla tutuklanmalarıyla ortaya çıkmıştı. İki yıl sonra Ulrike Meinhof'un planlayıp yürüttüğü silahlı bir baskında Baader hapisten kaçtı. Arkasından, ikili, yayınladıkları "Şehir Gerillası Bildirisi" ile Federal Cumhuriyeti zor kullanarak yıkmayı amaçlayan *Rote-Armee Fraktion*'u (Kızıl Ordu Fraksiyonu –RAF) kurduklarını ilan ettiler. Adını RAF kısaltmasına özellikle uydurmuşlardı: Britanya'nın Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Nazi Almanyası'na havadan saldırması gibi halk arasında bilindikleri adla Baader-Meinhof Çetesi de ondan sonra gelen devletin tabanını sarsıp ona boyun eğdirecekti.

1970 ile 1978 arasında RAF ve onun yan kolları bilinçli olarak rastgele terör stratejisi uygulayarak askerlere, polis memurlarına ve işadamlarına suikastlar düzenlediler, bankaları bastılar ve orta yolcu politikacıları kaçırdılar. Bu yıllardaki bombalama eylemleri ve silahlı çatışmalarda 28 kişiyi öldürüp 91'ini yaralamaktan başka 162 kişiyi rehin alıp 30 banka soygunu –hem örgütlerine mali kaynak bulmak hem de seslerini duyurmak için– gerçekleştirdiler. İlk yıllarda Batı Almanya'da bulunan Amerikan Ordusu'nun üslerini de hedef almış, en çok da 1972 yılında baharın sonlarına doğru birkaç askeri öldürüp yaralamışlardı.

RAF eylemlerini doruğuna çıkardığı 1977 yılında Daimler Benz şirketinin yönetim kurulu başkanı ve Batı Alman Sanayi Federasyonu Başkanı Hanns Martin Schleyer'ı kaçırdı, sonra da canına kıydı, Batı Alman Federal Savcısı Siegfried Buback ile Dresdner Bank'ın başındaki Jürgen Ponto'ya suikast düzenledi. Ama bu onların son haykırışıydı. Daha 1976 mayısında (1972 yılında ele geçirilmiş olan) Meinhof, Stuttgart'ta kaldığı hücrede ölü bulunmuştu. Çıkan söylentilerde devlet tarafından idam edildiğinde ısrar edilse de belli ki kendini asmıştı. 1972'de Frankfurt'taki bir vuruşmada ele geçen Baader de cinayetten ömür boyu hapse mahkûm olarak cezasını çekmek üzere kapatıldığı hapishanenin hücresinde 18 Ekim 1977 günü, Gudrun Ensslin ile hapisteki bir başka

teröristle aynı gün ölü bulunacaktı. Kurdukları yeraltı örgütü epey küçülerek de olsa 80'lerde de varlığını sürdürdü: 1981 ağustosunda ABD Hava Kuvvetleri'nin Batı Almanya'nın Ramstein kentindeki Genel Karargâhını bombaladı, "Gudrun Ensslin Komandoları" ertesi ay da Avrupa'daki ABD Yüksek Komutanlığı'na karşı başarısız bir suikast girişiminde bulundular.

Yeraltındaki Alman terörist örgütünün belirlenmiş bir hedefi olmadığından başarıları da ancak Alman halkının yaşamını sarsma ve Cumhuriyet'in kurumlarını zor durumda bırakma ölçüsünde değerlendirilebilir. Bu da düpedüz fiyaskoyla sonuçlanmıştı. O dönemde hükümet eliyle gerçekleştirilen çarpıcı boyutlarda en acımasız girişim Willy Brandt'ın Sosyal Demokrat hükümetinin 1972'de kabul ettiği *Berufsverbot* oldu. Anayasaya karşı olduğu düşünülen siyasal faaliyetlere girmiş kimselerin devlet memurluğundan atılmasını sağlayacak olan ve görünürde Sol ile Sağ'da aşırı siyasal görüşleri kilit mevkilerden uzak tutmayı hedefleyen bir kararnameydi bu. Genel uyuma fazla düşkün bir kültürde bunun sansür ve ondan daha kötü korkular yarattığına kuşku yoktu; ancak eleştirenlerin ürktüğü ve –aşırı uçtakilerin– umduğu kadar diktatörlüğe geçiş olduğu da söylenemezdi.

Gerek terörist Sol gerek yeniden dirildiği görülen –1980'de Münih'teki *Oktoberfest* sırasında düzenlenen bombalı saldırıda 13 kişinin ölmesinden ve 220 kişinin yaralanmasından sorumlu olan– neo-Nazi Sağ, muhafazakâr siyasal çevrelerde kişisel özgürlüklerin kısıtlanması ve "Düzen" sağlanması gerektiğini savunan baştan savma konuşmalara yol açsalar da Cumhuriyet'in çivisini sökmeyi başaramamıştı. Ama en çok kaygı duyulan konu, en çok da Baader-Meinhof Çetesi'nin, fikirleriyle, aslında yasalara saygılı aydınlar ve akademisyenler arasında genel bir sempati uyandırmayı başarabilmesiydi.[23]

Bu bölgesel sempatinin bir nedeni edebiyat ve sanat çevrelerinde Almanya'nın yitik geçmişine duyulan özlemin giderek artmasıydı. Almanya'nın iki kere "mirasından yoksun bırakıldığı" düşünülüyordu: Naziler Almanları saygın, "elverişli" geçmişlerinden koparmışlardı; Federal Cumhuriyet de Amerikalı danışmanlarının Almanya'ya dayattıkları yapmacık kimliği kabul etmişti. Sinema yönetmeni Hans-Jürgen Syberberg'in sözleriyle, ülke "ruhen mirasından yoksun bırakıldı ve zapt edildi... bizler anayurtsuz, *Heimat* olmayan bir ülkede yaşıyoruz." Almanya'daki aşırı Solcu terörizmin –Amerikan işgalcileri, çok uluslu şirketleri ve "uluslararası" kapitalist düzeni hedef almasıyla– büründüğü belirgin milliyetçi renk de tıpkı teröristlerin, şimdi başkalarının alaverelerinin ve çıkarlarının kurbanı olanlar *Almanlardır* iddiası gibi can alıcı noktaya dokunmaktaydı.

23 Yasalardan şaşmadığı kesin olan Fransız Sosyalist Partisi, Federal Cumhuriyet'te terörist faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla karşı karşıya kalanlara danışmanlık ve yardım öneren "İnsan Haklarını Savunma Komitesi" bile kurmuştu.

Bu yıllar aynı zamanda ülkenin sorunlu tarihini ve kimliğini ele alan film, söylev, kitap, televizyon programı ve genel yorumlar çığ gibi büyüyordu. Rote Armee Fraktion'un "Faşizm" ile –sözde onun temsilcisiyle– mücadele ettiğini ileri sürmesi gibi gerek Sol'da gerek Sağ'daki Batı Alman aydınları da Almanya'nın gerçek mirasını ele geçirme savaşı veriyorlardı. Syberberg'in film yönetmeni arkadaşı Edgar Reitz çok beğenilen on altı saatlik kısa bir televizyon dizisi çekmişti: "Heimat: Bir Alman Tarihi." Rheinland-Pfalz eyaletinin Hunsrück kırsal bölgesinden bir ailenin öyküsünü anlatan dizi Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze ev yaşantısı çerçevesinde çağdaş Alman tarihinin izini sürmekteydi.

Reitz'ın filminde özellikle iki savaş arası yıllar, hoş bir hatıranın son kırıntıları gibi kahverengi banyo edilmiştir; Nazi döneminin bile daha iyi günlerin tatlı anılarına gölge düşürmesine izin verilmez. Savaş sonrası Federal Cumhuriyet'in Amerikanlaşmış dünyasıysa öfkeli, buz gibi küçümser bir yaklaşımla tanıtılır: materyalist bir havada ulusal değerleri umursamaması ve belleğin yok edilmesiyle sürekliliğin kesintiye uğratılması insancıl değerlerin ve toplumun şiddetli yıpranması olarak resmedilir. Fassbinder'in *Maria Braun'un Evliliği* filmindeki gibi –o da "Maria"– baş karakter kurban edilmiş Almanya'ya hizmet eder; fakat *Heimat* açıkça geçmişe özlem duymaktadır, hatta yabancı değerleri aşağılaması ve "derin Almanya'nın" kaybolan ruhunu araması bakımından yabancı düşmanı bir yanı da vardır.

Syberberg gibi Reitz da Amerikalıların "Holocaust" adlı televizyon dizisini 1979'da Almanya'da ilk gösterildiğinde düpedüz hor görmüştü. Madem Almanya'nın geçmişinin filmi çekilecekti, ne kadar acılı olursa olsun bunu yapmak Almanlara düşerdi. "En radikal yoksun bırakılma" diye yazmıştı Reitz, "insanın kendi tarihinden yoksun bırakılmasıdır. Amerikalılar *Holocaust* ile bizim tarihimizi çalmış oldular." Almanya'nın geçmişine "ticari estetik" yapılması Amerika'nın onu denetim altına almasının yoluydu. Alman yönetmenlerle sanatçıların Amerikan "ucuz edebiyatı" ile mücadelesi Amerikan kapitalizmine karşı mücadelelerinin bir parçasıydı.

1977 sonbaharında yaşanan olayları, en çok da Hanns Martin Schleyer'ın kaçırılıp öldürülmesini, arkasından Ensslin ile Baader'in intiharlarını içeren belgesellerden, film kliplerinden ve röportajlardan derlenen 1978 yapımı *Deutschland im Herbst* ("Sonbaharda Almanya") adlı filmin yönetmenleri arasında Reitz ve Fassbinder de yer aldılar. Film teröristlerle kurulan duygudaşlık ve bununla aktarılan kendine özgü mesajları bakımından pek göze çarpmaz. Özenli çekimlerle Üçüncü Reich ile Federal Cumhuriyet arasındaki ortak paydalar gösterilmiştir. Kâr sistemi olan "kapitalizm" ile Nasyonal Sosyalizm eşit ölçüde

kınanmayı hak eden ve savunulacak yanı olmayan teröristlerin son moda direnişçiler olarak ortaya çıktıkları düzenler olarak anlatılır: çağdaş Antigone'ler kendi vicdanlarına ve siyasal baskıya karşı mücadele etmektedirler.

Deutschland im Herbst filminde –bundan başka çağdaş iki Alman filminde daha olduğu gibi– Batı Almanya'yı (henüz su yüzüne çıkmamış olmakla birlikte) baskı ve şiddet kapasitesi bakımından olsa bile Nazizm ile benzeşen bir polis devleti olarak göstermek adına kayda değer sinematik beceri sergilenmişti. O günlerde hâlâ hapiste olan yarı-pişman terörist Horst Mahler kameraya 1967'de ortaya çıkan parlamento dışı muhalefetin 1945'te gerçekleşmeyen "anti-faşist devrim" olduğunu açıklar. Dolayısıyla Almanya'nın Nazi canavarlara karşı gerçek mücadelesi ülkenin yeraltındaki genç radikallerince yürütülmekteydi –ancak bunun Nazilerinkine benzeyen yöntemlerle yapılması Mahler'in dile getirmediği bir çatışkıdır.

Nazizm'in *Deutschland im Herbst* filminde dolaylı yoldan görecelileştirilmesi anti-kapitalist terör için aydınların da başvurdukları mazerette çoktandır açıkça belli oluyordu. Filozof Detlef Hartmann 1985'te, "Yeni Düzen Nazi emperyalizmi içinde paranın, teknolojinin ve yok etmenin birbirleriyle gözle görülür bağlantısından... Bretton Woods'un Yeni Düzeni'nde uygar yok ediş teknolojisinin üzerini örten perdeyi kaldırmanın yolunu (nasıl olduğunu) öğrenebiliriz." İşte bu kolay düşünce kayması –Nazizm ile kapitalist demokrasiyi birbirine bağlayan şeyin aralarındaki farklılıklardan daha önemli olduğu ve Almanların her ikisinin de kurbanı oldukları düşüncesi– Almanların radikal Solu'nun Yahudiler konusunda kendine özgü duyarsızlığını açıklamaya yardım etti.

5 Eylül 1972'de Filistin örgütü Kara Eylül, Münih Olimpiyatları sırasında İsrail takımına saldırıp on iki sporcuyla bir Alman polisini öldürdü. Katillerin radikal Sol'dan yerel destek aldıkları neredeyse kesindi (ancak aşırı Sağ'ın da onlara hizmet etmeye hiç de isteksiz olmayacakları dönemin radikal Alman politikacılarınca merak konusu olmuştur). Filistin örgütleriyle Avrupalı terörist gruplar arasında sıkı bir ilişki çoktan kurulmuştu –Bask, İtalyan, İrlandalı Cumhuriyetçiler ve daha başkalarının yanında Ensslin, Baader ve Meinhof, hep bir arada Filistinli gerillalarla birlikte "eğitim" görmüşlerdi. Ama aşırıya kaçanlar yalnızca Almanlar oldu: Dört silahlı eylemci (ikisi Alman, ikisi Arap) 1976 haziranında Air France uçağını kaçırıp Uganda'nın Entebbe kentine indirdiklerinde Yahudileri seçip diğer yolculardan ayırma işini üstlenenler Almanlardı.

Başka bir zaman ve uzamda Almanların Yahudileri ayıklamasını çağrıştırdığı su götürmez bu eylem Baader-Meinhof çetesini sempatizanlarının gözünde küçük düşürmediyse, bunun nedeni, yöntemleriyle değilse de savunduklarıyla

geniş destek bulmalarıydı: Artık kurban olanlar Yahudiler değil Almanlardı; suçlu da Alman Nasyonal Sosyalizm'i değil Amerikan kapitalizmi. "Savaş suçları" artık Amerikalılarca –örneğin Vietnam'da– işlenmekteydi. Batı Almanya'yı "yeni yurtseverlik" anlayışı sarmıştı, ilginç olan, şiddet eylemlerini başlangıçta, ana babalarının kuşağının "Almanya önce kendine yetmeli" anlayışına yönelten Baader-Meinhof ile arkadaşlarının aynı milliyetçi mirasın yankılarını benimsemeleriydi. Batı Almanya'daki Solcu terörizmin kurucularından sağ kalan birkaç kişiden biri olan Horst Mahler'in kendine otuz yıl sonra siyasal yelpazenin aşırı Sağ kanadında yer bulması tümüyle yerinde bir davranıştı.

Dışarıdan bakıldığında, çağdaş İtalyan terörizmi Almanya'daki benzerinden pek de farklı görünmüyordu. O da 60'ların Marksizm yanlısı laf ebeliğine soyunmuştu, liderlerinin çoğu siyasal eğitimlerini o dönemde üniversitelerdeki protesto hareketleri içinde almışlardı. Sol terörün başlıca yeraltı örgütü kendine yakıştırdığı *Brigate Rosse* ("Kızıl Tugaylar," BR) adıyla kamuoyunun dikkatine ilk kez 1970 ekiminde, Kızıl Ordu Fraksiyonu'nunkilere çok benzeyen hedeflerini kâğıda döktüğü bildirileri dağıttığı zaman gelmişti. Baader, Meinhof ve başkaları gibi BR liderleri de genellikle eski öğrenci gençlerdi (en tanınanları Renato Curcio 1970'te daha 29 yaşındaydı) ve kendilerini silahlı yasadışı mücadeleye adamışlardı.

Bununla birlikte birtakım önemli farklılıklar da vardı. İtalyan Solcu teröristler ta en başından "işçiler" ile varolduğunu iddia ettikleri ilişkilerine büyük önem vermişlerdi; öyle ki kuzeyin belli başlı sanayi kentlerinde, daha çok Milano'da aşırı-Sol'un saygın uçlarının halk arasında küçük bir taraftar grubu vardı. Eski suçlulardan küçük bir grup çevresinde bir araya gelen Alman teröristlerinin tersine, İtalyan aşırı Solu meşru siyasal partilerden kent gerillası bağlantılarına, ufak çaplı silahlı siyasal çete kliklerine kadar geniş bir yelpazede birbiriyle kesişen üyelere ve amaçlara sahipti.

Bu gruplarla klikler Avrupa Solu'nun orta yolunun bölünmüş tarihinin yeniden sahnelenen küçük bir modeliydi. 1970'ler boyunca her şiddet eyleminin ardından o güne dek adı duyulmamış örgütler, daha çok onların alt kolları ve ana birimden kopmuş olanlar sorumluluğu üstlenirdi. Teröristlerin ötesinde, tumturaklı "teorik" bildirileriyle terörist taktiklere ideolojik kılıf getiren yarı gizli akımlarla dergilerden oluşan dağınık bir yıldızlar kümesi bulunurdu. Bu çeşitli grupların, hücrelerin, şebekelerin, dergilerin ve akımların adları da tam bir maskaralıktır: Kızıl Tugaylar'dan başka *Lotta Continua* ("Sürekli Mücadele"), *Potere Operaio* ("İşçilerin İktidarı"), *Prima Linea* ("Ön Cephe") ve *Autonomia Operaia* ("İşçilerin Özerkliği"); *Avanguardia Operaia* ("İşçilerin Öncü Birliği"), *Nuclei*

Armati Proletari ("Silahlı Proleter Nüve"); *Formazione Communiste Combattenti* ("Savaşan Komünist Oluşumlar"), *Unione Communisti Combattent* ("Savaşan Komünist Birlikler"), *Potere Proletario Armato* ("Silahlı Proletarya İktidarı") ve daha niceleri.

Dönüp geçmişe bakıldığında, bu liste birkaç bin eski öğrencinin ve onların işçi hareketinin mutsuz kıyılarında seyreden yandaşlarının toplumsal ve devrimci önemini umutsuzca kabartma isteğini akla getiriyorsa, kendi seslerini kamuoyunda duyurma çabalarının sonuçları da hafife alınmamalıdır. Curcio, yoldaşı Mara Cagol ve arkadaşları devrimci haydutların (büyük ölçüde Latin Amerika'daki devrimci çetelerin hoşa giden görüntüsünden türetilmişti) romantik peri masalında yaşıyor olabilirlerdi, ama verdikleri zarar epey gerçekti. 1970 ile 1981 yılları arasında İtalya'da adam öldürme, kötürüm bırakma, adam kaçırma, saldırı ve türlü toplumsal şiddet olaylarının yaşanmadığı bir yıl geçmedi. On yıl içerisinde üç politikacı, dokuz yargıç, altmış beş polis memuru ve bunlardan başka yaklaşık üç yüz kişi suikasta kurban gitti.

İlk yıllarında Kızıl Tugaylar ve diğer örgütlerin eylemleri fabrika müdürlerinin ve küçük çaplı işadamlarının kaçırılması, bazen de vurulmasıyla sınırlı kalmıştı: "Kapitalistlerin uşakları", "*servi del padrone*" ("patronların kiralık adamları") gibi kimselere yönelik, öncelikle fabrikalarda doğrudan demokrasi taleplerini yansıtan eylemlerdi. Fakat 70'lerin ortalarına gelindiğinde burjuvazinin yasallık "maskesini düşürerek" devleti şiddetli baskı uygulamaya zorlamak, halkı kutuplaştırmak için tasarlanmış stratejinin parçası olan siyasal suikastlara yönelmişlerdi –ilkin sağcı politikacılara, ardından polis memurlarına, gazetecilere ve savcılara.

Kızıl Tugaylar bir önceki yıl içerisinde saldırılarının şiddetini giderek yükseltmiş olsalar da 1978'e dek istenen tepkiyi uyandırmayı başaramamışlardı. Derken 16 Mart 1978'de en önde gelen kurbanlarını kaçırdılar: Hıristiyan Demokrat Partisi'nin lideri, eski Başbakan ve Dışişleri Bakanı Aldo Moro. Moro iki ay boyunca rehin tutuldu; komünistlerin ve daha çok kendi partisinin desteğiyle Hıristiyan Demokrat Başbakan Guilio Andreotti, onu kaçıranların Moro'nun canına karşılık "siyasal mahkûmları" salıverme talebini göz önüne almayı bile reddetti. İtalya'daki siyasal yelpazede yer alanların ortak kınamalarına, Papa ile Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin ricalarına rağmen teröristler pes etmeye yanaşmıyorlardı. 19 Mayıs günü Aldo Moro'nun ölüsü Roma'nın göbeğinde bir sokağa küstahça park edilmiş bir otomobilde bulundu.

Moro Olayı İtalyan devletinin yetersizliğinin göstergesiydi elbet –İçişleri Bakanı ceset bulunduktan sonraki gün istifa etti. Sekiz yıl süren ve çılgınca yürütü-

len anti-terörist yasama çalışmalarından ve ülke çapındaki insan avından sonra polis belli ki terörist yeraltı örgütlerinin kökünü kurutmayı başaramamıştı.[24] Kızıl Tugaylar'ın devletin kalbinin attığı yerde ve başkentinde siyasal cinayet işlemedeki başarısının yankıları ciddi boyutlardaydı. Artık herkes İtalya'nın siyasal düzenine gerçekten meydan okunduğunu anlamıştı: Moro'nun cesedi bulunalı daha iki hafta olmamıştı ki KT Cenova'daki anti-terörist güvenlik biriminin başındaki adamı öldürdü; 1978 ekiminde Roma'daki Adalet Bakanlığı'nın Ceza İşleri Genel Müdürü'ne suikast düzenledi. İki hafta sonra *Formazione Communiste Combattenti* üst düzey cumhuriyet savcılarından birini suikastta öldürdü.

Ancak teröristlerin devlete meydan okumalarının vardığı boyutların maliyeti artmaya başlamıştı. İtalyan Komünist Partisi artık hemen herkesin bildiği bir noktayı belli ederek ağırlığını kesinlikle ve tartışmasız olarak Cumhuriyet'in kurumlarından yana koymuştu: Kökleri 60'ların halk hareketlerinden hangisine uzanırsa uzansın, 70'lerin teröristleri artık radikal politika yelpazesinin dışına çıkmışlardı. Bunlar düpedüz suçlulardı, bunun gerektirdiği gibi yakalanmalıydılar. Onlara ideolojik kılıf ve belki daha başka şeyler sağlayanlar da. 1979 nisanında Padua Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan Toni Negri *Autonomia Operaia* örgütünün liderleriyle birlikte tutuklanıp devlete karşı silahlı ayaklanma düzenlemekle suçlandı.

Negri ile destekçileri radikal "özerklik yanlılarının" ne gizli ne de silahlı olduklarında ısrar ediyordu (hâlâ da ederler), yasadışı gizli örgütlerle karıştırılmamaları gerekiyordu, onların izinden gitmek gibi siyasal bir karar Kızıl Tugaylar'ın öngördüğü ve getirmeye çalıştığı "burjuva düzeninden" uzaklaşmayı temsil etmekteydi. Oysa Padua Üniversitesi'nde öğretmenlere ve idarecilere yönelik terörist taktiklerin bir adım gerisinde kalan şiddet saldırılarına göz yuman Negri'nin ta kendisiydi. "Kitlesel yasadışılık", "kesintisiz iç savaş" sloganlarına ve burjuva devletine karşı "askeri" örgütlenme gereğine saygın akademik çevreler –Negri'nin çıkardığı *Rosso* gazetesi bile– büyük ölçüde karşı çıkıyordu. Moro'nun kaçırılıp öldürülmesinden bir yıl sonra Negri "düşmanın yok edilişini" kutlayan bir yazı yazdı: "Düşmanlarımın acısı beni etkilemiyor: proleter adalet kendini ifade etmenin üretici gücüne ve mantıklı kanıya varma yetisine sahiptir."[25]

Siyasal şiddetin "kendini ifade etmenin üretici gücüne" sahip olabilmesi fikri modern İtalyan tarihine pek yabancı değildi kuşkusuz. Negri'nin demek istediği

24 Almanya'daki gibi burada da polis bir noktada onların liderlerini bulmuş ama elinden kaçırmıştı. 1974'te tutuklanan Renato Curcio 1975 şubatında hapisten kaçmış, ancak on bir ay sonra yeniden ele geçirilebilmişti.

25 Önce salıverilen Negri 1983'te yeniden tutuklandı. 1984 haziranında yargılandı ve otuz yıl hapse mahkûm oldu.

ve Kızıl Tugaylar ile arkadaşlarının uygulamaya koyduğu şey, faşistlerin göklere çıkardıkları "yüksek temizlik gücünden" hiç de farklı değildi. Hem Almanya'da hem de İtalya'da: aşırı Sol'un "burjuva devletine" beslediği kin onu anti-demokratik Sağ'ın "proleter" şiddetine götürdü. 1980'de İtalya'daki terörist Sol ile terörist Sağ'ın gerek hedefleri gerekse yöntemleri birbirinden ayırt edilemez duruma gelmişti. Dahası Kızıl Tugaylar ve onların türevleri İtalya'yı *anni di piombo* ("Kurşun Yıllar") boyunca sarsan bütün şiddetin tek sorumlusu değillerdi. Suikastçı, cumhuriyet karşıtı Sağ bu yıllarda yeniden su yüzüne çıkmıştı (ve 1980 ağustosunda Bologna tren istasyonuna koydukları bombanın patlamasıyla 85 kişinin ölmesine ve 200'ü aşkın insanın yaralanmasına yol açarak çağın en ağır suçunu işlemişlerdi); Güney İtalya'da Mafia da yargıçlara, polise ve yerel politikacılara karşı kendi savaşında daha saldırgan bir strateji güdüyordu.

Fakat neo-faşist terörün yeniden hortlamasıyla Mafia şiddetinin yeniden canlanmasının demokratik kurumların savunmasızlığını gözler önüne serip onu daha da zayıflatması ölçüsünde, onların giriştikleri eylemler Sol teröristler tarafından kendi başarılarının işareti olarak yorumlandı –belki de haklıydılar. Her iki uçtakiler de olağan genel yaşamı dayanılmayacak kadar tehlikeli kılarak devleti işlemez duruma getirmeyi amaçlıyordu –aralarındaki fark, aşırı Sağ'ın altüst etmeyi hedeflediği düzenin güvenlik güçlerinin korunmasına ve işbirliğine biraz güvenebilmesiydi. Polisin yüksek kademelerine, bankacılık çevresine ve iktidardaki Hıristiyan Demokrat Parti'ye kadar uzanan sağcıların karanlık suikastçı şebekeleri yargıçların, savcıların ve gazetecilerin ölüm emrini onaylıyordu.[26]

Bu yıllarda İtalya'da demokrasinin ve hukuk düzeninin varlık göstermiş olması çok önemsiz bir ayrıntıdır. Ülke, özellikle 1977'den 1982'ye kadar aşırı Sol, aşırı Sağ ve profesyonel suçluların gelişigüzel aşırı şiddet eylemlerinin kuşatması altındaydı –Mafia ile diğer suç örgütlerinin polis şeflerini, politikacıları, savcı ve yargıçları, gazetecileri suikastlarda alçakça öldürmeleri, bazen dokunulmazlığa varacak boyutlarda cezasız kalmaları bu yıllara rastlar. Daha ciddi tehdit –daha iyi örgütlenmiş ve devletin kalbine daha yakın– aşırı Sağ'dan gelse de "Kızıl" teröristler kamuoyunda daha derin izler bırakıyorlardı. Bunun bir nedeni, Almanya'daki Kızıl Ordu Fraksiyonu gibi onların da radikal fikirlere yönelik yaygın desteği sömürmeleriydi. Resmi Komünistler, yerinde

26 Bu şebekelerden biri olan kötü nam salmış "P2 Locası" Mussolini'nin 1943-1945 arasında egemen olan "Sosyal Cumhuriyet" döneminin eski militanlarından Licio Gelli tarafından örgütlenmiş sağcı politikacılardan, bankacılardan, asker ve polis memurlarından kurulu gizemli bir Mason locasıydı. 962 üyesinin arasında otuz general, sekiz amiral, kırk beş parlamenter, üç kabine üyesi ile sanayi ve özel bankacılık sektörünün üst düzey yöneticileri vardı.

bir saptamayla, devrimci mirasın böyle benimsenmesini teröristlerin başlıca varlığı kadar orta Sol'un güvenirliğine gölge düşüren riskin göstergesi olarak görüyorlardı.

İlginçtir, komünistlerin kendileri bilmese de Kızıl Tugaylar ve Kızıl Ordu Fraksiyonu –benzer dürtülerle yola çıkmış ama etkisiz kalmış Belçika'daki *Cellules communistes combattantes*, Fransa'daki *Action Directe* ve daha başkaları, ayrıca kimi küçük operasyonlar– Sovyet gizli servislerinden gelen paralarla beslenirdi. Bu para tutarlı herhangi bir stratejinin parçası değildi: daha çok genel ilkeler çerçevesinde ödenirdi –düşmanlarımızın düşmanı ne kadar anlamsız ve önemsiz olursa olsun yine de dostumuzdur. Ancak bu kez iş ters tepmişti: bu yıllarda Batı Avrupa'daki sol terörizmin tartışılmaz tek başarısı yerel siyasal örgütlerden geriye kalan devrimci hayalleri titizlikle silmesiydi.

Orta Sol'daki siyasal örgütlerin hepsi, özellikle komünistler, her türlü şiddetten uzak durmak zorundaydılar. Bu kısmen terörün başkaları kadar onları da karşı karşıya bıraktığı tehdide kendiliğinden tepkiydi –sendikacılarla geleneksel işçi hareketlerinin diğer temsilcileri yeraltı şebekelerinin en zor durumda kalmış hedefleriydi. Aynı zamanda da 1970'lerin "kurşun yılları" herkese liberal demokrasilerin ne kadar savunmasız olabileceğini hatırlatmıştı –60'ların taşkın ortamında sıklıkla kulak arkası edilen bir dersti bu. Batı Avrupa'nın kalbinde ileriki devrimci yıkım yıllarının mutlak etkisi teröristlerin planlayıp bekledikleri gibi toplumu kutuplaştırmaya değil her taraftan politikacıları orta yolun güvenliğinde birleştirmeye yaramıştı.

Belleğin yaşamında bin dokuz yüz yetmişler yirminci yüzyılın en keyifsiz on yılıydı. Bunu bir yere kadar okuduğunuz bu konuda anlatılan koşullara bağlayabiliriz: Yaygın siyasal şiddetle birlikte keskin ve katlanılan ekonomik çöküş Avrupa'nın "iyi günlerinin" belki yıllarca geri gelmemek üzere geçip gittiği duygusunu körükledi. Gençlerin çoğu artık iş bulmak kadar ilgilenmiyordu değişen dünyayla: Ortaklaşa tutkuların çekiciliği yerini kişisel istekler saplantısına bırakmıştı. Daha yıldırıcı bir dünyada kişinin kendi çıkarlarını güvence altına alması ortak davaların kovalanmasından daha önce geliyordu.

Bu ruh hali değişikliği aynı zamanda bir önceki yılın taşkınlığına da tepkiydi. Eşi görülmedik enerji patlamasının, müzik, moda, sinema ve sanatta özgün yaratıcılığın tadına daha yeni varan Avrupalılar artık boş zamanlarında son yaşadıkları cümbüşün bedeline kafa yorabilirlerdi. O günlerin *masumiyeti* 60'ların idealizminden daha hızlı tükenmiş görünüyordu: Hayali kurulabilen her şeyin

gerçekleştirilebileceği; yapılabilen her şeye sahip olunabileceği ile sınırı –ahlaki, siyasal, yasal, estetik yönden– aşmanın kendi içinde çekici ve verimli olduğu duygusu. Altmışlara damgasını vuran, olan biten her şeyin yeni –her yeni şeyin de önemli– olduğuna inanmak gibi toy, kendinden hoşnut bir dürtüyken, 70'ler olumsuzculuk, kayıp hayaller ve küçülen beklentiler çağıydı.

Albert Camus *Düşüş* adlı romanında, sıradan zamanlar kof peygamberler üretir, diye yazmıştı. 1970'lerde bunlardan bolca vardı. Yakın geçmişin büyük umutları ve tutkulu fikirlerinden *sonra* geldiğini ve eski düşüncelerin cansız ve akıldışı yeniden gösterimleriyle uzantılarından başka sunacak bir şeyi olmadığını iç karartıcı bir biçimde fark eden bir çağdı. Geleceğe yönelik tasarıları bulanık olan "her şeyin-sonrası" çağı olmanın tedirginliğini taşıyordu. Amerikalı sosyolog Daniel Bell'in o dönemde belirttiği gibi, "Tireyle birleştirilmiş '-sonrası' soneki boşluk döneminde yaşandığı duygusunu gösterir." Gerçek dünyanın tanımı olarak kullanılan –"savaş-sonrası", "imparatorluk-sonrası" ve daha yenisi "sanayi-sonrası"– terimlerinin ardından ne geleceğini kesin olarak ortaya koymasalar da yararları vardı. Ancak düşünce kategorilerine uyarlanınca –"Marksizm-sonrası", "yapısalcılık-sonrası" ve hepsinden daha kaçamak olan "modernlik-sonrası"– zaten karmakarışık olan zamanı daha da anlaşılmaz kıldı.

Altmışların kültürü akılcıydı. Hafif uyuşturucular ve ütopik cümbüşleri saymazsak çağın toplumsal düşüncesi, tıpkı müziği gibi "genişlemek" dışında bildik ve tutarlı bir doğrultuda ilerliyordu. Bir yandan da dikkat çekecek boyutlarda toplumsal katılımcıydı: "İşçiler", "köylüler", "zenciler" ve diğer ortaklar gibi öğrencilerin de onları birbirleriyle ve –karşıt fikirleri savunsalar da– toplumun geri kalanıyla özel bir ilişkiyle bağlayan çıkarları ve eğilimleri paylaştıkları varsayılırdı. Altmışların görüşleri ne kadar çılgın olursa olsun birey ve sınıf, sınıf ve toplum, toplum ve devlet arasında, içerik bakımından olmasa bile biçim bakımından önceki yüzyılın kuramcılarıyla eylemcilerine tanıdık gelebilecek bir ilişki öngörmekteydi.

Yetmişlerin kültürüyse, ortak değil bireysel olana yönelmişti. Antropoloji nasıl 60'ların öz-disiplini olarak felsefenin yerini almışsa, şimdi de psikoloji onun yerine geçiyordu. Altmışlar boyunca "sahte bilinç" kavramı işçilerin ve diğerlerinin kendilerini kapitalist çıkarlarla özdeşleştirmekten kurtarmada başarısız kaldıklarını açıklamak üzere genç Marksistler tarafından yaygın olarak kullanılmıştı. Yukarıda da gördüğümüz gibi bu fikrin çarpıtılmış değişkeni Sol terörizmin başlıca dayanağını oluşturdu. Fakat daha az siyasallaşmış çevrelerdeki sonraki yaşamında ilginç bir hayat buldu: kendine yakıştırdığı "Freudyenler-sonrası" adı altında Marksist geçmişten gelen dili, Freudyen öznelere

uyarlayarak yalnızca toplumsal sınıfları değil bütün bireysel özneleri kurtarma gereğini vurguluyordu.

Artık Kuzey Amerika'da olduğu gibi Batı Avrupa'da da insan öznenin, ona toplumsal olarak dayatılan kölelikten değil ama kendine dayattığı hayallerden kurtarılması amacını güden özgürlük kuramcıları sahneye çıkmaktaydı. Bu temanın cinsel değişkeni –toplumsal ve cinsel baskıların birbirinden ayrılmayacak ölçüde bağlantılı olduğu fikri– daha 60'ların sonlarında belli çevrelerde çoktandır herkesçe bilinen basmakalıp bir gerçeklikti. Ancak Marcuse ya da Wilhelm Reich hem Freud hem de Marx'a aynı mesafede duruyorlardı –bireysel özgürlükle toplu dönüşümü gerçekleştirme çabasındaydılar. Jacques Lacan'ın ya da Kate Millett ile Annie Leclerc gibi feminizmin çağdaş kuramcılarının izinden gidenlerse, hem daha az hırslıydılar hem de daha çok. Toplumsal devrimin geleneksel tasarılarıyla fazla ilgilenmiyorlardı (feministler yerinde bir saptamayla onun öncelikle erkekler için olduğunu ve onu onların başını çektiği siyasal akımlarla bir tutarlardı). Bir zamanlar temel aldıkları insan özne kavramını alt etme çabası içindeydiler.

Bu düşünüşün ardında o dönemin aydın çevrelerinde yaygın olarak paylaşılan iki genel varsayım yatıyordu. İlki –Aydınlanma döneminden beri çoğu sosyal düşünürün sandığı gibi– güç ne doğal kaynakların ne de insan kaynaklarının denetimine değil *bilgi* tekeline dayanmaktaydı: Doğal dünyayla ilgili bilgi; yaşama alanı hakkında bilgi; kişinin kendisiyle ilgili bilgi; hepsinden önce de bilginin kendisinin nasıl üretilip meşrulaştığı hakkında bilgi. Bu nedenle gücün elde tutulması, bilgiyi denetim altında tutanların yıkıcı "bilgileri" bastırarak başkaları pahasına o denetimi elden kaçırmama yetisine bağlıydı.

O dönemde insanın durumunun bu anlatımı yaygın ve doğru olarak Michel Foucault'nun yazılarıyla ilişkilendirilmişti. Arada sırada bilgisizlik taraftarlığına soyunsa da aslında Foucault tam bir akılcıydı. İlk yazılarında işçileri kapitalizmin prangalarından kurtarmak için ilkin burjuva toplumunun kendine hizmet eden tarihin ve ekonominin yerine bambaşka bir öykü koymak gerektiğini savunan Marksizm'in cılız iddiasına çok yakın durmuştu. Kısaca, kişi efendilerinin devrimci bilgisinin yerine başka bir şey koymalı ya da birkaç yıl önce ünlenen Antonio Gramsci'nin sözleriyle, kişi egemen sınıfın "hegemonyası" ile çarpışmalıydı.

Aydın tabaka üzerinde daha sıkı denetim kurması gerektiğini belirten ikinci varsayım gözle görülecek kadar ileri gitmişti. Yalnızca eskiden kalma kesinliklerin değil kesinliğin kendisinin de yıkılmasında baştan çıkaracak kadar çokça ısrar ediliyordu. Bütün davranışlar, bütün görüşler, bütün bilgiler toplumda tü-

rediğinden, dolayısıyla siyasal araç olduğundan, kuşkuyla ele alınmalıydı. Yargıların ya da değerlendirmelerin onları ortaya atan kişiden bağımsız durabildiği fikri belli çevrelerde partizan (ve üstü kapalı muhafazakâr) sosyal konumun ifadesi ve temsilcisi olarak görülürdü.

Yargıların ya da inanışların bütün tekrarlamaları ilke olarak böyle özetlenebilirdi. Eleştirel aydınlar da kendilerine böyle bir "duruş" takınabilirlerdi. Fransız sosyoloji profesörü Pierre Bourdieu'nün sözleriyle, bilginin yeni sosyolojisinin en etkili Avrupalı yorumu "kuram insanlarının söylevleri" ancak "egemen sınıfın egemen kesiminin" ifadesidir. Bütün bilgi ve görüşleri insanın aklını çelecek kadar yıkıcı bir yolla konumlandırmak bir "söylem" diğerinden daha mı doğru, değil mi kararının nasıl verildiğini açıklamaz: Bu ikilem "hakikati" toplumsal olarak konumlanmış bir kategori diye ele almakla çözülür –çok geçmeden pek çok yerde moda olacak bir duruştu bu. Böyle gelişmelerin doğal sonucu, bütün toplumsal savlara giderek artan kuşkuculukla bakmaktı. 1979 yılında bu konu üzerine yazdığı *Postmodern Durum* adlı denemesinde Fransız filozof Jean-François Lyotard zamanın havasını güzel özetlemiş, demek istediğini açık denebilecek bir dille vurgulamıştı: "Bana göre *postmodern* üst-anlatılara inanmazlık olarak tarif edilir".

Çoğunlukla Fransız olan bu entelektüel etkilerin temeli ve genellikle bilinmeyen kaynağı, önceki yıllarda çoğunlukla Alman'dı. İtalyan yazar Elio Vittorini'nin bir zamanlar belirttiği gibi, Fransa Napoléon'dan beri Alman romantik felsefesinden başka herhangi bir yabancı etkiye kapalıydı: Üstelik 1957'de yazdığında doğru olan yirmi yıl sonra geçerliğinden pek bir şey kaybetmemişti. Daha önceki kuşağın insancıl duyarlılıkları Marx ve Hegel'e yakınken, özgüvensiz 70'ler Alman düşüncesinin tümüyle karanlık havasının etkisine kapılmıştı. Michel Foucault'nun köktenci kuşkuculuğu büyük ölçüde Nietzsche'den uyarlanmıştı. Başta edebiyat eleştirmeni Jacques Derrida olmak üzere diğer etkili Fransız yazarlarsa, insanın aracılığını eleştirmek, bilişsel insan öznenin ve onun metinsel konusunun "yapı-sökümü" için Martin Heidegger'e yöneldiler.

Heidegger ya da onun Alman çağdaşı (tarihsel gerçekçilik teziyle uluslararası ilişkiler okuyan öğrencilerin dikkatini çeken) Carl Schmitt uzmanı olan bilim adamlarına göre bu ilgi tuhaftan da öteydi. Ne de olsa hem Heidegger hem de Schmitt Nazizm ile özdeşleşmişti –Heidegger açıkça Nazilerin gözetiminde akademik çalışmalar yapmasına izin verilmesine teşekkür eder. Fakat ilerlemeyle ilgili iyimser varsayımları eleştirmeye, aydın akılcılığıyla onun siyasal ve bilişsel yan ürünlerinin dayanaklarını irdelemeye yeniden ilgi duyulması, Heidegger gibi yirminci yüzyılın ilk yıllarında modernliği ve teknik ilerlemeyi

eleştirenlerle "postmodern" çağın gözü açılmış kuşkucuları arasında belli bir ilişki kurulmasını sağlamıştı –ayrıca Heidegger ve diğerlerinin eski bağlantılarını temize çıkarmalarına olanak vermişti.

Alman felsefesi Parisli toplumsal düşünceden geçip İngiliz kültürel eleştirisine gelince –içerdiği biçimler o dönemin okurlarına tanıdıktı– barındırdığı farklı söz dağarcığı yeni kuşak öğrencilerle onların öğretmenlerinin pek hoşuna giden anlamlı bir donukluğa bürünmüştü. Genişleyen üniversitelerin kadrolarına alınan yeni yeteneklerin çoğu o yılların yaygın akımlarında ve süregelen tartışmalarında yetişmiş 60'lann mezunlarıydı. Öte yandan bir önceki on yılda Avrupa üniversiteleri bin bir türlü büyük kuramla –toplum, devlet, dil, tarih, devrim– uğraşırken gelecek kuşak hepsinden önce yalnızca Kuram ile meşguldü. "Kültür Kuramı" ya da "Genel Kuram" konulu seminerler birkaç yıl önce radikal akademik tartışmalara bile egemen olan alışılagelmiş disiplin sınırlarını yerinden etti. "Zorluk" entelektüel ciddiyetin ölçüsü oldu. "68 Düşüncesi" mirasını gözleri açıldıktan sonra yorumlayan Luc Ferry ve Alain Renault gibi Fransız yazarlar keskin bir tutumla "60'lann düşünürlerinin en büyük başarısı kitlelerini kavranamazlığın büyüklük göstergesi olduğuna inandırmaları" olduğu sonucunu çıkardılar.

Üniversitelerde hazır edilen kitlelerle Lacan ve Derrida gibi yeni devleşmiş kuramcılar dilin kaprislerini ve çatışkılarını palazlanmış felsefelere, metinsel ve siyasal açıklamaların sonu gelmeyen esnek şablonlarına yücelttiler. Birmingham Üniversitesi'nin Çağdaş Kültürel Araştırmalar Merkezi gibi kurumlarda yeni teoriler pürüzsüzce eskileriyle harmanlandı. Marksizm ekonomik sınıflarla ve siyasal kurumlarla olan yüz karası ataç bağlarından kurtarılarak kültürel eleştiri olarak yeniden ortaya sürüldü. Devrimci proletarya kapitalist burjuvazinin hakkından gelmek için isteksiz de davransa bu artık engel olmaktan çıkmıştı. O yıllarda Kültürel Araştırmaların önde gelen sözcüsü Britanyalı Stuart Hall 1979'da şöyle diyordu: " 'Bir bütün olarak sınıfın ortadan kalkması' fikrinin yerini, bir sınıfın farklı kesimlerinin ve tabakalarının içinde bulundukları belirleyici sosyo-ekonomik koşullarla nasıl farklı yollara ve seçeneklere yöneldikleri gibi çok daha karmaşık ve farklılaşmış bir tablo almıştır".

Daha sonraki yıllarda Hall bu araştırma merkezinin "bir ara bu çetin teorik sorunlarla fazla meşgul olduğunu" itiraf edecekti. Aslında bu özsever bilgisizlik taraftarlığı zamanına pek uygundu, günlük gerçeklerden kopuk olmakla bilincine varmaksızın entelektüel geleneğin yıpranmasına tanık oluyordu. Dahası tek belirtisi bu yıllardaki kültürel tükenme de değildi. 1960'ların parlayan özgün yaratıcılığında Fransız sineması kendine dönük sanat yapmaya çekilmişti.

Paris nous appartient[27] (1960) ile *La Religieuse*[28] (1966) filmlerinin zeki ve ilginç yönetmeni Jacques Rivette 1974'te *Céline et Julie vont en bateau* ("Céline ile Julie'nin Vapur Gezintisi") filmini çekti. Fransız Yeni Dalga akımının plansız, (amaç o olmasa da) yapay taklidi olan 193 dakikalık filmde Céline ile Julie çağın sonunu işaret ediyorlardı. Sanatsal kuramlar sanatın yerini alıyordu.

Eğer 60'lann mirasında bir kol yüksek kültürel gösterişe yönelmişse, öteki de onun tam tersi olan çok bilmiş olumsuzculuğun sertleşen kabuğuydu. Rock and roll müziğinin göreli masumluğunun yerine geçen, güçlerini kendilerinden hemen öncekilerin işledikleri tarzı, alay edercesine kendilerine mal etmekten ve onların değerini düşürmekten alan iletişim araçlarına bağlı pop müzik toplulukları giderek artıyordu. Popüler aşk romanlarıyla bulvar gazeteciliğinin ticari avantaj uğruna kitle edebiyatına çöreklendiği 70'lerde popüler müzik pazarını sömürmek için "punk" rock ortaya çıktı. "Karşı kültür" olarak tanıtılan bu tarz aslında orta yol kültürden beslenen, daha çok kâr amaçlı şiddetli imgeler ve radikal dil kullanımını kışkırtan bir asalaktı.

Punk rock topluluklarının uluorta kullandıkları siyasal dil 1976 yılında Sex Pistols grubunun müzik listelerinde tavana vuran parçası "Anarchy in the UK" zamanın hırçın ruh halini yakalamıştı. Fakat punk topluluklarının politikaları da tıpkı, genellikle üç akort ve tek vuruşla sınırlı, etkisi ses yüksekliğine bağlı müzikleri gibi tek boyutluydu. Kızıl Ordu Fraksiyonu gibi Sex Pistols ve diğer punk rock grupları da her şeyden önce *şok* etmek istiyorlardı. Yıkıcı görüntüleri ve tavırları bile küçümser ve belli ölçüde bayağı bir kılığa bürünmüştü: "60'lan Hatırlar mısınız?" diyorlardı sanki; "Neyse, beğenseniz de beğenmeseniz de, onlardan geride kalan bizleriz işte." Müzikte yıkıcılık artık "hegemonyayı" lanetleyen öfkeli şarkılardan oluşuyordu, düzmece siyasal içerikleri müziğin içinin sürekli boşaltıldığını maskeliyordu.[29]

Politikaları ve müzikleri ne kadar taklit olsa da punk kuşağının hiç olmazsa *olumsuzculuk* yaklaşımı gerçekti ve üzerlerine oturmuştu. Kabalığın genişleyen yelpazesinin hırçın ve en yeteneksiz ucuydular: geçmişe, otoriteye, ileri gelenlere ve halkla ilişkilere hınçlıydılar. Daha esprili bir havada ortaya çıktıklarında, kendini beğenmişliğe ve geleneğe tepeden bakarken yaklaşık yirmi

27 Paris Bizimdir (ç.n.)

28 Rahibe (ç.n.)

29 Batı Avrupa punk müziği, kendi çıkarı uğruna siyasal ve müzikal aykırılık mirasına olumsuzca bağlanan nihilist yeraltı gruplarıyla kaplanan Komünist Doğu Avrupa'nın söndüğü yıllarda geriye çirkin bir tat bırakmıştı. Pornografi ile siyasal yakışıksızlıktan tiksindirici bir harman yapan 80'lerin Macar punk grubu *Spions* tarafından kaydı yapılan "Anna Frank" adlı parçanın sözleri şöyleydi: "Gelip seni götürmeye gelmeden önce biraz zorla cinsel ilişki, Anna Frank! Seviş benimle! Anna Frank! Çığlık atsana kaltak! Anna Frank! Yoksa ele veririm seni! Anna Frank –çocuklar seni bekliyor."

yıl önce günışığına çıkan gözünü açmış Britanyalı genç siyasal yergicileri örnek alıyorlardı: eleştirel tiyatro grubu *Beyond The Fringe*; BBC'nin gece yarısı programı *This Was the Week That Was*; haftalık dergi *Private Eye*. Televizyon izleyici kitlesinin giderek hızla artmasından ve devletin sansürden düzenli olarak geri adım atmasından yararlanan *Monty Python* komedi grubu ve halefleriyle taklitleri açık saçık hokkabazlıkla utanmaz toplumsal yorumları ve alaycı siyasal maskaralıkları harmanladılar –en son Gillreay ile Cruikshank'in dokunaklı siyasal karikatürlerinde görülen bir karışımdı bu. Rock müziğiyle yeni taşlamalı gösteriler arasındaki sıkı etkileşim *Monty Python and the Holy Grail*[30] (1974) ile *Life of Brian*[31] (1979) adlı Python filmlerinden ikisine yapılan mali destekle açıkça gözler önüne serilir: Filmler, sırasıyla, Pink Floyd ve Led Zeppelin ile Beatles üyelerinden George Harrison tarafından desteklenmiştir.

Halkın gözü önündeki kişilerin saygı görmemesi sayesinde önde gelen politikacıların birkaç yıl öncesine kadar düşünülmesi bile olanaksız (ABD'de hâlâ öyle) ölçüde alay ve aşağılama konusu edildiği *Spitting Image* ya da Fransa'daki *Bebête Show* gibi haftalık televizyon şovlarına ilgiyi artırmıştı. Yergici ve siyasal komedyenler dönemin aydın kahramanları olarak yazarlarla sanatçıların yerini aldılar: Fransız öğrencilere 80'li yılların başında en çok hayran oldukları tanınmış kişiler sorulduğunda, yeni elde ettiği saygınlık karşılığında alay edercesine ülkesinin cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılarak teşekkür eden utanmaz ve bazen ahlaksız televizyon komedyeni Clouche'un Jean-Paul Sartre'ın yerini aldığını öğrenen yaşlı sunucular afallamışlardı.

Ne ki popüler ve sıradan kültürün iğneleyici ve saygısız parodilerini yayınlayan aynı televizyon kanalları bir yandan da mizahçılara bol malzeme sağlıyordu. Belki de en ünlü alay konusu ilk kez 1970 yılında yayınlanmaya başlamış yılda bir düzenlenen televizyon yarışması "Eurovizyon Şarkı Yarışması" oldu. Eşzamanlı olarak pek çok ülkeye televizyon yayını yapan yeni teknolojinin kutlama töreniyle süslü bu ticari gösteri 70'lerin ortalarında yüz milyonlarca izleyicisi olduğunu iddia ediyordu. Eurovizyon Şarkı Yarışması –kıta genelindeki ikinci ligdeki ağlak sesli şarkıcılarla tanınmamış kimselerin çok kısa bir süreliğine sıyrıldıkları karanlığa neredeyse her zaman geri dönmelerinden önce özel ve unutulmaz olmayan şarkılarını seslendirdikleri bir gösteri– içerik ve uygulama olarak öyle yavandı ki değme parodilere taş çıkarırdı. Daha on beş yıl önce zamanı geçmişti. Fakat tam da bu nedenden dolayı yepyeni bir şeyin habercisiydi.

30 Monty Python ve Kutsal Kâse (ç.n.)
31 Brian'ın Yaşamı (ç.n.)

Eurovizyon Şarkı Yarışması'nın çoktan modası geçmiş program türü ve bir alay beceriksiz şarkıcıyla özendirdiği ve göklere çıkardığı coşku, aynı anda hem istekli hem de gözü açılmış geçmişe özlem kültürünün canlanmasını yansıtıyordu. Punk, post-modern ve parodi, hayal kırıklıklarıyla dolu bir on yılın kafa karışıklığına bir tepkiyse, "tersi" de bir başkasıydı. Fransız pop grubu *Il Était Une Fois* (Bir Varmış Bir Yokmuş) 1930'ların giysilerine, "babaanne eteklerinden" tutun da "Yeni Romantiklerin" yeni-Edward saç stillerine –bu ikincisi otuz yıl içinde ikinci kez canlanıyordu– kadar erkek giyim kuşamında kısa ömürlü tarzlara merak sarmıştı. Giyim ve müzikte (ve de binalarda) eski tarzları yeniden yoğurup ortaya sürmek –özgüvene pek az yer verilerek karıştırıp eşleştirmek– yeni buluşların yerine geçmekteydi. Dertlerin kendini sorgulama dönemi olan 70'ler ileriye değil geriye bakıyordu. Kova Çağı, ardında pastiş[32] furyası bırakmıştı.

32 Kendinden önceki bir esere öykünerek ortaya çıkarılan çalışma (benzek). (ç.n.)

15
BAŞKA TELDEN ÇALINAN POLİTİKALAR

"Je déclare avoir avorté" ("Kürtaj oldum").
Simone de Beauvoir (ile 342 kadın daha), 5 Nisan 1971

"Çok değil bir kuşak geçmeden Fransız ve İtalyan Komünist partileri ya Moskova ile bağlarını koparacak ya da önemlerini yitirecekler."
Denis Healey (1957)

"Bu antlaşma ile uzun zamandan beri kumarda kaybedilenler dışında bir şey kaybedilmiş olmuyor."
Şansölye Willy Brandt, Ağustos 1970

"İki devlet kendi aralarında daha iyi ilişkiler kurmak istediklerinde en basmakalıp sözlere başvururlar."
Timothy Garton Ash

1970'lerde Batı Avrupa'daki siyasal tablo çatlayıp dökülmeye başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren sürdürülegelen politikalar bölünmüş, ortaya iki siyasal "kamp" çıkmıştı. Sol ve Sağ kendi içlerinde "ılımlılar" ve "köktenciler" olarak ayrıldı. 1945'ten beri iki taraf birbirine daha da yaklaşmışsa da örüntü kökten değişmemişti. 1970'te Avrupalı seçmenlerin önündeki siyasal seçenekler yelpazesi dedelerine pek de yabancı değildi.

Avrupa'daki siyasal partilerin uzun ömürlü olması seçmen ekolojisinin çarpıcı sürekliliğinden ileri geliyordu. Britanya'da İşçi ve Muhafazakâr partiler,

Batı Almanya'da Sosyal Demokratlar ile Hıristiyan Demokratlar arasındaki tercih artık belli başlı politikalarda büyük bölünmeleri hiç; ileride alacağı adla "yaşam tarzı" ile ilgili öncelikleriyse pek yansıtmıyordu. Çoğu yerde yerleşik, kuşaktan kuşağa geçen, parti programından çok oy kullananın sınıfı, dini ya da kökeniyle belirlenen oy verme alışkanlıklarının yansımasıydı. Seçmenler yaşadıkları yere, çalıştıkları işyerine ve kazançlarına bağlı olarak ana babaları gibi oy kullanırlardı.

Ancak yüzeydeki sürekliliğin altında Avrupalı seçmenlerin siyasal sosyolojisinde yapısal bir kayma yaşanıyordu. Beyaz, erkek, çalışan işçi sınıfının toplu oyları –komünist ve sosyalist partileri destekleyen evrensel taban– azalıyor ve bölünüyordu. Aşağı yukarı aynı şekilde "ideal-tipik" –daha yaşlı, kadın, düzenli kiliseye giden– muhafazakâr seçmenlerin Hıristiyan Demokrat ya da Muhafazakâr partilerin çekirdek seçmenlerini takviye etmelerine bundan böyle kesin gözüyle bakılamazdı. Varlıklarını sürdürseler bile geleneksel seçmenler çoğunluk olmaktan çıkmıştı. Neden mi?

Bir kere, savaş sonrası yıllar boyunca görülen toplumsal ve coğrafi hareketlilik sabit sosyal kategorileri neredeyse tanınmayacak ölçüde sulandırmıştı. Fransa'nın batı kırsalında ya da Veneto'nun küçük kasabalarında toplu oy kullanan Hıristiyanlar, Belçika'nın güneyi ya da İngiltere'nin kuzeyindeki proleterlerin endüstriyel kalelerinde artık çatlamalar, kopmalar görülüyordu. Erkekler de kadınlar da eskisi gibi ana babalarıyla aynı yerde yaşamıyor, genellikle bambaşka işler yapıyorlardı. Dünyayı da çok başka görmelerine şaşmamalı; siyasal öncelikleri başlangıçta yavaş da olsa bu değişiklikleri yansıtıyordu.

İkinci olarak 60'lar ile 70'lerin ilk yıllarındaki refah ve sosyal reformlar geleneksel partilerin programlarını ve ileriyi görme güçlerini epey tüketmişti. Kendi başarıları, özellikle 60'ların liberal reform akınından sonra, ılımlı Sol ile Sağ'ın politikacılarını inanılır bir gündemden yoksun bırakmıştı. Tartışmalı olan ne devletin kendi kurumlarıydı ne de ekonomi politikasının genel amaçları. Geriye bir tek işçi-işveren ilişkilerindeki ince ayar, konut ve istihdam alanında ayrımcılığa karşı yasalar, öğrenim kuruluşlarının genişlemesi gibi konular kalıyordu: halkı ilgilendiren ciddi sorunlar olmakla birlikte büyük siyasal tartışmalara konu olmazlardı.

Üçüncüsü, siyasal eğilimlerin artık alternatif paydaları vardı. Avrupa'da sonradan katıldıkları beyaz işçi sınıfı topluluklarında iyi karşılanmayan etnik azınlıklar yerel siyasal örgütlere ya da işçi örgütlerine çağrılmazlardı, onların politikaları da bu dışlanmayı yansıtırdı. Son olarak da 60'lar kuşağının politikaları kamuoyunda süren tartışmalara eski siyasal kültüre tümüyle yabancı kay-

gılar getirmişti. "Yeni Sol" belki programdan yoksundu ama teması boldu. Hepsinden önemlisi yeni seçmenler getirdi. Cinsiyet ve cinsellik merakı doğal olarak cinsel politikalara yol açmıştı; meşru tarihsel özneler olarak sırasıyla ikincil ve görünmez olan kadınlarla eşcinseller şimdi hak ve talepleriyle günışığına çıkmışlardı. Özellikle pek çok yerde oy kullanma yaşı on sekize indirildikten sonra gençlik ve gençlik heyecanı ortaya dökülmüştü.

Dönemin refahı halkın ilgisini üretimden tüketime, temel gereksinimlerden yaşam kalitesine doğru kaydırmaya özendirmişti. Altmışların ateşiyle refahın yol açtığı ahlaki ikilemlere kafa yoranlar birkaç kişiyi geçmezdi –ondan yararlananlar iyi talihlerinin meyvelerinin tadını çıkarmakla fazlaca meşguldüler. Gelgelelim birkaç yıl içinde çoğu –en çok da kuzeybatı Avrupa'nın öğrenimli genç yetişkinleri– 50'lerin ve 60'ların kâr amacı gütme ve iyi maddi duruma gelme merakının bayağı malları ve sahte değerleri getiren ağır bir miras olduğu sonucuna varacaklardı. Modernliğin bedeli, en azından ondan yararlanan başlıca kimselerin gözüne epey yüksek gelmeye; ana babalarının ve dedelerinin "kayıp dünyası" ise epey çekici görünmeye başlıyordu.

Bu kültürel hoşnutsuzluğun siyasallaşması, ya kendilerinin ya da ailelerinin bir zamanlar etkinlik gösterdikleri daha geleneksel partilerin taktiklerine pek de yabancı olmayan eylemcilerin verdiği uğraşların karakteristik ürünüydü. Buna bağlı olarak politikanın mantığı az da olsa göreceli değişti: amaç benzer anlayıştaki kişileri devlet tarafından işlerlik kazandırılacak bir yasama programı çevresinde harekete geçirmekti. Bunda yeni olan örgütlenme alanıydı. O güne dek –Avrupa'da– siyasal seçmenler oy verecek geniş kitlelerin geldikleri sınıfla ya da meslekleriyle belirlenen ortak, babadan kalma ve çoğu zaman soyut ilke ve hedeflerle sınırlı eğilimlerinden çıkmıştı. Politikalar eğilimler kadar önemli değildi.

Yetmişlerdeyse *politikalar* öne çıktı. "Tek konuya odaklı" partilerle akımlar belirdi, seçmen bölgeleri değişken geometrili ortak kaygılarla biçimlendi: çoğu dar kapsamlı, bazen de gelgeç. Britanya'da parlak başarı elde eden Gerçek Bira Kampanyası (CAMRA[1]) bunlara bir örnektir: 1971'de gazlı, karıştırılmış "lager" birası (ve onun gibi karıştırılmış, "modernleştirilmiş" birahaneler) merakını tersine çevirmek için kurulmuş bu orta sınıf baskı grubu davasını zanaatkâr bira imalatının bira içenleri kendi şirketlerinin kârı uğruna –tüketicileri kendi ağız tatlarına yabancılaştırıp yerine cıvık tatları koymaya yönlendiren– seri üretici tekeller tarafından devralınmasını neo-Marksist bir anlatıma dayandırıyordu.

1 Açılımı: Campaign for Real Ale (ç.n.)

İzlediği ekonomik analiz, çevreci kaygılar, estetik ayrımcılık ve yalın geçmişe özlemle karışık çizgide CAMRA geleceğin tek konuya odaklı eylemci gruplarını olduğu kadar hali vakti yerinde burjuva bohemleri arasında yaygınlaşan pahalı "otantik" modasını gölgede bıraktı.[2] Ama eylemcilerinin çabalarının yoğunluğuyla tutkularının sıcaklığı arasındaki orantısızlık bir yana, biraz da geçmişten gelen albenisiyle tek konuya odaklı bu akım acayip bir kılığa bürünmüştü.

Oysa tek konu odaklı diğer siyasal örgütler ne gelgeç ne de acayiptiler, çoğu –CAMRA gibi– orta sınıftan gelen kimseler tarafından orta sınıf için örgütlenirdi. Yetmişlerin başlarında İskandinavya'da çeşitli protesto partileri türemişti, en önde gelenleri Finlandiya'da Köylü Partisi (sonradan Gerçek Fin Partisi); Morgens Glistrup'un Danimarka İlerici Partisi ve Anders Lange'nin Norveç İlerici Partisi'ydi. Hepsi kendini canla başla ve önceleri yalnızca vergi indirimi davasına adamıştı –Norveç partisinin 1973'teki kuruluşu sırasında unvanı "Vergilerde, Kurlarda ve Devlet Müdahalesinde Büyük İndirim için Anders Lange'nin Partisi", programı da adının içindeki maddelerin yinelendiği tek sayfalık bir metindi.

İskandinavların yaşadıkları belki kendilerine özgüydü –başka hiçbir yerde ne vergi oranları bu kadar yüksekti ne de kamu hizmetleri bu kadar kapsamlı– ayrıca bölge dışında tek konuya odaklanmış partilerin hiçbiri, 1973'teki Danimarka ulusal seçimlerinde yüzde 15,9 oranında oy alan Glistrup'un partisi kadar başarılı olmamıştı. Öte yandan vergi karşıtı partiler yeni değildi. Örnek aldıkları model Pierre Poujade'ın, 1953 yılında küçük esnafı vergilerden ve süpermarketlerden korumak için kurulan ve Fransa'daki 1956 seçimlerinde oyların yüzde 12'sini alarak kısa süreli bir üne kavuşan *Union de Défense des Commerçants et Artisans*[3] (UDCA) partisiydi. Ancak Poujade'ın hareketi tekti. 1970'ten sonra sahneye çıkan protesto partilerinin çoğuysa ayakta kalacaktı –Norveç İlerici Partisi en yüksek oy oranına (yüzde 15,3) çeyrek yüzyıl sonra 1997 yılında ulaştı.

Vergi karşıtı partiler, tıpkı iki savaş arası Avrupası'ndaki köylü protesto partileri gibi temelde tepkisel ve olumsuzdular –hoş karşılanmayan değişime karşıydılar, her şeyden önce devletten akıldışı mali yükleri kaldırmasını istiyorlardı.

2 Bu akım Britanya'da eskiden beri süregelen –sosyalist toplumlarla serseri kulübü üyelerinin buluştuğu– vejetaryenlik, "otantik" inşaat ve giyim malzemeleri ve benzeri alanlarda görülebilir: Muhafazakâr çevrelerin avcılık, atıcılık ve balık tutma merakına Sol'un tepkisi. Kıta Avrupası'nda gerek Sol gerekse Sağ'ın kültürleri bambaşka bir tarihi yansıtıyordu. Britanya'da Fabian sosyalistlerinin kurup yayınladıkları *Good Food Guide* ta en başından gastronomi cephesinde sınıf savaşına katkı niteliğindeydi, Fransa'daki *Guide Michelin* aynı okur kitlesine yönelik olmasına rağmen tek ve mutlak ticari girişimdi.

3 Tacir ve Esnafı Savunma Birliği (ç.n.)

Tek konuya odaklı diğer akımlarsa devleti, hukuku ya da kurumları anlamlı kılmak adına daha olumlu taleplerle ortaya çıkmışlardı. İlgi alanları hapishane reformundan psikiyatri hastanelerine, öğrenim hakkından sağlık hizmetlerine, güvenli gıda sağlanması ve kamu hizmetlerinden kent çevresinin iyileştirilmesine ve kültürel kaynaklara erişime kadar geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Alacakları desteği geleneksel siyasal seçmenlerle sınırlamak istememeleri ve kaygılarını kamuoyuna duyurmanın alternatif yollarını –gerektiği için– aramaya istekli olmaları bakımından hepsi "genel mutabakat karşıtıydı".

Yeni siyasal gruplaşmalardan üçü –kadın hareketi, çevrecilik ve barış eylemciliği– boyutları ve kalıcı etkileri açısından bakıldığında özellikle önemlidir. Ortada olan nedenlerden ötürü kadın hareketi en farklılaşmış ve en geniş alana yayılmış hareketti. Erkeklerle ortak çıkarlarına ek olarak kadınlar Avrupa'da yasama gücüne daha yeni katılmaya başladıkları için kendilerine göre kaygılar taşıyorlardı: çocuk bakımı, ücret eşitliği, boşanma, kürtaj, doğum kontrolü, aile içi şiddet.

Bunlara bir de daha köktenci kadın hareketlerinin eşcinsel (lezbiyen) haklarına önem vermesiyle feministlerin pornografiye karşı giderek artan rahatsızlıklarını eklemek gerekir. Bu sonuncusu politikanın yeni ahlaki coğrafyasını çok iyi ortaya koymaktadır: Eski liberallerle yeni Sol'un uyumlu çabaları sayesinde açık saçık cinsel edebiyat ve filmler sansür denetiminden daha yeni ve kısmen kurtulmuştu. Ancak on yıl içinde yeniden topa tutuldular, saldırı bu defa yalnızca bu konuda birleşen radikal feministlerle geleneksel muhafazakârlar arasındaki koalisyonların başını çektiği kadın gruplarından geliyordu.

Avrupa'daki kadın hareketi başından beri örtüşen amaçların değişken karışımıydı. 1950'de evli Batı Alman kadınların dörtte biri ev dışında ücretli işlerde çalışıyorlardı, 1970 yılında bu oran artarak her evli iki kadından birini oluşturacak şekilde yükselmişti; İtalya'da 1972 ile 1980 yılları arasında işgücüne yeni katılan bir buçuk milyon kişiden bir milyon iki yüz elli bini kadındı. 1990'ların ortalarına gelindiğinde kadınlar Portekiz ve İtalya dışında her Avrupa ülkesinde toplam (kayıtlı) işgücünün yüzde 40'ından fazlasını oluşturuyordu. Yeni kadın işçilerin çoğu ya yarı-zamanlı istihdam edilmişti ya da ek yardım ve ödemelerin hepsini alma hakkı tanınmayan deneyimsiz büro elemanlarıydı. Yarı-zamanlı işlerin esnekliği çalışan annelere uygun olmakla birlikte 70'lerin zor ekonomik koşullarında ücret düşüklüğü ve iş güvensizliği nedeniyle yeterli gelmiyordu. Eşit ücret ve işyerlerinin çocuk bakımı birimlerini sağlaması Batı'daki çalışan kadınların çoğunun başlıca talepleri olarak daha erken ortaya çıktı ve o günden beri de ön planda kaldı.

Çalışan (ve çalışmayan) kadınlar çocuk bakımı için giderek daha çok yardım talep ediyorlardı, ama daha fazla çocuk doğurmak istemeleri gerekmiyordu. Hatta refahın ve ev dışında çalışarak geçirilen zamanın artmasıyla birlikte daha az çocuk –ya da en azından bu konuda daha çok söz hakkı istiyorlardı. Doğum kontrolü hakkında bilgilenme ve doğum kontrol haplarına erişebilme talebi yirminci yüzyılın ilk yıllarına kadar gitse de yeni doğan bebek sayısı fırladıktan sonraki on yıl içerisinde hızlanmıştı. Fransız *Association Maternité* 1956 yılında doğum kontrol hakları için baskı yapmak üzere kurulmuştu; dört yıl sonra onun yerini *Mouvement Français pour le Planning Familial* aldı, ad değişikliği havanın da değiştiğinin kesin göstergesiydi.

Liberalleşen 60'larda her türlü cinsel özgürlük için yapılan baskı arttıkça her yerde (Doğu Avrupa'da Romanya gibi ulusal "çoğalma stratejileri" gereği bunun yasaklandığı belli ülkeler dışında) doğum kontrolünü düzenleyen yasalar gevşemişti. Yetmişlerin başlarında doğum kontrol hapları Batı Avrupa çapında yaygın olarak bulunurdu, ancak Katolik yetkililerin yerel halk üzerinde ahlaki baskı kurduğu uzak kırsal alanlarda ya da bölgelerde yoktu. Öte yandan kasaba ve şehirlerde bile yeni özgürlükten en çok yararlananlar orta sınıf kadınlardı; işçi sınıfından evli kadınlar ve evli olmayanların ağırlıklı çoğunluğu arasında başlıca doğum kontrol yöntemi uzun zamandır değişmemişti: Kürtaj.

Öyleyse kürtaj yasaları reformuna olan talebin yeni kadın politikalarında *leitmotif*[4] olması şaşırtıcı değildir –radikal feminizm politikalarının politikayla ilgilenmeyen sıradan kadınların gereksinimlerine denk düştüğü ender bir kesişme noktası. Yukarıda da gördüğümüz gibi Britanya'da kürtaj 1967 yılında suç olmaktan çıkarılmıştı. Ne ki pek çok yerde hâlâ suçtu: İtalya'da cezası beş yıl hapisti. Ama yasal olsun ya da olmasın kürtaj milyonlarca kadının yaşamının bir parçasıydı –ufacık Letonya'da bile 1973 yılında sağ doğan 34 bin bebeğe karşılık 60 bin kürtaj yapılmıştı. Kürtajın yasadışı olduğu yerlerde taşıdığı riskler, ister yasal açıdan olsun ister sağlık açısından, her sınıftan, her yaştan ve her siyasal eğilimden kadını birleştirdi.

5 Nisan 1971 günü Fransız haftalık dergisi *Le Nouvel Observateur* 343 kadının kürtaj olduklarını bildirdikleri, dolayısıyla yasaları çiğnemiş oldukları ve haklarında cezai işlemler başlatılmasını isteyerek imzaladıkları bir dilekçe yayımladı. İmza sahiplerinin hepsi tanınmış kimselerdi, bazıları –Simone de Beauvoir ile Françoise Sagan adlı yazarlar, Catherine Deneuve, Jeanne Moreau ve Marie-France Pisier gibi aktrisler, Yvette Roudy ve Gisèle Halimi gibi avukatlar ve siyasal eylemciler gerçekten tanınan kadınlardı. Onları bir araya getiren

4 Almanca: ana tema, ana motif (ç.n.)

de 1968'in etkisiyle filizlenen feminist hareketlerde ortaya çıkmış meçhul ama militan eylemcilerdi. Bir önceki yıl 300'ü aşkın kadın kürtaj oldukları için suçlu bulunmuş olsa da hükümet bu defa sağgörülü davranarak açık mektupta imzası olan kişileri yargılamaktan kaçındı.

Dilekçeyi hazırlayan *Mouvement de Libération des Femmes*[5] (MLF) önceki yıl kurulmuştu; eylemlerin yol açtığı siyasal çalkantı Halimi ile de Beauvoir'ı *Choisir* adlı kendini kürtaj yasağına son verilmesine adamış siyasal bir örgüt kurmaya itti. 1973 yılı ocak ayında düzenlenen bir basın toplantısında Fransa Cumhurbaşkanı Georges Pompidou Fransız hukukunun kamuoyu evriminin gerisinde kaldığını kabul etti. Başka türlü davranması düşünülemezdi: 1972-73 yıllarında 35 binden fazla Fransız kadın yasal kürtaj yapılan Britanya'nın yolunu tutmuştu. Pompidou'dan sonra gelen Valéry Giscard D'Estaing sağlık bakanı Simone Weil'e talimat vererek yasanın gözden geçirilmesi için parlamentoya öneri sunmasını istedi, 17 Ocak 1975 günü *Assemblée Nationale* Fransa'da (gebeliğin ilk on haftasında) kürtajı yasallaştırdı.

Fransız örneği Batı Avrupa genelinde kadınlarca yakından takip ediliyordu. İtalya'da yeni kurulan *Movimento della Liberazione delle Donne Italiane* (İtalyan Kadınların Özgürlük Hareketi) kürtaj yasasının değiştirilmesi için kaleme alınan ve 1976 nisanında 50 bin kadının Roma'da yaptıkları yürüyüşle desteklenen dilekçeye 800 bin imza toplamak üzere küçük çaplı Radikal Parti ile güçlerini birleştirdi. 1975 yılında faşistlerin zamanından kalma yasanın yerini alan gecikmiş yeni "aile yasasının" çıkarılmasından üç yıl sonra –9 Mayıs 1978 günü Aldo Moro'nun cesedinin bulunmasından üç hafta sonra– İtalyan parlamentosu kürtajın yasallaşması yönünde oy kullandı.

Karar 1981 mayısında yapılan genel referandumla dolaylı olarak onaylanmış oldu, İtalyan seçmenler *hem* yasal kürtaj üstündeki kısıtlamaların daha da gevşetilmesi *hem de* yeni kurulan Kürtaj Karşıtı Hareket'in istediği gibi kürtajın yeniden suç sayılması önerisine karşı çıkmışlardı. İtalya'da reformların hızı Britanya ya da Fransa'nın biraz gerisinde kaldıysa, bunun nedeni Katolik Kilisenin muhalefetinden çok İtalyan feministlerin parlamento dışı "özerk" Sol hareketlerde yetişmiş olmalarıydı (1971 tarihli ilk *Lotta Femminista*[6] bildirisi ev işlerinin aylığa bağlanmasına odaklanmıştı –modern toplumun dev bir fabrika olduğu yönlü eski "işçici" görüşün ev içi dünyasının ritüel uzantısı). Dolayısıyla amaçlarını kovalarken yerleşik siyasal kurumlardan yararlanmakta yavaş kalmışlardı.

5 Kadın Özgürlüğü Hareketi (ç.n.)
6 Feminist Mücadele (ç.n.)

Eski rejimin çöküşüyle birlikte açığa çıkan enerjiyle hızlanan İspanya'da Fransız stratejisi daha yakından izleniyordu. İspanya'daki ilk feminist gösteri Ocak 1976'da Franco'nun ölümünden sonraki iki ay içinde düzenlendi. İki yıl sonra zina suç olmaktan çıkarıldı, doğum kontrolü yasallaştı. 1979'da aralarında önde gelen tanınmış kimselerin de bulunduğu bin kadın kürtaj yaptırarak yasaları çiğnediklerini açıklayan ortak bir bildiri imzaladılar –Franco'nun egemenliği altında İspanya'nın da, yine otoriter ve her türlü doğum kontrolüne karşı, doğum oranı artışı yanlısı kişilerce yönetilen Doğu Avrupa gibi Avrupa genelinde yasadışı kürtajın en yüksek oranda yapıldığı bir ülke olduğunun belgesiydi bu. Ama Franco-sonrası İspanyası'nda bile kürtaj yasası reformuna karşı kültürel baskılar yoğundu. Sonunda 1985 mayısında Cortes kürtaja izin veren yasayı onayladığında bunu tecavüz, ceninde bir sakatlık ya da annenin hayatının tehlikede olması şartıyla kısıtlayacaktı.

Bu yıllarda boşanma hakkıyla birlikte siyasal kadın gruplarının başlıca kazancı kürtaj haklarıyla ilgili mücadelede elde ettiği başarıydı. Bunun sonucunda milyonlarca kadının kişisel koşulları görülmedik ölçüde iyileşti. Kürtajın olanaklı olmasıyla birlikte etkili ve elverişli doğum kontrolü pek çok kişinin, özellikle yoksulların yaşam şansını artırmakla kalmadı, çalışan kadınlara ilk çocuklarının doğumunu gebe kalacakları daha sonraki yıllara erteleme seçeneği sundu.

Sonuç, doğan çocukların sayısında sürekli düşüş oldu. İspanya'da kadın başına doğum oranı 1960 ile 1996 yılları arasında yüzde 60 kadar düştü; İtalya, Batı Almanya ve Hollanda da ondan geri kalmıyordu. Yetmişlerin reformlarından sonraki birkaç yıl içinde İrlanda dışında *hiçbir* Batı Avrupa ülkesinde önceki kuşağın yerini almaya yeter sayıda doğum olmuyordu. Britanya'da yıllık doğum oranı 1960'tan sonraki otuz yılda kadın başına 2,71'den 1,84'e düşmüştü; Fransa'da 2,73'ten 1,73'e. Evli kadınlar giderek ya tek çocuk istiyorlardı ya da hiç. Evlilik dışı doğumlar olmasa sayı daha da azalacaktı: 1980'lerin sonunda evlilik dışı yıllık doğum oranı Avusturya'da yüzde 24, Birleşik Krallık'ta yüzde 28, Fransa'da yüzde 29 ve İsveç'te yüzde 52'ydi.

Ekonomi yavaşlayıp kadın hakları hızını artırdıkça Avrupa'nın demografisi değişiyordu –bu ileriki yıllarda sosyal devlet için uğursuz sonuçlar doğuracaktı. Ancak toplumsal değişimi getiren kadın hareketi siyasal alana yansımıyordu. Oy toplamayı başararak temsilcilerinin seçilmesini sağlayan hiç "kadın partisi" çıkmadı. Kadınlar ulusal meclislerde ve hükümetlerde azınlık olarak kaldılar.

Sağ'a göre Sol kanat, kadınların seçilmesine genel olarak daha sıcak bakıyordu (ama her yerde böyle değildi –gerek Fransa'da gerek Belçika'da Merkez

Sağ'ın Hıristiyan partileri sağlam seçim bölgelerinde kadınları aday göstermede sosyalist muhaliflerini yıllarca geride bıraktılar), fakat halkın yaşamında kadınların yerini en iyi tayin eden unsur ideoloji değil coğrafya oldu. 1975 ile 1990 arasında Finlandiya Parlamentosu'ndaki kadınların sayısı yüzde 23'ten yüzde 29'a yükseldi; İsveç'te yüzde 21'den yüzde 38'e; Norveç'te yüzde 16'dan 36'ya ve Danimarka'da yüzde 16'dan yüzde 33'e. Daha güneyde, İtalya ve Portekiz parlamentolarında 1990 yılındaki kadın parlamenterlerin oranı yalnızca on ikide birdi. Birleşik Krallık Avam Kamarası'nda kadınlar toplamın yüzde 7'sini oluşturuyordu; Fransız Ulusal Meclisi'nde ise topu topu yüzde 6'da kalmışlardı.

Erkek ya da kadın, fark gözetilmeksizin çevreciler duygularını seçim politikalarına yansıtmada gözle görülür ölçüde daha başarılıydılar. Bir an geldi ki "çevrecilik" (30'lu yıllardan kalma bir terim) gerçekten yepyeni bir başlangıç oldu: Orta sınıfın nükleer santrallar, dörtnala giden kentleşme, karayolları ve kirlilikle ilgili korkularının toplu ifadesi. Avrupa'daki Yeşiller Hareketi eğer yalnızca 60'ların küçük bir ayrıntısı olsaydı, asla bu kadar etkili olmazdı: hali vakti yerinde, eskitilmiş doğal dokuma giysili teknoloji karşıtları içgüdüleriyle çıkarları arasında sıkışıp kalmışlardı. Daha "doğal" bir dünya özlemleri ve "özgün" bir kişisel politika arayışları ideolojik kamplaşmanın her iki yanında da derin köklere uzanmakta, izleri Romantik döneme ve sanayileşmenin başlangıcındaki tahribata yönelik nefrete dayanmaktaydı. Yirminci yüzyılın başlarında hem Sol hem de Sağ'ın kendine ait geri dönüşüm dernekleri, vejetaryen lokantaları, *Wandervogel*[7] hareketleri ve aylakları vardı, eşitlik ve geriye dönüşle ilgili kimi sosyalist kimi milliyetçi çeşitli düşlerin peşinden koşarlardı.

Almanlar yalnız kendilerine ait *Alman* topraklarının, Harz ile Pfalz'ın dağlarıyla ırmaklarının özlemini çekerlerdi: *Heimat*; Fransız milliyetçileri kentler ve kozmopolitlik ile lekelenmemiş *la France profonde*[8] içinde köylü uyumunu özlerdi; İngilizler bir zamanların ve gelecekteki kır yaşamının, Blake'in kayıp Kudüs'ünün düşünü kurarlardı: Bunların arasındaki ortak yanlar kendilerinin kolaylıkla kabul etmeyecekleri kadar çoktu. Ayrıca, Sol onlarca yıldır komünist "üretimin" Batı'yı geçme çabasını hayranlıkla izlerken, 70'lerde hem Sol'dan hem de Sağ'dan yükselen sesler ilerlemenin, verimliliğin ve "modernliğin" ek maliyetlerinden duyulan kaygıları dile getirmeye başlıyordu.[9]

7 Serseri (ç.n.)
8 Engin Fransa (ç.n.)
9 1980'de Sovyetler Birliği'nin atmosfere saldığı karbondioksit gazı en az ABD'ninki kadardı –yakın zamana dek hayranlarının utançtan çok gurur kaynağı olan bir veri.

Demek ki modern çevreci devrim iki kat daha yararlıydı: Yakın geçmişin duyarsız çözüm yollarından kopuştu –kökleri unutulup gitmiş ama atalardan gelen daha uzak bir tarihe uzanıyordu. Çevrecilik (barışseverlik gibi) milliyetçiliğin –ya da bölgeciliğin– hemen ardından ama insancıl bir çehreyle uyanmıştı. Batı Berlin'deki *Alternativen*[10] ya da Avusturya'da 1978 referandumunu kazanarak hükümetlerinin Zwentendorf'daki nükleer santralı faaliyete geçirmesini önleyen nükleer karşıtı protestocular kendilerini asla milliyetçi hatta yurtsever olarak bile nitelemediler. Oysa her şeyden önce *yerel* çevre kirliliğine (ve başka yerlerdeki benzer zarara göreli kayıtsız kalınmasına) duydukları öfke insana tam tersini düşündürüyordu. Yeşiller Hareketi'nin "Benim bahçemde olmayan yılan bin yaşasın" anlayışı ilk günlerde örnek aldığı modeli işaret ediyordu.

Öyleyse Portekiz'in yaşlı diktatörü Antônio Salazar'ın Viyana ya da Amsterdam'da '68-sonrası radikallerinin demokratik hükümetlerine dayattığı aynı çevreci denetimleri getirirken takındığı coşkulu tutumun çelişkili bir yanı yoktu. "Materyalizm'e" kuşkuyla bakan ve yirminci yüzyılı uzak tutmaya kararlı Salazar böylelikle ekolojik hedeflerin ateşli bir taraftarı olmuştu –bunu da ülkesinin yurttaşlarına ekonomik yönden görülmedik ölçüde tembellik aşılamak gibi basit bir yolla sağlamıştı. 1971 yılında Fransa'nın güney iç bölgesindeki Larzac yaylalarında kurulması planlanan askeri üssü engelleyen Fransız protestocularının başarısını alkışlaması kaçınılmazdı kuşkusuz.

Çevreci asilerin Fransız devletinin toplu güçlerine karşı savundukları ıssız otlaklarla çevrili Larzac'ın simgesel anlamı büyüktü, üstelik yalnızca Fransa'da değil: Elde edilen dokunaklı zafer en az Massif yaylalarının yerli koyunları kadar yöre dışından, çoğu "engin Fransa'nın" yaban ortamında çiftçilik yapmak üzere Paris ya da Lyon'u daha yeni terk etmiş çobanların sigortasıydı. Savaş alanı belirgin biçimde yer değiştirmişti –en azından Batı Avrupa'da.

Doğu Avrupa'da da sınırsız hammadde üretimi takıntısı –ve ona karşı gelen yetkili sesin olmaması– çevreyi her türlü yolla kirleten yetkililerin insafına bırakmıştı. Avusturya nükleer santrallardan vazgeçilmesi için iç muhalefetin baskısı altındayken, komünist komşularının çekinmelerini gerektiren en ufak bir muhalefetleri yoktu: Ne Çekoslovakya'ya nükleer reaktörler, Tuna boyunda akıntı yönünde dev barajlar kurulmasına ne Çekoslovakya ve Macaristan'da ya da birkaç kilometre kuzeyde, Polonya'nın "bu amaç için inşa edilmiş" çelik sanayi kasabası Nowa Huta'da giderek düzenli artan üretim ve hava kirliliğine karşı. Bütün bunlara rağmen sınır tanımayan endüstriyel kirlilikle çevresel bozukluğun ahlaki ve insani bedeli Doğu blokunda da fark edilmiyor değildi.

10 Alternatifler Hareketi (ç.n.)

Bunun sonucunda Prag'da '68-sonrası Husák rejiminin tepeden bakan kayıtsızlığı –elektrik enerjisini yurtiçinde üretme çabasıyla Tuna'nın çizdiği ortak sınıra zarar vermekten çekinmemesi– aslında siyasal açıdan sakin olan Macarlar arasında sert tepkiler doğurdu. O günlerde göründüğü gibi ne kadar inanılmaz olsa da yapılması önerilen Gabčikovo-Nagymaros barajı Budapeşte rejimine karşı iç muhalefetin temelini oluşturacaktı –aynı zamanda komşu iki "kardeş" ülke arasındaki ilişkilerde sıkıntı yarattı.[11]

Çekoslovakya'da teknolojik modernliğe yönelik eski hoşnutsuzluk özellikle Jan Patočka ve Václav Bělohradský gibi filozofların yazıları aracılığıyla yeni kuşak aydınlara geçmişti: Bunlardan sonuncusu 1970'ten sonra sürgünde olduğu İtalya'da çalışmalarını sürdürür, yeni-Heidegger felsefesindeki karamsar düşünceleri anayurdunun yeraltı kitaplarında okunurdu. Doğaya insanın amaçları doğrultusunda boyun eğdirmek ve egemen olmak fikrinin –Aydınlanma'nın tasarısı– çok yüksek bir bedeli olabileceği Frankfurt Okulu'nun yazılarıyla, en çok da Theodor Adorno ile Max Horkheimer'ın 1944'te yayımladıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı kitabıyla Soğuk Savaş kampının her iki yanındaki okurların çoktan dikkatine getirilmişti. Bu derin düşünceler Heidegger'e özgü bir dönüşle –Komünizmin aslında kibirli sonsuz maddi ilerleme hayaliyle süslenmiş Batı'nın kaçak ithal malı olduğunu savunan görüş– 70'lerde günışığına çıkarak ekolojik eleştirmenleri ahlaki hoşnutsuzlarla bir araya getiren, Patočka ve Bělohradský'nin en ateşli okurlarından oyun yazarı Václav Havel'in başını çektiği aydın muhalefetinin temelini oluşturdu.[12]

Zamanla ortak çevreci eleştiri Doğu ile Batı'daki yeni protesto yöntemleri arasında bir köprü görevi görecekti. Ancak 70'lerin ilk yıllarındaki koşullarda her iki taraf da Demirperde genelindeki uzantılarının ne görüşlerinden ne de sorunlarından henüz haberdardı –zaten batılıların pek de umurunda değildi. Batı Avrupalı çevrecilerin doğrudan kendilerini etkilemediği sürece uluslararası politikalara ayıracak zamanları yoktu, çünkü kendi yerel siyasal seçmenlerini oluşturmakla meşguldüler. Ama bunda çok başarılıydılar.

1973'te Fransa ve Britanya'daki yerel seçimlerde ilk "ekoloji" adayları sahneye çıktı –aynı yıl Batı Almanya'da Yeşiller'in öncüsü Bauern (köylü)

11 Çevreci protestolar –görünürde politikadan uzak yapısı nedeniyle– belli sınırlar içerisinde aksi takdirde baskıcı olan rejimlerde siyasal eylem ve halkın kendini ifade etmesi için güvenli ortam sağlıyordu. 1983'te su kirliliği sorunu Sovyet Litvanyası'ndaki nüfusun yüzde 10'unu "Litvanya Doğayı Koruma Derneği" adı altında bir araya getirmişti.

12 Heidegger varoluşçuluğunun bu perdeden çalınması Batı ile başka bir bağlantı yolunu açtı: Fransız filozof Emmanuel Mounier uzun yıllar önce çağdaşlarının (Sartre gibi) varoluşçuluk anlayışında "nesnel materyalizm" ve "teknoloji" diye yerden yere vurduğu suça karşı bir "öznel engel" gördüğünü ileri sürmüştü. Sonraki yıllarda Batı Avrupa'da Havel'i ve onun yanındaki muhalifleri kutlayan ve *Esprit* dergisine yazılar yazanlar Mounier'nin entelektüel vârisleri olacaktı.

Kongresi kuruldu. İlk petrol kriziyle körüklenen Batı Alman çevreci hareketi siyasal alanda hızla yerini aldı. Yetmişlerin başındaki oturma eylemleri, protesto yürüyüşleri ve yurttaş girişimleri 1979 yılında temsilcilerini Almanya'nın iki eyaletinde parlamentoya sokma aşamasına kadar ilerleyen Yeşiller'i doğurdu –aralarında çiftçilerin, çevrecilerin, barışseverlerin ve kentli gecekondu sakinlerinin yer aldığı çeşitli kesimlerden destek görüyorlardı. Dört yıl sonra, ikinci petrol krizinin etkisiyle 1983 Federal seçimlerinde aldıkları desteği 568 bin oydan 2 milyon 165 bine (oyların yüzde 5,6'sı) çıkararak ilk kez parlamentoda temsil edilme (yirmi yedi sandalye) hakkını elde ettiler. Yeşiller 1985'te SPD ile koalisyon kurmuş, Hesse'yi yöneten büyük bölgesel hükümete girmişlerdi (Yeşiller'in genç politikacısı Joschka Fischer de Hesse'nin çevre ve enerjiden sorumlu bakanı oldu).

O sıralarda Avusturya ve Fransa'daki partilerin epey saygı görmesine rağmen Alman Yeşiller Hareketi'nin başarısı başka yerlerde hemen tekrarlanmadı. Batı Almanlar istisnaydı belki de. Bu yıllarda savaş sonrasında kendi canlanmalarını sağlayan ne varsa onlara karşı bir tutum içerisine girmişlerdi: 1966 ile 1981 yılları arasında "teknoloji" ve onun getirdiklerine iyi gözle bakanların nüfus içindeki oranı hızla düşerek yüzde 72'den yüzde 30'a gerilemişti. Batı Alman Yeşilleri aynı zamanda, küçük partilerin bile bölgesel ve Federal hükümetlere girebilmesine yol açan Almanya'daki nispi temsil sisteminin de çok yararını görmüşlerdi –İtalya'da da aşağı yukarı benzer bir sistem olmasına rağmen oradaki çevrecilere yaramadı: 1987'de İtalyan "Yeşiller Hareketi" yarım milyonun altında oy alarak 630 sandalyeden yalnızca 13'ünü elde etti. Belçika'daki iki ekolojik parti (biri Fransızca, öteki Flamanca konuşulan kantondan) de oylarını düzenli olarak artırıyordu: İlk ortaya çıktıkları 1981 yılında oyların yüzde 4,8'ini alırken 1987'de yüzde 7,1'e ulaşmışlardı. Öte yandan Britanya'da seçim sistemi küçük ya da uçtaki partileri dışarıda bırakmak üzere hazırlanmıştı ve bunu başarıyordu.

İskandinavya'da çevreciler (ya da barışseverler veya feministler) gibi tek konuya odaklı partilerin umudunu geniş bir yelpazeye yayılmış siyasal grupların varlığı sınırlıyordu –benzer kaygılar taşıdıklarını söyleyen Sosyal Demokratlar ya da Köylü partileri varken neden Yeşiller'e oy vereceklerdi? Çevrecilik, örneğin Norveç'te, en azından Almanya'daki kadar sıcak karşılanmıştı –daha 1970'te İşçi Partisi hükümetinin Kuzey Avrupa'daki en büyük çağlayan olan Kuzey Kutup Dairesi'ndeki Mardola'dan, üzerine iki hidroelektrik santral kurarak yararlanma planına ülke çapında şiddetle karşı çıkılmış ve Norveç'te çevreci politikaların doğuşunu kışkırtmıştı. Ancak ne Mardola olayı ne de onun

arkasından gelen nükleer santral kurma tasarılarına karşı protestolar bağımsız bir siyasal harekete dönüşmüştü: protestolar –ve de uzlaşmalar– iktidardaki çoğunluk içerisinde görüşülürdü.

Sonunda 1988'de parlamentoya girdikleri İsveç'te Yeşiller'in grafiği daha yüksekti; Finlandiya'da bağımsız çevreci adaylar ilk kez 1987'de seçim kazandılar, ancak ondan sonra, ertesi yıl çevreci bir parti olan Yeşiller Derneği'ni kurdular (Finli Yeşiller'in ülkenin zengin, kentli, "yuppie" güneyine göre yoksul, kırsal merkezlerde ve kuzeyde daha çok destek görmesi şaşırtıcı olmasa gerek). Fakat Finlandiya ve İsveç kuraldışıydı: barışseverler, feministler, çevreciler, özürlüler ve tek konuya odaklı diğer eylemciler kültürel çevrede kaygılarına yakınlık duyulduğundan öyle emindiler ki politikanın ana sahnesinden kopmayı göze almaya ve gerek iktidardaki çoğunluğu gerekse kendi gündemlerini tehlikeye atmadan destekçilerinin oylarını bölmeye katlanabilirlerdi.

Yukarıda da gördüğümüz üzere tek konuya odaklı partiler çoğu zaman bir krizin, bir skandalın ya da hoşa gitmeyen bir önerinin etkisiyle ortaya çıkıyordu: buna göre Avusturya'daki çevreciler ulusal güç oldukları ölçüde yükselişlerini, 1984'te Avusturya'nın doğusundaki Hainburg'da bulunan sulak orman arazisine hidroelektrik santralı yapma önerisi yüzünden yetkililerle aralarında çıkan sürtüşmeye borçluydular. Sosyalistlerin başını çektiği koalisyon hükümetiyle çevreci eylemciler arasında bunu izleyen sürtüşmede Yeşiller'in davası güçlendi: Hükümet daha sonra geri adım attıysa da bu olay hayal kırıklığına uğrayan sosyalist seçmenlerin, en çok da aydınlarla liberal profesyonellerin Yeşiller'e verdikleri desteği büyük ölçüde artırdı.

Tek konuya odaklanmış partilerin bolluğunun ve bunların genel kamuoyunda özümsenmesinin bedelini özellikle Sol'daki geleneksel örgütler ödedi. Proleter seçmenlerinin sürekli çekilmesiyle zayıflayan ve Çekoslovakya'nın istilaya uğramasıyla gözden düşen Batı Avrupa'daki komünist partiler en savunmasız olanlardı. Fransız Komünist Partisi'nin başındakiler 1956 olaylarıyla aralarına, 1968 olaylarıyla olduğu kadar bile mesafe çekmemiş ve yeni koşullara yarım yamalak ayak uydurmuş Stalinistlerdi. Doğuştan muhafazakâr olan, iplerini ele alamadığı ve denetleyemediği her konuya ya da kişiye kuşkuyla bakan Parti'nin aldığı oy oranı her seçimde düşüş gösterdi: 1946 yılında savaş sonrasının yüzde 28 tavanından sersemletici bir inişle 1977'de yüzde 18,6'ya düşmüş, 1980'lerin seçimlerindeyse yüzde 10'u görmüştü.

İtalyan Komünistler biraz daha iyi durumdaydı. Fransız Komünist hiyerarşisi neredeyse dünya çapında vasat ve çekicilikten uzakken –hemen her şeyde olduğu gibi bu da PCF'nin Sovyet örneğinin tıpatıp taklidi olmasının sonu-

cu– Palmiro Togliatti'den tutun da Enrico Berlinguer'e (1972'den 62 gibi erken bir yaşta öldüğü 1984 yılına dek parti başkanı idi) kadar PCI'nın liderleri zeki ve hatta etkileyici kimselerdi. Diğer bütün komünist örgütler gibi bu iki parti de tümüyle Sovyetler'den gelen mali yardımlara bağımlıydı: 1971 ile 1990 yılları arasında Sovyet elçilikleri Fransız Komünistleri'ne 50 milyon dolar, İtalyanlara 47 milyon dolar para aktarmıştı.[13] Ama hiç olmazsa İtalyanlar Sovyetler'in berbat faaliyetlerini –özellikle de Çekoslovakya'nın istilasını– herkesin önünde kınamaktan geri kalmıyorlardı.

İtalyan Komünistleri'nin (göreli) özerkliği Berlinguer'in 1973 tarihinde, Hıristiyan Demokratlara sınırsız muhalefeti bırakmak anlamına gelse bile, partisinin İtalyan demokrasisini savunma kararı almasıyla pekişti: Buna "tarihsel uzlaşma" dendi. Değişikliğe yol açan bir neden, 1973 Şili darbesiyle birlikte Berlinguer ve diğer komünist aydınların yaşadıkları şoktu, artık komünistler parlamenter çoğunluğu elde etseler bile kendi başlarına bir hükümet kurmalarına –ya Amerikalılar ya da onların İtalyan ordusundaki, iş dünyasındaki ve Kilise çevrelerindeki müttefikleri tarafından– izin verilmeyeceğini görmüşlerdi. Ama bu değişiklik aynı zamanda, bundan önceki konuda da gördüğümüz gibi, en az İtalyan devleti kadar Komünist Parti'nin de düşmanları olan Sağ ve Sol teröristlerin İtalyan demokrasisini tehdit etmelerine karşı bir tepkiydi.

Değişikliklerin seçimlere geçici olarak yararı dokundu. İtalya'daki komünist seçmenler hızla artıyordu –1958 seçimlerinde aldıkları 6,7 milyon oy 1972'de 9 milyona ulaşmış, dört yıl sonra Haziran 1976 seçimlerinde aldığı 12,6 milyon oyla PCI parlamentoda 228 sandalye elde etmişti. Kullanılan oyların yüzde 34,4'ünü alarak iktidardaki Hıristiyan Demokratların yalnızca yüzde 4 ve 34 sandalye gerisindeydi; batılı komünist bir parti için eşi görülmedik bir sonuçtu bu. PCI kendini "sistem" partisi olarak göstermek için inandırıcı çalışmalar yapıyordu, belki de (Henry Kissinger ve pek çok yabancı gözlemcinin korktuğu gibi) iktidarın yedek seçeneğiydi.[14]

İtalyan Partisi'nin yeni yaklaşımıyla, fikirlerine olmasa bile onun başarısına öykünen Fransız Partisi'nin daha az inandırıcı çabalarına "Avrupa Komünizmi" adı verildi –ilk kez İtalyan, Fransız ve İspanyol komünistlerinin 1975 kasımındaki toplantılarında dile getirilen ve İspanyol Komünistleri'nin genel sekreteri Santiago Carrillo'nun 1977 yılında yazdığı *Avrupa Komünizmi*

13 Aynı yıllarda Moskova eli açıklıkta ayrımcılık yapmadığını göstererek ufak çaplı Amerikan Komünist Partisi'ne de 42 milyon dolara kadar mali destek veriyordu.

14 13 Nisan 1976 günü, İtalyan seçimlerinden dokuz hafta önce Kissinger, ABD'nin İtalya'daki hükümette komünistlerin görev almasını "hoş karşılamayacak" olduğunu açıkça belirtecekti –böylelikle Berlinguer'in sezgilerini haklı çıkaracaktı.

ve Devlet adlı denemesinde kullanmasıyla resmi bir nitelik kazanmış oldu. İspanyol Partisi gizlilikten daha yeni sıyrılıyordu, liderleri kendi demokratik kimliklerini sağlamlaştırma hevesi içindeydiler. İtalyan yoldaşları gibi onlar da bunu başarmanın en iyi yolunun, hem çağdaş Sovyetler Birliği'nden hem de ve daha önemlisi ortak Leninist geçmişlerinden uzak durmaktan geçtiğini anlamışlardı.

"Avrupa Komünizmi" bir süreliğine hoşa gitti, ancak seçmenlerden çok, aslında dogmatik yıpranmanın ifadesi olan bu kavramı Marksizm'in yeniden siyasal canlanışı olarak yanlış yorumlayan aydınlarla akademisyenleri çekmişti kendine. Eğer batılı komünistler tarihlerinin yükünden kurtularak kendilerini Sol'un –*biricik*– demokratik hareketine göre yeniden uyarlayacaklarsa, yalnızca "proletarya diktatörlüğünü" değil, 1970'ler boyunca ideolojik süprüntüler ateşine atılan diğer tumturaklı dogmaları da denize bırakmalıydılar. Bir de Sovyet Komünizmi ile olan bağlarını terk ettiklerini herkesin önünde duyurmaları gerekiyordu ki bu ne Berlinguer'in ne de Carillo'nun elinden gelirdi.

Demek ki sözcüleri elinden gelen çabayı gösterse bile Avrupa Komünizmi kendi kendisiyle çelişiyordu. Moskova'ya boyun eğmek Lenin'in hep istediği gibi bütün komünist partileri tanıtan başlıca özellikti. Sovyetler Birliği'nin kendi ortadan kalkana kadar Batı Avrupa'nın komünist partileri ona kelepçeyle bağlıydılar –kendi gözlerinde olmasa bile seçmenlerinin gözünde kesinlikle öyleydi. PCI'nın belli bölgelerde (yerel) yönetimin doğal partisi olarak kendine yer edindiği İtalya'da komünistler yüksek oy alsalar da 1976'daki başarılarına bir daha ulaşamadılar. Ama başka ülkelerde Avrupa Komünizminin düzenli çöküşü neredeyse kesintisiz sürüyordu. Onun isim babası İspanyol komünistleri 1982 yılında oylarının yalnızca yüzde 4'te kaldığını göreceklerdi.

İlginçtir, Moskova'daki Leonid Brejnev Avrupa Komünizminin ondan uzak kalarak yerel tabanını güçlendirme çabalarını destekliyordu. Sovyetler'in o sırada izledikleri uluslararası yumuşama stratejisinin gereği olan bu adımın sözde komünist reformculara pek yararı olmadı. Ama diğer taraftan, onlara aktardıkları hem nakit hem de ayni yardımlar sürdüğü için Sovyet liderlerin sınırlı siyasal etkisinde olan ve yakın gelecekte iktidara gelme olasılıkları pek olmayan batılı komünist partilere gösterdikleri ilgi kayboluyordu. Oysa özellikle nüfuzlu mevkilerdeki sosyal demokratların durumu farklıydı. Bölünmüş kıtada hâlâ zorlu deneylerden geçen Almanya'daki sosyal demokratlarsa ilgi odağıydılar.

1969'da Willy Brandt'ın önderliğindeki Batı Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) Federal seçimlerde çoğunluğu elde etmiş ve Hür Demokrat Parti ile koalisyon hükümeti kurarak muhafazakâr Hıristiyan Demokratları Federal Cumhuriyet kurulduğundan beri ilk kez muhalefete itmişti. Brandt daha önce Kiesinger'in Büyük Koalisyonu'unda üç yıl dışişleri bakanı olarak görev yapmış ve o zaman politikanın baş mimarı olan Egon Bahr ile işbirliği içinde Almanya'nın Sovyet blokuyla ilişkilerinde yeni yaklaşımı olan Alman dış politikasının yeni çıkışını hazırlamaya başlamıştı: *Ostpolitik*.

O güne kadar Batı Alman dış politikasında Adenauer'in ortaya attığı, Batı Avrupa Birliği, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve NATO ile Batı'ya sıkı sıkıya bağlanacak yeni Cumhuriyet doğuda Demokratik Alman Cumhuriyeti'ni (DAC) tanımayı reddetmekte kararlıdır, görüşü egemendi. Almanya'yı bir tek FAC'nin temsil ettiğini savunan Adenauer, aynı zamanda Sovyetler Birliği dışında DAC ile diplomatik ilişkileri olan devletleri tanımaya da yanaşmamıştı. Ondan sonra gelen Ludwig Erhard Bükreş, Sofya, Varşova ve Budapeşte'de ticaret misyonları kurmuştu; fakat bu ilke gerçek anlamıyla ilk kez, 1967'de Brandt'ın teşvikiyle Bonn tarafından Romanya, onun arkasından da Yugoslavya ile diplomatik ilişkiler kurulduğu zaman ihlal edilmişti.

Adenauer Orta Avrupa'da herhangi bir yumuşama ya da askeri çekilmenin söz konusu olması için öncelikle Almanya'nın bölünmesinin ve doğusuyla arasında sürüncemede kalan sınır anlaşmazlıklarının çözümünün ele alınması gerektiğinde her zaman ısrar etmişti. Ancak 1961'de Berlin Duvarı'nın dikilmesine karşı çıkmaya itiraz etmekle, Birleşik Devletler Berlin sınırını açık tutmak için savaşı göze almaya istekli olmadığını göstermişti. Ayrıca Başkan Lyndon Johnson'ın 1966 ekiminde doğruladığı üzere Amerika artık dış politikasını Almanya'nın gelecekte yeniden birleşmesi ilkesine tutsak etmeyecekti. Mesaj açıktı: Yumuşamanın önkoşulu olarak "Alman sorununun" çözümünde dayatmak yerine yeni kuşak Alman diplomatları, eğer amaçlarına ulaşmak istiyorlarsa, önceliklerinin sırasını değiştirmeliydiler.

Eğer Willy Brandt Batı Alman politikalarının anlaşmalarını ihlal etmeyi göze almaya hazırsa, bu büyük ölçüde Batı Berlin Belediye Başkanlığı döneminde edindiği deneyimlerin sonucuydu. Dahası en ateşli *Ostpolitik* savunucularından bazılarının Berlin'in eski belediye başkanlarının arasından çıkması rastlantı değildi –Brandt, geleceğin Federal Devlet Başkanı Richard von Weizsäcker ve Willy Brandt'tan sonra SPD'nin başına geçen Hans-Jochen Vogel. Bu adamlar batılı müttefiklerin Avrupa'daki bölünmenin sonunu getirmek için uygun olmayan hiçbir riske atılmayacaklarını çok iyi anlamışlardı –Çekoslovakya'nın Var-

şova Paktı tarafından istilasını Batı'nın direnmeden kabullenmesi bu yorumu doğruluyordu. Eğer Batı Almanlar Orta Avrupa'daki açmazdan kurtulmak istiyorlarsa, bunu kendi başlarına, Doğu'daki yetkililerle doğrudan ilişki kurarak yapmaları gerekecekti.

Bunları hiç aklından çıkarmayan Brandt ile Bahr doğuya yönelik tutumlarını belirlerken Bahr'ın "*Wandel durch Annäherung*" –uzlaşarak değiştirme– adını verdiği bir yol çizdiler. Amaç, türlü yollardan –diplomatik, kurumsal, kişisel– temaslar kurarak "Yalta'yı aşmak"; böylece iki Almanya arasındaki ve Avrupa içindeki ilişkileri ne yurtta ne yurtdışında huzursuzluk yaratmadan "normalleştirmek" olarak saptandı. Kendine özgü çarpıcı yepyeni bir yöntemle Brandt Batı Almanya'nın DAC'nin gayri meşruluğu konusundaki ısrarını ve yeniden birleşmenin tartışılmaz gereğini sessizce terk etti. Bundan böyle Bonn Alman halkının temel birliğini onaylamayı sürdürecek ama Doğu Almanya'nın reddedilmez *gerçekliği* tanınacaktı: "Bir Alman ulusu, iki Alman devleti."[15]

1970 ile 1974 yılları arasında Brandt ve dışişleri bakanı, Hür Demokrat Partisi'nden Walter Scheel belli başlı bir dizi diplomatik pazarlıklardan sonra anlaşmalar imzaladılar: 1970'te Moskova ve Varşova ile varılan antlaşmalar savaş sonrasında çizilen, Almanları ayıran ve Almanya-Polonya arasındaki sınırların *fiili* varlığı ve dokunulmazlığını kabul ediyor ("mevcut sınır çizgisi... Polonya Halk Cumhuriyeti'nin resmi batı sınırıdır") ve Almanya ile doğu komşuları arasında "Avrupa'daki geçerli siyasal duruma dayalı" yeni bir ilişki kurulmasını öngörüyordu; 1971'de Berlin ile ilgili dört taraflı anlaşmayla Moskova orada tek taraflı değişiklikler yapmayacağını ve sınırdan geçişleri kolaylaştırmayı kabul etmişti, ardından da DAC ile yapılan ve 1973 yılında Bundestag tarafından onaylanan Temel Antlaşma gereği Bonn bir yandan DAC'den batıya gelmeyi başarmış herkese yurttaşlık hakkı vermeyi sürdürürken, diğer yandan bütün Almanların *tek* meşru temsilcisi olduğu iddiasından vazgeçti; Prag'la bir antlaşma imzalandı (1973); 1974 mayısında da DAC ile karşılıklı "Daimi Temsilci" atanması için anlaşmaya varıldı.

Bu kişisel başarıları için ve Varşova Gettosu'nun anısına saygıyla eğildiği Varşova ziyaretinden sonra Willy Brandt'a Nobel Barış Ödülü verildi. Kendi ülkesinde de başarılıydı –1972 seçimlerinde partisi SPD ilk defa Federal

15 Brandt'ın 1969'da göreve geldikten sonraki ilk kararlarından biri "Bütün Alman Sorunu Bakanlığı'nın" adını "Almanlararası İlişkiler Bakanlığı" olarak değiştirmekti: Federal Cumhuriyet'in bütün Almanların yasal temsilcisi olduğu iddialarını sürdürmesinden korkan Doğu Almanları yatıştırmak ve DAC'yi ayrı ve kalıcı bir kişilik olarak görmeye hazır olduğunu göstermek istiyordu.

Parlamento'da lider parti konumuna yükseldi. Sınırlar ve toplumlarla ilgili son karara varılmadığı, Yalta'daki bölünmenin *de jure*[16] statüsü olmadığı ve Almanya'nın Aralık 1937'de belirlenen sınırların devamının yasal geçerliliği yönünde Bonn'un uzun süreli ısrarından geri adım atmış olsa bile Brandt ülkesi Almanya'da çok popülerdi.[17] Üstelik yalnızca Batı'da da değil: 1970'te Doğu Alman topraklarını ziyaret eden ilk Batı Alman lider olarak Erfurt'a gittiği zaman Brandt'ı coşkulu bir kalabalık karşılamıştı.

1974'te patlak veren casus skandalından sonra istifa etmeye zorlanan Brandt'ın ardından şansölyeliğe gelen halefleri –Sosyalist Helmut Schmidt ve Hıristiyan Demokrat Helmut Kohl– genel *Ostpolitik* çizgisinden hiç ödün vermediler, yalnızca genel diplomasiyle değil, resmi ya da gayri resmi, insani temasları, pürüzsüz ilişkileri kolaylaştırmak, Batı Almanların öç almaya yönelik politikalar gütmesinden duyulan korkuları silmek ve genelde Bonn'un doğu komşularıyla ilişkilerini "normalleştirmek" için tasarlanmış DAC ile çok yönlü bağlantılar kurarak bunu sürdürdüler –Almanya'nın savaş sonrası sınırlarını tanıyan Moskova Antlaşması'nın ardından Brandt'ın dediği gibi, "bu antlaşma ile uzun zamandan beri kumarda kaybedilenler dışında bir şey kaybedilmiş olmadığını" kabul etmişlerdi.

Ostpolitik mimarları eğer emellerine ulaşmak istiyorlarsa, belli başlı üç kitleyi göz önünde bulundurmak zorundaydılar. Batı Avrupalılar Almanya'nın yüzünü Doğu'ya dönmediğine ikna olmalıydı. Fransız Cumhurbaşkanı Georges Pompidou'nun Moskova Antlaşması'na ilk tepkisi Büyük Britanya'ya kışkırtıcı önerilerde bulunmak olmuştu –Britanya'nın Avrupa Topluluğu'na üyeliği artık daha az uysal olan Almanya'ya karşı denge unsuru olarak umut vericiydi. Fransızlar (yirmi yıl sonra Pompidou'nun haleflerinin Almanların birleşmesinin ardından Almanya'nın Avrupa ortak para birimine geçmeyi taahhüt etmesiyle ikna olması gibi) Almanların Federal Cumhuriyet'ini Batı Avrupalı kurumlara her zamankinden daha sağlam bağlamaya söz vermesiyle yatışmışlardı; ancak Maliye Bakanı Helmut Schmidt'in 1973'te "değişen dünya" içindeki "Doğu ile Batı'nın geleneksel kategorilerinin" önemini yitirdiği yollu sözleri Washington gibi Paris'te de çabucak unutulacağa benzemiyordu.

İkinci kitle her iki taraftaki Almanlardı. Pek çoğuna göre Brandt *Ostpolitik* ile gerçek kâr payı dağıtmıştı. İki Almanya arasında görüşmeler ve iletişim

16 yasal (ç.n.)

17 Bu yasal geçerlilik ve onu çevreleyen duygusal konular Doğu Almanya ile ilişkilerin kurulmasını sağlayacak 1973 Temel Antlaşması'nı imzalamak için Hıristiyan Demokratik Parti'nin başlangıçta gösterdiği isteksizliği –ve de Hıristiyan Demokratların doğu sınırları sorununu ta 1990'a dek gündemde tutmaktaki ısrarını açıklar.

gelişiyordu. 1969'da Batı'dan Doğu Almanya'yı telefonla arayanlar yalnızca yarım milyon kişiyle sınırlıydı. Yirmi yıl sonra bu sayı 40 milyona yaklaştı. 1970 yılında varlığı neredeyse bilinmeyen Berlin'in iki yakası arasındaki telefon görüşmeleri 1988 itibariyle yılda 10 milyon arama düzeyine çıktı. Seksenlerin ortalarında Doğu Almanların çoğu Batı Alman televizyon kanallarına sınırsız erişim olanaklarına sahipti; öyle ki Doğu Alman yetkililer işi iyice azıtıp eğer Doğu Almanlar evlerinde Batı Alman televizyonunu seyredebilirlerse, oraya göç etmelerine gerek kalmaz düşüncesiyle "cahiller vadisi" (bu adın verilmesinin nedeni Batı Almanya'dan gelen televizyon sinyallerinin topografik engellerle kesilmesiydi) denen Dresden çevresine kablo bile döşemişlerdi. Bu ve ailelerin birleştirilmesi, siyasal mahkûmların serbest bırakılarak Batı'ya gitmelerine izin verilmesini de içeren başka düzenlemeler *Ostpolitik* yararına oluyor ve Batı Almanların "istikrarlı" ve "sürprize yer vermeyen" politikasına komünistlerin duyduğu güvenin arttığını gösteriyordu.

Doğu Almanya'nın yöneticileri bu gelişmelerden hoşnut olmak için sağlam gerekçelere sahiptiler. 1973 eylülünde Birleşmiş Milletler Doğu ve Batı Almanya'yı egemen devletler olarak tanıyıp kabul etmişti; bir yıl içerisinde Demokratik Alman Cumhuriyeti ABD dahil sekiz ülke tarafından diplomatik düzeyde tanınıyordu. Bonn'da yaşanan değişikliklerin ters sonucu, DAC liderlerinin "Almanya" demeyi bırakıp DAC'den kendine özgü ve meşru, kendine ait bir geleceği olan –köklerinin bir tek "namuslu" anti-faşist Almanlara değil, aynı zamanda Prusya toprakları ve mirasına uzandığını iddia ettikleri– başlı başına bir *Alman* devleti olarak güvenle söz etmeye başlamalarıydı. 1968 DAC Anayasası demokrasi ve sosyalizme dayalı birleşmeyi taahhüt ederken, 1974 anayasa değişikliklerinde bu sözler çıkarılmış, yerini "SSCB'nin değişmez ve sonsuz müttefiki" olarak kalınacağı andı almıştı.

DAC'nin *Ostpolitik*'e resmen ilgi duymasının daha ivedi ve maddi dayanakları da vardı. 1963'ten beri DAC siyasal mahkûmları para karşılığında Bonn'a "satmayı" sürdürüyordu, aldığı para adayın "değerine" ve niteliklerine göre değişirdi. 1977'de Doğu Alman hapishanelerinden bir mahkûmun çıkarılması için Bonn kişi başına 96 bin Alman Markı öderdi. Yeni politikanın diplomatik başarıları arasında sınırla bölünmüş ailelerin yeniden birleşmesini bir sisteme bağlamak da vardı: Pankow'daki yetkililer bunun karşılığında kişi başına fazladan 4 bin 500 Alman Markı daha alırlardı (kelepirdi bu – Romanya'nın diktatörü Çavuşesku 1983 yılında etnik Almanların Romanya'dan ayrılmasına izin vermesinin karşılığında kişi başına 8 bin Alman Markı alıyordu). Bir hesaba göre 34 bin mahkûmun serbest bırakılmasının, 2 bin çocuğun ana babalarına

kavuşmasının ve 250 bin ailenin yeniden birleşmesinin "ayarlanması" karşılığında DAC'nin Bonn'dan aldığı para 1989 itibariyle 3 milyon Alman Markı'na yakındı.[18]

Bu gelişmelerin hedeflenmeyen sonuçlarından biri "birleşme" konusunun Alman siyasal gündeminden düpedüz kalkmasıydı. Bölünmüş ülkenin yeniden birleşmesi Brandt'ın deyişiyle, Federal Cumhuriyet'in "yaşam yalanı" –*Lebenslüge*– olarak kalmıştı kuşkusuz. Ne var ki 80'li yılların ortalarında, beklenmedik bir anda yaşanmasından birkaç yıl önce yeniden birleşme konusu artık kamuoyunda ses getirmiyordu. Ellili ve 60'lı yıllarda yapılan anketlere göre, Batı Alman nüfusunun yüzde 45'i birleşmenin günün "en önemli" sorunu olacağını düşünürlerdi; 70'li yılların ortalarından sonra bu oran yüzde 1'i hiç geçmemişti.

Bonn'un yeni yaklaşımını hedef alan üçüncü kitle, Sovyetler Birliği'ydi elbette. Willy Brandt'ın 1970'te Brejnev ile başlattığı ilk pazarlıklardan yaklaşık yirmi yıl sonra Gorbaçov'un Bonn'u ziyaretine kadar Batı Almanların doğuda "normalleşme" planlarının hepsi, herkesçe bilindiği üzere Moskova'dan geçiyordu. Helmut Schmidt'in sözleriyle, "doğal olarak Alman-Sovyet ilişkileri *Ostpolitik*'in merkezinde durmaktadır." O kadar ki Batı Almanlarla Ruslar Polonya'nın yeni sınırlarının daimi kalması (Avrupa'da artık yerleşmiş uygulamayla Polonyalılara fikirleri sorulmaksızın) ve Bonn'un Halk Cumhuriyeti'ni tanımayı kabul etmesi konusunda anlaşmaya varır varmaz, Batı Almanlar ve Ruslar arasında ortak zemin sağlanmış oluyordu.

Leonid Brejnev Sovyet Komünist Partisi'nin bir lideri tarafından ilk kez gerçekleştirilen ziyaretle 1973 mayısında Bonn'a gittiği zaman Helmut Schmidt ile birlikte savaş günlerinden kalma ortak anılarını –Schmidt'in rahatlıkla "gece gündüz Almanya için çarpışırken içinden Hitler'in yenilmesini dilediğini" anlatabildiği– sıcak bir ortamda paylaşmayı bile başarmıştı. Başından sonuna kadar Üçüncü Reich'a içtenlikle karşı olan Willy Brandt'ın anılarında serinkanlılıkla dile getirdiği gibi "karşılıklı savaş anıları anlatılırken, sahte olanla gerçek olan birbirine karışır." Yine de anılar hayal ürünü olsa bile ortak çıkarlar yeterince gerçekti.

SSCB uzun yıllardır savaş sonrası kazanımlarının ve Avrupa'nın yeni sınırlarının resmen tanınması için baskı yapmaktaydı; ayrıca bunun resmi bir Barış Konferansı'nda yapılmasını tercih ediyordu. Batılı müttefikler, özellikle de ABD

18 *Ostpolitik*'in en başından itibaren hâlâ Almanya'nın doğu ya da güney sınırlarının ötesinde yaşayan Almanlar olan *Volksdeutsche*'ye özel ilgi ve ayrıcalıklar tanınmıştı. Aileleri ya da etnik kökenleriyle belirlenen böyle kimseler eğer Federal Cumhuriyet'e ulaşabilirlerse, kendilerine tam yurttaşlık veriliyordu. Ukrayna, Rusya, Romanya, Macaristan ve başka yerlerden gelen yüz binlerce insan yüzyılın ilk yarısında inkâr etmek için onca sıkıntıya girdikleri Alman kökenlerini birdenbire yeniden keşfetmişlerdi.

epeydir *statüko*'nun *fiili* kabulünün ötesine geçmekte isteksiz davranmakla daha çok "Alman Sorunu'nun" çözümünü geciktiriyorlardı. Ama artık Almanlar kendi doğu komşularına barış çubuğu uzattıklarına göre batılıların duruşu da değişmeliydi; Sovyet liderler düşlerine yaklaşmışlardı. SSCB ve Çin ile yumuşama konusundaki ateşli stratejilerinin bir parçası olarak Richard Nixon ile Ulusal Güvenlik Danışmanı Henry Kissinger seleflerine kıyasla Moskova ile görüşmelere daha açıktılar –belki de Sovyet rejiminin yapısından o kadar rahatsız değildiler: Kissinger 19 Eylül 1974 günü ABD Senatosu Dış İlişkiler Komisyonu önünde yaptığı konuşmada, uluslararası yumuşama için Sovyetler'in iç reformları beklenmemeli demişti.

Dolayısıyla 1971 yılı aralık ayında NATO'ya üye ülkelerin bakanları Brüksel'de toplanarak Avrupa Güvenlik Konferansı'na prensipte katılma kararı aldılar. Bir yıl içinde Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de hazırlık toplantısı yapıldı; 1973 temmuzunda Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği İçin Resmi Konferans yine Helsinki'de toplandı. Otuz beş ülke (ABD ile Kanada da dahil olmak üzere) katılmıştı –bir tek Arnavutluk katılmayı reddetti. Onu izleyen iki yıl boyunca Helsinki konferansı katılımcıları Doğu-Batı ilişkilerinin iyileşmesine yönelik ve daha başka konularda "güven inşa edici" anlaşmalar düzenlediler, taslaklar hazırladılar, önergeler kaleme aldılar. 1975 ağustosunda Helsinki Anlaşmaları oybirliğiyle onaylanıp imzalandı.

Görünüşte Sovyetler Birliği Anlaşmalardan en kârlı çıkan ülkeydi. Nihai Senet'in "I. Temel İlkesi" gereği "katılan Devletler, özellikle, her devletin hukuk eşitliğini, toprak bütünlüğünü ve özgürlük ile siyasal bağımsızlığını da kapsamak üzere, karşılıklı olarak birbirinin egemen eşitlik ve kişiliği ile birlikte egemenliğini kavrar ve bu kavramın özünde bulunan tüm haklara saygı gösterirler" şeklinde görüş birliğine varılmıştı. Ayrıca Dördüncü Temel İlke'de katılımcı devletlerin "karşılıklı ilişkileri nasıl olursa olsun, doğruca veya dolaylı, tek başlarına veya topluca bir biçimde, bir başka katılan devletin ulusal yetkisi çerçevesine giren işlere veya dış işlerine karışmaktan kaçındıklarını" taahhüt ettikleri belirtiliyordu.

Brejnev ve çalışma arkadaşları bundan fazlasını isteyemezlerdi. Yalnızca savaş sonrası Avrupası'nın siyasal bölünmeleri artık resmen ve kamuoyu önünde kabul edilmekle kalmamış, DAC ile diğer uydu rejimlerin egemenliği ve toprak bütünlüğü de resmen tanınmıştı; batılı güçler ilk defa her türlü "bir başka katılımcı devlete karşı silahlı müdahale ya da böyle bir müdahale tehdidini" bırakmış oluyorlardı. Kuşkusuz NATO ya da ABD'nin Sovyet Bloku'nu istila etme olasılığı uzun zamandır önemsiz bir düzeydeydi: Aslında 1948'den beri böyle

bir silahlı müdahaleye kalkışan *tek* ülke Sovyetler Birliği'nden başkası değildi... hem de iki kere.

Öte yandan "katılan devletlerin katılan her bir devletin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini" belirten IV. Temel İlke ile birlikte Helsinki anlaşmalarındaki bu maddeler Moskova'nın kendi güvensizliğinin göstergesi olması bakımından önem taşıyordu. Batı Almanya ile yapılan anlaşmalar ve Helsinki Nihai Senedi arasında geriye dönük olarak Potsdam'ın teyidi ve kabulünü sağlayan Sovyetler Birliği sonunda amacına ulaşmış olarak derin bir oh çekebilirdi. Bunun karşılığında, göründüğü kadarıyla, konferansın batılı katılımcıları itiraz edilmez *formalite* maddelerinden biraz daha fazlasını kotarmaya çalışmış ve başarmışlardı: sürüncemedeki ve gelecekteki anlaşmazlıkların vb. giderilmesine yönelik toplumsal, kültürel ve ekonomik işbirliği ile iyi niyetli ortaklık.

Fakat Helsinki ilkelerinin "üçüncü sepet" adı verilen bir başka bölümünde de yalnızca devletlerin değil VII. Temel İlkeler başlığı altında toplanan kişilerin ve toplumların hakları da sıralanmıştı (Devletler "ırk, cinsiyet, dil ve din ayırımı gözetmeksizin, herkes için düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüklerini de kapsamak üzere, insan haklarına ve temel özgürlüklere" ve VIII. Temel İlkeler'deki "Halkların haklarının eşitliğine ve kaderlerini kendilerinin saptamaları haklarına" saygı gösterirler). Bu maddeler, altlarına imza atan liderlerin çoğunun dikkatinden kaçmıştı –Demirperde'nin her iki tarafında da bunların vitrin süslemeleri, kamuoyuna sus payı veren sözler olduğu, zaten yürürlüğe konmalarının olanaklı olmadığı varsayılıyordu: nasıl olsa IV. ve VI. Temel İlkeler altında yabancıların imza sahibi devletlerin iç işlerine karışamayacağı belirtilmişti. Dünyaya küsmüş bir Çek aydınının o dönemde dediği gibi, Helsinki pratikte *Cuius Regio, Eius Religio* oyununun yeniden sahnelenmesiydi: kendi sınırları içerisinde hakanlar bir kez daha yurttaşlarına diledikleri gibi davranma iznine sahip olmuşlardı.

İşler öyle gitmedi. 1975 Helsinki ilkeleri ve protokollerinin çoğu yürürlükteki uluslararası düzenlemelerin hediye paketinden başka bir şey değildi. Ama VII. Temel İlke yalnızca imza atan devletleri "ırk, cinsiyet, dil ve din ayırımı gözetmeksizin, herkes için düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüklerini de kapsamak üzere, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı" göstermek zorunda bırakmakla kalmıyordu. Aynı zamanda otuz beş devletin hepsi "insan kişiliğinin özündeki onurdan doğan ve kişinin özgür ve tam gelişmesi için zorunlu bulunan, yurttaşlık hak ve özgürlükleriyle, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve başka hakların ve özgürlüklerin etkin biçimde kullanılmasını geliştirme ve destekleme" ve "kendi vicdanının buyruğu uyarınca, tek başına ya da topluca

bir din veya inanca inanmak ve onun gereklerini yerine getirmek özgürlüğünü kişiye tanıma" gerekliliği getiriyordu.

Bu uzun uzadıya sözler ve yaptırımı olmayan hak ve yükümlülükler listesinden Helsinki Hakları hareketi doğdu. Uzun zamandır bekledikleri uluslararası konferans anlaşmasını elde ettikten sonraki bir yıl içinde Sovyet liderler giderek büyüyen ve sonunda denetimden çıkan çeşitli çevrelerden, derneklerden, şebekelerden, şirketlerden ve bireylerden hükümetlerinin "yalnızca" aynı anlaşmanın içeriğine uyması, Nihai Senet'in de gerektirdiği gibi "bu alanda uluslararası bildiriler ve sözleşmelerdeki kayıtlı yükümlülüklerini de yerine getirirler" maddesine bağlı kalması yollu baskılarla karşı karşıya kaldılar. Helsinki'deki müdahale etmeme maddelerini ciddiye alması konusunda Henry Kissinger'a ve dik kafalı haleflerine güvenmekle Brejnev iyi yapmıştı; ama ondan sonra gelen daha ütopik paragrafları başkalarının en az o kadar ciddiye alacakları aklına gelmemişti (ne onun ne de Kissinger'ın).[19]

Kısa vadede Sovyet yetkililer ve Doğu Avrupa'daki çalışma arkadaşları bireysel ya da toplu haklar adına yükselen sesleri kolayca bastırabileceklerdi elbette: 1977'de Ukraynalı "Helsinki Hakları" grubunun liderleri tutuklanıp üç yıldan on beş yıla varan hapis cezalarına çarptırıldılar. Fakat komünist liderlerin kendi rejimlerinin uluslararası meşruiyetinin kaynağı olarak "Helsinki" anlaşmalarını vurgulamaları yine başlarına bela olacaktı: Moskova'nın yakın tarihte girdiği taahhütleri gündeme getiren eleştirmenler (hem yurtiçinde hem de yurtdışında) şimdi kamuoyu baskısını Sovyet rejimlerine yöneltebilirlerdi. Böyle bir muhalefet karşısında şiddetli kısıtlamalara gitmek hem etkisiz kalırdı hem de duyulduğu ölçüde kendi kendini baltalamak olurdu. Kendi olumsuzcu yaklaşımlarının tuzağına düşen Leonid Brejnev ile arkadaşları istemeden kendi savunmalarında yara açmışlardı. Bütün beklentilerin tersine bunun ölümcül olduğu ortaya çıkacaktı.

19 İlk "Helsinki Grubu" 12 Mayıs 1976'da Moskova'da kuruldu. Aralarında Yuri Orlov, Yelena Bonner ve Anatoly Sharansky'nin de bulunduğu on bir kurucu üyesi vardı. Helsinki Watch—İzleme Grubu- iki yıl sonra Helsinki'de imza atan devletlerin insan hakları ihlallerini kamuoyuna duyurmak üzere özellikle kurulmuş uluslararası bir şemsiye örgüttür.

16
GEÇİŞ DÖNEMİ

"Geriye dönük olarak en büyük tek hatamız seçimlerin yapılmasına izin vermekti. Çöküşümüzün sebebi ona dayandırılabilir."
Komutan Otelo Saraiva de Carvalho

"Sorun İspanya. Çözüm Avrupa."
Ortega y Gasset

"Avrupa yalnızca maddi sonuçlarla değil, ruh kazanmakla ilgilidir. Avrupa bir ruh halidir."
Jacques Delors

Kuzey Avrupa'da yurtiçi ve uluslararası değişim perde arkasında Büyük Devletlerin hiç eksik olmayan dalavereleriyle kıtadaki Doğu-Batı bölünmesine karşı yaşanıyordu. Fakat Akdeniz Avrupası'nda yerel kaygılar baskındı. Yetmişli yılların başlarına kadar İspanya, Portekiz ve Yunanistan yalnızca coğrafi açıdan değil başka yönlerden de Avrupa'nın dışında kalmışlardı. Soğuk Savaş ittifaklarında "batılı" oldukları (Portekiz ve Yunanistan NATO üyesiydiler) dikkate alınmazsa, üç ülke de apayrı yerlerdeydi. Yurtdışında çalışan kırsal işgücü fazlasının gönderdikleri dövizlere ve büyüyen turizmine büyük ölçüde bağımlı ekonomileri Avrupa'nın güney çemberindeki diğer ülkelerin ekonomilerine benziyordu: Yugoslavya ya da Türkiye'ye. Güney İspanya'da ve Portekiz ile Yunanistan'ın çoğu yerinde yaşam standardı Doğu Avrupa'daki ve gelişmekte olan ülkelerdeki yaşam standardıyla eşdeğerdeydi.

1970'lerin başlarında her üç ülke de Batı Avrupa'dan çok Latin Amerika'nın yabancı olmadığı otoriter yöneticilerin egemenliğindeydi; savaş sonrası yılların siyasal dönüşümleri onları es geçmişe benziyordu. Portekiz'de –1932'den 1970'e Antônio Salazar baştaydı– ve General Franco'nun 1936'da yaptığı askeri darbeden sonra 1939'dan 1975'teki ölümüne dek muhalefetsiz yönettiği İspanya'da başka bir çağdan kalma otorite hiyerarşileri sanki oldukları yerde donmuşlardı. Yunanistan'da askeri dümenler çeviren hizip 1967'de kralı tahttan indirip parlamentoyu kapatmıştı; o günden sonra ülke albaylar cuntasıyla yönetiliyordu. İstikrarsız geçmişin hayaleti bu üç ülkenin de umut vaat etmeyen geleceklerine gölge gibi çökmüştü.

Yunanistan'ın yakın tarihi de İspanya'nınki gibi iç savaş yüzünden epey karanlıktı. İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda KKE[1] kendi denetimindeki köylerde terör estirerek Yunanlann çoğunun belleğinde korkulu ve radikal Sol'u baskı ve gaddarlıkla bağdaştıran izler bırakmıştı. Komünistler 1949 ekiminde mücadeleyi bıraktıktan sonra, sürekli baskı görme sırası Sol'a gelmişti. Savaş zamanından kalma (savaşın ilk yıllarında Almanlara karşı çarpışmış olanlar da dahil) partizanlar ileriki yıllarda yabancı ülkelere sürgüne gitmeye zorlandı. Çocukları, hatta torunlarıyla birlikte geride kalanlarsa ta 70'lerin ortalarına dek kamu sektöründe çalışma hakkından yoksun bırakıldılar. Komünistler Makronisos adasındaki ünlü cezaevinde uzun süre tutuluyor ve dillere destan caniliklere maruz kalıyorlardı.[2]

Öte yandan Yunanistan'daki siyasal bölünmeler Soğuk Savaş kategorilerine ne kadar uygun görünse de her zaman kendine özgü bölgesel kaygıların etkisindeydi. 1949 martında Tito-Stalin çekişmesinin doruğuna çıktığı sırada, uluorta Moskova yanlısı KKE bağımsız Makedonya taleplerini destekleyen bir radyo bildirisi (Bükreş'ten) yayınlamıştı. Amaç, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünün dağılmasını destekleyerek Tito'yu zayıf düşürmekti, ama böyle bir etkisi olmadı. Onun yerine Komünizm'in zaferinin Slav ve Arnavutluk azınlıklarıyla birlikte kuzeydeki Makedonya'nın özerkliğiyle sonuçlanacağı, dolayısıyla Yunan devletinden ayrılacağı izlenimini uyandırarak bir kuşak insan için Yunan Komünizmi'nin *yurttaki* güvenilirliğini sarstı.

Bu konunun önemi Yunan milliyetçiliğinin, bölgesel değerlerle bile görülmedik ölçüde özgüvensiz olmasından kaynaklanıyordu. Eski imparatorluktan kalma Türkiye'deki eski efendileriyle her an çatışma beklentisi içine giren,

1 Açılımı: Kommounistikó Kómma Elládas –Yunanistan Komünist Partisi. (ç.n.)

2 Makronisos'taki gardiyanlar komünistleri tövbe etmeye zorluyor, reddedenler, aynı yıllarda Pitesti'deki hapishanelerde, o kadar ağır olmasa da Romanyalı komünistlere uygulanan yöntemlerle cezalandırılıyordu. Bkz. Altıncı Bölüm.

Arnavutluk ile 1940 yılından beri (1985'e dek sürüncemede kalacak) savaş halinde olan ve sınırlarını Yugoslavya ve Bulgaristan gibi geniş Slav toplumlarıyla paylaştığı gerçeğini kabullenmeye istekli olmayan Yunanistan'ın savaş-sonrası muhafazakâr politikacıları demokrasi ya da savaş-sonrası uzlaşmalarda düzen ve istikrar arıyorlardı. Yeni uluslararası bölünmeler Yunanistan'ın önceki kaygılarıyla çelişince Yunan kralı, ordusu ve bakanları Batı'ya kendilerini istikrarsız bir bölgede en güvenilir müttefikleri olarak tanıttılar.

Bağlılıklarının karşılığını fazlasıyla alıyorlardı.[3] 1947 şubatında Paris Antlaşması ile İtalya On İki Adalar'ı Atina'ya bırakmaya zorlanmıştı. "Truman Doktrini" ve Marshall Planı'nın açıklanmasından sonra Amerikan yardımından en çok yararlanan ülke Yunanistan'dı. Ülke 1952 yılında NATO'ya kabul edilmişti, Yunan silahlı kuvvetleri planlama ve levazım konusunda geniş yardım görmekten çok mutluydu. Orduya düşen görev de can alıcı işlevini kanıtlamaktı elbet. Britanyalılar aslında kurtarılmış Yunanistan'a layıkıyla siyasal olmayan bir ordu ve modern bir polis gücü bırakmayı umut etmişlerdi; ama zamanın ve mekânın koşullarında bunun olanaksız olduğu görüldü. Yunan ordusu sekiz yıllık savaştan ödünsüz anti-komünist, kralcı ve demokratik olmayan bir kimlikle çıkmıştı, NATO ve onun Amerikalı dostlarıyla ittifakı kendi devletindeki siyasal kurumlara olan bağlılığından çok daha sağlamdı.

O kadar ki –bu açıdan bakıldığında geleneksel İspanyol subay sınıfı gibi– Yunan subaylar kendilerini ulusun savunmasına ant içmiş geçici anayasal bir kurumdan çok, onun ve bütünlüğünün bekçisi olarak görüyorlardı. Savaş-sonrası Yunan siyasal yaşamında ordu başından beri etkindi: Ellilerin ilk yıllarında yapılan ulusal seçimlerin galibi "Yunan Birlik[4]" Partisi'nin başında İç Savaş sırasında hükümet güçlerinin komutanı olan Mareşal Alexandros Papagos vardı. Askerler 1963'e kadar 1956, 1958 ve 1961 seçimlerinden –sonuncusunda ve son olarak elde ettiği başarıda seçimlerde hile yaptığından kuşkulanılmakla birlikte– zaferle çıkmış Konstantin Karamanlis'in liderliğinde, adı (Ulusal Radikal Birlik[5] olarak) değişen Yunan Birlik partisini desteklediler.

Karamanlis ideolojik açıdan ne anti-komünistti ne de silahlı kuvvetlere yakındı. Ama Yunan Makedonyası'nda doğmuş olmasının ve Slav karşıtı

3 Önce Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi ABD de Yunan siyasal yelpazesinin merkez solunda dostlar ve müttefikler bulmayı umut ediyordu. Ancak çok geçmeden bu beklentinin yanlış olduğunu anlayıp milliyetçi ve asker yanlısı Sağ ile yakın ve kalıcı dostluk kurma çabalarına giriştiler.

4 Hellenikos Synagermos (ç.n.)

5 ERE –Ethnike Rizospastike Enosis (ç.n.)

tutumunun, aldığı destekte payı vardı elbet. Köylü bir aileden ve Ortodoks inancından gelen biri olarak belirgin biçimde taşralı, milliyetçi ve muhafazakârdı –askeri sivillerin denetim altına almaya ya da anti-parlamenter siyasal çevrelerle ve yüksek mevkilerdeki komplolarla ilgili söylentileri derinlemesine soruşturmaya istekli görünmemesi nedeniyle gerek Amerikalı diplomatların gerek Yunan subayların gözünde ülkenin eline bırakılacağı en güvenilir, onu temsil etmeye en uygun kişiydi. Karamanlis'in yönetiminde Yunanistan ekonomik açıdan durgunluk ve azımsanmayacak kadar yozlaşma yaşasa da istikrara kavuşmuştu.

Ancak 1963 mayısında solcu parlamenter Dr. Grigoris Lambrakis Selanik'te barış yürüyüşünde konuşma yaptığı sırada saldırıya uğradı. Beş gün sonra ölmesi Sol'a siyasal bir şehit kazandırmış ve Yunanistan'da barış hareketinin doğmasına neden olmuştu; diğer yanda, yetkililerin, Lambrakis suikastının arkasındaki karanlık güçlerin soruşturulmasında eksiklik görmesi kuşkuları artırmıştı.[6] Karamanlis altı ay sonra yapılan seçimleri az bir farkla ülkede büyüyen kentli orta sınıfı tarafından desteklenen Georgios Papandreu'nun Merkez Birlik partisine kaptırdı. Ertesi yılki seçimlerde Papandreu'nun partisi ve ortakları daha da yüksek oy alarak mutlak çoğunluğu ele geçirip oy yüzdelerini yüzde 42'den yüzde 52,7'ye çıkardılar.

Yeni parlamenter çoğunluk hileli 1961 seçimlerinin sorgulanmasına karar verince parlamento ile genç Kral Konstantinos arasındaki gerilim şiddetlendi. Kralın muhafazakâr politikalara yakın durduğu gerçeği herkesçe biliniyordu, ayrıca Papandreu'yu görevden alması için Sağ kanat krala baskı yapıyordu, sonunda siyasal bir manevrayla Papandreu istifaya zorlandı. Onun arkasından kısa aralıklarla görev verilen başbakanlardan hiçbiri sağlam bir çoğunluk hükümeti kurmayı başaramadı. Parlamento ile saray arasındaki ilişkiler ordudaki liberal eğilimli subaylar tarafından kralın Georgios Papandreu'nun oğlu Andreas ile birlikte komplo hazırlıkları içinde olduğu suçlamasında bulununca daha da koptu. 1967 martında subaylardan yirmi biri askeri mahkemeye çıkarıldı.

Yunanistan'daki parlamenter hükümetin işlevi öyle aza indirgenmişti ki artık yalnızca adı vardı. Muhafazakârlarla ordudaki subaylar ülke çapında "komünist" etkilerin arttığı konusunda kıyamet tellallığı yapıyorlardı. Kral aşırı Sol'un oylarına bağımlı olan çoğunluktaki Merkez Birlik ile işbirliğine yanaşmazken, Ulusal Radikal Birlik de "geçici" hükümetler kurulmasına destek vermeye yanaşmıyordu. Sonunda, Ulusal Radikal Birlik 1967 nisanında parlamento Kral

6 Ayrıca Costa Gavras'ın Lambrakis olayını anlatan 1969 yapımı *Z* adlı filmine konu olmuştu.

tarafından feshedilip yeni seçimlere gidilene kadar görevde kalacak bir azınlık hükümeti kurdu.

Parlamentodaki kilitlenmenin kamuoyunda yol açtığı huzursuzluğa, bir de kralın sergilediği partizanlığın kabul edilemez olduğu duygusu eklenince, yapılacak seçimlerin ülkeyi Sol'a kaydıracağı izlenimi doğuyordu. Ordu içinde kurdukları sağcı örgüt çatısı altında faaliyetlerini yürüten ve Yunanistan'daki demokratik kurumların yetersizliğiyle siyasal sınıfın beceriksizliğine işaret eden bir grup subay bu bahaneye –Yunanistan'ın 1949'dan beri "komünist tehdit" altında olduğuna– sığınarak 21 Nisan günü yönetime el koydu.

Albay Gheorghias Papadhopulos'un liderliğinde Atina ve başka şehirlerde sokaklara tanklar sürüp paraşütçüler indirdiler, politikacıları, gazetecileri, sendikacıları ve diğer tanınmış kimseleri tutukladılar, bütün kilit mevkilerin denetimini ele geçirerek kendilerini ülkenin kurtarıcısı ilan ettiler: "Demokrasi," diyorlardı, "askıya alınacak". Kral Konstantinos istekli olmasa da darbecilere boyun eğip resmen yemin ettirerek onları göreve getirdi. Sekiz ay sonra yarım yamalak "karşı darbe" girişiminin ardından Konstantinos ile ailesi Roma'ya kaçacak, arkasından gözyaşı döken olmayacaktı. Cunta bir kral naibi atadı ve Papadhopulos başbakan oldu.

Albaylar cuntası klasik bir darbeydi. Başında şiddet ve sonra da hiç eksik etmedikleri baskıyla Papadhopulos ve arkadaşları yaklaşık bin devlet memurunu görevden alıp sol ve merkezdeki partilerin politikacılarını ya hapse attı ya sürgüne yolladı. Yunanistan yedi yıl boyunca dış dünyaya kapalı kalacaktı. Maskaralığa varan boyutlarda modernliğe karşı olan albaylar basına sansür getirmiş, grevleri ve elbette mini eteklerle modern müziği yasaklamışlardı. Okullarda Sophokles, Euripides ve Aristophanes'ten başka sosyoloji, Rusça ve Bulgarca da okutulmayacaktı. Tarz olarak "popülist" ama uygulamada "paternalist" olduklarından dış görünüşe önem veriyorlardı. Albaylar rejiminde uzun saç yasaktı. Saray muhafızlarıyla tören alayının üniformaları "geleneksel" rüküş Yunan kostümleriyle değiştirildi. Özellikle Atina'ya katı bir sıkıyönetim havası egemendi.

Yunan darbesi karmaşık ekonomik sonuçlar doğurdu. Turizm zarar görmemişti –albayların yönetimindeki Yunanistan'ı boykot eden siyasal bilinç sahibi turistlerin yerini çok geçmeden sıkış tıkış düzene rağmen ucuz tatil beldelerini yeğleyenler doldurdu. Yunanistan'da darbeden on yıl kadar önce başlamış olan yabancı yatırımlar ve GSYİH'nin düzenli yükselişi –1964'ten beri yılda yüzde 6 oranında artıyordu– de siyasal gelişmelerden etkilenmemişti: İspanya'daki gibi düşük ücretler (her türlü işçi protestosunun yasak olmasının sonucu) ile kanun

ve düzene dayalı rejim yabancı sermayenin ekmeğine yağ sürüyordu. 1968'de köylülerin bütün borçlarını sildikten sonra cuntanın gördüğü destek, özellikle albayların çoğunun geldiği kırsal bölgelerde artmıştı.[7]

Öte yandan albayların otarşik sezgileri eskiden kalma milliyetçi alışkanlıklarla ithal ikamesine –düşük kaliteli mallar üreten ve dış rekabete karşı korunan verimsiz yerli üreticilere– dönmeyi öngörüyordu. Buysa, birkaç yıl içinde tüketici ve üretici sıfatıyla kavgalı oldukları politikacıların görevden alınmasıyla ferahlayan kentli orta sınıfla askeri rejimi eninde sonunda karşı karşıya getirecekti. Kendileri gibi iddiasız olanlar arasında bile vasat kalan albaylar geleceğe yönelik umutlar vaat etmiyorlardı: Ne Yunanistan'ın büyüyen Avrupa Topluluğu'na katılması söz konusuydu ne de sivil hayata geçiş programının uygulanması.[8]

Dahası yurtiçinde yeterince güvencede olan rejim yurtdışında giderek yalnızlığa sürükleniyordu –1969 yılının aralık ayında Avrupa Konseyi oybirliğiyle Yunanistan'ı ihraç etme kararı aldı; iki ay sonra AET cuntayla sürdürülen bütün görüşmeleri kesti. Albayların rejimi yüzsüzce devlete zorla kazık çakmıştı. Bu durumda, yıllardır sürüncemede olan Kıbrıs sorununu çözmek için kendi sınırları ötesinde beceriksiz güç kullanma girişimiyle diktatörlüğün sonunun gelmesi hiç de uygunsuz olmazdı.

1571'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kıbrıs adası 1878 yılından sonra Britanya'nın yönetimindeydi ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle tek taraflı olarak ilhak edilmişti. Akdeniz'in doğu ucunda Anadolu'ya yakın, hem Yunanistan anakarasından hem de dağınık Yunan adalarından çok uzak da olsa Kıbrıs'ta varlık gösteren Rumca konuşan, Doğu Ortodoks çoğunluk gitgide Yunan devletiyle birleşmeye heveslenmişti. Adadaki nüfusun yüzde 18'ini oluşturan Türk azınlık böyle bir düzenlemeye belli ki karşıydı ve Ankara'daki yetkililer de açıkça onları destekliyordu. Britanyalıların baş belası imparatorluk kalıntısından kurtulma çabalarıyla bitmek bilmeyen Yunan-Türk düşmanlığı arasında sıkışıp kalmış olan Kıbrıs'ın kaderi 50'li yıllar boyunca baş ağrıtacak ölçüde çözümsüz kalmıştı.

Enosis –Yunanistan ile birleşme– planları reddedilen adadaki Kıbrıslı Rum liderler, stratejik önem taşıyan hava sahasından geçiş hakları saklı kalmak koşuluyla Birleşik Krallık'ın 1960 yılında tanıdığı bağımsızlığa gönülsüz de

7 Çoğu savaştan önce İoannis Metaksas diktatörlüğü sırasında askeri okullarda yetişmiş subaylar belki de kendilerini eleştiren yabancıların ileri sürdüğü kadar gözden düşmüş değillerdi. Öte yandan ABD'nin kendilerine sıcak baktığını (hatta daha fazlasını) varsayıyorlardı –haklıydılar. Özünde 1940'lardaki Yunan iç savaşının gecikmiş uzantısı olan bu darbe daha çok Avrupa'nın yüzyıllık iç savaşında son *cause célèbre* –önemli dava– olarak görülüyordu. Çok kutuplu siyasal duyarlılıkların habercisi olarak "Yunanistan" artık "İspanya'nın" yerine geçmişti.

8 Yunanistan 1962'den itibaren Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda "Yedek Üye" statüsündeydi.

olsa razı gelmişlerdi. Egemenlik hakları ve anayasası Britanya, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğüne verilen yeni Kıbrıs Cumhuriyeti, bir zamanların silahlı ve şiddetli teröristi olarak Londra'da sürgünde yaşamış, artık Kıbrıslı Rumların "makul" hedeflerinin saygın sözcüsü Başpiskopos Makarios'un başkanlığında Yunan-Türk "ortaklık" anlaşmasıyla yönetiliyordu. Bu arada adada yan yana yaşayan Rum ve Türk topluluklar ara sıra toplumlar arasında patlak veren şiddet olaylarından dolayı güvensizlik içinde tedirgin yaşıyorlardı. Atina ve Ankara hükümetleri kendilerini yurttaşlarının koruyucuları olarak tanıtıyor, müdahale tehditlerinde bulunuyorlardı. Ancak 1963'te Kıbrıslı Türklere yönelik saldırılar ertesi yıl Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün adaya gelmesine yol açmış olsa da sağgörü ve uluslararası baskılar her iki hükümeti de bunu yapmaktan alıkoyuyordu. Kıbrıslı Rumlar kamu istihdamının ve yetkili mevkilerin neredeyse tümünü ellerinde bulundurmalarına rağmen –veya belki de bundan dolayı– Kıbrıs'taki (Protestan çoğunluğun Katoliklere haklarını vermedikleri Ulster'daki koşulların benzeri) durum istikrarlı görünüyordu. Ancak Kıbrıs artık kriz olmaktan çıkmış olsa da "sorun" olarak kaldı.

1973'te Atina'daki öğrenciler (önce Hukuk Fakültesi'nde, ardından Teknik Üniversite'de) ilk kez albaylar cuntasına açıkça karşı geldikleri zaman, dikkatleri başka yöne çekmek adına askerin tepkisi Yunanların Kıbrıs üzerindeki iddialarını yeniden ortaya atarak kamuoyunda destek aramak olmuştu. Teknik Üniversite öğrencilerinin gösterilerinin ardından Papadhopulos'un yerine cuntanın başına geçen General İoannis adayı Yunanistan ile "yeniden birleştirmek" ve Makarios'u saf dışı bırakmak için Gheorghios Grivas ve diğer Kıbrıslı Rum milliyetçilerle işbirliği içine girdi. 15 Temmuz 1974 günü Kıbrıs Ulusal Muhafız birlikleriyle birlikte özenle seçilmiş Yunan subaylar Cumhurbaşkanlığı Sarayı'na saldırdılar, Makarios'u ülkeden kovarak (ülke dışına kaçtı) doğrudan Atina'ya bağlı olması beklenilen bir kukla hükümet kurdular.

Ancak bu noktada, Türk hükümeti Kıbrıslı Türklerin çıkarlarını korumak adına Kıbrıs'a girmek niyetinde olduğunu duyurmuştu; çok sürmedi, 20 Temmuz'da bunu gerçekleştirdi. Bir hafta içinde adanın beşte ikisi Türklerin eline geçmişti. Kendinden çok üstün Türk silahlı kuvvetlerini önlemekte ya da onlara karşılık vermekte yetersiz kalan cunta çaresizdi: Bir gün tam seferberlik ilan ediyor, ertesi gün bunu kaldırıyordu. Ulusça küçük düşmenin halkta yarattığı öfke karşısında Yunan diktatörler yaşlı Karamanlis'e başvurarak, sürgünde yaşadığı Paris'ten geri dönmesi için çağrıda bulundular. Eski Başbakan 24 Temmuz'da Atina'ya dönmüş, ülkeye sivil yönetimi geri getirmek için kolları sıvamıştı.

Sivil düzene geçiş çok kolay oldu. Karamanlis'in Yeni Demokrasi partisi 1974 seçimlerinde ülke genelindeki oyları silip süpürecek, üç yıl sonraki seçimlerde yine aynı başarıyı elde edecekti. Cumhurbaşkanının (1980'den sonra bu makamı Karamanlis dolduracaktı) yetkilerinin aşırı artırıldığı gerekçesiyle muhalefet partilerinin karşı çıkmasına rağmen yeni anayasa 1975 haziranında onaylandı. Beklenmedik bir el çabukluğuyla Yunan iç politikası, merkez sağ (Yeni Demokrasi) ile Georgios Papandreu'nun Amerikan eğitimi almış oğlu Andreas'ın liderliğindeki merkez sol (Panhelenik Sosyalist Hareket[9]) arasında aşağı yukarı eşit oranda bölünerek Avrupa'dakine benzer bir tablo çizdi.

Yunanistan'ın demokrasiye yumuşak geçişinde Karamanlis'in kendi geçmişinden kopmuş olması kadar olgun ve süreklilik mesajları vermesinin de payı vardı. Gözden düşmüş Merkez Birlik partisini yeniden canlandırmaktansa, yeni bir parti kurmayı yeğlemişti. Aralık 1974'te yaptığı referandumda oy kullananların yüzde 69,2'si monarşinin kaldırılmasından yana olduklarını gösterince, cumhuriyetin kurulmasına önayak oldu. Askerin dışlanmasını önlemek için orduyu tasfiye etme çağrılarına kulak asmayıp ülkesine bağlı kalanları ödüllendirip terfi ettirirken, adı lekelenmiş üst rütbeli subayları erken emekli etme yoluna gitti.[10]

Monarşinin ortadan kalkması ve ordunun tarafsızlaştırılmasının ardından Karamanlis'in Kıbrıs'ta yarım kalan işi ele alması gerekiyordu. *Enosis* sorununu yeniden açmaya ne onun ne de haleflerinin niyeti vardı, ama Aralık 1974'te Makarios'un geri dönmesinden sonra bile Türkiye'nin adadaki varlığını da göz ardı edemezlerdi. Gerek Sol gerekse Sağ'da geniş destek bulan anlamlı bir adım atan Karamanlis, NATO üyesi dost bir ülkeye yönelik kötü muameleyi protesto etmek amacıyla Yunanistan'ı NATO'nun askeri kanadından altı yıl boyunca uzak tutacak olan çekme kararını verdi. Adadaki Türk azınlığın 1975 şubatında –o günden beri bir tek Türkiye'nin tanıdığı– "Kıbrıs Türk Federe Cumhuriyeti'ni" tek taraflı ilan etmesinin ve Ege'nin doğusundaki toprak talepleri üzerinde ara sıra alevlenen diplomatik çekişmelerin damgasını vurduğu Yunan-Türk ilişkileri donma noktasına gelmişti.

Kıbrıs böylelikle Birleşmiş Milletler diplomatlarıyla avukatlarının adanın bölünmesine karşı onlarca yıl yürütecekleri verimsiz çabalarla uluslararası

9 **Pa**nellinio **So**sialistiko **K**inima: PASOK (ç.n.)

10 Ancak cunta cezadan kurtulamadı. On bir lider yargılanıp 1975 ağustosunda mahkûm oldular. Haklarında verilen ölüm cezaları sonra ömür boyu hapse çevrildi. Sonuna kadar yaptıklarından pişman olmayan Papadopulos 1999'da hapishanede öldü. Tuğgeneral Ioannidis daha sonra görülen mahkemede Teknik Okul ayaklanmasının bastırılmasında oynadığı rol nedeniyle suçlu bulundu. Bu kitabın yazıldığı sıralarda hâlâ hapiste.

kaygıların odak noktasına oturmuş oluyordu. Bu arada adanın içişlerinden kurtuldukları için rahatlayan (ancak yurtiçindeki baskılardan ötürü adanın kaderiyle hâlâ ilgilendiklerini belirtmek zorunda kalan) Yunan politikacılar artık daha çok umut vaat eden ufuklara yelken açabilirlerdi. 1975 haziranında albaylar rejiminin düşmesinin üstünden bir yıl bile geçmeden Atina hükümeti resmen AET'ye başvurdu. 1 Ocak 1981'de Yunanistan topluluğun tam üyesiydi; Brüksel'dekilerin çoğunun sonradan pişman olarak beklentilerin akıldan üstün çıktığı bir gelişme olarak görecekleri bir gelişmeydi bu.

Yunanistan'ın tersine Portekiz demokrasinin kalıntılarını sürecek kadar bile deneyime sahip değildi. Salazar'ın otoriter saltanatı iktidara ilk geldiği 1932 yılı koşullarıyla karşılaştırıldığında bile olmadık ölçüde ve bilinçli olarak geri kalmıştı –o kadar ki muhalif dinerkçi çevrelerin, birleşik kurumların ve kırsal azgelişmişliğin karışımı olan Portekiz 1934 sonrasındaki Avusturya'ya çok benziyordu. Vichy dönemindeki Fransa'ya özlem duyan emekli Fransızların savaş sonrasında Portekiz'e hayran olmaları isabetliydi elbet – Salazar da Action Française'in rezil lideri Charles Maurras'ya hayrandı; 1952 yılındaki ölümüne dek mektuplaşmışlardı.[11]

Salazar'ın Portekizi'nde genel yaşam standardı Kıta Avrupası'ndakilerden çok zamanın Afrika ülkelerinin özelliklerini taşıyordu: 1960 yılında kişi başı yıllık geliri (Türkiye'deki 219 dolar ya da ABD'deki 1.453 dolar rakamı karşısında) yalnızca 160 dolardı. Zenginler gerçekten zengindiler, çocuk ölümleri Avrupa'da görülen rakamların en yükseğiydi, nüfusun yüzde 32'si okuma yazma bilmiyordu. Bir süre Coimbra Üniversitesi'nde ders vermiş bir ekonomist olan Salazar Portekiz'in geri kalmışlığı karşısında istifini bozmadığı gibi bunu istikrara giden yolun tek anahtarı diye görüyordu –Portekiz'e ait Angola topraklarında petrol bulunduğu haberini alınca "yazık" demekle yetinmişti.

Rumen diktatör Çavuşesku gibi Salazar da borçtan kaçınmaya özen gösterir, yıllık bütçeleri dürüstçe dengelerdi. Aşırı merkantilist biri olarak biriktirdiği büyük miktardaki altın rezervine gözü gibi bakar, ne yatırıma ne ithalata harcardı. Sonuçta, ülke yoksulluk içindeydi, nüfusun çoğu ülkenin kuzeyindeki küçük aile çiftliklerinde ve güneyin geniş arazilerinde çalışıyordu. Yerli sanayiyi finanse edecek sermaye olmadığından, yabancı yatırımcılara da kapılar açıl-

11 Maurras 1952 yılında öldüğünde 84 yaşındaydı. Salazar 28 Nisan 1889'da Hitler'den tam bir hafta sonra bir çiftlik kâhyasının oğlu olarak dünyaya gelmişti. 1960'ların sonlarında hâlâ bir Avrupa devletini yöneten bu adam önceki yüzyılın *törelerine* derinden bağlıydı –annesi 1846 doğumluydu.

madığından, Portekiz temel ürünlerin ihracına ya da yeniden ihracına büyük ölçüde bağımlı kalmıştı, ihraç mallarına kendi insanları da dahildi.

Salazar 1970'teki ölümüne dek Portekiz'i yalnızca yüzyılın korkunç savaşlarından uzak tutmayı başardığı değil, aynı zamanda ülkeyi açgözlü piyasa kapitalizmiyle devletçilik arasında sıkışıp kalmaktan kurtardığı için de böbürlenirdi. Oysa her ikisinin de en kötü sonuçlarına halkını fazlasıyla hazırlamış sayılırdı: Lizbon'daki otoriter devletin her türlü bağımsız görüşü ve girişimi sindirdiği Portekiz'de maddi eşitsizlik ve kazanç sömürüsü Avrupa'nın diğer yerlerinden çok daha belirgindi. 1969'da yetişkin nüfusun yalnızca yüzde 18'ine oy kullanma hakkı verilmişti.

İç muhalefetin olmadığı bir yerde Salazar'a karşı gelen bir tek ülkenin tek bağımsız kurumu olan ordusuydu. Portekiz silahlı kuvvetlerinin maaşları yetersizdi –Salazar kıt kaynakları maaşlara gömmek niyetinde değildi, onun yerine züğürt subaylara hali vakti iyi burjuva ailelerinin kızlarıyla evlenmelerini öneriyordu. Biri 1947'de, diğeri 1958'de olmak üzere kolayca bastırılan iki başarısız askeri darbe girişimine rağmen, rejim 1961'e dek askerin pasif bağlılığına güvenebildi. Kara ya da deniz kuvvetlerindeki reform yanlısı genç subaylar çevrelerini saran durgunluktan rahatsız olsalar da onlara destek olacak müttefiklerden ya da halk tabanından yoksundular.

Bunların hepsi 1961'de, Delhi yönetiminin Hindistan topraklarında bulunan Portekiz'e ait Goa'yı kendine bağladığı ve Portekiz'in Afrika'daki sömürgesi Angola'da silahlı ayaklanma patlak verdiği zaman değişti. Goa'nın kaybedilmesi ulusça küçük düşmek demekti, ancak Afrika'daki ayaklanma çok daha ciddiydi. Portekiz'in Afrika'da bulunan, o sırada bilinen adlarıyla önemli "eyaletleri" Angola, Gine-Bissau ile Batı Afrika'daki Cabo Verde (Yeşil Burun Adaları) ve güneydoğudaki Mozambik'ten oluşuyordu. Bunların arasından altı milyonluk nüfusunun yarım milyona yakını Avrupalı olan Angola en önemlisiydi. Henüz el değmemiş maddi serveti –demir, elmas ve yeni keşfedilen denizdeki petrolü– Salazar'ı istemeden de olsa yabancı sermayenin (Amerikan şirketi Gulf Oil) girişine izin vermek zorunda bırakmış ve 60'larda bu toprakların Portekiz için ekonomik önemi artmıştı.

Aynı zamanda bağımsızlık bayrağını açmıştı. Angola'da yükselen milliyetçilik hareketini bastırmak adına Lizbon yönetimi nüfusun yerini değiştirip denetim altına alınması daha kolay geniş köylere taşımaya dayalı bir "karşı ayaklanma" stratejisi benimsedi: 1974 itibariyle bir milyonu aşkın köylünün yeri değiştirilmişti. Bu plan Angola toplumu ve kırsal ekonomisi üzerinde kalıcı izler bıraksa da ayaklanmayı kırmakta başarılı olmadı. Tam tersine, bu amaçla

oraya getirilen askerler arasında davadan ayrılanlar giderek artıyordu; üstelik bunlar sömürgeci orduya sınıf atlamak amacıyla katılmış züğürt subaylar ve isyanları bastırmak için orduya katılmış gönüllü acemi askerlerdi.

Angola'daki isyancılar farklı hiziplere bölünmüşlerdi, Portekiz ordusu, en azından bir süreliğine onları denetim altında tutabildi. 60 bin Portekiz askerinin topu topu 100 bin kişilik Avrupalı yerleşimcileri korumakla görevlendirildiği Mozambik'te ya da etkileyici Amilcar Cabral'ın 30 bin Portekiz askerini 10 bin isyancıyla amansız gerilla savaşına girmek zorunda bıraktığı Cabo Verde'de durum iyice zıvanadan çıkmıştı. 1970'lerin başında Avrupa'nın en yoksul ülkesinin yıllık savunma harcamalarının yarısı Afrika'daki savaşlarına gidiyordu. Askerlik çağına gelmiş her dört Portekizli erkekten biri Afrika'ya gönderiliyordu –üstelik 1967'den sonra bu dört yıllık zorunlu hizmete dönüştürüldü. 1973 yılı itibariyle orada ölenlerin sayısı 11 bine ulaşmıştı: Ölüm oranı ulusal nüfustaki payı göz önüne alındığında, Vietnam Savaşı'nın doruğunda ABD Ordusu'nun verdiği kayıplardan çok daha yüksekti.

Portekiz'in sömürge topraklarını savunmasının bedeli ağır, kanlı ve giderek daha umutsuzdu; silahlı kuvvetler herkesten daha iyi görüyordu bunu. Ayrıca öfkelenmek için başka gerekçeleri de vardı. Kendi iktidarını sağlama almak ve dikkatleri ülkenin dışarıdaki sıkıntılarından uzaklaştırmak için Marcelo Caetano –Salazar'ın kutsanmış halefi– kredi kısıtlamalarını gevşetmiş, yüklü miktarda borç almış ve ithalatı serbest bırakmıştı. 1970-73 yıllarında yurtdışında çalışan Portekizlilerin gönderdikleri işçi dövizlerinin de körüklediği kısa süreli bir tüketim patlaması yaşanıyordu. Ancak bunun hemen arkasından patlak veren petrol krizi ülkeyi enflasyon kıskacına sokacaktı. Kamu sektöründe ücretler hızla fiyatların gerisinde kalıyordu.

Portekiz yıllardır ilk defa grevlerle çalkalanıyordu. Çoğu yoksul Alentejo bölgesinden göç eden başkent çevresindeki gecekondu sakinleri yalnızca sefalet çekmekle kalmıyor, aynı zamanda Lizbon yakınlarında yeni gelişen gösterişli bir zenginlikle karşı karşıya yaşıyorlardı. Ordu artık seçimle işbaşına gelmemiş teknokratların yönetimindeki gözden düşmüş bir hükümet adına denizaşırı topraklarda yürütülen "kirli savaşlarda" çarpışmaya karşı olduğu gibi huzursuzluğunu yurda da yansıtıyordu. Zaten düşük olan maaşları enflasyon karşısında iyice eriyen genç subaylarla ailelerinin geçim sıkıntısı, artık ülkelerinin geleceğinin Afrika'ya değil Avrupa'ya bağlı olduğunu düşünen ve yöneticilerin yetersizliği karşısında öfkelenen yeni kuşak işadamları tarafından da paylaşılıyordu.[12]

12 1973'te Portekiz'in yaptığı ithalatla ihracatın üçte ikisi Batı Avrupa ülkelerine yönelikti.

25 Nisan 1974'te Silahlı Birlikler Hareketi'nin (Movimento das Forças Armadas –MFA) subaylarıyla askerleri Caetano ile arkadaşlarını devirerek demokratikleşme, sömürgecilikten çıkma ve ekonomik reform hedefleyen geçici bir hükümet kurduklarını ilan ettiler. Sınırlı bir direnişle karşılaşan (1926'da Salazar'ı iktidara taşıyan genç subaylar gibi) darbeciler eski rejimin liderlerinin yurtdışına –önce Madeira'ya, oradan da Brezilya'ya– kaçmalarına göz yumdular. Portekiz ordusunun eski genelkurmay ikinci başkanı ve 1968'den 1972'ye kadar Gine valisi olan General António de Spínola subay arkadaşları tarafından cuntanın başına getirildi. Gizli polis servisi dağıtıldı, bütün siyasal mahkûmlar salıverildi, basın özgürlüğü getirildi ve Portekiz'in sosyalist ve komünist partilerinin liderleri sürgünden dönerken örgütlerinin faaliyetine yaklaşık yarım yüzyıl sonra yeniden izin verildi.

Devrim dört bir yandan büyük rağbet görüyordu.[13] Geçici hükümetine merkeziyetçilerle sosyalistleri alan Spínola temmuz ayında Afrika sömürgelerine kendi kaderini tayin hakkı tanıma planlarını halka açıkladı. Bir yıl içinde bütün sömürgeler tam bağımsızlıklarına kavuşmuştu –Endonezya da Doğu Timor'un denetimini Portekizlilerden aldı. Sömürgecilikten çıkma süreci biraz kargaşalı oldu –Gine ve Mozambik'teki gerillalar önce silahları bırakmaları için Spínola'nın yaptığı çağrılara kulak asmıyorlardı, Angola da iç savaşa sürüklendi –ama Portekiz'den bakıldığında elini çabuk tutmanın avantajına sahip olduğu görülüyordu. Aynı zamanda ordunun çekilmesinin ve Angola'nın başkenti Luanda'da patlak veren şiddetli çarpışmaların ardından 750 bin kadar Avrupalı'nın Portekiz'e dönüşü hızlanmıştı. Bunların pek çoğu Portekiz'in daha muhafazakâr kuzeyine yerleşecek ve ileriki yıllarda siyasal açıdan önemli rol oynayacaktı.

Muhafazakâr sezgileri genç arkadaşlarının radikal planlarıyla çelişen Spínola bu hızlı değişimden rahatsızdı, 1974 eylülünde istifa etti. Ondan sonraki on dört ay boyunca Portekiz'in kapsamlı bir sosyal devrime doğru yol aldığı görülecekti. MFA ile Álvaro Cunhal'ın ödün vermez Leninist Komünist Partisi'nin (PCP) coşkulu desteğiyle bankalarla belli başlı sanayiler devletleştirildi, özellikle tarım arazilerinin çoğunun hâlâ kendi ortada olmayan toprak sahiplerinin mülkiyetinde olduğu Portekiz'in güneyindeki buğday üreticisi Alentejo bölgesinde büyük bir toprak reformuna girişildi.

13 Ne var ki katı kuralcı genç subaylarla solcu müttefikleri pornografik diye gördükleri edebiyat ve sinema ürünlerinin elli yıllık kültürel baskıların ardından peş peşe ortaya çıkmasından pek hoşnut değillerdi. Hatta bir ara "acı ve kaderciliği" kışkırttığını, dolayısıyla aydınlanma ve toplumsal ilerleme hedeflerine zarar verdiğini düşündükleri *fado* adı verilen geleneksel Portekiz halk şarkılarının çalınmasını yasaklamaya bile kalktılar.

Devletleştirme kasabalarda rağbet görürken, özünde toprağın kolektifleştirilmesi olan Güney'deki toprak reformu ilk olarak komünistlerle müttefikleri tarafından harekete geçirilen yerli kiracılarla işçilerin toprakları "kendiliğinden" işgal edip ele geçirmeleriyle başlamıştı; bunlardan en çok yarar görenler eski rejimin yeraltındaki en örgütlü ve en etkili muhalifleri olarak hak ettikleri saygınlığı kazanmış olan komünistlerdi. Fakat toprakların binlerce küçük aile işletmesi arasında çoktan paylaşıldığı orta ve kuzey bölgelerde aynı uygulamalar hiç de sıcak karşılanmıyordu. Portekiz'in kırsal ve 1972 rakamlarıyla her beş yüz kişiye bir papazın düştüğü küçük kasabalarında ibadetini eksik etmeyen Katolikler yaşardı (hâlâ öyle); ülkenin orta güneyinde bu oran 1:4500, daha güneyindeyse onun da altındaydı. Dolayısıyla komünist sendikacılarla köylü liderlerin dinerkçi, kolektifleşme planları kalabalık kuzey bölgelerde güçlü ve yüksek muhalefetle karşılaştı.

Özünde 1974'ün Portekiz devrimcileri 30'ların İspanyol cumhuriyetindeki tarımcı radikallerin hatalarını yineliyorlardı: Kuzeyin daha verimli özel arazilere sahip küçük çiftçilerine güneydeki toplumsal koşullara dayalı kolektivist[14] toprak reformu dayatma çabaları kuzeyli halkın devrimcilere karşı tavır takınmasına yol açtı. 1975 nisanındaki Kurucu Meclis seçimlerinde komünistlerin aldığı oylar yüzde 12,5'te kaldı. Merkez sağın partileri onlardan daha iyi durumdaydı, ama en kazançlı çıkan iki yıl önce Mário Soares tarafından sürgünde kurulan ve "Sosyalizme Evet! Diktatörlüğe Hayır!" sloganıyla çok etkili bir kampanya yürüterek oyların yüzde 38'ini alan Portekiz Sosyalist Partisi oldu.

MFA ile komünistler seçim sonuçlarından hiç de hoşnut değildi, 1975 haziranında İtalyan bir gazeteciyle yaptığı röportajda, Cunhal açıkça, parlamenter yol tıkandıysa, başka bir seçenek izlenmesi gerektiğini belirtmişti, "Batı Avrupa'da sizin yaşadığınız türden bir demokrasi olacak iş değil... Portekiz demokratik özgürlükler ve tekeller ülkesi olmayacak." Nisandan kasım ayına kadar gerginlikler tırmandı. Yabancı yorumcular komünist darbenin kapıda olduğu uyarısında bulunuyor, ülkenin Marksist devrimden vazgeçmesi koşuluyla Portekiz'in NATO'daki müttefikleri ve Batı Avrupalı ticaret ortakları yardım ve üyelik sözü veriyorlardı.

Yıl sonunda olaylar doruğuna çıkmıştı. 8 Kasım günü inşaat işçileri Lizbon'daki Kurucu Meclis'i bastılar, iki hafta boyunca "Lizbon Komünü" kurulacağı, hatta kuzeyle güney arasında iç savaşın eli kulağında olduğu söylentileri ortalıkta dolaştı durdu. 25 Kasım'da radikal askerler karşı darbe girişiminde bulundular. Başlangıçta PCP'den sözsüz destek görüyorlardı; ama sonradan silahlı

14 Ortaklaşmacı (ç.n.)

kuvvetlerin çoğunluğuyla bazı solcu subayların dahi ayaklanmaya karşı oldukları anlaşılınca, Cunhal bile geri adım attı. MFA liderlerinden bazılarının daha sonra kabul edecekleri gibi Nisan 1975 seçimlerinin sonuçları devrimci subayların hedeflerine daha en başından gölge düşürmüştü: Sol ya parlamenter demokrasi isteyecekti ya da devrimci "geçiş"; ama ikisi birden söz konusu değildi.

Darbeden yaklaşık iki yıl sonra ülkeyi hâlâ denetiminde tutan Portekiz ordusu 1976 şubatında iktidarı resmen sivil yetkililere bıraktı. Ülke 1976 yılının nisan ayında onaylanan bir anayasa ile yönetilecek, 1974-sonrası siyasal söylem ve hedefler sürdürülerek Portekiz "işçi sınıfının demokratik yetki kullanmasına ortam hazırlayarak sosyalizme geçiş" sürecine bağlı kalacaktı. Aynı ay yapılan yasama meclisi seçimlerinde sosyalistler, biraz oy kaybına uğrasalar da yine birinci gelince Mário Soares Portekiz'in elli yıl aradan sonra demokratik seçimle işbaşına gelen ilk hükümetini kurdu.

Portekiz demokrasisinin planları hâlâ belirsizliğini koruyordu – Willy Brandt bütün iyi niyetiyle Soares'i Kerenskiy'ye, ilk fırsatta yerine geçmeye can atan demokratik olmayan güçlerin bilmeden maşası olmuş birine benzeten çağdaş gözlemcilerden yalnızca bir tanesiydi. Oysa Soares yerinde kaldı –o kadarla da yetinmedi. Silahlı kuvvetler kışlasına geri dönmüş, siyasal uçlarda yer alanların rolü önemsiz bir düzeye indirgenmişti. Komünistler 1976'da yüzde 14,6 olan oylarını üç yıl sonra, ekonominin bozulduğu ve Soares'in Sosyalist Portekiz'de kapitalizmin yıkılacağı sözünü verdiği partisinin sol kanadının onun izlediği ılımlı politikalara öfkesi arttığı sırada yapılan seçimlerde yüzde 19'a çıkardılar –bunun bedeli ayaklanmacı hedeflerinden vazgeçmekti.

Yakın geçmişte yapılan toprağın kolektifleştirilmesini onaylayan Toprak Reformu Yasası yalnızca Güney bölgesiyle sınırlı kalsa da, halihazırdaki sahiplerinden alınacak toprak miktarına sınırlama getirse de 1977'de Parlamento'dan geçti. Bu adım kırsal kesimdeki anlaşmazlıkların ve anlık muhafazakâr tepkilerin doğma riskine son vermişti; ancak kısa vadede demokratik Portekiz'in miras aldığı ekonomik dağınıklığı toparlamaya yetmeyecekti. Eski sömürgelerinden gelen ucuz hammaddeden (ve aksi takdirde uluslararası rekabet gücü olmayan ihracat pazarındaki tekelinden) yoksun kalan, Batı Avrupa'ya eskiden olduğu kadar vasıfsız işgücü ihraç edemeyen ve yaşamsal önem taşıyan IMF borcu anlaşmaları gereği bütçesini denkleştirmek ve sıkı para politikaları uygulamak zorunda kalan Portekiz yıllar boyu işsizlik ve düşük tüketim kıskacından kurtulamadı.

Ordu sahneden tamamen çekilmiş sayılmazdı: 1976 Anayasası gereği "Devrim Konseyi" silahlı kuvvetlerin seçimle işbaşına gelmemiş veto hakkına sahip temsilcilerinden oluşuyordu; 1980'ler boyunca yirmi üç yasayı, ayrıca

o yılki seçimle işbaşına gelen merkez sağ hükümetinin yerli bankaları özelleştirmeye yönelik planını geri çevirmişti. Fakat ondan sonraki iki yıl içinde parlamentonun anayasayı gözden geçirmesine, yürütme kurulunun yetkilerinin azaltılmasına (1982'de Devrim Konseyi'nin de kaldırılmasına) ve özgün belgede vurgulanan anti-kapitalist olma özelliğinin anayasadan sessizce çıkarılmasına itiraz eden çıkmadı.

Bundan sonra yirmi bir yıl boyunca sosyalistlerle muhalifleri, Aníbal Cavaço Silva liderliğindeki merkeziyetçi sosyal demokratlar, sırayla iktidara geldiler. Anti-kapitalist söylemini uzun zaman önce bırakan Mário Soares 1986'da, ülkenin Avrupa Topluluğu'na kabul edildiği yıl devlet başkanlığına getirildi. Portekiz, Salazar'ın bıraktığı kalıcı izden kurtulamayarak Batı Avrupa standartlarına göre dikkat çekecek ölçüde yoksul bir ülke olarak kaldı. Yine de bütün beklentilerin aksine, hem "Beyaz Terör" hem de "Kızıl Terör'ü" kendinden uzak tutmasını bildi. Kırsal güneyde ve Lizbon'un sanayi varoşlarında hâlâ gözde olan komünistler, yaşlanan Cunhal'ın 1992 yılına dek süren liderliğinde uslanmaz katı tutumlarından vazgeçmediler. Ancak etki alanları sonsuza dek daralmıştı. Yurda dönen sömürgeciler acılı milliyetçilerin aşırı sağcı partisini kurmayı asla başaramadılar. Bu koşullar altında demokratik Portekiz'in doğuşu çok önemli bir başarıydı.

Fransa'dan İspanya'ya, diyelim ki 1970 yılında, geçen birinin gözüne Pireneler'in iki yakası arasındaki fark çok büyük görünürdü. Franco'nun otuz yıllık saltanatı İspanya'da iki yüz yıldır sıkıntısı çekilen toplumsal geri kalmışlığı ve kültürel yalnızlığı daha da öne çıkarmış, onun sürdürdüğü otoriter rejim modern Avrupa kültürünün yanında, başlangıçta olduğundan daha tuhaf kalmıştı. İlk bakışta 60'lann İspanya'yı es geçtiğini düşünürdünüz: katı sansür uygulamaları, kamu alanlarında giyilecek giysileri ve gösterilecek davranış biçimlerini düzenleyen sıkı yasaları, her an her yerde varlığını hissettiren polisi ve siyasal muhaliflere verilen acımasız cezalarıyla sanki zaman donmuş, tarihin saati 1939 yılında durmuş gibi gelirdi insana.[15]

Oysa daha yakından bakıldığında İspanya'nın –ya da en azından İspanya'nın kuzeyi ve şehirlerinin– hızlı bir değişim geçirdiği görülmekteydi. Franco dediğim dedik ve tam anlamıyla gerici bir diktatördü ama komşusu Salazar'ın tersine ekonomik açıdan gerçekçi biriydi. 1959'da İspanya son yir-

15 Daha 1963 yılında İspanyol lider Juan Grimau adında ele geçirilen bir komünisti, uluslararası kamuoyundan gelen yoğun baskılara rağmen idam etmekte çekinmemişti.

mi yıldır yürürlükte olan otarşik uygulamaları bırakmış, Opus Dei[16] elçilerinin telkinleriyle ülkeyi saran enflasyonun önünü kesmeye ve ticaretle yatırımların önünü açmaya yönelik Ulusal İstikrar Planı'nı benimsemişti. Plan'ın ilk etkisi sert oldu: Devalüasyon, bütçe kesintileri, kredilerin dondurulması ve ücret kısıtlamaları –hepsi kesinkes ve tartışılmaksızın zorla yürürlüğe konmuştu– enflasyonu yavaşlattı ama on binlerce İspanyol'u yurtdışında iş aramak zorunda bırakmaktan da geri kalmadı.

O güne dek toplu düzenlemeler ve uzun zamandır uygulanan ithal ikamesi politikasıyla kısıtlanan özel sektörse büyümekte özgürdü. Gümrük tarifeleri indirildi; İspanya artık Dünya Bankası'na, IMF'ye ve GATT'a üyeydi, Yedek üye olarak OECD'ye kabul edildi (Franco 1962'de –başarısız da olsa– AET'ye üyelik başvurusunda bile bulundu). Franco'nun yeni ekonomik politikalarının zamanlaması pek yerindeydi. İspanyol yerli ekonomisi Avrupa'daki savaş sonrası patlama yıllarının başında rekabete karşı korunmuştu, şimdiyse tam zamanında dış ticarete açılıyordu. 1961'den başlayarak GSYİH düzenli olarak yükselmekteydi. Güney ve Batı'daki kırsal bölgelerdeki tarım işçilerinin fabrikalarda ve gelişen turizm alanında çalışmak üzere kuzeye gelmesiyle tarım alanında istihdam edilen işgücü oranı –1950'de iki işçide bir– hızla düşüyordu: 1971'de beş İspanyol işçiden yalnızca biri tarım alanında çalışıyordu. İspanya daha 60'ların ortasında Birleşmiş Milletler ölçütlerine göre "gelişmekte olan ülke" statüsünden çıkmıştı.

Franco'nun "ekonomik mucizesi" fazla abartılmamalı. İspanya, imparatorluk mirasının ağır yükü altında ezilmemişti; dolayısıyla sömürgelikten çıkma sürecinin ekonomik ya da toplumsal bedelini ödemedi. Altmışlarda ülkeye akan nakit paranın çoğu İspanyol yapımı ürünlerin ihracatından değil, göçmen İspanyol işçilerinin gönderdikleri dövizlerden ya da Kuzey Avrupalı tatilcilerden geliyordu: kısaca İspanya'nın ekonomik modernizasyonu başka ülkelerdeki refahın yan ürünüydü. Barselona, Costa Brava, Bask ülkesinin bazı kesimleri ve (onlar kadar olmasa da) Madrid dışında ülkedeki ulaşım, eğitim, sağlık ve altyapı hizmetleri hâlâ geri kalmıştı. 1973 yılında bile kişi başı gelir İrlanda'nın gerisinde, AET ortalamasının altındaydı.

Yine de sınırlı ekonomik modernizasyonun toplumsal sonuçları çarpıcıydı. Televizyondan önceki günlerde İspanya 60'ların dört bir yana sıçrayan *kültürel* etkisinden büyük ölçüde korunmuştu, fakat İstikrar Planı'nın yol açtığı ekonomik eşitsizlikler ve çalkantılar işçiler arasında huzursuzluk kaynağı olmuştu.

16 Latince'de Tanrı'nın işi anlamına gelen 1928'de İspanya'da Katolik işadamlarını Papa'yı desteklemek üzere örgütlemek amacıyla kurulmuş bir dernek. (ç.n.)

Altmışlı yılların sonlarından Franco'nun ölümüne kadar geçen sürede grevler, toplu işten çıkarmalar, gösteriler, toplu pazarlıklarda yoğun talepler ve sendika temsilciliği İspanyol yaşamının değişmez öğeleriydi. Rejim siyasal ödüne asla yanaşmıyordu; öte yandan kamuoyuna karşı çok da katı bir tutum takınmayı göze alacak durumda değildi, hele ülkeyi pek çok yabancının ziyaret ettiği bir dönemde –1966'da 17,3 milyon olan turist sayısı Franco'nun ölümünden bir yıl önce 34 milyona yükselmişti.

Ayrıca İspanyol yetkililer büyüyen kentli işgücünün işbirliğinden ve yeteneklerinden vazgeçemezlerdi. Dolayısıyla ağırlıklı olarak Katalan ve Bask bölgelerindeki ağır sanayilerde örgütlenen işçi hareketinin *fiili* doğuşunu kabullenmek zorundaydılar. Kamu çalışanlarının, banka memurlarının ve sayıları artan diğer büro işlerinde çalışanlar tarafından kurulmuş resmi olmayan sendikalarla birlikte işçilerle çalışan temsilcilerinin bu yarı gizli örgütlenmesi Franco öldüğünde on yıllık bir geçmişe ve deneyime sahipti.

Ne var ki İspanya'daki işçi protestoları daha çok geçim derdiyle sınırlıydı. Franco rejiminin son yıllarında –Macaristan'daki János Kádár yönetimi gibi– açık ve şiddetli baskılardan çok zoraki pasif kabullenmeye, kültürün onlarca yıldır politikadan uzak tutulmasına dayalıydı. 1956'dan beri daha çok üniversite özerkliği peşinde olan, ahlak kurallarının ve diğer kısıtlamaların hafifletilmesini isteyen protestocu öğrencilere, çerçevesi kesinlikle belirli sınırlar içerisinde kalmak koşuluyla, belli ölçüde örgütlenme ve protesto özgürlüğü tanındı; rejimin kendi içinde ona karşı olanlardan –aralarında reform yanlısı Katolikler ve hayal kırıklığına uğramış "sosyal Falanjistler" de vardı– biraz destek göreceklerine bile güvenebilirlerdi. Ancak sektörlere yönelik –örneğin grev yapan madencilere– duygudaşlık ya da destek belirten sözler kesinlikle yasaktı.[17] Aynısı rejimi eleştiren yetişkinler için de geçerliydi.

Gerçekten de yerli yerinde *bütün* siyasal görüşler rafa kaldırılmış, bağımsız siyasal partiler yasaklanmıştı. 1967 yılına dek ülkede anayasa bile yoktu, hak ve özgürlükler de İspanya'nın batılı ortaklarının gözünü boyamak için vitrine konan uygulamalardı. Franco resmi olarak askıya alınmış monarşinin "naibi" olan genç Juan Carlos'u –son İspanya kralının torunu– zamanı geldiğinde onun yerini almak üzere kutsamıştı; ancak çoğu gözlemciye göre monarşi sorunu İspanyolların içişlerinde çok küçük bir rol oynuyordu. Pek çok İspanyol'un günlük yaşantısında önemli bir yer tutan Kilise bile genel politikada sınırlı role sahipti.

17 Franco'nun son on yılında üniversiteli eylemcilere özenle ölçüp biçerek verdiği özgürlüklerin ilginç bir sonucu da 60'lar kuşağının İspanyol öğrencilerinin ülkelerinde demokrasi adına girişilen mücadelede oynadıkları rolü geriye dönük olarak kendilerine göre abartmalarıdır.

Materyalizm ve ateizme karşı Hıristiyan uygarlığının kalesi olan İspanya'nın geleneksel rolü ilkokul müfredatının başlıca öğesiydi; oysa Katolik hiyerarşi (Opus Dei içinde modernleşen "gizli keşişlerin" tersine) iktidarın dizginlerini çoktan elinden bırakmıştı; hem de rejimin ilk yıllarındaki "Ulusal Katoliklik" ruhunun "yeni Haçlı" anlayışına ters düşecek kadar.[18] 1968 haziranında modern gerçeklik önünde eğilen Franco ilk defa din özgürlüğü ilkesini kabul ederek İspanyolların diledikleri kilisede ibadet etmelerine izin verdi. Ancak o güne kadar din çoktan önemini yitirmeye başlamıştı: Altmışların ilk yıllarında 8 bin din okulu öğrencisiyle övünen bir ülkede on iki yıl sonra sayı 2 binin altındaydı. 1966 ile 1975 yılları arasında İspanya'daki Cizvitlerin üçte biri tarikattan ayrılmıştı.

Ordu da belli bir mesafede duruyordu. Askeri darbeyle iktidara gelmiş biri olarak Franco İspanyol devletinin ve geleneksel değerlerinin korunması sorumluluğu fazla gelişmiş bir miras devralan asker çevrelerinden dışlanmanın risklerini pekâlâ biliyordu. Savaş sonrası yıllarda İspanyol Ordusu şımartılmış, pohpohlanmıştı. İç Savaş'ta ulaştığı zafer her yıl belli başlı şehirlerin sokaklarında kutlanırdı, verdiği kayıplar, yapımı 1959 eylülünde tamamlanan görkemli Şehitler Vadisi'nde gösterişli bir havada ölümsüz kılınmıştı. Rütbeler ve nişanlar artırılmıştı: Rejim devrildiğinde 300 general vardı, subayların diğer rütbelere oranı da 1:11 ile Avrupa ülkelerindeki en yüksek rakamdı. 1967'de Devletin Anayasası, silahlı kuvvetleri ülkenin birliği ve toprak bütünlüğünün resmi güvencesi ve "anayasal sistemin" savunucusu olarak kabul etmişti.

Oysa uygulamada silahlı kuvvetler fuzuliydi. Franco yıllardır ordusunu bütün yabancı ya da sömürgeci savaşlardan uzak tutmuştu. Fransız ya da Portekiz ordularının tersine İspanyol askerleri ne küçük düşürücü yenilgiler yaşamışlardı ne de zorunlu geri çekilmeler. İspanya hiçbir askeri tehditle karşı karşıya kalmamıştı, iç güvenliği polis, jandarma ve teröristlerle –gerçek ve hayali– savaşmak için kurulan özel birlikler tarafından sağlanıyordu. Büyük ölçüde tören alayı düzeyine indirgenen ordu riskten kaçınır olmuştu; geleneksel muhafazakârlığı, ülkenin demokrasiye geçişinde tuhaf da olsa giderek yararlı bir rol alacak olan monarşinin dönüşü uğruna canlandı.

Ülkenin işleri avukatlar, Katolik profesörler ve devlet memurlarından oluşan, çoğu politikaları gereği özel şirketlere ilgi duyan sınırlı bir grup tarafından yönetilirdi. Ancak resmi siyasal muhalefet yasaklandığından, ulusal yetersiz-

18 Bkz: Yedinci Bölüm. Sonuç olarak Francocu geçmişle kendilerine leke sürdürmeyen Katolik liderler demokrasiye geçiş sürecinde radikallerle muhafazakârlar arasında "köprü" görevi görerek faal bir rol üstlenebilmişlerdi.

lik, yurtdışından gelen eleştiriler ya da Vatikan II örneğine duyulan öfkeyle alevlenen reform yanlısı fikirler ve değişim baskısının kaynağı –başını çeken kişilerin ülke dışında sürgünde yaşadıkları aydınlar sınıfı değil– yine aynı yönetim çevreleriydi.

Sonunda 20 Kasım 1975 günü Franco öldü, 82 yaşındaydı. Sonuna kadar liberalleşmeyi ya da yetki devrini ciddi olarak düşünmeyi reddeden Franco'nun yararlılığı onu destekleyenler için bile çoktan ömrünü tüketmişti, daha önceki aylarda basın ve siyasal dernekler üzerindeki yasakların kaldırılması için gösteri yapanları artık hoş karşılıyorlardı. Böylelikle demokrasiye geçiş de Franco'nun kendi bakanları ve kendi atadığı memurlar tarafından yönetildi, o zaman da hızı ve başarısı arttı. İspanya'nın Frankoculuk'tan çıkışının ilk evrelerinde İspanya'daki demokratik değişimin geleneksel güçleri –liberaller, sosyalistler, komünistler, sendikalar– yedekte kalmıştı.

Franco'nun ölümünden iki gün sonra Juan Carlos taç giydi. Başlangıçta hem orduya, hem başkalarına geçmişle bağların birdenbire koparılmayacağına dair güvence vermek için Franco'nun son başbakanı Carlos Arias Navarro'yu kabinesiyle birlikte görevde bıraktı. Gelgelelim Arias 1976 nisanında Sol'da hâlâ izinsiz olan partilerin yeni kurulan koalisyonu olan Demokratik Koordinasyon'u takibe alıp liderlerini tutuklayınca kraliyetin tepkisini topladı. Kral iki ay içinde Arias'ı görevden alarak yerine kendi bakanlarından birini, Adolfo Suárez González'i getirdi.

Kırk dört yaşındaki Suárez, Franco'nun son dönemlerinde yetişmiş tipik bir teknokrattı; aslında Caudillo'nun[19] kendi Falanjist Ulusal Hareketi'nde bir yıl liderlik yapmıştı. Suárez'in çok zekice bir seçim olduğu anlaşılacaktı. Suárez Demokratik Merkez Birlik (UCD) adlı yeni bir parti kurarak Franco yanlılarından oluşan meclisi siyasal reformlar için ulusal bir referandum yapılması –temelde genel seçim hakkı ve çift meclisli parlamentonun onaylanması– konusunda ikna etme çabalarına girişti. Kendilerinden biri diye gördükleri tarafından böyle bir uğraş verilmesi karşısında afallayan Frankocu eski muhafızlar itiraz etmediler –15 Aralık 1976 günü yapılan referandum sonucunda reformlardan yana kullanılan oyların oranı yüzde 94'ü buldu.

Suárez 1977 şubatında ülkenin en eski siyasal kuruluşunun, yirmili yaşlarında girdiği örgütün gizli olduğu günlerden beri etkin üyesi, Felipe González Márquez'in artık liderliğini yürüttüğü İspanyol Sosyalist İşçi Partisi'nin (PSOE) Seville'den dönüşünü onayladı. Bir yandan da işçi sendikaları yasallaşıyor, işçilere grev hakkı tanınıyordu. Suárez 1 Nisan günü bir zamanlar başında ol-

19 Caudillo, Franco'nun kendine yakıştırdığı, özgürlük savaşçısı anlamına gelen takma adıdır. (ç.n.)

duğu Ulusal Hareket'i yasaklayarak dağıttı; bir hafta sonra liderliğini Santiago Carrillo'nun yaptığı ve (Portekiz'deki yoldaşlarının tersine) parlamenter demokrasiye geçiş sınırları çerçevesinde çoktan faaliyetlerine başlamış bulunan İspanyol Komünist Partisi (PCE) yasallaştı.[20]

1977 haziranında yeni anayasayı hazırlayacak Kurucu Meclis için seçimler yapıldı. 1936 yılından beri İspanya'da ilk kez yapılan seçimde, Cortes adı verilen İspanyol Parlamentosu'nda 165 sandalye kazanan Suárez'in Demokratik Merkez Birlik partisi çoğunluğu elde etti; 121 sandalye kazanmayı başaran González'in sosyalistleri ikinci sıraya yerleşirken, geri kalan 67 sandalye diğer partiler arasında paylaşıldı.[21] Pek çok açıdan olabilecek en iyi sonuçtu bu: Suárez'in zaferiyle (çoğu ona oy veren) muhafazakârlar Sol'a doğru çark edilmesinin söz konusu olmayacağı için rahatlarken, kesin çoğunluğa sahip olmaması nedeniyle Suárez'i Sol kanadın milletvekilleriyle çalışmak zorunda bırakmış, böylece yeni anayasa taslağını kaleme alacak olan yeni mecliste onlara da sorumluluk vermişti.

Bu Anayasa birçok yönüyle alışılageldik bir içeriğe sahipti (Aralık 1978'de yapılan ikinci referandumda kabul edildi). İspanya'da yönetim biçimi parlamenter monarşi olacaktı; devletin resmi dini olmayacaktı (ancak Kilise'ye ayrıcalık tanınması uygun görüldüğünden Katoliklik "toplumsal gerçek" olarak tanındı); oy verme yaşı on sekize indirildi; ölüm cezası kaldırıldı. Öte yandan yakın geçmişle bağları koparan asıl gelişme, Meclis'in yeni yasalara ülkedeki belli başlı tarihsel bölgeler olan Katalan ve Bask illerinin özerklik haklarıyla ilgili maddeler koymasıydı.

Anayasanın İkinci maddesi, "bütün İspanyolların ortak ve bölünmez *vatanı* İspanyol Ulusu'nun çözülmez birliğini" vurgularken, "onu oluşturan milliyetlerin ve bölgelerin özerklik haklarını, aralarındaki dayanışmayı tanır ve güvence altına alır" demekten de geri kalmıyordu. Bunun ardından verilen Özerklik Statüleri ile o güne kadar tam merkezi bir devlet olarak görülmüş İspanya içerisinde çeşitli dillerin ve bölgesel duyarlılıkların varolduğu gerçeği tanınmış oluyordu; ayrıca, özellikle Katalonya'nın orantısız demografik önemi ve gerek Bask topraklarında gerekse Katalonya'da varolan özerklikten yana duyarlılıkların boyutu kabul edilmişti. Ancak bazı İspanyollara tanınan haklar ötekilerden esirgenemezdi. Dört yıl içinde İspanya, her biri kendi bayrağına ve kendi başkentine sahip yedi bağımsız idari bölgeye bölündü. Yalnızca Katalanlar ile Basklar değil,

20 *Yasal* olduğunun açıklanmasından bir ay önce Madrid'deki Batı Avrupa Avrupalı Komünist partilerin toplantısına PCE ev sahipliği yapmıştı.

21 1977'de oyların sosyo-coğrafi dağılımı esrarengiz bir şekilde 1936 seçimlerinde alınan sonuçlara yakındı –ülkenin siyasal kültürü kırk yıldır donarak aynı kalmıştı.

Galicialılar, Endülüsler, Kanarya Adalılar, Valencialılar, Navarralılar ve daha pek çokları kendilerine özgü ve ayrı uluslar olarak tanınacaktı.[22]

Ne var ki yeni anayasaya göre savunma, adalet ve dış ilişkilerde sorumluluğun Madrid'de kalması özellikle Bask milliyetçileri açısından kabul edilemez bir ödündü. Yukarıda da gördüğümüz gibi, aşırı grupların davasını günden güne zayıflattığı anlaşılan demokratik sürecin geri tepmesini ve son bulmasını sağlama umuduyla ETA'nın polis ve askerleri hedef alan şiddet ve suikast kampanyasını yeni anayasanın tartışmaya açıldığı aylarda hızlandırması bilinçliydi.

1981'de başarmalarına ramak kalmıştı. 29 Ocak günü ekonomik hoşnutsuzluğun doruğuna vardığı (aşağıya bakınız) ve Katalan, Bask, Galicia ve Endülüs bölgelerinin tümünün özerk yönetimle ayrılıkçı deneyimlere giriştiği sıralarda, Suárez kendi partisi tarafından –başarısız kaldığı konular için değil (yeni anayasaya göre yapılan 1979 genel seçimlerinde UCD (Demokratik Merkez Birliği) bir zafer daha kazanmıştı), tam tersine başarılarından –ve otokratik yönetim tarzından ötürü– istifaya zorlandı. Onun yerine UCD içinden başka bir politikacı, Calvo Sotelo daha göreve gelemeden Bask illerinde genel bir grev patlak verdi. Sağ'daki muhaliflerinin gözünde demokratik İspanya başsız kalmış ve kırılmanın eşiğinde bir ülke görünümündeydi.

23 Şubat'ta Sivil Muhafızlardan Yarbay Antonio Tejero Molín Molina İspanyol Parlamentosu'nu basarak içeridekileri silahla tehdit etti. Eşgüdümlü bir hamleyle Valencia askeri bölgesinin komutanı General Jaime Milans del Bosch olağanüstü durum ilan ederek Kral'a, Cortes'i feshetmesi ve yerine askeri bir hükümet getirmesi için çağrıda bulundu. Bugünden bakıldığında eylemleri abartılı ve sallapati görünen Tejero ile Milans del Bosch'ın gelenekleri ve geçmişteki örnekleri arkasına aldığı su götürmez. Üstelik Meclis'in kendisinin ya da çeşitli siyasal partilerle onların yandaşlarının askeri darbeyi önlemek adına ellerinden pek bir şey gelmezdi, orduya duyulan sempati düpedüz ortadaydı.[23]

Sonucu ve ondan sonra yaşanacak İspanyol tarihini belirleyen, Kral Juan I Carlos'un darbecilerin taleplerini tümden reddetmesi ve televizyonda yaptığı konuşmada anayasayı savunarak hem kendini hem de ülkeyi yükselen demokratik çoğunlukla özdeşleştirmesi oldu. Olasılıkla her iki taraf da o güne dek ölen diktatör tarafından atanmış olduğu gerçeğinin gölgesinde yaşayan genç bir kralın gözü pek davranışı karşısında şaşırmıştı; ancak kralın yazgısı da artık kopmayacak kadar sağlam bir şekilde parlamenter düzene bağlıydı. Eski

22 Anayasanın 151'inci maddesi dileyen her bölgeye "kendi kendini yönetme" hakkı veriyordu.
23 Kral ile parlamentoya karşı, 1982'de ve 1985'te iki darbe girişimi daha yapılacak, ikisi de kolaylıkla engellenecekti.

rejime özlem duyan polis, asker ve diğer güçler kendilerini bir araya getirecek bir kurumdan ya da simgeden yoksun kalınca, ayaklanma ve eski günlere geri dönme düşlerini bir kenara bırakıp "İspanya'nın en tehlikeli düşmanları olan komünizm ve ayrılıkçılığa" karşı savaşmak üzere Manuel Fraga'nın yeni kurulan Halk İttifakı'nı desteklemekle yetinmek zorunda kalmışlardı.

Tejero'nun kendi "davasını" gözden düşürmesi sayesinde Cortes askeri bütçeyi kıstı, ayrıca uzun zamandır sürüncemede olan boşanma yasasını onaylama fırsatı buldu. Ne var ki UCD içindeki çoğunluk yaşanan değişimin hızından, bölgesel özerklikten rahatsız olan, yeni İspanya'nın kamu ahlakının gevşemesine öfkelenen dinerkçi ve milliyetçi Sağ ile anayasa işlerinde uzlaşmaya hazır ama ülkenin parçalanmış işçi hareketiyle sayıları artan işsizlerine hâlâ radikal yüzünü gösteren, kendini yeni kabul ettirmiş Sosyalist Sol arasında sıkışıp kalmıştı.

Portekiz'deki gibi siyasal geçiş dönemi ekonomik açıdan zorlu günlere rast gelmişti. Genel olarak bu 1970 ile 1976 arasında kamu harcamalarını ve kamu istihdamını artırarak, enerji maliyetlerine devletin bütçesinden katkıda bulunarak, ücretleri yükseltirken fiyatları eskisi gibi bırakarak ve uzun vadeli planlara pek önem vermeyerek halkın gözüne girmeye çalışmış olan Franco döneminin son hükümetlerinin suçuydu. 1977 itibariyle bu aldırmazlığın sonuçları kendini belli etmeye başlamıştı: Aynı yılın haziran ayında yapılacak genel seçimler sırasında enflasyon yıllık yüzde 26 oranında seyrediyor, Franco'nun azalan oranlı vergi rejimi yüzünden can çekişen devlet hazinesi kuruyor ve işsizlik eğrisi dimdik yükseliyordu. 1973 ile 1982 yılları arasında ülke tahmini 1,8 milyon iş kaybına uğramıştı.[24]

1930'ların kısa ömürlü Cumhuriyeti'nde olduğu gibi İspanya ekonomik daralmanın pençesinde demokrasiyi inşa ederken, [hayat pahalılığına] endekslenmiş ücretleri ve hiper-enflasyona yol açan devlet destekli fiyatlarla ülkenin sonunun Arjantin'in gittiği yol olduğu konuşuluyordu. Bunun gündeme getirilmesini sağlayan politikacıların, işçi liderlerinin ve çalışanların paranın devalüasyonu, gelir politikası, hükümet harcamalarının denetlenmesi ile ülkenin dev ve savurgan özel sektöründe yapısal reformlara gidilmesi gibi geniş bir yelpazeye yayılan reformlar yapmak üzere görüşüp vardıkları anlaşmaların ilki olan Ekim 1977 Moncloa Paktı'na imza atanlar oldu.

Moncloa Paktı ve onun ardından gelenler (sonuncusu 1984'te imzalandı) mucizeler yaratmadı. Biraz da ikinci petrol krizinin etkisiyle ülkedeki ödemeler

24 Seksenlerin ortasında resmi işsizlik verilerine göre çalışma yaşına erişmiş beş kişiden biri çalışmıyordu. Gerçek rakamsa dörde bire daha yakındı. Henüz tam işleyen sosyal güvenlik ağı kurulmamış ve çok az kişinin kişisel tasarruf sahibi olduğu bir ülkede bu rakamlar darlık içinde olanların yaygın olduğunu gösterir.

dengesi krizi gitgide daha da bozuluyor; küçük işletmelerin çoğu kapanıyor; işsizlik ve enflasyon başabaş yükselirken, bir yandan grev dalgasına yol açıyor, bir yandan da demokrasiye geçiş sürecinin toplumsal maliyetlerini paylaşmak istemeyen solcu sendikalar ve Komünist Parti içinde keskin bölünmelere neden oluyordu. Ancak Paktlar olmasaydı, bu bölünmelerle doğurdukları toplumsal sonuçlar çok daha ciddi olabilirdi.

Ekonomik güçlüklerin doruğunda yapılan Ekim 1982 seçimlerinde Sosyalist Parti parlamentoda salt çoğunluğu elde etti ve Felipe González, sonraki on dört yıl boyunca kalkmayacağı Başbakanlık koltuğuna oturdu. Franco döneminden çıkış sürecine önderlik eden Suárez'in Demokratik Merkezcileri yalnızca iki sandalyede kalarak parlamentodan silinmişlerdi. Komünist Parti yalnızca dört sandalye alarak Santiago Carrillo'nun istifasına yol açan küçük düşürücü bir yenilgiye uğradı. Bundan böyle İspanyol politikaları Batı Avrupa'nın geri kalanındaki modelleri örnek alarak merkez Sol ile merkez Sağ, diğer bir deyişle şaşırtıcı bir oranla oyların yüzde 26,5'ini alan Fraga'nın Halk İttifakı (1989 yılında adı Halkın Partisi olarak değişti) çevresinde toplanacaktı.

Sosyalist Parti kampanyasını popülist ve anti-kapitalist bir programa dayandırarak pek çok konunun yanında işçilerin işlerini ve harcama güçlerini korumaya, ayrıca İspanya'nın NATO'dan çıkacağına söz vermişti. Oysa González iktidara geldikten sonra kemer sıkma politikalarını sürdürdü, İspanyol sanayisini ve kamu hizmetlerini modernleştirmeye (daha sonra da aşamalı olarak özelleştirmeye) başladı, 1986'da artık olumlu baktığı NATO üyeliğinin oylandığı referandumda yandaşlarının çoğuna karşı zafere ulaştı.[25]

González'in çark ederek partisinin Marksizm'den uzaklaşması eski tüfek sosyalistlerin hoşuna gitmiyordu.[26] Ne var ki asıl desteğini İç Savaş dönemini hatırlayamayacak kadar genç olanlardan alan ve İspanya'yı geri kalmışlıktan –Altın Çağ sona erdiğinden beri İber Yarımadası'nda derin izler bırakmış üzerinde çok tartışılan *antraso* ya da "gerileme" devrinden– kurtarmaya ant içmiş bir politikacı için eski ideolojik Sol çözüm değil, sorunun bir parçasıydı. González'in tahminlerine göre İspanya'nın geleceği sosyalizme değil Avrupa'ya uzanıyordu. 1 Ocak 1986'da Portekiz ile birlikte İspanya da Avrupa Topluluğu'na tam üye oldu.

25 1982'de PSOE'un sloganı "OTAN, de entrada no!" idi: NATO'ya girmeye hayır. Dört yıl sonra dört bir yana asılan afişlerdeyse, "OTAN, de entrada si!" yazıyordu: NATO'ya girmeye evet.

26 Otoriter devletin resmi ekonominin çoğuna sahip olduğu İspanya'da devletleştirmede geleneksel Sosyalist platform pek geçerli değildi.

Akdeniz Avrupası'nın demokrasiye geçişi çağın en çarpıcı ve beklenmedik gelişmelerinden biriydi. Seksenli yılların başlarında İspanya, Portekiz ve Yunanistan barışçıl yoldan parlamenter demokrasiye geçmekle kalmamış, üç ülkede de daha birkaç yıl öncesine kadar gizli ve afra tafralı bir havada anti-kapitalist olan Sosyalist Partiler artık ülkeyi merkezden yöneten egemen siyasal güç konumuna yükselmişlerdi. Yeni kuşak politikacılar gençlik fışkıran, "modern" seçmenlerin oyları için rekabete girerlerken Salazar ile Franco'nun rejimleri yalnızca iktidardan değil belleklerden de uzaklaşmıştı.

Bunun birkaç nedeni vardı. Biri, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, İspanya'da bu denli geri kalan, toplumun genelinden çok siyasal devletti. Franco'nun son on yılında yaşanan ekonomik gelişmenin ve onunla birlikte gelen geniş çaplı toplumsal ve coğrafi hareketliliğin, İspanya'daki günlük yaşama ve beklentilere, ülkeye hâlâ 1936-56 prizmasından bakan yabancı gözlemcilerin sandığından çok daha fazla değişiklik getirdiği anlamına geliyordu. Akdeniz Avrupası'ndaki gençler daha kuzeyin epeydir bilinen toplumsal alışkanlıklarına uyum sağlamakta zorluk çekmediler; zaten siyasal devrimlerden önce edinmişlerdi bu beceriyi. Başka bir çağdan kalma yasaklardan kurtulmaya can attıklarından, hem Sağ'ın hem Sol'un siyasal söylemlerine kuşkuyla bakıyor, eski bağlılıklardan etkilenmiyorlardı. Geçiş sonrası dönemde Lizbon ya da Madrid'i ziyaret edenler ister politik alanda olsun ister kültürel, yakın geçmişi çağrıştıran herhangi bir iz görememenin şaşkınlığını yaşarlardı.[27]

Yurdundan göç eden İspanyol Komünist Diego'nun –eşsiz aktör Yves Montand'ın canlandırdığı– yanında bölücü yayınlar ve asla gerçekleşmeyeceğini bildiği "işçi" ayaklanmasının planlarıyla Paris'ten Madrid'e yaptığı kaçak yolculuğun anlatıldığı *La Guerre Est Finie* (Savaş Bitti) adlı 1966 yapımı hüzün dolu, ağıtsal Alain Resnais filminde 1930'ların çağdışı kalacağı gerçeği ileriyi görürcesine yansıtılmıştır. Diego 1936'daki umutların yeniden canlanmasını düşleyen Paris'te üslenmiş parti sorumlularına, "Anlamıyor musunuz?" demeye çalışır. "İspanya artık Sol'un coşkulu toplanma noktası, geçmiş savaş gazilerinin efsanesi. Diğer yandan her yıl 14 milyon turist İspanya'da tatil yapıyor. Dünyanın gerçeği bize göğüs geriyor." Filmin senaryosunun, körü körüne geçmişe özlemden vazgeçmediği için Parti'den ayrılmadan önce onlarca yıl kaçak bir İspanyol Komünist eylemci olarak yaşamış Jorge Semprun'un kaleminden çıkması rastlantı değildir.

27 Her şeyden önce İspanyol tarihinin düşman kutuplarını –Sol/Sağ; Kilise/dinerkçilik karşıtları; merkez/uç– uzlaştırmayı hedefleyen İspanya'nın 1978 yeni anayasası yerini aldığı rejim hakkında dikkat çekecek kadar sessiz kalmıştı.

Seksenlerin başında, özellikle genç İspanyolların yakın geçmişi kurcalamak istemediği, dilde, giyimde eski genel ahlak kurallarını, hepsinden önce de cinsel *töreleri* düpedüz reddettikleri apaçık görülüyordu. Karşı kültürel yeni sözleşmelerin kısa denemeleri olan Pedro Almodóvar'ın popüler filmlerinde elli yıllık kokuşmuş otoriter yönetimde fazlasıyla altüst olan insanlar anlatılır. Konuları zekice, varoluşçu bir pırıltıyla ele alarak yönetilmiş filmler cinsellik yüklü koşullarda afallamış genç kızları betimler. Ülkedeki ilk serbest seçimlerden üç yıl sonra çektiği *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* (*Pepi, Luci, Bom ve Kalabalıktaki Başka Kızlar*, 1980) adı verilen filmin karakterleri "genel seçimler" ve "bizi saran şehvet savaşı" ile göz göre göre dalga geçerler.

İki yıl sonra çektiği *Laberinto de passiones* (Arzu Labirenti) kamp teröristleriyle seks düşkünü kadınların açık saçık konuşmalar yaptıkları, bir an gelip "ufak tefek eşcinsel ilişkilerinin" "bir ulusun" geleceğinden önce mi, yoksa sonra mı gelmesi gerektiğini tartışmaya başladıkları bir filmdir. Her yeni filmde dekor daha da gösterişli, kentli mekânlar daha şıktır. 1988'de *Mujeres al borde de un ataque de nervios* (*Sinir Krizinin Eşiğindeki Kadınlar*) filmiyle Almodóvar kaybolan yıllarını umutsuzca telafi etme telaşı içinde ve fazlasıyla *modern* bir toplumu inandırıcı bir sinema diliyle yansıtmayı başarmıştı.[28]

Bütün bu değişikliklerin tuhaf yanı, hepsinin ne kültürel ne siyasal radikaller ya da öncüler tarafından değil eski rejimden kalma muhafazakâr devlet adamlarınca gerçekleştirilmiş olmasıdır. Konstantin Karamanlis, António de Spínola ve Adolfo Suárez –birkaç yıl sonra Mihail Gorbaçov– her biri dağılmasına katkıda bulundukları sistemin tipik meyveleriydi. Doğru, Karamanlis albaylar cuntası sırasında sürgündeydi ama kusursuz bir milliyetçi ve herkes kadar dar görüşlü biriydi, dahası savaş sonrası sistemin gözden düşmesine ve ordunun iktidara gelmesine yol açan 1961 Yunan seçimlerine hile karıştırılmasının başlıca sorumlusuydu.

Yine de bir zamanlar köle gibi hizmet ettikleri otoriter kurumların dağılması bu adamların seçmenlerine verdikleri güvence sayesinde başarıldı. Sonra da bir yandan yandaşlarına ılımlı ve koşulların zorladığı, çoğu zaman popüler olmayan ekonomik politikalar dayatırken, aynı anda bozulmamış radikal kimlikleri konusunda onlara güvence veren sosyalistler –Suárez, González, Papandreu– nöbeti devraldı. Seçkin bir İspanyol eleştirmenin sözleriyle, geçiş süreci "Frankocuların asla Frankocu olmamış gibi yapmalarını,

28 Onun yaptığı filmler –en sonuncusu *La Mala educación* (*Kötü Eğitim*, 2004)– aynı zamanda sivri bir dinerkçilik karşıtıdır; Almodóvar'ın sonuna kadar vazgeçmediği tek bağlılığı belki de İspanyolların geleneksel kültürel aykırılığını devam ettirmektir. Çev. Notu: Yönetmenin bu kitap basıldıktan sonra çekilen son filmi *Volver* (*Dönüş*, 2006).

sol kanattaki uzlaşmacıların da hâlâ solcu ilkelere bağlılık taslamalarını" gerektiriyordu.[29]

Demek ki zamanın koşulları gereği pek çok kişi tam anlamıyla bir gecede eskiden beri sıkı sıkıya sarıldığı ilkeleri bırakmak zorunda kalmıştı. Bu yıllarda Akdeniz'deki genel yaşamın üzeri, akıllıca bozulan vaatlerle uygun bir biçimde yanlış yere konan anıların derin izleriyle kaplıydı ve her üç ülkede de yeni kuşağın kuşkucu, apolitik havasını açıklamaya yeterdi. Ancak Komünistlerden tutun da Falanjistlere kadar geçmiş bağlantılarına inatla ve pişman olmadan sarılanlar hızla kendilerini olayların akışına kaptırıyorlardı. Uygunluğun yanında tutarlılıkta ısrar etmek anlamsızdı.

Sonunda, İspanya, Portekiz ve Yunanistan kendilerine yakıştırdıkları siyasal yalnızlığa rağmen dış politikalarının her zaman NATO ya da AET ülkeleriyle uyumlu –daha doğrusu onlarla bağlantılı– olması sayesinde azıcık zahmetle "Batı" dünyasına girmeyi ya da yeniden girmeyi başarabildi. Anti-Komünizm'in yaygın olmasından başka Soğuk Savaş'tan kalma kurumlar çoğulcu demokrasilerle askeri ya da dinerkçi diktatörlükler arasında gelişen iletişimi ve işbirliğini kolaylaştırdılar. Seçimle işbaşına gelmemiş meslektaşlarıyla yıllardır toplantılar, pazarlıklar, planlamalar ya da yalnızca iş yapan Kuzey Amerikalılarla Batı Avrupalılar artık Madrid, Atina ya da Lizbon'un kendi içişleriyle ilgili düzenlemelere içerlemeyi çoktan bırakmışlardı.

Gözlemcilere –kendi iç muhalifleri de dahil– göre, güney Avrupa'nın sevimsiz rejimlerinin kurumsal açıdan çağdışı kalmaları ahlaki çöküşlerinden önde geliyordu. Para, mal ve işgücü için çoktan uluslararası pazarlarla bütünleşmiş ekonomileri de temel yönleriyle batılı ülkelerinkine benziyordu. Salazar'ın Portekizi bile, yanlış ucunda da olsa uluslararası kapitalist sistemin bir parçasıydı. Özellikle İspanya'da yeni ortaya çıkan orta sınıf hedeflerini olduğu kadar giyim kuşamını belirlerken de Fransa, İtalya ya da Britanya'daki yöneticileri, işadamlarını, mühendisleri, politikacıları ve devlet memurlarını örnek alıyordu. Bütün geri kalmışlıklarına rağmen Akdeniz Avrupası'ndaki toplumlar artık eşit koşullarda var olmak istedikleri bir dünyanın parçasıydılar, ayrıca otoriter düzenden çıkmaları her şeyden önce onlara tanınan fırsatlar sayesinde kolaylaştı. Bir zamanlar kararlılıkla geriye bakan seçkinlerse artık kuzeye yönelmişlerdi. Göründüğü kadarıyla coğrafya tarihe baskın gelmişti.

29 Victor Perez-Diaz, *Spain at the Crossroads. Civil Society and the Rule of Law* (Cambridge, MA, 1999), s. 65.

1973 ile 1986 arasında Avrupa Topluluğu eylemcilik ve genişleme adına, bir tarihçinin "düzensiz büyük patlamalar dizisi" diye tanımladığı dönemsel patlamalarından birini yaşıyordu. De Gaulle'ün ölümüyle birlikte hâmisinin azarlarından kurtulan –ve yukarıda da gördüğümüz gibi Willy Brandt'ın yeni *Ostpolitik* çizgisinin stratejik sonuçlarından epey rahatsız olan– Fransa Cumhurbaşkanı Georges Pompidou Büyük Britanya'nın AT'ye üyeliğine sıcak baktığını açıkça dile getirmişti. Ocak 1972'de Avrupa Topluluğu Brüksel'de Britanya, İrlanda, Danimarka ve Norveç'in bir yıl sonra yürürlüğe girecek üyeliklerini kabul etti.

Britanyalıların başarılı başvurusu, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ülkesinin yazgısını kıtadaki komşularınınkiyle açıkça birleştirmekten yana olan tek Britanyalı lider olan Muhafazakâr Parti'den Başbakan Edward Heath'in eseriydi. İşçi Partisi 1974 yılında yeniden iktidara gelince Birleşik Krallık'ın topluluğa üyeliğini belirlemek amacıyla yaptığı referandumda halk 8 milyon 400 bine karşı 17 milyon 300 bin olumlu oy kullanmıştı. Ancak Heath bile Britanyalıların –özellikle de İngilizlerin– kendilerini "Avrupalı" hissetmelerini sağlayamazdı; ayrıca gerek Sağ'da gerek Sol'da önemli sayıda seçmenin "Avrupa'da" olmanın yararları konusunda kuşkuları sürüyordu. Bu arada Norveçliler arasında, dışarıda kalmanın onlar için daha iyi olacağı görüşü egemendi: 1972 eylülünde yapılan referandumda ülkenin yüzde 54'ü AT üyeliğini reddetmişti, Topluluk ile sınırlı serbest ticaret anlaşmaları yapmayı yeğliyorlardı; bu kararlarını yirmi iki yıl sonra neredeyse tıpatıp aynı oy oranıyla bir kez daha onaylattılar.[30]

Britanyalıların topluluğa üyeliği sonraki yıllarda, Başbakan Margaret Thatcher'ın daha sıkı birleşme yönünde hazırlanan planlara karşı çıkması ve Britanya'nın ortak bütçeye yaptığı "fazla ödemelerin" iadesini talep etmesiyle tartışmalı bir hal aldı. Öte yandan 70'li yıllarda Britanya kendi sorunlarıyla boğuşuyor ve üyelikle birlikte fiyat enflasyonu yükselmiş olsa da ticaret bölgesinin bir parçası olması Britanya'ya iç yatırımların üçte birini sağlıyordu. Yeni Avrupa Parlamentosu'na yönelik ilk doğrudan seçimler 1979'da yapıldı –o güne dek Strasbourg'da bulunan Avrupa Meclisi'nin üyeleri ilgili ülkelerin kendi yasama meclisleri tarafından seçilirlerdi –fakat halktan pek ilgi görmezlerdi. Birleşik Krallık'ta katılım beklendiği gibi düşüktü, yüzde 31,6 ile sınırlı kaldı;

30 Her iki referandumda da başkent Oslo'da üyelikten yana olanlar ağırlıktaydı. Ancak kararı alanlar radikaller, çevreciler, "anadil milliyetçileri" ile ülkenin kıyı ve kuzey kesimlerindeki çiftçiler ve AET'nin kıyı balıkçılığına on iki mil yasağına şiddetle itiraz eden balıkçılardan oluşan Avrupa-karşıtı koalisyondu. Danimarka'nın topluluğa girişi de o sırada hâlâ Kopenhag'ın yönetiminde olan Grönland'ı da üye yapmıştı. Ne var ki Grönland 1979'da özerklik hakkını elde ettikten sonra yapılan referandumda halk üye bir ülkede o güne kadar ilk kez görülen bir yaklaşımla AET'den çıkılması yönünde oy kullandı.

hoş, başka yerlerde de yüksek sayılmazdı –Fransa'da her beş seçmenden üçü oy verme zahmetinde bulunmuştu, Hollanda'da onun da altındaydı.

Üç "kuzey kuşağı" ülkesinin AT'ye katılması ne yeni gelenler ne de eski üyeler açısından sorunluydu. İrlanda yoksul ama küçüktü, Danimarka ile Birleşik Krallık ise zengindiler, dolayısıyla ortak bütçeye kesin katkıları olmuştu. 1995'te Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın da eklenmesiyle artık Avrupa Birliği olmuş ortaklığa bir sonraki turda gelen müreffeh ülkeler gibi yeni üyeler kayda değer maliyet artışına ya da varolan üyelerin hassas oldukları alanlarda rekabete yol açmaksızın genişleyen topluluğun hazinesine ve siyasal etkisine güç katıyorlardı. Gelgelelim Güney'den gelenler başlı başına bir sorundu.

İrlanda gibi Yunanistan da küçük ve yoksul bir ülkeydi, tarım sanayii Fransız çiftçiler için tehdit oluşturacak düzeyde değildi. Buna bağlı olarak belli kurumsal engellere –Ortodoks Kilisesi'nin resmi ve söz hakkına sahip bir kurum olmasına, örnek vermek gerekirse 1992 yılına dek resmi nikâha izin verilmemesine– rağmen pek çok devlet adamının yanında, en çok Fransa Cumhurbaşkanı Giscard d'Estaing tarafından desteklenen üyeliğinin önünü kesecek güçlü tartışmalar bulunmuyordu. Ama Portekiz ve (daha da önemlisi) İspanya'nın üyeliği gündeme geldiğinde, Fransızlar kesinlikle karşı çıktılar. Şarap, zeytinyağı, meyve ve diğer tarım ürünlerinin maliyeti ve pazarlanması Pireneler'in güneyinde çok daha ucuzdu; olur da İspanya ile Portekiz eşit koşullarda ortak Avrupa pazarına alınırsa, İber Yarımadası'ndaki çiftçiler Fransız üreticilerle ciddi rekabet içine girerlerdi.

Dolayısıyla Portekiz ile İspanya'nın AT'ye girmesi dokuz yıl sürecek (oysa Yunanistan'ın başvurusu altı yıldan daha kısa bir sürede tamamlanmıştı), bu yıllar boyunca Fransa'nın İber Yarımadası'nda tarih boyunca yüksek seyreden saygınlığı hızla düşecekti: bir dizi sert pazarlıktan sonra yolun üçte ikisinin kat edildiği 1983 yılı itibariyle İspanyolların yalnızca yüzde 39'u Fransa hakkında "olumlu" görüşe sahipti –ortak geleceklerine talihsiz bir başlangıçtı bu. Sorunun bir bölümü, Akdeniz ülkelerinin gelişiyle birlikte topluluğun Fransız çiftçilere yaptığı ek ödemeleri artırarak Paris'e tazminat ödemekten daha fazlasını yerine getirmek durumunda kalmasından kaynaklanıyordu; İspanya, Portekiz ve Yunanistan birleşince Topluluğa 58 milyon insan daha girmiş oldu; bunların çoğu yoksuldu, dolayısıyla Brüksel'in fon programlarından ve yardımlarından alma hakkına sahiplerdi.[31]

Öyle ki üç yoksul tarım ülkesinin ortaklığa kabulüyle birlikte Ortak Tarım Fonu'na ciddi yükler eklendi –Fransa artık en çok yardım alan ülke olmaktan çık-

31 Öte yandan bu aynı zamanda özel sektör için yeni yatırım fırsatları anlamına geliyordu: İspanya'da yabancıların sahip olduğu şirketlerin oranı 1983-1992 arasında yüzde 374 arttı.

tı. Fransızların kendi "kayıplarını" karşılamak için titiz pazarlıklarla pek çok anlaşma yapıldı. Bunun karşılığında yeni üyelerin de dezavantajlarının giderilmesi ve Fransızların başarılı dayatmalarının sonucunda Avrupa'ya eşit koşullarda ihracat yapmaya başlamalarından önce gerekli görülen uzun "geçiş dönemi" için tazminat almaları gerekiyordu. İspanya ve Portekiz'e 1986 yılında topluluğa girişleriyle birlikte sağlanan "Akdeniz Entegre Programları" –henüz adı konmamış bölgesel yardımlar– 1981'de Yunanlara sağlanmamıştı, bundan dolayı program kapsamına ülkesi de dahil edilmezse Yunanistan'ın AT'den çekileceği yollu bir gözdağı veren Andreas Papandreu'nun talebi de olumlu karşılandı.[32]

Demek ki Avrupa Topluluğu'nun, para ödülleri almak uğruna ülkelerin siyasal ittifakları alıp sattıkları bir tür kurumsal sığır pazarını andıran olumsuz bir kimliğe bürünmesi bu yıllara rastlar. İspanyollarla Portekizliler "Avrupa" dışında (Fransa kadar olmasa bile) yeterince başarılıydılar, İspanyol müzakereciler ülkelerinin mali çıkarlarını ileriye götürmek ve güvence altına almak konusunda giderek beceri kazanıyorlardı. Ama asıl parsayı toplayan Atina oldu: Seksenli yıllarda topluluğun geri kalanından daha kötü durumda olsa da (ve 1990 yılında topluluğun en yoksul üyesi sıfatını Portekiz'in elinden alsa da), üyelikten en kazançlı çıkan ülke Yunanistan'dı.

Aslında, Yunanistan'ın bu kadar kazançlı çıkmasının *nedeni* çok yoksul olmasıydı –1990'da Avrupa Topluluğu sınırlarına giren en yoksul bölgelerin yarısı Yunanistan topraklarındaydı. Atina açısından AT üyeliği ikinci Marshall Planı demek oluyordu: yalnızca 1985-1989 arasında Yunanistan'ın AT fonlarından aldığı pay 7,9 milyar doları bulmuştu, oranlamada diğer ülkeler arasında en yüksek paydı bu. Sıraya başka yoksul ülkeler girmedikçe topluluk içinde başını Batı Almanya'nın çektiği finans sorumluları bolluğun bu ölçüde yeniden dağıtımıyla –Yunanistan'ın topluluk kararlarına katılmasının bedeli– başa çıkabilirlerdi. Ancak Almanya'nın birleşmesinin yüklü maliyeti ve Doğu Avrupa'dan yeni yoksul aday devletlerin gelme olasılığıyla birlikte Akdeniz ülkelerinin katılım süreci ileride göreceğimiz gibi külfetli ve tartışmalı geçecekti.

Büyüdükçe Avrupa Topluluğu'nu idare etmek daha da zorlaştı. Hükümetlerarası Bakanlar Konseyi'nde oybirliğinin gerekli olması bitmek bilmeyen tartışmalara yol açıyordu. Kararların alınması yıllar sürebilirdi –maden suyunun tanımı ve yönetmeliğe bağlanmasıyla ilgili yönergenin Konsey'den çıkması on bir yıl almıştı. Avrupa "projesinin" amacı ve işlerliğinin akıcı olması yönünde eskiden beri görüş birliği vardı –1969'da Lahey'de yapılan bir konferans

32 Onun blöf yaparak Avrupa Topluluğu'ndan istediği Brüksel'de birden çok söz sahibi kişiyi ayağa kaldırmıştı.

"Avrupa'yı yeniden tanıtmaya" yönelik düzensiz yapılan toplantılar dizisinden ilkiydi– Fransa Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing ile Alman Şansölye Schmidt arasındaki kişisel dostluk da 1975-1981 yılları arasında bu konunun gündeme getirilmesini sağlamıştı.

Öte yandan olumlu *siyasal* tavır gerektiren amaca yönelik ölçütler üzerinde anlaşmaya varmaktansa, olumsuz ekonomik bütünleşme yoluyla –gümrük tarifeleriyle ticari kısıtlamaları kaldırarak, dezavantajlı bölgelerle sektörlere destek vererek– ilerlemek daha kolaydı. Nedeni basitti. Dolaşıma çıkarılacak yeterli para olduğu sürece ekonomik işbirliğinin bütün tarafların kesin çıkarına olacağı anlatılabilirdi; oysa Avrupa'nın bütünleşmesi ya da eşgüdümü yönünde atılacak herhangi bir siyasal adım ulusal bağımsızlığı üstü kapalı tehdit eder, iç politikadaki girişimleri kısıtlardı. Değişim ancak egemen devletlerin güçlü liderlerinin kendilerince gerekçelerle ortak bir amaca doğru birlikte çalışmak üzere anlaşmalarıyla gerçekleşebilirdi.

İlk parasal koordinasyon sistemini "dalgalandırmayı" başlatanlar Willy Brandt ile Georges Pompidou olmuştu; bunu geliştirip Avrupa Para Sistemi'ne (EMS) dönüştürenlerse Helmut Schmidt ile Giscard d'Estaing oldu; onların halefleri, Helmut Kohl ve François Mitterand da zekice tasarladıkları 1992 Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği'nin temellerini attılar. Brüksel'deki uluslarüstü hantal bürokrasiyi atlatmanın bir yolu olarak Giscard ile Schmidt tarafından "–geçmişte olduğu gibi Batı Avrupa'nın birleşmesi için Fransız-Alman işbirliğinin temel koşul olduğunu bir kere daha hatırlatmak için– zirve diplomasisi" icat edildi.

Yetmişli yıllarda Fransız-Alman ortak adımlarının arkasında ekonomik kaygılar vardı. Avrupa ekonomisi çok yavaş büyüyordu, enflasyon yaygındı, Bretton Woods sisteminin çökmesinin getirdiği belirsizliğin anlamı döviz kurlarının oynak ve öngörülemez olmasıydı. Avrupa'daki bankerlerle pazarlara istikrarlı para birimi olarak doların yerine sürekli *Deutschemark*'ı koyarak dalgalanma, EMS ve *écu* ile sorunu gidermek –uluslararası değil de bölgesel olduğu için– ikinci iyi çözüm sayılırdı. Birkaç yıl sonra bütün altüst edici sonuçlarına rağmen ulusal para birimlerinin yerlerini *euro*nun alması bir sonraki akıllı adımdı. Sonunda Avrupa'da tek para biriminin ortaya çıkışı önceden belirlenmiş bir hedef olarak hesaplanmış bir stratejinin değil ekonomik sorunlara kısa yoldan çözümlerin sonucuydu.

Yine de gözlemcilerin çoğu –en çok da o güne dek kuşkuyla bakan Sosyal Demokratlar– ekonomik kalkınma ve refahın artık yalnızca ulusal düzeyde söz konusu olamayacağı konusunda ikna edilince, Batı Avrupa devletlerinin parasal işbirliğine girmesiyle birlikte başka konularda da toplu hareket etmenin beklen-

medik yolu açılmış oluyordu. Prensipte karşı çıkan güçlü bir muhalefet olmadığı için Topluluğa üye devletlerin ve hükümetlerin başkanları 1983'te gelecekte Avrupa Birliği altında bir araya gelmeyi taahhüt ettikleri bir Resmi Bildiri'ye imza attılar. 1985 yılının aralık ayında Avrupa Konseyi tarafından onaylanan ve 1987 temmuzunda yürürlüğe giren Tek Avrupa Senedi'ne (SEA) varan pazarlıklar sürecinde bu birliğe kesin şekli verilecekti.

SEA ile birlikte özgün Roma Antlaşması ilk kez ciddi bir biçimde gözden geçirilmiş oluyordu. Birinci maddede açıkça belirtildiği üzere, "Avrupa Toplulukları ve Avrupa siyasal işbirliği Avrupa birliğinin kurulmasına doğru somut ilerleme kaydetmek adına katkıda bulunmayı hedeflerler." "Topluluk" kavramını "Birlik" ile değiştirmekle on iki üye devletin liderleri prensip olarak kararlı bir adım atmış bulunuyorlardı. Ancak imza sahipleri düpedüz tartışmalı bir işe girmekten ya kaçınıyor ya da birliğin yüklü tarım bütçesini daha da ağırlaştırmayı erteliyorlardı. Aynı zamanda savunma ve dış ilişkilerde ortak Avrupa politikası bulunmamasının doğurduğu sıkıntı da titizlikle baştan savılıyordu. Doğu'da birkaç kilometre ötede gelişen tarihsel olayların eşiğinde, 1980'lerin "yeni Soğuk Savaşı" doruğuna çıktığı zaman Avrupa Birliği'nin üye devletleri gözlerini 300 milyonu aşkın insanı içine alsa da özünde ortak pazar olan içişlerine çevirmişlerdi.

Ne var ki üzerinde anlaştıkları nokta mal ve işgücünde gerçek anlamda tek bir iç pazara (1992'de uygulamaya konuldu) yönelik kararlı adım atmak ve birliğin karar alma sürecinde "nitelikli çoğunluk oylaması" sistemini benimsemekti –"nitelikli" kavramının anlamı, büyük üyelerin (daha çok Britanya ile Fransa'nın) dayatmasıyla kendi ulusal çıkarlarına ters düşen önerileri engelleme yetkisini ellerinde tutmalarıydı. Bunlar gerçek değişikliklerdi, üzerlerinde anlaşmaya varmak zor olmadı, ne de olsa Margaret Thatcher'dan Yeşiller'e kadar herkes, farklı gerekçelerle de olsa tek pazardan yanaydı. Bir yandan ileriki on yıl boyunca gerçekleşecek tam ekonomik bütünleşmeyi kolaylaştırırlarken, aynı zamanda öngörmekteydiler.

Madem kararlar yalnızca on üç yılda iki katına çıkarak gitgide hantallaşan ve çoktandır İsveç, Avusturya ve daha başka ülkelerden adaylık başvuruları bekleyen topluluktaki devletler tarafından alınacaktı, Avrupa Konseyi'nde ulusal oylamadan vazgeçmek kaçınılmazdı. Geleceğin Avrupa Birliği büyüdükçe henüz içine girmemiş olanların gözünde daha çekici –ve her nasılsa "zorunlu"– oluyordu. Oysa üye devletlerin yurttaşları açısından, Avrupa Birliği'nin bu yıllardaki en önemli özelliği ne onun (orada yaşayanların çoğunun tümüyle bilgisiz olduğu) yönetilme biçimi ne de liderlerinin daha sıkı bütünleşme projeleriydi, onlar hazinelerine akan para miktarına ve paranın nereye harcandığına bakıyorlardı.

Roma Antlaşması'nın özgün metninde üye devletler içerisinde yardıma ihtiyaç duyan bölgeleri belirleme, sonra da topluluk tarafından oraya bağış yapılmasını sağlama hakkı tek bir kuruluşa verilmişti: İtalya'nın önayak olmasıyla kurulan Avrupa Yatırım Bankası. Gelgelelim bir kuşak sonra para sübvansiyonları, doğrudan yardım, ilk giriş fonları ve diğer yatırım teşvikleri şeklinde yapılan bölgesel harcamalar Brüksel'de bütçenin genişlemesinin başlıca kaynağı ve açık farkla topluluğun elindeki en etkili güçtü.

Bunun nedeni farklı üye devletler içerisindeki bölgeci politikaların bolluğu ve devletlerin kendi aralarındaki büyüyen ekonomik eşitsizliklerdi. II. Dünya Savaşı sonrasının ilk yıllarında Avrupa devletleri, hâlâ yerel çeşitliliği ya da gelenekleri pek önemsemeden merkezden yönetilen üniter devletlerdi. Bir tek 1948 yılında kabul edilen yeni İtalyan anayasası bölgesel yetkilileri tanımıştı; öyle bile olsa onun güvence altına aldığı sınırlı yerel hükümetler çeyrek yüzyıl boyunca işlevsiz kaldı. Fakat yerel özerklik talepleri Avrupa çapındaki iç siyasal hesaplaşmalarda ciddi bir unsur olunca, AT kendine göre nedenlerden dolayı 1975'ten itibaren Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ERDF) adıyla bölgesel fon sistemini başlattı.

Brüksel'deki yetkililerin bakış açısına göre ERDF ve diğer "yapısal fonlar" iki amaca yönelikti. İlki, ekonomik geri kalmışlığın ve Tek Avrupa Senedi ile de açıkça ortaya konduğu gibi topluluk içerisinde hâlâ savaş sonrası "büyüme" kültürünün kılavuzluk ettiği eşitsizliğin üstesinden gelmekti. Her yeni üye grubuyla birlikte ekonomik bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için dikkat ve telafi gerektiren eşitsizlikler söz konusuydu. İtalya'da *Mezzogiorno* eskiden olduğu gibi tek yoksul bölge değildi artık: İrlanda'nın çoğu; Büyük Britanya'nın bazı kesimleri (Ulster, Galler, İskoçya ile İngiltere'nin kuzeyi ve batısı); Yunanistan ve Portekiz'in çoğu bölgeleri; İspanya'nın güneyi, ortası ve kuzeybatısı: hepsi yoksuldu ve arayı kapatmak istiyorlarsa büyük miktarlarda sübvansiyonlara ve ana yardımların yeniden tahsisine gerek duyuyorlardı.

Avrupa Topluluğu'nun ortalama gelirini 100 olarak düşünürsek, en zengin üye olan Danimarka'nın geliri 126, Yunanistan'ınki yalnızca 44'tü. 1989 yılında Danimarka'da GSYİH hâlâ Portekiz'in iki katından daha fazlaydı (ABD'de zengin ve yoksul eyaletler arasındaki uçurum bunun yalnızca üçte ikisi kadardı). Üstelik bunlar ulusal ortalamalardı –bölgesel eşitsizlikler çok daha yüksekti. Zengin ülkelerin bile yardıma muhtaç bölgeleri vardı: İsveç ile Finlandiya 1990'ların ortasında sonunda birliğe katıldıkları zaman Kuzey Kutup Dairesi'ndeki az nüfuslu, geçim yardımına ve Stockholm ile Helsinki'den gelecek başka sübvansiyonlara muhtaç bölgeleri artık Brüksel'den gelecek yardımları da

almaya hak kazanmışlardı. İspanya'da Galicia'yı ya da İsveç'te Vasterbotten'i boyunduruğa sokan coğrafi bozuklukları ve pazar çarpıklıklarını düzeltmek için Brüksel'deki aracılar yüksek miktarlarda para bağlıyorlardı –bölgesel yararlar sağladıkları kesin olmakla birlikte pahalı, hantal ve kimi zaman yoz yerel bürokrasilere çanak tuttukları da su götürmezdi.[33]

Avrupa'nın aşırı maliyetli –kendi aralarında çeşitli "Yapısal" ve "Uyum" Fonları yüzyılın sonunda AB harcamalarının yüzde 35'ini tüketecekti– bölgesel fon projelerinin arkasında yatan ikinci neden, Brüksel'deki Avrupa Komisyonu'nun işbirliğine yanaşmayan merkezi hükümetleri atlatarak üye devletler içerisindeki bölgelerin çıkarlarıyla doğrudan ilgilenmesini sağlamaktı. Daha 1960'ların sonundan beri bölgesel yaklaşımlar her yerde yükselişteydi (kimi yerlerde yeniden canlanıyordu). *Quondam*[34] 1968 eylemcileri bölgesel bağlılıkları siyasal dogmaların yerine koyarak Güneybatı Fransa'daki eski Oksitan dilini yeniden canlandırma ve kullanma çabasındaydılar. Bretonya'daki dost eylemciler gibi onlar da her biri Madrid ya da Paris, Londra ya da Roma kaynaklı "kötü yönetime" biledikleri ortak hıncı dile getiren Katalan ve Bask ayrılıkçılarının, İskoç ve Flaman milliyetçilerinin, kuzey İtalyan ve daha nice ayrılıkçıların davasını destekliyorlardı.

Yeni bölgeci politikalar birbirleriyle örtüşen pek çok alt kategorilere denk düşüyordu –tarihsel, dilsel, dinsel; özerlik arayan, kendi kendini yönetmek, hatta ulusal bağımsızlık isteyen– ama genellikle zengin bölgelere bölündüklerinden kendi ülkelerinin yoksul kesimlerini desteklemek zorunda kalmaya öfkeliydiler; tarihsel açıdan dezavantajlı ya da sanayiden yeni uzaklaşmış bölgelerse vurdumduymaz ulusal politikacılar tarafından görmezlikten gelinmeye tepkiliydi. İlk kategoride Katalonya, Lombardy, Belçika'nın Flandre, Batı Almanya'nın Baden-Württeemburg ya da Bavyera, Güneydoğu Fransa'nın Rhône-Alpler (1990'da Île de France ile birlikte Fransa'daki GSYİH'nin yaklaşık yüzde 40'ı burada üretilirdi) bölgeleri yer alıyordu. İkinci kategorideyse Endülüs Özerk Bölgesi, İskoçya'nın çoğu, Fransızca konuşulan Wallon ve daha başka yerler vardı.

Her iki kategori de Avrupa'nın bölgesel politikalarından bir şeyler kazanmaya bakıyordu. Katalonya ya da Baden-Württeemburg gibi zengin olanlar Brüksel'de bürolar kurarak yatırımlar uğruna ya da yerel kurumları ulusal olanlardan üstün tutan topluluk politikaları için kendi adlarına lobi faaliyetlerinde bulunmayı öğrendiler. Dezavantajlı bölgelerden gelen siyasal temsilciler kendi

33 AB bütçesindeki bir başka önemli sorumluluk olan Ortak Tarım Politikası'nın da Uyum Fonları ve diğer yardımlarla gidermesi gereken tümüyle bölgesel çarpıklıkları şiddetlendirme etkisi vardı elbet.

34 Sabık (ç.n.)

yerel popülerliklerini artırmak –böylelikle Dublin ya da Londra'daki yumuşak başlı yetkilileri kışkırtmak, hatta Brüksel'in daha cömert davranmasını sağlamak üzere baskı kurmak– için Brüksel'den verilen bağışlarla yardımları yönlendirmek konusunda ellerini çabuk tutuyorlardı. Bu düzenlemeler herkesçe uygun görüldü: Avrupalı devletlerin hazinelerinden İrlanda'nın az nüfuslu batısında turizmin gelişmesi uğruna ya da Lorraine veya Glasgow'un kronik işsizlik çeken yörelerine yatırımcıları çekmek üzere verilen vergi teşvikleri karşılığında milyonlar kayboluyor olabilirdi; fakat kendi çıkarını kollamanın sonucu bile olsa yardımları alanlar sıkı "Avrupalı" oluveriyorlardı. İrlanda kırık dökük ulaşım ve kanalizasyon altyapısının büyük bölümünü başarıyla yenilemiş ya da modernleştirmişti, üstelik kıyıda köşede kalmış yoksul üye devletler arasında bunu gerçekleştiren yalnız o değildi.[35]

Tek Avrupa Senedi ile birlikte topluluğun güçleri AT'nin daha önce karışmadığı pek çok politik alana uzanıyordu –çevre, istihdam çalışmaları, yerel araştırma ve geliştirme girişimleri; bunların hepsi Brüksel'deki fonların doğrudan yerel aracılara yöneltilmesini gerektiriyordu. Avrupa'nın böyle kademeli "bölgeselleşmesi" hem bürokratik hem de pahalıydı. Küçük bir örnek yüzlercesini anlamaya yetecektir: İtalya'nın Avusturya ile kuzey sınırındaki Alto Adige/Güney Tyrol bölgesi 1975 yılında Brüksel tarafından resmen "dağlık" bölge olarak sınıflandırılmıştı (tartışılmayan bir iddia); on üç yıl sonra yüzde 90'ın üzerinde "kırsal" ya da Brüksel terminolojisiyle söylersek, "Hedef Bölge 5b" olduğu (oradan geçen herhangi birinin gözle görebileceği kadar belirgin bir gerçek) yine resmen açıklandı. Bu çifte niteliği sayesinde Alto Adige çevreci koruma fonları; tarım destekleme bağışları; mesleki eğitimi geliştirmeye yönelik yardımlar; geleneksel elişlerini özendirici fonlar ve nüfus sayısını korumak için yaşam koşullarını iyileştirici yardımlar almaya hak kazanmıştı.

1993 ile 1999 yılları arasında ufacık Alto Adige toplam 96 milyon *écu* (2005'te aşağı yukarı euro karşılığına denkti) yardım aldı. Avrupa yapısal fonlarında "Üçüncü Dönem" adı verilen 2000-2006 arasını kapsayan programda bu bölgeye 57 milyon euro daha ayrıldı. "Hedef İki" maddesi gereğince bu paralar "münhasıran" dağlık ya da "kırsal" alanlarda yaşayan 83 bin kişinin yararına harcanmalıydı. 1990'dan itibaren eyaletin merkezi Bolzano'daki yönetim yerli halka "Avrupa'dan" ve Avrupa'daki kaynaklardan nasıl yararlanılacağını öğretmek amacıyla kurulmuş bir bakanlığa görev vermiştir. Eyaletin Brüksel'de

35 Zengin ülkeler kendi tarzlarında Brüksel'e daha az borçlu kaldılar ve iç işlerinin denetimini kendi ellerinde tuttular. Fransa'da 1980'li yıllar boyunca "merkezden uzaklaşma" yasalarla yüceltilse de bütçenin denetimi Parislilerde kaldı. Sonuçta, Fransa'nın refah bölgeleri uluslararası modaya uydu ve AB bağlantılarından çıkar sağladı, ancak yoksul yörelerin devlete bağımlılığı sürüyordu.

1995'ten beri faaliyette olan (komşu İtalya'nın Trentino eyaletiyle Avusturya'nın Tyrol bölgesinin ortak kullandıkları) bir büro bulunur. Bolzano Eyaleti'nin resmi web sitesi (İtalyanca, Almanca, İngilizce, Fransızca ve İsviçre'de konuşulan bir tür *Romansch*[36] şivesi olan Ladin[37]) olabildiğince Avrupa yanlısıdır.

Sonuç, başka yerlerde olduğu gibi Güney Tyrol'de de –yüksek maliyetli ya da değil– "tepeden tırnağa" kıtayla bütünleşme, savunucularının da ısrarla vurguladığı gibi işe yarıyor gibiydi. "Avrupa Bölgeler Konseyi" [sonradan Asamble adını aldı] 1985 yılında kurulduğu zaman halihazırda üye olan 107 bölgeden başka katılacaklar da vardı. Birleşik Avrupa ufukta görünmeye başlamıştı. Bir zamanlar bir avuç dil suçlusunun ya da geçmişe özlem duyan halkbilimcinin işi olan bölgecilik artık "alt-kimlik" seçeneğini ortaya koyuyordu: ulusun yerini alan ve Brüksel'in, hatta –onun kadar istekli olmasa da – ulusal başkentlerin de resmi onayıyla izin verilerek onun gibi meşru bir kimlik seçeneği.

Yurttaşlarının artık değişken kültürel tınlamalar ve gündelik anlamlarla çoktan seçmeli bağlılıklar gösterdikleri giderek parselleşen topluluğun sakinleri son yıllardaki kadar "İtalyan", "Britanyalı" ya da "İspanyol" değillerdi belki; ancak "Avrupalı" yaftaların, seçimlerin ve kurumların sürekli artışı karşısında bile kendilerini daha "Avrupalı" hissetmeleri de gerekmiyordu. Büroların, kitle iletişim araçlarının, kurumların, temsilciliklerin ve fonların ayrıkotu gibi bitmesi pek çok yarar sağlamakla birlikte etkileri sınırlı düzeyde kalıyordu. Belki de bunun bir nedeni Avrupa'daki cömertliğin harcanması ve gözetimi için kurulmuş resmi dağıtım noktalarının bolluğuydu: modern devlet mekanizmasının, bakanlıklarının, komisyonlarının, müdürlüklerinin karmaşıklığı şimdi tavandan (Brüksel) ve tabandan (eyalet ya da bölge) gelenlerle iki hatta üç kat artmıştı.

Bunlar bir tek görülmedik ölçüde bürokrasiye değil aynı zamanda, çoğu yerel gereksinimlerin abartılmasını, hatta yenilerinin türetilmesini gerektiren, dolayısıyla topluluğun Brüksel'deki yöneticilerinin gözünden kaçsa da yararlananlar açısından bile girişimin gözden düşmesine neden olan rüşvete, suiistimallere davetiye çıkaran fon bolluğunun kışkırtıp körüklediği yozlaşmayı doğurmuştu. Bu yıllarda "Avrupa" seçimle işbaşına gelmemiş, göz önünde olmayan devlet memurlarının mimarlığını yaptığı politikalara duyulan saygıyla siyasal yağcılık ve vurgunculukla ilgili türlü söylentiler arasında kalarak kendi amacına hizmet etmekte yetersiz kalmıştı.

Daha iyi yönetilen ulus devletlerin çoktan aştıklarını sandıkları yerel politikaların –kayırmacılık, yozlaşma, yönlendirme– bildik kusurları artık kıta gene-

36 İsviçre'nin Grison kantonunda konuşulan bir lehçe. (ç.n.)

37 İtalya ile Avusturya arasındaki Trentino-Güney Tyrol bölgesinde ve Veneto'da konuşulan bir dil (Seferad Yahudilerinin konuştuğu Ladino ile karıştırmamak gerekir.) (ç.n.)

linde su yüzüne çıkıyordu. Arada bir patlak veren "Euro-skandallarının" genel sorumluluğu ihtiyatlı bir tutumla ulusal politikacıların sırtından alınıp adlarının kötüye çıkmasının siyasal açıdan pahalıya mal olmayacağı seçimle işbaşına gelmemiş "Eurokrat" kimselerin omuzlarına yüklenirdi. Bu arada topluluğun bütçesinin şişirilmesi ondan yararlananlar ve savunucuları tarafından ulusal-ötesi "uyum sağlama" ya da haklı tazminat adına savunulur (ayrıca topluluğun sonu geleceğe benzemeyen fonlarıyla körüklenirdi).

Kısaca, "Avrupa" durumdan hoşnut olmayan, özellikle Britanya'daki karşıtlarının ısrarla vurguladığı gibi ciddi bir "manevi zarar" almak üzereydi. Kıtadaki uyuşmazlığı salt teknik önlemlerle aşmak için on yıllardır harcanan çabalar kesinkes siyasal görünürken, alışıldık seçilmiş politikacıların izlediği geleneksel siyasal hedeflerin yerine getirilmesinden doğan meşruluktan yoksun kalıyordu. "Avrupa" belirgin bir hedefe yönelse de ekonomik stratejisi hâlâ 50'li yıllardaki hesaplamalarla hedeflerin etkisinde hazırlanıyordu. Avrupa'nın politikasına gelince, Avrupa Komisyonu'ndan gelen müdahalecilik taslayan atılgan bildiriler –ve Avrupalı uzmanların uzak bölgelere uzanırken kuşandıkları yetkiler ve açık çekler– kökleri 60'ların ilk yıllarında sosyal demokratların parlak günlerinde atılmış hükümet tarzını çağrıştırıyordu.

Ulusal politik hesaplamaların noksanlarını aşmada gösterilen övülesi çabaları nedeniyle 70'li ve 80'li yıllarda "Avrupa'yı" inşa edenler hâlâ tuhaf bir biçimde taşralıydı. Dönemin en büyük ulusal-üstü başarısı 1985 haziranında imzalanan Schengen Anlaşması bu yönüyle kendini ele veriyordu. Bu anlaşmanın koşulları gereğince Fransa, Batı Almanya ve Benelüks ülkeleri ortak sınırlarını kaldırmak ve pasaport kontrolünde ortak bir rejim uygulamak konusunda uzlaşmışlardı. Bundan böyle Almanya'dan Fransa'ya geçmek de, uzun zamandır sorunlu olan, örneğin Belçika ile Hollanda arasında gidip gelmek de kolay olacaktı.

Ancak Schengen Anlaşması'nda imzası bulunan devletlerin bunun karşılığında kendileriyle anlaşma kapsamı dışındaki ülkeler arasında daha sıkı vize ve gümrük rejimleri uygulamak zorunda kalacaklardı: Diyelim ki Fransızlar Almanya'dan gelen birine sınır kapılarını açarken Almanların da kendi giriş noktalarında en sıkı denetim ölçütlerini uyguladıklarından emin olmalıydılar. Buna göre bazı AT üyesi devletler arasında iç sınırların açılması, Anlaşma gereğince dışarıdan gelecekleri ayrı tutan dış sınırların kesinlikle takviye edilmesine bağlı kılındı. Uygar Avrupalılar artık sınırları aşabilirdi –gelgelelim "barbarlar" kararlılıkla o sınırların ardında tutulacaktı.[38]

38 "Schengen bölgesi" o günden bu yana başka AB üyesi devletleri de kapsamına aldı, ancak Birleşik Krallık dışında kalmıştır, ayrıca diğer katılanların arasında, Fransa'nın güvenlik gerekçeleriyle sınır kontrolleri yapma hakkı saklıdır.

17
YENİ GERÇEKÇİLİK

"Toplum diye bir şey yoktur. Bireysel kadınlarla erkekler, bir de aileler vardır."
Margaret Thatcher

"Fransızlar zenginliği yaratıp hayat standardımızı belirleyenin ve küresel düzende yer edinmemizi sağlayanın iş dünyası olduğunu artık anlamaya başlıyorlar."
François Mitterand

"Mitterand deneyiminin sonunda Fransız Solu tarihi boyunca sahip olduğu fikirlerinden, umutlarından ve desteğinden yoksun kalmıştı."
Donald Sassoon

Önemli her siyasal devrim aydın çevrelerde yaşanan bir dönüşümle kendini belli eder. 1980'lerde Avrupa'da görülen kargaşalar da farklı değildi. Yetmişlerin ilk yıllarındaki ekonomik krizler alışılagelmiş siyasal partileri dağıtıp halka görülmedik sorunlar yaşatırken Batı Avrupa'nın savaş-sonrası iyimserliğini sarsmıştı. Soğuk Savaş'ın her iki kampındaki siyasal tartışmalar onlarca yıldır kemikleşmiş zihinsel alışkanlıkları kararlılıkla yok ediyor ve görülmedik bir hızla yenilerini getiriyordu. Sonu iyi de olsa kötü de olsa yeni gerçekçilik doğuyordu.

Ruh halindeki değişikliğin ilk kurbanı o güne dek savaş sonrası devleti kucaklamış olan görüş birliğinin yanında onun entelektüel kalelerini destekleyen yeni-Keynesçi ekonomilerdi. 1970'lerin sonlarında Avrupa refah devleti kendi başarısının maliyetini hesaplamaya başlıyordu. Savaş sonrasındaki nüfus patlamasında doğanlar orta yaşa gelirken, hükümetlerin istatistik uzmanları bun-

ların emeklilik maliyetlerini karşılama konusunda çoktan uyarılara başlamıştı. Emeklilik yaşının da yaygın olarak düşürülmesiyle bütçeleri daha da fazla etkileyen bir sorundu bu. Örneğin, 60-64 yaş arasındaki Batı Alman erkeklerinin yüzde 72'si 1960 yılında tam gün çalışıyordu; yirmi yıl sonra bu yaş grubunda çalışan erkeklerin oranı yalnızca yüzde 44'tü. Hollanda'da oran yüzde 81 iken 58'e düşmüştü.

Birkaç yıl içinde Avrupa'nın yazılı tarihinin en kalabalık kuşağı artık ödediği vergilerle ulusal gelire katkıda bulunmuyor, tam tersine –ister güvence altına alınmış emekli maaşlarıyla olsun, ister dolaylı yoldan, devlet destekli sosyal ya da sağlık hizmetlerinden aldıkları payların artmasını talep ederek ama benzer sonuçlar doğuran– yüksek miktarda gider kaynağıydı. Dahası en iyi beslenen kuşak olduklarından çok daha uzun ömürlü olacakları kesindi. Bunlara bir de 1980'de her Batı Avrupa devletinin bütçesinde önemli yer tutan işsizlik yardımlarının maliyet artışlarından duyulan kaygılar eklenmişti.

Bu yaygın endişeler temelsiz değildi. Savaş sonrasının refah devletlerinin dayandığı sorgulanmayan iki varsayım vardı: biri, ekonomik büyümenin ve yeni açılan iş alanlarının (böylelikle devlet gelirlerinin) 50'li ve 60'lı yıllardaki kadar yüksek oranlarda devam edeceği; diğeri, doğum oranının eski hızını da geçerek ana babalarının ve dedelerinin emeklilik haklarının yeni gelenler tarafından karşılanacağı kabul edilirdi. Ne var ki artık iki varsayım da sorgulanırken yanlış yapılan demografik hesapların sonuçları çok çarpıcı boyutlardaydı. 1980'lerin başında Batı Avrupa'da kadın başına 2,1 çocuk olan nüfusun yenilenme oranını bir tek Yunanistan ve İrlanda yakalıyor ya da aşıyordu. Batı Almanya'da oran yüzde 1,4'tü. İtalya'da düşüşe geçmişti: 1950'de dört İtalyan'dan biri –yüzde 26,1– 14 yaşının altındayken, 1980 itibariyle oran yüzde 20'ye, diğer bir deyişle beşte bire inmişti. 1990'da yüzde 15'e düşerek yedide bire yaklaşacaktı.[1]

Göründüğü kadarıyla Batı Avrupa'nın refah ülkelerinde yirmi yıl içinde toplumun faturasını ödeyecek pek kimse kalmayacaktı, ayrıca güvenli doğum kontrol yöntemleri ve ev dışında çalışan kadınların sayısının artmasıyla birlikte refah da bunun suçlusu gibi görünüyordu.[2] Sonuç, faturayı ödeyecek olanların sırtındaki yükün daha da ağırlaşmasıydı. Bazı yerlerde (en çok Fransa'da) emeklilik ve ulusal sigorta koşullarının maliyeti çoktandır çalışanların omuzlarına binmişti. Yüksek işsizlik oranının yaygın olduğu bir dönemde ciddi bir

1 Asya, Afrika ve Karayipler'den gelen göçmen topluluklarında doğum oranı eğrisi *yukarıya* dönük olmasaydı, rakamlar daha da düşük seyrederdi.

2 Aynı yıllarda ciddi boyutta düşük doğum oranlarının görüldüğü ilk ülke Doğu Avrupa'da, "yeraltı" ekonomisinin pek çok kişiye Blok'taki başka ülkelerle karşılaştırıldığında daha yüksek yaşam standardı sağladığı Macaristan'dı. (bkz: 18'nci Bölüm)

sorundu bu. Öte yandan devlet hazinesine doğrudan binen yükler daha acil sorun oluşturuyordu: 1980'lerin ortalarında devlet borcunun GSYİH'deki payı tarihinin en yüksek oranlarına ulaşmıştı, İtalya'da yüzde 85. 1977'de İsveç'te ulusal gelirin üçte biri toplumsal harcamalara gidiyordu, bütçedeki bu yük ancak açık verilerek ya da o güne dek Sosyal Demokrat oyların kaynağı çalışan işçilerden, devlet memurlarından ve profesyonellerden oluşan seçmenlerin vergi yükü artırılarak karşılanabilirdi.

1930'lardan beri kamu politikaları, derinlemesine sorgulanmayan "Keynes" mutabakatına dayanmaktaydı. Bu nedenle ekonomik planlama, bütçe açığının kapatılması ve tam istihdam nitelikleri gereği arzulanır ve birbirini destekleyen çabalar olarak kabul edilirdi. Onu eleştirenler iki noktada birleşmişti. İlki çok basitti, Batı Avrupalıların artık alıştıkları sosyal hizmetlerle koşulların sürdürülebilir yanı kalmamıştı. Özellikle savaş sonrası yıllarda ulusal ekonominin bir krizden diğerine girdiği Britanya'da. Daha önemli olan ikincisiyse, sürdürülebilir olsun ya da olmasın, müdahaleci devletin ekonomik büyümeye engel olduğu görüşüne dayanıyordu.

Muhaliflerine göre devlet, mal ve hizmet piyasasından elini çekmeliydi. Üretim araçlarına sahip olmamalı, kaynak dağılımına karışmamalı, tekeller uygulamamalı ya da onları özendirmemeli ve fiyatlarla gelirleri belirlememeliydi. Bu "neo-liberaller" açısından devletin yürüttüğü hizmetlerin –sigorta, konut, emeklilik, sağlık ve eğitim– çoğu özel sektör tarafından daha etkili karşılanabilirdi, çünkü yurttaşların kendi gelirlerinden ödedikleri paraların kamu alanlarına (yanlış-) yönlendirilmesi söz konusu olamazdı. Serbest piyasa liberalizminin en önde gelen savunucularından olan Avusturyalı ekonomist Friedrich Hayek, en iyi yönetilen devletlerin bile verileri başarıyla değerlendirip olumlu politikalara dönüştüremediği, ekonomik bilgiler edinirken onları çarpıttıkları düşüncesindeydi.

Yeni fikirler değildi bunlar. Keynes-öncesi kuşağın liberalleri tarafından neo-klasik ekonomilerin serbest piyasa doktrinleriyle beslenmiş başlıca çözümlerdi. Daha yakın geçmişte Hayek ve Amerikalı çömezi Milton Friedman'ın eserlerini okuyan uzmanlar bu fikirlere pek de yabancı değillerdi. Ne var ki 1930'larda yaşanan Buhran ve 50'li, 60'lı yıllardaki talep patlamasıyla birlikte böyle görüşler (en azından Avrupa'da) siyasal açıdan görüş mesafelerinin kısa olduğu ve ekonomik açıdan çağdışı kaldıkları gerekçesiyle bırakılmıştı. Oysa 1973 yılından itibaren serbest piyasa kuramcıları daha yüksek sesle ve kendilerinden emin bir tutumla yeniden ortaya çıkarak yaygın ekonomik daralmadan ve onun doğurduğu sıkıntılardan "büyük hükümet" ile onun ulusal enerjilere ve girişimlere koyduğu devredilemez vergilerin ve planlamanın sorumlu olduğunu

anlatmaya başladılar. Bu görkemli strateji çoğu yerde yarım yüzyıl önce aydınlar arasında egemen olan böyle görüşlerin zararlı sonuçlarını kendi gözleriyle görmemiş genç seçmenleri kendine çekiyordu. Ancak Hayek ile Friedman'ın siyasal çömezleri kamu politikasını denetim altına almayı ve ülkenin siyasal kültürüne kökten dönüşümler getirmeyi bir tek Britanya'da başarabilmişlerdi.

Bunların başka ülkelerde değil de Britanya'da yaşanması tuhaftı aslında, ne de olsa Birleşik Krallık ekonomisi sıkı düzenlemeler altında olmasına rağmen Avrupa'nın en az "planlı" ekonomisiydi. Fiyat oluşturma sistemleri ve mali "sinyaller" sürekli devlet eliyle düzenlenirdi; öte yandan Britanya'daki ekonomik yaşamın ideoloji güdümlü tek yönü 1945'ten sonra İşçi Partisi hükümetlerinin ortaya koyduğu devletleştirme politikaları olmuştu. "Üretim araçlarının, dağıtımın ve borsanın devletin mülkiyetinde" olması (İşçi Partisi'nin hazırladığı 1918 anayasasının IV. maddesi) parti politikası olarak korunduysa bile, buna sözde bağlı kalanlar, o da varsa, birkaç parti liderinden öteye geçmedi.

Britanya'daki refah devleti ekonomik "kolektivizm" yerine, temelleri Keynes'in liberal çağdaşlarının yirminci yüzyılın başında benimsedikleri reformculuğa uzanan, ülkenin yaygın sosyal kurumlarına dayanırdı. Gerek Sol'da gerek Sağ'da Britanyalı seçmenlerin çoğu ne ekonomik planlamaya önem verirlerdi ne de devlet mülkiyetine, onlar için önemli olan ücretsiz eğitim ve devlet destekli toplu taşımaydı. Bu hizmetler yeterli gelmiyordu –aslında düşük fonlu hizmetler, yetersiz emekli hakları ve sağlıksız konut koşulları sayesinde Britanya'da refah devletini sürdürmenin maliyeti diğer yerlere göre düşüktü– ama bunların hak olduğu görüşü yaygındı.

Britanya'nın "toplumsal sözleşmesi" Winston Churchill'den Edward Heath'e kadar modern Muhafazakâr Parti tarafından, en az İşçi Partisi içindeki Keynesçi "sosyalistler" kadar coşkuyla benimsenmiş ve yıllar boyunca orta yola kazık çakmıştı (1943 martında "hiçbir toplumda bebeklere süt vermekten daha iyi bir yatırım yoktur" diyen Churchill'di). 1970 yılında Edward Heath gelecekte Muhafazakâr Parti'nin kuracağı hükümetin ekonomik stratejilerini tartışmak üzere bir grup serbest piyasa yanlısı ekonomisti Londra yakınlarındaki Selsdon Park'ta bir araya getirdiği zaman, ılımlı olan önerilerine bir süreliğine ve kararsızlıkla da olsa sıcak bakması alay konusu olmuş ve şimşekleri üzerine çekmişti. Neandertallardan kalma ekonomik ormana geri dönmekle suçlanan "Selsdson Adamı" hızla geri adım attı.

Eğer gelecek on yılda Britanya'nın siyasal görüş birliği sarsıldıysa, bunun nedeni ideolojik sürtüşmelerinden çok her renkten hükümetlerin başarılı bir ekonomik strateji belirleyip izlemekte sürekli çuvallamalarıydı. Britanya'daki

ekonomik sıkıntıların yetersiz yatırımlardan, yönetim eksikliğinden ve ücretlerle iş tanımları üzerinde işçi-işveren arasındaki yaygın anlaşmazlıklardan kaynaklandığı görüşünden yola çıkan gerek İşçi Partisi gerek Muhafazakâr Parti hükümetleri, Britanya'daki işçi-işveren ilişkilerindeki kargaşanın yerine, Avusturya-İskandinav ya da Alman çizgisine benzeyen planlı bir uzlaşma yaklaşımı koymaya çalışıyorlardı: "Fiyat ve Gelir Politikası" diye bilinen kendine özgü deneysel minimalizm.[3]

Başaramadılar. İşçi Partisi işçi-işveren arasında düzen sağlamayı becerememedi; çünkü işçi sendikalarının patronları Downing Street'te görüşülüp imzalanan ve ellerini kollarını bağlayacak olan sözleşmeler yerine ondokuzuncu yüzyıldan kalma –ve kazançlı çıkma şanslarının daha yüksek olduğu– fabrika çapında çıkacak anlaşmazlıkları yeğliyorlardı. Muhafazakârların, en çok da 1970-74 arasında iktidarda olan Edward Heath başkanlığındaki hükümetin eriştiği başarı, Tory[4] bakanlıklarla herhangi bir uzlaşmaya yanaşmayan Britanya işçi sınıfının belli kesimleri –öncelikle maden işçileri– arasında yerleşik, tarihten gelen kuşkular nedeniyle daha da düşük düzeyde kalmıştı. Buna göre Heath 1973'te ekonomik olmayan bazı madenlerin kapatılmasını ve işçi-işveren anlaşmazlıklarını körüklediği gerekçesiyle sendikalara verilen yetkilere yasal kısıtlamalar getirilmesini önerdiği zaman (birkaç yıl önce ilk olarak İşçi Partisi tarafından ortaya atılmış, fakat sonra geri çekilmişti), kendini grev dalgasının içinde bulan hükümet iş göremez hale gelmişti. Heath, kendisinin de dediği gibi, "ülkeyi kimin yönettiğine" karar vermek için yaptığı seçimler sonucunda koltuğunu az bir farkla, akıllı davranarak öneriyi desteklemekten kaçınan Harold Wilson'a kaptırdı.

Yeni politika ancak Wilson'dan sonra 1976-79 arasında iktidarda olan James Callaghan başkanlığındaki İşçi Partisi hükümeti döneminde su yüzüne çıkabildi. Çaresiz kalan ve IMF borç anlaşmasının koşullarıyla köşeye sıkışan Callaghan ile Maliye Bakanı (gözü kara Denis Healey) savaş sonrası hükümetlerin uyguladıkları belli başlı çözümleri bırakmaya başlıyorlardı. Belli düzeyde işsizliğin kaçınılmaz olduğunu kabul eden yeniden yapılandırma programlarına giriştiler; vasıflı işçileri koruyarak toplumsal gelir aktarımından doğan ödemeleri ve işçi maliyetlerini azaltırken, koruma altına alınmayan, istenmedik-sendikasız-mevsimlik-işçi kitlesinin doğuşuna göz yumdular; ayrıca ekonomik darlık ve yavaş büyüme pahasına enflasyonu ve hükümet harcamalarını denetim altına almak ve düşürmek için kolları sıvadılar.

3 Azla yetinmecilik (ç.n.)
4 Birleşik Krallık'taki Muhafazakâr Parti'nin atası olan kralcıların kurduğu Tory Partisi günümüzde muhafazakârları anlatmak için kullanılır. (ç.n.)

Bu hedeflerin hiçbiri açıkça dile getirilmiyordu. İşçi Partisi hükümeti sonuna kadar temel değerlerine bağlı kaldığı ve refah devletinin kurumlarını koruduğu izlenimini korudu; oysa ondan uzaklaşmak için titizlikle planlar yapıyor, kendinden önceki hükümetlerin açık yüreklilikle yürütemedikleri reformların gizlice üstesinden gelme çabalarını sürdürüyordu. Stratejisi işe yaramadı: İşçi Partisi'nin sağladığı tek şey başarılarının değerini göremeyen kendi yandaşlarının ona yüz çevirmesiydi. 1977 ağustosunda İşçi Partisi hükümetinin kamu harcamalarına büyük kısıntılar getirmesi nedeniyle Birleşik Krallık'taki işsiz sayısı 1,6 milyona varmış da geçiyordu bile. Ertesi yıl 1978-79 kışında, Britanya'da "Huzursuz Kış" adı verilen dönemde başlıca işçi sendikaları "kendi" hükümetlerine karşı öfkeli, ortak grevler dizisi başlattı: Çöpler toplanmıyor, cenazeler kaldırılmıyordu.[5]

Başbakan James Callaghan durumdan habersiz görünüyordu: Bir gazetecinin tırmanan işçi gerginliğiyle ilgili sorusuna karşılık verirken, böbürlenerek, kaygılanacak bir şey olmadığını söylemesi üzerine gazetenin attığı ünlü –"Kriz mi? Hangi Kriz?"– başlığı ertesi bahar yapmak zorunda kaldığı genel seçimleri kaybetmesine neden oldu. Tarihsel 1979 seçiminde İşçi Partisi'nin mücadelesini radikal bir tutumla ekonomik sözleşmeden uzaklaşmasının toplumsal krize yol *açmadığına* dayandırması biraz tuhaf kaçmıştı –çünkü bunun tam tersi söz konusuydu–. Muhafazakâr Parti ise Britanya'daki hastalığın ancak böyle radikal bir tutumla giderilebileceğinde ısrar eden güçlü bir kadının liderliğinde yeniden iktidardaydı.

Margaret Thatcher ilk bakışta sahneleyeceği devrimci rolü üstlenecek adaylar arasında yer alacağa benzemiyordu. Lincolnshire'ın uyuşuk taşra kasabalarından biri olan Grantham'da manav dükkânı işleten ağırbaşlı Metodist bir karıkocanın kızıydı. Her zaman Muhafazakâr Parti yanlısı olmuştu, babası şehir meclisinin muhafazakâr üyesiydi. Genç Margaret Roberts (o zamanki soyadı) kazandığı bursla Oxford'da kimya okumuş ve üniversitenin Muhafazakâr Dernek Başkanlığı'na yükselmişti. 1950'de 25 yaşındayken Muhafazakâr Parti'den (başarısız) aday olduğu genel seçimlerde ülkedeki kadın adayların en genciydi. Kimyagerliği, arkasından da vergi hukuku uzmanlığını kendisine meslek olarak seçen Margaret, Parlamento'ya ilk kez 1959 yılında, Lordlar Kamarası'na girdiği

5 En kızgınlar, çöpçülerden hemşirelere kadar düşük ücretli kamu personelini içine alan kamu hizmetleri sendikaları arasından çıkmıştı. Belli başlı *sanayi* sendikaları Callaghan'ın kesintilerine daha iyimser bakıyorlardı: İşçi Partisi vasıflı sanayi işçilerini koruma ve ayrıcalıklarına dokunmama sözünü yerine getirdiği sürece, bu sendikaların liderleri hükümetin dönek davranışlarını hoş görmeye hazırdılar. Ancak Bayan Thatcher ile böyle pazarlıklar yapamayacaklarını anladıkları zaman afallayacaklardı.

1992 yılına dek temsil edeceği muhafazakâr Finchley bölgesinden sağlam bir sandalye kazanarak girdi.

1975'te partinin liderliğini ele geçirmeye çalışan kendisinden daha kıdemli muhafazakâr kimseleri saf dışı bıraktığı güne kadar adını daha çok Heath'in muhafazakâr hükümetinde Britanya'nın eğitim bakanı olarak bütçe kesintilerini karşılamak için okullarda öğrencilere ücretsiz süt dağıtımını kaldırmasıyla duyurmuştu Margaret Thatcher: İstemeden alınan bu karar bir yandan "Maggie Thatcher Süt Kaçırır[6]" diye çağrılmasına yol açarken, aynı zamanda onun gelecekte izleyeceği rota hakkında verdiği ilk ipucuydu. Ne var ki Bayan Thatcher'ın halk tarafından sevilmemesi ilerlemesine engel olmadı –halka yaranmaya çalışmaması ve popüler olmaya kafa tutması ona meslektaşlarının arasında zarar vermediği gibi onu daha da çekici kılıyordu.

Çekici olduğu tartışılmazdı. Öyle ki Avrupa ve ABD'de pek çok pişkin devlet adamı, yayımlanmamak koşuluyla da olsa, Bayan Thatcher'ı seksi bulduklarını itiraf etmişlerdi. Bu konularda uzman sayılabilecek François Mitterand bir zamanlar onu, İmparator "Caligula'nın gözlerine, Marilyn Monroe'nun dudaklarına" sahip bir kadın olarak tanımlamıştı. Churchill'den beri gelmiş geçmiş bütün Britanyalı politikacılardan daha kabadayı ve sert bakışlıydı, ama baştan çıkarmasını da bilirdi. 1979'dan 1990'a kadar Margaret Thatcher Britanyalı seçmenleri kabadayılıkla, sert bakışlarıyla –ve baştan çıkararak– siyasal devrime taşıdı.

"Thatcherizm" birçok anlama geliyordu: Azalan vergiler, serbest piyasa, serbest girişimcilik, sanayi ve hizmetlerin özelleştirilmesi, "Victoria döneminin değerleri", yurtseverlik, "birey". Bunlardan bazıları –ekonomi politikaları– gerek muhafazakâr gerek İşçi Partisi çevrelerinde çoktandır sözü edilen önerilerin uzantılarıydı. Diğerleri, en çok da "ahlaki" temalar, genel seçmenlerden çok Muhafazakârların kalesi olan kırsal kesimde beğenilen konulardı. Ama 60'lann özgürlükçü hareketlerine yönelik tepkilerin ertesinde gündeme gelmeleri işçi ve alt-orta sınıflar arasında Bayan Thatcher hayranlarının hoşuna gitmişti: Bu kesimler o yıllarda kamu işlerine egemen olan ilerici aydınların varlığından hiç hoşnut değildi.

Öte yandan "Thatcherizm" her şeyden önce "sağlam hükümet tadındaydı". Yetmişlerin sonunda Britanya'nın sözde "yönetilemezliği" konusunda ateşli tartışmalar sürüp giderken, siyasal sınıfların yalnızca ekonomik politikalarda değil işyerlerinde ve sokaklarda da denetimi ellerinden kaçırdıkları yollu çoğunluğun paylaştığı kaygılar yaygındı. Geleneksel olarak ekonomi çarkının eline bırakılamayacağı suçlamasına karşı savunmasız olan İşçi Partisi "Huzursuz

6 Özgün deyiş: Maggie Thatcher Milk Snatcher (ç.n.)

Kış" deneyiminden sonra devleti bile yönetemeyeceği suçlamasını artık kabul ediyordu. 1979 seçim kampanyalarında Muhafazakârlar kemer sıkmanın ve paranın doğru yönetiminin gerekli olduğunu dillerine dolamakla kalmayıp ülkenin görünürde güçlü, güvenli yöneticilere olan özlemini kullandıkları büyük bir oyun sahnelediler.

Margaret Thatcher'ın ilk seçim zaferi tarihsel ölçütlerle hiç de çarpıcı sayılmazdı. Doğrusu, Bayan Thatcher'ın liderliğinde Muhafazakâr Parti çok fazla oy almamıştı. Seçimleri kazanmak için İşçi Partisi'nin seçmenleri Liberal adaylara yönelince ya da oy vermekten vazgeçince onların kaybedişini seyretmesi yeterli gelmişti. Bu gerçekler ışığında Margaret Thatcher'ın radikal gündemi ve ona bağlı kalmaktaki kararlılığı temsil ettiği kesimle orantısız, Britanya'nın siyasal merkeze yakın köklü hükümet geleneğinde beklenmedik, hatta riskli görünebilir.

Ancak geriye dönük olarak değerlendirdiğimizde, Margaret Thatcher'ın başarmasının tek yolunun bu olduğu açıktır. Parasalcı[7] politikalarının başarısızlığı açıkça görüldüğü zaman bile yolunu değiştirmeyi kabul etmemesi (1980 ekiminde taktik değiştirip U-dönüşü yapması için kendisine yalvaran Muhafazakârlara yanıt olarak, "Siz dilerseniz dönün. Karşınızdaki bayan dönmekten yana değil" demişti); Sovyetler'in ona yakıştırdığı "Demir Lady" lakabını severek benimsemesi; Falkland Savaşı'nda Arjantin askeri cuntasından tutun da madenci sendikası başkanı Arthur Scargill'e kadar bir dizi muhalifiyle ağız dalaşına girip onları alt etmekten zevk alması; Avrupa Topluluğu liderleri toplantısında "Paramızı geri istiyoruz" derken el çantasını sallaması: hepsi Thatcher'ın başlıca siyasal varlığının muhaliflerini öfkeden kudurtan dikbaşlılık ile uzlaşmazlık olduğunun göstergesidir. Britanyalılar her kamuoyu anketinde Thatcher'ın politikalarına aldırmayanlar bile ona duydukları gönülsüz hayranlığı dile getirmeden edemezlerdi. Britanyalılar bir kez daha *yönetiliyorlardı*.

Aslında Margaret Thatcher birey ve piyasa ile ilgili onca şey söylemesine rağmen Britanya devletinin tantanalı ve biraz da telaşlı yeniden canlanışının simgesiydi. Thatcher'ın yönetim anlayışı doğuştan merkeziyetçiydi. Kendi fermanının ülke geneline yayılmasını sağlamak için yerel hükümetlerin yetkilerini ve bütçelerini sınırlandırmıştı (Avrupa'nın geri kalanında büyük ölçekte yetkinin merkezden uzaklaştırılması söz konusuyken, 1986 Yerel Yönetimler Yasası Britanya'nın büyük şehirlerinden yetkiyi alarak yeniden Londra'ya veriyordu). Eğitim politikasıyla bölgesel ekonomik planlamalar bir kez daha doğrudan siyasal denetim altındaki merkezi devlet dairelerinin sorumluluğuna verilirken, eskiden beri hareket özgürlüğüne sahip bakanlıklar, seçkin kıdemli devlet me-

7 monetarist (ç.n.)

murlarından oluşan geleneksel çevreler yerine dostları ve danışmanlarına kulak veren bir başbakan tarafından kısıtlandıklarını görüyorlardı.

Margaret Thatcher'ın (haklı) sezgileri ona seçkinler sınıfına, aynı zamanda da eğitim ve hukuk kurumlarında eski devlet destekli paternalizmi yeğleyen meslektaşlarına kuşkuyla bakmasını söylüyordu. Britanya'nın sınıf bilinçli politikalarının karmaşık sözleşmelerinde Margaret Thatcher –*sonradan görme* işadamlarına zaafı olan alt-orta sınıftan gelme biri– ülkesinin saygın yönetici sınıfları tarafından pek sevilmezken, bu duyguları karşılıksız kalmıyordu. Daha yaşlı muhafazakârlar Thatcher'ın geleneklere ya da geçmiş uygulamalara soğukkanlılıkla tepeden bakması karşısında afallamışlardı: özelleştirme çılgınlığının doruğuna ulaştığı dönemde eski başbakanlardan Harold Macmillan Thatcher'ı "aile yadigârını" satmakla suçluyordu. Yozlaşmış Britanyalı bir işadamının tanıtımı iyi yapılmış girişimlerini "kapitalizmin kabul edilemez yüzü" diye öfkeli bir dille suçlayan kendinden önceki Başbakan Edward Heath hem Thatcher'dan hem de onun politikalarından nefret ediyordu. Ama onun umurunda bile değildi.

Thatcher devrimi devleti güçlendirmiş, piyasaları beslemiş –bir zamanlar onları birbirine bağlayan ipleri koparmaya koyulmuştu. Britanya'daki işçi sendikalarının nüfuzunu tümüyle yok etmiş, çıkardığı yasalarla sendika liderlerinin grev düzenleme yetkilerini sınırlamış, böylece yargılanmalarına yol açmıştı. 1984-85 döneminde epey sembolik bir sürtüşmede, donanımlı kamu işçilerini kaderine terk edilmiş bir grup sanayi işçisiyle karşı karşıya getirerek, Ulusal Madenciler Sendikası tarafından hükümetin verimsiz madenleri kapatma ve kömür sanayiine yapılan destekleri çekme politikası aleyhinde girişilen şiddetli ve duygusal çabaları bastırmıştı.

Madenciler kötü yönlendirilmişlerdi, olmayacak bir davanın peşindeydiler, grevleri hesap işinden çok umutsuzluğun uzantısıydı. Ancak Edward Heath'in kaybettiği (ve İşçi Partisi liderlerinin arka arkaya çuvalladıkları) savaşta Margaret Thatcher'ın kazandığı gerçeği onun elini güçlendirecekti –tıpkı Geçici IRA'nın grevin ortasında giriştiği başarısız suikast gibi. Bütün iyi devrimciler gibi Thatcher da düşmanları açısından şanslıydı. Kazanılmış haklar ve devlet yardımları adı altında vergi mükelleflerinin sırtından geçinen asalaklardan kurtardığı öfkeli, aşırı düzenli küçük insanların sözcüsü olduğunu iddia etmesine izin veriyorlardı.

Britanya'nın ekonomik performansının Thatcher yıllarında, 1979-81 arasında yaşadığı ilk düşüşten sonra *epey* düzeldiğine kuşku yok. Verimsiz şirketlerin boşaltılması, rekabetin artması ve sendikaların susturulması sayesinde iş üretkenliği ve kârlar hızla yükseliyordu. Hazine devlet malı olan varlıkların

satışından gelen paralarla bir kereliğine dolmuştu. Ne bu ne de ideolojik yaklaşım olarak özelleştirme Thatcher'ın 1979'daki ilk gündeminde yer alıyordu –devletin British Petroleum şirketindeki hisselerini (IMF'nin isteği doğrultusunda) 1976'da satışa çıkaran İşçi Partisi olmuştu. Fakat 1983 yılı itibariyle siyasal olduğu kadar mali açıdan da yararı olacağı düşüncesiyle Başbakan'ın on yıl sürecek ulusal bir açık artırmaya girerek devletin mülkiyetindeki ya da devletin işlettiği varlıkları tasfiye yoluna gitmesi hem üreticileri hem de tüketicileri "kurtardı".

Neredeyse her şey ama her şey özelleştirme kapsamındaydı. İlk sırada devletin bazı ya da çoğu hisselerine sahip olduğu genellikle imalat alanında çalışan küçük firmalarla birimler vardı. Bunları, o güne dek "doğal" tekeller olan ve 1984'te British Telecom ile başlayan telekomünikasyon ağı, enerji hizmetleri ve havayolları satışları izledi. Hükümet savaştan sonra yapılan toplu konutların çoğunu önce içinde oturanlara, sonra her isteyene sattı. 1984 ile 1992 arasında dünyadaki özelleşmiş bütün malvarlıklarının (değerleri itibariyle) üçte biri yalnızca Birleşik Krallık'taydı.

Kamu sektörünün bu gözle görülür tasfiyesine rağmen Britanya'da kamu harcamaları tarafından tüketilen GSYİH payı 1988'de neredeyse hiç değişmemiş (on yıl önce yüzde 42,5 olan oran şimdi yüzde 41,7'ydi), böylece Thatcher'ın "devleti halkın sırtından alma" sözünü boşa çıkarmış oluyordu. Bunun nedeni Muhafazakâr hükümetin eşi görülmedik miktarlarda işsizlik yardımı ödemek zorunda kalmasıydı. 1977'de Callaghan'ın hükümetine büyük zarar veren 1,6 milyon işsiz sayısı 1985'te 3,25 milyona çıkarak Bayan Thatcher'ın iktidarda kaldığı günlerde Avrupa'nın en yüksek rakamı olma özelliğini koruyordu.

Çoğu çelik, kömür madeni, tekstil ve gemi inşaatı gibi verimsiz (ve önceden devletin desteklediği) sanayilerdeki işlerini kaybedenler bir daha asla iş bulamayacak, ömür boyu tam anlamıyla devlete bağımlı olacaklardı. Eski patronlarından bazıları (daha çok çelik sanayiinde) kârlı özel şirket sahibi oldularsa, bu özel mülkiyetin mucizesinden çok Margaret Thatcher'ın kurduğu hükümetlerin fazlalık işçilerin giderlerini devlet destekli işsizlik fonuyla kamuya yükleyerek işverenleri sabit yüksek işçi maliyetlerinden kurtarmış olmasının sonucuydu.

Kamu sanayi ve hizmetlerinde belli sektörlerin özelleştirilmesi için bir şey söylenmeliydi. Yaşamsal ekonomik varlıklar yatırıma ya da modernleşmeye yönelik pek bir çaba harcanmadan yıllardır kamu sektöründe tutulmuştu. Nakit sıkıntısı çekiyorlardı, gerek rekabetten gerek tüketicilerden gelen baskılar yüzünden performansları düşmüş, yöneticileri bürokratik tembellik ve siyasal

çevrelerin işlerine karışması nedeniyle iş görmez olmuşlardı.[8] Bayan Thatcher sayesinde Britanya'da mal, hizmet ve sonunda işgücü pazarı çok genişlemişti. Seçenek de çoktu, (daha uzun sürmesine ve kusurlu olmasına rağmen) fiyat rekabeti de. Thatcher'ın arkasından gelen John Major Britanya'yı Avrupa Birliği antlaşmasının "sosyal faslından" çekti, Jacques Delors onu Birleşik Krallık'ı "yabancı yatırımlar cenneti" yapmakla suçluyordu: Thatcher yanlılarının göğüslerini gererek seve seve kabul edebileceği bir suçtu bu.

Ekonomi olarak Thatcherlaşmış Britanya daha verimli bir ülkeydi. Ama *toplum* olarak uzun vadede korkunç sonuçlar doğuracak erime noktasına gelmişti. Margaret Thatcher eldeki ortak kaynaklara değer vermeyip dağıtarak, rakamlarla ifade edilemeyen varlıkları gözden çıkaran bireyselci ahlak anlayışında yüksek sesle ısrar ederek, Britanya kamu yaşamının dokusuna ciddi hasar verdi. Yurttaşlar hissedarlara ya da "bahisçilere" dönüşmüştü, birbirleriyle ilişkileri ve ortaklıkları hizmetler ya da yükümlülüklerden çok varlıklar ve iddialarla ölçülüyordu. Otobüs şirketlerinden elektrik hizmetlerine kadar her şey rekabet içindeki özel şirketlerce karşılanırken kamu alanı pazar yerine dönmüştü.

Bayan Thatcher'ın vurguladığı gibi, madem "Toplum diye bir şey" yoktu, öyleyse zamanı geldiğinde halkın kamu mallarına olan saygısı da kaybolmalıydı. Demir Lady pek hayran olduğu Amerikan modelinin sevimsiz özelliklerini Thatcher dönemi sonlarında Britanya'ya daha çok uyarladıkça, öyle de oldu zaten. Kamunun elinde kalan hizmetlerin kaynakları kururken, ekonominin "özgürlüğüne kavuşmuş" sektörlerinde –Britanya'daki mali piyasaların kısıtlayıcı koşullardan kurtulup uluslararası rekabete açıldığı 1986 yılında yaşanan "Büyük Patlama'dan" en kârlı çıkan yatırım bankerleriyle borsa simsarlarının bulunduğu Londra İş Merkezi'nde servet birikiminde önemli miktarlarda artış görüldü. Kamu alanları gözden çıkarılmıştı. Adi suçlar ve hukuka saygısızlık daimi yoksulluk kapanına kısılan nüfus oranının artışıyla orantılı olarak tırmanıyordu. Kişisel refaha çoğu zaman olduğu gibi kamu sefaleti eşlik ediyordu.[9]

Ancak Margaret Thatcher'ın erişebildiği alanlar sınırlıydı. Tipik "Thatcher yanlısı" seçmen Londra'nın doğu banliyölerinde 30'lu yaşlarında, emlakçılıkla

8 1996'da Britanya'nın devlet demiryolu şirketi (varoluşunun son yılında) Avrupa'da demiryoluna en az mali yardım yapmakla "övünüyordu". Aynı yıl Fransızlar demiryollarına nüfus başına 21 sterlin; İtalyanlar 33 sterlin; Britanyalılarsa yalnızca 9 sterlin oranında yatırım yapmayı planlıyorlardı.

9 Kişisel sefalet de elbet. Emeklilik haklarıyla ücretler arasındaki bağlantıyı koparan Thatcher yurttaşlarının çoğunun emeklilik gelirlerini hızla kısmıştı. 1997'de Birleşik Krallık'taki kamu emeklilerinin aylıkları ortalama kazancın yalnızca yüzde 15'iyle sınırlıydı: AB'de görülen en düşük orandı bu.

uğraşan, öğrenimini yarım bırakmış ama ana babasının ancak hayalinde yaşatabildiği maddi varlıklarının (ev, araba, yurtdışında tatil, ortak yatırım fonlarında biraz hissesi ve özel emeklilik planı) yanı sıra cebinde parası olan biriydi –Thatcher'ın bireyselcilik dünyasına girmiş olabilirdi. Oysa o da, ailesi de temel hizmetlerde tümüyle devlete bağlıydı: Ücretsiz eğitim, tam anlamıyla ücretsiz ilaç ve ulaşım desteği. Bunun sonucunda Bayan Thatcher ile halefi John Major Ulusal Sağlık Hizmetleri'ni özelleştirmekten ya da devlet eğitimini ücrete bağlamaktan söz etmeye başlayınca, kamuoyu desteği –tam olarak Thatcherizm'in çekim alanına ilk kapılan toplumun en savunmasız sektörlerindeki yeni zenginlerin desteği– uçup gitti.

Bayan Thatcher'ın sahneden çekilmesinden beş yıl sonra John Major demiryolu hizmetlerinin özelleştirilmesini kabul ettirmeyi başarmıştı aslında. Kamu varlıklarının satışından özel mülkiyete aktarılacak daha başka kârlar doğma olasılığı Muhafazakârları yüreklendiriyordu; fakat başlıca itici güç Major'ın *bir şeyin* özelleştirildiğini göstermeye gerek duymasıydı, çünkü Bayan Thatcher o güne kadar hemen her şeyi satmıştı, özelleştirme de Muhafazakâr Parti'nin biricik ve tek programıydı. Ama işlemin yetersizliği ve görevin kötüye kullanılması, arkasından gelen felaketler –arka arkaya gelen önlenebilir olduğu su götürmez korkunç tren kazaları– iki yıl sonra yalnızca Muhafazakâr Parti hükümetinin yenilgisini değil, özelleştirme döngüsünün ve daha aşırı sonuçlarının geriye dönük gözden düşmesiyle Thatcherizm'in sonunu getirdi.

Margaret Thatcher'ın kurbanları arasında en önde geleni kendi Muhafazakâr Partisi oldu. Demir Lady partiyle işini bitirdiğinde Tory Partisi'nin –Britanya'nın neredeyse yarım yüzyıldır "doğal" iktidar partisi– ne programı, ne lideri kalmıştı, pek çoklarının gözünde ruhu da yoktu. Partisini art arda üç seçim zaferine taşımış ve yaklaşık on iki yıl boyunca tam anlamıyla kendi başına iktidar olmuş bir kadın için böyle söylemek haksızlık gibi görünebilir. Ama zaten asıl önemli nokta da bu: Margaret Thatcher *tek başına* iktidardı. Büyük Frederick'in sözleriyle, "İnsanlar dilediklerini söyler, bense kendi dilediğimi yaparım". Önemli bir konuda Thatcher ile aynı görüşü paylaşmayan, dolayısıyla "bizden olmayan" herkes karanlığa itilmişti.

Göze alabilecek duruma gelir gelmez Bayan Thatcher'ın dışlamaktan çekinmediği Tory Partisi içindeki yaşlı devlet adamları tayfasının yanı sıra partisindeki çağdaşları iki savaş arası yılların keskin siyasal bölünmelerini hatırlayacak ve sınıf savaşı canavarını uyandırmaktan çekinecek yaşa gelmiş gerçek *muhafazakâr* kimselerdi. Thatcher yıkmaya ve yenilik yapmaya yatkın *radikal* biriydi; uzlaşmayı sevmezdi. Ona göre gereğince güncelleştirilen sınıf

savaşı politikanın ta kendisiydi. Genellikle kısa sürede tasarlanıp hazırlanmış politikaları hedeflerinden sonra gelirdi; sırayla onun tarzının nasıl işlediğini yansıtırlardı. Thatcherizm *nasıl* iktidar olunacağından çok neler yapılacağıyla ilgiliydi. Ondan sonra gelen talihsiz Muhafazakârlar Thatcherizm-sonrasında kasırgaya uğramış alanlara sürülmüşlerdi, ne politikaları vardı, ne hedefleri –ne de tarzları.[10]

Margaret Thatcher Muhafazakâr Parti'yi yok etmişti belki ama İşçi Partisi'nin kurtuluşu ve yeniden doğuşundaki katkısı azımsanamazdı. Kısa vadede İşçi Partisi'nden muhaliflerini ezip geçmişti elbet –öyle ki onların şaşırtıcı ölçüde yetersizliği olmasa onca değişikliği kotaramazdı. 1979'da kimi İşçi Partisi liderleri nasıl bir sorunla karşı karşıya kaldıklarını anlamışlardı, ancak bunu ne görüşlerine yansıtabiliyorlardı ne de yandaşlarına. Thatcher'ın iktidara gelmesiyle Britanya İşçi Hareketi on yıllık patırtılı bir döneme girmişti. Partinin militan ve sendikacı tabanı dünyayı Bayan Thatcher'ın gözünden ama aynanın öbür tarafından görüyordu: Britanya korumacı, ortaklaşmacı eşitlikçi, düzenleyici devlet ile açık piyasalar, engellenmeyen rekabet, özelleştirilmiş kaynakların, mallarla hizmetlerin en alt düzeyde paylaşımı arasında bir seçim yapmalıydı. Demir Lady sayesinde seçenekler daha açık bir dille ortaya konmuştu: Ya sosyalizm ya kapitalizm.

İşçi Partisi'nin geleneksel ılımlıları, Muhafazakâr Parti içindeki karşılıkları gibi umutsuzluğa kapılmışlardı. Bazıları –aralarından Avrupa Komisyonu eski Başkanı Roy Jenkins öne çıkıyordu– İşçi Partisi'nden ayrılarak ileride Britanya'nın köklü üçüncü partisi Liberallerle birleşerek kısa ömürlü Sosyal Demokrat Parti'yi kurdular. Ama dehşet içinde de olsa çoğu yerinde kaldı. Kötümserlikleri dayanaksız değildi. Zekâsıyla beğenilen ama siyasal açından beceriksiz Michael Foot liderliğindeki parti utanmadan, 1983 genel seçimlerine hem Thatcherizm'i hem de İşçi Partisi'nin geçmiş hükümetleri tarafından varılan uzlaşmaları bozmaya yönelik çağdışı kalmış bir programla girdi. Birleşik Krallık uluslararası ekonomik mücadele alanından (ve Amerikan ittifakından) çekilmeliydi. Özelleştirmeye, açık pazarlara, "Avrupa" ya da başka yabancı projelere pabuç bırakılmamalıydı. Kapalı ekonominin korunaklı duvarlarının arkasına çekilen Britanya Solu'nun Küçük İngiltereli üyeleri sonunda meslektaşlarının sık sık çamur attıkları Yeni Kudüs'ü küstah bir tavırla inşa edeceklerdi.

10 Margaret Thatcher emekli olduktan sonraki on yılda Muhafazakârlar arasındaki vârislerinin güç kaybederek usandıracak kadar yavan (John Major), küstah ama yetersiz (William Hague) ve ölümcül boyutlarda beceriksiz (Iain Duncan Smith) kimseler oldukları görüldü. Güneş Kraliçe'nin uzun saltanatını vasatlar sağanağı izliyordu.

İşçi Partisi'nin 1983 seçim bildirgesi, parti içindeki mutsuz parlamenterlerden biri tarafından ileriyi görürcesine kısa ve öz bir dille, "Tarihin en uzun intihar notu" olarak tanımlanıyordu. "Yurtseverliği" parti tekeline aldığı ve karşı çıkılmaktan hiç hoşlanmadığını bir kez daha gösterdiği Falkland Savaşı'nda elde ettiği yeni zaferin desteğiyle[11] Bayan Thatcher Haziran 1983 seçimlerini rekora yakın bir oy oranıyla kazanmıştı. İşçi Partisi'nin kaybı üç milyonu aşkın oy ve Parlamento'daki 160 sandalyeydi. Oyları yüzde 27,6 oranında düşen partinin Birinci Dünya Savaşı'ndan beri yaşadığı en kötü sonuçtu bu. Britanya halkının Bayan Thatcher'ın sattığı fikirleri isteyip istemediği belirsizliğini koruyordu (Muhafazakârların oyları da artmamıştı) ama onlara sunulan seçeneği *istemedikleri* kesindi.

İşçi Partisi'nin 1983 faciasını atlatması on dört yılını aldı, bu süre boyunca üç lider değiştirdi. Siyasal sahneden çekilmesi, içindeki Troçkistler ile bazı bölgesel kalelerinde (örneğin Liverpool) yer alan "sıkı" Solcu diğer eylemcilerden kurtulması gerekiyordu. Sosyolojik açıdan, onun desteği olmaksızın iktidarı bir daha rüyasında bile göremeyeceği ve sayıca sanayi proletaryasının eriyen tabanından ve (bütün Sosyal Demokrat partiler gibi) İşçi Partisi'nin geleneksel çekirdeğini oluşturan kamu sektörü çalışanlarından üstün olan yeni orta sınıfın kaygılarıyla hedeflerine ayak uydurmak için başarısızlıklarını kabullenmeliydi. Entelektüel düzeyde İşçi Partisi'nin liderlerinin yeni politik amaçlar ve onları dile getirecekleri yeni bir üslup belirlemeleri gerekiyordu.

Doksanlı yılların ortasında bu amaçlara yüzeysel de olsa ulaşıldı. 1996'da, yeni lider Tony Blair'in devletleştirmeye bağlı kalma konusunda parti tüzüğünün tartışmalı IV. maddesinden vazgeçilmesi konusunda çalışma arkadaşlarını ikna etmesinden bir yıl sonra partinin adı *Yeni* İşçi Partisi olarak değiştirildi. Sonunda 1997 yılında yıpranmış Muhafazakâr Parti'yi oy çokluğuyla yenen İşçi Partisi iktidar koltuğuna yeniden oturduğunda Thatcherist devrimin icabına bakmaktan söz edilmez olmuştu. Onun yerine, Yeni İşçi Partisi neredeyse bir tek kenarda köşede kalmış, "ılımlı" muhafazakâr seçmenlere yönelik hazırladığı kampanyasında yüksek vergilere, yozlaşmaya ve verimsizliğe bayrak açtı –Bayan Thatcher'ın bir kuşak önce çattığı sorunların aynısıydı bunlar.

Eğer Tony Blair ile çalışma arkadaşları Thatcher dönemine akıllıca perde çektilerse, bunun şansla ilgisi yoktu. Blair'in başarısı Bayan (artık Lady) Thatcher'dan ona kalan üç yönlü mirasa dayanıyordu. Birincisi, Thatcher'ın

11 14 Mayıs 1982 günü yapılan İskoçya Tory Partisi Konferansı'nda şöyle açıklamıştı: "Siyasal yaşantınızın yarısını çevre gibi teranelerle geçirdikten sonra elinizin altında gerçek bir kriz olması heyecan verici."

sanayi ve hizmet alanındaki kamu sektörlerinde yaşanan kökten parçalanmayı "normalleştirmesi" ve yerine Blair'in neşeyle övgüler düzdüğü "özelleşmiş" girişimci Britanya'yı koymasıydı. İkincisi, eski İşçi Partisi'ni yok etmesi ve parti içinde reform savaşı verenlerin işini kolaylaştırmasıydı ve bu süreç hâlâ sürüyordu: Blair'in tek yapması gereken çabaların meyvelerini toplamaktı. Üçüncüsü de, yukarıda gördüğümüz gibi, Thatcher'ın sertliği ve görüş ayrılığıyla anlaşmazlıklara hoşgörüsüz yaklaşımının kendi partisini parçalamış ve seçimlerde oy alamayacak duruma getirmiş olmasıydı.

Thatcher'ın rüzgârından yararlanarak yol alan Tony Blair daha yumuşak bir perdeden de olsa onunla neredeyse aynı önyargıları paylaşıyordu. Thatcher gibi o da eski siyasal sözcüklerden hiç mi hiç hoşlanmıyordu. Blair açısından bunun anlamı "sınıf" kavramını ağza almamaktı; geçmişte kalmış bu sosyal kategorinin yerine Yeni İşçi Partisi'nin ana sözleşmesinde "ırk" ya da "cinsiyet" sözcükleri kullanılmıştı. Blair de Bayan Thatcher gibi kararların merkez dışından alınmasına ya da parti içindeki görüş ayrılıklarına pek hoşgörü göstermiyordu. O da özel sektörden işadamlarını çevresine toplamayı yeğledi.[12] Yeni İşçi Partisi kendini "topluma" adamış gibi görünmeye devam etse de Blair'in lider çevresi en az sıkı Thatcher yanlıları kadar "devlet" kavramına kuşkuyla bakıyorlardı.

Öyleyse bu da Margaret Thatcher'ın başarısının ölçüsüydü. Yalnızca savaş sonrası görüş birliğini yıkmakla kalmamış, yerine yenisini getirmişti. Thatcher iktidara gelmeden önce Britanya kamu politikasının varsayılan duruşu gereği, devlet meşruluk ve girişimciliğin doğal kaynağıydı. O sahneden çekildiğinde, bu görüş Britanya'nın önde gelen devletçi kurumu İşçi Partisi'nde bile azınlıkta kalma yolundaydı. İki kuşaktır ilk kez devletin rolü tartışmaya açılmıştı; üstelik onu savunan seslerin sayısı, en azından siyasal çevrelerde giderek azalıyordu. Thatcher devriminin hasar bıraktığına ve (üretim sektöründeki özel mülkiyetin olmasa bile) hizmetlerin doğrudan devlet eliyle yönetilmesine geri dönmek gerektiğine inananlar vardı elbet. Ne var ki Bayan Thatcher'ınkinin peşinden onlar davalarını kanıtlayamazlardı –hele eğitim ve sağlık gibi temel kamu hizmetiyle ilgili olanlar dışında onları dinleyen bile çıkmazdı.

Kimi zaman Thatcher'ın bu değişimdeki rolünün abartıldığı, ne olursa olsun koşulların Britanya'yı onun gittiği yöne götüreceği; savaş sonrası sosyal antlaşmanın çoktan tükendiği söylenir. Olabilir. Yine de dönüp geriye baktığımızda bile mezar kazıcı rolünde Bayan Thatcher'dan başkasını görmemiz zor.

12 Belki de aralarındaki fark şuydu: Margaret Thatcher özelleştirmeyi manevi iyiliğe yakın görürdü, Tony Blair ise zenginleri sever.

İngiltere'de 1978 yılında uykuya dalıp da yirmi yıl sonra uyanan biri, ülkesini hiç tanımazdı: Karşısında hem kendinden hem de Avrupa'nın geri kalanından uzaklaşmış bir ülke bulurdu.

Fransa da bu yıllar süresince, bazıları aynı sonuçlar doğuran büyük değişimler yaşamaktaydı. Fakat Britanya'da savaş sonrası görüş birliğinin temel ilkeleri Sağcı bir devrimle yerle bir edilirken, Fransa'da siyasal modeli bozan komünist olmayan *Sol*'un yeniden canlanışı ve geçirdiği dönüşümdü. Fransız politikası uzun yıllardır Sol'da Komünist Parti, Sağ'da De Gaulle yanlıları doğrultusunda ve karşısında çekim alanı yaratırdı. Gerek Sol gerek Sağ'daki küçük ortaklarıyla birlikte hem komünistler hem De Gaulle yanlıları Fransızlara özgü bölge, iş alanı ve din tarafından belirlenen siyasal işbirliği geleneğini yaşatmış ve geliştirmişlerdi.

Fransız siyasal sosyolojisinin ondokuzuncu yüzyılın ortalarından beri esnemeyen bu katılığı daha önce gördüğümüz gibi 60'lardaki toplumsal ve kültürel kaymalarla çoktandır kuşatma altındaydı. Sol artık proletaryanın toplu oylarına güvenemezdi. Sağ 1970'te ölen De Gaulle'ün kişiliği ve ruhuna eskisi gibi bel bağlayamazdı; köy ve kasaba kiliselerine giden cemaatin, özellikle de çocuklarının kent merkezlerine taşınmasına bağlı olarak azalan dinsel alışkanlıklar nedeniyle dinine bağlı Katoliklerin muhafazakârlara oy verme eğilimi gösterdikleri Fransa'da siyasal muhafazakârlığın temel ölçüsü zayıflıyordu.

Oysa esaslı değişiklikler yoldaydı. 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında –*la France profonde, la douce France, la bone vieille France, la France éternelle*[13] gibi değişik sevimli adlarla anılan– geleneksel Fransız toplumu ve eski yaşam biçimi artık Fransızların gözlerinin önünden kayıp gidiyor gibiydi. 1950'ler ile 1960'larda yaşanan tarımsal modernizasyon, köylü çocuklarının kentlere göçü Fransız kır yaşamının içini boşaltıyor, nüfusunu azaltıyordu. Yeniden canlanan ulusal ekonominin yeni kentli sınıfının çalıştıkları işleri, tatil anlayışlarını ve boş zaman kavramını değiştirici etkileri oluyordu. Onlarca yıldır ot bürüyen ve temizlenmeyen yollarla tren hatları yeniden inşa ediliyor, güzelleştiriliyor ya da yerlerine yepyeni ulusal ulaşım ağları geliyordu. Çürümüşlük ve bakımsızlık yüzünden uzun zamandır korunmakta olan kasabalarla kentler artık kalabalıklaşıyor, hareketleniyordu.

Fransızlar hızlı değişimden pek hoşlanmazlardı. Toplumsal yaşamın hızlanması ve kentleşmesini, kentlerin büyümesini ve kırlardaki nüfusun azalma-

13 sırasıyla derin Fransa, ılımlı Fransa, anaç Fransa, ebedi Fransa (ç.n.)

sını protesto etmek için siyasal hareketler ortaya çıktı. Altmışların mirası –yerel ve bölgesel dillerle kültürlere yeniden duyulan ilgi– Fransa'nın kendi toprak bütünlüğünü ve birliğini tehdit ediyordu sanki. Kaygılananların gözünde ülke bir yandan modernleşirken, aynı anda paramparça oluyordu. Devletse kargaşadan uzak dururdu. Britanya'da Margaret Thatcher'ın küçümser bir dille altını çizdiği her şeyi kucaklayan devletle verimsiz ekonomi arasındaki ilişki pek çoklarınca apaçık ortadaydı. Ama Fransa'da ülkenin ekonomik dirilişinin anahtarı devletin elinde görünüyordu. Yöneticileri ülkenin aydın seçkinleriydi; planlamacıları ülkedeki geçici ideolojik tutkulardan ve sosyal patlamalardan etkilenmeyen önyargısız devlet memurları sınıfı olarak kabul ediyorlardı kendilerini. Fransa'daki politika yetki kimin elinde olacak ve hangi toplumsal sonlara varacak tartışmalarıyla ülkede keskin bölünmelere yol açmıştı; ancak o yetkinin *nasıl* kullanılacağı konusunda çarpıcı boyutlarda bir görüş birliği vardı.

Fransız devleti 1958'den 1969'a kadar Charles De Gaulle'ün egemenliğinde yönetilmişti. Cumhurbaşkanı'nın ne yaptığını bilen geleneksel tarzı ve ekonomik planlamanın ufak tefek ayrıntılarıyla ilgilenmeme kararlığı değişime engel olmamıştı. Tam tersine: Fransa 1968 protestolarının kıpırdanmasına yardım eden yıkıcı modernizasyona etkileyici bir askeri otokratın gereksinimlerine göre biçilmiş yarı otoriter anayasa kamuflajı altında başlamıştı –o kadar ki eskiden kalma baba otoritesiyle protestoların doğurduğu sarsıcı toplumsal değişikliklerin rahatsız edici karışımıydı.

De Gaulle karşıtlarıyla onu eleştirenler General'in gittiği ve yetkisini kullandığı "demokratik olmayan" yolu dillerine pelesenk ettilerse de –François Mitterand 1965 yılında yayımlanan bir broşürde buna "daimi darbe" adını vermişti– sınırsız cumhurbaşkanlığı yetkilerinin sağladığı olanaklar ve fırsatlar hangi siyasal renkten olursa olsun ondan sonra gelenler için de çekiciliğini koruyacaktı. Ayrıca kendine özgü doğrudan başkanlık seçimi sistemi siyasal becerilere ve siyasal partilerin ister istemez yeniden gruplaşmak zorunda bıraktığı bağımsız adaylara prim vererek ülkenin beş yılda bir yapılan parlamento seçimlerine gölge düşürmüştü. Mitterand böyle bir ortamda sivrildi işte.

Margaret Thatcher gibi François Mitterand da ülkesinin işlerinde oynayacağı rol için inanılması güç bir adaydı. Fransa'nın tutucu güneybatısında dinine bağlı Katolik bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1930'larda hukuk öğrenimi gördüğü sıralarda sağ kanatta ve dönemin en aşırı anti-demokratik hareketlerinin bazılarında yer almıştı. İkinci Dünya Savaşı'nda işbirlikçi Vichy hükümetinde alt düzey görevlerde bulunmuş ama tam zamanında saf değiştirerek savaştan sonra direnişçi olduğunu iddia edebilme fırsatını yakalamıştı. Dördüncü Cumhu-

riyet döneminde hiçbiri Marksist çizgide olmayan merkez Sol'daki çeşitli küçük partiler adına milletvekili ve bakan olarak görevlerde bulundu.

Resmi Sol'daki partilerin desteğiyle cumhurbaşkanlığı için adaylığını koyarak başarısız olduğu 1965'te bile onların adayı olduğu anlayışına sahip olmamış ve hepsine uzak durmaya özen göstermişti. Ancak eski Sosyalist Parti'nin 1968 seçimlerinde yenilgiye uğramasının ardından 1969 yılında kendi içinde çökmesiyle birlikte Mitterand partinin yeniden doğuşu çabalarında rol alacaktı: Mitterand ile ona hizmet etmek için göreve getirilen hırslı gençlerin liderliğindeki yeni Sosyalist Parti 1971'de iktidara gelme kampanyasını başlattı.

Mitterand ile Fransız Sosyalizmi'nin onurlu mirasından geriye kalanlar arasındaki bağlayıcı ilişki karşılıklı çıkarlara dayanıyordu. Partinin Mitterand'a ihtiyacı vardı: 1965 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kayıtlı seçmenlerin (aralarında Doğu ve Batı'da muhafazakârların kalesi olan bölgelerde oy kullananlar da bulunuyordu) yüzde 27'sinin desteğini görmesi ve böylelikle De Gaulle'ün ancak son turda seçilmesine neden olarak adını seçimin galibi olarak yazdırması iyi bir başlangıç kabul ediliyordu –daha 1967 yılında *parlamento* seçimleri sırasında Mitterand rozetleriyle fotoğrafları iyi satmıştı. Ülke, televizyonlarda sergilenen kişisel politikalar çağına giriyordu –St Etienne Belediye Başkanı Michel Durafour'un 1971'de hüzünlü bir dille belirttiği gibi, "Fransa yalnızca bir sonraki cumhurbaşkanlığı seçiminin beklentisiyle yaşıyordu". Mitterand Sol'un kozu olacaktı.

Buna karşılık Mitterand'ın da sosyalistlere ihtiyacı vardı. Kendine ait örgütü olmaması, hükümetlerinde görev yaptığı Dördüncü Cumhuriyet'in verdiği ödünler ve karıştığı skandallarla lekelenmesi nedeniyle bu su katılmadık fırsatçı eski Sol'un omuzlarındaki ağır doktrin yükünden uzak dururken, kendini Sol'a adamış biri olarak göstermek için Sosyalist Parti'yi kullanıyordu. Dine bağlılığını şu sözlerle açıklamıştı: "*Je suis né chrétien, et je mourrai sans doute en cet état. Dans l'intervalle...*" ("Hıristiyan doğdum ve kuşkusuz öyle öleceğim. Ancak bu arada...") Aynı alaycı yaklaşımla, muhafazakâr olarak doğdum ve öyle öleceğim, ama bu arada sosyalist olmanın da üstesinden geldim, diyebilirdi pekâlâ.

Bu çıkar evliliği her iki tarafın da düşündüğünden çok daha yararlı oldu. 1970'ler boyunca Britanya İşçi Partisi'nin dibe battığı yıllarda Fransa'daki sosyalistler en büyük başarılarına koşuyorlardı. Fransa'da sol çoğunluğun yeniden ortaya çıkışının önündeki çifte engel De Gaulle'ün kişisel albenisi ve Solcu hükümetin oylarının çoğunun komünistlerin egemenliğinde olacağı korkusuydu. 1970'te De Gaulle ölmüştü; on yıl içinde komünistlerin hedefleri de ölecekti.

İlkinden kurtulmak için Mitterand'ın bir şey yapmasına gerek kalmadı; ama ikinci konuda elde ettiği başarı tartışılmazdı.

Mantıksal gerekliliğin bilincine varan ve kendinden önce gelen gerçek sosyalistlerin ideolojik inceliklerinden yoksun olan Mitterand'ın ilk işi yeni Sosyalist Parti'yi komünistlerle işbirliğine sokmak oldu; 1972'de üstü kapalı sözler içeren anti-kapitalist ortak program çerçevesinde onlarla seçim ortaklığına girdi. 1977 seçimlerinde 1945'ten beri Sol'un egemen partisi konumundaki Komünistler Mitterand'ın Sosyalistleri'nin yüzde 10 gerisinde kaldılar. PCF'nin silik genel sekreteri Georges Marchais ancak o zaman –"Avrupa Komünizmi" tarafından yaratılan genel iyimserlik havasının etkisiyle alınan karar doğrultusunda– Mitterand'ın genç ve çalışkan partisiyle işbirliğine girmekle partisinin yanlış yaptığını anlamaya başladı ama artık çok geçti.

Birleşik Sol'un adayı olarak Giscard d'Estaing'e az bir farkla yenildiği 1974 cumhurbaşkanlığı seçiminde, 1965 yılındaki gösterisini geliştiren Mitterand Sosyalist Parti'ye Katolikler, kadınlar, çiftçiler ve küçük esnaf da dahil o güne dek sosyalistlere düşman olan Fransız toplumu genelindeki her türlü akımı kucaklayan üstün bir seçmen kitlesi kazandırdı.[14] Yaşı ilerledikçe daha yumuşak bir görünüm sergiliyordu: 1981 baharında Fransa çapına yayılan dev kampanya ilanlarında Mitterand, bir zamanlar Pétain'in propagandasında kullanılmış zamanı belirsiz büyülü kır manzarasının önünde "La Force Tranquille" –Sakin Kuvvet– sözü veren ılımlı biri olarak boy gösteriyordu.

Bu arada komünistler zayıflamıştı –anketlerde aldıkları desteğin düşmesinin yanı sıra 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali de büyük bir sıkıntı kaynağıydı. Komünist Parti 1970'lerde ideolojik göklerin tek yıldızı olma özelliğini kaybetmişti: Aldığı oylarla birlikte, yirmili yılların ortasından beri kalesi olduğu Paris'in "Kızıl Kuşak" sanayi alanlarında bile saygınlığı kalmamıştı. Buna rağmen Marchais gelecek cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmaya kararlıydı. Bunda alışkanlıkla gururun da etkisi vardı; ama daha çok PCF'yi sosyalist yoldaşlarının zehirli kollarından kurtarmak gerektiğini anlamanın sonucunda alınmış bir karardı.

1981 Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunda iki muhafazakâr aday, Giscard d'Estaing ile genç Jacques Chirac'ın aldıkları toplam oylar Mitterand ile Marchais'yi geride bıraktı (sonuncusu oyların yalnızca yüzde 12,2'sini almıştı). Fakat iki hafta sonraki ikinci turda en yüksek oyu alan iki aday arasında

14 1979'da yapılan bir anket Mitterand'ın Sosyalist Partisi'ne oy veren seçmenlerin gizemli bir şekilde başka hiçbir partinin hak iddia edemeyeceği ölçüde ülke genelini yansıttıklarını ortaya koymuştu.

Mitterand sosyalistlerin, komünistlerin, çevrecilerin, hatta işbirliğine pek yanaşmayan Troçkistlerin bile desteğiyle ilk turda aldığı oyları ikiye katlayarak Giscard'ı yenik düşürdü ve Avrupa'da doğrudan seçimle işbaşına gelen ilk sosyalist devlet başkanı oldu. Parlamentoyu feshederek gittiği seçimlerde onun partisi hem Komünistleri hem de Sağ kanadı yenilgiye uğratarak Fransız Ulusal Meclisi'nde salt çoğunluk elde etti. Sosyalistler Fransa'da bütün kontrolü ele geçirmişlerdi.

Sosyalistlerin zaferini kutlamak için kendiliğinden gelişen gösterilerin eşi benzeri görülmemişti. Mitterand'ı destekleyen (çoğu genç) on binlerce insan sokaklarda dans ederek geçmişle bağların koparıldığı "*grand soir*," devrim akşamını kutluyorlardı. Yalnızca seçim sonuçlarına dayanarak böyle bir iddiayı ortaya atmak tuhaf olurdu. Geçmişteki seçim keşmekeşinde olduğu gibi 1981'de de Fransızların oy dağılımı kökten değişmemişti –Mitterand'ın başarısı Nisan 1936'daki Fransız Halk Cephesi'nin ya da 1979'da Margaret Thatcher'ın seçim zaferine çok benziyordu. Doğrusunu isterseniz, Mitterand'ın ilk turda aldığı oylar 1965 ve 1974 yıllarında cumhurbaşkanlığına aday olduğu seçimlere göre *düşük* kalmıştı.

Farkın nedeni, ilk turda Mitterand'a destek veren Solcu seçmenlerin ikinci turda bağnazca bir tutum sergilemek yerine disiplinli davranmaları ve *Sağ* kesimin bölünmesiydi. 1981 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ilk turda Chirac'a oy verenlerin yüzde 16'sı iki hafta sonra Mitterand'dan yana oy kullanmışlardı, gidici cumhurbaşkanı Giscard d'Estaing'i yeniden seçmek istemedikleri belliydi: Chirac'ı destekleyen De Gaulle yanlılarının hiç sevmediği biriydi d'Estaing. Demek ki Sağ kendi içinde bölünmemiş olsaydı, ne Mitterand cumhurbaşkanı olabilir, ne sosyalistler izleyen seçimlerde oyları silip süpürür ne de kökten değişim beklentileriyle *grand soir* kutlanırdı.

Bunu vurgulamak önemli, çünkü göründüğü kadarıyla 1981 seçiminin sonuçları pek çok şeye bağlıydı. Bugünden baktığımızda, Mitterand'ın da anladığı gibi, 1981 yılındaki başarısı Fransız Cumhuriyeti'nde nöbetleşe göreve gelme sürecini "normalleştirmek", Sosyalistlerin olağan bir iktidar partisi gibi görülmelerini sağlamak içindi. Ancak 1981'de Mitterand'ı destekleyenlerin önünde bambaşka bir tablo vardı. Onların amacı gelecekte iktidar nöbetinin devralınmasını normalleştirmek değil, şimdilik iktidarı ele geçirmek ve ondan yararlanmaktı. Liderlerinin kökten değişim adına verdiği sözleri önemsiyor, yalnızca Giscard dönemindeki yozlaşmayı ve onun yarattığı sıkıntıları düzelteceğine değil kapitalist sistemin kendini de silip süpüreceğine inanıyorlardı. Uzun yıllardır hükümetin dışında kalmış Fransız sosyalist militanlar kendilerini devrim hayalleri kurmakta özgür hissediyorlardı.

Fransa'da onlarca yıldır Sol iktidara gelmemişti; aslında koalisyon ortaklarının, işbirliği yapmayan bankerlerin, döviz krizlerinin, uluslararası güçlüklerin ve sosyalizmin yolunun tıkandığı bahanesine sığınmak için daha pek çoklarının engellerine takılmadan yetkisini kullandığı *hiç* görülmemişti. 1981 yılında bunların hepsi geçerliğini yitirmiş görünüyordu, geriye dönmek için bahane kalmamıştı. Üstüne üstlük devletin kontrolüyle devrimci değişimlerin uygulanması arasındaki bağlantı Fransa'nın radikal siyasal kültürüne öyle derin saplanmıştı ki seçimleri kazanmış olmak gerçeği bile tek başına yaklaşan toplumsal yüzleşmenin işareti olarak kabul ediliyordu.

Marx gibi Fransız Solu da *gerçek* değişimi genelde siyasal devrimle, özelde de Fransız Devrimi ile bir tutardı. Bunun sonucunda da 1871 ve hatta 1791 arasında hevesle benzerlikler kuruldu. Kampanya sırasında Mitterand'ın ağzından çıkan hiçbir söz peşinden giden aşırı unsurların başka türlü düşünmelerine neden olmamıştı. Komünistler ile kendi partisinin sol kanadındakileri "tavlamak" için onların devrimci kisvesine bürünmüştü Mitterand. Şimdi seçim kampanyasında yarattığı umutları gerçekleştirmesi bekleniyordu.

Dolayısıyla Mitterand yılları iddialı ve radikal bir gündemle başladı: Moral yükselten gecikmiş toplumsal reformlarla (aralarında en önemlisi ölüm cezasının kaldırılmasıydı) hayali "anti-kapitalist" yasalar programının bir bileşimiydi. Ücretlere zam yapıldı, emeklilik yaşı indirildi, çalışma saatleri kısaltıldı. Fakat programın başlıca özelliği, eşi görülmedik devletleştirme takvimiydi. Pierre Mauroy'un başbakanlığında kurulan yeni sosyalist hükümet iktidarının ilk yılında devletin denetimine aldığı kurumlar arasında 36 banka, iki büyük finans kurumu, aralarında ülkenin başlıca elektrik ve elektronik ürünler imalatçısı Thomson-Brandt'ın da bulunduğu Fransa'nın en büyük beş sanayi kuruluşu ile Fransa'nın dev demir ve çelik sanayii grupları olan Usinor ile Sacilor devletleştirildi.

Atılan bu adımların arkasında önceden hazırlanmış herhangi bir ekonomik strateji yer almıyordu. Yavaş gelişen Fransız ekonomisine devlet sermayesi aşılayarak onu ayağa kaldırmaktan söz ediliyordu ama bu ne yeni bir fikirdi ne de sosyalist: Başbakan Chirac daha 70'li yılların ortasında büyüme talepleri doğrultusunda benzer projeler geliştirmişti. 1981-82 yıllarında yaşanan devletleştirmenin temel işlevi, onlarla birlikte gelen kambiyo kontrolleri gibi yeni rejimin anti-kapitalist izlenimi yaratmasını sağlamak; 1981 seçimlerinin hükümet kadrolarıyla yetinmeyip bir şeyleri daha değiştirdiğini gözler önüne sermekti.

Oysa gerçekte, konunun ilgilileri açısından durum ta başından belliydi, örneğin devlet bankalarının "karar alma ve eyleme geçmelerinin ancak tam özerklik" elde etmeleriyle mümkün olacağı, bunun da el değiştirmeyi haklı

çıkaran gelirin düzenlenmesi ve topluma yeniden dağıtılmasını öngören amacı ortadan kaldırdığı görülüyordu. Bu yararcı ayrıcalık Mitterand "devrimi" için daha geniş kapsamlı bir engele işaret etmektedir. Yeni rejim bir yıl boyunca hem Fransa'ya hem dünyaya radikal bir yüzle bakmak için yiğitçe çabaladı. Önceleri inandırıcıydı –Mitterand'ın yakın danışmanı Jacques Attali (geri dönüşün ne zaman gerçekleşeceğini merakla bekleyen) Amerikalı yetkililerin Fransız ekonomisiyle Sovyetler Birliği'ninki arasında pek az fark gördüklerini belirtmişti.

Gelgelelim 1982'de "Sosyalist" bir yol izlemenin Fransa için anlamı yalnızca kambiyo kontrolleri dayatmak değil, ülkeyi ticari ortaklarından ayıracak ve ekonomiyi tam anlamıyla otarşik bir temele dayandıracak türlü düzenlemeler getirmekti. Fransa'yı uluslararası mali piyasalardan çekmek sonradan görüleceği gibi pek de olmayacak bir iş değildi: 1977'de tek başına IBM'in piyasa değeri Paris Borsası'nın tamamının iki katıydı. Önemli olan, böyle bir adım Fransa'nın, tek pazar olma planlarından başka gümrük tarifeleri, piyasalar ve para kuru ayarlamalarıyla ilgili anlaşmalarla üye devletlerin önündeki seçenekleri kesin çizgilerle sınırlayan Avrupa Topluluğu'ndan uzaklaşmasına, hatta ayrılmasına yol açabilirdi.

Bu gerekçeler Mitterand'ın düşüncelerinin odak noktasına yerleşmişti besbelli –kuşkusuz iş çevrelerinde tırmanan paniğin ve parayla değerli kâğıtların, insanların ekonomik kriz beklentisiyle apar topar yurtdışına çıktıklarını gösteren işaretlerin de yararı olmuştu. 12 Haziran 1982 günü Cumhurbaşkanı "U" dönüşü yapma kararı aldı. Daha radikal danışmanlarının önerilerini reddeden Mitterand hükümetine fiyatları ve ücretleri dört ay süreyle dondurma; kamu harcamalarını kısma (önceki yıl büyük ölçüde artış kaydedilmişti); vergileri yükseltme; (bütün baskılara karşın para basmak yerine) enflasyonla mücadeleyi birinci sıraya koyma yetkisi verdi –bu da 1977'de hazırladığı "Plan" uygulamaya konmamış olan muhafazakâr ekonomist Raymond Barre'ın ekonomik stratejisinin benimsenmesi, Fransa'nın vaktinden önce bir doz Thatcherizm alması ve "Fransızların Sosyalizm'e giden yol" ile bütün bağlantıları koparması anlamına geliyordu.

Cumhurbaşkanı'nın komünist müttefikleri ve sosyalist çalışma arkadaşlarından bazıları enikonu sarsılmıştı. Oysa şaşırmamaları gerekirdi. Yararcılıkta sınır tanımayan Mitterand, Fransa açısından Batı'nın ekonomik (ve siyasal) yörüngesinde kalmakla kapitalizm ve komünizm arasında sürdürülebileceği kuşkulu bir orta yol izlemek arasında hangisinin yeğ tutulacağını düşünmenin bile söz konusu olmadığını çoktan kavramıştı. Zorunluluktan yararlanarak önde gelen bir "Avrupacı" kimliğine büründü. Fransa Avrupa'ya karşı olmaktansa

onunla *birleşerek* daha iyi bir toplum inşa edecekti. Fransa kapitalizme karşı mücadele etmek yerine onun üstünde bir sistem yaratacaktı.

1984 yılında Mitterand hükümetindeki dört komünist bakanı görevden almış; "karma" ekonominin erdemlerini açıkça belirtmiş; genç ve teknokrat Laurent Fabius'ü başbakanlığa, ekonomik, mali işlerle bütçenin denetimini de Fransız ekonomisini düze çıkarmasını istediği Jacques Delors'a[15] vermişti; dahası aynı yılın nisan ayında yaptığı ses getiren konuşmasında "à l'américaine[16]" usulü Fransız modernizasyonu çağrısında bulunmuştu.

Fransa Mitterand'ı destekliyordu –1983'te desteklemiş sosyalist seçmenlerden yalnızca yüzde 23'ü "Sosyalizm'i uygulamaya koymada" başarısız kaldığına hayıflanıyordu. Fransızların "modernleşmenin" daha büyük coşkuyla yapılmasını isteyip istemedikleri belli olmasa da Mitterand modernleşmeyi gerçekleştirdi. İlk yaptığı daha az tartışmalı reformlardan –merkeziyetçilikten uzaklaşma, sosyal güvenliğin iyileştirilmesi, kadınların çalışma haklarının güvence altına alınması ve uzun zamandır beklenen hukuk reformu– açıkça vazgeçmeyen Mitterand, uzun süren saltanatının (yedişer yıllık iki cumhurbaşkanlığı döneminin ardından 1995'te emekli oldu, ertesi yıl da seksen yaşındayken öldü) geri kalan yıllarını estetik ve yararlılığı tartışılan bayındırlık işlerine; Fransızların uluslararası girişimciliğini yeniden kurmaya[17] adadı; ...ve daha kısa bir süre önce devlet denetimine aldığı pek çok hizmet ve sanayi kuruluşunun yeniden özel sektöre geçmelerine gözcülük etti.

Fransa'nın dev kamu sektörünün özelleştirilmesinin ardındaki başlıca itici güç 1986 seçimlerinden zaferle çıkan muhafazakâr parlamenter çoğunluktu. Ancak ondan sonra gelen hükümetler de birbirlerinin peşinden aynı amacı kovaladılar –öyle ki en ateşli özelleştirme yanlıları Mitterand'ın son yıllarındaki sosyalist hükümetler oldu. Britanyalıların halka arz yöntemleri örnek alınarak özel sektöre satılacak ilk varlıklar belli başlı bankalarla üç ulusal televizyon kanalından biriydi: TF1. Onların arkasından halka açık şirketler, sigorta kuruluşları, kimya ve ilaç sanayiindeki ortaklıklar, dev petrol şirketleri topluluğu olan Total ve Elf geldi.

Bayan Thatcher ile vârislerinin aksine Fransızlar kamu hizmeti kuruluşlarını ya da Renault otomobil şirketi gibi (daha 1985'te devletin yardımıyla iflastan yeni kurtarılmış) "stratejik" firmaları satmak için acele etmiyorlardı. Fransızlar

15 Eski bir banker ve De Gaulle yanlısı Başbakan Jacques Chaban-Delmas'nın danışmanlığını yapmış olan Delors 1985-1995 yıllarında Avrupa Komisyonu'na başkanlık edecekti.

16 Amerikan usulü (ç.n.)

17 Hükümet politikalarından en hoşnutsuz kalındığı 1980'lerin ortalarında yaşanan ekonomik düşüş döneminde bile seçmenlerin yüzde 57'si Mitterand'ın *dış* politikasını beğendiklerini söylüyordu.

toprakta olduğu gibi piyasalarda da plansız büyümeye kuşkuyla bakıyorlardı. Özelleştirilen firmaların bile bir bölümünü devletin elinde tutma yoluna giderek belli ölçüde müdahale etme olanağını elden bırakmamayı yeğlediler. Dolayısıyla Fransa'daki özelleştirme kendine özgü bir biçimde hükümet denetiminde yürütülmekteydi –çoğunluk hisseler özenle devletin güvenebileceği girişimlere ve işletmelere yönlendirildi, buna bağlı olarak uluslararası yatırımcılara uzun yıllar kuşkuyla bakılması anlaşılabilirdi. Yine de Fransız ölçütlerinde önemli değişiklikler yaşanıyor, ülke Avrupa'da ve uluslararasında görülen gelişmelerle başabaş bir duruma getiriliyordu.

Bu noktada 1980'lerde Batı Avrupa kıyılarında patlayan ve sonraki on yıl boyunca kıta geneline yayılacak özelleştirme dalgası hakkında bir şeyler söylenebilir. Hiçbir şey durup dururken olmamıştı elbet. British Petroleum'un 1977'den başlamak üzere kademeli olarak satıldığını görmüştük; Batı Alman hükümeti daha 1959 yılında Preussag'ın hisse senetlerini ihraç ederek kimya kartelini gözden çıkarmış ve birkaç yıl sonra da Volkswagen'daki hisselerini satmıştı; Avusturya devleti bile 1950'lerde iki kamu bankasındaki hisselerinin yüzde 40'ını satmış ve 1972'de Siemens'deki değerli payını bırakmıştı.

Ne var ki bunlar tek tük görülen ve –âdeta– *pragmatik* özelleştirmelerdi. Dokuz yüz seksenlerde yaşananansa da, hükümetlere iki yönden gelen gözle görünür baskıların sonucu bambaşka bir gelişmeydi. İlk olarak teknolojideki –özellikle de telekomünikasyon alanında ve mali piyasalarda– hızlı gelişmeler eskiden kalma "doğal" tekelleri önemsiz kılmıştı. Madem artık hükümetler haberleşme kanallarını ya da paranın hareketini kendi çıkarları doğrultusunda denetleyemiyorlardı, onlara "sahip" olmalarının da pek anlamı yoktu. Geriye bir tek devletin belli bir sektörün –örneğin özel bir televizyon kanalında ya da posta hizmetlerinde– bir bölümünü elinde tutmak için güçlü siyasal ya da toplumsal bir gerekçesi kalmıştı; fakat rekabet artık kaçınılmazdı.

İkinci olarak hükümetler kısa vadeli ekonomik gerekçelerle kamu varlıklarını satmak zorunda bırakılıyordu. Enflasyon, 1979-80 petrol krizi, büyük bütçe açıkları ve hükümetin borç miktarının büyümesiyle baskı altında kalan maliye bakanları çifte yarar sağlamak için kamu sektörünün elindeki varlıkları satmaya bakıyorlardı. Devlet zarar getiren sanayilerden ya da hizmetlerden kurtulacaktı; bu yolla toplanan paralar bütçeyi denkleştirmeye yardım edecekti ama bir kereliğine. Herhangi bir sanayi ya da hizmet kuruluşu kısmen kamu mülkiyetinde kalsa bile (özel sektörün satın almak istemediği kâr getirmeyen kuruluşlar devletin elinde kalırdı) hisse satışlarından gelen nakit gelecek yatırımlara eklenebilirdi. Bu nedenle kamu sektöründeki pek çok yönetici kısmi satışların ateşli

savunucusu olsa da yaptıkları kârların bütçe eksikliklerine aktartılmasına uzun süre direndiler.

Avrupa'da kamu mülkiyeti ve denetimleri arasında biçim ve boyutları açısından büyük farklılıklar vardı. Kamu sanayi sektörü Hollanda, Danimarka ve İsveç'te küçük çaplıyken, İtalya, Fransa ve Avusturya'da epey kapsamlıydı. Sağlık ve toplum hizmetlerini saymazsak, 80'li yılların başında devletin istihdam ettiği işgücü Batı Almanya'da yüzde 15 ile İtalya'da yüzde 28 ve Avusturya'da yaklaşık üçte bir gibi değişik oranlarda gösteriyordu. Bazı ülkelerde –Avusturya, İspanya ve İtalya– kamu sektörü dev sanayi şirketlerine dönüştürülmüştü, bunlar arasında İtalya'daki IRI en büyüğüydü.[18]

Başka yerlerde devletin çıkarları Ulusal Yatırım Bankası ve –Hollanda'daki gibi– Endüstriyel Garanti Fonu ya da Belçika'daki karşılığı Société Nationale d'Investissement aracılığıyla korunuyordu. Yalnızca çelik sanayii çok çeşitli yollardan desteklenirdi: Britanya'da Hazine'nin devlet mülkiyetindeki çelik şirketlerinin borçlarını silmek alışkanlık haline gelmişti; Fransa'da hükümet onlara düşük faizli krediler verir ve dış rekabete karşı yerli üreticileri korumak için siyasal müdahalelerde bulunurdu; Batı Almanya'da özel sektördeki çelik üreticileri doğrudan nakit yardımı alırlardı.

Ülkeler arasında görülen bu eşitsizlikler ışığında Avrupa'da özelleştirme yolları da doğal olarak büyük farklılıklar göstermekteydi. Ancak hepsinde kısıtlamaların bir ölçüde kaldırılması; piyasaların liberalleşmesi ve kısmen –ya da hepten– özelleştirilen şirketlerdeki hisse satışlarını ve yeniden satışları kolaylaştıracak yeni mali araçların ortaya çıkması söz konusuydu. Temel ihracat sektörlerinin (otomobil, makine mühendisliği, kimyasal ve elektronik şirketler) çoktandır özel mülkiyette bulunduğu Batı Almanya'da verimlilikle rekabetin önündeki engel, devlet denetiminden çok yüksek sabit giderler ve işgücü piyasasındaki yönetmeliklerdi. Almanya'da *özelleştirme* başladığı zaman 1990'da Doğu Alman devletinin malı olan girişimlerden kurtulmak üzere kurulan *Treuhandgesellschaft* adlı kamu kuruluşunun sorumluluğuna verilmişti.[19]

İtalya'da özelleştirmenin önündeki başlıca engel devletin değil siyasal partilerin yerleşik çıkarlarıydı. Özellikle Hıristiyan Demokratlar ile Sosyalistler

18 1982'de daha başka alanların yanı sıra İtalya'nın demir döküm üretiminin tamamı, özellikle çelik üretiminin üçte ikisi, dondurma üretiminin dörtte biri ve soyulmuş domates üretiminin yüzde 18'i IRI'nin (*Instituto per la Ricostruzione Industriale*) denetimindeydi.

19 *Treuhand* tarafından belirlenen asıl hedef; sayısı dokuz bini bulan (yedi milyon insanı istihdam eden) Doğu Alman şirketlerinden olabildiğince çoğunu gerçek işletmelere döndürmek, geri kalanını da tasfiye etmekti. Ancak siyasal baskılar karşısında kâr getirmeyen kuruluşların çoğunu iyileştirmek ya da birleştirmek yoluna gitti, böylelikle kamu fonlarının desteklediği yarı-özel yeni bir sektör yaratılmış oldu. Bkz: 21'inci Bölüm.

devlet sektörüyle kamu kuruluşlarını çalışma arkadaşlarını ödüllendirmek ve destekçilerine rüşvet vermek amacıyla kullanarak onlara kamu ihaleleri kazandırıyor, onları kendi egemenliklerini destekleyen *sottogoverno* içine, diğer bir deyişle, örtülü güç yapılarına alıyordu. Bu güçlü engellere rağmen İtalyan özel sektörü bu dönemde düzenli büyüme gösterdi, özellikle de 100'den daha az işçi çalıştıran –Britanya, Fransa ya da Almanya'ya göre İtalya'da işçi sayısı daha çoktu– imalatçı firmalar gelişti.

Daha 1976 yılında anayasa mahkemesi devletin radyo ve televizyon kurumu RAI'nın tekeline son vermişti. Birkaç yıl sonra, o dönemde hâlâ bir kamu kuruluşu gözetiminde işletilen Alfa Romeo FIAT'a devredildi. Altı yıl içinde başlıca holding şirketlerinin hepsi –IRI, INA, ENI ve ENEL[20] – halka açık anonim şirketlere dönüşmüştü. Kendi başlarına hiçbir değerleri yoktu, aksine, 1984'te IRI 500 bin çalışanından her biri için yılda 4,5 milyon liret kaybediyordu. Fakat özelleştirme takvimine alınan kendi denetimleri altındaki şirketlerin hisseleriyle değiştirilebilecek tahviller çıkarabiliyordu.

Otoriter yönetimden yeni çıkmış ülkelerdeki durum daha da başkaydı. Örneğin, Franco-sonrası İspanya'da kamu sektörü gerçekten *genişlemişti*. Hükümet içindeki merkeziyetçilerin 1976'dan 1982'ye dek toplumsal çatışmadan kaçınmak için başarısızlığa uğrayan özel şirketleri kamuya aktarmak suretiyle eski rejimden kalma stratejiden vazgeçmemeleri yüzünden kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı hızla yükseliyordu. Ancak başka bir yol izlemeleri güçtü –çeşitli nedenlerden ötürü bu türlü devletleştirme işçilerin, patronların, ulusal politikacıların ve yerel yetkililerin tercihiydi. Hangi gerekçeyle olursa olsun, kamu sektörünü kısıtlamak adına yapılan belli başlı tartışmalardan biri olan refah devletinin korunamayacak kadar pahalıya mal olduğu görüşü ne İspanya'da, ne Portekiz'de ne de Yunanistan'da geçerliydi. Oralarda dağıtılması gereken refah devleti yoktu.

Yine de Avrupa düzeyinde sosyal hizmetler ve korumacılık olmadan da kamu sektörü –İspanyol kapitalizminin hızlandırılmış ve şımartılmış ergenliğinin bıraktığı kâr getirmeyen artıklarıyla ağırlaştığından– kaldırılmayacak bir yüktü. *INI* (Instituto Nacional Industria) daha 1976'da tek başına 747 (en kârlı olanlar) sanayi kuruluşunun maddi çıkarlarına ortak, onlardan başka 379 kuruluşun da çoğunluk hisselerine sahipti. İspanya borçlarını ödeyebilen bir ülke olmak istiyorsa, biraz özelleştirme yapması ve hükümetin piyasalardan elini çekmesi kaçınılmazdı. Fransa'da olduğu gibi 1987 yılında özel emeklilik

20 Instituto per la Ricostruzione Industriale, Instituto Nazionale delle Assicurazioni, Ente Nazionale Idrocarburi, Ente Nazionale per l'Energia Elettrica.

fonlarını getirerek ve iki yıl sonra da devletin televizyonculuk üstündeki tekelini kaldırarak bu süreci başlatan yine sosyalist bir hükümetti.

Devrim-sonrası Portekiz'de anayasanın 85'inci maddesi ve onun arkasından 1977'de çıkarılan yasa bankacılık, sigortacılık, ulaşım, posta ve telekomünikasyon, elektrik üretimi ve dağıtımı, petrol rafinerisi ve silah sanayii alanlarında özel girişimi açıkça yasaklamıştı. Mário Soares başkanlığındaki Sosyalist yönetim 1983'te özel sektörün bankacılık ve sigortacılık alanında devlet sektörüyle rekabet etmesine izin vermek ve çelik, petrol, kimya ve silah sanayiinde anonim şirketler kurulmasına onay vermek suretiyle bir miktar esneklik getirmeye çalıştı. Ne var ki geride kalan koruma altındaki sektörlerin sınırlı rekabete bile açılması zaman alacaktı.

Eğer Avrupa Topluluğu/Birliği'nin etkisi olmasaydı Akdeniz Avrupası –birkaç yıl geçince Komünizm-sonrası Orta Avrupa'da da görüleceği gibi– devlet denetimlerini kaldırmakta daha da yavaş davranırdı. 1979'dan sonra Avrupa Para Sistemi (EMS) sabit kur uygulamasını getirmekte aceleci davranmıştı –Mitterand hükümetlerinin kamu varlıklarını satmaya başlamasının bir nedeni de para piyasalarına güvence vermek ve frankı EMS içerisinde kabul edilen düzeyde tutmaktı. Fakat Brüksel'in elindeki başlıca baskı araçları, tek bir Avrupa pazarının faaliyetine yönelik hazırlanmış kurallardı. Bu pazar ister özel olsun ister kamu bütün iş alanlarının ülkeler içerisinde ve sonunda ülkeler arasında açık rekabet kurallarına bağlı kalmayı zorunlu kılıyordu. Ne el üstünde tutulan ulusal "şampiyonlar" olacaktı, ne örtülü ödenekler ne de kamu mülkiyetinde ya da denetiminde olan işletmelerin lehine sonuçlanan ihaleler veya alışverişler.

Gelgelelim uygulamada bu düzenlemelerin çoğu kaçamak yollardan delinmiş, formalite olarak boy gösteren devlet malı firmaların piyasayla en az özel şirketler kadar bağdaşmalarını zorunlu kılmıştı –bu aşamada onların işine devletin karışmasını gerektirecek pek az neden kalmıştı. İtalyanların tepkisi topluluğa üye diğer devletlerdekinden pek farklı değildi: İtalya 1990 yılında Tek Avrupa Senedi'nin ilgili maddelerini yerine getirerek devlet mülkiyetindeki bütün firmaların yaptıkları her türlü anlaşmalarda açık ve eşit rekabet ilkesine uyma zorunluluğu getirdi –bir tek devlet tekelinin "üstlenilen görev için yaşamsal önem taşıdığı" firmalarla işletmeler bunun dışında kalıyordu, bu hüküm esnekliği ve belirsizliği nedeniyle hükümetler bir yandan yerel baskılara kulak verirken, diğer yandan da Avrupa normlarına uyma olanağı buluyordu.

Brüksel'de (ve Londra) şeffaflık ve "rekabetçiliğin" arttığı yönünde yapılan ateşli konuşmalara rağmen Avrupa'da bu yıllarda görülen özelleştirme ateşi olasılıkla onu destekleyenlerin vaat ettiğinden ya da beklediğinden daha az

değişim getirmişti. Karşı olanlar sonucun daha çok rekabet değil, yoğunlaşmış ekonomik gücün kamudan özel sektöre aktarılması olacağı konusunda uyarıda bulunmuşlardı, nitekim öyle de oldu. Karşılıklı karmaşık ortaklık ilişkileri sayesinde, örneğin Fransa'da, büyük özel firmaların pek çoğu eski kamu kuruluşlarının davranışlarını taklit ediyordu. Bütün bir sektörü tekelleştiriyor ve artık küçük "hissedarlarına" karşı kamu yönetimi altında vergi mükelleflerine ya da tüketicilere olduğundan daha fazla sorumlu davranmıyorlardı.

İlginçtir, özelleştirme ve artan rekabet devlet sektörünün kendi çapını pek az etkilemişti. Thatcher'ın Britanyası'nda devletin kapsamının tam anlamıyla *genişlediğini* görmüştük. Başka yerlerde de aynısı söz konusuydu. 1974 ile 1990 arasında (kamu sektöründe yaygın işsizlik sayesinde) kamu hizmetinde istihdam edilenlerin oranı artmıştı: Almanya'da yüzde 13'ten yüzde 15,1'e; İtalya'da yüzde 13,4'ten yüzde 15,4'e; Danimarka'da yüzde 22,2'den yüzde 30,5'e yükselmişti. Ancak bu hükümetlerin çalışanlarının çoğu imalat sektöründen çok üçüncül sektörde istihdam edilmekteydi: üretmek yerine hizmet veren sektörlerde (mali, öğretim, sağlık ve ulaşım) çalışıyorlardı.

Ekonomik liberalleşme ne refah devletinin düşüş sinyallerini verdi, ne de kuramcılarının umutlarına rağmen sonunu getirdi. Ne var ki kaynakların dağılımı ve inisiyatif'in kamudan özel sektöre geçmesi sismik bir sarsıntı doğurdu. Bu değişim fabrikaların sahibi kim ya da herhangi bir sanayi dalında ne kadar düzenleme gerekir gibi teknik soruların ötesine geçmişti. Avrupalılar yaklaşık yarım yüzyıldır devleti ve kamu yetkililerini izlemiş, onların ilişkilerinde önemli rol oynamışlardı. Bu süreç öyle sıradanlaşmıştı ki bunun arkasındaki önerme –ekonomik büyüme ve sosyal iyileşmenin gerekli koşulunun eylemci devletin olduğu– artık büyük ölçüde doğal kabul ediliyordu. Yüzyılın sonuna gelirken bu varsayım toptan çözülmeksizin ne Thatcherizm ne de Mitterand'ın çark etmesi söz konusu olabilirdi.

18
GÜÇSÜZLERİN GÜCÜ

"Marksizm tarihin felsefesi değil, *bizzat* tarih felsefesidir, onu reddetmek tarihte Mantığın mezarını kazmak anlamına gelir."
Maurice Merleau-Ponty

"Haklardan söz etmemin nedeni onlar sayesinde bu sihirli fener alayından çıkabilecek olmamızdır."
Kazimierz Brandys

"Totaliter toplum çağdaş uygarlığın tümünün çarpık aynasıdır."
Václav Havel

"Devlet mekanizmasının baskısı, ikna edici sözlerin baskısının yanında hava cıva kalır."
Czesław Miłosz

Batı Avrupa'da uzun süren "Sosyal Demokratik an" yalnızca kamu sektörüne ya da Keynes'in ekonomik ilkelerine bağlılığa duyulan pratik inanca değil, ona muhalif olacakları bile etkisi altına alan ve onlarca yıl soluklarını kesen çağın biçim duygusuna dayanmaktaydı. Yaygın olarak paylaşılan anlayışa göre Avrupa'nın yakın tarihi, Buhran Dönemi anılarını, Demokrasi ile Faşizm arasındaki mücadeleyi, refah devletinin ahlaki meşruluğunu ve –Demirperde'nin her iki yakasındaki pek çok insanın gözünde– toplumsal ilerleme beklentilerini birbirine kaynaştırmıştı. Yirminci yüzyılın Büyük Anlatısı'ydı; temel varsayımları aşınıp dağılmaya başlayınca, yanlarına bir avuç kamu sektörü şirketini de almakla kalmayıp bütün siyasal kültürü ve çok daha fazlasını da götürdüler.

Bu dönüşüm gerçekleştiği zaman simgesel bir an, savaş-sonrası Avrupası'nın bilincine vardığı bir dayanak noktası yakalamak isteyen olsaydı, Batı'daki ilk baskısı 28 Aralık 1973 günü Paris'te yapılan Aleksandr Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* adlı kitabı bunun ta kendisiydi. İngilizce çevirisi üstüne *Guardian* gazetesine yazdığı eleştiride W. L. Webb şöyle diyordu: "Bugün yaşayıp da bu eseri bilmemek tarihsel aptallık, çağın bilincine varmada en can alıcı noktayı kaçırmak demektir." Soljenitsin'in kendisinin de kabul ettiği gibi incelikli nokta kitapta verilen mesajın –"gerçekten varolan Sosyalizm'in" barbarca bir aldatmaca, köle emeği ve kitle katliamına dayanan totaliter diktatörlük olduğu mesajının– pek de yeni olmamasıdır.

Soljenitsin'den başka sayısız kurban, sağ kurtulan, gözlemci ve bilim adamları bu konuda daha önce de yazmışlardı. *Gulag Takımadaları* daha önce tanık olunan olaylara sayfalar dolusu ayrıntı ve veri ekliyordu, ancak ahlaki coşkusu ve duygusal sonuçları açısından Evgenia Ginzburg'un 1967 yılında yayımlanan *Anaforun İçinde*[1] adlı eşsiz çalışmasından; Margarete Buber-Neumann'ın ilk olarak 1957'de Almanca yayımlanmış hem Sovyet hem de Nazi kamplarında geçirdiği günlerini ele alan anılarından; Wolfgang Leonhard'ın[2] 1955'te basılan, yanlış kimselere güvendiğini anlamasının öyküsünden ya da Viktor Serge[3] ve Boris Souvarine imzalı Sovyet efsanesini yıkan çalışmalardan bile daha önemli bir görgü tanığı değildi.[4]

Ama zamanlama çok şey demekti. Uluslararası çevrelerde komünizmin muhalifleri hiç eksik olmamıştı; ancak Batı Avrupa'nın onlarca yıldır 1917'de ilk olarak Rusya'da patlak verdiğinden beri kıtaya yayılan devletçiliğin fırtına bulutlarında bulanık da olsa bir parça umut ışığı arayışı onların etkilerini köreltmişti. Gerçek ya da ona dayandırılan dürtü ne olursa olsun "anti-komünizm" Tarihin ve İlerlemenin seyrinde belirleyici olma, "asıl resmi" gözden kaçırma, (yetersiz de olsa) demokratik refah devletinin Komünizm'in (çarpık da olsa) ortaklaşmacı çabalarıyla başabaş gittiğini reddetme konusunda kötü bir sakatlık çekiyordu.

Bundan ötürü savaş sonrasındaki genel mutabakata karşı olanlar epey dışlandı. Hayek ile daha başkalarının yaptığı gibi herkesin iyiliği için ne kadar iyi

1 Pencere Yayınları, İstanbul, Nisan 2000, Çeviren: Gül Zileli (özgün adı *Journey to the Whirlwind*) (ç.n.)
2 *İhtilal Çocuğu*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1973, Çeviren: Ali Kahyaoğlu. (ç.n.)
3 *Bir Devrimcinin Anıları*, Pencere Yayınları, İstanbul, Mart 1991, Çeviren: Celal Kapkın. (ç.n.)
4 Evgenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (Harcourt, 1967); Margarete Buber-Neumann, *Von Potsdam nach Moskau: Stationen eines Irrweges* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1957); Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution* (Pathfinder Press, 1979) ilk olarak 1955'te Köln'de *Die Revolution entlässt ihre Kinder* adıyla yayımlanmıştı; Viktor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire* (Paris, 1951); Boris Souvarine, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism* (ilkin 1939 yılında İngiltere'de basılmıştı).

niyetli olursa olsun ekonomik açıdan etkisiz kalmaktan başka köleliğe bir adım daha yaklaşmak anlamına gelen piyasayı zorlayıcı planlar önermek yirminci yüzyılın yol haritasını çöpe atmakla eşanlamlıydı. Komünist diktatörlüğe karşı olan Arthur Koestler, Raymond Aron, Albert Camus ya da Isaiah Berlin gibi ortak çıkarlar uğruna yapılan sosyal demokrat reformlarla kolektivist efsane adına kurulan parti diktatörlükleri arasında ayrım yapılması gerektiğinde ısrar edenler, "ilerici" muhaliflerinin gözünde Soğuk Savaş'ta kurulan partizanca siyasal bağlılıkları yansıtan ve dolayısıyla onlara hizmet eden kimselerdi.

Bundan dolayı, özellikle 60'lar kuşağı radikal kitapları bırakmakta epey güçlük çekti. Uzun zaman önce ölmüş ve kendi vârisleri tarafından suçlanan Stalin'i bile bile hor görmek bir şeydi. Hatanın bir kişiden değil de sistemden kaynaklandığını kabul etmekse bambaşka bir konuydu. İşi daha da ileriye götürüp Leninizm'in işlediği büyüklü küçüklü suçların sorumluluğunu radikal ütopyacılık çabasına yüklemek, çağdaş politikaların dayandığı temelleri kazmak oluyordu. "Komünizm-sonrası Marksist" genç kuşağın idolü sayılabilecek Britanyalı tarihçi E. P. Thompson, Leszek Kołakowski'yi (1968'in peşinden Sovyet Komünizmi'ni yerden yere vuran bir iddianame yayımlamasının ardından) şu sözlerle suçlamıştı: *sizin* büyüyü bozmanız *bizim* sosyalist inancımızı tehdit etmektedir.

Ne var ki 1973 yılında o inanç yalnızca muhaliflerinin değil olayların da saldırısı altındaydı. *Gulag Takımadaları* Fransa'da yayımlandığı zaman Komünist günlük gazete *L'Humanité* kitaba pabuç bırakmayarak, "herkes" Stalin hakkında her şeyi bildiğine göre bütün *bunları* yeniden tartışmaya açan kişinin "Sovyet karşıtlığı" dışında başka bir amaç gütmediğini okurlarına hatırlattı. Oysa "Sovyet karşıtlığı" suçlaması geçerliliğini yitiriyordu. Prag'ın Sovyetler tarafından işgalinin ve onun acımasız sonuçlarının, diğer yandan Kültür Devrimi ile ilgili Çin'den sızan haberlerin ertesinde Soljenitsin'in bütün komünist düzeni baştan sona lanetleyen sözleri –bir zamanlar ona sempatiyle bakanlar için bile– gerçeğe benziyordu.

Komünizmin, radikal mirasına saygısızlık edip içini boşalttığı giderek su yüzüne çıkıyordu. Çok geçmeden Kamboçya'da yaşanacak soykırım ve Vietnamlı "gemi mültecilerinin" geniş yankı bulan acıları da ortaya çıkınca bu daha da belli olacaktı.[5] Vietnam ve Kamboçya'da yaşanan felaketlerden büyük ölçüde ABD'yi sorumlu tutan ve *Gulag Takımadaları* yayımlanmadan üç ay önce Şili'de Salvador Allende'nin Amerikalıların düzenledikleri bir suikastta öldürülmesiyle Amerikan karşıtlıkları daha da pekişen Batı Avrupalılar –sayıları çoktu– bile eskiden yaptıkları gibi sosyalist kampın ahlaki açıdan üstün olduğu

5 1975 ile 1981 yılları arasında Fransa tek başına Hindiçin'den 80 bin sığınmacıyı kabul etmişti.

sonucuna varmak için artık isteksiz davranıyorlardı. Amerikan emperyalizmi gerçekten kötüydü ama karşı taraf daha kötü, belki de çok daha kötüydü.

Bu noktada *bütün* toplumsal iyileşme hedeflerine –diğer bir deyişle Komünizm, Sosyalizm, Sosyal Demokrasi, devletleştirme, merkezi planlama ve aşamalı sosyal mühendisliğin ortak siyasal çabanın bir parçası oldukları iddiasına– üstü kapalı tehdit olduğu gerekçesiyle komünizmin topa tutulmasının geleneksel "ilerici" ısrarla sürdürülmesi kendi zararına işlemeye başladı. Eğer Lenin ile vârisleri sosyal adalet pınarını zehirledilerse, diye savunuyorlardı, bu *hepimize* zarar verir. Yirminci yüzyıl tarihinin ışığında devlet artık çözümden çok soruna benziyordu, üstelik bunun tek ya da başlıca nedeni ekonomik gerekçeler değildi. Merkezi planlamayla başlayan ne varsa merkezi öldürmeyle son buluyordu.

Kuşkusuz bu çok "entelektüel" bir çıkarsama, öte yandan devletten uzaklaşılmasının etkisini en çok hissedenler de aydınlar olmuştu –doğaldır, ne de olsa sosyal iyileşmenin en ateşli destekçileri de aydınlardı. Çek yazar Jiří Gruša 1984'te, "Modern devleti yüceltenler bizdik [yazarlar]" diye belirmişti. Doğası gereği modern zorbalık –Ignazio Silone'nin de vurguladığı gibi– aydınların işbirliğini gerektirir. Öyleyse Avrupalı aydınlar ilerlemenin büyük anlatısından kopunca çığın da koparak düşmesi; bu kopuşun en çok Paris'e, öykünün iki yüzyıl önce entelektüel ve siyasal şeklini aldığı yere damgasını vurması çok doğaldı.

Yetmişli ve 80'li yıllarda Fransa artık Arthur Koestler'in tanımıyla "Batı Uygarlığı'nın büyüteci" olmaktan çıkmıştı, fakat Fransız düşünürler hâlâ evrensel sorunlara meraklıydılar. İspanya, Batı Almanya ya da İtalya'daki yazarlarla yorumcular bu yıllarda daha çok yerel sorunlarla haşır neşirdiler –öte yandan onları meşgul eden terörist tehlike de kendi içinde radikal ütopyacılığın gözden düşmesinin ipuçlarını veriyordu. Birleşik Krallık'taki aydınlar hiçbir zaman komünizmin çekim alanına kapılmadıklarından, onun çöküşüne de ilgisizdiler, dolayısıyla kıtayı saran yeni ruh halinden uzak kalmışlardı. Fransa'daysa, tam tersine komünist girişimlere genel ve uzun zamandır süregelen bir duygudaşlık söz konusuydu. Komünist Parti'nin oylarıyla nüfuzunun inişe geçmesinin de etkisiyle Fransız kamuoyunda anti-komünizm hız kazanırken onu körükleyen de yerel düzeyde yaşanan anılarla bilinen örnekler oluyordu.

Radikal ütopyacılığının çarpıklıklarını kınayan André Glucksmann ya da Bernard-Henri Lévy gibi 70'lerin ortalarında ortaya çıkan Parisli "genç filozoflar" pek çok yönden başkalarına öykünüyorlardı. Glucksmann *Les Maîtres Penseurs* adlı –1977 martında yayımlanarak dünyaya tanıtılan– çalışmasında Raymond Aron'un *Opium des Intellectuels* adlı kitabında yirmi yıl önce dile getirdiklerinden

daha iyi bir şey söylemiyordu. Glucksmann'ın denemesinden iki ay sonra ortaya çıkan Lévy'nin *Barbarie à Visage Humain* kitabında da Fransız okurlar Albert Camus'nün *L'Homme révolté*[6] adlı çalışmasında yer vermediği bir şey bulamayacaklardı. Bununla birlikte Camus'nün denemesi 1951 yılında yayımlandığı zaman Jean-Paul Sartre tarafından kesinlikle görmezlikten gelinirken, Lévy ile Glucksmann söz sahibi çevrelerde çoksatanlar arasına girecekti. Zaman değişmişti.

Bu yerel aydın depreminin baba katili olma özelliği ortada. Görünürdeki hedef Batı düşüncesindeki kafa karıştırıcı Marksist sapmaydı; ancak en çok topa tutulanlar Fransa'da ve başka ülkelerde Tarih'e kale çizgisinden bakmış, kazananları alkışlarken gözlerini nazikçe kurbanlardan çekmiş savaş-sonrası aydın çevrelerinin önde gelen kişileriydi. Bu yoldaşların açık farkla en tanınmışı Sartre, bu yıllarda gözden düşüyor, onu dışlayanlar 1980 yılında daha ölmeden yaratıcı vasiyetine çamur atarak önce Sovyet Komünizmi, sonra da Maoculuk ile lekeliyorlardı.[7]

Paris'teki iklim değişikliği kendini bu işe adamış aydınlar kuşağı içinde hesaplaşmanın ötesine geçti. Karl Popper'ın *The Logic of Scientific Discovery*[8] adlı çalışmasının 1978'de yayımlanan ilk Fransızca çevirisi, yerel entelektüel kültürün onlarca yıldır neredeyse görmezden geldiği felsefe ve sosyal bilimler alanında "Anglo-Amerikan" düşünce yapısının Fransız görüşlerine girdiğinin habercisiydi. Aynı yıl tarihçi François Furet yıllardır Fransızlara ülkelerini ve onun tarihini anlamak için öğretilen "devrimci külliyatı" sistematik olarak darmadağın ettiği yol gösterici niteliğindeki *Penser la Révolution Française*[9] adındaki çalışmasını yayımladı.

Furet'nin masaya yatırdığı bu "külliyat" içerisinde Fransız Devrimi modernliğin anası olarak tanıtılmıştı: Fransa'nın Sol ve Sağ'da karşıt siyasal kültürlere bölünmesini körükleyen çatışma, görünürde, düşmanların sınıf kimliğiyle belirleniyordu. Ondokuzuncu yüzyılın başında liberal iyimserlikle kökten toplumsal dönüşümün Marksist görüş açısının çifte temel direğine oturtulan o öykü, Furet'ye göre artık toprağa bakıyordu –bunun tek nedeni kararlı kökten dönüşümün ahlak öyküsünde kabul edilen vâris olan Sovyet Komünizmi'nin geriye dönük olarak bütün mirası lekelemesi değildi. Furet'ye göre Fransız Devrimi "ölüydü".

6 Bkz: 7'nci Bölüm.' (ç.n.)

7 1963'te Fransa'daki kendi komünist yoldaşlarına ilgisini kaybettikten uzun süre sonra *Les Mains Sales* –Kirli Eller'in yazarı hâlâ Prag'da Çek yazarlarıyla aydınlarından oluşan kafası karışık bir dinleyici kitlesine Sosyalist Gerçekçiliği göklere çıkaran konuşma yapıyordu.

8 *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, YKY Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar, İstanbul 1998, Türkçeye çevirenler: İlknur Aka & İbrahim Turan (ç.n.)

9 *Fransız Devrimini Yorumlamak*, Alan Yayınları, İstanbul, Mart 1989, Çeviren: Ahmet Kuyaş (ç.n.)

Furet'nin tezinin siyasal etkileri büyük olmuştu, bunu kendisi de anlamıştı. Marksizm'in politika olarak noksanları talihsizlik ya da koşullar gereği diye bağışlanabilirdi. Ancak Marksizm Büyük Anlatı olarak gözden düşmüşse –Tarih'te ne mantık ne gereklilik işliyorsa– o zaman Stalin'in işlediği bütün suçlar, toplumları dönüştürmek uğruna devletin talimatıyla can veren onca insan, boşa harcanan kaynaklar, Ütopya'nın *dikte ettirilerek* tanıtımında yirminci yüzyılın kökten deneylerinde yapılan yanlışlar ve uğranılan fiyaskolar "diyalektik" açıdan açıklanabilir olmaktan çıkmıştı, çünkü doğru yola yalan karışmıştı.

Furet ile onun genç çağdaşları 1930'ların başından beri Avrupa'daki entelektüel bağlantıları renklendirmiş Tarih'e başvurmaya yanaşmıyorlardı. İnsanların eylemlerinin akışını yöneten "Büyük Anlatı" olmadığında, yarın elde edileceği söylenen çıkarlar uğruna bugün acıya yol açan kamu politikalarını ya da eylemleri haklı çıkarmanın hiçbir yolu bulunmadığında ısrar ediyorlardı. Çatlamış yumurtalardan güzel omlet olur. Ancak çatlak insanlarla daha iyi bir toplum yaratılmaz. Kuramsal ve siyasal tartışmaların yoğun yaşandığı yıllarla ilgili böyle bir çıkarsama geriye dönük olarak sakat görülebilir; oysa sırf bu nedenden ötürü değişimin boyutunu çok iyi sergilemektedir.

Eric Rohmer'in 1969 yapımı bir *conte moral*[10] olan *Maud'daki Gecem* filminde komünist filozofla Katolik arkadaşı Pascal'in Tanrı hakkında söyledikleriyle Marksistlerin Tarih hakkında dediklerini enine boyuna tartışırlar. Bugünden baktığımızda çarpıcı olan 60'lı yılların Kıta Avrupası'nı anımsayacak yaştaki herkese aşina gelecek olan konuşma değil, hem perdedeki kahramanların hem de milyonlarca izleyicinin bu konuşmayı çok ciddiye almasıdır. On yıl sonra film olmasa bile konu müzeye kalkmıştı. Tatsız siyasal tercihleri savunmak adına Tarih'e sığınmak toy, hatta duygusuz bir davranış olarak görülmeye başlamıştı. Camus'nün daha uzun yıllar önce belirttiği gibi, "Tarih'e karşı sorumluluk kişiyi insanoğluna karşı sorumluluğundan kurtarır."[11]

"Tarih" hakkındaki belirsizlik (ve tarih) Batı Avrupalı entelektüellerin önüne on yıllık tatsız bir pencere açmıştı, büyük tarihsel planlarla temel öykülerin parçalanmasının bundan sorumlu zevzek sınıflar açısından uğursuzluk olacağını, kendilerinin şimdi de küçültücü vurdumduymazlık nesnesine dönüştüklerini –çoğu böyle düşünüyordu– tedirginlikle fark ediyorlardı. 1986 eylülünde bir Fransız gazeteciye tekbenci yanından söz eden Fransız sosyolog Pierre Bourdieu kendini bu davaya adamış düşünürün değerinin düştüğünden yakınmıştı:

10 ahlak öyküsü (ç.n.)
11 La responsabilité envers l'Histoire de la responsabilité envers les êtres humains."

"Bana sorarsanız, bugün geride kalan büyük bir dava varsa, bu aydınları savunmak adınadır."[12]

Tarih önünde entelektüel düzeyde kendini yadsıma Isaiah Berlin tarafından "ahlaki seçim yapmanın yükünden sıyrılmanın Almanlara özgü korkunç biçimi" olarak tanımlanmıştı. Bu kendilerini tarihsel gereklilik önünde küçük düşüren tek Avrupalılar olan Almanlara biraz haksızlık etmektir, ama fikrin Alman romantik felsefesine uzandığı doğrudur. Öte yandan Avrupa'daki siyasal fikirlerde bir boşluk doğduğuna da işaret eder: Madem ki geride "büyük dava" kalmamıştı; madem ki ilerici miras yerle bir olmuştu; madem ki bir eylemi, bir kuralı ya da programı savunmada artık Tarih'e ya da gerekliliğe güvenle başvurulamazdı; o zaman insanoğlu çağın büyük ikilemlerine nasıl karar verecekti?

Kamu politikasını özel çıkarlarının uzantısı diye ele alan, piyasayı gerekli ve para eden şeylerle sonuçları değerlendirmekte yetkili gören Thatcher yanlısı radikallerin böyle bir sorunu olmadı. İnsan ilişkilerinde iyiyle kötüyü dinsel kurallar ve toplumsal alışkanlıklarla ölçen Avrupa'nın geleneksel muhafazakârları açısından da olağandışı sıkıntılar yaşandığı söylenemezdi, biraz yara almış da olsalar 60'lardaki kültürel *tsunami* altında tümüyle yerlerinden koparılmamışlardı. Avrupa'nın siyasal ve kültürel alışverişlerinde ivedilikle farklı bir senaryoya gerek duyan ilerici *Sol*'un egemenliği sürüyordu.

Ancak Sol herkesin şaşkın bakışları altında yeni bir siyasal dil keşfetti –aslında yeniden keşfedilen eski bir dildi bu. Hakların ya da özgürlüklerin dili her Avrupa anayasasına, biraz da Halk Demokrasilerininkilere iyice yerleştirildi. Ancak politikaları düşünmenin bir yolu olarak "hakları görüşmek" Avrupa'da epeydir moda değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra haklar –öncelikle de kendi kaderini tayin etme hakkı– savaş sonrası hesaplaşmalar sırasında yürütülen uluslararası tartışmalarda kilit rol oynamıştı, Versailles Barış Konferansı'ndaki ilgili tarafların çoğu Büyük Devletler'e baskı yaparak kendi haklarını aramışlardı. Fakat bunlar *ortak* haklardı –ulusların, halkların, azınlıkların hakları.

Dahası, ortaklaşa hakların mücadelesi talihsiz bir geçmişe sahipti. Birden fazla etnik ya da dinsel topluluğun hakları genellikle toprak talebiyle ilgili konularda çatışırken, üstünlük kurmada hukuktan çok zorbalığın etkin olması huzuru kaçıracak kadar belirgindi. Azınlık hakları devletler içerisinde korunamıyordu, güçsüz devletlerin hakları da daha güçlü komşularının talepleri karşısında güvence altında değildi. 1945'in galipleri Versailles'da kırılan umutlara bakarak yukarıda da gördüğümüz gibi *ortaklaşa* çıkarların sancılı ama etkili bir

12 "Pour ma part, j epence que s'il y a une grande cause aujourd'hui, ce'est la défense des intellectuals." Bkz: *Le Nouvel Observateur*, Sayı 1140, Eylül 1986, "Les Grandes Causes, ça existe encore?"

çözüm olan toprakların yeniden düzenlenmesinden (daha sonra bilinen adıyla etnik temizlikten) geçtiği sonucuna varmışlardı. Devletsiz kişiler de bundan böyle devletler ve uluslar dünyasında hukuksal açıdan anormallik olarak değil, zulüm ya da adaletsizliğin bireysel kurbanları diye kabul edileceklerdi.

Böylelikle 1945-sonrası hakların savunulmasında bireyler üzerinde yoğunlaşıldı. Savaştan çıkan derslerden biriydi bu. İnsanlar ortak kimlikleri (Yahudi, Çingene, Polonyalı vb olmak) uğruna yargılandılarsa da bireysel olarak acı çekmişlerdi; ayrıca yeni Birleşmiş Milletler onları bireysel haklara sahip bireyler olarak korumaya çalışıyordu. Uluslararası hukuk ve antlaşmalar kapsamına alınan İnsan Hakları, Soykırım ya da Sosyal ve Ekonomik Haklar ile ilgili çeşitli kongrelerin kamuoyundaki duyarlılıkları üzerinde biriken tepkilerin patlamasına yol açıyordu: Bireysel özgürlüklerle ilgili onsekizinci yüzyılın Anglo-Amerikan kaygıları yirminci yüzyılın tam da ortasında devletin daha büyükten daha aza yayılan talepleri karşılama yükümlülüğünün önem kazanmasıyla birleştirmişti –yaşama hakkından "reklamda doğruluk hakkına" ve daha da ötesine.

Bireysel hakların yasal söyleminin gerçek politikalar dünyasına aktarılması, *Gulag Takımadaları*'nın Paris'te yayımlandığı yıl Helsinki'de başlayan Avrupa'daki Uluslararası Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ile birlikte Marksizm'den geri adım atılmasının aynı zamana denk gelmesiyle sağlanmıştır. O zamana kadar sol eğilimli Avrupalı aydınlar Marx'ın "insanların sözde haklarını" bencil ve "burjuva" bularak göz ardı etmesine dayanarak "haklar" konusuna uzun zamandır rağbet etmezlerdi. İlerici çevrelerde "Özgürlükler" ya da "Hürriyet" veya "Haklar" ile "genelde insan" ile ilişkili başka soyut kavramlar ancak önlerine tanımlayıcı bir sıfat geldiğinde önemsenirdi: "burjuva", "proleter" ya da "sosyalist".

Dolayısıyla 1969 yılında Fransız Birleşik Sosyalist Parti'nin sol kanadından bir grup aydın (o sırada Michel Rocard ile Pierre Mendès-France liderliğindeki) kendi partilerini Prag'daki reformları destekledikleri için eleştirdiler. Partinin "küçük burjuvazinin (hümanizm, özgürlük, adalet, ilerleme, genel gizli oylama hakkı vb) kurbanları olmaya istekli" olduğunu açıkladılar. Bu tek örnek değildi. 1960'lar boyunca aslında ılımlı politikalar izleyen sol eğilimli batılı yorumcuların çoğu toy görünmek korkusuyla "haklar" ya da "hürriyetler" konusuna değinmekten kaçınmışlardı. Doğu Avrupa'da reformcu komünistler ve onları destekleyenler de böyle bir dil kullanmaktan kaçınıyordu: Onların gerekçesi bunların resmi söylemde horlanması ve değersiz görülmesiydi.

Ancak 70'lerin ortalarından sonra Batı Avrupa'daki siyasal yelpazenin dört bir yanında sınırsız "insan hakları" ve "kişisel hürriyetler" isteyen konuş-

malar ve yazılar giderek yaygınlaştı. İtalyan bir gözlemcinin 1977'de belirttiği gibi, "bölünmemiş" özgürlük savaştan beri Sol çevrelerde ilk kez "şaşırtmaca ya da lafebeliği yapılmadan" açıkça tartışılmaktaydı.[13] Bunun politikalara hemen yansıması gerekmiyordu elbet –80'lerin büyük bölümünde Batı Avrupa'daki işçi partileri ve sosyalist partiler bocalıyor, çoğu zaman kendi çaresizliklerini kapatmak için muhaliflerinin programlarındaki yasadışı ödeneklerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte Batı Avrupalı bilim adamlarıyla aydınların haklar ve hürriyetleri sözcük dağarcıklarına alma konusunda yeni takındıkları açık sözlülük onlara Doğu Avrupa'daki siyasal muhalefetin dilini değiştirme ve iki kamp arasında iletişim kurma olanağı sağladı –ilginç ve önemli değişikliklere gebe olan Demirperde'nin *doğu* yakası olduğu için tam zamanında yaşanan bir gelişmeydi bu.

1975 yılında reform yanlısı Çek komünist Zdeněk Mlynář tarafından kaleme alınan "Avrupa'nın Komünist ve Sosyalistlerine Açık Mektup" herkesten önce Avrupa Komünizmi çevrelerine sesleniyor, Çekoslovakya'da muhalefetin susturulmasına karşı onlara destek çağrısında bulunuyordu. Komünist reform hayalleri çoktan sönmüştü. Fakat Mlynář zaten azınlıkta kalanlardandı, hem sosyalizme hem de onun batılı sempatizanlarına güvenmesi Sovyet bloku içerisinde komünizmi eleştirenler tarafından şaşkınlıkla karşılanıyordu.

Henüz "muhalif" adını (tanımlanan kişilerce pek sevilmeyen bir terim) almamış olan karşıt görüştekiler, rejimden ve onun benimsediği "sosyalist" dilden büyük ölçüde uzaklaşmışlardı. 1968 olaylarının etkisiyle "barış", "eşitlik" ve "kardeşlik" kavramlarına ruhsuzca kucak açmış o dil kulağa –özellikle de onu ciddiye alan 60'ların eylemcilerine– pek yapmacık geliyordu. Gustáv Husák ("Unutuşun Cumhurbaşkanı") liderliğindeki partinin titiz hesaplamalarına göre "düzeni" yeniden sağlamak için tek umudun muhalif sesleri ve yakın geçmişi çağrıştıranları sustururken maddi durumu iyileştirmeye bağlı olduğu Çekoslovakya'da çoğu öğrenci, bilim adamı, gazeteci, oyun yazarı ve yazar olan bu grup baskıların başlıca kurbanıydı.

Yeraltına itilen –işsiz kalan profesörlerle yazarların ocakçı ve kazancı olarak iş buldukları Çek örneğinde gerçekten böyle olmuştu– rejimin muhalifleri kendilerini ezenlerle siyasal tartışmaya giremezlerdi. Onun yerine Marksist sözcük dağarcığını ve onlarca yıldır sürdürülen revizyonist tartışmaları bırakarak içinde bulundukları koşullardan yararlanmasını bildiler ve bilinçli olarak

13 Antonino Bruno, *Marxismo e Idealismo Italiano* (1977), s. 99-100.

"siyasal olmayan" temalara yöneldiler. Helsinki Anlaşmaları'nın da etkisiyle bunlar arasında "haklar" konusu, gündeme getirilebilirlik açısından büyük farkla öne çıktı.

Sovyet Bloku'ndaki bütün anayasa kurulları yurttaşların hak ve yükümlülüklerine titizlikle yer verdi; böylece Helsinki'de kabul edilen ek ve özellikli haklar paketi komünizmi içeriden eleştirenlere stratejik bir kapı aralamış oluyordu. Çek tarihçi Petr Pithart'ın işaret ettiği gibi, önemli olan henüz elde edilmemiş bazı hakların talep edilmesi değil –bunun daha fazla baskı getireceği kesindi– ama rejimin tanımış olduğu ve yasalarla belirlediği hakları isteyerek, bir yanda partiyi kendini savunmaya zorlarken, diğer yanda "muhalefete" ılımlı, neredeyse muhafazakâr bir hava vermekti.

"Sosyalist" hukuk belgesini ciddiye almak taktikten öte, komünizmin yöneticilerini zor duruma sokmaya yönelikti. Her şeyin siyasal olduğu –ve politikaların buna dayanılarak engellendiği– kapalı toplumlarda "haklar" bir adım ileri gitme olanağı sağlayarak "sessiz 70'ler" boyunca Doğu Avrupa'yı kaplayan karamsarlık perdesini aralamış, rejimin iktidar olarak dil üzerindeki tekeline son verdi. Kaldı ki kişisel anayasal haklar doğaları gereği, birbirleri ve toplum için hak talep etmek suretiyle kişilerin varoluşlarına tanıklık etmektedir. Bu haklar, çaresiz bireylerle tek yetkili devlet arasındaki boşluğu belirler.

Genç Macar kuramcı Miklós Haraszti'ye göre haklar ("insan hakları") hareketiyle komünizmin kusurlarında yapılan gerekli düzeltmeler daha iyi bir komünizm değildi, sivil (yani "burjuva") toplumun kuruluşunun –ya da yeniden kurulmasının– onaylanmasıydı. Marksizm'in gündemini tersyüz edip sosyalist toplumun yerine burjuva toplumunu getirme becerisi usta bir manevrayla Prag'da ya da Budapeşte'de aydınlara bırakılmamıştı. Fakat Haraszti'nin Macar meslektaşı Mihaly Vajda'nın da açıkladığı gibi, burjuvazinin üstünlüğü ülkede yaşadıkları "yurttaş zorbalığının katlanılmaz tarihsel deneyime" kesinlikle yeğ tutuluyordu.

Sivil toplumu yeniden kurma çabalarının önemi –70'li yılların ortalarından itibaren Doğu Avrupa'daki aydın muhalefetin büyük ölçüde benimsediği kuşkulu bir hedefi tanımlayan belirsiz bir deyiş– 1968'den sonra tek partili devleti iyileştirmeye çalışmanın olanaksızlığını anlamalarından geliyordu. Prag'da Husák'ın ya da Berlin'de Honecker'in "hakları görüşme" isteğine pes etmelerini ve kendi anayasa kurullarını ciddiye almalarını içtenlikle bekleyen birkaç kişi vardı (ama Sovyetler'in kendi içinde bunların sayısı çok daha azdı). Teoride haklardan konuşmak pratikte onların bulunmadığının, yurttaki ve dünyadaki gözlemcilere bu toplumların aslında ne kadar bağımlı olduklarının göstergesiy-

di. Komünist yetkililerle çatışmak yerine yeni muhalefet onlardan bilinçli olarak geçmişte kalmışlar gibi söz ediyordu.

Haraszti ya da 1976'da kaleme aldığı "Yeni Evrimcilik" denemesinde Polonya'daki muhalefetin gelecek yıllardaki stratejisini gözler önüne seren Adam Michnik gibi muhalifler açısından bu tutum gençliklerinde sarıldıkları Marksizm ve onun sosyoekonomik önceliklerinden temelli ayrılmak demekti. Václav Havel gibi Marksist tartışmalara uzaktan bile katılmamış olanlar içinse geçiş çok daha kolay oldu. 1948'den sonra komünist hükümet tarafından ailesinin bütün malvarlığına el konan Praglı zengin bir işadamının oğlu olan Havel çağdaşlarının yöneldiği devrimci gençlik ateşine kapılmamış, 1968'den önceki reformcu çabalarda da etkin rol almamıştı. Havel büyük ölçüde burjuva kökenli olması nedeniyle komünist yetkililerle başından beri düşmanca ilişkiler içindeydi, fakat hiçbir zaman siyasal değildi.

Yetmişli ve 80'li yıllar boyunca yürüttüğü etkinlikler yüzünden sürekli rahatsız edilip tutuklanan ve hapse atılan Havel sonunda adamakıllı siyasal bir kişilik kazanacaktı. Gelgelelim verdiği "mesaj" kesinlikle siyasal değildi. Önemli olan iktidarla tartışmamak diye diretiyordu. Hatta doğruyu söylemek bile önemli değildi, yine de yalanlara dayalı bir rejimde bunu yapmak can alıcıydı. Dönemin koşullarında anlamlı olan tek şey, diye yazmıştı, "doğruluk içinde yaşamak". Onun dışında her şey uzlaşmaydı –"Siyasal gruplaşmaya gitmek doğruluğa öncelik vermek yerine insanı güç oyunu sahnelemeye zorlar".

Havel'in 1984'te Çekoslovakya'nın kırılgan aydın muhalefetinin hedefleri ve taktikleri üstüne yazdığı bir denemede açıkladığı gibi amaç, rejim size neyi dayatmaya çalışırsa çalışsın, özerklik doğrultusunda hareket etmek; gerçek anlamda *sanki* özgürmüş gibi yaşamak olmalıdır. Bu pek çok kişi açısından reçete olmaktan uzaktı, hoş, Havel de çok iyi farkındaydı bunun: "Bunlar günümüz dünyasında uygulanamaz ve günlük yaşama uyarlanması çok zor yöntemler olabilir. Yine de daha iyi bir seçenek göremiyorum".

Havel'in duruşunun kendinden önce, hatta yakın geçmişte örnekleri yok değildi. 1967 haziranında Çekoslovak Yazarlar Birliği Dördüncü Kongresi'nde konuşan Ludvik Vaculik daha o zaman çalışma arkadaşlarına benzer bir "sanki" stratejisi önermişti. "Yurttaşçılık oynamalı... sanki büyümüş ve yasal açıdan bağımsız olmuş gibi davranmalıyız" demişti. Fakat 60'lı yılların iyimserlik ortamında Vaculik ve daha başkaları iktidardan hâlâ biraz iyilik ve uyarlama bekleyebiliyorlardı. Michnik ya da Havel benzer tartışmalara yöneldiklerindeyse ortam değişmişti. Artık önemli olan iktidara nasıl hükümet olacağı konusunda öğüt vermek değil halka –örnek olarak– nasıl yaşayacağını göstermekti.

Yetmişli yılların ortamında Doğu Avrupalı aydınların nasıl davranmak gerektiğini "halka önerebilecekleri" fikri, hırsın da ötesinde bir tutum olarak görülebilirdi –aydınların çoğu bırakın genel olarak yurttaşlara önerilerde bulunmayı birbirlerine bile öneride bulunacak durumda değildi. Macaristan ve Polonya'daki aydın çevreler sanayi merkezlerinde geçerli koşullardan ve fikirlerden genellikle habersiz, köylülerin dünyasındansa iyiden iyiye uzaktılar. O kadar ki komünizm –Macar muhalifleri Ivan Szelenyi ve György Konrád'ın sözleriyle "aydınları sınıf iktidarına giden yola" götüren siyasal sistem– sayesinde Orta Avrupa'daki "aydınlar tabakası" ile "halk" arasındaki (Çekoslovakya gibi avam toplumlardan çok Macaristan ve Polonya'daki aristokrat toplumlara daha uygun düşen, ama 1948'den sonra orada da yapay olarak oluşturulan) eski ayrılıklar şiddetle yeniden su yüzüne çıkmıştı.

Aradaki uçuruma köprüyü ilk kuran Polonyalılar oldu. 1976 yılında gıda fiyatlarındaki ani yükselişleri protesto eden bir dizi grevin ardından rejimin tepkisi sert olmuş, sanayi kasabaları Ursus ve Radom'da işçileri dövüp tutuklamışlardı. Birkaç yıl önce işçi ve aydın protestolarının karşılıklı aldırmazlığı sonucu ortaya çıkan tepkide Jacek Kuroń ile birkaç meslektaşı 1976 eylülünde KOR[14], İşçileri Koruma Komitesi'ni kurdular. KOR ile ondan birkaç ay sonra kurulan İnsan ve Yurttaş Haklarını Koruma Komitesi'nin (ROPCiO[15]) amacı işçilerin yurttaşlık haklarına yapılan saldırıları duyurmak, yasal savunmalarına yardımcı olmak ve ortak bir cephe oluşturmaktı. Üç yıl sonra 1979 yılının aralık ayında KOR'un aydın liderleri –kimi Yahudi, kimi Katolik, kimi eski komünist, kimi değil– "İşçi Hakları Bildirgesi'nin" hazırlanması ve yayımlanmasının sorumluluğunu üstlendiler.

Öyleyse Polonya'da bağımsız yurttaşlık alanının yaratılması –daha doğrusu talep edilmesi– toplumsal çatışmadan kaynaklanmıştı. Siyasal koşulların daha az umut verici olduğu sınır ötesindeki Çekoslovakya'daysa yasal bir fırsattan doğmuştu. Ocak 1977'de bir grup Çekoslovak yurttaş Çekoslovak Anayasası'nın insan haklarıyla ilgili hükümleriyle Prag tarafından imzalanmış 1975 Helsinki Anlaşmaları Nihai Senedi ve siyasal, yurttaşlık, ekonomik ve kültürel haklara ilişkin Birleşmiş Milletler sözleşmelerini uygulamakta başarısız kalan hükümetlerini eleştiren (önceden Batı Almanya'da bir gazetede bildiri olarak yayımlanmıştı) bir belge imzaladılar –hatta Helsinki Anlaşmaları'nın 120 nolu Kararnamesi olduğu gibi Çek Yasal Tüzüğü'ne alınmıştır.[16]

14 Komitet Obrony Robotników (ç.n.)
15 Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ç.n.)
16 İlginç olan 1976'da Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmelerini –35'inci devlet olarak– imzalamaya Çekoslovak hükümetinin kendisinin karar vermesi, böylelikle sözleşmeleri uluslararası hukukta bağlayıcı kılmasıdır.

"Şart 77[17]" adıyla bilinen bu belgenin altına imza koyanlar kendilerini "ülkelerinde ve dünya genelinde insan ve yurttaş haklarına bireysel ve toplu olarak saygı duyulması uğruna çabalamak için birleşen... dağınık, teklifsiz ve açık insanların derneği" olarak tanımlıyorlardı. Şart 77 bir örgüt olmadığını vurgulamaya özen gösteriyordu, ne yönetmeliği vardı ne de daimi kuruluşları, ayrıca "herhangi bir muhalif siyasal etkinliğin temelini oluşturmama" kuralı Çekoslovak hukuku sınırları içerisinde hareket etmek istemelerinin gerekli koşuluna uyuyordu.

Şart 77 kendilerinden başka kimseyi temsil etmeyen gözü pek bireyleri içine alan küçük bir grup çalışmasıydı: Metni ilk imzalayanlar 243 kişiydi, sonraki on yıl boyunca onlara (15 milyon nüfuslu bir ülkede) 1.621 kişi daha katılacaktı. Şart'ın ilk sözcüleri Havel, Jiři Hájek (Dubček yönetiminde ülkenin dışişleri bakanı) ve Çekoslovakya'nın önde gelen filozofu yaşlı Jan Patočka oldu. Hepsi kamuoyunda saygınlıkları ya da nüfuzları olmayan yalnız aydınlardı; ancak bu durum yetkililerin, yazdıkları bildiriyi "devlet karşıtı, sosyalizm karşıtı, demagojik, fesat bir yazı" diye niteleyerek öfkeyle tepki göstermelerine yol açtı. Altındaki imza sahiplerine de 50'lerin göstermelik duruşmalarından kelimesi kelimesine alınan bir dille "hain ve dönek, emperyalizmin yerli uşağı ve ajanı, iflas etmiş politikacı ve uluslararası maceracı" damgası vuruldu. Onlara karşı başlatılan misilleme ve gözdağı kampanyası kapsamında işten çıkarıldılar, çocukları okullara alınmadı, sürücü belgelerine el konuldu, sürgüne gitmeye ve yurttaşlıktan çıkmaya zorlandılar, gözaltına alındılar, duruşmaya çıkarıldılar, hapse atıldılar.

Şart 77 belgesine imza atanlara karşı takınılan sert tutum ve Çekoslovakya hükümetinin genç müzisyenler kuşağına (öncelikle de Evrenin Plastik İnsanları adlı rock grubuna) yönelik intikamcı zulmü 1978 nisanında KOR ile benzer hedeflere sahip bir destek grubu olan "Adil Yargılanmayanları Koruma Komitesi'nin" (VONS[18]) kurulmasına neden oldu. Prag rejimi bu son gelişmeye tepki olarak aralarında Havel'in de bulunduğu VONS'un altı liderini tutukladı ve ertesi yıl devleti yıkıcı faaliyetler nedeniyle yargıladı. 1979 ekiminde bu altı kişiye beş yıla varan hapis cezaları verildi.

1968'in gölgesinde komünist rejimlerin (Çavuşeşku Romanyası dışında) hepsi Kádár'ın Macaristanı'nın takındığı yaklaşımı benimsemişti. Artık kullarının kendilerine bağlı olmalarını bekler pozu takınmıyor, yalnızca görünüşte genel uyum içinde olduklarını belli etmelerini istiyordu. Tıpkı VONS ya da KOR gibi Şart'ın amaçlarından biri de yurttaşların kamu işlerine olumsuzcu duyarsızlığını aşmaktı. Özellikle Havel hükümetleri halkın göze batmamak adına kendisini düşüncesizce

17 Çek ve Slovak dillerinde Charta 77. (ç.n.)
18 Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (ç.n.)

küçük düşürme zevkinden yoksun bırakmak gerektiğinin altını çiziyordu. Aksi takdirde, diye yazmıştı, rejim "her yurttaşın ileri karakol" olduğuna inanabilir –klasikleşmiş denemesi *Güçsüzlerin Gücü* adlı kitabında da dükkânının penceresine "Dünya İşçileri Birleşin!" sloganını asan manav örneği çerçevesinde aynı temayı işlemişti.

Muhalif aydınların bazı kaygıları halkın tepkisizliğiyle korkusunun üstesinden gelmek adına girişilen bu çabalara daha iyi uyuyordu. On Beşinci Bölüm'de sözünü ettiğimiz yaklaşan çevre felaketi bunlardan biriydi. Rejimin kendi rakamlarına göre Slovakya'da 5 bin 600 km uzunluğundaki akarsuların yüzde 45'i 1982 yılında "tehlikeli" boyutlarda kirlenmişti. Cumhuriyetin doğu topraklarındaki yeraltı sularının beşte dördü insanlarca kullanılmayacak hale gelmişti. Bunun en büyük nedeni, bölgedeki ortak çiftliklerde toprağın zehirlenmesine ve Sovyetler Birliği'nin kara topraklarında görülen bereketsiz ürün örneğine yol açan aşırı gübre kullanımıydı.

Seksenli yılların başında Avrupa'da en yüksek hava kirliliği, sanayi ve enerji üretiminde (ucuz) linyit kömürü kullanılması nedeniyle Kuzey Bohemya'da görülmekteydi. Bölgede üretilen 73,5 milyar kilovat saat elektrik enerjisinin 64 milyarı bu yüksek kükürtlü yakıt kullanan tesislerde elde ediliyordu. Sonuçta, 1983 itibariyle Çek ormanlarının yüzde 35'i ölmüş ya da ölüyordu; Çeklerin su kaynaklarının üçte biri sanayi alanında kullanılmayacak ölçüde kirlenmişti. Hükümet Prag'da çocukların solunum yolu hastalıkları için özel bir hastane kurmak zorunda kaldı. Ivan Klíma *Noel Komplosu* adlı kısa öyküsünde Çek başkentinin sokaklarına çıkınca nelerle karşılaşıldığını anlatır: "Kapkara soğuk pus is, kükürt ve öfke kokuyordu".

Sosyalizmin etkisiyle kirlenen, devletti. Acı çekense toplum; dolayısıyla kirlilik herkesin önem verdiği bir konuydu. Üstü kapalı bir siyasallık da vardı işin içinde: Çevreyi korumanın çok zor olması nedeniyle kimse önlem almakla ilgilenmiyordu. İyileşme ancak etkili ve sürekli uygulanan resmi yaptırımlarla olabilirdi, bunları özendirecek yetkili makam da başında zarara göz yuman makamın ta kendisiydi. Kendi isteğiyle kirliliğe karşı önlemler alarak kendi "kotasını" riske atacak kadar düşüncesiz herhangi bir fabrika ya da çiftlik yöneticisinin başı ciddi belaya girerdi. Komünist ekonomik sistem doğası gereği kendi çevresine önyargılıydı, giderek daha çok kişi bunu daha iyi kavrıyordu.[19]

19 Ama çevreciliğin bile kendi içinde muhalifleri vardı. Slovak yazar Milan Šimečka (Havel'in de aralarında bulunduğu) meslektaşlarını modernliğin yararlarını küçük görmeye karşı uyarmıştı: "Endüstriyel zenginliğe eşlik eden kirliliğin bile halkın temel gereksinimlerini karşılayamadığı o toplumları kemiren kargaşa ve gaddarlıktan daha iyi olduğu görüşündeyim." Milan Šimečka, "Ütopyalarla Dolu ya da Onlarsız Dünya", *Cross-Currents*, S. 3 (1984), s. 26.

Yazarlarla bilim adamları oldukça haklı nedenlerle sansürle uğraşıyorlardı. Yayın ya da gösteri yasakları bir komünist ülkeden diğerine farklılık gösteriyordu. Çekoslovakya'da yetkililer 1969'dan beri yüzsüzce daha da baskıcı olmuşlardı. Yalnızca binlerce kadın ve erkek yayın dünyasından ya da sahnelerden dışlanmakla kalmamış, kucak dolusu tema, kişi ve etkinliğin adı ağza alınamaz olmuştu. Oysa Polonya'da, tam tersine, Katolik Kilisesi ile ona bağlı kurumlarla gazeteler sakınarak bile olsa bir miktar yazın ve düşünce özgürlüğü kullanılabilen yarı korunaklı alanlar sunuyorlardı.

Macaristan'daki gibi burada da başından beri sorun *kendini* sansürlemekti. Okur ya da izleyici kitlesine ulaşmayı güvence altına almak adına aydınlar, sanatçılar ya da bilim adamları çalışmalarını uyarlama, kırpma ya da resmi yetkililerin gözüne batması olası tartışmaları dolambaçlı yoldan dile getirme yoluna gitmeye eğilimi gösteriyorlardı. Kültür ve sanatın ciddiye alındığı toplumlarda böyle bir düzenlemenin mesleki, hatta maddi yararları da göz ardı edilemezdi; fakat kendine saygı açısından ahlaki bedeli de azımsanamazdı. Heine'nin yüz elli yıl önce yazdığı ve pek çok Doğu Avrupalı aydının hiç de yabancı olmadığı gibi, "düşünce cellatları bizi suça yöneltir. Çünkü yazar ...sık sık bebek katili olur: Kendi çocuğu düşünceyi sansürcünün aklına uyarak delice bir dehşetle yok eder".

Bu da bir tür suç ortaklığı sayılırdı. Susmak –Czesław Miłosz'un *Tutsak Edilmiş Akıl* kitabındaki "Ketmanların" iç göçü– da suç ortaklığıydı. Fakat düşüncelerini yüksek sesle dile getirenler, yazılarını kopya kâğıdıyla yasadışı yollardan çoğaltarak dağıtanlar, kendilerini neredeyse ele vermeyi göze alanlar fikirleriyle sanat eserlerini ancak sınırlı, küçük bir kitleye ulaştırmakla yetiniyorlardı –bir Çek aydınının yaptığı marazi bir benzetmeyle, en iyi olasılıkla kendileri gibi yazılar kaleme alan aynı 2 bin aydın için yeraltı yayıncılığı yaparak kendilerini tatmin ediyorlardı.

Üstelik cesaret kalitenin güvencesi değildi. Yeraltı yazarlığının toplum kurallarına aykırı, karşı ve çoğu zaman tehlikeli yönü ona (özellikle Batı'daki hayranlarının gözünde) serüven tadı katıyor, bazen de önemini abartıyordu. Sovyet Bloku'nun çürüyen gübre yığınında özgün ve kökten fikirler yeşerip serpilebiliyordu gerçekten –Havel ile Michnik'in yazdıkları Komünizm'in *Kötülük Çiçekleri* olarak tek olmamakla birlikte en iyi örnekleriydi.[20] "Sansür perisi" yoktur (George Steiner). Rejim senden hoşlanmadıysa bu senin yetenekli olduğun anlamına gelmez.

20 Yugoslavya şu kuralı gözler önüne seren tek ülkeydi: "Yugoslavya'da kurulmuş resmi bir kültür bulunmadığı için (kültürel yaşamda resmi kişilerin varlığını önlemese de) diğer sosyalist ülkelerde özenle beslenen yeraltı, alternatif ya da paralel kültür gibi doğal muhaliflerinin de olması söz konusu değildi." Dubravka Ugresic, *The Culture of Lies* (1998), s. 37.

Demek ki tanınmış bazı muhalif aydınların bile ünü fikirlerin serbest pazarına açılınca küçülüp kuruyacaktı. "Politika Karşıtlığı" üzerine yazdığı zevk düşkünü denemeleriyle 80'li yıllarda hayranlık uyandırmış olan Macaristan'daki György Konrád 1989'dan sonra gözden kaybolacak pek çok kişiden biriydi. Doğu Alman romancı Christa Wolf gibilerse komünist baskı altında yazar olmanın ona hem konu hem de belli bir enerji (ve de kamuoyunda saygınlık) kazandırdığını çok iyi anlamışlardı. Komünist toplumlarda pek çok aydının göçe ve sürgüne gitme fırsatını tepmelerinin bir nedeni de buydu –yargılanıp önemli olmak varken özgür olup adı duyulmamış olmanın hiç anlamı yoktu.

Gündemden düşme korkusu bu yıllarda öne çıkan başka bir konunun, Avrupa'ya ivedilikle "geri dönüşte" yayılan ısrarların gölgesinde kalmıştı. Sansür gibi bu da aydınlarla –hatta geri kalmışlığın ve azgelişmişliğin Sovyetler tarafından dayatıldığı eski Habsburg İmparatorluğu topraklarının batısında gerçekten acı çekerek yaşayan yazar çevreleriyle– sınırlı bir kaygıydı. Bu duygunun en bilinen sözcüsü sürgün yaşadığı Paris'ten yazan Çek romancı ve senaryo yazarı Milan Kundera'ya göre *Orta* Avrupa'daki (Kundera'nın vurgusunu belirtmek amacıyla yeniden diriltilen coğrafi bir terim) trajedi; yabancı, Asyalı bir diktatörlükten devralınmasından kaynaklanıyordu.

Hem sürgünde yaşamasına hem de başarısına, her ikisinden de (kendi anlattıklarına göre) vazgeçmeyi seçmiş çağdaşlarının diş gıcırdattığı anayurdunda Kundera'ya pek değer verilmezdi. Yine de ortaya attığı genel savlar enikonu paylaşılır, daha çok batılı okurlara yönelik olmaları yüzünden Doğu'da yer alan "öteki" Batı'yı boşlamak ve görmezlikten gelmekle suçlanırdı – Miłosz bu temaya daha 1950'lerde değinmişti: "Savaş sonrası Polonya şiiri hakkında yazıldığı varsayılan bir kitapta bir konunun kinayeye, hatta Batı Avrupalı, özellikle de Fransız aydınların alaycı tutumlarına ayrılması gerekir."

Şart 77 gibi yurttaş "girişimlerine" kuşkuyla bakan Kundera'ya göre komünizmin etkisindeki Çeklerin durumu küçük uluslarla halkların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu Avrupa'nın kalbinde eskiden beri yaşanan ulusal kimlik ve yazgı sorununun uzantısıydı. Orada ve yurtdışında aydın muhalefetin Moskova'daki "Bizans" imparatorluğunu değiştirmeye çalışıp boşa zaman harcamak yerine *bu* kaygıyı uluslararası gündeme getirmesi gerektiğini düşünüyordu. Üstelik Orta Avrupa "Batı'nın yazgısının şiddetlenmiş biçimiydi". Havel de aynı fikirdeydi: Komünizm tarihin Batı'ya tuttuğu karanlık aynaydı.

Michnik gibi Polonyalılar "Orta Avrupa" terimini kullanmaz, "Avrupa'ya geri dönüşten" pek söz etmezlerdi: Bunun bir nedeni, Çeklerin tersine, daha sınırlı, ulaşılabilir amaçları olmasıydı. Ancak bu, Polonyalılarla diğerlerinin gü-

nün birinde yeni Avrupa Topluluğu'nun yararlarından paylarına düşeni almayı –Sosyalizmin şapa oturan efsanesinin yerine şaha kalkmış "Avrupa" efsanesine sarılmayı düşlemedikleri anlamına gelmez. Öte yandan ileride göreceğimiz gibi ilkin daha ivedi önceliklere eğilmeleri gerekiyordu.

Doğu Almanlar da kendilerine göre kaygılar taşıyordu. Brandt ile ondan sonra gelenlerin uyguladığı biçimiyle *Ostpolitik*'in çatışkılarından biri de Batı Alman yetkililerinin Doğu Almanya'ya büyük miktarlarda döviz aktarıp DAC'yi resmen tanıyarak, ona ilgi ve destek göstererek istemeden de olsa Doğu Almanya'nın kirlenmiş, çağdışı kalmış sanayi ekonomisinde reform yapmak dahil içeride değişim olasılığını kapatmış olmalarıydı. Bonn'daki devlet adamları "köprüler kurmak", kardeş kentler oluşturmak, saygı göstermek ve Doğu bloku rejimlerini hedef alan Batı'daki eleştirilerden uzak durmak suretiyle DAC liderliğine yapmacık bir istikrar ve güven duygusu sağlamışlardı.

Bundan başka Batı Almanya siyasal muhalifleri ve mahkûmların "hürriyetini satın almakla" Doğu Alman muhalefetini, en önde gelen kişilerinden yoksun bıraktı. Başka hiçbir komünist toplumda aynı dili konuşan batılı *tıpkısı* bulunmuyordu. Ülkeden ayrılmanın çekiciliği başından beri vardı; ayrıca "dolaşım özgürlüğü" DAC'deki yazarlarla sanatçıların en çok istedikleri hakların birinci sırasında yer alıyordu. Gelgelelim Doğu Alman rejimini "içeriden" eleştiren pek çok kişi ne ülkelerinden ne de eski fikirlerinden vazgeçiyordu. O kadar ki 70'li yılların sonunda gayri resmi, hatta parti içi Marksist muhalefete sahip olmakla övünebilen Avrupa'daki *tek* komünist devlet DAC'ydi. En tanınmış muhalifleri *Sol*'daki komünist otoriteyi topa tutuyorlardı –Çek yazar Jiři Pelikán'ın sert bir dille belirttiği gibi bu da onların Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde seslerini duyurmalarını ve ilgi görmelerini olanaksız kılıyordu.

Yıllarca eziyet çektikten sonra 1979'da sınır dışı edilerek batıya gönderilen Rudolf Bahro *Alternatif* adlı "gerçekten varolan Sosyalizmin" açık Marksist eleştirisi olan denemesiyle tanınıyordu. Folk şarkıcısı Wolf Biermann (1976'da ihraç edilmişti) adına mücadele etme suçundan aynı yıllarda yargılanıp hapse atılan eski komünistlerden Robert Havemann iktidar partisini hakları sömürdüğü için değil idealleri boşa çıkardığı, toplu tüketimi ve tüketim mallarının özel mülkiyetini özendirdiği gerekçesiyle kınamıştı. DAC'deki filozoflar arasında önde gelen biri olan ve "bürokratik" sapma gösterdiği için uzun zamandır rejimi eleştiren Wolfgang Harich da iktidar partisinin üstlendiği halkı yeniden eğitme görevi olarak gördüğü "tüketicilik hayallerine" karşı en az onlar kadar ses getirmişti.

DAC'de komünizme karşı muhalefet Polonya'da olduğu gibi kilise çevrelerinde toplanma eğilimi göstermekteydi: Almanya'da Protestan *Bund der Evan-*

gelischen Kirchen. Burada haklar ve hürriyetlerin yeni dili Hıristiyan inancıyla atbaşı gidiyor ve (yine Polonya'daki gibi) sosyalistlik öncesinden kalma tek kurumla ilişkisi onu pekiştiriyordu. Kiliselerin nüfuzu da Doğu Alman muhalif çevrelerindeki "barış" sorununun öne çıkmasının göstergesiydi.

Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde batılı savaş karşıtlarıyla nükleer silahsızlanma yanlısı eylemciler büyük ölçüde kuşkuyla karşılanıyordu. En iyi olasılıkla zararsız toy kimseler, Sovyetler'in güdümünde beyinsizler olarak görülürlerdi.[21] Bir kere Václav Havel 1980'lerin başında Batı Avrupa'da büyüyen savaş karşıtı hareketini batılı aydın çevreleri içine çekmede, başka yöne çekmede ve *etkisiz kılmada* eşsiz bir araç diye görmekteydi: "Barış," diyordu, "devletin toplumla sürekli savaş halinde olduğu ülkelerde seçenek değildir." Yürürlükteki koşullar altında barış ve silahsızlanma Batı Avrupa'yı özgür ve bağımsız bırakacak, ama Doğu Avrupa'yı Sovyet denetiminde tutacaktı. "Barış" sorununu hak ve hürriyetler talebinden ayrı tutmak yanlıştı. Adam Michnik'in sözleriyle, "savaş tehlikesini azaltmanın koşulu insan haklarına tam saygı göstermektir."

Fakat barış hareketi Doğu Almanya'da çok ses getirmemişti. Kuşkusuz bunun bir nedeni Batı Almanya ile kurulan bağlantılardı. Ama başka bir konu vardı. DAC –ne tarihi ne kimliği olan kazara kurulmuş bir devlet– barışın, hiç olmazsa "barış içinde yaşamanın" gerçek varoluş sebebi olarak tanımını bir parça olsun inandırıcı bir üslupla yapabiliyordu. Aynı zamanda da sosyalist devletler arasında en militer ve en militarist devletti: 1977'den sonra "Savunma Araştırmaları" Doğu Alman okulları kapsamına alınmıştı, ayrıca devlet Gençlik Hareketi Sovyet ölçütlerinde bile paramiliter bir güçtü. Bu gözle görünen çatışkıdan doğan gerilim, desteğini büyük ölçüde barış ve silahsızlanma sorununa yoğunlaşmakta bulan, muhalefet hareketine yansıdı.

1962 yılında Doğu Alman rejimi 18-50 yaş arasındaki bütün erkeklere on sekiz ay askerlik zorunluluğu getirdi. Ama iki yıl sonra buna bir fesih şartı eklendi: Askerlik hizmetinden ahlaki gerekçelerle muaf olmak isteyenler *Bausoldaten* denen alternatif işçi birimlerine katılabilirlerdi. Bunlardan biri olmak, daha sonraki yaşamlarını olumsuz etkilemekle birlikte varlıkları DAC'nin vicdani reddi ve meşruluğunu tanıdığı anlamına geliyordu. 1980 yılı itibariyle binlerce Doğu Alman erkek *Bausoldaten* olarak geleceğin olası barış eylemcilerine dönüştü.

Böylelikle Luteryan müritler 1980'de ilk barış eylemcilerini büyük çapta destekleyip koruduklarında bunu devletin oklarını üzerlerine çekmeden yapa-

21 Sağlam bir gerekçeleri vardı. O günden beri öğrendiğimiz gibi Britanya ve Batı Almanya'da o dönemde görülen barış hareketlerine Sovyet ve Doğu Alman istihbaratı sızmıştı.

bilmişlerdi. Demek ki yeni doğan barış hareketi kiliselerden üniversitelere yayılmış, kaçınılmaz olarak seslerini yalnızca silahsızlanma için değil, bu çağrıların engellenmeden dile getirilmesi hakkı için de yükseltmişlerdi. Doğu Almanlara yönelik bu dolaylı muhalefet, blokun başka yerlerindeki muhaliflerle gecikmeli iletişim kurdu (ve onlara yetişti).

Romanyalılar bu kadar şanslı değillerdi. Şart 77 ortaya çıktıktan sonra yazar Paul Goma ve yedi Romanyalı aydını korkusuzca bir mektup yazıp ona destek olmak üzere harekete geçirmiş, ne var ki hepsi anında susturulmuşlardı. Onun dışında Romanya otuz yıldır olduğu gibi suskunluğunu korudu. Goma sürgüne gitmeye zorlandı, onun boşluğunu dolduran olmadı. Bunda Batı'nın da sorumluluğu vardı, Romanya'da Şart 77 ya da Polonya'daki *Dayanışma* (bkz 19'uncu Bölüm) benzeri bir hareketin Batı'dan destek görme olasılığı yoktu pek. Hiçbir ABD Başkanı Nicolae Çavuşesku'dan "Bırak Romanya, Romanya kalsın" talebinde bulunmamıştı.

Sovyetler Birliği bile belirli sayıda aydına sınırlı hürriyet tanıyordu –en önde gelen bilim adamları her zaman ayrıcalıklıydı. Biyolog Zhores Medvedev'in 1960'larda Lysenko'nun bilimsel görüşlerinin uydurma olduğunu günışığına çıkaran yazıları *yeraltında* dolaşmaya başlayınca, önce susturulmuş, ardından yurttaşlıktan atılmıştı. 1973'te Birleşik Krallık'a yerleşti. Oysa ülkenin en tanınmış nükleer fizikçisi ve rejim muhalifi Andrey Saharov'un hürriyeti elinden alınmayacaktı –1979 Afganistan işgaline karşı olduğunu kamuoyu önünde dile getirip de ülkedeki varlığını hoş görülmez kılana dek. Saharov duymazlıktan gelinecek biri değildi (1975'te Nobel Barış Ödülü'nü almıştı) ama yurtdışına gönderilemeyecek kadar da önemliydi. Karısı Yelena Bonner ile birlikte kapalı kent olan Gorky'ye (iç) sürgüne gitmeye zorlandı.

Fakat Saharov başından beri Sovyetler Birliği'nin devrildiğini görmeye çalışmadığından, onun noksanlarının ve kendini eleştirenlere eziyet etmesinin nedenini açıklamaya çağırdığında ısrar ediyordu –bu duruşuyla eski kuşağın reformcu komünistleriyle Orta Avrupa'daki yeni muhalifler arasında bir yerdeydi. Daha az önemli ve Sovyet karşıtlığı uluorta bilinenlereyse çok daha acımasız davranılmaktaydı. Şair Natalya Gorbanevskaya bir cezaevinin psikiyatri kliniğinde üç yıl geçirdi; onunla birlikte daha yüzlerce kişiye "miskin şizofreni" tanısı konmuştu. Genç radikallerin en tanınmışı olan Vladimir Bukovsky tedavisi için uluslararası kamuoyundan gelen baskılar sonucunda 1976'da Şilili Komünist Luis Corvalán karşılığında salıverilmeden önce on iki yıl boyunca Sovyet hapishanelerinde, çalışma kamplarında ve psikiyatri koğuşlarında kalmıştı.

Kişiler adına ara sıra görülen protestolar ve Sovyet Yahudilerinin ülkeden göç etme hakkı adına yürütülen kampanyalar dışında Batı SSCB'nin *iç* işleriyle dikkat çekecek kadar az –1980'lerin başında Polonya, hatta Çekoslovakya'daki iç muhalefete gösterdiğinin de altında– ilgiliydi. Sovyetler Birliği'nin Dünya Psikiyatri Derneği üyeliğinden çıkması ancak 1983 yılında dernek tarafından –yüz kızartıcı bir gecikmeyle– kötü uygulamalarından ötürü sonunda eleştirilmeye başlamasıyla gerçekleşmişti.

Yine de dışarıdan kışkırtmalar olsun ya da olmasın Sovyet aydınlarının büyük çoğunluğu, geçici bir süre de olsa, Doğu Avrupa'daki başka ülkelerin izinden gitmeyecekti. Stalin döneminde tohumları atılan korku onun ölümünden sonra da otuz yıl boyunca kimse ağzına almamış olsa da gölge gibi ülkenin üzerinden kalkmamıştı; dolayısıyla sözünü sakınmayan en yürekli muhalifler bile Sovyetler'de meşru kabul edilen tema ve dil sınırları içerisinde kalmaya özen gösteriyorlardı. Onlar akla yatkın gerekçelerle Sovyetler Birliği'nin hep varolacağını varsaymışlardı. "Sovyetler Birliği 1984 Yılına Dek Ayakta Kalacak mı?" adlı denemesi Batı'da ilk olarak 1970'te, genişletilmiş ikinci baskısı da on yıl sonra yayımlanan Andrei Amalrik gibi yazarlar, ileriyi gören ama örneklerine pek rastlanmayan kimselerdi. Sınırlarına yerleştirdiği kukla rejimlere rağmen Sovyet Birliği 1983 yılında yurttaşlarının çoğunun hatırında kaldığından çok daha uzun süredir yerli yerinde durmaktaydı ve temeli sağlamdı.

Orta Avrupa'daki aydın muhalefeti etkili olmaktan uzaktı. Buna şaşıran olmadı: Yetmişler döneminin muhaliflerinin yeni gerçekçiliği yalnızca gözü açılarak sosyalizmin başarısızlığını kavramakla kalmamış, gücün gerçeğini de adamakıllı görmüştü. Üstelik halktan istenebilecek şeylerin de bir sınırı vardı: Çekoslovak yazar Ludvík Vaculík "Cesaret Üstüne Deneme" adlı çalışmasında inandırıcı bir dille günlük geçimlerini karşılama çabasındaki sıradan insanlardan çok şey istenemeyeceğini savunmuştu. Çoğu kişi bir tür ahlaki "gri bölge" içerisinde, boğucu olsa da gayretin yerini kabullenmenin aldığı kapalı bir kutuda yaşıyordu. Otoriteye karşı etkin, riskli direnişi haklı çıkarmak kolay değildi, çünkü –yine sıradan insanların gözünde– bu gereksiz bir davranıştı. İnsanın en fazla bekleyebileceği "kahramanca olmayan, gerçekçi serüvenler" olurdu.

Aydınlar genel olarak topluma bir şeyler söylemek yerine çoğu zaman kendi aralarında konuşuyorlardı: Kimi zaman da daha önceki gayretleri değiştiren üstü kapalı önerilerde bulunuyorlardı. Bunun dışında sosyalist iktidarın ilk kuşak egemen sınıfının vârisleriydiler (bazen de tam anlamıyla çocukları) –özel-

likle Polonya ve Macaristan'da eğitim hakkı ve ayrıcalıklar anlaşılır nedenlerden ötürü kuşaktan kuşağa aktarılırdı. Bu durum halk kitleleri tarafından her zaman hoş karşılanmazdı. Geçmişteki gibi artık karşı oldukları rejimlerden *yana* söz söylediklerinde azınlıkta kaldılar, bir tek kendilerini temsil ediyorlardı.

Öyleyse György Konrád biraz da tumturaklı bir üslupla "Düşünen hiç kimse yerine geçsin diye birilerini siyasal iktidarın mevkilerinden uzaklaştırmayı istememeli" derken basit bir gerçeği kabul etmiş oluyordu –"düşünen hiç kimse" bunu hemen yapacak durumda değildi. Yaşamın acı gerçeklerinin bu şekilde kabullenilmesi muhalefetin şiddet karşıtlığı tutumda dayatmasına ortam hazırlamıştır: Bir tek otorite karşısında pasif kalmanın çok eskiye dayandığı Çekoslovakya'da; Luteryan Kilisesi'nin muhalif çevrelerde giderek nüfuzunu arttırdığı DAC'de değil, Michnik ve başkaları için tehlikeli ve boş "serüvenlerin" işgüzar ve ahlak çizgisini temsil ettiği Polonya'da bile böyleydi.

Yeni muhalefetin başarısı başka yerden geliyordu. Batı'da olduğu gibi Doğu'da da 70'ler ve 80'ler olumsuzculuğun baskın olduğu yıllardı. Altmışların enerjisi boşa harcanmış, siyasal idealler ahlaki inanırlığını yitirmiş, kamu yararıyla ilgilenmek yerini özel çıkar hesaplamalarına bırakmıştı. Havel ve başkaları haklar hakkında görüşmeler başlatarak, "sivil toplum" gibi bulanık bir kavrama ilgi çekerek, bugün ve geçmişte Orta Avrupa'da egemen olan suskunluğu ısrarla gündeme getirerek –sanki utanmadan halka ahlak dersi vererek– komünizmin yerle bir ettiği "sanal" bir kamu alanı yaratıyorlardı.

Muhalif aydınların pek fazla dile *getirmedikleri* bir konu varsa o da ekonomiydi. Bu da bir tür gerçekçilikti. Stalin'den beri ekonomik –daha doğrusu endüstriyel– büyüme hem sosyalizmin hedefi hem de onun başarısının başlıca ölçüsüydü. 13'üncü Bölüm'de gördüğümüz gibi ekonomi daha önceki reformcu aydınlar kuşağının önde gelen ilgi alanıydı: Komünist rejimin kendi saplantıları düşünüldüğünde ve –gerek Marksistlerin gerek Marksist olmayanların ortak görüşü– varsayıldığı üzere bütün politikaları eninde sonunda ekonomiyle *ilgilidir*. Ekonomik reform için öneriler adı altında başlatılan can alıcı tartışmalar 1956 ile 1968 arasında yaşanan revizyonist dönemde lisanslı muhalefete çok yaklaşmıştı.

Ama 1970'lerin ortalarında Sovyet Bloku'nu gözleyen bilgi sahibi herhangi birinin içeriden desteklenen ekonomik reform çabasını ciddiye alması çok zordu, üstelik bunun nedeni Marksist ekonominin sahip olduğu söylemin onlarca yıl yakışık almaz ölçülerde hor kullanılmasının ardından çökmesi değildi. 1973'ten sonra Doğu Avrupa ekonomileri Batı Avrupa'nın düşen büyüme oranlarının bile gerisinde kalmışlardı. Enerji fiyatlarının yükselmesiyle petrol zengini Sovyetler

Birliği'nin gelirlerinin kısa süreliğine parlaması dışında 70'lerde yaşanan enflasyon ve 80'li yıllarda ticaret ve hizmetlerin "küreselleşmesi" Sovyet bloku ekonomilerini üstesinden gelinemeyecek dezavantajlı bir duruma sokmuştu. 1963'te Comecon ülkelerinin uluslararası ticareti dünya toplamının yüzde 12'sini oluşturuyordu. 1979 yılında bu oran yüzde 9 olmuştu ve hızla düşüyordu.[22]

Sovyet bloku ülkeleri Batı'nın endüstriyel ekonomilerinin kalitesiyle rekabet edemezdi; SSCB dışında hiçbirinin Batı'ya satacak büyük miktarlarda hammadde stoku da yoktu, dolayısıyla gelişmemiş ülkelerle bile rekabet edecek durumda değillerdi. Comecon'un kapalı sistemi Batı Avrupa ve GATT gibi yeni ticari kuruluşlara katılmanın önünde engeldi, zaten komünist devletler yerli tüketicinin öfkesini göze almadan (1976'da Polonya'da yaşanan buydu) kendi ekonomilerini dünya fiyatları düzeyine getiremezlerdi.

Bu dönemde komünist ekonomilerin sakatlığa varan kusurları sık görülmekteydi, ideolojiye bağlı olarak verimsizdiler. "Sosyalizmin inşası" için birincil sanayide çıktıya verilen önemde ısrar edilmesi yüzünden Sovyet bloku 60'lı ve 70'li yıllar boyunca yıllarda Batı ekonomilerinin yapısını değiştiren kapsamlı üretimden yoğun, değeri yüksek üretime geçişi kaçırmışlardı. Onun yerine ekonomik faaliyetlerde 1920'lerdeki Detroit ya da Ruhr'u, belki de ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki Manchester'ı çağrıştıran çok daha eski modellere bağlı kalmışlardı.

1981 yılında Çekoslovakya –demir kaynakları çok sınırlı olan bir ülke– çelikte dünyanın üçüncü büyük (kişi başına düşen rakamlarla) ihracatçısıydı. DAC tükenene kadar sürekli genişleyen modası geçmiş ağır sanayi mallarının üretimini sürdürmeyi planlıyordu. Başka seçeneği olan hiçbir ülke Çeklerin ürettiği çeliği ya da Doğu Alman makinelerini satın almaya yanaşmazdı, ancak fiyatlar devlet destekliydi: Bu mallar üretilir ve zararına satılırdı. Gerçi Sovyet ekonomileri artık değer *indirimi* yapıyorlardı –ithal ettikleri ya da yeraltından çıkardıkları hammaddelerin değeri onlardan yapılan mamul ürünlerden daha yüksekti.

Karşılaştırmalı üstünlük elde ettiği alanlarda bile Sovyet ekonomisi sarsılıyordu. Nasıl Macaristan Comecon'un öncelik verdiği kamyon ve otobüs üreticisiyse, 1980'lerde DAC'ye de bilgisayar üreticiliği görevi verilmişti. Ne var ki Doğu Almanya'da üretilen makineler güvenilmez ve çağdışı olmakla kalmıyordu; merkezi sistem bunlardan yeterince üretemiyordu bile. Doğu Almanya 1989'da (16 milyonluk nüfusuyla) Avusturya'da (nüfusu 7,5 milyon) üretilen bilgisayar sayısının ancak on beşte birini kotarabiliyordu –hem de bilgisayar üreticisi olarak Avusturya uluslararası pazarda önemsiz bir rakip olmasına

22 1980'ler boyunca Polonya ile Çekoslovakya ekonomik alanda negatif büyüme oranına gerilemişti, ekonomileri tam anlamıyla daralıyordu. SSCB'nin ekonomisi de olasılıkla 1979'dan beri daralmaktaydı.

rağmen. Dolayısıyla bu örnekte "karşılaştırmalı üstünlük" kesinlikle göreceliydi –DAC dünya pazarlarında bulunan daha düşük maliyetli ve daha yüksek kaliteli istenmeyen malların üretimine milyonlarca mark para harcıyordu.

Bunun büyük ölçüde sorumlusu merkezi planlamanın kendi içinde barındırdığı kusurlardı. 1970'lerin sonlarında Sovyet merkezi ekonomik planlama kuruluşu Gosplan'da ekonominin farklı dalları için kırk ayrı daire ve yirmi yedi bağımsız ekonomik bakanlık bulunuyordu. Sayısal hedefleri tutturma saplantısı maskaralık boyutlarındaydı: Timothy Garton Ash'in verdiği (Doğu Berlin'deki "Prenzlauer Berg Belediyesi Ekonomik Planı" örneğinde, "Kütüphanelerdeki kitap sayısı 350 binden 450 bine çıkarılacaktır. Ödünç alınan kitapların oranı yüzde 108,2 olmalıdır" denmektedir.[23]

Sabit fiyat sistemleri yüzünden gerçek maliyetlerin saptanması, gereksinimleri karşılamak ya da kaynak kısıtlamalarına uyum sağlamak olanaksız oluyordu. Her kademedeki yöneticiler kısa vadede toplam çıktıyı düşürürse diye risk almaktan, yenilik yapmaktan korkarlardı. Sonunda ellerine geçen onları özendirici herhangi bir ödül de yoktu: Yetersiz de olsalar Brejnev'in bildik "kadroların istikrarı" (1971 sonrasında yaygınlaşan bir slogan) tercihi sayesinde koltukları güvencedeydi. Bu arada yukarıda sözünü ettiğimiz hedefleri tutturmak adına fabrikalardaki ustabaşlarıyla müdürler yedek malzeme ve işgücünü otoriterlerden *saklamak* için ter dökerlerdi. Dolayısıyla israf ve yokluk birbirlerini karşılıklı olarak destekliyordu.

Böyle bir sistemin öngörülebilir etkisi yalnızca durgunluğu ve verimsizliği özendirmekle kalmaz, yozlaşma çarkını da kışkırtırdı. Sosyalist çabanın çatışkılarından biri de mülkiyetin olmamasının yozlaşmayı azaltmak yerine körüklemesidir. İktidar, mevki ve imtiyaz doğrudan satın alınamaz, ancak karşılıklı pekiştirilen kayırmacı ve kollamacı ilişkilere bağlıdır. Yasal hakların yerini iş güvencesi ya da terfi ile ödüllendirilen dalkavukluk alır. Aşırıya kaçmayan ve meşru hedeflere –tıbbi tedavi, maddi gereksinimler, öğrenim fırsatları– ulaşmak için bile halk yasalarda irili ufaklı ama ayartıcı delikler açmak zorunda bırakılır.

Bu durum o yıllarda olumsuzcu yaklaşımlardaki artışı büyük ölçüde anlatmaktadır. Bir örnek genel durumu gözler önüne sermeye yeter: Traktör fabrikaları ya da kamyon üreticileri yeterli miktarda yedek parça yapmakla ilgilenmezlerdi, nasılsa büyük makineler yaparak önlerine konan "normları" daha kolay karşılayabiliyorlardı. Resmi verilerde yalnızca belli bir sektörde üretilen her türlü makinenin toplam sayısı yer alırdı; bunlardan kaç tanesinin çalışır durumda olduğu belirtilmezdi. İşçiler durumu daha iyi bilirlerdi elbet.

23 Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity* (NY, 1989), s. 9.

Sosyalist toplumsal sözleşme halk arasında söylenen acı bir sözle özetlenmişti: "Sen çalışır gibi yap, biz de sana öder gibi yapalım." İşçilerin çoğunun, daha çok da az vasıflı olanların böyle düzenlemelerde çıkarı vardı –siyasal açıdan suskun kalmalarının karşılığında– onlara sosyal güvence verilir, çalışma ortamında daha az baskı görürlerdi. Doğu Almanya'daki resmi *Küçük Siyasal Sözlük*'te istenmeden alaylı bir dille açıklandığı gibi, "iş ve boş zaman arasındaki kapitalizme özgü tutarsızlık sosyalizmde giderilmiştir".

1980'de komünist ekonominin kendine özgü göreceli verimli işleyen biricik alanlarının yüksek teknolojik savunma sanayileri ile sözde "ikinci ekonomi[24]" –mal ve hizmetlerde karaborsa– olduğu görülüyordu. Varlığı resmen tanınamayan ikinci ekonominin önemi resmi devletin içler acısı durumunun kanıtıydı. Seksenlerin başında Macaristan'da tesisatçılıktan fahişeliğe kadar yerel talebi karşılayan küçük esnafın sayısı yalnızca 84 bindi –bir tek özel sektörde iş görüyorlardı.

Buna özel girişimde çalışan işçiler tarafından kullanılsın diye "aktarılan" kamu kaynaklarıyla (tuğla, bakır tel, matbaa harfleri) birlikte küçük arazi sahiplerinin üretimini de eklersek, Sovyet-tarzı komünizmin –tıpkı İtalyan kapitalizmi gibi– ayakta kalması paralel ekonomiye[25] bağlıydı.[26] Aralarındaki ilişki ortak yaşamanın sonucuydu: Komünist devletin tekelini sürdürebilmesi için reddedemediği gibi yerine de getiremediği bütün faaliyetlerle gereksinimleri özel sektöre aktarması gerekiyordu; ikinci ekonomi kaynaklar açısından resmi ekonomiye ama ondan önce kendine pazar sağlama güvencesi veren ve değerini, dolayısıyla da kârını yapay olarak artıran kamu sektörünün verimsizliğine bağımlıydı.

Ekonomik durgunluk kendi içinde komünizmin kapitalizmden üstün olduğu iddialarının somut eleştirisiydi. Muhalefeti uyandırmasa bile hoşnutsuzluk kaynağı olduğu kesindi. Altmışların sonlarından 80'lerin başlarına dek süren Brejnev döneminde komünist yönetim altında yaşayanların çoğu açısından yaşam artık terör ya da baskılarla biçimlenmiyordu. Ama karanlık ve iç karartıcıydı. Yetişkin kimseler giderek daha az sayıda çocuk dünyaya getiriyor; daha çok içki içiyor –bu yıllarda Sovyetler Birliği'ndeki alkollü içki tüketimi kişi başına yılda dört kat artmıştı– daha erken ölüyorlardı. Komünist toplumların kamu mimarisi göze batacak kadar sevimsiz olmakla kalmayıp

24 Kayıt dışı ekonominin alt gruplarından biri. (ç.n.)

25 Bkz: xii (ç.n.)

26 Tarım alanında da Sovyetler Birliği, Macaristan ve Romanya'nın büyük bölümü yine ondokuzuncu yüzyılın büyük çiftliklerine benziyordu: düşük ücretli, yetersiz üretim yapan, yeterli donatımdan yoksun tarım işçilerinin kendi bağ ve bahçelerinde harcamak üzere enerjilerini tüketmeksizin işverenlerinin başlarında olmamasını fırsat bilerek en düşük düzeyde çalıştıkları araziler.

bayağı ve rahatsız ediciydi, sistemin derme çatma sıkı yönetim anlayışının aynasıydı. Budapeşte'de bir taksi şoförü kentin dış varoşlarını çirkinleştiren dip dibe sıralanmış küf kokulu pis apartmanları işaret ederek karşınızdaki yazara bir zamanlar şöyle demişti: "Biz oralarda yaşarız. Bildiğin komünist binalar –yazları sıcak, kışları buz gibi".

Başka şeyler gibi Sovyet Bloku'nda apartmanlardaki daireler de ucuzdu (SSCB'de kiralar ortalama bir aile bütçesinin yüzde 4'üne denk gelirdi), çünkü ekonomi fiyatlarla değil darlıkla ayarlanırdı. Yetkililer açısından bunun üstün yanları vardı –az bulunur malların onların keyfi sıra tahsisi kendilerine gösterilen bağlılığı artırırdı– fakat komünist liderlerin çok iyi anladığı gibi bu, ciddi riskler de içeren bir uygulamaydı. Altmışların sonunda enikonu belli olduğu üzere "sosyalizmin" geleceğe yönelik vaadi artık yurttaşları rejime bağlamakta yetersiz kaldığından beri komünist yöneticiler kullarına tüketici olarak davranma ve yarınların (sosyalist) ütopyasının yerine bugünün maddi bolluğunu getirme eğilimine girmişlerdi.

Bu bilinçli yapılmış bir seçimdi. Sovyetler'i 1968'de ülkesini işgale çağıranlar arasında etkili olan aşırı Komünist Çek Vasil Bil'ák 1970 ekiminde partisinin İdeolojik Komisyonu'na şöyle açıklamıştı: "[1948'de] dükkânların vitrinlerinde sosyalizmin gelecekte nasıl görüneceğini anlatan posterler asardık, halk da bunları anlardı. O günlerde bambaşka bir heyecan ve farklı bir tarihsel dönem yaşanıyordu, oysa bugün sosyalizmin geleceğini gösteren posterler koymamıza olanak yok, ama dükkânlardaki vitrinlerin mallarla dolu olması gerek ki sosyalizme yürüdüğümüzü ve burada sosyalizm olduğunu belgeleyelim."[27]

Öyleyse sosyalizmin başarısının ölçüsü olarak tüketiciliğin özendirilmesi gerekiyordu. Bu kez durum Kruşçev'in Amerikan Başkan Yardımcısını komünizmin uzak olmayan bir gelecekte kapitalizmi geride bırakacağını belirttiği Nixon ile arasında geçen ünlü 1959 "mutfak görüşmesine" benzemiyordu. Bil'ák –Macaristan'daki Kádár gibi– böyle hayallere kapılmamıştı. Tüketiciyi mutlu edecek mallar satışta olduğu sürece komünizmin kapitalizmin ölgün bir taklidi olmasından hoşnuttu. 1971 yılında arkasından kimsenin yas tutmadığı Walter Ulbricht'in yerine Doğu Almanya'da partinin liderlik koltuğuna oturan Erich Honecker de DAC yurttaşlarına 1950'lerdeki Batı Alman "mucizesinin" gösterişsiz bir uyarlamasını sunmaya soyunmuştu.

Bu stratejinin başarısı bir süreliğine fena değildi. Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya'da yaşam standardı 1970'ler boyunca en azından perakende tüketimle ölçüldüğünde iyileşti. Otomobil ve televizyon sayısı –çağın dayanıklı

27 Bu alıntı için Dr. Pauline Bren'e teşekkür ederim.

tüketim mallarının ilahları– hızla artmıştı: Polonya'da özel otomobil sayısı 1975 ile 1989 yılları arasında nüfus başına dörde katlandı. Seksenlerin sonunda Macaristan'da her on kişiye dört televizyon düşüyordu; Çekoslovakya'daki rakamlar da buna yakındı. Alıcılar kötü kaliteyi, vasat modeli ve sınırlı seçeneği kabul etmeye istekli oldukları sürece aradıklarını devletin dükkânlarında ya da "özel" sektör aracılığıyla bulabiliyorlardı. Öte yandan Sovyetler Birliği'nde böyle "isteğe bağlı" malları bulmak daha zordu –ayrıca göreceli daha pahalıydı.

Temel gereksinimler için de aynısı geçerliydi. 1979 martında Washington DC'de bir dükkân sahibi bir "sepet" dolusu markasız temel gıda malının (sosis, süt, yumurta, patates, sebze, çay, bira vb) parasını karşılayabilmek için 12,5 saat çalışmak zorundaydı. Benzer bir sepetin Londra'daki "maliyeti" 21,4 saatlik çalışmaydı, oysa Moskova'da bu süre devlet destekli olmasına rağmen 42,3 saatti.[28] Üstelik Sovyet ya da Doğu Avrupalı tüketicinin gıda ve başka malları bulup satın alması için de daha uzun saatler harcaması gerekiyordu. Ruble, krona ya da forint olarak değil de zaman ve emekle ölçüldüğünde komünist düzende yaşam yorucu olduğu kadar pahalıydı da.

Komünizmin özel tüketiciyi hoşnut etme başarısıyla tanımlamanın eksik yanı, yukarıda da belirtildiği üzere bütün ekonominin yüksek miktarda endüstriyel makineler ve hammadde imalatıyla donanmış olmasıydı. Komünist ekonomiler gıda dışında tüketicilerin istediklerini üretmezdi (aslında gıda üretiminde de pek verimli sayılmazlardı –Sovyetler Birliği uzun zamandır buğday *ithalatçısı* bir ülkeye dönüşmüş, yalnızca 1970 ile 1982 arası yıllarda gıda ithalatı üçe katlanmıştı). Bu engeli aşmanın tek yolu yurtdışından tüketici malları ithal etmekti, fakat bunlar için döviz ödenmesi gerekirdi. Buysa ancak ihracatla elde edilebilirdi: Oysa Sovyet petrolü dışında, çok düşük fiyattan satılmadıkça, hatta o zaman bile Sosyalist ülkelerin çıktılarına dünya pazarında yer yoktu. Uygulamada Doğu'da rafları doldurmanın tek yolu Batı'dan ödünç para almaktı.

Batı buna can atıyordu. IMF, Dünya Bankası ve özel bankalar Sovyet bloku ülkelerine borç vermekten mutluydular: Kızıl Ordu istikrar garantisi veriyordu, Komünist devlet yetkililerininse ülkelerinin çıktısını ve kaynaklarını yanlış tanıtmaları inandırıcı boyutlardaydı.[29] Çekoslovakya'nın döviz borcu yalnızca

28 Brejnev yıllarında yarım kilo bifteğin üretim maliyeti üç buçuk rubleydi ama dükkânlarda iki rubleden satılırdı. Avrupa Topluluğu da çiftçileri aşağı yukarı aynı oranlarda destekliyordu. Aradaki fark ise Batı Avrupa Ortak Tarım Politikası'nı kaldırabilirken, Sovyet Birliği'nin kaldıramamasıydı.

29 Macaristan IMF'ye 1982 mayısında katıldığında iki taraf da bunu güle oynaya karşılamıştı. Ancak 1989'da Macar hükümetinin on yıl öncesinden kalan iç ve dış borçlarının miktarını olduğundan çok az gösterdiği anlaşılmıştı.

1970'ler boyunca on ikiye katlandı. Genel Sekreter Gierek ile çalışma arkadaşları devlet destekli Batı mallarını piyasadan çekip köylülere yeni sosyal sigorta programları getirip fiyatları indirerek 1965'teki düzeyinde dondururken Polonya'nın döviz borcu yüzde 3 bin artmıştı.

Borçlanma bu seviyeye çıktıktan sonra durdurmak zordu. Gierek'in 1976'daki gıda fiyatı artışları ayaklanmaları kışkırtınca hemen iptal edilmiş, onun yerine borçlanma politikası sürdürülmüştü: 1977 ile 1980 arasındaki yıllarda Polonya'nın dış kredi limiti iç tüketimi desteklemekte kullanıldı. Prag'daki komünist ekonomistler desteklemelere son verip "gerçek" fiyat uygulamasına gitmeyi öneriyorlardı; ancak siyasal efendileri böyle bir geri adım atmanın toplumsal sonuçlarından korkuyor, borç miktarını artırmayı yeğ tutuyorlardı. İki savaş arası yıllardaki gibi Doğu Avrupa'nın savunmasız küçük devletleri bir kez daha kendi otarşik ekonomilerini finanse etmek ve zor seçimlerden kaçınmak adına Batı'dan ödünç sermaye alıyorlardı.

Macaristan'ın son komünist başbakanı Miklós Németh bu kadarını birkaç yıl sonra kabul edecekti. Bonn'un 1987 ekiminde onaylandığı ve Batı Alman politikacıları tarafından Macar ekonomik "reformuna" katkı olarak görülen 1 milyar Alman Markı gerçekte şöyle dağıtıldı: "Üçte ikisini faize harcarız, geri kalanını da ekonomik krizin izlerini hafifletmek için tüketici mallarının ithaline ayırırız." 1986'da Macaristan'ın *resmi* cari işlemler açığı yıllık 1,4 milyar doları bulmuştu. 1971 ile 1980 arasında Polonya'nın döviz borcu 1 milyar dolardan 20,5 milyar dolara yükselmiş, daha da artıyordu. Kendi hesaplarına göre DAC son yıllarında yıllık ihracat gelirinin yüzde 60'ı ile Batı'dan aldığı borçların (bonkörce indirilmiş) faizini ancak kapatabiliyordu. Başından beri (1950'den 1964'e dek ABD Belgrad'ın yıllık bütçe açıklarının beşte üçünü karşılamıştı) gözde bir müşteri olan Yugoslavya gerçekle uzaktan yakından ilgisi olmayan resmi verilere dayanan yüksek miktarlarda borç alıyor ve destekleme kredisi anlaşmaları[30] imzalıyordu.

Bütün olarak ele alındığında Doğu Avrupa'nın 1971'de 6,1 milyar dolar olan döviz borcu 1980 yılında 66,1 milyar dolara çıkmıştı. 1988'de 95,6 milyar doları bulacaktı. Bunlara Çavuşesku'nun ülkesinin bütün dış borçlarını ezelden beri acı çeken kullarının sırtına yükleyerek ödettiği Romanya'nın rakamları dahil değildi; eğer 70'lerde fiyat belirlemelerine başlanmasaydı Macaristan'da çok daha yüksek olabilirdi. Verdikleri mesaj çok açıktı: Komünist sistem bir tek borçlarla yaşamıyor, aynı zamanda ödünç alınan zamanla ayakta duruyordu. Er ya da geç sancılı ve toplumsal açıdan yıkıcı ayarlamalar yapmak gerekecekti.

30 *stand-by* anlaşması (ç.n.)

Sonraki yıllarda Doğu Alman casus Markus Wolf, daha 1970'lerin sonunda DAC'nin "yürümeyeceği" sonucuna vardığını iddia edecekti, bu görüşünde yalnız olmadığı kesindi. Macaristan'daki Támás Bauer ile onun Polonyalı çağdaşı Leszek Balcerowicz gibi ekonomistler komünistlerin kâğıttan evlerinin ne kadar kırılganlaştığını pekâlâ biliyorlardı. Yine de kapitalizm onu sağlama aldığı sürece komünizm yaşamını sürdürecekti. Leonid Brejnev'in "durgunluk dönemi" (Mihail Gorbaçov) yurtta olduğu gibi dünyada da nice umutlar beslemişti. 1978 Dünya Bankası Raporu DAC'deki yaşam standardının Büyük Britanya'dan daha yüksek olduğunu belirttiği zaman Prens Potemkin mezarında gülümsemiş olmalıydı.

Öte yandan komünistler Batı'daki bankerlerin gözünden kaçan bir noktayı anlamışlardı. Sovyet Bloku'nda ekonomik reform yalnızca ertelenmemişti. Konusu bile edilmezdi. Amalrik'in "Sovyetler Birliği 1984 Yılına Dek Ayakta Kalacak mı?" çalışmasında öngördüğü gibi komünist seçkinler "sancılı değişim süreciyle karşılaştırdıklarında rejimi o kadar da kötü görmezler." En yerel ve en az verimli ekonomik reformların bile kendini hemen gösteren siyasal sonuçları vardı. Sosyalizmin ekonomik düzenlemeleri özerk bir alanda yer almıyordu; siyasal rejimle iç içe geçmişlerdi.

Doğu Avrupalı uydu devletlerin hepsinin başında yaşlı, muhafazakâr adamların olması rastlantı değildi. Gerçekçiliğin yeni çağında Varşova'daki Edward Gierek (1913 doğumlu), Prag'daki Gustáv Husák (1913 doğumlu), Berlin'deki Erich Honeceker (1912 doğumlu), Budapeşte'deki János Kádár (1912 doğumlu) ve Sofya'daki Todor Jivkov (1911 doğumlu) hepsinin arasında –Tiran'daki Enver Hoca (1908 doğumlu) ile Belgrad'daki Josip Tito (1892 doğumlu) bir yana– en gerçekçi olanlardı. Leonid Brejnev –1906 doğumlu, yedi Lenin Nişanı, dört Sovyetler Birliği Kahramanlık Madalyası, Lenin Barış Ödülü sahibi, Genel Sekreter ve 1977'den itibaren Devlet Başkanı– gibi bu adamlar da eski yöntemlerle birlikte eskimişlerdi. Hiçbirini oturduğu koltuktan kaldıracak pek bir nedeni yoktu. Hepsinin bir ayağı çukurdaydı.[31]

"Gerçekten varolan Sosyalizmin" işlevini yitirdiği ve gözden düştüğü gerçeği kendi içinde yazgısını belirlemiyordu. 1971 Nobel Barış Ödülü törenindeki konuşmasında (kendi katılmamış, gönderdiği metin okunmuştu) Aleksandr Soljenitsin coşkulu bir dille "Yalanlar bir kez yayıldı mı şiddetin çıplaklığı bütün iğrençliğiyle gözler önüne serilecek, ondan sonra şiddetin eli ayağı kesi-

31 Bundan başka çağın önde gelen tüketicileri arasında yerlerini almışlardı, tıpkı Brejnev gibi. Bir Sovyet karikatüründe, Sovyet lider annesine yazlık evini, arabalarını ve avlaklarını gösterirken çizilmiştir. "Bu harika bir şey, Leonid" der annesi. "Peki ama ya komünistler yeniden iktidara gelirse?"

lecek ve yere yığılacaktır" diye anlatmıştı. Fakat bu tam olarak doğru değildi. Sovyetler'deki şiddetin çıplaklığı ortaya çıkalı çok olmuştu –hem 1979 Afganistan işgali felaketinde bir kez daha kendini gösterecekti– ayrıca komünizm yalanı 1968'den sonra kademeli olarak dağılıyor ve yayılıyordu.

Gelgelelim sistem henüz yere yığılıp kalmamıştı. Lenin'in Avrupa tarihine özellikli katkısı Avrupa'daki köktenciliğin merkezkaç siyasal mirasını alıkoyarak duraksamadan toplanan ve zorla bir yerde tutulan yaratıcı tekelleşmiş denetim sistemi aracılığıyla iktidara aktarmak olmuştu. Komünist sistem görünüşte belirsizce yıpranmış olabilirdi fakat tümüyle çökmesi için merkezden gelen bir hamle gerekiyordu. Komünizmin ölümünü anlatan öyküde Prag ya da Varşova'da nadide bir çiçek açan yeni muhalefet biçimi yalnızca başlangıcın sonuydu. Moskova'nın kendi içinde ortaya çıkan yeni liderlik biçimiyse sonun başlangıcı.

19
ESKİ DÜZENİN SONU

"Artık böyle yaşayamayız."
Mihail Gorbaçov (karısına söyler, Mart 1985)

"Kötü bir hükümet için en tehlikeli günler kendini yenilemeye başladığı zamandır."
Alexis De Toqueville

"DAC'ye zarar vermeye de yıkmaya da niyetimiz yok."
Heinrich Windelen, Almanlar-arası ilişkilerden sorumlu Batı Alman Bakanı

"Tarihsel deneyimlere bakarsak komünistlerin bazen aklı başında davranmaya ve uzlaşmaya yanaşmak zorunda kaldığını görürüz."
Adam Michnik

"Halkım, idareniz size geri verilmiştir."
Václav Havel, 1 Ocak 1990 günkü Cumhurbaşkanlığı Konuşması

Komünizm'in nihai çöküşünün alışıldık öyküsü Polonya ile başlar. Kraków Kardinali Karol Wojtyła 16 Ekim 1978 günü II. John Paul (Johannes Paulus) adıyla Papa seçilerek bu göreve getirilen ilk Polonyalı oldu. Onun seçilmesiyle birlikte eşi benzeri yaşanmamış modern bir dönem beklentileri de arttı. Katolik Kilisesi içinde kimileri onu radikal biri diye görüyordu, genç (otuzlu yaşlarında Kraków Başpiskoposluğu'na getirilmişti, 1978 yılında papa seçildiğinde daha elli sekiz yaşındaydı) olmasına rağmen çoktandır İkinci Vatikan Konseyi'nin kıdemli üyelerindendi. Dinç ve karizmatik kişiliğiyle Papa XXIII. Johannes ile Papa VI Paul

tarafından başlatılan işleri tamamlayacak ve Curia[1] bürokratından çok Kilise'yi yeni bir çağa taşıyacaktı.

Muhafazakâr Katolikler bu arada Wojtyła'nın eğilmez teolojik katılığıyla komünist yönetimde papaz ve yüksek rütbeli bir din adamı olarak edindiği deneyimden gelen ahlaki ve siyasal mutlakıyetçiliğinde teselli bulmuşlardı. "Fikirler adamı" olarak ün yapmış, entelektüel alışverişe ve bilimsel tartışmalara açık bu adam Kilise'nin düşmanlarıyla uzlaşmayacaktı. İnanç Doktrini için Kutsal Yetki Topluluğu'nun başkanı (ve Papa'nın halefi), güçlü bir adam olan Kardinal Joseph Ratzinger gibi Wojtyła da Papa XXIII. Joannes'in yarattığı radikal artçı sarsıntılar nedeniyle daha önceki reform depreminden ürkmüştü. Seçildiği zaman hem bir idari hem de dogmatik açıdan muhafazakârdı.

Karol Wojtyła'nın Polonyalı olması ve gençliğinde yaşadığı trajik olaylar inançlarının olağandışı gücünü ve papalığının kendine özgü niteliğini açıklıyordu. Sekiz yaşında annesini kaybetmişti (üç yıl sonra tek kardeşi olan ağabeyi Edmund'u; on dokuz yaşına geldiğinde sağ kalan en yakın akrabasını, babasını da savaşta kaybedecekti). Annesinin ölümünün ardından babası onu Kalwaria Zebrzydowska'daki Meryem manastırına götürmüştü, Karol ertesi yıllarda da burayı sık sık ziyaret etti – Zebrzydowska tıpkı Częstochowa gibi günümüz Polonyası'nda Bakire Meryem kültünün önemli merkezlerindendir. Wojtyła'nın on beş yaşına geldiğinde doğup büyüdüğü Wadowice'teki Meryem birliğinin başkanı olması ileride Meryem Ana'ya derin saygısının (bu da onun evlilik ve kürtajla ilgili saplantılarını açıklar) ilk ipuçlarını vermişti.

Yeni Papa'nın Hıristiyanlık görüşleri Polonya Katolikliği'ndeki mehdi kültünden kaynaklanıyordu. Papa'nın gözünde modern Polonya yalnızca Gerçek İnancın sorunlu doğu hududu değil, aynı zamanda gerek Doğu'daki ateizme gerek Batı'daki materyalizme karşı mücadelede örnek oluşturan ve Kilise'nin kılıcı işlevini gören bir ülke ve halktı.[2] Batı'daki teolojik ve siyasal akımlardan uzak kalması ve Kraków'da uzun süre hizmet görmesi olasılıkla onun dar kafalı ve bazen sıkıntılı Polonyalı Hıristiyan görüşlere eğilimini açıklıyordu.[3]

Ama bunlar bir yandan da doğduğu ülkede ona gösterilen benzersiz coşkuyu açıklamaktadır. Papa daha en başından kendinden öncekilerin modernlik,

1 Vatikan devletini yöneten kurumların başı; beyni. (ç.n.)

2 Putları ve kibri şiddetle eleştirmek Katolik Kilisesi'nin işiydi elbet. Fakat Karol Wojtyła daha da ileriye gitti. Papa olmadan üç yıl önce 1975 yılında Vatikan'daki Paskalya kutlamaları sırasında Kilise'nin iki tehdit altında olduğunu açıkça vurgulamıştı, biri tüketicilik, diğeri zorbalık. İlki daha büyük bir tehlike ve daha güçlü bir düşmandı.

3 Auschwitz'te bir Karmel manastırı kurulması projesini desteklemesi ama uluslararası protestolar yüzünden bundan vazgeçmesi bunun göstergesidir. Sıkıyönetim altındaki Polonya'yı düşüncesizce, "uçsuz bucaksız bir çalışma kampı" diye tanıtması da benzer bir dar görüşlülüğü yansıtmaktadır.

laiklik ve uzlaşma konusundaki kozmopolit Romalı uysallığını kesip atmıştı. Uluslararası çevrelerde yürüttüğü kampanya en ince noktasına kadar hesaplanmıştı –dev haçlarla ışık, ses ve görkemli zamanlama gösterisi eşliğinde koskocaman açık stadyumlarda özenle sahnelenirdi. Büyük Papa kendini ve İnancını dünyaya sunuyordu: Brezilya, Meksika, ABD, Filipinler'den İtalya ve İspanya'ya, hepsiden önce de Polonya'ya.

Seleflerinin ihtiyatlı "Ostpolitik" yaklaşımından ayrılan II. Johannes Paulus, 2 Haziran 1979 günü Komünist Polonya'ya yapacağı üç heyecan dolu ziyaretten ilkini gerçekleştirmek üzere Varşova'ya ayak bastı. Kalabalık bir kitlenin alkışlarıyla karşılanmıştı. Onun orada bulunması Katolik Kilisesi'nin Polonya'daki nüfuzunu doğrular ve pekiştirir nitelikteydi; fakat Papa'yı tek ilgilendiren konu Hıristiyanlığın komünizm altında sessiz varlığını sürdürmesi değildi. Emrindeki başpiskoposları ara sıra tedirgin etse de Polonya'da ve Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde yaşayan Katolikleri Marksizm ile hiçbir biçimde uzlaşmamaları için açıkça kışkırtıyor, Kilisesi'ni sessiz bir sığınak olmanın dışında ruhani ve toplumsal yetkililerin alternatif kutbu olarak ortaya koyuyordu.

Polonya'daki komünistlerin çok iyi anladığı gibi Katolik Kilisesi'nin duruşunu böyle –uzlaşmacılıktan direnişçiliğe– değiştirmesi Parti'nin tek yetkili ağız olmasına açıkça meydan okumak olduğundan istikrarı bozabilirdi. Bunun bir nedeni Polonyalıların çoğunun ateşli Katolikler olarak kalmalarıydı ama bu büyük ölçüde papanın kendisinden kaynaklanıyordu. Öte yandan ellerinden pek bir şey gelmezdi –Papa'nın Polonya'yı ziyaret etmesini ya da orada konuşma yapmasını yasaklamak ona gösterilen ilgiyi artırmaktan ve milyonlarca hayranını [Parti'den] daha da uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramazdı. Sıkıyönetimin ilanından sonra 1983 haziranında Papa yeniden Polonya'ya gelip Varşova'daki Katedra św. Jana'da[4] toplanan "yoldaşlarına" yönelik konuşmasında yaşadıkları "hayal kırıklığına ve aşağılanmaya, çektikleri acılara ve özgürlüklerini kaybetmelerine" değindiği zaman bile komünist liderler durup dinlemekle yetinmişlerdi. Televizyonda yayınlanan bir konuşmada tedirgin duran General Jaruzelski'ye şöyle demişti papa: "Doğu ile Batı arasında Polonya, Avrupa ülkeleri içinde kendine yakışır yerini almalıdır."

Stalin'in bir zamanlar belirttiği gibi Papa'nın tümenleri yoktur. Fakat Tanrı her zaman büyük taburların yanında olmaz: Askerlerden yoksun olabilirdi ama ileriyi görme –ve zamanlama yeteneği sayesinde– bu açığı kapatıyordu. 1978 yılında Polonya çoktandır toplumsal bir kargaşanın eşiğindeydi. Önce 1970'te, ardından 1976'da işçilerin gıda fiyatları nedeniyle ayaklanmasından beri Genel

4 Vaftizci Yahya; Aziz Yahya; Saint John Katedrali vb adlarıyla da bilinir. (ç.n.)

Sekreter Edward Gierek yurtiçindeki huzursuzluğu düzeltmek için çok çabalamıştı. Yukarıda gördüğümüz gibi bunu genellikle yurtdışından kredi alıp ödünç parayla gıda ve diğer tüketici malların alımını destekleyerek yapıyordu. Ne var ki stratejisi işe yaramamıştı.

Jacek Kuroń'un önayak olmasıyla kurulan KOR sayesinde muhalif aydınlarla işçi liderleri geçmişte olduğundan daha sıkı işbirliği içindeydiler. "Serbest" (yani yasadışı) işçi sendikalarının başta Katowice ile Gdańsk olmak üzere birçok sanayi kasabasında ve kıyı kentlerinde ihtiyatlı bir tutumla ortaya çıkması üzerine KOR'un liderleri 1979 yılının aralık ayında "İşçi Hakları Bildirgesi" hazırladılar: Talepleri arasında özerk, Parti-dışı sendika kurma ve grev yapma hakkı vardı. Yetkililerin beklenen tepkisi aydın eylemcileri tutuklamak ve öfkeli işçileri işten atmaktı –bu işçiler arasında Gdańsk'taki Elektromontaz şirketinde elektrikçi olan henüz adı duyulmamış Lech Wałesa ile on dört iş arkadaşı da bulunuyordu.

İşçi haklarının yarı-gizli hareketinin büyümeye devam edip etmeyeceği bilinmez. Hareketin sözcülerinin Papa'nın son ziyaretinden cesaret aldıkları ve uluslararası baskılar yüzünden rejimin şiddet uygulamakta isteksiz davranacağını düşündükleri kesindi. Fakat onlarınki hâlâ gelişigüzel eylemcilerin bir araya geldiği küçük bir gruptu. Kitleleri asıl ateşleyen gelişme, Komünist Parti'nin ekonomik güçlükleri aşmak adına 1 Temmuz 1980 tarihinde açıkladığı üzere et fiyatlarını ivedilikle artırma kararı oldu.

Karar açıklandıktan sonraki gün KOR "grev bilgi merkezi" olduğunu duyurdu. Onu izleyen üç hafta boyunca zamları protesto eden grevler Ursus'taki traktör fabrikasından (1976'daki protestoların merkezi) başlayarak ülkedeki belli başlı her sanayi kentine yayıldı, 2 Ağustos günü Gdańsk'a, Lenin Tersanesi'ne ulaştı. Tersane işçileri şantiyeleri işgal ederek kendi aralarında *Solidarność* (Dayanışma Hareketi) adını verdikleri gayri resmi bir sendika kurdular –önderleri Wałesa 14 Ağustos 1980 günü tersanenin duvarına çıktı, oradan da ulusal grev hareketinin liderliğine yükseldi.

Yetkililerin içgüdüsel tepkileri –"elebaşlarını" tutuklamak ve grevcileri kendi başlarına bırakmak– sonuç vermeyince bu kez zaman kazanıp muhalifleri bölmek üzere kolları sıvadılar. Beklenmedik bir hamleyle Politbüro temsilcileri "makul" işçi liderleriyle pazarlık yapmak üzere Gdanks'a yollandığında Kuroń, Adam Michnik ve diğer KOR liderleri soruşturma için gözaltında tutuluyordu. Ama başka aydınlar –tarihçi Bronisław Geremek, Katolik hukukçu Tadeusz Mazowiecki– pazarlıklarda grevcilere yardım etmek için Gdańsk'a geldi, grevcilerse sözcülerinin kendilerinin seçeceği biri olmasında diretiyorlardı: Bu kişi giderek öne çıkan Wałesa'ydı.

Rejim yumuşamak zorunda kaldı. 1 Eylül'de gözaltında tutulan kim varsa salıverildi, iki hafta sonra Polonya Devlet Konseyi grevcilerin başlıca talebi olan serbest işçi sendikaları kurma ve onlara üye olma hakkını kabul etti. Sekiz hafta içinde grevlerin gayri resmi kuruluşları ve Polonya'nın dört bir yanını saran *geçici* sendikalar, varlığı artık yetkililerce inkâr edilemeyen tek bir örgüt altında birleşmişti: 10 Kasım 1980 tarihinde Dayanışma Hareketi yaklaşık on milyon üyesiyle komünist bir ülkede tescilli ilk bağımsız işçi sendikası oldu. Ertesi yılın eylül ayında yapılan Kurucular Ulusal Kongresi'nde Wałesa başkan seçildi.

1980 kasımından 1981 aralık ayına kadar Polonya'da heyecanlı, tedirgin bir belirsizlik yaşandı. Wałesa'nın danışmanları –geçmişte işlenen hataların farkında ve küçük düşen Komünist liderliğin tepki vermesi olasılığına karşı tetikte– tedbirli hareket edilmesinden yanaydı. Yapılacak olan "kendi kendini kısıtlayıcı devrim" olmalıydı. 1956 ve 1968 deneyimlerini aklından çıkarmayan Jacek Kuron´ "sosyalist sisteme" bağlı kalınmasında, "Parti'nin liderlik rolünün" Dayanışma Hareketi tarafından kabul edilmesinde diretiyordu –kimse Varşova ya da Moskova'daki yetkililerin tankları göndermesine neden olmak istemiyordu.

Kendini kısıtlayıcı önlemler bir yere kadar işe yaradı. Göz önündeki siyasal sorunlar –silahsızlanma ya da dış politika– Dayanışma Hareketi'nin gündeminden uzak tutulmakta, onların yerine KOR'un yerleşik "katılımcı toplum" stratejisi üstünde durulmaktaydı: Katolik Kilisesi ile bağlar kurulması (Polonya Solu'nun geleneksel dinerkçilik karşıtlığını yıkmaya ve yenilenen Katolik liderlikle ittifak kurmaya kararlı Adam Michnik bunu özellikle önemsiyordu); yerel sendikalar kurularak fabrika konseyleri oluşturulması; işyerlerine kendi kendini yönetim ve sosyal haklar (bu madde doğrudan Cenova merkezli Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesi'nden alınmıştı) konusunda baskı yapılması.

Ne var ki komünist yönetim altında "siyasal olmayan" böylesi ihtiyatlı taktikler bile Parti'nin herhangi bir yetke ya da özerklik kabul etmeye yanaşmayan tutumuna toslamaya mahkûmdu. Bundan başka ekonomi hızla göçüyordu: 1981 yılında Polonya'nın yeni sendikalaşmış işçileri istediklerini alabilmek için toplantılar, protesto gösterileri ve grevler düzenlerken sanayi üretimi düşmüştü. Varşova'dan, özellikle de Moskova'dan bakıldığında ülke akıntıya kapılmış gidiyor, rejimin dümeni elden kaçıyordu. Üstelik komşularına da kötü örnek oluyordu. İhtiyatlı liderlerinin onca çabalamasına rağmen Dayanışma Hareketi'nin Budapeşte ve Prag'daki hayaletleri diriltmesi kaçınılmazdı.

1981 şubatında General Wojciech Jaruzelski savunma bakanıyken terfi ettirilerek artık gözden düşmüş Gierek'in yerine başbakanlığa getirildi. Ekim ayında Stanisław Kania'nın yerine Parti Sekreteri oldu. Ordunun desteğini ve

Polonya'nın başıboşluğuna son vermesi için Sovyet liderliğinin kesin talimatını alan Jaruzelski, sonsuza dek sürmeyeceğini her iki tarafın da bildiği bu duruma son vermek üzere hızla harekete geçti. 13 Aralık 1981 günü –tam da ABD-Sovyetler Birliği arasında nükleer silahsızlanma görüşmelerinin Cenevre'de başladığı sırada– Jaruzelski sözüm ona Sovyet müdahalesini önlemek amacıyla Polonya'da sıkıyönetim ilan etti. Dayanışma Hareketi'nin liderleriyle danışmanları hapse atıldı (sendika ertesi yıla kadar resmen yasaklanmayacaktı, zaten ondan sonra da "yeraltına" inecekti[5]).

1989-sonrasına dönüp bakıldığında Dayanışma Hareketi'nin yükselişi komünizme karşı nihai mücadelede yaylım ateşi olarak görünmektedir. Fakat 1980-81 Polonya "devrimi" daha çok 1970 yılında başlayan ve ekonomiyi yönetmede baskıcı ve yetersiz kalan Parti'yi hedef alan işçi protestolarının yükselen seslerinin son noktası olarak daha iyi anlaşılmıştır. Olumsuzcu yetersizlik, meslek düşkünlüğü ve harcanan yaşamlar; fiyat artışları, protesto grevleri ve baskı; yerel sendikaların kendiliğinden ortaya çıkışı ve karşıt görüşteki aydınların etkin katılımı; Katolik Kilisesi'nin duygudaşlığı ve desteği: Bunların tümü sivil toplumun yeniden doğuşunda Andrzej Wajda'nın Komünist Polonya'nın boşa çıkan hayallerinin ve yeniden doğan umutlarının öğretici bir sinema diliyle ele alındığı *Mermer Adam* (1977) ve *Demir Adam* (1981) filmlerinde dokunaklı bir üslupla tanıtılan bildik hazırlık aşamalarıydı.

Ama hepsi bu kadardı. Bunlar kendi içinde komünist iktidarın düşüşünü haber vermeye yeterli gelmiyordu. Michnik, Kuron´ ve daha başkalarının sıkıyönetimin ilanından hem önce hem sonra ısrarla vurguladıkları gibi komünizm içeriden ve tabandan kademeli olarak çökertiliyor olabilirdi, ancak devrilemezdi. Tarihin de inandırıcı bir biçimde gözler önüne serdiği gibi açık çatışma felaket getirirdi. Evet, sıkıyönetim (1983 temmuzuna kadar yürürlükte kaldı) ile süregelen "savaş hali" yetkililerin başarısızlıklarının kanıtıydı –hiçbir komünist devletin almak zorunda kalmadığı böyle önlemler Michnik tarafından (bir yandan "bağımsız toplumun yenilgisi" olarak kabul edilirken) "totaliter devletin talihsizliği" diye adlandırılmıştı. Fakat komünizm iktidar demekti, iktidarsa Varşova'nın değil Moskova'nın elindeydi. Polonya'daki gelişmeler komünizmin çöküş öyküsünün altüst edici açılış perdesiydi, ama küçük çaplı gösteri olarak kaldılar. Gerçek öykü bambaşka bir yerde sahnelenmekteydi.

5 Vatikan'ın özendirmesiyle gizli örgüt olduğu yıllarda ABD tarafından Dayanışma Hareketi'ne büyük miktarda mali yardım –bazı tahminlere göre 50 milyon dolar kadar– yapılacaktı.

Polonya'daki kısıtlama politikaları 1970'lerin sonunda bozulmaya başlayan Doğu-Batı arasındaki ilişkileri daha da soğutmuştu. Yine de "ikinci Soğuk Savaş" diye bilinen bu durum abartılmamalı: Bir aşamada Leonid Brejnev ile Ronald Reagan birbirlerini nükleer savaş hazırlığı içinde olmak, hatta planlamakla suçladılarsa da ne Sovyetler Birliği ne de ABD'nin buna niyeti vardı.[6] Helsinki Antlaşmaları'nın sonuçlanmasıyla birlikte Washington da Moskova *da* Soğuk Savaş'ın kendileri lehine sona erdiğini düşünüyordu. Aslında, 1815'te Napoléon'un yenik düşmesinden sonraki yıllarda ABD'nin Çarlık Rusyası gibi büyüklük taslaması, diğer bir deyişle, statükonun başkaldıran bir devrimci güç tarafından altüst edilmeyeceğinin güvencesi olarak kıtanın kolluk kuvveti rolüne soyunmasıyla birlikte Avrupa'daki durum iki süper gücün de işine gelmişti.

Bununla birlikte Doğu-Batı ilişkileri kötüye *gidiyordu*. Sovyetler'in 1979 aralık ayında, Sovyetler Birliği'nin hassas güney sınırlarına istikrarlı ve uysal bir rejim getirmek adına büyük ölçüde Dışişleri Bakanı Andrey Gromiko'nun teşvikiyle Afganistan'ı işgal etmesi ABD'nin 1980 Moskova Olimpiyat Oyunları'nı boykot etmesine yol açmış (Sovyet bloku da altta kalmayarak 1984 Los Angeles Olimpiyatları'nda onlara aynen karşılık verecekti) ve Başkan Jimmy Carter'ın kamuoyu önünde "Sovyetler'in nihai hedefleri hakkındaki kendi görüşlerini" gözden geçirmesine neden olmuştu (*The New York Times*, 1 Ocak 1980). Aynı zamanda bu işgalle iki hafta önce toplanan NATO zirvesinde batılı liderlerin –Moskova'nın Ukrayna'ya orta menzilli yeni SS20 füzeleri yerleştirmesine tepki olarak– Batı Avrupa'ya 108 Pershing II ve 464 Cruise füzesi daha konuşlandırma kararlarının doğruluğu anlaşılmıştı. Yeni bir silahlanma yarışı hız kazanıyordu.

Nükleer füzelerin ne anlama geldiğini kimse, hele nükleer savaşta ilk zarar görecek olan Batı Avrupa ülkelerinin liderleri hiç bilmiyordu. Savaş aracı olarak böyle silahların hiçbir yararı yoktu, kılıçların tersine bir tek üstünde oturmaya yararlardı. Yine de caydırıcı olarak –düşmanınızı eninde sonunda bunları kullanabileceğinize inandırdığınız sürece– nükleer silahların elde bulunmasının yararları da yok sayılamazdı. Neresinden bakılırsa bakılsın, 1980'lerin başında elli piyade ve zırhlı tümen, 16 bin tank, 26 bin savaş aracı ve 4 bin savaş uçağıyla övünen Varşova Paktı'na karşı Batı Avrupa'yı savunmanın başka yolu bulunmuyordu.

Bu nedenle Britanya başbakanları (hem Margaret Thatcher hem de ondan önceki James Callaghan), Batı Alman şansölyeleri, Belçika, İtalya ve

6 Ancak Reagan başkanlığının birinci yılında, 1981 kasımında Avrupa'da nükleer savaşın stratejik bir değişime yol açması gerekmediğini ağzından kaçırmıştı. Moskova gibi Washington'ın Batı Avrupalı müttefikleri de alarma geçtiler ve her iki taraf da bunu yüksek sesle protesto etti.

Hollanda'nın liderleri yeni savaş füzelerine kapılarını açmış ve kendi topraklarına konuşlandırılmalarını onaylamışlardı. Batılı ittifakına yeni heveslenen Fransız Cumhurbaşkanı François Mitterand hepsinden daha istekliydi: 1983 ocak ayında yaptığı Federal Almanya Parlamentosu'nu biraz şaşırtan çarpıcı konuşmasında, Batı Almanların en yeni Amerikan füzelerine güvenmeleri ve onları kucaklamaları gerektiğini vurgulamıştı.[7]

"Yeni" Soğuk Savaş terör beklentisini orantısız boyutlarda olmak üzere ortak çıkarlarla –ya da katılımcıların çoğunun amaçlarıyla– ilgili gündeme yeniden taşıdı. Batı Avrupa'da nükleer karşıtı barış hareketi yeni kuşak "yeşil" eylemcilerden güç alarak dirildi. Britanya'da ateşli İngiliz feministlerden, çevrecilerden ve anarşistlerden oluşan kararlı bir grup, arkadaşlarıyla akrabalarını da yanlarına alarak, Greenham Common'daki nükleer füze üssünü –epeydir sıkıntılar yaşayan Amerikan karargâhındakilerin şaşkınlığından yararlanarak– uzun süre kuşatma altında tutacaktı.

En güçlü muhalefet Sosyal Demokrat Başbakan Helmut Schmidt'in kendi partisinin sol kanadının yeni füzelere karşı oylarıyla istifa etmek zorunda bırakıldığı Almanya'da görülmekteydi –oysa onun ardından gelen Hıristiyan Demokrat Helmut Kohl, füzelerin konuşlandırılmasını onaylayacaktı.[8] Orta Avrupa'da nükleer silahlardan arınmış, tarafsız bir bölge hayali Almanların çoğuna hâlâ hoş görünüyordu; Batı Alman Yeşiller ile Sosyal Demokratların önde gelenleri nükleer silahlara karşı çağrıda bulunan Doğu Almanlara katılmışlardı –1983 ekiminde Bonn'da düzenlenen bir gösteride Batı Almanların eski şansölyesi Willy Brandt bu görüşleri paylaşan 300 bin kişilik kalabalığın hükümetlerinden yeni füzelerle ilgili anlaşmaları tek taraflı olarak iptal etmelerini istemeleri için bastırmıştı. Cruise ve Pershing füzelerinin Federal Cumhuriyet'e yerleştirilmesine karşı yapılan "Krefeld Çağrısı" için 2,7 milyon imza toplandı.

Ne Afganistan'ın işgali ne de Polonya'daki "savaş hali" Batı Avrupa'daki resmi çevrelerde bile böylesi ses getirmişti (öyle ki Şansölye Helmut Schmidt'in Jaruzelski'nin sıkıyönetim ilan etmesine ilk tepkisi Polonya "yalnızlığa[9]" itilmekten kurtulsun diye yardım etmek üzere 1982 şubatında Varşova'ya üst düzey temsilcisini göndermek olmuştu). "Barış yanlılarına" gelince onlar Varşova'daki

7 Pershing ya da Cruise füzelerinin Fransa'nın kendi topraklarına konuşlandırılması elbette söz konusu olamazdı.

8 Bu yıllarda Alman Parlamentosu üyelerinden en az 25'inin DAC'nin maaşlı ajanı olduğu 1990'dan sonra ortaya çıktı.

9 Polonya'da sıkıyönetimin ilan edildiği 13 Aralık 1981 günü Schmidt DAC'de meslektaşı Erich Honecker ile "zirve görüşmeleri" için bir araya gelmiş ve hapse atılan Polonyalı muhaliflerden çok "Almanlar arasında iyileşen ilişkilerin Polonya'daki gelişmeler yüzünden 'bozulması' olasılığına" karşı canı sıkılmıştı.

baskılar yerine Washington kaynaklı kavgacı söylemden rahatsızdı. NATO'nun yeni füzeleri konuşlandırma kararı bu tür silahları azaltmak için görüşmeler yapılması önerileriyle birlikte verilmiş olmasına rağmen ("ikiz iz" adıyla anılan yaklaşım), ABD'nin yeni başkanın yönetiminde giderek yeni ve saldırgan bir strateji benimsediği görülmekteydi.

Washington'ın sataşkan tutumu daha çok lafta kaldı –Ronald Reagan "Polonya'nın Polonya olmasını" söylediği ya da Moskova'ya "şeytan imparatorluğu" lakabını yakıştırdığı (1983 martında) zaman, yurtiçindeki tribünlere oynuyordu. Ne de olsa aynı başkan nükleer silahların azaltılması için görüşmeleri başlatacak ve eğer Sovyetler füzelerini sökerse, o da orta menzilli kendi füzelerini kaldırmayı önerecekti. Oysa Birleşik Devletler bir yandan da yeniden silahlanmada büyük bir programa kalkışıyordu. Reagan 1981 ağustosunda ABD'nin nötron bombası stoklayacağını duyurdu. 1982 kasımında uygulamaya sokulan Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşmalarını ihlal edici MX füze sistemi, beş ay sonra onu izleyen Stratejik Savunma Girişimi ("Yıldız Savaşları") 1972 tarihli Anti-Balistik Füzeler Antlaşmasını ihlal ettiği gerekçesiyle Sovyetler Birliği'nde haklı protestolara yol açmıştı. Afganistan ve Orta Amerika'ya resmen yapılan askeri yardımlar ve verilen gizli destek derhal artırıldı. 1985'te ABD savunma harcamaları yüzde 6 oranında yükselerek barış zamanında görülmedik düzeye çıktı.[10]

Daha 1981 yılının eylül ayında Reagan gerçek bir nükleer silah anlaşması olmazsa silahlanma yarışı olacağı, silahlanma yarışı olursa da bundan ABD'nin kazançlı çıkacağı konusunda uyarıda bulunmuştu. Uyarısında haklı da çıkacaktı. Geriye dönüp baktığımızda, Amerikan savunmasını güçlendirme çabalarının Sovyet sistemini iflasa sürükleyen ve sonunda işlemez hale getiren haince tasarlanmış kaldıraç işlevi gördüğünü düşünürüz. Ne var ki bu doğruyu yansıtmaz. Sovyetler Birliği daha 1974 yılında kalkıştığı silahlanma yarışının mali yükünü zor kaldırabiliyordu. Ancak iflas etmesi komünizmin başına bela açmazdı.

İkinci Soğuk Savaş ile birlikte Amerika'nın genel sataşmalarının çatırdayan ve işlevsiz kalan bir sistemin gerilimini arttırdığına kuşku yoktu. Sovyetler Birliği Hitler'i alt eden askeri bir mekanizma kurmuş, Avrupa'nın yarısını işgal etmiş ve kırk yıl boyunca Batı'nın her bir silahına karşılık kendi de bir silah üreterek onunla denk duruma gelmişti –ama bunun ağır bir bedeli vardı. Bu yarışın en çok hız kazandığı dönemde Sovyet kaynaklarının yaklaşık yüzde 30 ila 40'ı askeri

10 Giderek büyüyen DAC sayesinde Amerikan kamu harcamalarındaki savunma kalemi 50'li yılların ortalarından Vietnam yıllarını da kapsayacak şekilde 1979'a kadar göreceli olarak hızla düşmüştü. Daha sonra da yükselişe geçti: Federal giderler içerisinde savunma harcamalarının oranı 1987'de yüzde 24 artarak 1980 düzeyine çıktı.

harcamalara aktarılıyordu, buysa Amerika'daki oranların dört ya da beş katından çoktu. Sovyet uzmanların pek çoğu ülkelerinin böyle bir yükü sonsuza dek taşıyamayacağının çoktandır farkındaydı. Uzun vadede kuşaklar boyu süren bu askeri yapılanmanın ekonominin faturasını ödeme zamanı gelecekti elbet.

Ama hiç olmazsa kısa vadede dışarıdaki gerginlikler rejimin desteklenmesine yardım ediyordu. Sovyetler Birliği kıta boyutlarında bir Potemkin köyü olabilirdi –Helmut Schmidt kısa ama özlü sözleriyle "füzelere sahip Yukarı Volta" diye tanımlamıştı– evet, füzeleri vardı elbet, üstelik onlar sayesinde belli bir statü ve saygınlık kazanmıştı. Ayrıca başta KGB Başkanı Yuri Andropov olmak üzere yaşı ilerleyen Sovyet liderler Amerikan tehdidini çok ciddiye alıyordu. Washington'daki meslektaşları gibi onlar da öbür tarafın önleyici nükleer savaşı düşündüğüne basbayağı inanmışlardı. Reagan'ın sertlik yanlısı politikaları, özellikle de Stratejik Savunma Girişimi yaşlı Sovyet liderleri uzlaşma yolundan daha da uzaklaştırıyordu.

Sovyet liderlerinin karşı karşıya olduğu gerçek askeri çıkmaz ne Avrupa'da ne de Washington'da ama Kâbil'deydi. Jimmy Carter'ın Sovyetler'in stratejik emellerini geç keşfetmesinin sonucunda 1979 Afganistan işgali komünizmin özgür dünyayla stratejik mücadelesinde yeni bir cephe açmamıştı. Bu daha çok yurtiçindeki kaygılardan doğdu. 1979 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımından Sovyetler'in Orta Asya'daki (çoğunlukla Müslüman) nüfusunda beklenmedik bir artış olduğunu ortaya koyuyordu. Sovyet Kazakistan'da ve Afganistan ile sınır komşusu olan –Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan– cumhuriyetlerde nüfus 1970'ten beri yüzde 25'ten fazla artmıştı. Ondan sonraki on yıl boyunca Ukrayna'nın nüfusu yalnızca yüzde 4 büyürken, Tacikistan'da neredeyse ikiye katlandı. Liderlerinin gözünde Avrupa Rusyası, içerideki azınlıkların demografik tehdidi altındaydı: Hasta Leonid Brejnev'in 1981 şubatında yapılan 26'ncı Parti Kongresi'nde itiraf ettiği gibi, hâlâ ele alınması gereken "milliyetçilik sorunları" vardı.

Afganistan işgali Kâbil'e güvenli, dost bir rejim getirmeyi başarmış olsaydı, Sovyet liderler çifte başarı elde edeceklerdi. Moskova'nın Ortadoğu'daki sürüncemede olan varlığını doğrulayarak bağımsızlık düşleri kuran yeni kuşak Sovyet Müslümanlara "açık bir mesaj" göndermiş olacaklardı. Gelgelelim, Sovyetler Afganistan'da çuvalladı. Brejnev, Gromiko ve generaller Vietnam'ın verdiği dersleri kulak arkası etmekle kalmamış, Amerikalıların düştüğü yanlışları da yinelemişlerdi; ayrıca Çarlık Rusyası'nın aynı bölgede seksen yıl önce işlediği hataları da unutmuş görünüyorlardı. SSCB'nin hiç bilmediği düşman topraklara kukla bir rejim yerleştirmek üzere başlattığı feci girişim yurtdışından silah ve

para yardımı gören gerillalardan ve bağnazlardan (*mücahidîn*) oluşan muhalefeti harekete geçirdi. İmparatorluğun kendi milliyetçi sorunlarını "ele almak" bir yana dursun, onları alevlendirmeye yaradı: Kâbil'deki Sovyet destekli "Marksist" yetkililer Moskova'nın ne İslam dünyasında, ne yurtiçinde ne de yurtdışındaki konumu adına pek bir şey yapıyorlardı.

Afganistan'ın Sovyetler Birliği için anlamı kısaca afet demekti. Askere yazılan bir kuşak genç üzerindeki sarsıcı etkisi ancak daha sonraki yıllarda kendini gösterecekti. 1990'ların başında Afgan savaşlarına katılmış her beş kişiden birinin doktor raporlu alkolik olduğu; Sovyet Rusyası sonrasında düzenli iş bulamayan daha pek çok kişinin aşırı sağcı milliyetçi örgütlere katıldığı tahmin edilmekteydi. Öte yandan Sovyet liderler attıkları adımın yanlışlığını çok önceden görebildiler. Afgan dağlarında on yıl süren yıprandırma savaşı insan ve malzeme kaybından başka uluslararası çevrelerde geniş çapta küçük düşmeye de neden olmuştu. Kızıl Ordu'nun yakın gelecekte kendi sınırlarının ötesine geçmesi olasılığı ortadan kalkmıştı: Politbüro üyelerinden Yegor Ligaçev'in sonradan Amerikalı gazeteci David Remnick'e söylediği gibi, Afganistan'dan sonra Doğu Avrupa'da güç kullanmak söz konusu olamazdı.

Afganistan, Sovyetler Birliği'nin yeni sömürgeci bir serüvenin –çarpıcı boyutlarda başarısız da olsa– sonuçlarına katlanamayacak kadar savunmasız olduğunun göstergesidir. Bunun yanında, Afganistan felaketi, tıpkı 1980'lerin başında hızlanan silahlanma yarışının maliyeti gibi sistemin çöküşünü getirmeye yeterli değildi. Onu yürüten yaşlı adamların korkusu, uyuşukluğu ve kendi çıkarlarını gözetmeleri sayesinde ayakta kalan Brejnev'in "durgunluk dönemi" sonsuza dek varlığını sürdürebilirdi. Sovyetler Birliği'nde de kanatları altına aldığı devletlerde de onu düşürmeye gücü yetecek bir otorite ya da muhalif bir hareket yoktu elbet. Bunu ancak bir komünist yapabilirdi. Zaten yapacak olan da bir komünistti.

Komünist projenin temel önermesi bireysel dürtülere ve eylemlere her zaman üstün gelen tarihin yasalarına ve ortaklaşa yaşamın yararlarına inanmaktı. Dolayısıyla, alınyazısının da er geç insanların yazgısı tarafından belirlenmesi yakışık alırdı. 10 Kasım 1982 günü 76 yaşındaki Leonid Brejnev uzun süredir yattığı ölüm döşeğinde sonunda ruhunu teslim etti. Yerine gelen Andropov 68 yaşındaydı ve sağlığı pek iyi sayılmazdı. Birinci yılını yeni doldurmuştu ki tasarladığı reformları uygulamaya koyamadan öldükten sonra, Andropov'un yerine Genel Sekreterliğe 72 yaşında olan Konstantin Çernenko getirildi, onun da sağlığı kötüydü, hatta Andropov'un cenazesinde yaptığı konuşmayı zar zor bitirebilmişti. On üç ay sonra o da öldü.

Hepsi Birinci Dünya Savaşı'ndan önce doğmuş üç eski komünistin peş peşe ölmesi sanki bir şeylerin habercisiydi: Sovyetler Birliği'nin Bolşevik kökenleriyle ilgili kendi yaşadıkları yıllardan kalma anıları olan ve yaşamlarıyla meslek yaşantıları Stalin tarafından mahvedilmiş Parti liderleri kuşağı artık yok oluyordu. Onlar birinci önceliği kendi yaşam mücadelesine veren yaşlıların yönetiminde otoriter bir bürokrasi devralmış ve onu kollamışlardı: Brejnev, Andropov ve Çernenko'nun yetiştiği dünyada yatağında ölmek önemsenmeyecek bir başarı değildi. Ne var ki bundan böyle o dünya gençler tarafından yönetilecekti: Otoriterlikte içgüdüsel olarak onlardan aşağı kalır yanları olmasa da Sovyet sistemini enine boyuna kasıp kavuran yozlaşma, durgunluk ve verimsizlik sorununu ele almaktan başka pek bir seçeneği bulunmayan kimselerdi bunlar.

Çernenko'dan sonra 11 Mart 1985 günü Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne getirilen Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'du. 1931 yılında Stavropol bölgesinin güneyinde bir köyde doğmuş, 41 yaşındayken Merkez Komite'ye seçilmişti. Şimdi, bundan tam on üç yıl sonra Parti'nin başındaydı. Yalnızca kendinden önceki Sovyet liderlerden yirmi yaş genç değildi, aynı zamanda Bill Clinton'a kadar başa geçen Amerikan başkanlarından da yaşça küçüktü. Hızlı yükselişini Andropov özendirmiş ve kolaylaştırmıştı, reform yanlısı olarak bilinen biriydi.

Reform yanlısıydı ama köktenci sayılmazdı. Mihail Gorbaçov daha çok Sovyet bir bürokrattı. 1956'da Stavropol bölgesi Genç Komünistler Birinci Sekreteri'yken bölgesel devlet çiftlik komitelerinin sekreteri, sonra da Yüksek Sovyet Komitesi üyesi (1970 yılında seçilmişti) olarak Parti içinde yükselmişti. Yeni lider, üyesi olduğu komünist kuşağın çoğu duyarlılığını üstünde topluyordu: Parti'yi ya da politikalarını asla açıkça eleştirmeyen Gorbaçov yine de 1956 yılında yaşananlardan fazlasıyla etkilenmiş ve heyecanlanmış, onu hayal kırıklığına uğratan bir tek Kruşçev döneminin yanlışları ve onun arkasından gelen Brejnevli yılların baskısı ve uyuşukluğu olmuştu.

Bu anlamda klasik bir komünist reformcuydu Mihail Gorbaçov –50'li yılların başında Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okurken, 1968 Prag Baharı'nda başrolü oynayacak olan Zdeněk Mlynář ile yakın arkadaş olması rastlantı değildi. Bununla birlikte aynı kuşaktan gelen bütün reformcu komünistler gibi Gorbaçov önce Komünist, sonra reformcuydu. 1986 şubatında Fransız Komünist gazetesi *L'Humanité* tarafından yapılan bir röportajda, Lenin komünizminden ona kalanın temiz ve lekesiz bir ideal olduğunu açıklamıştı. Peki ya Stalinizm ne anlama geliyordu? "Komünizmin düşmanlarının uydurdu-

ğu ve Sovyetler Birliği ile genel olarak sosyalizme çamur atmak üzere kullandığı bir kavram."[11]

1986 yılında bile olsa Sovyet Partisi'nin Genel Sekreteri ancak böyle bir yanıt *verebilirdi*. Fakat Gorbaçov buna gerçekten inanıyordu, başlattığı reformların Leninist –ya da "Sosyalist"– niyet taşıması oldukça bilinçliydi. Kuşkusuz Gorbaçov ideolojik açıdan kendinden önce gelen Sovyet yöneticilerin bazılarından çok daha ciddiydi: Nikita Kruşçev'in bir zamanlar, eğer Britanyalı olsaydım, Tory'ye oy verirdim, derken, Mihail Gorbaçov'un en beğendiği devlet adamının, tam zamanında ortaya koyduğu sosyal demokrasi anlayışını Sovyet liderin kendi görüşüne en yakın bulduğu İspanya'daki Felipe González olduğunu söylemesi de rastlantı değildi.

Umutlar Gorbaçov'a bağlandıysa bu, her şeyden önce Sovyetler Birliği'nde herhangi bir iç muhalefet olmadığını gösteriyordu. Kendi pisliğini yine Parti temizleyebilirdi ve şans eseri Parti kendine lider olarak bu çabayı göstermeye hem enerjisi hem de yöneticilik deneyimi olan birini seçmişti. Çünkü kıdemli bir Sovyet bürokratı olarak olağanüstü iyi eğitimli ve çok okumuş olan Gorbaçov kendine özgü Leninist bir portre çiziyordu. Hedeflerini güvence altına almak için ideallerinden ödün vermeye hazırdı.

Gorbaçov'un SBKP Genel Sekreteri olarak devraldığı güçlüklerin gizli bir yanı yoktu. Yetmişli yıllarda Batı Avrupa'ya yaptığı gezilerde gördüklerinin etkisi altında kalan yeni lider ta başından beri bütün çabalarını Sovyetler Birliği'nin can çekişen ekonomisini ve onun hantal kurumsal mekanizmasının düğüm olmuş verimsiz ve yoz yanlarını elden geçirmeye adamıştı. Sovyetler Birliği'nin başlıca ihracat ürünü petrolün uluslararası fiyatı 1970'lerde eriştiği tavan rakamlardan aşağı düşerken, dış borç hızla yükseliyordu: 1986 yılında 30 milyar dolar olan borç miktarı 1989'da 54 milyar dolara ulaşacaktı. 1970'ler boyunca neredeyse hiç büyümemiş olan ekonomi artık tam anlamıyla küçülüyordu: Nitelik olarak her zaman geride kalan Sovyet malları şimdi nicel olarak da yetersizdi. Keyfi merkezi planlama, yaygın yokluklar, mal tedariki darboğazı ve fiyat ya da piyasa göstergelerinin olmaması bütün girişimleri felç ediyordu.

Böyle bir sistemde "reformun" başlama noktası, Macarlarla diğer komünist ekonomistlerin uzun zaman önce anlamış oldukları gibi fiyatlandırma ve kararların alınmasında yetkiyi merkezden uzaklaştırmaktı. Ancak bu çaba neredeyse aşılamaz engellerle karşı karşıyaydı. Baltık ülkelerinin dışında Sovyetler

11 Doğrusu Gorbaçov'un ailesi Stalin yönetiminde çok acı çekmişti: her iki dedesi diktatörün temizlik hareketi sırasında hapse atılmış veya sürgüne yollanmıştı. Ancak yeni Sovyet lideri bu gerçeği 1990 kasımına kadar kabul etmeyecekti.

Birliği'nde ilk elden bağımsız tarım ya da piyasa ekonomisi deneyimine sahip olan pek yoktu, üretimin nasıl yapıldığını, ürünün nasıl fiyatlandırıldığını ve nasıl alıcı bulunduğunu hemen hiç kimse bilmezdi. 1986 tarihli Bireysel Emeğin Faaliyeti Yasası sınırlı (küçük çaplı) özel girişime onay verdikten sonra bile ilgilenen pek azdı. Üç yıl sonra 290 milyon nüfuslu Sovyetler Birliği genelinde yalnızca 300 bin işadamı bulunuyordu.

Üstelik ekonomik reformcu olacak herkes tavuk-yumurta ikilemine tosluyordu. Ekonomik reform madem karar alma yetkisinin merkezden uzaklaşmasıyla ya da yerel işyerlerine özerklik tanınmasıyla ve uzaktan güdümün bırakılmasıyla başlayacaktı, üreticilerle yöneticiler ya da işadamları piyasa yokluğunda nasıl iş göreceklerdi? Herkes bölge içinde kendi kendine yetmeye, hatta yerel düzeyde mal takası ekonomisine yönelince, kısa vadede daha az değil *daha çok* yokluk ve darboğaz olacaktı. Diğer yandan "piyasa" ilanı öyle kolay değildi. Sözcüğün kendisi "kapitalizmin" onlarca yıldır resmi ağızdan yerden yere vurulduğu ve hor görüldüğü bir toplumda ciddi siyasal riskleri de içinde barındırıyordu (Gorbaçov 1987 sonuna dek piyasa ekonomisi terimini ağzına almaktan kaçındığı gibi ondan sonra da "sosyalist piyasa" demeyi yeğledi).

Reformcu yetenek elini taşın altına koymak; bürokratik engellerden kurtulmuş, hammadde ve vasıflı işçi tedarikinde güvenilirlik kazanmış, el üstünde tutulan birkaç işletme –tepede– kurmayı denemek zorundaydı. Mantığa göre, bunlar başarıları, hatta kazançlarıyla benzeri diğer işletmelere örnek olacaktı: Amaç, denetimli modernleşmeyle fiyatlandırma ve üretimde talebe göre kademeli uyumu sağlamaktı. Ne ki böyle bir yaklaşım işletmenin bizzat kendisi tarafından –yetkililerin idari kararlarla verimli işyerleri yaratabileceği– başarısızlığa uğratılmaya mahkûmdu.

Birkaç model çiftlik, imalathane, fabrika ya da hizmet kuruluşuna kıt kaynaklarını aktaran Parti, geçici olarak ayakta durabilen, hatta kâğıt üstünde kârlı birimler yaratmayı başarabilmişti, ancak bu, yüklü desteklemeler ve o kadar gözde olmayan başka yerlerdeki işletmeleri süründürme pahasına olmuştu. Sonuç, daha çok çarpıklık ve düş kırıklığıydı. Bu arada çiftlik yöneticileriyle yerel müdürler rüzgârın ne yönden estiğini kestiremediklerinden güdümlü ekonomiye geri dönüşe göre harekete ediyor, merkezin sıkı denetimi yeniden başlarsa diye ellerine geçirdikleri her şeyi stokluyorlardı.

Gorbaçov'un muhafazakâr karşıtları açısından bildik bir öyküydü bu. 1921 yılından beri her Sovyet reform programı böyle başlar ve aynı nedenlerden ötürü soluksuz kalırdı, bunun en bilinen örneği de Lenin'in Yeni Ekonomi

Politikası'ydı. Ciddi ekonomik reformlar; gevşeme, diğer bir deyişle denetimlerin kalkması demekti. Çözüm sağlamak üzere tasarlanan program başlangıçta sorunların daha da kötüleşmesine neden olur, bu da hedeflendiği gibi tek bir anlama gelirdi: Denetim kaybı. Oysa komünizm denetime dayalıydı –aslında komünizm denetimin *kendiydi*: ekonominin denetimi, bilginin denetimi, seyahatin, fikirlerin ve insanların denetimi. Gerisi diyalektikti, mantıksal yorum –yaşlı bir komünistin Buchenwald'da genç Jorge Semprún'a açıkladığı gibi, "her zaman ayaklarının üstüne düşme sanatı ve tekniği."[12]

Gorbaçov Sovyet ekonomisiyle boğuşurken ayaklarının üstüne düşmek için Sovyet ekonomik bilmecesinin tek başına ele alınamayacağını kabul etmesi gerektiğini çok geçmeden görmüştü. Buysa daha büyük bir sorunun belirtisiydi. Sovyetler Birliği güdümlü ekonominin siyasal ve kurumsal kaldıraçlarından çıkar bekleyen kişilerin elindeydi; ufak tefek saçmalıklarının ve sıradan yozlaşmasının kaynağı onların otoritesi ve gücüydü. Parti'nin ekonomide reform yapabilmesi için önce kendi içinde reform yapması gerekiyordu.

Bu da yeni bir fikir sayılmazdı. Lenin ve ondan sonra gelenlerin yönetiminde belli aralıklarla yapılan temizlikler de benzer amaçlarla yerine getirilmişti. Öte yandan Sovyetler Birliği ne kadar baskıcı ve geri kalmış olursa olsun, artık ölüm saçan totaliter bir zorba devlet değildi. Kruşçev'in görkemli konut projeleri sayesinde Sovyet ailelerin çoğu kendilerine ait apartman dairelerinde oturuyordu. Çirkin ve kullanışsız olsalar da düşük kiralı bu daireler sıradan insanlara kendilerinden önceki kuşaklara yabancı olan bir ölçü gizlilik ve güvence sağlamıştı: Artık jurnalcilerle burun buruna yaşamaları, komşuları veya eşinin ailesi tarafından yetkililere ihbar edilmeleri söz konusu olmayacaktı. Terör çağı çoğu kimse için, en azından Gorbaçov'un kuşağı için sona ermişti, toplu tutuklamaların, parti temizliklerinin yapıldığı günlere dönüş düşünülemezdi.

Genel Sekreter Parti aygıtının boğucu egemenliğine son vermek ve ekonominin yeniden yapılanmasına yönelik planlarını uygulamaya sokmak için "*glasnost*" –"açıklık" politikasına başvurdu: Özenle yasaklanmış bir dizi konunun genel tartışmaya açılması resmen özendiriliyordu. Halkı ufuktaki değişiklikler ve yükselen beklentiler konusunda bilgilendirmek Gorbaçov'a kendisini destekleyenlerle birlikte planlarına muhalefet edenlere karşı kullanabileceği bir dayanak kazandırmıştı. Bu da eskiden kalma, reform yanlısı çarların ve daha

12 "*Mais c'est quoi, la dialectique?*" "*C'est l'art et la manière de toujouers retomber sur ses pattes, mon vieux!*" Jorge Semprún, *Quel Beau Dimanche* (Paris, Grasset, 1980), s. 100 –*Ne Güzel Bir Pazar*, Everest Yayınları, İstanbul, Mart 2004.

başkalarının iyi bildiği bir taktikti. Ancak Gorbaçov açısından devletin bir an önce açıklığa kavuşturulması gereği 26 Nisan 1986 günü yaşanan feci olaylarla kanıtlanmıştı.

O gün sabaha karşı 01.23'te Ukrayna'daki Çernobil nükleer santralında bulunan dev grafit reaktörler patlamış, atmosfere 120 milyon curie radyoaktif parçacık salınmıştı –bu miktar Hiroşima ile Nagasaki'deki radyasyon *toplamından* yüz kat daha büyüktü. Atom serpintisinin yaydığı duman bulutu kuzeybatıya uzanıp oradan Batı Avrupa'ya, İskandinavya'ya, Galler ve İsveç'e varıp beş milyon kadar insanı etkilerine maruz bıraktı. Olay anında ölen 30 acil durum çalışanından başka yakın çevrede yaşayanlar arasında görülen 2 bin tiroit vakası da dahil yaklaşık 30 bin insan Çernobil'den gelen radyasyonun yol açtığı sonuçlar yüzünden can verdi.

Çernobil Sovyetler Birliği'nin başına gelen ilk çevre felaketi değildi. 1957 yılında Ural Dağları'nda Ekaterinburg yakınlarındaki gizli araştırma bölgesi Çelyabinsk-40'ta nükleer atık tankı patlamış, 8 km genişliğinde, 100 km uzunluğunda bir alanı kirletmişti. Urallardaki akarsu sistemine 76 milyon metreküp radyoaktif atık akarak onlarca yıl boyunca suyu zehirlemişti. Sonunda bölgedeki 10 bin kişi tahliye edilerek 23 köy buldozerlerle dümdüz edilmişti. Çelyabinsk'teki reaktör Sovyetler'in birinci kuşak nükleer inşaatlarındandı ve 1948-51 arasında kölelere yaptırılmıştı.[13]

Önemli sayılabilecek insan kaynaklı diğer çevre facialarının arasında Baykal Gölü'nün kirlenmesi; Aral Denizi'nin mahvolması; Kuzey Buz Denizi ve Barents Denizi'ne atılan hurdaya çıkmış binlerce ton nükleer savaş gemisiyle onların radyoaktif kalıntıları; Sibirya'daki Norilsk dolaylarında İtalya büyüklüğünde bir alanda yapılan nikel üretiminden çıkan sülfür dioksit kirliliği vardı. Bunlar ve başka ekolojik felaketler Sovyetler'in doğal kaynakları vurdumduymaz, kötü yönetim ve "kes ve yak" anlayışıyla ele almasının doğrudan sonucuydu. Gizlilik kültürünün ürünleriydiler. Çelyabinsk-40 patlaması onlarca yıl resmi ağızdan açıklanmadı, oysa büyük bir kentin birkaç kilometre yakınında meydana gelmişti –1979'da şehir merkezindeki biyolojik silah fabrikasından sızan şarbon mikrobundan yüzlerce insanın öldüğü yer de orasıydı.

SSCB'nin nükleer reaktörlerinin başındaki sorunlar işin içyüzünü bilenlerin yabancı olmadıkları konulardı: 1982 ve 1984 tarihli iki ayrı KGB raporunda Çernobil'deki (Yugoslavya'dan alınan) cihazların "çürük" olduğu ve 3 ve 4 numaralı reaktörlerde (1986'da patlayan ikincisiydi) ciddi aksaklıklar bulunduğu

13 Zhores Medvedev'in 1979 yılında sürgündeyken basılan *Nuclear Disaster in the Urals* adlı kitabının konusuydu bu.

uyarısı yer alıyordu. Tıpkı bu bilginin gizli tutulması (ve hiçbir önlem alınmaması) gibi Parti yönetiminin 26 Nisan günkü patlamaya içgüdüsel ilk tepkisi de sessiz kalmak oldu –nihayetinde o sırada, Çernobil'dekiler benzeri, ülke genelinde faaliyette olan on dört santral daha vardı. Moskova'nın talihsiz bir olay yaşandığı hakkındaki ilk bildirisi patlamadan dört gün sonra, o da iki cümlelik resmi bir açıklama halinde geldi.

Gelgelelim Çernobil gizli tutulamazdı: Uluslararası kaygılar ve Sovyetler'in zararı önlemekteki kendi beceriksizliği Gorbaçov'u ilk olarak iki hafta sonra kamu duyurusu yaparak, yaşananların hepsini olmasa bile bir bölümünü kabullenmek, sonra da dış ülkelerden yardım ve uzman istemek zorunda bıraktı. Bunun sonucunda, yurttaşları ilk kez devletin yetersizliğinin boyutunu, insan yaşamına ve sağlığına kayıtsız kaldığını öğrenirlerken, Gorbaçov ülkenin sorunlarının nerelere uzandığını anlamak zorundaydı. Hem felaketin hem de onu örtbas etme çabalarından sorumlu kimselerin beceriksizliği, yalancılığı ve olumsuzculuğu göz ardı edilip Sovyet değerlerinin acınası bir biçimde yoldan çıkmasına izin verilemezdi: Sovyet liderinin anlamaya başladığı gibi *onlar* Sovyet değerleriydi.

1986 güzünden itibaren Gorbaçov vites değiştirdi. O yılın aralık ayında dünyaca tanınmış muhalif Andrey Saharov'un Gorki'deki (Nizhniy Novgorod) ev hapsi kaldırıldı, Sovyet siyasal mahkûmlarının ertesi yıl başlayacak büyük çaplı salıverilmelerinin habercisiydi bu. Sansür gevşetildi –1987 yılında yayımlanması yıllardır bekletilen Vasiliy Grosman'ın *Yaşam ve Yazgı* adlı romanı basıldı (Parti'nin ideolojik komiseri M. A. Suslov'un "iki ya da üç yüzyıl" daha yayınlanmasının mümkün olmayacağını söylemesinden yirmi altı yıl sonra). Polise, yabancı radyo istasyonlarının sinyallerini karıştırmayı bırakma talimatı verildi. SBKP'nin Genel Sekreteri 1987 ocak ayında Parti Merkez Komitesi'ne yaptığı televizyondan yayınlanan konuşmasında, Parti'deki muhafazakârları çiğneyerek bütün ulusu daha katılımcı demokrasiye çağırdı.

1987 yılında her on Sovyet ailesine düşen televizyon sayısı dokuzdan fazlaydı, Gorbaçov'un uyguladığı taktiğin başarısı da çarpıcı oldu: Ülkenin dertleriyle ilgili kamuoyunda *fiili* yarı-açık tartışma ortamı yaratmak ve hükümetin bilgiye koyduğu tekeli kaldırmakla Parti'yi aynı şekilde hareket etmeye zorluyordu –aynı zamanda o güne dek sessiz kalmış reform yanlılarının konuşmasına ve onu desteklemesine güvenli bir fırsat yaratıyordu. 1987-88 döneminde Genel Sekreter neredeyse kendisine rağmen değişim için ulusal destek topluyordu.

Resmi olmayan örgütler türemeye başladı: En başta 1987 yılında

Moskova'daki Matematik Enstitüsü'nde kurulan ve üyelerinin kendilerini Stalinist geçmişteki "kurbanların anısını yaşatmaya" adadıkları "Şehitler Anıtı" mimarı olacak "Perestroyka Kulübü". Başlangıçta kendi varlığına kendileri de şaşan –ne de olsa Sovyetler Birliği hâlâ tek parti diktatörlüğüydü– bu dernek filizlenip üye sayısını çoğalttı. 1988'de Gorbaçov'a Parti dışından ve ülkede yeni oluşan kamuoyundan gelen destek giderek artmıştı.

Gorbaçov'un reformcu hedeflerinin mantığı, ayrıca bürokrasi içindeki muhafazakâr muhaliflerine karşı uygulamaya geçme, ulusun desteğine başvurma kararlılığı *perestroyka*nın dinamiğini değiştirmişti. İktidar partisinin reform yanlısı üyesi olarak yola çıkan Genel Sekreter artık gitgide ona karşı çalışıyor ya da en azından Parti'nin değişime direnen muhalefetinden kurtulmaya çalışıyordu. 1987 ekiminde Gorbaçov kamuoyu önünde Stalinist dönemin suçlarından ilk kez söz ederek, Parti, reformu savunmazsa, toplumdaki liderlik rolünü kaybeder diye uyarıyordu.

1988 haziranında toplanan Parti konferansında reformdan ve sansürün gevşetilmesinden yana olduğunu vurgulayan Gorbaçov, ertesi yıl Halk Vekilleri Kongresi'ne açık (çekişmeli) seçimler için hazırlıklar yapılması çağrısı yaptı. 1988 ekiminde önde gelen muhaliflerinden bazılarının –başta çoktandır ona karşı çıkan Yegor Ligaçev'in– üst düzey yetkilerini azaltarak dinozorların sonuncusu Andrey Gromiko'nun yerine Yüksek Sovyet Komitesi Başkanlığı'na (yani devlet başkanı) kendi geçti. Parti içinde hâlâ güçlü bir muhalefetle karşı karşıyaydı ama ülkedeki popülerliği doruk noktasındaydı, bu da yolunda ilerlemesine yardım ediyordu –zaten başka bir seçeneği de yoktu.[14]

Mayıs/Haziran 1989'da yapılan seçimler 1918'den beri Sovyetler Birliği'nde ilk serbest seçimler sayılırdı. Çok partili seçim değildi elbet –1993'e dek böyle bir şey yaşanmayacaktı, hoş, o zaman da Sovyetler Birliği tarihe karışmıştı. Parti adaylarına kontenjan kısıtlaması getirilip Parti içi rekabet yasaklandığından sonuç büyük ölçüde belliydi; fakat seçilen Kongre üyeleri arasında pek çok bağımsız ve çatlak ses vardı. Televizyondan yayınlanan oturumlar yaklaşık 100 milyon izleyiciye ulaşırken Saharov ile başkalarının daha fazla değişim –en başta da giderek iyice gözden düşen Parti'nin ayrıcalıklarının kaldırılması– talepleri başlangıçta buna pek istekli olmayan Gorbaçov tarafından bile kulak arkası edilemiyordu. Komünistlerin iktidar tekeli ellerinden kayıyordu, Gorbaçov'un desteğiyle Kongre ertesi yılın şubat ayında Sovyet anayasasının Komünist Parti'ye

14 Birkaç ay sonra 1990 yılının ocak ayında yapılan bir ankette halkın en sevdiği kişiler arasında Gorbaçov, Büyük Petro'dan hemen sonra –ama hem Karl Marx hem de V.I. Lenin'den çok sonra– geliyordu.

"liderlik rolü" tanıyan kilit maddesinin –Altıncı Madde– kaldırılması yönünde oy kullandı.[15]

1985'ten 1989'a kadar Sovyetler içerisinde yaşanan kargaşa Gorbaçov ve yeni Dışişleri Bakanı Edvard Şevardnazde'nin yönetimindeki Sovyet dış politikasında yapılan büyük değişiklik sayesinde biraz hafifliyordu. Gorbaçov daha en başından SSCB'nin sırtından hiç olmazsa daha zahmetli askeri yükümlülükleri almaya kararlı olduğunu açıkça dile getirmişti. İktidara geldiğinin birinci ayında Sovyet füzelerini konuşlandırma çalışmalarını durdurmuş, her iki süper gücün de stratejik silahları yarıya indirmesini ortaya atarak nükleer silahların sınırlandırılması için önkoşulsuz görüşmeleri başlatmayı önermişti. 1986 yılı mayıs ayında Reagan ile Cenevre'de yapılan ve şaşırtacak kadar başarılı geçen (beş kez bir araya gelen liderlerin ilk) "zirve" toplantısından sonra Gorbaçov, görüşmelerin başlamasına katkıda bulunur düşüncesiyle, ABD'nin "ileriye dönük sistemleri" stratejik silahlar anlaşmaları kapsamı dışında tutma önerisini kabul etti.

Bu toplantının ardından 1986 ekiminde Reykjavik'te yapılan zirvede Reagan ile Gorbaçov nükleer silahsızlanma konusunda anlaşmaya varamasalar da ileriye dönük başarının temelini attılar. 1987 yılı sonlarına doğru Şevardnadze ile ABD Dışişleri Bakanı George Schultz ertesi yıl imzalanıp uygulamaya konacak olan Orta Menzilli Nükleer Silahlar Antlaşması'nın taslağını hazırladılar. Ronald Reagan'ın daha önceki "tek seçenek" önerisini uygun gören bu antlaşma, Sovyetler'in Avrupa'da çıkacak olası bir nükleer savaşta kazanan olmayacağını kabulü –ve 1990 yılında imzalanacak Avrupa kıtasında *konvansiyonel* silahların bulunmasını ve kullanılmasını kısıtlayıcı çok daha önemli bir antlaşmanın önsözü– niteliğindeydi.

Washington'dan bakıldığında, Gorbaçov'un silahlarla ilgili verdiği ödünler Reagan'ın zaferi olarak görülmekteydi –böylelikle Soğuk Savaş'ın strateji uzmanlarının sıfır toplamlı hesaplarında Moskova'nın hanesine -1 yazılmıştı. Ancak önceliklerini yurtiçine veren Gorbaçov açısından daha istikrarlı bir uluslararası ortamı güvence altına almak başlı başına bir zaferdi. Yurt içinde gerçekleştirmek istediği reformlar için ona zaman ve destek kazandırmıştı. Bu sıklıkta yapılan toplantıların ve anlaşmaların gerçek önemi Sovyetler tarafından yurtdışında askeri çatışmanın pahalıya mal olacağından başka işe yaramayacağının da anlaşılmasından ileri geliyordu: Gorbaçov'un 1986 ekiminde

15 Altıncı Madde'nin kaldırılıp 1918 yılında Parti tarafından halkın elinden "çalınan" halk delegelerinin iktidarına geri dönme talebini açıkça –televizyondan naklen– ortaya atarak bunu zorunlu kılan Saharov'du. Gorbaçov sonunda Saharov'un mikrofonunu kapatma talimatı verdiyse de geç kalmıştı.

Fransa ziyareti sırasında belirttiği gibi, dış politikanın "ideolojiye" dayandırılması uygun düşmezdi.

Gorbaçov'un bu görüşleri, Sovyet dışişlerindeki yeni kuşak uzmanlardan, en başta da SSCB'nin boşuna karşı çıkmak yerine iyi hesaplanmış ödünler vererek dış ilişkilerde daha çok söz hakkı elde edebileceğini anlayan Aleksandr Yakovlev'in önerilerini yansıtıyordu. Yurtiçinde karşılaştığı çözümü güç sorunların tersine, dış politika Gorbaçov'un doğrudan denetim altına aldığı, dolayısıyla kısa sürede iyileşme kaydetmeyi düşünebildiği bir alandı. Bundan başka Sovyet dış ilişkilerinin düpedüz Büyük Devlet boyutu abartılmamalı: Gorbaçov Batı Avrupa ile ilişkilerine olduğu kadar ABD ile fikir alışverişine de önem verirdi –orayı sık ziyaret ederken González, Kohl ve (onu "iş yapabileceği" bir adam olarak gören) Thatcher ile iyi ilişkiler kurmuştu.[16]

Aslında Gorbaçov önemli açılardan kendisini her şeyden önce Avrupalı öncelikleri olan *Avrupalı* bir devlet adamı diye görmekteydi. Silahlanma yarışına ve nükleer silahların stoklanmasına önem vermesi Sovyetler Birliği'nin belirgin bir *Avrupalı* devlet olma yaklaşımında benimsediği yeni rolle yakından ilişkiliydi. 1987'de yaptığı bir konuşmada, "Silahlanma," diyordu, "kesinlikle savunma amaçlı bir düzeye indirilmelidir. İki askeri müttefikin stratejik kavramlarında değişiklik yaparak savunmaya yönelmesinin zamanıdır. 'Avrupa apartmanında' her dairenin kendini hırsızlara karşı koruma hakkı bulunur, fakat bunu yaparken komşusunun malına zarar vermemelidir."

Benzer bir anlayışla ve aynı nedenlerle Sovyet lideri Sovyetler Birliği'nin 1986 şubatındaki Parti Kongresi'nde "kanayan yara" diye tanımladığı Afganistan'dan ivedilikle çekilmesi gerektiğinin de başından beri bilincindeydi. Beş ay sonra altı bin Sovyet askerinin geri çekileceğini duyurmasının ardından aynı yılın kasım ayında bunların yer değişikliği tamamlandı. 1988 mayısında Cenevre'de Afganistan ve Pakistan ile varılan anlaşma gereği Sovyet birlikleri Afganistan'dan ayrılmaya başladı: Kızıl Ordu'dan geriye kalan son askerlerin ülkeden ayrılma tarihi 15 Şubat 1989'du.[17]

Sovyet milliyetlerinin sorunu ele almaktan çok uzak kalan Afganistan serüveninin onu daha da kızıştırdığı artık apaçık belliydi. SSCB'nin yola gelmez ulusal azınlıklarla karşı karşıya kalmasının bir nedeni de kendi yapısından

16 1985 martında Çernenko'nun cenaze töreninde o güne hiçbir zaman Moskova'nın gözüne girmeyi başaramamış olan İtalyan Komünist Partisi Başkanı Alessandro Natta ile bir araya gelip görüşen Gorbaçov önemli bir adım atmıştı.

17 Amerikalıların Vietnam'da uğradıkları fiyaskonun gülünç denecek kadar uygun bir yansıması olarak Kâbil'deki kukla rejim –artık yurtdışından gelen silahlı destekten yoksun kalmıştı– 1992 yılında (uluslararası garantörlere rağmen) Taliban askerlerine teslim olmadan önce bir süre daha ağır aksak yönetimde kalmıştı.

kaynaklanıyordu: Çeşitli "uyruk" uluslara bölge ve cumhuriyet dağıtarak onları var eden Lenin ile halefleri olmuştu. Başka yerlerde yerine getirilen emperyalist uygulamaların yansıması olarak Moskova –elli yıl önce milliyet ve milliyetçilik kavramlarının hiç duyulmadığı– ulusal bir kent merkezi ya da "başkent" çevresine toplanmış kurumlarla aydın tabakasının ortaya çıkışını desteklemişti. Kafkasya'da ya da Orta Asya cumhuriyetlerinde görev yapan Komünist Parti Birinci Sekreterleri daha çok yerel düzeyde egemen etnik gruplardan seçilirdi. Derebeyliklerini güvence altına almak için bu adamların özellikle de merkezi bürokraside çatlamalar görülmeye başladıktan sonra kendilerini "kendi" insanlarıyla özdeşleştirmeleri doğaldı. Parti kendi çıkarlarını koruma çabası içindeki yerel idarecilerin merkezkaç çekimi altında çatırdıyordu.

Gorbaçov bu süreci pek iyi anlamamıştır sanki. 1987'de Parti'ye yönelik konuşmasında, "Yoldaşlar" diyordu, "bizim ülkemizde milliyet sorununun çözüldüğünü gerçekten söyleyebiliriz." Dediklerine kendi de inanmıyordu belki; fakat merkezi denetimi biraz gevşeterek, yıllardır varolan şikâyetlerin ele alınmasının (örneğin 1989'da Kırım Tatarlarının onlarca yıl Asya'da sürgün yaşadıktan sonra geri dönmelerine izin verilmesinin) yeterli geleceğine inandığı kesindi. Baltık Denizi'nden Okhotsk Denizi'ne kadar, çoğu *glasnost* sayesinde yüzeye çıkarabildiği, kinle beslenen yüzü aşkın etnik grubun barındığı kıta imparatorluğunda böyle düşünmenin ciddi bir yanlış olduğu görülecekti.

Sovyet imparatorluğunun en ücra köşelerinden gelen özerklik taleplerine Gorbaçov'un karşılık vermekte yetersiz kalmasına şaşmamalı. Yukarıda da gördüğümüz gibi Gorbaçov başından beri ne kadar alışılagelmişin dışında olursa olsun "reform yanlısı komünist" bir adamdı: Değişime ve yenilenmeye sıcak bakıyordu ama içinde büyüdüğü sistemin öz ilkelerine saldırmaya isteksizdi. Sovyetler Birliği ve başka ülkelerdeki kendi kuşağından pek çok kişi gibi iyileşmeye giden tek yolun Leninist "ilkelere" geri dönmekten geçtiğine içtenlikle inanmıştı. Asıl hatanın Leninist projenin ta kendisi olduğu gerçeğine çok geç olana kadar yabancı kalacaktı Sovyet lideri. Aleksandr Soljenitsin gibi anti-Leninist bir yazarın kitaplarının yurtiçinde yayımlanmasına ancak 1990 yılında izin vermişti.

Gorbaçov'un başlangıçtaki hedeflerinin altındaki ruh hali, *Pravda* gazetesinin Ekim 1986 sayısında belirtilen, resmi yetkililerin pop müziğe yönelik yeni takındıkları benzersiz hoşgörülü tutumu örnek olarak gösterilebilir: "Rock and roll müzik kulağa hoş geldiği, anlamlı olduğu ve iyi çalındığı sürece varolma hakkına sahiptir." Mihail Gorbaçov'un tam olarak istediği de buydu: Kulağa hoş gelen, anlamlı ve iyi sahnelenen Komünizm. Gerekli reformlar yapılacak, uygun

görülen özgürlükler tanınacak, fakat izinsiz bir şeyin yapılması söz konusu olmayacaktı. 1988 yılının şubat ayında bile hükümetin bağımsız yayınevleri ve matbaalar üzerindeki sıkı denetimi sürmekteydi.

Komünist reformcuların tuhaflıklarından biri de sistemlerinin bazı yönlerini hayalperestçe yenilemek için yola çıkarken, diğer yönlerini dokunmadan bırakmalarıydı: Merkezi planlama denetimlerini bırakmazken piyasaya yönelik teşvikler vermeleri ya da Parti'nin doğruluk tekelinden vazgeçmeden daha çok ifade özgürlüğü tanımaları. Oysa kısmi reform veya diğerlerinden ayrı olarak bir tek sektörde reform yapılması doğası gereği çelişkiliydi. "İdari çoğulculuk" ya da "sosyalist piyasa" daha başından başarısızlığa mahkûmdu. Parti'nin yetmiş yıllık mutlak iktidarında kendi içinde beslediği hastalıklı hücreler sökülüp alınırken Komünist Parti'nin "liderlik rolünü" sürdürebileceği düşüncesiyse, Gorbaçov'un siyasal toyluğunun göstergesiydi. Otoriter bir sistemde iktidar bölünemez, bir bölümünü kesmek er geç onun da sonunu getirir. Yaklaşık dört yüzyıl önce İskoç kökenli krallardan I. James, böyle konuları daha iyi kavramıştı: Piskoposlara yetki tanınmasına karşı çıkan İskoç kilisesinin yaşlılar meclisini kısaca, "Piskopos olmazsa, Kral da olmaz" diye terslemişti.

Gorbaçov ile onun denetimi altındaki devrim, sonunda kendi büyüttüğü çelişkilerin içinde boğuldu. İleride o günleri değerlendirirken pişmanlıkla, "Bütün *perestroyka* sürecini kendi amaçlarım çerçevesinde tutmayı başaramadığım gerçeği doğal olarak canımı sıkıyor" demişti. Ne ki amaçlarla çerçeve birbiriyle uyuşmuyordu. Sansür, denetim ve baskı gibi destekleyici unsurlar ortadan kalkar kalkmaz, Sovyet sisteminde bunların sonucunda oluşmuş her şey –planlı ekonomi, genel söylem, Parti tekeli– çöküvermişti.

Yenilenmiş ve etkili kılınmış bir komünizm amaçlayan Gorbaçov, hedefine ulaşamamış, onun işe yaramaz uzuvlarını kesmişti. Aslında tam olarak çuvallamıştı. Yine de başardıkları hayranlık uyandırıcıydı. SSCB'de sistem karşıtları ya da reform yanlıları için onları kendi başına harekete geçirebilecek herhangi bir bağımsız, hatta yarı-özerk bir kurum bulunmuyordu: Sovyet sistemi ancak içeriden ve tepeden birinin önayak olmasıyla dağıtılabilirdi. Değişimin birinci temel öğesini, sonra ötekini ve daha başkasını ortaya çıkaran Gorbaçov, içinde yükseldiği sistemin temelini sarmıştı. Bir Parti Genel Sekreteri'nin geniş yetkilerine sahip bir adam olarak Parti diktatörlüğünü içeriden boşaltmıştı.

Olağanüstü ve eşi görülmedik bir başarıydı bu. 1984 yılında Çernenko öldüğü zaman kimse bunun yaşanacağını aklına getirmezdi, zaten kimsenin aklına gelmemişti. Yakın danışmanlarının birinin gözünde Gorbaçov "sistemin

genetik hatasıydı[18]". Geriye dönük olarak onun yükselişinin zamanlamasının gizemli olduğu düşünülebilir: Sovyet sisteminin yalpaladığı bir sırada olup bitenleri anlamış ve imparatorluktan çıkış stratejisini layıkıyla arayan bir lider ortaya çıkmıştı. Vakti saati gelince olur mu? Belki. Mihail Gorbaçov'un öteki bürokratlara benzemediği ortadaydı.

Bununla birlikte ne yaptığını bilmediği de kesindi, bilseydi dehşete düşerdi. Ona karşı olanların zekâsı daha kıvraktı. Bir yanda Parti'nin aşırı kanadının Gorbaçov'dan nefret etmesi anlaşılabilirdi –13 Mart 1988 tarihli *Sovetskaya Rossiya* gazetesinde yayımlanan Leningradlı ilkokul öğretmeni Nina Andreyeva'nın öfkeli bir dille yeni reformların ülkeyi kaçınılmaz olarak kapitalizme geri götüreceği uyarısını yaptığı ünlü mektubu çoğu desteklemişti. Diğer yanda, Gorbaçov gözle görünür kararsızlığından giderek daha çok rahatsız olan radikal reformcuların kayıtsız şartsız desteğini asla kazanamamıştı. Gorbaçov'un zaaflarından biri de olayları denetim altında tutmak için her fırsatta kendini ortaya atması, yeni fikirlere kucak açıp sonra da Yakovlev ya da Boris Yeltsin gibi radikal reformcular ona daha da ileri gitmesi için baskı yapınca, Parti'deki muhafazakârların kollarına atılmasıydı. Böyle bocalamalar, Gorbaçov'un girişimlerinin mantığında diretmekte isteksiz görünmesi ve daha da ileriye gitmemekte ya da daha hızlı ilerlememekte direnmesi başlangıçtaki hayranlarının kendilerini yüzüstü bırakılmış hissetmelerine yol açmıştı.

Parti'nin iktidar tekelinden ve girişimciliğinden vazgeçmekle Gorbaçov bir ölçüde kendi söz hakkından da vazgeçmiş oluyordu. Bunun sonucunda da taktik ittifaklar kurmak ve başkalarının aşırı duruşları arasında dengeyi bulmak zorunda kalıyordu. Demokratik politikacılara rahatsızlık veren ama yabancı olmadıkları bir gereklilikti bu; fakat yetmiş yıllık diktatörlüğe alışkın bir ulusun gözünde böyle manevralar Gorbaçov'u zayıf gösteriyordu. 1989 yılının ilk aylarından başlamak üzere Sovyet Başkan kamuoyu anketlerinde hızla oy kaybediyordu. 1990 güzünde Gorbaçov'a destek verenlerin oranı yalnızca yüzde 21'di.

Demek ki Gorbaçov iktidardan düşmeden çok önce gönüllerden çıkarılmıştı. Ama bu yalnızca yurtiçinde geçerliydi, başka ülkelerde "Gorbi hayranlığı" almış başını gidiyordu. Sık yaptığı yurtdışı gezilerinde Batı Avrupalı politikacılar tarafından yere göğe sığdırılmaz, coşkulu kalabalıklarla alkışlanırdı. 1988'in sonunda Gorbaçov'un en ateşli hayranlarından biri olan Margaret Thatcher Soğuk Savaş'ın sona erdiğini ilan etti. Doğu Avrupa'dan bakıldığında bu sözler zamansız görünmüş olabilirdi; fakat Mihail Gorbaçov orada da çok popülerdi.

18 Andrei Grachev'den alıntının kaynağı Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1997), s. 88.

"Halk" demokrasilerinde Sovyet liderin yurtiçinde çektiği eziyetlere gereğince dikkat edilse de yurtdışındaki açıklamalarının, en başta da 7 Aralık 1988 günü Birleşmiş Milletler'de yaptığı, haberlerde geniş yer verilen konuşmasının yanında önemsiz kalıyordu. Gorbaçov Sovyetler'in Avrupa'daki konvansiyonel silahlarını tek taraflı azalttığını duyurduktan sonra izleyenlere, "Seçim özgürlüğü evrensel bir ilkedir. Hiçbir şey bunun dışında tutulmamalı" demişti. Buysa "Brejnev Doktrini'nin" bırakılmasından öte bir tutum, Moskova'nın kardeş devletlere kendi "sosyalizm" anlayışını dayatmak için zor kullanmayacağı anlamına geliyordu. Gorbaçov'un kabul ettiği –ve kabul ettiğini çok geçmeden anladığı– uydu devletlerin yurttaşlarının, sosyalist olsun ya da olmasın, artık kendi yollarına gitmekte özgür olduklarıydı. Doğu Avrupa yeniden tarihin eşiğine gelmişti.

Gorbaçov'un liderliğinde Sovyetler Birliği 1985 yılından itibaren müvekkil devletlerini doğrudan gözetim altında tutmaya kademeli olarak son verdi. Ancak giderek arayı açan bu uzaklaşmanın sonuçları belirsizliğini korudu. Halk demokrasileri hâlâ güçlerini yoğun baskıcı bürokrasiden alan otoriter parti komitelerinin yönetimindeydi. Güvenlik güçleri ve istihbarat birimleri Sovyetler Birliği'nin kendi güvenlik aygıtına sıkı sıkıya bağlı ve minnettar kalmış, yerel yetkililer olarak yarım-bağımsız faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Prag veya Varşova ya da Doğu Berlin'deki yöneticiler artık Moskova'nın kayıtsız şartsız desteğine bel bağlayamayacaklarını anlamaya başlamışlardı; ne onlar ne de uyruğundakiler biliyordu bunun ne anlama geldiğini.

Polonya'daki durum bu belirsizlikleri içermekteydi. Sıkıyönetimin ilanı bir yandan Komünist Parti'nin otoriter yönetimini yeniden ortaya koymuştu. Diğer yandan Dayanışma Hareketi'nin bastırılması ve liderlerinin susturulması ülkenin varolan sorunlardan kurtulmasını sağlamamıştı. Tam tersine, Polonya hâlâ borç içinde yüzüyordu, ama bu defa –baskıcı yönetimin uluslararası çevrelerce kınanması nedeniyle– yöneticiler kendilerini yurtdışından daha fazla borç almaktan bir türlü kurtaramıyorlardı. Polonya'daki yöneticiler 1970'lerde ele almaya çalıştıkları ikilemin aynısıyla karşı karşıya kalmışlardı ama şimdi seçenekleri daha da azdı.

Bu arada muhalefet engellenmiş olsa da tümüyle ortadan kalkmış değildi. Korsan yayıncılık devam ediyordu, dersler, tartışmalar, tiyatro gösterileri ve daha pek çok şey. Dayanışma yasaklanmış da olsa sanal varlığı kendini hissettiriyordu, özellikle en tanınmış sözcüsü Lech Wałesa 1982 kasımında gözaltın-

dan bırakıldıktan (ve ertesi yıl gıyabında Nobel Barış Ödülü'nü aldıktan) sonra. Kilise yeraltı ve yarı-resmi faaliyetlerine iyice karışmışken, rejim Papa'nın 1983 haziranında yapacağı iade-i ziyareti yasaklamayı göze alamazdı.

Siyasal polis baskıdan yanaydı: 1984'te meydana gelen dillere düşmüş bir olayda gözde radikal papaz Peder Jerzy Popiełuszko'yu kaçırıp öldürmeyi tezgâhlamıştı: *Pour décourager les autres*.[19] Fakat Jaruzelski ve pek çok çalışma arkadaşı böyle kışkırtmalarla çatışmaların artık işe yaramayacağını çoktan anlamıştı. Popiełuszko'nun cenazesine 350 bin kişi katıldı; muhalefete göz dağı vermekten çok uzak kalan bu olay Kilise'ye ve Dayanışma Hareketi'ne verilen, yasal ya da yasadışı, halk desteğini artırdı. 1980'lerin ortasında Polonya hızla söz dinlemez bir toplumla giderek çaresizleşen bir devlet arasında sıkışıyordu.

Parti liderliğinin (ister Varşova'da olsun, ister Moskova'da) sezgileri "reform" önerileri hazırlamaktan yanaydı. Artık devlet başkanı olan Jaruzelski 1986 yılında Adam Michnik ile Dayanışma Hareketi'nin diğer liderlerini cezaevinden çıkartmış ve yeni kurulan "Ekonomik Reform Bakanlığı" aracılığıyla 40 milyar dolara doğru koşan Polonya'nın ulusal borcuna yeni dış kaynak bulmak üzere başka hedeflerin yanında ılımlı ekonomik değişiklikler paketi hazırlamıştı.[20] Demokrasiye doğru tuhaf bir adım atan hükümet, 1987 yılında Polonya halkına ne tür bir ekonomik "reform" istediğini sordu: "Ekmek fiyatlarının yüzde 50, petrol fiyatlarının yüzde 100 artmasını mı isterlerdi yoksa petrol yüzde 60 artarken ekmek yüzde 100 mü artsındı?" Halkın yanıtı hiç de şaşırtıcı olmadı, ikisini de istemiyorlardı.

Sorulan soru –ve de bu soruyu yöneltme kararı– Polonya'nın komünist yöneticilerinin siyasal olduğu kadar ekonomik iflasını da pek güzel gözler önüne sermişti. Aslında Dayanışma Hareketi'nin de kısmen *rızasıyla* Polonya'nın IMF üyeliğinin gerçekleşmesi otoritelerin güvenilirliğinin kalmadığını gösterir. Yasaklanmış olmasına rağmen hareket yurtdışında varlığını sürdürmüştü; ayrıca IMF Başkanı'na 1985 eylülünde Polonya'nın üyeliğini kabul etmesini öneren Dayanışma Hareketi'nin Brüksel'deki bürosu olmuştu. Bir yandan da Jaruzelski'nin sağladığı bölük pörçük iyileşmelerin başarısızlığa mahkûm olduğunu, ülkenin sorunlarının ancak kapsamlı bir reform paketiyle çözülebileceğini şiddetle savunuyordu.[21]

1987 yılında Polonya'daki durumun en can alıcı yanı Parti ile organlarının düpedüz çaresizliğiydi. İktidar tekeline gözle görülür bir tehdit oluşturmaksızın

19 Ötekilere göz dağı vermek için. (ç.n.)

20 1986'da ABD bütün siyasal mahkûmların salıverilmesi ve genel af ilan edilmesi koşuluyla Polonya'nın IMF üyeliğine karşı vetosunu kaldırmıştı.

21 Bkz: Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (IMF + Oxford University Press, 1996), s. 567.

Polonya Birleşik İşçi Partisi konu dışına çıkıyordu. Michnik ile daha başka kimselerin on yıl önce ortaya attığı "karşı-toplum" kuramı yetki ve girişimciliğin *fiili* kaynağı olarak kendini göstermekteydi. 1986'dan sonra Polonya'daki muhalefet içinde yürütülen tartışmalar topluma muhalefetin rejime katılmayı hangi ölçüde ve nereye kadar kabul etmesi gerektiğini öğrettiği kadar özgür olmayı öğretmekte yetersiz kalmıştı.

Varşova Planlama ve İstatistik Okulu'nda Leszek Balcerowicz'in liderliğinde genç ekonomistlerinden oluşan bir grup, ne zamandır, merkezi planlamadan soyutlanmış bağımsız bir özel iş sektörü için kolları sıvamışlardı –diğer bir deyişle piyasa hazırlığındaydılar; bu gibi ve daha başka öneriler "gayri resmi" Polonyalılar arasında yoğun olarak tartışılmakta ve yurtdışında genişçe ele alınmaktaydı. Ne var ki siyasal "gerçekliğin" yol gösterici değerleri ile 1980-81 döneminin "kendini kısıtlayıcı" hedefleri hâlâ yürürlükteydi –bir tek Parti'nin aşırılık yanlısı üyelerinin ellerinde üstünlük kurmak için başvurulan çatışma ve şiddetten özenle ve başarıyla kaçınılıyordu. Konuşmak bir şeydi, "serüvene atılmak" ise bambaşka.

Tahmin edileceği üzere ekonomide yeni bir "reform" girişimi –ya da biraz daha gösterişsiz bir çabayla ülkenin takatini kesen borçları azaltma çabası– Parti'nin son düşüşünü hızlandırmaya yetti. 1987'de tüketici fiyatları yüzde 25 kadar artmıştı; 1988'de buna yüzde 60 artış daha eklendi. 1970, 1976 ve sonra da 1980 yıllarında yaşandığı gibi bu defa da keskin fiyat artışları bir dizi grevi kışkırtarak 1988 bahar ve yaz aylarında kitlesel iş durdurma ve işgal eylemlerine dönüştü. Geçmişte işgücü üzerinde herhangi bir yaptırımları olmayan komünist yetkililer ya zamları geri çeker ya da güç kullanırlardı –bazen de her ikisini birden yaparlardı. Bu defa önlerinde üçüncü bir seçenek daha vardı: İşçi liderlerine başvurup yardımlarını istemek. 1988 ağustosunda İçişleri Bakanı General Czesław Kiszczak sıradan bir yurttaş, resmen onaylanmamış bir örgütün resmen tanınmayan lideri Lech Wałesa'ya ülkedeki işçi protestolarına son vermek için görüşmek üzere bir araya gelmek istediğini bildirdi. Başlangıçta isteksiz davranan Wałesa sonunda kabul etti.

Wałesa grevci işçilerin desteğini almakta pek zorluk çekmedi. Dayanışma Hareketi'nin manevi otoritesi 1981'den beri enikonu gelişmişti fakat temelde sorunlar yerinde duruyordu: Ülkedeki enflasyon oranı yılda yüzde 1000'e yaklaşıyordu. Dayanışma ile hükümet arasında dört ay boyunca sürdürülen dağınık gayri resmi görüşmeler "reform" çağrılarını alevlendirmişti. Ne yapacağını bilemeyen yetkililer iyi niyet gösterilerinde bulunmak ve tehditler savurmak arasında kararsızlıkla bocalıyorlardı: bakanların yeri değiştiriliyor, pazarlıklar

inkâr ediliyor, ekonomik değişim vaat ediliyor, Gdańsk tersanesindeki işçiler tehdit ediliyordu. Halkın devlete duyduğu güvenden geriye ne kaldıysa o da tepetaklak olmuştu.

18 Aralık 1988 günü –Gorbaçov'un Birleşmiş Milletler'de yaptığı yeni ufuklar açan konuşmasıyla aynı günlere rastlaması ilginç olduğu kadar dikkat çekiciydi– Varşova'da hükümetle geniş kapsamlı pazarlıkları yürütmek üzere Dayanışma Hareketi "Yurttaşlar Komitesi" kuruldu. Seçenekleri giderek tükenen Jaruzelski sonunda kaçınılmaza razı gelerek pek de istekli olmayan Merkez Komite'yi görüşme masasına oturmaya ikna etti. 6 Şubat 1989 günü komünistler müzakere ortağı olarak Dayanışma Hareketi'ni resmen tanıdılar ve temsilciler "yuvarlak masaya" oturdu. Pazarlıklar 5 Nisan'a kadar sürdü. O gün (bu defa da Sovyetler'de yaşanan başka bir gelişmenin, Halk Delegeleri Kongresi'nin açık seçimle belirlenmesine karar verilmesinin ardından) bütün taraflar bağımsız işçi sendikalarının yasallaşması, geniş kapsamlı ekonomik yasalar çıkarılması ve hepsinden önemlisi yeni bir meclis seçilmesi konusunda anlaştılar.

İçeriği sonradan anlaşılan yuvarlak masa görüşmelerinde Polonya'da komünizmin feshedilmesi pazarlık konusu yapılmıştı, katılımcılardan hiç olmazsa bazıları için bu çoktandır apaçık belliydi. Yine de sona doğru bu kadar *hızlı* yol alınacağını kimse tahmin etmiyordu. 4 Haziran'da yapılacak seçimler bir yandan gerçek tercihlerin görülmedik ölçüde yansımasına olanak tanırken, Komünist çoğunluğu kesinleştirmek amacıyla düzenlenmişti: Ulusal Senato'da tam anlamıyla açık oylama yapılıyordu, fakat Sejm (Parlamenter Meclis) seçimlerinde sandalye sayısının yarısı resmi (diğer bir deyişle komünist) adaylara ayrılmıştı. Üstelik hükümet bu kadar erken bir tarihte seçime giderek muhalefetin düzensizliğinden ve deneyimsizliğinden çıkar umuyordu.

Alınan sonuç herkes için şok oldu. Adam Michnik'in hazırlıksız çıkardığı günlük "Seçim Gazetesi'nin" (*Gazeta Wyborzca*) de desteğini alan Dayanışma Hareketi Senato'daki sandalyelerin yüzde 99'unu ve Sejm'de yarışmaya açık bırakılan bütün sandalyeleri kazanmıştı. Bu arada komünistlere "ayrılan" sandalyeler için yarışan adaylardan yalnızca ikisi oraya oturmaya hak kazanmak için gereken yüzde 50 oyu almayı başardı. Tam anlamıyla bozguna uğrayan ve görülmedik ölçüde küçük düşen Polonya'nın Komünist liderlerinin önündeki seçenek ya seçimleri yok sayıp bir kez daha sıkıyönetim ilan etmek ya da yenilgiyi kabul ederek iktidardan çekilmekti.

Böyle bakıldığında hangi seçeneğin benimseneceği açıktı. Jaruzelski ile yaptığı özel telefon konuşmasında Gorbaçov seçimlerin geçerli sayılması gerek-

tiğini vurgulamıştı. Jaruzelski'nin vaziyeti kurtarmak için ilk aklına gelen Dayanışma Hareketi'ni koalisyon hükümetine katılmaya çağırmak oldu, fakat reddedildi. Onun yerine, kendi başbakan adaylarını belirlemek üzere komünistlerin haftalarca süren pazarlıklar ve boşa giden çabalarının ardından Parti liderliği kaçınılmaza boyun eğdi ve 12 Eylül 1989 tarihinde Tadeusz Mazowiecki'nin savaş sonrası Polonyası'nın komünist olmayan ilk başbakanı olmasını kabul etti (öte yandan belli kilit bakanlıkların denetimi komünistlerin elinde kalmıştı).

Bu arada açıkgöz bir siyasal adım atan Dayanışma Hareketi'nin parlamentodaki grubu "ılımlı" komünistleri yaklaşan geçiş sürecine dahil etmek ve sıkıntıları hafifletmek amacıyla eşzamanlı olarak Jaruzelski'nin Devlet Başkanı olmasını oylamaya koymuştu. Ertesi ay Mazowiecki hükümeti "piyasa ekonomisi" kurma planlarını kamuoyuna duyurarak "Balcerowicz Planı" adı verilen ve 28 Aralık günü Sejm tarafından onaylanan istikrar programını açıkladı. Bir gün sonra Polonya Komünist Partisi'nin "liderlik rolü" ülkenin anayasasından resmen çıkarıldı. Dört hafta içerisinde 27 Ocak 1990 günü Parti kendini dağıtmıştı.

Komünist Polonya'nın telaş içinde geçen son ayları ondan önce yaşanan uzun ve epey yavaş gelişmeleri görmemize engel olmasın. 1989 sahnesinde rol alan oyuncuların çoğu –Jaruzelski, Kiszczak, Wałesa, Michnik, Mazowiecki– zaten yıllardır sahnedeydiler. Ülke 1981 yılında göreceli özgürlüğün kısa süreliğine yeşerdiği bir ortamdan sıkıyönetime geçmiş, onun arkasından gelen baskıcı-yarı hoşgörülü-kararsız-uzun süreli temizlik döneminde, on yıl önce yaşanan ekonomik krizin yeniden ortaya çıkmasıyla son kez çözülmüştü. Katolik Kilisesi'nin onca gücüne, Dayanışma Hareketi'nin ülke çapındaki popülerliğine ve Polonya halkının komünist yöneticilerine duyduğu kalıcı nefrete rağmen, Komünistlerin iktidarı öyle uzun süre ayakta kalabilmişti ki nihai düşüşü şaşkınlık uyandırdı. Onunla vedalaşmak biraz zaman almıştı.

Polonya'da sıkıyönetimle onun doğurduğu sarsıntı Parti'nin sınırlarını ve yetersizliklerini günışığına çıkarmıştı; bununla birlikte baskılar her ne kadar muhalefeti güçlendirse de ihtiyatlı davranmaya zorluyordu. İhtiyatlı davranmanın benzer ölçülerde öne çıktığı Macaristan'daysa bunu gerektiren koşullar bambaşkaydı. Yirmi yıllık belirsiz hoşgörü dönemi resmen göz yumulan fikir ayrılıklarının kesin sınırlarını anlaşılmaz hale getirmişti. Macaristan ne de olsa Hilton'ın 1976 yılının aralık ayında Demirperde gerisinde ilk otelini açtığı; Billy Graham'in 80'lerde bir değil tam *üç* kez gezmeye geldiği; ayrıca on yıl içinde iki ABD Dışişleri Bakanı ve Başkan Yardımcısı George Bush tarafından ziyaret edi-

len (ve gözle görülür ölçüde el üstünde tutulan) bir komünist devlet olma özelliğini taşıyordu. 1988 yılında Komünist Macaristan'ın "iyi" bir imajı vardı.

Biraz da bu nedenle Parti yönetimine yönelik muhalefetin su yüzüne çıkması uzun bir zaman aldı. İkiyüzlülük ve dolap çevirme, özellikle 1956'yı ve János Kádár'ın yönettiği Macaristan'da yaşam koşullarının tekdüze bile olsa katlanılabilir olduğunu hatırlayan herkesin gözünde yiğitlik göstergesiydi. Aslında, önceki bölümde de gördüğümüz gibi resmi ekonomi çeşitli reformlara ve "Yeni Ekonomik Mekanizmalara" rağmen Polonya'dakinden daha iyi durumda değildi. "Kara" ya da paralel ekonominin pek çok kişiye Macaristan'ın komşularında yaşayanlardan biraz da yüksek yaşam standardı sağladığına kuşku yoktu. Fakat Macar istatistikçilerinin yaptığı araştırma, ülkede gelir, sağlık, konut alanında önemli ölçüde eşitsizlik olduğunu; toplumsal hareketlilik ve sosyal yardımların Batı'nın çok gerisinde kaldığını; uzun çalışma saatlerinin (iki, hatta üç işte çalışanların sayısı hiç de az değildi), alkol bağımlılığının ve akıl hastalıklarının, Doğu Avrupa'nın en yüksek intihar oranıyla birlikte nüfusu tedirgin ettiğini gözler önüne sermişti.

Öyleyse huzursuz olmak için neden çoktu. Ancak örgütlü bir *siyasal* muhalefet yoktu. 1980'lerde bazı bağımsız kuruluşlar kendilerini göstermişse de çoğunun ilgi alanı çevresel sorunlarla ya da Romanya'daki Macar azınlığa yönelik kötü davranışları protesto etmekle sınırlı kalmıştı –Komünistlerin sessiz duygudaşlığına güvenebilecekleri bir konuydu bu (dolayısıyla 1987 eylülünde toplanan kararlı, milliyetçi Macar Demokratik Forumu'nun resmi hoşgörüsünü açıklar). Macaristan "sosyalist cumhuriyet" olarak kalmıştı (1972'de yeniden gözden geçirilen anayasadaki resmi tanımı böyleydi). İktidar partisi içerisinde görüş ayrılığı ve eleştiri büyük ölçüde sınırlanmış olmakla birlikte Haziran 1985 seçimlerinde ilk defa çoklu adaylıklara ve resmen onaylanmayan birkaç bağımsızın seçimlere katılmasına izin verildi. Ama ciddi sorunlar 1988'e dek baş göstermeyecekti.

Macaristan'da değişimin itici gücü "reformcu" –Gorbaçov'un SBKP'nde yürürlüğe koyduğu değişiklikleri desteklediklerini gizlemeyen– genç komünistlerin kendi partilerinin yaşlanan liderlerinin katılığına duydukları öfkeydi. 1988 mayısında bu amaçla toplanan özel bir Komünist Konferans'ta 76 yaşındaki Kádár'ı liderlikten uzaklaştırmayı sonunda başardılar ve yerine Başbakan Károly Grósz'u getirdiler. Parti içinde yapılan bu darbenin kesinlikle yararlı sonuçları "piyasa güçlerini" desteklemeyi hedefleyen kemer sıkma programıyla sınırlı kaldı.

János Kádár 1956 devriminden beri Macaristan'ı yönetmiş, baskı altında tutulmasına önemli katkıda bulunmuştu. Yurtdışında olumlu sayılabilecek ima-

jına rağmen Macarların gözünde "gulaş Komünizmi'nin" merkezinde resmi bir yalanı, Macar reform hareketinin "karşı devrimden" başka bir şey olmadığını temsil ediyordu. Kádár aynı zamanda otuz yıl önce Imre Nagy'nin kaçırılması, gizlice yargılanması, hatta gizlice idam edilmesi ve gömülmesini içeren olayları çevreleyen sessizliğin canlı örneğiydi.[22] Dolayısıyla Kádár'ın görevden alınması Macar halkının yaşamında bazı taşların oynadığını gösteriyor gibiydi –onun arkasından göreve gelenlerin muhalif genç komünistlerle başka grupların Fidesz'i (Genç Demokratlar) kurmalarına izin vermeleri, derken 1988 kasımında bağımsız siyasal partilerin ortaya çıkmasına göz yummaları da bu izlenimi doğrulayacaktı.

1989 yılının ilk aylarında komünist yasama kurulu toplantı özgürlüğünü kabul eden bir dizi önlemi kabul etti; çok partili sisteme "geçiş" sürecini resmen onayladı; nisan ayında Parti içinde "demokratik merkeziyetçiliği" resmi olarak kaldırdı. Bunlardan daha da önemlisi Macaristan'ın komünist yöneticileri –Parti'nin geçmişinden arınmadıkça ülke denetimini elinde tutmayı beklemesinin olanaksız olduğunu söze dökmeden kabul ederek– Imre Nagy'nin sızlayan kemiklerini mezarından çıkararak yeniden gömmeyi düşündüklerini açıkladılar. Aynı sıralarda Imre Pozsgay ile Macaristan Politbürosu'ndaki başka reform yanlıları 1956 olaylarını soruşturacak ve onları resmi bir ağızla tanımlayacak bir araştırma komisyonu kurulması konusunda çalışma arkadaşlarını ikna etmişlerdi: O olaylar artık "karşı devrim" değil, resmen "ülkeyi gözden düşürmüş oligarşik bir yönetime karşı halk ayaklanması" olarak görülüyordu.

16 Haziran 1989 günü ölümünün otuz birinci yıldönümünde Imre Nagy ile dört arkadaşının kemikleri ulusal kahramanlara yakışır bir törenle yeniden gömüldü. Yaklaşık 300 bin Macar yollara dizilmiş, milyonlarcası da televizyondan naklen seyretmişti. Mezar başında konuşma yapanlar arasında Genç Demokratların genç lideri Viktor Orbán, Nagy'nin yeniden gömülme töreninde hazır bulunan komünistlerden bazılarının daha birkaç yıl önce şimdi övgüler düzdükleri devrime kara çalanlarla aynı kişiler olduğunu dile getirmeden edemedi.

Doğruydu söylediği. Macarların komünizmden ayrılmalarına bizzat komünistlerin önayak olması tuhaftı –ancak muhalefet partileriyle haziran ayında başlayan yuvarlak masa görüşmeleri bilinçli olarak Polonya'yı örnek alıyordu. Bu durum Nagy'nin idamı gibi mezarından çıkarılmasına da komünizmin onlarca kurbanına önemsiz Parti içi bir sorun gibi bakan anti-komünist Macarlar

22 Resmi olarak Nagy'nin mezarının nerede olduğu otuz yıl boyunca gizli kalmıştı; aslında Budapeşte Belediye Mezarlığı'nın bilinmeyen ve işaretsiz bir köşesinde yattığı herkesçe biliniyordu.

arasında kuşku uyandırmıştı. Ne var ki Nagy'nin yeniden gömülmesini küçümsemek yanlış olur. Yenilginin kabulü, Parti ve liderliğinin bir yalanı yaşattığının, öğrettiğinin ve koruduğunun itirafı demekti.

Üç hafta sonra János Kádár ölünce –tam da Macar Yüksek Mahkemesi'nin Nagy'nin itibarını geri verdiğini açıkladığı gün– Macar Komünizmi de onunla birlikte can verdi. Geriye bir tek ölümüyle ilgili formalitelerin yerine getirilmesi kalmıştı. Parti'nin "liderlik rolü" sona erdi; çok partili seçimler için belirlenen takvim gelecek mart ayıydı; 7 Ekim günü komünistler –Macar Sosyalist İşçi Partisi– adlarını değiştirerek Macar Sosyalist Partisi oldu. 23 Ekim'de çoğunluğu hâlâ eski Parti rejiminde seçilmiş komünistlerden oluşan parlamento ülkenin adının Macaristan Cumhuriyeti olarak değiştirilmesi yönünde oy kullandı.

Macarların 1989 "devrimi" iki ayırt edici özelliğe sahipti. İlki, daha önce de gördüğümüz gibi komünist rejimden gerçek çok partili sisteme geçmeye tümüyle kendi karar veren tek komünist rejimdi. İkinci önemli nokta da Polonya, daha sonra da Çekoslovakya ve başka ülkelerde 1989 olayları büyük ölçüde kendine dönüktü; oysa Macaristan'daki geçiş süreci bir başka komünist rejimin, Doğu Almanya'nın çözülmesinde can alıcı rol oynadı.

Yabancı gözlemciler açısından Alman Demokratik Cumhuriyeti komünist rejimler arasında en az savunmasız olandı, buradaki rejimin düşmesine hiçbir Sovyet liderinin izin vermeyeceği genel varsayımı değildi bunun tek nedeni. DAC'nin başta şehirleri olmak üzere fiziksel çevresi çirkin ve kırık dökük görünüyor olabilirdi; güvenlik gücü Stasi her an her yerde kendini hissettirirdi; Berlin'deki Duvar manevi ve estetik açıdan yüz karasıydı. Fakat Doğu Alman ekonomisinin sosyalist komşularına göre daha iyi durumda olduğuna inanılırdı. Parti Birinci Sekreteri Erich Honecker 1989 ekiminde ülkenin kırkıncı yıldönümüne denk gelen kutlamalarda DAC'nin ekonomik üstünlüğünün dünyadaki ilk on arasında yer aldığıyla övündüğü zaman, konuğu Mihail Gorbaçov'un duyulacak bir sesle öksürdüğü dikkatlerden kaçmamıştı; hiçbir şey olmasa bile rejim imalat ve taklit yazılımlar ihracatında başarılıydı: batılı gözlemcilerin çoğu Honecker'in dediklerini ciddiye almıştı.

DAC'nin en ateşli hayranları Federal Cumhuriyet'te bulunuyordu. *Ostpolitik* yaklaşımının gerginlikleri yatıştırmada, Almanya'nın iki yakası arasında insanların iletişimiyle ekonomik ilişkileri kolaylaştırmada gözle görülür başarısı siyasal çevrelerin tümünde bu sürecin sonsuza dek uzayacağı umutlarının yeşermesine yol açmıştı. Kamuoyunda tanınmış Batı Almanlar yalnızca DAC'nin

siyasal seçkinlerini hayal kurmaya özendirmekle kalmıyor, kendilerini de kandırıyorlardı. *Ostpolitik* yaklaşımının doğudaki gerilimleri azaltıcı etkisi olduğunu yineleye yineleye sonunda kendilerini buna inandırmışlardı.

"Barış", "istikrar" ve "düzen" konularıyla haşır neşir olan Batı Almanların çoğu böylelikle ortak iş yaptıkları Doğu Alman politikacılarının görüşlerini paylaşır olmuşlardı. Önde gelen Sosyal Demokratlardan Egon Bahr 1982 yılı ocak ayında (Polonya'da sıkıyönetim ilan edilmesinin hemen ardından) Almanların barışı kurtarmak adına ulusal birlikten feragat ettiklerini, Polonyalıların da aynı "yüksek öncelik" adına *kendi* özgürlük haklarından feragat edeceklerini açıklamıştı. Beş yıl sonra "Mitteleuropa[23]" konulu, Sosyal Demokrat Parti tarafından düzenlenen bir sempozyumda konuşan söz sahibi yazar Peter Bender, "Ülkeler arasındaki gerginliklerin yumuşatılmasını isteme konusunda Belgrad ve Stockholm ile olduğu kadar *Varşova ve Doğu Berlin ile* [vurgu bu yazara aittir] olan ortak yanımız Paris ve Londra ile olduğundan daha çoktur" diyordu.

İleriki yıllarda SPD'nin liderleri birkaç kez Batı'yı ziyaret eden üst düzey Doğu Almanlara gizli ve kesinlikle uzlaşmacı demeçler vermişlerdi. 1987'de Björn Engholm DAC'nin iç politikalarını "tarihsel" diye göklere çıkarırken, meslektaşı Oskar Lafontaine, ertesi yıl, Doğu Alman muhaliflerini destekleyen Batı Almanların susturulacağına söz veriyordu. "Sosyal Demokratlar" diyordu, muhataplarına, "bu güçlerin yükselmesi anlamına gelecek her şeyden kaçınmalıdır." DAC Politbürosu'na gönderilen Ekim 1984 tarihli Sovyet raporunda şu sözlere yer verilmişti: "Daha önce SPD temsilcilerine tarafımızdan iletilmiş olan pek çok tartışma konusu şimdi onlar tarafından devralınmıştır."[24]

Batı Alman Sosyal Demokratlarının hayalleri belki anlaşılabilirdi. Ama Hıristiyan Demokratların çoğu da aynı coşkuyla benzer hayallere kapılmışlardı. Batı Alman Şansölyesi Helmut Kohl 1982 yılından beri DAC ile en az rakipleri kadar iyi ilişkiler geliştirmek arzusundaydı. 1984 şubatında Yuri Andropov'un Moskova'daki cenaze töreninde –ertesi yıl da Çernenko'nun cenazesinde– Erich Honecker ile bir araya gelip görüşme yaptı. Kültürel alışveriş ve iki Almanya arasındaki sınıra döşenmiş mayınların çıkarılması için anlaştılar. 1987 eylülünde Honecker, Federal Cumhuriyet'i ziyaret eden ilk Doğu Alman lider sıfatını kazandı. Bu arada Batı Almanların DAC'ye mali desteği son hızıyla sürüyordu (ancak Doğu Almanya'da oluşmaya başlayan iç muhalefete destek verilmiyordu).

Batı Almanların desteğiyle kasasını dolduran, Moskova'nın desteğini çantada keklik bilen ve başına bela olan muhalifleri Batı'ya ihraç etmekte kendini

23 Orta Avrupa (ç.n.)
24 Bu gönderme için Timothy Garton Ash'e teşekkür ederim.

özgür hisseden Doğu Alman rejimi bu yolla varlığını sonsuza dek sürdürebilirdi. Değişime karşı bağışıklığı olduğu belliydi: 1987 haziranında Duvar aleyhinde gösteri yapan ve uzaktan Gorbaçov'a alkış tutanlar hızla dağıtılmışlardı. 1988 yılının ocak ayında hükümet Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht'in 1919 yılında katledilmelerini anmak üzere ellerinde Luxemburg'un sözleri, "Özgürlük aynı zamanda farklı düşünenlerin de özgürlüğüdür" yazılı pankartlarla toplanan yüzü aşkın göstericiyi hapse atıp sınır dışı etmekten çekinmemişti. 1988 eylülünde Honecker Moskova ziyareti sırasında Gorbaçov'un *perestroyka* çabalarını açıkça övdü –oysa yurda döndüğünde bunun uygulamaya konulmaması için elinden gelen çabayı esirgemeyecekti.[25]

O sıralarda Moskova, Varşova ve Budapeşte'de yaşanmakta olan benzersiz gelişmelere rağmen, Doğu Alman komünistleri 1950'lerden kalma alışkanlıkla hileyle oy toplamaya devam ediyorlardı. 1989 mayısında DAC'deki yerel seçimlerin resmi sonuçları –hükümetin adayları yüzde 98,85 oy almıştı– öyle beceriksizce uydurulmuştu ki papazlardan, çevreci gruplardan, hatta iktidar partisi içinden aynı fikirde olmayan kimselerin protestolarına yol açmıştı. Politbüro onları ısrarla kulak arkası ediyordu. Ama Doğu Almanların ilk defa başka bir seçeneği vardı. Artık ne statükoyu, ne tutuklanma riskini ne de tehlikelerle dolu Batı'ya kaçış deneyimini kabul etmek zorundaydılar. 2 Mayıs 1989 günü Macaristan içerisinde seyahat ve ifade denetimlerinin gevşetildiği sırada Budapeşte'deki yetkililer ülkenin batısında resmen kapalı tutulan sınıra çekilmiş elektrikli telleri kaldırmışlardı.

Doğu Almanlar Macaristan'a akın ediyordu. 1 Temmuz 1989 günü 25 bin Doğu Alman "tatil" yapmak üzere oraya gitmişti. Arkalarından binlercesi daha geliyordu, çoğu Prag ve Budapeşte'deki Batı Alman büyükelçiliklerinin yolunu tutarak geçici sığınma hakkı arıyordu. Kimi, sınır muhafızlarınca durdurulmadan, kapalı tutulan Avusturya-Macaristan sınırından geçmeyi başarsa da çoğunluk Macaristan'da kalmıştı. Eylülün başlarında Macaristan'da bekleyen DAC yurttaşlarının sayısı 60 bindi. Macar televizyonunda 10 Eylül günü yayınlanan bir haber programına katılan Macaristan Dışişleri Bakanı Gyula Horn'a, bu insanlardan bazıları batıya doğru yürüyüşe geçerse hükümetinin tepkisinin ne olacağı sorulduğunda verdiği yanıt, "Hiç sorun çıkarmadan onların geçmesine izin veririz, kanımca Avusturyalılar da onları kabul edecektir" olmuştu. Batı'ya açılan kapılar resmen açıktı: Yetmiş iki saat içinde o kapıya koşan Doğu Alman sayısı 22 bini buldu.

25 Anlaşıldığı kadarıyla Honecker haklı nedenlerle Gorbaçov'un kalıcı olmadığını ve görmezlikten gelinmesinde bir sakınca olmadığını hesaplıyordu.

Doğu Alman yetkililer hiddetle protesto ediyorlardı, Macarların tutumu komünist hükümetler arasında uzun zamandır yürürlükte olan kendi topraklarının kardeş komşu ülkelerden kaçış yolu olarak kullanılmasına izin verilmeyeceği yönünde yapılan anlaşmanın çiğnenmesi anlamına geliyordu. Fakat Budapeşte'deki yetkililer ısrarla Helsinki Nihai Senedi'ne imza attıklarını belirtiyorlardı. Halk da sözlerine güveniyordu. On binlerce yurttaşın ülkeden yeni bir çıkış yolu aradığı sonraki üç hafta boyunca DAC yetkilileri tam bir halkla ilişkiler felaketi yaşadı.

Olayları denetim altına alma çabasıyla DAC yöneticileri Prag ve Varşova'daki Doğu Alman sığınmacılara, kapalı bir trenle güven içinde ülkelerine ve Batı Almanya'ya dönmelerini önerdi. Ancak bu öneri rejimi daha da küçük düşürmeye yaradı: Tren DAC topraklarından geçerken on binler toplanmış trendekileri imrenerek alkışlıyordu. Kısa bir süre Dresden'de duran trene yaklaşık beş bin kişi binmeye kalkışmıştı; güvenlik güçleri onları copla durdurmaya kalkınca dünya basını ve televizyonlarının önünde iş çığırından çıktı.

Rejimin sancıları muhalifleri yüreklendirmişti. Macaristan'ın sınırlarını açtığı günün ertesinde Doğu Berlin'deki bir grup Neues Forum ("Yeni Forum") adında Doğu Alman muhalif hareketini başlattı, birkaç gün sonra bir başka yurttaş hareketi olan "Şimdi Demokrasi" onları izledi; her iki grup da DAC'nin "yeniden yapılanma" yoluna gitmesi için baskı yapıyordu. 2 Ekim Pazartesi günü Leipzig'de toplanan 10 bin kişi Honecker rejiminin kendi içinde reform yapmayı reddetmesini öfkeyle protesto etti. 1953 yılında bastırılan Berlin ayaklanmasından beri Doğu Almanya'daki en büyük kitle gösterisiydi. 77 yaşındaki ihtiyar Honecker sessiz kaldı. Eylül ayında, göç etmek isteyen Doğu Almanların "sosyalizmin temel ilkelerini ve temel değerlerini reddetmeleri için baştan çıkarıldıklarını, vaatlerle ve tehditlerle kandırıldıklarını" belirten bir açıklama yaptı. Giderek kaygıları artan kendinden daha genç –karşı karşıya oldukları sorunların boyutunu daha fazla görmezlikten gelemeyen– meslektaşlarının gözünde liderleri çaresizlik içinde olduğu yerde donakalmış görünüyordu. 7 Ekim'de DAC'nin kırkıncı kuruluş yıldönümünü kutlamak üzere Mihail Gorbaçov geldi ve yaptığı konuşmada donuk yüzlü ev sahibine "Hayat geç kalanları cezalandırır" uyarısında bulundu. Boşunaydı: Honecker bulunduğu koşullardan hiç de şikâyetçi değildi.

Yurtdışındaki gelişmeler bir yana Sovyet liderin ziyaretinden cesaret alan Leipzig'deki ve başka şehirlerdeki göstericiler belli aralıklarla protestolar düzenlemeye ve değişim "nöbetleri" tutmaya başladılar. Artık düzenli yapılan Leipzig'deki Pazartesi toplantılarına Gorbaçov'un konuşma yaptığı haftanın er-

tesinde 90 bin kişi katılmış, kalabalık, "Biz halkız!" diye bağırıyor, "Gorbi'den" yardım istiyordu. Ondan sonraki hafta kalabalık daha da çoğaldı; giderek telaşa kapılan Honecker bundan sonra yapılacak karşıt gösterileri güç kullanarak dağıtmaktan söz ediyordu.

Açıkça karşı koyma fikri sonunda Honecker'in Parti içindeki muhaliflerinin kafasına yatmıştır. 18 Ekim'de çalışma arkadaşlarından bazıları Egon Krenze'nin önderliğinde bir darbe düzenleyerek ihtiyarı 18 yıl sonra iktidardan alaşağı ederler.[26] Krenze ilk olarak Moskova'nın yolunu tutarak Mihail Gorbaçov'u desteklediğini (ve ondan destek beklediğini) dile getirdi. Berlin'e döndüğünde Doğu Almanya da ihtiyatlı bir *perestroyka* hazırlıklarına girişti. Ama artık çok geçti. Son Leipzig gösterisinde yaklaşık 300 bin kişi değişim için bastırmak üzere toplanmıştı; 4 Kasım günü yarım milyon Doğu Alman Berlin'de bir araya gelerek derhal reform istediklerini bildirdiler. Aynı gün Çekoslovakya sınırını açtı. Kırk sekiz saat içinde oradan geçenlerin sayısı 30 bini bulmuştu.

Yetkililer bu kez düpedüz panik halindeydi. 5 Kasım'da DAC hükümeti çekinerek seyahat özgürlüğünü biraz gevşeten yasa taslağını oyladı, ancak muhalifler bunu yeterli bulmadılar. Politbüro'nun ardından Doğu Alman kabinesi de istifa etti. Ertesi akşam –hem Kayzer'in tahtını bıraktığı günün hem de *Kristallnacht*[27] olayının yıldönümü olan 9 Kasım'da– Krenze ile arkadaşları kaçışı engellemek adına yeni bir seyahat yasası çıkardılar. Alman televizyonu ve radyosundan naklen yayınlanan basın toplantısında Günter Schbowski derhal yürürlüğe konacak yeni koşullara göre önceden bildirilmeksizin yurtdışına çıkmaya ve Batı Almanya sınırından transit geçiş yapılmasına izin verildiğini duyurdu. Diğer bir deyişle Duvar açılmıştı.

Daha yayın sona ermeden Doğu Berlin halkı sokaklara çıkmış, sınıra doğru ilerliyordu. Birkaç saat içinde elli bin kişi Batı Berlin'e akın etmişti: Kimi sonsuza dek kalmak, kimi şöyle bir bakmak için. Sabahleyin dünya değişivermişti. Herkesin görebildiği gibi Duvar'da bir daha kapanmayacak bir gedik açılmıştı. Dört hafta sonra Doğu-Batı sınırını ayıran Brandenburg Kapısı yeniden açıldı; 1989 Noel tatilinde 2,4 milyon Doğu Alman (ülke nüfusunun altıda biri) Batı'yı gezmeye gitti. DAC yöneticilerinin niyeti bu *değildi* elbet. Schabowski daha sonra

26 Gorbaçov'un ziyaretinden üç gün sonra Honecker ülkeyi gezmeye gelen Çinli bir lideri kabul etmiş ve DAC'deki huzursuzluğu Çin'de "karşı devrim" sırasında yaşanan gelişmelere benzetmişti. Göründüğü kadarıyla Tiananmen Meydanı katliamını yeniden canlandırmayı düşünmektedir, çalışma arkadaşlarının onu görevden alma kararı vermelerinin nedenlerinden biridir bu.

27 1938 yılında Almanya'da Yahudilere karşı yapılan ilk katliamda Yahudilere ait dükkânların ve sinagogların camlarının kırılması yüzünden bu adı almıştır. (ç.n.)

Duvar'ı açmakla DAC'nin sonunu getireceklerini akıllarına bile getirmediklerini söyleyecekti, –tam tersine onlar bu yolla "istikrar" sağlamayı ummuşlardı.

Çekinerek sınırı açma kararı alan DAC liderleri yalnızca emniyet supabını açmak, belki halk tarafından beğenilmek, hepsinden önce de "reform" programı hazırlamak üzere zaman kazanmak istemişlerdi. Duvar hangi gerekçelerle dikildiyse ve bir önceki kuşaklar için hangi nedenlerle kapatıldıysa, yine aynı gerekçelerle açılmıştı: Demografik kan kaybına son vermek. 1961'de umutsuz girişim başarılı olmuştu; 1989'da da bir bakıma işe yaradı –geri döndüklerinde hapse atılmayacakları konusunda güvence verilince daimi olarak Batı Berlin'de kalan ya da Batı Almanya'ya göç eden Doğu Almanların sayısı şaşılacak kadar azdı. Fakat bu güvencenin bedeli yalnızca rejimi yıkmakla kalmayacaktı.

Duvar'ın yıkılmasının getirdiği çalkantılı ortamda SED[28] can çekişen Komünist Parti'nin son sancılarında kıvranıyordu. 1 Aralık'ta Volkskammer (DAC Parlamentosu) 420 oyla (yalnızca beş kişi katılmamıştı) devletin "işçi sınıfı ile onun Marksist-Leninist partisi tarafından yönetildiği" maddesini DAC anayasasından çıkardı. Dört gün sonra Politbüro bir kez daha istifa etti; yeni lider –Gregor Gysi– seçildi; partinin adı Demokratik Sosyalizm Partisi olarak değiştirildi. Aralarında Honecker ile Krenze'nin de bulunduğu eski komünist liderler partiden ihraç edilmiş; (çoğunluğun gözünde muhalefet olarak görülen) Yeni Forum'un temsilcileriyle yuvarlak masa toplantıları (yeniden) başlatılmış, serbest seçimler için takvim belirlenmişti.

Öte yandan Dresden Partisi'nin başkanı Hans Modrow'un başkanlığındaki en yeni (ve son) kurulan DAC hükümeti daha "Parti icra programı" hazırlayamadan, icraatları ve niyetleri tümüyle gündem dışına itilmişti. Ne de olsa Doğu Almanların önünde Sovyet uyruğu altındaki diğer uluslarda olmayan –ne "Batı Çekoslovakya" ne de "Batı Polonya" vardı– bir seçenek bulunmaktaydı ve bundan vazgeçmeyi düşünmüyorlardı. Kurallar değişiyordu: 1989 ekiminde Leipzig göstericileri "Wir sind das Volk" –Biz halkız– diye slogan atıyorlardı. 1990 yılının ocak ayına gelindiğinde aynı kalabalıkların sloganı kurnazca değiştirilmişti: "Wir sind *ein* Volk" –"Biz tek halkız".

Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi Alman Komünizmi'nin ölmesi Alman devletinin ölümünü gerektirdiğinden –Ocak 1990'da hedef yalnızca sosyalizmden *çıkmak* değil (artık "reform" yapmak hiç değil), Batı Almanya'ya *girmek* olmuştu– geriye dönük olarak DAC'yi 1989 sonbaharında çökerten kalabalıkların umutlarının doğru yorumunun ne olduğu açık değildir. Ama açıkça görülen ne Parti (Macaristan'daki gibi) ne de muhalefet (Polonya'daki gibi)

28 Sosyalist Birlik Partisi (ç.n.)

olayların akışında etkili olduklarını iddia edebilirler. Parti'nin içine düştüğü durumu kavramakta geç kaldığını görmüştük ama aydın muhaliflerin de onlardan geri kalır yanı yoktu.

28 Kasım'da Stefan Heym, Christa Wolf ve daha başka Doğu Alman aydınlar sosyalizmi ve DAC'yi kurtarmak, Heym'in deyimiyle Batı'nın "ışıltılı çöplüğüne" karşı dik durmak adına "Yurdumuz İçin" adlı mücadele çağrısında bulundukları bir bildiri yayımladılar. Yeni Forum içinde öne çıkan Bärbel Bohley daha da ileri giderek "reformların" önüne geçtiği, partilerle seçmenler "hazır" olmadan seçimleri hızlandırdığı gerekçesiyle Berlin Duvarı'nın açılmasını "talihsiz" bir gelişme diye değerlendirdi. Doğu Almanya'daki pek çok "muhalif" aydın (ve onların Batı Alman hayranları) gibi Bohley ile arkadaşları hâlâ sosyalizmde reform yapmayı, gizli polisten ve iktidar partisinden kurtulmayı ama yırtıcı kapitalizmin Batı'daki tıpatıp örneğinden güvenli bir mesafede uzak durmayı düşünüyorlardı. Olaylar, bu düşüncenin de en az Erich Honecker'in neo-Stalinist boyunduruğa geri dönme düşü kadar gerçekdışı olduğunu gösterecekti. Yeni Forum kendini siyasal gündemden soyutlamış, liderleri kitlelerin tedbirsizlikleri karşısında huysuzlanmaktan başka bir şey yapmayan kişilere dönüşmüştü.[29]

Öyleyse 1989 Alman ayaklanması o yılın tek gerçek halk –yani kitle– devrimiydi (ayrıca Alman tarihinde başarılı tek ayaklanmaydı).[30] Komşu Çekoslovakya'da komünizmin yıkılması her ne kadar Doğu Almanya'daki dönüşümle aynı zamana denk gelse de bambaşka bir yol izlemişti. Her iki ülkede de Parti liderliği katı ve baskıcıydı; üstelik Gorbaçov'un yükselişi Pankow'da olduğu kadar Prag'da da hoş karşılanmamıştı. Ancak benzerlikler bunlarla sınırlıydı.

Macaristan'da olduğu gibi Çekoslovakya'da da komünist düzen çalınmış bir geçmişin dile getirilmeyen anısı üzerinde iğreti duruyordu. Macaristan örneğinde, Kádár kendisini ve partisini Stalinist mirastan uzak tutmayı az da olsa başarırken, Çekoslovak liderler bu geçişi sağlayamamışlardı. Zaten böyle bir niyetleri de yoktu. 1968 Varşova Paktı ülkelerinin işgali ve onun arkasından gelen "normalleşme" süreci 1969'dan beri iktidarda olan Gustáv Husák yönetiminde yaşanmıştı. Husák 1987'de 75 yaşındayken Parti Genel Sekreterliği'nden istifa

29 Dürüstçe söylemek gerek, Doğu Alman muhalifleri 1989 kasımında kitlelerin gösterdiği yürekliliği yeni bir sosyalist cumhuriyetin temeli diye görmekle yanlış bir yorumda bulunmuşlardı. Diğer yandan bu yanlış yorumlamanın kaynağı "sosyalizm" kavramının –ve onu ayakta tutmak için gösterdikleri çabaların– ne anlama çekileceğini görememeleriydi.

30 Polonya'da 1980-81 yıllarında yaşanmış benzeri ve Polonya'nın on yıl sonraki siyasal geçiş süreci belli açılardan bakıldığında daha hesaplı ve planlı bir gelişmeydi.

ettiğinde (ama Devlet Başkanlığı görevi sürüyordu) bile yerine Miloš Jakeš getirilmişti –ondan daha gençti ancak 70'li yılların başlarındaki kitlesel temizlik hareketinin baş aktörü olarak tanınan biriydi.

Çekoslovak komünistler denetimi sonuna kadar tümüyle ellerinde tutmakta epey başarılı sayılırlardı. Ne Katolik Kilisesi (Slovakların iç işlerinde olmasa da Çeklerinkinde her zaman önemsiz bir rol oynamıştı) ne de aydın muhalefet toplumun genelinden destek görebilmişti. Temizlik hareketinin yönetilmesinde uygulanan acımasızca etkili yöntemler sayesinde oyun yazarlarından tarihçilere, 60'lardaki reformcu komünistlere kadar ülkedeki aydın kesimin çoğu yalnızca işlerinden olmakla kalmamış, göz önünden de çekilmişlerdi. 1989 yılına dek Çekoslovakya'da başta Václav Havel olmak üzere komünizmin en açık sözlü karşıtlarından bazıları ülkelerinden çok yurtdışında tanınıyorlardı. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, Havel'in kendi sivil örgütü Şart 77 15 milyon nüfusu olan bir ülkede ancak iki bine yakın imza toplayabilmişti.

Halk, rejimi açıkça eleştirmekten korkuyordu kuşkusuz; yine de Çeklerle Slovakların çoğunun paylarına düşenden pek hoşnut olmadıklarını da belirtmek gerek. Yetmişlerin başından beri öteki Doğu Avrupa ekonomilerinin çoğu gibi Çekoslovak ekonomisi de temel tüketim mallarının tedarikine bilerek hız vermişti; Çek örneğinde bu daha da öne çıkıyordu. Aslında Çekoslovak komünistler daha vasat düzeyde bile olsa batılı tüketici toplumun davranışlarına –en başta da televizyon programlarına ve boş zamanları geçirme biçimlerine öykünüyorlardı. Çekoslovakya'da yaşam yavandı, çevre bozuluyordu, gençler her an her yerde kendini gösteren sansürcü yetkililerden rahatsızdı. Öte yandan rejime kafa tutmaktan kaçınmaları ve rejimin tumturaklı söylemine yapmacık da olsa bağlı görünmelerinin karşılığında kendi başlarına bırakılmışlardı.

Fikir ayrılığına işaret eden herhangi bir belirti rejim tarafından sıkıca, hatta acımasızca örtbas edilirdi. 1988 ağustosunda işgalin yirminci yıldönümünü anmak üzere Prag'da ve başka kentlerde sokağa dökülen göstericiler tutuklandı; Prag'da "Doğu-Batı" semineri düzenlemek için resmi olmayan yollardan çaba harcayanların önü kesildi. 1989 yılı ocak ayında Jan Palach'ın Wenceslas Meydanı'ndaki intiharının yirminci yıldönümünde Havel ile Şart 77 hareketinin on üç eylemcisi tutuklandı ve yeniden hapse atıldı (ancak bu defa daha önceki yıllarda kendisine layık görülen sert tutumun tersine artık uluslararası bir kişilik kazanmış, dolayısıyla ona kötü davrananların başına dert olabilecek olan Havel mayısta serbest bırakılacaktı).

1989 bahar ve yaz aylarında Çekoslovakya genelinde komşu ülkelerdeki gelişmelere öykünen resmi olmayan kuruluş ve gruplar mantar gibi bitiyor-

du: Aralık 1988'de kurulan "John Lennon Barış Derneği'nin" ardından 1989 mayısında "Prag Anneleri" tarafından başlatılan protesto eylemi, ertesi ay da Bratislava'da çevreci gösteriler ortaya çıktı. Sivil girişimin bu ufak çaplı, kolaylıkla sindirilebilen kabarcıkları ne güvenlik güçlerine ne de rejime karşı tehdit oluşturacak düzeydeydi. Derken ağustos ayında Mazowiecki'nin Varşova hükümeti için planlarına son biçimi verdiği sıralarda ve Macaristan'ın sınırlarını açmasından kısa bir süre önce Prag Baharı'nı anmak ve alaşağı etmek isteyen göstericiler Çek başkentinin sokaklarını doldurdu.

Ancak bu defa Çek polisi ölçülü davranmakta kararlıydı. Jákes rejimi rüzgâra göre yelken açmaya, özünde pek bir şey değiştirmese de en azından Moskova'da değişen havayı kabul ettiğini göstererek durumu kurtarmaya karar vermişti. Hiç kuşkusuz aynı hesaplar, 28 Ekim'de, Çek devletinin 1918 yılındaki kuruluşunun (1948'den beri resmen tanınmıyordu) yıldönümü ertesi düzenlenen kitle gösterisinde yetkililerin izlediği karışmama politikasında da geçerliydi. Yine de komünist liderlik üzerinde büyük bir halk baskısı yoktu –15 Kasım günü Batı ülkelerine yapılacak seyahatlerde bundan böyle çıkış vizesinin kalktığı duyurusu bile diğer ülkelere stratejik açıdan öykünmekten daha önemsiz bir ödündü.

Parti şeflerinin gerçek reformlar yapmaya niyetleri olmadığının apaçık görülmesi ve etkili bağımsız muhalefetin olmayışı –yazın yapılan gösteriler ortak amaçtan yoksundu, ayrıca ortaya huzursuzluğu bir program içerisine alacak hiçbir lider çıkmamıştı– bundan sonra görülen idari kadrolarda ve güvenlik güçleri arasında bulunan sözde reformcuların can çekişen Parti'yi iterek ayağa kaldırıp Çekoslovakya'yı *perestroyka* yoluna yürütme çabalarının bir ölçüde "komplo" olduğu kuşkularına yol açtı.

Bugün bu durum geçmişteki kadar tuhaf gelmeyebilir. 17 Kasım'da Prag güvenlik güçleri bir başka karanlık günde, Çek öğrenci Jan Opletal'ın Naziler tarafından katledilmesinin ellinci yıldönümünde şehir içinde yapılacak öğrenci yürüyüşüne resmen izin vermişti. Ancak yürüyüşe katılan öğrenciler anti-komünist sloganlar atmaya başlayınca güvenlik güçleri üzerlerine saldırıp kalabalığı dağıtmış, eline düşeni sopadan geçirmişti. Bunun arkasından yine güvenlik güçleri tarafından –Opletal'ın öldürülmesinin temsili sırasında– bir öğrencinin öldüğü söylentisi çıkarılmıştı. Sonradan bu haberin yanlış olduğu anlaşıldı; yine de beklenen etkiyi göstermiş, öğrencilerin öfkesinin bilenmesine yetmişti. Kırk sekiz saat içinde on binlerce öğrenci ayaklandı, üniversiteler kuşatıldı, sokaklar protestocu kalabalıklarla dolup taştı. Ne var ki güvenlik güçleri bu kez olaylara seyirci kalıyordu.

Ortada bir komplo varsa bile kesinlikle geri tepmişti. 17 Kasım olayları ve

sonuçları Komünist Parti'nin neo-Stalinist liderliğini sarmıştı: Bir hafta içinde Jákes önderliğinde bütün komite istifa etti. Ama onların yerine gelenler halkın gözünde güvenilmez kişilerdi, zaten olayların akış hızında çok geçmeden gözden uzaklaştılar. 19 Kasım'da Bohemya'nın kuzeyinde ev hapsi cezasını çeken Václav Havel komünistlerin hızla iktidardan düştükleri ama kargaşa içinde onu teslim alacak kimsenin bulunmadığı başkente döndü.

Prag'ın tiyatro binalarından birinde üslenen Havel ile Şart 77 hareketindeki arkadaşları birkaç güne kalmadan münazara derneği olmaktan çıkıp sivil girişime, sonra da gölge hükümete dönüşecek olan gayri resmi ve değişken Občanské Fórum'u (Sivil Forum) kurdular. Sivil Forum'daki tartışmaların bir bölümünün çıkış noktası en tanınmış üyelerinin eskiden beri peşinde koştukları hedeflerdi, ama daha çoğu sokaklarda çarpıcı bir hızla gelişen olaylardı. Forum'un ilk talebi 1968 işgalinden ve onun sonrasında gelişen olaylardan sorumlu olan kimselerin istifası oldu.

Parti liderlerinin toptan istifa ettikleri günün ertesinde, 25 Kasım'da yarım milyon kişi Prag'ın Letná stadyumunda belli reformların yapılmasını istemekten çok yirmi yıldır süren genel sessizliğin ardından varlıklarını hem kendilerine hem de birbirilerine duyurmak üzere toplanmıştı. O gece Çek televizyonu daha önce benzeri görülmedik bir tutumla Havel ile röportaj yaptı. Havel ertesi gün Wenceslas Meydanı'na toplanan 250 bin kişiye seslenirken yanında Komünist Başbakan Ladislav Adamec ile Alexander Dubček vardı.

Sivil Forum'un ortaya çıkan liderliği artık kendilerine rağmen devrimin başını çektiklerini anlamaya başlamıştı. Bir yön çizmek –ve dışarıdaki kalabalığa söyleyecek bir şeyler bulmak– için tarihçi Petr Pithart'ın başkanlığında bir ekip tarafından "Sivil Forum'un Programlanan İlkeleri" kaleme alındı. Forum'un genel amaçlarının kısa bir özeti ve 1989 ruhuyla önceliklerini anlatan bir kılavuzdur bu. Ayrıca "Ne istiyoruz?" diye sorar. "1: Hukuk devleti. 2: Serbest seçimler. 3: Sosyal adalet. 4: Temiz bir çevre. 5: Öğretim gören bir toplum. 6: Refah. 7: Avrupa'ya Dönüş.

Demirbaş siyasal taleplerle kültürel ve çevreci ideallerin karışımı ve de "Avrupa" kavramının çağrıştırılması Çeklere özgü bir yaklaşım olup kaynağı önceki on yılda Şart 77 hareketinin yayımladığı çeşitli bildirilerdi. Bunun yanında programın üslubu kasım ayının delişmen günlerinde kalabalıkların ruh halini yansıtmaktan geri kalmamıştı: Pragmatik, idealist ve aşırı tutkulu ruh hali. Prag'da ve ülkenin geri kalanında egemen hava öteki komünist ülkelerde görülen "geçiş" süreçlerine göre çok daha iyimserdi. Bu da çabukluğun sonucuydu.[31]

31 Bu dönemde Prag'da bulunan yazarınız saat başı tarih yazıldığı duygusunun boğucu etkisini doğrular.

Öğrenci gösterilerini kanlı bir biçimde bastıran Parti liderleri bir hafta içinde istifa etmişlerdi. Ertesi hafta Sivil Forum ile onun Slovak dengi Şiddete Karşı Halk[32] yasallaşmış ve hükümetle pazarlıklara oturmuştu. 29 Kasım günü Federal Meclis Sivil Forum'un çağrısına boyun eğerek Çekoslovak anayasasından Komünist Parti'ye "liderlik rolü" veren temel maddeyi çıkardı. Bu noktada Adamec hükümeti ödün vererek yeni bir koalisyon hükümeti kurulmasını önerdiyse de Sivil Forum'un –sokakları dolduran kalabalık ve kararlı kitlelerin desteğini arkalarına alan– temsilcileri öneriyi hiç düşünmeden geri çevirdiler.

Komünistler artık yurtdışındaki gelişmeleri gözden kaçıracak durumda değildi: eski Doğu Alman yönetimindeki meslektaşları 3 Kasım'da ihraç edilmişlerdi; Mihail Gorbaçov Malta'da Başkan Bush ile aynı masada akşam yemeği yiyordu; Varşova Paktı'na üye devletler 1968 Çekoslovakya işgaline katılmalarını kamuoyu önünde kınamaya hazırlanıyorlardı. Kendi efendileri tarafından adlarına ve saygınlıklarına leke sürülen Çek ve Slovak komünistler içindeki Husák grubunun geri kalan üyeleri Başbakan Adamec önderliğinde istifa etti.

İki gün süren (o yıl yapılan yuvarlak masa görüşmelerinin en kısası) "Yuvarlak Masa" toplantısının ardından Sivil Forum liderleri kabineye katılmak üzere anlaştılar. Başbakan –Slovak Marían Čalfa– hâlâ Parti üyesiydi ama bakanların çoğu –1948'den beri ilk kez– komünist olmayan kimselerdi: Şart 77 hareketinden (beş hafta öncesine kadar ocakçı olan) Jiří Dienstbier dışişleri bakanı; Katolik hukukçu VPN eylemcisi Jan Čarnogurský başbakan yardımcısı; Sivil Forum'dan Vladimír Kusý haberleşme bakanı; o güne dek gölgede kalmış serbest piyasa ekonomisti Václav Klaus da maliye bakanı olacaktı. Yeni hükümet 10 Aralık'ta Devlet Başkanı Husák'ın huzurunda yemin ettikten sonra Husák istifa etti.

Yirmi yıl gölgede kaldıktan sonra Alexander Dubček'in ortaya çıkışı Husák'ın yerine Devlet Başkanı seçilme olasılığını gündeme getirmişti –hem 1968'de körelen umutların sürdürüldüğünün simgesi hem de incinen komünistlere merhem olacak, hatta güvenlik güçleri ve diğer hizmet birimlerindeki aşırı uçları yumuşatacaktı. Gelgelelim halka demeçler vermeye başlar başlamaz zavallı Dubček'in çağdışı kaldığı utanç verici bir biçimde anlaşıldı. Söylemi, üslubu, hatta el kol hareketleri bile 60'lardaki reform yanlısı komünistleri aratmıyordu. Acı deneyimlerinden hiçbir ders çıkarmamışa benziyor, Çekoslovakların sosyalizme yönelerek daha ılımlı, daha yumuşak yöntemler uygulaması gerektiğinden söz ediyordu. Prag, Brno ya da Bratislava sokaklarını dolduran

32 *Verejnosť proti násiliu* –VPN. (ç.n.)

on binlerce gencin gözünde, önceleri merak uyandıran tarihsel bir kişilikti; çok geçmeden sinir bozucu densiz birine dönüşecekti.[33]

Dubček uzlaşma yoluyla Federal Meclis başkanı (yani sözcü) seçildi. Devlet Başkanlığı Václav Havel'e kalmıştı –daha beş hafta öncesine kadar hiç de inandırıcı gelmeyen bu öneri Prag sokaklarını dolduran kalabalığın "Havel na Hrad!" ("Havel Köşke") diye bağırmasıyla ilk kez ortaya atıldığında Havel tarafından kibarca reddedilmişti. Ancak 7 Aralık günü gelip çattığında oyun yazarı bu görevi kabul etmesinin ülkenin komünizmden çıkışını kolaylaştıracak en iyi yol olabileceği kanısına varmıştı; 28 Aralık 1989 tarihinde biz zamanlar Havel'e ve daha başkalarına uzun hapis cezaları verilmesini onaylayan aynı Komünist Meclis şimdi onu Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı seçecekti. 1990 yılının ilk günü yeni cumhurbaşkanı 16 bin siyasal mahkûma genel af uyguladı; ertesi gün siyasal polis kendini lağvetti.

Çekoslovakya'nın komünizmden dikkate değer ölçüde becerikli ve barışçı çıkışı –"kadife devrim" dedikleri– koşulların bir noktada buluşmasıyla gerçekleşmişti. Polonya'daki gibi aydın muhalefetini bir araya getiren her şeyden önce geçmiş yenilgilerin anısı ve açık çatışmadan kaçınma kararlılığıydı –Slovakya'da önde gelen sivil örgütün kendine "Şiddete Karşı Halk" adını vermesi boşuna değildi. DAC'deki gibi iktidar Partisi'nin hepten iflas etmesi öyle çabuk olup bitmişti ki geriye dönüş için örgütlü bir eylem seçeneği ta en başından ortadan kalkmıştı.

Fakat Havel'in oynadığı rol de bir o kadar can alıcıydı –başka hiçbir komünist ülkede sergilediği genel duruşuyla onunla boy ölçüşecek kimse çıkmamıştı; öte yandan Sivil Forum'un yararlı fikirlerinin, hatta siyasal taktiklerinin çoğu onun yokluğunda belirlenmiş olsa da halkın nabzını yakalayan ve yönlendiren Havel olmuş, bir yandan arkadaşlarını ileriye götürürken kitlelerin beklentilerini makul sınırlar içerisinde tutmuştu. Havel'in ve halk tarafından sevilmesinin etkileri abartılamaz. Günden güne daha çok karşılaştırıldığı Tomáš Masaryk gibi akıl almadık ölçüde karizmatik Havel'e ulusal kurtarıcı gözüyle bakılıyordu. 1989 yılının aralık ayında Prag'da öğrencilerin astığı bir afiş geleceğin cumhurbaşkanı için "O kendini bize adadı" derken olasılıkla istemeden Havel'e dinsel bir yakıştırmada bulunmuştu.

Havel'e bunca yüksek paye verilmesinin nedeni yalnızca defalarca hapse

33 Aralık 1989 tarihinde Prag'da yayımlanan kısa ömürlü öğrenci gazetelerinden birinde çıkan bir karikatür kuşaklar arasındaki uçurumu pek güzel yansıtır. İç çamaşırları içinde göbekli orta yaşta bir erkek, karşısındaki aynadan, omuzları fırfırlı bir geceliği, saçlarında bigudiler, dudaklarında sigarasıyla kapı eşiğinde duran çirkin kadına tiksinerek bakmaktadır. "Beni tanımadın mı?" diye sataşır adama. "1968'de hayallerini süsleyen kadınım ben."

atılmış ve hiç çekinmeden manevi açıdan komünizme karşı çıkmış olması değildi: Aynı zamanda kendine göre sergilediği siyaset dışı eğilimdi. Yurttaşları Havel'le tiyatro uğraşılarına rağmen değil onlar sayesinde koşuyorlardı. Havel'in Çekoslovak siyasal sahnesinde rol alışını izleyen bir İtalyan yorumcunun dediği gibi; onun kendine özgü sesi susturulmuş bir halkın duygularını dışa vurmuştu: "*Se un popolo non ha mai parlato, la prima parole che dice è poesia.*"[34] Sırf bu nedenlerden dolayı can vermiş komünizmin uydurma ama baştan çıkartan eşitlikçiliğini serbest piyasanın rahatsız edici gerçeklerinden ayıran rahatsız edici uçurum arasında köprü kurabilecek tek kişi Havel'di –Maliye Bakanı Klaus'un tersine kapitalizmin baştan çıkarıcı yanlarına kuşkuyla bakardı.

Çekoslovakya'da böyle bir köprü kurmak önemliydi. Pek çok bakımdan Komünist Avrupa topraklarının en batılısı olmasına karşın Çekoslovakya aynı zamanda eşitlikçi ve sol eğilimli siyasal kültüre sahip tek ülkeydi: Ne de olsa burası dünyada her beş seçmenden ikisinin 1946'da yapılan serbest seçimlerde Komünist Parti'ye oy verdiği biricik ülkeydi. Kırk yıllık "gerçekte varolan sosyalizmin" –ve yirmi yıldır süren uyuşturucu "normalleşme" sürecinin– ardından bu siyasal kültürün bazı parçaları hâlâ yerli yerinde kalmıştı: Komünist dönem sonrası 1990 haziranında yapılan ilk seçimlerde seçmenlerin yüzde 14'ü Komünist Parti'den yana oy verdi. Ludvik Vaculík gibi muhalif yazarların yakın gelecekte yaşanması olası büyük değişiklikleri sorgulamalarına yol açan neden de komünizme destek verenlerin –politikaya ilgisiz olup protesto etmeye gerek duyacak kadar mutsuz olmayan yurttaşların yarı gölgesiyle birleşerek– bu denli çok sayıda olmasıydı. Tarih Çeklerle Slovaklara karşıydı sanki: 1938'den bu yana Çekoslovakya kendi yazgısını kendi eline almayı pek başaramamıştı.

Dolayısıyla halk sonunda 1989 kasımında denetimi eline geçirince, onun arkasından gelen kadife devrim gerçek olamayacak kadar iyi görünüyordu. Bu nedenle, Çekoslovak toplumunun kendine güveni yokmuş da komünizmi yıkma girişiminin de komünistlerin kendinden gelmesi gerekirmiş gibi polis komploları, düzmece bunalımlar hakkında dolaşan söylentileri komünistler çıkarıyor olmalıydı. Böylesi kuşkular neredeyse kesinlikle yersizdi –söylentiler başladığından beri bütün kanıtlar 17 Kasım'da Çek güvenlik güçlerinin aşırıya gittiklerine işaret etmekteydi. Ortada iktidar komitesine bir şeyi zorla yaptıracak "komplo" falan yoktu. 1989'da Çekoslovakya halkı gerçekten kendi yazgısını eline almıştı.

34 "Halk hiç konuşmadıysa, ağzından dökülen ilk sözler şiir olur." Ferdinando Camon, *La Stampa* gazetesi 16 Aralık 1989 baskısında "Tutto Libri" başlıklı yazı.

Romanya örneği bambaşka bir deneyimdi. Göründüğü kadarıyla 1989'un aralık ayında iktidardaki Romanya İşçi Partisi içerisinde bir grup varlığını sürdürmek için tek şansının Nicolae Çavuşesku'yu kaba kuvvetle iktidardan uzaklaştırmak olduğuna karar vermişti. Romanya bildik komünist devletlerden biri değildi elbet. Komünist uydu devletlerin içinde en batılısı Çekoslovakya ise, Romanya da en "doğulu" olandı. Çavuşesku yönetiminde komünizm bozularak ulusal Leninizm'den uzaklaşmış, akraba kayırmacılığının ve verimsizliğin Bizans'ı aratmayacak boyutlarda gizli polisin ahtapot gibi kollarıyla desteklendiği bir tür neo-Stalinist satraplığa dönüşmüştü.

Dej'in 50'li yıllardaki berbat diktatörlüğüyle karşılaştırıldığında Çavuşesku rejimi göreli açıktan açığa gaddarlıkla geçinip gidiyordu; halkın protestosunu ima eden ender ipuçları –örneğin 1977 ağustosunda Jiu kömür havzasındaki ya da on yıl sonra Braşov'daki Kızıl Yıldız traktör fabrikasındaki grevler– şiddetle etkili bir biçimde bastırılırdı. Üstelik Çavuşesku açısından halkın gözünü korkutmanın yanında yurdunda sergilediği eylemlerinin dışarıda eleştirilmemesi de önemliydi: Jiu Vadisi'ndeki grevin elebaşlarını hapse attıktan (ve liderlerini öldürdükten) sekiz ay sonra Romanyalı diktatör, Başkan Jimmy Carter'ın davetlisi olarak ABD'yi ziyaret ediyordu. Çavuşesku Moskova ile arasına mesafe koymakla –Romanya'nın 1968 Çekoslovakya işgaline karışmadığını görmüştük– özellikle 1980'lerdeki "yeni" Soğuk Savaş'ın ilk evrelerinde kendine hareket özgürlüğü sağlamış, hatta dış ülkelerde beğenilmişti. Romanyalı lider Ruslara eleştirmekten mutlu olduğu (ve atletlerini Los Angeles Olimpiyat Oyunları'na gönderdiği) için Amerikalılar ve başka ülkeler onun yurdunda işlediği suçlara göz yumuyorlardı.[35]

Ne var ki Romanyalılar Çavuşesku'nun ayrıcalıklı konumunun bedelini ağır ödediler. 1966'da Romanya'ya özgü geleneksel bir takıntı olan nüfus artışı için kırk yaşının altında dörtten az çocuk annesi olan kadınların kürtaj olmasını yasaklamıştı (1986'da yaş sınırı kırk beşe çıktı). 1984 yılında kadınlar için evlenme yaşı alt sınırı on beşti. İzin verilse bile ancak bir Parti temsilcisinin gözetiminde yapılabilen kürtajı önlemek için çocuk doğuracak yaşa gelmiş bütün kadınlar zorunlu olarak aylık sağlık kontrolünden geçirilirdi. Doktorların hizmet bölgelerinde doğum oranı düşerse maaşları kesilirdi.

Nüfus artmadı, fakat kürtajlardan dolayı ölüm oranı diğer Avrupa ülkelerinden çok daha yüksekti: Tek doğum kontrol yöntemi olan yasadışı kürtajlar yaygın olarak, çoğu zaman dehşet verici tehlikeli koşullar altında uygulan-

35 En azından Mihail Gorbaçov'un yükselişine kadar böyleydi, ondan sonra Batı'nın Sovyet karşıtı damgalı eşeğe ihtiyacı kalmadı.

maktaydı. 1966 yılında çıkarılan yasadan sonraki yirmi üç yıl boyunca en az on bin kadın can vermişti. Çocuk ölümleri öyle yüksek oranlarda seyrediyordu ki 1985'ten sonra doğan bebeklerin dört haftalık olana dek nüfus kaydı yapılmazdı: Komünistlerin bilgi denetimini ilahlaştırması. Çavuşesku'nun iktidardan alaşağı edildiği dönemde yeni doğan bebeklerin ölüm oranı binde beşti, esirgeme kurumlarına yerleştirilmiş çocukların sayısı 100 binden fazlaydı.

Bu ulusal trajedinin geçtiği ortam bilerek varlıktan yokluğa getirilmiş bir ekonomiydi. Seksenlerin başında Çavuşesku Romanya'nın bütün dış borçlarını ödeyerek ülkesinin uluslararası çevrelerdeki saygınlığını daha da artırdı. Başta Uluslararası Para Fonu olmak üzere kapitalizmin uluslararası kuruluşları pek sevinmişlerdi, Romanya diktatörünü nasıl öveceklerini bilemiyorlardı. Bükreş için dış borç ödemesinde yepyeni bir takvim hazırlandı. Çavuşesku batılı alacaklıların borçlarını ödemek için iç tüketim üzerinde acımasız ve görülmedik bir baskı kurmuştu.

Başka ülkelerdeki komünist iktidarların tersine rafları dolduran mal çeşitlerini artırarak uyruğundakilere rüşvet versin diye yurtdışından ölçüsüz kredi alan Romanya *hükümdarı* yurtiçinde üretilen her malı ihraç etmeye başladı. İtalya ve Almanya'ya enerji ihraç edebilmek adına Romanyalılar evlerinde 40 vatlık ampuller kullanmak (o da elektrik kesintisi olmadığında) zorunda bırakıldı. Et, şeker, un, tereyağı, yumurta ve başka temel gıdalar katı kurallarla karneye bağlandı. Üretkenliği artırmak için pazar ve tatil günleri çalışacak kamu işçilerinin belli bir sayının altına düşmemesi zorunluluğu getirildi (Fransa'daki eski rejimde buna *angarya* denirdi).

Petrol kullanımı en alt düzeye çekilmişti: 1986 yılında motorlu taşıtların yerini almak üzere at bakıcılığı programı uygulamaya konuldu. At arabaları başlıca ulaşım aracı haline gelmiş, hasat tırpan ve orakla kaldırılır olmuştu. Bu yepyeni bir şeydi: Bütün sosyalist sistemler kısıntıları düzenli olarak özendiren merkezi denetimlere dayanırdı, fakat Romanya'da alıcısı olmayan sanayi mallarına yapılan aşırı yatırımlara dayalı ekonomi ustalıkla sanayi öncesi tarımsal geçim savaşına dönüştürülmüştü.

Çavuşesku'nun kurallarının aşağılık da olsa belli bir mantığı vardı. Romanya halkını açlık sınırına getirme pahasına da olsa uluslararası borçlarını ödemek zorundaydı. Ancak son yıllarında Çavuşesku iktidarının çılgın ekonomik yöntemlerine başka yenilikler de eklendi. Ülkedeki kırsal nüfusu daha iyi denetleyebilsin –ve ihraç edilecek gıdalar üretmeleri için köylüler üzerindeki baskıyı artırsın– diye rejim tarafından Romanya kırsalını "sistemleştirme" önerisi getirildi. Ülkedeki 13 bin köyün yarısı (azınlıktaki toplumlar arasından gelişigüzel

seçilmişlerdi) kaba kuvvet kullanılarak yerle bir edildi, oralarda yaşayan halk 558 "köy-kente" yerleştirildi. Eğer Çavuşesku'ya bu projeyi sürdürmek için daha çok zaman tanınsaydı, ülkenin sosyal dokusundan geri kalanı da yıkardı.

Kırsal yaşamı "sistemleştirme" projesinin itici gücü Romanyalı diktatörün giderek şiddetlenen büyüklük hastalığıydı. Çavuşesku yönetiminde günlük yaşantının her ayrıntısını denetlemek, merkezileştirmek ve planlamak anlamına gelen Leninist sezgiler Stalin'in homojenlik ve büyüklük takıntısını bile geride bırakan bir hal almıştı. Bu saplantılı zorlamaların somut sonucu imparatorluğun yeniden düzenlenmesi için ülke sermayesinin Nero'dan beri görülmedik boyutlara ulaşmasıydı. Bükreş'in "yenilenme" projesi Aralık 1989 darbesiyle baltalandı ama Çavuşesku'nun hırslarının kentin çağdaş dokusuna kazınması için yeterince zaman geçmişti. Bükreş'in merkezinde tarihsel bir bölgede Venedik büyüklüğünde bir alan dümdüz olmuştu. Kırk bin bina, onlarca kilise ve başka anıtlar "Halk Konutları" ve beş kilometre uzunluğunda, 150 metre genişliğinde Sosyalizm Zaferi Bulvarı yapılsın diye alan yaratmak üzere yerle bir edilmişti.

Bütün bunlar yalnızca görüntüyü kurtarmak adınaydı. Bulvara dizilen bembeyaz binaların arkasında dökme beton binaların bildik kirli, karanlık yüzü sırıtıyordu. Ön cephelerin saldırgan, aşağılayıcı, acımasız tekdüzeliği totaliter rejimin görsel yanını ortaya koyuyordu. Çizimleri yirmi beş yaşındaki bir mimar (Anca Petrescu) tarafından yapılan Halk Konutları tıpkı Çavuşesku'nun özel sarayı gibi kendi tarzlarının çirkinlikte anlatılamayacak kadar benzersiz örnekleriydi. Kaba, dehşet uyandıran ve zevksiz saray aynı zamanda alabildiğine *büyüktü* (Versailles Sarayı'nın üç katı...). Önündeki yarım daire şekli verilmiş boş alana yarım milyon insan sığan, kabul salonu futbol sahası büyüklüğünde olan Çavuşesku'nun sarayı Romanya'nın totaliter kentçilik anlayışına kattığı alabildiğine zorbalığın dev taş anıtıydı (hâlâ da öyle).

Romanya Komünizmi son yıllarında gaddarlıkla kepazeliğin kesişme noktasında diken üstünde oturuyordu. Parti lideriyle karısının portreleri dört bir yana asılmıştı; lideri öven şarkılar hararetle söylenirdi (bunca övgü Stalin'i bile utandıracak kadar abartılıydı, ama Romanya liderinin bazen benzetildiği Kuzey Kore lideri Kim Il Sung'u utandırmazdı herhalde). Çavuşesku'nun resmi onayıyla onun başarılarını özetleyen takma adları şunlardı: Mimar; İlke Babası; Usta Serdümen; Baba Direk; Zafer Işığı; Düş Adamı; Üstat; Güneşin Oğlu; Düşünce Irmağı; Karpat Dehası.

Çavuşesku'nun yalaka çalışma arkadaşları bütün bunlar hakkında ne düşündüklerini söylemiyorlardı. Fakat Aralık 1989'da –çılgınca alkışlanan altmış yedinci oturumdan sonra yeniden Parti Genel Sekreterliği'ne seçilip bir tek

reformun bile söz konusu olmadığını gururla açıkladığı zaman– içlerinden bazılarının onu yük olarak görmeye başladıkları bellidir: Yalnızca zamanın ruhuna uzak ve vurdumduymaz değildi, aynı zamanda uyruğundaki insanlar arasında umutsuzluğu körüklüyordu. Ne var ki gizli polis Securitate'nin desteğini aldığı sürece Çavuşesku'nun dokunulmazlık zırhı delinemez görünüyordu.

Dolayısıyla, rejimin devrilmesinin, 1989 yılının aralık ayında Temeşvar'ın batısında Lázslo Tökés adında Macar bir Protestan papazı sınır dışı etmeye çalışan Securitate tarafından hızlandırılması yerindeydi. Çavuşesku iktidarında özellikle önyargı ve baskı konusu Macar azınlık sınırın hemen ardındaki Macaristan'da yaşanan gelişmeler nedeniyle heveslenmişti, zaten yurdunda karşılaştığı kesintisiz taciz yüzünden hınç doluydu. Tökés onların öfkesinin simgesi ve odak noktasına dönüşüverdi, papaz 15 Aralık'ta rejim tarafından hedef gösterilince, sığındığı kilisenin çevresi onu desteklemeye gelen ve gece boyu nöbet bekleyen cemaat üyelerince kuşatma altına alındı.

Ertesi gün halkın nöbeti beklenmedik bir biçimde rejim karşıtı gösteriye dönüştü, kente getirilen güvenlik güçleri ve askerler kalabalığa ateş açtılar. "Katliam" ile ilgili abartılı haberler *Voice of America* ve *Radio Free Europe* tarafından verildi, ülke genelinde yankılandı. Artık Temeşvar'dan Bükreş'e kadar yayılan beklenmedik protestoları bastırmak için Çavuşesku İran'a yaptığı resmi ziyareti yarıda kesti. 21 Aralık'ta "baş belası" olan "azınlık" toplumunu lanetleyen bir konuşma yapmak niyetiyle Parti genel merkezinin balkonuna çıktı ama sözü kesilince şaşkınlıktan nutku tutuldu. Ertesi gün toplanan kalabalığa ikinci bir kez hitap etme girişimi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Çavuşesku ile karısı Parti binasının çatısına inen bir helikopterle oradan kaçtılar.

Bu aşamada güç dengesi partinin aleyhine yer değiştirmişti. Başlangıçta ordu diktatöre destek verir göründü, ulusal televizyonun stüdyolarına girmeye çalışan başkent sokaklarına yayılmış göstericilere ateş açtı. Fakat 22 Aralık'tan sonra artık "Ulusal Kurtuluş Cephesi" emrine giren ulusal televizyonun denetimini ele geçiren askerler taraf değiştirerek kendilerini ağır silahlarla donatılmış *Securitate* birlikleriyle karşı karşıya buldular. Bu arada Çavuşesku çifti yakalanıp tutuklanmış ve son sürat yargılanmıştı. "Devlet aleyhinde cürüm" işlemekten suçlu bulunan çift 1989 Noel günü alelacele idam edildi.[36]

Ulusal Kurtuluş Cephesi kendini geçici iktidar konseyi olarak atadı ve –ülkenin adını kısaca "Romanya" olarak değiştirdikten sonra– kendi lideri İon İliescu'yu Devlet Başkanlığı'na getirdi. İliescu da Cephe içindeki arkadaşları gibi

36 Duruşma ve infaz mangasının yerine getirdiği idam cezası televizyon için filme çekilmiş, fakat iki gün sonra yayınlanmıştı.

yıllar önce Çavuşesku ile yollarını ayırmış ve öğrencilik yıllarında genç Mihail Gorbaçov ile tanışmış biri olması sayesinde bir parça da olsa "reformcu" olma iddiasını ortaya atabilen eski bir komünistti. Ne var ki İliescu'ya Çavuşesku-sonrası Romanya'ya liderlik edebilme hakkını veren asıl neden silahlı güçleri, özellikle de direnen son üyeleri 27 Aralık'ta mücadeleyi bırakan Securitate'yi denetim altına alabilme yeteneğiydi. O kadar ki yeni Devlet Başkanı 3 Ocak 1990 tarihinde siyasal partilerin yeniden kurulmasını onaylamanın ötesinde eski rejimin kurumlarını dağıtacak pek bir şey yapmadı.

Daha sonra yaşanan olaylar, Çavuşesku'nun emrinde çalışan bürokratik kurumların yerlerinde kaldıklarını, yalnızca Çavuşesku ailesinden gelenlerle onların rezil suçlara karışmış meslektaşlarının görevden alındığını gösterdi. Aralık 1989 protestoları ve çatışmalarında binlerce kişinin öldüğü söylentilerinin abartıldığı –rakam yüze yakındı– anlaşıldı; ayrıca Temeşvar, Bükreş ve başka kentlerdeki dev kalabalığın onca yürekliliğine ve coşkusuna rağmen asıl çekişmenin İliescu'nun çevresindeki "gerçekçiler" ile Çavuşesku'nun maiyetindeki eski muhafızlar arasında yaşandığı ortaya çıktı. Bunlardan birincisinin zaferi Romanya'nın Komünizm'den sorunsuz –kuşku uyandıracak kadar pürüzsüz– çıkışını güvence altına almıştı.

Çavuşesku'nun son dönemlerinde yaşanan acayiplikler ortadan kaldırılmıştı; ancak polis, bürokrasi ve Parti'nin çoğu yerli yerindeydi. İsimler değişmişti –Securitate resmen lağvedildi– ama köklü yargıları ve uygulamaları aynıydı: 19 Mart'ta Tirgu Mureş'te yerli Macar azınlığa yönelik saldırılarla başlayan, sekiz kişinin öldüğü ve yaklaşık üç yüz kişinin yaralandığı ayaklanmaları önlemek için İliescu kılını kıpırdatmadı. Üstelik Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin ezici çoğunlukla kazandığı 1990 mayısındaki seçimlerden sonra (önceden katılmayacağına söz vermiş olmasına rağmen) yeniden Devlet Başkanı seçilen İliescu haziran ayında protesto eylemleri düzenleyen öğrencileri döverek dağıtmak için Bükreş'e otobüslerle maden işçileri getirmekte hiç duraksamamıştı: Yirmi bir gösterici öldü, 650'si yaralandı. Romanya'nın daha gidecek çok uzun bir yolu vardı.

Romanya'nın yaşadığı "saray darbesi" türünden devrim güneyde, Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ilerlemiş yaşında (78) Todor Jivkov'un gayri resmi yollardan görevden alındığı Bulgaristan'da daha çok göze çarpıyordu. Komünist blokun en uzun süre iktidarda kalan –1954 yılında Parti başkanı olduğundan beri– lideri Jivkov, Bulgarlara yaraşır bildik tarzıyla Rus modeline ayak uydurmak için elinden geleni yapmıştı: Seksenlerin başında üretimi iyileştirmek için

"Yeni Ekonomik Mekanizma" kurmuş, 1987 martında Moskova örneğini izleyerek ekonominin "bürokratik" denetimine son vermeyi vaat ederek Bulgaristan'ın artık kendi *perestroyka*sını gerçekleştirebileceği konusunda dünyaya güvence vermişti.

Ne var ki Bulgar ekonomisinde aksaklıkların sürüp gitmesi ve Moskova'da işlerin başka bir biçime girdiği anlaşıldıkça komünist liderliğin giderek özgüvenini kaybetmesi yüzünden Jivkov yurtiçinde kendisini meşru kılacak başka gerekçeler aramaya başladı: Etnik milliyetçilik. Bulgaristan'da önemli sayıdaki (9 milyonun altında kalan nüfusta 900 bin kadar) Türk azınlık iştah kabartan bir hedefti: Yalnızca etnik açıdan göze çarpıcı ve farklı dinden olmayıp aynı zamanda nefret edilen bir dönemin, belleklerde yeniden tazelenen Osmanlı iktidarının talihsiz mirasçısı ve simgesiydiler. Komşu Yugoslavya'daki gibi Bulgaristan'da da yalpalayan Parti otarşisi etnik önyargının bütün öfkesini çaresizlik içindeki yerli kurbanlara yönlendirdi.

1984 yılında yapılan resmi açıklamada Bulgaristan'daki Türklerin "Türk" değil dinlerini değiştirmeye zorlanan Bulgarlar oldukları, bu nedenle de gerçek kimliklerine geri kavuşturulacakları belirtildi. Müslüman alışkanlıkları (örneğin sünnet) kaldırıldı ve suç kapsamına alındı; görsel ve basılı yayınlarda, öğretimde Türkçenin kullanılması yasaklandı; özellikle saldırgan (ve öfke uyandıran) bir adım atılarak adları Türkçe olan Bulgar yurttaşlarına bundan böyle uygun "Bulgarca" adlar verilmesi önerisi yasallaştı. Sonuç tam bir felaketti. Türkler azımsanmayacak bir direnişle karşılık verdiler –bu da bazı Bulgar aydınların karşı çıkmasına yol açtı. Uluslararası toplum bu gelişmeleri yüksek sesle protesto etti; Birleşmiş Milletler'de ve Avrupa Adalet Divanı'nda Bulgaristan kınandı.

Beri yanda Jivkov'un yurtdışındaki komünist oligarşiden dostları onunla aralarına mesafe koymuşlardı. 1989'da Bulgar komünistleri her zamankinden daha çok yalnızlığa itilmişlerdi, yine de Parti'nin denetimi elinden kaçırmak üzere olduğu kapı komşuları Yugoslavya'da yaşanan olayların akışından hiç tedirgin olmuyorlardı. 1989 yazında sayıları 300 bini bulduğu tahmin edilen Türkler'in Türkiye'ye göçü başladığında olaylar iyice çığırından çıktı –rejim açısından yaşanan halka ilişkiler felaketine bir yenisi eklenmişti, ekonomik açıdan da durum hiç farklı sayılmazdı, çünkü ülkede vasıfsız işçi sıkıntısı baş göstermişti.[37] 26 Ekim günü polis Sofya'da bir parkta gösteri yapan küçük bir grup çevreciye aşırı tepki gösterince –imza topladıkları için *Ecoglasnost* adlı grubun

37 Resmi olarak Türklerin varlığı söz konusu değildi elbet: "Bulgaristan'da hiç Türk yok" (Dimitur Stoyanov, İçişleri Bakanı).

eylemcileri tutuklanıp dayak yemişlerdi– Petar Mladenov önderliğinde partinin reformcu kanadı harekete geçme kararı aldı. 10 Kasım günü (Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ertesi gününde olması rastlantı değildi) bahtı kara Jivkov iktidardan indirildi.

Bunun arkasından bildik gelişmeler yaşandı: Siyasal mahkûmlar salıverildi; siyasal partiler serbest bırakıldı; anayasadan komünistlere "liderlik rolü" veren madde çıkarıldı; serbest seçimler için "yuvarlak masa" görüşmeleri başladı; eski partinin adı "Bulgaristan Sosyalist Partisi" olarak değiştirildi; zamanı gelince –tıpkı Romanya'daki gibi– yapılan seçimleri eski komünistler kolayca kazandı (seçime hile karıştırıldığı yönünde iddialar vardı).

Bulgaristan'da siyasal "muhalefet" iş işten geçtikten sonra ortaya çıkmıştı, Romanya'daki gibi burada da bir ölçüye kadar muhalif Komünist gruplar tarafından kendi çıkarları için uydurulduğu yollu söylentiler çıkıyordu. Ama ne olursa olsun yaşanan değişiklikler gerçekti. Bulgaristan hiç olmazsa Yugoslavya'yı bekleyen afeti atlatmıştı: 29 Aralık'ta öfke dolu milliyetçi protestolara rağmen Müslümanlarla Türklere eşit ve tam haklar tanındı. 1991'de çoğunlukla Türklerin partisi olan Hak ve Özgürlükler Hareketi ulusal Meclis'te sandalye sayısını dengede tutmasına yetecek kadar oyu güvence altına almıştı.

1989 yılında komünizm neden bu denli hızlı çöktü? Kaçınılmaz son safsataları ne kadar akıl çelici olsa da onlara fazla bel bağlamamak gerek. Komünizm kendi içindeki mantıksızlıklar yüzünden yok olmaya mahkûm olsa bile bunun zamanını ve nasıl olacağını önceden bilenler çok azdı. Elbette komünist iktidar hayalinin kolaylıkla zedelenmesi bu rejimlerin herkesin sandığından çok daha zayıf olduğunu ortaya koymuş, bu da onların daha önce bilinen tarihine yepyeni bir boyut kazandırmıştı. Ama hayali olsun ya da olmasın, komünizm uzun sürmüştü. Peki neden daha uzun süreli olmadı?

Bu sorunun bir yanıtı "domino teorisi" ile açıklanabilir. Komünist liderler bir ülkede tepetaklak olmaya başlayınca başka ülkelerdeki meşrulukları da devrilecek kadar sarsılmıştı. Komünizmin güvenilirliğinin bir bölümü gerekliliği üzerinde toplama; tarihsel gelişimin mantıksal sonucu, siyasal yaşamın gerçeği, çağdaş görünümün kaçınılmazı olma iddiasına dayanıyordu. Bunun gerçek olmadığı bir kere –örneğin, Dayanışma Hareketi'nin Tarih'i tersine çevirdiği Polonya'da– açıkça görüldükten sonra Macaristan'da ya da Çekoslovakya'dakilerin buna inanmalarına ne gerek vardı? Yukarıda da gördük, başkalarının yaşadıkları örneklerin ağırlığı oluyordu.

Bununla birlikte, Avrupa'da komünizmin çöküşünün çarpıcı yönü doğası gereği bulaşıcı olması değildi: Bütün devrimler böyle yayılır, örneklerin katlanarak artmasıyla yerleşik otoritenin meşruluğunu sarsarlar. 1848'de, 1919'da, daha düşük perdeden 1968'de bu yaşanmıştır. 1989'un ilginç yanı sürecin aniden *hız* kazanmasıydı. Daha 1989 ekiminde Macaristan'da Imre Pozsgay ya da Doğu Almanya'da Egon Krenze sevinç içinde kendilerine göre biçtikleri *perestroyka*yı denetim altına alıp yürütebileceklerini varsayıyorlardı. Onlara karşı olanların çoğu da bu fikri kabul etmeye yatkın, uzlaşacak bir ara yol bulmaya çalışıyorlardı. 1980 yılında Adam Michnik "devletin totaliter örgütlerinin toplumun demokratik kurumlarıyla bir arada varolduğu karma bir toplumun akla uygun olduğunu" yazmıştı; 1989 yazına baktığımızda, onun başka bir şey beklemesi için pek bir neden bulunmadığını görürüz.

Yeni olan bir etmen kitle iletişim araçlarının oynadığı roldü. Macarlar, Çekler ve de Almanlar kendi yarattıkları devrimi her akşam televizyondaki haberlerde izleyebiliyorlardı. Prag halkı açısından 17 Kasım olaylarının televizyonda defalarca yayınlanması, anında siyasal eğitim işlevi görmüştü, yurda çifte mesaj veriliyordu: "Güçsüzler" ile "başardık". Sonuç olarak komünizm yaşamsal değerini, bilgiyi denetimine ve tekeline alma gücünü kaybetmişti. Yalnız kalma korkusu –duygularınızı paylaşan birileri olup olmadığını bilmenin olanaksızlığı– sonsuza dek uçup gitmişti. Romanya'da bile ulusal televizyon stüdyolarının ele geçirilmesi ayaklanmanın sonunu belirlemekte can alıcı nokta olmuştu. Çavuşesku çiftinin karanlık yazgılarının ulusal izleyiciye yayınlanmak üzere filme alınması boşuna değildi. Kuşkusuz bu çok yeni bir model sayılmazdı –yirminci yüzyıl boyunca Dublin'den Barselona'ya radyo istasyonları, postaneler devrimci kitlelerin ilk hedefleri olmuştu. Ama televizyon *hızlı* bir araçtı.

1989 devrimlerinin göze çarpan ikinci özelliği barışçı olmalarıydı. Romanya istisnaydı elbet; fakat Çavuşesku rejiminin yapısı düşünüldüğünde bu beklenmedik bir sonuç değildi. Asıl sürpriz Temeşvar ve Bükreş'te bile dökülen kanın herkesin korktuğu kadar çok olmamasıydı. Bu da televizyonun işlevlerinden biriydi. Dünyanın geri kalanı bir yana attıkları her adım bütün halk tarafından izlenen komünist rejimler şaşkındı. Böyle izlenmek başlı başına otorite kaybıydı ve seçenekleri düpedüz kısıtlanmıştı.[38]

Bu gerçekleri akılda tutmak aynı yılın 4 Temmuz günü Tiananmen Meydanı'nda toplanmış yüzlerce barış göstericisine ateş eden Çin'deki komü-

38 Bu düşünceler polisin televizyon kameralarından ya da halkın kınayıcı bakışlarından uzakta işini sonuna kadar gördüğü ücra kırsal toplumlarda ve küçük taşra kasabalarında her zaman söz konusu olmazdı.

nist yetkilileri durdurmaya yetmiyordu elbet. Elinde olsaydı, Nicolae Çavuşesku Pekin'e öykünmekte bir an bile gecikmezdi. Erich Honecker'in de benzer bir tutum sergilemeyi en azından tasarladığını yukarıda okumuştuk. Ne var ki meslektaşlarının çoğu için artık böyle bir seçenek kalmamıştı. Can çekişen bütün otoriter rejimler can alıcı bir anda baskı uygulamak ile ödün vermek arasında bocalar. Komünistlerin örneğinde iktidar olma kapasitelerine duydukları güven öyle hızlı buharlaşıyordu ki artık zor kullanarak iktidarda kalma şansı da azalmaya başlamıştı zaten bunun yararı da açık değildi. Kişisel çıkar hesaplarında komünist bürokratların ve parti *apparatchik*lerinin çoğu için avantaj dengesi hızla karşı taraftan yana bozulurken değişimin sel sularına kapılıp gitmektense akıntıya doğru yüzmek daha uygundu.

Kalabalıklar kızgın olsaydı ya da liderleri öfke içinde eski düzenden öç almaya kararlı olsalardı o hesap başka türlü görülebilirdi. Ancak pek çok nedenden ötürü –buna Polonya'da seçimlerin yapıldığı gün televizyonda yayınlanan Tiananmen örneği de dahil– 1989'un insanları bilinçli olarak şiddetten kaçındılar. "Kendini kısıtlayan" bir tek Polonya devrimi değildi. Onlarca yıllık şiddetle gözden düşmüş, bütün silahları ve mermileriyle Komünist rejimler uyruklarındaki insanlara kaba kuvvetin uygunsuzluk ve düşüncesizlik olduğunu çok etkili bir biçimde öğretmişlerdi. Berlin'de ve Prag'da eski rejimin can çekiştiği son saatlerde bile polis hâlâ kafa koparırken, "Şiddete Karşı Halk" yalnızca Slovaklar değildi.

Şiddete yönelik tiksinti 1989 devrimcilerinin çoğunun ortak yanıydı. Daha önceki isyanlarla karşılaştırıldığında bile olağandışıydılar, her kesimden insanın bir araya geldiği kalabalıklardı. Dengeler ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de "halk" belirgin olarak reform yanlısı komünistlerden, sosyal demokratlardan, liberal aydınlardan, serbest piyasa ekonomistlerinden, Katolik eylemcilerden, sendikacılardan, barış yanlılarından, yeni koşullara kendini uyarlamış Troçkistlerden ve başka gruplardan oluşuyordu. Onlara güç veren de bu çeşitlilikti işte: sivil ve siyasal örgütlerin resmi olmayan yollardan *fiilen* bir araya geldiği tek parti devletine uygun olmayan karma bir topluluk.

En azından liberal demokratları halkçı milliyetçilerden, örneğin Mazowiecki'yi Wałesa'dan ya da Macaristan'da (János Kis ve başka muhaliflerin önderliğindeki) sol eğilimli Hür Demokratları Demokratik Forum'daki tutucu milliyetçilerden ayıran bir fay hattı saptanabilirdi. Ayrıca (gördüğümüz gibi) 1989 kalabalıklarının kendine, kuşaklarına özgü bir bakışları da vardı. Aydın muhalefetin mevsimlik liderlerinin çoğu Parti içinde rejimi eleştirenlerle ortak bir geçmişe sahipti. Öğrencilerle gençlerin gözünde birbirlerinden farkları yoktu:

canlanması olası ve olanaklı olmayan bir geçmişten geliyorlardı. Macaristan'da 26 yaşındaki Viktor Orbán'ın liderliğinde Fidesz başlangıçta yalnızca otuz yaş altındakilerin siyasal partisi olarak ortaya çıkmıştı.[39]

"Dubček kuşağının" anılarıyla hayalleri 1968'i hatırlamakla ya da DAC'nin "iyi" yanlarını korumakla pek ilgilenmeyen çocukları tarafından paylaşılmadı. Yeni kuşak yöneticileriyle tartışmaya girmeye, iktidara kökten seçenekler sunmaya o kadar ilgi göstermiyor, ondan paçasını kurtarmaya bakıyordu. Bu durum Polonya ve Çekoslovakya'daki bazı gözlemcilerin belirttiği gibi 1989'un karnavalı andıran görünüşünü pekiştirdi; aynı zamanda şiddetle karşılık vermeye ilgi gösterilmemesine katkıda bulundu. Komünizm artık engel olmaktan çıkmış, gündem dışı kalmıştı.

Bu gerçeği en iyi gösteren 1989'un hedeflerinin sıralanmasında kullanılan ortak dildir. "Avrupa'ya dönüş" teması yeni değildi. Kıtanın doğu yarısı daha komünizmden çok önce tanınmaya ve kabul görmeye can atardı; *Batı* Avrupa kendini "bilen" Avrupa'ydı, onun tarafından kabul görmeyi hasretle beklerdi.[40] Sovyet Bloku'nun gelişiyle birlikte onların payına düşen Avrupa'nın köklerinden koparıldığı duygusu bölge genelindeki aydınlar arasındaki görüş ayrılığının ve muhalefetin ana teması olmuştu.

Öte yandan Avrupalı kimliklerini kaybetmelerinden dolayı tuttukları yas son yıllarda Batı'nın yeni bir şey gibi ortaya çıkmasıyla birlikte Doğu Avrupalılara özel bir anlam kazandırmıştı: Bilinçli olarak "Avrupalı" değerler çevresinde örülen kurumsal bir kimlik –bir "Avrupa Topluluğu", bir "Avrupa Birliği"– benimsemeye çoktan hazırdı Doğu Avrupalılar: bireysel haklar, yurttaşlık yükümlülükleri, ifade ve seyahat özgürlüğü. "Avrupa" konusu eskisi kadar soyut değil, dolayısıyla başka konuların yanında gençler için daha ilgi çekiciydi. Artık eski Prag'ın ya da Budapeşte'nin kaybolan kültürünün yasını tutmayı bırakmıştı Avrupa, daha somut ve elde edilebilir siyasal amaçları temsil ediyordu. Komünizmin karşıtı "kapitalizm" değildi, "Avrupa" idi.

Bu durum yalnızca bir söylem değildi. Eski komünist kadrolar inandırıcı bir biçimde (hatta inanarak) "kapitalizm" denen kavramın yağmalama ve soyutlama olduğunu anlatırken, "Avrupa" yerine önerecek bir şey bulamıyorlardı, çünkü Avrupa ideolojik seçeneği değil siyasal normu temsil ediyordu. Bazen bu düşünce "piyasa ekonomisi" diye, bazen de "sivil toplum" diye biçimlendi; fakat hangisi olursa olsun "Avrupa" –açık ve basit olarak– normallik ve modern ya-

39 Altmışlara üstü kapalı gönderme yapan ayakta kalmış tek anıt, gençliğin doğası gereği üstün olduğu fikridir –Jerry Rubin'in sözleriyle, "30 yaşını aşmış kimseye asla güvenme".

40 Bu mantık başkalarının yanında Voltaire tarafından geliştirilmiş, *Inventing Eastern Europe* (Standford, 1994) adlı çalışmasında Larry Wolff tarafından ustalıkla açıklanmıştır.

şam biçimi anlamına geldi. Komünizm –altmış yıldır koz olarak kullandığı– gelecek değil, geçmişti artık.

Doğal olarak bu durum değişkenlik gösteriyordu. Milliyetçiler, hatta kimi siyasal ve dinsel muhafazakârlar –1989 yılında çoğu faal ve söz sahibiydi– Avrupa'yı "Polonya" ya da "Macaristan" olarak görmeye pek yanaşmıyorlardı. Ayrıca, aralarından bazıları özgürlük ve bireysel haklarla diğerleri kadar ilgilenmiyordu. Kitlelerin ivedi öncelikleri de yerine göre farklıydı –bir biçimde Avrupa'ya dönüş fikri halkı harekete geçirmekte Çekoslovakya'da olduğu kadar, bir diktatörden kurtulmanın ve sofraya aş koymanın daha öne çıktığı Romanya'da önemli olmamıştı. 1989'un liderlerinden bazıları (1989 eylülünde Tadeusz Mazowiecki ilk hükümetini kurarken "Kendi Ludwig Erhard'ımı arıyorum!" diye açıklaması unutulmaz) daha yolun başında piyasa ekonomisi kurmak üzere yola çıkmış, başta Havel olmak üzere bazıları da demokrasinin sivil temellerine öncelik vermişlerdi.

Böyle ince ayrıntıların önemi daha sonra belli olacaktı. Öte yandan bu noktada, anlatılan öyküde *Birleşik Devletler*'in yerini mercek altına almak uygun olur. Doğu Avrupalılar, özellikle de Doğu Berlinliler Sovyetler Birliği'nin önünü kesmede ABD'nin oynadığı rolün pekâlâ farkındaydılar. Ayrıca, genellikle kendilerini rahat bıraktığı sürece komünizm ile birlikte yaşamaktan hoşnut olan Batı Avrupalı politikacılar ile Ronald Reagan gibi ondan açıkça "şeytan imparatorluğu" diye söz eden Amerikalı politikacılar arasındaki ince farkları da anlamışlardı. Dayanışma Hareketi'nin parasal kaynağının çoğu ABD'den gelmişti, Berlin'de ve başka kentlerde protestoculara –kazanma olasılıklarının yüksek olduğu belli olur olmaz– en kararlı resmi desteği veren de ABD'ydi.

Fakat bazen yapıldığı gibi bundan Doğu Avrupa'da duygu seline kapılmış insanların "Amerikalı olma..." özlemi içinde yanıp tutuştukları sonucu çıkarılmamalıdır; hele özgürlüklerine kavuşmalarının Amerikalıların teşvikiyle ya da desteğiyle hızlandığı veya kolaylaştığı sonucu hiç çıkarılmamalıdır.[41] 1989 olaylarında ABD en azından her şey olup bitene kadar oldukça önemsiz bir rol oynadı. Amerikan modeli "serbest piyasa" ise kitleler ya da sözcüleri tarafından hayranlık duyulacak ya da öykünülecek bir nesne olarak yalnızca ara sıra söz konusu edilmişti. Komünist iktidar altında yaşamış olan insanlar açısından özgürlüğe kavuşmak sınırsız ekonomik rekabet anlamına asla gelmediği gibi parasız sosyal hizmetlerin, garantili istihdamın, düşük kiraların ya da komüniz-

41 Polonya sıkıyönetim ilan edilmesine bile Reagan'ın ilk tepkisi gözden kaçmayacak kadar kayıtsızdı. Ancak kamuoyundan (başkalarının yanında Henry Kissinger'dan) gelen eleştirilerden sonra Washington resmi olarak bütün dünyada duyulacak sert bir tutum takınacaktı.

min sağladığı diğer yararların kaybedilmesi de ilgi uyandırmıyordu. Doğu'dan bakıldığında "Avrupa'nın" çekici yanlarından biri refah ve güvenlik, özgürlük ve korunma olanağını içinde barındırmasıydı. Sosyalist pastanızı alıp özgürce yiyebilirdiniz.

Böylesi Avrupa düşleri, yaşanacak hayal kırıklıklarının habercisiydi. Ne var ki o dönemde bunu kimse aklına getirmiyordu. Alternatif modellerle dolu pazaryerinde Amerikan yaşam tarzına duyulan beğeni hâlâ azınlıktaydı; Amerika da küresel çapta söz hakkına sahip olsa da çok uzaktaydı. Öteki süper güçse yanı başlarındaydı. Doğu Avrupa'nın uydu devletlerinin hepsi Moskova merkezli komünist imparatorluğun sömürgeleriydi. Bu bakımdan 1989'un getirdiği değişikliklerin yerel toplumsal ya da siyasal güçlere –ister Slovakya'daki yeraltı Katolik örgütlere olsun, ister Polonya'daki rock müziği topluluklarına, isterse dört bir yanda bulunan özgür düşünen aydınlara– mal edilebilecek pek çok yönü vardı. Eninde sonunda göz önünde tutulan her zaman Moskova olmuştu.

Özgürlüğün sersemletici parıltısında pek çok Doğu Avrupalı Moskova'nın önemini küçümsüyor, kendi başarılarını öne çıkarmayı yeğliyordu. 1992 yılının ocak ayında artık Macaristan başbakanı olan Demokratik Forum'dan József Antall, karşısındaki Macar dinleyicilere Orta Avrupalıların komünizmi düşürmede gösterdiği kahramanlığa Batı'nın değer vermeyişinden yakındı: "Bu karşılıksız sevgi son bulmalıdır; çünkü biz yerimizi terk etmedik, tek bir mermi sıkmadan kendi kavgamızı verdik ve üçüncü dünya savaşını onlar için kazandık." Antall'ın sivri dilli sözleri dinleyicilerin ne kadar hoşuna gitmiş olursa olsun, 1989 ile ilgili yeni ufuklar açan gerçeği gözden kaçırmıştır: Eğer Doğu Avrupa'daki halk kalabalığı, aydınlar, işçi sendikalarının liderleri "üçündü dünya savaşını kazandı" ise bu Mihail Gorbaçov'un onlara izin vermesi sayesinde olmuştu.

6 Temmuz 1989 günü Strasbourg'da Avrupa Konseyi'ne konuşan Gorbaçov kendini dinleyenlere Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki reformun yoluna çıkmayacağını belirtmişti: Bu "tamamen halkların meselesi" idi. 7 Temmuz 1989'da Bükreş'te toplanan doğu bloku liderleri konferansında Sovyet lider her sosyalist devletin dış müdahale olmaksızın kendi yörüngesinde gitme hakkı olduğunu doğruluyordu. Beş ay sonra Malta açıklarında demirleyen SS Maksim Gorki gemisinin özel kamarasında bir araya geldiği Başkan Bush'a, Doğu Avrupa'nın komünist rejimlerini iktidarda tutmak için zor kullanılmayacağı yollu güvence vermişti. Onun bu duruşunun kuşkulu bir yanı yoktu. Michnik'in 1988 yılında ifade ettiği gibi Gorbaçov "dış politikadaki başarılarının tutsağı" olmuştu. Bir imparatorluğun Avrupa kıtasındaki metropolü bir kez herkesten bu denli kabul görünce, artık sömürge ülkelerini elinde tutmaz, tutamazdı ve bunu

dile getirdiği için dünya çapında alkış alırdı. Sömürgeleri elinden kaçmış, onlarla birlikte imparatorluğun yerli çalışma ortakları ortalıktan çekilmişti. Geriye bir tek onların nasıl ve hangi yöne gittiklerini belirlemek kalıyordu.

Çalışma ortakları neler olup bittiğini anlıyorlardı elbette: 1988 temmuzuyla 1989 temmuzu arasında Macar Partisi'nin önde gelen reformcuları Károly Grósz ile Miklós Németh Moskova'ya dört ayrı ziyarette bulunarak Mihail Gorbaçov ile görüşmüşlerdi. Arkadaşları Rezsö Nyers da Gorbaçov ile Bükreş'te, Kádár'ın öldüğü günün ertesinde, davalarını kaybettiklerini çoktan bildikleri 7 Temmuz 1989 tarihinde görüştü. 1989 devrimlerini hızlandırmak ya da özendirmek adına Gorbaçov hiçbir şey yapmadı: Yalnızca kenara çekilmekle yetindi. 1849'daki Rus müdahalesi Macarların ve o yıl yaşanan diğer devrimlerin önünü kesmişti; 1989 yılında Rusların varlık göstermemesi başarılarının kesinleşmesine yardım etti.

Gorbaçov sömürgelerin gitmesine izin vermekten daha fazlasını yaptı. Müdahale etmeyeceğini belirtmekle uydu devletlerin iktidarlarının tek gerçek siyasal meşruluk kaynağını, Moskova'dan askeri müdahale gelecek vaadini (ya da tehdidini) kararlılıkla ortadan kaldırmış oluyordu. O tehdit olmadan yerel rejimler siyasal olarak çırılçıplaktı. Ekonomik açıdan birkaç yıl daha idare edebilirlerdi ama o alanda da Sovyetler'in geri çekilmelerinin mantığı bağışlanamazdı: Moskova (1990'da uygulamaya geçtiği gibi) COMECON ülkelerine yaptığı ihracatta dünya piyasalarındaki fiyatları uygulamaya başlarsa, imparatorluğun fiyat desteklemelerine bağımlı olan bu ülkeler zaten tepetaklak olurdu.

Bu son örnek bize, Gorbaçov'un Rusya'daki komünizmi kurtarmak adına Doğu Avrupa'dakinin devrilmesine izin verdiğini düşündürür –tıpkı Stalin'in uydu devletleri onlar için değil batı sınırlarını güvence altına almak için kurması gibi. Taktik açından Gorbaçov'un hesapları çok yanlıştı –iki yıl içinde Doğu Avrupa'dan alınan dersler bölgenin kurtarıcısının kendi yurdunda ona karşı kullanılacaktı. Yazılı tarihte başka hiçbir bölgesel imparatorluk sömürgelerini bu kadar çabuk, bu kadar nazikçe, pek az kan dökerek terk etmemişti. 1989'da yaşananlardan kendine doğrudan pay çıkaramazdı, –olayları o planlamamıştı, uzun vadede nelere gebe olacağını da açıkça kavramaktan uzaktı. Yine de onun iznine bağlı, onun hızlandırdığı bir davaydı 1989. Bay Gorbaçov'un devrimiydi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Düşüşten Sonra 1989-2005

20
ÇATIRDAYAN KITA

"Durdurmak için bir şey yapmama gerek yok; Sovyetler bunu benim için yapacak. Yanı başlarında büyük bir Almanya kurulmasına asla izin vermezler."
François Mitterand, 28 Kasım 1989

"Yola çıktığımızda, karşı karşıya olduğumuz sorunların boyutunu anlamamıştık."
Mihail Gorbaçov, 1990

"Ülkemiz çok şanslı değildi. Marksist deneyin bizim üzerimizde yürütülmesine karar verilmişti. Sonunda bu fikre yer olmadığını kanıtladık, bizi uygar dünya ülkelerinin ilerlediği yoldan alıkoymuştu."
Boris Yeltsin, 1991

"Çek ulusunun varlığı asla kesinlik kazanmadı, işte bu belirsizlik onun en çarpıcı yanıdır."
Milan Kundera

Komünizmden kurtulan Doğu Avrupa ondan daha çarpıcı ikinci bir değişim geçirmekteydi. 1990'larda Avrupa haritasında dört yerleşik devlet yok olurken, on dört ülke doğdu –ya da dirildi. Sovyetler Birliği'nin batı ucundaki altı cumhuriyet –Estonya, Letonya, Litvanya, Belarus, Ukrayna ve Moldova– Rusya'nın kendisiyle birlikte bağımsız devletler oldular. Çekoslovakya iki ayrı ülkeye bölündü: Slovakya ve Çek Cumhuriyeti. Yugoslavya ise onu oluşturan birimlerle bağlarını kopardı: Slovenya, Bosna-Hersek, Sırbistan-Karadağ ve Makedonya.

Ülkelerin böyle oluşması ve parçalanması Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Versailles Antlaşması'nın etkisiyle yaşanan gelişmeleri andırmaktaydı, belli açılardan daha bile heyecanlıydı. Versailles'da ulus devletlerin ortaya çıkışı kökleri ondokuzuncu yüzyılın ortalarına ve daha öncesine uzanan uzun bir sürecin sonucuydu; kimse için sürpriz olmadı. Fakat yirminci yüzyılın sonlarında o ayarda bir gelişmeyi neredeyse hiç kimse beklemiyordu. Ne de olsa 1990'larda ortadan kalkacak üç devlet –Çekoslovakya, Yugoslavya ve SSCB– 1918 sonrasının hasadıydı.

Öte yandan bunların bölgede son kalan çok-etnikli federal devletler olmaları rastlantı değildir. Doksanlı yıllardaki toprak parçalanması Avrupa'daki dört kıta imparatorluğunun sonuncusunun –Rusya'nın– ortadan kalkmasıyla ilişkiliydi. Gerçi öteki üçünün –Osmanlı Türkiyesi, Habsburg Avusturya'sı ve Wilhelm Almanyası'nın– devrilmesinin ardından görülen imparatorluk-sonrası devlet oluşumunda bu perdenin oynanması gecikmişti. Ancak imparatorluğun dağılma mantığı kendi içinde Doğu Avrupa'nın kurumsal olarak yeniden düzenlenmesini getirmedi. Geçmişte sıkça olduğu gibi, bölgenin yazgısını belirleyen yine Almanya'daki olaylardı.

Almanya'nın yeniden birleşmesinde –parçalanmaların damgasını vurduğu on yıl boyunca görünen tek birleşme örneği– öncelikle Helmut Kohl'un payı büyüktü. Batı Alman Şansölye önceleri herkes kadar tereddüt içindeydi, 28 Kasım 1989 tarihinde Batı Alman Parlamentosu'na Almanya birliğine doğru ihtiyatlı adımlarla ilerlemek üzere *beş yıllık* program sunmuştu. Ancak Doğu Alman halkının sesine kulak verdikten (ayrıca Washington'ın desteğini güvence altına aldıktan) sonra Kohl, birleşik Almanya'nın yalnızca olanaklı olmayıp belki de ivedilikle gerçekleşmesi gerektiğini hesaplamıştı. Batı'ya akın edenlerin (bazen günde 2 bin kişiyi buluyordu) önünü kesmenin tek yolunun Batı Almanya'yı doğuya götürmek olduğu açıktı. Doğu Almanların ülkelerini terk etmelerini durdurmak amacıyla Batı Alman lider, Doğu Almanya'yı ortadan kaldırmak için kolları sıvadı.

19'uncu yüzyıldaki gibi Almanların birleşmesi ilk olarak para birliğiyle başarıldı; siyasal birliğin de onu izlemesi kaçınılmazdı. Batı Almanların önceleri destek verdiği ve Hans Modrow başkanlığındaki DAC kabinesinin istekli olduğu "konfederasyon" söylentileri derhal bırakılmış, 1990 martında Doğu Almanya'da apar topar yapılan seçimlerde Hıristiyan Demokrat adaylar birleşme

izni almışlardı. "Almanya İttifakı" oyların yüzde 48'ini aldı: Bu konuda çelişkili yaklaşımlar sergiledikleri günbegün ortada olan Sosyal Demokratların oyları yüzde 22'ydi.[1] Eski Komünistler –artık Demokratik Sosyalizm Partisi– aldıkları yüzde 16 oyla saygınlıklarını kurtarmışlardı; ne var ki aralarında Bärbel Bohley'in *Neues Forum* hareketinin de bulunduğu eski muhaliflerin koalisyonu '90 İttifakı yüzde 2,8 oyda kalmıştı.[2]

DAC Parlamentosu'nda Lothar de Maizière'in liderliğindeki CDU-SPD-Liberal koalisyonun temsil ettiği yeni çoğunluğun ilk icraatı Almanların birleşmesi için söz vermek oldu.[3] 18 Mayıs 1990'da iki Almanya arasında "parasal, ekonomik ve toplumsal birlik" anlaşması imzalandı ve 1 Temmuz günü bu anlaşmanın can alıcı maddesi yürürlüğe girdi: Deutschemark Doğu Almanya'da da dolaşıma çıkıyordu. Doğu Almanlar artık ellerindeki tam anlamıyla değersiz Doğu Alman marklarını –40 bin marka kadar– 1:1 gibi yüksek tutulan bir kurdan bozdurabilirlerdi. DAC'deki ücret ve maaşlar ödenirken bundan böyle Deutschemark karşılığı dikkate alınacaktı –Doğu Almanları yerlerinde tutmak için çok etkili bir araçtı bu, fakat uzun vadede Doğu Almanların iş alanları ve Batı Almanların bütçesi açısından acı sonuçlar doğurdu.

23 Ağustos'ta Bonn ile önceden yapılan anlaşma gereği Doğu Alman Parlamentosu Volkskammer, Federal Cumhuriyet'e katılma önerisini oyladı. Bir hafta sonra DAC'nin FAC tarafından ilhakını getiren Birleşme Antlaşması imzalanmıştı –Mart ayındaki seçimlerde seçmenlerin onayladığı ve 1949 Temel Yasası'nın 23'üncü maddesinin izin verdiği bir gelişmeydi bu. 3 Ekim günü antlaşma yürürlüğe girdi: DAC Federal Cumhuriyet'e katılmış, varlığı son bulmuştu.

Almanya'nın bölünmesi İkinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin ürünüydü, 1990'da yeniden birleşmesi de onların desteği ya da rızası olmasaydı, gerçekleşemezdi. Doğu Almanya 1989 yılında topraklarında hâlâ 360 bin Sovyet askerinin üslendiği Sovyetler'in uydu devletiydi. Batı Almanya ne kadar bağımsız olursa olsun *bu* konuda tek başına hareket etme özgürlüğüne sahip değildi. Berlin ise nihai barış anlaşmasına varılana dek yazgısı resmen asıl işgal güçlerine –Fransa, Britanya, ABD ve Sovyetler Birliği– bağlı bir şehir olarak kalmıştı.

1 1989 ağustosunda Sosyal Demokrat Parti'nin başkan yardımcısı, Kohl hükümetini, yeni açılan Macaristan sınırı üzerinden batıya gitmeye çalışan Doğu Alman sığınmacıları kabul ettiği için krizi "tırmandırmakla" suçlamıştı. Öte yandan (SPD'nin geleneksel kalesi) Berlin'de 1990 seçimlerinde SPD çok daha iyi durumdaydı, yüzde 35 oranında oy toplamıştı.

2 Bohley, tepkisini biraz buruk bir dille, "Biz adalet istedik ve *Rechstaat* [anayasal devlet] elde ettik" diyerek belirtti.

3 De Maizière'in ikinci icraatı Yahudi Soykırımında Doğu Almanya'nın da sorumluluk taşıdığını kabul etmek ve tazminat olarak ödenmek üzere 6,2 milyon mark ayırmaktı.

Ne Britanyalılar ne de Fransızlar Almanya'nın yeniden birleşmesini görmeye istekliydi. Dahası, Batı Avrupalılar tasarlanan birleşik Almanya'nın Doğu Avrupa'daki uzun değişim sürecinin hemen başında değil *sonunda* gerçekleşeceğini düşünüyorlardı. Douglas Hurd (Britanya dışişleri bakanı) 1989 yılının aralık ayında Soğuk Savaş'ın ilk sonuçlarından söz ederken dediği gibi, bu "içinde kırk yıldır mutlu yaşadığımız... bir sistemdi".

Başbakan Margaret Thatcher korkularını gizlemiyordu. Anılarında Fransız Cumhurbaşkanı François Mitterand ile apar topar bir araya geldikleri toplantıyı şöyle anlatır: "Almanya'nın geçmişte defalarca değişen sınırlarını gösteren geleceğe yönelik kuşkuları gidermekten uzak haritayı çantamdan çıkardım... [Mitterand] Fransa'nın tarih boyunca büyük tehlike anlarında Britanya ile özel ilişkiler kurmuş olduğunu ve böyle bir ânın yine gelip çattığını düşündüğünü söyledi... Bana öyle geldi ki nasıl olacağını henüz keşfetmemiş olsak da en azından ikimiz de gözümüzü Alman canavarından ayırmamaya kararlıydık. Bu da bir başlangıçtı".

Bayan Thatcher aynı zamanda Almanların birleşmesinin Mihail Gorbaçov'a zarar verebileceğinden, (Küba'da rezil olmasının Nikita Kruşçev'i nasıl gözden düşürdüğünü hatırlayarak) olasılıkla devrilmesine bile yol açacağından çekiniyordu. Bu kaygılarında yalnız sayılmazdı. Fakat bunca kaygılanan Britanyalılar o sırada Almanya'da yaşanan olayların akışına karşı başka bir öneri getiremediklerinden rıza göstermek zorundaydılar. Mitterand'ı yatıştırmak kolay olmadı. Almanya ve bütün olarak Komünist blok ile sürdürülen istikrarlı ve alışıldık ilişkilerin bozulmasından herkesten çok Fransızlar rahatsızdı.[4]

Paris'in ilk tepkisi Almanların birleşmesine karşı elinden gelen çabayı göstermek ve atılan bütün adımların önünü kesmek oldu. Mitterand daha da ileri giderek 1989 yılı aralık ayında DAC'nin egemenliğini desteklediğini göstermek üzere ülkeyi ziyaret bile etti. Brandenburg Kapısı'nın yeniden açılışı için yapılacak törene katılması için Helmut Kohl'un davetini kabul etmeyerek, Rusya ile Fransa'nın geleneksel müttefikler olarak Almanların hırslarını durdurmaktan ortak çıkar sağlayacakları gerekçesiyle Sovyet liderlerini de kendi yanına çekmeye çalıştı. O kadar ki Fransızlar Gorbaçov'un Almanların birleşmesini veto edeceğini umut ediyorlardı. 28 Kasım 1989'da Mitterand danışmanlarına, "Durdurmak için bir şey yapmama gerek yok; Sovyetler bunu benim için yapacaklar. Yanı başlarında büyük bir Almanya kurulmasına asla izin vermezler" diye açıkladı.

4 Ertesi yıl Gorbaçov'un iktidardan alınması amacıyla düzenlenen başarısız Moskova darbesinde rol oynayan batılılar arasında tek önemli siyasal kişiliğin hiç tereddüt etmeyen Mitterand olması rastlantı değildir.

Ne var ki durumun öyle olmadığı anlaşılınca –ayrıca Kohl'un Doğu Alman seçimlerinde elde ettiği belirgin zaferin ardından– Fransız Cumhurbaşkanı bambaşka bir taktik benimsedi. Almanlar kendi aralarında birleşebilirdi ama bunun bir bedeli vardı. Büyüyen Almanya'nın bağımsız bir yol izlemesi, hele Orta Avrupa'daki eski önceliklerine dönmesi asla söz konusu olamazdı. Fransız-Alman ortaklığı gereğince Kohl'un yapması gereken kendini Avrupa projesine adamaktı; Almanya'nın da başta ortak Avrupa para birimi olmak üzere koşulları yeni bir antlaşmayla (ertesi yıl Hollanda'nın Maastricht kentinde yapılacak görüşmelerde) belirlenecek birliğe "daha yakın" katılımı gerekecekti.[5]

Fransızların öne sürdüğü bütün koşullar Almanlar tarafından beklenmedik biçimde kabul edildi (ancak Fransa'nın diplomatik manevralarının kaba yanı ilişkileri bir süre soğuttu) –1955'te Almanya'ya tam egemenlik tanınmasından sonra Fransızların duyduğu kaygıları yatıştırmak amacıyla Bonn'un "Avrupa'yı" başlangıçtaki altı ülkeyle sınırlandırmayı kabul ettiği günlerin bir benzeri yaşanıyordu. Kohl ileriki aylarda, Paris'in gösterdiği anlayışı ödüllendirmeye yönelik hazırlanan ufak çaplı birkaç ödünü bile kabul edecekti.[6] Birleşme Almanya'nın tedirgin Avrupalı komşularını biraz olsun yatıştırmaya değerdi. Ne olursa olsun Almanya'nın Avrupa Topluluğu'na daha da yakınlaşması fikri Kohl'u pek fazla rahatsız etmiyordu –Ludwigshafen'da doğmuş ve yine Rheinland eyaletinde doğup büyümüş Adenauer gibi içgüdüsel olarak batıya yakındı.

Ama daha önemlisi, Alman Şansölye yelkenleri şişirmişti, o günlerde çekilmiş bir fotoğraf da bunu doğrulayacaktır: Amerika Birleşik Devletleri Almanların birleşmesine tam destek veriyordu. Herkes gibi Başkan George Bush'un yönetim kadrosu da önceleri müttefikleriyle birlikte Almanların birleşmesinin ancak SSCB ve Doğu Avrupa'da sahnelenen beklenmedik değişikliklerin sonunda, üstelik Sovyetler'in rızasıyla söz konusu olabileceğini düşünüyordu. Fakat Washington rüzgârın hangi yönden estiğini görmekte, özellikle 1990 şubatında yapılan anket sonuçları Batı Almanların yüzde 58'inin birleşik ve *tarafsız* bir Almanya'dan yana olduklarını ortaya koyduktan sonra anlamakta daha çabuk davranmıştı. Oysa bu, ABD'nin ve Batı Alman politikacılarının çoğunun en çok korktukları sonuçtu: Avrupa'nın ortasında tarafsız, bağlantısız, her iki taraftaki komşularının istikrarını ve huzurunu bozacak genişlemiş bir Almanya!

5 Mitterand'dan sonra göreve gelenlerin aynı antlaşmanın bütçe kısıntıları ve toplumsal sonuçlarıyla başa çıkmaya çalışması tuhaf değildir.

6 Bunların hiçbiri Mitterand'ın yakın arkadaşı Jacques Attali'nin Doğu Avrupa'nın yeniden inşası için yatırım yapmaya yetkili kılınan yeni kurumun –Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD)– başına atanmasından yana değildi. Kendine gösterişli bir bina yaptırmak için milyonlar –ama bankanın yasal lehdarlarına pek az– harcadıktan sonra Attali yüz kızartıcı bir biçimde görevden alındı. Yaşadığı bu deneyim onun epey yüksek olan özgüvenine gözle görülür bir zarar vermemişti.

Buna göre ABD, Almanların birleşmeyle batılı ittifak arasında bir seçim yapmak zorunda kalmaması için olanca gücüyle Kohl'un hedeflerini desteklemek için kolları sıvadı. Washington'dan gelen baskılar karşısında Fransızlarla Britanyalılar da Sovyetler Birliği ve iki Almanya'nın temsilcileriyle masaya oturup yeni Almanya'nın koşullarını tartışmayı kabul ettiler. "Dört artı iki" adı verilen bu görüşmeler 1990 şubatından eylülüne kadar katılan ülkelerin dışişleri bakanlarınca yürütüldü, 12 Eylül günü Moskova'da imzalanan Almanya Konusunda Son Uzlaşma Antlaşması ile noktalandı.

Gelecekteki Almanya'nın sınırlarını iki Alman devleti olarak resmen tanıyan bu antlaşmayla Berlin'de dört devletlik iktidar 2 Ekim 1990 gece yarısı itibariyle sona ermiş oluyordu. Sovyetler Birliği birleşmiş Almanya'nın NATO'da kalmasını kabul etmiş, Kızıl Ordu'nun çekilmesine ve bütün yabancı birliklerin Berlin'den ayrılmasına ilişkin koşullar üzerinde anlaşılmıştı (o tarihten itibaren dört yıl içinde tamamlanacak, ondan sonra Alman topraklarında NATO'ya bağlı yalnızca küçük bir askerî grup kalmıştı.

Mihail Gorbaçov Almanların birleşmesini kabul etmeye neden bu kadar hazırdı? Onlarca yıldır Sovyetler Birliği'nin temel stratejik hedefi Orta Avrupa'daki sınırların korunmasına yönelikti: Almanya'nın bölünmesi Londra, Paris ve Washington gibi Moskova'yı da rahatlatmış ve Bonn'u Batı ittifakından çıkarmak isteyen Stalin'in savaş-sonrası amacından çoktan vazgeçmişti. Fransız ve Britanyalıların tersine, Sovyet yönetimi hâlâ en azından ilke olarak birleşme sürecini engelleyebilecek durumdaydı.

1990 yılında herkes gibi Gorbaçov da gözü kapalı gidiyordu. DAC parçalanacak olursa onlara ne yapmaları gerektiğini söylemek üzere Doğu'da da Batı'da da kimsenin bir planı yoktu; üstelik Almanların birleşmesi için herhangi bir ayrıntılı plan da yapmamışlardı. Fakat batılı meslektaşlarının tersine Sovyet liderin önünde daha iyi bir seçenek de bulunmuyordu. Son yıllarda yaptığı iyi niyetli duyurulara ters düşmeden, ayrıca kendi güvenirliğini sarsmadan Alman birliğini önlemeyi düşünmesi hiç gerçekçi olmazdı. Başlangıçta birleşik Almanya'nın NATO'ya üyeliğine karşı çıktı; hatta ilke olarak razı geldikten[7] sonra bile NATO birliklerinin Polonya sınırının 300 km doğusuna geçmelerine izin verilmemesinde direterek bu tutumunu sürdürdü: ABD Dışişleri Bakanı James Baker bu konuda Sovyet meslektaşına 1990 şubatında söz vermişti. Ancak verilen söz daha sonra çiğnenince Gorbaçov'un yapacak bir şeyi yoktu.

Elinden *gelen,* kabul ettiği şeylerin karşılığını tam anlamıyla almaktı. Batı

7 Gorbaçov'un bu çok önemli noktaya, 1990 mayısında Başkan Bush'un önerisiyle Almanya'nın kendi kaderini tayin etme hakkına "müttefiklerini seçme" özgürlüğünün de dahil olduğunu kabul ederek istemeden geldiği yönünde bazı kanıtlar vardır.

Alman Şansölye'nin önceden gördüğü gibi SSCB mali açıdan ikna edilmeye açıktı. Gorbaçov birleşme görüşmelerinin teminatı olarak önce 20 milyar dolar kefaret almaya çalışmış, sonra 18 milyar dolara ve faizsiz kredi olarak da 2 milyar dolara razı gelmişti. 1990'dan 1994'e kadar Bonn hükümeti Sovyetler Birliği'ne (sonra da Rusya'ya) 71 milyar dolar karşılığında para (buna ek olarak Doğu Avrupa'daki eski komünist devletlere verilmek üzere 36 milyar dolar) aktardı. Helmut Kohl aynı zamanda, ertesi yıl Polonya ile imzalanacak bir antlaşma ile kesinleştirilmek üzere ülkesinin doğu sınırlarının değişmezliğini kabul etmeye, Almanların irredantizm[8] izleyecekleri yönünde Sovyetler'in (ve Polonyalıların) korkularını gidermeye de söz vermişti.

En iyi koşulları güvence altına alan Moskova DAC'den çıkmayı kabul etti. Washington'daki Bogart'a karşılık Sidney Greenstreet'in rolüne soyunan Sovyetler Birliği elindeki yetersiz kozu en iyi biçimde kullanarak küçük, küskün Doğu Alman dostunu gerekli duyurularla ve biraz pişmanlıkla terk etti. Dostluk yanlısı ve değer bilen yeni Almanya ile düşman olmaktansa onunla stratejik ilişki kurmak daha anlamlıydı; ayrıca Sovyetler açısından birleşik bir Almanya'nın Batı tarafından sımsıkı kavranması –ve içine alınması– çok da kötü bir sonuç sayılmazdı.

DAC çok sevilen bir ülke değildi. Yine de arkasından yas tutanlar olmuştu. Yeniden birleşmiş "daha büyük" bir Almanya'nın ruhundan korkan Günter Grass ve Jürgen Habermas gibi Batı Alman aydınlara[9] ek olarak başka anayurt diye bir tek orayı bilen Doğu Almanlar "kendi" Almanyaları ayaklarının altından çekildiğinde karışık duygulara kapıldılar. DAC'de büyümüş iki kuşak vardı. Ülkelerinin kendini saçma sapan rezil sözlerle tanımladığına inanmasalar da resmi propagandaya tümüyle sağır da kalamazlardı. 1989'dan uzun yıllar sonra Doğu Alman liselerinde okuyan çocukların hâlâ Doğu Alman askerlerinin ülkelerini Hitler'den kurtarmak için Kızıl Ordu ile omuz omuza savaştıklarına inanmalarına şaşmamalıyız.

Kafalara kazınan bu yanlış bilgi DAC'nin öz kimliğinin parçasıydı ve yönünü şaşırmış eski yurttaşlarının Almanya'ya "geri" geçişlerini kolaylaştırmaya, özellikle de "onların" Almanyası düzenli olarak resmi kayıtlardan çıkarılırken, kesinlikle yardımcı olmuyordu. Kent, sokak, bina ve kasaba adları değiştirilerek çoğuna 1933 öncesindeki adlar geri verildi. Çeşitli törenler yeniden yapılmaya başladı. Bu, tarihin yeniden canlandırılması değil, silinmesiydi –sanki DAC hiç varolmamıştı. Erich Mielke yargılanıp cinayetten suçlu bulunduğu zaman, bunun gerekçesi Stasi başkanı olarak onayladığı suçlardan çok, Nazi soruşturmalarından çıkan kanıtlar ışığında 1930'larda işlenen siyasal suikastlardı.

8 Kaybedilen toprakları geri alma, ilhak etme politikası (ç.n.)

9 Grass'a göre modern Alman tarihi kıtanın geri kalanının engellemek için boş yere çabaladıkları şişinme ve büyüme eğiliminden oluşur –ya da kendi sözleriyle aktaralım: "Her birkaç yılda bir Almanların kabızlığına karşı bize Avrupa lavmanı yapılır."

DAC'nin eski uyrukları ülkenin karışık tarihini irdelemek yerine onu unutmaya özendirilmişti –Batı Almanya'nın 50'lerde yaşadığı unutuş çağının tuhaf bir biçimde yeniden sahnelenmesiydi. Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve 1989 sonrasında çözüm refah olmalıydı. Almanya tarihten çıkış yolunu parayla satın alacaktı. Bu konuyu ele almak için DAC uygun bir fırsattı elbette. Yalnızca kurumları dağılmakla kalmıyordu, maddi altyapısının büyük bölümü de çökmüş durumdaydı. 1914'ten önce yapılmış her beş konuttan ikisinde (1989 rakamlarına göre Batı Almanya'da bu oran beşte birdi), diğer bir deyişle konut toplamının dörtte birinde banyo yoktu; üçte birinde tuvalet evin dışındaydı; yüzde 60'ında da herhangi bir merkezi ısınma sistemi bulunmuyordu.

Moskova ile yaptığı pazarlıklardaki gibi Bonn hükümetinin tepkisi sorunu çözmek için büyük miktarlarda para harcamak oldu. İki ülkenin birleşmesinin ardından Batı'dan Doğu Almanya'ya aktarılan miktar 1.200 milyar euro karşılığına yaklaşmıştı; 2003 yılının sonunda eski DAC'yi kendisine katmanın maliyeti yaklaşık 1,2 *trilyon* euro idi. Doğu Almanlar Federal Cumhuriyet'e rüşvetle katılmışlardı: İş bulmaları, emeklilik gelirleri, ulaşım, eğitim ve konut giderlerinin çoğu hükümet bütçesinden karşılanıyordu. Kısa vadede bu uygulama işe yaradı, Doğu Almanların serbest piyasadan çok ölçüsü bilinmeyen Batı Alman hazinesine inandıklarını doğruladı. Öte yandan yeniden birleşmenin ilk heyecanı yatıştıktan sonra pek çok "Doğulu" batılı kuzenlerinin üstünlük taslamaları karşısında irkildiler: Eski komünistler bu duyguyu gelecek seçimlere başarılı sayılabilecek ölçüde yansıtacaklardı.

Bu arada Kohl Batı Alman seçmenlerin –bu birleşmeye hepsinin yürekten sevinmediği belliydi– canını sıkmamak için vergileri yükseltmeye yanaşmıyordu. Onun yerine Federal Cumhuriyet'in üstlendiği geniş kapsamlı –o zamana dek cari hesap fazlalarıyla karşılanan– yeni yükümlülükleri göğüslemek üzere bütçe açığına gitmekten başka çıkar yol yoktu. Böyle bir politikanın enflasyona yapacağı etki karşısında şaşakalan Almanya Merkez Bankası Bundesbank, 1991 yılından –tam da Deutschemark'ın planlanan Avrupa para birimine çözülmemecesine kilitlendiği anda– itibaren düzenli olarak faizleri artırmaya başladı. Bu faiz oranlarının zincirleme etkileri –işsizliğin artması ve ekonomik büyümenin yavaşlaması– yalnızca Almanya'da değil Avrupa Para Sistemi genelinde hissedilecekti. Helmut Kohl geçerli nedenlerle ülkesinin birleşmesinin maliyetini başkalarına da yüklemiş ve Almanya'nın Avrupalı ortakları bu yükü sırtlanmak zorunda kalmışlardı.

Mihail Gorbaçov'un Almanya konusunda verdiği ödünler ülkesinde gördüğü saygının azalmasında etkili olmuştu elbet –zaten kendi de James Baker'ı uyararak NATO içerisinde birleşik bir Almanya'nın "*perestroyka* sürecinin sonu" olabileceğini belirtmişti. Diğer Doğu Avrupalı uydu devletleri kaybetmek talihsizliğe bağlanabilirdi; gelgelelim Almanya'nın bırakılması aynı zamanda ihmalkârlık olarak görülmekteydi. Sovyet Savunma Bakanı Marshall Sergei Akhromeyev, eğer soruna zamanında dikkat etseydi Gorbaçov'un Batı'dan daha iyi koşullar koparabileceğine inanmıştı; onun bu fikrini başkaları da paylaşıyordu. Ama bu Gorbaçov'un sorunuydu kuşkusuz: 1980'lerin sonunda kendini yurt sorunlarına öyle kaptırmıştı ki SSCB'nin "yakın Batısında" hızla gelişmeye başlayan sorunlara yönelik tepkisi, daha önce de gördüğümüz üzere bunları kendi haline bırakmak olmuştu.

Oysa Sovyetler Birliği'nin kendi sınırları içerisindeki benzer sorunları kendi haline bırakmak gibi bir seçenek söz konusu olamazdı. Rus imparatorluğu yaptığı fetihler ve ilhaklarla yüzyıllar boyunca genişlemiş, bir zamanlar yabancı ülkeler diye bilinen topraklar anayurda bağlanmıştı. Artık Polonya ya da Macaristan'dan "feragat edildiği" anlamda bunlardan da "feragat edilmesi" söz konusu değildi. Öte yandan yukarıda da gördüğümüz gibi Sovyetler'in son fethettikleri ülkelerin insanları yarım yamalak sindirilmiş ve dış etkilere açık bırakılmıştı; örneğin orta Asya'da, Kafkaslar'da ama hepsinden önemlisi de imparatorluğun batı ucundaki Baltık Denizi kıyılarında.

SSCB'nin Baltık Cumhuriyetleri –Estonya, Letonya ve Litvanya– üç bakımdan önemliydi. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin içindeki hiçbir bölge Batı etkisine onlar kadar açık değildi. Özellikle Estonyalılar İskandinav ülkeleriyle ilişki içindeydi, 1970'lerden beri Fin televizyonunu izliyor, kendi yaşadıkları koşullarla zengin komşuları arasındaki çelişkiyi görebiliyorlardı. Tarihsel ve coğrafi açıdan öncelikle komşuları Polonya'ya yakın olan Litvanyalıların komünist iktidar sırasında bile Polonyalıların kendilerine göre belirgin ölçüde daha özgür ve daha iyi koşullarda yaşadıklarını görmemeleri olanaksızdı.

İkinci olarak, ayrıca yabancı komşularıyla karşılaştırıldıklarında hiç de hoş olmayan sonuçlara rağmen Baltık devletleri, Sovyet ölçütlerinde yine de müreffeh bir yaşam sürüyorlardı. Sovyetler'in birçok sanayi ürününün –tren vagonları, radyolar, kâğıt malzemeler– orada üretilmesinin yanında balık, süt ürünleri ve pamuğun başlıca kaynağı da orasıydı. Üretmekle kalmayıp limanlarından gelip geçen ticari mallar sayesinde Estonya, Letonya ve Litvanya halkı en azından Sovyetler Birliği'nin geri kalan bölgelerinde ancak düşlenebilecek bir yaşam tarzı ve yaşam standardıyla uzaktan da olsa tanışmışlardı.

Ama Baltık Cumhuriyetleri'nin ayırt edici ve hepsinden önemli üçüncü özelliği, yakın geçmişte gerçek bağımsızlığı tatmış olmalarıydı. 1919 yılında Çarlığın devrilmesinin ardından bağımsızlıklarına ilk kez kavuştuktan yirmi yıl sonra Romanofların vârisleri tarafından 1939 ağustosunda imzalanan Molotov-Ribbentrop Paktı'nın gizli maddeleri gereğince bir kez daha zorla sindirilmişlerdi. Fakat 1940 işgali hâlâ belleklerde tazeydi. Gorbaçov'un *glasnost* atılımı –Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinde daha çok sivil ya da ekonomik hak taleplerine yol açarken– Baltık bölgesinde kaçınılmaz olarak bağımsızlık sorununu yeniden gündeme getirmişti. Bu bölgedeki *samizdat* her zaman ve ister istemez milliyetçi bir üslup benimsemişti.

Bunun bir başka nedeni de "Rus" sorunuydu. 1945'te üç Baltık cumhuriyetinin nüfusu oldukça homojen bir yapıda, halkın çoğu egemen ulusal gruptandı ve yerel dili konuşuyordu. Ancak savaş sırasında ve sonrasında zorla sınır dışı edilenlerle Rus askerlerinin, yöneticilerinin ve işçilerinin ülkeye akın etmesi yüzünden nüfus 1980'lerin başlarında özellikle kuzey cumhuriyetlerinde karışmıştı. Litvanya'da cumhuriyette yerleşik nüfusun yüzde 80 kadarı hâlâ Litvanyalıydı; fakat Estonya'da nüfusun tahminen yalnızca yüzde 64'ü etnik olarak Estonyalıydı ve Estonyaca konuşuyordu; Letonya'da nüfusun içinde yerli Letonyalıların oranı 1980 sayımında 2,5 milyon toplam nüfusta 1,35 milyon, yalnızca yüzde 54'tü. Kırsal yerleşimlerde hâlâ Baltıklılar yaşıyordu, fakat kentlerde Ruslar ve Rusça konuşan insan sayısı giderek artıyordu: öfke uyandıran bir değişimdi bu.

Dolayısıyla, bölgedeki ilk protestolar dil ve milliyet sorunlarıyla, ayrıca yerli halktan "yıkıcı faaliyette bulunmuş" binlerce kişinin Sibirya'ya sürülmesiyle ilgili anıların depreşmesiyle kıpırdanmaya başladı. 23 Ağustos 1987 günü Molotov-Ribbentrop Paktı'nın yıldönümünde Vilnius, Riga ve Tallinn'de eşzamanlı gösteriler yapıldı, üç ay sonra yalnızca Riga'da Letonya'nın 1918'de bağımsızlığının ilan edilmesinin yıldönümü halk arasında kutlandı. Onların başarıları –daha doğrusu yönetime karşı üstü kapalı muhalefetin böyle dile getirilmesine yetkililerin beklenmedik hoşgörü göstermesi– kitleleri yüreklendirince bölge genelinde bağımsız gruplar ve topluluklar ortaya çıktı.

Bunun sonucunda yüzlerce insan, 25 Mart 1988 günü, 1949'da sınır dışı edilen Letonyalıların anısına Riga'da toplandı, haziranda da 1940'ta sürgüne gönderilenler anıldı. Bunların arkasından o güne dek sessiz kalmış Letonyalı Yazarlar Birliği'nin görülmedik ölçüde heyecanlı geçen toplantısında "Letonya Halk Cephesi" gündeme geldi. Birkaç hafta sonra görünürde politika-dışı olan "Çevre Koruma Derneği'nin" desteğiyle Letonya Ulusal Bağımsızlık Hareketi

doğdu. Estonya'daki olaylar da tıpatıp benzer bir gelişme gösterdi: 1987'de düzenlenen anma törenlerinin ve art arda gelişen çevreci protestoların ardından önce kendini yerli kültürel anıtların korunmasına ve onarılmasına adayan "Estonya Mirası Derneği", 1988 nisanında "Estonyalı Halk Cephesi", arkasından da ağustos ayında –Letonya'daki denginden bir ay sonra– Estonya Ulusal Bağımsızlık Hareketi kuruldu.

Estonya ve Letonya'da doğan bu siyasal hareketlerin en çarpıcı yönü yalnız varlıklarıydı –bir de kullandıkları terimlerin alışılmadık ölçüde yıkıcı olması. Öte yandan Sovyet iktidarına karşı meydan okumanın daha açık olduğu yer, Rusların daha çok öne çıktıkları Litvanya oldu. 9 Temmuz 1988'de Vilnius'ta çevrenin korunmasını, demokrasi ve Litvanya'ya daha çok özerklik talep eden gösteriye, yeni kurulmuş "Litvanya Yeniden Örgütlenme Hareketi" Sajudis'i desteklemek için katılan 100 bin kişi, ellerinde "Kızıl Ordu Defol" yazılı pankartlarla Litvanya Komünist Partisi'ni Moskova'ya "kulluk" ettiği için açıkça eleştirmişti. 1989 şubatında Sajudis ulus çapında siyasal bir partiye dönüştü. Ertesi ay Halk Vekilleri Sovyet Kongresi'nde yapılan seçimlerde Litvanya'daki 42 sandalyeden 36'sını kazandı.

Üç cumhuriyette birden yapılan seçimlere bağımsız adayların başarısı damgasını vurmuş ve Baltık ülkelerinin ortak yörüngesinin fark edilmesini sağlamıştı. Bu nokta 23 Ağustos 1989 tarihinde Molotov-Ribbentrop Paktı'nın 50'nci yıldönümünde Vilnius'tan Riga'ya, oradan da Tallinn'e uzanan 650 km uzunluğundaki insan zinciriyle ("Baltık'a Uzanan Eller") simgesel olarak bir kez daha vurgulandı. Yaklaşık 1,8 milyon insan –bölge nüfusunun dörtte biri katılmıştı. Artık Litvanya'daki bağımsızlık hareketlerine öykünen ve hedeflerinin ulusal bağımsızlık olduğunu açıkça dile getiren Estonya ve Letonya'daki bağımsızlık hareketlerinin Moskova ile hesaplaşması kaçınılmaz görünüyordu.

Ne var ki bu süreç çok yavaş ilerledi. Baltık bağımsızlık hareketleri 1989 yılını, sınırlarını zorlayarak geçirdiler. Önce Litvanya'nın, sonra da Letonya'nın bağımsızlık bilincine yeni erişen Yüksek Sovyet Komiteleri yerli devlet girişimlerinin özelleştirilmesine onay veren Kasım 1988 tarihli Estonya yasasını örnek almaya çalıştıkları zaman Moskova, daha önce Estonya'nın girişimine yaptığı gibi alınan kararları geçersiz saydı; ancak hükümet bunun dışında bir şeye karışmadı. 8 Ekim 1989 günü (Gorbaçov'un Doğu Berlin'deki konuşması sırasında "Hayat geç kalanları cezalandırır", uyarısını yaptığı günün ertesinde) Letonya Halk Cephesi tam bağımsızlık yolunda ilerlemek niyetini taşıdığını duyurduğu zaman, Sovyet yetkililer Almanya'da tırmanan bunalımla öyle meşguldüler ki harekete geçemediler.

Fakat 18 Aralık'ta Litvanya Komünist Partisi bölündü; çoğunluk ivedilikle bağımsızlık ilan etmekten yanaydı. Gorbaçov artık sessiz kalamazdı. 11 Ocak 1990'da Vilnius'a gidip Sovyetler'den ayrılma düşüncesini bırakmalarını önererek, "ılımlı" davranmalarını istedi. Ne var ki kendi ortaya koyduğu örnek sözlerini desteklemiyordu. Sajudis'in seçim zaferi, Sovyet Başkanı'nın Parti'nin "liderlik rolünü"[10] güvence altına alan maddenin anayasadan çıkarılması yönünde Sovyet Merkez Komitesi'ni ikna etmesi ve o sırada pazarlıkları süren "dört artı iki" görüşmeleri ile yüreklenen Litvanya Yüksek Komitesi, 11 Mart'ta Litvanya'nın bağımsızlığını hiç eksiksiz 124 oyla kabul ederek 1938 "Litvanya Devleti Anayasası'nı" simgesel olarak yeniden yürürlüğe koydu ve SSCB Litvanya Cumhuriyeti Anayasası'nı iptal etti.

1990 yılında –Rus Cumhuriyeti hükümetinin kendi "egemenliğini" ve Rus yasalarının "bütün Birlik" kararnamelerinden önde geldiğini kabul ettirmeye soyunduğu günlerde– Sovyet yöneticilerin Vilnius bildirgesine ekonomik boykot dışında başka tehdit edici bir tepki göstermemeleri ilişkilerin belirsizliği hakkında çok şey anlatmaktadır: Gorbaçov Litvanya'nın Birlik'ten kopmasına engel olamasa da sertlik yanlısı meslektaşlarının gerekli gördükleri askeri müdahaleyi önlemeyi başardı. Litvanya'nın tam bağımsızlık ilanını "askıya almayı" kabul etmesine karşılık haziran ayında boykot da kaldırıldı.

Birbiri ardına diğer büyük Sovyet cumhuriyetlerinin "egemenlik" ilan ettiği telaş içinde geçen altı aydan sonra Gorbaçov'un koltuğu daha da sarsılmıştı. Baltık ülkelerinin girişimlerini dizginleme çabaları "reformcu" yanına önemli ölçüde gölge düşürürken özerklik, egemenlik ve bağımsızlık taleplerini bastıramaması meslektaşlarını, daha da kötüsü orduyu ve güvenlik güçlerini giderek öfkelendiriyordu. 20 Aralık 1990'da Dışişleri Bakanı Edvard Şevardnadze istifa ederek kamuoyuna darbe riskinin arttığını anlatan bir konuşma yaptı.

10 Ocak 1991'de ABD ile müttefiklerinin dikkatlerini tümüyle Irak'ta ısınan Körfez Savaşı'na çevirdiği sıralarda, Gorbaçov Litvanyalılara bir ültimatom göndererek Sovyetler Birliği Devlet Başkanı olma yetkisini kullanarak SSCB Anayasası'na bağlı kalmalarını bildirdi. Ertesi gün KGB[11] ile Sovyet İçişleri Bakanlığı güvenlik birimlerinin seçkin askerleri Vilnius'taki kamu binalarını kuşatarak "Ulusal Kurtuluş Komitesi'ni" resmen göreve getirdiler. Yirmi dört saat sonra kentteki radyo ve televizyon stüdyolarına saldırı düzenleyerek orada toplanan göstericilere ateş açtılar: 14 sivil öldü, 700 kişi yaralandı. Bir hafta

10 Daha sekiz hafta önce Gorbaçov'un böyle bir değişikliğe şiddetle karşı olduğunu unutmayalım.
11 KGB açılımı: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (ç.n.)

sonra aynı güvenlik birimlerinin askerleri Riga'da bulunan Letonya İçişleri Bakanlığı'nı basarak dört kişiyi öldürdü.

Baltık ülkelerinde dökülen kan, Sovyetler Birliği'nin son perdesinin açılışına işaret ediyordu. Bir hafta içinde 150 binden fazla kişi silah kullanılmasını protesto etmek için Moskova'da toplanmıştı. O sırada Moskova Kent Komitesi Birinci Sekreteri ve –1990 mayısından beri– Rus Yüksek Sovyet Komitesi Başkanı olan Boris Yeltsin Tallinn'e giderek "egemenliğin" karşılıklı tanınması için Rusya ile Baltık Cumhuriyetleri arasında bir anlaşma imzaladı, böylelikle Sovyet yetkilileri atlamış oluyordu. 1991 martında Letonya ve Estonya'da yapılan referandumun sonuçları seçmenlerin ezici çoğunluğunun tam bağımsızlıktan yana olduğunu doğruladı. Söz dinlemeyen cumhuriyetlere gönülsüz baskı uygulamaya başlamış olan Gorbaçov daha önceki duruşunu değiştirmiş, şimdi boş yere o ülkelerle *modus vivendi*[12] arayışına girmişti.

Öte yandan Sovyet Başkanı artık her iki taraftan açılan ateş arasında sıkışmıştı. Baltık halklarının başını ezmeye isteksiz davranması asker dostlarını kendinden uzaklaştırmıştı (Vilnius ve Riga'daki saldırıları düzenleyen generallerden ikisi Moskova'da yapılacak darbede başrolü oynayacaklardı). Bu arada eski arkadaşlarıyla hayranlarının güvenini de kaybetmişti. 1991 martında Yeltsin sessiz kalmazsa hakkında dava açılacağı konusunda gelen resmi baskılara kulak asmayıp kamuoyuna Gorbaçov'un "yalanlarıyla aldatmacaları" hakkında açıklamalarda bulunarak onu istifaya çağırdı. Bu arada diğer cumhuriyetler de Baltık örneğinin izinden gidiyordu.

Sovyet iktidarının üzerini örten kalkan sapasağlam yerinde durduğu sürece Ukrayna'dan Kazakistan'a kadar komünist yöneticileri yaptıkları "reformları" Gorbaçov'un kendi izlediği sınırlar içerisinde tutmaya özen göstermişlerdi. Ancak Baltık ülkelerinde bozguna uğramasının ardından *perestroyka* çalışmalarına doğrulttukları antenler şimdi onlara Sovyetler Birliği'nin de sonunun gelmiş olabileceğini işaret ediyordu; zaten kendileri de belli iktidar çevrelerinde Sovyet Başkanı'nın mimlendiğini görebiliyorlardı. Demek ki Baltık Cumhuriyetleri'nin yeni politikaları gerçek ve yaygın bir ulusal rönesansı yansıtırken, diğer cumhuriyetlerin çoğunda "egemenlik" doğrultusunda atılan adımlar ulusal duygularla kendini koruma altına alan *nomenklatura* arasında değişken, karışık bir tutumu yansıtmaktaydı. Buna bir de korku eklenmişti: Eğer tepedeki güvenlik ve otorite ufalanıyorsa –daha da kötüsü pek yakında zorla ve tek taraflı olarak Gorbaçov düşmanlarının eline geçerse– demek ki iktidarın önemli dizginlerinin yerli eller tarafından tutulması en doğrusudur anlayışı yaygındı. Sonunda, merkez

12 geçici anlaşma (ç.n.)

parçalanacak olursa değerli kamu varlıklarının çoğunun – parti malları, maden işletme hakkı, çiftlikler, fabrikalar, vergi gelirleri vb– korkunç biçimde yağmalanacağı gerçeği Sovyet yöneticilerin kafasına dank etti.

Sözde "egemen" cumhuriyetlerden en önemlisi olacak Ukrayna kendi haklarını talep etmeye başlamıştı.[13] Baltık Cumhuriyetleri gibi Ukrayna'nın da tarihinde (inişli çıkışlı da olsa) bağımsızlık deneyimi vardı; sonuncusu Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde ilan edilmiş ama kısa sürede kaybedilmişti. Bu deneyim Rusya'nın kendi tarihiyle neredeyse sıkı sıkıya ilişkiliydi: Rus milliyetçilerin çoğunun gözünde Kievskaya "Rus" –onüçüncü yüzyılda merkezi Ukrayna başkenti olan, Karpatlar'dan Volga sınırına dek uzanan prenslik– Rusya'nın kendi gibi imparatorluğun öz kimliğinin ayrılmaz bir parçasıydı. Ama bölgedeki hammadde kaynakları daha ivedilikle ele alınması gereken daha yararlı varlıklardı.

Rusya'nın çaprazında Karadeniz (ve Akdeniz) ile olduğu kadar Orta Avrupa'ya ulaşmak için de geçilmesi gereken Ukrayna, Sovyet ekonomisinin başlıca dayanağıydı. SSCB'nin topraklarının yalnızca yüzde 2,7'si kadar bir alan, bütün nüfusun yüzde 18'inin barındığı, ülkedeki GSMH'nin yaklaşık yüzde 17'sinin üretildiği, Rusya'nın hemen ardından önem sırasında ikinci gelen bir bölgeydi. Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Ukrayna ülkenin kömür rezervlerinin yüzde 60'ına, titanyumun (modern çelik üretiminin olmazsa olmaz elementi) çoğuna sahipti; görülmedik ölçüde verimli topraklarında Sovyet tarım ürünlerinin yüzde 40'ından fazlası yetiştirilmekteydi.

Rus ve Sovyet tarihinde Ukrayna'nın orantısız boyutlarda önemi Sovyet liderliğine de yansımıştı. Gerek Nikita Kruşçev gerekse Leonid Brejnev Doğu Ukrayna'nın bağrında yetişmiş Ruslardı –Kruşçev 1930'larda Ukrayna Partisi'nin Birinci Sekreteri olarak doğduğu topraklara geri dönmüştü. Konstantin Çernenko Sibirya'ya sürgüne gönderilen Ukraynalı "kulak" çocuklarındandı, Yuri Andropov ise Ukrayna'daki KGB'nin stratejik açıdan merkezi mevkiinde olmasına bağlı olarak tepeye yükselmişti. Ne var ki Ukrayna Cumhuriyeti ile Sovyet liderliği arasındaki bu yakın ilişki Ukrayna halkının hiçbir biçimde kayırılması anlamına gelmiyordu.

Tam tersine, Sovyet cumhuriyeti olarak tarihinin büyük bölümünde Ukrayna'ya iç sömürge gibi davranılmıştı: Doğal kaynakları sömürülmüş, insanları sıkı gözetim altında tutulmuştu (ve 1930'larda neredeyse soykırıma varan

13 Beş Orta Asya cumhuriyetinin –Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan– toplam yüzölçümleri (Sovyet topraklarının yüzde 18'i) Rusya'nın diğer cumhuriyetlerinin herhangi birinden daha genişti; ancak 1991 eylül rakamları itibariyle Sovyetler'in GSMH'den aldıkları pay yalnızca yüzde 9,9'du. Ne var ki onların öyküsü bu kitabın sınırlarının dışına çıkmaktadır.

cezai yaptırımlarla karşı karşıya bırakılmışlardı). Ukrayna'da üretilen ürünler –en başta gıda ve demirli metaller– SSCB'nin geri kalanına yüksek oranda desteklenen fiyatlardan gönderilmiş, bu uygulama neredeyse sona kadar sürdürülmüştü. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Ukrayna Sosyalist Cumhuriyeti, Polonya'nın Doğu Galiçya ve Batı Volhynia bölgesinin topraklarına katılmasıyla çok genişlemişti: Daha önce de okuduğumuz gibi yerli Polonyalı nüfus Polonya'dan zorla çıkarılan etnik Ukraynalılar karşılığında batıya sürgün edilmişti.

Bu nüfus değişimleri –ve savaş sırasında yerli Yahudi nüfusun çoğunun yok edilmesi– bölgeye Sovyet ölçütlerine göre oldukça homojen bir yapı getirmişti: dolayısıyla 1990'da Rus Cumhuriyeti'nde yüzü aşkın azınlık topluluk bulunmasına, bunların otuz biri özerk bölgelerde yaşıyor olmasına rağmen, Ukrayna'nın yüzde 84'ü Ukraynalılardan oluşuyordu. Nüfusun geri kalanının çoğu (yüzde 11) Rus ve az sayıda Moldovalı, Polonyalı, Macar, Bulgar ile sağ kalan Yahudilerdi. Belki de bundan daha önemlisi, önemli sayıdaki tek azınlığın –Ruslar– ülkenin doğudaki sanayi bölgesinde ve başkent Kiev'de yoğunlaşmış olmalarıydı.

Başta bölgenin ikinci büyük kenti olan Lviv'de olmak üzere Orta ve Batı Ukrayna'da çoğunluk Ukraynaca konuşurdu; ya Doğu Ortodoks ya da Uniat Kilisesi'ne (Rum Katolik) bağlıydılar. Habsburg hanedanlığının göreli hoşgörüsü sayesinde Galiçya'daki Ukraynalılar anadillerini koruyabilmişti. Mahallelere göre 1994 yılında Ukraynaca konuşan yerli halkın oranı yüzde 78 ile yüzde 91 arasında değişirken, bir zamanlar Çar'ın yönetiminde kalmış topraklarda Ukraynalı olduğunu söyleyenler bile Rusça konuşma eğilimindeydi.

Yukarıda da gördük, Sovyet anayasası ulusal kimlikleri, içindeki ayrı cumhuriyetlere bağlamış, daha doğrusu bütün yurttaşlarını etnik-ulusal kategorilerle tanımlamıştı. Başka yerlerdeki gibi Ukrayna'da da –özellikle daha yakın tarihte topraklarına kattığı Batı Ukrayna'da– bu durum kendi sonuçlarını doğurdu. Daha eskiden, yerel dilin genellikle uzak kırsal kesimlere hapsolduğu ve kentlerde Rusça'nın ve Sovyet egemenliğinin varolduğu dönemlerde, ulusal cumhuriyetlerin bu birliğinin merkezden uzak ve federal özelliği yalnızca bilim adamlarıyla Sovyet savunucularının ilgi alanıydı. Fakat kentte yaşayan Ukraynaca konuşan insanların, Ukraynaca kitlesel iletişim araçlarının ve kendini bilinçli olarak "Ukraynalıların" çıkarlarıyla özdeşleştiren siyasal seçkinlerin sayısı arttıkça Ukrayna milliyetçiliğinin Sovyetler'in parçalanmasına eşlik etmesi öngörülebilirdi.[14]

14 Ama öngören olmadı. Etkileyici istisna için Roman Szporluk tarafından derlenmiş denemelere bakın: Yetmişli ve 80'li yıllarda kaleme alınmış yazıların bir araya toplandığı *Rusya, Ukrayna ve Sovyetler Birliği'nin Dağılması* (Hoover Institution, Stanford, 2000).

1988 kasımında Kiev'de onlarca yıldır ilk defa bağımsız bir Ukrayna siyasal örgütü olan parti dışı bir hareket –RUKH ("*Perestroyka* için Halk Hareketi")– kuruldu. En çok büyük kentlerde ve 60'ların reformcu komünistlerinden destek gördü ama Baltık ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerinin tersine kitlelerin desteği kendiliğinden gelmediği gibi tabandaki ulusal duyguları da yansıtmıyordu. 1990 martında yapılan Ukrayna Yüksek Sovyet Komitesi seçimlerinde komünistler açık arayla çoğunluğu elde etti; RUKH'nin kazandığı sandalye sayısı dörtte birde kaldı.

Öyleyse Ukrayna'da girişimlere önayak olacaklar Ukraynalı milliyetçiler değil komünistlerdi. Ukrayna Sovyeti'ndeki komünistler 16 Temmuz 1990'da Ukrayna'nın "egemenliğinden" yana oy kullanarak cumhuriyetin kendi ordusuna sahip olma ve kendi yasalarına öncelik verme hakkını savundular. Ukraynalıların 1991 martında Birlik genelinde referanduma katılması ve "yenilenmiş" (Gorbaçov'un tanımı) olsa da federal sistemi desteklemeyi sürdüreceklerini göstermeleri Leonid Kravçuk'un –Komünist *apparatchik* ve eski "ideolojik sorunlar bakanı"– yönlendirmesiyle olmuştu. Ancak seçmenlere tam bağımsızlığı mı federal egemenliği mi yeğlersiniz sorusunun yöneltildiği Batı Ukrayna'da Ukraynalı komünistler Moskova'dan tümüyle kopmak istediklerini ortaya koydular: Yüzde 88'inin yanıtı evet oldu. Kravçuk ile Parti'deki yakın arkadaşları başka yerlerdeki gelişmeleri merakla beklerken bu noktayı akıllarının bir köşesinde tutuyorlardı.

Aynı örnek batıdaki daha küçük çaplı Sovyet cumhuriyetlerinde de yerel koşullara göre farklılıklar göstererek yinelenmekteydi. Ukrayna'nın kuzeyindeki Belarus (ya da "Beyaz Rusya") benzer ulusal kimliğe ya da geleneklere sahip değildi. 1918 yılının kısa ömürlü bağımsız "Belarus Ulusal Cumhuriyeti" yabancı ülkeler tarafından tanınmayı başaramamış ve kendi yurttaşları kendilerini Rusya'ya, kimi de Polonya ya da Litvanya'ya daha yakın görmüştü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya'nın doğusundaki bazı bölgelerin topraklarına katılmasıyla Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde önemli sayıda Rus, Polonyalı ve Ukraynalı azınlık bulunuyordu. Belarusların kendileri –cumhuriyet içinde en büyük dil topluluğu olmalarına rağmen– herhangi bir egemenlik ister ya da bekler görünmüyordu; Rusya'ya iyice bağımlı olan ülkeleri gerçek bağımsızlığı kaldıracağa da benzemiyordu.

Geniş çaplı tarımdan çok hayvan yetiştiriciliğine uygun olan verimsiz, bataklık bir bölge olan Belarus savaşta harap olmuştu. Savaş sonrası Sovyet ekonomisine en önemli katkısı kimyasal maddeler ve ketendi –ayrıca stratejik açıdan da Moskova'dan Baltık Denizi'ne uzanan doğalgaz borularıyla iletişim hatları

çaprazlamasına topraklarından geçerdi. Bağımsızlık hareketine en yakın örgütü, 1989 yılında ortaya çıkmış, başkent Minsk'te üslenen ve Ukrayna'daki RUKH'u çağrıştıran Adradzhenne ("Uyanış") idi. Ukrayna'daki gibi Belarus'ta da 1990 Sovyet seçimlerinde komünistler yeniden açık farkla çoğunluğu ele geçirmişti; Ukrayna Sovyeti 1990 temmuzunda "egemenlik" ilan ettiği zaman kuzey komşusu da iki hafta içinde onun izinden gitmişti. Kiev'de olduğu gibi Minsk'te de yerel *nomenklatura* Moskova'da olayların gidişini gözleyerek ihtiyatlı davranıyordu.

Ukrayna ile Romanya arasında sıkışmış olan Sovyet Moldovası bambaşka ve oldukça ilginç bir durum sergiliyordu.[15] Sözü edilen topraklar –Çarlık Rusyası'nda bilinen adıyla "Besarabya"– yüzyıl boyunca ve savaşın cilveleri sonucunda Rusya ile Romanya arasında gidip gelmişti. Dört buçuk milyon yaşayanın çoğunluğu Moldovalıydı; nüfusun kalanı Rus ve Ukraynalı azınlıklarla, önemli sayıda Bulgar, Yahudi, çingene ve Gagavuzlar'dan (Karadeniz yakınlarında Türk dilini konuşan Ortodoks topluluk) oluşuyordu. Karakteristik açıdan imparatorluğun bu karışık halkının çoğunluğu Rumence konuşurdu; ama Sovyet yönetiminde –onları komşuları Romanyalılardan daha iyi ayırmak amacıyla– Moldova yurttaşları kendi dillerini Kiril alfabesiyle yazmaya ve kendilerine Romanyalı değil "Moldovalı" demeye zorlandılar.

Dolayısıyla burada ulusal kimlik belirsizden de öteydi. Bir yanda özellikle başkent Kişinev'de halk Rusça'yı iyi konuşuyor, kendini Sovyet yurttaşı diye görüyordu; diğer yanda Rumenlerle bağlantısı (tarih ve dil birliği) ile Avrupa'ya köprü kurarken yeni filizlenen daha çok özerklik taleplerine temel oluşturuyordu. 1989'da ortaya çıkan "Halk Cephesi" hareketinin birinci hedefi cumhuriyetin resmi dilinin Rumence olmasıydı; bu talep aynı yıl içinde yerel komünist yetkililerce yerine getirildi. Bir de Moldova'nın Romanya'ya "yeniden katılacağı" yönlü çoğu kuşkulu, daha çok Bükreş tarafından göz dağı vermek üzere çıkarılan, ortalığı karıştırıcı söylentiler vardı.

Halk Cephesi'nin çoğunluğun oylarını aldığı 1990 seçimlerinin ardından yeni kurulan hükümet ilk olarak cumhuriyetin Moldovalı Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olan adını "Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak değiştirdi, haziran ayında da egemenliğini ilan etti. Bu geniş çaplı simgesel adımlar Gagavuz toplumu arasında olduğu kadar Rusça konuşan halk arasında da kaygıların artmasına ve ayrılıkçılığa ön hazırlık olarak görülmesine yol açtı. 1990 güzünde özerklikle ilgili referandumdan sonra Tiraspol'deki –Moldova'nın doğusunda, Dniestr Irmağı ile Ukrayna adasında Ruslarla Ukraynalıların çoğunlukta olduğu

15 Burası Romanya'da Prut Nehri'nin hemen karşı kıyısındaki tarihsel Moldova ile karıştırılmamalı.

başkent– komünist liderlik güneydoğudaki "özerk" Gagavuz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne öykünerek Transnistria[16] Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etti.

Gagavuzların sayısının en çok 160 bin olduğu ve "Transnistria" bölgesinin de nüfusu 500 binin altında 4 bin km'lik muz şeklinde bir toprak parçası olduğu düşünüldüğünde, böyle "özerk cumhuriyetlerin" ortaya çıkışı saçma, "uydurma geleneklerin" ve "hayali ulusların" mantıksızlığının bir kanıtı gibi görünebilir. Ne var ki Gagavuz cumhuriyeti varlığını ilan etmenin ötesine hiçbir zaman geçemezken (ilerideki Moldova devleti, ancak Moldova Romanya ile "yeniden birleşecek" olursa ayrılma hakkı saklı kalmak üzere barışçıl yollarla onu kendi içine katacaktı), Transnistria'nın "bağımsızlığı" Sovyet (sonradan Rus) XIV'üncü Ordusu ile resmen imzalandığından, Moldovalıların bu toprakları geri alma girişimlerini geçersiz kılmada taraflara üstünlük sağlıyordu.

Dönemin giderek artan belirsizlik ortamı içerisinde Sovyet (sonradan Rus) yetkililer Moskova'ya bağlılık göstermek zorunda olan, Rusların iyi niyet yardımlarına bağımlı ve o bölgedeki toprakların denetimini ele geçirmiş yerli komünist satraplar tarafından yönetilen ve çok geçmeden kaçakçıların ve para aklayıcıların sığınağına dönüştürecek bir mini-devlete kol kanat germekte hiç de isteksiz sayılmazlardı. Moldova'nın elektriğinin yüzde 90'ının üretildiği Transnistria'nın yeni yöneticileri, Kişinev'deki yetkililerin işbirliğine yanaşmaması durumunda, ellerindeki meşru ekonomik kaynaklarla onları tehdit bile edebilirlerdi.

Transnistria'nın bağımsızlığı ne Moldova ne de başkası tarafından tanındı: Moskova bile bütünden kopan bölgenin meşruluğunu resmen tanıyacak kadar ileri gitmedi. Ancak küçücük Moldova'daki bu ayrılık birkaç kilometre doğudaki Kafkaslar'da daha ciddi sıkıntıların habercisiydi. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde önemli sayıda Ermeni azınlığın bulunmasıyla daha da karmaşık bir hal alan Ermenilerle Azeriler arasında uzun yıllardır sürüp giden düşmanlıklar 1988 yılında hem kendi aralarında hem de Sovyet birliklerine karşı yüzlerce kişinin canına mal olan şiddetli çarpışmalara yol açmıştı.[17] Ertesi yılın ocak ayında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de başka çarpışmalar da yaşandı.

Sovyetler Birliği'nden ayrılmak isteyen kalabalık kitlelerle Birliği korumaya hâlâ kararlı yetkililer arasında gerginlikler tırmanırken komşu Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te 1989 nisanında milliyetçilerle askerler arasında çıkan çatışmalarda yirmi gösterici vurulmuştu. Sovyet Gürcistanı da komşu Ermenistan

16 Transnistria: Rumence adı Nistru olan Dniestr Irmağı ile Ukrayna arasında kalan bölge. (ç.n.)
17 Azerilerin Türk kökenli olması nedeniyle gerginlikler biraz da Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Türkiyesi'nde Ermenilerin toplu öldürülmesinden kaynaklanıyordu.

ve Azerbaycan Sovyet cumhuriyetleri gibi coğrafi açıdan savunmasızdı ve etnik açıdan karmaşık yapısı nedeniyle Sovyetler'in çöküşüyle birlikte güvensizlik ortamının doğacağını ağırbaşlılıkla değerlendiremiyordu. Bu nedenle yerel yetkililer bu olasılığı hızlandırarak bir an önce görmeye karar verdiler; iktidardaki komünist partiler kendilerini yeniden tanımlayarak ulusal bağımsızlık hareketleri ve bölgesel Parti liderleri –bunlar arasından en tanınmışı Gürcistan'daki Edvard Şevardnadze'ydi– olarak ortaya çıktılar, iktidar sokağa düşer düşmez onu ele geçirmeye hazırlandılar.

1991 baharında kenardaki herkes merkezde neler olacağını beklemeye başlamıştı. Kilit yer ülke nüfusunun yarısını barındıran, GSMH'nin beşte üçünü üreten ve toprakların dörtte üçüne sahip Rusya'nın ta kendisiydi –SSCB'nin açık farkla egemen cumhuriyeti. Bir anlamda "Rusya" ülkesinin bu sıfatla varlığı söz konusu değildi: Yüzyıllardır gerçekte ya da düşlerde bir imparatorluk olmuştu. On bir saat dilimine yayılmış, onlarca farklı halkı içine alan "Rusya" tek bir kimliğe ya da sağduyulu kararlığa indirgenemeyecek kadar büyüktü.[18]

Büyük Yurtseverlik Savaşı sırasında ve sonrasında Sovyet yetkililer ulusal onuru okşayıp "Rus halkının zaferini" yücelterek Rus kozunu iyi oynamışlardı. Ancak Sovyet hukuk dilinde Rus halkına, resmen "milliyet" olan Kazaklar, Ukraynalılar ya da Ermeniler gibi "millet olma" özelliği verilmemişti. Dahası ayrı bir "Rus" Komünist Partisi de yoktu. Rus olmak Sovyet olmakla eşanlamlıydı. İkisi doğal olarak birbirini bütünleyici bir ilişki içindeydi. İmparatorluk sonrası dönemde Sovyetler Birliği Rus imparatorluk devletine kucak açmış, "Rusya" da Sovyetler Birliği'ne tarihsel ve bölgesel meşruluk kazandırmıştı. Dolayısıyla "Rusya" ile "Sovyetler Birliği" arasındaki sınırlar (bilinçli olarak) bulanık bırakıldı.[19]

Gorbaçov döneminde "Rusluk" daha da öne çıkarıldı, aynı nedenlerden ötürü Doğu Alman devleti de Büyük Frederick ile övünmeye ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin saygın *Alman* niteliklerini yüceltmeye başlamıştı. Halk cumhuriyetlerinin düşüşe geçtiği yıllarda yurtseverlik sosyalizmin yerine geçecek elverişli bir kavram olarak yeniden canlandı. Sırf bu nedenle siyasal muhalefetin en kolay ve en az tehdit edici biçimiydi. Macaristan'daki gibi Rusya ya da DAC'de de aydın muhalifler işkence görebilirdi; ancak milliyetçiliğin yumu-

18 Güvensizlik ve aşırı kibrin oynak karışımı olan tipik Rus karakteri, liberal filozof Peter Çadayev'in 1836 tarihli "Felsefe Mektupları" içinde yer verilen gözlemlerde incelikle dile getirilir: "Biz insan ırkının ayrılmaz bir parçası gibi görünmeyen, varoluşunun tek amacı dünyaya büyük bir ders vermek gibi görünen uluslardan biriyiz. Alnımıza yazılı vereceğimiz ders kesinlikle kaybolmayacak ama kendimizi insanlığın bir parçası olarak göreceğimiz günü ve yazgımızı yerine getirmeden önce ne kadar acı çekeceğimizi kim bilebilir."

19 Sovyetler Birliği'nin sonunun gelmesinin Rusların çoğu için tam anlamıyla üzüntü kaynağı olmasının bir nedeni de buydu ve budur. Başka herkes "bağımsızlığın" kazanıldığına inanırken, Rusya açısından bağımsızlık düpedüz kayıptı.

şatılmış sözlerle dile getirilmesi ille de baskı altına alınacak ya da engellenecek demek değildi –yetkililerin yararına başka yöne kaydırılabilirdi. Sovyet yayınlarında ve kitle iletişim araçlarında yeniden dirilen "Büyük Rus şovenizmi" de bu gerçek ışığında anlaşılmalıdır. Bu aynı zamanda savunmasız ulusal azınlıkların duydukları kaygılara yenisini katıyordu kuşkusuz.

Boris Yeltsin beklenmedik biçimde sahneye çıktığı zaman ortam böyleydi işte. Brejnev döneminin alışılagelmiş bürokratlarından biri ve Merkez Komite Sekreteri olmadan önce sanayi inşaatı konusunda uzman olan Yeltsin hızla Parti'nin üst basamaklarına tırmanmıştı –ancak 1987'de kendinden kıdemli çalışma arkadaşlarına yönelik eleştirilerini fazla abarttığı için kısa bir süreliğine görevden uzaklaştırılmıştı. Bu çok önemli aşamada Parti ile devlet bürokrasisinin gerçekten olabilecek herhangi bir değişimi ne kadar etkili önleyebileceğini gözleme fırsatını bulmuş olan Yeltsin kendini ayırt edilecek kadar *Rus* bir politikacı olarak yeniden programlayacak siyasal sezgiye sahipti: Mart 1990 seçimlerinden sonra önce Rusya Federasyonu kongre üyesi olarak boy gösterdi, sonra da Rus Yüksek Sovyet Komitesi Başkanı, yani Rusya Parlamentosu Başkanı.

İşte Boris Yeltsin bu nüfuzlu ve görülür konumdan yükselerek ülkenin önde gelen reformcusu oldu, 1990 temmuzunda caka satarak Komünist Parti'den ayrılarak *Sovyet olan* Moskova'da bulunan eski yoldaşlarına nişan almak için âdeta *Rus olan* Moskova'daki seçmenlerini kullandı. Başlıca hedefi Gorbaçov'du (oysa başlangıçta Sovyet Devlet Başkanı'nın sıkı destekçisi olarak Yeltsin doğum yeri olan Sverdlovsk bölgesinde on yıldan fazla çalışmıştı). Sovyet liderin noksanları giderek daha acı bir biçimde belli oluyordu –hızla saygınlığını yitirdiği, Yeltsin'in gözünden kaçmıyordu.

Gorbaçov'un iç işlerinde en büyük taktik hatası ulusal görüşler içeren, gerçek yetkilerle donatılmış ve önemli ölçüde bağımsız bir ulusal yasama organının kurulmasını desteklemekti. Seçimle işbaşına gelmiş bu yeni Sovyet'in her türlü muhalefetin dile getirileceği bir tartışma ortamı olacağını anlamakta Yeltsin ile Rus destekçileri Gorbaçov'dan daha hızlı davrandılar; özellikle Yeltsin Rusya'nın kendi çıkarlarını çeşitli ulusların ve cumhuriyetlerinkiyle bağdaştırmayı bilmişti. Gorbaçov böyle ittifakların Birliğe karşı tehdit oluşturabileceği konusunda tetikteydi: Ancak artık çok geçti, Parti'nin eski tekelini –kırmak için onca çaba harcadığı tekeli– özleyen Sovyet görevlilerle tedirgin ve gönülsüz de olsa işbirliği yapmaktan başka çıkar yolu kalmamıştı.

Öyleyse Gorbaçov hâlâ istenebilir ile olabilir arasında "hesap" yaparken, "denetimli federalizmi" tartışırken (Gorbaçov'a özgü bir ödün), Yeltsin kamuoyunun önünde Baltık ülkelerinin bağımsızlık mücadelelerini ateşli bir biçimde

destekliyordu. 1991 nisanında Gorbaçov bu cumhuriyetlerin ayrılma hakkını yeni bir anayasayla gönülsüzce kabul etti; oysa gerçeğe boyun eğmesi onu daha da zayıflatmış, muhafazakâr düşmanlarını, eğer düzen yeniden sağlanacaksa, bunun için Gorbaçov'un görevden alınması gerektiğine inandırmıştı. Diğer yanda 12 Haziran 1991 günü ulusal anketlerde çoktan Gorbaçov'un yerini almış olan Yeltsin, Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin başkanı seçildi –Rusya'nın demokratik seçimle işbaşına gelmiş ilk lideriydi.[20]

Bir ay sonra 12 Temmuz'da SSCB Yüksek Komitesi yeni Birlik anayasasını oylayarak kabul etti: Merkeziyetçi anlayıştan uzaklaşılmış ve ayrılık yanlısı üye devletlere önemli ölçüde hoşgörü tanınmıştı. Artık anti-komünist olduğunu gizlemeyen Yeltsin'in seçimlerdeki başarısıyla birlikte bu durum bardağı taşıran son damlaydı. Parti içindeki muhafazakârlar umutsuzluğa kapılmıştı; aralarında Başbakan, Savunma Bakanı, İçişleri Bakanı ile KGB Başkanı Vladimir Kryuchkov'un da bulunduğu üst düzey görevlilerden oluşan bir grup, darbe hazırlıklarına girişti. Bu türden bir çaba için kolların sıvandığı, Moskova'da herkesin bildiği bir sırdı artık –daha 20 Haziran'da Amerikan büyükelçisi Gorbaçov'u uyarmıştı ama boşuna.

Darbe girişimi Gorbaçov'un Kırım'da yıllık tatilini geçirdiği günlere denk getirilmişti; zorla görevden alınan son Sovyet lideri Nikita Kruşçev de Sovyetler'in güneyinde tatil yaptığı günlerde Moskova'daki çalışma arkadaşları onu görevden alarak şaşırtmışlardı. 1991 darbecileri yüzsüzce Sovyetler'in daha önceki uygulamalarından kopya çekiyorlardı. 17 Ağustos'ta Gorbaçov'dan başkanlık yetkilerini "Olağanüstü Komite'ye" devretmesi istendi. İstek reddedilince Olağanüstü Komite 19 Ağustos günü Devlet Başkanı'nın "sağlık nedenlerinden ötürü" yetkilerini yerine getiremeyeceğini ve Komite'nin tam yetkiyle hareket edeceğini duyurdu. Sovyet Başkan Yardımcısı Gennady Yanaev'in imzaladığı kararnameyle Gorbaçov'un yetkileri elinden alındı ve altı aylık "olağanüstü hal" ilan edildi.

Ne var ki Gorbaçov eli kolu bağlı, Kırım'ın güney burnunda Karadeniz'e bakan yalısında bir tutsaktan farksızken, darbecilerin durumu onunkinden daha iyi değildi. Bir kere bir komünist liderin yerine bir başka komünist lider getirmek için olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmaları Sovyetler Birliği'nin geleneksel yapısının ne kadar çözüldüğünü gözler önüne sermişti. Darbecilerin arkasında kendi kuruluşlarının oybirliğiyle karar verilmiş desteği yoktu, üst düzey KGB görevlilerinin büyük çoğunluğu Kryuchkov'u desteklemeye yanaşmıyordu. Ayrıca darbecilerin neye *karşı* oldukları konusunda kimsenin kuşkusu olmamasına rağmen ne *için* böyle bir adım attıkları belli değildi.

20 Sandığa giden yüzde 74 seçmenin yüzde 57'si Yeltsin'e oy vermişti.

Bundan başka darbeciler, istemeden de olsa Sovyet geçmişinde yanlış olan her şeyin somut örneğiydiler: Brejnev döneminden kalma yaşlı, kır saçlı, ağır ve yavan konuşan, saatleri otuz yıl geriye almaya çalıştıkları bir ülkede yaşanan değişimin farkında olmayan adamlar. Geçmişte böyle adamlar Kremlin'de dolaplar çevirirken kamuoyundan uzak durur, bir tek törenlerde uzaktan görünürlerdi. Oysa şimdi eylemlerini açıklamak ve savunmak adına televizyona çıkmak, gazetecilerle görüşmek zorunda kalıyorlardı –böylece halk resmi Sosyalizm'in bunaklık çağındaki fizyonomisini yakından gözleme olanağını bulmuştu.

Boris Yeltsin ise bu durumdan yararlanmayı bildi. Zaten daha üç hafta önce Amerikan Başkanı'nın SSCB'yi ziyareti sırasında George Bush ile baş başa görüşmesi sayesinde ünü daha da artmıştı. 19 Ağustos'ta Kremlin'i ele geçirmenin yasadışı bir darbe olduğunu kamuoyuna açıklayarak buna karşı direnişin başına geçti, Rusya Parlamentosu'ndaki odasından operasyonu yürüterek tanklara karşı demokrasiyi savunmaları için kitleleri harekete geçirdi. Aynı zamanda uluslararası basının gözü önünde dünya liderleriyle uzun uzadıya konuşmalar ve pazarlıklar yaptı, biri dışında hepsinden tam destek ve giderek yalnız kalan suikastçıları tanımama güvencesi aldı.[21]

Direniş artık yalnızca formalite olmaktan çıkmıştı: 20-21 Ağustos gecesi orduyla çıkan çatışmalarda üç gösterici can vermişti. Ama darbenin liderleri –halkın desteğini yitirdiklerinden– ürkmeye başlamışlardı. Ülkede güvenliği sağlamak için gereksindikleri silahlı kuvvetler de onlara tam destek vermiyor, saat başı Moskova (ve Leningrad) sokaklarındaki protestolar artarken onlar da en değerli varlıklarını kaybediyor, korkuyorlardı. Kremlin'deki gelişmeler demokratlarla milliyetçileri yılgınlığa sürüklemek yerine yüreklendirmişti: Belirsizliğin ortasında 20 Ağustos günü Estonya bağımsızlığını ilan etti, ertesi gün de Letonya aynısını yapmakta gecikmedi. 21 Ağustos'ta darbe liderlerinden biri olan Boris Pugo (İçişleri Bakanı ve Letonya'daki KGB'nin eski başkanı) intihar etti; Yeltsin'in talimatıyla arkadaşları tutuklandı. Aynı gün yorgun düşmüş, kaygılar içindeki Gorbaçov uçakla Moskova'ya döndü.

Resmi açıdan Gorbaçov yetkilerini geri almıştı, ama gerçekte her şey geri dönmemecesine değişmişti. Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) son kez gözden düşmüştü, Parti sözcüleri çalışma arkadaşlarının girişimini kamuoyu önünde ancak 21 Ağustos günü kınamıştı, darbecilerin tutuklanıp hapse atılmasından ve Yeltsin'in Parti'nin tereddütlü davranmasını fırsat bilip Rusya

21 Destek vermeyen o tek kişi Doğu Avrupa'daki istikrarsızlıktan hâlâ rahatsız olan ve darbecilerin daha önceki koşulları yeniden sağlama başarısını tanımakta çok aceleci davranan Fransız Cumhurbaşkanı François Mitterand'dı.

federasyonu içerisindeki faaliyetlerini yasaklamasından sonra. Kamuoyunun önüne çıktığında şaşkın ve kararsız görünen Gorbaçov'un bu gelişmelerin önemini kavramakta gecikmesi anlaşılırdı. Yeltsin'i, Rusya Parlamentosu'nu ya da Rusya halkını başarıları nedeniyle övmek yerine, kameraların önüne çıktığında *perestroyka* ile Parti'nin kendini yenilemeye devam ederek reformlara vb önayak olmakta üstleneceği vazgeçilmez rolünden söz etti.

Onun bu yaklaşımı, başarısız darbeden sonra gelişmelerin eskisi gibi süreceğini varsayan (ve umut eden) Batı'da hâlâ işe yarıyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin kendi içinde Gorbaçov'un çağdışı kalmış başarısız hedeflerini tekrarlaması ve onu kurtaranlara hiçbir minnet duymaması gerçeklerin gözler önüne serilmesiydi. Karşılarında Tarih'e yenik düşmüş ve bunun farkında olmayan bir adam vardı. Rusların çoğunun gözünden Ağustos olayları gerçek bir devrim, reformcular *lehine* değil, Partilerinin onlar *aleyhinde* ayaklanmasıydı: Gorbaçov'un Rusya Parlamentosu'na geç kalarak gelişinde göstericilerin ona seslendikleri gibi, SBKP, anayasayı kendi hükümetinin bakanlarının delmeye çalıştığı "bir suç örgütüydü". Ağır eleştiriler altında kalan Gorbaçov, olup bitenleri anlayıp da SBKP'yi yasaklayarak (24 Ağustos) Genel Sekreterlik görevinden istifa ettiği zaman artık çok geçti. Tıpkı Mihail Gorbaçov gibi komünizm de işlevini yitirmişti.

Eski Genel Sekreter hâlâ Sovyetler Birliği Devlet Başkanı'ydı kuşkusuz. Ne var ki SSCB'nin işlevi de doğrudan sorgulanıyordu. Başarısız darbe, ayrılma yanlılarını kışkırtan son ve en büyük dürtüydü. 24 Ağustos ile 21 Eylül arasında Baltık Cumhuriyetleri'nin ardından çoğu Gorbaçov'un geri dönmesini izleyen çalkantılı ve belirsiz günlerde olmak üzere Ukrayna, Belarus, Moldova, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Gürcistan, Tacikistan ve Ermenistan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını ilan ettiler.[22] Ukrayna'da Kravçuk'un liderliğinden sonra Kazakistan'dan Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan'dan Askar Akayev, Azerbaycan'dan Haydar Aliyev, Belarus'tan Stanislav Shushkevich ve daha başkaları Parti ile uzun yıllardır sürüp giden ilişkilerini kurnazca kesmeye ve Parti'nin yerel malvarlıklarını göz açıp kapayıncaya dek ulusallaştırmaya özen göstererek yeni devletlerinin başına geçtiler.

Gorbaçov ile Moskova'daki Yüksek Sovyet Komitesi'nin gerçeği kabul etmekten, yeni devletleri tanımaktan ve inandırıcı olmasa da bağımsız cumhuriyetleri bir tür konfederasyon altında buluşturacak "yeni" bir anayasa öner-

22 Rusça konuşanların çoğunun ulusal egemenlik söylentilerinin farkında olduğu Ukrayna'da bile Ağustos darbesinin kamuoyu üzerinde çarpıcı bir etkisi olmuştu: 24 Ağustos'ta Ukrayna Yüksek Sovyet Komitesi'nde bağımsızlık ilanının referanduma açılması için yapılan oylamada 1'e karşı 346 olumlu oy kullanıldı. 1 Aralık'ta yapılan referandumda (seçmenlerin yüzde 84'ü katıldı) Sovyetler Birliği'nden ayrılma yönünde oy verenler yüzde 90,3'tü.

mekten başka yapacak pek bir şeyi kalmamıştı. Bu arada birkaç metre ötede Boris Yeltsin ve Rusya parlamentosu bağımsız bir Rusya kurma hazırlıklarını yürütmekteydi. Kasım ayında Yeltsin Rusya topraklarında yürütülen bütün mali ve ekonomik faaliyetlerin hepsini Rusların denetimi altına almıştı. Sovyetler Birliği, gücünden ve kaynaklarından olmuş içi boş bir devletti.

SSCB'nin temel kurumları ya bağımsız devletlerin eline geçmiş ya da varlığına son vermişti: 24 Ekim'de KGB resmen feshedildi. Gorbaçov'un "Egemen Devletlerin Ekonomik Topluluğu Antlaşması" önerisini bağımsız cumhuriyetlerin çoğu imzalamaya yanaşmadı. SSCB Yüksek Sovyet Komitesi'nde ekim ayında yapılan oturumlara batılı cumhuriyetler katılmadılar. Sonunda 8 Aralık'ta Rusya, Ukrayna ve Belarus devlet başkanlarıyla başbakanları –Sovyet imparatorluğunun başlıca Slav devletleri– Minsk yakınlarında toplanarak 1922 Birlik Antlaşması'nın, buna bağlı olarak Sovyetler Birliği'nin feshedildiğini duyurdular. Onun yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasını önerdiler.

Gorbaçov Moskova'dan bunu haber alır almaz "yasadışı ve tehlikeli" olduğunu söyleyerek kınadı. Fakat Sovyetler Birliği'nin Devlet Başkanı'nın görüşleri artık kimsenin umurunda değildi: Sonunda Gorbaçov da aslında hiçbir yetkiye sahip olmadığını anladı. Dokuz gün sonra 17 Aralık'ta Gorbaçov ile Yeltsin bir araya geldi, ikisi Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması konusunda anlaştılar (daha doğrusu Gorbaçov bunu kabul etti): Bakanlıkları, büyükelçilikleri ve orduları Rusya'nın denetimine girecek, uluslararası hukuktaki yeri Rusya Cumhuriyeti'ne devredilecekti.

Yirmi dört saat sonra Gorbaçov Sovyet Başkanlığı görevinden istifa etmeyi düşündüğünü bildirdi. 1991 yılının Noel günü Kremlin'de artık Sovyetler'in değil Rusya'nın bayrağı dalgalanıyordu: Mihail Gorbaçov Başkomutan olarak yetkilerini Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'e devretti. Kırk sekiz saat içinde Gorbaçov çalışma odasını boşaltmış, yerine Yeltsin taşınmıştı. 31 Aralık 1991 gecesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği artık yoktu.

Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkması modern tarihte benzeri görülmedik çarpıcı bir gelişmeydi. Ne yabancı bir ülkeyle savaş, ne kanlı bir devrim, ne doğal bir afet yaşanmıştı. Koskocaman bir sanayi devleti –askeri süper güç– çökmüştü; otoritesi uçup gitmiş, kurumları buharlaşmıştı. SSCB'nin çözülmesi, daha önce de gördüğümüz gibi, Litvanya ve Kafkaslar'da tümüyle şiddetsiz olmamıştı, ayrıca ileriki yıllarda bağımsız cumhuriyetlerin bazılarında daha çok kavgalar verilecekti. Yine de genel olarak bakıldığında dünyanın en büyük ülkesinin sah-

neden çekilmesi neredeyse hiç protestosuz olup bitmişti. Bunu İmparatorluk'tan kansız el çekmek diye tanımlamak doğrudur elbet, ama bütün sürecin beklenmedik *kolaylığını* anlamaya yetmez.

Peki, neden bu kadar sancısız olmuştu? Onlarca yıl süren iç şiddetin ve dış saldırıların ardından dünyanın ilk sosyalist toplumu neden kendini savunmaya bile çalışmadan çöküvermişti? Buna bir yanıt, böyle bir toplumun zaten gerçekte hiçbir zaman varolmamış olmasıdır: Tarihçi Martin Malia'nın sözlerini aktarırsak, "Sosyalizm ve onu inşa eden Sovyetler Birliği diye bir şey yok". Bu sözler uydu devletlerde, yalnızca Kızıl Ordu'nun gölgesi sayesinde varolan komünist otoritenin işe yaramazlığının nedenini açıklasa da imparatorluğun anayurdunda yaşananları açıklamaya pek yeterli değildir. Komünizmin inşa ettiğini ileri sürdüğü *toplum* özünde sahte olsa da Leninist *devlet* kesinlikle gerçekti. Üstelik ev yapımıydı.

Bir başka yanıt da Sovyet devletinin dayandığı idari ve baskıcı mekanizmanın içini boşaltmada Mihail Gorbaçov'un istemeden elde ettiği başarıdır. Parti ipleri elinden kaçırınca, ordunun ya da KGB'nin acımasızca rejim karşıtlarını susturup muhalifleri cezalandırmada görevlendirilmeyeceği belli olunca –ki 1991'e dek anlaşılmamıştı– geniş topraklara yayılmış bir imparatorluğun doğal merkezkaç eğilimleri öne çıkmıştı. Ancak o zaman –yetmiş yıldır ortaya atılan tam aksi iddialara rağmen– böyle bir komünist toplumun varolmadığı belli oldu: Ortada yalnızca yorgun düşmüş bir devletle kaygı dolu yurttaşları vardı.

Oysa Sovyet devleti aslında ortadan kalkmış *değildi*, bu da açıklamanın ikinci yönü. SSCB parçalanarak kendinden sonra gelen, çoğu, öncelikle o güne dek Sovyet yöneticileri olarak ellerinde tuttukları sistem ve otoriteyi yeniden üretip dayatmaya bakan deneyimli komünist otokratlar tarafından yönetilen küçük çoklu devletlere dönüştü. Bu cumhuriyetlerin çoğunda "demokrasiye geçiş" söz konusu olmadı; o geçiş süreci daha sonra başladı – o da belki. Sovyet imparatorluğunun içinde yaşayanların çoğunun tek bildikleri yönetim biçimi olan otarşik devlet küçüldüğü oranda alaşağı edilmemişti. Dışarıdan bakıldığında bu değişim çarpıcıydı fakat içeride kesinlikle radikal sonuçlar doğurmadı.

Üstelik kolayca başkalaşım geçirip ulusal devlet başkanlarına dönüşen yerel komünist bakanlar kendi derebeyliklerini kararlılıkla güvence altına almak için her gerekçeye sahipken, merkezdeki Sovyet yetkililerin korumaları gereken kendilerine ait derebeylikleri yoktu. Onların tek ortaya koyabildiği Gorbaçov'un büyük bir istekle yıkmaya çalıştığı köhne yapılara geri dönüştü; mücadeleye devam etme iradesinden yoksun olmaları şaşırtıcı değildi.[23] Eski komünist lider-

23 İradeden ama aracından değil. Gorbaçov –ya da Ağustos darbecileri– bütün muhaliflerini ezmek için orduyu kullanmayı seçseydi, kesinlikle başarısız olurdu.

lerden Moskova'da seçmen desteğini arkasına almış tek kişi Boris Yeltsin oldu; gördüğümüz gibi o da kararlılıkla hareket ediyordu –amacı "Rusya'nın" yeniden canlanmasıydı.

Öyleyse ardıl devletlerin çiçek açması Sovyetler Birliği'nin o güne kadarki sessizliğin ağırlığı altında ezilmesinin, onu oluşturan cumhuriyetlerin de yeni uyanan milliyetçiliğinin kanıtı olarak yorumlanmamalı. Yörüngeleri daha çok batılı komşularınınkine benzeyen Baltık ülkeleri dışında Sovyet cumhuriyetleri Sovyet planlamacılığının ürünüydü ve –yukarıda öğrendiğimiz üzere– etnik açıdan oldukça karmaşıktı. Yeni bağımsızlığını kazanan devletlerde bile savunmasız azınlıklar (özellikle her yerde bulunan Ruslar) çoktu –bir zamanlar Sovyet yurttaşı olan bu insanların "imparatorluk" kalkanını kaybettiklerine üzülmeleri ve yeni koşullarına kuşkuyla bakmaları için geçerli nedenleri vardı.

Yalnız değildiler. Başkan George Bush 1 Ağustos 1991'de Kiev'i ziyaret ettiği zaman Ukraynalılara Sovyetler Birliği'nde kalmalarını salık verirken bir noktayı vurgulamıştı. "Kimileri," demişti, "Birleşik Devletler'in Başkan Gorbaçov'u desteklemekle SSCB genelinde bağımsızlık isteyen liderleri desteklemek arasında bir seçim yapmasını istemektedir. Bence böyle bir seçim yanlış olur. Başkan Gorbaçov şaşırtıcı işler başarmıştır... Başkan Gorbaçov'un Sovyet Hükümeti ile olabilecek en güçlü ilişkileri sürdüreceğiz." Giderek zayıflayan Sovyet Başkanı'na koltuk çıkmak için dile getirilen bu beceriksiz çaba Sovyetler Birliği'ni onaylamak anlamına gelmiyordu... fakat en az onun kadar tehlikeliydi.

Amerikan Başkanı'nın halka yaptığı uyarının bu gelişmelerde ABD'nin sınırlı rol oynadığını hatırlatmakta yarar var. Amerikan kayıtlarına girmiş, kendini över nitelikte sözlerine bakalım, Washington komünizmi "alaşağı etmedi" –komünizm kendi isteğiyle çöktü. Bu arada, onu dinleyen Ukraynalılar Bush'un önerilerine kulak asmadıysa ve birkaç ay sonra Birlik'ten sonsuza dek ayrılmaktan yana oy kullandıysa, bu ansızın yurtseverlik ateşine kapıldıklarını göstermezdi. Ukrayna'da ya da Moldova'da, hatta Gürcistan'da bağımsızlık kendi kendini yönetmekten çok kendini korumakla ilgiliydi –sonradan anlaşıldı ki bu devlet kurmanın sağlam dayanağıyken, demokrasi için çürük bir temeldi.

Ayrılırken olduğu kadar yaşamını sürdürdüğü yıllarda hiçbir şey bu denli Sovyetler Birliği'ne özgü olmamıştı. Aynısı Çekoslovakya'nın gerçek bölünmesinde, Slovaklarla Çekler arasında 1 Ocak 1993 tarihinde barış ve dostluk içinde tamamlanan "kadife devrim" için de söylenebilirdi. Bu olay ilk bakışta bir ders kitabında, komünizmin bıraktığı boşluğu doğal olarak etnik duyguların dol-

durduğunu anlatmaya bir örnek olarak verilmiş gibi gelebilir: Ulusal canlanış biçiminde "tarihin geri gelişi". Kuşkusuz yerel baş kahramanların çoğu bunu böyle tanıtırlar. Oysa daha yakından bakıldığında Çekoslovakya'nın iki ayrı devlete –Slovakya ve Çek Cumhuriyeti– bölünmesi bölgesel ölçekte, üstelik Avrupa'nın tam ortasında böyle bir yorumun zamanaşımına uğradığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bir kere kesinlikle herhangi bir "tarih" açığı yoktu. Çeklerle Slovaklar kafası karışmış yabancılara ne kadar ayırt edilemez görünürlerse görünsünler, bambaşka geçmişlere sahiplerdi. Bohemya ve Moravya –Çek topraklarını içine alan tarihsel bölgeler– yalnızca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kalbinde fevkalade bir Ortaçağ ve Rönesans geçirmiş olmak değil, aynı zamanda Orta Avrupa'nın sanayileşmesinde üstün rol oynamakla da övünebilirlerdi. Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya yarısında Çekler büyüyen özerklikle refah düzeyinin tadını çıkarmışlardı. Kıtanın estetik anıtlarından olan başlıca şehirleri Prag 1914 yılında görsel sanatlar ve edebiyatta yeniliklerin önemli merkezi olmuştu.

Bunun tersine Slovakların övünecek pek az şeyi vardı. Yüzyıllar boyu Budapeşte'den yönetilmiş olmakla belirgin bir ulusal tarihten yoksundular –İmparatorluğun Macar yarısında onlara "Slovak" gözüyle bakılmaz, Macaristan'ın kuzeyindeki kırsal kesimde Slavca konuşan köylüler olarak bilinirlerdi. Slovak bölgesinin kentli halkı ağırlıklı olarak Almanlar, Macarlar ve Yahudilerden oluşuyordu: Bölgenin en büyük şehrinin Viyana'ya birkaç kilometre uzakta Tuna Nehri üzerinde çarpık kentleşme ürünü, Almanca konuşan Avusturyalıların verdiği adla Pressburg ya da Macarların dediği gibi Pozsony olması rastlantı değildi. Çekoslovakya'nın 1918 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla ve Slovakların da istemeden de olsa onlara katılmasıyla birlikte Bratislava adını alarak yeni devletin ikinci büyük şehri olmuştu.

İki dünya savaşı arasında Çekoslovakya Cumhuriyeti bölgede geçerli olan koşullara göre değerlendirildiğinde demokratik ve liberal bir devletti ama merkezi kurumlarında hemen hemen bütün yetkili ve etkili mevkileri dolduran Çekler dikkatlerden kaçmayacak kadar kayırılırdı. Ülkedeki üç milyon Almanca konuşan yurttaşın çoğunun Nazi yanlısı ayrılıkçılara kulak vermesine yol açan dürtülerin aynısı Çekoslovakya'daki iki buçuk milyonluk Slovak nüfusun belli bölümünün özerklik, hatta bağımsızlık talep eden Slovak popülistlere duygudaşlık göstermesine neden olmuştu. 1939 martında Hitler Çek bölgelerini "Bohemya ve Moravya Protektorası'na" bağladığı zaman, Baba Yosif Tiso otoriter, dinerkçi bir kukla Slovak devleti kurmuştu. Böylece ilk bağımsız Slovak devleti Hitler'in talimatıyla ve Çekoslovak Cumhuriyeti'nin enkazı üzerine inşa edilmişti.

Slovakya'nn savaş dönemindeki "bağımsızlığı" ne kadar makbuldü, her şey yaşanıp bittikten sonra bunu bilmek zor. Savaş sonrası yıllarda hem kendi yaptıkları (Slovakya savaş öncesinde topraklarında yaşayan 140 bin Yahudi'nin tümünü ölüm kamplarına yollamıştı) hem de Nazi efendisine enikonu bağımlı olması nedeniyle gözden düşmüştü. Kurtuluşunun ardından Çekoslovakya yeniden tek devlet olarak kuruldu, Slovak milliyetçiliğinin dile getirilmesi hoş karşılanmıyordu. O kadar ki Stalin döneminin ilk yıllarında hazırlanan sözde duruşmalarda sözde sanıklara yöneltilen suçlamalardan biri de "Slovak burjuva milliyetçiliğiydi". –Gustáv Husák bu suçtan ötürü altı yıl cezaevinde kaldı.

Fakat zamanla başka ülkelerde olduğu gibi Çekoslovakya'daki komünistler de milliyetçi duyguları orta karar ateşlemenin yararını görmeye başladı. Bratislava'da alevlenen duyguların yansıması olarak (çoğu Slovak kökenli) 1968 reformcularının Çek ve Slovak cumhuriyetlerini kapsayacak şekilde birbirinden ayrı iki federal anayasa önerdiklerini yukarıda görmüştük; Prag Baharı'nda tartışılan ya da uygulamaya sokulan önemli yeniliklerin tümü arasından bir tek bu sonradan gelecek "normalleşme" sürecinde ayakta kalacaktı. Önceleri Katolik, kırsal Slovakya'yı düşman toprakları gibi gören Parti yetkilileri artık onu kollamak için çalışıyorlardı (Bkz: 13'üncü Bölüm).

Slovakya'nın geri kalmışlığı –daha doğrusu eğitimli orta sınıf kent halkının yoğun olmaması– bu kez onun yararına işliyordu. Çok az otomobil ya da televizyona sahip ve ilerlemiş batı bölgelerine göre iletişimin zayıf olması nedeniyle yabancı basın ve yayın organlarına kolaylıkla erişen Prag'daki radikallerle muhaliflerin tersine Slovaklar yabancı etkisine daha kapalıydı. Buna bağlı olarak da 70'li yılların baskı politikalarından ve temizlik hareketlerinden daha az etkilenmişlerdi. Şimdi resmen gözden düşme sırası *Çeklere* gelmişti.[24]

Böyle bir tarih ışığında, 1989'dan sonra Çekoslovakya'nın bölünmesi önceden belli bir sonuç olmasa da en azından, komünist iktidar altında örtbas edilip sömürülen ama unutulmayan karşılıklı nefretin bilendiği onlarca yılın mantıklı sonu olarak görünecekti. Ama öyle değildi. Komünizmin son nefesini vermesiyle son bulması arasında geçen üç yıl boyunca yapılan her kamuoyu anketi Çekler ve Slovaklardan oluşan bir çoğunluğun ortak bir Çeko-Slovak devletten yana olduğunu göstermekteydi. Siyasal kesim de bu konuda kendi içinde bölünmüş değildi: Gerek Prag gerek Bratislava'da ta en başından beri yeni Çekoslovakya'nın federasyon olacağı, ayrı bölümlerine büyük ölçüde özerklik tanınacağı görüşü

24 Buysa Çekler arasında birtakım nefret duygularını körüklüyordu. 1985 yılında Prag'a giden yazarınıza, liberal Çekler Slovak azınlığa rejimin tanıdığı ayrıcalıklarla ilgili pek çok örnek anlattı. Bu nefretten en yüksek payı alanlar Slovak ilkokul öğretmenleriydi. Prag'daki ilkokullarda görevlendirilen bu eğitimciler velilere göre iflah olmayacak kadar dar görüşlü ve yetersizlerdi.

yaygındı. Yeni cumhurbaşkanı Václav Havel, Çekler ile Slovakları aynı ülkede tutmaktan yanaydı ve buna inanmıştı.

"Ulusal" soruna önceleri önem verilmemesi 1990 haziranında yapılan ilk serbest seçim sonuçlarında da görülebilir. Bohemya ve Moravya'da Havel'in Sivil Forum hareketi için oyların yarısı çantada keklikti, geri kalan oyların çoğu da Komünistlerle Hıristiyan Demokratlar arasında bölündü. Slovakya'da tablo daha karışıktı: Sivil Forum'un kardeş partisi Şiddete Karşı Halk (VPN) en büyük kitle hareketi olarak ortaya çıkmıştı ama seçmenlerin önemli bir bölümü Hıristiyan Demokratlar, Komünistler, Macar Hıristiyan Demokratlar ve Yeşiller arasında paylaşıldı.[25] Yeniden ortaya çıkan Slovak Ulusal Partisi ise Slovak Ulusal Konseyi seçimlerinde oyların yalnızca yüzde 13,9'unu, Federal Meclis (parlamento) seçimlerinde yüzde 11'ini aldı. Ülkeyi ayrı etnik bölgelere bölmekten yana olan tek partiyi destekleyen Slovak seçmenlerin oranı yedide birin altındaydı.

Ancak 1991 yılında Sivil Forum dağılmaya başladı. Ortak düşman (komünizm) ve popüler bir lider (Havel) odaklı bu ittifak artık ikisinden de olmuştu: Komünizm can vermiş, Havel de cumhurbaşkanı olunca siyasal çekişmelerin üstüne çıkmıştı. Bir zamanlar birlikte çalışan kişiler arasındaki siyasal farklılıklar şimdi öne çıkıyordu, Maliye Bakanı Václav Klaus'un önderliğindeki (kendini Thatcher yanlısı olarak tanımlayan) serbest piyasa yanlıları giderek etkili oldu. 1991 nisanında kamu işletmelerinin özelleştirilmesiyle ilgili kapsamlı yasanın parlamentodan geçmesinin ardından Sivil Forum ikiye bölündü, Klaus'un (ezici çoğunluktaki) grubu Yurttaş Demokratik Parti'ye dönüştü.

Klaus ülkeyi hızla "kapitalizme" götürmeye kararlıydı. Öte yandan Çek topraklarında bu doğrultuda gerçek bir görüş birliği varken, Slovakya için aynısı söylenemezdi. Özelleştirme, serbest piyasa ve kamu sektörünün küçülmesi Slovakların çoğunun işine gelmiyordu; ne de olsa kârsız, demode olmuş kamu fabrikaları, madenler ve imalathanelerindeki işlerine Çeklerden daha çok bel bağlamışlardı –bu "işletmelerin" yabancı sermayeyi ya da özel yatırımcıları çekme olasılığı düşük ürünleri için artık korumalı bir pazar yoktu.

Bu arada VPN de benzer nedenlerden ötürü bölündü. Şimdi halkın önünde en etkileyici kişi; 1989 olaylarında göreli küçük bir rol oynamış, ama o günden beri demokratik politika sularında manevra yapma yeteneğinin çalışma arkadaşlarına göre daha üstün olduğunu kanıtlamış eski boksör Vladimír Mečiar'dı. Haziran seçimlerinin arkasından Slovak Ulusal Konseyi içinde bir hükümet kurmuştu; ama itici davranışları kurduğu koalisyonda çatlaklara neden olmuş

25 Ayrı bir Macar partisinin olması Slovak topraklarındaki 500 bin kadar Macar'ın varlığını yansıtır, bu da Slovakya nüfusunun yüzde 10'una denk gelmektedir.

ve Mečiar'ın yerine Katolik politikacı Ján Čarnogurský getirilmişti. Mečiar gereği gibi VPN'den ayrılmış, Demokratik Slovakya Hareketi'ni kurmuştu.

1991 güzünden 1992 yazına kadar Çek ve Slovak yöneticilerin temsilcileri merkeziyetçilikten uzak, federal –her iki tarafın politikacıları ve seçmenleri tarafından benimsenecek– bir anayasa için anlaşmaya varma çabasıyla uzun pazarlıklar yaptılar. Fakat Mečiar kendine ve partisine seçmen kazandırmak uğruna Slovak milliyetçiliği davasına sarılmıştı –önceden azıcık bile ilgi göstermediği bir konuydu bu. Karşısındaki dinleyicilere, Slovaklar, Çeklerin özelleştirme planlarından tutun da Macar ayrılıkçılığa, "Avrupa" içinde özümsenmeye kadar türlü tehditler altındadır, diyordu. Söz konusu olan (geçim kaynakları değil) ulusal varlıklarıydı.

Böyle bir söylemle ve ucuz ama karizmatik tarzıyla yücelen Mečiar 1991 haziranında yapılan federal seçimlerde Slovakya'daki oyların yaklaşık yüzde 40'ını alarak yeni partisini zafere taşıdı. Bu arada Çek bölgelerinde Václav Klaus'un yeni Yurttaş Demokratik Partisi de Hıristiyan Demokratlarla girdiği seçim ittifakından zaferle çıkmıştı. Klaus'un Çek bölgesinde başbakan olmasıyla federal cumhuriyetin özerk iki yarısı da –farklı da olsa birbirini bütünleyen gerekçelerle– ülkenin bölünmesine üzülmeyecek adamların yönetimine geçmişti. Artık anayasa ve kendi kişisel ilkelerine dayanarak birleşik, federal Çekoslovakya idealini savunan tek adam Federal Cumhurbaşkanı'ydı.

Gelgelelim, Václav Havel iki yıldan daha kısa bir zaman öncesindeki kadar gözde değildi, dolayısıyla nüfuzu da sarsılmıştı. Cumhurbaşkanı olarak çıktığı ilk resmi gezide Bratislava'ya değil Almanya'ya gitmişti. Yıllardır süregelen Çek-Alman çekişmesi ve ülkesinin kendine Batı Avrupa'da dostlar edinmesi gerektiği düşünüldüğünde, böyle bir adım atması anlaşılırdı; yine de Slovakların duyarlılıkları açısından yanlış bir adımdı. Ayrıca kendi kadroları da Havel'e pek yardımcı olmuyordu: 1991 martında sözcüsü Michael Žantovský Slovak politikalarının giderek eski komünistlerin ve "Slovak devletini Slovak ulusunun altın çağı diye hatırlayan" kimselerin ellerine geçtiğini belirtti.[26]

Žantovský'nin sözleri tümüyle gerçekten uzak sayılmazdı; ancak bu bağlamda kendisini hoşnut etmenin pek ötesine geçmediği anlaşılacaktı. Diğer eski Çek muhalifler gibi Havel ve arkadaşları da Slovaklar hakkında her zaman olumlu düşünmezlerdi. Onları daha çok kalın kafalı şovenler diye görürlerdi: En iyisiyle egemenlik düşüne kapılmış, en kötüsüyle savaş zamanındaki kukla devletin özlemini çeken insanlar. İlginç olan Klaus'un böyle liberal önyargıları

26 Alıntı kaynağı: *Mladá Fronta dnes* gazetesinin 12 Mart 1991 günkü baskısı. Bkz: Abby Innes, *Czechoslavkia: The Short Goodbye* (Yale U.P., Newhaven, 2001), s. 97.

paylaşmaması, üstelik Slovakların geçmişiyle şu ya da bu biçimde ilgilenmemesiydi. Mečiar gibi o da gerçekçiydi. Artık kendi bölgelerinin en güçlü politikacıları olan iki adam birkaç hafta boyunca sözümona federal Çekoslovakya için devlet antlaşmasının koşulları üzerinde pazarlık ettiler.

Herhangi bir noktada uzlaşmaya varmış olmaları olası değildir: Mečiar tam anlamıyla egemen Slovak cumhuriyetinin para basma ve borçlanma haklarını; özelleştirmenin durdurulmasını; komünist dönemdeki desteklemelerin yeniden yürürlüğe girmesini ve daha pek çok koşul talep ediyordu –bunların hepsini reddeden Klaus sınırsız piyasa koşullarına doğru zorunlu ilerleme planını inatla sürdürdü. Aslında 1992 yılının haziran ve temmuz aylarında bir araya geldikleri toplantılarda görüşme falan yapılmamıştı: Mečiar'ın talepleri karşısında Klaus'un afallayıp canının sıkıldığı iddia edilmişti; hoş, Mečiar'ın konuyla ilgili verdiği demeçlerde sıkça dile getirildiğinden bu sır değildi. Doğrusu Slovak lideri bölünmeye doğru yönlendiren Klaus olmuştu, tersi doğru değildi.

Sonuçta, Slovak Ulusal Konseyi ve Federal Meclis'teki Slovak vekillerin çoğu tek federal devlet altında ülkenin her iki yarısına birden tam özerklik ve eşitlik tanıyan bir devlet antlaşmasını onaylamaktan hoşnut kalacaklardı. Ama bir oldubittiyle karşı karşıya kaldıklarını göreceklerdi. Görüşmeler sekteye uğrayınca Klaus Slovak temsilcilere, madem bir anlaşmaya varamıyoruz, bu sonuçsuz çabaları bırakıp kendi yolumuza gidebiliriz, demişti. Kendi dileklerinin gerçek olacağını gören Slovaklar –kendi inançlarına aykırı da olsa– tuzağa düşerek kabul ettiler.

17 Temmuz 1992 günü Slovak Ulusal Konseyi yeni bir bayrak, yeni bir anayasa ve devletin yeni ismi –Slovak Cumhuriyeti için– oylama yaptı. Bir hafta sonra Klaus ile kendi elde ettiği "başarı" ile hâlâ biraz şaşkın olan Mečiar, 1 Ocak 1993 itibariyle ülkelerini ikiye ayırmak üzere anlaşmaya vardılar. O gün Çekoslovakya tarihe karıştı ve iki cumhuriyet, Klaus ile Mečiar'ın başbakan olduğu iki ayrı devlet olarak tarih sahnesinde yerini aldı. Ülkede birliği sağlama çabaları giderek boşa giden –ve son aylarda tümüyle görmezlikten gelinen– Václav Havel'in Çekoslovakya Cumhurbaşkanlığı sona ermişti, artık küçülen Çek Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanıydı.[27]

Ayrılık iki ortak açısından olumlu mu olmuştu bu epey bir süre belirsizliğini korudu. Komünizm sonrası dönemin ilk on yılında ne Çek Cumhuriyeti ne de Slovakya gelişme gösterdi. Klaus'un "şok terapisi" de Mečiar'ın ulusal kömüniz-

27 Siyasal ayrılığı yönetmenin ekonomik ayrılığı yönetmekten daha kolay olduğu anlaşıldı. Çekoslovakya'nın federal malvarlıklarının paylaşımı üzerinde kesin bir anlaşmaya varılması ancak 1999 yılında gerçekleşti.

mi de farklı biçimlerle de olsa fiyaskoyla sonuçlandı. Öte yandan Slovaklar Vladimír Mečiar ile oyalandıklarına pişman olsa da, Prag'da Klaus'un yıldızı sönse de Çekoslovakya'ya özlemden eser yoktu. Çekoslovak ayrılığı Çek Sağı'nın beklemediğini iddia ettiği, Slovak Popülistlerin istediklerinden daha fazlasını aldıkları dalavereyle işlemiş bir süreçti; sonuç kimseyi fazla sevindirmedi ama kalıcı pişmanlık duyan da olmadı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki gibi devletin gücü ve onun peydahladığı siyasal mekanizma tehdit altında kalmamış; yalnızca kopyalanmıştı.

Çekoslovakya'nın bölünmesi, olasılıkların ve rastlantıların ürünüydü. Bu da kişilerin eseriydi. Denetim başkalarının elinde olsaydı –1990 ve 1992 seçimlerinden farklı sonuçlar çıksaydı– öykü aynı sonla bitmezdi. Gelen dalgaların da biraz etkisi olmuştu: Sovyetler Birliği örneğinin –ve Balkanlar'da tırmanan olayların– küçük bir Orta Avrupa devletinin iki "ulusal cumhuriyeti" arasında çatlak oluşumuna yol açması o kadar saçma ya da kabul edilmez görünmeyebilir. Eğer 1992'de federal devlet antlaşması üzerinde uzlaşmaya varılsaydı –eğer Çekoslovakya birkaç yıl daha dayansaydı– Prag ya da Bratislava'da herkes dikkatini Avrupa Birliği'ne katılma umuduna ve yakındaki Bosna'da sürüp giden katliamlara yönelteceğinden, kimsenin kavgayı sürdürmekten çıkar umut etmesi söz konusu olmayacaktı.

21
HESAPLAŞMA

"Avrupa'da başka bir savaş çıkacak olursa, bunun yeri saçma sapan bir nedenden ötürü Balkanlar olacaktır."
Otto von Bismarck

"Anlaşılan, bu kan davalı köylüler birbirlerini yakalayıp öldürmek için ülkelerinin işgal edilmesini bile bekleyemediler."
Milovan Djilas, Wartime (1977)

"Bu savaşta hiç çıkarımız yok."
James Baker, ABD Dışişleri Bakanı (Haziran 1991)

"Komünizm'in en kötü tarafı ondan sonra gelendir."
Adam Michnik

"Gerçek her zaman somuttur."
G. W. Hegel

Çekoslovakya'nın barış içinde parçalanmasıyla aynı yıllarda Yugoslavya'nın üstüne çöken felaket arasında dramatik bir çelişki var. 1991 ile 1992 arasında yüz binlerce Bosnalı, Hırvat, Sırp ve Arnavut kendi yurttaşları tarafından öldürüldü, tecavüze uğradı ya da işkenceye maruz bırakıldı; milyonlarca insan evlerini terk edip sürgüne gitmeye zorlandı. 1945'ten beri –üstelik batılı radikaller tarafından epeydir sosyalist toplum modeli olarak değerlendirilen bir ülkede– bu ölçüde

katliam ve iç savaşı görmemiş olan yabancı yorumcular yaşananları birbiriyle çelişen iki ayrı yaklaşımla açıklıyorlardı.

Batı'daki kitle iletişim araçlarında yaygın, ayrıca Avrupalı ve Amerikalı devlet adamlarının verdikleri demeçlerde kabul gören bir görüş Balkanları umutsuz bir vaka, cadı kazanı ve kökü çok eskilere uzanan nefretin toplandığı yer olarak tanıtır. Yugoslavya "ölüme mahkûm" olmuştu. Sıkça dile getirilen bir *espri* ile, altı cumhuriyetin, beş ulusun, dört dilin, üç dinin ve iki alfabenin bir tek parti çatısı altına sığdırıldığı bir ülkeydi. 1989'dan sonrasında ne yaşandığı ise basitti: Kapağı açılmış, kazan patlamıştı.

Bu açıdan ele alındığında "yüzyıllık" çekişmeler –Marquis de Salaberry bunları 1791 yılında Avrupa'nın "yontulmamış aşırılıkları" diye adlandırmıştı– geçmiş yüzyıllardaki gibi fokurduyordu. Haksızlıklar ve öç alma duygusuyla körüklenen ölümüne düşmanlıklar bütün ülkeyi sarmıştı. ABD Dışişleri Bakanı Lawrence Eagleburger'ın 1992 eylülünde dile getirdiği sözleri aktaralım: "Bosnalılar, Sırplar ve Hırvatlar birbirlerini öldürmeye son verme kararı alana kadar dış dünyanın elinden hiçbir şey gelmez."

Bununla çelişen yorumda, kimi tarihçilerle yabancı gözlemciler Balkan trajedisinin –bilakis– büyük ölçüde yabancıların hatası olduğunu ileri sürer. Dışarıdan yapılan müdahaleler ve imparatorlukların hırsları nedeniyle eski Yugoslavya toprakları iki yüzyıldır işgal altında, bölünmüş ve başkalarının yararına sömürülmüştü: Osmanlı, Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya, İtalya ve Almanya. Bölgedeki halklar arasında kan davası varsa, bunun kökleri etnik düşmanlıktan çok imparatorlukların kışkırtıcı tutumlarında aranmalıydı. Ortaya atılan savlara göre, yabancı güçlerin sorumsuzca içişlerine karışması bölgesel sorunları azdırmıştı: Örneğin, eğer Alman Dışişleri Bakanı Hans-Dietrich Genscher 1991 yılında Slovenya ile Hırvatistan'ın bağımsızlığını "vaktinden evvel" tanımakta diretmeseydi; Bosnalılar asla aynı yoldan gitmez, Belgrad işgal edilmez ve on yıl süren bir facia önlenmiş olurdu.

Balkan tarihine ilişkin bu iki yorumla ilgili ne düşünürsek düşünelim, ikisi arasında belirgin bir uyuşmazlık olsa da önemli bir ortak yanları bulunur. İkisi de ya yazgılarının ya da başkalarının kışkırtmalarıyla işledikleri hataların sonucunda yok sayılmış kurbanlar olan Yugoslavların kendi oynadıkları rolü küçümser ya da görmezlikten gelir. Eski Yugoslavya'nın dağlarında pek çok tarih yaşanmış, nice kötü anılar gömülmüştür elbet. Ülkenin trajedisine yabancıların katkısı gerçekten can alıcı düzeydeydi, ne var ki çoğu zaman bunu bölgesel suçlara sorumsuzca göz yumarak yapmışlardı. Fakat Yugoslavya'nın parçalanması –bu bakımdan diğer eski komünist devletlerin dağılmasına benziyordu– yazgı-

AVUSTURYA
MACARİSTAN
İTALYA
SLOVENYA
Ljubljana
Trieste
Zagreb
HIRVATİSTAN
VOYVODİN
ROMANYA
Rijeka
Vukovar
Novi Sad
Banja Luka
BELGRAT
BÜKREŞ
BOSNA HERSEK
Zadar
Srebrnica
Kragujevac
SIRBİSTAN
Sibenik
Saraybosna
Split
Mostar
Nis
Prokuplje
KARADAĞ
İTALYA
Dubrovnik
Priştine
SOFYA
BULGARİSTAN
Cetinje
Titograd
KOSOVA
Shkoder
Üsküp
MAKEDONYA
TİRAN
TÜRKİYE
ARNAVUTLUK
Bitola
YUNANİSTAN
0 20 40 60 80 100 mil
0 40 80 120 160 200 kilometre
İTALYA Ülke adları
HIRVATİSTAN Cumhuriyetler
KOSOVA Özerk bölgeler
Uluslararası sınırlar
Cumhuriyet sınırları
Özerk bölge sınırları

nın değil insanların eseriydi. Ayrıca Yugoslavya'nın yaşadığı trajedinin büyük sorumluluğu ne Bonn'daki ne de başka bir dış ülkenin başkentindekilere ama Belgrad'daki politikacılarına aitti.

Josip Broz Tito 1980 yılında 87 yaşındayken öldüğünde, onun 1945'te toparladığı Yugoslavya gerçek bir varlık göstermekteydi. Başkanlığını altı cumhuriyetin ve Sırbistan sınırları içinde iki özerk bölgenin (Voyvodina ile Kosova) temsilcilerinin yürüttüğü federal devlet içerisinde onu oluşturan cumhuriyetler ayrı birimlerdi. Farklı bölgelerin farklı geçmişleri vardı. Kuzeydeki Slovenya ile Hırvatistan ağırlıklı olarak Katolik'tiler, ayrıca tıpkı Bosna gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçasıydılar. Ülkenin güneyi (Sırbistan, Makedonya, Karadağ ve Bosna) yüzyıllar boyunca Osmanlı Türk egemenliği altında yaşamıştı, bu da Ortodoks Sırpların yanında çoğunluğu Müslüman olan bir toplumu açıklıyordu.

Fakat bu tarihsel farklılıklar –yeterince gerçek olsa da, İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte şiddetlense de– sonraki yıllarda giderilmişti. O güne dek yaşanan ekonomik değişim dışlanmış kırsal nüfusu kimi zaman Vukovar ya da Mostar gibi eski toplumsal ve etnik sınır boylarındaki huzursuz kasabalarda karşı karşıya getiriyordu; öte yandan bu değişiklikler aynı zamanda eski toplumsal ve etnik sınır boylarındaki kaynaşmayı da hızlandırmıştı.

Dolayısıyla komünistlerin kardeşler birliği mitosu gereği savaştan kalma anıları ve bölünmeleri görmezlikten ve duymazlıktan gelinse de –Tito'nun Yugoslavyası'ndaki tarih dersi kitaplarında ülkenin ortak tarihine damgasını vurmuş kanlı iç savaşlara yer vermemeye özen gösterilmişti– resmi suskunluğun yararları da vardı. Yeni yetişen savaş sonrası kuşak kendini "Hırvat" ya da "Makedonyalı" değil de "Yugoslav" diye görmeye özendirilirdi; özellikle gençler, iyi öğrenim görmüş ve kentli olarak büyüyen pek çok kişi benimsemişti bu alışkanlığı.[1] Ljubljana ya da Zagreb'deki genç aydınlar artık etnik atalarının kahramanca ya da dertli geçmişine ilgi duymuyorlardı. 1981'de Bosna'nın başkenti kozmopolit Saraybosna'da nüfusun yüzde 20'si kendisini "Yugoslav" olarak tanımlıyordu.

Bosna etnik açıdan Yugoslavya'nın en çok çeşitlilik gösteren bölgesiydi, belki de buna bağlı olarak kendine özgü değildi. Fakat bütün ülke iç içe geçmiş azınlıkların birbirine karışmış dokusundan oluşuyordu. 1991 yılında Hırvatistan'da yaşayan 580 bin Sırp o cumhuriyetteki nüfusun yüzde 12'si kadardı. Aynı yıl Bosna'nın yüzde 44'ü Müslüman, yüzde 31'i Sırp ve yüzde 17'si

1 Zagreb, Belgrad ve Makedonya'nın başkenti Üsküp 1910 ile 1990 yılları arasında Orta Avrupa'nın en hızlı büyüyen şehirleriydi.

Hırvat'tı. Ufacık Karadağ'da bile Karadağlılar, Sırplar, Müslümanlar, Arnavutlar ve Hırvatlar yaşıyordu, bir de nüfus sayımında kendilerini "Yugoslav" olarak tanımlama eğilimi gösterenler vardı. Etnik açıdan karışık bölgelerde yaşayanlar arkadaşları ya da komşularının milliyetleri ya da dinleri hakkında pek az bilgi sahibiydi. Farklı kesimler arasında evlilik yaygındı.

Öyle ki Yugoslavya genelindeki "etnik" kırılma çizgisi hiçbir zaman tam belirlenememişti. Dil farklılıkları bunu göstermek bakımından işe yarayabilir. Arnavutlarla Slovenler tarafından konuşulan dil belliydi. Makedonyalılar Makedonca (ufak tefek farklılıklar gösteren Bulgarca) konuşurlardı. Ancak nüfusun büyük çoğunluğunun dili olan "Sırpça-Hırvatça" ne bir "Sırp" ne de bir "Hırvat" tarafından konuşulurken pek az farklılıklar gösterirdi, hâlâ da öyledir. Sırplar Kiril alfabesini kullanır, Hırvatlar (ve Bosnalılar) Latin alfabesini; bunun yanından birtakım edebi ve akademik terimlerden başka, o da ufak tefek heceleme farklılıkları ve "e" sesinin değişik söylenmesi ("ljekavski" ya da Hırvatça'da "ye" okunurken, "ekavski" ya da Sırpça'da "e" okunur) dışında iki "dil" birbirinin tıpatıp aynıdır. Bir de Karadağlılar Kiril alfabesiyle yazar (Sırplar gibi) ama Hırvatlarla Bosnalılar gibi "ljekavski" aksanıyla konuşurlar, Bosna'da yaşayan Sırplar da öyle. Yalnızca Sırbistan'ın kendi içindeki tarihsel nüfusu "ekavski" aksanını kullanır. 1992'den sonra Bosnalı Sırp liderler Bosna'da biçimlenmiş "Sırpça" (yani "Ekavski") aksanını yörede yaşayan Bosnalı Sırplara resmi dil olarak dayattıkları zaman büyük bir direnişle karşılaşmışlardı.

Dolayısıyla 1974 yılında Hırvatistan cumhuriyetinin resmi dili olarak kabul edilen –bir grup Zagrebli aydın tarafından kaleme alınan 1967 "Dil Bildirisi'nin" gereklerini karşılayan– "Hırvat" dili her şeyin önüne çıkarak bir künye olmuştu: Tito'nun federasyonu altında ulusal kimlikle ilgili her türlü ifadeyi yasaklamasına karşı Hırvatların protesto aracıydı. Aynısı bazı Sırp yazarların "yalın" Sırpça'yı koruma ve yeniden doğrulama takıntısı için de geçerlidir. Öyleyse eski Yugoslavya'da milliyetçi azınlıklar ufak tefek farklılıkları vurgulayarak kendilerini farklı göstermeye çalışırken –yerli halk arasında çeşitlilik gösteren ama eğitimli aydınların ortak "doğru" kullanım paylaşmaktan yana oldukları tek ulusal dilin lehçeleri arasındaki alışılagelmiş farklılıklara rağmen– nüfusun büyük çoğunluğunun birbirinin yerine geçebilen tek dil konuştuğu sonucuna varmak yanlış olmaz.

Sıklıkla kışkırtılan dinsel farklılıklar da en az dil kadar kandırıcıdır. Katolik Hırvatlarla Ortodoks Sırplar arasındaki ayrımı ele alırsak, bu önceki yüzyıllarda –ya da Zagreb'deki Ustaş Katolikliği Sırp ve Yahudilere karşı si-

lah olarak kullandığı İkinci Dünya Savaşı'nda daha öne çıkmıştı.[2] 1990'larda Yugoslavya'nın hızla büyüyen şehirlerinde dinsel davranışlar zayıflıyor, bir tek kırsal kesimde din ile ulusal duygular arasındaki benzerlik hâlâ bir anlam ifade ediyordu. Sözümona Müslüman Bosnalıların çoğu laikti, zaten her bakımdan Müslüman Arnavutlarla aralarında ortak yanlar pek azdı (Arnavutların hepsi kesinlikle Müslüman değildi, ancak bu gerçek düşmanları tarafından pek dikkate alınmazdı). Buna göre, milliyeti dinle bağdaştıran eski Osmanlı uygulamasının damgasını bıraktığı kesin olmakla birlikte, genellikle diğer güney Slavları arasında Ortodoks Hıristiyanlığın yeri abartılmak suretiyle bunun izleri giderek siliniyordu.

Daha önceki kuşağın Yugoslavları eski önyargıların çoğunu sürdürseler de –geleceğin Hırvat Devlet Başkanı Franjo Tudjman'ın Müslümanları, Sırpları ve Yahudileri hor gören önyargıları dünyaca bilinirdi– olasılıkla son yıllarda görülen tek genel ayrımcılık, pek çok Sloven, Hırvat, Sırp, Makedonyalı ve Karadağlı tarafından suçlu ve miskin olarak kınanan güneydeki Arnavut azınlığa yönelik ayrımcılıktı. Bu duyguların en güçlü olduğu yer Sırbistan'dı.[3]

Bunun çeşitli nedenleri vardı. Arnavutlar ülkede en hızlı büyüyen gruptu. 1931 yılında Arnavutlar Yugoslavya nüfusunun yalnızca yüzde 3,6'sını oluştururken, 1948'de (savaş sonrasında komşu Arnavutluk'tan gelen göç sayesinde) bu oran yüzde 7,9 olmuştu. 1991 yılında bu kez yüksek (Sırp ya da Hırvat toplumlarından on bir kat daha fazla) doğum oranı sayesinde Yugoslavya'daki (Voyvodin ve Kosova dahil) Arnavutların sayısı Sırbistan'ın federal nüfusunun yüzde 16,6'sını oluşturacak kadar artarak yaklaşık 1 milyon 728 bine çıkmıştı. Yugoslavya'nın Arnavut yurttaşlarının çoğu Sırbistan'da, yerel nüfusun yüzde 82'ini oluşturarak 194 bin Sırp'ı çok geride bıraktıkları Kosova özerk bölgesinde yaşardı –yine de daha iyi işlere, konutlara ve sosyal haklara sahip olanlar Sırplardı.

Ortaçağda Türklerin ilerleyişine karşı Sırbistan'ın son kalesi ve 1389'daki savaşta yenilgiye uğradıkları yer olan Kosova'nın, Sırp milliyetçileri açısından tarihsel önemi vardı. Bu nedenle yerli Arnavutların baskın olması kimi Sırp aydınlar ve politikacılar tarafından –özellikle bitişikteki Bosna cumhuriyetinde Sırpların en kalabalık azınlık niteliğini Müslümanlara kaptırmalarından beri– gerek demografik açıdan sıkıntılı gerekse tarihsel açıdan kışkırtıcı olarak

2 "Birkaç Sırp'ı öldürüp diğerlerini de sınır dışı edeceğiz, geri kalanlar da Katolik dinine kucak açacaklar" –Zagreb'deki Dinişleri Bakanlığı'nın Ustaş Bakanı, 22 Temmuz 1941.

3 1999 Kosova savaşının hemen ertesinde "gerçekleri aramak" adına Üsküp'ü ziyaret eden bu yazara, Makedonya Başbakanı tarafından Arnavutların (odadan yeni çıkmış olan kendi bakanlığındaki çalışma arkadaşları da dahil) güvenilmez insanlar oldukları "gizli" bilgisini vermişti: "Onların söylediği hiçbir şeye inanamazsın, bize benzemezler. *Hıristiyan* değil onlar."

görülürdü. Sırplar yerlerinden oluyor gibiydi –o güne dek Tito'nun dayattığı katı federal eşitlik uygulamasından yararlanmış olan boyunduruk altındaki azınlıklara kaybediyorlardı.[4] Öyleyse, Balkanlar'daki "asırlık" kan davalarıyla yalnızca yüzeysel olarak ilişkili nedenlerden ötürü Kosova patlamaya hazır bir bombadan farksızdı: André Malraux'nun 60'lı yıllarda Fransa'yı ziyaret eden Yugoslav birine kurnazca belirttiği gibi, "*Le Kosovo c'est votre Algérie dans l'Orléanais* –Kosova sizin Orleanslılar[5] içindeki Cezayirinizdir."

Sırpların Arnavutlara kin beslemesi yöresel yakınlıkları ve güvensizliği beslerken, Yugoslavya'nın en kuzeyinde işe yaramayan güneylilere yönelik nefret etnik ayrımcılığa ya da milliyetçiliğe değil ekonomik nedenlere dayanmaktaydı. İtalya'daki gibi Yugoslavya'da da daha zengin kuzey daha üretken bölgelerin desteği ve gönderdiği yardımlarla ayakta kalan –böyle görünen– yoksul güneylilere giderek diş biliyordu. Yugoslavya'da zengin ile yoksul arasındaki uçurum gitgide derinleşiyordu: coğrafyayla kışkırtıcı düzeyde karşılıklı ilişki içindeydi.

Buna bağlı olarak Slovenya, Makedonya ve Kosova'nın ulusal nüfus içindeki payı eşitken (yüzde 8), 1990'da Yugoslavya'nın yaptığı bütün ihracatın yüzde 29'undan küçücük Slovenya sorumluydu, Makedonya'nın ihracattaki payı yalnızca yüzde 4, Kosova'nınki ise yüzde 1'di. Resmi Yugoslav verilerinden anlaşılabildiği kadarıyla, Slovenya'da kişi başı GSYİH Sırbistan'ınkinin iki katı, Bosna'daki kişi başı GSYİH oranının üç katı ve Kosova'dakinin sekiz katı daha fazlaydı. Dağlık Slovenya'da okuma yazma bilmeyenlerin oranı 1988 yılında yüzde 1'in altındaydı; Makedonya ve Sırbistan'da bu oran yüzde 11'di. Kosova'da yüzde 18'lerdeydi. 1980'lerin sonunda Slovenya'da bebek ölümü oranı 1.000 doğumda 11'di. Komşu Hırvatistan'da bu oran binde 12; Bosna'da binde 16'ydı. Fakat Sırbistan'da rakam binde 22, Makedonya'da binde 45 ve Kosova'da binde 52'ydi.

Bu rakamlara baktığımıza Slovenya ile (daha düşük düzeyde) Hırvatistan'ın Avrupa Topluluğu'nun refah düzeyi daha düşük ülkeleriyle boy ölçüştüğünü, ancak Kosova, Makedonya ve Sırbistan'ın kırsal kesimlerinin daha çok Asya ya da Latin Amerika'nın bazı bölgelerine benzediğini görüyoruz. Slovenler ile Hırvatlar ortak Yugoslav yurtlarında giderek sabırsızlanıyorlarsa, bunun nedeni ne kökleri derine uzanan dinsel ya da dilsel duyguların yeniden su yüzüne çıkması

4 Ulusal ordu içindeki Sırp egemenliğine (1984'te subay sınıfının yüzde 60'ı, genel nüfus içindeki Sırp varlığının adil yansıması dışında başka inandırıcılığı olmaksızın Sırplardan oluşuyordu) ve Belgrad'daki yatırımlardan ve federal bütçeden orantısız pay aldıklarına işaret eden Hırvatlarla ötekiler böyle görmüyorlardı elbette.

5 Orléan: Fransa'da Loire Vadisi'nde yer alan tahıl üretme ve sanayi alanında gelişmiş bölgenin adı. (ç.n.)

ne de etnik tikelciliğin[6] hortlamasıydı. Güneydeki başarısız Yugoslavların istekleriyle çıkarlarını dikkate almak zorunda kalmadan kendi işlerine bakabilseler, çok daha iyi durumda olacaklarına inanmalarıydı.

Tito'nun kişisel otoritesi ve ciddi eleştirileri şiddetle bastırması böylesi ayrılıkçı görüşleri kamuoyundan uzak tutuyordu. Ne ki onun ölümünden sonra durum hızla kötüye gitti. Altmışlarda ve 70'li yılların başlarında Batı Avrupa piyasalarındaki patlamanın Yugoslav işgücünü kendine çekmesi ve ülkeye önemli miktarda işçi dövizi kazandırması güneydeki aşırı nüfusu ve kısmi işsizliği eskisi gibi sorun olmaktan çıkarmıştı. Ancak 70'lerin sonlarından itibaren Yugoslav ekonomisi çözülmeye başladı. Diğer komünist devletler gibi Yugoslavya da Batı'ya borçlanmıştı fakat Varşova ya da Budapeşte yabancı parayı elde tutma yanlısıyken, Belgrad kendi parasını basma yolunu seçmişti. 1980'ler boyunca ülke hızla aşırı enflasyona doğru gidiyordu. 1989'da yıllık enflasyon oranı yüzde 1.240'larda seyrediyor, üstelik daha da yükseliyordu.

Başkent Belgrad'da ekonomik yanlışlıklar yapılıyordu, ama sonuçları öncelikle Zagreb ve Ljubljana'da hissedilirdi. Pek çok Hırvat ve Sloven, Komünist ve anti-komünist federal başkentteki iktidar çevrelerinde yozlaşmadan ve akraba kayırmacılığından uzak, kendi ekonomik kararlarını vererek daha iyi durumda olacaklarına inanıyordu. Bu duygular, o güne dek anayurdu Sırbistan'daki Komünist İttifakının gölgede kalmış başkanı Slobodan Milošević (Miloseviç okunur) çevresinde toplanan küçük bir grup *apparatchik* tarafından Tito'nun ölümüyle doğan siyasal boşluğu doldurmak üzere iktidarı ele geçirmek uğruna Sırpların milliyetçi duygularını kabartmak ve yönlendirmek üzere harekete geçildiği konusunda artan korkularla şiddetlenmişti.

Milošević'in davranışı bu yıllarda komünist liderler arasında ilk defa görülmüyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi DAC'de komünistler onsekizinci yüzyılda Prusya'nın ulaştığı zaferleri çağrıştırarak göze girmeye çalışırdı; komşu Bulgaristan ve Romanya'daysa "ulusal komünizm" birkaç yıldır sergilenir olmuştu. Milošević 1986'da Sırp Sanat ve Bilim Akademisi'nin verdiği yurtsever muhtırayı gösterişli bir havada aldığında ya da ertesi yıl Arnavut "milliyetçiliği" hakkında Sırpların şikâyetlerini dinlemek üzere Kosova'yı ziyaret ettiğinde, yaptığı hesaplar o dönemde Doğu Avrupalı komünist liderlerden pek de farklı sayılmazdı. Gorbaçov döneminde komünizmin ideolojik meşruluğu ve onun iktidardaki partisinin yıldızı hızla sönerken yurtseverliğe sarılmak iktidarda kalmak için bir başka seçenek oluşturuyordu.

6 Etnik tikelcilik (partikülarizm): Belli bir gruba bağlılık gösterme, kendini adama, evrenselcilik karşıtı. (ç.n.)

Ancak Doğu Avrupa'nın geri kalan ülkelerinde milliyetçiliğe yakınlaşmak ve ona eşlik eden ulusal anıları kışkırtmak *yabancılar* arasında kaygı uyandırmaktan başka bir şeye yaramazken, Yugoslavya açısından bunun ödenecek bir bedeli vardı. 1988'de Milošević Sırp cumhuriyetindeki konumunu daha da güçlendirmek için kırk yıldır savaş zamanındaki Çetniklerin amblemlerinin –Tito'nun örtbas ettiği geçmişi hatırlatıcı ve özellikle Hırvatlar arasında tam anlamıyla hoşnutsuzluk yaratmaya yönelik bir tutum olarak– duvarlara asıldığı milliyetçi toplantıları açıkça özendirmeye başladı.

Milliyetçilik Milošević'in Sırbistan'daki yerini pekiştirmesinin bir yoluydu, 1989 mayısında Sırbistan cumhuriyetinin başkanı seçilmesi doğru yolda olduğunu göstermişti. Fakat Sırbistan'ın Yugoslavya'nın geneli üzerindeki nüfuzunu korumak ve güçlendirmek için federal sistemin kendisini değiştirmesi gerekiyordu. Sistemin içindeki çeşitli cumhuriyetler arasında özenle hesaplanmış nüfuz dengesi önce Tito'nun karizmatik liderliğince, sonra da [farklı cumhuriyetlerin] dönem başkanlıkları tarafından kollanmıştı.

1989 martında Milošević bu anlaşmayı bozmak üzere kolları sıvadı: Sırbistan'ın kendi anayasasında zorla değişiklik yaparak o güne dek özerk olan Kosova ve Voyvodina bölgelerini Sırbistan'ın "içine aldı" –diğer yandan federal başkanlık içinde sahip oldukları iki sandalyeyi korumalarına göz yumdu. Bundan böyle herhangi bir anlaşmazlık durumunda sekiz federal oy içinde Sırbistan dört oya (Sırbistan, Kosova, Voyvodina ve Sırp yanlısı Karadağ cumhuriyeti) sahip olacaktı. Milošević'in amacı öteki dört cumhuriyetin doğal olarak direneceği daha üniter (Sırpların liderliğinde) bir devlet düzeni getirmek olduğundan, hükümetin federal sistemi fiilen açmaza girmişti. Özellikle Slovenya ve Hırvatistan'dan bakıldığında olayların akışı tek bir çözüm yoluna işaret ediyordu: Artık işlevini yitirmiş bir federal sistemde kendi çıkarlarını artırmayı ya da korumayı bekleyemeyeceklerine göre tek umutları Belgrad'dan uzaklaşmak, gerekirse tam bağımsızlıklarını ilan etmekti.

1989 yılının sonunda sorunların çoktan bu aşamaya gelmiş olmasının nedeni neydi? Başka yerlerde komünizmden çıkış yolu "demokrasi" idi: Rusya'dan Çek Cumhuriyeti'ne kadar parti görevlileriyle bürokratlar birkaç ay gibi kısa bir zamanda değişerek her şeye boyun eğen parti üyeleri olmayı bırakıp çoğulcu parti politikalarının sözünü sakınmayan uygulamacılarına dönüşmüşlerdi. Ayakta kalmak kişinin halka olan bağlılığını liberal siyasal kültürün alışılagelmiş parti içi gruplaşmalarla ayarlamasına bağlıydı. Ne kadar inanılmaz olursa olsun pek çok bağımsız örnekte geçiş süreci işliyordu. Çünkü başka bir seçenek yoktu. Komünizm sonrası ülkelerin çoğunda "sınıf" kartı gözden düşmüştü,

üzerine çullanılacak etnik bölünmeler de birkaç taneydi: Bu doğrultuda yeni siyasal sahneyi kaplayan yeni kategoriler öne çıkmıştı: "Özelleştirme" ya da "sivil toplum" ya da "demokratikleşme" (veya hepsini içine alan "Avrupa").

Oysa Yugoslavya bambaşkaydı. Çeşitli halkları birbirleriyle bayağı karıştıkları (ve daha önceki yıllarda Polonya ya da Macaristan gibi ülkelerde her şeyi altüst eden soykırımları ve nüfus değişimlerini yaşamadığı) için Milošević ya da Hırvat dengi Franjo Tudjman gibi demagoglara gün doğuyordu. Komünizmden çıkışlarını yeni siyasal seçmenlere bağlayarak artık Avrupa'nın baş köşesinde bulunmayan etnik kimlik kartını ortaya atabilirlerdi –bunu da demokrasiyle ilgili kaygıların yerine koyabilirlerdi.

Baltık devletlerinde ya da Ukrayna veya Slovakya'da Komünist dönem sonrasının politikacıları komünist geçmişten uzaklaşmak için ulusal azınlıkları dert etmeksizin –aynı anda yeni bir devlet ve yeni bir demokrasi kurarak– ulusal bağımsızlığa bel bağlayabilirdi. Yugoslavya'daysa federasyonun parçalanarak onu oluşturan cumhuriyetlere bölünmesi Slovenya hariç her bir örneğinde önemli bir azınlık ya da azınlıklar grubunun başka birinin ülkesinde kalmasına yol açmıştı. Bu koşullar altında bir cumhuriyet kendi bağımsızlığını ilan eder etmez, diğerleri de onun izinden gitmek zorunda olduklarını düşünüyorlardı. Kısaca, Yugoslavya artık Woodrow Wilson ile arkadaşlarının yetmiş yıl önce Versailles'da çözmeyi başaramadıkları, içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıyaydı.

Pek çok kişinin öngördüğü gibi düğüm Kosova'da çözülecekti. 1980'ler başta bölgesel başkent Priştine'de olmak üzere Arnavutların dağınık gösterilerine ve Belgrad'ın kendilerine yönelik yanlış tutumlarına karşı protestolarına sahne oluyordu. Arnavutlara ait kurumlar kapatılıyor, liderleri sınır dışı ediliyor, günlük işleri sıkı denetimlerle, 1989 martından sonra da sokağa çıkma yasağıyla kısıtlanıyordu. Sırpların anayasa değişiklikleri zaten baskı altında ve aşağı tabakadan yoksun Arnavutların özerkliğini ya da siyasal temsil hakkını kaldırmıştı. Bu gelişmeler Milošević'in "Kosova Savaşı'nın" 600'üncü yıldönümü olan 1989 haziranında bölgeye yaptığı ziyaretle taçlanmış ve öne çıkmıştı.

Yaklaşık bir milyon kişilik kalabalığa seslenen Milošević yerli Sırplara "devletlerini, ulusal ve ruhsal birliği yeniden ele geçirdikleri" konusunda güvence vererek şöyle demişti, "...Bugüne kadar liderleri, politikacıları ve uyruk anlayışı sayesinde [Sırplar] kendilerinin ve başkalarının önünde kendilerini suçlu gördüler. Bu durum onlarca yıl sürdü, yıllarca sürdü, işte şimdi Kosova ovasında artık bunun böyle olmayacağını söylemek için toplandık." Birkaç ay sonra polisle göstericiler arasında çıkan, pek çok kişinin öldüğü ve yaralandığı

kanlı çatışmaların ardından Belgrad yerel Kosova Meclisi'ni kapatmış, bölgeyi doğrudan Belgrad yönetimine bağlamıştı.

Ülkenin güneyindeki olayların akışı kuzey cumhuriyetlerinde alınan kararları doğrudan etkiledi. Arnavutların içine düştükleri duruma taş çatlasa azıcık duygudaşlık gösteren Ljubljana ve Zagreb Sırpların otoriterciliğinin yükselişiyle daha yakından ilgiliydiler. 1990 nisanında yapılan Sloven seçimlerinde seçmenlerin çoğu hâlâ Yugoslavya'da kalmaktan yana olsa da varolan federal düzenlemeleri açıkça eleştiren anti-komünist muhalefet adaylarını da destekliyorlardı. Ertesi ay komşu Hırvatistan'da yapılan seçimlerde yeni bir milliyetçi parti ezici çoğunluğun desteğini elde etti ve lideri Franjo Tudjman cumhuriyetin başına geçti.

Bardağı taşıran damla 1990 yılının aralık ayında –Miloševic'in talimatıyla– Belgrad'daki Sırp liderliğinin federal görevlilerin ve devlet işletmelerindeki işçilerin gecikmiş maaş ve ikramiyelerini karşılamak için Yugoslav federasyonunun para çekme hakkının yüzde 50'sini, yetkisi olmamasına karşın kullanmasıydı. Bu, nüfusun yüzde 8'ini oluşturan ve federal bütçenin dörtte birine katkıda bulunan Slovenlerin tepesini attırmıştı. Ertesi ay Sloven Parlamentosu federal mali sistemden çekildiğini duyurarak cumhuriyetin bağımsızlığını ilan etti; ancak bu konuda resmi işlemleri başlatmadı. Bir ay içinde Hırvat Parlamentosu da aynısını yapacaktı (Üsküp'teki Makedonya Parlamentosu da onu izleyecekti).

Bu gelişmelerin sonuçları başlangıçta açık değildi. Hırvatistan'ın güneydoğusunda –eski Sırp yerleşiminin en eski sınır bölgesi Krajina'da– yaşayan önemli sayıdaki Sırp azınlık Hırvat polisiyle çatışmaya girmiş ve "Ustaş" zalimlerine karşı Belgrad'a yardım çağrısında bulunmuştu. Fakat Slovenya'nın Belgrad'a uzaklığı ve cumhuriyetteki Sırpların sayısının 50 binin altında olması barışçıl bir çözüm yolu bulunabileceği umutlarını doğuruyordu. Yabancılar kendi aralarında bölünmüşlerdi: Sırpların Kosova'daki uygulamaları nedeniyle Yugoslavya'ya ekonomik yardımları askıya alan Washington yine de federasyondan ayrılmalara karşı olduğunu açıkça söylüyordu.

Birkaç hafta sonra Başkan Bush'un Kiev'e gitmesi beklenirken Dışişleri Bakanı James Baker 1991 haziranında Belgrad'ı ziyaret etti ve yöneticilere ABD'nin "demokratik ve birleşik bir Yugoslavya'yı" desteklediği konusunda güvence verdi. Oysa Yugoslavya'nın aynı anda "hem demokratik ve hem de birleşik" olması zaten bir çelişkiydi. Baker'ın konuşmasından beş gün sonra hem Slovenya hem de Hırvatistan kendi sınırlarının denetimini ellerine aldılar ve yurttaşlarının büyük desteğiyle önde gelen bazı Avrupalı devlet adamlarının sözlerine dayanarak federasyondan ayrılma çalışmalarını tek taraflı olarak başlattılar. Federal ordu tepki-

sini yeni Sloven sınırına ilerleyerek gösterdi. Yugoslav savaşı başlamak üzereydi.

Yugoslav *savaşları* demek daha doğru olabilir, çünkü beş savaş oldu. 1991'de Yugoslavların Slovenya'ya saldırısı yalnızca birkaç hafta sürdü, ordu geri çekilerek ayrılıkçı devletin barış içinde ayrılmasına izin verdi. Arkasından Hırvatistan ile ("Yugoslavya" –gerçekte Sırbistan ve Karadağ ordusu tarafından desteklenen) asi Sırp azınlık arasında çıkan kanlı savaş ertesi yılın başlarında Birlemiş Milletler'in aracılığıyla sağlanan kesintilere uğrayacak ateşkese kadar sürdü. Bosnalı Hırvatlarla Müslümanlar 1991 martında bağımsızlıktan yana oy verince Bosnalı Sırplar yeni devlete karşı savaş ilan ederek yine Yugoslav ordusunun desteğiyle "Republika Srpska" kurulması için kolları sıvayıp, başta başkent Saraybosna olmak üzere Bosna şehirlerinden bazılarını kuşatma altına aldılar.

Bu arada 1993 yılı ocak ayında Hırvatların baskın olduğu Hersek bölgesinde bazı Hırvatların geçici bir devletçik kurmaya çalışmasıyla birlikte Bosnalı Hırvatlarla Müslümanlar arasında ayrı bir savaş çıktı. Sonunda diğer bütün çatışmalara son veriliyordu ki (ama daha önce 1995'te Zagreb'in üç yıl önce Sırp askerlerine kaptırdığı Krajina'yı başarıyla sonuçlanan geri alma çabasıyla yeniden ısınan Hırvat-Sırp savaşının sonlandırılması gerekiyordu) Kosova'daki ve Kosova üstündeki savaş patlak verdi: başka her yerde kayba uğrayan Miloševi bütün dikkatini Kosova'ya çevirmişti, oradaki Arnavut nüfusu yok etmesini ya da kovmasını bir tek 1999 baharında NATO birliklerinin Sırbistan'a yönelik beklenmedik saldırısı önleyebildi.

Bu çatışmaların her birinde hem iç dinamikler hem de dışarıdan verilen sözler işbaşındaydı. Sloven ve Hırvat bağımsızlığının sağlam temellere dayanan iç sorunların sonucunda gündeme geldiğini görmüştük. Ancak Almanların –ardından da Avrupa Topluluğu'nun– düşüncesizce bir tutumla iki yeni devleti tanıma kararı hem dostlarının hem de düşmanlarının önünde resmi varlıklarının doğrulanmasıydı. Artık bağımsız bir Hırvatistan varolduğuna göre, Belgrad'daki radyo ve televizyon kurumlarından yapılan isterik propaganda yayınları yeni devletin egemenliği altında yaşayan Sırpların korkularına oynayabilir, savaş zamanı yaşanan katliamlara gönderme yaparak Sırpları "Ustaş" komşularına karşı silahlanmaya çağırabilirdi.

Sırpların epey kalabalık olduğu Bosna'da Hırvat-Müslüman çoğunluklu bağımsız bir Bosna kurulması olasılığı da benzer kaygılar uyandırmaktaydı. Bosna'nın bağımsızlığı kaçınılmaz mıydı, bu hâlâ belirsizliğini korur: Savaş öncesi cumhuriyetlerin en bütünleşmişi, ayrıca topraklarına bölük pörçük yayılmış toplumları zorla ayırmak için atılacak herhangi bir adımda en çok kaybedecek olan Bosna'ydı, Miloševi'in yükselişinden önce etnik ya da dinsel azınlıkların-

dan biri bile kurumsal ayrılığa yönelik taleplerde bulunmamıştı. Gelgelelim kuzey komşularının federasyondan ayrılmasıyla birlikte konu tartışmaya açılmıştı.

1991'den sonra Bosnalı Hırvatlarla Müslümanlar, Milošević'in Yugoslavyası'ndan geriye ne kaldıysa onun yönetiminde azınlık statüsünde olmak yerine bağımsız egemenliği kabul edeceklerdi elbet, 1992'nin şubat sonlarında yapılan referandumda bu doğrultuda oy kullandılar. Öte yandan birkaç aydır Belgrad'dan gelen haberlerde yalnızca *Ustaş* katliamlarının değil Müslüman *cihadının* da yaklaştığı kulaklarına çalınan Bosnalı Sırpların Sırbistan ile birleşmeyi yeğlemeleri ya da hiç olmazsa Saraybosna'dan yönetilen Müslüman-Hırvat devletinde azınlık statüsüne sahip özerk bir bölgede yaşamayı istemeleri anlaşılabilirdi. Bosna (daha doğrusu onun Müslüman ve Hırvat liderleri –Sırplar referandumu da parlamento seçimlerini de boykot etmişti) 1992 martında bağımsızlığını ilan edince, alınyazısı da belirlenmiş oluyordu. Ertesi ay Bosnalı Sırp liderler Republika Srpska'yı ilan ettiler, Yugoslav ordusu da onların topraklarını korumasına ve "temizlemesine" yardım etmek üzere bölgeye girdi.

Sırplarla Hırvatlar ve Sırplarla Bosnalılar arasındaki savaşlar halka korkunç bir bedel ödetti. Önceleri, başta Saraybosna ya da Vukovar olmak üzere stratejik şehirlerde aşağı yukarı düzenli ordular arasında açık savaş vardı; ama en şiddetli çarpışmalar düzensiz ordular, öncelikle de Sırp başıbozuklarca yürütülmekteydi. Bunlar haydut ve suçlulardan oluşan, Belgrad'ın silahlandırdığı, ya "Arkan" (Željko Ražnatović) gibi komutasındaki "Gönüllü Sırp Muhafızlar" ile ("Kaplanlar") Hırvatistan ve Bosna'nın doğu kesimlerinde yüzlerce insanı katleden profesyonel katillerdi ya da 1992'den sonra Bosnalı Sırp birliklerinin kendiliğinden başına geçen ve Sırp çoğunluğun yaşadığı Krajina'daki Hırvat köylerine ilk saldırıları örgütleyen (Amerikalı diplomat Richard Holbrooke'un "karizmatik bir katil" diye nitelediği) Yarbay Ratko Mladić gibi eski Yugoslav Ordusu'nun subaylarıydı.

Temel stratejik hedef karşı tarafı yenmekten çok Sırp olmayan yurttaşları Sırpların kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri topraklarda bulunan evlerinden, topraklarından ve işyerlerinden çıkarmaktı.[7] Bu "etnik temizliğe" –kökü çok eskilere dayanan bir uygulamaya verilen yeni ad– dört bir koldan herkes katılmıştı; fakat Sırp birliklerinin işlediği suçlar hepsinden kötüydü. Öldürülenlerden başka (Bosna savaşı sonunda yaklaşık 300 bin kişi) milyonlarca insan da sürgüne zorlanmıştı. Avrupa Topluluğu'na sığınmak için başvuruların sayısı 1988 ile 1992 arasında üç kat artmıştı: 1991'de bir tek Almanya'ya

7 Yugoslavya'daki etnik kimlik dış görünüm ya da konuşmadan belli olmadığı için, yıllardır, hatta onlarca yıldır genellikle iyi anlaştıkları ya da arkadaş oldukları komşuları [Sırp olmayanları] "parmakla" göstererek köyleri basan milislere yol gösterirlerdi.

iltica başvurusunda bulunanların sayısı 256 bindi. Hırvatistan ve Bosna'daki savaşların ilk yıllarında 3 milyon kişi (savaş öncesindeki nüfusun sekizde biri) Yugoslavya'dan göçmek istiyordu.

Uluslararası toplum –Sırp tutsak kamplarında açlık çeken ve daha kötü durumdaki Müslümanların korkunç görüntülerini yayınlayan dünya televizyon ekranlarında oynanmasına rağmen– Yugoslav trajedisinin pek farkında değildi. Avrupalılar ilkin müdahale etmeyi deneyerek AT bakanlarından bir ekibi 1991 haziranında Yugoslavya'ya gönderdi. Bu gezide Lüksemburg Dışişleri Bakanı talihsiz Jacques Poos içini dökerek "Avrupa saati gelip çatmıştır" diyen unutulmaz sözlerini dile getirmişti. Ancak bilgi toplama, hakemlik yapma ve önerilerde bulunma göreviyle üst düzey komisyonlar kurmaktan başka Avrupa Topluluğu ile onun çeşitli kuruluşlarının çaresiz kaldıkları anlaşıldı. Bunun tek nedeni üyelerinin kendi aralarında bölünmesi, Almanya ile Avusturya gibi bazıları cumhuriyetlerin federasyondan ayrılmasından yanayken, Fransa'nın başını çektiği görüşe katılan diğerlerinin geçerli sınırların ve varolan devletlerin korunmasından yana olması, bunun sonucunda başka gerekçelerin yanı sıra bundan dolayı da Sırbistan'ı tümüyle kınamamalarıydı.

ABD (dolayısıyla NATO) kavgadan uzak duruyordu, geriye bir tek Birleşmiş Milletler kalmıştı. Fakat Belgrad'a yaptırımlar dayatmaktan başka bir şey gelmiyordu Birleşmiş Milletler'in elinden. Tarihsel açıdan, Birleşmiş Milletler komutası altındaki askerler savaşın yakıp yıktığı bölge ve ülkelere barışı güvence altına almak ve korumak amacıyla giderlerdi ama Yugoslavya'da korunacak barış yoktu, barışı getirecek ne irade, ne de araç vardı. İspanya İç Savaşı örneğinde görüldüğü gibi, sözümona tarafsız uluslararası duruş uygulamada herhangi bir iç savaş sırasında saldırgandan yana olurdu: Eski Yugoslavya'ya konan uluslararası silah ambargosu, eski Yugoslav federasyonunun silah sanayiine başvuran Sırpları durdurmaya yaramamış, ancak Bosnalı Müslümanların mücadelesini büyük ölçüde kösteklemiş ve 1992 ile 1995 arasında uğradıkları ciddi askeri kayıpları getirmişti.

1995'ten önce uluslararası toplumun elde ettiği işe yarar tek başarı, aralarındaki çarpışmalar hafifledikten sonra Hırvatlarla Sırpları birbirlerinden uzak tutmak üzere Hırvatistan'a Birleşmiş Milletler Koruma Gücü'nün 14 bin askerini yerleştirmek, arkasından da Bosna'da belirlenen –"Güvenli Alan" olarak saptanan– şehirlerde toplanmış, sayıları gitgide artan (çoğu Müslüman) sığınmacıları korumak için buralara birkaç yüz üniformalı Birleşmiş Milletler barış bekçisi getirmekti. Bundan sonra Yugoslavya'nın sivilleri tehdit etme özgürlüğünü kısıtlama (ya da Birleşmiş Milletler'in koyduğu ambargoları delmesini önleme)

çabasıyla, Bosna'nın bazı kesimleri Birleşmiş Milletler tarafından "uçuşa kapalı bölge" olarak ilan edildi.

Belki de uzun vadede daha önemli olacak bir başka adım da 1993 mayısında Lahey'de Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'ni kurmaktı. Böyle bir mahkemenin varlığı bile gözle görünenin, savaş suçlarıyla daha kötüsünün Viyana'nın yalnızca birkaç kilometre güneyinde işlenmiş olduğunu doğruluyordu. Ne var ki Mladić ile onun Bosnalı Sırp arkadaşı Radovan Karadžić (Republika Srpska'nın devlet başkanı) de aralarında olmak üzere suçlu varsayılanların çoğu suçlarını cezaya çarptırılmadan yürüttüklerinden, mahkeme adı var kendi yok, yersiz bir temsil olarak kaldı.

1995'te durum değişmeye başladı. O güne dek dillerden düşürülmeyen dış müdahale Bosnalı Sırpların kuvvetli, kararlı ve iyi silahlanmış oldukları gerekçesiyle engellenmişti. İddiaları ortaya atanlar Fransızlarla gerek BM güçleri içindeki gerek dışındaki Britanyalı subaylardı. Bosnalı Sırplar kışkırtılmamalıydı: Bosna'da onların isteğine ya da çıkarlarına karşı barış anlaşması yapmak üzere sergilenecek her ciddi girişimin yalnızca haksız olmakla kalmayacağı, aynı zamanda da işleri daha da kötüleştireceği yönlü ...Belgrad kaynaklı, Bosna'daki Sırp kardeşlerinin kararlarında pek etkili olmadığını savunmayı sürdüren Miloševič tarafından gizlice özendirilen mantık yöntemine dayalı bir söylentiydi bu.

Böylece ellerine sanal koz verilen[8] Bosnalı Sırplar yine de bunu olduğundan daha çok önemsediler. Uluslararası toplumda (bıkmadan uzlaşma ortamı arayan yabancı ülke diplomatlarının bir araya geldiği "Temas Grubu" da dahil) 1994 martında Washington'da düzenlenen bir törenle kurularak Hırvat-Müslüman çekişmesine son veren "Müslüman-Hırvat" Federasyonu'nun yeni federal Bosna'nın yüzde 51'ini, Sırpların da yüzde 49'unu denetim altında tutması gerektiği geniş çapta kabul görürken, Pale kasabasında üslenen Sırp liderler bunu dikkate almayarak saldırılarına devam ediyorlardı. 1994 şubatında komuta ettikleri güçler Saraybosna'yı çevreleyen dağlardan pazaryerine havan mermisi göndermiş, altmış sekiz kişinin ölümüne, yüzlercesinin yaralanmasına neden olmuştu. Bunun arkasından NATO –Birleşmiş Milletler'in de desteğiyle– saldırıların sürmesi halinde hava saldırılarına başlayacağı tehdidinde bulundu ve ortalık geçici olarak yatıştı.

Fakat 1995 mayısında Bosna'daki bazı askeri güçlerin ilerlemesine ve Hırvatistan'ın Krajina'yı geri almayı başarmasına (böylelikle Sırpların askeri kah-

8 1992 ile 1994 arasında Birleşmiş Milletler'in Balkanlar'daki kuruluşlarının hepsi Bosnalı Sırpların suç ortağıydı. Örneğin, onların kuşatma altındaki Saraybosna'ya neyin ve kimin girebileceği ve çıkabileceğini denetlemelerine izin veriyorlardı.

raman efsanesini yalancı çıkarmasına) misilleme olarak Sırplar Saraybosna'ya top atışına bir daha başladı. NATO uçakları buna karşılık Bosnalı Sırpların üslerini bombaladığı zaman Sırplar 350 Birleşmiş Milletler Barış Gücü askerini rehin aldılar. Askerlerinin başına gelenler karşısında dehşete kapılan batılı hükümetler Birleşmiş Milletler ile NATO'yu vazgeçmeleri için sıkıştırıyordu. Uluslararası güçlerin varlığı Sırpları zora sokmak şöyle dursun onlara ek koruma sağlıyordu.

Batılıların ödlekliğinden cesaret bulan Mladić komutasındaki Bosnalı Sırp güçler 11 Temmuz'da hiç çekinmeden Birleşmiş Milletler'in sözde "Güvenli Alan" diye belirlediği Bosna'nın kasabalardan biri olan ve o sırada dehşet içindeki Müslüman sığınmacılarla dolup taşan doğudaki Srebrenica'ya girdiler. Srebrenica yalnızca Birleşmiş Milletler mandasının değil, aynı zamanda silahlı Hollanda askerlerinden oluşan 400 kişilik barış bekçisinin "koruması" altındaydı. Fakat Mladić'in adamları geldiğinde, Hollandalı tabur silahlarını bırakmış, Sırplar Müslüman topluluğu sorgulayıp erkeklerle çocukları ötekilerden ayırırken direnmek adına hiçbir şey yapmamıştı. Ertesi gün Mladić'in "subay sözü vererek" erkeklere zarar vermeyeceğini söylemesinin ardından, aralarında daha on üç yaşında olan çocukların da bulunduğu erkekleri Srebrenica çevresindeki tarlalara doğru yürüttüler. Dört gün içinde neredeyse hepsi –7 bin 400 kişi– öldürülmüştü. Hollandalı askerlerse sağ salim yurtları Hollanda'ya döndüler.

Srebrenica İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Avrupa'da yaşanan en acı kitle katliamıydı: Oradour, Lidice ya da Katyn ölçeğinde bir savaş suçu uluslararası gözlemcilerin tam gözü önünde işlenmişti. Birkaç gün içinde Srebrenica'da yaşananlara yer veren haberler bütün dünyada duyuldu. Ancak ilk tepki bir tek, Sırplara başka "güvenli alanlara" da saldırıda bulunurlarsa, hava saldırılarının yeniden başlayacağı uyarısında bulunan NATO'dan geldi. Uluslararası toplumun tepkisi ta 28 Ağustos'ta yedi hafta sonra gelecekti: Diledikleri gibi katliam yapmak için haklı olarak kendilerine *açık çek* verildiğini varsayan Bosnalı Sırplar Saraybosna'daki pazaryerini ikinci kez topa tutmak gibi bir yanlışa düştüler: Otuz sekiz sivil öldü, bunların çoğu çocuktu.

Bu defa NATO harekete geçti. Birleşmiş Milletler liderliğinin, bazı Avrupalı liderlerin ve kendi askeri güçlerinden bazılarının isteksizliğini aşan Başkan Clinton Sırpların verdiği zararı azaltmak, sonunda da zarar vermelerini önlemek üzere hazırlanmış ciddi ve kesintisiz bir bombalama kampanyası emri verdi. Gecikmişti ama işe yaradı. Hakkında övgüler düzülen Sırp savaş makinesi darmadağın oldu. Mevzilerine yapılan uzun süreli, sınırsız bir saldırıyla karşı karşıya kalan ve (artık Pale'deki askerlerle hiçbir ilgisi olmadığını vurgulamaya özen gösteren) Miloševic'in desteğinden yoksun kalan Bosnalı Sırplar dağıldılar.

Sırpların sahneden çekilmesi ve ABD'nin sahneye çıkmasıyla birlikte Balkanlar'a barış getirmenin –en azından savaştan uzak durmanın– şaşırtacak kadar kolay olduğu anlaşıldı. 5 Ekim'de Başkan Clinton tarafların ateşkes ilan ederek Amerika Birleşik Devletleri'nde barış görüşmelerine katılmayı kabul ettiklerini belirtti. 1 Kasım'da Ohio'daki Dayton Hava Üssü'nde görüşmeler başladı. Üç hafta sonra karara varılan anlaşma 14 Aralık 1995 tarihinde Paris'te imzalandı.[9] Hırvatistan'ı Tudjman temsil ederken Bosnalı Müslümanlar adına Alija Izetbegović gelmişti, Slobodan Milošević ise hem Yugoslavya hem de Bosnalı Sırplar adına imza atmıştı.

Amerikalılar açısından Dayton'ın amacı Bosna'nın bölüşülmesini gerektirmeyecek şekilde Yugoslav savaşlarına bir çözüm bulmaktı. Bölüşme Sırpların zafere ulaşması (sonra da kendi paylarına düşeni Sırbistan'la birleştirmeye bakar ve milliyetçilerin düşü olan Büyük Sırbistan'ı tavına getirirlerdi) demek olurdu; aynı zamanda devlet oluşturmak adına etnik temizliğe uluslararası *ruhsat* verilmiş olması anlamına gelirdi. Onun yerine karmaşık üçlü hükümet sistemi kuruldu; Bosnalı Sırpların, Müslümanların ve Hırvatların dış sınırlarının değişmeden kalacağı tek bir Bosna devleti çatısı altında bir ölçüde idari ve bölgesel özerkliği olacaktı.

Bu durumda Bosna, iç savaşı resmen atlatmıştı. Gelgelelim terör ve sınır dışı edilmelerin etkileri silinemezdi. Evlerinden atılanların çoğu (çoğunlukla Müslümanlar) yerel ve uluslararası yetkililerin güvence verici ve özendirici sözlerine rağmen bir daha geri dönmediler. Doğrusu yapılacak başka "temizlikler" vardı. Bu defa Sırplar Zagreb tarafından sistematik olarak yeni kazanılmış Krajina'dan sürüldüler ya da kendi silahlı milisleri tarafından Saraybosna'daki ve başka yerlerdeki evlerini terk edip Sırpların egemen olduğu bölgelere "yeniden yerleşmeye" zorlandılar. Ama genel olarak hem barış korundu hem de Bosna parçalanmaktan kurtuldu. Bunu sağlayan Uygulama Gücü[10] (daha sonra İstikrarı Sağlama Gücü[11]) olarak görev yapan 60 bin kişilik NATO ordusu ile kendi işlerinin sorumluluğunu üstüne alacak duruma gelene dek ülkeyi idare etmeye yetkili sivillerden oluşan Yüksek Temsilciler Bürosu oldu.

Gerek Yüksek Temsilcilik gerek uluslararası birlikler hâlâ Bosna'da, anlaşmaya varıldığından bu yana (Dayton'dan on yıl sonra) oradaki ilişkileri gözetim altında tutmayı sürdürüyor –savaşın ardından ülkedeki karışıklığın ve üç top-

9 İmza töreninin Paris'te yapılmasını Fransızlar istemişti. Bu törenin orada yapılması yalnızca Fransa'nın daha önceden Sırplara karşı harekete geçmekte isteksiz davranmasına fazlasıyla dikkat çekilmesine yaramıştı.

10 IFOR (ç.n.)

11 SFOR (ç.n.)

lum arasında nefret ve işbirliğinden yoksunluğun devam ettiğinin göstergesidir bu.[12] Bosna bir dizi uluslararası kuruluşa ev sahipliği yapıyordu: Hükümet kuruluşları, hükümetlerarası kuruluşlar ve hükümet dışı kuruluşlar. O kadar ki 1995'ten sonra Bosna ekonomisi neredeyse tümüyle bu kuruluşların varlığına ve harcamalarına bağımlı kaldı. Dünya Bankası'nın 1996 yılı ocak ayı tahminlerine göre Bosna'nın kalkınması için üç yıl içinde 5,1 milyar dolar gerekiyordu. Bunun çok iyimser bir rakam olduğu anlaşılacaktı.

Bosna savaşının sona ermesinin hemen ardından, orada bulunan çeşitli uluslararası kuruluşların da barışı güven altına almak için yaptıkları katkıların da etkisiyle bölgeye yönelik uluslararası ilgi azalmıştı. Avrupa Birliği her zamanki gibi kendi kurumsal kaygılarına boğuldu; önce kendi ülkesindeki seçimlerle, arkasından da NATO'nun genişlemesi ve Rusya'daki Yeltsin'in istikrarsızlığıyla ilgili sorunlarla karşı karşıya kalan Clinton'ın ilgi odağı artık Balkan krizinden uzaklaşmıştı. Öte yandan Slovenya, Hırvatistan ve Bosna şimdi görünürde bağımsız devletler olmakla birlikte Yugoslav sorunu çözülmüş değildi. Ülkesinden geriye kalan toprakların denetimi hâlâ Slobodan Miloševiç'in elindeydi, üstelik onu iktidara taşımış olan sorun patlamaya hazırdı.

Sırbistan'daki Arnavutlar hâlâ ayrımcılığa ve baskıya maruz kalıyorlardı, hele uluslararası çevrelerin dikkatinin daha kuzeye çevrilmesiyle birlikte her zamankinden çok daha savunmasız durumdaydılar. Dayton'ın ardından Miloševiç'in uluslararası şansı belirgin ölçüde açılmıştı. Bütün yaptırımların kaldırılmasını (Amerikalıların Bosna'ya barışı getirmeye yönelik çalışmalarına katılmaya hazır olmasının önde gelen amacı) başaramamakla birlikte Yugoslavya eskisi kadar dışlanmıyordu. Böylece adı bir dizi yenilgiyle birlikte anılan, Belgrad'daki Sırp milliyetçi politikacılar tarafından Sırbistan'ın "düşmanları" ile işbirliği yaptığı için eleştirilen Miloševiç yeniden Kosova'ya yöneldi.

1997 baharında Birleşmiş Milletler insan hakları özel raportörü Elisabeth Rehn, oradaki Arnavut çoğunluğun bölgesel özerklik taleplerine kulaklarını tıkayan ve yerli nüfusu en alt düzeyde kurumsal temsil hakkından bile yoksun bırakan Belgrad'ın baskısı altındaki Kosova bölgesinde yaklaşan felakete dikkat çekiyordu. İbrahim Rugova'nın beceriksiz ve küçük düşmüş ılımlı liderliğini hiçe sayan genç kuşak Arnavutlar –silah dahil her türlü desteği Arnavutluk'tan alıyorlardı– şiddetsiz direnişi bırakarak Kosova Kurtuluş Ordusu'na (UÇK[13]) katılıyorlardı.

1992'de Makedonya'da kurulan UÇK kendini Kosova'nın bağımsızlığı (bel-

12 NATO komutasındaki İstikrar Sağlama Gücü'nün yerini 22 Aralık 2004'te Avrupa Birliği'nin EUFOR birimleri aldı.

13 Ushtria Çlirimtare e Kosovës (ç.n.)

ki bir de Arnavutluk'a bağlanmak) için silahlı mücadeleye adamıştı. Uyguladığı taktikler (genellikle ıssız bölgelerdeki polis karakollarına gerilla saldırıları düzenlemekten ibaretti) Miloševiç'e *bütün* Arnavutluk direniş hareketini "terörist" olarak kınama ve gitgide şiddetlenen bir kampanya başlatma fırsatı veriyordu. Uluslararası toplum Rugova'nın ricalarına ancak 1998 martında havan topları olan ve savaş helikopterleriyle desteklenen Sırp güçleri Drenica ve diğer Arnavut köylerinde yaptıkları katliamlarda onlarca insanı öldürüp yaraladıktan sonra kulak vererek bölgeyle daha yakından ilgilenmeye başladı. Öte yandan gerek ABD gerek AB "Kosova'daki polis şiddeti karşısında dehşete düştüklerini" dile getirdikleri zaman Miloševiç'in saldırgan tepkisi "sorunu uluslararası gündeme getirmeye yönelik terörizm en çok bu araçlara başvuranlara zarar verecektir" uyarısında bulunmaktı.

O sırada Kosova'daki Arnavut liderliğin bütün üyeleri –çoğu sürgündeydi ya da saklanıyordu– kendi toplumlarını kurtarmanın tek yolunun ancak Sırbistan'dan tamamen ayrılmaları olduğuna karar vermişlerdi. Diğer yanda ABD ile faaliyetlerini hâlâ sürdüren "Temas Grubu" ülkelerinin Miloševiç ile Arnavutlar arasında arabuluculuk çabaları sürüyor, –kısmen "sadece" çözüm bulmak, kısmen de Balkanlar'ın güneyinde daha geniş kapsamlı bir savaş çıkmasını önlemek için çalışıyorlardı. Bu korku hiç de yersiz sayılmazdı. Eğer Yugoslavya dize getirilip Arnavut yurttaşlarına hoşgörülü davranması sağlanmazsa –onlar da ayrılmakta karar kılarlarsa– bu durum kendi topraklarında geniş mutsuz Arnavut çoğunluğu barındıran komşu Makedonya için ağır sonuçlar doğurabilirdi.

Yunanların Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti (EYMC)[14] diye görmekte ısrar ettiği bilinen yeni bağımsız Makedonya tarihsel açıdan hassas bir bölgeydi. Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk ile sınırları her iki dünya savaşı öncesi ve sonrasında da anlaşmazlık konusu olmuştu. Denize çıkışı olmayan bu küçük devletin dış ticaret ve dış dünyayla bağlantısında tümüyle bağımlı olduğu bütün komşuları ona kuşkuyla bakardı. Ancak, Makedonya yıkılacak olursa, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, hatta Türkiye çatışmaya sürüklenebilirdi.

Dolayısıyla Miloševiç'in Kosova'daki Arnavutlara karşı hoşgörüsüzlüğünün –katliamlarının– batılı güçlerin kınamalarını ve sonunda da müdahalelerini getirmesi kaçınılmazdı. İlginçtir, 1998 yazında (Miloševiç'i "kişisel olarak

14 Yaşlanan Yunan Başbakan Andreas Papandreu seçimlerde oy toplamak için milliyetçi duyguları körükleyerek "Makedonya" teriminin ülkesinin tarihsel mirası olduğunu ve yalnızca Yunanistan'ın en kuzey bölgesi için kullanılabileceğini iddia ediyordu. Eğer Slav devleti güney Yugoslavya'dan bu isimle ayrıldıysa ayrılıkçı emelleri var demekti. Papandreu'nun kabul edemediği Yunan Makedonyası'ndaki "Yunanların" çoğunun yurtsever amaçlarla resmen Helenleştirilmiş olsalar da Slav kökenli olduklarıydı.

sorumlu" tutacağını söyleyen) ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright'ın, Fransa Başkanı Jacques Chirac'ın ve NATO Genel Sekreteri Javier Solana'nın art arda uyarılarına rağmen, o bunu hiçbir zaman tam olarak kavramamış gibidir. Birkaç yıl sonra Saddam Hüseyin'in içine düşeceği durum gibi, Batı kamuoyundan dışlanan ve ayrı tutulan Milošević yabancı devlet adamlarını ustalıkla idare edebileceğine ve aralarında dolap çevirebileceğine pek güveniyordu.

Tümüyle Milošević'in hatası değildi bu. Bazı Amerikalı diplomatların sık sık yaptıkları ziyaretlerle gururu okşanan –onların pazarlık yetkilerine kendinden emin bir tutumla fazlasıyla güvenen– Milošević'in kendisinin Batı'nın gözünde uzlaşmaz bir düşman olmak yerine ayrıcalıklı bir müzakereci olduğunu düşünmesi için iyi gerekçeleri vardı.[15] Ayrıca Yugoslav diktatör, uluslararası toplumun uluslararası sınırların bir kez daha yeniden çizilmesinden kaçınmak için duyduğu kaygıların çok iyi farkındaydı. 1998 temmuzunda bile Kosova'daki durumun artık umutsuz olduğu açıkça belli olmasına karşın yabancı bakanlardan oluşan Temas Grubu çözüm olarak bağımsızlık seçeneğini yok saymıştı.

Milošević'in bir türlü anlayamadığı, Bosna faciasının uluslararası kamuoyunda bıraktığı dönüştürücü izdi. İnsan hakları –özellikle de etnik temizlik– dünyanın zamanında harekete geçmekte geç kalmasından kaynaklanan ortak suçluluk duygusunun etkisiyle bile olsa herkesin gündeminde birinci sıraya oturmuştu. 1998 haziranında Lahey Savaş Suçları Mahkemesi –Başyargıç Louise Arbour'ın iddiasına dayanarak bölgedeki çarpışmaların boyutları ve doğası gereği uluslararası hukuk kuralları kapsamında silahlı çatışma olduğu gerekçesiyle– Kosova'da işlenen suçlarla ilgili yargılama yetkisine sahip olduğunu duyurdu; 19 Temmuz'da da ABD Senatosu Lahey'deki yetkililere Milošević'in "savaş suçları, insanlığa karşı işlediği suçlar ve soykırım" ile yargılanması için başvurdu.

Bu suçlamaların doğruluğu hızla kanıtlanıyordu. Yüzlerce Arnavut "terörist" Sırbistan'dan getirilen özel polis birimleri tarafından öldürülürken, Belgrad'ın bu kavganın örtüsü altında Arnavut nüfusu canlarını kurtarmak uğruna topraklarını ve geçim kaynaklarını bırakıp kaçmaya zorlayarak oradan ayrılmalarını "özendirmeyi" planladığı da giderek su yüzüne çıkıyordu. 1998-99 kışı boyunca Sırp polis güçlerinin –bazen KKO saldırılarına karşılık ama daha çok bir ya da daha çok aileyi toptan yok etmek amacıyla– yaptıkları eylemlerle ilgili haberler bütün toplumları korkutup köylerini terk ederek Arnavutluk ya da Makedonya sınırlarının ötesine kaçırmaya yönelikti.

15 1996 kışında yerel seçimlerde elde ettiği, hileli olduğu apaçık görülen sonuçlardan sonra Sırp öğrenciler Milošević'in diktatörlüğünü protesto amacıyla ve değişiklik talebiyle Belgrad sokaklarında gösteriler yapmışlardı.

Uluslararası tepkiler bu aşamada giderek bölünüyordu. ABD ile onun NATO'daki ortaklarının çoğu 1998 ekimine kadar kuşatma altındaki Arnavutlar adına bir tür askeri müdahaleden yanaydı. Ancak (görünürde egemen bir devletin "iç" işlerine yapılacak böyle bir müdahaleyi onaylaması gereken) Birleşmiş Milletler'de Çin ile Rusya'nın güçlü muhalefeti vardı. İkincisinin Parlamentosu'nda NATO tarafından atılacak herhangi bir adımın "yasadışı saldırı" olarak görüleceği kararı çıkmıştı. AB ile NATO içinde Yunanistan da kendine göre gerekçelerle Yugoslavya'nın içişlerine herhangi bir müdahaleye karşıydı. Bu arada Ukrayna ile Belarus Sırbistan'daki Sırp kardeşlerine "kayıtsız şartsız dayanışma" ve "manevi destek" verdiklerini belirttiler.

Eğer Belgrad ilki 15 Ocak günü Kosova'nın güneyindeki Racak köyünde, peşinden mart ayında bölge genelinde olmak üzere 1999 yılı başlarında arka arkaya işlediği toplu cinayetlerle bahisleri yükseltmeseydi, bu açmaz böyle sürüp giderdi. 45 Arnavut'un can verdiği (bunların 23'ü belli ki idam edilmişti) Racak saldırısı –tıpkı Saraybosna'daki pazaryeri katliamı gibi– uluslararası toplumu harekete geçirmeye yaramıştı.[16] Rambouillet'de Madeleine Albright ile Yugoslav delegeleri arasında yürütülen, birliklerini Kosova'dan çekme ve yabancı askeri birimlerin varlığını kabul etme çağrılarının Belgrad yönetimince öngörüldüğü gibi reddedildiği sonuçsuz pazarlıklardan sonra müdahale kaçınılmaz olmuştu. 24 Mart günü Birleşmiş Milletler'in resmi onayı alınmasa da NATO'ya bağlı gemiler, uçaklar ve füzeler Yugoslavya'ya doğru harekete geçerek Belgrad rejimine karşı fiilen savaş ilan ettiler.

Son Yugoslav savaşı üç aydan kısa sürdü, bu süre boyunca NATO güçleri Sırbistan'ın kendi topraklarına ciddi hasar verirken Arnavut nüfusun Kosova'dan sürülmesini önlemekte elde ettikleri başarı çok sınırlı kaldı: Savaş boyunca (Kosova'daki Arnavut nüfusun yarısına denk olan) 865 bin sığınmacı Karadağ, Bosna, Arnavutluk ve Batı Makedonya'nın etnik bakımdan Arnavut bölgelerindeki geçici kamplara kaçmıştı. Başkan Clinton'ın NATO'ya bağlı hiçbir kara askerinin çarpışmaya girmemesi gerektiği yönlü tedbirsizce kamuoyu önünde dile getirdiği ısrarına rağmen sonuç önceden belliydi: İttifakın savaşı havadan yürütmek zorunda kalması Yugoslav propagandasının ve Sırpların kendilerinin kurban oldukları savının ekmeğine yağ süren kaçınılmaz aksiliklere yol açıyordu. 9 Haziran'da Belgrad, askeri birlikleriyle polis güçlerini Kosova'dan çekmeyi kabul edince NATO saldırıları durduruldu, Birleşmiş Milletler de bölgeyi NATO

16 Ayrıca Saraybosna'da sahnelenen canavarlıkta olduğu gibi Belgrad ile avukatlığını yapanlar böyle bir şeyin hiç yaşanmadığında ya da savunulacak yanı kalmadığında kurbanların kendi "tahriklerinin" sonucu yaşandığında direttiler.

güdümlü Kosova Gücü (KFOR) tarafından "geçici" olarak işgal altına aldı.

Kosova'nın işgal edilmesi on yıllık Yugoslav savaşlarının sonuna –aynı zamanda Miloševič'in sonunun başlangıcına– işaret ediyordu. Sırpların milliyetçi planının en son ve en kötü yenilgisiyle birlikte itibarı da ayaklar altına alınan Miloševič 2000 yılının eylülünde yapılan Yugoslav devlet başkanlığı seçimlerinde muhalefetin adayı Vojislav Koštunica'ya karşı ağır bir darbe aldı. Miloševič olumsuzca Koštunica'nın aldığı oy sayısının daha çok olduğunu kabul ederken, aradaki farkın çok az olduğu gerekçesiyle eşitliği çözücü bir oylama daha yapılmasını talep edince, sonunda uzun yıllardır acı çeken Sırpların yaygın protestolarıyla karşılaştı. On binlerce protestocu Belgrad sokaklarını doldurdu, 5 Ekim'de Miloševič sonunda pes ederek istifasını verdi. Altı ay sonra Batı'dan ekonomik yardım almak için gittikçe daha çaresiz duruma düşen Sırp hükümeti Miloševič'i yakalayıp soykırım ve savaş suçlarından yargılanacağı Lahey Mahkemesi'ne teslim etmeye razı geldi.

Yugoslavya'nın yaşadığı trajedi kimin suçuydu? Ortada paylaşılacak çok sorumluluk vardı elbet. Birleşmiş Milletler başlangıçta çok az ilgi göstermişti –yetersiz ve kayıtsız Genel Sekreteri Butros Butros-Gali Bosna'yı "zenginlerin savaşı" olarak niteliyordu– ve temsilcileri Balkanlar'a geldiğinde zamanlarının çoğunu en kötü suçlulara karşı kararlı bir askeri hareketi durdurmakla harcamışlardı. Avrupalılar biraz daha iyi durumdaydı. Özellikle Fransa Sırbistan'da olup bitenleri suçlamak için belirgin bir isteksizlik –müdahale etme gönülsüzlüğü– sergilemişti.

Dolayısıyla, Washington 1990 eylülünde Paris'te yapılacak AGİT zirvesinde Yugoslavya konusunun gündeme alınmasını istediği zaman, François Mitterand Amerikalıları olayı "aşırı dramatize etmekle" suçlayıp öneriyi reddetmişti. Dört ay sonra sorun yeniden büyüdüğünde, Fransız dışişleri bürosu bu defa dış müdahale için "çok geç" kalındığını iddia ediyordu... uluslararası güçler bölgedeki çarpışmalara girmek zorunda kaldıktan sonra bile Paris benzer bir tutumla işbirliğinden uzak durmuştu: Bosna'daki Birleşmiş Milletler Koruma Gücü'nün komutanı Fransız General Bernard Janvier, Srebrenica'daki Bosnalı Sırp birliklerine hava saldırısı yapılmasını kendi kararıyla yasaklamıştı.[17] Hollanda hükümetine gelince, işi daha da ileriye götürüp Hollandalı askerler sağ salim ülkelerine dönene dek Bosnalı Sırpların kalelerine *herhangi bir* NATO saldırısını veto etmişti.

Diğer ülkeler azıcık daha iyi tutum sergilemişlerdi. Londra sonunda Ameri-

17 Bu davranışından ötürü Fransa'da ve başka ülkelerde Janvier'nin daha sonra yaşanan katliamlara suç ortaklığı yapmaktan yargılanması çağrılarına neden olmuştu.

kalıların müdahalede bulunma baskılarına destek verdiyse de Britanyalı yetkililer Yugoslav çatışmasının can alıcı ilk yıllarında AB ya da NATO adına doğrudan herhangi bir çatışmaya girilmesini sessizce engellemişti. Britanyalıların Yugoslav sığınmacılara karşı takındıkları tutum utanç vericiydi: 1992 kasımında çaresiz, evsiz kalmış Bosnalıların akını doruğuna çıkarken Londra hiçbir Bosnalının vizesiz Birleşik Krallık'a giremeyeceğini duyurdu. Bu hain Albion'ın[18] olumsuzcu tavrının doruğuydu. Saraybosna'da bu vizeleri verecek Britanya büyükelçiliği olmadığından Bosnalı bir ailenin vize almasının tek yolu üçüncü bir ülkedeki Britanya büyükelçiliğine kapağı atmasıydı... Birleşik Krallık hükümeti bu aşamada o insanların başka bir ülkeye sığındıkları gerekçesiyle Britanya'nın onlara vize vermesine gerek kalmadığı bahanesine sığınırdı. Böylelikle Almanya, Avusturya ve İskandinav ülkeleri 1992 ile 1995 yılları arasında yüz binlerce Yugoslav sığınmacıyı ağırlamak üzere kapılarını açarken, aynı yıllarda Birleşik Krallık'a sığınmak isteyenlerin sayısında bir *düşüş* yaşanmıştı.

Washington'ın Balkanlar'daki olaylara odaklanması olağandışı uzun bir süre aldıysa da ABD işin içine karışır karışmaz, sicilini belirgin bir şekilde düzeltti. Uluslararası müdahalenin her aşamasını Amerikalıların ileriye götürmesi Batı Avrupalı müttefiklerini küçük düşürdü. Fakat ABD de ayak sürümüştü –bunun önde gelen nedeni Amerikalı savunma kuruluşunun risk almak istememesiydi; ayrıca ABD'deki politikacılar bu savaşta hiç "çıkarımız" yok diyorlardı. Bu yeni koşullar altında NATO birliklerine görev verilmesi –ya da ABD'nin kavgalı olmadığı egemen bir devletin iç işlerine tek taraflı müdahale etmesi– fikrini kabul ettirmek hiç kolay değildi. Dışişleri Bakanı Warren Christopher'ın Bosna savaşının doruğuna çıktığı günlerde belirttiği gibi, "cehennemden gelen sorundu" bu.

Yugoslavlara gelince, kimse onur duymuyordu. Yugoslav federal sisteminin başarısızlığını Belgrad yönetimi hızlandırmıştı ama Ljubljana ile Zagreb de buna seyirci kalırken hiç üzülmemişlerdi. Doğrudur, Bosnalı Müslümanların yalnızca kendi adlarına savaş suçları işleme fırsatı yoktu. Daha çok başkalarının saldırılarının hedefiydiler. Onların başına gelen kayıpların en acısı –Saraybosna'nın yakılıp yıkılması da– büyük bir hüzün kaynağıdır. Kendi sınırlı ölçütlerinde Bosna'nın başkenti tam anlamıyla kozmopolit bir şehirdi: Belki de birçok farklı dilin konuşulduğu, çeşitli etnik toplumların barındığı, bir zamanlar Orta Avrupa ve Doğu Akdeniz'in gururu olan evrensel kent merkezlerinin sonuncusuydu. Yeniden inşa edilecek ama bir daha asla toparlanamayacaktır.

Beri yanda silahlı Hırvatlar –ister Zagreb'in talimatları uyarınca, ister

18 Büyük Britianya'nın tarihteki en eski adı. (ç.n.)

kendi başlarına– sivillere yönelttiği sayısız şiddet eyleminden sorumluydu. Farklı inançlardan gelen kimseler arasında evlenmelerin hiç görülmediği kadar yüksek oranda seyrettiği Bosna'nın batısındaki Mostar'da milliyetçi Hırvatlar Müslümanlarla karışmış aileleri şehrin batı yakasından sürmek üzere kolları sıvadı. Sonra da onların yerlerine kendi köylerinde yapılan etnik temizlik nedeniyle radikalleşmiş Hırvat köylüleri şehre getirerek Müslümanların oturduğu doğu mahallelerinin çevresine yerleştirdi. Bu arada 1993 yılının kasım ayında Neretva ırmağının üstünde bulunan, şehrin kaynaşmış ve birleşmiş tarihinin simgesi onaltıncı yüzyıldan kalma Osmanlı köprüsünü yıktılar.

Öyleyse Hırvatların da böbürlenecek çok az nedeni vardı –komünizm sonrasının molozlarından çıkan bütün liderler arasında en sevimsizi Franjo Tudjman'dı. Yugoslav tarihini halkın belleğinden silmeyi herkesten önce kendine görev bilen oydu: 1993 martında yeni Hırvatistan'da yayımlanan ders kitaplarından, okuma kitaplarından, ansiklopedilerden, kitapların adlarından ve haritalardan "Yugoslavya" sözcüğü çıkarılmıştı. Tudjman'ın kurmuş olduğu Hırvat devleti ancak onun ölümünden sonra uluslararası topluma üye olmaya aday bir ülke olarak konumunu yeniden belirleyebilecekti.

Nihayetinde Yugoslav faciasının başlıca sorumluları Sırplarla seçimle işbaşına getirdikleri liderleri Slobodan Milošević'ti. Öteki cumhuriyetleri çekilmeye iten Milošević'in iktidar olma çabasıydı. Hırvatistan ve Bosna'daki Sırp yurttaşlarını yerleşim alanlarını kuşatmaya özendiren ve onlara ordusuyla destek olan Milošević'ten başkası değildi. Ayrıca Yugoslavya'nın Arnavut nüfusuna yönelik yapılan kesintisiz saldırıları onaylayıp yönlendirerek Kosova savaşına yol açan da Milošević'ti.

Belgrad'ın takındığı tutum dört bir yandaki Sırplar açısından felaketti. Hırvatistan'ın Krajina bölgesindeki topraklarından olmuşlardı; bağımsız Bosna devletinin varlığını kabullenmek ve oradan kendilerine egemen Sırp devleti kotarma planlarını bırakmak zorunda kalmışlardı; Arnavutlar kendilerinden öç alırlar diye haklı olarak korkuya kapılan Sırp nüfusunun çoğunun o günden beri kaçtığı Kosova'da yenilgiye uğramışlardı; Yugoslavya'dan arta kalan (Karadağ'ın bile ayrılmayı talep ettiği) devletteki yaşam standartları tarihin en düşük düzeylerine inmişti. Olayların böyle gelişmesi tarihin adaletsizliği konusunda Sırpların zaten varolan ortaklaşa kendine acıma eğilimlerini iyice azdırmıştır; öte yandan uzun vadede Yugoslav savaşlarından en zararlı çıkacak olanların Sırplar olacağı doğrudur. Bugün varolan yaşam standartları ve geleceğe yönelik umutlarına bakıldığında Bulgaristan ve Romanya'nın bile Sırbistan'ı geride bıraktığı görülür.

Ne var ki bu çelişkili durum Sırpların taşıdıkları sorumluluğu göz ardı etmemize yol açmamalı. Hırvat ve Bosna savaşlarında sergilenen dehşet verici vahşet ve sadistlik genellikle genç yaştaki erkeklerin, son hedeflerini ve güçlerini Belgrad'dan alan yerel elebaşlarının yürüttükleri propaganda ve yönetim anlayışının etkisinde kalarak gündelik nefretlerle acıya karşı duyarsızlıkları kabaran Sırp erkeklerinin işiydi: Yüz binlerce insanın üst üste tecavüze uğraması, aşağılanması, işkence görmesi, ırzına geçilmesi ve katledilmesi. Bunun arkasından yaşananlar olağan dışı sayılmazdı: Yaklaşık iki çeyrek yüzyıl önce kıta genelinde savaş rüzgârlarının estiği Avrupa, sıradan insanların akıl almadık suçlarına sahne olmuştu.

Özellikle Bosna'da Sırp propagandasının deşebileceği bir tarih –savaş sonrasında Yugoslavya'daki yaşamın yanıltacak kadar dingin yüzeyinin altına gömülmüş geçmiş acıların tarihi– olduğuna kuşku yok. Ancak o anıları depreştirerek siyasal amaçlar için kullanma ve sömürme kararını alanlar erkeklerdi, özellikle tek bir erkek. Slobodan Milošević, Dayton görüşmeleri sırasında bir gazeteciye yaptığı itiraflarda, ülkesindeki savaşların bu kadar uzun sürmesini hiç beklemediğini ikiyüzlülükle dile getirmişti. Kuşkusuz böyledir. Ama o savaşlar yalnızca kendiliğinden tutuşan etnik ateşten kaynaklanmıyordu. Yugoslavya düşmedi: Tepetaklak aşağı itildi. Ölmedi, öldürüldü.

Yugoslavya en kötüsüydü; fakat komünizmden sonra her yerde zorluk çekiliyordu. Portekiz ya da İspanya'da otoriter rejimden demokrasiye geçiş süreci geri kalmış tarım ekonomisinin hızla modernleşmesiyle başa baş yaşandı. Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinin de kendi geçmişlerinden bildikleri bir bileşimdi bu. Fakat onların komünizmden çıkış yollarının eşi benzeri yaşanmamıştı. Kapitalizmden sosyalizme en çok beklenen geçiş yolu Belgrad'dan Berkeley'e uzanan akademik kurumlarda, üniversitelerde ve kahvehanelerde bıkkınlık verecek şekilde kuramlaştırılmıştı ama kimsenin aklına sosyalizmden kapitalizme geçiş sürecinin ayrıntılı planını yapmak gelmemişti.

Komünizmin sorumluluğunu sırtladığı birçok mirastan en elle tutulanı ekonomik olandı. Slovakya, Transilvanya ya da Silezya'daki sanayi tesislerinin kullanılamaz hale gelmesine bir de çevresel sorumsuzluk eklenince ekonomik işlevsizlik ikiye katlandı. İkisi yakın ilişki içindeydi: Baykal Gölü sularının zehirlenmesi, Aral Denizi'nin yok olması, Kuzey Bohemya ormanlarına yağan asit yağmuru yalnızca ekolojik felaketi temsil etmiyor, aynı zamanda geleceği büyük bir ipotek altına alıyordu. Yeni sanayi alanlarına yatırım yapabilmek için

önce eskilerinin sökülmesi gerekiyordu, onların hurdalarından birileri kazançlı çıkmak zorundaydı.

Almanya'nın doğu eyaletlerinde komünizmin bıraktığı hasarı kaldırmanın faturası Federal hükümet tarafından üstlenildi. *Treuhand* şirketi (bkz: 17'nci Bölüm) sonraki dört yılı hurdaya dönmüş sanayi tesisleriyle fabrikaları satın alıp elden çıkarmakla, açıkta kalan işçilere tazminat ödemekle ve bu faaliyetlerin sonucunda –olabildiğince– kazançlı çıkmakla geçirdi. Sonuçlar her ne kadar baştan savma olsa da federal hazine neredeyse iflas etse de eski Doğu Almanlar yine de şanslıydı: *Onların* komünizmden çıkış süreçlerinin maliyetini Batı Avrupa'nın en güçlü ekonomisi karşılamıştı. Başka yerlerde ekonomik yaşamın yeniden kurulmasının bedeli kurbanların kendi sırtlarına yüklendi.

Komünizm sonrası hükümetlerin karşı karşıya kaldıkları belli başlı seçenekler ya devlet destekli sosyalist ekonomilerden piyasa güdümlü kapitalizme bir gecede geçmekti –yani "büyük patlama" yaklaşımı– ya da bir yandan yerli halkın önem verdiği ucuz kiralar, iş güvencesi, ücretsiz sosyal hizmetler gibi niteliklerini olabildiğince uzun süre korurken "planlı ekonominin" gözden kaçmayacak kadar bozuk işleyen sektörlerini dikkatle dağıtmak veya elden çıkarmaktı. Serbest piyasa kuramına en iyi uyum sağlayan birinci strateji komünist dönem sonrası ortaya çıkan yeni ekonomist ve işadamları kuşağının gözbebeği oldu; ikincisi siyasal açıdan daha tedbirliydi. Tek sorun kısa vadede (belki o kadar da kısa değildir) her iki yaklaşımın da önemli acı ve kayba yol açmasıydı: her *ikisinin* de geçerli olduğu Boris Yeltsin'in yönetimindeki Rusya'da ekonomi sekiz yıl boyunca korkunç ölçüde küçüldü –modern tarihin başlıca ekonomisi barış zamanına bağlı gerileme yaşıyordu.

"Büyük patlama" yaklaşımının en erken ve tutarlılıkla, Leszek Balcerowicz'in (önce maliye bakanı, daha sonra da ülkenin merkez bankasının başındaki kişi olarak) kararlı gözetiminde uygulandığı yer Polonya'ydı. Belli ki Balcerowicz ülkesinin –tümüyle tükenmiş ama adı kalmıştı– uluslararası yardım olmaksızın ayağa kalkamayacağını savunuyordu. Ama Polonya batılı bankerlere ve kredi kuruluşlarına sağlam güvenceler koymadıkça o yardım gelmeyecekti. Polonya'ya sert önlemler dayatan Uluslararası Para Fonu değildi; Polonya gereksindiği yardımı IMF'nin kısıtlamalarını tahmin etmesi sayesinde hak etti ve aldı. Bunu başarmanın tek yolu da komünist dönem sonrasının cicim aylarında ve öncesinde halk bu sürecin ne kadar sancılı olacağını anlamadan *süratle* hareket etmekti.

Dolayısıyla 1 Ocak 1990'da Polonya'nın komünizm sonrasının ilk hükümeti hırslı bir reform programını başlattı: Döviz rezervlerini biriktirdi, fiyat dene-

timlerini kaldırdı, kredileri kısıp desteklemeleri kesti (diğer bir deyişle, işletmelerin başarısızlığa uğramasına izin verdi) –bunların tümü birdenbire yüzde 40 oranında düşen yurtiçindeki gerçek ücretler pahasına uygulanıyordu. İşsizliğin (işlerinden olanları destekleyecek ve yeniden eğitilmelerine yardım edecek bir sosyal sigorta fonunun olmasıyla yumuşayan) kaçınılmazlığının açıkça tanınması dışında bu uygulama 1970'lerde iki kez başarısızlığa uğramış olan girişimden çok da farklı sayılmazdı. Değişen yalnızca siyasal ortamdı.

Komşu Çekoslovakya'da maliye bakanı (daha sonra da başbakan) Václav Klaus'un kılavuzluğunda da buna benzer, ek olarak Klaus'un açıkça izlediğini söylediği "Thatcher yanlısı" politikalarla uyumlu para konvertibilitesine, dış ticaretin liberalleşmesine ve özelleştirmeye önem veren hırslı bir program uygulanıyordu. Balcerowicz ve Kremlin'deki bazı genç ekonomistler gibi Klaus da "şok terapiden" yanaydı: Sosyalist ekonomilerde korunmaya değer hiçbir şey bulamadığından kapitalizme geçişi ertelemenin hiçbir yararı olmayacağını düşünüyordu.

Bir diğer aşırı uçta da Slovakya'daki Mečiar, Romanya'daki İliescu ya da Ukrayna'nın başbakanı (ardından da Devlet Başkanı) Leonid Kuchma gibi adamlar vardı. Seçmenlerini gücendirmek istemeyen bu adamlar değişimi başlatmayı olabildiğince erteleediler –Ukrayna'nın ilk "ekonomik reform programı" 1994 ekiminde açıklandı– ve iç piyasaları liberalleştirmeye ya da devletin ekonomiye katkısını azaltmaya görülmedik ölçüde isteksiz davrandılar. 1995 eylülünde Kuchma duruşunu savunurken –bölgenin tarihçilerinin yabancı olmadıkları terimlerle– "dış ülkelerdeki deneyimlere körü körüne öykünmeye" karşı uyarıyordu.

1990'ların başında ekonomik karamsarlık atlatıldıktan sonra eski komünist devletlerin ön sırasındakiler batılı yatırımcıları kendilerine çekebilecek ve sonunda Avrupa Birliği'ne doğru yükselişlerini sağlayabilecek daha sağlam bir temelle yeniden ortaya çıktılar. Romanya ya da Ukrayna'nın servetleriyle karşılaştırıldığında Polonya ya da Estonya uygulanan ekonomik stratejilerin göreli başarısı, oraya giden ziyaretçilerin gözünden kaçmayacak kadar açıktı –o kadar ki küçük işletme faaliyeti, hatta genel iyimserlik düzeyinde daha başarılı olan Doğu Avrupa ülkeleri, gözle görülür avantajlara sahip olmasına rağmen eski Doğu Almanya'dan çok daha iyi durumdaydı.

Polonya –ya da Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovenya, belki bir de Macaristan– gibi komünist dönem sonrasının daha "ileri" devletleri böylelikle birkaç huzursuz yıl boyunca devlet sosyalizmiyle piyasa kapitalizmi arasındaki uçurumu daha yaşlı ve daha yoksul yurttaşlarına biraz pahalıya mal olsa da kapatabil-

diler; bu arada, gerekli değişiklikleri görmeyi bilmeyen ve istemeyen beceriksiz ve yoz yönetici seçkinler tarafından geri bırakılmış Balkanlar'daki ikinci sıra ülkelerle eski Sovyetler Birliği onların peşinden mücadeleye atıldılar.

Bu genel olarak çok doğru. Ama Klaus ile Balcerowicz ya da onların Macar ve Estonyalı denkleri olmasaydı bile piyasa ekonomisine geçişte bazı eski komünist devletler diğerlerinden hep daha iyi durumda olacaklardı: Çünkü –daha önce de gördüğümüz gibi– ya bu yola 1989'dan önce girmişlerdi ya da Sovyet dönemindeki çarpıklıkları kendilerinden daha talihsiz komşularınınki kadar hastalıklı değildi (Macaristan ile Romanya'nın karşılaştırılması bu gerçeği vurgular). Elbette belli ülkelerin başkentlerinde –örneğin, Prag, Varşova ya da Budapeşte'de– önerilen ekonomik dönüşüm mucizesi taşra kentlerinde mutlaka tekrarlanmıyordu. Geçmişte olduğu gibi bugün de öyle: Orta ve Doğu Avrupa'daki gerçek sınırlar ülkeler arasında değil zengin kent merkezleriyle savsaklanmış, yoksul bırakılmış kırsal kesimler arasındadır.

Bu topraklarda komünizm sonrası yaşanan deneyimler arasındaki benzerliklerden çok farklılıklar daha anlamlıdır. Buna karşın her ülkede yeni yönetici sınıf benzer stratejik seçeneklerle karşı karşıya kalmıştı. Rusya Başbakanı Viktor Çernomidrin'in 1994 yılı ocak ayında hafife alarak "piyasa-ekonomi aşkı" dediği ilişki evrenseldi.[19] Genel ekonomik hedefler de öyleydi: ekonominin liberalleşmesi, bir tür serbest piyasaya geçilmesi ve güdümlü ekonomiyi dağıtmanın sancısını hafifletecek yabancı tüketicilerin, yatırımların ve bölgesel destek fonlarının baştan çıkarıcılığı nedeniyle Avrupa Birliği'ne girilmesi. Bunlar hemen herkesin beklentisiydi –zaten en bilgili fikir sahiplerine göre başka bir seçenek söz konusu değildi.

Komünizm sonrası toplumların kamu politikalarında derin farklılıklar varsa, bunun nedeni bu ülkelerin nereye gitmesi gerektiği ya da oraya nasıl varacağıyla ilgili yaygın görüş farklılıkları değildi. Asıl sorun, kaynakların nasıl dağıtılacağıydı. Komünist devletlerin ekonomileri çarpık ve verimsiz olabilirdi ama kazançlı olabilecek uçsuz bucaksız varlıklara sahiptiler: enerji, madenler, silahlar, gayrimenkul, iletişim araçları, ulaşım ağları ve daha pek çok şey. Üstelik Sovyet-sonrası toplumlarda bir laboratuvarı, bir çiftliği ya da bir fabrikayı nasıl yönetmek gerektiğini –uluslararası ticaret veya büyük bir kurumu işletme deneyimi olan– ayrıca işlerin nasıl yürüdüğünü bilen kimseler yalnızca Parti'nin kendi adamlarıydı: aydınlar sınıfı, bürokrasi ve *nomenklatura*.

19 İş yapmayı amaçlayan ve ülkenin ayağına dolanan geçmişinden kurtulmaya can atan genç kuşağa komünizmin kullandığı ruhsuz dilin yerini alacak konformizm, yani nabza göre şerbet verme anlayışı dahi sağlamıştı: Neo-klasik ekonomilerin toplumsal maliyet kaygısı gütmeyen nakaratlara körü körüne bel bağlaması.

Öncesinde olduğu gibi 1989'dan sonra da ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olanlar bu kimselerdi işte, en azından komünizm sonrası dönemin yeni kuşağı yetişene dek. Fakat şimdi yeni bir kisveye bürünmüşlerdi: [Komünist] Parti için çalışmak yerine iktidar için yarışan çeşitli siyasal partilere üyeydiler; artık devlet görevlisi değil beceri, mal ve sermaye açısından rekabetçi piyasanın bağımsız işletmecileriydiler. Devlet sondaj yapma haklarından apartmanlara kadar elindeki bütün hisseleri satılığa çıkarınca, satışı ve alışı yerine getirenler de çoğunlukla bunlar olacaktı –Ukrayna'nın gelecekteki başbakanı Yulia Timoşenko hariç.

Komünizm sonrasında Avrupa'yı saran inanç sisteminin kuralları piyasalara işaret eder. Piyasalar da özelleştirme demektir. Kamu malı ticari malların 1989-sonrasında yangından mal kaçırırcasına satılması tarihte eşi benzeri görülmedik bir uygulamaydı. Batı Avrupa'da 70'li yılların sonlarında hızla serpilen özelleştirme kültü (bkz: 16'ncı Bölüm) Doğu'da devlet mülkiyetinden apar topar uzaklaşmaya model oluşturdu; onun dışında ortak yanları çok azdı. Atlantik dünyası ve Batı Avrupa'da dört yüzyıldır boy gösteren kapitalizmin işlemesi ve meşruluğunu koruması için bağımlı olduğu yasalar, kurumlar, yönetmelikler ve uygulamalar eşlik etmekteydi. Komünist dönem sonrasında çoğu ülke bu yasalarla kurumları bilmez; serbest piyasaların çömezleri de tehlikeli denebilecek ölçülerde küçümserlerdi.

Buna bağlı olarak sonuç özelleştirmenin hırsızlık düzenine dönüşmesiydi. En utanmazca uygulandığı Boris Yeltsin ve arkadaşlarının yönetimindeki Rusya'da geçiş sonrası ekonomi aşırı zengin olan bir avuç adamın elindeydi: 2004 yılında otuz altı Rus milyarderin ("oligark") elinde ülkenin iç üretiminin dörtte birine denk gelen yaklaşık 110 milyar dolar vardı. Özelleştirme ile rüşvet ve düpedüz hırsızlık arasındaki ayrım tümüyle ortadan kalkmıştı. Petrolden doğalgaza, madenlerden değerli metallere, boru hatlarına kadar çalınacak çok şey vardı ama bu hırsızlığı önleyecek hiç kimse ve hiçbir şey yoktu. Kamu varlıklarıyla kurumlar yerlerinden sökülüyor, sonra da kelimenin tam anlamıyla taşınabilen ya da yasal olarak özel partilere devredilebilen her şey yetkililer tarafından çıkarılıp sağlama alınarak birbirlerine peşkeş çekiliyordu.

Rusya örneği en kötüsüydü ama Ukrayna'nın da ondan aşağı kalır yeri yoktu. Kuchma ile diğer politikacılar "işadamları" tarafından karşılanan ileride elde edecekleri gelirlerin ön ödemesi sayılabilecek büyük nakit paraların desteğiyle seçildiler. Bu kişilerin de çok iyi anladığı gibi Sovyet-sonrası Ukrayna'da iktidar paraya giden yolu açıyordu, bunun tersi geçerli değildi. Kamu malları, devlet kredileri ya da desteklemeleri hükümetin elinden çıkıp doğruca birkaç adamın cebine giriyor, oradan da çoğu yurtdışındaki özel hesaplara aktarılıyor-

du. Bu ülkelerdeki yeni "kapitalistler" hiçbir şey üretmezlerdi; tek yaptıkları özel çıkarlar uğruna kamu varlıklarını kılıfına uydurarak ellerine geçirmekti.

Komünist iktidar sırasında da geçerli olan kayırmacılık bu defa daha çok özel kazançlar uğruna aldı başını gitti: Dünyanın en büyük çelik tesislerinden biri olan Ukrayna'daki Kryvorizhstal 42 bin çalışanı ve (gelir ortalamasının ayda 95 dolar olduğu bir ülkede) brüt 300 milyon dolar yıllık kârıyla gecikmeli olarak 2004 haziranında satılığa çıkarıldığı zaman "ihaleyi" almayı başaran kişinin ülkenin en zengin işadamı ve Ukrayna Devlet Başkanı'nın damadı Viktor Pinchuk olduğunu öğrenmek Kiev'de hiç kimseyi şaşırtmamıştı.

Romanya ve Sırbistan'da da devlet varlıkları benzer bir yazgıyı paylaştılar ya da yerel politikacıların özelleştirmeyi gündemlerinden çıkarması ve iktidarlarıyla nüfuzlarını eski yöntemlerle korumayı yeğlemesinin sonucunda hiç satılmadılar. Yaklaşık aynı dönemlerde Arnavutlar gibi anlık piyasa sarhoşluğuna merak saran Rumenlere de kısa vadede risksiz büyük kazançlar öneren saadet zincirleri önerilmekteydi. Bu tür faaliyetlerin doruk noktasına çıktığı dönemde, 1992 nisanıyla 1994 ağustosu arasında yürütülen "Caritas" oyununa katılanların sayısı belki de dört milyonu bulmuştu: Rumen nüfusunun neredeyse beşte biri.

"Meşru" özelleştirme gibi (Rusya'da da yaygın olan) bu saadet zincirleri daha çok kişilerin kendi paralarını Parti'nin eski kuruluşlarına ve eski sosyal sigorta hizmetlerine bağlı yasadışı çıkar gruplarına (mafia) aktarmasıyla iş görürlerdi. Diğer yandan, Çavuşesku'nun devrilmesinden on dört yıl sonra daha kârlı ve çekici işletmelerden bazıları el değiştirmiş olmasına rağmen Rumen sanayiinin yüzde 66'sı hâlâ devlet mülkiyetindeydi. Yabancı yatırımcılar yıllar boyu anlaşılır gerekçelerle sermayelerini böyle ülkelerde riske atmaktan kaçınmışlardı: Yasal korumaların hiç bulunmamasına karşı dengeleyici unsur büyük miktarlarda kazanç olasılığıydı.

Orta Avrupa'nın başka yerlerinde riskten yana olan yabancı yatırımcıların dengesi AB üyeliğine aday olmanın gerekli kurumsal reformları ve yasamaları hızlandırmasından kaynaklanıyordu. Öyle bile olsa, Macaristan ya da Polonya'daki ilk özelleştirme işlemlerinin çoğu ya komünist dönemde yürütülen karaborsacılık faaliyetlerinin yasal işletmelere dönüşmesinden; ya da devlet kuruluşlarının görünüşte daha sağlam parçalarının nakit dövize sahip yerel girişimcilere çabucak satılmasından ibaretti. Devrimden üç yıl sonra Polonya'nın kamu işletmelerinin yalnızca yüzde 16'sı özel kişilere satılmıştı. Çek Cumhuriyeti'nde halkın da devlet kuruluşlarının hisselerini satın almasına olanak tanıması gereken ustaca hazırlanmış bir kayıt altına alma planı yurttaşlık anlayışını kapitalist ulusa döndürmeyi hedefliyordu; fakat sonraki birkaç yıl

içinde doğurduğu başlıca sonuç geleceğin skandallarına ortam hazırlamak ve aşırı "istifçiliğe" karşı siyasal tepki yaratmak oldu.

Komünizmden sonra Avrupa'daki özelleştirmeyle başa baş giden çarpıklıkların bir nedeni de batılıların sorumluluk almamasıydı. Moskova ya da Varşova başlangıçta kendilerine kapitalizmin inşasını öğretmeyi öneren Amerikalı genç ekonomistlerle kaynıyordu elbette; özellikle Alman firmaları Çek otomobil üreticisi Škoda gibi göreli pahalı komünist şirketlere ilgi göstermişlerdi.[20] Oysa yabancı hükümetlerin hiçbiri sorumluluk üstlenmiyordu, ortada ne Marshall Planı vardı ne de ona yakın bir yardım: Washington'dan gelen bağışlar ve krediler bir tek Rusya'ya, Yeltsin rejimine koltuk çıkmak için yağıyor, yağar yağmaz da Yeltsin'in arkadaşlarıyla destekçilerinin ceplerine giriyordu.

Yabancı yatırımlar Batı Avrupa'nın yeniden inşa edilmesine yardım eden İkinci Dünya Savaşı sonrasının kesintisiz çabalarına benzemek yerine Versaille Antlaşması'nın ardından gelen bölük pörçük özel sektör katılımına benziyordu: iyi zamanlarda yatırım yapan, işler zora girince geriye çekilen.[21] Dolayısıyla geçmişte olduğu gibi Doğu Avrupalılar yerel sermayeden ve döviz piyasasından yoksun, bir tek düşük kârlı gıda maddeleri ve hammadde ya da düşük ücretler ve kamu desteklemeleri sayesinde ucuza mal edilen sanayi ve tüketici malları ihraç edebildiği eşit koşulların geçerli olmadığı bir oyun sahasında Batı ile rekabet zorundaydı.

Komünizm sonrasında kurulan yeni hükümetlerin çoğu, tıpkı iki savaş öncesindeki emsalleri gibi korumacı yasalar –bu örnekte yabancıların toprak ve şirket sahibi olmasını kısıtlayıcı yasalar– koyarak bu durumun siyasal maliyetinden kendilerini kurtarmaya çalıştılar. Yabancı eleştirmenlerce mantıksızca "milliyetçi" diye kınanan, otarşideki daha önceki çabaların yansıması olan bu uygulama öngörüldüğünce pek başarılı olmadı. Dış yatırımları engelleyip iç piyasayı çarpıtmakla özelleştirme sürecini makaslayarak iyice yozlaşmaya sürükledi.[22]

Böylelikle Londra'da veya Cannes'da ikinci bir evi olan her üçkâğıtçı Rus oligark ya da altında BMW otomobili ve cep telefonu olan her heyecanlı Po-

20 Prag'ın Büyük Alman Ortak Zenginliği Alanı'na yeniden girebileceği olasılığı ulus çapında heyecan uyandırmış ve şu fıkranın anlatılmasına neden olmuştu: "Çekoslovakya'nın komünizm sonrası planlarıyla ilgili bir iyi haberim var, bir de kötü." "İyi haber neymiş?" "Almanlar geliyor!" "Ya kötü haber?" "Almanlar geliyor."

21 Bu öykünün dışında kalan, İskandinav komşularının kucak açmasından büyük çıkar sağlayan Estonya oldu. 1992'de ruble, bölgesini terk ettiği zaman, Estonya ticaretinin yüzde 92'sini eski Sovyetler Birliği ile yapıyordu. Beş yıl sonra o ticaretinin dörtte üçünü çoğu Baltık ülkeleriyle olmak üzere Batı ile yapar hale gelmişti.

22 Bir de verimsizliğe: –Doğu Avrupa'daki özelleştirme geleneğinin ilginç yönü, kolektif çiftlikler dağılıp küçük arazilere bölününce artık traktör yerine elle sürülmeleriydi.

lonyalı işadamına karşılık kapitalizme geçişleri en iyi olasılıkla belirsizliğini koruyan milyonlarca küskün emekli ve işten çıkarılan işçi vardı, ne yeniden işe sürülebilen ne de ekonomik olarak kendi başına ayakta kalabilen milyonlarca köylü de cabası. Yirminci yüzyılın sonunda Polonya'da tarım GSYİH'nin yalnızca yüzde 3'ünü üretirken çalışan nüfusun beşte birini barındırmaya devam ediyordu. İşsizlik pek çok yerde kendini gösterirken iş kaybıyla birlikte bu ülkelerde işe geleneksel olarak eşlik eden ucuza yararlanılan olanaklar ve diğer yan gelirler de kayboluyordu. Fiyatların ister enflasyon[23] nedeniyle ister Avrupa'ya giriş beklentisiyle düzenli artışıyla birlikte sabit gelirli ya da memur emeklisi (çoğu bir zamanlar sosyalizmin gururu öğretmen, doktor ve mühendis) olan herkesin geçmişe özlem duyması için haklı gerekçesi vardı.

Doğu Avrupa'da pek çok kişi –öncelikle kırk yaşını devirmişler– maddi güvence ve ucuz tabldot, kalacak yer ve hizmetlerini kaybettiklerinden fena halde yakınıyordu; fakat bu onların komünizm döneminin özlemini çektiği anlamına gelmiyordu. Elli bir yaşında kocasıyla birlikte ayda 448 dolar gelirle kirada oturan emekli bir Rus askeri mühendisi 2003 yılında yabancı bir gazeteciye şöyle anlatmıştı: "İstediğimiz, hayatımızın Sovyetler Birliği'ndeki kadar kolay olması: gıda, istikrarlı bir gelecek ve ucuz fiyatlar –bir de daha önce varolmayan bu özgürlüğü istiyoruz."

Rus iktidarı altında yaşamayı düşünmekten bile ürperen Letonyalılar arasında yapılan kamuoyu anketleri özellikle köylülerin Sovyet döneminde daha iyi durumda olduklarına inandıklarını ortaya koymaktaydı. Haklı da olabilirlerdi; ama bunun tek nedeni köylü olmaları değildi. Devrimlerden önce 80'li yılların sonunda Doğu Avrupalılar sinemaya doymazlardı. 1997 yılında Letonya'da sinemaya gidenlerin sayısı yüzde 90 oranında düşmüştü. Düşüş başka yerlerde de geçerliydi: Bulgaristan'da yüzde 93, Romanya'da yüzde 94, Rusya'da yüzde 96. İlginçtir, aynı yıllarda Polonya'da sinemaya gidenler yalnızca yüzde 77, Çek Cumhuriyeti'nde yüzde 71, Macaristan'da yüzde 51 azalmıştı. Slovenya'da neredeyse hiç düşmemişti. Verilere bakıldığında refah düzeyiyle sinemaya gitmek doğrudan ilişkili görünmekte ve Bulgarlar arasında yapılan bir anket sonuçlarına göre yerel sinemaseverlerin sayısındaki azalmanın açıklanan nedenini doğrulamaktaydı: Komünizmin devrilmesinden beri film seçenekleri çoğalmıştı... ne ki halkın bilet parasını karşılayacak parası yoktu.

Doğu Avrupa'nın zor ve eksik ekonomik dönüşüm koşulları Johnson'ın gözlemlerini kışkırtacak şekilde iyi olmamasına rağmen bunu bulmak bile şa-

23 1993'te komünizm sonrası dönemde Ukrayna'daki yıllık enflasyonun yüzde 5371'e ulaştığı tahmin edilmekteydi.

şırtıcıdır. Aynısı demokrasiye geçiş süreci için de söylenebilirdi. Çekoslovakya dışında Viyana ile Vladivostok arasındaki eski komünist toplumların hiçbiri gerçek siyasal özgürlük deneyimine sahip değildi ve yerli yorumcuların çoğu çoğulcu politika konusunda karamsardı. Yasal kısıtlamalara yer vermeyen kapitalizm çapulculuğa doğru kayıyorsa, demek ki –halk söylemiyle siyasal rekabet arasında kabul edilmiş ve anlaşılmış sınırların olmadığı yerde– demokrasinin de rekabetçi demagojiye sürükleneceğinden korkuluyordu.

Mantıksız bir korku değildi bu. Güç, bilgi, karar yetkisi ve sorumluluğu parti-devletin denetimine vermekle komünizm yalnızca birbirinden işkillenen ve resmi savlardan ya da sözlerden kuşku duyan değil; aynı zamanda bireysel ya da ortaklaşa karar yetkisi kullanma deneyiminden ve güvenilir seçim yapacak dayanaktan yoksun bireylerden oluşan bir toplum yaratmıştı. Sovyet sonrası devletlerde gazeteciliğin en önemli kararı kendini somut bilgiler vermeye adayan gazetelerin çıkarılmasıydı: Moskova'da *Gerçekler ve Savlar*, Kiev'de *Gerçekler*.

Açık topluma geçiş sürecini aşabilme konusunda en hazırlıksız olanlar yaşlılardı. Genç nüfusun bilgiye erişim olanakları daha iyiydi. Yabancı televizyon ve radyolardan, giderek internetten. Böylelikle bu ülkelerdeki genç seçmenler daha kozmopolit, hatta daha kültürlü olurken, ana babaları ve diğer büyükleriyle aralarındaki anlaşmazlıklar arttı. Ülkelerinin bağımsızlık kazanmasından on yıl sonra Slovak gençler arasında yapılan bir araştırma kuşak çatışmasını ortaya koyuyordu. Gençler, hakkında pek az bilgi sahibi oldukları 1989 öncesi geçmişlerinden tümüyle kopmuşlardı, tersine komünist dönem sonrası Slovakya'nın yeni cesur dünyasında ana babalarının başıboş ve çaresiz kalmalarından yakınıyorlardı: Çocuklarına ne yardım edebiliyorlardı ne de öğüt verebiliyorlardı.

Kuşak çatışmasının sonuçları dört bir yanda görülmekteydi, yaşça daha büyük ve daha yoksul seçmenlerin yeni liberal kamuoyuna seçenek olarak geçmişe özlem ya da aşırı milliyetçiliği ileri süren partilere yatkın oldukları görülmekteydi. Tahmin edileceği gibi bu sorun parçalanmanın ve bozulmanın daha şiddetli yaşandığı, o güne dek demokrasiyi tanımamış olan eski Sovyetler Birliği'nin bazı kesimlerinde daha ağır basıyordu. Perişan denecek kadar yoksul, güvensiz ve bir avuç azınlığın yeni kavuştuğu kuşkulu servete diş bileyen yaşlı –ya da pek yaşlı olmayan– Rusya ve Ukrayna'daki seçmenler otoriter politikacılara daha kolay kanıyorlardı. Dolayısıyla, komünizm sonrasında buralarda model anayasalar ve demokratik partiler kurmak çok kolay olurken, fark gözeten bir seçmen kitlesi yaratmak başlı başına bir işti. Her yerde yapılan ilk seçimlerin sonuçları eski rejimin devrilmesine aracılık eden liberal ya da merkez sağ ittifakları işaret ediyordu; fakat ekonomik zorlukların doğurduğu sert tepkiler ve

daha çok eski komünistlerin yararına çalışmış olanların kaçınılmaz hayal kırıklıkları artık milliyetçiliğe dönüşüyordu.

Eski ayrıcalıklı sınıfın geçirdiği bu değişim dış gözlemcilere göründüğü kadar akıl almaz sayılmazdı. Milliyetçilik ile Komünizm arasındaki ortak noktalar ikisinin de demokrasiyle olan yakınlıklarından daha çoktu: Sanki siyasal bir "sözdizimi" paylaşıyorlardı –liberalizm ise bambaşka bir dildi. En azından Sovyet Komünizmi ile geleneksel milliyetçilerin ortak bir düşmanı vardı –kapitalizm ya da "Batı"– vârisleri de alabildiğine kıskanç bir eşitlikçiliği kendilerine yontup yabancı müdahalesiyle ilgili komünizm sonrası kaygıları suçlamada usta olduklarını kanıtladılar ("hiç olmazsa eskiden *hepimiz* yoksulduk").

Bu koşullar altında örneğin Corneliu Vadim Tudor gibi birinin yükselişi hiç münasebetsiz değildi: Nicolay Çavuşesku'nun sarayının mürekkep yalamış ünlü dalkavuğu ulusal komünizmden aşırı milliyetçiliğe dönmeden önce kendini şanlı *hükümdar* için methiyeler yazmaya adamıştı. 1991'de göçmenlerin getirdikleri paralarla kaybedilen topraklara özlem duyan, Macar azınlığa saldıran ve Yahudi düşmanlığını açıkça destekleyen bir topluluğu bir araya getirerek Büyük Romanya Partisi'ni kurdu. 2000 yılının aralık ayında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde her üç Rumen seçmeninden biri gözle görülür tek rakibi eski Komünist *apparatchik* Ion İliescu'ya karşılık Tudor'dan yana oy kullandı.[24]

Milliyetçi politikacılar Komünizm'i eleştirmeye –Rus "ulusal yurtsever" hareketi *Pamyat* ("Hafıza") örneğinde olduğu gibi– başladıkları zaman bile Sovyet tarihiyle çekinmeden duygudaşlık, Sovyet mirasına ve onun anıtlarına özlemle karışık bir tür milliyetçi öfke takınmışlardı. Sovyet tarzı otoriter rejimi kaybetmelerinin pişmanlığıyla yurtsever söylemi birleştirici aynı yaklaşım Ukrayna, Belarus, Sırbistan ve Slovakya'daki yeni milliyetçilerin popülerliğini açıklıyordu –bunların denkleri 90'ların sonunda, başta Andrzej Lepper'in geniş destek bulan Meşru Müdafaa Partisi olmak üzere Polonya'da filizlenen çeşitli "köylü" ve "halk" partilerinde de görülmekteydi.

Yeniden işlerlik kazanan komünistler her yerde gerçek milliyetçilerle[25] ittifaklar kursalar da düpedüz milliyetçiliğin en güçlü ve en sağlam olduğu yer Rusya oldu. Şaşırtıcı değildi bu: Seçmenlerini Rusya'daki eski aman bilmez yabancı düşmanlığı sayesinde kendine çeken ateşli bir halk adamı olan Vladimir Jirinovski'nin sözleriyle aktaralım, "Rus halkı yeryüzünün en çok aşağılanmış

24 Fakat Romanya örneği kendine özgü olabilir. 1998'de Bükreş belediye başkanlığı seçimlerinde Rumen İşçi Partisi, şehri, Nicolae Çavuşesku'nun posterleriyle donatmıştı. Posterlerde, "Beni vurdular" yazıyordu: "Şimdi daha iyi mi yaşıyorsunuz? Rumen halkı için yaptıklarımı unutmayın."

25 Hatta başta Hırvatistan olmak üzere kimi yerlerde İkinci Dünya Savaşı'nın güzel günlerini özleyen, hiç değişmemiş faşistlerle bile.

ulusu olmuştur". Sınırları nereye kadar olursa olsun, Sovyetler Birliği bir dünya deviydi: Toprak ve kültür devi, Rus İmparatorluğu'nun meşru vârisi ve uzantısı. Parçalanması yaşlı Rusların gözünde fena halde aşağılanmak demekti, çoğu Rusya'nın "yakın batısının" NATO'nun içine çekilmesine ve ülkelerinin bunu önleyecek bir şey yapamamasına kızan Sovyet askeri kuvvetlerinin duygularını paylaşıyordu. Uluslararası alanda yeniden "saygınlık" kazanma isteği Moskova'nın Sovyet dönemi sonrası dış politikasını yönlendirdiği gibi hem Vladimir Putin'in devlet başkanlığının yapısını hem de iç politikalarda giderek liberallikten uzaklaşmasına rağmen (ve buna bağlı olarak) aldığı geniş desteğin temelini açıklamaktadır.

Gözle görülür nedenlerden ötürü Rusya'nın Orta Avrupa'daki eski imparatorluğu böyle bir heves uyandırmıyordu. Fakat komünizmin kayıp dünyası 1990'ların ortasında yapılan kamuoyu yoklamalarında seyahat, elektronik kitle iletişim araçları ve ifade özgürlüğü dışında 1989'dan önce daha iyi bir yaşam sürdüklerine inananların yaygın olduğunun görüldüğü Doğu Almanya'da hâlâ çekiciliğini koruyordu. Diğer ülkelerde eski komünist dönemin kitle iletişim araçları bile sevgiyle anılmaktaydı. 2004 yılında Çek televizyonunun en sevilen programı, 70'lerin başında yayınlanan, senaryosu '68-sonrası "normalleşme" sürecinin propaganda alıştırmalarını biraz daha ileri götüren "*Major Zeman*" adlı polisiye dizinin yeniden gösterimiydi.

Komünist Parti adının pişkince korunduğu ülke (Fransa ve eski SSCB'nin cumhuriyetleriyle birlikte) bir tek Çek Cumhuriyeti'ydi. Ama Orta Avrupa'nın komünizm-sonrası döneme geçen her ülkesinde her beş seçmenden yaklaşık biri onlarla karşılaştırılabilir "karşıt" partileri destekliyordu: Amerikan karşıtı, AB karşıtı, Batı karşıtı, özelleştirme karşıtı ya da daha sıkça görüldüğü gibi bunların hepsi. Özellikle Balkanlar'da "Amerikancılık karşıtlığı" veya "Avrupacılık karşıtlığı" eski günlere duydukları özlemi açıkça dile getiremeyen ama örtülü bildirilerinde bunun çığırtkanlığını yapan eski komünistlerin kapitalizm karşıtlığının şifresiydi.

Protestocu bu seçmenler, dolaylı olarak yaygın siyasal görüşleri bir araya toplayan, önlenemez kamuoyunu göstermekteydi: bölge için olası tek bir gelecek vardı, bu da Batı'dan, Avrupa Birliği'nden, küresel pazardan, ne gerekirse oradan geçiyordu. Bunları kendilerine hedef koymalarıyla birlikte çekişen başlıca partiler arasında pek bir ayrım kalmamıştı, muhalefetin "başarısız" politikalarını eleştirerek seçimleri kazanır, sonra da şaşılacak kadar benzer bir programı uygulamaya koyarlardı. Orta ve Doğu Avrupa'da bunun doğurduğu sonuç, yurttaşların çoğu için pek bir anlam taşımayan ya da ilgi duymadıkları kamu

politikasının yeni "yavan" diliydi –"demokrasi", "piyasa", "bütçe açığı", "büyüme", "rekabet".

Buna bağlı olarak karşı çıktıklarını belgelemek ya da rahatsızlıklarını dile getirmek isteyen seçmenler de uç noktalara kaydı. Doksanların başı komünizmden sonraki Avrupa'nın ulusal-halkçı uç partilerinin yükselişine, onların lafebesi liderlerinin tehlikeli boyutlara varacak kadar demokratik olmayan tepkilerine ve zamanın yarım yüzyıl gerisinde kalmış bir bölgenin atalardan kalma görüşlere sarılmasına sahne oldu. Daha yakın tarihteyse Avusturya'da Jörg Haider'in, Fransa'da Jean-Marie Le Pen'in ve Norveç'ten İsviçre'ye kadar her yerde onların benzerlerinin başarısı Batı Avrupalı yorumunun patronluk taslamasına su katmaya yöneliktir. Atacılık sınır tanımaz.

Eski komünist ülkelerin çoğunda siyasal demokrasinin başarısı onu getirmek için çırpınmış aydınlar açısından belirsiz sonuçlar doğurmuştu. Polonya'daki Adam Michnik gibi kimileri gazetecilik mesleği aracılığıyla seslerini duyurmayı sürdürüyordu. Macaristan'daki János Kis gibi başkaları aydın muhalefetten parlamenter politikaya (Kis örneğinde Hür Demokratların lideri olarak) geçtiler, ama halkın gözüne girdikleri çalkantılı birkaç yılın ardından gerisin geri akademik yaşantılarına döndüler. Ama önceki yılların muhalif aydınlarının çoğu geçici paravan işlevi görmek dışında komünist dönem sonrasının politikacıları ya da halk adamları olarak başarılı olamadılar, yeteneksizliklerini hazin bir biçimde kanıtladılar. Václav Havel'in eşi benzeri yoktu –o bile çok başarılı sayılmazdı.

Edmund Burke'ün eski kuşağın devrimci eylemcilerini hafife alırcasına dediği gibi, "En iyileri yalnızca teori adamıydı". Çoğu gelecek on yıla damgasını vuracak karmaşık siyasal ve teknik sorunlara hazırlıklı değildi. Üstelik okuma alışkanlıkları değişirken, genç kuşaklar yollarını bulmada ve görüş almada başvurdukları geleneksel kaynaklardan uzaklaşırken aydınların kamuoyunun gözünden korkunç bir biçimde düşmesine hiç hazır değildiler. Doksanlı yılların ortalarında eski aydın kuşak için bir zamanlar etkili olan yayınlar hazin bir biçimde kenarda köşede kalmıştı.

'68 kuşağının sürgün Polonyalıları tarafından Paris'te yayımlanan, geniş okur kitlesine sahip, Barbara Toruńczyck'in edebiyat dergisi *Zeszyty Literackie* 1989 öncesinde Polonyalıların kültürel tartışmalarını sürdürmekte büyük rol oynamıştı. Ne var ki kurtarılan anayurdunun başkentinde sevinçle yayınlanmaya başlamasından sonra 10 bin okuru elinde tutmakta bile zorluk çekiyordu. Çeklerin haftalık kültürel dergilerinin en eskisi ve en etkilisi olan *Literární Noviný* 1994 yılında 15 binden daha az bir tirajla daha iyi durumda sayılırdı.

Nüfusa oranlandığında bu rakamlar batılı ülkelerde edebiyatla ilgili dergiler ve süreli yayınlar çıkaran yayıncılara göre çok düşük değildi; ancak Orta Avrupa'da giderek az bir kitleyle sınırlı kalmaları kültürel önceliklerde yaşanan sarsıcı değişimin göstergesiydi.

Aydınların düşüşe geçmelerinin nedenlerinden biri de fazlaca vurguladıkları anti-komünist *etik* konusunun, bireyle devlet arasında oluşan manevi boşluğu dolduracak ahlaki kaygılar güden sivil toplum kurulması gereğinin yerini piyasa ekonomisi kurulmasını üstlenen uygulamalı iş alanının almış olmasıydı. Birkaç yıl geçmeden Orta Avrupa'daki "sivil toplum" modası geçmiş, yalnızca bir avuç yabancı sosyologun ilgi duyduğu bir kavrama dönüşmüştü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa'da da savaş zamanındaki Direniş hareketinin yüksek manevi niteliğinin dağılıp yerini önce uygulamalı yeniden inşa işine, sonra da Soğuk Savaş'a bırakmasıyla buna benzer bir gelişme yaşanmıştı (bkz: 3'üncü Bölüm). Ancak o yılların Fransız ya da İtalyan yazarlarının Macar ya da Polonyalı meslektaşlarına göre azımsanmayacak kadar çok sayıda okuru vardı –bunun bir nedeni de siyasal sorunlarla ilgilendiklerini yüksek sesle dile getirmeleriydi.

Demokratik kamu yaşamına sıçramada başarı *göstermiş* aydınların çoğu 1989'dan önce devlete karşı olan toplumda göze batan hiçbir rol üstlenmemiş "teknokratlar", örneğin hukukçularla ekonomistlerdi. O güne dek kahramanca bir rol almamış bu kimseler kendileri gibi kahraman olmayan yurttaşlarına daha güven verici modeller sundular. 2003 yılında Havel'in yerine Çek cumhurbaşkanı olduktan kısa bir süre sonra Václav Klaus cumhurbaşkanlığı konuşmasında konuyu bütün açıklığıyla ortaya koymuştu: "Biraz sizlere benziyorum. Ne eski bir komünist ne eski bir devlet karşıtı; ne bir partinin uşağı ne de sahneye çıkınca sizlerde olmayan cesareti çağrıştıran, vicdan azabı duymanıza yol açan bir ahlakçı."

Vicdan azabına yapılan üstü kapalı göndermeler kaygı uyandıran cezalandırılma sorununu gündeme getirdi: Komünist günlerde başkalarına yaptıkları şimdi onlara yapılacaktı. Komünizm sonrası hemen her rejimin karşı karşıya kaldığı sarsıcı bir ikilemdi bu. Diğer yandan, Sovyet döneminde işlenen siyasal suçların aydınlatılması ve bunlara katılanların cezalandırılması yönünde yalnızca ahlakçı aydınlar arasında değil daha geniş bir görüş birliği vardı. Komünist geçmişle ilgili gerçekler genel olarak bilinmedikçe, zaten çetrefilli olan özgürlüğe geçiş süreci daha da zora girerdi: Eski rejimin tövbekârları günahlarından arınacak ve halk 1989'un neyle ilgili olduğunu unutacaktı.

Bununla birlikte, komünistler bu ülkelerin hepsinde kırk yılı aşkın süredir iktidardaydı. Baltık ülkelerinde elli, Sovyetler Birliği'nin kendinde yetmiş yıl. Par-

ti-devlet iktidar tekeli uygulamıştı. Yasaları, kurumları ve polisiyle tek yetkili merciydi. Geriye dönüp bakıldığında, komünistlerin meşru yöneticiler olmadıklarını kim söyleyecekti? Yabancı hükümetler onları kesinlikle öyle görmüştü, ayrıca hiçbir uluslararası mahkeme ya da yargı kurulu komünizmin suç rejimi olduğunu ilan etmemişti. Öyleyse geriye dönük olarak komünist yasaların gereğini yerine getirdiği ya da komünist devlet için çalıştığı için birini suçlamak nasıl mümkün olurdu?

Üstelik komünist zulümden öç almak için yapılan ilk çağrılarda en önde gelen bazı kimselerin kendilerinin de nereden geldikleri kuşkuluydu. Doksanların başındaki kafa karışıklığında komünizme karşı olan hava, genellikle yerini aldığı komünist rejimlere duyulan özlemle örtüşüyordu. Komünizmin lanetlenmesiyle ondan önce gelen faşistlerin yeniden ayağa kalkması arasında ayrım yapmak her zaman kolay olmayacaktı. Pek çok kişi Stalin döneminin altının çizilmesi gerektiği konusunda birleşiyordu: 1950'lerin darbelerine, göstermelik yargılamalarına ve kovuşturmalarına koltuk çıkanları cezalandırmak için artık çok geçti, onların kurbanlarının çoğu ölmüştü.

En doğrusunun böyle konuları artık arşivlere girebilecek ve gelecek kuşakların yararına yaşananların doğrusunu ortaya koyabilecek tarihçilere bırakmak olduğu düşünülmekteydi. Gelgelelim Stalin-*sonrası* dönemle ilgili olarak en berbat suçlar ve suçluların halk önünde hesap vermesi gerektiği konusunda görüş birliği vardı: Prag Baharı'nın başarısız olması için işbirliği yapmış Çek komünist liderler; Peder Popiełuszko'ya suikast düzenlemekten sorumlu Polonyalı güvenlik güçleri (bkz: 19'uncu Bölüm); Berlin Duvarı'ndan kaçmaya çalışan herkes için vur emri vermiş olan Doğu Alman yetkililer ve daha nicesi.

Yine de daha zorlu iki ikilem çözümsüz kalıyordu. Eski Komünist Partisi üyelerine ve güvenlik görevlilerine ne yapılacaktı? Belli suçların sorumlusu diye görülmeyeceklerse, o zaman geçmişte yaptıklarının cezasını çekmeyecekler miydi? Kamu yaşamına –polis memuru, politikacı, hatta başbakan olarak– katılmalarına izin verilmeli miydi? Neden olmasın? Çoğu kendi rejimlerinin dağıtılmasında etkin görevler almışlardı ne de olsa. Yok, eğer öyle olmayacaksa, böylelerinin yurttaşlık ya da siyasal haklarına kısıtlama getirilecekse, bu ne kadar sürmeliydi ve eski ayrıcalıklılar tayfasının hangi düzeyine dek inilmeliydi? Kafalardaki sorular savaş sonrası Almanyası'nda Nazilikten arındırma programı uygulamaya çalışan Müttefik işgalcilerin karşı karşıya kaldığı sorulardan pek farklı sayılmazdı –1989 sonrasında kararların işgal ordusu tarafından değil doğrudan ilgili partilerce alınması dışında.

Belalı sorunlardan biri buydu. İkincisi bazı bakımlardan daha da karma-

şıktı ve ancak zaman içerisinde kendini belli etti. Komünist rejimler iktidarlarını yalnızca isteksiz yurttaşlara dayatmamışlardı; halkı güvenlik kuruluşlarıyla işbirliğine, meslektaşlarının, komşularının, tanıdıklarının, arkadaşlarının ve ilişkide oldukları başka kimselerin faaliyetleri ve görüşleri hakkında muhbirlik yaparak kendi baskı politikalarına ortak olmaya zorlamışlardı. Casuslardan ve muhbirlerden oluşan bu gizli iletişim ağının boyutları ülkeden ülkeye değişse de her yerde varlık göstermekteydi.

Sonuç, bir yandan bütün toplum –istemeden de olsa aynı anda hem polis hem de rejim adına çalışmayanlar– zan altında kalırken, aynı nedenden ötürü rüşvet, hatta para karşılığı işbirliğini sıradan ödleklikten ya da kişinin kendi ailesini koruma isteğinden ayırmak güçleşmişti. Stasi görevlilerine muhbirlik yapmayı reddetmenin bedeli çocuklarının geleceği olabilirdi. Dolayısıyla ahlaki belirsizliğin üzerindeki bulanık perde çaresiz kalmış pek çok kişiyi arkasına almıştı.[26] Dönüp o güne bakınca –bir avuç kahraman ve kararlı muhalif dışında– hüküm verebilecek kim vardı? Ayrıca kendi yurttaşlarından öç alınmasına şiddetle karşı çıkanlar, aralarında Adam Michnik'in öne çıktığı aynı eski rejim karşıtlarıydı.

Tüm bu güçlükler komünist dönem sonrasını yaşayan her devlette görülmesine rağmen her ülke onları kendi bildiği yöntemlerle aştı. Geçiş sürecine hiç girmeyen –komünistlerin ya da onların arkadaşlarının yeni bir ayrıcalıklılar sınıfı kılığında, baştan aşağı yenilenen "batılı gündemlerle" iktidarda kaldıkları– yerlerde geçmişe hiç dokunulmadı. Ukrayna veya Moldova'da; ya da Yugoslavya'dan geriye ne kaldıysa orada görüldüğü gibi Rusya'da da öç alma sorunu gerçek anlamıyla gündeme gelmemekle kalmayıp eski rejimin üst düzey yetkilileri sessizce iktidara geri döndüler: Vladimir Putin yönetiminde devlet başkanının resmi olmayan kabine üyelerinin yarısı Komünist dönemin *siloviki* ajanlarıyla (savcılar, polis ve askeri ya da güvenlik personeli) kuruldu.

Almanya'daysa devlet güvenliği bürokrasisinin boyutları ve kolları ülkeyi hayrete düşürmüştü. Stasi'de kadrolu olarak çalışan 85 bin personele ek olarak 60 bin kadar da "gayri resmi işbirlikçisi", 110 bin düzenli muhbirinden başka böyle bir kategoriye girdiğinden çoğunun haberi olmadığı yarım milyonu aşkın da "yarım gün çalışan" muhbirleri olduğu anlaşıldı.[27] Kocalar eşlerini, öğretmenler öğrencilerini, papazlar kiliselerine gelenleri ihbar ederdi. Eski Doğu Almanya'da oturanların 6 milyonu hakkında dosyalar tutulmuştu, bu da nü-

26 Hoş, önde gelen –hizmet etmeyi kabul etmeyerek biraz riske girmiş– belli yazarların kendine hizmet eden davranışları için aynısı geçerli olmayabilir. Örneğin, sonradan Stasi ile işbirliği yaptığı anlaşılınca, göklere çıkarılan kararsızlığının her nasılsa o kadar övgüye değer bulunmadığı Christa Wolf için.

27 Karşılaştırıldığında, 1941'de Gestapo'nun çok daha geniş alanı olan Almanya'nın tümünü gözetim altında tutacak personeli 15 binin altındaydı.

fusun üçte birine denkti. Kendi kendine görev vermiş bekçiler bütün topluma sızmış, atomlarına ayrılmış ve kirlenmişti.

Karşılıklı korku ve kuşkuları gidermek için 1991 yılının aralık ayında federal hükümet Stasi dosyalarını gözden geçirmek ve istismarı önlemek amacıyla eski Luteryan papaz Joachim Gauck başkanlığında bir komisyon kurdu. Herkes kendisi hakkında bir "dosya" olup olmadığını öğrenebilecek, dilerse gelip okuyabilecekti. Böylece, bazen aileleri yıkıcı sonuçlara yol açsa da kendilerini ihbar edenin kim olduğunu da öğrenecekti; fakat dosya içeriği genel kamuoyuna açık olmayacaktı. Tuhaf bir uzlaşma olmakla birlikte sonuç başarılıydı: 1996'da dosyalarını görmek için başvuranların sayısı 1 milyon 145 bini bulmuştu. İnsanın verdiği hasarı gidermenin bir yolu yoktu, ama Gauck Komisyonu'nun yetkilerini istismar etmeyeceğine güvenildiği için elindeki bilgiler siyasal çıkarlar uğruna sömürülmedi.

Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde benzer bir uygulamadan kaçınılmasının nedeni böyle suiistimallerden korkulmasıydı. Polonya'da siyasal muhalifleri gözden düşürmenin en bildik yolu onların geçmişte işbirlikçilik yaptıklarını söylemekti. 2000 yılında Lech Wałesa bile eski özel servislerle işbirliği yapmakla suçlanmış, ancak suç üstüne kalmamıştı. Komünist dönem sonrasının içişleri bakanlarından biri daha da ileri giderek işbirlikçilik lekesi alnına sürülmüş bütün siyasal muhaliflerinin adını yayınlama tehdidinde bile bulundu; böyle davranışların beklenebileceği kaygısıyla Michnik ve onun gibiler komünist geçmişe bir sünger çekip yola devam etmekten yanaydılar. Bu görüşüyle tutarlı bir yaklaşımla Michnik 2001 yılında (artık 78 yaşındaki) eski Komünist Devlet Başkanı Jaruzelski'nin 1970'te grevci işçilere ateş açılması emrini vermekten ötürü yargı önüne çıkarılması için gösterilen çabalara da karşı çıktı. 1989'da sıkıyönetim döneminden kalma en taze anılar ve onun bıraktığı izler nedeniyle geçmişin deşilmesi ve suçun değerlendirilmesi akıllıca gelmiyordu; bunun artık rahatlıkla yapılabileceği zaman gelip çattığındaysa ortam elverişli değildi, halkın dikkati başka yerlere kaymıştı, geriye dönük gecikmiş adalet arayışı daha çok siyasal fırsatçılık olurdu.

Letonya'da KGB ile ilgisi olduğu kaydı olan birinin on yıl boyunca kamu hizmetlerinden uzak tutulması kararı çıktı. Alman modelini örnek alan Letonyalı yurttaşlar 1994'ten sonra komünist dönemde haklarında tutulan dosyaları görmekte özgür bırakıldı; dosya içerikleri ancak kişi kamu görevine talip olduğu zaman ya da hukuk alanında iş aradığı zaman yayımlanırdı. Bulgaristan'daki yeni hükümet Vichy-sonrası Fransa'da yürürlüğe konan uygulamayı benimseyerek önceki rejimle ilişki içinde belli suçları işleyenlerin "yurttaşlık haklarını elden alma" yetkisine sahip mahkemeler kurdu.

Macaristan'da Komünist Parti'nin iktidardan uzaklaşma sürecinde üstlendiği

yararlı rol nedeniyle temizlik hareketine girişilmesi ya da daha önce işlediği suçların cezalandırılmasını haklı çıkarmayı güçleştirdi, çünkü özellikle Kádár'dan sonraki Macaristan'da başlıca çekişme konusu kuşkusuz 1956 olaylarıydı; ne ki bu yıl da pek yakında nüfusun çoğunluğunun gözünde eski tarih olmaktan öte bir anlam taşımayacaktı. Öç almak için geniş zemin oluşturulan komşu Romanya'da Gauck Komisyonu'nun bir benzerini kurma çabaları ileri gelenlerinin (başta Devlet Başkanı İliescu'nun kendi olmak üzere) birçoğunun Çavuşesku rejiminin faaliyetleriyle ilgili ciddi bir sorgulamaya dahil edileceği kesin olan komünist dönem sonrasının siyasal seçkinlerinin katı muhalefetiyle yıllarca baltalandı. Sonunda " 'Securitate' Arşivlerini Araştırma Ulusal Enstitüsü" kuruldu; fakat örnek aldığı Alman modelinin yetkisini hiçbir zaman elde edemedi.

Bu ülkelerin hiçbirinde komünist geçmişle uzlaşma sorunu herkesi hoşnut edecek şekilde ya da tümüyle adil çözümlenmedi. Çekoslovakya'da ise varılan çözüm ülke sınırlarının ötesine geçecek bir tartışma doğurdu. Stalinizm buraya daha geç gelmiş ve başka ülkelere göre daha uzun sürmüştü, "normalleşme" sürecinin çirkin anıları hâlâ belleklerde taptazeydi. Aynı zamanda, Doğu Avrupa'nın diğer yerlerine göre komünizmin Çek bölgesindeki siyasal temeli daha sağlamdı. Sonuçta, Çekoslovakya'da zorbalığa karşı direnişin üst üste – 1938'de, 1948'de ve 1968'den sonra– başarısız olması ulus genelinde rahatsızlık kaynağıydı. Hangi nedenle olursa olsun, bütün ülke uzlaşma yanlısı olmayanlara göre vicdan azabı çekiyordu. Václav Klaus neden söz ettiğini iyi biliyordu.

Komünizmden sonraki ilk Çekoslovak mevzuatı –1948 ile 1989 arasında yasadışı cezaya çarptırılan herkese itibarının geri verilmesini ve tazminat olarak 100 milyon euro ödenmesini sağlayan 1990 tarihli yasa– pek az tartışma yaratmıştı. Ama onun arkasından gelen "arınma"[28] yasası (1996'da beş yıllığına yenilenmişti, süresi dolunca yirmibirinci yüzyılın başında bir kez daha yenilendi) bütün kamu görevlilerinin ya da kamu görevlisi olacakların eski güvenlik servisleriyle bağlantıları nedeniyle tedavi edilmesini amaçlıyordu. Kulağa meşru gibi gelen bu hedef aslında istismara çok açıktı. Eski gizli polisin muhbir listesinde yer alan isimlerin çoğu, söylendiğine göre, yalnızca "aday" kimselerdi: Rejimin zorla rıza göstermesini umduğu kadın ve erkeklerdi bunlar. Aralarında iyi tanınmış Çek yazarlar da vardı, üstelik bazıları yurtdışında yaşıyordu.

Çok sürmedi, gizli polisin listeleri basının eline geçti, yayımlandı ve muhaliflerini karalamayı umut eden politikacılar ya da milletvekili adayları tarafından propaganda aracı olarak kullanıldı. Çamur atma kampanyası boyunca

28 "Aydınlığa kavuşturma" anlamına gelen Çekçe *lustrace* sözcüğünden türemiştir, ancak [İngilizce'ye] çevrilince [lustration] arıtmayı çağrıştıran anlamlar akla getirmektedir.

polisin casus şebekesine katılacak adaylar arasında Havel'in adı bile geçiyordu. Kimilerinin uyarmış olduğu gibi gizli polisin dosyaları kendi adına çalıştırmak istedikleriyle ilgili bol malzeme sağlarken, görevlendirmeyi yürüten polis memurlarının kimlikleri hakkında hiçbir bilgi vermiyordu. Günlük *Lidové Noviný* gazetesinde yayımlanan bir karikatür, Prag'daki parlamento binası önünde konuşan iki adamı gösterir: Biri, arınmalar beni rahatsız etmiyor, der. "Muhbir değildim. Talimat verirdim yalnızca."[29]

Arınma cezai bir işlem değildi, fakat haksız yere "mimlenip lekelenen" kurbanlarının çoğunu zor duruma soktu. Belki daha da önemlisi ta başından beri fazlasıyla siyasal bir aygıttı. Eski Sivil Forum ittifakının tasfiye ettiği konulardan biriydi –eski muhaliflerin (Havel de aralarında olmak üzere) karşı olduğu yeni yasayı Klaus "kimin nerede durduğunu açıklığa kavuşturmak" (ve aralarında bir zamanların reformcu komünistlerinin de olduğu karşıt görüşlü eski muhaliflerini utandırmak) için şiddetle destekliyordu. Slovakya'da Vladimir Mečiar'ın da arındırma yasasına, biraz da eski gizli servisle bağlantıları olduğu yollu kendisiyle ilgili söylentiler nedeniyle karşı geldiğini –öte yandan ülkesini bağımsızlığa taşıdıktan sonra kendi siyasal amaçları uğruna polis dosyalarındaki bilgilerden bolca yararlandığını– belirtmek önemlidir.

Uygulandığı ilk on iki yılın ardından arındırma yasasının doğrudan göreli zararı pek azdı. Adını temize çıkarmak için başvuran 300 bin kişiye uygulanmıştı: Bunlardan yaklaşık 9 bini temize çıkmadı, hoş, bu rakam işini kaybeden ya da 1968'den sonra Parti'den atılan yarım milyon Çek ve Slovak'ın yanında çok düşüktü. Ne var ki mevzuatın daha kalıcı etkisi geride bıraktığı kötü kokularla Çek toplumunda "kadife devrimin" kendi rolünü nasıl oynadığı hakkında yaygın olan olumsuzcu yaklaşıma katkıda bulunmasıydı. Çek Cumhuriyeti'nde "arınma" daha çok geride kalan geçmişi dürüstçe ele almak yerine yeni gelen seçkinleri meşrulaştırmaya yönelik bir çabaya benziyordu.

1993 temmuzunda Çek Parlamentosu'nda kabul edilen "Komünist Rejimin Yolsuzluğu ve Ona Direniş Hakkında Kanun" ile Komünist Parti suç örgütü kapsamına alındı. Teoride milyonlarca eski Parti üyesi suçlanmış oluyordu, ama her şey sözde kaldı, harekete geçilmedi. Komünizmin gözden düşürmek ve devrilmesini meşrulaştırılmak şöyle dursun, yasa yalnızca halkın kuşku dolu önyargılarını daha da pekiştirmeye yaradı. Yasanın yürürlüğe girmesinden on yıl sonra yapılan kamuoyu yoklamaları her beş Çek seçmenden birinin yeni koşullara ayak uydurmamış (ve pekâlâ yasal) 160 bin üyesiyle ülkedeki en büyük siyasal kurum olan Komünist Parti'yi desteklediğini ortaya çıkardı.

29 Bu alıntı için Dr Jacques Rupnik'e teşekkür ederim.

22
ESKİ AVRUPA ve YENİSİ

"Avrupa'nın kendi sahnesinde neden kararlı davranamadığını sorarım size."
Richard Holbrooke

"*Si était à refaire, je commençerais par la culture*"
("Yeni baştan işe koyulsaydım, önce kültürle başlardım".)
Jean Monnet

"Çok sayıda insanı sevgiyle birbirine bağlamak her zaman mümkündür, yeter ki onların saldırgan tezahüratlarına kulak verecek başka insanlar olsun."
Sigmund Freud

"Nüfusun yüzde on birinin daimi işsiz olmasının, genel nüfusun karşılaştırılmalı refah düzeyiyle bir tutulması da ne demek oluyor?"
Beatrice Webb (1925)

Doksanların paramparça siyasal ortamı yalnızca eski Komünist Doğu ülkeleriyle sınırlı değildi. Merkezi iktidar ilişkilerinden kurtulma –ya da taşrada yaşayan yoksul yurttaşların sorumluluğunu üstüne almaktan vazgeçme– arzusu Batı'da da hissediliyordu. İspanya'dan Birleşik Krallık'a kadar Batı Avrupa'nın yerleşik bölge birimlerinde idari sorumluluğun dağıtılması için yoğun çabalar görülmekle birlikte, şöyle ya da böyle, hepsi en azından alışılagelmiş ulusal devlet biçimini koruyabildiler.

Bazı yerlerde bu merkezkaç eğilim kendini onlarca yıl önce belli etmişti, bunu 16'ncı Bölüm'de görmüştük. Katalonya ya da Bask ülkesinin özerkliği için eskiden beri süregelen talebin yeni anayasayla kabul edildiği İspanya'da, özel-

likle Katalonya bir kuşak içinde kendi dili, kurumları ve hükümet kurulları olan devlet-içinde-devlet olmuştu bile. 1983 yılında çıkarılan Dilin Normalleştirilmesi Yasası (*geçtiği gibi*) sayesinde Katalanca "egemen öğretim dili" olacaktı; on yıl sonra Generalitat (Katalan parlamentosu) anaokulu ve çocuk yuvalarında bir tek Katalanca'nın kullanılacağına ilişkin bir kararname çıkardı. Kastilya İspanyolcası her yerde kullanılmaya devam ederken, gençlerin çoğu Katalanca konuşmayı daha kolay buluyordu.

İspanya'daki diğer bölgelerin hiçbiri bu düzeyde ulusal ayırt edici özellik elde etmedi; öte yandan ülke genelinde hiçbiri omuzlarında aynı ağırlığı taşımıyordu. 1993 yılında İspanya'daki on yedi bölgeden biri olan Katalonya, ülkenin gayri safi milli hasılasının beşte birini karşılıyordu. İspanya'ya gelen toplam yabancı yatırımların dörtte birinden fazlası Katalonya'ya, bunun da çoğu gelişen eyalet başkenti Barselona'ya giriyordu; eyalet genelinde kişi başı gelir ulusal ortalamanın yüzde 20 üstündeydi. Eğer Katalonya bağımsız bir ülke olsaydı, Avrupa kıtasında refah düzeyi yüksek ülkeler arasında yerini alırdı.

Katalan kimliğinin ayırt edici olmasının bir nedeni de, biraz da İspanya'nın en yoksul kesimlerine yardımcı olmak için 1985 tarihinde kurulan Bölgelerarası Telafi Fonu ile Katalanların ulusal hazineye önemli miktarda katkı yapmalarının beklenmesiyle birlikte ortamın kızışmasıydı. Yine de tıpkı Bask ülkesi, Galicia, Navarra ve özerkliğini ilan etmiş yeni eyaletler gibi Katalonya da "İspanyolluk" kılıfından sıyrılmaktan kazançlı çıktı. Franco ulusal taleplerin geleneksel renklerini –İmparatorluğun şanını, askerin onurunu, İspanyol Kilisesi'nin otoritesini– sonuna kadar sömürmüş ve onun devrilmesinin ardından İspanyolların çoğu miras ya da gelenek söylemine pek ilgi göstermez olmuştu.

O kadar ki otoriter dönem sonrasında yetişen ilk Almanlar gibi İspanyollar da kararlılıkla "ulusal söylemlerden" uzak duruyordu. Diğer yandan, bölge ya da eyalet kimliği otoriter ilişkiler yüzünden kirlenmemişti: Tam tersine, eski rejimin gözde hedefi olmuştu; bunun sonucunda da demokrasiye geçişin ayrılmaz bir parçası olarak güvenle ileri sürülebilirdi. ETA'nın kanlı bir yol güttüğü (1995 yılında bunu daha da ileri götürerek hem krala hem de başbakana suikast girişimlerinde bulunduğu) Bask koşullarında özerklik, ayrılıkçılık ve demokrasi arasındaki ilişki o kadar açık değildi. Daha da ötesi altı milyon Katalan'ın refah içinde yaşamasına karşılık Bask ilinin eski sanayi bölgeleri geriliyordu. İşsizlik yaygındı, ulusal ortalamaya yakın seyreden bölgedeki gelir düzeyi Katalonya'dakinden çok düşüktü.

Bask milliyetçileri bu sorunlardan yararlanmayı başaramadılarsa, bu büyük

çapta bölgede yaşayan iki milyon insanın orada yeni olmalarından kaynaklanmaktaydı: 1998'de dört kişiden yalnızca biri, Bask dili *Euskera*'yı konuşabiliyordu. Ayrılıkçı harekete pek az ilgi duymaları da şaşırtıcı değildi: Baskların yalnızca yüzde 18'i bağımsızlığı desteklediğini dile getirirken zaten elde etmiş oldukları bölgesel özerkliği yeğliyorlardı. Bask Ulusal Partisi'nin seçmenleri arasındaki çoğunluk bile onlarla aynı görüşteydi. ETA'nın siyasal kanadı Herri Batasuna oylarını ılımlı özerklik yanlılarına, hatta orta yolcu İspanyol partilerine kaptırmıştı. 1990'ların sonuna gelindiğinde parti küçülerek hükümetten hoşnut olmayan Yeşiller, feministler, Marksistler ve küreselleşme karşıtlarına kadar dışlanmışların çok amaçlı partisine dönüşmüştü.

İspanya'da ulus-devletin parçalanmasını körükleyen, geçmişin anıları oldu. İtalya'da ise daha çok varolan hoşnutsuzlukların ürünüydü. İtalya'nın geleneksel olarak muhalif bölgeleri en kuzeydeydi: Sınır bölgelerinde yaşayan, çoğunun hâlâ Fransızca, Almanca ya da Slovence konuşmayı İtalyanca'ya yeğlediği yerel nüfusa –çoğu zaman savaşın sonucu olarak ve genellikle istekleri dışında– İtalyan kimliği biçildiği belleklerde canlıydı. Bu bölgelerdeki hoşnutsuzluk yeni özerk bölgeleri tesis eden bir dizi anlaşma sayesinde büyük ölçüde yatışmıştı: İtalya, Fransa ve İsviçre'nin birleşme noktası olan Alp Dağları'nın kuzeybatısındaki Val d'Aosta; Avusturya'daki Tyrol'a bitişik Trentino-Alto Adige; Yugoslav (sonradan Sloven) sının boyunca uzanan etnik bakımdan belirsiz sınır bölgeleri. Alto Adige örneğinde de incelediğimiz gibi böyle bölgeler Brüksel'deki Avrupa Birliği'nden gelen çeşitli bölgesel desteklemeler ve diğer teşviklerden yararlandılar. Buna ek olarak 1990'larda Alp turizminin de yardımıyla ve geçen zamanla birlikte İtalya'nın kuzey sınırlarında siyasal görüşler eskisi kadar ateşli değildi. Bölgelere ayrılmış kıtada coğrafi koşullarını paraya çevirmişlerdi.

Öte yandan onların yerini bölgesel ayrılıkçılığın belirgin ölçüde daha tehdit edici biçimleri almıştı. 1970'ten beri savaş sonrasında anayasası ile gecikmiş de olsa uyum sağlayan bir madde gereği İtalya beş özerk eyalete (Sardinya ve Sicilya ile birlikte üç sınır bölgesi) ek olarak on beş bölgeye ayrılmıştı. Model alınacak yeterince örnek vardı elbette: Piemonte, Umbria ya da Emilia, tıpkı Katalonya ya da Galicia gibi tarihsel açıdan farklılıklarını gerekçe göstererek benzer iddialar ortaya atmışlardı. Her ne kadar çeyrek yüzyıl kadar öncesine kadar çarpıcı olan bölgeler arasındaki dil farklılıkları artık yok olmaya yüz tuttuysa da tamamen kalkmış değildi.

Ancak İtalya'nın yeni bölgeleri –İspanya'dakilerin tersine– idari açıdan büyük ölçüde kurmacaydı. Seçimle işbaşına gelmiş kurullarıyla ve yetkilileriyle –ve çalışan kişilerin çokluğuyla– ne kadar övünseler de İtalya'nın bölgesel bi-

rimleri ne İtalyanların doğdukları köy ya da kasabayla aşırı özdeşlemiş kimliğini aşabiliyordu ne de başkentin siyasal, en çok da mali etkisini kırabilmişlerdi. Bölgelerin kurulmasıyla üstesinden *gelinmiş* bir şey varsa, o da İtalyanlara zengin Kuzey ile bağımlı Güney arasında temele uzanan ve süregelen çatlak olduğunu hatırlatması ve bunun yol açtığı küskünlüklerin siyasal açıdan dile getirilmesiydi.

Sonuçta ortaya, en azından İtalyan sahnesinde yepyeni bir durum çıkmıştı: refah içinde yaşayanın ayrılıkçılığı. İtalya'nın kuzeyi –özellikle de Piemonte ile Lombardia'nin endüstriyel ve girişimci kasabalarıyla, şehirleriyle birlikte verimli çiftlikleri ve küçük işletmeleriyle Bologna ve çevresi– onlarca yıldır ülkenin geri kalanına göre gözle görülecek kadar zengindi, üstelik aradaki uçurum daha da büyüyordu. 1980'lerin sonunda Milano ve çevresini içine alan Lombardia bölgesindeki kişi başı gayri safi *bölgesel* hasıla ulusal ortalamanın yüzde 132'si kadardı; İtalyan çizmesinin burnundaki Calabria'da bu oran yüzde 56'ydı. Aynı dönemde *Mezzogiorno*'daki yoksulluk oranı kuzey İtalya'dakinin üç katına eşitti. Kuzey ve güney iç İtalya'nın servetiyle hizmetleri Fransa ya da Britanya'ya yakınken, Güney'de ancak önemli miktarlarda para transferiyle biraz olsun kapatılabilen bir uçurum vardı.

1980'ler boyunca yeni kurulan siyasal ittifak Lombardia Ligi (sonradan Kuzey Ligi, *Lega Nord* adını aldı) Güney'in uzun zamandır kuzeyin servetinden otlandığı yollu yaygın görüşle beslenip semirmişti. Lig'in karizmatik kurucusu ve lider Umberto Bossi'ye göre çözüm, Roma'ya pompalanan mali güçleri kesmek, Kuzey'i diğer bölgelerden ayırmak ve bunun sonucunda da Lombardia ile komşularının bağımsızlığını güvence altına alarak ülkenin yoksul, "asalak" parçasını kendi başının çaresine bakmak üzere yalnız bırakmaktı. Böylece Katalonya'ya (ya da Slovenya, daha çok da Václav Havel yönetimindeki Çek Cumhuriyeti) benzerliğinden de kurtulmuş olacaktı.

1990'lardaki ulusal seçimlerde Kuzey Ligi'nin Lombardia ve Veneto'da aldığı oylar muhafazakâr koalisyon hükümetlerinde kendine sağlam bir yer edinmesine yetti. Bununla birlikte ligin hükümette kalmasının Silvio Berlusconi'nin *Forza Italia* hareketiyle Gianfranco Fini'nin başında olduğu eski faşistlerin Ulusal Birlik Partisi ile ittifakına bağlı olması talihin bir cilvesiydi. Her iki parti de (özellikle ikincisi) ligin onca nefret ettiği tam anlamıyla yoksul, güneyli seçmenler tarafından destekleniyordu. Birbirlerine karşılıklı kin duymalarına ve Bossi'nin daha vurdumduymaz destekçilerinin aldatıcı dış görünüşlerine rağmen, ne İtalya'nın parçalanması ciddi olarak gündeme geldi ne de eyaletlerin bağımsızlığı.

Mitterand'ın cumhurbaşkanlığı döneminde sınırlı idari sorumluluk dağıttığı

ve kurumlarla kaynakları eyaletlere yayma yolunda gelişigüzel çabaları başlattığı Fransa'da da aşağı yukarı aynı durum geçerliydi. Ülkenin yeni kurulmuş bölgesel birimlerinden ne Alsace ne de Fransız Bask ili apayrı tarihsel kimliklerine rağmen Paris ile bağlarını koparmaya niyetliydi. Ulusal ayrılık hareketi bir tek Korsika adasında yükselişteydi, dayanağı kendine özgü dil ve tarih anlayışı ve adanın anakaradan bağımsızlığını koparark gelişeceği yollu akıl almaz iddiaydı. Fakat ETA gibi Korsikalı milliyetçilerin şiddet (ve aileler arası hesaplaşma) merakı, gördükleri desteğin yalnızca sınırlı bir azınlık içinde kalmasına yol açtı.

Avrupa'nın diğer ülkelerinde politikacılarla yorumcular özerklik ve yerel yönetime artık saygı gösterirken, Fransa açısından ayırt edici nokta bölgesel ayrılıkçılığın en hafif kıpırtısının bile Paris'teki siyasal yelpaze genelinde yeni Jakoben tarzda hor görücü bir tutumu körüklemesiydi. Dahası, Fransa'nın farklılık anlayışları en güçlü olan eyaletleri –örneğin, Bretonya ya da Languedoc'un seyrek nüfuslu dağları– on yıllardır hükümetin bağışlarına en bağımlı olan kesimlerdi. Hızlı tren yolu için altyapı çalışması harcamalarından içeride yapılan yatırımların vergi teşviklerine kadar her şey Paris'ten gelirdi; 60'ların ateşinin sönmesiyle birlikte zor durumda kalmış yaşlı militan tek tük Breton ya da Oksitan ayrılıkçıyı destekleyen pek az kişi vardı. Bunun tersine, Lyon ve Grenoble dolaylarındaki Rhône-Alpes bölgesi gibi varlıklı yerler pekâlâ kendi başlarına refaha kavuşabiliyordu ama onların da bağımsızlıkla ilgili anıları çoktan tarih olmuştu, yeniden canlandırmak gibi siyasal bir amaç gütmüyorlardı.

Manş Denizi'nin karşısındaki Britanya'daki Kelt varoşlarındaysa –her ne kadar ekonomik açıdan tümüyle Londra'ya bağımlı olsalar da– bir tür ulusal uyanış görülmekteydi. Galce eğitim ve kitle iletişim araçları olması için baskıların arttığı Galler bunu kültürel düzeyde yaşıyordu. Tam bağımsızlık Galler'in bir tek, daha dağlık ve az nüfuslu kuzeyinde, milliyetçi parti Plaid Cymru tarafından dile getirilmekte, bu da olumlu tepki görmekteydi. İngiltere ile daha iyi ulaşım bağlantıları ve ulusal işçi sendikasıyla yerleşik siyasal ilişkileri, hem Liberal hem İşçi partileri olan kentli güney Galli öncülerin küçük devlete yönelik milliyetçi emellerinden sakınıyordu.

Sonuç olarak, her ne kadar Plaid Cymru'nın adayları başlangıçta 1974 ulusal seçimlerinde bir atılım yapıp daha sonra küçük ama gözle görülür bir varlık gösterdilerse de milliyetçi davalarını benimsetmeyi asla başaramadılar. Yetkilerin bölgesel meclise devredilip devredilmemesi için 1979 martında sandık başına giden Galli seçmen azınlığın çoğu olumsuz oy kullandı. Yirmi yıl geçtikten sonra yetkiler sonunda Galler'e devredildiği zaman bu yerli milliyetçiler istediği için değil, Tony Blair –ileride belli olduğu gibi Cardiff'teki yeni Galler

Parlamentosu'na tanınan sınırlı yetkilerin halihazırda bunları Westminster'da kullanan aynı kişilerin eline geçeceğini kurnazca hesaplamıştı– başkanlığındaki birinci Yeni İşçi Partisi hükümeti tarafından uygulamaya konulan idari değişikliğin bir parçası olarak yapılmıştı.

Sonuç, Galler Prensliği'nde ayrı ulusal kimlik konusunda varolan talebi karşılamak üzere büyük ölçüde simgesel değere sahip ama gerçek gücü çok az olan Galler Meclisi'nin kurulmasıydı. Ne de olsa Galler 1536 yılında kendi de Galler hanedanlığının oğlu olan Kral VIII. Henry'nin hükümdarlığında İngiltere'ye katılmış ve yönetimine alınmıştı, diline ve tarihine duyulan ilgi son zamanlarda artmışsa da bunun ulusal bilinci ele geçirdiğini düşünmek yanlış olurdu. Gallilerin kamu yaşamının altında öfke ya da küskünlük varsa, bunun kaynağı engellenen ulusal hedefler değil ekonomik kaygılardı. Galler bölgesinin bağımsızlığı ile sanayileşmeden uzak kalmanın ve işsizliğin etkisiyle harap olmuş madenci kasabalarıyla köylerinin ve limanlarının İngilizlerin yönetiminde kalkınması arasında bir seçim yapmaları istendiğinde, tereddüde düşen Gallilerin sayısı çok azdı.

İskoçya'daysa bambaşka koşullar geçerliydi. Orada da eski sanayilerin çökmesiyle ağır bir bedel ödenmekteydi; fakat 70'li yıllarda ortaya çıkan İskoçya Ulusal Partisi (SNP) yerel seçmenlerden Galli denklerine göre dört kat daha fazla oy alacağına güvenebilirdi. 1974 seçimlerinde "tek konuya odaklı" parti olarak atılım yaptıktan –parlamentoya on bir milletvekili gönderdikten– sonraki yirmi yıl içinde SNP Muhafazakârlar tarafından ele geçirilmişti ve İşçi Partisi'nin geleneksel kalelerine ciddi baskı yapıyordu. Gallilerin aksine, İskoçya'daki seçmenler yetkilerin devrinden yanaydılar. Bunun için 1977 yılını beklemeleri gerektiyse de, Edinburg'daki İskoç Parlamentosu'nun kendini kesin ve ayrı bir devlet olmasa bile bir ülke olarak gören bir ülkeyi temsil ettiği su götürmez.

İskoç milliyetçiliği hem Kuzey Denizi'nde rastlantı sonucunda –Aberdeen ile kuzeydoğuya refah getiren– petrol ile doğalgaz bulunmasından– kazançlı çıkmıştı hem de İskoç idarecilerle işadamlarına Londra'yı atlayarak Brüksel ile doğrudan bağlantı kurmalarına olanak veren AB bölgesel politikalarından. Ancak İskoçya 1707 yılında Birleşme Yasası ile İngiltere'ye bağlanmış olsa da her zaman ayrı bir toprak parçası olarak kalmıştı. Benimsediği dilsel ya da dinsel farklılıklar –ne kadar gerçek olsa da– halkının çoğu açısından üstünlük ve küskünlüklerin tuhaf bir karışımı olmaktan çok yüzeyseldi.

Böylelikle, İngiliz edebiyatının modern klasiklerinin çoğu aslında *İrlandalı* ise, Aydınlanma'dan beri siyasal ve sosyal düşünce alanında İngiliz dilinde en başarılı ürünlere imza atan David Hume, Adam Smith, John Stuart Mill ve daha

pek çokları *İskoç*'tu. Sanayileşmenin ilk yıllarında Edinburg bazı yönleriyle Britanya'nın entelektüel merkeziyken Glasgow da yirminci yüzyılın başlarında Britanya'daki işçi hareketinin radikal odağıydı; öte yandan İngiltere'deki imparatorluğun kurulmasında, yerleştirilmesinde ve çekip çevrilmesinde daha çok sorumluluk üstlenenler İskoç işadamları, İskoç yöneticiler –ve İskoç göçmenlerdi. Üstelik İskoçya her zaman farklı ve ayrı bir kimliği olduğunu iddia etmiş ve bunu korumuştu: Yönetimin ağırlıklı olarak Londra'dan yapıldığı yıllarda bile kendi öğrenim sistemiyle hukuk sistemini korumayı bilmişti.

Öyleyse bağımsız İskoçya gayet akla yatkın bir önermeydi –özellikle en küçük ya da en yoksul ulus-devlet olarak yer alacağı Avrupa Birliği içinde. İskoç nüfusunun çoğunluğu bağımsızlık görüntüsünü genelde güvence altına alıp varlığını vurguladıktan sonra daha da ileriye gidip gitmemek istediği belli değil. İskoçya'yı Birleşik Krallık'a bağımlı kılan coğrafi ve demografik sınırlarla kaynak kısıntıları hâlâ yerli yerindedir; 1990'ların sonunda başka yerlerde olduğu gibi İskoçya'da da milliyetçilik lokomotifinin buharının tükenmekte olduğunu düşünmek için çok neden var gibiydi.

Aynısı, İrlanda'ya geçmiş olan İskoç göçmenlerin torunları için geçerli miydi, bu da belli değildi. İskoçya'yı Kuzey İrlanda'dan ayıran kanalın genişliği seksen kilometre, fakat iki toplumun duyarlılıkları arasındaki uçurum muazzamdır. İskoç milliyetçiliğinin çıkış noktası her şeyden önce İngilizlere karşı direnmek ve onları kovmak arzusuyken; milliyetçi Ulster Protestanlarının yurtseverliği, ne pahasına olursa olsun "Birlik" içinde kalma konusunda kesin kararlılığından doğmuştu. İrlandalıların "sıkıntılarının" yarattığı trajedi, her iki tarafın da aşırı uçlarının birbirine karşı ama aynı zamanda tıpatıp aynı hedeflerden kaynaklanmaktadır: Britanyalı yetkilileri Ulster'dan sürmeyi ve bölgeyi bağımsız, Katolik İrlanda ile yeniden birleştirmeyi amaçlayan Geçici IRA; "Papacıları" sindirip Londra ile aralarındaki *sonu görünmeyen* üç yüz yıllık bağı korumaya odaklanmış Protestan Birlikçiler ve onların paramiliter gönüllüleri (bkz: 14'üncü Bölüm).

Yüzyılın son yıllarında gerek Birlikçiler gerekse Geçici Ordu yandaşları sonunda uzlaşmak zorunda kaldılarsa, bunun nedeni her iki taraftaki aşırı kanatların kararlılıklarının ortadan kalkması değildi. Öte yandan Bosna ve Kosova'daki katliamlara dışarıdan müdahale edilmesine yol açan aynı nedenlerle Ulster'daki sonu gelmez gibi görünen mezalim ve karşı-mezalim döngüsü yalnızca yerel nüfusun kendilerini temsil ettiklerini iddia eden silahlı militanlara gösterdikleri duygudaşlığı çekmesine yol açmamış, aynı zamanda Londra, Dublin, hatta Washington'ı o güne dek gösterdiklerinden daha fazla enerjiyle

müdahale etmek ve çatışan partiler arasında en azından geçici anlaşmaya varılması için dayatmada bulunmak zorunda bırakmıştı.

1998 nisanında imzalanan Kutsal Cuma Anlaşması'nın İrlanda'daki ulusal sorunu çözüp çözemediği hâlâ bilinmezliğini korur. Her iki tarafın da istemeden razı geldiği geçici çözüm sallantıda kaldı. O kadar ki İrlanda ve Birleşik Krallık başbakanları tarafından Başkan Clinton'ın yardımıyla kotarılan anlaşmanın koşulları –Katolik azınlığın temsil edilme güvencesiyle Protestanların polis ve diğer güvenlik güçleri üzerindeki tekeline son verecek Ulster merkezli bir meclis başkanlığında yerel yönetim kurulması, iki toplum arasında güven artırıcı önlemler alınması ve uygulamaları gözetecek Hükümetlerarası Konferans'ın hazır bulunması– bütün tarafların iyi niyetiyle yirmi yıl önce tahayyül edilebileceğinden çok daha geniş kapsamlıydı. Bununla birlikte İrlanda'nın Yüz Yıllık Savaşı'nda yapılmış bir ateşkes olarak bu anlaşma bir süre ayakta kalacağa benziyordu. Benzer konularla ilk kez karşılaşmamış olan, isyanı yürüten yaşı ilerlemiş radikallerin, iktidara gelme umuduyla razı edildikleri görülmekteydi.

Bundan başka İrlanda Cumhuriyeti 1990'lar boyunca sosyo-ekonomik açıdan beklenmedik bir dönüşümden geçerek artık milliyetçi tasarımları olan "Eire" ile arasında pek benzerlik kalmamıştı. Londra'nın gözünde Orange Tarikatı'nın tumturaklı, birleşmeden yana takıntıları neyse, ulusal devlet sonrası Avrupa refahı içinde çok kültürlü, düşük vergi ödeyen öncüsü rolüne yeni soyunan genç Dublin açısından da Geçici IRA'nın hizipçi fikirleri aynı değerlendirilmekteydi: başka bir çağa ait acayip antika kalıntılar.

Onların eski tarihlerine yabancı olmayan herkes Batı Avrupa'nın büyük devletlerindeki alt-ulusal tikelciliğin yeni politikalarını bir önceki yüzyılda bütün yollar merkeze çıkar anlayışına geri dönüş gibi görmüş olabilirdi. Bu modelin dışında öne çıkan çağdaş Avrupalı örnek aslında kuralı gözler önüne serer: eski Sovyetler Birliği'nin batısındaki en büyük Avrupa devleti olan Almanya ayrılıkçı heveslerin bu boyutta yeniden canlanmasına tanık *olmadı*. Bunun nedeni tarihinden gelen özellikleri değil, Nazi-sonrası Almanya'nın zaten gerçek bir federal cumhuriyet olmasıydı.

İster (Bavyera örneğinde olduğu gibi) doğrudan eski devletlerle, ister bir zamanlar bağımsız olan prensliklerle cumhuriyetlerin (Baden-Württemburg ya da Kuzey Ren-Westfalya gibi) yeniden düzenlenmiş topraklarıyla eşleşmiş olsunlar; modern Almanya'nın eyaletleri, hükümetin doğrudan halkın günlük yaşantısına etki eden pek çok alanında –öğrenim, kültür, çevre, turizm, yerel radyo ve televizyonlar– önemli ölçüde mali ve idari özerklik uyguluyordu. Bir noktaya kadar Almanlara hoş gelmiş olabilecek *bölgelere göre* tanımlanan kimlik politikaları

nedeniyle –bunda Almanya'nın kendine özgü geçmişi de engelleyici bir rol oynamış olsa gerek– Eyalet Meclisi, kullanışlı bir vekil görevi üstlenmişti.

Doğrusunu isterseniz, ulusal ayrılıkçılığın en yoğunlaşmış biçimlerinden biri Batı Avrupa'nın en büyük değil, en küçük ülkesinde görüldü. Galler bölgesiyle aynı yüzölçüme sahip, nüfus yoğunluğu yalnızca komşusu Hollanda'dan daha çok olan Belçika, yaşadığı iç bölünmeler bakımından, komünist dönem sonrası doğudaki çağdaş gelişmelerle en çok benzerlik taşıyan Batı Avrupa ülkesiydi. Onun öyküsü yirminci yüzyılın sonundaki ayrılıkçılık dalgasından sonra *Batı* Avrupa'daki ulusal devletlerin neden bozulmadan kaldıklarına ışık tutabilir.

1990'larda Wallon'un şehirleriyle havzaları sanayi-sonrası dönemde tepetaklak yuvarlanıyordu. Kömür madenciliği, çelik işletmeleri, kayrak ve metalürjik sanayiler, tekstil üretimi –Belçika'nın sanayi zenginliğinin geleneksel beşiği– tam anlamıyla ortadan kaybolmuştu: Belçika kömürünün yıllık üretimi 1961'de yirmi bir milyonken 1998'de iki milyon tonun altına düşmüştü. Bir zamanlar Avrupa'nın en kârlı sanayi bölgesinde Liège'in yukarısındaki Meuse havzasında, geri kalan yalnızca köhne fabrikalarla Mons ve Cherleroi çevresindeki kurumuş, kapatılmış maden tesisleriydi. Bu topluluklardaki eski madencilerle çelik işçilerinin çoğu aileleriyle birlikte ülkenin iki dilli başkentinden yönetilen ve kazançlı işlerde istihdam edilen kuzeylilerin –Flaman milliyetçilere öyle gelirdi– ödedikleri vergilerden karşılanan sosyal yardım sistemi sayesinde geçiniyorlardı.

Flandre canlanmıştı. 1947'de Flaman işgücünün yüzde 20'den fazlası hâlâ tarım alanında çalışıyordu; elli yıl sonra Flamanca konuşan Belçikalıların yüzde 3'ten azı gelirlerini topraktan elde ediyordu. 1966 ile 1975 arasındaki on yılda Flaman ekonomisi yıllık yüzde 5,3 gibi beklenmedik bir oranda büyümüştü; 1970'lerin sonlarında ve 80'lerin başlarında ekonomi dibe vurduğunda bile büyüme oranı Wallon'dakinin iki katıydı. Eski sanayiden ya da istihdam edilemeyen işgücünden kurtulan Anvers ve Ghent gibi kasabalar Milano'dan Kuzey Denizi'ne uzanan Avrupa'nın "altın muzunun" çaprazında yer almasının da yardımıyla hizmet, teknoloji ve ticaret sektörlerinin büyümesiyle semirdi. Artık ülkede Flamanca konuşanların sayısı Fransızca konuşanları (üçte iki oranında) geride bırakmıştı, bunların da kişi başına ürettikleriyle kazandıkları daha fazlaydı. Belçika'nın kuzeyi ayrıcalıklı, egemen bölge sıfatını güneyin elinden almıştı –bu değişimle birlikte Flamanların yeni elde ettikleri ekonomik egemenliğe uyum sağlayacak siyasal kazanım talepleri doruğuna çıktı.

Kısacası, Belçika Avrupa'yı kaplayan milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin

bütün içeriklerini birleştirmişti: kadim bölgesel ayırım[1] bir o kadar saygıdeğer ve sözümona başa çıkılamaz dil uçurumuyla (Flamanca konuşan bölgelerde oturanların çoğu hiç olmazsa çat pat Fransızca anlarken, Valonların hiçbiri Flamanca konuşmazdı) pekişmiş ve apaçık ekonomik çelişkilerle daha da büyümüştü. Bir başka zorluk daha vardı: Belçika'nın kısa tarihinin çoğunda kırsal Flandre'deki yoksul topluluklar Fransızca konuşan kentli, sanayileşmiş Valon yurttaşlarının egemenliğinde yaşamışlardı. Flaman milliyetçiliği Fransızca konuşma zorunluluğuna karşı, Fransızca konuşanların iktidar ve nüfuz tekeline, Fransızca konuşan seçkin tabakanın kültürel ve siyasal otoritenin bütün kaldıraçlarını kendine yontmasına duyulan öfkeyle biçimlenmişti.

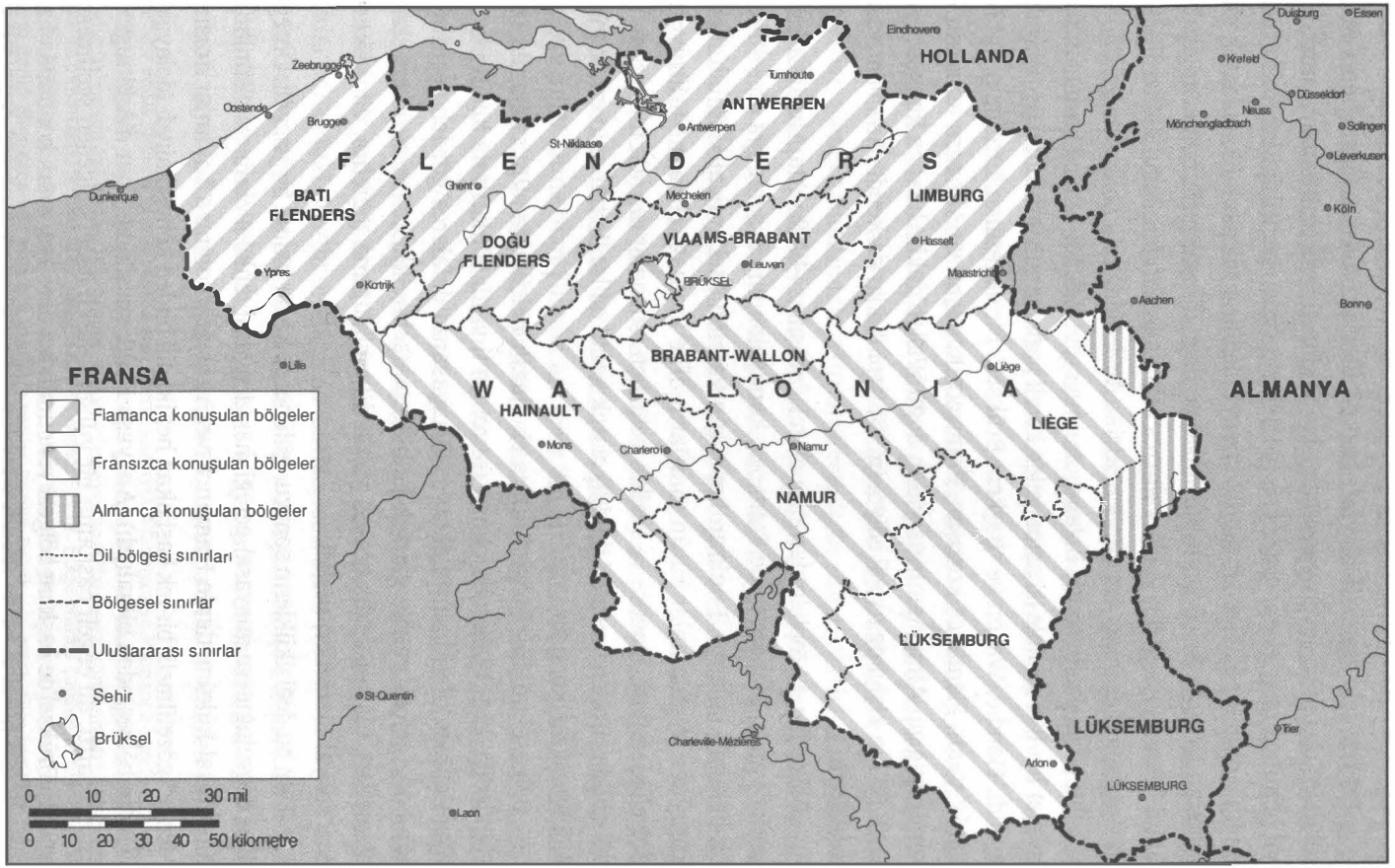
Flaman milliyetçiler de kendilerine Çekoslovakya'nın bölünmesinden önce Slovakların oynadığına benzer bir rol biçmişlerdi –hatta bunu İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi sofrasından ayrılıkçı özerk bir lokma kapmak gibi umutsuz bir girişimle işgalcilerle işbirliği yapmaya kadar götürmüşlerdi. Fakat 1960'larda ekonomik roller tersyüz oldu: Flandre milliyetçi politikacıları tarafından artık geri kalmış, kıt olanaklara sahip Slovakya değil de Slovenya (ya da onların beğenebileceği gibi Lombardia) olarak tanıtılıyordu: çağdışı ve işlevsiz kalmış bir devletin içine hapsolmuş dinamik modern bir ulus.

Kendi kendilerine yüklendikleri bu iki kimlik –bastırılmış dilsel azınlık ve engellenen ekonomik dinamo– artık *bir arada* Flaman ayrılıkçı politikaların dokusuna öyle işlemişti ki eski adaletsizlikler ortadan kalktıktan ve kuzeyde Flamanca konuşulan illerin kamu işlerinde kendi dillerini kullanma hakkına kavuştuktan sonra bile belleklerde yer eden küskünlüklerle tepeden bakmalar yeni kaygılara eklenerek Belçika kamu politikasındaki tartışmalarına bir tek sorunlarla asla açıklanamayacak olan bir yoğunluk ve düşmanlık getirdi.

"Dil savaşının" can alıcı sembolik anlarından biri 1960'larda –Flamanca'nın Flaman okullarında, mahkemelerinde ve yerel hükümette kullanılmasının resmen onaylanmasından tam yarım yüzyıl, zorunlu olmasından kırk yıl sonra– Leuven (Louvain) Üniversitesi'ndeki Flamanca konuşan öğrenciler, Flamanca konuşan Flandre-Brabant sınırları içinde yer alan bir üniversitede Fransızca konuşan profesörler bulunmasına karşı çıktıkları zaman yaşandı. "*Walen buiten!*" ("Valonlar Defolsun!") sloganları atıp yürüyerek üniversiteyi dağıtmayı başardılar; Fransızca konuşan öğretim üyeleri güneydeki Fransızca konuşulan Brabant-Wallon'a giderek orada Louvail-la-Neuve Üniversitesi'ni kurdu (zamanı

1 Julius Caesar'ın *Gallia Belgica* ülkesi Gallo-Roma topraklarını Frenklerden ayıran sınıra çapraz uzanırdı ve o günden beri de Kuzey Germen dili konuşan Avrupa'yı Latince konuşan Fransız egemenliğindeki Avrupa'dan ayıran sınırda yer alır.

2005 yılında Belçika



gelince üniversite kütüphanesi de bölündü ve her iki tarafın da zararına olacak şekilde yeniden dağıtıldı).

Leuven'deki dramatik olaylar –başka yerlerde görülen çağdaş öğrenci protestolarının taşralı ve şoven yansıması– bir hükümeti devirerek ondan sonraki otuz yıl boyunca anayasanın peş peşe (yedi kez) gözden geçirilmesine yol açtı. Her ne kadar ılımlı politikacılar tarafından ayrılıkçıların taleplerini karşılamak üzere hazırlandıysa da Belçika'nın kurumsal yeniden düzenlemeleri onların gözünde nihai boşanmaya giden yolda yalnızca atlama taşlarıydı. Sonunda her iki taraf da amacına ulaşamadı ama üniter Belçika devleti dağılma noktasına geldi.

Bu keşmekeşte sonuç Bizans'ı aratmıyordu. Belçika (ulusal parlamentodan başka) her biri seçimle işbaşına gelen kendi parlamentosuna sahip üç "Bölge'ye" ayrıldı: Flandre, Wallon ve "Başkent Brüksel". Bir de resmen kurulmuş üç "Topluluk" vardı: Flamanca konuşan, Fransızca konuşan ve Almanca konuşan (bu sonuncu grup Alman sınırına yakın doğu Wallon'daki Almanca konuşan yaklaşık 65 bin kişiyi de temsil ediyordu). Bu topluluklar da kendi parlamentolarına sahiplerdi.

Bölgelerle dil toplulukları tam olarak örtüşmez –Wallon'da Almanca konuşanlar vardır, Flandre'de de Fransızca konuşulan birçok şehir (ya da şehirlerin bir bölümü) bulunur. Bunların hepsi için varolan özel ayrıcalıklar, ödünler ve koruyucu uygulamalar bütün tarafların öfke kaynağı olmayı sürdürüyordu. Bölgelerden ikisi, Flandre ve Wallon belirtilen istisnalar dışında tam anlamıyla tek dillidir. Brüksel resmen iki dilli olarak kabul edilse de nüfusun en az yüzde 85'i Fransızca konuşur.

Bölgesel ve dilsel topluluklara ek olarak Belçika'da aynı zamanda (beşi Flandre'de, beşi Wallon'da olmak üzere) on il vardı. Onların da kendi idari ve yönetim mevkileri bulunmaktaydı. Anayasanın defalarca gözden geçirilmesi sırasında gerçek otorite giderek ya bölgeye (şehircilik, çevre, ekonomi, kamu hizmetleri, ulaşım ve dış ticaret) ya da dil topluluğuna (öğretim, dil, kültür ve bazı sosyal hizmetler) verildi.

Tüm bu değişikliklerin sonucu, gülünecek kadar hantal bir yapıydı. Örneğin, dilin doğruluğu (ve anayasa) gereği, hangi siyasal renkten olurlarsa olsunlar bütün ulusal hükümetlerde Flamanca ve Fransızca konuşan bakanlar arasında "denge" gözetilmeli, bir tek başbakan her iki dili birden konuşmalıydı (dolayısıyla Flandre bölgesinden olmalıydı). Anayasa Mahkemesi'nde (Cour d'Arbitrage) dil eşitliği şarttı, dil engeli başkanın bir yıllığına farklı dilsel bölgeden seçilmesiyle aşılırdı. Brüksel'de başkent bölgesi yönetiminden dört üye, ortak konularda karar vermek için bundan böyle (kendi tercihleri olan dilde konuştukları) oturumda bir

araya geleceklerdi; ancak Flamanca ya da Fransızca konuşan "topluluğun" ilişkilerinde birbirlerinden ayrılarak ikişer ikişer oturacaklardı.

Bunun sonucunda Belçika artık bir, hatta iki devlet değil, üst üste binmiş, birbirinin eşi yetkililerden oluşan bir çatıydı. Hükümet kurmak güçtü: Bölgeler içinde ve arasında çok partili görüşmeler, ulusal, bölgesel, topluluk içi, il içi ve yerel parti koalisyonları arasında "simetri" olması, göreve gelen çoğunluğun önde gelen her iki dil grubunu da kapsaması ve her siyasal ve idari düzeyde dil eşitliği gerekirdi. Sonunda hükümet *kurulduğu* zaman çok az karar verme yetkisi oluyordu. Teoride ulusal hükümetin elinde kalan son sorumluluklardan biri de olsa dış politikada bile fiilen bölgelerin söz hakkı vardı; çünkü çağdaş Belçika açısından dış politika daha çok dış ticaret anlaşmaları anlamına gelir ve bunlar da bölgelerin yetki alanındadır.

Bu anayasal kargaşanın politikaları da tıpkı kurumsal reformlar gibi çapraşıktı. Flaman tarafında aşırı milliyetçilerle ayrılıkçı partiler değişim diye ısrar etmek ve kendi yarattıkları yeni fırsatlardan yarar sağlamak için sahneye çıktılar. Savaş zamanındaki aşırı milliyetçilerin ruhani vârisi olan Flaman (Vlaams) Bloku yükselerek Anvers'in önde gelen partisi olmuştu; Brüksel'in kuzeyindeki Flamanca konuşulan varoşlarda daha gelenekçi Flaman partiler de onlarla rekabet etmek için daha hizipçi duruşlar benimsemek zorunda olduklarını düşünüyordu.

Benzer şekilde Wallon ve Brüksel'de de Fransızca konuşanların orta yolcu parti politikacıları daha katı bir "komüniter" çizgi benimseyerek, siyasal gündemi egemenliği altına alan Flamanlara öfke duyan Valon seçmenleri kucakladı. Sonuç olarak bütün orta yolcu partiler, sonunda dilsel ve toplulukla ilgili sınırlara göre bölünmek zorunda kaldı: Belçika'da Hıristiyan Demokratlar (1968'den beri), Liberaller (1972'den beri) ve Sosyalistler'in (1978'den beri) her dilsel toplulukta kendilerine ait bir partisi olmak suretiyle eşleri vardır. Bunun kaçınılmaz etkisi de artık yalnızca kendi "türlerine" hitap eden politikacılar sayesinde topluluklar arasındaki uçurumun daha da derinleşmesi oldu.[2]

Böylelikle dilsel ve bölgesel ayrılıkçıları yumuşatmak için yüksek bir bedel ödendi. İlki, ekonomik bedeldi. Yirminci yüzyılın sonunda Belçika'nın kamu borcunun gayri safi yurtiçi hasılaya oranı Batı Avrupa'daki en yüksek rakamdı

2 *Le Soir* ve *De Standaard* adlı başlıca gazetelerin sırasıyla, Fransızca ve Flamanca konuşulan topluluklar dışında başka okurları neredeyse yoktur. Sonuçta, ikisi de ülkenin diğer yarısıyla ilgili haberler yapma zahmetine bile girmez. Valon televizyonuna Flamanca konuşan biri çıktığında (ya da bunun tersi söz konusu olduğunda) altyazılar verilir. Bölgelerarası çalışan trenler bir bölgeden diğerine geçerken elektronik tabela duyuruları bile dönüşümlü olarak (Brüksel örneğinde aynı anda) Flamanca ve Fransızca yazılarla verilir. Bugün Belçika'da ortak dilin İngilizce olduğunu söylemek yalnızca bir şakadır.

–her hizmetin, her kredinin, her bağışın, her tabelanın çiftinin yapılmasının maliyeti yüksektir. Kamu parasının, orantılı olarak, toplumun çeşitli "direkleri" tarafından esirgenenleri ödüllendirmek üzere kullanılma uygulaması artık dilsel topluluğun politikalarında görülmekteydi: vekiller, bakanlar, onların kadroları, bütçeleri ve arkadaşları evrenseldir, ama bir tek Belçika'da bunların her biri dilsel *ikizlerine* bağlanır.

Yüzyılın sonunda "Belçika" kesinlikle *biçimsel* bir nitelik kazanmıştı. Ülkeye karayoluyla gelen bir yabancının özür dilercesine küçük harflerle yazılmış "België" ya da "Belgique" tabelaları görmemesi hoş görülebilirdi. Fakat gelen konukların hangi il'e (örneğin, Liège ya da Batı Vlaandre) girdiklerini bildiren capcanlı afişleri, Flandre ya da Wallon'a girdiklerini haber veren ilan tahtasındaki (Flamanca ya da Fransızca ama asla iki dilde birden değil) bilgileri kaçırmasına neredeyse olanak yoktu. Sanki alışılagelmiş düzenlemeler elverişli bir biçimde tersyüz edilmişti: Ülkenin uluslararası sınırları formaliteden ibaretti, ama iç sınırları sapasağlam ve çok gerçekti. Peki öyleyse Belçika neden kolaylıkla parçalarına ayrıldı?

Belçika'nın olası görülmeyen kalım mücadelesini, daha genel anlamda Batı Avrupa'daki bütün devletlerin ayakta kalmasını açıklamaya yardım eden üç etmen var. Birincisi, kuşaktan kuşağa devir teslimi yapılırken ve anayasal reformlar uygulanırken ayrılıkçılık davası ivediliğini yitirmişti. Toplumun eski "direkleri" –ulus-devletin yerini alan hiyerarşik olarak örgütlenmiş sosyal ve siyasal ağlar– zayıflamaya başlamıştı. Daha yaşlı politikacılar bu gerçeği görmekte geç kalmış bile olsalar yeni kuşak Belçikalılar hizipçi ilişkilere dayalı çağrılara kolay kolay kapılmadıklarını gösteriyorlardı.

Dinsel ibadetlerde düşüş, yükseköğrenime giriş kolaylığı ve kırsal kesimlerden kente taşınma gelenekçi partilerin elini zayıflatmıştı. Anlaşılır nedenlerden ötürü bu durum özellikle "yeni" Belçikalılar için doğruydu: İtalya, Yugoslavya, Türkiye, Fas ve Cezayir'den gelmiş göçmenlerin yüz binlere varan ikinci ve üçüncü kuşak çocukları. Yeni Basklar gibi bu insanların da kendilerince daha ağır basan sorunları vardı ve yaşlanan ayrılıkçıların tozlu gündemlerine pek ilgi göstermiyorlardı. Doksanlı yıllarda yapılan kamuoyu yoklamalarından Flandre'de bile çoğu kimsenin artık bölgesel ya da dilsel konuları kendi sorunlarının önüne koymadığı anlaşılmaktaydı.

İkinci olarak Belçika *zengin* bir ülkeydi. Belçika ile ötekiler, milliyetçilerin toplumsal duyarlılıkları başarıyla sömürdükleri Avrupa'nın daha az talihli ülkeleri arasındaki gözle görülen fark, modern Belçika'da yaşayan büyük çoğunluğun hem sakin hem de maddi açıdan yeterli bir yaşam sürmesi. Ülke barış

Topluluktan Birliğe: AB 1957-2003



içindedir –kendisiyle olmasa da başkalarıyla barışık– ve "Flaman mucizesini" sağlama alan refah aynı zamanda dilde anlaşmazlıklara dayalı politikaları da yumuşatmıştır. Aynı gözlem ulusal bağımsızlığın daha aşırı temsilcilerinin savunduğu davanın, alışılmadık bolluğun etkisiyle düzenli olarak köreltildiği Katalonya, hatta İskoçya'nın bazı kesimleri için de eşit ölçüde geçerli.

Belçika'nın –ve Batı Avrupa'nın kendi içinde bölünmüş diğer ulus-devletlerinin– ayakta kalmasının üçüncü nedeni ekonomiden çok coğrafyayla ilgiliydi; hoş, bunlar birbirleriyle yakın ilişki içindedir. Eğer Flandre –ya da İskoçya– sonunda rahatlıkla Belçika'nın ya da Birleşik Krallık'ın bir parçası olarak kalabildilerse, bunun nedeni eski komünist ülkelerde su yüzüne vurduğu görülen yoğun ulusal duygulardan yoksun olmaları değildi. Tam tersine: Kendi kendini yönetme arzusu, örneğin Katalonya'da Bohemya'da olduğundan çok daha fazlaydı; ayrıca Flamanları Valonlardan ayıran uçurum Çeklerle Slovaklar ya da Sırplarla Hırvatlar arasındaki uçurumdan çok daha büyüktü. Farklı olan Batı Avrupa devletlerinin artık kendi başına varlık gösteren uyrukları üzerinde otorite tekelini ellerine almış ulusal birimler olmamalarıydı. Onlar aynı zamanda ve gitgide başka bir oluşumun içinde yer alıyorlardı.

Tam Avrupa *Birliği*'ne doğru resmi mekanizma 1987 tarihli Tek Avrupa Senedi (SEA) ile yola çıktı; ancak süreci gerçek anlamıyla ileriye götüren Soğuk Savaş'ın sona ermesiydi. SEA Topluluk'un on iki üyesine 1992 yılına kadar malların, hizmetlerin, sermayenin ve insanların serbest dolaşımını sağlama sorumluluğu yüklemişti –aynı hedefler ilke olarak daha onlarca yıl önce öngörüldüğü için buna atılım demek zordu. Birlik üyelerini baştan aşağı yeni kurumsal ve mali düzenlemelere yöneltense aynı yıl yapılan Maastricht Antlaşması ve ondan beş yıl sonra gelen Amsterdam Antlaşması oldu, bunlar kökten değişen dış koşulların doğrudan sonuçlarıydı.

Maastricht'te geniş yankı bulan anlaşmada kamuoyunun dikkatini çeken ortak bir Avrupa para birimi oluşturulmasıydı. Fransızlar Almanların birleşmesinden duydukları kaygının üstesinden gelmek için Bonn'a tek Avrupa para birimi –*euro*– yararına *Deustchmark*'tan vazgeçmeyi kabul ettirerek Almanya Federal Cumhuriyeti'ni "Batı'ya" daha sıkı bağladılar ve genişletilmiş Alman devletinin eskisine göre daha da iç içe geçmiş yasalar, yönetmelikler ve anlaşmalarla sınırlı Avrupa Birliği yaptırımları çerçevesinde faaliyet gösterme yükümlülüğünü üstlenen Bonn da bunun karşılığında yeni para biriminin eski *Deustchmark*'ın tam kopyası olmasında, tıpkı Alman para birimi gibi merkez

bankalarının özerk kurullarınca ve Alman merkez bankasının mali ilkelerine göre yönetilmesinde ısrar etti: Düşük enflasyon, sıkı para politikası ve en düşük bütçe açığı. Alman müzakereciler –İtalya ya da İspanya gibi tatil düşkünü ülkelerin har vurup harman savurma eğilimlerinin farkında olduklarından– yeni para birimine üyelikte yoldan çıkan hükümetlere ceza uygulanması konusunda Avrupa Komisyonu'na yetki veren acımasız koşullar dayattılar.

Bonn'un isteğiyle Avrupa'nın maliye bakanları bundan böyle euro direğine sıkı sıkıya bağlı olacaktı: Seçmenlerle politikacıların daha kolay para ve daha çok kamu harcaması çağrılarına karşılık veremezlerdi. Yeni euro'nun tıpkı *Deustchmark* gibi enflasyona dayanıklı olmasını sağlama almak amacıyla hazırlanmış bu koşullar herkes tarafından rağbet görmedi. Daha yoksul üye devletlerde kamu politikasını kısıtlayacakları, belki büyümeyi bile önleyecekleri yollu yaygın ve haklı korkular vardı. Böylece Maastricht koşullarını daha akla yatkın kılmak amacıyla direnen hükümetlere nakit ikramiyeler dağıtıldı: Komisyon Başkanı Jacques Delors Yunanistan, İspanya, Portekiz ve İrlanda'nın maliye bakanlarına antlaşmayı imzalamalarına karşılık AB yapısal fonlarının artacağı sözüyle neredeyse rüşvet vermişti.

Bu arada Birleşik Krallık ile Danimarka antlaşmanın ana metnini imzalamış fakat ortak para birimi önerisini kabul etmeye –gerek ekonomik açıdan kısıtlayıcı etkisi olabilir düşüncesiyle gerek çoğuna göre egemenliğin nimetlerini ulusüstü kuruluşlara bırakmaya daha isteksiz olan uluslardaki sembolik uğultuları nedeniyle– yanaşmıyorlardı; geçmişte sıkça görüldüğü üzere Birleşik Krallık örneğinde, Birlik'e doğru yürüyüş süper Avrupa devletine doğru bir adım daha yaklaşan yoğun kuşkularla karşılaşıyordu.[3]

Maastricht Antlaşması "yardım etmeyi" olduğundan fazla büyütmüştü elbet –eurokratlar açısından Occam'ın usturası denebilecek bir tutum: "Ulusal, bölgesel ya da yerel düzeyde harekete geçmekle daha etkili olduğunu görmedikçe, Birlik (kendi yetki alanına girmesi dışında) harekete geçmez." Ancak bu sözler bile farklı kimseler tarafından farklı anlaşıldı: Fransa'daki anlamı Paris'in denetiminde olmayan uluslarüstü yetkili kuruluşların gücünü sınırlamaktı; Almanlara göre bölgesel hükümetlere özel ayrıcalıklar ve yetkiler tanınması demekti; Britanyalılar içinse kurumsal bütünleşmeyi engelleyici bir aygıtı temsil ediyordu.

Maastricht'in önemli üç yan etkisi oldu. Bunlardan biri NATO'yu beklenmedik bir biçimde büyütmesiydi. Antlaşmanın kısıtlayıcı koşulları gereği Doğu

3 Bunlar tarihte Las Cases Kontu tarafından kaleme alınan *Mémorial de Sainte-Hélène*'de geçen, sürgündeki Napoléon Bonaparte'nin gelecekte "tek kanun, tek mahkeme, tek para" ile yönetilen "Avrupa birliğini" tasavvur ettiği bir pasajı akla getirir.

Avrupa'nın yeni özgürlüğüne kavuşmuş ülkelerinin (Fransa'nın en azından niyetlendiği gibi) yakın gelecekte Avrupa Birliği'ne katılmalarının söz konusu olmadığı apaçık görülmekteydi. Ne kırık dökük yasal ve mali kurumları ne de toparlanmaya çalışan ekonomileri Birlik üyelerinin artık varolan ve ilerideki bütün imza sahiplerine dayattığı sıkı mali ve diğer yönetmelikler altında faaliyetlerini yürütebilirdi.

Onun yerine, Brüksel koridorlarında Polonya, Macaristan ve komşularına bir anlamda tazminat, bir tür geçici ödül olarak erken NATO üyeliği önerilmesi konuşulmaktaydı. NATO'yu bu yolla genişletmenin sembolik değeri büyüktü besbelli, yeni üye adayı devletler tarafından hemen kabul edildi. Anlık yararları o kadar belirgin değildi (Moskova ile ilişkilerin bozulmasının sonuçları daha somut ve hızlı görülmüştü). Ancak Washington kendine göre nedenlerle Kuzey Atlantik Savunma Topluluğu'nun genişlemesinden yana bir yaklaşım sergileyince Orta Avrupa uluslarından ilk grup birkaç yıl sonra NATO'ya kabul edildi.[4]

İkinci etkisi, Avrupa kamuoyunun bilincinin artmasıydı. Maastricht Antlaşması ile birlikte o güne dek Avrupa Birliği'nin ve onun ortak bürokrasisinin çapraşık işleyişine yönelik ilgi beklenmedik biçimde artmıştı. Antlaşma referanduma sunulduğu her ülkede (Fransa'da yalnızca yüzde 50,1 ile) onaylanmış olmasına rağmen "Avrupa" sorununun, çoğu yerde ilk defa, iç siyasal gündemlere oturmasına yol açacak kadar muhalefet de uyandırmıştı. Yeni kıtasal sistemin kurumlarıyla yönetmelikleri kamuoyunun dilekleri ya da demokratik yöntemler hiç hesaba katılmaksızın Benelüks ülkelerinin kuytu kasabalarında kırk yıl boyunca hazırlanıp belirlenmişti. Artık o günler geride kalmışa benziyordu.

Maastricht'in doğurduğu üçüncü sonuç, Avrupa'nın olmasa da onun batı yarısının birleşme yolunu açmasıydı. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve AB'nin tek pazara yönelmesi eski Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi'nin geri kalan üyelerinin üyeliğinin önündeki engelleri kaldırmıştı.[5] Artık tarafsız kalma zorunlulukları kalmayan, ayrıca ortak Avrupa alanından dışlanmış olmaktan giderek daha çok rahatsızlık duyan İsveç, Finlandiya ve Avusturya (ya da Fin örneğinde geçerli olan Moskova ile iyi ilişkileri sürdürme gereği) hemen gerekli başvuruyu yaptılar.

Yeni başvuranların katılım müzakereleri her üç ülkenin de yalnızca istikrarlı ve küçük –toplam nüfusları Almanya'nın dörtte birinden azdı– değil,

4 Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti 1999'da, tam da NATO'nun Kosova'daki çarpışmalara girme yükümlülüğünü (istemeyerek de olsa) üstüne aldığı bir sırada katıldılar. 2004'te de Bulgaristan, Romanya, Estonya, Letonya, Litvanya, Slovakya ve Slovenya.

5 Doksanların ilk yıllarındaki ekonomik daralma İsveç'te, özellikle ülkenin ihracatçılarının Avrupa pazarına sınırsız erişimi olmadıkça ayakta kalamayacakları yönündeki yaygın olan görüşü desteklemişti.

aynı zamanda zengin oldukları gerçeğinin de göz önünde bulundurulmasıyla topu topu üç ay içinde tamamlandı. Aynısı son kalan kaleler Norveç ve İsviçre için de geçerli olacaktı. Öte yandan her iki ülkedeki iş dünyasının liderlerinin büyük coşkusuna rağmen yerli halk üyelik aleyhinde oy kullandı –uluslarüstü bir federasyonda özerkliklerini ve karar yetkilerini yitirme korkusu ve yeni para birimi sistemine katılmanın getireceği yararlara kuşkuyla bakılması söz konusuydu.

1994 kasımında AB üyeliğinin referanduma sunulduğu İsveç'te oyların birbirine belirgin ölçüde yakın çıkmasının nedeni de benzer kuşkulardı. AB'den yana oy oranı yalnızca yüzde 52,3'tü, üstelik o zaman ülkelerinin ortak para birimine katılmayacağını düşünüyorlardı (on yıl sonra Stockholm hükümeti ülkesine, sonunda kendi paraları kronu bırakıp euro'ya katılmayı salık vererek referanduma gittiğinde (tıpkı 2000 eylülünde aynı soruyu halka soran Danimarka hükümetinin başına geldiği gibi) hezimete uğrayarak rezil olacaktı). Yeşiller Partisi'nin İsveç Parlamentosu (Riksdag) üyesi ve AB üyeliğine şiddetle karşı Per Gahrton'un tepkisi İskandinavya'da yaygın endişeleri yansıtıyordu: "Bugün Riskdag'ın İsveç'i bağımsız bir ülke olmaktan çıkarıp yasama organı yerine biraz da danışma kuruluna benzeyen bir yapıya dönüştürme sürecinde genişleyen bir süper gücün bir tür eyaletine dönüştürmeye karar verdiği gündür".

Gahrton'un düşüncelerini paylaşan Kuzey Avrupalı çok sayıdaydı, bunların arasında üyelikten yana oy kullanmış olanlar da vardı. İsviçre ya da İskandinavya'da tek pazarın çıkarlarını kaçırmamak düşüncesiyle AB'ye katılmaktan yana olan siyasal ve iş çevrelerinin seçkinleri bile bu seçeneğin ekonomik ve siyasal maliyetlerini kabul ediyorlardı: Kendi aralarında, onlara karşı karar alınırsa, ülkeleri açısından dindirilmesi olanaksız bir felaket olmayacağını konuşuyorlardı. İsveç'te –ya da Norveç, hatta Danimarka ve Birleşik Krallık'ta bile– AB (yeni bütünleşmiş para birimi bir yana) bir tercih olsa da gereklilik olarak görülmüyordu.

Orta ve Doğu Avrupa'daysa "Avrupa" üyeliği olası tek seçenekti. Nasıl bir muhakeme yürütmüş olurlarsa olsunlar –ister kendi ekonomilerini modernleştirmek, yeni pazarları güvence altına almak, dış yardım almak, iç politikalarını istikrara kavuşturmak, "Batı'ya" kapılanmak, isterse kısa yoldan ulusal komünizme geri dönüş eğilimini başından savmak için– Tallinn'den Tiran'a kadar yeni iktidarlar Brüksel'e bel bağlamıştı. AB'ye katılma olasılığı ve onunla birlikte gelen bolluk ve güvenlik vaadi, komünizm sonrasında Avrupa'nın haklarına kavuşmuş seçmenlerinin gözünde çekici bir seçenekti. Onlara, eski sistemin

daha iyi olduğunu söyleyenlere kulak asmamaları söyleniyordu. Geçiş sürecinin sancıları buna değecektir: Avrupa sizin geleceğinizdir, deniyordu.[6]

Oysa Brüksel'den bakıldığında bambaşka bir tablo vardı orada. Avrupa projesi ta en başından derin çelişkiler içerisindeydi. Bir yanda, kültürel açıdan herkesi kapsayan, Avrupa'nın bütün insanlarına açık bir kurum vardı. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na, Avrupa Topluluğu'na ve son olarak da Avrupa Birliği'ne katılmak "hükümet sistemi demokrasi ilkeleri üzerine kurulu" ve üyelik koşullarını kabul etmeye hazır her Avrupa devletinin hakkıydı.

Ama diğer yanda da Birlik'in işleyişi dışlayıcıydı. Her yeni anlaşma ve antlaşmayla onları "Avrupa" ailesine almak için üye devletlerin önüne konan gereklilikler daha da karmaşıklaşıyordu; bu yönetmelikler ve kuralların toplu sonucu sınavları geçemeyen ülke ve halkları dışarıda tutacak gitgide yükselen parmaklıklar dikilmesiydi. Öyleyse Schengen Antlaşması (1985) egemen devletlerin artık açılan sınırları arasında engelle karşılaşmadan dolaşabilen ortak devletlerin yurttaşlarına yönelik bir lütuftu. Fakat Schengen kulübü dışındaki ülkelerin insanlar o sınırlardan içeriye kabul edilme iznini almak için kuyruğa –kelimenin tam anlamıyla– girmek zorunda bırakılıyordu.

Ortak para birimiyle ilgili katı kuralları, katılmak isteyen bütün üye devletlere onların yönetim sistemleriyle bütünleşmeleri için *topluluk müktesebatı* ısrarlarıyla ve Avrupa yasalarını hızla uygulamaya koymasıyla Maastricht bürokratik anlamda nihai yasak bölgeydi. Kuzey ülkelerinden başvuranların ya da Avusturya'nın önüne hiçbir yaptırım koyulmazken, Doğu'dan gelen adayların önüne korkunç engeller çıkarıldı. Yeni Avrupalıları kucaklayan kendi sözleşmesine bağlı olan AB, uygulamada onları olabildiğince uzun süre uzakta tutmaya çalışıyordu.

Bunun için geçerli nedenleri vardı. Yeni heveslenenlerin en zengini bile –diyelim ki Slovenya ya da Çek Cumhuriyeti– AB üyelerinin herhangi birine göre çarpıcı ölçüde daha yoksul, çoğu da gerçekten çok yoksuldu. Doğu ile Batı Avrupa'yı birbirinden ayıran uçurum çok büyüktü: Baltık devletlerindeki çocuk ölümü oranı 1996 yılındaki rakamlara göre on beş AB üye devletindeki ortalamanın iki katıydı. Macaristan'da erkeklerin ömrü AB ortalamasının sekiz yıl altındaydı; Letonya'da on bir yıl.

Macaristan, Slovakya ya da Litvanya'nın –daha az olsa da 38 milyon nüfuslu Polonya'nın– Birlik'e alınması halihazırdaki üyelerle aynı koşullarda

6 Bkz: 21'inci Bölüm. Sancı yeteri kadar gerçekti. Doğu Avrupa ülkeleri 1989'dan sonra ulusal gelirlerinin yüzde 30 ile 40'ı arasında bir oranı kaybetmişlerdi. 1989'daki rakamlara erişmeyi başaran ilk ülke 1997'de Polonya oldu; ötekiler 2000 yılını ya da daha sonrasını beklediler.

gerçekleşseydi, desteklemeler, bölgesel yardımlar, altyapı tahsisleri ve diğer para aktarımları mutlaka AB bütçesini altüst ederdi. 1994 yılının aralık ayında Almanya'daki Bertelsmann Vakfı tarafından yayımlanan bir araştırmada, eğer o sırada AB'ye girmeyi amaçlayan Orta Avrupa'nın altı ülkesi (Polonya, Macaristan, Slovakya, Çek Cumhuriyeti, Romanya ve Bulgaristan) varolan üyelere uygulanan aynı koşullarla Birlik'e alınırlarsa, yalnızca yapısal fonların maliyetinin yılda 30 milyar *Deutschmark*'ı aşacağı belirtilmişti.

Pahalıya mal olmalarının yanı sıra yeni üyeler aynı zamanda sıkıntı kaynağı olacaklardı. Hukuk sistemleri ya yozlaşmış ya da işlevini yitirmiş, siyasal liderleri sınıfta kalmış, para birimleri istikrarını kaybetmiş, sınırları delik deşik olmuştu. Yoksun ve yoksul yurttaşlarının ya sosyal yardım almak ve iş bulmak için Batı'ya akın etmesinden ya da yurtlarında kalıp gülünç ücretlere razı gelmelerinden korkulmaktaydı. Böylelikle yabancı yatırımcılarla işverenlerin aklını çelerek onların AB'nin eski ülkelerinden uzak durmalarına yol açabilirlerdi. Hangisi olursa olsun tehdit oluşturacaklardı. Batı Avrupa'nın "istila" edildiği yollu söylentiler vardı. Herder'in Doğu Avrupalı "vahşi insanların" ayak seslerinden korkusuyla ilgili geçmişte kalmış ama şaşmaz korkularının yankısı. Kimse AB'nin Doğu Avrupa'da harikalar yaratacağından kuşku duymuyordu. Peki Doğu Avrupa AB'ye ne yapabilirdi?

Bu kaygıları akıldan çıkarmayan Batı Avrupalılar işi gerektiğince ağırdan aldılar. 1989'un hemen ertesinde Alman Dışişleri Bakanı Hans-Dietrich Gencher milliyetçi tepkilere karşı önlem olarak önce Doğu Avrupa'daki ülkelerin tümünün en kısa zamanda Avrupa Birliği'ne alınmasını önerdi. Fakat yola gelmesi uzun sürmedi; Margaret Thatcher (genişlemiş Birlik'in kaçınılmaz olarak güç kaybedip Britanyalıların düşlerini süsleyen pan-Avrupa serbest ticaret bölgesine dönüşeceği hesabıyla) genişlemenin daha erken yapılması için canla başla bastırmayı sürdürürken, AB stratejisini belirleyen, Fransızların yaklaşımı oldu.

François Mitterand'ın ilk tepkisi gevşek dokulu bir "Avrupa Konfederasyonu" önermek oldu. Bir tür dışarıdan ortak üyelik diye tanımlanabilecek, biraz maddi yarar sağlayan bu statü hiçbir koşul dayatılmaksızın bütün gelenlere açıktı. İleriki yıllarda Fransız diplomatlar bu önerilerine destek bulamamaktan yakınarak genişlemiş bir Birlik'e doğru "çalkantısız işbirliği" fırsatının kaçmasına hayıflanacaklardı. Ancak bu aynı zamanda özgürlüklerine yeni kavuşmuş Doğu Avrupa devletlerini yapay bir "Avrupa topluluğu" kapanına kıstırarak gerçeğinden uzak tutulmalarını haklı çıkaracağı bir girişimdi besbelli. Václav Havel ta başından beri bunun farkındaydı, zaten elinin tersiyle itmesinin (ve bir süre Elysée Sarayı tarafından *istenmeyen kişi* ilan edilmesinin) nedeni de buydu.

Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ilişkiler sonraki birkaç yıl boyunca ikili görüşmeler ve ticaret anlaşmaları düzeyinde kaldı, belli ülkeler –Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya– AB ile kesinlikle sınırlı "örgütsel" statüsünün ötesine geçmeyen anlaşmalar yaptılar. Bununla birlikte 1991 Moskova darbesi ve kısa bir süre sonra patlak veren Balkan savaşları Batı'nın dikkatini Komünizm sonrası ülkeleri belirsizliğe itmenin risklerine çevirdi; 1993 haziranında Kopenhag'da toplanan AB zirve toplantısında prensip olarak –daha sonra belirlenecek bir tarihte– "Orta ve Doğu Avrupa'daki ortak ülkeler arasından isteyenlerin Avrupa Birliği'ne üye olmalarına" karar verildi.

Bu da Brüksel ve batılı başkentlerle ilişkilerinde, Polonya Başbakanı Hanna Suchocka'nın dediği gibi, "hayal kırıklığına uğramış" üye olacak ülkelerin gerginliğini azaltmaya yetmedi. Aslında Doğu Avrupalı siyasal liderler son on yılın çoğunu sabırla ve tedirginlikle isteksiz batılı ortaklarından sağlam sözler beklemekle, yurtiçinde AB üyeliğinin gerçekten gündemde olduğunu söylerken, bir yandan da yabancı müzakerecilere bunun bir an önce gerçekleşmesi gerektiğini göstermek üzere onları etkilemek için her fırsatı değerlendirmekle geçirmişlerdi.

Batı'nın dikkatiyse bambaşka bir yere çevrilmişti. Yeni bir ortak para birimine geçilmesi ve Maastricht'in kurumsal bütünleşmeyle ilgili planlarının uygulamaya konması Batı Avrupa'daki bütün başkentleri meşgul eden başlıca konulardı. Almanya'da eski DAC topraklarıyla bütünleşmenin maliyeti ve güçlükleri konusundaki kaygıları büyüyordu. Bir yandan da Yugoslav faciası –başında, batılı devlet adamlarına komünizm-sonrası sorunları hafife almanın risklerini anlatmaya yaramıştı– artık herkesin bütün gününü dolduran bir boyuta girmekteydi.

Önde gelen aydınların geçerli siyasal modaların kesin bir ölçümü olan bakışları uzaklara yönelmişti. Havel, Kundera, Michnik ve onların çalışma arkadaşlarının Paris'ten New York'a kadar başyazılarla entelektüel yayınları doldurmasıyla birlikte "Orta Avrupa'nın" batılı yorumcular tarafından yeniden keşfedilmesi daha birkaç yıl önce olmuştu. Ne var ki tarih hızla geçip gidiyordu: Zorbalıktan mucizevi bir biçimde kurtulmaları çoktan unutulup giden Prag ve Budapeşte turistlerle işadamlarına bırakılmıştı. Bernard-Henri Lévy ile Susan Sontag sık sık Saraybosna'nın yolunu tutardı. Orta Avrupa'nın on beş dakikalık ünü sönmüş, böylelikle onun bir an önce Batı kurumlarına katılması konusundaki kamuoyu baskıları da uçup gitmişti. Brüksel'deki politikacılarla yöneticiler kamuoyu önünde, koşullar "olgunlaştığı" zaman Birlik'in Doğu'ya doğru genişlemesine hâlâ istekli olduklarında ısrar ediyorlardı. Ama mikrofon-

lar kapatıldığında daha dürüst konuşuyorlardı. Doksanların ortasında Avrupa Komisyonu'nun üst düzey bir yetkilisinin gözlemlediği gibi, "genişleme konusunda kimse ciddi değildir".

Yine de genişleme gündemdeydi. AB'nin kendi kuralları altında ülkelerin adaylık başvurularını geri çeviremezdi. Avrupa Komisyonu 1994 yılında Macaristan ve Polonya'nın; 1995'te Slovakya, Letonya, Estonya, Litvanya ve Bulgaristan'ın; 1996'da da Slovenya ile Çek Cumhuriyeti'nin başvurularını kabul etmek zorunda kaldı. Böylece ikisi de başvurusunu 1989'da teslim etmiş olan Malta ve Kıbrıs'tan başka eski komünist on aday daha ve Türkiye (başvurusu 1987'den beri sumen altında bekletiliyordu) eklendi. Bütün bu aday ülkeler artık kalabalık bir kabul odasında Birlik'in dikkatini çekmeyi bekliyordu.

1997'de imzalanan Amsterdam Antlaşması Maastricht'in hedeflerini doldurup Birlik'in Avrupa yurttaşlığı programı ve işsizlik, sağlık, çevre ve ortak dış politika eksikliği sorunlarını ele alacak Avrupa çapında kurumlar geliştirme niyetini uygulanır hale sokarak özgün Roma Antlaşması'nda bir dizi önemli teknik değişiklikler getirdi. Bu noktada 1999 yılında yürürlüğe girecek olan ortak para birimiyle birlikte Birlik bütün bürokratik enerjisini alıp götüren on yıllık iç bütünleşme sürecini tamamlamıştı. Artık çok daha çetrefilli genişleme sorununu ertelemek için hiçbir bahane kalmamıştı.

Bazı ulusal liderlerin ve Avrupa Komisyonu'ndaki birçok üst düzey görevlinin tercihleri katılım müzakerelerini "kolay" davalarla sınırlamaktı: Slovenya ya da Macaristan gibi Birlik'in varolan sınırlarına bitişik ve göreli modernleşmiş ekonomilere sahip, AB'nin kurumsal çerçevesine ve bütçesine yükü sınırlı olacak küçük ülkeler. Fakat çok geçmeden bunun siyasal açıdan tedbirsizlik olduğu anlaşıldı –dışarıda bırakılan buz gibi Romanya ya da Polonya demokratik olmayan tehlikeli sulara sürüklenebilirdi; böylece 1998'den itibaren Avrupa Birliği Kıbrıs ile birlikte 10 Doğu Avrupalı ülkenin başvuru işlemini de başlattı. Kısa bir süre sonra bunlara Malta da eklendi. Gelgelelim Türkiye'nin başvurusunun işleme alınması geciktirildi.

Bu aşamadan sonra, halihazırdaki AB üyelerinden birkaçının kuşkuları sürse de, yapılan kamuoyu yoklamalarında o ülkelerdeki nüfusun isteksiz olduğu sonucu çıksa da genişleme süreci kendi dinamiğine kavuştu. İkili katılım müzakereleri önce aday ülkelerin iç çekirdeği olduğu varsayılan ülkelerle başlatıldı: Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya ve Slovenya; derken bir yıl sonra diğerleriyle: Bulgaristan, Romanya, Letonya, Litvanya ve Malta. Polonya'nın ekonomik zorluklarına rağmen birinci grupta yer alması büyüklüğü ve önemiyle açıklandı. Oysa Slovakya Mečiar'ın otoriter yönetiminin

işlediği durgunluk ve yozlaşmaya tepki olarak –ötekilere uyarı ve örnek olsun diye– ikinci gruba "tayin" edilmişti.

Arkasından beş yıllık yoğun, bazen de sert görüşmeler geldi. "Brüksel bütün aday ülkelerin başkentlerine çökerek kurumlarını, yasalarını, yönetmeliklerini, uygulamalarını ve devlet hizmetlerini Birlik üyelerininkilerle en az uyumlu ölçütlere çıkarma çabasıyla onları öğüt, tavsiye, örnek, program ve talimat bombardımanına tuttu. Buna karşılık başvuru sahipleri bir yandan cesaretleri ölçüsünde AB tüketicilerine serbestçe erişme haklarını güvence altına almak için bastırırken, kendi iç pazarlarını da Batı'nın daha albenili, daha verimli mal ve hizmetlerinin baskınına karşı savunmaya çalıştılar.

Mücadele koşulları kesinlikle eşit değildi. AB uzun zamandır Doğuluların düpedüz arzu nesnesi olsa da olası yeni üyelerin iyi davranış sözü vermek dışında AB'ye sunacak pek bir şeyleri yoktu. Buna bağlı olarak yeni üyelere sınırlı imtiyazlar –bunlar arasında hassas bir siyasal sorun olan yabancıların toprak alımına geçici kısıtlamalar getirilmesi de vardı– verilmesi uygun görülürken, tek pazar sözleşmesine rağmen AB tarafından ihraç mallarına, özellikle de insanlarına önemli kısıtlamalar dayatılacağını kabul etmeleri gerekecekti.

Çılgınca abartılmış olası nüfus akınına tepki olarak (Avrupa Komisyonu tarafından 2000'de yayımlanan bir raporda, sınırlar kısıtlama olmaksızın açılırsa yeni katılan 10 Doğu ülkesinden yılda 335 bin kişinin çıkacağı öngörülmekteydi) batılı üye devletlerin çoğu –on yıllık bildirilerle antlaşmaların ruhunu ve metnini açıkça çiğneyerek– Batı'ya göç edebilecek Doğu Avrupalıların sayısına kota getirilmesi için ısrar etti. Almanya, Avusturya ve Finlandiya iki yıl boyunca uygulanacak, beş yıla çıkma olasılığı da olan katı kurallar koydu. Belçika, İtalya ve Yunanistan da onları izlemekte gecikmedi. Bir tek Birleşik Krallık ile İrlanda Birlik'in "serbest giriş" ilkelerine uyum göstermek istediklerini –diğer yandan Doğu Avrupa'dan gelip iş arayanlara sağlanacak sosyal yardımların en düşük düzeyde tutulacağını duyurdular.

Tarımsal destekleme fonlarının ve diğer yardımların doğuya doğru yayılmasına da katı kurallar getirildi. Komisyonun *2003 Geçiş Raporu*'nda belirtildiği gibi, bunun bir nedeni "katılımcı ülkelerin katılım sonrasında AB'nin uyum paketleri ve yapısal fonlarından yapılacak yardımları sindirme ve kullanma kapasiteleri sorunu" idi. Ama başlıca nedeni genişlemenin maliyetini ve batılı üreticilerle rekabeti en alt düzeyde tutmaktı. Doğu Avrupalı çiftçiler 2013 yılına dek Batı'ya dağıtılan destekleme fonlarının aynısını almayacaklardı. O güne kadar da çoğunun emekli olması ya da işyerlerini kapatması umut edilmekteydi.

Müzakereler tamamlandığında üzerinde anlaşmaya varılan şartlar ve Birlik'in 97 bin sayfalık *topluluk müktesebatı* başvuran devletlerin yürürlükteki yasalarına dahil edilmiş, gerçek genişleme bir tür düş kırıklığı olarak gelmişti. On beş yıl boyunca tam üyelik için bekleyen yeni devletlerin çoğunun on yıl önce gösterdikleri coşkuyu yitirmesi bağışlanabilirdi. Öyle ya da böyle batılılaşmanın kullanışlı çıkarlarının birçoğu –başta da Volkswagen, Renault ve Peugeot-Citroën gibi şirketlerin 90'lı yıllarda büyük yatırımlar yaptığı eski komünist devletlerin ucuz, vasıflı işgücüne sahip otomobil üreticiliği olmak üzere– ellerinden alınmıştı. 1989 ile 2003 arasında Doğu Avrupa'ya yönelik yabancı yatırımların toplam miktarı 117 milyar doları buldu.

Yirmibirinci yüzyılın başında, eski komünist Avrupa'daki yabancı yatırımlar azalmaya başlamıştı. İlginçtir, bu büyük ölçüde AB'nin yaklaşan genişlemesinin sonucuydu. Polonya ya da Estonya gibi ülkeler Birlik'in içine girer girmez oralarda ve onlarla iş yapmak elbette daha kolay olacaktı. Bunun karşılığında onlar da Batı'ya daha çok mal satabileceklerdi: Polonya AB'ye katıldıktan sonraki üç yıl içinde gıda ihracatını ikiye katlama beklentisindeydi. Ancak bunlar göreli geri kalmışlığın meyveleriydi. AB'ye girince Doğu Avrupa ülkelerindeki ücretler ve diğer maliyetler Batı'daki düzeylere çıkmaya başlayacaktı. Bölgenin Hindistan ya da Meksika'daki fabrikalara karşı maliyet avantajı da ortadan kalkacaktı. Kâr marjlarında –en azından imalat sektöründe– düşme görülecekti.

Bu arada komünist ekonomilerin çözülmesinin ağır bedeli sayesinde katılımdan hemen önce Doğu Avrupa AB ülkelerinin gerisinde kalmıştı. En zengin yeni üye devletlerde bile kişi başı GSYİH batılı komşularındaki rakamlardan çok düşüktü: Slovenya'da AB ortalamasının yüzde 69'u kadardı, oran Çek Cumhuriyeti'nde yüzde 59, Macaristan'da yüzde 54'tü. Polonya'da yalnızca yüzde 41, en yoksul yeni üye Letonya'da ise yüzde 33'tü. Yeni AB devletlerinin ekonomileri halihazırdaki üyelerden yüzde iki daha hızlı büyüse bile[7] Slovenya'nın Fransa'yı yakalaması yirmi bir yıl alacaktı. Litvanya için gecikme elli yedi yıldı. Eski komünist devletlerin yurttaşlarının bu bilgilere ulaşması kuşkusuz söz konusu olamazdı. Fakat çoğunun kendilerini bekleyen zorluklar hakkında bazı tahminleri vardı. 2000 yılında yapılan bir dizi kamuoyu yoklamalarında, içinde bulundukları durumun "iyileşmesinin" ne kadar zaman alacağını düşündükleri sorusuna yanıt veren Çeklerin yüzde 30'u "beş yıl içinde" derken bir diğer yüzde 30 "on yılda", son yüzde 30 da "on beş yıl ya da daha fazla" diye belirtmiş, yüzde 10'luk bir kesim de "asla" demişti.

7 Epey iyimser varsayım. AT'ye katılım sürecini izleyen 1986'da İspanya ve Portekiz'in ekonomileri topluluğun geri kalanından ortalama yüzde 1 ila yüzde 1,5 daha hızlı büyümüştü.

Bununla birlikte yararların onca haklı kuşkuculuğuna rağmen AB'nin "büyük patlama" genişlemesinin resmi göstergeleri yeterince gerçekti. Katılım antlaşması 2003 nisanında Atina'da imzalanıp 1 Mayıs 2004'te yürürlüğe girdiği zaman Avrupa Birliği üye sayısını bir kalemde on beşten yirmi beşe çıkarmış bulunuyordu (Bulgaristan ile Romanya'nın geciktirilen katılımının 2007'de gerçekleşmesi öngörülmektedir[8]). Nüfusu beşte bir oranında artmış (ancak ekonomik büyüme oranı yüzde 5'in altında kalmıştır); toprak yüzölçümü de bir o kadar genişlemiştir. Daha 1989'a kadar Trieste'den daha doğuya uzanmayan "Avrupa" sınırları artık bir zamanların SSCB topraklarına dek yayılmıştır.

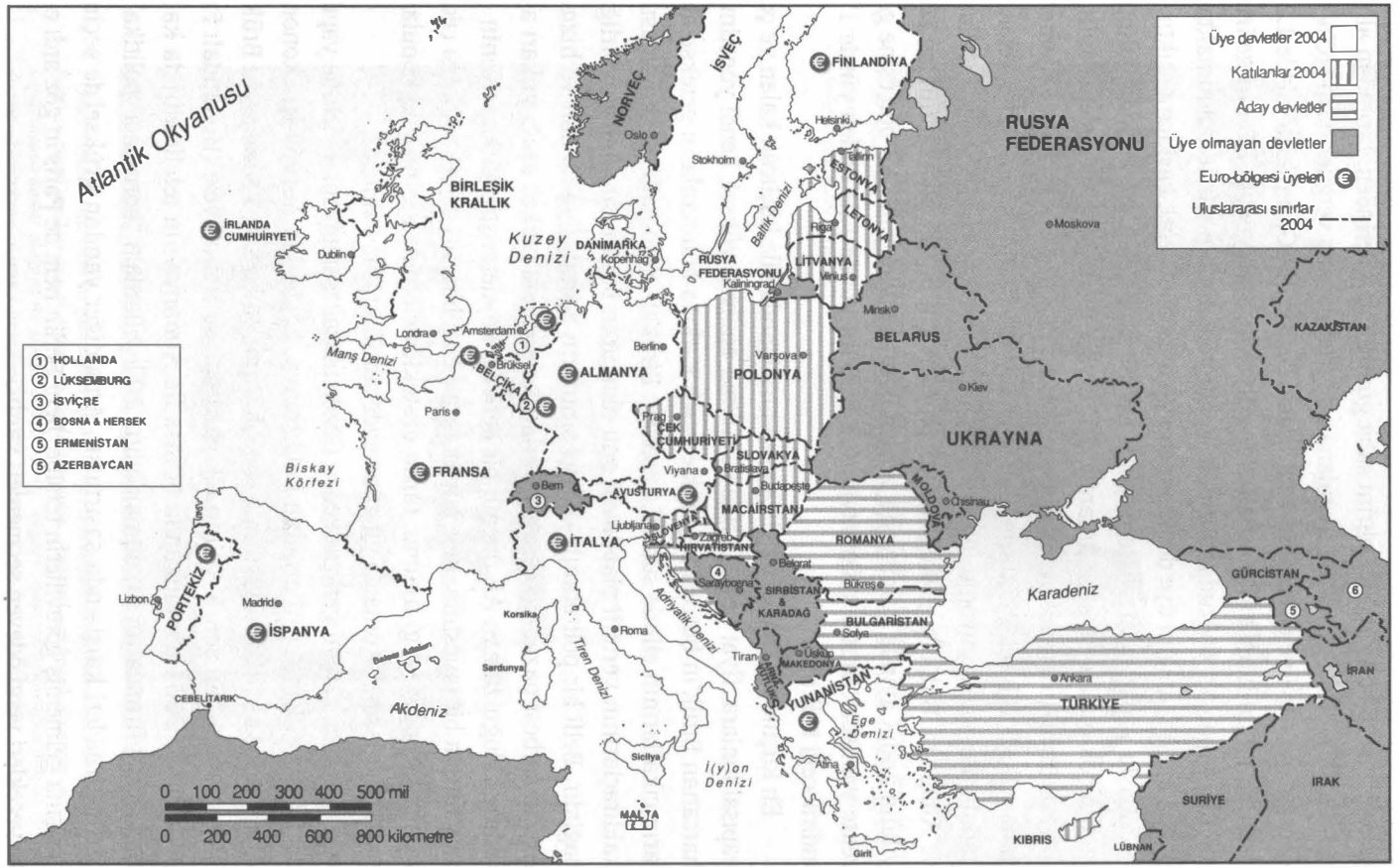
Yirmibirinci yüzyılın eşiğinde Avrupa Birliği yıldırıcı bir dizi sorunla karşı karşıyaydı: bu sorunların kimi eski kimi yeni, kimi de kendi ürünüydü. Ekonomik sıkıntılar en çok bilinenlerdi herhalde, bunlar da sonunda en az kaygı uyandıran konulardı. Yeni üye devletler olsun ya da olmasın AB –en başında yaptığı gibi– çiftçilerine orantısız tutarlarda büyük paralar harcamaya devam etti. Birlik'in bütçesinin yüzde 40'ı –ya da 2004 yılında 52 milyar dolar– siyasal olarak harekete geçirilen "çiftlik destekleme ödemeleri" kapsamında harcanıyor, bunların çoğu yardıma pek gereksinimi olmayan Fransa ya da İspanya'daki makineleşmiş tarım ürünleri işletmelerine gidiyordu.

Bu desteklemelerin azaltılması ve Ortak Tarım Programı'nda kesintiye gidilmesi konusunda anlaşmaya varıldıktan sonra bile yüzyılın ikinci on yılında tarım fiyat desteklemelerinin AB'nin toplam harcamalarının üçte birini oluşturacağı, bütçeye kaldırılamayacak ölçüde ağır yük yapacağı beklenmekteydi. Sorun, Birlik'in yoksul olması değildi. Tam tersine, üyelerinin ortak zenginliği ve kaynakları ABD'dekilerle boy ölçüşebilirdi. Fakat bütçesi, 2003 yılında Brüksel tarafından hazırlanması istenen bağımsız bir raporda yer verilen sözlerle, "tarihsel kalıntı" özelliği taşıyordu.

Avrupa Birliği yarım yüzyıl önce aralarında ortak gümrük vergisinin ötesinde başka bir bağ kurulmayan ülkeler arasında gümrük birliği –ortak pazar– olarak yola çıkmıştı. Harcama modelini belirleyen, sonra da kısıtlayan, üzerinde anlaşılmış gümrük vergileri, fiyatlar, desteklemeler ve katkılardı. Yıllar geçtikçe amaçları kültür, hukuk, hükümet ve politika alanlarına da genişleyen Birlik –Brüksel'de ve başka başkentlerde– alışılageldik hükümetin dış görünüşüne bürünmüştü.

8 Bu kitabın Türkçe'ye çevrilme süreci başladıktan kısa bir süre sonra 1 Ocak 2007'de her iki ülkenin de tam üyelikleri gerçekleşmiştir. (ç.n.)

Giderek Genişleyen Birlik? AB 2004



Çevirenin Notu: 1 Ocak 2007'de tam üyeliği gerçekleşen Romanya, Bulgaristan ve Kıbrıs –Rum Kesimi– bu kitabın İngilizce baskısı yayınlandığı tarihte henüz adaylık süreçlerini tamamlamamışlardı.

Ancak alışılageldik hükümetler beklenmedik giderlerini karşılamak için para bulmakta özgürken Avrupa Birliği'nin kendine ait gelir artırma yetkileri çok azdı ve hâlâ da azdır. Gelirini sabit gümrük vergilerinden, tarımdan alınan vergilerden, Birlik genelinde uygulanan doğrudan satış vergilerinden (KDV) ve hepsinden önce üye devletlerin Brüt Ulusal Gelirin (BUG) en fazla yüzde 1,24'ü oranında yaptıkları katkılardan elde ediyordu. Dolayısıyla AB'nin gelirinin küçük bir parçası doğrudan Birlik'in kendi yönetiminin elinde bulunmaktadır, ayrıca bunun tamamı üye devletlerden ayrı ayrı gelebilecek baskılara açıktır.

Baskı yapan bu devletlerin çoğu AB'nin bonkörlüğüne katkıda bulunanlardan çok ondan yararlananlardır. 2004 yılında Doğu'ya genişlemesinin ardından Birlik'in on dokuz üyesinin aldığı ödeme Brüksel'e yaptığı ödemeden daha yüksekti. Birlik'i yürütmenin maliyeti yalnızca altı üye devletten gelen net katkılardan karşılanıyordu: Birleşik Krallık, Fransa, İsveç, Avusturya, Hollanda ve Almanya. Birlik'in geleceğe dönük projeleri için bu altı ülke tarafından 2003 yılının aralık ayında komisyona verilen uğursuz dilekçede, AB bütçesine gelecekte yapılacak ulusal katkı paylarının BUG'un yüzde 1,24'ünden yüzde 1'ine indirileceği belirtildi.

En küçük üye devletinkiyle karşılaştırıldığında bile küçücük kalan ve çoğu yapısal fonlara, fiyat desteklerine ve AB'nin maliyeti yüksek kendi yönetimine harcanan Birlik'in bütçesi böylelikle gerek katkıda bulunanların gerekse alıcıların çıkarlarının elinde sürekli tutsaktır. Birlik'in ekonomik mekanizmasının kaldıraçlarının verimli olabilmesi onu oluşturan bütün parçaların oybirliğine bağlıdır. Belli bir politikanın –AB içi sınırların açılması ya da mal ve hizmetler için serbest pazar– ilkesi ve yararları konusunda herkes aşağı yukarı aynı fikirde olduğu zaman AB önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Birkaç üyenin (ya da yalnızca bir tanesinin, hele büyük ortak olan birinin) gerçekten karşı çıktığı zaman, örneğin vergi uyumu, tarım desteklemelerinde kesinti gibi konularda politik inatlaşmalar onlarca yıl gündemde sürüncemede kalmıştır.

Bazen de zaman geri çark eder. Gözde ulusal "şampiyonlar" lehine yapılan devlet desteklemelerini ortadan kaldırmaya, böylelikle Avrupa-içi ekonomik rekabette eşit şartları sağlamaya yönelik yirmi yıl boyunca sürdürülen Brüksel çıkışlı çabalardan sonra AB'nin tek pazardan sorumlu üyesi (Hollandalı Frits Bolkestein) 2004 temmuzunda Fransa ile Almanya'nın tehdit altında kalan kendi yerel firmalarını savunmak adına 70'li yıllardaki "korumacı" politikaları geri getirmeleri karşısında şaşırmıştı. Ama diğer yandan Brüksel'de seçimle işbaşına gelmemiş görevlilerin tersine, hem Berlin hem de Paris'in göz ardı edemeyecekleri vergi ödeyen seçmenleri vardır.

Birlik'in çatışkıları güzelce euro kaynaklı sıkıntılar altına toplandı. Ortak para birimiyle doğan sorun ulusal para birimlerinin çokluğuna karşı tek bir para biriminin teknik ikamesinden değil –bu süreç frankın, liretin ya da drahminin kaldırılmasından çok önce başlamış ve şaşırtıcı bir biçimde pürüzsüz ve sancısız sonuçlanmıştı[9]– ulusal ekonomi politikalarının uyum sağlaması önkoşulundan kaynaklanıyordu. Manevi zarardan ve beleşçilerin ortaya çıkması riskinden kaçınmak için yukarıda da gördüğümüz gibi Bonn "büyüme ve istikrar paktı" diye bilinen anlaşmanın yapılmasında ısrar etti.

Euro'ya katılmayı dileyen ülkelerin kamu borçlarının Brüt Ulusal Gelir'in yüzde 60'ından, bütçe açıklarının da onun yüzde 3'ünden daha yüksek olmaması gerekiyordu. Bu sınavdan geçemeyen herhangi bir ülke, yüksek para cezaları da içinde olmak üzere Birlik tarafından belirlenecek yaptırımlarla karşılaşacaktı. Bu önlemlerin amacı euro bölgesindeki hiçbir hükümetin mali durumunu gözetmeyi savsaklamamasını, kendi isteğiyle bütçesini aşmamasını, dolayısıyla ortak para birimini istikrara kavuşturmanın yükünü taşımak zorunda kalacak euro bölgesinin diğer üyelerine ekonomik zorluklar getirmemesini güvence altına almaktı.

Herkesin şaşkın bakışları altında geleneksel olarak savurgan olan güney ülkeleri şaşırtacak kadar disiplinli olduklarını gösterdiler. İspanya bir İspanyol gözlemcinin sert bir dille *talihin* ve *güzel sanatların* bileşimi olarak tanımladığı bir havada euro üyeliğine "hak kazandı": Ekonomideki iyileşme hükümete yeni para biriminin 1999 yılında yürürlüğe girdiği tarihe kadar tam zamanında ülkenin kamu borçlarını ödeme olanağı sağlamıştı. İtalya bile rakamlarda biraz oynayarak ve kamu varlıklarının bir kerelik satışıyla da olsa Almanların (İtalyanların haklı yere kendilerini dışlamaya yönelik olarak düzenlendiğinden kuşkulandıkları) sınavından geçmeyi başarmıştı. 2003 yılında euro bölgesi İrlanda'dan Yunanistan'a kadar on iki ülkeyi içine almaktaydı.

Gelgelelim –kuşkuyla bakan pek çok kişinin öngördüğü üzere– "her bedene uyan" para birimi çok geçmeden kendini belli etmeye başladı. Frankfurt'ta yeni kurulan Avrupa Merkez Bankası (ECB) yeni para birimini korumak ve enflasyondan etkilenmemesini sağlamak için ta en başından faiz oranını yüksek tuttu. Fakat euro bölgesindeki devletlerin ekonomileri gelişim düzeylerine ve ekonomik döngüde bulundukları noktaya göre değişiyordu. İrlanda gibi bazıları atılım yapıyordu; başta Portekiz olmak üzere diğerleri geride kalmıştı ve desteği yurtiçi faaliyetleri kadar geleneksel olarak faiz oranlarını düşürerek, para birimini "yumuşatarak" başarılan ihracat için kullanabilirdi.

9 1 Ocak 2002 günü toplam 600 milyar euro sorunsuzca dağıtıldı ve euro bölgesinde yer alan ülkelerde önemli bir teknik başarıyla piyasaya sürüldü.

Böyle önlemleri uygulama yetkisi elinden alınan Portekiz hükümeti alışılagelmiş ekonomik teoriye göre tam da daralmadan çıkış yolu bulmak zorunda olduğu bir sırada "pakt" koşulları gereği hükümet harcamalarını azaltmak –ya da önemli cezalara çarptırılmak arasında– seçim yapmaya zorlandı. Buysa yurtiçinde rağbet görmedi; fakat ülkeye en azından yeni para birimine katılma şartlarından dönmediği için böbürlenme olanağı verdi; 2003'te Lizbon hükümeti sınırlarını zorlayarak borçlarını GSYİH'nin yüzde 59'una, yıllık bütçe açığını da yüzde 2,8'e indirmeyi başardı.

Ne var ki ertesi yıl Fransa'nın bütçe açığı yaklaşık yüzde 4,1 dolaylarındaydı, *Almanya* ise yaşlı ekonomisinin sonunda birleşmenin bedelini ödemesiyle yüzde 3,9 bütçe açığı ve yüzde 65'e yakın bir borç oranıyla karşı karşıya kaldı. Kendi ekonomilerinin büyüklüğüne bakılınca, ne Fransa ne Almanya kendi koydukları kurallara uyuyor, böylelikle bütün anlaşmaya önemli ölçüde kafa tutuyordu. Ama bu defa, komisyon ceza uygulamak için harekete geçtiği zaman Paris ile Berlin "geçici" bütçe açıklarını ekonomik açıdan kaçınılmaz gördüklerini, ayrıca ne ceza ödemek ne de ertesi yıl durumlarını iyileştirmek gibi bir niyetleri olmadığını açıkça belirttiler.

Birlik'in daha küçük devletleri –gerek Yunanistan ya da Portekiz gibi paktın koşullarını yerine getirmek için epeyce güçlük çeken ve bir bedel ödeyen, gerek Hollanda ve Lüksemburg gibi artık *kendi* para birimleri de olan paranın istikrarından korkan ülkeler– gereğince çirkeflik yaptılar, ama alınan ders ortadaydı. Ortaya çıkalı daha on yıl geçmemesine rağmen büyüme ve istikrar paktı son nefesini vermişti. Eğer katılan ülkelere kendi bütçelerinde daha fazla esneklik hakkı tanınmış olsaydı euro daha ne kadar acı çekerdi kesinlikle bilinmiyordu. Gerçek sorunun ulusal hükümetlerle değil katı ve görünüşte tepkisiz, tam bağımsızlığı konusunda kesinlikle ısrarcı ve hâlâ 1970'lerdeki enflasyon karşıtı mücadelesini vermeyi sürdüren merkez bankası ile ilgili olduğunu düşünenler çoktu.

Euro ile gelen güçlükler Avrupa projesinde daha kapsamlı bir eksikliğe işaret ediyordu: Olağandışı hantal hükümet sistemi. Sorun ana kavramdan kaynaklanıyordu. Jean Monnet ile vârisleri demokratik ya da federal bir sistemi uygulamak şöyle dursun düşünmek için bile çaba göstermekten bilerek kaçınıyorlardı. Onun yerine tepeden inme bir yaklaşımla Avrupa'nın modernleşme projesini ileri sürdüler: Saint Simon çizgileri doğrultusunda anlaşılan, yararlanan kesimlerin dileklerini pek dikkate almayan uzmanlar ve yetkililerin yönetiminde üretkenlik, verimlilik ve ekonomik büyüme stratejisi. Bu stratejiyi önerenlerle savunanlar enerjilerinin çoğunu "Avrupa'yı inşa etmenin" karmaşık

teknik boyutlarına adadılar. O kadar ki ortaya çıkan başka sorunlar birbiri ardına ertelendi.

1990'lı yıllara gelindiğinde Avrupa Birliği hâlâ onlarca yıl önce belirlenmiş çizgiler çerçevesinde ve daha çok yöneticilerin işini kolaylaştıracak şekilde yürütülmekteydi. Brüksel'deki atanmış komisyon katı bir bürokrasi uyguluyor, üye devletlerin Bakanlar Konseyi'nin onayını gerektiren kurallar koyup gündem ve kararlar belirliyordu. Kâh Strasbourg'da kâh Brüksel'de toplanan ve 1979'dan beri doğrudan seçilen hantal Avrupa Parlamentosu, kapsamı yavaşça genişleyen gözetimcilik rolü üstlendi (Roma Antlaşması'nın ilk metninde belirtilen işlevi kesinlikle danışma kurulu düzeyindeydi) ancak karar alma yetkisi yoktu.

Çekişmeli olmayan kararlar Brüksel'deki uzmanlar ve devlet memurları tarafından alınmaktaydı. Önemli seçmen bölgelerini ya da ulusal çıkarları etkilemesi olası politikalara son şekli Bakanlar Konseyi veriyor, ortaya karmaşık uzlaşmalar ya da pahalıya mal olan sözleşmeler çıkıyordu. Çözümsüz kalan ya da anlaşmaya varılamayan ne varsa sallantıda bırakılıyordu. Sözü geçen üye devletler –Britanya, Almanya ve hepsinden önemlisi Fransa– her zaman istediklerini alacaklarına güvenemiyorlardı; fakat istemedikleri *hiçbir* karar alınmazdı.

Benzersiz düzenlemeler zinciriydi bu. 1776'da aynı dili, kültürü ve hukuk sistemini patlaştıkları tek bir ülkenin –Britanya– uyduları olarak ortaya çıkan Kuzey Amerika'nın ayrı ayrı devletlerinin içinde bulundukları koşullarla hiçbir ilişkisi yoktu. Bazen benzetmeler yapılsa da İsviçre Konfederasyonu'na da benzemiyordu: Üst üste binmiş egemenlikleri, idari bölgeleri, yerel hakları ve ayrıcalıklarıyla İsviçre'nin kantonları daha çok eski Fransız rejiminin başında kral olmayan biçimini çağrıştırır.[10]

Onun tersine, Avrupa Birliği'nin üye devletleri tam bağımsızlıklarını koruyorlardı, zamanla düzenlemenin hangi ilkeye dayandığını ve bu ortak yükümlülüğün daha ne kadar süreceğini belirtmeksizin gelişigüzel yetkiler yükledikleri gönüllü bir kuruluşta birbirinden ayrı birimlerdi. "Brüksel" –ne demokrat ne otoriter, tanımsız idari bir tüzel varlığa yakışır şekilde onun adı konmamış karargâhı– yalnızca üye hükümetlerin mutabakatıyla yönetimi elinde tutuyordu. Daha en başından bütün bunlar kendini açıkça herkese kazandırma yükümlülüğünü üstlenmiş merci olarak tanıttı: Topluluk/Birlik üyelerinin bağımsızlıklarından önemli bir parça koparmadan onların refahına katkıda bulunacaktı. Ancak bu sonsuza dek böyle sürüp gidemezdi.

10 Eskiden olduğu gibi hâlâ düzenli işlemelerinin nedeni kısmen federal çarkın çok iyi yağlanmış, biraz da paralı olmasıydı: 1990'larda İsviçre çoğu ölçütlere göre hâlâ dünyanın en zengin ülkesiydi.

Bu karara varılmasına yol açan nedenler Birlik'in yönetim sisteminin karmaşık ve artış gösteren niteliği değil, yirmi beş üye için bunun üstesinden gelmenin olanaksızlığıydı. O güne dek Bakanlar Konseyi başkanı altı ayda bir değişir, her ülke yılda iki kez yapılan Avrupa konferansına ev sahipliği yapardı. Birlik'in daimi yöneticilerinin hoşuna gitmeyen bir sistemdi bu. Lizbon'dan Ljubljana'ya kadar yirmi beş farklı başkenti dolaşarak ortalığı harabeye çeviren bir sirk görüntüsü vermek düpedüz saçmalıktı. Dahası altı üye devlet için düzenlenmiş karar alma mekanizması on iki üye için zaten kullanışsız, on beş üye için iyice ağır işlerken, elli Avrupa Komisyonu üyesi (her ülkeden iki sorumlu) ya da Avrupa Konseyi'nde yirmi beş üye devlet temsilcisiyle –buna bir de her birinin veto hakkı eklenince– enikonu durma noktasına gelecekti.

Olası güçlüklerin hepsi 2000 yılının aralık ayında Nice'te yapılan bir toplantıda ilk işaretlerini vermişti. Görünürde genişlemeye zemin hazırlamak ve AB Bakanlar Konseyi'nde yeni –bir yandan çoğunluğun kararını dikkate almayı sürdürecek, bir yandan da üye devletlerin oylarını nüfuslarıyla orantılı olarak belirleyecek– bir veto sistemi saptamak üzere toplanan konferans haşin ve yüz karası pazarlıklarla sona erdi. Fransızlar (aradaki yirmi milyon nüfus farkına rağmen) Almanya ile eşit konumda olmayı sürdürmekte ısrar ederken, İspanya ve gözlemci sıfatıyla orada bulunan Polonya gibi ülkeler desteklerini parayı en çok verene satarak ileride konseydeki oylarının gücünü artırmaya çalışıyorlardı.

Tony Blair, Jacques Chirac ve Gerhard Schröder gibi Avrupalı devlet adamlarının geceler boyu uykusuz kalıp ortak Avrupa evi içinde mevki ve nüfuz kapma yarışına girdikleri Nice'te sergiledikleri yakışıksız çekişme daha önceden anayasal ayrıntıların göz ardı edilmesinin bedelinin ödendiğini göstermekteydi. Birlik'in saygınlığına gölge düşüren Nice toplantısının doğrudan sonucu bir "Avrupa Konvansiyonu" kurulmasıydı: Atanmış üyelerden oluşan meclise genişlemiş bir "Avrupa" için kullanışlı bir yönetim sistemini düzenleme yetkisi verilmişti, bütünün amaçlarını güvenilir bir tutumla temsil etmesi umut ediliyordu. Paris kaynaklı (artık kanıksanmış) lobi faaliyetlerinin ardından Avrupa Konvansiyonu başkanlığına yaşlanmış ama her zamanki gibi kendini beğenmiş Valéry Giscard d'Estaing getirildi.

İki yıllık müzakerelerden sonra Konvansiyon tasarıdan öte ama anayasadan uzak bir taslak hazırladı. Giscard'ın uğursuz önsözü (Jefferson çizgisinin izlerini taşıyan önceki taslağın yalın ve kısa ifadeleriyle karşılaştırıldığında hoşa gitmeyince) çıkartılmış, Konvansiyon belgesi biraz da klasik anayasa tasarılarını çağrıştıran –bireysel özgürlüklerin kapsamlı tanımını yapmaksızın, yetki

dağılımıyla ilgili kesin bir önermede bulunmaksızın– bir dille kaleme alınmıştı. Bu bakımdan pek çoklarının öngördüğü üzere hayal kırıklığı uyandırdı

Oysa Giscard'ın metni –bir süre tartışıldıktan sonra 2004 yılında Roma'da yapılan Anayasa Sözleşmesi'nde benimsenecekti– Birlik'in işlerinin elverişli yönetimi için bir çalışma taslağı da sunuyordu: Savunma ve göçmenler konusunda gelişmiş eşgüdüm sistemleri; AB hukukunun basitleştirilmiş ve birleştirilmiş özeti; AB yurttaşları için Avrupa mahkemelerinin yetkilerini daha da artırmaya yönelik Temel Haklar Şartı; Birlik'in resmi yetki ve otoritesinin açıkça ve hatta iddialı bir biçimde ortaya konması.

Hepsinden önemlisi önerilen anayasa, komisyondaki hantal ulusal temsil sisteminin –zamanla– küçülmesine hizmet edecekti; aynı zamanda sıkı pazarlıklardan sonra bütün taraflarca kabul edildiği ve demografik açıdan adil olduğu anlaşılan Avrupa Konseyi'ndeki oylama sistemini önermekteydi. Yeni önlemlerin zor konularda kesin çoğunluk sağlayıp sağlayamayacağı belirsizliğini koruyordu: özellikle vergilendirme ve savunma gibi gerçekten çekişmeli başlıklarda –Britanyalıların ısrarının yanında diğer ülkelerin çoğunun da gizliden gizliye sevinçle karşıladıkları– De Gaulle'ün ulusal veto yaklaşımının korunmasına karar verildikten sonra. Ayrıca ağırlıklı veto haklarının özenle dağıtılmasına rağmen hiç kimse gerçek yetkinin hâlâ büyük ülkelerin elinde olduğundan kuşku duymuyordu. Ortega y Gasset'nin daha 1930 yılında anlamış olduğu üzere "'Avrupa' Fransa, İngiltere, Almanya üçlü ortaklığının" kendi çıkarlarına yönelikti. Ama hiç olmazsa –sonradan beklenmedik bir engel olduğu anlaşılan anayasanın her üye devlette onaylanacağı varsayımıyla– karara varma olanağı doğmuştu.

2004 yılında Avrupa Birliği –pek çok gözlemcinin şaşkın bakışları altında– yirmi beş ayrı devletten oluşan hantal ve gelişmemiş bir topluluğu yönetmenin gerçek zorluklarını aşmış, en azından hafifletmiş gibi görünüyordu. Ama yapmadığı bir şey vardı: Ne Giscard'ın konvansiyonu ne çeşitli antlaşmalar ne Avrupa Komisyonu ile onun hazırladığı türlü raporlar ve programlar, ne de Avrupalıları Birlik ile onun işleyişi hakkında bilgilendirmeye yönelik pahalı yayınlar ve internet siteleri Avrupa kamuoyunun çıkarlarının sürekli göz ardı edilmesi konusuna değinmeye başlamışlardı.

Yeni "Avrupa" kurumlarını inşa eden teknokratlar genel kamuoyunun görüşlerine burun kıvırarak kulaklarını tıkadılarsa, bu şimdi onlara fazlasıyla ödetilmekteydi. İşçi Partisi'ndeki çalışma arkadaşlarının parti siyasal yönetimiyle ilgili tekniklere ve kurallara olan saplantılarına canı sıkılan Britanya Başbakanı Clement Attlee "Mekanizmayı olgunlaştırarak kişinin diğer insanlara güvenmesine gerek kalmayabilir" gibi "temel yanlışlıklara" karşı tavsiyelerde

bulunurdu.[11] Oysa bu, savaş sonrasında Avrupa'yı birleştiren kurumların temel aldığı, sonuçları yeni belli olmaya başlayan bir varsayımdı. AB ciddi bir "demokrasi açığı" çekiyordu.

Avrupa Parlamentosu'nun her doğrudan seçiminde katılım düşüyordu; bu kuralın dışında kalanlar bir tek ulusal ve Avrupa Parlamentosu seçimlerinin çakıştığı, yerel ya da ulusal sorunlarla harekete geçmiş seçmenlerin Avrupa sandıklarında da oy kullandığı seçimlerdi. Yoksa düşüş kesintisiz sürmekteydi: Katılım oranı Fransa'da 1979'da yüzde 60'ken 2004'te yüzde 43 oldu; Almanya'da yüzde 66'dan yüzde 43'e; Hollanda'da yüzde 58'den yüzde 39'a düşmüştü.[12]

Seçmenlerin ulusal politikalara gösterdiği ilgiyle Strasbourg'daki parlamentoya karşı takındıkları umursamazlık arasındaki tezat çok şey anlatmaktaydı. 2004 haziranında, Birlik'in genişlemesinden sonra ilk kez yapılan Avrupa Parlamentosu seçimlerinde Birleşik Krallık'ta oy kullananların sayısı en son seçimlerdekine göre yüzde 20 oranında azalmıştı, İspanya'da bu oran yüzde 23'tü; Portekiz'de yüzde 24, Finlandiya'da yüzde 39, Avusturya'da yüzde 42, İsveç'te yüzde 43 azalma görüldü (İsveç'in kendi seçimlerinde katılım oranı yüzde 80 olurken Avrupa seçimlerinde oy verenler yüzde 37 ile sınırlı kalmıştı).

Bu kalıp, yerel koşullara bağlanamayacak kadar tutarlılık gösteriyordu. Üstelik –ve Birlik'in geleceği açısından çok daha ciddi etkiler doğuracak şekilde– katılmak için yıllardır bekledikleri Avrupa Parlamentosu seçiminde ilk kez oy kullanma şansını elde eden Doğu'daki yeni üye devletlerde de tekrarlanmaktaydı. 2004 haziranında yapılan Avrupa seçimlerinde Macaristan'da oy kullanma oranı oradaki son seçimlerde sandığa gidenlerden yüzde 32 daha düşüktü; Estonya'da ise bu oran yüzde 31'di; son ulusal seçimlerde yüzde 70 katılım olan Slovakya'da Avrupa seçimlerine gelip de oy kullanmaya tenezzül edenler yüzde 17'de kaldı. Polonya'daki yüzde 20 katılım oranı 2001'deki ulusal seçimlerde oy kullanan seçmen sayısından 26 puan daha düşük kaldı; komünizmin devrilmesinden bu yana en düşük katılımdı bu.

İster "yaşlı" olsun ister "genç" Avrupalılar neden Avrupa Birliği işlerine bu kadar kayıtsızlardı? Bunun en büyük nedeni onlar üzerinde hiçbir etkilerinin olmadığı konusundaki yaygın inanıştı. Avrupa hükümetlerinin çoğu AB'ye ya da euro bölgesine katılıp katılmama kararını halkoylamasına sunmamıştı, konunun ulusal referanduma götürüldüğü ülkelerde reddedilmiş ya da çok az bir farklı kabul edilmiş olmasının da bunda payı vardı elbet. Dolayısıyla yurttaşları

11 Alıntı kaynağı, Kenneth Harris, *Attlee* (Londra, 1984), s. 63.

12 Hollandalı seçmenlerin sayısındaki düşüş özellikle korkutucuydu. Bir zamanlar Avrupa coşkusunun ruhu ve AT ile AB fonlarının cömert destekçisi Hollanda son yıllarda kendi içine kapanmaya başlamıştı. Bu gelişmeyi sağlayan ve hızlandıran, Pim Fortuyn'un yükselişi ve arkasından suikasta kurban gitmesiydi.

Birlik'i "sahiplenmemiş" oluyordu, demokrasinin bildik araçlarından uzak duruyor gibiydiler.

Bundan başka Avrupa kamuoyu AB'nin bütün kurumlarının, Avrupa Parlamentosu'nun seçilmiş 732 üyesinin çok önemli olmadığı düşüncesini yaygın (ve doğru) olarak paylaşmaktaydı. Asıl yetki ulusal hükümetlerce atanmış Komisyon'da ve onların temsilcilerinden oluşan Bakanlar Konseyi'ndeydi. Kısacası yaşamsal tercihlerin yapıldığı yer *ulusal* seçimlerdi. Öyleyse laternacıyı belirlemek varken maymunla uğraşmaya ne gerek vardı?

Diğer yandan, en sıradan yurttaşın bile giderek daha açık seçik görebildiği gibi gücü elinde tutanlar Brüksel'deki "meçhul" kadınlarla erkeklerdi. Salatalıkların biçiminden bir kimsenin pasaportunun rengi ve içeriğinde yer alan sözlere kadar her şey Brüksel'de kararlaştırılmaktaydı. "Brüksel" (süt desteklemelerinden öğrenci burslarına kadar) sana her şeyi verebilir; (cebindeki paradan, çalışanlarını işten çıkarma hakkına, hatta peynirinin üstündeki etikete kadar) her şeyi elinden alabilirdi. Ayrıca son yirmi yıldır her hükümet dile getirmeden desteklediği ama sorumluluk almaya yanaşmadığı halkın hoşuna gitmeyen yasalar ya da vergiler veya ekonomik politikalar için şu ya da bu biçimde suçu "Brüksel'e" atıyordu.

Bu koşullar altında Birlik'in demokrasi açığının kayıtsızlıktan düşmanlığa, "orada" alınan kararlar biz "buradakiler" için hoş olmayan sonuçlar doğurur ve bunlara "bizim" hayır dememiz gerekir anlayışına dönüşmesi işten bile değildi: sorumsuz orta yolcu politikacıların ateşlediği ama milliyetçi laf ebelerince de körüklenen bir önyargıydı bu. 2004 yılında seçmenlerin ilgisinin keskin bir düşme kaydettiği aynı Avrupa seçimlerinde sandık başına gitme zahmetine katlananların çoğunun oylarını açıkça –bazen de azgınca– AB-karşıtı adaylara vermesi rastlantı değildi.

Genişleme Batı Avrupa'da böyle bir karşı tepki doğurmuştu. Britanya'da Avrupa-karşıtı Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi'yle beyazların üstünlüğünden yana Britanya Milliyetçi Partisi Birleşik Krallık'ı "Avrupa'dan" uzak tutacakları ve göçmenlerin ve sığınmacıların beklenen akınından koruyacakları sözüyle oyların yüzde 21'ini almışlardı. Belçika'da Flaman Bloku, Danimarka'da Dansk Folkeparti (Halk Partisi) ve İtalya'da Kuzey Ligi de benzer bir yaklaşım sergiliyordu –tıpkı geçmişteki gibi ama bu defa daha bir başarılı.

Fransa'da Jean-Marie Le Pen'in Ulusal Cephe (FN[13]) hareketinin duruşu da aynıydı; öte yandan Fransızların genişlemeyle ilgili kuşkuları siyasal uçlarla

13 Front National (ç.n.)

sınırlı kalmıyordu. Fransız siyasal kurumunun uzun zamandır AB'nin genişlemesine, dolayısıyla Fransızların nüfuzuna su katılmasına karşı çıktığı herkesçe bilinen bir sırdı: Mitterand, Chirac ve onların diplomatik temsilcileri kaçınılmazı olabildiğince geciktirmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Kamuoyu da bu duyguları yansıtıyordu: Birlik'e yeni üyelerin katılmasına dört ay kala yapılan bir kamuoyu yoklamasında Fransızların yüzde 70'i AB'nin onların gelişine "hazırlıksız" olduğunu belirtirken, (AB'den yana oy kullanan yüzde 35'e karşılık) yüzde 55'lik bir kesim de Birlik'e katılmalarına hepten karşı çıkıyordu.[14]

Öte yandan AB'ye karşı antipati Doğu Avrupa'da da etkiliydi. Çek Cumhuriyeti'nde –Václav Klaus ile aynı çizgide AB'ye ve onun "fazla kudretli" yetkilerine kuşkuyla baktığını yüksek sesle dile getiren– Yurttaş Demokratik Partisi 2004 yılında Avrupa Parlamentosu'ndaki sandalye sayısının yüzde 38'ini kazanarak kesin zafer elde etmişti. Komşu Polonya'da Avrupa'dan kuşku duyan aşırı Sağ partiler iktidardaki merkez sol koalisyondan daha yüksek oy almıştı –daha birkaç ay önce Avrupa'nın nabzını tutmak için yapılan kamuoyu yoklamasında Polonyalı seçmenlerin yalnızca yarısından biraz fazlasının Avrupa Birliği'nin "iyi bir şey" olduğunu düşündüklerinin ortaya çıktığı göz önüne alındığında buna şaşırmamak gerekir.

Yine de her şeyi hesaba katınca AB iyi bir şey*dir*. Tek pazarın ekonomik yararları gerçekti; AB'ye kuşkuyla bakan en ateşli Britanyalılar bile özellikle de Jacques Delors başkanlığındaki komisyonun damgasını vurduğu "uyum" hevesinin kabul görmesinden sonra böyle düşünüyordu. Yeni keşfedilmiş seyahat, Birlik içerisinde dilediğin yerde çalışma ve okuma özgürlüğü bilhassa gençler için bir nimetti. Başka bir şey daha vardı. Göreceli olarak AB bütçesindeki sözde "sosyal" etmen çok küçüktü –Avrupa genelindeki GSMH'nin yüzde 1'inin altındaydı. Ancak 80'li yılların sonundan sonra Avrupa Topluluğu ile Avrupa Birliği'nin bütçelerinin yine de geliri yeniden dağıtımcı bir özelliği vardı, zengin bölgelerden yoksullara kaynak aktarıyor, zenginle yoksul arasındaki uçurumun sürekli kapanmasına katkıda bulunuyordu: Gerçekte daha önceki kuşağın ulusal Sosyal Demokrat programlarının yerini tutuyordu.[15]

Son yıllarda Avrupa'nın yurttaşları kendi mahkemelerine bile kavuşmuştu. 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulmasını sağlayan Paris

14 Bunlara bir de 2004 yılının ocak ayında her yetişkin elli Fransız'dan birinin AB'ye yeni üye olan devletlerden ancak on tanesini sayabildiğini eklemek gerek.

15 Ama her yerde değil: Birleşik Krallık'ta –tıpkı ABD'de olduğu gibi– zenginlerle geri kalanlar arasında gelir farkı 1970'lerin sonundan itibaren giderek büyüyordu.

Antlaşması kapsamında oluşturulan Avrupa Adalet Divanı (AAD) her üye devletin AT mevzuatını ("Topluluk hukuku") aynı yorumlayıp uyguladığını temin etmek gibi sınırlı bir sorumlulukla göreve başlamıştı. Yüzyılın sonuna yaklaşırken yargıçlarına –gereğince her üye devletten bir temsilci– üye devletlerle AB kurumları arasındaki anlaşmazlıkları çözme yetkisinden başka alt mahkeme kararlarına, hatta ulusal hükümetlere karşı açılan davalara bakma yetkisi verildi. AAD fiilen pan-Avrupa Temyiz Mahkemesi'nin pek çok yetkisini ve niteliğini üstlenmiş oluyordu.[16]

Mahkeme'nin dolaylı ve çoğu zaman da amaçlamadan ortaya koyduğu örneğe göre oluşan Birlik'in kurumları onun avantajlarını taşıyordu. Avrupa "çekirdeğinin" en Avrupa yanlısı devletlerinde bile eğer başta kendilerinden istenseydi yerel hukukun üstünlüğünü bırakmaya hazır olan yargıçların ya da yasa koyucuların sayısı birkaç taneyi geçmezdi. Benzer biçimde Birlik'in sonradan gelişecek hedeflerini ve kurumlarını tanımlayan "Avrupa projesi" açıkça dile getirilmiş olup Batı Avrupa devletlerinin bağımsız seçmenlerinin oyuna sunulsaydı, reddedileceğine kesin gözüyle bakılabilirdi.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Avrupa fikrinin avantajı böyle belirsiz kalmıştı. "Büyüme" ya da "barış" gibi –ya da yandaşlarına göre aralarındaki yakın ilişki bakımından ikisi de– "Avrupa" etkili muhalefeti çekemeyecek kadar yararlıydı.[17] Yetmişlerin başında Fransız Cumhurbaşkanı Georges Pompidou "Avrupa Birliği" hakkında ilk kez neşeli bir havada konuştuğu zaman, Dışişleri Bakanı Michel Jobert meslektaşı Édouard Balladur'a (geleceğin Fransız Başbakanı) tam olarak ne demek istedi diye sormuştu, Balladur'un yanıtı, "Hiçbir şey" oldu. "Ama işin güzel yanı da bu." Pompidou böyle bir birliği "dogmatik tartışmaların tıkanmasını önlemekten kaçınacak... belirsiz bir formül" olarak başından savmıştı.[18]

İşte formülündeki bu belirsizlikle birlikte AB mevzuatı yönergelerinin fazla kesin ayrıntıları kuşkusuz demokrasi açığına yol açmıştır: Avrupalıların, kimliği uzun süre belli olmayan ama aynı zamanda yaşamlarının her alanında etkili olduğu görülen bir Birlik'i umursamaları zordu. Öte yandan dolaylı hükümet sistemi olarak onca kusura karşın Birlik ilginç ve özgün bir nitelik taşımaktadır. Kararlar ve yasalar hükümet-üstü düzeyde kabul edilebilir, ama uygulanmaları

16 AAD ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni birbirine karıştırmamak gerek; ikincisi Avrupa Konseyi'nin gözetiminde 1953 İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi'nin uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulmuştu.

17 Giscard'ın "Avrupa Anayasası" 3'üncü Madde(I) Birlik'in hedeflerini "barışı, onun değerlerini ve insanların refahını yüceltmek" olarak tanımlar.

18 Alıntı kaynağı Andrew Moravscik, *The Choice for Europe* (New York, 1998), s. 265.

ancak ulusal yetkililer tarafından ve onların aracılığıyla yerine getirilebilir. AB vergi tahsildarı ya da AB polisi gibi herhangi bir baskı aracı bulunmadığından her şeyin üzerinde uzlaşılması gerekir. Böylelikle Avrupa Birliği görülmedik bir uzlaşmanın temsilcisidir: ulusal hükümetlerin üstlendiği uluslararası yönetim.

Son olarak Avrupa Birliği üye devletlerinin yumruk yumruğa gelmesini önleyecek ne araca ne de mekanizmaya sahip olsa da varlığıyla böyle bir fikri bir biçimde saçma kılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kazanan devletler aldıkları dersi *kaybeden* tarafa da aktarmak için ikinci bir savaş daha yaşamış olsalar da savaşın siyasal ya da bölgesel avantaj elde etmek adına çok yüksek bir bedeli olduğunu kanıtlamışlardı. Ancak Avrupa içinde üçüncü bir savaş feci, hatta ölümcül olacak diye bu onun yaşanmayacağı anlamına gelmez –en azından savaş sonrasının ilk yıllarında.

Bununla birlikte yüzyılın sonunda Avrupa Birliği'nin seçkin kesimiyle kurumları birbirine öyle girmiş, öyle bağımlı olmuştu ki olanaksız olmasa bile silahlı çatışma akla bile getirilemezdi. "Avrupa" bu nedenle Letonya ya da Polonya gibi hevesli üyelerin arzu nesnesi, geçmişlerinden kaçış yolu ve geleceklerinin sigortasıdır. İlginçtir, aynı zamanda AB'nin kendi liderlerinin Balkanlar'daki savaş gerçeğiyle karşı karşıya geldiklerinde budalaca çaresiz kalmalarının nedeni de buydu.

Yugoslavya[19] ile ilgili olarak küçük düşmesi Avrupa Birliği'ne kendi değerlerinin eksikliğinden kaçamayacağını hatırlatmıştır. Birlik devlet *olmamakla* yaklaşık 450 milyon insanı dikkate değecek kadar az bir görüş ayrılığıyla gevşek yapılı tek bir topluluk altında birleştirmiştir. Fakat devlet olmadığı için –yurttaşlarının mutlak bağlılıkları kendi yaşadıkları, yasalarına itaat ettikleri, dilini konuştukları ve vergilerini ödedikleri ülkeye yönelik olduğu için– AB'nin kendi güvenlik çıkarlarını belirleyici ya da uygulanmasını zorlayıcı hiçbir mekanizması yoktur.

Yine de bu "Avrupa'nın" ortak bir dış politikası olmadığı anlamına gelmez. Tam tersine, Avrupa Topluluğu ve onun ardılı AB on yıldır uluslararası forumlarda ve yabancı rakiplerine karşı çıkarlarını genişletmede ve savunmada gayet etkili olmuştur. Ama o çıkarlar başından beri ağırlıklı olarak ekonomik –daha doğru bir deyişle korumacı– koşullarla belirlenmiştir. Avrupa'nın ekonomi bakanları ve ticaret komisyonu üyeleri Amerikan ihracatçılarına ya da ithalatçılarına Avrupa ürünleri için vergi indirimi yapılması konusunda Washington ile açıktan ateşli bir tartışmaya girmiş bulunmaktadır.

19 O dönemde ABD Dışişleri Bakanı Lawrence Eagleburger bunu keskin bir biçimde tahmin ederek "Avrupalılar çuvallayacak ve bu da onlara ders olacaktır" diye öngörmüştü.

Çekişmeyi daha da artıran AB aynı zamanda Avrupa'da destek alan çiftçileri korumak adına gümrük vergilerinin yüksek tutulması için –örneğin, Afrika ya da Orta Amerika'daki çiftçilere zarar verecek şekilde, şeker gibi ticari malların açık ticaretini kısıtlayarak– etkili bir çaba içerisindedir.[20] Ne var ki AB'nin ayrı ayrı üye devletleri –en güçlü olanlar bile– kendi ekonomik davalarını Dünya Ticaret Örgütü'ne ya da başka bir kuruma sunmak uğruna Brüksel'in sorumluluğuna girmekten hoşnut olsalar da her modern devletin *o* yaşamsal özelliğini kendilerine saklı tutmuşlardır. Avrupa Birliği'nin ordusu yoktur.

Bu biraz da tarihin cilvesidir. 1950'lerin başında, gelecekte Batı Avrupalıların kendi askeri ilişkilerini ortaklaşa düzenleyebileceğini ve düzenlemesi gerektiğini düşünenler çoktu –1950 ağustosunda Avrupa Konseyi Danışma Meclisi toplantısında Fransa'dan Paul Reynaud Avrupa Savaş Bakanlığı önerisini bile savunmuştu. Ne ki Avrupa Savunma Gücü (bkz: 8'inci Bölüm) önerisinin reddedilmesi ve Batı Almanya'nın NATO'ya katılması böyle fikirleri bir kuşak boyunca gündemden çıkardı; Batı Avrupa onun yerine Amerikalıların nükleer şemsiyesi altına kolaylıkla sığınmayı yeğledi.

Kore Savaşı'nın sona ermesinin ve imparatorluktan uzaklaşılmasının ardından her Batı Avrupa ülkesi savunma bütçesinde kısıntıya gitmişti. Komünizmin devrilmesiyle birlikte askeri harcamalar en düşük rakamlara inmişti. Seksenli yılların sonunda NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları ortalaması GSMH'nin yüzde 3,4'üne gerilemişti; 2003'te Danimarka'nın savunmaya harcadığı para GSHM'nin ancak yüzde 1,6'sıydı; İtalya'da bu oran yüzde 1,5; İspanya'da yalnızca yüzde 1,4'tü. Bir tek Fransızlarla Britanyalıların harcamaları daha yüksek oranlarda; kalmıştı, hoş, bu oran asla yüzde 5'i geçmedi –tarihsel ölçütlerde bakıldığında devede kulak kalacak bir orandı.

Dahası, 2000 yılında duyurulan Avrupa "Acil Müdahale Gücü" kurulması planlarına rağmen Avrupa'daki silahlı kuvvetlerin hiçbiri ne "Avrupa'nın" denetimindeydi, ne de yakında denetimine girmesi olası görünmekteydi. Birkaç yıldır Dış İlişkilerden Sorumlu Avrupa Komisyonu Görevlisi bulunmasına karşın, Amsterdam Antlaşması imzalandığından beri bir tek AB Bakanlar Konseyi'ne karşı sorumlu olan Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi de onun görev alanına giren aynı çalışmaları yürütmekteydi (böylece onun otori-

20 Başkalarının zararına kendi çiftçilerini destekleyen yalnız AB değildi. Hatta en kötüsü de değildi: Norveç, İsviçre, Japonya ve ABD tarafından dağıtılan destekleme fonları kişi başına düşen rakamlarla ondan çok daha yüksekti. Ancak nedense AB'nin tutumu daha ikiyüzlü görünüyordu. Brüksel bir yandan genelde dünyaya erdem telkin ederken, kendisi oldukça seçici bir yol uygulamaktaydı. Avrupa Birliği yönetmelikleriyle gerçek yayınlarını kabul etmek ve benimsemek için talimat alan Doğu Avrupa, Batı Avrupa'daki hükümetlerin kendilerini aynı kurallardan muaf tuttuklarını görmezlikten gelemezdi.

tesi de azalmış oluyordu). Ne Komisyon Sorumlusu ne de Yüksek Temsilci'nin kendi politikalarını belirleme, silahlı kuvvetleri göreve gönderme ya da aksi önceden bildirilmedikçe üye devletlerin dışişleri politikaları ya da bakanları adına konuşma yetkileri bulunuyordu. Henry Kissinger'ın on yıl önceki alaycı sorusu –"Avrupa'ya telefon etmek istersem, hangi numarayı çevireceğim?"– geçerliliğinden hiçbir şey yitirmiş değildi.

Öte yandan bütün bu sınırlamalar –boyutlarına ve zenginliğine rağmen AB'nin bir devlet olmadığı, büyük bir güç hiç olmadığı gerçeği– AB'nin hem kendi evinde, hem dışında onun imajını güçlendirmeye hizmet etti. En azından bu bakımdan AB gerçekten de uluslararası kuruluşlar ve işbirliği havuzu, sorunları çözme ve toplumsal uyumu sağlamada "ulus-sonrası" stratejilerin örneği olarak İsviçre'ye benzemeye başlamıştı: kurumlar ağından ya da hukukun varlığından çok yeni Temel Haklar Şartı altında toplanmış bir değerler dizisiydi –"Avrupa değerleri".

Bu yeni Avrupa'nın değerleriyle kuralları yirminci yüzyılın sonunda baskı altında kaldıysa, bunun kaynağı geleneksel olarak ama yanıltıcı bir biçimde Avrupa fikriyle yan yana duran yerleşik ulus-devletler değildi. Hem AB hem de onun çeşitli üye devletlerinin artık büyük ölçüde kendi denetimlerinden çıkmış güçlerin getirdiği, çoğunun şu ya da bu biçimde küreselleşme diye adlandırılması alışkanlık haline gelen benzersiz bir ekonomik ve toplumsal itirazlar dalgasıyla karşı karşıya kalmasıydı.

Küreselleşmenin gizemli bir yanı yoktu. Eşi benzeri görülmemiş falan da değildi. *Ondokuzuncu* yüzyılın sonunda ulaşım ve iletişimin yeni ve hızlı ağlarının dünya ekonomisine izdüşümü en azından bir yüzyıl sonra internet ve finans piyasalarındaki kısıtlamaların kalkması, serbestleşmesiyle yaşanan değişim kadar korkunç olmuştu. Serbest ticaretin yararlarının eşit olmayan küresel dağıtımı da yeni bir şey sayılmazdı –hele yirminci yüzyılın sonunda en az 1914 öncesinde olduğu gibi uluslararası rejimlerin sürekli güçlü ve zengin olanların çıkarlarını kolladığı görülürken.

Fakat Avrupalılar açısından bakıldığında dünya ekonomisindeki en son değişimlerin bir yönüyle önemli bir özelliği vardı. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Avrupa devletleri kendi ülkelerindeki etki alanlarını daha yeni genişletmeye başlamışlardı: zamanla çoğu ekonominin geniş sektörlerinin sahibi, işletmecisi ya da düzenleyicisi olacaktı. Yeni konmuş kademeli vergilerden karşılanan hükümet harcamaları biraz savaşların maliyetini karşılamak ama daha çok dev-

letin artık sorumluluk üstlendiği sosyal hizmetler ve sosyal yardımları ödemek üzere büyük oranda artacaktı.

Bin dokuz yüz doksanlarda ekonomiyi uluslararası kılma süreci Avrupa'daki ilk büyük özelleştirme dalgasını yakından izlemiş ve ileride olacaklara hız kazandırmıştı (bkz: 17'nci Bölüm). Avrupa devletlerinin artık girdiği geri çekilme –önce Britanya'da, arkasından Batı Avrupa'nın çoğu devletinde ve son olarak da eski Komünist Doğu'da– süreci 1987'den sonra sınırlar içinde ve sınır ötesinde açık rekabetle ilgili koşullar getiren Tek Avrupa Senedi'nin uygulamaya konmasıyla iyice kızışmıştı. Şirket evlilikleri ve devirleriyle işletmelerinin uluslararası bir boyut kazanmasıyla şirketlerle ortaklıkları artık küresel ölçütlerde faaliyet göstermekteydi. Malların üretimi ve dağıtımı genel olarak tek tek ülkelerin denetiminden çıkmıştı.

Paraya gelince, katlanmaya, daha birkaç yıl öncesine kadar akla hayale gelmedik yollarla oradan oraya göç etmeye başlamıştı. 1980'de bütün uluslararası banka kredilerinin toplamı yıllık 324 milyar dolardı; 1991 yılında bu rakam 7,5 trilyon dolara çıkmıştı –on yıl içindeki artış oranı yüzde 2000'di. Üstelik bu yalnızca başlangıçtı. Sermaye dolaşımı üzerindeki denetimler –80'li yılların başında Avrupalı devletlerin çoğunda kaldırılmıştı– artık gıda karnesi kadar çağdışı bir uygulama gibi geliyordu herkese. 1992 eylülünde yaşanan "düşüş" –önce Birleşik Krallık, arkasından İtalya'nın Avrupa Para Sistemi'nden çıkmaya zorlanması ve faaliyetlerini önlemekte yetersiz kaldıkları özel spekülatörlerle kurumsal yatırımcıların zoruyla paranın değerini düşürmelerinin sonucuydu– pek anlamlı bir gelişmeydi.

Uluslararası ekonomideki bu devrimin avantajları kendini belli ediyordu. Artık ulusal sınırlarla, kambiyo rejimleriyle ya da yerel para yönetmelikleriyle kısıtlanmayan yatırım sermayesi, gereken (ve kâr beklenen) her yere denetimsiz kayabiliyordu –1990'da Almanların borçlarının yüzde 34'ü yabancılarındı. Ama dezavantajlar da vardı kuşkusuz: Almanya, Fransa ya da İsveç'te yüksek ücretlerle vasıflı işçi istihdam etmenin yüklü genel giderler yüzünden kâr marjları daralan Avrupalı imalatçılar artık yalnızca uluslararası yatırımcı aramakla yetinmeyip aynı zamanda daha kolay yola gelen ve daha düşük maliyetli işçi arayışına gitmek zorundaydı.

Alman, Britanyalı ya da Fransız firmaları –geçmişteki gibi–Avrupa'ya yoksul ülkelerden ucuz işçi ithal etmek yerine kendi fabrikalarını oralara ihraç etmeyi, Brezilya ya da Nijerya'da, Portekiz ya da Romanya'da fabrikalar kurmayı, sonra da mamul ürünleri dünya pazarlarına satmayı daha verimli buldular. Bu da Batı Avrupa'nın sanayiden uzaklaşma sürecini daha da hızlandırarak pek

çok bölgede zaten kronikleşmiş işsizliği artırdı –ve işsizlik tazminatıyla diğer sosyal hizmetleri karşılayan devletin sırtındaki yükü ağırlaştırdı.

Fransa'daki son kömür madeni de –Moselle'de Creutzwald– 2004 nisanında kapandığı zaman eski madencilerin yeniden düzenli işler bulacağı kimsenin aklına gelmemişti. Moselle'deki işsizlik, çalışma çağındaki nüfusun yaklaşık yüzde 10'u dolaylarında seyrediyordu; daha kuzeyde Belçika sınırındaki eski madenci kasabalarında yüzde 15'ti. Fransa çoğu 1980'den sonra olmak üzere yüzyılın son otuz yılında sanayi alanında 1,5 milyon iş kaybına uğramıştı. Batı Avrupa'nın daha geri kalmış ekonomisi olarak sağladığı karşılaştırmalı avantajları da göz açıp kapayıncaya kadar kaybeden İspanya demokrasiye geçişin ardından 600 bin iş alanı kaybetmişti. 1990'ların ortasındaki daralmanın doruğunda, ülkede 25 yaşın altındaki işgücünün yüzde 44'ü işsizdi.

İşsizlik yeni bir durum değildi. AB ülkelerinin çoğunda geçerli olan cömert sosyal yardım düşünüldüğünde, işsiz kalmanın bireyler ve topluluklar üzerindeki ekonomik sonuçları iki savaş arası dönemde yaşanan (psikolojik etkiler bir yana) yıkımla asla karşılaştırılamazdı. Ancak yirminci yüzyılın son yıllarındaki ekonomik bozulmanın sosyal maliyetlerinin kendine özgü *yanı* bolluk zamanında yaşanmış olmasıydı. Özelleştirme ve finans piyasalarının açılması, birkaç kişi için olsa bile büyük bir servet yaratmıştı; örneğin Londra ya da Barselona gibi belli yerlerdeki sonuçları gözden kaçmayacak kadar çarpıcıydı. Ayrıca mesafelerin kısalması, bilgisayarlar ve elektronik basınla birlikte iletişim hızındaki artış sayesinde insanların yaşam biçimleriyle ilgili bilgi anında her yere yayılıp tekrar ediliyordu.

İşte zenginlikle yoksulluk, refah ile güvensizlik, özel bollukla genel sefalet arasındaki bu apaçık tezat, Avrupa'da düzensiz piyasaların ve başıboş küreselleşmenin olumlu yanları hakkında yapılan çığırtkanlığa karşı kuşkuların çığ gibi büyümesinin nedeniydi –hem de Avrupalıların hayıflandıkları değişikliklerden kendilerinin de dolaylı olarak bile olsa yararlanmalarına rağmen. Geçmişte örgütlü emeğin ve politikacıların kendi çıkarlarının baskısına eklenen böyle duygular bir tür sınırlı korumacılıktan yana olabilirdi.

Ne var ki artık hükümetlerin eli kolu bağlıydı, üstelik geleneksel anlamda örgütlü emek neredeyse varlığını yitirmişti. Bir tek Fransa'da sendikalaşmış işgücü kamuoyunun da yardımıyla kamu şirketlerinin satışını geçici olarak engellemeyi başarmıştı: o da çalışanlarının bir zamanların dev (komünistlerin yönetiminde) Genel Çalışma Konfederasyonu'nun (CGT)[21] kalan az sayıdaki

21 Confédération Générale du Travail (ç.n.)

üyeleri arasında yer aldığı savaş sonrasında ulusallaşan sektörün simgesi Fransız Elektrik Kurumu (EDF)[22] gibi özellikli kurumlar için geçerliydi. Yüzyılın son yıllarında Avrupa'nın diğer ülkelerinde enerji piyasasında kısıtlamalar kaldırılırken EDF devlet mülkiyetinde kalmıştı.

Ancak bir zamanlar Fransa'daki mavi yakalı sendikalar arasında sözü geçen CGT eski benliğinin bir gölgesiydi –Fransız sendika hareketinin bütünü 1980 yılından beri üyelerinin üçte ikisini kaybetmişti– ayrıca temsil ettikleri işçiler de artık ne Fransa'daki ne de başka ülkelerdeki çalışan nüfusun ayırt edici özelliklerini taşıyordu. İşin niteliği de değişmişti. Pek çok yerde yepyeni, dört tabakalı bir sistem ortaya çıkıyordu. En tepede profesyonel tabaka: Metropolit, kozmopolit, bolluk içinde ve eğitimli –çoğu kez bankalar ve diğer finans kuruluşlarıyla ilişkili, yeni küresel ekonomiden en çok yarar sağlayan kesim. Onun altındaki tabakada işleri güvence altına alınmış ve geleneksel yan gelirleri ve sigortaları hâlâ bozulmamış olan fabrikalarda, hizmet endüstrisinde ya da kamu sektörlerindeki geleneksel çalışanların korunmuş çekirdeği yer almaktaydı.

Üçüncü tabaka köşebaşı dükkân sahipleri, seyahat acenteleri, elektronik eşya tamircileri ve benzeri küçük işletmelerle hizmetlerden oluşuyordu, çoğunda göçmen topluluklar ya da onların daha genç kuşakları işyeri sahibi ve çalışanı olarak görülmezdi: Fransa'da Araplar, Almanya'da Türkler ya da Kürtler, Britanya'da Güney Asyalılar. Bu tabakalara bir de Güney Avrupa'da varlık gösteren azımsanmayacak boyutta aile kökenli "kayıt dışı" ekonomiyi eklemek gerek. Ayakkabıdan tekstile, makine parçalarına kadar her şeyin resmi kanalların radar kapsamı dışında üretilip dağıtıldığı İtalya'da 1997 rakamlarına göre "gayri resmi" sektörün katkısının GSYİH'nin en az dörtte biri olduğu tahmin edilmekteydi. Portekiz'de ulusal rakam –kaçınılmaz olarak tahminden öteye gidemeyen– yüzde 22'ydi; ancak ülkenin kuzey ucundaki Braga gibi yerlerde "kayıt dışı" işçiler yerel işgücünün yüzde 45'ine ulaşmıştı.

En alttaki ve en hızlı büyüyen tabakada da gerek uzun vadeli geleneksel vasıflı iş güvencesinden gerekse 50'li ve 60'lı yılların patlamasında standartlaşmış olan ek yardımlardan yoksun alanlarda çalışan (iş bulabilirlerse elbet) insanlar bulunmaktaydı. Britanya ya da Hollanda gibi bazı ülkelerdeki işsizlik rakamları sonunda tatmin edecek düzeyde düşme kaydediyordu: Yaygın söylentilere göre bu da engellenmeyen küresel piyasanın olumlu yanlarının kanıtıydı. Ancak işsizlik kayıtlarında artık yer almayan özellikle kadınlarla gençlerden oluşan kesim şimdi ya düşük ücretli, ek yardımları olmayan yarı zamanlı; ya da

22 Electricité de France (ç.n.)

devlet tarafından desteklenen ya da imzalanan programlarda sözleşmeli işlerde çalışıyordu.

Geçimlerini sağlayamayacak kadar düşük ücret alanlarla onların aileleri hâlâ sosyal devletin yardımlarına sığınabilirdi; zaten çoğu böyle yapıyordu. Thatcher anlayışını benimseyenlerin böyle devlet ve toplumlara yönelik saldırılarının hissedildiği Birleşik Krallık'ta 14 milyon kişi yoksulluk içinde yaşamını sürdürmekteydi, bunların arasında 4 milyon çocuk da vardı.[23] Altı kişiden biri yoksulluk sınırının üstünde kalmalarını sağlayacak Gelir Yardımı ya da Aile Kredisi programlarına bağımlıydı. En azından 1950'lerin sonunda kökü başarıyla kurutulmuş olan evsizlik Kuzey Avrupa'da yeniden yükselişe geçmişti: Yalnızca Thatcher'ın iktidarda olduğu yıllar boyunca Londra'daki evsizlerin sayısı ona katlandı. 1990'ların ortasında sayıları 80 bine ulaştı. Britanya sermayesinin en pahalı gayrimenkullerinin bazılarının bulunduğu kimi yerlerin çevresini saran birkaç kilometrelik alan geç Victoria döneminde adı çıkmış "Kimsesiz Londra'ya" benzemeye başlıyordu.[24]

Geçmişte ekonomik ilerlemeler yoksulların çoğunu daha iyi ücretli ve daha güvenli istihdama taşırken, artık bu söz konusu değildi. Başka bir deyişle, Avrupa bolluğun ortasında bir alt sınıfa gebeydi. Fransız sosyolog André Gorz daha 1960'larda sanayi çağının sonunun geçici, sözleşmeli işçilerden oluşan, yeni modern yaşamın kıyısında ama nedense hemen odak noktasında yer alan bir kastın –"işçi olmayanların sınıf dışı" bir oluşumun – doğuşuna tanık olacağını öngörmüştü.[25]

Amerika'daki dengi gibi Avrupalı alt sınıfı da belirleyen yalnızca yoksulluk ve işsizlik (ya da eksik işsizlik) değil, aynı zamanda ve giderek daha da öne çıkan ırktı: 1990'ların ortasında Londra'daki genç *siyah* erkekler arasında işsizlik oranı yüzde 51'di. Yüzyılın sonunda genel olarak Avrupa'da olduğu gibi yoksullar dikkat çekecek ölçüde çokuluslu –ya da daha sonra koyu tenli nice Hollandalı, Alman ya da Britanyalının doğuştan Faslı ya da Türk ya da Pakistanlı göçmenlerin çocukları, hatta torunları olduğu gerçeğini kabul eden bir yaklaşımla

23 UNICEF tarafından yapılan bir araştırmaya göre 1995'te her beş Britanyalı çocuktan biri yoksulken Almanya'da bu oran onda bir, Danimarka'da yirmide birdi.

24 Benzer bir noktayı vurgulayan biraz farklı ölçütlere bakarsak, Cambridge'deki siyaset bilimcilerden John Dunn zengin ülkelerdeki işgücünü "piyasada bireysel olarak kendilerine çok iyi bakanlar... ortaklaşa eylemin ayakta kalan birimlerine bağlı kaldıkları için işgücünün bireysel üyelerine oranla korkutucu bir üstünlüğe sahip olup durumlarını koruyanlar ve artık kimse onların işgücüne pek değer vermeye yanaşmadığı için çoktan dibe inmeye başlamış olanlar" olarak ayırır. Dunn, *The Cunning of Unreason. Making Sense of Politics* (Londra, 2000), s. 333.

25 Kendi çağına ve o dönemin politikalarına yakışan bir adam olan Gorz bu yeni sınıfın yeni bir radikal sosyal hareketler dalgasını başlatacağını varsayıyordu. Bugüne kadar bunu doğrulayan pek az kanıt ortaya çıkmıştır.

daha uygun görülen bir terimle çokkültürlü– topluluklardı. Rotterdam ya da Leicester gibi kentler artık yirmi yıl uzak kaldıktan sonra buralara geri dönenleri şaşırtacak kadar çok dilli, çok renkli yerleşimlerdi. 1998'de Londra içlerindeki devlet ortaöğretim kurumlarında beyaz çocuklar azınlıktaydı.

Avrupa'nın belli başlı kentleri, en başta da Londra artık enikonu kozmopolit olmuştu. Kentteki yüksek ücretli işlere beyaz Avrupalılar (ve Kuzey Amerikalılar) alınırken, çöpçülükten çocuk bakıcılığına kadar düşük ücretli işlerin neredeyse tamamı artık *Alentejo*[26] ya da *Mezzogiorno* bölgelerinden gelen geleneksel "ikinci sınıf" Avrupalılar tarafından değil, daha çok esmer ya da siyah, çoğu izinsiz çalışan "azınlıklar" tarafından görülmekteydi. Resmi rakamlara göre 1992-2002 yıllarında Londra'da ve İngiltere'nin güneydoğusunda yaşayan yabancı sayısındaki artış 700 bindi; oysa gerçek rakam bunun epey üstündeydi.

Batı Avrupa genelinde sürekli caydırılmaya çalışılan ve sıkı denetim altında tutulan göç hâlâ önde gelen bir demografik etmendi: 1998 yılında Londra'nın iç kesimlerinde yaşayan aynı çocuklardan üçte birinin birinci dili İngilizce değildi. Sayıları Yugoslav savaşlarının peşinden fırlayan sığınmacıların ya da günün moda deyişiyle "sığınma hakkı arayanların" çocuklarıydı çoğu, ama aralarında Orta ve Güneydoğu Asya'dan, Ortadoğu'dan ve en çok da Afrika'dan göç etmiş işçiler de vardı –pek çokları yasadışı yollardan geldiklerinden kayıtlarda yer almıyordu.

Avrupa genelinde sığınma olanakları açık arayla en bol olan (ve öyle kalan) ancak göçmenlerin tam yurttaşlık hakkı elde etmelerinin geleneksel olarak en zor olduğu Almanya'da[27] böyle kimselerin yüzyılın sonuna gelindiğinde –aileleri ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler dahil– beş milyonu bulduğu tahmin edilmekteydi. Yeni yüzyılın başında Almanya'ya yapılan sığınma başvurularının çoğu Irak, Türkiye ve eski Yugoslavya'dan kopan ülkelerden geliyordu; bunun yanında İran, Afganistan, Rusya ve Vietnam'dan yapılan başvurular da vardı.

Batı Avrupa'nın "ekonomik sığınmacılar", yasadışı göçmenler, sığınma hakkı arayanlar ve bunlar gibiler tarafından istilaya uğrayacağı korkusu AB'nin genişlemesine sıcak bakılmamasına yol açıyordu. Daha 1980'lerde Britanya ve Alman inşaat sanayiinde Polonya'dan kaçak gelmiş çok sayıda işçi vardı. Öte yandan sorunun asıl kaynağı ne Polonya ne Macaristan ne de katılım sürecine alınacak Orta Avrupa'nın diğer ülkeleriydi, onların doğusundaki topraklardan gelenlerdi. 1992'de çoğu Bulgaristan, Romanya ve eski SSCB'den gelen

26 Portekiz'in güneyinde bir bölge. (ç.n.)

27 Yalnızca 1992'de Federal Almanya yaklaşık çeyrek milyon Yugoslav sığınmacıya kapılarını açtı. Britanya'nın kabul ettikleri dört binde kaldı, Fransa'nınkilerse bin kişiyle sınırlıydı.

Polonya'daki "yasadışı" göçmenlerin sayısı 290 bine ulaşmıştı; 10 milyon gibi az bir nüfusu olan Macaristan sığınma hakkı arayan 100 bin kişiye ev sahipliği yapıyordu. Oradaki yaşam koşulları –tıpkı Slovakya ya da Çek Cumhuriyeti'nde olduğu gibi– güç olmakla birlikte katlanılmaz değildi, bu ülkeleri batılı komşularından ayıran uçurum yavaş da olsa çoktan kapanmaya başlamıştı. Ne var ki Orta Avrupa ile Komünist dönem sonrası Avrupa'nın geri kalanı arasındaki uçurum daha da açılıyordu.

Dolayısıyla 90'lı yılların sonunda Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nde ortalama aylık ücret 400 dolara yaklaşırken, Belarus, Ukrayna ve Romanya'da 80 dolar dolayında sallanıyordu; Bulgaristan'da 70 doların altında; Moldova'da yalnıza 30 dolardı –doğrusu bu yanıltıcı bir rakamdı; çünkü başkent Kişinev dışında nüfusun yüzde 48'inin ekmeğini topraktan çıkardığı bölgelerde gelir düzeyi daha da düşüktü. Polonya'nın, hatta Bulgaristan'ın bile tersine eski Sovyet cumhuriyetlerinin durumu da iyiye gitmiyordu: 2000 yılında her iki Moldovalıdan birinin yıllık kazancı 220 doların altındaydı –ayda yalnızca 19 dolar.

Böyle koşullar altında Moldovalıların ya da Ukraynalıların, daha doğrusu büyük kent kümelerinin dışında kalan pek çok Rus'un tek umudu Batı'da iş bulmaktı. Böylece korkutacak kadar çok sayıda kişi –öncelikle de genç kızlar– suç örgütlerinin pençesine düşerek en iyi olasılıkla imalathanelerde ve lokantalarda çırak, en kötüsü ve genellikle de fahişe olarak çalışmak üzere Romanya ve Balkanlar üzerinden AB'ye gönderildi: Almanya ya da İtalya'da, hatta Bosna'da dolgun ücret ödeyen müşteriler olan batılı askerlere, yöneticilere ve "yardım gönüllülerine" hizmet ediyorlardı. Gönülsüz Moldovalı ve Ukraynalı "konuk işçiler" böylelikle kıtanın çokkültürlülük tabakasının en altındaki Romanlara (Çingeneler) katılmış oldular.[28]

Seks ticaretinin kurbanları büyük ölçüde görünmezdi, Avrupa'nın kenarda köşede kalmış bölgelerinden gelen önceki beyaz göçmen kuşakları gibi onlar da yerel çoğunluğa kolayca karışmışlardı, zaten bundan ötürü polis ya da sosyal hizmetler tarafından izlerinin sürülmesi zordu. Fakat Fransız sosyologlarla eleştirmenlerinin *les exclus* ("dışlanmışlar") diye tanımladığı kişiler apaçık gözler önündeydi. Yeni alt sınıfta çalışma hayatından dışlananlar "yaşam fırsatlarından" dışlanmışlar kadar değildi: Ekonomik orta yolun dışında kalmış, çocukları yeterli eğitim almamış, aileleri kentlerin eteklerindeki dükkânlardan, hizmetler-

28 Yirminci yüzyılın sonunda Avrupa'daki Çingenelerin sayısının beş milyon olduğu tahmin edilmekteydi; Polonya'da 50 bin, Arnavutluk'ta 60 bin, Macaristan'da yarım milyon, Bulgaristan, eski Yugoslavya ve Çek Cumhuriyeti'nde 600 biner, Romanya'da da en az 2 milyon. Çingenelerin yaşadıkları (girişlerine bile izin verilmeyen Britanya gibi yerlerden başka) her ülkede karşı karşıya kaldıkları önyargı ve istismar yaygındı.

den ve ulaşım olanaklarından uzakta kışlaları andıran apartmanlara kapanmış kimselerdi. 2004'te Fransız içişleri bakanlığı tarafından yapılan bir araştırma sonucuna göre sayıları iki milyonu bulan kent varoşlarındaki bu insanlar toplumsal dışlanma, ırkçı ayrımcılık ve aile içi şiddet yüzünden mahvolmuşlardı. Onların yaşadıkları bu *tehlikeli sularda* gençler arasındaki işsizlik oranı yüzde 50'ye yakındı; en çok etkilenenler de Cezayir ya da Fas kökenli gençlerdi.

Bu alt sınıf genellikle yalnızca rengiyle değil inançlarıyla da ayırt edilirdi. Çünkü Avrupa Birliği çok-kültürlü olmanın yanında giderek çok-dinli olma niteliğine de sahip oluyordu. Çoğu ibadet etmese de Hıristiyanlar ezici çoğunlukta kaldılar. Artık küçük bir azınlık olan Yahudilerin sayıları yalnızca Rusya ve Fransa'da, daha küçük çapta da Birleşik Krallık ve Macaristan'da yüksekti. Ama Hindular ve hepsinden önemlisi Müslümanlar artık İskandinavya'nın başlıca kentlerinde, İtalya'da ve Orta Avrupa'da olduğu kadar Birleşik Krallık, Hollanda ve Almanya'da da önemli ve gözle görülür ölçüde varlıklarını belli ediyorlardı. Ayrıca Avrupa'da bulunan dünyanın başlıca dinleri arasında sayıları hızla artanlar İslam dini üyeleriydi.

Yirmibirinci yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde Fransa'daki Müslümanların sayısı (çoğu Kuzey Afrika kökenli olmak üzere) altı milyona erişmişti, Almanya'da da (Türk ya da Kürt kökenliler önde geliyordu) ona yakındı. Birleşik Krallık'ta (daha çok Pakistan ve Bangladeş'ten gelen) sayıları iki milyona yaklaşan ve Benelüks ülkeleriyle İtalya'da da varlık gösteren Müslümanların Birlik içindeki toplam sayısı belki de on beş milyonu buluyordu.

Şimdiye dek ağırlıklı olarak laik olan topluluklarda Müslümanların varlığı sosyal politikayı güç sorunlarla karşı karşıya bırakıyordu: Kamu okullarında dinî giysiler ya da simgelerle ilgili nasıl hükümler konulmalıydı? Devlet ayrı ayrı kültürel kurumlar ve tesislere daha ne kadar destek (ya da engel) olacaktı? Çok-kültürlü (ve fiilen birbirinden ayrı) toplulukları desteklemek iyi bir fikir miydi yoksa otoritelerin kaynaşmayı kolaylaştırmaları, hatta zorlamaları mı gerekirdi? Fransa'daki resmi politika kültürel kaynaşmadan yanaydı, okullarda inanca ilişkin işaretlerin sergilenmesini yasakladı; başta Britanya ve Hollanda olmak üzere başka yerlerde kültürel farklılık ve dinle daha iddialı özdeşleşmeye geniş hoşgörü gösteriliyordu. Ama her yerde farklı görüşler vardı (bkz: 23'üncü Bölüm).

Eğer böyle sorunlar ulusal siyasal gündemlerin tepesine hızla yerleştiyse ve giderek göçmenlik ve sığınmacılıkla ilgili tartışmalarla iç içe geçtiyse, bunun nedeni kıta genelinde yabancı düşmanı yeni kuşak partilerin yükselişinden duyulan kaygıların büyümesiydi. Bu partilerden bazılarının kökleri daha önceki laik ya da milliyetçi politikalara uzanıyordu; diğerleri –şaşırtıcı ölçüde başarılı

olan Dansk Folkeparti ya da Hollanda'daki List Pim Fortuyn gibi– çok daha yeniydi. Ama hepsi "göçmen-karşıtı" duyguları sömürmekte beklenmedik ölçüde becerikli olduklarını kanıtlamıştı.

İster Britanya Milliyetçi Partisi gibi "etnik azınlıklara" karşı bayrak açsın, ister Jean-Marie Le Pen'in Ulusal Cephesi gibi "göçmenleri" –Almanya'da "yabancılar" ya da "dışarlıklılar" terimleri tercih ediliyordu– hedef alsın, aşırı Sağ partilerin bu yıllarda aldığı destek bayağı arttı. Bir yandan küresel ekonomik güçlerine karşı savunmasızlıkla birleşen yavaş büyüme pek çok çalışanı eşi benzeri görülmedik boyutlarda ekonomik güvensizliğe sürüklemişti. Diğer yandan o güvensizliği sınıf bayrağı altında zaptetmek ve harekete geçirmek için siyasal *Sol*'un eski organları artık yoktu: Ulusal Cephe'nin bir zamanlar Fransız Komünist Partisi'nin kaleleri olan mahallelerde en iyi sonuçları alması rastlantı değildi.

Aralarında gözle görülür ve kültürel açıdan başka azınlıkların giderek artması –ve Doğu'daki kapaklar açılır açılmaz sosyal oluklardan beslenen ya da "bizim" işleri kapan daha çok yabancının geleceği fikri– yeni Sağ'ın ekmeğine yağ sürüyordu. "Teknenin dolu" olduğunu –ya da hükümetlerinin sınırlarının denetimini "kozmopolit çıkarlar" veya "Brüksel'deki bürokratlar" uğruna bıraktığını– iddia eden popülist demagoglar göçmenliğe son vereceklerine, "yabancıları" kendi ülkelerine göndereceklerine ve devleti kuşatma altındaki beyaz yurttaşlarına, dışarıdan gelenleri de ait oldukları yere iade edeceklerine söz veriyorlardı.

Önceki çağda görülen faşizm ile karşılaştırıldığında yabancı düşmanlığının bu son bildirisi hafifte kalabilir. Ancak Almanya'nın 90'lı yılların başında yabancılara ve azınlıklara karşı kin dolu suç dalgasına sahne olması bazı yorumcuların yaygın kaygılara kapılmasına yol açtı: Günter Grass suçlayan bir yaklaşımla Batı Alman siyasal kültürünün bencil kayıtsızlığına ve ülkenin "hak edilmeyen" birliğine duyulan görüş mesafesi sınırlı coşkusuna işaret ederek (özellikle yabancı karşıtı duyguların daha yoğun yaşandığı eski DAC'nin çürümüş, enkaza dönüşmüş sanayi kasabalarında görülen) ırkçı şiddetin sorumluluğu düpedüz, ülkenin vurdumduymaz ve bellek yitimine uğramış siyasal seçkin tabakasındadır diye tartışıyordu.

Fakat şiddetin düzeyinin önüne geçilse bile kamuoyunun yeni Sağ'ı desteklemesi ciddi kaygılara yol açmaktaydı. Komşu Avusturya'da genç ve telejenik lideri Jörg Haider başkanlığındaki Avusturya Özgürlük Partisi (FPÖ[29]) –savaş

29 Freiheitliche Partei Österreichs (ç.n.)

sonrasındaki Bağımsızlar Ligi'nin vârisiydi ama görünüşte onun Nazilerle ilişkilerinden arınmıştı– kendini iki büyük partinin karşılıklı çıkar ilişkisinin sonucunda geride bırakılan ve anayurtlarını istila eden "suçlular", "uyuşturucu bağımlıları" ve diğer "yabancı süprüntülerden" oluşan güruh tarafından tehdit edilen "küçük insanların" savunucusu olarak tanıtarak kamuyu yoklamalarında düzenli yükselişe geçti.

Yasalarla başının derde girmesini istemeyen Haider Nazilerle aynı kalıptan olduğunu iyice belli edecek davranışlardan kaçınmaya genellikle özen gösteriyordu. Avusturyalı politikacı (tıpkı Jean-Marie Le Pen gibi) önyargılarını çoğu zaman yalnızca dolaylı yoldan su yüzüne çıkarıyor, örneğin, kamu yaşamında onu rahatsız eden ne varsa sorumluluğunu rastlantı sonucu Yahudi olan kişilere yüklüyordu. Hem kendi hem de ona kulak verenler Avrupa Birliği gibi yeni hedefler belirlemişlerdi: "Biz Avusturyalılar ne AB'ye, ne Maastricht'e ne de şu ya da bu uluslararası fikre, bir tek kendi Anayurdumuza hesap veririz".

1986 Avusturya parlamentosu seçimlerinde Haider'in Özgürlükçü Partisi yüzde 9,7 oranında oy aldı. Dört yıl sonra bu oran yüzde 17'ye çıkmıştı. 1994 ekiminde yapılan seçimlerde savaştan sonraki yirmi beş yıl iktidarı elinde tutan ve hâlâ Avusturya'nın kırsal kesiminde egemen olan Halk Partisi'nin yalnızca dört puan gerisinde yüzde 23 oranında oy alan parti, Viyana siyasal çevrelerini sarstı. Daha da beteri, Haider'in geleneksel Sosyalist seçmenler olan Viyanalı işçi sınıfının oylarını da almış olmasıydı. Bu durum göz önünde bulundurulunca, her üç Avusturyalıdan birinin (1995 kamuoyu yoklamalarına göre) Haider ile birlikte Avusturya'da bulunan "konuk işçiler" ile diğer yabancıların aldıkları ek yardımların ve sahip oldukları ayrıcalıkların çok fazla olduğuna inanmaları şaşırtıcı olmaz.

Haider'in nüfuzu yüzyılın sonunda, 1999 ekiminde yapılan seçimlerde partisi Avusturyalı seçmenlerden yüzde 27 oy alınca iyice büyüdü: Halk Partisi'ni üçüncülüğe itmiş ve birinci sıradaki Sosyalistlerle arasındaki oy farkını 290 bine indirmişti. 2000 şubatında Avusturya'nın Avrupalı ortaklarının abartılı sayılabilecek korkulu bakışları altında Halk Partisi (Haider içinde yer almasa da) Özgürlükçü Parti ile koalisyon hükümeti kurdu. Ancak Avusturya'nın yeni başbakanı Wolfgang Schüssel zekice bir hesap yapmıştı: Özgürlükçü Parti "kazıklanmış, yalan söylenmiş küçük insanlara" (adından türettiği popülist söylemin ilkörneği Pierre Poujade'ın tanımı) seslenen bir protesto hareketi, "onlara" karşı bir partiydi. Hükümete girip de iktidar yorgunluğunu yaşayıp yıpranınca ve rağbet görmeyen politikaların sorumluluğunu paylaşmak zorunda kalınca çok geçmeden çekiciliğini yitirecekti. 2002 seçimlerinde FPÖ oyların yalnızca

yüzde 10,1'ini aldı (Halk Partisi yaklaşık yüzde 43'e yükselmişti). 2004 Avrupa seçimlerinde Haider'in partisinin oy oranı yüzde 6,4'e düştü.

Haider'in yükselişi ve düşüşü (yine de doğum yeri Carinthia'nın popüler valisi olarak kalmıştı) başka ülkelerdeki yabancı karşıtı partilerin yörüngesini belirmişti. 2002 yılında oyların yüzde 17'sini kazandıktan sonra liderinin suikasta uğramasının ardından List Pim Fortuyn kısa bir süre için Hollanda hükümetinde kendine yer bulmuş ama ardından gelen seçimlerde aldığı desteğin yüzde 5'ini kaybederek parlamentodaki temsili yüzde 42'den yüzde 8'e düşmüştü. İtalya'da Lega Nord'un Berlusconi'nin kanatları altında iktidara çıkması aldığı desteğin hızla düşmesine yol açtı.

Danimarka'da Dansk Folkeparti 1995'teki anlaşılmaz çıkışının ardından 2001'de parlamentoda üçüncü büyük parti olacaktı. Hükümet dışı kalması ve özellikle göçmenlik sorununa odaklanması partiyle lideri Pia Kjærsgaard'a ölçüsüz büyüme fırsatı sağlamıştı. İktidardaki iki Danimarka partisi de –Liberaller ile Sosyal Demokratlar– artık sığınma hakkı ve yabancıların ikametiyle ilgili yasalarda yeni keşfettikleri "katı" yaklaşımla birbirleriyle yarışıyorlardı. 2001 seçimlerinde partisi yüzde 12 oy kazandıktan sonra Kjærsgaard, "Yetki," demişti, "bizde."[30]

Sol'da ya da Sağ'da böyle konularda "yumuşak" görünmeyi göze alan neredeyse hiçbir orta yolcu politikacı bulunmadığı göz önüne alındığında Kjærsgaard haklıydı. Britanya Milliyetçi Partisi (BNP[31]) gibi ufacık, kabadayı bir parti bile Birleşik Krallık'taki Yeni İşçi Partisi hükümetlerinin politikalarına gölge düşürebiliyordu. Geleneksel açıdan marjinal olan BNP –yakın zamanda aldığı en başarılı sonuç 1997 seçimlerinde etnik azınlık olarak Yahudilerin yerini Bangladeşlilerin aldığı Doğu Londra mahallesinde elde ettiği yüzde 7'lik oydu– dört yıl sonra Lancashire'da eski bir imalat kasabası olan ve seçimlerden kısa bir süre önce ırkçı ayaklanmaların baş gösterdiği Oldham'in iki mahallesinde 11 bin 643 oy (yüzde 14) kazanmıştı.

Ana kıtadaki gelişmelerin yanında bunlar önemsiz rakamlardı, ayrıca BNP parlamentoda sandalye kazanmaya bile yaklaşmamıştı. Bununla birlikte (kamuoyu yoklamalarına göre) partinin kaygıları ülke genelinde yaygın olan rahatsızlığı yansıtır gibi göründüğünden, aşırı Sağ Birleşik Krallık'ın göçmenlere ve sığınmacılara yönelik halihazırda acımasız olan önlemlerini daha da katılaştırma konusunda Başbakan Tony Blair'in gözünü korkutabilmişti. Bu durum

30 Dansk Folkeparti Danimarka İlerici Partisi'nden ayrılan bir grubun kurduğu, 1970'lerin başlarında vergi karşıtı hareketin ürünüydü (bkz: 14'üncü Bölüm) ancak yeni kuşak radikaller tarafından AB konusunda fazla "yumuşak" ve göçmen karşıtlığında yetersiz görülürdü.

31 British National Party (ç.n.)

Yeni İşçi Partisi hükümetinin parlamentoda ezici çoğunluğa sahip olmasına ve 2001 seçimlerinde yaklaşık 11 milyon seçmenin desteğini almasına rağmen ülke genelinde yalnızca 48 bin seçmenden –bütün seçmenlerin yüzde 1'inin beşte biri ve Monster Raving Loony[32] Partisi'nin aldığı oylardan yalnızca 40 bin daha fazla– oy almayı başarmış neo-faşistlerin propagandasından nasıl etkilendiğinin göstergesidir.

Fransa'da ise koşullar bambaşkaydı. Ulusal Cephe'nin 1986 genel seçimlerinde 2,7 milyon seçmenden destek bulan bir davası –göçmenler; toplu yardım– ayrıca halkın genel huzursuzluğunu bir konuya odaklanan öfkeye ve siyasal önyargıya dönüştürmekte usta, karizmatik bir lidere sahipti. Eğer Mitterand 1986'da *Ulusal Cephe*'nin parlamentoya girmesini (böylelikle ulusal düzeyde boy göstermesini) kolaylaştıran nispi temsil sistemini getirmemiş –bunun sonucunda Fransa'daki orta yolcu muhafazakâr partileri bölüp zayıflatmamış– olsaydı, aşırı Sağ'ın bunu başarmasına olanak yoktu elbet.

Yine de 1995'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 4,5 milyon Fransız seçmenin Le Pen'i desteklediği gerçeği ortada: 2002 nisanında FN liderinin seçmenlerin yüzde 17'sinin desteğini alıp cumhurbaşkanlığı seçiminde Sol'un adayı talihsiz Sosyalist Başbakan Lionel Jospin'i saf dışı bırakarak ikinci sıraya yükselip beklenmedik bir başarı elde ettiği zaman bu sayı 4,8 milyona yükseldi. Fransa'da da orta yolun politikacılarının vardığı sonuç; Le Pen'in üstünde durduğu konuları onun dilini ya da programını ("Fransa Fransızlarındır," bunun dışında kalanlar kendi yurtlarına dönmelidir) açıkça benimsemeden kendilerine mal ederek "güvenlik" ve göçmenlikle ilgili sert önlemler alarak onun etkisini kırmaları gerektiği yönündeydi.

Gençliğinde pujadistleri desteklerken Cezayir savaşı sırasında aşırı Sağcı karanlık örgütlere kayan ve Vichy yönetimi ile Pétain rejiminin davasını özenli bir dille savunan aşırı Sağ politikaların eski geleneğiyle bağlantılı olmasına karşın Le Pen hareketi, kıta geneline yayılmış benzerleri gibi, Avrupa'nın faşist geçmişini canlandırmaya yönelik salt babadan kalma bir özlem olarak bir kenara atılamazdı. Kuşkusuz ne Fortuyn ne Kjærsgaard sokulabilirdi böyle bir kategoriye. Her ikisi de ülkelerinin geleneksel hoşgörüsünü korumaya istekli olduklarını vurgulamaya özen gösteriyordu –yeni Müslüman azınlıkların dinsel bağnazlığı ve gerici kültürel uygulamaların tehdidi altında olduklarını iddia ediyorlardı.

Ne Avusturya Özgürlükçü Partisi bir Nazi hareketiydi ne de Haider Hitler'di. Tam tersine, savaş sonrasındaki kimliğini belgelemeye çok dikkat ederdi. 1950 yılında doğmuş biri olarak onu dinlemek için toplanan kalabalıklara *"die Gnade*

32 Türkçe anlamı kuduruk çılgınlar partisi (ç.n.)

der späten Geburt" diye hatırlatmayı ihmal etmezdi: Geç doğmuş olmanın getirdiği iyi şans. Haider'in başarısının bir başka nedeni de –tıpkı başında bulunduğu İsviçre Halk Partisi'nin 2003 yılında çıkardığı göçmen-karşıtı, AB-karşıtı adaylarla genel oyların yüzde 28'ini almayı başaran Christoph Blocher gibi– ırkçı alt metinleri liberal görüşlerin çağdaş, milliyetçi popülist anlayış örtüsü altına saklıyor olmasıydı. Bu yaklaşım genç seçmenler üzerinde şaşırtacak kadar etkili olmuştu: Özgürlükçü Parti bir noktada otuz yaşın altındakiler arasında Avusturya'nın lider partisi konumuna yükselivermişti.[33]

Fransa'daki gibi Avusturya'da da aşırı Sağ'ı birbirine kenetleyen bağlar artık eski saplantılar –bilhassa anti-semitizm– olmaktan çıkmış, yerini (Fransa'da güneyden, Avusturya'da doğudan, her ikisinin de bir zamanlar kendi yönetimi altındaki ülkelerden gelen) göçmenleri hedef alan korku ve nefret almıştı. Ancak sistem karşıtı yeni partileri besleyen başka bir konu daha vardı: temiz eller. İktidarın dışında kalmış olduklarından 90'ların başında Avrupa sisteminin köklerini kemirdiği görülen yozlaşmışlık üzerlerine sıçramamıştı. Yozlaşma yalnızca kapitalizme geçişi tamamlayıcı bedel olarak açıklanan Romanya ya da Polonya'da veya (hepsinden önce) Rusya'da yoktu: kıtanın demokratik can damarlarında da görülmekteydi.

Savaştan beri Hıristiyan Demokratların bankerler, işadamları, müteahhitler, kent yöneticileri, devlet memurları ve –yaygın söylentilere göre– Mafia ile sıcak ve kazançlı bir ilişki kurdukları İtalya'da yeni kuşak genç yargıçlar on yıllardır halkın üzerini saran suskunluk perdesini delmek üzere korkusuzca kolları sıvadılar. İşin tuhafı 1992'deki *tangentopoli* ("rüşvet şehri") skandalının patlak vermesinin ardından Milano kent yönetiminde yürütülen soruşturmalar sonucunda maskesi ilk düşen Sosyalist Parti oldu. Parti rezil olmuş, lideri eski başbakan Bettino Craxi ülkeden kaçarak Tunus'a sürgün gitmek zorunda kalmıştı.

Öte yandan Sosyalistlerin çevirdikleri dolaplar uzun süre koalisyon ortağı oldukları Hıristiyan Demokratların işleriyle iç içe geçmişti. Soruşturmaların ardından gelen tutuklamalar ve suçlamalar her iki partinin de gözden düşmesine sebep olduğu gibi onlarla birlikte iki kuşaktır İtalyan politikasına biçim veren bütün siyasal ayarlamalarla düzenlemelere de gölge düşmüştü. 1994 seçimlerinde eski komünistler ve eski faşistler dışında ülkenin önde gelen *bütün* partileri tam anlamıyla silindi –ancak bu siyasal deprem sayesinde ayakta kalan tek kişi ulusal temizlik sürecini daha da ileriye götürmekten çok *kendi* iş anlaşmaları-

33 Göçmen karşıtı önyargıların özellikle Almanca konuşulan kantonlarda yaygın olduğu İsviçre'de ırkçılık her zaman örtülü kalmıyordu: bir seçim afişinde "İsviçreliler Zencileşiyor" başlığının üzerinde bir dizi esmer tenli yüze yer verilmişti.

nın zarar görmeden güvenle sürmesini sağlamak için politikaya giren eski salon şarkıcısı, karanlık basın imparatoru Silvio Berlusconi oldu.

İspanya'da Felipe González'in siyasal yaşamına son verense bundan epey farklı bir skandaldı: 1990'ların ortasında başında olduğu hükümetin 1983-87 yılları arasında gerek İspanya'da gerekse ETA'nın sık sık eylem yaptığı Fransa topraklarındaki Bask bölgesinde ölüm mangalarının adam kaçırma, işkence ve suikast gibi faaliyetlerine izin ve destek vererek (bkz: 14'üncü Bölüm) Bask terörizmine karşı "kirli bir savaş" yürütmüş olduğu (*El Mundo* ile *Diario 16* adlı günlük gazetelerinde çalışan araştırmacı gazetecilerden oluşan heyecanlı bir grup genç tarafından) ortaya çıkarılmıştı.

ETA'nın saygınlığı göz önüne alındığında, eğer Gonzáles'in sosyalist çalışma arkadaşlarının –Franco yönetiminin son yıllarındaki kamuoyunu saran genel havada çoğunun devletin ve onun koyduğu yasaların alet edilebileceği görüşüyle yetişmiş olmalarından dolayı– İtalyan örneğini aratmayacak ve henüz emekleme çağındaki İspanyol demokrasisinin ahlaki durumundan kaygı duyulmasına yol açacak boyutlarda yolsuzluğa bulaştıklarının ve nüfuz ticareti yaptıklarının su yüzüne çıkmasıyla birlikte duyulmasaydı, bu durum karizmatik Gonzáles'in itibarını sarsmaya yetmeyebilirdi.

Fransa'da –ya da Almanya ve Belçika'da– 90'lı yıllarda kamu yaşamını çirkinleştiren skandallar fırtınası kurumların ve *geleneklerin* savunmasızlığından çok modern koalisyonlar altında demokrasiyi hayata geçirmenin bedelinin yükseldiğini göstermekteydi. Kadroları, kampanyaları, danışmanlarıyla politika pahalıdır. Avrupa'da siyasal partilere giden kamu parası yasayla ve alışkanlıkla sınırlandırılmış, çoğu zaman seçim kampanyalarında kullanılagelmişti. Politikacılar eskiden daha çok paraya ihtiyaç duyduklarında alışıldık destekçileri olan parti üyelerinin, (Sol'da) kitle sendikalarının ve işadamlarıyla özel şirket ortaklıklarının kapısını çalarlardı. Ancak bu kaynaklar kurumaya yüz tutmuştu: Partilerin üye sayıları düşüyordu, kitle sendikaları düşüşe geçmişti ve ekonomik işlerde giderek partiler-arası politikadan yana tavır alan şirketlerle özel girişimciler tek bir partiye cömert bir katkıda bulunmayı pek mantıklı görmüyorlardı.

Belki de Batı Avrupa'daki belli başlı siyasal partilerin aşağı yukarı hepsinin, tam da iş dünyasında denetimlerin kaldırılması ve küreselleşme sayesinde dünyada dolaşan paranın çok daha fazla olduğu bir sırada, fon bulmak için alternatif yollar aramaya başlamaları anlaşılabilir. Fransa'da hem De Gaulle'ün izinden gidenlerin hem de sosyalistlerin –Almanya'daki Hıristiyan Demokrat Parti ile Britanya'daki Yeni İşçi Partisi gibi– son yirmi yıldır türlü karanlık yollardan para buldukları ortaya çıkmıştı: Kâh ayrıcalık satarak kâh nüfuz ticareti

yaparak ya da eskisinden daha ısrarcı bir tutumla sırtlarını alışılagelmiş katkı sahiplerine iyice dayayarak.

Belçika'da olaylar biraz daha ileri gitmişti: Pek çok skandaldan biri olan Dassault/Agusta olayı güzel bir örnektir. 1980'lerin sonunda Belçika hükümeti kırk altı askeri helikopter satın almak üzere İtalya firması Agusta ile sözleşme imzalamış, ayrıca elindeki F-16 uçaklarının bakımı işini de Fransız şirketi Dassault'ya vermişti. İhaleye katılan diğer şirketler devreden çıkarılmıştı. Kendi içinde böyle bir uygulama görülmedik değildi, ayrıca üç ülkenin de işin içinde olması olaya bir de genel bir pan-Avrupa niteliği kazandırmıştı.

Ne var ki sonradan Belçika Sosyalist Partisi'nin (o sırada iktidardaydı) her iki anlaşmada da rüşvet aldığı anlaşıldı. Bundan bir süre sonra, 1991'de, önde gelen sosyalist politikacılardan André Cools çok şey bildiği için Liège'de bir park yerinde öldürüldü; bir başkası, Etienne Mange 1995'te tutuklandı; Belçika'nın eski başbakanlarından, ayrıca bir dönem (1994-1995) NATO genel sekreterliği yapan ve anlaşmalar yapıldığı sırada dışişleri bakanı olan üçüncü bir kişi, Willy Claes 1998 eylülünde partisi için rüşvet almak suçundan mahkûm oldu. Anlaşmanın yapılmasıyla yakından ilişkili dördüncü zanlı, ordunun eski generallerinden Jacques Lefebvre ise 1995 martında gizemli bir biçimde öldü.

Sözünü ettiğimiz bu olay acayip bir Belçika öyküsüyse (Baudelaire'e göre "*La Belgique est sans vie, mais non sans corruption*: "Belçika cansız olabilir ama arpalıksız değildir), bunun nedeni şu: Oradaki anayasal yetkinin çifte baskılı ve sulandırılmış olması hükümet gözetimi boşluğundan başka ceza adaleti yönetimi de dahil devlet mekanizmasının neredeyse çöküşünü doğurmuştu. Yukarıda ele alınan İtalya dışında başka ülkelerde *kişisel* yolsuzluklarla ilgili çarpıcı denecek kadar az kanıt vardı: Suçların ve kabahatlerin çoğu gerçekten parti yararına işlenirdi[34]. Yine de önde gelen birtakım kimseler kamu yaşamından zorla uzaklaştırıldı.

Bunların arasında bir tek González, eski Fransız Başbakanı Alain Juppé ve İtalya'nın tarihe adlarını yazmış Hıristiyan Demokratları yoktu; birleşmenin kahramanı eski Alman Şansölye Helmut Kohl partisine bağış yapan kişilerin adlarını kamuoyuna açıklamayı reddettiği zaman itibarı sarsılmıştı. Eğer hükümet tarafından desteklenmiş olmasaydı, kentin parti içi yolsuzluklar ve nüfuz ticareti söylentileriyle çalkalandığı bir dönemde Paris belediye başkanlığı yap-

34 Bunun dışında kalan bir örnek vardır: sonradan AB Komisyonu üyesi olan eski Fransız Sosyalist Başbakan Edith Cresson'ın Brüksel'deki yetkilerini eski diş doktoruna dolgun maaşlı bir danışmanlık uydurmak için kullandığı 1999'da ortaya çıktığı zaman bütün komisyonun alnına leke sürmüştü.

mış olan Fransız Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın da onların arasına karışması su götürmezdi.

Tüm bu gelişmelerin en çarpıcı yanı bütün olarak siyasal sisteme ne kadar az gölge düşürdükleridir. Seçimlerde sandık başına giden seçmen sayısında yaşanan düşüş kamu işlerine duyulan ilginin genel kaybının göstergesidir; bu da zaten uzun yıllar önce görülmeye başlayan çekimser oy oranlarının artması ve siyasal tartışmaların yoğunluğunun azalmasıyla kendini belli etmişti. Asıl şaşırtıcı olan yeni türedi sağcı popülist partilerin yükselişi değil onların eskisinden daha iyi işler yapmada, 1989'dan beri yaşanan bozulma ve hoşnutsuzluktan yararlanmada sürekli başarısız kalmalarıdır.

Bunun bir nedeni vardı. Avrupalılar politikacılarına duydukları güveni yitirmiş olabilirler, bunun yanında Avrupa hükümet sisteminin özünde sistem karşıtı en radikal partilerin bile körü körüne saldırmaya cesaret edemeyeceği ve neredeyse evrensel düzeyde hâlâ bağlılık duyulan bir varlık var. Bu şey sağladığı türlü yararlara rağmen kesinlikle Avrupa Birliği değil. Demokrasi de değil: o da fazla soyut, fazla belirsiz, üstelik hayranlık duyulacak bir varlık olarak fazla bağımsız. Onlarca yıldır Batı dünyasında ciddi tehdit altında bulunmayan ve AB'ye üye bütün devletlerdeki genç kuşak Avrupalıların varsaydıkları özgürlük ya da hukuk düzeni hiç değil. Uygulamadaki işleyişini şu ya da bu yönüyle ne kadar eleştirirlerse eleştirsinler Avrupalıları birbirine bağlayan –Amerikan yaşam tarzıyla onları ayıran ve onun düpedüz karşısında bir anlayışla artık benimsedikleri adıyla– Avrupa toplum modelidir.

23
AVRUPA ÇEŞİTLEMELERİ

"Çağımızın işaretlerini tam olarak kavrayabilseydik, bilge olurduk; eksikliklerini ve yararlarını bilerek kendi duruşumuzu akıllıca belirlerdik. Bilinmeyen uzaklıklara boş gözlerle bakmak yerine telaşlanmadan çevremize, durduğumuz şaşırtıcı manzaraya bakalım."
Thomas Carlyle

"Avrupa'yı yaratan onu küçük yapmış, hatta bir de küçücük parçalara ayırmış, işte bundan dolayı yüreğimize sevinç veren onun büyüklüğü değil çokluğudur."
Karel Čapek

"Avrupa'dayken Asyalıydık, oysa Asya'da bizler de Avrupalıyız."
Fyodor Dostoyevski

Komünizm devrilip de Sovyetler Birliği altında kalınca, onlarla birlikte yalnızca ideolojik sistem değil, bütün kıtanın siyasal ve coğrafi koordinatları da çöktü. İkinci Dünya Savaşı'nın –çoğu Avrupalının kendi gözüyle görmediği– kaygı verici sonucu, kırk beş yıl boyunca olduğu yere mıhlanmıştı. Avrupa'nın gelişigüzel bölünmesi, yol açtığı bütün sonuçlarla birlikte kaçınılmazdı. Sonunda geriye bir şey kalmamıştı. Şimdi baktığımızda, savaş sonrası yılların baştan aşağıya yepyeni bir önem kazandığını görürüz. Bir zamanlar kalıcı ideolojik kutuplaşma çağının başlangıcı olarak kabul edilen her şey artık kendi gibi görünmekteydi: 1914 yılında başlamış Avrupa iç savaşının uzatmalı giriş perdesiydi bu. Adolf Hitler'in yenilgiye uğramasıyla, onun açtığı savaşta yarım kalan işlerin tamamlanması arasında kırk yıllık bir kesinti vardı.

1945-1989 arasında varolan dünyanın kaybolmasıyla birlikte hayaller daha da öne çıkmıştı. Ekonomik büyüme oranları ondokuzuncu yüzyılla karşılaştırılabilecek düzeylere çıkınca, savaş sonrası Batı Avrupası'nda sıkça dile getirilen "ekonomik mucize" bölgeye dünya ticaretinde yer alma ve 1914-45 boyunca kaybettiği çıktı açığını kapatma olanağı sağlamıştı. Azımsanamayacak bir başarıydı bu, yine de, çağdaşlarının bir zamanlar sevinçle varsaydıkları gibi, sürekli büyüyen bir refaha ulaşılmış sayılmazdı.

Üstelik kalkınma Soğuk Savaş'a rağmen değil, onun sayesinde olmuştu. Daha önceden görülen Osmanlı tehdidi gibi, Sovyet imparatorluğunun gölgesi de Avrupa'yı ürkütmüş fakat sağ kalan parçalarına birlik içinde olmanın yararlarını zorla kabul ettirmişti. Doğuda tutsak alınmış Avrupalıların yokluğunda Batı Avrupa'nın yurttaşları semirmişti: Kıtadaki eski imparatorlukların vârisi olan devletlerdeki yoksulluğa ya da geri kalmışlığa yönelmek zorunda değillerdi, ayrıca yakın geçmişin siyasal dalgalarına karşı Amerikan askeri şemsiyesi altında güvendeydiler. Doğu'dan bakıldığında bu her zaman dar görüşlülüktü. Komünizm'in çöküşünden ve Sovyet imparatorluğunun dağılmasından sonra böyle sürüp gidemezdi.

Tam tersine, savaş sonrası dönemde Doğu'daki "Avrupa yurttaşları" olacak insanların boş beklentilerini karşılamak için göreve çağrılan ve artık okyanusun batı yakasındaki büyük güçle gözle görülür bir ilişkiye sırtını dayamayan Batı Avrupa'nın mutlu kozası –ekonomik toplulukları, serbest ticaret alanları, güven verici dış bağlantıları ve kaldırılan sınırlarıyla– ansızın savunmasız görünmekteydi. Avrupa için ortak bir gelecek tasarlarken bir kez daha kıtalarının doğusunda alabildiğine uzanan sınırları tanımak zorunda kalan Batı Avrupalılar ister istemez ortak Avrupa geçmişinin perdesini açmış bulunuyordu.

Bunun bir sonucu olarak 1945-1989 dönemi ayraç içindeymişçesine yaşanmıştı. Devletlerarasında açık savaş, Avrupa yaşam tarzının üç yüz yıllık tutarlı yapısı, 1913 ile 1945 yılları arasında kıyameti aratmamıştı: Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki savaşlarda ya da devlet destekli cinayetlerde altmış milyon kadar Avrupalı can vermişti. Ancak 1945'ten 1989'a kadar devletlerarası savaş Avrupa kıtasından kalkmıştı.[1] Avrupalılar iki kuşaktır, barışın o güne dek kavranamamış etkisinin varlıkların doğal düzeni olduğu ışığında yetişiyorlardı. Politikanın bir uzantısı olarak savaş (ve ideolojik çatışma) sözde Üçüncü Dünya'ya ihale edilmişti.

Konu buraya gelmişken, Komünist devletlerin, komşularıyla barış içinde yaşarken kendi toplumlarına karşı kendine özgü daimi bir savaş yürüttüklerini

1 Doksanlardaki Yugoslav savaşları hesaba katıldığında bile, yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki savaşla ilintili ölümler bir milyonun altındaydı.

anımsamakta yarar var: Çoğu zaman sıkı sansür biçimine bürünen, kısıntılarla ve baskı politikalarıyla uygulanan, ara sıra da açık çatışmaya dönüşen bu tür savaş 1953'te Berlin'de, 1956'da Budapeşte'de, 1968'de Prag'da ve 1968 ile 1981 arasında, farklı tarihlerde ve ondan sonra da sıkıyönetim altına alınan Polonya'da görülmüştü. Böylelikle Doğu Avrupa'daki savaş sonrası yıllar toplu bellekte epey farklı bir yer etti (ama ayraç içinde olma özelliğinden pek bir şey kaybolmamıştı). Yine de daha önce olup bitenlerle karşılaştırıldığında, zoraki bile olsa, Doğu Avrupa da fevkalade sakin bir çağ yaşamıştı.

Artık yeni dünya düzen(sizlik)lerinin ortaya çıkışıyla birlikte hızla belleklerdeki yerini alan İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin geçmişe özlemin ve pişmanlığın nesnesi olup olmaması nerede ve ne zaman doğduğunuza bağlıydı. Demirperde'nin her iki yakasında 60'ların çocukları –diğer bir deyişle 1946 ve 1951 yılları arasında doğum oranının fırladığı sırada dünyaya gelmiş çekirdek tayfa– "kendi" on yıllarına sevgiyle bakıyor, önemini abarttıkları hoş anılarına sığınıyordu. Batı'daysa bu kuşağın ana babaları daha önceden yaşanmış korkulara karşı hiç olmazsa dönemin siyasal istikrarına ve maddi güvencesine minnettardılar.

Öte yandan 60'ları hatırlamayacak kadar genç olanlar, yaşlanan anı yazarlarının tekbenci bir yaklaşımla kendilerini büyütmelerine içerliyordu; Komünist yönetim altında yaşamış pek çok yaşlı kimsenin aklında kalanlar yalnızca güvenceli işler, düşük kiralar ve güvenli sokaklar değil, aynı zamanda ve daha önemlisi, heba olmuş yeteneklerle boşa çıkmış umutların kapladığı loş bir manzaraydı. Ayrıca kampın her iki tarafında da yirminci yüzyıl tarihinin molozlarından kurtarılabilecekler sınırlıydı. Barış, refah ve güvence önde geliyordu elbet; fakat geçmişte kalmış bir çağın iyimser yanları çoktan silinip gitmişti.

Viyanalı romancı ve eleştirmen Stefan Zweig 1942'de intihar etmeden önce, 1914 öncesi Avrupa'nın yitik dünyasına özlemini, "güven içindeki o son yıllarda genç olmayanlara acıyan" bir dille kaleme almıştı. Altmış yıl sonra, yirminci yüzyılın sonunda hemen her şey kurtarılmış ve yeniden inşa edilmişti. Ne var ki Zweig ile aynı kuşaktan Avrupalıların yüzyıla girerken duydukları güven bir daha asla yakalanamadı: Köprünün altından çok sular akmıştı. İki savaş arası dönemi, Avrupalılar *Belle Epoque*'u akıllarına getirerek "keşke" diye mırıldanıyor olabilirlerdi; ne var ki İkinci Dünya Savaşı'nın sarsıcı etkisiyle kıta genelinde otuz yıl boyunca yaşanan felaketi aklına getiren herkes artık "bir daha asla" diye düşünecekti.[2]

2 Raymond Aron (1905 doğumlu) umutsuzluğunu olmasa da Zweig'ın duyduğu özlemi paylaşır: "Burjuva Avrupa temmuz güneşi altında savaşlar çağına girdiğinden beri insanlar kendi tarihle-

Kısacası, geriye dönüş söz konusu değildi. Doğu Avrupa'da Komünizm doğru bir soruya yanlış bir yanıt olmuştu. Batı Avrupa aynı soruyu –yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan felaketin üstesinden nasıl gelinir sorusu– yakın tarihi hepten rafa kaldırarak, *on dokuzuncu* yüzyılın ikinci yarısında elde edilmiş iç siyasal istikrar, artan ekonomik üretkenlik ve dış ticarette düzenli büyüme gibi bazı başarılarını özetleyerek ele almış, onlara "Avrupa" yaftası yapıştırmıştı. Oysa 1989'dan sonra müreffeh, politika üstü Batı Avrupa bir kez daha doğulu ikiziyle ve "Avrupa" kavramını yeniden düşünmek gereğiyle karşı karşıya kaldı.

Kozadan çıkma düşüncesinin herkes tarafından kabul görmediğini yukarıda belirtmiştik, 1993 martında Polonya'da yayınlanan *Polityka* gazetesine yazan Jacek Kuroń; "Batı'daki birtakım siyasal yüzlerin eski dünya düzeninin ve SSCB'nin özlemini çektiklerinden" kuşkulanırken hiç de abartmıyordu. Ne var ki o "eski dünya düzeni –son kırk yılın kanıksanmış *ataleti*– geri gelmemecesine son bulmuştu". Avrupalılar şimdi yalnızca belirsiz bir gelecekle değil, aynı zamanda hızla değişen bir geçmişle karşı karşıyaydılar. Önceden kolay anlaşılır olan her şey artık karmaşıklaşıyordu. Yirminci yüzyılın sonu Avrasya topraklarının batıya uzanan kütlesinde yarım milyar insanın kimliklerinin sorgulanmasına tanık oldu. Avrupalılar kimdir? Avrupalı olmanın anlamı nedir? Avrupa *nedir* ve Avrupalılar buranın nasıl bir yer olmasını isterler?

"Avrupa'nın" özünü damıtmaya çalışmakla pek bir şey kazanılmaz. Kendi içinde çok tartışmalı bir konu olan "Avrupa Fikri", kimi bölümleri oldukça saygıdeğer olan uzun bir tarihe sahiptir. Fakat çeşitli sözleşme ve antlaşmalarda tekrarlanan belirli Avrupa "fikri" artık Avrupalıların çoğunun üye olduğu Avrupa Birliği'ne ışık tutsa da, orada sürdükleri yaşamın ancak çok küçük bir parçasını aydınlatır. Demografik geçişler ve yer değiştirmeler çağında bugünün Avrupalıları eskisine göre hem daha çok hem de daha ayrışık. Yirmi birinci yüzyılın eşiğinde yaşadıkları ortak koşullarını anlamak için işe, Avrupalı kimliğinin ve deneyiminin örtüşen çizgilerinin ve kırılma noktalarının haritasını çıkararak o çeşitliliği anlamaktan başlamak gerek.

"Haritasını çıkarmak" terimi bilerek kullanılmıştır. Ne de olsa Avrupa bir yer. Ama sınırları biraz akışkan. Eski sınırlar –Roma ile Bizans'ın, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ve Hıristiyan Avrupa'nın– ileride yaşanacak siyasal bölünmelere yeterince yakın durduğundan, gerçek sayılabilecek bir süreklilik

rinin denetimini ellerinden kaçırdılar."

gösterir: Germen ve Slav Avrupa'nın gergin çarpışma noktaları on birinci yüzyıl yazarlarından Bremenli Adam için olduğu kadar bizim için de bellidir; ortaçağda Katolik ve Ortodoks Hıristiyanlık arasında Polonya'dan Sırbistan'a uzanan sınırlar çoğunlukla bugüne dek korunmuştur; ayrıca eğer dokuzuncu yüzyıldaki Charlemagne İmparatorluğu'nun idarecileri bu bağlamda düşünselerdi, Elbe'nin doğu ve batı yakası arasında bölünmüş bir Avrupa kavramına hiç de yabancı kalmazlardı.

Ancak, köklü hudut çizgilerinin bize *Avrupa'nın* bulunduğu yeri göstermeye kılavuzluk edip etmediği mutlaka nerede durduğumuza bağlıdır. İyi bilinen bir örneği alalım: Onsekizinci yüzyılda Macarlarla Bohemyalıların çoğu, yüzyıllardır süregeldiği gibi Katolik'ti, çoğu Almanca konuşurdu. Gelgelelim, görgülü Avusturyalılara göre "Asya" Viyana'nın doğusuna doğru uzanan caddede, Landstrasse'de başlardı. Mozart 1787'de Viyana'dan *batı yönüne* doğru yola çıkıp Prag'a giderken *doğu* sınırını geçtiğini söylemişti. Doğu ve Batı, Asya ile Avrupa, en az yeryüzündeki çizgiler kadar zihindeki duvarlardı aynı zamanda.

Yakın zamana kadar Avrupa'nın çoğu, devletlerle bölünmemiş, imparatorluklar tarafından paylaşılmış olduğu için, kıtanın dışındaki işaretlerini sınırlar değil ama belirsiz hudut bölgeleri olarak görmemizi sağlar *limes, militärgrenze, krajina*: Topografik açıdan her zaman kesin olmasa da önemli siyasal ve kültürel uçları belirleyen büyük fetihler ve yerleşim alanları. Baltık bölgesinden Balkanlar'a kadar böyle bölgeler ve oralarda yaşayanlar, yüzyıllardır kendilerini uygarlığın dış karakolları, bildik dünyanın sona erip barbarların uzakta tutulduğu savunmasız ve hassas noktaları olarak görmüşlerdi.

Fakat bu hatlar akışkandır, zamana ve koşullara göre sıklıkla değişmişlerdir: Coğrafi sonuçlar akıl karıştırabilir. Polonyalılar, Litvanyalılar ve Ukraynalılar edebiyat ve siyasal mitlerinde kendilerini "Avrupa'nın" (ya da Hıristiyanlığın) uçlarının bekçisi olarak tanıttılar hep.[3] Oysa haritaya şöyle bir bakmak onların bu iddialarının birbirini çürüttüğünü görmeye yeter: Hepsinin doğru olmasına olanak yok. Aynısı, birbirleriyle çelişen Macar ve Rumen anlatıları ya da hem Hırvatların hem de Sırpların (sırasıyla Sırplar ve Türklerle olan) *kendi* güney sınırlarının uygar Avrupa'nın dış savunma hattını oluşturduğu iddiaları için de geçerli.

Bu karışıklık bize, Avrupa'nın yüzyıllar boyunca varolan dış sınırlarının, ilgili taraflar açısından çarpışan üyelik iddialarını vurgulamada fazlasıyla önemli

3 Ancak belirtmek gerek, Polonyalıların çoğu aynı zamanda ülkelerinin bulunduğu yerin Avrupa'nın *merkezi* olduğunda ısrar ederler. Düpedüz kafa karıştırıcı bir durum.

olduğunu gösterir. "Avrupa'da" olmak bir nebze güvence kaynağıydı: Sığınak ve dahil olma teminatı, en azından vaadiydi. Yüzyıllardır giderek artan bir ölçüde ortak kimlik işlevi görmekteydi. "Sınır devleti" olarak Avrupa uygarlığının çekirdek değerlerinin örneği ve bekçisi olmak gurur kaynağı olduğu kadar savunmasız durumda kalmanın da nedeniydi: İşte bundan dolayı "Avrupa" tarafından dışlanmış ve unutulmuş olma duygusu pek çok Orta ve Doğu Avrupalı aydının, Sovyet egemenliğini aşağılanma nedeni olarak görmelerine yol açmıştı.

Öyleyse Avrupa *mutlak* coğrafyadan çok *göreli* coğrafyadır. Bir ülkenin ya da bir halkın gerçekten bulunduğu yerden çok başkalarıyla ilişkilendirilir. Yirminci yüzyılın sonunda Moldova, Ukrayna ya da Ermenistan gibi yerlerde yazarlar ve politikacılar "Avrupalılık" iddialarını (akla yatkın olsun olmasın) tarihsel ya da coğrafi temellere dayandırmıyor, tam olarak hem tarihe hem coğrafyaya *karşı* bir savunma yapıyorlardı. Süratle Moskof imparatorluğundan kurtulan bu imparatorluk sonrası öksüz devletler yüzlerini bir başka "imparatorluk" başkentine dönmüşlerdi: Brüksel'e.[4]

Kenarda kalmış bu ülkelerin, uzakta da olsa, yeni Avrupa'ya dahil olma olasılığından kazanmayı umut ettikleri, dışında kalmakla kaybedeceklerinden daha az önemliydi. Dışlanmanın sonuçları yeni yüzyılın ilk yıllarında sıradan bir turistin bile görebileceği kadar açıktı. Ukrayna'daki Cernovitz ya da Moldova'daki Chisinau gibi bir zamanlar kozmopolit ve "Avrupalı" olan kentler, Nazi ve Sovyet yönetiminden sonra bu ışıltıyı kaybedeli çok olmuştu; kentleri saran kırlar da artık "modernlikten önceki dünyanın tozlu topraklı yolları ve at arabaları, avludaki kuyuları ve lastik çizmeleri, uçsuz bucaksız sessizlik ve kadife karası gecelerle" sarılmıştı.[5] "Avrupa" ile özdeşleşmenin artık tam anlamıyla ve düpedüz yok edilmiş ortak bir geçmişle ilgisi yoktu. Ne kadar eften püften ve umutsuz da olsa, ortak bir gelecek iddiasında bulunmak anlamına geliyordu.

Avrupa'dan dışlanma korkusu kıtanın dış çemberiyle sınırlı değildi. Rumence konuşan Moldovalıların bakış açısına göre, Romanya topraklarındaki Batı komşuları tarihin şanslı insanlarıydı. Moldova'nın tersine, Batı'nın gözünde AB üyeliği yarışında yeterince başarılı olmasalar da meşru adaydılar, buna bağlı olarak da doğru dürüst bir *Avrupalı* geleceği güvence altına almışlardı. Ancak Bükreş'ten bakıldığında manzara değişir: Romanya'nın kendi, dışarıda bırakılma riski altındadır. 1989'da çalışma arkadaşları, sonunda Nicolae Çavuşesku'ya

4 Hemen hemen aynısı Arnavut Kosovalılar için de geçerliydi. NATO tarafından Sırp zulmünden kurtarılan bu insanlar bağımsız devlet olmayı, milliyetçi emellerden çok Sırbistan içerisinde –Avrupa *dışında*– bırakılma riskine karşı bir güvence olarak arzuluyorlardı.

5 Anna Reid, *Borderland. A Journey through the History of Ukraine* (2000), s. 20. Bundan dolayı Aralık 2004 Ukrayna devriminin dilinde ve umutlarındadır "Avrupa'nın" yeri.

yüz çevirince, onu, ulusu Avrupalı köklerinden koparmaya çalışmakla suçlayan bir mektup yazmışlardı: "Romanya bir Avrupa ülkesidir ve öyle kalacaktır... Siz kırsal alanların coğrafyasını değiştirmeye kalktınız, ama Romanya'yı Afrika'ya götüremezsiniz." Aynı yıl yaşlı Rumen oyun yazarı Eugène İonesco doğduğu ülkeyi "sonsuza dek Avrupa'yı terk etmek, yani tarihten kopmak, üzere" olan bir yer olarak tanımlıyordu. Oysa yeni bir kaygı değildi bu: 1972'de E. M. Cioran, ülkesinin karanlık tarihine bakarak Rumenlerin yaygın güvensizliğini dile getirmişti: "Beni en çok kahreden Osmanlı İmparatorluğu'nun haritasıydı. Ona bakınca, geçmişimizi ve her şeyi anladım."[6]

Tıpkı Bulgarlar, Sırplar ve "çekirdek" Avrupa'nın kendilerini dışarlıklı diye gördüklerine (o da görüyorlarsa elbet) haklı gerekçelerle inanan diğerleri gibi Rumenler de, ya Avrupalı köklerini (edebiyat, mimarlık, topografya, vb alanlarında) ortaya atarak savunmaya geçiyor ya da davalarının umutsuzluğunu kabul ederek Batı'ya kaçıyorlardı. Komünizm'in, ardından bıraktığı hasar altında her iki tepki de göze çarpıyordu. Eski Rumen Başbakan Adrien Nastase 2001 temmuzunda *Le Monde* dergisi okurlarına Romanya'nın Avrupa'ya getirdiği "katma değeri" anlatırken, Polonya-Almanya sınırını kaçak yollardan geçerken yakalanan yabancıların yarısı onun Rumen yurttaşlarıydı. Yeni yüzyılın başında yapılan bir kamuoyu yoklamasında Bulgarların yüzde 52'si (ve ağırlıklı olarak 30 yaşın altındakiler), kendilerine şans verilse, Bulgaristan'dan –tercihen "Avrupa'ya"– göçeceklerini belirtmişlerdi.

Başka birinin merkezinin çemberinde yer alma, ikinci sınıf Avrupalı olma duygusu bugün büyük ölçüde, Kuzey Burnu'ndan Mora Yarımadası'ndaki Matapan Burnu'na kadar uzanan topraklarda yer alan, neredeyse tamamı, Tomáš Masaryk'in ortaya çıkacağını önceden gördüğü küçük devletler kuşağında bulunan eski Komünist ülkelerde görülmektedir. Ama bu hep böyle değildi. Kıtanın belleklerden henüz silinmemiş diğer sınırları ekonomik, dilbilimsel, kültürel açıdan hiç olmazsa yüzeyseldi. Şair Edwin Muir, 1901'de Orkney Takımadaları'ndan Glasgow'a göç ettiği çocukluk yıllarını "iki günlük bir yolculuğa sığdırılan yüz elli yıl" diye tanımlamıştı. Yarım yüzyıl sonra hâlâ kaybolmamış bir duygudur bu. 1980'lerin sonlarına doğru Avrupa'nın kenarlarındaki tepelerle adalar –Sicilya, İrlanda, kuzey İskoçya, Laponya– ve yaşadıkları tarih arasındaki ortak yanlar, merkezdeki müreffeh metropol bölgelerle olduğundan daha fazlaydı.

Bugün bile –hem de eskisinden daha çok–, kırılma noktalarıyla hudut çizgilerinin ulusal sınırlara koşut gittiğini söyleyemeyiz. Baltık Devletleri Konseyi

6 Bkz: Tony Judt, "Romania: Bottom of the Heap," *New York Review*, 1 Kasım 2001.

tartışma konusudur. 1992'de kurulan konseyin üyeleri arasında İskandinav ülkeleri (Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç); eski SSCB'den üç Baltık ülkesi (Estonya, Letonya, Litvanya) Almanya, Polonya, Rusya ve 1995'ten sonra coğrafi koşullara ters düşmekle birlikte, İskandinavya'nın ısrarıyla İzlanda yer alır. Eski ticari ilişkilerin simgesel olarak yeniden böyle ortaya konması, bir zamanlar Hansa Birliği üyesi olmuş Hamburg ya da Lübeck gibi şehirlerde –hele kendilerini yeniden türetilen (Batıyı çağrıştıran) Baltık topluluğunun merkezine konuşlanmaya ve kıtanın arka bölgeleriyle yakın geçmişinden uzak tutmaya hevesli Tallinn ve Gdańsk gibi şehirlerin yerel yöneticilerince– sevinçle karşılanmıştı.

Ancak, başta Almanya ve Polonya olmak üzere bazı üye ülkelerin kimi bölgelerinde Baltık olmak pek bir anlam taşımıyordu. Tam tersine: Son yıllarda turizmden döviz kazanma olasılığı Kraków'u, örneğin, güneye yakın olduğunu vurgulama ve kendini bir zamanlar Habsburg'un başkenti Galiçya olarak pazarlama eğilimine soktu. Münih ve Viyana bir yandan sınır ötesi sanayi yatırımları için yarışsalar da, güney Bavyera'yı Salzburg ve Tyrol'den ayıran sınırın sanal olarak kalkmasıyla doğan fırsat sayesinde ortak bir "Alp" mirasını yeniden keşfetmişlerdi.

Demek ki bölgesel kültür farklılıklarının önemi vardı. Ancak, ekonomik eşitsizlik daha da önemliydi. Avusturya ile Bavyera yalnızca güney Alman Katolikliği ile Alp manzarasını paylaşmıyordu. Son birkaç on yıldır her ikisi de emek yerine teknolojiye dayanan yüksek ücretli hizmet ekonomilerine geçmiş, üretkenlik ve refah düzeyleri daha kuzeydeki sanayi bölgelerini geride bırakmıştı. Katalonya gibi, İtalya'da Lombardi ile Emilia-Romagna, Fransa'da Rhône-Alpler ile Île de France, Güney Almanya ve Avusturya, –İsviçre, Lüksemburg ve Belçika'da Flandre de içinde olmak üzere– Avrupa'daki ekonomik ayrıcalıkların ortak alanında yer almaktaydılar.

Eski Doğu Bloku'nda yoksulluk ve ekonomik dezavantaj düzeyi hâlâ yüksek olmakla birlikte, en keskin karşıtlıklar artık ülkeler arasında değil, ülkelerin *içinde* görülüyordu. Sicilya ile *Mezzogiorno*, İspanya'nın güneyi gibi on yıllardır atılım yapan kuzeyin çok gerisinde kalmışlardı: 1990'ların sonunda güney İtalya'daki işsizlik kuzeydeki Floransa'dakinden üç kat daha yüksek, kuzey ve güneydeki kişi başı GSYİH arasındaki uçurumsa 1950'lerin çok ötesindeydi.

Birleşik Krallık'ta da güneydoğudaki zengin bölgelerle daha kuzeydeki eski sanayi alanlarındaki uçurum son yıllarda iyice büyümüştü. Londra ise giderek daha da semiriyordu elbet. Euro bölgesinden uzak durmasına rağmen Britanya'nın başkenti kıtanın rakipsiz finans merkezi olmuş, fiyakalı, ileri teknoloji enerjisiyle diğer Avrupa kentleri onun yanında hırpani orta yaşlı bir adam

gibi kalmıştı. Genç profesyonellerle dolu ve diğer Avrupa başkentlerine göre kozmopolit kültür ve dillerin gelgitine daha açık olan Londra, yirminci yüzyılın sonunda "çılgın 60'lardaki" pırıltısına kavuşmuşa benziyordu. Fırsatçı bir yaklaşımla Blair hükümeti ülkeye "Kıyak Britanya" olarak yeni bir imaj kazandırdı.

Ne var ki cilâsı kâğıt kalınlığındaydı. Avrupa'nın en kalabalık metropolündeki şişmiş konut piyasasında kozmopolit yeni Britonlara hizmet eden otobüs şoförleri, hemşireler, ilkokul öğretmenleri, polis memurları ve garsonlar, gelirleri artık onların yakınındaki evlerde oturmaya yetmediğinden çok daha uzakta oturmak, en iyi olasılıkla Avrupa'nın en kalabalık yollarında her gün evle iş arasında mekik dokumak ya da ülkenin pahalı ve harap demiryollarında yolculuk etmek zorunda kalıyordu. Büyük Londra'nın dış sınırlarını aşınca artık güneydoğudaki kırsal alanların derinliklerine saçak gibi uzanan yerlerde, yakın İngiliz tarihinde eşi görülmemiş bir tezat yerleşim beliriyordu.

Yirminci yüzyılın sonunda, İngiltere'nin on idari bölgesinden yalnızca üçü (Londra, Güneydoğu ve Doğu Anglia) kişi başı ulusal gelir ortalamasını yakalamış ya da geçmişti. Ülkenin geri kalanı yoksuldu, bazı yerlerde enikonu yoksulluk çekiliyordu. İngiltere'nin, bir zamanlar ülkenin madencilik ve gemicilik sanayilerinin can damarı olan Kuzey Doğu bölgesinde kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla Londra'dakinin yüzde 60'ıydı. Birleşik Krallık 2000 yılında, Yunanistan, Portekiz, kırsal İspanya, güney İtalya ve Almanya'nın eski Komünist eyaletinden sonra Avrupa Birliği yapısal fonlarından en çok yararlanan ülkeydi. Başka türlü söylersek, Britanya'nın bazı kesimleri AB'nin en yoksul bölgelerinden biriydi. Gerek Thatcher, gerekse Blair hükümetlerinin onur kaynağı diye gördükleri ülkedeki ılımlı istihdam rakamları, gelişen başkentin orantısız boyutlarıyla uyum sağlamıyordu: İngiltere'nin Kuzey bölgesindeki işsizlik Kıta Avrupası'ndaki en yüksek seviyelere yaklaşmıştı.

Britanya'da zenginlik ve yoksulluğun çarpıcı bölgesel eşitsizlikleri yanlış kamu politikalarıyla şiddetlendi; aynı zamanda sanayi çağı sonunun öngörülebilir sonucuydular. Deyim yerindeyse, bu anlamda örgenseldiler. Oysa Almanya'da benzer eşitsizlikler, istenmese de siyasal bir kararın doğrudan sonucu olurdu. Doğu eyaletinin Birleşik Almanya'ya alınmasının 1991 ve 2004 yılları arasında nakdi ve ayni olarak Federal Cumhuriyet'e maliyeti bir milyar euro olmuştu. Ne var ki Batı'ya yetişmek şöyle dursun, doksanların sonunda Almanya'nın doğusu daha da gerilemeye başlamıştı.

Slovakya ya da Polonya'da daha düşük ücretlerle daha nitelikli işgücü (ayrıca daha üstün ulaşım altyapısı ve yerel hizmetler) varken, özel Alman firmalarının Doğu'ya –Saksonya ya da Mecklenburg'a– gitmesini özendirecek hiçbir

neden yoktu. Yaşlanan nüfus, kötü öğrenim, düşük satın alma gücü, vasıflı işçilerin batıya gitmesi ve geride kalanların yabancılara karşı inatçı düşmanlığı yüzünden Doğu Almanya, artık çok daha başka seçenekleri olan dışarıdaki yatırımcıların gözünde hiçbir çekiciliği olmayan bir alandı. 2004'te eski Batı Almanya'daki işsizlik yüzde 8,5 oranındaydı; doğusundaysa yüzde 19. Aynı yılın eylül ayında Neo-Nazi Ulusal Demokratik Parti oyların yüzde 9'unu aldı ve kazandığı on iki sandalyeyle Saksonya Parlamentosu'na geri döndü.

Almanya'da Batılılar ile Doğuluları birbirinden ayıran, karşılıklı duyulan öfkeyle açılmış uçurumun nedeni, her ne kadar Doğulular açısından en belirgin ve sancılı gösterge olsa da, yalnızca iş ve işsizlik ya da zenginlik ile yoksulluk değildi. Yeni Avrupa'daki herkes gibi Almanlar da giderek alışılagelmiş coğrafi ya da ekonomik ayrılıkları çapraz kesen yepyeni kollara dağılıyorlardı. Bir yanda *Avrupalı* eğitimli seçkinler vardı: Hepsi genç, dünyayı dolaşmış, olasılıkla kıta genelindeki iki üç farklı üniversitede okumuş kadınlarla erkekler. Nitelikleri ve uzmanlıkları onlara Kopenhag'dan Dublin'e, Barselona'dan Frankfurt'a kadar Avrupa Birliği'nin herhangi bir yerinde iş bulma olanağı sağlıyordu. Yüksek gelir, ucuz uçak biletleri, açık sınırlar ve bütünleşmiş demiryoluyla (aşağıya bkz) hareket kolaylığı ve sıklığı. Yeni Avrupalı sınıf; tüketim, tatil ve eğlence amaçlı olduğu kadar istihdam için de güvenle kıta içerisinde seyahat ediyordu. Ortaçağdaki kâtipler gibi Bologna, Salamanca ve Oxford arasında, o zaman geçerli Latince'nin yerini alan kozmopolit *ortak dil* İngilizce ile iletişim kurarak gezginlik yapıyordu.

Diğer kolda, bu gözü pek kıtada kendilerine yer bulamayan ya da (henüz) aralarına katılmayı yeğlemeyen –hâlâ ezici çoğunlukta olan– kimseler yer almaktaydı: Nitelikten, öğrenimden, eğitimden, fırsatlardan ya da olanaklardan yoksun kaldıklarından, oldukları yerde sayan milyonlarca Avrupalı. Avrupa'nın ortaçağı andıran bu yeni manzarasında *Ortaçağ köylüleri* olan bu kadınlarla erkekler AB'nin mal, hizmet ve işgücü tek pazarından öyle kolaylıkla yararlanamadılar. Onlar, ülkelerine ya da yaşadıkları topluma bağlı kalarak uzak olasılıklara ve yabancı dillere yabancı olmanın, ayrıca kozmopolit yurttaşlarına göre "Avrupa'yı" çok daha fazla düşman görmenin sıkıntısını çektiler.

Eski ulusal karşıtlıkları bulandırmaya başlayan bu yeni uluslararası sınıf ayrımının dışında kalan iki kesim bulunuyordu. Doğu Avrupa'da gündelik iş yapan zanaatkârlarla emekçiler için Londra'da, Hamburg'da ya da Barselona'da açılan yeni iş fırsatları, yerleşik göçmen işçi ve denizaşırı ülkelerdeki mevsimlik istihdam gelenekleriyle sorunsuz bir biçimde kaynaşmıştı. İş bulmak için uzak ülkelere gidenler (çoğu erkek) olmuştu hep: Yabancı dil bilmeyen, konuk olduk-

ları ülkede düşmanca bakışlara maruz kalan ve öyle ya da böyle özenle biriktirdikleri paralarla yurtlarına dönmeyi amaçlayan kimseler. Bu durum bir tek Avrupa'ya özgü değildi. Brüksel'de akşam yemeğini dışarıda yiyen, İtalya'ya tatile giden ya da alışverişini Londra'da yapan Slovak badanacılara rastlamak pek olası değildi, ne Türk oto işçilerine ne de Senegalli işportacılara. Bununla birlikte onlarınki de başlı başına *Avrupalı* bir yaşam tarzıydı.

İkinci istisna Britanyalılardı. Daha doğrusu adı Avrupa karşıtına çıkmış İngilizler. Kendi topraklarını örten gökyüzünün meteorolojik kusurları yüzünden ve Thatcher-sonrasında onlara kıta Avrupası'nda diledikleri yere gitme olanakları sağlayan, bazen lokantada yenen öğle yemeği fiyatından da ucuz kelepir havayolları sayesinde yollara düşen, ana ve babalarından daha iyi öğrenim görmemiş yeni kuşak Britanyalılar yirmi birinci yüzyıla, tam olarak kozmopolit olmasa da, bazıları dış ülkelere en çok gitmiş Avrupalılar olarak girdiler. İngilizlerin, bir yandan "Avrupa" kurumlarına ve hedeflerine burun kıvırıp güvenmezken, diğer yandan boş zamanlarını ve paralarını orada geçirmeye ulusça istekli olmaları anlaşılmaz bir tuhaflık olarak Anakıta'daki gözlemcilerin dikkatinden kaçmıyordu.

Nitekim, Britanyalıların –tıpkı İrlandalılar gibi– yabancı dil öğrenmelerine gerek yoktu. Zaten İngilizce konuşuyorlardı. Avrupa'nın başka yerlerindeyse dilsel beceri (yukarıda da belirtildiği gibi) hızla kıtanın seçici kimlik belgesi, özel kişisel saygınlığın ve ortak kültürel gücün ölçüsü oluyordu. Danimarka ya da Hollanda gibi küçük ülkelerin neredeyse hiç kimsenin konuşmadığı tek bir dille sınırlı kalması ulusça katlanılamayacak bir sakatlıktı. Amsterdam Üniversitesi öğrencileri artık İngilizce öğreniyorlardı, Danimarka'nın küçük bir kasabasındaki en alt düzey banka memurunun bile İngilizce bir işlemi güvenle yapabilmesi bekleniyordu. Avrupa'nın diğer küçük ülkelerindeki gibi Danimarka ve Hollanda'da da gerek öğrencilerin gerekse banka memurlarının televizyonda dublajsız yayınlanan İngilizce programları seyrederek kulak dolgunluğuna erişmeleri onlara çok yardımcı oluyordu.

Ortaöğrenimini tamamlamış herkesin genellikle üç ya da dört yerel dili konuştuğu İsviçre'de, ülkenin bir başka bölgesinden gelen biriyle iletişim kurarken (hiçbirinin anadili olmayan) İngilizce'ye başvurması, daha zarif olduğu kadar daha kolay görünüyordu. Valonlarla Flamanların birbirlerinin diliyle konuştuklarının –yukarıda da söz ettiğimiz gibi– seyrek görüldüğü Belçika'da da her iki taraf ortak iletişim araçlarında İngilizce'yi kullanmaya istekliydi.

Bölgesel dillerin –örneğin Katalanca ya da Bask dili– resmen öğretildiği ülkelerde gençlerin (popüler adıyla Avrupa anlamına gelen "A kuşağı") yerel

dili gereğince öğrendikleri, ancak boş zamanlarında –ergenlik başkaldırısı, toplumsal züppelik ve kendi merakları adına– İngilizce *konuştukları* az görülen bir durum değildi. Burada kaybeden azınlık dili ya da lehçesi değil –zaten ne yerel düzeyde geçmişi ne de uluslararası düzeyde geleceği vardı– devleti çevreleyen ulusal dildi. İngilizce'nin varsayılan iletişim dili olmasıyla birlikte belli başlı diller artık gölgeye itiliyordu. Tipik bir *Avrupa* dili olan İspanyolca, tıpkı Portekizce ya da İtalyanca gibi artık kendi ülkesi dışında yaygın olarak öğretilmiyordu; Avrupa Birliği'nin resmi dili statüsünü edinmesi sayesinde, bir tek Pireneler'in ötesinde korunan bir iletişim aracı haline gelmişti.[7]

Almanca da Avrupa dil birliğinde yerini hızla kaybedenlerden biriydi. Almanca okumayı bilmek bir zamanlar uluslararası bilimsel ya da akademik bir topluluğa katılmanın önkoşuluydu. Fransızca ile birlikte Almanca da kültürlü Avrupalıların evrensel diliydi. İkincisi, savaş patlayana kadar Strasbourg'dan Riga'ya[8] günlük olarak yaygın kullanımdaydı. Ancak, Yahudilerin yok edilmesi, Almanların sürülmesi ve Sovyetler'in gelişinden sonra Orta ve Doğu Avrupa Almanca'ya birdenbire yüz çevirdi. Şehirlerdeki daha yaşlı kuşak Almanca okumayı ve daha seyrek de olsa konuşmayı sürdürüyordu; Transilvanya'nın kıyıda köşede kalmış bölgelerinde ya da başka yerlerde yaşayan Alman topluluklarında sınırlı günlük kullanımı olan marjinal bir dil olarak kör topal yaşıyordu. Ama onlardan başka herkes Rusça öğreniyordu, zaten öğretiliyordu.

Rusça, Sovyet işgaliyle ilişkisi yüzünden dil komşusu Çekoslovakya'da da, Polonya'da da çekiciliğini büyük ölçüde yitirmişti. Uydu devletlerin yurttaşları Rusça öğrenmek zorunda tutulsalar da, pek çok kimse bu dilde ustalaşmak için fazla çaba göstermiyor, konuşmak zorunda olmadıkça kullanmıyordu.[9] Komünizm'in devrilmesinden sonraki birkaç yıl içinde Almanya ile Sovyetler Birliği'nin işgali altına girmiş olmanın çelişkili etkisi, bu ülkelerin dillerine yönelik alışkanlığı ortadan kaldırmasıydı. Uzun yıllar Rusya ile Almanya arasında sıkışıp kalmış topraklarda önemsenen tek bir yabancı dil vardı artık. 1989'dan sonra, özellikle gençler arasında Doğu Avrupa'da "Avrupalı" olmak *İngilizce* konuşmak demekti.

Avusturya, İsviçre ya da Almanya'nın kendi içinde anadili Almanca olanlar açısından –Flamanca gibi Almanca'dan türemiş kendi dillerinin bile artık geniş çaplı araştırıldığı görülmeyen ya da anlaşılmayan– dillerinin gitgide taşralılaş-

7 Santiago'dan San Francisco'ya kadar Amerika kıtasındaki on milyonlarca insanın ortak dili olarak İspanyolca'nın uluslararası saygınlığı yine de güvendeydi. Aynısı en azından Portekizce'nin Brezilya'da konuşulan lehçesi için geçerliydi.

8 Fransızca'nın açık arayla çok daha yaygın kullanımda olduğu Romanya'da durum tam tersiydi.

9 Rusya'nın ve Rusça'nın daha sıcak karşılandığı Bulgaristan bu durumun dışındadır.

ması oldubittiye gelmişti ve bu kaybın yasını tutmak anlamsızdı. Doksanlı yıllar boyunca Siemens gibi belli başlı Alman firmaları bu durumu kendi yararlarına kullanarak şirketin faaliyetlerinin İngilizce yürütülmesine karar verdiler. Alman politikacılarla iş dünyasının yöneticilerinin bundan böyle İngilizce konuşulan çevrelerde daha rahat hareket ettikleri gözlenecekti.

Fransızca'nın gerilemesiyse bambaşka bir konuydu. Yaygın günlük dil olarak Fransızca, eski rejimlerdeki imparatorluk aristokrasilerinin dağılmasından beri Avrupa'da önemli bir rol oynamıyordu. Anadili olarak Fransızca konuşanlar Fransa dışında Belçika, Lüksemburg ve İsviçre'de yaşayan birkaç milyon kişinin yanı sıra, İtalyan Alplerinde ve İspanyol Pireneleri'nde yaşayan küçük topluluklarda görülürdü. Üstelik bunların çoğu, *Académie Française* tarafından görevlendirilen resmi dil bekçilerinin tu kaka bulduğu lehçelerde konuşurlardı. Salt istatistiksel bakımdan Almanca –ya da Rusça– ile karşılaştırıldığında, Fransızca çok uzun zamandır Avrupa'nın dil sınırında yer almaktaydı.

Ancak Latince'nin güneşi söndüğünden beri Fransızca, eğitimli kozmopolit seçkinlerinin *ortak* dili, dolayısıyla *üstün Avrupalı* dili olagelmişti. Yirminci yüzyılın başlarında Oxford Üniversitesi, modern dillerden biri olarak ders programına Fransızca'nın dahil edilmesi önerildiği zaman üniversiteye kabul edilmeye değer görülecek herhangi birinin zaten akıcı bir Fransızca konuştuğu gibi akla yatkın bir gerekçeyle çok sayıda öğretim üyesi bu fikre karşı çıkmıştı. Yüzyılın ortalarındaysa, korkusuzca dile getirilmese de, dört bir yandaki akademilerle büyükelçililerde böyle varsayımlar hâlâ yaygındı. Bu kitabın yazarı, 1970'ler kadar yakın bir geçmişte Barselona'dan İstanbul'a kadar öğrenciler arasında iletişim aracı olarak Fransızca'nın gerekli ve yeterli olduğunu doğrulayabilir.

Otuz yıl içerisinde bu durum değişti. 2000 yılında Fransızca artık seçkinler arasında bile güvenilir bir uluslararası iletişim aracı olmaktan çıkmıştı. Bir tek Birleşik Krallık, İrlanda ve Romanya'da okul çocuklarına birinci yabancı dil olarak önerilen bir dildi, onun dışında herkes İngilizce öğrenmekteydi. Eski Habsburg Avrupası'nın bazı kesimlerinde Fransızca artık okullarda *ikinci* yabancı dil bile değildi, yerini Almanca almıştı. "Frankofoni" –çoğu eski sömürgelerde olmak üzere dünya çapında Fransızca konuşan topluluklar– dünya sahnesinde dil oyuncusu olarak kaldılar, fakat kendi evi olan Avrupa'da Fransızca'nın gerilemesi hem tartışılmaz, hem de geriye dönüşü olmayan bir gerçekti.

Kurulduğu ilk yıllarda Fransızca'nın egemen resmi dil olduğu ve bürokraside anadili Fransızca olanların psikolojik ve pratik avantajlardan yararlandığı Brüksel merkezli Avrupa Topluluğu'nda bile durum değişmişti. Bu değişiklikte;

Britanya'nın topluluğa katılmasından –Londra'dan atanan devlet memurlarının hepsi akıcı Fransızca konuşuyorlardı– çok, etkili olan pürüzsüz *İngilizce* konuşan İskandinavların gelişi; Almanca konuşan topluluğun (Almanların birleşmesi ve Avusturya'nın üyeliği sayesinde) büyümesiyle savaş sonrasında duyulmaz olan Almanca suskunluğundan kurtulması; ayrıca Doğu'dan yeni üyelerin katılma tasarısı etkili olmuştu. Eşzamanlı çeviri olanaklarına rağmen, (25 Birlik üyesinden gelen yaklaşık 420 dilin çevrilmesi gündemdeydi) politikalar ve onların uygulanmasında gerçekten etkili olmak isteyenler için iletişimin Birlik'te varolan üç çekirdek dilden birinde yapılması zorunluydu.

Bununla birlikte, Almanların tersine Fransızlar, ticari ve siyasal konularda söz haklarını kaybetme kaygısıyla İngilizce'ye dönmeye razı gelmedi. Giderek daha çok sayıda Fransız genç İngilizce öğrenip konuşmak üzere yurtdışına seyahat etse de, resmi duruş kesinlikle savunmaya çekilmişti: Kuşkusuz bunun bir nedeni, Fransızca kullanımının azalmasıyla ülkenin uluslararası alanda oynadığı rolün değer yitirmesinin aynı zamanda yaşanmasının yarattığı tedirginlikti. Amerikalılar da İngilizce konuştukları için Birleşik Krallık bundan etkilenmiyordu.

Fransızların dillerinin çaptan düşmeye yüz tutmasına ilk tepkileri başkalarının da kendi dillerini kullanmasında ısrar etmek oldu. Cumhurbaşkanı Georges Pompidou 1970'lerin başında şöyle demişti: "Olur da Fransızca Avrupa'da konuşulan başlıca dil olma özelliğini yitirirse, Avrupa bir daha asla tam Avrupalı olamaz." Ne var ki çok geçmeden bu davada çoktan yenik düştükleri anlaşılınca, aydınlarla politikacılar kuşatmacı bir anlayış benimsediler: Madem ki Fransızca artık ülke sınırları dışında konuşulmuyordu, hiç olmazsa orada tekelini korumalıydı. 1992 Temmuzu'nda, önde gelen 250 kişinin –aralarında Régis Debray, Alain Finkielkraut, Jean Dutourd, Max Gallo ve Philippe Sollers gibi yazarlar da vardı– imzaladığı dilekçe, Fransız topraklarında yapılacak konferans ve toplantılarda, Fransızların parasal destek sağladığı filmlerde, vb dilin Fransızca olması gerektiği konusunda hükümetin yasa çıkarmasını talep ediyordu. Yoksa, diye uyarıyorlardı, "İngilizce gırtlak yapısına sahip olanlar" hepimizi İngilizce, "daha doğrusu Amerikanca" konuşmak zorunda bırakacaklar.

Hangi siyasal görüşten olursa olsun Fransız hükümetleri, *şeklen* de olsa buna kulak verdiler. Sosyalist Bakan Catherine Tasca, "Fransızca uğruna mücadele zorunludur" diyordu. "Uluslararası kuruluşlarda, bilimde, hatta şehirlerimizin duvarlarında." İki yıl sonra muhafazakâr kültür bakanı Jacques Toubon onun kaldığı yerden devam ederek, Tasca'nın dile getirmekten kaçındığını açıkça ifade etti: "Kaygı uyandıran yalnızca Fransızca kullanımının azalması değil, aynı

zamanda ve hepsinden önce *İngilizce*'nin egemenlik kurmasıydı". Fransızlar başka bir şey öğrenseler daha iyi ederlerdi. *Ne olursa*: "Neden," diyordu Toubon, "Almanca, İspanyolca, Arapça, Japonca, İtalyanca, Portekizce ya da Rusça'nın nimetlerinden yararlanmak varken çocuklarımız kısır İngilizce'yi –hangi yaşta olurlarsa olsunlar kapabilecekleri bir dili– öğrenmek zorunda olsunlar?"

Toubon'un hedefi o daha nişan alırken –"ticari İngilizce" diye hor gördüğü dilin Fransızca'nın (Fransız halkının ana sermayesi, saygınlığının simgesi) yerini aldığını söylediği zaman– bile sarsılıyordu. Michel Serres gibi aydınlar, işgal sırasında Paris sokaklarında yer alan Almanca sözcüklerin bugün göze çarpan İngilizce sözcükler kadar bile olmadığını, ancak filmlerle, televizyon programları, video oyunları, internet siteleri ve uluslararası pop müzikle yetişmiş –İngilizce'den alınmış sözcük ve deyimlerle dolu Fransız cep telefonu argosuyla konuşan– genç kuşakların buna aldırmadıklarından yakınıyor olabilirlerdi.

Yasalarla Fransızların birbirleriyle Fransızca konuşmaya zorlanması, büyük ölçüde ihlal edilse de önemli bir konuydu. Fakat yabancı bilim adamlarının, işadamlarının, beyin takımının, avukatların, mimarların ve geri kalan herkesin kendilerini Fransızca ifade etmesini –ya da Fransızca konuşanları anlamalarını– şart koşmanın tek bir sonucu olabilirdi: Yabancılar işlerini ve fikirlerini başka bir yere götüreceklerdi. Yeni yüzyıla yaklaşırken bu gerçek Fransız kamuoyunun tanınmış kişilerinin çoğunun (ama asla hepsinin değil) kafasına dank edecek ve politika mimarları yirmi birinci yüzyıl Avrupası'nın acı gerçeğine katlanacaklardı. Yeni Avrupalı seçkinler, kim olurlarsa olsunlar Fransızca konuşmuyordu ve konuşmayacaklardı: "Avrupa" artık Fransız projesi olmaktan çıkmıştı.

İkinci binyılın sonunda Avrupa'nın nasıl bir yer olduğunu anlamak için burada yaptığımız gibi kıtadaki iç bölünmelerin, yarıkların ve çatlakların –önde gelen ayrılıkçı modern tarihinin ve üst üste binen toplulukların, kimliklerin, geçmişin tartışılmaz çeşitliliğini kaçınılmaz olarak yansıtan– izini sürmenin çekici bir yanı vardır. Ancak, Avrupalıların kim oldukları ve nasıl yaşadıklarıyla ilgili anlayışlarını biçimlendiren şey, onların bölünmesinin olduğu kadar birleşmelerinin de nedeniydi: Üstelik şimdi, eskisine göre birbirlerine çok daha fazla bağlanmışlardı.

Avrupalıların birbirlerine "sımsıkı" sarıldıklarının –daha doğrusu siyasal liderleri tarafından birbirlerine dolandıklarının– en iyi göstergesi, bunun yol açtığı iletişim ağının yoğunluğuydu. Avrupa içi ulaşım altyapısı –köprüler, tü-

neller, yollar, trenler ve feribotlar– yüzyılın son yıllarında tanınmayacak kadar gelişmişti. Artık Avrupalılar (Britanya'daki hastalıklı demiryolu ağı dışında) dünyanın en hızlı ve en güvenli demiryollarına sahiptiler.

Göreli kısa mesafeleri sayesinde kara ulaşımının hava yolculuğuna yeğlendiği kalabalık bir kıtada, demiryolları sağlam kamu yatırımlarının karşı çıkılmaz parçasıydı. Schengen çerçevesinde bir araya gelmiş ülkeler, şimdi de –AB'nin de büyük ölçüde desteklemesiyle– Madrid ve Roma'dan Amsterdam ve Hamburg'a kadar uzanan ve kuzeyde İskandinavya'ya ve doğuda Orta Avrupa'ya doğru uzatmayı planladıkları hızlı tren yolları döşemek için birleşmişlerdi. TGV, ICE ya da ES trenlerinden[10] nasibini alamamış bölgelerle ülkelerde bile Avrupalılar, yaşadıkları kıtada –önceki yüzyıldan daha hızlı olmasa da çok daha az engelle karşılaşarak– artık seyahat edebiliyorlardı.

On dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi Avrupa'daki demiryollarında görülen ilerlemeler trenlerin geçmediği kasaba ve mahalleler pahasına yapılmış, bu da oralardaki pazarların ve nüfusun azalmasıyla daha şanslı rakiplerin gerisinde kalmaları riskini doğurmuştu. Ama artık hızlı karayolları da yaygındı; eski Sovyetler Birliği, güney Balkanlar ve Polonya ile Romanya'nın en yoksul taşra kasabaları dışında, Avrupalıların çoğunun altında bir araba vardı. Hızlı feribotlar ve rekabetçi havayollarıyla birlikte bu değişiklikler insanların bir şehirde yaşamasını, bir başkasında çalışmasını ve alışveriş yapmasını ya da başka yerlerde oyalanmasını –her zaman ucuz olmasa da eşi görülmedik randımanda– olanaklı kıldı. Genç Avrupalı aileler için örneğin; Malmö'de (İsveç) yaşayıp Kopenhag'da (Danimarka) çalışmak, her gün evle iş arasında Freiburg (Almanya) ile Strasbourg (Fransa) ya da Londra ile Rotterdam, hatta Bratislava (Slovakya) ile Viyana (Avusturya) arasında gidip gelmeyi düşünerek Habsburg döneminin olağan bağlantılarını yeniden canlandırmak artık sıkça rastlanan bir fikirdi. Gerçekten, bütünleşmiş bir Avrupa doğuyordu.

Hareket kabiliyetini giderek artıran Avrupalılar artık her şeyi eskisinden çok daha iyi biliyorlardı. Eşit koşullarda seyahat edip haberleşebiliyorlardı. Fakat bazı Avrupalılar, ötekilerden belirgin bir biçimde daha eşit olmayı sürdürdüler. Voltaire'in "bilen" Avrupa ile "bilinmeyi bekleyen" Avrupa arasındaki karşıtlığı ortaya koymasından iki buçuk yüzyıl sonra o ayrım hâlâ eski gücünü korumaktaydı. Güç, refah ve kurumların hepsi kıtanın uzak batı ucunda toplanmıştı. Avrupa'nın yapısal, yasal ve kültürel değerlerden oluşan –Avrupalıların kafasındaki Avrupa– "gerçek" Avrupa devletlerinin oluşturduğu (İsveç gibi bazıları coğrafi açıdan epey kenardaydı) manevi coğrafyası, daha küçük çaplı,

10 Sırasıyla Fransa, Almanya ve İtalya'daki hızlı trenler.

istekli Avrupalılara model oluyordu: Sanki kendilerini bulmaya çalışıyorlardı.[11]

Demek ki Doğu Avrupalıların Batı'yı tanıması bekleniyordu. Ancak bilgi ters yöne aktığında her zaman gurur okşayıcı değildi. Yoksul kalmış Doğu ve Güney Avrupalılar, kuzeye ve batıya yalnızca emeklerini ya da bedenlerini satmak için gitmezlerdi. Yüzyılın sonunda, Orta Avrupa'da kaybolan yeniden keşfedilmiş sınır noktaları olarak yıldızı sönmüş belirli şehirler kendilerine, Batı'dan gelen düşük nitelikli kitle turizmi için ucuz ve bayağı tatil yerleri olarak kârlı bir piyasa talebi yarattılar. Özellikle Tallinn ve Prag, "Britanyalı erkeklerin kaçamak yeri" olarak istenmedik bir isim yaptı: Bol alkol ve ucuz seks peşinde koşan İngiliz erkekler için ucuz hafta sonu tatilleri.

Müşterileri bir zamanlar Blackpool ya da (daha yakın zamanda) Benidorm ile yetinen seyahat acenteleri ve tur organizatörleri, artık Avrupa'nın doğusunda sundukları acayip zevklere yönelik coşkunun tavana vurduğunu bildiriyorlardı. Hoş, İngilizler de kendilerine göre çemberin kenarında yer alıyorlardı. Zaten çoğunun gözünde Avrupa'nın acayip bir yer olmasının nedeni de buydu. 1991 yılında Sofya'da yayınlanan haftalık *Kultura* dergisi Bulgarlara, kendilerini en çok hangi yabancı kültüre yakın hissettiklerini sormuştu: yüzde 18'i bu soruya "Fransız" kültürü diye yanıt verirken, yüzde 11'i "Alman" (ve yüzde 15'i "Amerikan") demişti. Ancak "İngiliz kültürünü" kendilerine yakın bulduklarını söyleyenler yalnızca yüzde 1,3'tü.

Birleşme sonrasındaki onca kaygılara rağmen Avrupa'nın tartışmasız *merkezi* hâlâ Almanya'ydı: Adenauer'den Schröder'e kadar her Şansölye'nin hep olması gerektiğinde ısrar ettiği gibi nüfus ve üretim açısından AB'nin bu en büyük devleti aynı zamanda "çekirdek Avrupa'nın" özüydü. Almanya, ayrıca bölünmeden zarar gören tek ülkeydi. Birleşme, göç ve federal hükümetin gelişi sayesinde Büyük Berlin, Birlik'in önde gelen iki üyesinin göreli saygınlığının simgesi olan Paris'in yüzölçümünün altı katıydı artık. Almanya, Avrupa ekonomisine egemen olmuştu. AB'ye üye devletler arasında en büyük ticaret ortağıydı. Birlik'in net gelirinin üçte ikisi tek başına Federal Cumhuriyet'ten gelmekteydi. Başlıca para kaynağı olmalarına rağmen –belki de bu nedenle– Almanlar ,AB'nin en bağlı yurttaşları arasında yer alıyorlardı. Alman devlet adamları, belli aralıklarla, kendilerini tam entegre federal Avrupa'ya adamış devletlerin "hızlı kulvarda koşmalarını" sağlamayı önerir, ne var ki ortaklarının oyalanmalarından duydukları sıkıntıyı çekmekle kalırlardı.

11 2004 Haziranı'nda bu kitabın yazarına Zagreb'deki yabancı elçilikten verilen yazıda şöyle diyordu: "Burada olaylar iyi. Hırvatistan AB'den üyelik daveti aldı. Bu durum zihinsel haritaları değiştirecektir."

Madem Almanya –Voltaire'in modelini daha da ileri götürelim– Avrupa'yı en iyi "bilen" ülkeydi, yirmi birinci yüzyılın başında, eski imparatorluk devletlerinden diğer ikisinin de ısrarla "bilinmeyi" beklemeleri yakışık alırdı. Almanya gibi Rusya ve Türkiye bir zamanlar Avrupa ilişkilerinde büyük rol oynamışlardı. Ayrıca pek çok Rus ve Türk, Avrupa'nın etnik Alman topluluklarının kara yazgılarını paylaşmışlardı: Otokratik iktidarın yerinden edilmiş vârisleri olarak şimdi başkalarının ulus devletinde öfkeli ve savunmasız azınlıklara, imparatorluğun geri çekilmesiyle geride kalan gelgit süprüntülerine indirgenmişlerdi. 1990'ların sonlarında Doğu Avrupa'nın Rusya dışındaki bağımsız ülkelerinde yaşayan Rusların yüz milyonu aştığı tahmin edilmekteydi.[12]

Öte yandan, benzerlik orada son buluyordu. Sovyet sonrası Rusya, bir Avrupa devletinden çok Avrasya imparatorluğuydu. Kafkasya'daki şiddetli ayaklanmalarla meşgul olması, Belarus, Ukrayna ve Moldova gibi yeni tampon devletler kadar giderek daha da kısırlaşan iç politikaları da onu Avrupa'nın geri kalanından uzak tutuyordu. Rusya'nın AB'ye katılması söz konusu değildi: Daha önce de gördüğümüz gibi, yeni girenlerin "Avrupalı değerlere" uyması –hukuka, yurttaşlık haklarına, özgürlüklere ve kurumsal şeffaflığa saygı göstermesi– gerekiyordu, oysa Vladimir Putin'in Moskovası, bırakın bunları uygulamayı, kabul etmekten bile çok uzaktı.[13] Ne olursa olsun, Rus yetkililer daha çok boru hattı döşemek ve AB'ye katılmak yerine, ona doğalgaz satmakla ilgileniyordu. Aralarında batı kentlerinde yaşayanlar da yer almak üzere pek çok Rus kendini içgüdüsel açıdan Avrupalı görmezdi: Batıya yolculuk ederken (İngilizler gibi) "Avrupa'ya gitmekten" söz ederlerdi.

Yine de Rusya üç yüz yıldır Avrupa iktidarı konusunda "sorumluluk" sahibi olmuştu ve miras hâlâ elindeydi. Rus işadamları Letonya bankalarını devralmaya göz dikmişlerdi. Litvanya Devlet Başkanı Rolandas Paksas 2003 yılında, Rus mafiasıyla yakın işbirliği içinde olduğu kuşkuları yüzünden istifa etmek zorunda kaldı. Moskova, Kaliningrad'ı saran Baltık kıskacını bırakmadı;

12 Yirmi birinci yüzyılda Romanya, Slovakya ve Sırbistan'daki Macarlar da imparatorluk sonrasında bir başka, daha küçük azınlıktılar: Bir zamanlar egemen, ama şimdi savunmasız. Sırbistan'ın kuzeyindeki Voyvodina bölgesinde, orada yüzyıllardır yaşayagelmiş Macarlar düzenli olarak saldırıya uğruyor, malları mülkleri Sırp gençleri tarafından yakıp yıkılıyordu. Doksanlarda yaşanan felâketten hiç ders almamış ve her şeyi unutmuş gibi görünen Belgrad'daki yöneticilerin tepkisi iç karartıcı ölçüde öngörülebilirdi: Saldırılar "ciddi" değildi, zaten bunu "onlar" başlatmıştı.

13 Gerçekten, 2004 bahar ve yaz aylarında alınan bir dizi önlemle yetkililer hem basın haklarını hem de halkın zaten kısıtlanmış olan protesto olanaklarını büyük ölçüde kıstılar. Rusya'nın kısa bir süre için açılan –aslında anayasa koruması altına alınmış gerçek hürriyetten çok, kargaşa ve baskı yokluğu demek olan– özgürlük penceresi hızla kapanıyordu. 2004 yılında Rus gözlemcilerin tahminlerine göre ülkedeki her dört sivil yönetimden birinin başında KGB'de yetişmiş görevliler bulunmaktaydı.

Rusların yük ve savaş gemilerinin (Litvanya üzerinden) sınırsız geçişini kadar AB'yi ziyaret eden Rus yurttaşları için de vizesiz seyahat hakkı talep etmeyi sürdürdü. Rus oligarkların yürüttükleri faaliyetlerle aklanan para, Londra ve Fransız Rivierası'ndaki gayrimenkul pazarına pompalanıyordu.

Öyleyse kısa vadede Rusya'nın Avrupa'nın dış kenarındaki varlığı kesinlikle tedirgin ediciydi. Ama bu bir tehdit değildi. Rus askeri güçleri başka alanlarda faaliyet gösteriyordu, zaten ordu dökülüyordu. Rus nüfusunun sağlığı ciddi kaygı kaynağıydı. Özellikle erkeklerin ömrü hızla kısalıyor, uluslararası kuruluşlar uzun zamandır ülkede verem hastalığının yeniden hortlayabileceği ve AIDS salgınının başlayabileceği uyarısında bulunuyorlardı, hoş bu da Rusların kendilerini ilgilendiren bir sorundu. Yakın gelecekte Rusya kendi iç sorunlarıyla boğuşacağa benziyordu.

Uzun vadedeyse, Rusya'nın yakınlığı, büyüklüğü ve hiçbir yerde olmayan fosil yakıt rezervleri, kaçınılmaz olarak enerji yoksulu Avrupa kıtasının geleceğine gölge düşürecekti. Daha 2004 yılında Polonya'nın kullandığı doğalgazın yarısı, petrolün yüzde 95'i Rusya'dan geliyordu. Bu arada Rus yetkililerle yurttaşlar Avrupa'dan "saygı" bekliyorlardı. Avrupa içinde alınan ister NATO ile ister Balkanlar'daki düzenlemelerin yürütülmesi ya da ticaret anlaşmaları (hem ikili, hem de Dünya Ticaret Örgütü aracılığıyla yapılanlar) ile ilgili kararlarda Moskova daha çok söz hakkı istiyordu: Bunun nedeni kararların Rusya'nın yokluğunda alınmasının onun çıkarlarına zarar vermesi değildi, bunu prensip meselesi olarak görüyordu.

Pek çok gözlemciye göre Avrupa tarihi dönüp dolaşıp yine aynı noktaya gelmişti. 18'inci yüzyılda geçerli olan, 21'inci yüzyıl için de geçerliydi: Rusya hem Avrupa içindeydi hem de dışında Montesquieu'nün "Avrupa ulusu" ve Gibbon'ın "İskit yabanlığı." Rusların yüzyıllardır hem çekici hem itici, hem hayranlık hem öfke uyandıran çelişkili bir varlık diye gördükleri Avrupalı Batı, onların gözünde hâlâ öyleydi. Rusya'daki gerek yöneticiler gerekse halk, bir yandan yabancı eleştirilere ya da müdahalelere kuşkuyla baksalar da dışarıdakilerin görüşlerine epey duyarlıydılar. Tarih ve coğrafya Avrupalılara hem görmezlikten gelemeyecekleri hem de bağırlarına basamayacakları bir komşu bırakmıştı.

Aynısı bir zamanlar Türkiye için de söylenmiş olabilirdi. Yaklaşık yedi yüz yıl boyunca Osmanlı Türkleri, geçmiş binyılın ilk yarısında Avrupa'da "öteki" rolünü oynamış olan Arapların yerini almışlardı. Yüzyıllardır "Avrupa", Türklerin sona erdiği yerde başlamaktaydı (Romanya'nın uzun yıllar Osmanlı yönetiminde kaldığı anımsatıldığında Cioran'ın canını sıkan da buydu); Hıristiyan Avrupa'nın –ister Viyana ya da Budapeşte kapılarında olsun, ister 1571 İnebahtı Savaşı'nda–

belli aralıklarla Türkiye İslamı'nın pençesinden "kurtarılmış" olduğundan sıkça söz edilirdi. Osmanlı Türkiyesi'nin inişe geçtiği on sekizinci yüzyılın ortasından itibaren "Doğu Sorunu" –Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması nasıl yönetilmeli ve yüzyıllardır Türk egemenliğinde yaşamış topraklarla ne yapılmalı– Avrupalı diplomatların karşı karşıya kaldığı en zorlu güçlüklerden biriydi.

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması, Osmanlıların devrilmesi ve onların yerini Kemal Atatürk'ün laik, çağdaş gösterişli devletinin alması, Doğu Sorunu'nu Avrupa gündeminden çıkarmıştı. Artık Ankara'dan yönetilen Türklerin başlarında yeterince dert vardı; Balkanlar'dan kopmuş olmalarına ve Arap Ortadoğu'dan arapsaçına dönmüş çekişmelerle uzun vadede Avrupa ve dünya için önemli sonuçlar doğurabilecek tercihleri miras almalarına rağmen, Türkler artık sorunun parçası değillerdi. Eğer Türkiye, Sovyetler Birliği'nin deniz yolunu Akdeniz'e açan stratejik konumda bulunmasaydı, çoktan batılıların bilincinden silinmiş bir ülke olurdu.

Oysa, Soğuk Savaş süresince Ankara, NATO'ya sağladığı önemli askeri destekle Batı ittifakının yararlı bir üyesiydi. Baltık denizinden Büyük Okyanusuna kadar Sovyet sınırlarını çembere alan tampon bölgenin bir parçası olan Türkiye'ye Amerikan füzeleri ve üsleri konuşlandırılmış, batılı hükümetler Türkiye'ye yalnızca yüksek miktarlarda yardım yağdırmakla kalmamış, aynı zamanda istikrarsız –çoğu askeri darbelerin sonucunda yönetime gelen– diktatörlük rejimlerini, azınlıkların (en çok da nüfusun beşte birini oluşturan ülkenin doğu ucundaki Kürtlerin) haklarını ölçüsüzce kötüye kullanmalarını iyimser karşılayarak göz yummuşlardı. Bu arada, Akdeniz havzasındaki kırsal nüfus fazlasının geri kalanı gibi Türk "konuk işçiler" de iş aramak üzere kitleler halinde Almanya'ya ve diğer Batı Avrupa ülkelerine göç etmişlerdi.

Ne var ki Osmanlı mirası yeni Avrupa'nın yakasını bırakmayarak geri dönecekti. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin kendine özgü konumu bambaşka bir önem kazanmıştı. Ülke artık uluslararası jeopolitik çatışmanın sınır karakolu ve korkuluğu değildi. Şimdi Avrupa ile Asya arasında sıkışmış, her ikisiyle de bağları ve yakınlıkları olan bir geçiş yoluydu. Türkiye her ne kadar laik bir cumhuriyet olsa da yetmiş milyon yurttaşının çoğu Müslüman'dı. Daha ileri yaştaki Türklerin çoğu dinci olmamakla birlikte köktenci İslam'ın yükselmesi, Atatürk'ün amansızca dayatılan laik devletinin bil, laik ana babalarına başkaldıran ve Osmanlı İslamı'nın eski mirasına uzanan köklerini arayan yeni kuşağa karşı savunmasız olduğu anlaşıldı.

Fakat Türkiye'nin eğitimli profesyonelleriyle iş dünyasının seçkinleri, daha çok Avrupa kenti olan İstanbul'da toplanmış, kendilerini Batı giyimi, kültürü ve

alışkanlıklarıyla özdeşleştirmişlerdi. Doğu Avrupa'daki hırslı diğer halklar gibi onlar da Avrupa'yı –Avrupalı değerleri, Avrupa'daki kurumları, Avrupalı pazarlarla meslekleri– kendileri ve kararsız kalan devletleri için olası tek seçenek diye görüyorlardı. Amaçları açıktı: Tarihten kaçıp "Avrupa'ya" girmek. Üstelik, kendilerini Atatürk'ün laik devletiyle yürekten özdeşleştiren ve Türk kamu yaşamında İslamlaşmanın tırmanmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getiren ordudaki nüfuzlu subaylar da paylaşıyordu aynı amacı.

Öte yandan, Avrupa'nın –en azından Brüksel'in– tereddüdü az sayılmazdı: Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılmak için yaptığı başvuru yıllardır ele alınmamıştı. Sakıngan davranmanın sağlam gerekçeleri vardı: Ülkedeki cezaevleri, içişlerini eleştirenlere karşı takınılan tutum, medeni kanunun ve ekonomik yasaların yetersizliği, Avrupalı ortaklarıyla salt ticari ilişkilerin ötesine geçmeyi umut etmeden önce Türkiye'nin ele alması gereken sorunlardan yalnızca birkaçıydı. Avusturyalı Franz Fischler gibi Avrupa komisyonundaki üst düzey görevliler, ülkenin uzun vadeli demokratik kimliği konusundaki kuşkularını yüksek sesle dile getirmekten çekinmiyorlardı: Almanya'dan sonra Birlik'teki ikinci büyük üye devlet, ayrıca en yoksullardan biri Türkiye olacaktı. Zengin batısıyla uçsuz bucaksız yoksul doğusu arasında kocaman bir uçurum vardı, fırsat bulduklarında milyonlarca Türk, geçim uğruna batıya doğru yollara düşüp Avrupa'ya giderdi. Ulusal göç politikaları kadar, AB'nin bütçesi açısından doğabilecek sonuçları da göz ardı edilemezdi.

Ancak asıl engelin kaynağı başka yerdeydi.[14] Eğer Türkiye AB'ye girerse, Birlik'in dış sınırları Gürcistan, Ermenistan, İran, Irak ve Suriye'ye uzanacaktı. "Avrupa'yı" Musul'un yüz altmış kilometre yakınına taşımanın coğrafi açıdan mantıklı olup olmadığı yerinde bir soruydu; zamanın koşullarında bunun güvenlik açısından riskli olduğu su götürmezdi. Avrupa sınırlarını daha da genişlettikçe, Birlik'in ortaklık evini nasıl tanımladığını açıkça belirtmesi gerektiğini düşünenler artıyordu. 2004 anayasa belgesini hazırlayanlar da bunlar arasındaydı. Bu da Polonya, Litvanya, Slovakya ve başka ülkelerdeki –Roma'daki Polonyalı Papa'yı saymaya gerek bile yok– birçok politikacıyı, yeni Avrupa Anayasasının giriş metnine, Avrupa'nın bir zamanlar *Hıristiyan* Avrupa olduğu gerçeğinin eklenmesi için, başarısız da olsa, çaba göstermesine yol açıyordu. Hem 1994'te Strasbourg'da konuşma yapan Václav Havel dinleyenlere; "Avrupa Birliği'nin köklerinin antik dönemden ve Hıristiyanlıktan gelen değerler dizisine dayandığını" hatırlatmamış mıydı?

14 Yıllardır Brüksel'de Türkiye'nin adaylığını engellemek ve durdurmak için oy kullanan Yunan politikacıların iç politikadaki hesapları da bunlar arasındaydı.

Türkler, ne olurlarsa olsunlar, kesinlikle Hıristiyan değildi. İşin tuhafı bundan –kendilerini Hıristiyan (ya da "Yahudi-Hıristiyan") olarak tanımlayamamalarından– dolayı, geleceğin Avrupalı Türklerinin, diğer Avrupalılara göre Avrupalı kimliğinin laik, hoşgörülü ve liberal yanlarını öne çıkarmaları daha olasıydı.[15] Bir yandan da ivedilikle, Türk kamu yaşamındaki gerici etkilere karşı Avrupalı değerleri ve normları yerleştirmeye çalışıyorlardı. Avrupa'nın üye devletlerinin uzun zamandır özendirdikleri hedefti bu.

Bununla birlikte Türkiye parlamentosu, 2003 yılında Avrupa'nın önerisiyle Kürtlerin kültürel yaşamı ve siyasal ifade özgürlüğü üzerinde epeydir varolan kısıtlamaları sonunda kaldırdıysa da, Brüksel'deki hükümetlerle yetkililerin uzatmalı kem küm oyunları bedel ödetmeye başlamıştı. AB üyeliğine karşı olan Türkler, bir zamanlar imparatorluk olan ülkenin şimdi Avrupa kapısında, eskiden uyruğu olan ülkelerden başvurusuna destek arayan ricacı durumuna düşerek aşağılandığında ısrar ediyorlardı. Dahası, Türkiye'deki dinsel duyguların gitgide artması yalnızca ülkenin ılımlı İslamcı partisinin seçim zaferini getirmekle kalmamış, ayrıca millet meclisinin zinayı bir kez daha suç sayan yasa tasarısını gündeme getirmesine kadar varmıştı.

Böyle bir gelişmenin Ankara'nın AB'ye katılma başvurusunu mutlaka tehlikeye sokabileceği yönlü Brüksel'den gelen kesin uyarılar karşısında önerge geri çekildi ve 2004 yılı aralık ayında Avrupa Birliği, sonunda Ankara ile katılım müzakerelerini başlatma kararı aldı. Ancak olan olmuştu. Türkiye'nin üyeliğine karşı olanlar –sayıları da çoktu, Almanya'da[16] ve Fransa'da olduğu kadar, yakın komşuları Yunanistan ve Bulgaristan'da– bir kez daha ülkenin uygun olmadığının altını çizme fırsatı bulmuşlardı. 2004'te AB Komisyonundaki görevinden ayrılan Hollandalı Frits Bolkestein, Avrupa'nın yaklaşan "İslamlaşması" için uyarıda bulunuyordu. Pazarlıkların pürüzsüz yürümesi olasılığı daha da çıkmaza girdi. AB'nin genişlemeden sorumlu Komisyon Başkanı Günter Verheugen, Türkiye'nin "2015'ten önce" Birlik'e üye olmasını beklemediğini belirtmişti. Bu arada, gelecekte reddedilme ya da ertelenmenin maliyeti –Türklerin gururunda ve Avrupa'nın kırılgan ucundaki siyasal istikrarda– bir gedik daha açtı. Doğu Sorunu geri gelmişti.

15 Buna ek olarak Türkiye'nin, kendi ekonomisinin rüşvetçi ve yandaşçı özelliklerine karşı "Avrupa'yı" ideal serbest pazar olarak görme alışkanlıkları vardı.

16 Almanya'daki Hıristiyan Demokratik Birlik Türkiye'nin AB'ye katılmasına resmen karşıydı.

Yirmi birinci yüzyılın başında Avrupa ilişkilerine tarihin olanca ağırlığını koyması, hele çağdaş Avrupalıların sırtında pek yük olmadığı düşünüldüğünde, tuhaftı. Sorunun kaynağı eğitim –her ne kadar Avrupa'nın güneydoğusundaki bazı yerlerde kaygı uyandırmakla birlikte, okullarda öğretilen ya da yanlış öğretilen tarih– değildi, ne de olsa halk, geçmişi önüne konduğu şekliyle algılıyordu. Otoriter toplumlarda bu öykü eskilere dayanıyordu elbette; ama Avrupa, kendi öz tanımıyla otoriterliği geride bırakmıştı. Hükümetler artık bilgi üzerinde tekel kurmuyor, tarihi, siyasal çıkarları için kolayca değiştiremiyorlardı.

Zaten sorunun asıl nedeni de bu sayılmazdı. Avrupa'da tarihe yönelik tehdit, geçmişin asılsız sonlar uğruna bilerek çarpıtılmasından değil, ilk bakışta, tarih bilgisine eşlik etmesinin doğal olduğu düşünülen geçmişe özlemden kaynaklanıyordu. Yüzyılın son birkaç on yılında halkın, geçmişine tarafsız bir insan ürünü olgu olarak merak saldığına, yakın tarihte yaşanmışlara değil ama *yitik* anılara merakına tanık olunmuştu: Tarihten, bugüne ışık tutan bir kaynak olmaktan çok, her şeyin ne kadar başka olduğunun göstergesi olarak yararlanılmaktaydı. Televizyonda kâh anlatılan, kâh canlandırılan tarih; lunaparklarda tarih; müzelerde tarih: Hepsi insanları geçmişe neyin bağladığını değil, ondan neyin kopardığına odaklanıyordu. Bugün, tarihin mirası olarak tasvir edilmek yerine, onun yetim çocuğu gibi gösteriliyordu. Geçmişten ve kaybettiğimiz dünyadan koparılmıştı.

Doğu Avrupa'daki nostalji, artık karanlık yüzü aydınlanan Komünizm'in kesinliklerinin yitirilmesinin yol açtığı hüzne odaklanmıştı. 2003'te Prag'daki Güzel Sanatlar Müzesi'nde "devrim öncesi giysiler" sergilenmişti. Daha on dört yıl önce son bulmuş olmasına rağmen, tarafsız hayranlık nesnesi olan bir dünyadan gelen çizmeler, iç çamaşırları, elbiseler ve benzeri öteberi. Müzede yer verilen, iç karartıcı aynılıkta üstünkörü yapılmış malzemeler yakın geçmişlerini yansıttığından olsa gerek, çok sayıda yaşlı kimse sergiye ilgi gösterdi. Ancak, ziyaretçilerin tepkilerindeki sevginin, hatta üzüntünün ölçüsü, sergiyi düzenleyenleri şaşırtmıştı.

Almanya'ya bilinen adıyla *Ostalgie* de dalgın anılardan dem vuruyordu. Mirabeau'nun Hohenzoll hanedanının Prusyası tanımından yola çıkarak DAC'nin devleti olan güvenlik hizmetinden biraz daha öte bir yer olduğu düşünüldüğünde, geçmişe dönük sevgi ve özlem uyandırmakta çarpıcı bir becerisi göstermekteydi. Çekler eski kılıklarını çok beğenirken, Almanlar *Elveda Lenin* filmine akın ediyorlardı: Erich Honecker iktidarında yaşanan kıtlıkları, inanç sistemlerini ve yaşamın genel anlamsızlığıyla görünürde alay eden bu film, ko-

nusuna bilerek belli bir sıcaklık göstermekte ve pattadan yok olması hakkında çelişkili duygular taşımaktaydı.

Fakat diğer Orta Avrupalılar gibi hem Almanlar hem Çekler ansızın gelen, sarsıcı ulusal yeni başlangıçlardan fazlasıyla çekmişlerdi. Yitik geçmişlerinin molozlarından ne kurtarabiliyorlarsa ona karşı geliştirdikleri seçici nostalji çok anlamlıydı. Edgar Reitz'ın *Heimat: Bir Alman Tarihi* filmi 1984'te televizyona uyarlandığı zaman, her bölümün ortalama dokuz milyon Batı Alman tarafından izlenmesi rastlantı değildi. Kültürel mirası, anıtları, yeniden yapılandırmayı, canlandırmayı ve yenilemeleri gündeme getiren eski yüzyılın son yıllarında *Batı* Avrupa'yı kasıp kavuran nostalji saplantısı öyle kolay açıklanmaz.

Tarihçi Eric Hobsbawn'un 1995'te "tarihsel mitolojinin altın çağı" diye tanıttığı bu dönem elbette beklenmedik değildi. Hobsbawn, ulusal çağın eşiğinde on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki "geleneğin icadını" başarıyla kaleme almıştı: (*Scotland 1941* adlı eserinde Burns ile Scott hakkında yazan) Edwin Muir'in "sahte milletlere sahte nişanlar" diyerek yok saydığı yapay kültür. Oysa yirminci yüzyılın sonunda Fransa ve Birleşik Krallık'ta ulusal geçmişin yaratıcı biçimde yeniden hayal edilmesi, bambaşka bir anlayışı gözler önüne seriyordu.

Geçmişe duyulan özlem olarak tarihin, özellikle bu iki ulusal sahnede iyice öne çıkması rastlantı değildi. Yirminci yüzyıla büyük imparatorluk devleti sıfatıyla giren her iki ülke de savaş ve sömürgecilikten uzaklaşma sonucunda toprak kaybetmişti. Küresel imparatorluğun güveni ve güvencesinin yerini huzursuz edici anılar ve belirsiz bir gelecek almıştı. Fransız ya da Britanyalı olmanın anlamı bir zamanlar açıkça bilinirken, artık belirsizdi. Buna seçenek olarak körü körüne "Avrupalı" olmak, Belçika ya da Portekiz gibi küçük ülkelerde ya da yakın ulusal tarihin gölgede kalmasının daha iyi olacağı –İtalya ve İspanya gibi– yerlerde çok daha kolaydı.[17] Ne var ki belleklere hâlâ büyük ve övünülecek bir tarihin izlerinin kazındığı ülkeler açısından "Avrupa", her zaman rahatsız edici bir geçiş olacaktı: bu onların yaptıkları seçim değil, verdikleri ödündü.

Geleneksel açıdan, Britanyalıların geçmişe özlemi, İkinci Dünya Savaşı'nın neredeyse hemen ertesinde, İşçi Partisi hükümetinin bakanı Hugh Dalton'ın ülkenin "güzelliği ve tarihi" olan alanlarla binaların mülkiyetini almak için National Trust[18] tarafından denetlenecek "Ulusal Arazi Fonu" kurmasıyla başlamıştı. Bir kuşaktan diğerine kadar "NT" mülkleri; parklar, şatolar, saraylar ve "göz alıcı doğal güzelliklere sahip alanlar" turistlerin başlıca ilgi odağı olmuştu.

17 Demokratik İspanya'da, ülkenin yakın tarihinden çok uzak geçmişte kalmış Altın Çağı'nı vurgulamaya daha çok özen göstermekle birlikte, *Patrimonio Nacional* tarafından desteklenen resmi bir "kültür" mirası geliştirilmekteydi.

18 İngiltere'de, Anıtlar Kurulu benzeri, doğal ve kültürel varlıkları koruma amaçlı bir kurum. (ç.n.)

Bazılarında hâlâ, babadan kalma mallarını azımsanmayacak mali destek karşılığında ülkeye bağışlayan ilk sahipleri oturuyordu.

Ellili yıllardan 70'lere kadar yakın geçmişin güven verici bir çeşitlemesi olan savaş filmleri, tarihsel kostümlü tiyatro oyunlarında ve giyim kuşamda tekrar tekrar su yüzüne çıkmıştı: Edward dönemindeki bıçkın[19] delikanlı kılığından saçı sakalı birbirine karışmış olmak bu modanın bir parçasıydı. 1977'de sokak partileri arasında yapılan Kraliçe'nin Gümüş Yılı onuruna bilinçli olarak "eskisi gibi" düzenlenen nostaljik kutlamalarla, fotoğraf sergileriyle ve eski ve güzel günlerin ülke çapında anıldığı etkinliklerle doruğuna çıkmıştı. Fakat 80'li yıllarda gelen Thatcher devrimiyle birlikte bu süreklilik öğesi kayboldu. Bu on yıl boyunca '40'lı yılları, hatta 1913'ü bile belli bir sıcaklıkla anmaktan hoşlanan Britanya –daha doğrusu İngiltere- artık aynı coşkuyu hissetmiyordu.

Şimdi onun yerinde, yakın geçmişiyle farkına varmadan onu inkâr etmek ya da hastalıklı, sakat "miras" diye görmek dışında ilişki kurmayı bilmeyen bir ülke vardı. Bu inkâr "seçkincilik karşıtı" olduklarını vurgulamak adına Blair ile birlikte esen eşit fırsatçılık rüzgârına küçük düşecek ölçüde kapılan Oxford ve Cambridge'deki eski öğretim kurumlarının kararsız tutumlarından; ya da 1990'larda Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi gibi kültürel kurumların "yanında hoş bir müzeyle klas bir kahve" diye pazarlamacı ağzı kullanarak kendilerini rezil bir şekilde aşağılamalarından enikonu belliydi.

Ülkenin mirasına gelince, açıkça iş teklifine dönüşerek "kültür sanayii" adını almıştı: "Ulusal Kültür Mirası Bakanlığı" tarafından ortaya atılan ve desteklenen bir işkolu. 1992'de Muhafazakârların hükümeti döneminde kurulan, ama İşçi Partisi hükümeti sırasında hazırlanan planlara bağlı kalınarak kurulan yeni bakanlık, sonradan Tony Blair'in Yeni İşçi Partisi hükümetinde "Kültür, Basın ve Spor Bakanlığı" gibi daha anlamlı bir ad aldı. Evrensellik önemlidir: kültürel miras siyasal parti projesi değildi. Geçmiş, ne kötüye kullanılıyordu ne de sömürülüyordu; yumuşatılıp gülen bir yüze kavuşturulmuştu.

Güney Yorkshire'da, işe yaramaz bir kömür havzası olan Barnsley tipik bir örnekti. Eskiden önemli bir maden merkezi olan Barnsley, Thatcher sonrası dönemde tanınmaz bir hale gelmişti. Şehir merkezi boşaltılmış, darmadağın edilmiş, yerine beton park yerleriyle çevrili, yayalar için gezinti alanı yerleştirilmişti. Geriye kalan, bir tek yerel yönetim merkeziyle onun çevresindeki bir avuç bina, ziyaretçilerin "eski dünya" yazan sahte antik tabelalarla yönlendirildiği, Barnsley'in on dokuzuncu yüzyıldaki belediye şaheserinin mimari izleriydi. Diğer yanda, yerel pazardaki kitapçı işportaları yöre halkına yerli nostalji satan

19 Açıklama için bkz: 10'uncu Bölüm (ç.n.)

yayınlarla doluydu, (Barnsley, turistik gezi rotasında yer almıyordu) yok olalı çok olmamış ama neredeyse unutulmuş bir dünyayı anlatan sarartılmış fotoğraflar ve gazetelerle, *Barnsley'in Altın Yılları* ya da komşu kasabadan *Eski Doncaster Hatıraları* adlı kitaplarla.

Barnsley'in birkaç kilometre ötesinde Orgreave köyü yakınlarında yapılmış "Orgreave Mücadelesi", 2001 yılında televizyonlarda yeniden gösteriliyordu. 1984 haziranında greve giden maden işçileriyle polis arasında çıkan şiddetli ve korkunç çatışmalar, Margaret Thatcher'ı o yıl Ulusal Madenciler Sendikası ile karşı karşıya getirmişti. O günden beri madencilerin çoğu işsizdi. Bazıları (para karşılığı) "döneme ait" giysilerle çatışmaların sahnelenmesinde rol alıyorlardı. Ünlü çarpışmaların "canlandırılması" İngilizlerin eğlencesiydi. Ancak Orgreave'in "kültür mirası" olarak ele alınması, hızlandırılmış tarihselleştirme sürecinin ilerlediğinin göstergesiydi. Ne de olsa İngilizler güneyde, birkaç saatlik yolda, İç Savaş sırasında yaşanan Naseby Çarpışmaları'nı canlandırma noktasına ancak üç yıl sonra gelebilmişlerdi. Orgreave olaylarıysa, yaşandıktan on yedi yıl sonra televizyonda yayınlanıyordu.

Barnsley kasabası, George Orwell'in iki savaş arası dönemde Britanya'daki sanayi işçileri arasında yaygın olan işsizliğin trajedisini unutulmaz bir dille anlattığı *The Road to Wigan Pier*[20] romanında öne çıkıyordu. Yetmiş yıl geçtikten sonra Wigan'da, yalnızca (Orwell'in yerinde olmadığını belirttiği) bir iskele uzanmıyor, yakındaki otoyolda, yoldan geçenleri burayı ziyaret etmeye özendiren tabelalar da boy gösteriyordu. Temizlenen kanalın yanına "Eski Halimiz" müzesiyle "Wigan İskelesi'nde Orwell" adında hamburger ve patates satan, modern tarzda bir kafeterya yapılmıştı. Orwell'in korku saçan kuzey varoşlarının bir tek görünümü değil, yerel halkın belleğindeki izleri de tümüyle silinmişti. Müzede satılan *Wigan Anıları 1930-1970* adlı turist rehberinde, mahcup satıcı kızların, köhne, unutulmuş dükkânların sarartılmış fotoğrafları yer alıyordu. Fakat, Orwell'in sözünü ettiği ve Wigan'ın adına leke süren maden ocaklarıyla işçilerden tek söz edilmemişti.

Kültür Mirası diye ele alınan yalnızca Kuzey Bölgesi olmadı. İngiltere'nin çömlekçilikle ünlü West Midland bölgesinde, turistlerle yörenin ilkokul çocuklarına, on sekizinci yüzyılda çömlekçilik yapmış Josiah Wedgwood'un çömleklerini elleriyle nasıl yaptığı öğretilmekteydi. Ne var ki; çömlek işçilerinin nasıl yaşadıklarıyla ya da bölgeye neden (Orwell'in yüz kadar bacadan çıkan is yüzünden karın bile karardığını anlattığı) Kara Toprak adı verildiğiyle ilgili herhangi bir bilgi arayanlar boşa çabalıyorlardı. Çevrenin eski (ya da yeni) halinin nasıl değiştirildiğiyle ilgili daha böyle yüzlerce örnek verilebilir.

20 *Wigan İskelesi Yolu*, İthaki Yayınları, İstanbul, Ekim 2005, çev. Z. Zühre İlkgelen (ç.n.)

Nitekim, Britanya'daki demiryolları ülkenin yüz karası olarak bilinirdi; fakat 2000 yılında Büyük Britanya'daki buharlı demiryolları ve buharlı tren müzeleri, Avrupa'nın geri kalanındakilerin toplamından daha çoktu: Yüz yirmi taneden doksan biri İngiltere'deydi. Trenlerin çoğu, gerçekle hayal dünyasını şaşıracak denli bir umursamazlıkla bir araya getirenler bile, bir yere gitmez: Yorkshire'da West Riding'e yazın gelen turistler, Brontë Papaz Evi Müzesi'ni ziyaret etmek üzere Keighley-Haworth hattında Thomas Lokomotifi'ne bindirilirler.

Öyleyse, günümüz İngilteresi'nde tarihle kurgu iyice harmanlanmıştır. Sanayi, yoksulluk ve sınıf çatışması resmen unutulmuş ve üzerine sünger çekilmiştir. Yoğun toplumsal farklılıklar inkâr edilir ya da giderilir. En yakın ve üzerinde en çok tartışılan geçmiş, bir tek nostaljik plastik sanatlar sergisinde görülebilir. Ülke genelinde anıların sansürden geçirilmesi, yeni siyasal seçkin tabakanın dikkat çeken başarısıydı. Bayan Thatcher'ın eteklerine yapışan Yeni İşçi Partisi, geçmişi gömmeyi başarmıştı ve İngiltere'nin semiren Kültür Mirası sanayii gereğince "Geçmiş" ile yer değiştirmişti.

İngilizlerin, Unutuluş Bahçesi ekip yetiştirerek titizlikle inkâr ettikleri geçmişin hoş yanlarını çağrıştırma becerisinin bir benzeri yok. Onun dışında, oradakine benzer Fransa'daki ulusal miras *–le patrimoinie–* saplantısı başka bir biçime bürünmüştü. Fransa'da ulusal tarihle ilişkili değerli nesneler ve yerlerle özdeşleşme ile onları koruma hayranlığı onlarca yıllık bir geçmişe dayanıyordu. İki savaş arası dönemde, 1914 öncesinin yitik dünyasına duyulan nostaljinin ürünü köylü panayırlarıyla başlamış, Vichy rejiminin huzursuz kent yaşamının yerine idealleşmiş kırsal geçmişi koyma çabalarıyla hızlanmıştı.

Savaştan sonra, Dördüncü ve Beşinci Cumhuriyet yönetimleri altında ulusal ve bölgesel koruma programları kapsamında devlet büyük miktarlarda para akıtmış, elle tutulur pedagojiyi andıran planlı bir *kültürel miras* ile ülkenin eşsiz geçmişinin dondurulmuş çağdaş görünümü yaratılmıştı. Yüzyılın son yıllarında Fransa –Fransa cumhurbaşkanları Mitterand ile Chirac– tanınmayacak kadar değişim geçiriyordu. Artık üzerinde konuşulan geçmiş zaferlerin –ya da geçmiş trajedilerin– sürekliliği değil de kesintisi konuşulur olmuştu. Geçmiş –devrimci geçmiş, köylü geçmiş, dille ilgili geçmiş ama, hepsinden önemlisi Vichy'den Cezayir'e dek süren yakın geçmiş– geleceğe cılız bir ışık tutuyordu. Demografik değişime ve iki kuşaktır sosyo-coğrafi hareketliliğe uğrayan Fransa'nın bir zamanlar yaşadığı kesintisiz tarih, ulusal bellekten tümüyle silinmişe benziyordu.

Kaybın yarattığı kaygının iki etkisi oldu. Biri, halkın benimsediği devlet otoritesi tarafından "kültürel miras" olarak damgalanan anıt ve insan ürünü

yapıtların resmi *kültürel miras* yelpazesini genişletmekti. 1988'de Mitterand'ın Kültür Bakanı Jack Lang'ın emriyle Fransa'nın *kültürel mirası* adı altında resmen koruma altına alınanlar –bundan önce UNESCO anlayışı doğrultusunda atalardan kalma Nîmes yakınlarındaki Gard Köprüsü ya da Aigües-Mortes'da Cesur Philip'in surlarıyla sınırlı tutulan– listesinin kapsamı büyük ölçüde genişletildi.

Lang'ın ve ondan sonra gelen kültür bakanlarının benimsediği yaklaşımla Fransa'nın yeni "kültürel miras" alanlarının arasında, Paris'teki Jemappe Rıhtımı'nda bulunan, ön cephesi dökülmüş Kuzey Oteli'nin de yer alması anlamlıdır: Marcel Carné'nin 1938 yapımı, aynı adı taşıyan klasik filmine nostaljik bağlılığın göstergesi. Oysa Carné, filmin tamamını stüdyoda çekmişti. Dolayısıyla filmde hiç görünmemiş bir binanın (ya da bir binanın ön cephesinin) koruma altına alınması, ya Fransızların post-modern tuhaflığıydı ya da resmi sınıflandırmaya alınan herhangi bir anının sahte olmasının kaçınılmaz olduğunun göstergesi. Hangisini beğenirseniz.

Mitterand'ın ulusal kültür mirasına katkıları onu korumak ya da kendi dönemindeki haline getirerek sınıflandırmak değildi. Kral XIV. Louis'den beri hiçbir Fransız lider, saltanatına bunca bina ve tören bolluğuyla damgasını vurmamıştı. On dört yıllık cumhurbaşkanlığı boyunca Mitterand, yalnızca gittikçe artan sayıda müzeler, anıtlar, görkemli açılış törenleri, cenaze ve yeniden defin törenlerine imza atmakla kalmadı; aynı zamanda *kendi* kaldığı Cumhurbaşkanlığı Konutunun da, ulusun kültür mirasına dahil edilmesi için bütün gücünü ortaya koydu: Paris'in batısında La Défense bölgesindeki müthiş Grande Arche'tan, Louvre'daki zarif Piramit'e, Bastille yakınlarındaki aşırı modern mimari ürünü Opera Evi'inden, Seine'in güney kıyısındaki tartışmalı yeni Ulusal Kütüphaneye.

Mitterand ayrıca, adını kelimenin tam anlamıyla ulusun belleğine oyarak taş anıtlara da el atmış, böylece ülkenin kökleriyle bağlantısını kaybettiği gibi, içini kemiren bir kanıya varan tanınmış Parisli tarihçi Pierre Nora'yı harekete geçirmiş, 1984-1992 yılları arasında parça parça yayımlanan, Fransa'nın bir zamanlar ortak belleğinde yer almış tarihsel alanlar ve sahnelerle özdeşleşmeye, onları yorumlamaya çalıştığı üç bölüm, yedi ciltten oluşan 5.600 sayfalık toplu bir yapıt hazırlamaya yöneltmişti: Katedrallerden yemek sanatına, topraktan dile, kent planlamacılığından Fransa haritasına kadar, Fransızlara göre Fransa'ya ait olan –ya da olmuş– isimlerle kavramlar, mekânlarla insanlar, projelerle semboller.

Başka hiçbir ülkede bu ayarda bir yayın yapılmamıştır, olabileceğini düşün-

mek de zor. Nora'nın *Les Lieux de mémoire*[21] adlı çalışması, hem ortak Fransız kimliğinin şaşırtıcı güvenini –sekiz yüz yıllık ulusal tarihin Fransa'ya benzersizlik ve ortak bir miras bırakarak, bu anlamda anımsatıcı bir temsilcilik kazandırdığının itirazsız kabul edildiğini– vurgulamaktadır, hem de, editörünün de giriş bölümünde açıkça dile getirdiği gibi, paylaşılan geçmişin basmakalıp toplu simgelerinin sonsuza dek yok olmak üzere olduğu kaygısını ortaya koymaktadır.

Buna, *acı* duyarak geçmişe özlem denir: Bir gün –çok yakında– gelecek, Fransa'nın görkemli bir biçimde tasarlanmış, görünümü titizlikle güzelleştirilmiş *otoyollarını* kaplayan toprak rengi tabelaların Fransızların kendileri için hiçbir anlam taşımayacağı korkusu. Eğer dolaylı anlatımın hiçbir anlamı olmayacaksa, Reims'daki katedrali, Nîmes'deki amfiteatrı, Clos de Vougeot'daki üzüm bağlarını, Mont Ste. Victoire ya da Verdun savaş alanını üstü kapalı anlatmak –önce simgelerle, az ileride adıyla– neye yarar? Eğer bu isimlerle karşılaşan sıradan bir yolcu onların ne çağrıştırdığını ve hangi duyguları ateşlemeyi amaçladıklarını bilmiyorsa, Fransa'dan geriye kalan nedir?

İngiltere'deki kültürel sanayi, olayların ne *olmadığı* saplantısını ortaya koyar, sanki uydurma geçmişe gerçek özlem eker. Bunun tersine, Fransa'nın manevi *mirası* için duyduğu hayranlığın belli bir kültürel özgünlüğü vardır. "Fransa" her zaman kendini simgesel bir dille temsil etmiştir: "Marianne," Cumhuriyet tasvirleri ve temsilleri. Yitirilen Fransızlığın anahtarı için duyulan pişmanlığın fiziksel ya da zihinsel simgelere odaklanması uygundur elbet. "Fransa" bunlardır. Yerlerinden olurlarsa ya da kimse tarafından paylaşılmazlarsa, artık Fransa –Charles de Gaulle'ün "Fransa zafer olmadan Fransa olamaz" sözleriyle demek istediği anlamda– "kendi olamaz."

Bu varsayımlar, politikacılar, aydınlar ve her türlü siyasal görüşten kimseler tarafından paylaşılmaktaydı. Zaten on binlerce okura, günlük Fransız yaşamında ellerinden kaçarak solan Fransızlığı özetleyen *Les Lieux de mémoire*'ın çok başarılı olmasının nedeni de budur. Bu durumda Hıristiyanlık –Hıristiyan fikirleri, Hıristiyan yapıları, alışkanlıkları ve simgeleri– Nora'nın gömütlerinde önde gelen bir yer tutarken, "Yahudiler" hakkında –daha çok sindirme, dışlama ya da işkence nesnesi olarak– yalnızca çok kısa bilgiler verilmesi, "Müslümanlar" ile ilgili hiçbir kayıt bulunmaması çok anlamlıdır.

Aymazlık değildi bu. Fransızların anı sarayında İslam dinine ayrılmış bir köşe yoktu, hem doğrunun ardından böyle bir girişimde bulunmak amaca ters düşmek olurdu. Ne var ki bu boşlama, komşuları gibi Fransa'nın da tam göbeğinde milyonlarca yeni Avrupalıyı barındırmak zorunda kalma derdine katla-

21 *Hafıza Mekânları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, çev. Mehmet Emin Özcan (ç.n.)

nacağı anlamına geliyordu. Avrupa'nın anayasasını yazma görevini üstlenen Avrupa Sözleşmesi'nin 105 üyesinden *hiçbiri* Avrupalı olmayan bir özgeçmişten gelmiyordu. Portekiz'den Polonya'ya kadar kıtanın diğer siyasal seçkinleri gibi onlar da öncelikle beyaz, Hıristiyan Avrupa'yı temsil ediyordu.

Ya da, daha kesin söylemek gerekirse, eskiden Hıristiyan olan Avrupa'yı. Avrupa içerisinde Hıristiyanlığın çeşitleri –Ukraynalı Uniatlardan Galli Metodistlere, Güney Karpatlar'daki Yunan Katoliklerden Norveçli Luteryanlara– çok olsa da inancının bütün gereklerini yerine getiren Hıristiyanların sayısı azalmaya devam ediyordu. Yirminci yüzyılın sonunda dünyadaki toplamın yüzde 60'ına denk gelen 900 manastırıyla övünen İspanya'da inancına bağlı olanlar düşüşe geçmiş, daha çok yalnızlık çekenler, ihtiyarlar ve geri kalmış kırsal bölgelerde yaşayanlar arasında görülür olmuştu. Fransa'da kiliseye gitmek bile her yedi yetişkinden biri tarafından yerine getiriliyordu, o da ayda ortalama bir kere. İskandinavya ve Britanya'da rakamlar bunun da altındaydı. Hıristiyanlığın yıldızı Polonya'da bile sönüyordu, yurttaşlar bir zamanların etkili Katolik din adamları çevresinin manevi öğütlerine giderek kulaklarını kapatıyorlardı. Yeni yüzyıla girerken Polonyalıların yarısından fazlası (en çok da otuz yaşın altında olanlar) kürtajın yasallaşmasından yanaydı.

Oysa Arap ya da Türk ya da Afrikalı kökenlerden gelen yurttaşların hâlâ geniş çapta "yabancı" diye görülüp davranıldığı ülkelerde özellikle gençlere topluluk kimliği ve ortak onur kaynağı olarak hizmet eden İslam dininin çekiciliği artıyordu. Ana babaları ya da büyükanne ve büyükbabaları toplumla bütünleşmek ve içine alınmak için onca çaba gösterirlerken, Anvers, Marsilya ya da Leicester'deki genç kızlarla delikanlılar artık hem doğdukları topraklarla –Belçika, Fransa ya da Britanya– özdeşleştiriliyorlardı hem de dinleri ve ailelerinin kökenleriyle. En çok da kızlar geleneksel giysiler ve dinsel simgeler taşıyordu –kimi aile baskısıyla ama daha çok eski kuşakların verdikleri ödünlere kafa tutmak amacıyla.

Kamu yetkililerinin tepkisi, yukarıda da gördüğümüz gibi, yerel geleneklere ve koşullara göre değişmekteydi: Bir tek Fransız Ulusal Meclisi, haklı olarak, laik cumhuriyetçilik nöbetine tutularak 36'ya karşı 494 oyla devlet okullarında *bütün* dinsel simgelerin taşınmasını yasakladı. 2004 Şubatı'nda yürürlüğe konan ve *türban*ı hedef alan bu adım daha geniş kapsamlı ve daha sıkıntılı bir bağlamda anlaşılmalıdır. Irkçı önyargılar pek çok yerde aşırı Sağ tarafından siyasal avantaja dönüştürülmekteydi; Avrupa'da kırkı aşkın yıldır ilk defa anti-Semitizm yükselişe geçmişti.

Atlas Okyanusu'nun öbür yakasından bakıldığında, Avrupa düşmanı po-

litikacılarla yeni muhafazakâr uzmanların konuşmalarından eksik etmedikleri Fransa, Belçika ya da Almanya'daki anti-Semitizm, kıtanın karanlık geçmişine dönüş olarak görülmekteydi. 2002 mayısında *Washington Post* gazetesine yazan, kalemi güçlü köşe yazarı George Will iyice ileri giderek Avrupa'daki Yahudi karşıtı duyguların depreşmesini "Yahudi sorununa nihai çözüm" bulma mücadelesinin "ikinci –ve son?– aşaması" diye tanımlamıştı. AB'deki Amerikan Büyükelçisi Rockwell Schnabel Brüksel'deki Amerikan Yahudi Komitesi ile bir araya geldiği özel bir toplantıda Avrupa'daki anti-Semitizm'in "1930'lardaki kadar kötü bir noktaya geldiğini" söylemişti.

Kışkırtıcı bir söylemdi bu, enikonu yanlış bir yönlendirmeydi. Yahudi karşıtı duygular Müslümanlar, özellikle de Ortadoğu'da tırmanan krizin doğrudan sonucu olan Arap kökenli Avrupalılar *hariç* günümüz Avrupası'nda pek bilinmezdi. Artık uydu kanalıyla Avrupa'nın dört bir yanına yayın yapabilen Arap televizyon istasyonları Gazze ve İşgal altındaki Batı Şeria'dan düzenli olarak haberler verirlerdi. Gördükleri ve duyduklarıyla öfkeye kapılan, gerek Arap gerekse İsrailli yetkililer İsrail'i kendi Yahudi komşularıyla bir tutmalarıyla kışkırtılan Paris, Lyon ya da Strasbourg'un banliyölerindeki (çoğunluğu erkek) gençler Yahudi komşularına düşman oluyorlardı: Yahudi topluluğunun binalarına yazılar karalıyor, mezarlıklarına saygısızlıkta bulunuyor, okullarıyla sinagoglarını bombalıyorlardı; hatta birkaç olayda Yahudi gençlere ya da ailelere saldırıda bile bulunmuşlardı.

Yeni yüzyılın ilk yıllarında yoğunlaşan Yahudilere ve Yahudi kurumlarına yönelik saldırılar, boyutları ya da ırkçı nitelikleri nedeniyle değil toplumlararası ilişkilerin yapısını göstermeleri bakımından kaygı uyandırmaktaydı. Yaşananlar Avrupa'daki eski anti-Semitizm değildi: Hoşnutsuzluklarına suçlu arayanlar açısından Yahudiler artık seçilmiş hedef değildi. Doğrusu tercih listesinin alt sıralarına inmişlerdi. 2004 yılı ocak ayında Fransa'da yapılan bir kamuoyu yoklamasında Yahudileri sevmediklerini itiraf edenlerin oranı yüzde 10'da kalırken, "Kuzey Afrikalılardan" hoşlanmayanların oranı çok daha yüksek –yüzde 23– çıkmıştı. Irkçı dürtülerle kışkırtılarak Araplara –ya da ülkesine göre Türklere, Hintlilere, Pakistanlılara, Bangladeşlilere, Senegallilere ve göze çarpan diğer azınlıklara– yöneltilmiş saldırılar Yahudilere karşı düzenlenen eylemlerin sayısından çok fazlaydı. Bazı şehirlerde sık yaşanır olmuştu.

Yeni anti-Semitizm'in can sıkıcı yönü, Yahudiler bir kez daha hedef tahtasına oturtulurken, nişan alanların bu kez Araplar (ya da Müslümanlar) olmasıydı. Bu kuralın dışında kalmış gibi görünen tek yer, yeniden doğan aşırı Sağ'ın göçmenler arasında herhangi bir seçicilik yapma zahmetine girmeyip Yahudi ve

"Alman olmayanları" hedef aldığı Almanya'ydı. Gelgelelim görünen nedenlerden ötürü Almanya özel bir durum sergiliyordu. Başka ülkelerdeki kamu yetkilileri Faşizm'in varsayılan dirilişinden çok Arap ve diğer Müslüman topluluklarının giderek iyice dışlanmalarından daha çok kaygı duyuyorlardı. Haklı sayılırlardı.

"İslam" dinini ve Müslümanları güvenlik önlemlerini artırıp "önleyici savaş" ile çözülecek uzak bir sorun, yabancı ve düşmanca diye görmeye devam eden Amerika Birleşik Devletleri'nin tersine, Avrupa'daki hükümetlerin, durumu bambaşka bir gözle değerlendirmeleri için her türlü gerekçeleri vardı. Ortadoğu krizi, özellikle Fransa'da dış politika sorunu olmaktan çıkmış; ülkenin iç sorunu haline gelmişti. Filistin'de eziyet çekmiş Arapların göç ederken yanlarında getirdikleri hırslarıyla hüsranlarını Paris'teki öfkeli, keyifsiz kardeşlerine aktarmalarına şaşmamak gerekir –ne de olsa bu da imparatorluğun miraslarından biriydi.

24
YAŞAM BİÇİMİ OLARAK AVRUPA

"Ticari ilkelerin içler acısı olduğu toplumun bir kesiminde uygulanan ücretsiz Sağlık Hizmeti, ortak eylemin ve halk girişiminin üstünlüğünün başarılı örneğidir."
Aneurin Bevan

"Nokia'daki herkesin bizleri patronlar ve çalışanlar olarak değil ortaklar diye görmesini isteriz. Bu Avrupalı çalışma anlayışı olabilir, ama bu anlayış, bize göre işe yaramaktadır."
Jorma Ollila (Nokia İcra Kurulu Başkanı)[1]

"Avrupalılar gelecekte hiçbir maceraya atılmak istemiyorlar. Bunu fazlasıyla denediler."
Alfons Verplaetse (Belçika Merkez Bankası Başkanı) 1996

"Amerika genç ve bekârken gelinecek bir yer. Ama büyüme zamanı gelip çatmışsa, Avrupa'ya dönmeniz gerekir."
(Kamuoyu yoklamasına karşılık veren Macar bir işadamı, 2004)

"Modern toplum... coşku ya da öfke gösterisinde bulunmaksızın yaşanan demokratik bir toplumdur."
Raymond Aron

Yirminci yüzyılın sonunda Avrupa'daki çokseslliğin gelişmesi: Bölgelerinin, ülkelerinin ve Birlik'in değişken geometrisi; kıtadaki başlıca iki din olan Hıristiyanlık ile İslamiyet'in çelişen hedefleri ve ruh hali; Avrupa'nın sınırları içinde

1 Alıntı kaynağı, T. R. Reid, *The United States of Europe. The New Superpower and the End of American Supremacy* (NY, 2004), s. 131.

ve ötesinde iletişimle alışverişin eşi görülmedik hızı; bir zamanlar ulusal ya da toplumsal bölünmelerin kesin çizgileri olmuş fay hatlarının çokluğu; geçmişle geleceğin belirsizlikleri; hepsi birlikte ortak deneyimi kavramayı güçleştirmektedir. Avrupa'da yirminci yüzyılın sonu bir önceki yüzyılın sonundaki güvenli tanımlarda örtülü türdeşlikten yoksundur.

Yine de kendine özgü, hayatın pek çok alanında göze çarpan bir Avrupalı kimliği ortaya *çıkıyordu*. Yüksek kültürde –en çok da gösteri sanatlarında devlet, en azından Batı Avrupa'da destekleyici rolünü elden bırakmamıştı. Müzeler, sanat galerileri, opera evleri, orkestralar ve bale toplulukları pek çok ülkede büyük ölçüde kamu fonlarından gelen cömert yıllık bağışlarla ayakta durabiliyordu. Bunun dışında rezilce kalan tek ülkede, ulusal piyangonun kültürel desteğin yükünün birazını Hazine'nin omuzlarından aldığı Thatcher-sonrasında Büyük Britanya'daki uygulamalar aldatıcıydı. Piyangolar kamu gelirlerini artırmak için kullanılan araçlardan biridir: Alışılagelmiş vergi toplama kurumlarından biraz daha fazla sonuç alırlar.[2]

Böyle kamu fonlarının yüksek maliyeti, özellikle 90'lı yıllarda bazı *Eyalet* hükümetleri tarafından yüksek giderlerin sorgulanmaya başladığı Almanya'da savurgan bağışları sürdürme olanağını riske sokmuştu. Almanya'daki kamu desteklemeleri bir tiyatro ya da opera binası işletmesinin maliyetinin yüzde 80'ini karşılamaktaydı. Ancak kültürün böylesi, statü ve bölgesel kimlikle yakından bağlantılıydı. Berlin şehri artan bütçe açıklarına ve durgun gelir akışına rağmen düzenli olarak üç opera evine destek sağlıyordu: Deutsche Oper (eski Batı Berlin operası); Staasoper (eski Doğu Berlin operası); Komische Oper; bunlara ek olarak Berlin Oda Orkestrası ve Filarmoni Orkestrası'nı da saymak gerekir. Hepsi bir arada kamu yardımlarının önemli miktarını alıyordu. Frankfurt, Münih, Stuttgart, Hamburg, Düsseldorf, Dresden, Freiburg, Würzburg ve daha nice Alman kenti birinci sınıf uluslararası bale ya da opera topluluklarını desteklemeyi sürdürerek, yan gelirleri ve emeklilik primleriyle birlikte göstericilerin, müzisyenlerin ve sahne arkasında çalışanların yıllık maaşlarını ödüyordu. Resmi kayıtlara göre 2003 yılında Almanya'da "sanat emekçisi" olarak tam gün çalışanların sayısı 615 bindi.

Fransa'da da sanat (özellikle tiyatro) en ücra köşedeki taşra kasabalarında gelişiyordu. Fransa örneğinde bu bir tek Kültür Bakanlığı tarafından merkez fonlarından doğrudan dağıtılan yardımlar sayesinde gerçekleşmişti. Cumhurbaşkanı Mitterand adını taşıyan kütüphaneye ve diğer anıtlara ek olarak Louv-

2 Britanya tek örnek değildi. 2004 eylülünde İspanya'daki piyango, *El Gordo* için bir haftada 5 milyon 920 bin 293 euro hasılat elde etmişti.

re, Opéra de Paris ve Comédie Française dışında bölgesel müzelere, sanat merkezlerine, taşra kumpanyalarına olduğu kadar ülke çapında klasik ve modern filmleri arşivleyip gösteren sinematekler için de XIV. Louis döneminden beri görülmedik ölçülerde paralar dökmüştü.

Almanya'da yüksek sanatlar kozmopolit olmaktan kıvanç duyarken (Dresden Opera Balesi'nin Rus yönetmeni Vladimir Derevianko coşkulu Alman seyircisi için Amerikalı koreograf William Forsythe'ın çalışmalarını sahnelerdi). Fransa'da sanata yönelik desteklemelerin amacı daha çok ülkenin kendi zengin mirasını, Fransa'nın *müstesna kültürünü* korumaktı. Fransa'daki yüksek kültürün benimsenmiş pedagojik işlevi vardı; özellikle Fransız tiyatrosunun temel ilkeleri ulusal öğretim programında ağırlıklı olarak yer almaktaydı. 1933'te *Romeo ve Juliet* gösterisine okul gezisini, oyunun siyasal açıdan yakışıksız (kendi sözleriyle "bariz heteroseksüel") olduğu gerekçesiyle yasaklayan Londralı okul müdürü Jane Brown Manş Denizi'nin karşı kıyısında mesleğini icra edemezdi.

Kamu fonlarının ölçüsü en çok Fransa ve Almanya'da çarpıcı boyutlara varmıştı belki de. Ancak Avrupa genelinde devlet, başlıca –kimi yerlerde tek– sanat finansmanı kaynağı olarak kaldı. Öyle ki "kültür" ulusal devletin, Avrupa Birliği ya da başka bir özel girişimin tekele yakın bir finans kaynağı olarak kendine özgü bir rol üstlendiği kamu yaşamının önemli son alanıydı. Hükümete, örneğin kültürel yaşamı denetleme izni vermesinin sonuçlarını ürpererek hatırlaması için eski kuşakların geçerli nedenleri olduğu Doğu Avrupa'da bile kurumuş devlet kasası piyasa güçlerinin zararlı etkisine karşı tek seçenek olmayı sürdürüyordu.

Komünist yönetimde sahne sanatları heyecanlı olmaktan çok saygıdeğerdi: Teknik açıdan genellikle yeterli, hemen her zaman sakıngan ve tutucu idi. Örneğin Viyana ve Budapeşte'de *Die Zauberflöte*[3] operasını seyredenlerin aradaki çarpıcı farkı gözden kaçırmaları olanaksızdı. Ama komünizmden sonra düşük bütçeli gösteriler hazırlanmasına rağmen –koreografi ve oyun sahnelenmesinde bilhassa Sofya, *dikkatle seçilmiş* post-modern deneylerin pınarıydı– neredeyse hiç kaynak kalmamış, pek çok müzisyen, dansçı, hatta aktör batıya doğru yollara düşmüştü. Avrupa'ya katılmak taşralılaşmak anlamına da geliyor olabilirdi.

Bunun bir başka nedeni de Avrupa'daki yüksek sanatlar seyircisinin artık Avrupalı olmasıydı: Büyük kentlerdeki ulusal kumpanyalar giderek uluslararası seyircinin önünde sergiliyorlardı gösterilerini. Sınırları ve dilleri aşarak kolaylıkla iletişim kurabilen yeni uluslarüstü *memurlar* sınıfının en az giyim kuşam ya da meslek yaşamı için olduğu kadar eğlence ve zihinsel gelişme uğruna özgürce

3 Sihirli Flüt (ç.n.)

seyahat edebilecek olanakları ve zamanı vardı. Bir serginin, bir oyunun ya da bir operanın eleştirileri pek çok farklı ülkenin basın organlarında görülmekteydi. Londra ya da Amsterdam gibi bir kentte sergilenen başarılı bir gösterinin ta Paris, Zürih ya da Milano'dan seyirci ya da ziyaretçi çekmesi beklenebilirdi.

Yeni kozmopolit seyircilerin gerçekten –gözle görülecek kadar hali vakti yerinde olduğu kadar– kültürlü olup olmadıkları tartışma konusuydu. Her yıl düzenlenen Salzburg Festivali ya da Bayreuth'daki dönemsel Yüzük[4] konserleri yalnızca sahnelenen esere aşina olmakla kalmayan, aynı zamanda toplumsal törenlere de katılan yaşlı seyircileri hâlâ çekiyordu. Ancak geleneksel eserleri klasiklerle (ve özgün dille) tanışıklıkları var sayılamayacak genç seyircilere kazandırma çabalarına –ya da bir romanın yeni kuşaklara aktarılmak üzere uyarlanması çalışmalarına daha çok ağırlık verilmekteydi.

Güncelleşmiş opera yapımlarına sıcak bakanların gözünde "keskin" dans topluluklarıyla "post-modern" sanat gösterileri Avrupa kültürel sahnesindeki dönüşümün göstergesiydi: Genç, yenilikçi, saygısız ve hepsinden önce popüler –halkın eli açıklığına büyük ölçüde bağımlı uygun– bir sanayi olduğundan geniş kitlelere ulaşma ve kendini beğendirme zorunluluğu vardı. Ne var ki böyle yapımları eleştirenlere göre, Frankfurt'ta William Forsythe'ın tartışma yaratan baleleri gibi Londra'daki yeni sanat sahnesi ("Brit Art") ya da Paris'te arada bir görülen dolambaçlı opera uyarlamaları sayının artmasının ancak sindirim zorluğuna yol açacağının habercisiydi.

Bu açıdan bakıldığında; bir zamanlar müdavimlerine, ortak temele dayalı kuşaktan kuşağa geçen âşinalık sunan Avrupalı "yüksek" kültür, artık iyi ile kötüyü güvenle birbirinden ayıramayan (fakat modanın gereklerini zevkle yerine getireceklerine güvenilebilen) yeniyetme seyircilerin kültürel güvensizliklerini sömürüyordu. Kültürel kötümserlerin dillerine doladıkları kadar eşi görülmedik bir durum değildi bu. Yeterince okuyup yazmamış *sonradan görmelerin* sömürülebilir kaygıları en azından Molière'den beri edebiyat ve tiyatro alanında alay konusu olagelmişti. *Yeni* olan, kültürel kaymanın kıta genelindeki ölçüsüydü. Barselona'dan Budapeşte'ye kadar seyirci kitlesinin bileşimi artık gözden kaçmayacak kadar birörnek, dolayısıyla sipariş ürünüydü. Eleştiriler açısından bu durum yalnızca gözle görüneni, sanatla müşterilerinin karşılıklı zararlı bir ilişki –Avrupa zırvası için Avrupa Kültürü– içinde sarmaş dolaş olduklarını doğrular nitelikteydi.

Avrupalıların giderek yakınlaşan Birlik'inin ondan yararlananları daha kozmopolit kılıp kılmadığı ya da kendi taşralılıklarını birbirine harmanlayıp harmanlamadığı bir tek *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* veya *Financial*

4 Richard Wagner'in Nibelungen Yüzüğü adlı dört bölümlük opera dizisi. (ç.n.)

Times (FT) gazetelerinin yüksek sanat sayfalarında tartışılmıyordu. *FAZ, FT, Le Monde* ve onlardan daha az da olsa İtalya'daki *La Repubblica* artık bütün ülkelerde bulunan ve kıta genelinde okunan enikonu Avrupa gazeteleriydi. Geniş okur kitlelerine ulaşan bulvar gazeteleriyse ulusal diller ve sınırlar içerisinde kapalı kalmıştı. Ama onların okurları her yerde –en çok Büyük Britanya'da, en az İspanya'da– görülebilirdi, dolayısıyla popüler gazeteciliğin belirgin ulusal gelenekleri eskisine göre önemini yitirmişti: Bir kez daha İngiltere bu genellemenin dışında kalıyordu, oradaki popüler basın Avrupa korkusu taşıyan önyargıları körükleyip sömürmekteydi. Doğu Avrupa ve İber Yarımadası'nda uzun süre özgür basın bulunmayışının anlamı, özellikle büyük kentlerin dışındaki pek çok insanın gazete çağını hepten kaçırmış –gazete okuryazarlığı öncesinden doğrudan elektronik basın yayın araçlarına geçmiş olmalarıydı.

Bu sonuncusu –en çok da televizyon– artık çoğu Avrupalının başlıca bilgi, fikir ve (yüksek ve alçak) kültür kaynağıydı. Gazetelere olduğu gibi televizyona da en bağlı olanlar Britanyalılardı. Portekiz, İspanya, İtalya ve biraz gecikmeli de olsa Doğu Avrupa'dan sonra Avrupa'daki TV izleme oranları sürekli yükseliyordu. Geleneksel devlet televizyon istasyonları hem yeryüzündeki ticari şirketlerin hem de uydu kanallarının rekabetiyle karşı karşıyaydı; yine de seyirci pastasının şaşırtıcı ölçüde büyük payını ellerinde tutuyorlardı. Ayrıca genellikle günlük basının manşetlerini takip ediyorlardı, yabancı haber içeriklerini önemli ölçüde azaltmışlardı.

Bunun sonucunda, yirminci yüzyılın sonuna gelinirken, Avrupa televizyonu tuhaf bir çelişki yaşıyordu. Siparişle eğlence bir ülkeden diğerine pek farklılık göstermiyordu: İthal filmlerle durum komedileri, "*reality* şovlar", yarışma şovları ve diğer çok tutulan programlar kıtanın bir ucundan diğerine görülebilirdi; aradaki tek fark ithal programların kimi yerde (İtalya'daki gibi) dublajlı seyredilmesi, kimi yerde altyazılı ya da özgün dilinde (çok dil konuşulan küçük ülkelerde olduğu gibi) bırakılmasıydı. Çoğunda Amerikan yerel haberlerinde izlenen model örnek alınarak hazırlanan tanıtımları –örneğin haber programlarında– şaşılacak ölçüde benziyordu.[5]

Diğer yandan, televizyon belirgin ölçüde *ulusal*, hatta sınırlı bir kitle iletişim aracı olarak kaldı. Buna göre İtalyan televizyonu –tuhaf zamanlardan kalma şovlar, ünlü sunucular eşliğinde yapılan fiyakalı röportajlar, yarı çıplak genç kadınlar çekilirken kameraların yöneldiği açılarıyla kuşkuya yer vermeyecek

5 Ama henüz Amerikalıların beyaz erkek (sunucu) ile siyah erkeğin (spor haberleri), beyaz kadın (magazin/özel haberleri) ile hava durumu sunucusunun (renk/cinsiyet isteğe bağlı) bir arada bulundurma zorunluluğuna bağlı değillerdi.

kadar *İtalyan*'dı. Komşu Avusturya'daki ağırbaşlı ahlaki ciddiyet, neredeyse geri kalan bütün programlarda imzası olan Alman tekeline karşılık söyleşi programlarının yerli olmasını gerektiriyordu. İsviçre'de (Belçika'daki gibi) her bölgenin kendine ait, farklı dillerde yayın yapan, farklı olayları haber yapan ve birbirinin tam karşıtı yayın anlayışıyla çalışan televizyon kanalları bulunuyordu.

Ona karşı olanların acımasızca eleştirdiği BBC, ülkedeki ahlaki yargıçlar ve yardımsever pedagoglar ticari rakipleriyle yarışa girme dürtüsüne kapılınca, eski günlerdeki estetik anlayışını ve ideallerini bırakmıştı. Yine de değer yitirmek yerine (belki de bundan dolayı) her zamankinden daha fazla Britanyalı oldu. Kuşku duyan varsa tek yapması gereken BBC'deki bir haber, tartışma ya da gösteri programını Fransa'da benzer programlar yapan *Antenne 2* ya da *TF1* ile karşılaştırabilirdi: Manş'ın her iki yakasında da değişen şeyler aynı kalanlar kadar çarpıcı değildi. Aydınların ya da politikacıların kaygıları, otorite ve iktidara karşı çelişen tutumlar yarım yüzyıl önceki gibi kendine özgü ve farklıydı. Diğer bütün ortak eylemlerin ve toplumsal örgütlerin düşüşe geçtiği bir çağda televizyon, her ülkede, büyük kalabalıkların ortak iletişim aracıydı. Üstelik ulusal farklılıkları pekiştirme ve karşılıklı cehalet düzeyini artırma hizmetini başarıyla yürütüyordu.

Belli başlı krizler dışında televizyon kanalları komşu ülkelerdeki olaylarla pek ilgili değildi, teknoloji hayranlığının ve yakın ülkelere merakın çeşitli belgesel çekimlerine, ilginç kasabalarda, deniz manzaralarına karşı "stüdyo dışı yayınlara" yansıdığı televizyonun ilk yıllarına göre ilgi epey azalmıştı. Ancak şimdi Avrupa –sıkıntılı ve yoksul güneydoğusu dışında– mutlak doğru diye görüldüğü ve çoğu izleyicinin gözünde ilginçliğini yitirdiği için Avrupa televizyonlarındaki gezi programları ve başka yapımlar "küreselleşmiş", gerçekte pek bilinmemekle birlikte tanıdık olduğu varsayılan Avrupa'nın geri kalanını kendi haline bırakıp dikkatlerini uzak diyarlara çevirmişti.

Başlıca kitlesel gösteriler –Fransa'da imparatorlukları aratmayan cenazeler; Britanya, Belçika, İspanya ya da Norveç'te kraliyet üyelerinin evlilikleriyle ölümleri; komünist yönetimden çıkan ülkelerde yeniden definler, anma törenleri, başkanlık özürleri– tam anlamıyla yerli izleyiciler için defalarca yayınlanan ancak bir tek, başka ülkelerde temsil edilmeyen azınlıklarca seyredilen yerel olaylardı.[6] Avrupa'nın başka yerlerinde seçim sonuçları ancak sarsıcı değeri olduğunda ya da kıta genelinde sonuçlar doğurduğunda ulusal kitle iletişim araç-

6 Prenses Diana'nın ölümü ve ölümünden sonra marazi bir biçimde yaşatılması bu kuralın dışında kalmışa benzer. Diğer Avrupalılar onun cenazesini televizyondan izlemiş olsalar da ilgileri çok geçmeden kaybolmuştu. Halkın acısının garip dışavurumu tam anlamıyla Britanyalılara özgü bir olaydı.

larında haber olurdu. Komşu ülkelerde neler olup bittiği konusunda Avrupalıların pek bir fikri yoktu. Avrupa seçimlerine olan ilgisizliğin tek nedeni kuşku ya da Brüksel kaynaklı çabalara yönelik bıkkınlık değildi; çoğu Avrupalının büyük ölçüde Avrupalı olmayan zihinsel dünyasının doğal yan ürünüydü bu.

Ancak her an her yerde hazır bulunan bir istisna da vardı: Spor. Uydu kanalı olan "Eurosport" Avrupa'da konuşulan çeşitli dillerde geniş bir yelpazeye yayılan spor etkinliklerinin yayınına adanmış bir kanaldı. Estonya'dan Portekiz'e her ulusal televizyon istasyonu, çoğu Avrupa içinde, genellikle yerel ya da ulusal takımların katılmadığı spor karşılaşmalarına hatırı sayılır zaman ayırıyordu. Seyirci sayısı azalmış olsa da seyirci sporlarına duyulan iştah, yüzyılın son yıllarında iyice kabarmıştı. Akdeniz ülkelerinden üçünde epey saygı gören, tümüyle spora ayrılmış günlük gazeteyi (Fransa'da *L'Equipe*, İspanya'da *Marca*, İtalya'da *Gazetta dello Sport*) destekleyecek kadar talep vardı.

Pek çok ülke hâlâ arada sırada kıta genelinde milyonlarca seyirci çeken kendine özgü ulusal sporlar ve spor etkinlikleri –Çek Cumhuriyeti'nde buz hokeyi, Litvanya ve Hırvatistan'da (ilginç bir şekilde) basketbol, Tour de France (Fransa bisiklet yarışı) ve yıllık Wimbledon tenis turnuvası– ile övünse de bunlar azınlıkta kalıyordu. İspanya'da boğa güreşleri 90'lı yıllarda gelir getirici "kültür mirası" olarak canlandırılmış olsa da İspanyol gençlerinin pek ilgisini çekmiyordu. İngilizlerin putlaşmış yaz sporu kriket bile onca renklendirme, hareketlendirme çabalarına rağmen eğlence anlamında kenara itilmiş, telaşsız ama ticari açıdan berbat beş günlük oyunları sona ermişti. Avrupa'yı asıl birleştiren spor futboldu.

Bu her zaman böyle olmamıştı. Bu oyun her Avrupa ülkesinde oynanıyordu, ancak savaş sonrasındaki ilk yıllarda oyuncular çok etkiliydi. Seyirciler yurtiçindeki futbol ligini izlerdi; göreli seyrek uluslararası maçlar bazı yerlerde askeri tarihin duygusal olarak vekâleten yeniden sahnelenmesi diye görülmekteydi. O yıllarda, örneğin, İngiltere ile Almanya ya da Almanya ile Hollanda (daha küçük ölçekte Polonya ile Rusya) arasındaki futbol maçlarına giden hiç kimsenin aklına Roma Antlaşması ile "daha yakın birlik" gelmezdi. Akıllarda bir tek İkinci Dünya Savaşı vardı.

Savaş sonrası yılların başında farklı Avrupa ülkelerinden gelen oyuncular birbirlerini pek tanımazlardı, saha dışında hiç karşılaşmamışlardı: 1957'de Galli forvet oyuncusu John Charles, Torino'daki Juventus takımına gitmek için 67 bin sterlin gibi duyulmadık miktarda bir para karşılığında Leeds United takımından ayrıldığında her iki ülkede de manşetlere çıkmıştı. 1960'ların epey sonunda yenilikçi menajerlerin yetenekli yabancıları avlamaya başladığı İtalya dışında bir

takımda yabancı oyuncuya rastlanması hiç de alışıldık bir şey değildi. 1950'lerin şanlı Real Madrid takımı rakipsiz Macar Ferenc Puskás ile düpedüz övünüyordu, ancak Puskás tipik bir temsilci sayılmazdı. Macar ulusal takımının kaptanı Sovyet işgalinin ardından Budapeşte'den kaçmış ve İspanyol yurttaşlığına geçmişti. O güne dek diğer Macar futbolcular gibi ülkesi dışında hiç tanınmazdı, o kadar ki 1953 kasımında Puskás Londra'daki Wembley Stadyumu'nda Macaristan'ın golünü attığı zaman karşı takımdaki İngiliz oyunculardan birinin şöyle dediği duyulmuştu: "Şu şişko ufaklığa da bak. Böylelerinin canına okuyacağız." (Macaristan maçı 6-3 almıştı, İngiltere kendi evinde ilk kez yeniliyordu.)

Bir kuşak sonra Juventus, Leeds, Real Madrid ve neredeyse her büyük Avrupa futbol kulübünün çeşitli ülkelerden toplanmış kozmopolit oyuncu kadrosu bulunuyordu. Bir zamanlar Košice ya da Trondheim'da, ara sıra da katılma olanağı buldukları ulusal takımda didinip çalışarak futbol kariyerlerini sürdüren Slovak ya da Norveçli yetenekli gençler artık büyük liglerde oynayabileceklerini umut edebilirlerdi: Newcastle, Amsterdam ya da Barselona'da kendilerini gösterip deneyim kazanabilir, çok iyi bir gelir elde edebilirlerdi. 2005 yılında İngiltere ulusal takımının menajeri İsveçliydi. Yirmibirinci yüzyılın başında Britanya'nın önde gelen takımı Arsenal'in başındaki adam Fransız'dı. Londra'nın kuzey kulübünün as oyuncuları arasında Fransa, Almanya, Danimarka, İzlanda, İrlanda, Hollanda, İspanya, İsviçre, Brezilya, Fildişi Sahili ile ABD'den –ve birkaç tane de İngiltere'den– futbolcu yer alıyordu. Futbol oyuncular, menajerler ve seyirciler için hudutları olmayan bir oyundu. Manchester United gibi ünlü kulüpler rekabetçi başarılarından yararlanarak Lancashire'dan Letonya'ya kadar eşit ölçüde pazarlanabilen (ve pazarlanan) bir "imaja" dönüşmüşlerdi.

Bireysel olarak öne çıkan birkaç futbol yıldızı –en yeteneklilerden olmasa da övündükleri yakışıklılıkları, güzel eşleri ve hareketli özel yaşamlarıyla– Avrupa'daki kamu yaşamında ve popüler gazetelerde o güne dek sinema yıldızları ya da kraliyet ailelerinin ikinci derece üyelerine ayrılmış olan rolleri üstlenmişlerdi. David Beckham'ın (orta halli teknik yeteneği olan ancak kendi reklamını yapma yeteneğine kimsenin erişemediği İngiliz futbolcu) 2003 yılında Manchester United takımından Real Madrid'e transfer olması Avrupa Birliği'ne üye her devletteki televizyon haberlerinde ön sırada verilmişti. Ertesi yıl Portekiz'de yapılan Avrupa Futbol Şampiyonası maçlarında Beckham'ın utandıran performansı –İngiliz takımının kaptanı iki penaltı kaçırarak ülkesinin şampiyonaya erken veda etmesini onur kırıcı bir biçimde hızlandırmıştı– hayranlarının ona karşı coşkularını azaltmaya yetmemişti.

Daha da önemlisi, İngiltere takımının şampiyonadan elenmesi Birleşik

Krallık'taki televizyon izleyicisinin küçük ülkelerden (Portekiz, Hollanda, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti) gelen ve Britanyalı futbol meraklılarının hiçbir çıkar ummadığı takımlar arasında yapılan geri kalan maçları seyretmekten vazgeçmesine yol açmadı. Rengârenk bayraklar, şaha kalkmış aslan flamaları, ulusal marşların karşılıklı okunması, oyunu –herhangi birini– toplu seyretme tutkusu ile yükselen hararete rağmen uluslararası maçlar en partizan bağlılıkları bile geride bırakmıştı.[7] Doruk noktası da Portekiz'de oynanan maçları yayınlayan BBC'nin o yaz yalnız Birleşik Krallık genelinde yirmi beş milyon seyirci çekmesiydi. Şampiyonanın resmi "Euro.com" sitesine kırk milyon kişi üye olmuş, maçlar sırasında sitenin sayfalarını ziyaret edenlerin sayısı yarım milyara ulaşmıştı.

Futbol yeni keşfettiği popülerliğine çok iyi uyum sağlamıştı. Herkesin eşit biçimde yararlanabileceği bir eğlence olduğu apaçıktı. Belirli bir gelir düzeyi ya da birtakım olanakları gerektirdiğinden pek çok Avrupa ülkesinde yaygın olarak yapılamayan tenis, yüzme ya da atletizm gibi sporların aksine, bir toptan başka hiçbir araç gerece gerek duyulmayan futbol herkesin her yerde oynayabileceği bir oyundu. Ne çok uzun boylu ya da iri yapılı olmak avantajlıydı, tam aksine, ne de oyun tehlikeliydi. Bir işte çalışmak olarak ele alındığında, futbol uzun yıllardır sanayi kasabalarında yaşayan işçi sınıfı çocukları için düşük gelirli bir seçenek olmuştu; şimdiyse banliyölerdeki kaymak tabakaya ve daha da ötesine erişme yoluydu.

Üstelik ne kadar yetenekli ve popüler olursa olsun, bireysel futbolcular takımlarının bir parçası olmak zorundaydı. Hep başarısız olmuş Fransız bisikletçi Raymond Poulidor gibi karşılıksız ulusal çabaların simgelerine dönüştürülmeleri kolay olmayabilirdi. Ayrıca, Amerika'da beyzbola yüklenen mecazi ve sözde deneyüstü anlamları içeremeyecek kadar basit bir spordu futbol. Bu oyun, örneğin Kuzey Amerika'da oynanan profesyonel takım sporları için geçerli olmayan ölçüde her erkeğe (giderek her kadına) açıktı. Kısacası, futbol çok *Avrupalı* bir oyundu.

Kimi zaman ortaya atılan görüşe göre, Avrupa kamuoyunun odak noktasına oturan futbol artık yalnızca savaşın değil politikanın da yerini almıştı. Gazetelerde ona ayrılan yer çok fazlaydı; dört bir yandaki politikacılar spor kahramanlarına saygılarını sunmaya ve onların başarılarından haberdar olduklarını göstermeye özen gösteriyorlardı. Öte yandan Avrupa'daki politika da kendi rekabetçi yanını kaybetmişti: Eskiden saygınlığı olan başlıca karşıtlıkların (sosyalizme karşı kapitalizm; proletaryaya karşı patronlar; emperyalistlere karşı devrimciler)

7 Bunun dışında kalan mimlenmiş istisnalar, salt kavga çıkarmak peşinde uluslararası maçlara giderek herkesi hayrete düşüren az sayıda ama en ateşli Alman ve (en çok da) İngiliz taraftarlardır.

ortadan kaybolmasının kamu politikasındaki belli sorunların artık kamuoyunu harekete geçirmediği ya da bölmediği anlamına gelmiyordu. Fakat siyasal tercihleri ve ittifakları geleneksel parti çerçevesinde tanımlamayı güçleştirdiği kesindi.

Eski siyasal aşırılıklar –aşırı Sol, aşırı Sağ– artık sık sık bir araya geliyordu: yabancılara karşı muhalefetten ve Avrupa'daki bütünleşmeden duydukları ortak korkuyla. Sanki *yurtiçi* kapitalizm bambaşka ve daha az saldırgan bir türmüşçesine inanılmaz boyutta küreselleşme karşıtı olarak yeniden biçimlenmiş antikapitalizm gerek yerli halk arasındaki gericilere ve gerekse enternasyonalist radikallere çekici geliyordu. Siyasal orta yol açısından merkez Sağ ve merkez Sol partiler arasındaki eski farklılıklar büyük ölçüde yok olmuştu. Örneğin, geniş bir yelpazeye yayılan güncel sorunlarda İsveçli Sosyal Demokratlarla Fransız yeni de Gaulle yanlıları arasında kendi ideolojik atalarına göre daha çok ortak görüşe varılabilirdi. Avrupa'nın siyasal topografisi önceki yirmi yıl içinde korkunç bir değişim yaşamıştı. "Sol" ve "Sağ" temelinde düşünmek alışılageldik olmakla birlikte ikisini birbirinden nelerin ayırdığı açık değildi.

Gördüğümüz gibi, üye sayısı düşen, kamuoyu yoklamalarında desteği azalan eski usul siyasal partiler bu değişimin kurbanlarıydı. Kazazedelerden biri de neredeyse bir o kadar saygıdeğer Avrupa kurumu olan aydın tabakaydı. Bir önceki yüzyılın sonu, aydınların politikaya ilk kez karışmalarına sahne olmuştu– Viyana'da, Berlin'de, Budapeşte'de, ama öncelikle Paris'te: Theodor Herzl, Karl Kraus ya da Léon Blum. Bir yüzyıl sonra onların halefleri Avrupa sahnesinden tümüyle silinmeseler de giderek iyice kenarda kalmışlardı.

Kıta aydınının soyunun tükenmesinin çeşitli nedenleri vardı (bu cins Britanya'da hiçbir zaman yaygın olmamıştı, tek tük ortaya çıkanlarsa, Arthur Koestler ya da Isaiah Berlin örneklerinde olduğu gibi çoğunlukla sürgünlerin yan ürünüydü). Orta ve Doğu Avrupa'da bir zamanlar siyasal aydın tabakayı harekete geçirmiş konulara –Marksizm, totalitarizm, insan hakları ya da geçiş süreçlerinin ekonomisi– genç kuşaklar artık sıkkın ve vurdumduymaz bir tepki göstermekteydi. Havel gibi yaşlanan ahlakçılar –ya da Michnik gibi bir zamanların siyasal kahramanları– az sayıda kişinin diriltmeye çalıştığı geri dönülmez bir geçmişle ilişkili kimselerdi. Amerikalıların salt maddi nesne takıntısı eskiden Czesław Miłosz tarafından "Doğu Avrupalı aydınların öfkesi" diye tanımlanmıştı, oysa aydınlar bu duygularını giderek kendi yurttaşlarına yöneltiyorlardı.

Batı Avrupa'da aydın kesimin öğüt verici yanı tümüyle ortadan kalkmamıştı –Alman ya da Fransızların kaliteli yayınlarını okuyanlar hâlâ düzenli olarak Günter Grass ya da Régis Debray'ın ateşli siyasal vaazlarıyla karşılaşırlardı, ancak bunlar amacını yitirmişti. Genel ahlakçıların yüksek sesle yakındıkları

birçok günah olsa da yandaşlarını harekete geçirecek ortak amaç ya da idealden yoksundular. Sansür ve ölüm cezasıyla birlikte faşizm, komünizm ve savaş kıtadan söküp atılmıştı. Kürtaj ve doğum kontrolü neredeyse her yerde görülmekte, eşcinselliğe özgürce olanak yaratılmakta ve açıkça yaşanmaktaydı. Sınırsız kapitalist pazarın yağmacılığı, ister küresel düzeyde olsun, ister yerel, dört bir yerdeki entelektüel ateşi körüklemeyi sürdürüyordu; ne var ki kendine güvenen anti-kapitalist bir karşı proje olmayan yerde bu durum filozoflardan çok beyin takımına uyuyordu.

Avrupalı aydınların ahlaki dürüstlüğü evrensel politika reçeteleriyle hâlâ birleştirebildikleri tek alan, iç politika mimarlarının karmaşık ödünlerinden uzak kalan, haklı ve haksız konuların, ölüm-kalım sorunlarının gündemde olduğu dış ilişkilerdi. Yugoslav savaşları sırasında Batı ve Doğu Avrupa'daki aydınlar canlarını dişlerine takmışlardı. Paris'te Alain Finkielkraut gibi kimileri hem ruhlarını hem bedenlerini Hırvat davasına adadılar. Başta Fransa ve Avusturya'da olmak üzere birkaçı Batı müdahalesini Amerika'nın güdümünde abartılı, hatta işlenmedik suçlarla dolu uydurma raporlara dayalı Sırbistan'ın özerkliğini baltalama çabası olarak kınadılar.

Fakat Yugoslavya bile onca baskıya rağmen aydınları kamu yaşamının odak noktasına taşıyamıyordu. Tony Blair'in ara sıra gözde Britanyalı gazetecilerle diğer yazarları ağırlaması gibi Paris'te Bernard-Henri Lévy Fransız Cumhurbaşkanı'na danışmanlık yapmak adına Elysée Sarayı'na çağrılmayı başarabiliyordu. Ne var ki bu siyasal imaj belirleme çalışmalarının politikaya bir etkisi olmuyordu: Ne Fransa ne Britanya ne de onların herhangi bir müttefiki hesaplamalarını değiştirmek için aydınlardan gelen baskılardan etkilendiler. Ne de kendilerini halka adamış aydınlar, bir zamanlar yaptıkları gibi, 2003 yılında belirginleşen Atlantik çatlağında da görüldüğü üzere kamuoyunu harekete geçirici rol oynamışlardı.

Avrupa halkı (Avrupa'daki belli devlet adamlarından farklı olarak) hem Irak'ın Amerikalılarca işgaline hem de George W. Bush yönetimindeki ABD dış politikasının sınırlarını genişletmesine karşıydı. Ancak muhalefetin körüklediği kaygı ve öfke pek çok Avrupalı aydın tarafından paylaşılsa ve dile getirilse bile ifade edilmesi ya da örgütlenmesi onlara bağlı değildi. Bazı Fransız yazarlar –Lévy ya da Pascal Bruckner– biraz Amerikan karşıtı görünme korkusundan biraz da "radikal İslam" karşıtı duruşlara yakınlık duyduklarından Washington'ı kınamaya karşıydı. Seslerini duyan olmadı.

Vaktiyle etkili olan Michnik ve Glucksmann gibi kimseler komünizm hakkında daha önceki yazılarının uzantısı olarak insan haklarının her yerde savu-

nulması adına "liberal müdahalecilik" politikasının genel ilkelerde haklılığını ve Amerika'nın artık daha önce olduğu gibi siyasal şeytana ve ahlaki göreceliğe karşı mücadelede öncü olduğunu savunarak okurlarını Washington'ın Irak politikasını desteklemeye teşvik ediyorlardı. Buna bağlı olarak da Amerikan Başkanı'nın *kendi* dış politikasını *onların* gerekçelerine dayandırarak sürdürdüğüne kendilerini inandırdıklarından, geleneksel okurların onları yalnız bırakıp duymazlıktan gelmesine şaşırıyorlardı.

Ne var ki Michnik ya da Glucksmann'ın çağdışı kalmışlığı, görüşlerinin belli bir kalıpta olmasıyla ilgili değildi. Tam aksi yolu izleyen aydınların yazgıları da aynıydı. 31 Mayıs 2003 tarihinde Avrupa'nın en tanınmış yazar/filozof/aydınlarından ikisi, Jürgen Habermas ile Jacques Derrida *Frankfurter Allgemeine Zeitung* gazetesinde yayımladıkları "Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Widergeburt Europas" ("Yenilenişimiz. Savaştan Sonra: Avrupa'nın Yeniden Doğuşu") başlıklı makalede, Amerika'nın yeni ve tehlikeli yolunun Avrupa'yı derhal uyandırması gerektiğini tartışıyorlardı: Avrupalılara ortak kimliklerini yeniden düşünme, paylaştıkları Aydınlanma değerlerine yaklaşma ve dünya ilişkilerinde kendine özgü Avrupalı duruşunu belirleme olanağı veren bir fırsattı bu.

Onlar bu denemeyi kaleme aldıkları zaman Batı Avrupa'nın genelinde benzer içerikli başka denemeler de en az onlar kadar tanınmış kişilerin imzasıyla yayımlanmaktaydı: *La Republica*'da Umberto Eco; *La Stampa*'da onun meslektaşı filozof Gianni Vattimo; *Neue Zürcher Zeitung*'da Alman Sanat Akademisi'nin İsviçreli Başkanı Adolf Muschg; *El País*'de İspanyol filozof Fernando Savater ve *Süddeutsche Zeitung*'da bağımsız Amerikalı filozof Richard Rorty. Önceki yüzyılın hemen her döneminde böyle seçkin gazetelerde, benzer duruşlar sergileyenlerin imzalarını taşıyan bu ölçekte entelektüel bir girişim epey ses getirirdi: siyasal ve kültürel toplulukları sarsacak bir bildiri ve destek çağrısı.

Oysa Derrida-Habermas girişimi her ne kadar pek çok Avrupalının paylaştığı duyguları dile getirmiş olsa da dikkat çekmemişti. Yazarlardan kaleme kâğıda sarılıp ön saflara geçmelerini isteyen kimse yoktu. Fransa, Almanya, Belçika, daha sonra da İspanya dahil çok sayıda Avrupa devleti hükümeti bu deneme yazılarında belirtilen görüşleri genel olarak destekliyordu kuşkusuz; fakat hiçbirinin aklına Profesör Derrida ya da Eco'nun danışmanlığına başvurmak gelmedi. Bütün proje çuvallamıştı. Dreyfus Olayı'ndan yüz yıl, Jean-Paul Sartre'ın ilahlaştırılmasından elli yıl sonra Avrupa'nın önde gelen aydınları bir çağrıda bulunmuşlar –ama kulak asan olmamıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden altmış yıl sonra Avrupa ile Birleşik Devletler arasındaki Atlantik İttifakı altüst olmuştu. Bu bir bakıma Soğuk Savaş'ın son bulmasının öngörülebilir sonucuydu. Yine de NATO'nun dağılmasını ya da terk edilmesini görmek isteyenler birkaç kişiyi geçmese de varolan biçimiyle sürmesinin pek anlamı kalmamıştı, geleceğe yönelik hedefleri de belirsizdi. Yugoslav savaşları boyunca ABD generalleri karar alma sürecinde inisiyatif almaktan kaçınan ve savaş alanında destek vermekten uzak duran Avrupalı meslektaşlarıyla birlikte hareket ettiklerine pişman oldukları zaman İttifak biraz daha sarsıldı.

Daha da önemlisi 11 Eylül 2001 saldırılarına karşı Washington'ın tepkisi NATO'yu görülmedik ölçüde zarara uğrattı. Başkan Bush'un ödün vermez ve düşüncesiz tek yanlı bakışı ("ya bizimle ya bize karşı"), NATO'daki müttefiklerinin yardım önerilerine burun kıvırması, ABD'nin yoğun uluslararası muhalefete rağmen Irak'a girmesi ve Birleşmiş Milletler'in herhangi bir yaptırım uygulayamaması Amerika'nın dünya barışı ve güvenliğine karşı –en az sonsuz savaş ilan ettiği "terör" kadar– tehdit olarak görülmesine neden oldu.

ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in Washington'ın 2003 baharında Avrupalı müttefiklerin arasını açmak için nitelediği "Eski Avrupa-Yeni Avrupa" ayrımı Avrupa içi bölünmelere pek az ışık tutmuş ve amacı yanlış yorumlanmıştı. Amerika'nın desteğine ve saygısına güvenebileceği bir tek Polonya vardı. Gerek eski gerek yeni Avrupa'nın diğer yerlerinde Amerika'nın Irak politikası ve daha pek çok şeyi gerçek bir nefret uyandırmaktaydı.[8] Fakat Avrupalıların kendilerini böylesine bir arada görmeye başlamalarından daha birkaç yıl sonra üst düzey Amerikalı bir görevlinin onları böyle bölmeye çalıştığı gerçeği pek çoklarını Avrupa'nın karşı karşıya olduğu en ciddi sorunun ABD'nin ta kendisi olduğu sonucuna varmaya itti.

NATO, Batı Avrupa'nın Amerikan yardımı olmaksızın kendisini savunma beceriksizliğini gidermek üzere kurulmuştu. Avrupa hükümetlerinin kendilerine ait etkili bir askeri güç oluşturmayı bir türlü beceremeleri yüzünden varlığını sürdürmekteydi. 1993 Maastricht Antlaşması ile birlikte Avrupa Birliği en azından Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası ihtiyacını kabul etmişti, öte yandan bunun ne olduğu ve nasıl belirlenip uygulanacağı belirsizdi. Bununla birlikte

8 Ocak 2003'te İspanya ve Britanya başbakanlarının önayak olmasıyla sekiz Avrupa hükümeti (Britanya, İspanya, Portekiz, Danimarka, İtalya, Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti) Amerikan yanlısı dayanışma için ortak bir bildiri imzalamışlardı. Macarlarla Çekler İspanyol Başbakan José María Aznar tarafından imza atmaya "kandırılmış" oldukları için birkaç ay içerisinde pişmanlıklarını ve kızgınlıklarını dile getiriyorlardı. Bir yıl sonra Aznar'ın iktidardan uzaklaştırılmasının en büyük nedeni İspanya'yı Irak'ı işgal eden "koalisyon" güçlerine dahil etmesiydi ülke ağırlıklı olarak bu işgale karşıydı.

AB, on yıldan sonra müdahale ve barışı koruma görevlerini üstlenen 60 bin askerlik Acil Müdahale Gücü kurma aşamasına gelmişti. Fransa'nın girişimi ve Washington'ın gözle görülür rahatsızlığıyla Avrupa hükümetleri aynı zamanda bölge dışında ve NATO'dan bağımsız harekete geçebilecek özerk bir savunma kuruluşu oluşturma anlaşmasına yaklaşmışlardı.

Ancak Atlantik uçurumu yalnızca ordularla ilgili bir anlaşmazlık değildi. Avrupa Birliği artık ABD Kongresi üyelerinin ve işadamlarının şaşkın bakışları altında ABD Kongresi'ne baskı yapacak ve kendi kural ve yönetmeliklerine uymadıkları takdirde Amerikalı üreticileri pazarlarından çıkarma tehdidini kullanacak kadar büyümüş olsa da, sorunun ekonomik çelişkilerle ilgisi yoktu. Ayrıca Avrupa bundan böyle Amerika'nın gölgesinde de değildi, ilişki tümüyle tersine dönmüştü. 2000 yılında (Amerikalıların doğrudan yatırımları 650 milyar dolarda kalırken) Avrupalıların ABD'ye doğrudan yatırımı 900 milyar dolara ulaşmıştı; ABD'deki toplam yabancı yatırımların yaklaşık yüzde 70'i Avrupa'dan geliyordu; Avrupa'daki çokuluslu şirketler Brooks Brothers, Random House, Kent sigaraları, Pennzoil, Bird's Eye ve Los Angeles Dodgers beyzbol takımı gibi büyük Amerikan ürünlerinin sahibiydiler.

Ekonomik rekabet ne kadar gerilimli olursa olsun aynı zamanda bir tür yakınlık nedeniydi. İki kıtayı birbirinden asıl ayıran, "değerler" konusundaki anlaşmazlığın büyümesiydi. *Le Monde* gazetesinin sözleriyle, "Atlantik-aşırı değerler topluluğu dağılmakta" idi. Avrupa'dan bakıldığında, Soğuk Savaş döneminde yapay olarak alışıldık olan Amerika çok yabancı görünmeye başlıyordu. "Yeniden doğan" son başkanlarının sözlerinden anlaşıldığı üzere Amerikalılar arasında dindarlık taslayanların sayısının artması (daha bağnaz Müslüman komşuları açısından olmasa da) Hıristiyan Avrupalıların çoğu için anlaşılmaz bir gelişmeydi. Amerikalıların yanlarında, tam donanımlı yarı otomatik tüfekler de dahil, kişisel silahlarını taşıma merakı yüzünden Avrupalı gözlemcilerin çoğu ABD'deki yaşamı tehlikeli ve kargaşalı görürken, ölüm cezasına sıkça ve savunulacak tarafı olmadan başvurulması Amerika'yı modern uygarlığın dışında bir yer olarak göstermekteydi.[9]

Bunlara bir de Washington'ın uluslararası antlaşmaları giderek daha da hor görmesi, küresel ısınmadan tutun da uluslararası hukuka kadar her şeye benzersiz bir bakış açısından yaklaşması ve hepsinden önemlisi İsrail-Filistin krizindeki yanlı duruşu eklenmişti. Bu örneklerin hiçbiri Başkan George W.

9 Evet, Amerikalılar "Komşunu Sev" yazan kocaman ilan tahtaları dikerler ama komşularına herhangi bir Avrupa halkını şoke edecek boyutlarda katliam ve tecavüz uygulamaktan da kaçınmazlar." T. R. Reid, *The United States of Europe* (NY, 2004), s. 218.

Bush'un 2000 yılında seçilmesinin ardından Amerikan politikasında tam ters yönde yaşanan değişimin sonucu değildi; Atlantik çatlağı ondan çok önce başlamıştı. Fakat yeni Başkan'ın daha katı tutumu, birçok Avrupalı yorumcunun çoktandır, bunların yalnızca farklı politik konularda fikir uyuşmazlığı olmadığı yollu kuşkularını doğrular nitelikteydi. Temel kültürel düşmanlığın tırmandığına yönelik ipuçları vardı.

Amerika'nın kültürel açıdan farklı –daha geride ya da tehdit edici– olduğu fikri hiç de yeni sayılmazdı. 1983'te Fransız Kültür Bakanı Jack Lang, yaygın seyirci kitlesine ulaşan *Dallas* dizisinin, Fransız ve Avrupalı kimliğine ciddi tehdit oluşturduğu uyarısında bulunmuştu. Dokuz yıl sonra *Jurassic Park* Fransız sinemalarında oynamaya başlayınca muhafazakâr halefi de onun sözlerini kelimesi kelimesine tekrar edecekti. 1992 baharında EuroDisney açıldığı zaman, Parisli radikal tiyatro yönetmeni Ariane Mnouchkine biraz daha ileri giderek eğlence parkının "kültürel bir Çernobil" yaratacağı uyarısını yaptı. Ne var ki biraz da şovence geçmişe özlemle karışık bu sözler –Fransa kadar başka yerlerde de– bildik entelektüel züppelikle kültürel güvensizliğin ifadesiydi. Normandiya Çıkartması'nın ellinci yıldönümünde İtalya'da eski faşist Ulusal Birlik Partisi'nin lideri Gianfranco Fini, günlük *La Stampa* gazetesine verdiği demeçte, "Amerikalıların Avrupa'ya çıkartma yaparak onun kültürel kimliğinden bir parça alıp götürüp götürmediklerine kafa yorarsam, umarım Faşizm'i haklı çıkardığım düşünülmez" demişti.

Yirmibirinci yüzyılın başında yeni olan; böyle duyguların olağanlaşmasıydı, entelektüel ya da siyasal uçlardan uzaklaşmış Avrupalıların yaşamının odak noktasına yerleşmişlerdi. Günümüz Avrupası'nda Amerikan karşıtı duyguların derinliği ve erimi, Vietnam Savaşı'nda yaşanan, hatta 1980'lerin başında barış hareketlerinde doruğuna varan duyguları çoktan aşmıştı. Pek çok ülkede çoğunluk Atlantik ilişkisinin korunabileceğine hâlâ inanıyor olsa da 2004 yılında her beş Avrupalıdan üçü (başta İspanya, Slovakya olmak üzere bazı ülkelerde ve dikkat çekecek ölçüde Türkiye'de daha da çok sayıda) Amerika'nın güçlü dünya liderliğini "sakıncalı" görüyorlardı.

Bu biraz da önceki Başkan Bill Clinton'a duyulan sevginin tersine George W. Bush'un uyguladığı politikalardan ve kişiliğinden nefret edilmesine yorulabilirdi. Pek çok Avrupalı 60'lı yılların sonunda Başkan Lyndon Johnson'a da öfkelenmişti; ancak Güneydoğu Asya'daki savaşla ilgili duyguları genel olarak Amerika ya da Amerikalılara nefrete dönüşmemişti. Kırk yıl sonra kıta genelinde (ve halkın çoğunun başbakanlarının kendini coşkuyla Amerika'nın müttefiki olarak görmesine itiraz ettiği Britanya'da) Amerika'nın giderek kapladığı

yerde bir yanlışlık bulunduğu –ya da artık nicelerinin altını çizdiği gibi eskiden beri böyle olduğu –düşünülmekteydi.

Öyle ki Avrupa'nın "Amerikan olmadığı" varsayılan niteliklerini Avrupalılar hızla kendileriyle özdeşleştiriyorlardı. Avrupalı değerler Amerikan değerlerinin tam aksiydi. Avrupa, Amerika'nın olmadığı her şeydi –ya da olmak için çaba göstermesi gerekiyordu. 1998 kasımında kendini kültür ve sanata adamış Fransız-Alman ortaklığı *Arte* televizyon kanalının başkanı Jérôme Clément Amerikan materyalizminin tehlike çanlarına karşı sığınılabilecek tek yerin "Avrupalı yaratıcılık" olduğu uyarısında bulunarak komünist dönem sonrasında Prag'ı da "ölümcül liberal ütopyaya" ("*une utopie libérale mortelle*") sürüklenme tehlikesi altında; sınırsız pazarların ve kâr tuzağının ağına düşmüş şehir olarak örnek göstermişti.

Komünist dönem sonrasının hemen ardından Doğu Avrupa'nın geri kalanı gibi Prag da bireysel özgürlükten maddi bolluğa kadar Amerikan olan her şeye özlem duyduğunu itiraf edecekti kuşkusuz. Ayrıca Tallinn'den Ljubljana'ya kadar Doğu Avrupa'yı ziyaret eden hiç kimsenin iki dirhem bir çekirdek giyinmiş, bir randevudan ötekine koşan, pahalı yeni otomobilleriyle gittikleri dış ülkelerde alışveriş yapan ve Clément'e uyku uyutmayan "ölümcül liberal ütopyanın" tadını çıkaran genç kızlarla erkeklerden oluşan yeni seçkin tabakayı gözden kaçırmasına olanak yoktu. Ama Doğu Avrupalılar bile Amerikan modelinden uzaklaşmaya bakıyorlardı: Bunun bir nedeni Avrupa Birliği ile yeni kurulan ilişkiye saygı; diğer bir nedeni de Amerikan dış politikasının bakış açılarına duyulan tiksintinin büyümesiydi ama daha çok ekonomik sistem ve toplum modeli olarak Birleşik Devletler'in artık geleceğe giden yol olmadığını belli etmesiydi.[10]

Doğu Avrupa'da aşırı Amerikan karşıtlığı azınlıkta kaldı. Bulgaristan ya da Macaristan gibi ülkelerde ulusal Komünizm'e duyulan özlemi dile getirmenin siyasal açıdan kabul edilebilir, dolaylı yolu ve geçmişte sıkça başvurulduğu gibi anti-Semitizm'in yerine konan yararlı bir görüş olarak görülmekteydi. Ancak Amerikan kurumlarından ya da uygulamalarından esinlenilmesi ya da onlara öykünülmesi orta yolcu yorumcularla politikacılar arasında bile artık yaygın değildi. Amerika uzun yıllar başka bir çağın –Avrupa'nın geleceğinin– göstergesi olmuştu. Şimdiyse yalnızca başka bir yerdi. Amerika'ya gitmek elbette hâlâ pek çok gencin hayallerini süslüyordu. Fakat birkaç yıl California'da çalışmış

10 Doğu Avrupa'daki yeni çalışan sınıfın Avrupalı gibi yiyip, giyinip, Avrupalı gibi araba ve telefon kullandığını belirtmek gerekir. Modern olmak için Amerikalılara öykünmek artık gerekli değildi. Tam tersine, Amerikan tüketici ürünlerine sıklıkla "demode" ve "lezzetsiz" diye burun kıvrılırdı.

bir Macar'ın bir röportaj sırasında belirttiği gibi, Amerika'ya "genç ve bekârken gelinecek bir yer" olarak bakılmaktaydı. "Ama büyüme zamanı gelip çatmışsa, Avrupa'ya dönmeniz gerekir."

Amerika'nın başından beri gençlik ve serüven diyarı olması –yirmibirinci yüzyılda Avrupa orta yaşlı ve riskten kaçanlar için hoşgörülü bir cennetti– özellikle Amerika'nın kendi içinde çok değerliydi. Zaten Avrupa yaşlanıyordu. 2004 yılında dünyada altmış yaşın üstündeki insanların sayısının en yüksek olduğu yirmi ülkenin hepsi (Japonya dışında) Avrupa'daydı. Pek çok Avrupa ülkesinde doğum oranı nüfusun yenilenmesine yetecek düzeyde gerçekleşmiyordu. İspanya, Yunanistan, Polonya, Almanya ve İsveç'te kadın başına doğurganlık 1,4 çocuğun altındaydı. Doğu Avrupa'nın bazı kesimlerinde (örneğin Bulgaristan ile Letonya ya da Slovenya) bu oran 1,1 ile dünyada en düşük seviyede kalmıştı. Bu veriler ışığında 2040 yılında pek çok Avrupa ülkesinde nüfusun beşte bir ya da daha fazla oranda azalacağı öngörülmekteydi.

Doğurganlıktaki düşüşü geleneksel olarak açıklayan gerekçelerden hiçbiri Avrupa'nın karşı karşıya olduğu demografik krizi anlatmaya yetmiyordu. Moldova gibi yoksul ve Danimarka gibi zengin ülkeler de aynı sorunu yaşıyorlardı. İtalya ya da İspanya gibi Katolik ülkelerde gençler (gerek evliler gerek evli olmayanlar) genellikle otuzlu yaşlarına kadar ana babalarıyla aynı evde otururken, Luteryan İsveç'te kendi evlerinde yaşıyor, devletten çocuk yardımı ve analık izni gibi büyük miktarlarda destek alıyorlardı. Buna rağmen her ne kadar İskandinavlar Akdenizli Avrupalılara göre daha çok çocuk doğuruyorlarsa da doğurganlık oranları arasındaki farklılıklar benzerlikler kadar çarpıcı olmuyordu. Rakamlar her ülkede genel nüfusu artıran ve üreme eğilimi gösteren Avrupa dışından gelen göçmenler açısından bile düşük seyretmekteydi. 1960 yılında Almanya'da yabancı ana babadan doğan çocukların sayısı o yılki toplamın yalnızca yüzde 1,3'ünü oluşturmuştu. Kırk yıl sonra bu oran her beş çocukta birdi.

Avrupa'nın demografik görünümü Atlantik'in öbür yakasından çok da farklı sayılmazdı yeni binyılın başında doğuştan Amerikalılar arasında doğum oranı nüfusu yenileyecek rakamların çok altında kalmıştı. Farklılık ABD'ye gelen göçmen sayısının çok daha fazla –ayrıca ağırlıklı olarak gençler– olması, dolayısıyla ABD'de genel doğurganlığın öngörülebilir gelecekte Avrupa'yı geride bırakacak görünmesiydi. Demografik düşüşler hem Amerika hem Avrupa'nın gelecek yıllarda emeklilik ve diğer yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlan-

ması anlamına gelmekle birlikte Avrupa'nın sosyal yardım sistemleri daha bonkör olduğundan çok daha büyük bir tehdit altındaydı.

Avrupalılar görünüşte basit bir ikilemle karşı karşıyaydılar: Geçmişe göre sayıları giderek artan, artık daha uzun yaşayan, vergi ödemeyen, sağlık hizmetlerine getirdikleri yük günden güne büyüyen emeklilerin giderlerini karşılamaya yetecek genç insan kalmazsa (kalmadığı zaman) ne olacaktı?[11] Çözümlerden biri emeklilerin haklarını azaltmaktı. Bir başka yol da bu hakların ödendiği eşiği yükseltmekti, örneğin emekli olmadan önce insanları daha uzun süre çalıştırmak. Çalışanların aylıklarından kesilen vergileri artırmak da üçüncü bir seçenek olarak ortaya çıkıyordu. Britanya'da (yarı gönüllü de olsa) enine boyuna değerlendirilen dördüncü yol, ABD'nin izinden gitmek ve sosyal sigortalar için halkı özel sektöre yönelmeye özendirmek oldu. Bu seçeneklerin hepsinin siyasal patlamalara yol açma olasılığı vardı.

Avrupa'daki sosyal devletlerin serbest piyasa eleştirmenleri açısından Avrupa'nın karşısındaki sorunun özü demografik eksiklik değil ekonomik değişmezlikti. Sorun yeterince çalışan bulunmamasından ya da ileride bulunmayacak olmasından çok, çalışanların aylık kazançlarını ve işlerini koruyan yasaların fazlalığı ya da işsizlik ve emeklilik ödeneklerinin böyle yüksek oranlarda tutularak çalışmayı özendirmekten uzak durulmasıydı. Eğer bu "emek piyasası katılığı" yumuşatılırsa, pahalı sosyal yardım mevzuatı hafifletilir ya da özelleştirilse, daha çok kişi işgücüne katılabilir, böylelikle işverenlerle vergi ödeyenlerin omuzlarındaki yük kaldırılabilir ve "Euroskleroz[12]" alt edilebilirdi.

Tanı olarak bakıldığında bu hem yanlışı, hem doğruyu gösteriyordu. Sosyal devletin savaş sonrası yaşanan canlanmanın doruğunda pazarlık konusu edilen ve yerli yerine oturan bazı ödüllerinin artık ciddi bir yük olduğuna kimse itiraz etmiyordu. İşinden olan her Alman işçi, gelecek otuz iki ay boyunca son aldığı ücretin yüzde 60'ını (çocuğu varsa yüzde 67'sini) alma hakkına sahipti. Bu sürenin bitiminden itibaren aylık ödemeler hiç değişmemecesine yüzde 53'e (ya da yüzde 57'ye) düşerdi. Böyle bir güvenlik ağının insanları iş aramaktan vazgeçirip geçirmediği belli değildi. Ama hepsinin bir bedeli vardı. İstihdam edilen işçilerin çıkarlarını korumaya yönelik hazırlanmış yönetmeliklerin gölgesinde kalan pek çok AB ülkesindeki (en çok da Fransa'daki) işverenlerin tam kadrolu çalışanlarını işten çıkarmaları zordu: Bunun sonucunda da gençlerin inadına yüksek işsizlik oranlarına katkıda bulunmak için işçi almaya da isteksizdiler.

11 1960 yılında Fransa'da her emekliye karşılık dört çalışan vardı. 2000'deyse bire karşı ikiydi. Böyle giderse 2020 yılına gelindiğinde bu sayı bire inecektir.

12 Eurosclerosis –Avrupa'da doku sertleşmesi: Dünya ekonomisi yeniden yapılanmaya girerken ABD ve Japonya karşısında Avrupa'nın rekabet gücünü yitirmeye başlamasına verilen ad. (ç.n.)

Diğer yandan, Amerikan standartlarına göre daha çok denetlendikleri ve katı oldukları gerçeğine rağmen Avrupa ekonomileri ille de yetersiz ya da verimsiz değildi. 2003 yılında işbaşında geçen saatte üretilenler hesaplandığında İsviçre, Danimarka, Avusturya ve İtalya'daki ekonomilerin ABD ile boy ölçüşecek durumda oldukları görülmüştü. Aynı ölçütler çerçevesinde İrlanda, Belçika, Norveç, Hollanda ve Fransa (*geçtiği gibi*) üretimde ABD'yi geride bırakmışlardı. Yine de Amerika genel olarak daha üretkense –Amerika'da mal, hizmet ve para daha çoksa– bunun nedeni orada daha yüksek oranda ücretli işçi bulunmasıydı; Avrupalılardan daha uzun saatler çalışıyorlardı (2000 yılında yılda ortalama üç yüz saat daha uzun); ayrıca tatilleri daha az ve daha kısaydı.

Britanyalılar yasal olarak yılda 23 gün, Fransızlar 25 gün, İsveçliler 30 ya da daha çok gün ücretli izin hakkına sahipken, Amerikalıların çoğu yaşadıkları yere göre değişse de bu sürenin yarısından daha kısa ücretli izne razı gelmek zorundaydı. Avrupalılar daha az çalışıp daha az kazanma –ve daha iyi yaşam sürme– seçimini kendileri yapmışlardı. Görülmedik ölçüde yüksek (Anglo-Amerikan eleştirmenlerin gözünde büyüme ve ilerlemenin önüne bir engel daha getiren) vergilerin karşılığında ücretsiz ya da çok ucuz sağlık hizmetlerinden, erken emeklilikten ve çok çeşitli sosyal ve devlet hizmetlerinden yararlanırlardı. Liseyi bitirene dek Amerikalılardan daha iyi öğrenim görürlerdi. Daha güvenli –ve biraz da bu nedenle– daha uzun, (sağlığa daha az para harcamalarına rağmen[13]) daha sağlıklı yaşarlardı, yoksulluk çekenlerin sayısı çok daha azdı.

İşte bu da "Avrupa Sosyal Modeli" oluyordu. Çok pahalıya patladığı tartışılmazdı. Ancak çoğu Avrupalı açısından iş güvencesi, kademeli vergi kesintileri ve büyük çaplı toplumsal ödenek vaadi hükümetle yurttaşlar arasında olduğu kadar iki yurttaş arasında yapılan sözsüz anlaşmayı temsil ediyordu. Yıllık "Eurobarometre" anketlerine göre Avrupalıların ezici çoğunluğu yoksulluğun kaynağının bireysel yetersizlikler değil toplumsal koşullar olduğu görüşündeydi. Ayrıca, eğer yoksulluğu kaldırmak amacıyla kullanılacaksa yüksek vergi ödemeye de istekliydiler.

Böyle duyguların İskandinavya'da yaygın olduğu tahmin edilebilir. Ama Britanya ya da İtalya ve İspanya'da da en az oradaki kadar paylaşılan bir görüştü. Devletin yurttaşları felaket ya da piyasa tehlikelerinden koruma görevi hakkında geniş bir uluslararası, sınıflararası görüş birliği vardı: ne şirket ne de devlet, çalışanları göz ardı edilebilir üretim araçları olarak görmeliydi. Toplumsal

13 2004'te İsveç'in sağlık harcamaları GSYİH'nin yüzde 8'ine denk gelirken ABD'de bu oran yüzde 14'tü. İsveç'te maliyetin beşte dördü hükümet tarafından karşılanırken, ABD'de Federal hükümet maliyetin yüzde 45'inden daha azını karşılıyordu. Geri kalan miktar Amerikalı şirketlerle çalışanların sırtına yüklenmişti. Kırk beş milyon Amerikalının sağlık sigortası yoktu.

sorumluluk ve ekonomik çıkarlar karşılıklı birbirini dışlamamalıydı –"büyüme" değerliydi ama ne pahasına olursa mantığıyla olmamalıydı.

Avrupa modeli bir taneyle sınırlı değildi: "İskandinav", "Rheinland", "Katolik" modeli vardı, ayrıca her biri kendi içinde çeşitlilikler göstermekteydi. Ortak noktaları hizmet ya da ekonomik uygulamalarda farklı sistemlere başvurmaları veya devletin belirli ölçüde katılımda bulunması değildi. Daha çok modern devlette uygun ve olanaklı olan –belgeler ve yasalarda bazen dile gelen bazen de gelmeyen– sosyal haklar, yurttaş dayanışması ve toplu sorumluluklar dengesi anlayışında birleşiyorlardı. Toplam sonuçlar, örneğin İtalya ve İsveç'te bambaşka olabilirdi. Ancak onları bir araya getiren toplumsal görüş birliği pek çok yurttaşın gözünde resmen bağlayıcıydı –2004 yılında Almanya'nın Sosyal Demokrat Şansölyesi ülkedeki sosyal yardım ödemelerinde değişiklikler yapıldığını açıkladığı zaman, tıpkı on yıl önce Fransa'da benzer reformlar öneren De Gaulle yanlısı hükümetin başına geldiği gibi halktan büyük tepki görmüştü.

1980'lerden beri Avrupa'daki toplumsal dayanışmayla Amerikan tarzı ekonomik esneklik arasında bir seçim yapmak için türlü girişimlerde bulunulmuştu. Kimi ABD'deki işletme okullarında okumuş ya da firmalarda çalışmış ve Avrupa'daki iş ortamının ekonomik katılığından rahatsızlık duyan genç kuşak ekonomistlerle girişimciler kuşağı, işlemleri "verimli kılma" ve rekabeti özendirmenin gereği konusunda politikacıları etkiliyorlardı. Fransa'da kendine yaraşır bir adla anılan "Gauche Américaine" bir yandan toplumsal vicdanı korurken bir yandan da Sol'u anti-kapitalist kompleksinden kurtarmak için yola çıkmıştı; İskandinavya'da yüksek verginin engelleyici etkisi (her zaman kabul edilmese de) sosyal demokrat çevrelerde bile tartışma konusuydu. Sağ sosyal yardımın önemini anlamaya ikna edilirken; Sol da kazancın erdemlerini anlayacaktı.

Her iki tarafın da en iyi yanlarını birleştirme çabasının bir yüzyıldır Batı politikasının özünü oluşturan kapitalizm ile sosyalizm arasındaki ölü tartışmanın yerini alacak bir proje arayışıyla çakışması rastlantı sayılmazdı. 1990'ların sonunda kısa bir süreliğine ortaya çıkan sonuca "Üçüncü Yol" adı verildi: "Sınır tanımaz kapitalist üretimi gerektiğince toplumsal sonuçlar ve ortak çıkarlar ile kaynaştırmanın gözle görülür coşkusu". Bu da pek yeni değildi: Ludwig Erhard'ın 1950'li yıllardaki "Sosyal Piyasa Ekonomisine" biraz içerik eklenmişti. Ne var ki politika, özellikle de ideoloji sonrası politika *biçim* ile ilgilidir; gözlemcilerin aklını çelen Bill Clinton'ın Sol ile Sağ'ın başarılı "üçgenleme" yöntemine dayanan ve herkesten önce Yeni İşçi Partisi lideri Tony Blair tarafından eklemlenen Üçüncü Yol'un biçimiydi.

Blair'in zaman ve mekân bakımından belli avantajları vardı elbet. Bir-

leşik Krallık'ta Margaret Thatcher siyasal kuralları Sağ'ın lehine değiştirmiş, Blair'den önceki İşçi Partisi lideriyse partinin eski Sol anlayışını yok etmek için çok çalışmıştı. Thatcher sonrası ortamda iyi dağıtılmış kamu hizmetleri istediğini belirten olumlu sözleri Blair'in inandırıcı ölçüde ilerici ve "Avrupalı" görünmesini sağlayabilirdi; diğer yandan özel sektöre duyduğu hayranlığı sık sık dile getirmesi, izlediği politikaların iş dünyasına dost bir ekonomik ortam yaratma çabasında olması onu "Amerikan" kampına yerleştirdi. Britanya'yı Avrupa takımına sokmaktan yana olduğunu söylerken, aynı zamanda ülkesinin Avrupa mevzuatının sosyal korumalarından ve Avrupa Birliği'nin "tek pazar" uygulamasında üstü kapalı yer alan vergi uyumundan bağışık tutulmasında ısrar ediyordu.

Üçüncü Yol *hem* ekonomik ve sosyal çelişkilere elverişli bir çözüm *hem de* onlarca yıldır süregelen kuramsal durgunluğu kavramsal olarak aşmak için önemli çaba olarak pazarlanmıştı. Kendi ulusal geçmişlerinde de pervasızca "üçüncü yollara" –en bilineni 1930'larda faşistlerin izlediği, rağbet gören yoldu– yanaşmış kıta genelindeki hayranları Üçüncü Yol'dan gitmeye hevesliydiler. Jacques Delors (1985-1995) başkanlığındaki Avrupa Komisyonu kalıplar ve kurallar düzenleyip dayatmakla biraz fazla meşgul görünmüştü, Fabian tarzı bürokratik sosyalizmin kayıp mirasının yerine "Avrupa'yı" koyma çabası içindeydi. Brüksel de Üçüncü Yol'a gerek duyuyor gibiydi: Kendine ait yüceltici bir öykü Birlik'i kurumsal görünmezlikle denetimde aşırılık arasında bir yere getirebilirdi.[14]

Blair'in yeni görünümlü politikaları, ülkeyi savaşa sokmak gibi korkunç bir karar ve 2003'teki Irak işgali sırasında oynadığı rol yüzünden uzun ömürlü olmayacaktı. Attığı bu adımla yabancı gözlemcilere Yeni İşçi Partisi'nin gittiği Üçüncü Yol'un, içinden çıkılmaz ölçüde Birleşik Krallık'ın Avrupa ile Birleşik Devletler arasında seçim yapma isteksizliğinin sonucu olduğunu düşündürmekten başka bir işe yaramamıştı. Ayrıca yoksulluğun yavaş artış gösterdiği Avrupa'nın diğer ülkelerinin tersine, Britanya'da yoksul sayısının ABD'deki gibi hızla tırmanışa geçtiğini gösteren kanıtlar Britanya modelinin çekiciliğini şiddetle kösteklemişti. Öte yandan Üçüncü Yol her zaman kısa ömürlü olacaktı. Adı bile iki aşırılığın varlığına işaret etmekteydi: Her ikisi de artık varolmayan (ilkinin zaten dogmatik hayallerin uydurması olduğu) alabildiğine serbest piyasa kapitalizmi ile devlet sosyalizmi. Büyük bir kuramsal (ya da söylemle ilgili) atılım yapma gereği ortadan kalkmıştı.

14 Delors'dan sonra gelenlerin yönetiminde ibre değişmiştir: Komisyon eskisi kadar etkin rol oynamakla birlikte piyasalardan denetimin *kaldırılması* yönünde çaba göstermektedir.

Böylelikle 1980'li yılların başındaki özelleştirme çekişmeli olmuştu, özel sektörün elinin nerelere uzandığı ve meşruluğu konusunda yaygın tartışmalara yol açmış, sosyal demokrat hedeflerin ulaşılabilirliği ve kamu mallarının sevkıyatında kâr güdülmesinin ahlaki doğruluğu konusunda kafalarda soru işareti uyandırmıştı. Ne var ki 2004 yılında özelleştirme tam anlamıyla yararcı bir işti. Doğu Avrupa'da piyasa koşullarını bozan devlet desteklemelerine karşı Brüksel'in getirdiği eleştiriler doğrultusunda AB'ye üyeliğin gerekli koşuluydu. Fransa ya da İtalya'da kamu varlıklarının satışı artık yıllık bütçe açığını azaltmak ve euro bölgesi içinde kalmak için kısa vadeli bir hesap kitap oyunuydu.

Tony Blair'in kendi Üçüncü Yol projeleri bile –örneğin, Londra Metrosu'nun yarı özelleştirilmesi ya da hastane hizmetlerinde "rekabet" başlatılması– ulusal bütçeye getirdiği yan katkılarla birlikte düşük maliyet hesaplarına yönelmişti. Toplumsal ilke tartışmasına bağlı kaldığı ölçüde bu hiç de inandırıcı olmayan bir fikirdi. Ayrıca (2005 mayısında üçüncü seçim zaferinde aldığı oy oranının düşmesiyle görüldüğü üzere) Blair zamanla çekiciliğini yitirmeye başlıyordu. Hükümet harcamalarında kesintiye gitmesine, Avrupa sosyal sözleşmesinden çıkma eğilimi göstermesine, şirket vergilerini azaltmasına ve yatırımcıların ağzına bal çalmak için iç yatırımlara kapı açmasına rağmen Birleşik Krallık inatla verimsizlikte ısrar ediyordu. Saat başı üretimle ölçüldüğünde önlem düşkünü "sklerozlu" AB ortaklarının sürekli gerisinde kalmaktaydı.

Bundan başka yeterli fon bulunmaması yüzünden Avrupa'daki kamu emekliliği programlarında yaklaşan krizden kaçınmak adına Yeni İşçi Partisi tarafından hazırlanan –sorumluluğu özel sektöre aktarmayı içeren– plan, görkemli bir biçimde uygulamaya konulmasının üzerinden daha on yıl geçmeden başarısızlığa mahkûm olmuştu. ABD'de olduğu gibi Birleşik Krallık'ta da emeklilik fonlarına oynak borsa içerisinde yatırım yapan şirketler, çalışanlarının –üstelik artık en az kamu fonlarına bağımlı emekliler kadar ömürleri uzayan çalışanlarının– uzun vadeli taahhütlerini karşılamayı pek umut edemezlerdi. Giderek anlaşıldığı üzere çalışanların çoğu şirket emekliliğini bile göremeyecekti, devlet, eksikliği gidermek için emeklilik sistemine el atmaya zorlanmazsa elbet. Üçüncü Yol giderek 'Bul Karayı Al Parayı' denen iskambil oyununa benziyordu.

Yirmibirinci yüzyılın başında Avrupalıların karşı karşıya kaldığı çelişki ne sosyalizmdi ne de kapitalizm; ne Sol'a karşı Sağ ne de Üçüncü Yol. "Amerika'ya" karşı "Avrupa" bile değildi, çünkü o tercih çoğu kişi açısından Avrupa lehine çoktan yapılmıştı. Onların aklına takılan daha çok bir soruydu: Tarihin 1945 yı-

lında gündeme getirdiği ve Avrupalıların dikkatlerini çektiği söylenen diğer bütün iddiaları sessizce ama kararlılıkla sarsan ya da geride bırakan *soru*. Avrupalı bağımsız ulus-devletleri nasıl bir gelecek bekliyordu? Gelecekleri *var* mıydı?

Artık özerk, kendi başına durabilen, komşusuyla ortak bir sınırdan başka hiçbir şey paylaşmayan ulus-devlet dünyasına geri dönmek olanaksızdı. Polonyalılar, İtalyanlar, Slovenler, Danimarkalılar, hatta Britanyalılar bile Avrupalıydı şimdi. Onların yanında milyonlarca Sih, Bangladeşli, Türk, Arap, Hintli, Senegalli ve daha niceleri de öyleydi. Ekonomik yaşantılarında ülkesi Avrupa Birliği'nde yer alan –ya da yer almak isteyen– herkes artık geri dönülmez olarak Avrupalıydı. AB dünyanın en büyük dahili tek pazarı, dünyanın en büyük hizmet sağlayıcısıydı, her türlü ekonomik önlemler ve yasal tüzüklerde üye devletlerin tek otorite kaynağıydı.

Öğrenimi, araştırmayı ve yatırımı kolaylaştıran politikaların pek yararının bulunmadığı sabit faktör donatımlarının –enerji, madenler, tarım alanları, hatta konum– karşılaştırmalı üstünlük gösterdiği bir dünyada Avrupa Birliği'nin bu alanlarda giderek denetimi daha da eline alması çok önemliydi. Nasıl devletler piyasaların oluşturulmasında can alıcı görev üstlenmişlerse –alışverişin, istihdamın ve dolaşımın yönetilmesinde kurallar yapmışlarsa– şimdi de o kurallar AB tarafından yapılacaktı; kendi para birimi olması sayesinde para konusunda piyasalara neredeyse tekel uygulayabilecekti. Avrupa'nın önayak olmasındansa ulusal kararlara kalan önemli tek ekonomik faaliyet vergi oranlarıydı, çünkü Birleşik Krallık böyle olması için ısrar ediyordu.

Oysa insanoğlu piyasalarda değil topluluk içinde yaşar. Son birkaç yüzyıldır o topluluklar ya gönüllü ya da (çoğu zaman) zorla devletler olarak kümeleşmişti. 1914-45 arası yaşanan deneyimlerden sonra dört bir yandaki Avrupalılar acilen devlete gerek duymuşlardı: 1940'ların politikaları ve sosyal gündemleri her şeyden önce bu kaygıları yansıtır. Ne var ki ekonomik refah, toplumsal barış ve uluslararası istikrarın sağlanmasıyla birlikte bu istek yavaşça köreldi. Onun yerini kamu otoritesinin araya gireceği kuşkusu, bireysel özerklik ve özel girişimcilik üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması isteği aldı. Dahası süper güçler çağında Avrupa'nın yazgısı kendi elinden büyük ölçüde çıkmışa benziyordu. Avrupa'daki ulus-devletler de giderek üstlerine düşenden çok fazlasını yapar görünmekteydiler. Bununla birlikte 1990'dan bu yana –en çok da 2001'den beri daha inandırıcı gerekçelerle– o devletler yeniden çok önemli olacaktı.

Erken modern devletin birbiriyle yakın ilişkili iki işlevi vardı: Vergi toplamak ve savaşmak. Avrupa –Avrupa Birliği– devlet değildir. Ne vergi toplar ne de savaşma becerisi vardır. Yukarıda da gördüğümüz gibi askeri kapasitenin,

daha kısa sürse de dış politikanın temel ilkelerini belirlemesi bile uzun zaman almıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından yüzyılın ilk yarısında bu bir engel değildi: Avrupa'da başka bir savaş yaşanması olasılığı neredeyse bütün Avrupalılara iğrenç geliyordu, olası tek düşmanlarına karşı savunmaları da Atlantik'in öbür yakasına havale edilmişti.

Ancak 11 Eylül 2001 saldırısının sarsıcı sonuçlarında, Avrupa'nın geleceği açısından ulus devleti sonrası reçetenin sınırları belli olmuştu. Ne de olsa geleneksel Avrupa devleti yalnızca yurtdışında savaşmakla kalmamış, aynı zamanda yurtta barışı sağlamıştı. Hobbes'ın yıllar önce anladığı gibi devlete kendine özgü ve yeri doldurulamaz meşruluk kazandıran budur. Silahsız sivillere karşı şiddetli siyasal savaşların son zamanlarda yaygın görüldüğü ülkelerde (İspanya, Birleşik Krallık, İtalya ve Almanya) devletin –polislerinin, ordusunun, istihbarat servislerinin ve yargı düzeninin– önemi hiçbir zaman unutulmamıştı. "Terörizm" çağında devletin silahlı kuvvetler üstündeki tekeli yurttaşlarının çoğu açısından göz ardı edilemeyecek bir güvencedir.

Devlet yurttaşların güvenliğini sağlar. Ne var ki Brüksel'in (Avrupa Birliği) görülebilir bir gelecekte bu sorumluluğu alacağı ya da alabileceği yollu herhangi bir işaret yoktu. Böyle can alıcı açıdan bakıldığında devlet kendi yurttaşlarının başlıca meşru temsilcisi olarak kaldı. Avrupalıların uluslarüstü birliği kendi pasaportu ve parlamentosu olmasına rağmen bu düzeye erişmeyi umut edemezdi. Avrupalılar kendi hükümetlerini aşarak Avrupalı yargıçlara başvurma özgürlüğünün tadını çıkarabilirlerdi; zaten Strasbourg ya da Lüksemburg'da varılan yargıların kolaylıkla uygulandığı konusu Almanya ya da Britanya'daki ulusal mahkemelerde merak uyandırıyordu. Fakat tetikçilerle bombacıları uzak tutmak konusunda sorumluluk, buna bağlı olarak da yetki kesinlikle Berlin ya da Londra'nın elindeydi. Avrupalı bir yurttaşın evi bombalandığında ne yapacaktı? Bürokratlardan birine haber mi verecekti?

Meşruluk kapasitenin bir işlevidir: Bir nedeni, bazen yurttaşlarının güvenliğini sağlayamaz görünen, örneğin parçalarına ayrılmış, son derece federal Belçika devletinin meşruluğunun sorgulanmasıdır. Her ne kadar devletin kapasitesi silahlarla başlasa da bugün bile onlarla bitmez. Emekli aylıklarını ödeyen, işsizleri sigortalayan, çocukların öğrenimini sağlayan devlet üstü bir kurumdan çok devlet olduğu sürece, devletin belli ölçüde siyasal meşruluğuna karşı çıkılmayacaktır. Yirminci yüzyıl boyunca Avrupa ulus-devleti yurttaşlarının refahı, güvenliği ve iyiliği için büyük sorumluluklar almıştı. Son yıllarda özel ahlaka el atmayı bırakmış, ekonomiden de elini biraz –ama tamamen değil– çekmiş bulunmaktadır. Gerisi yerli yerinde kalmıştır.

Meşruluk aynı zamanda ülke toprağının işlevidir. Pek çok gözlemcinin de dikkati çektiği üzere Avrupa Birliği tümüyle bağımsız bir varlıktır: Sürekli bir toprak varlığı olmaksızın toprakları belirlenmiştir. Yasaları ve yönetmelikleri toprakları kapsamına yayılır fakat yurttaşları birbirlerinin ulusal seçimlerinde oy kullanamazlar (oysa yerel ve Avrupa'daki kamuoyu yoklamalarına katılma hakkına sahiptirler). Avrupa Birliği'nin coğrafi erimi doğdukları ya da yaşadıkları ülkeyle karşılaştırıldığında Avrupalıların günlük işlerinde göreceli önemsiz kalmasıyla epey yanlış bir izlenim verir. Avrupa Birliği ekonomik ve diğer hizmetlerin başlıca sağlayıcısı elbette. Fakat bu durum onun yurttaşlarını katılımcıdan çok tüketici –"yabancıların yönettiği edilgin yurttaşlar topluluğu"– yapar, dolayısıyla böyle hırslı bir girişim açısından umut vermeyen örnekler olan demokrasi öncesi İspanya veya Polonya ile ya da Adenauer'in Batı Almanyası'ndaki uyuşuk siyasal kültürle övünç kaynağı olmaktan uzak benzerliklerin ortaya çıkma riski söz konusu olur.

Yurttaşlık, demokrasi, haklar ve görevler, özellikle yurttaşların halkla ilişkilerde etkin katılım gösterme geleneği olan ülkelerde devletle yakından bağlıdır. Fiziksel yakınlık önemlidir: Parçası olma gereği duyulan devlete katılmak. Hızlı trenler veanında elektronik iletişim çağında bile örneğin Poimbra ya da Rzeszow'da yaşayan birinin *Avrupa* içinde etkin yurttaş olmayı nasıl başaracağı belirsizliğini korur. Çünkü kavramın anlamını koruması sırasında, Avrupalıların olumlu anlamda siyasal kalmaları açısından görülebilir gelecekleri denince akla Lizbon ya da Varşova gelecektir, Brüksel değil. Modern çağın dev devletlerinin –Çin, Rusya, ABD– ya otoriter hükümetlerce yönetilmeleri ya da kararlılıkla merkezkaç kuvvetini ellerinden bırakmamaları nedeniyle yurttaşlarının federal başkente ve yaptıklarına yönelik kuşkular beslemeleri rastlantı değildir.

Demek ki dış görünüşler aldatıcıydı. 2005 yılında Avrupa Birliği alışılagelmiş bölgesel birimlerin yerine geçmemişti ve yakın bir gelecekte bunu yapacağa da benzemiyordu. Hitler'in yenilgisinden altmış yıl sonra bir arada Avrupa'yı ve tarihini tanımlayan çok kimliklilik, egemenlik ve bölgeler kesinlikle çakışmış ve eskiden olduğundan çok daha fazla iç içe geçmişti. Yeni olan ve dolayısıyla yabancı gözlemcilerin fark edemeyecekleri Fransız *ve* Avrupalı ya da Katalan *ve Avrupalı* –veya Arap *ve* Avrupalı olmanın nasıl olabildiğiydi.

Ayrı ayrı uluslar ve devletler ortadan kalkmamıştı. Nasıl dünya tek bir "Amerikan" modeline yaklaşmıyorsa, Avrupa da kendine özgü tadı olan farklı insanlardan ve geleneklerden oluşmaktaydı. Gelişmiş kapitalist toplumlar çok çeşitli sosyal biçimler ve gerek piyasaya gerekse devlete karşı bambaşka yaklaşımlar gösteriyorlardı. Ulus-devlet sonrası ya da devlet sonrası dünyada

yaşadığımız kuruntusu "küreselleşmiş" ekonomik işlemlere çok fazla dikkat etmemizden... ve benzer uluslarüstü gelişmelerin insan yaşamının diğer her alanında yürürlükte olduğunu varsaymamızdan iler gelmektedir. Doğrudan üretim ve alışveriş merceğinden bakıldığında görülen benzersiz manzarada Avrupa gerçekten uluslarüstü dalgalanmaların kusursuz tablosunu çizmişti. Fakat yetki alanı, siyasal meşruluk ya da kültürel yakınlıklar açısından değerlendirildiğinde, Avrupa eskiden neyse öyle kalmıştır: kesintili devletçiklerin bildik birikimi. Milliyetçilik gelmiş ve geçmişti;[15] oysa milletler ve devletler varlığını sürdürdü.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Avrupalıların birbirlerine neler yaptıkları göz önünde bulundurulduğunda, bu epey dikkate değer bir gelişmeydi. 1945'in molozlarından bunun çıkacağını kimse öngöremezdi. Öyle ki kıtada yaşanan otuz yıllık savaşın enkazında hırpalanmış Avrupa halklarının ve kendilerine özgü ulusal kültürleriyle kurumlarının yeniden doğuşu uluslarüstü bir Birlik yaratmakta gösterdikleri toplu başarıdan çok daha büyük bir iş başarmış oldukları düşünülebilirdi. Ne de olsa Birlik konusu İkinci Dünya Savaşı'ndan epey zaman önce Avrupa'da birkaç defa gündeme gelmiş ve hiçbir şeyden olmasa da o savaşla gelen felaketin etkisiyle hızlanmıştı. Fakat bırakın Macaristan ya da Litvanya'yı Almanya, Polonya ya da Fransa'nın yeniden canlanışı hiç de mümkün görünmüyordu.

Onun kadar bile tahmin edilmeyen, kısa bir süre öncesine kadar düşünülmesi olanaksız olan gelişmeyse, yirmibirinci yüzyılın eşiğinde Avrupa'nın uluslararası fazilet abidesi olarak ortaya çıkışıydı: Gıpta edilecek bir örnek olarak gerek Avrupalılar gerek Avrupalı olmayanların sarıldıkları değerler topluluğu ve devletlerarası ilişkiler sistemi. Bu kısmen Amerikan seçeneğiyle ilgili artan hayal kırıklığının sonucuydu; yine de itibarı yerindeydi. Ayrıca eşi görülmedik bir fırsat demekti. Avrupa'nın parlatılan, geçmiş günahlarından ve yediği darbelerden tümüyle arınan yeni imajı yaklaşan yüzyılın zorluklarını atlatabilecek, ne var ki Avrupalıların aralarında ve sınırlarındaki Avrupalı olmayanlara yönelik tepkisine büyük ölçüde bağımlı olacaktı. Yirmibirinci yüzyılın çalkantılı ilk yıllarında bu sorunun yanıtı belirsizliğini korudu.

Yüz yetmiş yıl önce milliyetçi çağın eşiğinde Alman şair Heinrich Heine iki tür ortak duygunun arasına anlamlı bir çizgi çekmişti: "Bize [Almanlara]," diyordu,

15 Avrupa'da öyle oldu ama Amerika'da olmadı. Yirminci yüzyılın sonunda yapılan uluslararası anketlerde ülkeleriyle "çok gurur" duyan Amerikalılar yüzde 75'in üstünde çıkmıştı. Avrupa'da benzer yurtsever duygular bir tek İrlandalılar ile Polonyalılar arasında görülürdü; diğer ülkelerde "çok gurur" duyanların oranı yüzde 49 (Letonya'da) ile yüzde 17 (eski Batı Almanya'da) arasında farklılık gösterirdi.

> vatanperver olmamız emredildi, biz de vatanperver olduk, zira biz emredilen her şeyi yerine getiririz. Lakin bu vatanperverliği Fransa'da aynı ismi taşıyan hislerle bir tutmamak lazım. Bir Fransız'ın vatanperverliği kalbini şefkatle doldurur, bu şefkat öyle büyür ve taşar ki aşkı artık sadece en yakın akrabasını değil bütün Fransa'yı, medeni dünyanın tamamını kucaklar. Bir Alman'ın vatanperverliği ise kalbinin ayazda kalmış deri misali büzülüp çekmesi manasına gelir, Alman yabancı olan her şeyden nefret eder, artık dünya yurttaşı, Avrupalı olmak istemez, tek isteği taşralı bir Alman olmaktır.

Fransa ile Almanya eskisi gibi nazik örnekler değildi elbet. Ancak Heine'nin ortaya attığı iki tür yurtseverlikle yaptığı seçim günümüzde doğrudan Avrupalıların durumuna işaret etmektedir. Eğer gelişen Avrupa "Germen" bir yola girecek, "ayazda kalmış deri misali" savunmacı taşralılığa çekilecekse, o zaman fırsat kaçacak ve Avrupa Birliği asla işlevsel köklerinin üstüne çıkamayacak demekti. Sonunda 2005 baharında Fransa ve Hollanda'da yapılan referandumlarda çoğunlukların Avrupa "Anayasası" önerisine karşı çıktığı zaman ortaya çıkan manzara buydu. Üyelerinin kendi bağımsız çıkarlarının toplamından ve en yüksek ortak çarpanından daha fazlası arta kalmayacaktı.

Öte yandan eğer Avrupa açısından yurtseverlik kendini aşmanın, Heine'nin idealleştirdiği Fransa'daki ruhu yakalamanın bir yolunu bulabilir, "...büyür ve taşar... medeni dünyanın tamamını kucaklar" ise, o zaman biraz daha fazlası mümkün olabilir. Yirminci yüzyıl –Amerika Yüzyılı– Avrupa'nın uçurumun dibine sürüklenmesine tanık olmuştu. Eski kıtanın toparlanması yavaş ilerleyen ve sarsıntılı bir süreçti. Bazı açılardan hiçbir zaman tamamlanmayacaktı: Amerika en büyük orduya sahip olacak, Çin de daha fazla ve daha ucuz mal üretecekti. Ancak ne Amerika ne Çin evrensel örnek oluşturacak işe yarar bir modele sahipti. Yakın geçmişte yaşanan dehşetli olaylara rağmen –ve büyük ölçüde onlar yüzünden– şimdi dünyaya kendi yanlışlarını tekrarlamaktan nasıl kaçınılacağı konusunda aklı başında önerilerde bulunacak olan bir tek *Avrupalılar* vardı. Birkaç kişinin altmış yıl öncesinden öngördüğü gibi yirmibirinci yüzyıl yine de Avrupa'nın olacaktı.

SONSÖZ

ÖLÜLER EVİNDEN

Çağdaş Avrupalının Belleği Üzerine Bir Deneme

"Nasıl geçen savaştan sonra temel sorun ölüm olduysa, Avrupa'da savaş sonrası entelektüel yaşamın temel sorunu da kötülükler olacak."
Hannah Arendt (1945)

"Unutuş, hatta daha da ileri gidip tarihsel yanılgı diyeceğim, bir ulusun yaratılmasında can alıcı etkendir, dolayısıyla tarihsel araştırmaların ilerlemesi ulusal kimlik açısından tehlike... Bir ulusun özü bütün bireylerin pek çok ortak noktada buluşmasından ve aynı zamanda pek çok şeyi unutmasından gelir."
Ernest Renan

"Bu dönemin olayları üzerine yapılan bütün tarihsel çalışmaların Auschwitz'de yaşanan olayları izlemesi ya da onlarla bağlantılı düşünülmesi gerekecek...
Burada, tarihsel malzeme kendi sınırına ulaşır."
Saul Friedlander

Heinrich Heine'nin vardığı sonuca göre Yahudiler açısından vaftiz olmak onların "Avrupa'ya giriş biletidir". Fakat bu 1825 yılında, modern dünyaya girişin bedeli Yahudi farklılığının ve yalnızlığının ağır mirasından feragat etmekti. Bugünse Avrupa'ya girişin bedeli değişmiştir. Heine'nin değerini herkesten çok bileceği –geleceğe yönelik "vahşi, karanlık günler üzerimize yuvarlanıyor" yollu– yerinde tahminlerinin tuhaf sapmasında yirmibirinci yüzyılın eşiğine gelindiğinde tam

Avrupalı olanlar ilk olarak yeni ve çok daha ağır bir mirası benimsemeliydiler. Günümüzde Avrupalı olan birine yapılan uygun gönderme vaftiz değildir. İmhadır.

Günümüzde Avrupa'ya giriş bileti Büyük Yahudi Soykırımı'nı tanımaktan geçer. 2004 yılında Polonya Devlet Başkanı Kwasniewski –ülkesinin geçmişteki acılı sayfasını kapatma ve Polonya'yı AB'deki ortaklarıyla bir hizaya getirme çabasıyla– Polonyalı Yahudilerin, Polonyalıların ellerinde kurban olmaları da dahil olmak üzere savaş zamanında çektikleri acıları resmen kabul etti. Romanya'da Devlet Başkanı İliescu bile giderayak ülkesinin Avrupa Birliği'ne girme isteği uğruna ödün vererek ertesi yıl çalışma arkadaşlarıyla birlikte uzun yıllardır şiddetle inkâr ettikleri bir şeyi, Romanya'nın da Avrupa'daki Yahudilerin yok edilmesinde rol aldığını kabullenmek zorunda kalmıştı.

Avrupa ailesine tam anlamıyla katılmak için başka ölçütler de var elbet. Nasıl Sırbistan'daki siyasal kesim Yugoslav savaşlarında işlenen toplu katliamlarla diğer suçların sorumluluğunu üstlenene kadar Avrupa kapısında sürünecekse, Türkiye'nin 1915 yılında Ermeni nüfusuna "soykırım" uyguladığını ısrarla reddetmesi de AB üyeliği başvurusunu engelleyici rol oynayacaktı. Ancak böyle suçların artık siyasal saldırı anlamına gelmesinin, ayrıca "Avrupa'nın" bunlara dikkat çekmeyi ve "Avrupalıları" bu suçlarla ilgilenmeye *önem* veren insanlar diye tanıtmayı kendine iş edinmesinin nedeni (bu örnekte sırasıyla olaydan önce ve sonra) *işlenen* suça kısmen model olmalarıdır: Bir grup Avrupalının Avrupa topraklarının göbeğinde bir başka Avrupalı grubun her üyesini yok etme çabası hâlâ belleklerde tazeliğini korur.

Savaş sonrası uluslararası hukukun yaşamsal alanlarının –"soykırım" ya da "insanlık suçları"– tek çıkış noktası Hitler'in Avrupa'daki "Yahudi sorununa nihai çözümü" değildir. Aynı zamanda bunu ileri sürenlerin ahlaki (ve belli Avrupa ülkelerinin yasal) duruşunu ortaya koyar. Yahudi Soykırımı'nı –*Shoah*– inkâr etmek ya da küçümsemek uygar halk söylemine aykırı düşmek anlamına gelir. İşte bundan dolayı orta yolcu politikacılar Jean-Marie Le Pen gibi demagogların kampanyalarından olabildiğince uzak dururlar. Günümüzde Yahudi Soykırımı artık Avrupalıların bir daha asla görmezlikten gelemeyeceği bir geçmişle ilgili reddedilmez gerçeğinin de ötesine geçmiştir. Avrupa İkinci Dünya Savaşı'nı geride bırakmaya hazırlanırken –son anma törenleri düzenlenip sağ kalan son savaşçılar ve kurbanları onurlandırılırken– Avrupa'nın ölü Yahudilerinin canlanan anıları kıtaya yeniden gelen insanlığın gerçek tanımı ve güvencesi olmuştur. Ne var ki bu her zaman böyle değildi.

Avrupa'daki Yahudilerin başına gelenlerin bilinmedik bir yanı yoktu. Yaklaşık altı milyonunun İkinci Dünya Savaşı sırasında ölüme yollandığı, savaşın sona ermesinden sonraki birkaç ay içerisinde yaygın olarak kabul edilmişti. Yurtsuz insanlar, kamplarında ya da doğup büyüdükleri ülkede sağ kalan bir avuç kişi, ölü sayısının kaçınılmaz tanıklarıydı. Savaştan sonra Avusturya'dan götürülen 126 bin Yahudi'den yalnızca 4 bin 500'ü geri gelmişti. Savaş öncesinde 140 bin Yahudi'nin yaşadığı Hollanda'da sınır dışı edilenler 110 bini bulurken, geri dönenler 5 binden azdı. Fransa'da 1940-44 yılları arasında ülke dışına çıkarılan (çoğu başka ülkelerde doğmuş) 76 bin Yahudi'den sağ kalanlar yüzde 3 bile değildi. Daha doğuda rakamlar çok daha korkunç boyutlardaydı: Savaş öncesinde Polonya'daki 3 milyonu aşkın Yahudi nüfusun yüzde 97,5'i yok edilmişti. Almanya'da 600 bini bulan Yahudilerin sayısı 1945 mayısında yalnızca 21 bin 450'ye düşmüştü.

Geri dönenler de pek hoş karşılanmıyorlardı. Yıllardır süren Yahudi karşıtı propagandanın ardından dört bir yandaki yerel halk kendi çektikleri sözde kalan acılar için "Yahudileri" suçlamakla kalmıyor, bir yandan da işlerine, eşyalarına ve oturdukları evlere kondukları insanların döndüğünü görünce gözden kaçmayacak kadar rahatsız oluyorlardı. 19 Nisan 1945 günü Paris'in 4'üncü mahallesi ülke dışına çıkarılmış bir Yahudi'nin geri geldiğinde eskiden oturduğu (işgal edilmiş) dairesinde hak iddia etmeye çalışmasını protesto eden yüzlerce insanın gösterisine sahne olmuştu. Gösteri dağılmadan önce neredeyse ayaklanma boyutlarına varmış, kalabalık avazı çıktığınca "*Fransa Fransızlarındır!*" diye bağırmaya başlamıştı. Saygıdeğer Fransız Katolik filozof Gabriel Marcel böyle bir dil kullanmaktan yana olamazdı kuşkusuz. Yine de birkaç ay sonra *Témoignage Chrétien* gazetesi için kaleme aldığı yazıda, "Yahudilerin" bu "haddini aşan küstahlıkları" ve "her şeyi teslim alma" arzularından söz etmekte hiçbir sakınca görmeyecekti.

Geleceğin Fransız hükümetinde bakan olacak Simone Weil'in Bergen Belsen'den dönüşünde şunları yazmasına da şaşmamalı: "Hayatlarımıza önem verilmediğini düşünüyorduk; ancak çok az kişi kalmıştık." Fransa'da (Belçika'daki gibi) sınır dışı edilmiş direnişçilerden sağ kalıp artık geri dönenler kahramanlar gibi karşılanıyordu: Ulusun onurunu kurtaranlar. Ancak siyasal gerekçelerle değil yalnızca ırkları yüzünden ülke dışına çıkarılmış Yahudiler bu amaç için işe yaramazlardı. Zaten de Gaulle (Churchill gibi) Hitler'in kurbanlarının ırksal özelliklerini anlaşılmaz bir biçimde görmüyor, Nazizm'i Prusya militarizmi bağlamında algılıyordu. Fransız savcı François de Menthon Nürnberg'de "insanlığa karşı suçlar" kavramından çok rahatsız olmuştu, kendisi "barışa

karşı suçlar" demeyi yeğliyordu, duruşma boyunca Yahudilerin sınır dışı edilmelerinden ya da katledilmelerinden hiç söz açmadı.[1]

Yaklaşık üç yıl sonra 11 Ocak 1948 tarihli *Le Monde* gazetesinde yayımlanan "Ölüm Kamplarından Sağ Kurtulanlar" başlıklı başyazı "Yahudi" sözcüğü kullanılmadan "280 bin sürgün, 25 bin sağ kalan" insanı dokunaklı bir dille anlatmayı başarmıştı. 1948 yılında kabul edilen yasa gereği *sürgün* sözcüğü bir tek Fransız yurttaşları ya da siyasal nedenlerle sınır dışı edilmiş kimselerle işgalci devlete karşı direnenler için kullanılabilirdi. Kampa gönderildiler diye ya da oraya vardıklarında karşılaştıkları yazgıdan dolayı kimseye ayrıcalık tanınması söz konusu değildi. Buna bağlı olarak trenlere kapatılıp Auschwitz'deki gaz odalarına götürülen Yahudi çocuklarından resmi belgelerde "siyasal sürgün" diye söz ediliyordu. Çoğu başka ülkelerde doğmuş Yahudilerin kızlarıyla oğulları olan ve Fransız jandarması tarafından ana babalarından zorla alınan bu çocukların istenmeden içine düştükleri hazin tuhaf durum gereği belgelerde ve levhalarda hepsinin adı "Fransa uğruna ölen" insanlarla birlikte anılmaktaydı.[2]

Belçika'da savaş sonrası kurulan ilk parlamentoda Katolik partiler "ırkçı dürtülerle tutuklanan Yahudilere" –çoğunun olasılıkla karaborsacı olduğuna değinilerek– herhangi bir tazminat ödenmesi fikrine karşı çıkıyorlardı. O kadar ki Belçika, Yahudileri savaş sonrası yapılan yardımlardan yoksun bırakarak bir adım daha ileri gitti. Belçika dışına çıkarılan Yahudilerin yüzde 95'i yabancı uyruklu ya da devletsiz olduklarından savaştan sonra çıkarılan bir yasaya göre –örgütlü direnişçi hareketler içinde savaşmamışlarsa– savaştan sonra sağ kalan Yahudiler arasında Belçika'ya kapağı atmış olanlar kamu yardımlarından yararlanamayacaklardı. 1944 ekiminde Belçikalı yetkililer Belçika yurttaşı olduğunu kanıtlayamayan her Yahudi'yi "Alman" uyruklu olarak kabul ediyorlardı. Bu uygulama kuramsal olarak savaş zamanındaki bütün "ırk" ayrımlarını ortadan kaldırıyordu. Ama aynı zamanda sağ kalan Yahudiler gözaltına alınabilecek ve mallarına el konulabilecek (üstelik 1947 yılının ocak ayına dek geri verilmeyecek) *fiili* yabancı düşmanlar olarak görülmekteydiler. Böyle kararların bu

1 Amerikalı savcı Telford Taylor geçmişi değerlendirirken buna şaşırıp kaldığını, fakat o sırada kendisinin de durumu fark etmediğini belirtir. Anlamlı bir itiraf. Bkz: Telford Taylor, *The Anatomy of the Nüremberg Trials* (NY, 1992), s. 296.

2 Paris'te toplanan Yahudi çocukların doğuya gönderilecekleri güne kadar tutuldukları Orléans yakınlarındaki Pithiviers kasabasında 1957 yılında yapılan bir anıtta şöyle yazıyordu: "*A nos déportés morts pour la France* (Fransa uğruna sınır dışı edilmiş ölülerimize)". Ancak 1992'de yerel yönetim oraya daha az inandırıcı olmakla birlikte daha doğru yeni bir levha astı. Orada şu yazar: "19 Temmuz-6 Eylül 1942 arasında Auschwitz'e gönderilip öldürülmeden önce Pithiviers kampında toplanan 2300 Yahudi çocuğun anısına."

Yahudilerin eninde sonunda artık Nazi zulmü tehdidinden kurtulan Almanya'ya dönmelerini özendirmek gibi ek yararları da oldu.

Hollanda'da yayımlanan *Vrij Nederladen* adlı direniş gazetesine göre, yerli yurttaşların ve halk liderlerinin kendileriyle işbirliği etmekte gecikmeyerek Nazileri şaşırttıkları Hollanda'da geri dönen bir avuç Yahudi hiç de hoş karşılanmadı. Bunlardan biri olan Rita Koopman nasıl karşılandığından söz ediyordu: "Geri gelenleriniz amma çok. İyi ki burada değildiniz, burada nasıl açlık çektik!" Hollandalılar 1944-45 "Açlık Kışı" sırasında gerçekten açlık çekmişlerdi, özellikle Amsterdam'da sınır dışı edilen Yahudilerin boşalttıkları evlerin çoğu yakacak ve başka amaçlar için epey işe yaramıştı. Yine de savaş zamanında işbaşında olan Hollandalı resmi yetkililer ülkedeki Yahudileri teşhis edip toplarken o kadar coşkulu davranmalarına rağmen savaş sonrasındaki otoriteler –kendi vicdanları rahat olduğundan– Yahudiler için herhangi bir değişiklik yapmak zorunda olduklarını düşünmüyorlardı. Onun yerine, Hollandalı yurttaşlar arasında ırka ya da başka özelliklere dayalı bir ayrım yapmayı reddetmekten, böylelikle ülkenin kaybettiği Yahudileri geçmişe dönük olarak bilinmezliğe ve görünmezliğe göndermekten hoşnuttular. Ellili yıllarda Hollanda'nın Katolik başbakanları "komünist propaganda" olduğu gerekçesiyle Auschwitz'e yapılması önerilen uluslararası anıta katkı vermeye bile yanaşmadılar.

Doğu Avrupa'da Yahudilerin çektikleri acıların kabul edilmesi gündeme gelmemişti, hele tazminat almaları asla. Savaştan hemen sonra bu bölgedeki Yahudiler her şeyden önce yalnızca sağ kaldıklarıyla ilgiliydiler. Yahudi olmayan bir Polonyalı olan Witold Kula 1946 ağustosunda Łódz'dan Wrocław'a yaptığı tren yolculuğu sırasında bir Yahudi ailesinin Yahudi karşıtı alaylara konu edildiğini şöyle anlatmıştı: "Ortalama Polonyalı aydın bugün Polonya'da Yahudi birinin otomobil kullanamadığını, tren yolculuğunu göze alamadığını, çocuğunu okul gezisine göndermeye cesaret edemediğini; uzak yörelere gidememesini, orta ölçekli şehirlere göre büyük şehirlerde yaşamayı yeğlemesini ve hava karardıktan sonra yürüyüşe çıkmayı akılsız saymasını anlamaz. Altı yıl işkence gördükten sonra böyle bir ortamda yaşamak için kahraman olmak gerekir."

Almanya'nın yenilgisinden sonra Doğu Avrupa'daki pek çok Yahudi, savaş zamanında benimsediği ölüm kalım stratejisini bırakmadı: Yahudi kimliklerini çalışma arkadaşlarından, komşularından, hatta çocuklarından bile saklıyor, ellerinden geldiğince savaş sonrası dünyaya karışarak en azından olağan bir yaşam sürdükleri izlenimi veriyorlardı. Bu bir tek Doğu Avrupa için geçerli değildi. Fransa'da yeni çıkarılan yasalar savaş öncesi kamu yaşamının açıktan açığa Yahudi karşıtı olan söylemini yasaklamış olsa da Vichy'nin izleri varlığını sür-

dürmekteydi. Daha sonraki kuşakların tabuları henüz kök salmamış, zamanla hiddet uyandıracak davranışlar hâlâ kabul ediliyordu. Otuzlu yıllardakinin tersine, Sol da bundan etkilenmişti. Komünist parlamenter Arthur Ramette kendi partisi içindeki parlamenterlerle karşılaştırmak için 1948'de önde gelen belli Yahudi politikacılara –Léon Blum, Jules Moch, René Mayer– dikkat çekiyordu: "Biz komünistler yalnızca Fransız adları taşırız" (yakışıksız olduğu kadar doğru da olmayan bir iddia).

Bu koşullar altında Avrupa'daki Yahudilerin çoğunun yapacağı seçim apaçık ortadaydı: Ya oradan ayrılacak (kurulduktan sonra İsrail'e ya da 1950'de kapıları açıldıktan sonra Amerika'ya yollanacak) ya da sessiz kalacak ve olabildiğince görünmez yaşayacaklardı. Elbette pek çokları tanıklık ettiklerini anlatmaya can atıyordu. Primo Levi'nin sözlerini aktarırsak, yaşamış olduklarını kaleme almak için "su katılmadık, patolojik bir dürtü" duyuyordu. Diğer yandan, Levi'nin başına gelenler öğreticidir. Auschwitz'e kapatılmasını anlattığı *Se questo è un uomo*[3] öyküsünü 1946 yılında İtalya'nın önde gelen solcu yayınevi Einaudi'ye götürdüğünde, beklemediği kadar süratle geri çevrilmişti: Levi'nin direnişçi olarak değil de Yahudi olarak sınır dışı edilmesiyle başlayan öyküsünde gördüğü zulüm ve verdiği kalım mücadelesi İtalya genelinde faşizme karşı yürütülen onurlu direniş öyküleriyle uyuşmuyordu.

Se questo è un uomo küçük bir yayınevi tarafından 2 bin 500 kopya basıldı. Çoğu Floransa'da bir depoda tutulacak ve yirmi yıl sonra yaşanan büyük sel felaketinde yok olacaktı. Levi'nin anılarının Britanya'da basılması için 1959 yılını beklemek gerekecek, *If This is a Man* ancak birkaç kopya satacaktı (ABD'de *Survival in Auschwitz* adı verilen baskısı da yirmi yıl sonra satılmaya başlayacaktı). Fransızların en saygın yayınevlerinden olan Gallimard uzun yıllar Levi imzalı hiçbir şeyi almamak için direndi; ancak 1987'de ölümünden sonra yazarın çalışmaları ve önemi Fransa'da saygı görmeye başladı. Demek ki kahramanları gibi Primo Levi'ye de uzun yıllar kulak asılmamıştı: Kimse onu dinlememişti. 1955'te kamplardan söz etmenin "kabalık" olarak görüldüğünü belirtiyordu: "İnsan düzmece kurban olarak seçildiği ya da teşhircilik yaptığı suçlamasıyla karşı karşıya kalır." Auschwitz'den sağ kurtulan bir başkası, Giuliana Tedeschi de aynı noktayı vurguluyordu: "Hiçbir şey işitmek istemeyen kimselerle karşılaştım, çünkü İtalyanlar da acı çekmişlerdi, hatta kamplara gitmeyenler bile... 'Tanrı aşkına, her şey bitti' derlerdi, ben de uzun bir süre sessiz kaldım."[4]

3 Bunlar da mı İnsan, Can Yayınları, İstanbul, 1996, Çev. Zeyyat Selimoğlu (ç.n.)

4 Giuliana Tedeschi'den alıntı kaynağı, Nicola Caracciolo, *Uncertain Refuge: Italya and the Jews During the Holocaust* (University of Illinois Press, 1995), s. 121.

Büyük Britanya'da bile Yahudi Soykırımı kamuoyu önünde tartışılmazdı. Nasıl Fransızların temsili toplama kampı komünist siyasal tutuklulardan oluşan iyi örgütlenmiş komiteleriyle Buchenwald ise, savaş sonrası Britanya'da da dillere destan olmuş Nazi kampı Auschwitz değil (içeridekilerin Britanyalı askerler tarafından kurtarıldığı) Bergen-Belsen'di; savaşın sonunda filme çekilen ya da sinemalarda gösterilen haber filmlerinde görülen iskelete dönmüş insanlar Yahudi olarak tanıtılmazdı.[5] Savaştan sonra Britanya'da da Yahudiler gözden uzak durmayı, anılarını kendilerine saklamayı yeğliyorlardı. Kampta sağ kalanlardan birinin oğlu olarak İngiltere'de geçen çocukluk anılarını 1996 yılında kaleme alan Jeremy Adler, evde Yahudi Soykırımı hakkında konuşmak tabu olmasa da başka ortamlarda bundan söz etmenin yasak olduğunu hatırlıyordu: "Arkadaşlarım babalarının çölde Monty[6] ile birlikte nasıl savaştıklarını anlatıp böbürlenebilirlerdi. Benim babamın yaşadıklarıysa ağza alınmayacak türdendi. Yakın zamana kadar söz konusu edilmediler. Britanya'da duyguların baskı altında tutulmasıyla saplantıya dönüşme arasında elli yıl geçmişti."[7]

Geçmişe baktığımızda en çarpıcı olanı, aldırmazlığın evrensel özelliğidir. Yahudilerin Soykırımı bir tek onu akıllarından silmek için sağlam gerekçeleri olan –örneğin (savaş öncesinde Almanya'nın nüfusunun onda birine sahip olan ama toplama kamplarındaki her iki muhafızdan birinin yurttaşı olduğu) Avusturya ya da Polonya gibi– yerlerde unutulmamıştı. Halkın çoğunun bu anlamda utanılacak bir şey yapmadığı İtalya gibi ya da savaş yıllarının gururla, hatta özlemle anıldığı Britanya'da da durum farklı değildi. Soğuk Savaş'ın hızla devreye girmesinin de etkisi olmuştu elbet.[8] Ama başka nedenleri de

5 Savaş sonrasının Britanyası'nda alışılmadık ölçüde sıska ya da hasta birine "Belsen'den çıkmış sanki" benzetmesi yakıştırılırdı. Fransa'da panayır yerlerindeki dehşet odalarına –dikizcilik ticaretini özendirircesine– "Buchenwald" adı verilirdi.

6 II. Dünya Savaşı'nda, Erwin Rommel komutasındaki Afrika'daki Alman birliklerine karşı savaşmış Müttefiklerin Sekizinci Ordusu komutanı İngiliz Mareşal Bernard Montgomery'nin takma adı. (ç.n.)

7 Bkz: 4 Ekim 1996 *The Times Literary Supplement*. Britanya'da Yahudi Soykırımı konusunda hoşgörüye yatkın olan ilk topluluk Yahudiler değildi. Churchill yönetimindeki savaş zamanı hükümeti Almanya'ya karşı yürüttüğü propagandada Yahudi düşmanlığını –savaş sırasındaki istihbarat raporlarına göre Londra'nın bazı kesimlerinde zaten yaygındı– kışkırtıcı etki yapar korkusuyla ölüm kamplarıyla ilgili bilgi vermekten kaçınmıştı.

8 Özellikle Amerika'da. 1950 yılında ABD Kongresi'ndeki Yurtsuz İnsanlar Komisyonu tarafından yapılan açıklama, "Baltık'taki Waffen SS birlikleri amaçları, ideolojileri, faaliyetleri ve nitelikleri bakımından Alman SS subaylarından ayrı ve farklı olarak değerlendirilmelidir" diyordu. "Buna bağlı olarak Komisyon onları Amerika Birleşik Devletleri hükümetine düşman bir hareket olarak görmez." Doğu Cephesi'nde Yahudilere yönelik işkence ve cinayetlerde en acımasız ve en istekli davrananlar Baltık'ın Waffen SS birlikleri olmuştu; öte yandan Soğuk Savaş ile birlikte gelen yeni koşullarda onlar da "bizim" Naziler'di elbette. Bu bilgiye ulaşmama yardım eden Rice

vardı. Avrupalıların çoğunun gözünde İkinci Dünya Savaşı'nın (bunun için suçlanmadıkları sürece) Yahudilerle ilgisi yoktu, ayrıca bir yerde Yahudilerin çektikleri acıların övünç kaynağı olmasına şiddetle karşı çıkılırdı.

Yahudi Soykırımı herkesin unutmaya can attığı pek çok şeyden biriydi: "Savaştan sonraki verimli yıllarda... Avrupalılar toplu bellek yitiminin arkasına saklandılar" (Hans-Magnus Enzensberger). Faşist yöneticilerle işgal güçlerinin anlaşmaları, savaş bürolarıyla yöneticilerin işbirliği ve takındıkları küçük düşürücü tutumlar, maddi zorluklarla kişisel trajediler arasında milyonlarca Avrupalının yakın geçmişe sırtını dönmek ya da en iyi olasılıkla yanlış anımsamak için kendine göre sağlam nedenleri bulunuyordu. Fransız tarihçi Henry Rousso'nun ileride "Vichy sendromu" –savaş sırasında gerçekten olup bitenlerin doğruluğunu kabul etmek ve belleği dondurmaya can atmak ya da savaş sonrası toplumun kırılgan bağlarını koparmamak üzere kullanışlı bir biçimde yoğurmak onlarca yıl süren zorluklar– diye adlandıracağı durum yalnızca Fransa'ya özgü değildi.

Avrupa'da işgale uğramış her ülke kendine göre "Vichy sendromu" yaşıyordu. Örneğin, İtalyanların gerek yurtlarında gerekse esir kamplarında savaş zamanı çektikleri yokluklar kamuoyunun dikkatini kendilerinin de başkalarının –örneğin Balkanlar'da ya da İtalya'nın Afrika'daki sömürgelerinde– acı çekmelerine neden oldukları gerçeğinden uzaklaştırmıştı. Hollandalıların ya da Polonyalıların savaşla ilgili kendilerine anlattıkları öyküler ulusal saygınlıklarını korumalarını sağlayacaktı. Özellikle Hollandalılar 23 bin yurttaşlarının gönüllü olarak silahlı SS birimlerine Batı Avrupa'dan en büyük katkıda bulunduklarını unuturken, direnişçi bir ulus olduklarına inanarak kendilerine paye biçmişlerdi. Norveç bile her beş subayından birinin 1940 nisanından önce ya da sonra gönüllü olarak Vidkun Quisling'in neo-Nazi *Nasjonal Samling* (Ulusal Uyanış) hareketine katıldığı gerçeğini sindirmeyi her nasılsa başarmıştı. Diğer yandan kurtuluş, direniş ve sürgünler –hatta Dunkirk ya da 1944 Varşova Ayaklanması gibi kahramanca yenilgiler bile– telafi edici ulusal mitlere dönüştürülebilirken, Yahudi Soykırımı'nı unutturacak "işe yarar" hiçbir şey yoktu.[9]

Belli açılardan *Almanlar* için suça bulaşmak ve vardığı boyutları kabullenmek kolay sayılırdı. İlk başlarda öyle olmamıştı elbet: "Nazilikten arındırma" sürecinin nasıl tökezlediğini görmüştük. Federal Cumhuriyet'in ilk yıllarda tarih dersleri Wilhelm İmparatorluğu ile noktalanırdı. Yurttaşlarını daha 1947 haziranında "Almanya'da ve dünyada bir kez olsun Yahudiler hakkında konuşmaya" başlamalarının daha iyi olduğu konusunda uyaran Kurt Schumacher gibi ender

Üniversitesi'nden Profesör Daniel Cohen'e teşekkür ederim.

9 Bir tek İsrail dışında kuşkusuz.

görülen devlet adamları dışında 40'lı ve 50'li yıllarda Alman kamuoyunun önde gelen kişileri Nihai Çözüm'ü ortaya koymaktan kaçınmanın bir yolunu bulmuşlardı. Amerikalı yazar Alfred Kazin 1952 yılında Köln'deki öğrencileri hakkında şunları anlatmıştı: "Savaş sona ermişti. Savaştan konuşmamak gerekirdi. Öğrencilerim savaşla ilgili tek söz etmezlerdi." Batı Almanlar geçmişe baktıklarında kendi çektikleri acıları görürlerdi: Ellili yılların sonlarında yapılan kamuoyu yoklamalarında müttefik ordularının savaş sonrası işgali ezici çoğunluk tarafından "hayatlarının en berbat dönemi" olarak tanımlanmıştı.

Bazı gözlemcilerin daha 1946 yılında öngörmüş olduğu üzere Almanlar kendilerini Hitler'den uzaklaştırmayı başardılar: Führer'i dünyaya günah keçisi olarak sunmakla hem cezadan hem de ahlaki sorumluluktan kaçtılar. Aslında Hitler'in yaptıklarına karşı büyük öfke *vardı*, ancak Hitler ile Almanların başkalarına yaptıklarından çok, Almanların başına getirdiklerine diş biliyorlardı. Bu yıllarda pek çok Alman'a göre Yahudileri hedef almak Hitler tarafından işlenen en büyük suçtan çok, en büyük *hata* idi: 1952 tarihli bir ankette Batı Almanya'daki her beş yetişkinden yaklaşık ikisi topraklarında Yahudilerin bulunmamasının Almanya için "daha iyi" olacağını söylemekten çekinmemişti.

Ortada Nazi zulmünden kalan izlerin göreceli yokluğu da böyle tutumlar takınmayı kolaylaştırıyordu; Naziler belli başlı ölüm kamplarını "Eski Reich" topraklarından çok uzağa kurmaya özen göstermişlerdi. Hoş, onlara yakın olmak da duyarlılıkların güvencesi anlamına gelmiyordu. Dachau'nun Münih kent merkezinden az ileride tramvayla gidilen bir banliyö olduğu gerçeği yerli halkın orada neler yaşandığını anlamasına yetmemişti: 1948 yılının ocak ayında Bavyera parlamentosu oybirliğiyle Nazi kamp alanını "işten kaçan toplum dışı unsurlar" için çalışma kampına –*Arbeitslager*– dönüştürme kararı aldı. 1950'de Almanya ziyareti sırasında Hannah Arendt gözlemlerini şöyle dile getirmişti: "Nereye giderseniz gidin olup bitenlere yönelik hiçbir tepki olmadığı göze çarpıyor, ancak bunun yas tutmayı bilerek reddetmekten mi yoksa duygularını açığa vurma beceriksizliğinden mi kaynaklandığını söylemek zor." 1955 yılında Frankfurt'ta bir mahkeme Dr. Peters adında, SS güçlerine Zyklon-B[10] sağlayan bir şirketin genel müdürünü, gazın sürgün edilenleri öldürmekte kullanıldığı konusunda "kanıtların yetersiz" olduğu gerekçesiyle akladı.

Ancak bununla birlikte Almanlar –özellikle Avrupa'da– Yahudilere yapmış olduklarını inkâr edemezlerdi. Ağza almaktan kaçınabilirlerdi; kendi çektikleri acıları ısrarla öne çıkarabilirlerdi; suçu bir "avuç" Nazi'ye atarak konuyu ge-

10 Hidrojen siyanür gazı. (ç.n.)

çiştirebilirlerdi, fakat soykırım suçunu başkalarının üstüne atarak işin içinden sıyrılamazlardı. Kurban edenlerin adlarını vermese de kamuoyu önünde Yahudi "kurbanlara" yönelik sempatisini dile getirmeye dikkat eden Adenauer bile İsrail ile savaş tazminatı antlaşması imzalamak zorunda kalmıştı. Ayrıca Britanyalılar, Fransızlar ve de kendi yurttaşları İtalyanlar Primo Levi'nin anılarına ilgi göstermezken, *Anna Frank'ın Hatıra Defteri* (daha kolay ulaşılabilecek bir belge olduğu konusunda herkes hemfikirdi) 1960 yılına dek 700 bin kopya satarak Alman tarihinde çoksatan kitap olmuştu.

Yukarıda da gördüğümüz gibi Almanların kendilerini sorgulamalarına yol açan neden, doğu cephesinde Almanların işledikleri suçları gecikmiş olarak kovuşturmaya başlayan bir dizi mahkemeydi. Savaş zamanındaki "Müdahale Grubu" üyelerine karşı 1958'de Ulm'da başlayan, ardından Adolf Eichmann'ın tutuklanıp sorgulanmasına yol açan, doruk noktasına vardığı Aralık 1963-Ağustos 1965 tarihleri arasında Auschwitz muhafızlarının yargılanmasını sağlayan Frankfurt duruşmaları, aynı zamanda savaşın sonundan beri kamplardan sağ kurtulanlara başlarından geçenleri kamuoyu önünde ilk kez dile getirme olanağı yaratmıştı. Bunlara ek olarak Federal Cumhuriyet'in cinayet suçunun yirmi yıl olan zamanaşımı süresini uzatmıştı (ancak henüz kaldırmamıştı).

Ruh halinin değişmesi büyük ölçüde 50'li yılların sonundaki Yahudi karşıtı yıkıcılık dalgasının ve Alman gençlerinin Üçüncü Reich hakkında hepten bilgisiz olduklarının giderek belli olmasının sonucuydu: Ana babaları onlara hiçbir şey anlatmamış, öğretmenleri konuyu açmaktan kaçınmışlardı. 1962 yılından itibaren Batı Almanya'nın on eyaletinde 1933-1945 yılları arasında yaşanan –Yahudilerin yok edilmesi de içinde olmak üzere– tarihin bütün okullarda zorunlu ders olmasına karar verildi. Konrad Adenauer'in savaştan hemen sonraki ilk varsayımları tersine dönmüştü demek. Alman demokrasisinin sağlığı için Nazizm'in unutulması değil, artık hatırlanması gerekmekteydi. O güne dek Nasyonal Sosyalizm ile ilişkilendirilmiş "savaş suçları" yerine dikkatler artık soykırıma ve "insanlığa karşı suçlara" çevriliyordu. Yeni yetişen kuşak Nazilerin gaddarlıklarının içyüzünü de, boyutlarını da öğrenmeliydi. *Stern* ve *Quick* gibi gözde dergiler 50'li yıllarda yaptıklarını bundan böyle tekrarlayamayacak, kampların önemini aza indirgeyecek yazılar yayımlamayacak ya da "iyi" Naziler için övgüler düzemeyeceklerdi. Alman yakın tarihinin kabul edilmezliğinin, uygunsuzluklarının kamu bilincine yansıması sonuçlarını göstermeye başlamıştı.

Ne ki değişimi abartmamak gerekir. Altmışlarda gerek Batı Alman Şansölye (Kiesinger) gerekse Federal Cumhurbaşkanı (Hans Lübke) iki eski Nazi'ydi. 12'nci Bölüm'de görmüştük, genç yorumcuların haklı yere değindikleri gibi,

Bonn Cumhuriyeti'nin özimgesine çarpıcı denecek kadar ters düşen bir durumdu bu. Naziler hakkında gerçeği söylemek önemliydi, ancak Alman halkının ortak sorumluluğunu kabullenmek bambaşka bir konuydu, siyasal kesimin büyük bölümü bu konuda sessizliğini hâlâ koruyordu. Dahası, "savaş çıkmasaydı" Hitler, Almanya'nın en büyük devlet adamlarından biri olabilir, görüşünü savunan Batı Almanların sayısı 1955'te nüfusun yüzde 48'ini oluştururken, 1967'de bu oran yüzde 32'ye düşmüştü, (çoğunlukla ilk yapılan ankete katılanlar arasında yürütülmeye özen gösterilmekle birlikte) ikinci anketin sonuçları pek inandırıcı değildi.

Gerçek dönüşüm ertesi on yıllık dilimde yaşanacaktı. Bir dizi olay bir araya gelmiş, Yahudileri ve çektikleri acıları ansızın Alman kamuoyunun gündeminde baş sıraya oturtmuştu: 1967 Arap-İsrail Altı Gün Savaşı, Şansölye Brandt'ın Varşova Gettosu'ndaki anıtın başında dizlerinin üstüne çökmesi, 1972 Münih Olimpiyatları'nda İsrailli atletlerin katledilmesi, son olarak "Holocaust" adlı kısa bir dizi filmin 1979 yılı ocak ayında Alman televizyonunda yayınlanmaya başlaması. Bunlardan açık farkla en önemlisi televizyon dizisiydi. Tümüyle –konusu basit, karakterlerin çoğu iki boyutlu, anlatımı duyguları en yüksek noktada ayağa kaldırmaya yönelik– bir Amerikan ticari televizyonunun yapımı olan "Holocaust" (14'üncü Bölüm'de belirtildiği gibi) filmini Alman tarihini Amerikan tarzı durum komedisine indirgemekle, sonsuza dek tarifsiz ve anlaşılmaz kalması gereken olayları erişilebilir ve anlaşılabilir kılmakla suçlayan Edgar Reitz'dan Claude Lanzmann'a kadar Avrupalı birçok sinema yapımcısının nefretini uyandırmış, lanetlenmişti.

Oysa bu karalamalar filmin etkisini anlatır. Batı Alman ulusal televizyonunda arka arkaya dört gece yayınlanan dizinin yaklaşık yirmi milyon kişi tarafından seyredildiği tahmin ediliyordu. Bu sayı yetişkin nüfusun yarısından fazlaydı. Dizi aynı zamanda bir başka duruşmayla, Majdanek ölüm kampındaki eski muhafızların yargılanmalarıyla da çakışmıştı. Seyircilere işin yarım kaldığını anlatan bir durumdu bu. Kamuoyu üzerindeki etkisi büyük oldu. Beş ay sonra Federal Parlamento cinayet suçunun yirmi yıl olan zamanaşımı süresinin dolduğu kararını oylayacaktı (karşı oy kullananlar arasında geleceğin Şansölyesi Helmut Kohl olduğunu belirtmek gerek). Almanlar bundan böyle *Shoah* konusunda en çok bilgili sahibi Avrupalılar olacak, ülkelerinin işlediği münferit suçu kamu bilincine aktarmak adına gereken her çabayı göstereceklerdi. 1968 yılında Dachau'yu ziyaret eden okullu grupların sayısı yalnızca 471 iken, 70'lerin sonuna gelindiğinde yıllık ziyaretçi öğrenci sayısı 5 binin epey üstündeydi.

Almanların kırk yıl önce Yahudilere ne yapmış olduklarını bilmek –ve açıkça kabullenmek– önemli bir ilerlemeydi; ancak buna Alman ve Avrupa tarihinde yer bulma çabası 80'li yılların "tarihçileri arasında yaşanan sürtüşmelerin" de gözler önüne serdiği üzere zorlu ve çetrefilli bir çıkmaz olarak kaldı. Aralarında saygın tarihçi Ernst Nolte'nin de bulunduğu bazı muhafazakâr bilim adamları Hitler'in, onun başlattığı hareketin ve işlediği suçların eşi görülmedik ve *nevi şahsına münhasır* olarak ele alınmakta diretilmesinden rahatsızdılar. Nazizm'i anlamamız gerekiyorsa, diye diretiyorlardı, ona ortaya çıktığı zaman ve mekân içinde yer vermeliyiz. Nolte'ye göre, Nasyonal Sosyalizm'in ve onun birtakım acayip uygulamalarının yükselişi her şeyden önce Bolşeviklik'e tepkiydi: Lenin ve vârislerinin ortaya koydukları örneği ve tehdidi izlemiş, bir ölçüde ona öykünmüşlerdi. 1986 haziranında *Frankfurter Allgemeine* gazetesine yazdığı ünlü makalesinde Nolte, bu nokta Nazizm'in suçlarını azaltmaz, diyordu; fakat Bolşevik örneği olmaksızın bunlar tam olarak açıklanamaz. Artık Nazi dönemini yeniden değerlendirmenin, Yahudi Soykırımı'nı günümüz soykırımlarının yaygın tabanına oturtmanın zamanı gelmişti.

Nolte'ye yanıt öncelikle Jürgen Habermas'tan geldi, o da Nazi dönemini anımsayacak, dolayısıyla Almanların sorumluluğunu "sınırlayıcı" herhangi bir çabaya kuşkuyla bakacak kadar yaşlıydı. Tıpkı Enzensberger, Günter Grass ve "kuşkucu kuşak" üyesi diğerleri gibi. Habermas, Nolte'ye yanıtında, "Saçma," diyordu: Nazizm ile ilgili yapılması gereken ona "yer vermek" ya da "tarihselleştirmek" değildir, böyle ayartılmaya hiçbir Alman'ın bir daha göz yummaya dahi hakkı olmayacaktır. Nazi suçları –Alman suçları– benzersizdi: Vardığı boyutlar bakımından, hırsı bakımından, ölçüsüz kötülüğü bakımından eşsizdi. Nolte'nin anlayışına göre bağlamsallaştırma Alman sorumluluğunun kaçınılmaz olarak ardından gelecek üstü kapalı tersine görecelileştirmesiyle birlikte kısa yoldan yasaklanmış oluyordu.

Fakat Habermas'ın ödün vermez duruşu, ülkesindeki ancak birkaç kişinin (aralarında karşılaştırma ve bağlamı öğretilerinin yaşam enerjisi diye gören tarihçiler de vardı) uzun süre bağlı kalmasının bekleneceği bir standart oluşturmuştu. Almanların kamuoyu tartışmalarında –geçmişteki kusurlardan resmen pişmanlık duyulduğunun defalarca sergilenmesiyle, Almanların yazar Peter Schneider tarafından "kendini bir tür üstün gören kendinden nefret" diye tanımladığı duyguya kapılmalarıyla 90'lı yıllarda doruğuna çıkan– Yahudi Soykırımı'na yeni yönelim sonsuza dek sürüp gidemezdi. Her yeni kuşaktan Hitler'in gölgesinde yaşamalarını istemek, Almanya'nın benzersiz suçunun sorumluluğunu üstlenmelerini ve ulusal kimliklerinin ölçüsü diye görmelerini

beklemek yapılabileceklerin en azıydı ama bunu yerine getireceklerini düşünmek aşırıya gitmek olurdu.

Batı Avrupa'nın başka yerlerinde hatırlama ve kabullenme sürecinde, ilkin kendine hizmet eden yerel hayallerden kurtulmak gerekiyordu. Bunu başarmak iki kuşak aldı, onlarca yıl. "Holocaust" televizyon dizisinin Almanya'da yayınlanmaya başlamasından iki ay sonra gösterime girdiği ama orada gördüğü ilginin yarısını bile toplayamadığı Avusturya'da Cumhurbaşkanı Kurt Waldheim'ın savaş sırasında Yugoslavya'nın Alman Silahlı Kuvvetleri Wehrmacht tarafından acımasızca işgalinde rol oynadığı 80'lerin ortasında su yüzüne çıkana kadar (bazı) Avusturyalılar ülkelerinin Nazi geçmişini tam anlamıyla olmasa da ciddi bir biçimde sorgulamaya başlamamışlardı. O kadar ki Waldheim'ın savaş yıllarındaki sicilinin incelenmesi uluslararası çevrelerde kimsenin aklına gelmeden Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri olarak görev yapmış olması Avusturyalılara kendilerine yönelik eşi görülmedik yüksek standartlar uygulandığını düşündürmüştü. Ne de olsa Avusturya'nın savaş sonrasında Yahudi Şansölyesi (Sosyalist Bruno Kreisky) olmuştu ki Almanlar için bu söz konusu değildi.

Yine de kimse Avusturyalılardan çok şey beklemiyordu. Yakın tarihle büyük ölçüde sorunsuz ilişki kurmaları –daha 1990 yılında her beş Avusturyalıdan yaklaşık ikisi hâlâ ülkelerinin Hitler'in suç ortağı değil kurbanı olduğuna inanır, Avusturyalıların yüzde 43'ü Nazizm'in "iyi ve kötü yanları" bulunduğunu düşünürdü– onların ve başkalarının önyargılarını doğruluyordu.[11] Avusturya'nın Alpler'deki komşusu İsviçre'de durum bambaşkaydı. 1945'ten sonra kırk yıl boyunca İsviçre savaş sicilini ardına kadar açık tutmuştu. İsviçrelilerin Yahudileri uzak tutmak için ne kadar çaba harcadıkları unutulduğu gibi dört bir yanda yayımlanan popüler kurgu yazılarda ve gösterilen filmlerde ülke sınırlarına kadar sokulabilen acı çekmiş herkes için güvenli, ona kucak açan bir sığınak olarak işlenmişti. İsviçreliler temiz vicdanlarının ve dünyanın kendilerine kıskanarak hayran olmasının keyfini sürüyorlardı.

Gerçekte, 1945 yılına kadar İsviçreliler yalnızca 28 bin Yahudi'yi kabul etmişti, bunların 7 bini savaştan önce gelmişti. Savaş mültecilerine çalışma izni verilmiyordu, varlıklı Yahudilerden toplanan paralar sayesinde geçiniyorlardı. 1994 haziranına kadar Bern'deki yetkililerin bütün Alman Yahudilerinin –onları uzak tutmak amacıyla– pasaportlarına "J[12]" harfinin basılmasını gerekli

11 1991 Ekimi'nde Viyana'daki Yahudi mezarlarına yapılan saygısızlığın ardından Gallup tarafından yapılan Yahudilere yönelik yaklaşımını araştıran ankette Avusturyalıların yüzde 20'si "otorite sahibi mevkilerin" Yahudilere kapalı olması gerektiğini söylerken; yüzde 31'i "Yahudi komşu istemediklerini" belirtiyordu; tam yüzde 50'si "uğradıkları zulümden Yahudilerin sorumlu" olduğu düşüncesini kabul etmeye hazırdı.

12 Yahudi anlamına gelen Almanca Juden sözcüğünün ilk harfi. (ç.n.)

görmekten vazgeçmemeleri (1938 ekiminde Berlin'e yapılan bir talepti bu) "hoş görülemez ırk ayrımcılığı" idi. Eğer İsviçrelilerin yakışıksız davranışları bu kadarla kalsaydı pek sorun olmazdı –Londra ile Washington Yahudilerin pasaportlarına böyle bir damga basılmasını hiçbir zaman istememişti; ancak iş Yahudi mültecileri korumaya gelince Britanyalılarla Amerikalıların sicilleri de hiç temiz sayılmazdı. Ama İsviçreliler enikonu ileriye gitmişlerdi.

1990'lar boyunca yürütülen resmi soruşturmalarda acı bir biçimde anlaşıldığı üzere İsviçre yalnızca yağmalanmış altının yasadışı ticaretini yapmakla ve Almanların savaş çabalarına büyük miktarda yararlı katkılarda bulunmakla kalmamış (bkz: 13'üncü Bölüm), İsviçre bankaları ve sigorta şirketleri de Yahudilere ait hesaplardaki ya da katledilmiş akrabalarından dolayı sigorta şirketlerinden alacakları büyük meblağlardaki paralara uygunsuz yoldan el koymuşlardı. Komünist Polonya yönetimine savaş sonrasında sunulan gizli bir anlaşma çerçevesinde –ilk kez 1996 yılında ortaya çıkarıldı– Bern yönetimi tazminatların İsviçre bankalarına yatırılması ve komünistlerin yönetimi devralmasından sonra kamulaştırılan işyerlerinin İsviçrelilere verilmesi karşılığında ölmüş Polonyalı Yahudilerin banka hesaplarını Varşova'daki yeni yetkililere aktarmayı bile önermişti.[13] Bu türden kanıtlar açığa çıkmaya başlayınca ülkenin parlak sicili bozulacak, ne kadar yüklü miktarda olursa olsun (öfkeyle kabul edilen), hiçbir tazminat ve ödemeyle "kurbanların fonu" onun kısa sürede toparlanmasına yetmeyecekti. 13 Eylül 1996 tarihli *Die Zeit* gazetesinde çıkan başmakale –İsviçre'nin sonunda "Yahudi Soykırımı'nın uzun gölgesine tutulduğuna" değiniyordu– duruma *Schadenfreude*[14] yakıştırmasını yapacak kadar ileri gitmişti. Ama yazdığı düpedüz gerçekti.

Hemen herkesin Almanların planlarına "direniş" gösterdiğine ve onları engellemek için elinden geleni yaptığına inandığı Hollanda'nın parlak savaş sicili yerel girişimlerce çok daha önceden ele alınmış ve sarsılmıştı. Yetmişlerin ortalarında İkinci Dünya Savaşı'nın resmi tarihiyle ilgili kalın ciltli kitaplarda Hollanda'nın savaş sırasında *neler* yaşadığı hakkında, sınır dışı edilmeleri de içeren ama özellikle Yahudi felaketiyle ilgili *kim*, *nasıl* ve *neden* gibi ayrıntılara girmekten özenle kaçınan bol bol bilgi veriliyordu. Zaten bunları okuyanlar da çok azdı. Derken 1965 nisanında Jacob Presser adında Hollandalı tarihçi *Ondergang*'ı yayımladı, kitap Hollandalı Yahudilerin yok edilmesinin ilk ayrıntılı tarihini kapsıyordu. Yayımlandığı yıl 100 bin kopya satan kitap kamuoyunun

13 Polonyalılar sevinçle kabul ettiler. Bundan dolayı Varşova, Yahudileri Polonyalılar olarak tanımakta hiçbir sakınca görmedi.

14 Başkalarının talihsizliklerinden haz duyma. (ç.n.)

konuya ilgisini birden artırmıştı.[15] Bundan kısa bir süre sonra savaştaki işgali anlatan yığınla televizyon belgeseli ve diğer programlar yayınlanmaya –bunlardan biri olan *De bezetting* ("İşgal") yirmi yıl boyunca yayınlanacaktı– ve resmi görüşü değiştirmeye başladı. 1965'te Hollanda hükümeti ilk kez Auschwitz'deki anıta katkıda bulunma önerisinde bulundu –ancak Hollanda devletinin sınır dışı edilmiş, 1947'den beri direnişçi ve Nazi kurbanı oldukları kabul edilen, sağ kalmış Yahudilere verilmesi gereken yardımları ödemeye başlaması yedi yıl daha sürdü.

Almanya'daki gibi Hollandalıların üstü örtülmüş geçmişe ilgilerini uyandıran, 60'lı yılların başında İsrail ve Almanya'da yürütülen yargılamalar olmuştu. Ayrıca başka ülkelerde olduğu gibi Hollanda'da da savaş sonrası patlayan nüfusun üyeleri yakın tarihe merak duyuyor, ana babalarının "sessiz kuşağı" tarafından kendilerine anlatılan –daha doğrusu anlatılmayan– öykülere hiç de küçük sayılmayacak ölçüde kuşkuyla bakıyorlardı. Altmışlarda yaşanan toplumsal değişimler işgal hakkındaki resmi sessizliğin duvarında gedik açmıştı: toplumsal ve cinsel tabuların yıkılması –başta Amsterdam olmak üzere Hollanda'nın bazı kesimlerinde o güne dek muhafazakâr toplumu karıştıran sonuçlar doğurmuştu– kabul edilmiş diğer uygulamalara ve kültürel gerçekliğe yönelik kuşkuları artırıyordu. Yeni okur kitlesi Hollanda'daki Yahudi Soykırımı'nın ana metnini –Anna Frank'ın günlüğü– artık bambaşka bir gözle okuyordu: Ne de olsa Anna ile ailesini Almanlara ihbar edenler Hollandalı komşularıydı.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, 1940-45 yılları Hollanda tarihinde en kapsamlı araştırılan dönem olmuştu. Öte yandan Hollandalıların aynı ülkenin yurttaşları olan Yahudilerin teşhis edilmesi, tutuklanması, sınır dışı edilmesi ve öldürülmesine yaptıkları katkılar ilk kez 60'lı yıllarda kamuoyu tarafından öğrenildiyse de bunun tam anlamıyla algılanması biraz zaman aldı: Devletin başındaki saltanat –Kraliçe Beatrice– Hollandalı Yahudilerin trajedisini kamuoyu önünde kabul ettiğinde (İsrail'e yapacağı ziyaret öncesinde) yıl 1955'ti. Belki de gerçek ancak 90'ların ortasında Birleşmiş Milletler barış gücünde görev yapan silahlı Hollandalı askerler Sırp milislerin Srebrenica'da 7 bin Müslüman'ı katletmesine göz yumdukları zaman kafalara dank edecekti. Hollandalıların düzen, işbirliği ve itaat geleneği için ödedikleri bedelle ilgili uzun süre ertelenmiş ulusal tartışma, sonunda başlayabilirdi.

Kendilerini savunmak adına Hollandalılar –tıpkı Belçikalılar, Norveçliler, İtalyanlar (1943 eylülünden sonra) ve işgal edilmiş çoğu Doğu Avrupa ülkesi

15 *Ondergang*'ın İngilizce çevirisi 1968 yılında *The Destruction of the Dutch Jews* adıyla basıldı (Hollandalı Yahudilerin İmhası).

gibi– bürokratların, güvenlik görevlilerinin ve başka kimselerin işgalci güçlerle kişisel işbirliği yapması ne kadar utanç verici olursa olsun, emrin tepeden, yani Almanlardan geldiğini iddia edeceklerdi. Oysa eskiden inanıldığının tersine, bu gerçeği yansıtmaz. Yerel kukla hükümetlerin kendi başlarına suç işledikleri fikrinin –başta Slovakya ya da Hırvatistan (veya savaşın son aylarında Macaristan'da) olmak üzere– belli yerlerde yarısı bile doğru değildi. Ancak işgal altındaki Batı Avrupa'da, öne çıkan bir ülke dışında, güvenilirliği kabul edilmiş yerel rejimler, otoritesini kullanan, dolayısıyla eylemlerinin tam sorumluluğunu üzerine alan sözüm ona meşru ulusal hükümetler yoktu. Almanlar işgal altındaki Norveç'te, Belçika'da ya da Hollanda'da uyguladıklarını yerli halkın desteğini almadan yapamazlardı (işbirliği görmedikleri bir tek ülkede –Danimarka'da– Yahudiler sağ kurtulmuşlardı). Öte yandan bütün bu örneklerde emirleri verenler Almanlardı.

Fransa istisna elbet. Fransa'daki savaşın –Vichy rejimiyle onun Nazilerin projelerinde, hepsinden önemlisi Nihai Çözüm'de oynadığı işbirlikçi, önceden belirlenmiş etkin rolünün– azap çektiren, yıllarca inkâr edilen ve hep eksik kalmış izleri bütün Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı ve Yahudi Soykırımı ile hesaplaşıp uzlaşma çabalarını gölgede bırakmıştır. Bu durum, karnesi en kötü olan ülkenin Fransa olduğu anlamına gelmiyor. Ama en önemlisi Fransa. 1989 yılına dek Paris –bu kitapta anlatılan nedenlerden ötürü– hâlâ Avrupa'nın entelektüel ve kültürel başkentiydi: Belki de bu durum İkinci İmparatorluk'tan beri ilk kez bu kadar geçerliydi. Fransa aynı zamanda ülkesinin uluslararası gücün kulislerinde yer almasını başaran Charles de Gaulle sayesinde Batı Avrupa kıtasında açık arayla en çok söz sahibi devletti. Ayrıca Fransızların dayattığı koşullarla birleşik bir kıta yaratma projesinin mimarlığını yapan da Fransa –Fransız devlet adamları, Fransız kurumları ve Fransızların çıkarları– oluyordu. Fransa geçmişiyle yüzleşebilene dek yeni Avrupa'nın üzerindeki gölge –yalan gölgesi– kalkmayacaktı.

Vichy sorunu basit bir dille anlatılabilir. Mareşal Pétain'in rejimi 1940 temmuzunda Fransa'nın Üçüncü Cumhuriyeti'nin son parlamentosu tarafından iktidara getirilmişti; dolayısıyla, ne kadar yapay da olsa savaştan önceki demokratik kurumların devamı olduğunu bir yere kadar iddia edebilecek tek savaş rejimiydi. En azından 1942'nin sonuna dek Fransız halkının ezici çoğunluğu Vichy ile kurumlarını Fransa'daki meşru otorite olarak görmüştü. Almanlar açısından da Vichy büyük bir rahatlıktı. Onları Fransa gibi geniş topraklara sahip bir ülkede maliyeti yüksek olan işgal rejimi kurma yükünden kurtarmakla kalmamış, aynı zamanda böyle bir rejimden bekledikleri her şeyi önlerine koymuş-

tu: Yenilgiye rıza göstermesi, "savaş tazminatları", hammadde, ucuz işgücü... ve daha pek çok şey.

Vichy kendini ve uyruğundaki insanları Fransa'nın yenilgisine alıştırmak ve ülkeyi Almanların yararına yönetmek için elinden gelenin fazlasını yerine getiriyordu. Pétain ve başbakanı Pierre Laval yönetiminde Fransa kendi işbirlikçi projelerini başlatmıştı: Bunlardan en çok dillere düşenler 1940 ve 1941 yıllarında Almanlardan baskı bile görülmeden yürürlüğe konan "Yahudi kanunları" ile Nihai Çözüm için düğmeye basılmasının ardından Nazi yetkililerinin gerekli gördüğü kotaları karşılamak üzere Fransız yetkililerinin aracılığıyla Yahudi nüfusun (orada yerleşik yabancı uyruklu Yahudilerden başlanarak) toplanmasını gerektiren düzenlemeydi. Fransızların idari özerkliği başarıyla yerine getirmelerinin sonucu olarak Fransa'dan sınır dışı edilen Yahudilerin çoğu Drancy'deki (Paris'in kuzeyinde) tren garının avlusundan Auschwitz'e doğru yolculuklarının son bacağı başlamadan önce Almanlara teslim edilene dek yabancı asker üniforması giymiş kimseyi görmedi. O noktaya kadar bütün işler Fransızlar tarafından yürütülürdü.

Kurtuluş sonrasında Pétain ile yardakçılarına yöneltilen onca nefrete rağmen başında bulunduğu rejimin Yahudi Soykırımı'na katkısı pek gündeme gelmemiş, hele savaş sonrasının Fransız yetkilileri tarafından hiç anılmamıştı bile. Fransızlar Vichy yönetimini ulusal belleğin bir köşesine itmekle kalmamış, onu aynı zamanda sarıp sarmalamışlardı. Vichy ile Auschwtiz arasında hiçbir bağlantı kurulmazdı. Vichy yönetimi Fransa'ya ihanet etmişti. İşbirlikçileri yurda ihanet etmiş ve savaş suçları işlemişti. Ancak "insanlığa karşı işlenen suçlar" Fransız hukuk sözlüğünde yer almıyordu. Onlar Almanları ilgilendirirdi.

Aradan yirmi yıl geçince de değişen bir şey olmadı. Karşınızdaki yazar 60'lı yılların sonunda Birleşik Krallık'ta Fransız tarihi okurken Vichy Fransası ile ilgili bilimsel yayınlar –her nasılsa– yaşananların "Yahudi" boyutuna neredeyse hiç ışık tutmazdı. Fransa'da ve başka ülkelerdeki "Vichy araştırmaları" daha çok Pétain rejiminin "faşist" mi, yoksa "gerici" mi olduğu ve ülkenin cumhuriyetçi geçmişini devam mı ettirdiği, yoksa kopardığı mı sorusuna odaklanırdı. Sanki Hitler'in batıda ele geçirdiği yerlerde Doğu'ya karşı takındığı gaddarca yaklaşımı uygulamaya niyeti olmuş gibi Fransa'nın Pétain "kalkanı" sayesinde "Polonyalılaşmaktan" kurtulduğunu tartışan saygın Fransız tarihçiler ekolü hâlâ varlığını sürdürüyordu. Üstelik kahramanca, ulus çapında direniş efsanesini sorgulamak hâlâ yasaktı: Hem tarih yazımında hem de ulusal yaşamda.

O yıllarda Fransız otoritelerin verdikleri, yurtdışındaki havayı değiştirecek tek ödün, 1964 yılı aralık ayında Ulusal Meclis'in gecikmeli olarak (ilk kez 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması'nda tanımı belirlenen) "insanlığa karşı suçlar" kategorisini Fransız hukukuna dahil etmesi ve böyle suçların zamanaşımına uğrayamayacağını duyurmaktı. Ne var ki bunun Vichy ile bir ilgisi yoktu. O günlerde Frankfurt'ta başlayacak olan Auschwitz Duruşması'na bir tepki ve Nazilerin imha etme planlarına doğrudan katılmış (ister Alman olsun ister Fransız) Fransız topraklarında yaşayan bireylerin ileride olası kovuşturulmalarını kolaylaştırmaya yönelik bir adımdı. Fransız resmi görüşünün Fransa'nın *ortak* sorumluluğunu yeniden sorgulamaya açma fikrine ne kadar uzak durduğu 1969 yılında, Marcel Ophuls tarafından filme çekilen *Le Chagrin et la Pitié* ("Hüzün ve Hiddet") adlı belgeselin Fransız televizyonunda yayınlanması hükümetçe yasaklandığında anlaşılacaktı.

Ophuls'un çektiği Fransa'nın ortasında Clermont Ferrand bölgesinin savaştaki işgalini anlatan bu belgesel Fransız, Britanyalı ve Almanlarla yapılan röportajlara dayanıyordu. İçinde ne Yahudi Soykırımı ne de Vichy ile ilişkili bir şey anlatılıyordu. Konusu, savaş yıllarında yaşanan yaygın rüşvet ve günlük işbirlikçilik uygulamalarıydı. Ophuls, direnişin kendini öven savaş sonrası öyküsünün ardından bakıyordu. Fakat de Gaulle'ün cumhurbaşkanlığının son yılında otoriteler için bu bile çok fazlaydı. Hem, bir tek otoriteler için mi? İki yıl sonra film, sonunda, ulusal televizyonda değilse de Paris'te *Quartier Latin* adında küçük bir sinemada gösterime girdiğinde orta yaşlı bir kadının sinema çıkışında yaptığı şu yorum dikkat çekmişti: "Utanç verici ama başka ne beklenir? Ophuls Yahudi, değil mi ya?"

Fransa'da savaş tarihine daha dürüst bir yaklaşımla bakan çalışmanın *yabancı* tarihçilerin ürünü olması, bunlar arasından ikisinin –Almanya'da Eberhard Jäckel ile ABD'de Robert Paxton'ın belli başlı kitapları 60'ların sonunda ve 70'lerin ortasında yayımlanmıştı– Vichy yönetimince işlenmiş suçlarda Fransızların ne kadar etkin olduğunu göstermek üzere Alman belgelerini ilk kez kullanmaları önemlidir. Ülkede doğup büyümüş herhangi bir bilim adamının rahatlıkla ele alabileceği bir konu değildi bu: Fransa'nın Kurtuluşu'nun ardından otuz yıl sonra bile ulusal duygular epey hassastı. Daha 1976 yılında Auschwitz'in Fransız kurbanlarını anmak üzere açılması planlanan bir serginin ayrıntılarını öğrenen *Ministère des Anciens Combattants* (Gazi İşleri Bakanlığı) birtakım değişikliklerin yapılmasını istemişti. Listede yer verilen kişilerin "adları kulağa hiç de Fransızca gelmiyordu."[16]

16 Bkz: Sonia Combe, *Archives interdites: Les peurs françaises face à l'histoire contemporaine*

O yıllarda Fransa'da sıkça görüldüğü üzere böyle duygular yalın ırkçılıktan çok gururun incinmiş olmasıyla ilgiliydi. Fransa daha 1939 yılında başlıca uluslararası güçlerden biriydi. Fakat otuz yıl içerisinde sarsıcı bir askeri yenilgi, küçük düşürücü bir işgal yaşamış, kanlı ve utanç verici bir biçimde iki sömürgesinden çekilmek zorunda kalmıştı, ayrıca (1958'de) neredeyse darbe denebilecek bir rejim değişikliği geçirmişti. Büyük Ulus 1914 yılından beri öyle çok kayıp ve aşağılanma yaşamıştı ki olası her fırsatta ulusal onuru ortaya koymak eğilimi artık derinlere kök salmıştı. Utanç dolu olayların –ya da daha kötülerinin– bellekten silinmesi en iyisiydi. Fransızların geride bırakması gereken tek şey Vichy değildi. Ne de olsa kimse Hindiçin'de ve Cezayir'de yaşanan "kirli savaşlar" ile ordunun oralarda çektirdiği eziyetler hakkında konuşmak istemiyordu.

Daha genç Fransızlar her ne kadar ulusal zafere pek az ilgi gösterseler ve Fransa'nın yakın tarihini çevreleyen efsanelerden kişisel çıkar ummasalar da de Gaulle'ün görevden ayrılması bu bakımdan pek bir değişiklik getirmemişti. Kuşkusuz ileriki yıllarda Fransızlar Yahudi Soykırımı'nın daha fazla bilincine varacak ve genel olarak Yahudilerin çektikleri acılara daha duyarlı olacaklardı. Bunun bir nedeni 27 Kasım 1967 günü İsrail'in Altı Gün Savaşı'ndan zaferle çıkmasından sonra, Fransız Cumhurbaşkanı de Gaulle'ün Yahudilerden "kendilerine güvenen zorba insanlar" olarak söz ettiği, kötü ün salmış basın toplantısının halkta uyandırdığı öfkeydi. Ayrıca yalnızca Doğu'daki Yahudilerin yok edilmesiyle ilgili olduğu halde (belki de bundan dolayı), 1985 yılında Fransız yönetmen Claude Lanzmann tarafından çekilen *Shoah* belgeselinin de Fransız seyirci kitlesi üzerinde büyük etkisi olmuştu.

Ancak Fransız tarihçiler yabancı meslektaşlarının izinden giderek Fransız topraklarından kovulan Yahudilerin yazgısının sorumluluğunun Fransa'nın savaş zamanındaki yöneticilerinin omuzlarında olduğunu gözler önüne serseler de resmi Fransız duruşu asla değişmedi. Georges Pompidou'dan (1969-1974 arasında cumhurbaşkanı) Valéry Giscard d'Estaing'e (1974-1981), ondan François Mitterand'a (1981-1995) kadar görüş aynı kaldı: Vichy rejimi yönetiminde ya da onun tarafından her ne yapıldıysa, Vichy'yi ilgilendirirdi. Vichy Fransa'da yaşanmış ve belli Fransızların işi olabilirdi. Öte yandan Vichy, Fransız Cumhuriyeti'nin tarihinde otoriter bir ayraçtı. Diğer bir deyişle, Vichy "Fransa" demek değildi, dolayısıyla Fransa'nın kamu vicdanı temizdi.

İkinci Dünya Savaşı'nı yetişkinlik döneminde yaşamış son Fransız devlet başkanı olan Cumhurbaşkanı Mitterand'ın (1916 doğumluydu) bu Cizvit düzen-

(Paris: Albin Michel, 1994), s. 14.

bazlığını sürdürmesi için özel bir nedeni vardı. Mitterand ondan sonraki siyasal yaşantısını büyük ölçüde kendi özgeçmişinde yer alan ödünlerle karanlık noktaları örtbas etmek, bu belirsizlikleri genel anlamda ülkeye yansıtmak üstüne kurmuştu. Kamuoyu önünde Vichy rejimine gönderme yapmaktan özenle kaçınırdı; Yahudi Soykırımı'ndan söz etmekten –ister 1982 yılında gittiği Kudüs'te olsun, ister yurdunda 12 bin 884 Parisli Yahudi'nin kampa götürülmek üzere 1942 temmuzunda toplanmalarının ellinci yıldönümünde– hiç çekinmemekle birlikte bunun karşılığında Fransa'nın bir bedel ödemek zorunda olduğunu asla ağzından kaçırmamıştı.

Mitterand'ı zorlayan, kapana sıkıştıran ve mezara kadar taşıyacağı kesin olan tabu sonunda (bu konuda yürütülen) bir dizi dava sayesinde bozuldu. Savaş sırasında Vichy Milis Güçleri'nde eylemci olan Paul Touvier 1994'te elli yıldır saklandığı yerde bulunmuş, yakalanarak 1944 haziranında Lyon yakınlarında yedi Fransız Yahudisi'nin ölümünden sorumlu olduğu suçlamasıyla yargı önüne çıkarılmıştı. Touvier'nin kendisi önemli değildi: Vichy devlet çarkındaki dişlilerden biri ve 1987 yılında ele geçirilip yargılanan Gestapo'nun Lyon şefi Klaus Barbie'nin yardakçısıydı. Ancak Touvier'nin yargılanma süreci –duruşmalarda Vichy yetkililerinin Gestapo ile yaptıkları işbirliğini ve Yahudilerin sınır dışı edilmeleriyle öldürülmelerinde oynadıkları rolü gösteren kanıtların ortaya çıkması– hiçbir zaman görülmemiş davaları temsil etmesi bakımından önem taşımaktaydı. Özellikle de Vichy hükümetinde üst düzey emniyet müdürü René Bousquet davası açısından. 1942'de Yahudilerin sevk edilmesi için Alman yetkililerle kişisel olarak pazarlık yapmış Bousquet'nin kovuşturulması Fransa'ya Vichy gerçeği ile yüzleşme fırsatı tanıyabilirdi. Ayrıca bir tek Vichy ile de değil, ne de olsa Bousquet savaştan sonra Fransa'da onlarca yıl zarar görmeden yaşamış, yüksek mevkilerdeki dostları tarafından korunmuştu. Bunların arasında Mitterand da vardı. Ne var ki Bousquet mahkemeye çıkarılamadan 1993 haziranında (bir "akıl hastası" tarafından) suikasta uğradı.

Touvier'nin suçlu bulunmasının ardından ve Bousquet'nin yokluğunda Fransız yargısı sonunda (Mitterand'ın da ölümünden sonra) ön planda rol almış başka birini, Maurice Papon'u suçlayıp tutuklama ve kovuşturma cesaretini buldu. De Gaulle döneminde kâh hükümette bakan kâh Paris polis şefi olarak görev yapmış olan Papon savaş sırasında Bordeaux idari bölgesinin genel sekreterliğine atanmıştı. Bu tümüyle bürokratik bir görevdi, Bordeaux'da Pétain'e hizmet etmesi Papon'un savaştan sonra devlet memuru olmasının önünde engel değildi. Ancak Bordeaux'dayken bölgedeki Yahudilerin tutuklanıp Paris'e gönderilmesi, oradan da sınır dışı edilmeleri emrini veren Papon olmuştu. İşte bun-

dan –Fransız yasalarına göre artık insanlığa karşı işlenmiş suçlar kapsamına alındığından– dolayı 1977 yılında yargı önüne getirilmişti.

Altı ay süren Papon davasında ortaya hiçbir şey çıkmadı, belki de bir tek şaşılacak ölçüde duygusuzluk ya da vicdansızlık sergileyen adamın kendisi dışında. Kuşkusuz elli yıl gecikmeli bir davaydı bu: Seksenlik Papon'u cezalandırmak için artık çok geç kalınmıştı; kurbanlarının öcünü almak için çok geçti; ülkesinin onurunu kurtarması için çok geçti. Bir grup Fransız tarihçi, uzman olarak mahkemeye tanıklık yapmaya çağrılmış ama kabul etmemişlerdi. Onlara düşenin elli yıl önce Fransa'da olup bitenleri anlatmak ve açıklamak olduğunda, ancak ceza kovuşturmasında yer almak olmadığında ısrar ediyorlardı.[17] Yine de örnek bir davaydı. De Gaulle'den Mitterand'a kadar herkesin "Vichy" ile "Fransa" arasında özene bezene çizdiği ince ayrımın hiçbir zaman varolmadığı gerçeğini gözler önüne sermişti. Papon, Vichy rejimiyle onun arkasından gelen Fransız Cumhuriyeti'ne hizmet etmiş bir Fransız'dı: İkisi de onun Bordeaux kaymakamlığı sırasında yaptığı eylemlerden tümüyle haberdardı ama bunlardan rahatsız olmamışlardı.

Dahası Papon yalnız değildi –aslında o hem sıradan bir kişiydi hem de sicili sıradandı. Pek çokları gibi onun da tek yaptığı, hiç karşılaşmadığı ve ne olacaklarına aldırmadığı insanların ölüm emrini imzalamaktı. Papon (ve de Bousquet) örneğinin en ilginç yönü kendi içinde barınan bu kimselerin yerini Fransa'nın saptamasının neden elli yıla yakın bir süre aldığı, ayrıca sessizlik kabuğunun sonunda kırılması için neden yüzyılın sonuna kadar beklendiğidir. Pek çok açıklaması var; ama Fransız siyasal çevreleri ya da ulusal basın bunların hepsini övünç kaynağı olarak görmez. Fakat bir dönemin sonunun psikolojik önemiyle birlikte zamanın geçmesi belki de en uygunudur.

Böylelikle François Mitterand görevde kaldığı sürece işgalin utancı hakkında ulusça açıkça konuşma beceriksizliğinin timsali olmayı üstüne aldı. Mitterand'ın ayrılmasıyla birlikte her şey değişiverdi. Onun yerine gelen Jacques Chirac, 1944 yılında Fransa özgürlüğüne kavuştuğunda henüz on bir yaşında bir çocuktu. Göreve geldikten sonraki birkaç hafta içinde Mitterand'ın her zaman sakındığı aynı Parisli Yahudilerin götürülmek üzere toplanmalarının elli üçüncü yıldönümünde Cumhurbaşkanı Chirac elli yıllık tabuyu kırarak Avrupalı Yahudilerin yok edilmesinde ülkesinin oynadığı rolü ilk kez çarpıcı bir biçimde kabul etti. On yıl sonra 15 Mart 2005 günü Kudüs'te yeni açılan Yahudi Soykırımı Müzesi'nde

17 Yaklaşık çeyrek yüzyıl önce (Fransız meslektaşlarının çoğu başka işlerle ilgilenirken) Vichy tarafından işlenen suçların tarihsel araştırmasını başlatan Columbia Üniversitesi'nden Profesör Paxton diğerleri gibi profesyonel görüşünü esirgeyen bir tutum sergilemeyerek önemli tanıklık etti.

Chirac'ın başbakanı Jean-Pierre Raffarin yaptığı resmi açıklamada şöyle diyecekti: "*La France a parfois été le complice dee cette infamie. Elle a contracté une dette imprescriptible qui l'oblige.*" "Fransa zaman zaman bu utancın suç ortağıydı. Sonsuza dek altına girdiği bu borcu taşımaya mahkûmdur."

Yirminci yüzyılın sonunda Batı Avrupalı kimliğinde ve belleğinde Yahudi Soykırımı'nın odak noktada yer alması kuşku uyandırmıyordu. Elbette arada bir Yahudilerin toplu imhasının yaşanmış olamayacağını göstermeye çalışan bazı kişilerle örgütler –"revizyonistler"– kendini göstermiyor değildi (ancak Kuzey Afrika'da Avrupa'dakinden daha etkindiler). Fakat böyleleri aşırı siyasal uçlarda kalmışlardı –soykırımın teknik olanaksızlığında ısrar etmeleri Nazi suçlarının alçaklığına istemeden saygı göstermek anlamına geliyordu. Öte yandan Avrupalıların artık kabul ettiği, öğrettiği ve anıtlaştırdığı Yahudi kayıplarını telafi etme çabalarının her yerde görülmesi başka riskler taşıyordu.

Bir kere geri tepme olasılığı hep vardı. Ara sıra orta yolcu Alman politikacıların bile taşıdıkları ulusal suçun yükünden duydukları rahatsızlıkları kustukları görülürdü. Bavyeralı Hıristiyan Sosyal lider Franz-Josef Strauss daha 1969 yılında, "Böyle çarpıcı ölçüde ekonomik başarıya erişmiş bir halk 'Auschwitz' hakkında daha fazla şey işitmek zorunda kalmamak hakkına sahiptir" diyerek düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmıştı. Politikacıların kendilerine göre sebepleri vardır kuşkusuz.[18] Yaklaşan kültürel değişimin daha belirgin göstergesiyse, yirmibirinci yüzyılın başında Yahudi kurbanlarına yönelik halkın yıllarca süren ilgisinden sonra *Almanlar* tarafından çekilen acıların yeniden sorgulanması için duyulan yaygın istekti.

Sanatçılarla eleştirmenler –aralarında savaş sonrası Federal Cumhuriyeti'nde Habermas'ın çağdaş ve etkili edebi sözcüsü Martin Walser de vardı– şimdi bir başka "başa çıkılmamış geçmiş" başlığını, Yahudilerin yok edilmesi değil yakın Alman tarihinin yeterince tanınmayan öteki yüzünü tartışmaya açıyorlardı. Bunca yıl sonra neden, diye soruyorlardı, yanan Alman şehirlerinin ya da Hitler Almanyası'nda hayatın en azından İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarına dek (Almanlar için) tatsız olmaktan çok uzak olduğu gibi rahatsız edici gerçeği ko-

18 ABD Başkanı Ronald Reagan'a 1985 yılında Almanya'ya yaptığı ziyaret sırasında Bitburg'daki (SS subaylarının gömüldüğü) askeri mezarlığa gitmek yerine bir toplama kampını ziyaret etmesi önerisi yapıldığı zaman, Şansölye Kohl ona bir mektup yazarak "bunun Alman halkının Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik dostça duyguları üstünde ciddi psikolojik etkisi olacağı" uyarısında bulunmuştu. Amerikalılar gerekeni yerine getirdiler; Reagan hem Belsen'i ziyaret etti *hem de* Bitburg'u...

nuşmamamız gerekiyor? Çünkü konuşmamız gereken Almanların Yahudilere yaptıkları da ondan mı? Ama biz bundan onlarca yıldır söz etmişiz; artık gündelik bir konu, bir alışkanlık olmuş. Herkesin kabul ettiği gibi Federal Cumhuriyet dünyada en Yahudi yanlısı ülkelerden biridir; bizler (Almanlar) kaygılanmaya daha ne kadar devam edeceğiz? "Müttefiklerin işlediği suçlar" –Dresden'in bombalanması, Hamburg'un yakılması ve Alman mülteci gemilerinin savaş sırasında batırılması (Günter Grass'ın 2002 tarihli *Im Krebsgang*, "Yengeç Yürüyüşü[19]" adlı romanının konusu) ile ilgili yeni kitapların satışı dev rakamlara ulaşıyordu.

İkincisi, Avrupa resmi tarihinin Yahudi Soykırımı'na yönelik yeni uyanan merakı türlü çarpıtmaların yapılacağı riskini doğuruyordu. İkinci Dünya Savaşı hakkındaki gerçekten rahatsız edici gerçek 1939 ile 1945 yılları arasında Yahudilere yapılanların sonraki anlayışların umduğu kadar başoyuncuların çoğunun gözünde o kadar önemli olmamasıydı. Pek çok Avrupalı onlarca yıl Yahudi komşularının yazgısına göz yummayı başardıysa, bunun nedeni suçluluk duygusunun içlerini kemirmesi ve dayanılmaz anıların bastırılması değildi. Neden, bir avuç üst düzey Nazi subayının sandığının tersine, İkinci Dünya Savaşı'nın Yahudilerle ilgili olmamasıydı. Naziler açısından bile Yahudilerin yok edilmesi ırkçı temizlik ve yeniden yerleşim gibi daha hırslı projelerin bir parçasıydı.

Yarım yüzyıl sonraki bilgiler ve duygular ışığında 1940'lara geri dönüp o yılları kavramak için gösterilen anlaşılabilir eğilim tarihsel kayıtların yeni baştan yazılmasını, Yahudi karşıtlığının Avrupa tarihinin tam ortasına yerleştirilmesini gerektirir. Yoksa o yıllarda Avrupa'da yaşananlar nasıl anlatılır? Ama bu çok kolay, hatta fazlasıyla avutucudur. 1940 yenilgisinden sonra Fransız halkının çoğunun Vichy yönetimini kabul etmesinin sebebi Yahudilere eziyet çektiren bir rejimde yaşamaktan mutlu olmaları değil, Pétain iktidarının Fransızlara güvenli, olağan ve bozulmanın en düşük düzeyde kaldığı hayalinin varolduğu bir yaşam sürme olanağı tanımasıydı. Rejimin Yahudilere karşı tutumuna aymazdılar: Yahudiler henüz o kadar önemli değildi. Aynı durum işgal altındaki ülkelerin çoğunda geçerliydi.

Günümüzde bu aymazlık –yirminci yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın ahlaki durumunun büyük bir yanlışlık sergilediğinin belirtisi– bize şaşırtıcı gelebilir. Ayrıca her Avrupa ülkesinde Yahudilerin başına neler geldiğini görmüş ve diğer yurttaşların umursamazlığını aşmak için elinden geleni yapmaya çalışmış olanlar bulunduğunu belirtmek yanlış olmaz. O vurdumduymazlığı görmezlikten gelir ve diğer Avrupalıların çoğunun İkinci Dünya Savaşı'nı Yahudiler gibi –*Vernischtungskrieg*, imha savaşı olarak– gördüklerini varsayarsak, bu defa da yeni

19 Yengeç Yürüyüşü, Can Yayınları, İstanbul, Haziran 2003, Çev. İlknur Özdemir (ç.n.)

bir yanlış bellek tabakası oluşturmuş oluruz. Geriye dönük olarak "Auschwitz" İkinci Dünya Savaşı hakkında bilinmesi gereken en önemli gerçektir. Ne var ki o dönemde olaylar hiç öyle görünmüyordu.

Olaylar yalnızca Doğu Avrupa'da farklı görünmüyordu. 1989'dan sonra İkinci Dünya Savaşı'nın resmi ideoloji güdümündeki komünist yorumundan gecikmeli olarak kurtulan Doğu Avrupalıların gözünde Batı dünyasının yüzyılın sonu yaklaşırken Yahudi Soykırımı ile fazla haşır neşir olmasının yıkıcı sonuçları vardır. Diğer yandan, 1945'ten sonra Doğu Avrupa'nın hatırlayacakları –ve de unutacakları– Batı Avrupa'ya göre çok daha fazladır. Avrupa'nın doğu yarısında daha çok Yahudi yaşardı ve daha çoğu öldürülmüştü; cinayetlerin çoğu bu bölgede işlenmiş, yerli halktan bunlara katılanların sayısı daha çok olmuştu. Ama aynı zamanda Doğu Avrupa'da savaştan sonra göreve gelen yetkililer Yahudi Soykırımı'nın kamu belleğinden silinmesi için çok daha özen göstermişlerdi. Bundan amaç, doğudaki savaşın dehşetleriyle suçlarının önemsiz gösterilmesi değildi, tam tersine, resmi söylemde defalarca dile getirilmekte, dört bir yanda düzenlenen anma törenlerinde ve hazırlanan ders kitaplarında yüceltilmekteydi. Öykülerde Yahudilerin adı geçmezdi, o kadar.

Nazizm'in sorumluluğunu bir tek Hitler'in Batı Alman vârislerinin sırtına yükleyen Doğu Almanya'da yeni rejim zararın bedelini Yahudiler yerine Sovyetler Birliği'ne ödemişti. DAC'deki okul kitaplarında Hitler, ülkeleri ele geçiren ve büyük şirketlerin çıkarları uğruna savaşlar çıkaran tekelci kapitalistlerin kuklası olarak tanıtılırdı. 1950 yılında Walter Ulbricht tarafından resmen ilan edilen "Anma Günü" Almanya'nın kurbanlarına değil "Hitler faşizmine karşı dövüşen" on bir milyon savaşçının anısına saygı gösteriyordu. Başta Buchenwald ile Sachsenhausen olmak üzere Doğu Alman topraklarındaki eski toplama kampları bir süreliğine siyasal tutukluların kapatıldığı "özel tecrit kampları" olarak kullanılmıştı. Uzun yıllar geçtikten, Buchenwald anıtsal bir alana dönüştürüldükten sonra gezi rehberinde "Alman faşizminin" belirlenmiş hedefleri "Marksizm'in yıkımı, kaybedilen savaşın intikamı ve bütün direnişçilere gaddarca şiddet uygulanması" olarak sıralanıyordu. Aynı kitapçıkta Auschwitz'deki eleme rampası fotoğraflarının altında Alman komünistlerinden Ernst Thälmann'dan alıntı sözler yayımlanmıştı: "Burjuvazi partiyi ve öncü işçi sınıfının tamamını bozguna uğratmak konusunda ciddidir."[20] Bu sözler komünizmin devrilmesinden sonra kaldırılacaktı.

Olaylara benzer bir yaklaşım Komünist Avrupa'nın genelinde görülebilirdi. Polonya'da Treblinka, Majdanek ya da Sobibor'daki toplama kamplarında yaşananların inkâr edilmesi ya da hafife alınması olanaksızdı. Gelgelelim bu yerlerden

20 Alıntı kaynağı Ian Buruma, "Buchenwald", *Granta 42*, 1992.

bazıları ortadan kalkmıştı. Almanlar Kızıl Ordu'dan kaçmadan önce onları yeryüzünden kaldırmak için epey sıkıntıya katlanmışlardı. Kanıtların sağlam kaldığı yerlere –Polonya'nın ikinci büyük kenti Krákow'a birkaç kilometre uzaklıktaki Auschwitz gibi– geriye dönük olarak başka anlamlar yüklenmişti. Auschwitz'de öldürülen yaklaşık 1,5 milyon kadar insanın yüzde 93'ünün Yahudi olmasına karşın savaş sonrasında komünist rejimin denetimindeki müze yönetimi orada can veren kurbanların listesini uyruklarına göre sıralamıştı: Polonyalı, Macar, Alman vb. Polonyalı ilkokul çocuklarına bu sarsıcı fotoğrafların önünde düpedüz geçit töreni yaptırılır; ayakkabı yığınları, saç yumakları ve istiflenmiş gözlükler gösterilirdi. Ama çoğunun Yahudilere ait olduğu söylenmezdi.

Bir de verdiği ölüm kalım mücadelesiyle bir zamanlar yer aldığı alanda anıtlaştırılan Varşova Gettosu vardı elbet. Fakat 1943 Yahudi ayaklanması Polonyalıların belleğinde bir yıl sonra Varşova'da ayaklanan Polonya halkının kendi isyanının gölgesinde kalmıştı. Komünist Polonya'da kimse Almanların Yahudilere yaptıklarını inkâr etmese de bu konuyu pek gündeme getirmezdi. Polonya'nın Sovyetler kıskacında "yeniden hapsolması" ile birlikte komünistlerin iktidara gelmesini Yahudilerin sevinçle karşıladığı, dahası onu kolaylaştırdığı yollu yaygın inanış Alman işgalinin anısını bulanıklaştırdı. Her halükârda Polonyalıların kendi savaş acıları halkın Yahudi Soykırımı'na olan dikkatini azaltıyor, hatta bir ölçüde onunla yarışıyordu: "Kimin daha çok kurban olduğu" çekişmesi Polonyalılarla Yahudiler arasındaki ilişkileri onlarca yıl çıkmaza sokacaktı. Aynı kefeye konulmaları yakışık almazdı. İkinci Dünya Savaşı boyunca 3 milyon (Yahudi olmayan) Polonyalı ölmüştü; Ukrayna'nın bazı kesimlerindeki ya da Yahudiler arasındaki ölüm oranından daha düşük de olsa korkunç bir rakamdı bu. Ancak arada bir fark vardı. Polonyalılar için Alman işgali altında sağ kalmak zordu, ilkesel olarak mümkündü. Yahudiler içinse Alman işgali altında sağ kalmak muhtemeldi –ancak ilkesel olarak mümkün değildi.

Yerel kukla hükümet Nazi efendilerle işbirliği içindeyken kurbanları gereği gibi anılıyordu. Gelgelelim bu kurbanların ağırlıklı olarak Yahudi oldukları gerçeğine pek dikkat edilmiyordu. Ulusal sınıflandırmalar ("Macarlar") ve hepsinden önemlisi sosyal sınıflandırmalar ("işçiler") yapılırdı, ne var ki etnik ve dinsel kimliklerin belirtilmesinden özenle kaçınılırdı. Yukarıda da (6'ncı Bölüm) gördüğümüz üzere İkinci Dünya Savaşı faşizme karşı bir savaş olarak nitelenir ve öyle öğretilirdi; ırkçı boyutu göz ardı ediliyordu. 1968'den sonra Çekoslovakya hükümeti işi daha da ileriye götürerek Prag'daki Pinchus sinagogunda *Shoah* sırasında öldürülen Çek Yahudilerinin adlarını örtmek amacıyla duvarlardaki yazıların üstünü boyama zahmetine bile katlanmıştı.

Bu bölgenin yakın tarihini yeniden düzenleyen savaş sonrasının komünist yetkilileri hâlâ varlığını sürdüren Yahudi karşıtı duygu birikimine kesinlikle güvenebilirdi. Geriye dönük olarak buna işaret eden kanıtları yok etme çabasına girmelerinin bir nedeni de buydu zaten (70'li yıllarda Polonyalı sansürcüler iki savaş arası dönemde ülkede yaşanan anti-Semitizm hakkında imalarda bulunulmasını kararlılıkla yasaklamıştı). Öte yandan eğer Avrupalılar Yahudilerin geriye dönük durumuna daha az ilgi gösterdilerse, bunun nedeni o dönemdeki vurdumduymaz davranışları ya da kendi ölüm kalım mücadelelerini vermekle uğraşmaları değildi. Nedeni, komünistlerin yepyeni bir kin ve anı tabakası yaymak adına onlara yeterince acı çektirmesi ve haksızlık etmesidir.

1945 ile 1989 arasındaki dönemde ardı arkası kesilmeyen sınır dışı edilmeler, hapsedilmeler, gösteri duruşmaları ve "normalleşmeler" nedeniyle Sovyet Bloku'nda yer alan hemen herkes ya kendi zarar görmüş ya da başkasının zarar görmesine katkıda bulunmuştu. Ölmüş Yahudilerden ya da sürgün edilmiş Almanlardan kalmış gasp edilen apartman daireleri, dükkânlar ve diğer mal mülkün çoğu birkaç yıl içinde sosyalizm adına yeniden kamulaştırılmıştı –buna bağlı olarak 1989'dan sonra geçmiş zarar ziyanın karşılanması sorunu tarihler bakımından içinden çıkılacak gibi değildi. Tazminat ödenmesi gereken kimseler iktidar komünistlerin eline geçince zarara uğrayanlar mıydı? Böyle bir tazminat ödenecekse parayı kim alacaktı? Savaştan sonra 1945'te o malların mülkiyetini ellerine geçirip de birkaç yıla kalmadan hepsini kaybedenler mi? Yoksa 1938 ile 1945 arasında bir tarihte işyerleri ve daireleri gasp edilen ya da çalınan kimselerin vârisleri mi? Hangi tarih esas alınacaktı? 1938 mi? 1939 mu? 1941 mi? Her bir tarihin üzerine ahlaki öncelikler kadar ulusal ya da etnik meşruiyetin siyasal açıdan hassas tanımlarının etkisi de sinmişti.[21]

Bir de Komünizmin kendi iç tarihine özgü çelişkiler vardı. 1956 Macar Devrimi'ni kırmak ya da 1968 Prag Baharı'nı bastırmak için Rus tanklarının gelmesinden sorumlu olanlar işledikleri bu suçlardan ötürü yargı önüne çıkarılmalı mıydı? 1989 devrimlerinin ilk etkisi altında pek çok kimse çıkarılmalarından yanaydı. Ancak kurbanlardan bazıları eski komünist liderlerdi. Gelecek kuşakların ilgisini kim hak ediyordu: Mülklerinden atılan adı duyulmamış Slovak ya da Macar köylüler mi yoksa onları mallarından eden ama birkaç yıl sonra kendileri de aynı duruma düşen komünist bürokratlar mı? Öncelikli olanlar hangi kurbanlardı –hangi anılardı? Buna kim karar verecekti?

21 1991 yılında Çekoslovak parlamentosu savaştan sonra gasp edilen malların telafisi için oylama yaptığında *1948* sonrasında istimlak edilen mallardan edinilecek hakları açıkça sınırlı tutmuştu. Böylece 1945-46 yıllarında komünistlerin iktidarı ele geçirmesinden önce sürgün edilen Sudeten Almanlarını dışlamış oluyordu.

Buna bağlı olarak komünizmin düşüşünün ardından acı anılar peş peşe su yüzüne çıktı. Gizli polis dosyalarının ne yapılacağı konusundaki ateşli tartışmalar işin yalnızca bir boyutuydu (bkz: 21'inci Bölüm). Asıl sorun komünizmin anısını tersyüz ederek onu aşma eğilimden geliyordu. Bir zamanlar resmi gerçek olan şey şimdi baştan aşağı onur kırıcıydı. Âdeta yalanlanıyordu. Fakat tabuların böyle yıkılması kendi içinde risk de barındırmaktaydı. 1989'dan önce anti-komünist olan herkese "faşist" damgası vurulurdu. Ne var ki madem "anti-faşizm" komünistlerin uydurduğu yalanlardan biriydi, o güne dek kuşkuyla bakılmış faşistler dahil *bütün* anti-komünistlere geçmişe dönük olarak sempatiyle bakmak, hatta onlardan yana olmak artık çekici hale gelmişti. Dokuz yüz otuzların milliyetçi yazarları yeniden moda olmuştu. Bir dizi ülkede komünizm sonrası dönemin parlamentoları Romanya'da Mareşal Antonescu'yu ya da onun Balkanlar ve Orta Avrupa'daki denklerini öven tutumlar sergiliyordu. Çok yakın zamana dek milliyetçi, faşist ve Nazi yardakçısı diye lanet okunan kimselerin savaşta gösterdikleri kahramanlıkların onuruna heykelleri dikiliyordu (Rumen parlamentosu Antonescu için bir dakikalık saygı duruşunda bile bulunmuştu).

Anti-faşizmin güvenilmez söylemiyle birlikte başka tabular da yıkıldı. Kızıl Ordu ve Sovyetler Birliği'nin oynadığı rol artık bambaşka bilgiler ışığında tartışılabilirdi. Yeni özgürlüğüne kavuşan Baltık devletleri Moskova'dan, Molotov-Ribbentrop Paktı ile Stalin tarafından bağımsızlıklarının tek taraflı kaldırılmasının yasadışı olduğunu kabul etmesini talep ediyorlardı. Sonunda (1995 nisanında) Katyn ormanında katledilen 23 bin Polonyalı subayın aslında Wehrmacht değil, NKVD tarafından öldürüldüğünü kabul etmeye Rusları razı eden Polonyalılar Rus arşivlerinin Polonyalı araştırmacılara açılmasını istiyorlardı. 2005 mayısında Rusların bu iki talebi de yerine getirmeye yanaşmadığı belli oldu ve anıların ateşi düştüğü yeri yakmayı sürdürdü.[22]

Bununla birlikte Rusların da kendi anıları vardı. Uydu ülkelerden görüldüğü üzere yakın tarihin Sovyet çeşitlemesi belirgin biçimde yalandı; ancak Rusların çoğu açısından bir parça gerçekten daha fazlasını içeriyordu. İkinci Dünya Savaşı "Büyük Yurtseverlik Savaşı" idi; Sovyet askerleriyle sivil Sovyet halkı da kesin rakamlarla onun en büyük kurbanları *olmuşlardı*; Kızıl Ordu, Doğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız topraklarını Alman iktidarının dehşetinden *kurtarmıştı*; Hitler'in yenilgisi de çoğu Sovyet yurttaşının –ve başkalarının gözünde– su katılmadık sevinç ve avunç kaynağıydı. 1989'dan sonra Rusya'da pek çok kişi 1945 yılında

22 Başkan Putin döneminde Ruslar ısrarla, Baltık devletlerinin Kızıl Ordu tarafından kurtarıldığında, kendi istekleriyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katıldıklarında ısrar etmeyi sürdürmektedirler.

Sovyet ordularının canı pahasına Alman boyunduruğundan kurtarılan, eskiden kardeş oldukları halkların düpedüz nankörlüğüne gerçekten şaşırmıştı.

Bunlara rağmen Rusların belleği de bölünmüştü. Öyle ki bu bölünme kurumsal bir biçime bürünmüş, ülkenin komünist geçmişinin eleştirel ama taban tabana zıt anlatımlarını özendirmek adına iki sivil örgüt kurulmuştu. 1987'de Sovyet tarihiyle ilgili doğrulara ulaşmak ve yayımlamak amacıyla liberal muhalifler tarafından *Memorial* derneği kuruldu. Üyelerinin başlıca ilgi alanları gelecekte tekrarlanmalarını önlemek adına insan hakları ihlalleriyle geçmişte yaşananları kabullenmenin önemiydi. Ondan iki yıl önce kurulan *Pamiat* da geçmişi kurtarmayı ve onurunu geri kazandırmayı amaçlıyordu (Rusça adı "bellek" anlamına gelir), gelgelelim benzerlikler burada son bulur. Liberal olmaktan çok uzak anti-komünist muhaliflerden oluşan *Pamiat*'ın kurucuları Rus tarihinin iyileştirilmesinden yanaydılar: Sovyet "yalanlarından" olduğu kadar Rus geleneğine yabancı diğer, hepsinden önce de "Siyonist" etkilerden arındırılmasını istiyorlardı. *Pamiat* birkaç yıl içinde Rusların ihmal ve "ihlal" edilmiş tarihini silah olarak kullanıp "kozmopolit" meydan okumaları ve burnunu sokanları savuşturmak adına ulusal politika içinde de dallanıp budaklanmıştı.

Acı anıların politikaları –her ne kadar ayrıntılarda farklılık gösterse, hatta birbiriyle ters düşse de– eski Sovyet merkeziyle onun imparatorluk toprakları arasında kalan son bağı oluşturuyordu. Uluslararası toplumun geçmiş acılarla kayıpları hafife almasına ortaklaşa diş biliyorlardı. Gulag kurbanları ne olacaktı? Nazi zulmünün kurbanlarına ve sağ kurtulanlara yapıldığı gibi neden onlara da tazminat ödenmiyor ve onlar için anma törenleri düzenlenmiyordu? Batı dünyasının onlara ilgisi niçin bu kadar azdı?

Komünist geçmişin belini doğrultup onu bir bütün halinde sorgulamak –Lenin'den Gorbaçov'a kadar yaşanan her şeyi diktatörlükle suçun kaynaştırılmamış öyküsü, rejimlerin ve yabancıların dayattığı ya da halkı temsil etmeyen yetkililer tarafından halk adına işlenmiş suçlarının kusursuz anlatımı olarak yorumlamak– arzusu başka riskler taşıyordu. İlk olarak bu, daha önceki yıllarda görülen içten coşkuları ve yükümlülükleri kayıtlardan silen kötü bir tarihti. İkincisi, yeni inancın çağdaş siyasal sonuçları vardı. Eğer Çekler –Hırvatlar ya da Macarlar veya başka birileri– kendi yakın geçmişlerinin karanlık yüzünde hiçbir rol oynamadılarsa; eğer 1939'dan beri Doğu Avrupa tarihi –ya da Ruslar açısından 1917'den 1991'e kadar yaşanan tarih– kesinlikle başkalarının ürünüyse, demek ki bütün çağ ulusal tarihte açılmış bir ayraç olarak yaşanmıştı: Savaş sonrasında Fransızların bilincinde Vichy yönetiminin konduğu yere yakın ama çok daha uzun bir süreyi, hatta daha acı olumsuz anıları kapsayan bir

dönem. Sonuçları da ona benzeyecekti elbet: 1992'de Çekoslovak yetkililer 1942 yılında Prag'da yaşanmış Reinhard Heydrich suikastını anlatan BBC belgesel filminin Karlovy Vary film festivalinde gösterilmesini yasakladılar; çünkü Çekoslovakların savaş zamanı Nazi rejimine verdikleri desteğin "kabul edilmez" boyutlarını gözler önüne seriyordu.

Komünizm sonrasında Doğu Avrupa'nın belleğinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte komünizmi Nazizm ile karşılaştırma tabusu yıkılmaya yüz tutmuştu. O kadar ki politikacılarla bilim adamları böyle karşılaştırmalar yapmakta ısrar ediyorlardı. Batı'da ikisinin aynı kefeye konulması hâlâ tartışmalıydı. Hitler ile Stalin'in doğrudan karşılaştırılması sorun olmuyordu: Her iki diktatörün canavarca özellikleri olduğuna karşı çıkan birkaç kişi kalmıştı artık. Ancak komünizmin kendisinin –gerek Stalin'den önce gerek sonra– Faşizm ya da Nazizm gibi aynı kategoride ele alınması gerektiği fikri yalnızca Almanya'da değil Batı'nın kendi geçmişi açısından da rahatsız edici sonuçlar doğuruyordu. Batı Avrupalı aydınların çoğunun gözünde komünizm ortak ilerici mirasın başarısız değişkeniydi. Ne var ki onların Orta ve Doğu Avrupa'daki denklerine göre komünizm yirminci yüzyıldaki otoriter rejimlerin suç patolojisinin fazlasıyla başarılı bölgesel uygulamasıydı. Avrupa birleşmiş olabilirdi, oysa Avrupa'nın belleği epey bakışımsız kalmıştı.

Avrupa'nın rahatsız edici anılarına batılıların bulduğu çözüm onları kelimenin tam anlamıyla taşa dökmek oldu. Yirmibirinci yüzyıla girilirken Stockholm'den Brüksel'e kadar Batı Avrupa genelinde Nazizm'in kurbanları için plakalar, anıtlar ve müzeler açılıyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi kimi yerlerde bunlar değiştiriliyor ya da eski anıt alanlarının "düzeltilmiş" çeşitlemeleri ortaya çıkıyordu ama çoğu yeniydi. Bazıları düpedüz pedagojik göreve heveslenmişti: 2005'in ocak ayında Paris'te açılan Yahudi Soykırımı Anıtı oradaki iki tarihsel alanı, "Meçhul Yahudi Şehitler Anıtı" ile "Çağdaş Yahudi Dokümantasyon Merkezi'ni" bir araya getirmişti. Fransa'dan sınır dışı edilip Nazi ölüm kamplarına yollanan 76 bin Yahudi'nin isimlerinin kazındığı boydan boya taş duvar hem ABD Vietnam Anıtı'nı hem de –çok daha küçük ölçekte olsa– Washington DC'deki Yahudi Soykırım Anıtı Müzesi'ni ya da Kudüs'teki Yad Vashem'i çağrıştırmaktaydı. Bu tür yerleştirme sanatı ürünlerinin büyük çoğunluğu –kısmen veya tamamen– gerçekten Yahudi Soykırımı'nın anısına adanmıştı: En etkileyicisi 10 Mayıs 2005 günü Berlin'de açıldı.

Son yapılan anıtlarla verilen açık mesaj daha önceki kuşağın gösterişli

yazıtlarındaki belirsiz ve kaçamak sözlerle kesinlikle çelişir. Bunlar arasında en çok dikkat çeken Bradenburg Kapısı'nın bitişiğinde 19 bin metrekarelik çarpıcı bir alana yayılan Berlin anıtı: "Nazizm kurbanlarını" evrensel olarak anmaktan uzak bu anıt, herkesçe kabul edildiği gibi "Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'dır".[23] Avusturya'da vicdani retçi gençlere artık askerlik hizmeti yerine devletin finanse ettiği *Gedenkdienst* (1991 yılında kurulan "Anma Hizmeti") için Yahudi Soykırımı ile ilgili belli başlı kurumlarda stajyer ve rehber olarak görev alma seçeneği tanınmıştı. Başta Almanlar olmak üzere Batı Avrupalılar yakın geçmişlerinin bütün dehşetiyle yüzleşmek için yeterince fırsata sahiptirler. Alman Şansölye Gerhard Schröder, Auschwitz'in kurtuluşunun altmışıncı yıldönümünde yaptığı konuşmada kalabalığa, "Savaşın anısı ve soykırım hayatlarımızın parçası. Bunu hiçbir şey değiştirmez: bu anılar kimliğimizin parçası olmuştur" diye hatırlatmıştı.

Ne ki başka yerlerde gölgeler yerli yerinde kalmıştır. Polonya'da, yeni kurulan Ulusal Anma Enstitüsü'nün tartışmalı tarihsel konularda bilimsel araştırma yapılmasını özendirmek, Polonya'nın kendi Yahudi azınlığına yönelik davranışı için pişman olduğunu resmen açıklamasını sağlamak uğruna çaba göstermesine yüksek sesle karşı çıkılmaktadır. 2000 yılında Jan Tomasz Gross'un *Neighbours* adlı, Amerikalı bir tarihçinin gözünden Yahudileri Polonyalı komşuları tarafından savaş sırasında katledilmelerini araştırdığı etkileyici çalışmasına yönelik Nobel Barış Ödüllü Dayanışma kahramanı Lech Wałesa'nın tepkisi bu itirazlara üzücü bir örnektir: Radyo röportajında konuşan Wałesa, "Gross" diye yakınıyordu, Polonyalılar ile Yahudiler arasına nifak tohumu sokmuş. Kendi de zaten "orta halli bir yazar... para kazanmaya çalışan bir Yahudi."

Macaristan'ın yaşadığı deneyim komünist dönem sonrası Avrupa'da Yahudilerin yok edilmesini çağdaş belleklere yerleştirmenin zorluğunu etkili bir biçimde gözler önüne sermektedir. 2001 yılında Viktor Orbán hükümeti her yılın 16 Nisan gününü (savaş sırasında 1944 yılında Budapeşte'deki gettonun kuruluş yıldönümü) Yahudi Soykırımı'nı Anma günü ilan etmişti. Üç yıl sonra başbakanlığı Orbán'dan devralan Péter Medgyessy eskiden Yahudilerin gözaltına alındığı Budapeşte'de bulunan bir evde Yahudi Soykırımı'nı Anma Merkezi açtı. Ancak bu soykırım merkezi çoğu zaman boş kalır, açtığı sergilerle sergilediği kanıtları görmeye gelenler çok azdır, bunlar da genellikle yabancı ziyaretçiler olur. Öte yandan kentin diğer ucunda Macarlar *Terrorhaza*'ya akın ederler.

"Terör Evi" anlamına gelen *Terrorhaza,* adından da anlaşılacağı gibi bir

23 Anıt tartışmaları doğurmaktan da geri kalmamıştı: Sergilediği soyut kavramdan hoşlanmayanlara ek olarak aralarında şehrin Hıristiyan Demokrat Belediye Başkanı Eberhard Diepgen'in de bulunduğu bazı kimseler bu anıtla Berlin'in "pişmanlık başkentine" dönüştürüldüğünden yakınıyorlardı.

dehşet müzesi. 1944'ten 1989'a kadar Macaristan'da devlet eliyle uygulanan şiddetin, işkencenin, baskının ve diktatörlüğün öyküsü anlatılır. Kapsadığı dönem önemli. Madam Tussaud müzesindeki reprodüksiyonlara benzeyen karanlık, gözaltı hücrelerinden geçen ve bir zamanlar (Terör Evi, Gizli Servis'in eski karargâhıdır) orada kullanılmış işkence aletleriyle soruşturma odalarını gören binlerce okul çocuğuna ve diğer ziyaretçilere tanıtıldığı gibi *Terrorhaza*'daki Macar tarihi 1944 ekiminden 1945 nisanına kadar iktidar olan Ferenc Szálasi'nin Gamalı Haç Partisi'ndeki katillerle savaştan sonra başa geçen komünist rejim arasında hiçbir ayrım yapmaz. Bunun yanı sıra Gamalı Haç eşkıyaları –ve bizzat onların katkısıyla 600 bin Macar Yahudisi'nin imhası– için yalnızca üç salon bulunur. Bu büyük yapının geri kalanı Komünizm'in işlediği suçları defalarca gözler önüne seren düpedüz partizan kataloğa ayrılmıştır.

Burada ille de bilinçaltında olması gerekmeyen mesaj, komünizm ile faşizmin eşdeğer oldukları. Oysa öyle değildirler: Budapeşte *Terrorhaza*'daki tanıtım ve içerik, müze yöneticilerinin gözlerinden komünizmin yalnızca uzun sürmekle kalmayıp aynı zamanda neo-Nazi atalarının verdiğinden daha fazla zarara yol açtığını açıkça ortaya koyar. Daha eski kuşaktan pek çok Macar açısından kendi yaşadıkları deneyim ışığında bu epey akla yatkındır. Ayrıca komünist dönem sonrası kurulan Macar yasama meclisi tarafından ülkenin demokratik olmayan geçmişini temsil eden, yalnızca gamalı haç değil, o güne dek her yerde görülen kızıl yıldız ve ona eşlik eden orakla çekiç de dahil *her şeyin* sergilenmesinin yasak edilmesi de verilen mesajı doğrular niteliktedir. Bu simgelerle temsil edilen rejimler arasındaki ayrımı değerlendirmek yerine Macaristan kısa yoldan –Başbakan Orbán'ın 24 Şubat 2002 günü Budapeşte Terör Evi'nin açılışında yaptığı konuşmadaki sözleriyle– "hasta yirminci yüzyıla kapılarını kapatmıştır."

Oysa o kapıyı kapatmak öyle kolay değil. Orta ve Doğu Avrupa'nın geri kalanı gibi Macaristan da hâlâ hava akımından kurtulamamıştır.[24] Kendilerine eziyet çektirildiğini kabul etmenin Moskova'nın görevi olduğunda direten Baltık devletleri, kendi taşıdıkları sorumluluğu sorgulamaya gelince işi ağırdan alıyorlardı: Bağımsızlıklarını kazandıklarından beri ne Estonya, ne Letonya ne de Litvanya kendi içlerinde yaşayan savaş suçlularından herhangi birine karşı dava açmıştı. Romanya'da –eski Devlet Başkanı İliescu, ülkesinin Yahudi

24 2004 Martı'nda aralarında Péter Esterházy ile György Konrád'ın da yer aldığı seksen dört Macar yazar, anti-Semitizm'e hoşgörü göstermesine karşı çıktıkları ülkedeki yazarlar sendikasından ayrıldı. Onları buna iten neden, Yahudi Soykırımı'ndan sağ kurtulan Imre Kertész'in Nobel Edebiyat Ödülü'nü almasının ardından şair Kornel Döbrentei'nin sözleri olmuştu. Döbrentei bu ödülün "kendi azınlık halkına" uygulanan "şiddetin keyfini" süren bir yazara verilmiş "pişmanlık akçesi" olduğunu söylemişti.

Soykırımı'na karıştığını kabul etmiş olsa bile– 1977 yılında Sighet'te (Avrupa Konseyi'nin desteğiyle) törenle açılan "Komünizm ile Anti-Komünist Direniş Kurbanları Anıtı" artık komünist zulme şehit düşmüş kişiler olarak görülen gerek iki savaş arası dönemin gerekse savaş yıllarının Demir Muhafız eylemcileriyle diğer Rumen faşistlerin ve Yahudi karşıtlarının anısına yapılmıştı.

"Eşdeğerlik" konusunda dayatmalarını desteklemek üzere Doğu Avrupa'daki yorumcular çağdaş Batı kültüründeki "kurban" kültünü vurgulayabilir. Onlara göre kazananların tarihinden kurbanların tarihine doğru bir seyir söz konusu. Peki, o zaman biz de tutarlı olalım. Nazizm ile Komünizm amaçları bakımından tümüyle farklı olsa bile –Raymond Aron'un saptamasına göre "canavarca bir mantığa sahip bir felsefeyle canavarca yorumlanan felsefe arasında fark var" olsa bile– kurbanları açısından bu bir avuntu kaynağı değildi. İnsanların çektikleri acılar suç işleyenlerin amaçlarına göre ölçülmemeliydi. Bu mantıkla cezalandırılanlar ya da öldürülenler açısından Komünist kamp ile Nazi kampı birbirinden daha iyi ya da daha kötü değildir.

Bunun gibi uluslararası çağdaş hukuk ve siyasal söylemde "insan hakları" (ve hak ihlallerinin tazmini) üstünde durulması *kendi* acılarıyla kayıplarının resmen tanınmadığını –üstelik telafi edilmediğini– düşünenler için bir tartışma ortaya atmıştır. Almanya'da "etnik temizlik" konusundaki uluslararası suçlamaları kendine örnek alan kimi muhafazakârlar, İkinci Dünya Savaşı sonunda kendi topraklarından kovulan Alman toplulukları için tazminat talebini gündeme getirmişlerdir. Onların kurban oluşlarının neden hafife alındığını sorarlar. Stalin'in Polonyalılara ettiği kötülükler –ya da daha yakın tarihte Miloševi'in Arnavutlara yaptıkları– Çekoslovak Devlet Başkanı Beneš'in İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sudetn Almanlarına yaptıklarından farklı mıydı? Yeni yüzyılın ilk yıllarında Berlin'in saygın çevrelerinde başka bir anıt kurulması gündeme geldi: Etnik temizliğin bütün kurbanlarına adanmış bir müze olan "Sürgün Karşıtları Merkezi".

Her türlü toplu kurban edilmenin özünde birbirine benzediği, dahası birbirinin yerine geçebileceği, dolayısıyla eşit ölçüde anılma şansı verilmesi gerektiği belirtilerek yapılan bu son manevra Varşova Gettosu ayaklanmasının sağ kalan son lideri Marek Edelman'ın keskin muhalefetine yol açarak merkez için verilen önerge taslağı aleyhinde 2003 yılında bir dilekçe yazmasına neden oldu. "Ne anma amma! O kadar acı çekmişler mi? Evlerini kaybettiler diye mi? Evinden çıkmaya ve toprağını bırakmaya zorlanmak hazin elbet. Fakat Yahudiler evlerini ve bütün akrabalarını kaybettiler. Sürgünler acı verir, öte yandan dünya acılarla dolu. Hastalar acı çeker, ama kimse onların anısına anıtlar dikmez" (*Tygodnik Powszechny*, 17 Ağustos 2003).

Edelman'ın tepkisi anma kültünü abartmanın ve dikkatleri suçlulardan çekip kurbanlara yöneltmenin risklerini hatırlatması bakımından yerinde bir davranış. Bir yanda, anımsanmaya değer anılarla deneyimlerin sınırı bulunmamakta. Diğer yanda, geçmişi büyük anıtlarla ve müzelerle ölümsüzleştirmek, aynı zamanda onu sınırlamanın, dahası göz ardı etmenin bir yolu; yaşananların sorumluluğunu başkalarına yüklemek olur. Kendi kişisel deneyimleri nedeniyle ortalıkta gerçekten anımsayan erkek ve kadın niceleri olduğu sürece, bunun bir önemi olmayabilir. Ama artık, 81 yaşındaki Jorge Semprún'un 10 Nisan 2005 günü Buchenwald'ın kurtuluşunun yıldönümünde kendi gibi sağ kurtulan dostlarına dediği gibi, "canlı bellek dönemi kapanıyordu".

Avrupa her nasılsa geçmişte işlenen suçların yaşayan anılarına süresiz tutunmanın bir yolunu *bulabilse* bile –ki yetersiz de olsa anıtlarla müzeler bunu sağlamak için tasarlanmıştır. Bunu sınırlı ölçüde başarabilir. Bellek, doğası gereği kavgacı ve partizandır: Birinin kaydettiğini bir başkası reddeder. Üstelik geçmişi aydınlatmada yetersiz kalır. İlk savaş sonrası Avrupa bilerek *yanlış* bellek üzerine –unutuşu yaşam biçimi görerek– kurulmuştu. 1989'dan itibaren Avrupa, bunu telafi eden bellek artığı üzerine inşa edilmektedir: Ortak kimliğin temeli olarak kurumsallaşmış ulusal anmalar. İlkinin ömrü uzun olmamıştı, hoş, ikincisi de uzun yaşamayacak. Toplumsal sağlık açısından bir doz boşlama, hatta unutuş şart.

Böyle söylemek bellek yitiminin savunuculuğunu yapmak anlamına gelmez. Bir halk bir şeyi unutmaya başlamadan önce onu hatırlamalı. Fransızlar Vichy yönetimini yanlış hatırlamayı seçmek yerine olduğu gibi anlayana kadar onu bir kenara koyup yollarına devam edemediler. Aynısı, bir zamanlar aralarında yaşamış Yahudiler belleklerine işlemiş olan, Polonyalılar için de geçerli. Demokrasiye geçişinin ardından yirmi yıl boyunca iç savaşın hazin anılarının üstüne kalın bir perde çeken İspanya da aynı durumla karşı karşıya kalacak. O savaşın ve sonuçlarının kamuoyunda tartışılması daha yeni başlıyor.[25] Almanlar ancak –altmış yıllık inkâr, eğitim, tartışma ve fikir birliği döngüsünden sonra– Nazi geçmişlerini kavrayıp getirdiği alçaklığı içlerine sindirince onunla yaşamayı öğrenmeye başlayabildiler, diğer bir deyişle geride onu bıraktılar.

Böyle durumlarda anımsamanın aracı bizzat bellek değildi. Her iki anlamıyla *tarih*ti: Gerek geçmiş zaman, gerekse geçmişi araştırma bilimi olarak tarih. Kötülük, hepsinden önce Nazi Almanyası eliyle yapılan boyutlarda kötülük, asla layıkıyla hatırlanamaz. Suçla gelen alçaklık bütün ölümsüzleştirme

25 Franco'nun Madrid'deki son heykeli 17 Mart 2005 günü sabaha karşı yüz kişilik bir seyirci topluluğunun önünde sessizce kaldırıldı.

çabalarını eksik bırakır.[26] İçinde barındırdığı akla yatkınlık –geçmişi ağırbaşlı düşünmenin kesin güçlüğü– küçümsemeyi, dahası inkârı doğurur. Gerçeği olduğu gibi anımsamanın olanaksız olması, onun yaşanmadığı gibi anımsanması riskini de içinde barındırır. Bu güçlük karşısında bellek çaresizdir: "Bir tek mesleklerinin odak noktasında yer alan gerçeklere, kanıtlara, belgelere körü körüne tutkun olan tarihçiler dik durabilir."[27]

Kendini doğrulayan ve pekiştiren belleğin tersine, tarih dünyanın büyüsünün bozulmasına katkıda bulunur. Ortaya koyduklarının çoğu rahatsız edici, hatta yıkıcıdır, zaten bundan ötürü geçmişi, işledikleri günahlar için insanları pataklayacak ve paylayacak el altında tutulan ahlak sopası olarak kullanmak siyasal açıdan her zaman sağgörülü olmaz. Öte yandan tarihin öğrenilmesi –ve belli aralıklarla yeniden öğrenilmesi– gerekir. Sovyetler döneminden kalma sevilen bir fıkra var: Bir dinleyici "Ermeni Radyosu'na" telefon ederek sorar: "Geleceği önceden bilmenin olanağı var mı?" Yanıt: "Evet, sorun değil. Geleceğin nasıl olacağını çok iyi biliyoruz. Bizim sorunumuz geçmişle: Sürekli değişen o."

Evet, değişir, hem bu yalnızca totaliter toplumlar için de geçerli değil. Yine de Avrupa'nın çekişen tarihlerinin –ayrıca o tarihlerin Avrupalıların kendileri hakkındaki ortak anlayışlarının– enine boyuna araştırılması ve sorgulanması son yıllarda Avrupa Birliği'nin duyulmadık kazanımlarından ve esin kaynaklarından biridir. Ne var ki bu başarı sürekli yenilenmezse elbette tökezler. Avrupa'nın insanlık dışı yakın tarihi, savaş sonrasında Avrupa'nın ona rağmen özenle inşa edildiği karanlık "öteki" yüzü, genç Avrupalıların hatırlayamayacakları kadar eskide kalmıştır. Bir kuşağa kalmayacak bütün anıtlarla müzeler örümcek bağlayacak, tıpkı Batı Cephesi'nin çarpışma alanları gibi yalnızca meraklılar ve akrabalar tarafından ziyaret edilir olacak.

Gelecek yıllarda Auschwitz'deki krematoryumun küllerinden belli bir Avrupa inşa etmenin neden bu denli önemli olduğunu anımsamamız gerekirse, bize bir tek tarih ışık tutabilir. Korkunç geçmişinin izleri ve simgeleriyle birbirine bağlanmış yeni Avrupa, olağanüstü bir başarı, ne ki sonsuza dek o geçmişe ipotekli kalacak. Avrupalılar bu yaşamsal bağı koruyacaklarsa –eğer Avrupa'nın geçmişi Avrupa'nın bugününe uyarıcı anlam ve ahlaki amaç katacaksa– o zaman her kuşak için yeni baştan *öğretilmesi* gerekecek. "Avrupa Birliği" tarihe bir yanıt olabilir, ama asla onun yerini tutamaz.

26 "Biz hayatta kalanlar anormal bir azınlık, önemsiz bir azınlığız; görevini kötüye kullanan, hünerleri ya da talihleri sayesinde en uç noktayı yaşamamış olanlarız. En uç noktayı yaşayanlar, yani Gorgon'u görenler, yaşadıklarını anlatmak üzere geri dönmediler ya da suskun döndüler;... "Primo Levi, *Boğulanlar Kurtulanlar,* Can Yayınları, İstanbul 1996, s. 69-70. Çev. Kemal Atakay.

27 Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, 1982), s. 116.

DİZİN

"kara enternasyonal," 203
11 Eylül terörist saldırıları, 937, 948
1947 Kışı, 117
1947 Krizi, 117-120
1948 Brüksel Antlaşması, 164, 192, 304
1950'lerin ve 1960'ların kamu mimarisi, 474-75
1955 Avusturya Devleti Antlaşması, 305, 322
1970'lerdeki kriz, 554-556
47 Grubu, 251
I. Dünya Savaşı'ndan kalma çözülmemiş sorunlar, 17
II. Dünya Savaşı
  II. Dünya Savaşı'nda bombardımanlar. *Bkz.* Bombardıman
  Yabancı düşmanlığı, 883-84
  II. Dünya Savaşı'nın ardından kalkınma, 114-16
  II. Dünya Savaşı'nın ekonomik sonuçları, 113
  II. Dünya Savaşı'nın evrensel düzeyde deneyimi, 30, 32
  II. Dünya Savaşı'nın siviller açısından deneyimi, 30
  II. Dünya Savaşı'nın sosyal devrim özelliği, 56
  II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı zarar, 112-13

Abbas, Ferhat, 352
ABD İstihbarat Bürosu (USIA), 280
ABD Kontrol Komisyonu, 60
ABD'nin en çok kayırdığı ülke, 431
Abetz, Otto, 95
Acheson, Dean, 167, 193, 198, 200, 302, 336
Acı anılar. *Bkz.* Anılar
Aç kış ayları, (Hollanda'da), 39
Açlık, 39-40
Adamec, Ladislas, 744,745
Adams, Gerry, 568
Adenauer, Konrad, 82, 84, 87, 165, 201, 302, 303, 306, 311, 327-31, 410, 510, 602
  Adenauer, Konrad, Batı Almanya'nın ilk şansölyesi, 189
  Adenauer, Konrad, Hıristiyan Demokrat, 110, 111, 189
  Adenauer, Konrad, İsrail ile savaş tazminatı antlaşması, 962
  Adenauer, Konrad, Yahudilere diyet ödeme, 335
Adler, Jeremy, 959
Adorno, Theodor, 597
Afganistan'ın Sovyetlerce işgali. *Bkz.* Sovyetler Birliği
Ağır Ceza Mahkemeleri, 70
Akayev, Askar, 785
Akdeniz Avrupası
  Akdeniz Avrupası. Bkz. ayrıca Yunanistan, Portekiz, İspanya
  Akdeniz Avrupası'nda entegre programlar, 639
  Akdeniz Avrupası'nın demokrasiye geçişi, 611-36
  Akdeniz entegre programları, 639
Ahmatova, Anna, 243
Akhromeyev, Sergei, 771
Albright, Madeleine, 814, 815
Aleksandr, I, Çar, 156
Aliyev, Haydar, 785
Allende, Salvador, 677
  Alman Demokratik Cumhuriyeti. *Bkz.* Doğu Almanya
Alman felsefesi, 583
Alman Komünist Partisi (KPD), 85
Alman Savaş Suçları. *Bkz.* Nürnberg Mahkemeleri
Alman Sorunu, 136, 139-140, 154, 301, 305, 602
Alman Temel Yasası, 108, 189, 332
Almancanın taşralılaşması, 904-05

Almanların savaş tazminatı, 161-62
Almanya
Almanya Avrupa'nın geleceğinin kilit noktası, 131-32
Almanya Avrupa'nın merkezi, 909-10
Almanya Federal Cumhuriyeti. *Bkz.* Batı Almanya
Almanya Hıristiyan Demokrat Birliği (CDU), 82
Almanya ile Avusturya'nın savaş sonrası haritası, 81
Almanya konusunda son uzlaşma antlaşması, 768
Almanya Münih Olimpiyatları'nda Kara Eylül örgütünün Yahudileri öldürmesi, 574
Almanya'da Batı Almanya. *Bkz.* Batı Almanya
Almanya'da bölgesel ekonomik eşitsizlikler, 901-02
Almanya'da Çifte Bölge Ekonomik Konseyi, 163
Almanya'da Çifte Bölge, 162
Almanya'da devrimci terörizm, 571-72
Almanya'da Doğu Almanya. *Bkz.* Doğu Almanya
Almanya'da fiziksel yıkım, 33
Almanya'da göçmen istatistikleri, 881-82
Almanya'da Hitler'e duyulan öfke, 961
Almanya'da imalatçılık, 436-37
Almanya'da karaborsa, 118
Almanya'da Katolik Merkez Partisi, 109
Almanya'da kin dolu suç dalgası, 884
Almanya'da körü körüne itaat, 340
Almanya'da Müslümanlar, 883
Almanya'da Nazi partisi. *Bkz.* Nazi Almanyası
Almanya'da nostalji (geçmişe özlem), 916
Almanya'da *ostalgie,* 915
Almanya'da sanata kamusal destek, 926
Almanya'da savaş sonrası kararlar, 160
Almanya'da savaş sonrası komünizm, 85-86
Almanya'da savaş sonrasında kadınların çokluğu, 36
Almanya'da savaş suçlularının cezalandırılması, 78-79
Almanya'da Yahudi karşıtlığı, 962
Almanya'da Yahudi Soykırımı Anıtı, 981
Almanya'da Yahudi Soykırımı'nın tanınması, 960-65
Almanya'da yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 80-88
Almanya'da zengin olma merakı, 340-41
Almanya'nın acılarının kabul edilmesi gereği, 974-75
Almanya'nın aydınları, 256-58
Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrası gücü, 17
Almanya'nın Birleşme Antlaşması, 765
Almanya'nın bölünmesi, 146, 164-67, 300-01
Almanya'nın ekonomik mucizesi, 436
Almanya'nın işgale son veren antlaşmaları, 302-05
Almanya'nın kalkınması, 116
Almanya'nın mirasından yoksun bırakılması duygusu, 572
Almanya'nın NATO üyeliği, 768
Almanya'nın NATO'ya katkısı, 302
Almanya'nın savaş sonrası sınır antlaşması, 603-04
Almanya'nın savaş tazminatları, 161-62
Almanya'nın Yahudi Soykırımı suçluluğu, 974
Almanya'nın Yahudileri, 960-64
Almanya'nın yeniden birleşmesi, 739-40, 764-770
Almanya'nın yeniden silahlanması, 302-03, 335-37
Almanya'ya yönelik Anglo-Amerikan stratejisi, 160-62
Almanya'ya yönelik yaklaşımda Batılı Müttefiklerin anlaşması, 160
Almodóvar, Pedro, 635
Alt sınıf, 880-83
Althusser, Louis, 495
Altı Gün Savaşı, 531, 963, 971
Altmış kuşağı, 480-515
Altmış kuşağında Sovyet bloku, 517-48
Altmış kuşağında Aydınlar Devrimi, 499
Altmış kuşağında Batı Almanya, 509-15
Altmış kuşağında cinsel devrim, 486
Altmış kuşağında devrim teorisi, 488-491, 583-85
Altmış kuşağında hayallerin sonu, 546-47
Altmış kuşağında pop müzik, 484-85
Altmış kuşağının dünya görüşü, 484
Altmış kuşağının Fransız siyasal partileri, 500
Altmış kuşağının hippileri, 487
Altmış kuşağının İtalyası, 505-09
Altmış kuşağının kültürü, 580
Altmış kuşağının moda akımları, 485, 486-88
Altmış kuşağının önemi, 498-505
Altmış kuşağının politikası, 488
Altmış kuşağının rasyonalist kültürü, 580
Altmış kuşağının somut başarıları, 447-48

Altmış kuşağının Sovyetler Birliği, 422-25
Altmış kuşağının Teori çağı olması, 488 491
Altmışların cinsel devrimi, 486
Amalrik, Andrei, 694, 702
Amendola, Giorgio, 261
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)
Amerika Birleşik Devletleri hakkında Avrupalı muhafazakârların görüşü, 274
Amerika Birleşik Devletleri hakkında komünistlerin görüşleri, 276-78
Amerika Birleşik Devletleri 'nin Sırplara karşı bombardımanı, 810
Amerika Birleşik Devletleri'nde 11 Eylül terörist saldırıları, 937, 948
Amerika Birleşik Devletleri'nde doğum oranı, 941
Amerika Birleşik Devletleri'nde yabancı yatırımlar, 938
Amerika Birleşik Devletleri'ne Avrupa'yı bağlayan sorunlar, 309-10
Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı komünist söylemin şiddeti, 276
Amerika Birleşik Devletleri'nin 1950'lerin ve '60'ların Avrupası'na etkisi, 429-30
Amerika Birleşik Devletleri hakkında 1950'live '60'lı yıllarda Avrupalılar'ın bilgisi, 429-30
Amerika Birleşik Devletleri'nin 1955'teki askeri gücü , 306
Amerika Birleşik Devletleri'nin 1980 Olimpiyatlarını boykot etmesi, 711
Amerika Birleşik Devletleri'nin AB ile ekonomik rekabeti, 938
Amerika Birleşik Devletleri'nin Almanya'nın yeniden birleşmesine yönelik tutumu, 767-68
Amerika Birleşik Devletleri'nin Almanya'ya yönelik niyeti, 139-141
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa karşısında en ciddi sorun olması, 938
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa kıtasındaki güvenlik rolü, 711
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'da askeri yükümlülüklerini azaltması, 144
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'daki gücü, 139
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'daki kültür ve bilgi alışverişi programları, 280
Amerika Birleşik Devletleri'nde Avrupalı yatırımları, 938
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'dan çıkma planları, 308
Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'yı bölme girişimi, 937-38
Amerika Birleşik Devletleri'nin Bosna'da yaptıkları, 811, 816-17
Amerika Birleşik Devletleri'nin Britanya'ya sualtı nükleer füze satışı, 360-61
Amerika Birleşik Devletleri'nin değerler konusunda AB ile anlaşmazlığı, 938-39, 940
Amerika Birleşik Devletleri'nin değerleri, 938-39
Amerika Birleşik Devletleri'nin Doğu Avrupa politikası, 391-92
Amerika Birleşik Devletleri'nin film ihracatı, 289-91
Amerika Birleşik Devletleri'nin Fransa ile pazarlıkları, 359-60
Amerika Birleşik Devletleri'nin II. Dünya Savaşı sonrası büyümesi, 113, 139
Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'ı işgali, 935, 937
Amerika Birleşik Devletleri'nin Komünizm'e karşı kültür savaşı, 279-80
Amerika Birleşik Devletleri'nin Küba Füze Krizi, 314
Amerika Birleşik Devletleri'nin NATO müttefiklerine burun kıvırması, 937
Amerika Birleşik Devletleri'nin nükleer caydırıcılığı, 306
Amerika Birleşik Devletleri'nin Nükleer Silahların Sınırlandırılması Antlaşması, 543
Amerika Birleşik Devletleri'nin popüler kültür çağrısı, 281, 288-94, 430-31
Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası Avrupa'daki eğlence faaliyetlerinde etkisi, 287-93
Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası Avrupa'ya model olması, 21
Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası politikaları, 136-45
Amerika Birleşik Devletleri'nin silahlanma yarışı, 306-09
Amerika Birleşik Devletleri'nin Stratejik Savunma Girişimi (Yıldız Savaşları), 713, 714
Amerika Birleşik Devletleri'nin uluslararası antlaşmaları hor görmesi, 938
Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam Savaşı, 499
Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam'daki Fransız birliklerini desteklemesi, 350, 351
Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptıklarının Soğuk Savaş'a yol açması, 169-97

Amerika Birleşik Devletleri'nin yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 80, 82-83
Amerika Birleşik Devletleri'nin yeniden silahlanma programı, 713
Amerika Birleşik Devletleri'nin yumuşama politikası, 607
Amerika Birleşik Devletleri'nin yurtsuz insanları kabul etmesi, 51-52
Amerikan Evleri, 281, 430
Amerikan Yahudi Ortak Dağıtım Komitesi, 236
Amerikancılık karşıtlığı, 432-33, 939-41
Amsterdam Antlaşması, 852, 859
Anaforun İçinde (Ginzburg), 676
Anavatan Cephesi, 66, 171
Andreotti, Guilio, 576
Andreyeva, Nina, 727
Andropov, Yuri, 389, 541, 543, 714, 736, 776
Andropov, Yuri, ölümü, 715-16
Andrzejewski, Jerzy, 251
Angola, 619
Anma Günü (DAC), 976
Anna Frank'ın Hatıra Defteri, 962, 967
Annan, Noel, 167
Antall, József, 759
Anti-faşist partiler bloku, 171
Anti-faşist söylem, 270-71
Anti-faşist tasfiyeler, 70-76
Anti-faşist Yahudi Komitesi, 231-32, 239
Anti-semitizm (Yahudi karşıtlığı), 229-36, 922-24, 955-56
Anti-semitizm Almanya'da, 962
Anti-semitizm Doğu Avrupa'da, 531
Anti-semitizm Polonya'da, 531-33
Anti-komünistler, 272-82
Antonescu, Ion, 67
Antonioni, Michelangelo, 469, 475
Apartheid, 368
Aragon, Louis, 280, 433
Arapların petrol ambargosu, 553
Arbour, Louise, 814
Arendt, Hannah, 394, 961
Arınma, 835-36
Arnavutluk
Arnavutluk'ta ayrımcılık ve baskı 812-14
Arnavutluk, Çin'in Avrupa'daki vekili olarak, 527
Arnavutluk'ta ekonomik reformlar, 525
Arnavutluk'ta Ulusal Stalinizm, 526
Arnavutluk'ta Miloševič'in Arnavut katliamı, 813-15
Arnavutluk'ta nüfus istatistikleri, 800
Aron, Raymond, 258, 265, 272, 274, 279, 280, 471, 503, 677, 678, 984
Arsenal, 932
Arzhak, Nicolae, 520
Askeri kayıplar, II. Dünya Savaşı, 34-36
AT ile Norveçlilerin serbest ticaret anlaşması, 637
AT Resmi Bildirisi, 641
Atatürk, Kemal, 912-13
Atlantik uçurumu, 937-41
AT'na 1970'lerdeki katılımlar, 637
AT'na 1990'lardaki katılımlar, 638
AT'na Britanya'nın üyeliği, 637
AT'na İspanya'nın üyeliği, 633, 638
AT'na Portekiz'in üyeliği, 625, 638
AT'na Yunanistan'ın üyeliği, 638-39
AT'nda eylemcilik ve genişleme, 637
AT'nda karar alma süreci, 639
AT'nda olumsuz ekonomik bütünleşme, 640
AT'nda yoksul ülkeler, 636, 638
AT'nda yönetim zorlukları, 639
Atom bombası *Bkz.* Nükleer silahlar
Atom bombası Sovyet programı kapsamında, 155
Atom Silahları Kurumu (Atomic Weapons Establishment), Aldermaston, 316
Attali, Jacques, 668
Attlee, Clement, 96, 111, 147, 160, 288, 440, 447, 869
Auschwitz 230, 252, 976-77
Auschwitz duruşmaları, 509
Auschwitz'den sağ kurtulan çocuklar, 38
Avignon Yaz Festivali, 463
Avrupa Adalet Divanı, (ECJ/ADD), 374, 873
Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu, 372
Avrupa Birliği (EU), 757
Avrupa Birliği 1992 Maastricht Antlaşması. *Bkz.* 1992 Maastricht Antlaşması
Avrupa Birliği Acil Müdahale Gücü, 938
Avrupa Birliği Amsterdam Antlaşması, 852, 859
Avrupa Birliği Anayasa Sözleşmesi, 869
Avrupa Birliği Avrupa Sözleşmesi, 869
Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi, 868, 871
Avrupa Birliği bütçesi, 862, 864
Avrupa Birliği çiftlik destekleme ödemeleri, 862
Avrupa Birliği demokrasi açığı, 870-71, 873
Avrupa Birliği dış poltikası, 874
Avrupa Birliği dünyanın en büyük tek dahili pazarı, 947
Avrupa Birliği güvenlik çıkarları, 874
Avrupa Birliği Hareketi Kongresi, 199
Avrupa Birliği haritası (1957-2004), 851
Avrupa Birliği haritası (2004 sonrası), 863
Avrupa Birliği hükümet/bürokrasi sistemi, 866-70

Avrupa Birliği için ilk anlaşmalar, 640-41
Avrupa Birliği ile alışıldık bölgesel birimlerin ilişkisi, 949
Avrupa Birliği Nice toplantısı, 868
Avrupa Birliği'nin yurttaşların güvenliğini sağlama sorumluluğu, 948
Avrupa Birliği Ordusu, 875
Avrupa Birliği ortak para birimi önerisi, 853
Avrupa Birliği Ortak Tarım Programı, 862
Avrupa Birliği pasaport kontrolü, 646
Avrupa Birliği Schengen Anlaşması, 646
Avrupa Birliği seçmen sayısı, 870
Avrupa Birliği silahlı kuvvetleri, 875, 937
Avrupa Birliği tarım desteklemeleri, 862, 875
Avrupa Birliği ticaret politikaları, 874-75
Avrupa Birliği toprakları, 949
Avrupa Birliği üyeleri arasında silahlı çatışma, 874
Avrupa Birliği yönetim sistemi, 866-70
Avrupa Birliği'nde Euro, 640, 865-66
Avrupa Birliği'nde Giscard'ın Anayasası, 869
Avrupa Birliği'nde I. Dünya Savaşı öncesi çabalar, 197-98
Avrupa Birliği'ne Avusturya'nın üyeliği, 16
Avrupa Birliği'ne ikili katılım müzakereleri, 859
Avrupa Birliği'ne katılma hakkı, 856
Avrupa Birliği'ne katılmanın bedeli, 953-54
Avrupa Birliği'ne Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin alınmasının bedeli, 856
Avrupa Birliği'ne Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin kabul edilmesi, 855-82
Avrupa Birliği'ne Soğuk Savaş'ın sona ermesinin etkisi, 852
Avrupa Birliği'ne üyelik için özelleştirmenin gerekli koşul olması, 946
Avrupa Birliği'ne yönelik antipati, 871-72
Avrupa Birliği'nin 1990'ların ortasındaki kaygıları, 857-58
Avrupa Birliği'nin ABD ile değerler konusunda anlaşmazlığı, 938-39, 940
Avrupa Birliği'nin ABD ile ekonomik rekabeti, 938
Avrupa Birliği'nin avantajları, 872-76
Avrupa Birliği'nin ekonomik sorunları, 862-64
Avrupa Birliği'nin ekonomik yararları, 872
Avrupa Birliği'nin gelirini artırma kapasitesi, 864
Avrupa Birliği'nin genişlemesi, 858-60, 870-72
Avrupa Birliği'nin karşısındaki sorunlar, 862-72
Avrupa Birliği'nin tarihe yanıt olması, 986
Avrupa Birliği'nin ulus devletlerden eski suçlarını tanımasını beklemesi, 953-54
Avrupa Birliği'nin uyguladığı ekonomik denetim, 947
Avrupa Birliği'nin yararları, 872-76
Avrupa Birliği'nin Yugoslav savaşlarındaki beceriksizliği, 813, 816, 874
Avrupa Bölgeler Konseyi, 645
Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ERDF), 642
Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC), 126, 204
Avrupa Ekonomik Topluluğu (EEC, AET), 373-80, 641, 642
Avrupa Ekonomik Topluluğu ile sorunlar, 380
Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Yunanistan'ın üyeliği, 619
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda tünel içinde dalgalanma, 560
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda uluslararası ticaret, 401
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun başarıları, 380
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun bölgesel fon projeleri, 642-46
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Ortak Tarım Politikası (CAP, OTP), 376-77
Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Yunan cuntasıyla görüşmelere son vermesi, 616
Avrupa fikri, 896
Avrupa Gümrük Birliği
Avrupa Gümrük Birliği Uluslararası Komitesi, 197
Avrupa Gümrük birliğine Britanya'nın tutumu, 204-10
Avrupa Gümrük birliğine Fransa'nın tutumu, 200-03
Avrupa ile farklılaşan İskandinav sosyal devletleri, 448-49
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 199
Avrupa Kalkınma Programı (ERP), 123-31. *Bkz. ayrıca* Marshall Planı
Avrupa kaynaşma noktası, 22
Avrupa Komünizm'in karşıtı, 757
Avrupa Konseyi, 199, 204
Avrupa Konseyi İnsan Haklarını Koruma Sözleşmesi, 300
Avrupa Konseyi'nde Gorbaçov'un konuşması, 759
Avrupa Konseyi'nden Yunanlıların ihraç edilmesi, 616
Avrupa Konvansiyonu, 868

Avrupa Komünizmi (Eurokomünizm), 600-01
Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC), 284, 300
Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ve Britanya, 203, 209
Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ve Fransa, 201-03
Avrupa Merkez Bankası (ECB), 865
Avrupa modeli, 21
Avrupa Ödemeler Birliği, 127, 300
Avrupa Para Birimi (*écu*), 560, 640
Avrupa Para Sistemi (EMS), 560, 640
Avrupa Para Sistemi'nin kamu sektörünün özelleşmesine etkisi, 672
Avrupa Parlamentosu seçimleri, 637-38
Avrupa projesi, 372
Avrupa Savunma Gücü (EDF), 303
Avrupa Savunma Topluluğu (EDC) Antlaşması, 303-04
Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), 378
Avrupa Sosyal Modeli, 943
Avrupa Topluluğu (EC, AT), 757
Avrupa Yatırım Bankası, 642
Avrupa:
Avrupa'da ABD popüler kültürüne öykünme, 281, 288-94
Avrupa'da ABD'nin Irak işgaline tepki, 935
Avrupa'da ABD'nin yatırımları, 938
Avrupa'da alt sınıf, 880-83
Avrupa'da Amerikanlaşma, 429
Avrupa'da ayrıcalıklar bölgesi, 900
Avrupa'da Batı Avrupa. *Bkz.* Batı Avrupa
Avrupa'da bölgesel farklılıklar, 246
Avrupa'da büyük kentlerin kozmopolit yapısı, 880-82
Avrupa'da dilsel sorunlar, 903-07
Avrupa'da Doğu Avrupa. *Bkz.* Doğu Avrupa
Avrupa'da ekonomik bütünleşme çabası, 372-80
Avrupa'da gençlerin başkaldırması, 293-94
Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, 607, 682
Avrupa'da Hıristiyanlık, 921-22
Avrupa'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra duygular, 27
Avrupa'da ideolojik politikaların sonu, 548
Avrupa'da İslam dini, 921-23
Avrupa'da işgücünün üretkenliği, 942-43
Avrupa'da kapitalizm, 444
Avrupa'da kentsel planlama, 472-77
Avrupa'da küreselleşmenin etkileri, 876-88
Avrupa'da nostalji (geçmişe özlem), 893-914
Avrupa'da nükleerleşme, 307-08
Avrupa'da olası nükleer savaş hakkında görüşler, 316
Avrupa'da Orta Avrupa. *Bkz.* Orta Avrupa
Avrupa'da refah kapitalizmi, 446
Avrupa'da sanata kamusal destek, 926-27
Avrupa'da sanayinin devlet mülkiyetinde olması, 445
Avrupa'da savaş sonrası din, 285-87
Avrupa'da savaş sonrası doğum oranı, 296
Avrupa'da savaş sonrası tarım, 375
Avrupa'da savaş sonrası yaşam, 284-96
Avrupa'da savaş sonrasındaki eğlence faaliyetleri, 292-93
Avrupa'da sınıf ayrımları, 902-03
Avrupa'da sınır çizgileri, 897-900
Avrupa'da sınır devletler, 897-900
Avrupa'da ulaşım sistemleri, 908
Avrupa'da vasıfsız nüfus, 902
Avrupa'da yabancı düşmanlığı, 883-84
Avrupa'da Yahudi Soykırımı'nı unutma isteği, 959-60
Avrupa'daki Müslümanlar, 21-22, 883
Avrupa'dan dışlanma korkusu, 898-99
Avrupa'nın 1942 haritası, 31
Avrupa'nın demiryolları. *Bkz.* Demiryolları
Avrupa'nın gelecek ulus devletleri, 947-51
Avrupa'nın göçmenlere tepkisi, 883-88
Avrupa'nın nine devletleri, 447, 472
Avrupa'nın özünü damıtmak, 893-915
Avrupa'nın sosyal devletleri. *Bkz.* Sosyal Devlet(ler)
Avrupa'nın sömürgeleri. *Bkz.* Sömürgecilik
Avrupa'ya girişin bedeli, 954
Avustralya, 54
Avusturya
Avusturya Halk Partisi, 322-24, 885
Avusturya nisbi temsil sistemi (Proporz), 324-25
Avusturya Özgürlük Partisi, 884-85, 887
Avusturya ve Almanya'nın savaş sonrası haritası, 81
Avusturya: Hitler'in ilk kurbanı, 14, 76
Avusturya'da Büyük Koalisyon, 324
Avusturya'da demokrasi, 322-25
Avusturya'da Hıristiyan Sosyaller, 322-24
Avusturya'da savaş sonrasında Nazilere karşı tutum, 76-77
Avusturya'da Sosyal Demokratlar, 453-54
Avusturya'da yozlaşma, 325

Avusturya'nın Avrupa Birliği üyeliği, 16, 854
Avusturya'nın göçmenlere tepkisi, 885-86
Avusturya'nın savaş sonrası tutumu, 76-77
Avusturya'nın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 965, 981-82
Ayaklanmalar, 570
Aydınlar (entelektüeller) *Bkz.* ayrıca Muhalif hareketler
Aydınlar Paris'te, 264-72, 677-82
Aydınlar, Batı Avrupa'da, 251-52
Aydınlar, Doğu Avrupa'da, 251
Aydınlar, Fransa'da, 264-72, 677-82
Aydınlar, liberal, 274
Aydınların Batı Avrupa'daki durumu, 257-264
Aydınların Doğu Avrupa'daki yazgısı, 256
Aydınların en etkilileri, 251-52
Aydınların gerilemesi, 831
Aydınların Komünistlerce el üstünde tutulması, 253
Aydınların özellikleri, 151, 152
Aydınların soyunun tükenmesi, 934-35
Ayer, A. J., 279
Ayrılıkçı hareketler, (Batı Avrupa'da), 807-52
Azerbaycan, 785

Baader, Andreas, 510, 571
Baader-Meinhof Çetesi, 571
Bacílek, Karol, 240
Badoglio, Pietro, 70
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), 786
Bahr, Egon, 602, 736
Bahro, Rudolf, 691
Baker, James, 768, 771, 805
Balcerowicz Planı, 732
Balcerowicz, Leszek, 702, 730, 820
Balistik silahlar, 308
Balladur, Édouard, 873
Baltık Devletleri Konseyi, 900
Baltık devletleri, *Bkz.* ilgili ulus-devletler
Baltık devletlerinde bağımsızlık hareketleri, 773-74
Baltık devletlerinde Sovyet askeri eylemleri, 775
Baltık devletlerinin ayrılma hakkının Sovyetlerce tanınması, 783
Baltık devletlerinin nüfusu, 772
Baltık'a uzanan eller, 773
Banham, Rayner, 473
Barış antlaşmaları, 159
Barış antlaşmaları: Almanya için Barış Antlaşması, 162
Barış antlaşmaları: Bulgaristan için Barış Antlaşması, 176
Barış antlaşmaları: İtalyan Barış Antlaşması, 184
Barış antlaşmaları: Paris Barış Antlaşmaları, 144, 175
Barış Hareketi, 278-79
Barış kavgası, 280
Barış yanlıları, 712
Barre, Raymond, 668
Bask ayrılıkçıları, 564-66, 839
Batı Almanya
Batı Almanya'da cinayet suçunun Zaman Aşımı, 962, 963
Batı Almanya'da parlamento dışı sol, 511-13
Batı Almanya'da 1957 Sosyal Güvenlik Reformu Yasası, 456
Büyük Britanya 1965 Yabancılar Yasası, 413
Batı Almanya'da Altmış kuşağının Yahudi Soykırımı'na merak duyması, 512
Batı Almanya'da Batılı Müttefiklerin yeniden eğitim ve nazilikten arındırma programları, 80-85
Batı Almanya'da *Bundesrat*, Federal Konsey, 328
Batı Almanya'da *Bundestag*, Federal Parlamento, 328
Batı Almanya'da cinsel özgürlük ve politika, 513
Batı Almanya'da çevreciler, 595
Batı Almanya'da çıplak Maoistler, 513
Batı Almanya'da Deutsche Mark, 188
Batı Almanya'da devrimci terörizm, 571-72
Batı Almanya'da dinsel gruplar, 328-29
Batı Almanya'da Doğu Alman sığınmacılar, 309, 312,
Batı Almanya'da ergenlik çağında gelişigüzel cinsellik, 513
Batı Almanya'da etnik Almanlar, 333
Batı Almanya'da Heimat sineması, 338
Batı Almanya'da Hıristiyan Demokrat Birlik (CDU), 110, 329, 602-04
Batı Almanya'da Hıristiyan Sosyal Birlik (CSU), 329-30
Batı Almanya'da hükümet planlaması, 97-98, 405
Batı Almanya'da Hür Demokrat Parti, 602
Batı Almanya'da İran Şahı'na karşı Berlin gösterisi, 513
Batı Almanya'da işsizlik oranı, 555
Batı Almanya'da karşı komünist söylemin şiddeti, 276
Batı Almanya'da katı genç radikaller, 514-15
Batı Almanya'da Kızıl Ordu Fraksiyonu (RAF), 571-72
Batı Almanya'da Kommune 1, 513
Batı Almanya'da konuk işçiler, 411

Batı Almanya'da Länder, 463
Batı Almanya'da merkezi sorumlulukların dağıtılması, 328-29
Batı Almanya'da Nazizim, 509
Batı Almanya'da nostaljik filmler, 338
Batı Almanya'da nüfus istatistikleri, 407
Batı Almanya'da öğrenci hareketleri, 511-15
Batı Almanya'da özelleştirmeler, 671
Batı Almanya'da sanatsal ve kültürel girişimler, 463
Batı Almanya'da sanayi çıktısı, 203
Batı Almanya'da sinemaya sansür, 334
Batı Almanya'da siyasal istikrar, 328-41
Batı Almanya'da Sosyal Demokrat öğrenci örgütleri, 513
Batı Almanya'da Sosyal Demokrat Parti (CDU/SPD), 330-33, 454, 602-04, 736
Batı Almanya'da Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) hayalleri, 736
Batı Almanya'da Spiegel Olayı, 510
Batı Almanya'da Sürgünler ve Haklarından Mahrum Olanlar Bloku, 333-34
Batı Almanya'da tüketimcilik, 340
Batı Almanya'da uluslararası ticaret, 401
Batı Almanya'da Vertriebene (sürgün etnik Almanlar), 333
Batı Almanya'da Wirtschaftswunder (ekonomik mucize), 327
Batı Almanya'da yabancı işçiler, 556
Batı Almanya'da Yeni Sol, 514-15
Batı Almanya'da Yeşiller Partisi, 597-98
Batı Almanya'daki öğrenci hareketlerinin Doğu Almanlarca finanse edilmesi, 514
Batı Almanya'daki parlamentonun yapısı, 328-29
Batı Almanya'nın AET'ye katılması, 374
Batı Almanya'nın Amerika ile özdeşleşmesi, 510
Batı Almanya'nın Amerikanlaşması, 338
Batı Almanya'nın aydınları, 256-58, 509-10
Batı Almanya'nın Birleşmiş Milletlere kabul edilmesi, 605
Batı Almanya'nın Bonn Cumhuriyeti, 329
Batı Almanya'nın Doğu Almanya ile ilişkilerinin etkisi, 691
Batı Almanya'nın Doğu Almanya'yı desteklemesi, 735-36
Batı Almanya'nın Doğu Almanya'yı tanıması, 602-03
Batı Almanya'nın Doğu ile diplomatik anlaşmaları, 603-06
Batı Almanya'nın edebi ve siyasal dergileri, 258
Batı Almanya'nın ekonomik performansının Büyük Britanya ile karşılaştırılması, 435-41
Batı Almanya'nın fiili tüzel kişiliği, 329
Batı Almanya'nın içişleri, 334
Batı Almanya'nın kurulması, 188
Batı Almanya'nın NATO üyeliği, 327
Batı Almanya'nın NATO'ya katılması, 304-05
Batı Almanya'nın nükleer silahları, 337
Batı Almanya'nın Ostpolitik dış politikası, 602-05, 691, 736
Batı Almanya'nın radikal aydınları, 510
Batı Almanya'nın siyasal mahkûmların hürriyetini satın alması, 691
Batı Almanya'nın siyasal partileri, 329, 500
Batı Almanya'nın Vietnam Savaşı'na karşı çıkması, 511-12
Batı Almanya'nın Yahudilere tazminat ödemesi, 335
Batı Almanya'nın yeniden silahlanması, 195, 195-97, 336-37
Batı Almanya'da sürgünlerin toplumla kaynaşması, 45
Batı Avrupa
Batı Avrupa açısından petrolün önemi, 553
Batı Avrupa Birliği (WEU), 304
Batı Avrupa ile Gorbaçov'un ilişkileri, 724, 727
Batı Avrupa'da 1970'lerdeki GSYİH, 555
Batı Avrupa'da AB'ne karşı antipati, 871-72
Batı Avrupa'da ahlak ve kişisel ilişkiler, 457-62
Batı Avrupa'da barış hareketi, 692
Batı Avrupa'da başka Avrupa ülkelerinden ithal edilen işgücü, 409-14
Batı Avrupa'da bölgesel ayrılıkçı hareketler, 807-52
Batı Avrupa'da bölgesel ekonomik eşitsizlikler, 900-03
Batı Avrupa'da geçici hükümetler, 91
Batı Avrupa'da çevrecilik, 595-96, 597-601
Batı Avrupa'da çocuk ölümü oranı, 407-08
Batı Avrupa'da doğum oranı. *Bkz.* Doğum oranı
Batı Avrupa'da ekonomik kalkınma. *Bkz.* Ekonomik kalkınma
Batı Avrupa'da ekonomik krizler, 552-61
Batı Avrupa'da eski sömürgelerden ithal edilen işgücü, 411-14

Batı Avrupa'da etkili romanlar, 466
Batı Avrupa'da gıda kısıntısı, 117
Batı Avrupa'da göçmen istatistikleri, 882
Batı Avrupa'da göçmenlik. *Bkz.* Göçmenlik
Batı Avrupa'da hak ve özgürlükler, 681-82
Batı Avrupa'da hizmet sektörü ve profesyonel alanda çalışanlara yönelik tutum, 499-599
Batı Avrupa'da hükümet planlaması. *Bkz.* Hükümet planlaması
Batı Avrupa'da ulusal hareketler, 807-52
Batı Avrupa'da iç barış, 563
Batı Avrupa'da ihracat pazarının gerilemesi, 556-57
Batı Avrupa'da imalat sektörünün gözden kaybolması, 556-57
Batı Avrupa'da işçi sendikaları, 408-09
Batı Avrupa'da işçi-işveren anlaşmazlıkları, 499-500
Batı Avrupa'da işsizlik, 408, 499
Batı Avrupa'da kadın işgücü, 591-92
Batı Avrupa'da kadınların politikadaki rolü, 594
Batı Avrupa'da kamu sektörünün özelleştirilmesi, 670-74
Batı Avrupa'da Katolik Kilisesi'nin politikaya karışması, 458-60
Batı Avrupa'da kent planlaması, 473-77
Batı Avrupa'da kitlesel göçler, 409-11
Batı Avrupa'da komünizm ya da faşizm olasılığı, 564
Batı Avrupa'da komünizm, 185-86
Batı Avrupa'da liberalleşme reformları, 461-63
Batı Avrupa'da mamul malların kalitesi, 470-71
Batı Avrupa'da nüfus hareketi, 409-12
Batı Avrupa'da nüfus patlaması, 407-08, 425-28
Batı Avrupa'da özel sektörün devletleştirilmesi, 671-72
Batı Avrupa'da sansür, 458
Batı Avrupa'da savaş sonrası nüfus istatistikleri, 407-08
Batı Avrupa'da savunma harcamaları, 875
Batı Avrupa'da siyasal bağlılıklar, 588-90
Batı Avrupa'da siyasal istikrar, 300
Batı Avrupa'da sosyal harcamalar, 648
Batı Avrupa'da *stagflasyon*, 554
Batı Avrupa'da tek konuya odaklı parti ve hareketler, 589-91
Batı Avrupa'da tiyatronun modernizmin altın çağına girmesi, 464-465
Batı Avrupa'da toprak reformu, 107
Batı Avrupa'da ulaşım ve iletişim sistemlerinin zarar görmesi, 33
Batı Avrupa'da üniversite sistemi, 483-84
Batı Avrupa'nın 1950'ler boyunca yaşadığı siyasal değişim, 317-41
Batı Avrupa'nın 1960'lar boyunca yaşadığı siyasal değişim, 480-515
Batı Avrupa'nın 1970'ler boyunca yaşadığı siyasal değişim, 587-609
Batı Avrupa'nın ABD'ye bakışı, 21
Batı Avrupa'nın acılı anıları anıtlaştırması, 981-86
Batı Avrupa'nın acılı anıları, 953-74, 981-86
Batı Avrupa'nın Amerikan emperyalizmine bakışı, 678
Batı Avrupa'nın Bosna'da yaptıkları, 816-17
Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa'dan farkı, 246
Batı Avrupa'nın görgülü kimseler için çekim alanı, 470
Batı Avrupa'nın iç barış adası olması, 563
Batı Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı şiddetli zorluklar, 564
Batı Avrupa'nın Komünizm'e bakışı, 678
Batı Avrupa'nın Komünizm'e karşı tutumu, 255
Batı Avrupa'nın maddi zarar görmesi, 30-32
Batı Avrupa'nın nükleer silahların konuşlandırılmasına yönelik tutumu, 711-12
Batı Avrupa'nın nükleer silahsızlandırmaya bakışı, 316
Batı Avrupa'nın oy kullanma alışkanlıkları, 587-89
Batı Avrupa'nın özel ilişkilerde hükümet düzeyinde etkisi, 457-62
Batı Avrupa'nın sanatsal ve kültürel girişimleri, 463-71
Batı Avrupa'nın sanayi işçisine yönelik tutumu, 499-500, 505-06
Batı Avrupa'nın savaş sonrası yıllarda ortak belleği, 893-94
Batı Avrupa'nın siyasal partileri, 587-88
Batı Avrupa'nın sosyal sistemleri, 102
Batı Avrupa'nın sömürge güçleri. *Bkz.* Sömürgecilik
Batı Avrupa'nın ticari tarzı, 470-71
Batı Avrupa'nın Yeşil partileri, 597-98
Batı Avrupa'nın yurtsuz kimseleri kabul etmesi, 51-52
Batı Avrupa'ya küreselleşmenin etkisi, 876-88

Batılı Müttefikler
Batılı Müttefikler arasında karşılıklı huzursuzluk, 134-35
Batılı Müttefiklerin bombardımanı, 32
Batılı Müttefiklerin insancıl yardımı, 47
Batılı Müttefiklerin Sovyet yurttaşlarını ülkelerine geri göndermesi, 50
Batılı Müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne güvensizliği, 137-38
Batılı Müttefiklerin yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 81-84
Bauer, Támás, 702
BBC (British Broadcasting Corporation), 260-61, 930
BBC World Service radyo programı, 423
BBC: ahlaki sorumluluğu, 287-88
BBC: taşlamaları programları, 585
Bech, Joseph, 303
Beckett, Samuel, 464
Beckham, David, 932
Belarus (Beyaz Rusya)
Belarus'ta bağımsızlık hareketi, 778
Belarus'un bağımsızlığını ilan etmesi, 785
Belçika
Belçika ayakta kalmasının sebepleri, 850-52
Belçika Flanders bölgesi, 846, 848
Belçika haritası, 847
Belçika Hıristiyan Sosyal Partisi, 327
Belçika'da ayrılıkçı hareket, 845-52
Belçika'da Dassault/Agusta skandalı, 890
Belçika'da dil savaşı, 847
Belçika'da dilsel topluluklar, 847-49
Belçika'da Flaman milliyetçiler, 847
Belçika'da işbirlikçilerin cezalandırılması, 69
Belçika'da kamu sektörü şirketleri, 445
Belçika'da Katolikler, 327
Belçika'da Komünist partiler, 119
Belçika'da kömür üretimi, 845
Belçika'da Müslümanlar, 883
Belçika'da savaş sonrası kamulaştırmalar, 445
Belçika'da Société Nationale d'Investissement, 671
Belçika'da ulusal ayrılıkçılık, 845-52
Belçika'da Wallonlar, 846
Belçika'nın AB'nin genişlemesine karşı çıkışı, 871
Belçika'nın bölgeleri, 846-49
Belçika'nın refahı, 851-52
Belçika'nın Sosyal Demokratları, 454
Belçika'nın temelleri, 327
Belçika'nın Yahudileri, 955-56
Bell, Daniel, 580
Belleğin tarihle farklılığı, 986
Bellek
Bellek yitimi, toplu, 87-88
Belleklerde Batı Avrupa'nın acılı anıları, 953-74, 981-86
Belleklerde Doğu Avrupa'nın acılı anıları, 977-79
Belleklerde Rusya'nın acılı anıları, 978-80
Belleklerde savaş sonrası yılların Batı Avrupa'daki toplu izleri, 893-94
Belleklerde savaş sonrası yılların Doğu Avrupa'daki toplu izleri, 895
Belloc, Hilaire, 273
Bělohradský, Václav, 597
Bender, Peter, 736
Benelüks Anlaşması, 199
Benelüks ülkeleri. *Bkz.* ilgili ulus-devletler
Benelüks ülkelerinde Katolik partiler, 326-27
Benelüks ülkelerinin temelleri, 326-27
Beneš, Edvard, 44, 98, 150, 179
Benjamin, Walter, 18
Bergen-Belsen, 78, 955, 959
Bergen-Belsen'den sağ kurtulan çocuklar, 38
Beria, Lavrenti, 380
Berlin Ayaklanması, 225
Berlin Duvarı
Berlin Duvarı Brandenburg Kapısı, 739, 766
Berlin Duvarı'nın açılması, 739-40
Berlin Duvarı'nın inşası, 312-14
Berlin Duvarı'nın yıkılması, 13, 739-41
Berlin, Isaiah, 274, 677, 681, 934
Berlin:
Berlin'de açık şehir, 309
Berlin'de casus merkezi, 310
Berlin'de cehennem, 33
Berlin'de hava ikmali, 188
Berlin'de kriz, 188-90, 310-15
Berlinguer, Enrico, 600
Berlusconi, Silvio, 840, 888-89
Beş Yıllık Planlar. *Bkz.* Komünizm
Beveridge, William, 103, 111
Bevin, Ernest, 123, 124, 146, 163, 164, 190, 192, 202
Bibó, István, 391, 395
Bichelonne, Jean, 95
Bidault, Georges, 110, 128, 152, 164, 200
Biermann, Wolf, 257, 691
Bierut, Boleslaw, 228-29
Bil'ák, Vasil, 699
Bilgi tekelinin güç sağlaması 581
Birinci Vatikan Konseyi, 458
Birleşik Krallık. *Bkz.* Büyük Britanya
Birleşmiş Milletler
Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 141

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 149
Birleşmiş Milletler Koruma Gücü, Hırvatistan, 808
Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği, 54
Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Komisyonu, 79
Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA), 38
Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin gıda temini, 48
Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin Yugoslavya'ya yardımı, 181
Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin yurda dönenler ve yeniden yerleşenlere yardımı, 47-48
Birleşmiş Milletler'e Doğu ve Batı Almanya'nın kabul edilmesi, 605
Birleşmiş Milletler'in Bosna'da yaptıkları, 815, 816
Birleşmiş Milletler'in Sırpların yürüttüğü etnik temizliği ele alış biçimi, 808-09
Birlik Hükümeti, 171
Blair, Tony, 660-61, 841, 868, 886, 917, 935, 944
Blair'in Irak işgalinde ABD'ni desteklemesi, 945
Blair'in Üçüncü Yol ekonomik modeli, 944-45
Blanco, Luis Carrero, 565
Blocher, Christoph, 888
Blum, Léon, 111, 181, 275, 352, 934, 958
Blum-Byrnes mutabakatı, 290
Bodnaras, Emil, 176
Bohemia, Pilsen gösterileri, 224
Bohlen, Charles, 141, 193
Bohley, Bärbel, 741, 765
Bolkestein, Frits, 864, 914
Bolşeviklik, 138
Bonner, Yelena, 693
Borowski, Tadeusz, 252
Bosna-Hersek 765
Bosna-Hersek iç savaşı, 806-10
Bosna-Hersek Sırpları, 806
Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliği, 811
Bosna-Hersek'te savaşın etkileri, 818
Bosna-Hersek'te 1995 sonrası ekonomi, 812
Bosna-Hersek'te ABD'nin yaptıkları, 811, 817
Bosna-Hersek'te Batı Avrupalıların yaptıkları, 816-17
Bosna-Hersek'te Birleşmiş Milletler'in yaptıkları, 815, 816
Bosna-Hersek'te etnik temizlik, 807-10, 811
Bosna-Hersek'te etnik topluluklar, 798-99
Bosna-Hersek'te Hırvatlar ve Müslümanlar, 805-10
Bossi, Umberto, 840
Boulier, Abbé, 272
Bourdet, Claude, 90
Bourdieu, Pierre, 582, 680
Bousquet, René, 972
Butros-Ghali, Butros, 816
Böll, Heinrich, 251
Brandt, Willy, 332, 462, 512, 572, 602-606, 640, 712, 963
Brandt'ın casus skandalı, 604
Brandt'ın Nobel Barış Ödülü'nü alması, 603
Brasillach, Robert, 75
Braudel, Fernand, 490, 491
Brecht, Berthold, 225, 257, 341
Brejnev Doktrini, 542, 728
Brejnev, Leonid 382, 519, 535, 601, 606, 607, 609, 697, 711, 714, 776
Brejnev'in ölümü, 716
Brest-Litovsk Antlaşması, 155
Bretton Woods konferansı, 141-43
Bretton Woods'ta kaldırılan para sistemi, 552
Briand, Aristide, 197
Britanya Festivali, 209
Britanyalı *Bkz.* Büyük Britanya
British Leyland (BL), 438, 440
British Motor Corporation (BMC), 437
British Petroleum, 656
British Telecom, 656
Brockway, Fenner, 147
Brook, Peter, 465
Brooke, Alan, 146
Bruckner, Pascal, 935
Brusati, Franco, 412
Buback, Siegfried, 571
Buber-Neumann, Margarete, 270, 279, 676
Buchenwald, 83, 111, 959, 976
Buchenwald'dan sağ kurtulan çocuklar, 38
Buharin, Nikolay, 226
Bukovsky, Vladimir, 521, 693
Bulgaristan Sosyalist Partisi, 754
Bulgaristan
Bulgaristan Anavatan Cephesi, 66
Bulgaristan Barış Antlaşması, 175
Bulgaristan'a yabancıların bakışı, 899
Bulgaristan'da aylık ücretler, 882
Bulgaristan'da işbirlikçiler, 834
Bulgaristan'da kırsal kesimde kolektifleştirme, 216
Bulgaristan'da Komünizm'in devrilmesi, 753-54
Bulgaristan'da Sovyet nüfuzu, 175

Bulgaristan'da toprağın kolektifleştirilmesi, 216
Bulgaristan'da Türk azınlık, 753
Bulgaristan'ın kurtuluşu, 753-54
Bulge Muharebesi, 137
Burke, Edmund, 830
Burma, 362
Bush, George H. W., 732, 659, 767, 788
Bush, George H. W'ın Yeltsin ile ilk buluşması, 784
Bush, George W., 935
Bush, George W'ın 11 Eylül saldırısına tepkisi, 937
Bush, George W'ın politikaları hakkında Avrupalıların düşünceleri, 937, 939-41
Butlin, Billy, 420
Buzdolapları, 415-16
Bütçe açıkları, 556
Büyük Anlatı, 676, 680
Büyük Britanya
Büyük Britanya 1965 Irk İlişkileri Yasası, 413
Büyük Britanya Avrupa ile Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) 202, 209
Büyük Britanya dünyanın en büyük borçlu devleti, 206-07
Büyük Britanya ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), 374, 378-79
Büyük Britanya imparatorluğu, 205
Büyük Britanya İşçi Partisi, 96, 454-56, 659-60
Büyük Britanya Komünist Partisi (CPGB), 259
Büyük Britanya Milletler Topluluğu 1962 Göçmen Yasası, 413
Büyük Britanya Milletler Topluluğu, 205, 344, 361, 371
Büyük Britanya Milliyetçi Partisi (BNP), 884, 886
Büyük Britanya Muhafazakâr Partisi, 650, 653-62
Büyük Britanya nükleer güç, 205
Büyük Britanya sosyal devleti, 103-04, 207-08, 637-62
Büyük Britanya Sosyalist Partisi (SPGB), 492
Büyük Britanya Ulusal Tiyatrosu, 465
Büyük Britanya Victoria Derneği, 476
Büyük Britanya Yeni İşçi Partisi, 660, 944-46
Büyük Britanya'da 1950'ler sineması, 369-71
Büyük Britanya'da 1950'lerin iyimser havası, 369-70
Büyük Britanya'da 1977 işsizlik oranı, 651
Büyük Britanya'da 1985 işsizlik oranı, 656
Büyük Britanya'da ahlak ve kişisel ilişkiler, 461-62
Büyük Britanya'da anti-komünistler, 273-74
Büyük Britanya'da Avrupalı olmayan göçmenler, 412-13
Büyük Britanya'da bölgesel ayrılıkçılık, 841-45
Büyük Britanya'da bölgesel ekonomik eşitsizlikler, 900-01
Büyük Britanya'da British Broadcasting Corporation (BBC). *Bkz.* BBC
Büyük Britanya'da British Leyland (BL). *Bkz.* British Leyland (BL)
Büyük Britanya'da Campaign for Real Ale (CAMRA), 589
Büyük Britanya'da demiryollarının özelleştirilmesi, 658
Büyük Britanya'da Fabianlar, 259
Büyük Britanya'da filmler için kota sistemi, 290
Büyük Britanya'da Galler ulusal hareketi, 841-42
Büyük Britanya'da gıda karnesi sistemi, 208-09, 294
Büyük Britanya'da göçmen istatistikleri, 881
Büyük Britanya'da Hindular, 883
Büyük Britanya'da Huzursuz Kış, 652, 653-54
Büyük Britanya'da hükümet planlaması, 95-96, 406
Büyük Britanya'da II. Dünya Savaşı'nda kullanılan kaynaklar, 32
Büyük Britanya'da imalatçılık, 438-40
Büyük Britanya'da İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA). *Bkz.* İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA)
Büyük Britanya'da İrlanda ulusal hareketi, 841-42
Büyük Britanya'da İskoç ulusal hareketi, 842-43
Büyük Britanya'da işçi gerginliği, 652
Büyük Britanya'da işçi sendikaları, 440
Büyük Britanya'da işçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, 652, 655
Büyük Britanya'da işçi-işveren ilişkileri, 456
Büyük Britanya'da kamu mallarının özelleştirilmesi, 656-57, 946
Büyük Britanya'da kamu sektörünün tasfiyesi, 657
Büyük Britanya'da kemer sıkma dönemi, 208-09
Büyük Britanya'da Komünist partiler, 394
Büyük Britanya'da Kuzey İrlanda, 567-69

Büyük Britanya'da kültür mirası olarak Barnsley örneği, 917-18
Büyük Britanya'da kültür mirası olarak Orgreave örneği, 918
Büyük Britanya'da kültür mirası, 916-19
Büyük Britanya'da liberal reformlar, 462
Büyük Britanya'da Londra ırkçı ayaklanmaları, 413
Büyük Britanya'da Müslümanlar, 883
Büyük Britanya'da Müstehcen Yayınlar Yasası, 461
Büyük Britanya'da *National Trust*, 916
Büyük Britanya'da neo-faşistler, 887
Büyük Britanya'da nostalji (geçmişe özlem), 916-19
Büyük Britanya'da nüfus istatistikleri, 408
Büyük Britanya'da Nükleer Silahsızlanma Kampanyası (CND), 316
Büyük Britanya'da sanata kamusal destek, 926
Büyük Britanya'da sanatsal ve kültürel girişimler, 463
Büyük Britanya'da sanayinin çöküşü, 438-39, 470
Büyük Britanya'da sansür, 461-62
Büyük Britanya'da savaş sonrası ekonomi ve imalatçılık kararları, 439-41
Büyük Britanya'da savaş sonrası işgücü, 440
Büyük Britanya'da savaş sonrası kaygılar, 145
Büyük Britanya'da savaş sonrası yaşam, 283-84
Büyük Britanya'da sinema seyircisi, 288, 424
Büyük Britanya'da sosyal adalet reformları, 206
Büyük Britanya'da Sosyal Demokratlar, 454-56
Büyük Britanya'da Sosyal-Demokratik Parti, 659
Büyük Britanya'da Süveyş krizi, 362-72
Büyük Britanya'da Thatcherizm, 653-62
Büyük Britanya'da Ulusal Arazi Fonu, 916
Büyük Britanya'da ulusal ayrılıkçılık, 841-44
Büyük Britanya'da Ulusal Sağlık Hizmeti (NHS) Yasası, 103
Büyük Britanya'da Ücret ve Fiyat Politikası, 651
Büyük Britanya'da üniversite sistemi, 482
Büyük Britanya'da Vietnam Dayanışma Kampanyası, 499
Büyük Britanya'da Westminster Yasası, 361
Büyük Britanya'da yardım ve hizmetlerde tek fiyat sistemi, 455
Büyük Britanya'da yaşayan ve çalışan yabancılar, 881
Büyük Britanya'da yoksulluk oranı, 879-80, 946
Büyük Britanya'da Yoksulluk Yasası/ Varlık Soruşturması, 101, 103
Büyük Britanya'dan Afrika'nın bağımsızlığını kazanması, 367-99
Büyük Britanya'dan Güney Afrika'nın bağımsızlığını kazanması, 368
Büyük Britanya'nın 1977 Çelik Programı, 559
Büyük Britanya'nın ABD'ye bağımlılığı, 372
Büyük Britanya'nın AET'ya katılma başvurusu, 378-79
Büyük Britanya'nın AET'ya katılmayı reddetmesi, 374
Büyük Britanya'nın Almanya'yı bölme kararı, 146
Büyük Britanya'nın Asya'daki mal varlıkları, 346
Büyük Britanya'nın atletizmdeki üstünlüğünün sonu, 371
Büyük Britanya'nın atom silahları programı, 148, 205
Büyük Britanya'nın Avrupa Birliği yapısal fonlarından yararlanması, 901
Büyük Britanya'nın Avrupa Birliği'nin genişlemesine karşı çıkışı, 871
Büyük Britanya'nın Avrupa Gümrük Birliğine yaklaşımı, 204-10
Büyük Britanya'nın Avrupa Topluluğu (AT) üyeliği, 637
Büyük Britanya'nın aydınları, 258-259
Büyük Britanya'nın Batı Almanya'ya karşı ekonomik performansı, 435-41
Büyük Britanya'nın ekonomik çöküşü, 438-40
Büyük Britanya'nın ekonomik stratejisi, 650-51
Büyük Britanya'nın ekonomik stratejisini yeniden yapılandırmak, 651
Büyük Britanya'nın Falkland Savaşı, 654
Büyük Britanya'nın Filistin'i terketmesi, 362
Büyük Britanya'nın Fransa ile pazarlıkları, 359-60
Büyük Britanya'nın göçmenlere tepkisi, 886-87
Büyük Britanya'nın Güney Asya'dan ayrılması, 362
Büyük Britanya'nın imparatorluk hayallerinin sonu, 369
Büyük Britanya'nın imparatorluk varlıkları, 344-45, 361-72

Büyük Britanya'nın imparatorluk varlıklarının çekilmesi, 361-72
Büyük Britanya'nın İrlanda ile Kutsal Cuma Anlaşması, 844
Büyük Britanya'nın Kıbrıs'a bağımsızlık vermesi, 616-17
Büyük Britanya'nın Kıta Avrupası ile birleşmeyi istememesi, 204-06
Büyük Britanya'nın madencileri, 651, 655
Büyük Britanya'nın Mısır'a askeri işgali, 365-66, 392
Büyük Britanya'nın Mısır'ı sömürgelikten çıkarması, 362-67
Büyük Britanya'nın nükleer caydırıcılığı, 309
Büyük Britanya'nın Ortadoğu'dan çekilmesi, 362-67
Büyük Britanya'nın özerk bölgeleri, 841-44
Büyük Britanya'nın savaş sonrası askeri harcamaları, 207
Büyük Britanya'nın savaş sonrası ekonomik koşulları, 204, 900-01
Büyük Britanya'nın savaş sonrası iç politikası, 206
Büyük Britanya'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik kaygıları, 146-47
Büyük Britanya'nın sömürgeciliği, 343-44
Büyük Britanya'nın Ulster bölgesi, 567-69
Büyük Britanya'nın Yahudileri, 959
Büyük Britanya'nın yönetilemezliği, 653
Büyük Britanya'ya ABD tarafından denizaltı nükleer başlıklarının satışı, 360-61
Büyük Britanya'ya Marshall Planı'nın etkisi, 207
Büyük patlama yaklaşımı (Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş sürecinde), 820
Byrnes, James, 141, 144

Cabral, Amilcar, 621
Caetano, Marcelo, 621
Cagol, Mara, 576
Čalfa, Marian, 745
Callaghan, James, 557, 560, 651-52, 711
Camus, Albert, 75, 251, 265, 274, 275-76, 352, 466, 580, 677, 579, 680
Carlos, Juan, 627, 629, 631
Carlyle, Thomas, 100
Čarnogurský, Ján, 745
Carrillo, Santiago, 600, 630, 633
Carter, Jimmy, 711, 714, 748
Cassola, Carlo, 261
Cenevre Zirve Toplantısı (1955), 306
Cephe dışı ölümler, II. Dünya Savaşı, 35
Černik, Oldřich, 539
Cezayir, 352-56
Cezayir Savaşı, 353
Charles, John, 931
Chesterton, G.K., 273
Chiaromonte, Nicola, 279
Chirac, Jacques, 665, 667, 814, 868, 890
Chirac'ın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 973
Christopher, Warren, 817
Churchill, Winston, 23, 76, 152, 160, 206, 339, 465, 650
Churchill'in Avrupa konseyini savunması, 199
Churchill'in demirperde konuşması, 145
Churchill'in Hıristiyan Demokratlığı, 111
Churchill'in Üç Büyükler üyeliği, 134
Cinselliğin yaşanması, 495
Cioran, E.M., 899
Claes, Willy, 890
Clay, Lucius, 80
Clayton, William, 147
Clément, Jérôme, 940
Clementis, (Vlado) Vladimir, 87, 234, 239
Clinton, Bill, 716, 810, 939, 944
Clinton'ın Sırbistan'a karşı hava saldırısı, 810
Coca-Cola Şirketi, 277
Coğrafi düzenlemeler, 46
Cohn-Bendit, Daniel, 501, 505, 515
Collaboration horizontale: yatay işbirliği, 65
COMECON (Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi), 218, 696
Commissariat Général du Plan: Genel Plan Komiserliği (Fransa), 98
Connolly, Cyril, 260
Cools, André, 890
Corvalán, Luis, 693
Coty, René, 354
Craxi, Bettino, 888
Crichton, Charles, 370
Cripps, Stafford, 208
Croce, Benedetto, 251, 261, 279
Cunhal, Álvaró, 622, 623
Curcio, Renato, 575
Curzon Hattı, 134

Çalışan nüfusun politikaları, 497
Çamaşır makineleri, 416
Çarlık Rusya'nın dış politikası, 157
Çavuşesku, Nicolae, 216, 473, 526-27, 693, 748-52, 756, 899
Çavuşesku'nun Bükreş'i yenilemesi, 750
Çavuşesku'nun ekonomi politikaları, 749
Çavuşesku'nun idamı, 752
Çavuşesku'nun nüfus politikaları, 748
Çavuşesku'nun onayladığı takma adları, 750

Çavuşesku'ya karşı darbe, 751
Çek Cumhuriyeti, 763
Çek Cumhuriyeti'nde aylık ücretler, 882
Çek Cumhuriyeti'nde özelleştirme, 824
Çek Cumhuriyeti'nin AB'nin genişlemesine karşı çıkışı, 872
Çek Cumhuriyeti'nin kuruluşu, 791-93
Çek Cumhuriyeti'nin tarihsel sorunları, 788-90
Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti, 746
Çekoslovakya
Çekoslovakya için Sovyetlerin askeri hareket planları, 541-42
Çekoslovakya'da 1968 reform olayları, 538-42
Çekoslovakya'da 1989 devrimi, 743-46
Çekoslovakya'da Adil Yargılanmayanları Koruma Komitesi (VONS), 687
Çekoslovakya'da altmışların başında liberal hava, 534-35
Çekoslovakya'da askeri diktatörlük dayatması, 543
Çekoslovakya'da Çek bölgesi, 536-37
Çekoslovakya'da çevreci protestolar, 743
Çekoslovakya'da çevrecilik, 596-97
Çekoslovakya'da demokrasi yanlısı hareketler, 544
Çekoslovakya'da demokratik komünizm, 539
Çekoslovakya'da devletleştirme, 99
Çekoslovakya'da Doğu Alman sığınmacılar, 739
Çekoslovakya'da ekonomik reformlar, 535, 821
Çekoslovakya'da gelir dağılımı, 534
Çekoslovakya'da gizli polis, 835
Çekoslovakya'da hak ve özgürlükler, 686-87
Çekoslovakya'da hükümet planlaması, 99
Çekoslovakya'da hükümetin istifası, 744
Çekoslovakya'da II. Dünya Savaşı öncesi kişi başı üretim, 219
Çekoslovakya'da II. Dünya Savaşı sonrası kişi başı üretim, 219
Çekoslovakya'da insan odaklı sosyalizm, 539
Çekoslovakya'da işbirlikçiler, 835
Çekoslovakya'da John Lennon Barış Derneği, 743
Çekoslovakya'da kadife boşanma, 788
Çekoslovakya'da kadife devrim, 746
Çekoslovakya'da kirlilik, 688
Çekoslovakya'da Komünist partiler, 109, 179-80, 742-47, 836
Çekoslovakya'da Komünist Rejimin Yolsuzluğu ve Ona Direniş hakkında Kanun, 836
Çekoslovakya'da Komünizm'in düşüşü, 742-47
Çekoslovakya'da kültürel özgürlük, 535-36
Çekoslovakya'da Merkez Komite Faaliyet Programı, 539, 543
Çekoslovakya'da muhalif hareket, 683-85, 742
Çekoslovakya'da Olağanüstü Halk Mahkemeleri, 74
Çekoslovakya'da ortaöğrenim istatistikleri, 535
Çekoslovakya'da öğrenci hareketleri, 538, 544
Çekoslovakya'da Prag annelerinin protestosu, 743
Çekoslovakya'da Prag Baharı. *Bkz.* Prag Baharı
Çekoslovakya'da Prag darbesi.*Bkz.* Prag darbesi
Çekoslovakya'da Prag reformlarının Sovyetlerce bastırılması, 541-43
Çekoslovakya'da reform hareketi, 538-44
Çekoslovakya'da reform yanlılarının tasfiyesi, 544-46, 741
Çekoslovakya'da sansür, 538, 540, 543, 689
Çekoslovakya'da siyasal mahkûmlar, 242
Çekoslovakya'da Slovak bölgesi, 536-37
Çekoslovakya'da Slovak Yazarlar Konferansı, 535-36
Çekoslovakya'da soruşturma komisyonları, 533
Çekoslovakya'da Sovyet etkisinin benimsenmesi, 179-81
Çekoslovakya'da Stalinsizleşme, 383, 534
Çekoslovakya'da Stalinsizleştirmeye tepkiler, 383
Çekoslovakya'da Strahov Olayları, 538
Çekoslovakya'da Şart 77, 687, 742, 744, 745
Çekoslovakya'da Şiddete Karşı Halk (PAV) partisi, 791, 792
Çekoslovakya'da tam sosyalist toplum, 534
Çekoslovakya'da tarihsel sorunlar, 788-90
Çekoslovakya'da toplumsal gerginlikler, 536-37
Çekoslovakya'da ulusal Stalinizm'den reformcu Komünizm'e geçiş, 533
Çekoslovakya'da Yurttaş Demokratik Partisi, 791
Çekoslovakya'da Sivil Forum, 744-46, 791, 836

Çekoslovakya'da Sivil Forum'un Programlanan İlkeleri, 742
Çekoslovakya'nın arınması, 835-36
Çekoslovakya'nın Batı'ya açılan penceresi Prag, 541
Çekoslovakya'nın bölünmesi, 763, 789-94
Çekoslovakya'nın işgali, 542
Çekoslovakya'nın Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş yaklaşımı, 821
Çekoslovakya'nın kurtuluşu, 742-47
Çekoslovakya'nın Marshall Planı'ndan çıkarılması, 125
Çekoslovakya'nın parçalanması, 763, 789-94
Çekoslovakya'nın Sovyet eliyle işgalinin Sovyet blokunda protesto edilmesi, 545
Çekoslovakya'nın Sovyetler Birliği'ne boyun eğmesi, 124
Çelik Paktı, 198
Çelik sanayiinin yok olması, 557-58
Çernenko, Konstantin, 715, 716, 724, 776
Çernobil nükleer santralinde felaket, 720
Çernomidrin, Viktor, 822
Çetnik partizanlar, 54-55, 73, 181
Çevrecilik, 595-96, 688-89
Çiftçiler ve toprak sahipleri, 107
Çiftçiler/çiftçilik
Çiftçiliğin çöküşü, 403-04
Çiftçiliğin GSYİH'da payı, 402-03
Çiftçilik alanında çalışan Batı Avrupalı nüfusun oranı, 402-03
Çiftçilik alanında çalışan Doğu Avrupalı nüfusun oranı, 403
Çiftçilik, Fransa, 376
Çiftçilikte Ortak Tarım Politikası (CAP), 376-78
Çiftçilikte savaş sonrası koşullar, 107, 375-76
Çifte Bölge Ekonomik Konseyi, 163
Çin
Çin ile Sovyetler rekabeti, 517-18
Çin'de Mao'nun devrim sonrası ütopyası, 497
Çin'de Tiananmen Meydanı gösterileri, 755-56
Çin'in Avrupa'daki vekili Arnavutluk, 527
Çocuk ölümleri oranı, 39, 407-08
Çocuk yardımları, 101
Çocuklar
Çocuklarda II. Dünya Savaşı'nın etkisi, 38
Çocuklarda savaş sonrası hastalıkları, 39
Çocukların ölüm oranı, 39
d'Argenlieu, Thierry, 350
DAC. *Bkz.* Demokratik Alman Cumhuriyeti (GDR)
Dachau, 111
Dalgalanma, 640
Dalgalı kur, 552-53
Dalton, Hugh, 120, 161, 339, 916
Daniel, Larissa, 545
Daniel, Yuli, 520
Danimarka
Danimarka anayasası, 447
Danimarka'da sosyal devlet, 449-50
Danimarka'da işbirlikçilerin cezalandırılması, 69
Danimarka'nın AB'nin genişlemesine karşı çıkışı, 871
Danimarka İlerici Partisi, 590
Dans, 293
Daralma
Daralmanın 1970'lerde getirdiği zorlukları gidermede sosyal devletlerin rolü, 558
Daralmanın 1970'lerin orta sınıfına etkisi, 561
Darbe
Darbe Boris Yeltsin'e karşı, 783-84
Darbe Çekoslovakya'da. *Bkz.* Prag darbesi
Darbe Doğu Almanya'da, 739
Darbe Ekim 1964 Kremlin'de, 520
Darbe Erich Honecker'e karşı, 739
Darbe İspanya'da, 631
Darbe Nicolae Çavuşesku'ya karşı, 751
Darbe Portekiz'de, 622
Darbe Romanya'da, 751
Darbe Sovyetlerde, 783-84
Darbe Yunanistan'da, 615-16
Dayanışma hareketi. *Bkz.* Polonya
Dayton Anlaşmaları, 811
de Beauvoir, Simone, 251, 265, 267, 270, 271, 592, 593
de Gasperi, Alcide, 110, 111, 194, 202, 319
de Gaulle, Charles, 88, 89, 91, 92, 97, 148, 150, 152, 190, 337, 349, 502, 527, 663, 968
de Gaulle'ün 1967 Mayıs Olayları'na tepkisi, 503
de Gaulle'ün ABD ile sorunları, 359-60
de Gaulle'ün ABD tarafından nükleer sualtı füzeleri satılmasına tepkisi, 360
de Gaulle'ün AET'ye Britanya'nın girişini veto etmesi, 379
de Gaulle'ün Altı Gün Savaşı sonrası basın konferansı, 971
de Gaulle'ün Cezayir sorunu, 354-56
de Gaulle'ün dış politikası, 358
de Gaulle'ün iktidara geri dönmesi, 354
de Gaulle'ün ölümü, 379, 664
de Gaulle'ün siyasal reformları, 358

de Gaulle'ün yurtiçi ve siyasal modernleşme çabaları, 358
de Maizière, Lothar, 765
de Man, Hendrik, 95
de Menthon, François, 955
de Sica, Vittorio, 263
de Spínola, António, 622, 635
Debray, Régis, 906, 934
Delors, Jacques, 657, 669, 853, 872, 794
Demirperde, 163
Demiryolları, 419, 908
Demiryollarının Thatcher tarafından özelleştirilmesi, 658
Demografi. *Ayrıca Bkz.* Doğum Oranı
Demografi, 21. yüzyılda, 941
Demografi, savaş sonrasında, 406-14
Demokratik Alman Cumhuriyeti (DAC). *Bkz.* Doğu Almanya
Deneuve, Catherine, 592
Derrida, Jacques, 482, 583, 936
Deutschland im Herbst, 573-74
Devlet güdümlü planlama. *Bkz.* Hükümet planlaması
Devlet Karşıtı Komplo Merkezi Liderlerinin Mahkemesi, 229
Devletler savaşı, 894
Devletlerarası savaş, 894
Devletleştirme, 99
Devletsiz kimseler, 49
Devrim
Devrim: 1980-81 Polonya devrimi, 709-10
Devrim: 1989 Komünist devriminde şiddetli olaylar, 756
Devrim: 1989 Komünizm'e karşı darbede Amerikalıların rolü, 758
Devrim: 1989 Komünizm'e karşı darbenin özellikleri, 755
Devrim: 1989 Macar devrimi, 733-35
Devrim: Altmışların cinsel devrimi, 486
Devrim: Çekoslovakya'da, 743-46
Devrim: Doğu Almanya'da, 738-41
Devrim: Köylüler, 498
Devrim: Kurban verilmeyen Fransız devrimi, 501-05
Devrim: Sovyetler Birliği'ne karşı Macar devrimi, 386-91, 392-97
Devrimci terörizm, 571-72
Devrimler *Bkz. ayrıca* Darbeler
Dewey, John, 279
Dışarıya iş verme, 878
Dil sorunları, 903-07
Dinlence seyahati, 419-21
Direniş hareketleri
Direniş Partisi, 92
Direnişçi hareket içinde politika, 90-91
Direnişçi hareketin ulusal onur kaynağı olması, 64
Direnişçi hareketler hakkında meşru hükümetlerin görüşü, 91
Direnişçi hareketleri ve işbirlikçiler, 64-65
Direnişçi hareketlerin önerdiği cezalar, 64-65
Direnişçi hareketlerin silahsızlanması, 67
Direnişçi hareketlerin siyasal deneyimsizliği, 93
Direnişçi hareketlerin toplumla kaynaşması, 92
Direnişçi harekette kuşkular, 91
Djilas, Milovan, 37, 55, 169, 182, 186, 253, 255, 525, 526
Doğu Almanya
Doğu Almanya Demokratik Sosyalizm Partisi, 740
Doğu Almanya'da 1989 devrimi, 738-41
Doğu Almanya'da barış hareketi, 692-93
Doğu Almanya'da Batı Alman desteği, 736-37
Doğu Almanya'da *Bausoldaten,* 692
Doğu Almanya'da Berlin Duvarı'nın açılması, 740
Doğu Almanya'da darbe, 739
Doğu Almanya'da değişimden yana gösteriler, 738-39
Doğu Almanya'da Dresden Partisi, 740
Doğu Almanya'da güvenlik bürokrasisi, 833
Doğu Almanya'da hileli oylama, 737
Doğu Almanya'da hükümetin istifası, 739
Doğu Almanya'da işbirlikçiler, 833
Doğu Almanya'da katı genç radikaller, 513-15
Doğu Almanya'da Komünizm'in düşüşü, 735-41
Doğu Almanya'da Leipzig gösterileri, 738-39, 740
Doğu Almanya'da Mark, 188
Doğu Almanya'da muhalif hareketler, 691, 741
Doğu Almanya'da muhbirler, 833
Doğu Almanya'da *Neues Forum,* 741, 616, 765
Doğu Almanya'da *perestroyka,* 739
Doğu Almanya'da seyahat yasası, 739
Doğu Almanya'dan sığınmacılar, 309, 312
Doğu Almanya'da Sosyalist Birlik Partisi, 173
Doğu Almanya'da Sovyetlerin yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 85-87
Doğu Almanya'dan muhaliflerin sürülmesi, 691

Doğu Almanya'dan sığınmacıların Çekoslovakya'ya akını, 739
Doğu Almanya'dan sığınmacıların Macaristan'a akını, 737-38
Doğu Almanya'nın Almanya İttifakı, 765
Doğu Almanya'nın altyapısı, 770
Doğu Almanya'nın aydınları, 256
Doğu Almanya'nın Batı Alman öğrenci hareketlerine para yardımı, 514
Doğu Almanya'nın Batı Almanya'ya katılması, 765
Doğu Almanya'nın Birleşmiş Milletler'e kabul edilmesi, 605
Doğu Almanya'nın eski devletine rüşvet verilmesi, 770
Doğu Almanya'nın katı genç radikallere çekici gelmesi, 514
Doğu Almanya'nın kurtuluşu, 735-41
Doğu Almanya'nın kuruluşu, 189
Doğu Almanya'nın resmi kayıtlardan çıkarılması, 769
Doğu Almanya'nın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 977
Doğu Almanya'nın yeniden birleşmeye yönelik eylemleri, 764-65
Doğu Almanya'ya Gorbaçov'un ziyareti, 738
Doğu Avrupa
Doğu Avrupa *Bkz. ayrıca* Sovyetler Birliği
Doğu Avrupa ile Batı Avrupa arasındaki ayrım, 246
Doğu Avrupa ucuz tatil yeri, 909
Doğu Avrupa'da 1990'larda oluşan ve parçalanan ülkeler, 763-64
Doğu Avrupa'da AB'ne yönelik antipati, 872
Doğu Avrupa'da ABD'nin örtülü faaliyetleri, 391
Doğu Avrupa'da acı anılar, 978
Doğu Avrupa'da Altmış kuşağı, 522-48
Doğu Avrupa'da anti-Semitism, 531
Doğu Avrupa'da aylık ücretler, 882
Doğu Avrupa'da çevrecilik, 596-97
Doğu Avrupa'da çocuk ölümü oranı, 407
Doğu Avrupa'da doğum oranı, 407, 941
Doğu Avrupa'da hak ve özgürlükler, 684-93
Doğu Avrupa'da işbirlikçiler, 54
Doğu Avrupa'da işlenen suçların anıları, 978
Doğu Avrupa'da kamu mallarının satışı, 823
Doğu Avrupa'da kent planlamacılığı, 472-73
Doğu Avrupa'da kirlilik, 688
Doğu Avrupa'da küreselleşmenin etkisi, 876-88
Doğu Avrupa'da Marksizm, 522-23
Doğu Avrupa'da nostalji (geçmişe özlem), 915
Doğu Avrupa'da planlı demodeliğe düşmek, 219
Doğu Avrupa'da revizyonistler, 522
Doğu Avrupa'da sanayinin önemi, 403
Doğu Avrupa'da sansür, 689
Doğu Avrupa'da savaş sonrası işbirlikçiler, 65
Doğu Avrupa'da savaş sonrası nüfus istatistikleri, 407
Doğu Avrupa'da savaş sonrası yılların ortak belleği, 895
Doğu Avrupa'da savaş sonrasının denetimi, 134
Doğu Avrupa'da seks turizmi, 909
Doğu Avrupa'da sosyal yardım sistemleri, 102
Doğu Avrupa'da Sovyetleşme ve Ruslaşma, 243-45
Doğu Avrupa'da Stalinizm, 522
Doğu Avrupa'da Stalinsizleştirme'ye tepki, 383-84
Doğu Avrupa'da toprak reformu, 107
Doğu Avrupa'ya verilen borçlar, 700
Doğu Avrupalı yabancı işçiler, 882
Doğu Avrupa'da Yahudi Soykırımı'nın tanınması, 961-81
Doğu Avrupa'da Yahudilerden intikam alınması, 66
Doğu Avrupa'da yeraltı yayıncılığı, 689-90
Doğu Avrupa'da yurttaşlara yönelik zulüm, 241-42
Doğu Avrupa'da yurttaşların cezalandırılması, 242
Doğu Avrupa'dan Kremlin'in kuşkulanması, 240-41
Doğu Avrupalı ülkelerin AB'ye kabul edilmesi, 855-61
Doğu Avrupalıların Amerikalı olma isteği, 758
Doğu Avrupa'nın 1990'lardaki değişimi, 763-64
Doğu Avrupa'nın ABD'ye bakışı, 22
Doğu Avrupa'nın ABD'ye yönelik duyguları, 940
Doğu Avrupa'nın Avrupa'ya "geri dönüş" ısrarı, 690-91
Doğu Avrupa'nın döviz borcu, 701
Doğu Avrupa'nın ekonomik tarihi, 218-19
Doğu Avrupa'nın eski Sovyet bloku devletleri, 823-24
Doğu Avrupa'nın II. Dünya Savaşı sonrası haritası, 191
Doğu Avrupa'nın Sovyetleşmesi ve Ruslaşması, 244-45

Doğu Avrupa'nın uğradığı maddi hasar, 33-34
Doğu Avrupa'nın Yahudileri, 957-58
Doğu Avrupa'ya yönelik ABD stratejisi, 391
Doğum kontrolü hakkı, 592-95
Doğum oranı
Doğum oranı: ABD, 941
Doğum oranı: Doğu Avrupa, 407, 941
Doğum oranı: kadın hareketlerinin başarısının ardından, 595, 648
Doğum oranı: savaş sonrasında, 295
Doğum oranını artırma planları, 101
Doğurganlık *Bkz.* Doğum oranı
Doktorlar Komplosu, 234, 381
Dolar krizi, 118
Dördüncü (İşçi) Enternasyonal, 493
Dört Devletli Anlaşma, 312
Dört tabakalı sistem, 879-80
Dubček, Alexander, 538-42, 545, 546, 744
Duclos, Jacques, 178
Dulles, Allen, 127
Dulles, John Foster, 301, 303, 307
Dunkirk Antlaşması, 162, 164
Durafour, Michel, 664
Durham madenciler birliği, 208
Dutourd, Jean, 906
Dutschke, Rudi, 498, 510, 513, 515
Dutschke'ye suikast girişimi, 513
Duverger, Maurice, 433
Dünya Aydınlar Kongresi, 278
Dünya Bankası, 142
Dünya Bankası'na İspanya'nın üyeliği, 626
Dünya Bankası'na Romanya'nın girişi, 528
Dünya Barış Kongresi Partizanları Daimi Komitesi, 278
Dünya Ticaret Örgütü, 142

Eagleburger, Lawrence, 796
Eco, Umberto, 939
Edelman, Marek, 984
Eden, Anthony, 199, 209, 304, 306, 363-65
Eden'in istifası, 367
Eichmann, Adolf, 509, 962
Einaudi, Luigi, 274
Eisenhower Doktrini, 366
Eisenhower Dwight D., 47, 136, 141, 196, 301, 306, 365
Eisenhower'ın Macar devrimine tepkisi, 392
Eisenhower'ın Yeni Görünüm politikası, 309
Ekmek karnesi, 294
Ekmek karnesinde Britanya politikası, 208-09, 294
Ekonomik esneklik, ortam yaratma çabaları, 944
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), 626
Ekonomik kalkınma, 112
Ekonomik kalkınmada 1950'ler, 401-02
Ekonomik kalkınmada hükümet planlamasının rolü, 404
Ekonomik kalkınmada işgücü üretkenliği, 402
Ekonomik kalkınmada uluslararası ticaret. *Bkz.* Uluslararası ticaret
Ekonomik kalkınmada yaşam standardı. *Bkz.* Yaşam standardı
Eliade, Mircea, 256
Eliot, T.S., 259
Eluard, Paul, 267
Emeklilik
Emekli kimseleri desteklemenin maliyeti, 648, 941-42
Emeklilik yaşının küçültülmesi, 648
Emeklilik sistemleri, 103
Emeklilik sistemlerine kaynak bulunması, 648, 941-42, 946
Endüstriyel Yeniden Yapılanma Enstitüsü (IRI), 312, 671
Enflasyon, 118, 551
Enflasyonist ücret anlaşmaları, 559
Enflasyonun farklı ülkelerde oranı, 554-55
Enflasyonun getirdiği riskler, 560-61
Engholm, Björn, 736
Ensslin, Gudrun, 510, 571, 573
Entelektüel Sol'un etkileri, 251
Enzensberger, Hans Magnus, 340, 509, 514
Ergenlik çağındakiler, 426-29
Erhard, Ludwig, 329, 374, 375, 430, 436, 511, 602, 944
Erlander, Tage, 201, 447
Ermenistan, 785
Eski Avrupa-Yeni Avrupa arasındaki fark, 937-38
Eski Sol, 494, 496
Estonya, 771
Estonya'da bağımsızlık hareketleri, 772-73
Estonya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 784
ETA, 565-67, 631, 838-39, 889
Etnik azınlıklar, 883-84
Etnik temizlik, 43, 46
Etnik temizlik, Sırplara yönelik, 811
Etnik temizlik, Sırpların eliyle, 807-10
Etnik temizlik, Yahudilere yönelik. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
EU. *Bkz.* Avrupa Birliği (AB)
Euro, 640, 852-55
Euro.com web sitesi, 933
Euro-bölgesi, 866
EuroDisney, 939

Eurosport televizyon kanalı, 931
Eurovizyon Şarkı Yarışması, 585-86
Euskadi Ta Askatasuna. *Bkz.* ETA
Ev eşyaları, 415-16
Evian Anlaşmaları, 356
Evsizlik, 880. *Bkz. ayrıca* Yurtsuz insanlar

Fabius, Laurent, 669
Fabrika Yasaları, 104
Falanjistler, 636
Fassbinder, Rainer Werner, 36, 341, 510, 573
Faşistler
Faşistler ile ilgili *Bkz. ayrıca* ilgili ulus-devlet ya da bireyler
  Faşistlerin İtalya'dan tasfiyesi, 71
  Faşistlerin Müttefik Askeri Hükümet tarafından korunması, 87
Faşizm
  Faşizm, İtalya'da, 53
  Faşizm'den öç alma, 71-75
  Faşizm'den vaçgeçilmesi, 249-51
  Faşizm'e karşı direniş, 90-91
  Faşizm'in Batı'ya yararı, 250
  Faşizm'in Müttefik Askeri Hükümet tarafından korunması, 87
Federal Almanya Cumhuriyeti. *Bkz.* Batı Almanya
Fejtö, François, 264, 272, 522
Fellini, Federico, 469
Feminizm, 591-95
Ferry, Luc, 583
Filistin
  Filistin'in Büyük Britanya'dan bağımsızlığını alması, 362
  Filistinli Kara Eylül örgütünün Münih Olimpiyatlarında Yahudi atletleri katletmesi, 574
Fini, Gianfranco, 840, 939
Finkielkraut, Alain, 906, 935
Finlandiya
  Finlandiya ile Sovyetler Birliği Dostluk Antlaşması, 180
  Finlandiya'nın Avrupa Birliği üyeliği, 854
Fischer, Joschka, 598
Fischler, Franz, 913
Fish, Hamilton, 120
Flanner, Janet, 69, 93, 120, 278, 296, 303
Flick, Frederich, 83
Foot, Michael, 659
Ford Vakfı, 279, 430
Forsythe, William, 927
Foucault, Michel, 490-91, 581, 582
Fourastié, Jean, 400
Fraga, Manuel, 632, 633
Franco, Francisco, 564-65, 612, 625-29, 838
  Franco'nun ekonomik mucizesi, 626
  Franco'nun ölümü, 629
Frank, Josef, 239
Franks, Oliver, 130
Fransa
  Fransa'nın Büyük Avrupa Gücü imajı, 148
  Fransa çelik sanayii, 198
  Fransa ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC), 202-03
  Fransa ile Sovyetler Birliği'nin ilişkisi, 151-53
  Fransa imparatorluğu, 150, 348-61
  Fransa modeliyle Avrupa kalıbını dökmek, 210
  Fransa Sosyalist Partisi, 267, 664-66
  Fransa ve Cezayir, 352-56
  Fransa'da 1967 erken seçimi, 503-04
  Fransa'da 1967 genel grevi, 502-03
  Fransa'da 1967 Mayıs Olayları, 501-06
  Fransa'da Alman sorunu, 151-54
  Fransa'da Almanya ile ilgili kaygılar, 150
  Fransa'da Altmışların siyasal partileri, 500
  Fransa'da anti-komünistler, 272-73, 678
  Fransa'da Barikatlar Gecesi, 504
  Fransa'nın BM Güvenlik Konseyi üyeliği, 149
  Fransa'da bölgesel sorumluluğun dağıtılması, 840-41
  Fransa'da Cumhuriyetçi Halk Hareketi (MRP), 110, 111
  Fransa'da devletleştirme, 667-68
  Fransa'da Evian Anlaşmaları, 356
  Fransa'da Fransız Halk Cephesi, 666
  Fransa'da Fransız Komünist Partisi (PCF), 109
  Fransa'da Fransız Ulusal Cephesi, 887
  Fransa'da Gauche Américaine politikası, 944
  Fransa'da General Plan Komiserliği, 98
  Fransa'da göçmenler, 887-888
  Fransa'da gösterge planlaması, 405
  Fransa'da hükümet planlaması, 98, 405
  Fransa'da işbirlikçilerin cezalandırması, 69
  Fransa'da işçi sendikaları, 878-79
  Fransa'da işçi-işveren anlaşmazlıkları/ grevler, 502-03
  Fransa'da işsizlik (2004), 878
  Fransa'da kamu sektörünün özelleştirilmesi, 659
  Fransa'da kent varoşları, 882-83
  Fransa'da kırsal nüfusun azaltılması, 662
  Fransa'da Komünist partiler, 108, 119, 185, 266-68, 394, 599, 664, 665
  Fransa'da Korsikalı milliyetçiler, 841
  Fransa'da kurbansız devrim, 501-05

Fransa'da kültür mirasları, 919-21
Fransa'da kürtaj yasaları, 592-93
Fransa'da Mitterand'ın ekonomi politikaları, 667-69
Fransa'da Müslümanlar, 883, 923, 924
Fransa'da Nanterre gösterileri, 501-05
Fransa'da Organisation de l'Armée Secrète (OAS), 355-56
Fransa'da Ortak Program, 665
Fransa'da öğrenci gösterileri, 501-05
Fransa'da *kültürel miras,* 919-21
Fransa'da Riviera, 420
Fransa'da sanata kamusal destek, 926
Fransa'da sanayi kuruluşlarında devlet denetimi, 667-68
Fransa'da savaş sonrası çiftçilik, 376
Fransa'da savaş sonrası devletleştirme, 445
Fransa'da savaş sonrasında Katolik Kilisesi, 286
Fransa'da Schuman Planı, 201-03
Fransa'da sinema yapımı, 466-469
Fransa'da siyasal sosyoloji, 662-63
Fransa'da Sol, 666-67
Fransa'da tiyatro, 464
Fransa'da Vichy rejimi. *Bkz.* Vichy rejimi
Fransa'da Yahudi Soykırımı Anıtı, 981
Fransa'da Yeni Dalga akımı film yönetmenleri, 467-68
Fransa'da Yurtsever Milisler (Milices Patriotiques), 65
Fransa'daki işbirlikçilerin savaş sonrasında tasfiyesi, 65
Fransa'daki politikaların bölünmesi, 662-63
Fransa'dan bağımsızlığını koparan Vietnam, 349-51
Fransa'nın AET'ye katılmakla ilgili görüşü, 374, 376
Fransa'nın Afrika'daki imparatorluk varlıkları, 349
Fransa'nın Alman felsefesinden etkilenmesi, 583
Fransa'nın Avrupa Birliği'nin genişlemesine karşı çıkışı, 871-72
Fransa'nın Avrupa Gümrük Birliğine yaklaşımı, 201-03
Fransa'nın aydınları, 264-72, 677-82
Fransa'nın Fransızcanın önemini yitirmesine tepkisi, 906-07
Fransa'nın göçmenlere tepkisi, 887-88
Fransa'nın imparatorluk varlıkları, 348-55
Fransa'nın kayıpları ve küçük düşmesi, 971
Fransa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgeleri, 352
Fransa'nın Marshall Planı'nı eleştirmesi, 129
Fransa'nın Mısır'ı ortak askeri işgali, 364-66, 392
Fransa'nın modernleşmesi, 663
Fransa'nın NATO'ya başvurusu, 194
Fransa'nın nükleer caydırıcılığı, 309
Fransa'nın sanatsal ve kültürel girişimleri, 463
Fransa'nın savaş sonrası duruşu, 148-54, 971
Fransa'nın savaş sonrası kararlara dahil olması, 149-50
Fransa'nın sömürge savaşlarından etkilenmesi, 357
Fransa'nın Vietnam savaşı, 349-50
Fransa'nın Yahudi Soykırımı'na suç ortaklığı, 968-74
Fransa'nın Yahudileri. *Bkz.* Yahudiler
Fransa'nın yeni Avrupa için girişimleri, 197
Fransa'nın yeniden canlanması, 662
Fransa'nın yurtiçi ve siyasal modernleşme çabaları, 358
Fransız Direniş Konseyi Eylem Programı, 93
Fransız Komünist Partisi (PCF), 267-68
Fransız Sosyalist Partisi, 267, 664-66
Fransız Ulusal Direniş Konseyi'nin Eylem Programı, 93
Fransızca'nın taşralılaşması, 905-07
Fransız-Rus Antlaşması, 152
Friedman, Milton, 649
Fulbright Bursu, 280, 430
Furet, François, 679
Futbol, 931-33

Gahrton, Per, 855
Gaillard, Felix, 353
Gaitskell, Hugh, 454
Gáli, József, 391
Galler ulusal hareketi, 841-42
Gallo, Max, 906
Gamalı Haç, 87
Gauche Américaine, 944
Gauck, Joachim, 834
Gazeteler, 929
Geçici İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA), 568-69, 843
Genscher, Hans-Dietrich, 796, 857
Gerçek Bira Kampanyası (CAMRA), 589
Geremek, Bronisław, 708
Gerhardsen, Einar, 447
Gerö, Ernö, 386, 387
Gheorghiu-Dej, Gheorghe, 216, 233, 240, 527, 748
Gıda karnesi, 39
Gıda kıtlığı, 39-40, 117
Giannini, Guglielmo, 76
Gide, André, 349
Gide, Charles, 197

Gierek, Edward, 701, 708
Gimes, Miklós, 391
Ginzburg, Evgenia, 676
Giolitti, Giovanni, 318
Giscard d'Estaing, Valéry, 593, 638, 640, 665, 666
  Giscard'ın AB Anayasa Sözleşmesi, 868-70
  Giscard'ın Vichy rejimine bakışı, 971
Glasnost (açıklık), 719
Glistrup, Morgens, 590
Globke, Hans, 83
Glucksmann, André, 678, 935
Godard, Jean-Luc, 467-468, 469, 475
Goma, Paul, 396, 693
Gomułka, Władysław, 228, 240, 384, 522, 528, 543
  Gomułka'nın öğrenci hareketlerine tepkisi, 530-31
  Gomułka'nın Yahudi karşıtlığı, 531-32
González, Felipe, 566, 629, 633, 635, 717
  González'in skandalı, 889
Gorbaçov, Mihail Sergeyeviç 635, 734, 766
  Gorbaçov'a aşırı kanadın bakışı, 726-27
  Gorbaçov'a radikal reformcuların bakışı, 727
  Gorbaçov'un Afganistan'dan çıkış stratejisi, 724
  Gorbaçov'un Afghanistan'ı işgali, 724
  Gorbaçov'un Almanların birleşme hakkındaki görüşleri, 766, 768-69
  Gorbaçov'un Avrupa Konseyi'ndeki konuşması, 759
  Gorbaçov'un Baltık girişimleriyle başa çıkışı, 773-75
  Gorbaçov'un Batı Avrupa ile ilişkileri, 724, 727
  Gorbaçov'un Brejnev Doktrini'ni bırakması 728
  Gorbaçov'un büyük taktik hatası, 782-83
  Gorbaçov'un desteklenmesi, 727
  Gorbaçov'un Doğu Almanya gezisi, 738
  Gorbaçov'un ekonomik reformları, 717-19
  Gorbaçov'un geçerliğini yitirmesi, 785
  Gorbaçov'un glasnost politikası, 719
  Gorbaçov'un iktidardan uzaklaşması, 783
  Gorbaçov'un istifası, 786
  Gorbaçov'un Komünist Parti'deki reformu, 719
  Gorbaçov'un Litvanya'ya verdiği ültimatom, 774
  Gorbaçov'un pop müziğe hoş görüsü, 725
  Gorbaçov'un reformcu yönü, 716-17, 721-22
  Gorbaçov'un Sovyet dış politikasına getirdiği değişiklik, 723-24
  Gorbaçov'un uydu devletlerden gelen özerklik taleplerine tepkisi, 725, 771
  Gorbaçov'un uydu devletlerin kurtuluşunda oynadığı rol, 760
  Gorbaçov'un yaşamöyküsü hakkında bilgi, 716
Gorbanevskaya, Natalya, 693
Gorz, André, 880
Gosplan, 697
Gottwald, Klement, 124, 179, 234, 235, 254
Göç, 406, 410-12
  Göç, Doğu Almanlar arasında, 309, 312
  Göç, Macar devriminden sonra, 390
Göçmenlik
  Göçmenlik için Batı Avrupa'da getirilen kısıtlama, 556, 881
  Göçmenlik, Avrupalı olmayanların Büyük Britanya'ya göçü, 412-13
  Göçün etkileri, 411-12, 413
Göncz, Árpád, 391
Gösteri sanatları, 926-28
  Göstermelik duruşma Slánsky Davası. *Bkz.* Slánsky Davası
Göstermelik duruşma, 522, 533
  Göstermelik duruşmada Lucretius Pătrăşcanu, 233
  Göstermelik duruşmada Yahudi karşıtlığı, 233-34
  Göstermelik duruşmalar, Sovyetler Birliği'nde, 226-29, 235-36
  Göstermelik duruşmaların amacı, 237-38
Graham, Billy, 732
Gramsci, Antonio, 261, 493, 494, 581
Grass, Günter, 340, 509, 514, 769, 884, 934, 964, 975
Greçko, Andrey, 541, 542
Greene, Graham, 273
Gromiko, Andrey, 711, 722
Gross, Tomasz, 982
Grosman, Vasiliy, 721
Grósz, Károly, 733, 760
Gruša, Jiří, 678
Guala, Filiberto, 424
Gulag Takımadaları, 563, 676, 677, 682
Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT), 142
  Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'na İspanya'nın katılması, 626
  Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'na Romanya'nın katılması, 528
Günah keçisi, 237-38
Güney Afrika, 368
Gürcistan
  Gürcistan'da bağımsızlık hareketi, 780

Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, 785
Gysi, Gregor, 740
Habermas, Jürgen, 340-4, 509, 513-14, 769, 936, 964
Haider, Jörg, 3, 880, 884-86, 887-88
Hájek, Jiři, 687
Halimi, Gisèle, 592, 593
Halk Cephesi dönemi, 19, 93, 138, 171, 353, 500
Hall, Stuart, 583
Hallstein Doktrini, 334
Hammerskjöld, Dag, 390
Haraszti, Miklós, 684
Harich, Wolfgang, 396, 691
Harita
Harita 1942 Avrupası, 31
Harita 1973 Yugoslavyası , 797
Harita Avrupa Birliği (1957-2004), 851
Harita Avrupa Birliği (2004-sonrası), 863
Harita Belçika, 847
Harita II. Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa, 189
Harita savaş sonrası Almanya ve Avusturya, 81
Harriman, Averell, 140
Hartmann, Detlef, 574
Hastalıklar, savaş sonrasında, 38-39
Hauser, Wilhelm, 83
Hava saldırısı
Hava saldırısı, ABD tarafından Sırplara karşı, 810
Hava saldırısı, Batılı Müttefikler ve Kızıl Ordu eliyle, 33
Hava saldırısı, Nazi Almanyası'nda, 33
Havel, Václav, 536, 597, 685, 687, 695, 742-47, 758, 791-93, 830, 831, 836, 913
Havemann, Robert, 691
Hayek, Friedrich, 649, 676
Healey, Denis, 194, 562, 651
Heath, Edward, 424, 637, 650-51, 653, 655
Heidegger, Martin, 257, 341, 582
Heine, Heinrich, 209, 264, 950-91, 953
Helsinki Antlaşmaları, 607-09, 684-86, 711
Helsinki Hakları Hareketi, 609
Helsinki Nihai Senedi, 738
Hermlin, Stephan, 83
Herri Batasuna, 565, 566
Herriot, Éduoard, 65, 266
Herzen, Aleksandr, 264
Herzl, Theodor, 934
Heuss, Theodor, 335
Heydrich, Reinhard, 981
Heym, Stefan, 741
Hıristiyan Demokrat Birlik, (CDU), 82
Hıristiyan Demokrat Birlik, Batı Almanya. Bkz. Batı Almanya
Hıristiyan Demokratik Parti, 87, 110-111
Hıristiyan Demokratik Parti'ye tarihsel seçmen desteği, 558
Hıristiyan Demokratlar (CD), 202
Hıristiyan Demokratlar Batı Almanya'da. *Bkz.* Batı Almanya
Hıristiyan Demokratlar İtalya'da. *Bkz.* İtalya
Hıristiyan Sosyaller, 322-25
Hıristiyanlık, Avrupa'da, 921
Hırvatistan, 763
Hırvatistan'a BM Koruma Gücü, 808
Hırvatistan'da BM Güvenli Alanları, 808, 810
Hırvatistan'da savaşın etkileri, 818
Hırvatistan'da Ustaş rejimi. *Bkz.* Ustaş rejimi
Hırvatistan'ın bağımsızlık ilanı, 805-06
Hırvatistan'ın Sırp azınlıkla savaşı, 806
Hindistan, 362
Hindular, 883
Hippiler, 487
Hitler *Bkz. ayrıca* Nazi Almanyası
Hitler, Adolf, 23
Hitler'in Yeni Düzeni, 95
Hitler'e Almanların öfkesi, 961
Hitler'e yönelik Batı Almanların 1960'lardaki bakışı, 510-12
Hitler'in Avrupa'yı bölmesi, 60
Hitler'in ekonomik mucize olarak politikaları, 436
Hitler'in hakkında savaş sonrası Almanyası'nda görüşler, 963
Hitler'in ilk kurbanı Avusturya, 14, 76
Hitler'in önderliğinde Avrupa'nın birleşmesi, 198
Hitler'in Polonya'yı işgali, 28
Hitler'in sınır dışı ettikleri, 41
Hitler'in Son Çözümü. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Hitler'in yenilmesinde Kızıl Ordu'nun rolü, 79
Hô Chi Minh, 349-51
Hobsbawn, Eric, 916
Hoca, Enver, 702
Hochhuth, Rolf, 509, 514
Hoggart, Richard, 489
Holbrooke, Richard, 807
Hollanda
Hollanda'da Dansk Folkeparti (Halk Partisi), 884, 886
Hollanda'da hükümet planlaması, 97
Hollanda'da işbirlikçilerin cezalandırılması, 69
Hollanda'da Katolik Halk Partisi, 327
Hollanda'da Katolik Parti, 326-27
Hollanda'da List Pim Fortuyn, 884, 886
Hollanda'da Müslümanlar, 883

Hollanda'da nüfus istatistikleri, 407
Hollanda'da Protestanlar, 326
Hollanda'da savaş sonrası Katolik Kilisesi, 285
Hollanda'da Ulusal Yatırım Bankası ve Endüstriyel Garanti Fonu, 675
Hollanda'nın AET'ye katılmakla ilgili görüşü, 375
Hollanda'nın göçmenlere tepkisi, 883-84, 886
Hollanda'nın imparatorluk varlıkları, 346-47
Hollanda'nın toplumsal temelleri, 326
Hollanda'nın Yahudi Soykırımı'na suç ortaklığı, 957, 960
Hollanda'nın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 967
Hollanda'nın Yahudileri, 957, 966-67
Homojenlik, savaş sonrası, 46
Honecker, Erich, 684, 735-39, 756, 915
Honecker'e karşı darbe, 739
Hook, Sidney, 279
Hoover, Herbert, 140
Horkheimer, Max, 597
Horn, Gyula, 737
Hume, David, 842
Hurd, Douglas, 766
Husák, Gustáv, 544, 597, 683, 702, 741, 790
Husák'ın istifası, 745
Hükümet planlaması
Hükümet planlaması ekonomileri, 100
Hükümet planlamasına duyulan güven, 96, 445-46
Hükümet planlamasında Beş Yıllık Planlar. *Bkz.* Komünizm
Hükümet planlamasında kapitalizm, 95
Hükümet planlamasının amacı, 99
Hükümet planlamasının Batı Avrupa'daki uygulaması, 95-97, 404-06
Hükümet planlamasının savaş sonrası ekonomik kalkınmada yeri, 404-05
Hükümet planlamasının siyasal sonuçları, 99
Hükümet planlamasının tanımı, 97

IMF. Bkz. Uluslararası Para Fonu (IMF)
IMF'ye İspanya'nın üye olması, 626
IMF'ye Romanya'nın girmesi, 528
IMF'nin Büyük Britanya'ya borç vermesi, 366
INPS Bkz. Sosyal Güvenlik Ulusal Enstitüsü (INPS)
IRA. Irlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA), 566-69
IRA Çırak Gençler Yürüyüşü, 568
IRA'nın Margaret Thatcher'a suikast girişimi, 655
IRA'nın talepleri, 568
Irak
Irak'ın ABD eliyle işgali, 935, 937
Irak'ın ABD eliyle işgaline Avrupa'nın tepkisi, 935
Irak'ın ABD eliyle işgalini desteklemesinin Tony Blair'e etkisi, 945
Irak'ın Büyük Britanya'dan bağımsızlığını alması, 362
IRA'nın genel etkisi, 579
Irksal temizlik, 452
Izetbegović, Alija, 811

İç savaşlar, 52-55, 806-10
İdeolojik Çağın Sonu, 471
İhracat pazarının azalması, 556-57
İkinci Dünya Savaşı'nda can kaybı, 34-36
İkinci Dünya, 497-99
İkinci Soğuk Savaş, 711, 713
İkinci Vatikan Konseyi, 459-60
İletişim araçları, 423-25, 929-31
İliescu, Ion, 751, 752, 821, 828
İliescu'nun Yahudi Soykırımı'na katıldığını kabul etmesi, 954
İngilizcenin egemen dil olması, 903-06
İnsan hakları, 608, 681-82
İnsan Haklarını Koruma Sözleşmesi, 300
İngrao, Pietro, 261
Ionesco, Eugène, 899
İrlanda
İrlanda'da Kanlı Pazar 569
İrlanda'da ulusal hareket, 843-44
İrlanda'nın Ulster, 567-69
İskandinavya
İskandinavya ile Kıta Avrupası'ndaki sosyal devletler arasındaki fark, 448-50
İskandinavya'da çevrecilik, 598
İskandinavya'da ırksal temizlik, 452
İskandinavya'da kısırlaştırma programları, 452
İskandinavya'da köylülerin siyasal sürece katılması, 448-49
İskandinavya'da Müslümanlar, 883
İskandinavya'da sosyal demokratik modelin başarısı, 450-51
İskandinavya'da sosyal demokratik modelin karanlık yüzü, 451-52
İskandinavya'da Sosyal Demokratlar, 109, 447-53
İskandinavya'da sosyal devletler, 448-53
İskandinavya'da tek konuya odaklı siyasal kuruluşlar, 590
İskandinavya'da vergi oranları, 590-91
İskandinavya'nın devraldığı toplumsal avantajlar, 447
İskandinavya'nın kızıl-yeşil koalisyonları, 449
İskandinavya'nın sosyal demokratik modeline duyulan hayranlık, 451

İskandinavya'nın tarihsel ekonomik bunalımı, 447-48
İskoçya ulusal hareketi, 842-43
İspanya
İspanya Anayasası, 630, 631
İspanya Komünist Partisi (PCE), 630
İspanya ordusu, 628
İspanya Sosyalist Partisi (PSOE), 629
İspanya'da Bask ayrılıkçıları, 564-66, 839
İspanya'da bölgesel ekonomik eşitsizlikler, 900
İspanya'da bölgesel kimlikler, 630-31, 838-39
İspanya'da cinsel yaklaşımlar, 635
İspanya'da çatlaklar, 630-31, 837-39
İspanya'da darbe, 631
İspanya'da demokratik hükümet, 631-33
İspanya'da Demokratik Koordinasyon Koalisyonu, 629
İspanya'da Demokratik Merkez Birlik (UCD), 629, 630, 631
İspanya'da demokratik seçim, 630
İspanya'da din reformları, 628
İspanya'da ETA. *Bkz.* ETA
İspanya'da Felipe González skandalı, 889
İspanya'da Halk İttifakı, 632, 632-33
İspanya'da Herri Batasuna, 565, 566
İspanya'nın imparatorluk varlıkları, 344
İspanya'da işçi-işveren ilişkileri, 627
İspanya'da Katalonya, 630-31, 838-39
İspanya'da Komünist partiler, 600-01
İspanya'da kürtaj yasaları, 593-94
İspanya'da Moncloa Paktları, 632
İspanya'da özelleştirme, 673
İspanya'da savaş sonrasında Katolik Kilisesi, 285
İspanya'da siyasal muhalefet, 627, 628
İspanya'da turizm, 626
İspanya'da Ulusal İstikrar Planı, 626
İspanya'nın demokrasiye geçişi, 628
İspanya'nın ekonomi politikaları, 626, 632-33
İspanya'nın geçmişle bağlantı kurma isteksizliği, 634
İspanya'nın özerk bölgeleri, 630-31, 837-39
İspanya'nın Sosyalist partileri, 633
İspanya'nın yakın siyasal tarihi, 625-33
İsrail, 50
İsrail'in Altı Gün Savaşı *Bkz.* Altı Gün Savaşı
İsrail'in Mısır'ı işgale katılması, 364-66, 392
İsrail'in Yom Kippur Savaşı, 553
İstihdam ilişkileri
İstihdam ilişkilerinde anlaşmazlıklar/grevler. *Bkz.* İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler
İstihdam ilişkilerinde hizmet sektörü ve profesyonel çalışanlara yaklaşım, 499-500
İstihdam ilişkilerinde sanayi işçilerine yaklaşım, 499-500, 505-06
İsveç
İsveç anayasası, 447
İsveç özel işletme sahipleri, 450
İsveç'in Avrupa Birliği üyeliği, 854-55
İsveç'in sosyal devlet olması, 450
İsveç'in zenginliği, 450-51
İsveç'te Nazi sempatizanları, 115
İsveç'te nüfus istatistikleri, 407
İsviçre
İsviçre Federal İhtiyarlık Sigortası ile Dul ve Yetimler Sigortası Yasası, 104
İsviçre'de Nazi sempatizanları, 114-15
İsviçre'nin Yahudileri, 966
İsviçre'ye Yahudilerden yağmalanan malların getirilmesi, 966
İşbirlikçiler, 53-60
İşbirlikçilere yönelik Komünizm'in devrilmesinden sonraki tutum, 834-36
İşbirlikçilerin cezaları, 75
İşbirlikçilerin savaş sonrası tasfiyesi, 65-75
İşbirlikçilerin suçlanmaları, cezalandırılmaları, 67
İşbirlikçilerin tanımı, 67
İşçi sendikaları, 408-09
İşçi sendikaları: Britanya'da, 440
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, Fransa'da, 502-04
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, İtalya'da, 505-09
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, Polonya'da, 709
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, Portekiz'de, 621
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, İspanya'da, 627
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler batı Avrupa'da, 499-508
İşçi-işveren anlaşmazlıkları/grevler, 558
İşgal altında mülkiyet hakları, 58
İşgal: Almanların Sovyetler Birliği'ni işgal etmesiyle oluşan maddi zarar, 212
İşgal: Almanya'daki işgale son verecek anlaşmalar, 302-05
İşgal: Çekoslovakya'nın Sovyetlerce işgalinin Sovyet blokunda protesto edilmesi, 545
İşgal: Japonların Avrupa sömürgelerini işgali, 348
İşgal: Kızıl Ordu'nun savaş sonrası işgalleri, 179

İşgal: Macaristan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali, 367
İşgal: NATO'nun Kosova'yı işgali, 815
İşgaller, 58-60
İşgallere karşı direniş. *Bkz.* Direniş hareketleri
İşgücü üretkenliği, 402
İşgücü üretkenliğinde ithal işgücü, 409-14
İşgücü üretkenliğinde nüfus hareketi, 409-14
İşsizlik oranı, 408, 556, 878
İşsizlik yardımları, 648
İtalya
İtalya Aksiyon Partisi, 92,
İtalya Barış Antlaşması, 184
İtalya iç savaşı, 53-54
İtalya Partito Communista Italiano (PCI), 109, 186, 261-62, 600
Italya Partito Socialista Italiano (PSI), 261
İtalya rüşvet şehri skandalı, 888
İtalya Savaş Yetimleri Ulusal Enstitüsü, 445
İtalya Sosyalist Partisi, 888
İtalya'da faşistlerler "ilişkili" işbirlikçilere yönelik yaklaşım, 75
İtalya'da 1969 grev hareketi, 506-09
İtalya'da Ağır Ceza Mahkemeleri, 70
İtalya'da Altmışların siyasal partileri, 500
İtalya'da anti-komünistler, 273
İtalya'da aşırı Sağ terör, 577-78
İtalya'da aşırı Sol terör, 577-78
İtalya'da bölgesel ayrılıkçılık, 839-40
İtalya'da bölgesel ekonomik eşitsizlikler, 900
İtalya'da buzdolabı üretimi, 415-16
İtalya'da çığ gibi büyüyen terörist gruplar, 575-76
İtalya'da demokrasi, 317-21
İtalya'da Endüstriyel Yeniden Yapılanma Enstitüsü (IRI), 312, 671
İtalya'da faşistlerin tasfiyesi, 71
İtalya'da Faşizm, 53
İtalya'da film yapımcılığı, 469-470
İtalya'da hükümet planlaması, 97-98, 404-05
İtalya'da işçi-işveren anlaşmazlıkları/ grevler, 506-09
İtalya'da kamu şirketleri, 444-45
İtalya'da 159 no.lı Karar, 70
İtalya'da Kızıl Tugaylar (BR) terörist örgütü. *Bkz.* Kızıl Tugaylar (BR) terörist örgütü
İtalya'da Komünist partiler, 108, 119, 261, 394, 493, 508, 577, 600
İtalya'da Kuzey Ligi (Lega Nord), 840, 871
İtalya'da kürtaj yasaları, 593
İtalya'da Lombardi Ligi, 840
İtalya'da Mafia, 578, 578, 888
İtalya'da Marksistler, 508
İtalya'da Moro olayı, 576
İtalya'da Müslümanlar, 883
İtalya'da nüfus istatistikleri, 407
İtalya'da öğrenci hareketleri, 506-09
İtalya'da özelleştirmeler, 671
İtalya'da özerk bölgeler, 840
İtalya'da parlamento dışı Sol, 507
İtalya'da Pirelli şirketinde işçi-işveren anlaşmazlıkları, 506, 507
İtalya'da sanayi işçisine yaklaşım, 505-06
İtalya'da savaş sonrası devletleştirme, 445
İtalya'da savaş sonrası Katolik Kilisesi, 286, 324
İtalya'da savaş sonrasında işbirlikçilerin tasfiyesi, 65, 70
İtalya'da terörizm, 575-77
İtalya'da toprak reformu, 107-08
İtalya'da üniversite sistemi, 483
İtalya'da yolsuzluk, 321
İtalya'dan göç, 410-11
İtalyan ekonomik mucizesi, 505-06
İtalyan ekonomisinde aracı kurumlar ve şirket büroları, 319
İtalya'nın AB'nin genişlemesine karşı çıkışı, 871
İtalya'nın aydınları, 260-64
İtalya'nın güneyinde yoksulluk, 318
İtalya'nın Hıristiyan Demokratları, 320-21, 444, 576, 578, 888
İtalya'nın Kurşun Yılları, 578, 579
İtalya'nın Maoizm'e hayranlığı, 508
İtalya'nın *Mezzogiorno* bölgesi, 318
İtalya'nın Mihver devlet olmaktan demokratik müffefikliğe geçişi, 71
İtalya'nın parçalanması, 839-40
İthal işgücü, 409,14

Jäckel, Eberhard, 970
Jakeš, Miloš, 742, 743, 744
Japonların Avrupa sömürgelerini işgali, 348
Jaruzelski, Wojciech, 707, 709, 729-31, 834
Jaspers, Karl, 258, 279
Jendretsky, Hans, 234
Jenkins, Roy, 462, 659
Jennings, Humphrey, 209
Jidanov, Andrei, 186, 236, 243
Jidanov'un iki kültür dogması, 255
Jirinovski, Vladimir, 828
Jivkov, Todor, 543, 702, 752-53
Jobert, Michel, 873
Johnson, Lyndon, 602, 939
Joliot-Curie, Frédéric, 269

Jospin, Lionel, 887
Jön Avrupa, 95

Kádár, János, 387, 389, 390, 524, 702, 733-35
  Kádár'ın iktidardan uzaklaştırılması, 734
  Kádár'ın ölümü, 735
Kádárizm, 525
Kadın hareketi, 591-95
Kadınlar
  Kadınlar arasında işbirlikçilerin cezalandırılması, 65
  Kadınlar ve Hıristiyan Demokrat Parti, 110
  Kadınların doğum kontrolü hakları, 592-93
  Kadınların işgücündeki rolü, 409
  Kadınların işgücüne katılması, 591-92
  Kadınların oy kullanma hakkı, 108
  Kadınların seçme hakkı, 108
Kafka, Franz, 18, 535
Kafkaslar, 780
Kamping, 420
Kanada, yurtsuz kalmış insanları kabul etmesi, 51, 54
Kapitalizm
Kapitalizm Avrupa'da, 445
  Kapitalizm için planlama, 95
  Kapitalizm'e Komünizm'den geçiş sürecinde büyük patlama yaklaşımı, 820-21
  Kapitalizm'e Komünizm'den geçiş, 819-36
Karaborsa, 57
  Karaborsa, Almanya'da, 118
Karadžić, Radovan, 809
Karamanlis, Konstantin, 613, 614, 617, 618, 635
Kardelj, Edvard, 186
Karşı kültür politikaları, 488
Karşı Devrim, 285
Katalonya, 630-31, 838-39
Katliamlar
  Katliamlar, Arnavutlara Miloševič'in emriyle, 813-15
  Katliamlar, Srebrenica'da, 810
  Katliamlar, Ustaş tarafından, 805, 806
Katolik "kara enternasyonal", 203
Katolik Kilisesi, 71
  Katolik Kilisesi, savaş sonrası Avrupa'da, 285-86
  Katolik Kilisesi'ne Tito'nun saldırması, 73
  Katolik Kilisesi'nin ahlak ve kişisel ilişkiler üzerinde otoritesi, 457-62
  Katolik Kilisesi'nin politikaya karışması, 458-60
Kaza ve hastalık sigortası, 100
Kazin, Alfred, 961
Kefauver, Estes, 143
Kennan, George, 37, 79, 119, 120, 140, 143, 157, 162, 166, 198, 199
Kennedy, Jacqueline, 470
Kennedy, John F., 307, 311, 312, 470
  Kennedy ile Küba Krizi, 314-15
  Kennedy'nin Britanya'ya nükleer denizaltı satışı, 360-61
Kent planlaması, 472-77
Kéthly, Anna, 178
Keynes, Maynard, 101, 122, 142, 151, 439, 649, 650
  Kruşçev döneminde Küba Füze Krizi, 314-15
  Kruşçev döneminde reformlar, 518
Kıbrıs, 616-17, 618
Kırgızistan, 785
Kırmızı hat, Washington ile Moskova arasında, 315
Kısırlaştırma programları, 452
Kızıl Korku, 137
Kızıl Ordu
Kızıl Ordu Fraksiyonu (RAF), 571-72
  Kızıl Ordu'nun Auschwitz'i kurtarması, 230
  Kızıl Ordu'nun bombardımanları, 33
  Kızıl Ordu'nun Hitler'in yenilmesindeki rolü, 79
  Kızıl Ordu'nun kadınlara tecavüz etmesi, 37-38
  Kızıl Ordu'nun savaş sonrası gücü, 154
  Kızıl Ordu'nun savaş sonrası işgalleri, 179
  Kızıl Ordu'nun tabansızlık gerekçesiyle yaptığı idamlar, 212
  Kızıl Ordu'nun toplu kıyımları, 35
Kızıl Tugaylar (BR) terörist örgütü, 575-77
  Kızıl Tugaylar'ın Aldo Moro'yu kaçırması, 576
  Kızıl Tugaylar'ın para kaynağı, 579
  Kızıl Tugaylar'ın taktikleri, 576-77
Kiesinger, Kurt Georg, 511-12, 514, 602, 962
Kirlilik, 688, 819
Kis, János, 756
Kissinger, Henry, 607, 609
Kiszczak, Czesław, 730
Kitap Savaşı, 280-81
Kitle iletişim araçları, 929-31
  Kitle iletişim araçlarının Komünizm'in devrilmesindeki rolü, 755
Kitle turizmi, 419-21
Kjærsgaard, Pia, 886
Klaus, Václav, 791-94, 822, 831, 836, 872
Klíma, Ivan, 688
Koestler, Arthur, 252, 265, 273, 279-81, 677, 678, 934
Kohl, Helmut, 80, 604, 640, 724, 736, 767-70, 890

Kohl'un Almanya'nın birleşmesindeki payı, 764
Kohout, Pavel, 253, 536
Kołakowski, Leszek, 522, 529-30, 677
Kolektifleştirme, 215-17
Komarov, Vladimir, 232
Kominform, 153, 164
Kominform'un çözülmesi, 383
Kominform'un kuruluşu, 185-86
Kominform'un Yugoslavya'ya saldırması, 187
Komintern, 185
Komünist
Komünist olma kararı, 253
Komünist Slovaklar, 537
Komünist Yahudiler, 531, 532
Komünist mit, 20
Komünist partiler 109
Komünist partilere tarihsel seçmen desteği, 588
Komünist partilerin baskıcı düzeni, 241-44
Komünist partilerle ilgili *Bkz.* ulus-devlet
Komünistler ve aydınlar (entelektüeller), 250-272
Komünistlerin aydınları el üstünde tutması, 255
Komünistlerin davaları, 226-28, 226-29
Komünistlerin işçi sendikalarıyla Sosyalist sendikalar arasında çarpışmalar, 274-75
Komünistlerin kapsamlı sosyal yardım sistemleri, 102
Komünistlerin yeniden işlerlik kazanması, 828
Komünistlerin zorunlu işsizlik sigortası, 100, 102
Komünizm
Komünizm, savaş sonrası Almanya'da, 85-86
Komünizm'de devrimci sınıf olarak proletarya, 497
Komünizm'de ekonomik sistem, 524-25
Komünizm'den çıkış süreci, 819-36
Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş sürecinde büyük patlama yaklaşımı, 820-21
Komünizm'den kapitalizme geçiş, 820-21
Komünizm'e alternatif öneri, 522
Komünizm'e karşı aydınların tutumu, 272, 676-79
Komünizm'e Nazizm'den geçiş, 243-44
Komünizm'in 1948 politikası, 174
Komünizm'in açıklanan hedefi, 172
Komünizm'in başarısızlıkları, 523
Komünizm'in Beş Yıllık Planları, 94, 214
Komünizm'in çatışma taktikleri, 186
Komünizm'in çekiciliği, 119
Komünizm'in çöküşü, 705-60
Komünizm'in çöküşünün nedenleri, 754-60
Komünizm'in denetimci yönü, 171
Komünizm'in devrilmesini getiren devrimlerin özellikleri, 755
Komünizm'in düşüşü, 725, 728-54, 978
Komünizm'in düşüşünde basın-yayının rolü, 755
Komünizm'in düşüşünde Gorbaçov'un rolü, 759-60
Komünizm'in düşüşünden sonra işbirlikçilere karşı tutum, 834-36
Komünizm'in ekonomik başarısızlıkları, 523-24
Komünizm'in ekonomik mirası, 819-36
Komünizm'in gasp ettiği mallar, 978
Komünizm'in geleceğine coşkuyla bakmak, 252
Komünizm'in gerilemesi, 491-92
Komünizm'in içine çöküşü, 786-88
Komünizm'in ilk yıllarında uyandırdığı coşkular, 253-255
Komünizm'in karşıtı Avrupa, 757
Komünizm'in kötü yönetimi, 245
Komünizm'in Nazi/Faşist geçmişle ilgili görüşü, 86-88
Komünizm'in oybirliğiyle benimsendiği hayalinin sonu, 546
Komünizm'in örtülü baskı stratejisi, 172
Komünizm'in sonuçları, 244-45
Komünizm'in Sosyalizm ile birliği, 173
Komünizm'in yönetiminde işlenen suçların sorumluluğu, 978
Komünizm'in yönetiminde kirlilik, 688
Komünizm'in yönetiminde sahne sanatları, 927
Konrád, György, 686, 690, 695
Konuk işçiler, 410-11, 883
Konut sıkıntısı, 122, 294-95
Koopman, Rita, 957
Kore Savaşı, 194
Kornai, János, 524
Kosova
Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK), 812
Kosova'da Sırp eylemleri, 804-16
Kosova'nın NATO tarafından işgali, 815
Kostov, Trayço, 183, 227-28, 240, 268
Koštunica, Vojislav, 816
Kovács, Béla, 178
Kovaly, Heda, 252
Kömür kıtlığı, 118, 151
Kötü hasat koşulları, 117
Köy-kent, 473, 750
Köylü devrimleri, 498
Köylü Partileri, 171, 172, 223
Köylü Partisi, 590

Köylüler
Köylülerin savaş sonrası durumu, 107
KPD. *Bkz.* Alman Komünist Partisi (KPD)
Kral III Leopold, 108
Kraus, Karl, 18, 934
Kravçenko, Viktor, 268-69, 281
Kravçuk, Leonid, 778
Krefeld Çağrısı, 712
Kreisky, Bruno (Avusturya Şansölyesi), 453, 965
Krenze, Egon, 739, 755
Krivine, Alain, 505
Kruşçev, Nikita, 305, 306, 307, 381, 473, 517, 766, 783
Kruşçev'in Berlin saldırısı, 310-13
Kruşçev'in Ekim 1964 Kremlin darbesi, 520
Kruşçev'in gizli konuşması, 382-83, 394
Kruşçev'in Gulag'daki mahkûmları salıvermesi, 381
Kruşçev'in kontrollü Stalinsizleştirmesi, 382-83
Kruşçev'in Macar devrimine karşı tutumu, 386-91
Kruşçev'in mutfak görüşmesi, 699
Kruşçev'in ne yapacağının önceden kestirilememesi, 519-20
Kruşçev'in Romanya'ya antipatisi, 526
Kruşçev'in Sovyetler Birliği stratejisi, 381-82
Kruşçev'in Stalin'i karalaması, 382-83
Kruşçev'in Tito ile buluşması, 393
Kryuchkov, Vladimir, 783
Kuchma, Leonid, 821, 823
Kula, Witold, 957
Kullanılabilir gelir, 414
Kun, Béla, 494
Kundera, Milan, 535, 690, 858
Kuron, Jacek, 428-29, 533, 686, 708-09,
Kurtarılmış Avrupa Bildirgesi, 135, 136
Kuşaklar arası uçurum, 432, 481
Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü. *Bkz.* NATO.
Kuzey İrlanda, 567-69
Kuzey Ligi, (Lega Nord), 886
Küba Füze Krizi, 314-15
Küçük Toprak Sahipleri Partisi, 178
Kültürel bölünmelerin yükselişi, 249-51
Kültürel Özgürlük Kongresi (CCF), 279-80, 471
Küreselleşme, 876-88
Kürtaj, 592-93

Lacan, Jacques, 581, 583
Lady Chatterley'in Sevgilisi (Lawrence), 461
Lafontaine, Oskar, 736
Lahey'de Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi, 809, 814, 816
Laker, Freddie, 419
Lambrakis, Grigoris, 614
Lang, Jack, 920, 939
Lange, Anders, 590
Langer, Oskar, 242
Lanzmann, Claude, 963, 971
Lasky, Melvin, 258
Laurent, Jacques, 273
Laval, Pierre, 73, 74, 969
Lawrence, D.H., 461
Le Pen, Jean-Marie, 830, 872, 884, 887, 954
Leclerc, Annie, 581
Lefebvre, Jacques, 890
Leonhard, Wolfgang, 676
Lepper, Andrzej, 828
Letonya Ulusal Bağımsızlık Hareketi, 772
Letonya, 771
Letonya'da bağımsızlık hareketleri, 772-73
Letonya'da işbirlikçiler, 834
Letonya'da Komünizm sonrası dönemde görüşler, 826
Letonya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 784
Levi, Carlo, 318
Levi, Primo, 958, 962
Lévi-Strauss, Claude, 490, 491
Lévy, Bernard-Henri, 678, 858, 935
Lewis, Norman, 318
Liberal aydınlar, 274
Liberal Partiler, 171, 172
Liebknecht, Karl, 737
Ligaçev, Yegor, 715
Lippmann, Walter, 143
Litvanya Yeniden Örgütlenme Hareketi, 773
Litvanya, 771
Litvanya'da bağımsızlık hareketleri, 772-73
Litvanya'da Komünist Parti' nin bölünmesi, 774
Litvanya'da Ulusal Kurtuluş Komitesi, 774
Litvinov, Pavel, 545
Litynski, Jan, 531
Lloyd, Selwyn, 392
Loebl, Fritzi, 242
London, Artur, 239, 252, 268
Londra Antlaşmaları, 304
Losonczy, Géza, 252, 391
Löbl, Eugen, 87
Lublin Komitesi, 135, 176
Luca, Vasile, 176
Lukács, György, 493, 494
Luxemburg, Rosa, 493, 494, 737
Lübke, Hans, 962
Lüneberg mahkemesi, 78
Lyotard, Jean François, 582

Maastricht 1992 Antlaşması, 640, 852, 853-54, 937

Maastricht'in etkileri, 854
Maastricht'in NATO'ya etkisi, 853-54
Macaristan Cumhuriyeti, 735
Macar Öğrenciler Birliği, 384-88
Macar Sosyalist İşçi Partisi, 397, 735
Macar Sosyalist Partisi, 735
Macaristan
Macaristan ile kredi anlaşmaları, 701
Macaristan yurttaşlarına zulüm, 242
Macaristan'da 1989 devrimi, 734-35
Macaristan'da Doğu Alman sığınmacılar, 737-38
Macaristan'da Halk Cephesi, 178
Macaristan'da işbirlikçiler, 834-35
Macaristan'da Komünist partiler, 170, 178, 733-35
Macaristan'da Komünizm'in düşüşü, 733-35
Macaristan'da muhalif hareket, 686, 733-34
Macaristan'da oto sansür, 689
Macaristan'da reform yanlısı ekonomistler, 524
Macaristan'da sansür, 689
Macaristan'da siyasal muhalefet, 733-34
Macaristan'da Sosyalizm, 178
Macaristan'da Sovyet etkisi, 178
Macaristan'da Sovyetler Birliği'ne karşı devrim, 386-91, 392-97, 978
Macaristan'da Terrorhaza, 982-83
Macaristan'da Yahudi Soykırımı Anıtı, 982
Macaristan'da yasama reformları, 734-35
Macaristan'da Yeni Ekonomik Düzen, 525-26
Macaristan'dan devrim sonrası kaçışlar, 390
Macaristan'ın ekonomisi, 733
Macaristan'ın imajı, 733
Macaristan'ın karma ekonomisi, 524-25
Macaristan'ın kurtuluşu, 733-35
Macaristan'ın Marshall Planı'ndan yararlanması, 123
Macaristan'ın Stalinsizleştirmeye tepkisi, 385-87
Macaristan'ın Yahudileri, 531
Macciocchi, Maria-Antonietta, 497
Macmillan, Harold, 104, 190, 312, 314, 360, 367, 368-69, 371, 372, 655
Maddi hasar, II.Dünya Savaşı, 32-34
Madencilik işlerinin kaybolması, 557-58
Mafia. *Bkz.* İtalya
Mahler, Horst, 574, 575
Maisky, Ivan, 157
Major, John, 657, 658
Makarios, Başpiskopos, 617, 618
Makedonya, 763
Makedonya'nın bağımsızlığı, 813
Makedonya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 805
Makedonya'nın bölgesel duyarlılığı, 813
Malenkov, Georgiy, 380-81
Maléter, Pál, 391
Malia, Martin, 787
Malların yeniden dağıtımı, 58-59
Malraux, André, 356, 463, 801
Manchester United, 932
Mange, Etienne, 890
Mann, Klaus, 271
Maoizm, 497-98
Maoizm'e İtalyanların duyduğu hayranlık, 508
Marcel, Gabriel, 955
Marchais, Georges, 665
Marcuse, Herbert, 495
Margolius, Rudolf, 252
Maria Braun'un Evliliği, 36, 341, 573
Maritain, Jacques, 279
Marksizm
Marksizm *Bkz. ayrıca* Komünizm
Marksizm Doğu Avrupa'da, 522-23
Marksizm'in parlak çağı, 491-492
Marksizm'in noksanları, 680
Marksizm'in yeniden keşfi, 492-494
Marshall, George C., 121, 153
Marshall Planı, 192
Marshall Planı, Avrupa Ödemeler Birliği, 126
Marshall Planı ile Batı Almanya'nın ilişkisi, 164
Marshall Planı kapsamında yardım başvurusu, 127-28
Marshall Planı Sovyetler'in yayılmasına karşı engel, 124
Marshall Planı'na karşı Komünist kampanyalar, 186
Marshall Planı'na yönelik Fransızların eleştirisi, 129
Marshall Planı'ndan yararlananlar, 121,129, 613
Marshall Planı'nın etkisi, 127, 128-30
Marshall Planı'nın kendini kısıtlayıcı yönü, 125
Marshall Planı'nın toplam maliyeti, 123
Marshall Planı'nın üretim misyonları, 126
Marshall Planı'nın yararları, 128-30
Marx, Karl, 264, 491
Marx, ilk yazıları, 494
Masaryk, Jan, 124, 180
Masaryk, Tomáš, 179, 224, 746, 899
Mastroianni, Marcello, 469
Mauriac, François, 93, 251, 273, 274
Mauroy, Pierre, 667

Maurras, Charles, 619
Mayer, René, 958
Mazini, Giuseppe, 264
Mazowiecki, Tadeusz, 708, 732, 756, 758
McCloy, John J., 60, 84
Mečiar, Vladimir , 791-94, 821, 836
Medgyessy, Péter, 982
Medvedev, Zhores, 693
Meinhof, Ulrike, 571
Meir, Golda, 231
Mendès-France, Pierre, 303-04, 309, 351, 374, 503, 682
Menzies, Robert, 364
Merker, Paul, 239
Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA), 279
Merleau-Ponty, Maurice, 265, 269, 270, 488
Messina konferansı, 373
Meşruluk
  Meşruluk, kapasitenin işlevi olarak, 948
  Meşruluk, ülke toprağının işlevi olarak, 949
Mısır
  Mısır'da Britanyalıların sömürgeciliği bırakması, 362-67
  Mısır'ın askeri işgali, 364-66, 392
Michnik, Adam, 530, 531, 533, 685, 689, 690, 692, 695, 708, 709, 710, 729, 731, 755, 830, 833, 858, 934, 936
Mickiewicz, Adam, 264, 530
Mielke, Erich, 769
Mihailović, Draža, 54, 73
Mikhoels, Solomon, 231, 236
Mikolajczyk, Stanisław, 177
Mikoyan, Anastas, 386
Milans del Bosch, Jaime, 631
Milices Patriotiques, Yurtsever Milisler, 65
Mill, John Stuart, 842
Milletler Cemiyeti, 45
Millett, Kate, 581
Milliyetçiler, 828
Miloševič, Slobodan (Sırbistan Devlet Başkanı), 802-05, 810, 811-16
  Miloševič'e savaş suçlusu olarak dava açılması, 814
  Miloševič'in Arnavutları katletmesi, 813-15
  Miloševič'in Yugoslavya'nın korkunç parçalanmasındaki rolü, 818
Miłosz, Czesław, 251-53, 256, 264, 689, 690, 934
Mimari -1950lerin ve 1960ların, 472-75
Mitscherlich, Alexander, 509
Mitscherlich, Margarete, 509
Mitterand, François, 503, 640, 653, 663-69, 712, 919, 920, 921
  Mitterrand'ın Almanya'nın birleşmesi hakkında görüşleri, 766
  Mitterrand'ın Avrupacı kılığı, 668
  Mitterrand'ın ekonomi politikaları, 667-69
  Mitterrand'ın ekonomiyi modernleştirmesi, 667-69
  Mitterrand'ın Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini AB'ye kabul etmesi, 857
  Mitterrand'ın sosyal politikaları, 657-68
  Mitterrand'ın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 972, 973
  Mitterrand'ın yaşamöyküsü hakkında bilgi, 663-64
Mladenov, Petar, 754
Mladić, Ratko, 807, 809-10
  Mladić'in Müslümanlara yönelik katliamları, 810
Mlynář, Zdeněk, 212, 254, 546, 683, 716
Mňačko, Ladislav, 536
Mnouchkine, Ariane, 939
Moch, Jules, 958
Moczar, Mieczysław, 531, 532
Moda eğilimler, 485, 486-87
Modrow, Hans, 740, 764
Modzelewski, Karel, 528-29
Moldova
Moldova Cumhuriyeti, 779
  Moldova Halk Cephesi, 779
  Moldova, Avrupa ülkesi, 898
  Moldova'da aylık ücretler, 882
  Moldova'da bağımsızlık hareketi, 779-80
  Moldovalı konuk işçiler, 882
  Moldova'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 785
Mollet, Guy, 353, 361
Molotov, Vyaçeslav, 123, 136, 158, 163, 179, 382
Molotov-Ribbentrop Paktı, 138, 270, 772, 773, 979
  Molotov'un Almanya'ya yönelik Fransızların planlarını reddetmesi, 152,
Monnet Planı, 97-98, 128
Monnet, Jean, 97, 128, 199, 200, 866
Montand, Yves, 634
Monty Python, 585
Moravia, Alberto, 251
Moreau, Jeanne, 592
Morgenthau stratejisi, 140, 163
Moro, Aldo, 576
Morrison, Herbert, 205, 346
Moskova Antlaşması (1970), 604
Moskova Bildirgesi (1943), 77
Moskova Duruşmaları, 226
Moskova Konferansı (1947), 163
Mosley, Oswald, 95
Motosiklet sürücüleri, 418
Mounier, Emmanuel, 265, 272
Muhafazakâr partiler
  Muhafazakâr partilere tarihsel seçmen desteği, 587-89

Muhafazakâr partilerle ilgili ABD'nin görüşü, 274
Muhalif hareket
Muhalif hareket Çekoslovakya'da, 683-85
Muhalif hareket Doğu Almanya'da, 691-92
Muhalif hareket Macaristan'da, 686
Muhalif hareket Orta Avrupa'da, 693, 694
Muhalif hareket Polonya'da, 686
Muhalif hareket Romanya'da, 693
Muhalif hareket Sovyetler Birliği'nde, 520-21, 683-95
Muhbirler, 58
Muir, Edwin, 899, 916
Muschg, Adolf, 936
Mussolini, Benito, 53, 263
Mühendislik sanayii, 113
Münih Olimpiyatları'nda Kara Eylül örgütünün Yahudileri öldürmesi, 574, 963
Müslümanlar
Müslümanlar, Fransa'da. *Bkz.* Fransa
Müslümanlara yönelik Mladić katliamı, 810
Müslümanların Batı Avrupa nüfusunun önemli bölümü oluşturması, 883
Müslümanların Bosna-Hersek'teki varlığı, 806-16
Müslümanların Büyük Britanya'daki varlığı, 883
Müslümanların Sovyetler Birliği'ndeki varlığı, 714
Müslümanların Yahudilere yönelik saldırıları, 922-24
Müttefik Denetim Konseyleri, 141, 159, 164
Müttefik Denetim Konseylerinde Fransızların yaptıkları, 149
Müttefiklerin Askeri Hükümeti
Müttefiklerin Faşistleri koruması, 87
Müttefiklerin yeniden inşa çabaları, 41-42
Nagy Imre, 384, 387-93, 397, 541, 735
Nanterre gösterileri, 501-05
Nasır, Cemal Abdul, 359-63
Nastase, Adrien, 899
NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü), 192-97, 300
NATO'da Almanya'nın üyeliği, 768
NATO'daki müttefiklerine ABD'nin burun kıvırması, 937
NATO'ya 1992 Maastricht Antlaşması'nın etkisi, 853-54
NATO'ya Almanların katkısı, 302-03
NATO'ya Batı Almanya'nın dahil olması, 304-05
NATO'ya Yunanistan'ın kabulü, 613
NATO'nun algılanması, 193-94
NATO'nun başlıca görevi, 196
NATO'nun blöf olması, 194
NATO'nun gelecekteki rolü, 937-38
NATO'nun nükleerleşmesi, 307
NATO'nun Yugoslavya'da yaptıkları, 815-16
Navarro, Carlos Arias, 629
Nazarbayev, Nursultan, 785
Nazi Almanyası
Nazi Almanyası tarafından işgal edilen ülkeler, 28
Nazi Almanyası'na işgal edilmiş/fethedilmiş ülkelerin katkıları, 30-32
Nazi Almanyası'na karşı direniş, 53
Nazi Almanyası'nda Batı Avrupalılara yönelik tutumlar, 33-35
Nazi Almanyası'nda bombardımanlar, 32
Nazi Almanyası'nda Doğu Avrupalılara yönelik tutumları, 34
Nazi Almanyası'nda Yahudi Soykırımı. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Nazi Almanyası'nda yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 82-87
Nazi Almanyası'ndaki savaş kamplarında mahkûmlar, 36
Nazi Almanyası'nın ekonomik mucize kaynağı olması, 436
Nazi Almanyası'nın işgal ettiği ülkelere yönelik tutumu, 60
Nazi Almanyası'nın son çözümü. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Nazilikten arındırma, 82-87, 139
Nazizm
Nazizim'den Komünizm'e geçiş, 243-44
Nazizm hakkında Almanların görüşü, 84
Nazizm'in Almanlarca tanınması, 960-64
Negri, Toni, 577
Németh, Miklós, 701, 760
Nenni, Pietro, 261
Nimier, Roger, 273
Nine devletler, 447, 472
Nixon, Richard, 528, 607
Nixon'ın mutfak görüşmesi, 699
Nixon'ın sabit döviz kurunu bırakması, 552
Nizan, Paul, 267
Nolte, Ernst, 964
Nora, Pierre, 920
Norveç
Norveç anayasası, 447
Norveç ile Avrupa Topluluğu (AT), 637
Norveç, sosyal devlet, 450
Norveç'e II. Dünya Savaşı'nın etkisi, 450
Norveç'in Soğuk Savaş'ta sınır hattında olması, 450

Norveç'te işbirlikçilerin cezalandırılması, 68
Norveç İlerici Partisi, 590
Nostalji (geçmişe özlem), 915-24
Novomeský, Ladislav, 535
Novotný, Antonin, 534, 537
Novotný'nin öğrenci hareketlerine tepkisi, 538
Nürnberg Mahkemeleri, 78
Nürnberg Mahkemeleri hakkında Almanların görüşü, 83
Nürnberg Mahkemeleri'ne Sovyetlerin katılması, 79
Nürnberg Mahkemelerinin yararları, 79
Nüfus hareketleri. *Bkz.* Göçler
Nüfus istatistikleri, savaş sonrasında, 47, 406-13
Nüfus patlaması, 895
Nüfus patlamasının eğitime getirdiği değişiklikler, 480-84
Nüfus patlamasının ekonomik etkisi, 425-28
Nüfus patlamasının etkisinde Batı Avrupa, 407-08
Nükleer Silahlarla ilgili balistik, 308
Nükleer Denemelerin Sınırsız Yasaklanması Antlaşması, 315
Nükleer silahlar
Nükleer Silahlar Anti-Balistik Füzeler Antlaşması, 713
Nükleer Silahlar, Amerika Birleşik Devletleri. *Bkz.* ABD
Nükleer Silahlar, Fransa'da, 309
Nükleer Silahlar, Sovyetler Birliği'nde. *Bkz.* Sovyetler Birliği
Nükleer Silahların konuşlandırılmasına yönelik batı Avrupalıların yaklaşımı, 711-12
Nükleer Silahların Sınırlandırılması Antlaşması, 543
Nükleer Silahlarla ilgili Aldermaston'daki Atomik Silahlar Kurumu, 316
Nükleer Silahlarla ilgili Avrupa'nın nükleerleşmesi, 307-08
Nükleer Silahlarla ilgili Batı Almanya, 337
Nükleer Silahlarla ilgili Gorbaçov/Reagan görüşmeleri, 723
Nükleer Silahlarla ilgili Nükleer Denemelerin Sınırsız Yasaklanması Antlaşması, 315
Nükleer Silahlarla ilgili Nükleer Silahsızlanma Kampanyası (CND), 316
Nükleer Silahlarla ilgili Orta Menzilli Nükleer Silahlar Antlaşması, 723
Nükleer Silahsızlanma Kampanyası (CND), 316
Nyers, Rezsö, 760

Obersovszky, Gyula, 391
OECD. *Bkz.* Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)
OEEC. Bkz. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC)
Ohnesorg, Benno, 513
Olağanüstü Hal Yasası (1940), 96
Olağanüstü Halk Mahkemeleri, Çekoslovakya, 74
Olumsuzculuk (kinizm), 75, 584
OPEC. *Bkz.* Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC)
Ophuls, Marcel, 970
Orbán, Viktor, 397, 734, 757, 982
Organisation de l'Armée Secrète (OAS) Gizli Ordu Örgütü, 355-56
Orta Avrupa, 690
Orta Avrupa'da muhalifler, 693, 694
Orta Avrupa'da Müslümanlar, 883
Orta Avrupalı ülkelerin AB'ye kabul edilmesi, 855-61
Orta Menzilli Nükleer Silahlar Antlaşması, 723
Orta sınıf
Orta sınıfa 1970'lerdeki ekonomik daralmanın etkisi, 562
Orta sınıfın yek konuya odaklı siyasal örgütleri, 589
Ortak Tarım Fonu, 638
Ortak Tarım Politikası (OTP: CAP), 376-77
Orwell, George, 259, 918
Osborne, John, 370
Ostpolitik, 602-06, 691, 707
Otobüsler, 419
Otomobil, 417-19
Otomobil: Almanya yapımı, 436-38
Otomobil: Britanya yapımı, 438-39
Otuz Yıl Savaşları, 28
Otuzların Bunalımı, 17

Ödemeler açığı, 556-57
Ödünç Verme Anlaşmaları, 122
Öğrenci hareketleri
Öğrenci hareketleri: Fransa'da, 501-05
Öğrenci hareketleri: Batı Almanya'da, 511-15
Öğrenci hareketleri: İtalya'da, 506-09
Öğrenci hareketleri: Polonya'da, 529-34
Öğrenci hareketleri: Çekoslovakya'da 538, 544
Öğretim politikaları, 481-83
Öjenik, soy iyileştirme bilimi, 452
Ölüm oranı, II. Dünya Savaşı, 34-35
Özbekistan, 785
Özelleştirme, 946
Özelleştirme: Batı Avrupa kamu sektöründe, 670-74
Özelleştirme: Britanya'da kamu varlıkları, 656-57

Özelleştirme: Eski Sovyet bloku devletlerinde, 823-24
Özelleştirme: Fransız kamu sektöründe, 669
Özelleştirmenin AB üyeliği için önkoşul olması, 946

Pacelli, Eugenio. *Bkz*. Papa XII Pius
Pachman, Ludek, 253
Padover, Saul K., 116
Pakistan, 362
Palach, Jan, 544, 742
Papa II John Paul, 705
Papa IX Pius, 458
Papa XII Pius, 71, 285, 458, 465
Papa XXIII Ioannes, 459
Papadhopulos, Gheorghias, 615
Papagos, Mareşal Alexandros, 613
Papandreu, Andreas , 614, 618, 635, 639
Papandreu, Georgios, 614
Papandreu G. döneminde siyasal gerilimler, 614-15
Papandreu G. parlamenter hükümeti, 614-15
Papon, Maurice, 972
Paris Antlaşması, 202
Paris Antlaşması (1947), 613
Paris Barış Antlaşmaları, 175
Paris Barış Antlaşması, 144
Parisli aydınlar, 264-72, 677-82
Parri, Ferrucio, 92
Partakhov, Krastyn, 223
Partito Communista Italiano (PCI), İtalyan Komünist Partisi, 109, 186, 261-63, 600
Pasolini, Pier Paolo, 508
Patočka, Jan, 597, 687
Pătrăşcanu, Lucretius, 144, 240
Pătrăşcanu'nun gösteri mahkemesi, 233
Pauker, Ana, 171, 174, 176, 233, 240, 241
Pavelic, Ante, 41, 55
Pavelic'in Ustaş rejimi. *Bkz*. Ustaş rejimi
Paxton, Robert, 970
PCF. *Bkz*. Fransız Komünist Partisi (PCF)
Péju, Marcel, 266
Pelikán, Jiři, 539, 691
Perestroyka
Perestroyka, Doğu Almanya'da, 740
Perestroyka, Sovyetlerde, 722, 727
Persil sertifikaları, 82
Pétain, Philippe, 73, 149, 198, 968-69
Petkov, Nikola, 175, 223
Petrol
Petrol fiyatında hızlı yükselişler, 553, 554
Petrol krizi, 553, 554
Petrol: Arap ambargosu, 553
Petrol: Rus petrolü, 911
Petrolün tarihsel fiyatı, 554
Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC), 553
Pfimlin, Pierre, 354
Philip, André, 120
Pilsen gösterileri, 224-25
Pinchuk, Viktor, 824
Pineau, Christian, 392
Pinter, Harold, 433
Pisier, Marie-France, 592
Pithart, Petr, 684, 744
Piyangolar, 926
Planlama, hükümet. *Bkz*. Hükümet planlaması
Pleven Planı, 303, 304
Pleven, René, 302
Plumb, J.H., 299
Politika/Siyaset
Politikada çevreci adaylar, 598
Politikada kadınların rolü, 594
Politikada karşı kültür, 488
Politikada Yeşil partiler, 598-99
Politikanın yerini futbolun alması, 933
Politikaya televizyonun etkisi, 424
Polonya
Polonya Ekimi, 384, 528
Polonya Ekonomik Reform Bakanlığı, 729
Polonya Köylü Partisi, 177
Polonya Varşova Üniveristesi'nde ifade özgürlüğü, 530
Polonya'da 1980-81 devrimi, 709-10
Polonya'da ABD politikasının desteklenmesi, 937
Polonya'da aylık ücretler, 882
Polonya'da Birleşik İşçi Partisi, 522, 730
Polonya'da Dayanışma hareketi, 708-09, 728-32
Polonya'da Dayanışma hareketinin Sovyetlerce tanınması, 731
Polonya'da ekonomik reformlar, 729-30, 821
Polonya'da göçmen istatistikleri, 882
Polonya'da grevler, 708, 730-31
Polonya'da hak ve özgürlükler, 686
Polonya'da İnsan ve Yurttaş Haklarını Koruma Komitesi (ROPCiO), 686
Polonya'da işbirlikçiler, 834
Polonya'da İşçi Hakları Bildirgesi, 686, 708
Polonya'da İşçileri Koruma Komitesi (KOR), 686, 708
Polonya'da Katolik Kilisesi, 226, 523, 689-91, 729
Polonya'da Komünist partiler, 176-77, 728-32
Polonya'da Komünizm'in düşüşü, 728-32
Polonya'da Kuroń-Modzelewski Olayı, 529
Polonya'da muhalif hareket, 686, 707-09

Polonya'da öğrenci hareketleri, 529-34
Polonya'da özelleştirme, 825
Polonya'da revizyonistler, 522, 529
Polonya'da sıkıyönetim, 710, 712, 728
Polonya'da Sosyalizm, 176-77
Polonya'da Sovyet etkisi, 176
Polonya'da Stalinsizleştirmeye tepki, 383-84
Polonya'da Ulusal Anma Enstitüsü, 982
Polonya'da Yahudi karşıtlığı, 531
Polonya'da Yahudilerden öç alınması, 66
Polonya'da Yahudilerin acılarının kabul edilmesi, 953-54
Polonya'nın AB'nin genişlemesine karşı çıkışı, 872
Polonya'nın aydınları, 708
Polonya'nın coğrafi düzenlemesi, 46
Polonya'nın Hitler tarafından işgali, 28
Polonya'nın işgale direnişi, 57-58
Polonya'nın Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş süreci, 820-22
Polonya'nın kurtuluşu, 728-32
Polonya'nın savaş sonrası Sovyet planlarından ayrı tutulması, 219-20
Polonya'nın sınırlar üzerinde anlaşması, 603, 606
Polonya'nın Varşova Üniversitesi, 528-30
Polonya'nın Yahudi Soykırımı'nı tanıması, 976-77
Polonya'nın Yahudileri. *Bkz.* Yahudiler
Polonya'nın Yurt Ordusu, 136, 177
Pompidou, Georges, 502, 593, 604, 640, 873
Pompidou'nun 1968 Mayıs Olayları'na tepkisi, 503
Pompidou'nun Vichy rejimine yönelik yaklaşımı, 971
Ponto, Jürgen, 571
Poos, Jacques, 808
Pop müzik, 427-28, 431, 485
Pop müzikte *punk* rock, 584
Pop müziğe Gorbaçov'un hoşgörüsü, 725
Popiełuszko, Jerzy, 729, 832
Popper, Karl, 679
Portekiz
Portekiz'de darbe, 622
Portekiz'de demokratik hükümet, 624
Portekiz'de grevler, 621
Portekiz'de Komünist partileri, 622-23, 624
Portekiz'de Leninist Komünist Parti (PCP), 622
Portekiz'de özelleştirmeler, 673
Portekiz'de yakın siyasal tarih, 619-25
Portekiz'de yaşam standardı, 619
Portekiz'e karşı Angola ayaklanması, 620
Portekiz'in Afrika'daki sömürgeleri, 620-21
Portekiz'in Goa kolonisini kaybetmesi, 620
Portekiz'in imparatorluk varlıkları, 345
Portekiz'in ordusu, 620, 624
Portekiz'in Silahlı Birlikler Hareketi (MFA), 622
Portekiz'in Sosyalist Partisi, 623
Portekiz'in Toprak Reformu Yasası, 624
Potsdam Bildirgesi, 45, 310
Potsdam Konferansı, 143, 161
Poujade, Pierre, 590
Poulidor, Raymond, 933
Powers, Gary, 311
Pozsgay, Imre, 734, 755
Prag Baharı, 539, 716, 743, 790, 832, 978,
Prag darbesi, 164, 180, 181, 189
Presser, Jacob, 966
Priestley, John Boynton, 429
Protestan kiliseleri, 286-87
PSI. *Bkz.* Partito Socialista Italiano (PSI)
PSOE. *Bkz.* İspanya Sosyalist Partisi (PSOE)
Pucheu, Pierre, 198
Pugo, Boris, 784
Punk rock, 584
Puskás, Ferenc, 932
Putin, Vladimir, 829, 833

Quisling, Vidkun, 960

Radice, Lucio Lombardo, 261
Radio Free Europe (Özgür Avrupa Radyosu), 281, 392, 423, 530
Radyolar, 422-23
RAF (Red Army Fraction). *Bkz.* Kızıl Ordu Fraksiyonu (RAF)
Raffarin, Jean-Pierre, 974
Rais, Stephan, 243
Rajk, László, 178, 227-28, 238-41, 268, 385, 386-87
Rákosi, Mátyás, 170, 230, 240, 385-87
Ramette, Arthur, 958
Ratzinger, Kardinal Joseph, 706
Ražnatović, Željko, 807
Reagan, Ronald (ABD Başkanı), 711, 713-14, 723, 758
Real Madrid, 932
Refah kapitalizmi, 446
Reformcu ekonomistler, 524
Rehn, Elisabeth, 812
Reitz, Edgar, 509, 573, 916, 963
Reklamcılık, 428-29
Renault, Alain, 583
Renault, Louis, 75
Renner, Karl, 322
Renoir, Jean, 18
Resnais, Alain, 334, 634

Reuter, Ernst, 341
Revizyonism, 522
Reynaud, Paul, 875
Rips, Ilia, 545
Rivette, Jacques, 467, 468, 584
Rocard, Michel, 682
Rohmer, Eric, 468-469, 680
Rokosovskiy, Konstantin, 383-84
  Roma Antlaşması ile ilgili De Gaulle'ün görüşü, 359
Roma Antlaşması. *Bkz.* Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)
  Roma Antlaşması: Üç Büyükler, 134
Romanya
Romanya İşçi Partisi, 748
  Romanya Ulusal Kurtuluş Cephesi (NSF), 751, 752
  Romanya, Avrupa ülkesi, 898-99
  Romanya'da aylık ücretler, 882
  Romanya'da "Caritas" oyunu, 824
  Romanya'da çocuk ölümleri oranı, 748-49
  Romanya'da darbe, 751
  Romanya'da deneysel cezaevleri, 243
  Romanya'da ekonomi politikalar, 749
  Romanya'da ekonomik reformlar, 525-27, 821
  Romanya'da gizli polis (Securitate), 751, 752
  Romanya'da grevler, 748
  Romanya'da işbirlikçiler, 835
  Romanya'da kırsal kesimde kolektifleştirme, 216
  Romanya'da kırsal kesimi sistemleştirme projesi, 750
  Romanya'da Komünist Parti, 171, 172, 233, 526-27
  Romanya'da Komünizm'in düşüşü, 748-52
  Romanya'da köy-kent/tarım kent, 473, 750
  Romanya'da kürtaj yasaları, 748
  Romanya'da muhalif hareket, 693
  Romanya'da özelleştirme, 824
  Romanya'da Sovyet etkisi, 175-76
  Romanya'da Temeşvar katliamı, 752
  Romanya'da toprağın kolektifleşmesi, 216
  Romanya'da toprak reformu, 107
  Romanya'da Ulusal Stalinizm, 526-27
  Romanya'da Yahudi karşıtlığı, 233-34
  Romanya'da Yahudilerin acılarının kabul edilmesi, 954
  Romanya'da yiyecek kısıntısı programı, 749
  Romanya'da yurttaşların cezalandırılması, 243
  Romanya'nın Batı Almanya'yı tanıması, 528
  Romanya'nın Batı ile ilişkileri, 527-28
  Romanya'nın Komünizm'den Kapitalizm'e geçişe yaklaşımı, 821
  Romanya'nın kurtuluşu, 748-52
  Romanya'ya yabancıların bakışı, 899
Roosevelt, Franklin Delano, 134
Rossellini, Roberto, 263
Roudy, Yvette, 592
Rousset, David, 269-70
Rousso, Henry, 960
Roy, Claude, 395
Rugova, İbrahim, 812
Rumsfeld, Donald, 937
Rusk, Dean, 313, 315
Russell, Bertrand, 279
Rusya
  Rusya'da ekonomik reformlar, 825
  Rusya'da kayırmacılık, 824
  Rusya'da milliyetçiler, 827-28
  Rusya'da özelleştirme, 824
  Rusya'da yüzyılın başlangıcında devletin sağlığı, 911
  Rusya'nın acılı anıları, 978-80
  Rusya'nın komünizmden kapitalizme geçiş yaklaşımı, 825
  Rusya'nın Avrasya imparatorluğu olması, 910
  Rusya'nın Avrupa'ya mirası, 910
  Rusya'nın enerji üreticisi/sağlayıcısı olması, 911
  Rusya'nın milyarderleri, 825
  Rusya'nın oligarkları, 823, 825, 911

Sabit döviz kurlarının bırakılması, 552
Saddam Hüseyin, 814
Sagan, Françoise, 592
Saharov, Andrey, 316, 693, 721
Salazar, Antônio, 596, 612, 619-20
Saló Cumhuriyeti'nin işbirlikçiliği, 53
Sanata kamusal destek, 926-27
Sanatsal ve kültürel girişimler, 463-71
Sanayi Seviyesi Anlaşması, 162
Sansür
  Sansür, Batı Alman sinemasında, 334
  Sansür, Batı Avrupa'da, 458
  Sansür, Büyük Britanya'da, 461-62
  Sansür, Çekoslovakya'da. *Bkz.* Çekoslovakya
  Sansür, Doğu Avrupa'da, 689
  Sansür, Sovyet Birliği'nde gevşetilmesi, 721
Sante, Luc, 283
Sartre, Jean-Paul, 65, 251, 253, 265, 266, 272, 433, 491, 498, 585, 679
Savaş Sonrası (Alman) Ekonomisi'ni Düze Çıkarma Planı, 139
Savaş sonrası anlaşmalar, 134
Savaş sonrası erkek kıtlığı, 35

Savaş Suçları Mahkemesi, 78. Bkz. ayrıca Nürnberg Mahkemeleri
Savaş suçlularının Almanya'da cezalandırılması, 79
Bedel ödetme
Bedel ödetme isteği, 64
Bedel ödetme örnekleri, 64, 66
Savaş tutsakları, 36
Savater, Fernando, 936
Scargill, Arthur, 654
Schbowski, Günter, 739
Scheel, Walter, 603
Schengen Anlaşması, 646, 856
Schleyer, Hans Martin, 571
Schmidt, Helmut, 307, 328, 604-06, 640, 712
Schmidt'in Avrupa Para Sistemi (EMS) önerisi, 560
Schmitt, Carl, 582
Schnabel, Rockwell, 923
Schneider, Peter, 510, 964
Schröder, Gerhard, 868, 982
Schumacher, Kurt, 165, 275, 331, 960
Schuman Planı, 201-03, 331
Schuman, Robert, 200, 201-03, 210
Schumann, Maurice, 110
Schüssel, Wolfgang, 885
Se questo è un uomo (Levi), 958
SEA. *Bkz.* Tek Avrupa Senedi (SEA)
Seifert, Jaroslav, 383
Seks ticareti, 882
Semprun, Jorge, 394, 985
Sereni, Emilio, 261
Serge, Viktor, 676
Serres, Michel, 907
Seydoux, Jacques, 360
Sharett, Moshe, 335
Shelest, Petro, 541, 543
Shtern, Lina, 232
Shushkevich, Stanislav, 785
Schultz, George, 723
Sığınmacılar/Mülteciler, 40-52
Sığınmacı, siyasal, 50
Sığınmacıların yurda dönüşü, 49
Sığınmacılarla yurtsuz insanların farkı, 48
Sınır dışı edilmeler, 40-41
Sırbistan-Karadağ, 763
Sırbistan-Karadağ'a karşı ABD bombardımanı, 810
Sırbistan-Karadağ'a yabancıların bakışı, 899
Sırbistan-Karadağ'da Arnavutlara yapılan ayrımcılık ve baskı, 812-14
Sırbistan-Karadağ'da özelleştirme, 824
Sırbistan-Karadağ'da Sırp mevzilerine karşı NATO hava saldırısı, 809
Sırbistan-Karadağ'da Sırplara yönelik etnik temizlik, 811
Sırbistan-Karadağ'da Sırpların yürüttüğü etnik temizlik, 807-10
Sırbistan-Karadağ'ın Arnavutlara yönelik nefreti, 801
Sırbistan-Karadağ'ın Devlet Başkanı Miloševič, 802-16
Sırbistan-Karadağ'ın Hırvat ve Bosna savaşlarından etkilenmesi, 819
Sırbistan-Karadağ'ın Kosova'da yaptıkları, 804-16
Sırbistan-Karadağ'ın Saraybosna'yı topa tutması, 810
Siegfried, André, 432
Sigorta
Sigorta, kaza ve hastalıkta, 100
Sigorta, zorunlu işsizlik, 100, 102
Šik, Ota, 524, 535, 537
Silahlanma yarışı, 306-09, 711
Silone, Ignazio, 251, 263, 276, 279, 280,
Silva, Aníbal Cavaço, 625
Šimečka, Milan, 522
Simone, André, 268
Sinema
Sinema seyircileri, Komünizm'den sonraki ülkelerde, 826
Sinemada Amerikan etkisi, 431-32
Sinemada Avrupa kalitesi, 466
Sinemanın altın çağı, 289-92
Sinemaya televizyonun etkisi, 424
Sinyavsky, Andrey, 520-21
Sivil Kayıplar, İkinci Dünya Savaşı, 35
Siyasal reformlar, 109
Siyasal sığınmacılar, 50
Siyasal yergiciler, 585
Siyonizm'e Sovyet desteği, 231, 232, 981
Skandallar, 889-91
Škvorecký, Josef, 535
Slánsky Davası, 234-36, 239, 240-41
Slánsky, Rudolf, 234-35
Sling, Otto, 239
Slovakya, 763
Slovakya'nın ekonomik reformları, 821
Slovakya'nın geri kalmışlığı, 790
Slovakya'nın Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş yaklaşımı, 821
Slovakya'nın kuruluşu, 791-93
Slovakya'nın tarihsel sorunları, 790
Slovenya, 763
Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 805-06
Slovenya'ya Yugoslav saldırısı, 806
Smith, Adam, 842
Smith, Walter Bedell, 193
Soares, Mário, 623, 624, 635, 673
Soğuk Savaş
Soğuk Savaş, İkinci, 711, 713
Soğuk Savaş, Ortadoğu ve Afrika'da, 367-68

Soğuk Savaş'ın algılanması, 22
Soğuk Savaş'ın başlangıcı, 137, 165
Soğuk Savaş'ın bölgesel deneyimleri, 306
Soğuk Savaş'ın yenisi, 711, 748
Soğuk Savaş'ta kültürel rekabet, 282
Sokolovskiy, Vasiliy, 164, 188
Solana, Javier, 814
Soljenitsin, Aleksandr, 520, 563, 676, 677, 702, 725
Sollers, Philippe, 906
Son Çözüm. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Sontag, Susan, 858
Sosyal (refah) devletler(i), 100-07
Sosyal Demokratik Parti (SPD). *Bkz.* Batı Almanya
Sosyal Demokratlar *Bkz. ayrıca* ilgili ulus-devlet; Sosyal devlet(ler)
Sosyal Demokratlar, 109, 173, 174
Sosyal Demokratların görevi, 446
Sosyal Demokratların inanışları, 446
Sosyal Demokratların kökten dönüşümü, 453-54
Sosyal devlet altındaki yurttaşların avantajları, 942-44
Sosyal devlete destek, 105-07
Sosyal devleti değiştirme girişimleri, 944-45
Sosyal devletin 1970'lerdeki daralmanın zorluklarını aşmak için oynadığı rol, 558
Sosyal devletin ekonomik yönden liberalleşmesi, 648-50
Sosyal devletin para kaynağı, 101-02, 105
Sosyal devletin yanlış varsayımları, 648
Sosyal devletin yararları, 103-05
Sosyal devletler *Bkz. ayrıca* Sosyal Demokratlar; ilgili ulus-devlet
Sosyal devletler, İskandinavya, 449-53
Sosyal devletlerde İskandinavların Kıta Avrupası'ndan farkı, 448-50
Sosyal devletlerin dayanıklılığı, 647-50
Sosyal devletlin parlak yılları, 444
Sosyal devlette Avrupa Sosyal Modeli, 943
Sosyal devlette emeklileri destekleme maliyeti, 648, 941-42
Sosyal devlette hükümet harcaması, 444
Sosyal devlette yaşam tarzı, 942-44
Sosyal devletten günümüzde yararlananlar 561
Sosyal güvenlik, 444
Sosyal planlama. *Bkz.* Sosyal devlet(ler)
Sosyal sistemlerin dayatılması, 169
Sosyalist işçi sendikalarıyla Komünist işçi sendikalarının çekişmesi, 274-75
Sosyalist partiler, 171, 172
Sosyalist partiler: İspanya'da, 629, 633
Sosyalist partiler: Portekiz'de, 623
Sosyalist partilere tarihsel seçmen desteği, 588
Sosyalizm
Sosyalizm ile Komünizm'in ittifakı, 173-74
Sosyalizm: Çekoslovakya'da, 539
Sosyalizm: Macaristan'da, 178
Sosyalizm: Polonya'da, 176-77
Sosyalizm'e inananlara yönelik saldırı, 677
Sosyalizm'in barbarca aldatmaca olması, 676
Sosyalizm'in ekonomik sistem olarak dezavantajı, 695-703
Sosyalizm'in işlevini yitirmesi, 702
Sosyalizm'in kimliğinin kent emeğiyle yakınlaşması, 496
Sosyalizm'in üstünlüğüne inanma, 446
Sosyalizm'in yönetiminde kirlilik, 688
Sosyoloji bilgisi, 582
Sotelo, Calvo, 631
Souvarine, Boris, 676
Sovyet dönemi konutları, 473, 699
Sovyetler Birliği
Sovyetler Birliği ile Batı arasındaki tezat, 38
Sovyetler Birliği Kızıl Ordusu'nun işlediği tecavüzler, 39
Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP), 785
Sovyetler Birliği yurttaşlarının Batılı Müttefiklerce ülkelerine geri gönderilmesi, 49
Sovyetler Birliği'nde 1989 seçimleri, 722
Sovyetler Birliği'nde açık tartışma ortamı, 721
Sovyetler Birliği'nde Alman işgali sonucu oluşan maddi zarar, 212
Sovyetler Birliği'nde Altmış kuşağı, 517-21
Sovyetler Birliği'nde askeri çıkmaz, 714
Sovyetler Birliği'nde aydın tabakanın parçalanması, 519-21
Sovyetler Birliği'nde Cephe hükümetleri, 171-72
Sovyetler Birliği'nde Çernobil nükleer reaktör faciası, 720
Sovyetler Birliği'nde çevre felaketleri, 720-21
Sovyetler Birliği'nde darbe, 783-84
Sovyetler Birliği'nde denetimli Stalinsizleştirme, 382-83
Sovyetler Birliği'nde din, 226
Sovyetler Birliği'nde Ekim 1964 Kremlin darbesi, 520
Sovyetler Birliği'nde ekonomik durgunluk, 695-703

Sovyetler Birliği'nde ekonomik sistemin dezavantajları, 696-97
Sovyetler Birliği'nde glasnost (açıklık), 719
Sovyetler Birliği'nde Gosplan, 697
Sovyetler Birliği'nde hak ve özgürlükler, 684-93
Sovyetler Birliği'nde Helsinki Hakları hareketi, 609
Sovyetler Birliği'nde ikinci ekonomi, 698
Sovyetler Birliği'nde Küba Füze Krizi, 314
Sovyetler Birliği'nde muhalif hareket, 520-21, 683-95
Sovyetler Birliği'nde özel aile çiftlikleri, 519
Sovyetler Birliği'nde para reformları, 214-15
Sovyetler Birliği'nde Perestroyka Kulübü, 722
Sovyetler Birliği'nde *perestroyka,* 722, 727
Sovyetler Birliği'nde sanayiye yönelik planlar, 217
Sovyetler Birliği'nde sansürün gevşemesi, 721
Sovyetler Birliği'nde savaş kampları mahkûmları, 349
Sovyetler Birliği'nde savaş sonrasının fırsatları, 224
Sovyetler Birliği'nde savaş sonrasının ihanet ve siyasal davaları, 223-26
Sovyetler Birliği'nde Sinyavsky-Daniel davası, 520-21
Sovyetler Birliği'nde Siyonizm. *Bkz.* Siyonizm'e Sovyet desteği
Sovyetler Birliği'nde Stalin sonrası dönem, 380-91
Sovyetler Birliği'nde tarım fiyaskosu, 518
Sovyetler Birliği'nde televizyon sahibi olanlar, 721
Sovyetler Birliği'nde tiranlık ve terör, 222
Sovyetler Birliği'nde toprağın kolektifleştirilmesi, 215-17
Sovyetler Birliği'nde Tuna Operasyonu, 541
Sovyetler Birliği'nde yeniden eğitim ve Nazilikten arındırma programı, 84-86
Sovyetler Birliği'nde yeraltı yayınları, 521
Sovyetler Birliği'nde zaferin bedeli, 212
Sovyetler Birliği'ndeki göstermelik duruşmalar. *Bkz.* Göstermelik duruşmalar
Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını koparan devletler, 785
Sovyetler Birliği'ne Almanların tazminat ödemesi, 213
Sovyetler Birliği'ne Doğu Avrupa devletlerinin katılması, 170, 213
Sovyetler Birliği'ne karşı Macar devrimi, 387-91, 392-97
Sovyetler Birliği'ne karşı Polonya muhalefeti, 219
Sovyetler Birliği'ne verilen borçlar, 700
Sovyetler Birliği'nin 1922 Birlik Antlaşması'nın feshedilmesi, 786
Sovyetler Birliği'nin 1984 Olimpiyatlarını boykot etmesi, 711
Sovyetler Birliği'nin 1990'larda geçirdiği değişim, 763-64
Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, 665, 711, 712, 713
Sovyetler Birliği'nin aldığı savaş tazminatları, 213
Sovyetler Birliği'nin Altı Gün Savaşı'na karşı duruşu, 531
Sovyetler Birliği'nin askeri harcamaları, 713
Sovyetler Birliği'nin askeri kayıpları, 35-36
Sovyetler Birliği'nin atom bombası, 307
Sovyetler Birliği'nin Baltık cumhuriyetleri, 771
Sovyetler Birliği'nin Baltık devletlerini kendine bağlaması, 49
Sovyetler Birliği'nin Batılı Müttefiklerine yönelik güvensizliği, 137-38
Sovyetler Birliği'nin Batı'ya güvensizliği, 137-38
Sovyetler Birliği'nin Beş Yıllık Planları. *Bkz.* Komünizm
Sovyetler Birliği'nin bilim adamları, 693
Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'da askeri operasyon yapma planları, 541
Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'ya askeri diktatörlük dayatması, 543
Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali, 542
Sovyetler Birliği'nin Çin ile rekabeti, 518
Sovyetler Birliği'nin çokuluslu imparatorluk olması, 46
Sovyetler Birliği'nin çöküşü, 705-60, 771-87
Sovyetler Birliği'nin çöküşünün nedenleri, 787-88
Sovyetler Birliği'nin dağılması, 787
Sovyetler Birliği'nin Dayanışma'yı tanıması, 731
Sovyetler Birliği'nin dış politikası, 156-57
Sovyetler Birliği'nin dış politikasında kayma, 723-25
Sovyetler Birliği'nin ekonomik kararlar üzerindeki tekeli, 213

Sovyetler Birliği'nin ekonomik reformları, 519, 700-03, 716-20
Sovyetler Birliği'nin Ellilerle Altmışlardaki kültürel reformları, 519
Sovyetler Birliği'nin Finladiya ile Dostluk Antlaşması, 180
Sovyetler Birliği'nin genişlemesine Amerika'nın tepkisi, 140-41
Sovyetler Birliği'nin günah keçileri, 237-38
Sovyetler Birliği'nin Hitler'in yenilmesindeki rolü, 79
Sovyetler Birliği'nin imparatorluk olma yolunda yaptıkları, 214-15
Sovyetler Birliği'nin ithal ettiği mallar, 700
Sovyetler Birliği'nin kendi yurttaşlarına karşı ilan edilmemiş savaşı, 241-43, 255, 894-95
Sovyetler Birliği'nin kırsal kesimde kolektifleştirme, 215-17
Sovyetler Birliği'nin kiliseleri, 226
Sovyetler Birliği'nin koalisyon hükümetleri, 171-72
Sovyetler Birliği'nin komşularının bağlılığını güvence altına alması, 214
Sovyetler Birliği'nin Komünist devletlerarası ticarette uyguladığı kurallar, 218
Sovyetler Birliği'nin Macaristan'ı işgali, 367
Sovyetler Birliği'nin Macarlardan savaş tazminatı alması, 213
Sovyetler Birliği'nin milliyetçileri yurda döndürmesi, 49-50
Sovyetler Birliği'nin Müslüman nüfusu, 714
Sovyetler Birliği'nin nükleer caydırıcılığı, 307
Sovyetler Birliği'nin Nükleer Silahların Sınırlandırılması Antlaşması'nı imzalaması, 543
Sovyetler Birliği'nin Polonya sınırlarını kabul etmesi, 603, 606
Sovyetler Birliği'nin Polonya ve Doğu Almanya'daki suçlamaları, 228
Sovyetler Birliği'nin Prag reformlarını bastırması, 541-43
Sovyetler Birliği'nin Romanya'dan aldığı savaş tazminatı, 213
Sovyetler Birliği'nin Rus cumhuriyetine verdiği önem, 781
Sovyetler Birliği'nin savaş makinesi olması, 212
Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası duruşu, 154-59
Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası ekonomik koşulları, 154, 212
Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası ekonomik planlarında istisnalar, 219-20
Sovyetler Birliği'nin silah yarışı, 307-08
Sovyetler Birliği'nin Siyonizm'i desteklemesi. *Bkz.* Siyonizm'e Sovyet desteği
Sovyetler Birliği'nin terörizme paral desteği, 579
Sovyetler Birliği'nin Tito'yu yüz karası görmesi, 184
Sovyetler Birliği'nin toprak emelleri, 135-36
Sovyetler Birliği'nin Ukrayna'ya karşı tutumu, 776-77
Sovyetler Birliği'nin Ukrayna'ya nükleer silah yerleştirmesi, 711
Sovyetler Birliği'nin Uluslararası Para Fonu'na katkıda bulunması, 143
Sovyetler Birliği'nin uydu devletleri, 725, 728-54, 771-87. *Bkz. ayrıca* ilgili ulus-devlet
Sovyetler Birliği'nin uydu devletlerinde Komünizm'in düşüşü, 725, 728-54
Sovyetler Birliği'nin uydu devletlerinin bağımsızlığı, 771-87
Sovyetler Birliği'nin uydu devletlerinin kurtuluşu, 725, 728-54. *Bkz. ayrıca* ilgili ulus-devlet
Sovyetler Birliği'nin uydu devletlerinin özerklik taleplerine Gorbaçov'un tepkisi, 725
Sovyetler Birliği'nin yaptıklarının Soğuk Savaş'a yol açması, 169-97
Sovyetler Birliği'nin Yugoslavya ile arasının açılması, 187-88
Sovyetler Birliği'nin yurttaşlarını cezalandırması, 242
Sovyetler Birliği'nin zafer kazançları, 155
Soykırım. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Sömürgecilik
Sömürgecilik çöküşte, 345-46
Sömürgecilik hakkında *Bkz.* ilgili ulus-devlet
Sömürgecilik, önemi, 344
Sömürgecilikten uzaklaşma, 344-46
Çıraklık işleri, 882
Spaak, Paul-Henri, 95, 210, 303, 372-373
SPD. *Bkz.* Sosyal Demokratik Parti (SPD)
Speer, Albert, 95, 198, 436
Spor, 931-33
Sputnik, 308
Spychalski, Marian, 240
Srebrenica katliamı, 810
SSCB. *Bkz.* Sovyetler Birliği
St. Tropez, 420
Stagflasyon, 554
Stalin, Yosif, 23, 120, 134, 141, 152, 160, 169
Stalin ile Tito'nun arasının açılması, 184, 220, 223-24

Stalin'i Kruşçev'in karalaması, 382-83
Stalin'in Avrupa'yı bölmesi, 60
Stalin'in Barış Harekâtı, 278-79, 336
Stalin'in Berlin ablukası, 188-89
Stalin'in birleşik Almanya için önerisi, 302
Stalin'in çevresini saran kült, 222
Stalin'in göstermelik duruşmaları. *Bkz.* Göstermelik duruşmalar
Stalin'in hayranları, 272
Stalin'in imparatorluk kurma çabaları, 214-15
Stalin'in Kızıl Ordu tarafından işlenen tecavüz suçlarına tepkisi, 49
Stalin'in ölümü, 380
Stalin'in Polonya ile ilgili görüşü, 134
Stalin'in savaş sonrası planları/kararları, 154-59
Stalin'in sınır dışı etme politikası, 41
Stalin'in Soğuk Savaş'a yol açan eylemleri, 169-97
Stalin'in Szklarska Poręba toplantısı, 185-86
Stalin'in Tito ile huzursuzluğu, 183
Stalin'in Üç Büyükler'den biri olması, 134
Stalin'in Yahudi karşıtlığı, 229-36
Stalin'in yerine geçmek için iktidar mücadelesi, 380-81
Stalinizm, 211-43
Staudte, Wolfgang, 334
Stepinac, Kardinal Alois, 73
Stikker, Dirk, 192
Strang, William, 146
Stratejik Savunma Girişimi (Yıldız Savaşları), 713, 714
Strauss, Franz Josef, 311, 510, 974
Stresemann, Gustáv, 198
Suárez, Adolfo, 629-31, 635
Suchocka, Hanna, 858
Suç dalgası, Almanya, 884
Suç örgütleri, 882
Suç, savaş sonrasında, 57
Suçlu Adamlar, 90
Sudetenland, 28
Süpermarketler, 415
Süveyş Kanalı Şirketi, 362-63
Süveyş krizi, 362-67
Süveyş krizinden alınan dersler, 368-69
Svoboda, Ludvik, 538
Syberberg, Hans-Jürgen, 572, 573
Szálasi, Ferenc, 74, 983
Szász, Béla, 386
Szelenyi, Ivan, 686
Szilágy, József, 391
Szlajfer, Henryk, 530
Sztójay, Döme, 74
Şart 77. *Bkz.* Çekoslovakya
Şehir Gerillası Bildirisi, 571
Şevardnadze, Edvard, 723, 774, 781

Tacikistan, 785
Tarafsızlık Anlaşması, 147
Tarchiani, Alberto, 306
Tarım. *Bkz.* Çiftçiler/çiftçilik
Tarih
Tarihin belirsizliği, 679-81
Tarihin bellekle farklılığı, 986
Tarihte geçmişe özlem, 915-24
Tasca, Catherine, 906
Taylor, A.J.P., 96-97
Taylor, Telford, 47, 78
Tedeschi, Giuliana, 958
Tejero Molin, Antonio, 631
Tek Avrupa Senedi (SEA), 641, 642, 644, 852, 877
Tek konuya odaklı partiler ve hareketler, 589-91
Televizyon, 423-25, 929-33
Teori (Kuram) Çağı, 488-91
Teori devrimi, 489-91, 583-84
Teoride devrim, 489-91
Terörizm
Terörizm Kızıl Ordu Fraksiyonu (RAF), 571-72
Terörizm, devrimci, 571-75
Terörizm: 1970'lerde, 564-70, 571
Terörizm: ABD'nde 11 Eylül saldırısı, 937, 797
Terörizm: Almanya'da, 571-74
Terörizm: Bask ayrılıkçıları tarafından, 564-66, 839
Terörizm: Filistin'de, 574
Terörizm: İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA) tarafından. *Bkz.* İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA)
Terörizm: İtalya'da, 575-77
Terörizm: Kızıl Tugaylar (BR). *Bkz.* Kızıl Tugaylar (BR) terörist örgütü
Terörizm: Münih Olimpiyatlarında Kara Eylül'ün Yahudileri katletmesi, 574
Terörizm: Yunanistan'da, 612-13
Terörizmin etkisi, 578-79
Terörizmin Sovyetlerden parasal destek alması, 579
Tertz, Abram, 520
Thälmann, Ernst, 976
Thatcher, Margaret, 637, 652-62, 590, 604, 880, 926, 945
Thatcher'a IRA tarafından suikast girişimi, 655
Thatcher'ın Almanya'nın birleşmesi hakkındaki görüşü, 766
Thatcher'ın başarıları, 662
Thatcher'ın demiryollarını özelleştirmesi, 658

Thatcher'ın ekonomik politikaları, 653-57
Thatcher'ın Muhafazakâr Parti politikalarındaki etkisi, 657-8
Thatcher'ın Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini AB'ye kabul etmesi, 857
Thatcher'ın radikal yönü, 658
Thatcher'ın sosyal politikaları, 656-57
Thatcher'ın yaşamöyküsü hakkında bilgi, 652-53
Thatcherizm, 653-62
Thompson, E.P., 677
Thorez, Maurice, 92, 119, 185, 267, 268, 534
Ticaret, uluslararası. *Bkz.* Uluslararası ticaret
Ticari televizyon, 423-24
Timoşenko, Yulia, 823
Tiso, Peder Józef, 56, 74
Tito, Josip Broz, 57, 64, 181-84, 220, 393, 702, 789, 798
Tito ile Stalin'in aralarının bozulması, 184, 220
Tito'nun ekonomik reformları, 525-26
Tito'nun Katolik Kilisesi'ne saldırısı, 73
Tito'nun Sovyetler Birliği'ni huzursuz etmesi, 184, 223
Titoizm, 225
Tiyatronun modernizmin altın çağına girmesi, 464-465
Tocqueville, Alexis de, 498
Togliatti, Palmiro, 71-72, 92, 111, 119, 261, 262, 286, 394, 600
Toplama kampı 35
Toplama kampı için *Bkz.* ilgili diğer kamplar
Toplama kampları sakinleri, 27
Toplama kamplarından sağ kurtulanlar, 38, 42
Toplama kamplarını ziyaret eden Alman yurttaşlar, 82
Toplu bellek yitimi, 87-88
Toplu kıyımlar, 35
Toplumsal dönüşümün gruplara etkisi, 497
Toprak reformu, 106-08, 624
Toruńczyk, Barbara, 531, 830
Toubon, Jacques, 906
Touvier, Paul, 972
Tökés, Lázslo, 751
Trafik sıkışıklığı, 421
Transistörlü radyolar, 423
Transnistria'nın bağımsızlığı, 780
Tren istasyonları, 475-76
Trieste Antlaşmaları, 305-06
Triolet, Elsa, 280
Troçkist partiler, 493-98
Trotçki, Lev Davidoviç, 492
Truffaut, François, 467, 468, 469
Truman Doktrini, 166, 613
Truman, Harry, 47, 122, 124, 139, 141,
Truman'ın hidrojen bombası siparişi, 307
Tudjman, Franjo, 800, 804, 805, 811, 818
Tudor, Corneliu Vadim, 828
Tuna Operasyonu, 541
Turizm, 419-421
Turizm İspanyol endüstrisi, 517
Turizmde seks ticareti, 909
Tünel içinde dalgalanma, 560
Türkiye
Türkiye'nin AB'ye üyelik başvurusu, 913-14
Türkiye'nin Avrupa'ya mirası, 912
Türkiye'nin karşı karşıya olduğu sorunlar, 912
Türkiye'nin Kıbrıs'taki durumu, 616-17, 618
Türkiye'nin NATO üyeliği, 912
Türkiye'nin Osmanlı mirası, 912
Türkiye'nin Yunanistan ile ilişkileri 616-18
Ugrešič, Dubravka, 526
Ukrayna
Ukrayna'da aylık ücretler, 882
Ukrayna'da bağımsızlık hareketi, 776-78
Ukrayna'da kayırmacılık, 824
Ukrayna'da *Perestroyka* için Halk Hareketi, 778
Ukrayna'da RUKH, 778
Ukraynalı konuk işçiler, 882
Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmesi, 785
Ukrayna'nın egemenliğini ilan etmesi, 778
Ukrayna'nın ekonomik reformları, 821
Ukrayna'nın Komünizm'den Kapitalizm'e geçiş yaklaşımı, 821
Ukrayna'nın nüfusu, 777
Ukrayna'nın Sovyetler Birliği açısından önemi, 776
Ulaşım sistemleri, 908
Ulaşım sistemlerinde demiryolları. *Bkz.* Demiryolları
Ulaşım sistemlerinin zarara uğraması, 113
Ulaşım sistemlerinde otomobiller. *Bkz.* Otomobiller
Ulbricht, Walter, 84, 85, 171, 195, 543, 699, 976
Ulster, 567-69
Ulusal Hidrokarbon Kurumu (ENI), 319
Ulusal Sosyal Güvenlik Enstitüsü (INPS), 319
Ulusal Stalinizm, 526
Ulusal Stalinizm'den Komünist reforma geçişte Çekoslovakya, 533
Ulusal Yatırım Bankası ve Endüstriyel Garanti Fonu, 671

Ulus-devlet. *Bkz.* ayrıca iliğli ulus-devlet
Ulus-devletin geleceği, 947-51
Uluslararası Mülteci Kuruluşu (IRO), 48
Uluslararası Ödemeler Bankası, 126
Uluslararası Para Fonu (IMF), 142, 221
Uluslararası ticarette artış, 400-02
UNRRA. *Bkz.* Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA)
Uri, Pierre, 128
USIA. *Bkz.* ABD İstihbarat Bürosu (USIA)
Ustaş rejimi, 55, 56
Ustaş rejiminin işlediği suçlar, 73
Uzun Telgraf, 143

Üç Büyükler, 134
Üçlü Bildirge, 365
Üçüncü Dünya, 497, 498
Üçüncü Yol ekonomik model, 944-45
Üniversiteler, 482-83
Üniversitelerde öğrenci hareketleri. *Bkz.* Öğrenci hareketleri

Vaculik, Ludvik, 255, 536, 685, 694, 747
Vaculik manifestosu, 540
Vadim, Roger, 420
Vajda, Mihaly, 684
Valletta, Vittorio, 75
Varda, Agnés, 467
Varşova gettosu ayaklanması, 136, 977
Varşova Paktı, 305
Varşova Paktı'ndan Macaistan'ın çıkması, 388
Varşova Paktı'nın askeri gücü, 711
Varşova Paktı'nın Çek sınırındaki tatbikatı duyurması, 542
Vatikan II, 458-60
Vattimo, Gianni, 936
Vergilerde, Kurlarda ve Devlet Müdahalesinde Büyük İndirim Partisi, 590
Verheugen, Günter, 914
Versailles Antlaşması, 45, 139
Vichy rejimi
Vichy rejimi ile ilgili Fransızların duruşu, 970-74
Vichy rejiminin Yahudi Soykırımı'na suç ortaklığı etmesi, 968-74
Vichy rejiminin Yahudilere yönelik tutumu, 968-74
Vichy sendromu, 960
Vietnam
Vietnam Dayanışma Kampanyası, 499
Vietnam Savaşı, 499
Vietnam Savaşı'na Batı Almanya'nın karşı çıkması, 511-12
Vietnam Savaşı'nın ABD ekonomik kararlarına etkisi, 552
Vietnam'ın Fransa'dan bağımsızlığını elde etmesi, 350-51
Vietnam'ın parçalanması, 351
Vilar, Jean, 463
Vittorini, Elio, 251, 582
Viyana
Viyana 1989, 14-15
Viyana Kongresi (1815), 156
Viyana'da Hırvat ve Bosnalı sığınmacılar, 16
Viyana'da Yahudiler 15, 325
Viyana'nın savaş sonrası duruşu, 326
Vlaams Blok, 849, 871
Vogel, Hans-Jochen, 602
Voice of America, 423
Volkswagen, 437
von Weizsäcker, Richard, 602

Wajda, Andrzej, 710
Waldheim, Kurt, 965
Wałesa, Lech, 708, 728, 730, 756, 834, 982
Wallace, Henry, 145
Wallonlar, 846-48
Walser, Martin, 509, 514, 974
Watson, Sam, 208
Waugh, Evelyn, 273
Webb, W.L., 676
Wehler, Hans-Ulrich, 489
Wehrmacht (Alman Silahlı Güçleri)
Wehrmacht'ın dağıtılması, 139
Wehrmacht'ın toplu kıyımları, 35
Weil, Simone, 593, 955
Weiss, Peter, 512
Wells, H.G., 259
WEU. *Bkz:*Western European Union (WEU)
Will, George, 923
Williams, Raymond, 489
Wilson, Harold, 368, 424, 455-56, 651
Wilson, Woodrow, 804
Wojtyla, Karol. *Bkz.* Papa II John Paul
Wolf, Christa, 257, 690, 741
Wolf, Markus, 702

Xoxe, Koçi, 226

Yabancı işçilere yönelik tutumlar, 556
Yahudi Komünistler, 531, 532
Yahudi Soykırımı
Yahudi Soykırımı (*Holocaust*) televizyon mini dizisi, 965
Yahudi Soykırımı anıtları, 981-82
Yahudi Soykırımı'na ülkelerin suç ortaklığı, 953-74
Yahudi Soykırımı'ndan sağ kurtulanlar hakkında istatistikler, 955
Yahudi Soykırımı'nı unutma gereği, 960
Yahudi Soykırımı'nın Batı Avrupa'da tanınması, 953-74, 981-82
Yahudi Soykırımı'nın Doğu Avrupa'da tanınması, 976-81

Yahudiler
Yahudiler, Alman işgali altında, 58
Yahudiler, Almanya'da, 960-64
Yahudiler arasında ölü sayısı, 43, 955
Yahudiler, Belçika'da, 956
Yahudiler, Britanya'da, 883, 959
Yahudiler, Cezayir'de, 356
Yahudiler, Doğu Avrupa'da, 957-58
Yahudiler, Fransa'da, 883, 955, 958, 968-74
Yahudiler hakkında savaştan sonra Almanların görüşleri, 84
Yahudiler, Hollanda'da, 975, 966-67
Yahudiler, İsrail'de. *Bkz.* İsrail
Yahudiler, İsviçre'de, 965-66
Yahudiler, Macaristan'da, 531
Yahudiler, Polonya'da 531
Yahudiler, Rusya'da, 883
Yahudiler, savaş sonrasında Doğu Avrupa'da, 229-30
Yahudiler, Viyana'da, 15, 325
Yahudilerden kurtulanlarla ilgili istatistikler, 43
Yahudilerden Polonyalıların öç alması, 66
Yahudilerden Soykırım'dan kurtulanlarla ilgili istatistikler, 955
Yahudilere karşı düzenlenen katliamlar, 66
Yahudilere Müslümanların saldırması, 923-24
Yahudilere yönelik Stalin'in tutumu, 229-36
Yahudilerin acılarına kayıtsız kalınması, 975
Yahudilerin acılarının kabul edilmesi, 953-60
Yahudilerin acılarının Polonyalılarca tanınması, 954
Yahudilerin acılarının Rumenlerce tanınması, 954
Yahudilerin Batı Almanlardan tazminat alması, 335
Yahudilerin Münih Olimpiyatlarında katledilmesi, 574, 963
Yahudilerin Nazilerce imhasının etkileri, 56-57
Yahudilerin savaş sonrasında Avrupalı olması, 953-86
Yahudilerin Soykırımı. *Bkz.* Yahudi Soykırımı
Yahudilerin yurtsuz kalması, 51-52
Yakovlev, Aleksandr, 724, 727
Yalta Konferansı, 134-35
Yanaev, Gennady, 783
Yapısalcılık, 490-92
Yargılarla/inanışların bağımsız olması, 582
Yaşam standardı için ABD'nin etkisi, 429-33
Yaşam standardı için elden çıkarılabilir gelir, 413-15
Yaşam standardı, 414-33
Yaşam standardına nüfus patlaması kuşağının etkisi, 425-29
Yaşam standardında dinlence seyahati, 419-21
Yaşam standardında eğlence seyahati, 419-21
Yaşam standardında ev bütçesi, 413-15
Yaşam standardında ev eşyaları, 415-16
Yaşam standardında gelir artışı, 415
Yaşam standardında kamping, 420
Yaşam standardında otomobiller, 417-19
Yaşam standardında pop müzik, 427-28, 431
Yaşam standardında radyolar, 422-23
Yaşam standardında televizyon, 423-25
Yaşam standardında trafik sıkışıklığı, 421
Yaşam standardında turizm, 419-21
Yaşam standardında ücretli izin, 419
Yaşam standardının reklamı, 428-29
Yatırım sermayesinin serbest dolaşımı, 877
Yeltsin, Boris, 397, 727, 775, 782-88, 820, 823
Yeltsin'e karşı darbe, 783-84
Yeltsin'in Bush ile ilk buluşması, 784
Yeltsin'in Devlet Başkanı seçilmesi, 783
Yeltsin'in devlet başkanlığı, 786
Yeltsin'in iktidarı, 787
Yeni Sol, 494, 495, 500, 514-15
Yeni Yabanlık, 473
Yeniden işlerlik kazanan Komünistler, 828
Yergiciler, siyasal, 585
Yeşil partiler, 597-99
Yetersiz beslenme, 39
Yetimler, 38
Yetmiş kuşağı
Yetmiş kuşağında punk rock, 584-85
Yetmiş kuşağında terörizm. *Bkz.* Terörizm
Yetmiş kuşağında toplumsal zorluklar, 563-79
Yetmiş kuşağının ekonomik krizleri, 551-63
Yetmiş kuşağının her şeyin sonrası çağı olması, 580
Yetmiş kuşağının kültürü, 580-82
Yetmiş kuşağının olumsuzculuğu, 584
Yetmiş kuşağının pop kültürü, 584-85
Yetmiş kuşağının toplumsal ve cinsel baskı arasında bağ kurması, 581
Yıldız Savaşları (Stratejik Savunma Girişimi), 713, 714
Yıllık tatil/izin günleri, 943
Yoksulluk Yasası/Varlık Soruşturması, Britanya, 101, 103
Yoksulluk, 943, 945

Yom Kippur Savaşı, 553
Younger, Kenneth, 202
Yönetilemez olma, 562, 570
  Yönetilemez Britanya, 653
Yugoslav Acil Yardım Yasası, 221
Yugoslavya
  Yugoslavya Halk Cephesi, 181,
  Yugoslavya haritası (1973), 797
  Yugoslavya için Dayton Antlaşmaları, 811
  Yugoslavya savaşları, 806-19
  Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği'nden kopması, 187-88
  Yugoslavya'da Arnavut nüfus, 800-01
  Yugoslavya'da bir arada yaşayan azınlıklar, 798
  Yugoslavya'da dışişleri bakanlarının Temas Grubu, 813
  Yugoslavya'da etnik temizlik, 807-10, 811
  Yugoslavya'da hiper (aşırı) enflasyon, 802
  Yugoslavya'da konuşulan lehçeler, 799
  Yugoslavya'da savaş suçlari, 73, 816
  Yugoslavya'da Srebrenica katliamı, 810
  Yugoslavya'da Ustaş katliamları, 805, 806
  Yugoslavya'daki dinler, 799-800
  Yugoslavya'daki ekonomik kriz, 802
  Yugoslavya'daki Komünist partiler, 171, 181-87
  Yugoslavya'nın ekonomik reformları, 525-26
  Yugoslavya'nın feci parçalanması, 796-819
  Yugoslavya'nın II. Dünya Savaşı sonrasında kişi başı üretimi, 220
  Yugoslavya'nın kendini Bolşeviklik'e adaması, 182
  Yugoslavya'nın parçalanması, 763
  Yugoslavya'nın savaş sonrası ekonomik planlarından ayrı tutulması, 220
  Yugoslavya'nın savunma harcamaları, 222
  Yugoslavya'nın Slovenya'ya saldırısı, 806
  Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği ile ilişkileri, 393-94
  Yugoslavya'nın tarihsel sorunları, 796-802
  Yugoslavya'ya Batı yardımı, 221-22
  Yugoslavya'ya kredi, 221-22
Yumuşama politikası, 607
  Yunan Birlik Partisi, 613
  Yunan cuntası, 615-16
  Yunan ordusu, 613
Yunanistan
  Yunanistan Batılı Müttefiklerin parçası, 613
  Yunanistan Panhelenic Sosyalist Hareketi, 618
  Yunanistan Yeni Demokrasi partisi, 618
  Yunanistan'a ekonomik yardım, 639
  Yunanistan'da bölgesel çatışmalar, 612-13
  Yunanistan'da darbe sonrası ekonomik politikalar, 615-16
  Yunanistan'da darbe, 615-16
  Yunanistan'da iç savaş, 55
  Yunanistan'da işbirlikçilerin savaş sonrası tasfiyesi, 72-73
  Yunanistan'da Kıbrıs'ın durumu, 616-17
  Yunanistan'da Komünist KKE teröristleri, 612
  Yunanistan'da Komünist partiler, 612-13
  Yunanistan'da Komünistler, 183
  Yunanistan'da Komünistlerin mahkûmiyet süreleri, 612
  Yunanistan'da Merkez Birlik, 614
  Yunanistan'da sağcı siyasal gruplar, 614-17
  Yunanistan'da siyasal durum, 613-19
  Yunanistan'da terörizm, 612-13
  Yunanistan'da Ulusal Radikal Birlik, 614
  Yunanistan'ın AET'ye üyeliği, 619
  Yunanistan'ın AT'ye üyeliği, 638-39
  Yunanistan'ın Avrupa Konseyi'den çıkarılması, 616
  Yunanistan'ın demokrasiye dönüşü, 618
  Yunanistan'ın Marshall Planı'ndan yararlanması, 129, 613
  Yunanistan'ın NATO'ya kabul edilmesi, 613
  Yunanistan'ın Türkiye ile ilişkileri, 616-18
  Yunanistan'ın yakın siyasal tarihi, 613-19
Yurtsuz insanlar, 33-34, 40-52
  Yurtsuz insanların kabul edilmesi, 50-51
  Yurtsuz insanlarla sığınmacılar arasındaki ayrım, 48
  Yurtsuz Yahudiler, 50-52
Yurttaş Girişimi. *Bkz.* Çekoslovakya
Yurttaşlık hakları, 608, 681-82
Yüksek kültür, 927-28
Yüksek öğrenim, 483-84
Yüzde anlaşması, 134

Zanaatkârlar, 902
Žantovský, Michael, 792
Zoraki nüfus değişimi, 43-45
Zorla çalıştırma, 42
Zorla yurda dönüş, 49-50
Zweig, Stefan, 18, 895

SAVAŞ SONRASI
1945 Sonrası Avrupa Tarihi

Tony Judt 1948 yılında Londra'da doğmuş Britanyalı tarihçi ve yazardır. Öğrenimini Cambridge King's College ve Paris École Normale Supérieure'de tamamlayan Judt Avrupa tarihi konusunda uzmandır. Tarih profesörü Judt şimdiye dek Cambridge, Oxford, Berkeley'de ders vermiş, halen ders vermeye devam ettiği New York University bünyesindeki Erich Maria Remarque Enstitüsü'nün hem kurucusudur (1995) hem de başkanlığını yürütmektedir.
New York Review of Books, The Times Literary Supplement gibi gazete ve dergilerde sık sık yazıları yayınlanan yazar 1996 yılında Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi'ne kabul edildi. Tony Judt'un Türkçe'ye çevrilen ilk eseri olan *Savaş Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi* adlı bu kitap 2006 yılında Pulitzer Ödülü'ne aday gösterilmişti. Yazarın bugüne dek toplam 12 kitabı yayımlanmıştır.

Dilek Şendil 1979 yılında Kadıköy Maarif Koleji'ni bitirdi. Kadıköy Yabancı Diller Yüksek Okulu ve İstanbul Üniversitesi Amerikan Edebiyatı Bölümü'nde okudu. Çeviri serüvenine 1982 yılında yayınlanan Enid Blyton'ın *Cesur Hafiyeler* adlı kitabıyla başladı. Bugüne değin 50'ye yakın çevirisi yayınlandı. Dilimize kazandırdığı kitaplar arasında Richard Clogg'un *Modern Yunanistan Tarihi,* Maria Todorova'nın *Balkanları Taayyül Etmek*, Zvi Elpeleg'in *Filistin Kurtuluş Hareketinin Kurucusu: Hacı Emin El-Hüseyni*, Richard Ford'un *Bağımsızlık Günü*, William Trevor'ın *Felicia'nın Yolculuğu*, Doris Lessing'in *Mara ile Dann*, Timothy Findley'in *Ölümsüzlük ve Pilgrim*, Ann Patchett'ın *Bel Canto*, Iain Pears'in *Scipio'nun Düşü*, Lawrence Durrell'in *Karanlık Labirent*, Amy Singer'ın *Osmanlı'da Hayırseverlik:Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Karen Armstrong'un *Mitlerin Kısa Tarihi* sayılabilir. Şendil'in yayınevimizden çıkmış çevirileriyse Ian Hodder'ın *Çatalhöyük: Leopar ın Öyküsü* (2006), Gerald MacLean'in *Doğuya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları* (2006), John Gray'in *Saman Köpekler: İnsanlar ve Diğer Hayvanlar Üzerine Düşünceler* (2008) ve Alberto Manguel'in *Geceleyin Kütüphane*'dir (2008).

Almanya'nın 1945'teki yenilgisinden kısa bir süre sonra Bergen-Belsen toplama kampındaki birlikte kaldığı yüzlerce eski dostunun cesetlerinin arasından kır yolu boyunca yürüyen bir çocuk. Savaş sonrasındaki yetişkinlerin çoğu gibi o da bakışlarını kaçırıyor.





1946'da savaş suçlarından mahkûm olduktan sonra Kiev'de uluorta asılan Alman askerleri. Öte yandan savaş sonrası gösteri yargılamalar ve idamlar konusunda Sovyetler karmaşık duygular yaşasalar da, Alman ordusu, SS birlikleri ve onların yerel işbirlikçilerinin işledikleri korkunç suçlar herkesin canına tak etmişti.



Yugoslav Çetnik (milliyetçi) direnişinin savaş zamanındaki lideri Draza Mihaliović Haziran 1946'da çıkarıldığı mahkeme önünde. Komünist partizanlar açısından Çetnikler en az yabancı işgalciler kadar büyük bir tehdit oluşturuyorlardı; savaştan sonra Tito tarafından acımasızca bastırılmışlardı. Mihaliović 18 Haziran 1946 günü vurularak idam edilmişti.



Alman işgalcilerle "yatay işbirliği" yapmakla suçlanan bir Fransız kadın, Ağustos 1944'te Amerikan birlikleri tarafından kurtarıldıktan birkaç saat sonra Laval kasabasının sokaklarında saçları kırpılmış bir halde dolaştırılır. Fransa, Belçika ve Hollanda'da binlerce kadın benzer aşağılamalarla karşı karşıya kaldı.



Ağır kış koşullarının doruğa çıktığı Şubat 1947'de Londra'da kömür kuyruğunda bekleyen kadınlar. Yakıt sıkıntısı öyle yoğundu ki bu kadınların çoğu haftalık paylarını almak üzere gün boyu orada beklerlerdi. Ellerindeki arabalar kömür taşımak içindir, bebeklerini değil.



Aile yardımının ilk dağıtılmaya başlandığı 6 Ağustos 1946 günü Londra'nın doğusunda Stratford'da paralarını alan bir anneyle çocukları. Avrupa'da savaş sonrasının sosyal devletleri özgün bir sosyal devrimi başlatarak; çalışan ve orta sınıfların hayatını büyük ölçüde iyileştirmişlerdi.



Marshall Yardımı
i) Marshall Planının ilk sevkıyatı olan Karayipler'den gelen şeker 3 Şubat 1949 tarihinde Londra rıhtımına varır (karşılayanlar arasında İşçi Partisinden Başbakan John Strachey, solda ve Marshall Planının temsilcisi Elmer Holmgreen, ortada).

Marshall Yardımı
ii) Atina, 1949 Noel'i: "Marshall Yardımı unu" ile yapılan ekmek Yunan yetimlerine dağıtılıyor. Yoksullaşmış Yunanistan'da bile Plan'ın moral yükseltici işlevleri en az ekonomik kalkınmaya maddi katkıları kadar önemliydi.





Marshall Yardımı
iii) "Dünya halkları savaşın acılarının tekrarlanmasını istemiyor" –J. Stalin ("Kuzey Atlantik Paktı" yazılı bir belgenin içindeki tüfeğin yanında yumurtalar var). SSCB'nin Batılı destekçilerinin Fransız bayrağı altında yürüdüklerini belirtelim.

Prag'ın Wenceslas Meydanı'nda Klement Gottwald'ın yeni hükümetin kuruluşuyla ilgili duyurusunu dinlemek üzere 25 Şubat 1948 günü toplanan Çekler. İzleyiciler arasında görülen çelişkili duygulara dikkat edin –Komünist darbe kesinlikle evrensel bir korku uyandırmıştı.





Josip Broz Tito'nun resmi Belgrad'da bir binayı süslüyor, Temmuz 1948. Stalin'in 1948 baharında Komünist Yugoslavya ile bağlarını koparmasının nedeni yalnızca uyguladığı politikalar değil, Tito'nun itaatsizliğinden, aşırı saygı beklentisinden ve Moskova'nın Komünist otoritesine giderek artan bir biçimde meydan okumasından rahatsız olmasıydı.



Haziran 1948'de Berlin Tempelhof Havaalanına inen bir Amerikan uçağı. On bir aylık Berlin Ablukası Stalin'in yaptığı büyük bir stratejik hesap hatasıydı: Almanya'nın tarafsızlıkla ilgili kuşkularını gidermiş, Batılı Müttefikleri Berlin'e sokmuş ve NATO'nun oluşumunu hızlandırmıştı.



Kuruluş Toplantısı. Soldan sağa: Dean Acheson, ABD Dışişleri Bakanı ve "engelleme" politikasının ardındaki itici güç; Ernest Bevin, Atlantik İttifakını ilk kez ortaya atan savaş sonrasında Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı; Robert Schuman, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu kurulmasını öneren Fransız devlet adamı.



İnsancıl yüzüyle Sosyalizm: "Joe Amca" Moskova'da halkı kabul ederken, 1949. "Bana Rönesans despotlarını çağrıştırdı –ilkesiz, yöntemsiz, süslü sözlere yer vermeksizin– ya Evet ya Hayır derlerdi hep, ama onların ağızlarından çıkan Hayır sözüne güvenemezdin." (Clement Attlee, Britanya Başbakanı)

Doğu Berlin'de 17 Haziran 1953 günü baş gösteren ayaklanma halkın "hükümetin güvenirliği konusunda yanılabileceği" yönünde Sovyet bloğunda görülen ilk işaretti. (Brecht tarafından alaycı bir dille önerilen) "halkı feshederek yenisini seçme" seçeneği, denenmeye değer bulunduysa da kabul edilir görülmedi.





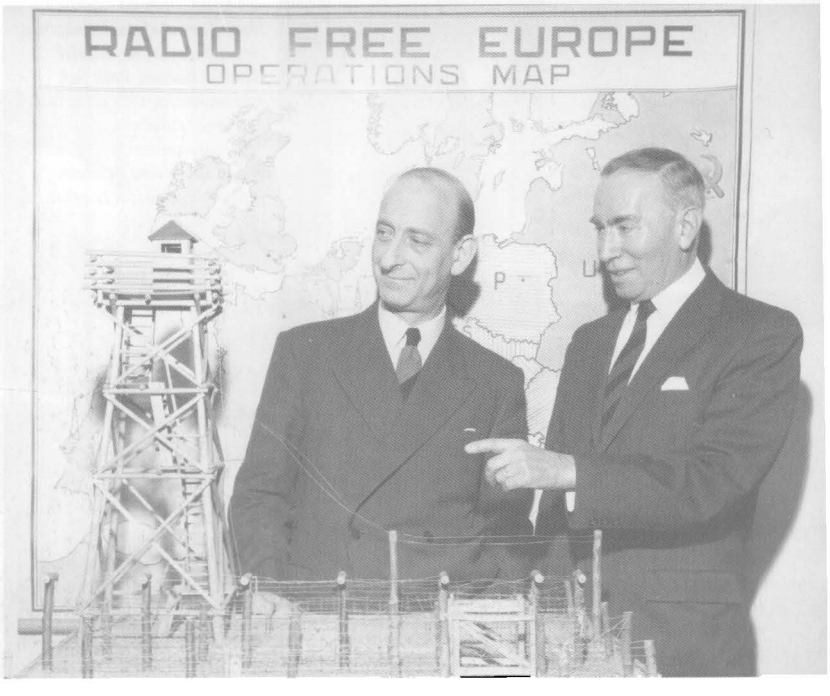
23 Eylül 1949'da László Rajk (ortada) duruşmasının son gününde. Komünist İçişleri Bakanı Rajk pek çok masumun ölümünden sorumlu tutulmuştu; ama duruşma ve onun ardından gelen idam onu gelecek kuşakların gözünde şehit yapacaktı.

1952 dolaylarında Sovyet çalışma kampında (gulag) işçiler. İkinci Stalinci terörün doruğuna çıktığı o yıl 1,7 milyon mahkûm Sovyet çalışma kamplarında tutulmaktaydı, 800.000 kişi çalışmak üzere sürgüne, 2,753.000'i de "özel yerleşim alanlarına" gönderilmişti. "Normal" gulag cezası 25 yıl sürerdi.





Jean-Paul Sartre Leningrad Ulusal Kütüphanesi'nde seyrek bulunan kitaplara hayranlıkla bakıyor, 23 Haziran 1954. Sartre'ın bu yıllardaki komünizm merakı ideolojiden çok romantik kuruntulardan (ve Amerikancılık karşıtlığından) kaynaklanmıştı; fakat ileriki yıllarda uluslararası saygınlığını lekeledi ve savaş sonrası dönemdeki parıltısına gölge düşürdü.



Raymond Aron'ın (solda) Münih'teki Özgür Avrupa Radyosunu ziyareti, 1952. Aron liberal olmayan bir dönemde liberal biriydi; siyasal tercihleri kendi entelektüel çevresinde çoğunlukla anlaşılmazdı: "Politikada iyi ve kötü arasında asla seçim yapılmaz, tercih edilenle iğrenilen arasında seçim yaparsınız."

Nikita Kruşçev kolektif çiftliklerden birini ziyaret ederken. "Bay K" kendini tarım uzmanı olarak görürdü, oysa giriştiği deneyler çoğu zaman fiyaskoyla sonuçlandı. Ancak Stalinsizleşmeye katkıları (en önemlisi Şubat 1956 tarihli "Gizli Konuşma") paha biçilmezdi –doğurduğu sonuçlar amacını aşmıştı ama olsun.

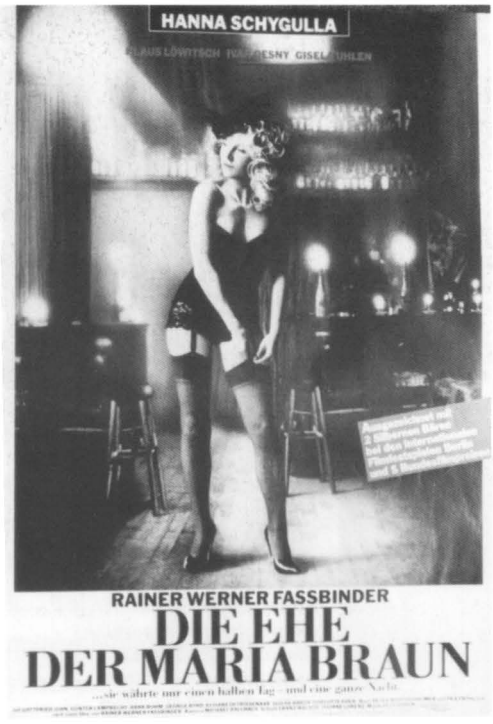




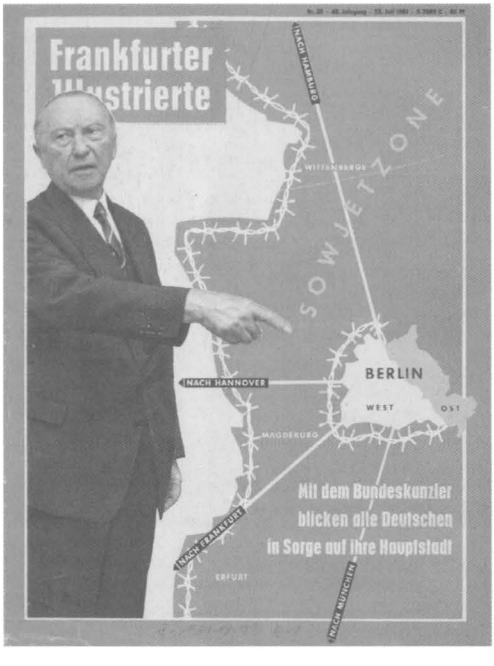
Imre Nagy (ortada) 1 Kasım 1956 günü Birleşmiş Milletler'e katılmak için başvurduktan sonra. Nagy'nin Macar ayaklanmasında oynadığı başarısızlığa mahkûm rolün bedeli ağır olmuştu, ama uzun vadede, kendi yandaşlarının kaygılarını gidermek zorunda kalarak daha ağır bir bedel ödeyen Moskova oldu.

19 Ağustos 1961 günü Berlin Duvarı'nın inşaatı. Protestolara rağmen Batılı hükümetler Berlin üzerindeki daimi krizin Sovyetler Birliği tarafından işgal altındaki kentin iki yakasını ayıran fiziksel bir engel dikilerek çözülmesi yolunda karar alındığını görmekten rahatsız değillerdi.

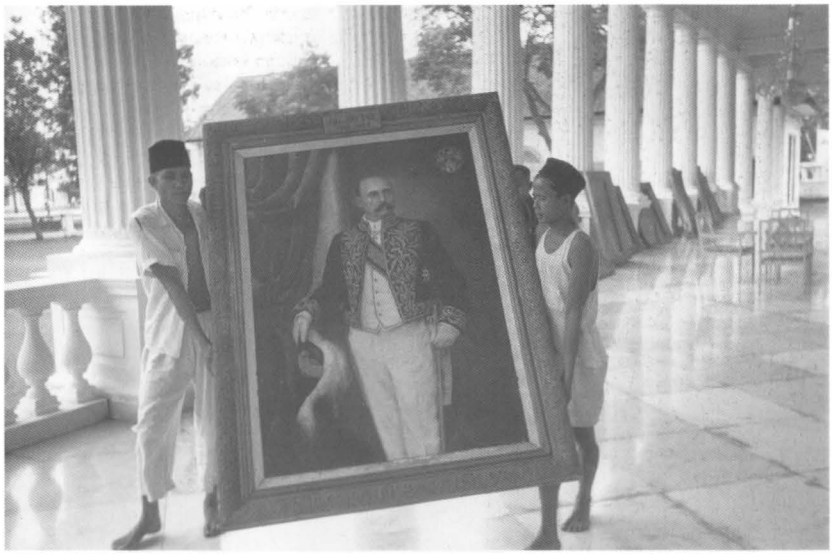




Maria Braun'un Evliliği (1978), filmin yönetmeni Rainer Fassbinder savaş sonrasının Federal Almanyası'nda görülen kusurları keskin bir tutumla açığa vurdu. Onu eleştiren gençlerin gözünde Batı Almanya'nın zenginliğe, siyasal seferberliği sonlandırmaya ve toplu unutuşa merak sarması Almanların eski kusurlarının biçim değiştirmesinden başka bir şey değildi.



"Şansölye ile birlikte bütün Almanlar başkentlerini kaygıyla izliyorlar." Gerçekte, (Katolik Renanya'dan seslenen) Konrad Adenauer Prusyalı Berlin'den hoşlanmazdı. Fakat bölünmüş kenti Batılı müttefiklerinden ödün koparmak için kullanmaktan da geri kalmadı.



26 Aralık 1949 günü –Endonezya Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden bir gün önce– Jakarta'daki sarayda asılı duran Hollandalı valilerin portreleri indiriliyor. "Hintli" insanlarını kaybetmek, artık Avrupa'da daha önemsiz bir rol oynamaya razı olmak zorunda kalan Hollandalılar için acıydı.

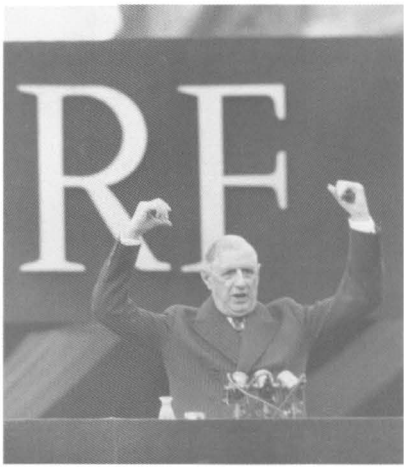


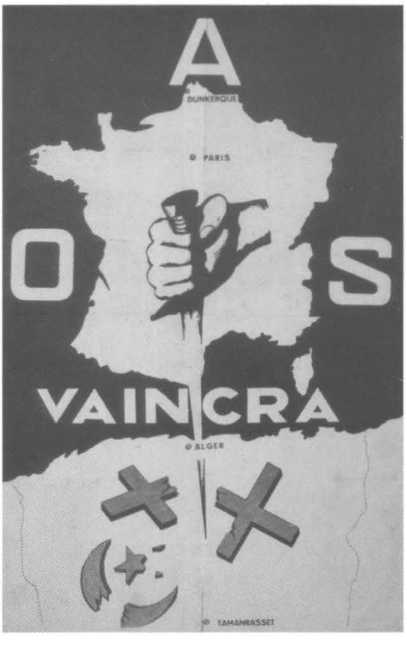
Mayıs 1954 Dien Bien Phu savaşından sonra Fransız askerleri tutsak alan Vietminh birlikleri. Fransa'nın Vietnam'dan küçük düşürülerek ayrılması korkunç bir sonuca katkıda bulunmuş, özellikle ordunun Kuzey Afrika'da geri kalan topraklarını bırakmaya yanaşmamasına neden olmuştu.



Anglo-Fransız askerlerinin çekilmesini isteyen Mısırlılar, Aralık 1956. Süveyş bozgunu savaş sonrası Avrupası'nda dönüm noktasıydı: Avrupalıların imparatorluktan çekilmesini ve Fransa ile Britanya'nın siyasal yörüngesini (pek çok farklı yönden) yeniden çizmesini hızlandırmıştı.

"Hayatım boyunca belli bir Fransa fikrini korudum." Charles de Gaulle 1958 mayısında fiili darbeyle iktidara geldi; ama Fransa'yı dünya işlerinde söz hakkına sahip bir konuma getirdi, onun kurduğu Beşinci Cumhuriyet'in kendinden öncekilerden çok daha istikrarlı olduğu kanıtlanmıştır.





OAS (Gizli Ordu Örgütü) Cezayir'in kaybedilmesinden sorumlu tuttuğu kimselere karşı öç amaçlı kanlı bir savaş başlattı. Hınçları öncelikle davaya ihanet ettiği için De Gaulle'ü hedef alıyordu (fotoğrafta, Gaulle yanlılarının amblemi Lorraine Haçının kırık olduğuna dikkat edin).



Kongo'daki Avrupalılar Tanzanya'ya kaçıyor, Haziran 1960. Belçika'nın imparatorluktan çekilmesi sorumsuz bir fiyasko oldu: Belçikalılar on yıllarca sömürdükleri Kongo'dan 1960'ta ayrıldıklarında geride, dört bin olan üst düzey idari mevkii doldurmak üzere yalnızca Kongolu otuz üniversite mezunu kalmıştı.



"ŞEY, ARKA AYAKLAR DA BEN OLABİLİR MİYİM LÜTFEN?"

Dean Acheson'ın Britanya'nın imparatorluk sonrası uğradığı bozgunla ilgili 1962'deki ünlü sözü karikatürcü Vicky'ye, Britanya Başbakanı Harold Macmillan'nın Washington ile, kırk yıl sonra da her zamankinden daha can sıkıcı olma özelliğini koruyacak küçük düşürücü ve aşırı alçakgönüllü "özel ilişkisini" tarif ederken esin kaynağı olmuştu.



Modernliğin göstergeleri i). Çek yapımı Tarta-603 Brno Ticaret Fuarı'nda sergileniyor, Eylül 1959. Sovyet bloku otomobilleri komünist blok ekonomilerinin yanlışlıklarını üzerinde toplanmıştı: Tasarımları kötüydü, yalnızca birkaç ayrıcalıklı kimse tarafından alınabiliyordu. Gelgelelim sağlamlıkları çarpıcıydı.

Modernliğin göstergeleri ii). Üç bayan bir limuzini incelerken, Londra 1960. Çağdaş dayanıklı tüketim malları -araba, buzdolabı, çamaşır makinesi- artık pek çok Batı Avrupalı eve girebilse de, servet, sınıf ve ayrıcalıklar arasındaki derin farklılıklar yerinde sayıyordu. Limuzinleri olasılıkla hâlâ özel şoförler sürüyordu.





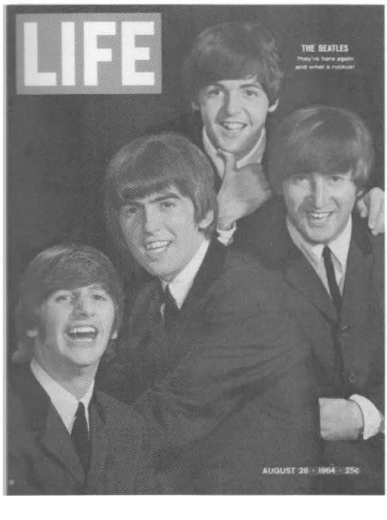
Ve Tanrı Kadını Yarattı. Güneş altında keyif çatma artık artan sayıda Avrupalı tatilci açısından gerçekçi bir hayaldi. Bardot bir süre ün kazandırdığı Côte d'Azur'de kalmış, ama arkadaşlarının çoğu oradan ayrılarak kitle turizminin saldırısından kaçmışlardı.

Savaş sonrasında Avrupa genelinde görülen "gecekondu temizliği" ve kent planlamacılığı yüksek apartmanlar devrini başlattı: Sakinlerinden hoşlanılmayan ve çabucak yıpranıp erkenden yıkılan yapılar. Buradaki fotoğrafta inşaatı gösterilen Glasgow'daki "Moss Heights" bunları temsil ediyordu.

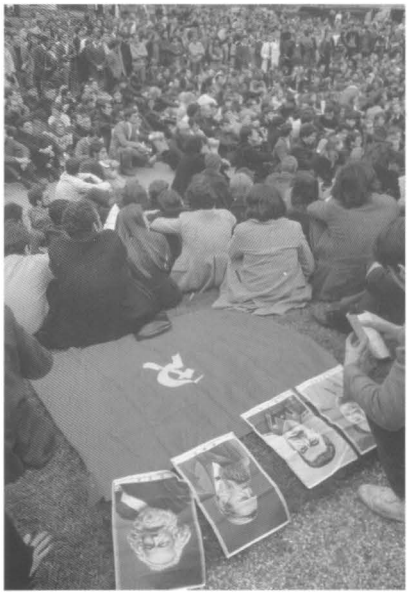


Teddy gençler Londra'nın Elephant & Castle semtinde, Temmuz 1955. 1950'lerin "kayıp kuşağı" -Buhran dönemini yaşayan ana-babalarıyla onların ardından gelen bebek patlaması kuşağı arasında sıkışıp kalan gençler -eğlence ya da dinlenme tesislerinden yoksundular. Pek çokları -Fransa'da blouson noirs, Almanya'da Halbstarker ya da İsveç'te skinknuttar- çetelere dönüştü.





Beatles gerçekten önemliydi. Kırk yıl sonra dünya çapındaki altmış kuşağının anılarında -belki de tek- ortak nokta olarak hâlâ önemini korumaktadır. Ayrıca çok iyi müzik yapıyorlardı -Sergeant Pepper "Batı Uygarlığı tarihinde (pek) belirleyici bir etki taşımasa bile" (Kenneth Tynan).



Sorbonne öğrenciler tarafından işgal ediliyor, Paris 1968. Marksist portreler -orak-çekiçli bayrağın üstüne dizilmiş Mao, Stalin, Engels ve Marx- bir yana 1968 ayaklanmacıları pek kuramcı sayılmazdı. Çoğu ciddi de değildi. Bunlardan birinin de dile getirdiği gibi, biz sadece "Devrim'e âşıktık" (Dany Cohn-Bendit).



Otomobil ve lastik fabrikalarında çalışan işçiler Turin'deki San Carlo Meydanı'nda gösteri yaparken, 25 Eylül 1969. Fransa'da olduğu gibi İtalya'da da toplu grevler ve işçi protestoları yetkililerin gözünde üniversitelerdeki geçici radikallik dalgasından daha büyük tehlike oluşturuyordu.



Prag, Ağustos 1968. "Her komünist parti Marksizm-Leninizm'in ilkelerini uyarlamakta özgürdür... ancak, eğer komünist parti olarak kalacaksa bu ilkelerden sapma özgürlüğü yoktur" (Leonid Brejnev, 3 Ağustos 1968). Sovyet saldırısı Prag Baharı'nı -ve Komünizm'le ilgili geride ne kadar umut kalmışsa- kasıp kavurdu.

Baader-Meinhof Çetesi için "Aranıyor" ilanı, 1972 (Ulrike Meinhof ile Andreas Baader, sol üstte). Almanya'daki "parlamento-dışı" radikaller Federal Cumhuriyet'in "ipliğini pazara çıkarmak" ve Bretton Woods ile gelen Yeni Düzen'de teknolojinin uygar tehdit olduğunu" ele vermek için terörizme yönelmişlerdi.





Eski İtalyan başbakanı Aldo Moro'yu öldürmekle suçlanan Kızıl Tugaylar'ın 63 üyesinin Nisan 1982'deki başlayan mahkemelerinin ilk günü. İtalya'da solcu teröristler proletarya ile olan (hayali) bağlarını öne çıkarırlardı; ama asıl büyük tehlike (daha çok kişiyi öldüren) sağcı teröristlerden geldi.



ETA üyeleri (Bask Yurduna Özgürlük), 1982. "Bağımsız Bask" hayaliyle yetinmeyip zengin yerel nüfustan (ve İspanya'nın çoğu kesiminden) dışlanmalarına öfkelenen silahlı ETA eylemcileri Seksenler boyunca yılda ortalama 34 kişinin canını aldılar.



"...bir askere fırlatacak koca bir taş buldum... büyüyünce tabanca alacağım..." (1976 dolaylarında Balfastlı çocukların söylediği bir şarkı). IRA eylemcileri, Protestan eylemciler ve Britanya ordusu arasında otuz yıl süren üçlü çatışmalar yaklaşık iki bin kişinin ölümüne yol açtı.

Fransa'ya gelen Portekizli işçiler, 1970. 1973 yılında Fransa'daki işgücünün yüzde 11'i yabancılardan oluşuyordu. Batı Almanya'da, çoğu Akdeniz ülkelerinden olmak üzere üç milyona yakın "konuk işçi" bulunuyordu. Avrupa'nın "ekonomik mucizesi" büyük ölçüde bu göçmenlerin –ve onların yurtlarına gönderdikleri dövizlere bağlıydı.





Boşanma yasası reformu için gösteri yapan İtalyan kadınları, 1974. Savaş sonrasında Batı Avrupa'daki sosyal yasalar öncelikle istihdam edilen işçilerle ailelerinin yararınaydı. Özellikle kadınları ilgilendiren –kürtaj, doğum kontrolü, boşanma– konular için Kuzey Avrupa'da Altmışlı, diğer yerlerde de Yetmişli yılların beklenmesi gerekiyordu.



Francisco Franco ve kutsadığı Prens Juan Carlos, Ekim 1971. (1975'te ölen) Başkomutan velisi olduğu kişinin yaptıklarını görseydi, hiç memnun olmazdı: Kral Juan Carlos 1981'de bir askeri darbeyi önledi, demokratik İspanya'nın güçlü ve sevilen bir savunucusu olduğunu kanıtladı.



Portekiz'de ilk parlamenter seçimler, Nisan 1975. Bugünden bakıldığında Akdeniz Avrupası'nda parlamenter demokrasiye geçiş yumuşak ve kaçınılmaz olmuştu. Ancak o dönemde gerek Sol gerekse Sağ'da pek çok kimse bambaşka beklentiler içindeydi ve sonuç karşısında şaşkınlık (hatta hayal kırıklığı) yaşıyorlardı.



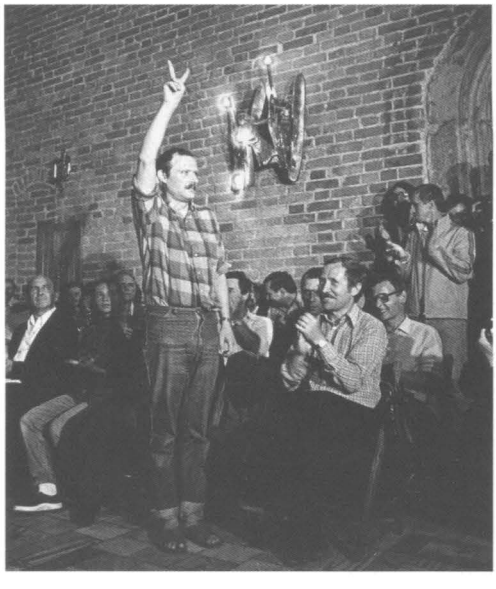
Şansölye Willy Brandt -ve DAC başbakanı Willi Stoph- Erfurt'ta Almanlar arasındaki görüşmelerin ilkinde, Mart 1970. Brandt'ın izlediği Ostpolitik sayesinde temaslar kurulmuş ve Orta Avrupa'da gerginlikler yumuşamıştı -fakat kimilerine göre Batı Almanya komünist komşularını meşrulaştırıyor, hatta yüceltiyordu.



"İmparator Caligula'nın gözleri ve Marilyn Monroe'nun dudakları." Margaret Thatcher AET bütçesinden büyük miktarda iade alma başarısını, yalnızca Britanyalı seçmenleri değil François Mitterand gibi kaşarlanmış kimseleri bile avucunun içine alıp yıldırma yeteneğine borçluydu.



John II Paul Haziran 1979'da Polonya'ya papalık düzeyinde yapılan ilk ziyaretinde. Çoğu kişinin sevinçle inandığının aksine Karol Wojtyla Komünizm'i tek başına yıkmamıştı ama Polonya'daki rejimin gözden düşmesine büyük katkıda bulunmuştu.



Gdansk'ta Adam Michnik, 1984. Michnik Doğu Avrupa'daki Komünizm'in en yiğit ve en ilginç muhalifiydi. En etkileyici yanı da şiddete yönelmeyip çatışmaya ya da alaşağı etmeye kalkışmadan Komünist iktidarı kendi içinden yıkmasıydı.



Mihail Gorbaçov halktan gördüğü sevginin tadını çıkarıyor: Prag, Nisan 1987. Son Sovyet lideri kendi yurdunda hiçbir zaman batıdaki kadar sevilmemişti; ama batıda elde ettiği başarı onu yurdunda, belki de başlangıçta hiç niyet etmediği reformlara yönelmeye özendirdi.

Prag üzerinden kendilerine ayrılan trenle Batı'ya giden Doğu Alman mülteciler, Kasım 1989. Bolşevik Devrimi Lenin'in Almanya üzerinden trenle yaptığı yolculukla başlamıştı, dolayısıyla komünist yurttaşların aynı yoldan özgürlüğe yollanmaları yakışık alırdı.

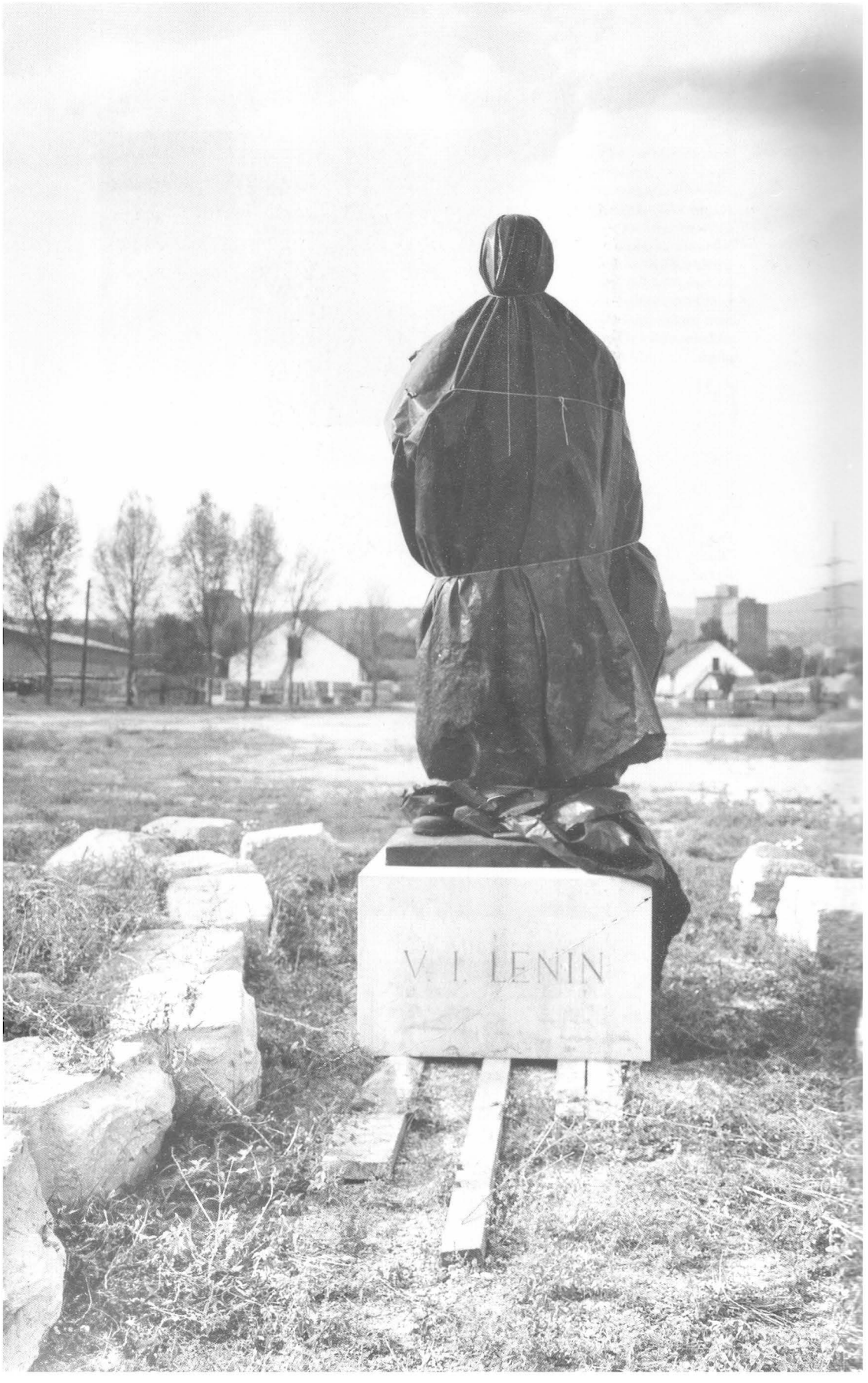


Prag, Kasım 1989. "Kadife Devrim" bile sert adımlar atmıştı. Ama Romanya dışında 1989 geçiş yılı pek az şiddetle karşılaştı –belki de bunun nedeni rejimlerinin sonunun geldiğini herkesten çok komünist kadroların anlamasıydı.



Alexander Dubček ile Václav Havel, Prag, 24 Kasım 1989. Dubček'in Komünizm-sonrası Çekoslovakya Devlet Başkanı olması planı kısa zamanda geri çekildi: Onun yerine Havel'i seçen 1989 devrimcileri açısından "reformcu Komünizm" kahramanı en az Stalinizm kadar çağdışı kalmış ve eskimişti.



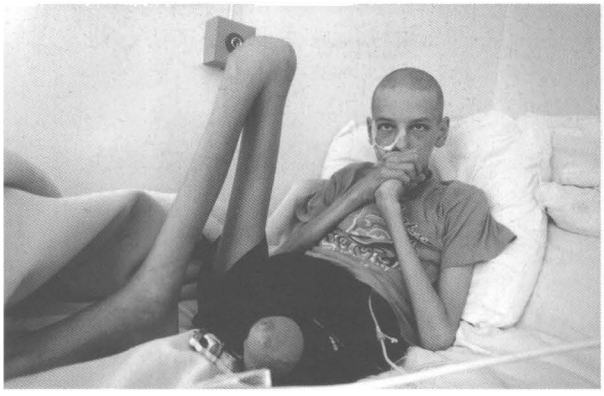

V. I. LENIN



Boris Yeltsin ve Mihail Gorbaçov, Moskova 1991. Yeltsin'in devlet başkanlığıyla ilgili skandallar onun başarılarını gölgede bırakmamalıydı. Gorbaçov'a göre olup bitenleri anlamada ve uyum sağlamada -özellikle de imparatorluğun ertesinde ulusal devletlerin yeniden ortaya çıkışını görmede çok daha süratliydi.



1 Ocak 1990'da Moskova'ya gönderilen ilk McDonalds sevkiyatı. Komünizm sonrası doğan boşluk Batı'nın ticari malları ve nakit parayla dolduruluyordu. Ancak ayarı bozuk ekonomi göz açıp kapayıncaya kadar olağanüstü zenginleşen bir avuç "oligark" adamın oyuncağı olmuştu: Hırsızlık düzeni -kleptokrasi olarak kapitalizm.



Minsk, Belarus, 1999: Kanserli Çocuklar Hastanesi. 1986'daki Chernobyl (Çernobil) patlamasının sonucunda otuz bin kişi öldü. Her dört Belarus'tan biri zehirlendi. Üstelik Chernobyl Sovyet tarihindeki ilk nükleer felaket değildi -ama en kötüsüydü.



Aral Denizi, Özbekistan, Ekim 1997. Komünist sanayi politikası ekonomik işlevsizliği çevresel sorumsuzlukla birleştirmişti. Aral Denizi'nin yok olması -Baykal Gölü'nün zehirlenmesi gibi- ekolojik bir facia ve geleceğe büyük bir ipotekti.



1991 eylülünde (Ukrayna'nın bağımsızlığından bir hafta sonra) ellerinde Sovyet İçişleri Halk Komiserliği NKVD'nin kurbanlarının fotoğraflarını taşıyan Kiev'deki göstericiler. Sovyet baskı rejiminin anısı, özellikle Stalin tarafından soykırıma varan boyutlarda ceza niteliğinde açlık çektirilen Ukrayna'da daha öne çıkıyordu.

Bükreş'te Çingeneler (Romen), 1996. Avrupa'da tahminen beş milyon Çingene yaşar, bunların en az iki milyonu Romanya'dadır. Her yerde önyargıyla karşılaşır ve istismar edilirler (ya da Birleşik Krallık'a olduğu gibi girmeleri yasaklanır).





800 dolara satılığa çıkarılan Rumen bir kadın, Bükreş, Aralık 2002. Doğu Avrupa'da seks ticareti akıl almadık boyutlara varıyordu. Suç örgütleri Romanya'daki ve eski SSCB'deki kızları ya kandırarak ya da kaçırarak Batı Avrupa ve Balkanlar'da fahişeliğe zorluyordu.

AB'ye girmeyi bekleyen Macaristan ikinci en iyi devlet olarak NATO'ya katıldı (1999) ve derhal (istemeden de olsa) Kosova savaşına dahil edildi. Budapeşte'de 1997 Uluslararası Fuarı'nda NATO standı. Yazıda "NATO kapısında" yazıyor.





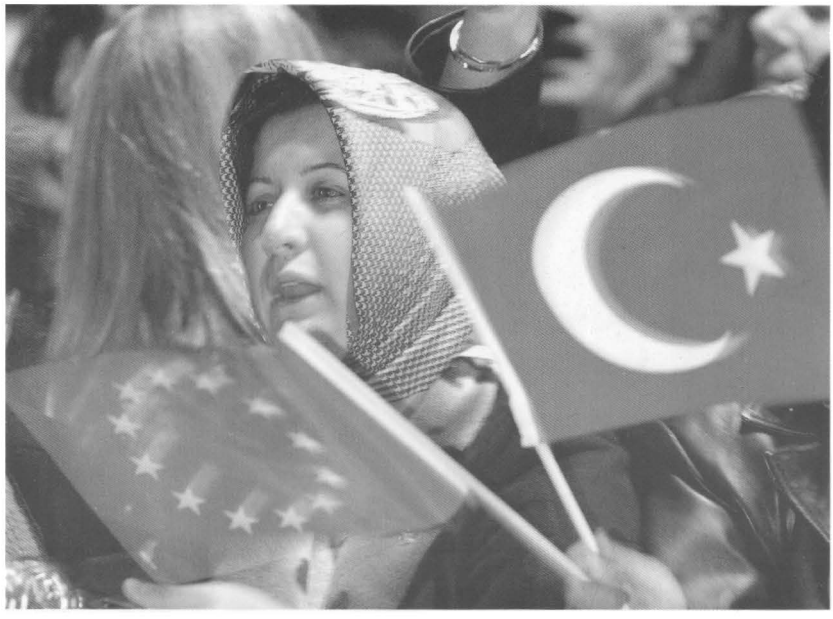
Haziran 1989'da Sırplar "Kosova Muharebesi'nin" 600. yıldönümünün anısına saygı yürüyüşünde: Kosova ilerleyen Türklere karşı Sırbistan'ın ortaçağda son kalesiydi. Slobodan Milošević tarihsel yaraları bilerek kaşıyor, Sırpların "milli ve manevi beraberliğini" savunmaya söz veriyordu.



Temmuz 1995'te yaşanan Srebrenica katliamının kurbanları. Birleşmiş Milletler barış gücünden silahlı Hollandalı askerlerin gözü önünde Ratko Mladić komutasındaki Sırpların düzensiz orduları 7.400 Bosnalı erkekle çocuğu toplayıp kasaba dışına çıkardıktan sonra vurmuştu.



Kosovalı Arnavutlar, 21 Mart 1999. Yugoslav savaşlarının son perdesinde Milošević'in amacı Arnavut topluluğunu yıldırarak evlerini terk etmeye zorlamaktı. Etnik temizlik adına açıkça yapılan bu uygulama gecikmeyle de olsa NATO'yu ilk kez müdahalede bulunmaya kışkırttı.



Türkiye Avrupalı olmayı kararlılıkla "iş" edinmiştir. Burada, 2004 yılının aralık ayında AB ile üyelik müzakerelerini güvence altına aldıktan sonra Ankara'ya dönen Başbakan Erdoğan'ı ellerindeki Türk bayraklarını sallayarak karşılayan destekçileri görülmekte.



Fransa -AB'nin kurucu üyelerinden biri- "Avrupa Anayasası" önerisini ulusal referandumla reddetti, Mayıs 2005. Bazı Fransız seçmenler Avrupa yönetmeliğinden çok az korkarken, bazılarının ödü kopuyordu. Çoğu da çok fazla Avrupa'dan korkuyordu, hepsinden önce de Türkiye'den.



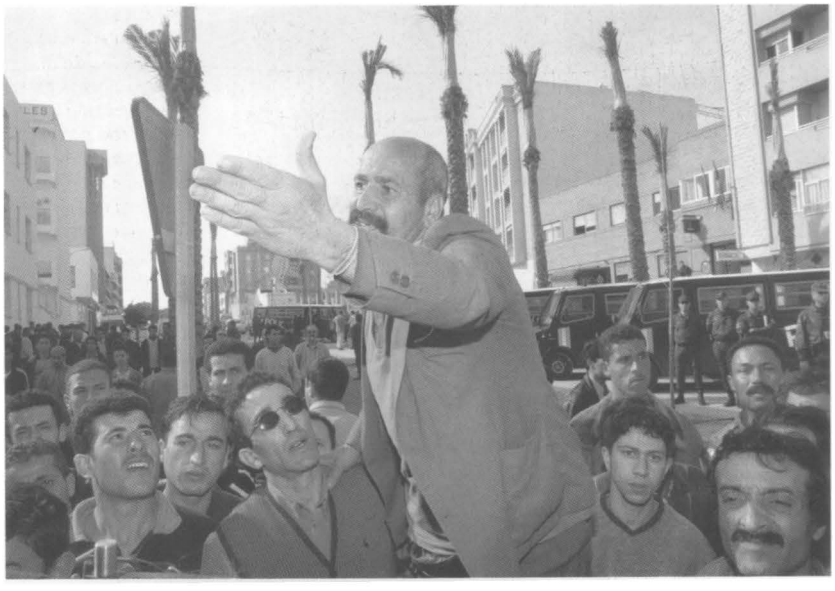
Jörg Haider, Avusturya'nın aşırı sağ Özgürlük Partisi'nin lideri. Ara sıra görülen dil sürçmelerine rağmen Haider öteki partilere ve "yabancı ayaktakımına" saldırırken kendini Avusturya'nın Nazi geçmişinden uzak tutmayı başarmıştı. Balonda şöyle yazıyor: "O size yalan söylemedi."



"Danimarkalıya Oy Ver!" 2001 seçimlerinde oyların yüzde 12'sini alan Pia Kjaersgraad'ın Danirmarka Halk Partisi. İskandinavya'da bile yeni popülizm ortayolun partilerini, sığınmacıları ve yabancı haklarını kısıtlayarak "katı" olduklarını göstermeye zorluyordu.



Tony Blair'in Avrupa "modeli" ile sınırsız piyasa arasındaki "Üçüncü Yolu" da -tıpkı AB ile Londra'nın Washington ile olan "özel ilişkisi" arasında bir üçgen oluşturma çabaları gibi- sınırlı ölçüde başarılı olmuştu. Olanak bulan Britanyalıların çoğu tıbbi tedavi görmek için anakaranın yolunu tutuyorlardı.



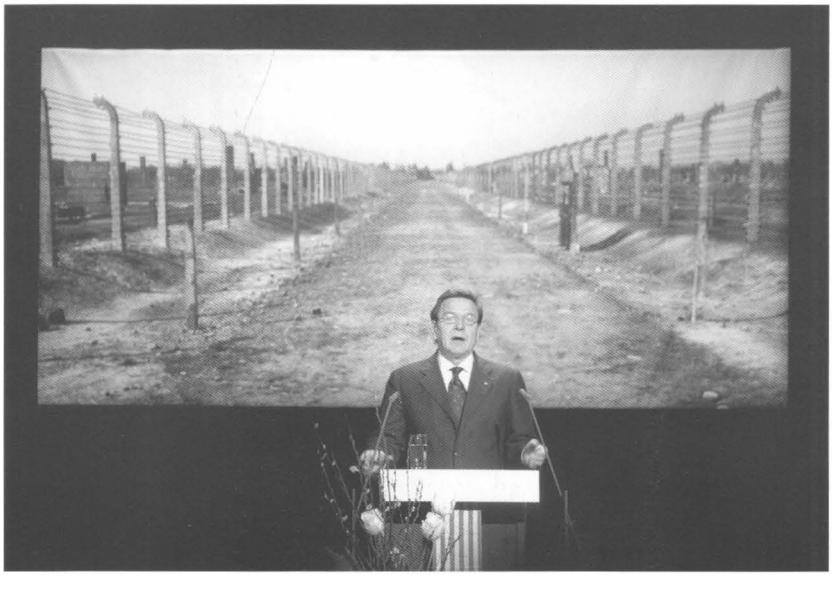
Endülüs şehri Almeria'da İspanyol ırkçılığını protesto eden Faslılar, Şubat 2000. Batı Avrupa'nın çoğunda çokkültürlülük giderek artarken, önyargılar ve gerilim yüksek seviyede seyrediyordu -en başta da AB'nin geçirgen Akdeniz sınırları boyunca.



Santa Maria Novella kilisesi önündeki Somaliler, Floransa, 1997. 2000 yılında AB'de on beş milyon Müslüman vardı. İslam dini Avrupa'da en hızlı büyüyen dindi -Hıristiyan Avrupa'nın tumturaklı tarihine karşı ilginç bir gelişme.



Jacques Chirac 1942 temmuzunda Parisli 13.000 Yahudi'nin kamplara götürülmek üzere toplanmasının anıldığı törende. Son Çözüm'e varılması için Fransa'nın rolünü kabul eden ilk Fransız cumhurbaşkanı olma şansına Chirac ermişti: Anma gününü "Fransızların yas ve utanç günü" ilan etti.



Alman Şansölye Gerhard Schröder Auschwitz'in kurtuluşunun altmışıncı yıldönümünde konuşma yaparken. Avrupalı Yahudilerin savaşta yok edilmesinin savaş sonrasının ilk yıllarında kamuoyunun bilincinden düpedüz silinmesi Avrupa'nın resmi belleğinin can alıcı noktası olmuştu.

"Avrupa dünyanın en küçük kıtasıdır. Kıta bile değildir doğrusu – Asya'ya bağlı bir kara parçasıdır yalnızca. Avrupa'nın tamamı (Rusya ve Türkiye'yi dışarıda bırakırsak) topu topu beş buçuk milyon kilometrekareden oluşur: Brezilya'nın yüzölçümünün üçte ikisi bile değildir bu, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yarısından biraz fazla. On yedi milyon kilometrekareye yayılan Rusya'dır onu küçülten. Öte yandan içsel farklılıkların ve karşıtlıkların bolluğu bakımından Avrupa'nın eşi benzeri yoktur. Son rakamlara göre kırk altı ülkeyi barındırmaktadır. Bunların çoğu kendi dillerini konuşan ulus ve devletlerdir; azımsanmayacak kadarı devleti olmayan başka uluslarla dillerini de içine alır; hepsinin kendine özgü ve birbirleriyle örtüşen tarihleri, politikaları, kültürleri ve anıları vardır. (...)

Bu kitap İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'nın öyküsünü anlatır, bu nedenle 1945 yılından başlar: *Stunde nul* der Almanlar, "sıfır saati". Ama yirminci yüzyıldaki her şey gibi bu öykü de Avrupa kıtasının yıkıma doğru sürüklendiği 1914 yılında başlayan otuz yıllık savaş döneminin gölgesinde kalmaktadır. (...)

Tolstoy'un tarihe bakışını anlatırken Isaiah Berlin akılcı tümevarımın iki türünü birbirinden ayrı tutarak Yunan şair Arkhilokhus'un ünlü dizesini aktarmıştı: "Tilki pek çok şey bilir ama kirpinin bildiği tek bir büyük şeydir." Berlin'in sözleriyle bu kitap "kirpi" olmamaya önem veriyor. Bu sayfalarda ortaya koyacağım çağdaş Avrupa tarihi üzerine büyük bir kuramım yok; açıklamalarım diğerlerinin üstüne çıkan bir tema içermiyor; her şeyi kapsayan bir tek öyküm yok anlatacak. Ancak bu, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa tarihinin herhangi bir temadan yoksun olduğu anlamına gelmiyor. Tam tersine, birden çok teması var. Tilki gibi Avrupa da pek çok şey biliyor."



ISBN 978-975-08-1585-0



57 TL